De Gids. Jaargang 80

bron
De Gids. Jaargang 80. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1916

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001191601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

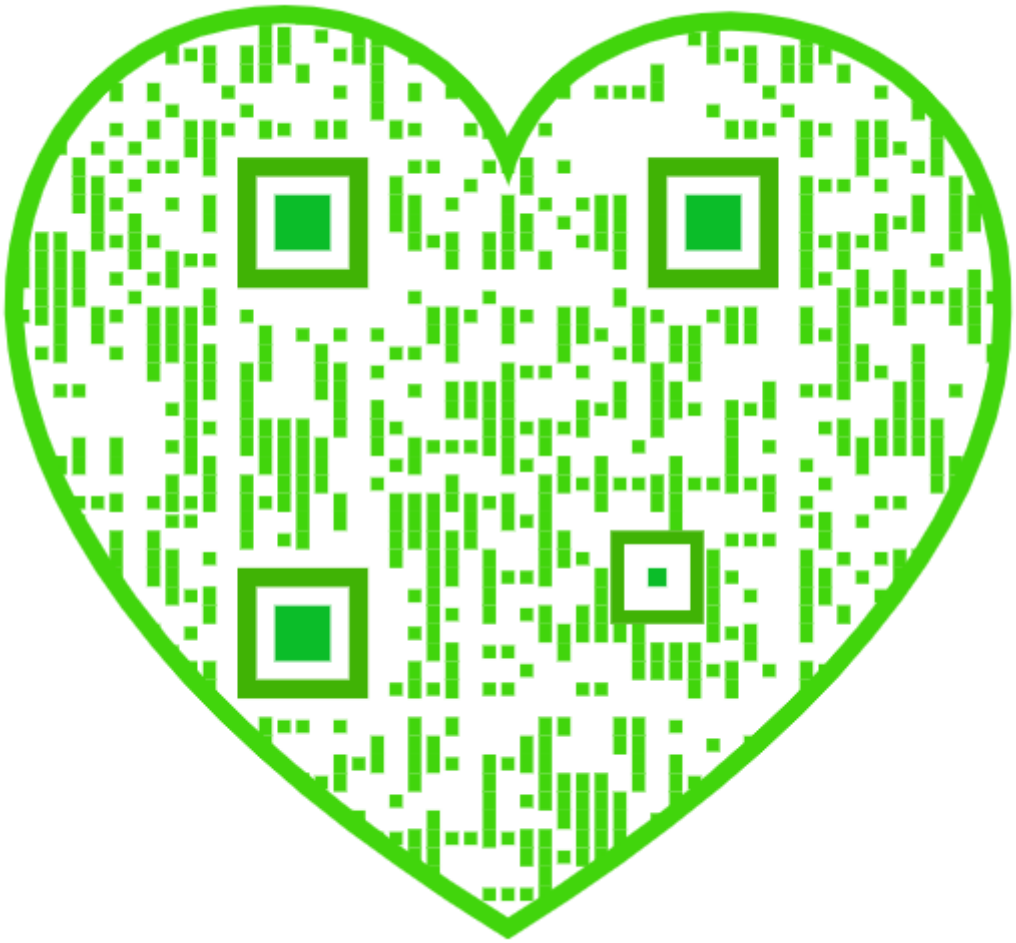

[Eerste deel]

Bij het aftreden van Mr. J.N. van Hall.

Tachtig jaren is voor een tijdschrift een hooge leeftijd. *De Gids* heeft dien mogen bereiken; waaraan dankt zij het? Mede hieraan, dat, tot tweemalen toe, gedurende een lange reeks van jaren, een man van smaak, ijver, opoffering, er zijn levenswerk van gemaakt heeft haar op peil te houden.

De eerste van die twee is Potgieter geweest. Het is niet hij alleen die *De Gids* opgekweekt heeft: van den Brink hielp krachtig mede. Maar als hij in 1843 het land ruimt, laat hij Potgieter de vaderszorgen en -lusten.

Potgieter! ‘die de benepenheid, bekrompenheid, enghartigheid eener zich behagelijk koesterende maatschappij met geeselslagen striemde, uitvoer tegen het zoogenaamd fatsoen, de quasi-deftigheid, bezadigdheid, die niets uitvoert, tot niets leidt, niemand baat;.... die, fier van geest en gemoed, te midden van den neerdrukkenden mist welke Holland omgaf, door de nevelen heen den lichtstraal in de hoogte speurde’[1]; - wiens vriendschap ‘met eene tweede opleiding gelijk stond’[2]. - ‘Zijn geest ging tintelend, vonkenspattend vooruit....; men raakte als uit de voegen. Zijn omgang maakte zijn jongere vrienden wakker, doch sloeg hen ook telkens neder. Elke dialoog met hem was een soort van worsteling’[3]. Het kroost was dankbaar; ook, in het eind, zwaar vermoeid. ‘Hij spande de geestelijke

1) Quack, *Herinneringen*, 101.
2) Huet, *Potgieter*, 6.
3) Quack, 102.

actie van ieder onzer in de door hem gewilde richting zoo strak mogelijk; hij wilde ieders kracht op één punt als verdubbelen, en het resultaat was soms eene overspanning die niets uitwerkte.'[1)]

Op het oogenblik dat de jongeren aan Potgieter twijfelen gaan, oog krijgen voor 'de grilligheid in al zijn uitingen',[2)] zijn 'gemis aan objectiviteit'[3)], zijn onmacht ook om 'de verschillende indrukken, waardoor hij zich achtereenvolgens beheerschen liet, samen te smelten en tot een geheel bijeen te voegen'[4)], - op dit critieke oogenblik haalt Potgieter Huet in als eenig waardig opvolger, als nieuwen tuchtmeester. Maar de bom barst. Het gemiddelde liberale intellect, in de redactie ruim vertegenwoordigd, schoudert Huet, en Potgieter wil zonder hem niet blijven. Hij laat *De Gids* over aan Veth, Schneevoogt, Zimmerman, P.N. Muller, Quack, Buys, Vissering, die er Fruin bij nemen.

De levensperiode die met 1865 begint, is niet altijd met billijkheid beoordeeld. Het was de oude *Gids* niet meer, maar een goed tijdschrift bleef het. 'Zij die overbleven', schrijft bescheidenlijk Quack, 'begrepen, dat zij verre de minderen waren in talent, en dat zij misschien een te zware taak op zich namen, om aan *De Gids* autoriteit, kracht en invloed te verzekeren. Zij wisten, dat *De Gids* ophouden zou een vast voertuig te zijn van letterkundige kritiek. Hun streven was een tijdschrift te construeeren naar het model van de *Revue des deux Mondes*, beoordeelend alle verschijnselen op staatkundig, maatschappelijk, historisch, literair, natuurkundig en kunstgebied' en in elk daarvan 'het leven-wekkend element verdedigend'[5)]. Het geheele verschil had een diepen grond. *De Gids* onder Potgieter had willen inluiden en bevorderen eene nationale renaissance. Holland zich op te doen richten aan de vlaggesteng, waar de kleuren van wapperden zijner zeventiende eeuw: dat is eigenlijk de gedachte van den schrijver van *Rijksmuseum* en *Jan, Jannetje en hun jongste kind*. Zulke predikatiën kunnen ten goede werken, maar het oogenblik komt onvermijdelijk dat

1) Quack, 105.
2) Quack, 102.
3) Quack, 105.
4) De Beaufort, *Potgieter en Huet*, in *Nieuwe Geschiedk. Opstellen* II, 82.
5) Quack, 153.

de hoorders gevoelen voortaan andere dingen te doen te hebben dan naar de herhaling er van te luisteren. Juist die met stichting zich bepreeken liet, wil en moet toonen wat hij kan, niet in de kerk maar in het leven van alledag. Wat Potgieter zijn letterkundige kritiek noemde, was geheel iets anders dan 't geen een later geslacht ons onder dien naam heeft doen verstaan. Het was volksopvoeding; werk van een (in den nationalen zin waarin de meester het alles begreep) sterk moraliseerende strekking. Het was tijd dat de catechisanten vrij gelaten werden om te toonen wat zij zelf vermochten, in hun eigen negentiende eeuw, op het velerlei veld van nieuwe werkzaamheid dat zich opende in de staatkunde, in de wetenschap, in het bedrijfsleven. En wat zij vermochten is niet weinig geweest, en wij betwijfelen of Huet, in de positie die Potgieter hem toedacht, dit leven, nu het niet langer te borrelen of te bruisen had, maar in een allengs uitgeschuurde bedding zoo breed en krachtig mogelijk voort te vlieten, had kunnen besturen zooals Potgieter zich voorstelde dat een volksleven bestuurd worden kon: met de literarische tuchtroede.

In welke handen zou zij zijn gevoerd? Voor Huet, hij mocht dan met Potgieter ‘den smaak voor het onbeschroomd kritiseren van tijdgenooten’[1] gemeen hebben, beteekende de literatuur in wezenlijkheid gansch iets anders dan voor den Gids-vader. Zij was hem geen tuighuis, maar feestzaal en al prijkte op den disch zijner voorkeur ook oud-vaderlandsch ooft in rijken overvloed, hij droeg velerhande scherper specerij dan Potgieter mondde; bood vreemde weelden, waarvan deze niet had gedroomd. Huet zou de kweekelingen niet tot Hollanders van de zeventiende eeuw hebben gestempeld, maar ze ontijdig ontmunt tot kosmopolieten van de negentiende. Hij heeft het, vóór zijn afscheid uit het land waar hij zijn plaats niet vond, wel danig doen gevoelen. Welke figuur maakt, in *Lidewijde*, de brave heer Visscher naast Ruardi en Lefebvre? Wat voor toon klinkt ons tegen uit de best geslaagde der *Nationale Vertoogen?* Niet die van den vader die het kind kastijdt, *omdat hij het liefheeft*. Het kind wordt geslagen, maar vervolgens ook nog geschopt.

1) Huet, *Potgieter*, 16.

Het Hollandsche volk van 1865 was nog zwak, als André. Het had bruggen te bouwen, als André. Bruggen die het verkeer openden met een ruimer wereld dan de nationale; eene wereld waaruit Holland veel te ontvangen, maar waaraan het ook zijn beste zelf *te geven* had. Het is geen ongeluk geweest, dat de André van het leven, anders dan die van het boek, Ruardi-Lefebvre den bons gegeven en zich niet in het nuttig werk van den dag heeft laten storen. En of de uitwerping Huet geschaad heeft? In het stadje M. gebleven, ware hij licht tot een wezen verzuurd, dat nimmer *Het Land van Rembrand* had geschreven.

De tijd na 1865 heeft niet in allen deele gehouden wat scheen te zijn beloofd. Er volgt, op een goed begin, spoedig matheid. In *De Gids* blijven, van Buys, van Fruin, van anderen, uitnemende stukken verschijnen, maar het tijdschrift boet in aan leven en aan gezag. Het leidt niet langer; het volgt, aanvankelijk met keus en ijver, maar allengs lusteloozer, velerhande spoor. Er is een tekort aan bezieling; aan tucht ook; geen aflevering bijna meer maakt den indruk van een gewild geheel.

In deze periode van gemis aan centrale leiding en dagelijksche zorg (welk redacteur die niet in de eerste plaats plichten buiten de redactie had?) is van Hall opgetreden. Niet onmiddellijk, maar zeer spoedig, is hem, als redacteursecretaris, het dagelijksch bestuur toegevallen. Het gevolg is weldra zichtbaar in betere samenstelling der afleveringen; eene kunst, waarin hij geleidelijk een hoogen graad van meesterschap zou bereiken. Hij heeft zin voor maat, voor actualiteit, voor afwisseling. De door van Hall ineengezette Gidsnummers vervelen zelden. Of zij ook bezielen?

'Neen'! briescht een jonger geslacht weldra *De Gids* toe, 'en omdat gij dus hebt afgedaan, ontnemen wij u een naam dien gij niet langer waardig zijt te voeren.'

De herleving onzer letteren, heuglijkst blijk van de gezondheid van het volk, is niet tijdig door *De Gids* erkend. De zaak is niet te bemantelen en worde niet bemanteld. *De Gids* is de jeugd niet te gemoet gegaan, en het was een jeugd van mateloos zelfgevoel, die wat zij als geleden onrecht voelde, vergat noch vergaf. De jongeren achtten den tijd

weer aangebroken dat de literatuur de hoogste levensuitdrukking zijn kon en zijn moest. In *De Gids* sedert 1865 was zij dit niet langer; in die van 1880 minst van al. Het Hollandsche proza weer kracht, de Hollandsche poëzie weer wijding te geven, wat is er in die dagen van jonge glorie, buiten *De Gids* om, voor zoo hoog een taak geleden en gewonnen! *De Gids* heeft er eerst geen oog voor gehad. Zij zag aanstonds de zwakheden, de overdrijving, het ridicule en smakelooze waar nog nimmer hemelbestormers aan ontkwamen; zij zag alle bijzaken, maar in de schoonheid van den storm zelven juichte zij niet.

En toch kan men niet zeggen dat het haar bovenmate streng is bezocht. Het *pereat* heeft haar toegeklonken uit stentorslongen, maar geen *fuit* behoefde te ruischen over haar graf. *De Gids* heeft haar fout weten te herstellen en stond overeind toen het jongere orgaan uiteenspatte. En sedert heeft zij van den verhoogden bloei der Nederlandsche letteren zeker in gelijke mate (zij het op wat andere wijze) partij mogen trekken als de periodieken voortgekomen uit hare mededingster van 1885, waarin de splijtzwam zoo verrassend snel werkte. Heeft zij van de tachtigers er velen (en welke!) blijvend moeten missen, van de negentigers telt zij er ettelijke tot haar meest gewaardeerde medewerkers. En zoo er nog ergens vergeten tieners schuilen of eerlang twintigers zich openbaren, zij zijn welkom!

In een land dat men door literarische poging zoekt te regenereeren, kan een *Gids* ontstaan als die van 1837 of een *Nieuwe Gids* als die van 1885. Maar een geregenereerd land bloeit niet enkel in literatuur, en dan heeft een tijdschrift reden van bestaan zooals van Hall er op uit is geweest van *zijn* Gids te maken.

Wij nemen een paar jaargangen uit de kast. Staan er mijlpalen in?

1885, IV. ‘Sociale Politiek’, van Quack. ‘Verzet de wissels’....

Maar laten wij bij de literatuur blijven. - Fortunio modèlt voor dichters of die het worden willen:

U heb ik lief als de eeuwge zwarte nacht....

Een paar bladzijden verder eene letterkundige kroniek, over de zoo juist in eerste aflevering verschenen *Nieuwe Gids*. Hoffelijk, maar zeer uit de hoogte, met niet verholen twijfel of er ‘in onze dagen, gelijk vijftig jaar geleden, in de letterkundige wereld werkelijk behoefte is aan een nieuw orgaan voor het jonge geslacht’.

Bespreking van Verwey's *Persephone*:

‘Wanneer het “le ridicule tue” in Frankrijk nog van kracht is, dan ligt de poëzie der *décadents* op het uiterste. Wij wenschen, met alle reverentie voor het talent van sommige harer vertegenwoordigers, onder welke wij ook den heer Verwey rekenen, der jongste richting in onze poëzie hetzelfde toe....’ - Is Verwey, de Keats-volger die hij toen was, hier goed geclasseerd? Wat *les poètes décadents* werkelijk onderscheidde, zou later van Hamel in *De Gids* zelf onder onze aandacht brengen.

1885 weggezet, en een ander deel gegrepen. 1894 III-IV:

Letterkundige kroniek, die er acte van neemt, dat niet, naar Verwey's profetie, *De Gids is doodgegaan*, maar *De Nieuwe* zijn ingewand heeft verscheurd. *Een jongste generatie* rijdt over het slagveld, en Tideman is haar schorre heraut. Het vonnis valt niet moeilijk; het wordt gegeven met groote zekerheid. ‘Zie hoe die zinnen, buiten adem, log en scheef op hun beenen staan, staroogend, met een lijf dat uit het lood gezakt is als van een geraakte. Dan wist van Deyssel het beter toen hij in *Over Literatuur* die geloofsbelijdenis te boek stelde, die tot het mooiste behoort wat hij geschreven heeft...’

Wij zijn een heel eind van 1885 af! Wat er groot is geweest in de beweging van toen, wordt in *De Gids* reeds geschat op de volle waarde. Kloos' *Verzen*, van Eeden's *Studies*, van Deyssel's eerste bundel *Verzamelde Opstellen* (want zij allen zijn reeds aan het bijeenvergâren) worden besproken zonder verguizing, zonder beate bewondering, met begrip, en in tonen die op het oordeel der geschiedenis beginnen te preludeeren. En, ander teeken van kentering: Fortunio's *alter ego* schenkt ons het kostelijk boekje *Dichters van dezen Tijd*, dat, in zijn vele herdrukken, den weg zou vinden naar duizenden Hollandsche gezinnen...

Wat een groote sterkte geworden is voor *De Gids*: zij heeft, ja, zich de oogen uit moeten wrijven, maar ze voortaan goed open trachten te houden.

De oude tijden van alleenheerschappij keerden niet terug; zij *konden* niet terugkeeren. Ons nationaal leven is rijker gedifferentieerd geworden dan het was, op staatkundig, op maatschappelijk, op artistiek terrein. Het decennium 1880-'90 is niet dat eener letterkundige beweging alleen; er liggen allerlei aanvangen in. De rechtsche partijen die aan de regeering komen. De intrêe der sociaal-democratie. De weeromstuit op de oude partijen en de socialiseering harer programma's. En met '90 houdt het niet op.

Sterke stroomingen wekken sterke tegenstroomingen. Twijfel is er op twijfel, en ook de kiemen van een nieuw geloof. Een volk dat zich hooger eischen gaat stellen ten aanzien van zijn nationale en internationale doeleinden. Eén tijdschrift zou niet meer alles kunnen opnemen wat zich gehoor verschaffen moet, al wilde het. *De Gids* moest open liggen voor velerlei invloed; toch niet zonder keus. Het waren moeilijke jaren, niet omdat ons leven zoo arm was: omdat het zoo rijk werd.

Van Hall's verdienste is geweest, de eigenaardige moeilijkheden welke een periode als deze voor een oud tijdschrijft met gevestigden lezerskring opleveren moest, goed te hebben ontzeild. Wanneer wij zijn naam naast dien van Potgieter stelden, weet hij zelve wel hoe dit bedoeld is. Van geen ander heeft na Potgieter, gedurende een zóó lange reeks van jaren, het wel en wee van *De Gids* in die mate afgehangen als van hem. Maar zijn invloed was een gansch andere dan die van den Meester. Een meester was hij niet en wilde hij niet zijn; hij was een zéér ijverige, zéér intelligente, zéér scrupuleuze en zéér trouwe dienaar. En hij was bij dat al, en in zekeren zin boven al, een man van de wereld; van keurige vormen, en die nimmer zonder inhoud waren.

Van zijn eigen bijdragen tot *De Gids* zullen in aandenken blijven zijn tooneelcritiek en zijn artikelen over buitenlandsche letterkunde, met name over de Fransche. Zonder ophouden heeft hij willen doen gevoelen dat wij, in smaak, in maat, in *savoir vivre* en *savoir faire* van het volk dat zooveel

tot de Nederlandsche beschaving bijgedragen heeft, nog altijd te leeren hebben. Hij heeft het doen gevoelen op zijne wijze: niet doceerend, niet dringerig; rustig en voornaam - door op goede voorbeelden te wijzen; ook wel door onze eigen droevige tekortkomingen onbarmhartig daarnevens te stellen. Of dit bescheiden werk niet zeer nuttig is geweest? Wat op Holland's eerste tooneel mogelijk was, nog in 1894, herleze men eens in het stukje: 'Opening van den nieuwen Stadsschouwburg'...[1)]

En hoe mag nog altijd ter harte genomen worden dit besluit eener aankondiging van *L'Ecolière* van Léon Frapié: 'Geen valsche gevoeligheid ontsiert deze verhalen, geen declamatie tegen de maatschappij, geen woordkunstenarij. En al is er aan de compositie van deze kleine drama's heel wat zorg besteed, nergens speurt men de moeite die ze den schrijver gekost hebben. Met allen eerbied voor onze mannelijke en vrouwelijke vertellers van de laatste jaren, ik ken er geen die op tien of twaalf bladzijden een klein drama weet te vertellen zoo volledig, zoo treffend en met zulk een artistieke bescheidenheid en soberheid in de uitvoering als Léon Frapié het in dezen bundel doet...'[2)]

Ce que l'on voit van van Hall's werk voor *De Gids* was niet van een hooge, maar van een stâge vlucht. *Ce que l'on ne voyait pas*, maar waar zijne mederedacteuren van weten, is zijn nimmer aflatende zorg om van iedere aflevering iets te maken dat beantwoordde aan den eisch van verscheidenheid, en tevens voor het artistiek geweten bestaan kon. Hoe lief had hij zijn werk en die er hem in bijstonden. Hoe waardeerde hij allengs ieder frisch en jong talent. Hoe fijn bleken zijne voelhorens als die moesten worden uitgestrekt naar wat anderen geschreven hadden over onderwerpen die niet tot het terrein zijner eigen dagelijksche studie behoorden. Hij kende het Nederlandsche vischwater; was een onvergelijkelijk raadsman in zaken van nuance en opportuniteit. En hij was dit alles onverzwakt tot in den hoogen ouderdom dien hij thans bereikt heeft. Nu hij *De Gids* verlaat volgt hem de dankbaarheid zijner mederedac-

1) 1894, IV, 167.
2) 1906, III, 510.

teuren, en behoort hem te volgen de dankbaarheid der *Gids*-lezers; zij zullen misschien eerst later beseffen welk een *chef de cuisine* de plaats geruimd heeft waar hun maal werd toebereid. Het lange mes kan hij overgeven, maar niet zijne koksgaven...

De redactie, voor den tachtigsten jaargang aansprakelijk, zal haar best doen. Zij stelt zich niet voor dat *De Gids* het Nederlandsche leven zal kunnen beheerschen; de tijd is vermoedelijk voorbij dat één tijdschrift zelfs daarnaar streven kan. Zij wil dienen, en heeft het te doen met de zware verantwoordelijkheid, die lange en grootendeels roemrijke traditie haar oplegt. Maar uit verantwoordelijkheid kunnen ook krachten worden geput. Wij zullen het beproeven.

REDACTIE.

Vriendin.

Wanneer ik aan het stadje terugdenk, bestaat het voor mij uit twee huizen: het hunne en het onze. Alle straten mijner herinnering loopen daarop uit en in mijn verbeelding rijst de gevel van hun woning monumentaal en als een gedenkplaat beschreven... Het was een grijs blok met twee ramen aan weerszijden der hardsteenen trapstoep en een rij van vijf daarboven. Het als goud blinkend beslag der zwarte voordeur en de gelijke gordijnen, waarvan de schelprand tipte aan het ondergordijntje van linnen-kant, getuigden naar buiten van de welgesteldheid en den ordelijken zin der bewoners.

Des Zondags slechts, wanneer het witgemutst dienstmeisje voor het raam der spreekkamer naar de voorbijgangers mocht kijken, vertoonden deze gordijnen eenige oneffenheid, en de gloed van den open haard in het salon, aan den anderen kant van de voordeur, waar mevrouw ontving, sproeide dan door de mazen zoodat de kantfiguurtjes, een ridder links, een edelvrouwtje rechts, schenen uitgeslagen in vuur. Dat wekte in wie op de stoep, in winterschemering, wachtte terwijl de zware belgalm achter de voordeur verklonk, alreeds het behagelijk besef, dat zich binnen, in den fijnen geur, die Conny's salon van andere salons onderscheidde, verhoogen zou. Die geur ging uit van haar zachte, evenwichtige persoon en deelde zich mede aan al wat haar omringde en toebehoorde; de innerlijke warmte van haar wezen vulde het vertrek. Zij wachtte een bezoeker niet af, zij haalde hem in, en een ieder's waarde steeg door de wijze waarop zij hem welkom heette, overtuigend, haar hand, als

een geschenk, in de zijne. ‘Kom naast me zitten’, noodde zij dan, met in haar oogen den vochtigen glans van een verlangen, dat daarin altijd levend scheen, en in het gegesprekje dat volgde leek zij, onverschillig wie of wat op dat oogenblik haar aandacht gold, zich volledig te verliezen... Conny, beweerde haar man weleens in scherts, heeft met ieder haar hartsgeheim, en dit ‘ieder’ omvatte de conversatie van het stadje, vanaf den fieren jongsten luitenant tot aan de oude algemeene tante Daatje, die een weinig aan den drank was. En het opmerkelijke bleek, dat elkeen op zijn beurt zich voelde uitverkoren en niemand zich door het succès van een voorganger te kort meende gedaan. Voor allen wist ze den geëigenden toon te vinden, het teere punt ter belangstelling te treffen, en ik verwonderde mij dikwijls hoe zij van al die wisselende menschen de lotgevallen en relaties onderscheiden bleef. In haar helder geheugen leek ieder voorval gegrift, wat zij beloofde, volbracht zij, geen bijzonderheid ontvlood... Zij had den omvattenden glimlach van hen die van-zelf begrijpen, oogen, die altijd gaven, nooit vroegen... En dit aanvleiend vermogen was een zoo natuurlijk deel van haar wezen, dat de gedachte aan opzet of manier niet rees. Ik geloof ook nog niet aan een bewust gevolgde gedragslijn, ik geloof dat Conny, innerlijk onverschillig, in plichtsgetrouwe bemoeiing naar buiten haar verschansing zocht, haar gezicht het passend masker. Een fijnbesneden masker was het, onwezenlijk als de was-afdruk van het gelaat eener doode, vreemd-vertrouwd, gesloten en toch lichtend, en als van een omsluierde lieflijkheid. Het heeft velen bekoord en gelukkig gemaakt, mij is het een bezit geweest. Want schoon zij mij, zoo min als haar man en kinderen, naar ik later begrepen heb, in de vele jaren waarin wij als vriendinnen met elkander verkeerden, nooit één blik vergund heeft in haar eigen leven en, door de omstandigheden genoodzaakt, altoos min of meer onoprecht met mij omging, heb ik dit toch niet als een tekort, noch als een belemmering in onzen omgang gevoeld. Alles aan Conny, ook wat mij weleens bevreemdde, scheen mij toenmaals zooals het wezen moest en, eerlijk bekend, komt mij dit nu nog zoo voor. In elk geval heb ik nooit mijn, nu ja, eenigszins naïeve overgave aan haar, aan de vrouw, die

zij dan voorgaf te zijn, betreurd, en het zou niet in mij opkomen de vriendschappelijke confidenties, die ik haar gaarne deed, tegenover het vijandig geheim te stellen, dat zij mij, onder den schijn van vertrouwelijkheid, verzweeg. Er zijn nu eenmaal menschen, die het hart als een kleinood op de tong kunnen dragen, en anderen, die het als een schat verbergen moeten. Ik-zelf behoorde tot de personen welke men 'een open boek' noemt en beschouwde deze karakteristiek langen tijd als een voorrecht en een hulde. Nu ik vijftig jaar ben, gezond en opgewekt gezelschap mijner oude moeder, en nog altoos om deze eigenschap geprezen word: 'Men weet wat men aan Marie heeft', zeggen onze talrijke kennissen, zie ik het voor mezelf toch anders in, geloof ik, dat openhartigheid een zeker comfort doch nimmer een weelde kan zijn... en misschien is dit de eenige conclusie welke ik, die mij geef zooals ik ben, aan mijn familieleden en vrienden vooralsnog onthouden zal. Zij leidde bovendien tot een 'eenvoud des gemoeds', gelijk onze dominee het noemt, waaraan ik mezelf en anderen verwend heb, en die ik op mijn ouden dag ook niet meer zou wenschen af te leggen, en maakt tot op den huidigen dag een deel uit mijner ijdelheid, wijl de rondborstigheid zoo wel past bij mijn, van nature te kloeke en met de jaren bepaald gezet geworden, gestalte. Altijd recht door zee.... Men ziet het mij aan!

Constance Grashorst en ik waren van gelijken leeftijd, dat wil zeggen, dat zij een jonge vrouw en ik een oud meisje was toen wij samen naar de veertig liepen. Nauwkeurig haar ouderdom heb ik eerst onlangs vernomen uit het ambtelijk doodsbericht. Daarvoor kwam ze altijd lachend uit: 'Une femme de trente ans', zei ze, '*blijft* dat. Het is ermee als met het smokkelen op de grenzen'. En ze had een onbestemden afkeer van haar verjaardag. Op dien dag, 12 Februari, was ik in den regel de eenige gast. Haar man wilde geen vreemden. Maar sedert ik haar vriendin heette, drong ze aan: Marie. Marie was immers geen vreemde.... In mijn herinnering hangt de datum omkranst. En op elken 12^{en} Februari zie ik ons hereenigd aan de rijke, als voor een gastmaal gedekte tafel: de jarige tegenover haar echtgenoot, de beide jongens, wit-gekraagd, samen aan den lagen

kant, ik, in mijn zwart en wit geruite blouse, breed en praatgraag aan den hooge... Een borstwering inderdaad! Ik zie nog haar glimlach en den weeken blik der oogen, die over de jongenshoofden heenstaarden, terwijl Grashorst, zijn glas als een libel geheven, mama's verjaardag in een keurige kleine toast herdacht. Het waren altijd dezelfde woorden, een weinig anders gerangschikt, en het kwam mij vóór, dat ook de nadruk waarbij een zekere warmte door zijn stem schoot, telkens op de bepaalde lettergreep viel. Hij roemde haar deugden als vrouw en als moeder, dankte haar voor heur huishoudelijke zorgen, herinnerde aan dagen van ziekte en wenschte haar nogmaals geluk; ook namens de kinderen, de familie, de vrienden ‘alhier vertegenwoordigd door onze vriendin Marie.’

Het kleine carillon der glazen viel prompt in en ik voelde mij, terwijl de gespannen stilte brak, opgaan in de intimiteit van het gelukkig gezin. Met tact wist ik den blik af te wenden op het oogenblik dat Conny, opgestaan, haar man heur wang toekeerde voor den officieelen kus en zonder ijverzucht zag ik het aan hoe Ewald en Jopje met hun glas rood getint water achter moeder's stoel schuifelden, snel het glas neerzetten en hun armen om haar hals sloegen, beiden tegelijk, vurig en verwoed, als bestormden zij een vesting. Omdat ik Conny alle vreugden dezer wereld wel gunde en vond, dat ze haar rechtmatig toekwamen. Alleen moest mij aan het einde van den dag, terwijl wij in de voorkamer, als in een lentetuin te zamen zaten, wel eens van het hart: ‘Het is eigenlijk schande, Con, dat jij nog kwaad durft spreken van verjaardagen!’ En dan knikte ze, zag mij met haar droom-oogen aan en leek mij, schoon zij mijn verwijt als gegrond beaamde, op eenmaal moe....

Onze vriendschap - want van mijn kant was het dat toch, de eenige, die ik ooit aan mijn hart gevoeld heb - onze vriendschap dagteekende uit een winter, waarin eenige kinderen, onder wie Ewald Grashorst, ten bate van ‘Armenzorg’ een sprookje zouden opvoeren. Ik was toen - op de grens van het tijdperk der vrouwelijke liefdadigheid - bestuurslid dezer instelling en ontmoette in mijn functie

mevrouw Grashorst bij een repetitie. Met haar zoontje, als page verkleed, aan de hand, kwam zij op mij toe. Het ventje boog, gelijk hem dit juist te voren geleerd was, de lange blauwe veer van zijn barret raakte mijn handen, kriewelde even mijn vooroverneigenden neus.... en de moeder glimlachte naar mij, licht-blozend, als riep zij voor haar uitbundigen cavalier mijn toegevendheid in. Dien verderen middag bleef ik in haar gezelschap en meermalen bezocht ik sindsdien onder een voorwendsel het repetitielokaal, een wereld op zichzelf, en voor mij van tooverachtige bekoring.

Het viel toen zoo, dat zij in plaats van de kolonel's dochter, die ziek werd, de rol der fee, de eenige grootemenschenrol in het sprookje, op zich moest nemen, en nooit zal ik vergeten hoe bijna bovenaardsch schoon en lieflijk zij dien avond, één fonkeling van loovertjes-in-licht, van achter de donkere schouw te voorschijn zweefde. Aan alles wat de verbeelding op het gebied van feëen schept, beantwoordde zij. Als naar een werkelijk wonder staarden de kinderen en ademloos geboeid zaten de moeders en vaders in de zaal. Dit wás een fee. En hoe, weer heel anders bekoorlijk, een mensch nu, een lief, gelukkig mensch, stond ze aan het slot dier voorstelling, terwijl de kleine pages bloemen aandroegen, in den vollen gloed van het voetlicht. Al maar meer bloemen, haar handen konden den schat niet omvatten, in golven van seringen gingen haar voeten verloren en Ewald moest den gouden scepter van moeder overnemen, zóó bloem-beladen werd zij!

Was ze er verlegen mee, of alleen maar schromend-blij? Diep dook haar hoofd met de vervaarlijke puntmuts in de rozen. Haar fijne kin, haar bevend lachenden mond, ze raakten verscholen. Alleen haar oogen bleven glorend erboven, één teederheid. Over de zaalrijen togen ze uit; over mijn knikkend hoofd en klappende handen, over de vele toegenegen hoofden, waaronder ik den kalen schedel van haar echtgenoot in de voorste rij onderscheidde, hechtten zij zich, vast, aan één punt. Ja, op dat oogenblik moet ze wel vol gelukkig zijn geweest. Van een geluk, dat niet iedereen benadert..

Sedert dien avond greep ik elke gelegenheid aan om Constance Grashorst opnieuw te ontmoeten en nam zelfs een omslachtig en nutteloos secretariaat van haar over.

Leelijke vrouwen hebben soms een voorliefde voor mooie, en ook omgekeerd, mits het verschil in ras concurrentie onherroepelijk uitsluit. Zoo kan men in de schaduw eener schoone of beduidende vrouw nog vaak, gelijk in het oude treurspel ‘de voedster’, de min-bedeelde vriendin vinden, en wanneer ik aan ons beiden terugdenk, geloof ik dat we, als paar, dit classiek optreden nabij kwamen.

Mijn vereering, die zich aanvankelijk schroomvallig binnen de perken hield en waarmee ik in een volgend stadium omzichtig en bedreven woekerde, als een minnaar met zijn eerste liefde, leidde allengs tot deze soort omgang, welke door de buitenwereld intiem wordt geheeten. Hoewel voor mezelf overtuigd, dat Conny, enkele toevallige en door mij gewilde omstandigheden daargelaten, mij niet zou hebben uitverkoren, sloeg ik tegenover de menschen onze verhouding inderdaad even hoog aan als de vriendschap van Castor en Pollux. Nog aangenamer dan met haar in huis te zitten, vond ik het met haar te wandelen, en wanneer ik 's avonds achter haar hooge hakjes onze Nutszaal binnentrad, marcheerde ik als een overwinnaar.

Het gezin Grashorst was in de stad een vaste stelling, ‘de mooie mevrouw’ bijkans een bezienswaardigheid. Wanneer zij zich met hun vieren vertoonden, de lange, notabele man, eere-voorzitter, minstens donateur van elk genootschap, zijn bevallige vrouw, gekleed als geen andere, de grafelijke jongetjes, ging er een glimlach van genegenheid om. Immers zij behoorden aan de stad. En zoolang zij hun plaatsen in een zaal niet hadden ingenomen, bleef er onrust in de gelederen. Een enkele, op mij afgunstige, kennis sprak in mijn tegenwoordigheid van ‘het hof” en verhoogde daarmee mijn zelfrespect. Het is mij nooit duidelijk geworden in hoe ver Conny zich in deze algemeene bewondering schikte, als in een geboorte-recht, in hoe ver ze haar vleide, en allengs onontbeerlijk werd. Evenmin ben ik tot een inzicht gekomen omtrent den aard van haar gevoelens voor mij. Ik overschatte mijn waarde niet, en kende haar als een verblind philanthrope...Verwarrend goed en lief is zij voor mij geweest, vele jaren lang, en nooit op een wijze die mij genadig scheen. Het was haar gave goed te zijn, het geluk van het oogenblik te grijpen voor zichzelve en voor anderen.

In de opvoeding harer kinderen zocht ze vóór alles het moederrecht hun een plezier te doen, niet het plezier dat moeder voor hen goed vond, maar het plezier waaraan ze zelf, met de hartstochtelijke klem van een kind, vasthielden. Lachend, tegen alle rede in, kon ze dit hemelsch recht verdedigen. Om Ewald en Jopje te doen schateren, sloofde ze... En wat heeft ze al niet verzonnen om mij, in de jaren der balans, te steunen, mijn leege dagen te vullen, mijn hart af te wenden van wat er aan voorbij ging...

De dag, waarop mijn vader mij meedeelde het huis naast het huis der familie Grashorst, dat ledig stond, te hebben gekocht, is, geloof ik, de beste van mijn leven geweest. De verrassing bij deze nauw-omvatbare lotsverbetering, de verheuging, die als een intrede in een nieuwe wereld was, de opwinding, waarin ik, met veronachtzaming van al mijn bescheiden beginselen, in stijlloozen galop naar Conny ben gesneld.... ik voel ze bij het herdenken nog aan mijn stramme leden. De afstand tusschen mijn ouders en mij had zich sedert mijn kinderjaren niet verkort; ondanks mijn voorspoedigen groei bleef ik in hun oogen: het kind, onmondig en niet ingewijd in 's levens gebeurtenissen vóór mama en papa daaromtrent tot volledige overeenstemming waren geraakt. Zoo genoot ik ook deze beschikking pril en frisch.

Alles aan onze nieuwe woning, ook haar ongerieflijkheden, vond ik verrukkelijk; het tuintje op het Noorden, waar geen roosje bloeide, prees ik om de lage schutting, om het pittoresk overschot van een duiventil op het grasperk.... En mijn eigen kamer, wit gelakt, vol tuitelig meubilair, waartusschen ik manhaftig rondstapte, richtte ik in, neuriënd in falset, nauwgezet en toegewijd. Op elk verguld stoeltje, op het madelieven-dessin mijner kleine kanapé, zag mijn verbeelding haar nederstrijken, en hoe lief lachte mij lang te voren haar gezicht uit het gouden kader van mijn Louis-Seize spiegeltje toe.... Toen ze er waarlijk wás, den eersten middag, en dronk uit het voor haar bestemde buitenmodels kopje, was het mij een apotheose en een volledige vervulling.

De buurtschap bracht wat ik er van gehoopt en verwacht had, en meer dan dat. Want ik geraakte, door de kleine diensten, welke men elkander als goede buur bewijst, op ongezochte wijze ook met den, door vormelijkheid minder

toegankelijken heer Grashorst op vrijer voet, en de jongetjes noemden mij op zekeren goeden dag: tante. Dit werd toen voor den vader de brug, welke, van juffrouw Van Drunen, over tante Marie, tot Marie voert. En ik noemde hem Grashorst, hetgeen ook Conny deed wanneer ze van hem sprak.

Ik kwam er 's morgens, 's middags en 's avonds, onder alle omstandigheden, doch niet uit eigen beweging. De geringste wenk, ongedurig verbeid en licht gevat, was mij voldoende. Zonder dien wenk echter waagde ik nooit... En misschien heeft mij hier het instinct geleid, dat den hond op het spoor brengt, en den slaapwandelaar voor vallen behoedt, het zesde zintuig, dat mij voor het overige volslagen in den steek gelaten heeft.

Wel eigenaardig en, haast zou ik zeggen, ordelijk was Conny in haar uitnoodigingen, de tijd van komen en gaan werd op de klok geregeld en onwillekeurig voegde ik mij daarnaar met even zorgvuldig betrachte stiptheid. ‘Om drie uur wandelen’ schreef voor, dat ik op slag van drieën aan de bel trok en Conny gaf den weg aan, die juist zoo ver strekte als de afgemeten wandeltijd ons vergunde. 's Avonds verzocht ze mij op de thee, dat wilde zeggen: om acht uur, of na de thee, hetgeen beteekende niet vóór negen. En wanneer ik er, gemeenlijk 's Zondags om de veertien dagen, ten eten werd genood, hield deze uitnoodiging in, dat ik mij in den namiddag van dezen dag niet vertoonde, gelijk ik plagt op den anderen Zondag, waarop Conny ontving, en ik mij om vier uur meldde om thee te schenken.

Op den geijkten Zondag zat aan Conny's tafel gemeenlijk nog een tweede gast aan: Mr. Alting Reys, de burgemeester van een der dorpen aan den overkant van de rivier. Jeugdkameraad van Grashorst, was hun vriendschappelijke omgang vele jaren gestremd geworden tengevolge van zijn onberaden huwelijk met een boerenmeisje uit zijn streek, doch later, veelal door bemiddeling van Conny, die hem gaarne mocht, weer vlot gekomen. Eenigermate bezwaard echter was de verhouding gebleven. Zoo kwam hij geregeld zonder zijn vrouw in de stad en bij enkele vrienden, waaronder de Grashorts, aan huis, hetgeen weer niet belette dat

Conny nu en dan met het bootje overvoer om haar en de kinderen een bezoek te brengen. Grashorst, als directeur eener groote bankinstelling tot 's middags vijf uur gebonden, vergezelde haar daarbij niet. Verkeerde Mr. Reys in hun kring, dan werd van zijn vrouw nooit, van zijn kinderen zelden gerept, en het scheen wel of dit bij onderling goedvinden aldus was vastgesteld. Ik heb er Conny nooit naar willen vragen en ten slotte voor mezelf uitgemaakt, wat ook in de lijn der beide karakters lag, dat Mr. Grashorst zich slechts tot zekere grens had kunnen verzoenen, terwijl Conny de aangelegenheid licht telde en, warm van hart, partij trok voor de verguisde burgemeestersche en het landelijk kroost. Mr. Reys' houding is mij, in die jaren mijner kortzichtigste zekerheid, ondoorgrondelijk gebleven, heimelijk: afkeurenswaard. Getrouwd is getrouwd, vond ik; de stap gewaagd, behoort de doffer bij zijn duifje, gelijk het deksel op het doosje. Deze deugdelijke beginselen ten spijt, zat ik aan tafel evenwel gaarne naast hem, gevangen in zijn frissche verhalen over jagen en visschen, over al het gedierte waarmee hij, als met vrienden, op zijn erf verkeerde. Buitenman, van Grashorsts leeftijd, geleek hij, met de allure van een vrij-gezel, tien jaar jonger; tusschen de neteldoeksche jongste meisjes zat hij nog niet misplaatst. Hij was lang, breed en bruin, en had een zachten lichten lach, diep in zijn keel, die aan al wat hij vertelde glans gaf. Hij vertelde om het genoegen van te vertellen, zonder daarbij instemming of zelfs antwoord te verwachten. Glijdend langs de verschillende zijden van een onderwerp, ving hij er altijd een eigen kant aan af, sleep een luttele bijzonderheid, die al pratend in hem bezonk, plotseling tot een lichtende merkwaardigheid. Zijn scherts was immers ernstig, zijn ernst scherts; onhandige menschen vreesden hem, wijl hij aan geen enkele verwachting trouw bleef en niemand wist langs welken weg hem te naderen.

Met mij sprak hij vriendschappelijk, meestal over of in verband met mijn genegen bewondering voor Conny, welke hij deelde. Een enkele maal vroeg hij mijn aandacht voor een boek, dat hij in de lange winteravonden op zijn afgelegen buiten las. In een paar korte zinnen, als het ware met een hortend handgebaar, trok hij dan den inhoud van dikwijls drie, hem diep vervullende, dikke deelen samen. Tolstoi

had zijn vereering, zijn liefde: Anna Karenine. Over haar kon hij spreken met kroppende geestdrift, met zulk een koelen gloed, of het zijn eigen bloed gold. En soms, één onbedwongen seconde, heb ik zijn gezicht zien flikkeren, zijn mond zien wringen als in haat.

Zat ik, wat in kleinen kring dikwijls zoo geviel, aan den anderen kant naast den gastheer, dan moest ik onwillekeurig vergelijken, het bleeke, als zoekend gebogen profiel links, het donkere, gretig gehevene rechts, de weeke, blauw-dooraderde hand, welke het brood kruimde tusschen onze borden, en de sterke, behaarde vuist, die ver uit de manchette over de tafel stak.

Ook Mr. Grashorst, meer nadrukkelijk, en tastend naar het vooral juiste woord, was een belangwekkend buur, en wat ik op mijn ouden dag nog van staatsbewind en volkerenrecht onthouden heb, dank ik aan zijn tafelkout. Zijn bezonnen wijze van spreken paste volkomen bij de vooroverneigende gestalte en het fijne vochtig-bleeke gezicht, waarvan het voorhoofd als een witte schelp doorliep tot de blonde haarfranje, in half-rond onder de kruin. Een lorgnet, de glazen uitgeslepen, halveerde zijn oogen en een pluizig baardje, waarin, bij geestelijken hoogdruk, zijn witte vingers woelden, verlengde naar onder zijn gelaat. Gewend met van nature gedempt geluid zich in het openbaar verstaanbaar te moeten maken, spitste hij telkens, met fijn-preciseerend handgebaar, bevallig als het gebaar eener vrouw, een willekeurigen zin toe.

Zat Conny tegenover ons, dan scheen het mij of ook zij gedurig tot vergelijking mijner buren werd genoopt, of het uiteenloopend karakter dezer beide mannen, dat zich somtijds verontrustend onder de woorden van een toevallig gesprek manifesteerde, haar stille zorg wekte. Zij viel dan, immer zacht en op vragenden toon, beurtelings den een en den ander bij, doch koos bij dreigend gevaar de zijde van haar echtgenoot, terwijl ik, zonder overtuiging, ten behoeve van het eerlijk evenwicht, den gast steunde, wiens innerlijke drift op Mr. Grashorst's rustig en grondig verzet vruchteloos stormliep. Lachend, eigen geweten tartend, verdedigde ik dan zijn vrije, tegen de geheele wereldorde optornende beginselen, grootendeels om de voldoening Grashorst, die onder alle omstandigheden de maatschappij, haar grondvesten en het algemeen belang voorstond, te dwarsboomen. En wonnen

wij den slag, dan kon Conny, schoon aan de zijde van het verlies, mij aanzien met oogen vol verteedering. ‘Barbaar’, zei ze eens na zulk een schermutseling tot Mr. Alting, hem opnemend in dienzelfden blik: ‘het is je geluk, dat Marie zich tegenwoordig zoo emancipeert...’ En toen zag ik, terwijl we alle vier uitlachten om mijn emancipatie, waar de behoudendheid zich tot in mijn krampachtig kuifje kenmerkte, de vuist naast mij zich openen en weer sluiten, als kneep ze het leven en zijn hartstochten fijn.

Over personen werd onder ons zelden gesproken, meer over begrippen, die zich dan aan denkbeeldige personen vasthechtten, en terwille van de jongens drukten wij ons uit in woorden, die het rechtstreeks doel vermeden. Gaf soms de stadskroniek aanleiding tot lof of blaam in engeren zin, dan zweeg Conny terstond, terwijl het bloed naar haar wangen steeg, en een enkele maal kwam het voor, dat zij, na deze vertwijfeling, donker doorblozend tot in haar hals en ijl van stem, een schuldige verdedigde. Zij veroordeelde nooit, niemand en niets. ‘Als je alles wist’, zei ze dan, met een gezicht of zij 's levens geheimste geheimenis doorgrondde, ‘och, als je altijd alles wist...’ Hoe heb ik het in haar liefgehad, dat ruime en milde, dien natuurlijken drang in ieder en in alles het beste te veronderstellen, het voelhoorn-fijne begrip waarmee ze onze hakerige gedachten ried, ze onuitgesproken wederlegde. O, ze is stellig een goede moeder voor haar kinderen geweest, al heeft ze hun het groote offer niet vermogen te brengen.

De dagen in het stadje van mijn verleden waren gelijkvormig en lang. In de vriendschap met Conny kwam iets als traditie. Twee maal in de week wandelden wij samen, drie middagen trad zij op in het madelieven-decor van mijn boudoir en dronken wij thee. Zooals sommige vrouwen kunnen lezen en breien, zoo kon Conny op haar eigen gedachten drijven en inmiddels een geregeld gesprek voeren. Min of meer ben ik in dien zin de breikous geweest, en geen steek heeft ze laten vallen. Gedurende een wandeling sprak zij weinig, dikwijls in het geheel niet, en deze ervaring gaf mij aanleiding, waar het zoo te pas kwam, af te geven op vrouwen, die altijd wat te babbelen moeten hebben.

Het leek mij een der edelste elementen onzer vriendschap: dat wij samen zwijgen konden. Toch, herinner ik mij, was het mij een verlichting wanneer wij in dezen edelen staat bij toeval een goede kennis ontmoetten, Mr. Alting Reys, die een stevig wandelaar was, of een ander, welke ons als derde man een eindweegs vergezelde. En het liefst ging ik met Conny op armbezoek. Daar gaf zij zich als een kind. Geen stelsel, geen reglement was haar heilig, wenk noch waarschuwing vatte. Zij werkte als een kabouter, lachte om misrekening, en had een voorliefde voor ‘verrassingen’. Een versleten bes roerde haar tot tranen, de vuilste kinderen drukte ze aan haar hart. Op straat kende zij hen allen bij naam, hield op het onverhoedst een Jantje of Mina staande om omtrent den welstand der familie, in den meest uitgebreiden zin, te worden ingelicht. Als bestuurslid van Armenzorg - ik heb het tot penningmeesteresse gebracht - was het meermalen mijn taak haar te beteugelen en in dit verband heb ik den echtgenoot leeren waardeeren, die, schoon weinig instemmend met de bandelooze hulpvaardigheid zijner vrouw, nooit aarzelde haar de middelen te verschaffen, de faam van zijn huis hoog hield.

's Zondags verhaalde Conny aan ons drieën haar ervaringen, kleurde elk voorval naar zijn aard en, in de opleving van het oogenblik, hernam haar gezicht de kinder-gave uitdrukking. Dan werden haar oogen van binnen uit verlicht, haar mond sprong open en de roode tongspits slipte langs de gretige lippen... Wij-drieën, de twee mannen en ik, wij drieën elk op onze wijze, wij hebben haar zóó wel liefgehad.

Mijn veertiendaagschen Zondag... Wanneer ik daar nu aan terugdenk... Klokslag half zeven stond ik op de stoep en luide met de voordeurbel mijn feestdag in. Het slappe jagershoedje van Mr. Alting Reys, dat hij winter en zomer, door de week en 's Zondags droeg, hing dan altijd al aan den kapstok en in de voorkamer vond ik hen, Conny tusschen de kussens op de kanapé, hij in den lagen gobelinstoel bij het vuur. Het gele licht van de kap-lamp achter de kanapé, de eenige lichtbron in de doezelige kamer, goot zich uit over Conny's hals en handen, over het spinsel van heur haar, over de kussens, die schenen van oud goud en

koninklijk damast. Ik voelde altijd, terwijl ik met Conny's arm in den mijne werd neergetrokken op dezen troon, hoe jammerlijk mijn zwart- en wit-geruite blouse dezen duizend en één nacht verstoren moest, doch gewoonlijk draaide al in hetzelfde oogenblik de heer des huizes, komende van zijn Societeit, den sleutel in het voordeurslot en werd de maaltijd aangekondigd. Door de breede wit-marmeren gang ging Conny ons voor, lang, fijn en veerkrachtig, en in de eetkamer vonden we fluweelen Ewald en Jopje, wachtend, elk achter zijn hooggerugden stoel, het servet als een befje al voor. De tafel, met vier kaarsen in zilveren kandelaars, het glaswerk, zeepbel-licht en spiegelend. Alle Zondagen vonden we het zoo. Wijd-uiteen zaten we, het kil geperst servet gleed langs onzen schoot, de geur van het linnen mengde zich met de gekruide wasem van de soep. De herinnering aan een geur heeft tooverkracht....

's Avonds zaten wij weer in het salon aan de vóórzijde, waar dan ook de middelkroon brandde en de meubelen simpeler aanzien hadden. De heeren lazen couranten en spraken samen, Conny en ik borduurden. En geen blik heeft ooit verraden....

Eénmaal ben ik met haar naar den overkant geweest. ‘Ga eens mee, Marie’, zei ze, ‘het is zoo'n vroolijk gezin’. Ik opperde: of Mr. Alting op bezoek van vreemden wellicht minder gesteld zou kunnen zijn? maar zij antwoordde, dat hij ervan wist en ermee instemde. Op een frisschen herfstdag, de rivier zette koppen, voeren wij over en troffen den burgemeester, wuivend met zijn hoedje, aan de aanlegplaats. In zijn karretje reed hij ons door het oude dorp naar zijn buitenplaats, een vervallen goed, waarop oudtijds een kasteel had gestaan. Uit een der zijvleugels was later, na herhaaldelijke verwoesting een woonhuis opgetrokken, dat onmiddellijk aan een koestal grensde en tot den nok van klimop blonk. Er stond nog welig oud hout omheen, een gedeelte achter de weilanden heette: het bosch van den burgemeester. Het drong aanvankelijk nauwelijks tot mij door, dat de boerenkinderen, die tusschen honden, kippen en konijnen rond het huis speelden, eveneens des burgemeesters kinderen waren, de welgedane vrouw, die op het geroep van:

‘moeder’! handen-afvegend toeschoot, mevrouw Alting Reys. En binnen, waar fraaie oude meubelen vreemd stonden tusschen waardeloozen opschik, heb ik gezeten naast Conny, die opgewekt het kleinste Brechtje, van buiten uit den rolwagen, suste op haar schoot, verwonderd en lichtelijk verontwaardigd. Hoe kon een man van goeden huize zichzelf zoo iets aandoen! Gelaten en blijmoedig scheen hij het te dragen en bijna bewonderenswaardig trof hij den toon tegen de linksche vrouw, die hem ‘vaoder’ noemde, met donkeren a-klank, als ware dit de titel waarop haar man in de eerste plaats recht had. Hij toonde ons de pauwen en den nijdigen kalkoen, de groote volière en het aquarium, en bood ons elk een late roode roos, die ik, omdat ik het Conny zag doen, eenigszins uitdagend op mijn marineblauw gemoed stak. Ook zijn eigen rustige kamer, een zaal bijkans, met hoogen boekenwand, geweien en wapentrofeëen, toonde hij ons en later, herinner ik mij nu, nadat mevrouw Alting mij citroenschillen op brandewijn had aangeprezen en ik bezweken was, ging hij met Conny nog eenmaal naar die kamer terug, om haar de negatieven te laten zien eener, voor een tentoonstelling geportretteerde, merrie.

Te voet bracht hij ons naar het veer terug. Een lange marsch, waarbij hij Conny links, mij rechts, den arm instak en den pas naar ons beider ongelijk vermogen trachtte te regelen. Hij stond in den ganschen omtrek als den buitennissigen burgemeester van M. bekend, doch aan den groet der dorpelingen was het te zien hoe bemind hij desondanks was.

Op het bootje, dat ons bij stevige bries terugstoomde - onze haren fladderden om ons hoofd en we warmden ons aan de pijp - geraakte ik niet uitgepraat over het probleem liefde en huwelijk. Die man, met die vrouw!

‘Zij is heel goed voor hem’, zei Conny enkel, ‘heel goed’

‘Nu ja...maar mijn hemel’....

‘Och, waarom...Niet elke man begeert hetzelfde in zijn vrouw’.

‘Maar kan jij nu gelooven, dat een man - ik liet mij verleiden alle mannelijke deugden en bekoorlijkheden van Alting in de schaal te werpen en zie nog haar glimlach bij dien onverwachten bijval - dat zóó'n man houden kan van een vrouw als dit...’

‘De liefde is ondoorgrondelijk,’ besloot ze wijs, met haar liefste aplomb, waarin ditmaal ook een zweem van geheimzinnigheid... en bond de witte sluier, die haar teer en als dons doorschijnend maakte, vaster om haar kin.

Tegen de fel blauwe wolkenlucht stond ze, lachend en frank in den wind, haar handen, als schuttende fijne schelpen, om de roos op haar borst. En eindelijk wist zij mijn stug verzet, waarop ik niet voortging maar dat zij wel raden bleef, te breken met een anecdote over het oudste Pietertje, dat in het oogvallend zijn moeder geleek. Doch sinds dien minder geslaagden middag schaarde ik mij aan de zijde van Mr. Grashorst en liet mevrouw Alting Reys in het duister.

Zoo zijn de dagen, eenige schijnbaar onbewogen jaren, tusschen onze vingers doorgeslipt, mij leek het vaak of ik leefde van den eenen veertiendaagschen Zondag op den anderen, en ik was gelukkig, want alle kleine, tot geluk verheven vreugden keerden getrouw. Tot op een Zondag het vilten hoedje met het grijs patrijzeveertje niet op zijn plaats aan den kapstok hing en ik in het salon, waar Conny naar gewoonte tusschen de kussens op de kanapé zat, vernam dat mijn cavalier, gelijk zij hem gaarne noemde, ziek was.

‘Erg?’

Zonder bezorgdheid in haar stem zei ze:

‘Ja, pleuris.’

Ik wijdde uit, met de meewarigheid eigen aan vrouwen die haar liefde over het heelal verdeelen, herinnerde mij hem een paar dagen te voren, ter gelegenheid van de paardenmarkt, nog in de stad te hebben gezien, vroeg of we niets dóen konden, voorspelde dat hij, stoer en gehard, er zeker dóór zou komen. Met een afwerende beweging, die haar leek te ontsnappen, beaamde ze kort: ‘Natuurlijk.’

Aan tafel zaten we dien middag wijder uiteen, doch het gesprek, door de gastvrouw van het een op het ander gebracht, bloeide als altijd.

Den volgenden morgen dorst ik nauwelijks vragen naar nader bericht, zoo star negeerde Conny het onderwerp, tot ze op eenmaal zelf zei: ‘We hebben getelefoneerd, de nacht is rustig geweest.’ En wel afgericht was mijn vriendschap, dat ze genoegen nam met deze vreemde geslotenheid,

over haar stillen grond zelfs geen gedachte liet gaan.....

Door de geruststellende tijding en doordat mijn hart aan Alting - eenigermate mijn mededinger en bovendien de man, die zijn dienstmaagd tot vrouw verkoor - niet hing, raakte het geval ook slechts zijdelings mijn belangstelling.

Den dag daarop was Ewald jarig en had de lang beloofde jongens- en meisjes-partij in de mangelkamer plaats. De vrucht van vele pianolessen zou ik daarbij in mijn 'Myosotis' en de 'Polka mit Variationen,' die ik van buiten kende, omzetten. Ik had mij, wat niet vaak gebeurde, door tegenspoed bij den aankoop van een verjaarsgeschenk een oogenblik verlaat en trof Grashorst, die voor mij was ingevallen, op de trap. Van hem vernam ik, dat de berichten uit M. weder minder gunstig luidden, de koorts was tegen den morgen nauwelijks gedaald.

Boven vond ik Conny van jongeheeren omzwermd. Het was de roem van elk vriendje met Ewald's mama te hebben gedanst. Doordat ik mij had laten wachten werd ik met een ovatie, die mij bijna verlegen maakte, begroet en door een vlucht van wit katoenen handjes naar de huurpiano in den hoek der mangelkamer geklapt. Nu eerst recht kon het bal beginnen.

Terwijl Conny, gebukt achter een haag van nieuwsgierigen, Ewald hielp de hondenzweep met fluit, waarmee ik ten slotte was geslaagd, uit te pakken, plantte ik mijn voet op het pedaal, spande mijn handen, welke meer dan een octaaf konden omvatten... Fel blies Ewald... En als ware dit het sein...

Met kracht vielen mijn vingers, in een zwenk verschoten langs mijn oogen de lichte kleuren, en het maatloos geschuifel ving aan, slifte in tegen den statigen gang van mijn eenige polka.

Toen ik, na de derde myosotis, het wagen dorst, al spelend, het hoofd om te wenden, zag ik Conny, in haar oude, door den jarige uitverkoren witte japon, dansen, dansen als een meisje, in den flikkerglans van kaarsen en het gebloemde licht van een heusche lampion. Dwars door het gewemel dreef zij haar kleine cavaliers, een onhandig jongetje, een huppelend zusje, rusteloos, naar alle windstreken zette ze koers... Geen dans sloeg ze over - allen kregen hun beurt.

En botsten ze, dan schrilde een gejuich, dan lachte ze zelve... Ik zie haar nòg... Het wit maakte haar bleek en over den scheeven schouder van nu het eene dan het andere verhitte vriendje, staarden haar oogen zwart en wijd...

In de rustpoos presenteerde Jop gouden pistaches. Ik trof een muts met keellinten en Conny een soldatenkepi. En ten slotte hielden we, in dwarreling van witte papiersnippers, sneeuwballen-bombardement.

Toen ik aan het eind van dezen luisterrijken avond voor Conny, die wel moe was, Jop uitkleedde en te bed bracht, kwam uit de aangrenzende kamer Ewald in hansop aangedanst om ook mij te bedanken voor mijn aandeel in ‘den prettigsten verjaardag, dien hij nog ooit had gehad.’

‘Hoe vond u 't van die mutsen, tante Marie!’

‘Leuk!’

‘Die Moes verzint altijd weer wat anders moppigs’.

‘Ja, die Moes’....

‘Suf alleen, dat oom Hans er niet bij was’.

Twee dagen na dit feest stond ze, 's ochtends vóór tien, onverwacht op mijn kamer. Ik geneerde mij om de hoezen, welke op dit onherbergzaam uur mijn Louis-seize stoeltjes nog dekten, en die Conny nu betrappen moest, en lette, terwijl mijn geest een heenkomen zocht voor den stofdoek in mijn hand, aanvankelijk minder op haar.

Zij zat middenin de vensterbank, met haar rug naar het licht, in haar wijden bontmantel, dien ze eerst losknoopte en waarin zij zich gedurende het gesprek telkens weder wikkelde tot de kin. Het hinderde mij, dat mijn haardje nog niet brandde en ik overwoog of ik ongemerkt de vlam in het krulhout zou steken... Toen hoorde ik haar zeggen:

‘Er was in het ziekenhuis geen enkele verpleegster vrij, Grashorst heeft nu naar Utrecht getelegrafeerd. In elk geval ga ik er heen. Met het bootje van half elf. Er moet iemand... zoo'n mensch als Maaike heeft geen begrip...’

Het is de eerste en eenige maal geweest, dat ik Conny's stem in geringschatting heb hooren uitschieten, en het is mij altijd bijgebleven in den toon waarop het haar ontviel: ‘Zoo'n mensch als Maaike....’

‘Dus ga jij...?’ aarzelde ik.

‘Voorloopig... tot er hulp is. Hans is heel ziek’. Anders sprak zij van ‘Alting’ of van ‘Reijs.’

‘Dokter Smit, die ons vanmorgen opbelde zei: zorgelijk. En als een dokter dat zegt: zorgelijk....’ Haar handen knepen den kraag van haar mantel hoog dicht.

Ik knikte, mede-beangst:

‘En nu wou je, dat ik..?’

Toen beheerschte ze zich: ‘Ja, als je me dat plezier zoudt willen doen?’

‘Natuurlijk’.

‘Wanneer Grashorst en de jongens om twaalf uur thuiskomen is het voor hen zoo ongezellig niemand te vinden. En met het eten.. Ik zou zeggen, Marie, neem...voor het oogenblik..heelemaal je intrek bij ons.. Het zou kunnen zijn, dat ik vannacht..het hangt er van af..die zuster uit Utrecht.. Zie je, ik zou dan meer gerust..’

Hoe gretig ben ik tot den post van vertrouwen bereid geweest!

Om half elf bracht ik haar naar het bootje. Zij was kalm en in tegenstelling met haar aanvankelijke verslagenheid op het laatst bijna vroolijk, alsof met haar voet op de loopplank alle kansen zich ten goede keerden. Met tal van kleine wenken, haar wel-geordende huishouding betreffende, hield ze mij bezig. Elk kind eischte bijzondere zorgen, het tweede meisje moest telkens worden herinnerd..en haar vlijtig: Grashorst is het zóó gewend, Grashorst is er op gesteld’, bedreigde mijn ongerepte illusieën omtrent den huwelijken staat. Terwijl de plank werd ingehaald, riep ze mij nog aan de achterplecht, lachte mij bemoedigend toe, en:

‘O, Marie, daar bedenk ik me.. De volgende week hebben wij het diner van Commissarissen van de Bank bij ons aan huis. Morgenochtend zou Mijntje, de kookster, komen om het menu op te maken en alles te bespreken. Overleg jij met haar...’

‘Maar lieve Con..!’ Voor eenig smaakvol culinair bestel was ik waarlijk wel de laatste autoriteit! Om mijn onthutst gezicht schaterde ze!

‘Jawel, jawel!’ riep ze nog, terwijl het bootje koers zette en een lange groene streep door het grauwe water trok: ‘dat doe je nu maar eens knap! Je moogt uitkiezen wat je het lekkerst vindt!’

In den ijzigen wind, tusschen het slepersvolk aan de kade, heb ik haar nagekeken en gedacht: Hoe goed is ze toch! Wie in nood is, waar hulp wordt vereischt, Con kent geen aarzeling. Elk eigenbelang wijkt voor den drang van haar hart. En ik wuifde nog eens hartstochtelijk toen, in de wazige verte, haar hand uit de groote mof als een wit vaantje naar mij bewoog.

Om twaalf uur sneed ik de boterhammen voor Ewald en Jopje en voelde mij beurtelings onmisbaar en overbodig in de ruime, overdag donkere huiskamer. Ik was op Conny's plaats gaan zitten en hanteerde zoo behendig mogelijk - alle van Drunen's hebben last van winterhanden - het Saksisch porseleinen koffieservies. Grashorst was stil, in zichzelf gekeerd en uitermate vormelijk. Het scheen mij toe of met Conny's vertrek tusschen hem en mij elke band verbroken was. Wij wisselden enkele woorden over het geval, hij vertelde mij den uitslag van het telegram aan het Utrecht's diaconessenhuis en beaamde mijn bewondering voor Conny's hartelijk en doortastend optreden.

Na het eten verzocht hij mij met hem en de jongens de uitgezonden zuster van den trein te gaan halen en reden wij met ons vieren in een groote vigilante naar het station. Op den terugrit zat ik met de zuster achterin, hij met de beide jongens op de voorbank, en gleden wij, weinig op de hoogte der bijzonderheden, ontwijkend langs de vragen, die de zuster ons omtrent haar toekomstige zieke en het burgemeestersgezin stelde.

‘U zult er mijn vrouw vinden’, hoor ik Grashorst nog zeggen, de eenige afgemeten inlichting, welke hij op de hem eigen, nadrukkelijke wijze gaf. Van haar terugkomst, die ik dien avond nog mogelijk achtte, sprak hij niet. Aan het veer droeg hij het mandje der verpleegster, zorgvuldig of er eieren inzaten, over de brug en nam met een buiging en de beste wenschen voor de familie Alting afscheid.

Wij wandelden naar huis. En nadat de jongens te bed waren gebracht, schonk ik in de voorkamer, waar de avondbladen gereed lagen, voor ons beiden thee. Om tien uur stelde hij mij een spelletje bézique voor, gelijk hij er op het eind van elken avond een met zijn vrouw plagt te spelen.

Dien eersten dag al trof het mij hoe gewoonte-getrouw deze man zijn weg ging en het scheen mij toe of hij, besloten in zijn dagtaak en de lichte ontspanning welke hij zich des avonds vergunde, Conny's afwezigheid nauwelijks opmerkte. Mij, die haar miste, hinderde deze gelatenheid soms zóó, dat ik, als moest ik de herinnering aan een geliefde doode levendig houden, te pas en te onpas haar naam inwierp.

Om aan haar wenschen stipt te voldoen bleef ik er overnachten in de kamer naast de kinderkamer, welke zij blijkbaar zelve dien morgen vóór haar vertrek te mijnen behoeve had ingericht. Er ontbrak niets, een vaasje met drie prachtige rozen stond op mijn kaptafel. En vroeg was ik op om eigenhandig Jopje aan te kleeden, Grashorst's ei te koken, niet te zacht, en niet te hard, Ewald goed gevoed en toegerust op school te bezorgen. De diepzinnige conferentie met Mijntje de kookster vond daarna plaats.

In den namiddag belde Dr. Smit het huis op en berichtte ons, dat de toestand van den patiënt bezwaarlijk bleef. De zuster voldeed. Er was aan den zieke veel te verplegen; Mevrouw Grashorst liet weten, dat zij nog niet gemist kon worden. Een met potlood geschreven briefje van Conny, waarin zij mij verzocht haar nog enkele dagen te willen vervangen, volgde met de laatste post.

Geen goed- of afkeuring van den kant van Grashorst, geen aarzeling natuurlijk van den mijne. Ik schreef Con een langen, geestdriftigen en geruststellenden brief, waarin ik de omstandigheden: zij ginds het liefdewerk verrichtend, ik haar vervangend naar mijn beste weten, Grashorst welwillend, de jongens allerliefst, naar het ideëele verhief.

In werkelijkheid waren de dagen in het groote huis, waaruit met Conny het licht verdwenen leek, lang en zwaar. Het bewustzijn mij nuttig te maken, de bezieling der kleine plichten, waaruit een deel van ons, vrouwen, haar levenskracht put, hield mijn stemming op, doch de niets-verzuimende hoffelijkheid van Grashorst, alsof ook hij jegens mij slechts plichten te vervullen had, drukte mij mijns ondanks. De kinderen, te welopgevoed om te klagen, verlangden den ganschen dag met hun oogen naar de afwezige moeder en op een avond, dat ik Jopje toedekte, zei hij, alsof ook hem het ledig in onzen vriendelijken omgang verwonderd had en

hij mij op zijn wijze zocht te troosten: ‘Hoe zou dat komen, tante Marie, nu houd ik toch óok zooveel van u, en tóch verlang ik elken avond zoo vréése lijk naar Moes?’

Getroost heeft mij deze bekentenis niet zooveel als Jopje misschien had mogen verwachten, maar met ‘geluk in 't spel’ heb ik dien avond, vervuld van de groote machten, die binden en scheiden for better and for worse, een fortuinlijk potje bézique gespeeld.

De berichten uit M. waren schaarsch. Elken dag schreef ik aan Con hoe voortreffelijk de huishouding onder mijn leiding liep, elken dag kregen de jongens een prentkaart van: ‘het Raadhuis’, ‘de Aanlegplaats der booten’, het logement ‘de Zon’, met ‘Groet van moeder’ op het witte strookje. En elken avond knikte ik om Grashorst's verweer uit te lokken: ‘Het is goed, dat Con maar rustig daar blijft. Hier kunnen we ons wel redden en daar is ze op het oogenblik goud waard’.

Hij antwoordde geredelijk in gelijken trant, beschouwend en tevreden: ‘Dat vind ik ook. Constance heeft in haar jeugd veel ziekte in huis gekend, ze is handig en heeft een sterk hoofd’.

Of hij waarlijk nooit, niets, vermoed heeft? Honderd maal heb ik 't mij afgevraagd, nu, achteraf, nu ik het overzie... Ik geloof het niet. Hij, als ik, als zoovelen... in volmaakte orde heeft hij langs zijn leven geleefd.

In de dagen waarvan ik spreek echter, hielden andere vragen mij bezig. Min of meer waren zij toch mijn inwijding in het huwelijk, de gebonden eenheid, den onverbrekelijken samengang... Als een rébus heb ik dat béziquëend voorhoofd afgespeurd. Wat kon deze man, wiens fijn en zeker edel gezicht mij dagelijks meer aan een visch herinnerde, in jonger jaren voor bekoring hebben gehad, dat Conny, Con, die wel elken man had kunnen krijgen... En over de liefde heb ik gepeinsd, met ijver en indiscretie.

Vijf dagen, welke vijf weken geleken, ben ik er geweest, op den zesde kwam een telegram, dat ik opende wijl Grashorst afwezig was: ‘Alting heden nacht overleden. Ik kom vanavond thuis, Constance’. Ik telefoneerde het bericht

naar de Bank en hoorde in de verre stem wel even de ontsteltenis, waarvan mijn eigen kniëen nog knikten. Grashorst zei: ‘Ik had er juist vanmiddag heen willen gaan... Ja... nu... misschien zal ik... staat er iets in het telegram over de begrafenis?’

‘Neen’.

‘O... zoo... ik vermoed... laat eens zien... Donderdag. Dan... nu het toch afgeloopen is... wacht ik maar’. Dien middag aan de koffie was de stemming zijnerzijds levendiger. Hij vertelde enkele herinneringen aan ‘Reys’, die altijd een zonderlinge kerel was geweest, een heethoofd, uit den tijd toen zij samen te Leiden studeerden. Op de domme streek van zijn huwelijk - wat had hij dat meiske toch te trouwen gehad! - gaf hij feller dan ooit af. En het leek wel of hij zich aldoor over iets verontschuldigde terwijl hij dáárop de verwijdering in hun vriendschap schuiven bleef.

‘Neen’, herhaalde hij, ‘dat heb ik hem nooit kunnen vergeven!’

‘Jij?’

‘Geen van zijn vrienden’.

‘Con...’

‘Nu ja, een vrouw’.

De lust hem tegen te spreken bracht mij eenig pleidooi voor mannen, die de gevolgen hunner daden aanvaarden, op de tong, doch de jonkvrouwelijke schroom, welke mijn levenslang deel is, weerhield mij. Ik verbood Jopje.

De jongens, die wij voor dien dag van het sterfgeval onkundig lieten, waren uitgelaten bij het vooruitzicht van Mama's thuiskomst. Al het opgespaarde lekkers van de week lag voor haar gereed. En het gaf een tooneel, waarbij het vaderlijk gezag te pas moest komen en waarbij ik mezelf bekennen moest: het zijn toch wel verwende kinderen, toen na het eten de een noch de ander op mocht blijven tot ze er was.

Mijn eigenmachtige belofte, dat mama hen stellig nog aan bed goedennacht zou komen zeggen, bedaarde eindelijk Ewald, Jopje had zich strijdensmoe in slaap geschreid.

En na deze schermutseling voelde ik mijn taak plotseling afgebroken en kwamen de gedachten opzetten. Beneden in de voorkamer terug, werd ik, die volgens mijn familie en

vrienden geen zenuwen heb, zelfs verwonderlijk onrustig. Ik zette thee en stookte het vuur hoog op. Grashorst had nog een bespreking op de Bank en zou vandaar Conny aan het veer gaan halen. Het was mij, of ik van den anderen oever met haar een deel van het doodsleed verwachtte. Rekenschap van den omvang van dien rouw gaf ik mij evenwel niet. Ze had een vriend verloren en was gevoelig voor andermans verdriet. Deze gedachte was mij voldoende om met de onbestemde benauwing welke onhandige menschen bij rouwbeklag overvalt, haar thuiskomst te verbeiden. Dat ik ‘mijn cavalier’ op den veertiendaagschen Zondag voortaan zou moeten missen, dat aan onzen kleinen kring de vierde man ontvallen was, verwezenlijkte zich nog niet voor mijn, van Conny vervuld brein, maar wel dwaalden mijn oogen telkens naar den lagen armstoel, waarin hij altijd bij den haard gezeten had, breed, sterk, gezond en frisch, en dan schokte het bericht van zijn overlijden mij als een versche tijding. Die man... Reys... dood... het scheen mij één oogenblik waar, doch het volgend alweder twijfelachtig. Toen ik in de verte over het water een stoompijp hoorde fluiten schoof ik den stoel tegen den muur naast den schoorsteen en trok de kanapé naar voren. En na eene overweging draaide ik de middenlamp weer uit.

Om half negen kwamen ze. Bij het schemerlicht der staande lamp heb ik toen niet dadelijk gezien hoe ze er uitzag. Mijn hand, die haar bontmantel wilde afnemen, ontweek ze en mijn kus gleed langs haar voile af. En met haar hoed op bleef ze staan, midden in de kamer, of ze in een vaart plotseling waar' gestuit. Maar op de geagiteerde vragen, die ik haar in den blinde stelde, antwoordde ze rustig.

In den vroegen morgen was hij gestorven.

‘Bij bewustzijn?’

‘O ja.’

‘Was je... erbij?’

‘Ja.’

‘Vreeselijk onverwacht nog...’

Zij schudde ontkennend.

‘O, niet? Hadden jelui het wel...? Doe eerst je goed af, Con.’

Zij sloeg haar voile op en maakte werktuigelijk een paar

mantelknoopen los, doch haar armen vielen in de beweging langs haar lijf.

‘Heeft hij... nog geleden?’ Ik fluisterde, zij sprak gewoon.

‘Toen niet meer.’

‘De vorige dagen wel?’

Ze knikte, slikte hoorbaar.

Grashorst, die een en ander onderweg reeds vernomen had, vouwde staande de courant open, zag, gebogen naar de lamp, de bladen door.

‘Heb je ook gewaakt?’

‘Ja... om beurten. Vannacht was ik... was het mijn beurt.’

‘Ben je niet... óp?’

Daarop ging ze niet in, en nog andere vragen, waarmee ik haar trachtte te naderen, liet ze ongelet.

In de stilte van den dood, die haar schier beangstigend omhing, zocht ik voort naar woorden, welke ook:

‘Je moet toch voldoening voelen, dat je... dien morgen dadelijk gegaan ben.’

Vanuit den lagen stoel aan den muur staarde ze me aan. Maar de thee, die ik haar reikte, dronk ze heet.

‘En voor hem,’ zette ik door, terwijl de argelooze tranen in mijn fluisterstem schoten, ‘voor hem zal het heerlijk zijn geweest jou... een vriendin... van zooveel jaren... Dat je er was.’

Ze gaf me het leege kopje terug, zonder een woord. Eerst toen ik rechtstreeks vroeg: ‘Hoe houdt zijn vrouw zich?’ antwoordde ze weer.

‘Flink,’ zei ze, ‘heel flink.’ En langzaam, nu geheel uit zichzelf, gaf ze:

‘Maaike sliep, in de kamer ernaast. Toen zag de zuster het... Ze wou haar nog roepen... Maar net in dat oogenblik...’

Het waren de oogen van een stervende, die ze eensklaps naar mij opsloeg.

‘Net in dat oogenblik...’ Ze voltooide den zin niet. Haar handen maakten een rauw, een grijpend gebaar en vouwden zich toen in haar schoot.

Het leek of ze hiermee haar krachten had uitgeput.

In roerende hulpeloosheid bleef ze nog even zitten, beeldstil, met die als biddend aaneen gedrukte handen, stond toen

op, nam mijn arm en zei, dat ze wel graag... eigenlijk het liefst... naar bed wou.

'Dat zou ik dan maar doen,' beaamde haar man. 'Het heeft je natuurlijk aangepakt. Het is een hard geval. De advertentie staat in het avondblad. Zij onderteekent: "Uit aller naam: Wed. Alting Reys, geboren Plomp." Ik vrees, dat ze geldelijk ook niet best achterblijft. Een financier is de goede Reys nooit geweest. En met dat groote gezin...'

'Goede nacht,' zei Conny, hem haar wang toekeerend.

'Slaap wel. Marie wil je zeker wel even helpen. Marie heeft uitmuntend voor ons gezorgd tijdens je afwezigheid.'

Toen, in de gang, zag ik hoe, als de muren, wit, krijtwit en vertrokken, haar gezicht uit den donkeren mantelkraag stak.

Tot voor de kinderkamerdeur, op het bovenportaal, dorst ik geen woord meer... Daar herinnerde ik me mijn belofte en na eenige aarzeling - misschien deed het haar goed nu de jongens te zien - hield ik haar staande.

'Neen,' weerde ze af, 'nu niet.'

Op den drempel der slaapkamer stak ze mij haar hand toe en bedankte mij nadrukkelijk voor mijn bereidwilligheid, mijn hulp, die haar vrij had gemaakt.

'Maar Con, dat sprak toch vanzelf.'

'Ja,' herhaalde ze en het heilig licht dat toen uit haar oogen in mijn oogen oversloeg, terwijl ze me daar voor het eerst aanzagen met besef, brandt in mij tot op den huidigen dag. 'Ja, dat sprak het ook. Alles... sprak... vanzelf.'

De dagen, die volgden op dezen avond, ontving ze niet. Ook op den dag der begrafenis gaf ze belet. Ik zag haar weer aan het diner van Commissarissen, waarvoor ik met Mijntje de delicatessen had uitgezocht. Zij zat tusschen den President-commissaris en onzen burgemeester en droeg een japon van granaatrood satijn, tamelijk laag uitgesneden, het keurs met oude, diamant-besprenkelde kanten ingevuld. Ze had zich wat gepoederd en ik verdenk haar ook van een tikje rouge op haar wangen. Haar gezicht leek meer dan ooit op het masker van was, dat in mijn herinnering bleef. Mooier dan op dien avond, aan het hoofd van haar tafel, waar rond de gerokte heeren zaten, heb ik haar nooit gezien.

Zij en ik waren de eenige vrouwen en ik zag haar van de overzijde, achter het bevend kaarslicht, als een bloem onder water, ver en vreemd. Ze was ook heel levendig, neigde onvermoeid naar den zwarten hoorn van een grijzen, hardhoorigen notaris, beheerschte met haar gloeiende oogen ongemerkt het dienend personeel. Mij prees ze om mijn welgeslaagde bemoeiingen en tot verontschuldiging van haar ontwijkende houding der laatste dagen, zei ze: 'Ik had het nog zoo druk, Marie, en allerlei tegenspoed. Een dienknecht liet afzeggen, en eer ik toen een andere had... Het diner van Commissarissen is voor Grashorst altijd een punt, daaraan mag niets ontbreken.'

Er heeft dien avond niets ontbroken. En toen de President-commissaris zijn rede aan den hooggewaardeerden Directeur der Bank aanving met een dronk op Mevrouw zijn echtgenoote, onze charmante gastvrouw, la main invisible... toen was het instemmend 'Constance', waarmee Grashorst zijn schuimend glas zwenkte langs zijn vrouw, bloedig verdiend.

Na den dood van Mr. Alting Reys, over wien zelden meer gesproken werd, bleef ik 's Zondags om de veertien dagen de gast. Op Conny's schrijftafel in de voorkamer stond zijn portret, het grijs patrijzeveertje stak tusschen het beeld en het glas. Het was een jong, goed-gelijkend portret, een gezicht waaraan men veel vergeven kon, en wanneer ik er naar keek, bekroop mij een zekere, onontleedbare spijt, alsof wij jegens hem in een schuld waren blijven steken.

Mijn omgang met Conny won bij haar verlies, het werd een uitzonderingsgeval wanneer wij elkaar een ganschen dag niet zagen en ook het uur van komen en gaan wachtte mij allengs minder nauw-gezet. Haar vriendschap bleef mijn vreugde, de inhoud en troost van mijn, in eigen huis wel moeilijk en niet zeer boeiend, bestaan. Zij is voor mij, zooals voor al haar vrienden, maar voor mij in het bijzonder, een beste vriendin geweest. In mijn omstandigheden heeft ze gedeeld als geen ander en mijn verbeten eenzaamheid begreep zij als... mijn wensch. In de jaren van nog-zoowatjong tot hopeloos-oud heeft zij mijn zelfvertrouwen gered. De vriendschap van Constance Grashorst, de mooie mevrouw, gelijk zij ook met heur vroeg-witte haren, haar ouden roem

handhaafde, verhief Marie van Drunen, eenigermate een rariteit, tot aan den voet van het klein-stedelijk piédestal.

Om Conny heb ik het nest liefgehad, om haar, haar gezin, om het buurhuis, heeft het nog twee jaar na den dood van mijn vader geduurd eer ik op moeder's drensig aandringen besluiten kon met haar naar heur Geldersch geboortedorp terug te keeren, eer ik op mijn beurt het offer bracht, dat alle liefde vraagt.

Daar wonen we dan nu, in de riante kleine villa 'Benvenuta', waar Conny eenmaal op een zomerreis met man en kinderen is geweest. Aan mijn, moeder gestelden verhuis-eisch, elk jaar een vacantie bij de Grashorst's te mogen doorbrengen, heb ik slechts in de eerste jaren kunnen voldoen. Moeder werd al te hulpbehoevend, kon geen vreemde handen velen... Maar in het najaar ben ik er, op Conny's alvermogend verlangen nog, één dag geweest, en toen heeft ze mij verteld, wat nog haar man niet wist, dat ze ziek was. Een naam noemde ze niet. Maar in den afscheidskus was iets, wat daarin nooit te voren was.

Elke week van dezen langen, tergenden winter heb ik haar geschreven, met gierigen ijver, met stijgenden angstdrang, háár brieven geteld...

En nog onverwacht is ze gestorven.

- - - - - - - - - - - - - - - - - -

Wat zij lichamelijk geleden heeft, stond in die brieven niet. Maar Ewald schreef het mij: 'Moeder is een wonder geweest, tante Marie. Hellepijn verdroeg ze, haar heele lieve gezicht stond krom, en toch lachte ze, zei tegen vader en ons, dat het zoo erg niet was, dat het maar zoo leek; dat alles altijd heel anders was, dan het leek.'

En in het plaatselijk Nieuwsblad heb ik gelezen hoe zij, een weldoenster der armen, onder algemeene deelneming begraven is, onder een vloed van bloemen.

En nu zit ik in onze serre, aan een tuintje vol vergeetmij-niet, tegenover mijn oude moeder, met mijn eerste geheim. En dit is dan nog niet eens het mijne. En boven, op mijn kamer Louis Seize, waar ik het als een dief verborgen heb, staat het kistje dat ik dezer dagen ontving, een verzegelde leeren doos met mijn naam erop. Zóó blozend als

nooit in mijn leven, heb ik de twee pakken brieven eruit genomen en in mijn onbedreven handen hebben ze gelegen, lévend.. Tusschen het lint, dat ze samenbond, stak een briefje, waarvan ik den inhoud moeilijk bevatte, een ringetje met blauwen steen en een grijs veertje vielen eruit:

'Marie, dit zijn de brieven van Hans aan mij en van mij aan Hans. Ik heb er geen afstand van kunnen doen. Het was tusschen Hans en mij geen vriendschap. Ik wil er na mijn dood niet langer om liegen tegen jou. En dan vraag ik je om die brieven voor mij te verbranden en mij te vergeven, dat ik je zoo lang heb misleid. Ik heb je vriendschap dikwijls misbruikt en misschien is het wel dit, dat mij op het oogenblik, nu ik ongeneeslijk ziek ben en mij rekenschap geef, het zwaarst weegt. In vriendschap kan je eerlijk zijn, in liefde niet altijd.

Het overige.. Och, Marie, als het eenmaal zoo komt.. Voor mij kwam het zoo, en ik mag niet eens zeggen, dat ik het betreur, en nu berouwvol.. Want dat andere, dat met Hans, is mijn leven geweest. Wij hebben van elkaar gehouden over alle grenzen.

Maar daarnaast heb ik toch ook mijn man het leven gegeven, dat hem gelukkig maakte naar zijn aard, en mijn kinderen groot gebracht met al mijn toewijding en naar mijn beste weten. Verdriet heb ik niemand behoeven te doen. Dat is mijn levensangst geweest: te zullen bezwijken voor de verleiding nog eens weer mezelf te zijn, een eerlijke vrouw, een moeder als een andere moeder. Bekennen lijkt zoo iets ruims en lichts. Een geheim is een kerker. Maar nu ik dichter bij den dood ben, valt het zwijgen mij zoo zwaar niet meer. En ik weet nu zeker, dat ik het uit zal houden en de herinnering achterlaten, die mijn man en de jongens toekomt. Ik kan er eindelijk mijn hoofd bij neerleggen, en ik ben dankbaar dat het zoover is. Mijn beste Marie, vergeef het mij, en och, lach er maar eens om, met je gulle, argelooze lach, dat ik je nu met mijn arme brieven, tegen wil en dank, nog in de zonde betrek..'

Toen moeder mij dien avond belde voor de thee ben ik met minder daverenden tred dan gewoonlijk, en inderdaad met zondige beklemming om mijn hart, de trappen afgedaald.

En terwijl ik mij tegenover haar zette, had ik een oogenblik moeite haar in de oude oogen te zien. Moeder, die haar heele leven lastig, maar zoo correct is geweest! En ik, Marierecht-door-zee...

'Als het zoo komt'... schreef Conny.

Gebogen over mijn patience, heb ik daaraan aldoor moeten denken.. Boer, vrouw, heer.. als het zóó komt.. het onverbiddelijke...

En in mijn maagdelijk bed heb ik dien nacht wakker gelegen, medeplichtig, gewonnen, verloren.. himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt.. met aan mijn pink den trouwen ring van Conny's middelvinger, een heimelijk bruidstooi, een overspelig pand...

TOP NAEFF.

Liefde.

I.

Mijn Liefde stond met hooggeheven armen
   En spreidde breed een vreemden sluier uit
   Tusschen Verleden en mijn ziel. - ‘Ik sluit
U áf van Vroeger, in mijn lentewarmen
   Gewijden kring dringt niet zijn hoongeluid.
Wel duizend beelden weefde ik, uit erbarmen,
In dezen sluier, armstë aller armen,
      Weer zult ge droomen als een blijde bruid.’

Ik dronk mij jong aan Liefde's tooverkleuren,
   Ik zong mij dronken in haar tooverkring. -
Plots zag ik Liefde's webbe aan flarden scheuren
   En 'k voelde een hand, die wreed mijn keel omving.
- ‘Gij vloodt vergeefs, gij zult mij trouw betreuren!’
   En, dreigend, vóor mij, stond Erinnering.

II.

En zwijgend bracht mij Liefde Hoop en Leed.
   En Hoop vlocht bloemen, roode en heeml-azuren,
   Mij rond de lokken, danste om vreugdevuren
En juichte en zong, al voor zijn vlucht gereed.

Doch Leed sprak zacht: - ‘Mijn rijk zal eeuwig duren.
   Mijn broeder Hoop is trouweloos en wreed.’
   Zij gaf mij doornen en een aschgrauw kleed
En 't boek van heugnis, waar 'k me op blind kon turen.

Hoop vlood - en ál werd leeger dan het was.
   Mijn hart werd welk, de vreugdevuren doofden.
Leed raapte een appel uit het grijze gras.

- ‘Deze appel liet, voor lippen, die hem loofden,
De blonde god, dien dwazen trouw geloofden,’
   En gretig beet ik - en ik beet in asch.

III.

En Liefde lachte en strooide, als voor een hond,
Een handvol kruimlen van haar godedisch.
Nu ween ik, eenzaam in mijn duisternis,
Wijl, laf, mijn honger 't armlijk maal verslond.

Doch aan uw feestmaal, Liefde, wáarom is
Voor mij geen plaats bereid, toen, jong en blond,
Ik u te loven áltoos oden vond?
Waarom voor mij verlangen en gemis?

In 't purpr-omzoomde blanke feestgewaad,
Het haar omkransd van Mei-violen blauw,
Juichte ik, bij gouden harp en gouden wijn.

O Liefde wreed! gij roept mij ál te laat.
Aanzie mijn tranen en mijn kleed van rouw
En hoon mij niet met kruimlen van 't festijn.

IV.

En Liefde kwam waar, onder last van leed,
Gewond, verworpen, ik te sterven lag.
- ‘Ik doe aan u wat ik alleen vermag,
Ik wentel áf uw leed, sta óp, vergeet.’

'k Rees óp en zong, in 't zonlicht van zijn lach.
Toen zag ik plots: zijn oogen werden wreed,
Zijn vleugels trilden. - ‘Liefde, ik ben gereed.
Voer mij ten hemel met één vleugelslag.’

Doch Liefde lachte: - ‘O kind, waarmee ik speel,
Ik gaf u hoop en liedjes wel genoeg
Voor héél uw weg, wees dankbaar voor uw deel.’

En zwaarder viel de last, waar 'k onder zwoeg,
Mij op de schoudren. - Wie, nu Liefde vlood,
Neemt af mijn last? De Dood? - Dan, welkom, Dood,

V.

Ik heb geroepen, uit den nacht der tijden,
Mijn Blijheids-Englen en mijn Leed-Demonen,
Om trotsche Liefdë uit mijn hart te onttronen,
Waarin hij wil geen andren koning lijden.

Engel en Demon, elk wou held zich toonen,
Om trotsche Liefde moedig te bestrijden.
- 'Weleer was ik haar eenig hartsverblijden!'
- 'Haar eenig leed!' zoo hoorde ik allen hoonen.

En de éene zong van blonde erinneringen
En de andre, als wapen, zwaaide een tak seringen.
Eén knielde en schreide en héel mijn hart ging beven.

Doch toen mijn Liefde een tooverlied ging zingen,
Werde' Engl en Demon uit mijn hart verdreven
En zegevierend bleef mijn Liefde leven.

VI.

En vóor mij stond mijn Liefde reuzegroot,
Tusschen mijn droef verieden en mijn graf.
Hij lachte blij belovend en hij gaf
Mij uit zijn lokken rozen blank en rood.
Het vleugelruischen van den Dood liet af,
Ik zag niet meer het dreigen van den Dood.
Ik nam de bloemen, die de god mij bood
Aarzelende aan, gelijk, na lange straf,
Genade. - En Liefde lachte weer en spot
Demonisch hoorde ik in zijn boozen lach.
Ik klemde bang me aan zijn gewadezoom.
- ‘O Liefde! red mij!’ - En de reuzegod
Werd lijk een schim doorzichtig. En ik zag:
De Dood was waarheid en de Liefde, een droom.

VII.

Mijn Liefde sliep in lommer van cypressen.
Ik boog meedoogend naar haar bleek gelaat.
'k Vlocht roode loovers rond haar blonde tressen
En zwarte klimop rond haar blank gewaad.

Koel water schepte ik om haar dorst te lesschen,
Waar sprong een wel met zachte suizelpraat.
Op bruine blaadren lei ik purpren bessen,
Gestolden room en gele honingraat.

Mijn Liefde deed haar hemeloogen open.
Zij wou in 't water niet haar lippen doopen,
De roode vruchten sloeg zij me uit de hand.

- ‘Geen vrucht, geen water kan verlangen blusschen.
Geef mij zijn lach, zijn tranen en zijn kussen
Of laat mij slapen in het Doodenland.’

VIII.

Geef mij de schoonheid van de wereld weer,
O wreede Liefde! mij door u ontstolen,
Het stroomenzilver, 't rood der gladiolen,
Het blond der duinen, 't blauw van zomerweer,
De vlucht der vlinders, die om bloemen dolen,
De zachte pracht van roze en vogelveer,
Het goud van herfstloof en het brons der peer,
Den lach der zon en de oogen der violen.

Doch zoo de liefste niet met mij genoot
Van wuivend gras - der aarde groene haren -
Van manezilver, goud van korenâren,
Van wolkengrijs, van morge- en avondrood,
Van sneeuwfluweel en schuim van blanke baren,
Zoo bleef voor mij der wereld schoonheid dood.

IX.

Toen sprak de god, dien Liefde ik noemde: - ‘Ik veel,
O dwaze! uw liefdeliedjes langer niet.
Ik snij' geen lokfluit van melodisch riet,
Waarop ik zoet, gelijk een herder, speel.

'k Lig niet in hemel van vergeetmijniet
Of rozeblozen van een koel priëel,
Verliefd te droomen, luistrend naar gekweel
Van lentevogels, vrôo om liefde en lied.

Langs donkre paden, waar geen zon ooit scheen,
Zal 'k u geweldig sleuren naar mijn land,
Waar geen uw naam weet en uw lippen kust,
Waar enkel is geknarstand en geween
En folterkreet in rossen rook, waar brandt
Het wanhoopsvuur, dat nooit wordt uitgebluscht.’

X.

En Liefde gaf mij Déjanira's kleed.
't Leek zacht en koel en blij van schoone verven.
- ‘Nu rust in purper van uw doelloos zwerven
Door ál de landen van uw eenzaam leed.’

Maar 't kleed, dat Liefde gaf, was mijn verderven,
En levend vuur, dat langs mijn leden gleed.
En 't sloot ál vaster, wen 'k mij weerde en kreet:
- ‘O Liefde! Liefde! laat mij zóo niet sterven!’

En Liefde lachte: - ‘Draag uw purper blij!
Hebt gij niet zelve om nieuwen dos gebeden,
Insteê van de oude grijze pelgrimspij?

Laat, zingend trotsch, de vlammen u bekleeden.
Als roode bloemen rankend langs uw leden.
Ik gaf u ál, neem ook den dood van mij.’

HÉLÈNE SWARTH.

Flos Etruriae.

I.
De bloem, die zich sluit.

Vierhonderddrie-en-zestig treden..... Maar dan ook: welk een uitzicht!

Onwillekeurig wendt het oog zich eerst naar den bergkam aan den gezichtseinder, waar de toren van Fiesole omhoog rijst uit de buiging tusschen de beide heuveltoppen, welke dragen de schamele resten der moederstad van Fiorenza. Dan glijdt langzaam de blik af langs de zachtglooiende helling, tot waar deze vervloeit in de vlakte, en de grootstad begint. Overal hel-witte plekjes: villa's, in somber groen van cypressen. Maar voor het meerendeel zijn de hellingen blijgroen; want het grijzig loof der olijven, dat 's winters wolkt over de kale akkers, verdwijnt - nu het lente is - in de kleurfelheid van het snel omhoogschietend koren.

Ook de hoogten aan de overzijde van de Arno - langen tijd zoo triestig bruin - overdekt nu een vroolijk voorjaarskleed. Lichter of donkerder is het groen, al naarmate de boomsoort of het spel der zon, overgaand aan de kim in grijzig blauw, waziger en waziger al naarmate de heuvelkammen zich verder verwijderen.

Nu de voorgrond!

Van den Domkoepel gezien, valt Fiorenza bitter tegen. Slechts hier en daar rijst uit de rossige dakenzee een toren op, of grooter gebouw. *Il bel San Giovanni*, - de marmeren doopvont der Florentijners - gaat geheel schuil achter den voorgevel van het langschip der hoofdkerk. Hoe eindeloos

lijkt dit langschip! Hoe ver af de Campanile, welke van het voorplein gezien, een onderdeel is der kerk!

Maar is de afstand groot van domkoepel tot klokketoren, hoeveel beter hier, dan beneden, kan men overzien den opbouw van Giotto's meesterwerk; hoe heerlijk komt die slanke marmeren zuil uit tegen den blauwen hemel!

Daarenboven, hier is men met de Campanile héél alleen; daar beneden wordt de beschouwer telkens gestoord door de ratelende trams, welke een dolle rondedans uitvoeren op het plein, dat vergeefs gewijde stilte vraagt.

Groet even van uit de hoogte het Palazzo Vecchio, op welks toren - ik weet niet wie of wat ter eere - thans wappert de witte vaan met de roode lelie. Wat is die hooge steenklomp daarginds? Het is bijna niet mogelijk daarin te herkennen Or San Michele. Immers wie op straat staat vóór dat voormalige graanpakhuis, richt den blik nooit hooger dan den krans van heiligen, welke de gilden eertijds vromelijk aan de voeting opstelden. Moeite kost het ook uit te vinden het Strozzi-paleis. En kan dat geweldige blok ver weg - hetwelk een kazerne of hospitaal schijnt - werkelijk zijn het door alle bouwkundigen en niet-bouwkundigen om het zeerst geprezen paleis Pitti, Brunelleschi's laatste schepping?

Langs den gladgewreven voorgevel van Santa Croce glijdt het oog onverschillig voorbij, en eigenlijk den eenigen indruk welke men krijgt van de stad is deze: hoe saai! Is dàt een Bloemenstad? Die eentonige rood-bruine pannenvlakte? Dan hebben wij vrij wat fleurige torenkijkjes in Holland!

Doch wilt gij weten waarom Fiorenza aldus wordt genoemd, klim dan af van den domkoepel, en ga naar buiten, den weg op naar Fiesole. Dáár ligt het als sneeuw op de struiken, lekt met vurige tongen de geel-witte wanden der villa's. Groote blauwe klokken bengelen aan hoog opschietende boomen, dikke dennenappels glanzen bruin op en onder uitgespreide takken, gouden regens druipen van diep gebogen twijgen, terwijl eindelooze rijen rozen, irissen, anjelieren breede zoomen vormen boven de steenen schuttingen, welke anders den wandelaar zoo benauwen, doch die hij nu ganschelijk vergeet door de bloemenpracht daarboven. Wat niet wit is, is rood, wat niet wit is of rood, is geel, of blauw,

of purper. Zelfs steeneik en olijf, anders zoo triestig, deelen nu in de voorjaarsvreugd.

't Is als een dolle wedloop: welke der bloemen zich het eerst zal ontplooien, het eerst den niet-verwenden noordeling verbaasd doen staan over de krachtwerking der zuiderzon. Kostelijker dan wierook, stijgt uit het dal een mengeling van duizende geuren - offerande aan den Schepper van die boven al gezegende vlakte: de bloemenvlakte van Etrurië.

Geen vuurwerk door menschenhanden gemaakt, is schitterender dan dit vuurwerk der natuur. Helaas, het is als alle vuurwerk, kort van duur. Na een veertiental dagen heeft het Florentijner voorjaar uit. Alle kruiden, alle struiken, alle boomen, die bij ons zich zuinig, de een na den ander ontknoppen, zijn dan uitgebloeid; alle vruchtbeginselen: kersen, pruimen, vijgen, druiven, zijn reeds tot tastbare vruchten geworden. Dan zijn de voorjaarsregens opgedroogd, schroeit de hette, hult de heele natuur zich in het stoffige kleed, dat zij den ganschen zomer draagt, en eerst aflegt als het najaar nieuwe heerlijkheid brengt. - Maar dan is de noordeling al lang naar koeler streken gevlucht, en komt eerst weder in het teleurstellend jaargetijde, dat in het zuiden killer schijnt dan thuis, en terug doet verlangen naar den gezelligen winter met sneeuw en ijs.

Bijna even vervelend als gezien van den domkoepel af, is Fiorenza gezien uit de verte. Maar toch: één bouwwerk stempelt de stad tot zetel der kunst.

Hoog boven de huizenwarreling en het nietig menschengedoe, stil en statig verheft zich de koepel der H. Maria van de Bloeme. *Anders* kan ik den koepel van de St. Peter maken - verklaarde Michelangelo, maar *niet* mooier dan die van Brunelleschi. En inderdaad, hoe armelijk ook met pannen afgedekt, het achtkantig verwulf bij de Arno trekt het oog niet minder dan de trotsche marmerschepping aan den Tiber.

Als de zon ter kimme daalt, schijnt de Florentijner koepel een waterlelie, welke zich sluit. Nog even glanst zij eenzaam boven het rossig getinte dakenvlak. Dat zich sluiten is een symbool. Want met dit koepelwulf sloot zich - en voor goed - de bloem der middeneeuwen: de gothiek. Doch als om

den beschouwer er aan te herinneren dat een schoone avondstond in zich houdt de belofte van een nog heerlijker morgen, heeft de bouwmeester van dat gothisch verwulf daarop geplant een wit marmeren lantaarn in nieuwen stijl, *zijn* stijl: de stijl der Renaissance.

I.

Ik zal hier niet den strijd oprakelen tusschen Gothiek en Renaissance. Wenscht gij een paar dooddoenders? Hoor Ruskin over den nieuweren stijl: *It is the moral nature of which is corrupt*. (Stones of Venice, vol. III, chapter IV. § 35). En zie hier het oordeel van Vasari over hetgeen men in Italië den duitschen stijl noemde: *Architettura già per centinaia d'anni smarrita; nella quale gli uomini di quel tempo in mala parte molti tesori avevano spesi*, *facendo fabbriche senza ordine*, *con mal modo*, *con tristo disegno*, *con stranissime invenzioni*, *con disgraziatissima grazia et con peggior ornamento*. (Vita di Filippo Brunelleschi. § 2)[1].

Doch dit zijn beide beoordeelingen van later dagteekening. Brunelleschi zoude zeker niet met zoo groote toewijding den koepelbouw hebben geleid der H. Maria van de Bloeme, indien hem de gothiek een erbarmelijke stijl ware toegeschenen. Zeer zeker ook zoude hij niet op rijpen leeftijd en wèlbewust, op dien gothischen koepel een renaissance lantaarn hebben geplaatst, indien hij gevreesd hadde een daarmede Gode ongevallig werk te verrichten, het heidendom te doen zegevieren over de Christelijke leer.

En de bouwmeester stond in dezen waarlijk niet alleen! Zoude anders een Heilige (al droeg deze nog geen stralenkrans) den eersten steen hebben gelegd van die lantaarn? En met welk een liefde heeft niet de schilder der Engelen - *il beato Angelico* - telkens en telkens afgebeeld de siervormen van Brunelleschi's stijl; ook hem de voorbode van een zonniger, gelukkiger tijd!

Gelijk de heilige Antonius en de vrome frater dachten

1) Een sedert eeuwen van den goeden weg afgeweken architectuur, aan welke de toenmalige menschen schatten gelds verkwistten, zoodoende stichtend gebouwen, onharmonisch, ongeriefelijk, slecht van ontwerp, vol grillen, hoogst onbevallig en nog erbarmelijker versierd.

ook heeren kerkvoogden, dachten de overheden van het wolweversgilde, dat den dombouw bekostigde, alsmede - wat in die democratische tijden hoofdzaak was - de heeren kiezers van Fiorenza.

Het wolweversgilde toch moest zich 'dekken'. Toen dit in 1331 op zich nam de voltooiing te bekostigen van den Dom, welke in 1296 aangevangen, slechts zéér langzaam vorderde, was het gilde wel bewust hierdoor een zeer groote verantwoordelijkheid op zich te nemen, zich als het ware te stellen op de plaats der hoogste overheid. Want was niet de Dom iedermans zaak, de belichaming van de grootheid en macht der Republiek? Geen stap ware dus te doen, zonder daaromtrent het oordeel te vragen van het geheele volk, van heeren kiezers derhalve.

Eigenlijk vertaal ik hier wat vrijelijk; want kiezers in de tegenwoordige beteekenis van het woord kende de Bloemenstad niet. Zelfs niet eens alle gilden hadden wat in de melk te brokken, en hoewel Fiorenza omtrent honderdduizend inwoners telde, zéér klein was het aantal dergenen, die het eigenlijke 'Volk' vormden. Doch dit kleine hoopje roerde zich dan ook duchtig, en regeerde over de overheid, ook op bouwkundig gebied. Men hoedde zich dus wel eenige opdracht te geven, zelfs aan de meest beroemde kunstenaars, zonder voorafgaande prijsvraag. En niet de jury, noch de overheid gaf de eindbeslissing: deze verbleef aan het 'Volk', dat tot slot steeds werd uitgenoodigd *bene et gratiose* een oordeel uit te spreken. Een referendum derhalve, gelijk heden ten dage Genève kent, waar onlangs de burgerij met indrukwekkende meerderheid verwierp een door alle autoriteiten warm verdedigde aanplemping in het meer, welke echter deerlijk de sierlijke oeverlijn zoude aantasten.

Brunelleschi telde reeds vijfenvijftig jaren toen de overlieden van het wolweversgilde hem opdroegen een schetsontwerp te maken voor de lantaarn op den domkoepel, ten einde te dienen tot handleiding bij het uitschrijven der prijsvraag voor die bekroning (1432). Dat schetsontwerp was volgens de gewoonte dier dagen geen teekening, doch een model; men was zich toenmaals te goed bewust dat alleen op deze wijze een juist oordeel kan gevormd worden omtrent den algemeenen indruk van een uit velerlei standpunten te bezien bouwwerk.

Zonder morren zette zich Brunelleschi aan den arbeid. Hij, de bouwmeester van het Vondelingenhospitaal, van de San Lorenzo, van de Pazzi-kapel; die den domkoepel had opgetrokken, en al ware het alleen daarom, wel recht had de kroon op het werk te zetten zonder zich aan een prijskamp te wagen. Wie kon zich trouwens met hem meten?

Toch dorsten zes Florentijners het stoute stuk bestaan. Volgens Vasari bevond zich daaronder zelfs een jongvrouwe van adelijken huize - doch Vasari's verhalen zijn weinig betrouwbaar. Ook Brunelleschi zond een model in. Dit werd het beste bevonden en ter uitvoering aangenomen (1435), onder beding dat de meester nog eenige verbeteringen zoude aanbrengen, ontleend aan de overige modellen.

Meen nu niet dat aan Brunelleschi verder de vrije hand werd gelaten! Naast hem werd een tweede bouwmeester aangesteld, en eerst in 1443 werden de overlieden van het gilde gemachtigd Brunelleschi te benoemen tot *eenigen* bouwleider bij het werk van de lantaarn, en wel levenslang, mits.... en dit voorbehoud is kenmerkend voor de grenzenlooze achterdochtigheid van die tijden.... mits hij bewees voldoende ervaren te zijn in de constructie en de materiaalverschaffing!

De bouwmeester van den reusachtigen domkoepel zonder examen nog niet eens waardig te keuren dien koepel af te dekken! En dat ‘levenslang’ klinkt ietwat ironisch, nu Brunelleschi reeds zesenzestig jaren telde. Hij heeft dan ook slechts drie jaren dat ambt kunnen vervullen....

II.

Wie was dan toch eigenlijk Brunelleschi? Laat ik beginnen met hem bij zijn juisten naam te noemen. Gij zelf zoude het immers ook niet aardig vinden tot in den hoogsten ouderdom en na de meest eervolle loopbaan, nog niet anders te worden aangewezen dan als de zoon van uw Papa. Dat is even verwarrend als onzen beroemdsten zeeheld Adriaanzen of onzen eersten schilder Harmens te noemen. De Florentijner bouwmeester was Filippo gedoopt; Brunellesco was de doopnaam van zijn vader (tevens de geslachtsnaam zijner grootmoeder) en beiden stamden uit het edele geslacht der

Lapi, welks voorvaderlijk slot Ficaruolo lag aan de oevers van de Po.

De luister van het geslacht was ietwat getaand: Filippo's grootvader - eveneens Filippo geheeten - oefende het herbergiersvak uit, maar gaf zijn zoon Brunellesco een goede opvoeding, zoodat deze het bracht tot notaris, een dochter uit goeden huize huwde, tot grooten welstand kwam - gelijk meer notarissen deden en doen - en een deftig heer werd. Zoo kan het dus niet verwonderen dat onze bouwmeester zich steeds teekende Filippo (zoon) van *heer* Brunellesco. Kortheidshalve zullen wij hem in het vervolg steeds Filippo noemen, gelijk ook trouwens steeds doet zijn levensbeschrijver Vasari.

Filippo was geen mooie jongen, en hij is ook nooit mooi geworden, gelijk het doodenmasker leert in het Dom-museum, dat als voorbeeld strekte voor de buste op zijn grafmonument. Ook was Fillippo klein en mager. Maar zijne eigenschappen van hart en hoofd vergoedden dubbel en dwars dat uiterlijke.

Trotsch op den vluggen jongen, wil de vader Brunellesco dezen voor het notariaat opleiden; doch Filippo toonde zoo'n pleizier in knutselen en teekenen, dat zoonlief na onderlegd te zijn in lezen, schrijven en rekenen, in de leer werd gedaan bij een goudsmid.

Geen betere leerschool was toenmaals denkbaar voor een kunstenaar. Uit de edelsmidse kwamen voort de beste schilders en beeldhouwers, de grootste architecten. Ook Filippo bewijst hoe voortreffelijk zulk eene opvoeding was. Op zoo jonge jaren de handen uit te steken, heeft zelfs allerminst schade gedaan aan zijne algemeene ontwikkeling. Hij kent later Dante op zijn duimpje, kan zich dapper weren bij geleerde theologische twisten, maakt gedichten zóó goed, dat een dezer zelfs thans nog in elke italiaansche bloemlezing voorkomt, weet zich zóózeer in te werken in de theorie der wiskunde, dat hij niet alleen allerlei vernuftige werktuigen kan uitdenken, doch ook de doorzichtkunde een heele schrede verder brengt.

Benijdenswaardige architectenschool, van toenmaals! Niet de hand verstijfd, het oog verzwakt, door gebruik van passer en liniaal, maar beiden en de verbeelding ontwikkeld door

te hanteeren graveernaald, beitel en penseel, door te kneden klei, te schulpen hout, te drijven brons en edele metalen. Zoodoende werd de architectuur tot kort begrip van alle kunsten; het uitvoeren van bouwwerken als de bekroning eener kunstenaarsloopbaan!

Alles wat Filippo heeft geleerd, is hem trouwens te pas gekomen. Nog getuigen daarvan werken in hout, marmer, brons en zilver.

Te Pistoa (ga daar henen, indien gij wilt uitrusten van Florentijnsche vermoeienissen) vindt gij in de hoofdkerk zijn zilverarbeid. In de vijftiende eeuw werd namelijk hersteld en verder opgebouwd het zilveren altaar, in 1292 geschonden door Vanni Fucci, *bestia*, *ladro alla sacrestia de' belli arredi* (Inferno XXIV).

De beide uitersten van de rij der profeten onder den Christus zijn door Filippo gedreven. Het zijn half-figuren vol uitdrukking. Misschien - doch zulks staat niet vast - zijn ook van hem de beide uiterste beelden in de bovenste rij. Maar in alle geval, de beide profeten alleen reeds bewijzen de bedrevenheid van den twee en twintig jarigen jongeling. Toch duurde het nog vijf jaren aleer hij als meester werd opgenomen in het zijdeweversgilde - het veelomvattende gilde, waarvan de goudsmeden deel uitmaakten.

Filippo's overig werk heeft Fiorenza niet verlaten. Van hem - althans naar zijne teekening vervaardigd - zijn de marmeren reliefs aan de preekstoel in de Santa Maria Novella. En wie herkent niet zijne hand in de kolonnetten, die de leuning dragen van de trap, welke naar die preekstoel leidt? Alléén daar, en bij de balustrade van het Pittipaleis heeft de meester den ionischen stijl toegepast.

In dezelfde kerk, in de Gondi kapel, helaas geheel schuil gegaan achter een altaarversiering, hangt het houten kruisbeeld, dat Donatello zoo van streek bracht. ‘Gij hebt een God gemaakt, ik slechts een boer!’ riep deze uit, en liet pardoes de mand met eieren en andere etensvoorraad vallen, waarmede hij Filippo's werkplaats was binnengetreden, overeenkomstig de afspraak samen te gaan picknicken. De ‘boer’ heeft nog eene eereplaats in de H. Kruiskerk.

Vooral wordt van Filippo's crucifix geprezen de juistere

houding, de edeler vormen. Doch dit moet gij aannemen op gezag: de ruimte is te eng en te donker om zelf te oordeelen over het beeld, dat naar het schijnt, daarenboven zeer gehavend is.

III.

Wèl kunt gij zelt eene vergelijking maken tusschen Filippo's arbeid en dien van een niet minder beroemd beeldhouwer in den Bargello. (Dit woord vertaal ik maar niet door Bureel van den hoofdcommissaris van politie, uit vrees dat gij dan elders zoudet terechtkomen!)

Aldaar zijn - voor het eerst na zoo vele eeuwen - wederom naast elkander gesteld de bronzen deur-paneeltjes, ingeleverd door Lorenzo Ghiberti en Filippo voor den prijskamp om de tweede deur der Doopkerk (1402).

Met hen beiden waren (behalve vier thans vergeten kunstenaars) uitgenoodigd Donatello en Jacopo della Quercia. Volgens Vasari moet Donatello's proefstuk zijn geweest goed van teekening, doch slecht uitgevoerd; bij Jacopo's werk haperde het aan de indeeling, doch dit was overigens voortreffelijk. Trouwens zeer kort daarna heeft della Quercia zijn meesterschap bewezen te Lucca, met een praalgraf dat behoort tot de beste uitingen der vroeg renaissance. En zeker herinnert gij u zijnen arbeid aan den voorgevel der Bologneser hoofdkerk.

Met zulke meesters in het krijt te treden, en het enkel af te leggen tegen Ghiberti, was waarlijk voor Filippo geen schande. Te meer, waar het ook thans nog zeer moeielijk valt een keuze te doen tusschen Lorenzo's en Filippo's proefstukken. Wij zijn daarenboven bevooroordeeld; zien in Ghiberti steeds de schepper van de derde deur der Doopkerk - die deur welke Michelangelo waardig verklaarde tot ingang te dienen van het Paradijs. En in Filippo di ser Brunellesco eeren wij bovenal den architect, uitvinder van den nieuwen stijl.

Maar de vier en dertig juryleden van toenmaals, moesten bij hunne keuze tusschen den 24-jarigen Lorenzo en den slechts een jaar ouderen Filippo zich bepalen tot het afwegen der verdiensten van die beide bronzen paneeltjes, en konden

geenszins vermoeden dat hunne beslissing een zoo grooten invloed zoude uitoefenen, niet enkel op de loopbaan der beide kunstenaars, doch op bouwkunst en beeldhouwkunst in het algemeen; een invloed welke nog heden ten dage wordt ondervonden.

Beide paneeltjes stellen voor Abraham's offerande op het oogenblik waarop deze aartsvader aan Izaäk den doodelijken stoot wil toebrengen. Nog juist bijtijds wordt zijn hand door een engel Gods tegengehouden. Laat Filippo alle licht vallen op de handelende personen; bij Ghiberti vergenoegen zij zich bescheidelijk met de linkerhelft van het paneel, zeer democratisch gelijke ruimte overlatende aan de beide genoegelijk keuvelende dienaars en den ezel, welke het hout droeg voor den brandstapel. Een soort coulisse: een rots, scheidt de figuranten van de acteurs. Blijkbaar was Lorenzo geenszins ontroerd. Dat zijn trouwens zijne Abraham en Izaäk evenmin; zij poseeren voor het publiek - nu zou men zeggen: voor de Cinema. De engel blijft op den achtergrond.

Hoezeer is daarentegen bij Filippo alles leven en beweging! De aartsvader, zich eindelijk vermannend, stormt met de kracht der wanhoop op Izaäk toe, duwt met de linkerhand diens hoofd op zijde om beter den hals te kunnen treffen, en nauwelijks heeft de op rappe vleugelen aansnellende engel den tijd door een forschen ruk aan Abraham's rechter pols, den stoot te doen afwijken. Izaäk kromt zich in doodelijke angst op het altaar.

In gewilde tegenstelling heerscht op den voorgrond vredige rust. Ter weerszijden van den grazenden ezel wachten de dienaren op Abraham's terugkomst. De een is in slaap gevallen, de ander trekt zich een doorn uit de voetzool.

Onwillekeurig herinnert de houding van dezen doorntrekker aan de beroemde antieke in de Uffizi. Kende Filippo dit beeld? Men beweert dat zulks niet mogelijk is, maar wie kan zeggen welke voorbeelden toenmaals de artiesten ten dienst stonden, waar later zoovele antieken te gronde gingen bij de plundering van Rome (1527), en voor dien tijd hun graf vonden in kalkbranderijen en smeltovens? Daarenboven, toenmaals vreesden de kunstenaars nog geenszins niet-oorspronkelijk te zijn. Alleen wie pover in zijn plunje zit, leeft in voortdurende angst voor een dief te worden aangekeken.

De mannen der *quattrocento* waren zich van eigen gedachtenrijkdom te zeer bewust, om niet te weten dat zij met woeker het geleende konden teruggeven.

Toch is het begrijpelijk dat Ghiberti's arbeid tenslotte de juryleden meer dan Filippo's aantrok. Lorenzo's tamheid paste beter in het toenmalige kader, wat zelfs Filippo en Donatello toegaven, toen het paneel van den mededinger naast het hunne werd tentoongesteld.

Ghiberti werd dan ook belast met het vervaardigen der bronzen deur. Niet echter alléén. Geheel in den geest dier tijden wees het lakenkoopersgilde, hetwelk dit werk bekostigde, Filippo aan tot medeuitvoerder. Doch deze bedankte voor de eer. Of Lorenzo door Filippo's arbeid tot de grootere bewegelijkheid is gebracht, welke zijn deur onderscheidt van zijn proefstuk? Dit is althans zeker: dat de voorstelling van Abraham's offerande, later op de derde deur aangebracht, allerminst gelijkt op het proefwerk dat Ghiberti's levenstaak bepaalde.

Was de uitslag van den prijskamp voor Filippo eene teleurstelling, deed deze hem een werkkring verlaten waarin hij tot toentertijd zich hoofdzakelijk had bewogen, een pleister werd op de wonde gelegd door niemand minder dan de Vader des Vaderlands, de fijne kunstkenner, Cosimo de' Medici. Deze vroeg hem afstand te doen van zijn proefstuk en gaf zulks later een eereplaats op het altaar in de (oude) sacristij van San Lorenzo - grafkapel van zijn geslacht.

IV.

Konden Filippo en Donato beter hun leed verzetten dan door een bezoek aan de Eeuwige Stad?

Wel was toenmaals Rome weinig geschikt voor studeeren en rustig genieten. Er heerschte volkomen bandeloosheid sedert de pausen gevlucht waren naar Avignon. Talrijke rooverbaronnen bestookten elkander, veilig verschanst in de triomfbogen en grafteekens der Romeinen. Hoe weinig verkwikkelijk nog jaren daarna de toestand was, leert een briefje van Alberto de' Alberti gericht aan Giovanni de' Medici ‘*ex urbe delacerata*’, den 22 Maart 1443.

‘Er zijn hier een menigte prachtige paleizen, huizen, graftombes en tempels, benevens een oneindig groot aantal andere monumenten. Maar alles ligt in puin! Veel porfier en marmer van oude bouwwerken. Dat marmer wordt dagelijks schandelijk misbruikt om er kalk van te branden. Wat modern is, maakt een pover figuur; de schoonheid van Rome zijn de bouwvallen.

De hedendaagsche bewoners, die zich zelf Romeinen noemen, verschillen in karakter en manieren ten eenemale van hunne voorgangers. Ronduit gezegd: het zijn veehoeders. Hunne vrouwen zijn mooi - althans wat haar gelaat betreft. Doch overigens te vuil om anders dan met een tang aan te pakken. De reden hiervan is - naar men mij zegt - omdat zij allen kokerellen. Zij schijnen mij niet onaardig toe, doch men ziet ze zelden. Amusementen bestaan hier niet, 't eenige zijn de aflaten. Deze worden altoos door verleend; en in de vastendagen gaan de vrouwen er ijverig heen, benevens wie - zooals ik - niets beters te doen hebben.’

Die bouwvallen - zóó bedolven onder puin en aarde, dat het Forum slechts bekend stond als koekamp - waren voor Filippo en zijn metgezel bronnen van ongekend genot en studie. Florence toch was zeer arm aan antieken.

IJverig togen zij aan 't werk; deden opmetingen - wat toenmaals iets nieuws was. Waar zij niet bij konden komen, werd op het oog gemeten - een uitstekend middel om dit zintuig te oefenen, en zéér betrouwbaar. Zoo herinner ik mij hoe een Amsterdamsche Hoogere burgerscholier telkens bij het uit school komen een oogenblik staan bleef voor den toenmaligen houten schouwburg, zich de maten in het geheugen prentte, en zoo bij stukjes en beetjes den klassieken gevel te huis voortreffelijk nateekende. Hij is echter geen architect geworden, doch artillerist.

Op eigen kosten verrichtten daarenboven de beide Florentijners opgravingen, toen eveneens iets ongewoons. Zóó onvermoeid, dat de bevolking, niets voelende voor oudheden, hen de schatgravers noemde. Eindelijk waren hunne middelen uitgeput, hoewel Filippo vóór zijn vertrek naar Rome, daartoe een landgoedje had ten gelde gemaakt. Donato keerde terug naar zijn vaderstad; Filippo nam om den kost te verdienen, den ouden stiel op, en werkte voor de romeinsche goudsmeden, onderwijl zijne onderzoekingen voortzettend.

Dit zelf-opgaan tot de bronnen der kunst is beslissend

geweest voor hem en voor ons. Het heeft Filippo geenszins zijne originaliteit doen inboeten; integendeel, zijne latere architectonische werken bewijzen hoezeer hij juist door aanraking met de Antieken gekomen is tot een eigen nieuwen stijl. Gelukkig heeft hij zich niet gehaast zijn geleerdheid uit te schudden over zijn vaderstad; jaren lang liet hij in stilte zijne denkbeelden rijpen, en eerst toen hij deze volslagen meester was, heeft hij zijne Renaissance geopenbaard.

Toch heeft zijn romeinsch verblijf eerder vrucht gedragen. Echter op ander gebied. Want Filippo was niet enkel in zijn hart architect, maar ook ingenieur. Wat hij zag van den romeinschen gewelfbouw, heeft hem niet enkel verbaasd, maar ook aangespoord zijn eigen kracht te beproeven. Bij die wulven van Pantheon en Thermen moesten wel telkens zijne gedachten terug gaan tot een vraagstuk dat te Fiorenza reeds jaar en dag de deskundigen bezig hield: de overhuiving der achtkantige ruimte, welke de Domkerk aan de oostzijde zoude afsluiten. Wel waren reeds tientallen van jaren de grondslagen van den koepel gelegd, de pijlers reeds ten deele opgetrokken, doch slechts aarzelend zette men den bouw voort, want omtrent de uitvoering van het moeilijkste deel van het werk: de overwelving, had men nog geen vaste denkbeelden.

V.

De geheele Dombouw was trouwens een waagstuk. Terwijl de gothiekers der noordelijke landen hoogstens aan hun middenschip een spanwijdte van veertien meter dorsten te geven, schoof hier Franscesco Talenti, bij zijne omwerking van Arnolfo di Cambio's plan voor de hoofdkerk, de pijlers op zeventien meters uit elkander. En hoe slank zijn niet die stutten der gewelven, hoe dun ook de buitenwanden, welke te weerstaan hebben den zijdelingschen druk dier groote boogvelden. Geen steunbeeren daarenboven verstijven de muren!

Bewijzen van italiaansche technische durf, en tevens van italiaansch technisch kunnen. Een kunnen, geërfd van den romeinschen voorvader. Toch was de naneef blijkbaar overmoedig geworden. Reeds in 1366, toen nog slechts de eerste

twee velden van den middenbeuk overwelfd waren, begonnen de zijmuren af te wijken. Niettegenstaande voorzieningen werden getroffen, bleef de toestand bedenkelijk. Eindelijk werd opnieuw overleg gepleegd met een groep bouwmeesters, waaronder Lorenzo Ghiberti en onze Filippo (1404)

Deze laatste gaf een afdoenden raad: bouwt kapellen tegen de buitenmuren; die zullen denzelfden dienst doen als steunbeeren, en trekstangen zijn dan onnoodig. Want Filippo had een grooten hekel aan deze tastbare bewijzen van technisch en finantieel onvermogen - onbekend aan Grieken en Romeinen, en dan ook steeds in zijn eigen bouwwerken zorgvuldig vermeden.

De wijze raad werd niet opgevolgd; de trekstangen werden aangebracht en zijn nog aanwezig. Of hiermede verband houdt het feit dat men Filippo in 1406 onthief van het consulentschap bij den Dombouw? In alle geval heeft hij niet zijn hart van dat werk afgetrokken, want later behoort hij tot de meesters, die een model inleveren voor de overwelving van den koepel (1418).

Velen werden uitgenoodigd om deel te nemen aan de prijsvraag voor den koepelbouw. Zelfs buitenlandsche beroemdheden, volgens Filippo's levensbeschrijver. Doch Vasari - of diens zegsman Manetti - heeft zulks vermoedelijk bedacht ten einde de verdiensten van Filippo te sterker te doen uitkomen.

Dat de overheden allerwege raad zochten, is begrijpelijk. Het gold hier toch te overspannen de grootste ruimte der Christenheid, en voorbeelden ontbraken. Kon later Michelangelo bij zijne (ietwat ruimere) Peterskoepel gebruik maken van de Florentijnsche ondervinding, geen dergelijke ondervinding stond hier ten dienste. Hoe het Pantheon overwelfd was (nog steeds de grootste der koepels) wist men toen - en nog lang daarna - niet; en al had men de werkwijze der Romeinen gekend, toch zoude men die niet hebben toegepast. Slechts één bouwwerk kon tot vingerwijzing dienen, en lag trouwens in de onmiddellijke nabijheid: het Baptisterium. Maar dat is zulk een kleine koepel, zult gij zeggen! Mis, lezer - die Doopkerk *schijnt* slechts zoo onbeduidend wegens de ontzachelijken steenklomp aan de overzijde: de San Giovanni heeft 25½ meter in doorsnede.

Dat de Florentijner domkoepel zulk een reusachtig bouw-

werk is, daarvan geven geen voldoende denkbeeld de maten: bijna 42 meter spanwijdte bij ruim 35 meter hoogte (de sluitring inbegrepen). Doch stel u eens voor hollandsche kaasstolpen van die afmetingen! Twee ervan, naast elkander op den Dam gezet, zouden het geheele raadhuis-paleis aan ons oog onttrekken; want dit meet aan de langste zijde slechts 80 meter, en is maar 33 meter hoog - zonder den toren te rekenen, welke trouwens eveneens onzichtbaar zou worden, indien op de kaasstolpen daarenboven de Florentijner lantaarn werd geplaatst.

Maar niet enkel is de Florentijner stolp reusachtig groot, deze staat met den voetrand vijftig meter boven den beganen grond, zweeft dus hooger in de lucht dan het koggeschip op den toren van het raadhuis-paleis.

Behalve de vraag: hoe den koepel samen te stellen, was derhalve ook te beantwoorden deze tweede: met welke hulpmiddelen dient zulks te geschieden? Immers welk een ontzettende houtmassa zoude niet een meer dan tachtig meter hoog steigerwerk verslinden! -

Om zulk eene uitgave te ontgaan, slaat een al snuggere bol voor, de geheele ruimte met aarde te vullen en dan op dien kunstmatigen heuvel te bouwen. Worden bij het opbrengen van den grond, er hier en daar goudstukken in verstopt, dan zoude zeer zeker, later, heel de stad aan het wegkruien gaan, zonder loon, op hoop van een goede vondst.

Een prijsvraag wordt uitgeschreven voor het steigerwerk en wat verder benoodigd is om den bouw tot stand te brengen. Driemaal is de termijn van inlevering te verschuiven. Eindelijk (Dec. 1418) zijn de acht mededingers gereed met hunne modellen. Vier dezer zijn meubelmakers, twee goudsmeden, een is schilder, een steenhouwer. Filippo's oplossing is de meest eenvoudige; hij wil het gewelf optrekken *zonder* steigerwerk, *senza armardura*. Velen achten zulks dwaasheid; in alle geval wenschen de autoriteiten eerst een proef te nemen op grooter schaal. Vier metselaars werken meer dan een maand aan dit nieuwe model, drie meesters houden om beurten toezicht bij de vervaardiging ten einde zeker te zijn dat alles eerlijk toegaat. De proef slaagt, maar nog niet gerust, wachten de lastgevers af Filippo's overwelving van de kapel der Barbadori in de San Felicità. (Jammer genoeg

heeft deze overwelving, later bij veranderde smaak, plaats moeten maken voor een vlakker zoldering). Ook deze overwelving komt zonder bezwaar tot stand volgens het nieuwe stelsel.

Eerst nu overtuigd, besluiten de overlieden van het wolweversgilde Filippo den bouw op te dragen van den domkoepel. Natuurlijk niet aan hem alleen. Wederom vindt Filippo op zijnen weg Lorenzo Ghiberti. Aan deze *aurifices*, *provisores cupole magne*, gelijk zij in de Domregisters heeten, wordt zelfs nog een dwarskijker toegevoegd: Battista d'Antonio.

Wrijvingen konden niet uitblijven. Lorenzo trekt zich echter van lieverlede terug; hij had genoeg werk aan zijne deuren. Maar hoe weinig Filippo zijn medewerker waardeerde, blijkt wel uit het antwoord dat hij later gaf op de vraag: waarmede Ghiberti het best geslaagd was naar zijn oordeel? ‘Met het verkoopen van Lepriano’ - een landgoedje dat Lorenzo steeds meer had gekost, dan opgebracht.

VI.

Doch alvorens verder den koepelbouw te vervolgen, worde thans het kerkgebouw zelve in oogenschouw genomen. Veel tijd zal daarmede niet gemoeid zijn, noch van buiten, noch van binnen, al is deze H. Maria van de Bloeme, na de Peterskerk, de grootste der aarde.

Het uiterlijke moge hoogst kostbaar zijn, van alle marmer omkleedingen boeit deze zeker wel het minst den beschouwer.

Hoe anders bijv: de voorgevel van de Fiesolaner kloosterkerk! (Badia). Die kostelijke, in baksteenen lijst gevatte marmerschilderij blijft altijd bij, even als het front der San Miniato, aan de overzijde der Arno, op den door Michelangelo versterkten heuvel.

En toch, ik wed dat gij op het Domplein staande, geen blik over hebt voor de zooveel fijnere bekleeding van de tegenover het gevaarte gelegen Doopkerk. Want van die wit- en zwarte paneelreeksen gaat eene bijzondere aantrekkingskracht uit: de bekoring der massa. Altoos door gaan zij voort, in niet te tellen aantal, totdat zij eindelijk ombuigen om den koepel.

Het ware een kinderachtig geldverknoeien geweest, indien niet die marmervlakte diende tot achtergrond van dat baken der kunst: de Campanile. Als gij moede zijt gekeken aan het werk van Giotto, van Andreo Pisano, van Francesco Talenti, van Donatello, van Rosso, van Luca della Robbia, die allen zich uitsloofden op die kleine plek, welke in plattegrond, vergeleken bij de Domoppervlakte, weinig meer is dan een inktspat, dan geeft aan het oog weldadige rust die hooge en breede licht-grijze marmernevel. Inderdaad, zij die de bekleeding van den Dom hebben uitgedacht, en zij, die meer dan een eeuw lang geduldig volgens het vastgestelde program hebben voortgewerkt, zij allen verdienen onze hulde wegens dat onderdanig blijven aan den klokketoren. En om diezelfde reden eer ik ook gaarne Emilio de Fabris, de ontwerper van den nieuwen marmeren voorgevel van den Dom. Het baksteenen front - dat ouderen van dagen zich nog kunnen herinneren - was inderdaad ergerlijker dan locomotiefgefluit midden in een adagio van Beethoven. De Fabris' gevel moge geenszins de fraaiste zijn, welke ontworpen werd in den loop der eeuwen (in het Dommuseum hangen er verscheidene welke van grooter vindingrijkheid getuigen) maar een zoozeer zich ondergeschikt maken aan Giotto's arbeid doet een meester kennen. De moderne architect, die zoo gemakkelijk de harmonie van het geheel had kunnen verstoren, verhoogde integendeel deze door zijn ingetogen werk.

Evenzeer gaven zich rekenschap van hunne taak, zij die belast werden met de inwendige versiering van den Dom. Vermoedelijk zijt gij dat inwendige ganschelijk vergeten; afbeeldingen welke u op den weg kunnen helpen, ken ik niet. Zelfs in het zoo rijke geschiedkundige stedelijke museum vindt men, tegen tallooze afbeeldingen, welke den Dom van buiten voorstellen, er slechts twee van het inwendige; en deze zijn van lateren tijd, daarenboven met weinig liefde uitgevoerd.

De reden hiervan is een zeer eenvoudige: Er is van binnen *niets* te zien. *A frozen lake*, roept Ruskin onthutst uit op zijn vierden *Morning in Florence*, en holt kregel, na een paar minuten, de kerk uit. Wel te begrijpen! Immers de engelsche kunstcriticus kwam om te *kijken*. En deze ruimte is nu eenmaal niet voor dat doel gemaakt. Deze kerk is....

een *kerk*, dat wil zeggen: een plaats der aanbidding. Dáár buiten leeft de H. Maria van de Bloeme met de levenden; hier binnen wordt niet gevraagd naar het werk van menschenhanden: hier wordt gevraagd uw *ziel*! Om diezelfde reden, en fijner voelend dan vele stedelingen, gaan dan ook de Veluwsche boer en boerin nu nog in stemmig zwart op tot hun bedehuis.

Niets leidt daarbinnen de aandacht af. De sobere siervormen zijn zóó ver weg, zóó in het duister gehuld, dat alleen overblijft een indruk van ruimte. Die ruimte is thans héél stil, want zulk eene somberheid spreekt niet tot het gemoed van den hedendaagschen Italiaan, en de stilte wordt niet onderbroken, slechts onderstreept door het gedempte psalmodieeren van enkele kanunnikken in de afgeperkte ruimte onder den koepel.

Hoort! Wat is dat? Als een stormwind komt het gevaren door de holle ruimte, schudt de pijlers, doet de wanden trillen! Een geluid als van den donder: de stem van den boeteprediker: Savonarola!

Op zijn roep stroomt het Florentijner volk naar den Dom, wordt ontroerd, gaat in tot zich zelf. Alleen in zulk een ruimte is zulk eene bekeering mogelijk! Zóó groot is de toeloop, dat in de zijbeuken zeventien rijen banken werden geplaatst, oploopend, reikend tot aan den onderkant der ramen.

Nog met den bezielenden klank in de ooren, snellen de toehoorders naar de Piazza della Signoria om er op hooge brandstapels te offeren de werken der ijdelheid. Hoeveel schoons aan beelden, schilderwerk, boeken en borduursels heeft toen niet het vuur verteerd!

Vuur heeft trouwens in die jaren een groote rol gespeeld op deze nu zoo stille plek. Eenigen tijd later kon men wederom dat plein zien zwart van menschen, allen reikhalzend starend, den ganschen dag, naar een langen en breeden brandstapel, in het midden gespleten door een zeer smal pad. Wie zou de vuurproef bestaan: Savonarola's kampioen of een Franciskaner?

Onder de Loggia de' Lanzi, thans een prentbriefkaartenverkoopersverblijf, waren toen twee altaren opgericht - veilig gescheiden door een hooge schutting. Op het eene droegen de monniken uit het St. Marcus klooster het heilige offer op; bij het andere vierden den dienst de felle tegen-

standers der Dominicanen: de ketterjagende nazaten van den liefelijken Frans van Assisi.

Voor de Florentijners werd het echter een bedorven dag. Veel heen en weer geloop uit de Loggia naar de *ringhiera* - de later afgebroken pui van het Signorenpaleis, waar de hooge overheid had plaats genomen. Ten slotte, - evenals in het kinderrijmpje de olifant met de groote snuit blaast het heele vertelseltje uit - maakt een stortbui een eind aan de vertooning, zet de brandstapel onder water en drijft de kijkers uiteen.

Uitstel, geen afstel! De Florentijners hebben kort daarna hun brand gehad. Maar eerst moest er bloed vloeien. De stille kloostercellen van San Marco - ons bewaard gebleven, dank *fra* Angelico's kunst - weergalmden van het geroep van moord. De monniken vluchten opgeschrikt naar de aangrenzende kerk, zoeken bescherming bij 't Allerheiligste. Doch de opgezweepte menigte - thans door terugslag even beestachtig als vroeger vroom - legt vuur tegen de deuren en stormt schreeuwend en joelend naar binnen. Rook en vlammen vullen de tempelruimte, geweerschoten weerklinken, enkele monniken vallen neer. Niet allen laten zich weerloos slachten. Een hunner, een Duitscher, een beeldschoon blondlokkig jongeling, Henricus bij name, voelt het Germaansche bloed opbruisen, snelt naar voren, ontrukt een der belhamers zijn geweer, beklimt de preekstoel - toen bij het hoofdaltaar opgeslagen - en vuurt van daar op het hondepak, bij elk schot vromelijk uitroepend: *Salvam fac populum tuum*, *Domine*.

Savonarola verder bloedvergieten willende voorkomen, treedt naar voren en stelt zich vrijwillig in handen van wie hij dacht rechters te zijn, doch die slechts beulen waren. Wederom wordt voor het stadhuis het brandhout opgetast. Nu is de stapel niet lang en breed, maar hoog. En er boven uit steekt een lange paal, waaraan een dwarshout. Straks zullen aan dat hout bengelen de eenmaal zoo gevierde en gevreesde boeteprediker met twee zijner gezellen. Hoog slaan de vlammen op; door het schroeiend vuur krommen zich de ledematen der door den strop gestorvenen. Het is alsof Savonarola ons zegent! roepen vrome toeschouwers, steeds een wonder verwachtend. Hij danst van pret! gillen

de tegenstanders. Lappen verkoold vleesch en stukken bloederig ingewand vallen in het vuur, worden weggegritst door de omstanders, of als relikwie, of als zegeteeken.

De plek waar die brandstapel stond, is thans door een bronzen plaat aangeduid; telken jare wordt deze door vrome handen belegd met bloemen, ter herinnering aan den sterfdag van den martelaar (23 Mei 1498).

Nu zult gij beter begrijpen waarom de H. Maria van de Bloeme zoo droevig gestemd is. Het is alsof de kerk boete doet voor het wufte Florentijner volk.

Baedeker heeft zulks natuurlijk niet gevoeld. Zijne beschrijving is dan ook uiterst nuchter: ‘Het inwendige treft door de groote afmetingen, maar is donker, en sedert de onhandige herstellingen van 1841 zeer kaal’. Ziedaar alles.

Inderdaad zijn in laatstgenoemd jaar eenige altaren aan de pijlers en zijwanden weggenomen. Ook werd de - op zich zelf zoo fraaie - renaissance kolonnade onder den koepel afgebroken alsmede de beschildering van den koepeltrommel verwijderd. Daarmede werd echter - naar mij voorkomt - geheel gehandeld in den geest der oorspronkelijke bouwmeesters. Dit deden ook, wie in 1688 verwijderden de al te zeer de aandacht afleidende *Cantorie*.

Prijs u trouwens gelukkig, dat dit laatste geschiedde. Nu kunt gij rustig, in het volle licht, en op kleine hoogte boven den grond, in het Dommuseum bewonderen de zangtribunen, waarop Luca della Robbia en Donatello met zoo buitengewoon talent verheerlijkten spel en dans, jeugd en jongelingschap.

VII.

Tot slot nog eenmaal den koepel beklommen! Nu niet om het uitzicht, doch enkel om de samenstelling ervan na te speuren. Een meerdere dan wij, is ons hierin voorgegaan. ‘Michel Angelus de Buonarrotis, *civis florentinus et architector*’ (gelijk opgeteekend staat in het Domregister der vergunningen tot bezichtiging) heeft op 22 Februari 1529 verlof gekregen om den koepel te bestijgen met twee metgezellen.

In den beginne - tijdens den bouw - kon zonder plichtplegingen het werk bezichtigd worden. Zóó groot was echter

de toeloop, dat zulks de arbeiders stoorde. Later - toen de Florentijners zich van lieverlede bewust werden in deze overwelving een eenig meesterstuk te bezitten, werd vergunning tot bezichtiging slechts spaarzaam verleend. Zelfs werd bepaald dat hiertoe schriftelijke toestemming noodig was van *alle* kerkvoogden! Dit was te bar; kort daarna werd vergunning van twee hunner voldoende geacht. Toch niet zonder voorbehoud: Tijdens de Hoogmis mocht niemand den koepel bestijgen. En Joden *nooit!* Ter toelichting diene, dat ten einde op het gewelf te komen, een gedeelte is te doorloopen van den binnenomgang aan de koepelvoeting. Alsdan wordt onwillekeurig neergezien op het Hoofdaltaar.

Heden ten dage vraagt men niet meer naar burgerschap of geloof; één lire opent den toegang van 's morgens vroeg tot het middaguur toe.

Een deur in den linkerwand der kerk leidt tot de wenteltrap, welke allereerst voert naar een halfcirkelvormige vrij groote, ruimte. Dit is een der vier, van buiten hoog in de lucht zichtbare, half ronde tempeltjes, *aedicula*, welke op gelijke lijn staan met de koepeldaken der koornissen. Filippo, die zooals werd aangestipt, indertijd voorsloeg langs de zijbeuken kapellen te bouwen tot steun der wanden, heeft hier zijn denkbeeld kunnen toepassen. Want die halfronde gebouwen zijn eigenlijk steunbeeren; zij stutten de hooge muren van den koepeltrommel. Hun sierlijke renaissance-tooi sluit, van den beganen grond gezien, goed tegen den gothischen onderbouw aan, en belet dat die trommel al te massaal werkt tegenover de smalheid van het middenschip.

Vervolgens voert de wenteltrap naar den binnenomgang van den koepel. Eerst dáár - op vijf en vijftig meter boven den kerkvloer - bemerkt men dat deze overwelving achthoekig is, en zéér hoog. Vasari's beschildering, welke de hoeken als niet bestaande beschouwt, geeft immers - van den beganen grond gezien - den indruk van op een platte zoldering te zijn aangebracht! De duisternis welke in de kerk heerscht, werkt natuurlijk mede tot dit gezichtsbedrog.

Waarom heeft dan toch de bouwmeester dien koepel zoo slecht verlicht? Is hij gedachteloos te werk gegaan? Integendeel. Filippo treft geen schuld. Vóór dat het verwulf werd gesloten, is een model van de lantaarn in natuur-

lijke grootte gesteld op den koepel. En niet enkel deskundigen en autoriteiten keurden de grootte der lichtopening goed, doch ook het *maior pars civium et intelligentium*, dat uitgenoodigd werd in hoogste instantie per referendum te beslissen.

Men neme hierbij in aanmerking dat oorspronkelijk de bedoeling bestond den koepel binnenwerks met mozaik te bekleeden. Dit eischt een spaarzamen lichttoevoer. Ook zullen toenmaals de ronde vensters in den trommel helderder zijn geweest; want heden ten dage schijnen de gebrandschilderde vensters van Ghiberti, Donatello, Paolo Ucello en Andrea del Castagna slechts vuile vlekken. Met hoe kleine lichtopening in het zonnige zuiden kan volstaan worden, kunt gij trouwens zien als de Dom tegen het middaguur 'gelucht' wordt. Dan worden enkele glazen der kerkramen geopend en stroomt plotseling het gebouw, en ook het verwulf, vol licht. - Dit neemt niet weg dat reeds Ghiberti de lichtwerking onvoldoende achtte. (Doch wij weten hoe weinig beide meesters met elkaars werk ingenomen waren). Dat Michelangelo echter zoo geheel anders handelde bij de Peterskoepel, is zeker wel aan deze Florentijner duisternis toe te schrijven.

VIII.

Nu de tweede trap op! Doch even, vóór hooger te klimmen, naar buiten gekeken door wat Michelangelo spottend noemde het krekelkooitje! Zijn kritiek sloeg raak. Baccio d'Agnolo's marmeren kroonlijst is niet verder gekomen dan die ééne zijde van het achtkant. Gelukkig; want nu scheidt elders geen witte streep den roodbruinen koepeltrommel van het eveneens roodbruine dakwelf. De overhuiving wint in slankheid, nu de rechte wand onmerkbaar overgaat in de gebogen afdekking.

Bij de krekelkooi - een paar man hoog zijn de boogopeningen! - begint het gewelf. Eigenlijk is dit bouwwerk het best te vergelijken met een reuzen regenscherm. Acht baleinen spannen de banen; iedere baan is bijna achttien meter breed en ongeveer veertig meter hoog. Deze maten zijn aan den binnenkant genomen, want het gewelf is zeer dik: ongeveer 2½ meter.

Ook de baleinen - de acht hoekribben - zijn zeer zwaar: Ongeveer 4½ meter meet hare opstaande zijde, terwijl de breedte der ribben aan de geboorte 3½ meter bedraagt. Bovenwaarts vermindert deze tot ¾ meter. Van die acht ribben bemerkt gij echter niets van binnen noch van buiten. Van binnen vormen de welfvlakken met die ribben één geheel - zij zijn zoogenaamde streksche wulven. Van buiten zijn de ribben niet zichtbaar omdat over het geheele wulf een hoes getrokken is - een tweede gemetselde schaal van ongeveer een meter dikte, welke tevens het samenstel beveiligt tegen regen en zonneschijn. Streksche wulven van zóó groote spanning als deze banen, zijn echter niet uitvoerbaar; daarom zijn in elke baan nog twee tusschenribben aangebracht. Nu behoeft elk streksch wulf slechts vier meter te overspannen.

De trap welke naar de lantaarn voert, bevindt zich tusschen de hoes en het eigenlijke verwulf; hare breedte (1½ meter) is voldoende om - al klimmend - de samenstelling van het bouwwerk gade te slaan. Voor zooveel het metselwerk niet beraapt is, vertoont het groote overeenkomst met oudromeinschen arbeid. Even kantig, breed en plat zijn de warmkleurige baksteenen, even scherp de voegen. Zeer eigenaardig zijn de baksteenen in de ribben geplaatst: soms staan ze loodrecht op de te verwachten richting, doch blijkbaar geschiedde zulks niet zonder bedoeling. Stoot uw hoofd niet aan den zwaren kastanjehouten balk, welke het binnenwulf omspant! Een dergelijke houten band wordt ook bij de Doopkerk gevonden; deze hier is blijkbaar daarvan een navolging. Hoewel zulk een houten band alleen van nut kan zijn geweest toen het metselwerk nog versch was, is nu het hout veiligheidshalve met ijzer beslagen, daar waar vreemdelingen allicht de verzoeking niet zouden weerstaan bij het langs gaan een spaander af te snijden ter herinnering.

De bergsteenen vloer, welke belet het wulf hooger op te vervolgen met het oog, vervult dezelfde taak als de band. Hij houdt door zijne steenen draagbalken daarenboven binnenen buiten welfschaal te samen.

Zijn wij eindelijk gekomen op den tweeden steenen vloerband *(catena di macigna)*, dan blijkt het hooger gelegen deel der gewelfribben verstijfd door kleine steekwulfjes. Eindelijk, na

den derden bergsteenen band te hebben bereikt, neemt de trap een zwaai, en voert recht in de hoogte naar de lantaarn.

Oorspronkelijk waren ontworpen *zes* steenen banden, en zoo Filippo er slechts drie aanbracht, zal hij zeker niet eigenmachtig tot deze wijziging zijn overgegaan. Niet enkel moesten bouwleiders en uitvoerders op den bijbel zweren zonder toestemming op geenerlei wijze af te wijken van het bestek, maar zware boeten troffen èn de kerkvoogden, èn de overlieden, zelfs den penningmeester van 't gilde, indien iets door de vingers werd gezien. En om zeker te wezen dat de notaris de gestelde eeden afnam, moest een daartoe aangewezen ambtenaar elke vier maanden diens register nazien, eveneens op straffe van hooge boete. Een afschrift dezer verordening moest op eene voor allen zichtbare plek hangen op het werk.

Noodige maatregelen, waar zóó langzaam werd voortgearbeid, dat men alle kans liep dat het oorspronkelijk vastgestelde niemand meer helder voor den geest zoude staan, zonder een dergelijke geheugen-opfrissching. Twaalf jaren heeft de welfbouw geduurd. In 1420 aangevangen, werd in 1423 de houten ankerring gelegd; in 1426 de eerste steenen vloerband, en in 1429 de tweede. Eerst in 1432 kon het gewelf gesloten worden.

Geldgebrek was grootendeels oorzaak van dezen langzamen voortgang. In het eerst óók twijfel omtrent de deugdelijkheid van Filippo's stelsel. Tot op zeven meter hoogte geheel van houwsteen opgetrokken, daarboven van baksteen, (enkele der houten vormen zijn nog in het Dommuseum te zien) mocht overeenkomstig Filippo's voorstel geenerlei steigerwerk gebezigd worden tot op 17½ meter boven de geboorte van het wulf. Wèl werden acht formeelen gesteld om de richting der hoekribben aan te geven.

Het zeer steile verloop der welfvlakken en hunne gelijktijdige, zeer langzame opmetseling, maakten zulk eene handelwijze ongevaarlijk. Slechts werden, om de arbeiders voor duizelingen te behoeden, vliegende steigertjes aangebracht, voorzien van leuningen. Wat natuurlijk niet verhinderde dat op zekeren dag de metselaars de hoofden bij elkaar staken, partij maakten *(facendo setta)* - het woord werkstaking was toen nog niet uitgevonden - en den troffel neerlegden.

Zij eischten wegens het groote gevaar meerder loon. Filippo weigerde; het loon was reeds aanzienlijk hooger dan gewoonlijk; de stakers werden Zaterdags ontslagen, en Maandags in hunne plaats opperlieden aan 't werk gesteld. De bouwleider dresseerde deze zóó goed, dat met de nieuwe krachten het werk flink vorderde. Waarop de ontevredenen met hangende pootjes bij Filippo terug kwamen en eindelijk, na lang smeeken en bidden, weder werden aangesteld... tegen *lager* loon!

Later hebben de metselaars Filippo zulks betaald trachten te zetten. Zij herinnerden zich dat hij nooit in hun gilde was opgenomen, en om deze reden, of onder een ander voorwendsel - er bestaan verschillende lezingen van 't feit - werd hij gevangen gezet. Niet lang heeft de bouwmeester gezeten. Zijn patroon: het wolweversgilde, pakte een der overlieden van het metselaarsgilde vast - en toen vond uitwisseling plaats der beide gevangenen. O, die goede oude tijd!

Werd ook voor het hooger deel van het wulf geenerlei steigerwerk gebezigd? Naar alle waarschijnlijkheid zal waar het wulf zóó de waterpasse lijn naderde, wel eenige tijdelijke ondersteuning noodig zijn geweest. Een soort hangwerk, gelijk sommige onderzoekers veronderstellen. Doch geenerlei document geeft hieromtrent uitsluitsel; de teekening van een vrij zwaar hangend steigerwerk, dat wel eens geacht wordt door Filippo te zijn ontworpen voor den Florentijner koepel, heeft waarschijnlijker betrekking op de St. Peter.

IX.

Geen bouwwerk zonder scheuren. Dit is een nederlandsch axioma. Zelfs onze zoo nederig onder water duikende sluizen ontkomen niet aan deze algemeene wet. Wijlen de laatste der Conrads, een nieuw werk komende opnemen, vroeg steeds dadelijk na het betreden van de bouwplaats, zonder plichtplegingen: waar is *de* scheur?

Maar de Italianen zijn niet zóó door de wol geverfd. Toen in 1670 scheuren ontdekt werden in den Florentijner koepel, bleken zulks wel oude scheuren te zijn, doch voorzichtigheidshalve werd nagegaan of zij nog ‘werkten’. Zes

en twintig jaren later was nog geen stilstand ingetreden, en toen werd men angstig. Carlo Fontana, de romeinsche architect en geschiedschrijver van de Peterskerk, sloeg voor ijzeren ringen te slaan om den koepel. Andere bouwkundigen vereenigden zich met dien raad. Doch de banden werden niet aangebracht... omdat de openbare meening zich daartegen verzette!

De openbare meening had gelijk - de koepel heeft het gehouden zonder dat corset. Filippo heeft in dezen Michelangelo overtroffen, want een italiaansch bouwmeester van hollandsche afkomst, Luigi Vanvitelli (van Wittel) heeft door vele ijzeren banden den Peterskoepel voor ondergang moeten behoeden. Hoezeer deze koepel gescheurd was, kunt gij zien op Vanvitelli's opname, welke met vele andere teekeningen van zijne hand hangt in de Certosa van Napels.

Poleni, sterrekundige en waterstaatsingenieur van Venetië, die Vanvitelli's ringen had nagerekend, herhaalde Fontana's voorslag, toen in 1748 opnieuw de koepel der H. Maria van de Bloeme reden gaf tot bezorgdheid. Maar pater L. Ximenes en Monsignore Bottari - de geestelijkheid zorgde toenmaals ook voor het stoffelijk heil harer kudde - achtten wederom de ijzeren voorziening overbodig, en het volk schaarde zich aan hunne zijde. Vermoed werd dat ongelijke zetting oorzaak was der scheuren - ten deele toch rust de koepel op een baksteenen onderbouw, ten deele op bergsteen - en wellicht zijn de voegen van het baksteenmetselwerk iets meer gekrompen. Doch moge zulks de scheuren verklaren, dit maakt niet duidelijk waarom zij bleven werken. De beroemde fransche waterstaatsingenieur Rondelet, die in den aanvang der negentiende eeuw den koepel onderzocht, wijst hiertoe op temperatuursverschillen; acht ook kleine zettingen van den ondergrond niet onmogelijk. En kunnen in dit klassieke land der aard bevingen niet ook trillingen den samenhang van het metselwerk verstoord hebben?

In alle geval kunt gij zonder vrees den koepel beklimmen - trouwens anders zoude ik u niet tot dezen tocht hebben uitgenoodigd.

Mira testuda - wonderbaar dakwulf - roemt Filippo's grafschrift dit meesterwerk op technisch gebied. In die

marmeren eindafrekening wordt hem - de grondlegger der Renaissance! - geen ander bouwwerk goedgeschreven. Enkel nog even vermeld zijn vindingrijkheid op werktuigkundig gebied. Waren soms heeren kerkvoogden aartsconservatief, en waardeerden in den meester enkel diens gothisch kunnen? De krenterigheid waarvan zij blijk gaven bij het oprichten van zijn - o! zoo bescheiden grafmonument - doet vermoeden dat inderdaad met leede oogen door hen werd gadegeslagen, hoe dezelfde meester die de italiaansche gothiek hier de hoogste triomf deed vieren, meteen een nieuwe stijl inwijdde, welke de oude geheel zou doen vergeten, hoe stevig die ook scheen ingeburgerd.

Want dat de gothiek in Italië zich niet minder goed inburgerde dan in overig Europa, er evenzeer triomfen vierde, mag niet langer ontkend worden. Haast iedere stad van het schiereiland getuigt nog daarvan. Wèl heeft - gelijk elke bloem der kunst - ook deze zich bij de overplanting, om levenskrachtig te blijven, moeten aanpassen aan bodem en klimaat. En zulks verklaart waarom de bevallige noord-fransche lelie, welke haast te welig opschoot op den rijken britschen bodem, verwilderde op de granietvelden van Spanje, ietwat verkilde in de rauwere duitsche atmosfeer, zich in Italië geheel moest wijzigen onder den invloed der zuiderzon. Dàt klare licht eischt soberheid van lijn, gebondenheid van vormen; in één woord: maakt *klassiek*. De noorderling - vooral de Duitscher en de bij zijnen oosterbuur te zeer in de school gaande Nederlander - staat echter dientengevolge vreemd voor deze italiaansche openbaring. Niet langs den Rijn, doch langs de Rhone is dan ook zuidwaarts te trekken, wil men zich met italiaansche gothiek spoediger vertrouwd maken, en wel verre van er eene verbastering in te verafschuwen, zal men dan bewonderen de verfijning welke de noordelijke kunst onderging.

Hier, in 't zuiden, werd de gothiek aristocratisch; moest zulks wel worden in een land waar zelfs de natuur is van eene zóó voorname ingetogenheid. Helaas: zulk eene verfijning spelde tevens het einde. Voor goed sloot zich de mystieke bloem van het noorden in de kerk der Florentijner wapenlelie. Filippo's koepel is welbeschouwd een grafgewelf.

De natuur kent echter geen stilstand; de dood brengt nieuw leven, en het is geenszins een toeval dat terzelfder stonde in de Bloemenstad openging een knop, welke tot nog grooter heerlijkheid was bestemd.

Maar wèl mag het een toeval heeten, dat eenzelfde hovenier kweekte èn die laatste gothische bloem èn de eerste bloem der Renaissance.

Op Filippo's even genialen, doch zoo gansch anderen arbeid moge een volgend artikel wijzen.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Uit ‘Lente-maan’

I

Als uit den hartstocht van het avondrood
   Uw oogen en gelaat
Zich beuren waterklaar en huiverbloot,
   En scheerlings langs ons gaat

De schemer die al bleeker zich bezint
   Op dees verganklijkheid
Die dag en uur en al geluk verwint
   Met haar verbloemd beleid -

Dan met de bloemen onder de' avonddauw
   Bukt zich de ziel in mij,
Bezweken om haar innerlijke koû,
   En ziet niet op waar gij

De stille spiegels uwer oogen draagt,
   En dekt zich voor hun licht
Als een die voelt en niet te schouwen waagt
   Zijn bleek ontdaan gezicht.

II

Ik weet, nu zet
Uw schoone deemoed in haar avondlijk gebed,

En viert Gods uur
Op de verstilde stemmen zijner heilige natuur,

En peinst zich uit
In al de zoete klagen die de wind verluidt,

En schikt haar beê
In 't ingetogen ruischen van de vrome zee,

En telt ten snoer
De sterrepaarlen spranklend over hemels vloer,

En wijlt bekoord
In zwijgende aandacht die zich voelt verhoord

En nieuw en sterk
Tot haar klein aandeel in Gods ondoorgrondlijk werk.

III

Komt gij nader naar mij neigen
Om te heimlijker te ontglijden
Door het onverbroken zwijgen
Van dit afscheidlooze scheiden?....

En ik kan niet anders kiezen
En ik neem u in mijn armen
Of ik met u mij verliezen
Mocht in dit gereede erbarmen,

Deze rust wier donker vloeden
Nauwlijks naakt om weêr te vlieden
Van de onoverkoomlijk moeden
Die als ik den slaap verrieden,

Die den glimp van doove zonnen
Speuren in zijn jonge manen,
Die door 't water zijner bronnen
Proeven 't zilt van oude tranen,

Voor wie wondre dageraden
Rijzen uit het hart der nachten,
En zij willen geen genade
Voor hun zaligend versmachten...

Door het onverbroken zwijgen
Van dit afscheidlooze scheiden
Komt gij nader naar mij neigen
Om te heimlijker te ontglijden.

IV

Zooals voor najaars koude
Insterft de roos,
Zoo uit den wegbetrouwden,
Zoo hulpeloos

In mijne zorg verbleven
Volschoonen schijn
Waarvan voor nu ontheven
Uw lust wil zijn,

Uit al de teedre webben
Waar 't trilde en spon,
Voel ik het leven ebben
Weg naar de bron,

Tot niets blijft dan het deinen
Van uwen aêm
En zingend met den mijnen
Uw hartslag saam.

V

Dit is ter goede wake het goede lied
Dat houdt den waker wakker en wekt d' ander niet.

Te luistren naar het kloppen van beminde hart,
Lied nooit beluisterd, nooit meer met één geluid verward.

Want alle harten kloppen anders met andren slag,
Maar ieder hart klopt eender tot zijn laatsten dag.

God maakte zooveel tonen als er harten zijn
Dat wij elkaêr herkennen door dezen veegen schijn.

Dat wij elkander weten nu en voorgoed
Aan 't onmiskenbaar zingen van het donker bloed.

Want alle bloem verwelkt en alle schoon valt af,
En heel de wereld is een licht en bloeiend graf.

Maar alle harten kloppen hun eigen donkren slag,
En ieder hart klopt eender tot den laatsten dag.

VI

Nimmer schaduw krenkt de glanzen plassen,
Onbereikbaar voor elk ander pogen,
Wellen waar alnachtelijk uw oogen
Hare gouden onbewustheid wasschen

Achter stergeblinde horizonnen
Dalen zij met elken macht verloren,
En de morgen ziet haar nieuwherboren
Rijzen als onstoffelijke zonnen,

Gloedverteederd tot de gulden deernis
Die met stille schaduwlooze handen
Dekt in schoonheids levende verbanden
Aller wereldwonden dorre zeernis,

En geen kommer kan den glimlach droeven
Dezer lieflijken wier lichte leven
Slechts bedoelt in eerlijkheid te geven
Wat zij zelf niet weten of behoeven,

En zij wonen in het hart van 't wonder
Als die thuis zijn en zich nooit verbazen,
En hun dagelijks verjongd verdwazen
Stijgt uit God en gaat in God weêr onder,

Want hij kiest tot middelaars en boden
Deze kleinen die als kindren blijven,
En zij zijn het die voor hem bedrijven
De geheime heeling onzer nooden.

VII

In diepen duizel
Te hel voor peilen
Staan van weêrskanten
De afgronden open:
Spiegels van oogen
Waarin verijlen
De blikken die ze in
Elkander doopen...

Elk stralend antwoord
Brengt feller vragen:
In lichte bloemen
Naaktlichte harten
Wier vlotte luisters
Voor luisters vagen,
Nu lavend glanzen,
Dan flitsend smarten...

Wat vleuglen dragen
Dit bijster zweven,
Wat broze bruggen,
Maanregenbogen,
Tusschen de kolken
Van dood en leven,
Van lokkende onmacht
En alvermogen?...

Ik luik mijn oogen:
Daar was een morgen
Zoo hoog en heilig
Als kort van duren:
Ik zie zijn oogen
Mij nog verborgen
De veilige opvaart
Door hemels vuren...

Ik luik mijn oogen:
Daar was een avond
Zoo wijd en innig
Na troostloos zwerven,
Die mij zou bedden
Voorgoed gehavend
Met al de dingen
Die lijdlijk sterven...

VIII

Tusschen onverzoenbare beloften
Deze voorkeurlooze vrede,
Blijbereid van hier te scheiden of te
Toeven ter vertrouwde steden.

Telkens deinzen af om weêr te klimmen
Wederzijds de dichte koppen,
Door wier verre luideloosheid schimmen
Weêrlichts helle hartekloppen.

Enkel verontrust de nooit te spenen
Kans dat op de rechte reize
Dood en leven zich nog eens vereenen
In een nieuwverdwaasd herrijzen.

P.C. BOUTENS.

Nederlandsche romancières van onzen tijd.

Ina Boudier - Bakker.

I.

Het is voorzeker een dier niet zeldzame fijne, maar bijtende en teekenende ironiën van het lot te noemen, bijtend èn teekenend als sterkwater op een etsplaat, dat het den rhetor, die in de heilige verrukking zijner wèlbewuste deugd naar een passend epitheton voor het omaureoolde begrip ‘de middenweg’ zocht, het woord ‘gulden’ influisterde!... Zou er wel ooit scherper contradictio in terminis neergeschreven zijn dan deze? De deugdzame, de van alle schittering, ophef en praal afkeerige, de vóóral ònromantische middenweg, geplaveid met gòud, hèt lokmiddel der zonde, hèt symbool van stralende uitbundigheid, als ware hij een dier zéér te mijden paden van het uiterste - die zoo zij niet ter helle dan toch ten vagevuur voeren - opzichtig en abject tegelijkertijd van versleurde en verspilde weelde, gelijk het kleed, gelijk het leven der Nana's... De guldenheid van den middenweg!... Helaas, hoezeer is zij een ‘poëtische’ logen te heeten, zoo wezenlijkonwaar als die van de gouden maan, deze laatste in werkelijkheid de gulden lichtgaaf van de zon, gene die van het geluk en ach, van nog zooveel andere hemellichten met een ‘kuischen’, bleeken, doodschen wederglans beloonend. De eene dan ook door dichters bezongen, de andere door wijsgeeren geprezen, maar bèide geprezen en bezongen - op veiligen afstand! En de koude gronden van

den een zoo strikt, schoon vrijwillig, door de lofredenaars gemeden als die van de andere noodgedwongen! Wat onzen ‘gulden middenweg’ betreft, is, zoo mijn geringe kennis mij niet bedriegt, haar hooge waardeering met de Nicomachische Ethica begonnen en sedert nimmer getaand, en het is koddig te bedenken, dat wij wel nimmer zóó eerbiedig tot de voortreffelijkheid van het ‘*juiste midden*’ zouden hebben opgezien, er althans niet aan hadden kunnen denken, haar als den schoonen schijn van bedachtzaamheid en deugd te misbruiken, om er - zeer tègen de bedoeling harer voornaamste verkondigers - onze vrees voor het al te onbaatzuchtige, onze angst voor het groote en ridderlijke achter te versteken, ware zij ons niet gepredikt door mannen, wier eeuwen tartende invloed berust op hun eigenschap van - *uiterste* te zijn! En zoo schijnt het mij allerminst een waanvoorstelling te wezen, indien ik de verhouding tusschen hen en ons zie als die van den meester tot - ge vergeeft mij dit vergrovend beeld? - zijn hond, wien hij, zelf gastronomisch genietend van knappende pasteitjes en licht en prikkelend berauschende champagne, het taaie en drooge dogcake toewerpt, aldus handelend - ik haast mij, dit er bij te voegen - niet uit onverschilligheid voor of geringschatting van het brave dier, maar uit de eenvoudige en juiste overweging, dat voor dat grover organisme het voedsel van het zeer fijne niet is geschikt. Want ook hieraan zij men wel indachtig: niet alleen als genie waren zij wezens-van-'t-uiterste, maar ook, wellicht op een enkele uitzondering na, bleken zij als mensch geen inboorlingen van de sfeer van het ‘juiste midden’. Een Mozes ben Maimon, de man, die na zijn Griekschen Meester, de klaarste en daardoor schoonste bladzijden wellicht over die theorie heeft geschreven, hoe was hij, in zijn volkomen wegcijferen van eigen persoonlijkheid, in zijn genadeloos zich-zelf verteren in werk en hulp voor anderen, de belichaamde ontrouw - zoo schoon als zelden ontrouw is! - aan eigen leer!.... Terwijl Spinoza, om dichter bij huis te blijven, door zijn sober en ingetogen leven wel een van de volmaaktste incarnaties van juiste-middendeugden leek - schoon hij dier wenschelijkheid op andere stellingen grondde - maar inderdaad ook als mensch daar ver van afweek. Zie hem, die geloofde *de* ware

philosophie der wereld te zullen brengen en dus eigen leven als iets voor de menschheid zeer kostbaars moest zien, zie hem, den avond van den moord op de Witt, willens zijn huis te verlaten om te midden van het grauw een de moordenaars beleedigend plakkaat aan te slaan, 'tgeen niet doodsgevaar maar de zekerheid daarvan hadde beteekend... Was deze onzinnige maar verrukkelijke daad er een van het 'juiste midden'? Of wat denkt ge wel, welke van de twee zich op den 'gulden middenweg' bevond: de Rijnsburgsche brillenslijperij of het Heidelbergsch professoraat?.. - En toch: kan mijn voorstelling dezer Grooten, die 'k mij zooeven half-schertsend veroorloofde, geen waanvoorstelling worden genoemd, eene gedééltelijk-onjuiste is zij wel: zij *begeerden* wel degelijk de taaie en droge kost ook voor zich-zelf. En daar bestonden dan ook eenige zeer invloedrijke redenen voor, welke nièt in hunne wijsgeerige uiteenzettingen zijn weerspiegeld. Daar was ten eerste, het kalme, afgepaste en gedisciplineerde, waarnaar zij moeten hebben verlangd als naar de natuurlijke, rustgevende reactie op hun uitbundig-levende, voortdurend worstelende, verrukt ontvangende en smartelijk barende geestelijkheid; daar was, ten tweede, de algemeen-menschelijke neiging - die ook de scherpste geesten bedriegt - het *als schoon gevoelde* tegendeel van wat wij bezitten waardevoller te zien dan het werkelijk is, en, ten leste, er werkte voorzeker dezelfde noodzakelijkheid in hen, welke de vlugge en etherische vlam de logge en trage olie doet begeeren: de onontbeerlijkheid van den materieelen basis. Maar alweder niettemin: zoo wij nu het 'juiste midden' als de plaats zien, waar zich de voorraadschuren bevinden, die het uitmergelende verbruik van levenswaarden op de 'wegen van het uiterste', uit hun onuitputtelijke, zuinig bespaarde en stipt beheerde rijkdommen moeten aanvullen, dan zien wij het niet onjùist, maar toch slechts in één zijner eigenschappen... Daar schuilt in deze wezens van het 'juiste midden', achter hun strakke en plicht-indachtige gelaten, hunne in dofheid verhelende oogen, een gedachte aan, een verlangen naar een 'uiterste', en in hunne statige en kalm bewegende handen groeit, groèit een nerveuse drift, een drift als een bedwongen kreet, die grijpen wil, als naar 'n gelùk, naar wat op den weg van het midden niet

is te vinden. Want begeert de vlam de olie, o hoe begeert ook de donkere en trage olie een vlam te zijn, aan haar duisteren en loomen verschijningsvorm te ontkomen, en haar kracht van vuur te kunnen worden, in omhoog schietende vreugde te openbaren. Wie kent de droomen der rups over het vlinder-leven, eer zij tot vlinder werd... En in al deze wezens van het 'juiste midden', zooals zij daar gaan ten afgebakenden weg, met afgemeten stappen naar een plichtgetrouw doel, zooals zij beloonen en straffen naar zeer verstàndige wetten en liefhebben en haten binnen de perken van omzichtige overweging, en handel drijven en werken in wijs overleg en gepaste braafheid - in àl deze wezens leeft in duizenderlei graden van bewustheid, maar léèft dan toch, een droom, een malle, dwaze droom, de droom van een rups, die verlangt naar het vlinderleven, boven de bloembedden, boven de afgronden van het uiterste, die eenige zonovergloeide streek, waar zulk een leven te leven is... Zoo schijnt mij dan het 'juiste midden' in het geheel der dingen niet alleen het compenseerende, het aanvullende en behoedende te zijn en het 'uiterste' niet slechts het verbruikende, verspillende, maar het eerste ook: het *verholen en bedwongen verlangende* en het laatste: het *verlossende* te zijn. En mogen ons nu ook de ingetogener schoonheden van het eerste - gelijk de zelfbeheersching er eene is - zelfs naast de meer heroïsch stralende van het laatste, óók kostbaar lijken, toch zal voor ons hoogste levensgevoel bijna immer een 'midden' tusschen de 'uitersten' als een nederig dal tusschen trotsche bergen zijn, ja soms: een dal vol zoet gemurmel van trage beekjes aan den voet van - een vloekdonderenden 'Ebal, een zegen-juichenden Gerizim... - Doch genoeg.... voor het doel dezer studie is het immers voldoende, dìt zijn inzinkings-karakter te erkennen; zijn aanwezen ook op andere gebieden dan het ethische, èn: dat wij oorzaak en bestaan van het straks genoemde verlangen hebben gezien.

II.

'Voor het doel dezer studie voldoende?' De lezer wrijft zich de oogen uit, kijkt ééns en nòg eens...hèrleest, en -

wuift àf: ‘O, méér dan voldoende!’... ‘En’, ironiseert hij verder, ‘welk een zwaarte en wat een omhaal!... Zijt gij dan bij geval zoo verduitscht, dat ge 'n vijfduims betonvloer legt voor - een villa, waarin het lichte figuurtje eener hollandsche romancière zal bewegen; of, om uwe neutraliteit niet in verdenking te brengen, meent gij in Siam te leven, waar men om een prinsesje den volke te vertoonen, een olifant, en nog wel een heilige, van stal haalt?’ - De verzuchting lijkt gegrond, gegrond op dat ‘juist’ gevoel voor verhoudingen, 't welk ons wel toestaat ons aan alles en nog wat te vergapen, dat met een man van wereldbeheerschend genie zij 't ook in 't meest losse verband kan worden gezien, maar ons verbiedt iets anders te doen dan te gapen, zoo de kenschets eener persoonlijkheid van zeer beperkte beteekenis de diepte-grens van het luchtigst causerietje of het meest babbelzieke interview onderpeilt. En van dit verlof en dit verbod maken wij dan ook een dankbaar gebruik. Bij voorbeeld: wij bepalen er ons niet toe alles omtrent Laetitia Romolino of Catharina Textor te willen weten - terecht ziet onze fantasie in de verhouding van zulke moeders tot zulke zonen als Napoleon en Goethe, iets van die tusschen den kunstenaar en de door hem voortgebrachte schoonheid - maar wij rusten ook niet vóór wij hebben vernomen, hoeveel Napoleon dagelijks at, hoeveel minnaressen hij had en waar het cadaver van een zijner paarden ligt begraven. In 't kort: onze op grootheid en schoonheid beluste ziel - en het is heerlijk dat zij zoo is geaard - wordt niet moede, meer, aldoor meer van hen te hooren en desnoods, als een kind een sprookje, tienmaal hetzelfde, terwijl met betrekking tot het kleinere ons gevoel, dat dan niet geboeid, ons verstand, dat spoedig vermoeid wordt en onze ijdelheid, die ons leert, dat wij ons tegenover het geringere superieur moeten toonen, samenwerken om ons een houding van vluchtig-welwillende belangstelling op te dwingen, die zelfs door het ondiepste praatje meer dan bevredigd wordt. En voor wie dan ook zich uitsluitend door zijne gewaarwordingen van welbehagen en onlust wil doen leiden, moeten wij erkennen, dat deze geesteshouding verreweg de beste is, maar voor hen, die wenschen ook de rede een woordje mee te doen spreken wordt het een geheel ander ding. Want wie dezer zou niet inzien, dat hoe grooter een

figuur is des te meer eigenheid hij bezit en hoe meer eigenheid hij bezit, des te volkomener hij uit *zichzelf* zal kunnen worden verklaard, zoodat de beschouwing van vele zaken, waarover men quasi te zijner geestelijke doorlichting, maar inderdaad om de vroeger genoemde neiging van de meeste menschen in het gevlei te komen, pleegt uit te weiden, overbodig is, en dat daarentegen hoe kleiner een figuur is - natuurlijk tot aan zekere grens, waarschijnlijk nog *boven* de middelmatigheid te trekken - en hoe minder eigenheid hij bezit, des te talrijker de aan zijn wezen vreemde dingen en begrippen zullen zijn, die hem hebben beïnvloed en dat wezen gekneed en vervormd; hoe talrijker ook de hem-vreemde persoonlijkheden, stroomingen en zaken, waar hij in zijn bewuste of onbewuste armoede iets aan zal hebben ontleend; zoodat men noodzakelijk veel daarvan overhoop zal moeten halen, om vast te kunnen stellen wat hij wezenlijk en wat ontleend in hem was, hoe hij zus of zoo geworden is en wat dies meer zij? Of welk redelijk mensch zou ook niet verstaan, dat zoo men in zulk een geval de beelding der kleine figuur ziet ondergaan in die der 'bijkomstigheden', dit eerder lof dan blaam verdient, want wat anders is dan meestal bereikt dan het geven eener natuurgetrouwe afbeelding der werkelijkheid, *waarin allicht ook die kleine figuur in het haar-oneigene en beïnvloedende onderging?*

Maar de lezer, opwakend en fel protesteerensreede, vraagt hier bijna dreigend in zijn door ongeduld nog geprikkelden toorn: maar is dan het onderwerp uwer studie, is dan Ina Boudier-Bakker zulk een kleinere figuur, in wier werk haar kernwezen als zóó onder vreemde invloeden weggedoezeld verschijnt, wier wezen in zijn armoede het meeste aan het hem-vreemde heeft ontleend? - En ik haast mij den opkomenden storm te bezweren en de uitnoodiging tot minstens één duel - want hoevelen zouden wel niet de handschoen voor onze populaire en begaafde schrijfster willen opnemen - te voorkomen. Neen zeg ik, dàt niet, maar de zaak is eenvoudig zoo, dat ik niet mocht verzwijgen, hoe Mevrouw Boudier *in het begin harer loopbaan* en *partieel*, maar dan ook, binnen de grenzen dezer beide beperkingen, *zeer sterk* werd beïnvloed, en dat waar deze invloeden geen holland-

sche waren en de ontvankelijkheid daarvoor van de schrijfster, mijns inziens, niet uit haar wezen-alleen kan worden verklaard, maar slechts wanneer men let op het levensstadium waarin haar volk verkeert, ik de noodzakelijkheid zoowel van mijn voorafgaand betoog als van wat nu onmiddellijk volgen zal, te duidelijk inzag, om, uit deferentie voor de haastige vluchtigheid van onzen tijd, dat alles achterwege te laten en bovendien, mijn sterke troost is niet slechts, dat ik u aldus het meer algemeene in het bijzondere mag toonen, maar ook dat, indien het homoeopathische principe slechts één grein waarheid bevat, de lezer zoo grondig van elke verveling genezen en daartegen immuun zal worden gemaakt, dat er niet één hollandsche roman, ja zelfs niet één bundel critieken meer in de toekomst zal bestaan of hij zal minstens een tiènden druk beleven. En deze laatste omstandigheid moge voor een ieder de deur dichtdoen - waardoor hij reeds een goed heenkomen wou zoeken.

Ons volk dan kan m.i. nog altijd in de meeste, zoo niet alle opzichten niet anders dan een volk van het midden, van een nederig dal tusschen trotsche bergen worden genoemd. En zoo het geen nut heeft in het verband dezer studie, te trachten deze bewering in haar volle uitgestrektheid aan de werkelijkheid te toetsen, van zeer ingrijpend belang lijkt het mij, dit althans in één opzicht te doen: ons volk is burgerlijk, dat wil zeggen: het beweegt zich op een middenweg, waarvan ter eenre zijde, als uiterste, in groote lijnen gezien, het feodalisme en ter andere zijde het groot-industrieel kapitalisme zich bevinden. En deze beide verhouden zich tot het Holland van heden niet slechts als, respectievelijk, een herdenkbaar verleden en een denkbare toekomst, maar zij nemen de oneindig invloedrijker posities in, het eerste een weliswaar min of meer zwakke werkelijkheid, het tweede een' zeer sterke en nog aldoor groeiende bij de ons omringende natiën te vormen. En nu kan men ongetwijfefd zeggen, dat geen volk, eens er aan ontgroeid, naar het feodale zal terugverlangen, máár dit toch slechts voor zoover het daaraan als regeeringsstelsel denkt, doch voor zoover het er een heroïschen tijd in aanvoelt, een tijd van grootsch gebeuren, van machtige en diepe gemeenschapssentimenten, van onge-

rept rustgevend geloof, van schoonste kleurenfonkelingen uit geopende hemelen gedaald, en doorgeestelijkte vormenpracht eener schoone menschheid ontstegen; een tijd van ridderlijkheid, van romantiek en zoet-troostende natuursprook - voor zooverre zal er een oude, nooit gedoofde liefde daarvoor, een verlangen daarheen, stillekens en verzwegen leven in zijn hart... de liefde en het verlangen weder van het 'midden' tot en naar het 'uiterste'. En evenzeer kan men met zéér goed recht beweren, dat de groote massa eener natie - het proletariaat - niet naar de toekomst van het groot-industrieele kapitalisme verlangt - heeft het niet ruimschoots gelegenheid gehad zich aan anderen te spiegelen? - maar niet minder is het waar, dat het, in het bewustzijn dat geen den Jacobsladder der evolutie met eenige treden tegelijk bespringen kan, er naar verlangen moet voor zoover het begeert wat daarachter ligt, er naar verlangen moet tevens, omdat alles wat den geest als *noodzakelijkheid* verschijnt daarop een zekere *aantrekkelijkheid* uitoefent, ook al mist het overigens alle aantrekkelijkheid voor hem, en, ten slotte, het zal begeeren, alweer: wijl het een uiterste is: iets lokkend-groots, dat zèker pijn zal doen, maar gróótheid en de verlossende beslissing in zich bergt... daarachter een nieuwe reeks tijdperken waarvan nauwelijks het eerste aan schimmige omtrekken wordt gekend... Geldt dit alles voor een volk-als-zoodanig, wiens vitale posities zich op een 'midden' bevinden, de vraag rijst hoe deze neigingen zich in zijn uitstekendste enkelingen uiten, en, wat ons thans vooral belang inboezemt: in zijn kunstenaars. Maar doet deze vraag nauwelijks gesteld niet reeds haar antwoord in den geest opkomen: zouden deze menschen, wat hun meest essentieele zijn betreft, wezens van het uiterste, zich niet met voorliefde naar een uiterste neigen? Voorzeker, men zal naar de wijze waarop en naar de periode van hun leven, waarin zij dit doen, zich soms een oordeel kunnen vormen omtrent de grootte van hun aanleg, de juistheid van hun aesthetisch inzicht, maar nimmer zal men, redelijk en hartstochteloos gesproken, het recht hebben, hun die neigingzelf en de daaruit voortvloeiende handelingen te verwijten. Van Deyssel moge uitroepen: 'Het moet eindelijk eens uit zijn met dat ellendig poppenspel van dat er in het buitenland de een of andere literaire grootheid verschijnt en er terstond

een Nederlandertje op de estrade van de kermistent onzer literatuur springt, om hem na te apen', het cosmisch-evolutionaire wil nu eenmaal, dat het nimmer uit zal zijn, dat een kunstenaar, levend in een samenleving van het 'midden', die plaats van beperkte en kleine mogelijkheden, verlieve op zijn broeders, die hun scheppingsdrang kunnen uitvieren in de machtige ruimten van een 'uiterste'-maatschappij; verlieve zóó heftig, dat hij hen zelfs nabootsen zal in geestelijke handeling en gebaar; precies zooals het wil, dat een kind volwassenen zal imiteeren en naar hun volwassenheid zal verlangen om zelf dáárdoor te groeien en geest en lichaam te leeren gebruiken. En deze 'kermistent', wat wordt zij, los van den geciteerden tekst, voor òns inzicht anders dan het symbool van hoe zoo menig man van het 'juiste midden', die de boeien zijner bedachtzaamheid verbrak, om zijn heet verlangen naar het 'uiterste' gehoor te geven, naar de zelfkant der samenleving werd uitgestooten. Moge 's meesters heftigheid zich dan ook uit het feit laten verklaren, dat hij, zelf den sterken drang naar de grootheid der ons omringende naties voelend, toch, anders dan de door hem gewraakten, door zijn autochthone grootheid voor iets nederigers dan die te bezingen werd behoed - hoè verrukt nochtans heeft ook hij naar die grootheid gesmacht. En toch wel niets anders was het dan diezelfde verrukking, die de kleinen, naar aard en maat hunner talenten, tot transpositie en nabootsing dier grootheid-zelf, instede van, zooals hem, tot uit eigen aard geboren lyrische verheerlijking daarvan dwong - de verrukking van het eng-begrensde 'midden' om het wijde, het groote 'uiterste'. Nièmand ontkomt daaraan. En zelfs bij enkelen der grooteren is het wel eens tot transpositie en nabootsing gekomen! Hoorde ik niet onlangs een geestig man boudeeren: 'De tachtigers hebben de brandkast van de Engelsche poëzie opengebroken'... En schromelijk onjuist als deze uiting is voor zoover zij de beschuldiging van bewust plagiaat schijnt te impliceeren, te ontkennen is het immers niet, dat onze dichters daar den gouden sleutel vonden, die hun de poort tot eene zoowel verinnigde als verruimde dichtkunst ontsluiten zou, te ontkennen evenmin, dat er wel eens 'n rhythmen-snoer werd meegenomen, ja zelfs een enkel gouden

beeldje meegevoerd en - gebrekkelijk omgegoten werd! Over 't algemeen echter kan men zeggen, dat wat de kunst van het grootkapitalistisch ‘uiterste’ betreft, de groote kunstenaars van ons ‘midden’, voor zoover het lyrici zijn, daarin als een levend en vruchtdragend bestanddeel van zichzelf, slechts het decadente - in den zin van hooge verfijning, nerveuse gevoeligheid voor zeer fijne sensaties - konden herkennen; voor zoover het epici zijn, den drang naar het ùiterlijk groote en massale: de uitspattingen van het volk, het leven en bewegen van groote menigten - de meer geestelijke grootheid van het spel der intriges, van de figuren der Balsacciaansche en Zolaïstische helden en heldinnen, courtisanes, bankiers, ministers, kan hier niet of nauwelijks bestaan -. Dàt de lyrici in het decadente een ook in hen levend element konden hervinden is, dunkt mij, wel voornamelijk uit het feit te verklaren, dat dit decadente niet alleen uit de *uitviering* der persoonlijkheid in een samenleving van *groote* levensmogelijkheden ontspringt - uit vermoeidheid, geblaseerdheid, enz. - maar ook uit de *inkeer* eener groote persoonlijkheid tot *zich-zelf*, waartoe een samenleving van *kleine* levensmogelijkheden noopt - uit wanhoop aan en afkeer van zoo gering en klein een leven - want uit deze kloostering van het zelf ontstaat wat men de inteelt van den geest zou kunnen noemen: de consanguinische huwelijken zijner gedachten en gevoelens verwekken een decadent en ten slotte een gedegenereerd kroost. En wat nu den mengvorm van beiden, den grooten lyricus-en-epicus betreft: zoo het lyrisch element het sterkst is, sterft het epische uit ten deele onbevredigbaar verlangen ten slotte af en spreekt zulk een voortaan alleen zijn mystieke of decadente zelfcontemplatie uit, waarin hij wellicht een ‘uiterste’ kan bereiken; is het epische het sterkst, dan is òf zijn gedraging als die van den zooeven geschetsten epicus, òf hij worstelt naar het exces, bijvoorbeeld: in een plastische woordkunst, die haars gelijke zoekt. De kleineren, voor zoover zij zich niet vredig tot het klein-burgerlijke bepalen, doch naar de groot-kapitalistische levenssfeer verlangen - maar deze laatsten zijn noodzakelijkerwijs zéér gering in aantal, hetgeen ik straks zal aantoonen - transponeeren dan maar meestal schots en scheef een conceptie van ‘uiterste’-leven in de hollandsche,

burgerlijke ‘midden’-verhouding, een belachelijke, clowneske ongeloofwaardigheid. Anders echter verhoudt ons volk zich tot het uiterste te zijner andere zijde: het feodalistische; als herdenkbaar eigen verleden heeft het een paar onzer voornamer kunstenaars aangelokt; als uitheemsche min of meer zwakke hedendaagsche werkelijkheid, *on*middellijk slechts een enkele groote, wiens geëxtasieerde blik tot zelfs nog in de ornamenteele, representatieve poppen van het wegrottend gouvernementeele stelsel, een naglans der oude heroïsche schoonheid meende te ontdekken; *middellijk*: zooals het zich, natuurlijk in verband met climatorische invloeden en volksaard, uit in literatuur - voornamelijk de Scandinavische -, namelijk in den somberen, mystisch doorschemerden ondertoon, in het sagenrijke, het raadselachtige, het nevelig-noodlottige: de kleineren en eene enkele voornamere, zooals Ina Boudier-Bakker, in het begin der literaire loopbaan. Waarom juist dìt en niet het andere uiterste de kleineren moest aantrekken en eene voornamere in haar klaarblijkelijk zwakste periode, zal, geloof ik, duidelijk worden, indien men het volgende overweegt. In beide ‘uitersten’ - gelijk trouwens in *alle* - verschijnt de mensch ons als Goethe's *Zauberlehrling* - in tegenstelling tot zijn broeder van het ‘midden’, die het groote niet ‘oproept’ en er dan ook niet door beheerscht wordt -: in zijn hartstochtelijk begeeren naar grootheid, macht, weelde, heeft hij die geweldigen opgeroepen en nu beheerschen zij hèm, dòch in het eene uiterste, het ‘feodalistische’, zijn die geweldigen: *gevoelens* - bijvoorbeeld: vorstenvergoding, intens godsgeloof, schoonheidsvereering - in het andere echter - het groot-industrieel kapitalistische - zijn het de, eens losgelaten, schier onbedwingbare krachten eener blindelings-heerszuchtige maatschappelijke werkelijkheid: het mensch-type in dit ‘uiterste’ is niet in de eerste plaats een vorstenvereerder, een geloovige, een schoonheidsbeminnaar en wordt door deze zijne ìnnerlijkheden beheerscht, maar hij is in de eerste plaats een arme of een rijke, een werker of opeter van anderer werk, hij is een *maatschappelijk-dader* en een dulder van *maatschappelijke werkingen* in de *allereerste* plaats en wordt door deze laatste, ook in de zich verwarrende vervlechtingen zijner eigen daden - dus door uiterlijkheden - overheerscht,

en hij is een psychisch voeler, vooral qualitatief, in de *zooveelste*. En nu hebben, hetgeen van zelf spreekt, de kleine kunstenaars, d.w.z.: *de zwakste beelders*, zich altijd meer tot het psychologisch uitweiden over gevoelens en innerlijkheden aangetrokken gevoeld dan tot het beelden van daadrijke uiterlijkheden... - Maar er is meer. De noodwendigheidsindruk - zooals ik reeds vroeger te dezer plaatse heb aangetoond, een allergewichtigst bestanddeel van alle kunst - wordt in de hierboven bedoelde Scandinavische literatuur juist gewekt door eene als door ommisting veroorzaakte vaagheid der figuren. Zij worden zichtbaar in een nevel, zij schijnen zich er uit te willen losmaken, maar kunnen niet, zij verdwijnen er weer in. Het is een zich aan hen hechtende, weeke en toch onweerstaanbare, hen dwingende, want hun gang en richting wijzigende, hen overhuivende en versmorende damp. Die damp voelt men als het Noodlot-van-boven-af. Terwijl bijvoorbeeld in het naturalisme, een literatuur van het andere ‘uiterste’, het Noodlot klaar, hard, staal-glimmerend, met onvermurwbare grijptangen en kneuzende raderen als de machines der groot-industrie is: een meetbaar noodlot, een becijferbaar, in 't kort: een menschelijk noodlot, van onderen opgestegen. En nu vrage men zich af, nièt wat lichter te scheppen ìs, maar wat den kleineren kunstenaar lichter te scheppen zal schìjnen. Hebben zich niet van oudsher alle Onmachten op den breeden rug van het ‘metaphysische’ gevlijd?... Doch komaan, nu eindelijk dan toch breken wij deze algemeene beschouwingen af, en by Jove, het wordt tijd!... Maar ach en driewerf wee... tot wie spreek ik!... Ik zie om mij heen, en - er is geen enkele luisteraar meer, behalve, nou ja, dan die paar, die mij grijnzend schijnen te verwijten, dat ik zelf wel een Zauberlehrling lijk, en in de watervloeden, die mijn geesten rond mij wierpen, alle Boudier-Bakkersche werk al lang vèr is afgedreven... O, maar neen toch, neen toch, gij voorbarige lachers, ge zult het zien: zij stuwden het mij juist tegemoet!

III.

Paradoxaal moge het klinken, waarheid is 't niettemin, dat zoodra men de *individueele* oorzaak inziet, die onze

thans toch zoo sterke kunstenares zóó zeer ontvankelijk maakte voor die aan ons volk eigen neiging tot het ondergaan van vreemden invloed, men tevens inziet hoezeer een *geboren schepper* zij is! Want deze oorzaak blijkt dan voornamelijk geen andere dan dat *de scheppingsdrang en het scheppend vermogen zich in haar openbaarden*, *vóór de stof voor zekere soorten van scheppingen in haar geest aanwezig was of zich althans gegroepeerd en ontwikkeld had*. Men merkt deze omstandigheid 't eerst, wanneer men het kunstmatig-geconstrueerde, het gezocht-bedachte in sommige deelen van haar eerste werk ziet en in andere deelen van datzelfde eerste werk volstrekt mist. De *aan*wezigheid van den scheppingsdrang, de *af*wezigheid der stof, ziedaar dan de oorzaken, zoo begrijpt men, van: de onwaarschijnlijkheden en toevalligheden in haar werk: de niet aanwezige stof vervangt zij door bedenksels, en, zoo goed en zoo kwaad 't gaat, maakt zij allerlei voor allerlei pasklaar en nu zij geen tooneelen van vernoodwendigd gebeuren ziet openstralen uit haar onbewustheid, construeert zij zulke tooneelen bewust en kunstmatig. Zij stelt zich dan, dunkt mij een zeker probleem: gegeven zus en zoo geaarde menschen, geplaatst in deze en die omstandigheden, hoe zullen die reageeren op elkander en op die omstandigheden? En zij lost het probleem dan op, heel knap dikwijls, omdat althans die eene en groote componeerende factor van een kunstschepping, de scheppingsdrang - de waarachtige: het uitvloeisel van het scheppend vermogen en niet van de begeerte naar roem of geld - in haar aanwezig is; maar die oplossing blijft toch maar alleen ‘knap werk’ en bereikt nooit dat karakter van hoogheid en ongerepte natuurlijkheid, dat wij aanwezig voelen in zulken arbeid, waar ook de andere factor, de zich van zelf ontwikkelende stof niet in de onbewustheid ontbrak. Ziedaar dan ook de oorzaken, zoo denkt men verder, van: het behandelen van psychologiën, die zij niet voldoende doorgrond heeft; terwijl m.i. na dit alles te hebben overwogen, het verband tusschen het feit, dat zij vreemde invloeden onderging op de wijze als alleen de veel kleineren dan zij die plegen te ondergaan, en de bovenbedoelde oorzaken, geen belichting meer behoeft. Maar toch, omdat er inderdaad nog één *individueele* reden bestaat voor

de ontstentenis van allen landgenootelijken invloed, welke in het voorafgaande niet werd gereleveerd, zij het mij vergund deze nog aan te wijzen. Ik noemde dan Mevr. Boudier een *geboren schepper* - ik had er wel in een adem mogen bijvoegen, dat men dezen term hier in zeer beperkte beteekenis heeft te verstaan, zij is het namenlijk in dien hoogen maar *eenigen* zin, dat ze een *menschen*schepper is. En is zij in deze beperktheid het tegendeel van bijv. Augusta de Wit, is zij het niet minder in het feit dier zooeven besproken prioriteit van de scheppingsdrang op de scheppingsstof, zij is het evenzeer omdat zij als *schrijfster* in den meest eigenlijken en engen zin van het woord - werker met taal-materiaal - niet de geringste hoogere zelfstandigheid of oorspronkelijkheid vertoont.[1)] De liefde tot de taal om haar zelfs wil, de liefde tot een wezen of ding, dit zoo doordringend, dat dit wezen of ding straalt van die liefde, vermooid wordt door die liefde, leeft van haar en haar eigendom is; die liefde, die alleen bestaan kan *van den schepper tot zijn schepsel*, en déze liefde nu tot de taal - zij kent haar niet. Haar taal is niet de hare, maar die van nòg honderdduizenden andere beschaafde Nederlanders, die geen kunstenaars zijn en nochtans - zelfs wel eens met meer nauwkeurigheid schrijven dan zij. Soms, een enkel maal, spitst plots een eenzame, eigendommelijke uitdrukking op als - een grassprietje tusschen de klinkervoegen op een steenweg... Maar dan gaat het weer mijlen verder: baksteenen en klinkers, klinkers en baksteenen... Of het wel billijk is zooveel aanmerkingen op een weg te maken, wanneer zich daarop zoo talrijke menschen, zonder buiteling of ongeval, ongedwongen voortbewegen, 't geen tenslotte toch wel de deugdelijkheid van den weg bewijst? Neen het is niet billijk, maar vergeet niet, dat ik u nog een verklaring schuldig was, en ge ziet wel: ik heb u haar reeds gegeven; wanneer men zoo uitsluitend *menschen*schepper is, wanneer men zoo alle *woordkunstig talent mist*, wanneer men snakt naar *romantische*, *zeer gemouvementeerde gegevens*, en weinig of geen eigen fonds nog bezit,

1) Men zie ter nadere toetsing dezer drie verschillen mijn opstel over Augusta de Wit in *De Gids*. van Juni en Juli '15.

hoe zich dan in de jaren 1898-1903 op *Hollandsche* voorbeelden te inspireeren. Het is nagenoeg een onmogelijkheid, niet waar.... Maar intusschen, ik heb nu zooveel beweerd, dat 't waarlijk meer dan tijd wordt te pogen, van het weinige dat in zaken als deze te bewijzen is, het bewijs, zoo kort mogelijk saamgevat, te leveren.

De aanwezigheid van het onwaarschijnlijke en toevallige in het begin-werk.

Onwaarschijnlijk zijn zoowel de grondslag als het gebeurensverloop in het tooneelspel *Verleden*. Ziehier den kortsaamgevatten inhoud: Dolf Verduin, een jonge man, vergrijpt zich in Amerika aan eens andermans eigendom en ondergaat daar deswege een jaar gevangenisstraf. In het vaderland teruggekeerd hervindt hij er zijn familie en woont weer in het ouderlijk huis; zijn meisje, dat hem zielslief heeft, blijkt hem trouw gebleven; hij gedraagt zich uitstekend, en alles zou dus opperbest gaan, indien maar niet het wantrouwen van zijn vader, dat ook de achterdocht zijner andere familieleden weer wekt en ten slotte aan den dag doet treden, hem geestelijk dwong zijne verloving te verbreken en weer in den vreemde te trekken.

Onwaarschijnlijk nu in den *grondslag* is het, dat van de daad en de straf niets buiten de familie uitlekt. Te onwaarschijnlijker is dit, omdat de diefstal ter voldoening van speelschulden is gepleegd en er dus een min of meer groote kring bij betrokken was, terwijl de jonge man in een bankzaak werkzaam is en tot handelskringen behoort, die natuurlijk veelvuldige relaties met het buitenland hebben. Amerika wordt hier voorgesteld als het land-waar-geen-land-meer-achter-is en waarmede nagenoeg elke verbinding ontbreekt, ongeveer zooals het voor onze betovergrootvaders bestond. En het geval deed mij weer eens denken aan dien ouden plattelands-rebbe die zei: ‘Amerika, wat is Amerika!... de 'oulòm habò[1)] bestaat... want dat is door God en Mozes-zelf verklaard, maar Amerika?... wie heeft ooit iemand uit Amerika gezien, wie weet of Amerika bestaat?’ - Deze onwaarschijnlijkheid

1) 'Oulòm habó = toekomstige wereld, hiernamaals.

echter hindert den gemiddelden, meer oppervlakkigen lezer of toeschouwer niet zoozeer, omdat zij den basis vormt, die het spel draagt en zich dus buiten het eigenlijk lichaam daarvan bevindt, zooals het iemand, die de schoonheid van een bouwwerk bewondert in het minst niet deren zal, dat het op onsolide fundamenten rust. Maar de deskundige, die dit aan zekere symptomen wel merkt, betreurt het en weet het een sterk element van vergankelijkheid. En ook de bedàchte, kunstmatige constructie onthult zich duidelijk in dezen opzet, immers blijkt deze laatste bij nader beschouwing niet het product van eene onwillekeurige of uit nonchalance begane fout te zijn, maar integendeel expres zóó geconstrueerd te wezen, om het mogelijk te maken een gebeuren te laten afspelen, waarin alleen reeds de *geestelijke* druk van het verleden machtig genoeg blijkt, iemands leven te verderven, daar immers, ware wèl iets van daad en straf uitgelekt, óók de *maatschappelijke* en *materieele* gevolgen en niet slechts de geestelijke, de oorzaken van het verderf zouden zijn geweest. -

Onwaarschijnlijk in het *gebeurensverloop* is het spel, omdat niet noodwendig uit de geaardheid der personen en van den toestand volgt, dat Dolf voortaan het verblijf te midden zijner familie onmogelijk zal worden gemaakt. Integendeel: karakter en temperament van den evenwichtigen, inzichtsvollen en verstandigen broer Herman geven de sterkste aanleiding van deze te verwachten, dat hij zijn maar aldoor achterdochtigen vader zal duidelijk maken, dat hij moet ophouden, Dolf zoo te wantrouwen en, vooral, deze dat wantrouwen te laten merken. De schrijfster heeft dit waarschijnlijk zelve wel gevoeld: zij heeft daarom den vader ziekelijk gemaakt, iemand van wien de dokter gezegd heeft, dat men hem sparen moet en niet mag opwinden. Máár - men mag nog zoo handig kunstmatigconstrueeren, zóó zelfs dat die constructie precies een steenen muur gelijkt, in waarheid is en blijft zij een tooneeldecor en met één duwtje ligt ze omver: indien immers Herman met het *onvermijdelijk aan zijne persoonlijkheid verbonden verstand* had nagedacht, dan zou hij aldus hebben geredeneerd: Als iets Vader ziek maakt, dan is het dat wantrouwen, en niet alleen dat 't hem ziek maakt, maar, zooals Moeder

terecht meent, zal hij er den jongen zoo het leven door verbitteren, dat die 't hier in huis onmogelijk langer zal kunnen harden... en ja, als dàt gebeurt, dan zal dat den ouden man pas goed de genadeslag geven, want we hèbben dat toch al gezien: hoe heeft 't hem niet geknakt, toen Dolf in Amerika was... Kom, dat moet ik Vader 'ns allemaal zeggen en ik zal 'm erbij uitleggen, dat-ie toch nou waarachtig niet bang hoeft te zijn, dat de jongen weer zoo iets uithaalt... want nu heeft-ie niet alleen leergeld betaald, maar daarginder stond-ie alleen: 'n wilde, onverstandige rakker, zonder steun of raad van menschen, die hij liefhad en vertrouwde, en hier heeft-ie niet alleen ons allen, maar ook z'n meisje waar-ie dol op is... Hij kàn eenvoudig, met zijn liefde en in haar dagelijksche nabijheid, niet aan uitspattingen denken, die hem weer... Welnou dan...' - Zóó zou Herman, meen ik, hebben geredeneerd en dan zou-ie naar zijn vader gegaan zijn en zoo overtuigend hebben gesproken, dat deze, indien hij al niet van zijn wantrouwen ware genezen, dan toch zou hebben ingezien, dat hij 't nooit ofte nimmer mocht laten merken, wilde hij niet zijn zoon weer in den vreemde drijven en diens meisje en zich-zelf en allen, die hem lief zijn, in meerdere of mindere mate, ongelukkig maken. En indien nu de schrijfster of mijne lezers niet mochten gelooven, dat Herman krachtens zijn in het stuk blijkend temperament en karakter aldus had kùnnen spreken, of van wege de ziekte zijns vaders het tot dien had mògen doen, dan wil ik te hunner gerieve gaarne dit stukje dialoog schrijven en het voorts bij alle psychologen en hartspecialisten van Holland laten circuleeren, ter overtuiging dat Herman het had kunnen zeggen en de oude heer Verduin, inplaats van erdoor te sterven, er heelemaal van opgeknapt zou zijn!! Maar, helaas, de zaak is, dat Mevrouw Boudier-Bakker Herman niet aldus mòcht laten spreken, want dan immers - zou die heele geestelijke druk van het verleden niet het dramatisch conflict kunnen hebben veroorzaken, waarzonder het tooneelspel nu toch eenmaal niet kon. En dit alles, ziet ge, is het gevolg van bewùste, kunstmatige constructie, van het *zich niet als ware 't automatisch ontplooien*, *ontwikkelen en groepeeren van de stof in des auteurs Onbewustheid*. -

Toevallig is, in den roman *Wat Komen Zal*, dat Vos, die met het plan rondloopt Trees Stolk, die hij innig liefheeft en van wie hij niet weet, dat zij zich reeds een ander heeft gegeven en van dien een kind heeft, ten huwelijk te vragen, juist een oud vriend blijkt van Dr. Bolke - van welke vriendschap we tot dan niets gehoord hadden en die ons nu even terloops en als gehaast wordt medegedeeld! - die Trees Stolk in haar zwangerschap heeft behandeld, en niet alleen een vriend van hem is, maar juist in dien en geen anderen tijd zijn tegenzin om uit zijn dorp naar stad te reizen, overwint èn hem opzoekt, zoodat hij op 't onverwachts alles van dien Dr. Bolke aan de weet komt. *Toevallig* is voorts, dat niet alleen de jonge man, wien Trees zich heeft gegeven is gestorven, maar dat het kind ook sterft, hetgeen 't Vos mogelijk maakt Trees toch tot vrouw te vragen, waartoe hij, zonder dit weldadig dubbel-gebeuren zich-zelf nooit had kunnen brengen, immers hij voelt wanhopig-duidelijk niet met haar te kunnen leven, terwijl de vrees, dat die vroegere minnaar op een kwaden dag voor hem zou staan, zijn ziel zou pijnigen, of zelfs maar de bloote gedachte ìn hem zou sarren: diè man weet dat ik mijn vrouw niet rein heb gekregen. En bovendien, het is ook makkelijk te bevroeden, dat, al is Vos nou nog zoo'n goeie kerel, dit 'n weinig onreglementair ter wereld gekomen voorkind hem op den duur ook wel een al te zwaren lastpost zou blijken te zijn, zoodat het zonder eenigen twijfel maar voor alle betrokken boekmenschen buitengemeen goed is, dat Dood op het denkbeeld kwam deze ‘finale uitverkoop’ te houden... Jawel: voor alle betrokken boekmenschen - maar voor òns?... waar blijven wìj? Hebt ge soms ooit meer van een predestinatie gehoord, die wel alleen scheen te bestaan, om een zij het trouwhartige en zeer begaafde schrijfster ter wille te zijn en haar roman aan een vriendelijk en zoetsappig einde te helpen, zonder dat u het grimmigst wantrouwen in de ziel drong? Wat mij betreft, ik ben voorzichtig naderbij geslopen en heb - de muze der critiek moge het mij vergeven - als een echte kwajongen een ruk aan den baard van dit toeval gegeven, en daar... waarachtig... hàd ik 't niet gedacht... daar bleef-ie me in mijn hand zitten en uit de vermomming kwam

het blossig en een beetje gegeneerde gelaat van Mevrouw Boudier te voorschijn, die zèlf vriendelijk tegen haar schepselen en zich-zelf was geweest en - weer eens kunstmatig had geconstrueerd!.. - En ach, vooral dìt doet mij leed: wee ons, dat onze Rede zoo grof wraakzuchtig is!... In het werkelijke leven zegt zij nederig tot de feit geworden *Onwaarschijnlijkheid:* 'Helaas, mijn inzicht schoot te kort, ik heb mij in uw wezen vergist'; tot het *Toeval*: 'Vergeef mij dat ik u Toeval noem, het is een naam beneden uwe waardigheid, ik voel wel, dat gij *Noodwendigheid* zijt, doch mijn blik is te zwak, om u als zoodanig zekerlijk te herkennen', maar ontmoet zij deze beide in fictie, dán scheldt zij de eerste: 'Gij zijt Ongeloofwaardigheid' en het tweede: 'Gij zijt Onwaarschijnlijkheid', aldus beider karakter nog verlagend. En tot beide heb ik haar zelfs menigmaal hooren roepen: 'Scheer je weg, ginds moet ik voor jelui bukken, hier ben ìk de baas, ik wil je niet zien.' Maar dan: is de Rede niet vaak het redelijkst, als zij ons bibberig verstandje, alleen gewend krenten te wegen in de sfeer der stoffelijkste en stoffigste werkelijkheid, op het ònredelijkst verschijnt? En zoo, ge zult het makkelijk inzien, is het ook hier. -

Psychologieën die de schrijfster niet genoegzaam heeft doorgrond. -

Zij het voldoende ten voorbeeld te geven eene geheele psychologische categorie, zooals die in verschillende figuren in het begin-werk voorkomt: die van de geestelijkheid der Moeder... Het zijn alle schimmen van moeders. De moeder in *Verleden*: een goedzakkige, onbeteekenende vrouw; de moeder van Trees, in *Wat Komen Zal:* een dorre, droge vrouw; de moeder in *Het Beloofde Land:* een Scandinavische-literatuur-moeder; de moeder in het stuk van dien naam is de beste, maar ten slotte is zìj weer zoo vaak: een theatrale moeder: soms acteert zij en peinst en voelt alsof een tjokvolle schouwburgzaal naar haar zat te kijken en morgen den dag een Barbarossiaansche recensie - in het van nuchter ontgoochelingslicht overgrauwde ochtendblad - over haar eeuwig wel of wee zal beschikken... Zij is wel waarlijk een zeer verduivelde dubbelzinnigheid,

zóó netjes-en-voorzichtig-in-elkaar-gezet, zoo op-'t-kàntje-af-goed en tegelijkertijd, ja waarlijk: zoo héél goed... Zij is... ja beter kan ik 't niet zeggen: de verechte onechtheid of misschien wel: de veronechte echtheid... Zij is 'n mannequin in moederlijke kleeding, maar het kan waarachtig ook wel zijn, dat zij 'n moeder in mannequinchic is... Ik weet 't waarlijk niet... Zoekt u 't nou maar uit, en als u 't hebt uitgezocht, nu ja, dan roept u misschien: 'Nù weet ik het: zij is een *uitstekend-geslaagde* máár *kunstmatige* constructie, en die twijfel in u werd dus veroorzaakt door de werking van het uitstekend-geslaagde eenerzijds en die van het kunstmatige, het programmatisch vooraf-in-gestudeerd-glad-van-stapel-loopende, anderzijds'. En ik dan, ter wille van mijn prestige: Wel allemachtig, wat bent ù 'n psycholoog geworden, maar u moet nu niet denken, dat ìk dat ook niet zeker wist, maar als je die twee woorden 'kunstmatige constructie' nu al 'n vijfentwintig maal hebt gezegd, dan laat je 't voor de zesentwintigste keer graag 's 'n ander doen!...

Het ondergaan van uitheemsche invloeden op de wijze, waarop kleineren dan zij die plegen te ondergaan. -

Noorsch *getint* is, in *De Fabriek* (in den bundel *Machten*) het 'oude vrouwtje met de heldere oogen', de goede genius van de streek en van het - zwáár-Noorsche - volk, in wier 'zielen de donkere ernst van de reuzenhooge sombere bosschen... de melancholie van den eeuwigen zachten klaagtoon der pijnen, die plotseling in den storm kon aanzwellen tot een wilde jammerklacht van vertwijfeling' was; zij, de ziel van 'de fabriek, die gebracht had het wereldleven van werk en strijd te midden der *zwijgende bosschen*'. - Ja, ik durf er een lief ding om te verwedden, dat dit oude vrouwtje, deze Margreet Falk nog een verre achternicht is van Margareet Celsing in *Gösta Berling:* in die haar moeder en haar-zelf zat dat ook, dat stokoud-worden èn dat 'alle mans te erg zijn', die stille en onbuigzame kracht, die ten slotte alles voor haar wil doet buigen. En ja waarachtig!... ook dàt schijnt het noodlot in die familie te zijn: beiden liggen, stokoud, òp, stervend of bijna stervend, nochtans te wachten met sterven, tòt in het geluid van de weer ontwakende fabriek, het weer beginnende werk, in den

klank van den eersten stoomhamerslag, hùn het wiegelied ter groote en eindelijke rust zal zingen.

Sterk Noorsch getint zijn in *Het Allerhoogste* (in den bundel *Machten*) Gideon de dominee en Liesbeth, de forsche vrouw, die hem liefheeft, doch niet Noorsch *getint*, maar *heelemaal* Noorsch, op end' op Noorsch, zóó Noorsch, dat je er geen Hollandsch touw aan kunt vastknoopen, of je moet 't aan 'n zeeschip binden, dat zeilree voor Scandinavië ligt - dat is: *Het Beloofde Land*.

In dit werk heeft de uitheemsche invloed zich niet slechts tot de samenstelling van het gegeven of den aard van deze of gene figuren bepaald, maar hij heeft zelfs volkomen de schrijfwijze veranderd. Deze auteur, van nature forsch, innig en eenvoudig en met nagenoeg niets van eene het decadente naderende subtiele en verfijnde sensitiviteit of sentimentaliteit in zich; deze schrijfster, volkomen vreemd aan alle woordkunst en hanteerend, zooals ik dit vroeger reeds heb gezegd, een doodgewoon niet al te accuraat gesteld beschaafd-Nederlandsch; deze kunstenares, ten slotte, wier werk bijna alleen uit het menschscheppend vermogen schijnt te ontbloeien - zij beluistert in dàt boek de stemmen van den wind en ontdekt er de echo's van menschelijk leed en vreugde, verlangen en weemoed in; zij schrijft dáár lyrische intermezzo's, dikwijls van een zwoele, zinnelijke schoonheid, dikwijls ook compositorisch slecht, omdat zij gebrekkelijk een dialoog vervangen of, weidsch gebarend, voor een eenvoudige meditatie van een der figuren in de plaats treden, hetgeen den indruk van gezwollenheid verwekt, dan wel wijdloopig een verklaring geven van iets, dat die niet behoeft; zij styleert die zorgvuldig-woordkunstig, zooals zij nimmer vroeger gedaan heeft noch later doen zou; zij blijkt, schoon ook hier haar natuurbeschrijving dikwijls een gemeenplaats blijft, verliefd op de schoonheid der heide; in 't kort: zij is heel en al door den Noorschen invloed aan zich-zelf ontvoerd, slechts haar innigheid en warmte zijn van haar eigenlijk wezen overgebleven, en men kan waarlijk zeggen, dat dìt werk nu eens de hoogste apotheose is van wat invloed vermag, máár - zij schrijft dien dan ook uìt zich, zij raakt hem kwijt voor goed. Reeds in het eerste boek, dat volgt op dit,

in *Wat Komen Zal*, is dáárvan geen spoor meer te vinden. - Wat nu de oorzaken dier beïnvloeding en der ontvankelijkheid daarvoor betreft, wij meenen hen in het voorafgaande te uitvoerig te hebben blootgelegd dan dat het noodig zou zijn er hier nog op terug te komen. Gelukkig! Want wie zou, als eens de krachtige kunstenares-zelf in de gehoorzaal zijner aandacht is getreden, niet zoo geboeid worden door haar trots alle jeugdfouten toch immer belangrijke kunst, dat hij dengeen, die hem over dier wordensgeschiedenis zou willen onderhouden, zoo uitvoerig als ik deed, niet kort en goed de deur wijzen zou!... Zoo moge, in dit hoofdstuk, slechts nog een korte bespreking van enkele schoonheden in het begin-werk volgen èn de verklaring van het feit, dat één werk uit die groep, hoewel niet in meerdere mate dan de andere van schoonheid misdeeld, toch als aanmerkelijk minder gelukt moet beschouwd worden. - Over het algemeen dan is het meest individueel-echte en schoone daar bij onze schrijfster te vinden, waar de groote ijnen van haar arbeid - men zie de *Inleiding* tot deze studiën[1] - stippellijnen zijn; waar zij de figuren-zelf hun wezen, leven en essentieele voorgeschiedenis laat kenbaar maken door handeling, dialoog, gebaren, *niet* waar zìj verhaalt en een langdurig gebeuren in een kort bestek comprimeert. Zoo is, in den bundel *Machten*, *Angst* beter dan *De Fabriek*, beter ook dan *Moeder*, beide verhalen, waarin een langdurig gebeuren min of meer is saamgevat, al treft in de laatstgenoemde novelle de beelding van den gebrekkigen zoon vaak door een zeer bijzondere psychologische fijnheid en indringingskracht. *Angst* is inderdaad - laat mij 't groote woord maar zeggen - *uitmuntend*. Het geheele novelletje is niets anders of meer dan de uitbeelding van den gemoedstoestand van een medischen specialist, die, geroepen een vriend te behandelen, bij zijne meening, afwijkend van die der andere geneesheeren, volhardt, uit diepe, innige overtuiging, dat hìj het geval begrijpt. Er is geen intrige en geen voorgeschiedenis, de tijdsduur van het gebeuren strekt zich over niet meer dan eenige dagen uit.

Maar de analyse van des dokters denk-voelen, zijn zeker-

1) *De Gids* April, 1915. -

heid doorhuiverd van twijfel, als de koorts stijgt en stijgt en iedereen gelooft, dat de patient verloren is; zijn rampzaligheid als hij 't zich indenkt, dat dit zìjn schuld dan zal zijn; al zijn gebaren en woorden en ook die van de anderen: den huisdokter, die in boosaardige triomf komt speuren naar teekenen van twijfelangst en zwakheid bij den specialist; de schuchtere ongerustheid zijner liefhebbende vrouw; en dàn ten slotte de ontslaking, zijn opperste vreugde, als hìj toch juist blijkt te hebben gezien - het is alles prachtig, er is waarlijk zooveel in dit stuk bereikt, als er viel te bereiken. Anders dan ook dan in *Het Allerhoogste*, anders dan in *De Fabriek* is de schrijfster hier reeds volmaakt zich-zelf, de menschenschepper, die de sterke scheppingskracht èn het gebeuren uit èigen psychische wereld voelt stijgen en zich ziet ontplooien. - In *Wat Komen Zal* treft vooral de juiste beelding van het dagelijksche leven. Is de ouwe, goedhartige Bes, bij wie Trees Stolk in haar zwangerschap op kamers woont, niet even voortreffelijk als Buurvrouw Tabbe in *Geertje?* Hoe goed is ook dat doen van moeder en zuster als 't kind van Trees bij hen in huis is en zij het uitgeven voor het dochtertje van den juist overleden zoon en broer en, bekrompen en dor maar goedwillend, alles doen om Trees' misstap te verheimelijken en haar huwelijk met Vos mogelijk te maken. Al dat ruzieachtig heen-en-weergepraat, al dat kleine tegenover de groote moeder-sentimenten, hoe fraai van juistheid is 't geworden, hoe compositorisch-raak in zijn tegenover-elkander-stelling. ‘De moeder-sentimenten!’ roept hier de lezer uit, dien ik het liefst heb, de critisch-aandachtige, ‘en ge zeidetstraks?’... - Zeker, en ik blijf daarbij, want dèze sentimenten behooren niet tot het kenmerkende van het *menschelijke* moederschap als zoodanig, zij zijn die der instinctieve, dierlijke moederlijkheid, de moederlijkheid, die nog niet in hooger geestelijk verkeer met haar kind leeft, niet kàn leven trouwens, omdat dat kind een - zuigeling is. En dáárom is in dit stadium der schrijfster de beelding van Trees' moederschap reeds zoo goed... - Behoeft het overigens wel gezegd, dat bij dit alles de juiste, soms zelfs fijne, het alledagsleven betreffende psychologische opmerkingen voor het grijpen liggen? En niettemin is er gelijk ik reeds zeide uit deze zelfde begin-periode

één werk, *Verleden*, dat, niettegenstaande het al die deugden van juiste observatie, realistische beelding en goede dialoog bezit, niettegenstaande het veelal niet slechter gecomponeerd is als het zooeven besprokene, toch een wel niet gehéél onwezenlijke en onbeduidende maar een zooveel onwezenlijker en zoo aanmerkelijk onbeduidender indruk op mij maakt. De oorzaak daarvan heb ik reeds gedeeltelijk genoemd, toen ik de onwaarschijnlijkheid van het gebeurensverloop in dit tooneelspel besprak. Het zij mij veroorloofd haar nu wat breeder toe te lichten. Hetgeen ik toen aantoonde met Herman het geval te zijn, dat is het ook feitelijk met alle figuren, uitgezonderd dan het jonge en impulsieve Roosje. Zij voelen niet wat ze moeten voelen, begrijpen niet wat zij moeten begrijpen, zij leven allen onder een vreemden ban, en, daardoor gedwongen, wenden zij ons louter de zwakke, niet ingrijpende, hulpeloos onhandige kant hunner persoonlijkheid toe. Uit het feit nu, dat wij *niet* voelen: deze figuren zijn schimmen en marionetten, maar dat wij voelen: deze figuren *zijn* mènschen, doch zij *handelen* als schimmen en marionetten, blijkt dat onze schrijfster hen wel degelijk als menschen in waarheid heeft gezien, maar - door haar kunstmatig construeeren van het *gebeuren* - gedwongen werd hen als schimmen en marionetten te doen handelen. En het is deze hun dubbelnatuur van wezenlijkheid en onwezenlijkheid, die ons eenerzijds niet veroorlooft, onzen geest van het werk te bevrijden met een krachtig beslissend: ‘het leeft niet, het deugt niet, het is slecht’, maar ons anderzijds evenmin toelaat het werk in ons te bewaren als iets dat wij liefhebben en telkens weer opnieuw willen koesteren en bewonderen, en zoo beklijft het dan wel in ons, maar als een onwelkome gast, een kameleontisch wezen van twijfel en dubbelnaturigheid, dat wij liever niet zouden herbergen... en dit is misschien wel het ergst van alles... -

Schijnt het mij nu toe, dat ik voldoende ook de eigenschappenzelf van onzer schrijfster beginwerk heb besproken, van één klein schetsje in den allereersten bundel *Machten* heb ik toch niet gerept. Het is zoo gaaf en schoon, het is zoo volkomen gelijkwaardig aan der kunstenares allerbesten en volrijpen arbeid en het luidt met zoo glans-sterken klank de zonnigste en liefste en reinste momenten van haar levenswerk in, dat 't mij beter docht het dáárneven te bespreken...

En ach, half onnutte criticus die wel eens meendet ten nutte en van auteur en van publiek te schrijven, hoe komt ge hier, alvast ten deele, bedrogen uit: hoe kènt deze schrijfster haar werk! Want zie eens, datzelfde mooie kunstwerkje van kinderpsychologie, ook zij heeft het waardig geoordeeld het in haar later werk op te nemen... Lief, klein *Jetje*, in je korte jurkje en je blauwe manteltje, in je aandoenlijke kleinheid van tenger kind...met dat groote verdriet in je hartje, omdat je vader je schoolgeld niet had, leg jij je kleine pootje in mijn hand en stap vlug, wìp-met-'n-sprongetje, mee over naar mijn vierde hoofdstuk. Wij gaan moois kijken en blij zijn en liefhebben. -[1)]

IV.

Ik zou, om moed te vatten tot het neerschrijven van wat hier onmiddellijk zal volgen, wel gaarne willen weten, of 't U, groote-stadsbewoners, ooit ging als mij, die eens, mistroostig geworden door de sombere en trieste leelijkheid der rechtlijnige van rook en roet bevuilde arbeidersbuurten, de botte rumoerigheid der ruw elkander voorbijschuivende en wegschouderende menschengroepen rondom de zuur-, paling-, en garnalenstalletjes, de poëzie der rustige en schoone verhoudingen, de poëzie van de lieve aandacht der menschen voor elkander, voor immer te loor dacht gegaan in deze Dis-achtige uitbouwen van Amsterdam, en haar, de lieve engel, toén juist, niet één minuut later, ontdekte in het meest gehaaste, het meest democratische vervoermiddel der groote

1) Het zal den lezer opgevallen zijn, dat ik geenerlei poging heb gedaan, mijne beweringen omtrent de *taal* van Mevr. Boudier's werk te bewijzen. De reden hiervan is geen andere, dan dat ik mij zie genoodzaakt, ook van wat ik schoon acht geen citaten te geven. Dit schoon is namelijk vrijwel nergens in de details-van-het-beschrijvend-woord geconcentreerd, maar stijgt op uit en omgeeft als atmosferische glans het *geheel* van een werk. Er zijn geen planten en bloemen van schoonheid, waarvan ik u de een vertoonen kan en de andere niet, maar de schoonheid-en-waarheid bestaat hier in een veruiterlijkt innerlijk-licht, waarvan gij slechts kunt genieten, zoo gij-zelf u in zijn sfeer begeeft. *Citeeren ook van de allerschoonste passage ware daarom der schrijfster onrecht doen*. Hòe deze atmosferische glans-van-waarachtigheid nu het werk ontstijgt en zich aan ons verwerkelijkt - ik heb een poging gedaan het te verklaren: aan het eind dezer studie.

steden, de electrische tram! Mijn vermoedens, die speurend om haar heen speelden, slaagden erin, haar te herkennen, juist toen zij met knokige, van veel-wasschen-in-huis-doen, veel trappen-dweilen rood-plompe vingers, wat heele en halve centen uit 'n geweldige en verfomfaaide huishoudbeurs oppeuterden en daarvoor bij den conducteur - die glimlachte tegen een coquet en aanhalerig kraaiend kindje op haar schoot - een kaartje kocht. Toen keek ze mij aan, waarschijnlijk door mijn onbewust star-fixeerenden blik aangetrokken en lachte ingetogen. En daarna glimlachte ik, en het duurde geen minuut of alle vrouwen en mannenhoofden - zij waren, op mijn woord, ik wil 't niet mooier maken dan het was, zorgen-gegroefd door het leven en vergrauwd - hadden zich schuin en recht naar haar voorovergebogen en zonnig geglimlacht. En daar was één oud heer, die had wat meer tijd noodig vóór hij ontstramde, maar eindelijk dan ook stak hij het kleine wezentje op haar schoot niet meer of minder dan zijn kostbaren, zilver-geknopten, zeventigjarige-jubileumsstok toe, dien hij anders, denk ik, nooit door een ander laat aanraken - uit vreeze, dat de inscriptie zal worden bekrast - en liet hem maar beduimelen door de groezelige handjes... - Stil, schud niet nu reeds uw hoofd over den weeën aanblik van een critischen demon, die sentimenteel wordt... Want, helaas, wat zult ge dan straks wel zeggen!... En ach, misschien ìs het wel een fluisterende herinnering aan, een vaag verlangen naar mijn verloren hemel van ongecompliceerde gedachten en sentimenten, die mij trots uw ironischen glimlach nu doet neerschrijven, dat ik toen de zoete gewaarwording kreeg, alsof wij allen, vreemden voor elkaar, voor één korte pooze samen in die tram, in waarheid plots als vrienden in volmaakte tevredenheid en zachte stemming bij elkander zaten, en ‘blij en goed’ waren - dien korten oogenblik. Dit was een wonder, zeker! Maar zoo het niet is om een wonder te doen, waarvoor zit er dan anders een engel in de tram? En nog wel zoo'n ontraditioneele engel, die van geen dichter nog had geleerd, dat zij niet met geele piekharen en wortelrooie vingers en een huishoud-beurs moet verschijnen; een engel, die nog niet eens van eenig poëet een naam had ontvangen, en die ik, misdeeld van scheppende

fantasie, nu moet noemen: de moeder-met-'t-kind-in-de-tram. O, hoe deze moeder-met-'t-kind-in-de-tram zich dan ook onderscheidt van alle andere moeders en hoe mij de vingers jeuken om u haar zeer uitzonderlijk en beminnelijk beeld te schetsen. Maar heb ik gelukkig haar te veel voor deze studie te danken, dan dat ik hier het verschijnen harer figuur zou moeten verontschuldigen, te weinig anderzijds is het weer, om de introductie van het andere figuurtje te vertragen, dat mèt haar de droeve glorie mijner erkentelijkheid deelt. Het andere figuurtje... het was een zesjarig meisje, dat schuin tegenover haar zat, met het gezichtje van een héél arm werkmanskind, bleek en met loodig-donkere kringen onder de oogen, een gezichtje, dat, zoo jong als het was, toch al heel wat malen voor de toonbanken van kruideniers en bakkers onder het uitstamelen van door moeder voorgezegde diplomatieke leugentjes zal hebben gebloosd en half geschreid, maar nù... O hoe werd ik ademloosgeboeid door wat ik op dat gezichtje zag gebeuren... maar nù was het opengebloeid in een verlangen zóó groot en wijd en het maakte zich schoon met zóó lokkende glimlachjes... En dan, als het kind even tersluiks had rondgezien of niemand op haar lette - was het reeds schaamte, eigen, diep gevoel te laten zien? - rees een dun armpje omhoog knipten de teere vingertjes, zooals groote menschen dat doen - o, lief klein meisje, wier grond-eigen voelen een van anderen afgezien gebaar ter uiting moest borgen! - om maar de aandacht van dat kleine vreemde kindje op moeders schoot tegenover zich te trekken; dàt lokte zij dus met al de glimlachjesschoonheid van haar uitstralende ziel!... dáárheen ging dus dat groot en wijd verlangen!... Nooit had ik tot dan op *kind*-gelaat zoo de volwassen *moederlijkheid* gezien... Helaas, wij monsters van bewuste intellectualiteit die nimmer meer onbewust van het leven kunnen genieten, maar het moèten analyseeren, die aan de trotsche boomen, aan de lieflijke bloemen van het leven, aan de roode brandzon weerkaatsende ruiten van het leven, onze spinnige gedachten-webben kleven, met de openscheurende, uitzuigende, uitbàtende analyse, wachtend en loerend in hun grauwe hart - o ik nu, wien dit zuiver-innige voorval, nu jaren later, hulpmiddel werd - voel de degradatie! -

bij de verklaring van een literair verschijnsel... Ik had er lang over nagedacht, hoè dat kwam, dat een schrijfster als Ina Boudier-Bakker, die toch in het begin harer loopbaan, uit gebrek aan gerijpt en bezonken empirisch inzicht, zooveel kunstmatigs zoowel in compositie als psychologie in haar werk had gebracht, zoodra zij voor de allereerste maal, in haar eersten bundel het kinderleven aanraakte, een meesterwerkje schiep. Tót mijn herinnering deze zich plots verwijdende en verdiepende verte openscheurde en mij deed begrijpen: zoo zijn er dus waarlijk kind-meisjes, die reeds in haar prilste jeugd, het verlangen, de neigingen naar en de begrips- en gevoelsgaven van het moederschap in zich dragen. Deze kinderen zullen wel doorgaans bij hun spel, op school, niet minder volkomen dan hun genootjes in de sfeer der *kinderlijkheid* leven; misschién zelfs, wanneer zij met hun poppen spelen, geraken zij daar nauwelijks uit; maar zoo zij een jonger kind ontmoeten, dat, door affiniteit met hun wezen wellicht, diens diepen kern wakker roept, dàn voorzeker zien zij zulk een kind niet uit de sfeer der kinderlijkheid, maar met den verliefden, den dieppeilenden, den omvademenden blik van het *moederschap*. Zij worden zich dan natuurlijk niet bewust dat zij dit doen - hun onontplooide ikheid mist nog vooralsnog het actieve dualisme, noodig voor zelf-observatie - zij kènnen ook hun eigen ontdekkingen niet, maar deze bezinken in hun onbewustheid, en eens stijgen zij daaruit op en verleenen plots, terwijl het bewustzijn der jonge vrouw nog ledig is van nagenoeg alle andere diepere, schèppende menschenkennis, daar waar het kinderen geldt schatten van wijsheid en begrip, aldus haar makend tot een heerlijke, wijze opvoedster en moeder en, is zij kunstenares, tot een verrukkelijke beelder van het kinderleven. - Welnu, zulk een kind-meisje moet Ina Boudier-Bakker zijn geweest en niet aan haar heugenis van eigen kind-zijn vooral maar aan de schatten die haar *kind*-ziel ontving van eigen vroeg-ontloken *moederlijkheid*, dááraan heeft de Nederlandsche literatuur het te danken, dat zij in de beide bundels *Kinderen* en in *Bloesem* een reeks van kunstwerkjes bezit waarvan het eene somtijds wel het andere overtreft, maar niet één, ik zeg het met nadruk, beneden het peil van het *meesterlijke*

daalt. Want hetzij gij nu leest een schetsje als *Voor 't Eerst*, bijna zonder ‘inhoud’ en toch zóó, dat, hebt ge 't ten einde gelezen, de emotie U kropt in de keel... een klein schetsje met niets dan de blanke, schuchter-blije, als stil-verwonderd openluikende lentebloei van het kind-zijn; hetzij gij medeleeft met verhaaltjes als *Jetje* en *Vader*, kinderen in angst en verdriet door de daden en tekortkomingen van volwassen menschen; dan wel de schrijfster, zooals in *Dirk*, het vroeg-versomberde zieltje van het degenereerende proletariërskind voor U ont-dekt, of in *Inkt* den joligen moedwil van 'n paar door-'t-dolle-henen schoolmeisjes laat opschateren - ge zièt toch altijd dat ééne gebaar: een moederarm om kinderhoofd gebogen, en het zacht-beglimlachte, of uitgelatenstoeierige, het beschreide of onder den druk van eigen innerlijk noodlot reeds blijvend-vergrauwde gezichtje koesterend en het, met streelhand onder de zachte kin, omhoog heffend. En als ge dan neerziet in die kindergelaten - is het de teerheid van die moeder-aanraking, die hen zich doet geven, of is het uw eigen ontroering, die uw ziel verreint en tot begrijpensmacht verklaart, of wel zijn het beide? - dan ziet ge in die jonge àl beelden nog wàchtende oogen de kinder-*ziel*. Bespied in *Wraak* en *Winkeltje* de ijdelheid, den nijd en zooveel andere sentimenten en begeerten... zie op àl deze kleine tooneelen uw eigen gedoe, maar verscherpt en verkleind, als zaagt ge door een kijker, en wel moogt ge dan denken, dat ge u-zelf van verre herziet, en wel in u-zelf mompelen, met een betreurenden glimlach en naar vage verschieten starenden blik, dat ge oud geworden zijt, oud en vergroofd, oud ook, zonder ooit te hebben gezièn gelijk deze waarlijk-begenadigde zag, die dit alles schiep... Is de latere bundel, *Bloesem* beter, beteekent hij een vooruitgang na *Kinderen?* Ik geloof het met beslistheid te mogen ontkennen. Is *Kinderen* in zijn soort wel te overtreffen?... Het is waar, eenige verhalen in *Bloesem* bevatten uitvoeriger analyse, maar bekijkt ge na lezing dáárvan, weer al het vroegere van nabij, vergelijkt ge, om althans een ièts belovende proef te nemen, het soortgelijke in de drie bundels, dan ziet ge wel, dat het hier de *gegevens* waren - gegevens waarin ook in meerdere mate volwassen menschen betrokken zijn - die uitvoeriger analyse nu eenmaal noodzakelijk maakten, èn voelt ge tevens duidelijk

aan de hoedanigheid van hetgeen er in *Kinderen* aan kunstenaarsvermogen geboden wordt, dat dìt even machtig en volgroeid was als waaruit het zeven jaar jonger werk het aanzijn kreeg. Wordt een schetsje als *De Oudste* in *Kinderen* ergens in *Bloesem* overtroffen? O, de gevoeligheid waarmede dit jongentje, dat op den jaardag van het sterven zijner moeder, alleen en ongeweten van ieder, bloemen op haar graf gaat leggen, is gebeeld... Hoe wordt ook reeds meesterlijk in dit verhaal en in het prachtige vervolg erop - *Bezoek* in den bundel *Grenzen* - gepreludeerd, zij het in anderen toonaard, op die wonderschoone episoden in *Armoede*, die de liefde en den omgang tusschen grootvader en kleinkind beelden. Welk een verrukkelijke, maar slechts in het gehéél der beelding stràlend blijkende, psychologische fijnheden zou ik in deze beide oudere verhalen kunnen aanwijzen, voorzeker zoo innig en schoon als zij in de latere staan... - Of wel: beluister die eerste fluisterstemmen der ontwakende vrouwelijkheid, blij, frisch en krachtig in *Meisje* - *Kinderen* - vol schroom en zelfs weerzin in *Nieuwe Dag* - *Bloesem* - en erken dat bèide voortreffelijk zijn. Ja, meent ge, maar dit laatste is toch een zooveel meer uitgebouwd en 'ernstiger' verhaal. Best! maar voelt ge, zoodra ge daarover denkt, niet tevens duidelijk, hoe ge juist hier nu een dier gevallen hebt, waarover ik zooeven reeds sprak, welks *gegeven* nu eenmaal een wijder ontplooiing mogelijk maakte van *de zelfde* kunstenaarsmacht, - dezelfde, wat de beelding der *kind*-menschen betreft en verder strekt zich immers ons vergelijken nu niet uit - zooals die ook in *Meisje* aanwezig bleek? - Intusschen, waar het onmogelijk is, gelijk hier, in detail-critiek de schoonheden-zelf van het werk te toonen, waar ik mij dus zou moeten vergenoegen met een breede en toch vage omschrijving daarvan, die den lezer èn mij-zelf telkens zou ergeren door het duidelijk blijkende feit, dat zij zich nimmer tot den adeldom van die vaak om van te snikken innigheden kan verheffen - waar zoo teer-en-goddelijk-schoon[1)] als goede kinderplastiek en -psychologiek in 't algemeen, en deze voor-

1) Men versta hier dit woord *goddelijk* in den meest eigenlijken zin. Zie hierover mijn derden 'Brief over Literatuur' in den bundel *Over Literatuur*.

treffelijke in 't bijzonder niet dan aan hen-zelf kan worden genoten, en dus de critiek, mij dunkt, zich hier het waardigst vergenoege met niet dan de enge en schemer-lichte gang te zijn, die in-leidt tot het wijd en stralend panorama, - daar moet ik mij beperken tot het weinige dat ik er reeds over heb geschreven, maar wel moge 't mij vergund zijn, zij 't vluchtig, de vraag te behandelen, in hoeverre deze kunst van *eene van de grootste kinderpsychologen die wij bezitten* het werkelijk verdient *kleine* kunst te worden genoemd, zooals ik het wel eens hoorde en las, èn in welke omstandigheid de vermoedelijke oorzaak dezer klaarblijkelijk-oppervlakkige meeningen is te zoeken. - Allereerst dan is 't waarschijnlijk, dat de *letterkundig-ontwikkelde* van dezen tijd, die met kunstwerken van kinderpsychologischen aard, als deze van Mevrouw Boudier, kennis maakt, onmiddelijk denkt aan de *Adriaan*-prozagedichten van Van Deyssel en aan van Looy's verhalen van *Jaapje*, en niet minder waarschijnlijk is het voorts, dat hij, gehoorzamend aan zijne *gevoels*indrukken, zonder dier juistheid te onderzoeken, het werk onzer schrijfster, met dat van deze beide vergeleken, klein noemt. Maar als hij de juistheid dier indrukken eens wel hadde onderzocht, zou hij dan niet, althans wat van Deyssel's werk betreft, tot de slotsom zijn gekomen, dat wat hij voor de uitwerking der betrokken kunstenaarsvermogens alleen hield, ten deele veroorzaakt werd door het wereld-wijd verschil der sfeeren waarin onderscheidenlijk beider beeldingen bestaan? Mij dunkt van wel, want moet ik erkennen, dat ik nog nimmer zóó het gevoel had gehad van in het allerintiemste leven van het beschrevene te zijn opgenomen als toen ik van Deyssel's *Adriaan* las; van nog nooit zóó dicht-genaderd, hèt heilig-innerlijkste, het als onaardsch-statige te hebben aanschouwd als daar - even spontaan, even sterk voelde ik óók: er is hier een vrede, een innigheid, een majesteitelijkheid bereikt, *die niet van deze wereld zijn*. En wat kon het anders zijn, dat mij dit laatste deed voelen, dan de omstandigheid, dat in dit kind-leven de wolkenjachten van het gebeuren, van de handeling, nagenoeg niet bestaan, dat de zon van het zieleleven *niet door hen heen bloost*, maar lìcht-naakt staat als aan een onaardsch firmament, den hemel van een leven, gelijk zoovelen van de besten onzer zich dat

voorstellen te bestaan nà het sterven: het leven van den droomer voor wien de sfeer der handeling niet meer bestaat, maar in wien tot hooger macht dan ooit is gestegen het geluidlooze binnenleven van den geest, het strenge en oer-goddelijke, dat ook wel vele kleinheden en lieflijkheden, vele lachen en schreien en lieven van het lijfelijk bestaan nog kent, ja zelfs vele dingen van nut en weelde door menschenhanden en vernuft geschapen zich herinnert en die, ze verobjectiveerend, door de macht van zijn denken uit zich projecteert,[1)] maar toch: die alle niet als ze schenen in het aardsche leven, maar ònwezenlijker èn wezenlijker tegelijkertijd, want ontbloot van gemeenzaamheids en gewoonte-schijn en als tot platonische oerbeelden geheiligd. Hoe menig weidsch en luidklinkend opschrift boven die laagstemmige en ingetogen prozagedichten van Adriaan's leven doorvoelt ge als de overgang en verbinding tusschen de droomsfeer der gedichten en die der handeling, waarin wij toeven. Zij roepen ons, harden en luiden, tot deze teerheid en stilte; wij echter zijn van ons eigen rumoeren verdoofd, dies roepen zij zoo luidklinkend. Wij begrepen ook den zin van dat mysterieus gefluister nog niet, daarom *verklaren* zij het; in hen waakt èven de droom tot de heftigheid en kleurrijkheid van ons bestaan op... Als de gongslag in Augusta de Wit's *Prinses* zijn zij, dien schoonen donder, die in den stillen museum-tempel het visioen der gestorven Javaansche sultans-glories èven tot een kleurrijker en heviger leven roept. Dáár: de Javaansche prinses, tot herdenken en peinzen het museum ingetreden, hoort en ziet plotseling, en zinkt snikkend neer... - Hièr: ontroerd en getroffen door dien schoonen roep midden ons ònschoon leven, neigen wij ons nu althans in gewijder aandacht tot den *Adriaan*-droom... Maar als de slag, als de roep is verklonken, is er weer het wevende zwijgen.... Zijn er weer niet anders dan de koelscherpe beeldingen van

1) Ook bijna alle voorwerpen die Adriaan omringen, ziet men gelijk hij ze ziet, en zijn zien is dubbel verwant aan dat van genen droomer. De eene verwantschap is die van het *psychisch kind Adriaan*, voor wien de sfeer der heftige handeling niet bestaat; de andere is die van *het kind*. Deze droomer ziet alles nieuw en ongewend uit de nieuwheid van zijn eigen ontlijfd bestaan; het kind ziet alles nieuw en ongewend uit de nieuwheid van zijn pas belichaamd wezen.

den diepen, strengen, weidsch-plechtigen droom, wezens van stilte, bloot en naakt, in tijdeloosheid gedoopt, zich droombewegend op den onbrekelijken maat der eeuwigheid... - En nu moogt gij vrij, omdat dus de kunst onzer schrijfster deze indrukken niet bij u wekken kan, haar kleiner dan deze noemen - ik wil over de rechtmatigheid van dat motief thàns niet met u twisten - maar noem haar daarom niet *klein*, want zij kàn bij u deze indrukken niet wekken, omdat zij, in tegenstelling met gene, u de zielen juist doorheen het aardsche wolkenscherm van gebeurtenis en handeling laat verschijnen en dit doet immers alle epische en dramatische kunst; en zoudt gij dan heel die kunst klein willen noemen?! Of, andere vraag: zoudt gij de ongerijmdheid willen begaan van iets klein te noemen, om datgene wat in zijn sfeer - de groote sfeer van het aardsch-levende - juist zijn grootheid uitmaakt? - Evenwel, eenigszins anders blijkt het gesteld, zoo men terdege de verhouding tusschen Mevr. Boudier's arbeid en de *Jaapje*-verhalen van Jacobus van Looy beschouwt. Ook daar de ziel, als de *middellijk*-geziene levenskracht ìn het gewas van het vol-aardsche bestaan: zeker ge ruikt háár heerlijke geuren - en hoè wonderlijk bekorend en sterk! - máár slechts als de reuk der bottende knoppen die ge ook ziet; ge ziet háár lenig spel, maar toch alleen als het spel der jonge twijgjes en takken, die luchtig de winden in het ontgramde en oplachend aangezicht slaan. En dìt is wel zéér van onze wereld, niet minder dan het werk onzer schrijfster en indien hier een grootere volkomenheid werd bereikt, zoo is dat toch ontegenzeggelijk in dezèlfde sfeer. Schakelen we nu echter uit, voor zoover dat dan uit te schakelen valt, het oneindig, het om-niet-te-vergelijken grooter meesterschap over de taal als plastisch materiaal; dringen wij tot achter de beelding, in de gebeelde psychologie zelf door, en dan zien wij, dat Mevr. Boudier ook in dit opzicht inderdaad wel de mindere is, maar toch door een bijkomstige oorzaak - die niet uit een zwakker vermogen voortspruit - dit ook in grooter mate lijkt dan werkelijk het geval mag heeten. De oorzaak van het eerste is, dat zij haar psychologische kracht lang niet zoo sterk *te concentreeren verstaat;* er wordt hierdoor vaak, met van Looy's arbeid vergeleken, veel van het *lenig-*

strakke der grootheid in haar werk gemist. Wij zien niet alles als in van Looy's *Jaapje* ùit den kindergeest en dezen zelf door en in de hoedanigheid van zijn eigen zien, dat is dus uit en in de sfeer van het naïeve, het ongerept-natuurlijke en alzoo aanminnige en groote; maar wij aanschouwen soms het kind uit den geest der hem omringenden of der schrijfster, dat is uit en in de sfeer van de volwassen-menschelijke liefde, medelijden, gemoedelijkheid, enz. De oorzaak van het tweede is echter het verreweg meer als ‘intrige’ - men verontschuldige dit hier veel te zware woord - gecomponeerd zijn van het gegeven, dan bij onzen grooten schilderschrijver het geval is. Want alle ‘intrige’, alle verwikkeling in een verhaal van kinderlijk leven, moet noodwendig in ons groote-menschen-bewustzijn den indruk van iets kleins, iets ‘kinderachtigs’ wekken - het tegenovergestelde van wat de *drijfveeren* der verwikkeling doen: de hartstochten en gedachten, die, spontaner en meer ongecontroleerd, zelfs heftiger en machtiger werken dan in ons en ons dus integendeel een impressie van grootheid geven - en het is deze indruk die voor sommige onnadenkenden het geheele werk klein doet schijnen. Maar dan en tenslotte... een werk klein te noemen om wat niet anders hoogstwaarschijnlijk tot oorzaak heeft dan een al te gewillig gebruik maken van eigen veelheid van indrukken, veelzijdigheid van voorstellings-vermogen en jeugdiger scheppingsdrang!... maar een kunst klein te noemen omdat zij de mindere blijkt van die van Meester Jacobus van Looy!... Waarlijk, noem dan maar groote beeldende psychologen als bijvoorbeeld een Couperus of een Emants klein omdat er een ontzàglijk beeldend en psychologisch epicus als Balzac heeft geleefd....

V.

Niets toont in hooger mate de aanwezigheid van onzer schrijfster sterke doorvoelingsmacht aan, niets zoozeer de waarachtige grootheid van haar scheppend vermogen, ten eersten tijde reeds dat zij niet meer behoefde kunstmatig te construeeren omdat het haar niet langer aan zich van zelf uit het onbewuste ontplooiende en groepeerende stof ontbrak, dan het

voortreffelijk tooneelspel *Het Hoogste Recht*. Had zij vroeger de psychologie van het moederschap, zooals wij meenen te hebben aangetoond, niet of slechts zeer vaag begrepen - hoe onvergetelijke moederfiguren leven daarentegen in dit spel. De patricische moeder-heerscheres, Mevrouw Kolberg, wier wezen zich niet kan vergenoegen met het opvoeden en leiden van het geslacht, dat onmiddellijk uit haar voortkwam, maar die, als hoogste dan levende verpersoonlijking van de eigenschappen van haar familie en als deemoedig te eerbiedigen hoofd daarvan, haar invloed wil, mòet uitstrekken over eenige geslachten - èn, naast deze, haar tegenover, het burgerlijke kind-moedertje Eva, die, eindelijk uit de speelsche onbewustheid harer jeugd ontwaakt, ziet hoeveel haar door de vingers is geglipt en dàn het zoemende harpje harer liefde en kwijnende berusting met het gevaarlijk wapen van een sterk geloof in eigen goddelijk, hoogste recht verwisselend, uit haar kleinheid de groote en sterke overwint. Beide moederfiguren, zóó felle tegenstelling vormend, zijn uitnemend gebeeld zoowel in hun wezen als in hun strijd.

Hoe jammer toch, zoo overweegt men, als men aan den laatste denkt, dat de geschiedenis van ons geslacht, zoo vol van de historiën zulker Davids en Goliaths, ons niettemin nog nimmer heeft kunnen leeren, dat de slechtste voorbereiding tot elken strijd de nimmer rustende voorbereiding tot dien strijd is, omdat die het wapen wel scherpt, maar de persoonlijkheid, welke het wapen moet voeren vergrooft en doet verdorren, en de beste: het spel, het spel der vrijheid, het spel der zinnen en dat der ziel, het spel van het lichaam en dat van den geest, dat een volk gelijk een mensch frisch en lenig houdt als pas ontloken en hem met steenenslinger het gevecht doet winnen van den zwaardvoerenden en gepantserden reus... - Dwaalde ik af, meent ge? Het was toch niet dan in schijn, want wat anders veroorzaakte deze afdwaling dan het breed-menschelijke der kunst - hoog boven de beperking der gebeelde figuren-alleen uitrijzend - waarover ik schrijf!... Wie zou het den bewonderaar van een Pieter de Hoogh euvel duiden, dat het verwonderlijk-diepe perspectief eerder en langer zijn aandacht trekt dan de voorgrond van het schilderij? En met dat al, hoe is ook hier

die voorgrond prachtig: die eeuwig-lachende, die voortdurend, zonder te wìllen treiteren, treiterend-lacherige Marius, de koude, heerschzuchtige echtgenoot, evenbeeld zijner moeder... van Leent, die Eva zoo trouw en sterk liefheeft, Hein de reeds wijze en diepvoelende zoon, Lize, het onbedorven, maar door een niets begrijpende opvoeding, een opvoeding, niet bij machte haar liefde te winnen, naar het verderf reeds nèigend kind...

Maar hoezeer is onze schrijfster ook voortgeschreden in het begrip der sexueele liefde. Lees een novelle als *Lyda Vane* in den bundel *Grenzen*, waar zij zoowaar het waagstuk aandurft de botsing tusschen die liefde en de kunstenaarsbezetenheid te beelden, en dit meesterlijk doet. En toch, als bijna-ondefinieerbaar-vreemd nasmaakje van het zoo rijke geestelijk gerecht, blijft er na het lezen van een verhaal als dit, nog iets als een nuance van uitheemschheid èn een, zij het nauwelijks merkbare, wànsmaak van - gewrongen constructie soms over[1]. Eerlijk gezegd: dit laatste mist men alleen - schoon ook dan niet immer - in de zuiver Hollandsch geaarde verhalen. Een van de beste daaruit, wellicht hèt beste, is dat prachtig-analyseerende èn volkomen-feillooze *Een Dorre Plant*. Hoe diep is hier dat schijnbaar zoo onbelangrijke en toch zoo teedere en fijngevoelige figuurtje Jonas Velders begrepen; hoe komt hier logisch zonder den minsten stoot of storing uit het eene levensvoorval het andere voort; met welk een *essentieele* volledigheid is dit heele menschenbestaan van honderd jaren in zoo luttel aantal bladzijden beschreven, en dan de ingehouden ironie, de altijd even ònder de oppervlakte maar toch duidelijk zichtbare satire-stekeltjes in dit kalme, Hollandsche water!... Krijgt het verhaal niet iets grandioos-caricaturaals, als al die dorre, ongevoelige fatsoensmenschjes den honderdsten verjaardag van den vader, dien ze zijn heele leven hebben gering geschat en geminacht, uitbuiten tot verhooging van èigen glorie, en den tegenpruttelenden maar ten slotte natuurlijk weerloozen grijsaard in een versierden stoel voor de ramen zetten, om - zóó ook voelt hij zelf het: - ‘als een wild dier te

1) Sterker nog dan daar, merkbaar in het verhaal *Een Schuld*, in denzelfden bundel. -

worden aangegaapt'? Maar toch, hoe voortreffelijk deze beeldingen van volwassen-menschen-leven mogen zijn, hun schoonheid verbleekt naast die van dat tegelijkertijd warminnige èn koel-streng exacte, dat teedere èn zéér monumentale werk, den roman *Armoede*. Deze teederheid en dit monumentale zijn daarin tegelijkertijd, en elkander ondersteunend en versterkend, aanwezig, gelijk in een harmonischen en machtigen bouw, aan wand, in nis, fijnzinnige beelden peinzen, terwijl èn het warm-innige èn koel-streng-exacte er leven, mèt en ìn elkander verweven leven, als in den opbouw en het wezen van al Natuur's schepselen. Laten wij niet spreken van het kinderleven in dit boek, van de fijne Amelietje met 'r vioolspel en haar verliefde Bernstein-dweperijen; van de robuste Jet, het ontluikende Jopie, den lieven bengel Berry, en toch... ja... hoe zou ik als ik aan Berry denk, kùnnen verzwijgen niet te gelooven, dat nà Dickens iemand zoo innig de lieve en aandoenlijke verhouding tusschen een oud man en een kind heeft weergegeven als Mevr. Boudier het deed, toen zij den omgang van meneer Terlaet met zijn kleinzoon beeldde. Maar dan, laten wij niettemin dààrover niet verder spreken na hetgeen wij er reeds in deze studie van zeiden en maar stil genieten en berustend in ons-zelf denken, dat er aan het loven geen eind ìs bij zulk werk... Doch van de vervolmaking van het tot dàn ònvolmaakte, die dit boek bracht; van de voortreffelijkheid, die niet zóó aanwezig was, kòn zijn, in vroegeren arbeid, der gansche uitgebreide compositie - daargelaten een wellicht al te opzettelijkschijnende doorvoering van het 'armoede'-motief in een enkele figuur: in het aanbrengen van het pathologische element in Paul-; van het warm-atmosferisch-levende der groepen en individualiteiten; dáárvan niets te zeggen - het ware, na lange reis, juist op het oogenblik, dat men het schoonste deel van het landschap doortrekt, de gordijnen van den reiswagen nederlaten! Hoe innig leeft de ouderliefde in dit boek, nog wel gebeeld met zoo geringe middelen, in een lichtzinnige, betrekkelijk zoo kleine persoonlijkheid als meneer Terlaet. Hoe juist staat er, in al zijn vertoonde aspecten, de liefde tusschen man en vrouw. Zie eens hoe alle schuilhoeken dezer veelbewogen innerlijkheden van een de Brière, een Ada Vervoort zijn doorlicht en hoe verreikend een

Ammy Terlaet in haar afwerende koelheid, haar weerzin tegen sexueele hartstochtelijkheden is begrepen. En sòms - welk een plastiek, door bijna niets dan zich niet opdringende herhaling van één trekje, één toets bereikt! Zie Jan Terlaet's zwaarmoedige bisonskop, hoór zijn stuggen stok bekloppen de drempels en trappen. Ge vergeet hem nooit. En denkt ge aan hem, dan herdenkt ge ook in schrijnenden weemoed, zijn nobele, onbaatzuchtige liefde voor de gestorven schoonzuster, de verafgode Amelie, die voor zijn oogen en ooren, voor zijn in het verleden rondtastende zinnen en ziel, nog altijd leeft midden de oude stemmingen van het oude huis. En als ge dàn terugwijkt van die grootheid en U te binnen brengt, hoe ook het kleinere leven in dit werk is gebeeld!... De zoo goede, en toch zoo gemaniereerde, ja in nagenoeg heel zijn doen en laten veronechte de Corte. Welk een heerlijke schepping is deze figuur! Hoe allernauwkeurigst is hij ontleed èn synthetisch levend gehouden, voortdurend, zonder één fout, in àl zijn uitingen - zijn prachtig en met buitengemeen fijn begrip volgehouden rethorisch spreken bijvoorbeeld! En o, de aandoenlijkheid van zijn plots opvlammend zelf-inzicht, en bovenal dat schitterend-juiste en aangrijpende van hoe de verwrongen, kleine, gemaniereerde geestelijkheid van dien man plots en immer tot die van een eenvoudig natuurmensch wordt, als hij alleen is met zijn heerlijk frissche kind, met zijn Jet... - En, na deze twee uitersten, zie ook naar het middelmatige leven: die zachte, bescheiden liefde, die van eigen offers niet weet: in Lena, Professor Terlaet's concubine... - Hoe eenvoudig en ongekunsteld is toch dit werk: hebben wij niet nagenoeg al zijne figuren wel eens in het werkelijke leven ontmoet? Denk aan Lot, de arme kinderlooze, de lievelingsdochter van meneer Terlaet, die haar tijd tusschen vader en man moet verdeelen en ten slotte geen van beiden tevreden kan stellen; denk aan dien man-zelf, dien prachtkerel, in zijn opofferende liefde voor zijn krank-nerveuse vrouw en in zijn zoo goed door de schrijfster geziene en gebeelde reactie daarop; zie hem loopen met het opgetogen Jopie op zijn schouder op Hogher-Heide, en de geheele scène die zoo waarachtig-natuurlijk daaruit voortvloeit... Hogher-Heide! dit meesterlijk aangebrachte, prachtigatmosferisch, stemmingsvol gegeven landelijk intermezzo in

het zorgelijk getob van het stadsleven, met die fijne figuur van Barones Verschoren en die van de kindsche Adeline... En vooral, laat mij dàt niet verzwijgen: hoe behoudt midden de aandoenlijkste beschrijvingen de auteur haar *heerschersbewustzijn*, haar koel doordringingsvermogen, haar erbovenstaan; let op de zelfvoldane gedachtetjes van meneer Terlaet over zijn eigen nog sterke gezondheid, als hij de oude, merkbaar achteruitgegane barones, na wat haar laatste bezoek op Hogher-Heide zal blijken te zijn, in haar rijtuig helpt!.... En dan kort daarna - eeuwige ironie van het leven! - het sterven van meneer Terlaet-zelf, welk een diepe stemming van eindigheid en overhuivende noodlottigheid is hier bereikt... In Robbers' uitmuntenden *Roman van een Gezin* die zich trouwens in velerlei opzicht met dit werk laat vergelijken, wordt bij het sterven van Emma Croes een zelfde atmospheer van innerlijk-ontredderende smart-ontzetting geschapen als hier. Robbers bereikt dit op verwonderlijk-eenvoudige manier, hoofdzakelijk namelijk door één zinnetje. Na te hebben beschreven hoe de ademhaling van de stervende geleidelijk zwakker wordt en eindelijk heeft opgehouden, zegt hij: ‘Dit nu werd een stilte, zooals geen van de kinderen Croes nog ooit had gehoord...’ Welnu, met wellicht nóg soberder middelen werd die atmosfeer van als wild-lichtende smart-ontzetting hier opgetrokken. Met middelen zóó sober, dat het moeilijk valt te zeggen waarin zij bestaan. Zijn het schijnbaar-onbeteekenende zinnetjes als bijvoorbeeld: ‘Daar binnen zaten de kinderen Terlaet zwijgend en bleek bijeen op de *wanordelijk*, *in schrik door elkaar geschoven stoelen*....’? Is het de reeds in het begin van het betreffende hoofdstuk gevoelig aangebrachte stemming van die als symbolisch zacht maar onweerhoudbaar overhuiverde sneeuwval, die er toe medewerkt? Of de *meesterlijke* wijze waarop de auteur ons het sterven als van binnen uit den stervende laat meevoelen? Of zou het hoofdzakelijk wel niets anders zijn, dan dat onze kunstenares, evenals Augusta de Wit tot die groote en volstrekt èchte schrijvers behoort, wie te hooren onvermijdelijk en onschokbaar gelooven beteekent? En ja, ik denk, dit laatste zal het wel zijn. En zoo men mij zou tegenwerpen, dat ik hiermede de moeielijkheid slechts heb verplaatst en niet opge-

helderd, en men vroege mij: ‘Maar door wat spreken dan tot u die grootheid en echtheid van haar, die gij-zelf immers zulk een poover styliste acht?’ Ik zou antwoorden: door de onveranderlijk zelfde wijze, waarop zij open en aarzelloos zoowel haar tekortkomingen als haar deugden toont. Haar gebrek aan nauwkeurige verwoording, een gebrek dat zij nergens te verbergen poogt, het is een aangeboren lacune in haar talent, geen slordigheid, die zij zou kùnnen vermijden, maar niet vermijdt, en uit welks aanwezigheid dus tevens een gemis van ernst en zelfachting zou blijken, die onze ernst en onze achting dooden zou. Hare vele en groote deugden, zij dringt ze nergens op den voorgrond. In het kort, zij poogt nergens meer of anders te schijnen dan zij is, maar ook uit liefde tot het Scheppend Vermogen, dat zich in haar manifesteert, hoedt zij er zich voor, ooit minder te schijnen dan zij is. Eéns is zij van deze gedragslijn afgeweken, wij hebben dit besproken en verklaard - eens en nimmer meer. Hierdoor dus, door deze in haar volrijp werk uit elken regel blijkende standvastigheid, dit artistiek geweten, gelooven wij diep en innig wat zij ons zegt. Maar, en ook dit dient men niet te vergeten, zoo zij als beschrijvingsstyliste slechts gering kan worden genoemd, als bouwer van essentieelen dialoog is zij welhaast onovertreffelijk..... Dialogiseerend, beschrijft zij, beeldt zij schitterend..... O, dat snikkende gillen van Ammy Terlaet, in haar vaders huis, als zij de Brière's ontrouw heeft ontdekt; ge ziet haar in wanhoop wankelen, ge hoort, sidderend en meegegrepen, haar hijgen, haar hortende woord-kreten als de rauwe gillen uit de van wee verdiepte borst van een gewond en voor den dood vertwijfelend dier.... - In dit werk is de hooge en reine eenvoud, die het volmaakt-pure en onopgesmukt-natuurlijke kenmerkt en hier is dan ook de wijd-gespreide ‘aura’, de stemming-wekkende, die ook al het natuurlijke als een stralende invloed omgeeft. Deze roman is een arbeid, als geboren om een verleider van pasbeginnenden te zijn! ‘Hoe makkelijk, zoo soms slordig-weg, zonder eenige woordkunst geschreven’. Jawel! vraagt het Byron en laat hij U het antwoord geven, dat een profetie, een verklaring en een der kunstenares waardiger lof dan de mijne meteenen is:

‘Whom nature guides, so writes, that every dunce,
Enraptured, thinks to do the same at once;
But after inky thumbs and bitten nails,
And twenty scatter'd quires, the coxcomb fails.’

Dit werk is dan ook weer echt Hollandsch, niet alleen wat het onderwerp, maar ook wat de compositie betreft: afwezigheid van een ingewikkelde intrige. En denkt men aan deze eigenaardigheid en bemerkt men, hoe ook in den jongsten voortreffelijken arbeid onzer schrijfster, *De Ongeweten Dingen*,[1] deze verzameling van zes uitstekende novellen, dezelfde eigenschappen aanwezig zijn, dan ziet men tevens allicht in, dat na de geestelijke omzwervingen harer jeugd, Mevrouw Boudier voor goed nu het vaste weten heeft verworven, dat een literair kunstenaar onverbrekelijk aan eigen volk is verbonden en slechts uit de kracht en naar aard en wijze van dàt volk zijn scheppend werk kan doen. Wenscht hij niettemin het leven van vreemden te beelden, hij doe het zoo, dat hùn uitheemsch-zijn den lezer duidelijk voor oogen sta, opdat diens waardeerend gevoel zich niet verwarre, terwijl nochtans des schrijvers visie op hen die van zijn in eigen volk gewortelden aard moet zijn. Want zal ten slotte der jeugd, ook een door de dwingende omstandigheden bij voorbaat veroordeeld streven naar een ‘uiterste’ niet misstaan en zelfs tot geestelijk voordeel strekken, de jaren der rijpheid kunnen geen andere begeerte meer hebben dan te willen wat het Lot wil en op de plaats daar het 't wil, ook al is die plaats er eene van het onromantische, onheroïsche, bleeke en doffe ‘midden’. En bovendien is het niet juist dáár, dat Schoonheid tot den kunstenaar troostend spreekt: ‘Berust toch blijde in uw staat: straal ik ginds vaker dan hier in de verschijningen en daden der menschenwereld-zelf, hier zetel ik niet minder vaak - ken dan toch uw uitzonderlijk geluk! - in den glans *Uwer uitbeelding* van hen’....

Sept.-Nov. '15.
M.H. VAN CAMPEN.

1) In *De Gids* van Nov. j.l. besproken.

Ontmoetingen van een kniesoor.
(Grisaille.)

I.
Op den toren.

Het was te Groningen; men vierde den achtentwintigsten Augustus, verjaardag van het ontzet der stad. Op de Groote Markt te acht uur in de vroegte, zette een fanfarecorps het Wilhelmus in. Koralen volgden plechtig; regelmatig deinden de wijzen over het lauwe plein. De muziektent evenwel was dicht onder de stoepen van het stadhuis gezet en telkens stootte het zware gebouw enkele tonen in de melodie terug; het krijgshaftig gespeelde Lutherlied vooral scheen in zichzelf verward te raken.

Sjarl keek fronsend den kring van luisteraars rond, doch ziende dat een ieder tevreden toehoorde, hield ook hij zijn hoofd weer recht. Hij wachtte tot de muziek zweeg en ging toen met bescheiden, omzichtige stappen terzijde. Op de hoeken van het stadhuis staan hooge, monumentale lantaarnpalen; tegen een van deze liet hij zich leunen, maar telkens na een oogenblik begonnen hem de verhevenheden van het ornament in den rug te dringen. Hij werd eindelijk bang, dat zijn volhoudendheid beuzelachtig mocht zijn, en tegenover zichzelven ongeduld veinzende, deed hij een forschen stap in de ruimte voor zich. Tot halverwege het marktplein drentelde hij peinzend verder, om dan het hoofd als op een ingeving omhoog te heffen.

Rechts en links kwam nu van tijd tot tijd een vlag voor-

zichtig te voorschijn. Als uit eigen beweging ontrolde zij zich langzaam in de stille, zonnige lucht. Gezichten keken achter de ramen naar boven, een opgewonden kind holde naar buiten en danste weer terug. Langs de huizen en van straat tot straat liepen bedrijvige menschen.

Sjarl bleef zoo nu en dan naar den grijsgroenen toren opzien, die zachter lijnen had in het wazige morgenlicht. Intusschen bromde de muziek in zijn linkeroor, en zijn mond, die gewoon was sleepende kerkliederen te zingen, neuriede mee. Hij dacht terug aan het vorig jaar en trachtte na te gaan welke verlangens en wat voor schaamten deze dag toen in hem opgewekt had. Ze waren naar het vuurwerk geweest, zijn zuster en hij. Beiden had het bezwaard den geheelen avond samen thuis te blijven, met de stilte der uitgeloopen buurt om hen heen, en het gedruisch van 't feest in de verte. Maar in de woelige menigte, tusschen de telkens laaiende gezichten had Sjarl zich onnoozel gevoeld, in 't klein levend, ontevreden, en hij was onvrindelijk geweest tegen zijn zuster. Zij had hem in het gedrang een arm gegeven en hij herinnerde zich gehoopt te hebben, dat men haar voor zijn meisje zou houden. Vanavond zou het anders zijn; al dagen geleden was besloten, dat hij uit ‘de Negerhut’ zou voorlezen.

Na de muziek duurde het nog een uur voor de toren werd opengesteld. Sjarl wandelde de Poelestraat in; hij gluurde in alle winkelkasten en verlangde van zichzelf een goed oordeel over al hetgeen hem onder oogen kwam; doch de veelheid verwarde en vermoeide hem en wanneer hij een oogenblik bleef staan om scherper toe te zien, kwam er twijfel boven: of wat hem trof wel treffend was inderdaad, vooral wanneer er iemand naast hem ging staan.

Aan het Damsterdiep gekomen keerde hij om; hij had heel in de verte een glimp van de blanke, groene velden gezien met het toefje van een boerderij onder de boomen en wilde dergelijke indrukken liever frisch voor den middag bewaren. Hij verlangde er naar vanmiddag de stilte op te zoeken als elk ander in de stad het rumoer zocht, alleen te zijn met God, terwijl niemand aan Hem dacht misschien. Toch, mooi was die gedachte niet. Bedroevend, de lust in die wandeling verflauwde er door.

Om kwart voor tienen stond hij reeds onder de torenpoort te wachten. Hij keek omhoog naar het gewelf, dat in 't geheel niet vermoeden deed, welk een opstapeling daarboven begon; toen naar het kleine, vuile deurtje, waarachter de trappen rustten. Het was zijn gewoonte overal naar zinnebeelden te zoeken; hij paste en mat soms zoo lang, dat zijn brein van uitputting niet meer kon. Stapelde zich ook zoo niet, dacht hij, de eene zonde op de andere, wanneer men door het deurtje der verleiding ging.

Om den hoek der kerk werd geschreeuwd en gejuicht. Nieuwsgierigheid kittelde hem, maar hij wilde zich niet laten afleiden. Men zou er op kunnen wijzen, vervolgde hij, dat zondigen als torenklimmen tegen de natuur ingaat; maar de begeerte doet de moeite vergeten. Men moet tenslotte toch terug, of smakt, wil men nog verder, naar beneden. Stel dat er genot in de zonde is, men moet toch boeten. Maar mag dat de reden zijn waarom men braaf blijft... Het rumoer verstoorde zijn gedachten.

Er kwam een troep joelende kinderen naar voren stuiven. Met hen verschenen, hortend en eerst half weer verdwijnend, twee agenten. Zij sleurden een sjofelen man mee, die bijna op den grond hing. Zijn jasje veegde een slingerend baantje in het stof, waar dadelijk weer de stempels van voeten in afgedrukt werden. Sjarl zag een paars gezwollen hand en hoorde het geknars der polskettinkjes. Hij ging een stap of wat achteruit, en niet op het oogenblik wetend welke houding het beste was, keek hij meelijdend en discreet toe. Toen de heen en weer schokkende groep in het politiebureau verdween, voelde hij zich een weinig verbluft. Het scheen hem toe, dat hij een werkzamer aandeel in deze gebeurtenis had moeten hebben. Een jongetje kwam voorbij hollen met den helm van een der agenten en een witten handschoen; en Sjarl zag hem bijna afgunstig na. Hij liep om zich af te leiden naar buiten, en keek omhoog langs den toren, die boven zijn zwaar vierkant onderstuk achterover leek te staan als iemand met een buik; men zou aan de andere zijde een rechte rug verwachten. Hij glimlachte even. - Maar nu verscheen er een man met een brandende stallantaarn; onder de poort ging het lichtje als een oog open. Sjarl betaalde zijn dubbeltje en liep de donkere gang in; aan het einde kwam

blanker licht om een bocht glijden. Bij twee, drie treden tegelijk sprong hij de trappen op. Vast als een rots voelde het steen onder de voeten; niets trilde er en niets weerklonk. Door de smalle raampjes, in den muur gevat, zag hij hoe stukken van de stad onder hem weg schenen te drijven; of hij las in de kozijnen gekorven en geschreven namen, waarvan het krachtige handschrift hem vagelijk jaloersch maakte.

In den eersten omgang gekomen dook hij boven de balustrade op als om iemand te betrappen, die iets te verbergen had. Onder hem lag het blinkend grijze plein, fijn gekorreld, popperig als een mozaïek van kiezelsteenen. Daaromheen de huizen met hun vertrouwelijk onbeschutte tuinen en binnenplaatsen. Hij keek nieuwsgierig naar de aandachtig lijkende torens, naar de groene band van het Noorderplantsoen, waarachter hij woonde. Verderop staken stompen van straten het veld in.

Op het wijde, groene land lagen de dikke hoogsels der belommerde wegen, zacht gekronkeld en geleed; ver in het Zuiden plakken bosch en twee meertjes blonken dof onder een troebelen horizon. Na een poos speurens liet hij zijn vermoeiden blik in een wazige verte uitrusten. Boven zich hoorde hij de groote vlag slapjes wapperen met een tevreden tonggeluid; op straat verzetten de menschen insectachtig hun voeten. De nuchterheid der dingen stelde hem teleur; hij ging naar binnen en smaakte het zuinig bewaarde genot van nog hooger te stijgen. Men mocht tot op den derden trans komen. Uit den gewonden koker beneden hem kwamen van heel ver stemgeluiden kruipen.

Daarboven begon het carillon juist te spelen, toen er een burgerman en -vrouw met een jongetje verschenen. Het kind keek Sjarl verschrikt, alsof hij het was, die de davering los deed laten; de moeder legde het hare handen om het hoofdje en keek lachend om. Sjarl lachte terug en wilde ook iets vriendelijks zeggen, vergetend dat hij zelfs zijn eigen stem niet hooren kon. Hij wendde zich mistroostig af. Dat hij zich in 't bijzijn van kinderen toch zoo stumperig voelde. Over een dag of wat zou hij een klasse vol voor zich hebben; hij moest er niet aan denken. Rijen van klare kinderoogen keken hem aan; hij wilde flink zijn.

Een muziekcorps stak in snellen pas het plein over; een

sleep jongens en meisjes nam het met zich mee. Het koper schitterde, een flauw getater steeg nog juist hoog genoeg.

Er kwamen langzamerhand meer menschen in den trans. Het kleine jongentje mocht rondloopen en schuurde telkens tegen de beenen van Sjarl, die deze herhaalde aanraking als een eisch om iets aardigs te zeggen voelde. Maar opeens zag hij een bal over de ballustrade wippen; het kind naast hem schaterde van pret en trapte hem in zijn opgewondenheid tegen de scheen. Hoewel van pijn het water in den mond krijgend, vroeg hij zich af, of hijzelf als kind op zulk een grappig idee zou zijn gekomen; en hij dacht: ik zal een saai ventje geweest zijn. - Hij dwong zich nu een goed woord voor het jongentje te doen, dat onbedaarlijk huilde over het verlies van zijn bal, gaf het twee dubbeltjes cadeau en toen nog een derde.

Beneden begon de paardenkeuring. - Doch Sjarl merkte een schaduw op, die over de huizen wroette, recht op den toren aan. Het werd grauw om hem heen, hij kon even zijn oogen open doen en voelde dat zijn gezicht hitte uitstraalde. Andere koele vlekken gingen links en rechts voorbij. Aan de kim lagen vaste, gedegen wolken, gekroesde, blinkend gele koppen. Sjarl overlegde of hij blijven zou indien er onweer kwam. Het bakvormige plein leek te worden vol gegoten. Nog maar enkele plekken zon dreven onopgelost met de schaduwen mee. En even later hoorde men een kort gerommel, gesloten als een onverschillig gezegde. Ruige wolken dijden uit in schelblauwe stukken lucht en achter dunne, parelgrijze sluiers.

De eerste bliksemflits kwam onverwachts; een gemompel van angstige bewondering ging den trans om. Een jong meisje sloeg een kruis, en twee jongelui stooten elkaar aan, terwijl de een zachtjes zei: ‘zou het helpen op een protestantsche toren.’ Sjarl keek verstoord, al was hij zelf nederduitsch hervormd.

Toen enkele menschen heengingen, greep een algemeene vrees de anderen aan. Men drong naar het nauwe deurtje, en de stemmen werden weer luid. In het inwendige weerklonken geroep en gilletjes; langzaam stierf dat weg en eindelijk na een lang aangehouden donder hoorde Sjarl binnen niets meer. Hij vroeg zich af, of zijn blijven niet

godverzoekend was. Ook begon zijn volkomen eenzaamheid dicht bij het onweer hem angstig te maken. Behalve de afstand scheidde zijn halsstarrigheid hem van de menschen, die hij beneden zich zag. Hij verbeeldde zich, dat iedereen naar hem keek en durfde het tegen deze aandacht (van een gansche menigte in zijn gevoel) bijna niet meer uithouden. Maar toch, wanneer een bliksemstraal eenmaal goed en wel voorbij was, wilde hij den donderslag hooren, die hem als een sombere muziek in de ooren klonk. De bliksem flikkerde steeds vaker, maar telken male juist daar, waar hij niet heen keek; dat maakte hem kriebelig. Alvorens te gaan wilde hij tenminste eens de lenige vonkeling goed gezien hebben. Toen dat gelukt was, verlangde hij het nog eens te zien; toen hij daarna werktuigelijk wilde heengaan, was elke beklemming geweken. Dat bemerkende, bleef hij gaarne.

Koolzwarte vogels fladderden schuw om den toren. Andere, kleiner, schoten in guirlande-lijnen over het plein. In de menigte begon strooming te komen; telkens blonken opwaarts kijkende gezichten. - De Wester- en Zuider-hemel was verzadigd grauw geworden. In de verte, bij het station, zond een stilstaande locomotief gulpen melkwitte stoom langs die donkere lucht. Bovenin wentelden de wolken van twee zijden over en door elkaar. Er begonnen groote, enkele hagelsteenen te vallen, die Sjarls blikken van hier naar daar lokten. Hoog in de lucht hoorde hij ruischen en dadelijk daarop kwam de bui als bundels omlaag schieten. De feestgangers daar beneden stortten zich naar de café's; kooplui liepen zenuwachtig om hun karren heen. Parasols werden opgestoken en dadelijk weer neergedaan. De omheining van het keuringsterrein was bloot gekomen en daarbinnen steigerden en draaiden de paarden rond aan het eind van hun toom. In enkele minuten was het plein leeg en wit; en uit alle portieken schemerden achter het blanke netwerk van den hagel tinten en kleuren van kostumen.

De lucht was geel geworden met een bronzen weerschijn en tintelde voor de oogen. De donderslagen gromden tegen elkaar in. Op de balustrade dansten de ijskorrels; ook bespeelden zij telkens een klokje van het carillon.

Maar in het Zuiden gleden helle schijnsels onder wolk-

randen door; de meertjes begonnen te glanzen en de horizon kwam in gouden damp toch fijn en duidelijk te voorschijn. Plotseling dunde de hagelbui, of het overige als een gordijn weer opgetrokken werd. Een rijtuig met witte wielbanden liet een geplet spoor na, dat even later schitterde in de doorbrekende zon. Langzamerhand trok de menigte naar de touwen omheining terug, waar troepjes kinderen de voorste plaatsen reeds bezet hadden. Spoedig draafden de paarden weer heen en weder; hagelwater spatte onder hun hoeven op en waar zij dicht langs den kant kwamen, ging onder de toeschouwers een golving met hen mee.

De trappen waren vol terugstijgende menschen, toen Sjarl naar beneden ging. Hij kon niet nalaten zoo nu en dan met voldoening te zeggen: nou hoor, 't was mooi boven. In geen maanden had hij zich zoo tevreden gevoeld.

Hij was de zoon van eenvoudige ouders, maar sinds lang een wees, en woonde samen met zijn zuster, die als modemaakster hun beider onderhoud en zijn leergeld verdiend had. Nu kort geleden was hij tot onderwijzer te Amsterdam benoemd, aan een Christelijke School. Een kennis had hem op de vacature opmerkzaam gemaakt, en daar hij veel meer tegenzin dan lust in de betrekking voelde, achtte hij zich verplicht te solliciteeren. Ook ware hem de verantwoording te zwaar geworden, had hij het niet gedaan. Bovendien verlangde hij naar geld verdienen, dat een voltooid mensch van hem zou maken, en tenslotte hoopte en verwachtte hij heimelijk dat men hem voorbij zou gaan. Toen het er op aan kwam aan de invloedrijke personen een goeden indruk te geven, ging hij met overspannen levendigheid te werk. Zijn onverwachte vermogens verdroten hem eigentlijk, doch hij durfde niet zoo oneerlijk zijn hen ongebruikt te laten, en geraakte trouwens in een roes, toen hij dezen en genen voor zich gewonnen zag.

Zijn zuster wilde voorloopig in Groningen blijven. Sjarl moest nu maar eens op eigen wieken drijven. En ze was bang dat zij hem een blok aan 't been zou zijn, en dat hij geen vrienden zou krijgen, indien men hem altijd zag met ‘die zuster’.

II.
Een nederlaag.

Dien middag van den 28sten Augustus ging hij zijn voorgenomen wandeling maken. Zoodra de huizen van het Boterdiep achter hem waren, overviel hem een benauwde verveling, waarover hij tegelijkertijd wroeging voelde. Niets ontroerde hem aan de bloemetjes, die hij plukte en ontleedde, en het 's morgens afgeslagen groen, dat als een laagje moes onder de boomen lag, vermocht hem geen weemoedige denkbeelden in te geven. Het was of alles te kennen gaf: laat me met rust; doch hij kon er bijna niet toe komen, de dingen met rust te laten.

Hij dacht aan vroegere wandelingen langs dezen zelfden weg; en het idee, dat hij hier geloopen had, alleen maar dat hij hier lichamelijk geleefd had, gaf eenige verademing.

In de verte, juist om de bocht lag het kleine gehucht bij de brug; er was daar een kroegje, waar hij een paar keer achtereen een glaasje anisette had gedronken. Hij prees zich gelukkig dat die neiging overwonnen was, maar de begeerte naar het kleine genot groef zich onder een vorige triomf door naar buiten. Hij zou er mee moeten strijden; zijn hart begon heftig te kloppen. Was de zaak de moeite van het verzet waard? Maar, kleinigheid of niet, hij zou van toegeven berouw hebben. Hij herinnerde zich met onwil die momenten van onverdragelijke wroeging, te erger omdat hij niet er achter kon komen of het werkelijk slecht was, wat hij gedaan had. Nee, het mocht niet. Maar zijn moed had niets vertroostends; hij wist het en zocht zich moe naar de reden, waarom elke deugd en ondeugd in hem zulk een dwergachtige gestalte aannam, als door tooverij. Zou hij dan heel zijn leven een kniezer tegen wil en dank moeten blijven; dat was niet om uit te houden.

Hij verlangde naar gezelligheid. Het was doodstil in het zonnige gehucht. Een schip met neergelaten mast lag bij de brug, alle luiken toe. Alles naar het feest natuurlijk. Hij drentelde wat rond, en schoffelde met den voet in een hoop grind. Vanuit het kroegje klonken rustige stemmen. Sjarl voelde zich niet in staat om welovertuigd een keuze te doen. Tenslotte stootte hij verdrietig het lage deurtje open.

Achter het buffet in halfdonker stond de boersche herbergier en op een bank aan den wand zat een armoedig gekleed man. Sjarl bestelde norsch van verlegenheid zijn glaasje anisette, en ging, zonder te weten wat hij deed, zitten, ook op de bank. De andere bezoeker schoof zwijgend zijn eigen leeg kelkje bij. Dat hinderde hem; hij zette het zijne behoedzaam op de vensterbank en wachtte, in de hoop dat de man gauw verdwijnen zou. Maar waard en gast zwegen gemoedelijk en zetten blijkbaar hun gedachten onder de oppervlakte voort. Sjarl keek ontevreden naar buiten; de vaart kwam zoetjes om de bocht stroomen; onder het raam tokte een kip. Ergens in het huis sloeg een schorre klok drie uur.

'Ja', zei toen de waard luid, 'dat zijn ondervindingen.'

'Goed!' viel hem de ander in de reden, en hij begon omslachtig te vertellen van een dochter, die ook nog aan de tering gestorven was; een dag of wat voor haar dood had ze een paraplu cadeau gevraagd, 'daar ben ik aan toe, zei ze. Ja, ik zeg wel es, ze is op 'r verjaardag geboren, en op 'r verjaardag gestorven.'

Sjarl zag hem nieuwsgierig aan. Maar de man leegde in één teug zijn glaasje en schoof het na een oogenblik nog eens bij; en dat bij zulke verhalen. De bank begon regelmatig te wippen; Sjarl zette zich schrap om die bewegingen te neutraliseeren. Eindelijk proefde hij zelf van zijn anisette, maar het vocht scheen iets van zijn geur achter te houden. Halfboos, dronk hij in eenen door om nog zoo krachtig 't kon te genieten. Het was hem of die man daar zeggen wou: ík mag zooveel drinken als ik verkies, maar als jij één slokje neemt is het zonde. En welk een bijna troosteloos kleine zonde leek het hem.

Onder het weggaan zag hij hoe de ander zijn mouw naar de hoogte schoof en met pijnlijk gezicht een blauwe gekneusde pols betastte. Het was dezelfde man van 's morgens. Bijna eerbiedig groette Sjarl, maar alleen de waard antwoordde. Hij ging de brug over; aan de overzij wachtte hem een harig, geel hondje op, dat woedend en schel blafte. Hij ging het werktuigelijk uit den weg; het dier, verbaasd, hield zich plotseling stil en liep kwispelstaartend met hem mee.

'Beste hond, beste hond,' zei Sjarl, terwijl hij zich bukte

en een poot vroeg; daar wist het beest zoo 't scheen niet van, het werd zenuwachtig, en telkens wanneer hij nog eens omkeek ging het droevig jankend een stap of wat vooruit. Hij zuchtte en mompelde: ‘het leven is zwaar, maar kostelijk.’

III.
Wrijving.

Dien avond zat hij met zijn zuster voor het kleine theehuis in het Noorderplantsoen; zij had hem met het plannetje verrast, ‘omdat ze het gauw niet meer doen kon.’ Buiten hadden ze bij den grooten, vettigen keisteen hun tafeltje uitgekozen. Voor elk van beiden stond een kop cacao te dampen. Sjarl knabbelde tevreden aan een eierkoek, terwijl hij naar een jongetje met bloote kuiten keek, dat binnen bij de buffetjuffrouw stond te babbelen. Hij luisterde kritisch en vond, dat de toon, waarop de vrindelijke juffrouw tot het ventje sprak, allesbehalve natuurlijk kinderlijk was. Hij stelde zich voor hoe zijn eigen stem zou klinken, in een hol schoollokaal, en had alle werk om angst en moedeloosheid van zich af te houden. Tot zijn vreugde hoorde hij een kellner opdracht krijgen om de gramaphone te laten spelen. Even later klonk als tusschen diep neerdalende wallen vandaan een koor van mannenstemmen; ze zongen een Engelsche hymne en na elk couplet kwam het smeltend geluid van Kerstklokken. Sjarl zag dat zijn zuster tranen in de oogen kreeg; dat maakte ook hem zelf week, en naar een inhoud voor zijn ontroering zoekend, dacht hij aan de Kerstvacantie, wanneer hij na harde maanden met voldoening tehuis zou mogen komen.

Toen het weer stil werd, daalde het gepraat van een drietal jongelui tot gefluister. Sjarl had toch enkele woorden opgevangen en liet zijn booze gezicht recht beschijnen, opdat iedereen zou zien, wat hij van dergelijke vuiligheden dacht.

‘Speel nog es de bellen,’ riep een brutale jongensstem vanuit den kring van omstanders. Men lachte welwillend, Sjarl ook.

‘Toe betaal jij 't,’ zeide zijn zuster. Hij aarzelde en een ander voorkwam hem.

‘Ik!’, bromde hij, met zichzelf verlegen, ‘jij dan toch zeker.’ En zij na een oogenblik:

‘Wacht maar...’

Er kwam een heerenfiguur tusschen de tafeltjes doorschuiven, iemand, die de handen in zijn jaszakken hield en aan wiens zijde een lichtgele wandelstok bengelde. Sjarl vorschte naar het schemerig gelaat; een gloed steeg hem naar de wangen.

‘Zie ik goed?’, vroeg hij luid, met overdreven pathos, ‘ben jij het, Frans?’

‘Sst, sst,’ werd er van twee kanten bevolen, en meteen begon weer het mannenkoor te zingen.

Frans' ouders en die van Sjarl waren goede vrienden geweest, maar de zoons hadden nimmer veel smaak in elkaar gevonden. Ze woonden ver vaneen, Frans was student in de medicijnen; dus ontmoetten zij elkaar alleen nog maar bij toeval. - Zoodra de gramaphone zweeg begonnen de drie bij den grooten steen over en weer gelijksoortige vragen te doen.

‘Amsterdam!’, zei de student, ‘je gaat toch hoop ik mee, Zus?’

Sjarl haalde de schouders op en begon rechts en links te kijken, vol belangstelling voor plekken waar niets te zien was.

‘Wat zit je toch te loeren,’ lachte Frans, ‘hier steek eens op,’ en hij hield hem een sigarettenkoker voor. Sjarl, in een verwarring, nam er een. Te gauw naar zijn zin werd hem een vlammetje voorgehouden; hij haastte zich echter om vuur te krijgen, want het was hem op het oogenblik niet aangenaam, dat zijn gezicht voor den ander te kijk stond.

Er ontspon zich een gesprek over het rooken. Zus vertelde de familieaardigheid, volgens welke een sigaar het verlengstuk der ijdelheid was. Sjarl hield vol, dat rooken een teeken van innerlijke verveling is, terwijl Frans beweerde, dat de heerlijkste gedachten aan de tabak te danken zijn. Hij noemde een paar beroemde mannen en liet zich tweemaal op een anachronisme betrappen, hetgeen Sjarl een weinig goed humeur teruggaf. Maar midden in den strijd merkte deze opeens welk een troep kleine ijdelheden er meedeed; hij zweeg na geleidelijken overgang en boog het

hoofd. Zou dat nu nooit beter worden? Hij wilde zich nu niet meer laten opwinden. Zijn cigaret was bijna op (de ander had de helft nog), het laatste puntje kwam, toen hij het weggooide, op den kei terecht en bleef daar liggen gloeien; en het was zoo stil in de lucht dat het straaltje rook als een gepluimd riet zachtjes heen en weer wiegde.

Tegen negenen trokken de bezoekers successievelijk naar het vuurwerk. Frans stond ook op en ging betalen aan het buffet.

'Kom,' zei Zus, ''t wordt ongezellig hier,' en ze liet er langzaam op volgen, terwijl ze in de richting vàn het theehuis knikte, 'als je lust hebt om mee te gaan? Eigenlijk wel, hè?'

Sjarl zag hoe Frans een rijtje centen neertelde, blijkbaar zei hij iets grappigs tegen de juffrouw, die hoog, met een snel opheffen van het hoofd, lachte.

'Och, nee,' mompelde hij, 'waarom?'

Hij ging somber zuchtend heen om ook te betalen. Frans had het voor alle drie gedaan, en hij bedankte gedwee, terwijl hij slikken moest tegen opdringend verdriet.

Bij de Kijk-in-'t Jatstraat noodigde de student broer en zuster mee. Zus sloeg het af, maar Sjarl zei, dat hij 't wel doen kon.

Hij begon met een houding van zwijgend verweer, terwijl Frans luchtig praatte, als uit overvloed van overtuiging, en zoo nu en dan gewild cynisch werd. Het gesprek ging op zeker oogenblik over zich pousseeren en laten pousseeren.

'Ieder die fut heeft doet 't,' gooide Frans er uit.

'Maar 't is toch niet 't hoogste,' riep Sjarl, blij dat hij op juiste oogenblik die woorden vond. Hij ging dicht naast den ander loopen en vergat uit den pas te blijven. Zijn hoofd gloeide, er voer een schrik in zijn gedachten: ze draaiden voorbij, hij liet de eene voor de andere los en vond zich tenslotte terug met een onbeduidend argumentje in den mond.

''t Hoogste,' had Frans kalm en schamper gezegd, 'wat is 't hoogste.'

'Wat dat is?' herhaalde Sjarl een weinig triumphantelijk om zijn aarzeling te verbergen; en hij zocht wanhopig in zijn hoofd rond. Hij kreeg meelij met zichzelf. En toch

hij wist, dat hij het wist; even kalm zijn, hij wist het immers wel. Langzaam, met een spanning, alsof hij geheel onverwachts voor een halsbrekenden toer gesteld werd, zei hij:

'Een goed mensch te worden, dat is het hoogste doel van het leven.'

'Een goed mensch,' bromde Frans, 'een bonhomme.' Sjarl stoof op.

'Nee, dat is gemeen; dat zeg ik niet!' -

Op de Groote Markt was het al vol. Groepen en rijen waren reeds in rust; heele families met slaperige kinderen bij zich in de laagte, stonden moe en zwijgend te wachten. Maar door de toevallige paden trokken opgewonden jongens en meisjes. Hier en daar deed er iemand moeite om zich stijf op zijn plaats te houden.

Frans ging voorop en Sjarl kroop volgzaam door dezelfde openingen. Zijn eenige zorg was, dat hij den ander niet kwijt zou raken; het zou in zijn gevoel gelijk gestaan hebben met een vlucht, alleen reeds door de gedachte, dat Frans het zoo eens mocht opvatten. Hij verwachtte, dat straks hun woordenstrijd weer beginnen zou en dacht maar voortdurend: wat zal ik nog es zeggen. Plotseling riep zijn voorlooper:

'Bliksem! Menschen op het dak van hotel Prins. Ga mee!' en van richting veranderd drong hij handig en brutaal dwars door. Sjarl kreeg de verwenschingen en stompen en voelde zich telkens opzettelijk tegengehouden. Hij werd eens plotseling driftig en gaf een klap aan een jongen vader, die een klein kind op den arm hield; diens sigaar spatte uiteen en 'Vuurwerk' werd er geroepen. Maar de beleedigde reikte in zakelijke verontwaardiging het kind aan de moeder over, die het, bang waarschuwend tegen twist, niet wilde aannemen. Toen liet de man het bij scheldwoorden. Sommigen drongen nu met geveinsde onhandigheid tegen Sjarl op, die woedend om zich heen begon te slaan. Zijn hoed vloog af en verdween tusschen de donkere lichamen. Op dat oogenblik evenwel schoot er een helle bundel zoeklicht hoog van den Martinitoren. Een gejuich schalde en zwol aanhoudend dichterbij. Het licht ging met kleine rustpoozen over de menschenhoofden, kalm, vorstelijk, als liet het zich genadig bewonderen; het kwam ook in de omgeving van Sjarl, die er zijn

hoed bij terug vond. Een ieder liet zich nu geduldig op zij dringen. Spoedig zag hij een kleine verhooging van de menschenlaag, hij stootte tegen den trottoirband en had even later de stoep van het hotel bereikt, waar Frans op hem stond te wachten. Ze gingen naar boven, langs kamers, waar men de lampen uitdraaide en uitbundig praatte en lachte. Onder de open lucht gekomen moesten zij over een smalle plank met meegevend leunikje gaan. Vóór hen schuifelden anderen, een eind verder staken bovenlijven af tegen het licht van de markt. Het zoeklicht koerstte statig door het luchtruim, haalde torens uit het duister, zwaaide de hoogte in, waar het de sterren omfloerste, en doofde, toen de eerste vuurpijl opsteeg. De booglampen op het plein doofden ook.

Sjarl voelde zich aangenaam ontspannen; de vurige apotheose kwam hem veel te gauw. Hij vond dat men het roode en groene Bengaalsche licht tegelijkertijd had moeten branden en Frans was het daar tot zijn groot genoegen mee eens. 't Is toch zoo'n kwaaie niet, dacht Sjarl, blij dat hij die haatachtige gevoelens van daarstraks niet langer behoefde te onderhouden.

Hij liep langs stille buurten naar huis, het Martinikerkhof over en onder de oude poort bij het hospitaal door. Daarachter kwam een jonge vrouw haastig uit een zijstraatje; ze ging naast hem loopen, vlak tegen hem aangedrukt: hij bleef rechtop en rechtdoor stappen. Ze streek met haar hand langs zijn rug en fluisterde iets; maar hij lette slechts op zich zelf en zijn beklemming en verstond het niet. Op eens zette zij haar voet voor den zijnen; hij maakte een luchtsprong, maar alsof het de schuld van een steen was, hij liep zonder omkijken door tot op den hoek; daar zag hij achter zich een man en twee vrouwen rustig onder een lantaarn staan, Wat een dag, wat een dag, fluisterde Sjarl.

Op zijn kleine slaapkamer gekomen, na eerst volgens vaste gewoonte de dekens van zijn bed te hebben opengeslagen, knielde hij neer bij zijn stoel, de eenige die er stond, een met een gaatjesmat; hier en daar was een biesje geknapt en er zaten twee kuiltjes in op de plekken, waar Sjarl bij het bidden zijn ellebogen placht te zetten. Ook nu gleden ze daarin af. Hij hoopte steeds heimelijk, dat die mat nog eens mocht breken en door het bewustzijn, dat dit niet gebeuren

zou (want hij wilde het er niet om doen) verdorden zijn gebeden.

IV.
Meester.

Hij woonde te Amsterdam op twee bovenkamertjes en suite; in een der zijstraten van de Weesperzijde; zijn school stond heel aan den anderen kant der stad. Hij kon met lijn 5 in de buurt komen. Des Zondags brachten hem anders genummerde trams naar eene van de vele kerken. Om vastheid te krijgen had hij zich een bepaalden predikant uitgekozen. In de eene kerk zag hij diens tanden als twee witte randjes, in de andere kon hij ze elk afzonderlijk zien. Wanneer deze dominee 's avonds preekte, of in het geheel niet, bleef Sjarl lang slapen, wat na een week van gedwongen handelingen een innig genot was, het eenige, dat hij zich veroorloofde.

Alle dagen waren overigens even moeilijk. Honderd kleine verdrietelijkheden hadden tesamen niets belangwekkends, maar ondergroeven zijn moed. Hij schold zich uit gewoonte lam en lui, en herhaalde dikwijls, dat hij zich tot het werk zweepen zou, als het niet goedschiks ging. Om zich te troosten dacht hij 's morgens vroeg al aan den avond, die er gauw genoeg weer zou zijn, of aan het geld, dat hij ‘dan tenminste’ verdiende. Elke maand was het een pleiziertje voor hem, dat hij een klein sommetje aan zijn zuster kon sturen.

Iederen morgen weer aan wantrouwde hij zijn horloge; hij meende meestal de tram al te hooren naderen en holde naar den hoek. Een heel enkele keer bleek die haast noodig te zijn; zie je nou wel, zei hij dan hardop met een vroolijke voldoening, die hem voor het verdere van den dag weer verliet. Maar veelal had hij zich vergist en zag hij de bruine wagen eerst na eenige minuten van Schollenbrug vertrekken, de bocht om komen, stilstaan, waar altijd iemand anders stond te wachten, en weer aanzetten; hij hoorde hem geluid krijgen en eindelijk gieren. De bestuurder wiebelde en zwenkte rond bij het aandraaien van de rem, het gonzen werd al lager van toon; de man wist wel dat deze meneer onder het rijden opstapte en stopte nooit geheel. Het leek

Sjarl eigenlijk ongerijmd toe, dat dit alles voor hem gebeurde, en soms bezocht hem het verwarrende denkbeeld, dat alles een comedie was, die enkel en alleen om hem werd volgehouden.

Op den Dam stapte een van zijn leerlingen in; hij wachtte, totdat bij de Beurs een tweede was binnengekomen, en liet dan een of ander grapje los, of vroeg dingen, die hij 's morgens in bed al bedacht had. De kinderen schenen hem wel te mogen. Hij had zich dadelijk bij den eersten keer tot een vroolijkheid en levendigheid opgeworsteld, waarvan hij het gekunstelde begreep en door een tweede inspanning verborg.

Pogingen om een band te leggen tusschen zich en zijn collega's had hij voorloopig uitgesteld ‘omdat er eerst zooveel anders’ was. Hij ging slechts vluchtig met hen om, in de speeltijden, onder het wachten op de tram, op zakelijke schoolvergaderingen, en onderhield de vriendschap door kleine diensten, vrindelijke gezegden, schalksche gezichten en lachen om hun aardigheden.

Zijn activiteit werd wel eens vrijwillig juist na de schooluren. Dan begreep hij opeens niet meer hoe zijn werk hem zoo verschrikkelijk zwaar had kunnen vallen. Het was wel moeilijk, jawel, maar toch ook wel eens prettig om je in te spannen. Dan keek hij in de tram slim en weemoedig rond en toonde hij een zekere hooghartigheid bij het laten kijken van zijn abonnement, vooral wanneer er iemand met een besliste manier van optreden in de nabijheid zat.

Des avonds na het corrigeeren van de cahiers hoopte hij op droomerige kalmte; maar dan schoten en verschoten de momenten van dien dag eindeloos voor zijn geest; hij zag alle verliesjes, overwinninkjes, en opzettelijkheden, en voelde zich een caricatuur van zichzelven. Als ik nu eens bericht stuur, dat ik te ellendig ben om te komen, dacht hij meermalen. Maar hij wist vooruit, dat een dergelijke vacantiedag een marteling zou worden. Zou ik ook een verborgen kwaal hebben, vroeg hij zich af, bijna verlangend dat het zoo mocht zijn. Hij luisterde naar de geluiden op straat. Er liepen haastige, drukke menschen voorbij. Kon hij ooit bewijzen, dat hun haast echt was. Veinsde men niet om hem. Hij verbood zich dergelijke dwaze gedachten, maar keerde er steeds tot terug. Zou hij een beetje krankzinnig zijn? Als

men het dan maar merken mocht, want hij zelf kon niet anders dan zoo zorgvuldig mogelijk verbergen, wat hem hinderde. Ach, ach; hij had er op gerekend kant en klaar voor den dag te zullen komen, met een of andere groote overwinning, die de menschen zou doen zeggen: aan zooiets moet heel wat strijd zijn voorafgegaan. Wie wist er nu dat hij innerlijke moeilijkheden had? Er was hoegenaamd niets zegevierends in zijn persoonlijkheid.

Hij verlangde soms heftig naar een mooi concert, maar wilde zich niet verwennen en zag als het er op aan kwam ook tegen de ongewone gebeurtenis op. Of hij verwachtte een weinig troost en afleiding van een reep chocolade, een ons fijne biscuits, maar liep den banketbakker voorbij. Hij dacht: 'k wou dat ik van rooken hield.

Op de lange Zondagmiddagen ging hij meestal wandelen, met dubbele verwachting: hij hoopte zich te ontspannen door natuurgenot en heldere denkbeelden omtrent zijn toestand te winnen. Of wel, hij wilde zoo dolgraag eerst zijn zorgen afdoen, en bleef daarom tehuis. Hij ging, omdat louter nadenken hem te veel tegenstond en verlegen tegenover zichzelf maakte, met een boek voor het raam zitten, en deed urenlang niet veel meer dan wachten. Zoo nu en dan kwam er iemand voorbij; zoo nu en dan dreef een wolkje stoom door de straat, van een trein rechts of een boot links, al naar de wind was.

Zou hij zijn betrekking opgeven? Welke manlijke redenen kon hij aanvoeren. Men zou zeggen: hè waarom? 't gaat best, we zijn tevreden, en hij voorzag wel, dat zulke woorden hem zouden ketenen.

Hij beproefde het op school met een droefgeestige onlust. 't Was eens wat nieuws. Maar spoedig stond hij voor de keuze om òf tot de vroegere houding terug te keeren, òf alles neer te gooien. Van deze proefneming wilde hij niet meer weten. - Hij dacht: een meisje hebben, verloofd zijn, dàt zou helpen. Maar hij voelde zich de altoos onaantrekkelijke, en waardeloos brave. Enfin, besloot hij met meesmuilende berusting: 't is goed dat ik het weet; zoo blijft 't nu.

Doch dit leven werd met den dag ondragelijker. Als hij in de buurt der school kwam, moest hij zich letterlijk verzetten tegen onpasselijkheid; naarmate hij meer naderde

leken de huizen er ziekelijker uit te zien, en hij zegende de omstandigheid, dat zijn kamers hem verweg over den Amstel hielden. Wanneer zijn werk hem een enkele maal eens gemakkelijker viel, kon hij dat niet meer velen.

Van tijd tot tijd doorgloeide hem een onverwachte genegenheid voor een van zijn leerlingen. Hij was er echter tegenover de andere kinderen mee verlegen, en dit reeds maakte dat hij er geen uiting aan gaf. Doch na de Paaschvacantie kreeg hij 's Woensdags- en 's Zaterdagsmiddags een meisje van een jaar of tien bij zich op de kamer, een kind uit zijn klas, dat in enkele vakken wat bijwerken moest. Een lief, mooi en groot kind was het, dat losse, moderne jurken droeg.

Toen zij voor de eerste maal zou komen, was Sjarl geheel en al overstuur. Hij stond telkens in zijn kamer rond te kijken. Het leek hem of al de dingen er in de kleur der grauwe, doorgetobde uren waren blijven staan, en alsof het te zien was, dat hij hier nooit een vriend, nooit een vroolijk gezelschap ontving. Niets van wat kinderen boeit had hij te vertoonen. Hij maakte hier en daar wat rommel, streek een paar brieven van Zus glad en legde die op den schoorsteenmantel. Daarna haalde hij wat lekkers in de buurt en deed dat op een schoteltje, dat aan den wand thuis hoorde. Zou hij het op het buffet laten staan of eerst zoolang in de kast zetten? Er werd gebeld en hij liet het staan. Even later hoorde hij de kostjuffrouw moederlijk praten en heel flauw een fijn stemmetje daar tusschen door. Hij liep geirriteerd naar het portaal en hoestte. Dat hielp echter niet.

‘Ben je daar, Stina?’, riep hij over de leuning kijkende. Het meisje hing juist haar manteltje op; en dat stelde hem teleur.

‘Je kunt je goed hier wel uitdoen,’ zei hij met ingehouden spijt.

‘Au nei meneir - -,’ schreeuwde de juffrouw; haar man en die en die waren om dezen tijd uit, er was plaats zat.

Sjarl zag Stina naar boven trippen; tusschen duim en wijsvinger van de eene hand hield ze aan een punt haar zeildoeken tasch vast, met de andere verschikte ze den rooden strik in het donkere haar. Zijn hart klopte heftig en hij gaf haar een bijna machtelooze hand. Nog niet over den drempel getreden, hoorde hij zichzelf mompelen: ‘niet erg mooie

kamer', en hij vreesde werkelijk even wartaal te zullen spreken. Stina werd een beetje schuw door zijn ongewone verlegenheid. Hij begon maar dadelijk met de les en dat bracht hem eenigszins tot zichzelf. En telkens wanneer hij iets daarbuitenom te vragen of te zeggen wist, deed hij het, soms juist als Stina langzaam en met inspanning een moeielijk lesje opzei. Ze keek hem dan verwonderd aan, zei met dwalenden blik iets terug, beiden glimlachten verlegen en dan ving ze weer aan, met een voorafgaand: 'nou....' Sjarl kon zijn oogen niet van haar weghouden. Vrij laat eerst dacht hij aan de bonbons op het buffetje; Stina's snelle blikken in die richting herinnerden hem er aan. Hij zei: die of die moet je nemen, daar zit dát in; en het kind met grooten ernst en stellige gebaren zei, dat ze wedden wou van niet. Ze vroeg met spanning of wat hijzelf genomen had erg lekker was, en hij antwoordde: 'heerlijk', maar proefde niets.

Dien avond werd hij onbedwingbaar opgewonden. Telkens en telkens leefde hij het middaguur in gedachte over. Hij zat zijn courant open en dicht te slaan zonder een enkelen zin achter elkaar te kunnen lezen en liep tenslotte de deur uit; het was alsof hij zijn opwinding, door ermee tusschen de de menschen te gaan, wettig maakte. Nog nooit had hij zoo vreemd op straat geloopen. Altijd had hij last gehad van een zekere strakke oplettendheid, die hem doodmoe en met een stijven nek kon doen thuiskomen; nu niet. Zingend en gedachteloos ging hij naar bed.

's Morgens in een onbezorgde stemming wakker wordende dacht hij dadelijk met groote verwachting: wat is er ook weer. Het viel wat tegen.

Hij ging onrustig naar school, maar de kalmte keerde terug, zoodra Stina de klas binnen kwam; zij wisselden een glimlach van bijzondere herkenning, en hij had verder voor haar een zwijgende aandacht, terwijl de anderen hem prettig onverschillig lieten.

Op de volgende les hinderde hem de leelijkheid van zijn kamer niet meer; heel zijn geest was op het kind gericht en hij zocht voortdurend naar een middel tot dichter toenadering. Wat maakte hem nu weer ontevreden? Kon hij Stina niet eens een pleiziertje doen? Hij vroeg haar, of zij van spelletjes

hield, doch het ging niet geheel van harte. - De daaropvolgende les ging voor een deel heen met het belegeringsspel, dat haar echter spoedig verveelde, al had ze gezegd er dol op te zijn.

‘Wat wil je dan?’ vroeg Sjarl kriebelig.

Stina haalde de schouders op en keek naar de klok.

‘Dan maar aan 't werk’, zei hij op schooltoon.

Om drie uur was het hem moeilijk haar te laten gaan. Hij haalde haar over om te loopen inplaats van te trammen en vergezelde haar. Zich met haar aan de menschen te vertoonen was een nieuw genot. Zij gaf hem uit eigen beweging een arm en babbelde honderd uit, en hij, stil en opgetogen, wandelde zoo langzaam mogelijk voort, met het hoofd een weinig naar haar toe gebogen.

Het was een der eerste warme lentedagen. Ze gingen door het Sarphatipark en amuseerden zich bij de eenden, die elkaar na zaten op den glooienden grasoever. Bij tweeën liepen ze met gestrekte halzen, de een in maat en cadans achter de ander; telkens begon er een nieuw paar. En ze lieten een sidderend gesnater hooren. Stina hield zich vast van het lachen; die uitbundigheid maakte Sjarl verlegen. Dus troonde hij haar mee, maar ook toen het fel geluid der dieren nauwelijks meer tot hen doordrong zei Stina nog: hoor es! hoort u wel? en wilde stilstaan om nog langer te luisteren. Eindelijk gingen zij door en voor hij het verwachtte zei het kind met een blij stemmetje, als rekende ze op groote verrassing: ‘Hier woon ik.’

Sjarl kreeg een kleur en zei haar verward goeiendag. Na een minuut of wat werktuigelijk te zijn doorgeloopen koos hij zich een bepaalde route, die hij weer evenzeer werktuigelijk afwandelde. Zijn gedachten waren bij het kind; een vage jaloezie hield hem met haar bezig. Hoe graag zou hij haar op zijn schoot genomen en gekust hebben, haar den heelen dag bij zich willen houden, 's morgens wakker maken en 's avonds uitkleeden en naar bed brengen. Hij was zelfs benieuwd naar de kleertjes die ze aan zou hebben, en nam zich voor te zullen zorgen, dat ze nu Woensdag eindelijk haar hoed en manteltje bij hem op de kamer af zou doen. - Maar dien Woensdagmiddag was het al heel warm weer; ze kwam in een nieuwe jurk zonder mantel. Feitelijk kon

het hem niet veel schelen; hij kende haar toch al te goed in kamerkostuum.

Telkens nieuw bedachte kleinigheden moesten hem het gevoel geven, dat hij iets van haar bij zich behield. Toen Stina eens onder de les dorst had, liet hij de kast, waarin karaf en glas thuishoorden, openstaan, om te kunnen denken: die kent ze van binnen. En een volgende maal gaapten de suitedeuren toen zij boven kwam; hij deed of het bij vergissing zoo was, en Stina, eerst verlegen verbaasd, werd gelijk hij gehoopt had, nieuwsgierig.

'Slaapt u dáár?', zei ze met een hoog, vleiend stemmetje, terwijl ze grappig naar binnen gluurde. Sjarl schoof de deuren nog even vaneen.

'Gezien?'

'Ja.'

Na elke les vond hij de verhouding minder bevredigend.

Mocht hij den avond nog in die eigenaardige hoopvolle opwinding genieten, bij het ontwaken leek het wel of men hem des nachts op verraderlijke wijze iets ontnomen had. Hij sliep onrustig en werd onophoudelijk wakker, wat hem niet onwelkom was: dit bewerkte, dat hij zijn ongewisse geestdrift niet al te zeer gedeerd naar den volgenden morgen overbracht. Doch op zekeren middag dacht hij opeens: wat heb ik toch gedroomd van het kind en mij; en het bleken zulke slechte en afgrijselijke dingen te zijn, dat hij er een oogenblik geheel verbluft op bleef staren. Maar hij wist bijna dadelijk, dat, al mocht een deel van zijn persoon die dingen wenschen, hij in eenigszins burgerlijke en aangematigde braafheid nooit zou dulden, nooit zou hebben te vreezen, dat ze geschiedden.

Maar al de andere verlangens, die om het beeld van Stina leefden, waren ze op een andere manier niet evengoed onmogelijk te vervullen? Hij had zelfs met onweerstaanbare geringschatting aan haar ouders gedacht. Niemand mocht haar beter kennen en begrijpen dan hij. Het was belachelijk. Nooit zou hij met haar om kunnen gaan, zooals een vader dat mag doen. Was het nog noodig dat tegen zichzelf te zeggen? Enfin, als hij het nu maar begreep. - Het drong nu pas goed tot hem door hoezeer zijn leven in den laatsten tijd uit de voegen was geweest; en hij was blij dat het weer

op vroeger zou gaan lijken en de rust terug zou keeren. Alles was toch wat anders geworden. Hij verlangde naar den volgenden morgen om te weten hoe hij zich op den hoek der straat bevinden zou, onder het wachten op de tram. Welke waarde had nu die historie in zijn leven gehad? Hij zette een paar theorieën op, die hem moe maakten en niet bevredigden, en werd pruttelig, omdat hij niet precies wist hoe het nu met hem gesteld was. Even later dacht hij: ik behoef nu toch niet ongevoelig voor het kind te worden; het is toch wel aardig eens een keertje met haar te babbelen en te wandelen. - Maar hij had er de moeite van het maat houden niet voor over.

De toestand was inderdaad draaglijker dan tevoren. Hij genoot van allerlei kleine onverschilligheden. Had hij geen lust om zich voor een gesprek in te spannen, dan zei hij wat hem voor den mond kwam of zweeg. Een onvriendelijk woord of een afkeurende gedachte trachtte hij niet altijd meer tegen te houden. En zijn brieven aan Zus begon hij als het zoo uitviel met ‘Ik’, zonder méer lang naar een bescheidener aanhef te zoeken.

Op zekeren warmen Zaterdagmiddag in Juni stond Sjarl op het koele balconnetje van zijn voorkamer. Stina zat binnen aan de tafel, die hij vlak voor de open raamdeuren geschoven had, en hij was bezig haar een taallesje te dicteeren. Onderwijl, zoo op haar neerziende, dacht hij: ze heeft er niets van gemerkt, dat ik sinds weken innerlijk anders tegen haar ben, erg fijn bewerktuigd is ze blijkbaar niet; hoe is het toch mogelijk, dat ik zoo dol op het kind ben geweest. Maar ja, wat kan men van een kind verwachten. - Hij herinnerde zich zijn droom, die hem nu echter al zijn gemoedskalmte liet; en hij fantaseerde er losjes omheen, een weinig verstandelijk nieuwsgierig. Er schoot hem een krantenberichtje te binnen, iets van een onderwijzer die weggejaagd was; en hij dacht met voorgewenden galgenhumor: 'k zou er meteen af zijn geweest, en zonder dat het noodig zou wezen mijn ontslag met redenen te omkleeden. Nu ja, als hij bepaald heen wilde gaan, was er wel een eenvoudiger weg.

Opeens schaterde een lach naar buiten.

‘Wat heb ik gezegd?’ vroeg Sjarl, al van tevoren grinnekend. Hij had twee woorden in zijn dictee verwisseld. Zijn

vroolijkheid daalde; het was volstrekt niet zulk een grappige fout geweest. En hij ging weer door.

Toen het drie uur was zei hij tegen Stina:

'We zullen maar aan mijnheer Ruit vragen of hij 't goed vindt, dat dit de laatste les was.'

Het kind keek bijna verschrikt op. Maar plotseling sprong ze van haar stoel om met dolle gebaren de kamer rond te gaan dansen.

'Je vraagt niet eens of je overgaat,' lachte Sjarl, met iets als geringschatting in zijn stem. Haar gezichtje betrok; hij stelde haar gauw gerust.

'Had je aan het overgaan werkelijk niet gedacht?'

'Jawel...,' jokte ze luchtig en haar uitgelatenheid keerde terug. Ze smeet haar boeken in de zeildoeken tasch en deed er bij ongeluk een van Sjarl bij, waarop ze weer slap van lachen een paar pas achteruit wankelde.

'Moet je de kamer niet goeiendag zeggen?' vroeg hij, toen ze haastig afscheid nam; en ze wierp gedwee een kushandje achter zich.

Hij ging op het balkon staan om haar na te kijken. Zonder op- of omzien holde ze naar den hoek. Onder het wachten daar wuifde ze even. Toen, terwijl zijn oogen op het kind gericht bleven, dwaalden zijn gedachten af. Stina, de Amstel, de straat en Amsterdam zelf bestonden op dat oogenblik slechts als een bijzonder heldere herinnering voor hem. Hij dacht: nee, ik blijf er niet. En zijn laatste schuchterheid verdween, toen hij zich voor den geest stelde, hoe gelukkig hem onlangs die genegenheid voor Stina had gemaakt. Alle aanspraken op het meisje had hij laten varen. Hij mocht zich aan den anderen kant wel van een zware last verlossen. Nee, één mensch kan niet alles. Hij zou zijn ontslag indienen en na de vacantie niet terugkomen. - Kijk, Stina was verdwenen zonder dat hij het gemerkt had. - De groote vacantie, hoe verlangde hij er naar; hij wilde van zijn spaargeld een fiets koopen om tochten te maken, naar de prachtige noord-Drentsche heiden, naar de pijnbosschen van Roden en Norg, waar dennenappels groeien, groot als kinderhoofdjes, zooals er thuis vroeger een aan de lamp hing. En het was hem of hij zijn zuster in de kleine vacantie niet inderdaad teruggezien had; hij hield toch veel van haar, ja werkelijk, en zonder

dat het inspanning kostte. Ze zouden samen over de toekomst praten; liefst zou hij solliciteeren naar een of ander mooi dorp, in het Gooi of op de Veluwe. Hij begon op dit idee in 't wilde weg te fluiten; de levensvreugde tintelde in al zijn leden. Op het glinsterende Amstelwater verschenen twee zonnige wherry's, die rustig voortgeroeid werden, en waar licht gekleede dames en heeren in zaten. Nu voor het allereerst dacht Sjarl er aan die lieden te benijden. En met een ucht van verlichting fluisterde hij: wat een jeugd, wat een jeugd.

GERARD VAN DEN HOEK.

Verzen.

I.
Zonnekus.

‘De helle glans van gouden zon
Toen hij ophief het godgelaat
Groette ik zoo vroeg ik komen kon
Saam met de dageraad...
En 's middags lag ik voor hem stil,
Toen ik in lichting van het bosch
Droomde, op mijn bed van brandend mos,
Een lichaam zonder wil...

Maar toen hij zonk, voor nacht en dauw,
In de armen van de schemering
Was 't of hij mij iets geven wou
Vóór dat hij ging...

Van uit zijn nooit bereikt verblijf
Boog hij zich tot mij neer, toen drong
Een siddering, diep in mijn jong
Verwachtend lijf...’

II.
Zoo morgen...

Zoo morgen tusschen u en mij
De zee lag met haar vloed onmeetlijk,
Gij waart mij even onvergeet'lijk
Als nu, nabij...

Geen tijd, geen afstand scheiden wat
De Liefde zóó te zaam gebracht heeft;
Zij is het, die de ziel een kracht geeft
Als zij nóoit had...

Geen macht, die déze macht verwint,
Die, wat de Liefde wil, kan keeren;
Zelfs als het hart vergeefs begeeren
Moet wat het mint,

Zelfs dán nog is het, daar het heeft
Vergeefsch verlangen, te benijden
Boven het hart, dat zonder lijden
En liefde leeft.

III.
De tijd spreekt:

Gebroken schijnt gij? *niet* in 't hart inwendig!
In wat gij groot en schoon acht zijt gij 't niet;
In machteloosheid waart ge' een tijd ellendig,
U voelend als een die zich zelf verried.

Zij dit uw troost, niets is op aard bestendig
Dan 't schoone in beeld, muziek en zingend lied,
Dat alles overleeft, wat, zwak en endig
Zich voor de tijdelijkheid geboren ziet.

De steden slecht ik, vestingen ontmant'l ik,
Gebergten slijp ik met gestâge stroomen,
Maak landen met de lage zee gelijk,

Maar één ding is, boven mij, triomfantlijk.
Wanneer de ziel de teederste aller droomen
Tot schoonheid beeldt. 'T is dan dat *ik* bezwijk.

IV.
De vogelverschrikker.

Aan de nagedachtenis van Paul Verlaine.

Hij leek, van ver, professor, oud van dagen,
Vermagerd boven boek en foliant.
De hooge hoed, sinds jaar en dag gedragen
Stond scheef, naar éénen kant;

Wat uitgezakt en ouderwetsch van randen
Met hier en daar deuk en doorluchtig gat,
Niet glad gestreken meer door teedre handen
En piekig ruig als een verdronken kat...

Maar zag men beter, dan liet zich bemerken
Iets mooiers dan vermummied perkament,
Als van een dichter, die in al zijn werken
Op 't snoodste werd miskend.

Melancolie van twee leeddonkere' oogen
Gezet in 't linnen van bleek aangezicht,
Bleef strak, onafgewend, door niets bewogen
Op schouwspel van onzichtbaarheid gericht...

Daaronder hing, in lang niet gesoigneerde
Vlasdraden, vroegvergrijsd, de schrale baard
Over een jas, die zelfs geen jood begeerde,
Vuil of hij steeds had zijn servet gespaard.

En dan zijn broek, bij god, géén pantalon meer,
Waar 't plankige en ontschoeide been in stak,
Met pijpen, waarvan regenbui en onweer
De oorspronklijk elegante lijn verbrak.

Zóó deed hij denken aan een armen schooier,
Die in ‘sociëty’ niet komen mag...
Maar géén gewone was hij, veel, veel mooier
Dan alle mooie schooiers die ik zag.

Zoo stond hij op zijn najaarsveld vol stoppels,
Waar niets meer dan ‘verveling’ was te doen;
Patrijzen vlogen langs hem heen bij koppels
Als wisten zij: die dáár staat heeft pensioen!

En nu en dan hipte met helwit schijntje
Van 't staartgedeelte over het zandig pad,
Dat naast den akker liep een klein konijntje
Dat alle vrees voor hem verloren had;

De musschen, die hij eenmaal moest verschrikken
Hervonden den spreekwoordelijke' overmoed,
En kwamen, wat ze niet meer diende, mikken
In 't openstaande van den hoogen hoed.

Hij wás ook niet verschrikklijk, bijna goedig;
Om barsch te wezen eenmaal aangesteld,
Stond hij in eenzaamheid daar diep weemoedig,
Een sinecure, op 't kale stoppelveld;

En waar' zijn dichterlijke ziel niet zoo vol zangen,
Zijn oog op 't menschonzichtbare gericht,
Hij zou zich zelven hebben opgehangen,
Had hij gekund, dat uur van eindloos licht...

Want boven rees de hemel stil en stralend,
Zoo blauw als slechts Octoberheme'len zijn,
Wanneer de wind, nauw speurbaar ademhalend,
Goudroode blad'ren wiegt in zonneschijn.

En op dat pad, langs de' akker, waar, om beurte
Men zilvren berk en beuken had geplant
Was het geboomt op 't wonderschoonst gekleurd en
Vlamde in den middagbrand.

O! zalig, zálig, ál gouder ál rooier
Ál vlammender en knètterender van licht
Zong daar de zonne om dien verlaten schooier
In stralenbundels haar gedicht van licht...

- - - - - - - - - - -

Maar híj stond in de wereld vastgeklonken
En liet, doodstil, den najaarsdag vergaan,
Als had de zon, zóó stralend opgeblonken,
Nooit voor zijn blik bestaan.

FRANS BASTIAANSE.

Een Nederlandsch boek over Bergson.

Dr. J.E.H.J. Hoogveld, 'De nieuwe Wijsbegeerte', Utrecht 1915.

Dat dit boek van den hoogleeraar aan het seminarie te Culemborg ten slotte propaganda wil maken voor de 'perennis philosophia', zal niemand verwonderen: inderdaad ligt het voor de hand, dat men, kritiek uitoefenende op de denkbeelden van anderen, daaraan de eigene tegenoverstelt. Dit kan evenwel op verschillende wijze geschieden: zoo, dat de vreemde denkbeelden van meet af in het licht der eigene worden beschouwd en getaxeerd, of aldus, dat men eerst die vreemde denkbeelden zich ten volle laat uitspreken en ze naar hun eigen maatstaven beoordeelt, om eerst daarna te beproeven de hoogere waarde der eigene aan het licht te stellen. Het is een verdienste van het voor mij liggende boek, dat het den tweeden weg volgt, en dus door ieder, die zich omtrent den inhoud en de beteekenis van Bergson's philosophie wil laten inlichten, met voordeel kan gelezen worden.

Dr. Hoogveld begint zijn uiteenzetting met een inleidend hoofdstuk over 'Bergson en zijn milieu', waarin hij, na de populariteit van Bergson's voordrachten en geschriften met sterk sprekende voorbeelden te hebben toegelicht, zich afvraagt, hoe deze populariteit is te verklaren. Terecht, naar het mij voorkomt, zoekt hij de hoofdoorzaak in de omstandigheid, dat 'Bergson geeft, waarnaar de geesten hongeren': een uitweg uit het kille en verkillende materialisme en agnosticisme van de tweede helft der negentiende eeuw. En evenzeer terecht doet hij opmerken, dat het zoeken naar zulk een uit-

weg zich ook in allerlei andere verschijnselen, voornamelijk op artistiek en godsdienstig gebied, openbaart, zonder dat evenwel deze verschijnselen, zooals men wel heeft gemeend, als gevolgen van het bergsonisme mogen worden beschouwd. ‘Zonder twijfel gaan die evenwijdig loopende verschijnselen van gelijksoortige oorzaken uit, ook zullen de gelijksoortige richtingen op elkander afkleuren, elkander onderling versterken, maar de chronologie wijst uit, dat men evenzeer van voorbereiding van 't bergsonisme moet spreken als van gevolg’. Heeft derhalve dit bergsonisme het groote voordeel van te liggen in een richting, waar sterke gemoedsbehoeften heensturen, het zou niet in zoo hooge mate, als feitelijk het geval is geweest, de aandacht hebben getrokken, wanneer niet Bergson een man was van buitengewone en zelden in één persoon verbonden gaven. Hij onderscheidt zich, zooals zijn beoordeelaar volmondig erkent, door een grandiose fantasie, en is tevens ‘een kil-cerebraal logicus, met een intelligentie als een lancet’; hij bezit rijke kennis en groote belezenheid ook op het gebied der positieve wetenschappen, en beschikt tevens over een meesterlijken stijl, die den lezer overweldigt door een verblindenden beeldenrijkdom. ‘De hoorders vlijen zich neer aan de voeten van dezen modernen Orpheus en droomen voort bij de betooverende taalmuziek;... eerst als de rustige bezinning haar werk kan doen, als men vorm en inhoud kan gaan schiften, dan ziet men, dat men met leege handen huiswaarts is gekeerd’.

Het nu volgend hoofdstuk is getiteld: ‘Hoofdlijnen van het systeem,’ en slaagt er m.i. op uitnemende wijze in, deze uit de verwarrende veelheid der bijzonderheden naar voren te brengen. Uit den aard der zaak gaat het niet aan, van die hoofdlijnen weer hoofdlijnen te geven; ik bepaal mij er dus toe aan te stippen, dat de schrijver uitgaat van Bergson's kennisleer, en achtereenvolgens bespreekt zijne opvattingen aangaande de onwaarde van ons intellekt, de ‘intuition’, het instinct, het zinnelijk kennen en de verhouding van geest en stof, de memorie, de algemeene begrippen, stoornissen in de memorie, het vrijheids-probleem, de evolutie en het Godsbegrip; bij de behandeling van Dr. Hoogveld's kritiek zal er dan gelegenheid zijn, aan deze dorre opsomming van onderwerpen hier en daar nog wat

inhoud te geven. Voor het oogenblik nog slechts een enkele opmerking over de door den schrijver gekozen en met eenige uitvoerigheid verdedigde volgorde bij de uiteenzetting der onderdeelen van het systeem. Deze volgorde is niet historisch maar systematisch; terwijl de schrijver uitdrukkelijk constateert, dat het vrijheidsprobleem ‘eigenlijk uitgangspunt is geweest van Bergson's onderzoekingen,’ komt dit probleem eerst in het laatste gedeelte van zijn exposé ter sprake, en begint hij daarentegen met de kennistheorie, die door Bergson nergens ex professo is behandeld, en eerst in diens latere geschriften zich met eenige duidelijkheid laat onderscheiden. Klaarblijkelijk is deze volgorde niet de meest geschikte, om een inzicht te geven in de diepste roerselen, waardoor zich Bergson bij den opbouw van zijn systeem heeft laten leiden; vooral waar het een wijsgeer betreft, die niet gewoon is, zich en zijn lezers van de gronden, waarop zijne uitspraken berusten, zorgvuldig rekenschap te geven. Met dat al is er in een boek, dat zich voornamelijk een beoordeeling van de philosophie van Bergson ten doel stelt, en waarin dus het exposé in de eerste plaats als grondslag voor die beoordeeling moet dienen, veel voor de door den schrijver gekozen volgorde te zeggen. ‘Wat historisch ook aanleiding moge gegeven hebben tot kritische bezinning, wij voor ons achten het noodzakelijk, vóór alle metaphysische vragen, beteekenis en waarde van ons onderzoeken en kennen vast te stellen.... Wil men zich niet schuldig maken aan een “formidable apriori”, wat den Kantianen verweten wordt door Farges, dan dienen wij eerst het fundament te leggen, waarop het metaphysisch gebouw moet worden opgetrokken, en dit fundament legt de kenniskritiek. Bergson's leer moet dus o.i. uit zijn opvatting over ons kennen worden begrepen’. Wij kunnen ons, dunkt mij, zonder bezwaar hierbij neerleggen.

Ook de in het derde en omvangrijkste hoofdstuk vervatte kritiek op Bergson's philosophie richt zich in de eerste plaats op diens beschouwingen omtrent de wegen, die tot kennis kunnen leiden. Zooals men weet, beschouwt Bergson het intellect als een hulpmiddel, niet voor het kennen, maar voor het handelen: het heeft volgens hem tot taak, de gegeven continueel veranderende, qualitatief bepaalde werke-

lijkheid om te scheppen tot een wereld van gescheiden, onveranderlijke, quantitatief bepaalde dingen, die een bruikbaar materiaal voor ons practisch ingrijpen opleveren. En tegenover het aldus als bron van kennis gewraakte intellect worden dan het instinct en de intuïtie als de eenige wegen, die ons met het innerlijke wezen der dingen in aanraking kunnen brengen, aangewezen. Door Dr. Hoogveld worden nu in de eerste plaats de grieven, door Bergson tegen het intellect te berde gebracht, aan een scherpzinnige toetsing onderworpen. Hij betoogt, dat het intellect even goed de verandering als het onveranderlijke met zijne begrippen kan omvatten, en dat de gescheidenheid der dingen door ons niet in de ervaring wordt gelegd, maar alleen geconstateerd; en hij voegt daaraan toe een belangwekkende bestrijding van het nominalisme, volgens hetwelk algemeene termen niet meer zouden zijn dan 'flatus vocis', en van de daarmede samenhangende meening van Bergson, dat de begripsvorming zou zijn 'een soort simplificatie, een verarming der realiteit'. Daartoe wordt gewezen op het fundamenteele verschil tusschen '*algemeene zinnenbeelden:* beelden, die op een onbeperkt aantal individueele realiteiten min of meer passen', waarin de vorm geworden is tot een uitgedoezelde omtrek, die vormeloosheid nabijkomt, de kleur tot een vage lichtheid enz., - en *begrippen*, waaraan alle vaagheid vreemd is en een zijde van het diepere wezen der dingen tot ons bewustzijn komt. Met een enkel voorbehoud ten aanzien der volstrekt onzinnelijke natuur, die de schrijver aan de begrippen toekent, en der even volstrekte grens, die hij ten aanzien van de mogelijkheid hunner vorming trekt tusschen mensch en dier, kan ik deze beschouwingen ten volle onderschrijven. En ook door de vraag, die hij naar aanleiding der aan het instinct toegekende kenwaarde stelt: 'is het instinct niet bij uitstek aangelegd op het *nut*, op de *praktijk*, veel meer dan het verstand?' - schijnt mij op een der zwakste punten uit Bergson's systeem de vinger te zijn gelegd.

Na deze bespreking van de algemeene grondslagen van het systeem, worden nu verder nog eenige bijzonderheden uitgekozen ter beoordeeling, en wel in de eerste plaats de leer van *duur* en *tijd*. Voor Bergson is het tijdsbegrip, waarmede wij in de wetenschap en in het leven opereeren,

een naar het model van het ruimtebegrip tot stand gekomen omwerking van den alleen-gegeven ‘zuiveren duur’, waarin niets verdwijnt, maar veeleer het verleden voortleeft in het heden en als herinnering medewerkt tot het voortbrengen van de toekomst. Zijn beoordeelaar merkt op, dat deze zuivere duur moeilijk te rijmen is met de Heraclitische ontkenning van een blijvenden drager der verandering, waarop Bergson elders den nadruk legt (is het evenwel niet iets anders, het veranderende te betrekken op een blijvende *grondstof*, dan te beweren, dat het nieuw gewordene *zelf* in het oneindige voortduurt?), - en hij stelt daartegenover de peripatetisch-thomistische analyse, volgens welke het intellect in de gegeven verandering alle bijkomstigheden uitschakelt, het voortdurend vervloeiende samenbindt en het ongedeelde verdeelt, en op deze wijze het tijdsbegrip met zijne modificaties opbouwt. Men kan, dunkt mij, deze bloot logische bewerking van de gegeven tijdservaringen in hare volle waarde erkennen, zonder het met den schrijver eens te zijn, dat daardoor de Kantiaansche opvatting van den tijd als een zuivere aanschouwingsvorm, die immers op den oorsprong der tijdservaringen zelve betrekking heeft, wordt weerlegd. Daar evenwel deze bewering niet nader wordt toegelicht en ook eigenlijk hier buiten de orde gaat, is er geen aanleiding ze uitvoeriger te bespreken. - Wat het *vrijheidsprobleem* betreft, is de beoordeelaar het in zoover met den beoordeelde eens, dat beide indeterministen zijn; maar tegen de wijze, waarop de laatste het determinisme bestrijdt, heeft de eerste verschillende bezwaren, waarbij deze, naar het mij voorkomt, het recht geheel aan zijne zijde heeft. Volgens Bergson zou de fout van het determinisme, die door de meeste indeterministen wordt overgenomen, hierin liggen, dat het de kwestie verkeerd stelt, door van een veelheid van motieven te spreken, die met elkander strijden en waarvan het sterkste overwint: ‘*veelheid* van motieven (echter) is een getal, is iets quantitatiefs; een *strijd* van motieven verloopt daarenboven achtereenvolgens in den tijd, den bastaard, die ruimte insluit; een *sterkste* motief wijst alweer op een quantitatieve intensiteit; ...de ware werkelijkheid (daarentegen) is vrij van al die quantitatieve bepalingen, zij is de zuivere, zich doordringende, qualitatieve heterogeniteit,

de durée pure.' Waartegen dan door Dr. Hoogveld terecht wordt opgemerkt, dat 'de intensiteit van iederen zielsact, a fortiori van een geestelijken act, niets te doen (heeft) met *ruimtelijke* quantiteit, evenmin als de veelheid', en dat blijkens de onmiddellijke zelfwaarneming 'liefde en haat, medelijden en hardvochtigheid, bewondering en verachting enz. bij ons niet in één act samenvallen, niet vereenzelvigd kunnen worden.' Op even afdoende wijze bestrijdt hij een tweede argument van Bergson, hierop neerkomende, dat reeds de onmogelijkheid eener geheel identieke herhaling der werkende oorzaken het denkbeeld eener wettelijke bepaaldheid der gevolgen zou uitsluiten; waarop hij antwoordt, dat weliswaar 'geheel dezelfde eindige oorzaken, deze n.l. beschouwd naar *alle* accidenteele verhoudingen, voorzeker nooit kunnen weerkeeren', maar dat 'niet essentieel, maar slechts accidenteel veranderde en dus naar hun wezen en substantie dezelfde oorzaken wel weerkeeren, en er ook numerisch verschillende, maar in aard gelijke oorzaken bestaan.' Evenmin eindelijk als Bergson's bestrijding van het determinisme, kan diens eigen vrijheidstheorie de instemming van zijn beoordeelaar verwerven; veeleer meent deze daarin 'een berg van moeielijkheden en tegenspraken' te kunnen aanwijzen, die zich intusschen niet leenen voor een korte samenvatting, en dus in het boek zelf mogen worden nageslagen. Tegenover de aldus veroordeelde vrijheidsleer stelt dan de schrijver weer de thomistische, volgens welke 'de vrijheid een eigenschap is van den wil, die haar grondslag vindt in ons intellect.' 'A en B, twee wegen als men wil, bestaan, maar bestaan in ons *als begrip*, als een doel, als iets, wat nagestreefd en bereikt kan worden. Van beide gaat een aanlokkelijkheid tot ons uit, beide vertoonen zich aan mij als een goed, maar mijn intellect ziet de *beperkte* goedheid en daarom wordt mijn wil noch door A noch door B onweerstaanbaar meegesleurd. Het intellect n.l. kent *de* goedheid, de ratio bonitatis; in een concreet geschapen goed is altijd een ontbreken van goedheid en het blijft dus op oneindigen afstand van het door ons intellect gekende ideaal. Zal ik A gaan realiseeren, zal ik weg A volgen, dan moet aan de aantrekkingskracht van A iets worden *toegevoegd* door mijzelf, er moet een *zelfbepaling* plaats grijpen.' Als ik

hierbij een enkele aanteekening mag maken, dan zou het deze zijn: dat ook beperkte, zelfs in vergelijking met het ideaal oneindig beperkte goederen nog *verder* of *minder ver* van het ideaal kunnen staan, *meer* of *minder* aantrekkingskracht kunnen uitoefenen, en daardoor 'een practisch eindoordeel: dit is nù, alle subjectieve en objectieve factoren beschouwd, te kiezen', kunnen mogelijk maken, zoodat de conclusie: 'daarom moet de wil tusschen beide komen, opdat dit oordeel worde geveld', aan ernstige bedenking onderhevig blijft. En vervolgens de andere: dat de zelfbepaling reeds in de aantrekking, die verschillende motieven uitoefenen, in de waarde, die wij aan verschillende motieven hechten, zich openbaart, en dus daaraan niet nog eens uitdrukkelijk behoeft te worden toegevoegd. En inderdaad zou deze toevoeging, wanneer zij slechts de keus tusschen goederen, waartusschen wij *geen* waardeverschil kunnen vaststellen, moet mogelijk maken, alle zedelijke beteekenis missen. - Na de vrijheidsleer komt ter sprake het vraagstuk van *de verhouding tusschen geest en stof*. Ten aanzien van dit vraagstuk neemt Bergson een eenigszins onzeker standpunt in: op gewichtige punten stelt hij geest en stof lijnrecht tegenover elkander, maar meent ten slotte toch, dat de laatste als een product, nauwkeuriger als een verwordingsproduct van den eerste moet worden opgevat. Bij dat verwordingsproces zou dan de niet-uitgebreidheid in uitgebreidheid, de homogene qualiteit in heterogene quantiteit, de vrijheid in noodzakelijkheid worden omgezet; maar het hoe en waarom van deze omzetting blijft verborgen, en de lezer moet zich tevreden stellen met woorden als 'inversion', 'relâchement' en dergelijke, waardoor het probleem meer wordt gesteld dan opgelost. Niet onverdiend is de spot, waarmede Dr. Hoogveld deze schijnverklaringen bejegent: 'zoo kan men in woorden iedere tegenstelling verzoenen: het licht brengt door een verduistering de duisternis voort en de duisternis door verlichting het licht; het zijn door een inkrimping het niet-zijn of het niet-zijn door een uitzetting het zijn, de deugd door een ontaarding de zonde enz. enz.' - In de laatste plaats staat dan de schrijver nog stil bij dé denkbeelden van Bergson betreffende *de wording van het wereldgeheel*. Deze komen hierop neer, dat in den 'zuiveren duur' eene in het oneindige voortgaande vrije schepping

van nieuwe inhouden plaats grijpt: de grond van alle werkelijkheid ligt in een ‘élan vital’, dat een steeds aangroeienden rijkdom van vormen uit het niet te voorschijn doet springen. Dat ook hier een gelukkig gevonden woord de plaats der vereischte verklaring inneemt, schijnt duidelijk; daarenboven is het begrip van een ‘ontstaan uit niets’ er een, dat reeds op zichzelf alle verklaring buitensluit. Om de toepassing van dit begrip te rechtvaardigen, betoogt nu evenwel Bergson, dat wij er niet te veel in moeten zoeken: ‘het begrip van het zuivere niet, zoo leert hij, is slechts een *pseudo-idée*, immers wij denken het zelfs niet, want een begrip heeft een inhoud, en als wij ons het niet-zijn willen denken, dan denken wij aan een ander ding’; spreken wij dus een ontkennend oordeel uit, dan ‘geven wij alleen aan, dat we het *gezochte*, dus positieve, niet vinden, en zoo berust het negatieve oordeel op een extra-intellectueel element - “soit la déception de ne pas trouver ce qu'on attendait, soit le désir, de nature pédagogique ou sociale, de corriger ou de prévenir une erreur possible d'autrui. Supprimez tout intérêt, toute affection, il ne reste plus que la réalité qui coule et la connaissance indéfiniment renouvelée qu'elle imprime en nous de son état présent.”’ Ook hier geeft Dr. Hoogveld het eenig juiste en volkomen afdoende antwoord: ‘Het begrip “niets” een pseudo-begrip! Gaarne geven we toe, dat ook dit begrip een *inhoud* moet hebben, anders ware er geen begrip. Maar welk is die inhoud? Een samengestelde; de inhoud is een positief ding met daaraan verbonden ontkenning.... Een negatief voorstellingsbeeld is niet mogelijk. De negatie is *nooit een voorstelling*, maar is een gedachte en wel een gedachte met een bijzonder karakter. De negatie kan natuurlijk niet gevonden worden als bestaande realiteit, maar zij steunt wel op een gegeven positief ding of op een voorafgaanden positieven gedachteninhoud.... De negatie bestaat in de gedachte opheffing van dezen begripsinhoud. Deze begripsinhoud is in het gedachte of werkelijke ding *niet* aanwezig. Er behoeft verder geen enkel remplaceerend element te worden ingevoerd.’ En daarmede neemt hij dan van Bergson afscheid.

Evenwel nog niet van zijne lezers. Er volgt nog een laatste, misschien wel den schrijver het naast aan het hart

liggend hoofdstuk, waarin de kritiek op Bergson wordt uitgebreid tot een kritiek op de geheele philosophie van onzen tijd. In breede lijnen schetst hij enkele van de uiteenloopende richtingen, waarin zich tegenwoordig het wijsgeerig denken beweegt, en hangt een somber tafereel op van de heerschende verwarring, die een vruchtbare bron is van scepticisme. Alleen de peripatetisch-thomistische philosophie kan, meent hij, deze twijfelzucht logenstraffen. ‘Zij bestaat, de perennis philosophia, en hoe vermetel het velen moge klinken, wij durven zeggen, dat de nieuwscholastiek dit kostbare erfgoed bezit. Haar historische lijn begint in 't oude Griekenland, zooal niet het geboorteland, dan toch de Pflegestätte der wijsbegeerte. Veel, zeer veel is in den loop der eeuwen vermolmd en verweerd, maar de groote lijnen van het gebouw zijn bewaard; nieuwe bouwmeesters hebben herstellingen aangebracht en weer nieuwere wederom restauraties uitgevoerd, maar nimmer is het bouwerk gesloopt. Er is groei en ontwikkeling in dit organisme, ernstige operaties zijn noodig geweest, maar gestorven is het nimmer. De nieuwscholastiek heeft de zoo noodige continuïteit der geesten het trouwst bewaard.’ Geen wonder, wanneer hij er zich over beklaagt, dat deze school, ‘die over meer vaktijdschriften en over niet minder litteratuur beschikt, dan welke andere richting (enkelvoud) ook’, door de vakgeleerden niet in gelijke mate als die andere richtingen wordt gekend en erkend.

Wat zullen de vakgeleerden hierop antwoorden?

Zij zullen, dunkt mij, moeten beginnen met te erkennen, dat zeker op het terrein der philosophie nog veel meer strijd, en veel minder organische samenwerking te aanschouwen is, dan op dat der meeste bijzondere wetenschappen. Ter verklaring van dezen stand van zaken, en tevens tot hun eigen verontschuldiging, zullen zij evenwel kunnen wijzen op verschillende omstandigheden. Vooreerst op het feit, dat nu eenmaal de problemen der philosophie de alleralgemeenste zijn, en dat op elk gebied, ook binnen de bijzondere wetenschappen, onzekerheid en strijd toenemen, naarmate het onderzoek zich op algemeener problemen richt. En vervolgens op het andere, dat deze problemen ten nauwste samenhangen met de hoogste levensbelangen, zoodat zij niet slechts bij voor-

keur de meer emotioneel dan intellectueel aangelegde geesten tot zich trekken, maar ook afgescheiden hiervan het uiterst moeilijk maken, ze geheel objectief, vrij van den storenden invloed van wenschen en vooroordeelen, in het oog te vatten. Dat onder deze omstandigheden hier minder spoedig dan elders overeenstemming wordt bereikt, is niet te verwonderen, en evenmin een reden om tot volstrekte twijfelzucht te vervallen. Maar wel is het een reden om, hier meer nog dan elders, te streven naar de uiterste methodische zorgvuldigheid: voortdurend zich en zijne lezers of hoorders nauwkeurig rekenschap te geven van de gronden, waarop onze overtuigingen of vermoedens berusten, en daardoor, zooveel doenlijk, den onvermijdelijken invloed van subjectieve factoren onschadelijk te maken. Op die methodische zorgvuldigheid wordt ook door Dr. Hoogveld aangedrongen, en hij geeft dienaangaande behartigenswaardige wenken. Hij wil ‘niets houden, *omdat* het oud is, en niets accepteeren, *omdat* het nieuw is, maar, terwijl veel veranderd is, in het oude het eeuwig blijvende opsporen’. Hij dringt aan op ‘een *eerlijke* waardeering van *alle* feiten en verschijnselen in hun betrekking tot *al* onze vermogens’, maar legt er tevens den nadruk op, dat ‘wij nu eenmaal moeten onderzoeken, denken, beoordeelen met ons *verstand*’: ‘ook gevoel en wil hebben hun rechten, maar wie zal hun de juiste plaats aanwijzen, wie zal hun rechten onderzoeken, zoo niet het intellect?’ Hij waarschuwt, behalve tegen verwaarloozing van een deel der gegevens, ook tegen miskenning hunner verscheidenheid; vaak ‘dreigt de synthese *de veelheid te verstikken*; dan is zij geen synthese meer, maar unionisme; dit brengt geen eenheid, maar eenzijdigheid; dit zoekt geen harmonie in de veelheid, maar vereenzelviging.’ En hij besluit: ‘wij moeten derhalve de waarheid zoeken met *geheel onze ziel*, maar met een ziel, *die in evenwicht is*. Moge dit moeilijk zijn - wie zou het betwijfelen? - onmogelijk is het daarom niet. Geestdrift voor de objectieve *waarheid* is de eerste voorwaarde voor alle onpartijdig onderzoek, voor alle wijsgeerig vorschen bovenal... Men moet zich eerlijk stellen voor het probleem en bij zich zelven *durven* nagaan of ook andere drijfveeren dan de waarheid ons onderzoek richting geven; eerlijk ook moet men *alle moeielijkheden* onder de oogen

durven zien; naar alle zijden moet het vraagstuk worden beschouwd, naar objectieven zoowel als subjectieven kant. Eerst dan zullen we krijgen *een integrale wijsbegeerte*.'

Inderdaad, dit zijn gulden woorden; en met iemand, die deze voorschriften stelt en in toepassing brengt, zou het voor ieder een eer en een voorrecht zijn, gezamentlijk naar de waarheid te zoeken. Wat staat dan aan dit gezamentlijk zoeken in den weg? Dr. Hoogveld zelf heeft dit aangegeven op de laatste twee bladzijden van zijn boek. De toestand van radeloosheid, waarin naar zijne meening de ongeloovige wijsbegeerte verkeert, 'levert een bewijs, welsprekend boven alle... voor de *moreele* noodzakelijkheid der *openbaring* van die godsdienstige en zedelijke waarheden, die op zich kunnen worden achterhaald door ons intellect... Opdat de menschheid, zooals zij feitelijk bestaat, tijdig een gemakkelijke, vaste en onvervalschte kennis zou kunnen verwerven van die waarheden, is Gods woord ons ter hulpe gekomen. Zijn wijsheid is onze zwakheid komen stutten bij het onderzoek naar de vragen: waarvandaan, waarheen, zij heeft eenige groote mijlpalen geplaatst op den weg naar de toekomst.... Wel *autonoom als wetenschap*, ziet de christelijke wijsbegeerte toch vertrouwvol op naar de baak, die geplaatst is aan de kust van de landen van overzee. Daardoor terechtgewezen, weet zij de waarheden van den "sens commun" te verdedigen en te verdiepen en weet zij zich veilig in haar vaart naar de overzijde van het leven.'

Dit standpunt heeft, ik behoef het nauwlijks te zeggen, recht op volstrekte eerbiediging. Wie iets zoekt, en nu op grond van onbetwijfelbare gegevens meent te weten, dat het gezochte nergens anders dan in een bepaalde richting te vinden is, heeft volkomen gelijk, wanneer hij die richting inslaat om zijn doel te bereiken. Maar als nu een ander, evenzeer naar zijn beste weten, die voor den eerste onbetwijfelbare gegevens meent te moeten betwijfelen of zelfs als onbetrouwbaar te moeten verwerpen, zal er dan van gezamentlijk zoeken nog sprake kunnen zijn? Mij dunkt, het antwoord, en daarmede de erkenning van het recht der 'vakgeleerden' om de scholastische wijsbegeerte eenigermate als vreemd gebied te beschouwen, ligt in de vraag zelve opgesloten.

G. HEYMANS.

Liederen der gemeenschap.

I.

Hoor de stilte schrijden,
In de tuinen van den nacht
En de grassen blijde,
Aan haar voeten zacht.

Diepte en het verre,
Zijn in luisterend verzaam
En de gouden sterren,
Uit het hemelraam.

Hoor de wereld groeien,
Eten van het kostbaar zaad,
Hoor de ruisching vloeien,
Van den stroom die gaat.

Hoor de wereld neigen
Ten gemeenschap heen, het oor,
Nu het zalig zwijgen,
Zich in haar verloor.

II.

De nacht heeft wonderlijk ontroerd
De landen en de lage kusten,
Een adem streek, een adem kuste,
Zij werden aan zich zelf ontvoerd.

De boomen, wiegende te zien,
Zij werden moede bij het staren,
En slaap beving ze, tot zij waren
Gelijk verdwaalde kleine liên.

De kammen van het wijde woud,
De velden en de gele schoven,
Een hand heeft ze bijeen geschoven
En onder sluier saamgevouwd.

De poorten en de steenen rei
Der huizen, klimmende tot steden,
Ze zijn de wereld afgegleden
En hun gekantel viel voorbij.

Nu is er niets dan wijde zee,
Het zilver, dat de aard' omvadem',
De blauwe stilte en nacht-adem,
Die alle sterren opendee'.

Toen zijn van het starlichte dek,
Der koepelende hooge hallen,
De gouden droppels klank gevallen,
De golven liepen in gesprek.

Zij hieven aan een wijd gezoem,
En rolden de geschubde lijven,
De glinsterende klankverblijven,
De woningen doorklokt van roem.

En in het zuchtig ruim begon,
Uit alle kelen der atomen,
Veelkleurig ruischen aan te stroomen,
Dat ruischende aan ruisching won!

De blauwe nacht geleek een gong,
Waarop oneindig werd geslagen
Er liepen sidderende vlagen,
De hoogte steeg, de diepte zong.

Eén enkel lied, stond toen de nacht,
De sterren gaven klare stemmen,
De golven droegen vonkelgemmen
En waaierden gewaden zacht.

En aan hun ruischende wierook,
Ontstegen voortschrijdende koren,
Gemeenschap werd dien nacht geboren,
Gemeenschap's zoet gelaat ontlook.

Een hooge schoone vrouw, zij liep
Te lachen tusschen klank-bewegen; -
Tot zij is aan den nacht ontstegen,
Omdat de nieuwe morgen riep.

III.

Er was een zoet geluid ontwaakt,
De bleeke dag begon te zingen,
De velden waren aangeraakt,
De luchten gaven buitelingen.

Er dreef een blauwig zacht gefluit,
Een wenteling van horizonnen,
Aan d'einder werd een klok geluid'
Het kleuren-wanklen was begonnen.

Er woei het bollende gesprei,
Het schijven schuren van tapijten,
Er ritselde gerolde zij,
Men hoorde fijne draden splijten.

Er blies het pluizen in een nest,
De wind dwaalde langs boom-kolommen,
Er steeg het dappere orkest
Van beien, met hun slaande trommen.

Luchtschepen liepen onder zeil,
Er woeien aarde en zee-geuren,
Het lage westen droeg verwijl
Van aangespoelde vreemde kleuren.

De wereld stond te spelen, spel,
Van al haar vormen onderlinge'
Die beurtelings als in een wel,
Elk in elkander overgingen.

Der wolken vreemde legertocht,
Met tenten aan de luchtgewelven,
Zij werden berg en dal en krocht
En boeren-erven en hooischelven.

De donkre aarde greep naar goud,
Dat in den hemel lag gesponnen
En in den aether steeg het zout,
Dat op de mijnen was gewonnen,

Tot stengels, schietend uit den grond,
Met kleuren kers'-rood en opale'
Werden de uit den hemelmond
Geproeste gouden zonnestralen.

De boomen schoten uit een stroom
Van vastberaden wilde takken
En langs hun stammen, groen en chroom,
Dreven de gulde' zonnewakken.

Met sprieten naar den heuveltop,
De fijne grassen gingen kruipen;
Een oud behaarde bergen-kop
Vaten licht stond hij te zuipen.

De velden rimpelig van huid,
Met drabbige vergoorde vachten
En bulten waarop groeit het kruid,
Als bisons lagen zij te wachten.

De sterren dwaalden tusschen graan,
Uit gronden liep het hemelkoren,
De bloemen schoten vleugels aan
En zagen zich insect geboren.

Daar was geen hoog, daar was geen laag,
Geen boven was er en geen onder,
Wat toevend was werd weder vaag,
Alles was al en zich biezonder.

En op de plaat der aarde ging
Te midden dezer wentelingen,
De zoon der wereld en hij ving
De kleuren op en teekeningen.

Hij nabootseert en ziet ze af
Hij roomt de schuiming uit de luchten
Hij geeft weer wat de aarde gaf,
En vindt een klank voor haar geruchten.

Hij wordt haar gras, hij wordt het vee,
Hij wordt het dal, gebogen heuvel,
Hij schiet met vlugge vogels mee
Hij drijft op drijvend licht-gekeuvel.

Hij wordt het zaadje en stijgt op,
Hij is haar gouden ster geworden
Hij is een bodem en een top,
Hij werd haar bloem en hij verdorde.

Hij werd haar stilte en haar klank,
Een eikel, vallende karbonkel,
Hij werd een water-vlugge drank,
Een snel gedoofde verre vonkel.

Hij werd een echo en haar toon,
Een aangegrepene aangrijper,
Hij werd de oorzaak en haar zoon,
Hij werd geslepene en slijper.

Hij werd geslagen en hij sloeg,
Hij werd beluisterde die luistert,
Hij werd gedragene die droeg,
Een aangefluisterde die fluistert.

Uit de aard' gegroeide, uit haar schoot
Werd hij weer in haar schoot geschoven,
Hij ging in haar gestalte dood
En schoot uit haar gestalt' naar boven.

Hij werd haar slaaf, hij werd haar buit,
Hij bukte tusschen haar gewelven,
Hij werd haar woord, hij sprak haar uit,
Hij werd haar God, hij werd zich zelve'.

Er was een zoet geluid ontwaakt,
De bleeke dag begon te zingen,
De velden lagen aangeraakt,
De luchten gaven buitelingen.

IV.

Wij liepen in den klaren blaauwen nacht,
Zijn koepel stond doorzichtig op de landen,
Aan onze voeten weken weg de wanden,
De wazige', met tinten van smaragd.

De boomen hadden lanen uitgezet,
De laag-gelegde velden droegen schoven,
Die staken armelijke handen boven
En bukten zich verpreveld in gebed.

En over allen had de Hemelhal
Gelegd een blauw tapijt vol sterre-stippen
Die lieten fonkelende draden glippen,
Het stralend weefsel knapte overal.

De nacht geleek een goud-belegde' Dom,
Gezang hief aan uit ongeziene koren,
Wij zaligen, wij gingen droomend om,
In onze harten werd muziek geboren.

Wij werden als de nacht, zoo ver, zoo wijd,
Wij werden als de boomen, als de velden,
Wij werden als het hemelsche tapijt,
Wij werden schoven die geluid vertelden.

Wij liepen in den klaren blaauwen nacht,
Zijn koepel stond doorzichtig op de landen,
Aan onze voeten weken weg de wanden,
De wazige' in tinten van smaragd.

V.

Als de nacht daalt in mijn hoofd,
Open bloeien gouden sterren,
Mijn gedachten die nog verre
Lagen, in den dag gedoofd.

Dag, die met een wild rumoer,
Van de goud-stralende zonne,
Langs den blaauwen hemelvloer,
Had de sterren oversponnen.

Maar nu werd de dag gedekt
En de zon is weggezonden
En de plaatsen zijn gewekt,
Waar de kleine sterren stonden.

Toeven niet meer als voorheen,
Zijn oneindig weggedreven,
Wat in hunne plaats verscheen,
Is een ander sterreleven.

Want in mijn oneindig hoofd,
Gaan oneindig de gedachten,
Als de dag de sterren dooft
Zie ik nieuwe sterren wachten.

A. VAN COLLEM.

Ondergrondsch Indië.

> ‘De Kamer is zeer beweeglijk geweest in deze materie en wenscht een sterke leiding.’
> Dr. D. Bos, op 15 November 1915 in de Tweede Kamer.

1850-1873-1899-1910-1915.

Uit deze jaartallenreeks is iets te leeren. Zij markeert een ontwikkeling van de indische mijnpolitiek, die, traag in den beginne (de eerste twee tijdvakken van telkens haast een kwart-eeuw), na 1900 vaart gaat nemen, met iets als eenparig versnelde beweging zelfs.

Een geschiedenis van geleidelijk ingehaalden achterstand.

Zoo men de vergelijking opzet met de ontwikkeling van de mijnpolitiek elders, dan is 1850 (trots één voor onze Oost toen zeer modern trekje) middeneeuwsch of ouder nog en 1873 laat-achttiende-eeuwsch, staat 1899 op de hoogte van het midden der negentiende eeuw en dringen daarna 1910 en vooral 1915 onstuimig vooruit.

Ook spreken deze jaartallen van nog anderen, maar wat onregelmatiger, groei, te weten van het besef, dat het mijnrecht van een kolonie als de onze in Azië, die een eigen inheemsche bevolking bergt met eigen rechtsopvattingen en rechtsbehoeften, een hiermee strookend eigen karakter vertoone.

Het Koninklijk Besluit van 1850, eersteling der indische mijnwetgeving, was op één punt zijn tijd vóór. In die dagen van het cultuurstelsel was zijn beweegreden ‘dat het wenschelijk is, den delfstoffelijken rijkdom van den Oost-Indischen Archipel dienstbaar te maken aan de ontwikkeling

van de Nederlandsche nijverheid' een stelling van durf. Biliton is eruit geboren.

In de rij der mijnwetten van andere landen maakte het overigens een antiquarisch figuur. Dat afzettingen van delfstof in wezen niet behooren tot den bovengrond, dat een grondontginner geen mijnontginner is, dat samenvallen van grondrecht en mijnrecht aan redelijke mijnontginning in den weg staat doordien de ligging der delfstof met de verdeeling, versnippering vaak, der bovengrondsche eigendommen niet het minste verband houdt, deze eenvoudige en al eeuwen oude waarheden waren zijn ontwerper nog niet bewust.

Hij had één verontschuldiging. De wetgever voor Indië, die mijnbouw mogelijk wil maken, komt voor een botsing van plichten te staan: hij moet de eischen van behoorlijk mijnbedrijf bevredigen en hij moet het rechtsbewustzijn der inlandsche bevolking ontzien. Onder deze bevolking nu zijn er, hier en daar, die, meest zeer primitief, wat delfstof hebben gewonnen, maar juist doordat hun wijze van winning ver achterblijft bij die der moderne techniek kan bij hen nog niet veel spoor aanwezig zijn van de overtuiging, dat een goed mijnrecht scheiding tusschen boven- en ondergrond gelast.

Men heeft in '50 hieraan misschien ook wel even gedacht. Aan de concessie-verleening toch moest volgens het Besluit voorafgaan 'van gouvernementswege een grondig plaatselijk onderzoek, niet alleen naar den mineralogischen rijkdom van, maar ook naar de regten van de bevolking op de aangevraagde gronden, en de daaruit volgende aanspraak op schadeloosstelling'.... Dit kòn insluiten een onderzoek ook naar de rechten op den ondergrond, die toen immers als één met den bovengrond werd beschouwd.

De geschiedenis nu van het indische mijnrecht tot November 1915 is deels de geschiedenis van dit plichtenconflict.

Het Besluit van '50 dan wilde concessies, ten bate der *nederlandsche* nijverheid (een zekere vreemdelingenvrees is totnu het indische mijnrecht blijven beheerschen) niet ten bate der indische gemeenschap, van wie het niet vanzelfsprekend werd geacht, dat Indië's ondergrondsche rijkdom te haren voordeele moet worden ontgonnen; hoogstens kwam aan de bevolking een schadevergoeding toe.

Met uitzondering van de tinwinning op Biliton bleef inmiddels een particuliere nederlandsche mijnbouwnijverheid van eenige beteekenis in Indië achterwege.

In 1873 kwam een nieuw besluit, dat merkwaardige overeenkomst toont met een fransche wet uit den revolutietijd, van 1791. Beide voltrokken de scheiding tusschen onder- en bovengrond, doch beide deden dit half door bij concessieverleening den bovengrondschen rechthebbende een zeker recht van voorkeur toetekennen. Intusschen, deze scheiding moge dan halfslachtig geweest zijn, zij was nieuw en was een aanwinst. En nieuw was ook het thans aan particulieren gegunde recht om delfstof optesporen, wat onder de oude bedeeling, behalve voor petroleum, aan het gouvernement was voorbehouden. Een, door het voorkeurrecht van den bovengrondschen rechthebbende beperkte, aanspraak van den vinder op concessie (alweer naar het fransche model van 1791) hield hiermede verband.

De wet van 1791 heeft nog geen twintig jaar, het Besluit van 1873 heeft ongeveer dertig jaren geleefd. Beide bezweken aan onvolkomenheden, die door het uitblijven van het begeerde gevolg, een bloeienden particulieren mijnbouw, aan het licht traden. Want van beide dezer regelingen geldt, dat hare gebreken (die in het kader van deze korte schets niet hoeven te worden opgesomd) vele waren. Evenwel gold voor een dier fouten, te weten het halfslachtig twijfelen tusschen de aanspraken van den gelukkigen opspoorder en die van den rechthebbende op den grond, weer voor Indië deze verontschuldiging, dat de den laatste geschonken voorkeur als poging kon gelden om de belangen der inlandsche bevolking in bescherming te nemen.

Met de wet van 1899 heeft Indië voor haar doen een heelen sprong gedaan. Zij is een navolging in groote trekken van de pruisische wet van 1865, die een tijdlang als de meest moderne mijnwet ter wereld gold en die in de ontwikkeling van het mijnrecht der beschaafde staten inderdaad een der mijlpalen is. Tusschen haar en de fransche wet van 1791 lag echter in het europeesche recht de fransche wet van 1810, in menig land overgenomen, in Nederland bij de inlijving in gebruik gesteld en hier nog heden ten dage, min of meer verminkt, van kracht. Zij paste het beginsel der scheiding

nog niet ten volle maar toch veel zuiverder dan haar voorgangster toe, doch sloot aanspraak van den vinder op concessie buiten.

Indië sprong met de wet van '99 ineens van 1791 over 1810 heen tot 1865 toe: consequent de scheiding tusschen boven- en ondergrond voltrekkende, den vinder recht gevende op een concessie en den concessionaris onderwerpende aan een matig overheidstoezicht en belastende met een evenzeer matigen cijns aan den Lande.

Met het wegvallen der voorkeur voor den rechthebbende op den bovengrond verviel in 1899 de hierin liggende bescherming van mogelijk rechtsbesef, dat dien rechthebbende ook den ondergrond toekent. Daarvoor moest dus òf iets anders in de plaats komen, ofwel men moest ervan afzien om langer te zoeken naar een verzoening tusschen modernen mijnbouw en oud gewoonterecht. De wet van '99 nu telt eenige artikelen die vriendschap jegens den adat ademen; scherpe toepassing echter van die bepalingen zou van het hoofddoel der wet, bevordering van modernen, particulieren mijnbouw, licht weinig hebben doen bereiken en als haar hoofdstrekking is dan ook aantemerken, dat zij, gesteld voor de keus tusschen mijnbouw en inlandsch rechtsbesef, den mijnbouw verkoos en vrijwel alle gewoonterecht, dat hem in den weg zou kunnen staan, verschopte. Fransen van de Putte, de vader van het Besluit van '73, heeft om deze reden in de Eerste Kamer, gelijk Van Kol in de Tweede, het wetsontwerp bestreden en tegengestemd.

Geleidelijk-aan zijn de nieuwe beginselen in werking gekomen; ten volle werkten zij eerst sinds 1 Mei 1907. En nauwelijks had de wet een paar jaar gegolden, of zij leed (in 1910) een wijziging, die den toeleg van 1899 om het particuliere kapitaal in den mijnbouw met zachtheid te behandelen vrijwel teniet deed. Het was een toevoeging van maar een paar artikelen, die naast de concessies met haar matig cijnsje mogelijk zouden maken zoogenaamde exploratieen exploitatie-contracten (royalty-contracten worden ze ook wel genoemd), die telkenmale een machtiging van de wetgevende macht zouden behoeven en die bestemd waren om den Lande een zeer aanzienlijk deel van de geldelijke opbrengst der mijnen te verzekeren.

Oogenschijnlijk dus stond de netelige vraag van het adatmijnrecht hier buiten, was in 1910 enkel de fiscus aan het woord. Maar op de keper ziet men meer.

Het is de verdienste van Van Kol geweest, den weg te hebben gewezen, waarop tusschen modernen mijnbouw en oude rechtsgewoonten de zoen kan worden getroffen. Indien men in de Oost de schatten aan delfstof bekijkt met een ander oog dan dat van het allengs legendarisch wordend lid van den Raad van Indië, dat van de kolen aan Sumatra's Westkust gezegd moet hebben: ‘laat ze liggen, ze liggen er goed’, indien men er technisch deugdelijken mijnbouw wil, dan is het onmogelijk om opvattingen van adatrecht, die onder- en bovengrond één laten, naar de letter te eerbiedigen. Dit slag opvattingen toch verdraagt zich uitsluitend met primitieven mijnbouw, die zonder ‘diepbouw’ van-boven-af lukraak zoo'n beetje delfstof wint en die, behalve technisch onbeholpen, ook technisch verderfelijk kan zijn door een intensieven en technisch-economisch redelijken mijnbouw door zijn oppervlakkig prutsen bij voorbaat onmogelijk te maken.

Dit adatrecht moet dus, naar de letter, aan kant. Maar deze, zijn vitale, grondgedachte kan behouden blijven: de mijnrijkdom van onze koloniën kome aan onze koloniën zelve ten bate.

Dit kan geschieden door ontginning van gouvernementswege. Uit den Compagniestijd dagteekent al de tinwinning op Banka, die na het engelsch tusschenbestuur in eigen gouvernementsbeheer overging, een rijke winsten afwerpend bedrijf; sinds kwam er de, meer politieke dan handelswinst gevende, exploitatie der Ombilin-kolen bij; en nu een paar jaar heeft de indische regeering ook een kolenmijn in een anderen hoek van haar eilandenrijk, op Poeloe Laoet bij de Zuid-Oostpunt van Borneo. De goud- en zilverertsen van Benkoelen en de petroleum van Djambi komen hier nu allicht nog bij.

Gouvernements-ontginningen zijn echter het eenig middel niet. Want in volmaakt denzelfden gedachtengang laat zich daarnaast een stelsel van ontginningen door particulieren bepleiten, mits dezen maar een aanmerkelijk deel van hun winst aan het land moeten offeren.

In het afgetrokkene is eigen gouvernements-ontginning van *alle* mijnen in Indië, ook economisch, wel te verdedigen: naarmate méér mijnen gelijktijdig in ontginning zijn, zullen de kwade risico's van de eene mijn zwaarder tegenwicht in goede kansen van de andere vinden; en bij de gouvernementsexploitatie ontbreekt één factor, die zoo menige particuliere mijn fout deed gaan: de zwendel van te hoogen inbreng eener concessie in een naamlooze vennootschap.

Maar in werkelijkheid is in afzienbaren tijd een indisch mijnmonopolie der regeering een niet te verwezenlijken ideaal: reeds thans is er voor den zooveel beperkter dienst der enkele gouvernementsmijnen, der geologische verkenningen en der mijninspectie een pijnlijk tekort aan mijningenieurs.

Om deze reden is een gemengd stelsel, dat èn eigen staatsmijnen èn particuliere mijnen kent, maar in de opbrengst dezer laatste den staat flink deelen laat, voorloopig het best. Het ontsluit den rijkdom van den ondergrond; het beperkt voor den fiscus het risico en doet hem aanzienlijke baten toevloeien, die hij ten nutte der indische gemeenschap besteden kan; het opent de baan voor energieke particuliere ondernemers (onmisbaar element in elke maatschappij, die vooruit wil) zonder hun het land met zijn rijkdom overteleveren.

De gedachte van 1910 was niet oorspronkelijk. Reeds bestond sinds 1892 met de Bilitonmaatschappij een overeenkomst van denzelfden aard, die èn den aandeelhouders èn den lande ruime profijten heeft bezorgd.

Maar Biliton was een eenling. Thans zou het stelsel - en allereerst ten aanzien van de aardolie - zijn wieken eerst recht kunnen uitslaan. Doch het is anders geloopen. Inderdaad, dr. Bos, ‘de Kamer is zeer beweeglijk geweest in deze materie’! En het was in den mond van minister Pleyte, bij de verdediging van zijn gevallen Djambi-contract, nu pas in November, een geheel gegronde klacht dat hij, voortbouwend op den wil des wetgevers van 1910, op zoo spoedige en radikale zwenking van de Tweede Kamer onmogelijk had kunnen bedacht zijn.

Nog in ander opzicht heeft Cremer's wet van 1899 geen tijd van leven gehad. Een van haar belangrijkste voorschriften, dat van het recht des vinders op een concessie, is gestrand op den opzettelijken onwil der regeering om het uittevoeren.

De elders proefondervindelijk gebleken deugd van dit beginsel is, dat het zoeken naar delfstof door particulieren erdoor wordt aangemoedigd: als prijs op welslagen lokt de concessie. In hetzelfde jaar evenwel, waarin de wet van '99 ten volle in werking trad (in 1907), heeft Pruisen, het klassieke land van het vindersrecht en waarvan Indië het had afgekeken, met dit beginsel vierkant gebroken; toen is daar n.l. voor steenkool en zouten, wat zeggen wil voor vier vijfden van den pruisischen mijnbouw naar waarde en hoeveelheid, de 'Bergbaufreiheit', het recht van elkeen om te zoeken en, na gevonden te hebben, met een mijnconcessie te worden beloond, aan kant gezet; teneinde 'der Gesamtheit (zu) retten was noch zu retten ist', preciezer gezegd: om te zorgen, dat niet enkele boormaatschappijen krachtens haar vindersrechten op alle pruisische mijnvelden beslag zouden leggen.

Dreigde in Indië soortgelijk gevaar?

Feit is, dat men - de minister van koloniën heeft het thans zoo openhartig mogelijk erkend - verzoeken om opsporings-vergunningen met voorbedachten rade bij stapels onder het loodje heeft gelegd, teneinde nooit in de noodzakelijkheid te komen om concessies te verleenen voor kolen en petroleum, die delfstoffen voor welke de regeering voornemens is het vindersrecht uit de Mijnwet te schrappen.

De methode trekt door eenvoud aan: men wenscht een wet te wijzigen en laat nu alvast haar uitvoering, op die punten waar men op verandering zint, achterwege. Doch verdedigbaar is zij niet; de uitvoerende macht mist het recht om, vooruitloopend op de beslissing des wetgevers en zelfs zonder dezen door een wetsontwerp-tot-wijziging met toelichtende memorie erin te kennen, zich te gedragen als een macht wier taak niet-uitvoering is. Dit is de wet in den put en het staatsrecht op zijn kop.

Doch het wetsontwerp is dan nu op komst.

Voor wèl ver-dragende beslissingen inzake koloniale mijnpolitiek wordt in deze dagen de nederlandsche wetgever geplaatst.

Durft hij in Indië voor twee belangrijke mineralen het elders gebruikelijk stadium van door vindersrechten aangevuurde particuliere exploratie overslaan?

Het gouvernement goud en zilver laten delven in Benkoelen?

En petroleum winnen in Djambi?

Want de twee laatste vraagstukken zijn mede aan de orde, het eerste door een, in de Tweede Kamer reeds aanvaard, regeeringsontwerp; het tweede door de verwerping een paar dagen later in dezelfde Kamer van een regeeringsvoorstel, dat een exploitatie-contract met de 'Bataafsche' beoogde, gepaard aan aanneming van een motie-Albarda, die voor staatsexploitatie der djambische olievelden koos.

Er is aan dien kant van het Binnenhof thans kennelijk een vrij sterke strooming ten gunste van staatsexploitatie. Het Benkoelen-ontwerp ging erdoor met enkele sprekers, maar niet één stem tegen, niettegenstaande het hier metalen betrof, die totnu in Indlë veel verlies hebben berokkend; de onmiddellijke buurschap van het rijke goudland Redjang Lebong, de jongste, veel belovende vondsten bij de gouvernementsopsporingen ter plaatse, maar ook in bedenkelijke mate de overweging, dat hier nu toch reeds door het gouvernement 'een millioen verexploreerd was en eigen exploitatie de beste kansen bood om rente van dit millioen te zien, hebben den minister zijn aanvankelijke overwinning bezorgd.

Verrassend was evenwel niet zoozeer de aanneming van het wetsontwerp als wel dat deze geschiedde na luttele tegenkanting en zonder hoofdelijke stemming.

Maar de beslissing, welke de kamer inzake Djambi nam, was zelve een verrassing. De minister had een exploitatiecontract gewild, met afdracht van het halve bedrijfssaldo aan het gouvernement. Zoowel tegen enkele bepalingen van de overeenkomst als tegen de partij, met wie zij zou worden aangegaan, de 'Bataafsche', dochter der 'Koninklijke' moedervoogdes, bleek sterk verzet. Dat twee banen ten aanval koos, die van een motie-De Meester (oprichting van een maatschappij waarin de regeering zelve, mede door deelneming in het aandeelen-kapitaal, overwegenden invloed hebben zou, iets dergelijks als reeds bij de behandeling der wet van '99 maar in niet zoo krassen vorm, met name door den heer Pyttersen verdedigd was) en die van de, tenslotte met even een meerderheid aangenomen, motie-Albarda ten gunste van staatsexploitatie.

Dat de indische regeering, zoo goed als een ander, de

djambische oliën zal kunnen winnen, schijnt buiten kijf te zijn. Of zij ze zal kunnen slijten, is een andere vraag. Op de wereldmarkt deelen anderen dan zij de lakens uit, anderen die het geheim van beheersching door fijnvertakte organisatie tot den bodem hebben doorgrond.

Het woord zal nu aan de Eerste Kamer komen.

Geheel normaal, voorzooveel Benkoelen en ook voor wat te zijner tijd het ontwerp tot wijziging der indische mijnwet betreft.

Benkoelen zal er spitsroeden hebben te loopen, meer en scherper dan in de volkskamer. Maar het wetsontwerp, dat deze laatste aannam zonder hoofdelijke stemming, zal in den Senaat niet verworpen worden.

Aangaande het nog ongeboren ontwerp om voor kolen en petroleum met het vindersrecht te breken, waarvan men uit ministerieele mededeeling enkel de hoofdzaak kent maar niet haar uitwerking, waarover dus ook de Tweede Kamer zich nog niet uitspreken kon, valt uiteraard nog niets te voorspellen.

Maar hoe met Djambi?

Het is niet de eerste keer, dat Tweede Kamer-moties ingrijpen in mijnrecht en mijnpolitiek. In 1883 bewerkte een motie-Keuchenius, dat het mijnrecht voor Indië zou worden geregeld bij de wet, instee van bij Besluit des Konings; in 1907 zette een motie-Van Kol voor Nederland het verleenen van concessies stop.

In geen van beide gevallen was een onmiddellijke uitspraak der Eerste Kamer strikte eisch.

Thans evenwel ligt het geval anders. Aan de motie-Albarda is kwalijk uitvoering te geven zonderdat dit in de indische begrooting tot uiting komt en dus valt onder het budgetrecht van beide Kamers. Een zoo ernstige beslissing trouwens inzake koloniaal beleid moet noodzakelijk ook door de Eerste Kamer bezegeld worden. En niet onwaarschijnlijk zal dus te eenigen tijde een suppletoir begrootingswetje worden ingediend, dat ook dezen tak der Vertegenwoordiging een beginsel-uitspraak afvergt. Jammer dan, dat de Tweede Kamer haar wensch in een motie goot en niet in een wets-ontwerp; anders zou haar lid voor Enschede de verdediger *jure suo* van zijn Djambi-idealen ook aan den

overkant van het Binnenhof zijn geweest; thans zal de heer Albarda van de gereserveerde tribune mogen luisteren, hoe hem niet de minister, maar de heer van Kol vervangt; want van mr. Pleyte is op zijn best gelaten aanvaarding, is overtuigde verdediging van het denkbeeld, dat hij in de Tweede Kamer verwierp, *niet* te wachten, en te eischen nog minder.

Gesteld nu het denkbaar geval, dat de Eerste Kamer minder hoopvol dan de Tweede blijkt aangaande de verkoopbaarheid van indische gouvernementsolie, dan zal zich onze koloniale mijnpolitiek bevinden in een doodloopend slop: in de Tweede Kamer aan een meerderheid voor een exploitatie-contract, als de regeering met de 'Bataafsche' beraamde, geen denken; in de Eerste een meerderheid tegen de staats-exploitatie. De petroleumbronnen van Djambi zullen even parlementair als deugdelijk zijn verstopt.

En dan is uitkomst alleen te wachten van herleving der motie-De Meester, over welke het in de Tweede Kamer, die eerst over de andere motie, wijl van verdere strekking, te beslissen had, tot stemming niet gekomen is en jegens welke deze Kamer dus vrij staat. Gelijk ook het particuliere kapitaal, dat mogelijk met den staat tezamen Djambi wel exploiteeren wil, thans vrij is komen te staan, nu het contract met de 'Bataafsche', na aanneming der motie-Albarda, uitdrukkelijk afgestemd en hiermee van de baan is.

De motie van den helderschen afgevaardigde belooft wat minder dan, bij slagen, het denkbeeld der staatsexploitatie bieden kan. Maar zij heeft voor de aanhangers dezer laatste, als staatsexploitatie-ten-halve, toch minstens die bekoring, welke aan het halve ei boven de leege dop de voorkeur doet geven. En zij breekt, zoo goed als bataafsche exploitatiecontracten en staatsexploitatie beide, met het beginsel van 1899. Zij verzet zich tegen gouvernementswinning van gemakkelijker te verkoopen delfstof dan petroleum schijnt in geenen deele. Ook zij geeft leven aan het gronddenkbeeld onzer hedendaagsche koloniale politiek, dat de indische rijkdommen er voor Indië zijn.

De motie-De Meester beide haar tijd.

D. VAN BLOM.

Het tooneel.

De klare oogen van mevrouw Christina Poolman, die zoo vriendelijk kunnen kijken, schoten onverwacht vol spot. We hadden het over de slechte tijden, over meer drukte, minder gage en drie niet-vakmenschen als bestuurders. Mevrouw Poolman vertelde gretig van vroeger, van wat zij noemde ‘de gouden periode’; doch toen ik tot een slotsom wou komen, weerde zij guitig af: - Klachten? Zeker! Maar wanneer was er niet geklaagd? Ik geloof, dat de gaaf der blijmoedigheid deze kunstenares, die schalksch weet te zijn, ten allen tijde eigen geweest is; doch nu zij, over haar heengaan sprekend, begonnen was met me haar leeftijd te zeggen, was deze gezonde en levenslustige, aan wie óók de rust bleek welkom te zijn (- ‘Een vrouw, Meneer, verveelt zich nooit’ -) wel een bijzonder aantrekkelijk toonbeeld van die tevredenheid, welke het met de verlangens der geestkracht weet overeen te brengen, dat men nooit iets zwaar opneemt.

Het gaat wel.... wanneer gaat het niet? Véél harder dan vroeger moeten de tooneelisten werken en nog altijd zijn er ettelijke gemeenten, waar de kleedkamers in schouwburg of societeitsgebouw zelfs aan geen minimum-eisch voldoen. Doch juist bij dit belang hebben de telkens herhaalde vertoogen der vakvereeniging nut gehad. En verder... ja, wat is er vèrder voor nieuws?

Vele jaren en hevige ruzies heeft de residentie behoefd, om aan haar ‘koninklijken’ schouwburg.... weinig te zien veranderen. En zie, nu is het wereldoorlog en heeft zij opeens twee komedies er bij. 't Zijn, wat Parijs noemt,

bonbonnières; doch hoezeer verschillen zij van hetgeen daar in een, door leekebrein nooit na te meten, tegendeel van ruimte vernuftig bleek te zijn ondergebracht! Hier niets van die griezelige geheimzinnigheid, waarbij men aan alkoofromans denkt; hier licht en lichtheid en luchtigheid - hier dat innig-hedendaagsche, dat niet massaal is, noch monumentaal, dat hoort bij onze verdere mode, bij wat de kleeding van menschen en die van kamers, ingepakt bij sportgebruiken, als comfortable's uit Engeland kregen.

Kamers en menschen beide ziet men naar den Engelschen snit telkens op de planken terug en daartoe beperkt zich de import niet, al is, wanneer men Shaw uitzondert, het beste deel ermee aangeduid. De zorg voor het uiterlijk blijft de directies met hunne, daartoe werkzame helpers, meer bezighouden dan hier ooit het geval is geweest. Het uiterlijk der beelden van het verleden minstens evenzeer als van die van het heden. Heeft Royaards bij *De Heks van Haarlem* aan meer dan één oud-Hollandschen schilder doen denken, de tooneelschikking voor het tot een klucht vervormde blijspel van Kotzebue bracht uiterst minutieuse oud-Duitsche prenten voor den geest. Door tot verdediging van die vervorming op Reinhardt's voorbeeld zich te beroepen, heeft de bestuurder van ‘Het Tooneel’ een naam genoemd, welke na of met één Engelschen voor onze regie wel zeer groot gezag heeft. De Duitscher, pas in Skandinavië uitbundig gevierd, is er, om zijn drieste manieren bij het vertoonen van klassieken, door enkelen, wier oordeel gezag heeft, niets minder dan ‘barbaar’ gescholden. Dies wachte men zich hier voor schade.

Wispelturigheid soms, wisselvalligheid zeker kenmerkt vele pogingen tot een al te opzettelijke *vernieuwing* van ons tooneel. De hoogere standen, welke jaren lang, behalve aan het concertgebouw, liever dan aan het tooneel hunne gunst schonken aan het circus, beginnen te Amsterdam sommige voorstellingen te bezoeken. Er wordt - o.a. ernstig te Haarlem - door liefhebbers van goeden huize weer komedie-gespeeld; het aantal der jonge beroepsspeelsters uit maatschappelijke kringen, in welke twintig jaar geleden andere werkzaamheid aarzelend, doch die van het tooneel nooit zou zijn toegestaan, loopt ongeveer naar het dozijn;

en verband met deze verandering in de opvattingen houdt de verschijning achter de schermen van drie betrekkelijk jonge mannen, die vroeger, de een op het tweede plan, de anderen in de couloirs gezien, Nederland met de vorming van een leidend tooneel-triumviraat hebben verrast. Of zij iets goeds kunnen verrichten, moeten de belangstellenden, evenals de oude vakmenschen, plotseling hunne onderhoorigen, gedwee afwachten.

Enkele oorspronkelijke stukken zijn op de prospectussen voor het nieuwe seizoen toegezegd; enkele slechts! hoewel er veel meer dan vroeger voor het tooneel wordt geschreven. En ofschoon onder deze eigenlandsche auteurs iemand als Emants is genoemd, heeft men, nu de tijd half om is, niets naders van een vertooning vernomen.

Royaards heeft willen verrassen met Becque. Met het werk van een leidenden geest, die bij zijn volk had moeten wachten en langer nog had gewacht bij ons. Jammer genoeg, heeft de directeur van ‘Het Tooneel’ onvoldoende beseft, wat hij ondernemen wilde. *La Parisienne* is niet een stuk als een ander. Het laat aan het spel niet de minste ruimte. ‘Zoo en niet anders’ kon 't zijn geschreven; en even gebonden als de schrijver zich heeft geweten: als de schrijver heeft geweten te moeten zijn; even gebonden zijn de vertooners. Hier is dus het tegendeel van die romantiek, bij welke een tooneelspeler als Louis Bouwmeester vergenoegd erkent ‘van katoen’ te kunnen geven. Maar Royaards wil toch ook iets anders dan Bouwmeester? Ongetwijfeld; zijn cerebraliteit bemint de nauwkeurigheid. Hebben we die niet in de kamertjes van *Notabelen*, als in de Vermeer- of De Hoogh-achtige schoonheid bij *De Heks van Haarlem* gewaardeerd? Hoe nauwgezet deed Royaards recht wedervaren aan het woord bij Vondel.... Alleen met het realisme meent hij het niet zoo precies te moeten nemen. Schönherr's *Weibsteufel* is romantisch werk, doch door een dichter uit het boersche leven geschreven in dialect: bij Royaards was er geen dialect, behalve dat op eigen hand van de Antwerpsche Magda Janssens.

La Parisienne is heelemaal ‘dialect’, ik bedoel: in elke kleinigheid nauwkeurig overeenkomstig het milieu, waarin het verplaatst. Een schrijver als Becque meet het leven na,

omdat zijn streven niet anders is dan een controleeren van het leven, ongeveer, zooals een niet-vriendelijk, doch wel eerlijk speurder de gangen zou nagaan van hem of haar, achter wien of wie men hem aan stuurt. Vandaar, dat de kritiek aanvankelijk niets begreep van Becque. Hij viel midden in den bloei der burgerlijke tendens-kunst; hij haatte Dumas en Augier, doch ook van Zola stond hij veraf. Misschien zou men kunnen beweren dat hij dicht staat bij.... Racine. Vond ook deze psychologische waarheid niet hoogste ideaal? Was ook deze niet 'désintéressé', in den zin, dat hij niet gaf zichzelf, niet subjectief was, niet moraliseerde? In den stijl van zijn gouden eeuw heeft Racine de hartstochten laten werken; in den stijl van zijn.... niet-gouden eeuw, zijn tijd van verslapping, gedesoeuvreerdheid, heeft Henri Becque hetzelfde gedaan. In een studie over Molière heeft de auteur van *La Parisienne* meer zichzelf dan zijn grooten voorganger beschreven, door als kunstenaarstaak te stellen de onafhankelijke 'naschepping' van het leven met volkomen onverschilligheid voor de moraal.

La Parisienne had geen begin en geen slot, het miste alle *relief* - zoo oordeelde Weiss na de eerste vertooning. Het stuk was plat in dubbelen zin.... Thans wordt het als een klassiek meesterwerk uit de 19e eeuw erkend - en tevens als een voorbeeld, dat geen wezenlijke navolging heeft gevonden. Want ziet men in Becque het hoofd of den voorganger van het *Théâtre Libre*, dit is van het realisme tot het naturalisme gegaan, d.w.z. tot die 'er-op-legging', die 'aandikking', welke voor hem uit den booze was.

'Ils montrent à chaque instant tout ce qu'ils sont', heeft Lemaitre van Molière's figuren gezegd. Dit doen ook de drie uit *La Parisienne* en zonder ooit onnatuurlijk te lijken met deze aldoor veel-zeggende woorden. Zij spreken, als was er geen schouwburgzaal vóór hen. Wat zij zeggen, is de zuivere uiting hunner gedachten en gevoelens; en zij drukken zich uit, zij geven zich over met een argeloosheid, een onbewustheid, waardoor zij, naakt, al de middelmatigheid toonen van hun ziel of hun brein. Als Lafont in een salon was met zijn maîtresse, zouden zij hetzelfde als nu op de planken, alleen waarschijnlijk uitvoeriger, zeggen. Want ook Becque wist: hij moest condenseeren. Maar zij zouden dezelfde emoties doorleven, hun dialoog zou dezelfde wen-

dingen hebben, er zouden dezelfde kenschetsende en zelfs dezelfde, huns ondanks, grappige, woorden in voorkomen. Het is, alsof Becque had afgeluisterd: niet onverschillig, maar: àls onverschillig - uit 'artistieke', uit menschkundige, uit tot een levensbegrip het levende nametende nauwgezetheid: àls onverschillig.

Op het gelaat zulker kunst is slechts één expressie; zij kan niet anders lijken, zij kan zich niet anders voordoen, zij kan slechts behagen, zooals zij is. Hare belangwekkendheid is de door gaafheid, door fijne volledigheid treffende weergeving, als tot een blootlegging, van het onbelangrijke. Soberheid, natuurlijkheid de innerlijkheid van aan ziel arme menschen... Om daarmee te boeien, moet het spel even verbluffend juist zijn als het stuk.

En dat is het bij Royaards niet geweest. Zoozeer als het mij zou hebben verheugd, als men, na de belangstelling voor Dumas en Augier en Pailleron, dit werk, dat volgens Jules Lemaitre 'een datum in de (Fransche) tooneelgeschiedenis en een meesterstuk is', had aangedurfd èn... aangekund; zoozeer heeft het mij gespeten, dat Royaards niet begrepen heeft van *La Parisienne* te moeten afblijven.

Ik kan het slechts uit incompatibilité d'humeur' verklaren: Royaards houdt niet van 't realisme. Hij wist, dat Becque een schrijver van hoogen rang is; doorvoeld heeft hij deze superioriteit niet.

Zij, die, na een gemakkelijk succes als Vlaamsche Fientje Beulemans, als Parisienne gezag had verloren, de vrouw van talent en temperament, dank zij den oorlog tot ons gekomen, Magda Janssens, heeft in een mooi, doch grof werk herwonnen, wat zij in een voor haar te fijn had verloren. Schönherr's *Weibsteufel* is grof, máár tooneel! Reeds *Glaube und Heimat* deed het vermoeden: hier is het dikke hout, waar men planken van snijdt. Vijf bedrijven te schrijven met drie personen en tot het eind te boeien, is knap. Doch 'knapper' werk, hoewel niet prijzenswaard, is, dat in de twee laatste bedrijven van *De Duivel in de Vrouw* de duivel (die de dichter is) op den loop gaat met haar en met ons, en wij daar ons laten 'nemen'.

Durft gij, zelfs nu de menschen in kudden naar de bioskopen rennen en ons 'koninklijk' tooneel, na dit attribuut

schande te hebben aangedaan met *Pro Domo*, aan *Mea Culpa* zich verslingert; durft gij aan het begrip verfijning de gedachte van 't hedendaagsche verbinden, dan zou *Der Weibsteufel* lang vóór *La Parisienne*, en dit werk nu ontstaan moeten zijn. Bij Schönherr werkt de boersche geest, die de opvattingen van het verleden met angstig ontzag bewaart. Vol ridderlijken eerbied voor de vrouw, hebben de middeleeuwen aan de mogelijkheid, dat de duivel in de vrouw komt te huizen, met een zelfde overgegevenheid geloofd. Schönherr waarschuwt: Breng of wek in uw vrouw niet den duivel, want is zij eens van dezen bezeten, dan is zij ook hierin *absoluut*. Het ook in de middeleeuwen zoo sterk geuite gevoel van den *onherstelbaren* val beheerscht dit werk.

Aanvankelijk is zij goed, deze vrouw. Misschien geeft ze toch wat om geld, om pronk. Doch ze is haar echtgenoot trouw in het eenzame huis, hoog op den berg, hoewel hij altijd was ‘im Krankensessel’. Zijn slimheid schijnt hun leven makkelijk te maken. Levert zijn ambacht weinig op, als slimme heler van smokkelaarsgoed verdient hij veel in dit dorp aan de grens. Doch nu komt de duivel tusschen beiden. En de man brengt hem bij zijn vrouw! De commandant der grens-soldaten zou den vos op den berg zoo graag zien vangen; hierom heeft hij zijn mannen van de smakelijke vrouw gesproken: waarom die niet gevrijd en gepraaid? Zelfs heeft hij promotie beloofd, indien er een, door de vrouw uit te hooren, het helers-bedrijf weet aan te wijzen. Aan den man is dat alles verteld. En hij brengt zijn vrouw het over. En niet is hij, als zij, vertoornd. Waarom zou zij den jongen grenswachter, die zich voor de don-Juan's-taak heeft aangemeld, niet laten tuimelen in de put, die de vent voor haar wil graven?... Verbijsterd luistert zij: - ‘Maar, màn!’...

Ziedaar de mooie en forsche gedachte van 't stuk. Wanneer zij, gedaan hebbend wat haar sluwe, maar ziekelijke man wou, op den jongen, krachtigen grenswachter is verliefd geraakt, zooals deze op haar, *haat* de vrouw *hen alle drie om hun hoon:* den kommandant, die zijn mannen op haar afstuurde tot een verleiding; den eerzuchtigen borst, die zich aanmeldde in overmoed, en die nu haar slaaf is als zij de zijne; èn haar man, die om het helers-gewin het spel der verleiding wilde gedoogen.

Alleen... met de mooie gedachte in strijd is de psychologie van de vrouw, die wij in het derde bedrijf zien als de begrijpelijkerwijs aan een gezonden hartstocht overgegevene; en die, hoewel kinderloos en gebonden aan een ziekelijke, wiens karakter zij minacht, niet zich geeft of zich bindt aan den overmoedigen, doch braven soldaat; maar, 'duivelsch' geworden, twee bedrijven lang de duivelinne-rol voortzet, en den soldaat aanzet om haar man te vermoorden, terwijl ze overlegt, dat er nog genoeg àndere jonge mannen zullen overblijven, met wie ze als weduwe den te erven rijkdom zal kunnen opmaken...

Een belangrijke avond niettemin. Een revanche voor de Vlaamsche, doch zeer goed spel ook van de twee mannen, Willem Royaards, den geelgrauwen, gekromden echtgenoot, en Ko van Dijk, den stroeven soldaat.

De nieuwe leiding van het Rotterdamsch Tooneelgezelschap heeft zich tot nu gunstig doen kennen met één goede vertooning, die van Schnitzler's *Der Ruf des Lebens*. Onder de moderne Duitschers en Oostenrijkers, na Hartleben, Halbe e.a., een der belangrijksten; van de belangrijke, een der modernsten; geplaagd door zinnelijkheid en nevrose; door den twijfel gefolterd; zich tegen verzadiging verwerend en bij het kwel-plezier van het vernuft vergeefs vreugde zoekend; heeft Schnitzler hier zich waarlijk gegeven: 'frauenhaft gesinnt', naar Goethe's opvatting van het woord: 'eine Persönlichkeit': - doch een, die... *berust en niet weet*...

- U bent goed, zegt Marie, die, om de roepstem van de liefde te volgen, haar zieken vader den drank heeft ingegoten tot den eeuwigen slaap; - U bent goed, zegt zij bij het wederzien van den dokter, wiens verklaring haar na die misdaad aan de gevangenis heeft onthouden; en die haar nu troost: - Ook sedert dien nacht van liefde na uw vadermoord, 'fliessen die Tage und Nächte wieder für Sie hin'. Het leven is in alle ervaringen. Het is met dien nacht van donkere avonturen niet geëindigd. Toen droegen de dingen schrikkelijke en gloeiende namen, want toen heetten zij moord en liefde. Misschien zal eenmaal de roepstem des levens haar reiner en dieper in de ziel klinken. Hij raadt haar aan, met een ambulance te gaan; daaraan is vee moeilijks verbonden en ook gevaar.

M a r i e. Sie sind gut.

D e r A r z t. Gut....? ich? - Ja! So wie Sie eine Verbrecherin sind. Und wie diese Entschwundene eine Sünderin gewesen... Worte! Ihnen scheint die Sonne noch, und mir - und denen. (Weist auf Kinder, die über die Wiese laufen.) Ich weiss nicht andres auf Erden, dass gewiss wäre.....

Ziedaar het slot, het weemoedige na-woord van vergevensgezindheid en van berusting bij niet-weten en twijfel. Een bedrijf van bezinning, als een kalm natuur-moment na een storm. Want hevig stormt het in dit werk. En dat laatste bedrijf bengelt, tooneelmatig geoordeeld, aan de rest; men moet het aanvaarden met het besef, dat een dichter, een denker, *zich wil uiten:* een mensch, in dat denken zeker modern; doch in zijn werk het tegendeel van een modernist als Becque. Immers zou deze een dergelijk zich-als-schrijver-vertoonen verontwaardigd afkeuren; doch bovendien is *Der Ruf* even vrijbuiterig romantisch als *La Parisienne* angstvallig nauwgezet het leven nabootst. Toch is het andere, fijnere romantiek dan de boersch-primitieve van Schönherr. Zij is hier ontvleugeling van gevoel boven den realiteitsgrondslag uit.

Hoe welkom zij onzen spelers was, bleek uit de verrichtingen van derde-plans-menschen en uit de kunst der hoofd-figuren. Deze Schnitzler biedt den tegenstanders van al dat Weener werk aanvalspunten, zoo voordeelig als de zwakste vroegere. Doch tevens komt er een als Shakespeareaansche forschheid uit het eerste bedrijf, en de heer en mevrouw Tartaud-Klein hebben daarin gelegenheid gehad tot een samenspel, zoo vol sobere kracht, als ik mij niet van hen herinner. Ook mevrouw Chrispijn-Mulder en Else Mauhs hebben voortreffelijk werk gedaan.

19 December.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

25 Dec. 1915.

De tweede Kerstnacht tijdens den oorlog; de tweede Kerstnacht zonder licht.

De Anglo-Franschen van generaal Sarrail zijn over de Grieksche grens teruggeworpen. Griekenland heeft eene strook ter weerszijden van den spoorweg naar Saloniki ontruimd, als om de Centralen te kennen te geven: mijnentwege vecht gij het hier nu met uwe vijanden uit. De Centralen evenwel hebben dit niet beproefd. De Bulgaren zeggen dat zij het niet willen, en er de Duitschers voor zullen laten opkomen; doch dezen verschenen tot dusver niet, zonder dat eigenlijk blijkt, waarom niet. Wat is er van de troepen van von Gallwitz geworden? Hun spoor is, sedert de beslissing in den veltocht tegen Servië, niet te volgen. Worden zij ergens in Zuid-Servië in gereedheid gehouden voor de dingen die komen zullen? Wachten zij versterkingen af? Intusschen verschansen zich de Geallieerden in Saloniki zoo goed zij kunnen, en het schijnt wel dat zij er ook nog versche troepen aanvoeren of zullen aanvoeren. De beide punten op de westkust van het schiereiland van Gallipoli die door de Australiërs waren bezet, en waar zoo ontzettende verliezen door hen zijn geleden, zijn ontruimd zonder belangrijke nieuwe opofferingen; een zeer moeilijke operatie, eene inscheping onder het bereik der kanonnen van den vijand, is daar onder begunstiging van mistig weder met goeden uitslag verricht. Te Londen is het feit gevierd als eene overwinning; en zeker is het een voordeel, dat troepen die

op de plaats waar zij gelegerd waren niets bleken te kunnen uitrichten nu elders kunnen worden gebruikt. Van den uitslag van dat gebruik eerst zal afhangen, of er werkelijk reden is tot juichen voor de Geallieerden. Zij houden nu van het schiereiland van Gallipoli alleen nog de zuidpunt bezet. Eene feitelijke bedreiging van Konstantinopel is dit sinds lang niet meer; maar het blijft een wachtpost tegen de Turken; een wachtpost nog zóó sterk bezet, dat van de Turksche macht een aanzienlijk gedeelte aan de Dardenellen wordt vastgehouden. Zoo zal Saloniki moeten dienen om elders vijandelijke troepen vast te houden; en Saloniki en Sed-ul-Bahr tezamen ontzeggen de Centralen het gebruik der Aegeïsche Zee. De positie is van eenige beteekenis voor de beveiliging van Egypte; offensieve beteekenis voor de herovering van het Balkan-schiereiland heeft zij voorhands niet. Zij zou die kunnen verkrijgen indien Italië zich roerde en Rusland; indien tot een concentrischen aanval op de verbindingslijn der Centralen met Konstantinopel kon worden overgegaan. Indien, indien; - maar men bespeurt er niets van. Het Russische invalsleger dat zoo dikwijls gezegd is aan de Roemeensche grens te worden gevormd, laat maar aldoor op zich wachten; de vraag is, of het niet geheel tot het rijk der droomen behoort. Het bericht eener Russische landing op de kust van Bulgarije bleek onjuist. Italië komt noch de Montegrijnen in hun eigen land, noch de Serviërs die nog tegen de Albaneezen vechten, te hulp; noch zendt het troepen naar Saloniki of de Dardanellen of Smyrna. De moeilijkheden eener landing op de oostelijke kust der Adriatische Zee worden breed uitgemeten; zij zijn ongetwijfeld niet gering, en worden vergroot door de omstandigheid dat de Oostenrijksche marine haar steunpunten nimmer verloren heeft. Bovendien is het terrein in Montenegro en Albanië van dien aard, dat van een snellen opmarsch eener belangrijke macht tegen de groote verbindingslijn der Centralen geen sprake zou kunnen zijn. Wèl van Semendria uit kon men snel naar het midden van het Balkan-schiereiland doordringen, maar van Durazzo uit doet men dit niet.

Aan de Engelschen in Mesopotamië is bij Ktesiphon eene nederlaag toegebracht, die hen achteruit gedreven maar niet vernietigd heeft. Bagdad is dus voor het oogenblik veilig,

maar de algemeene Islam-opstand tegen de ongeloovigen blijft uit.

De Russen hebben stellingen bezet die hen beter dan te voren in staat stellen Perzië in bedwang te houden, en van een openen der gehoopte verbinding tusschen Turkije en Afghanistan is voor de Centralen nog geen sprake; daarvoor zouden eerst de Engelschen uit hunne positiën aan den Sjat-el-Arab en in Zuid-Perzië moeten verdreven zijn. Blijkens de bewegingen van von der Goltz-pasja wordt iets voorbereid tegen Egypte; de sluiting van het Suez-kanaal wordt mogelijk, zoo niet waarschijnlijk geacht, en de Engelschen zelven gaan om de Kaap varen, welk voorbeeld door de neutralen moet worden gevolgd. Het kan zijn dat in de wereld van de Levant eene belangrijke beslissing vallen zal, maar zij teekent zich nog niet af, en er zijn omstandigheden te over die de verwachting, dat juist dáár het groote pleit zal worden beslecht, niet zeer levendig maken. Geen van beide partijen kan in de Levant de volle kracht inzetten, om de goede reden dat die elders vast ligt en vast liggen blijft. Noch de Geallieerden, noch de Centralen, durven zich op de groote fronten in West en Oost belangrijk te verzwakken; integendeel hebben die fronten onophoudelijk aanvulling in munitie en manschappen noodig. De macht die de Centralen thans op den Balkan vereenigd hebben moge voldoende zijn geweest om met hulp der Bulgaren Servië te fnuiken, zij is daarom nog niet vrij voor gebruik elders; schijnt althans nòch reeds beschikbaar, nòch (zoo zij het ware) in getal toereikend, om b.v. Egypte aan de Engelschen te ontrukken. Dus blijft het in de Levant eene worsteling tusschen Geallieerden en Turken; Turken thans weliswaar beter dan te voren van het noodige voorzien, maar die de zee niet kunnen gebruiken, en daardoor tegenover den vijand zeer in het nadeel zijn. Of er iets van overwegend belang gebeuren gaat, moet in omstandigheden als deze voor een groot deel van de houding der Mohammedaansche onderdanen of beschermelingen van Engeland en Frankrijk afhangen. De Centralen zijn rijk in voor de Entente vernietigende voorspellingen te dezen aanzien, maar de bekend geworden werkelijkheid beantwoordt daar nog weinig aan.

Intusschen gaat het schroot- en daarmede het geldverbruik

in Oost en West onverminderd voort. Helfferich en Ribot mogen zich opgetogen houden over den uitslag der jongste pogingen tot vulling der oorlogskas; geen neutrale zal daar zijn verstand door laten benevelen. Duitschland verslindt zijn bedrijfskapitaal der toekomst, en de bodem der Fransche spaarkous wordt zichtbaar. De leening op langen termijn is ‘geslaagd’, ja; maar tegen welken koers van uitgifte? En in Duitschland dringt nu wel langzaam aan tot ieder het besef door dat men van de door den oorlog berooid geworden geallieerden nimmer, ook na de grootste nieuwe overwinningen niet, oorlogsschattingen zal kunnen heffen tot zulk een bedrag dat zij tegen Duitschlands verliezen in gelde eenigermate kunnen opwegen. Dus zal men er van moeten afzien te verkrijgen wat de ander niet meer heeft: geld; men zal tegen elkander moeten uitruilen wat men wèl in handen heeft: Duitschland den prijs van zijn overmacht te land, Engeland den prijs van zijn overmacht ter zee. Duitschland heeft door zijn gelukten inval op den Balkan zijn uitruilingsmiddelen sterk vergroot. Dit zijn de feiten, die eerlang hun gewicht moeten opleggen ook aan hen die ze anders zouden wenschen; - tenzij ze door andere feiten nog kunnen worden te niet gedaan. Waarnaar het vooralsnog niet uitziet.

C.

Het geslacht der Santeljano's.
(fragment.)

Eerste hoofdstuk.
De stad.

In 1876 was Dortendam de groote stad van het kleine Holland. Ze lag daar, de stad, heel vlak en breed aan het heerlijke weg-wazende rivierwater van de Dort. De oevertjes waren netjes en gelijkmatig bekaaid en het blauw-groenig, blij-golvende rivierwater, rimpelde kalm en hoog tusschen de beide kaaitjes voort. Op het punt waar het blij-mooie Dortje de stad instroomde, was een brug over d'r gelegd. Verder was er niets dat haar in den weg stond en rimpelde, klotste en golfde ze heel hoog en gemeenzaam langs de oevertjes lustig weg, tot ver 't wazig-groene land in.

De oeverkaden aan weerskanten van de Dort waren bebouwd met nette, breed-lage huizen, meerendeels stijfdeftig, opgetrokken van helder-roode en blas-roode baksteenen. 't Was daar aan de vensters en balcondeuren dier huizen, alles even netjes en proper. Vitrages met kant, hangend in plooi, vitrages van fijne tulle, heel even zacht-geel, hangend glad af, stoffeerden de vensters die zacht-glanzend spiegelden. Waar de gordijnen even van een weken, keek 'n deftige sierplant er tusschen door. Heel de aankleeding dier ramen was berekend op het effect naar buiten. 't Was een stille, maar taai-volhardende wedstrijd, die stoffage der vensters, tusschen de bewoners der huizen.

Het verkeer tusschen de beide kaden over en weer, werd

geregeld onderhouden door de jollebazen met hun jollen. De jollebazen, goeiig-ouwe afgedankte zee-kerels, strammig in hun bewegen, brachten je over voor een cent. Op afstanden van eenige meters van elkaar, lagen ze zacht-schommelend te wachten op volk dat ze over moesten brengen, zoo van af de brug de beide kaden langs, tot waar het bebouwde gedeelte verliep in een paar buitenstadsche straatwegen, met aan den eenen kant de blauwe, zacht-klotsende Dort, wendend en slingerend naar rechts en naar links en aan den anderen kant de wijd-verre, licht-groene graslanden.

Het was daar 's zomers een uitspatting van goud-schitterend licht; een gespeel van de zon met het water, dat geen einde nam, dat één lachende stoeiing bleef, tot moe en stil kwam aanrooden het matte goud-brons van den uitgewerkt-machteloozen vuurbol, die dan nog even heel kort kwam nagloeien op het golf-gewieg en de jollen, blinkend bekoperde één enkel dakruitje, roodrige goud-bronzing lei op de roode steentjes der huizen.

Die in het oostelijk deel van Dortendam gelegen plek was bekend in heel het kleine Holland en Baedeker zond de faam er van rond door gansch Europa en Noord-Amerika. - In het noorden lag Dortendam aan het wildere rivierwater van de Vram. Diep-groen was haar kleur en iets als forsch was haar golfslag. Als er even een bries stond, was 't of zij zich dadelijk opwond, alsof ze dan op slag een zeetje wilde lijken. Boos liet ze dan haar stompgolfjes kuiven en ze deinde en schuimde dat het een aard had. - Ze lag daar breed en mooiopen, de Vram, onder wije wolkenlucht en in de frissche, wilde waaiing die van zee kwam. Groen dorpjesland met molentjes en lage, roode daakjes aan 'r eenen oever en aan haar anderen, de breede havenkaai met de stad. 't Was 'n bespoelen en beklotsen, altijd maar door, van de schepen en booten, die jachterig haar bevoeren en van de lange rij vaarspullen die er pootig lagen gemeerd.

Behalve de plassen rond Dortendam, lag de stad ook van binnen vol water. 't Waren grachten en singels en kaden, veel meer dan straten die je zag, en wijl Dortendam industrieen handelsstad was, was er de bevrachting te water dan ook een

zeer belangrijk middel van transport. Dit ontnam Dortendam een druk stuk leven aan lawaai-ratelend straatverkeer en gaf haar, 'n enkel punt uitgezonderd, dat stille en bedaagde van een provincie-stad. En het tram- en rijtuigverkeer was met dit kleinsteedsche in genoegelijke overeenstemming; het eene liep niet hoog en het andere beteekende weinig. De Dortendammers reden alleen in rijtuigen als getrouwd of begraven moest worden. De Dortendamsche Tramway Maatschappij, die het geheele tramnet door de stad in handen had, zorgde in hoofdzaak voor het jaarlijks uitkeeren van hooge dividenden aan haar aandeelhouders, voor een zeer zorgzame behandeling van haar paarden en de nettige helderheid van haar wagentjes. Het dividend eerst en de beesten onmiddellijk daarna, waren de groote zorgen der Maatschappij. Dat ze haar arbeiders veel harder en vooral veel langer liet werken dan haar paarden, dat ze de vervoertarieven veel te hoog hield, dat ze de arbeiders-wijken verstoken liet van de zeer noodige communicatie met andere stadsdeelen, dat ze tal van ongemakken voor de Dortendammers kalmpjes liet zitten, de stad klein hield en belemmerde in haar groei tot wereldstad - waar de Dortendammers haar zoo graag voor hielden - daarvan trok zich de voordeelig beconcessionneerde Maatschappij niets aan. En de Dortendammers-zelf vonden dat alles blijkbaar ook zeer goed. Bestofte tramwagentjes en onbeleefdheidjes van koetsier of conducteur, waren in staat veel meer hun verontwaardiging op te wekken, dan kleinsteedsche achterlijkheid van hun stad. - 't Was of het gemoedelijk-rustige der helderbeklinkerde kaaitjes, singeltjes en grachtjes op de inwoners was overgegaan in een stompige benepenheid. Want de Dortendammers waren saai, niet eens deftig, maar stijf, bijna harkerig; hadden geen intelligentie, maar waren wijzigpedant; niet voornaam-koel met beheerschte intensiteit, maar steenig-koud. Ze waren klein en bot en zagen alleen het dicht-bije. Ze hadden geen idealen en geen fantasie. - Uit louter sleur en krachteloosheid verhieven ze altijd de traditie. De Dortendammer-zonen deden als de Dortendammer-vaders vóór hen hadden gedaan, de dochters als de moeders. 't Liep daar alles wat mensch was in het bedaarde, gedweeë gareel van fatsoenlijkheid en oppassendheid. Maar kakelend roddelen konden ze, de Dortendammers, met een respectabel

uithoudingsvermogen, bekletsen hun buren, dat 't een aard had. - Ze hadden weinig of geen geestelijk leven; hun frappeerde altijd het kleine, het onbenullige. Aan ‘vreemdelingen’ op straat vergaapten ze zich; 'n verdwaalde neger door 'n Oost-Indie-vaarder meegebracht, werd belachen, gevolgd en gehinderd. Werd er in de stad een telefoonpaaltje geplaatst of 'n eindje straat opgebroken, dan stond het op die plek dadelijk vol kijkers. Moesten er eens 'n paar straatjes geasphalteerd worden, dan kwamen daar Engelsche werklieden voor, die dan half Dortendam te hoop deden loopen, omdat ze werkten met hoeden op hun hoofd. Italiaansche werklieden liet men komen voor het maken van mozaïekvloeren in een pas gebouwd winkelgalerijtje. Het gas voor straatverlichting en verlichting der huizen, werd geleverd door een Engelsche Maatschappij. Ze gaf duur en slecht licht omdat ze uitsluitend naar eigen voordeel uitzag. En de stad stond er machteloos tegenover, wijl de nog voor de borst zijnde concessie-jaren die Maatschappij 'n lieven ouderdom verzekerden.

Zoo was het alles klein en van den smallen kant in die groote stad van het kleine Holland. Klein was haar handel en klein haar industrie; klein haar geestelijk leven. Geen politieke en geen economische beweging; geen belangstelling voor kunst en voor wetenschap. De arbeidertjes werkten hun lange werkdagen af in suf-gedweeë verstomping, de winkeliertjes in de hoofdstraten openden 's morgens vroeg en sloten 's avonds laat hun zaken, de handelaartjes, slimmetjes, sjaggerden.

't Verliep daar alles in 'n klein gerucht, dat stil wegdreef in de toonige gedemptheid der beboomd-rustige grachten met hun gladde waterspiegels. Die grachten van Dortendam heerschten. Als een lange schakelketen liepen ze door de stad in hun mooie patriarchale voornaamheid; de huizen, met de hoog-trotsche stoepen, breed in veilige massiefheid van het vele steen en de weinige vensters; de boomen hoog en stil in verre rij, met soms even ruisching in hun kruinen en even gebuig van hun takken, als waarschuwden ze elkander met stil gebaar, niet even ook te ruischen en te wiegen, maar stil-rustig te staan en eerbiedig. -

Het rijke en de rijkdom werd daar niet voor de ramen te pronk gezet; koud, strak en sober bekeken de vensters de gracht. - 't Was daar alles van een stille geslotenheid en van een rijk-machtige strengheid, die het licht en het leven dwongen zich te temperen zich te matigen. Het waren daar geen groote ruiten die lustigheid en levendigheid spiegelden, maar de hooge en breede vensters waren verdeeld in kleine blaspaarse en blas-groene vierkante ruitjes, die maar heel even, als niet durvend en ook onmachtig, 'n timide stille schijning van 't gracht-aspect gaven. De zware en hoogbreede deuren der huizen, ze draaiden de blank-marmeren gangen in zonder gerucht, en terug gingen ze weer in de massief-zware, koperen sloten in bijna onhoorbare gedemptheid. - Alleen werd 'n gracht soms even in leven gezet, door den ren van 'n paar hooge, gespierd-slanke equipagepaarden die met overvloed van kracht bijna deden zweven het koetsje, onder de huichelend-bedaarde aanzetting van de glad-geschoren livrei-poppen op den bok. Maar zoodra was het vurige, spier-sterke bewegen, de volle pracht-actie van die heerlijke, schuimbekkende beesten gestuit, stond het span te wachten voor de stoep, dan kwam er de wilssfeer van de gracht over, verloor het de kleur van het bloed-warme leven, verglansde het in die verkilling tot een groote plakplaat.

En dadelijk lag zoo'n gracht daar dan weer stil-rustig en machtig.

Er woonden in die groote, klein-Hollandsche stad daar aan de Dort veel joden. En het leek of hun aantal nog veel grooter was, doordat ze er zich zoo druk bewogen. Heel de straathandel was in hun handen; zij waren de schallende, galmende roepers, de krachtige, zwaar-hijgende venters die opeens 'n straat konden binnen rumoeren; die verjaagden de zedige stilte-rust der kaden en singels en hun krijsch van verlangen, ruw-warm en heftig, lieten daveren tegen de huizen. - Op de markten hadden zìj de stallen en het volk. Zij gebaarden, praatten, vertelden, zongen en lieten lachen de menschen den ganschen marktdag. - Van de jodenbevolking in Dortendam waren zij het sterkst geprononceerde deel, hèt type van den sjouwenden, zwoegenden jood, die het verkropt-smartelijke dat er in hem is, om al wat er aan

haat zit tegen z'n ras, in z'n handel scheen te willen uitleven. Met elkaar leefden ze als één groote familie, wetend elkaars geluk en ongeluk, heibelend tegen, maar vechtend voor elkaar tegen anderen. Ze woonden allemaal bij elkaar, als zochten ze in groot heimwee elkaars warmte en weeken steun, in een heel oud stadsgedeelte van Dortendam; in lange, nauwe straten en op smalle modder-grachtjes, waar het licht altijd als druilend te dagen stond. Het was daar in die straten of de uitwaseming van die hevig en fel levende, krachtig functionneerende menschen, niet kon opstijgen naar de lucht, of ze, geen uitweg vindende, klammige sijpeling werd tegen de gevels en kleffige neerslag op de straatsteenen. - De huizen, 't waren daar allemaal vermolmde en verteerde krotten van morsig-bruin besmeurd steen en groezel, gebarsten, verrot hout, voorover en achterover buigend, scheef en verzakt steunend en leunend tegen elkaar aan. De kelderwoningen, broeiend in riool-stinkende vochtigheid, gingen er diep en donker onder den grond en langs steile, vergane, benauwend-enge trappen gingen de verdiepinkjes omhoog. Die straten, het waren vèrin-donkerende perspectieven van bleek-schimmend menschenleed, van huilenden armoe-weedom. En toch was het leven er in zoo levend, zoo diep en warm, dommekracht-sterk en vitaal; had het daar 't staal-sterke vermogen en den brandenden wil, uit te komen boven alles wat zoo neerdrukte en verlamde, aanvaardde en gebruikte het die smartelijk-onrechtvaardige, gierige gift van het zonlicht, dat dààr stond in grijs-loodrige grauwing altijd, en alles in levenswee verdroefde, en elders gaf in overdadige mildheid z'n juichende, opene en wije lichtstraling van glanshelderende klaarte, als bestraalde en bevleide het dit blij-rijke leven tot nog volmaaktere zegening.

Zij, die joden, ze liepen door hun straatslik, bevuilden zich er mee en brachten het verder zonder dat ze er de ware notie van hadden. Ze zagen die droeve dag-duistering in hun krotten niet en rooken geen riool-lucht. - Ongeval, ziekte en sterfte; smaad en verachting; treurend, angstig en pijnend droegen ze het in zich, maar jachterig-onrustig slobberden ze er over heen naar dit eene: hun handel. Ze leien alles, hun diepst-sluimerende teerheden, hun ruw-ruig liefdesgeluk, hun hevigst levensgebeuren, met groot-mooi vertrou-

wen van gelooven, in de handen van den goeien God die rechtvaardig is en uitkomst brengt; maar hun handel hielden ze zelf; ze vroegen hiervoor wel terloops Gods zegen, maar ze schakelden uit Zijn almacht in dezen, omdat zij zichzelf hierin de alvermogenden wisten. - In hun handel leefden ze tienvoudig. Als ze handel deden, stuwde feller en warmgeweldig het donker-roode, dikke bloed hun door het lichaam. Ze ademden dieper en forscher; ze hijgden, ze huilden, ze lachten; ze zegenden en vloekten. - Hun handel was een inhalen van hun te kort aan niet gekregen mensch-waardeering; was haat, was wraak; was geest, kracht en moed; was een smartelijke, moeizame jaging naar nog wat levensgeluk. In het diepst van den nacht al, in de donkere benauwing van hun vochte bedsteden, zette zich, in halve waking, de peinzing in hun hoofden vast, hoe en waarmee ze, als het daar dag werd, Dortendam zouden overvallen met hun handel. En met de rijping van hun plannen, klaarden ze zich wijer open de oogen, jaagden ze zich onder de rottige ligging uit de straat op, naar de groenten- en appelenmarkt, naar de fruitmarkt en de vischmarkt; hielpen ze, in de warme waseming van hun al hevig werkende lichamen, mee wekken de stad, met hun dringenden, overtuigenden vent-roep.

Het andere groote deel van de jodenbevolking in Dortendam, droeg de grootste nijverheid van de stad; had den roem van zijn hoog-gecultiveerde industrie en daardoor de faam van die bijna ònder het nat liggende, groote, klein-Hollandsche polderstad gebracht, over verre landen en machtige zeeën heen door de wereld. Het was de diamantnijverheid ook die Dortendam hier en daar wel het meest 't maskertje van fabriekstad had gegeven. De hoog-alleen staande fabriekspijpen, frank boven de huizen uitkijkend, ze waren, de meesten, van de diamantslijperijen. Die fabrieken, met hun stugge, front-breede muren van enkel zwart-doorslagen steen en beblakerd-smerige ramen, ze sloegen enkele straten neer in een jammer-klagend verval. En bij tijen, als zwaar en dik was de lucht, zetten ze zoo'n stadsbrok, onder de vreemd-dreigende donkering van hun grijzen en zwart-gelen damp, die ver en laag dan spreidde en op-lichtend, ijl-dun wegslierde weer.

Die joden, diamantnijveren, ze woonden verspreid in de stad, maar hokten toch ook nog in bepaalde stadsgedeelten bij elkaar en niet ver van elkaar af. Ze waren werkzaam, sterk en druk en verdienden, als werkers mal bevoorrecht, veel geld. Dit meerdere economisch-vrije van hun positie, had hen voortvarend-snel gebracht tot een zekere emancipatie van binnen naar buiten. Ze waren in de wilde behaardheid van hun gelaten het scheermes gaan zetten en hadden er daardoor meer vleesch en blankheid in gebracht. Gaan snoeien en dunnen waren ze hun hoofdhaar en doorzichtig en gepunt werden nu de baardjes gedragen en heel verzorgd de snorretjes. Hun kleeding, hun jassen met de schuine, dadelijk de mouwen inloopende schoudertjes en de enge, wegsmallende borst; hun broeken met de wije en laag hangende kruizen, verkortend hun beenen; 't werd alles jagend, kloek, brutaal opgerold en alleen nog voor werkplunje bewaard. Met hun rijksdaalders waren ze gaan koopen de mode van die andere menschen, de niet-joden; in weelderige veelheid en afwisseling nu dragend hun dassen, hun boorden, hun hoeden. De fijne en rijke tailleurs, werkend voor de deftigsten van de stad, hadden langzaam en onwillig hun klandisie aanvaard; hadden gepoogd door het vragen van heel, heel hooge prijzen en door heel lang op het bestelde te laten wachten, hen te houden van hun zaken. Maar zij, voelend en wetend de oorzaak van die duurte en dat lange dralen, vonden niet zoo onbillijk de prijzen en wachtten heel goed-moedigjes, taai-geduldig in stil-heete begeerigheid de aflevering af; betaalden dadelijk hun rekeningen met fooien-strooi links en rechts en jongden als honden bij dozijnen die stil-fijne zaken met drukke klanten vol.

Ze waren gaan begrijpen en hadden diep gevoeld dat de uiterlijke schijn die afglansde van lijfelijke verzorgdheid, een groot-machtig ding was voor contact en relatie, voor nadering en omgang. Ze hadden gevoeld en klaar gezien, dat ze hierdoor hun donker en wee-muf ghetto-geleef konden verdonkeremanen en zoo konden stappen de stad in, het licht en het leven tegemoet, naar het flaneerende vertier in de hoofdstraatjes en de gonzing van de groote koffiehuizen, naar de comedie, naar de opera, naar de tingel-tangels. - En eenmaal door de revolutionneering van hun kleedij en heel

hun uiterlijk, gegrepen en gevangen door de visie op dit zoo heel andere leven; op dat leven van onbeheerscht-zwakke genotzucht, was er in die warme, brandende kerels geslagen een hartkloppende jaging naar enkel genot, was heel hun trouwe en religieuse ingehoudenheid opengebarsten en naar buiten gestroomd, met een hitte-vuur van zinnelijke razendheid en met een felheid en kracht van wil, die forceerde en overweldigde.

Maar 'n meer geestelijke aanpassing was er toch ook door gekomen, 'n soort ommekeer in hun hoofden. Want al meer en meer werd vooral door de jongere diamantnijveren, het traditioneel-ceremonieele joodsche leven, met z'n warm-krachtige, niet devote, maar knus-bekrompen beheiliging van de ‘overlevering’, buiten de familie-kring, losgelaten. Ze waren zich van toen af, met een onzeker, naievelijk air van gewichtigheid, ‘liberaal’ gaan noemen en met het enkele, hol-leege gebruik van dit woord meenden ze, in prachtig-dommen ernst, niet geheel vrij van simulatie, duidelijk, grondig en absoluut afdoend, hun veranderde ‘levensbeschouwing’ te hebben ‘verklaard’.

Het was hun grootere economische onafhankelijkheid boven alle andere arbeiders in het kleine Holland, het contact met een aan hen zoo tegenovergesteld hard en koel-cynisch milieu, de jong-felle brand van barre genotsdrift in hun lichamen, die in machtige stuwing, begeerig, heet en wild, hen dit nieuwe, schelle leven hadden ingejaagd; die naar bínnen, maar veel sterker naar buiten, tusschen de joden en de joden van Dortendam, een scherpe scheiding hadden gemaakt.

Maar wat er nog was in Dortendam aan groote-stadsvertier, dat lawaaide en rumoerde voor een groot deel uit die verliberaalden. Zij waren gebleven de warm-geborene zonen van die heet-zwoegende negotie-joden, niet geworden Dortendammers, schraal, oppassend, spaarzaam en koud, maar grof-gulle genieters van alles dik en dubbel-op nu ze 't ‘goed’ hadden.

En van den rijken en overdadigen bloei hunner nijverheid, had Dortendam van '71 af, niet afkeerig, fatsoenlijklustigjes meegenoten, had heel de stad, vijf volle jaren achtereen, in glanzenden welstand meegeleefd.

Waar ze kwamen was het warmer en voller; de straten leef-

den door hun betoog-heftigheid, hun gebarend armen- en handenspel, door heel hun ras-kracht. - En hun duiten rinkelden en rolden de stad door. - 't Was 'n scheren en kappen, 'n mooi-maken en uitgaan, 'n koopen en betalen zonder eind. - Zij hadden de stad door hun felle, naar buiten slaande weelde-lust, op een materieel hooger levensplan gebracht. De stadsbelasting werd hooger, de huishuren stegen, de consumptie werd duurder. Het groote-koffiehuis-leven begon wat; het publieke vermaak nam wat toe.

En in het oude, trieste, donker-schaduwende ghetto-leven, in den broei van die afgesloten krot-ellende, brachten die verliberaalde jongeren, telkens als ze uit de lichte stad terugkeerden, 'n koud-frisschen huiver van dat nieuw-vreemde leven; brachten ze, in hun propere lijfs-chic, koel, stijf en bedaard 'n koude vervreemding, die de laag-zolderende broeikamertjes in-stilde. En in gesmoord-zacht zuchten en droef star-starend gepeins werd door de vrome ouden die bijna vergeten thuiskomst al uren te voren afgewacht en eindelijk in grootsterke berusting, heel stil en zonder klacht, als Godswil aanvaard. - Er wàs vervreemding tusschen hen gekomen, weifelende afstand. Het warme, saamgebondene leven, dat door het *weten* van elkaar zoo hecht was geweest, was verbroken door het geheimend verzwijgende van de jongeren, door de berustende, gelaten zwijging hierover van de ouden.

Maar in het moeizaam, taai-volhardend omzwoegen van de lange werk-weken bleven ze een; hun machtig, ver en wijduitslaand werk-gerucht ging als een saamgeklonken, heftige eenheidswil door de stad; domineerde, sloeg-op, boven alles uit, gaf Dortendam soms dien ver-wijden galm die hoog boven een wereldstad gedruischt.

In het westen van Dortendam lag de ‘Tuin’.

De ‘Tuin’ was de wijk van het blind-aanbiddend geloof in het koningschap. Er leefde daar een nationalisme dat de huizen uit-furiede. Willem III stond voor het venster van de Zondagsche kamer, Willem III stond op de groentenkar. Er was daar meer nationaal gevoel dan brood. De ‘Tuin’ was gebouwd op rioolerig water; 't was een miezig, vol stink-grachten liggend stadsbrok, dat langzamerhand door demping wat droger was gelegd. De straten waren er lang, smal en donker, behalve enkele die

vroeger grachten waren geweest. Er was daar overal een stug-ruwe armoe, 'n koud-chagrijnig levensleed, dat uit de krotten en lange rijen kazerne-huizen naar buiten grauwde. - Hard-onverschillig levenswee stroefde in stille vloeking op de kakige gezichten der vrouwen, ruwde in dreigende, geheimende misdadigheid, op de koppen der mannen. - De kerels, ze hadden behalve hun stomp, hond-trouw instinct van gehechtheid aan het koningschap, nog één ding waarvoor ze in diep natuur-ontzag leefden: het was de kracht van hun knuisten, de kracht van hun lijf. Zij waren de razende bakkeleiers, de dolle naar bloed snakkende vechters van Dortendam. In den 'Tuin' was geen van elkaar wetend leef-geluk. Met hun baldadige vecht-begeerte beheerschten ze elkaar in stil-dreigenden loer. Ze konden op elkaar loopen, elkaar zoeken, dagen achtereen, in stil-rusteloozen wrok opdringend, al maar dichter naderend, het daar uitbarstende vecht-moment. Ze lieten niet los dan, hielden dit enkel vast in hun koppen, vergetend hun arbeid, hun vrouwen, hun kinderen. Ze wilden maar één ding dan: vechten, ranselendslaan, neer-rammeien hun lijfkracht; ze wilden trappen en beuken het mensch-lijf, 't 'scheppend' gooien omhoog, 't laten neerploffen in zwaar-klompigen doodsmak. En dan pas lieten ze los, gingen ze heen zonder om te zien, gekalmd en stil.

't Waren wel sterke werkers de Tuiners, maar zonder passie; aan hun arbeid zetten ze hun lijf-kracht zonder meer. De gloeiing van 't bereiken willen, de warme intensieve zenuwing van 't jagend werk-genot, misten ze. Hun werk begonnen ze met te denken aan het eindigen en zij verlangden naar de schaft zonder den arbeid. Er was in hun werken wel 'n strak volhoudingsvermogen, maar ook, en sterker, 'n koude talming, 'n langzame bedaardheid. Hun volharding ging in tegen den duur, tegen de uren van de dagtaak; aan den arbeid-zelf gaf ze geen bezieling. Ze hielden vol en werkten in taai-sterken gewoonte-sloof staag de dagen om, omdat het moest, ze zich wisten hiervoor enkel op de wereld. - Want zìj waren de geboren zwoegers, de plat-gehouden, afgestompte werkers, met heet de koppen vol lage driften, verruwd en verhard en koud verchagrijnd door den druk van hun vernederend leven; zij waren het echt-triestige type

van het ‘nijvere’ werkersgilde dat al maar zette z'n volle lijfkracht tegen heel het beweeg van de stad en dat leefde in smartelijke, onbewuste gelatenheid en droeve achterlijkheid van geest, zonder begrip, zonder benul van wat het eigenlijk zoo bar ontbeerde. - Wel was er een grommende kreun in hen bij zware lijfs-afgematheid; maar het latentrevolte dat zoo weenend-onbegrepen in hen op kon bonken, brachten ze naar buiten en verdreven ze in het gretig zuipen van jenever, in het als man-dier bruut en dol-wild beheerschen van hun wijven en het jong. Want daarop verhaalden ze alles; heel hun gesloten, naar binnen brandende drift en den onbestemden, wilden wrok van het diep in hen knagend levenswee. Op hen stortten ze neer, in bruut-begeerige heersching en dronken onbewustheid, hun volle naar binnen gevreten en opgekropte opstandigheid; wreed en dol-ruw eischten ze dáár de erkenning van hun man-zijn, dat hun elders werd onthouden, koud-kalm en hoonend-gemeen elk uur, elke minuut van hun arbeidersleven.

Die saamgeperste driften in hen zochten uitweg, wilden los; en naar houvast speurden ze daar, waar de onschuldigheid zoo weenend-eerlijk voor de hand lei. Maar toch.... ze vonden. En dan kon daar 'n rinkinkend, vermorzelend geweld soms slaan uit 'n gezin, dat heele straten in beweging bracht en in angstigen schrik zette; 'n vernielend geweld, dat onder smeekend kindergejammer en verbijsterd vrouwengegil al heftiger op-felde, oversloeg tot beestige mishandeling en moord.

De diep doorvreten ondermijndheid van hun mensch-zijn, door den uitputtenden, koud-bruten machts-dwang der heerschers in hun arme lijven gebracht, had hun leven uiteen gereten; hield hen plat, laag en gemeen, verduisterde hun de koppen. Ze konden, ze wilden, ze verlangden niet omhoog; want ook op momenten dat een bedaardig gestild-zijn even in hen vredigde, waren hun genietingen zoo leeg en droef.

Als in hun straten van gore vaalheid de dag begon te sterven, heel stil en klagens-droef, onder den hoog-verren galm van 't tot één toon saamgevloeide stadsgedruisch; de armelijke, rottige geveltjes nog even valsch bleekten in het niet meer kunnende, niet meer durvende licht van den moerustigenden laten dag-hemel; als de duistering spreidde zacht,

aarzelend-stil in bleekige droefnis over de rot-gewoonde, geteisterde grachtjes en het bevuilde grachtjes-water en heel het schreiende, opene dag-leed daar in die straten, door de kalming van het avonddalen wat was gestild, dan kwamen ze wel te hokken in elkaars verzakte kelderstoepen en voor elkaars donkerende trap-opgangen; dan talmden ze, de kerels, traag en in gerektheid van stap, tot groepjes naar elkaar toe. En op-bromde dan wat gepraat, lusteloos, onverschillig in gedemptheid van stem en overdadig-ruw woord-gebruik, tot heel gauw hun koppen begonnen te verwilderen en hun stemmen oversloegen tot krijsch. Dan kwam er wel wat los van hun wee en kon wel zoo iets van 'n ruwig wat kracht geven aan elkaar uit hun woorden warmen. En als dan het zwijgen weer tusschen hen was gekomen en het weldadig lichaamsrusten, kalm-vredig, was gebleven, dan kwam de harmonica hun vernield leven over de grachtjes en door de straten weenen.

Zoo lag ze daar, Dortendam, de groote klein-Hollandsche stad, met haar hoofd pal in den zeewind en over de lengte en breedte van haar heele lijf bespoeld door het water. En in de wijdheid zoo van haar ligging, zag ze licht en frisch en gauw wazig altijd, konden haar kaaitjes, singeltjes en grachtjes haar maken tot 'n vredig, laag, wijd-uitgebouwd stedeke, dat glansde en helderde, onbetreden en stil in haar burgerlijk-mooie kleinheid.

Tweede hoofdstuk.
Het gezin.

Mordegai Santeljano woonde met z'n gezin in een achterafsche, half door christenen, half door joden bewoonde straat. 'n Stevige daad, 'n daad van leuke, dwarse liberaliteit, van brutaal-lachende eigenzinnigheid had hij voor 'n dertien, veertien jaar geleden gedaan, door te trekken uit de warme, knusse konkel-atmosfeer van zijn familie-milieu in een ver-

vallen, verslijkte oud-Dortendamsche jodenwijk, naar 'n nog maar half-aangebouwde, stille, van god-verlaten straat daar aan den rand van de stad. - Hij had het gedaan toen, eenvoudig omdat hij had gewild, omdat hij er schik in had gehad en ook, om eens wat te doen tegen anderen, tegen z'n familie, in. Daarvoor had hijzelf z'n daad altijd wel graag willen houden. Maar heimelijk en stil, zonder dat hijzelf precies had geweten wat het toen toch voor rarigheid in hem was, was het een toegeven geweest aan vreemd-kalme gevoelens van zacht-zuchtende verlangens in hem, naar blije en heel lichte gelukkigheid. - Stiller en rustiger had hij willen wonen, meer alleen had hij willen hebben z'n jonge vrouw, naar 'n warmer en krachtiger, ongecontroleerder koestering van elkaar had hij verlangd. En omdat hij ook altijd begeerigveel had gehouden van het vrije natuurgenot en hij daar in die vlakke, jong-open straat van uit z'n drie-hooge verdieping de mooie, licht-groene weilanden kon zien wazen en hij met 'n paar stappen dadelijk ‘buiten’ was, kon loopen in de lanen van juichend-groen lommer en door de dauw-parelende graslanden, daarom ook was hij, uiterlijk in kalmen lach, maar innerlijk met een jagende, zacht-zingende gelukkigheid in hem, daarheen getrokken. - Maar toch was Mordegai Santeljano een kerel, die voor zichzelf liever volhield en zichzelf dit ook sterk suggereeren kon, dat het enkel een dolle moedwilligheid was geweest; hij wilde niet graag weten van zichzelf dat hij naar stiller omgeving had verlangd; 't geneerde in hem dat hij, kerel-voor-twee, meer de zachtweeke koestering van z'n vrouw had begeerd, meer met haar en bij haar had willen zijn. Hij wilde oòk niet weten, dat 'n juichend geluksgevoel hem droeg en sterkte, als hij zag het blije en rijke, het lachende in de natuurpracht. Al dat mooie en goede in hem, liet hij dadelijk zwak, valsch, liefdeloos-ontrouw los, als hij er zich op betrapt zag en laf beschimpte hij mee z'n eigen, stil koester-mooi met al wie er in hem naar tastte in schamperend vuil venijn.

't Was een vreemde man, Mordegai Santeljano. In zijn groot en breed, zwaar en warm lichaam brandden de driften in jagende wildheid bijeen, tot vernielende uitbarstingen soms. Er was binnen in zijn lijf 'n gloed die gesmoord en gedoofd werd door 'n diep-smartelijke latentheid van vast-liggende

krachten; er was in hem 'n wrijving en botsing, 'n gloeiende schroeiing van dingen die geen naam voor hem hadden. En als het gebeurde dat al dat vreemde, al dat onbegrepene was in hem geworden tot al vuur en hitte, dat in ziedende koking razend-snel voortgulpte, ommegang na ommegang, z'n bloed; z'n aderen zwelden, z'n hart werkte in stuwende jaging met dof bonzenden slag, heet z'n adem naarbuiten hijgde, dan brak soms fel en geweldig 'n ruwe kracht in hooge uitlaaiing naar buiten, stortte neer in verbrijzeling van alles, overmande in scheuring en breking, onderwierp; stom, gelaten en sidderend.

Het was een vreemde kerel Mordegai Santeljano, want soms kon heel z'n zwaar lichaam in schokkende huiling zich krommen, als hij gepakt had 'n klein verdriet in hem en hij zich daaraan vastklampte om hierdoor iets te kunnen brengen naarbuiten, van wat er aan echt-diepe tragiek zoo smartelijk onbewust in hem rondwoelde, in hem joeg, zoo ineens hem kon benauwen en waarvan hij niets begreep, niets vatten kon en dat toch in hem bleef als 'n zwaarte. Maar daarna kon dan toch wel rust in hem komen; stillige rust van weemoed nog vol; te spreken begon hij dan weer dof en toegevend van geslagenheid, z'n huilen dat telkens nog komen wilde, verwringend tot diep-smartelijken lach. En als hij zóó dan weer was, leek het, of al wat daar aan forsch-ruwe kracht zoo geweldig en bang uit hem naarbuiten was gebroken, heel langzaam door z'n lichaam weer was opgezogen en zich daarin weer angstigend en stil te bewaren had gelegd. Zoo vreemd en droef-onbegrepen was hij voor zichzelf, want als in rustige aanhouding verlangens van blijheid, van gelukkigheid dan weer zacht en licht in hem dartelen kwamen, dan wist hij ook weer niet waar en wat te grijpen in hem. En wild in z'n blinde tasting werd hij ruwig-zacht dan en als onwetend kind zoo vragend en geloovend. Hij kon dan, die reus, zoo heelemaal weg zijn in de suggestie van 'n ander, vergetend z'n eigen nood en lichaamsgeteister. Dan glansden echte, meegaande goedheid, leuk-geneerende gevoeligheid in zijn mooi-bruinen kop; 't werd dan alles van een mooi-lijnende, bijna fijne geproportionneerdheid in z'n gezicht.

't Zoo bij momenten dan gestilde hartstocht-leven in hem

koelde z'n heete lichaam tot een vredige rust en maakte zacht en ontvankelijk z'n wilde brein. -

Zooals Mordegai Santeljano plots was gebroken uit zijn familie-kring, zoo was hij ook eenige jaren daarvoor zelfstandigjes-brutaal getrouwd.

Met Lea Fentura had hij zeven jaar gevrijd.

Lea was een blond-blank, mollig-klein meisje dat simpeligverwend in 'r dikke vleeschje zat. Ze was het kind van een armen kleermaker en evenals Mordegai Santeljano was ze bij triest, ziek daglicht en roodrig, dwalmend somber-schaduwend avond-licht tot volwassen menschje gegroeid. Ze was 'n koel-koud natuurtje zonder iets te hebben van 't strak-wreede, aantrekkende en afstootende van een ‘koude schoonheid’. Ze was dan ook meer kil dan koud en meer afwezig-afgetrokken dan koel. Ze had een eng en telkens hokkend begripsvermogen en nooit was er denkspanning in haar hoofdje. Haar lichte, blauw-grijze oogen konden alleen even vreugdig glanzen als ze dacht aan het Opperwezen en zijn heiligheid; want godvruchtig was ze in reine, bevend-aangedane toegewijdheid.

Mordegai Santeljano was verliefd geworden op haar blankheid, op haar molligheid en blonde haar. Hij was razend op haar kleine voeten en dik-opgaande kuiten. Hijzelf was een bruin-donkere kerel en in hem joeg hij de denking aan Lea's zacht-witte blankheid op, tot 'n heet-gloeiend begeeren. Hij had altijd enkel maar dàt gezien, geen notitie genomen van haar wezen en karakter en nooit gevraagd naar haar verlangens. Hij geleek den Moor van Shakespeare in uiterlijk en hartstocht-kracht; de heete gloed in hem scheen zoo onder de zengende zon vandaan.

Van dien barren, altijd dadelijk laaienden brand in hem had Lea nooit eenig begrip gehad. Ze had Mordegai gehouden voor een lastigen, wispelturigen, ongemakkelijken man vol buien, die met z'n wilde, ruwe beweeglijkheid altijd haar rust verstoorde. De zachte, diepe liefde-macht om zijn onstuimig lichaam te koesteren tot kalmende bedaring, tot stil-vredige gesustheid, had Lea nooit gehad. Ze had het nooit verstaan, woordjes van vleiend begrijpen, van warme liefde-volheid, hem zacht aan z'n oor te zeggen, of met een

dieperen glans van haar oogen hem stillende bevredigdheid te geven. - Haar handjes waren er te verstijfd-onbuigzaam voor, haar stem te ijl en schril, haar oogenkijk van een te nuchterglazige onnoozelheid. Ze bleef altijd in kille passiefheid, simpelig-preutsch en onaangedaan, of Mordegai beefde van begeerte, of stil-klagend smeekte van diep verlangen; of hij naar haar greep in stoeienden lach, haar pakte, tilde, zoende. -

En bij wijlen voelde hij dit als 'n groot-droeve ramp in z'n jongemannen-leven, als 'n groot-diep verdriet dat hem aftakelde.

In die stemmingen beangstte hij dagen achtereen, soms een heele week lang, zijn gezin; hield hij vast een dreigende zwijging die naar binnen drukte en verstomde in zacht-zuchtende pijn, het jong-wilde leven van zijn kinderen. Alleen aan z'n arbeid kwam de winst van dit barre doen; want daarop gooide hij zich met een heet-driftige jaging en wrekende kracht die diep-ontstellend om hem heen sloeg. Dagen achtereen dan met die verdriet-drift al vaster in hem ging hij, zoo uit z'n bed in den nog valenden ochtend-nacht, dadelijk warm aan den slag. En als hij 's avonds den boel had neergesmeten liep hij regelrecht naar z'n alkoof met zwaren stap; toornde zijn laatste dreiging in de dreuning der kamerdingen angstigend weg.

Maar dan, op zekeren ochtend, zagen ze allemaal gelijk in het gezin dat Mordegai ‘om’ was. Ze hadden z'n driftig altijd aandringend spreken in de alkoof tegen Lea al gehoord, met soms z'n grove, breede kraaklach er tusschen door. Dat was dan een goed teeken. De woonkamer kwam hij daarna dan instormen met bar, breed geweld, handen-uitstekend naar z'n kinderen, naar z'n leermeisjes, naar de dienstmeid. Hij zon dan op verrassingen voor Lea, drong haar op mooie laarsjes en 'n onderrokje, bedacht lekkere etentjes die hij Lea opgaf, maakte haar gelukkig met 'n riks extra huishoudgeld. Onrustig-druk was hij dan van louter goed willen zijn; was z'n stoel-vaste werkmacht kwijt, overstelpte Lea, in telkens vrijende aanhaligheid, met afspraken, opdrachten en beloften. En als dan eindelijk dat geluksgevoel langzaam en zacht in hem begon te vredigen, dan kreeg hij z'n kloeke werkmacht weer beet, zwoegde

hij weer door uren achtereen met de krachtlustige vurigheid van heel z'n zwaar lichaam, kon mildig in hem opvromen 'n innig verlangen naar god-vreezend jood zijn; wijdde hij z'n pas hersteld stemmingsgeluk met een vreemdmooien zang, dien hij in de kaars-lichtende, stille, sabbathingang-synagoge altijd zoo heilig, zoo vreemd-ver vergalmen hoorde.

Maar niet altijd losten die buien, z'n door Lea's kil-koude koelheid in hem naar binnen slaande begeerte-driften zich op, in zoo vroom-naieve, wijd en klaar in hem openliggende geluksrust. Vaker was z'n eigen, onbewuste kracht niet zoo groot, dat dit zoo stil en mooi in hem gebeuren kon. Vast hield hij meestal die stemmingen met ijzeren wil, tot hij de week had omgezwoegd, tot het Vrijdag was geworden en hij er op kon uitgaan. Als Mordegai dan dien avond thuis kwam, sloeg er schrik in de lijfjes van z'n kinderen, bonsden hun de hartjes van zenuwenden angst. Met een bang-snelle fronsing van hun voorhoofdjes waarschuwden ze elkaar dat het weer mis was, dat ze stil, doodstil moesten zijn. En in versmoring van hun verborgenuitzuchtenden angst, keken ze diep elkaar in de oogen, zochten ze, in de blijvende eenheid van hun vrees, houvast aan elkaar.

Van een machtige, zacht-schreiende ontroering dan was zoo te zien die kinderen; van een stille, diep in-snikkende smartelijkheid hun bleek-gezenuwde gezichtjes, met die groote-menschen bewustheid in hun ronde, bang-open, zachtglanzende kijkers, die wisten, maar niet begrepen.

En als Mordegai dan met grauw-gebleekten kop op de Vrijdagavond-tafel aanstapte, stil en dreigend kwam te zitten onder de vol-lichtende sabbathavond-lamp, dan kwam een witte schrik die kinderkopjes strak besterven, verstilde de geruchtlooze leving van hun elkaar de oogen inglanzende vrees, tot een versteend-stil staren elk voor zich heen.

Alleen Lea was op zulke momenten vreemd-moedig. Zij deed dàn juist ongewoon-rustigjes, at meer dan anders, sprak minder hokkend, snoot onnoodig, koud-bedaard haar droge neusje, prees in simpelige tevredenheid, het helder ‘nat-schuren’ van de meid, tot Mordegai met een verbrijzelmep op tafel en een barren krijsch, ook haar in sidderendgeschrokken verstildheid zette en zoo in dreigende ongenadig-

heid z'n ruwe, daar alles vernielende macht geweldig-enkel in de kamer smeet.

Van de vijftien jaar van hun huwelijk waren er veertien zoo verleefd. Mordegai, in woeste onbevredigdheid alles naderend met z'n hijgende hitte, onbewust zoekend toch naar het verstillend-betere en hoogere, teruggeslagen telkens tot verzinnelijkte uiting, nooit boven-uit den brand van z'n lichaam, altijd er in en er door geteisterd, verlangend altijd meer en telkens nieuw, z'n warme kracht-lijf moegemarteld, altijd dadelijk weer voelend dat diep-verdrietige tekort; Lea, met haar oogen zonder verte-blik, koud, koel, kindsch en zonder leef-drift, onmachtigjes ordenend het leven van haar gezin, altijd in stille gemakzuchtigheid trippelend en zittend in haar woning, vreemd en beangst in de war als ze enkel maar dacht aan stad-verte en stad-geweld.

De eerste vier jaar van hun getrouwd zijn had Mordegai haar lichaam niet losgelaten. Met de machtige kracht van z'n jagende, revolte drift, van z'n bar-grijpende inbezitneming en z'n latent heroïsme-verlangen was hij op haar losgestort, had haar behijgd, gepakt, gedragen boven z'n macht. Zijn vuur had hij in haar gewild. Maar Lea was gebleven wat ze was; koud, suf en afwezig, had zonder deelname dan alleen de mechanisch-lichamelijke, in onnoozele, vlugge vruchtbaarheid achter elkaar vier kinderen gebaard.

Raf, Daan, Lot en Ko, van de oudste tot de jongste was er een verschil in leeftijd van vier jaar. Raf was vijftien, Ko twaalf, Daan veertien en Lot dertien jaar. Ze waren, de drie jongens, korte, breede kereltjes; hun gestalte prononceerde hun ras; maar in hun kleinheid waren ze goed, bijna fijn van lichaamsbouw. Van hun drieën was Raf het sterkst sprekend jood. Hij had 'n ruigen, zwart-bruinen kroeskop, groote, lichte, blauw-grijze oogen die in zijn vaal-bleek gezicht bang konden sperren met indringend geweld. Hij had niets meer van den jongen. Z'n schouderende breedte was al van 'n mannelijke contour en in z'n gezicht, in z'n oogen en om z'n mond, gluipte al hevig de rijping van 'n jagende mannendrift. Hij was van een dadelijke weekhartigheid, Raf, en warmgevoelig. Maar stomp en traag was hij van begrip en vol

zat hij van klein bedrog en durvende leugenachtigheid. 'n Zwakke wil knaagde aan z'n jong-groeiend lichaam, vergrimde z'n hoofd tot ouwelijke triestheid. Hij had het gaan en zitten van een vent van dertig; kon moeilijk op als hij zat en ging dadelijk zitten als hij stond. En slapen kon hij als een sterk-levende jonge man. De bed-broei van den laten ochtend was hem een intense zaligheid. Het aandringend wekken van 'n klaren, gouden, gul-lichtenden zomermorgen, gaf hem stekeligen wrevel, vervloekte hij in slijm-rochelenden wrok en gaperige lijfs-matheid. Heel het wild-kloppende, strakspannende jeugdgeluk, de blozende, vreugdige popeling van 't frisch-reine jeugd-lijf was uit hem. Hij was lid van een liedertafel en van een loterij-club, speelde biljart en rookte sigaren.

Mordegai Santeljano kon hem ineens soms scherp-oplettend aanzien. Een felle angst was dan plots in hem geslagen, doordat hij hem vond bleek zien en groen. Maar in zijn lichamelijke rijping, de mannelijke verbreeding van borst en schouders, had Mordegai een stil-lachend plezier. Wat hem daarin zoo'n sterke en vreugdige lust gaf, was het zien van Raf's wild uitbottend zinnelijk verlangen; precies zooals hij dit in zichzelf had gevoeld op dien leeftijd. De jeugdige lijf-hitte van dien jongen, dat telkens platter en bruter naar buiten slaan van z'n rijp en fel begeeren, bracht in Mordegai's druk bevredigd maar toch onbevredigd gebleven lichaam, 'n machtige opbonzing van eigen jong-lijfsgenot. - Daarom groeide hij in de onverborgen werkende begeerte-drift van Raf, vond hij hem 'n echte kerel worden, paaide hij hem zijn jongens-geheimpjes er uit, nerveus-listig en lacheriggejaagd. - En Raf stelde hem hierin niet te leur. Maar tegen andere dingen in dien jongen, dreigde en donderde Mordegai geweldig. Z'n speellust, kaart, bak, biljart vond Mordegai miserabele vuiligheid en ook z'n lijfelijke luiheid verdroot hem, den werker, diep.

Maar het spel trok den jongen aan met zenuwend-jagenden lust. Heel z'n kop was altijd vol brandend speel-verlangen. En al wat hij speelde, speelde hij goed met vlug en beslist initiatief, misleidend en slim en met vèr-gedachte berekendheid. - 't Was als hadden de kaarten in zijn handen een eigen leven, als glansden ze meer en waren de kleuren frisscher dan

bij de anderen. In één moment waaierde hij uit in fijne, gevoelig-preciese gelijkmatigheid 'n heelen rits kaarten, had hij gezien opslag de kracht en waarde van z'n spel, gleden ze weer dicht over elkaar tot één kaart; zat hij gespannen, aandachtig, scherp-indringend te bekijken de koppen van de andere spelers. De vlugheid van z'n gevoelige, lenige vingers, de dadelijke waarde-bepaling van z'n kaart, maar vooral de ruimte van tijd die hij nam ter bespieding van de anderen juist op het oogenblik dat ze lazen hun kaarten, gaf hem stil-beheerschte machtigheid en diep-wetende kracht. En dan begon dadelijk z'n kwiek als goochelen verbijsterend spel, werkte hij uit en voerde hij door alles wat hij wist, wat hij gezien had in hun koppen.

In z'n spel concentreerde zich heel de intelligentie van zijn persoonlijkheid, kwamen al z'n latente krachten naar buiten. Aangescherpt vernuft, geheugen, vlugge gedachtencombinatie, logisch afleidingsbegrip, ze traden uit, ze werkten sterk en beslist alsof ze domineerende eigenschappen in hem waren. Maar alles zonk weer in hem terug tot barre armelijke leegheid en banale brute afgestomptheid als de speellust bevredigd was. - 'n Angstig-eng cynisme drong dan dadelijk weer in hem op, nuchter-dom belachend de dingen om hem heen, vergemeenend z'n jonge leven.

Zoo, wrak en ondeugdelijk, stond Raf aan z'n levensbegin.

Een groote tegenstelling was Raf met Daan.

Daan had den frisschen bloei van den groeienden jongen. - Hij was van een blanke, blozende gezondheid vol bewegingslust en korte, sterke vitaalheid. Zijn sprekende kop had een grovige stoerheid; kin en mond hielden de kracht van z'n wil bewaard, verstroefden z'n gezicht tot harde onbewogenheid. - Maar heel z'n ziel ging in zijn oogen open; die waren klaar en zacht en verspiegelden in sterke beheerschtheid, 'n oudwijselijk in hem naarbinnen gekeerd weedom. Ze ontroerden door hun oprechtheid-glanzing en door de nog diepere oprechtheid-smeeking aan een ander. Maar in hun klare, heldere grijsheid, konden ze met ontstellende kracht soms vasthouden den blik van een ander, was het alsof ze door een anders oogen heenboorden naar de solied-gesloten

geheimheid van iemands kop. - Hij was een vurige, driftige jongen, Daan, maar lang achtereen kon hij wezen stil en mijmerend en van een schuwige teruggetrokkenheid. - In zijn warm jongenshart zong hoog en luid soms de stoute roerigheid van z'n idealen. 't Jong-juichende geluk in hem, zijn naief-reine vreugd-jeugd drong warm in hem op, zocht naar uiting. Hij ging dan wedijveren met de zon wie het eerst van hun twee met z'n levende wakkerheid het nuchter dag-glooren zou zien en loopen ging hij in de rijke pracht van den dauw-parelenden ochtend in stille alleenheid en heel ver. Terug kwam hij dan met den geur van het gras aan heel z'n lijf, met wangen in donzenden bloos en oogen die diep verschitterden het klare licht van de jonge blank-gouden ochtend-zon.

Het leven stond dan in hem overeind in bijna mannelijke bewustheid; 't was of heel z'n lichaam al krachtig wachtte op een barren kamp en z'n stoer-grovige kop hem al lachend te strijden stond. Heel 't gezond-jonge wezen van dien jongen was van 'n wijzige, stil-sombere ernstigheid en een fiere, breeddragende mannenkracht. Aan z'n eens gegeven woord was geen wijken. En moed, eenvoudige gave durf, had de diep-warme liefde van heel z'n jongenshart. Hij was 'n stille, onbewuste peinzer van natuur-echte waarheid en diepzacht liefde-geluk. Z'n vrome hart droeg het Godsbeeld in zich. En dat beeld vroeg hij alles; daar sprak hij mee en klaagde hij tegen uit, z'n altijd en door alles heen schemerenden weemoed. In den kring van het gezin kon hij lange tijden achtereen stil en vergeten rondgaan, werd hij in het drukke, levende geweld bijna niet gekend. Z'n kerel-trotsche trouw en diep waarheid-verlangen waren fijne maar lastige karakter-eigenheden, die het gezin naarbinnen in moeielijkheden brachten en het naarbuiten niet deden gloriën.

Mordegai Santeljano had weinig gemeenzaamheid voor hem; naderde hem nooit zooals de anderen met z'n ruwwarme vaderlijkheid en woest-knuffelende bevleiing. Hij wist niet wat hij aan dien jongen had, voelde zich niet veilig bij hem, sprak altijd over hem heen naar de anderen toe. Het was de stille, stroeve geslotenheid van Daan die Mordegai onrustig maakte. Hij zag altijd scherpe contrôle in z'n vasten, doordringenden kijk en 'n raak verdenken in heel z'n kop.

Mèt de anderen vereenigde hij zich altijd tegen Daan, in grove lol belachend het zure smoel van dien ‘Spijkerzeventien.’

Zoo, bij momenten, stak hij diep door dat fiere, ernstige jongensgemoed, knauwde hij het wreed, heftig en laf, bevrijdde hij zich van dat stille en zware dat die jongen op hem neerdrukte.

Als Daan dan als een kerel het tegen zoo'n aanval had gehouden, ging hij weg, sterk en stil; begon hij in alleenheid z'n mijmer over vaders onrecht en valschheid, vroeg hij zichzelf wat er toch in hem was dat vader hem niet lief had. - Dan, klein en hulpeloos, kon het kind in hem warm-smartelijk aan het schreien gaan. Maar kloek en sterk kwam dan weer snel z'n mannelijke herwinning, de gave eenheid van z'n diep en krachtig wezen herstellen; alleen in z'n oogen spiegelde dan nog zacht de weemoed na.

Lot was een meisjes-kind van enkel zacht geluk.

Ze was hoog en slank en lenig-leuk en zonder overheersching, keek ze over de jongens, zelfs over Raf heen. Er was in haar fysiek een vol en krachtig rijpen zonder wilde schot en mager uitgroeiende knokigheid. Haar rond, blank hoofdje was één zacht-warme vriendelijking, had 'n stille, teere vredigheid vol opene, naïeve reinheid en gaafstabiele gemoedsrust. In haar zwart-zijige kijkers was 'n altijd glanzen van gelooven en vertrouwen. De op- en neerslag van dat kind haar oogen was een ongeweten heel stil spel van haar innerlijk in haar uiterlijk. Als ze haar oogen opsloeg stond ineens heel haar zoete hartje naakt en sloeg zij ze neer, dan was er dadelijk een fijne, rustige stilheid van subtiel en nobel gedachten-weven om haar hoofd.

Met haar fijne, diepe intuïtie had ze heel jong al het simpelig wrak-onbeholpen in haar moeder gezien en was ze in eigen verzorgde sterkheid, zonder veel bemoeinis en kinderlijke leef-ruchtigheid, tot stil-statig meisje gegroeid. Ze was het ineens zoo geweest; niemand had haar zoo zien worden. 't Leek gebeurd, heel stil, achter haar zacht-schuchter verschijnen, achter het van haarzelf altijd afleidende doen, als had ze in lieve beschaamdheid, heel dien vollen, warmen bloei van haar jong-rijpend lichaam buiten aandacht willen houden. Niet veel

sprak ze, Lot; ze leefde in louter doen, maar als ze begon iets te zeggen, dan vloeide er dadelijk 'n altijd even schromend rose door haar wangetjes.

Haar diepst-helpende hartelijkheid ging tot haar moeder. Voor haar naaide en stopte ze, schreef ze de waschlijst en sprak ze. Als Lot weg was, werd Lea bedrukt en gejaagd, verwarde haar denken, kwam starre, ijle leegheid in haar hoofd; bleef ze zitten in glazig-verwezen staar; stijf, recht op haar stoel. Lot wist wat Lea niet uitsprak; zei, aan elkaar schakelend, haar denken voor haar uit. 't Was als wekte haar Lot telkens heel zacht tot het leven terug. In dat fijne meisje leefde rijp en bewust 'n warme zorgzaamheid voor heel het gezin. Alles in haar was dàár rustig-gewone, kalme daad. Van de preciesige helderheid van Lea hield ze, Lot, maar ook lachte ze, rond en open, om Mordegai's woeste slordigheid.

Er was een krachtige, hoog-innige stemmingsvastheid in haar als bij geen der anderen. Mordegai, als hij haar zag, wilde dadelijk op haar af om haar te pakken, te drukken tegen zich aan. Maar z'n ruige, driftige kracht, die altijd dadelijk uitsloeg, verkalmde tegenover haar in hem tot vreemd-onmachtige bedaardheid, die hem vermoeide van inspannende beheersching en ontstemde van achterafsche lammenadigheid. En raar, verstild-bedeesd werd z'n spontaan en wild bewegen dan sterk in hem vastgehouden, kon hij haar enkel gaan bekijken, stoorloos-lang in rustig-goedig heel kalm gepeins.

Zoo langzamerhand was hij haar te hanteeren kwijt geraakt. Z'n eeltknuisten kon hij niet meer naar haar toe krijgen, hield hij voor haar weg, stopte hij opslag als hij haar zag diep in z'n zakken van loutere benauwdheid haar door aanraking te schenden. En ook was hij het voortdurend minder gaan verstaan gewoon met haar te spreken. Hij kon het niet meer, omdat hij niets te zeggen wist. Als hij haar iets zeggen wilde en haar aankeek mijmerde hij dadelijk zoetjes weg in haar verschijning. - Dat dit een kind van hèm was, daar kon hij de klare voorstelling soms niet van vatten. Ze was zoo prachtig mooi en zoo trots gegroeid opeens en zoo verstandig. Hij kon haar zoo triestig-ver van hem af voelen. Maar Lot voelde Mordegai als haar heel dichtbije innige, wilde, woeste vader. 'n Vreeselijke breeë,

sterke robbedoes vond ze hem die om een kleinigheid den heelen boel op z'n kop kon zetten, maar die toch ook zoo echt goed kon zijn. Soms, als Mordegai's drift-geschreeuw op uitbarsten stond, of als zenuwende weifeling den wilden toorn stil nog in hem rondjoeg, kon Lot hem plots 'n hand vragen. Onwillig, lachend kwam dan z'n bruine eeltknuist naar haar blanke handje en gebroken was z'n driftdolheid.

Zoo was Lot het onbewuste zachte zoekstertje naar al wat goed was, hield ze stil en sterk bijeen wat gaaf kon harmonieeren in het gezin der Santeljano's.

Ko, de jongste, was een fijn, slank, blank kereltje.

Hij had 'n schrander, mooi gezicht dat bijna het teer-zachte van 'n meisje had. In zijn grijs-groenige oogen schitterde een diep-vurig leven, joolde 'n warme, speelsche kracht in telkens wisselende glanzing. In pittige, kordate wildheid genoot hij open en naief met groote ruchtigheid z'n frisch jongentjesleven. Hij was het poppig-teere, galante vrijertje van wel zes, zeven fijne meisjes voor wie hij allemaal 'n liefde had. Ko's natuur was van een verwarrende gecompliceerdheid. Hij leek geboren met al het karakter-eigene van Mordegai, z'n vader, van Raf, van Daan, van Lot. Hìj was ze allemaal. Van elk ding dat als karakter-eigen bij hem naar buiten kwam, bezat hij de tegenstelling. 'n Onuitputtelijk altijd gevend vermogen had hij; maar fel-eischend was de drang in hem om terug te ontvangen even spontaan-snel als hij gaf. Daar buiten kon hij niet.

In het gezin was hij de dominant.... als er vrede was; dan drong hij naar voren, voor Lot, voor Daan, voor Raf; beheerschte hij Mordegai door z'n leuk-vleiig doen, z'n vlot-snoevig gepraat en door het tenger-fijne van z'n ranke lichaampje. Er was in hem jongetjes-beweeglijke wilde ruwheid, maar ook lief-zachte kleine-meisjes teerheid. Met z'n handen kon hij knokig slaan, maar ze verzachten in blanke fijnheid om te streelen een voor een z'n meisjes, kon hij ook. Voor Mordegai Santeljano was niemand banger dan hij. Als Mordegai's barre, stille dreiging aanhijgde, z'n kop in grauwheid verwilderde, dan sloop hij weg, Ko. Een vuistslag op tafel, een dol-driftige krijsch van Mordegai, sloeg ver-

lammenden schrik in hem, doorbeefde nog uren later, z'n rag door-zenuwd jongetjes-lijf.

Z'n week en diep emotie-leven liet z'n fijne bakkesje geen rust. Heel het stille, verborgen gebeuren van z'n zachte dadelijk-geroerde zieltje, lijnde er op uit in volle, scherpe expressiefheid. Z'n jongetjes-vreugd kon uit hem naar buiten slaan heet, vurig, dol; kon stralen en glanzen met zóó krachtige, breede en diepe overstelping, dat anderen mee moesten, z'n wilden dartel niet konden weerstaan. Maar ook z'n smart trok mee; kon op je drukken benauwend en zwaar, door de rijpe voldragenheid waarmee hij haar droeg en naar buiten bracht. Z'n wee en deernis, ze waren in dat manneke, van een vreemd-sterke kracht, van een machtigdwingende suggestie; ze maakten je stil en bedrukt als hij stil was en deden je snikken als hij snikte. Je kon er bij hem niet overheen lachen of ze pogen weg te stoeien. De zachtste troosting, de innigste sussing bleef onvatbaar, verschrompelde tot klein, dun gedoe en moeie onmachtigheid.

Al heel jong was hij achter de macht van z'n eigen krachten gekomen. - Hij had ze begrepen in hem door hun uitwerking op anderen. En met die bewustwording was gelijk ontstaan de neiging tot hun gebruik, op momenten en in gevallen dat toepassing, zonder spontane werking, hem noodig leek. Niet vaak nog werkte die neiging; zwak en latent was ze naast de warme kracht van z'n electrische spontaniteit.

Onder z'n jongetjes had hij twee partijen; een van vereering en een van haat. Hij had dezelfde onderwerpingsmacht van Mordegai en daarmee drukte hij wel eens een vriendje dood. Maar ook trok hij in zacht-lieve gehechtheid naar zich toe en kon hij jongens fier maken en kracht geven. Z'n actie in die richting was ongeëvenredigd van sterkheid en wilsmacht, aan z'n fijne persoonlijkheidje en z'n kinderlijke jaren. - Was er verwarrend en door elkaar schreeuwend tumult onder de jongetjes, dan scheidsrechterde hij; hoorde partijen met geduldigheids-airtje en trotscherig lachje aan, verduidelijkte de geschilpuntjes, lei leukjes verband en deed uitspraak; of nam vurig-gehaast den strijd over en won dan altijd. Het zat hem in z'n spreken en z'n lachen daarbij, in z'n moedig omverschelden en z'n grootere verstandigheid. -

Als vertellertje had hij bijna de gunst van allen; dan, als hij begon, schoven stil en onwillig zelfs de vijandjes bij. Want Ko vertelde niet wat hij had gelezen, maar wat hij zag. Dan konden z'n oogen diep-donkerend uitglanzen de scherpe verheid van z'n gedachten-beelden, lei er nerveuzige witheid van zelfsuggestie strak om z'n snuitje.

In het gezin ook nam Ko het woord vóór al de anderen. Hij wist 't te doen vrij en luid en zóó regelrecht, dat Mordegai moeite kreeg met z'n woorden van verbod, Lea verbijsterd hem bekeek, en Lot blij-bewonderend lachte. En snoeven deed hij haast ieder moment dat hij sprak. Maar holheid was het niet. 't Was veel meer 'n ijvere drang om te spreken van z'n stil naar binnen gekeerd zien, 'n zich uitend bevrijden van z'n overvolheid, die zoo vreemd en machtig hem benauwen kon. Zijn pralerig praten was hem 'n diepe behoefte, omdat dit 't stil-onwrikbare besluit in hem vastlei van te *doen*. De kleinheid van z'n vooraf gepoch, bracht hem altijd tot de mooie of leelijke grooterheid van de daad. - Z'n barre, steenige trots joeg hem wroegend voort tot het inwisselen van z'n woord.

Ko was het volste en rijkste kind in het gezin der Santeljano's. - In dat fijne, mooie kereltje manifesteerde zich klaar en open de bang-forsche groei tot wils- en machtsmensch.

Derde hoofdstuk.
Het hooge feest.

Het was stil en geruimd in de jodenwijk van Dortendam. - En in heel de stad was het beweeglijk-drukke volk, de joden, verdwenen. De straten en grachten, schoongespoeld en blankgewaaid door kletterenden regenval en gurige bries, lagen propertjes en vriendelijk nu in de vredige herfstigheid van klaren, koelen, mat-gouden September-middag. Het hemeltje, blauw, boven de gewasschen, blinkende huizen, de bruin-gebronsde boomkruinen en het stil-rimpelende stadswater van de grachtjes, singeltjes en kaaitjes, dekte ijl en klaar het puur-gouden stedeke af. De straten doorzag je

van pleintje tot pleintje door het helder gouden middaglicht en hun stil-leege verlatenheid. - Alleen de tramwagentjes gingen zot-tierig heen en weer met de korte, breeë paarden leutig-hoefklossend er voor.

Maar in de jodenwijk stond er een rust en een stilte zoo ernstig, stoorloos en standvastig dat ze bevolen en gewijd scheen door God-zelf.

Het was Jom-Hakipoer.[1)]

Heel het heete leven van wilden zwoeg dat anders ver de stad overgalmde, scheen nu in de krotten teruggestort tot ingetoomde rust. Afgetakeld, bleekjes-ontdaan, stonden de rottige geveltjes klagelijk tegen elkaar aan; overal de gordijntjes neer met zwak, roodrig-geel lamplicht er achter.

Het was Jom-Hakipoer.

In het gezin der Santeljano's was 'n glanzende warmte en heldere feestelijkheid. Er was pas gegeten, heel buitengewoontjes en veel, om het lichaam dat daar zou gaan vasten, niet eten en drinken een vol etmaal, zoetjes vleiend te troosten en sterk te maken.

Jom-Hakipoer was de dag der vergelding, voor de joden de dag der volle absolutie zoo uit Gods mond. Het was het Hooge Feest van loutering en inkeering, hun hoogste feestdag die afmatting en zelfkastijding vroeg.

In het koud-bleeke licht van den stil-naderenden herfstavond, zat Mordegai Santeljano in z'n glimmend-aankantte voorkamer. Zijn oogen tuurden ver en z'n mond week kinderlijk vaneen, zoo was hij in mijmer weggezonken.

....'n Machtig feest vond hij Jom-Hakipoer; hij hield van dien ergen dag; niet uit hoog-vromen zin, maar om de drukkende beangstiging die hij zoo zwaar om je hart lei. Aan de verschrikkelijke goddelijke vermaning, aan het erge, strenge gericht dat God op dien dag hield, ontliep niemand; dat gaf hem, die wist veel op z'n kerfstok te hebben, een lichte moedigheid. Ja, hij wist het, hij kreeg vol op; maar ze kregen allemaal. Al z'n broers en zusters, z'n zwagers en schoonzusters, ze kwamen er niet af. Alleen z'n brave, ouwe moeder, die zou Godszegen krijgen dadelijk en overvloedig, enkel al omdat ze dertig jaar lang de zwoegende

1) Groote Verzoendag.

vader en moeder gelijk was geweest van haar zeven weeskinderen. Maar al de anderen, tot z'n vrome Lea toe, ze zouden er van lusten zoo goed als hijzelf. Want God zat niet stil op dien dag. Nou zou er weer worden vastgesteld of hij oud zou worden of jong sterven; of hij geluk zou hebben in de loterij; of z'n oogen goed zouden blijven; of z'n broer zijn stuk brood niet nog erger zou verzuren. Want alles werd op dien dag bepaald en behoorlijk door christen dienaars op bevel van God geboekt. - Hij had het gevoel van een die boven leelijk was in de gaten geloopen en van wie een lang eind strafregister stond volgeschreven....

Angstige lacherigheid kwam over hem en driftige lust tegelijk om nog erger uit den band te gaan. En in hem sloeg het aan het tieren, onbehouwen en dol.

.... Aan dien heelen vromen rommel had hij maling. Vasten? Om den donder niet; vreten zou hij zich morgen dik. En vanavond stapte hij heel gewoon bij Lea in bed. Natuurlijk zou ze tegenspartelen en het over de 'verontreiniging' van Kolnidré-avond[1] hebben met haar vroom gezicht; maar het kon hem niet donderen; hij wilde en deed het.

'Verontreiniging'? Verontreiniging was bij de meid kruipen zooals z'n zwager Sam, die stille smuiger, had gedaan. En die werd hem door Lea nog wel altijd tot voorbeeld gesteld. Een misstap, had ze dan altijd heel gauw te vergoelijken. Als je maar huichelen kon. Maar gaf hij de meid zoo 'n enkele keer eens 'n fijnen watjekou op haar dikke achterwerk, dan was de wereld te klein. Verdomme, als hij toch al zoo bedonderd bij God te boek stond, waarom zou hij dan zoo precies en vroom dien zwaren dag meemaken? Waarom vasten? Waarom nièt bij z'n vrouw slapen vannacht? Waarom vanavond en den heelen dag morgen in snoge[2] zitten?....

Ga je gang Gai, bederf den boel nog maar meer met je brutale godlastering... wendde plots z'n mijmer in nerveuzige vrees... ga je gang, tart den Almachtigen God nog meer...

1) Vooravond van den Grooten Verzoendag.
2) Verkorting voor Synagoge.

En bevend, beklemd was hij opgesprongen van z'n stoel, schuw rondkijkend in de al ingeduisterde kamer, krankzinnigbenauwd voor 'n dadelijke aanraking van God-zelf, voor 'n plotselingen greep in z'n nek waaruit hij niet los kon komen, voor dadelijk blind zijn of verlamd.

In hartkloppende gejaagdheid met zwaar-dreunenden stap, liep hij door het alcoof naar de achterkamer.

Zacht, roodrig-geel brandde daar het feestlicht; vroom en gedwee schijnde het uit over de wit-gespreide tafel, lei het stillichtende glansjes op het levend-gewreven mahonie der stoelen.

Hij was regelrecht naar de spiegel voor den schoorsteen geloopen, Mordegai, en te bekijken stond hij nu zijn bleekgeangst gezicht.

... Dat was daar bar geweest; zou het een waarschuwing geweest zijn dat hij zich had koest te houden? Wat zag hij er uit. Z'n heele smoel was verwrongen...

Hij had zich omgedraaid met z'n rug naar den schoorsteen. En daar stond hij nu de ruige, breed-zware kerel, klein in elkaar geschokt en bevend-onderworpen.

... Hij zou uit het diepst van z'n hart vanavond en morgen God smeeken om verzoening. Oppassend en braaf zou hij zich gaan gedragen; niet meer vloeken en spotten meer zijn als Lea het wilde. En op z'n jongens zou hij ook meer letten, zorgen dat ze als joden beter hun plichten nakwamen tegenover den Heiligen God. Het móst; tegen het Opperwezen viel niet te vechten...

Z'n vrees was zacht vergleden en langzaam-aan werd ook doffer z'n hart-geklop.

Lea kwam uit de keuken de kamer in, vreugdig gereed tot feestige rust. Onder het blanke mutsje glansde haar fleurig gezichtje frischjes-teer en kindjes-onnoozel. Ze liep met haar wiegende lichaampje, koud in stijf-proper katoentje, heel zoetjes voetje voor voetje kleintjes voorover, als in al stille neerbuiging voor het hoog-heilige feest.

‘Zeg Lee’, riep Mordegai haar, dof en gedwee, ‘heb je an het slape vannacht gedocht, mot ik er uit of ga jij?’

Ze wist niet, Lea, waar zoo in eens de stem van Mordegai vandaan kwam. Ze was vol gedachten-vroomheid geweest en had hem niet gezien. En moeilijk kijkend nu tegen het lamplicht in, zag ze hem staan; zei vief, vlot achtereen:

‘Natuurlijk heb ik d'r an gedocht; blijf jij maar in het bed, ik ga in het andere’.

‘En heb je mijn tallith[1)] klaar gelegd en de mongadiems?’[2)] vroeg Mordegai weer, ijverig en zorgend.

‘Je tallee[3)] heb ik bij je jas gelegd, de mongadiems mot je maar zelf van het rekkie neme.’

Spectakelig holderdebolder geklos op de portalen en trappen opeens, had Lea's wankele stem dadelijk tot onhoorbaarheid weg-gestild. Met wild geweld kwam de gangdeur de kamer in. Daan en Ko kwamen thuis. Ko voorop. En Mordegai opslag gehaast aan het vragen.

‘Nou, hadde ze wat?’

‘Nee niks’, antwoordde Ko, kort en geprikkeld.

‘Niks?’ verwonderde zich Mordegai, ‘ze hebbe toch altijd wat, en nou niks? Ga jij maar kleine dondersteen, het verveelt hem al weer z'n vader behoorlijk antwoord te geve.’

En naar Daan zich keerend vroeg hij ingehouden, voorzichtig: ‘wat hadde ze weer die stuipekoppe?’

‘Ze hadden niks vader,’ zei overtuigend Daan, ‘d'r was ook niemand anders dan tante Judith en grootmoeder’, vertelde hij er geduldig, rust-gevend nog bij.

Mordegai voelde goed nu dat er niets was geweest en dàt juist kon hem de hevigste onrust geven. Met driftig-wilden zwaai keerde hij zich om.... voor zijn part konden ze zich verhangen.... en stappende op een stoel ging hij staan zoeken voor het boekenrekje.

Daan en Ko waren in ‘de Kelder’ geweest.

‘De Kelder’, het diepe, donkere onderhuis waarin Mordegai's oudste zuster woonde, lag in de meer moderne jodenwijk, 'n stadsgedeelte, waaruit was weg-geslonken het kromme, vervreten type van den harigen negotie-jood. De straten daar, hadden het warm-gulle leven van den economischsterken industrie-arbeider die de diamant-nijvere toen was. Al wat daar naast en boven elkaar woonde, was dik-

1) Bidkleed.
2) Gebedenboek der Hooge Feesten.
3) Verkorting voor tallith.

verdienende kaper. Zìj waren de al op middelbaren leeftijd gekomen kinderen, de al vet en gezet gegroeiden, uit de donkere ghetto-stad, die hier een moderner ghetto hadden gekweekt. Het was daar lichter en ruimer, opener en frisscher, dan in de straten waar zij als kinderen, als aankomende jongens en meisjes, hadden geleefd. Maar het groote contrast was de krachtige welstand en stabiele bloei, die daar fleurden en kleurden heel dat warme leven bijeen.

Behalve Mordegai Santeljano woonde in die buurt de heele familie. Maar bij de oudste dochter, in ‘de kelder’, daar woonde hun aller brave moeder.

De weduwe Santeljano, kloeke vrouw met hoog en breed de heupen, was een barsche verschijning. Kaarsrecht was ze gebleven onder de martelende dracht van bittere ellende en wreeden kommer, op haar neergekomen, toen haar man in de cholera-epidemie der veertiger jaren was gestorven en zij met zeven platte kinderen was blijven zitten. Met streng bevel en een pootigen opstopper als ze haar te na kwamen, had ze ruw, kort en zonder uitleg haar kinderen beheerscht. En nu die taak geëindigd was en zij ze als onmondigen niet meer vasthield, was ze geworden de stoere rechtoppe grijze matrone die alleen recht sprak.... en opnieuw gehoorzaamd werd.

In ‘de kelder’ stapten ze allen binnen of ze er even te voren waren uitgeloopen en gingen ze weg of ze dadelijk zouden terugkomen. Soms begonnen ze al in de donkere voorgang hun nieuws heel naar achter te schreeuwen en verdwenen ze weer met 't gesprek nog half in hun mond. En dan weer kwam er een binnen die enkel dof zei ‘goeiendag’; stil, zwijgend staan bleef een kwartier en weer met enkel ‘goeiendag’ vertrok. Wilden de vrouwen van elkaar weten of er wat ‘ophanden’ was, ze gingen niet naar elkaar, maar liepen naar ‘de kelder’. En was een harer bang zich in den stand van haar zwangerschap te ‘verrekenen’ dan ging ze ook daarheen en de zaak werd ontward. ‘De kelder’ was hun tijdingzaal en centrum. Het nieuws kwam daar binnen zóó grif en snel, dat het leek of het, gelijk met het momentelijk gebeur, daar ook ineens geweten werd. Maar vreemd, geheimzinnig was dat toch niet, al liet het zich zoo aanzien. Want van heel de familie met al wat er aan was vast-

getrouwd en er zich aan vast te vrijen begon, was er niet een die ‘de kelder’ voorbij liep zonder er in te gaan. Broers en zusters, zwagers en schoonzusters, neven en nichten, alles kwam daar binnen en.... bracht aan.

Mordegai's oudste zuster, Judith, was het levende familieregister. Ze was een lange, lijzige vrouw, altijd vermoeid en zich voortslepend slap. ‘De kelder’ verliet ze zelden. Ze wilde niet en het kon niet. Wie was er als zìj weg was voor den aanloop, wie moest al de dingen geboodschapt en verteld? In haar huilsche en timide gezicht was altijd klagelijke zorgelijkheid voor heel de familie. Was het een dolgierende stormdag, bij al de broers en zusters ging van haar een boodschap rond, dat de kinderen uit school moesten gehaald, omdat het noodweer was. Worst met gele rijst stuurde ze, heet uit de pan, aan Mordegai omdat hij er dol op was en zacht-zuur gestoofde hersens aan 'n anderen broer, die dat thuis nooit kreeg. Visch kocht ze nooit voor haar gezin alleen, maar altijd in dubbele portie; zoo, jachterig gebakken, ging die dan links en rechts naar de familie. En ieder najaar stuurde ze het jongste schoolgaande kind van elk gezin 'n wollen das en 'n paar wantjes. Was er een in de familie ziek, dan kwamen er van haar dadelijk diepe borden warme, blanke gries.

Maar al dat gul-hartelijke doen, dat breed-zorgende meeleven, volbracht ze altijd door krachteloos en moe, als een die was opgebruikt in de rusteloos-waakzame beveiliging van wat zij noemde haar eigen bloed.

Na de weduwe Santeljano was zij dan ook de diep en stil vereerde van al wat familie was. - Haar man, Sam Piza, groote knappe kerel, met gaven, Portugeesch-Joodschen, warm-bruinen kop, nederig bescheiden, smuigemde heel stil voor zich heen altijd, gehoorzaamde haar grifjes, precies als haar vijf kinderen en alsof hij de, het goede voorbeeld gevende, oudste van het spul was.

In de familie was hij er zoo een die boter op z'n hoofd had. Het was daarom dat hij altijd maar stil luisterde, nooit het woord bevocht, of open en luid zei waar het op stond. Over z'n ‘misstap’ werd allang niet meer gesproken, maar vergeten waren ze hem niet. Bar hadden ze langen tijd tegen hem gewrokt en waren ze hardnekkig-

stroef tegen hem geweest. Ze hadden anders dan z'n huichelende bedriegerij verdiend. De Santeljano's, toen hij aan de familie trouwde, hadden hem het brood in den mond gestopt; ze hadden hem, luien, gemakzuchtigen kerel, met heel hun forsche werk-drift, kostwinner voor z'n snel-gegroeid gezin gemaakt. - Geen dank hadden ze daarvoor gewild, maar wel trouw. En dàt juist had hij stil-gemeen omlaag gehaald.

Maar toch had Sam Piza door de rustigheid van z'n zware, hooge lichaam en het zacht-geaarde van z'n wezen, stil-bedaarde machtigheid over al die drukke, wilde Santeljano's en had hij hun aller open hart. Z'n krachtige zwijgzaamheid had hen allen altijd het solide gevoel van z'n bedachtzaamheid gegeven en daardoor hadden zij voor hem meestal alles blootgelegd. Dàt had hem den stille, sterke gemaakt. En herwonnen had hij die positie al heel snel na de heibel van z'n schande-streek.

Mordegai Santeljano mocht hij wel. - Als in ‘de kelder’ druk gepraat ging over Mordegai, over z'n niet goed jood zijn en z'n gevaarlijk-dolle drift; van alle kanten rauw gesmaald werd op z'n altijd lezen en den verkeerden weg dien hij z'n kinderen liet gaan, dan kon Piza wel eens even uit z'n hoekje komen, kalm 'n paar woordjes van bescherming en sussing zeggen, of vreemd-manmoedig voor hem, zelfs wel eens voorzichtige scherpheidjes zuur-zoet tegen hen loslaten. Maar al heel gauw dook hij weg en werd hij stil weer. En ongestoord dan kwamen ze heftiger los. Want er waren daar zware grieven tegen Mordegai en zijn kinderen.

Het vreemd-gecompliceerde van Mordegai's wezen werd daar in ‘de kelder’ niet begrepen. Z'n ruwe maar diepe, door hemzelf het minst verstane romantieke natuur, werkte medelijdend-onmachtig, onsamenhangend-fantastisch, bracht hem tot liegen alsof het gedrukt stond. Z'n donker proletarisch jeugd-leven en z'n later zwoeg-bestaan, hadden hem totaal onvatbaar gemaakt voor dood-gewone ontwikkeling en beschaving. Maar kinderlijk, vol diep ontzag, vereerde hij wetenschap en kennis als godswonderen. - Van geleerden vertelde hij altijd, in onbewust-mystischen drang, vreemde, geheimzinnige dingen die hijzelf bedacht had, zwaar dramatiseerend in suggestieve beangstiging. - Zijn Vrijmetselaar-

zijn verzweeg hij besprekend en besprak hij verzwijgend. En van de joodsche mystiek, van wat hìj noemde de ‘overlevering’, kon hij verhalen, opwindend-bang uren achtereen. Als hij zoo niet was of niet zijn kon, dan was hij stil-wee moedig van eigen kleinheid en lamgeslagene domheid; dan lei hij zich krachteloos-berustend, heel rustig-droef neer bij alles wat hij hoorde en zag.

In ‘de kelder’ werd hij daarom luid-gemeen belachen en grof gedold. Maar dat hij geen synagoge-jood was, druk omging met christenen, dikwijls den heiligen sabbath schond, dat maakte hen heet-kwaadaardig en hielden ze hem voor, ruw en fel, als ze er maar even kans toe zagen. En zette zich Mordegai met een driftig, breed gebaar van maling tegen die vuile kelen schrap, als ze begonnen op zachten toon met hun duistere voorspellingen, dat het Opperwezen zìjn goddeloos leven aan dat van z'n kinderen en kleinkinderen zou wreken, dan sloeg dadelijk 'n machtig-diepe angst in hem, liep hij weg opgejaagd en razend.

En dan, alleen weer, ging de wroeging in hem jagen, voelde hij het veilig-rustige wijd en ver om hem weggeslagen, zette zich 'n bange verlatenheid zóó sterk in hem vast, dat een diep-hunkerend verlangen in hem opdrong naar hun aller goede gezindheid weer.

Zoo was het in Mordegai 'n altijd uitdriftend, woest trappen van zich af en 'n warm begeeren dadelijk daarna in wilde verinniging weer te halen naar zich toe. Maar wat hem thuis lukte, dat lukte hem niet in ‘de kelder’; dáár was een scherpe inquisitie, wisten ze niet van zoetig gepaai. Wie daar kwaad werd, moest weer goed worden, zonder praatjes en geflikflooi. En wie weg bleef, was dadelijk dood, wijl dit was het kort-strenge vonnis van de weduwe Santeljano-zelf.

Dat onverzettelijk-harde, dat koud-krachtige afsnijden dadelijk was altijd hun aller diepe vrees geweest, de stugge, stompe macht van ‘de kelder’. Maar de familie als eenheid, als voor elkaar vechtende, zich voor elkaar opofferende groep, was er door gebleven, al krijschten de kelen zich iederen dag op elkaar rauw en vloekten ze elkaar in hooggaand drift-geweld het gebeente uit het lijf.

Buiten het kelder-leven kon eigenlijk geen hunner. Er

was voor hen allemaal een hartig brok levenskracht in, waar zonder ze zich klein, timide en wee voelden. - En Mordegai ook wilde zijn ècht erkend levend lid van de familie, krachtig deel van dat stevige geheel. Maar ook was in hem een vreemd, onbewust, z'n leven vernieuwend dualisme, dat hem in warm-begeerige juiching wild deed hunkeren naar z'n persoonlijke vrijheid. En had hij daaraan eens toegegeven, in aarzelende voorzichtigheid of wild-woeste haast uit vrees voor ontdekking, ‘de kelder’ wist het en de botsing was er.

En was het alles in Mordegai nog onrustige dubbelheid, bij z'n kinderen was 'n jong-krachtig gevoel fier en toomeloos aan het uitgroeien, dat ze meer dan genoeg hadden aan de inbindende contrôle hunner ouders, om ook nog die van ‘de kelder’ te kunnen verdragen.

Dat bracht in Mordegai 'n krankzinnig-woeste onmachtigheid. In ‘de kelder’ bevocht z'n heete, ruwe vaderhart de ophitsende afkamming en neerhaling van z'n kinderen en thuis plette hij neer, forsch en verschrikkelijk, elke opstandigheid tegen ‘de kelder’.

In de bleek-verwezen aanduistering van 't late, blauwgroene hemellicht, gingen Mordegai, Daan en Ko naar de Synagoge. De straten hadden de rossige grauwheid van het al diep verzonken daglicht, dat stil, strak, nog even smachtend kaatste tegen den hoogen wijden hemelboog. Heel de buurt was stil ingetogen en aan kant. Een gurig gewaai ging rustig en alleen door de straten, had de keien blank ontslijkt en hard gemaakt. En zóó stond daar de rust, dat telkens als er een jood genoegelijk-netjes uit z'n woning kwam ter Synagogegang, hol-klinkend gestap tegen de gore lichtlooze huizen opklonk in lange verre davering. -

‘Als jullie daar in Snoge zijn’, begon Mordegai Santeljano, ‘dan wensch jullie oome Ko nog veel jare en gezonde vaste!’

Daan en Ko hadden even naar hem opgekeken. Verdektkregel waren ze blijven zwijgen. En Mordegai niet gauw genoeg hoorend hun antwoord, dadelijk denkend aan tegenstand, vroeg tartend barsch weer: ‘Hoor jullie, sallemanders?’

‘Ja’, zei dof toen dadelijk Daan.

Maar Ko had nog geen antwoord gegeven.

Driftig keerde Mordegai zich naar Ko.

‘Zeg, kleine geweldenaar, brutale aap, kan je niet behoorlijk antwoord geve als ik je wat vraag.....?’

Ko, geschrokken, had nu wel op slag willen zeggen, dat hij natuurlijk doen zou wat vader had gevraagd; maar hij kon niet en bleef zwijgen, Mordegai in schuw-lichtende donkering van z'n oogen aanstarend.

‘Wat kijk je?..... het meneer geen trek?..... dan doe j't maar zonder trek....’

Toen waren ze blijven voortstappen stil en ontstemd alle drie.

De hooge, diepe Synagoge stond in den gouden schemer van het simpel-reine kaarsenlicht. In deemoedige stilheid, zonder kracht, dreef het zachtkens van de hooge, breede kronen de Synagoge-ruimte in, liet het de zware schaduwing onaangetast. 't Leek een vreemd, bang-onwereldlijk spel; licht, zacht goudlicht dat duistering leven en beweging gaf en waarin het, als in stil verbond, telkens teer wegweek en dan op eens weer, in gouden wuiving, nederig te schijnen stond. En in dat devote licht-geheim van machtig-schaduwende donkering en edel, diep-goud gevlam der kaarsen, hingen, zwaar als van vloeiend koper, de antieke kronen, zacht verspiegelend de duizende licht-opaaltjes; gingen forsch en streng de even op middenhoogte ontduisterde pilaren omhoog, om te dragen het diepe, zwaar-donkerende dak-gewelf. Laag en breed-uit lag het vierkant omsloten ruim, in het nevelend goud-licht van de lage bank-luchters, met op den voorgrond stil de Toba,[1)] in even juichender feestlicht verhoogd er boven uit en diep op den achtergrond in stille stijging, heilig-ongenaakbaar, de zwaar-eiken, donker-glanzende Hegal.[2)]

Mordegai had z'n plaats in den achterhoek bij de niet- of weinig betalende lidmaten der gemeente. Het waren meerendeels kleine negotianten en venters die daar zaten; donkere, groezele mannen, mager en arm, krak-oogend en loenschend in hun vervreten gebedenboeken.

1) Gebedentafel.
2) Wetsrollenkast.

Toen Mordegai met Daan en Ko naar z'n plaats kwam, groette hij links en rechts en over andere banken heen met stillen handdruk en met zachte, stugge mompeling van dag Bram, dag Sak, dag Joost aan de verderen. Daan en Ko had hij ieder dadelijk een mongadiem en 'n tallith gegeven en wild, druk voor ze opgezocht wat ze moesten hebben. 'Nou ga jullie stil voor het hek staan Ngarbiet[1)] leze', fluister-bromde Mordegai... 'en als jullie prate of broddele, sla ik jullie de harsens in.'

'We hebben thuis al Ngarbiet gelezen', zei Daan stroef en bedaard in 'n pootig afweeren van die hun opbergende opdracht.

'Je liegt', driftte Mordegai er moeilijk ingehouden uit, 'je hèt niet geleze, je doet wat ik je zeg, of zoo waar als God leeft d'r komt spectakel.'

Met z'n lippen gretig bespeekseld en achterwaarts geheven arm ingehouden verborgen dreigend, stond Mordegaivoorover gebogen dicht op Daan.

Maar Daan week niet, hield vol, kordaat:

'Nou ja, u wil het nou, maar gelezen hebben we.'

Ko, bleek, bang wat achteraf, had Daan al gewenkt dat hij 't maar doen zou.

En dol vlamde het in Mordegai.... daar had je die brutale, treiterende bedaardheid weer van die aap, van dat dikke, miensche[2)] bakkes...

En nog dieper overbuigend naar Daan, vlak op hem, dreigde hij in stikkend gesmoorde drift:

'Je leest Ngarbiet, of ik trap je de gal de keel uit.... hoor, luizige dikkop!'

Ko en Daan hadden den aftocht geblazen, waren afgestraft en stil bij het hek gaan staan.

'Zijn ze bij jou ook al zoo dwars,' vroeg naast Mordegai Sak Mercado, man met tanig gelen kop en dun doorschijnend baardhaar. 'Bij mijn is iedere dag spectakel,' klaagde hij simpelig, telkens moe z'n oogen sluitend voort, 'd'r is geen eerbied meer in de kindere.... ze hebbe tegeswoordig maling an de ouwers.... dat was in onze tijd anders Gai.... recht

1) Avond- of nachtgebed.
2) miensch = treiterend.

op de hande hebbe we ze gedrage.... d'r was ook altijd sjalom[1] en menoega[2].... Zee moeder - jij hèt me moeder, kleine Etje, Etje Alvaris, toch wel gekend - ik zal maar zegge, Sak haal me die stoof, of Sak krijg me die stoel.... voor dat de woorde uit 'r mond ware had z't...'

Mordegai luisterde peinzend, barsch gesloten den mond. Hij voelde het, hij verloor z'n macht over z'n kinderen.... Waar moest dat heen.... Raf ook weer niet in Snoge.... daar zou je 'de kelder' weer over hooren....

'Maar mijn vrouw, versta je Gai,' sprak op z'n elf-en-dertig Mercado door, 'kan heelegaar niet mit dit nuwerwetsche van de kindere overweg.... tege alles gaat ze in.... ik bin zoo niet, aai nee....'

'Dan bin je 'n gelukkig man Sak', verzekerde somber en afwezig Mordegai.

'Dat bin ik ook', goochemde blijig, zot-tevreden de geeltanige armoelijder, 'dat bin ik ook', herhaalde hij nog eens, in stomp-dommigen trots, 'ik bin twee druppele water me moeder... die zee altoos, God het 'r ziel, wat andere doen gaat mijn niet an, als ìk maar niks verkeerd doe... en gelijk had ze Gai... daar kom je het verste mee...'

Luid en galmend kwam de stem van den Gazan[3] plots door de Synagoge; 't gonzend geroezemoes der menschen, als waren ze even geschrokken, stilde wat. En het armelijke jongenskoortje, als had het stil gelegen op de loer, had onbehouwen en vief, heftig en schel den inzet van den voorlezer teruggezongen. De gemeente, verrast, te laat, gaf den zang in telkens latere, achter elkaar aankomende groepen, loom en zwak terug.

De Synagoge was vol geloopen. Heel het ruim was dicht bezet en de plaatsen aan de breede zijloopen en aan weerskanten van den ingang hadden man naast man. De gouden walm was zwaarder rondom het stil-droomende kaarslicht gaan staan en krachtiger was door den doorbrand het bankenlicht geworden. Tegen de hooge boogramen stond strak en klaar de groen-donkere avondhemel in transparante stilnachtelijkheid, roerloos mee-wijdend den heiligen avond daar

1) Vrede.
2) Rust.
3) Voorzanger.

binnen. Al maar voller en dichter bezet werd de Synagoge; zachte, beweeglijke onrustigheid was nog in alle banken. Er was gedraai en gebuig van pas gezetenen en geschuif en gesluip van nog naar hun plaats gaanden. En wat de kerkplechtiging ook storend brak, was 't drukke bezoek der ‘vreemdelingen’, christenen, die den vooravond van den Grooten Verzoendag, de antieke Synagoge met het kaarslicht wilden zien.

Ze kwamen de Synagoge in bij twee en vier gelijk, bleven staan, verrast getroffen door het gouden gevlam van die duizenden kaarsen, bij het hek achter de Toba en gingen koel en hoog door de zijloopen naar achter tot bij den Hegal. Hier was dan weer even een koud verplechtigen in hun stijve aandacht en boog 'n enkele, slank en kil over tot 'n lezenden jood, om te vragen wat dit was en dat.

Mordegai en Mercado waren dicht bij Daan en Ko voor het Hegal-hek gaan staan. En meerderen stonden daar al. Er was brommerig, ingehouden geredeneer onder hen, met 'n heftig gebaren der handen soms. Het warm-leefdriftige in hen, dat in hun stem, in hun spreken altijd zoo vol en overdadig tot uiting kwam en nu was ingebonden, kon er niet in blijven, moest er uit.

‘De handel de laatste jare is slecht’, betoogde dreigend barsch Dolle Bram.

Dolle Bram was turf- en houtventer. Hij had 'n altijd dadelijk vloekende drift in hem en werd daarom Dolle Bram genoemd. Hij heette Abraham Zacharias. 't Was 'n pootighooge vent, met gladgeschoren glimmend bruin gezicht, waarin fel, hebzuchtig z'n zwarte oogen puilden.

‘Slecht is het woord niet, Bram,’ zei de kleine Reele Vieira, die postpapier en notitieboekjes ventte, zacht bedaard terug, den dollen kerel met tegenspraak voorzichtig naderend... ‘d'r is slechte negotie en d'r is goeie negotie... 't eene artikkel zegt 't andere niet... de handel is niet slecht, Bram,’ ging zacht den kerel lijmend weer z'n stem... ‘wat je mot hebbe, dat is geluk...’

‘Geluk,’ viel Dolle Bram bijna schreeuwend in, ‘ze zalle de pest krijge m'n klante..vraag in de gojiem-hoek[1)] ereis

1) Gojiem-hoek = Christen-buurt.

dertig cent voor 'n vijftig turf, of drie stuivers voor 'n bos hout...? vijftien halve stuivers durve ze je biede voor alles bijmekaar...'

'En toch het Reele gelijk Bram,' kwam, ook voorzichtig, Sak Mercado scheidsrechteren... 'je mot geluk hebbe... zonder mazaal',[1] hield hij in vergenoegde taaiheid aan, 'kan je je verhange... de goeie God het mijn 'n natuur gegeve dat ik mit alles tevrede bin, dat is nou mìjn geluk...'

Zacht, zuiver vroeg plots 'n stem achter de mannengroep:

'Wat is dat nu dat daar gebeden wordt?'

Verstomd keken ze om.

'n Fijne, grijze heer stond in koele vriendelijkheid achter hen wachtend op hun antwoord.

Stomp, in grijnslachende verlegenheid keken ze elkaar aan zonder antwoord te geven. Alleen om den mond van Dolle Bram had willen spreken gezenuwd. Toen, met gevoel van meerdere, wild, druk had Mordegai Santeljano zich naar voren gewrongen. In stil-berispend verwijt keek hij even de stomme kerels aan, dat ze zoo bullebakkig bleven zwijgen. En in vreemde, makke vriendelijking van heel z'n gezicht, lei hij schuchter uit:

'Wat daar gebede wordt hiet Ngarbiet.... dat is 't gewone avond- of nachtgebed.'

'A zoo', zei in koele bevredigdheid de heer terug; en stil-bedaard ging z'n aandacht weer de Synagoge rond.

Dolle Bram, Reele Vieira en Sak Mercado waren alle drie ineens heftig aan het mee-bidden gegaan, in trotsche geoefendheid voor den grijzen heer rad-brabbelend hun Hebreeuwsch. Mordegai, zacht, begon ook. En toen hij even ophield, vroeg in zuivere fluistering weer de fijne heer: 'Tot het middengedeelte, daar, wordt men zeker niet toe gelaten?'

'Nee', antwoordde geschrokken-kort Mordegai als was hijzelf ineens bewaker er van, 'nee, daar komt niemand in die d'r niet in hoort... daar zitte de Jagidiem... de rijke Portugeeze, die de gemeente stoppe mit hun duite... daar magge wij ook niet in... en', werd plechtig z'n stem, ''t is ook de doorloop van de Toba na de Hegal... de Toba

1) Geluk.

is die verhooging daar... en dat is de Hegal, 't allerheiligste... daar zijn de Severs Thora, de heilige wetsrolle in bewaard ja, dat ziet er goed uit...? dat is door en door antiek... honderde jare oud...'

De heer luisterde rustig, dwalend-klaar de oogen overal heen.

Mordegai peinsde stil nu. Zacht-verlangen was plots in hem gekomen naar vertellen van vreemd verhaal en beangstigende legende. In zijn oogen was al de lichtelijk schuwe kijk van de stil in hem aanjagende ontroering. - Hij wilde het nog baas blijven en beheerschen; maar dadelijk stond het zóór machtig in hem, dat het wild genot werd, al het andere in hem zwak maakte en gewillig.

'Ziet u die pilare daar aan de Hegal?', vroeg hij dof-stil gejaagd, 'in een daarvan, het meest hier na toe, zit 'n vogel gegroeid... hoe die d'r in komt weet niemand... maar hij groeit geregeld... ieder jaar wordt ie gemete en is ie grooter... 't is 'n godswonder...'

Het koude, fijne christen-gezicht had even cynisch verbaasd. En dolle Bram, Reele Vieira en Sak Mercado stonden, alsof ze het nooit hadden gehoord, star-perplex de Hegal te bekijken.

'De grootste geleerde van de heele wereld', vertelde Mordegai nu druk loskomend verder, 'zijn na hier gekomme om dat wonder te zien... ze staan 'r voor te gape mit zulke ooge... geeneen wist wat 't was...'

''t Is vreemd', zei koud en ongeroerd de heer, terwijl hij afgwend de Hegal bekijken bleef.

'Vreemd?', herhaalde gehaast Mordegai, teleurgesteld door de soberheid in de appreciatie van z'n vertelling. En nog eens herhaalde hij dat verachtelijke, dunne, koele woord: 'vreemd?.... 't is 'n wonder Gods...'

'Natuurlijk', viel Reele Vieira vergenoegd, klein-dankbaar kijkend naar Mordegai in, 'vreemd', vroeg hij ook, 'vreemd is het woord niet... Gai het gelijk', betoogde hij in mannelijk-ernstige zelfbewustheid nu tot Mercado en Dolle Bram..., ''t is 'n wonder Gods', en zachter dan 'weet ie veul die pasmade Oril'.[1)]

'D'r zijn honderde van die wondere in het joodsche

1) Stijve Christen.

geloof', drong Mordegai nerveus voort, hakend naar 'n ander mysterie, '...de Synagoge, de Synagoge hier', begon hij weer suggestief-ernstig, 'is nooit heelemaal verlate.... zoodra de mensche weg zijn en hij is geslote, komme de engele... daarom mot de Samaas - dat is zooveul als de koster bij de christe, verduidelijkte happig Reele Vieira er tusschen door - voor dat ie opensluit, drie maal kloppe op de deur... Voor jare gelede het 'n Samaas opengeslote zonder dat ie geklopt had... bij de eerste stap na binnen kreeg ie 'n zware slag op z'n hoofd en dood viel ie op de drempel...'

Mordegai's gezicht was onder het vertellen even vaalgebleekt. En de drie mannen, als nog geschrokken, stonden onbeweeglijk. De grijze heer had het hoofd nu naar Mordegai gekeerd en met koel strak gezicht, in de jong-krachtige oogen 'n fijn-vroolijke glanzing, het groepje koud-vriendelijk dag gezegd.

'Hij kan ons allemaal zegge hoe laat of 't is', viel Dolle Bram luid driftig uit, dadelijk had de heer z'n hielen gelicht. En zóó rumoerend had hij gesproken, dat van verschillende kanten verontwaardigd stilte werd vermaand.

Druk-brommend lezen en klein gezang ging nu door heel de gemeente. Kleine groepen hielden elkaar bij en eindigden de zangetjes op eigen houtje. Alleen het jongenskoortje, in telkens furiënde heftigheid, begon en eindigde gelijk.

Maar ineens stilde het raffelend lezen en het in groepen dun, zwak uithalen van zang en tegenzang. In de Synagoge was stil-wijdende rustigheid gekomen. Het gouden kaarsgevlam was als even uit zijn droom gewaakt en zachtjes opgejuicht tot klaarder en voller licht. En toen ook de beweeglijke schaduw-donkering door het diepere mildere licht was vastgehouden en tot rust gebracht, heel de Synagoge in den zwaren, gouden walm stond, de gemeente in vrome voorbereidheid wachtte, toen hief de Gazan in breeden galm het vreemd-weemoedige Kol-Nidré aan.

JOOST MENDES.

(Wordt vervolgd).

Atlas.

Atlas, met fel getorste droefenis beladen,
Hij, die in wildernissen van wild licht gebannen
Gebogen onder aardes oude last slaat gade
Eigen verstarde evenwicht, en onder hem gespannen
Ruigten van sterren, hemels open vloeren -

Atlas, eenmaal de daler in het woest gespleten vuur,
De daverende branding, de verstoorde gloed -
Hij, die zich neerboog in het diepe oervuur,
En de glanzige aarde stal op zijn hoogen schouder
Als een naakt, jong kind -

Atlas, die brekende door eeuwigheden
Worstelend zijn last en hare woeling droeg -
Die het mateloos leed der Goden: leven
Droeg in een oude wraak: roerlooze last
Boven 't verblind gelaat, waarmee de wraak
Der Goden sloeg en 't noodlot van den vloek -

Atlas, híj voelde 't einde van het woord -
De jaren vielen langs hem als een regen
Dalende, snel als zwermen vogels,
Die joegen waar zijn donkere voeten steunden,
Onzichtbaar, en die als in duizeling waren
Geslagen en geborgen in een míst van sterren -

Atlas, hij voelde 't einde van het woord
Atlas, hij voelde om zijn versloten oogen
Een licht aanwaaien, dat verkoelend was,
Dat spoelde aan zijn steil versteende leden,
Dat gaf vermoeienis en siddering van schaamte,
In die onzichtb're weldaad, ín het staren
Van onbekende oogen naar zijn blind gelaat.

Een ster verschoot en trof hem - groote stemmen
Van wind omfloersten hem - de duisternis
Tastte zijn kracht van alle zijden aan -
En hij viel weg en met hem smart en straf
Naar de vervulling van het oude woord,
Mateloos diep, in daverende ontbinding,
In dun en donker stof, glinstrend als sterrenscherven,
Dat op een wentelende, breede wind
In vlagen licht bezonk door alle sfeeren.

En de aarde hing in zacht, geweldig licht,
En sterren vingen nieuwe banen aan.

En over de open oogen eener vrouw sprak een gezicht:
Uw eerstgeborene zal tot de menschen gaan
En dragen. -

J.W.B.

Flos Etruriae.

II.
De knop, die opengaat.

Wie heeft zich niet wel eens afgevraagd: hoe komt het dat de Renaissance-architectuur stormenderhand Europa kon innemen, en de schijnbaar zoo krachtige Gothiek niet voet voor voet het terrein verdedigde, doch dadelijk en voor goed den kamp opgaf? Om hierop het antwoord te vinden, moet men de gothische stad kennen; niet op papier, doch in werkelijkheid; wandelen door gothische straten, den drempel betreden van gothische huizen. In Fiorenza dragen nog vele stadsdeelen den middeneeuwschen stempel; doch zij zijn niet ongeschonden, en de verbeelding moet aanvullen. Om zulks naar den eisch te doen, moet men elders gaan. Bezoek daartoe liefst San Gimignano; een stadje, in vogelvlucht slechts een veertigtal kilometer van Fiorenza verwijderd, doch per spoor enkel te bereiken langs een omweg over Empoli. En dan nog niet zonder moeite; want gelijk bij de meeste italiaansche bergstadjes, blijft de spoor op eerbiedigen afstand. Te Poggibonsi, dat een paar uur westwaarts is gelegen, moet men uitstappen.

Een prul-plaatsje, dat Poggibonsi, hoewel het in de Florentijner geschiedenis veelmalen wordt genoemd, en eertijds van beteekenis was. Doch de stad is zoo dikwijls verwoest, herbouwd en weder verwoest, dat er niets van is overgebleven. Fiorenza, alvorens een kunststad te worden, was een koopstad; en middeneeuwsche koopsteden waren allerminst vredige naburen. Italiaansche stadsrepublieken waren altijd landgraag;

Pisa palmde zelfs Corsica in! Doch Fiorenza lag te veel binnenlands om zeemogendheid te worden, en vergenoegde zich met den meer onmiddelijken omtrek; had toch reeds - toen pas de 14e eeuw aanbrak - tot haar rechtsgebied gebracht honderd acht en vijftig sterkten en zestig landelijke gemeenten, die voorheen enkel den Keizer als opperheer erken den.

San Gimignano, dat Fiorenza meermalen hielp Poggibonsi neer te zetten, bracht het er, dank den machtigen bondgenoot, iets beter af dan de gemeenschappelijke vijand. Toch niet al te best, want het bondgenootschap werd een soort lijfeigenschap, en deed allen glans verbleken. Het stadje is dan ook maar een schaduw van vroeger. Gelukkig voor ons; want te arm zijnde om te vernieuwen, steekt het nog in de oude, echt middeneeuwsche plunje. En zoodoende is San Gimignano nu *de* Torenstad van Italië.

De weg er heen, van Poggibonsi, kronkelt door zéér lieflijke, vruchtbare dalen; dan plotseling, bij een draai van den weg: wat daar in de verte? *Skyscrapers*, als in New York? Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven!.... En nog vele kleinere, opstaande parallelopipida daartusschen en er om heen! De wereldstad aan gene zijde van den oceaan, gezien door een omgekeerden verrekijker!

Dichter bij, door de straten wandelend, blijken die torens te zijn hooge, zéér smalle woonhuizen. Ten minste, dat zijn zij heden ten dage; doch de ramen der benedenverdiepingen zullen wel uit later tijd dagteekenen, toen die blokken niet meer behoefden te voldoen aan hunne oorspronkelijke bestemming. Want in de middeneeuwen waren het een soort steenen vluchtheuvels, waar de adel een schuilplaats zocht als de golven van den volksvloed hoog gingen, of onderlinge twisten op lijfsbehoud bedacht deden zijn.

Heel ontzagwekkend zijn die torens niet, en lange belegeringen konden zij geenszins uithouden; doch het italiaansche volk keert even snel tot kalmte weer, als het opbruischt, en tegen zulke windstooten waren deze steenklompen wel berekend. Daarenboven was het alles nivelleerende buskruit nog niet uitgevonden; men wierp met steenen en schoot uit den boog. Hoogte was dus van meer belang dan uitgestrektheid. Hoog waren dan ook die torens; tot een en vijftig meter mocht men te San Gimignano gaan, niet hooger - de

maat van den raadhuistoren, welke als een soort ellestok dienst deed.

Toen de torens eenmaal mode werden, moest natuurlijk ieder adellijk geslacht zulk een merkteeken bezitten. Wie niet rijk genoeg was, associeerde zich; zulke coöperatieve torens werden dan door houten bruggen, over de daken geslagen, in verbinding gebracht met de woonhuizen der deelnooten. Ook van toren tot toren werden soms, over de straat heen, bruggen gebouwd. Zoodoende kon men elkaar te hulpe komen; ook bezoeken afleggen zonder op de plebeïsche straat den voet te zetten. Maar er viel wel eens wat naar beneden, dat den onderdoorganger minder welkom was, en dus regelde de magistraat dat lucht-verkeer evenzeer als het verkeer daar beneden.

Het kleine San Gimignano telde slechts een vijf en twintig tal zulke gevaarten; wie weten wil hoe toenmaals een stad van beteekenis er uitzag, raadplege bijv. de reconstructie van het middeneeuwsche marktplein te Sienna, door Rohault de Fleury, die onvermoeide papieren-torensbouwer. Oud-Florence zelve leert ons kennen Vasari's wandbeschildering van de zaal der Vijfhonderd in het Signoren paleis.

Maar San Gimignano is de eenige stad op het schiereiland, welke trotsch genoeg was op hare torens, om afbreken te verhoeden. Eene gemeentelijke verordening van 1602 verplichtte de torenheeren tot onderhoud dier toen reeds onnutte blokken, en dwong zelfs wie de hunne al reeds half hadden afgebroken, deze opnieuw op hoogte te brengen: *per la grandezza della terra!* Wat zoude de *città torregiante* wel gedacht hebben van den Haarlemschen gemeenteraad, welke in de eerste helft der 19e eeuw geen betere feestgave wist te brengen aan de eerste tentoonstelling van nijverheid daar ter stede, dan het afbreken der mooie Groote houtstraatspoort?

Een te San Gimignano *getraind* oog zal het niet moeielijk vallen in vele straten van Fiorenza torenoverblijfselen te herkennen in wat gewone huizen schijnen. Hoe daarentegen de burgerwoning er uitzag in de middeneeuwen, leert de zoogenaamde *Casa di Dante*, keurig opgepoetst door het Florentijnsch gemeentebestuur. Dan is nog even het palazzo Davanzati van binnen, en het palazzo Mossi van buiten te

bekijken, ten einde zich middeneeuwsche grootelui's verblijven goed in het geheugen te prenten. Verbeeld u echter niet dat op die ruime loggia's, hoog in de lucht, edele heeren en dames in zalig nietsdoen den zomerschen dag doorbrachten: daar hing de wasch te drogen, en werden de wollen garens opgehangen, na kleuring met het vocht, waaraan de Rucellai hunne grootheid hebben te danken. Want de Florentijners waren kooplieden - en terwijl daarboven gedroogd werd, werd er in de benedenverdieping verkocht, in de toen open bogen, welke thans met deftige vensters zijn gesloten.

Ga nu, met deze gothische bagage belast, wandelen in de straten langs den rechter Arno oever, en doe zulks niet eenmaal, doch weken lang, gelijk schrijver dezes deed wegens zijn dagelijksch bezoek aan het gastvrije en uitstekend ingerichte duitsche kunsthistorische Instituut in het paleis Guadagni, aan de overzijde der rivier. En als gij zoo eindelijk middeneeuwer zijt geworden, dan zult gij begrijpen waarom niet enkel Fiorenza, doch de heele wereld den nieuwen stijl van Filippo di ser Brunellesco ontving als een gave Godes - om met Vasari te spreken. Want het moet den tijdgenooten te moede zijn geweest als de arme opgeslotenen in het eerste bedrijf van Beethoven's Fidelio, bij het treden uit de duistere gevangenis in het heerlijke koesterende zonnelicht.

I.

Het eerste bouwwerk, waarbij Filippo zijn nieuwen stijl toepaste: zijn *coup d'essai*, was een *coup de maître*. Toch wed ik, dat gij bij die voorgalerij van het vondelingenhuis niet zoudet stilhouden, indien niet vele jaren later Luca della Robbia de rosetten tusschen de boogopeningen had gevuld met die snoezige bakerkinderkens, welke een moederhart doen opengaan.

Het is den leek geenszins kwalijk te nemen, dat zulk een kolonnade hem niets zegt. Hij is zóó overvoed met kolommen en bogen, dat zelfs geen indruk meer kan maken de verzekering dat *this is the genuine thing*, terwijl alle andere, die hij in bestaande en toekomende steden kan zien, slechts namaak zijn.

Wie onder de bekoring wil komen van dien voorgevel van een huis, dat menig vorstenkind den arme vondelingen kan benijden, dient zéér lang in Italië te verblijven. Voor kunst uit het verleden geldt nog ten volle mevrouw de Staël-Necker's opmerking: *Les arts*, *qui parlent aux yeux*, *bien que leur signification soit idéale*, *ne plaisent et n'intéressent que lorsque notre âme est tranquille et notre imagination entièrement libre. Il ne faut pas non plus*, *pour les goûter*, *la gaieté qu'inspire la société*, *mais la sérénité que fait naitre un beau jour*, *un beau climat*. (Corinne, ou l'Italie, livre VIII, chap. 3)

En een veel hoogere autoriteit dan de zwitsersche - thans te zeer vergeten - schrijfster, gaf op bedekte wijze eveneens te kennen, dat een door spoorkoorts gekwelde reiziger geen genezing kan vinden in dat zuidelijke klimaat. Een ‘vaartwel’ werd door den Heiligen Vader den vreemdeling toegeroepen, die slechts veertien dagen in de Eeuwige stad had doorgebracht; daarentegen een ‘tot weerziens’ gesproken tot wie erkende er reeds een half jaar te hebben vertoefd. Want wie zóó langen tijd de kunst van het zuiden op zich heeft laten inwerken, wordt er nimmer meer door losgelaten, zelfs al heeft hij niet gedronken van het water der Trevi fontein.

Met den *Spedale degli Innocenti* werd aangevangen in 1419 - slechts één jaar derhalve nadat Filippo zijn Domkoepel-model inleverde. Reeds lang voor dien tijd was echter Filippo op bouwkundig gebied werkzaam geweest, hetzij als zelfstandig architect, hetzij als helper. Doch van die vroegere werkzaamheden zijn geen sporen overgebleven. Meest schijnen het geweest te zijn tamelijk bescheiden opdrachten van bloedverwanten of bekenden; gebouwen zonder uitgesproken stijl. Hier daarentegen, zoowel in indeeling als in opstand, is geheel met het oude gebroken. Toch is het vooral de voorgevel, welke de aandacht trekt, en wel meer bepaald dat middendeel, waarvoor zich uitstrekt een trap van negen treden. Deze trap leidt tot een voorgalerij, waarop steunt een betrekkelijk lage verdieping met weinige - en dan nog kleine - ramen. Eén boven het midden van elke boogopening. Deze ramen staan op een doorloopenden, eenvoudig geprofileerden, breeden rand: een soort fries.

Geen kroonlijst sluit het bouwwerk van boven af: een overhangend dak trekt een breede schaduwstreep over het effen muurvlak, doch begrenst zoodoende voldoende den voorgevel. - De ietwat achteruitspringende zolderverdieping uit later tijd, valt gelukkig niet in het oog.

Dat oog wordt zelfs zóó zeer vastgehouden door de bogengalerij met hare diepe schaduwen, dat men heelemaal vergeet hoe de gevel ter weerszijden nog verder doorloopt. Aan elken kant nog twee vakken, waarover de bovenverdieping eveneens is doorgetrokken.

Die symmetrie bestond oorspronkelijk niet. Eerst veel later heeft men zich leeren ergeren aan hetgeen niet precies met den passer in tweeën gedeeld kon worden. Filippo had aan de linkerzijde (van den beschouwer) slechts één boog geslagen - moest dien wel slaan, omdat daar een straat uitmondt op het plein. Rechts (van den beschouwer) bracht hij in ieder zijner twee vakken slechts een kleine deur aan; de bogen en rosetten aldaar dagteekenen van veel later - zoo ook de *bambini* in die vullingen. Hoe eenvoudig ook die twee vakken waren, toch had Francesco della Luna (Filippo's plaatsvervanger) toen de meester op reis was, kans gezien er wat aan te bederven. Van dien brekebeen is de afsluiting van het laatste vak: de naar beneden toe omgebogen architraaf, die als een soort schilderijlijst het gebouw omvat. De fout is in later eeuwen verdubbeld: aan de linkerzijde is een soortgelijke afsluiting aangebracht, toen symmetrie boven alles werd geprezen.

Hoe sober is de voorgevel! De geheele bekoring ligt in de juiste verhoudingen, de evenwichtigheid. Dit sobere, dit evenwichtige is Filippo's geheim, daarmede heeft hij de Gothiek verdrongen. Hoe licht had men iets anders verwacht van wie zoo lang en ernstig te Rome studeerde, van wie - blijkens zijn proefwerk voor de Doopkerkdeur - geenszins afkeerig was van heftig bewegen! Dat grondig onderzoeken van oude kunst deed tweeërlei gevaar dreigen. Want bedenk dat toen ter tijde haast ongeschonden, van hunne marmerbekleeding nog niet beroofd, daar te Rome stonden Termen als die van Caracalla en Diocletiaan, aan den voet van den Keizersburcht nog in volle pracht prijkte het Septizonium. Welk een indruk moest niet al die verfijnde romeinsche

weeldekunst maken op het ontvankelijk gemoed van een veelzijdig artiest als de jonge Filippo! Of wel kon hij door het langdurig verblijf te midden van al die kunst, worden een door 't dolle heen namaak-Romein, òf door terugslag: een asceet. - Noch het een, noch het ander gebeurde: Filippo bleef zich zelf; zocht bijeen uit de verstrooide brokken wat hem paste; meer niet, ook niet minder. Stootte evenmin alles op zij, als dat hij alles slaafsch navolgde.

Kenmerkend voor zijne wijze van doen, is dat hij niet eens copieert, waar overnemen ons vanzelf sprekend, eerder geraden zoude voorkomen. Het korintische kapiteel - vrucht van langdurig tasten en zoeken totdat eindelijk het volmaakte werd bereikt - stond hem ter beschikking. Wat gemakkelijker dan het ongewijzigd over te nemen? Maar Filippo begreep dat bij zijnen soberen bouw een soberder kapiteel paste, eene vergroving. Oók eischte zijn bouwkundig gevoel eene statische wijziging. Kunsthistorici keuren af dat Filippo tusschen de vier hoekvoluten invoegde vier andere, daarmede gelijkwaardige, dragende krullen. Zulks bewijst - meenen zij - dat de bouwmeester de grieksche kunst niet begreep. Integendeel kan m.i. met meer recht beweerd worden dat Filippo over alle schoolsche opvatting heen was, de voluut nam, voor wat die eigenlijk is: een symbool. Juist die verdubbeling van het aantal draagkrullen doet beter uitkomen hoe de druk van het langgestrekt muurgewelf zich benedenwaarts verspreidt in den ronden stut: de kolom.

En dat de Florentijner tevreden was over deze oplossing van het vraagstuk, bewijst zijn vasthouden aan die vinding. Zij het ook met kleine wijziging, al zijn latere bouwwerken vertoonen dien kapiteelvorm, zoodat deze hem werd tot een soort meesterteeken.

Nog niet tevreden met het korintische kapiteel organisch te wijzigen, voegt hij wederom tusschen boog en kolom dat vooral in Romaanschen tijd zoo geliefde tusschenlid: het draagblok. Zelfs de Gothiek vergat in Italië niet geheel die eenige oplossing van het moeielijke vraagstuk: hoe boog en kapiteel architectonisch te verbinden. Men zie slechts de eigenaardige versiering boven de pijlerkapiteelen van den Florentijner dom en van de *Loggia de' Lanzi*.

Filippo heeft bij de voorgalerij van het vondelingenhuis

het draagblok zulke bescheiden afmetingen gegeven, dat het slechts schijnt een verdubbeling der dekplaat van het kapiteel *(abacus)*. Maar in den achtergelegen hof zijn de draagblokken reeds krachtiger van vorm, terwijl later - bij zijnen kerkbouw - hij zelfs geheel terugkeert tot de romeinsche oplossing: een volledig hoofdgestel. Caccini heeft hem hierin gevolgd bij zijn voorgalerij der S.S. Annunziata, welke den achtergrond vormt van het plein, waarop het vondelingenhuis staat.

Doch hoeveel fijner gevoeld dan Caccini's loggia is niet die van Filippo! Hoezeer trouwens de algemeene indruk van een bouwwerk afhangt van schijnbare kleinigheden, bewijst eene vergelijking tusschen de voorgalerij van het vondelingenhuis en die van den *Spedale di S. Paolo*, tegen over de S. Maria novella. Deze loggia, een dertig jaren later gebouwd, wellicht door Michelozzo, verschilt met Filippo's werk slechts een ietsje in boogwijdte, een ietsje in de booghoogte en in de breedte van den band boven de bogenrij. Ook de geheele hoogte van beide gebouwen is nagenoeg dezelfde. En toch - zelfs al vult men in gedachte bij de jongere loggia aan het aantal traptreden - hoeveel grooteren indruk blijrt de oudere schepping maken!

Zoo weet een geniaal pianist, door zijn aanslag, trillingen op te wekken in zijn instrument, welke een ander even goed geschoold, maar minder begaafd toonkunstenaar nimmer kan doen weerklinken.

II.

Filippo's *doigté*, die ingeboren gave, niet aan te leeren, noch te onderwijzen, is eveneens reden dat zoo buitengemeene indruk maakte op zijne tijdgenooten het tweede bouwwerk in den nieuwen stijl: de (oude) sacristy der S. Lorenzo (omtrent 1421 aangevangen). Aan ons - die zich haasten naar de nieuwe sacristy om Michelangelo's scheppingen te bewonderen - zegt Filippo's werk weinig. Een kale, ongezellige ruimte, nog minder ‘af’ schijnend, omdat de hoofdgeledingen door breede grijze banden te zeer uitkomen tegen het dorre wit van wanden en verwulf. Zóó sterk is de tegenstelling, dat dientengevolge de kapel den indruk geeft van een niet-ingevuld bouwkundig geraamte.

Dit is echter niet Filippo's schuld: die breede banden spreken slechts zoo sterk omdat de beschildering ontbreekt, welke zeker werd bedoeld, en hoogst waarschijnlijk zelfs werd aangebracht. Want bij beschildering heeft juist die meerdere breedte reden van bestaan., verhindert het in elkaar loopen der vlakken, het verloren gaan van de hoofdvormen - wat bijv. juist zoo hindert bij den Domkoepel.

Hoe groote kleurigheid in die tijden nog het oog vroeg en verdragen kon, bewijst bijv.: Benozzo Gozzoli's frescoschilderwerk in de kapel van het paleis Riccardi (1459-1463), een der weinige wandschilderingen uit dien tijd welker hooge toonstemming het stof der eeuwen niet heeft verlaagd tot ons hedendaagsch diapason. Die bontheid van kleederen herstelde voor de toenmalige menschheid het evenwicht, verloren door de te groote somberheid der woningen en straten. Hoe zeer in de grijsgrauwe italiaansche huizenmassa felheid van kleuren ook nu nog feestelijk stemt, leert de gewoonte om bij groote gebeurtenissen tapijten uit de ramen te hangen - een voorbeeld, nu en dan in Nederland gevolgd door personen meer belezen dan fijngevoelig; want bij onzen fleurigen baksteenbouw en het hel groen der boomen in straat en langs gracht, geeft dat uithangen van tapijten enkel den indruk van een op zulk een dag hoogst ongepaste schoonmaak.

Hoe kinderlijk blijde waren niet toenmaals mannen en vrouwen met mooie, nieuwe kleeren! Alles overtreffend moet het gewaad zijn geweest, waarin ter kerke ging Piero de' Medici, als vertegenwoordiger van zijn vader Lorenzo (1489) ter gelegenheid van de inzegening van het hertogelijk Milaneesche echtpaar. Hoezeer ook Gian Galeazzo Sforza en zijne bruid - eene Napelsche prinses - oplettend mogen hebben gevolgd de kerkelijke handeling, welke hen voor eeuwig verbond, toch schijnen zij nu en dan gescheeloogd te hebben naar Piero's mooie pakje; althans zij wisten niet beter den dag te besluiten dan den Florentijner - die zich intusschen had verkleed - te verzoeken, nogmaals zijn feestgewaad aan te trekken. En dat moet wel heel bijzonder geweest zijn; want bij dien bruiloftsgang heerschte een zóó overdadige weelde, dat de beschrijver der plechtigheid, na opsomming der met goud en zilver doorweven kleederen, aldus eindigt:

van fluweel en satijn zwijg ik maar; dat droegen zelfs de koks!

Zoude een kale kerkwand bij zulke uitbundigheid passen? Eerder heeft men zich de oude sacristij van San Lorenzo hooggekleurd te denken. En dat zulks niet misstaat, bewijst de Portinari kapel in de S. Eustorgio te Milaan - een navolging van Filippo's werk. Dat de witkwast later ook in Italië zulk een rol speelde, is te wijten aan spaanschen invloed en spaansche mode, welke ook de kleedij van kleurig, zwart maakte.

Het sterk spreken der bouwkundige geledingen bij de oude sacristy van San Lorenzo heeft althans het voordeel dat men zich deze goed in het hoofd kan prenten. Zij zijn de eerste, waarbij de cirkel een rol speelt; de cirkelboog, eeuwen lang door den spitsboog overheerscht, heeft van nu af weer alleen het rijk. Het is niet te zeggen of - en welke romeinsche bouwwerken Filippo voor den geest stonden bij het ontwerpen dezer kapel, maar aan eigen vinding is zeker toe te schrijven het dubbel voorkomen van den halfcirkel boven den altaarwand, eerst als afsluiting der koornis, dan ter begrenzing van het koepelwulf. Eene vinding waarvoor von Geymuller zelfs een naam bedacht: concentrische dubbelboog.

Al die bouwvormen der sacristij kunt gij echter nader uitgewerkt, rustiger bewonderen in de Pazzi-kapel (vermoedelijk ontworpen in 1427), de tweede verbeterde en vermeerderde uitgave, waar Fillipo ook geheel alleen aan het woord is. Want bij de sacristy werd hij gehinderd, zelfs geërgerd door wie dan toch eenmaal zijn reismakker en trouwe helper was: Donatello.

Immers in plaats van zich tot zijn taak te bepalen: de bronzen deuren ter weerszijde van de altaarnis, bewerkte Donatello tevens den geheelen zijwand. Zóó weinig was Filippo ingenomen met dezen arbeid, dat hij in een scherp sonnet tijdgenoot en nageslacht waarschuwt dat maaksel niet te beschouwen als van hem zelf afkomstig.

Arme Filippo! Hij had wel aan het dichten kunnen blijven! Want geen zijner werken werd geheel in zijn geest uitgevoerd. Zoo de San Lorenzo zelve, welke hij wel ontwierp, en waarvan hij gedeeltelijk het dwarsschip optrok, maar waarvan het binnenaanzicht bedorven is door een

onbeduidenden koepel en lage duistere zijkapellen, welke den bouw doen ‘hinken’. Alle fouten te behandelen, zoude echter te ver voeren; liever straks nauwkeurig de San Spirito bezichtigd, welke zooveel beter Filippo's denkbeelden verwezenlijkt.

Toch verlate men de San Lorenzo niet alvorens ten minste getracht te hebben de oude sacristij beter te waardeeren - die eerste kapel in Renaissance stijl. Zulks is alleen mogelijk op een zondagmorgen; want dan staat de deur open, welke de nieuwe sacristij verbindt met het dwarsschip. Zoo kunt gij u snel van de eene naar de andere bewegen, zoodat nog bijblijft de architectuur van de eene kapel, terwijl gij de andere bezichtigt. Wel veel eenvoudiger, maar óók veel kernachtiger en gezonder blijkt dan het oudere werk. Michelangelo Buonarotti moge grooter beeldhouwer zijn, Filippo di ser Brunellesco heeft hem als architect evenzeer hier als met zijn Domkoepel overtroffen. En wilt gij zelf niet oordeelen over de waarde der oude sacristij als bouwwerk, stel u dan tevreden met te weten dat zoovele groote bouwmeesters tot voorbeeld namen deze en de daaruit voortgekomen Pazzi-kapel. Zelfs Raphael is hier ter schole gegaan! Doch het best wellicht slaagde Giuliano da Sangallo's navolging: de Madonna delle Carceri te Prato.

III.

Wie begrijpen wil, waarom toenmaals zóó de kunsten konden bloeien, moet echter niet enkel vragen: wie waren de kunstenaars, maar ook: wie waren hunne begunstigers?

Waarlijk niet opgeblazen geldzakken, moeitevol voortstrompelend op die hedendaagsche krukken: kunstkooper en kunstkritikus, doch mannen erfelijk geschoold, en zelf hoogst talentvol.

Van al die kunstbeschermers valt het meest de aandacht op de Medici. Niet alsof zij de uitstekendste waren, maar omdat de omstandigheden hen het meest op den voorgrond drongen, zij dus in het scherpste licht staan.

Wel hebben niet enkel de omstandigheden hen gemaakt tot wat zij waren. Voor een groot deel hebben zij zelf die omstandigheden gemaakt. Zéér begaafd: zelfs vier geslachten

achtereen - meer dus dan gewoonlijk het geval is. - Geen hunner droeg een kroon; deze heeft slechts latere leege Medicihoofden gedekt.

Valt van den eigenlijken stichter der dynastie, Giovanni (1360-1429), weinig te zeggen, zoo is zulks omdat hij met voordacht zich hield op den achtergrond; hard werkende Fiorenza's belangen niet minder voorstaand dan zijne eigene. Zoodoende kon hij zijne beide zonen nalaten èn het grootste handelshuis der Republiek, èn die groote populariteit, welke zijn geslacht tenslotte op den troon bracht. Op zijn doodsbed kon hij verklaren - hoe weinigen konden zulks toen ter tijde doen! 'Ik heb nimmer een slechte daad verricht; mijn naam is zonder smetten.' Daaraan voegde hij toe dezen echten koopmansraad: Meng u niet in partijtwisten. Hoedt u de openbare aandacht te trekken. En ten slotte dit verzoek: Zorg er voor dat mijne vrouw, uwe moeder, na mijn dood zich niet behoeft te bekrimpen. En bidt God dat mijne ziel gered moge worden.

De zonen hebben den vaderlijken raad trouw opgevolgd.

Wél moesten zij door hun groot fortuin en hunne plaats in de Republiek de aandacht trekken, maar toch: zij bleven zoo bescheiden als mogelijk was. Cosimo - de meest bekende van beide - is een zeer sympatieke figuur. Beter dan zijn portret in het St. Marcusklooster, geeft hem weer het marmeren profiel van Andrea del Verrochio te Berlijn. Dàt is het type van een groot zakenman, van iemand die zelfs onder de hachelijkste omstandigheden behoudt een koel hoofd en een scherpen blik. Een echte *mercator sapiens!* Over letterkunde kon hij spreken als een letterkundige, met theologen twisten als een schriftgeleerde. Musici, schilders en beeldhouwers vroegen hem raad, en geen bouwwerk werd ondernomen of voltooid, aleer zijn oordeel was gehoord.

Zoo was Filippo's Maeceen. Dat deze hem geen paleis liet bouwen, is eigen schuld van den architect. Want Filippo ontving daartoe de opdracht, maar het met groote liefde en toewijding gemaakte model bleek... te mooi. Gedachtig aan het stervenswoord van den vader, wilde de zoon zich niet zóó zichtbaar verhoogen boven het Florentijnsche volk.

Cosimo was niet enkel een beschermer der kunsten, maar

op zijne wijze, naar den geest der tijden, een zeer vroom man. Geen komediespelen was dat zich telkens afzonderen in die kleine, sombere cel van het Marcusklooster, noch zijn veelvuldig verblijf te Fiesole bij de Augustijners, voor wie Filippo ontwierp den tegenwoordigen bouw, grootendeels dan ook in zijn geest uitgevoerd.

Teekenend voor Cosimo en zijn huisgezin, is zijn standvastig weigeren een testament te maken. ‘Mijne kinderen en kindskinderen zijn te zeer één in liefde en vriendschap, dan dat zulk eene beschikking noodig zoude zijn.’ Slechts verlangde hij dat de giften en aalmoezen na zijn afsterven, tot het aller noodzakelijkste zouden beperkt blijven. ‘Schenkingen na den dood hebben geenerlei waarde. Ik heb die dan ook reeds bij mijn leven gedaan.’

Overeenkomstig zijn wensch, was Cosimo's grafstoet hoogst eenvoudig. Zeer eenvoudig is ook de grafzerk aan den voet der treden van het hoofdaltaar der S. Lorenzo; de kerk van zijnen Schutspatroon. In datzelfde graf legde twee jaren later (1466) Cosimo's zoon Piero te rusten een kunstenaar: Donatello, die zooveel had gearbeid voor den vader. Is sterker bewijs mogelijk hoe toen kunstenaars en beschermers waren als van één familie? Later vonden wel Friedrich v. Schiller en Wolfgang v. Goethe ook hun rustplaats in een vorstengraf, maar dit was niet meer dan een betamelijk bewijs van dankbaarheid van den, door hunne werken, aan volslagen vergetelheid ontrukten hertog.

Zoo Piero weinig bekend is, moet dit geweten worden aan den betrekkelijk korten tijd, gedurende welke hij de zaken van het huis Medici en het regiment der stad zelfstandig waarnam. Getrouw medewerker van zijnen vader, óók op kunstgebied, volgde hij dezen eerst op acht en veertig jarigen leeftijd op, om vijf jaren daarna reeds te overlijden, voortdurend gekweld door de jicht, welke hem zelfs den bijnaam verschafte *il gottoso*. Zijn portret op Gozzoli's fresco in het Riccardi paleis, herinnert aan den laatste der Conrads; de zelfde intelligente leukheid. Is Piero's werk grootendeels in dat van zijn vader opgegaan, toch hebben wij hem te danken Michelozzo's sierlijke arke in het middenschip der *S. Miniato al Monte*, van welke Luca della Robbia het gewelf bekleedde. Ook Gozzoli's

hierboven genoemde fresco. Piero's overschot rust met dat van zijnen vroeg gestorven broeder in de oude sacristij van San Lorenzo, in een bronzen schrijn, gedreven door Verrochio. Allicht gaat gij deze evenzeer achteloos voorbij als de steenen tafel in het midden der kapel, waaronder rusten de stamhouders van het geslacht Medici.

Hoe bescheiden zijn niet de rustplaatsen van al die groote mannen uit dat geslacht! Eerst de lateren, de grootvorsten, zijn met al de ballen van hun wapen aan 't jongleeren gegaan in de Protzenkapel achter het kerkgebouw: hun schandmonument.

't Eenvoudigst van allen is bijgezet Piero's zoon: *il Magnifico* Lorenzo. Hij rust in de nieuwe sacristij; doch niet hem maakte Michelangelo onsterfelijk, maar een deugniet en een doeniet. Lorenzo, in kunsthandboeken de prachtlievende genoemd, is anonym weggeborgen onder de voetplaat, waarop als tijdelijk zijn weggezet een onvoltooide Madonna en twee heiligenbeelden. Mogen zij niet al te zwaar den prachtlievende drukken!

Maar die bijnaam prachtlievend is dan ook onjuist. *Il Magnifico*, is eenvoudig te vertalen door Meneer! Want Lorenzo was in Fiorenza *de* Meneer. Zoo spreekt in de keuken het dienstpersoneel van ‘meneer’; heet op een oorlogsbodem de kommandant: de meneer; duiden zelfs leden van Gedeputeerde Staten niet anders aan hun gewestelijk hoofd. Letterlijker vertaald is il Magnifico: de Hoogmogende; een titel welke aan alle zéér deftige Florentijners gegeven werd. Dat Lorenzo zóó betiteld werd, is dus niets kenmerkends, maar wèl dat die titel gebezigd werd zonder vóór- of geslachtsnaam, alsof er slechts één Hoogmogende was in de heele Republiek.

Ongekroond hoofd, maar des te meer oppermachtig, was hij tevens bankier, koopman en dichter. Dit laatste niet het minst. Verscheidene zijner herderszangen, liefdeklachten en vrome liederen bevat elke Italiaansche bloemlezing. Ook het uitgelaten carnavalsdeuntje:

Quant' è bella giovinezza
Che si fugge tuttavia!

Want Lorenzo hield veel van pret en vrolijkheid, doch

dan verfijnd - en zoo wist hij door optochten, zang en dans het carnaval, vroeger een dronkemansboel, tot een kunstgenot te maken. Met dat al gooide hij het geld niet over den balk; hij was alleen dan prachtlievend - even als zijne voorouders - wanneer zulks vorderde de eer van zijn huis of die der stad.

Een aardig bewijs van zijn dagelijkschen eenvoud levert Serdonati. Toen Francesco Cibo, natuurlijke zoon van Paus Innocentius VIII, in 1488 met statig gevolg overkwam ten einde Lorenzo's dochter te huwen, vroeg hem zijn toekomstige schoonvader zich als kind des huizes te beschouwen. 't Ging echter bij Lorenzo zóó huiselijk toe, dat Cibo vreesde te Rome te worden uitgelachen. Want - aldus redeneerde de verwende Romein - indien ik het bij den rijksten Florentijn zoo zuinigjes heb, hoe zullen dan wel mijne makkers worden behandeld, die bij minder rijken zijn ingekwartierd? Om geen klachten te moeten aanhooren, vermeed hij zijne metgezellen; totdat eindelijk een hunner vroeg waarom hij zoo sip keek? Toen Francesco hierop antwoordde dat hij leed om hunnent wil, viel deze hem in de rede: ‘Maar kerel, wij hebben het fijn! Zelfs de Paus kan ons niet prachtiger onthalen!’ Opgelucht bekende Francesco zijn schoonvader in hope, wat hem had bezwaard. Zacht verwijtend, antwoordde Lorenzo: ‘Maar hoe kondet gij denken dat de romeinsche edellieden, die u vergezelden, anders zouden behandeld worden dan overeenkomstig hunnen rang en stand en mijn aanzien? Doch met u zelf staat het anders. Heb ik niet gezegd dat ik u zoude behandelen als mijn *zoon*?’

Zoo weet Lorenzo, èn van de Florentijners, èn van zich zelf een hoogen dunk te geven aan het Rome, dat hij zelf zoo laag stelde. ‘Die poel van ongerechtigheid, welke Rome heet’ schrijft hij in een merkwaardigen brief vol raadgevingen aan zijn tweeden zoon, die juist den kardinaalshoed heeft ontvangen, en nu moet leeren ‘hoe kool en geit beide te sparen’, en hoe te werken voor het huis Medici en tevens voor de stad, ‘want huis en stad zijn één’. Wereldwijs was Lorenzo; handig koopman óók. Leende hij niet den schoonvader zijner dochter, Paus Innocentius, voor den tijd van één jaar honderd duizend ducaten, waarvan echter Zijne Heiligheid slechts één derde ontving in gereed geld, de rest

in zijden stoffen en wollen goederen, welks de Heilige Vader dan maar moest trachten aan den man te brengen!

Doch het meest is mij *il Magnifico* sympathiek wegens zijn mannelijk partijtrekken voor Pico della Mirandola, toen deze door een ieder in den steek werd gelaten. Een wereldwonder van geleerdheid, die Pico - maar ook een wonder van onhandigheid. Niet minder dan *negen honderd* stellingen had hij aangeboden te verdedigen, in 't openbaar, te Rome. Van alles wat: theologie, philosophie en sterrewichelarij. Natuurlijk dat aan een boom zoo vol geladen, makkelijk een vrucht te vinden was, welke ietwat kettersch smaakte. De hooge geestelijkheid, allerminst met zulke fantasiën ingenomen, wist den Paus te bewegen Pico's arbeid te verklaren gevaarlijk voor den godsdienst. In wanhoop vluchtte de arme snuffelaar naar Fiorenza, en geen moeite spaarde Lorenzo om den Heiligen Vader tot andere gedachten te brengen. Herhaaldelijk schreef hij daarover aan den Florentijnschen gezant te Rome. ‘Zijn boek is hier ter stede onderzocht door de meest geleerde geestelijken, mannen bekend wegens hunnen godzaligen wandel. Allen prijzen het hoogelijk als een christelijk en uitnemend werk. Indien slechts Zijne Heiligheid tijd hadde het zelf te onderzoeken! Maar nu moet hij afgaan op het oordeel van Pico's vijanden. En ik ben er van overtuigd dat *zelfs indien Pico het credo opzegde*, zij daarin een vervloekte ketterij zouden weten te vinden!’

Nog op zijn doodsbed te Careggi, waar ook zijn vader en grootvader waren gestorven, gaf Lorenzo blijk van zijne hooge bewondering voor dien wandelenden bibiotheek. Poliziano, de laatste levensuren beschrijvend, verhaalt hoe Lorenzo hem vroeg: wat zou Pico nu doen? Ik antwoordde dat deze in stad was gebleven, uit vrees van tot last te zijn. En ik - zeide Lorenzo - zou, vóór u allen te verlaten, hem nog zoo gaarne eens zien, zoo ik niet bang was dat de reis hem moeielijk zoude vallen. Zal ik hem dan laten halen? - vroeg ik toen. Zeker, antwoordde Lorenzo; en zoo spoedig mogelijk.

Pico kwam en zat bij het bed. Ik knielde naast hem, ten einde nog eenmaal de zwakke stem te hooren van mijn Heer. Hoe minzaam, hoe hoffelijk - hoe liefkoozend, moet ik haast zeggen - ontving hem Lorenzo. Eerst vroeg deze

vergiffenis voor de veroorzaakte moeite, Pico verzoekend dat te beschouwen als een teeken van vriendschap, van bizondere toegenegenheid. ‘Nu zal mij het sterven makkelijker vallen, na een zoo dierbaren vriend nog eens te hebben gezien’. Daarna - gelijk Lorenzo's gewoonte was - een vroolijker toon aanslaande, maakte de stervende zelfs een grapje: Ik wenschte wel dat de dood mij had willen sparen totdat er geen werk meer aan uwe boekerij ontbrak! - Nauwelijks was Pico heengegaan, of Savonarola kwam binnen....

Doch genoeg over het huis Medici; het wordt hier slechts aangehaald als *specimen*. Niet de tijden waren zoo bijzonder groot. Doch wèl waren zulks de mannen; geslachten lang. En dáárom heeft de italiaansche kunst zóó heerlijk en zóó lang kunnen bloeien.

IV.

Het was een gouden tijd voor bouwmeesters! Vorige eeuwen hadden veel afgebroken, wat - nu van lieverlede rust intrad - in nieuwen vorm weder was op te trekken. De Florentijners hadden nl. niet enkel de gewoonte hunne tegenstanders te verbannen, doch ook opreddering te houden onder hunne woningen. Het gebeurde zóó dikwijls en op zoo groote schaal, dat zelfs een bepaald corps afbrekers was georganiseerd, dat onder trompetgeschal aan 't werk toog. Denk eens: één nederlaag kostte den Welfen niet minder dan 47 paleizen, 198 woonhuizen, 39 torens, 9 winkels, en nog een flink aantal pakhuizen en fabrieken!

Hetzelfde middel werd toegepast bij gewone misdaden. Soms stelde men zich tevreden met eene opening te breken in den voorgevel, zoodat de kamer onbewoonbaar werd, waarin het feit was gepleegd. Zoo gaapte twee eeuwen lang een bres van negen meter breedte op de eerste verdieping van het huis, naast het paleis Riccardi, omdat dáár Alessandro de' Medici, hertog van Urbino, door zijn neef Lorenzaccio was vermoord (1537).

Gelijk reeds werd aangestipt, ontging Filippo di ser Brunellesco de bouw van het paleis Riccardi (Medici). Toch was de moeite besteed aan het al te mooie model, niet te

vergeefs. Michelozzo, wien later het werk werd opgedragen door Cosimo, schijnt veel van Filippo te hebben afgekeken (wat toen geen schande was, en beter werd gevonden dan eigen gestumper). Doch voor onzen bouwmeester was van meer profijt dat Luca Pitti, die in alles den Mediceër wilde overvleugelen, in Cosimo's afwijzing een schitterende gelegenheid zag zijn eigen overmacht te toonen. Wat sterker sprekend dan den bouwmeester de opdracht te geven, welke de gehate tegenstander niet aandurfde? Maar *nog* grooter moest Pitti's verblijf worden! 'Zoo groot als de deuren van Cosimo's paleis, moeten mijne vensters worden' - beval Luca.

Nu, de vensters van het paleis Pitti zijn dan ook reuzengroot geworden. Maar lang vòòrdat de gevel voltooid was, keken de Medici uit die groote vensters, en waren de Pitti's de reuzendeuren uitgegaan. 'Gij stelt uw ladder op de wolken, ik de mijne op den grond' - voegde Cosimo eens Luca toe. Ik doe zulks, omdat wie zóó hoog wil klimmen, licht duikelt. Mij dunkt, ik heb volkomen recht te wenschen dat mijn Huis het uwe overtreft in eer en roem. Laten wij dus doen zoo als groote honden: deze besnuffelen elkaar bij het voorbij komen, en gaan dan - omdat beide hun tanden kunnen laten kijken - ieder hun weegs.

Cosimo had goed gezien. Luca, die op den adel steunde, duikelde om; de Mediceërs - volksmannen daarentegen - klommen en klommen... totdat zij het volk niet meer noodig hadden en de ladder konden omschoppen.

Het paleis Pitti (wellicht in 1440 begonnen) was niet Filippo's eerste arbeid op dit gebied. Reeds een twintigtal jaren eerder had hij overgenomen den bouw van het *palazzo di Parte Guelfa*, (wij zouden zeggen: Administratiegebouw der Welfenpartij). Het paleis was toen nog slechts enkele meters uit den grond verrezen; doch Filippo zelf heeft het niet verder gebracht dan de eerste verdieping. Want daarna is het werk voor goed gestaakt. Toch heeft Filippo's arbeid zeer de aandacht getrokken, en zoo vele huizen op de Amsterdamsche grachten eene binnenbetimmering vertoonen met statige pilasters, is zulks in navolging van de groote zaal van dat paleis - nu in twee verdiepingen verdeeld en tot klein-kinderschool dienend.

Bleef Filippo's Welfenpaleis halverwege steken - zijn

paleis Pitti werd daarentegen over en over voltooid! Zoovele eeuwen hebben er aan voort gebreid, dat het zelfs den oorspronkelijken bouwmeester moeite zoude kosten in dien klomp zijn eigen werk terug te vinden. Maar voor zijn roem - juister gezegd zijne *reclame*, is die uitbreiding hoogst voordeelig geweest. Want alleen zoo'n dikke, lange, hooge muur spreekt tot de verbeelding van het tegenwoordige menschenkind, wiens oog door spoorwegstations en tentoonstellingsgebouwen meer op afmeting dan op inhoud is getraind.

Filippo's paleis, hoewel voor dien tijd groot, was betrekkelijk bescheiden. Ruim zestig meter breed, en zes en dertig meter hoog - niet veel verschillende derhalve van de smalle zijde van ons raadhuis-paleis. Heden ten dage is de lengte meer dan verdriedubbeld - de uitstekken niet eens mede gerekend! Toch breng ik gaarne den achtereenvolgende uitbreiders hulde, omdat zij Filippo's werk niet hebben doodgeslagen. Een gelijke les in bescheidenheid gaf onze grootmeester Cuypers den nederlandsche architecten, toen hij in opdracht van Amsterdam's bestuur, het politiebureel op den Oude zijds Achterburgwal moest uitbreiden, doch zich er zorgvuldig voor hoedde dat zijn eigen werk afbreuk zoude doen aan dat juweeltje van hollandsch-italiaanschen stijl. Hoe waren de jongeren verbaasd, haast verontwaardigd, dat de meester ongebruikt liet deze gelegenheid *pour taper dessus!*

Kunsthandboeken gaan echter te ver door te beweren dat de al te voorspoedige groei van het Pitti-paleis Filippo's schepping is ten goede gekomen. Ik ben er zeker van, dat ware den oorspronkelijken bouwmeester zulk een kolossale opdracht gegeven, hij er heel wat anders van gemaakt zoude hebben; al weet ik niet wat. Trouwens, wie is in staat in Filippo's geest voort te arbeiden? Niettegenstaande het vijftal eeuwen, dat ons van hem scheidt, ontelbare kolommen, bogen en frontons zag verrijzen, zoodat het moest schijnen alsof de Renaissance geen geheimen meer voor ons had, kan niemand den meester vervangen. Filippo's *doigté* is met hem in het graf gegaan.

Hoe heeft het oorspronkelijke Pitti-paleis er uitgezien? Het antwoord is gemakkelijk te geven. Gij zelfs zijt langs

eene afbeelding er van gekomen. Maar allicht hebt gij die niet opgemerkt. Want wie den voet zet in de schilderijengeut welke over de Arno, de Uffizi verbindt met het paleis Pitti, versnelt van lieverlede den stap, alsof hij den trein moest halen. O, die eindelooze, eindelooze portrettenreeksen - conterfeitsels van hooge en hoogste heeren, eenmaal zeker ten hemel geprezen door vleiende hovelingen, voor welke zij zich bijna bogen, in welker nabijheid zij slechts fluisterend dorsten te spreken.... en die nu nog hoogstens goed genoeg zijn om vochtvlekken te verbergen op een afschilferenden muur!

Sta echter even stil vóór den eersten hoek aan de overzijde der rivier, alwaar op den draai hangt (althans hing vóór dezen oorlog) Keizer Frans Joseph. Aan den linkerkant zult gij dan zien hangen het afbeeldsel eener vrouwe uit het huis Pitti. Noch haar gelaat, noch hare japon (gelijk anders zoo dikwijls het geval is) hebben haar bewaard voor het nageslacht. Die japon toch is betrekkelijk eenvoudig: een lichte stof, bezaaid met blauwe bloempjes. Heel anders dan die prachtgewaden, welke aan zoovele duitsche vorstinnen een onderkomen bezorgde in het Neurenberger nationaalmuseum. Maar ter zijde der edelvrouwe is geschilderd een vierkant raam met uitzicht op het toenmalige paleis Pitti!

Dat oorspronkelijke gebouw vormt de middenmoot van het tegenwoordige, en is daarin enkel terug te vinden door eenige der loodrechte voegen. Elk der drie verdiepingen vertoont zeven boogopeningen. Deze bestaan nog onveranderd. Maar toch is er eene belangrijke wijziging in aangebracht, n.l.: in de vulling. Op den beganen grond waren voormaals om de andere, de bogen open (poort) en gesloten (raam). Drie deuren derhalve en vier ramen. Op de beide verdiepingen vormden daarentegen de drie in het midden naast elkaar gelegen bogen, loggia's. Wat de vensters betreft in de overige boogopeningen: die waren niet zoo armelijk en klein als thans, maar vulden statig de geheele ruimte; in het midden gedeeld door een kolom, in den trant als nu nog bij het paleis Riccardi.[1)]

1) Ook het paleis Riccardi had oorspronkelijk verscheiden deuren en op de eerste verdieping eene loggia. Later, toen de menschen minder leefden in weer en wind, kouwelijker werden, zijn die loggia's gesloten. Bij het paleis Riccardi deden de Medici zulks in de eerste helft der 16e eeuw. Bij het paleis Pitti wat later. Dat Filippo ook op de bovenste verdieping eene loggia ontwierp, leid ik niet af uit de hierboven genoemde schilderij, doch uit eene teekening van den jongeren Vasari in het stedelijk historisch museum.
Tegenwoordig is het paleis Riccardi grooter dan Filippo's oorspronkelijke bouw, omdat in later tijd aan de zijde der via Cavour het eerstgenoemde paleis op ongeveer de dubbele lengte werd gebracht.

De poorten en loggia's brachten door den diepzwarten achtergrond teekening in den somberen bouw. De rythmiek der deuren scheidde de benedenverdieping kennelijk van de overige, terwijl de loggia's de hoogere verdiepingen driedeelig maakten: een breedere middenmoot met twee smallere vleugels; eenigzins dus als vele paleizen te Venetië.

V.

Nu bleef nog over dien rotsklomp af te dekken! Filippo's oplossing geleek allerminst op de tegenwoordige. Want de huidige balustrade boven op het Pitti paleis - klakkelooze navolging van zijne balkons langs eerste en tweede verdieping - wel verre van den indruk te geven dat nu de bouw *af* is, duidt eerder aan dat nog *x* verdiepingen van gelijken vorm als de lagere, op den steenklomp zullen getast worden. Verklaarbaar slechts, dat later tijd geen kroonlijst zette op den bouw! Zulk een bewerkte steenen rand zou geenszins passen op die ruw behouwen gevelvlakte.

Fillippo's afdekking was geheel anders. Hij heeft de meest eenvoudige oplossing gekozen; ook de eenige juiste en tevens de meest sprekende: Een overstekend dak, gelijk nu nog zoovele Florentijnsche paleizen vertoonen. Maar hij liet dit dak niet onmiddellijk rusten op den voorgevel, doch hield beide gescheiden door een soort gaanderij. Hoogst eenvoudige, korte steenen stutten droegen het dak, gelijk nu nog dikwijls het geval is op het platte land. Zulk een breede reet tusschen muur en dak, brengt licht en lucht op den zolder, en vervangt onze dakvensters, welke bij zulke flauw hellende daken onpraktisch zouden zijn. Architectonisch heeft zulk eene *loggetta* op zich zelf geen waarde, doch vormt een breeden zwarten band boven den muur; eene donkerte nog versterkt door den slagschaduw van het overhangend dakdeel. Geen krachtiger afsluiting is denkbaar voor zulk een rustieken bouw!

En hoe goed zulk eene bekroning voldoet óok in andere omstandigheden, bewijst de voorhal der Pazzi-kapel. Dáár is de loggetta slechts een tijdelijke afsluiting - aldus beweert men, en fantaiseert dan boven de breede attica naar hartelust eene bekroning met standbeelden, met kandelabers, of - ten einde raad: óók alweer een balustrade *à la Pitti*! Zoude echter Filippo wel heel veel anders bedoeld hebben dan wat thans wordt gevonden; slechts iets fijner afgewerkt?

O, die Pitti balustrade! Ik wed, dat Filippo, zoo hij terug kon komen, een moker zoude opnemen, om zijn eigen vinding te verbrijzelen wegens het daarvan gemaakte misbruik. En toch zijn die ionische stutsels zoo goed gevonden!

Maar hoe gedachteloos hebben latere geslachten die kolonetten vermenigvuldigd! Alleen reeds aan het paleis Pitti tel ik er meer dan vier duizend! Meer dan twee regimenten ionische kolonetten brengen derhalve in dakgoot en langs verdiepingen, *vorschriftmässig* strak staand, het Koninklijk paar een eeresaluut bij het in- en uitrijden! En alsof de arme Filippo nog niet genoeg vervolgd werd met zijne balustrade, zijn er in later tijd nog eenige kilometers lengte bij gesponnen, ter afsluiteng van de *Piazzale Michel Angelo!*

Niet enkel was de oorspronkelijke gevel van het paleis Pitti allerminst eentonig, maar het gebouw stond ook steviger op den grond dan de huidige kolos. Deze geeft den indruk van naar beneden te zeulen. Straks zal de rotsmassa op de huizenrij aan de overzijde neerkomen en die verpletteren! Men krijgt dezen indruk, omdat tegenwoordig het afhellend plein te kort is in evenredigheid tot de ontzettende breedte, en ook omdat men deze wanverhouding zoo goed kan zien; wel zien *moet*, daar bezoekers steeds van ter zijde, uit de via Guicciardini het gebouw naderen. Voormaals was echter de verhouding tusschen breedte en lengte van het voorplein juist andersom! Zóózeer zelfs gaf Filippo's paleis den indruk van ver weg en op eene hoogte te liggen, dat Luca Pitti's partij heette de bergpartij. Deze indruk werd versterkt door de lange lage gebouwen (stallen en magazijnen) welke aansluitende aan het paleis, en rechthoekig daarop staande, zich uitstrekten tot aan den heuvelvoet. De helling kon dus nooit van terzijde gezien worden, doch alleen recht van onderen.

De teekeningen en prenten in het stedelijk museum maken het mogelijk de achtereenvolgende gedaanteverwisselingen na te gaan van den bouw. Werden de loggia's betrekkelijk vroeg gesloten, het overhangende dak en de loggetta bleven behouden zelfs toen Parigi de bovenste verdieping bracht van 60 meter breedte op 107 (1620). Eerst tegen het einde der 17de eeuw schijnt men deze afdekking te boersch te hebben gevonden voor een groothertogelijk paleis. En aangezien men toen, al evenmin als nu, iets kon bedenken in Filippo's geest, heeft men eenvoudigheidshalve zijne balustrade tot gevelbekroning gepromoveerd.

Deftiger en deftiger toch moest dat groothertogelijk paleis worden, evenals de heele hofstoet! Zóó deftig zelfs werd deze, dat eindelijk de groothertogin - eene prinses van Orleans - uit den te engen band sprong. Veiligheidshalve verwijderde haar gemaal - de laatste der Cosimo's - alle fransche heeren en dames van het gevolg. Eén franschman bleef: de kok. Denkelijk kwam Cosimo's eigen maag in opstand tegen het zóó ver doorvoeren van den krassen maatregel. Nu zoekt de prinses heil bij den keukenprins. Hare verstrooiing is vrij onschuldig, maar niet heel deftig: zij kietelt den kok, omdat deze dan zulke dwaze grimassen maakt, en zij vervolgt hem als hij wegloopt. 't Gaat ietwat luidruchtig toe, zoodat de echte prins (die een vijftal vertrekken verder huisde) er door gehinderd wordt in zijne staatszaken - of in zijn middagdutje (hieromtrent heerscht twijfel). De groothertog komt dus kijken. O, schrikkelijk gezicht! - Als een uitgelaten kostschoolmeisje bombardeert de prinses den keukenmeester met kussens van het Groothertogelijk echtelijk ledekant!....

Als gij nu weer staat voor dien cyclopenmuur zult gij - evenals ik - uit elk dier boogopeningen een koksmuts zien kijken. Dàt is, wat ik wilde. Zulke paleizen moet men zich niet bewoond denken met ver boven ons dagelijksch gedoe verheven menschen. Er huizen en huisden daar van allerlei slag, slechteren en beteren, maar in alle geval *menschen!* Ook zeer goede hebben er gewoond - doch vroeger. Wilt gij bijvoorbeeld weten aan wie ik altijd denk, bij het gaan langs het paleis Strozzi? Aan de moeder van den stichter, Alessandra uit het huis-Macinghi, die zoo hartelijk medeleefde met hare

in verbanning flink werkende drie jongens. Hun kleeren zond, zorgde voor hun linnenkast, voor hunne gezondheid, voor hunne moraal. ‘Wees zacht tegenover je jongeren broer’ schrijft zij Filippo degli Strozzi - als Matteo bij dezen in Napels in de leer komt (want het waren allemaal kooplieden en koopmanszoons.) ‘Met goede woorden komt men verder dan met klappen.’ En hoe bedroefd is zij, als later Matteo daar in den vreemde overlijdt; hoe weet zij - zelf troostbehoevend - toch Filippo te troosten, in wiens armen haar jongste stierf. Doch ook hoe flink vat zij weer moed: ‘Ik schrijf er maar niet meer over, het maakt ons beiden naar, en geeft toch niets. Wèl blijf ik bidden voor zijn zieleheil.’ Schatrijk kwam Fillippo degli Strozzi eindelijk uit de verbanning terug, doch even eenvoudig bleef steeds de moeder - haast armoedig is de inhoud van hare kleerenkast bij haar overlijden.

En zoo ook denk ik bij het gaan langs het Rucellai-paleis niet in de eerste plaats aan de schatrijke verfkoopers, doch aan Nannina de' Medici, gehuwd met des stichters zoon. Deze, meer zakenman dan philantroop, zond op staanden voet weg een sukkelig onderwijzer zijner kinderen. De arme kerel kon niet naar huis - zijne ouders en broers waren ziek, en hij had geen cent op zak. Nannina kon hem helaas, zelf niet helpen. Ook haar eigen beurs was op dat oogenblik ledig - iets wat in die dagen meer voorkwam bij hooge vrouwen en zelfs bij vorstinnen. Zij verzoekt dus aan hare moeder, de weduwe van Piero de' Medici, een goed woordje voor den sukkel te doen bij broer Lorenzo, toen heer en meester van Fiorenza. ‘'t Is wel een treurig onderwijzertje, en hij kan alleen heel kleine kindertjes les geven, maar hem zoo in de kou te sturen, als mijn echtgenoot wil! *Ik zou geen vrouw zijn*, *als ik zulks deed!*’

En aan een raam van het Riccardi (Medici) paleis zie ik steeds zitten Contessina de' Bardi - de echtgenoote van den Vader des vaderlands - die moeite had met de nieuwe laarzen van haar oudsten zoon Giovanni (ze moesten bruin zijn, en waren bij ongeluk zwart geworden), die haar tweede: Piero, zoo'n slordig jongentje vond, en die haar zieken man zoo goed oppaste...

Fiorenza is niet alleen groot geworden door hare mannen,

maar óók door hare vrouwen. Dochters, moeders van kooplieden en bankiers, voortreffelijke huishoudsters, op wie ten volle toepasselijk zijn de woorden waarmede eindigt het boek der Spreuken.

VI.

Konden soevereinen eertijds naar hartelust het bouwtempo versnellen door slechts wat dieper te grijpen in de algemeene schatkist, niet aldus ging het toe in een koopmansrepubliek. Hier stond ieder steeds voor oogen dat vastleggen van kapitaal in hout en steen, beteekende winstderving; óók minder vrijheid van beweging. Bouwheer en bouwmeester waren dus afhankelijk van de gunst der tijden, en zulks maakt begrijpelijk waarom Filippo van geen zijner werken de voltooing beleefde.

Aanvankelijk vorderde de bouw van het paleis Pitti naar wensch. Luca Pitti stond toen op het toppunt zijner macht. Dorpen en steden, bij de republiek aangesloten of hare vassallen, trachtten zijn gunst te verwerven door bouwstoffen te schenken. Burgers die voorspraak behoefden, arbeidden aan het paleis zonder loon. Zelfs wordt beweerd, dat het werk een vrijplaats was voor boeven, mits kundige ambachtslieden.

Met het tanen van Luca's gelukster, verflauwde echter die belangelooze ijver. Zelfs dorst men betaling eischen voor het eens geschonkene! Zoo stokte de bouw, en werd eerst weder opgenomen door de Medici, die het paleis kochten (1549) als om ook tastbaar te bewijzen, hoezeer zij de Pitti's hadden overvleugeld.

Doch niet enkel particulieren, ook kerken en kloosters kenden bij hunne geldmiddelen ebbe en vloed. Een ware *trouvaille* was voor dezen een soort successiebelasting, door een snugger geestelijke uitgedacht en weldra bij zijne confraters zeer populair. In die troebele tijden, waarin het *dijn* zoo licht werd *mijn*, moest het een stervend zondaar wel moeielijk vallen zich al zijne slachtoffers te herinneren, zoodat directe schadeloosstelling was uitgesloten. *Grosso modo* werd dus het onrechtvaardig verdiende geschat - de oorlogs-

winst, toen meer verbloemd: *incerta* betiteld (niet dat er eenige onzekerheid heerschte omtrent de wijze van herkomst!) Dat bedrag werd dan aan vrome stichtingen overgedragen. Nog veiliger was: het heele fortuin beschikbaar te stellen; en zoo geviel het dat een broeder en een neef van Pippo Spano - wiens uitdagend frescobeeld Andrea del Castagno schilderde - hun geheel vermogen bestemden voor den bouw van twee kloosters: één zomerverblijf ver buiten, en één dichter bij stad. De vreugde der Camaldulensen, aldus begiftigd, was helaas kort van duur. Ten eerste viel de erfenis tegen; toen betwistten bloedverwanten het testament; na eene dading bleef nog juist genoeg geld over om een bidkapel te voegen aan het klooster van S^{a}. Maria degli Angioli! Voorloopig werd de schenking op rente gezet - zeer soliede, meenden de monniken. Filippo werd met den bouw belast. Hij ontwierp een achthoekige ruimte met dubbele altaarnissen aan elke zijde - een merkwaardige plattegrond: de eerste geheel als centraalbouw opgevatte kerk dier dagen. Helaas, de *incerta* werden *incertissima!* De geldleener failleerde, en de bidkapel, nauwelijks enkele meters uit den grond verrezen, werd nooit verder voltooid. Thans dient het stompje tot beeldhouwerswerkplaats.

Toch heeft die vormlooze baksteenklomp op den hoek der via degli Alfani en de via del Castellaccio heel wat bekijks gehad, en vele beroemde mannen hebben den plattegrond bestudeerd en nageteekend. Acht dergelijke opnemingen bezitten de Uffizi; een dezer is van Iacopo Sansovino. In de Barbarina te Rome ligt eene studie van Giuliano da Sangallo. En Leonardo da Vinci heeft niet enkel den plattegrond opgemeten, maar er veel varianten op bedacht. Ook Michelangelo heeft zijne schreden naar die kapel gericht.

Met dat al was Filippo hier geenszins het meest oorspronkelijk. Zelfs is dit oratorium het eenigste zijner werken dat zeer van nabij een romeinsch voorbeeld volgt: de tempel der Minerva medica te Rome.

Zéér zelfstandig is de bouwmeester daarentegen bij zijne laatste schepping; die waarheen ik u thans ten slotte wil leiden: de H. Geestkerk aan de overzijde der Arno, niet ver van Ammanati's meesterwerk: de Drievuldigheidsbrug.

Ook deze kerkbouw vorderde wegens geldgebrek slechts traag, en werd eerst lang na Filippo's overlijden voltooid. Maar beter dan elders is hier in zijn geest voortgearbeid.

Haal niet de schouders op wegens den kunsteloozen voorgevel! Deze is allerminst aan Filippo toe te schrijven, en toch belangrijk, omdat die tastbaar bewijst hoe - nog lang na den dood van den meester - men vreesde onbewust af te wijken van zijne bedoelingen.

Die voorgevel heeft een heele geschiedenis. Bij den dood van Filippo waren hoogstens de zijmuren der kerk opgetrokken en enkele kolommen gesteld. Het oorspronkelijke model was verloren geraakt - en slechts door de herinnering te raadplegen, kon de bouw worden voortgezet in den geest van het ontwerp. Telkens moest men zich echter afvragen: wijken wij ook wellicht af? Zoo, toen Salvi d'Andrea den koepel over het kruis wilde stellen. Dit werk moest gestaakt worden, omdat twijfel ontstond of deze bouw geheel overeenkomstig Filippo's bedoeling was. Een scheidsrechterlijke beslissing werd uitgelokt; eerst toen deze den twijfel wegnam, mocht worden voortgearbeid. Maar een storm stak op toen de bouw eindelijk zoover was gevorderd, dat met den voorgevel was aan te vangen. (Voorgevels bewaarde men gewoonlijk tot het laatst; de omgeving van het altaar was hoofdzaak.) Hoewel reeds in 1475 de gelden voor den gevel beschikbaar waren, duurde het tien jaren vóór tot uitvoering werd overgegaan. Want al dien tijd werd er gestreden over de vraag: Drie of vier deuren? d'Andrea had drie deuren ontworpen; doch ouderen van dagen wisten dat Filippo vier deuren bedoeld had, zonder zich echter goed te herinneren hoe dan verder was te werken. In 1482 hakten de bouwheeren den knoop door en beslisten ten gunste van de drie deuren, volgens d'Andrea's plan. Voorzichtigheidshalve zoude de voorgevel echter dusdanig worden opgetrokken dat het mogelijk bleef, bij gewijzigd inzicht, over te gaan tot het stellen van *vier* deuren. Maar zóó groot was de verontwaardiging onder de Florentijner architecten, over het afwijken van Filippo's plan, dat wederom de bouw was te staken, en daar lange strijd was te verwachten, werden de werklieden ontslagen. Na langdurig overleg werd eindelijk bijeengeroepen een commissie van *vier en zestig* burgers en deskundigen. Onder

dezen was Vittorio Ghiberti - Lorenzo's zoon - die zéér ijverde voor Filippo's drie deurental. Ook Giuliano da Sangallo.

Den 11den Mei 1496 zou de beslissing vallen. Zeven en veertig commissieleden verschenen ter vergadering. Dertig dezer stemden voor de *drie* deuren - en hiermede was het pleit beslist. Sangallo - door omstandigheden verhinderd de vergadering bij te wonen - was woedend over den uitslag. Opgewonden bericht hij den toenmaals almachtigen Lorenzo de' Medici den afloop der stemming, dezen smekende niet toe te staan dat een zoo schoon gebouw zóó werd bedorven. Maar de volksleider was alleen zóó machtig omdat hij zich door het volk liet leiden, en wilde zijne populariteit niet op het spel zetten wegens een deur meer of minder. En zoo kregen heeren kiezers hun zin.

Que de bruit pour une omelette! zal uitroepen wie ziet het armelijk baksel, dat ten slotte uit den oven kwam. Een steenen schutting met drie gaten! Treedt echter binnen, en gij zult begrijpen waarom Sangallo zoo krachtig opkwam voor het werk van zijn meester. Welk een verheven rust! En met hoe sobere middelen is die verkregen! Niets overheerscht: noch de lengte, noch de breedte, noch de hoogte. Het gebouw is niet te licht, noch te duister: het is in alle opzichten evenwichtig. Niets trekt hier de mensch kunstmatig in de hoogte - niets duwt hem kunstmatig neer. Gij blijft hier, zooals gij zijt. In uwe geheele naaktheid staat gij hier voor uwen Schepper; er is geen hoekje om zich in te verbergen, en in het volle daglicht legt gij rekenschap af.

Evenals het vondelingenhuis, een heel andere kerk dan verwacht kon worden van den voormaligen bronsgieter en beeldhouwer! Alle versiersel is hier vermeden. Zoo ook heeft de bouwmeester van den Dompkoepel hier niet gewelf gerijd aan gewelf, of den koepel over het kruis hoog doen oprijzen: De zolderingen van langschip en dwarsschip zijn vlak en van hout; de koepel laag, haast al te bescheiden. Ook geen forsche bogen of massale pijlers, die aan zijne vroegere romeinsche studiën herinneren. Evenmin fijn gegroefde korinthische kolommen. Overal vertoont dit woud van zuilen effen schachten.

Filippo heeft zich trouw gehouden aan wat beloofde zijne eerste schepping in den nieuwen stijl. Het kapiteel is, met geringe wijziging, nog steeds van denzelfden vorm; zeer

weinig ook veranderde de verhouding der architectonische geledingen. Eén lievelingsgedachte, reeds bij den Domkoepel belichaamd in de *aedicula*, heeft Filippo hier verwezenlijkt op zeer groote schaal. Langs *alle* wanden vormen halfronde kapellen even zoovele steunbeeren. Een later geslacht vond die bewogen lijnen niet fraai, en heeft haar van buiten bedekt. Bedierf ook de kapellen aan de binnenzijde door de altaren te stellen tegen den wand, en niet zooals Filippo bedoelde, vrij in de ruimte, aan de voorzijde der nissen. Daardoor, en door den hoogen opbouw der altaren zijn die uitbouwsels te ondiep geworden in betrekking tot hunne hoogte. Wel blijven zij - juist door die hoogte, onderdeelen der zijbeuken, gelijk ook de bouwmeester dat blijkbaar bedoelde. Deze maakte daarenboven de zijbeuken zelve tot een onderdeel der hoofdbeuken, vormde er van een soort wandelgang, door die allerwege om te voeren, om de afsluitingen heen van dwarsschip en koor. Het is juist de aldus verkregen eenheid, welke den beschouwer een zoo groot gevoel van rust geeft. Jammer slechts dat het te hoog opgebouwde hoofdaltaar onder het kruis (uit later tijd) den blik stuit, en niet zoo eenvoudig is, als in deze kerk past[1)].

1) Wie de kerk inwendig beziet, zal ook beter begrijpen het gewicht van de strijdvraag: òf drie, òf vier deuren. Van binnen n.l. ontbreekt aan den voorwand de overal elders gevonden wandelgang, zijn dus de zijbeuken niet omgevoerd. Dit niet-omvoeren is tegen de oorspronkelijke bedoeling, gelijk blijkt uit de lengte van het voorschip. (Één boogopening is deze langer dan past bij de zoo streng doorgevoerde kwadratische indeeling van den plattegrond.)
Werd echter de wandelgang langs dezen voorwand doorgetrokken, dan moest een kolom komen in de lengte as van het gebouw - evenals zulks het geval is bij de dwarsgevels en den achterwand. Van zelf volgde hieruit dat alsdan geen deur kon komen in het midden van den voorgevel, want dan zoude die kolom bij het binnentreden storend werken. Een kolom in het midden, beteekende derhalve het aanbrengen van twee deuren in de middenbeuk. Deze zouden met de twee deuren in de zijbeuken, Filippo's viertal uitmaken.
Een dergelijk juist in het midden planten van een kolom, hinderde voortijds niemand, gelijk zoovele gebouwen elders bewijzen (Lucca, Venetië enz.). Maar kort daarna kwam de kentering, want dat de meerderheid besliste een deur in het midden te plaatsen (welke met de beide deuren in de zijbeuken het drietal uitmaakt), bewijst dat men bezwaar had tegen het stellen van een kolom midden voor den voorwand der kerk. Dus kon de wandelgang niet doorgetrokken worden.
Dit heeft wederom ten gevolge gehad dat de voorgevel een plat vlak is geworden. Hadde men Filippo's bedoeling gevolgd, dan zoude de bovenhelft van den voorgevel achteruit zijn gesprongen, evenals zulks bij de dwarsgevels en den achtergevel het geval is. In de plaats van de kapellenreeks der overige wanden, zoude hier een voorgalerij zijn gekomen (bijv. in den geest van de galerij aan het vondelingenhuis).
Dit alles is geen bloot vermoeden. Giuliano da Sangallo gaf op zijne schets van den plattegrond (in de Barbarina) aan den voorwand den wandelgang als doorgetrokken aan. Leonardo da Vinci heeft in zijn schetsboek een voorgalerij vóór het kerkgebouw gesteld. Trouwens het lag geheel in den geest van Filippo zooveel mogelijk terug te keeren tot het oud-christelijk ideaal, gelijk ook aantoont de door hem aangegeven plaatsing der zij-altaren, waarbij de priester zich keert tot de geloovigen, in stede van dezen den rug toe te keeren.
Jammer dat de voorgevel zoo bedorven werd. Waar zoovelen Filippo's bouwwerk tot voorbeeld namen, zoude anders allicht wederom algemeen zijn aangebracht de voorhal, welke eigenlijk bij geen kerk mocht ontbreken, al ware het enkel om regenschermen te doen afdruipen en de kleeding in orde te schikken alvorens het Godshuis binnen te treden. De griezelige tochthokken, welke nu allerwege op armoedige wijze in dit gebrek voorzien, konden dan ook vervallen.

Iets te kaal is wellicht het geheel. De stellig ook hier bedoelde beschildering ontbreekt echter; een beschildering, welke men, om in den geest van den meester te blijven, zich ernstig en eenvoudig moet denken; in sobere kleur, grijsgroen of bruinachtig, gelijk de fresco's welke later Andrea del Sarto aanbracht in den kloosterhof der Barrevoeters, of wel met dien blauwachtigen schijn waarin gehouden zijn wanden en zoldering der San Sisto te Piacenza - de kerk, waar eenmaal stond op het hoofdaltaar Raphael's Madonna, nu te Dresden.

Met den bouw der *San Spirito* van Filippo di ser Brunellesco heeft zich voor goed de Renaissance in Italië gevestigd en werd het laatste gebied veroverd, dat nog te veroveren was. Eerst was de middeneeuwsche levensbeschouwing geslagen op het gebied van het Recht. Toen ontwrong Dante er aan het gebied der Letteren. Daarna werden beeldhouwkunst en schilderkunst op nieuwe banen geleid. Nu eindelijk kwam de beurt aan de architectuur; de meest stoffelijke - daarom ook de meest moeielijk te verwikken en verwegen kunst. Doch juist ook daardoor meer

dan eenig andere sprekende tot den leek; zóó zeer zelfs, dat deze de overwinning op bouwkundig gebied beschouwt als *de* overwinning, alléén aan deze denkt, waar sprake is van Renaissance.

Hoe weinig geeft dat woord juist weer de bedoeling! Met die Renaissance eindigden allerminst de middeneeuwen - de tegenwoordige wereldoorlog leert maar al te duidelijk hoe zeer wij nog in dat tijdperk staan. Wat wij Renaissance noemen, is dan ook slechts eene nieuwe phase der langzame ontwikkeling van de menschheid.

In Filippo's stijl is allerminst een wedergeboorte, een terugkeer tot de oudheid te zoeken. Het leven was toenmaals te rijk, de maatschappij te vol jeugdig zelfvertrouwen om zich naar ouder lieden wijsheid te voegen. De H. Geest-kerk bevat wel herinneringen aan den heidenschen bouw, maar evenzeer herinneringen aan de Christelijke basilica. En zeer zeker is Filippo's stijl geënt op die der Gothiek. Deze bouwmeester verwerpt niet, doch reformeert en loutert.

De San Spirito is haast een protestantsch bedehuis. Hier is in de architectuur tot stand gebracht de hervorming, welke later op theologisch gebied trachtten te bereiken Luther en Calvijn.

Nooit of nimmer keert de menschheid terug tot het uitgangspunt. Ieder moet voortbouwen op den eens gelegden grondslag. Rustte de beschaving der middeneeuwen op die der oude wereld, de Renaissance heeft slechts den bouw eene verdieping hooger opgetrokken.

Het woord Renaissance, in de beteekenis van wedergeboorte, mag eigenlijk alléén het land gebruiken, dat zulks uitvond, en ook aan den noordelijken stijl zijne benaming gaf: Italië. Gothiek en Duitsche stijl zijn italiaansche begrippen. *Lavoro tedesco* noemt Vasari den gothischen stijl, gelijk zijn vaderland dezen kent, al heeft de italiaansche gothiek niets van dat geniale steigerwerk, waartoe duitsch doordenken de noord-fransche kunst vervormde, al werd de gothiek niet langs den Rijn, doch langs de Rhône ingevoerd op het schiereiland, niet door Duitschers, maar door fransche Cisterciensers en andere monniken, terwijl later voornamelijk Italianen zelven bouwden in dien uitheemschen stijl!

Vasari's benaming heeft dan ook, naar mij voorkomt, een anderen zin. Zóó groot was voormaals het aantal duitsche geestelijke heeren in Italië, zóózeer werd daar de bouw van kerken en kloosters door hen bevorderd, dat zulks Vasari wel op de gedachte moest brengen dat de gothische stijl van duitsche vinding was.

De duitsche geestelijkheid vormde als het ware de laatste echt-germaansche bezetting in het schiereiland; zij was de laatste golf van den eeuwen lang duitschen vloed. En het *Rinascimento* was niet de wedergeboorte van wetenschap en kunst, doch *de wedergeboorte van Italië zelve*. Sedert de noordsche barbaren het Romeinsche rijk ten val brachten en overstroomden, is de geschiedenis van het schiereiland slechts die eener langzame ontworsteling aan het ultramontaansche juk. Die geschiedenis is vermoeiend om te lezen; Italië is als een koortslijder, die zich onrustig wentelt op zijne legerstede; nu eens uitkomst zoekend in het Noorden, dan in het Westen, dan in het Zuiden. Hoe - in de eerste plaats - te ontkomen aan den ijzeren greep van den Germaan?

Deze had zich overal vastgenesteld. Langobardo was lang gelijkbeteekenend met kasteelheer. En de blonde reus uit het Noorden was meester in het organiseeren en deinsde voor niets terug. Zoo werd hij oppermachtig. Maar de overweldiger bleef vreemdeling, wist zich geenszins aan te passen aan den latijnschen aard. Eensdeels gevreesd, anderdeels geminacht wegens ruwheid en grove manieren. Piere de la Cavarana lucht zijn hart aldus in een der eerste liederen in de volkstaal, welke tot ons zijn gekomen (omtrent 1196). *La gent d'Alemaigna - Non voillaz amar*, - *Ni la soa compaigna - Nous plaza usar*. Hun spraak maakte hem wee: Kikkergekwaak. *Grantnogles* schijnen zij. En komen zij samen, dan is het een blaffen als van dolle honden: *Lairan qant s'asembla - Cum cans enrabjaz*. 'Wees dan ook op uwe hoede' - *Lombart*, *beus gardaz!* - roept deze Welf zijne landgenooten toe in het refrein zijner *servente*. 'Anders gaat het u erger dan slaven!' Ook Dante - als hij een eeuw later staat af te dalen in den diepste der helle cirkels - rijzen voor den geest de hebzuchtige Duitschers: *lí Tedeschi lurchi*. (Inferno XXII:21).

Levendig kan men zich trouwens voorstellen hoe ongelikt toenmaals de Noordeling zich gedroeg, hoe onsympathiek hij den fijner besnaarden Italiaan moest zijn, als men leest welke voorschriften van fatsoen nu nog een Duitscher het noodig acht te geven aan landgenooten, die zuidwaarts willen gaan. Uit een oogpunt van *Kultur* zijn hoogst merkwaardig de tot in kleinigheden afdalende *Verhaltungsmassregeln*, welke de zéér bereisde Gsell Fels, in Meyer's voortreffelijken gids voor Italië, zijne kudde op het hart drukt. Een enkel dezer zegt ons genoeg: *Man hüte sich jedenfalls den Frauen und Kindern gegenüber für Schroffheit*. Welk ander volk ter wereld heeft zulk een les van noode!

De straf is niet uitgebleven. De Germaan is uit zijn zuidelijk Paradijs gestooten. Het is haast zielig te zien met welk een weemoed de onvermijdelijke duitsche toerist te Palermo staart op de Keizersgraven in den Dom - in later tijden, als ware het rommel, weggeborgen in een zijkapel bij den ingang. Hoogst geniale mannen waren die heerschers uit het Staufengeslacht, en zeer zeker zouden zij heel Italië geslagen hebben in een ijzeren band, er een duitsch aanhangsel van gemaakt hebben, indien het overig deel van het schiereiland enkel hadde bestaan uit koopmansrepublieken, toen - als altijd - slechts bedacht op dadelijke winst.

Maar in de Eeuwige stad zetelde de drager der Godsgedachte, de verdediger - zij het ook dikwijls onwillig en onbewust - van hoogere idealen. Alle andere dynastiën gehoorzamen aan de wet der natuur: komen op, bloeien en verdwijnen: het Pausdom alleen vernieuwt zich steeds, blijft eeuwig jong, omdat het andere zorgen kent dan die voor het dagelijksch brood. En aan den drang van het Pausdom om te ontkomen aan uitheemsche overheersching, is tenslotte Italië hare vrijheid en hare eenheid verschuldigd.

Geenszins als vijand heeft het Pausdom gestaan tegenover het *Rinascimento*. Integendeel, zonder de machtige hulp der Kerk, hadden wetenschap en kunst zich nooit kunnen vernieuwen, zoude Italie niet herboren zijn. De *lavoro tedesco* was - evenals Gessler's hoed - het zinnebeeld der vreemde overheersching. Een symbool der onafhankelijkheid, van een zelfstandig volksbestaan moest zulks vervangen. Dàt symbool heeft Filippo di ser Brunellesco Italië gegeven. En de

gansche wereld dient hem daarvoor dankbaar te zijn, want de bevrijding van Italië beteekende tevens voor Europa de vrijheid.

Geen trotsch gedenkteeken heeft Fiorenza haren grootsten bouwmeester opgericht. Maar wie de vlakte beklimt vóór San Miniato gelegen, welke Michelangelo's naam draagt, ziet beneden zich, beter dan een enkel monument, een gansche stad, welke onuitwischbaar draagt den stempel van den schepper der Renaissance.

Volkomen gaf zich deze stad aan den leider. En terecht. Want deze reformator wist te waardeeren de schoonheid van hetgeen vroegere geslachten wrochten, bracht tot eenheid het nieuwe en het oude. Die geest van harmonie - zijn geest - bleef bezielen wie na hem kwamen. Zoodoende is de Bloemenstad geworden tot één onverbrekelijk geheel, gelijk geen andere stad ter wereld vertoont. Heerlijk is ontbloeid de knop der plant, dáár voor het eerst gekweekt en gekoesterd. Een plant, welke de eeuwen zal trotseeren, omdat zij staat in den vollen voedzamen grond, bij elken nieuwen wasdom steeds nieuwe krachten ontleenend aan ons aller moeder: de aarde.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Een nieuw boek over Jan de Witt.

Nunc redeunt animis ingentis consulis acta.

‘Is dit dus het dikke boek, dat Fruin had moeten schrijven?’ vroeg mij iemand, die Japikse's *Johan de Witt* in mijn handen zag. De vraag verraste mij; ik had het boek nog niet gelezen. Spoedig is het mij duidelijk geworden, dat het antwoord luiden moest: Zeker, dit is het Nederlandsche boek over De Witt, waarop wij al zoo lang gewacht hebben. Dat wij gaarne van Fruin gehad zouden hebben, maar dat wij met des te meer dankbaarheid van Japikse's hand aanvaarden, nu Fruin het ons niet gaf. Het is voor den schrijver een moeilijk geval, zijn werk voortdurend vergeleken te weten met een boek, dat ongeschreven bleef: Fruin's *Twintig jaren*. Het zou ánders geweest zijn, dat boek: statiger, rustiger, zwaarder van toon en treffender van uiteenzetting. Zou evenwel Fruin ons van Johan de Witt en zijn tijd het beeld hebben geschonken, dat wij ook nu blijven begeeren? Ik betwijfel het. Dr. Japikse had een bescheiden taak en een beperkte ruimte. Hijzelf weet het ook wel: wij kunnen over Johan de Witt en zijn tijd wel meer aan dan vierdehalfhonderd bladzijden: verscheiden deelen wel. Maar dan ook een boek, waarin het gansche Nederland van die luisterrijke jaren zich spiegelt: waarin die twee triomfante zonsondergangen: van Rembrandt in bloedig-gouden wolken, van Vondel in louter hemelschittering, worden uitgezongen, waarin de wijsheid van Spinoza straalt en het vernuft van Huygens, Christiaan en Constantijn, waarin het kloppen van de timmerwerven van Amsterdam klinkt en de palmen van Ceylon ruischen. Wie schrijft dat boek?

Een goede geschiedenis van den Raadpensionaris en de Republiek moet voorloopig volstaan. Waren er maar wat meer gegevens! Niets staat de Nederlandsche geschiedschrijving zoo in den weg, als de echte bescheidenheid van onze vaderen, gegrond in hun Calvinistische menschopvatting, die hen weerhield van het schrijven van mémoires. Het is beschamend en natuurlijk toch, dat een scherp en in bijzonderheden zichtbaar beeld van geen van Jan's levensdagen is bewaard dan alleen van dien gruwelijken laatsten dag, 20 Augustus 1672. Al zien wij Jan de Witt's persoonlijkheid duidelijker dan die van Oldenbarneveld, ook hier blijft veel voor onze verbeelding aan te vullen, te raden.

Het verwonderlijke is, dat het zoo moeilijk valt te vatten, waarin toch De Witt's grootheid, die ook uit dit zeer objectieve, volstrekt niet ophemelende verhaal telkens spreekt, eigenlijk gelegen is. Niet in zijn diplomatie: hij vergiste zich in de belangrijkste staatkundige factoren van zijn tijd, zijn werk eindigt in een débâcle. In zijn binnenlandsche staatsmanskunst? Onder den dwang van een in de jeugd ontvangen indruk: het gevaar, dat de Republiek van Willem II bedreigd had, gaat hij al te consequent in de tegenovergestelde richting voort, blind voor de stroomingen onder het volk, blind voor het onuitvoerbare van zijn systeem. In de forschheid van zijn staatkunde dan? Maar is er ooit zulk een politiek van ‘expedienten’, van sussen en plooien en bepraten gezien? Is het dan zijn heroïsche persoon? Neen, die persoon is niet heroïsch, Jan de Witt is geen Cromwell, hij is alleen een buitengewoon kranige Hollander, met al de deugden van het ras en enkele van zijn gebreken.

Daar staat hij, ‘lange Jan’, met zijn scherpe verstandskop, waaruit eerst in de latere jaren de zwierige zinnelijkheid van Hanneman's portret is verflauwd. Vroolijk, levenslustig, ijzersterk en onvermoeibaar, een van die heerlijke naturen, die al het alledaagsche met lust en met kracht doen.

Hij is een wereldwijze en bij al zijn onopgesmukte vroomheid waarschijnlijk ook een scepticus. Een menschenkenner is hij zonder twijfel, doch... tot zekere hoogte. Zijn beoordeelingen van den Hollandschen landaard trekken nog onze aandacht. Hier is het bekende: ‘Want den aerdt van de Hollanders is soodaenich, dat als haer de noodt ende de

periculen niet seer klaer voor oogen comen, zij geensins gedisponeert connen werden om naer behooren te vigileren voor haer eygen securiteyt.' Elders noemt hij 'het humeur van onse natie... op de minste storm van buyten neerslachtigh ende op den minsten voorspoedt wederom hoochhartich', weer elders heet dat humeur 'ende de constitutie van dese regeringe' zoo, 'dat men, eens in stilte of in slaep geraeckt sijnde, seer beswaerlijck weder bewogen of wacker gemaeckt kan worden.' Altemaal eigenschappen, die zijn vaardigen geest voorzeker vreemd waren. Wakkerheid, zelfvertrouwen, een ongeloofelijke arbeidskracht en bekwaamheid kenmerken al zijn doen. Evenals zijn tijdgenoot Aitzema beschouwt De Witt het eigenbelang en bepaaldelijk de hebzucht als een der voornaamste drijfveeren van de menschelijke handelingen, 'sullende UEd. ontwijffelijck nevens mij oordeelen, dat geene saecke de menschen meerder opweckt tot lieffde ende goede genegentheyt als het gevoelen in de beurse.' Doch hij mist ten eenenmale het hatelijk cynisme van den geschiedschrijvenden Fries. Dr. Japikse ontzegt op grond van gemelde overtuigingen aan De Witt waar idealisme. Maar is er niet juist een hooge graad van echt idealisme in de houding van hem, die overtuigd dat de meeste anderen uit hebzucht handelen, zelf de algemeene zaak blijft dienen om haar zelve? Noem het koelheid, gebrek aan sentiment, wat ons zoo in hem treft; hij blijft in alles de wiskunstenaar en financieman, de meesterlijke rekenaar, die geen imponderabiliën kent. En daarom schiet ten slotte zijn menschenkennis te kort. Hij blijft ook in alles de burgerlijke patriciër, tegelijk eenvoudig en hooghartig, deftig tot zelfs wanneer hij in den veelbenijden staatsierok de vloot betreedt. Als de zeewind hem en ons om de ooren waait, dan pakt hij ons hart. Daarin veranderen wij Hollanders niet.

's Lands eerste minister is bezorgd, dat de vloot, door zijn toedoen zoo voortreffelijk uitgerust, niet zal uitrichten wat zij vermag, door gebreken in de aanvoering. Welnu, hij gaat zelf op de vloot en neemt de leiding, en vindt in De Ruyter den man naar zijn hart. Altijd trekt het hem weer naar de zee. Is dat het, wat ons hart naar hem doet uitgaan, dat deze man van diplomatie en financiën, van vergaderingen en conferenties, toch eigenlijk een frissche waaghals is? Of

moeten wij hem eêr een dilettant noemen, in den hoogsten zin van 't woord: een die alles kan wat hij wil?

Doch dit alles is nog geen grootheid. Misschien ligt dat effekt van grootheid, dat Jan de Witt's leven en bedrijf, ondanks de beperktheden van zijn persoon en de geringe tekortkomingen van zijn karakter, bij ons nalaat, voornamelijk in het tragische, dat zijn figuur eigen is. Dat tragische zou ik ietwat anders willen zien, dan de schrijver het in den aanhef van zijn laatste hoofdstuk kort heeft aangegeven. Niet enkel als een ‘conflict tusschen dezen hoog begaafde en sterk willende met de meerderheid van het volk in haar wenschen en willen’. Er is een dieper liggend, onpersoonlijk conflict, waarin De Witt meer de door 't noodlot geroepen, verloren strijder is dan de sterk willende. Om dat te zien, moeten wij de geschiedenis der Republiek wat hooger ophalen.

Van het oogenblik af, dat de politieke verhoudingen aan den nog om zijn eigen vrijheid worstelenden staat een belangrijke actieve rol toebedeelden in den dertigjarigen oorlog, moest het duidelijk worden, dat de grondslagen, waarop de staatkunde der Zeven Provinciën rustte, andere waren dan die der oude rijken, in wier strijd en streven zij betrokken raakten. Terwijl Frankrijk, Engeland, de Habsburgsche rijken, de Noordsche staten een dynastieke machtspolitiek voerden, lag de kracht en het belang der Republiek in haar, zij het ook eenzijdige en dikwijls kortzichtige, welvaartspolitiek, die niet anders dan vredespolitiek kon zijn. Dat was in 1635 miskend, toen de Republiek zich door het aangaan van het aanvallend en verdedigend verbond met Frankrijk, met name door de clausule van gemeenschappelijke vredesluiting zonder noodzaak gebonden had aan Richelieu's wijdstrekkende veroveringsplannen. Het was het inzicht van Frederik Hendrik, dat in die richting gedreven had, Frederik Hendrik, onder wiens leiding de staat juist in die jaren meer en meer een ‘quasi-monarchijk’ karakter aannam. De periode van 1635 tot den vrede van Munster geeft ons de ontplooiing van de sterkste stadhouderlijke macht te zien, maar tegelijk het groeien van de Statenpartij. De laatste is omstreeks 1640 reeds veel krachtiger dan de schitterende uiterlijke positie van den stadhouder laat vermoeden.

De tegenstelling Prins en Staten, of liever Prins en Hol-

land, geldt niet meer de verhouding van kerk en staat, zij geldt in deze jaren de buitenlandsche politiek, en wordt de tegenstelling van machtspolitiek en welvaartspolitiek, bij gevolg van oorlog en vrede. En tegelijk die van landmacht en zeewezen. Het verwijt, dat in later jaren de partij van De Witt trof: verwaarloozing der landmacht, kon omstreeks 1637 ten opzichte van de vloot met eenige reden tot de stadhouderlijke regeering worden gericht. De benoeming van Tromp tot luitenant-admiraal beduidt een eerste succes van Holland tegenover den Prins. Holland verkeerde daarbij in een eigenaardige positie. Om zich schrap te zetten tegen het wassen van de stadhouderlijke macht, was het genoodzaakt, zich hardnekkig vast te klampen aan het oude; elke weerstand tegen de gevreesde uitbreiding van 's Prinsen invloed kon slechts slagen door de bestaande organisatie te verdedigen, ook al was zij verrot en onbruikbaar. Wanneer de Prins omstreeks dien tijd het zeewezen tot unie-zaak wil maken, oogenschijnlijk een hoognoodige hervorming, is het Holland dat, juist omdat het zoozeer op versterking der zeemacht is bedacht, met alle macht het behoud der gebrekkige Admiraliteitscolleges voorstaat en verwerft. Immers, beter de oude gebrekkige organen, waarvan de meerderheid onder directen invloed van Holland stond, dan een generaliteitszeewezen, overgeleverd aan de onverschilligheid der landprovinciën of aan de politieke berekeningen van den stadhouder. Deze laatste nu strookten minder en minder met Holland's politiek. Holland wilde geen noodelooze voortzetting van een lang volstreden pleit te land, daarentegen krachtige toerusting om aan ieder te toonen, ‘dat wij van geen recht over de zee en wisten’. Het was een groot fortuin voor Holland, dat het aan Tromp's voortvarendheid gegeven was, bij Duins tegelijk het mare liberum waar te maken tegen den Engelschman en den ouden Spaanschen vijand een slag toe te brengen, die op de volksverbeelding meer indruk maakte dan de schitterendste wapenfeiten van den Prins. De slag bij Duins maakte Holland's zeepolitiek onaantastbaar. Voortaan staan de beide staatkunde's, die van Holland en van den Prins, gelijkwaardig naast elkander, en worden met gelijke kracht gevoerd.

Het was voor Oranje een hachelijk feit, dat het, eenmaal

dynastiek verbonden met een groot vorstenhuis als de Stuart's, zich niet meer kon losmaken van dynastieke belangen, die het in scherpe tegenstelling brachten met volk en Staten beide. In deze jaren keeren zich tijdelijk de Calvinisten meer naar Holland dan naar Oranje. Reeds bij Tromp's benoeming hadden de predikanten gejubeld; welhaast vervreemdde de sympathie voor de strijdende Puriteinen de Nederlandsche kerk van het Oranjehuis, dat koning Karel's zaak de zijne achtte. Het stadhouderlijk hof in den Haag, cosmopolitisch en loszinnig, gaf ergernis. Toen ten slotte, om het Fransche bondgenootschap te ontzien, de stadhouder eenig oor schijnt te leenen aan Frankrijk's pogingen ten bate der Nederlandsche katholieken, is het Holland, dat zich ditmaal tot verdediger der Hervormde kerk opwerpt en de anti-papistische volksstemming in 't gevlei komt. Men is wel ver van 1618. Nimmer is de oude band tusschen de Calvinisten en Oranje zoo slap geweest als in die laatste jaren van Frederik Hendrik. Voor het eerst staan de kerkelijke prikkelbaarheid des volks en Holland's handelsbelang, sinds Leicester's dagen in scherpe tegenstelling, aan denzelfden kant. Het is goed, hierop te letten: het helpt de gemakkelijke zegepraal der Statenpartij in 1650 verklaren.

De dubbele politiek van den staat: die van Holland naast die des stadhouders, komt het sterkst uit in de Oostzeeverwikkelingen van de jaren 1644 en 1645. Het is Holland's werk, dat de Nederlandsche vloot in de Sont verschijnt; maar dat het krachtig bedoelde optreden weinig succes meebrengt, nog minder ontzag of dankbaarheid nalaat, is ten deele toe te schrijven aan den remmenden invloed der stadhouderlijke politiek. Daargelaten of niet in dezen de Prins ruimer en verder zag dan Holland, zóó kon het niet duren: een gelijktijdige werking van twee staatsmachten in tegengestelden zin zou op den duur in de Republiek de actie naar buiten hebben verlamd. Maar zoo zou het ook niet duren. De Europeesche vrede naderde, de oude stadhouder zelf was voor den vrede gewonnen, dien hij niet meer beleefde. Holland heeft reeds in 1648 gezegevierd. Het was van kwade voorbeteekenis, dat die zege slechts bereikt werd ten koste van de breuk van het Fransche verbond en de schending der Unie door de overstemming der weerstrevende provinciën.

De verstandhouding tusschen Holland en den Prins was reeds geruimen tijd voor den vrede in den grond bedorven. De meening, dat Oranje's gezag slechts dienstbaarheid en verdrukking beteekende, had reeds lang post gevat en was niet meer uit te roeien. Op 2 April 1646 schreef de fransche gezant: ‘Le prince se tient sur la réserve à notre égard, pour ne pas confirmer l'opinion entestée qu'ont les Hollandais de son concert avec nous pour establir son authorité à leur préjudice. Il eut, l'autre jour, la patience de souffrir que trois députés de Hollande luy dirent en face que tout ce qu'il faisait avec la France estoit pour les opprimer; à quoy ayant reparty ne pas croyre que leurs principaux l'entendissent de la sorte, ces principaux le luy vinrent confirmer effrontément.’[1)]

Niets heeft de overwinning van het Hollandsche systeem zoozeer bevorderd als de heethoofdigheid, waarmee de jonge Willem II het fait accompli van den vrede weigerde te erkennen, en zijn persoonlijke politiek stelde tegenover ‘ces coquins d'Amsterdam qui ont fait la paix.’ De Fransche politiek van Frederik Hendrik had gesteund op goede gronden van traditie en vooruitziend beleid. Maar nu wàs het eenmaal vrede. Het was wenschelijk, dat de staat zich thans onbelemmerd verder ontwikkelde in die richting, welke werd aangegeven door de reëele drijvende factoren van zijn economisch leven; die factor was de handelsaristocratie, aan haar ontleende de staat zijn kracht, ja zijn leven. Het was wenschelijk, dat die groep, die wezenlijk de kern van staatsen bedrijfsleven vormde: het burger-patriciaat, ook de politiek beheerschte. De aristocratische handelspolitiek was voorloopig voor den staat de beste, die gegeven was. Zeker, zij zou eenzijdig en kortzichtig zijn. Maar welke politiek is dat niet? Men kan zich van ons gezichtspunt gemakkelijk een betere, een alzijdig zorgende staatkunde voor onze Republiek van 1650 voorstellen, doch vergeet daarbij licht, dat het eenige destijds werkelijk bestaande alternatief eener patricische handelspolitiek slechts had kunnen heeten: een aan het wezen van den staat incongruente machtspolitiek.

De plannen van Willem II gingen recht tegen het onmiddellijk

1) Waddington La république des Provinces Unies, la France etc. 1630-1650, II p 127.

gegeven belang van den staat en van die hem beheerschten, in. Zonder zijn vroegen dood zou de aanslag op Amsterdam waarschijnlijk slechts het voorspel zijn geweest van felleren strijd. De jonge stadhouder had wel sterk moeten zijn om het duurzaam van Holland te winnen.

Maar nu stond dan Holland voor de taak, om vrij en onbelemmerd te toonen wat het kon. Dat het voor die taak volkomen klaar stond, hebben wij getracht duidelijk te maken. Het zijn schitterende jaren geworden. En toch een tragische mislukking. In die jaren is het gebleken, dat een staat in die eeuw op een vredelievende doch tevens krachtige welvaartspolitiek niet drijven kon. De noodzakelijkheid om mee te doen in den internationalen strijd om de macht verhief zich duister en dreigend. In die jaren is het gebleken, dat een zuivere Republiek (zuiver naar haar eigen aristocratische beginselen), ook al vond zij den voortreffelijksten man tot haar dienst gereed, in dien tijd niet kon bestaan. In die jaren is het gebleken, dat de staatsman, van wien getuigd kon worden: ‘il a trop d'honneur et de conscience’, zijn werk ziet mislukken, en te gronde gaat. Het tragische in De Witt schijnt mij, dat hij een verloren strijd met volle kracht en ongeschokt vertrouwen opneemt en ten einde strijdt. Laat niemand dat tragische ontkennen, omdat De Witt zijn kleine, zelfs zijn baatzuchtige kanten heeft. Hun wiel van Omphale draaien alle helden.

Er is eigenlijk geen leerzamer geschiedenis dan die van onze twintig roemrijkste jaren. Juist omdat die roem in het nauwkeurig relaas der bijzonderheden zoo verbleekt. Wij hebben van dien tijd een onmiddellijk bewust historiebeeld, opgebouwd uit enkele kleurige voorstellingen van nationale kracht en moed en bloei en gezondheid. Beschouwt men echter de bijzonderheden, dan rijst elk oogenblik de vraag: is dat die tijd van grootheid en aanzien? Wat al dwalingen, wat al zwakheden en schuchterheden, welk een onwil en traagheid, welk een bekrompenheid en kortzichtigheid, welk een allergebrekkigst fungeerende constitutie! Het gezag der Statenpartij is van den aanvang af precair. De buitenlandsche politiek is dikwijls slap en onzeker. Zelfs de vloot is lang niet altijd in die fiere orde, waarin ons oog haar onder zeil ziet. En alles wat den staat betreft wordt in 't spoor geleid met lapmiddelen.

Het optreden van 1658/59 in het Noorden is forsch en groot, maar als politiek stelsel deugt het niet. Hoe kranig wij ons tegen Engeland geweerd hebben, De Witt's Engelsche politiek is zwaar van vergissingen. Zijn streven, om goede betrekkingen met Frankrijk te bewaren, moge verdedigbaar zijn, het miskende de opkomende Fransche aggressieve politiek. Het is opmerkelijk, dat Japikse duidelijk kan aantoonen, hoe de Triple Alliantie, zoo dikwijls voor De Witt's hoogste diplomatieke triomf aangezien, veeleer een ernstige fout is geweest, die hij niet wenschte doch niet kon keeren. De Witt was met een schikking tusschen Frankrijk en Spanje zoo goed als klaar, vóór Temple kwam, die aan het werk de gevaarlijke pointe tegen Frankrijk gaf, en daarmee op de Republiek ten tweeden male een ditmaal onverdiende blaam van ontrouw laadde. De balanspolitiek tusschen Engeland en Frankrijk wordt De Witt eerst in 1668 door den loop der omstandigheden opgedrongen; hij aanvaardt haar, toen het te laat is. In die jaren 1668 tot 1672 schijnt de buitenlandsche diplomatie der Republiek aan het eind van haar middelen; zij staat stil en wacht gelaten af wat over haar komen zal. Twee jaren lang hebben wij geen gezant in Frankrijk en in Spanje; de oorlog van Frankrijk en Engeland tegen de Republiek staat reeds in 1669 vast, maar men gelooft het niet. Toch blijft in dit alles de werkzaamheid van De Witt altijd bewondering wekken; voor de richting onzer staatkunde treft hem de grootste verantwoordelijkheid, niet voor de traagheid en halfheid, waarmee zij wordt uitgevoerd; bij hem geen oogenblik verslapping, altijd is hij aan den kant van doortasten en aanpakken.

Republieken moeten altijd woord houden, had ‘de oude raetpensionaris’ hem geleerd. Het is het fiere woord van den echten republikein. Hij wist, dat de staat, die aan zijn leiding was toevertrouwd, met een nauwere maat werd gemeten dan de machtige buren, waarmee hij te doen had. Vergeleken met de veilheid en trouweloosheid, die in de omringende landen de politiek beheerschte, is inderdaad de Nederlandsche staatkunde der 17de eeuw een toonbeeld van integriteit, evenzeer als De Witt's ambtelijk leven dat was vergeleken met de heerschende ambtszeden. Haar ernstigste levensgevaar heeft onze Republiek ondergaan tengevolge van

een overmaat van politieke goede trouw en goed vertrouwen. Kortzichtigheid van De Witt, zeker, maar een edele, een tragische kortzichtigheid, die, al moge zij den staat in gevaar hebben gebracht, den persoon en het land met hem voor de historie hooger plaats geeft dan de voorspoedigste politiek van sluw-doorziende berekeningen had kunnen doen. ‘He did not enough consider (schreef Burnet), how far passions, amours, humours and opinions wrought on the world, chiefly on princes.’ Een groote fout voor een staatsman voorwaar, maar het zijn niet de lagen van geest, die haar begaan.

De schrijver pleegt het republikeinsch systeem van De Witt, het staatsideaal der Loevesteiners, met het woord ‘de Vrijheid’ aan te duiden, en geeft het met die aanhalingsteekens aan ons sarcasme prijs. Inderdaad, het was een raar soort vrijheid. Eigen zeggenschap van elk lid, onderwerping aan niemand scheen haar inhoud. Naar onderen hield de vrijheid met de deftigheid op. Het was een politiek ideaal van middeleeuwschen aard; in tegenstelling met de Oranjeregeering vertegenwoordigt het 't behoud van oude vormen. 't Is niet geheel toeval, dat juist van het ouderwetsche, afgelegen Dordrecht met zijn schier middeleeuwsche economische bestaansvoorwaarden de grootste kracht der Statenpartij is uitgegaan. Maar in dien ouden vorm van het staatsideaal was nieuwe inhoud gegoten, de geest van het protestantisme en de renaissance, het zelfbewustzijn van de volstreden rebellie. Politisch was het Loevesteinsche stelsel een verouderd ding, maar in beschaving waren de dragers van dat stelsel de modernsten van hun tijd. Die ‘vrijheid’ was de voedingsbodem, waarop de Nederlandsche beschaving der 17de eeuw heeft gebloeid en enkel bloeien kon. Een hoogere vorm van vrijheid had zich destijds nog nergens praktisch ontplooid; onze staat gaf, alle vreemdelingen erkenden het, het beste wat er op het gebied van vrijheid te krijgen was. De Statenpartij is enghartig, bevooroordeeld en ondankbaar jegens Oranje, zonder echten gemeenschapszin, tirannetjes, eigenwijs en soms flauwhartig, zonder twijfel, maar beter wàs een staatspartij in de 17de eeuw niet. De Republiek is een monstrum, ja, maar beter wàs een republiek in de 17de eeuw niet. De kuipende en gewelddadige adelsfracties in Frankrijk of de Noordsche landen, de tirannieke regeering in Zwitserland of

Venetië, dat zijn de vergelijkingsobjecten om onze heeren Staten naar te meten, niet onze idealen van staatsvorm en gemeenschapszin.

Er is stellig in De Witt's Oranjepolitiek niets grootsch en veel kleins. Maar ook hier is hij eerlijk, nooit persoonlijk haatdragend. Hij handelt hier, zooals ik reeds zeide, onder den dwang van een jeugdindruk: het voorbeeld van Willem II. Het was een Scylla en Charybdis, waartusschen het heil van den staat zweefde. Jan de Witt was bestemd om te ver en te lang in denzelfden koers te sturen.

Toch ontbreekt ook in De Witt's binnenlandsche staatkunde dat element niet, dat, zoo men hier ook niet van een tragisch effekt wil spreken, ons de gewaarwording geeft van een strijd tegen machten, die niet te keeren waren. Het was het noodlot van de Republiek, dat de staatsmachine, gebrekkig samengeflanst als zij was, slechts werken kon, als men haar voortdurend forceerde. Men kon niet buiten het onwettig overwicht van Holland, noch ìn Holland buiten de voortvarendheid van ‘eenige particuliere heeren, die haer de regeeringe wat te veel aenmaetige.’ Het ging niet anders. De staatsgrondslagen waren zoo onvast, in het bijzonder het karakter van het eerste staatsorgaan, de Staten Generaal, zóo slecht omschreven, dat slechts een informeel uitgeoefend gezag de regeering voor volkomen werkeloosheid kon vrijwaren. Maar het kwaad wreekte zich, terwijl het gepleegd werd. De Witt's positie wordt van den beginne af aan als een onregelmatige beschouwd; er is van de eerste jaren af eenige roerigheid en eenig gevaar. Spoedig niet meer van de prinsgezinde burgerij alleen. In een regentenoligarchie over tal van steden verspreid, werd persoonlijke nijd staatkundige oppositie, zooals aan den anderen kant staatkundige aanhang slechts door familiebanden te versterken was. De euvelen van het stadhouderloos systeem brachten de machtsperiode van dat systeem tot haar natuurlijk einde. De jaren 1635 tot 1650 hadden de objectieve wenschelijkheid aan den dag gebracht, dat de stadhouderlijke macht niet eenparig mocht blijven stijgen, dat zij getemperd werd of tijdelijk ophield te bestaan. De jaren 1650 tot 1672 brachten het omgekeerde bewijs: de onmogelijkheid van een blijvend stadhouderloos bewind kwam klaar aan het licht. De Witt als de eerlijke

strijder voor een regeeringsvorm, die op den duur onbruikbaar was, mist ook in dit opzicht toch niet elke tragiek, zelfs al ware hij van dit zijn beleid niet zóo bloedig slachtoffer geworden.

Zijn bloed behoefde geen donkere smetten af te wasschen. Zijn hooge stervensmoed had verdiend, dat de oude Vondel voor de zwakke klachten op 's mans dood nog over de klanken van den Geuse-vesper had bevolen. Japikse wenscht ons het standbeeld van Jan de Witt, zooals hij in den Septemberstorm op de Hollandia staat uit te kijken. Of moet het zijn, zooals hij naast Verhoeff de Gevangenpoort verlaat? ‘Vroomen burger, hoe gaet dit soo?’ zegt De Witt, hem aanziende, en het in godsdienstige opwinding razende beest wordt een oogenblik bang. Waarom heeft Jan niet mogen ondergaan op de Noordzee, op het hoogtepunt van zijn kracht, in het schoonste van zijn bedrijf? - Toen de vloot zeilree lag, schreef deze groote levenslustige, ‘in alles soo wel getroost ende gemoedt’, als hij van zijn gansche leven was geweest, aan zijn vrouw, dat zij om hem niet bekommerd moest wezen, ‘als verseeckert sijnde, dat het mij in leven ende in sterven altijdts sal wel gaen ende in 't laetste gevall oneyndich beter als in 't eerste.’ Gelukkige Wendela, die hem uit den zeeoorlog zag terugkeeren, en vóór 1672 heengaan mocht!

De sterk tragische trek van De Witt's geschiedenis, zegt Japikse, ligt ‘niet in de persoon, die, zelf onbewogen, weinig ontroering vermag te geven.’ Toch wel tenslotte, ook in den persoon. De man met ‘'t verstant te groot, om een mensch te kunnen bevatten,’ en die daarom niet ‘zijn eigen en natuurlijken dood’ zal kunnen sterven, biedt alle stof voor het treurspel. Die neergetrokken wordt door den kring, waarin hij is opgegroeid en .. zich hartelijk thuis voelt. Die in zijn eigen broeder de charge van zich zelven heeft. Bij Cornelis is de burgerlijke trots verwatenheid geworden, de gehechtheid aan fortuin en welstand hebzucht, hij heeft den moed en de voortvarendheid zonder de talenten. De schaduw van den gehaten Cornelis valt over Jan; Jan's ijverige zorg voor den broeder wordt de onmiddellijke oorzaak van zijn eigen dood.

Na 1668, wanneer de mislukking van zijn levenswerk als een koperen onweershemel achter hem opgaat, meenen wij

Jan te zien in den toestand, dien de Schotten, met geheimzinniger nuanceering dan ons ‘veeg’, ‘fey’ noemen. Wie hem tragisch beschrijven wil, vergete niet den schepenen-maaltijd te Amsterdam op Kerstdag 1668. Hij wordt in de stad, die altijd zijn overwicht slechts kwalijk heeft geduld, gehuldigd als nooit te voren; de vrede van Aken, op de Triple Alliantie gevolgd, scheen immers de schitterendste bekroning van zijn succes. De groote Jan betoovert allen met zijn gratie; hij versmaadt geen effekt: hij danst, speelt viool, vertoont kunstjes met kaarten en wiskunstige aardigheden. Wist hij wellicht, al blijft ook na dien zijn zelfvertrouwen ongeschokt, toch in het diepst van zijn hart, dat hij den val van zich en zijn systeem had ingeluid?

Het is in plaats van een geregelde boekbespreking eenig doordraven geworden op de dingen, die de schrijver mij heeft geleerd of herinnerd. Hij gelieve het op te vatten als een bewijs, dat zijn boek de juiste werking heeft gehad: het heeft de voorstelling van De Witt gescherpt, over hem aan 't denken gebracht. Japikse's werk is in hooge mate geschikt voor het doel, dat aan de serie waarin het verschijnt,[1)] gesteld is: onze geschiedenis leesbaar en betrouwbaar onder ieders bereik te brengen.

J. HUIZINGA.

1) Nederlandsche Historische Bibliotheek, onder leiding van Prof. Dr. H. Brugmans, Amsterdam, Meulenhoff & Co., 1915. - De stijl van den schrijver verheft zich met de stof, die hij behandelt. Voornamelijk in het eerste gedeelte heeft die stijl de neiging, zich in hemdsmouwen te vertoonen, wat bij Jan de Witt niet past. Na ‘een heele ris van gedeputeerden’, ‘broerlief’, ‘een prachtmiddel’, ‘een prachtwapen’ zou ‘een reuzestrop’ mij niet verbaasd hebben. Van de illustratie wil ik ditmaal niet anders zeggen, dan dat op blz. 43 Adriaan Pauw staat afgebeeld in een portret, waar heel duidelijk onder staat, dat het zijn vader Reinier is. Een weinig costuumkennis zou reeds voor dergelijke vergissingen behoeden.

Variabiliteit en soortvorming.

Van de theorie van Darwin over het ontstaan van soorten zijn de variabiliteit en de natuurlijke teeltkeus de beide grondgedachten. Levende wezens vertoonen het verschijnsel der variabiliteit, d.w.z. dat onder hunne nakomelingen door den invloed van de levensomstandigheden zoo nu en dan exemplaren voorkomen, die in meerdere of mindere mate afwijken van den uitgangsvorm. Van deze afwijkingen, variaties, zal er weleens een nuttig zijn voor het individu, dat ze bezit en daar levende wezens meer nakomelingen voortbrengen dan onder de gegeven omstandigheden een bestaan kunnen vinden, zal een gunstige variatie ten koste van den moedervorm overleven, worden uitgekozen. Als nu de variatie erfelijk is en ze in dezelfde richting blijft varieeren, zal - voorondersteld, dat de levensomstandigheden dezelfde blijven - de selectie voortduren en van lieverlee de variatie zoozeer gaan verschillen van den uitgangsvorm, dat ze eerst als varieteit[1)], later als soort moet onderscheiden worden.

Darwin's theorie gaf nieuwe beteekenis aan het natuurwetenschappelijk onderzoek en voerde tot belangrijke resultaten op het gebied van de vergelijkende anatomie, de embryologie en de palaeontologie. Niet steeds gelukte het echter, om de nieuwe gevonden feiten in den zin van Darwin's leer te verklaren en niet allen bevredigden de vaak willekeurige conclusies van de afstammingsleer. Zoo keerden zich eenigen

1) Darwin onderscheidt niet altijd tusschen variatie en varieteit. Variatie is een biologisch begrip - men spreekt van variaties van vorm, kleur, aantal, kracht, e.a. - varieteit is een begrip uit de systematiek: varieteiten en soorten.

tot het meer nuchtere, aanvankelijk minder ver reikende gebied van de variabiliteit.

Van de beteekenis van de variabiliteit voor het ontstaan van nieuwe soorten is Darwin steeds vervuld geweest en hij heeft zeer veel onderzoekingen verricht, feiten en gegevens verzameld, om ze te doorgronden. Zijn oordeel is veranderlijk gebleven. De vele feiten, die door onderzoek en experiment bekend zijn geworden, voeren volgens de tegenwoordige onderzoekers tot de opvatting, reeds door Darwin gedeeld, dat de variaties het materiaal zijn, waaruit nieuwe soorten worden gevormd. Van de variabiliteit heeft men ook eenige eigenschappen leeren kennen; een volledige ontleding en voorstelling van dit verschijnsel is echter ook nu nog niet bereikt. Het is daarom van belang, om de ontwikkeling na te gaan, die het begrip variabiliteit en zijn beteekenis voor de soortvorming sinds Darwin heeft doorgemaakt.

In de voorrede tot de tweede uitgave van de Kritiek der zuivere Rede beschrijft Kant, hoe een wetenschap tot werkelijke wetenschap wordt. Van de mechanica b.v. zegt hij, dat deze eerst den weg der wetenschap vond, toen Galilei vragen formuleerde, die hij met behulp van het experiment trachtte op te lossen. Zóó gezien, kan van Darwin gezegd worden, dat hij met betrekking tot de variabiliteitsleer vooral feiten heeft verzameld, en dat hij naar aanleiding van deze nog niet tot de beantwoording van fundamenteele vragen door het experiment gekomen is.[1)]

Het wisselende oordeel van Darwin over de variabiliteit toe te lichten, eischt eenige uitvoerigheid, doch het is noodig, het te doen, omdat natuuronderzoekers onderling het over zijn oordeel oneens zijn.[2)] De variabiliteit is volgens Darwin een zeer ingewikkeld verschijnsel en van haar oorzaken en

1) Over zijn werkwijze zegt Darwin (Autobiography in Life and Letters I p. 83): ‘Ik werkte volgens de zuivere principes van Baco en verzamelde in het groot zonder eenige theorie feiten....’ En p. 87: ‘.... telkens als een gepubliceerd feit, een nieuwe waarneming of gedachte mij trof, die in strijd was met mijn algemeene resultaten, (volgde ik de regel), om er dadelijk en zonder uitzondering een aanteekening van te maken.’ Vgl. ook p. 103 en Life and Letters III p. 169, p. 193 e.a.

2) Bijv. Plate en Hugo de Vries.

eigenschappen weten we heel weinig. Hij meent, dat de variabiliteit door de uitwendige levensomstandigheden veroorzaakt wordt, terwijl alle levende wezens het vermogen hebben, om te varieeren en de vorm van de variatie bepaald wordt door den aard van het individu. Deze opvatting schrijft Darwin herhaaldelijk neer, doch hij legt de klemtoon niet altijd op dezelfde wijze. Hij zegt b.v.: 'Als organische wezens niet een inherente neiging hadden bezeten, om te varieeren, zou de mensch niets hebben kunnen doen. Hij stelt opzettelijk zijn dieren en planten aan verschillende levensomstandigheden bloot, en de variabiliteit treedt op, die hij beletten noch stuiten kan.'[1] En: 'Als het mogelijk was, om alle individuen van een soort gedurende vele generaties aan volstrekt gelijke levensvoorwaarden bloot te stellen, dan zou er geen variabiliteit zijn.'[2] En ook: 'Maar wij moeten, meen ik, een breeder standpunt innemen en concludeeren, dat, als organische wezens gedurende meerdere generaties aan de een of andere verandering in hun omstandigheden onderworpen worden, zij zullen gaan varieeren; de aard van de variatie, die verschijnt, hangt in veel hooger mate van de natuur of constitutie af van het wezen, dat varieert, dan van de natuur van de veranderde omstandigheden,[3] De geringe bepalende invloed van de levensomstandigheden leidt Darwin af uit het voorkomen van wat hij noemt analoge variaties; deze bezitten eigenschappen, die als vaste kenmerken bij verwante soorten aangetroffen worden. Ook wijst Darwin er op, dat men vaak onder overeenkomstige veranderingen van levensomstandigheden, verschillende variaties ziet optreden en omgekeerd. Zelfs spreekt Darwin ook wel van aangeboren verschillen van constitutie, waardoor variaties optreden. Toch rekent hij de variabiliteit niet tot de grondeigenschappen van de levende stof, zooals b.v. groei; evenmin meent hij, dat ze zonder meer behoort tot de voortplanting: hij ontkent een vermogen om te varieeren onafhankelijk van de uitwendige omstandigheden.

Darwin onderscheidt de werking van de uitwendige levensomstandigheden, waar deze de variabiliteit veroorzaken, als direct, wanneer ze op het heele organisme of deelen er van

1) Variations of Animals and Plants, etc. 1868, I p. 2.
2) Var. II p. 255, vgl. ook p. 261.
3) Var. II p. 250.

en als indirect, als ze op de voortplantingsorganen gericht is. Indirecte werking blijkt b.v. uit de gevoeligheid van het voortplantingsleven van vele dieren voor gevangenschap. Dat niet alle variabiliteit via de geslachtsorganen werkt, blijkt uit het voorkomen van knopvariaties.

De directe werking veroorzaakt bepaalde en onbepaalde variabiliteit. Bepaalde variabiliteit treffen we aan, waar de levensomstandigheden, als ze gedurende vele generaties inwerken, alle individuen op dezelfde wijze veranderen. Kleine veranderingen van de grootte door de hoeveelheid voedsel, van de kleur door den aard van het voedsel, van de dikte van de huid en het haar, zijn voorbeelden van dezen vorm van variabiliteit. Ook veranderingen van organen ten gevolge van veelvuldig gebruik of door niet-gebruik, zooals de toename van het gewicht van het skelet van de pooten en de vermindering van dat van de vleugels van eenden, de blindheid van de mol, de kleine vleugels van de struisvogel, zijn voorbeelden van directe, bepaalde variabiliteit. Door dezen vorm van variabiliteit verklaart Lamarck de ontwikkeling van de levende wezens[1)].

1) Vijftig jaar voor Darwin's 'Oorsprong van Soorten', verscheen in 1809 de 'Philosophie zoologique' van Lamarck. Ook Lamarcks leer is een evolutieleer - in Frankrijk transformisme geheeten - echter zijn zijn uiteenzettingen niet zoo sober en niet zoo pijnlijk nauwkeurig aan de ervaring getoetst als die van Darwin. Eenvoudig gebouwde dieren, - aldus Lamarck - zochten, toen hun aantal toenam, andere streken van de aarde op, om die te bewonen. Ook veranderde in den loop der tijden de landstreek van de dieren, die niet wegtrokken. De veranderde verhoudingen, waaronder de dieren moesten leven, veranderden ook hen en deden de vele, nieuwe soorten ontstaan, die nu de aarde bevolken. Het veranderde milieu wekt nieuwe behoeften, deze voeren tot nieuwe verrichtingen, nieuwe functies. Als deze tot gewoonten worden, dus lang herhaald worden. ontstaan de nieuwe organen, die ze uitvoeren. Men kan zich dit als volgt voorstellen. Het meest eenvoudige levende wezen is een klompje levende massa zonder organen. Toch is het in staat, om alle elementaire levensverrichtingen uit te voeren, het kan zich voeden, bewegen en voortplanten. Men kan dus ook zeggen, dat het alle organen in zijn levende stof, als aanleg, reeds heeft, dat ze zich onder invloed van de uitwendige omstandigheden hebben gespecialiseerd.
De soorten ontstaan dus volgens Lamarck door directe veranderbaarheid van de levende wezens onder den invloed van de uitwendige omstandigheden. Ook gaan bij veranderde omstandigheden organen, als ze niet meer gebruikt worden, te gronde.

Onbepaalde variabiliteit door de directe werking van de levensomstandigheden is veel algemeener dan de bepaalde. Deze variaties vooral zijn het materiaal voor de vorming van de rassen der huisdieren, zoowel als van de soorten in de natuur. Onbepaald en direct heet deze uitwerking van de levensomstandigheden, omdat ze direct op het organisme, niet indirect langs den weg van het geslachtsapparaat gedacht wordt en onbepaald, omdat de aard van de variatie niet bepaald is door de levensomstandigheden, doch door de natuur van het individu, dat de variatie geeft. De onbepaalde variabiliteit zien we in de tallooze kleine bizonderheden, die de individuen van dezelfde soort onderscheiden. Het zijn kleine, individueele verschillen, die slechts weinig exemplaren tegelijk vertoonen. Het voorkomen van deze variaties kan, merkt Darwin op, niet op rekening van de erfelijkheid gesteld worden, noch van ouders, noch van meer verwijderde voorouders; ze ontstaan telkens opnieuw, door de directe maar onbepaalde werking van de levensomstandigheden.

Zooals Darwin in een apart werk de variaties en varieteiten van huisdieren en gekweekte planten behandelt, heeft hij dit ook voor variaties, die in de natuur voorkomen, willen doen; het is echter niet tot een uitgave gekomen. Voorbeelden, die ik hier ter verduidelijking van Darwin's definitie noem, zijn dus niet alle direct aan zijn werken ontleend. Individueele variaties zijn zeer algemeen. Niet twee bladeren van een boom zijn geheel aan elkaar gelijk. Kinderen, ook van eenzelfde ouderpaar, vertoonen verschil, b.v. in lengte. Is grootere lengte voor het individu gunstig, dan zullen de lange exemplaren toenemen. Zoo verklaart Darwin b.v. het ontstaan van de lange hals van de giraffe. Alle deelen, die in een bepaald aantal voorkomen, vertoonen individueele variaties. Zoo het aantal bloembladen, het aantal bloempjes van de bloem der composieten, het aantal zaden in een vrucht, het aantal wervels van de wervelkolom, het aantal tanden van het gebit. Individueele variaties van kleur treft men aan van de huid, de haren, de oogen en bij planten van de bloemblaren. Door weging blijkt o.a. de individueele variabiliteit van de hersenen; het hersengewicht bij den mensch schommelt bij de vrouw om 1200, bij den man om 1400 gram. Een groot gebied van individueele variaties vormen de teekening

van schelpen, van schilden van kevers, van vleugels van vlinders. Volstrekt individueel is ook het verloop van de hersenwindingen bij den mensch.

Men kan het een variatie niet altijd aanzien of ze door de uitwendige omstandigheden bepaald is, ja dan neen, of ze dus tot de eerste of tot de tweede groep van de indirecte variaties behoort. Volgens Darwin beslist het aantal; als alle of ongeveer alle exemplaren dezelfde variatie vertoonen, b.v. iets grooter of zwaarder zijn, heeft men met bepaalde variabiliteit te doen; dus door de directe actie der levensomstandigheden, zooals hij zich uitdrukt.

Als uiting van de directe en onbepaalde variabiliteit ontstaat ook een zeer enkele maal een variatie, die sterk afwijkt van den uitgangsvorm. Dergelijke groote, op zichzelf staande variaties ontstaan bij lange tusschenpoozen en maar een enkele uit millioenen individuen; ze zijn dus veel zeldzamer dan individueele variaties, ook veel grooter, doch hun grootte gaat geleidelijk in die van de individueele variatie over. Darwin noemt ze met verschillende namen; vaak spreekt hij van 'zoogenaamde spontane' variaties, ook wel van op zichzelf staande (single) variaties, of van sprongvariaties[1]. Knopvariaties, zooals b.v. het voorkomen van een tak mosrozen aan een gewone rozenstruik, vormen een bizondere groep van spontane of sprongvariaties. Is de afwijking heel sterk en van geen nut of zelfs schadelijk voor het individu, dan wordt ze als monstruositeit onderscheiden. De variaties van huisdieren en gekweekte planten hebben vaak door hun eenzijdigen en bizonderen vorm een eenigszins monstrueus karakter. Als voorbeelden van spontane variabiliteit noemt Darwin, de zesvingerigheid bij den mensch, enkele rassen van huisdieren b.v. het anconschaap. In tegenstelling tot variaties door directe en bepaalde werking van de levensomstandigheden, zooals ze door veranderingen van klimaat en grondgesteldheid en door gebruik en niet-gebruik voorkomen, noemt Darwin alle onbepaalde variaties wel spontane

1) Deze zeldzame, groote, duidelijke variaties heeten bij Darwin ook conspicuous variations. Ook spreekt hij van spontane of accidenteele variabiliteit en stelt dan wel variabiliteit zonder meer tegenover toevallige variabiliteit (L. and L. II p. 87, p. 177, p. 337, p. 388), vgl. ook pag. 307.

variaties. Ook plaatst hij ze wel tegenover variaties, die door natuurlijke teeltkeus grooter worden. Een enkele maal gebruikt Darwin ook den term fluctueerende variabiliteit voor de directe en onbepaalde variabiliteit in het algemeen; hij bedoelt daarmee dus niet uitsluitend de individueele variabiliteit.

Voor het ontstaan van soorten zijn, zooals gezegd, de individueele variaties het belangrijkst. Zij worden door selectie geleidelijk vergroot. Bij gekweekte planten en dieren leidt de mensch de opvolgende variaties, die de natuur geeft, in bepaalde richtingen, die nuttig of verkieselijk voor hem zijn. De enkele variaties zijn van de gekweekte planten gewoonlijk grooter dan van de huisdieren en van beide groepen zijn ze grooter dan ze in de natuur regel zijn. In de natuur worden individueele variaties door teeltkeus bewaard, als ze in een of ander opzicht nuttig zijn met het oog op de levensomstandigheden, waarin ze geplaatst zijn. De natuur geeft nuttige variaties in stijgende mate, door de teeltkeus worden ze bewaard; zoo ontstaan kleine varieteiten. Uit deze ontstaan na vele geslachten groote varieteiten, dan de ondersoorten en ten slotte de soorten. De natuurlijke teeltkeus is dus een uiterst langzaam proces, haar werking is cumulatief, de verschillen gaan geleidelijk in elkaar over. Arbitrair is daarom de naam species en varieteit. Een duidelijke varieteit is een beginnende soort. Teeltkeus doet zelf niets, de variaties moeten er zijn en ook in stijgende mate zich van den uitgangsvorm onderscheiden.[1)]

Darwin erkent het feit, dat, terwijl de levensomstandigheden zeer geleidelijke verschillen vertoonen, de soorten, zooals die op een gegeven oogenblik de aarde bevolken, dit niet doen. Hij wijst er echter op, dat de levende wezens meer van elkaar dan van de levensomstandigheden af hankelijk zijn, en daar ze ten opzichte van elkaar reeds goed aangepast zijn, zullen er dus slechts weinige varieeren. Ook duurt het vaak lang, voor de nuttige variatie optreedt, kan deze, daar er toch maar eenige zijn, door kruising weer verdwijnen en zullen ze, daar ze als tusschenvorm door meer verbeterde

1) Daarom is de naam natural preservation beter dan natural selection, geeft Darwin aan zijn vriend Wallace toe (L. and L. III p. 47 ook II p. 346 en Var. II p. 262).

vormen gevolgd worden een kort bestaan hebben. Het aantal tusschenvormen, dat heeft bestaan, moet echter enorm groot geweest zijn en de aardlagen moeten deze bevatten.

Uit een theoretisch voorbeeld, waarmee Darwin toelicht, hoe hij zich de werking van de natuurlijke teeltkeus op de individueele, fluctueerende variaties denkt, blijkt ook, hoezeer hij soortvorming als een uiterst langzaam proces opvat. Na duizend of meer generaties is de graad van variabiliteit zoo groot, zegt hij, dat men de variatie als een kleine varieteit kan onderscheiden. Blijven de omstandigheden dezelfde, dan zal, daar de neiging tot variabiliteit erfelijk is, ook de varieteit nieuwe variaties doen ontstaan. Zoo verschijnen opeenvolgende varieteiten. Na tienduizend generaties, veronderstelt Darwin, zullen goed gekarakteriseerde varieteiten gevormd zijn. De aanname van duizend generaties voor de vorming van een kleine varieteit is willekeurig: het kunnen er ook millioen en meer zijn.

Darwin heeft zich zijn theoretische voorstellingen vooral gevormd uit onderzoekingen over huisdieren en gekweekte planten. Voor de duif beschikte hij over de meeste gegevens van den oorsprong en de ontwikkeling van de vele rassen en hij maakt er een samenhangend overzicht van. Van enkele rassen, wier eigenschappen in de 18de eeuw beschreven zijn, waren er eenige al vóór de 17de eeuw bekend; zoo worden ze ook nog aangetroffen. Andere rassen hebben hun karakter gedurende minstens 40-50 geslachten bewaard; weer andere zijn sinds de 17de eeuw belangrijk en geleidelijk gewijzigd; een enkel ras is in de 17de eeuw ontstaan; ook is 'n enkel ras uit oude plaatwerken niet te herkennen, dus waarschijnlijk uitgestorven. Darwin meent, dat alle duivenrassen van de rotsduif afstammen, die in Europa, Azië en Afrika voorkomt. Deze bezat een geringe graad van variabiliteit. Maar, nadat ze als huisdier werd gehouden en naar andere landen werd overgebracht, b.v. naar Egypte al circa 3000 v. Chr., vergrootte de variabiliteit belangrijk. Nieuwe variteiten zullen voor een deel als plotselinge, dus sprongvariaties ontstaan zijn gedurende de vele eeuwen, dat de duif gekweekt is; zoo b.v. een plukje veeren op de kop, bevederde pooten, een nieuwe kleur. Dit is de zeldzame ontstaanswijze en ze is sinds de laatste 150 jaar, volgens Darwin, niet waarschijnlijk.

Ook door het gebruik zullen kleine veranderingen ontstaan zijn, b.v. van de pooten en de vleugels. Van veel meer belang is ook hier de individueele variabiliteit.

Als een beginnende varieteit bewust wordt geselecteerd hebben we met methodische teeltkeus te doen. Vaker en belangrijker is de onbewuste selectie. Daarbij worden eenvoudig de beste vogels uitgekozen; de kweeker heeft aanvankelijk geen bepaald doel voor oogen, doch kiest die, welke in een bepaalde tijdsperiode in de mode zijn. Zoo ontstaan door accumulatie gedurende vele geslachten, een lange snavel, hooge pooten en andere bizondere kenmerken. De lief hebber bespiedt zijn vogels nauwkeurig; en vaak alleen voor het deskundige oog even merkbare verandering wordt uitgekozen. Zoo kan ten slotte een ras ontstaan met zeer vreemdsoortige en eenzijdige kenmerken; tevoren vermoedde de liefhebber dit natuurlijk niet. Darwin meent, dat de oorspronkelijke verschillen van de duivenrassen zeer klein zijn geweest; van denzelfden aard en door even onbekende oorzaak, als waarom de eene mensch een lange, de andere een korte neus heeft. De vorming van rassen vindt dus plaats door op elkaar volgende, vele, zeer kleine stappen, die een enkele maal door een wat grootere afwijking, een sprongvariatie, worden onderbroken. Dit nauwelijks zichtbare, geleidelijke ontstaan van rassen, maakt het zoo moeielijk, om hun oorsprong aan te wijzen.

De ontwikkeling door selectie gaat bij huisdieren en gekweekte planten vlugger dan in de natuur. Zoo kan in één menschenleven een kudde schapen of runderen belangrijk worden verbeterd; dit gebeurde b.v. met merinoschapen. Ook ziet men, dat door selectie de veestapel op aan elkaar grenzende hoeven, kleine verschillen vertoont. Gekweekte bloemen leveren al verschillen in 20-30 jaar.

Terwijl Darwin dus kleine, individueele en grootere, spontane variaties kent, kent hij aan de kleine variaties, waarmee hij ook individueele verschillen zonder meer bedoelt, uitdrukkelijk de grootste waarde toe voor zijn theorie. Hij wijst zelf de moeielijkheid aan, die groote variaties opleveren. Natuurlijke teeltkeus toch is een langzaam proces, de levende wereld verkeert in een evenwichtstoestand en is aan zijn omgeving aangepast. Als er een kleine verandering in de

levensomstandigheden plaats vindt, zullen, zoodra er variaties optreden, die bij deze verandering passen, deze worden bewaard en bestaande vormen verdwijnen: zoo ontstaat een nieuw evenwicht. De bestaande fijne adaptaties - uitvoerig staat Darwin stil bij de ontwikkeling van het oog b.v. - wijzen ook op vele, geleidelijke, kleine veranderingen. Plotselinge, groote variaties echter zullen vreemd zijn aan hun omgeving en door hun zeer klein aantal of door kruising wel bijna steeds te gronde gaan of verdwijnen. De variatie moet in ieder geval zoo groot zijn, dat de bezitter er in den strijd om het bestaan eenig nut van heeft.[1)]

Darwin stelt zich voor, dat door de variabiliteit niet alle deelen van een individu tegelijk veranderen, doch hij meent, dat eerst één deel verandert en dat in aansluiting daaraan, als uitdrukking van de plasticiteit van de constitutie, door correlatie en bijkomende andere variaties vele andere deelen worden omgevormd. Zoo verklaart hij het feit, dat kleine varieteiten vaak in zooveel kenmerken van den uitgangsvorm verschillen.

Door natuurlijke teeltkeus kunnen uit de kleine variaties nieuwe soorten ontstaan, omdat deze in 't algemeen erfelijk zijn. Niet-erfelijke variaties zijn van geen belang. Ook de veranderingen, die door directe en bepaalde werking van de levensomstandigheden ontstaan (pag. 298) of door gebruik en niet gebruik van bepaalde deelen van het organisme, - dus verworven eigenschappen -, zijn erfelijk; althans in eenige geslachten. Darwin merkt herhaaldelijk op, dat variaties erfelijk zijn; echter in verschillende mate; haar erfelijkheid is de regel, niet-erfelijkheid is uitzondering. Door selectie neemt de erfelijkheid toe. Darwin onderzoekt echter niet verder, welke variaties niet-erfelijk zijn.

De ontwikkeling der levende wezens van lagere tot hoogere vormen verklaart Darwin geheel door de natuurlijke teeltkeus; een zelfstandige, de levende wezens eigen ontwikkelingsaanleg verwerpt hij. De variabiliteit uit zich onder invloed van de uitwendige omstandigheden, waaronder de voeding een eerste plaats inneemt. Ook door kruising ontstaan variaties.

1) Als b.v. de mogelijkheid van de ontwikkeling van de lange hals van de giraffe door natuurlijke teeltkeus van de langste individuen besproken wordt, noemt Darwin als beginnend verschil ‘een duim of twee’.

Op welke wijze variabiliteit en erfelijkheid in de organismen werken, heeft Darwin trachten duidelijk te maken door zijn voorloopige hypothese over pangenesis. Kleine deeltjes, 'gemmules' zijn door het heele lichaam verspreid en komen samen in de geslachtscellen. Veranderingen, die het organisme ondergaan, veranderen eveneens deze deeltjes; zij zijn de stoffelijke dragers van de erfelijkheid. Alle cellen van het lichaam werpen 'gemmules' af, die zich door het lichaam verspreiden. Ze groeien, vermenigvuldigen zich en groepeeren zich in de geslachtscellen en in knoppen. Zij kunnen ook in niet-actieven toestand gedurende vele generaties worden overgebracht. Er is dus een zeer groot aantal van deze deeltjes in de geslachtscellen. Een organisme, zoo is de voorstelling van Darwin, reproduceert zijn soort niet als een geheel, doch iedere cel, ieder deel van het lichaam heeft zijn eigen erfelijke vertegenwoordigers. Variabiliteit is mogelijk, doordat het aantal deeltjes verschillen kan en ook hun onderlinge groepeering; hierdoor wordt veel fluctueerende variabiliteit verklaard. In de tweede plaats kunnen de deeltjes zelf veranderen; dit komt volgens Darwin o.a. voor door de directe actie van veranderde omstandigheden en door vermeerderd gebruik en niet-gebruik (vgl. pag. 298).

Dat de opvattingen van Darwin over variabiliteit weinig beslist zijn, blijkt, als men, nadat men zijn algemeenen gedachtengang heeft leeren kennen, let op zijn beantwoording van verschillende vraagpunten op verschillende plaatsen van zijn werken.

De oorzaak van het optreden van variaties b.v. ziet Darwin in kleine veranderingen van de levensomstandigheden. Als hij echter nagaat, of voor deze opvatting de bewijzen aanwezig zijn, vindt hij deze eigenlijk niet. Over den invloed van de voeding laat hij zich zeer verschillend uit. Het treft Darwin ook zeer, dat er geenerlei verband kan worden aangetoond tusschen de variaties en de veranderingen van de levensomstandigheden: slechts eenige exemplaren vertoonen de variatie en men heeft het volstrekt niet in de hand, om ze telkens weer te doen optreden. Sommige soorten zijn variabel, anderen niet of bijna niet. De beteekenis van de 'monde

ambiant' noemt hij vaak gering[1)], vooral ook met het oog op de periodiciteit in het optreden van variaties[2)]. Toch zegt Darwin ook, dat, als een enkele maal, b.v. bij huisdieren, eenzelfde variatie herhaaldelijk optreedt, dit dan komt door dezelfde uitwendige omstandigheden[3)].

Een tweede vraagpunt geldt de wijze van beïnvloeding der levende wezens door de veranderde levensomstandigheden. De grootste beteekenis kent Darwin toe aan de onbepaalde variabiliteit (pag. 299), waarbij dus eenige exemplaren door veranderde levensomstandigheden, geheel willekeurig, onbepaald, varieeren. Echter, als hij de bepaalde variabiliteit bespreekt, waarbij dus alle of bijna alle exemplaren, op bepaalde d.i. direct met de veranderde omstandigheden verband houdende wijze varieeren, dan kent hij ook aan dezen vorm van variabiliteit een belangrijke plaats toe. En in zijn Brieven[4)] wijst hij er op, dat hij vroeger aan dezen vorm van variabiliteit te weinig beteekenis hechtte.

Ook over de waarde van groote en kleine variaties voor het ontstaan van soorten, uit Darwin zich niet steeds op dezelfde wijze. De variaties, die door de onbepaalde werking van de levensomstandigheden ontstaan, verdeelt Darwin in spontane, grootere variaties en in individueele, zeer kleine variaties (vgl. pag. 300). Hij voegt er aan toe, dat ze in elkaar over gaan en door dezelfde wetten beheerscht worden; en noemt wel alle onbepaalde variabiliteit spontane variabiliteit. In de zesde uitgave van de Origin of Species, zegt Darwin, dat hij tot dusver de frekwentie en de belangrijkheid van spontane variaties onderschat heeft. Hij voert ze dan als verklaring aan voor eigenschappen, die niet geselecteerd kunnen zijn, omdat ze den bezitter geen voordeel brengen. Echter laat hij er ook hier onmiddellijk op volgen, dat grootere variaties nooit de fijne adaptaties verklaren kunnen. Merkwaardigerwijze zegt hij in zijn Brieven[5)], dat hij in den vijfden druk van de Origin of Species de verandering aanbracht, dat de individueele verschillen van volstrekt overwegend belang zijn tegenover de op zichzelf staande (single) variaties. Uit zijn Brieven vooral blijkt zijn onzekerheid over

1) L. and L. II p. 87.
2) L. and L. III p. 156.
3) Var. I p. 24.
4) L. and L. III 159, 109; II 369, 390.
5) L. and L. III p. 107.

de waarde van de beide vormen van onbepaalde variabiliteit. Zoo spreekt Darwin[1] over ‘mere variability’, variabiliteit zonder meer, die bijna steeds aanwezig is en met behulp van de natuurlijke teeltkeus grootere veranderingen doet ontstaan. Op deze wijze wordt na heel langen tijd meer bereikt dan door levende wezens, die sterker variabel zijn. Op een andere plaats[2] in zijn Brieven onderscheidt Darwin mere variability, ‘waardoor het kind niet precies lijkt op zijn ouders’ van chance variations, dus toevallige variaties, welke met behulp van natuurlijke teeltkeus een groote varieteit of een soort doen ontstaan; deze selectie van kleine verschillen neemt veel tijd. Hier wordt dus door Darwin de term variabiliteit zonder meer gebruikt voor verschillende verschijnselen[3]. Opmerkelijk is ook nog, dat hij schrijft[4]: ‘Selectie werkt alleen door de accumulatie van zeer kleine of grootere variaties, die door de uitwendige omstandigheden worden veroorzaakt of door het enkele feit (the mere fact), dat het kind niet volstrekt gelijkt op zijn ouders.’

Ook van de toekenning van een zeer overwegende beteekenis aan de natuurlijke teeltkeus voor het ontstaan van soorten is Darwin op hoogeren leeftijd teruggekomen. Hij zag toen in, dat er vele deelen zijn, die noch voor-, noch nadeelig voor de levende wezens zijn. Deze acht Darwin ontstaan door de sterke en aanhoudende werking van onbekende krachten, die in andere gevallen slechts individueele verschillen doen ontstaan. Vooral naar aanleiding van de kritiek van den botanicus Nägeli heeft Darwin dit vraagstuk van veranderingen zonder teeltkeus onder oogen gezien, ofshoon hij er op wijst, dat verder onderzoek nog nuttigheid zal aanwijzen, waar we ze niet verwachten en dat ook correlatie veel verklaren kan, erkent hij, dat verschillende kenmerken - hij noemt b.v. den bladstand - uit variaties zonder natuurlijke teeltkeus, dus door de natuur van het organisme ontstaan zijn. Principieel is deze erkenning van veel gewicht, omdat nu de theorie van Darwin niet meer voor het ontstaan van soorten zonder meer geldt, doch alleen

1) L. and L. II p. 388.
2) L. and L. II p. 87, p. 177, p. 337.
3) Origin of Species, reprint. f. 6. edit. New-York. p. 26. Hier wordt variabiliteit zonder meer gebruikt tegenover selectie.
4) L. and L II p. 122.

voor zoover ze als aanpassingen opgetreden zijn. Tegenover kritiek wijst Darwin er meermalen op, dat de beteekenis van zijn werk vooral gezien moet worden in het feit, dat het probleem van het ontstaan van soorten er door uit het gebied van de metaphysica in dat van de natuurwetenschap gebracht is.

De onderscheiding van de variaties in continue en discontinue variaties is vooral door Bateson op den voorgrond gebracht. In 1894 liet hij een werk 'Materials for the Study of Variation' verschijnen. Zijn meening is, dat het Darwinisme en de deducties, die bij het vergelijkend-anatomisch onderzoek gemaakt worden, te weinig op feiten steunen en daar volgens hem variabiliteit de basis van onze opvattingen over afstamming is, maakt hij een begin, om de feiten over de variabiliteit te verzamelen. Hij zet zoo het werk, dat Darwin in zijn Variations of Animals and Plants leverde, voort.

Terwijl Darwin tot uitgangspunt voor zijn theoretische constructies de overweging nam, dat soorten in elkaar overgaan (vgl. pag. 301), wijst Bateson op het onderscheiden zijn van de soorten; overgangsvormen zijn er zeer weinig. Op een gegeven tijdstip vormen de levende wezens een discontinue, niet een continue opeenvolging of progressie en ze bezitten specifieke verschillen. Om van deze verschillen het ontstaan te onderzoeken, wijst Bateson op twee verschijnselen: de adaptatie, waardoor de levende wezens voor de omgeving, waarin ze leven geschikt zijn, en de variabiliteit. Deze omschrijft Bateson aldus[1]: 'ofschoon in het algemeen de nakomelingschap overeenkomt met de ouders, is zijn vorm toch misschien nooit identisch met de hunne, maar verschilt in het algemeen merkbaar en soms belangrijk. Aan dit verschijnsel, nl. het voorkomen van verschillen tusschen den bouw, de instincten of andere elementen, die het mechanisme van de nakomelingschap samenstellen en die, welke aan de ouders eigen waren, is de naam variabiliteit gegeven.' Bateson noemt het ook wel individueele variabiliteit en zegt, dat de afstammingsleer, dien hij aanvaardt, leert, dat specifieke differentiatie is gevolgd uit individueele variabiliteit. Variabi-

1) Materials p. 3

liteit - haar oorzaken zijn ons onbekend - is het wezenlijke verschijnsel van evolutie. Variabiliteit is evolutie[1].

Om, zooals Darwin doet, te zeggen, dat variaties veroorzaakt worden door veranderingen in de levensomstandigheden, heeft voor Bateson geen zin. Immers, die veranderingen zijn heel geleidelijk, terwijl juist de verschillen tusschen de levende vormen scherp onderscheiden zijn (vgl. pag. 301). Ook wijst hij er op, dat men b.v. van oorwormen twee variaties, die met groote en met kleine achterlijfuitsteeksels vindt onder dezelfde steen, dus onder geheel dezelfde levensomstandigheden. Een ander voorbeeld uit zijn boek is nog het volgende: men heeft bij de graven der Incaas, bewoners van Peru lang voor Europeanen er kwamen, schedels van honden gevonden, die geheel het uiterlijk van den doghond hebben. Op verschillenden tijd, onder zeer verschillende levensomstandigheden moet deze variatie dus ontstaan zijn (dit zijn Darwins periodieke variaties, (vgl. p. 306). Natuurlijke selectie acht Bateson niet in staat, om de soortverschillen te verklaren. Zeer zeker zijn er interessante voorbeelden van adaptatie, doch ze zwijgt juist, waar het specifieke verschillen betreft, zooals de figuren op schelpen, de bizonderheden van de chitinepantsers van insecten e.v.a.; ook de uitingen van een universeele eigenschap als de symmetrie en de herhaling van deelen kunnen niet op nuttigheid berusten. Ook kan natuurlijke selectie alleen ten opzichte van nuttige variaties werkzaam zijn, terwijl bij de kleine variaties, die Darwin aanneemt, nog niet van nut voor den bezitter gesproken kan worden.

Bateson onderscheidt de variaties naar hun grootte in continue en discontinue variaties. Hij acht het mogelijk, dat deze twee groepen van variaties wezenlijk verschillen, dat zij de uitdrukking zijn van verschillende processen. De continue variaties kenmerkt Bateson in navolging van Galton als variaties, wier onderlinge verschillen zoo zijn, dat een groote groep exemplaren gerangschikt kan worden volgens een waarschijnlijkheidskromme. De statistiek heeft zich veel met deze variaties, b.v. die van de lichaamslengte, beziggehouden. Met behulp van de continue variaties, zegt Bateson, verklaarde Darwin met groote moeielijkheden het ontstaan

1) Materials p. 6.

van soorten, Bateson richt zijn aandacht op de discontinue variaties. Hij geeft geen definitie, doch licht zijn bedoeling door voorbeelden toe. Als van een tor b.v. veel groote en veel kleine exemplaren voorkomen en slechts enkele middelmatig groote en wanneer deze verhoudingen plotseling zijn ontstaan, dan noemt Bateson den overgang van klein tot groot discontinue. Een ander voorbeeld: van menschen met lichte en met donkere oogen hebben eenige kinderen lichte, de overige donkere oogen; slechts zelden vindt men bij hen een tusschenkleur. Daarom zijn de kleuren van de oogen discontinue variaties. Hieruit blijkt, zegt Bateson in aansluiting aan Galton, dat het feit alleen, dat men van exemplaren van een vorm een onderbroken rij met zeer kleine verschillen kan opstellen, nog niet beslist, dat men met een continue variatie te doen heeft. Het is niet voldoende, dat tusschenvormen worden aangetroffen, doch de vraag is, of de normale vorm, werkelijk elk der tusschenliggende vormen heeft doorloopen. Hetzelfde geldt van variaties, die tusschenvormen zijn van twee verwante soorten. Ook deze behoeven niet continue, als een doorloopende rij, uit elkaar ontstaan te zijn met als eindpunt de nieuwe soort. Zeer goed kunnen verschillende van deze variaties in gelijke mate zelfstandig zijn als de soort zelf. Brengt men van een dergelijke variatie meerdere exemplaren bijeen, dan blijkt, dat ook deze kleine afwijkingen ten opzichte van elkaar vertoonen. Discontinue variaties zijn zelf dus weer continue variabel.

Tot de discontinue variaties rekent Bateson ook een vierdeelige bloem van een plantensoort, die gewoonlijk driedeelige bloemen voortbrengt, b.v. een tulp. Hij noemt deze variaties discontinue, omdat de verandering groot en bepaald is; bovendien is ze totaal, d.w.z. de vierdeeling van de variatie is even volledig, als de driedeeling van den stamvorm. Van variaties van het aantal deelen, waaruit een orgaan bestaat, b.v. van het aantal wervels van de wervelkolom, van het aantal leden van de ledematen, van het aantal segmenten van het lichaam van een insect of van een worm, welke Bateson meristisch noemt, zijn er vele discontinue.

Aan het einde van zijn uiteenzettingen van discontinue variaties, spreekt Bateson het vermoeden uit, dat disconti-

nuiteit van variabiliteit beteekent, dat een varieerend organisme van een vorm, die het normale is voor de soort, overgaat in een vorm, die het normale is voor de varieteit, zoodat dus de varieteit dezelfde geringe afwijkingen van het normale vertoont als de soort. Dus discontinuiteit van de soort is het gevolg en de uitdrukking van discontinuiteit van de variabiliteit en ze heeft haar oorsprong niet in de omgeving of in eenig verschijnsel van adaptatie, maar in de intrinsieke natuur van de organismen zelf. Bateson onderscheidt dus scherper tusschen discontinue en continue variaties dan Darwin tusschen spontane en individueele, doch hij mist een kriterium voor zijn indeeling; daardoor is hij noodzakelijk onduidelijk. Het onderzoek naar de erfelijkheid van variaties wijst Bateson voorloopig beslist af.

Hugo de Vries verhief het wetenschappelijk peil van de variabiliteitsleer door het doelbewuste experiment. Nadat hij zich een voorstelling had gevormd van de beteekenis van variaties voor het ontstaan van soorten, werd door talrijke uitzaaiproeven getracht, om van deze voorstelling een bevestiging te verkrijgen.

Zijn theoretische vooropstellingen heeft De Vries neergelegd in een studie van 1889, getiteld intra-cellulaire pangenesis. Voortbouwende op Darwins pangenesis-hypothese, onderscheidt De Vries eenheden, die niet als bij Darwin de cellen en deelen van het organisme vertegenwoordigen (vgl. pag. 305), doch de erfelijke eigenschappen van het individu. Deze stoffelijke vertegenwoordigers van de eigenschappen noemt De Vries pangenen. De heele levende stof bestaat uit pangenen, die zich in de cellen bevinden. Variaties zijn mogelijk door vermeerdering, door verandering en door andere groepeering van de pangenen. Op grond van deze theorie onderscheidt De Vries twee hoofdvormen van variabiliteit: variabiliteit in engeren zin, die op de eerste, en mutabiliteit, welke op de laatste twee wijzigingen van de pangenen berust. Terwijl Darwin's pangenesis-hypothese zeer weinig aanhang vond, Bateson b.v. zich in 1894 nog zoo uitdrukte, dat ieder nieuw individu geheel nieuw is, juist als een wasmodel, dat teruggaat in de smeltpot, vóór een nieuw model gemaakt wordt, legt De Vries den nadruk op de zelfstandigheid van de eigenschappen van een soort en laat ze betrekkelijk onafhankelijk

van elkaar op een volgend geslacht overgaan. Dit principe nam De Vries als uitgangspunt van onderzoek op het gebied van de mutabiliteit en de kruisingsleer; hoe hij slaagde, deelt hij in zijn standaardwerk Die Mutationstheorie (1901-1903) mee.

Na vele mislukkingen vond De Vries een plant, Oenothera Lamarckiana, een verwante van de Teunisbloem en waarschijnlijk uit Amerika afkomstig, die aan zijn verwachtingen beantwoordde. Van deze plant verkreeg De Vries in den loop van eenige jaren meerdere afwijkingen; hij noemt ze mutaties, een woord, dat vóór Darwin voor plotseling optredende variaties gebruikt werd. Twee van deze mutaties vond De Vries uitsluitend op de vindplaats van Oenothera Lamarckiana, - van deze is dus het oogenblik van ontstaan onbekend -, de andere ontstonden in de culturen, die hij aanlegde en werden later ook meerendeels op de vindplaats door hem aangetroffen. In kulturen van mutanten treden weer eenige derzelfde mutaties op als in de kultuur van Oenothera Lamarckiana. Verschillende proeven werden verricht, om de eigenschappen van de mutaties te leeren kennen. De Vries defineert een mutatie als een sprongs- of stootsgewijze, dus een plotseling, zonder overgangen optredende verandering van een soort. Deze verandering is naar haar uiterlijk geheel onafhankelijk van de uitwendige levensomstandigheden en ze betreft gewoonlijk vele deelen van de plant of het dier. Meerdere mutaties in verschillende richting treden tegelijk op; ze herhalen zich gedurende eenige jaren en in niet zeer klein aantal (1%), doch verschillend in verschillende jaren; vele gaan zonder nakomelingen te gronde. De veranderingen behoeven niet zeer groot te zijn, doch ze zijn dadelijk volledig en zaadvast. Alle nieuw optredende verschillen zijn, neemt De Vries aan, de uitdrukking van de toevoeging van een enkele nieuwe eigenschap aan den uitgangsvorm. Als de meest bekende voorbeelden van mutaties noemt De Vries de sprongvariaties. Het voorkomen van de zoogenaamde kleine of ondersoorten, zooals Draba, Viola en vele andere geslachten van planten er talrijke bezitten, wijst ook op een ontstaan door mutatie.[1)] De Vries noemt ze elementaire soorten.

1) Men gebrulkt het woord mutatie voor het proces en voor het resultaat van muteeren. Evenals bij variatie en combinatie.

Van varieteiten[1)] spreekt De Vries als slechts in één enkel opzicht de eene vorm van den anderen verschilt. Ook deze zag De Vries in zijn kweekproeven ontstaan. Een er van, Linaria vulgaris peloria, een varieteit van de gewone vlasbek, is reeds zeer lang bekend, werd zoo nu en dan in de natuur gevonden. Ze ontstaat dus telkens opnieuw. Haar kenmerk komt ook in andere geslachten voor. Dit geldt ook voor de tweede mutatie onder de varieteiten, Chrysanthemum segetum plenum, die dubbelbloemig is. Deze mutatie verwierf De Vries uit selectieproeven. Ofschoon De Vries zijn definitie van mutatie naar aanleiding van zijn ervaringen met Oenothera Lamarckiana vormde, noemt hij toch ook nieuw optredende varieteiten mutaties. Dit doet hij ook in zijn laatste werk 'Gruppenweise Artbildung in der Gattung Oenothera'. Iedere stoots- of sprongsgewijze optredende erfelijke variatie is dus een mutatie.

De Vries onderscheidt, zooals gezegd, de variabiliteit in variabiliteit in engeren zin, d.i. de individueele, fluctueerende of oscilleerende variabiliteit en de mutabiliteit of soortenvormende variabiliteit. De individueele variabiliteit is identisch met de continue variabiliteit van Bateson (vgl. pag. 309); ze omvat de ongelijkheid van de individuen. De Vries wijst er herhaaldelijk op, dat Darwin ook tusschen individueele variaties en sprongvariaties onderscheidde en dat hij eigenlijk de laatste het belangrijkst achtte. Uit mijn overzicht blijkt, meen ik, dat dit niet zoo is: uit theoretische overwegingen vooral kende Darwin aan de individueele variaties een overwegend belang toe. Maar bovendien was in zijn tijd de kennis der variabiliteit veel kleiner en de onderscheiding minder scherp; daardoor dekken de begrippen elkaar niet. Zoo wijst De Vries er wel terecht op, dat Darwin voor zijn theorie vooral het oog heeft op kleine variaties, die zoo nu en dan onder gekweekte planten en dieren optreden en die door kweekers verbeterd en opgevoerd worden, - deze variaties vat hij echter als individueele variaties op en onderscheidt ze niet van De Vries' individueele afwijkingen (vgl. pag. 307).

De individueele variabiliteit heeft De Vries ook experimen-

1) Elementaire of ondersoorten en varieteiten zijn begrippen van de systematiek, mutatie en variatie van de biologie.

teel onderzocht. Behalve statistische onderzoekingen, waaruit de regressie en de mogelijkheid van selectie bleek (vgl. p. 316), onderzocht De Vries den invloed van de voeding. Het bleek hem, dat de individueele variabiliteit eenvoudig een voedingsverschijnsel is en dat de teeltkeus slechts de beste, resp. de slechtst gevoede individuen uitkiest. Hij verrichtte vele proeven, waarbij hij teeltkeus en voeding elkaars invloed liet versterken of tegenwerken. Het tijdstip der inwerking is van veel belang; hoe jonger de plant bij de inwerking is, des te grooter is de invloed. Zoo is b.v. soms de beinvloeding van het zaad, dat nog aan de moederplant is, sterker dan van de kiemende plant. Hieruit blijkt de beteekenis van de voeding gedurende eenige geslachten en is dus volgens De Vries selectie de keuze van het best, resp. het slechtst gevoede individu.

In afwijking van Darwin leert De Vries, dat door selectie van individueele variaties nooit nieuwe soorten of varieteiten ontstaan. Door selectie kan men de individueele variabiliteit in eenige generaties wat opvoeren, doch in zeer beperkte mate en blijvende verandering bereikt men zoo niet. De Vries wijst op de kulturen van de veredelde rassen, van maïs, beetwortels en verschillende graansoorten. Hier moeten aldoor de beste exemplaren worden uitgekozen, om van voort te kweeken. Terwijl Darwin meent, dat de grens van de selectie onbepaald is, besluit De Vries uit zijn proeven, dat in 4 of 5 geslachten het maximum bereikt wordt.

Wat de erfelijkheid van de individueele variaties betreft, deze afwijkingen zijn ten deele erfelijk. De Vries sluit zich in dit opzicht, evenals Bateson, bij Galton aan: er vindt in het volgende geslacht een teruggang (regressie) van gewoonlijk lijk ⅔ van de oorspronkelijke afwijking plaats. Daarom is door selectie een toename te verkrijgen van de eigenschap. Zoolang voedingsverhoudingen invloed oefenen, kan door selectie de erfelijkheid verhoogd worden. De scherpst doorgevoerde selectie voert echter niet tot overschrijding van de soortgrens. In dezen beperkten zin, van verhoogde erfelijkheid van individueele, fluctueerende variaties door voedingsverhoudingen, spreekt De Vries van erfelijkheid van verworven eigenschappen. Erfelijke verandering onafhankelijk van selectie wordt alleen door mutatie geleverd.

Een belangrijke plaats in de variabiliteitsleer nemen de varieteiten, die in de tuinbouw voorkomen, in. Volgens De Vries kunnen deze in twee groepen verdeeld worden. Die van de eerste groep zijn erfelijk en vertoonen in geringe mate de gewone individueele variabiliteit; ze ontstaan dus door mutatie. Vele nieuwe varieteiten, die door kweekers in den handel worden gebracht behooren hiertoe. Een bekend voorbeeld is de bruine beuk. De varieteiten van de tweede groep zijn individueel sterk variabel. Zij hebben de eigenaardigheid bij hun eerste optreden minus-variant te zijn, d.w.z. de nieuwe eigenschap in zeer geringe mate te bezitten. In de eerstvolgende generaties neemt de nieuwe eigenschap vaak nog belangrijk toe; zoo b.v. bij het klavertje van vier en een dubbelbloemige chrysanth, die De Vries kweekte. Het plotseling optreden van de beginnende varieteit, doet De Vries deze groep van variaties ook onder de mutabiliteit brengen. Door voortdurende selectie moet de bereikte hoogte behouden worden. De erfelijkheid is onvolledig. Houdt men met selectie op, dan loopt de eigenschap belangrijk terug, doch verdwijnt niet geheel. De graad van erfelijkheid, die bereikt kan worden (door selectie en voeding), is voor verschillende varieteiten verschillend, doch betrekkelijk begrensd. Ook deze door selectie verkregen varieteiten worden door kweekers in den handel gebracht. Zij zoeken onder dieren en planten, kleine variaties op en kiezen deze tot uitgangspunt van pogingen, om nieuwe varieteiten te kweeken. Dit lukt volstrekt niet altijd; niet natuurlijk, als men met een gewone, individueele variatie te doen heeft. De kweekers maken dus door selectie hun varieteiten niet: de beginnende varieteit moet er zijn. De Vries zegt dan ook meermalen: een varieteit maken, is, ze al bezitten.

Vatten we de opvattingen van De Vries samen, dan stellen we de onderscheiding van de variabiliteit in variabiliteit in engeren zin en mutabiliteit voorop. De eerste is de individueele, fluctueerende variabiliteit, die steeds voorhanden is en de uitdrukking is van het feit, dat niet twee individuen van dezelfde soort of deelen van hetzelfde exemplaar aan elkaar gelijk zijn. Deze variaties zijn gedeeltelijk erfelijk. Met behulp van de selectie worden uit individueele variaties veredelde rassen gekweekt. De selectie is beperkt volgens de wet van

regressie van Galton; wordt ze niet voortgezet, dan keert het materiaal in enkele geslachten geheel tot den uitgangsvorm terug.

De mutabiliteit is de soortvormende variabiliteit. Ze vormt soorten en varieteiten. In het eerste geval betreft de verandering vele eigenschappen, in het tweede slechts één eigenschap van den uitgangsvorm. Van de varieteiten moet men weer twee ontstaanswijzen onderscheiden. Zij ontstaan òf als mutaties, die dadelijk de nieuwe eigenschap erfelijk en in volle ontwikkeling bezitten, of wel de nieuwe eigenschap is slechts in zijn begin aanwezig, en kan door selectie en gunstige uitwendige omstandigheden worden opgevoerd. Deze tweede groep van varieteiten vormen de verbeterde rassen. Voortdurende selectie is noodig, doch zonder selectie verdwijnt de eigenschap niet geheel; daarom moeten ze onderscheiden worden van die verbeterde (of veredelde) rassen, bij wie dit wel het geval is. Op deze tweede groep van varieteiten, meent De Vries terecht, had Darwin vooral het oog, toen hij zijn selectietheorie opstelde.

Johannsen bereikte door scherpe vraagstelling op het gebied van de experimenteele analyse van de variabiliteit een duidelijk resultaat wat de individueele variabiliteit betreft. Variabiliteit defineert Johannsen als de steeds aanwezige ongelijkheid der organismen, zelfs van de nauwste verwantschap. Terwijl Bateson (1894) uitdrukkelijk variabiliteitsstudie zonder erfelijkheid leverde, De Vries op het gebied van de individueele variabiliteit de statistische methoden van Quetelet en Galton volgde, stelt Johannsen op den voorgrond, dat de variabiliteitsverschijnselen slechts door het erfelijkheidsmoment geanalyseerd kunnen worden.[1)]

Johannsen onderwierp de onderzoekingen van Galton over de erfelijkheid van variaties, vooral zijn methode van onderzoek, aan kritiek. Galton ging als volgt te werk: hij verdeelde een groot aantal exemplaren van eenzelfde soort met betrekking tot een bepaalde eigenschap in klassen en ging van iedere klasse de nakomelingen na. Het bleek nu, dat de nakomelingen van een bepaalde klasse de afwijking van die

1) Elemente der exacten Erblichkeitslehre. 2. Aufl. 1913. G. Fischer Jena.

klasse in mindere mate bezaten, doch, dat ze nog belangrijk verschillen van de gemiddelde waarde van de eigenschap van het geheele uitgangsmateriaal. Dit verschijnsel noemt Galton: de wet van regressie. Op deze wijze werkende, moet het mogelijk zijn, om selectie te oefenen en de gemiddelde waarde van een eigenschap op te voeren, of te verminderen. Johannsen heeft bewezen, dat zóó slechts een schijnbaar resultaat wordt bereikt, dat de aard van de exemplaren, hun constitutie, niet verandert. Hij ging bij zijn kweekproeven uit van een enkel zaad van een plant, die zich door zelfbevruchting voortplant, b.v. van een enkele boon. De boonen, die deze eene boon na uitzaaiing oplevert, worden alle gemeten, in groepen ingedeeld en alle opnieuw apart uitgezaaid. Worden nu de boonen, die dit zaaisel oplevert, van iedere plant apart geoogst en weer gegroepeerd, dan blijkt de variabiliteit van de nakomelingschap van de grootere boonen dezelfde te zijn als die van de kleinere: er is geen selectie. Men kan echter gemakkelijk Galton's regressie aantoonen. Kiest men nl. uit een geheel willekeurig boonenmateriaal er meerdere uit en legt men van deze de hier beschreven kulturen aan, dan zal, als men van deze kulturen de nakomelingschap apart beschouwt, op de wijze als zoo juist beschreven, geen regressie plaats vinden, doch zal blijken, dat de verschillende kulturen van elkaar verschillen. Groepeert men echter het heele materiaal op de wijze als Galton deed in klassen en beschouwt men daarna de oogst van iedere klasse, dan vindt men Galton's regressie aanwezig. De regressie is dus een uiterlijk verschijnsel, dat het gevolg is van de bizondere samenstelling van het materiaal. Als van het uitgangsmateriaal de constitutie van de verschillende individuen (bij Johannsen boonen) niet dezelfde is, zal er regressie zijn, kiest men als zijn uitgangsmateriaal afstammelingen van een enkel zelfbevruchtend individu, zoodat dus de constitutie van alle nakomelingen dezelfde is, dan vindt men geen regressie. Door Johannsen wordt dus de waarde van de biologische methode tegenover de statistische methode op den voorgrond gesteld. We moeten biologie studeeren met mathematiek, niet als mathematiek, zegt hij; of m.a.w. we aanvaarden de methoden der statistiek, niet de statistische methode. Johannsen noemt de aankweek van een enkel zelfbevruchtend individu,

dat bovendien zelf ontstaan is uit de samenvoeging van twee geslachtscellen van gelijke constitutie, een zuivere lijn (reine Linie). Met behulp van dit principe der zuivere lijnen, dat een uitbreiding is van het principe van Vilmorin, een Franschen kweeker, die bij suikerbieten door apart kweeken van uitgekozen exemplaren, verbetering van zijn kultuur verkreeg, heeft Johannsen de analyse van de variabiliteit voortgezet. Andere onderzoekers bereikten overeenkomstige resultaten, b.v. voor lagere dieren, die zich ongeslachtelijk voortplanten.

Als men een willekeurig materiaal ten opzichte van de een of andere eigenschap onderzoekt en men kan dit materiaal groepeeren volgens een variabiliteitskromme, dan is men daardoor nog volstrekt niet zeker, dat men met fluctueerende variabiliteit, dus met materiaal van eenzelfde samenstelling te doen heeft. Om dit te weten, moet men steeds kweekproeven van de individuen apart verrichten. Doet men dit, dan blijkt vaak, dat in het materiaal exemplaren van verschillende constitutie aanwezig zijn. Heeft men b.v. materiaal ten opzichte van de grootte onderzocht, dan vindt men, dat van individuen van een bepaalde grootte er eenige nakomelingen hebben, die een overeenkomstige grootte hebben, terwijl van andere de nakomelingen niet van de gemiddelde lengte afwijken. De eerstgenoemde vormen dus een ras, omdat bij hen de grootere lengte erfelijk is. Volgens een dergelijke analyse zijn de soorten samengesteld uit een groot aantal rassen.

De onderzoekingen van Johannsen leiden tot een andere indeeling van de variaties. Ze worden nu niet meer onderscheiden in individueele en spontane, in continue en discontinue of in fluctuaties en mutaties, doch in niet-erfelijke en erfelijke variaties. In de erfelijkheid hebben we voor het eerst een scherp onderscheidingsmiddel. De indeeling van de variaties in erfelijke en niet-erfelijke valt niet geheel samen met de vroegere indeelingen. Een erfelijke variatie, die nieuw optreedt, noemt Johannsen, een mutatie; evenals De Vries dus. Niet-erfelijke variaties heeten ook modificaties.

Johannsen heeft zijn belangstelling op een onderdeel van het probleem van het ontstaan van soorten geconcentreerd. De verklaring der aanpassingen, die Darwin zoo zeer ter harte ging, valt niet binnen zijn aandacht. Terloops slechts,

zegt hij, dat de aanpassingen uit individueele variaties te verklaren zijn. Evenals De Vries neemt Johannsen aan, dat individueele variaties door kleine veranderingen van de uitwendige omstandigheden en door voeding ontstaan. Hoe nieuwe soorten ontstaan, is niet bekend; evenmin onder welke invloeden evolutie, waarin Johannsen gelooft, plaats vindt.

Wat voor De Vries bij het begin van zijn mutatieproeven al uitgangspunt van onderzoek was, de opvatting nl., dat een individu zijn aard niet als een geheel overerft, doch dat iedere erfelijke eigenschap een stoffelijke vertegenwoordiger in de kiemmassa heeft, is leiddraad geworden vooral op het gebied van de kruisingsleer. De beteekenis van kruising voor variabiliteit en soortvorming, die Darwin aan de hand van de resultaten van kweekers onderzocht, erkende (pag. 304), doch niet kon analyseeren, vormt het meest exakte en meest resultatenrijke hoofdstuk van de evolutieleer.

De wederontdekking in 1900 van de kruisingsregels van Mendel door drie onderzoekers, Hugo de Vries, Correns en Tschermak, onafhankelijk van elkaar, werd het uitgangspunt van talrijke onderzoekingen op het gebied van de bastaardeering. De theoretische beteekenis van de resultaten, de aanwijzingen en beloften van nieuw inzicht hebben kruisingsproeven in het midden van de aandacht van evolutieonderzoekers geplaatst en tot een aparte tak van wetenschap: het Mendelisme, gemaakt.

Gregor Mendel, een Augustijner monnik, experimenteerde in zijn kloostertuin in Brünn en deelde de resultaten van eenige zijner kruisingsproeven in 1865 mee. Alleen met betrekking tot ons onderwerp zullen we deze, en die, welke door andere onderzoekers: Bateson, Lang, Plate, Castle, De Vries, Nilsson-Ehle en vele anderen verricht zijn, hier bespreken.

Mendel's eenvoudige kruisingen van erwtenrassen leeren, dat, als men twee rassen (P) kruist, die in één eigenschap verschillen, de eerste bastaardgeneratie (F_1) uniform van uiterlijk is en gewoonlijk overeenkomt met één van de beide ouders. In de tweede bastaardgeneratie (F_2) is een splitsing tot stand gekomen in de beide ouderlijke vormen, die zich verder zuiver voortplanten en in onzuivere exemplaren,

die in volgende generaties dezelfde splitsing als de tweede bastaardgeneratie blijven vertoonen. De splitsing vindt volgens vaste getalverhoudingen plaats; de beide ouderlijke vormen verschijnen ieder in ¼ van het aantal individuen, de onzuivere exemplaren in de helft van het totaal aantal.

Bij kruising van rassen, die in twee of meer eigenschappen verschillen, ontstaan er, - tengevolge van de zelfstandigheid van de eigenschappen ten opzichte van elkaar -, door combinatie van de eigenschappen van de beide uitgangsvormen in de tweede generatie nieuwe vormen, die raszuiver zijn. Kruist men b.v. van een plantensoort een varieteit, die een groote lengte heeft en roode bloemen voortbrengt, met een varieteit, die kort is en witte bloemen heeft, dan zal men in de tweede generatie, behalve roode, lange en witte, korte, ook roode, korte en witte, lange exemplaren zien ontstaan.

Uit de onderzoekingen van Mendel en zijn opvolgers, leidt men af, dat er vaste vertegenwoordigers voor erfelijke eigenschappen zijn. Ze zijn zelfstandig en vrij ten opzichte van het ras, waartoe ze behooren en bij kruising worden ze als in een kaleidoscoop nieuw gegroepeerd in vaste getalverhoudingen. Over den aard van die vertegenwoordigers spreekt men zich niet uit; men noemt ze genen, erfeenheden of factoren. Nu de ervaring toeneemt, blijkt wel, dat niet met iedere eigenschap een erfeenheid in de kiem overeenkomt; uiterlijk dezelfde eigenschappen kunnen door een of meer, of door verschillende genen veroorzaakt worden. Lotsy meent, dat de factoren atoomgroepen zijn, die niet zelf tot de levende stof behooren. Men vergelijkt hun werking wel met die van atoomgroepen, zuurradikalen e.a., in chemische verbindingen.

De laatste vijftien jaren zijn zeer veel kruisingsproeven verricht en vele complicaties van de eenvoudige splitsingsregels gevonden. Om ze te verklaren, heeft men verschillende veronderstellingen over de natuur der erfeenheden gemaakt, waardoor de bewijskracht van het Mendelisme is verminderd.

Van de resultaten, die licht werpen op de soortvorming noemen we in de eerste plaats het nu experimenteel vaststaande feit, dat door kruising nieuwe vormen, dus nieuwe

soorten ontstaan. Ze ontstaan niet door de kruising op zichzelf, doch door de nieuwe groepeering van de eigenschappen van de uitgangsvormen, die een vast aantal van de individuen van de tweede generatie in erfelijken vorm bezitten. De kruising zelf geeft vaak krachtige nakomelingschap, inteelt geeft zwakke individuen; deze feiten kan het Mendelisme niet verklaren. Terwijl De Vries (pag. 312) in het voorkomen van vele ondersoorten een aanwijzing ziet, dat deze als mutaties zijn ontstaan, leert het Mendelisme, dat dit volstrekt niet het geval behoeft te zijn: zij kunnen heel goed het gevolg zijn van kruising van vormen, die in twee of meer eigenschappen van elkaar verschilden. Proeven met Rubus en andere soorten maken dit waarschijnlijk. Als nieuwe vormen niet voortbestaan, verdwijnen ze niet door kruising, zooals Darwin mogelijk achtte (vgl. p. 304), doch, omdat ze niet levenskrachtig zijn of, als er slechts zeer enkele exemplaren zijn, zich niet paren kunnen.

Een ander belangrijk resultaat van het Mendelisme is de verklaringsmogelijkheid van de toename van de variabiliteit en het voorkomen van continue erfelijke variaties. Nilsson-Ehle verrichtte in een Zweedsch landbouwproefstation proeven met haver en tarwe. Hij onderzocht verschillende eigenschappen, de kleur van de aar en van de korrel, het type van de aar, de grootte, beharing of gladheid; ook physiologische eigenschappen, wintervastheid en het bestand zijn tegen ziekte. Bij het onderzoek van deze eigenschappen bleek hem, dat verschillende rassen de eenvoudige splitsingcijfers geven. In andere gevallen verkreeg hij echter in de tweede generatie vele overgangen tusschen de beide uitgangsvormen, soms ook wel vormen, die de eigenschap in sterkeren of zwakkeren graad dan deze bezaten. Door de derde generatie te onderzoeken, leerde hij het aantal van de constante vormen en daardoor de splitsingsverhoudingen kennen. In vele gevallen kwamen de getallen overeen met die voor de monohybride splitsing. Hier neemt Nilsson-Ehle aan, dat andere eigenschappen van de ouders of een afzonderlijke modifikatiefaktor inwerken op de onderzochte eigenschap en zoo een ander en verschillend uiterlijk van de tweede bastaardgeneratie bewerken. In eenige gevallen vond Nilsson-Ehle echter splitsingcijfers, die wijzen op een dihybride splitsing (dus van

twee eigenschappen). Dit belangrijke feit geeft een goede verklaring aan de hand voor erfelijke overgangen. Wanneer een eigenschap door twee factoren wordt teweeg gebracht, dan zullen, als men twee varieteiten, die ieder één van de factoren bezitten, met elkaar kruist, in de nakomelingschap behalve de oudervormen, ook vormen optreden, die de beide factoren erfelijk bezitten of missen. Deze nieuwe vormen bezitten de ouderlijke eigenschappen, dan in versterkte, resp. verzwakte mate. De oudervorm en de onzuivere vormen geven de overgangen. Bij drie factoren voor één eigenschap wordt het aantal erfelijke nuances zeer groot. Door Nilsson-Ehle zijn erfelijke verschillen aangetoond, waar men vroeger aan duidelijkheid van uitwendige, vooral klimatische verhoudingen dacht.

Deze verklaringswijze heeft bij de Mendelisten veel instemming gevonden en verschillende andere proeven zijn evenzoo verklaard. Nilsson-Ehle wijst er op, dat erfelijke variaties dus evenals niet-erfelijke modifikaties, die door den invloed van uitwendige omstandigheden ontstaan, een continue rij kunnen vormen. Deze erfelijke variaties ontstaan door kruising van vormen, die voor één eigenschap twee of meer erfeen heden bezitten, en misschien ook door mutatie. Het bewijs levert het kweeken van de derde bastaardgeneratie, waardoor de splitsingsgetallen van de tweede generatie bekend worden; een aanwijzing geeft al de groote variatiebreedte van deze. In dergelijke gevallen heeft men schijnbaar in F_2 geen splitsing.

Een konsekwente toepassing van het Mendelisme op het probleem der soortvorming is de kruisingstheorie van Lotsy[1]. Lotsy stelt drie feiten voorop: 1. het voorkomen van soorten in groepen (de ondersoorten), 2. het voorkomen van rassen, blijkende uit kweekproeven volgens zuivere lijnen en 3. het overerven van eigenschappen volgens Mendel, waaruit dus blijkt, dat een soort niet een ondeelbaar geheel is. Deze feiten zijn van groote beteekenis voor de systematiek. Voor de systematiek is de soort van Linnaeus de eenheid. Deze eenheid is echter allerminst ondeelbaar. De Fransche botanicus Jordan toonde aan, dat er vele plantensoorten zijn, die exem-

1) Dr. J.P. Lotsy. De kruisingstheorie. Rede. Leiden 1914.

plaren bezitten, welke in een enkel opzicht van het soorttype afwijken en die volkomen zaadvast zijn. Van één soort b.v. bracht Jordan twee honderd van deze ondersoorten in cultuur. Deze ondersoorten noemde Jordan de ware eenheden van de systematiek. Ze zijn niet de uiting van variabiliteit, d.i. veranderlijkheid van de soort, doch van veelvormigheid. Volgens Lotsy is er dan ook geen erfelijke variabiliteit. Daar Johannsen's methode van onderzoek nog weer strenger was dan die van Jordan, is volgens deze gebleken, dat ondersoorten nog vaak weer verschillende rassen van Johannsen bevat. Lotsy vat de rassen van Johannsen als de eenheden van de systematiek dus als soorten op; volgens zijn definitie omvat de soort de individuen van dezelfde erfelijke samenstelling, die dus slechts één soort van voortplantingscellen vormen.

Mutatie is volgens Lotsy niet bewezen; waarschijnlijk heeft men in de gevallen, die als zoodanig beschreven worden, met onzuiver uitgangsmateriaal te doen. Kruising komt in de natuur zóó vaak voor, dat ze zich uitstekend leent ter verklaring van het ontstaan van nieuwe soorten.

Aan deze theorie kan als evolutietheorie, m.i. slechts beperkte waarde toegekend worden, omdat ze de aanwezigheid van een voldoend aantal erfeenheden vooronderstelt, om het ontstaan van soorten te verklaren. Ook zou men uiteengezet willen zien, hoe, als door kruising grootere veranderingen in de constitutie plaats vinden, - als b.v. voor het eerst gewervelde dieren ontstaan - deze veranderingen gedacht worden. Een dergelijke verandering valt toch geheel buiten hetgeen we nu van kruising weten; kan toch niet als factorencombinatie voorgesteld worden.

De mutatietheorie van Hugo de Vries en de wederontdekking van de regels van Mendel zijn merkpunten in de geschiedenis van het vraagstuk van het ontstaan van soorten.

Terwijl er natuuronderzoekers op verschillend gebied zijn, - zoölogen, botanici en palaeontologen - die de grondgedachte van de mutatietheorie aanvaard hebben, maken de vertegenwoordigers van de exakte erfelijkheidsleer ernstige bedenkingen. Verschillende onderzoekers hebben met Oenothera Lamarckiana geëxperimenteerd; eenigen hebben dezelfde

en ook andere mutaties gevonden en kwamen tot overeenkomstige uitkomsten als De Vries. Anderen, geleid door de mogelijkheid, waarop reeds door Bateson, Lotsy e.a. was gewezen, dat Oenothera Lamarckiana niet een zuivere soort is, doch een hybride natuur heeft, vonden in hun proeven een bevestiging van hun vermoeden. Tevergeefs zocht men Oenothera Lamarckiana als een in 't wild groeiende plant in Amerika. Davis kruiste twee verwante vormen van Oenothera Lamarckiana en verkreeg erfelijke bastaarden, die veel op Oenothera Lamarckiana geleken; Gates bestrijdt de beteekenis van dit resultaat. Ten opzichte van de theoretische beteekenis van de Oenothera-mutaties neemt Gates een tusschenstandpunt in. De mutaties houden verband met kruising, meent hij. Door eenvoudige splitsing en combinatie van erfeenheden volgens de regels van Mendel kunnen ze echter niet ontstaan zijn. Mutaties treden op, als bij een kruising een storing in het kiemplasma plaats vindt. Tower wijst n.a.v. proeven op groote schaal door hem genomen, om den invloed van de uitwendige omstandigheden op het resultaat van kruisingen te bepalen, op de mogelijkheid, dat de kleine verschillen tusschen in Amerika en in Amsterdam verrichte kruisingen van Oenothera's toe te schrijven zijn aan de verschillende omgeving, waarin ze voorkomen.

Het beste onderzoek over Oenothera Lamarckiana is de laatste jaren door Heribert Nilsson gedaan. Het is jammer, dat De Vries, wiens onderzoekingen in den vóórmendelistischen tijd aanvingen, in zijn latere werk niet de zuiver-Mendelsche methoden gevolgd heeft. Nu bewegen de resultaten en gedachten van zijn jongste boek Gruppenweise Artbildung (1912) zich eenigszins bezijden den hoofdweg van het tegenwoordig onderzoek. De methode van Heribert Nilsson is meer exakt dan die van De Vries. Hij onderzocht de soortzuiverheid van Oenothera Lamarckiana. Het bleek hem, dat in deze soort verschillende erfelijke variaties, dus rassen, voorkomen; de eigenschappen, waardoor deze variaties gekenmerkt zijn, zijn soms dezelfde als die van de mutaties, verschillen alleen in graad. Bij kruising bleken de bastaarden de regels van Mendel te volgen. Dit feit, dat de exemplaren van Oenothera Lamarckiana niet dezelfde constitutie hebben, waardoor door combinatie der erfeenheden nieuwe rassen

kunnen ontstaan, acht Heribert Nilsson belangrijker dan de mogelijkheid, dat Oenothera Lamarckiana een bastaard is. Hij wijst er op, dat De Vries ook vele beginnende mutaties vond, doch, dat hijzelf meedeelt, op deze niet verder geacht te hebben. Er zijn veel meer erfelijke variaties dan met namen onderscheiden mutaties. Ook werden in de kulturen in verschillende jaren een verschillend aantal mutaties gevonden.

De strijd over Oenothera Lamarckiana is niet geeindigd. De Vries stelt voorop, dat zijn theorie niet valt met het bewijs, dat Oenothera Lamarckiana geen goed voorbeeld van een mutatie is. Verder wijst hij op de andere gedragingen van de mutaties bij kruising, het niet volgen van de regels van Mendel. Zeker moet er aan worden vastgehouden, dat een splitsing volgens Mendel eerst bewezen is, als de passende getalverhoudingen gevonden zijn.

Zien we om naar ander materiaal tot steun van de mutatietheorie, dan moeten, behalve enkele mutaties, die in zuivere lijnen opgetreden zijn, vooral de onderzoekingen van Tower genoemd worden. Deze Amerikaansche onderzoeker experimenteerde met torren. Hij bestudeerde van een zeer veel voorkomend geslacht van Coloradokevers de volledige geschiedenis, hun verbreiding, leefwijze, voortplanting, ontwikkeling, verwante soorten, variabiliteit en beinvloeding in het experiment door verschillende uitwendige omstandigheden. Het werk, waarin Tower zijn resultaten neerlegde, bevat een schat van mededeelingen; zijn onderzoek is een werkelijk alzijdige bewerking van een diersoort met betrekking tot het evolutieprobleem.

Tower vindt niet een variabiliteit in alle richtingen, zooals Darwin en De Vries aannemen, doch in de richting van verwante soorten; zoo b.v. bij de variaties van de patronen en kleuren der schilden. Deze variaties zijn in het algemeen niet erfelijk. Zoo nu en dan vond Tower ook erfelijke variaties. Zij komen uiterlijk geheel overeen met niet-erfelijke. Hij vond ze zoowel in kulturen als in de vrije natuur. Het eigenaardige is, zooals Tower opmerkt, dat geen der erfelijke variaties, die zich meermalen vertoonen, stand houden. De oorzaak er van kan zijn, dat een dergelijke variatie minder kans heeft, om zich voort te planten. Uit

proeven bloek namelijk, dat deze torren zeer sterk overeenkomstige vormen voor de voortplanting uitzoeken. Ook gingen in de proeven variaties tijdens de overwintering vaak dood; de variatiebreedte na den winter is altijd veel kleiner geworden.

Tower onderzocht bij zijn torren ook den invloed van de teeltkeus. Van een variatie, waarvan hij kon nagaan, dat ze gedurende 80 geslachten onder bepaalde omstandigheden van vochtigheid en temperatuur geleefd had, bleek, dat als deze omstandigheden veranderd werden, de variatie tot den uitgangsvorm terugkeerde. Evenmin kon in kweekproeven gedurende 12 geslachten een strenge selectie worden vastgesteld. Deze proeven betreffen niet-erfelijke variaties. Hij koos ook in de natuur voorkomende parende variaties en onderzocht van deze het nageslacht. In slechts 5-10% van de gevallen bleek de variatie erfelijk te zijn; de erfelijkheid is volstrekt. Oefende Tower selectie uit, dan vond hij bij variaties b.v. in het kleurenpatroon van het borstschild in 8-10 generaties geen invloed van de selectie, bij algemeene kleurvariaties, b.v. lichte of donkere torren echter wel. Bij selectie van de lichtste torren, evenzoo van de donkerste kreeg hij divergeerende geslachten en de variatiebreedte in ieder der geslachten werd kleiner; ze overschrijdt de variatiegrens van het uitgangsmateriaal echter niet en zoodra de selectie ophoudt, keeren in een of twee geslachten de vroegere verhoudingen terug. Neemt men gemiddelde vertegenwoordigers van een soort, stelt men door voorloopige proeven vast, dat de nakomelingschap geen afwijkingen vertoont en bepaalt men daarna in opeenvolgende geslachten den invloed van veranderde uitwendige omstandigheden, dan kan men door selectie ook hier in den loop van eenige geslachten extreme variatie verkrijgen. Na ophouden van de bizondere omstandigheden verdwijnen echter ook hier de afwijkingen weer.

Behalve erfelijke variaties, die slechts door kweekpreeven konden herkend en behouden worden, die dus binnen de variabiliteitskromme liggen, vond Tower in de natuur als hooge uitzondering ook enkele variaties, die daarbuiten liggen en die in veel eigenschappen van den vorm, die op de vindplaats inheemsch is, verschillen. Deze vormen waren zeer zeldzaam; 1 op 5000.

Zooals ook in de kulturen van Oenothera niet ieder jaar evenveel mutaties optreden, werden er ook door Tower in een jaar op een plaats veel meer aangetroffen dan op de overige vindplaatsen. In kulturen kwamen dezelfde variaties ook voor en in proeven, waarbij op de zich ontwikkelende kiemcellen sterke prikkels werden uitgeoefend, ontstonden ze vaak. Zeer interessant is, dat Tower met deze vormen kruisingsproeven deed. Zijn resultaat is, dat de in de kweekproeven verwekte variaties geheel overeenkomen met de in de natuur en gewone kulturen gevondene. Ze bezitten de nieuwe eigenschappen erfelijk en als ze onder elkaar of met den uitgangsvorm gekruist worden, volgen ze de regels van Mendel; ze gedragen zich als monohybriden, dus als vormen, die in één erfeenheid verschillen. Daar deze mutaties herhaaldelijk zijn gevonden, doch steeds zeer zeldzaam zijn, onderzocht Tower ook de levensvatbaarheid van een er van. Bij kweeking van gelijke aantallen van een mutatie en een verwante soort, nam het aantal van de eerste zeer ras en ten koste van de soort toe. Ten slotte had Tower er zooveel, dat hij de kultuur vernietigde, uit vrees het land een nieuw schadelijk insect te leveren.

Deze mutaties van de Coloradokever zijn niet richtingloos, doch houden verband met de ouderlijke eigenschappen en variaties en de ontwikkeling van het geslacht. Tower meent niet, dat nieuwe soorten als mutaties ontstaan, doch hij beschouwt deze als profetische variaties, die aanwijzen, welke misschien de volgende soort zal zijn in de ontwikkeling van het geslacht.

Als we terugdenken, welke feiten Darwin van het duistere onderwerp der variabiliteit kende en welke nu bekend zijn, dan is er belangrijke winst. We hebben de variaties leeren onderscheiden in erfelijke en niet-erfelijke en het is duidelijk, dat deze termen niet met andere van Darwin, Bateson of De Vries geïdentificeerd mogen worden. De begrippen dekken elkaar niet, hun beteekenis verandert met de ontwikkeling van onze kennis; ze bevatten een historisch element.

Wat Darwin van alle variaties zeide, n.l. dat ze er niet zouden zijn, als de uitwendige omstandigheden geheel dezelfde bleven, meenen nu nog vele onderzoekers, De Vries, Jo-

hannsen e.a. van de niet-erfelijke. Bateson, Plate e.a. beschouwen de variabiliteit als een eigenschap van de levende stof. Deze vraag is wel niet experimenteel op te lossen. Planten en dieren leven nooit onder geheel dezelfde omstandigheden. Zelfs planten in voedingsvloeistoffen niet. Woltereck bereikte het meest; hij kweekte kleine, lagere dieren in een glas met gefiltreerd water en voegde daaraan afgemeten hoeveelheden algen als voedsel toe. Daar de dieren zich voortdurend door het water bewegen, houden ze de algen gelijkmatig in het water verdeeld. De individueele verschillen, die nu toch nog optraden, schrijft Woltereck aan lichamelijke verschillen toe, die de dieren bij hun geboorte meebrengen. Het is hier op zijn plaats, om aan een anecdote van Leibniz[1] te herinneren. Sprekende over het principe van overeenkomst en verschil betoogt hij, dat afgezien nog van het verschil in tijd en in plaats, twee voorwerpen toch nooit geheel gelijk zijn. Hij vertelt dan, dat hij eens een dame ontmoette, die op een wandeling in haar park, de opmerking maakte, dat zij niet geloofde, dat twee bladeren van een boom volkomen aan elkaar gelijk zijn. Een jonge man in haar gezelschap meende, dat deze gemakkelijk te vinden waren, maar, ofschoon hij er vele zocht, moest hij erkennen, dat er altijd een verschil tusschen ze is. Men ziet hieruit, besluit Leibniz, hoe zeer men zich heeft verwijderd van de natuurlijkste begrippen en van de groote beginselen van de ware metaphysica.

Van wat Darwin individueele variabiliteit noemde, zegt hij,[2] dat de kleine verschillen van de individuen van dezelfde soort niet op rekening van de erfelijkheid gesteld kunnen worden. Uit de proeven van de laatste vijftien jaar weten we, dat vele individueele variaties erfelijk zijn. Erfelijke verschillen kunnen even geleidelijk in elkaar overgaan als nieterfelijke; ze bestaan als constante rassen. De mendelistische onderzoekingen hebben geleerd, de kleine individueele variaties niet meer op te vatten als de uiting van een steeds voorhanden neiging om te veranderen, doch als combinatievariaties, die door kruising ontstaan uit een aantal vormen,

1) Nouveaux Essais sur l'Entendement humain. Vol. I p. 190/191; Ed. Janet 1900 2 vol.
2) Origin of Species p. 7. Reprint. f. 6. edit. New York.

die in meerdere erfeenheden van elkaar verschillen. Deze erfelijke variaties, die door kruising ontstaan, overschrijden de variabiliteitsgrens niet. De beteekenis van het woord variabiliteit met betrekking tot deze variaties is dus niet die van veranderlijkheid, doch meer van veelvormigheid: de erfeenheden, die het uiterlijk van de bestaande vormen bepalen, veranderen niet, doch hunne groepeering. Lotsy, die het ontstaan van nieuwe vormen alleen door kruising aanneemt, ontkent dan ook een erfelijke variabiliteit. Reeds Nägeli wees op het verkeerde gebruik van de term variabiliteit voor het groepsgewijze voorkomen van ondersoorten.

Erfelijke variaties ontstaan ook door mutatie. Werkelijk vastgesteld in hun ontstaan zijn er maar weinig en daaronder waren er slechts enkele levensvatbaar. Ook is het moeielijk om hun ontstaan door kruising uit te sluiten. Door velen wordt daarom aan het ontstaan van soorten door mutatie een geringe beteekenis toegekend. Naast de mutaties van Oenothera Lamarckiana behooren tot de best vastgestelde, die van Coloradokevers, welke door Tower gevonden zijn. In kweekproeven van graansoorten zijn ook enkele malen mutaties waargenomen. Terwijl De Vries de definitie van mutatie, als een plotseling zonder overgangen verschijnende erfelijke variatie, aan zijn ervaringen met Oenothera Lamarckiana ontleent, beschouwen vele mendelisten deze plant, die zich door kruisbestuiving voortplant, die verschillende erfelijke variaties bezit en waarvan de oorspronkelijke vindplaats onbekend is, als ongeschikt materiaal, om het voorkomen van mutaties te bewijzen. Meerdere ondersoorten die De Vries ook als zelfstandig ontstane vormen opvat, zijn waarschijnlijk ook door kruising ontstaan.

De indeeling van planten en dieren is tengevolge van de resultaten van de erfelijkheidsleer verder doorgevoerd. Soort is een verzamelnaam; ook ondersoorten bevatten vaak nog erfelijke variaties. Een biologische eenheid is materiaal, waarvan alle exemplaren dezelfde erfelijke constitutie hebben. De constitutie blijkt bij de voortplanting, ze is bepaald door de erfeenheden of factoren. Bewijs van de geringe kennis van de erfeenheden is de vaagheid van de definities en de verschillende eigenschappen, die in toenemende mate aan die erfeenheden, worden toegekend. Erfeenheid of factor is dat-

gene, wat een gegeven resultaat, d.w.z. verschillende eigenschappen, mogelijk maakt. Daar de erfeenheid de grondslag van de verklaring der variabiliteit is, moet men aannemen, dat ze zelf niet variabel is. Hieraan houdt men zich echter niet. Zoo vat Johannsen de erfeenheden als complexen op, die zelf gemodificeerd kunnen worden; anderen spreken van potentie der eenheden, of van sterker en zwakker werkende eenheden.

Vast deel van onze kennis, te danken aan het Mendelisme, is dus het feit, dat vele eigenschappen van levende wezens scherp onderscheiden zijn en zich geheel zelfstandig en op bepaalde wijze bij de voortplanting gedragen. Het Mendelisme leert het gebruik van een exacte methode van onderzoek voor de analyse der levende wezens en heeft ons vooral de beteekenis van kruisingen voor het ontstaan van soorten leeren kennen. Het aantal eigenschappen, die mendelen, is echter zeer beperkt; bovendien komen vele complicaties voor. Daarom kan het Mendelisme nooit alleen wegwijzer zijn voor de oplossing van het evolutieprobleem; de oudere wetenschappen: de vergelijkende anatomie, de embryologie en de palaeontologie behouden hun volle beteekenis. Voor de ontwikkeling van het Mendelisme zelf is het bovendien van beteekenis, dat het onderzoek van de materieele processen, die bij het mendelen plaats hebben, niet verwaarloosd wordt.

Behalve erfelijke en niet-erfelijke variaties, zijn er nog variaties, die hun eigenschap tot een bepaald percentage van de nakomelingen overerven. De Vries vond er eenige (pag. 315). Ook Woltereck vond ze bij Daphnia en Lutz bij Drosophila (een vlieg). Verschillende van deze varieteiten bereiken een hoogen graad van erfelijkheid onder gunstige voedingsverhoudingen. Een mendelistische verklaring van zulke gedeeltelijke erfelijkheid is het in enkele gevallen vastgestelde feit, dat vormen alleen in rasonzuiveren toestand bestaan kunnen.

Selectie in den zin, dien Darwin er aan hechtte, vindt weinig aanhang meer. De Vries toonde aan, dat selectie geen constante, nieuwe vormen teweeg brengt. Johannsen bewees in zijn kritiek op Galton's resultaten (pag. 316), dat door selectie in materiaal van volkomen gelijke erfelijke samenstelling niets bereikt werd.

Of nu werkelijk ook in het algemeen selectie niets vermag,

moet nog betwijfeld worden. De Vries schreef het beperkte resultaat, dat men door selectie bij tuinbouwvarieteiten bereikte, aan Galton's regressie toe. Nu we weten, dat Galton's regressie geen biologisch verschijnsel is, en ze in zuiver materiaal niet voorkomt, schiet de verklaring van De Vries te kort voor de keverrassen van Tower, die van een enkel paar uitging en toch in den loop van enkele geslachten door selectie een toename van een eigenschap verkreeg. Ook Lutz kreeg bij zijn vliegen door selectie geleidelijk stijgende veranderingen. Evenzoo Castle bij marmotten en konijnen. De proeven van Kammerer, die van salamanders, die in geringe mate een bepaalde eigenschap bezitten, uitging en door den invloed van bepaalde uitwendige omstandigheden een zeer belangrijke stijging van de eigenschap verkreeg, behooren misschien tot deze groep van verschijnselen. Deze variaties gaan ook in een of enkele geslachten terug, als de selectie en de bizondere verhoudingen ophouden.

De mendelisten vatten de toename van een eigenschap, als het erfelijke schakeeringen betreft, zooals bij de proeven van Castle, als schijnbaar door selectie ontstaan op. Zij passen de verklaring van Nilsson-Ehle toe, nemen dus aan, dat de anomalie door eenige gelijksoortige factoren veroorzaakt wordt. Dan moeten in volgende generaties vormen optreden, die de eigenschap in sterker graad bezitten dan de uitgangsvorm. De toename van een eigenschap onder invloed van selectie en voedingsverhoudingen, zooals bij eenige varieteiten van De Vries en Woltereck, wordt door Baur in mendelistischen zin verklaard. Hij vat ze als modifikaties op en neemt aan, dat deze vormen de eigenschap bezitten, om onder gunstige voedingsverhoudingen in toenemende mate te veranderen. De eigenschap is hier het verschillend reageeren op verschillende uitwendige omstandigheden. De eigenschap zelf verandert niet; houden de gunstige omstandigheden op, dan keert de variatie weer tot zijn oorspronkelijken vorm terug.

Hoe erfeenheden ontstaan, weet men niet. Wel zagen we, het blijkt uit Towers proeven, dat onder invloed van uitwendige omstandigheden erfelijke en niet-erfelijke variaties ontstaan kunnen. Het komt hierbij aan op het oogenblik van inwerking op de kiemmassa. Door dezelfde oorzaken kunnen dus modifikaties en mutaties ontstaan. De vraag, waar het

om gaat, is echter veel meer, of ze in elkaar kunnen overgaan. Dit is de vraag van de erfelijkheid van verworven eigenschappen, welke experimenteel niet beslist is, doch waarvan de aanpassingsleer en de ontwikkelingsleer sprekende voorbeelden geven. Ze vormen het bewijsmateriaal van het Lamarckisme. De mogelijkheid van geleidelijk toenemende erfelijkheid wordt ook in de selectietheorie van Darwin aangenomen. Het Darwinisme in engeren zin neemt alleen selectie aan van erfelijke variaties; de natuur geeft erfelijke variaties met in den loop van vele generaties een geleidelijke toename van de variabiliteit.

De experimenteele erfelijkheidsleer staat tegenover Lamarckisme en Darwinisme. Volgens deze leer bevat willekeurig materiaal in de natuur variaties met heel kleine geleidelijke overgangen; daaronder zijn erfelijke en nieterfelijke variaties. Bovendien komen zeer zelden grootere erfelijke variaties voor. Men moet zich niet voorstellen, dat de erfelijke variaties de kleinste elementaire soorten zijn, die dus op zichzelf ontstaan en in één erfeenheid verschillen. Er kunnen er zulke onder hen zijn; doch de meeste erfelijke variaties moeten opgevat worden als combinatievariaties, die uit een aantal vormen, die in meerdere erfeenheden van elkaar verschillen, ontstaan. Deze erfelijke variaties worden steeds opnieuw gevormd; kruisbestuiving en de algemeene voortplantingswijze bij dieren zijn daarvoor de belangrijke hulpmiddelen. Ze blijven bestaan, als ze beter passen in een bepaalde omgeving dan de oude vormen.

De toeneming van onze kennis sinds Darwin heeft met zich gebracht, dat uit Darwins theorie iets nieuws groeit. Het Mendelisme bloeit; daar het met vaste erfeenheden werkt, geeft het echter geen verklaring van de evolutie, die een progressieve, opgaande ontwikkeling is. Toch gelooven ook Johannsen, Bateson, de mendelisten in het algemeen, in evolutie. De feiten van vergelijkende anatomie, embryologie en palaeontologie voeren er toe, doch een theorie, die de feiten van alle takken der natuurwetenschap samenvat, ontbreekt: wat Darwin voor zijn tijd op meesterlijke wijze deed, moet voor onzen tijd nog gedaan worden.

Het is duidelijk, dat de beteekenis van Darwins werk niet aangetast wordt, omdat later onderzoek geleerd heeft, dat

zijn theorie verandering behoeft. Iedere theorie is gebonden aan de kennis van een bepaalden tijd. ‘De waarheid is de dochter van den tijd’, leerde Baco en Hegel schreef neer: ‘ook de philosophie is haar tijd in gedachten uitgedrukt’. Ook op het gebied van den menschelijken geest is er evolutie, zooals reeds Galilei drie eeuwen geleden zeide met de woorden: ‘theorieën vervallen, de wetenschap schrijdt voort’.

G.P. FRETS.

Treub's belastingvoorstellen.

I.

> *Regel echter is*, *al wordt dit veel te weinig ingezien*, *dat er tusschen Staat en individu niet is belangenstrijd maar belangengemeenschap; een belangengemeenschap waartoe ieder naar de mate zijner krachten het zijne heeft bij te dragen*, *ook al is het bestaan dier gemeenschap niet ten volle tot hem doorgedrongen*. (Mem. v. Toel. op het wetsontwerp tot vaststelling der grondslagen van het stelsel van 's rijks belastingen, blz. 4 en 5).

Minister Treub doet de zaken vlug en in 't groot. De arbeid is voor hem een sport, die de inspanning eigenlijk alleen waard is, als er moeilijkheden, liefst geen kleine, te overwinnen zijn. Ouderdomsrente, omwerking van de wetten Talma, belastingvoorstellen en naast en tusschen dat alles, sedert Augustus 1914, een dadelijk en krachtig ingrijpen als Minister van Landbouw, toen een oorlogspaniek dreigde, een gestanddoen, door maatregelen van wetgevenden en uitvoerenden aard, van de toezegging, dat in Nederland niemand honger zou lijden en, na het optreden als Minister van Financiën, de groote oorlogsleening van *f* 275 millioen.

Een zeldzame praestatie inderdaad, alleen mogelijk voor een man van stalen werkkracht en ongemeene kennis. Iets dergelijks is vooral in Nederland vrijwel ongekend, omdat bij ons de leus: bezint vóór gij begint, zoo gretig pleegt te worden toegepast, dat dikwijls het bezinnen te lang duurt

om nog op het rechte oogenblik te kunnen beginnen. Maar Minister Treub heeft van moederszijde vreemd bloed in de aderen, en dit verklaart wellicht veel.

De Minister van Financiën heeft een ondankbare taak. De tijd, dat de 2e Kamer remmend optrad en 's rijks uitgaven trachtte te beperken, is voorbij. De staatsbegrooting zet zich uit in de lengte en in de breedte, en de Minister van Fìnanciën, die op den duur niet *kan* tegenhouden wat noodig is gebleken ter vervulling van de zich steeds uitbreidende staatstaak of ter tegemoetkoming aan billijke wenschen tot lotsverbetering van landsdienaren, heeft niet zelden door versterking der schatkist zorg te dragen voor het behoud of herstel van het budgetair evenwicht. En komt hij te dien einde met belastingvoorstellen, dan ontketent hij een reeks van grieven en bezwaren van de velen, wier belangen of belangetjes huns inziens min of meer in de klem geraken, terwijl bovendien op de beoordeeling dier voorstellen de 'politiek' van invloed is.

Thans is er wezenlijk *periculum in mora*. Want ons land zou den goeden naam, dien het terecht heeft, van op het stuk der rijksfinanciën solide te zijn, gaandeweg dreigen te verliezen, als niet spoedig althans het tekort *op den gewonen dienst* door belastingversterking wordt gedekt. Dringend noodzakelijk is het reeds alleen daarom, Treub's arbeid, al zijn natuurlijk ook daarin fouten te ontdekken, van ruim standpunt en onbevooroordeeld te bezien.

Minister Treub, van het spoedeischende eener krachtige versterking der schatkist diep doordrongen, heeft bij de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting voor 1916 bij de 2e Kamer op snelle afdoening van tenminste een gedeelte zijner voorstellen met nadruk aangedrongen en zelfs daarvoor een termijn gesteld. Hij gaf voorts te kennen, zij het noode, te willen berusten in uitschakeling van een zijner meest principieele wetsontwerpen, nl. dat tot vaststelstelling van het stelsel van 's Rijks belastingen; hij stelde daarbij twee voorwaarden: 1o. dat bij de behandeling der speciale wetsontwerpen tot dekking van ongeveer *f* 30 millioen, die dan wèl aan de orde zouden komen, de Kamer

alle groote financieele politiek zou laten rusten; 2°. dat de artikelen 4 en 5 van het grondslagen-ontwerp[1)] zouden worden omgezet in een afzonderlijk ontwerp, dat mede zou moeten worden afgedaan.

Ik wensch in het midden te laten, of die twee voorwaarden, waarvan zeker de eerste de meest belangrijke is, redelijke kans van aanneming hebben, doch de Minister noemde zijne bereidverklaring m.i. te recht een groote concessie, omdat op die wijze het belangrijke, principieele gedeelte van zijn arbeid buiten behandeling zou blijven. Al zal dit te betreuren zijn, toch zal de Kamer, dunkt mij, verstandig handelen door op 's Ministers tegemoetkomend voorstel in te gaan, omdat het land dringende behoefte heeft aan zoo spoedig mogelijke versterking der schatkist met ettelijke millioenen en de aanneming van het grondslagen-ontwerp, hoe belangrijk ook op zichzelf, 's lands middelen geen cent zou doen stijgen.

Intusschen is een bespreking van dat belangrijke ontwerp tot recht verstand en ter billijke beoordeeling van het complex der gedane belasting-voorstellen onmisbaar en stel ik mij dan ook voor, aan de hand van het grondslagen-ontwerp, den hoofdinhoud der speciale ontwerpen kortelijk weer te geven en te beoordeelen.

In enkele der ontwerpen betreffende nieuw voorgestelde belastingen is opgenomen, dat hare opbrengst strekt tot bijdrage in de kosten van bepaalde Staatsuitgaven. Voor dit *novum* op het gebied der Nederlandsche belastingen worden verschillende redenen aangevoerd.

Hoewel tusschen den Staat en het individu een belangengemeenschap bestaat, pleegt in het werkelijke leven de houding der individueele personen, als zij met den Staat in aanraking komen, zich niet al te goed te verdragen met die opvatting.

1) Artikel 4 bepaalt, welke gedeelten van de opbrengsten der nieuwe of gewijzigde belastingen worden aangewezen tot dekking der uitgaven van het leeningfonds 1914, zoolang dit fonds uitgaven zal hebben; artikel 5 bepaalt, wanneer de regeling van dat art. 4 zal in werking treden en houdt voorts in, dat van den 1en Mei 1917 af totdat de heffing der grondbelasting zal geschieden volgens Treub's ontwerp, het leeningfonds 1914 uit 's Rijks schatkist een uitkeering ontvangt van *f* 125,000 per maand.

Dit geldt vooral, wanneer de individuen als belastingplichtigen komen te staan tegenover den Staat als belastingheffer; velen nemen het dan niet zoo nauw; weinigen stellen belastingontduiking, gemeten naar zedelijk peil, gelijk met het zich toeeigenen van eens anders goed. Waaraan is dit te wijten? Eensdeels hieraan, dat het groote publiek nog niet weet te waardeeren het ernstig streven, dat den wetgever sedert tientallen van jaren heeft bezield, om bij de inrichting der belastingen deze zooveel mogelijk te doen drukken, waar zij gedragen kunnen worden, en om uit het verleden stammende misstanden allengs weg te nemen. Anderdeels aan de omstandigheid, dat de Staat in de uitoefening van zijn gemeenschapstaak te ver van het individu afstaat, deze wel ziet wat hij betaalt, niet wat de Staat met dat geld doet. Wijst men nu bij nieuw opgelegde belastingen, voor zoover mogelijk, tevens aan, voor welk doel de Staat de gelden die hij aldus ontvangt, zal besteden, dan wordt de afstand tusschen Staat en individu als het ware verkleind. Voorstanders van staatspensionneering hebben vaak genoeg verlangd, dat een pensioenbelasting zou worden ingevoerd, en herhaaldelijk werd in de latere jaren er op aangedrongen dat de 'Wehrsteuer' ook in ons belastingstelsel een plaats zou krijgen. Een sterke uiting van dit allengs meer doorbrekende inzicht, dat men liever betaalt ter bestrijding van een bepaalde uitgaaf, die men kent, dan ter bekostiging der voor de groote meerderheid zoo weinig grijpbare algemeene staatsuitgaven, kwam - naar de Minister meent - onlangs naar voren, toen van verschillende zijden aangedrongen werd op een heffing in eens ter bestrijding van de kosten van den oorlogstoestand. De wetgever handelt dus verstandig door rekening te houden met de psychologie der menigte, want indien het - om een voorbeeld te noemen - algemeen onbehoorlijk wordt gevonden de pensioenbelasting te ontduiken, omdat men daarmede aan de arme ouden te kort zou doen, zal dat aan de opbrengst van die belasting, en aan die der inkomstenbelasting, waarmede zij is samengekoppeld, ten goede komen.

Laat mij reeds dadelijk doen opmerken, dat mij deze motiveering van de invoering van bestemmingsheffingen weinig overtuigend voorkomt. Op een 'Wehrsteuer' is nu en dan aangedrongen, niet omdat het wenschelijk werd geoordeeld

een dadelijk aanwijsbaar verband te leggen tusschen de heffing en de bestemming der opbrengst, maar omdat men het voelt als een onbillijkheid, dat - terwijl allen zonder onderscheid belang hebben bij de landsverdediging - slechts betrekkelijk weinig ingezetenen, door deelneming daaraan, een niet geringen persoonlijken last dragen en de velen, die niet tot de gewapende macht behooren, niet op andere wijze, d.w.z. door betaling eener geldsom, in dien last deelen. En de ‘heffing in eens’ is niet bepleit op grond dat men liever betaalt ter bestrijding van een bepaalde uitgaaf, die men kent, dan ter bekostiging der algemeene staatsuitgaven, maar op grond van het besef, dat zij het middel zou zijn om in eens schoon schip te maken en niet ettelijke jaren lang den geldelijken last, welken de huidige oorlogstoestand op 's lands financien legt, na te gevoelen, alsmede op grond van de overweging, dat door een heffing in eens de zwaarste last op de sterkste schouders zou worden gelegd.

Is het voorts niet ietwat naïef, de hoop te koesteren, dat in breede kringen des volks de invoering der pensioenbelasting het besef zou levendig doen worden, dat men, door haar te ontduiken, onbehoorlijk zou handelen omdat men de arme ouden zou te kort doen? Is eenmaal de ouderdomsrente ingevoerd, dan wordt zij betaald onverschillig of de pensioenbelasting wat meer of wat minder opbrengt en 't zou mij dan ook zéér meevallen, als de pensioenbelasting, komt zij tot stand, niettegenstaande zij den druk, op de inkomens gelegd, verzwaart, tot juister aangiften voor de inkomstenbelasting leiden zou.

Van meer gewicht schijnt mij 's Ministers tweede argument voor de bestemmings-heffingen, dat van financiëeltechnischen aard is. Die heffingen openen inderdaad de mogelijkheid, dezelfde belastingbron op een *voor den belastingplichtige bevattelijke wijze* meer dan eenmaal dienstbaar te maken, en rekening te houden met het *bijzondere* belang van *bepaalde groepen* der bevolking bij zekere uitgaaf. Bij de toepassing zal echter dit ‘rekening houden met het bijzondere belang van bepaalde groepen’ veel strijd veroorzaken, daar de vertegenwoordigers van de getroffen groepen haar ‘bijzonder belang’ niet zoo grifweg zullen erkennen.

Den Minister dient, dunkt mij, ook dit te worden toege-

geven, dat de opneming van bestemmingsheffingen het geheele belastingstelsel soepeler maakt en zijn aanpassingsvermogen aan de omstandigheden verhoogt.

De erkenning, dat het 'novum', vooral nu er véél geld voor de schatkist noodig is, voordeelen heeft, mag echter het oog niet doen sluiten voor dit nadeel, dat men, eenmaal op den weg der bestemmingsheffingen, allicht zal zien toenemen de pogingen om, onder klinkende leuzen, lasten van het eene deel des volks te schuiven op het andere, waardoor - tegen des wetgevers bedoeling in - het juiste beginsel, dat de opbrengst der gezamenlijke belastingen tot dekking der verschillende uitgaven strekt, gevaar zou loopen in het gedrang te komen.

Het grondslagen-ontwerp, dat strekt ter vervanging van de wet van 12 Juli 1821 (Stbl. No. 9), die nog altijd de indeeling der Middelenwet beheerscht, onderscheidt vier hoofdgroepen van belastingen:

A. Zakelijke belastingen, t.w. de grondbelasting, de dividend- en tantième-belasting en de effectenbelasting;
B. Persoonlijke belastingen naar inkomen en vermogen, t.w. de inkomstenbelasting, de vermogensbelasting, de pensioenbelasting *, het weergeld *, de vlootbelasting *, de belasting van de goederen in de doode hand * en de successiebelasting;
C. Verkeersbelastingen, t.w. het registratierecht, het zegelrecht *, het invoerrecht en het statistiekrecht;
D. Verteringsbelastingen, t.w. de personeele belasting, de plaatskaartenbelasting, de accijnzen op den wijn, het gedistilleerd, het bier, de tabak, de suiker, het geslacht en het zout, de speelkaartenbelasting, de belasting op de gouden en zilveren werken en de voornamenbelasting.

Bestemmingsheffingen zijn die, waarachter ik een * stelde.

Van de opbrengst der belasting op de goederen in de doode hand wordt een gedeelte, en wel dat, hetwelk betaald wordt door de armen-instellingen, binnen het Rijk gevestigd, bestemd tot bijdrage in de kosten van de invaliditeits- en de ziekteverzekering. Ook van de opbrengst van het zegelrecht zal slechts een gedeelte een bij de wet vastgestelde bestemming hebben; art. 101 van de ontwerp-zegelwet toch bepaalt,

dat de opbrengsten van het quitantie-zegelrecht, het zegelrecht op de bewijzen van huur en verhuur en het zegelrecht op de nota's van makelaars en commissionairs in effecten (de beursbelasting) dienen tot bestrijding der ouderdomsrenten, en dat alle boeten, krachtens de zegelwet geheven, worden afgedragen aan de rijksverzekeringsbank, ter verdeeling onder de districtsbesturen, die deze gelden zullen hebben te besteden voor maatregelen van algemeen hygiënischen aard ten behoeve-van hen, die verzekerd zijn ingevolge de ziektewet, de invaliditeitswet of de ongevallenwet 1901. Deze boeten worden dus bestemd, niet ter bestrijding van bepaald aangewezen staatsuitgaven, maar tot dekking van uitgaven, door eene afzonderlijk beheerde staatsinstelling te doen. De Minister zegt, art. 101 te hebben opgenomen in de hoop, dat deze bestemmingen er toe zullen bijdragen, de ontduiking, die bij de zegelbelasting zoo uiterst bedenkelijke verhoudingen heeft aangenomen, bij het publiek in een ander en juister daglicht te stellen. De Minister meent te mogen verwachten, dat de zoo verregaande ontduiking van het quitantie- en het huurzegel grootendeels zal ophouden, als het publiek weet, dat wie de rechten ontduikt, als het ware de arme ouden besteelt, dat de tegenzin tegen de nieuwe beursbelasting zal worden verzacht door de wetenschap, dat haar opbrengst aan de arme ouden ten goede komt, en dat de schroom om er toe mede te werken een ontduiker van zegelrechten zijn gerechte straf - de betaling der op de ontduiking gestelde boete - te doen ondergaan, zal gebroken worden, als men weet, dat die boeten ten goede komen aan maatregelen van algemeen hygiënischen aard, dus aan de bevordering der volksgezondheid.

Van geheeler harte hoop ik, dat 's Ministers goede verwachtingen, als zijn ontwerpen wet worden, zullen worden verwezenlijkt, doch de boven weergegeven toelichting lezende, kwamen mij des dichters woorden voor den geest:

Die Botschaft hör ich wohl, allein mir fehlt der Glaube.

De 26 belastingen, die de Minister voorstelt, zullen, naar schatting, in ronde cijfers ruim *f* 62 millioen meer opbrengen dan de thans geheven wordende Rijks-belastingen, met inbegrip van de opcenten krachtens de leeningwet 1914.

Dit enorme bedrag in meer is als volgt over de verschillende heffingen te verdeelen:

Directe belastingen.

Grondbelasting		ƒ 9 000.000
Dividend- en tantièmebelasting		ƒ 2.000.000
Effectenbelasting		ƒ 3.000.000
Successiebelasting		ƒ 8.000.000
Vermogensbelasting		ƒ 900.000
Doode hand, voor zoover niet van armeninstellingen geheven		ƒ 1.400.000
Voornamenbelasting		ƒ 500.000
	samen	ƒ 24.800.000
Daarentegen minder:		
Inkomstenbelasting	ƒ 4.600.000	
Personeele belasting	ƒ 250.000	
		ƒ 4.850.000
	blijft	ƒ 19.950.000

Indirecte belastingen.

Zegelrecht		ƒ 4.400.000
Registratierecht		ƒ 600.000
Bier		ƒ 3.600.000
Tabak		ƒ 6.000.000
Statistiekrecht		ƒ 3.000.000
Plaatskaartenbelasting		ƒ 2.000.000
Belasting op de gouden en zilveren werken		ƒ 500.000
Speelkaartenbelasting		ƒ 200.000
Invoerrecht op tabak, sigaren, sigaretten en bier		ƒ 800.000
	samen	ƒ 21.100.000

Daartegenover worden afgeschaft de rechten van overschrijving, hetgeen een verlies geeft van	ƒ 900.000
	ƒ 20.200.000

Hierbij komen de volgende belastingen met een bijzondere bestemming:

Pensioenbelasting	ƒ 12.000.000
Weergeld	ƒ 4.000.000
Vlootbelasting	ƒ 6.000.000
Belasting armeninstellingen (doode hand)	ƒ 600.000
samen	ƒ 22.600.000

Bij elkander geteld wordt een totaalsom verkregen van *f* 62.750.000, dus nog *f* 1 ¾ millioen meer dan het vereischte accres. 't Is voorzichtig, op tegenvallers te rekenen.

Laat ons nu zien, waarom de Minister Treub in een niet verwijderde toekomst een toeneming der middelen met *f* 61 millioen noodig oordeelt.

Afgezien van de lasten van den oorlogstoestand, wordt voor het dienstjaar 1916 een tekort geraamd van *f* 22.227.000; hiervan zal echter ten laste van Nederlandsch-Indië komen *f* 3.000.000 als aandeel in de uitgaven van vlootaanbouw, zoodat uit Nederlandsche middelen zal moeten worden gedekt een bedrag van rond ..... *f* 19.000.000

Voor de ouderdomsrenten van het aanhangige wetsontwerp zal, indien de uitsluiting der bedeelden daarin niet wordt gehandhaafd, noodig zijn	*f* 8.000.000
De invaliditeitsverzekering zal, volgens het ingediende ontwerp tot wijziging der nog niet ingevoerde Invaliditeitswet, zonder administratiekosten, van den Staat, in plaats van de *f* 8½ millioen van de thans geldende wet, een jaarlijksche uitgaaf vorderen van rond	*f* 5.000.000
Administratiekosten van invaliditeits- en ziekteverzekering rond	*f* 1.500.000
De kosten der herziening van de regeling der financieele verhouding tusschen het Rijk en de gemeenten zijn, gelijk in de Memorie van Toelichting bij het desbetreffende ontwerp wordt uiteengezet, te stellen op	*f* 2.500.000
Volgens de plannen van de Ministers van Koloniën en van Marine zal in de uitgaven voor de verdediging van Nederlandsch-Indië door het moederland moeten worden bijgedragen *f* 6.000.000; echter zal bij het tot stand komen dier plannen de Staatsbegrooting anderzijds worden ontlast met rond *f* 3.000.000, zoodat moet worden gerekend op een vermeerdering der uitgaven voor de vloot van	*f* 3.000.000
Het is niet te verwachten dat de thans woedende oorlog een algemeene ontwapening	
transporteere	*f* 39.000.000

per transport	ƒ 39.000.000
van de Europeesche staten ten gevolge hebben zal. Integendeel heeft de tegenwoordige oorlog wel getoond, dat ons land zich ter verdediging zijner onafhankelijkheid als deze mocht worden belaagd, in verschillende opzichten beter zal hebben te wapenen, dan tot nog toe geschiedde. Wanneer hiervoor een verhoogde uitgaaf wordt geraamd van	ƒ 5.000.000
zal dit wel niet overdreven hoog zijn te noemen.	
Voor de noodzakelijke verhooging van de afschrijving op het spoorwegkapitaal ware aan te nemen een bedrag gelijk aan de opbrengst van de plaatskaartenbelasting, welke hierboven werd geraamd op	ƒ 2.000.000
Voor rente van de uitgaven van den afsluitdam voor de drooglegging der Zuiderzee, zoolang die drooglegging geen inkomsten afwerpt, is te ramen een jaarlijksche uitgaaf van rond	ƒ 2.000.000
De kosten van administratie van de nieuwe of verhoogde belastingen met inbegrip van de kosten der handelsstatistiek, zijn te stellen op	ƒ 1.500.000
Voor maatregelen in verband met werkloosheid, ontstaan door de invoering der tabaksbelasting en voor mindere opbrengst dier belasting in de eerste jaren is te rekenen op	ƒ 500.000
Er blijft dan voor de verbetering van het volksonderwijs, mede ter verwezenlijking van de verzoening op onderwijsgebied, voor de verbetering van het vakonderwijs en van de positie van het onderwijzend personeel, alsmede voor de verbetering van de Rijkswegen een bedrag over van	ƒ 11.000.000
Samen	ƒ 61.000.000

Het zal den aandachtigen lezer niet ontgaan, dat er onder de opgesomde millioenen eenige zijn, die vermoedelijk niet zoo heel spoedig zullen noodig wezen, maar hiertegenover staat, dat, indien de bevrediging op onderwijsgebied tot stand komt, de meerdere kosten van het lager onderwijs ten laste

van den Staat met *f* 11 millioen niet zullen kunnen worden bestreden.

Wat hiervan zijn moge, voor het oogenblik is urgent de dekking van het bestaande te kort op den gewonen dienst, dat met inbegrip van hetgeen de ouderdomsrenten zullen kosten als de uitsluiting der bedeelden daarin niet wordt gehandhaafd, is te stellen op *f* 27 millioen en, naar het zich laat aanzien, voor 1917 niet veel beneden de *f* 30 millioen zal blijven.

Ter voorziening hierin dringt de Minister aan op een zeer spoedige behandeling van *een deel* zijner ontwerpen; exempli gratia noemde hij in de memorie van antwoord op het voorloopig verslag der 2e Kamer omtrent hoofdstuk I der staatsbegrooting van 1916 die betreffende de inkomstenbelasting, de vermogensbelasting, de dividend- en tantièmebelasting, de pensioenbelasting, de successie-, zegel- en registratierechten, het statistiekrecht en den bieraccijns.

Aanneming van die ontwerpen zou der schatkist een bate brengen van ongeveer *f* 30 millioen.

Ofschoon het onzeker is, of van de eerstgenoemde wetsontwerpen de behandeling aan die der andere zal voorafgaan, schijnt het mij - nu de Minister ze genoemd heeft als die, met welker afdoening vóór de Grondwetsherziening genoegen ware te nemen, - wenschelijk een bespreking daarvan te doen voorafgaan aan die der overige ontwerpen.

Maar nog een kort woord vooraf over één hoogst belangrijk punt, t.w. dat geen verhooging van de invoerrechten wordt voorgesteld. Van den Minister Treub was ongetwijfeld niet anders te verwachten, maar het gedeelte van de memorie van toelichting op het grondslagen-ontwerp, waarin deze bewindsman motiveert, waarom in zijn plan geen tariefsverhooging is opgenomen, verdient zoozeer de aandacht, dat ik meen niet te mogen nalaten, deze zeer in het bijzonder voor § 8 dier memorie te vragen. In de rede, door den Heer S.P. van Eeghen, voorzitter der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam, uitgesproken in de vergadering dier Kamer van 4 Januari j.l., leest men daaromtrent:

‘Met genoegen constateer ik, dat blijkens de Memorie van Toelichting op het ontwerp van de “Wet op het Belasting-

stelsel 1916" aan een algemeene verhooging van het tarief van invoerrechten door den Minister niet wordt gedacht - slechts eene technische herziening van het tarief wordt door hem voorbereid - en dat hij verklaart, dat voor Nederland eene algemeene beschermende handelspolitiek niet past. Ik vestig, Mijne Heeren, Uwe bijzondere aandacht op deze Memorie van Toelichting, waarin de Minister o.m. eene uitnemende en heldere uiteenzetting van zijn standpunt ten deze geeft'.

Deze 'uitnemende en heldere uiteenzetting' verdient te meer ons aller aandacht, nu Minister Treub zich niet heeft doen leiden door abstract theoretische overwegingen en hij zelfs erkent, dat een protectionistische handelspolitiek voor bepaalde landen onder bepaalde omstandigheden rationeel en aanbevelenswaardig zijn kan.

Vooral omdat, blijkens de ervaring in andere landen, de eerste stap op den weg van het protectionisme steeds tot verdere leidt en Mej. Charlotte van Manen er in haar lezenswaardig Gids-artikel volkomen terecht op heeft gewezen, hoe Duitschlands herhaaldelijk verscherpte, beschermende handelspolitiek een der hoofdoorzaken is geweest van het gaandeweg feller wordende antagonisme tusschen dat land en Engeland, waaruit ten slotte de onzalige wereld-oorlog ontstond, is voor velen *alle* protectionistische handelspolitiek uit den booze. Maar zoowel voor dezen als voor hen, die ook voor ons land de richting Harte van Tecklenburg-Kolkman uit willen, is een betoog als dat van Minister Treub bij uitnemendheid pakkend en leerzaam èn om den meesterlijken vorm èn om den inhoud, waarin met klem van redenen de zeer bijzondere positie wordt duidelijk gemaakt, waarin Nederland door zijn geschiedenis en zijn ligging verkeert.

Het ontwerp tot wijziging der wet op de *inkomstenbelasting* 1914 strekt in hoofdzaak om uit deze te lichten de belasting der naamlooze vennootschappen enz. welke als eene afzonderlijke, zakelijke belasting voortaan zal worden geheven krachtens het ontwerp tot heffing eener dividend en tantième-belasting en om het tarief, waarnaar de inkomsten-belasting geheven wordt, te wijzigen met de bedoeling, 20 van de 33 opcenten, welke uit kracht der

leeningwet 1914 op die belasting worden geheven en dan vervallen, bij de hoofdsom in te smelten. De opcenten die voortaan deel van de hoofdsom zullen uitmaken, worden dus voor goed verschuldigd. Wat geschieden zal, wanneer geene stortingen in het leeningfonds (zie de noot op blz. 336) meer zullen noodig zijn, behoeft, naar 's Ministers gevoelen, thans niet te worden besproken en kan blijven overgelaten aan den wetgever van het tijdstip, waarop die toestand zal intreden. Daar de Minister deze methode ook volgt bij de andere belastingen, waarop thans leening-opcenten geheven worden, met uitzondering van den suikeraccijns, is het van belang een oogenblik daarbij stil te staan. De opcenten, krachtens de leeningwet 1914 geheven, zijn voor slechts drie jaar toegestaan en het gaat dus wel heel ver, deze heffing thans voor goed vast te leggen door haar - zij het dan ook, wat de inkomsten-belasting betreft, slechts voor een deel - met de hoofdsom samen te smelten. En dit blijft m.i. waar, ook als men aanneemt, dat, bijaldien mocht worden besloten tot een ‘heffing in eens’, deze toch wel niet zal strekken tot delging van de leening 1914, maar veeleer om de tweede oorlogsleening, die ons weldra te wachten staat, geheel of ten deele, in eens of in zeer enkele termijnen af te betalen.[1)] Want ook in dat geval zullen er op 1 Mei 1917 van de 15 jaren binnen welke de leening 1914 uiterlijk afgelost moet worden, reeds 2 verstreken zijn en nu is het toch, dunkt mij, niet vrij van bedenking om wat nog ten hoogste 13 jaren zal noodig zijn, thans voor goed vast te leggen in de onderstelling, dat er inmiddels wel nieuwe behoeften zullen zijn opgekomen, ter voldoening waarvan dan de *f* 26 millioen 's jaars zullen kunnen strekken, die de dienst der leening 1914 vereischt. Hetgeen eenmaal betaald wordt, niet in den vorm van tijdelijke opcenten voor een bepaald doel, maar als deel van de hoofdsom eener belasting, is *blijvend*, al is *in theorie* 's Ministers stelling juist, dat de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat in 1929 of eerder tot verlaging van de hoofdsom zou worden overgegaan. Te minder is het te verdedigen, reeds nu te

1) Men leze wat de Minister hierover schrijft in den aanhef van § 5 (blz. 12) der memorie van toelichting op het grondslagen-ontwerp.

tornen aan het tarief der heffing van de inkomsten belasting, omdat nog geene gegevens omtrent de opbrengst over het *eerste* jaar der heffing bekend zijn en, naar verluidt, die opbrengst belangrijk meer dan de raming zal bedragen.

Voorts valt, wat het ontwerp voor de inkomstenbelasting betreft, nog melding te maken van een verruiming van den aftrek voor minderjarige eigen, aangehuwde of pleegkinderen, die niet zelf in de inkomstenbelasting worden aangeslagen, welke verruiming, naar het mij voorkomt, warme toejuiching verdient. De Minister raamt de vermindering, welke de opbrengst der belasting dientengevolge zal ondergaan, op *f* 1.600.000.

De wijzigingen, in de wet op de *vermogensbelasting* voorgesteld, komen in hoofdzaak overeen met die, welke de 2e Kamer in hare vergadering van 24 Maart 1915 aannam, doch de 1e Kamer den 6^{en} Mei d.o.v. verwierp. De voornaamste verandering betreft, zooals men zich zal herinneren, de waardebepaling van onroerend goed; vooral tegen de hieromtrent door de 2e Kamer goedgekeurde wijziging richtten zich de bezwaren aan de overzijde van het Binnenhof.

In tweeërlei opzicht is daaraan intusschen tegemoetgekomen; vooreerst doordien thans de Minister zijne plannen tot belastinghervorming in hun geheel heeft ingediend, zoodat het bezwaar van onbekendheid met hetgeen, met name ten aanzien van het onroerend goed, verder zou worden voorgesteld, nu niet meer geldt; in de tweede plaats doordien de buitengewone omstandigheden, welke gevolg zijn van den oorlogstoestand, naar alle waarschijnlijkheid, op 1 Mei 1917, den dag waarop de voorgestelde regeling zal in werking treden, wel tot het verledene zullen behooren. Vermits deze twee bezwaren dus kunnen geacht worden niet meer te bestaan en in Mei 1915 in de 1e Kamer wel enkele denkbeelden werden geopperd over eene betere wijze van waardebepaling van het onroerend goed, doch geen enkel tegenvoorstel werd te berde gebracht, dat bij nader onderzoek den toets der kritiek kon doorstaan, heeft de Minister gemeend de algemeen veroordeelde waardebepaling ingevolge de wet van 1892 niet te mogen handhaven en de ten

vorige jare in de 2e Kamer hieromtrent aangenomen voorstellen opnieuw onveranderd te moeten indienen.

In § 9 der memorie van toelichting op dit wetsontwerp is becijferd, welke verhooging in opbrengst de aanslag van het onroerend goed naar de werkelijke waarde zal teweeg brengen; de slotsom is, dat het onroerend vermogen in de vermogensbelasting thans slechts bijdraagt naar een som van *f* 1.7 milliard en dat het, bij aanslag naar de verkoopwaarde, zal hebben bij te dragen naar een som van *f* 4 milliard. En aangezien de belasting in hoofdsom, die thans *f* 0.50 per *f* 1000 bedraagt, wordt verhoogd met 20%, waartegenover de 33 opcenten uit kracht der leeningwet vervallen, zal de aanslag naar de verkoopwaarde een bate geven van 0.60‰ van *f* 2.3 milliard of rond *f* 1.400.000. Tegenover deze bate zal dan staan een verlies van ongeveer *f* 5 ton doordien de nieuwe belasting in hoofdsom lager zal zijn dan de tegenwoordige in hoofdsom en opcenten.

Belangwekkend is voorts nog in de reeds genoemde memorie van toelichting het betoog van § 5, waarin de juistheid wordt getoetst van de dikwijls geuite bewering, dat het grondbezit reeds te zwaar zou zijn belast en het derhalve onbillijk zou zijn, door de vermogensbelasting te berekenen naar de verkoopwaarde der onroerende goederen, van deze nog een hoogere belasting te heffen.

Aan de hand van uitvoerige becijferingen, waarbij tot grondslag zijn genomen de gegevens uit de Bescheiden betreffende de geldmiddelen en uit de statistiek betreffende de Rijksinkomsten, toont de Minister aan, dat het onroerend goed herhaaldelijk is ontlast en er van de legende der bevoorrechting van het roerend goed boven het onroerend vermogen weinig overblijft.

In art. 6 der wet heeft de Minister gemeend nog ééne verandering te moeten aanbrengen. die niet voorkwam in het ontwerp, dat de 1e Kamer in Maart 1915 ter behandellng ontving. Volgens het bestaande art. 6, letter *a.*, dat in even genoemd ontwerp slechts een kleine, niet ingrijpende aanvulling had ondergaan, wordt onder vermogen niet begrepen: meubelen, kleederen, levensmiddelen, voorwerpen van kunst en wetenschap, goud- en zilverwerk, paarlen en edelgesteenten, geen handelsvoorraad zijnde. Voorgesteld wordt deze bepaling

te doen luiden: huisraad in den zin van artikel 571 van het Burgerlijk Wetboek, boeken, handschriften, natuurkundige en wetenschappelijke werktuigen, kleederen en levensmiddelen, met uitzondering van wijnen, geen handelsvoorraad zijnde en niet dienende voor de uitoefening van eenig beroep of bedrijf.

Erkennende, dat van deze wijziging practische moeilijkheden te verwachten zijn, oordeelt niettemin de Minister haar noodig.

Voortaan zal dus b.v. voor antieke meubelen, die als zeldzaamheden niet onder het begrip huisraad van art. 571 B.W. vallen, alsmede voor schilderijen, paarlen en edelgesteenten een waarde moeten worden aangegeven. Hoewel zij theoretisch ongetwijfeld alleszins verdedigbaar is, kan ik deze verandering geen gelukkige vinden; zij zal, naar ik vrees, een richtige controle op de juistheid der aangiften niet weinig bemoeilijken en voor vele belastingplichtigen, vooral voor de kunstlievende, een steen des aanstoots worden.

De *dividend- en tantième-belasting* zal, als een afzonderlijke heffing, in de plaats treden van die, welke thans de naamlooze vennootschappen enz., uit kracht van de wet op de inkomstenbelasting, verschuldigd zijn.

Is het historisch verklaarbaar, dat deze heffing een plaats verkreeg in evengenoemde wet, te ontkennen valt niet, dat zij daarin niet te huis behoort en een afzonderlijke regeling dus een verbetering is. Thans is verschuldigd 5 pct. plus 33 opcenten, dus 6.65 pct. over het bedrag der gewone en buitengewone uitdeelingen, gedurende het belastingjaar, aan oprichters, concessionarissen, preferente en gewone aandeelhouders, leden, deelnemers, houders van aandeelen in afzonderlijke fondsen, en andere deelgerechtigden in de winst.

Voortaan zal 6½ pct., dus iets minder, te betalen zijn, doch niet alleen over het bedrag der genoemde uitdeelingen, maar bovendien over die, welke onder den naam van tantièmes of welken anderen naam ook, gedaan worden aan beheerende vennooten, commissarissen of gecommitteerden, bestuurders en verder personeel. ‘Voor zoover de vennootschap tantièmes afwerpt, leent zij zich, als bron van inkomen, voor een zakelijke belasting ten minste even goed als wanneer

zij dividenden aan aandeelhouders uitkeert.' Aldus 's Ministers toelichting. Men kan dit toegeven zonder daarom nog de behandeling *op denzelfden voet* van de uitkeeringen aan aandeelhouders en die, welke beheerders, commissarissen, bestuurders en verder personeel, *buiten hun salaris*, genieten, voldoende gerechtvaardigd te achten. Een onderneming betaalt dikwijls aan haar personeel, behalve een vaste wedde, een tantième uit, ten einde hare ambtenaren belang te doen krijgen bij haren bloei en zich van *bekwaam* personeel te omringen. De Minister heeft natuurlijk dadelijk gevoeld, dat, indien voortaan het tantième met 6½ pCt. wordt belast, de verzoeking om hetgeen thans als tantième wordt uitbetaald, te herdoopen in salaris, groot zou worden. En nu tracht hij deze ontduiking te voorkomen door in art. 5 van zijn ontwerp te bepalen dat salarissen, die zeker bedrag, hetwelk afhankelijk wordt gesteld van de hoegrootheid van het maatschappelijk kapitaal, overtreffen, voor het meerdere worden belast als uitdeelingen. Reeds dadelijk valt op te merken, dat het verband tusschen de hoegrootheid van het maatschappelijk kapitaal en het salaris van b.v. een ingenieur in dienst eener onderneming ver te zoeken is; toch zal tantièmebelasting verschuldigd zijn: zoodra zulk een ambtenaar meer dan *f* 5000 salaris heeft, als het maatschappelijk kapitaal der vennootschap welke hij dient, *f* 500.000 bedraagt; zoodra hij meer dan *f* 7000 salaris geniet, als dat kapitaal *f* 1.000.000 groot is. Men bedenke hierbij, dat er niet de minste regelmatige verhouding bestaat tusschen het bedrag van het maatschappelijk kapitaal onzer naamlooze vennootschappen en dat van hare obligatieschulden, en dat reeds daarom alleen de belangrijkheid der onderneming geenszins evenredig is aan het daarin door de aandeelhouders gestoken kapitaal. Met nadruk doet de memorie van toelichting uitkomen, dat de dividend- en tantième belasting eene *zakelijke* is, maar al is de vennootschap en niet de bestuurder of ambtenaar voor de belasting aansprakelijk, toch drukt zij den laatste, want artikel 8 bepaalt, dat de belasting van de tantièmes en van de salarissen, voor zoover deze, ingevolge art. 5, als tantièmes worden belast, van die uitdeelingen en salarissen worden in mindering gebracht en dat elk hiermede strijdig beding en elke hiermede strijdige bepaling in statuten van vennoot-

schappen of vereenigingen nietig zijn. Die druk kan zwaar worden, want als zoodanig zal de belanghebbende gevoelen: de korting, welke de vennootschap verplicht is op zijne belooning toe te passen plus de persoonlijk over het geheele bedrag dier belooning door hem verschuldigde inkomstenbelasting en pensioenbelasting.

Hoe redelijk het ook is, van tantièmes, b.v. door commissarissen genoten, waarvan in sommige gevallen het bedrag hooger is dan de waarde van den daarvoor gepraesteerden arbeid, eenige belasting te vorderen, - de wijze, waarop de Minister de tantième-belasting heeft uitgewerkt, schijnt mij aan gegronde kritiek onderhevig.

Ik kom thans tot de *pensioenbelasting* waarvan de opbrengst strekt tot bijdrage in de kosten der onderdomsrenten. Aan deze belasting zullen onderworpen zijn de natuurlijke personen, belastingplichtig naar de bepalingen van Hoofdstuk I der wet op de Rijksinkomstenbelasting 1914, met uitzondering van de niet binnen het Rijk wonende personen die uitsluitend aan de inkomstenbelasting zijn onderworpen omdat zij het genot hebben van een binnen het Rijk gelegen onroerend goed of van een op zoodanig goed gevestigd recht.

De belasting bedraagt één percent van het zuiver inkomen; de aanslag wordt opgenomen in het aanslagbiljet voor de inkomstenbelasting. De regeling is dus zeer eenvoudig. Voor eene belasting als deze gevoel ik veel. Ook ligt er m.i. waars in de stelling, dat, vermits de ouderdomsrenten ten doel hebben voor hen die gevaar loopen dat hun ouderdom met behoeftigheid gepaard gaat, de zorgen van den ouden dag meer dragelijk te maken, de druk der pensioen-belasting in hoogere mate op de kleinere aanslagen mag worden gelegd dan bij de inkomstenbelasting. Maar daarmede is, dunkt mij, nog niet gerechtvaardigd het voorstel om ook de kleinste belastbare inkomens te treffen met 1 pCt. Wat beteekent dit in de practijk? Een man die een loon geniet van *f* 12.50 's weeks valt, als hij geen kinderen te zijnen laste heeft, in de belasting; is zijn loon iets lager, dan loopt hij vrij. En de eerste zal nu te betalen hebben: aan inkomstenbelasting *f* 1 en bovendien aan pensioenbelasting *f* 6.50. Men gevoelt, dat hier de overgang van onbelastbaarheid tot belastbaarheid, die dan meebrengt

de verplichting om *f* 7.50 te betalen, onredelijk is. Volgens het tarief der inkomstenbelasting, in het nieuwe artikel 37 voorgesteld, begint de belasting bij een inkomen van *f* 1200 1 pCt. te bedragen. Zelfs indien het billijk mocht worden geoordeeld van zulke inkomens nog bovendien 1 pCt. pensioenbelasting te vorderen, dan zal toch daar beneden een flinke degressie zijn in te voeren om den overgang van onbelastbaar tot belastbaar inkomen niet al te pijnlijk te doen zijn. Het verwijt, tegen de ontworpen pensioenbelasting aangevoerd op het jongste buitengewoon congres der S.D.A.P., dat de arbeider daarin ongeveer evenveel zou te betalen hebben als hij, volgens de wet-Talma, aan verzekeringspremie verschuldigd is, dient krachteloos gemaakt.

De *successierechten* beloven, zooals wij zagen, volgens 's Ministers ontwerp, een bate te brengen van *f* 8 millioen. Deze wordt verkregen, niet door een principieele wijziging te brengen in het karakter der bestaande belasting, doch door: 1°. het beginsel der progressie, dat met de wet van 22 Mei 1911 (Stbl. No. 132) ook bij deze belasting werd ingeleid, verder door te voeren; 2°. de verkrijging bij schenking gelijk te stellen met de verkrijging krachtens erfrecht of legaat; 3°. de verkrijging krachtens een overeenkomst van levensverzekering door het overlijden van een ingezetene des Rijks gelijk te stellen met verkrijging uit zijn boedel. De rechten van successie en van schenking zullen alle progressief zijn; het percentage zal zich evenals nu, m.i. *te recht*, regelen naar het bedrag niet van den boedel, maar van de verkrijging en is verschillend naarmate verkregen wordt:

a. door bloedverwanten in de rechte nederdalende lijn of door de(n) echtgenoot, terwijl kind of kinderen uit het huwelijk verwekt of afstammelingen daarvan aanwezig zijn; *b*. door bloedverwanten in de recht opgaande lijn of door de(n) echtgenoot, indien geen kind of kinderen uit het huwelijk verwekt of geen afstammelingen daarvan aanwezig zijn; *c.* door broeders en zusters; *d*. in alle andere niet voorziene gevallen.

In de gevallen, onder *a* en *b* omschreven, is voor verkrijgingen van *f* 1000 en minder geen belasting verschuldigd

en bedraagt het recht voor een verkrijging van meer dan *f* 1000 doch niet meer dan *f* 1200: in de nederdalende lijn 1, in de opgaande lijn 3 pct., om langzamerhand, naar mate de verkrijging grooter wordt, te stijgen, telkens met 0.1 pct., totdat bij verkrijging van meer dan *f* 1,024,000 het maximum-percentage van 6 respectievelijk 8 pCt. verschuldigd is. In de gevallen, onder *c* en *d* omschreven, begint de belastingplicht reeds bij verkrijgingen van meer dan *f* 100 doch niet meer dan *f* 150, als wanneer het percentage 5 pct. bedraagt voor verkrijgingen door broeders en zusters en 13 pct. in alle andere niet voorziene gevallen.

Ook hierbij klimt het percentage gaandeweg, nu telkens met 0.2, in plaats van 0.1 tot het maximum (eveneens bij verkrijgingen van meer dan *f* 1,024,000) van respectievelijk 17 en 25 pct.

Van de ondernomen herziening is gebruik gemaakt om eenige vereenvoudigingen en door de ervaring wenschelijk gebleken verbeteringen aan te brengen.

Nu de schatkist dringend behoefte heeft aan meer geld tot een zeer aanzienlijk bedrag, heeft de ingrijpende maatregel, ten aanzien van de successiebelasting voorgesteld, details daargelaten, mijn volledige instemming. Het hoofdargument, dat gewoonlijk tegen deze belasting wordt aangevoerd en zich zeker bij deze belangrijke verhooging ook weer zal doen gelden, is, dat zij indruischt tegen dit hoofdbeginsel der belastingleer, namelijk dat de belastingen uit het inkomen behooren te komen en het kapitaal niet mogen aantasten. Reeds bij voorbaat heeft daartegen de Minister stelling genomen op blz. 35 van de memorie van toelichting op het grondslagen-ontwerp, waarheen ik den belangstellenden lezer moge verwijzen.

Ten einde een belangrijk hoogere opbrengst te verkrijgen, is krachtige doorvoering, ook in de rechte lijn, van de progressie onvermijdelijk. Of het goed is te breken met de bestaande regeling, dat telkens het hoogere percentage betaald wordt, niet over het geheele bedrag der verkrijging, maar alleen over het accres boven een lager belast bedrag, schijnt mij te betwijfelen.

De gelijkstelling van schenkingen met verkrijgingen krachtens erfrecht of legaat is in sommige andere landen, met name

in Duitschland, reeds ingevoerd en wordt door den Minister op m.i. klemmende gronden verdedigd in § 3 der memorie van toelichting.

Het voorstel ten aanzien van de verkrijgingen krachtens een overeenkomst van levensverzekering door het overlijden van een ingezetene des Rijks strekt, om een verkrijging, die juridisch geheel afwijkt van de verkrijging krachtens erfrecht of legaat, maar economisch daarmede geheel op één lijn staat, voor de belasting gelijk te stellen met de erfrechtelijke verkrijging. Nevendoel is, wering van misbruik. Op een maatregel, als nu voorgesteld, is reeds herhaaldelijk aangedrongen.

Dat het wetsontwerp tot heffing van *registratie-rechten* in hooge mate is beïnvloed door het rapport, dat de bij Kon. besluit van 30 Juli 1906 ingestelde Staats-commissie over de regeling dezer belasting in 1913 uitbracht, zal niemand bevreemden. De tegenwoordige Minister van Financiën toch was lid van die commissie. Overeenkomstig haar advies wordt de bestaande, in verschillende opzichten verouderde en voor het publiek zeer moeilijk te begrijpen registratie-wetgeving vervangen door een geheel nieuwe wet.

Ofschoon, nu ook het zegelrecht wordt herzien, eene samensmelting van registratie- en zegelbelastingen, die principieel niet van elkander afwijken, aanbeveling zou hebben verdiend, is de Minister daartoe niet overgegaan, omdat deze maatregel wijziging zou hebben noodig gemaakt van verschillende bepalingen van het Burgerlijk Wetboek en van de wet op het notarisambt, waarmede geruime tijd zou gemoeid geweest zijn. Daarbij komt, dat ook het publiek zich aan het instituut der registratie heeft gewend en door het verdwijnen daarvan, althans in den eersten tijd, zou zijn onthand. Al is om die redenen afgezien van samensmelting, toch is er in de wetsvoorstellen tusschen beide belastingen een nauwe band gelegd, die vooral uitkomt bij de registratie der onderhandsche akten. Voor zoover deze thans aan vast recht zijn onderworpen, zullen zij voortaan zonder heffing van recht worden geregistreerd, indien zij binnen drie maanden ter registratie worden aangeboden; in zoover is voor die akten het registratierecht in

een ietwat verhoogd zegelrecht omgezet. Voor gerechtelijke akten wordt de formaliteit der registratie niet gehandhaafd. De toestand der schatkist laat niet toe, de *evenredige* registratierechten geheel te doen vervallen. Toch is in het ontwerp op dit punt veel vereenvoudigd en wordt de afschaffing van een aantal evenredige rechten voorgesteld. Van de bestaande evenredige rechten worden er slechts twee behouden, t.w. het recht wegens overdracht van onroerende zaken en dat wegens openbare verkoopingen van roerende goederen. Daarnaast wordt echter een nieuw evenredig recht voorgesteld, n.l. wegens oprichting of uitbreiding van naamlooze vennootschappen en daarmede gelijk gestelde vennootschappen en vereenigingen. Als compensatie voor de afschaffing der hypotheekrechten verhoogt het ontwerp het mutatierecht tot 2.5 pct. terwijl thans bij overdracht van onroerend goed aan registratie- en overschrijvingsrecht 2.365 pct. wordt betaald. Het even genoemde nieuwe evenredige recht zal eveneens 2.5 pct. bedragen en treedt in de plaats van het thans verschuldigde vaste recht van *f* 16.50. Het ontwerp breekt geheel met het stelsel van heffing van verschillende vaste rechten naar gelang der akten en kent slechts twee vaste rechten, n.l. van *f* 0.30 voor huiselijke papieren en daarmede gelijk gestelde stukken en van *f* 1.50 voor alle andere akten. De hoogere vaste rechten van de bestaande wet zijn òf geheel verdwenen òf overgebracht naar de *zegelwet*.

Ook bij de samenstelling van het ontwerp dezer wet - dat ik eveneens, om niet te wijdloopig te worden, zeer summier zal bespreken - is een dankbaar gebruik gemaakt van het rapport der Staatscommissie van 1906. De bestaande zegelwet van October 1843 is vele malen gewijzigd; bovendien bevatten tal van wetten over andere onderwerpen vrijstelling van zegelrecht en zijn bij Kon. besluiten dergelijke vrijstellingen verleend. Dientengevolge is dikwijls een grondige studie der wet noodig om uit te maken, of eenig stuk al dan niet aan zegelrecht onderworpen is. Een ander bezwaar tegen de bestaande wet is, dat hare bepalingen veelal worden ontdoken, doordien de belasting hoog is en de wet niet genoeg middelen bevat om hare naleving te verzekeren. Om die redenen is een geheel nieuwe wet

ontworpen, zóó ingericht, dat zij voor iedereen duidelijk aanwijst, welke belasting verschuldigd is en op welke wijze zij moet worden voldaan.

Het is den Minister raadzaam voorgekomen daarbij een ander systeem te volgen dan in de tegenwoordige wet is aangenomen. De bestaande wet gaat uit van dit gronddenkbeeld: van alle stukken, die tot bewijs kunnen dienen, moet, dadelijk of zoodra zij als bewijsstuk gebruikt worden, zegelrecht betaald worden, tenzij zij uitdrukkelijk vrijgesteld zijn. In het ontwerp zijn de stukken opgenoemd, waarvan de belasting moet worden voldaan. Naast een verlaging van recht in gevallen, waarin de belasting te hoog is en dan ook in den regel wordt ontdoken, is een geheel nieuwe regeling ontworpen ten aanzien van het zegelrecht van polissen en van huurakten, alsmede omtrent de wijze, waarop het van formaatzegel voorzien papier moet worden beschreven. Het bedrag van de formaatzegels wordt *f* 2, *f* 1.50, *f* 1, *f* 0.50 of *f* 0.30; de opcenten, nu ten getale van 50 geheven, vervallen. Voorgesteld wordt verder van de transactiën in effecten een belasting te heffen door middel van een zegelrecht op de nota's der makelaars; dit is de hierboven reeds genoemde *beursbelasting*.

Polissen blijven belast met een vast recht; ingeval van levensverzekering of ziekteverzekering bedraagt dit *f* 1, tenzij de premie bij de maand of bij kortere termijnen verschuldigd is, als wanneer het recht op *f* 0.25 is bepaald; ingeval van andere verzekering varieert het recht van *f* 0.05 tot *f* 0.50 naar gelang van het verzekerd bedrag. Dit recht wordt echter verdubbeld als de verzekering voor twee jaren, met drie vermenigvuldigd, als zij voor langer dan twee jaren, voor het leven of voor onbepaalden tijd is gesloten.

De tegenwoordige regeling van het zegelrecht voor huurakten voldoet zoo weinig, dat de overgroote meerderheid dier akten ongezegeld blijft. Daarom wordt het recht van ¼ pct. teruggebracht tot 1/10 pct. en verwacht de Minister, dat niettemin de opbrengst zal stijgen.

Tegenover de verlagingen en verschillende vrijstellingen (waarvan ik alleen noem die voor de stukken van rechterlijke colleges en ambtenaren en die voor de registers van den burgerlijken stand en voor de registers van gemeente- en polder-

ontvangsten), worden, in het belang der schatkist, enkele verhoogingen gesteld. Van de trouwens geringe verhooging van het recht voor formaatzegels maakte ik reeds melding. Van meer beteekenis is de verhooging van het effectenzegel; van alle zoo binnen- als buitenslands opgemaakte effecten zal verschuldigd zijn: 1 pct. voor de bewijzen van aandeel in premieleeningen en voor de buitenlandsche effecten; 0.6 pct. voor alle andere effecten. De beursbelasting zal *f* 0.05 bedragen van iedere *f* 100, waarover de transactie loopt, verschuldigd zijn over het bedrag van iederen aankoop, verkoop en toewijzing en berekend worden over ronde sommen van *f* 100 tot een bedrag van *f* 500, boven de *f* 500, over ronde sommen van *f* 500 tot een bedrag van *f* 10.000, en boven de *f* 10.000, over ronde sommen van *f* 1000.

's Ministers voorstellen omtrent de registratie- en zegelrechten brengen m.i., over het geheel genomen, een zeer belangrijke verbetering en vereenvoudiging. De op dit stuk geldende wetten zijn hoogst ingewikkeld en daardoor onduidelijk; bovendien in menig opzicht geheel verouderd. Zij lokken als het ware uit tot ontduiking en zijn reeds daarom te veroordeelen. De belangrijkste nieuwigheid is de beursbelasting, op heffing waarvan meer dan eens is aangedrongen en die dan ook in vele andere landen reeds bestaat; de bate voor de schatkist wordt geraamd op *f* 2.700.000 en zal dus niet onbelangrijk zijn.

Nieuw is ook de heffing van een *statistiekrecht* naar de waarde, dat zal geheven worden: *a*. van de ingevoerde goederen, die terstond of na opslag in entrepot tot verblijf binnenslands worden aangegeven; *b*. van de goederen, die ten uitvoer worden aangegeven, met uitzondering van de van buitenslands ingevoerde goederen, die terstond of na opslag in entrepot tot wederuitvoer worden aangegeven. Het recht zal 1 ‰ bedragen. Het met de heffing beoogde doel is, volgens de mem. v. toel., drieledig: 1°. het verkrijgen van zoo juist mogelijke statistische gegevens; 2°. het dekken van de kosten, aan de samenstelling der statistiek verbonden; 3°. het verkrijgen bovendien van eene bate voor de schatkist op een voor den handel zeer weinig bezwarende wijze.

Het is van algemeene bekendheid, dat onze statistiek van den in-, uit- en doorvoer thans zeer veel te wenschen overlaat; daaromtrent is dan ook een wettelijke voorziening bij de 2e Kamer aanhangig. Wordt dit ontwerp wet, dan zullen met de uitvoering hiervan belangrijke uitgaven gemoeid zijn. Aan een ingrijpende verbetering dezer statistiek, welke zeer urgent is, zal ongetwijfeld ook de heffing van een statistiekrecht ten goede komen. De handel, die bij een deugdelijke statistiek niet weinig belang heeft, moge zich daarom den last getroosten, welken deze heffing veroorzaakt.

De *accijns op bier* zal, volgens 's Ministers voorstel, krachtig worden verhoogd; daarentegen de accijns op azijn worden afgeschaft.

Bovendien zal wijziging worden gebracht in het stelsel, waarnaar de bieraccijns wordt geheven. Laat mij, wat dit punt betreft, mogen volstaan met de mededeeling, dat de Minister de meest billijke, immers meest nauwkeurige wijze van heffing van den accijns op bier die acht, welke gegrond is op de hoeveelheid en dichtheid van het wort,[1)] dat voor de bierbereiding wordt gebezigd. Berekend per hectoliter graan van het wort, bedraagt de accijns op bier thans *f* 0.15 per hectoliter. Volgens het ontwerp zal die accijns verhoogd worden tot *f* 0.60 per hectoliter; uit deze belangrijke verhooging, voor een vrij onschadelijken drank, dien velen gaarne meer en meer *volksdrank* zagen worden, van bedenking niet vrij, wordt een bate verwacht van ongeveer *f* 3.800.000, terwijl de afschaffing van den accijns op azijn een verlies zou geven van bijna *f* 2 ton. De Minister erkent, dat de accijnsverhooging eenige daling in het bierverbruik zal ten gevolge hebben; deze daling zal, naar de Minister vertrouwt, voor de inlandsche brouwerijen, voor een goed deel worden goedgemaakt doordat de inlandsche bieren de buitenlandsche - waarvoor het invoerrecht zal worden verhoogd - zullen verdringen.

Van den accijns op azijn wordt de afschaffing voorgesteld, omdat azijn door de volksklasse betrekkelijk veel gebruikt

1) Het *wort* is de most van gehopt bier, dat de gisting nog niet ondergaan heeft.

wordt bij het bereiden der spijzen en de azijn en zijn verbindingen in de nijverheid steeds meer toepassing vinden.

In een volgend nummer hoop ik de andere belastingontwerpen van den Minister van Financiën te bespreken.

's-Gravenhage, Januari 1916.
TH. H. DE MEESTER.

(Slot volgt).

De dood van Cuchulainn[1] van Murhevna.

I

De velen zeggen, dat hij den dood vond strijdend tegen tallooze vijanden, en dat hij in het einde uitgeput en rood van wonden zichzelven vastbond aan een rots om staande te sterven. En na zijn dood zou hij door de hooge, vorstelijke vrouwen gezien zijn, staande in een vreemden mistigen strijdwagen, langs hen rijdend, snel en onstuimig, maar onhoorbaar, heen over de vlakten van Emain Macha, langs de duistere muren van den koning Concobar Mac Nessa.

Dit is het groot verhaal van zijn dood.

Maar er is een ander nog, en dat velen nooit hoorden. En zij, die het hoorden, ontkenden het, hoewel zij het vertelden. Want het is als de wilde duistere klacht van de zee tegen de klippen, en van den wind over de eenzame schemering der heuvelen. In dit verhaal is zijn sterven niet een uiterste heldendaad te midden van aandringende vijanden en bezongen door de vereering der zijnen, maar een verlaten somberheid, een waanzin over hem gekomen door de vijandige vrees van zijn koning en zijn strijdmakkers. En meedogenloos achter dezen ondergang staat de wraak van een vrouw, die eens door hem bemind werd.

Haar naam was Aoife en zij was zeer gevreesd in Schotland, waar zij woonde. De grootste strijders had men zien

1) Uitspraak: Koehoelin.

deinzen voor haar macht, wankelend en vallend onder haar speren en haar zwaard. Cuchulainn nu was als jongeling door zijn koning Concobar naar Schotland gezonden, om daar het voeren der wapenen zoo te leeren, dat hij onverwinbaar zou zijn. Hij was gegaan, en toen Aoife met haar strijders optrok tegen het volk en den vorst waar hij woonde, had hij haar verslagen en als gevangene in zijn armen gebracht naar hen, voor wie hij streed. En daar legde hij haar ter aarde en zette de punt van zijn zwaard tusschen haar borsten tot zij om genade bad. Toen gaf hij haar de vrijheid weer, en zij had hem lief om zijn overmacht en edelmoedigheid. En hij leefde met haar in haar woning aan de wilde kust.

Maar te veel leven, waar zijn jeugd nog niet van wist, was tusschen hem en haar. Zijn dagen konden niet van haar vervuld zijn. Uren lang zwierf hij eenzaam over de rotsen, en als de zon onderging in de westelijke wateren, en achter hem de duistere avondwind opstak, kwam het groote verlangen naar zijn land, naar Ierland, over hem als waaiende regen en een ritseling van verleden herfsten. En dan dacht hij aan de schoone, zachte Emere, die hij daar achterliet. En hij zag weer het zonnige grasveld, waar hij haar de eerste maal vond, te midden van haar jonge vriendinnen. Hij was gekomen in zijn snelle strijdwagen, staande hoog in de kleuren van zijn feestelijken mantel, en zij hadden samen gesproken en elkander begrepen in woorden, die geheim waren voor wie naar hen luisterden.

Maar Forgal, haar vader, vreesde hun liefde. Als een onbekende kwam hij met kostbare geschenken naar Concobar, en, roemend de heldendaden van den jeugdigen Cuchulainn, was hij het geweest, die den koning geraden had hem naar Schotland te doen gaan ter voltooiing van zijn krijgsmanschap.

En nu, in de verlatenheid van dit land en wonend bij de vrouw Aoife, wier duistere kracht hem liefhad om het jonge licht dat in haarzelve verloren ging, begreep hij dat Forgal hem nimmer in Ierland terug hoopte te zien. En zijn verlangen naar de lieflijke Emere groeide in weemoed en verlatenheid. Naar de duisterende zee strekte hij zijn handen uit, en naar het licht dat wegzonk. En boven het breken der golven klonk zijn stem, zingend de zangen, dien hij eens samenzong met zijn krijgsmakkers, 's avonds in de

zalen van Concobar, als buiten de wind klaagde over de hoogvlakte van Emain Macha. Met den nacht, langzaam en gebogen, ging hij terug naar de duistere woning van Aoife, en zwichtte weer voor de liefde van haar, die hem om zijn kracht beminde.

Maar eens, een lichte, stille ochtend dat hij langs de kust liep zag hij een schip met zeilen, groot en wit, dat langzaam naderde. En weldra hoorde hij dat er gezongen werd vanaf de voorsteven. De zingende stemmen woeien aan over het water, en hij kon zien, dat er naar hem gewoven werd. Een vuurnevel van vreugde en verlangen kwam om hem. En toen ten laatste zijn gelande vrienden hem met blijdschap begroetten, en zeiden: 'Concobar zendt ons om u terug te voeren naar Ierland,' strekte hij zijn armen uit naar hen, maar had geen woorden. En over hen heen zagen zijn oogen en waren vol licht. Maar een van hen nam zijn handen en dwong hem te luisteren naar hun blijde tijdingen. Toen begreep hij. IJlings liep hij naar de woning van Aoife, waar zijn schild hing en zijn zwaard. Maar bij den uitgang van de groote zaal kwam Aoife voor hem staan. Bleek was zij, en zij vroeg met gedempte stem: 'Waarheen gaat gij, Cuchulainn? Wie zijn de vreemde mannen, die daar buiten staan, en die met u spraken?'

Hij legde zijn hand op haar schouder en drong haar ter zijde, en sprak voor zich uitziende: 'Zij komen uit Ierland. Zij komen om mij. Ik moet gaan. Ik kan niet anders.'

En toen, haar aanziende, sprak hij nog: 'Stel u niet langer tusschen mij en hen!'

Doch zij week niet, maar sprak, en haar stem was zachter dan hij die ooit hoorde:

'Cuchulainn, ik draag uw kind. Het zal een zoon zijn. Zal hij zijn vader niet weten?'

Cuchulainn zweeg een wijle, en toen hij haar weer aanzag stonden zijn oogen peinzend en een vreemde verheid was in zijn stem, toen hij langzaam vroeg: 'En gij zult dus de moeder zijn van mijn zoon?'

En starend weer voor zich uit, sprak hij zacht:

'En zou hij zijn als ik?'

Maar nu klonk de stem van Aoife zeker en trotsch:

'Hij zal zijn als zijn vader. Want de liefde voor u, die

hem verwekte, was groot, Cuchulainn! En hij zal hoog zijn en machtig, en een gevaar voor zijn vijanden!'

Toen nam Cuchulainn van zijn vinger een gouden ring, en gaf die aan Aoife, zeggende:

'Laat zijn naam zijn Conloch. Als hij man is, en deze ring kan dragen, zeg hem dan naar Ierland te gaan. En laten de krijgers van Concobar kunnen getuigen, dat de zoon van Cuchulainn sterk is en zonder vrees!'

Toen liep hij haar voorbij naar buiten in het koele licht van dien ochtend. Zij zag hem gaan naar de vreemde mannen, die zijn vrienden waren, en hem met blijdschap tegemoet liepen. En hij zag niet eenmaal meer om naar haar en verdween met hen.

Zij bleef staan, en bewoog niet, en staarde uit over zee. Eindelijk zag zij een schip, met groote, stille zeilen, dat heenvoer naar de blauwe verten. Toen neeg zij het trotsche hoofd, en wendde zich huiverend om, en trad haar duistere leege woning binnen.

Niet lang daarna werd in haar verlatenheid de zoon geboren, die zij Conloch noemde. Hij groeide op gedurende die eerste jaren tot eene schoone, sterke knaap. Het verlangen naar een leven van daden en vreugden ontwaakte in hem als een ochtendwind, toen zijn moeder hem oefende in het voeren der wapenen, waar hij zich snel in bekwaamde. Maar zij liet hem nooit van zich gaan, dan alleen ter jacht met enkelen van haar meest vertrouwde krijgslieden. Conloch had zijn moeder lief, maar eerbied en onbestemde vrees waren sterker in zijn liefde dan teederheid. Te zeer voelde zijn jeugd zich staan in de schaduw van haar hooge duistere zwijgzaamheid. Toch was zij somwijlen zacht en weemoedig, en sprak met hem over zijn vader Cuchulainn. Maar zij staarde dan in de vlammen, en haar woorden schenen maar weinig voor hem te zijn, want deed hij een vraag, dan schrikte zij op en antwoordde vaag en onbestemd.

Eens was het gebeurd, dat hij tegen het vallen van den avond terugkeerde van de jacht. De poort van zijn woning naderend, zag hij zijn moeder daar staan, hoog en stil in de schemering. Zij hoorde zijn komen niet. Zij zag uit over zee. Toen hij naast haar kwam, en, leunend op zijn speer,

staarde naar het eind van de wateren, waar de zon al gedaald was en de lange nagloeden doofden, bleef zij zwijgen.

'Waaraan denkt gij, moeder?' vroeg Conloch.

Zij antwoordde langzaam, zeggende:

'Dit is het licht der groote ondergangen. Maar o, het licht, dat kwam om het hoofd van Cuchulainn, als hij overwinnaar werd! Ik kan ervan getuigen, die het zag toen zijn overmacht mij versloeg, en ter aarde legde.'

Maar Conloch sprak:

'Ik versta u niet, moeder. Wat is dit licht, waar gij van spreekt?'

Toen zag Aoife haar zoon aan, en zeide:

'Wanneer Cuchulainn in den strijd, door het grooter wordend gevaar de kracht krijgt der vervoering, die hem doet overwinnen, dan ziet de vijand om zijn hoofd een vlammend licht. Want hoewel zijn moeder een aardsche vrouw was, zijn vader is de Zonnegod der Tuatha De Danaan. En het is wanneer dit licht zichtbaar wordt, dat zijn vijand weet: dit is Cuchulainn van Murhevna, en ik ben verloren!

Toen zweeg Aoife, en trad haar woning binnen. Conloch volgde haar langzaam, denkend aan haar woorden en aan zijn vader, dien hij nimmer zag.

Nog ging een jaar voorbij. Aoife zag de kracht van haar zoon, en het droomende vuur in zijn oogen. En zij dacht aan zijn beloofde gang naar Ierland. Maar zij kon nog niet besluiten.

Toen, een dag, dat zij alleen was, kwam een man, die langen tijd in Ierland geweest was en sinds kort weer naar Schotland terugkeerde, en sprak tot haar:

'Ik was lange dagen bij Concobar Mac Nessa en zijn krijgers. En Cuchulainn van Murhevna heb ik daar gezien, groot en vereerd Gelukkig is hij, en vervuld van liefde voor de schoone vrouw Emere. Zijn groote daden worden in haar naam bedreven, en voor hem bestaat niemand meer dan zij alleen'.

Na dit gezegd te hebben verliet hij Aoife.

En tot de ondergang der zon liep zij heen en weer door de groote zaal van haar woning. Wijd en koud stonden haar oogen open. Haar lippen waren bleek en dun en gesloten, en in haar borst drukten de nagels van haar strakke handen. En zij liep heen en weer, door de stilte tusschen

de steenen muren heen en weer, met lange schreden, en met elke schrede werd de zekerheid harder en zwarter, tot zij plotseling stil stond, en het wist, en het uitsprak door haar witte, bloote tanden: de dood van hem dien zij lief had, de dood van Cuchulainn van Murhevna.

'Hij zal sterven!' riep zij dwars door de duistere stilte der zaal.

De zon was ondergegaan, en het was alhaast donker om haar heen. Zij zag naar buiten. Zij hoorde een stap, die naderkwam. 'Mijn zoon' fluisterde zij. En toen, met de stem van groote zekerheid:

'En door mijn zoon zal het gebeuren!'

En zij liep naar het eind van de zaal, en zette zich op haar hooge zetel, die geheel in schaduw stond.

Conloch trad binnen. Hij stond in het midden tusschen de vier wanden en had zijn moeder nog niet bemerkt. Toen klonk haar stem uit het duister voor hem.

'Mijn zoon, uw tijd is gekomen. Gij zijt een machtig strijder geworden. Gij zijt de sterkste van deze landen. Mijn wensch is dat gij gaat naar Ierland. Morgen zult gij gaan.

'Is het om mijn vader te vinden, dat gij mij gaan laat?' vroeg Conloch, en vreugde klonk in zijn stem.

Toen boog zij vanuit het duister, dat haar gelaat verhulde:

'Ik weet niet waar Cuchulainn is'.

'Is hij niet langer bij Concobar Mac Nessa?'

En weer boog zij, en zeide:

'Neen'.

Maar toen vervolgde zij onmiddellijk:

'Gij echter zult gaan naar Emain Macha, waar Concobar en zijn krijgers zijn. En twee dingen zult gij mij beloven: niemand te vragen naar Cuchulainn van Murhevna, noch uw naam bekend te maken, aan wien het ook zij, dan alleen door de macht van het zwaard daartoe gedwongen'.

Conloch, die een lange tocht voor zich zag, en groote daden in vreemde landen, sprak zonder aarzelen:

'Gij hebt mijn woord. Ik zal morgen gaan'.

Den volgenden morgen woei de donkere regen om Aoife, waar zij stond op de rotsen boven de bewogen zee, en uit zag naar het schip, waar zij haar zoon op wist, en dat verder en verder heen ging. En zij dacht aan een stillen,

lichten ochtend lang geleden. Toen verhief zij haar stem op den duisteren wind:

‘Door zijn zoon zal hij sterven! Hij verloochende mijn liefde. Door het kind van mijn liefde zal hij ondergaan!’ En zwijgend keerde zij terug naar haar woning, langzaam loopend, tegen den wind in, met gebogen hoofd.

II.

Velen waren bijeen in de groote zaal van den koning Concobar Mac Nessa. Uit het halfduister klonk harpspel. Daar speelde een oude vrouw, verloren in droomen, van de minnaars van haar verleden. Hooge, machtige mannen waren zij geweest, maar de duisternis woei over hun graven. En door haar spel was het eentonig waaien van aller dingen meedogenlooze vergankelijkheid.

Concobar was op zijn troon, peinzend, en zijn zwaar hoofd gebogen. De gouden kroon schemerde in het duister.

Cuchulainn van Murhevna zat bij het vuur, en aan zijn voeten was de schoone Emere. Zij zag omhoog naar zijn stil gelaat, en dacht aan het machtige wonder van zijn leven, en hoe de groote daden aan hem waren als de blâren aan een eik.

Achter hen in de hooge schemer der zaal waren de vele krijgers met hun vrouwen. Allen luisterden naar de harp. Plotseling hield het spel op. Even hoorde men alleen den wind buiten, toen een haastige stap, en onder de flambouw boven den ingang der zaal verscheen een jong krijger. Hij verkondigde met luide stem: ‘Buiten staat een vreemdeling. Hij wil zijn naam niet bekend maken, dan gedwongen door het zwaard. Een, die met mij was, heeft met hem gestreden, maar ligt verslagen; want deze vreemdeling is wel nog jong, maar zijn zwaard is machtig. Zal ik hem hierheen geleiden?’

Cuchulainn was verrezen en sprak:

‘Hij zal hier niet komen, dan als wij zijn naam weten. En aan mij zal hij zich bekend maken.’

En zonder om te zien naar Emere ging, midden door de overige krijgers, hij onder de flambouw door naar buiten.

Buiten wachtte Conloch, bij het lichaam van den man, dien hij verslagen had. Hij leunde op zijn zwaard.

‘Zeg mij uw naam, vreemdeling!’

Conloch zag op. Een hooge gestalte stond voor hem.

Boven het duistere schild was het hoofd, fier en ernstig. Het getrokken zwaard blonk. Zij stonden tegenover elkander in het sterven van den dag. Achter zijn tegenstander zag Conloch de zon, die onderging. De heuvelen waren reeds duister.

‘Is mijn antwoord niet gezegd voor den koning en zijn krijgers? Mijn antwoord is in mijn wapen!’

En Conloch hief zijn zwaard omhoog. Het staal ving het lage, dalende zonlicht, en werd als een lijn van vuur. Zijn tegenstander ging eenige schreden terug, en zeker van de overwinning, vroeg hij met zachten nadruk:

‘Is er in het land vanwaar gij komt dan niet een jonge vrouw, die u liefheeft, en uitziet naar uw terugkomst?’

Maar Conloch trad nader, roepende:

‘Gij weet mijn antwoord!’

Het gevecht begon. Zoo luid klonken de slagen op de bronzen schilden, dat krijgers en vrouwen uit de poort van Emain Macha naar buiten liepen. Zij zagen hoe Cuchulainn terug werd gedrongen door den onstuimigen aanval van zijn jeugdigen tegenstander. Zij begrepen niet waarom hij deinsde. Zij wisten niet de onbestemde verteedering, die den machtigen Cuchulainn onzeker maakte. Tot zij hem plotseling hoorden roepen:

‘Maar zeg mij dan toch, wie zijt gij!? Uw gelaat is als dat van een vrouw, die ik eens gekend heb!’

De vreemdeling antwoordde niet. Een nieuwe aanval, heviger dan tevoren, volgde. Emere verscheen op de duistere muur, boven de poort. De zon was ondergegaan. De duisternis van den avond begon. De slagen op het schild van Cuchulainn klonken zwaarder en dreigender. Cuchulainn deinsde verder en verder terug, tot waar een groot rotsblok eenzaam uit de vlakte omhoog stond. Daar moest hij stand houden. Het was als aarzelde hij. Emere stond sprakeloos van angst op den muur. Zij zag den vreemden strijder voorwaarts springen, en een daverende slag klonk. Het schild van Cuchulainn daalde. Maar toen - plotseling - zagen allen het teeken van zijn goddelijkheid.

Rondom zijn hoofd kwam het vreemde licht, het vlammende licht van den zonnegod der Tuatha De Danaan. Het brandde voor de rots als een onwereldsch vuur. Een schal van vreugde klonk omhoog uit de groep krijgers en vrouwen in de schemering. Op de donkere muur strekte Emere haar armen uit. En allen zagen hoe Cuchulainn's tegenstander plotseling terugwankelde. Een ademlooze ontzetting scheen over hem te zijn gekomen. Zijn schild beefde. Zijn zwaard hing omlaag, machteloos. Want Conloch staarde in het licht, en wist dat hij stond tegenover zijn vader. Hij wilde roepen, maar donker en dood lag de stem in zijn keel. Cuchulainn was in de dwang der goddelijke onverwinbaarheid. Hij hief de speer der Tuatha De Danaan, en wierp.

En de velen in de schemering zagen zijn tegenstander vallen, en zij hoorden een luide stem, die riep:

'Mijn vader! Mijn vader!'

En zij zagen het lichtende hoofd van Cuchulainn neigen over de donkere plek, waar hij overwon, en zij hoorden, dat hij een vraag deed, en dat een stervende stem antwoord gaf. Toen doofde het vreemde licht, en de donkere stilte werd verscheurd, door de plotselinge, zware stem van Cuchulainn, die riep: 'Conloch! Conloch! Mijn zoon!'

En de velen kwamen nader, een fluisterende groep van angstigen, die willen weten. Zij zagen de gestalte van Cuchulainn, geknield bij den verslagene. In zijn bevende handen hield hij het witte hoofd, en zag er naar met wijde oogen. En zij hoorden hem klagen: 'Mijn zoon - o, mijn zoon - hoe schoon zijt gij! En o, uw kracht en uw moed, die hier ligt in de duisternis! Mijn zoon! Conloch! Sta op! Sta naast uw vader! O, samen met u te staan in den strijd, en alle mannen van Ierland tegenover ons, van zee tot zee! Er zou angst zijn over hen allen! O, uw schild en uw zwaard liggend in den duisteren wind, buiten uw doode hand! O, Conloch, mijn zoon, en zijt gij dood? En ik kan geen wraak nemen! O, vloek over Aoife, die dit gewild heeft. Vloek en duistere stormen over haar hoofd! O, dat een machtig man dit gedaan hadde, en hier stond, snoevend! Hoe zou ik hem neerslaan en breken! Maar het is mijn arm! Maar het is mijn speer! En na deze val zou dit land zijn als tevoren? Neen! Neen! Neen!'

En de krijgers van Concobar zagen hoe Cuchulainn verrezen was, en de speer der Tuatha De Danaan zwaaide. En zij hoorden de wilde stem van de waanzin roepen: ‘Instorting zal er zijn! Schrik en verwarring en dreunend breken der schilden! Waar zijn de krijgers die wagen te leven waar Conloch verslagen ligt? Angst en dood over hen! Conloch ligt op den donkeren grond, en zij zouden staan, en mij aanzien van over hun schilden? Nooit! Neer, neer, in het stof en het waaiende donker! Neer!’

En zij zagen elkander aan, en zij vluchtten ijlings door den avond, en de vrouwen met hen, door de poort terug binnen de muren. En in luide verwarring stormden zij de donkere zaal binnen, waar Concobar nog was op zijn troon. En allen tegelijk en door elkander riepen zij van de waanzin van Cuchulainn, en de storm van zijn woede, die kwam opzetten en hen bedreigde met dood en ondergang.

Maar Emere stond nog op de muur, verstard van angst en ontzetting. Zij zag hoe Cuchulainn raasde in zijn smart, en zij voelde, dat geen leven meer veilig was voor de zwarte storm van dezen waanzin. En zij stond afgesneden voor goed van hem. Want de macht van een vrouw, die zij nimmer zag, was tusschen hen gekomen, onherroepelijk. In haar verlatenheid voelde zij, dat het einde nabij was. En zij zag het komen, snel en onafwendbaar.

Want toen Cuchulainn, waanzinnig van smart en woede, door den avond aankwam op de poort, zwaaiend zijn groote wapenen, dreigend met ondergang en dood, hoorde zij een gezang, wild en eentonig en somber, dat door de poort naar buiten ging. En neerziende zag zij hoe Cuchulainn stilstond, en zweeg. Het was of een vergeten droom over hem begon te komen. En toen de zingende Druïden hem naderden, wendde hij zich, en liep heen, terwijl zijn stem door den avond zong een zang van klagingen, stormend en zoo weemoedig en eindeloos, dat de menschelijke harten erin ondergingen als kleine schepen in een donkere zee.

En hij ging heen in de richting waar de zee was, gevolgd door de Druïden, die zongen wild en eentonig en somber, en hem betooverd dreven voor hun doodelijken wil uit.

En nu kwamen de krijgers en vrouwen weer naar buiten, en volgden op een afstand. En Emere hoorde hen zeggen

hoe Concobar door de tooverkracht der Druïden Cuchulainn zou dwingen in de donkere, meedogenlooze zee zijn vijand te zien, en hem strijdend tegen de eindelooze duisternis der golven wilde doen ondergaan. En zoo groot en vreemd was haar verlatenheid geworden, en zoo machteloos voelde zij zich tegenover de sombere storm van dit gebeuren, dat er geen verzet meer in haar was.

Maar zij zag allen verdwijnen over de vlakte in den avond, en lang hoorde zij nog het zingen, tot dat ook wegstierf, en er niets bleef dan de koude duisternis, en het geluid van den wind, die opstak in de verten, waar zij de zee wist. Het geluid van den wind, en dat was als een roepen der duisternis.

Drie dagen lang bleef Concobar Mac Nessa eenzaam in de groote zaal. En soms kwam een van hen, die de Druïden gevolgd waren voor zijn troon, en zeide, dat Cuchulainn in zijn waanzin streed tegen de golven, en dat hij steeds verder drong in de stormende branding, zwaaiend de groote speer der Tuatha De Danaan; en dat de Druïden hun betoovering bleven stellen, tusschen hem en de rotsen der kust. Den derden dag nam de wind toe. Laat in den middag zat Concobar, bij het licht van een walmenden toorts, en dacht, terwijl buiten de storm gierde over de duisterende vlakten, aan de zonnige jaren toen Cuchulainn zijn vriend was, en de sterkste zuil van zijn macht. En een groote droefheid was als een wolk om het koningshoofd.

Toen, tegen het vallen van den avond, trad eene boodschapper voor hem, en zeide:

'Wij hebben het eind gezien van den strijd van Cuchulainn tegen de zee, o, Concobar! Wij zagen hem zwichten, en wij hoorden zijn groote stem vergaan in het waaiende schuim. Wij zagen zijn hooge gestalte wankelen en in de donkere branding verdwijnen. De golven zijn heengegaan van de kust, en niets is daar meer dan duisternis en de stemmen van storm en zee.'

Later kwamen de krijgers en vrouwen. Zij bleven bij den koning, en de lange, sombere uren waakten zij bij hem, zwijgend onder de groote droefheid van het verlies.

Emere was verdwenen.

In den nacht ging de wind liggen. Toen het eindelijk dag werd, trad de koning naar buiten. Stil en alleen stond hij in het kalme licht van den ochtend. En zijn droefheid was als een bedeesd kind voor de vreemde, hooge vrede van dit leven, tot hij eindelijk de poort weer binnenging met vaste schreden, naar de gewende daden van zijn dag.

A. ROLAND HOLST.

Verzen.

Aan de poëzie.

Eeuwen en eeuwen hadt Gij mij gewacht,
op Uwen troon gezeten, luistrend naar de tijden,
- tot ik geschapen was en Gij mij vaardig vondt
tot Uwen dienst. Toen hieft Gij 't hooge voorhoofd,
richttet U op en stondt en schreedt mij tegen.
Gij zaagt mij mijmrend in het dal, in vreemde tuinen,
langs koele vijvers zwerven. - En Gij wist mijn lot.

Toen raaktet Gij mijn schouders en het spel
der smettelooze handen rustte een wijl,
oogen hieven naar U en mond bewoog niet meer.
Gij waart mijn Heer, er was geen woord, geen hand
die weerde, en onvervaard en stil
ben ik gevolgd en had U lief. - Gij wist mijn lot.

Gij, die mijn Noodlot zijt, die uit Uw hoogen troon
mij hebt gewacht, gezien en mij geboeid,
onwederstaanbaar hebt Gij mij geboeid.
Eeuwige zeeen waren Uw oogen, eeuwige winden
Uw stem, Uw adem en Gij werdt mijn Heer.
Ik kon niet anders, en ik werd Uw dienstknecht.

Maar waarlijk! onmeedoogend leidt Gij mij
door wildernissen en woestijnen.
Uit slaap en rust wekt Gij mij op en duldt niet,
dat ik ter ruste ga en jaagt mij waar Gij 't wilt.
En vele dagen zijt Gij niet verschenen,
als ik U wachtte, grootelijks bereid.
Is er geen rust meer en geen stil verpoozen
tusschen de steilten van het leven en de barre
beproevingen? Zijn er de diepe uren,
de scheem'rende, der zielrust, der bevrediging niet meer?

En toch, zoo Gij een avond mij terzijde uit het leven
zoudt leiden in de wildernis en daar zoudt spreken
van heengaan,
ik zou U sprakeloos de handen vatten
en drukken aan mijn lippen lang en langer
en door mijn tranen tot Uw oogen opzien
en zwijgend zeggen, dat ik U niet missen kan.

Het nieuwe leven.

En nooit verwachte verschijningen
werden tot Goden en ongestreden
beproevingen geleden.
Vreemde gezichten
gezien en bemind en gedichten
kwamen op als dwalende
lichten uit de diepte, het heilig stralende
hart zat er ten troon. En nooit begrepen
droomen werden geopenbaard,
oogen verwonderd geopend, handen
stil opgeheven en gevouwen.
En gebeden werden gepreveld
en uit de diepe nevels verhoord.
Licht viel uit den hemel in het hart,
ruischende koren daalden als engelenvleugels
en zongen het nieuwe Leven.

Liefde.

Door de getijden voeren wij als vreemde schepen
en wie wij zagen wenkten wij van verre met een groet
over den boeg en spraken weinig woorden en verdwenen over zee
en vonden anderen op onze reis naar eindelijke ree
en zochten en verdwaalden, en geen kust rees aan de kim.

En eens misschien, diep in de mist der eeuwen
leidden wij onze schreden tot elkander henen
en wisten 't niet, heel even, ergens in de schemering, en oogen
droomden in oogen, handen tastten tot elkander,
herkenden niet, en weken en een stem begon - en zweeg.

En altijd eenzaam in de wereld zwervend
als wolken voeren wij en waren niet te volgen,
zwierven wij verder, mijmrend, uit elkander
en weer terug en doolden in de neev'len,
als in een droom, in vreugde en smart, en verder, weer en weer.

En kwamen tot elkander - en de mist der eeuwen
brak boven onze hoofden, in de steilte van het licht
stonden wij saam, verwonderd om het wonder weenend
dat ons geschiedde en onze handen reikend tot elkander
en weer zichzelf betastend en de oogen weer en 't niet begrijpend.

In de geluidenlooze zegetocht der tijden
blijven wij opgericht en hand in hand en wijken niet.
En eeuwen zullen komen en het niet verwachten
en eeuwen zullen heengaan in verwondering,
dat wij zóo tot elkander zijn gekomen.

T. GOEDEWAAGEN.

Het tooneel.

Heeft Top Naeff gelijk? Hoe lief zou dit u zijn, en mij, en velen, zeker velen met ons! Want, ‘meest-beteekenend’ of niet, een instituut dat voor de kultuur van een land groote waarde heeft, is het tooneel in ons aller besef. Een volksbelang, meer dan een volksvermaak. ‘Daar, in den schouwburg - zoo sprak de schrijfster van *Vóór de Poort* - heb ik de eerste aanduiding van hooger leven gevoeld, het bewustzijn onzer daden, den samenhang der schijnbaar toevallige gebeurlijkheden’.

Verkeert thans het tooneel, ons Hollandsch tooneel, ‘in kenterend getij’? Een wisseling van ebbe en vloed, een moesson: 't behoeft niet iets van verblijdende waarde aan te duiden... Doch zij had nog andere beeldspraak: ‘het tooneel maakt een *Nieuwe-Gids*-periode door’...

‘De herleving van de poëzie gaat samen met verdieping van het inzicht in het wezen van de litteraire kunst’, zoo begint Prof. de Vooijs in zijn voortreffelijk schoolboek, zijne ‘Schets van de Nederlandsche Letterkunde’, het hoofdstuk over de *Nieuwe Gids*. Hoè een equivaleerenden zin saam te stellen, welke kan toegepast op het tooneel van nu?

In de rede van Top Naeff - belangwekkend, vooral als het werk eener vrouw, omdat er zooveel liefde uit spreekt - wordt, als verkregen nieuw goed, alleen genoemd: ‘de essentieele en radicale verandering, wat het uiterlijk voorkomen aangaat’. Hetzelfde, waarvan ik in mijn vorige kroniek gewaagde: dat ieder weet, dat ieder noemt - met blijdschap of onverschilligheid.

Eene andere *hoogere-waarde* boven hetgeen b.v. de kunst van mevrouw Kleine en die der Haspelsen hebben gegeven, is er niet. Wel is er meer *verandering*, waarbij m.i. vooral valt te roemen, wat Royaards in het dramatisch-reciet, met *Adam*, *Lucifer*, *Gijsbreght* bereikte.

Den juisten nadruk legde Top Naeff op wat de regisseur moet zijn. Maar is hij óóit zooveel in ons land? De vertooning van een onbelangwekkend stuk, gisteravond hier door 'ons gezelschap' gegeven, moge onbillijke maatstaf zijn: dàt de directeur Verkade aan den opera-man Engelen de regie had toevertrouwd van een moderne 'intieme' comédie, kan toch moeilijk worden verzwegen. In weerwil van het verdienstelijke spel der twee hoofdfiguren, door Nico de Jong en Louis Chrispijn Jr. voorgesteld, is, tengevolge van dezelfde regie, het zeer geestige werk van Roekler en Heller *Im Klubsessel*, bij de vertooning in het Hollandsch hier niet begrepen, hoewel het slechts enkele jaren geleden, *op dezelfde planken* door Duitschers vertoond, een rechtmatig succes heeft gehad. Nico de Jong verstaat zijn vak; een regisseur, die den zin van de stukken verstaat, zou slechts vreugde aan hem beleven. Waaraan het te wijten, dat De Jong als *Snob* het wezen van dien adel-aanbidder niet begrijpelijk wist te maken?

En, om nu van and're regie te reppen: 'onze Hauptmann' Heijermans heeft *Liliom*, de legende van Frans Molnàr aangedurfd. De Amsterdamsche schouwburg, dien ik stampvol gezien heb, toen de aanvankelijke, de echte *Tooneelvereeniging* er naturalisme van Heijermans bracht, bleek opgeverfd en opgetuigd; maar we zaten er met ons dertigen. En de afwezigen hadden gelijk. Heijermans zelf heeft on-werkelijkheid voor de planken bedacht die ik ver stel boven deze 'legende'. Maar dat alleen een verleidingsscène tusschen Rienk Brouwer als 'apache' en Henriette van Kuyk als hartstochtelijke dienstmeid, mij iets van emotie heeft gegeven; het was vooral de schuld der regie, van den te kwader ure tooneelbestuurder geworden auteur van *Uitkomst* en *Schakels*. Een tijd der verwarring, voorshands, ons 'getij'!

Rotterdam, 19 Januari.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

25 Jan. 1916.

De Centralen hebben Saloniki met rust gelaten en de Turken Egypte. Tegen de Russen in Azië hebben de Turken eene nederlaag geleden, en het bezette gedeelte van Mesopotamië hebben zij niet van de Engelschen bevrijd. Met den Islâm-opstand blijkt het geen vaart te loopen. Daarentegen heeft Montenegro het moeten ontgelden. De berg Lowtsen was voor het handjevol verdedigers, karig van geschut voorzien, niet te houden, en geen hulp daagde op. De berg viel den Oostenrijkers in handen en Cettinje werd bezet. De Montenegrijnsche koningsfamilie week naar Lyon onderwijl de vijand Skoetari binnenrukte. Met den tegenstand van Montenegro schijnt het gedaan; wellicht nog wat geschermutsel hier of daar, wat nazitten in de Albaneesche bergen, waar zich ook nog de Serviërs ophouden die nog niet naar Korfoe konden worden overgebracht, waar de Geallieerden zich van hebben meester gemaakt en er koning Peter in het Achilleion logeeren. Het heet dat Oostenrijkers naar Durazzo op weg zijn, Bulgaren naar Walona. Van Duitschers in die streek hoort men niets meer (zijn zij er nog wel?), en Italië schijnt in zooverre verstijfd, dat het geen hand ter verdediging van de eens zoo gretig ingenomen stelling tegenover Brindisi uit kan steken. Nemesis?

De koning van Griekenland betuigt voor en na aan de journalisten der Associated Press dat hij de groote meerderheid van het volk achter zich heeft, eene meerderheid

die zich niet door de Entente in den oorlog wil laten sleepen. De krijgsmacht, aan het thans door de Geallieerden geheel ontruimde schiereiland van Gallipoli onttrokken, wordt niet tot vreesaanjaging van Griekenland gebruikt; haar kern schijnt noodig te zijn geacht voor Egypte; slechts een gedeelte schijnt naar Saloniki gekomen. De voorspelling eenige maanden geleden door velen gewaagd, dat op en om het Balkan-schiereiland groote dingen zouden gebeuren die eindelijk den wereldoorlog tot een beslissing zouden brengen, komt tot dusver geenszins uit. Te velen beloeren daar elkander, vol argwaan in het gemoed. De Turken, na het aftrekken hunner belagers - doen niets. De Bulgaren, na de verovering van Macedonië - niets. De Duitschers schijnen daar zoek; de Oostenrijkers slechts aandacht te hebben voor Montenegro en Albanië alleen. De Entente van haar zijde richt niets uit, dan zich versterken te Saloniki en een paar eilanden te bezetten. Griekenland moet zich wel onbehaaglijk blijven voelen, maar wordt van geen van beide zijden tot het uiterste gedreven. Evenmin forceeren de Centralen Roemenië om zich op Bessarabië te werpen, terwijl omgekeerd Rusland blijkbaar niet de macht heeft Roemenië van zijn kant tot partijkiezen te dwingen. Wat is de algemeene oorzaak? Dat ieder zich bezwaard voelt op het verraderlijk terrein in Zuid-Oost Europa de uiterste kracht te gaan inzetten, uit vrees van daar op de oude fronten nadeelige gevolgen van te zullen ondervinden. Zoo blijft het er dus bij, dat Oostenrijk voorloopig bevrijd is van ‘het Servische gevaar’, dat het hoogstwaarschijnlijk zijne positie in het Westen van het Balkan-schiereiland ten nadeele van Italië belangrijk zal kunnen versterken, en dat de Bulgaren Macedonië veroverd hebben, zonder veel kans (als zij handig blijven manoeuvreeren) het ooit weder te behoeven te ontruimen. Resultaten van gewicht zeker, maar niet van albeslissend gewicht voor den afloop van een oorlog als dezen. Van groote gevolgen zou zijn geweest de verovering van Konstantinopel door de Geallieerden; - er is geen uitzicht hoegenaamd op overgebleven. Van groote gevolgen zou nòg kunnen zijn de val van Saloniki; - maar het wordt zelfs niet bedreigd. De Bulgaar ziet er vermoedelijk even ongaarne de Centralen komen als dezen er den Bulgaar gevestigd zouden zien.

Geen nieuws van groot belang uit de koloniën; van Oost-Afrika hoort men sinds geruimen tijd niet meer, maar in Kameroen schijnen de Duitschers (bij hunne vijanden daar vergeleken zeer de minderen in getal) nagenoeg afgestreden. Het is niet te verwonderen; eerder dient erkend, dat zij, van allen toevoer verstoken als zij waren, het er zeer lang hebben uitgehouden.

De wet op den dienstplicht der ongehuwden is het Lagerhuis in derde lezing gepasseerd met veel kleiner minderheid tegen dan eenige maanden geleden nog voor mogelijk werd gehouden: maar 36 stemmen!

Het zal Engeland helpen zich staande te houden in de (in wezen defensieve) positie welke het in Vlaanderen, te Saloniki en in Egypte inneemt; offensief is Engeland alleen op terreinen waar het aan den maatregel geen behoefte heeft en er ook wel geen nut meer van zal oogsten, als in Mesopotamië en hier en daar in Afrika, waar met heel kleine corpsen gevochten wordt. De naar Egypte gehaalde Indiërs zal men aan de Yser te beter kunnen missen naarmate er meer Engelschen ter vervanging gereed staan; - maar hiermede schijnt dan ook het meeste gezegd. Dat de nieuwe wet Engeland in staat zal stellen Antwerpen te heroveren is nauwelijks te denken; daartoe is het getal manschappen 't welk zij boven dat der reeds geworven vrijwilligers leveren kan, te gering. Reeds dezen werden geteld bij honderdduizenden, en wat hebben zij vermocht? Zich aan het oude front te handhaven. De maatregel heeft echter zoo al weinig onmiddellijk werkende militaire, toch groote zedelijke beteekenis, die vooral uit zal komen op den langen duur. Bij het thans bereikte punt blijft eene beweging als deze wel niet staan, en zoover te komen blijkt veel gemakkelijker te zijn geweest dan iemand een jaar geleden zich voorstelde. De vrijheid der onwillige gehuwden moet er ook wel aan gelooven, als de oorlog maar duur heeft. Het zal er dan eindelijk op aan komen wie nog een laatsten inzet kan wagen....

Onderwijl hoopen zich de schulden al hooger op waaronder de nakomelingschap zal zuchten. Met welke gevoelens zal het Europa van 1935 op dat van 1915 terugzien?

In Nederland een zonderling standje, waarvoor men nog dankbaar moet zijn in het eind, wegens het schelle licht dat het werpt op zekere persmanipulaties. De antismokkelcampagne op touw gezet door of met ijverige medewerking van iemand, in Augustus '14 gestapt uit een auto.... zóó van Berlijn. Laat Nederland maar oppassen in ieder geval, zich niet dermate bloot te geven 't zij naar de eene, 't zij naar de andere zijde, dat het met eenigen goeden schijn door den één zijner warme vrienden tegen den ander zou kunnen worden beschermd.' En laten wij wat héél wantrouwig zijn zelfs tegenover 'nationalistische' campagnes, zoodra haar veldgeschrei door het normale oor te onderkennen is als een on-nederlandsch misbaar, want dan is het voorzeker het echte spul niet....

C.

Bibliographie.

De Dokter en de Geneeskunde. I. Maatschappelijk leven. II. De Wetenschap, door Dr. E.D. Baumann. Nederlandsche kultuur-geschiedkundige monographieën. H. Meulenhof, Amsterdam 1915.

Het verschijnen van het boekwerk in twee deelen, waarvan de titel boven is afgedrukt, is een merkwaardige gebeurtenis: primo toch is er een uitgever, die in ons kleine landje het aandurft, aan het publiek een paar monographieën te koop aan te bieden over de geschiedenis der geneeskunde, een uitgever, die dus ook de verwachting koestert, dat hij een voldoend aantal exemplaren ervan verkoopen zal om, minst genomen, de kosten der uitgave te dekken; secundo is er een schrijver in datzelfde landje te vinden geweest, die zich in het bezit van de noodige kennis en bekwaamheid voelde, en bovendien zich bereid toonde, om een paar omvangrijke historische schetsen te schrijven over de ontwikkeling der geneeskunde. Of is het een reeds lang vaststaande zaak, dat het lezend publiek begeerig is naar geschiedkundige studiën, al hebben die dan ook betrekking op een vak, waarvan het veel gehoord, maar zoo goed als niets ooit geleerd heeft? En zijn er geneesheeren te over, die zich ernstig aan de beoefening der historia medicinae wijden en tevens over de noodige talenten beschikken om zich aan het moeilijk werk van het schrijven eener populaire schets van de geschiedenis der geneeskunde te kunnen en te mogen wagen?

Wij noemden deze uitgave een merkwaardig verschijnsel, omdat er, naar onze meening alle reden is om op beide vragen zonder eenige aarzeling ontkennend te antwoorden, al willen wij er aanstonds bijvoegen, dat wij hartelijk hopen, dat de uitgever van deze monographieën met zijn stoute onderneming goede zaken zal maken. Wat den auteur betreft mogen wij echter niet

met het uitspreken van een goeden wensch volstaan. Wij hebben iets van zijn werk te zeggen.

Het eerste deel: ‘Maatschappelijk leven’ vangt aan met een zeer kort en helaas vrij onsamenhangend overzicht over de ontwikkeling der geneeskunde van de allervroegste tijden af tot de middeleeuwen. Dan wordt opeens iets verteld over de baden in de middeleeuwen, ter opheldering waarschijnlijk van een paar prentjes van ouderwetsche bains mixtes, voor een populair boek wel wat stootend duidelijk een kijkje gevend in den aard der erotische genietingen, die men in die baden smaakte. De auteur gaat vervolgens over tot de beschrijving der gruwelijke pest-epidemieën van eertijds, der epidemieën van St. Vitusdans, van ergotisme, van Engelsche zweet-ziekte, van scorbut, van syphilis. Vroeger is in het voorbijgaan al iets van de lepra (melaatschheid) en van de ongelukkige lepra-lijders verteld. De bespreking van de geneeskundige behandeling der syphilis doet den schrijver een onverwachten sprong maken naar de oude kwakzalvers. Hij weet van die heeren aardige dingen te vertellen. Het valt hem vervolgens niet moeilijk ‘van de reizende meesters en kwakzalvers tot de deskundigen, de geneesheeren en chirurgijns’ te komen, en van hen tot een bespreking van het geneeskundig onderwijs in vroeger tijden en van de opleiding tot geneesheer, chirurgijn, vroedvrouw. Altijd maar doorpratend, terwijl hij van den hak op den tak springt, strooit hij overal tusschen den tekst prentjes, anecdoten en curieuze verhalen. Ten slotte komt de, ons uit onze kinderjaren welbekende ‘olifant met zijn snuit’, even onverwachts als destijds, doch nu minder door ons bejammerd. Want de schrijver, die zijn heele boek in één adem uitvertelt, vergt aldus wel wat veel van den traditioneelen ‘belangstellenden lezer’.

In het tweede deel: ‘de Wetenschap’ gaat het op dezelfde wijze. Eerst leidt de schrijver ons in de historische ontwikkekeling der ontleedkunde in en vertelt hij ons iets van Andreas Vesalius, Petrus Pauw, Frederik Ruysch, Albinus e.a. Dan is de physiologie aan de beurt en hooren wij iets van William Harvey's ontdekking van den bloedsomloop, van Antony van Leeuwenhoek's vondst der haarvaten, van Reinier de Graaf's interessante dier-experimenten. Er komt dan een surprise, een praatje over de ontdekking der bacteriën door onzen Van Leeuwenhoek, waarna de auteur een salto mortale waagt van dezen genialen vaderlander op Robert Koch. Spoedig echter, zoo schijnt de schrijver te meenen, zijn we wel bekomen van den schrik. Alsof er niets gebeurd ware gaat hij nu kalmpjes over tot de inwendige geneeskunde en wij hooren hem wat keuvelen over Galenus.

Doch dat duurt niet lang: van Galenus, weer een fameuze sprong, op Paracelsus. Daarna staan we wat langer stil bij Johan van Beverwijck en Herman Boerhaave. En dan zijn we zoo waar op eens aan een lange uitweiding over de thee. Inderdaad voor ons een aangename verpoozing, als de schrijver ons verhaalt van Nicolaas Tulp's ‘werkelijke lof der thee’, J. Jonker's ‘lied op de thee’ en C. Bontekoe's ‘Tractaat van het exelenste kruyd Thee’. Na de thee is de oogheelkunde aan de beurt en Petrus Camper; dan de verloskunde met Hendrik van Deventer, Ruysch, Van Solingen, Jacob Denys, Van Roonhuyse; eindelijk de chirurgie met Job van Meekren, Johannes van Horne, Abraham Titsingh, Cornelis van der Voorde en een uitvoerig referaat van het boek van den laatste: ‘de nieuw lichtende fakkel der Chirurgie’. Na de bespreking van de heelkunde brengt onze schrijver zijn lezers nu plotseling in een sombere stemming: ‘hoe vaak’, zoo klaagt hij, ‘staan we niet machteloos, waar we zoo gaarne wilden helpen?’ Gelukkig echter slaat hij spoedig weder een blijmoedigen toon aan: ‘Onze tijd moge geen ideale zijn, dit is toch zeker, we gaan vooruit’. Bovenal danken wij dit aan de ontwikkeling der hygiëne, waarover de schrijver nu de loftrompet steekt. Als slottafereel verschijnt dan de lichtende persoonlijkheid van Edward Jenner als een deus ex machina vóór ons; en met een kort relaas over de oude variolatie en Jenner's koepok-inenting wordt het boek besloten.

Wie dit kort overzicht van den inhoud van Dr. Baumann's werk heeft gevolgd, die heeft reeds bespeurd, dat het den schrijver mangelt aan schrijvers-talent en bovenal aan de gave der compositie. Mocht onze wensch, dat zijn werk vele koopers vinde en een tweede uitgave weldra in bewerking kome, vervuld worden, dan zouden wij den schrijver in overweging willen geven zijn stof in afgeronde hoofdstukken intedeelen en aldus den toekomstigen lezer tot geregelde verpoozing als uit te noodigen. Hij poge dan verder een regelmatig doorloopende schets van de ontwikkeling der geneeskunde te geven, waarin gemakkelijk verhalen en tafereelen over kwakzalvers en uroscopisten en hunne praktijken, over medicijn-, heel- en vroedmeesters en hunne opleiding, over de wreedaardige epidemieën van vroeger tijden, enz. enz. zouden zijn in te lasschen. Wanneer het den schrijver dan ook mocht gelukken een korte opgave van den inhoud der elkaar volgende hoofdstukken aan zijn werk toe te voegen, dan zou hij daarmede zich zelf en zijn lezers een dienst bewijzen. Maar vooral moge hij niet verzuimen bij een tweede uitgave ook groote zorg aan taal en stijl te wijden, die immers, in het

werk dat hij thans het licht deed zien, alles te wenschen laten. Hij schrijft van werktuigen, waarmede ‘aders zijn gelaten’; van ‘kleine ingrijpingen’; van ‘talismannen’ en voegt erbij: ‘Ook van deze wordt ons door oude Romeinsche schrijvers bericht’; van ‘vrouwelijke Druïdinnen’. Hij laat drukken: ‘De Germanen vertoonen in 't algemeen een veel lager ontwikkelden trap van beschaving’; op een andere plaats: ‘eer men wat meerders te weten kwam’, ‘langs den weg der wetenschappelijke vorsching’, ‘langs den weg der intuïtieve vatting’, enz. enz. Ten slotte halen wij nog slechts dit zinnetje aan: ‘Naast de genezing door gebed vinden we verder het amulet’. Dat het werk ook rijkelijk van taalfouten is voorzien, behoeft na de door ons aangewezen taal- en stijl-enormiteiten wel niet gezegd.

Wie smaak heeft voor fraaie boek-verluchtingen moet, bij het bekijken der talrijke prentjes, die in den tekst van dit werk zijn opgenomen, de goede bedoeling van den uitgever maar voor lief nemen en bedenken, dat deze deeltjes weinig kosten. Wie wat leeren wil, vindt er echter veel in, wat hem van dienst kan zijn. En, wie wijsheid zoekt, die kan zich zelfs aan deze niet bepaald klare bron der geschiedenis laven.

Geneeskundigen, die Dr. Baumann's van groote vlijt en veel zaakkennis getuigend werk zullen lezen - en, al hadden wij vele aanmerkingen er op, wij bevelen het allen artsen krachtig ter lezing aan - geneeskundigen mogen, al is de afdruk niet mooi, vooral ook niet verzuimen met aandacht van Hoogstraten's ‘de Zieke’ te beschouwen. Dat kan tot nadenken stemmen over ònze helderziendheid in vele ziektegevallen. Of lijkt de hedendaagsche geneesheer waarlijk heelemaal niets meer op dien man met het kolfje urine in de hand, dat hij met zoo'n gewichtig air beschouwt? 't Is waar, minder deftig zijn wij. En, dat is winst: we zijn dan toch ook zeker wat minder belachelijk, in ons.... uiterlijk. Maar we kijken in de praktijk toch nog tegen vele kolfjes urine aan met hetzelfde succes, als die dokter van ‘de Zieke’.

W. NOLEN.

Mr. F.D.E. van Ossenbruggen. Het primitieve denken zooals dit zich uit voornamelijk in pokkengebruiken op Java en elders. (Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, Deel 71, Afl. 1 en 2, en afzonderlijk) 's-Gravenhage 1915.

Toen prof. Snouck Hurgronje in de Gids van Maart 1913 (blz. 547 ev.) eene bespreking wijdde aan de door mr. van Ossenbruggen bezorgde heruitgave van Wilken's Verspreide

geschriften, besloot hij zijn referaat met den wensch, dat mr. v.O. in Indië een deel van zijn tijd mocht blijven besteden aan de voortzetting van Wilken's arbeid, zoo mogelijk vooral met Nederlandsch-Indisch materiaal. Zooals uit de verschijning van het bovengenoemde geschrift volgen kan, wordt die wensch voorshands vervuld en gaat de Schrijver voort met zijne ethnologische studiën, welke behalve uit de registers van de Wilkenuitgave hoofdzakelijk reeds bleken uit zijne publicatiën over den Oorsprong en eerste ontwikkeling van het testeer- en voogdijrecht (1902), over Chineesch erfrecht (Ind. Gids 1904), over het Primitief begrip van grondeigendom (Ind. Gids 1905), en over Eigenaardige gebruiken bij pokkenepidemieën in den Indischen Archipel (Bijdragen T.-L. en Vk. 1911, Deel 65).

Dit laatste opstel was de naaste aanleiding tot de studie, welke de Schrijver verder maakte van de volksgebruiken met betrekking tot pokkenepidemieën, waaromtrent hem nader materiaal werd verstrekt door prof. Snouck Hurgronje (Uit West- en Midden Java) en door den inlandschen rechtskundige Mas Koesnoen (uit Midden-Java).

Intusschen heeft de Schrijver zich niet bepaald tot het vermelden en rangschikken van deze en andere ethnografische gegevens nopens de pokkengebruiken in en buiten den Indischen Archipel, doch zij hebben hem geleid tot eene uitvoerige behandeling van de prae-animistische theorie betreffende primitieve godsdienstige opvattingen en zeden, waarvan wij hem reeds een aanhanger wisten op grond van zijne bibliografische aanteekeningen in de Wilken-uitgave (III, blz. 286) en zijne mededeeling omtrent deze theorie, dat er ‘alles voor te zeggen valt’ en dat de tallooze magische handelingen van den natuurmensch in het praeanimisme ‘de meest eenvoudige en plausibele verklaring’ vinden.

Men heeft deze prae-animistische theorie wel eens vereenzelvigd met eene revolutie op het gebied van ons inzicht in de godsdienstgeschiedenis, omdat zij de vooral door Tylor en zijn school en ook door Wilken aangehangen animistische theorie betreffende het ontstaan van den godsdienst als onhoudbaar terzijde stelt. Die school toch was de nog bij velen, voor de volkerenpsychologie en de godsdienstwetenschap als een der grondgedachten geldende, meening toegedaan, dat als eerste vorm van godsdienst te beschouwen is het geloof aan tallooze, zich hoofdzakelijk in natuurverschijnselen openbarende goede en booze geesten, in verband met het primitieve denkbeeld nopens het bezield zijn van alle dingen (dieren, planten, hemellichamen, enz.) Uit deze polydemonologie zouden zich langzamerhand als hoogere godsdienstvormen ontwikkeld hebben

het polytheïsme en ten slotte het monotheïsme, terwijl bij dit ontwikkelingsproces het ethisch moment hoe langer hoe meer op den voorgrond trad.

Tegen deze theorie zijn allerlei bezwaren aangevoerd: zij zou te veel den nadruk leggen op verstandelijke overwegingen, ten koste van andere religieuse factoren, zooals de aan den menschelijken geest eigene neiging tot vertrouwen en tot overgave; zij zou in strijd wezen met het hoe langer hoe meer verzamelde ethnografische materiaal; zij zou, om het hierbij maar te laten, geen verklaring geven van allerlei godsdienstige gebruiken en denkbeelden, welke bij verschillende volken zijn opgemerkt. In al deze leemten zou de theorie, welke zich als prae-animistisch aandiende, kunnen voorzien, omdat zij als de primitieve grondslagen voor de ontwikkeling van den godsdienst aanwijst de magie, de toovervoorstellingen en de toovergebruiken als voorloopers van de animistische zeden en opvattingen. Deze theorie vond als wegbereiders en aanhangers Frazer, Irving King, Hartland, Durkheim, Vierkandt, Marett, Preuss e.a. en vooral de twee laatstgenoemden (zie laatstelijk Marett's Threshold of Religion, 2d ed. 1914 en Preuss' Die geistige Kultur der Naturvölker, 1914) doen aan het prae-animisme alle recht wedervaren. Zij trachten in de magische gebruiken het uitgangspunt van de ontwikkeling van den godsdienst aan te wijzen, omdat de magie het eerst zou te hulp geroepen zijn, toen de mensch zich zijne hulpbehoevendheid ten aanzien van het voorzien in zijne levensbehoeften bewust werd. Bij hooger ontwikkeling werd dan de tooverspreuk tot gebed.

Het voornaamste verschil tusschen de animistische en de prae-animistische theorieën is dus hierin te zoeken, dat volgens de eerste de bodem van den godsdienst gelegen is in denkbeelden omtrent de ziel en het bezield zijn van de omgeving, die ook de magische voorstellingen deden mogelijk worden, terwijl volgens de tweede die magische voorstellingen aan het animisme voorafgingen.

Bij deze laatste, in vele opzichten aannemelijke, zienswijze sluit de Schrijver zich aan en hij noemt zijn werk dan ook eene bijdrage tot de prae-animistische theorie, zoodat deze studie, die in opzet en aard aan de verhandelingen van Wilken doet denken, in hoofdzaak niet eene overneming of eene uitwerking van diens denkbeelden vertoont, doch veeleer als eene voortzetting in modern wetenschappelijken geest van Wilken's arbeid kan worden aangemerkt. Bij van Ossenbruggen als bij Wilken een breed opgezette mededeeling van ethnografische gegevens uit den Indischen Archipel naast overeenkomstige denkbeelden

en gebruiken van vele andere volken; bij beiden ook de aanpassing van het Indonesische materiaal aan geldende wetenschappelijke inzichten.

Deze opzet en aard brengen met zich, dat de Schrijver niet critisch tegenover de prae-animistische theorie staat, zooals b.v. de Weensche hoogleeraar K. Beth in zijn lezenswaardig boek over Religion und Magie bei den Naturvölkern 1914, waarin wordt betoogd, dat aan de tooverij een prae-magisch stadium is voorafgegaan als gemeenschappelijk uitgangspunt zoowel van de magie als van de religie. De religie zou zich dan niet - zooals de aanhangers van de prae-animistische theorie willen - uit de magie ontwikkeld hebben, doch religie en magie zouden twee spruiten zijn van denzelfden wortel, te weten de ervaring, dat de mensch niet genoeg heeft aan en vaak bedrogen uitkomt met zijn eigen gebrekkig kunnen bij het najagen van het door hem begeerde goed. Op deze ervaring zou de primitieve mensch tweeledig psychisch reageeren; vooreerst door te trachten toch zijne wenschen in vervulling te doen gaan door de versterking van zijn kunnen (de magie) en daarnaast door de erkenning van zijn onmacht en het geloof aan een buiten-empirische macht, aan welke de mensch zich deemoedig en vol vertrouwen overgeeft.

Zooals gezegd, de Schrijver wenscht alleen eene bijdrage tot de prae-animistische theorie te leveren en hij doet dat met veel opgewektheid door het bijbrengen van eene belangrijke hoeveelheid, van groote belezenheid getuigend, materiaal. Herhaaldelijk treffen wij de blijde verzekering aan, dat het een of ander gegeven zoo mooi of zoo goed past in het kader der theorie (bv. blz. 133, 141, 174, 217, 310).

‘Wat in de eerste plaats opvalt, is het verschijnsel, dat het primitieve denken zich van de pokziekte eene zuivere materialistische voorstelling maakt. Het schijnt den primitieven mensch bijzonder zwaar te vallen zich een denkbeeld te vormen van verschijnselen, die niet grofzintuigelijk zijn waar te nemen; eenigszins abstracte voorstellingen zijn het primitieve denken over het algemeen te machtig. Vandaar, dat wij bij minder ontwikkelde volken de neiging bespeuren, om abstracta te materialiseeren, te personifieeren. Zoo zien wij ook de pokken belichaamd, hetzij in mensch of dier, hetzij in een geest, die op zijn beurt veelal weer gematerialiseerd wordt gedacht in mensch of dier. Dikwijls treft men de voorstelling aan, dat de pokziekte niet in den pokgeest belichaamd, maar door dezen veroorzaakt wordt, terwijl men zich die veroorzaking evenals den pokgeest zelf wederom zoo realistisch mogelijk denkt, bv. door het strooien

van zand, enz.' Ziehier de uitkomst van de uitvoerige studie, welke de Schrijver heeft gemaakt van het primitieve denken, zooals dat zich uit in de pokkengebruiken en vele andere, daarmede samenhangende zeden en opvattingen met betrekking tot de magie, de inlandsche geneeskunde, het zondebok-begrip (waarover ook Frazer's, The Scapegoat, 1914), de straffen op incest en taboe-overtreding, de beteekenis van de 'gebroken pot', van het haar, van de 'besmetting des doods', e.d. in het volksgeloof in en buiten den Indischen Archipel.

Tylor in Engeland en Wilken in Nederland vinden in Marett en van Ossenbruggen en vele anderen (Vierkandt, Preuss) een jongere generatie, die de in modernen zin gewijzigde (bv. blz. 127, 1334, 141, 148, 150, 318) studiën over de godsdienstige opvattingen der natuurvolken voortzet, en aan den laatstgenoemde danken wij de hier aangekondigde, belangrijke bijdrage tot de ethnografische literatuur omtrent Nederlandsch-Indië. Met deze bijdrage heeft de prae-animistische theorie een waardige intrede gedaan in de Indische volkenkunde en daarmede is het primaire belang van de magische gebruiken en voorstellingen deugdelijk in dien tak van de Indologische wetenschap binnengeleid. En wanneer dan ten slotte aan dit boek op dien grond en niet minder om de zorgvolle behandeling van het onderwerp een plaats kan worden aangewezen bij Wilken's 'Verspreide Geschriften', dan is daarmede een welgemeend compliment uitgesproken voor des Schrijvers belangwekkenden arbeid.

J.C. VAN EERDE.

Maurits Sabbe. In 't gedrang, vertellingen uit den oorlog. (C.A.J. van Dishoeck.)

Tegen dit boekje had ik een vooroordeel. Het onmiddellijk uitbuiten van den oorlog, om er wat kleine litteratuur uit te slaan - gelijk het zooveel, ook in de oorlogvoerende landen, en in alle nuancen gedaan wordt - leek mij weinig sympathiek, bijna iets, in geestelijken vorm, als slagveldroof... Doch Maurits Sabbe is het om sensatie geenszins te doen; geenszins behoort hij tot het gilde, dat met de tragische werkelijkheid 'zijn voordeel' doet. Doch hij bezit den *humor*, d.i. die warme en stille menschenliefde, die in een vreemd-bewogen lach haar smart verbergt en toont tegelijk. - Hij zìet in meneer Van Poppel zeer wel de zotheid der haasachtige bourgeois', die gaarne een heldhaftig air aannemen, maar tegelijk heeft hij genade met hem;

tegelijk neemt hij hem lachend in bescherming, en mag het voorwerp van zijn zachten spot toch wel lijden óók. - De begrafenis van 'Fräulein Dämchen' is een triest-mal tafereel: hoe de eenigen die in het gebombardeerde stadje achter bleven, twee drinkebroers en een verloopen dokter, het Duitsche herbergierstertje naar hare laatste rustplaats brengen, en tevens, bij ontstentenis der heusche, voor schout en schepenen spelen moeten; - maar dat dwaze tafereel heeft een dieperen èn warmen achtergrond: want daar ziet men tegelijk de voosheid, menigmaal, van het gezag in deze wereld, en de simpele goedheid die er ten slotte in de verworpensten sluimeren kan.

'Melsen's kruis' is dramatischer; de schrijver heeft het niet geheel aangekund: - de boer, die eerst maar àl niet in de overdreven gekheid van dien oorlog wil gelooven, daarna tòch maar, heimelijk, heel zijn hebben en houden voor de vlucht in gereedheid brengt; - doch bij de eerste schermutseling in zijn buurt wordt zijn eenig kind, het negenjarig Belleken, door een verdwaalde kogel getroffen. Dán gelooft hij in den oorlog, maar vluchten, het heeft geen belang meer voor hem. - Van dit alles is alleen de gezonde humor van den aanvang tot zijn recht gekomen. Na het ietwat starre en matte dramatische hoogtepunt echter, bereikt de auteur er een ander van zeer groote allure: de boer gaat in de stad een wit-ijzeren kruis koopen voor het grafje van zijn kind. In den nacht, bij den verren gloed der brandende dorpen, torst hij het naar zijn hoeve:

'Nu eens voelde hij zich moederlijk teerhartig, mak en willoos, - een dulder, die den last van een naamloos wee te dragen had. Het kruis, dat hij voor Belleken had gehaald, woog hem als het kruis van eigen leed, het teeken van eigen noodlot, en hij voelde niet de minste macht in zich om het af te werpen. (Deze laatste dingen zijn erbij *bedacht* en rhetorisch van uitdrukking; doch onmiddellijk erop komt het visionair-schoone. C.S.) - Dan weer flikkerde een bruske woede in hem op. Hij omklemde het kruis met sterke hand, zoodat zijn vingeren kraakten. *In de duisternis stak hij het omhoog als een vreeselijk wapen*. O, mocht er een van Bellekens moordenaars in zijn bereik vallen! Mocht hij dien wellust genieten! *Hij zou er op beuken met het kruis*, hij zou ze den kop verpletteren. Hij hijgde dan van wraaklust, het bloed suisde in zijn slapen...'

Het slot is echter weer veel doffer. En dit nu is juist iets goed-doends in dit boekje: de schrijver vermag zich niet ten volle te geven; men voelt den weerzin tegen alles wat litterair-schitteren mocht lijken; hij houdt zich in, beschroomd tegenover de vervaarlijkheden der realiteit; de woorden verstijven hem soms in de

pen; - en door die uiterste soberheid, lijken niet slechts, maar wòrden vaak die verhaaltjes wat mager. Het vertelsel van de drie honden is bijna niet veel meer dan een goed schooljongens-opstel.

Maar wat daarop volgt: 'Dies Natalis Invicti' is het mooiste stukje van den kleinen bundel. - Het oude pastoortje van het dorp is aan het tobben en twijfelen geraakt; al wat hij ooit geloofd heeft en gepredikt, is door den vreeselijken oorlog overhoop gegooid. Zijn dorp was het vroomste uit de gansche streek, - het is het meest geteisterde van allen. Het is Kerstmis, de koster schikt het stalletje met Maria en Jozef, het osje en het ezeltje, en de drie koningen, als altijd; maar het pastoortje vindt geen vrede meer bij die dingen, waarnaar hij zijn heele leven zoo innig vergenoegd gekeken heeft, doch die hem nu opeens zoo nietig en onnoozel voorkomen. Hij bidt om verheldering, maar het blijft donker en onwillig in hem.

Totdat hij wordt geroepen bij een vluchtelinge die bevallen is en die haar stumperdje wil laten doopen. Het is ver weg op de hei, de schaapherder heeft haar opgenomen in zijn schamele hut; drie arme buurvrouwen ontfermen zich over de verlatene, en dragen aan méér dan ze missen kunnen. En binnengetreden, verwonderd en ontroerd over het tafereel, dat hij aanschouwt, gevoelt het oude pastoortje, hoe onder al de harde gruwelen van den oorlog, de *Liefde* onverwonnen in het menschdom leeft.

Met dit mooi, symbolisch verhaaltje, heeft Sabbe het eenig woord gesproken, dat lichten blijft in dezen duisteren tijd.

C.S.

Colonel F. Feyler, Avant-Propos stratégiques: La manoeuvre morale. - Paris, Payot, 1915.

De lezers van het *Journal de Genève* herinneren zich zonder twijfel de zeer leesbare overzichten van den militairen medewerker aan dat blad; zij zullen ze hier terugvinden, 'développés et corrigés'.

Wat is het bijzondere van kolonel Feyler? Dat hij, stelselmatiger dan anderen, de communiqués der hoofdkwartieren er op aan pleegt te zien, tot welk oogenblikkelijk doel zij kunnen zijn opgesteld door autoriteiten wien men geen onrecht doet met hen doordrongen te achten van het nut van Napoleon's voorschrift: 'Il ne faut laisser à l'ennemi aucun avantage, même d'opinion'.

‘Les communiqués des quartiers-généraux’, zegt de schrijver, ‘constituent *la manaeuvre morale* qui accompagne pas à pas la manoeuvre stratégique et vise non seulement l'armée dont elle doit fortifier la conviction de vaincre, non seulement le peuple dont la confiance encourage celle des soldats, mais l'opinion internationale, force de conviction et de confiance elle aussi pour le peuple et l'armée en faveur desquels elle se manifeste. Bien ou mal conduite, la manoeuvre morale aidera ou portera préjudice à la manoeuvre militaire’.

Gemeenschappelijke trek: allen stellen het behaalde voordeel zoo groot mogelijk voor en verkleinen zooveel zij kunnen het geleden nadeel. Maar in *de wijze waarop* zij dit een en ander doen zijn zij onderscheiden. Zij houden rekening met de overtuiging die zij onderstellen dat tehuis heerscht; zij houden rekening met de kwaliteiten van het ‘in te lichten’ volk.

In Duitschland was na Luik en Namen het geloof aan de eigen meerderheid zóó algemeen dat ieder de onmiddellijke algeheele zegepraal verwachtte; in Frankrijk geloofde men aan de *mogelijkheid* van een *eindelijke* overwinning.

‘Quant aux qualités de race, de tous temps ce facteur s'est manifesté par le goût, le sentiment des nuances chez le Français, tandis que l'Allemand, surtout depuis 1870, est plus sensible aux effets éclatants. Où le rose suffit en France, il faut le rouge vif en Allemagne....’

Op dat ‘de tous temps’ is af te dingen. Ook in Frankrijk - men denke aan 1870 - zijn grove middelen dikwijls niet versmaad. Maar nemen wij de stelling van den schrijver voor het Frankrijk van 1914-'15[1)] aan, dat in zoo menig opzicht van dat van 1870 bleek te verschillen.

De analyse der wederzijdsche berichten tijdens den slag aan de Marne stelt dezen pro-Franschen schrijver voor een aangename taak. Zonder het minste geweld aan zijn militair geweten (dat van goede qualiteit is) kan hij uit de uitkomst aantoonen dat de Fransche berichten toen aanmerkelijk betrouwbaarder geweest zijn dan de Duitsche. Voor de latere periode gelukt hem zijn zich gelijk blijvende poging veel minder goed, en bewijst de schrijver bovenal dat ook hem sterke innerlijke voorkeur parten kan spelen. Niet dat hij niet zeer scherpzinnnig blijft in zijne ontrafeling, maar hij beheerscht zich hoe langer zoo minder in zijne conclusiën. Luid spreekt de verwachting van ‘het groote offen-

1) Verder dan tot den ‘tweeden slag van Ieperen’ (Mei 1915) gaat dit boekdeel niet.

sief', dat in September '15 beproefd zou worden, en dat gefaald heeft. 'Du côté français', aldus besluit hij (in Juni of Juli '15) dit boek, 'la confiance devient entière dans une victoire relativement prochaine'. Wat toen nabij scheen, week en wijkt al verder uit het gezicht. Hetgeen natuurlijk nog volstrekt niet zeggen wil, dat de Duitsche verwachtingen van Augustus '14 - ten opzichte van Frankrijk althans - nog eenige kans hebben in vervulling te gaan. De legers staan (neen: liggen neer) en komen niet van de plaats - maar die plaats is er ondanks al eene diep Frankrijk in.....

Van de Nederlandsche pers, welke schrijver af en toe ter sprake brengt, heeft hij slechts kennis uit de tweede hand. Herhaaldelijk schijnt hij (al of niet in werkelijkheid) te Amsterdam of Rotterdam gefabriceerde telegrammen aan Duitsche bladen op rekening van Nederland te willen schrijven, zonder dat bewezen is dat Nederland er iets mede te doen heeft.

C.

Van het overmachtige leven.

I.

Het was een avond, en hij zat alleen -
En het was zoo bladstil, dat hij zijn leven
Niet meer begrijpen kon.
Een vreemde koelte
Was aan zijn hoofd, dat niet bewoog, een koelte
Die hem deed denken aan den dood.
Toen werd
Een hand boven zijn hoofd gelegd, en omziend
Zag hij, dat Weemoed naast hem stond, en zij
Neeg over hem, en nam zijn hand, en richtte
Toen zich weer op, en hem met haar.
Zij stonden
In den alwijden avond; om hen heen
Was het bladstil.
En zijn moe, zwijgend hoofd
Legde zij aan haar schouder, en haar hand
Over zijn oogen, die hij had gesloten.
En wijl hij voelde, dat zij naar hem zag,
En wijl hij aan haar oogen dacht, begon
Haar stem boven zijn hoofd:
'Mijn kind, mijn kind,
Gij moet nog niet mijn minnaar willen zijn.
Er bloeien bloemen, die gij nooit nog zag -
Hun geuren zouden als gij bij mij laagt
U lokken naar den uitgang van mijn tuinen.

Over de lichte verten van de wereld
Zingen de vooglen liedren, die uw hart
Nooit nog verstond, en waart gij nu mijn minnaar
In de verborgenheden van mijn tuinen,
Gij zoudt het roepen van hun blijheid hooren
Ver, ver achter de schemer van mijn zwijgen -
En dan te ver wellicht. Stil en bedroefd
Zou dat u maken waar gij bij mij laagt,
En ik, die u zoo liefheb, zou dan niet
Meer kunnen troosten.
Neen, luister, mijn kind -
Gij moet nog niet mijn minnaar willen zijn -
Eerst als gij hebt verloren, wat gij nu
Nooit nog begeerde.
Zie, hoe vreemd en schoon
Nu is dit land van lijden en van logen' -

Zij zweeg, en nam haar hand toen van zijn oogen
Weg.
En hij zag de maan, en overal
Onder die liefde de volkomen vrede
Der aarde en hoorde naast zich in de stilte
Haar adem. En hij zweeg, en was bedeesd
Naast haar, en dacht, hoe lang hij had gedroomd
Dat zij zou komen en zijn hand zou nemen,
En met hem uit dit land van angst en twijfel
Heengaan, en zonder omzien, en voor goed -
En tot de schemer van haar vreemde tuinen
Mijmerend en verdwijnend ingaan....
en vergeten,
Vergeten leed, dat vluchten deed naar lust,
Schande en naar valsche vreugden. - O, vergeten
De oproep der hooge vreugde naar een daad
Waarvoor de ziel te wijflend was - vergeten,
En bij haar blijven zonder vreugde of leed,
En tot de glimlach van het einde blijven....

'Mijn kind, ik zal vannacht nog bij u blijven,
En waken waar gij slaapt,' begon haar stem
Nog eenmaal. Maar hij wendde zich, en zag

Haar aan, en weerde haar geheven hand
Af, en hij sprak:
‘Wellicht was in uw woord
Waarheid, en ik zal gaan, niet als het Oosten,
Licht wordt, maar nu, en ik zal dezen nacht
Waken, en gaan, en geen zal met mij zijn,
Ook gij niet. Neen, want, vrouwe, ik heb u lief
Niet om uw troost maar om uw schoonheid, niet
Wijl mijn ziel zwak is, maar wijl zij uw ziel
Groot voelt, en van een vreemden toover scheemrend.
Ik kan niet meer uw kind zijn, niet meer slapen
Waar gij waakt, neen, noch van uw koele handen
De deernis voelen aan dit brandend hoofd.
Dien droom verloor ik, toen in lichter nacht
Hooger gezicht mij openwoei, en mij
Huiveren deed van vreemde heerlijkheid.
'k Zag het, voorbij dit leven, en zoo ijl
Als ware 't eindloos ver, en ook nabij
Zoo vreemd van helderheid was het. Ik was
Als een door wien, ontsteld, in een kristal
- Deinzend nabij, maar onverbiddelijk
Geslote' in 't streng geheim van ontoegank'lijk licht -
't Beeld wordt gezien van zijn volkomenheid.
Want in een eenzaam en een windstil licht
Stonden wij samen, en ik zag mijzelf
Uw minnaar, hoog, en evenals gij zijt
Vorstlijk.
Zulk een gezicht blijft, en het wil
Ontwaken in het leven, en het wil
Dat wie het heeft gezien eenmaal zal zijn
Uw minnaar, hoog, en als gijzelve vorstlijk -
Uw deernis weigert nu nog, en gij zegt
Dat gij mij liefhebt, en gij noemt me uw kind,
Maar niet de deernis vraag ik van uw liefde,
Ik vraag meer van uw liefde; van mijn leven
Vraagt gij meer - en het zij zoo: ‘ik zal gaan’,

II.

Hij zweeg, en zag haar waar zij roerloos bleef
Neigend. Hij wendde zich van haar, en stond
Ademloos in het licht, over de landen
Uitziend.
   En staande voelde hij zijn wil
Ontwaken in de heldere gedachte.
Het werd als droeg zijn hoofd een ijle dwang,
Een helm van licht, hoog, en voor wie hem zag
Zichtbaar.
   Hij sloot zijn oogen voor de nacht.
'Ik zal gaan'. Hij fluisterde voor zichzelven
Die woorden lagen op zijn open lippen
Als vuren dauw op bloemen, die ontluiken.
'Ik zal gaan'....
      En zie, denkende begon
Uiteenzweving van neevlen, en een hoog
Spelen van ijl licht, en het hemelsch wonder
Der ziel, die zien gaat in het leven, nam
Een aanvang, en er was een opengaan
Van helderheden, en een nederwaaien
Van spherisch licht naar schemerende vlakten -
Een fonkeling van verre waterlijnen -
En, plotsling, met één zilvren bekkenslag
Werd van licht en muziek het samenspel
Gëopend, en de groote binnenvloei
Der rhythmen werd voltrokken: overweldigd
Van lichtende muziek en zingend licht
Woeien de kimmen open, en hij zag
De stad zijns levens, en - haar breede bouw
Ontrijzend slank en sterk - de hooge toren
Van zijn besluit, en van de top de witte
Banier der vreugde, die op 't ijle licht
Wapperde.
   Naar het zenith van de ziel
Verhief zijn leven zich als een fontein
Recht, roerloos, strak, maar in zichzelven van
Stralende snelheid, siddring fonkelend

Vervuld. De rhythmen der ontwaakte ziel
Grepen het lichaam als de wind de wolk
Aangrijpt en meezwaait, en een huiver van
Ontstelde zaligheid vloog op en af
Zijn huid langs, en hij voelde aan zijn hoofd
De ruimten, tintelende van den wil
Der sterren - en hij sloeg zijn oogen op:
Het was gaan waaien, en hij zag de wereld
Onder het golvend licht der nacht, een vaagheid
Naar wolkenlooze, sterdoorzwaaide diepten
Wegdeinzend.
    En hij voelde 't eigen lichaam
Als een ópzwaai van krachten, als een pluim
Van leven, losgeblazen uit die val
En waaiend in het maanlicht.
        Elk bewegen
Zwaaide den dans toe, licht werd vlammend, klank
Zang, en hij ging, en loopend werd zijn lichaam
Boven het land als wind over de waatren.

Hij ging, fel wakende, maar boven hem
Kwamen zijn droomen met een groot geruisch
Van vleugelen, een overschaduwing
Der kracht, een stormwolk, waar de donkre vreugde
Die 't leven drijft naar de oorsprong der gedaanten
Uit zong als val van breede waatren door
Een schemering voorwereldsch -
            En hij ging,
Klievend het donkre leven als een schip
Eenzaam: de nacht houdt in de groote zeilen
Een zwaar en somber feest - een bleeke schrik
Van schuimen uit de luide duisternis
Der waatren opgewaaid, vliegt de verschansing
Over als spoken, maar het dek is leeg -
Alleen de wind staat op de hooge plecht,
En houdt het roer, en zingt zijn vreemde zang
Van wilde eentonigheid -
        Gelijk een schip
Ging hij, een schip dat is een paard der waatren,
Een paard met hooge vleuglen, een verschijning

Gesteigerd uit de waatren, neergezweefd
Uit stormen, een onstuimige geboorte
Uit nacht en zee, die draaft en zweeft, en golven
Breekt, en zijn vleuglen door de wolken zwaait -
Gelijk een paard dat dravend door den nacht
Donkrende waatren vleuglend overzweeft,
Zoo ging hij de bewogen duisternissen
Des levens over, snel, onstuimig, maar
Bereden, en beteugeld, en beheerscht.
Want waar de manen woeien van zijn trots
Dwong greep van een onwrikbre macht zijn nek
Tot weerbarstige kromming, en zijn flanken
Voelden de knelling van een wil, en waren
Siddrend.
    En 't eigen leven, als een wolk
Van schuim teruggeworpen en verlaten,
Was wijd over de waatren van den nacht
Uiteengewaaid, verloren, en vergeten -

III.

O, vreemde kracht! Meedoogenlooze ruiter,
Die met één sprong verschijnt, en het verband
Van aardsche zachtheden ontstelt en scheurt,
En grijpt een ziel, die de eigen vleugelslag
Niet wist, bespringt haar stijgering, en jaagt
Snel op den spoorslag van uw sombre vreugden
Haar voort over de golvende geheimen
Der waatren van den nacht -
Waarheen? Waarheen?
Wat is het einde? Waarvan zingt uw zang
Van wilde eentonigheid? Wat ziet uw blik,
Die boven donkre stormingen der manen
Brandt als een starre vuurwil?
Is het einde
IJshelder? Een opglinsterende ontzetting
Van glazen steilten, waar de laatste zwermen
Der sterren achter deinzen, zwaaiend over
Naar leege oneindigheden?
Zult gij daar
Aan het ijseind der tijden eenmaal weer
Tronen als in den aanvang, onbewogen,
Meedoogenloos, en in ontzettend zwijgen
Vanaf uw uiterste ijslicht steilten uitziend
Over de koude stilten van den dood?
Maar neen, maar neen - gij zijt het eind niet, noch
De dood - geboorte en sterven zijn maar golven
Onder uw duister gaan - Wij weten niets -
Het hoogste, dat wij kunnen zijn, verwaait
Om uw geheime grootheid als ijl schuim
Weer naar de donkre waatren, die bewegen
Door u en onder u - En liefde en haat
Zijn de ongescheiden daden van uw wil,
Die breekt en bindt, uiteenslaat, samengloeit,
Die de gestalten wanklen doet en neigen
En in de donkre stilten dezer gronden
Verdwijnen - maar dezelfde zwaai grijpt diep
In de aarde en tilt, in zomerwolk van bloemen

En waatren ruischingen, een nieuw gelaat
Omhoog naar lach en traan en dronkenschap
Dier sterdoorzwaaide ruimten...
Kracht der Oorprong,
Hoe zal de mensch, wiens lichaam bij uw roep
Leegwoei, en duizlend met het aangezicht
Ter aarde sloeg, ontwaken, als de ziel
Weer langs het steil eind van uw storm gelijk
Neerblazingen van vuur naar aardsch bestaan
Terugstort, en het bloed doorvaart tot aan
Het sluimrend hart, en de gesloten oogen
Weer opengloeit?
Hoe zal uit waaiend stof
Rijzend, hij in het daglicht staan, hoe zal
Uw wil, in hem gevaren, zich door hem
Voltrekken? zal hij zijn gelijk een toorts
In uwen greep, wijzend den duizenden
De richting van uw stroom, de strenge bedding.
Der groote daden door den tijd?
O, Gij,
Die wij niet weten, die ons drijft, en die
Wel slaat en breekt, maar in de onuitgesproken
Geheime naam dier fonklende verbonden
Boven dit zingen....

A. ROLAND HOLST.

Het geslacht der Santeljano's (fragment.)

Vierde hoofdstuk. ‘De kelder.’

Met zwaren stap in z'n vierkante breedheid liep Mordegai Santeljano door de stil-donkerende avond-straten. De huizen, in den weinig wisselenden contour van hun daken tegen den hoogen, wijden, zwart-blauwen nachthemel, stonden er nietig bijeen geduisterd. En het grachtenwater tusschen elke straat, lag glad en roerloos, klaar verspiegelend het diep-donkerend takkengewarrel der boomkruinen, diep kaatsend de lichten der lantaarns tot fijne gouden pijlers aan weerskanten van den wal. Die zwarte grachtenspiegels zoo, met de teerdroomende boom-teekening en de stille, koele illuminatie van de goud-lichtende, slanke zuiltjes er in, ze waren van 'n diep onwerkelijk mooi, leken 'n stil en vroom geschilderd decor, 'n stukje aarde-nacht van onbestaande hooge rust en zachte, zoete fantasie.

Daar begon het omduisterd hooge carillon van den Zuidertoren zwaar in achterlijke techniek z'n voorspel, en toen het zonder reppen in naiefelijken klinklank het wijsje had ten eind gespeeld, kwamen in gestrenge galming en rustige kracht de negen slagen van het heele uur.

De ingeduisterde straten en de diep-spiegelende grachten lagen stiller nog daarna.

Mordegai stapte door. Er was diepe mijmering in hem en jagende onrustigheid. De gang naar ‘de kelder’ zat hem dwars. Die vervloekte stille dwang in hem, die hem er heen dreef en dat bedaarde zekere wachten van ‘de kelder’, dat weten dat hij komen moest, dat hij komen zou, dat woog hem dezen avond weer zóó martelend zwaar, dat heete opstand vernielend in hem overeind kwam, hij de heele keet wel zou willen ranselen in elkaar. Maar tegelijk wist hij dat die drift in hem larie was, dat die aan de zaak geen donder veranderde; d'r heen ging hij toch, met het uitgestrekenste gezicht en met de meest valsche en zoetige bedaardheid. Al jaren ging dat zoo door; elken feestavond er naar toe, handjes geven en vrindelijk wezen, zacht met ze meepraten en het met ze eens zijn. Dat hij dit nu wéér moest gaan doen, ging hem als een ziekige lafheid door het lichaam; want hij wist als hij er vandaan kwam, dat dan heeter dan te voren de wrok in hem brandde tegen dat tuig en dat hij, thuiskomend, zich zou beuken op z'n kop van machteloos zelfverwijt. Maar er was geen andere uitweg voor hem; de macht van dat saamgeklitte kelder-leven was tegenover hem bar-onverzettelijk en angstig zonder grens, had z'n oer-wilde lichaam vast als van geen der anderen, wijl zijn spontane wezen altijd los was gebleven van hun listige eensgezindheid.

Toch, heel stil voor hem alleen, wilde Mordegai wel weten dat er soms een nijdig-afgunstig begeeren in hem was, naar hun mirakel nuchtere kracht waarop hij schold en spoog. Dat ze hun kinderen, tot de grootsten toe, zoo konden regeeren als zij deden, dat benijdde hij ze fel; maar als hij de verregaandheid naging waarmee zij ze vast en er onder hielden, dan zonk er angst ook in hem; angst voor hun middelen van lokkende list, bruten wrok en sarrend-krachtige zekerheid; dan vond hij ze zoo hardvochtig en gemeen, dat er ook iets in hem kwam van 'n zwijgend zich bukken voor hen, van 'n zich inbindend onderwerpen, waarvan hij walgde om de lafheid, waartegen hij vloekte en vocht tot dolwordens toe, maar dat hem bleef drukken en vervolgen, tot het in triest-mijmerend, onbeholpen zelfonderzoek heel langzaam week.

....Wat was hij dan toch voor 'n vreemd mirakel....

was hij verdomme 'n kind of 'n kerel.... waren zij zulke ijzervreters of was hij zoo'n lamzak.... had hij echt geen lef de heele kliek te laten stikken....?

't Was op zulke momenten dat Mordegai zich voelde als 'n uitgezwakte kerel tot niets meer in staat; dat hij stil, vol diepe en snikkende smart den goeden God smeekte om kracht, om hùn harde kracht, om ze te kunnen staan, ze te kunnen uitvloeken pal in hun smoelen en zich van hen los te scheuren. Maar dan kwam na z'n stil versnikten weemoed een diep onmachtsgevoel; 'n zijn lichaam verschrompelende gelatenheid trok koud verstijvend door hem heen; en door het dan diep in hem verzonken en heel stil in hem geworden leed, begon zacht en krachteloos weer z'n mijmer te schreien.

Zij waren in alles zooveel sterker dan hij. Hun duiten hielden ze nog steviger vast dan hun kinderen. Wat ze niet, honderd keer uitgerekend, brood-noodig hadden, ging iedere week geregeld naar de spaarbank; de pest-gierigaards potten het eene na het andere spaarbankboekje vol, vrekkig, stiekem ze weg-moffelend in de chiffonnière tusschen het linnengoed. Wat had hij gelachen Mordegai, toen op 'n keer Judith, bij het uit 'n la trekken van 'n groote vrouwenbroek, twee boekies mee-ritste, die verkreukt open op den vloer vielen; 'n aap had ze zich geschrokken; met haar heele lijf had ze zich er dadelijk bovenop gegooid en ze stil, bevend nog, zoo onder het praten door, alsof ze er heel geen aandacht voor had, weer weggestopt.

Het genot van dat bezit kende hij wel; 'n paar jaar geleden had hij ook zoo'n vol boekie gehad. Bewaard had hij het achter 'n stapel doozen op de beddeplank; vijfhonderd gulden stond er op; gespaard had hij net als zij, week aan week, geen cent zich voor iets gegund, geen sigaar gekocht; bij Lea iedere week 'n klein onsje pruim- en rook-tabak d'r uitgesnord, alsof hij geen dubbeltje meer rijk was. Dat was fijn geweest. En hoe meer hij zuinigde, zich voor Lea doodarm hield en haar telkens bekeef, zelfs als ze voor het meest noodige geld vroeg, des te grooter was dan van binnen z'n lol, als hij dacht aan de beddeplank. En soms weer, zat hem z'n geluk om z'n rijk bezit zoo hoog in de keel, dat hij 't wilde verlangen in hem bijna geen baas kon blijven, z'n

volle boekie van z'n stiekeme plaats te grissen, er open en bloot mee door de kamers te gaan, de straat er mee op te kuieren en er zoo mee aan te komen in ‘de kelder.’ Maar toen was hij zoo benauwd geworden voor die krankzinnige opwelling, dat hij, om die vlaag maar te stillen, te smoren in hem, zich z'n rijken schat was gaan voorstellen als een verachtelijk armoedigheidje, de doozen op de beddeplank 'n stevigen opdonder gaf, z'n boekje, onverschillig en bang tegelijk, verder het duister in wegduwend.

Weken van stil, schraperig potten waren toen weer gekomen; weken van zuivere, sterke vreugdevolheid, om het telkens vermeerderen van de duiten, om de kracht waarmee hij dat paardenwerk volbracht en de sallemandersche gladheid waarmee hij ze allemaal bedonderde. En met zóó heftige fantasie had hij z'n armoede gesimuleerd, dat hij z'n barbier telkens had weggestuurd zonder zich te laten scheren, hij Lea het telkens voor hem klaargelegde blank-gesteven overhemd weer had laten opbergen en met een ouwen halsdoek om was blijven rondschooieren, in stille bedruktheid en vol versmoord wee. Maar ineens had hij zich zóó sjofel, zóó weeïg-beroerd en uitgedroogd-ziek gevoeld, dat hij, in verbijsterd reflex van z'n tot dwangvoorstelling geworden fantasie, bang verschrikt naar z'n kop had gegrepen... verdomme, had hij gedacht, was hij al gek of werd hij het... hoe zat 't...? Z'n hart had onbedaarlijk gehamerd en z'n borst al z'n adem verhijgd. Weggerukt had hij zich eindelijk onder den loodzwaren druk van z'n eigen suggestie-wil, en hem overmeesterende, blije dolte was er toen dadelijk in wilde verheuging z'n kop in geschokt. Mooie onderrokjes en kleine laarsjes met lakpuntjes was hij voor Lea gaan koopen; stapels boeken voor de kinderen en mooie vesten voor hem zelf. Met al de leermeisjes, Lea en de kinderen was hij twee weken achtereen 'n avond naar de comedie gegaan; twee heele rijen waren van hem geweest; als dol hadden de menschen gekeken; hoe verder de zak met suikergoed door de rijen ging, des te trotscher werd hij; en om maar grooteren schijn aan de uitgebreidheid van 't door hem vrijgehouden stel te geven, had hij wild-vreemde vrouwen en meisjes, twee, drie rijen achter hem, met breed lachgezicht en aanmoedigende gulheid den zak lekkers voorgehouden en

ze ook er heel joviaal laten in graaien; het heele parket had er lol in gehad en naar hem gekeken; fijn was hij de banjert geweest en had zich schatrijk gevoeld. Maar op 'n paar pop na waren de duiten toen ook naar de maan. Als 'n bedonderd vod had hij z'n gehavend boekje toen ergens weggedouwd en het niet meer teruggezien. Wrokkige drift en diepe wroeging kwamen hem dan ook machtig kwellen, als hij aan dat steen-harde, ononderbroken, smuigeme potten van ‘de kelder’ dacht. Heete haat stroomde dan uit hem en spuwen deed hij op die droge zielen en hout-dorre lijven. ....Waren dàt menschen...? dat waren levende cadavers; duiten hebben was lekker, maar als je er mee moest omgaan als een hongerlijer uit benauwdheid dat ze opgingen, dan was ze niet hebben, beter. Zíj konden dat; hij niet. Hìj haakte naar 't lekkere genot van onbekrompenheid; hij wilde ereis lollige, blijgemaakte kindersmoelen zien, watertandde soms naar 'n hartige, gul-overvloedige eterij en wou ook wel eens 'n extra fijn stuk kleeren hebben; hij hield van dàt allemaal en ook van de niet uitgegeven duiten...

Door de diep-begeerige vermeiing in z'n zinnelijke lustigheid, had hij ‘de kelder’ even vergeten, stond hij er voor plotseling en te vlug; en dadelijk lokte in hem de zachtverheugende gedachte, fijn voorbij te loopen. Maar stroef hield hij zich vast en in stugge stevigte stapte hij ‘de kelder’ in.

Daar zaten ze al bijna allemaal, in feestelijke gekleedheid de mannen en kil-propere aangedirktheid de vrouwen.

Twee kaarsen op het schoorsteenmanteltje boven het grotdonkere schouwtje, stonden er stil en ingetogen hun diepe licht te spreiden. De telkens aanbuigende en weer wijkende vlam-opaaltjes streelden met hun nobel-nederigen goudschijn enkel het zuiver levende, de gezichten en handen dier bijeen zittende menschen, als was dit hun stille feesttaak. Verder was alles in de kamer zwaar omdonkerd; had alleen de lage zoldering 'n paar flauwe lichtcirkels en lei het klare, uitbundig willende wit van het tafelkleed, als in versmoorde grauwheid vastgehouden.

Het was daar een gezellige zit zoo. Hun aller feestelijke gereinigdheid en het lekkere stopzetten van hun arbeid, had het heet-geprikkelde van hun alledag-leven tot zachte

vredigheid gekoeld; en het bedaard-vlotte gepraat had den rustigen gang van alles met elkaar instemmende en elkaar toegevende blijigheid. Alleen Mordegai, in zware schaduwing achteraf, was stil. Dat waren de weinig voorkomende momenten tusschen hen, waarvan ze de ongekendheid een voor een diep ondergingen, waarin hun stemmen, in binnensmondsche onderdruktheid, zacht tot elkaar konden komen, maar die ook, door linksche hanteering van dat broze en vreemde, door één gebaar, door één woord in verbijsterendsnelle klimming van hun dadelijk gegrepen hartstocht-leven konden omslaan tot tooneelen van de giftigste vervloeking en verschrikkelijkste razernij.

'De gazan[1)] was goed op dreef vanavond,' sprak zacht Sam Piza's stem.

'Kostelijk was 't, kostelijk,' antwoordde gehaast, de woorden half verslokkend Joostje Delmonte, groezel kippig-kijkend mannetje, dat de mooie, groote Etty Santeljano had getrouwd.

Het was dien forschen Piza een gewoonte geworden, als hij al sprak, altijd die simpele speelgoed-onderwerpjes te kiezen; 't gaf hem de zacht-geaardheid die de Santeljano's in hem minden en het hield hem buiten schot.

En zachtjes, vol ambitie, leuterde hij z'n onderwerpje verder af.

'Hoe is 't mogelijk, zoo'n heele avond geen flatertje van zoo groot, hij was echt op dreef, dat doen hem maar weinig na.'

'Zoo, het-ie zóó mooi gezongen, de gazan?', informeerde nog eens in vergenoegd-grage herhaling de weduwe Santeljano.

Ze zat daar die breede, forsche vrouw, als in een nooit eindigende rust, geurend rein, blank, gaaf; haar gezicht goud overschenen door de brandende kaars vlak bij. Haar oogen staarden wijd maar keken naar binnen, zagen enkel haar eigen peinzerij. Ze had ook recht voor haar uit die paar woorden gezegd, alsof Piza niet achter haar, maar vlak voor haar was gezeten. Zij keerde of wendde zich nooit tot wien ze sprak, of tot wien tegen haar sprak. Ze zag niet goed; maar dat was het niet; het was meer haar bewuste wil haar prachtige rust voor niemand op te geven, het krachtig uitheerschen van haar harde persoonlijkheid. Wie tot haar spreken wilde, moest

1) Voorzanger.

voor haar stoel verschijnen; en allen hadden zich onder dien stillen machts-wil gebukt.

'Toch was het niet heelemaal zonder vlekkie,' zei Joostje Delmonte nu weer, als achteraf z'n eerst enthousiasme temperend in goocheme grijns van z'n kippigen kop.

Delmonte was de vroomste onder hen; hij kende heel het ingewikkelde ceremonieel op z'n duimpje en las de Thora[1] met een breeden durf van galm en klank als geen der anderen.

'Nou nee, hìj zal niet wat hebbe... de Gagam[2]...' spotte ruwig-autoritair Ko Santeljano.

'Wat maak je nou Ko,' verslokte haastig in voorzichtige goedigheid Delmonte zijn antwoord terug, 'ik heb zooeven zelf al gezegd dat ik het kostelijk vond, maar mìjn ontgaat niks weet je, recht geen syllabe.'

Met Ko Santeljano waren ze allemaal voorzichtig. Hij had zich als oudste uit het bloed-arme gezin der Santeljano's na jaren van bitter en moeizaam gezwoeg, opgewerkt tot een welgesteld man. Maar in de dolle, dronken Kaapsche dagen had hij nuchter z'n eigenlijken slag geslagen. Van toen af was hij hun aller werk- en lastgever geworden en door de heele Portugeesche gemeente als haar rijke Jachied[3] erkend. Hij was een echte Santeljano; breed en warm van doen, maar ook ruw, grof en zinnelijk. De heele familie commandeerde hij met een ongehoorde driftigsnauwende jacht, en met de mooist opgeschoten nichtjes kon hij zóó handgemeen stoeien dat ze in warme beschaamdheid hem ontvluchtten.

'Moeder,' spotte met heet genot Ko Santeljano voort, 'je mot Joostje niet geloove.. hij is een vitter... dat weet je van ouds .. Sam het gelijk... de gazan was prachtig...'

'Hoor's Ko,' zei langzaam-kordaat de oude vrouw, 'je zal 't me niet kwalijk neme, maar hierin hou ik me liever an Joostje...'

Drukke lol sloeg uit; de vrouwen schudden tegen elkaar aan, de mannen, als zaten ze te paard, veerden op en neer

1) Oude Testament
2) Opperrabijn.
3) Gezeten kerklid.

van den lach. Die bom was pardoes verkeerd gesprongen; Ko in z'n hemd, verdomme wat fijn...

En als of ook zij Ko's nederlaag wat erg vond, sprak ze ter verzachting nog na:

'Jij bint 'n goeie, flinke handelsman Ko... en Joostje is een goeie, vrome portegies... de een kan dit beter... de ander dat....'

Ko bleef stil; z'n gezicht in zuur-zoeten lach, als deed hij mee met de anderen, die, in bangige haast de te tartend uitgeslagen jool inbindend, nog zaten met gezichten waarin de stiekeme hoon tot goedigen, vergenoegden glimlach was versmuigemd.

'Als je 't goed beschouwt,' begon droog en neutralig weer Piza, 'dan het Ko zoowel als Joostje gelijk... inderdaad, goed was de Gazan, maar niet volmaakt... maar,' filosofeerde hij op z'n dooie gemak verder, 'wat is t'r in de wereld volmaakt...'

'De gebrade kippe en de kippesoep die Riekie vanmiddag gegeve het om de Kipoer in te gaan, die ware volmaakt Sam,' sprak met aardige tenorstem droog-komiek Michel d'Ancona.

Allen lachten.

Michel d'Ancona was met de jongste zuster van de Santeljano's getrouwd. Hij was 'n gladde, mollige man, fijn gesoigneerd altijd, zorgzaam gekleed, geschoren en gekapt, de verwende, blanke handen vol ringen. Hij was zoo wat de eenige die tegenover Ko Santeljano nagenoeg geheel onafhankelijk stond en het scheen of hij daardoor die gedurfde, van hen allen zoo sterk afwijkende, lijfelijke verzorgdheid en die altijd dood-leuke, kalme gestemdheid had.

'Adenom[1)] Etty,' riep Joostje Delmonte z'n vrouw die druk in gepraat zat met Judith, 'heb je gehoord...? bij Michel hadde ze kip...'

'Nou, magge ze niet...?', onderbrak de forsche, blanke Etty Delmonte haar ratel, haar man in mooi-ernstig fronsen van haar fijne, zwarte brauwen, zacht-bestraffend aankijkend.

'Is dat zoo'n affaire,' zei tam nog de rijke Ko Santeljano, 'voor twee riksdaalders heb je 'n paar kippe as struisvogels...'

1) Adenom = allemachtig.

‘Voor jou je kip,’ viel haastig in mallen goedgeluimden wrevel Delmonte uit, ‘geef mijn maar gans.’

Michel d'Ancona boog zich naar Delmonte, zei in zachtlachende binnensmondsheid wat naar hem toe. Dat had de andere mannen ook plots van het algemeene gesprek losgemaakt en ineens was het geworden 'n warrig gegons, 'n brabbelig geredeneer van man tegen man. Alleen Mordegai Santeljano, in z'n donkeren schaduw-hoek, zat stil versomberd voor zich heen. Heel afwezig had hij naar het gepraat geluisterd. Hij wist precies dat, behalve z'n moeder en Michel d'Ancona, de heele rotboel nooit anders deed dan Ko flikflooien. Maar hatende drift hierom kon nu niet in hem komen, bleef vreemd-ver van hem weg. Een zachte, diepe weemoedigheid, om zooveel dat maar altijd schreide in hem, om zoo machtig veel dat er zoo diep en onbegrepen in hem brandde, hield in vredige uitgeputheid nu het heete opstandleven in hem stil en als in zacht-sluimerenden mijmer ging hem in koele klaarte z'n heele leven door z'n brein.

‘Sjalom Menoega,’[1)] stapte feestelijk wenschend Jonas Santeljano binnen, ‘nog veel jàre moeder... ik kan niet bij u komme omdat ik niet door kan hier...,’ sprak hij luid kuchend achter adem door.

‘Hoeft niet Jonas... ik hoor dat je d'r bint... dat is genog,’ zei in haar onbeweeglijke, krachtige rust, heelemaal den verkeerden kant uit, de oude vrouw terug.

Toen Jonas Santeljano was binnengekomen, hadden ze allemaal even gezwegen en drie, vier gelijk waren haastig opgestaan om hem dadelijk te laten zitten.

Jonas Santeljano was een bleeke, schraal-gebouwde man; z'n hooge beenen droegen z'n teeren, smallen romp als een niets meer wegenden last. In z'n mager, fijn en scherp gezicht stonden groot zijn felle oogen, die altijd keken met de geheimzinnige glanzing van al 'n paar maal den dood te hebben gezien.

Jonas was longlijder; in erbarmelijke verheid al verziekt, gesloopt en van binnen als uitgehold vernield. In de familie was hij de zoeker naar de aan den gang brenger van de meest gevaarlijke ruzies; hij hitste, loog en roddelde met

1) Vrede en rust.

een zoo giftige genotskracht en vèr-ziende geslepenheid, dat hij heel die wilde, heete bende van broers en zusters, van zwagers en schoonzusters in één moment tegen elkaar kon injagen, als een stel krankzinnigen die elkaar naar het leven stonden. In z'n lange ziekbed-dagen, wanneer de ontstellende bloedgolven, als in zijn borst gestold, weer aan het wegblijven waren, had hij hun aller zwakke punten overdacht, in stil genottelijk venijn nagegaan, met welke woorden even maar gezegd, met welke dingen even maar gedaan, hij den een na den ander op z'n ergst kon krenken en het diepst kon pesten.

Een felle jaloerschheid werkte altijd in onbedaarlijke hevigheid in hem door. Ko spoog hij uit; die rijke dief kon heerlijk barsten voor hem. En Mordegai, die werk-moordenaar, moest maar eens voor 'n tijdje een verlamming krijgen; dan moest hij wel ophouden, of hij wou of niet. Zoo had hij voor allemaal wat. Maar voor hem waren ze allen van een weeke, zorgende goedheid. Wel buffelde Ko ook tegen hem, maar geld liet hij voor hem los zoo veel en zoo dikwijls ze hem vroegen; weken, maanden achtereen onderhield hij zijn heel gezin, zelfs als het werken hem maar even kwaad kon doen.

Jonas ostenteerend, stil, in zorgvolle begaanheid met zichzelf, was hijgend, kuchend gaan zitten.

‘Had je 't niet benauwd in Snoge, Jonas?’, vroeg zacht meewarig Piza.

‘Komt'r wat op an,’ zei hij onverschillig, ‘mijn borst kreunt toch... of-ie 't nou thuis doet of in de Snoge...

de drie trappe bij me op, is me erger,’ stekelde hij naar Ko.

Ko, onnoozel kijkend voor zich heen, maak te zich niets hooren; de anderen, machteloos, medelijdend, zwegen en peinsden.

Judith en Etty hadden al 'n paar maal tegen Ko geklaagd dat Jonas zoo hoog woonde, dat het niet voor hem te doen was die verschrikkelijke klimmerij. Kan me niet verdomme, had Ko ze in het gezicht geschreeuwd, hij wou zoo graag naast Gai wonen, nou woont hij 'r en nou blijft hij 'r. Zij hadden verschrikt gezwegen toen en er niet weer over durven beginnen. Maar het sarcastisch verwijt er van was Jonas een rijk bezit meer bij al zijn ander venijn en in zijn hunkerenden agitatie-lust tegen alles wat hem omgaf, bracht hij zulke

dingen altijd naar voren, was het niet in somber beklag dan in zuur-lachende haat-pret.

‘Heb jullie 't ook gehoord,’ begon Jonas opgewekter nu, ‘de zoon van David Rosette het zich late doope... heb jullie daar niks van gehoord.....? de heele Snoge was 'r vol van.....’

Verbazing en afkeer bracht al de gezichten even strak aan het staren. En Jonas, suggestief, vertelde door:

‘....David Rosette mot 'r half kapot van zijn.... en z'n vrouw, die onnoozele Santje Zalzedo, legt al twee dage buite kennis.... die mamzeer[1] van 'n jonge is na Duitschland gevlucht om daar verder te leere....’

‘Verder te leere’, vroeg dom-verwonderd Judith Piza, ‘'t is toch al zoo'n groote jonge.... die gong toch niet meer op school....’

Toen, ineens, kwam Mordegai's stem stroef en diep van het lange zwijgen, norsch en onwillig als was hij gedwongen:

‘Hij is studdent.... studdent in de medecijne.... hij wou dokter worde....’

In naief, sterk meerderheidsgevoel had hij sober die paar woorden van toelichting gezegd en dadelijk weer lusteloos gezwegen.

‘Nou, is dat soms 'n verschooning voor z'n daad,’ viel Jonas uit naar Mordegai, ‘....dokter wou-ie worde,’ hervroeg hij hoog en scherp, ‘ze moste hem doktere dat 'm 't bloed de keel uit kwam....’

Joostje Delmonte beschoof driftig zijn stoel alsof hij daar zou uitbarsten dat je hooren en zien verging; maar in malgezellige gemoedelijkheid dadelijk weer vredig weg-knuffelend in zijn rustigen zit, zei hij enkel rad-gedecideerd:

‘Ik zeg de ouwers hebbe schuld.’

Al de vrouwen vielen Joostje bij.

Maar zacht, middelend kwam Sam Piza weer: ‘De ouwers hebbe schuld en de jonge het schuld.... dat zijn van die dinge die zich moeielijk bespreke late..... is voor jare gelede - ook tege Kipoer[2] - niet 't zelfde gebeurd bij Rebie Torres....?’

1) Mamzeer = vervloekeling.
2) Kipoer = verkorting van Jom Hakipoer.

‘Dat is geen vergelijk,’ sprak ineens zóó driftig Ko Santeljano, dat Piza, geschrokken, dadelijk zat of hij een mep voor zijn kop had gehad,.... ‘Rebie Torres,’ joeg Ko's stem voort, ‘was 'n geleerde man, maar over z'n kindere had-ie niet zóó groot macht.... 't is zooals Joostje zeit.... de grootste schuld drage de ouwers....’

‘De ouwers hebbe 'n breeë rug,’ weerde Mordegai uit zijn donkeren hoek dof af.

‘Voel je wat Gai?’, informeerde Jonas valsch. -

....Stik jij, dacht Mordegai.... van mij geen antwoord, judas. En sterk hield hij in zich vast 'n diepen wrevel, die, zacht nog, tot drift in hem aan het aanhijgen was.

‘Kindere motte geregeerd worde’, meende barsch weer Ko Santeljano, ‘....gaat 't niet zacht, dan maar hard....’

‘Jij het geleerd Ko zonder op school te zijn geweest’, lachte goochem-ironisch Delmonte, terwijl hij zwaar-kippig de nagels van zijn rechterhand bekeek.

...Ai, die was goed van die kleine Joostje, dachten ze allemaal. Maar de vrouwen, stil-ontzet, hadden bangig verstolen even elkaar aangekeken. Ko Santeljano was al bijna vijf en twintig jaar getrouwd en zijn gezin was kinderloos gebleven. Daaraan werd hij liever niet herinnerd, omdat hij dolgraag 'n kind had gehad, maar ook wijl hij ze daardoor dadelijk zag, als 'n troep op z'n dood hopende, graaiende erfgenamen.

‘En jij bint op school geweest en het niks kenne leeren,’ lolde nijdig Ko Santeljano terug, ‘wie is nou de gamoor[1)] van ons tweeë....’

‘Hij is goed Ko.... bij mijn leve.... oregeneel.... die d'r kaatst mot de bal verwachte,’ juichte gretig Delmonte, alsof Ko hem een complimentje had gemaakt.

Toen de galmende jool van Delmonte was verstild, enkel diens gezicht nog in goedige zachtheid na-lachte, was 't evenscherpe der stemming al weg. En heelemaal waren vooral de mannen afgeleid, door het binnenkomen van de twee oudste kinderen der Piza's, twee bruin-donkere, zwaar en breed gebouwde meisjes van zestien en zeventien jaar, vol en warm van heet-zinnelijken levensaanleg, in al grove, wilde gerijptheid der tegenkracht voor den man. Ze lokten al

1) Gamoor = ezel.

dadelijk door het jong-sterk welven der borst, het grofbreede ronden der hooge heupen en den sappigen lach van hun gaven brunette-snoet. Maar aanhaliger nog waren ze door de tegenstelling van hun warme volbloeidheid en de frissche onaangeraaktheid van hun jeugd.

‘Zijn de dames daar eindelijk?’, vroeg lijzig, verwijtend Judith.

‘'t Is nog geen tien uur, wat wil u,’ zei dik, rad Clara de oudste der twee, terug.

‘Sam, zeg jij ze nou dat ze na bed motte,’ beval Judith huilerig haar man.

‘Ik zeg dat jullie na bed motte,’ gaf Piza onmenschelijkslap, als een nagezegde boodschap met 'n mors-dooie stem z'n bevel.

Schaterlach brak uit.

‘Werk voor jou Ko,’ stekelde gemeen weer Jonas.

‘Waarachtig... mocht ik ze maar na bed make,’ lachte in knorrende zinnelijkheid Ko Santeljano. Groot en forsch, maar toch nog als kinderen, gingen de twee meisjes.

‘Wat 'n paar paarde van meide al,’ hunkerde Ko nog die ze tot het laatste moment had nagekeken.

‘En zoo groot ze binne, zoo gezeggelijk zijne ze,’ prees Judith traag met zware, drooge leerlap-tong.

‘Anders dan mijne,’ klaagde somber Jonas ‘...en anders dan jouwe ook Gai,’ sleepte hij er met geweld Mordegai in.

‘Zijne?’, gretigde dadelijk Ko, met zijn duim driftig achter hem wijzend naar Mordegai, ‘...zijne binne brutale, verwaande, narre... luie niksnutters, met groote bekke...’

Mordegai, in nerveuze, waaksche loer, kwam strak stil overeind; maar zwijgen bleef hij nog; hij verlangde naar de zwaardere krenking, om dieper het geweldadigd stijgen van zijn drift te voelen en om het verlossend-onherstelbare dat dan misschien zou volgen.

‘Dat ze verwaand binne is tot darentoe,’ kwam zachter Delmonte, ‘maar hoe komme ze zukke vrotte gojiems[1)]...?’

‘'t Is waar Gai,’ zei in mildere overreding nu Etty Delmonte, ‘jij het te weinig macht over je kindere... zij binne

1) Gojiems = afvalligen.

jou de baas, inplaats jij hun... daarom heb je ook zoo weinig simga[1)] van ze...'

Maar tegen die zachtheid in kwam Jonas weer:

'Hij het te weinig macht over ze...? ik begrijp jullie niet... 't is juustement zijn macht die ze zoo gemaakt het...'

Mordegai trilde. Rammeiende vernieling kroop heet naar zijn knuisten, maar lamslaand hartzeer tegelijk maakte hem zwak en klein. En nog de vrede warm-willend, in diepe verlanging naar dat stille wee, met z'n zacht-kniezende geslotenheid waarin hij den heelen avond als een zwaar-vermoeide had gerust, zei hij enkel in slap verweer:

'Alle kindere zijn niet 't zelfde... slechter dan jullie kindere zijn mijne ook niet...'

Z'n smartelijke getroffenheid om de gesmaadheid van z'n kinderen, de bijna snikkende melancholie waarmee hij die paar verweer-woorden had gezegd, en de stille vernederdheid om z'n eigen onbegrepen, laffe gedweeheid, 't verslonk z'n robuste lichaam tot krachtelooze jammerlijkheid.

Maar zij zagen niets; 't ging alles over hen heen in steenhard venijn en onaandoenlijke stompheid.

'...Jij geeft je kindere geen behoorlijke opvoeding... ze groeie op voor galg en rad,' sprak Ko bruter nu.

'Je vergist je Ko,' lachte fijntjes Jonas, 'zijn kindere motte geleerde worde... heele pakke boeke laat-ie voor ze komme... z'n jongste speult viool... motte jullie hoore... Viliawski...'

Allen lachten; Ko tergend-uitbundig.

'Ware je drie jongens nou Snoge vanavond... de waarheid Gai...?', vroeg temperend weer Etty Delmonte.

Met een heftigen hartklop sloeg schrik en verwarring in hem. Even aarzelde hij ...verdomme daar had je het... En snel binnensmonds verbrabbelde hij: '...Alleen Daan en Kootje waren snoge... Raf was niet goed in orde...'

'Dat lieg je zoo groot als je bint, vuile leugenaar,' viel woest, hoestend, benauwd z'n oogen draaiend, Jonas uit, 'ik heb Raffie juist in snoge-tijd op straat gezien...'

Toen, breed, ruw, in niets ontziende dreiging stormde Mordegai op... hij zou ze worgen dat tuig... ze dof in

1) Vreugde.

elkaar beuken... hun de kakementen van elkander scheuren... En zóó heftig was nu de heete, wilde opstuwing van z'n razernij, dat hij de door z'n kop rennende vloeken en scheldwoorden met z'n spraak niet te bemachtigen wist en in machtelooze sprakeloosheid z'n verniel-woede enkel bang gebaarde. En als in vaste bezonnenheid deed hij plots een stap in de richting van Jonas '...an jou, vuile venijn-zuiger,' krijschte hij als in heete snikken uit hem losgescheurd, 'waag ik me 'n paar jaar...'

Michel d'Ancona en Sam Piza waren opgesprongen en vlak voor Mordegai gaan staan. De vrouwen, in bevende ontdaanheid en angstige afwending van het hoofd, hadden gillerig geschreeuwd dat de mannen zouden vasthouden dien dollen hond, dat ze hem zouden grijpen. Alleen de weduwe Santeljano was onbeweeglijk gebleven, terwijl Joostje Delmonte en Ko Santeljano, Jonas, die nog feller wilde hitsen, met een verbeten snauw tot zwijgen hadden gemaand. Maar Mordegai drong vooruit, ontembaar, woest, in uithijging van z'n kokenden haat; blind, dol wilde hij door de beide mannen heen, om zich met z'n vernielende drift op Jonas te gooien. En met z'n geweldig lichaam van hartstochtelijke oer-krachtigheid, probeerde hij nog eenmaal die onverschuifbare versperring, de twee mannen, te lichten; z'n uit z'n jas-mouwen geschoten zwart-ruige armen had hij als kabels om hun heupen gekneld, en hun lichamen zóó tegen-elkaar ingedrukt, dat beklemmende ademing hen bijna machteloos had gemaakt. Mordegai's lichaam, door die hevige uitscheuring van kracht, leek opeens tot nog prachtiger kloekheid gegroeid, maar z'n kop met de bloed-doorloopen oogen en 't star-stomp verwilderde, was van een beangstigende onherkenbaarheid.

De weerstand van Piza en d'Ancona had even gewankeld, maar zich dan tot sterker tegenweer hersteld. Toen, bleek, mat, had Mordegai losgelaten en was hij met 'n ontzettenden gift-vloek 'de kelder' uitgehold.

Toen Mordegai de achterkamer van z'n woning binnen kwam, zat Lea in kille zindelijkheid onder het geel-roodrige lamplicht aan de koud-leêge, wit-gespreide tafel. Er was 'n zacht-vreugdig glanzen, 'n onbewuste stil-gewijde ernst in haar vrome gezichtje, dat in z'n naïef-simpele onwetendheid,

door de degelijke dracht van de bandeau half onder het mutsje uit, 'n, tot een bedaagd getrouwd vrouwtje, verkleed kinderkopje leek. Ze las haar joodsche krantje met spellende, oplettende onzekerheid en 'n geduldig worstelen om te begrijpen; maar het diep en zacht verinnigd weten in haar, dat het allemaal mooi was en van den Heiligen God, verzweefde 'n stil devoot geluk om haar diepe verzonkenheid, bracht 'n even blinkende blijheid op haar fijne wangetjes, een hooge vrede en warm-dankbaar feestgenot.

In bleeke verstrakking van z'n mat-grauwen kop was Mordegai zonder een woord te zeggen door de alkoof naar de voorkamer gegaan; maar in de barre dreuning van z'n stap van achter naar voor, en nu zwaarder nog in de donkere voorkamer, had hij voor Lea de zwaar-duidelijke aanduiding gelegd, dat het om de verdommenis niet pluis met hem was.

Maar Lea had niets gehoord, niets gezien. Eerst toen Mordegai, breed in z'n overhemd, uit de voorkamer kwam en met nog grover geweld zwijgend aan tafel was gaan zitten, hief ze haar stille hoofdje op en liepen haar glaziglichte oogjes dadelijk vol schrik.

'Wat kijk je,' snauwde Mordegai ruw, door haar onschuldige negatie van zijn diepe ontstemdheid nog feller verwoed.

'Mag ik niet kijke...?', vroeg ze enkel zacht terug.

'Mag ik niet kijke,' deed hij haar valsch zacht na, '....nee, je het niet te kijke, met je gemeen miensch bakkes.... versta je....' En heftiger weer schreeuwde hij, 'waar is Raf, zeg op....'

'Schreeuw zoo niet,' bad Lea bang, '....Daan en Kootje zalle net slape... Raf,' herhaalde ze toen enkel, als in 'n verbijsterd stokken van haar denken niet verder kunnende komen.

Met een hevigen vuistslag op tafel stoof hij op van z'n stoel, Mordegai: 'Leg je weer onder één dekmantel met je oudste', vroeg hij, Lea wild in het gezicht krijschend.

En heen en weer de kamer stapte hij nu met zoo'n verwoede kracht dat alles rinkelde en de buren, in licht vermaan, tegen den zolder hadden getikt.

'Krijge jullie de koors,' vloekte Mordegai gedempt naar beneden; en geprikkelder, feller nog sloeg z'n drift weer uit.

‘Zoo waar als God leeft, als ik dat groene gezicht onder m'n hande krijg, wurg ik 'm....’

Zacht, voorzichtig gingen de alkoofdeuren open en kwam in z'n hansop bleek, bevend en wee van angst Ko 'n eindje de kamer in. Uit z'n eersten slaap was hij met een schok overeind geschrikt.... God ruzie.... had hij in z'n zenuwende benauwing dadelijk klaar beseft. Z'n hartje was op slag met een vreemd spectakel aan het bonzen gegaan en 'n rillende béving was door heel z'n zweterige lichaampje getrokken. Mordegai's bar-dreigende drift voelde hij als een lijfelijke pijn wanneer hij die zàg; maar als hij het dol-wilde gekrijsch enkel hòòrde, dan joeg hem z'n vlugge verbeelding tot het zien van kermend vechten en bloedige gehavendheid. Even nog was hij onder de dekens gekropen, maar toen de benauwing was blijven stijgen, was hij met een vaart het bed uit gevlucht. En daar stond nu het mannetje op z'n bloote voeten schuw, klein, met 'n stil gebed in de traan-glanzende oogen, dat vader mocht bedaren.

Maar Mordegai, door het dolle heen, had geen notitie van hem genomen; was rauw blijven schreeuwen en vloeken, en in al maar stijgend dreig-geweld, zich in krankzinnige, machtelooze koel-woede op z'n kop gebeukt, tot hij op eens 'n stoel had gegrepen en met z'n zwaar-doorwerkte eeltknuisten die krakend in elkaar had gedrukt. Lea, stuipendontzet, had ‘Gai’ gegild en Ko met 'n uitgescheurden huilsnik ‘vader’.

Daar stapte Lot binnen.

Op de trap had ze alles al gehoord.

Toen ze Ko zoo zag staan had ze even in warme deernis gesnikt en was ze dadelijk met 'r boordevolle oogen en 'r lachend huiltje, in teere koestering naar hem toe gegaan. Ze had z'n trillende lijfje warm, zachtjes tegen haar aangedrukt en zoo hem meegenomen naar de alkoof; daar had ze hem knuffelend in bed gelegd en in 'n zoen hem toegefluisterd, dat vader dadelijk wel weer bedaren zou. Toen ging ze naar Lea; in smartelijke medelijdendheid streelde ze zacht haar hoofdje, zoende haar op de wangetjes, zette haar recht in haar stoel, plooide haar kleeren weer ordelijk en gaf haar het hooge stoofje dat ze zoo dol-graag had. En zóó diep had ze haar

verrustigd, dat Lea in naïeve oolijkheid van haar oogjes, haar dadelijk 'n heel stil lachje had gegeven.

Mordegai, in weifelenden spot, maar vreemd voor driekwart al ontwapend, had in geblufte verstildheid toegekeken.

'En nou jij, zware robbedoes,' ging Lot in haar fijne, hooge slankheid, haar zijige brauwtjes ernstig fronsend, voor Mordegai staan, '...ga jij eens lekker zitten in je groote stoel,' beval ze, haar stemmetje verzwarend tot barschheid, '...matroos... rebel,' schold ze blozend-overmoedig, stevig voort, Mordegai duwend naar z'n plaats.

Die zachte engelen-goedheid voelde Mordegai niet aan te kunnen en in droeven lach gehoorzaamde die ruige krachtman dat blanke, fijne kind.

JOOST MENDES.

(Slot volgt.)

Homeros.

Divinare quid vetat?

De blinde zanger, die op het eiland Delos gezeten te midden van zijn meisjeskoor god Apollo heeft bezongen, eindigt met de volgende woorden[1]:

'Gij, Phoebus, hebt Delos het meeste lief, waar voor U samenkomen de Ioniërs in hun sleepende kleedij met hunne kinderen en vrouwen. Zij toch Uwer gedachtig, verkwikken U met gymnastischen wedstrijd, met zang en dans. En wie hen daar zien mag, wanneer zij verzameld zijn, zou zeggen dat dit volk onsterfelijk is en vrij van ouderdom. Want hij ziet hun aller gratie en verkwikt zich het hart aan den aanblik dier mannen, dier schoongegorde vrouwen, van hun snelle schepen en hun rijkdom. Waarbij nog komt dit groote wonder, welks roem nooit zal vergaan: Delische meisjes, dienaressen van den Vertreffenden God.

Eerst geldt haar zang Apollo, Leto en de pijlenstrooiende Artemis, dan den mannen en vrouwen uit het verleden: een lied dat de scharen der menschen betoovert.

Aller menschen geluid en castagnetten-dans verstaan zij na te bootsen. Elke vreemdeling meent zijn eigen klanken te hooren. Zoo schoon past de zang der maagden zich aan.

Moge Apollo met Artemis U genadig zijn en zij de blijdschap Uw deel. Doch herinnert U ook mijner en komt een vreemde op moeizamen tocht over de aarde hierheen

1) Hom. hymn. op Apollo vs. 146 vgg.

en vraagt: “O, meisjes, wie is voor U de zoetste zanger, die hier verkeert; wiens zang streelt U het meeste?” antwoordt dan allen heel eenstemming: “Het is een blinde man, hij woont op het klippig Chios; zijn zangen zullen alle den prijs wegdragen.”

Ik echter zal Uw roem ronddragen, waarheen over de aarde ik mijne schreden richt naar druk bevolkte steden der menschen. En zij zullen mij gelooven, wijl het waarheid is.

Noch zal ik ophouden den vertreffenden Apollo te bezingen, den God met den zilveren boog, dien Leto de schoongelokte ter wereld bracht’.

Deze zoo vaak aangehaalde passage bevat eenige trekken, die voor de vraag naar Homeros' raadselachtige wezen van beteekenis zijn. De algemeene strekking is duidelijk. Wij hooren den minnestreel op het Delische feest der Ioniërs zich indirect richten tot het omringende publiek, welks gunst hij door lovende woorden tracht te winnen: er is toch een wedstrijd en de zanger - zánger is hij - hoopt op den hoogsten prijs, voor zich, voor zijn koor. Ook tot dit koor richt hij zich en laat het bij voorbaat reeds aan hèm, als den zoetsten zanger, de krans toezeggen. Heerlijk zijn de muzische gaven dier meisjes, dier Dienaressen van den Vertreffenden God, wiens feest men viert. Het is geen willekeurig koor: zij zijn den God ten dienste gesteld, zij dragen den officieelen titel van Therapnai en volvoeren een sacrale, ritueele taak. Haar lof geldt in de allereerste plaats den God, diens moeder en zuster, geldt derhalve de trits van nauwverbonden wezens. Doch daaraan verbinden de meisjes, door den zanger begeleid, den lof van mannen en vrouwen uit vroegere tijden: op deze hymne volgt dus een episch lied op heroën en heroïnen.

Groot is echter de Ionische bond. Alle Ioniërs spreken globaal gesproken één taal, doch de percentage der onder hen gemengde niet-ionische elementen alsook de aard der oer-bevolking van het door Ioniërs gecoloniseerde gebied, geeft aan die ééne taal onderscheidene nuanceeringen. Er is meer dan één dialect. Ook hebben zich de kolonisten aangepast aan gebruiken die de vóór-bevolking hunner kolonie nu eenmaal bezat. Vandaar onderscheid in schema, in tempo, bij dans en spel. Eene Ionische uit Athene is eene andere dan die uit Smyrna en

beide zijn weer anders dan de Ionische uit het Carische gebied. Komen nu van heinde en verre de bedevaartgangers naar het gemeenschappelijke bedevaartsoord, dan kan elk in den officieel, namens allen, opgevoerden ritueelen dans dàn slechts welbehagen hebben, indien hij op zijne eigene wijze het zangspel ziet uitgevoerd. Het geldt hier eene ritueele handeling en ritus is aan traditie gebonden. De huldiging moet derhalve plaats hebben in onderscheiden trant. De Dienaressen van Apollo kennen de dialecten en bootsen in de perfectie de taal van allen na. Daar zoogenaamde Delia ook op ándere eilanden dan Delos gevierd werden, daar buiten het hoofdcentrum ook filialen voor den God bestonden, zien wij in die dialectische ervarenheid der Dienaressen, in hare kennis van locale dansen, eene geoefendheid op verschillende plaatsen door de meisjes verworven. Ook de zanger immers bezoekt naar zijn eigen getuigenis vele drukbezochte steden, waarom zou het koor slechts Delos hebben gekend?

Wat echter bijzonder treft is de band tusschen zanger, koor en godheid. Te midden van zijn koor is de aoede gezeten. Zeker heeft in den loop der tijden schoolsche oefening, technische vaardigheid, den troubadour gemaakt tot het phonografische wezen, dat Plato met smalend woord ons later heeft geteekend, doch oorspronkelijk mocht de bard zich noemen ‘autodidact wien de *godheid* allerlei in den geest heeft gelegd’. Het is de goddelijke geest, die in den zanger gevaren hem tot zingen brengt. Die goddelijke geest is Apollo zelf, of Apollo's hemelsche Dienaressen, de Muzen. Men ziet de wisselwerking: de minnestreel, wiens geestelijk oog te heller naar binnen ziet, naar gelang de wereld om hem aan zijn gesloten oogen is onttrokken, uit, wat Apollo hem in het hart legt en geeft leiding aan het koor, dat zich tot hem verhoudt, als de Muzen tot den Muzenleider, Apollo. Het lied verheerlijkt wederom de goddelijke machten. Wij krijgen de impressie van een lichtstraal, die spelend over en weer gaat tusschen sterk glanzende voorwerpen, lichtbron en lichtontvanger te gelijk. Dit wordt nog duidelijker, als wij opmerken, hoe hetgeen hier op aarde, te Delos, geschiedt, zijn volkomen reflex in den hemel vindt. In denzelfden hymnus op Apollo wordt verteld, dat Apollo zich begeeft naar den Olympus, naar de woning van Zeus en de verzameling der overige

goden, die aanstonds zin krijgen in citherspel en zang: de Muzen met schoone stem zingen afwisselend over de voorrechten der goden en over de bezwaren der menschen. Onderwijl dansen Gratiën, Horen, Aphrodite, Hebe en Harmonia nevens Artemis elkaar houdende bij de handpalm. Apollo zelf bespeelt het instrument, zijn spel rythmeerend door sierlijke passen. Hij is hier de leider van het koor, de Muzenleider, Mousagetes, gelijk op eene oude relikwiekast, de zoogenaamde Kypseloskist, was afgebeeld en gelijk beschreven staat in 't Hesiodeïsche gedicht ‘het Heraklesschild’. Immers ‘daarop was gedreven de reidans der onsterfelijken en in het midden speelde aanlokkend op de cither Apollo; doch de Piërische Muzen zetten telkens den zang in ‘aan helder zingende vrouwen gelijk’. Dit is aardig gezegd: het Olympische koor gelijkt op dat der menschen; het hemelsche spel weerspiegelt dat op aarde. Wat hier beneden in overgeleverden vorm wordt vertoond projecteert de mythische voorstelling in een gebied, dat van de aarde gescheiden is, waar wezens wonen, die terwijl zij het menschelijk doen volgen, toch boven het menschdom staan. Zoo zijn in uiteenliggende gedachte regionen Apollo te midden der Muzen en de minnestreel te midden der meisjes elkanders reflex. De meisjes heeten Dienaressen van den Vertreffer gelijk ook de Muzen Apollo ten dienste staan De meisjes zijn de aardsche Muzen, *in dienst van den god*, *ten dienste van den zanger*. Hiér gaan de elkaar reflecteerende beelden in elkander over; realiteit en verbeelding vloeien in een. De zanger is de vertegenwoordiger van den God op aarde; hij is de drager van het goddelijke. De verzamelde menigte kan zich denken den gevierden god in haar midden te hebben. Goddelijk, theios, heet de leider van het koor, de exarch. Dit voor ons vrijwel verbleekte woord ‘goddelijk’ drukt meer uit dan een superlatief van schoonheid. De zanger is werkelijk aan de aarde onttrokken: het lichaam bergt den divinen geest. En om den geest gaat het hier. In Euripides' tragedie de Bacchen hebben wij een pendant. De vrouwen van Thebe zijn geworden tot Dienaressen van den god. De god zelf is haar leider, doch hij heeft eene menschelijke gedaante aangenomen. Het koor meent een mensch te volgen, tot hoogere glorie van het divine wezen, dat heimelijk achter het menschelijke masker

van den leider schuil gaat. Eigenlijk is welbeschouwd de god verpersoonlijking van het gevoelen, begeeren, streven, van het koor; de exponent is hij van aller gemeenschappelijke verlangen. Hij is de projectie buiten den mensch van wat de mensch in zijn binnenste diepte najaagt. Hoe intenser dit jagen, des te stralender wordt het geprojecteerde beeld; hoe glanzender het beeld, des te feller wordt het streven daarheen. De wisselwerking is hier zichtbaar; ook de eenheid waarin zanger, koor en godheid versmelten. De harmonische stemming treedt in het licht.

Als te Ephesos op het feest van den stiergod Poseidon de wijnschenkende jongelingen zelf stieren heeten; als de koorleden om Bakchos geschaard zelf den naam Bakchoi voeren, dan zijn dit voor ons aanwijzingen over uit een primitieven tijd, toen de eenheid van daemon en mensch nog voor het oog zichtbaar werd uitgedrukt. De sjamaan, de toovenaar, medicijnmeester, of hoe men den alouden priester benoemen wil, beheerscht het daemonische wezen door kennis van diens naam, - dien hij dan ook zelf heeft aangenomen - en dwingt door tooverspreuk en gebaar den daemon tot volbrenging van het verlangde; door klanken en danspassen het daemondier nabootsende, meent hij dit wezen, dat geacht wordt noch boven noch buiten den kring van den vereerenden stam te staan, volkomen te representeeren. Het gemeenschapsgevoel wordt bij wijle gesterkt door de verslinding van het daemondier. Men behoeft voor zulke tafereelen niet naar Afrika den blik te richten: het meer nabijgelegen Creta levert voldoende materie. Bij het voortgaan der tijden zien wij de magische dwangformule ten deele vervangen worden door eene overredingsformule, een lokzang: de verhouding van daemon en mensch is in zooverre veranderd, dat er niveauverandering is ingetreden: de godheid wordt thans hooger staande gedacht, maar de harmonie tusschen hetgeen de godheid geacht wordt gaarne te doen en wat de begeerende mensch diensvolgens ritueel in practijk brengt, blijft bestaan. In den voor kort gevonden Kretensischen Kouroshymnus danst de aanbeden groote Kouros met zijne daemonische gezellen net zoo goed als de onder leiding dansende vereerders. Vereerders, die óók Kouroi heeten, en die onder eene lofprijzing der daemonen springen voor den welstand

van akker, vee, mensch en staat. In gelijke banen vloeien de gedachten van godheid en koor; hunne neigingen buigen zich tot elkaar, richten zich op hetzelfde doel. Harmonie, eenheid van willen is ook hier het beoogde. Bij den mensch geen opgeven van den eigen wil, geen overgave in vertrouwen aan een wezen, dat breeder denkend wordt gedacht, doch het neertrekken van den goddelijken wil naar den wil der menschen. Harmonie dus op aardschen grondslag.

Ook de hymne aan Apollo staat op deze basis. Niet hooren wij hier, als in Aeschylus' dagen, hoe de erkenning van der goden geweldige bestuur gepaard gaat aan de deemoedige bekentenis, dat de godheid goed is en het alles naar eigen inzicht ten beste zal keeren, doch rijkelijk weidt de zanger uit over de levensgebeurtenissen van den god, die als eigenlievend mensch gestreeld deze verheerlijking over zich laat gaan en tot bewilliging zich gunstiger gestemd gevoelt. Eigenaardig doet het aan als men bedenkt, dat het de god zelf is, die den zanger inspireert. Er ligt iets zelfvoldaans over deze Olympische wereld, eene zelfgenoegzaamheid, die ook hierin zich uit, dat op den Olympus gezongen wordt van het heerlijke leven der goden tegenover het moeizaam bestaan der menschheid. De tijd, toen naar Hesiodos' woord de menschen en goden samenwoonden, is verleden; doch veel wat toen in den ritus werd neergelegd, houdt ook in de homerische dagen nog stand; alleen op de plaats van den magischen sjamaan zit thans de zangerkoorleider, wiens plechtgewaad hem ook nu nog boven den gewonen menschenkring verheft en divinen luister geeft. Het koor ‘betoovert’ nog steeds, doch het toovermiddel is een ander: voor de raadselachtige spreuken en geluiden is in de plaats gekomen de zoetheid van klanken. Wat de imiteerende dans gaandeweg geworden is kunnen wij nog slechts gissen; maar onverminderd is gebleven de harmonische samenwerking tusschen leider en koor, de wisselwerking tusschen godheid en vereerders, die eenstemmigheid van gevoelen, opgaan in elkanders bedoelen tot bereiking van een menschelijk verlangen najaagt.

De ‘Wedstrijd tusschen Homeros en Hesiodos’ is een laat dichterlijk knutselwerk, waarin echter een oudere kern schuilt, die door liefhebberij voor het anecdotieke door de

oudheid is bewaard. Als wij in dien Wedstrijd lezen, hoe Homeros eens naar Delos voer om in den zangerwedkamp mede te dingen, dan rijst de herinnering aan den Chiïschen zanger uit den hymnus op Apollo. Maar als wij hooren, hoe hij bij gelegenheid dier groote feestverzameling boven op het aloude hoornen-altaar plaats nam en dáár zijn zang voor Apollo aanhief, dan moet deze merkwaardige voorstelling van den rijk gedrapeerden citherspeler boven op het godenaltaar, door eene schaar van zangsters omringd, wel bijzonder de verbeelding treffen. Men denkt aan andere dergelijke voorstellingen, bijvoorbeeld aan het zoogenaamde Hyakinthosaltaar nabij Sparta, waarop in het midden het veertien meter hooge Apollo-idool zich verhief, terwijl als versiering was aangebracht, onder meer, de dans der Phaeakische meisjes om Demodokos, den Homeros van het mythische Scheria. Eigenlijk zien wij te Delos den god zelf, Apollo Mousagetes, en de Delische meisjes zijn zijne Dienaressen, het Muzenkoor. Te midden der Ioniërs, die in hem hun stamgod vereeren, den god van het eigen geslacht, doet Apollo hier zijne epiphanie, zijne plechtige verschijning. En dat een god in muzikalen wedstrijd optreedt en de overwinning wegdraagt, is aan de helleensche mythologie niet vreemd. De zanger dus, die de lauwerkrans op het Delisch feest behaalt, is meer dan magisch priester, hij is de goddrager zelf: in hem is de godheid bij uitstek gevaren. De ouden noemden zoo iemand ‘den door Phoebus bevangene’, den Phoebolamptos. Een typisch voorbeeld van zulk een, die nog alle kenmerken van den primitieven wonderdoener, geestbezweerder, toovenaar, naast de eigenschappen van den priesterlijken-bard in zich vereenigt, is de mythische Aristéas, over wien Herodotos omstandige mededeelingen heeft gedaan. Aristéas, de medicijnmeester, die op zijn tijd door de lucht vaart, uit den dood herrijst, zich ongezien lichamelijk verplaatst, de thaumaturg, die na een slaap van eeuwen ontwaakt, behoort tot het tijdperk der Grieksche sjamanen; maar in de kwaliteit van door Phoebus bezielden zanger van eigen geschapen epische zangen is hij een Homeros. Evenzoo kunnen wij in den zonaanbiddenden Orpheus, bij wiens citherspel de boomen marcheeren, de steenen zich schikken tot kunstigen bouw, de dieren hun wilden aard afleggen, een overgangswezen

aanwijzen tusschen de daemonenbezweerders van weleer en Hellas' troubadours. En bij het genoemde tweetal blijft het niet, doch wij kunnen met twee volstaan.

Op het Delische Apollo-feest was dus de zoetste zanger eenmaal de blinde man van Chios, wiens liederen ook in de toekomst de beste zullen heeten. In den hymnus op Apollo, waarvan wij zijn uitgegaan, draagt die zanger geen naam. De anonymiteit is bewaard, gelijk ook Ilias en Odyssee anoniem zijn overgeleverd en zoovele andere epische zangen rondgingen zonder dat men den naam der makers kende. Men sprak dan van homerische zangen en noemde den maker Homeros. Laat ons zeggen, dat zij waren van ‘een Homeros’ en den eigennaam opvatten als soortnaam. Dit is in strijd met de gewone opvatting, die slechts één Homeros gelden laat en dien eenen eigennaam zóóveel luister toekent, dat de namen van andere dichters voor dien glans verbleekten, ja, dat hunne zangen door den tijd den éénigen Homeros toevielen. Eene opvatting, die ongetwijfeld recht van bestaan heeft, al willen wij nu het licht eens anders laten vallen. De vraag naar de eenheid der groote homerische epen wordt er niet door geraakt; de persoonlijkheid van den dichter van Ilias en Odyssee verandert er niet door. Onomlijnd blijft de figuur van dezen toch.

Men zal opmerken dat in de traditie geenszins alle eigennamen van scheppende zangers van aloude heroïsche poëzie verdwenen zijn. Er zijn zelfs heel wat namen overgeleverd, al mogen zij ‘omdat het slechts namen voor ons zijn’ door de kritiek gewoonlijk onder de rubriek ‘mythische ficties’ worden gerangschikt. Klanken als Pamphos, Philammon Olen, leeren dan ook waarlijk niet veel. Evenwel, de namen zijn er. Onder deze die van Melesigenes uit Smyrna, voorkomende in een naief fantastisch levensbericht van Homeros, dat op Herodotos' naam is gesteld: Melesigenes zou de eigenlijke naam van den dichter der groote heldendichten zijn; eerst later zou hij om eene vrij banale omstandigheid den naam Homeros hebben gekregen. Alles kost voor de kinderkamer. Doch de biographie geeft hier eene doublette, d.w.z. de biographie zoekt eene verklaring te vinden voor het aangenomen feit, dat iemand, die eigenlijk Melesigenes heet, toch Homeros genoemd wordt. Allerminst

zouden wij aan deze manier van voorstellen een argument willen ontleenen voor de echtheid van den naam Melesigenes, hoewel dit kort geleden niet onaardig is beproefd -; doch wel willen wij in zoover denzelfden weg opgaan als de biograaf, dat wij Homeros niet opvatten als den eigenlijken naam van den dichter, maar als bijnaam. Bijkans zeiden wij, als nom de plume. Een bijnaam echter, die zóóveel ingang vond, dat hij den eigennaam op zijde drong; ja, dat degenen die te kennen wilden geven geestverwant te zijn aan den grooten dichter, in zijn genre te dichten, zijne liederen voor te dragen, zich noemden ‘zonen van den Homeros’ of ‘Homeriden’. Op het reeds eenige malen in verband met Homeros genoemde eiland Chios zou toch later een zangersschool hebben bestaan, die der Homeriden genaamd. In Aristoteles' dagen wilde men liever van Homeristen spreken.

‘Wat zou dan’, zoo vraagt men, ‘die bijnaam hebben beteekend; hoe zou hij zijn ontstaan?’[1)]

In den aanvang nog van zijne Theogonie roept Hesiodos aan de Muzen ‘die binnen den Olympus den hoogen geest van vader Zeus al zingende verkwikken, verhalende van hetgeen is was en komen zal in harmonisch samenklinken’. De drie laatste woorden luiden in het oorspronkelijk: *phonei homereusai*. Hiervan is *homereusai* deelwoordsvorm van het zeer bekende werkwoord *homereô* dat den zin heeft van *samenkomen*, *samentreffen*. De antieke vertolking van de beide grieksche woorden is dan ook ‘homophoneusai’ d.i. *in gelijkstemmigheid zich uitende*. Vandaar onze vertaling ‘in harmonisch samenklinken’.

Evenwel ook op eene andere wijze kan het bij Hesiodos gebruikte homereô worden geinterpreteerd. Als het grieksche adikeô beduidt ‘ik ben adikos’, moet homereô wel beduiden ‘ik ben homeros’. Dan zou dus voor de hand liggen het woord homeros, *in verbinding met* het woord phonei, als homophônos of wel ‘gelijkstemmige, samenklinkende’ te vertolken. De titel Homeros zou derhalve beteekenen Samenklinker, mits wij mochten aannemen, dat aanvankelijk *phonei* daarbij werd gedacht. Deze concessie kan worden gevraagd

1) Zie J.A.K. Thomson, Studies in the Odyssey. Oxford 1914. p. 177.

en wellicht gegeven: ook ons ‘accompagneeren’ veronderstelt eene aanvulling ‘op dit of dat instrument’.

Laat ons zien, of deze opvatting in het gegeven beeld past.

De Delische meisjes zijn geschaard om den citherspelenden zanger, die haar Homeros, d.i. Samenstemmer, is. Zijne stem, zijn luit gaat harmonisch samen met haar zang. Hij is de leider, de exarch, zorgt dus in de eerste plaats voor een harmonisch samenspel. Evenzoo is Apollo te midden der Muzen de Homeros, de Samenstemmer, en tevens in het oog der menschen het goddelijke voorbeeld van den minnestreel, prototype van den aardschen homeros. En goddelijk, theios, mag die minnestreel heeten, wijl de goddelijke homeros in hem voer; wijl hij de aardsche personificatie is van den hemelschen Samenstemmer.

Men zal vragen of ‘Samenstemmer’ wel *persoonlijke* bijnaam van één bepaalden zanger kan geworden zijn in tijden, toen in zoovéle koren een leider optrad en als samenklinker fungeerde. Het antwoord ligt voor de hand. Er zijn zeker heel wat Homeroi vóór dien eenen geweest, dien wij dezen (bij)naam hooren betitelen; doch één werd de Samenstemmer bij uitnemendheid. Evenzoo hebben ontelbare dansmeesters in de Oudheid hunne koren opgesteld, doch één componist-koorleider draagt den (bij)naam van Koor-opsteller, Stesichoros, door alle eeuwen heen.

Kunnen wij ons nu Homeros niet voorstellen buiten zijn koor, wijl de etymologie van den naam de aanwezigheid van gedirigeerde koorleden veronderstelt, dan zoeken wij dit koor toch wel het liefst daar ter plaatse, waar ‘de zoetste zanger liederen zong, die in alle tijden de schoonste zullen heeten’. Op Delos dus. Er ligt eene bekoring in met de overlevering mede te gaan, die van een Chiischen koorleider op Delos gewaagt, te meer daar er geen reden is om die traditie als ongerijmd te verwerpen. ‘Een Chiische poëet’ zou nog wel in andere opzichten - doch die hier buiten beschouwing blijven - de vermaarde Homeros kunnen heeten.

Maar doelt de dichter van den Delischen hymnus - dit is van het eerste gedeelte van den geheelen hymnus op Apollo, waarvan het tweede gedeelte waarschijnlijk van jongere hand is - met den blinden zanger van Chios niet op zich

zelf? Ongetwijfeld. Waaruit dus zou voortvloeien, dat de Delische hymne aan een Homeros, ja wellicht aan den vermaarden ware toe te schrijven, iets wat trouwens naamhebbende Grieken als Thucydides, Aristophanes plachten te doen. Ja een krachtig argument voor de gelijkheid van den Chiischen hymnedichter en 'Homeros' vormen de woorden van Simonides, zanger uit het begin der vijfde eeuw, waar hij aldus zich laat hooren[1]: 'wel is het schoonste woord van den Chiischen man dit eene: gelijk het geslacht der bladeren, zoo is dat der menschen! maar slechts weinigen namen het ter harte van allen die het hoorden'. De regel 'gelijk het geslacht der bladeren, zoo is dat der menschen' is waarlijk een der schoonste regels uit... onze Ilias. Simonides dacht dus bij het lezen van zijn Homeros aan 'den dichter van Chios'. Ja, wat meer is: Simonides moet, terwijl hij dit zonder meer schreef, er wel van overtuigd zijn geweest, dat ook zijne lezers en hoorders deze identiteit aannamen. Men hield dus omstreeks 500 v. Chr. algemeen den dichter van den Delischen hymnus voor Homeros, eveneens als ook in de alexandrijnsche dagen de aanduiding 'de Chiër' voldoende was om Homeros aan te wijzen. De viering der Delische feesten klimt hoog genoeg in de eeuwen op om onzen Homeros er bij aanwezig te denken: reeds in de achtste eeuw ging een feestgezantschap uit Messenië naar Delos en schreef een episch dichter voor dit gezelschap een intree-zang. Veel vroeger nu dan de negende eeuw denken wij ons Homeros' bestaan niet; de oude traditie spreekt van een viertal eeuwen vóór Herodotos' dagen en moderne beschouwingen steunen deze overlevering eer dan dat zij haar verzwakken.

Nu noemt echter eene incidenteele antieke overlevering den dichter van den Apollinischen hymnus met name, en wel, Cynaethus van Chios, die omstreeks 500 v. Chr. als rhapsode rondging en onder meer de homerische zangen het eerst te Syracuse zou hebben voorgedragen. Dit is onaannemelijk, doch de vermelding eischt verklaring. De uitbreiding van de kennis der homerische poëzie blijkt toch te hebben samengehangen met de groote locale feesten. Immers krijgt de homerische poëzie vermaardheid te Athene door den bloei

1) Fragm. 85 Bergk.

der Panatheensche wedstrijden in den loop van de laatste helft der zesde eeuw; te Sicyon door de spelen voor Dionysos; te Epidauros door die voor Asklepios; op Cyprus door die voor Aphrodite; te Brauron in Attica door de feesten voor Artemis; te Sparta door de Carneeën, Apollo's feest. Dit behoeft niet te verwonderen, daar in eene maatschappij met weinige of zeer beperkte kringen van lezers, openbare voordracht de meest geschikte wijze van verbreiding is en de groote massa alleen samenkomt op vermaarde religieuse feestdagen. Zoo heeft het epos te Syracuse eerst betrekkelijk laat algemeene renommée verworven door feestelijkheden, welke het hof aldaar organiseerde. Wat niet wegneemt dat Homeros' liederen reeds lang vóór 500 te Syracuse in kleinere, literaire kringen goede bekenden zullen zijn geweest. Ook Delphi heeft door openbare competitie in voordracht tot de verbreiding van het epos klaarblijkelijk medegewerkt: het tweede deel van den hymnus op Apollo is juist voor Delphi geschreven. Hetgeen in vroegere tijden de burchtheeren en hun gevolg genoten door reciet en door zang van particuliere of rondgaande barden in de avonduren, op het kasteel, aan den haard - men denke aan Demodokos, den zanger aan Alkinoos' hof, aan den anoniemen zanger in het paleis van Agamemnon -, dat kreeg later de menigte te hooren op de religieuse bijeenkomsten. En Delos met zijn Apollofeest is daarin voorgegaan. Want wij denken ons den zanger op Delos anders dan als minnestreel aan eenig hof. Hij gaat, naar eigen getuigenis, langs de drukbevolkte steden der menschen en spreekt van de burchtrhapsoden als van collega's *eener vroegere periode*. Bezwaarlijk kon hij een beter centrum hebben gevonden voor het bekendmaken zijner poëzie aan heel de beschaafde wereld dan juist het Delische feest, waar alle Ioniërs samenstroomden uit Oost en West. De andere centra volgden eerst langzamerhand; traditie speelt toch overal een grooten rol en is wars van nieuwigheden. Zoo is te verklaren, dat Homeros eerst laat binnen de wallen der helleensche steden heet te zijn ingevoerd en zouden wij niet willen tornen aan het jaarcijfer van Cynaethus' rondgang over de wereld, van Chios zijn woonstee uit, tot in de nieuwe beschavingscentra van Sicilië en Zuid-Italië. Evenmin torne men aan de mededeeling, dat hij het

Homerische repertorium zou hebben uitgebreid door eigen nieuwe bijdragen; doch dat hij den Apollo-hymnus zou hebben gemaakt is al reeds door Simonides' getuigenis volstrekt uitgesloten. Het tweede gedeelte van den hymnus, de Delphische zang, die om taalkundige redenen jonger is te noemen dan de Delische, moet reeds gedicht zijn vóór 586, toen te Delphi paardenraces werden ingesteld. Echter is eene hand aan het werk geweest om de beide gedeelten aaneen te smeden. Diezelfde hand verried hare linkschheid door het invoegen van eene slecht geplaatste toespeling op Syracuse: de drang om aan deze stad relief te geven, verleidde den redacteur om de godin, die de goddelijke *tweelingen* Apollo en Artemis ter wereld bracht, den eenen te doen baren op Delos, de andere op eene plaats buiten Delos, Ortygia. Ortygia nu heette ook het aan Artemis gewijde eilandje bij Syracuse. Wellicht is Cynaethus deze redacteur geweest. Doch denkende hoofden als Thucydides en Aristophanes doorzagen dit maakwerk en bleven het eerste deel van het nimmer tot een goed geheel vergroeide gedicht toekennen aan Homeros, den blinden zanger van Chios.

Van gewicht in verband met deze kwesties is de vraag, hoe in den Delischen zang god Apollo wordt binnengeleid. De woorden zijn zeer markant. Apollo komt binnen in het Olympische paleis en alle goden sidderen voor hem. Zij springen op van hunne zetels wanneer hij nadert en als een schrikduivel zijn boog tegen hen spant. Het is dezelfde angstaanjagende daemon als dien wij aanschouwen in het begin der Ilias, waar hij zwart als de nacht over de bergen schrijdt en zijne pestpijlen over het Grieksche leger uitstrooit. Men gevoelt eene conformiteit in opvatting: Apollo is in beide werken nog de ongrieksche, lycische god van dood en verderf. Eerst gaandeweg werd Apollo een Griek.

De sage laat Apollo uit Klein-Azië, uit Lycië, naar Delos komen. Ook de beide 'Hyperboraeische' nymphen Arge en Opis komen van daar, zij die zijne eerste Dienaressen zijn; en ook Olen, de eerste profeet van Apollo, de eerste bouwmeester van antieke hymnen in hexameters, op wien door Herodotos de oudste zangen van Delos worden teruggevoerd, is Lyciër.

Thucydides, die met eenige zinsneden over het Delische

feest handelt, vergelijkt er mede het Artemisfeest te Ephesus, waarheen de Ioniërs ook trokken en aan de aldaar vereerde klein-aziatische godin een grieksch karakter gaven. Als Xenophon dit feest op zijn eigen landgoed overbrengt - de aardige beschrijving heeft hij in de Anabasis neergelegd - is de godin volkomen grieksch geworden. Zoo ook schijnt de lycische Apollo meer en meer helleensche trekken te hebben gekregen en, terwijl wij in zijn oorspronkelijke verschijning meer een te duchten doodsgod vermoeden, die ook in de Ilias zijn krijgszuchtig wezen sterk openbaart, plegen de Ioniërs hem op zijn Delisch feest veel meer te vereeren, opdat hij een beschermer zij van den nieuwen oogst. De overgang is begrijpelijk: de zengende, alles verschroeiende, besmetting met zich voerende, daemon wordt gunstig gestemd, opdat hij het verderf were. Wie het kwaad aanbrengt, kan ook het kwaad heelen. Duisternis gaat over in licht. Met bijzondere belangstelling beschouwen wij daarom den Delischen hymnus, die gelijk de aanhef der Ilias, nog de oorspronkelijke gedachte heeft bewaard.

De Ioniërs hebben hun stamheld in Theseus, gelijk de Doriërs in Herakles. Naar de antieke vertelling landt Theseus, als hij met zijne gezellen en gezellinnen aan den dood in den Cretensischen doolhof is ontkomen, op Delos en voert daar om het hoornenaltaar met de zijnen een bijzonderen dans uit, die door allerlei windingen en wendingen der reien het doolhofsbeeld uitdrukte. De dans heette de ‘Kraanvogel’, een imitatieve dans dus, waarbij de groteske, komische gebaren van den vogel werden nagebootst. De Ouden waren ontvankelijk voor de lachwekkende passen van dezen vogel, die voor muzikaal en erotisch aangelegd doorging. Op de Françoisvaas ziet men den dans afgebeeld; Theseus speelt cither; Ariadne - de op Delos tot Aphrodite geworden natuurgodin der eilanden - is aanwezig. De bouw van het hoornenaltaar heette Apollo's eerste kunstwerk en het is om dit altaar, dat de dans plaats heeft, gelijk in den Hesiodeïschen ‘Wedstrijd’ Homeros op het hoornenaltaar zich plaatste.

Hoewel dit altaar eerst laat in de literatuur genoemd wordt, is men geneigd het voor hoogantiek te houden: uit de horens van gevelde dieren heette het door Apollo en Artemis te zijn gevlochten. Stond nu de kraanvogeldans tot dit altaar in

ritueel verband? Was de als strijdbaar bekende vogel - men denke aan zijn voortdurenden strijd tegen de Pygmaeën - aan Apollo heilig en mogen wij een nader verband van dezen vogel tot Apollo zien in het bekende verhaal van Ibykus' dood? Zou de kraanvogeldans eene travestie zijn geweest van als kraanvogels verkleede dienaren en dienaressen van den god?

Op deze vragen antwoordt de Oudheid niet. Doch de merkwaardige dans schijnt van Creta te zijn overgebracht: Theseus toch komt van daar als hij te Delos den dans laat uitvoeren en de dansfiguren bootsen het labyrinth na. Kennelijk zijn er dus twee verschillende bestanddeelen tot één geheel vereenigd: het doolhofachtige schema van den dans behoort bij de Ariadne-vereering; het hoornenaltaar komt Apollo toe. Noodwendig is het dus niet het oog naar Apollo te richten, zoo wij denken aan de wijze waarop de dansenden kraanvogels imiteerden. Deze imitatie kan ook wel de natuurgodin hebben gegolden, die op Creta Ariadne heette, doch die in het aegaeïsche gebied gewoonlijk als de ‘heerscheresse over het wild gedierte’ wordt aangeduid. Haar wezen wordt niet ten volle door één der latere mythologische namen omvat: wij vinden haar terug in Artemis, doch ook in Aphrodite èn in Demeter. Haar beeltenis is gewoonlijk door dieren, vaak door vogels, geflankeerd. Veeleer dus tot haar zal de imitatie der kraanvogels gericht zijn geweest, zoude men allicht veronderstellen.

Wie van Athene naar Corinthe spoort, gaat langs den steilen rand van het nog immer woeste, door wild gedierte onveilige Kraanvogelgebergte. Ook thans wonen daar geen permanente bewoners. Het bergland zou benoemd zijn naar de schreeuwende kraanvogels, die den weg wezen aan den vluchtenden Megareus, stichter van het tegen den bergrand gelegen plaatsje Megara, dat rijk is aan mythologische tradities, die het met Creta en Carië in verbinding brengen: een der citadels heette Caria; de zoon van den griekschen Adam (Phoroneus) zou dien naam hebben gegeven. Kortom in dit hoekje van het land schuilen vele vóór-historische herinneringen, die ons thans niet minder interesseeren om den naam Kraanvogel-gebergte, dan om het feit, dat ook Delos naar Thucydides' getuigenis, eens door Cariërs zou zijn

bewoond geweest. In dit terrein nu had de Godin van het wild gedierte een alouden tempel, làter die van Artemis de Redster genaamd: tevens toonde men er een meertje aan de nymphen der vochtigheid gewijd, gezellinnen van Demeter Ompnia, die juist *den kraanvogel tot bode* heeft: immers naar Hesiodos' woord dient de boer te letten op het geschreeuw dier vogels uit de wolken, daar het een teeken is van den naderenden ploegtijd. De kraanvogel volgt den ploeg als een minnaar', zegt Theokritos, doch als hij uit de wolken zich laat hooren en de zaaitijd daar is, maakt hij zich op voor de reis naar Afrika om daar den wintertijd door te brengen in strijd met de Pygmaeën. Met deze bijzonderheden van het Isthmische terrein voor oogen, beginnen wij te vermoeden, waarom aan Apollo's altaar op Delos de kraanvogeldans verbonden kon worden. Voor de machten die waken over het ontluiken van den nieuwen oogst, wordt hij opgevoerd en in de eerste plaats voor Demeter, die te Delos echter in Apollo's gevolg verkeert onder den naam van de hyperboraeische nymf Achaia. Demeter-Achaia kent elke lezer van Herodotos. En aan deze had de lycische zanger Olen, de nog oudere Homeros, eens een eigen hymnus gewijd. Reeds merkten wij op, dat Apollo's feest te Delos in hoofdzaak een oogstfeest is geweest. Zoo kon het geschieden dat de dans om Apollo's altaar werd uitgevoerd en dat naast Apollo een vrouwelijke godheid, later Demeter genaamd, werd geëerd.

Vatten wij samen, wat aan onze blikken is voorbijgegaan. Eene karisch-lycische bevolking op Delos neergestreken, vierde daar een oogstfeest voor eene vruchtbaarheidsgodin, godheid over leven en dood, naast wie men zich echter dacht den pestpijlen voerenden kleinaziatischen daemon Apollo. Diens verderfaanbrengende macht moest door tooverspreuk en dans worden bezworen, opdat zijn zengende schichten den oogst zouden sparen. Zijn altaar uit dierenhoornen gebouwd heette door de godenhand te zijn vervaardigd. Ter eere van de godin plachten de dansenden in imitatieven dans na te bootsen den vogel, die haar bode heette, den kraanvogel. Ook op Creta en op den Isthmos werd zij aldus gehuldigd. Om het altaar had de dans plaats. Uit de rythmische tooverspreuk ontwikkelde zich, gelijk ook elders, de verzoenende,

vleiende hymne. Een koor van jonge vrouwen, ‘Dienaressen van den god’, placht den hymnus ten gehoore te brengen, terwijl in haar midden de door divine macht bevangen magische zanger in kleurig gewaad op het altaar zat. Hij leidde en bestuurde den zang. Na de ionische kolonisatie der klein-aziatische kust werd het godenpaar gehelleniseerd. Delos werd het centrale vereenigingspunt van alle Ioniërs, die onder sterk karischen invloed den Delischen god bleven vereeren. Tot het ritueele feest behoorde het voordragen van den verzoenenden hymnus, die in verscheidenheid van tongval met castagnettendans werd ten gehoore gebracht. Een harpspelende troubadour, door de panegyris aangelokt, nam in haar midden de leiding op zich.

Dit tooneel had zijn reflex in de voorstelling van den god (Apollo) zèlf gezeten onder zijne zingende dienaressen (de Muzen). Omgekeerd kon het aardsche schouwspel de afspiegeling heeten van het boven-aardsche, olympische. De koorleider, samenstemmer, ‘homeros’ geheeten, gold als vertegenwoordiger van Apollo zèlf. Van hem ging de harmonie uit, eene harmonie die alle zangeressen, ja alle aanwezigen in eenheid van gevoelen met den god vereenigde.

De oudste zangen droegen nog heugenis aan de lycischkarische herkomst van het feest. Namen van zangers uit een grauw verleden, doch lycisch van herkomst, gingen rond. De hymne, die zich eerst beperkte tot de godheid alleen, werd onder Griekschen invloed de inleiding tot epische verheerlijking van heroën en heroïnen, van strijd en gebeurtenissen die deze wereld hadden beroerd. Een zangerwedstrijd lokte de beste ‘vinders’ tot mededinging op dit roemgevende Delische feest. Een boven allen blonk uit, een blinde zanger van Chios gekomen, die in de taal van Smyrna's omgeving zóó verrukkelijke sagen op de snaren wist te spannen, die zulk een harmonisch samenspel ten gehoore bracht, dat de faam zijne voortreffelijkheid als Homeros ronddroeg over de Ionische wereld, dat zijne zangen de zoetste werden genoemd. Naast dien hymnus, waarin hij den god van alle Ioniërs, den Deliër, huldigde, kende men van hem groote epische zangen, waarin zijn persoon, zijn mensch-zijn, geheel was schuil gegaan achter den god, wien hij de inspiratie dankte. Anoniem bleef hij, bleven deze zangen. Doch niet in die

mate, dat de ‘maker’ geheel en al èlke herinnering aan de plaats zijner glorie zou hebben omsluierd. Immers te midden van de beschrijving van slaggewoel en strijd herinnert hij zich op eenmaal de feestvierende schare op het delische Apollofeest en voert, onbekommerd om kritiek, zijne Ioniërs ten tooneele in sleepend gewaad[1]. En zet hij zich neer om op het nieuwe Achillesschild een beeld te geven van de wereld om hem, dan rijst als bekoorlijk tooneel voor zijn geest de kraanvogeldans, uitgevoerd op Cretensischen bodem door Theseus, Ariadne en hunne gezellen, in wier midden hij zich zelf teekent[2], zorgende voor harmonische samenstemming, als den voor alle eeuwen door Apollo gezegenden zanger, den theïos aoidos, Homeros.

J. VÜRTHEIM.

1) Ilias N 685.
2) Ilias S 604.

Herfst.

Chroom-gele lindeblaêren dwarlen schuin
Op zucht en tocht van vochte najaarsdagen,
En spettren vonke' in flonker-donkre lagen
Van barnend brons en broos kastanjebruin.

Over de stoepen van verweerd arduin,
Vol roest van 't mos dat sarcofagen dragen,
Langs goud- en wingerdrood-omrankte hagen,
Huivert de koortskleur door mijn toovertuin.

Wringend staan zwart berooide beukestammen
Tusschen dien wervelbrand van okervlammen:
Eèn doodenzang, verschroeiend, schoon en bang...

Zou dùs: als zomers die in herfstpracht gingen,
Het rosse rouwfeest zijn van 't Eind der Dingen,
De bajert van der waereld ondergang?

JAN VETH.

Een wereldbeschouwing.

Aan H. Hörbiger.

I.

Inhoud.

1. Philosofie en natuurwetenschap. - Wetenschappelijke dogma's. - Natuurwetenschappelijke en theologische philosofie. - Hoofdthema. - Geloovige en wetenschappelijke opleiding. - Twijfelaars. - Eigen weg.
2. Psycho-analyse. - Algemeenheid van het Godsgeloof. - Verdringing van het geloof. - Het standpunt der medici. - Darwinistische verklaringen. - Het stigma van onwetenschappelijkheid.
3. De psychologie ondergeschikt aan de physiologie. - Onbruikbaarheid der officieele psychologie. - Ding an sich. - Het psychisch monisme van Ebbinghaus.
4. Wenschvervulling in de hysterie. - De suprematie van het onderbewuste. - Het ontwaken. - Leiding der opmerkzaamheid. - Ons bewustzijn als kwaliteit. - Definitie van ons bewustzijn. - Bewustheid van het onderbewuste.
5. Ongedetermineerde wenschen. - Meening van Hume. - Noodzakelijkheid in het gebeuren een fictie. - Het bestaan van gewoonten. - Vrije wil. - Het Niets.
6. Het ontstaan der droomhallucinaties. - De wenschvervullende symboliek van den droom. - Ook het wakende leven is wenschvervulling. - Spontaneiteit van sommige wenschen. - Nieuwe veronderstellingen.
7. Zintuigen. - Psychische werking. - Beperktheid van het bewustzijn. - Onderbewuste keuze. - Strijd tusschen de wenschen.
8. Observatieposten der wenschen. - Verzwakking of versterking daarvan. - Associatiebanen. - De vrijheid der opmerkzaamheid. - Alle bewustzijnselementen zijn wenschen. - Gewoonten in de wenschen van lagere en hoogere orde.
9. Instandhouding van het lichaam. - Verstand en instinct. - Alle levensverschijnselen zijn psychische werkingen. - Aanpassingen door vernuftige nieuwe wenschen.

10. Veranderlijkheid van het karakter. - Het onderdrukken van neigingen. - Amoreelen. - Symbolische uitingen van neigingen. - Invloed van alcohol en krankzinnigheid. - Verandering der observatieposten, niet van de wenschen zelve.
11. Bewuste en onderbewuste inzichten. - Antwoorden der Elberfeldsche paarden. - Een universeele Macht. - Supra-individueele wenschen. - Leeftijdsveranderingen.
12. Darwin. - Biotechnische meesterstukken. - Lotsy over het ontstaan der soorten. - De Vries over mutatie. - Lamarck's gebruikstheorie. - Theorie der wenschvervullende wensch-werking.
13. Physisch-chemische energie en wil. - Energetischer Imperativ. - Physische krachten als uitingen van een Macht. - Vitale krachten. - Geen physico-psychische of psycho-physische transformatie. - Het Lebensprincip van v. Hartmann. - Proeven van Rubner en Atwater. - Katalyse. - Schopenhauer over den wil. - Verkeerde methode der biologie.
14. Latente en manifeste wensch-werking. - De werkelijkheid als aanleiding. - Genese van zintuigen en associatiebanen. - De psychische werking is onbewust. - Mogelijkheid van direkte psychische inwerking op de niet levende stof. - Overgang van latente in manifeste wensch-werking. - Engrammen en genen.
15. Zwaartekracht. - Slechts de werkingen zijn in de ruimte. - Krachten en wenschen als uitingen van de supra-individueele, ongedetermineerde Macht.
16. Het begrip der noodzakelijkheid. - Finaliteit. - Mechanische causaliteit. - Een voorbeeld. - Een ander axioma.
17. De werkelijkheid. - Ontstaan der wereld of onbeperkte duur in het verleden. - Kringloop. - Entropie. - Noodzakelijkheid voorspiegelende gewoonten. - Nieuwe aanpassingen onafhankelijk van gewoonten.

(1.) - Menig philosoof ziet uit de hoogte neer op de natuurwetenschappen, en wederkeerig toonen de meeste natuuronderzoekers een zelfde gemis aan waardeering voor de philosophie. Philosofen als Bergson vinden de wetenschap nuttig voor de zich technisch volmakende maatschappij, maar achten haar niet in staat ons omtrent ons eigenlijk wezen ook maar de geringste inlichting te geven. Daarentegen meenen de weinige natuuronderzoekers die zich met philosofie bezig houden, in den regel met Ostwald, dat zij in hun energie-begrip den sleutel der philosofie in handen hebben.

Het spreekt van zelf dat men, om tot een zooveel mogelijk juiste wereldbeschouwing te komen, in de eerste plaats voldoende natuurkennis in zich moet hebben opgenomen. Daarbij doet zich echter dit bezwaar voor, dat men dan een natuur-

wetenschappelijke opleiding moet hebben gehad en juist die opleiding het bereiken van een dogma-vrij, philosofisch denken ten zeerste bemoeilijkt. Want de wetenschap bindt zich wel degelijk aan dogma's die uit een beperkte groep van feiten afgeleid en dan algemeen geldig verklaard zijn, en verdedigt de volstrekte waarheid daarvan soms met een volharding die doet denken aan het fanatisme, waarmee de theologen het voor hunne waarheid opnemen.

Natuurwetenschappelijke philosofie is daarom misschien weinig minder onzuiver dan de theologische, en daar de philosofie hoofdzakelijk beoefend wordt door menschen die, of door een der natuurwetenschappen, of door de theologie tot haar zijn gekomen, ligt het voor de hand dat zoowel wetenschappelijke als theologische leerstellingen in menig philosofisch werk een schadelijken invloed hebben uitgeoefend.

Immers juist datgene wat het hoofdthema van iedere wereldbeschouwing moest zijn, werd in den regel reeds op onrijpen leeftijd als dogma aanvaard. Evenals de palaeontoloog, den ongewonen vorm van een opgedolven vuursteen beschouwend, zich dadelijk de vraag stelt of die vorm ook het gewenschte resultaat kan zijn van de bewerking door een voorhistorischen mensch, evenzoo moet de groote vraag waartoe de wereldbeschouwing aanleiding geeft deze zijn of misschien ook de wereld, de steeds veranderende werkelijkheid, een steeds wenschvervullende schepping is.

Het is die allergewichtigste vraag die door bijna alle in een bepaalde richting opgeleide menschen, nog voordat rijpelijk overwegen hun mogelijk is, voor goed beantwoord wordt, een beantwoording die dan een onoverkomelijke scheiding vormt tusschen de in de causaliteit geloovende wetenschap en het van de finaliteit overtuigde geloof.

Terwijl zij die in geen van beide richtingen bepaaldelijk opgeleid zijn, het groote gezelschap der twijfelaars opleveren, gebeurt het ook dat op rijperen leeftijd twijfel ontstaat in menschen van de eerste kategorie. Dat kan onder anderen dit resultaat hebben dat zoo iemand eenige wetenschappelijke meeningen vaarwel gaat zeggen, zonder daardoor in het kamp der theologen te belanden. Daar men dan volstrekt niet het hulpelooze gevoel behoeft te hebben van iemand die op een stuurloos wrak heren derwaarts drijft, kan

misschien deze beschouwing ook voor anderen van eenig belang zijn, waarbij ik echter den lezer zou willen verzoeken, niet alleen de aannemelijkheid van wat ik zal aanvoeren te kritiseeren, maar zich ook af te vragen of zijn eigen meening, al is die ook algemeen gangbaar, beter gegrond is. Over 't algemeen toch kan er slechts van een grootere of geringere waarschijnlijkheid sprake zijn.

(2.) - Meermalen zal hier een beroep worden gedaan op de resultaten van een jeugdige wetenschap, die reeds sedert eenige jaren door vertegenwoordigers der officieele wetenschap heftig wordt bestreden, wat in den regel beteekent dat zij binnenkort algemeen erkend zal worden. Ik bedoel de schepping van Freud en diens school van meer of minder divergeerende leerlingen.

De therapeutische waarde van de psycho-analyse kan ik niet beoordeelen, maar ik meen, dat op psychologisch gebied nog door niemand een meer belovende arbeid is verricht dan door Freud. Men vergete evenwel niet, dat door hem een zoo goed als onbekend gebied is ontsloten, en dat daarom mistasten aan de orde van den dag moet zijn. Een zeer eklektische houding tegenover den grooten overvloed van nieuwe ideeën die mogelijk zijn geworden, schijnt mij aangewezen.

Maar verder vergete men ook niet dat wetenschappelijke waarheden geen allemanskost zijn. Wie het in den grond eens is met den dichter: ‘da unten aber ist's fürchterlich, und der Mensch versuche die Götter nicht, usw.’, moest zich met psychologie en philosofie maar liever niet bemoeien.

Door de psycho-analyse dan is onder anderen aan Stekel gebleken, dat menschen die zich volkomen atheïsten wanen, in hun diepste binnenste aan het bestaan eener hoogere macht gelooven. De omstandigheid dat de geanalyseerden zenuwlijders waren, is geen voldoende reden om te meenen, dat juist de zenuwlijders dat geloof zouden bezitten. Veeleer bevestigen die analyses de ook om andere reden aannemelijke veronderstelling, dat het bedoelde geloof algemeen menschelijk is. Evenals vele algemeen gebruikte woorden veel meer philosofisch inzicht verraden dan de gebruikers bezitten, zoo kan ook een algemeen verbreid geloof, tot welke absurditeiten

het de geloovigen ook moge leiden, van eenige philosofische waarde zijn.

Terecht of ten onrechte, zoo goed als allen die de natuurwetenschappelijke opleiding krijgen, verliezen dat geloof, of liever verdringen het uit hun bewustzijn. Men geeft hun mathematische, physische, chemische en physiologische kennis en brengt hen daarbij stilzwijgend tot de overtuiging dat geloof in iets anders dan causaliteit onzin, en philosofische bespiegeling waardeloos is. De meeste voorgangers op natuurwetenschappelijk gebied zijn tevreden met een agnostisch standpunt.

Zoo was althans een vijf-en-twintigtal jaren geleden de toestand, en misschien is daarin nog niet zoo heel veel verandering gekomen. In elk geval staan de tegenwoordige medici, met al hun natuurkennis, op philosofisch gebied nog lager dan de leek, aan wiens geloof in een hoogere macht ten minste nog eenige philosofie ten grondslag ligt. Hunne langdurige natuurwetenschappelijke opleiding is een antiphilosofische geweest, en daarbij komt in den regel nog het gemis aan tijd voor zelfstandige overdenking. Wel zijn er onder hen, vooral op meer gevorderden leeftijd, enkele uitzonderingen, maar uitingen daarvan in de medische litteratuur zal men tevergeefs zoeken.

Zoo is [het verklaarbaar dat, wanneer iemand met een dergelijke opleiding zich wil bezinnen over den oorsprong van zijne opvatting van goed en kwaad, slechts de sociale conventie en in den laatsten grond de strijd om het bestaan, hem als zoodanig aannemelijk kunnen schijnen. Het in de geschiedenis der diersoorten ontstaan van een oog of van siervederen meent hij te kunnen toeschrijven aan een ontzettend groote massa toevallige veranderingen, waaronder weer de strijd om het bestaan in dien zin opruiming heeft gehouden, dat de individuen met de meest volmaakte organen overbleven en zich konden voortplanten. Het erfelijk ontstaan van de organen van een individu schrijft hij uitsluitend toe aan de stoffelijke samenstelling van de bevruchte eicel en aan de werking daarop door de stoffelijke omgeving uitgeoefend. Wanneer zoo iemand zich de moeite getroost er over na te denken, dan tracht hij in de aesthetische gewaarwordingen en uitingen slechts functies te zien die in den strijd om het bestaan nuttig zijn gebleken.

Wie er anders over zegt te denken wordt allicht er van verdacht, dat hij zich, door een bekrompen aanleg of door onvoldoende studie, niet geheel tot de wetenschappelijke denkwijze heeft kunnen verheffen. Nog minder vleiend is soms het oordeel van den gemiddelden man der natuurwetenschap over iemand die zijn vroegere zoogenaamd vrijdenkers-standpunt verlaten heeft, die is gaan ontkennen dat de levensverschijnselen slechts de werking van physischchemische krachten zijn, die van goed en kwaad is gaan spreken als van iets dat andere gronden heeft dan den strijd om het bestaan, en die in de natuur een psychische activiteit van teleologischen aard aannemelijk is gaan vinden.

Reeds de student denkt, wanneer hij hoort dat nu en dan hoogstaande wetenschappelijke geesten tot allerlei geloof vervallen, met afschuw aan de mogelijkheid van een dergelijke aftakeling, die ook bij hem een vertroebeling van het materialistisch inzicht, een twijfel aan de causaliteit en een mogelijk achten van occulte verschijnselen en van een universeele macht tengevolge zou kunnen hebben.

(3.) - Is het te verwonderen dat, in een dergelijke omgeving, de studie van de psyche hierop neerkomt, dat men de bewustzijnsverschijnselen als wetenschappelijk onbelangrijke aequivalenten van physiologische gebeurtenissen beschouwt, en dat voor den medicus de psychologie slechts bestaansrecht heeft voor zoover men er physiologische begrippen aan kan vastknoopen?

In de praktijk blijkt men aan een dergelijke kennis van de ziel weinig te hebben. Zoo heeft in een voordracht (Ned. Vereen. v. Psychiatrie en Neurologie, Juni 1915) Cox onder anderen gezegd: ‘De materieele opvattingen over de oorzaken der zielsziekten, hunne materieele behandeling leiden tot geen resultaat. Men moet onder den ban zien uit te komen van de uitsluitend natuurwetenschappelijke opvattingen der gemoedsziekten’.

Niet alleen de psychiater maar ook iedere andere praktiseerende specialist of huisarts, wanneer hij ten minste bij de onvermijdelijke aanraking met hysterische patienten meer wil dan een symptomatische behandeling, moet wel gewaar worden dat eigenlijke kennis der ziel hem ontbreekt. Daardoor

komt nog hier en daar iemand, die den tijd ervoor heeft, tot psychologische studie en tot de philosofische overdenking die daarvoor den noodzakelijken achtergrond moet vormen.

Ik geloof dat in zoo'n geval de medicus in de eerste plaats gaat inzien, dat de dingen zooals wij die meenen te kennen waarschijnlijk slechts in onze waarneming en voorstelling zoo zijn, omdat de eigenschappen die wij aan de dingen toeschrijven eigenschappen van onze waarnemingen en voorstellingen zijn en dat niet behoeven te zijn van de dingenzelve. En dat hij dan, op de vraag wat die dingen-zelve, die aanleidingen tot onze waarnemingen, eigenlijk zijn, bijna met zekerheid tot het psychisch-monisme komt, volgens welke leer de geheele uit werkingen bestaande wereld psychisch is, van denzelfden aard als de ons uit ons bewustzijn onmiddellijk bekende bewustzijnselementen, terwijl aan den anderen kant onze bewustzijnselementen, wanneer de daarvoor noodige hulpmiddelen bestonden, door een ander als stoffelijke werkingen zouden kunnen worden waargenomen. Dan kan hij, met den psycholoog en psycho-monist Ebbinghaus, het leven blijven beschouwen als ‘in höchster Verwicklung physikalisch-chemisch bedingt’, en dat wel zoo, dat de levensverschijnselen voor den idealen waarnemer, die alles zou kunnen waarnemen, volkomen verklaarbaar zouden moeten zijn uit louter physisch-chemische wetten. Met een dergelijk, misschien eenigszins primitief, psycho-monistisch inzicht is men dan tevreden.

Naar mijne meening kunnen andere inzichten ons verder brengen.

(4.) - Vooral de psycho-analyse heeft ons doen inzien dat in hysterische symptomen dikwijls een wenschvervullend karakter kan worden aangetoond. Zoo kunnen in een hysterica, als vervulling van onderbewuste wenschen, onder anderen het vermogen om te loopen, het gevoel in sommige lichaamsgedeelten, of waarnemingen in een deel van het gezichtsveld onderdrukt worden.

Nu zegt men wel dat hier physisch-chemische processen in de hersenen, door de geleiding naar de hoogste centra af te breken, tijdelijke verlammingen veroorzaakt moeten hebben, maar de plotselinge genezingen van hysterische symptomen die

soms jaren lang bestaan hebben, maken die verklaring tot een hoogst onwaarschijnlijke.

Daarom doen wij beter, te constateeren dat er bij hysterische personen een minder gewone wijze van doen van een onderbewust deel der psyche bestaat. Het is namelijk waarschijnlijk dat de bedoelde waarnemingen onderbewust wel degelijk gedaan worden. Zoo stak een hysterisch blinde patiënte in de kliniek van Heilbronner, onder het gesprek door, voor een bezoekster die er mee tobde, een draad door het oog van een naald.

Maar ook door normale menschen wordt onderbewust veel meer waargenomen dan er bewust wordt, wat hieruit blijkt dat conclusies bewust kunnen worden die niet anders dan uit onderbewuste waarnemingen en gedachten kunnen zijn ontsproten. Wij kunnen dus vermoeden dat er in ons onderbewuste meer aanleidingen tot waarnemingen worden aangegrepen dan er in ons bewustzijn verschijnen, en dat in dat onderbewuste wordt uitgemaakt, welke onderbewuste waarnemingen gevolgen zullen hebben en, als het geval er toe ligt, bewust zullen worden.

Men denke hierbij ook aan het ontwaken uit den slaap, dat mijns inziens niet als het direkt gevolg van het niet meer aanwezig zijn van vermoeidheids-stoffen, en aan de sterkte van den wekkenden zintuigelijken prikkel, maar aan het belang dat de slaper bij dat ontwaken heeft, moet worden toegeschreven. Omdat de slaper geen volbewuste waarnemingen heeft en in elk geval met zijn voorstellingen niet in de werkelijkheid leeft, kan dat belang slechts in zijn onderbewuste behartigd worden.

Dat alles bedenkend, komt men er zelfs toe te vermoeden dat de geheele loop der opmerkzaamheid in het onderbewuste bepaald wordt. Zoo beschouwde v. Hartmann ons bewustzijn slechts als een passieve afspiegeling, en schreef activiteit uitsluitend aan het onderbewuste toe.

Het in ons bewustzijn vallen zou een kwaliteit kunnen zijn die door het daarvoor in aanmerking komende kan worden verkregen, of verloren, uitsluitend door den invloed van in ons onderbewuste werkzame wenschen.

Ons bewustzijn is een (in waarnemingen, hallucinaties, herinneringen en fantasieën) zich een werkelijkheid voorstel-

lende, en die als wenschelijk of onwenschelijk gevoelende, activiteit van wenschvervullende strekking.

Terwijl ik aldus onze bewuste psyche meen te kunnen beschrijven, constateer ik de groote moeilijkheid datzelfde te doen voor onze onderbewuste psyche. Met zekerheid weten wij daarvan niets, maar ik geloof toch dat wij meer reden hebben om, naar analogie, de bovenbeschreven geaardheid ook aan dat onderbewuste deel van onze psyche toe te kennen, dan om dat gedeelte eenvoudig onbewust te noemen. Het feit dat ons onderbewuste ons niet bewust is, bewijst niet dat dat onderbewuste, zooals v. Hartmann meende, onbewust moet zijn, evenmin als het feit dat het bewustzijn van een evenmensch mij niet bewust is, bewijst dat die evenmensch geen bewustzijn zou bezitten. Ik meen dat men wel kan aannemen dat elke wensch bewust is, ook wanneer hij slechts in ons onderbewuste werkzaam is.

(5.) - Hoewel een wetenschappelijk dogma leert dat de werkelijkheid geheel bepaald wordt door de voorafgaande werkelijkheid, acht ik het denkbaar dat de wenschen, die immers evenals de krachten de werkelijkheid kunnen veranderen, niet met noodzakelijkheid volgen op de voorafgaande werkelijkheid. Is dat inderdaad het geval, dan zouden er werkingen kunnen ontstaan die niet het noodzakelijk gevolg zijn van een andere werking.

Dat die veronderstelling volkomen geoorloofd is volgt uit hetgeen reeds door Hume is aangetoond. In elk speciaal geval namelijk blijkt het causaliteitsgeloof niet op redeneering maar uitsluitend op onze vroegere ervaring te berusten, terwijl er toch slechts in onze logische redeneering, maar nooit in de ervaring, van noodzakelijkheid sprake kan zijn.

Daaruit volgt zelfs dat een noodzakelijkheid die twee werkingen zou verbinden een fictie is, niet alleen wanneer men met wensch-werkingen maar ook wanneer men met werkingen van physische krachten te doen heeft. Onze ervaring kan ons in dezen nooit meer dan het bestaan van gewoonten doen constateeren, en wij kunnen nooit weten of niet, bij het wederom in geheel dezelfde constellatie terugkeeren van dezelfde omstandigheden, die gewoonten verbroken zullen worden door iets spontaans.

Iedereen, hoezeer hij zich ook, onder den invloed van wetenschappelijke leerstellingen, daartegen tracht te verzetten, is er in den grond geenszins van overtuigd dat al zijn wenschen met noodzakelijkheid in hem opkomen. Wel gelooft hij bijvoorbeeld dat wanneer hij gezond en vrij van emoties blijft, na een zeker aantal uren van vasten de wensch om te eten bij hem zal opkomen, maar hij gelooft ook dat het in vele gevallen in zijn macht heeft gestaan anders te handelen dan hij gehandeld heeft, met andere woorden hij gelooft dat het mogelijk is geweest dat hij anders wenschte dan hij gewenscht heeft.

Dat een bepaalde wensch, telkens bij den terugkeer van geheel dezelfde omstandigheden, met noodzakelijkheid weer moet optreden, zouden wij kunnen aannemen wanneer wij de overtuiging hadden te leven in een van het Niets volkomen afgesloten systeem van wenschen. Maar die overtuiging hebben wij volstrekt niet. Mij tenminste schijnt het veel meer aannemelijk dat uit het Niets nieuwe wenschen kunnen opkomen, en dat iedere wensch, hoelang hij ook in werkenden of in latenten toestand moge bestaan, weer in het niet zal kunnen verdwijnen.

Men kan een dergelijke overtuiging een geloof noemen, maar is dan de overtuiging van het bestaan van een wel van het Niets afgesloten systeem van wenschen iets meer dan een geloof?

(6.) - Wie met de resultaten der psycho-analyse heeft kennis gemaakt, gelooft niet meer dat in den droom toevallige energie-stroomen, door in den slaap aankomende prikkels opgewekt, langs terugloopenden weg de waarnemingen (droomhallucinaties) veroorzaken.

Naar mijne meening heeft men nog niet voldoende aandacht geschonken aan de door psycho-analytisch onderzoek mogelijk geworden opvatting, dat droomvoorstellingen, ook zelfs die van onaangename droomen, opgewekt kunnen zijn door zichzelve aldus op vernuftige wijze bevrediging verschaffende wenschen.

Die, door meestal onderbewust blijvende wenschen geschapen, imaginaire toestand is gewoonlijk slechts symbolisch de vervulling der dikwijls immoreele wenschen. Onderbewust,

in zijne droomen, is iedereen dichter. Zijn werk, niet voor het bewustzijn bestemd, kan slechts op gebrekkige wijze, en dan nog alleen door hen die de algemeen voorkomende onderbewuste wenschen kennen, begrepen worden.

Volgens mijne meening beweert de onder de voogdij der physiologie staande psychologie geheel ten onrechte dat het optreden van voorstellingen het uitsluitend gevolg moet zijn van onmiddellijk voorafgaande veranderingen in de zintuigen en in het zenuwstelsel.

Wel kunnen wij, zoowel in de keuze der droomhallucinaties als in die der functiestoornissen der hysterie, te doen hebben met wenschen die naar aanleiding eener soms reeds langen tijd tot het verleden behoorende werkelijkheid, zijn opgekomen.

Zoo kunnen ook in het normale wakend leven de wenschen, die door op het lichaam in te werken eveneens zich zelve bevredigend onze verhouding tot de buitenwereld veranderen, in den regel volgens bepaalde gewoonten volgen op de prikkeling der verschillende zintuigen en associatiebanen, zonder daardoor evenwel met noodzakelijkheid bepaald te worden. Het ingrijpen van inderdaad spontane, uit het Niets ontstaande wenschen kan volgens mijne meening nooit uitgesloten worden.

Waarom zouden wij die opvatting niet eens in het licht van onze ervaringen beschouwen? Dat onze psyche niets anders dan het ding-zelf van ons lichaam zou zijn, en dat de wereld gedetermineerd is, zijn immers slechts veronderstellingen. Er kan toch niets tegen zijn eens te zien waartoe andere veronderstellingen, dat namelijk de in ons werkende wenschen iets anders zijn dan de physisch-chemische krachten, en dat de wereld geen causaal gedetermineerde werkelijkheid maar, ook zelfs in de werkzaamheid der physisch-chemische krachten, een steeds wenschvervullende schepping is, ons kunnen leiden.

Welnu, dien weg ben ik ingeslagen, en de gezichtspunten die ik zoodoende heb verkregen komen mij in menig opzicht zooveel beter voor dan die welke ik vroeger op den in de wetenschap gebruikelijken weg bereikte, dat ik getracht heb voor mij en voor den lezer dat pad wat meer begaanbaar te maken.

(7.) - In iedere seconde ontstaan er, door de voortdurende omzetting der energie in onze weefsels, op velerlei plaatsen in ons lichaam veranderingen, die als aanleidingen voor psychische activiteit kunnen dienen. De ons grootendeels onbekende organen waarin bijvoorbeeld voor het honger- en het dorstgevoel de aanleidingen gegeven worden, of waar een te veel of te weinig in de afscheiding van zoovele klieren van allerlei soort, door geleiding in zenuwen of misschien ook door in de bloedbaan meegevoerde hormonen (chemisch werkzame produkten van inwendige klierwerking) aan een ons onbewust gedeelte der psyche kenbaar worden, verschillen in hun eigenlijk wezen niet van de ons bekende zintuigen.

Verteringssappen van verschillende samenstelling worden door een hond afgescheiden naarmate men hem een stuk vleesch of een stuk brood voorhoudt. Hier geeft het ons bekende zintuig van het gezicht of van den reuk de aanleiding tot psychische werking op klieren, maar de werking bijvoorbeeld van cascara in den darm beschouw ik eveneens als een psychische inwerking, die hare aanleiding vindt in den chemischen prikkel door het medicament uitgeoefend op als zintuigen op te vatten cellen in den darmwand.

In het geval de onderbewuste waarnemingen gevolgd worden door bewuste, of in het geval de waarneming, door de van te voren ingestelde opmerkzaamheid, dadelijk bewust is, verschijnen de bewuste waarnemingen, voorstellingen, motieven, gevoelens, begeerten, oordeelen en wilsbesluiten. In elk geval wordt telkens slechts een zeer klein percentage van de bedoelde onderbewuste waarnemingen en herinneringen ons bewust.

Uit de vele onderbewuste waarnemingen die bewust kunnen worden, is de zoo goed als op hetzelfde oogenblik voor bewustwording gekozene niet juist van den sterksten zintuigelijken prikkel afkomstig, maar veel meer die welke aanleiding kan geven tot die psychische werkzaamheid die op dat oogenblik het nuttigst is, of voor het betreffende orgaan, of voor het geheele individu, of voor zijn nageslacht, of voor het complex waarvan het individu een deel uitmaakt.

Die oogenblikkelijke onderbewuste keuze zou een overwinning kunnen zijn, behaald door den krachtigsten onderbewusten

wensch. Dat echter betreft slechts de impulsieve bewuste handelingen. Dikwijls komt een handeling eerst na bewuste overweging van het voor en tegen van meerdere mogelijke handelingen tot stand. Ook dan zou de handeling bepaald worden door dien wensch welke gedurende de overweging zoo sterk is geworden dat hij kon overwinnen.

Maar hoe moet men zich een dergelijk sterker worden voorstellen?

(8.) - Het eene levend wezen handelt in overigens dezelfde omstandigheden anders dan het andere, blijkbaar omdat dezelfde wensch in beiden niet dezelfde macht bezit. Dat moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan een verschil in de lichamen van die wezens. Men kan zich voorstellen dat dezelfde wensch in de lichamen als 't ware observatieposten van in de verschillende lichamen verschillende deugdelijkheid bezit.

Maar bovendien reageert een zelfde levend wezen in verschillende oogenblikken verschillend op dezelfde werkelijkheid. Dat zou kunnen wijzen op een verzwakking of op een versterking van de bedoelde observatieposten. Waar bijvoorbeeld dezelfde persoon op verschillende tijden verschillend reageert op een voorgezette spijze, daar meen ik dat een inwerking van hoogere orde het al of niet werken van den bedoelden observatiepost beheerscht.

Zooals men weet bestaat het verschijnsel der associatie van voorstellingen hieruit, dat in een individu twee of meer ongeveer gelijktijdig werkzaam geweest zijnde voorstellingen (waarnemingen) weer samen tot werkzaamheid kunnen komen als slechts voor een ervan een aanleiding optreedt, en dat des te zekerder naarmate de gelijktijdige werkzaamheid reeds vaker is voorgekomen.

Dat voorstellingen op de een of andere wijze aan stoffelijke elementen vastgelegd zijn, blijkt onder anderen uit de gevolgen van het wegnemen van bepaalde gedeelten van de hersenschors. Voor de verklaring der associatie veronderstelt men daarom stoffelijke associatiebanen in de hersenen.

Toch kan men slechts van een beperkten invloed van het associatief verband op het psychisch gebeuren spreken. Immers de opmerkzaamheid stoort zich bij het doorloopen van haren weg dikwijls weinig aan de associatieve verbindingen.

Naar mijne door het volgende wellicht aannemelijker wordende opvatting, zijn waarnemingen en voorstellingen geen werkingen maar wenschen. Ongetwijfeld zal deze psychologische terminologie den liefhebber van systematiek bedenkelijk voorkomen. Ik meen echter dat de zoo verschillende benamingen in dezen slechts de eigenschappen betreffen van elementen die in den grond alle van denzelfden aard zijn, en die ik, naar een meestal maar niet altijd op den voorgrond tredende eigenschap, wenschen noem.

Wij zouden de wenschen die werkzaam worden naar aanleiding van de prikkeling van zintuigen en associatiebanen, als door ‘de observatieposten’ vastgelegde gewoonte-wenschen kunnen beschouwen. En verder zouden wij ons kunnen denken dat de werkingen van lagere gewoonte-wenschen door wenschen van hoogere orde kunnen worden bevorderd of belet, zoodat die lagere gewoonten kunnen worden verbroken. Maar ook in dergelijke processen van hoogere orde zouden weer gewoonten te constateeren zijn. Immers daartoe leidt ons de ervaring dat men iemands handelingen en dus den loop van diens opmerkzaamheid, dikwijls kan voorspellen.

(9.) - Het komt mij tegenwoordig eigenlijk haast onbegrijpelijk voor, dat iemand met de thans beschikbare physiologische en pathologische kennis, nog kan gelooven dat ons zoo uiterst labiel stoffelijk lichaam, dat toch tal van jaren kan standhouden, iets is waarin physische krachten zonder hoogere leiding zouden werken.

Zoowel onze inwendige huishouding als ons inwerken op de buitenwereld kan ik mij niet meer denken zonder een telkens weer optreden van vernuftig werkzame wenschen.

Ons bewustzijn moet een voor de inwerking op de buitenwereld bestemd gedeelte zijn van wat wij onze in hoofdzaak onderbewuste, met verstand begaafde psyche kunnen noemen. Daarmee bedoel ik een psyche die, naar aanleiding van de vroegere ervaringen van het individu (verstand in engeren zin), of van zijn voorouders (instinkt) in voldoende mate is gedifferentieerd en aangepast.

Men zal misschien zeggen dat een ingewikkelde beweging die ons of onzen voorouders altijd onbewust geweest is, of die vroeger bewust, tot een onderbewuste gewoonte geworden

is, toch niet, of tegenwoordig niet meer, als het werk van een psyche is op te vatten. Ik meen echter dat dit wel degelijk het geval is. Voor het tot stand komen der ingewikkelde, desnoods bij verre voorouders bewust of onderbewust verkregen en misschien in den loop der eeuwen trapsgewijze verbeterde bewegingen, is de werkzaamheid van wenschen noodig geweest, en men kan niet zeggen dat die wenschen niet meer werken nu de beweging tot een gewoonte geworden is. Dat volgt wellicht uit zekere pathologische verschijnselen waaruit Ebbinghaus deze conclusie trekt: 'Auch wo ein bewusstes Vorstellen oder Empfinden der Mittelglieder für den Ablauf einer vielgeübten Bewegungsfolge nicht mehr erforderlich ist, können doch für ihr geordnetes Vonstattengehen die zentripetalen Erregungen, die ursprünglich mit bewussten Empfindungen verknüpft waren, nicht entbehrt werden'.

Maar voor het verwerven van dergelijke ingewikkelde bewegingen is nog iets meer noodig geweest als louter verstand. Verstand is toepassing van het reeds verworvene, het kan ons niets nieuws doen verwerven. Een verstandige psyche acht ik niet in staat tot het onderhouden van het leven tegenover de geheel nieuwe eischen die zoo nu en dan de veranderende toestanden aan de verschillende stammen van levende wezens hebben gesteld. Telkens zijn nieuwe aanpassingen van de zoo labiel gebouwde levende wezens noodig geweest, en een geheel nieuwe aanpassing stel ik mij (voorloopig) voor als een door uitvindende, vernuftige wenschen bewerkte verandering.

De levende wezens handelen dus alsof daarin verschillende wenschen stoffelijk zijn vastgelegd, maar ik geloof niet dat die vastlegging, samen met de energiewisseling in het lichaam en de stoffelijke of aetherische inwerking door de buitenwereld, die verrichtingen geheel bepaalt. Die wezens moeten ook nog het arbeidsveld kunnen zijn van daarin niet vastgelegde, naar aanleiding van de werkelijkheid werkzaam wordende nieuwe wenschen.

(10.) - Terwijl Heymans het karakter (die Gesammtheit der Neigungen des Individuums in ihren gegenseitigen Stärkeverhältnissen) voor onveranderlijk houdt, meen ik met

Möbius dat het karakter aan veranderingen onderhevig is.

Door de psycho-analyse is gebleken dat sommige ziektesymptomen van zenuwpatiënten vermomde uitingen zijn van in alle menschen werkende wenschen, zooals bijvoorbeeld haat en heerschzucht, welke in die, later zenuwlijders wordende personen sedert hunne jeugd door moreele wenschen worden onderdrukt. Maar tevens is gebleken dat er iets dergelijks voorkomt bij de volkomen gezond blijvende menschen. Ik bedoel hier niet de in een of meer opzichten amoreelen, wier slechte neigingen, alleen door het overwegen van de gevolgen van elke afzonderlijke handeling, eenigszins in toom worden gehouden, maar hen in wie een werkelijke tegenzin is ontstaan tegen wenschen die op kinderlijken leeftijd bewust in hen bestonden. Bij die laatsten nu komen, in allerlei schijnbaar toevallige en onbeteekenende verschijnselen, zeer dikwijls nog symbolisch vermomde en bewust niet begrepen uitingen van dergelijke verdrongen slechte neigingen voor den dag.

Dat niet alleen een overwinning bij sommige gelegenheden, maar ook een tot vaste gewoonte wordende onderdrukking van wenschen door nieuwe wenschen mogelijk is, geloof ik dus te mogen aannemen. Ik meen dat er in dat laatste geval iets in het lichaam van het individu veranderd moet zijn. Immers een verandering die de onderlinge sterkteverhouding der wenschen wijzigt, kan ook experimenteel worden verkregen, bijvoorbeeld door langdurig en bovenmatig alcoholgebruik, waarbij dikwijls het overwicht van de jongere, in de beschaving verkregen wenschen op de oudere, zooals die van het eergevoel en van het plichtsgevoel op die van de engere zelfzucht, voor een deel wegvalt. Nog sterkere veranderingen dan bij de chronische potatoren ontstaan in enkele andere vormen van krankzinnigheid.

Bij veranderingen van het karakter mag men dus een lichamelijke verandering, een verandering in het complex der ‘observatieposten’ der wenschen veronderstellen. Daar, althans tot op zekere hoogte, van de geaardheid van het lichaam afhangt welke psychische werkzaamheid daarin mogelijk is, zullen nadat de lichamelijke verandering is ingetreden de psychische werkingen in dat lichaam andere zijn dan te voren.

Daar men wel de werkingen der wenschen, maar niet de wenschen zelve in de ruimte kan begrijpen, kan een wensch overal tegenwoordig zijn, evenals bijvoorbeeld de zwaartekracht. Daar nu de karakterverandering van een bepaalden persoon niet eenzelfde verandering van alle andere menschen meebrengt, worden daarbij slechts de ‘observatieposten’ van dien persoon in hunne onderlinge sterkteverhouding gewijzigd, en niet de wenschen zelve.

(11.) - In ons onderbewuste kunnen inzichten (wenschen) bestaan die van onze bewuste inzichten verschillen. Dat blijkt somtijds wanneer wij, zoogenaamd in gedachten, anders handelen dan wij van plan waren, en de werkelijk volvoerde handeling achteraf volkomen juist gemotiveerd blijkt te zijn door herinneringen die men op dat oogenblik niet tot zijn bewuste maar wel tot zijn onderbewuste beschikking had.

Datzelfde volgt ook uit sommige door mediums ontstaande verschijnselen, bijvoorbeeld uit het juist antwoorden en het na een reprimande juist blijven antwoorden door de Elberfeldsche paarden, wanneer de ondervrager, zich bij het zelf uitrekenen van een door hem aan het paard gestelde rekenopgave vergissend, een antwoord verwacht dat onjuist zou zijn, met andere woorden bewust iets anders wenscht dan zijn met succes op het paard inwerkend onderbewuste, dat zich in dit geval niet vergist heeft en steeds weer het juiste antwoord door het paard doet geven.

Hoe dieper wij in ons onderbewuste doordringen, des te sterker vermoeden wij het bestaan van een niet in individuen gesplitste, universeele macht. In elk geval moeten er in het onderbewuste supra-individueele wenschen bestaan, waarvan men misschien bij de bijen in den ‘esprit de la ruche’ (Maeterlinck, ‘La vie des abeilles’) een voorbeeld kan vinden.

Het zou kunnen zijn dat er in de als 't ware diepste sferen van ons onderbewuste een supra individueele macht werkzaam is die reguleerend inwerkt op het tot werkzaamheid komen van de wenschen, die in onderlinge tegenstrijdigheid den mensch en het menschdom samenstellen.

De bekende psycholoog W. James zegt: ‘Often we are ourselves struck at the strange differences in our successive

views of the same thing. We wonder how we ever could have opined as we did last month about a certain matter. We have outgrown the possibility of that state of mind, we know not how'.

Ieder heeft in zich zelf wel blijvende veranderingen in zijne wenschen geconstateerd, zonder dat die veranderingen in zijne bewust verkregen ervaringen hare verklaring kunnen vinden. Vele van die veranderingen zal hij, en mijns inziens terecht, aan zijne toenemenden leeftijd toeschrijven.

Die leeftijdsveranderingen, van ons lichaam zoowel als van onze wenschen, worden mijns inziens ten onrechte op rekening gesteld van een onhandelbaarheid van de stof. Wel acht ik het tijdstip van de veroudering opgesloten in overgeerfde eigenschappen, maar die eigenschappen zouden zeer goed de vervulling kunnen zijn van supra-individueele wenschen.

(12.) - In de laatste jaren is mij duidelijk geworden dat men de toepasselijkheid der Darwinistische verklaringen in hooge mate overschat, en dat men zelfs voor de eenvoudigste nieuwe, actieve aanpassing meer heeft aan de ten onrechte verlaten theorie van Lamarck.

Die op Darwin steunende theoriën, en daaronder ook de recente theorie van Lotsy, dat namelijk nieuwe soorten ontstaan door nieuwe combinatie van eigenschappen, verkregen door kruisbevruchting tusschen verschillende soorten, geven mij niet de geringste verklaring voor het ontstaan van nieuwe organen.

Ik wijs hier bijvoorbeeld op de in sommige diepzee-dieren voorkomende lichtorganen, voorzien van een daarachter gelegen spiegel, die, al naar het gebruik dat het dier ervan moet maken, respectievelijk parabolisch of elliptisch gebouwd is, of gecombineerd is met een voor het lichtorgaan geplaatste verzamellens. Evenmin verklaren die hypothesen mij het ontstaan van den ingewikkelden hefboom-manometer aan de zwemblaas van den karper, of van de voor de bewaring van den juisten stand van het lichaam dienende, uiterst scherpzinnig bedachte statocysten in het lichaam van sommige weekdieren.

Juist deze voorbeelden, die onder anderen beschreven zijn in het maandschrift 'Kosmos', 1914; 3. 5. u. 6. Heft, voer

ik hier aan omdat die mechanismen nog slechts kort geleden ontdekt zijn, zoodat wij nog in staat zijn ons daarover te verbazen, terwijl een evenzeer gewettigde verbazing tegenover een oog of een gehoororgaan bij de meeste natuuronderzoekers verdwenen is door de gewoonte van de waarneming van die organen.

Nu is het wel waar dat men met de verklaring van de eenvoudigste gevallen moet beginnen, maar ik ontken dat het onder anderen door Lotsy aangetoonde ontstaan van nieuwe soorten door kruising, gegronde hoop geeft dat op die wijze een zuiver physisch-chemische verklaring voor het ontstaan van organen als de bovengenoemde zal worden gevonden.

De groote verwachtingen die door de Oenothera-experimenten van de Vries werden opgewekt, zijn vervlogen, maar toch geloof ik dat deze onderzoeker met zijne mutatie-theorie gelijk heeft, voorzoover hij namelijk aanneemt dat de eigenschappen der kiemcellen veranderd kunnen worden. Zonder een hypothese die aanneemt dat er in de kiemcellen geheel nieuwe eigenschappen kunnen ontstaan die niet door de combinatie van geërfde eigenschappen te verklaren zijn, is voor mij het proces dat men dan verkeerdelijk ‘de evolutie’ (uitwikkeling) noemt, onverklaarbaar.

Het in de geschiedenis der soorten ontstaan van zoovele en zoo ingewikkelde biotechnische aanwinsten kan niet verklaard worden door de werking van toevallige variaties en daarop volgende selectie. Maar waardoor dan?

Lamarck schreef: ‘Dans tout animal, qui n'a point dépassé les termes de ses développements, l'emploi plus fréquent et soutenu d'un organe quelconque fortifie peu à peu cet organe, le développe, l'aggrandit et lui donne une puissance proportionnée à la durée de cet emploi; tandis que le défaut constant d'usage de tel organe l'affaiblit insensiblement, le détériore, diminue progressivement ses facultés et finit par le faire disparaître. Tout ce que la nature a fait acquérir ou perdre aux individus par l'influence des circonstances, où leur race se trouve depuis longtemps exposée, et par conséquent, par l'influence de l'emploi prédominant de tel organe ou par celle d'un défaut constant d'usage de telle partie, elle le conserve par la génération aux nouveaux individus qui en proviennent.’

Wij hebben slechts te vragen wat, bijvoorbeeld bij den zijn langen hals verkrijgenden giraffe, met dat gebruik telkens samenging, en vinden dan den wensch; en verder wat, bijvoorbeeld bij de hunne oogen verliezende hol-bewonende visschen, met dat niet-gebruiken samenging, en vinden dan het verdwijnen van den wensch.

Ook een microscoop is niet ontstaan door het gebruik van een microscoop, maar door den wensch om meer te zien; en het instorten van een verlaten slot geschiedt niet door het niet-gebruiken, maar door het verdwijnen van den wensch het te bewonen en te onderhouden.

Het moet de wensch zelf zijn die, door psychische werking in de levende stof, de nieuwe organen vormde en de oude vervormde.

(13.) - De natuurwetenschap leert, en de leer van het psychisch monisme spreekt dat niet tegen, dat onze wil een van de vormen is waarin de physisch-chemische energie zich manifesteert, en dat hij dus uit andere energie-vormen kan ontstaan en omgekeerd er in kan overgaan. Dat geloof ik thans niet meer. Reeds het in de energie zelve zoeken van den zoogenaamden ‘energetischen Imperativ’, van het ‘Prinzip des geringsten Kraftmasses’, schijnt mij ongeoorloofd. De daartoe aanleiding gevende verschijnselen laten zich mijns inziens slechts begrijpen wanneer wij de physische krachten kunnen opvatten als de uitingen van een universeele macht.

Van de door de vitalisten ‘vitale krachten’ genoemde wenschen kan ik niet aannemen dat het resultaat van hunne werking ook door physisch-chemische krachten kan worden verkregen.

Waarom zouden er geen krachten kunnen bestaan waarvan de werking niet in en uit die van de ons bekende physisch-chemische krachten transformeerbaar is?

Het door v. Hartmann's ‘Lebensprincip’: ‘drehend, scherend und deformierend auf die kleinsten Teile wirken’ en tegelijkertijd ‘keine Arbeit leisten’ is een contradictie, maar aan den anderen kant zie ik niet in dat proeven als die van Rubner en van Atwater, die de gelijkheid zouden bewijzen van de in levende wezens ingebrachte hoeveelheid energie met de

hoeveelheid die door hen weer wordt afgestaan, een beletsel zijn tegen de door mij veronderstelde werkzaamheid van niet in en uit physisch-chemische krachten transformeerbare wenschen. Die wenschen zouden bijvoorbeeld katalytisch, dat wil zeggen belemmerend of bevorderend, op de physischchemische krachten kunnen inwerken.

Wij, individueele bewustzijnen, staan zoover mogelijk af van de physisch-chemische krachten, uit welker werking men ten onrechte de levende wereld wil verklaren. Wij kennen alleen de werkingen van die krachten en hare vaste gewoonten, zoodat wij die werkingen kunnen voorspellen. Maar volgens Schopenhauer weten en begrijpen wij: ‘was Wille sei, viel besser als sonst irgend etwas, was immer es auch sei.’

De biologie moest dus eigenlijk steeds beginnen met de wenschen te erkennen en daarmee rekening te houden bij hare pogingen de levende wereld te verklaren. In plaats daarvan denken verreweg de meeste biologen slechts aan de physische werkingen en proclameeren dogmatisch dat slechts deze bestaan en dat de daarin gevonden vaste gewoonten, die zij natuurwetten noemen, op alles van toepassing zijn.

(14.) - Evenals de kracht-werking is de wensch-werking nu eens latent, dan weer manifest.

Latent wordt zij door haar eigen wenschvervullende activiteit, gedurende welke zij als het ware tracht de werkelijkheid die tot haar manifest worden de aanleiding gaf, zoo te veranderen dat die aanleiding voorloopig niet meer bestaat.

In den regel vinden wij de aanleiding voor het manifest worden der wensch-werkingen in voorafgaande physischchemische werkingen in zintuigen en associatiebanen, die beide door vroegere werking van diezelfde wenschen, uit voorhanden stof (werking van de lager staande physischchemische krachten) ontstaan zijn.

In ons bewustzijn vinden wij van de werking der wenschen niets. Ons bewustzijn bestaat uit de wenschen zelve. Eerst door nieuwe waarnemingen, die eigenlijk waarnemende wenschen zijn, worden wij gewaar of de wenschvervullende werking heeft plaats gegrepen.

Het arbeidsveld der wenschen is de levende stof. Dat

direkte werking van die wenschen ook op niet levende dingen mogelijk is, wordt door vele, van warhoofdigheid geen blijken gevende beoefenaren van het occultisme beweerd. Een dergelijke werking zou ik niet onmogelijk durven noemen, maar wat ik daarover gelezen heb overtuigt mij niet. Zooiets schijnt men trouwens eerst dan als vaststaande te kunnen aannemen wanneer men zelf iets van dien aard geconstateerd heeft.

De wenschen hebben om manifest te werken, in den regel die aanleidingen uit de werkelijkheid noodig, welke men zich in laatste instantie wel zal moeten denken als een bepaalde verandering in de onmiddellijke omgeving van datgene wat ik ‘de observatie-posten’ der wenschen genoemd heb.

Waarom er op die verandering een overgang van de wensch-werking van den latenten in den manifesten toestand volgen kan, is waarschijnlijk een vraag die onmogelijk te beantwoorden is. Ik wijs er op dat in de physica dergelijke eindvragen evenmin beantwoord kunnen worden. Wel meen ik te mogen vermoeden dat die observatieposten identisch zijn met datgene wat de biologische wetenschap ‘de engrammen’ en met wat zij ‘de genen’ noemt. Die hypothetische engrammen zouden inschriften zijn die in de hersenen worden achtergelaten door waarnemingen en voorstellingen, welke inschriften het herinneren mogelijk zouden maken. De hypothetische genen zouden eigenschappen van ouders en voorouders overbrengen op de nieuwe generatie.

Het verschil tusschen de gebruikelijke en de door mij daaraan gehechte beteekenis is dan, dat terwijl de biologen over 't algemeen de gene slechts beschouwen als een centrum van physisch-chemische krachten, ik de gene en ook het engram opvat als de latente werking van een wensch, van het element dat een, bepaalde werkelijkheid voorstellende en bepaalde wenschelijkheid gevoelende, wenschvervullende psychische kracht is.

(15.) - De werkingen van de voor zoover wij weten overal tegenwoordige zwaartekracht worden begrepen in de ruimte, maar de zwaartekracht zelf niet. Evenzoo stel ik mij voor dat wel de werkingen der wenschen, maar niet de wenschen zelve, in onzen denkvorm der ruimte kunnen worden begrepen.

Ik meen dat de onmogelijkheid om zoowel de physische krachten en de psychische krachten (wenschen) als de reeds vroeger door mij veronderstelde, in ons onderbewuste zetelende supra-individueele macht, in de ruimte te begrijpen, tot de veronderstelling moet leiden dat die krachten uitgaan van die macht.

Het zou dan de eigen wenschen vervullende activiteit van die Macht zijn die wij gewaar worden als wij een gedurende korteren of langeren tijd manifest werkzaam zijn van psychische en van physische 'krachten' constateeren.

Men kan niet veronderstellen dat wenschen en krachten werkzaam en onwerkzaam worden naar eigen vrije keuze. Dan immers zou de wereld een chaos moeten zijn, wat zij zeer zeker niet is. Daarom moet men wel aannemen dat alle krachten en wenschen uitgaan van een Macht die, wanneer zij niet van eenmaal aangenomen gewoonten afwijkt, schijnbaar door de werkelijkheid gedetermineerd wordt, en wanneer zij daarvan wel afwijkt zich vertoonen zou als een vrij fantaseerende of vernuftige macht.

De aannemelijkste opvatting schijnt mij dus deze, dat de physisch-chemische krachten en de wenschen niets anders zijn dan uitingen van de bedoelde Macht, die dan de eenige, allesomvattende Macht genoemd moet worden.

(16.) - Ik geloof dus niet dat wij de vraag of de wereld causaal gedetermineerd is, zoo kunnen beantwoorden als de wetenschap dat, met een beroep op onze ervaring, meent te kunnen doen.

Immers het in de logische redeneering tehuis behoorende begrip der noodzakelijkheid vindt niet de geringste plaats in onze eindige ervaring, hoe groot die overigens ook moge zijn. Ik meen te kunnen volstaan met een enkel voorbeeld dat zoowel de zoogenaamde mechanische causaliteit bevat als de in onze zelfervaring optredende finaliteit die een speciaal geval zou zijn van de causaliteit, van veroorzaking door een doelvoorstelling.

Men laat op de wandeling een steen dien men heeft opgeraapt, opzettelijk vallen. Dat loslaten is de werking van onzen wensch dien steen los te laten. Er wordt beweerd dat die wensch het noodzakelijk gevolg is van een doelvoor-

stelling, bijvoorbeeld van de voorstelling dat men dan den steen niet langer behoeft te dragen.

Ik meen dat in die tegenwerping zoowel een verkeerd begrip van wenschen en voorstellingen, als een te ver gedreven systematiek aanwezig is. Die doelvoorstelling en die wensch worden beschouwd als twee verschillende werkingen die in causaal verband met elkaar staan, terwijl zij volgens mij in de eerste plaats geen werkingen, en in de tweede plaats één zijn. Het is de wensch den steen niet langer te dragen, die den steen laat vallen.

Dan, zal men misschien zeggen, is die wensch het noodzakelijk gevolg geweest van een lichamelijke vermoeidheid. Ook dat ontken ik. Een andere doelvoorstelling, bijvoorbeeld de vernuftige voorstelling den steen als presse-papier te behouden, had niettegenstaande de vermoeidheid, kunnen opkomen. Dat een dergelijke invallende gedachte in dit geval den wensch den steen te laten vallen niet onderdrukt heeft, bewijst niet dat zij dat niet had kunnen doen. Men neemt dat in de wetenschap wel aan, maar dat doet men omdat men uitgaat van het onbewijsbare axioma der causaliteit.

En nu de mechanische causaliteit. Dat de steen gevallen is toen men hem los liet, was de werking van de zwaartekracht. Nu lijkt de bewering op het eerste gezicht wel wat dwaas, maar mijns inziens heeft de mogelijkheid bestaan dat er op dat oogenblik geen zwaartekracht meer werkte. Dat de zwaartekracht in dit geval wel degelijk gewerkt heeft, bewijst dus niet dat zij dat met noodzakelijkheid heeft moeten doen. Men meent dat alweer omdat men uitgaat van dat onbewijsbare axioma der causaliteit.

Nu is een axioma iets dat met het volste recht mag worden verworpen, wanneer men slechts een ander axioma kan geven waaruit datgene wat verklaard moet worden, en dat is in dit geval de wereld, evengoed of beter af te leiden is dan uit het oude axioma.

Dat andere axioma, dat volstrekt niet nieuw is, moet dan luiden: de wereld is de werking van de ongedetermineerde, universeele Macht.

(17.) - Terwijl de werkzaamheid der wenschen en die der krachten de werkelijkheid is, zie ik niet in dat die werkzaamheid causaal gedetermineerd moet zijn.

Een causaal gedetermineerd verloop der werkelijkheid, zonder begin, kan men zich slechts als een kringloop voorstellen, omdat er anders geen reden is waarom een tegenwoordige werkelijkheid die het causaal gevolg zou zijn van een verloop der werkelijkheid van onbeperkten duur in het verleden, niet reeds een onbepaalden tijd geleden zou zijn voorgevallen. Het andere alternatief, een uit niets begonnen maar verder causaal gedetermineerd verloopende werkelijkheid is echter evengoed als een in 't geheel niet causaal gedetermineerde werkelijkheid ondenkbaar, wanneer men blijft vasthouden aan het dogma der causaliteit.

Maar waarom hecht men toch aan dat dogma? Laat men het vallen, dan heeft men een gedetermineerde wereld die op een bepaalden datum een ongedetermineerd begin uit niets heeft gehad, of een niet gedetermineerde wereld van onbeperkten duur in het verleden.

Die laatste veronderstelling schijnt mij van beide de meest aannemelijke, meer waarschijnlijk ook dan de gedetermineerde kringloop, die onwaarschijnlijk is wegens de voortdurend toenemende entropie. Immers wanneer men een noodzakelijkheid in het gebeuren wil aannemen, zou noodzakelijk zijn wat v. Helmholtz, als de beteekenis van die toeneming der entropie, aldus beschrijft: 'Wenn das Weltall ungestört dem Ablauf seiner physikalischen Prozesse überlassen wird, wird endlich aller Kraftvorrat in Wärme übergehen und alle Wärme in das Gleichgewicht der Temperatur kommen.'

Ik neem dus aan dat de causaliteitswet een fictie is, wier praktische bruikbaarheid alleen hieruit voortvloeit dat wenschen en krachten, voorzoover onze ervaring reikt, volgens vaste gewoonten werkzaam zijn.

Of gaat onze ervaring misschien toch nog verder, en kennen wij verschijnselen die niet volgens vaste gewoonten optreden? Ik meen dat dit werkelijk het geval is, en dat wel bij de echte fantasieën, die onder anderen tot nieuwe aanpassingen kunnen leiden.

R.A. REDDINGIUS.

(Slot volgt.)

Treub's belastingvoorstellen.

II.

De vraag of ik, niettegenstaande het aftreden van den Minister Treub, mijne beschouwingen over zijn belastingvoorstellen had voort te zetten en te voltooien, heb ik gemeend bevestigend te moeten beantwoorden. De behoefte aan versterking van 's lands middelen spreekt zoo luide, dat de voorziening daarin den Minister van Financiën in Nederland nog lang zal bezighouden en ongetwijfeld blijven daarom Treub's voorstellen voor de toekomst van groot belang. Zijn opvolger, Mr. dr. Ant. van Gijn, neemt trouwens die voorstellen grootendeels over.

Van de nog niet besproken ontwerpen verdienen allereerst de aandacht die betreffende *de grondbelasting*, drie in getal, waarvan een, tot regeling der belasting, strekt ter vervanging van de wet van 26 Mei 1870 (Stbl. Nr. 82), een tot vaststelling der belastbare waarde van gebouwde en een tot vaststelling der belastbare waarde van ongebouwde eigendommen.

Een van de voornaamste beginselen der voorgestelde regeling is, dat de belasting wordt bepaald op een vast percentage (4‰) van de belastbare waarde der eigendommen en dat deze waarde periodiek wordt herzien. Ook Mr. N.G. Pierson wilde, dat de grondbelasting een fixum zou zijn, wat het percentage, niet wat het bedrag aangaat. Het door hem in 1893 ingediende wetsontwerp op de grondbelasting (Gedr. St. 1892/3, Nr. 193) strekte tot invoering der periodieke

herschatting, waarvoor het Rijk zou worden ingedeeld in schattingsdistricten en elk district in onderdeelen. Een tijdperk van tien jaren werd gesteld voor het schattingswerk, met dien verstande, dat de eerste drie jaren zouden bestemd zijn tot herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen voor zoover zij niet tot hoeven behooren en voorts voor de herziening der schalen van schatting en der typen van de ongebouwde eigendommen met de daarbij behoorende gebouwen voor landbouw. De overige zeven jaren zouden worden besteed voor de schatting van de ongebouwde eigendommen en voor die van de gebouwde voor den landbouw overeenkomstig de schalen en typen. Elk schattingsdistrict zou daarom worden verdeeld in zeven vakken en achtereenvolgens zou van ieder vak schatting plaats hebben in één jaar. Na deze zeven jaren zou weer een nieuw tijdperk van tien jaren beginnen te loopen. Van de gebouwde eigendommen, niet tot hoeven voor landbouw behoorende, zou de herziening verplicht zijn; van de andere eigendommen alleen in bepaalde, in de wet aangeduide gevallen.

Herschatting om de tien jaren beoogen ook de ontwerpen-Treub, doch van een voortdurend-bezig-zijn-met-herschatting, dus dat een nieuwe begint, zoodra de pas verrichte voltooid is, wil kennelijk de Minister niets weten. De geheele regeling is er op ingericht, met de eerste nieuwe schatting zoo spoedig mogelijk gereed te komen en de nieuwe belasting reeds na 4 jaar te kunnen invoeren. Niet de belastbare opbrengst (de zuivere pachtwaarde) zal worden geschat, maar de belastbare waarde der eigendommen.

Onder de ongebouwde eigendommen zullen voortaan mede begrepen worden: 1°. de grond, waarop een gebouwd eigendom staat en waarvoor thans in de grondbelasting naar het gebouwd wordt betaald; 2°. de boerderijen met verdere daarbij behoorende gebouwen, met hare erven onmiddellijk grenzend aan ongebouwde eigendommen van denzelfden eigenaar, welke voor den landbouw zijn bestemd en een belastbare waarde hebben van ten minste tweemaal de belastbare waarde dier gebouwen; 3°. de voor tuin- of boschbouw bestemde gebouwen, met hunne erven onmiddellijk grenzend aan ongebouwde eigendommen van denzelfden eigenaar, welke

voor tuin- of boschbouw zijn bestemd en een belastbare waarde hebben van ten minste tweemaal de belastbare waarde dier gebouwen.

De vrijstellingen van grondbelasting, welke de bestaande wet geeft, zijn aanmerkelijk ingekrompen. Naar 's Ministers oordeel behooren zulke vrijstellingen, strikt genomen, in eene zakelijke belasting in het geheel niet thuis. Gehandhaafd wordt alleen de vrijstelling voor gronden en gebouwen, uitsluitend dienende tot openbaren eeredienst en tot begraafplaats, voor zoover zij in eigendom toebehooren aan het Rijk of andere publiekrechtelijke lichamen of aan kerkgenootschappen. Voortaan zal dus wel grondbelasting verschuldigd zijn o.a. voor de eigendommen van den Staat, de provinciën, gemeenten, polders en waterschappen, welke uitsluitend voor den publieken dienst worden gebezigd. Wel is waar zal de Staat de hoofdsom aan zich zelf betalen, doch de provincialeen gemeente-opcenten, welke de Staat bovendien betaalt, komen ten goede aan deze publiekrechtelijke corporatiën, die op hare beurt als een nieuwen *last* de verschuldigdheid zullen gevoelen der betaling van hoofdsom en gemeente- of provinciale opcenten voor tal van eigendommen, waarvoor zij tot dusver vrijgesteld waren. Weliswaar wordt deze nieuwe last (die ook aan schoolbesturen en instellingen van weldadigheid voor thans vrijgestelde eigendommen wordt opgelegd) verzacht door een overgangsbepaling, krachtens welke ten aanzien van eigendommen, waarvoor tot dusver vrijdom wordt genoten, de belasting niet wordt geheven, zoolang de omstandigheden, die tot vrijstelling aanleiding gaven, blijven bestaan, doch ik vraag mij niettemin af, of het wel goed gezien is, zonder zeer overwegende redenen, welke hier mijns inziens niet bestaan, een eind te willen maken aan sedert vele jaren genoten vrijdommen, waaraan de belanghebbenden zijn gewend geraakt, ten gunste waarvan toch ook wel gronden zijn aan te voeren en welker afschaffing niet weinig ergernis zal wekken.

De nieuwe grondbelasting zal een belangrijke bijdrage hebben te leveren aan de versterking van 's lands kas; van het gebouwd zal *f* 1,180,000, van het ongebouwd *f* 7,726,000 meer worden betaald. De belasting zal dus in het geheel rond *f* 9 millioen meer opbrengen. De Staat heeft mitsdien

belang bij hare spoedige invoering; met de nieuwe schattingen, thans van de belastbare waarde der eigendommen, mag niet veel tijd gemoeid zijn. Van daar het voorstel om voor de gebouwde eigendommen als belastbare waarde te nemen het bedrag, waarvoor zij tegen brandschade zijn verzekerd of de som, waarvoor zij kunnen worden gesticht. Het ligt in de bedoeling, dat het eerste regel zal zijn, het laatste uitzondering. Op het eerste gezicht schijnt dit stelsel uitermate eenvoudig en daarom aanbevelenswaardig. Maar in de practijk zal, vrees ik, blijken, dat geheel andere resultaten dan de verwachte worden verkregen.

Het Wetboek van Koophandel kent twee soorten van brandverzekering van gebouwen, die naar de innerlijke of verkoopwaarde en die naar de herbouwkosten, in welk laatste geval de verzekering drie vierden van de kosten, tot den wederopbouw vereischt, niet mag te boven gaan. Gelijk wordt medegedeeld in 'De Verzekeringsbode' van 6 November 1915, heeft de practijk zich echter ten deze aangepast aan de werkelijke behoefte, welke is dat de *volle* herstellingskosten vergoed worden, ook als de polis spreekt van verzekering naar de innerlijke waarde.

Volgens de wet wordt in dit geval de schade opgemaakt door de vergelijking der waarde van het perceel vóór de ramp met hetgeen het overblijvende, dadelijk na den brand, waard is. Daadwerkelijk handelen de taxateurs anders, schatten zij het bedrag, dat de eigenaar behoeft om het gebouw in zijn vroegeren staat terug te brengen en betaalt de verzekeraar dit bedrag aan den verzekerde uit. Bij verzekering in herbouw verbiedt de wet vergoeding van meer dan drie vierden. 'Anders zou de verzekerde' - aldus Mr. Kist in 'Beginselen van het Handelsregt' - 'winst hebben bij de ramp, nieuw krijgen in de plaats van oud en dit strijdt met de beginselen van het assurantie-regt'. Zelfs indien moet worden aangenomen, dat het laatste lid van art. 289 W.v.K. een bepaling inhoudt van 'dwingend recht', - de practijk leert, dat de assuradeur zich daarop niet beroept en den verzekerde, bij *geheel* afbranden van het gebouw, de volle 100 pct. voor den herbouw noodig, vergoedt. Altijd natuurlijk onder deze *mits*, dat die volle 100 pct. niet meer bedragen dan de verzekerde

som.[1)] Hoewel de verzekerden, dank zij de lage brandverzekeringpremiën hier te lande, gewoonlijk er niet op uit zijn, de som, waarvoor zij hun gebouw verzekeren en waarover zij dus premie betalen, laag te houden, zal zich in de practijk het even onderstelde geval nog al eens kunnen voordoen, omdat in den laatsten tijd de arbeidsloonen en de prijzen der bouwmaterialen sterk gestegen zijn en velen de verzekerde som deswege niet hebben verhoogd.

Maar hoe zal het nu voortaan zijn, als verzekering van een gebouw tegen brand voor het volle bedrag, dat bij geheel afbranden de wederopbouw kosten zou, tengevolge heeft, dat de eigenaar over hetzelfde bedrag *f* 4 per mille, en met de provinciale en gemeente opcenten mee, wellicht *f* 5 à *f* 6 per mille, zal hebben te betalen in de grondbelasting? Er bestaat hooge waarschijnlijkheid, aan zekerheid grenzende, dat dan duizenden verzekerden hun polis aan de maatschappij zullen terugzenden, ter verlaging van de verzekerde som tot een bedrag, zeer dikwijls zelfs beneden de verkoopwaarde van het gebouw. En het ligt voor de hand, dat dit vooral zal worden gedaan door de eigenaren van gebouwen op plaatsen, waar een goed ingerichte brandweer bestaat en de kans op totaal afbranden betrekkelijk klein is. Nu bevat wel is waar het ontwerp-Treub tot vaststelling der belastbare waarde van gebouwde eigendommen in artikel 3 juncto artikel 4 de bepaling, dat, indien de waarde van een gebouw hooger is dan de verzekerde som, de belastbare waarde gesteld wordt op den kostenden prijs, in de veronderstelling, dat het gebouw werd gesticht op het tijdstip der vaststelling van de belastbare waarde zonder dat waardevermindering wegens ouderdom of anderszins daarbij wordt in aanmerking genomen, maar de vereenvoudiging, die het ontwerp brengt, wordt alleen dan verkregen, indien de toepassing der evengenoemde bepaling uitzondering blijft en gaat verloren, indien er zoo dikwijls een schatting zal moeten plaats hebben als bij verlaging in het groot van de verzekerde sommen is te verwachten.

1) Wel is waar doen zich gevallen voor, dat de verzekeraar het, in het belang van de veiligheid zijner onderneming, noodig acht het bepaalde in art. 289, laatste lid, uitdrukkelijk in de polis op te nemen, maar die gevallen zijn, althans in de steden, uitzondering.

De eigenaren van gebouwen, die de verzekerde som niet verlagen, zullen, althans wanneer het gebouwen betreft in kleine plaatsen, in een niet meer gewilde buurt eener groote stad of op het platte land, veel te veel in de grondbelasting betalen. Want deze beoogt den eigenaar te doen betalen naar de *verkoopwaarde* van zijn gebouw, en aangezien gebouwen als de evenaangeduide veel minder waard plegen te zijn dan de som waarvoor zij tegen brand worden verzekerd, zal dus de eigenaar in de grondbelasting te hoog worden aangeslagen. Men kan hiertegen aanvoeren: zoo dikwijls dit geschiedt, heeft de eigenaar het aan zichzelf te wijten, doch hierbij wordt, dunkt mij, voorbij gezien, dat het instituut der brandverzekering zich hier te lande heeft ontwikkeld gelijk geschied is, niet bij toeval of omdat de verzekeraars er op uit zouden zijn de verzekerde sommen op te drijven, maar omdat de *werkelijke behoefte* van den verzekerde alleen door vergoeding van de *volle* herstellingskosten wordt bevredigd. Met dit feit niet voldoende rekening te hebben gehouden, schijnt mij de fout van dit wetsontwerp; alleen reeds de bepaling van art. 2, 2e lid, volgens welke, bijaldien een gebouw is verzekerd onder beding van wederopbouw, als verzekerde som (en dus ook als belastbare waarde) wordt aangenomen een bedrag, berekend naar het bedrag der verschuldigde premie in verband met de voorwaarden waaronder de verzekeraar verzekeringsovereenkomsten pleegt aan te gaan, - is een duidelijk bewijs, dat het ontwerp is samengesteld zonder overleg met brandverzekering-mannen, die er dadelijk op zouden hebben gewezen, dat de premie niet kan dienen als waardemeter, omdat zij ook van het brandgevaar afhankelijk is.

Op grond van een en ander vrees ik, dat een regeling als de voorgestelde in de practijk niet aan de verwachtingen zou beantwoorden en dat zij zou leiden tot gegronde klachten van de belastingplichtigen, van de verzekeraars en van de verzekerden, zonder den Staat het ontvangen van hetgeen hem toekomt te waarborgen.

De laatste herschatting van het *ongebouwd* heeft plaats gehad ingevolge de wet van 25 April 1879 (Stbl. No. 89); haar lange duur was het gevolg van de samenwerking van verschillende oorzaken. Trachtende de fouten en bezwaren

der herziening van 1879, waarvan de resultaten eerst in 1893[1] toepassing vonden, te vermijden, heeft de Minister Treub een regeling ontworpen, gericht: 1e op een snel verloop der schatting; 2e op beperking der kosten; 3e op gelijkmatigheid der schattingen in de verschillende deelen van het Rijk; 4e op gelijkmatigheid der schattingen van de eigendommen in elk schattingsonderdeel. Duidelijk is het m.i. dat een regeling der schatting van de belastbare waarde (= verkoopwaarde) der ongebouwde eigendommen vrij wat minder ingewikkeld kan zijn dan die der schatting van de belastbare opbrengst (= jaarlijksche zuivere pacht- of huurwaarde) dier eigendommen.

Terwijl dan ook de wet van 1879 tal van bepalingen bebevat, die de wijze van herschatting in details regelen, commissiën voor de herziening instelt, in aantal vrij groot, en een hoofdcommissie, ter bevordering van een gelijkmatige schatting over het geheele Rijk, geeft Treub's ontwerp omtrent de wijze van herschatting slechts betrekkelijk weinig voorschriften, draagt het de *schattingen* op aan een door den Minister van Financiën aangewezen rijksambtenaar en een lid van het college van zetters in de gemeente en de *vaststelling* der belastbare waarde aan een rijksambtenaar en het college van zetters[2] en geeft het den belanghebbende gelegenheid van beroep, eerst bij het college van zetters, daarna bij den raad van beroep voor de directe belastingen.

Hebben die kortheid en eenvoudigheid veel voor, toch schijnt het mij begrijpelijk, dat bij de grondeigenaren ongerustheid wordt gewekt als zij in de Memorie van Toelichting lezen, dat de arbeid en de verantwoordelijkheid daarvoor in

1) Wet van 31 Dec. 1892 (Stbl. No. 315), waarbij bepaald werd, dat de grondbelasting, te beginnen met 1893, zou worden geheven naar 6% van de nieuwe belastbare opbrengst, met eene overgangsbepaling ten aanzien van 57 kadastrale gemeenten, waarvoor het kohier der grondbelasting, wat de hoofdsom betreft, meer dan een vierde zou worden verhoogd. De Schatkist leed door deze wet een verlies van *f* 960.000 per jaar.

2) De directeur der directe belastingen kan een of meer deskundigen aanwijzen om den rijksambtenaar, met de schatting of de vaststelling belast, voor te lichten; bij verschil van gevoelen nopens de vaststelling der waarde tusschen den rijksambtenaar en het zetterscollege, stelt de directeur de waarde vast.

de eerste plaats zullen berusten bij ambtenaren, die van hooger hand voorschriften zullen ontvangen en dat de regelen van uitvoering bij de schatting te volgen, in het ontwerp niet zijn opgenomen, daar dit meer behoort tot de taak van de uitvoerende dan van de wetgevende macht. Onder de betrekkelijk weinige voorschriften, die het ontwerp omtrent de wijze van schatting geeft, zijn er, welke die ongerustheid niet zullen doen verminderen. Ik heb hier het oog op Artikel 5, volgens hetwelk de waarde van spoor- en andere wegen, dijken, vaarten, waterloopen, beken en andere ongebouwde eigendommen aan de voortbrenging onttrokken ten behoeve van het verkeer, van de loozing of keering van water, van bevloeiingen enz., met uitzondering van openbare parken, wordt gelijkgesteld met die van aangrenzende ongebouwde eigendommen.

Zulk een bepaling schijnt mij meer een doorhakken van den knoop, dan een regeling, ter voorkoming van en voorziening in te verwachten moeilijkheden.

Onder de veranderingen, in de wet tot regeling der *personeele belasting* voorgesteld, zijn er verschillende, die ik op zichzelf *verbeteringen* acht, maar die, naar het mij voorkomt, te duur worden gekocht, nu zij alleen kunnen worden ingevoerd door ze gepaard te doen gaan met een bedenkelijke verzwaring van andere, krachtens genoemde wet, op de contribuabelen reeds rustende lasten.

De personeele belasting, zooals zij bij de wet van 16 April 1896 (Stbl. Nr. 72) werd vernieuwd, is bedoeld als een verterings-belasting, maar deze bedoeling komt niet ten volle tot haar recht. Ten deele treft zij niet de vertering, maar het bedrijf, zonder dat valt uit te maken, of en in hoever de ondernemer van dat bedrijf de belasting kan afwentelen op zijn klanten. Bezwaarlijk kan worden ontkend, dat de aanslag van winkels niet past in het stelsel der wet. De Minister Sprenger van Eyk nam dan ook in zijn ontwerp de winkels op onder de vrijgestelde perceelen; krachtens een in de 2e Kamer aangenomen amendement worden zij wel in de belasting betrokken doch wordt de huurwaarde van perceelen of perceelsgedeelten, uitsluitend dienende tot winkel of lokaal tot uitstalling, slechts voor ⅓ als belastbare huur-

waarde aangemerkt, terwijl de waarde van het meubilair (de stoffeering) dezer perceelen en perceelsgedeelten slechts voor de helft in aanmerking komt.

Tot op zekere hoogte geldt hetzelfde ten aanzien van de perceelen, die gebruikt worden als koffiehuis, restauratie, logement, schouwburg, concertzaal, enz. Hier is echter wel sprake van vrijwillige vertering, doch niet van den gebruiker van het perceel, maar van hen, die zich daarheen plegen te begeven.

Terwijl thans de huurwaarde der perceelen, die uitsluitend dienen tot uitoefening van het bedrijf van logementhouder, slechts voor ½ als belastbare huurwaarde wordt aangemerkt en ten aanzien van het meubilair dezer perceelen dezelfde beperkende bepaling geldt als voor de winkels, zal voortaan de belasting naar de grondslagen huurwaarde en meubilair alleen verschuldigd zijn voor perceelen, dienende: *a* tot woning; *b*. tot gemak, uitspanning of vermaak van den gebruiker. Voor winkels, koffiehuizen, restauratiën, logementen, schouwburgen, concertzalen enz. zal dus niet worden betaald.

Het beginsel, om de personeele belasting meer consequent dan tot dusver een *verteringsbelasting* te doen zijn en daarin niet ook *het bedrijf* te betrekken vindt bovendien nog uiting in de voorstellen om paarden, gebezigd voor de uitoefening der bedrijven van rijtuigverhuurder, ondernemer van personenvervoer, verhuurder van rijpaarden, manegehouder en paardenkooper, en eveneens motorrijtuigen, uitsluitend gebezigd voor de uitoefening van een beroep of bedrijf, van de belasting vrij te stellen.

Voorts worden twee grondslagen afgeschaft: de veel bestreden, in 1896 met veel moeite in de 2e Kamer gehandhaafde grondslag: haardsteden, waarvan de Mem. v. Toel. de nadeelen kortelijk resumeert, en de grondslag: rijwielen, op grond dat tegenwoordig het houden van een rijwiel niet meer is te beschouwen als een kenmerk van weelde of welstand en dat de belasting voor de administratie zeer moeilijk te heffen is. Komt te eeniger tijd de *wegenbelasting* tot stand, welke in de Mem. v. Toel. op het grondslagen-ontwerp is in uitzicht gesteld, dan zullen vermoedelijk de fietsers door den hun toegedachten vrijdom van personeel weinig of niet gebaat worden.

Thans de keerzijde der medaille. De schatkist mag, ook

wat de opbrengst der personeele belasting betreft, niet noemenswaardig achteruitgaan, en de Minister wil ook bij deze belasting in de opbrengst der hoofdsom mede vastleggen de bij de leeningwet 1914 voor slechts 3 jaar toegestane 20 opcenten.

Mijne bezwaren tegen deze handelwijze heb ik reeds in het eerste gedeelte van dit opstel (blz. 346) uiteengezet. En zij gelden bij het personeel in zeker niet mindere mate, nu de Minister, om die 20 opcenten terug te vinden en zijn afgeschafte twee grondslagen alsmede zijn vrijstellingen van winkels, hotels enz. goed te maken, belangrijke, waaronder m.i. bedenkelijke verhoogingen uit anderen hoofde heeft moeten voorstellen. Zij zijn: 1°. verhooging van de belasting naar de huurwaarde, die thans 8 pct. bedraagt, dus met inbegrip van de 20 opcenten, 9□ pct., tot 12½ pct.[1]; 2°. verdubbeling van de belasting voor het meubilair met bepaling dat voortaan daaronder ook zullen behooren verzamelingen van schilderijen, prenten, beelden en porseleinen, met uitzondering van schilderijen, die voor het publiek, al dan niet tegen betaling, te bezichtigen zijn; 3°. belangrijke verhooging van de belasting voor de dienstboden, met afschaffing der vrijstelling voor juffrouwen van gezelschap; 4°. verdubbeling der paardenbelasting en van de belasting voor motorrijtuigen, voor zoover in stand gehouden; 5°. invoering van twee nieuwe grondslagen: pleiziervaartuigen en biljarten, tot dusver belast als behoorende tot het meubilair. De pleiziervaartuigen moeten het duchtig ontgelden; omdat zij uitsluitend voorwerpen van weelde zijn, wordt een tarief voorgesteld, klimmende van 6 pct. tot ruim 8 pct. der waarde van het vaartuig. In den grondslag: biljarten worden niet alleen die van particulieren, maar ook de talrijke biljarten, welke in koffiehuizen en societeiten plegen te worden gehouden, betrokken. Deze belasting, die van *f*25-*f*60 per biljart zal bedragen, laat zich m.i. zeer goed verdedigen, al valt niet te ontkennen, dat haar invoering, voor zoover de biljarten in koffiehuizen en societeiten betreft, inbreuk maakt op het voor-

1) Volgens de gewijzigde redactie van Art. 13 der wet zal het bedrag, waarmede de belastbare huurwaarde van elk perceel voor de berekening der belasting wordt verminderd, iets hooger worden, wat dus voor de belastingplichtigen eenige verlichting geeft.

opgezette beginsel om de personeele belasting tot een zuivere verteringsbelasting te maken.

Van de voorgestelde verhoogingen schijnt mij vooral die van de belasting voor het meubilair bedenkelijk. Ook door den Minister Harte van Tecklenburg werd zij als aequivalent voor de afschaffing der haardsteden-belasting voorgedragen; zij ondervond echter ernstige bestrijding in het voorloopig verslag betreffende Harte's ontwerp. Betoogd werd daarin dat de grondslag meubilair niet minder impopulair is dan haardsteden, en algemeen meende men als vaststaande te moeten aannemen, dat de mogelijkheid van ontduiking niet geringer is. Verscheidene leden deden uitkomen, dat geen der bestaande grondslagen ongelijkmatiger werkt en tot grooter onbillijkheden aanleiding geeft dan juist die van het meubilair. Het publiek is daarbij geheel afhankelijk van de subjectieve opvatting van dikwijls zeer weinig voor hun taak berekende schatters. Sommige leden spraken zelfs van willekeur en haalden voorbeelden aan, hoe een zelfde meubilair bij verhuizing naar een andere gemeente op de helft of op het dubbele werd geschat van de som, waarvoor het vroeger werd aangeslagen.

Tot openbare behandeling van bedoeld ontwerp in de 2e Kamer is het nimmer gekomen; dat de tegenstand tegen het voorgestelde aequivalent daarvan mede oorzaak is geweest, schijnt veilig te mogen worden aangenomen.

Zal men dan nu, om van den grondslag haardsteden bevrijd te worden, de belasting voor het meubilair gaan verdubbelen en bovendien dezen grondslag meer gehaat gaan maken dan hij ooit geweest is door verzamelingen van schilderijen enz. daarin op te nemen? Ik acht dit beslist te ontraden, want al zijn de indertijd geopperde bezwaren voor een deel overdreven, voor een deel onjuist, de stelling: dat eene belasting, waarvan het bedrag van subjectief inzicht afhangt, dikwijls zelfs van de min of meer smaakvolle rangschikking van meubelen of van het feit, dat een of enkele stukken toevallig de bijzondere aandacht der schatters trekken, vooral niet *opgedreven* moet worden doch gelaten op het percentage, waaraan de belastingplichtigen zijn gewoon geraakt, schijnt op deugdelijke gronden moeilijk betwistbaar. En de bezwaren tegen de gedachte verhooging zullen veel en véél grooter

worden, als de wetgever schilderijen, prenten, beelden en porseleinen gaat belasten. Hoe daarvoor wezenlijk deskundige schatters te vinden? Zelfs onder deskundigen verschilt niet zelden het oordeel over de waarde eener schilderij hemelsbreed. *Aankoop* van kostbare schilderstukken is ongetwijfeld een teeken van grooten welstand, maar het *bezit* van schilderijen, van geslacht op geslacht overgegaan en in dezelfde familie gebleven, in vele gevallen niet. Schilders en andere kunstenaars zullen in hun dikwijls toch al moeilijk en onzeker bestaan gevoelig worden getroffen, want eene telken jare terugkeerende belasting van 3 pct. der waarde in hoofdsom, in menige gemeente dus van 6 pct. of meer in hoofdsom en opcenten, zal zelfs zeer gefortuneerden weerhouden kunstvoorwerpen te koopen en minder gefortuneerden noodzaken zich daarvan te ontdoen. Een deel onzer kunstschatten zal zoodoende het land uitgaan. Wel is waar zal men aan de belasting kunnen ontkomen door zijn verzameling ter bezichtiging te stellen, maar slechts zeer enkelen beschikken over een woning, die zich daartoe leent. De bezwaarschriften tegen Treub's voorstel ten deze zijn dan ook reeds talrijk en zullen nog toenemen in aantal en beteekenis, als het publiek bemerkt, dat het wetsontwerp bij de 2e Kamer in behandeling wordt genomen.

Mijne meening, die - zooals gezegd - voor een deel ook gevolg is van mijn ongunstig oordeel over het thans vastleggen van de 20 leening-opcenten, is ten slotte deze, dat eene herziening der personeele belasting, hoewel in menig opzicht wenschelijk, vooral om die belasting meer uitsluitend de vertering te doen treffen, voor het oogenblik behoort te worden verdaagd totdat de toestand van 's lands schatkist weer normaal zal zijn geworden. Men bepale zich voorshands tot maatregelen ter versterking van 's lands kas en late voorstellen, die geen bate beloven, een tijdlang rusten.

De voorgestelde *effectenbelasting* is als eene zakelijke belasting bedoeld. Treft de grondbelasting het onroerend vermogen, de dividend- en tantièmebelasting en de effectenbelasting zullen te zamen het roerend vermogen belasten. Dan zullen alle bronnen van opbrengst, met uitzondering van den arbeid, door eene zakelijke belasting worden getroffen

en iedere kapitaalbelegging zal, hoe zij ook geschiede, als zoodanig het hare bijdragen in de bevrediging van de behoeften der schatkist.

De belasting treft effecten en schuldvorderingen, voortspruitende uit geldleening, met uitzondering van aandeelen in naamlooze vennootschappen enz., waarvoor dividend- en tantième-belasting betaald wordt. Met schuldvorderingen, voortspruitende uit geldleening, zijn in het ontwerp gelijkgesteld de rechten op gevestigde of altijddurende renten en op lijfrenten. Zij immers zijn, hoewel er van geldleening niet gesproken kan worden, toch vruchten van kapitaalbelegging en mogen daarom van de effectenbelasting niet vrij blijven.

De waarde van het belastingobject wordt vastgesteld op dezelfde wijze, als voor de vermogensbelasting geldt. Eene belasting naar de beurswaarde of geschatte waarde der effecten of schuldvorderingen is te verkiezen boven eene rente-belasting. In de rente is vaak een assurantie-premie begrepen, terwijl omgekeerd kansen op kapitaal-winst, door loting, uitloting of koersverheffing, daarin niet tot uitdrukking komen. In de beurswaarde of geschatte waarde daarentegen komen zulke kansen wel tot uitdrukking, terwijl de genoten of te genieten rente als waardebepalende factor evenzeer tot haar recht komt.

Het zakelijk karakter dezer belasting brengt, evenals bij de grondbelasting, mede, dat aftrek van schulden niet kan worden toegestaan, zelfs niet van schulden waarvoor de effecten of schuldvorderingen tot zekerheid voor de nakoming eener verbintenis verbonden zijn. De belasting toch zal worden geheven van het object, zonder met subjectieve factoren rekening te houden. Aftrek van schulden is dus met het wezen der belasting in strijd. Niettemin maakt het ontwerp op dat beginsel tweëerlei uitzondering. Wordt eene beleening of prolongatie gesloten, dan zou - werd niet anders bepaald - èn van het effect én van de schuldvordering, waarvoor het in pand is gegeven, belasting betaald moeten worden. Dit zou nog geen overwegend bezwaar opleveren, indien het effect evenals de grond slechts éénmaal voor zijn volle waarde, na aftrek van de vereischte overwaarde, als zekerheid dienst kon doen. In verband met herbeleening en herprolongatie kan het effect echter meer-

malen als zoodanig dienst doen en zou er, in verband met een en dezelfde waarde aan effecten, een te zwaar drukkende en derhalve ongewenschte cumulatie van belasting kunnen ontstaan. Om dat te voorkomen, is bepaald, dat effecten, die tot zekerheid eener belastbare schuldvordering in pand zijn gegeven, onder de noodige waarborgen tegen fraude, tot het bedrag dier schuldvordering, niet belastbaar zijn. In de tweede plaats is een nadere voorziening noodig geacht omtrent het effectenbedrijf. Handelaars in effecten enz. hebben steeds als zoodanig zeker kapitaal aan effecten in handen; ten deele vormen die effecten het eigen bedrijfskapitaal der zaak en dus het eigen vermogen van den effectenhandelaar, ten deele bezit deze die effecten slechts als tusschenpersoon, daar de belegging wel is geschied op zijn eigen naam maar met geld, dat hij van anderen onder zich heeft, en waarvoor derden dus vorderingen op hem hebben. Ten einde dubbele belasting te voorkomen en de effectenbelasting niet tegen hare bedoeling in een bedrijfsbelasting te doen ontaarden, scheen het geraden den effectenhandelaars toe te staan, hunne bedrijfsschulden van hun effecten-bezit in mindering te brengen. Ter voorkoming van ontduiking, is deze bijzondere regeling beperkt tot de handelaars, die het effectenbedrijf als hun hoofdbedrijf uitoefenen. Of dit het geval is, zal naar de omstandigheden worden beoordeeld.

De belasting zal als eene zakelijke zoowel van natuurlijke als van rechtspersonen worden geheven. Uit den aard der zaak kunnen alleen de bezitters, die hier te lande wonen of gevestigd zijn, in de belasting worden betrokken.

In het tarief der belasting wordt onderscheid gemaakt tusschen het bezit van binnenlandsche en dat van buitenlandsche fondsen. Voor de laatste is het belastingpercentage dubbel zoo hoog gesteld als voor de eerste. Daardoor wordt een lichte drang uitgeoefend, bij belegging, aan Nederlandsche waarden de voorkeur te geven. De belasting zal bedragen: van buitenlandsche effecten 1‰, van binnenlandsche 1/2‰ per jaar. Met *f* 0.75 per *f* 1000 wordt belast het surplus van de waarde van in pand gegeven effecten boven het bedrag der schuldvordering tot zekerheid waarvan zij in pand zijn gegeven, alsmede het bedrag, waarover de belasting wordt geheven van handelaars in

effecten enz., die hun bedrijf als hoofdbedrijf uitoefenen. De opbrengst van de effectenbelasting wordt geraamd op ruim *f* 3 millioen. Gemakshalve zal de aangifte daarvoor door hen, die onder de bepalingen van de wet op de vermogens - of onder die van de wet op de inkomstenbelasting vallen, worden gedaan op het aangiftebiljet voor deze belasting.

In het bovenstaande heb ik getracht, aan de hand van de heldere en duidelijke mem. van toel. op het wetsontwerp, de strekking en de voornaamste bepalingen daarvan beknopt weer te geven. Het ontwerp schijnt mij goed doordacht en de heffing, *naast de verhoogde grondbelasting en de dividendbelasting*, billijk. Het ontwerp bevat evenwel in art. 18 bepalingen, die bedrijfsgeheimen zouden aantasten en mij daarom bedenkelijk voorkomen. Personen of lichamen, die effecten of bewijzen van schuldvorderingen in pand of in open bewaargeving hebben of die zulke stukken ter behartiging van de belangen der rechthebbenden hebben overgenomen, zullen verplicht zijn den naam en de woonplaats of de plaats van vestiging van de pand of bewaargevers of andere rechthebbenden als mede de gezamenlijke waarde van alle effecten en schuldvorderingen van elken rechthebbende, met vermelding welk gedeelte daarvan valt onder de hoogst belaste effecten, op te geven; de pandhouders zullen tevens opgaaf moeten doen van de bedragen, welke onbelastbaar zijn krachtens de bovenomschreven uitzonderingsbepaling op den regel, dat schulden niet in aftrek komen.

Personen of inrichtingen, waarin rechthebbenden op effecten of bewijzen van schuldvorderingen, zulke stukken in gesloten bewaring kunnen geven, zullen verplicht zijn den naam en de woonplaats of de plaats van vestiging van hen, die van hun inrichting bij den aanvang van het belastingjaar (1 Mei) gebruik maken of daarvan binnen drie maanden vóór dat tijdstip gebruik gemaakt hebben, op te geven.

Ik besef, dat zulke voorschriften voor het Rijk als contrôlemaatregel van beteekenis zullen zijn, doch ben tevens van meening, dat zij wegens hun hatelijk karakter in een Nederlandsche wet niet behooren te worden opgenomen. Ontduiking zal bovendien moeilijk te constateeren zijn en de mogelijkheid, dat niet weinigen hun effecten-bezit bij solide instellingen in het buitenland zouden overbrengen, schijnt geenszins uitgesloten.

Hoe te denken over de belasting *op de goederen in de Doode hand*, tot invoering waarvan de Minister Treub mede een voorstel deed en welker opbrengst hij raamde op rond 2 millioen gulden? Dat de rechtspersonen (met uitzondering van de naamlooze vennootschappen enz., genoemd in art. 1 *b*, van de wet op de inkomstenbelasting) hier te lande in de belastingregeling een gunstiger stelling innemen dan de natuurlijke personen, is onbetwistbaar. Eveneens, dat in den loop der jaren verschillende malen getracht is, dat voorrecht te doen verdwijnen of verminderen door voor te stellen de instellingen van de doode hand aan eene bijzondere belasting te onderwerpen. Het laatste wetsontwerp van die strekking kwam van Minister Gleichman, die in 1879 voorstelde de onroerende zaken, effecten en schuldvorderingen, aan instellingen in de doode hand toebehoorende, te belasten. Sedert die poging, welke zonder gevolg bleef, is herhaaldelijk, doch vruchteloos, op een belasting als deze aangedrongen. Dat zij niet tot stand kwam is hieraan toe te schrijven, dat de bewindslieden, op wie aandrang daartoe geoefend werd, van de belasting, kwam zij tot stand, meenden te moeten vrijstellen, behalve de publiekrechtelijke corporatiën (Rijk, provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en polders), ook de armen-instellingen en de instellingen *ad pios usus*, en dat, indien dit geschiedde, de belasting slechts zéér weinig zou opbrengen. Over de wenschelijkheid der vrijstelling van de armen-instellingen en van de instellingen ad pios usus, wordt verschillend gedacht, doch het is een feit, dat een voorstel om die instellingen te gaan belasten, veel tegenkanting ontmoeten zal. Intusschen mag niet worden voorbijgezien, dat de onafwijsbare noodzakelijkheid om, tot een zeer aanzienlijk bedrag, middelen te vinden ter versterking van 's rijks kas en te dien einde de onderscheidene bronnen van inkomen van natuurlijke personen en vennootschappen enz. veel zwaarder dan tot dusver te belasten, de vraag of *onder die omstandigheden* de bevoorrechte toestand der vorenbedoelde instellingen *mag* worden bestendigd, sterk op den voorgrond heeft doen treden, terwijl ten aanzien der armeninstellingen nog in het bijzonder de overweging geldt, dat de uitgaven, die de Staat doet ten behoeve der Sociale verzekering, mede aan die instellingen ten goede komen,

daar zij deze voor een deel ontheffen van het doen van uitkeeringen, waartoe zij anders zouden moeten overgaan, weshalve zij dan ook, voor zoover zij eigen vermogen bezitten, zonder overwegend bezwaar, wel wat kunnen bijdragen in die kosten.

Voor deze instellingen stelt het ontwerp de jaarlijks te betalen belasting op de helft van die, door de andere belastingplichtige instellingen verschuldigd. De laatstgenoemde zullen 6‰, de eerstbedoelde 3‰ van de waarde van haar vermogen verschuldigd zijn.[1)] Als vermogen komen in aanmerking: *a.* voor de instellingen binnen het Rijk gevestigd: alle zaken, welke geldswaarde hebben, vruchtgebruik en het recht op een ingegane lijfrente daaronder begrepen; *b.* voor de instellingen buiten het Rijk gevestigd: de eigendom vanen zakelijke rechten van vruchtgenot op binnen het Rijk gelegen onroerende goederen, kapitalen, ingeschreven op een der Nederlandsche grootboeken en vorderingen, waarvoor goederen en kapitalen als de evenbedoelde of zakelijke rechten op goederen van dien aard verbonden zijn.

Van de belasting vrijgesteld worden: het Rijk en instellingen van het Rijk, de Koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen en instellingen van die Koloniën of bezittingen, de binnen het Rijk gevestigde provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en polders, de binnen het Rijk gevestigde naamlooze vennootschappen, coöperatieve en andere vereenigingen en onderlinge waarborgmaatschappijen, die onderworpen zijn aan de dividenden tantième-belasting, en de Carnegie-stichting.

De vraag, of de instellingen, die een godsdienstig, wetenschappelijk of humanitair karakter hebben, van de belasting behooren te worden vrijgesteld, beantwoordt de minister ontkennend. Ging men met de vrijstellingen zoo ver, het zou nauwelijks de moeite loonen, deze belasting in te voeren. De groote meerderheid der instellingen van de doode hand toch is in staat op meer of minder goede gronden vol te houden, dat zij een godsdienstig, wetenschappelijk of humanitair karakter hebben. Door de belastingheffing wordt

1) Zooals ik in het Februari-nummer reeds mededeelde, strekt de opbrengst van de belasting, betaald door de binnen het Rijk gevestigde instellingen, genoemd in Art. 1, 1^{e} lid, der Armenwet, tot bijdrage in de kosten van de invaliditeits- en de ziekteverzekering.

aan de waarde en de beteekenis van het doel, dat de instellingen beoogen, niets te kort gedaan. De belasting heeft geen ander doel dan een bestaande bevoorrechting af te schaffen. Mochten enkele instellingen, welke vermogen bezitten, dat geen vruchten afwerpt, b.v. een museum, een bibliotheek en dergelijke, door de belasting in moeilijkheden geraken, dan zal de toekenning van een rijkssubsidie die instellingen in staat stellen aan haar doel te blijven beantwoorden.

Door subsidieering uit 's rijks kas van door de belasting noodlijdend geworden instellingen of stichtingen als middel van redres aan te geven, raakt de memorie van toelichting het zwakke punt in de voorgestelde regeling, want de bestuurders der instellingen of stichtingen, wier vermogen wel vruchten afwerpt, zullen niet in gebreke blijven met nadruk te betoogen, dat de belasting het hun moeilijk maakt *in denzelfden omvang als tot dusver* te beantwoorden aan het beoogde godsdienstige, wetenschappelijke of humanitaire doel. Doch daartegenover staat, dat de zoo goed als geheele vrijstelling van lasten, thans door de doode hand genoten, door de al zwaarder en zwaarder belaste natuurlijke personen meer en meer zal worden gevoeld als onbillijk en dat, bijaldien de wetgevende macht, door den nood der schatkist daartoe gedreven, tot invoering eener belasting in den geest der voorgestelde besluit, in deze belasting de instellingen en stichtingen met een godsdienstig, wetenschappelijk of humanitair doel wel *moeten* worden betrokken, omdat anders de heffing ongeveer niets zou opleveren.

In de mem. van toel. op het grondslagen-ontwerp wordt op bladz. 23 de vraag besproken, of door het samenstel van belastingen, die rechtstreeks op het inkomen zullen drukken, niet een te zware last zal worden opgelegd. Bij de beoordeeling daarvan dient natuurlijk rekening te worden gehouden met het feit, dat ook de gemeente haar belastingpenning van het inkomen komt vragen. De Minister becijfert, dat alles bijeen genomen de rechtstreeks naar het inkomen geheven rijksbelastingen voor de hoogste inkomens in de zwaarst belaste categorie nog niet tot 10 pct. komen, terwijl voor de inkomens van *f* 5000 het hoogste totale percentage omstreeks 4.65 pct. zal zijn, voor die van *f* 10,000

omstreeks 5.75 pct. Zulks met inbegrip van *weergeld* en *vlootbelasting*. De eerste zal worden geheven van de Nederlanders en ingezetenen niet-Nederlanders, die onderworpen zijn aan de rijksinkomstenbelasting en van de Nederlanders en ingezetenen niet-Nederlanders, die onderworpen zijn aan de vermogensbelasting. Het weergeld wordt geheven in den vorm van opcenten op de inkomsten- en vermogensbelasting; de opbrengst wordt besteed tot bestrijding van uitgaven voor de landsverdediging. De gehuwde man[1)] is voor zijne vrouw aan weergeld verschuldigd 12 opcenten op de door hem verschuldigde bedragen aan inkomsten- en vermogensbelasting. Het weergeld van de vrouw komt in mindering van dat waarvoor de man uit eigen hoofde wordt aangeslagen. Behoudens deze bepaling zijn aan weergeld verschuldigd: door de belastingplichtigen, die geen militairen dienst verricht hebben, 24 opcenten; door de belastingplichtigen, die den bij de wet bepaalden diensttijd bij de militie of, indien zij ook tot dienst bij de landweer verplicht waren, bij militie en landweer hebben volbracht, alsmede door hen, die vijf jaren bij de zeemacht, bij het leger hier te lande of bij de koloniale troepen als vrijwilliger hebben gediend, 9 opcenten; door de belastingplichtigen, die voorgoed uit den militairen dienst zijn ontslagen vóór hun diensttijd was volbracht en door hen, die uit den dienst bij de militie zijn ontslagen wegens tijdelijke vrijstelling of wegens tijdelijke ontzegging of ontzetting van het recht om bij de gewapende macht of als militair geëmploieerde te dienen, een aantal opcenten, dat naar gelang van den duur van den volbrachten diensttijd, ten hoogste 24 en ten minste 12 bedraagt. Over den tijd, dien de belastingplichtige in militairen dienst doorbrengt, is geen weergeld verschuldigd, om het even of hij gedurende dien tijd al dan niet in werkelijken dienst is; voor de toepassing dezer bepaling wordt onder militairen dienst mede verstaan werkelijke dienst bij den landstorm.

De *vlootbelasting*, welker opbrengst strekt als bijdrage in de kosten van de vloot, inzonderheid voor zoover deze

1) Deze bepaling is niet van toepassing bij scheiding van tafel en bed, bij scheiding van goederen, zonder scheiding van tafel en bed en indien de vrouw voor zich het beheer harer goederen en het vrije genot harer inkomsten heeft bedongen.

strekt tot verdediging van Ned.-Indië,[1] zal worden geheven van de natuurlijke personen, belastingplichtig naar de bepalingen van hoofdstuk I der wet op de inkomstenbelasting 1914, met uitzondering van de niet binnen het Rijk wonende personen die uitsluitend aan die belasting zijn onderworpen omdat zij het genot hebben van een binnen het Rijk gelegen onroerend goed of van een op zoodaning goed gevestigd recht.

Bij een behoorlijke verdediging van Ned.-Indië hebben wel is waar Nederland en alle Nederlanders belang, maar daarnevens is zij van bijzonder belang voor al diegenen, die in den vorm van dividend, tantième of bezoldiging[2] uit Indië min of meer aanzienlijke baten trekken. Die gedachte heeft de Minister getracht tot haar recht te doen komen door de wijze, waarop hij voorstelt de belasting te regelen. Grondslag dezer regeling zijn de vermogens- en inkomstenbelasting of liever de vermogenswaarde en het bedrag aan inkomen van ieder belastingplichtige, bij de regeling dier belastingen bekend geworden. Voor de vlootbelasting wordt evenwel buiten aanmerking gelaten het niet in de koloniën gelegen onroerend goed. Ten aanzien van het roerend vermogen van grooteren omvang meent de Minister als regel te mogen aannemen, niet alleen dat het mede de vrucht is van baten, die rechtstreeks of indirect uit Indië worden getrokken, maar ook dat het nog voortdurend in zijn samenstelling meer of minder verband houdt met Indië. In aansluiting daarmede, zal de heffing eerst aanvangen bij eene vermogenswaarde of een inkomensbedrag, die zoo hoog zijn, dat rechtstreeksch of indirect verband met door Indië afgeworpen baten mag worden aangenomen. Als zoodanig wordt voorgesteld een vermogenswaarde van *f* 51000 en een inkomensbedrag, *niet uit vermogen*, van *f* 5000. In hoever 's Ministers vermoeden ten aanzien van het werkelijk bestaan van evengenoemd verband juist is, valt niet uit te maken.

1) De stelling, op blz. 1 der Mem. v. Toel. geuit, dat de verdediging van Ned.-Indië in de eerste plaats afhankelijk is van een goed georganiseerde en goed toegeruste zeemacht, vindt bestrijding bij velen, die zeker van niet minder belang achten de taak der Ind. landmacht, vooral als deze door een Ind. militie zal zijn versterkt.
2) De duizenden Indische gepensionneerden, in Nederland woonachtig, hebben dat bijzonder belang in niet mindere mate.

Uit den aard der zaak zijn de gestelde minima van *f* 51000 en *f* 5000 willekeurig. Maar onder de inkomens niet uit vermogen beneden *f* 5000 zijn er stellig, wier bezitters het bijzondere belang bij de verdediging van Indië hebben, op het bestaan waarvan de Minister zijne regeling grondt. En de fiscus kan de namen van de bezitters dier inkomens zeer goed te weten komen. Het past mijns inziens geheel in 's Ministers stelsel allen, die hier te lande een Indisch verlofs- of nonactiviteitstraktement, wachtgeld of pensioen genieten, in de vlootbelasting te betrekken, zij het dan ook, dat er goede redenen zijn aan te voeren om inkomens van stel *f* 2000 of minder vrij te stellen. Tot *f* 5000 behoeft, dunkt mij, die vrijstelling niet te gaan.

De belasting zal bedragen; die naar de vermogenswaarde 1 à 2 per mille over sommen van *f* 51000 of hooger; die naar de inkomens, 1½ à 2½ pct. over sommen van *f* 5000 of hooger.

Weergeld en vlootbelasting zijn beide bestemmingsheffingen. Het oordeel over die belastingen zal grootendeels afhankelijk zijn van de meening, welke men over die soort van heffingen koestert. De mijne zette ik uiteen in het Februari-nummer van dit tijdschrift.

De invoering eener *plaatskaartenbelasting* zou ik allerminst kunnen toejuichen. In vele andere landen bestaat zij, maar in Duitschland is de, bij ons onbekende, 4e klasse vrij en kan dus de reiziger, wien de betaling niet convenieert, zich aan de belasting onttrekken, en in Engeland en Schotland is zij zóó geregeld, dat het derde-klasse verkeer onbelast blijft. Eene vrijgestelde klasse kent echter Treub's ontwerp niet; over plaatsbewijzen der eerste klasse zal verschuldigd zijn 15 pct. van den vrachtprijs, voor zoover deze strekt tot betaling van binnenlandsch vervoer, voor plaatsbewijzen der tweede klasse 8 pct., en voor plaatsbewijzen der derde klasse 3 pct.

Het derde-klasse-tarief is dus niet hoog, maar 't blijft een bezwaar, dat daaraan, zelfs voor handelsreizigers, niet te ontkomen valt. Want vrijgesteld zijn alleen de abonnementskaarten voor arbeiders en voor schoolkinderen. Voorts vrijkaarten, met uitzondering van die door den Minister van Financiën in het

belang van den publieken dienst, door den Minister van Waterstaat in het belang van den spoorwegdienst en door de spoorweg-ondernemers aan hun personeel of in het belang van den dienst uitgegeven, zal verschuldigd zijn: ten aanzien van die, welke voor een bepaald aantal reizen gelden, voor elke reis een bedrag, berekend naar den afgelegden afstand volgens bovengenoemd tarief; ten aanzien van die, welke voor een onbepaald aantal reizen gelden, *f* 30, *f* 16 of *f* 6. De belasting zal door de ondernemers van den dienst met de vrachtprijzen van de reizigers worden geïnd en vervolgens aan het Rijk afgedragen.

Van de zijde der handelsreizigers zijn reeds ernstige bezwaren tegen de plaatskaartenbelasting ingebracht. Zij wijzen er op, dat hier een extra uitgave gevraagd wordt van den kring van menschen, die met reizen hun brood moeten verdienen en trachten aan te toonen, dat de Minister het bezwaar onderschat, dat de als belasting op den uiterlijken staat bedoelde heffing ook het handelsverkeer treft, juist omdat zij ook hen belast, die in 't belang hunner zaken reizen. Zeer vele handelsreizigers keeren, gebruik makende van de niet dure spoorwegabonnementen, elken dag naar hunne woonplaats terug, ten einde de kosten van elders overnachten te besparen. Om dit dagelijks heen- en weerreizen te kunnen volhouden, nemen tal van handelsreizigers een jaar-abonnement tweede klasse, dat door de belasting *f* 28.80 duurder zou worden, wat zeer velen zou noodzaken hun reizen met de 3e klasse te gaan maken.

Vooral aan dit bezwaar, de zoogenaamde declassificatie, hecht, dunkt mij, de Minister veel te weinig gewicht. ‘De verdeeling in drie klassen’ - zoo lezen wij in de Mem. v. Toel. - ‘is niet eene bloot willekeurige maar staat in verband met ingewortelde gewoonten en begrippen, men denke slechts aan de zoo geheel verschillende plaats die de 1e klasse bij ons en in Duitschland inneemt. Men kan daarom zeggen, dat elke klasse in het algemeen haar eigen publiek heeft, dat zich in zijne groote meerderheid door eene kleine verhooging van den vrachtprijs niet zal laten bewegen om in zijn eenmaal aangenomen wijze van reizen verandering te brengen’.

De handelsreizigers stemmen - wij zagen het reeds -

met dat betoog volstrekt niet in, en er zijn spoorwegbesturen, die er eveneens geheel anders over denken en overtuigd zijn, dat de invoering der belasting zou moeten leiden tot een andere samenstelling van het rijtuigpark, dat met name het aantal derde-klasse rijtuigen belangrijk zou moeten worden uitgebreid. Vrij zeker is het bovendien, dat het reizigersverkeer in zijn geheel een vermindering zou ondergaan. Behalve voor den grooten kring van menschen, die met reizen hun brood moeten verdienen, zal ook voor de ondernemers van openbare middelen van vervoer de plaatskaartenbelasting beslist nadeelig zijn.

De *f* 2 millioen, welke de plaatskaartenbelasting geraamd wordt te zullen opbrengen, acht de Regeering noodig voor een verhooging van de afschrijving op het spoorwegkapitaal.

Over de onvoldoendheid der afschrijvingen ingevolge de spoorwegovereenkomsten van 1890 is reeds veel gesproken en geschreven. De vraag rijst echter, of tot redres een plaatskaartenbelasting onvermijdelijk is en of de groote spoorwegmaatschappijen, werden zij voor de keus gesteld, zelfs aan eenige verhooging der door haar aan den Staat te betalen huur niet de voorkeur zouden geven boven invoering van deze, voor haar zeer bezwarende belasting.

De *speelkaartenbelasting* is niet nieuw; de heffing vindt haren oorsprong in Frankrijk, waar de speelkaarten voor het eerst aan de belasting werden onderworpen bij een edict van Hendrik III van 22 Maart 1583. Als weeldebelasting schijnt mij een heffing als deze volkomen te rechtvaaardigen. Een belangrijke bate voor de schatkist is er echter niet van te verwachten. De Minister schat de opbrengst op *f* 2 ton. Voor elk spel van niet meer dan 32 kaarten zal *f* 0.25 verschuldigd zijn; voor elk ander spel *f* 0.50. Speelkaarten, welke geen grootere afmetingen hebben dan 35 bij 27 millimeter, zullen niet aan de belasting onderworpen zijn. Elk spel kaarten waarvoor de belasting is betaald, wordt van Rijkswege van een stempelafdruk voorzien. Het ontwerp bevat de noodige bepalingen ter voorkoming van ontduiking.

Het voornemen tot heffing eener *voornamenbelasting* vond bij het publiek nog al tegenkanting. Zij zal verschuldigd zijn

wegens toekenning van meer dan één voornaam aan een kind bij de aangifte der geboorte, en wegens latere bijvoeging of verandering van voornamen. Eveneens zal belasting worden geheven wegens verandering van den geslachtsnaam of bijvoeging van een of meer namen aan den geslachtsnaam.[1)] De eigenlijke voornamenbelastlng zal ten minste *f* 2.50 en ten hoogste *f* 400 bedragen; het bedrag is afhankelijk van het inkomen van den belastingplichtige. Voor verandering van den geslachtsnaam zal ten minste *f* 250 en ten hoogste *f* 1000 verschuldigd zijn. Wegens onvermogen zal de Minister van Financiën vrijstelling kunnen verleenen. De gemeenten zullen op deze belasting ten hoogste 100 opcenten mogen heffen. Voor het Rijk wordt de opbrengst geraamd op *f* 5 ton. Naar ik vermoed, zou een heffing als deze hier te lande zeer impopulair zijn.

Over het wetsontwerp tot vaststelling van nieuwe bepalingen *ten aanzien van den waarborg en de belasting op de gouden en zilveren werken*, dat vergezeld gaat van een zeer lezenswaardige memorie van toelichting, slechts enkele opmerkingen. Het ontwerp heeft een tweeledig doel: 1e verbetering der regeling van den waarborg, welken de stempeling geeft, vooral door verduidelijking van verschillende van Rijkswege aan te brengen merken, invoering van een stelsel van etikketteering, volgens hetwelk werken van gewaarborgd gehalte alleen met roode, enkel belaste werken alleen met blauwe etiketten mogen worden aangeduid, en het nemen van maatregelen, waardoor de afbeeldingen der stempelteekens meer dan tot dusver onder de oogen van het publiek worden gebracht; 2e het verkrijgen van een bate van *f* 5 ton voor de schatkist, door verdubbeling der belasting.

Het mag eenige bevreemding wekken, dat in het ontwerp geen rekening is gehouden met het feit, dat sinds betrekkelijk geruimen tijd een edel metaal of juister gezegd, een groep edele metalen meer en meer tot lijfsieraad wordt verwerkt, n.l. de *platina*-groep: platina, palladium, iridium, maar hoofd-

1) Voor vergunningen tot het veranderen van geslachtsnamen of tot toevoeging van een anderen naam aan denzelven is thans een registratierecht verschuldigd van *f* 75. -.

zakelijk het eerstgenoemde metaal. Daarvan ziet men, in de winkelkasten van handelaren in goud en zilver, armbanden, horloges, ringen enz. uitgestald.

In Frankrijk heeft men dan ook sedert lang voorwerpen, uit dat metaal vervaardigd, gestempeld en belast. Dat voorbeeld ware, dunkt mij, hier te lande, ook in het belang der schatkist, na te volgen.

De tijdelijke verhooging van den *wijnaccijns* en den *gedistilleerdaccijns*, uit kracht der leeningwet 1914 van respectievelijk 20 en 10 opcenten, wenscht de Minister te bestendigen door verhooging der hoofdsom van die accijnzen. Mijn ongunstig oordeel over het vastleggen op die wijze der leeningopcenten geldt uit den aard der zaak ook ten aanzien van deze voorstellen.[1)]

Van veel meer belang is het voorstel tot invoering van een *tabaksaccijns*.

In de meeste Staten levert een tabaksbelasting belangrijke baten voor de schatkist op. In Nederland is tot dusver de binnenlandsche tabak van belasting geheel vrij en de buitenlandsche slechts onderworpen aan een invoerrecht van *f* 0.70 per 100 K.G. voor onbewerkte tabak, *f* 40 per 100 K.G. voor sigaren en sigaretten en *f* 12 per 100 K.G. voor andere tabaksfabrikaten. Uit het oogpunt van belastingpolitiek beschouwd, leent het artikel tabak, dat niet tot de noodzakelijke levensbehoeften behoort doch een niet onontbeerlijk genotmiddel is, zich bij uitstek tot object voor eene verbruiksbelasting. En het ligt voor de hand, dat, nu eenige tientallen millioenen meer aan belasting zullen moeten worden opgebracht en de rechtstreeksche druk op de inkomens zeer belangrijk zal worden verzwaard, de Regeering het denkbeeld heeft in overweging genomen ook hier een tabaksbelasting in te voeren, niettegenstaande voor ons land aan iederen vorm van zulk een belasting eigenaardige bezwaren verbonden zijn met het oog op onze bloeiende tabaksmarkt, onze omvangrijke tabaksindustrie, onze niet onbelangrijke tabakscultuur en onze rook-gewoonte, waaraan

1) Het is mij aangenaam te kunnen mededeelen, dat de Minister Van Gijn deze wetsontwerpen heeft ingetrokken.

in den laatsten tijd ook niet weinige vrouwen deelnemen.

De groote moeilijkheid om een vorm van belastingheffing te vinden, die de beoogde bate voor de schatkist oplevert zonder blijvend nadeel toe te brengen aan handel en industrie, heeft den Minister Treub er toe geleid, zich voor het ontwerpen van een wetsvoorstel de medewerking te verzekeren van eene Commissie van advies, bestaande uit deskundigen, gekozen uit alle categoriën van belanghebbenden.

In overeenstemming met het advies dier Commissie, wordt voorgesteld de heffing van een tabaksaccijns in den vorm van eene banderollen- of zegelbelasting op het fabrikaat, omdat deze vorm de eenige is waarbij tegelijkertijd: 1°. de handel in ruwe tabak geen zoodanige belemmering ondervindt, dat gevaar voor verplaatsing onzer tabaksmarkt is te duchten; 2°. de belasting zoo kan worden geregeld, dat zij rekening houdt met de draagkracht der verbruikers; 3°. zekerheid bestaat dat zij, van wie de belasting geheven wordt, deze op de verbruikers kunnen verhalen.

In verband met de invoering van den tabaksaccijns, die 10 pct. zal bedragen van den kleinhandelsprijs van sigaren, sigaretten, rooktabak, pruimtabak en snuif, wenscht de Minister te geraken tot eene verhooging van de invoerrechten voor buitenlandsche tabak. De opbrengt van deze invoerrechten, die in 1913 ruim *f* 347.000 bedroeg, zal dientengevolge stijgen met *f* 628.500. Deze verhooging acht de Minister gerechtvaardigd als tegemoetkoming aan de binnenlandsche tabaksnijverheid, die aanmoediging verdient nu van de invoering van den accijns, althans tijdelijk, eene buitengewone werkloosheid is te verwachten, met name ten gevolge van het in het wetsontwerp neergelegde verbod van huisindustrie. Waar de Staat die door eene rijkswet bevorderde tijdelijke werkloosheid niet lijdelijk zal kunnen aanzien en ook met de financieele hulp de gevolgen daarvan zal hebben te lenigen, oordeelt de Minister het doen van een poging tot verhooging der binnenlandsche productie van sigaren en sigaretten rationeel.

De Minister ontkent of verbloemt de nadeelen, van de invoering der tabaksbelasting te verwachten, zooals uit het vorenstaande blijkt, in geenen deele. Maar hij acht ze niet zoo overwegend, dat hij daarvoor de bate van *f* 6 millioen

zou willen prijs geven, waaraan de schatkist zoo dringend behoefte heeft.

Intusschen zijn tegen het voorstel Treub, evenals indertijd tegen het voorstel Kolkman tot invoering van een debietrecht op tabak, bezwaarschriften ingediend. Het bestuur van den Nederlandschen Bond van sigarenwinkeliers heeft een commissie van verweer tegen de tabaksbelasting benoemd, en deze commissie heeft een boekje het licht doen zien, waarin zij concludeert, dat Nederland, als klein land met een wereldnaam als tabaksland, zich niet leent tot het nemen van een proef met tabaksbelasting, op straffe van ondergang als zoodanig. Zij onderwerpt daarbij het wetsontwerp aan een kritiek, die te fel is, om niet reeds dadelijk als hoogst eenzijdig te worden erkend. Doch ook andere stemmen deden zich hooren. De Kamer van Koophandel te Haarlem vereenigde zich met 4 stemmen tegen 1 met een rapport, waarvan de conclusie deze is, dat, in aanmerking genomen de noodzakelijkheid om de schatkist nieuwe bronnen van inkomsten te verschaffen, waarvoor uit den aard der zaak het genotmiddel ‘tabak’ in de eerste plaats een object is, gezien het feit dat deze wet ontworpen is door een commissie, bestaande uit de verschillende belanghebbenden en blijkbaar niemand in staat is geweest iets beters voor te stellen, het niet op den weg der Kamer ligt een actie tegen het ontwerp te voeren of acties van anderen te steunen.

Ware ik lid van de Kamer van Koophandel te Haarlem, dan zou die conclusie ook mijne stem hebben verworven.

Aan het einde mijner beschouwingen gekomen, wensch ik nog een eeresaluut te brengen aan den man, die bij veel anderen arbeid de reuzentaak heeft ondernomen en in korten tijd ten einde gebracht om te pogen, door den opbouw van een nieuw belastingstelsel, onze rijksfinanciën weer op de been te helpen. Moge het Mr. Treub's opvolger gegeven zijn, omtrent een belangrijk deel der belastingontwerpen met de Staten-Generaal tot overeenstemming te komen.

TH.H. DE MEESTER.

's-Gravenhage, Februari 1916.

Pathologie in de litteratuur.[1)]

Onder bovenstaand opschrift geeft de heer Carel Scharten in *De Gids* van November 1915 een beoordeling van *Een coquette Vrouw* door Carry van Bruggen, waarbij ook mijn *Liefdeleven* even te pas wordt gebracht.

Reden om een anti-kritiek te schrijven geven de paar woorden van den heer Scharten over mijn ‘in zich zelf uitmuntend werk’ me zeker niet; aanleiding om de kwestie Pathologie in de litteratuur eens wat algemener te behandelen geeft het slot van zijn opstel mij echter wel.

‘De twee boeken,’ zegt de heer Scharten, ‘komen hierin overeen, dat zij de Pathologie brengen in de litteratuur, niet als motief, als middel, dat tot het ontstaan eener schoonheid meewerkt; maar als hoofddoel, dat zich met litteraire schoonheid bekleedt en deze dus als middel aan zich onderwerpt.’

Heel duidelik is deze zin mij niet; maar in verband met de volgende woorden: ‘En in zooverre lijkt mij het genre onvoorwaardelijk af te keuren,’ meen ik er uit te mogen opmaken, dat de heer Scharten het afkeurt de blote beschrijving van een ziektegeval tot enige inhoud van of zelfs tot hoofdzaak te maken in een letterkundig werk.

Hierin kan ik in 't algemeen geheel met hem meegaan.

1) *Noot der Redactie:* Wij verleenen den heer Emants, in *De Gids* van November 1915 *zijdelings* aangevallen, gaarne het woord voor zijne zakelijke beschouwingen over Pathologie in de Literatuur, zonder daarmede eenigermate te kennen te willen geven dat *De Gids* open zou staan voor anti-critiek van schrijvers wier werk in ons tijdschrift *opzettelijk* besproken is geworden. Met het korte naschrift van den heer Scharten sluiten wij het debat.

Beoogt een schrijver niets anders dan de schildering van een pest-epidemie met alle kenmerken van deze ziekte tot inhoud van een korter of langer verhaal te maken, dan kan zijn werk ongetwijfeld technies-mooi worden; maar binnen de omrastering van het kunstgebied zou ik 't niet willen toelaten.

Eveneens zou ik schetsen willen afwijzen, waarin de schrijver zich de schildering van het lijden aan mazelen, pokken, roodvonk, tering, kanker tot enig doel heeft gesteld.

Anders staat de zaak echter al dadelik - en ik meen, dat de heer Scharten dit met mij eens is - als de beschrijving van een ziekte middel wordt om een meer artistieke bedoeling te verwezenliken.

Wie een pest-epidemie beschrijft, kan bijvoorbeeld beogen in het licht te stellen hoe door het heersen van deze vreselike ziekte hechte banden van liefde en vriendschap worden verscheurd, hoe zich-gelukkig-wanende mensen plotseling in jammer en ellende worden gedompeld, hoe hoogstaande karakters er zich door aangespoord voelen edele daden te verrichten van hulpvaardigheid en zelfopoffering, hoe lichtzinnigen er door verleid worden tot verkwisting van hun vermogen, tot doorbrenging van hun dagen en nachten in zelfzuchtig zinnelik genot. Dat uit deze stof een belangwekkend en schoon kunstwerk kan worden gevormd lijkt mij onbetwistbaar. En hetzelfde zou ik willen zeggen van een verhaal, waarin twee in-onmin-levende ouders tot elkander worden gebracht door de ziekte van hun kind. Kiest de schrijver zulk een stof, of liever - want een kunstenaar kiest niet - dringt zulk een stof zich aan hem op, dan zal hij zeker goed doen niet ter wille van een schoonheidsopvatting de ziekte-verschijnselen te verdoezelen; maar integendeel deze verschijnselen volledig weer te geven, ze scherp te doen uitkomen, voor de vermelding van mediese adviezen niet terug te deinzen; want juist dit alles is nodig om ons te doen gevoelen hoe ouders door hoop en vrees heen en weer geslingerd, nu eens opleven in blij vertrouwen, dan weer neergedrukt worden door sombere vertwijfeling en intussen steeds meer behoefte krijgen aan elkanders steun en toespraak, steeds meer troost putten uit het mede-delen van hun gevoelens en het vinden van medegevoel daar voor.

Inhoud van litteraire kunstwerken kunnen alleen zijn de gedachten en de gevoelens, waardoor bepaald worden de verhoudingen der mensen tot elkander, de verhouding van de enkeling tot het hem omringende leven en voorts de schildering van deze verhoudingen zelf. Taak van de kunstenaar is 't dus ons van zijn standpunt een diepe blik te doen werpen in het zieleleven en de levensverhoudingen der mensen, ons medegevoel op te wekken voor hun smarten en hun vreugden.

Voor zover dan ziektegevallen invloed hebben op menselik denken en voelen kunnen zij natuurlik niet gemist worden; maar het behoeft geen betoog, dat te grote uitvoerigheid van een bijzaak schade kan doen aan de indruk van het geheel en dat deze bijzaak de hoofdzaak niet mag vervangen.

Met het geven van bovenstaande bepaling van kunst bedoel ik nu niet zo zeer het scherp omlijnen van een begrip als wel het omschrijven van 't geen algemeen - en m.i. terecht - van een kunstwerk en van een kunstenaar wordt verwacht.

Keurt men echter de beschrijving van een ziektegeval, als enige inhoud van een kunstwerk of zelfs als hoofdzaak er in, af, dan rijst de vraag: wat is een ziektegeval; wat is ziek-zijn.

Hier zouden wij dus moeten komen tot een scherp-belijnde definitie; maar ik hoop en vertrouw, dat niemand het mij euvel zal duiden als ik, tot de samenstelling daarvan mij niet bevoegd achtend, liever mijn betoog langs een andere weg tracht te vervolgen.

Het woord ziekte behoort tot de vele woorden, welke gebezigd worden voor algemene aanduiding van zaken of toestanden, die in zekere opzichten wel, in andere niet bij elkander behoren. Door de bank kan dit geen kwaad; maar toch kunnen zich gevallen voordoen, waarin het noodzakelik wordt die bijeengevoegde zaken of toestanden nauwkeurig te onderscheiden. Ziekten als cholera, diphteritis, influenza, hartvergroting, nierontsteking hebben voor de kunst een gans andere waarde dan de zogenaamde zenuwof zielsziekten. Daarmee wil ik nu niet gezegd hebben, dat de schildering van zenuw- of zielsziekten onvoorwaardelik wèl tot de inhoud van kunstwerken mag worden gemaakt.

Integendeel. Beschrijvingen van progessieve paralyse, manie, delirium tremens enz.; met geen andere bedoeling gegeven dan om de symptomen dezer ziekten in het licht te stellen, het verloop er van te schilderen, horen niet in de kunst t'huis; maar 't is genoeg de namen van enkele zenuw- of zielsziekten te vermelden om dadelik te doen begrijpen, dat ze met ziekten als cholera, mazelen, galstenen enz. toch niet over één kam mogen worden geschoren. In de eerstgenoemde soort hebben we te doen met ontaardingen van het geestelik leven al dan niet met lichamelike ontaardingen verbonden, in de laatstgenoemde met lichamelike ontaardingen, die geestelike ten gevolge kunnen hebben.

Deze ontaardingen van het geestelik leven vertonen zich aanvankelik als afwijkingen van het normale menstype en gaan we nu te rade met de verklaring van den heer G.J.B.A. Janssens[1]:

'Van deze abnormale karakters bestaan vloeiende overgangen naar de normale persoonlijkheid eenerzijds en naar de hysterie, melancholie, manie en manisch-depressieve psychose anderzijds',

dan wordt het duidelik, dat hier tussen gezond- en ziekzijn geen grens is aan te geven.

Dit ziek-zijn bestaat in - of openbaart zich door - een heviger worden van karaktertrekken, die in de gezonde staat al aanwezig waren en tussen het gezond- en het ziekzijn is de overgang een allengse verergering van die trekken.[2]

In het dageliks leven zien we dit elk ogenblik bevestigd. Iedereen kent mensen, die *biezonder* prikkelbaar, of *erg* wantrouwend, of *buitengewoon* zwaarmoedig, of *verschrikkelik* zelfzuchtig zijn; mensen, die zich kenmerken door een

1) *Karakter en Psychose* door G.J.B.A. Janssens, geneesheer aan het gesticht 'Endegeest' te Oegstgeest.

2) Ofschoon er ongetwijfeld vrouwen bestaan, die logies denken en redeneren, is, volgens de algemene opvatting, de vrouw onlogieser dan de man. Onder de invloed van heftige gemoedsbewegingen wordt deze eigenaardigheid in de hysteriese vrouw tot een scheef denken en vals redeneren, dat niet alleen voor haar omgeving allergevaarlikst is; maar zelfs een ongegrond vermoeden van krankzinnigheid kan verwekken. Komt het werkelik tot een psychose, is 't dan niet duidelik, dat er tussen het gezonde, normale en het zieke, abnormale denken en redeneren toch geen grens is aan te wijzen?

zeer geringe waarheidsliefde, door *allerscheefste* redeneringen, door *ongewone* suggestibiliteit, door een *zeldzame* hang naar eenzaamheid, door *onverdragelike* kwaliknemerij. Hier ligt al in opgesloten, dat een kleine dosis van een of meer dier gebreken nog vrijwel als normaal wordt beschouwd; maar zijn alle, die er een grotere dosis van bezitten, ziek? In de gewone betekenis van dit woord zeer zeker niet. Men vindt zulke mensen op alle rangen van de maatschappij; zij bekleden er soms de belangrijkste betrekkingen.

Moge men al in de omgang hen lastig noemen, niemand zal zelfs de vraag maar stellen: zijn zij ontoerekenbaar of zenuwlijders. Toch wijken zij af van het type: normale mens; d.i. van de mens, die geestelik en lichamelik volkomen is aangepast aan alle eisen des levens; maar bestaat dit type wel; is 't niet een ideaal, een abstraktie?[1)] Zijn de zogenaamd-normale mensen niet altijd, altans meestal mensen wier afwijkingen ons onbekend zijn?

Hoe dikwels hoort men niet door huisgenoten en intieme vrienden van hoogstaande personen zeggen: daarover valt met hem niet te redeneren of: als hij eenmaal opgewonden is weet ie niet meer wat ie zegt of: soms is 't heus of er een streep door hem loopt. De afwijking is dan niet voor iedereen waarneembaar en verhindert de persoon in kwestie geenszins zijn rol in de samenleving naar behoren te vervullen; maar normaal... is zo'n individu niet.

Ik spreek hier met opzet van een rol, omdat ik 't volkomen met Paulhan eens ben, dat tot zekere hoogte iedereen komedie speelt en spelen moet. Vindt een mens de eigenschappen, die voor zijn aanpassing nodig zijn, in zijn bin-

1) Zij, die beweren, dat men in de litteratuur geen uitzonderingsfiguren mag gebruiken, zullen goed doen zich eens de vraag voor te leggen, of zij daarmede niet juist veroordelen het ten-tonele-voeren van normale mensen. De bewering van een kriticus: deze persoon is een uitzondering, of is onbestaanbaar, beduidt zelden iets meer dan: *ik* heb zulk een persoon nog nooit leren kennen en de waarde van deze verklaring is natuurlik = 0.
Toen mijn novelle *Waan* verschenen was, schreef een hoogstaande kriticus: zo'n vrouw bestaat niet en kan ook niet bestaan. Een andere echter schreef: ik ken een vrouw, die op de vrouw uit *Waan* gelijkt als twee druppelen water.

nenste niet voorhanden, dan leert hij ze zo goed mogelik voorwenden en niet zelden met het gevolg, dat ze op de lange duur hem worden tot hetgeen men zo juist noemt: een tweede natuur.

Ongetwijfeld kunnen afwijkingen van het normale zó groot worden, dat men ze zenuw- of zielsziekten moet noemen; maar als waar is wat dokter Janssens schrijft:

'Nu is het merkwaardig, dat men deze trekken' (de paranoïde karaktertrekken: achterdocht, ijverzucht, jaloersheid, sterk verhoogd gevoel van eigenwaarde, egoïsme, een sterk ontwikkeld gevoel van recht en billijkheid, overdreven neiging tot mystiek en in sommige gevallen tot godsdienst) niet alleen vindt bij den lijder aan paranoïa, bovendien in diens voorgeschiedenis; maar dat men die ook vindt bij een breede groep van menschen, die nooit in den eigenlijken zin van het woord krankzinnig worden,'

en op een andere plaats:

'Vele lijders aan melancholie zouden wellicht gezond gebleven zijn, wanneer niet een leven vol zorgen en verdriet hun deel was geweest,'

dan is 't in verband met de eerst aangehaalde woorden van dokter Janssens duidelik, dat de kwestie of iemand zenuw- of zielsziek *kan worden* geen invloed mag hebben op onze oplossing van de vraag of de schildering van zijn tegenwoordig geestelik leven uit de litteratuur moet worden geweerd. Ja, indien liefde[1)] en dronkenschap beschouwd moeten worden zoal niet als vlagen van krankzinnigheid, dan toch als tijdelike afwijkingen van het normale, dan is 't niet eens nodig met boven-aangehaalde uitspraken in te stemmen om toch tot de overtuiging te komen, dat het niet aangaat alle afwijkingen van het normale met één pennestreek uit de kunst te verbannen. We vinden die afwijkingen immers overal.

Liefde is op z'n tijd in de mens een normale, gezonde, mooie aandrift en buiten die liefde kan de letterkunde niet. Openbaart zich de behoefte aan liefde echter te vroeg of te sterk, duurt ze te lang, dan spreken we aanstonds over abnormaliteit, ziekelikheid, zelfs erotomanie en wekt een

1) Dr. Georg Lomer, *Liebe und Psychose*.

beschrijving van datzelfde liefdegevoel weerzin en afkeer op. Terecht? Soms zeker; maar lang niet altijd. Kan men krasse afwijkingen gemakkelik van het normale onderscheiden, daartussen ligt een reeks van gevallen, waarin het trekken van een grenslijn op de zuiverste willekeur zou berusten. Een meisje, dat op twintigjarige leeftijd, overweldigd door haar behoefte aan liefde, zich geheel overgeeft aan de man, die haar trouwen wil en dan het geluk heeft in een langdurig huwelik met hem haar behoefte aan liefde te kunnen bevredigen, zal door niemand van abnormaliteit of ziekelikheid, worden verdacht. En wordt datzelfde meisje gauw weduwe, geeft zij zich over aan een tweede man, dan zal zij eerst enig medelijden, daarna zeker nog geen bevreemding verwekken. Laat nu echter ook die tweede man spoedig sterven of zijn vrouw zo slecht behandelen, dat het tot een scheiding komt, en de jonge vrouw haar behoefte aan liefde even goed bewaard hebben als een andere, die op dezelfde leeftijd voor de eerste maal met een man in intieme aanraking komt, dan zal men niet aan de laatste; maar allicht wel aan de eerste malloterigheid of manziekheid gaan verwijten.[1)] En blijft de liefdesbehoefte nog langer in een vrouw onbevredigd, terwijl zij die bevrediging te vergeefs zoekt te verkrijgen, dan heet ze ten slotte te lijden aan erotomanie, zonder dat ooit iemand het ogenblik heeft kunnen aangeven, waarin de mooie aandrift in malloterigheid, de malloterigheid in manziekheid en de manziekheid in erotomanie overging en niettegenstaande men in tal van gevallen zal moeten erkennen, dat slechts de omstandigheden de vrouw genoodzaakt hebben tot het zoeken van een wijze van bevrediging, die nu eenmaal door de heersende opvattingen wordt veroordeeld. Ook tussen een edele

1) Hier valt op te merken, dat men in de taal van het dageliks leven krasse afwijkingen ziekte noemt en daar dan medelijden mee heeft. Geringere afwijkingen worden iemand *verweten*. Hieraan ligt de redenering ten grondslag, dat een mens met zijn verstand zulke kleine afwijkingen kan en moet bestrijden. Daargelaten, dat op deze redenering wel 't een en ander valt af te dingen, bewijst zij in elk geval, dat de logika van het dageliks leven niet verhindert, dat men mensen met kleine afwijkingen als gezond beschouwt. Toch zullen de verstandigen uit hun naaste omgeving wel tot het inzicht zijn gekomen, dat zelfs in zulke kleine afwijkingen iets ziekeliks ligt, waartegen het verstand van de pasiënt weinig of niets vermag.

toorn en een waanzinnige razernij, een normale jaloersheid en een ziekelik wantrouwen, de verering van het schone en hoge en redeloze dweepzucht liggen tal van overgangstoestanden; maar is 't niet mogelik door een grenslijn gezond- en ziekzijn te scheiden. Men spreekt dan wel van grensgevallen; maar daarmede wordt de moeilikheid slechts schijnbaar opgelost; want ook die grensgevallen zijn niet scherp te omlijnen. Trekt een kriticus toch een grens, dan zal hij - tenzij 't gevallen van besliste krankzinnigheid betreft - nooit zijn recht kunnen bewijzen om een stof als ziekelik af te wijzen, die door een kunstenaar wel als een afwijking; maar niet als een *te-grote* afwijking werd behandeld[1]. Op takt en maathouden komt dus alles aan; maar een algemene regel is daarvoor niet te geven. En nu waag ik het te beweren, dat niet alleen om deze reden aan de kunstenaar volkomen vrijheid moet worden gelaten in het trekken van zijn eigen grenslijn; maar bovendien ook, wijl de afwijkingen van het normale in tal van opzichten voor de kunst allerbelangrijkst zijn.

Waarom zoekt zo menige schrijver bij voorkeur zijn stof in het leven en streven der zogenaamd lagere klassen? Ongetwijfeld bestaan daarvoor verschillende redenen; maar een der voornaamste is wel, dat de kleine luiden hun gedachten en gevoelens onverbloemder uiten dan de vertegenwoordigers der voornamere standen. Hoe hoger men stijgt op de maatschappelike ladder, des te meer komt men in aanraking met de werking der beschavende opvoeding en hoeveel goeds van die beschavende opvoeding te recht moge worden beweerd, het valt niet te ontkennen, dat zij in zekere mate de mensen tot huichelaars maakt. Wie geen lust heeft zijn vriend het genoegen te doen met andere vrienden te komen ‘dineren’, antwoordt niet: voor jou is 't een last en ik eet wel zo graag t'huis alleen; maar schrijft, dat hij tot zijn groot leedwezen verhinderd is te ‘profiteren’ van de ‘allercharmantste’ ‘invitatie’ en wie de aanzegging ontvangt van het overlijden van zijn buurmans geliefde echtgenote, brengt hem met uitgestreken gezicht een vormelike ‘condoleantie-visite’, al heeft hij de geliefde echtgenote nooit uit kunnen staan en al weet hij, dat ze met

1) Zie het geprezen werk van J. van Oudshoorn: *Willem Mertens Levensspiegel*.

haar man als de kat met de hond omging. Men stelle zich ook eens voor wat er van de samenleving der beschaafden worden zou, als 't daar geen gewoonte was zijn meningen achter overeengekomen frazes te verbergen en zijn ware gevoelens in zijn binnenste zorgvuldig achter een slot te houden, dat slechts bij biezondere gelegenheden geopend wordt. Eén kinderlik-openhartig individu zou een salon vol glimlachend-koutende heren en dames kunnen doen veranderen in een parlementair strijdperk zonder voorzitter en zonder gewapende macht; maar voorzien van een groot aantal inktpotten.

Wie dus beschaafde mensen in woord en beeld wil brengen, kan er zich onmogelik toe bepalen hun gebaren te beschrijven, hun wisselende gelaatsuitdrukkingen te schetsen, hun uitingen weer te geven. Daarachter ligt een geremd geestelik leven van duizenderlei gevoelens en gedachten, dat veel belangrijker is en op welke wijze dan ook aan lezers of toeschouwers moet worden kenbaar gemaakt. Met deze moeilikheid heeft natuurlik iedere schrijver te kampen; maar hij, die hogere standen beschrijft, in veel grotere mate dan de kunstenaar, die het leven en streven van kleine luiden tot zijn stof heeft uitverkoren. En nu bieden de bovenbesproken, afwijkende mensen voor de kunst een soortgelijk voordeel aan. Wel is 't bij hen niet zozeer de vraag, of zij al dan niet geleerd hebben zich van geijkte frazes te bedienen, op hun gelaat een voorgeschreven uitdrukking te bewaren, hun aandoeningen in toom te houden en voor zover nodig te onderdrukken; maar de aangeleerde rem is bij hen werkeloos of altans onmachtig hun opkokende gemoedsbewegingen te bedwingen.[1)] Prikkelbaarheid, kwaliknemerij, verliefdheid, jaloezie, haat, wantrouwen enz., openbaren zich bij zulke mensen veel duideliker dan bij de beschaafde normaleren en die prikkelbaarheid, die kwaliknemerij, die verliefdheid, die jaloezie, die haat, dat wantrouwen

1) Zijn een Richard III, een Hamlet, een Lady Macbeth, een Othello, een King Lear, een Harpagon, een Don Juan, een Tasso enz., geen afwijkingen, die men als ziekelik zou kunnen veroordelen? Wil men ze beschouwen als ver-beeldingen van enkele menselike eigenschappen, dan bedenke men, dat juist het overheersen van één enkele karaktertrek een geheel karakter afwijkend en ziekelik maakt.

enz. onderscheiden zich, zolang er nog geen sprake is van een psychose, enkel door een grotere heftigheid, die wel ten gevolge heeft een kortere duur en dus verhoogde veranderlikheid;[1] maar overigens in de aard van de genoemde karaktertrekken niets verandert.

De afwijkende mens speelt dus even goed een rol als ieder ander; maar zijn gemis aan zelfbedwang belet hem die rol even gemakkelik en even volkomen te spelen. Het gevolg is, dat hele brokken zieleleven, die gewoonlik verborgen blijven, bij de afwijking aan het licht komen en daarin bestaat juist zijn groote belangrijkheid voor de kunst. Want niet alleen is dit ongehinderd-in-het-licht-treden van gemoedsbewegingen op zich zelf al belangrijk; maar ook de menselike verhoudingen en hun terugwerking op de individuën komen daardoor scherper uit. Dat de vrouw zowel instinktief als bewust in het huweliksleven een ander ideaal najaagt dan de man, is bekend en verklaart de gevaarlike wrijving tussen echtgenoten, waardoor zo menige huweliksband ten slotte ondragelik wordt. Maar ter wille van hun materiële belangen en ter wille van de belangen hunner kinderen, ook door de verstandelike waardering van elkanders goede eigenschappen en ieders afkeer van de eenzaamheid, slagen echtgenoten er meestal in tot een modus vivendi te geraken, die het kwaad niet uitroeit; maar wel bemantelt. Zij gaan tegenover de buitenwereld een nieuwe rol spelen; naast de oorspronkelike monoloog komt een dialoog; beide dienen om een werkelikheid verborgen te houden. Laat nu echter bij een der echtgenoten de afwijking van het normale zich krachtig gelden, dan bestaat er grote kans, dat het bemantelen mislukt en juist dit huwelik biezonder duidelik aantoont in welke verhouding echtgenoten tot elkaar komen te staan, op welke klippen het vreedzame samenleven dreigt te stranden. En dan heeft men hier wat de kritiek altijd als een hoofdeis op de voorgrond stelt: het biezondere geval waarin het algemene zich openbaart.[2]

Dokter Janssens zegt:

1) Komen wispelturigheid en grilligheid niet even goed, zij 't in mindere mate, voor bij mensen, die in de samenleving doorgaan voor geheel normaal?
2) De nadruk op deze eis gelegd lijkt mij anders lang niet altijd gerechtvaardigd.

‘De psychose bevat slechts de versterkte verschijnselen, die de paranoïde constitutie van den patiënt vertoonde,’

en iets verder:

‘Bij de hysterische psychose zien we niet anders. De eigenschappen en de karaktertrekken, die het hysterische karakter kenmerken, zien we ook in de zielsziekte voor den dag komen.’

Waar dit getuigd wordt van afwijkingen, die zo groot geworden zijn, dat het woord psychose er op past, is 't natuurlik dubbel waar van afwijkingen, zo gering, dat zij doorgaans alleen merkbaar zijn voor de onmiddellike omgeving van de persoon in kwestie en hem of haar niet verhinderen zich onbelemmerd in de samenleving te bewegen.

Dat een schrijver, die zulke afwijkingen van het normale type behandelen wil - ik herhaal: wie is volkomen normaal - goed zal doen zijn verhaal te doen ophouden, daar waar de afwijking al te kras wordt en het oorspronkelike karakter dreigt verloren te gaan, is uit het voorafgegane nu wel duidelik; maar de kriticus, die zich zou willen vermeten een grenslijn aan te geven, bedenke, dat het beter is in 't geheel geen aanmerkingen te maken, dan door de onvoorwaardelike veroordeling van een genre kans te lopen te vervallen in de bekende fout: het wegwerpen van het kind met het badwater.[1)]

MARCELLUS EMANTS.

Naschrift.

Wie het artikel van den meester op het gebied van den zielkundigen roman in Holland, aandachtig gevolgd heeft, zal hebben opgemerkt, hoe de heer Emants tot op zekere hoogte met mij meegaat. Hij betoogt immers wat ik van

1) Met opzet heb ik in dit betoog het woord ‘schoonheid’ vermeden. De opvattingen van schoonheid zijn al te uiteenlopend; bovendien zou mijn opstel te lang geworden zijn, indien ik eerst mijn eigen opvatting had moeten beredeneren; wat trouwens voor mijn doel onnodig was. Ik wil echter nog wel zeggen, dat ik mij verenigen kan met de zin van de woorden van Dr. L. Brulez neergeschreven in *De Vlaamsche Stem* van 12 December 1915: ‘Ware schoonheid zoekt geen schoonheid; maar echtheid en is meteen schoon.’

meet af aan toegaf; dat het ziektegeval in een kunstwerk een onontbeerlijk *motief* kan zijn. Hij geeft het voorbeeld-in-'t-groot van eene 'n gansche samenleving in allerlei contrasteerende bewegingen zettende pest-epidemie (het daar zóó voor ons neergeworpen gegeven ware het schetsboek van een De Balzac waardig geweest, en Manzoni, in een van de beroemdste episoden zijner 'Promessi Sposi', heeft een proeve van uitvoering geleverd, die van Emants' droom al heel wat verwerkelijkt); hij geeft ook het voorbeeld-in-'t-klein van het zieke kind, dat van-elkander-vervreemde ouders weer te zamen brengt. Ik noem er, om dadelijk-al de kern van de zaak nader te komen, een derde voorbeeld bij: een geval van krankzinnigheid, - en daartoe behoef ik allerminst ver van huis te gaan. Wijzelf toch hebben in ons 'Huis vol menschen' den erotomaan Lourty neergezet, niet om zijn ziekte uit te beelden, doch datgene wat deze ziekte rondom hem gaande maakte: den stillen heldenmoed der liefhebbende vrouw; de schrijnende zieligheid van het kind, den kleinen Etienne, die de stekende blauwe oogen van zijn vader al had; de diepe, warme goedheid van die simpele boeren-natuur, Jeanne, de femme de ménage.

Doch nu gaat de heer Emants verder: hij komt tot de uitbeelding van den ziels- of zenuw-zieke *om zichzelf:* in de eerste plaats verdedigbaar, zegt hij, omdat op dit gebied de grens tusschen *afwijking* en *ziekte* zoo bezwaarlijk te trekken valt; en in de tweede plaats, omdat de beschrijving van het abnormale zoo belangwekkend kan zijn, wanneer in de excessen van het *bizondere geval* een *algemeene waarheid* zich scherper dan gewoonlijk aan 't licht stellen laat.

Aldus in theorie vernomen, werkt deze laatste opmerking ten zeerste verrassend. De eerste zal, in theorie ook, niemand tegenspreken: de scheidingslijn tusschen ziek en normaal is inderdaad, *als voorschrift*, niet te trekken. Ook zou nog - derde mogelijkheid - een ziektegeval de ontroering, de deernis, ja de teêre bewondering van den kunstenaar gaande kunnen maken, zoo dikwijls de ziekte den zieke-zelf tot het ontwikkelen van bewonderenswaardige of ontroerende eigenschappen bracht. Het zóó zien en beschrijven, ook zelfs van andere ziektegevallen - sommige schetsen van Aletrino bijv. zijn daar om het te bewijzen - kan almêe leiden tot goede kunst.

Maar nu dan de zeer verrassende stelling, dat de *abnormale* mensch den psycholoog hetzelde *voordeel* zou bieden als de *rudimentaire:* nml. dat men er de menschheid in haar meest geheim blijvende eigenschappen naakter aan demonstreeren zou kunnen.

Waar Emants nu de onbeschaafden, als kunst-object, tegenover de beschaafden plaatst, zegt hij, dat de eersten door vele auteurs verkoren worden, omdat de onbeschaafde mensch zich meer geeft zooals hij is, terwijl de beschaafde standen altijd min of meer verleugend blijken. Voordeel evenwel, waarvan de heer Emants, naar ik meen, zelden of nooit gebruik heeft gemaakt. En inderdaad, de valsche geveinsdheid zoowel als de goedmeenende, en niet alleen goed méénende, maar inderdaad ook vaak fijne en goede, want met zijn medemensch genade hebbende geveinsdheid van den beschaafde, is minstens zoo belangwekkend als de ruwe waarheid van den onbeschaafde. Daartegenover geeft, in menig ànder opzicht, diezelfde beschaafde zich veel duidelijker en beter, omdat hij veel meer uitingswijzen tot zijn beschikking heeft en beheerscht. In die opzichten is de onbeschaafde juist geslotener, vreemder, minder bewust. Is hij er minder belangwekkend om? Het belangwekkende bevindt zich niet zoozeer aan den klaren dag als wel in de geheimvolle schaduw - en het is allerminst de heer Emants, die in de geheimenissen van het menschelijk hart niet thuis zou zijn.

Intusschen komt het mij dus voor, dat beschaafd en onbeschaafd als kunst-object vrijwel gelijkwaardig moeten worden genoemd, en evenzeer geschakeerd en evenzeer gelegenheid biedend tot het diepe en schoone en ontroerende spel der ziele-doordringing.

Tegenover deze beide menschensoorten, voorzoover wij ons in beiden bezighouden met de normale individuën, - staat echter de *abnormale* mensch, van wie het abnormale ons als exces van eenigerlei menschelijke eigenschap of van een aantal eigenschappen worde getoond, opdat wij - zegt de theorie - die eigenschappen eerst goed zouden zien en verstaan.

In de praktijk echter komt deze theorie bedrogen uit. Immers, is het in theorie, gelijk wij toegaven, niet mogelijk de grens te trekken tusschen enkel-maar-afwijkend en beslist-

abnormaal, - *in de praktijk aanstonds, en bijna zonder aarzelen!* Want wie hier beslist, dat is geenszins deze of gene criticus; dat is elkeens zuiver menschelijk gevoel.

Normaal doet zich voor de psyche - ziehier de lijn, die de praktijk trekt! - de psyche, welke wij, 'gewone menschen,' tot in al hare afwijkingen, nog als bekend en vertrouwd aanvoelen, diep in onszelven. Abnormaal doet zich voor de ziel, waarmee wij op eenmaal *geen raad meer weten*, die ons *niet meer áánspreekt*, omdat zij.... het algemeen-menschelijke wel misschien *in beginsel* nog heeft, maar dan *in graden en verhoudingen*, die nìet langer algemeen-menschelijk zijn.

De psychiater-romanschrijver laat ons die abnormale sujetten zien in hun fel-opgevoerde, *schril* en als *verbandloos* geworden eigenschappen. Vóór wij er achter zijn, met een abnormaal individu te doen te hebben, worden wij onwillig en zeggen: 'hè nee, wat overdreven! zoo ìs het niet, zoo bestáát het niet!' En in die stemming verder lezend, al maar niet onszelf herkennend in die abnormaal-vergroote, grillig doende eigenschappen, die, hel in het licht gezet, geen schaduw en geen ontroerend wonder meer hebben, gevoelen wij een àl sterker afkeer en roepen ten leste geërgerd uit: 'dat is geen menschelijk mensch, het is een gek!' - Vóór wij het beredeneerd hadden, hebben wij het gevóeld, dat zelfs de verstolen krankzinnigheid ons niet tot het zuivere meegevoel beweegt of kàn bewegen, en daarom in de kunst niet haar meest geëigend studieveld vindt. Het abnormale mag zeer instructief zijn voor het wezen der menschheid, - in de kunst irriteert het eer dan dat het ontroert.

De menschelijke eigenschappen vergroot op het projectiedoek werpen, dat deed, met zijn verwonderlijk-rijke tooverlantaarn, ook Molière! Doch bij dezen, in zijn zede- of karakter-spelen, ziet men ze vergroot met doelbewuste kunst en harmonisch gegroepeerd in een afgeronde styleering en personifieering van hartstochten. Die karakterbeelden zijn geschápen voor het schaduwlooze kunstlicht en om hun werk te doen met groote zekerheid, sprekend hun heldere, veel-onthullende spraak.

De uitbeelding echter van het ziektegeval, met zijn *abnormale* vergrootingen, in een *on*harmonisch verband tot andere

eigenschappen van het zieke individu en tot zijn omgeving, mist, in de natuurgetrouwe realiteits-uitbeelding, misschien niet een zekere leerrijkheid (hé, zeggen wij bijv., op die manier zijn wel véle mannen of vrouwen *een beetje*, en zoo is het, nu zie ik het, dat wel véle huwelijken *een beetje* ongelukkig worden) - zij mist niet een zekere leerrijkheid, maar wel de eigenlijke.... schoonheid. Omdat die onsvreemde, vreemd-uitgegroeide zielen wel voor een oogenblik onze belangstelling misschien opwekken, doch zelden.... ontroeren.

Tenzij, ja, misschien, tenzij de kunstenaar zelfs hùn die stille liefde niet onthoudt, - een liefde, alleen gelijkbaar aan die van den Schepper voor zijn schepsel - de verheven en wonderzachte glimlach, die ook het verworpenste heiligen kan.

Dat ‘ware schoonheid’ ‘geen schoonheid *zoekt*’, neem ik met Dr. L. Brulez gereedelijk aan.... evenmin waarschijnlijk als ‘echtheid,’ aangezien er, naar ik vermeen, geen ‘ware schoonheid’ zonder echtheid te vinden is. Doch dat alle echtheid in geschrifte nu ook noodzakelijk schoonheid zou moeten wezen, - dat waag ik te betwijfelen. Echtheid immers kan zoo ‘waar’ zijn als wetenschap, - ‘ware *schoonheid*’ is eerst dáár, waar de echtheid.... ontroerend wordt.

Ik hoop, dat ons beider lezers met mij den Heer Emants dankbaar zullen zijn, dat hij er ons allen toe heeft aangespoord, ons van dit belangwekkend vraagstuk wat nauwer rekenschap te geven.

CAREL SCHARTEN.

Vredes-verwoestingen.[1)]

Laat mij mogen beginnen met een beroep op de toegevendheid van den lezer. Men mocht bij geval eens iets nieuws of iets pakkends verwachten. Wat ik te zeggen heb heeft daar helaas weinig van. Met òude waar moet ik komen aandragen, en het zal mij niet licht vallen, de aandacht daarvoor wakker te houden. Mag ik mij dan verontschuldigen met de Salomonische verzuchting, dat er niets nieuws is onder de Zon? Of met de uitspraak van dien groote van een eeuw geleden: Alles Gescheite ist schon einmal gesagt worden? Het zou niet geheel strooken met onze gevoelens van den laatsten tijd! Want zeker hebben wij allen, in het jaar dat achter ons ligt, sensaties doorgemaakt, zoo hevig en zoo onverwacht, dat zij ons wel smartelijk nieuw moesten toeschijnen. En het drong ons dikwijls naar de keel, er van te spreken. Konden wij, die de kunst voor het edelste aardsche goed houden, met gelatenheid vernemen, wat daarginds, geen dagreize van ons verwijderd, geschiedde? Konden wij rustig blijven bij de wetenschap, dat geweld en moedwil op den troon waren gestegen, om te verdelgen wat vroegere geslachten aan schoonheid hadden opgebouwd! Konden wij van de verwoestingen hooren, die een woedende krijg had aangericht, zonder ons geschokt en schier gebroken te voelen onder zulk een orkaan van ongebreideld vandalisme...!

1) In beknopter vorm werden deze beschouwingen den 20sten December 1915 voorgedragen op het Amsterdamsche Kunst-congres.

En toch... zeker, het is en blijft ondenkbaar, onmenschelijk, ten hemel schreiend. Maar druischt, wat daar ginds misdaan werd, wel zoo ten éénenmale in tegen wat wij gewoon zijn, om ons heen te zien gebeuren? Natuurlijk, wel in het tempo, en men zou willen zeggen, in het procédé. Ook in het wezen? Wij zijn er niet aan gewend, een stadswijk door opzettelijke brandstichting in vlammen te zien opgaan. Wij krijgen geen granaten en kartetsen in onze stadhuizen, onze kerken en onze woningen geworpen. Wij zien niet binnen enkele weken bouwwerken, die den trots van vele generaties hebben uitgemaakt, voor onze oogen weggevaagd. Het gaat in dagelijkschen doen alles ongetwijfeld minder tumultueus, geleidelijker, bedaarder en voor het oogenblik bijna onmerkbaar toe. Maar terwijl de vernielingen van den oorlog, zelfs door hen die meenen ze te mogen billijken, als uitvloeisels worden beschouwd van geheel abnormale, hoogst exceptioneele noodtoestanden, gelden de vredesverwoestingen, die wij langzaam maar ongestoord zien voltrekken voor normaal, en hoort men er ongeveer geen haan naar kraaien. Hier is geen orgie van hoog oplaaiende vlammen, maar het gestadig verder smeulen van een vuur dat, doordien het zich niet uiterlijk als vernietigend doet kennen, op den duur nog grooter gevaar in zich bergt.

In verband met deze blijvend bedreigde belangen zij het mij nu vergund om, van het algemeene tot het bizondere overgaand, eens een kijkje te nemen in het centrum der hoofdstad van ons eigen land.

Wanneer men er zich rekenschap van wil geven, hoeveel er in een kort verloop van jaren, op en om en bij en niet ver van den Dam, aan ouds en goeds al gesloopt werd, dan voelt een mensch, bedenkende waar dit alles op uit moet loopen, zich den schrik om het hart slaan. Laat ons eerst even in de omgeving rondzien. Ik bepaal mij tot maar enkele gevallen onder zeer vele en noem alleen: een statigen gevel aan het Damrak, het fraaie Beurspoortje, en een eerzaam huis in het begin van de Kalverstraat, dat voor de uitbreiding van de Groote Club moest boeten - terwijl, wanneer men verder naar het Sophiaplein wandelt, de herinnering aan de onstichtelijke afbraak der Nieuwezijds-kapel,

en het verdwijnen van de stemmige huizinge op de plaats waar nu Vroom en Dreesman heerschen, niet anders dan treurig kunnen stemmen. Waar moet dat heen, zoo vraagt men zich af, wanneer het nog eens vijfentwintig jaar op die wijze doorgaat? Zal er binnen korten tijd van heel de oud-Amsterdamsche burgerlijke architectuur, van het gansche aspect der eenmaal onvergelijkelijk pittoreske veste, nog wel iets zijn overgebleven? Want de gedaanteverwisseling staat niet stil. Wat men euphemistiesch den modernen ondernemingsgeest noemt: dat vraatzuchtige dier, dat reeds zooveel heeft opgeslokt, zoekt voortdurend nieuwe offers.

Om tot den Dam te komen: Aan het monsterlijke Café 'De Bisschop', door den schilder Poggenbeek 'de vulkachel' gedoopt, zijn wij helaas weer zóó gewend, dat weinigen zich nog goed herinneren, wat daar vroeger, op den hoek van het Damrak, voor beters stond. Den uitdagenden Bijenkorf zal ik met rust laten. Er was na afbraak van het wel wat wonderlijke oude Beursgebouw, in elk geval een leege plek gekomen, al is de vrije kijk op het beste gedeelte van Berlage's Beurs nu dan ook bedorven. Maar het opruimen van het fatsoenlijke Commandantshuis blijft te betreuren. Zooals het daar stond, maakte het in zijn bescheiden rechtzinnigheid zoo'n slecht figuur niet tegenover Van Campen's meestergewrocht. Zegen rust er intusschen op de metamorfoze nog niet. Het nieuwe Damhotel, dat op die plek stond te verrijzen, ging al bankroet vóór er nog een steen van boven den grond kwam. Nu echter heeft ook de Zuidzijde van den Dam het reeds in haar geheel moeten ontgelden. Het eertijds deftige Damkwartier werd àl meer in de zich ontwikkelende stad tot City gestempeld, en de verkeerseischen spreken daar nu op de meest aanmatigende wijze mee. Of de werkelijke dan wel vermeende moeilijkheden inderdaad fraai zijn opgelost, staat nog te bezien. Men wilde den Dam ruimer maken, maar tusschen al die massale huizen tracht men nu toch het oude Raadhuis, dat daar vroeger als een vorst tusschen zijn onderdanen stond, wel leelijk in de knel te krijgen. En er is er onder al die nieuwe groote gebouwen geen enkel van eenige geestelijk monumentale beteekenis. In elk geval: de aardige inham bij Zeemanshoop, die aan zooveel zeventiende-eeuwsche schilders mooie motieven heeft

geleverd, moest voor de nieuwe rooilijn wijken; de Kromme-Elleboogsteeg heeft er aan te gelooven. De hooggekuifde achttiende-eeuwsche gevel in het vooruitstekende gedeelte staat op vallen. Om het sigarenpaleis van Hajenius is niemand van plan een traan te laten. Maar nu de firma Peek en Cloppenburg dit heele gebouwencomplex zal vervangen door een reusachtige confectiehal, is, ook den-hoek-om, het overblijfsel van Hendrik de Keyser's mooie gevelrij, die tot een halve eeuw geleden toe, dit in 't oog vallend punt nog zoo aantrekkelijk maakte, voor goed het kind van de rekening geworden. Was - en is - dit nu werkelijk onvermijdelijk? Werd bij het nemen van de dienaangaande besluiten, met den ernst dien zulke zaken waard zijn, tot het einde toe gepoogd te behouden wat men behouden kon? Beseften zij, die deze plannen maakten, bij het trekken van de rechte lijnen op het geduldige papier, wat voor schoons en waardigs aan den moker werd overgegeven? Gebood hier alleen de eisch om ruimte of zat er platte nivelleerlust mede voor? Sneed de operateur uit smartelijke noodzaak in het levende vleesch, - of bijna met lust? Wanneer men oplet, wat er in andere gedeelten van de stad, waar de verkeersnood niet als factor kan meetellen, bedreven wordt, dan is het niet wel mogelijk zich omtrent die vragen gerust te voelen. Wie van het Centraal-Station Amsterdam binnenkomende, de brug overgaat, ontwaart aan zijn rechterhand, aan de Prins-Hendrik-kade, een rij van drie gevels, die van het Hendrik-de-Keyser-type niet te zeer afwijken. Ziet men den groenen koepel van de Ronde Luthersche er schuin boven welven, dan biedt het geheel een zoo pittig en sappig stukje stadsschoon, dat het ons verheugend in de oogen fonkelt. Een scheepvaartmaatschappij heeft juist dit kostelijke brok uitverkoren om er een nieuw kantoorgebouw te doen verrijzen en ik heb niet vernomen, dat er door iemand nog een kik over deze ruwheid gegeven werd. De verkoopers maakten stellig winst en de kooper denkt garen te spinnen bij de gunstige ligging. Maar onze opvatting, dat dit alles ongeoorloofd moet worden geacht, is niet van heden of gisteren. Reeds de oude Romeinen veroordeelden zooiets. Lex 52 Digesta XVIII, 1. vertelt ons van een Senaatbesluit, dat dengene met straf bedreigde, die een huis uit winstbejag

sloopte of verkocht. Zal dan vóór het te laat is, het stadsbestuur zich nog in dit geval moeien? Voor het bouwen van een telefoon-centrale heeft zij zelve een blok huizen aangekocht, niet in de Spuistraat of op den N.Z. Voorburgwal, waar men weinig schade zou aanrichten, maar tusschen Heerengracht en Singel - en het lijkt wel of men daar juist nog extra een plaats uitkoos, waar almêe de aardigste pui uit die stijlvolle buurt, die van Claus en Fritz, moest worden opgeofferd. Bovendien ligt het klakkelooze Gemeente-plan voor een grooten doorbraak van het Spui naar de Zuidzijde der stad nog maar al te versch in ons geheugen. Neen, - het staat geenszins vast, dat de overheid het gewicht van de haar toevertrouwde belangen in dezen voldoende erkent. Maar dit wilde beeldstormen, door geen dwingende force majeure voorgeschreven, behoeven wij waarlijk niet lijdelijk zwijgend te dulden.

Bij het sloopen van het voormalige Huiszittenhuis op de Prinsengracht - het zal kort na '70 geweest zijn - waren er enkele bewerkte steenen, waarschijnlijk nog van Pieter de Keysers hand, uitgebroken, en op den wallekant gelegd. Adriaan de Vries, die toen nog gymnasiast was, zag deze, er voorbijgaand, onbewaakt liggen. Hij gelastte toen een der werklieden om die overblijfselen naar het archief te brengen, waarop hij zelf naar den archivaris Scheltema snelde, tegen wien hij zijn jeugdige verontwaardiging over het verwaarloozen van zulke mooie oudheden lucht gaf. Dr. Scheltema nam den bezoeker even op, en zei toen ongeveer het volgende: Jongeheer, als ik hier alle steenen zou willen bergen, die in Amsterdam merkwaardig heeten, dan had ik er nog wel een archief bij noodig. Laat u die dingen maar stilletjes liggen waar u ze gevonden heeft.

Men was toen nog dicht bij den tijd, toen onze ouders of grootouders zich, voor hun woon- of ontvangkamers, nieuwe krullenrijke mahoniehouten meubelen aangeschaft en datgene wat niet met den toenmaligen modesmaak strookte, naar stiller vertrekken verbannen hadden. Kasten en stoelen uit een smaakvoller periode vonden voor langen tijd een schuilhoek op een bovenverdieping, waar onze generatie ze later weer gretig vandaan haalde. Toch treft men ook thans nog,

vooral in de provincie, op logeerkamers of in weinig gebruikte vertrekken, meubelen aan, die nog niet ‘antiek’ worden genoemd, maar eenvoudig voor te ‘ouderwetsch’ worden gedoodverfd, en waar men de fraaiste werkstukken uit den Empireof den Biedermeyer-tijd onder kan vinden. Gelukkig is deze mobiele kunst dan toch nog behouden. Anders is het met de stabiele kunst. Men heeft, het is waar, zelfs in onze groote steden, vaak nog achterstraten en vergeten hoekjes, waar ons een intieme schoonheid uit tegenlonkt. Maar met de pleinen en de hoofdstraten is het slecht gegaan. Wat aan fijner beschaving herinnerde heeft maar al te veel plaats gemaakt voor grover vertoon. De stabiele voortbrengselen der oude culturen konden niet veilig op bovenkamers opgeborgen worden, doch werden door het vredesgeweld van den meedogenloozen moker tot puin vergruizeld.

Toch is er sinds de jonge de Vries alarm riep in menig opzicht een juister begrip ontwaakt. Ouderen van dagen, die over stof tot vergelijking kunnen beschikken, verzekeren ons gaarne, dat er, wat piëteit voor oude monumenten betreft, in een halven menschenleeftijd veel verbeterd is. Voordat Victor de Stuers zijn ‘Holland op zijn smalst’ schreef, bekommerde zich ten onzent zoowat niemand om de sprekende getuigenissen van een grooter verleden. De energieke oudheidkundige echter heeft, het heele land door, ontzaglijk veel gedaan, - en al ben ik allerminst blind voor het euvel dat aan den anderen kant uit zijn antiquiseerende restaureerwoede is voortgekomen, - een goed deel van wat er thans nog in de goede richting van behoud werkt en voorbereid wordt, mag aan zijn invloed worden toegeschreven. En toch, en niettegenstaande de weinig ontziende en aan zoo vele draden trekkende noeste werker jarenlang van uit het torentje van Binnenlandsche Zaken naar links en rechts heeft ingegrepen, en hoewel hij later in de Tweede Kamer nog herhaaldelijk zijn scherpe stem waarschuwend en dreigend liet weerklinken, - zijn onverdroten bemoeiingen zijn nog altijd niet door een afdoende regeeringsdaad bekroond. Vol ijver en kunde is men bezig de monumenten van geschiedenis en kunst te registreeren en te beschrijven, maar een feitelijke wet tot bescherming van zulke monumenten laat nog altijd op zich wachten. - Intusschen, zelfs al mocht een goede

fee onverwacht met werkelijk bekwamen spoed zulk een wet op papier willen tooveren, zouden wij dan eigenlijk van het voortwoekerend kwaad der blinde impiëteit voor oude gebouwen metterdaad verlost zijn? Zou, om ons een oogenblik bij het recente sloopen der gevels van Hendrik de Keyser bij den Dam te bepalen, zou zulk een rij sprekende façades door een dergelijke wet waarlijk gesauveerd zijn? Het klinkt weinig bemoedigend, maar ik zou deze vraag niet met een volmondig ja durven beantwoorden. Tegen het langzaam doorgaand vernielen van onze veelgeroemde pleinen en grachten en straten en huizenrijen en private gevels is er niet alleen geen wetsontwerp in portefeuille, maar broeit er zelfs geen werkelijk afdoende maatregel in de hoofden van hen, wie deze belangen ter harte gaan. Wie met aandacht het uitvoerige advies leest, dat de Oudheidkundige Bond eenige jaren geleden bij de Regeering heeft aangeboden om ten onzent een wettelijke monumentenbescherming voor te bereiden, die gevoelt daarin weifeling, wat betreft de mogelijkheid om zich in zaken van particulier bezit te mengen. Reeds dadelijk heet het in dat advies, dat onroerende zaken, voor zoover zij behooren aan openbare lichamen enz. moeten worden beschermd indien zij belangrijk zijn voor geschiedenis en kunst. Voor zoover zij behooren aan particulieren enz. moeten zij echter ‘bijzonder’ belangrijk zijn voor geschiedenis en kunst. De reserve spreekt hier duidelijk. En over complexen van op zichzelf vrij onbelangrijke huizen, die toch dikwijls een zoo groote rol in het mooie samenstel onzer steden spelen, spreekt het knappe advies heelemaal niet. Men meende blijkbaar dat zóóver toch niet gegaan kon worden. Wanneer dus de regeering ons ooit een wet mocht schenken in den geest van het project, dan zou daarmede een of andere oude kerk in de Meierij, een kasteeltje in den Achterhoek, het Raadhuis van een der doode steden aan de Zuiderzee, een Waaggebouw in het Noorden van Friesland, een poortje op een der Zeeuwsche eilanden, of welk ander obscuur officieel monument misschien voor willekeur en ondergang behoed zijn. Maar tegen het verdwijnen van een heel brok stedenschoon, tegen het noodeloos afbreken van een mooi restant van frissche burgerlijke bouwkunst in het hart van de hoofdstad en waar dagelijks duizenden hunne oogen langs kunnen

laten weiden, daar schijnt men nauwelijks kruid van eenige wetsbepaling voor gewassen te achten. Het zou al iets heel bijzonders moeten zijn als men het kon helpen redden.

En toch is de eigen aard van onze Hollandsche steden, en is het wezenlijke karakter van onze Hollandsche architectuur niet vooral te zoeken in hare afzonderlijke officieele gebouwen, maar het meest in haar malsche straten-traceeringen en in haar groepen van burger-huizen. En minder zou men Holland voorgoed van zijn kostelijk cachet berooven, door het laten vallen van al zijn stadhuizen en kerken en poorten en torentjes, dan door het verder ontwrichten van zijn stadplans, door het doen verdwijnen van zijn grachten-gordels, door het bederven van het gedragen kleurkarakter zijner straten, door het afbreken van de smakelijk afwisselende rijen zijner met zandsteenblokken doorspekte eenvoudige baksteengevels.

Ik wil niet zeggen dat het heelemaal net zoo staat als met de schilderkunst. En toch, de vergelijking dringt zich op. Ook in haar geschiedenis kan men een deftige richting en een meer uit het eigen volksgenie voortgekomen ader onderscheiden. Het behoeft geen betoog, dat de laatste het in beteekenis verre van de eerste wint. Het huis ten Bosch moge bezienswaardige schilderingen bevatten, en hier en daar schuilt in een overheidsgebouw nog wel een schoorsteenstuk of een dessus-porte van beteekenis, maar een kind weet, dat de roem van onze nationale school gelegen is in diezelfde tableaux de chevalet, waar de nuffiger smaak van een Lodewijk XIV zijn neus voor ophaalde. En in de schatting der rechtdoende historie hebben de geniale geuzen van het slag van Adriaan Brouwer en Hercules Seghers en Aert de Gelder en Pieter de Hooch en Jan van Goyen sinds lang tegen de Honthorsten, de Lairesse's en de de Witten het pleit schitterend gewonnen.

Ik wilde niet zeggen, dat het met de bouwkunst geheel op hetzelfde neerkomt, maar toch is er iets van waar, dat ook hier nog wat te veel aan het meest classiek gezinde aristocratische element gehecht wordt en dat de waarde van de eigen volkskunst daarmede staat onderschat te worden. Het is in geenen deele iets nieuws, wanneer wij de aandacht ook in deze wat meer op het uit het volksleven zelf geborene zouden willen trekken. Met de algemeene beoefening der

geschiedenis is men reeds lang tot deze overtuiging gekomen. Wij gelooven niet meer, dat men de historie afdoend bestudeert, wanneer men alleen de levens der vorsten en hunne hoogere politiek tot in onderdeelen ontrafelt. Ook zij zelve worden door breede stroomingen beheerscht, en de ware geschiedenis achten wij de geschiedenis van de beschaving van heel een volk te zijn. Welnu, zoo is het ook met de bouwkunst gesteld. En althans in Nederland mag men haar werkelijke historie niet alleen in die der grootere gebouwen, maar dient men haar zeker evenzeer in die der bescheidener huizengroepen te zoeken.

Men zou de vele vaderlanders, die zoo weinig gehechtheid toonen aan het intieme karakter onzer Hollandsche steden, wel eens willen toewenschen, dat zij een langeren tijd vèr van huis moesten doorbrengen. Misschien zouden zij, de vertrouwde sfeer missend, waarin zij zijn opgegroeid, beter gaan beseffen, wat onze quasi-met-hun-tijd-meegaande landgenooten te vaak miskennen en misdoen. Mij althans is het gebeurd, dat ik in den vreemde dubbel kwam te waardeeren, wat ons land nog altoos aan hartelijke schoonheid biedt. Wanneer ik in mijn New-Yorksche winters door de modernmondaine Fifth Avenue ging, geviel het, dat voor mijn oogen een prachtig grachtje in het idyllische Delft opdoemde. Als ik 's morgens uit mijn venster op het reusachtige Madisonsquare keek, waar zich vlak tegenover mij de hoogste toren van de wereld verhief, dan betrapte ik er mijzelf wel op, met weemoed aan het Ouwekerks-plein in Amsterdam te denken. Wierp ik aan den Subway-ingang van de 72ste straat, ten aanschouwe van een eeuwig grinnikenden neger, schielijk mijn kaartje in zijn bus, om den express-trein naar Downtown te halen, dan kon ik opeens het geklots van het water tegen het heerlijke Dordtsche Groothoofd in de ooren krijgen. Aan Riverside-drive kwam het verlangen bij mij spoken, stil genietend door Haarlems kleurige straten te mogen slenteren. Onder het geratel in den Hudson-tunnel droomde ik van Alkmaar. Op de groote ferry-boot naar Wheehawken stond de stemmige beslotenheid van het Haagsche Paviljoenshofje mij heimelijk voor den geest. In de drukte van Wallstreet voelde ik een onoverwinnelijk heimwee naar het schoone Rhenen, zooals het zich melodiesch vleit langs de groene

boorden van den stil geworden Rijn. En als ik verwonderd rond mij heen staarde in de gigantische hal van het nieuwe en grootsche Pennsylvania-station, dan gebeurde het, dat de deftige klaarheid van den Vijverberg lokkend voor mij oprees.

Ik sprak er van dat geen bepalingen of verordeningen tegen de zonden, in de door mij gewraakte richting zoo veelvuldig begaan, pogen te waken. En zeker zal het zaak zijn, dat de wetgevers zich deze belangen met vollen ernst aantrekken. Maar toch, wij doen er misschien verkeerd aan, in deze te veel van wetsbepalingen en het ingrijpen der overheid te verwachten. Het heele volk en wij allen dienen beter te beseffen, dat er met het kostbaar erfdeel van nationale schoonheid niet zoo willekeurig meer gespeeld mag worden. Toen het Delftsch aardewerk hier te lande nog in overvloed te vinden was, gaf men het ook in de keuken en in de kinderkamer en ieder mocht er van verbruiken en verbreken en vergruizelen naar hartelust. Nu het spul schaarsch is geworden, let men beter op de porceleinkast. Zulk een tijd is ook voor ons zoozeer ingeschrompeld stedeschoon aangebroken. Wij moeten er gierig op worden en iedereen moet helpen om te redden wat er nog te redden valt. En om deze gezindheid aan te sporen, komt het mij voor, dat er vooral drie machtige en bij uitstek moderne beweegkrachten mee zullen kunnen werken.

De eerste van die beweegkrachten lijkt mij te zoeken in het algemeene onderwijs. Hierin behooren nieuwe accenten gelegd te worden. Reeds lang wordt er naar een opvatting gewerkt, die in de aardrijkskunde zoo dicht mogelijk bij huis wenscht te beginnen. Het kind, zoo meent men, en naar mij voorkomt terecht, zal een juistere voorstelling van de buitenwereld kunnen verkrijgen, wanneer men het uitgangspunt in zijn onmiddellijke omgeving zoekt. Met het stratenplan van de stad waarin het woont tot basis, zal het zich allengs verplaatsen in spoorwegen naar nabij liggende steden en zich zoo van lieverlede een beeld van zijn land, straks een begrip van de grootere wereld kunnen vormen. Men begint overal met belangstelling in het nabij liggende, zelf aanschouwde, te wekken.

Wandelingen in de stad van inwoning met den onderwijzer

zijn zeker van nut. Maar bij zulke wandelingen kan meer aandacht aan de geschiedenis van het ontstaan en den groei van de stad worden gewijd. Daarbij zal men dan gereede gelegenheid vinden, de attentie ook op het stedeschoon te vestigen. Een nauwere aaneensluiting tusschen het opkomende geslacht en de groote openluchtwoning, die elke stad toch in werkelijkheid is, wordt zoodoende bevorderd.

En wanneer dan bij het onderwijs in de geschiedenis eens een klein beetje aandacht van de graven en stadhouders en veldheeren en admiralen werd afgeleid, om ook een enkele straal licht op de mannen, die onze steden hebben opgetrokken te laten vallen, wel, dan zou de ontwikkeling van den scholier zeker niet onharmonischer worden. Schoolwandelingen door het Rijksmuseum, waarbij de opmerkzaamheid op de Avondschool van Dou of de mooie Schutters van Van der Helst of op de schaduw die Banning Cocq's uitgestrekte hand op Ruytenberg's wambuis werpt, gevestigd wordt, zijn dingen die weinig kwaad zullen brouwen. Maar zij mogen de kinderen niet blind maken voor het karakteristieke schoon der straten, die zij dagelijks bewandelen. Wanneer wij allen, van de jeugd af aan geleerd hadden, dat een brok architectuur van Van Campen of Lieven de Key of Philip Vingbooms, of een stratenaanleg van een anonymus of een gevelrij van misschien maar een eenvoudigen metselaar, evenzeer tot onze nationale schatten behooren als de schilderijen van onze grootmeesters of de heldendaden van onze vlootvoogden en kolonisten..., dan kon men er zeker van zijn, dat er met ons stedeschoon wat minder woest zou worden omgesprongen.

Maar het onderwijs houdt voor de meesten onzer te vroeg op en velen komen inderdaad pas tot ontwaken nadat zij de school verlaten hebben. Waar vinden zij dan verder hun opvoeders? In boeken! Maar in hoeveler of hoe weiniger handen komen deze? Mij zijn hieromtrent geen statistische cijfers bekend, maar ik ben er zeker van, niet te overdrijven, wanneer ik meen, dat van de duizenden, die de school achter zich hebben, er niet een tiende part is dat ooit een ernstig boek in handen krijgt. Toch ontvangen deze hun dagelijksch voedsel door berichten, mededeelingen, beschouwingen, die, meer misschien nog dan het schoolonderwijs, hun aandacht

zullen leiden en hun geestesrichting zullen vormen. Minstens evenzeer als de onderwijzer, is in de moderne samenleving de journalist de opvoeder des volks. En het is daarom dat men aan het voedsel, dat de krant zijn begeerigen lezers dagelijks aanbiedt, zulke hooge eischen moet stellen. Is er een groot belang waar de massa geen oog en geen oor voor heeft, dat is het omdat er in het dagelijksch brood, dat de pers haar voorzet, geen notitie van genomen werd. En zoo is de groote pers inderdaad als een tweede, machtige factor te beschouwen ook bij het zoo noodige aanwakkeren van den eerbied voor onze nationale architectuur. Men heeft deskundige medewerkers voor politiek, voor handel, voor religie, voor sport, - zou het niet oorbaar wezen wanneer men er ook voor aanschouwelijke beschavingsgeschiedenis had? Mij dunkt, de besten zouden voor dit doel, nog nauwelijks goed genoeg zijn.

De kunstrubrieken in onze groote bladen zijn veelal beter en zeker uitgebreider dan die van buitenlandsche kranten. Maar toch zijn ze eenzijdig. Aan een voorbijgaande uitstalling bij een van de paar dozijn kunsthallen, die voortdurend onze aandacht wakker houden, wordt veel meer attentie gewijd dan aan ons blijvend, maar te vaak bedreigd kunstbezit. En in de richting van al wat de vol goede bedoelingen ageerende vereeniging ‘Heemschut’ beoogt, kon stellig de pers met meer kracht beschavend medewerken.

Daar is een derde factor, waaraan men in onze dagen een geweldigen invloed moet toekennen, een macht, die dikwijls met ruwe hand wonderen verricht, die maar al te dikwijls als een vijand van de schoonheid optreedt, maar die, mits wel geleid, haar meest voorspoedige propagandist zou kunnen zijn. Ik bedoel de groote reclame. In het algemeen zoekt deze haar doel te bereiken quand même. En toch is het herhaaldelijk gebleken, dat ze niet minder doeltreffend optreedt wanneer zij, in plaats van krijschend te werk te gaan, zich naar den goeden smaak weet te voegen. In de kunst van het affiche zijn wezenlijke triomfen behaald en een groote firma bij ons te lande heeft in de richting reclame een zoo bekoorlijk project ten uitvoer weten te brengen, dat men ook voor andere doeleinden haar succes begeeren zou. Ieder kent de Verkade-albums. Wat een goeds hebben deze al tot

stand gebracht. Den smaak voor fraaie prentkunst zoowel als de liefde voor de natuur hebben ze in wijde kringen bevorderd. Spelenderwijs hebben de kinderen en volwassenen, die de Verkade-plaatjes verzamelen, hun oogen ook voelen opengaan voor den rijkdom der natuur in bosch en duin. En het komt mij voor, dat van deze in zooveelkringen verspreide albums op den duur een ware zegen voor ons volk zal blijken te zijn uitgegaan.

Maar langs diergelijken weg zou ook de liefde tot het behoud van oude publieke kunst doeltreffend kunnen worden aangewakkerd. De twee laatste Verkade-albums: 'Langs de Zuiderzee' en 'De Vecht' bewegen zich al eenigszins op het door mij bedoelde gebied. Maar behalve dat zij nog maar enkele contreiën van het land bestrijken, geven zij in hun wezen toch ook niet geheel wat ik speciaal zou wenschen De paddestoelen en de vruchten uit vroegere albums waren frisscher en echter. Met alle waardeering voor het talent en den smaak der drie teekenaars, zijn het toch nog te zeer aardige plaatjes, te weinig stijlvolle afbeeldingen, die zij in de laatste albums geven. Onze oude graveurs hebben te over bewezen, hoe uitnemend het fraaie, ja het weidsche, met het zakelijk exacte kan samengaan. Wanneer dezelfde of een andere firma een nieuw gebied mocht zoeken, laat zij dan hieraan eens denken. Hoe aardig zou het zijn, een heele falanx van teekenaars aan het werk te zetten, om door het gansche land heen onze pittige stadsgezichten en onze treffende gevels bondig maar nauwkeurig op het papier te brengen, en de prentjes onder duizenden te doen verspreiden. De velen, die deze afbeeldingen in handen zouden krijgen, werden langs dien weg vanzelf attent gemaakt op de bouwsels, welke er op werden voorgesteld. Hoe makkelijk zou het zijn, aan het onder de massa brengen van zulke prentjes dan nog prijsvragen te verbinden, waardoor de oplettendheid van de verzamelaars zou worden verscherpt. Wanneer de plaatjes geen titels kregen, kon aan dengene die er de meeste wist thuis te brengen een prijs worden toegekend Gelooft men niet, dat op die wijze het gevoel van de waarde en de beteekenis der afgebeelde dingen algemeener zou doordringen? Hier zou een praktiesch reclamemiddel ongetwijfeld als een element van opvoeding kunnen worden gebruikt.

Op een plein in Rotterdam staat een modern herinneringsmonument. Het is met goede bedoelingen opgericht, maar het is verre van mooi. Het heeft niets geen cachet. Het kon even goed ergens in het buitenland staan, behalve dan dat de meeste moderne monumenten in het buitenland een boel beter plegen te zijn. Kijkt men het van een bepaald punt aan, dan rijst daarachter een hooge steenen molen op, een oud ding, dat niet gemaakt is om mooi te zijn, dat enkel werd opgetrokken voor nuchter praktiesch gebruik. Nooit zou een monumenten-commissie dien molen als een 'onroerende zaak, bijzonder belangrijk voor geschiedenis of kunst' *classeeren*. Maar bij vergelijking met het magere herinneringsmonument blijkt het dubbel, wat die molen daarachter eigenlijk voor een prachtig ding is, kloek van massale verhoudingen, ruim en breed van silhouët, fier in zijn boven de stad uitsteken. Die mooie molen schijnt echter sommigen een doorn in het oog te zijn. Die molen moet - weet ik waarom? - opgeruimd worden. Het karakterlooze herinneringsmonument wordt intusschen met eerbied onderhouden en zal zeker nog in lengte van dagen gespaard blijven. Zoo is onze beschaving. Zoo is onze vooruitgang.

Er zijn, in verband met de kwestie die ons bezighoudt, ook nog andere belangen, die niet uit het oog mogen worden verloren, en die het noodig maken, een verdere, op onkunde en onverschilligheid tierende verwording te voorkomen.

Voor het behouden van zeventiende-eeuwsche schilderkunst binnen onze landpalen is in de laatste jaren krachtige propaganda gemaakt, en degenen die hiervoor in de bres gesprongen zijn, kunnen zeer zeker op aanzienlijke successen bogen. Maar de feitelijke winst, die in deze richting te behalen is, moet ruimer worden. Wanneer de schilderijen van Rembrandt of Hals of Vermeer in nog grooteren getale naar het buitenland zouden verdwijnen, ware dat een geweldig verlies voor het vaderland. Het zou intusschen geen onherstelbare schade zijn voor de schoonheid. Ook wanneer men, zooals ik wensch te doen, de meening voorstaat, dat alle kunst in hoogste instantie het best begrepen wordt in de sfeer zelve waaruit zij werd geboren, dan nog kan men

pleiten, dat de verplaatsing van het kunstwerk relatief blijft, aangezien er altijd nieuwe omstandigheden kunnen komen, die het naar het land van zijn herkomst terug mochten voeren. Maar het bederven van een stadsbeeld en het afbreken van een bouwwerk brengen een veel meer onherstelbaar kwaad teweeg.

En daarom voegt het ook ons, al hebben wij misschien de schilderkunst lief boven alles, onze aandacht iets minder eenzijdig aan de tableaux de chevalet te wijden. Ook en juist wanneer wij het schilderij liefst genieten in zijn eigen sfeer, dan komt het nog minder te pas, die sfeer zelve allengs voor onze oogen van glans te zien ontblooten. Bovendien is toch het meest voor de hand liggend belang van de levende schilders en de toekomstige schilders in een behoud van het vizueele schoon gelegen. De overgebleven pracht van stad en dorp behoort nog altijd tot de sprekendste verschijnselen van ons volksgenie, en er moet, meer dan tot nu toe geschiedde, gepoogd worden, die zichtbare verschijnselen van het geestelijk frissche volksleven in eere te houden.

Ook nog wel om andere redenen!

Toen ik dezen zomer geruimen tijd in Duitschland vertoefde, kwam het gesprek, tegen wil en dank, dikwijls op den oorlog. Waar het geval er toe leidde, verzuimde ik nooit mijn Duitsche vrienden te wijzen op het groote onrecht, aan België begaan. Het werd dan een heen en weer praten, waarbij meermalen, wanneer de verdediging van mijn tegenpartij niet zoo goed meer stand hield, de laatste tegen mij uitgespeelde troef deze was: dat België toch eigenlijk niet als een natie mocht worden beschouwd.

Ik voer dit verweer van de zijde der overweldigers hier aan, niet omdat ik het ook maar eenigszins voor steekhoudend aanzie, maar enkel omdat het mij teekenend schijnt, dat men daar een uiterste argument in bleek te zoeken. Want veilig mag men in zulke verdediging een bewijs vinden van de waarheid, dat het duidelijk doen kennen van den eigen aard nog altoos de beste waarborg zal geven voor de onafhankelijkheid van een klein volk. Willen we achting afdwingen, dan dienen wij in de eerste plaats self-respect te toonen. Wij behooren trouwer oog te hebben voor onze tradities, willen wij het recht bewaren om ons eigen leven te leiden. Wij moeten aandachtiger waken voor het ons toevertrouwde

beschavingserfdeel, want daardoor zullen wij het zekerst zorgen voor het bestendigen van ons volksbestaan. In die lijn is het onze plicht, om, naast den strijd tegen het overal voortwoekerend taalbederf, ook wel degelijk te vechten voor het behoud van het levend karakter in stad en land. Wanneer voortgezet moest worden, wat wij overal zien gebeuren, wanneer wij verder onze steden lieten nivelleeren, dan zouden - niettegenstaande partiëele successen van wakkere hedendaagsche bouwmeesters, die het door de eeuwen heen gegroeide complex toch niet konden redden - dan zouden die steden binnen korten termijn, als geheel, er juist zoo gaan uitzien, als de eerste de beste stijllooze stad, waar ook in het buitenland. En dan zou de vreemdeling, die ons straks ontluisterd land bezocht, per slot alle reden hebben, om uit persoonlijke aanschouwing te verzekeren, dat Holland geen eigen stempel meer droeg, en te meenen, dat het welbezien ook niet langer waard was, een onafhankelijke natie te blijven vormen.

Wanneer men tegenwoordig, op de meest in het oog vallende plaatsen, waar dikwijls mooie oude huizen stonden, massale gebouwen van volstrekt niet altoos geestelijk monumentale bedoelingen ziet verrijzen, dan vraagt men zich wel af: zal zulk een gebouw er nu werkelijk fraaier en praktischer door worden, wanneer het in die ijzige uniformiteit wordt uitgedacht? Zijn er dan in zulk een groot kantoor, zulk een groot warenhuis of zulk een groot restaurant, niet verschillende afdeelingen en uiteenloopende functies, en is het zoo strikt noodzakelijk, dat deze zich naar buiten alle in eenzelfde proportie en in denzelfden vorm manifesteeren? Kunnen er b.v. tot het complex van een groote winkelzaak niet onderdeelen behooren, welke buiten het gebied van pompeuze étalage vallen, en die in bescheidener oude restanten konden worden ondergebracht? Het is wel een leelijke trek van onzen tijd, dat hij er zoo begeerig naar is, op alles overhaast een niet altoos gedistingeerden stempel van eigen periode te drukken. Voor verbouwen of aanbouwen geeft men zich te geringe moeite. Het geheel schijnt altijd een uniforme plunje te moeten dragen. Vroeger, in tijdperken, dat men toch waarlijk meer over eigen stijl beschikte, werd

dit anders opgevat. En wanneer wij b.v. aan een grootsch kerkgebouw kunnen nagaan, hoe iedere generatie er aan heeft voortgebouwd, het reeds bestaande latende zooals het was, dan vinden wij toch niet altijd dat het dieper schoon daaronder geleden heeft.

De recente geschiedenis van het Amsterdamsche Spinhuis op den O.Z. Achterburgwal geeft er een voorbeeld van, hoe, ook in onze dagen, aanbouwen bij het bestaande in plaats van afbreken en geheel nieuw bouwen, nog wel tot bevredigende oplossingen kan leiden. Er was in dat vroegere Spinhuis een Politie-bureau, dat te klein geworden heette. Men wilde het daarom eenvoudig naar den grond gooien en er een veel grooter gebouw voor in de plaats zetten. Ten stadhuize was reeds een plan in dien geest gereed. Door krachtig protest van verschillende zijden kwam men echter nog op het laatst tot inkeer. En ten slotte is het mooie oude Spinhuis in zijn geheel behouden gebleven als bijgebouw van een grooter nieuw hoofdgebouw. Ik wil niet beweren dat de gevonden oplossing mij geheel en al bevredigt. Den lageren achterbouw had men, in plaats van achter het nieuwe gedeelte, liever achter het bescheidener oude huis moeten aanbrengen. Het nu achter het Spinhuis oprijzende hoogere dak drukt op den mooien oorspronkelijken voorbouw. Maar dit euvel pleit alleen tegen deze uitvoering, niet tegen het beginsel. En in elk geval zijn twee groote voordeelen bereikt. De deftige façade is gered. En in plaats van één plomp gebouw, dat aan den Burgwal buiten alle proportie zou zijn geweest, hebben wij daar thans twee gevels, waarvan, hoezeer men ook zijn best op den nieuwen gedaan heeft, de oude... terdege doet zien, hoeveel reden er voor onzen tijd bestaat, om zeventiende-eeuwsche huizen te respecteeren!

Sommigen zullen mij wellicht kortzichtig noemen en mij te gemoet voeren dat ik door te spreken gelijk ik het doe, het blinde en starre behoud predik. Het zij verre van dien. Weinigen, die als beschouwer meer dan ik overtuigd zijn van de onbestendigheid aller dingen. Alleen in de onafwendbare wisseling mogen wij, ik weet het, de eeuwigheid onderkennen. Ook uit het streven zelf der nieuwere bouwkunst, en ik bedoel daarmee natuurlijk alleen het werk der weinige bezielden onder de overgroote massa der bouwers, ziet men

weder die altijd durende evolutie. Wat hebben wij in een korte periode onder de voormannen al niet een opeenvolging van wijd uiteenloopende bedoelingen kunnen opmerken. Eerst een, zich in rijkdom van vormen manifesteerende, construction apparente. Daarna een strakker massale soberheid. Dan een meer rhytmische doorwerktheid. Nu weer levendigheid van effect. Het is alles uitstekend, en geeft voorwaar reden, zich in zoo veelzijdigen groei te verheugen. Maar tevens bewijst het toch, dat men niet uitsluitend de bouwkunst van het allerlaatste oogenblik over het lot der architectuur van het verleden mag laten beslissen. Ook het heden zal morgen weer gisteren zijn en zoo min als dat heden de toekomst mag tyranniseeren, mag het rauwelijks wat achter ons ligt verdonkeremanen. Elk moment is slechts een schakel in een oneindige keten, en zeker mogen wij om datgene wat er thans aan te smeden valt, de edelsteenen die er vroeger in gevat werden, niet wegwerpen van voor ons oog. ‘Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook aan een ander niet’, heeft ook in deze dingen als dwingende moraal te gelden. Wanneer een architect van onze dagen uit warme overtuiging een werk van bouwkunst mag voortbrengen, wel, dan koestert hij toch de hoop dat zijn arbeid den tijd moge trotseeren. Hij zou zijn gebouw niet kunnen concipieeren, het niet kunnen doordenken, niet kunnen verzorgen, niet kunnen zien uitvoeren, indien hij denken moest, dat zijn werk reeds morgen weer tot ondergang zou zijn gedoemd. De bespiegelende wijsgeer, die de evoluties der eeuwen aanschouwt, moge vrede vinden in het begrip der vergankelijkheid; de scheppende kunstenaar wil met zijn arbeid-zelf, - en dit is misschien het wezenlijkste en schoonste in zijn aandrift - de macht van den tijd verwinnen. Maar dan moet hij ook wat hij voor eigen kunst droomt, anderen niet misgunnen. Dan moet hij geen plaats voor zichzelven opeischen ten koste van wie vóór hem traden. Dan moet hij denzelfden eerbied, dien hij voor zijn eigen gewrocht wil vragen, in de eerste plaats ook aan de edelste voortbrengselen van vroeger geslachten betoonen.

Doch ik heb de moderne kunstenaars niet aan te klagen. Niet zij zijn de belagers van het karaktervolle schoon onzer oude steden. Verweg de meesten onder hen staan in hun

gevoelens aan de zijde, waar ook ik mij zal blijven posteeren. Met voldoening mogen wij in dit verband aanhalen wat Berlage, in een merkwaardige Haagsche rede nadrukkelijk heeft verklaard: ‘De oude monumenten kunnen geacht worden niet alleen veilig te zijn in de handen der moderne architecten, maar zij kunnen rekenen op onze zorgvolle behandeling, d.w. dus zeggen op een behandeling die hun volle schoonheid eerbiedigt...’

Neen, het geweld dreigt aanhoudend van een anderen kant. De werkelijke bedrijvers van stedenschennis zijn de zoogenaamde mannen van de praktijk, die ons droomers noemen en die hun verwoestingen aanrichten in den waan, aan een onverbiddelijke noodzaak te gehoorzamen. Die onverbiddelijke noodzaak is echter maar al te vaak een toevallige constellatie van het oogenblik, en niets juist is aan sneller en feller wisselingen onderworpen dan deze. Een kras voorbeeld hiervan levert de wijze waarop een stad als het oude Rotterdam van haar kroon beroofd werd. Bijna een halve eeuw geleden moest de pracht van haar oude havens zonder genade worden opgeofferd aan de eischen van het nieuwe spoorwegverkeer. De operatie is onherstelbaar, en aan het eigenaardige schoon der kanalenstad heeft zij den nekslag toegebracht. En toch zijn er thans weer velen de meening toegedaan, dat de toen onvermijdelijk geachte oplossing juist uit een oogpunt van praktijk een ondeugdelijke moet heeten. Ik zal thans zwijgen van de manier, waarop de plaatsing van het Centraalstation te Amsterdam het oude stadsplan onnoodig in den grond heeft verminkt. Maar in een nog dichter bij ons liggend tijdperk zijn er voorbeelden van denzelfden aard bij menigte aan te wijzen. Het Pesthuis, de Reguliersgracht, het Spinhuis, het Leidsche Rapenburg, het Arsenaal, de Dordtsche Berckepoort, zij allen waren wederom door de mannen der niets ontziende praktijk ter dood veroordeeld. En evenwel zijn al deze monumenten bij nader onderzoek volkomen behoudbaar gebleken, en moest het over hen uitgesproken vonnis in hooger beroep worden vernietigd.

Niet de droomers van het bedachtzame behoud dus, maar integendeel de belijders van de radicale practijk, zijn slag op slag de kortzichtigen gebleken.

Velen zullen zich nog levendig het gebeurde herinneren

met de Zwolsche trouwzaal, die men in het noodzakelijk te vernieuwen Raadhuis onmogelijk meende te kunnen behouden, tot er door werkelijk deskundigen niet één, maar drie verschillende uitwegen daartoe werden aangewezen. En een klein, op zichzelf onbelangrijk, maar toch misschien kenschetsend voorval in mijn omgeving heeft nog onlangs mijn overtuiging in dezen bestendigd. In de voorstad waar ik woon, heeft men een heelen weg, waar vroeger boerderijtjes en genoeglijke landelijke woningen aan lagen, allengs omgebouwd tot een banale winkelstraat. Een enkel oud boerderijtje was nog overgebleven, - er stonden een fraaie berk en een hooge heg voor, terwijl de lage vensters vriendelijk van onder het breed overhuivende dak tusschen dichte klimop uitkeken. Huis en erf waren in het bezit gekomen van den timmerman er naast, die meende dat het breede front aan straat rendabeler zou worden gemaakt wanneer het huisje viel en er uit het heele stuk winkelterreinen werden geslagen. Na veel redeneeren en rekenen echter werd de kooper van het pand tot een andere zienswijze overgehaald. Een architect van smaak leverde de schets voor een klein woonhuis, aardig passend bij de lijnen van het boerderijtje, dat wat opgeknapt en geschikter voor verhuring gemaakt werd, - terwijl een dwarsweg tusschen het nieuwe woonhuis en de rustieke woning opengelaten, nog een uitzicht bleef gunnen op een genoegelijk woninkje daarachter. Er was niets gesloopt, er was een hartelijk stukje dorpsoverblijfsel gered, en bij narekenen bleek het, dat de huurpenningen van een en ander niet minder goede rente van het bestede kapitaaltje opleverden dan de eerst geprojecteerde winkelhuizen dat zouden hebben gedaan.

Zoo, ik ben er overtuigd van, zou het dikwijls kunnen gebeuren, ook in heel veel gewichtiger gevallen, wanneer niet zoo spoedig de patiënt werd opgegeven, nog vóór er een dokter bijgehaald was, - als men niet steeds *begon* met nivelleerend afbreken, maar althans *trachtte*, bij behoud van het bestaande, een behoorlijke oplossing van transformatie te vinden. Want hier ligt het kardinale punt. En in wezen is het thans nog hetzelfde als in de periode die achter ons ligt. Onze mooie oude steden zijn en worden niet geschonden uit noodzaak, maar louter uit onkunde en onverschilligheid, Het is alsof men kinderen liet omgaan met voorwerpen.

waarvan zij de waarde en de beteekenis niet kennen. En dit blijkt het duidelijkst hieruit, dat de oude huizen ook dan verwaarloosd en het tegendeel van in eere gehouden worden, wanneer er nog geen sprake van is, dat zij iets of iemand in den weg zouden staan. Men laat ze eerst duchtig onderkomen en dan mag de slechte toestand van de panden, als het er op aankomt, mee getuigen in het vonnis van hun ondergang. Wanneer een dienstbode iets beschadigt zegt zij den eersten keer: ‘Och, 't is maar gebarsten’. En als zij het dan later breekt, pleit zij: ‘het was toch immers al kapot’. Maar zij zou er niet tegen aan gestooten hebben of het niet hebben laten vallen, wanneer zij het werkelijk met eerbied had aangezien. Bij het maken van veranderingen in een stadsplan wordt gewoonlijk, zonder dat men de gevolgen overziet, een hoeksteen losgewerkt, en al het verdere kwaad volgt dan vanzelf, - onvermijdelijk. In fundamenteelen eerbied voor het kostbare object ligt dan ook de eenige waarborg voor het behoud van schoone complexen en monumenten. Bij elke zich voordoende kwestie van al-of-niet kunnen handhaven blijft de vraag: ‘wat weegt het zwaarst’. Maar hoe kan men de weegschaal eerlijk houden, wanneer aan de eene zijde het gewicht van de schoonheidswaarde eenvoudig wordt weggenomen?

Men moge den lieden van de zakelijke praktijk beslissingen overlaten, die enkel en alleen dingen van zakelijke praktijk gelden, - men mag hun die beslissingen *niet* overlaten, wanneer er kostbaarder goederen bij in het spel zijn. Waar zou het toe leiden, indien men hun en hun aanmatiging het laatste woord in alle dingen liet! Oorlogs- en vredesverwoestingen geven in deze tot dezelfde bezorgdheden, tot dezelfde angsten, tot dezelfde vertwijfelingen stof. Waar moet het met het heil der menschheid heen wanneer de belangen van macht, van stoffelijke winst, van welvaart, van materieel geluk op zoo eenzijdige en verblinde wijze in alles den doorslag zullen gaan geven, dat ten slotte het beste waar macht, welvaart en geluk toe zouden kunnen leiden: - wanneer ten langen leste de schoonheid zelve zou blijken in blinde vaart overal door hen onder den voet geloopen te zijn!

JAN VETH.

Het inlandsch onderwijs in Nederlandsch-Indië.

Ten opzichte van het inlandsch onderwijs in Nederlandsch-Indië heeft men thans gelukkig een geheel andere opvatting dan in de eerste helft van de vorige eeuw het geval was. De houding van de Regeering ter zake van het inlandsch onderwijs in dien tijd blijkt voldoende uit het lot, dat aan een voorstel van den toenmaligen Resident van Banjoemas ten deel viel. Die Resident verzocht aan de Indische Regeering ter bevordering van het inlandsch onderwijs in zijn gewest dertig gulden per maand toe te staan. Na een overweging van tien maanden gaf de Indische Regeering op dat verzoek een afwijzend antwoord; om redenen van algemeene toepassing kón daarin niet worden getreden. Een algemeene toepassing - dat is dus het toestaan van hetzelfde belangrijke bedrag van dertig gulden 's maands voor alle Residentiën op Java - zou leiden tot een uitgaaf van nog wel geen duizend gulden maar van dan toch verscheidene honderde guldens per maand, en de Indische Regeering van het jaar 1835 achtte zulk een uitgaaf voor het inlandsch onderwijs te bedenkelijk; daartoe kon niet worden overgegaan, en men wilde dus niet een eersten maatregel nemen, waardoor men misschien langzamerhand tot die uitgaaf zou komen.

Het Reglement op het beleid der Regeering van Nederlandsch Indië van 1854 spreekt van de aanhoudende zorg van den Gouverneur-Generaal voor het openbaar onderwijs, en draagt aan den Gouverneur-Generaal op te zorgen voor

het oprichten van scholen ten dienste der inlandsche bevolking. Toch verliep nog geruime tijd na de afkondiging van het Regeeringsreglement, vóórdat het inlandsch onderwijs krachtig werd ter hand genomen.

Het niet zeer groote aantal gouvernementsscholen, dat ongeveer een halve eeuw later voor de inlandsche bevolking geopend was, toont wel aan, dat de zorg voor het oprichten van scholen ten dienste der bevolking na verloop van die halve eeuw nog niet van veel beteekenis was. Immers in 1906 waren er op Java niet meer dan ongeveer drie honderd inlandsche gouvernementsscholen, hetwelk voor een bevolking van ruim 30 millioen inlanders toch al een zeer gering aantal is.

De behandeling van verschillende moeilijke en belangrijke koloniale vraagstukken was oorzaak geweest, dat aan het inlandsch onderwijs nog niet veel aandacht had kunnen worden geschonken. Bovendien was bij de bevolking nog niets gebleken van die behoefte aan onderwijs, die in de laatste tien jaren aan den dag is gekomen. Er is dus allerminst aanleiding om tot de bestuurders van vroeger dagen verwijten te richten, dat het inlandsch onderwijs zoo weinig door hen bevorderd werd. Men stond er anders voor, en voor een ernstige organisatie van het inlandsch onderwijs was in die dagen de tijd nog niet gekomen. Maar hoe dit dan ook zij, in 1906 bleek de tijd voor een betere behartiging van het inlandsch onderwijs wel te zijn aangebroken, en in 1906 kon de eerste stoot worden gegeven om het inlandsch onderwijs te verbeteren en uit te breiden.

In het najaar van 1905 werd op de indische begrooting voor het dienstjaar 1906 een memoriepost gebracht met het doel een onderzoek te doen instellen betreffende den toestand van het inlandsch onderwijs en de ter ontwikkeling van dat onderwijs te nemen maatregelen. Dat onderzoek werd aan den controleur J.E. Jasper opgedragen, en die controleur kweet zich met grooten ijver en bekwaamheid van de hem gedane opdracht, zoodat reeds in 1906 bij de indische begrooting voor 1907 omvangrijke voorstellen tot verbetering van de inlandsche onderwijstoestanden konden worden gedaan. Deze voorstellen mochten de goedkeuring van de wetgevende macht verwerven.

De eigenlijke volksschool, de zoogenaamde 2e klasse school, bleek in het algemeen aan de behoefte van de bevolking te voldoen; toch waren eenige maatregelen tot verbetering dier school noodig, en voorts moest het aantal scholen sterk worden vermeerderd.

Bij de voorstellen van 1906 werd gezegd, dat het voorshands in de bedoeling lag op Java en Madura 700 nieuwe 2e klasse scholen op te richten, waardoor het aantal dier scholen tot ongeveer een duizendtal zou worden opgevoerd. De tijd, binnen welken die nieuwe scholen gereed zouden moeten zijn, werd niet bepaald; het zou, zooals van zelf spreekt, van verschillende omstandigheden afhangen, hoeveel tijd daarmede gemoeid zou zijn, maar het stond vast, dat er zooveel mogelijk spoed moest worden gemaakt. Aangenomen werd, dat in het eerste jaar op 186 nieuwe scholen zou kunnen worden gerekend. Het is echter later gebleken, dat het met de uitvoering van het plan tot vermeerdering van het aantal der scholen niet is gegaan en zelfs nu nog niet gaat, zooals men dat had mogen wenschen; er is en wordt nog bij herhaling meer geremd dan noodig is, en er is en wordt aan kleine bezwaren al te veel toegegeven. In het laatst van het vorig jaar moest de Minister van Koloniën nog mededeelen, dat er in den loop van het jaar slechts tien nieuwe scholen waren opgericht in plaats van zestig, zooals in het voornemen had gelegen. Wie de schuld heeft, zal ik niet onderzoeken. Alleen moge thans het vertrouwen worden uitgesproken, dat allen, wier medewerking noodig is om in ruime mate nieuwe gouvernementsscholen op te richten, zullen begrijpen dat het hun ernstige plicht is die medewerking krachtig te verleenen.

Men leest in de officieele stukken telkens en telkens, dat de bevolking de 2e klasse scholen wenscht. In de memorie van toelichting, die bij de begrooting voor 1914 is overgelegd, wordt gesproken van de op Java gebleken dringende behoefte der inlandsche maatschappij aan uitbreiding van de gelegenheid tot het ontvangen van onderwijs, zooals dat op de 2e klasse school wordt gegeven, en volgens de memorie van toelichting, welke de volgende begrooting vergezelde, doet niet alleen op Java doch ook op de buitenbezittingen zich in sterke mate de behoefte gevoelen aan uitbreiding

van het aantal 2e klasse scholen. Nu de Regeering dus zoozeer overtuigd blijkt van de behoefte der bevolking aan 2e klasse scholen, behoort zij ook alles in het werk te stellen, om te zorgen dat in die behoefte, zooveel het maar eenigszins kan, worde voorzien.

De Regeering heeft verleden jaar als haar voornemen te kennen gegeven de uitbreiding der 2e klasse scholen te doen geschieden naar den regel dat elk onderdistrict op Java en Madura zulk een school dient te bezitten, voor zoover aan zulk een school behoefte blijkt te bestaan en in die behoefte niet voldoende van particuliere zijde wordt voorzien. Het aantal van dergelijke scholen zal bij toepassing van dien regel van 750, zooals het nu is, op 1700 worden gebracht. Het zal later blijken, dat ook dat aantal niet voldoende is, maar laat men nu in ieder geval zich beijveren om binnen korten tijd tot dat aantal te komen.

Maar zelfs bij het meest ernstig streven zal het nog in tal van jaren niet mogelijk zijn zoovele tweede klasse scholen op te richten, dat de kinderen van de geheele bevolking of ook maar van het grooter deel der bevolking zulke scholen zal kunnen bezoeken. Er moest dus naar een ander middel worden omgezien om te zorgen, dat in die plaatsen, welke geen 2e klasse school bezitten en nog in langen tijd niet zullen bezitten, de bevolking toch de gelegenheid zal hebben om hare kinderen althans eenig onderwijs te doen genieten. En zoo is het denkbeeld opgekomen om een proef te nemen met de oprichting van inlandsche gemeente-scholen. Voor zulke inlandsche gemeente- of dessa-scholen zou volgens de voorstellen van 1906 door de Regeering financieele steun worden gegeven, maar zooveel het kon, zouden die scholen uit eigen middelen door de dessa's moeten worden bekostigd. Aard en inrichting der scholen zouden zeer eenvoudig zijn, en het onderwijs zou zich moeten aanpassen aan de dagelijksche behoeften en levensopvattingen der bevolking. Van de onderwijzers voor die scholen zou niet meer kennis worden verlangd dan op de 2e klasse scholen te verkrijgen is.

Het is duidelijk, dat dat dessa-onderwijs niet kan staan op een hoog peil. Van onderwijzers, aan wie men zulke lage eischen stelt, kan niet verwacht worden, dat hun onderwijs zijn zal, zooals men dat op een goede lagere school

wenscht. Wel is waar heeft de Regeering in 1908 cursussen ingesteld onder leiding van inlandsche gouvernementsonderwijzers, welke cursussen de aanstaande onderwijzers der dessa-scholen te volgen hebben om stelselmatig voor hun taak te worden bekwaamd, en waarvan de duur aanvankelijk slechts een half jaar was, doch later tot één jaar werd verlengd. Maar men bereikt daarmede nog niet, dat de dessaonderwijzers in alle opzichten in staat zijn goed lager onderwijs te geven.

Al beantwoordt de dessa-school dus niet aan het ideaal, dat men zich voor een goede volksschool stelt, toch verdient de instelling van de dessa-scholen alleszins toejuiching. Men moet nu eenmaal tevreden zijn met hetgeen in de gegeven omstandigheden te krijgen is.

De proef met het dessa-onderwijs is volkomen geslaagd, en aan het einde van 1913 waren er op Java en Madura reeds ongeveer drieduizend dessa-scholen met bijna 200 duizend leerlingen, terwijl ook in de buitenbezittingen een belangrijk aantal dessa-scholen geopend is.

Men zal met dat dessa-onderwijs moeten voortgaan, maar tevens moet het streven er op gericht zijn dat onderwijs op te voeren, hetgeen langzamerhand kan worden bereikt door een steeds verbeterde opleiding van de onderwijskrachten. Het doel moet zijn de dessa-school op zoodanige hoogte te brengen, dat zij een werkelijk goede volksschool is en dat zij dus niet lager staat dan de 2e klasse school. Dat doel zal in de eerstvolgende jaren zeker nog niet worden bereikt, maar dat doel moet steeds voor oogen worden gehouden.

De Regeering heeft verleden jaar nog een nieuw soort school ingericht, namelijk een school, die tusschen de dessaschool en de 2e klasse school in staat. De nieuwe onvolledige 2e klasse school, waaraan de naam ‘vervolgschool’ is gegeven, zal op plaatsen, waar de 2e klasse school ontbreekt, te gemoet komen aan de wenschen van hen, die voor hun kinderen meer verlangen dan de eenvoudige dessaschool kan geven. De beteekenis van de inrichting dezer nieuwe scholen ziet de Regeering blijkens de toelichting vooral hierin, dat een ontbrekende schakel wordt gelegd tusschen het dessa- en het Gouvernements-onderwijs. Het zou de voorkeur verdienen, wanneer volledige 2e klasse scholen

werden opgericht op plaatsen, waar nu de onvolledige zullen komen, maar toch kan met de instelling van die vervolgscholen worden ingestemd, mits daarin geen aanleiding worde gevonden om de oprichting van de volledige scholen te vertragen, en men er zich op toelegge het onderwijs op de onvolledige scholen op steeds hooger peil te brengen.

Zonder goede onderwijskrachten is een blijvende degelijke vermeerdering van het aantal goede volksscholen niet mogelijk. Het ligt dus voor de hand, dat bij de voorstellen van 1906 ook gedacht is aan de opleiding der onderwijskrachten. Uitbreiding en reorganisatie der kweekscholen was daarom in de voorstellen van 1906 begrepen. Men moge zich tijdelijk met onvolledig opgeleide krachten kunnen en moeten behelpen; op den duur gaat dat echter niet, en een goede inrichting van de kweekscholen is dus van het grootste belang.

De voorstellen van 1906 hebben ook op de eerste klasse scholen een belangrijke verandering gebracht. Een nieuw vak werd voor die scholen voorgeschreven; ook de nederlandsche taal werd als leervak op die scholen ingevoerd. Hiermede werd de eerste stap gezet in een geheel nieuwe richting; het streven naar een westersche ontwikkeling werd aldus bevorderd. Een groote categorie van inlanders had meer en meer doen blijken, dat zij haar kinderen nederlandsch wenschte te doen leeren, en het zou van geen goed beleid hebben getuigd, wanneer de Regeering aan dien wensch niet ware te gemoet gekomen.

In den beginne had men rekening te houden met het feit, dat daarvoor nederlandsche onderwijzers noodig waren, en deze waren niet aanstonds in voldoend aantal te krijgen. Aanvankelijk werd dus het onderwijs in het nederlandsch slechts voor een deel der 1e klasse scholen voorgeschreven. Spoedig, na enkele jaren, heeft men er echter toe kunnen besluiten het nederlandsch op alle 1e klasse-scholen te doen onderwijzen. En in 1914 bij de organisatie van de 1e klasse scholen tot hollandsch-inlandsche scholen is het onderwijs in het nederlandsch nog sterk uitgebreid; bovendien werd toen bepaald dat, behoudens in de laagste klassen, het nederlandsch de voertaal zou zijn bij het onderwijs in de andere vakken. Dit laatste was vooral van zeer veel gewicht, en het komt mij voor een maatregel te zijn, die inderdaad

in hooge mate toejuiching verdient. Toch vindt de maatregel bij sommigen bestrijding.

Er is een tijd geweest, dat de Europeanen in Indië het niet duldden dat een inlander nederlandsch sprak; en betrekkelijk kort geleden, niet meer dan 25 jaren terug, kwam het nog meermalen voor, dat europeesche ambtenaren, niettegenstaande herhaalde circulaires van den Gouverneur-Generaal, waarbij gelast werd het gebruik van de nederlandsche taal te bevorderen, de inlandsche ambtenaren, die het waagden nederlandsch te spreken, niet wilden te woord staan. Het gebruik van het nederlandsch door een inlander heette aanmatigend en ongepast. Gelukkig heeft men die verouderde denkbeelden laten varen. Maar zou men nu den wensch van een belangrijke categorie der inlanders om zich onze taal eigen te maken en zich in westerschen zin te ontwikkelen, tegenwerken? Het moge in het algemeen waar zijn, dat, wanneer men een volk wil opheffen, men dit moet doen in, met en door zijn eigen taal, zooals door de bestrijders van de richting, die thans wordt gevolgd, wordt betoogd. Maar die bestrijders vergeten daarbij, dat er een groote verscheidenheid van inlandsche talen in onzen Archipel is; op Java alleen worden reeds drie verschillende talen gesproken. Zal men nu in de verschillende streken van onzen Archipel verschillende talen voor het onderwijs moeten gebruiken? En zijn de inlandsche talen, althans voorshands, voor het onderwijs geschikt? Bovendien er bestaat terecht een streven in ons Indië naar unificatie op allerlei gebied. Men wil zooveel mogelijk komen tot gelijke en gelijkvormige regelingen voor de verschillende rassen. Zou men nu ten opzichte van het onderwijs de unificatie in strijd met de wenschen der bevolking tegenwerken door op de scholen der verschillende rassen verschillende talen te gebruiken? Neen, het moet in de toekomst komen tot één school, waar de kinderen van alle rassen te zamen onderwijs krijgen. Die toekomst ligt nog ver, maar het streven moet zijn Nederlanders en inlanders tot elkaar te brengen, en niet hen van elkander te verwijderen.

In het gebruik van het nederlandsch als voertaal bij het onderwijs op de hollandsch-inlandsche scholen ligt echter volstrekt niet opgesloten, dat het onderwijs van de landstaal zou mogen worden verwaarloosd. Neen, dat mag zeker het

geval niet zijn, en het ligt dan ook niet in de bedoeling. De landstaal wordt op de hollandsch-inlandsche scholen behoorlijk onderwezen, en in de hoogere klassen behoort bovendien ook steeds het maleisch tot de leervakken. En ik vertrouw, dat bij de oprichting in Indië van scholen, welke voorbereiding zullen geven voor het hooger onderwijs in Nederland, niet uit het oog zal worden verloren, dat voor de inlandsche bevolking kennis van eigen taal, van eigen cultuur, van eigen omgeving zooveel mogelijk moet worden bevorderd.

Gaat men de onderwijstoestanden in de vreemde koloniën na, dan ziet men, dat ook in de engelsche en fransche koloniën de kennis van de taal van het moederland sterk wordt bevorderd. Bij de behandeling der Indische begrooting voor 1907 in de Tweede Kamer der Staten-Generaal wees de heer Pierson op een passage uit een der geschriften van Macaulay, waarin die schrijver het onderwijs in het engelsch in Britsch-Indië vergeleek met het onderwijs in het latijn in de middeleeuwen, en daarbij zeide dat, gelijk het latijn den sleutel gaf tot de geheele beschaving van de oudheid, de kennis van het engelsch in Britsch-Indië den sleutel geeft tot de beschaving van den nieuweren tijd. Welnu voor de inlanders in onze nederlandsche kolonie zal goed onderwijs in de nederlandsche taal het middel zijn om met de westersche cultuur vertrouwd te raken.

Toen ik in den aanvang van 1914 het fransche protectoraat Tunis bezocht, had ik de gelegenheid waar te nemen, hoezeer daar het onderwijs in de fransche taal op den voorgrond staat, en welke goede resultaten daar met dat onderwijs worden bereikt. Het onderwijs in Tunis mag inderdaad in vele opzichten tot voorbeeld strekken, en er moge op worden gewezen, dat daar tevens bijzondere aandacht aan de inlandsche, dat is de arabische taal, wordt geschonken. Het gebruik van de fransche taal als voertaal bij het onderwijs doet het belang van de studie der arabische taal niet uit het oog verliezen. De ‘école supérieure de langue et littérature arabe’, welke een uitnemende inrichting is, staat kosteloos open voor allen, die de daar gegeven cursussen in de arabische taal wenschen te volgen; zoowel inlanders als Franschen komen in grooten getale op, om die cursussen te bezoeken. En van de rijke oriëntalistische bibliotheek, die

bij de school behoort, wordt zeer veel gebruik gemaakt.

Van de voorstellen van 1906 blijft nu nog te vermelden, dat zij ook hebben geleid tot de oprichting van ambachtsscholen op de drie hoofdplaatsen van Java. Men was van meening, dat bij behoorlijke voorbereiding inlanders van eenige ontwikkeling tot zeer goede ambachtslieden kunnen worden gevormd, en dat voor een zeer groot aantal een goed bestaan te vinden is op de industrieele ondernemingen in Indië. Oorspronkelijk bestond het voornemen, om aan ieder der drie ambachtsscholen één of meer ambulante schooltjes te verbinden; op die ambulante schooltjes zou dan door gewezen leerlingen der ambachtsscholen praktisch onderwijs in een of meer bepaalde ambachten kunnen worden gegeven, en zij zouden, na eenige maanden in de ééne dessa te hebben gewerkt, naar een andere dessa kunnen worden overgebracht. Het is echter gebleken, dat aan dergelijke ambulante schooltjes groote bezwaren verbonden waren; men was ook tot de conclusie gekomen, dat de gemiddelde dessa-ambachtslieden te weinig ontwikkeld zijn om het nut van betere arbeidsmethoden te begrijpen. Het plan der ambulante schooltjes is dus niet tot uitvoering gekomen, maar in 1914 is besloten in de centra van inlandsche nijverheid voor kinderen, die lager onderwijs hebben genoten, kleinere blijvende schooltjes op te richten.

In hoever het ambachtsonderwijs, zooals het nu is ingericht, werkelijk de goede resultaten zal opleveren, die men er van verwacht, zal de tijd moeten leeren. Maar het gaat hier om een zaak van groote beteekenis. Het is toch van zeer veel waarde, dat er onder de inlanders goede krachten degelijk worden opgeleid voor de verschillende ambachten. Men heeft in het fransche protectoraat Tunis in de groote plaatsen een leerlingwezen ingevoerd, dat aan de lagere scholen verbonden is; dit werkt daar zeer bevredigend, en er zou kunnen worden overwogen, of dit ook op de groote plaatsen in Indië ware toe te passen.

De Gouverneur-Generaal heeft in September jl. een commissie ingesteld, om te onderzoeken, of het mogelijk zal zijn nieuwe takken van fabrieksnijverheid in Indië in het leven te roepen. Mocht het onderzoek dier commissie aantoonen, dat werkelijk met kans op succes nieuwe takken van fabrieksnijverheid in Indië kunnen worden aangevat, dan zal

ook de behoefte aan goed opgeleide ambachtslieden zeer toenemen. Het welslagen van zulke nieuwe industrieën zal dan voor een groot deel afhangen van de bekwaamheid en geschiktheid der inlandsche werklieden, terwijl de arbeidsvoorwaarden voor bekwame en geschikte werklieden natuurlijk zooveel gunstiger zullen zijn.

Was bij de voorstellen van 1906 het inlandsch onderwijs in behandeling genomen, een jaar later is het onderwijs voor de chineesche bevolking aan de orde gesteld. De Chineezen konden de europeesche scholen bezoeken, maar voor de chineesche leerlingen werd een hooger schoolgeld gevorderd dan voor de kinderen der Europeanen. Dat was een regeling, die niet mocht worden gehandhaafd, zij was onbillijk en lag daarbij niet in de lijn van de unificatie. Maar de toelating van chineesche kinderen op de europeesche scholen werd nog door een andere bepaling bemoeilijkt, en die andere bepaling kon niet veranderd worden. Het europeesche schoolreglement stelt de europeesche scholen alleen open voor de kinderen van inlanders en Chineezen, die de nederlandsche taal voldoende verstaan en spreken om de lessen in de laagste klassen te kunnen volgen. Daaraan moet men wel vasthouden, want deed men dat niet, dan zou het onderwijs voor de europeesche kinderen er onder lijden. Er werden dus gouvernementsscholen voor chineesche kinderen opgericht, de zoogenaamd hollandsch-chineesche scholen. Het leerplan op die scholen is ongeveer hetzelfde als op de europeesche lagere scholen, met dien verstande dat vooral in de laagste klasse het onderwijs in de nederlandsche taal eenigszins anders is ingericht dan op de europeesche scholen, en dat de fransche taal er niet wordt onderwezen, zooals op de europeesche scholen geschiedt.

De vraag is gesteld, of op de chineesche scholen de chineesche taal niet onder de te onderwijzen vakken behoorde te worden opgenomen, maar die vraag is, naar mij voorkomt, terecht ontkennend beantwoord. De scholen dienen voor de kinderen van de in Nederlandsch-Indië gevestigde Chineezen, en kennis van de chineesche taal is voor die kinderen niet noodig. Het zou daarbij niet mogelijk zijn goede onderwijskrachten voor de chineesche taal te vinden, maar ook al bestond dat bezwaar niet, het chineesch behoort niet tot

de inlandsche talen in onze kolonie, en er is dus geen aanleiding die taal op het leerplan der scholen te plaatsen.

'Er moet met kracht worden voortgebouwd op de grondslagen die in 1906 zijn gelegd', schreef Mr. C.Th. van Deventer nog kort vóór zijn overlijden blijkens de punten voor het opstel 'Indië na den oorlog'[1] dat hij voornemens was te bewerken. Deze woorden van den man, die met zoo groote energie en op zoo sympathieke wijze zich aan de de belangen van de inlandsche bevolking in onze kolonie heeft gewijd, mogen door de Regeering ter harte worden genomen! Dan zal voor het inlandsch onderwijs, waarvoor nog zoo ontzettend veel te doen valt, wat kunnen worden bereikt. Maar er moet worden voorkomen - en dit was ook van Deventer's wensch - dat de nederlandsche schoolstrijd naar Indië wordt overgebracht. Indië blijve van den schoolstrijd verschoond; de volksopvoeding worde daardoor niet bemoeilijkt! In Indië is de positie niet dezelfde als in Nederland. Immers in Nederland wordt beroep gedaan op den wensch der ouders, die voor hunne kinderen Christelijk onderwijs verlangen, maar in Indië, waar het grootste deel der ouders Mohammedanen zijn, is er van zulk een wensch der ouders geen sprake. Men heeft dan ook in Indië aanvankelijk, bij de eerste regeling voor de toekenning van subsidiën uit 's lands kas aan de bijzondere scholen in 1874, de voorwaarde gesteld dat alle godsdienstig onderwijs zou zijn uitgesloten en dat de schoollokalen alleen buiten de schooluren daartoe beschikbaar zouden mogen worden gesteld. In 1890 is die voorwaarde echter ingetrokken. En bij de nieuwe regeling, die in 1895 is tot stand gekomen, is de toekenning van subsidie afhankelijk gesteld van de voorwaarde, dat moet worden aangetoond dat de school voorziet in een werkelijk bestaande behoefte. Blijkens de historische gegevens, die de bedoeling van de nieuwe voorwaarde kunnen aantoonen, zou een werkelijk bestaande behoefte worden aangenomen, wanneer het op de school gegeven onderwijs bijval vond bij hen, voor wie het bestemd was. De latere subsidieregeling van 1906 heeft die voorwaarde ongewijzigd gehandhaafd, en de bedoeling is dus

1) Zie de Gids, December 1915.

natuurlijk, ook onder de regeling van 1906, dezelfde gebleven. Aan die voorwaarde is echter niet altijd de hand gehouden; ook zonder dat een werkelijk bestaande behoefte in den zin, zooals de bedoeling is, kon worden aangetoond, is wel eens subsidie verleend. Maar sedert is men gekomen tot een andere voorwaarde, waardoor het gevaar van een indischen schoolstrijd kan worden afgewend. Vrijstelling van het bijwonen van het godsdienstonderwijs en van godsdienstige verrichtingen zal worden verleend voor de kinderen, wier ouders zulks verlangen. In de in 1913 voor de toekenning van subsidiën aan particuliere inlandsche scholen, waar nederlandsch wordt onderwezen (dat zijn dus de hollandsch-inlandsche scholen), vastgestelde regeling is de voorwaarde van de facultatiefstelling van het godsdienstonderwijs en godsdienstige verrichtingen opgenomen. En bij de gedachtenwisseling over de indische begrooting voor 1914 in de Staten-Generaal bleek, dat de facultatiefstelling vrij algemeen als een goede oplossing werd aanvaard, ook voor de subsidiëering van de 2e klasse scholen.

Ten slotte is het resultaat geweest, dat in October van het vorig jaar de bepalingen voor de subsidiëering van bijzondere scholen, zijn aangevuld, en dat krachtens die aanvulling de bedoelde facultatiefstelling een voorwaarde voor subsidiëering is geworden, met dien verstande dat de facultatiefstelling niet zal gelden voor scholen gevestigd op plaatsen, waar gelegenheid bestaat om lager onderwijs te ontvangen dat geen godsdienstig karakter draagt, en evenmin voor scholen die op 1 November 1915 reeds in het genot van subsidie waren gesteld.

De Minister van Koloniën heeft, wat dit laatste betreft, bij de behandeling der indische begrooting in November van het vorige jaar medegedeeld, dat de facultatiefstelling niet van toepassing zou zijn voor de scholen, die vóór 1 Augustus subsidie uit 's lands kas genoten; de sedert ontvangen indische staatsbladen hebben echter de aanvullingsordonnantie hier aangebracht, en daaruit is gebleken, dat 's Ministers mededeeling niet geheel juist is geweest. Ook op de scholen, die tusschen 1 Augustus en 1 November 1915 subsidie hebben gekregen, verklaart de ordonnantie de facultatiefstelling niet toepasselijk.

Voor de hollandsch-inlandsche scholen geldt de facultatiefstelling reeds sedert 1913, zoodat voor dergelijke scholen de uitsluiting der toepassing van de facultatiefstelling, voor het geval reeds vóór 1 November j.l. subsidie is toegekend, niet te pas kwam. De zaak is echter voor de scholen in zooverre ten gunste der Christelijke zendingsgenootschappen gewijzigd, dat de facultatiefstelling, die in 1913 daarvoor algemeen zonder uitzondering was voorgeschreven, nu op plaatsen, waar gelegenheid bestaat tot het ontvangen van dergelijk onderwijs, dat neutraal is, niet meer zal kunnen worden opgelegd.

De facultatiefstelling van het godsdienstonderwijs en van godsdienstige verrichtingen is een regeling, die instemming moet vinden. Gewetensdwang kan toch niemand willen, en men mag niet verlangen, dat kinderen van Mohamedaansche ouders tegen den uitdrukkelijken wensch dier ouders verplicht worden Christelijk godsdienstonderwijs en Christelijke godsdienstige verrichtingen bij te wonen. De facultatiefstelling is dus een volkomen natuurlijke eisch, dien men niet kan noch mag laten varen, en de onderwijsgenootschappen zouden dan ook voor een verzet tegen de facultatiefstelling geen goeden grond kunnen aanvoeren.

Is op een bepaalde plaats de Christelijke school niet de eenige school, maar vindt men ter plaatse ook een gouvernementsschool, dan behoeven de Mohamedaansche ouders hun kinderen niet naar de Christelijke school te zenden; dan wordt de zaak anders en behoeft de facultatiefstelling niet te worden opgelegd. De gemaakte uitzondering voor scholen op plaatsen, waar gelegenheid bestaat om lager onderwijs te ontvangen, dat geen godsdienstig karakter draagt, is dus rationeel en kan geen bezwaar opleveren.

De andere uitzondering voor de 2e klasse scholen, die reeds vóór 1 November j.l. subsidie hebben gekregen, is echter niet gerechtvaardigd. Deze uitzondering heeft dan ook ernstige kritiek gevonden, en de bezwaren zijn zeker niet verminderd, nu uit de sedert ontvangen ordonnantie nader gebleken is, dat de uitzondering ook zal gelden voor scholen, aan welke nog drie maanden later subsidie is toegekend dan volgens de mededeelingen van den Minister van Koloniën het geval zou zijn.

Men heeft gesproken van verkregen rechten, omdat het subsidies geldt, die zijn verleend zonder de voorwaarde der facultatiefstelling; die voorwaarde zou dus niet alsnog kunnen worden opgelegd. Maar kan er ooit kwestie zijn van een verkregen recht om gewetensdwang uit te oefenen? Als een bevoegdheid is gegeven, die tot gewetensdwang leidt, mag, ja moet die bevoegdheid zoo spoedig mogelijk worden ingetrokken. Bovendien wanneer de ordonnantie van 1906 een recht zou geven op subsidie zonder de voorwaarde der facultatiefstelling, zou toch zulk een ordonnantie ieder oogenblik kunnen worden gewijzigd; zulk een ordonnantie is geen burgerrechterlijk contract, waaraan het gouvernement blijvend gebonden zou zijn.

Trouwens de ordonnantie van 1906 geeft aan den Gouverneur-Generaal uitdrukkelijk de bevoegdheid, om nieuwe voorwaarden aan de gesubsidiëerde scholen op te leggen. Dit moge worden betwist, doch die betwisting rust niet op goeden grond. Er komt bij, dat de werkelijk bestaande behoefte, welke moet worden aangetoond volgens de ordonnantie van 1906, niet aanwezig is, wanneer het onderwijs op de school geen bijval vindt bij hen, voor wie het bestemd is. En het is moeilijk vol te houden, dat het onderwijs op Christelijke scholen bijval zou vinden bij de Mohamedaansche ouders, wanneer men hun kinderen tegen hun wensch zou kunnen dwingen Christelijk godsdienstonderwijs en Christelijke godsdienstige verrichtingen bij te wonen.

En als men dan eindelijk gronden van billijkheid aanvoert, mag er nog aan worden herinnerd, dat de Christelijke scholen, die na 1913 voor het eerst subsidie hebben gekregen, toch wisten dat de facultatiefstelling zou worden geeischt, want bij de discussies in de Staten-Generaal in 1913 was dit zoo duidelijk mogelijk gezegd. De scholen, die na 1913 zijn opgericht, hebben dus, zelfs al hadden zij nog zoo onjuiste opvatting van de ordonnantie van 1906, kunnen voorzien, dat zij, wilden zij subsidie, op plaatsen waar een neutrale school ontbreekt, zich aan de facultatiefstelling zouden hebben te onderwerpen.

Het is zeer te betreuren, dat de Regeering de tweede uitzondering op de verplichte facultatiefstelling in de aanvullingsordonnantie heeft opgenomen. Het zal nu moeten

worden nagegaan, op welke plaatsen alleen een vóór 1 November j.l. gesubsidiëerde Christelijke school gevestigd is, en welke maatregelen op die plaatsen noodig zijn.

De zendinggenootschappen, die een onverzoenlijk standpunt ten aanzien der facultatiefstelling innemen, zijn bereid om bij eventueele bezwaren der ouders, indien die bezwaren blijken ernstig te zijn, de facultatiefstelling te verleenen. Zij erkennen dus de rechtmatigheid van het verlangen om van het bijwonen van het godsdienstonderwijs en de godsdienstige verrichtingen te worden vrijgesteld, maar zij willen geen wettelijk opgelegde facultatiefstelling, zij willen geen verplichting. Aan hen moet, zoo betoogen zij, de beoordeeling worden gelaten, of er termen zijn om de vrijstelling toe te staan. Het gaat dus niet om het beginsel der facultatiefstelling; dat beginsel aanvaardt men, maar men wil zich het toetsingsrecht van de bezwaren der ouders voorbehouden. De heer de Savornin Lohman stelde in de vergadering van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 19 November j.l. niet zonder grond de vraag, of niet eenige toegevendheid van de zijde van de zending verstandiger ware. Als er toch geen beginsel in het spel is en het slechts de uitvoering betreft, is eenige toegevendheid zoo bezwaarlijk niet. En men kan niet eischen, dat de Mohamedaansche ouders, die gemoedsbezwaren hebben, zullen berusten, en het godsdienstonderwijs en de godsdienstige verrichtingen door hun kinderen zullen doen bijwonen, wanneer het Christelijk schoolbestuur of de zendeling hun bezwaren niet ernstig genoeg vindt. De ouders moeten zelf beslissen, of hun gemoedsbezwaren overwegend zijn, en men mag het oordeel over de waarde dier bezwaren niet aan het schoolbestuur of den zendeling overlaten.

Moet dus daar, waar geen keus van scholen is, onvoorwaardelijk aan de facultatiefstelling van het godsdienstonderwijs en godsdienstige verrichtingen worden vastgehouden, ten aanzien van de inrichting van het maatschappelijk onderwijs mogen geen eischen worden gesteld, tenzij met betrekking tot het peil van het onderwijs. Mr. v. Deventer schreef terecht in zijn reeds aangehaald stukje ‘Indië na den oorlog’ het volgende: ‘Het is van de zending moeilijk te verlangen dat zij op haar scholen een van de door haar gepredikte leer geheel losgemaakt onderwijs zal geven, en

dus is haar verlangen naar vrijheid in het bepalen van den geest van dat maatschappelijk onderwijs alleszins natuurlijk.'

Inderdaad, men kan aan de bijzondere school de noodige vrijheid ten aanzien van den geest van het maatschappelijk onderwijs niet onthouden.

De krachtige bevordering van de volksontwikkeling is het doel, dat ons allen voor oogen moet staan. Een steeds ruimere voorziening in de onderwijsbehoeften der bevolking is noodzakelijk, en de Regeering wordt bij de vervulling van die zoo zware en omvangrijke taak op dit gebied gesteund door de Christelijke zending. De Regeering aanvaardt en waardeert dien steun, en zij draagt harerzijds in de kosten der zendingsscholen bij. Een voorwaarde voor het verleenen der geldelijke bijdrage, welke de Christelijke school zou dwingen haar maatschappelijk onderwijs op een niet door haar gewenschte wijze in te richten, kan niet worden opgelegd. Maar de Regeering mag dan ook vertrouwen, dat de zending in het oog zal houden, dat op plaatsen, waar de bevolking grootendeels Mohammedaansch is, en waar haar school de eenige school is, haar onderwijs door Mohammedaansche kinderen moet worden gevolgd. Hoezeer alle vrijheid ten aanzien van den geest van het maatschappelijk onderwijs moet worden gelaten, mag die vrijheid niet zoo worden gebruikt, dat de Mohammedaansche ouders met het oog op hun godsdienstige gevoelens in het onderwijs aanstoot zouden kunnen vinden. Het geldt een zeer kiesche zaak, maar het kan toch niet in de bedoeling liggen door de school godsdienststrijd en godsdiensthaat op te wekken en aan te moedigen.

De bevolking op Java is niet fanatiek op godsdienstig gebied. Zou men nu wenschen, dat de bevolking werd geprikkeld en zoodoende een fanatieke geest werd gekweekt? Zou men er zich op willen toeleggen, om aan drijvers, die anders geen invloed zouden hebben, eenig recht van spreken te geven?

'In associatie der inlanders aan onze cultuur ligt de oplossing der Islamquaestie', schreef Prof. Dr. Snouck Hurgronje in zijn 'Nederland en de Islam'. Laat ons dien weg volgen, die ons door een zoo bekwaam deskundige wordt aangegeven! En de aandacht zij er op gevestigd, dat Prof. Snouck Hurgronje in zijn zelfde geschrift de medewerking

der zending inroept, niet slechts om scholen op te richten, maar ook - hetgeen dus betrekking heeft op inlandsche jongelieden, die verder gaande onderwijsinrichtingen bezoeken - om te helpen zorgen, dat, zooals hij het uitdrukt, die jongelieden tegen matige betaling opname kunnen vinden in eenvoudig levende Christelijke gezinnen, geschikt en bereid om hen te gewennen aan het leven in eene atmosfeer, waar de practische geest van het Christendom heerscht, zonder dat de leer aan andersdenkende huisgenooten wordt opgedwongen. Prof. Snouck Hurgronje wil dus de zending doen optreden ook buiten het onderwijs tot vervulling van een zeer belangrijke taak; die taak, welke de dagelijksche leiding der opvoeding in zich sluit, is van zóó groote beteekenis, dat het de zending welkom moet zijn tot vervulling daarvan te kunnen bijdragen. Zou nu de eenige voorwaarde, die daaraan gesteld moet worden, dat de meening van de andersdenkenden moet worden geëerbiedigd en dat hun de Christelijke godsdienst niet mag worden opgedrongen, de zending doen besluiten om haar medewerking te onthouden? Men mag dit zelfs niet veronderstellen.

De bespreking van de door Prof. Snouck Hurgronje bepleite associatie brengt vanzelf ook tot het onderwijs voor inlanders, die zich niet tevreden stellen met de op de lagere school verworven kennis, maar die meer ontwikkeling verlangen dan op de hollandsch-inlandsche scholen te verkrijgen is.

Niet slechts de algemeene plicht, die op elke Regeering rust om de ontwikkeling der door haar geregeerde bevolking zoo krachtig mogelijk te bevorderen, eischt een flinke behartiging van verder gaand onderwijs; maar ook een zeer bijzonder bestuursbelang is in Indië daarbij betrokken. De bestuurswerkzaamheid is in de laatste jaren ontzettend uitgebreid; de meer definitieve vestiging van ons gezag in verschillende deelen der buitenbezittingen en de grootere bestuursbemoeienis op allerlei gebied zijn oorzaak, dat onze Regeering in Indië steeds meer goed onderlegde inlandsche krachten voor de vervulling van de bestuurstaak noodig heeft. Er is dus dringend behoefte aan inrichtingen, welke voor verschillende werkkringen opleiding geven.

In de laatste tien jaren is terecht het streven er op gericht, om in die behoefte zooveel mogelijk te voorzien. De scholen

voor de opleiding van inlandsche ambtenaren en de kweekscholen voor de aanstaande inlandsche onderwijzers werden verbeterd, en nieuwe scholen weder daarvoor opgericht. Naast de reeds bestaande artsenschool te Batavia, waar het peil van het onderwijs werd verhoogd, is een tweede artsenschool te Soerabaja geopend. Ook voor het landbouwonderwijs en voor de opleiding van veeartsen zijn goede scholen in het leven geroepen. En een rechtsschool biedt sedert eenige jaren aan inlanders de gelegenheid, om zich voor den dienst bij de rechterlijke macht te bekwamen. In dien geest moet worden voortgegaan successievelijk voor de vakken, waarvoor de behoefte zich het sterkst doet gevoelen. En de bestaande scholen moeten worden hervormd, als en voor zooveel dat wenschelijk blijkt.

Het is echter niet voldoende dergelijke inrichtingen voor vakonderwijs voor de inlanders in te richten. Er moet ook een algemeen ontwikkelende school zijn, welke aansluit aan de hollandsch-inlandsche school en strekken kan voor hen, die met het oog op allerlei beroepen op verschillend gebied wel geen vakopleiding behoeven, maar toch een goede algemeene kennis moeten verwerven. En bovendien is er voor de jongelieden, die de vakscholen willen bezoeken, meer noodig dan de hollandsch-inlandsche school; heeft de leerling de hollandsch-inlandsche school afgeloopen, dan kan hij niet aanstonds het vakonderwijs volgen.

Men heeft gemeend door een hervorming van de europeesche inrichtingen voor meer uitgebreid lager onderwijs een school in het leven te kunnen roepen, die geeft wat gewenscht wordt. De in 1914 aldus hervormde m.u.l.o. scholen leveren een meer onmiddellijke aansluiting aan de europeesche lagere scholen, waar geen fransch wordt onderwezen, en aan de hollandsch-inlandsche en de hollandschchineesche scholen. De belangen van de europeesche kinderen mochten niet uit het oog worden verloren, maar tevens moest vóór alles gezocht worden naar een regeling, die voor de inlandsche en ook voor de chineesche kinderen bevredigend kan zijn. En zoo is men gekomen tot een inrichting, die gaat in de lijn der unificatie, en die dus de kinderen der verschillende rassen samenbrengt. Voor de scholen van gewoon lager onderwijs kan met het oog op het nederlandsch de ééne school voor de

verschillende rassen op dit oogenblik en waarschijnlijk in tal van jaren nog niet in toepassing komen, maar voor het verdergaand onderwijs is er geen overwegend bezwaar, al zal misschien voor inlanders en Chineezen in den aanvang ook bij dat onderwijs meer tijd aan het nederlandsch moeten worden besteed dan voor de europeesche kinderen. De europeesche kinderen hebben dan echter de gelegenheid om zich ook met het op die scholen facultatief gestelde fransch bezig te houden.

De m.u.l.o. scholen, zooals zij dan sedert 1914 hervormd zijn, leveren voor sommigen het bezwaar op, dat zij moeten geven eindonderwijs en tevens voorbereiding voor de hoogere indische vakscholen. Het is niet uitgesloten, dat een nieuwe hervorming van de m.u.l.o. scholen zal worden overwogen. Een door de Ministers van Binnenlandsche Zaken en Koloniën ingestelde commissie, welke tot opdracht heeft te adviseeren over het scheppen in Indië van inrichtingen, welke voldoende voorbereiding kunnen geven om tot de studie en de examens aan de nederlandsche universiteiten, de technische hoogeschool en andere inrichtingen van hooger onderwijs te worden toegelaten, zal vermoedelijk eerstdaags rapport uitbrengen. Als dat rapport verschenen zal zijn[1)] en de Regeering die zaak zal hebben ter hand genomen, zal moeten blijken, in hoever het wenschelijk zal zijn tot een nieuwe hervorming der m.u.l.o. scholen te komen. Intusschen mag reeds nu twijfel worden uitgesproken, of het bezwaar van het dubbele karakter van de m.u.l.o. scholen wel van zoodanigen aard is, dat op grond daarvan een splitsing in scholen voor eindonderwijs en scholen ter voorbereiding voor de inlandsche vakscholen zou moeten plaats hebben.

Men heeft toch met de m.u.l.o. scholen in geen geval de bedoeling, om reeds eenige opleiding in de richting van een of meer der bepaalde vakken te geven, maar alleen om aan de leerlingen zoodanige algemeene ontwikkeling bij te brengen, dat zij in staat zijn het onderwijs aan de verschillende vakscholen te volgen. En bovendien in Indië ontbreekt op onderwijsgebied nog zooveel, dat niet aanstonds een groote

1) Nadat dit artikel geschreven was, namelijk op 14 Februari j.l., heeft de bedoelde commissie dit rapport definitief vastgesteld, zooals uit de mededeeling in de dagbladen bekend is.

vermeerdering van het aantal typen van scholen mag worden verlangd.

Men vergete daarbij niet, dat Indië ook in het bezit is van vier hoogere burgerscholen, die zoowel voor inlandsche als chineesche kinderen openstaan, maar die vooral van groot belang zijn voor de europeesche kinderen, omdat zij geheel op nederlandsche leest geschoeid zijn.

Onze inlandsche bevolking geeft dus blijk van een dagelijks sterker wordenden drang naar ontwikkeling. Men staat voor een streven, dat in zekeren zin plotseling is opgekomen en dat zich niet bepaalt tot de hoogere kringen maar zich in alle lagen der bevolking voordoet. Het is een gelukkig streven, en men moet op verstandige wijze daaraan zooveel mogelijk tegemoet komen. Vroeger heeft men zich wel eens op het standpunt gesteld, dat de bevolking voor flinke ontwikkeling niet vatbaar was; nu is men tot andere gedachten gekomen, maar het spreekt van zelf, dat men nu niet in eens alles kan bereiken, wat anders, indien men zich eerder met de volksopvoeding had kunnen bezig houden, geleidelijk zou zijn bereikt.

En de ervaring zal ook moeten leeren, in hoever, vooral waar het verdergaand onderwijs betreft, het eene type school de voorkeur verdient boven het andere. Er zal misschien nu en dan hervorming van kort te voren opgerichte scholen noodig blijken, maar dat mag de oprichting van nieuwe scholen niet doen uitstellen.

In Indië is zoo vaak in belangrijke zaken het adviseeren en nog eens adviseeren, het overwegen en nog eens overwegen oorzaak geweest, dat bleef liggen wat afdoening vereischte, en dat niets geschiedde, terwijl er toch zoozeer naar daden verlangd werd. De bureaucratische geest in Indië, die helaas in den laatsten tijd niet verminderd is, heeft veel kwaad veroorzaakt; er zijn bureaucraten, die altijd weer nieuwe bezwaren weten te ontdekken. Laat men nu toch, vooral op het gebied van het onderwijs, geen bezwaren zoeken, maar de bezwaren weten te overwinnen!

En als men zich met energie aan het onderwijs der bevolking wijdt, is er een belang, dat nog bijzondere aandacht verdient en waarop ik dan ook den nadruk wensch te leggen; ik bedoel het onderwijs voor de inlandsche meisjes.

De Kartini-vereeniging houdt zich op alleszins lofwaardige wijze met dit belang bezig, maar het Gouvernement mag zich niet bepalen tot subsidieering van bijzondere meisjesscholen: het moet ook openbare meisjesscholen oprichten. Indien het Gouvernement het onderwijs voor de inlandsche meisjes niet ernstig in handen neemt, zal er nog veel tijd voorbijgaan, vóór dat zoo dringend belang naar behooren wordt behartigd. Men versta mij wel; ik wensch in geen enkel opzicht het bijzonder onderwijs voor inlandsche meisjes tegen te gaan of te bemoeilijken. Integendeel, ik wil het bijzonder onderwijs voor meisjes krachtig steunen en aanmoedigen, maar daarmede alleen kan men er niet komen. Er is ook voor de inlandsche meisjes op onderwijsgebied zooveel noodig, dat het Gouvernement den plicht heeft zelf voor scholen te zorgen.

Er is geen bezwaar, om de gewone inlandsche scholen voor jongens ook voor meisjes open te stellen, maar dat kan geen bevrediging geven; immers coëducatie zal in de inlandsche wereld voorloopig niet veel instemming vinden. Men heeft dus meisjesscholen noodig.

Dat een goed onderwijs voor de inlandsche meisjes nuttig, ja noodzakelijk is, behoeft niet meer te worden betoogd; in de bekende brieven en beschouwingen van Raden Adjeng Kartini is met zooveel warmte en op zoo goede gronden daarvoor gepleit, dat daarover niets meer behoeft te worden gezegd. Men neme de voortreffelijke raadgevingen van die begaafde inlandsche vrouw ter harte!

Het spreekt van zelf, dat de lagere school voor de inlandsche meisjes niet voldoende is, en dat de inlandsche meisjes ook zooveel mogelijk door een goede opleiding moeten worden voorbereid voor de haar later wachtende taak. De invloed, dien een goede opleiding der inlandsche meisjes voor de geheele maatschappij onzer kolonie kan hebben, is van zoo groote beteekenis dat het Gouvernement voor die opleiding moet zorgen. Ik zou ook te dien aanzien weder het voorbeeld van het fransche protectoraat Tunis willen aanhalen. De fransche Directeur-Generaal van het onderwijs in Tunis toont zich innig overtuigd van het groote belang der opleiding van de inlandsche meisjes in Tunis, en hij streeft er op voortreffelijke wijze naar dat belang krachtig te bevorderen.

Er doet zich nog een vraag voor, die met het inlandsch

onderwijs in nauw verband staat en waaraan dus een enkel woord moet worden gewijd. Verdient het aanbeveling een opleiding in Nederland van inlandsche jongelieden aan te moedigen? Een universiteit zal in den eersten tijd in Indië niet kunnen worden gesticht; daaraan zijn te groote moeielijkheden verbonden om zelfs maar te veronderstellen dat er spoedig kwestie van zou kunnen zijn. Ook aan een technische hoogeschool of andere hoogescholen zal voorloopig niet kunnen worden gedacht. Inlandsche jongelieden, die hooger onderwijs willen genieten, zullen dus verplicht zijn het buiten Indië te zoeken. Het ligt nu natuurlijk niet op den weg van de nederlandsche Regeering om de inlandsche jongelieden naar vreemde universiteiten of naar vreemde hoogescholen te drijven; integendeel het moet worden bevorderd, dat de inlandsche jongelieden, die hooger onderwijs wenschen, aan de nederlandsche universiteiten of aan de nederlandsche hoogescholen hunne studiën maken. Men zal dus moeten zorgen, dat het nederlandsche hooger onderwijs voor de inlandsche jongelieden zooveel mogelijk toegankelijk worde gesteld. Het is voor ons een aangename taak om den band met de inlandsche elementen te versterken, en wij moeten er niet op uit zijn die elementen van ons te vervreemden. Zonder twijfel zal ook door de nederlandsche hoogleeraren worden gevoeld, hoezeer het een werkelijk nederlandsch belang is, dat de inlandsche jongelieden bij ons en niet in het buitenland studeeren. Voor het hooger onderwijs, waarvoor in de naaste toekomst slechts de keus zal zijn tusschen studie in Nederland of studie in den vreemde, is aanmoediging van studie in Nederland derhalve onbetwistbaar noodig.

Maar overigens staat de zaak anders; het komt er op aan in alle andere onderwijsbehoeften der bevolking in ruime mate in Indië zelf te voorzien. De bevolking moet het andere onderwijs, dat zij noodig heeft ook voor de opleiding voor verschillende vakken, op bevredigende wijze in Indië zelf kunnen vinden. Willen inlandsche ouders hun kinderen, ook wanneer zij geen hooger onderwijs voor hen verlangen, voor hun opleiding naar Nederland zenden, dan is er geen reden om daartegen bezwaar te maken of het te bemoeilijken, maar in het algemeen verdient het de voorkeur, wanneer

de inlandsche kinderen in eigen land en eigen omgeving worden opgevoed en opgeleid. Vervreemding van eigen land en eigen omgeving kan niet gelukkig werken. Het zenden van inlandsche kinderen naar Nederland worde dus niet aangemoedigd.

Het studeeren van inlandsche jongelieden aan onze universiteiten heeft niet altijd goede resultaten gegeven. Het is, dunkt mij, de plicht der Regeering, om zooveel het kan toezicht te doen houden op de aan onze universiteiten studeerende inlandsche jongelieden en in het algemeen op alle jonge inlanders, die zich voor hun opleiding hier bevinden. Een dergelijk toezicht eischt warme belangstelling en groote takt van hen, die daarmede worden belast. Maar onder de velen, die een indische loopbaan achter zich hebben en in Nederland gevestigd zijn, zijn zonder twijfel goede krachten aan te wijzen, die deze moeilijke taak op zich willen nemen en haar uitnemend zullen vervullen.

Een tiental jaren geleden werd door hen, die toen voor de belangen der inlandsche bevolking opkwamen, gepleit voor educatie, emigratie en irrigatie; daarmede zouden de belangen der bevolking het best worden gediend.

De emigratie treedt thans niet meer in zoo sterke mate op den voorgrond. Voor de ontwikkeling van onze buitenbezittingen in Oost-Indië, welke niet voldoende bevolkt zijn, kan de emigratie van Javanen groot nut hebben. De eenheid in ons Oost-Indisch Rijk kan daarbij door emigratie van Javanen naar de buitenbezittingen worden bevorderd, en die emigratie zal zelfs niet tot de buitenbezittingen van Oost-Indië mogen worden beperkt; het groote gewicht van de emigratie naar onze west-indische kolonie Suriname mag niet uit het oog worden verloren. De emigratie komt ontwijfelbaar aan de bevolking ten goede; de bedoeling toch is emigreerende Javanen in de streken, waarheen zij emigreeren, tot welvaart te brengen. Maar dit neemt niet weg, dat men bij de emigratie in de eerste plaats de ontwikkeling op het oog heeft van de streken, die gebrek aan werkkrachten hebben.

De irrigatie is en blijft een levenskwestie voor de bevolking in alle streken van Oost-Indië. Niemand zal dan ook betwisten, dat met den aanleg van irrigatiewerken krachtig moet worden

voortgegaan. En een goede regeling van de waterverdeeling met een flink toezicht is vereischt om te voorkomen dat de belangen van de bevolking worden opgeofferd aan de belangen der suikerfabrikanten.

Maar vóór alles gaat de educatie. Van hoe groote waarde is het niet, wanneer de bevolking zich goed en degelijk ontwikkelt? Alleen een ontwikkelde bevolking kan wat goeds praesteeren en vooruitkomen; alleen een ontwikkelde bevolking kan het volle profijt trekken van de maatregelen, die in haar belang genomen en de werken, die in haar belang aangelegd worden. Maar het geldt hier een stelling, die voor geen tegenspraak vatbaar is; nader betoog kan dus overbodig heeten!

En het is gelukkig, dat de bevolking zelf gevoelt hoezeer zij goed onderwijs noodig heeft. Die gelukkige stemming der bevolking zou echter bedenkelijke gevolgen kunnen hebben, indien men zich schuldig maakte aan nalatigheid, en den plicht om voor goed onderwijs te zorgen, niet behoorlijk nakwam. Zulk een nalatigheid zou er toe kunnen leiden, dat de bevolking Mohammedaansche scholen zocht en dat de leiding van het onderwijs langzamerhand in Mohammedaansche handen kwam.

Maar ook het overbrengen van den nederlandschen schoolstrijd naar Indië zou ons den invloed op het onderwijs der bevolking geheel kunnen doen verliezen. Dien weg moeten wij dus niet opgaan.

De Regeering heeft met het oog op het onderwijs voor de bevolking een groote verantwoordelijkhetd, maar de zending heeft harerzijds te overwegen, dat een toestand, dien ook zij niet kan wenschen, niet mag worden in het leven geroepen.

Ik spreek dus de hoop uit, dat de Regeering door een voortvarend optreden zal toonen zich van haar groote verantwoordelijkheid op onderwijsgebied bewust te zijn, en dat tevens de zending zal doen blijken, dat zij gevoelt hoezeer ook op haar, die aan het onderwijs voor de bevolking medewerkt, verantwoordelijkheid rust.

Den Haag, 1 Februari 1916.

D. FOCK.

Een Larensche moeder.

- ‘Moedèr? ikke bin arg dom, nijt?’, vroeg een klein meisje met lijzige stem, terwijl ze zat te worstelen met een groote zwarte breikous, de dikke pennen krampachtig onder haar armpjes knellende. Bij het doorhalen van de steek kwam het tongetje te voorschijn, en ofschoon zij eigenlijk geen tijd had haar oogen van het moeilijk werk op te slaan, keek zij toch bij haar vraag schichtig en onderzoekend haar moeder even aan.

- ‘Ja kijnd! zoo dom as jij bin d'r nijt veul, ik het 't met jou nijt 'etruffe’, antwoordde haar moeder, en nu zij acht sloeg op wat de kleine meid uitvoerde, nam zij haar de breikous af en zei hoofdschuddend:

- ‘Gos, Gos! al drie jaar leert dat kijnd braaije, en kijk toch es an! Geen steek deugt er van! wie die kous mot antrekke flisteer ik, as ie ooit klaar komt!’

Achtjarig Bartje stond met neergeslagen oogen voor haar, op haar zacht, dom gezichtje enkel onderworpenheid en geduld.

- ‘Nou moeder! ik zal hard an doen!’ zei ze bedremmeld.

- ‘Och kijnd! jij leert nooit wat! je kan ommers nog geen letter ook, en Willem kan al omtrent leze.’

- ‘Nou moeder! ik zal hard an doen’, zei het kind weer, ‘enne ik kan toch al al de zwaontjes in het eerste lessie vijnde, en dan zeit zuster Riggenalde dat 't oa's binne.’

Zij stak haar handen uit om de breikous terug te krijgen, maar haar moeder zei:

- ‘Laat dat vod nou maar legge, en wasch gauw de vaat, dan kan moeder nog wat spinne.’

Gehoorzaam nam Bartje nu al de borden van de tafel, en zette ze bij den haard op den grond. Zij kon met haar kleine handen den stapel haast niet houden, en haar moeder knorde weer:

- 'Dom kijnd! loop dan tweemaal! je zal alles nog breke! jij deugt toch nergens veur!'

Maar Bartje liet zich niet van de wijs brengen, en wiesch handig met een dweil de borden in een pan af. Zij maakte zoo gauw mogelijk voort, want om half twee moest zij weer op school zijn, en de kleinere kinderen, die niet altijd dadelijk te vinden waren, meenemen.

Men zou nu allicht denken, dat Kee, Bartjes moeder, een liefdelooze vrouw was, maar dat was volstrekt niet het geval. Zij had al de liefde van het vrouwtjesdier voor haar jongen, maar begrip van een kinderziel had zij niet, en van zooiets als opvoedkunde vermoedde zij in haar eenvoud niet het bestaan.

Zonder mooi te zijn, had Kee een prettig voorkomen, vooral als zij netjes aangekleed was. Dan gaf het wit kanten mutsje, waaruit van voren het rossige haar even te zien kwam, mooie lijnen aan haar smallen kop met de lange, zeer blanke wangen; de neus was recht, en om den welgevormden mond lag een trek van natuurlijke goedheid. De lichtblauwe oogen hadden iets eigenaardigs: meestal blikten zij zacht en verstandig tusschen de goudharige oogleden uit, maar soms gingen zij wijd open, rond en dom, en drukten al de verbijstering uit, die het leven kan geven.

De Larensche dracht kleedde Kee bijzonder goed, want haar lichaam was slank en lenig, en zij bewoog zich met onbewuste gratie. Als zij een kleintje aan de melkwitte borst had, het teeder omvatte, en er met blijde liefde op neerzag, was zij een lust voor de oogen.

Kee had het niet makkelijk, want Jan, haar man, verdiende op de fabriek maar een klein weekgeld, en er waren al zes kinderen. Om met z'n achten van dat kleine loon rond te komen kostte heel wat hoofdbreken. Menigmaal zat zij al midden in de week met het pover restantje uit haar beurs op tafel neergeteld, en dacht zich suf, waaraan het 't beste te besteden. Ze moesten toch eten, en er was buitendien zooveel noodig; hoe ze 't ook prakkezeerde, 't wilde niet kloppen. Zuchtend streek zij dan de groezelige centen en

dubbeltjes bijeen en dacht: - nou ja, ik kan d'r geen meer van maken, d'r mot d'r dan maar es een wachten. 't Is toch onnoozel! ik kom àl meer achteran! Hoe zel dat motte deurgaan! Ik zal d'r maar niet langer over tobbe, vooruit huile en huile as 't tijd is, dat doen ik niet, dat zou dubbel zijn. Ik kan de kijer geen honger late lije, ze komne toch al veul te kort, de schapen!

En zij was onvermoeid vlijtig, naaide, waschte en ploeterde van den vroegen morgen tot den laten avond, en vond nog tijd om tusschen door wat te spinnen. Bartje en Willem moesten ook al flink mee aanpakken, van spelen kwam voor hen niet veel in.

Op Willem volgden twee meisjes, Krelia en Lijsje, dan wèer een Willem, een rakker van bijna drie jaar, en nog een jongetje in de wieg.

Met de namen van de jongens was het voor Kee en Jan raar geloopen, want hun beide vaders heetten Willem, - de twee eerste jongens moesten dus, volgens Larensch gebruik, zoo genoemd worden, en toen de moeder van Kee, weduwe geworden, met een Willem hertrouwd was, die ook op zijn recht stond, droegen alle drie de jongens denzelfden naam. 't Was wel lastig, maar 't kon nu eenmaal niet anders.

Bartje was een ziekelijk kind. Zij zat zoo vol klierstoffen, dat het er voortdurend overal uitbrak: dàn had zij wonden aan den hals, dàn zwerende voeten, of loopende ooren. Klagen deed het kind nooit, het keek enkel maar bedrukt uit de flets-blauwe, halfgesloten oogen, als haar moeder, ten einde raad over alles wat zij altijd schoonhouden en verbinden moest, haar kortgeknipt rossig hoofdje bevoelde, en zuchtend zei:

- ‘Je heele hoofd lijkt wel pap, as ik er op druk! een wonder is 't niet, dat je zoo dom binne, schuld kan ik je nijt geve!’

De geestvermogens van Bartje waren werkelijk uiterst beperkt, maar aan goeden wil ontbrak het haar niet, en zij streed al dapper met moeder mee voor het huishouden. Als Willem om meer boter op zijn karig gesmeerd stuk zeurde, wees zij hem terecht:

- ‘Och jongen! je weet ommers wel, dat moeder nijt meer geve kan, wees toch tevree!’

Bartje was nog niet geheel klaar met het afwasschen, toen haar moeder uit het achterhuis riep:

- ‘Bartje! je moet uitscheie, 't is tijd! je doenen ook zoo langzaam! Ga gauw de kijer buiten zeuke, wasch hun bekke wat af en dan gauw na school, anders kom je te laat!’

Bartje gunde zich geen tijd in haar klompjes te stappen, draafde op haar kousen om het huis, maar kwam klagend terug:

- ‘Moeder! ik kan alleen Krelia en Lijssie vijnden, klein-Willem is er nijt, ze zegge dat ie al lang weg is?

Boos voer Kee uit:

- “Is dat kreng alweer weg'eleupe!? Ga dan maar gauw met Krelia en Lijs, maar zeg an de zusters, dat klein-Willem pijn in ze buikie het, nijt dat ie zeuk is, dan krijg ik weer op me brood, dat ik nijt op me kijer kan passe, en ik kan ze toch niet allemaal om me hals hange! Zoo'n oap!”

Bartje nam, nadat ze hun gezichten en handen met een natte dweil bewerkt had, aan iedere hand een der kleine meisjes, en dribbelde als een zorgzaam vrouwtje met hen naar school.

Willem, een grappige deugniet van zeven jaar, kwam nog even binnenloopen, maar was als de weerlicht weer weg, toen zijn moeder op hem afstoof:

- “Wil je wel make, dat je wegkomt! rekel! je denkt zeker, as ik te laat kom, mot ik schoolblijve, en dan hoef ik geen mest te zoeke as ik thuiskom. Alla vort!”

- “Die kijer, die kijer toch!” zuchtte Kee, “'n mins het toch dag noch nacht rust met ze. Zou je ze niet allemaal met de matteklopper de deur uitjage!?”

Toen zich over de wieg buigend:

- “Maar jou nijt, mijn schatje, mijn lief klein moppie, mijn spinnekoppie! Jou geef ik niet weg, nog voor geen honderdduuzend gulden, hoor!”

Zij nam het kindje op schoot, gaf het de borst en de innigste moederliefde straalde van haar gelaat. Even rustig alleen te zitten met zoo'n klein pakje op schoot, naar de lachjes te kijken en de kraaigeluidjes te hooren, “o, dat was toch zoo mooi! Ze moste wat langer zoo blijve, ze worre te gauw groot!”

Nu dacht ze weer aan klein-Willem, die zoek was en

werd vreeselijk ongerust. Hij was toch nog geen drie jaar, waar kon ie nou zitte? - Zoo menigeen had er in Laren met die oakelige trem al een kijnd verspeuld!'

Zij liep de straat op en vroeg rechts en links aan de buurvrouwen, of die hem ook gezien hadden, maar niemand wist iets van hem af, en zij kon het kleintje toch niet alleen laten, en waar moest ze ook zoeken?

Zij liet dus de spoel maar weer snorren, maar verheugde zich niet zooals anders over de flinke streng garen, die zij klaar kreeg.

Een paar uur later werd klein-Willem teruggebracht op de manufactuurkar van Smit. Deze had hem tot zijn verbazing in z'n eentje halfweg Bussum ontmoet, en op z'n vraag, waar hij heenging, had de kleine man parmantig geantwoord:

- 'Klaan-Ullem goat noa de karremis'.

Toch had hij zich zonder tegenstribbelen laten oppakken en op de kar zetten: zoo'n ritje vond hij zeker ook lang niet mis!

Kee kreeg een schok van vreugde, toen zij haar jongen zag, maar zij gaf hem een flinke draai om z'n ooren en stopte hem in een donkere kast, waar hij uit al z'n macht bleef brullen en tegen de deur schoppen.

- ''t Is toch onnoozel zoo weinig as kijer om hun aage moeder geve, en de zusters krijgen alles van ze gedaan', zuchtte Kee.

s'Woensdag's ging Kee gewoonlijk naar de markt te Hilversum om inkoopen te doen: alles was er zooveel goedkooper, zij had er het loopen heen en weer best voor over. Den kleinen nam zij dan mee in den kinderwagen, die dan meteen als vervoermiddel van haar inkoopen diende.

Bartje en Willem moesten dien middag altijd de kamer doen, en maken, dat alles netjes aan kant was, als zij thuis kwam.

Het was een nette, gezellige kamer; Kee verslonsde haar boel niet. De eenvoudige meubels waren goed onderhouden, de witkatoenen bedsteegordijnen kraakzindelijk, de ketels en aal bij den haard altijd blankgeschuurd.

Maar voor geen van haar spullen had Kee zooveel hart

als voor een groot beeld van Maria met het kindje op den arm, dat zij bij haar trouwen gekregen had. Het stond midden op het ‘beroef’, geflankeerd door twee platbuikige, bebloemde witporceleinen vazen, met glimmende bollen op den gekartelden vergulden bovenrand. Het stijfplooiige felblauwe overkleed, waarin het lichaampje schuilging van den kleinen Jezus, zoodat alleen het krulkopje en de handjes en voetjes te zien kwamen, het zoetelijke neergebogen gelaat met de rose blosjes, en den zacht-roodgetinten, op den rug afhangenden hoofddoek, - Kee vond alles even mooi, en zou voor niets ter wereld haar beeld hebben willen missen.

Bartje had op die middagen altijd veel moeite met Willem: hij maakte er een pretje van, en voerde tusschendoor zooveel mogelijk kattekwaad uit; op zijn kousvoeten deed hij de gekste bokkesprongen, en als er wat te snoepen viel, liet hij het stellig niet.

Op een Woensdagmiddag was hij weer bijzonder dol. Eerst danste hij op de tafel, viel er af en scheurde zijn oud broekje van boven tot beneden open. Wat beteuterd probeerde hij er weer fatsoen in te brengen, maar het wilde niet gaan, en er zat niets anders op dan zijn Zondagsche broek in de kast te zoeken en aan te trekken.

- ‘Je za kraage van moeder’, zei Bartje.

Ofschoon dit vooruitzicht Willem wel even bezwaarde, was zijn overmoed toch nog geenszins bekoeld. Hij kreeg de provisiekast in 't oog, rukte het deurtje open, en zag een potje met margarine staan.

Behendig groef hij zijn vuilen wijsvinger tusschen de boter en den wand van het potje, stak zijn tong lang uit, en draaide er met genot de boter op.

- ‘Za je 't late! za je 't late! lillike jongen!’, schreeuwde Bartje, ‘moeder het toch al nijt genogt botter!’

- ‘'t Kan best lije, moeder het vodde verkocht’, stelde Willem gerust, en stak z'n vinger nog eens diep in de gleuf.

- ‘Ik zal 't zegge an moeder, hoor! ik zal 't vast zegge!’

- ‘Tillefeneer effe door 't sleutelgat!’ plaagde Willem en nam nog een flinken lik tot besluit.

Maar eindelijk besloot hij dan toch om goed aan den gang te gaan, en nu werd zijn ijver voor Bartje haast even verontrustend als eerst zijn ondeugend getreuzel. Hij nam stoffer

en blik, en veegde zoo woest de vloer, dat de stofwolken tot aan de zoldering opstoven.

- ‘Hei Wullem! je bestuift alles! Zoo wil moeder 't nijt hebbe!’, vermaande Bartje.

- ‘O, da veeg ik wel weer of, en ik zal 't beroef is mooi opwraave, met was, dan is moeder d'r marge vrij van.’

- ‘Dat magge we nijt, dat weet je best!’

- ‘Moeder za wa blij zijn,’ hield Willem vol, ‘dan zet ik 't Moedergosbeeld en de vaoze op de tafel, net as moeder, en dan begin ik van boven.’

Hij kreeg er zoo'n lust in, dat hij maar meteen zou beginnen, zette een stoel voor 't beroef, wipte er op, leunde met zijn buik op het schuine bovenblad, en kon toen net met z'n handen tot boven de voeten van Maria reiken.

Met een angstig gezicht stond Bartje er bij en klaagde:

- ‘Blaaf d'r of, Wullem, blaaf d'r of!’

Het beeld plakte waarschijnlijk door vochtigheid wat op 't zeiltje, was bovendien hol, en dus veel lichter dan de jongen verwachtte; met een ruk kwam het los, helde voorover, Willem verloor zijn evenwicht, en viel, onder schrimmend en krakend geraas van den stoel, op den grond, terwijl de arme Maria van biscuit over zijn hoofd heen vloog, en aan den anderen kant van de kamer in vele stukken en gruis op den vloer terecht kwam.

Bartje stond stijf van schrik, en Willem zette een geweldige keel op; hij wist zelf niet, of 't om 't beeld, of om den buil op zijn voorhoofd was. Plotseling hield hij weer stil, bang, dat er iemand van de buren zou komen kijken, veegde met den rug van zijn vuilen hand de tranen af, en keek radeloos naar het onheil, dat hij aangericht had. Al besefte hij niet, wat het beeld voor z'n moeder was, hij begreep toch wel, dat hij iets heel ergs gedaan had.

Kee kwam gewoonlijk veel later thuis, maar dien dag had zij tegenspoed met het weer. Met helderen zonneschijn uitgegaan, zag zij in Hilversum al gauw de lucht betrekken: er kwam stellig een donderbui, het was zoo broeierig; na haastig de noodigste inkoopen gedaan te hebben, ging zij gauw terug op huis aan. De lucht werd al dreigender, zij liep in haar angst om met haar goeie goed aan nat te worden, al harder, en dien volgeladen kinderwagen in zoo'n

vaart tegen den berg opduwen was een heele sjouw! Hijgend en nat bezweet kwam zij in Laren aan.

Bartje keek toevallig uit het raam en zag haar moeder aankomen.

- 'Daer is moeder al!', riep zij angstig, en Willem maakte zich in den versten hoek van de kamer, met zijn gezicht naar den muur, zoo klein mogelijk, alsof hij zoo niet te zien was.

Doordat Kee den kinderwagen voor zich uit duwde, zag zij bij het binnenkomen niet dadelijk wat er gebeurd was, maar toen zij de verwoesting in 't oog kreeg, barstte zij met ronde, verbijsterde oogen kermend los:

- 'Heilige Jozef! 't Moedergodsbeeld! Wat zal ons nou overkomme! Wie het dat 'edaan?'

- 'Ikke nijt! Wullem! ikke nijt!' riep Bartje.

Kee hoefde Willem's rug maar te zien om er niet aan te twijfelen, dat hij de schuldige was; woedend greep zij de tang van den haard, de jongen begreep wel waarvoor. Hij had, al stond hij dan met z'n rug naar haar toe, opzij uit geloensd wat moeder wel doen zou, en op 't oogenblik, dat zij bukte naar de tang, vloog hij haar als een pijl uit den boog voorbij en de deur uit, buiten behendig z'n klompen grijpend.

Kee holde hem, de tang hoog opgeheven, een eind achterna, maar zij zag wel, dat hij haar te vlug af was, en 't begon buitendien te stortregenen. Buiten adem bleef zij staan en krijschte hem na:

- 'As je 't waegt om weer thuis te komme, snij ik je an rieme!'

Toen keerde zij terug, ging doodop van den vermoeienden tocht en van de opwinding bij de tafel zitten, en keek diep verslagen in 't rond. Wat 'n keet! de heele kamer leek haar veranderd! De glorie was er af! De leege plek op het beroef grijnsde haar aan, en de heele grond lag vol gruis en brokken! Hoe zou ze er nog over kunnen, het bij elkander te vegen! Het was toch haar lief Mariabeeld geweest!

- 'Ruim jij de boel op, Bartje' zei ze klagend, 'ik het d'r geen moed veur'.

De drie kleintjes kwamen nu ook van 't gesticht, en riepen om strijd:

- ‘Och toch! 't Moedergosbeeld is 'ebreuke! In zukke klaane stukkies toch, da kan moeder nijt laame!’

Krelia ontdekte onder de kast het krulkopje van het Jezuskindje, snapte het weg en vroeg verrukt:

- ‘Kaak moeder! 't hoof van onze lieve Heertje! mag ik dat hebbe? dan mag Lijsssie d'r ook mee speule!’

- ‘Geef hier!’, zei Kee boos, ‘dat is geen speulgoed! je most je schoame!’

Gehoorzaam legde Krelia het kopje in haar uitgestoken hand, Kee bekeek het met weemoed, veegde het zorgvuldig af, en borg het treurig overblijfsel van haar dierbaar beeld in het kabinet.

De kleinste Willem in den kinderwagen had lang geduld gehad met al die zakken en pakken op zijn buik, maar nu kreeg hij er dan ook genoeg van, en zette een flinke keel op.

- ‘Och! mijn Wullempie, mijn mannetje! hoe kan moeder jou nou vergete!’ riep Kee vol medelijden, en groef het kind van onder haar inkoopen uit, ‘da komt van die noarigheid, 'n mins zou d'r glad of rake.’

Zij nam het kleintje op schoot en werd zoo verteederd, dat zij in eens met spijt aan den grooten Willem dacht, dien zij zoo woedend had weggejaagd.

- ‘Hoe kwam 't toch, Bartje, dat Willem het beeld brak?’ vroeg zij.

- ‘Hij wou 't beroef wraave om jou te verrasse, dan was jij d'r marge vrij van, zei-d-ie’, antwoordde het meisje prompt, ‘en hij het een groote buil op z'n veurhoofd, want hij viel, en toen viel 't beeld ook’.

- ‘Och God! die bloed! hij wou me verrasse en nou was ik zoo kwaod op 'm! Waar zou die nou zitte in die vinnige rege, en 't bliksemt zoo arg, en 'n groote buil op z'n veurhoofd!’

- ‘En hij het z'n Zundagsche brook an’, vertelde Bartje verder, ‘want hij het z'n ouwe gescheurd, kaak maar!’, en zij liet het verongelukte kleedingstuk zien.

- ‘Z'n Zundagsche brook!’, jammerde Kee, ‘loopt ie daer nou mee rond in dat vuile weer!? Kijer, kijer! jullie brengt me op 't karkhof! Z'n Zundagsche brook, da's nog 't argste van alles!’

En weer kermde zij hoofdschuddend, en keek met verbijsterde

oogen het raam uit. In stroomen gutste de regen neer. Willem zou drijfnat worden, en z'n Zondagsche broek was al niet veel meer, hij moest er nog lang mee toe, want zij stond bij Smit al veel te diep in 't krijt.

Gelukkig werd 't nu tijd om koffie te zetten en boterhammen voor de kinderen te maken, dat gaf afleiding, en Kee kwam tot bedaren. Krelia, Lijsje en kleine Willem verdrongen zich vertrouwelijk om haar schoot, en in die warme gezelligheid vergat zij haar verdriet wat.

- 'Moeder! je het appele in je zak!', juichte Krelia in eens, 'ik ruik 't!'

- 'Je liegen 't kijnd!', zei Kee barsch, 'moeder het geen appele, ik het geen cente om appele te koopen'.

Maar Krelia liet zich niet van de wijs brengen, zij vertrouwde haar neusje beter dan haar moeder, en hoe Kee ook volhield geen appelen te hebben, zij wist op een onbewaakt oogenblik haar armpje in moeder's zak te werken, en haalde er zegevierend een appel uit. Kee had de appelen willen bewaren tot Zondag, om de Zondagscenten te besparen, maar nu moest zij toch lachen, en ieder kreeg z'n appel.

Om zeven uur kwam Jan thuis en werd dadelijk op de hoogte gesteld van de rampen, die het gezin dien dag getroffen hadden. Jan was nog al wat ouder dan Kee, en een doodgoeie man, maar erg zwaartillend. Hij geloofde nooit, dat iets nog wel goed af zou loopen, en verwachtte altijd het ergste.

Nu was dan ook het eerste wat hij zei:

- 'Willem kan best door de bliksem 'etruffe weze, want 't is noodweer.'

- 'Och man, bin je gek!' kreeg hij van Kee, 'as ie z'n Zundagsche brook maar nijt an hadde, zou ik niks over 'm inzitte. Da's nog 't argste. En nou te bedde, kijer! 't is al veuls te laat met dat al! Vortgemaakt!'

Bartje, Krelia en Lijsje sliepen in de kamer, samen in een bedstede. Zij maakten geen bezwaren, hielpen vlug elkander de bovenkleeren uitdoen, dreunden om één stoel geknield hun gebeden op, en lagen in een ommezien naast elkander op hun gewone plaatsje, waar zij door een reet van de gordijnen vader en moeder aan de tafel konden zien zitten: dat was genoegelijk.

Klein-Willem sliep met zijn grooten broer samen in 't ach-

terhuis, en dat ging altijd goed, maar dien avond zou het zoo glad niet gaan. Eerst had hij gewillig, geknield bij moeders schoot, zijn gebedje gedaan:

‘Goeien oavond! lieve Heertje!
Goeien oavond! lieve Vrouwtje!
Goeien oavond! engeltje zoet!
Dat op klaan-Ullem passe moet!’

Maar daarna weigerde hij hardnekkig in het donkere achterhuis alleen in de groote bedstee te liggen.

Kee had er hem al een paar malen onder groot misbaar heengesleurd, maar hij klauterde er telkens weer uit, en bonkte uit al z'n macht gillend tegen de kamerdeur. Of Kee al mooi praatte en beloofde:

- ‘Hou nou stille, jong, as je nou zeut binne, gaane wij met ze beidjes marge in de trem na Amsterdam, en dan koop ik voor jou 'n hobbelpaard, en 'n zweep, en 'n trompet, en 'n trommel, en niemand aars krijgt wat,’ of dat ze 't over een andere boeg gooide en dreigde met gemaakt angstige stem: ‘stil es! daar hoor ik de boebakke op zolder! ze zijn verleje nacht ook zoò te keer gegaan, dat moeder d'r nijt van slaepe kon! Pas maar op, ze komme je zoo hale, en dan loopt moeder weg!’, - hij was niet tot bedaren te krijgen, en trapte wanhopig van zich af, als hij weer in de bedstee getild werd.

Kee begon nu toch ongerust te worden over Willem. Iederen keer als zij in 't achterhuis kwam, deed zij de straatdeur open, keek scherp in 't rond en riep:

- ‘Wullem! Wullem! kom d'r maar in! moeder is nijt meer kwoad!’; hij kon wel bij huis zijn en niet binnen durven komen. Het weer was opgeklaard, groot en vol stond de maan aan den hemel, en scheen strak en blikkerend net in het achterhuis.

- ‘Wacht! nou zal ik klaan-Wullem es mores leeren,’ mompelde Kee.

De kleine jongen was net weer uit de bedstee geklauterd, zij sleurde hem aan een armpje naar de deur, wees omhoog en zei:

- ‘Kaak! da's nou 't oog van de boebak! nou komt ie je hale!’

Klein-Willem had waarschijnlijk nog nooit de volle maan gezien; krimpend van angst rukte hij zich los, klauterde weer in de bedstee, en kroop heelemaal onder de dekens, als een bal in elkander gerold, zonder een kik meer te geven.

- ‘Zooi! jou kan ik toch nog wel an, oap!’ zei Kee voldaan en ging weer in de kamer.

- ‘Jan!’, zei ze, ‘zou je nou nijt es na Wullem gaen zeuke? Ik vijnd 't toch zoo miseroabel van z'n Zundagsche brook! en waar zou die toch zitte?’

- ‘Waar mo'k zeuke? mins! Hy kan wel veur goed wegweze, op 'n schip na Merika of de Oos!’

- ‘Och, bin je nou mal? Da gaet maar zoo nijt! Zeker van wal 'esteuke op de koesweert! Misschien is ie wel noa moeder 'eleupe. Die verwent de kijer toch zoo schandoalig! Wat ik d'r in krijg, werkt zij d'r weer uit!’

- ‘Moeder zou 'm toch wel na huis hebbe gestuurd!’

- ‘Ja, dat docht ik dan ook weer. Maar God weet wat ie gezeid het, en ze kraage van moeder altijd gelijk. Je most toch maar es gaan kijke.’

Mismoedig stond Jan op en klotste op z'n klompen de straat op. Kee ging met een zucht van verlichting aan de tafel zitten: - ‘'t Was toch onnoozel! 'n mins leeft pas op as de kijer van de vloer binne, en toch kan je d'r geen misse! ze zou toch geen raed wete, as Jan Willem niet gauw vond! 't Was zoo'n kwiek ventje, en hij had haar wille verrasse, maar dat wist ze niet, toen ze 'm weg jeug!’

Ze ging vlijtig aan 't kousen stoppen, dan viel 't wachten niet zoo lang.

Een half uurtje later kwamen vader en zoon thuis. Bedremmeld bleef Willem bij de deur staan, maar hij zag dadelijk aan 't gezicht van z'n moeder, dat haar kwaadheid voorbij was, en toen zij hem aanmoedigde met:

- ‘Nou, laat je lip maar nijt tot op je zeuvende knoopsgat hange!’ was hij weer gerust en stond gauw bij haar schoot.

- ‘Moeder zal nijt meer knurre, omdat je d'r verrasse wou, maar waar was je en waerumme kwam je niet thuis?’ vroeg Kee met een moederlijk-lief gezicht.

- ‘Ik moch nijt van jou, en toen ben ik nae grootje gegaen, en toen ik zaai da 'k van jou moch, moch ik blaave.’

De groote buil op z'n voorhoofd hield het nat en vuil

worden van zijn Zondagsche broek in balans, en zoo eindigde de veelbewogen dag in vrede en genoegelijkheid.

Willem leefde met Kareltje, een der twaalf kinderen van dronken Doris en Floddermie, die een paar huizen verder woonden, op voortdurenden voet van oorlog. De twee kleuters waren even oud en tegen elkander opgewassen, zij lieten het dus liefst niet tot vechten komen, maar bepaalden zich meestal tot plagen, schelden en steenengooien.

Op een middag na schooltijd zat Willem op het hek voor het huis, en Kareltje op het zijne. Kareltje zag er zoo verwaarloosd uit, dat zelfs Willem gebrek zag. Zijn gore kapotte kousen zakten van zijn bungelende vuile beenen, en zijn havelooze plunje was zoo gescheurd en miste zooveel knoopen, dat overal zijn smerig ondergoed te zien kwam.

- 'Mot je op speksie?' riep Willem, 'of het je voader geürve? je bent zoo faan!'
- 'Mijn voader hoeft nijt te erve,' kwam op slag het antwoord, 'hij is rijk, hij het een outemebielpet!'
- ''n Outemebielpet!' smaalde Willem, 'weet je wàt ie het? vee onder ze pet, dat het ie!'

Die beleediging moest gewroken, Kareltje sprong van het hek en zocht een brok steen. Willem begreep zijn bedoeling, en maakte zich uit de voeten, maar arm Bartje, die net uit het huis kwam met een mandje om boodschappen te doen, en niet op de jongens lette, kreeg den steen tegen haar achterhoofd.

Alles duizelde voor haar oogen, en half wezenloos bleef zij staan, zonder te beseffen wat er eigenlijk gebeurd was. Na een poosje kwam zij bij en mompelde:

- 'Ik mag wel gauw doen, want moeder wacht,' en zij liep op haar arme, zeere voeten wat zij loopen kon.

Bartje had in den laatsten tijd weer erg gesukkeld; de klieren rondom haar hals braken telkens open, maar altijd kwamen er weer nieuwe, en zij keek fletser dan ooit uit haar oogen. Toch bleef zij zonder te klagen haar best doen, breide ijverig aan haar broddelkous, schreef thuis onverdroten letters op de lei, en hielp haar moeder met alles.

Maar nadat zij dien steen, waarvan niemand iets wist, tegen haar hoofd had gekregen, kwam er een groote veran-

dering over haar. Zij scheen wel altijd te willen slapen, haar moeder zei dikwijls:

- ‘Kijnd! wat wor je toch lui! je was toch zoo'n vlijtig meissie tot nou toe!’

En de zusters van het gesticht lieten zeggen, dat Bartje den heelen dag met haar hoofd op de bank lag te slapen, en ze net zoo goed thuis kon blijven, want dat ze zoo toch niets leerde.

Een buurvrouw, met wie Kee er over sprak, zei:

- ‘Och! weet je wat 't is? Bartje is dom gebore en simpel 'ewiegd. D'r zal nooit veul van komme.’

- ‘Ja,’ beaamde Kee, ‘ik het d'r schrikkelijk veul 'ewiegd, want ze kreet omtrent altijd, en ze hield niet stil, voor 't heel hard ging. Ze vloog soms omtrent uit de wieg!’

- ‘Nou, ik bin wel wijzer, mins!’, zei buurvrouw ‘ik geef ze 'n stiekie, gedoopt in anniset of papaverstroop, dan binne ze van zelf stil’.

Kee besloot om 't eens met versterkende middelen te probeeren. Wat zij beurde voor de eieren van haar vijf kippen kon zij eigenlijk in de huishouding volstrekt niet missen, maar er moest er dan iederen dag maar eentje worden afgehouden, dat konden dan Bartje, Krelia en Lijsje samen krijgen, want die twee kleinen zagen er in den laatsten tijd ook al zoo pierig uit.

En Kee kookte iederen dag een zacht eitje; de kleine meisjes kwamen bij haar schoot staan, en Bartje zat er op een stoel naast. Heel voorzichtig, met den eerbied, waarmee de arme het voedsel behandelt, hield moeder het eitje in één hand, en liet met de andere om beurten de kinderen van het lepeltje happen.

Maar Bartje werd niet beter. Een week later moest Kee haar thuis houden, en liet haar maar meteen in bed blijven. Met een vuurrood gezichtje lag het kind te hijgen, en scheen soms haar moeder niet eens meer te kennen.

Toen liet Kee toch den dokter halen, ofschoon ze haast niet durfde, want de vorige rekening lag nog onbetaald.

De dokter schudde 't hoofd, zei hersenvliesontsteking, en kon niet veel hoop geven.

Pas toen hij weg was, kwam Kee tot besef. - Wat had hij toch gezeid?! Ze kon de gedachte niet vatten. 't Was

of ze in eens voor een donker gat stond! Een kind van haar sterven!? 't Leek haar onmogelijk!

Met wijdopen, ronde, verbijsterde oogen liep zij door de kamer, wrong de handen en greep wanhopig naar haar hoofd, waardoor lange slierten rood haar uit haar kapje losraakten. Toen ging zij voor de bedstee zitten, trok Bartje aan de armen en smeekte:

- 'Kijndje! meissie! Bartje zal toch niet van moeder weggaan? Bartje zal toch bij moeder blijve?'

Het kind was half in een dommel, maar door het hartstochtelijk doen van haar moeder kwam zij tot bewustzijn. Zij deed haar oogen open, keek met een vagen blik haar moeder aan en stamelde:

- 'Ja moeder, ik zal bij je blijve'.

- 'Ja maar', hokte Kee, 'dan mot je ook beter worde en de dokter zeit, dat je misschien sterve gaat'.

- 'Nou moeder, dan zal ik in de 'emel voor je bidde', stelde het kind gerust.

Maar daarmee was Kee niet tevreden, telkens weer smeekte zij Bartje om toch bij haar te blijven, en als het tot het kind doordrong, antwoordde het altijd weer gedwee:

- 'Ja, moeder, Bartje zal bij je blijve'.

Maar het bewustzijn raakte hoe langer hoe meer weg, het kind rolde met het pijnlijke hoofdje, plukte onophoudelijk aan de dekens, en werd in de heilige olie gelegd.

Toch kon Kee de hoop nog niet opgeven: Bartje sukkelde immers altijd, alleen nu maar wat erger. En Maria kon immers best een wonder doen! Zij zou wel zoo bidden, dat Bartje bleef leven! En ze werd kwaad als de buurvrouwen zeiden:

- 'Je ziet toch wel, dat 't omtrent al sterve is', en Jan 'Maak je toch niet zoo overstuur, je kan er ommers toch niks an doen! 't Zal met Krelia en Lijssie wel net zoo gaen, die zien ook al zoo pierig. Eerst fok je ze met meuite op, en as je d'r wat an het, gaen ze heen'.

Bartje lag nu in moeder's bedstee, waar Kee 's nachts naast haar ging liggen, en Jan sliep op den grond; Krelia en Lijsje hadden dus de ruimte.

Op een avond zat de kamer vol menschen, die gekomen waren om naar Bartje te vragen: een troepje buurvrouwen

bij de bedstee, waarin het zieke kind lag, en eenige pijpenrookende mannen om de tafel. Ze gaven allen hun wijsheid ten beste over allerlei ziektegevallen, en waren het er over eens, dat, als de dood er mee gemoeid is, er niets aan te doen is.

Krelia en Lijsje konden door het ongewone gedoe den slaap maar niet vatten. Zij zaten dicht bij elkander gekropen overeind op hun kussen en babbelden zachtjes met elkander. Lijsje was angstig en wilde telkens gaan huilen, maar Krelia suste haar:

- 'Malle! hou toch stille! As Bartje dood gaat, komt er een begrafenis, en dan kraage we broodjes met kaas!'

- 'Ja maar,' zei Lijsje bedroefd, 'dan stoppe ze Bartje in een donker gaatje.'

- 'Nou, daer haalt onze lieve Heer d'r toch weer uit! en dan mag ze in de 'emel met de engeltjes speule, en dan kraagt ze alle dagen raastebraai met 'n gouwe lepel, en dan zit ze op een goud platstoeltje! Ik wou dat ik ook moch! Zou jij dat nijt wille?'

- 'Nou! of ik!', zei Lijsje getroost.

Den volgenden morgen was Bartje wat beter; zij was bij bewustzijn en vroeg om een beschuit. Vol moed voerde Kee haar een stukje. Maria zou haar gebed wel verhooren, nu geloofde zij er vast aan!

- 'Nou gaen ik slaepe, moeder, en dan ben ik beter,' zei Bartje loom, en haar oogen vielen al dicht.

Kee dekte haar behoedzaam toe en deed de gordijnen stijf dicht. De kinderen waren gelukkig alle naar school, zij zette het kleintje in zijn tonstoel voor de deur, en ging vol dankbare verwachting met haar naaiwerk bij de tafel zitten.

Het bleef doodstil in de bedstee; Kee kon 't haast niet laten om even door een reet van de gordijnen te gluren, maar zij was bang, dat een lichtstraal Bartje zou wekken. Een paar uur bedwong zij zich, toen kon zij het niet langer uithouden en keek eens voorzichtig.

Roerloos en lijkwit lag het kind. Het was of een ijzeren hand Kee in 't hart greep! Doodelijk ontsteld rukte zij de gordijnen open, en voelde aan de bleeke wangetjes. Koud! o, wat was Bartje koud!

Zij sloeg de dekens terug en greep het kind bij de armen.

- ‘Bartje! Bartje! wor toch wakker, kijk toch es na moeder!’ kreet zij.

Maar Bartje zou de oogen niet meer opslaan, - haar broos jong leventje was afgesneden, zij zou geen vreugde en geen leed meer kennen.

Toen Kee het eindelijk begreep, was haar wanhoop mateloos. Met wijdopen, ronde, verbijsterde oogen, lange slierten haar om haar hoofd, de schouders ingetrokken, alsof zij het koud had, liep zij handenwringend heen en weer in de kamer en gilde 't uit.

De buurvrouwen kwamen aanloopen, maar zij keek niemand aan, en scheen 't niet te hooren, als men tot haar sprak. Onophoudelijk jammerde zij:

- ‘Bartje is dood! Mijn kijnd is dood! Dat kan toch niet waar weze! Mijn kijnd kan toch niet dood zijn!’

Haar moeder werd gehaald, en toen deze haar, nadat zij uitgeput op een stoel was gezakt, klein Wimpie op schoot legde, werd zij rustiger. Krampachtig drukte zij het jongetje tegen zich aan. Nu had zij weer een kind in haar armen, een warm levend kind, dat van haar was!

Haar moeder bleef bij haar, want Kee was de eerste dagen niet in staat om voor het huishouden te zorgen. Wel werd zij langzamerhand kalmer, maar dikwijls nog had zij vlagen van ongebreidelde wanhoop. Dan zat zij bij het kistje, waarin Bartje zoo vredig lag te slapen, en scheen het onherroepelijke van haar verlies maar niet te kunnen vatten. Dan nokte zij:

- ‘Ik kan toch die stumperd niet maar zoo late weghale! Wat het ze nou an d'r leve gehad?! Zoo'n gewillig meissie! Altijd vlijtig! Al was ze dan dom, ze streed toch al voor d'r moeder. Ik kan d'r nijt over, dat ze d'r weghale, ik kan d'r nijt over!’

- ‘Ja kijnd! 't is hard, maar je mot 't toch overgeve, d'r is niks an te doen,’ zei haar moeder, die geleerd had in de rampen van 't leven te berusten, ‘denk es aan mijn, ik het zeuve Oarie's na 't karkhof 'ebrocht, en ik bin d'r toch over 'ekeume.’

- ‘Ik het er nooit veul bij 'edocht, as je 't vertelde, moeder, maar nou begrijp ik niet, dat je nog leve!’

- ‘'n Mins mot wel,’ zei moeder.

De begrafenisdag was nog een harde dobber voor Kee, daarna nam het leven zijn gewonen loop. Zij miste Bartje verschrikkelijk, maar zij sloofde voor haar gezin van den vroegen morgen tot den laten avond, en haar snerpend verdriet sleet uit tot een zachten weemoed.

Eenige maanden later wist Kee, dat ze weer moeder zou worden. Haar vurige wensch was: - och, mocht het een meisje zijn, dat zij weer Bartje kon noemen, dan had zij een Bartje terug! -

Met meer zorg dan ooit te voren maakte zij de kleine kleertjes in orde, en als zij er mee bezig was, dacht zij haast nog meer aan het Bartje, dat misschien komen zou, dan aan dat wat zij verloren had.

Het wàs een meisje, en Kee was overgelukkig. Met een uitdrukking van de zaligste moederliefde keek zij op het wichtje in haar armen neer en zei in verrukking:

- 'Zóó zijn ze toch nog maar enkel liefde! niks as zuivere liefde! Ze moste wat langer zoo blijve!'

En buiten op de bank zaten Krelia en Lijsje, en een klein buurmeisje, benieuwd of er misschien weer een Willem gekomen was vroeg:

- 'Hoeveul Ulleme hebbe jullie nou thuis?'

- 'Wij hebbe dreei Wulleme,' zei Lijsje, 'zoo'n groote Wullem, en 'n klaane Wullem, en dan nog 'n Wullem.'

En Krelia zei:

- 'En Bartje hewwe terug, die is d'r weer, maar nou lijt ze weer in de wieg, nou is ze weer klaan.'

- 'Ze is nog lang weggebleve,' zei het buurkind.

- 'Ja, ze is lang weggebleve, maar nou is ze d'r weer!'

WALLY MOES.

Najaar.

Aan mej. Z.P.

Een sombere dag.
De grijze lucht
vol dof gerucht,
een oude lach

op 't aardgezicht.
De boomen vreemd
staan als versteend
in 't wijze licht.

De boomen druipen;
met zachten tred
op 't mistig bed
geluiden sluipen.

Nu is 't de tijd
dat de aarde treurt
en treurend beurt
een oude spijt:

een ouden nood:
de wisseling
van ieder ding,
den droeven dood.

't Is al grauw en bruin:
huivrende bladen,
morsige paden:
der dooden tuin.

Ik loop alleen
in 't schreiend bosch,
een dichte tros
mist om mij heen.

Door 't weenend woud
zie ik mij gaan;
de boomen staan
wonderlijk oud.

Daar wijkt de drom
der wijze boomen:
ze staan te droomen
om een lichtkom.

'k Zie nimfen dansen,
buigend gebaren,
wuivende haren,
bruingouden kransen.

Figuren zweven,
zachtgolvend deinen,
gebogen lijnen
zilverig beven.

Een doodendans,
dit plechtig feest.
O nu geneest
die droeve glans!

Een sprookjeslicht
zie ik overstroomen
dit vroomster droomen
schoonst gedicht,

en vochte geuren
als wierook zoet,
en ranke stoet
van teerste kleuren

schijnen te stijgen,
schijnen te dalen,
eerbiedig pralen,
knielende neigen.

Het regent goud
en heiligheid,
fijn uitgespreid
en neergedauwd.

In 't geel en rood
en gouden schijn
de nimfen rein
eeren den dood.

Ze zweven aan
als schemering;
in mijmering
de boomen staan.

Zij dansen 't lied,
dat oud verhaal,
die wijze taal
van blij verdriet:

van hoe de dood
het leven maait
en 't leven zaait
in eigen schoot;

hoe 't leven groeit
door dood gevoed
en sterven moet
eer 't weer ontbloeit.

Het bloed van 't leven
is 't bloed des doods:
dood is de loods
naar 't eeuwig leven.

Dit schoon verkeeren
van 't droeve in 't blije
der nimfen reien
plechtig vereeren.

Getijden komen,
getijden gaan:
in 't najaar staan
peinzend de boomen.

Dan zien zij neer
op nimfendans
in gouden glans
van een lichtmeer:

gouden wijsheid:
dat leven is
herrijzenis
en eeuwigheid.

P. VAN SCHILFGAARDE.

Het tooneel.

‘Maurits werkte ook bedaard...’
VAN DEYSSEL.

Als wilden zij herinneren aan hun, te schielijk geëindigd, kameraadschap, noodigen Royaards en Verkade, beiden in een hedendaagsche ‘bonbonnière’, tegelijk op werk van Fabricius. Een Hagenaar kan op Zondagmiddag *Nonni* zien in den Koninklijken, en op Zondagavond *Dolle Hans* in den Princesse-schouwburg.

- ‘De Stille Kracht’.
- ‘Cyrano’.

De letterkundige beschaving, waarvan de plantage-bestuurder in *Nonni* blijk geeft, door de geheimzinnigheid van het gevaar, dat hij om zich heen voelt kruipen, gekenschetst te verklaren bij Couperus; is voor den beminnaar onzer literatuur eenzelfde verrassing, als de dito ontwikkeling van den ruwen majoor in *Dolle Hans*, die, weliswaar niet eerder dan de toeschouwers in de zaal, den gehaten minnaar zijner schoondochter in hoonend ongeloof Cyrano noemt. Een daad van strikte rechtvaardigheid des Nederlandschen schrijvers is het uitspreken der gelijkenis in het drama. Fabricius is een ijverig man; ook vóór *IJnske* had hij naarstig gelezen.

Merkwaardigerwijze heeft hij, veel meer dan in *Nonni*, in *Dolle Hans* naar een voorbeeld werkend, aan dit drama toch meer van zichzelf gegeven.

Reeds de aanduiding in den titel bereidt op het wezen van *Nonni* voor. Misschien is zij Heijermans afgekeken.

‘Indische sleur, voorschot en ethica in drie bedrijven’ - de schrijver van *Schakels* had dit kunnen verzinnen. Doch dan zou het iets wrangs hebben aangekondigd, niet de zoetelijkheid, die Fabricius geeft. Meer dan uiterlijk leven uit Indië aanschouwen wij in *Nonni* niet. Slechts terloops vernemen wij, dat Nederlandsche planters op Javaansche mannelijke ondergeschikten een dwangmiddel hebben toegepast, als gewetenloozen in heel de wereld op blanke en gekleurde slavinnen. Het lesje in menschelijke slechtheid wordt zoo vlug en vroolijk afgewisseld met aanschouwelijk onderwijs in Indisch gezinsleven. Men onthoudt dat van Roeblaar's schoftestreek misschien als een mededeeling, doch zorgeloos, niet in het minst ontroerd, verlaat men den schouwburg.

Veel meer schokt de onrechtvaardigheid, blootgelegd in *Dolle Hans*. Een Indo speelt er voor Cyrano. De Roxane, die Jolanthe heet, mist allen aanleg tot precieusheid, doch romantisch is zij wel. Zij heeft Hans als kadet gekend. Toen had hij, met zijn bruine tint, iets oostersch in haar oogen, iets van heel ver weg en iets dappers, zoo wat van een donkeren held. Naar Indië gekomen, heeft Jolanthe Hans' gelijkenis gezien ‘met de duizenden Indo's, die in het land rondloopen’.

Zal ik uw waardeering eischen voor het fijne in dit verschil van gewaarwordingen? Ach, het is gevaarlijk, bij Fabricius naar fijnheid te zoeken! Van den beginne hindert het, in zijn drama, dat hij toestanden, verhoudingen, uitlatingen ‘forceert’. Hoe - zoo *moet* men telkens denken - zou dit zoo kunnen zijn, zoo kunnen gaan, zoo kunnen gezegd worden? De ruwe hand van den argelooze blijkt telkens aan het werk. Het hinderlijkst wordt dit beseft in het hoogtepunt, wanneer de majoor den Indoluitenant tergt, Hans zegt, wat hij gaat doen, en noch Jolanthe noch haar man aan een der twee vijanden het voortduren van het gruwelijke spel beletten. De uitweidingen over Indo-verguizing in het laatste bedrijf: dit gesprek, daar, tusschen Hans en De Weert, is ruw-handig en onhandig geschreven.

En toch... al leeft het geheel niet waarlijk, al is alles eigenlijk virtuositeit, het doet niet kil aan, gelijk virtuozenwerk. Hoewel de schrijver indertijd het stuk heeft aange-

kondigd, als ontstaan na een uittarting of opwekking door Verkade; hij heeft er hart in weten te leggen. Deze Indoverguizing schokt. Men blijft niet ontroerd; de kalmte is herwonnen, voordat men den schouwburg heeft verlaten. Doch deze roerigheid héeft éven getroffen.

Eenzaam en zelfs *De Rechte Lijn* hebben mij meer gegeven; sterker de gaven van Fabricius als tooneelschrijver beseft, heb ik bij die vroegere stukken niet. Een tweeslachtige gewaarwording, dus, in meer dan één opzicht. Virtuositeit én warmte; stellige aanleg en... het besef, hoe gevaarlijk zúlk talent is.

En ik heb aan Van Deyssel's opstel over romans van Maurits in zijn derden bundel gedacht; waar hij, na aan zijn aankondigingen van vroegere romans te hebben herinnerd, klaagde: ‘Maurits werkte (toen) ook bedaard en zoû, steeds bedaard blijvend werken; nog beter hebben kunnen worden dan hij reeds was.’

Is Fabricius niet de Maurits van het tooneel - maar moet het hem nu ook als dezen vergaan?

J. DE MEESTER.

Binnenlandsch overzicht.

25 Febr. 1916.

De regeering, met haar troonrede-1915 den politieken partijstrijd weder inluidende, heeft (volgens sommigen) een stout stuk bestaan. Gedurende het eerste jaar van den oorlog was zij (van enkele meer hinderlijke dan bloedige speldeprikken der Eerste Kamer afgezien) sacrosanct. Met de eigenlijke crisismaatregelen heeft rechts niet minder dan links haar in de ruimste mate laten begaan. Zij was er aan gewend geraakt dat de volksvertegenwoordiging zich zooveel mogelijk terugtrok, in het besef dat de nationale belangen in goede handen waren; veiliger thans bij een handelenden ministerraad dan bij een pratende Kamer. Het gevolg is geweest dat energieke ministers der Kroon ongehinderd in korten tijd ontzettend veel hebben kunnen afdoen. Misschien ook, dat ministers die kostbare oogenblikken, een kostbare stemming vooral, ongebruikt of te weinig gebruikt lieten voorbijgaan, door de Kamer te weinig tot hun plicht zijn geroepen, zoodat een adres in de wereld komen kon als het eerste adres-van Aalst, in de Kamer zoo geheel anders ontvangen dan het tweede.

Is dus de troonrede-1915 een daad van overmoed geweest? Had men het kalmpjes bij ‘het bestand’ moeten laten blijven?

Het zou hebben beteekend te spelen in de kaart der rechterzijde. Het was in Augustus 1914 onzeker, of Nederland niet in den oorlog zou worden betrokken, en voor die onzekerheid hadden *alle* andere overwegingen te wijken. Doch in 1915 stond de zaak anders. Nederland *was* niet

in den oorlog betrokken; en, zonder aan de steeds noodig blijvende waakzaamheid te kort te doen, kon het werk der binnenlandsche wetgeving worden hervat.

In de eerste plaats lag daar de ouderdomsrente. Durfde men de regeling van het vraagstuk niet aan, men zou op een fatalen datum der Decembermaand van 1916 zich aan de wet-Talma geketend vinden, waarover de verkiezingen 1913 uitspraak hadden gedaan. In de tweede plaats was er de grondwetsherziening, noodig ter eindelijke invoering van het algemeen kiesrecht. De urgentie van het kiesrechtvraagstuk was door de in 1913 verslagen partij niet ontkend: ook zij had een oplossing aangeboden, die door de kiezers was verworpen geworden. Deze kiezersuitspraak van 1913 te negeeren en 1917 te laten aanbreken zonder dat de poging was gedaan kiesrecht en de ouderdomszorg te regelen gelijk de stembus het had verlangd, ware dit niet gelijkwaardig geweest aan politieken zelfmoord? In naam van welk belang had men van het kabinet zooiets mogen eischen? In naam van het nationaal belang alléén. De natie gaat boven de linkerzijde, en ver daarboven. Maar ware de natie er mede gediend geweest, vraagstukken die zij nu eenmaal tot oplossing *heeft* te brengen, kunstmatig te verschuiven? Zij worden er niet frisscher of eenvoudiger van, en de waarborg dat de oplossing gevonden zal worden bij beraad, en niet opgelegd bij verrassing, vermindert er door. Schokken te voorkomen is staatsmanskunst; niet ze werkeloos tegemoet te gaan. Alles is dus terug te brengen tot de vraag, of inderdaad, bij het aanbreken der wetgevende periode 1915'-16, de omstandigheden waarin Nederland zich bevond de onthouding van alle binnenlandsche wetgeving die de partijen tegen elkander in het harnas kon jagen, nog gebiedend vorderden. Zoo niet, dan was het ingeroepen ‘nationaal’ belang in werkelijkheid niets dan het belang der rechterzijde.

Wat men in billijkheid toegeven kan, is, dat de taak die de regeering weder ter hand nam, door de omstandigheden tot een zeer kiesche en moeilijke werd gemaakt. Zij stelde er zich aan bloot, te worden bestreden met een dubbel stel argumenten: één waarover de tegenpartij zou hebben beschikt onder alle omstandigheden, en één dat haar in de handen werd gespeeld door het oorlogsgevaar en al wat er mede

samenhangt. Wat werd er al niet verlangd in een kabinet dat desniettemin de eervolle taak op de schouders nam, Nederland niet slechts te behouden maar ook te regeeren, dat is, het verder te leiden! Groote omzichtigheid, groote vastheid, groote eendracht. Een zeer hooge houding, die anderen in het gebruik van onedele wapenen zou hebben bemoeilijkt. Nu trof het, dat de premier inderdaad, vóór de oorlog uitbrak, dien indruk van hoogheid had gemaakt. Met name de wijze waarop hij de grondwetsherziening had voorbereid was geschikt geweest de blijde verwachting op te wekken dat hij den tegenstander niet onderdrukken, maar hem winnen wilde. Rechts en links, en het talrijke volksdeel dat niet zweert bij rechts of links daarenboven en misschien bovenal, zagen in hem een vredebrengende kracht. Cort van der Linden kon wellicht ondernemen wat een meer geprononceerd partijman onder omstandigheden als de tegenwoordige nimmer zou zijn gelukt. Op voorwaarden natuurlijk, en daaronder in de eerste plaats deze dat zijn kabinet mocht worden geacht tegen de bijzondere gevaren uit den oorlogstoestand voortspruitende ten allen tijde gewapend te staan. Ieder oogenblik moest het te ondernemen werk kunnen worden op zijde gezet voor dringender belangen, die alles en allen tot haar dienst gereed moesten vinden zoodra zij zich openbaarden.

Voorziening in de behoeften der schatkist nam onder die andere belangen eene eerste plaats in; en die behoeften waren onderscheidene.

Vooreerst was er de dekking der crisisuitgaven. Het eerste oorlogsjaar had getoond, dat zoodra het noodig was tot die dekking een beroep te doen op het Nederlandsche volk, dit zijne medewerking niet weigerde; het had ook bewezen dat de financieele middelen tot verzekering der onafhankelijkheid ruimschoots aanwezig waren. Naarmate de mobilisatie voortduurde kwam de noodzaak tot een nieuw buitengewoon beroep op de natie in het zicht; eene noodzaak die niet te zeer behoefde te ontstellen. Men had gestreden over de vraag hoe zich de 275 millioen te verschaffen. Herhaling van dezen strijd was te voorzien; ook, dat hij in 1916 gevoerd zou worden onder voor de kampioenen der heffing-in-eens gunstiger omstandigheden. De regeering zelve sloot het oog voor die omstandigheden niet; ook gaf zij,

misschien wat te laat en wat te aarzelend, gehoor aan den aandrang om de oorlogswinsten niet langer van buitengewone belasting vrij te laten. Het is niet aan te nemen dat het voorstel tot een tweede oorlogs-arrosement minister Treub in grooter moeilijkheden zou hebben gebracht dan het (naar menschelijke berekening) thans minister van Gijn doen zal. De hoofdzaak is zeer eenvoudig: zij is deze dat ieder begrijpt dat het geld er *is*, en ook dat het voor den dag komen moet, hoe dan ook.

Niet hierover voorwaar is Treub gestruikeld, dat hij veel geld vragen moest voor buitengewone behoeften. Hij is gestruikeld over een, in de bestaande omstandigheden, onredelijken eisch omtrent de wijze van voorziening in nooden der schatkist die reeds vóór den oorlog bestonden, al mogen ze door den oorlog belangrijk zijn verscherpt.

Dat de minister van financiën nieuwe lasten zou moeten opleggen, was vóór Augustus 1914 *in confesso;* noch in de ouderdomszorg, noch in de Indische defensie, om van andere zaken niet te gewagen, was zonder dat te voorzien; - en bovendien, men worstelde tòch al met een jaarlijks toenemend tekort. In het tarief kon en mocht deze regeering het niet zoeken; de gevolgtrekking lag voor de hand, dat zij althans de ouderdomsrente niet mocht laten invoeren zonder een of meer andere bronnen te hebben aangeboord. Dit drong te meer, nu tengevolge van den oorlog een belangrijk deel der bestaande staatsinkomsten minder ruim ging vloeien.

De minister dus ware in zijn recht geweest met een eisch tot voteering van een zoodanig aantal millioenen als de regeering in staat zouden stellen bij het voldoen aan politieke beloften tekorten te vermijden. Dit mocht en moest hij vragen; maar hij heeft meer gedaan. Hij heeft een belastinghervorming aanhangig gemaakt van zoodanigen omvang, dat zij niet in de tegenwoordige legislatieve periode kon worden tot stand gebracht zonder de afwerking van het politieke program der regeering onmogelijk te maken. Dit nu mòcht alleen wegens oorlogsnoodzaak; - en oorlogsnoodzaak was de aanvaarding van Treub's geheel van maatregelen in geenen deele; - en eene Kamer, die zich onder het motto ‘oorlogsnoodzaak’ zoodanige aanvaarding zonder

onderzoek, of na een schijnonderzoek, had laten afdwingen, ware geen knip voor den neus waard geweest. Voor dertig millioen jaarlijksche opbrengst méér had zij te zorgen, onverwijld; maar er was niets in de omstandigheden dat haar te beletten hoefde zich de vraag voor te leggen waar die dertig millioen bij voorkeur van moesten worden geheven. Zij stond niet voor een noodwet; de regeering herplaatste haar, door den aard der ingediende voorstellen zelve, in de rol van wetgeefster voor nu *en voor later*. In die rol moge zij steeds toegankelijk blijven voor overreding, maar wat zij zich niet behoeft te laten opleggen is dwang. Zij zou er ons aller vrijheden waarlijk slecht mede dienen. Het is gemakkelijk te smalen op die langzame, die eigenwijze, die door de kiezersvrees beheerschte Kamer; - waardoor zullen wij haar, eenmaal tot machteloosheid verlaagd, dan wel vervangen? Door een overvloedig gebruik van het recht van petitie misschien? Het is gevaarlijk, uit ontevredenheid over de bewerktuigde volkscontrôle, de onbewerktuigde te gaan inhalen: immers zij zal nog veel minder bereiken. Het regiment der openbare meening kan het zonder het werktuig eener Kamer nu eenmaal niet stellen. Eén petitie met klinkende namen, het kan heel wat lijken. Maar dacht men soms dat niet aanstonds de regeering onder een kruisvuur van petitiën zou worden genomen? De wenschen die in het volk leven, hebben een geordend strijdperk noodig, dat zijn eigen wetten heeft. Eene vaaag b.v. als: 'bestemmingsbelastingen of niet' tot oplossing te willen zien gebracht buiten dat strijdperk, of, zoo er binnen, met ontzieling der daar noodzakelijke vormen, is renunciatie aan de volksregeering bij vertegenwoordiging, en anders niet. Laten wij niet omdat er buitengewone omstandigheden bestaan, de Kamer verkleinen meer dan die omstandigheden *noodig* maken: de tijd kan komen dat het ons zeer zou opbreken, eene Kamer te hebben gekweekt die niet meer van zich afbijten kan.

De Kamer tot het onvermijdelijke te *overreden* ware voor een Treub die zichzelven had bezeten zeer wel mogelijk geweest; maar hij heeft haar onder de zweep *willen* nemen, en nog wel buiten zijn premier om. Hoe diens verstokte zwijgen op 27 en 28 Januari anders te verklaren?

Ziehier eene zijde van de zaak die waarlijk alle opmerk-

zaamheid verdient. Het gesprek met den *Handelsblad*-man dat de minister zich onmiddellijk na de indiening zijner groote ontwerpen veroorloofde, zijn brief aan het kamerlid Roodhuyzen nog meer, zijn daden van iemand die de wereld noodzaken wil tot kiezen of deelen. Ik voor mij kan niet inzien dat de zegepraal van Treub den dood der politiek-Cort van der Linden waard zou zijn geweest, en met iets minder dan dat had men den schrijver van den brief van 24 October op den duur niet bevredigd. Het conflict was er; niet door de schuld der Kamer, en ik kan haar niet laken dat zij het gegeven en met blijkbare bedoeling in het leven gehouden conflict op 28 Januari heeft verkiezen uit te vechten en niet later. Zij heeft daarmede gered wat nog te redden was.

Zij heeft het zich niet gemakkelijk gemaakt; maar eene situatie gemakkelijk te maken die uit den aard der zaak zelve moeilijk is, ligt buiten de macht van wien ook. De Kamer heeft voor Treub een minister van financiën in de plaats gekregen die zeker niet met zich spelen laat; zij zal het ook niet willen beproeven. Hare reputatie is er mede gemoeid thans te toonen dat zij gebroken heeft om te kunnen gaan bouwen. Zonder groote tucht, groote zelfverloochening, bereikt zij niets meer. De oogenblikken zijn kostbaar geworden, en nu er verloren zijn buiten haar schuld, zij zij dubbel zuinig op de rest, wier verspilling wèl tot haar debet zou komen. De Kamer toone dat zij de meerdere is in datgene waarin de zeldzaam gewichtige (wiens roem voor '14 onverkort blijft) ons droevig teleurstelde: in beheersching van zichzelven.

C.

Buitenlandsch overzicht.

25 Febr. 1916.

Rusland heeft, door het nemen van Erzeroem, getoond dat het nog van zich afslaan kan, en raak slaan óók. De jubel in het kamp der Geallieerden is groot; een bewijs (zoo er nog een noodig was), dat men daar in den laatsten tijd met overwinningsberichten waarin men zelf gelooven kon, niet was verwend. Van groote beteekenis wordt het feit eerst, als er iets op volgen kan: de handreiking aan de Engelschen in Mesopotamië. Dat zou voor Duitsch-Turksche aspiratiën ten opzichte van Voor-Azië een nekslag zijn; de val van Erzeroem alléén is dat nog niet. Vooralsnog zijn er geen teekenen die het gelukken van zoodanige handreiking in de naaste toekomst kunnen doen verwachten.

Op het Westelijk front groote roerigheid der Duitschers, bij Ieperen en Souchez; in den Elzas; nu laatstelijk, en op aanmerkelijk grooter schaal, een aanvallende beweging ten noorden van Verdun, die tot een indeuking van het Fransche front, tot een diepte van 5 à 6 kilometer, geleid heeft, en de Duitschers tot vlak voor de noordelijkste permanente verdedigingswerken der roemruchte stelling gevoerd. Zullen zij die bovenmate gewichtige stelling van Verdun zelve gaan aantasten? De Duitsche berichten over de gebeurtenissen der jongste drie dagen zijn merkwaardig sober, als uit eene pen gevloeid die zich dwang oplegt om iets te verzwijgen.[1)] Als

1) *Noot bij de correctie* (26 Febr.): Douaumont, het noordelijkste permanente werk der stelling, is bij storm genomen.

plaatselijk succes beschouwd is de winst aan de Maas tusschen Consenvoye en Samogneux grooter dan eenige andere sedert het vastloopen van den oorlog in het Westen 't zij door de Duitschers 't zij door de Geallieerden ooit behaald; maar een doorbraak is het tot dusver evenzoomin als indertijd het Fransche succes bij Tahure. De Franschen berichten dat hunne lijn nergens gebroken is; dat de terugwijkende troepen het onderling verband geen oogenblik hebben verloren; - en het ontbreken van alle bericht omtrent veroverde kanonnen schijnt deze Fransche voorstelling te bevestigen. Meer kan men er kwalijk van zeggen. Het gebeurde te doen voorkomen als een bewijs dat het met de Duitschers ten einde loopt is even dwaas als nu reeds te besluiten dat eerstdaags Verdun met goede kans zal kunnen worden aangevallen; - wij hebben af te wachten.

Op den Balkan weinig nieuws, dan dat de val van Durazzo ieder oogenblik kan worden verwacht; Essad is reeds te Brindisi aangekomen. Van de voorspelde expeditie der Bulgaren tegen Walona is tot dusver niets vernomen. Evenmin is er zichtbaar gevolg vooralsnog van het bezoek dat Briand bracht te Rome, om Italië tot grooter activiteit te bewegen.

Dat de Tsaar in de Doema is verschenen bewijst dat er niet gewanhoopt wordt aan de medewerking van dat lichaam tot krachtige voortzetting van den oorlog. Verwachtte men van de Doema niets, men zou haar klein hebben gehouden, haar niet hebben verwend door een eerbewijs dat een *novum* is in hare geschiedenis. Zij heeft een krachtig geluid gegeven: ‘gij verwerft onze medewerking, maar op onze voorwaarden; er zal heel wat in de Russische administratie moeten veranderen eer wij mogen vertrouwen dat zij het volk tot de overwinning zal kunnen voeren die het vurig begeert.’ Vooralsnog is de Doema gespijzigd met zeer talrijke en zeer lange redevoeringen, waarvan die van Sasonow de leus herhaalt van den val van het ‘Prussianisme,’ bijna op hetzelfde oogenblik dat Asquith te Westminster iets dergelijks ten beste geeft. Wat verstaat men daar eigenlijk onder? Als men eerst België maar eens heroverde en Servië en Polen, en dan het Prussianisme aan zichzelven overliet.

Snowden en Trevelyan zeggen reeds: ‘laten wij nu maar

erkennen dat het uitloopen zal op een compromis’; maar dat wil het Lagerhuis nog niet hooren. De Duitschers terugdrijven te land kan men blijkbaar niet, en hunne koloniën heeft men nu alle of zal ze eerlang alle hebben. Doch men verwacht nog iets van verscherping der blokkade; en Duitschland kondigt daartegenover eene verscherping van den duikbootenoorlog aan. De laatste loodjes kunnen héél zwaar wegen - voor de neutralen. Laten wij er op bedacht zijn in 's hemels naam. Wij zijn er nog niet uit; en het zal hard tegen hard gaan.

C.

Bibliographie.

De Wonderbouw der Wereld, door Dr. A. Pannekoek. S.L. van Looy, 1916.

Een nieuw populair boek over sterrekunde. Zijn er niet reeds genoeg, oorspronkelijk Nederlandsche zoowel als vertaalde? De schrijver vergelijkt in zijne inleiding zijn eigen boek met Kaiser's Sterrenhemel, dat hij aanhaalt als prototype van het populairwetenschappelijk boek uit de tweede helft der negentiende eeuw. ‘Zoo is dan ook ons werk’, zegt hij, ‘een volkomen tegenvoeter van Kaiser's werk. Hij schreef voor een publiek, dat in de heerschappij der wetenschap het principe van den nieuwen tijd zag en daarom volkomen bereid was om de mannen der wetenschap op hun gezag te gelooven. Wij schrijven in een tijd, die meer dan vroeger op de historische ontwikkeling nadruk legt, die in den tegenwoordigen scherpen strijd der richtingen een voortzetting van de vroegere ontwikkeling ziet en daarom iedereen drijft zich zelfstandig, door eigen denken zekerheid over zijn algemeene wereldopvattingen te verschaffen’.

Inderdaad is dit boek op een geheel andere wijze geschreven, dan wij tot nu van populair-wetenschappelijke boeken gewoon waren. Het is een eerste, en een goed geslaagde, poging om van de sinds lang veranderde richting van wetenschappelijk onderzoek naar buiten te getuigen. Een vorige periode der wetenschap streefde er naar onze kennis der natuur *uit te breiden*, en de leek wenschte in populaire boeken van deze uitbreiding op de hoogte te worden gehouden. Hij verlangde van zijn lectuur, dat zij hem zou brengen in een stemming van bewonderende verrukking over zooveel wonderbaarlijks en schoons, dat de natuur biedt en het menschelijk vernuft weet te ontsluieren. Dit bevredigt ons tegenwoordig niet meer. In de wetenschap is reeds lang op de periode van uitbreiding een van *verdieping* onzer

natuurkennis gevolgd, en een vaag besef van deze verandering begint door te dringen buiten het kringetje van de directe beoefenaren der wetenschap. De moderne lezer heeft genoeg bewonderd: de hem telkens weer voorgezette nieuwe vondsten der wetenschap, al worden ze ook steeds wonderbaarlijker en vernuftiger, vermogen zijn belangstelling niet meer te boeien. Als hij belang zal stellen in wetenschap moet hij die wetenschap zien in verband met, als onderdeel van het denken en streven der menschheid in het algemeen. In de volgens het oude recept geschreven populaire boeken vindt hij dit verband niet. Het gevolg is dat hij ze niet meer leest; en, daar wat hij zoekt hem niet geboden wordt, vervreemdt hij langzamerhand van de wetenschap. Dit is zeer jammer, zoowel voor het publiek als voor de wetenschap. Het is daarom noodig dat de wetenschap tot het publiek gebracht wordt op een andere manier dan tot nu toe gebruikelijk was. Niet dit of dat resultaat is belangrijk, maar *waarom* het gezocht, en *hoe* het gevonden werd. Niet de veelheid aan de oppervlakte moet den lezer getoond worden, maar de eenheid in de diepte. Dat dit niet gemakkelijk is, spreekt van zelf. Daarom is het te verblijdender dat Dr. Pannekoek het heeft aangedurfd. Hij heeft de taak ondernomen met volkomen bewustheid van haar omvang en moeilijkheid, en heeft haar volbracht op eene wijze waarmee wij hem en het Nederlandsche publiek mogen gelukwenschen. Tusschen haakjes zij opgemerkt dat ook het feit, dat dit boek een Nederlandsch boek is, ons reden tot verheugenis is. Moge het tot leering strekken, zoo zij daarvoor toegankelijk zijn, aan hen die meenen dat al wat goed is uit het Oosten moet komen.

De inhoud van het boek is de evolutie van het inzicht der menschheid in den aard der bewegingen van zon, maan en planeten. Het begint met de allereenvoudigste, alledaagsche verschijnselen, als zonsopgang en -ondergang, en klimt op tot de samenvatting van alle bewegingen in de eene, alles beheerschende wet van Newton. De verschillende systemen worden elk in de omraming van zijn tijd uiteengezet, en de lezer wordt doordrongen van deze, voor vele leeken waarschijnlijk nieuwe, ook door enkele wetenschapsmenschen niet altijd geheel begrepene, waarheid, dat de vroegere opvattingen en theorieën niet als afgedragen oude plunje met verachting behooren te worden bejegend, maar dat zij noodzakelijk waren om tot de latere inzichten te geraken, dat zij ook door die latere niet werden schuldig bevonden aan onwaarheid en smadelijk verjaagd, maar dat integendeel de in de oude theorie aanwezige waarheid door de nieuwe een breedere en diepere fundeering kreeg.

Het zou mij niet verwonderen als de schrijver zich zijn lezers vooral gedacht heeft onder de ontwikkelde en naar ontwikkeling zoekende arbeiders, waaruit echter volstrekt niet volgt dat niet ook anderen zijn boek met profijt zullen lezen. Ontspanningslectuur, geschikt om verloren halve uurtjes te vullen waarin men zijn hersens rust wil gunnen, is het geenzins. Maar moeilijke lectuur is het ook niet, en wie het leest zoo als het gelezen moet worden zal beloond worden met een exquis intellectueel genot. Het is een ernstig, ik zou willen zeggen een grootsch boek. De schrijver spreekt met liefde en overtuiging van dingen die hem na aan het hart liggen, en waarvoor hij den lezer eerbied wil inprenten. Kennis van wiskunde, zelfs elementaire, wordt van den lezer niet verwacht, ook geen algemeene natuurwetenschappelijke voorbereiding, alleen maar aanhoudende oplettendheid. Men krijgt onder het lezen soms het gevoel, alsof men den schrijver persoonlijk verdriet doen zou, door ook maar een enkele maal uit gemakzucht iets op zijn gezag te gelooven in plaats van het betoog geheel te volgen en zijn gedachtengang nog eens door te denken. Dit betoog is altijd zeer sober, zonder omwegen of uitweidingen op het doel afgaande, maar steeds zeer volledig, zoodat geen schakel ontbreekt. Alleen tegen het eind van het boek wordt de uiteenzetting gedrongener en sommige dingen worden misschien wel wat *te* kort gezegd, zoo b.v. de knoopenbeweging van de maan op blz. 363. Was de schrijver gedwongen zich te beperken om het voorgeschreven aantal pagina's niet te overschrijden, of vond hij dat hij, na den lezer zoo ver opgevoed te hebben, ook wel eens iets aan hem zelf kon overlaten?

Een integreerend deel van het betoog zijn de illustraties, die, voorzoover ik kan nagaan, alle (behalve natuurlijk portretten en dergelijke) nieuw zijn en speciaal voor dit boek ontworpen. Het gaat niet aan ze hier uitvoerig te bespreken, maar toch moet mij een enkel woord van bewondering van het hart voor het scherpe oordeel in de keuze wàt geïllustreerd moest worden, voor de buitengewone duidelijkheid der plaatjes, waardoor met één oogopslag te zien is waar het eigenlijk op aan komt, en ten slotte voor den fijnen geest en smaak die uit de uitvoering spreekt. Zie b.v. de landschapjes in de teekeningen ter verduidelijking der verschillende klimaatgordels, op blz. 107, 111, 112. Ook de druk is goed, en tot in kleinigheden nauwkeurig verzorgd.

W. DE SITTER.

Dr. A.A. Beekman. Nederland als polderland. Beschrijving van den eigenaardigen toestand der belangrijkste helft van ons land, toegelicht door kaarten en teekeningen. Zutphen, W.J. Thieme & Cie. Tweede druk (zonder jaartal).

Dertig jaren is het geleden, dat de eerste druk verscheen van dit boek! Dat zóó lange tijd kon verloopen vóór tot herdruk werd overgegaan, zoude bij menig ander werk niet pleiten voor schrijver of onderwerp. Doch hier geldt het een bijzonder geval. Dr. Beekman's arbeid heeft véél vrucht gedragen, zéér veel zelfs; doch vruchten waaraan uitgever en samensteller zelf niet smulden. Voor een ieder, die iets over den waterstaatkundigen toestand onzer gewesten te schrijven had, was ‘Nederland als polderland’ de aangewezen bron. Zoodoende kwam, wat dr. Beekman moeitevol had bijeenvergaderd, door tallooze zijkanalen en kanaaltjes tot de naar wetenschap dorstende Nederlanders. Doch dientengevolge vonden dezen het niet noodig tot de bron zelve op te gaan.

Wél te begrijpen, maar te betreuren. Aan de bron zelf smaakt het water frisscher. En ik hoop dan ook van harte dat het dezen druk anders moge gaan dan den eersten. Veel gelezen worden, en niet - zooals Klopstocks werken - enkel veel geprezen.

De dertigjare rust heeft daarenboven het boek goedgedaan. Er is meer lucht en licht gekomen in het sombere woud der wetenschap. De schrijver heeft veel weggelaten; veel *kunnen* weglaten omdat in den tusschentijd andere boeken voldaan hebben aan zekere eischen, welke dit boek wél dik, doch ietwat ongenietbaar maakten. Want ook een boek kan niet ongestraft twee heeren dienen: een leesbaar werk zijn en tevens een encyclopedie. De beschrijvingen van afwateringsgebieden namen in den eersten druk veel te veel plaats in. Haast geen poldertje of slootje bleef onvermeld. Zoo ook durft de verslaggever van een plaatselijk blaadje geen juffrouw of heer overslaan, die op een weldadigheidsfeest in zijn stadje, het stemmetje heeft doen hooren! Het is trouwens een gewoon gebrek van Nederlandsche werken over ons dierbaar plekje gronds: men tracht het kleine land groot te maken door alle onderdeelen te bezien met den mikroskoop.

Dat deze tweede druk zooveel beter leest dan de eerste, is echter niet enkel te danken aan dat schrappen. Er is véél aan het werk toegevoegd; niet slechts omdat in die dertig jaren veel gebeurde op waterstaatkundig gebied, maar vóóral omdat in dit tijdsverloop de kennis van ons land met reuzenschreden is vooruitgegaan.

Want ons land is véél interessanter geworden. Allerlei vraagstukken, waaraan vroeger hoogstens een enkeling zijne aandacht schonk, houden thans alle gemoederen bezig. Men denke bijv. aan het vraagstuk der duinvorming, aan het - ietwatangstwekkende - vraagstuk der bodemdaling! En ook die bodem zelf wordt thans veel grondiger onderzocht; daardoor op ons land in vroegere, zelfs vóórhistorische tijden een nieuw licht geworpen. Geologen en archeologen verrichtten véél en nuttig werk. Hoe zeer is niet de geheimzinnigheid der terpen verminderd; welk een ander inzicht in den vroegeren loop der waterwegen werd niet verkregen door het nauwkeurig nagaan der vondsten uit romeinschen tijd! Hoe groot blijkt niet het aandeel van prae-historische omwentelingen in de moeielijkheden waarmede dagelijks de landman heeft te worstelen!

Terecht heeft dan ook de schrijver in dezen tweeden druk meer ‘geschiedenis’ gebracht, meer de vorming en vervorming van ons land den lezer voor oogen gesteld. Daarbij zijn dr. Beekman zeer te stade gekomen zijne opsporingen op taalkundighistorisch gebied, waaraan wij te danken hebben dat hoogst merkwaardige werk over den oorsprong en beteekenis van waterstaatkundige woorden en uitdrukkingen: Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795.

Zoodoende is ‘Nederland als polderland’ een levend boek geworden. Wij zien ons land groeien, stukje bij stukje; héél langzaam en onder vele tegenslagen. Wij begrijpen nu beter dan vroeger, hoe dat land, hetwelk wij vormden met de handen, op zijne beurt ons karakter heeft gevormd. Ons taai heeft gemaakt, maar óók: langzaam. Niet traag; *voorzichtig* langzaam. Oók doet dit boek ons duidelijk zien hoe weinig ons land één geheel is, hoezeer als het ware de natuur aan elke provincie een andere taak heeft opgelegd. Hoe geheel anders zijn bijv. de toestanden in twee zoo dicht naast elkander gelegen, schijnbaar gelijksoortige gewesten als Groningen en Friesland! Verschillen, welke niet dagteekenen van gisteren, maar uit tijdperken, welke niet door jaartallen zijn aan te geven; zóózeer blijft de mensch afhankelijk van den Voortijd!

De belangrijkste helft van ons land wil de schrijver - volgens den titel - behandelen. In werkelijkheid geeft hij veel meer. Haast elk deel van Nederland wordt bezichtigd, want er zijn zéér weinige streken waar afwatering niet levenskwestie is; en rivieren en riviertjes krijgen dan ook alle hare beurt. Zoo zal dan ook voor velen, - óók voor Overijsselaar, Geldersman en Brabander - dit boek zijn als een ontdekkingsreis in eigen omtrek. Een vloed als die van Januari dezes jaars moge het

werk groote actualiteit geven - óók leeren niet te blind te vertrouwen op de ervaring van het verleden! - de beteekenis van dr. Beekman's arbeid is eene meer blijvende. Toch spijt het mij dat de uitgever gemeend heeft het jaartal van dezen herdruk op het titelblad te mogen verzwijgen. Waterstaatkundige veranderingen zijn te veelvuldig, dan dat wie in later tijd dit boek naslaat, niet juist die jaartalopgave noodig zoude hebben, ten einde zich voor onaangename vergissingen te vrijwaren. Den kooper worde dan ook aangeraden, onmiddellijk na aanschaffing, dat jaartal als *memento* aan te brengen op het titelblad. Velen zullen zulks - hoop ik - doen, want ik wensch dit werk vele koopers. Dat dezen het niet op alle punten eens zullen zijn met den schrijver, is verklaarbaar, waar zoovele vraagstukken waren aan te roeren waaromtrent het onderzoek nog niet is afgeloopen - wellicht nooit zal worden afgesloten. Doch dit zijn bijzaken. Hoofdverdienste van dit werk is dat het niet enkel geeft een duidelijk beeld van ons land, maar óók dat het deze kennis ons als 't ware spelende bijbrengt.

R.T.N.

Trouweloozen, door H. van Loon, Rotterdam, 1915. W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij.

Een caleidoscopisch boek. Een wemeling van figuren, gebeurtenissen en analysen vermoeit des lezers aandacht en doet hem zich afvragen, of 't niet te veel gevergd zou zijn, van dezen jongen, schoon zeker talentvollen auteur, reeds te verlangen, dat àl zijn figuren zouden werkelijk leven, àl zijn gebeurtenissen in duidelijk zichtbaar causaal verband zouden staan, van àl zijn analysen niet soms de een de ander zou logenstraffen. En inderdaad, hoe klaarder onze kijk wordt op dit werk, des te duidelijker blijkt ons, dat we dit alles maar niet moeten eischen. Want zouden wij dit wel doen, schipperden we niet wat met onze overtuiging, dat wij feitelijk èlken schrijver zoodanigen eisch mogen stellen, onze teleursteliing over de afwijzing ervan, bracht er ons allicht toe, uit gemelijkheid den auteur de lof te onthouden, waarop hij toch onbetwijfelbaar recht heeft. Overigens, die lof - zoo beteekenisvol hij ook moge zijn - is spoedig genoeg gezegd: de menschelijkheid van dit werk en zijn schrijver is een veel omvattende en innerlijk-rijke, èn: de uitbeelding is nergens zoo mislukt, dat wij niet overal de aanwezigheid dier menschelijkheid zouden kunnen voelen. Máár: die voelend ziet men ook onbetwijfelbaar tegelijkertijd in, dat, hadde de

auteur nog wat gewacht, gewacht namelijk tot hij als kunstenaar de behandelde stof volkòmen meester was, het werk aan deugdelijkheid véél zou hebben gewonnen, want nu hij dat niet heeft gedaan, nu hij al te haastig, heel z'n mooie bouwdoos bij elkaar gegrist, de literatuurtrap komt opgehold, nu ziet moeder Critiek helaas, dat hij de mooie blokjes en beeldjes leelijk heeft door elkaar gerammeld: daar is een hoekje afgebotst en hier een spijltje verbrokkeld en de boel past niet meer precies op elkaar.... - En niet alleen dat de logiek van het gebeuren in dit werk en de logische continuïteit der analysen wel eens zoek zijn, maar er is ook iets in dezen roman, dat men misschien het best den epischen esprit de l'escalier zou kunnen noemen: nog hebben wij sommige figuren niet goed aangekeken of daar staan plotseling weer een paar spiksplinternieuwe voor ons, en, eìndelijk, nadat we die dan een paar bladzijden lang hulpeloos en vervreemd hebben aangestaard, komt op z'n elf-en-dertigst en in 'n ‘naschuitje’ pas de verklaring aangewiebeld, wàt ze daar nu eigenlijk te maken hadden. - Verliest dit boek nu en dan voor een wijle zijn karakter van psychologischen roman, geeft het 't leven in handeling en dialoog van zijne figuren-zelf, hoe dikwijls, zèker, achten wij 't ook dàn zéér gelukt, maar ai! welk een onmacht grijnst ons ook somtijds aan. Men behoeft maar in 't begin die scène te lezen, waarin Lotte Geert haar ontrouw bekent, om voor een mislukking te staan, die moeielijk als zoodanig kan worden overtroffen. Ook de dialoog is, door het geheele werk heen, moge zij slechts zelden slecht kunnen heeten, bijna even zelden zoo van leven fonkelend, als men het recht heeft te verlangen. En wat toch in den psychologischen roman, wil hij voortreffelijk heeten, onontbeerlijk is: een analyse van *fijne*, *diepe* vondsten èn een *beeldend*-analyseerende taal - zij zijn grootendeels afwezig. Maar in weerwil van dit alles, al wàre niets anders geslaagd dan die ruige, tintel-levende figuur van Geert, dan nog zou deze ons duidelijk maken, dat wij hier met een schrijversaanleg te doen hebben, die zóóveel in zich bergt, dat ze zich de wat grootscheepsche weelde mag veroorloven, een omvangrijk en gedeeltelijk minder gelukt werk als dit, ons als zeer betrouwbare belofte van vele toekomstige volkomen-gelukte en rijpe te geven. Bezit en hoop dus.... ten slotte blijkt het niet weinig wat de heer Van Loon ons schenkt.

M.H. VAN CAMPEN.

Oorlogsvisioenen, door Cyriel Buysse. Uitgegeven door C.A.J. van Dishoeck, Bussum, 1915.

Een zeer vermakelijk èn diep-aandoenlijk boek. Ziehier in weinig woorden de twee ver uiteenloopende eigenschappen van dezen bundel gekenschetst, eigenschappen, die maar al te zelden beide in het levenswerk van één auteur worden gevonden, nòg zeldzamer in één boèk voorhanden zijn. Men moet dan ook al een rasepicus, een volbloed romancier als deze groote Vlaming zijn, om ze beide in zóó kort bestek, verweven in figuren zóó vol leven en tevens zóó luchtig èn geacheveerd gebeeld, te kunnen geven. De satyriek-humoristische verhalen: *De heeren Bollekens in oorlogstijd*, *Het oorlogshuwelijk van meneer Calkoen* en *Rikiki* vullen meer dan twee derden van den bundel. De uit hun evenwicht geslagen, smulpapige rijkaards met ‘de mooie meid’ in de eerste novelle; in de tweede de oude scharrelaar, die elke twee jaar een andere dienstmeid neemt, en nu tegen 't einde van zijn leven dan toch waarlijk door de toevallen van den krijg wordt gedwongen met de laatst bij hem in dienst getredene te trouwen; de generaalsfamilie, die door het kleine schoothondje getyranniseerd wordt in het derde verhaal - zìj alle *vermaken*, terwijl in *Rikiki*, in de boeven-scène, zelfs een Decamerone-achtige atmosfeer wordt gevoeld. Ook deze verhalen zijn vol van de inwerkingen en 't gebeuren van den tragischen oorlogstijd, maar toch, het eigenlijk bij zulk een tijd behoorend groote sentiment liet zich niet dan onderwaardig aan hunne half-comische figuren verbinden. Het filtert maar zoo'n beetje door de novellen heen. Maar dan doorleven we in drie vlot geschreven, anecdotische ‘niemendalletjes’ - waarvan nochtans het middelste, *In de vuurlinie*, een hooger waarde allicht mag hebben als rake beelding van den grondvasten Vlaamschen boer - de overgang naar het diep-aandoenlijke. Dit laatste openbaart zich voor 't eerst zeer sterk in *De Vrijwilliger*, den man, die, met een bajonetsteek een ‘vijand’ doodt, en als hij onder zich in de loopgraaf diens brekende oogen ziet, ‘pardon’ stamelt. Vooral hierin is wel de volle en ònmiddellijk zich uitende tragiek van den krijg bereikt, terwijl weer eene prachtig visionnair-beeldende kracht het treffendst in *De Vlucht* is. Zie eens dit kleine stukje: ‘...het scheurde hun door 't hart, maar 't moest, het moèst, er was geen oogenblik meer te verliezen, zij hoorden de vernieling in de verte aanloeien, en zij werden meegenomen in den wilden stroom der vluchtelingen, terwijl daar in de diepte de eerste huizen van het dorp reeds brandden....

In volle vaart renden zij het roode westen in. Wat zag het

vreeselijk bloedrood dien avond! De zon was onder, maar hoog en wijd over de kim had zij haar langzaam-tanend bloedlicht nagelaten. 't Was als een tafereel der wreede, oude tijden. Somber, voorovergebogen in hun vlucht, holden, in roodachtige stofwolk, die duizenden en duizenden daar wild op in...'

En dan bij de lezing van *De Moeder*, van *Singen...Singen...!* van *De Terugkeer* - welke criticus, die geen critiek-machine is geworden, zou niet zijn wijde aandoeningen van mede-lijden en medegenieten de volle heerschappij over zich hebben gelaten... Het is dan ook mede daaraan, dat de lezer het heeft te wijten, zoo hij hier het sausje missen moet, zonder 't welk het gerecht van een Buysse-bespreking door een kok van dèzen tijd, die op z'n goeden naam gesteld is, niet mag worden opgediend, het sausje, welks ingrediënten bestaan uit 'n paar lepels vaderlandsliefde van Buysse, liefst opgewogen tegen en goed vermengd met die van Streuvels benevens wat droppeltjes gòeie Hòllandsche azìjn erover heen... - Helaas, ik arme, ìk kan er hem niet aan helpen. Maar niettemin verwaardige hij zich dìt zeer bescheiden schoteltje te proeven... Het smaakt alleen naar Buyssensche *menschheids*liefde? Ik ontken 't niet, maar zou dat ook niet voldoende kunnen zijn?... En komaan, wèg nu maar met deze keukenmeiden-beeldspraak. Ik zegge hem slechts nog kort en goed tot besluit, dat als in toekomende tijden naar de qualiteit der vaderlandsliefde van deze twee geniale aristen zelfs geen vurigste Coq Gaulois meer kraaien zal, nog duizenden hen lievende en in hun werken verdiepte lezers zullen getuigen: 'Hoe hebben deze twee de *menschheid* liefgehad.' En is het niet deze liefde, waarop het voor de literatuurcritiek op aankomt? Is het niet deze in tegenstelling met de andere, die eene der maatstaven van háár oordeel moet zijn?

M.H. VAN CAMPEN.

[Tweede deel]

Verzen.

Opdrachtelijk sonnet.

Wij zijn gezaam dezelfde haven uitgevaren,
en, voer door de eigen voor, verscheiden, beider tocht:
ik zag de schervel-zonne schaetren, die gíj zocht;
gij vondt míjn scheemring over wieren-zware baren.

De storrem die ge u, stoer, te blijden strijd bedocht
kwam míjne woel'ge ziel weldadig te bedaren,
en, waar mijn schrik der kolken kalmte zou bestaren,
hebt ge eindlijk in der einders ijlte úw vreê gekocht.

- Thans, broeder, zonk het zeil; ons streven kende 't stranden.
Ons heil zou in de veiligheid der máát belanden.
Gij hebt uw huis, ik heb mijn huis: het is genoeg.

Doch, voert Herdenken weêr ter voor van vroeger varen,
míjn kiel weegt van úw vracht; de úw komt míjn last bezwaren:
míjn koortse die ge eens vreesde'; úw vreugde die 'k eens vroeg.....

Uit: ‘het menschelijke brood’.

Wanneer, geteekend met onloochenbare merken,
zijn leên nog lastig van den lijdelijken groei,
't argwanig kind den eersten drift in zich voelt werken
en schaad'wen, scherp, over zijn plots-beschaamd gestoei; -

wanneer, zijn woel'ge nacht bezocht van de eerste wake,
't gewassen kind zijn eerste vrees voor 't leven kent,
en - kwell'ge koestering - de koortse van zijn kake
met de eêle pijne van zijn duistre naeglen schendt; -

wanneer, doordeesemd van het eindelijk bevroeden,
doorkeend van 't wekkend gif der wilde wetens-pijn,
't volvoerde kind zich woedend aan zich-zelf wil voeden
en, bleek en norsch, het beeld van de' eigen geest gaat zijn; -

wanneer 't voldongen kind, gespeend van alle wanen,
zijn schampere onschuld als een schande van zich werpt; -
wanneer 't op 't levens-brood, dat bijt van zijne tranen,
voor 't eerst de schittring van zijn gave tanden scherpt:

dan, in de onzaligheid der ouderlijke zalen
waar zijne zuster weent om zijne eenzelvigheid,
dan staat - verzoeking van zijn angst-bekropen smalen,
verzet der kopp'ge jeugd zijn onwil voorbereid,

en dra zoen zijner zonde en vrijheid voor zijn vreeze, -
daar staat, waar hij ter tweede beet zijn tanden wet,
inéens, en onontkoomlijk-reede, en uitgelezen,
een overvloedig maal hem eindloos klaar-gezet.

- Hij eet. Zijn honger ziet geen vlijtig voorjaar vieren
de jonge vreugde die hij haat, en die hem beurt.
De felpen violier vunst diep van donkre vieren;
de sleutel-bloeme geurt gelijk de perzik geurt;

er is geen vliege, er is geen rietjen, of zij galmen;
de zon, die hem beklemd, klept als een klok; maar 't licht
gaat glijdend als een zijde al-over zijden halmen
en veegt de voren ook uit zijn doorploegd gezicht;

hij weet: door heel zijn dag blijft klateren en klaren
de schater van den schitterenden sterre-nacht;
hij kent den nacht, die blankt van bloesmende appelaren
waar de avond-schemer wijlt die de' ochtend-schemer wacht;

weldra zal aan den geur der geluwende grassen
waar ruim het pluimig hooi een liefde-bedde uit breidt,
de reuk der linden op de luwe winden wassen
die 't moede min-gelaat den nooblen avond wijdt:

hij weet het. Maar hij éét. - Zijn lijf is vol van schokken.
Er wringt een wrang genot in hem. Maar hij geniet
vooral de nieuwe pijn van een halsstarrig wrokken
en 't vratig hongren dat een nieuwe vreugd hem biedt.

Hij bijt. - o Nooit-bevroede smaak der nieuwe spijzen!
o Kalme en kloeke koorts, o kenen-klievend vuur:
zijn tand-vleesch van het eerst besluit te voelen ijzen;
zijn keel te schrapen met uw échtheid, o Natuur;

uw echtheid, die voor goed de arme ingewanden ledigt
van al het zoet gezeur dat kind uit mensch verscheidt;
uw echtheid als een vlam die zuivert en volledigt:
de kus, mijn vriend, dien uwe starre weigring beidt.

- Hij bijt. Zie hoe hij bijt! Ten laatsten hoek gekropen
waar, heilig als een straf, de blinde kilte mart,
eet hij, en laat den drank door zijne kele loopen,
en voelt de sterkte rijze' in zijn al-wijzer hart.

Nóg woelt en wrokt zijn ingewand van duister duchten.
Maar, waar het voedsel vindt de wegen naar zijn vleesch,
kent hij als een verzuim zijn veel te lang verzuchten,
naar iedre spiere spant en davert iedre pees.

Gebondeld staat aldra zijn nek in stijve staven;
zijn aangezicht wordt hard en klaar gelijk een schild;
zijn brein groeit, wijd en diep, tot eene veil'ge haven
waar stroom van bloed en geest tot weelde en wil verstilt.

Hij bijt. - Vaarwel, gij bleeke schuchterheid der maagden
die vreet gelijk een heete wonde aan elke vreugd:
hij ziet de ziel'ge listen dóor, die hem belaagden
tot zoete veiligheid van een gezalfde deugd;

hij voelt den zwoelen drang der zwachtlen die hun zorge
vol zalve om zijn vermoede' en zijn verweezen wond:
laat alle blinden neêr op dees te blijden morgen;
onthoudt te heeten drank aan deze' onschuld'gen mond!

- Maar hij: hij lácht. Want, waar nog bibbert op zijn lippen
het woord dat hij weêrhield en nóg zijn blik verbleekt:
thans voelt hij, onweêrstaan, der tanden wal doorglippen
zijn haat waar hij van lacht, den vloek die eindlijk spreekt;

vloek over wie hem 't leven gaven maar onthielden;
die, 't roode scheppings-bloed onachtzaam-gul geplengd,
zijn jong verlangen kuisch met zuinigheid bezielden
en hebben van hún teederheid zijn hart verengd;

vloek op den talm'gen tocht der fleemende geslachten
waar elk zijne eêlste weelde in de eigen telgen doodt;
die tot een vroom genot zich-zelven 't keur-vee slachten,
maar hém verboden 't heul van 't Menschelijke Brood....

- Aldús, ter oudren zaal, en waar de zieke wake
van zijne zuster om zijn norsche weelde schreidt,
- - aldus 't voldongen kind, dat in zijn koene kake
de spieren roeren voelt, en vloekt, en lacht, en bijt.

Uit: ‘aan de eeuwige’.

I.

Vervarelijk festijn voor onverzaadlijk dorsten:
zóó hebben ze u gekend, bij smaad- of smeek-gebaar,
die, donker van begeerte of heller liefde klaar,
van u besmaald misschien, misschien u tarten dorsten.

o Bralle broeiïng van het schroeiïg-heete haar
dat ge als de kromme vlam van eene toortse torschte';
uitdagend dreigement der driest-gedragen borsten;
o buik die glooit en glanst gelijk een beukelaar.

- Zóó kenden ze u. En ik, waar 'k uwe schoonheid schenne;
ik, die me-zelven miek de' in vrees begeerden Man
die u bevrijden kon en sloeg in slaven-ban;

zelfs ik, uw graauwe Heer, wien géén vrouw ooit zal kennen:
hoe bibbert op mijn lip de bede - o wrang bekennen -,
de bede, uw doem te ontvliên, en die 'k niet bidden kàn....

II.

Zij ligt te bedde 'lijk ik lig te bedde;
ze is wachtend, trage en vragend, 'lijk ik wacht;
- o naakte wake aan ongenaakb're wedden! -
en tusschen bei de blinde en doove nacht.

Tusschen ons bei, misschien, de wijdste zeeën
in 't wijlen van een wijdingloozen tijd;
- al breekt door ons de branding van de weeën
die beide' ons binden in der eeuwigheid.

't Verbod van God, misschien, tusschen ons beiden,
of, morgen reeds, in beider harte rouw.
- Maar wéten, zat van liefde of ziek van beiden,
dat ík de Man ben, vrouwe, en gíj de Vrouw.

III

Gij die u, stérker liefde omgord,
bang-wakend naast me zet,
nu 't dagelijksch gedicht me wordt
weêr dagelijksch gebed;

- gij, mijne vrouwe, schoone wees
van al mijn liefde en leed,
die mijne vreugde en mijne vrees
om deze lente weet,

en dat, waar felre kracht me ontbrandt
mijn wilde en vrome geest,
van helle beelden overmand,
weêr de eigen weelde vréést;

- gij, die u naast mij neêre-zet,
voor deze woede bang,
waar 'k zelf bedwinge tot gebed
den bronst van dezen zang;

o vrouw, o vrouw, o góede vrouw
die weet hoe 'k weêre lijd;
die weet hoe 'k in mijn ziele rouw
om wat mijn lijf verblijdt:

ontvang, van wie niet vloeken mag
maar onder vloeken gaat, -
ontvang, van wie úw lijden zag,
den dank en de' armen smaad....

IV.

Ik ben u moe. Gij hebt mijn traagste hoop vermoeid.
Waarom in mijden mond het bittre woord verhelen?
Te laat is me uwe liefde en te aarzelend ontbloeid
'dat nog begeerte ontblake en schrave door mijn kele.

Thans is het úwe lip die, open, beeft en smeekt;
't ontberen van uw blik die wendt naar weiger treuren;
- ach gij, die smeekend dees verzegelde urne breekt
en vindt van balsmen nog alleen wat draal'ge geuren.

Gij zijt, die staat, wier schroom het biedend woord weêrhoudt,
maar huivrend van uw lende' al slaakt de sluike banden.
Helaas, 'k zal in het licht, dat lenkend is, en oud,
alleen de weeke bleekheid zien van uwe handen;

want weet: ik kon op ándre borst, die níet weêrstiet,
eenzelfde wanen en dezelfde weeheid vinden....
- Waarom uw oog nog, dat me een late liefde biedt?
Ik laat den tragen draad van mijne dage' ontwinden,

want ik ben moe: gij hebt mijn treurig-traagsten waan
ter laatste hoop, ten laagsten ootmoed leeren deinzen....
- Wie zijt gij, vrouw, die draalt en niet voorbij wilt gaan?
Ik leef, die 't vréémde beeld der eigen min zie staan
ten kálmen einder der herdenkende gepeinzen....

Epiloog.

Gij menschen, die misschien me in laetren tijd gedenkt,
als deze mond, en zónder morren, heeft gezwegen,
maar, woordloos op verzaden dood open-gezegen,
de ijlte beteekent die uw vragende ijlte wenkt,

weet: als een straf heb 'k stroeve waarheid meê-gekregen;
geen krankheid, die mijn lijf niet kreunend heeft gekrenkt;
en 't spijt, dat dit mijn vers gelijk een hostie drenkt,
mag heilig op uw tong als 't leven-zelve wegen.

Ziet: dit gelaat is lood, en zorge is 't zuur dat vreet
door 't lood, en 't diepst van al de heete voren beet
om God, o mijn begeert, die borgde 't pijnlijkst beiden.

En toch: hij die dit zeide in dood-gedoemde tijden,
en, leed hij waarlijk àl te zeer wanneer hij leed,
- hij droeg 't gevoelen, nooit genoeg te mogen lijden....

KAREL VAN DE WOESTIJNE.

Het geslacht der Santeljano's.
(fragment.)

Vijfde hoofdstuk.
De straat.
I.

Mordegai Santeljano was ondanks zijn nerveus-drukke, ongedurige natuur, toch 'n kerel van diepe gehechtheid. Al honderde malen had hij overmatig-ernstig overwogen en ook begeerig verlangd, de straat, waarin hij al ruim vijftien jaar woonde, dood-koeltjes te verlaten. Maar telkens was hij stevig blijven zitten, vastgehouden door al die lekkere dingen van geëigendheid en herinneringsvol heimwee. Z'n straat, z'n woning, ze waren hem geworden, als de genoegelijke dracht van een flink doordragen nog stevige jas, die in barren wintertij, zonder capsonis van nog eigenwijze gepersthedens, heelemaal naar z'n lichaam gedrild, hem veilig omsloot. De straat, Mordegai in z'n zwaarmoedig, heftig begeerte-leven wist dat zelf zoo niet, was in al die jaren 'n stuk van z'n diepe ziel geworden. Maar wat hij wèl wist, al was hij onmachtig het in woorden te denken, dat was de zoete heimelijkheid dat heel de buurt zijn ideaal-vol en diep teleurgesteld jeugd-verleden in trouwe geslotenheid bewaard hield. Hij wist dat hij het in geen andere straat van heel Dortendam ooit armer zou kunnen hebben dan dat hij het dààr had gehad en ook niet voorspoediger; hij nooit, waar ook, liefdezieker en hartstochtelijker zou

kunnen zijn dan dat hij het dààr was geweest. Dat mijmerend liefhebben van, die warme gehechtheid aan heel die buurt, het was het heimwee-zware verlangen in hem naar het droef-voorbije, de diepe na-min van den veertiger.

Want de straat zelf, met al wat er om heen lei en haar heele bewoning, was toen Mordegai er kwam, niets bizonders. 't Was er een als vele andere in Dortendam in slonzigen aanbouw, door industrieelen als goedkoopen bouwgrond voor hun fabrieken ontdekt, met veel open plekken en nog laag liggend grasland in plat-geloopen vernieldheid tot moddervlakten vervuild. Haar in het oog loopendé deugdzaamheid was, dat ze de op nieuw peil gebrachte meer moderne breedheid van de pas vastgestelde rooilijn had. Maar dik-belachelijk stak dit grootsteedsche hygiëneen verkeersvoorschrift voor stedenbouw - door die klein-Hollandsche polder-gemeente in zoo verwaten gestrengheid uitgevaardigd - af, bij de kleinsteedsche achterlijkheid in dezelfde straat, waar de openliggende plekken grond tusschen de huizen en het weggetrapte grasland als vuilnisbelt dienst deden en een breede sloot, zoo uit het open land, met al haar vuil op de straat aanloopende, de huizen in-stonk.

En ook onder de buurt-lui was er in die dagen weinig dat Mordegai aantrok. Het was een raar mengsel daar van zorgelijke armoe en burgerlijke welgesteldheid. Naar het openland-gedeelte toe woonde aan weerszijden het kleine volk; stoelenmatters, aardewerk-venters en kramers; en onder hen, in haar altijd stoomende en smokende water- en vuurhuis, de kloeke Saba-vrouw[1)], Mietje.

Aan het andere eind, ook over en weer, zaten de meer gegoeden; joodsche diamantwerkersgezinnen met de kasseere[2)] nerinkjes van slager, bakker en kruidenier in hun dadelijk bereik.

Er was geen gemeenschap tusschen de beide deelen der straat; maar de twee overkanten hadden zich ieder naar hun stand heel gauw gevonden en vooral de gegoeden onderhielden, aarzelend en droog, naar Dortendamschen trant, 'n zekere kennisschap.

Mordegai's hang naar de buurt was het zoeken naar zich-

1) Licht- en vuurverzorgende christenvrouw op Sabbath.
2) Ritueele.

zelf; was het onbewust diep en stil in hem werkende herinneringsleven, dat zijn naieve latentheid niet verstond.

Dààr heen toch had hij Lea zoet gelokt, toen hij dol van vurigheid op haar jonge, mollige blankheid was, toen ze hem, in haar fijne blondheid, al de macht over haar lichaam had gegeven. En toen, eenmaal in de stil-verlaten achterafschheid van die straat gezeten, had hij daar die eerste jaren niets anders gedaan, dan hard gewerkt en onvermoeid gevrijd. Heel z'n ontzettende, ruwe drift-kracht was daar door het machtig uitleven van z'n heet-hunkerende lijfslust in een warme, verdraagzame welgemoedheid weg-gevredigd; en zoo bedaard en stil was hij geweest en vol behulpzaamheid in Lea's jonge huishouden, als alleen 'n blond-bleek, spichtig mannetje dat kon zijn en niet zoo'n breede, bruine kerel gelijk hij.

Ging hij in den valen winterochtend-nacht met z'n warmen ijver aan het werk, dan moest zìj blijven liggen, en in zòò wilde hartelijkheid stopte hij haar dan nog eens dicht, dat ze pardoes kwam naakt te liggen. In zware dreuning van al de kamerdingen gelijk, terwijl hij, om Lea niet wakker te maken vast en innig dacht te sluipen, ging hij eenige malen naar de keuken en zette koffie; en als Lea dan door 'n poosje van z'n stiller gemorrel weer even den slaap had gepakt, wekte hij haar in z'n al heftig-blijende wakkerheid met een dampend kop koffie voor haar in z'n hand.

Onder die druk-zorgzame koestering van z'n warme hart was Lea nog mooier geworden. Haar gemakzuchtiggespaarde lichaam was tot kloeker vrouwelijkheid aangebloeid; haar blankheid van een nog gavere fijnheid geworden en haar vol-blonde haar van een nog hoogere glanzigheid.

Als Mordegai maar even vrij was holde hij naar huis, wilde hij om en bij haar zijn. Verlustigen deed hij zich dan in haar gestaltetje, volgde haar wiegend gangetje en belachte haar kleine voetjes. Dat zìj geen oog had voor zijn waarlijk mannelijk mooi; voor z'n prachtig blauw-zwart haar, z'n diep-bruinen kop, z'n breed en krachtig opgaand lichaam, hijzelf had het nauwelijks, en het deerde hem niet. Als hij haar maar mocht hebben, mocht pakken, dragen en zoenen, met haar mocht stoeien zonder eind.

En toen, nog vòòr dat Lea Raf had gebaard, was het ook dààr geweest, dat na een jeugd van harde ellende en een jonggetrouwdheid van bar behelpen, een zacht-gelukkige voorspoedigheid was gekomen. Nog eens zoo hard hadden z'n knuisten aangepakt en z'n werktafel had hij laten vergrooten. 't Was den ganschen dag rondom hem een levendige bedrijvigheid geweest waarvan hij de spil was en waarin hij den gang hield. In dien kring van werkers; van z'n jongens en meisjes, z'n leerlingen en knechten, kon dan de zang soms aanslaan, als van 'n naar elkaar toe gestemd koor; z'n kanaries waren dan luid mee gaan slaan en het diepe, klare fluitje van z'n gouden vink gorgelde er fijntjes door heen.

Mordegai, stil, gezellig, werkte nog gejaagder door en Lea, in getroffenheid, luisterde. Maar ook kon het er grimmigonzeker zijn, als Mordegai in gejaagdheid van tegenslag of beroerdigheid, donderend en bliksemend ze de handen bond; dan mepte hij in het wilde weg, smeet met werkbanken, schold en vloekte dat ze beefden. En soms weer was er in z'n werkerskring uren achtereen, enkel het rustige rythme van danige werk-inspanning zonder een woord, tot er plots heete jool midden over de werktafel losbrak en de snaterende lol niet meer tusschen hen weg was.

't Was 'n warme weelde-tijd voor Mordegai geweest; 'n tijd van volop leven in gulle royaalheid, 'n tijd van zoete erkenning, van jonkheid en kracht. Het was in die dagen dat Mordegai's broer, Ko, hem als werkman z'n eer gaf; hem betrok in de moeilijkheden van het bedrijf, hem stelde boven al z'n andere werkmenschen. Heel de familie, broersen zusters-kinderen, jongens en meiden, zelfs 'n paar al baardige kerels, schold en vloekte hij, in dolle drift en aanmoedigende goedheid in hetzelfde moment, tot pootig-geschoolde werkers evenals hij.

Dat z'n roem als werkman door heel het diamantnijvere Dortendam ging, was z'n vreugde en trots; als hij daaraan dacht, er over sprak, kromden zich z'n sombere, grauwgele eelthanden, van breed en warm werk-geluk.

Toen, òòk daar, alles daar, was Raf gekomen. Z'n eerste! In bangen stervensnood had ze ‘gedragen’ Lea, maar gebaard had ze in een ommezien. Raf was Mordegai een tegenvaller geweest; hij had 'n blozend-blanke meid gewild

en nou was er zoo 'n groenig spuug-uitje van een jongetje gekomen. Maar in Lea was daarna, eerst langzaam en toen in bange snelheid, iets als uitgebleekt, als weggedoofd; dat had Mordegai, in stil verdriet 't eerst bepeinzend, in dollen waanzin het later bevechtend, nooit bevat. Lea's toen begonnen, nòòit eindigende ongeroerdheid had hem bijwijlen dol gemaakt. Hij hengste de stoelen neer als hij wilde zitten, griste haar de boterhammen onder het mes weg als zij ze bedaard-karig te boteren begon. Wel ontzet keek ze dan, Lea, maar begrijpen deed ze niets. En hij vrat en droogpruimde ze, zonder een woord, in ontzettend kauw-geweld, de een na de ander, met z'n drift en leed naar binnen.

En als dan stil en diep uit hem, zijn begeerte weer begon te leven, dan naderde hij haar weer in koesterende goedheid, bedaard-geduldig, zacht van stem en vol toegeeflijk wachtensgeluk. Lea was daar dan altijd vatbaar voor; 'n zachtverheugd, koel blosje kon dan even haar wassig-fijne wangetjes verlevendigen en haar lichte stuiter-oogjes gaven hem een afwezige, onbegrepen vriendelijkheid terug. Maar Mordegai had alleen haar kleurtje gezien; zijn vurig verlangen had dat dadelijk voor stille begrepenheid gehouden en in jachtige haast, uit vrees voor haar kille, levenlooze wegzinking weer, had hij naar haar gegrepen, haar trillend, razend overmand.

Maar op slag daarna wist hij weer, dat hij voor twee had geleefd.

Zoo, in dat warm-schreiende hartzeer van Mordegai en in die koud-simpele verstijfdheid van Lea, was er ieder jaar, drie jaar achtereen, nog een kind gekomen; maar z'n drukke vaderschap had hem 't verlies van z'n man-zijn voor Lea niet vergoed. Z'n ruwe ongetemdheid, z'n dolle drift was weer vrij gekomen, stormde nu weer uit in telkens snellere opvolging en bangere vlagen.

Maar 't triestig, zwaarmoedig, tobbend gehunker had de rijke, overdadige kracht van z'n lichaam verarmd; z'n stoere pas was verlangzaamd en z'n kop had de strakheid gekregen van stille veroudering. Alleen in zijn werk spande zich z'n lijf nog tot 'n machtige energie en herkreeg het weer z'n prachtige geduchtheid.

De vier kinderen waren snel en voorspoedig uit hun

hulpbehoevende wetenloosheid tot drie oogelijke, wilde jongens en 'n fijn, stil meisje gegroeid. Maar toen in hun aller oogen dat diepe en vaste, hoog-menschelijke naieve, klaar en warm kwam te schitteren, hadden ze in schrikslag van hun hartjes ineens geweten, dat er ongemak en leed tusschen vader en moeder was. Dat had hun zieljes vroeg tot onbarmhartige, emotievolle rijpheid gebracht en hun gemoedjes bezwaard. Vooral Ko, de jongste van de vier, met z'n fijne, visionnaire wezentje, leefde in machtige ontsteltenis en trillende verslagenheid den dreigenden wrok en rinkinkende uitbarstingen van Mordegai tegen Lea, mee. Soms, midden in z'n vurig straat-spel, kon plots z'n snuitje bleek verstrakken en z'n wijd-open oogen staren, als zagen ze 'n verschrikkelijk gebeur; onmachtig te spreken, z'n jongetjes in den steek latend, holde hij in wilden angst dan weg, sloop de woningtrappen op en lei zich te luisteren aan elke kamerdeur, terwijl het in z'n borstje bar te keer ging. En op school, midden in de les, beving hem soms dezelfde angst-visie; misselijk van diepe onrust, in angstzweet omdat hij wist vast te zitten, schoof hij dan heen en weer, tot hij luid-snikkend vroeg of hij naar huis mocht gaan.

In het teisterend verdriet van Mordegai was toch langzaamaan 'n zekere verstilling gekomen. Wel had hij z'n altijd driftend protest en z'n ruw-wraakgierig gesmaal tegen Lea niet los gelaten, maar de eerste heete brand van z'n opstand was versmeuld. Hij was zich losser van haar gaan voelen, doordat de kinderen het intiem-alleene leven van hem met Lea hadden verbroken. Een gezellige, joviale overkant- en naast-an buurman was hij in de straat geworden; de Vrijdagsche- en Zaterdagochtendsche kuier-kameraad van 'n paar stevige pimpelaars in de buurt.

Want ook de straat was veranderd, al was haar karakter hetzelfde gebleven. Het eene deel was nog even vreemd aan het andere; maar elke helft had 'n drukkere bewoning gekregen en de intimiteit van de twee overkanten was vooral onder de meer gegoeden - de naar elkaar hunkerende joodsche gezinnen - toegenomen. Ze was langzamerhand dicht-gebouwd en ook de sloot was gedempt. Op dat toen aan-gezand stuk grond was door de nieuw opgerichte

Dortendamsche Tramway Maatschappij haar eerste remise neergezet; van daar uit zou de eerste groote lijn het achter de straat liggende, ver het land inloopende oostelijk deel van de stad, waar een snelle aanbouw te verwachten was, met het centrum verbinden. Met een de Dortendammers verbijsterende forschheid had de nieuwe maatschappij de verkeerskwestie aangepakt. De opperste duitenlui hadden lang het moment afgewacht, dat de oud-tijdsche omnibusdienst een lach-ding van de stad was geworden. Ze hadden koortsig pleizier in die verschrikkelijke achterlijkheid en in de steeds toenemende, verergerende ontoereikendheid van het verkeer gehad. Hun slag zouden ze er des te beter door slaan. Die kreupele, oubollige kasten, nog gingen ze kreunend tegen de vele bol-buikige, steenen brugjes der grachten en singels op. Maar toen de propere, glanzendmahoniehouten wagens van de Dortendamsche Tramway Maatschappij gingen loopen, kregen ze dadelijk gedaan, werd hun plichtgetrouwe dienst van jaren her, door de nu op hun grootsteedsche tram stoffende Dortendammers, smadelijk miskend. De dienst werd stop gezet en de drenzende rammelkasten aan 'n paar dorpsgemeenten als diligences van de hand gedaan.

De nieuwe maatschappij had zich van een ontzettend langen concessie-termijn meester gemaakt. De exploitatie van een verstandig beheerd tram-verkeer - had ze geweten - zou, in een stad als Dortendam, met haar jaren ten achter zijnd berooid personen-vervoer en haar driftige bouw- en uitbreidingsplannen in uitzicht, de eerste twintig tot vijfentwintig jaar in machtig stijgende lijn gaan. En de lange concessie was dan ook willig verkregen - voor een deel zelfs genomen - wijl vele der opperste klompenmakers der Tramway Maatschappij, stadsbestuurders of wijndrinkende vrienden van stadsbestuurders waren en ook, omdat in die dagen het particulier initiatief voor een godsdurf werd gehouden, voor 'n pure hoogmenschelijkheid, voor 'n weldaad.

De straat had door de goed-gebouwde remise 'n knapper aanzien gekregen; haar beangstigende verlaten geïsoleerdheid was een voorbije periode. Er was dadelijk in het welgestelde gedeelte drukke vestiging van het diepe ghetto verlatende jonge joden gekomen.

Mordegai's rijke huisheer, Halberstadt, was in een van zijn eigen huizen vlak naast de Santeljano's komen wonen. Dat had de straat 'n min of meer deftigen hoek gegeven. Want Halberstadt was 'n stille, goed-af geworden kaper met 't vrucht-rijke gezin van tien prachtig-gave kinders; vier boomige zonen en 'n weelde aan vrouwen al en meisjes z'n zes dochters. Juffrouw Halberstadt was 'n mooie, dom-sentimenteele vrouw, altijd zacht en van een dadelijke, bijna lach-schreiende goedheid. Maar boven alles nog, was ze 'n prachtige, blanke, vol gevormde moeder, rijk-gelukkig met haar tien, maar met de diepe teederheid voor nog wel honderd anderen. Al de buurt-kinderen van naast-an en overkant lokte ze, zoende ze de wangetjes, gaf ze drukkertjes tegen haar heup; aan de haarlintjes der meisjes had ze altijd wat te verstrikken en de schoenveters van al de jongetjes moesten altijd opnieuw geknoopt.

Te midden van hare hooge, pootige jongens leek ze van een hunner de vrouw en onder haar meisjes was zij de meest gezette, gaafste zuster. Hij, Mark Halberstadt, was een ruwe, driftige man, norsch gaand door en langs dat rijk-bloeiende vrouwenleven in z'n gezin, met een stevige, vastgehouden voorkeur voor al wat er man in was. Van alles wat ontzien moest worden had hij een koelen afkeer; z'n vrouw was nooit meer voor hem geweest dan z'n gewillige, mooie merrie, die hij behandelde met zwijgende willekeur en naar z'n grillig goedvinden; en zoo ook zag hij z'n dochters voor den man. Maar z'n jongens hadden z'n stil-trotsche genegenheid. Het dadelijk-aangrijpende, het stoer-gereede van hun lichamen, of hun gestalte-vol dreigen als ze stonden tegenover vijandige kerels, daar kon hij met plezier een stoel bij nemen om het zittend te genieten. En dat hij ze, zonder bedenken, als nimmer wijkende, altijd standhoudende dommekrachten kon zetten aan loodzwaar verbeterings- en herstellingswerk van z'n eigendommen, ze zolders liet sloopen en weer opbouwen; dat hij ze liet marcheeren over de daken en ze de gevaarlijk-hooge hijschbalken liet voorzien als ook daaraan wat kaduuk was; dat alles schonk hem 'n rustig genoegen, de altijd weer herdenkende waardeering van den veelwaardigen man ook in z'n zonen. En als hij hun kracht hoorde te keer gaan dat de

boel kraakte en donderde, ze hol-geweldig hoorde mokeren tegen het zware, hard-nieuwe hout. of hìj, heel klein beneden, ze bezig zag in de hooge dakgoot of aan den over de diepe straat uitstekenden hijschbalk, dan groeide er trots in hem op zijn geslacht, verzachtte de grommende norschheid in z'n kop tot 'n koele verheuging, stopte hij nog rustiger z'n zorgzaam-bewaarde, bruin-gevlamde pijp en genoot hij extra bedaard z'n borrel aan den overkant. Want drinken deed hij met de royaliteit van 'n rijk man die zoo 'n goedkoop plezier best betalen kan en met de hartstochtelijke, smakelijke lust van 'n armen koetsier die zuiniglijk het dure vocht verslikt.

Halberstadt voerde een burgemeesterlijk gezag in de straat; heel het welgestelde gedeelte beschermde hij, vooral tegen de gehaaide kerels en jongens van het andere eind. En als er maar even 'n wisselen van een te hoog woord was, of er wat te lang gedreig stond tusschen den ouden Halberstadt en een van het andere gedeelte, dan, als onhoorbaar gecommandeerd, stond ineens het mooie gelid van z'n vier zoons aan z'n zij. Halberstadt monsterde dan met een lachje die sterke en zwijgzame gereedheid van z'n staf en weg week de ruzie-maker zonder een woord.

De Halberstadters met de warme gevuldheid van hun gezin, hadden ook de straat verlevendigd; haar onbewoondheid liep ten eind. Van alle kanten kwamen de huurders; de lang hol-geklonken, leege verdiepingen naast en onder Mordegai liepen vol gerucht en in korten tijd zat hij aan weerskanten in het gesmoorde gegons van het buren-beweeg. En ook heel wat buurtjes waren er verderop in de straat en aan den overkant bijgekomen. 't Was er 'n drukte, 'n aanloop van nog schuw-kijkende familie-groepjes, van kastenmakersknechten en behangers zonder eind. En toen zoo wat overal de kamertjes aan kant waren en de blanke jaloezieën waren opgehangen, begon over en weer het smuigeme gekoekeloer.

Mordegai Santeljano had den bouw van de tram-remise en den aanleg van de lijn naar het stadscentrum, eerst 'n belabberde herrie in z'n heerlijke, stille afgezonderdheid gevonden. 't Was hem geweest als 'n brutale verstoring van z'n begeerig getortel met Lea; en soms had hij verbeten gevloekt tegen dat barre, de straat door-daverende werkers-

geweld, dat z'n zacht-lokkend, bevend gekeuvel naar Lea wreed vernielde.

Maar toen z'n diep verdriet was begonnen, het door hem niet te vatten vreemde met Lea z'n kop in onrustigen broei zette en hij haar in snikkende drift soms ontliep, was hem het sterke, stoere gezwoeg van al die bedaarde kracht-kerels 'n verrustigende afleiding geworden; was hij blij geweest dat hij het had. En met z'n ingewiegde leed kon hij er nu, naast Mark Halberstadt, uren naar staan kijken.

Ook de drukke intrek van al die menschen in z'n straat had hem weinig meer gehinderd. De stijve, schuwe groetjes over en weer, waren al gauw tot breede lach-vriendelijkheid ver-eigend en vooral Mordegai Santeljano had weinig geduld gehad voor al die aarzelende bereddering en fijnigheid. Hij was maar dadelijk tegen al die menschen gaan jijen en jouen, had opgehaald nog heel oude kennisschap die er eens tusschen hen geweest was; joviaal was hij gaan borrelen met de mannen en tegen al de vrouwen had hij plat en onbehouwen z'n heet-gesmoorde hittigheid uitgegrold. Heel amicaal was de omgang met de trap-buren geworden. Sjaaie Plukker, 'n al bejaarde, goedhartige ghetto-joodsche man, bewoonde de eerste verdieping in Mordegai's huis. Als 'n schimmige maniak doorslofte hij telkens z'n donker portaal, ter bewaking van de straatdeur, omdat hij doorloopend doodsbenauwd was voor ‘insruipen’; en nooit deed hij 's avonds de straatdeur op nachtslot, voor hij met z'n oude gebroken stem heel naar drie-hoog had geinformeerd, of hij ‘sruiten’ kon. Heel de buren-gemeenschap, ook van naast-an en overkant, was in die eerste jaren van 'n gulle hartelijkheid en warme hulpvaardigheid geweest; maar echte bij elkaar de woning in- en uit loopende vriendschap had zelfs Mordegai, met z'n warm-dwingend halen naar zich toe, maar bij enkelen gevonden. Z'n oprechte Zaterdagochtendsche kuier-kameraad was Hijman Drukker van den overkant geworden.

Drukker was een kaarsrechte, boomige kerel van 'n zacht, miensch flegma; hij deed alles even bedaard; z'n kloeke kuieringen met Mordegai en z'n fel gezuip. Op hun wandelingen uren ver rond Dortendam, langs de zoete, licht-

wazende Dort-rivier en door de gestrekte lanen van den Dortendamschen Polder - terwijl het lommer-schaduwende geblader als een onafgebroken val van blauw-doffe en goudzonnige arabesken in geluidlooze glijing langs hun lichamen snelde - had Drukker doorgaans het woord in 'n weelangwijlig tempo van rustpoozen telkens, secuur-bedaard z'n ‘geschichte’ uitbouwend naar den climax. Mordegai, met wijkenden mond, luisterde dan stil, goedmoedig en geduldig, maar toch met een naar alle dingen gaand afgeleid hoofd, soms met een heftigen zin wild uitschietend midden door dat dorre, egale geleuter, in 'n hunkerend verlangen naar wat schot. En onderwijl werd geborreld, kroeg-in en kroeguit, werd Mordegai's kop grauw, en wankel z'n pas; begonnen de koonen van Drukker fel-rood te gloeien en versteilde zich al rechter-op z'n lichaam tot 'n dood-nuchtere, genottelijke haakschheid.

Toen Drukker's kroezige kop al zacht was begonnen te grijzen, trouwde hij pas. Het was 'n slank, lenig wijfje, z'n vrouw; veel jonger dan hij, met een paar lieve, diep-blauwe kinderoogen en van 'n altijd leuke, lachende stoeischheid. Ze kon Drukker nooit met rust laten; als ze hem zag moest ze hem altijd even knuffelen, z'n kroes-krulletjes netter friseeren, of wat aan z'n snorretje doen. Ze had, als was er haast bij het werk geweest, kort op elkaar kindje na kindje gekraamd; en het was of na ieder kraambed haar oogen dieper lachten en haar lenige beweeglijkheid nog losser was geworden. Voor het ter wereld brengen van een jongen was ze als te teer geweest; want al haar kindertjes waren meisjes; vijf melk-blanke nimfjes met zijig bruin-blond haar en de lachende, diep-blauwe oogenpracht van de moeder.

Als Drukker thuis kwam kroop en liep heel dat heerlijke nest van blanke, slanke teerheid op hem af; pakte hem de handjes in de broekspijpen en de armpjes om z'n middel; dan, in 'n ommezien, stond hij dicht omdrongen door die vleiend-begeerige, naar pakkertjes en zoentjes hunkerende kindergroep. En zij, dat vurige ding van 'n vrouwtje, zette ze al meer nog aan in een en al lach, stapte dan ook op hem af en hing zich rekkend aan z'n nog enkel vrijen hals.

Als Mordegai Santeljano dat zag vond hij haar wel begeerlijk; maar in smartelijke ingekeerdheid zag hij dan plots

het koud-starrige beeld van Lea, keerde zich af en snikte.

Met Sjootje de Wolff, die welgedaan in het huis onder Mordegai woonde, was 'n gul-vriendschappelijke buurschap ontstaan. Het was een echt druk, kaapsch gezin van al eenige sterk-gezette, zwaar-beboezemde dochters en 'n paar magere, geeltanige chiqueurs van zoons. Den ganschen dag ging er gezang door het huis; Madame Angot en de Mascotta werden er gezongen in alle partijen en aan den koorzang van die operetten deden zelfs Sjootje en moeder de Wolff mee. De gul-groote tafel in de huiskamer was 's avonds onder de warme, royale drie-lichtskroon, eng gedrongen omzeten van drukke, ook meestal zingende familie en stilluisterende vrienden en bekenden. In dat gezin werd gelekkerbekt met alles bergende magen en zwaar geschranst in diepe voldaanheid. Op den Vrijdag stond de bel niet stil; leek de aanbreng als voor een hotel; kwamen in den ochtend de slager, de poelier en de zuurman, in den middag de vischman en de fruitman; het zoetgoed - de boles voor Vrijdagmiddag en de boterkoek voor sjabbes - moest dan nog persoonlijk worden ingekocht. Van al de negotiemenschen die de straat bezochten, hadden de de Wolffs van alles het eerste gezicht; zij kochten het kloekst en het meest. Dat had in heel de buurt al 'n stiekem geroddel gegeven en stille afgunst was er dadelijk naar dat breedlevende gezin gegaan.

Sjootje de Wolff was 'n klein, raar verdeukt mannetje met altijd loerende oogjes vol vuil geglim.

Behalve ten tijde van den Fransch-Duitschen oorlog, toen het in de diamantnijverheid een honger-lijdende misère was, het ‘vak’ in de goot lag zooals het er nooit had in gelegen, had Sjootje de Wolff altijd grof geld verdiend. In en na de Kaapsche dagen was hij dikwijls te vadzig geweest om z'n weekverdienste, wanneer hem die in specie werd uitbetaald, in ontvangst te nemen, omdat hem al dat zilver dan te zwaar was. Van sparen had hij nimmer geweten; wat niet weg ging in z'n gezin, lapte hij er grof voor zichzelf door. Met gouden horloges en armbanden kocht hij de meiden om die bij hem dienden; geen vrouw liet hij met rust, geen meisje was er bij hem veilig. In al de bordeelen van Dortendam was Sjootje de Wolff als thuis; in het eene hing

gemoedelijk z'n huisjasje, in het andere stonden z'n pantoffeltjes. Maar toen hij eens, nadat hij al ruim vijfentwintig jaar getrouwd was, z'n goede, geduldige, altijd wee-klagende vrouw met onreinheid had besmeurd, toen hadden de kinderen hem met het ergste bedreigd, als dàt niet uit zou zijn.

Mordegai Santeljano had hem in die dagen stevig bijgestaan. Sjootje's vriend buitenshuis was Mordegai nooit geweest; hij hield van de Wolff om z'n weinige schraapzucht, z'n dadelijke goedgeefschheid en z'n weeke hart. Als hier of daar 'n nood-toestand was en Mordegai kwam er mee bij Mark Halberstadt, had die zich altijd te bedenken en Hijman Drukker praatte er zuiniglijk 'n halve redevoering overheen; maar beiden hielden meestal de handen op hun zak. Alleen Sjootje, op slag ontdaan tot schreiens toe, gaf met beide handen in warme mildheid zonder een woord; de heele straat ging hij daarin voor.

Voor Lea waren ze in het gezin de Wolff als voor 'n kindje zoo vertroetelend.

Als Mordegai, met nog afgezakte werkbroek en 'n halsdoek om, wel zoo eens 's avonds bij Sjootje kwam zitten praten, dan moest juffrouw Santeljano ook dadelijk beneden komen; halen gingen ze haar dan met twee drie gelijk en een eereplaats kreeg ze in den grooten stoel naast juffrouw de Wolff. Den heelen avond werd haar mondje dan vol snoep gestopt en 'n blosje van gezelligheid kwam dan zachtjes op haar wangetjes gloeien.

De kinderen van Mordegai, z'n drie jongens, hadden ook hun eigen vriendschap in de straat gevonden. 't Gezin van Drukker was te jong voor ze. Wel vond Ko al die blanke, broze meisjes daar erg mooi en mocht hij in dieper geglans van z'n oogen met de oudste zus wel eens 'n warm-galant vrijagetje maken, maar te wilde, hardhandige snuiters waren ze toch ook, om duurzaam met dat fijne, gauw-bezeerde goedje om te gaan. En het gezin de Wolff was al te vol-groeid voor hen; daar werden ze verknuffeld, gezoend en op den schoot getrokken, hoorden ze altijd die eeuwige jool van de forsche dochters en zagen ze het wilduitbundig over-en-weersche gestoei of het stiekem stilachterafsche gelik van al wat daar vrijde.

Vooral Daan had daar 'n stuggen afkeer van.

Toen was aan den overkant, bescheiden, armelijk en in alle stilte Naftalie Leeuwensteyn komen wonen.

Het was er heel lang kaaltjes aan de vensters gebleven; gemanoeuvreerd werd er iederen Vrijdag met 'n paar dunne, schoone lakentjes; en toen eindelijk dan de boel aan kant leek, waren er 'n paar triest-krappe, altijd scheef-oprollende gordijnen opgehangen.

De Wolff had er iedere week, dien eersten tijd, een groote mand kruideniers- en grutterswaren laten brengen en hoewel - Sjootje's opperst genot - de zending geen spoor van herkomst had, was Leeuwensteyn's vrouw juffrouw de Wolff huilend komen danken.

Aan Naftalie Leeuwensteyn had niemand in de buurt herinnering of kennisschap uit vroeger jaren. Zoo uit Londen - wisten ze - was hij met z'n gezin; z'n vrouw en drie jongens, in de straat gekomen. Er was een vreemde geheimenis om dat welgemaakte, piendere, opgewekte mannetje. 'n Stille krachtigheid van vrede en rust blijde er altijd uit z'n wezen; de verzorgdheid van z'n al zilver-gegrijsd baardje, de ordelijkheid en het geborstelde van z'n vale kleeren, het blanke randje van z'n gehavende manchetjes, altijd z'n beide mouwen uit; 't was alles de naar buiten-treding van 'n kleine, pure gelukkigheid, die er onafgebroken en door alles heen in dat mannetje stil te neuriën scheen. En 'n diep genots-kereltje was hij ook; z'n enkel karig gesmeerd boterhammetje behandelde hij altijd keurigjes met 't mes en de blokjes brood verhapte hij met de gedistingeerde smakelijkheid van broos banket. En als hij 'n sigaartje opstak, zachtjes het eerste fel aangetrokken vuur tot een mooi, wit asch-cirkeltje liet besterven en daarna zoetjes, ingehouden weer begon te rooken en zich langzaam met zacht-drijvende rooksluiers had omdampt, dan leek z'n aardsch bestaantje stil vervluchtigd en genoot hij de rijke vrede van den heelemaal op God vertrouwenden, diep-godvruchtigen jood.

Want Naftalie Leeuwensteyn was vroom. Alleen z'n kijk, z'n oogen, grijs, groot en begeerig, waren van een verwarrende daaraan tegenovergesteldheid; keken soms met 'n harde, wereldsche glunderheid van een oolijk jog. En als

hij zich soms even gaan liet, kwam z'n vrome mond bevestigen wat z'n rare, felle oogen al hadden verklapt; dan kwam zachte ironie, laffe spot met ieder en alles en dikwijls vette, platte lolligheid. Z'n vrouw, ouder dan hij, droeg hem op de handen; sprak met ieder over Naftalie's vroomheid, geleerdheid en z'n gijn; vrijde, waar iedereen bij was, altijd naar hem toe.

Zij was de allemans-tante van de straat geworden.

Tante Jette was 'n lange, magere vrouw met slimme, donkerbruine oogjes. Ze was dol-hebzuchtig en vol afgunst; maar altijd trok haar kakige kopje in zoetigen aanhaligheids-lach en sprak haar dunne mond de openlijkste vleitaal. En het was of haar daarbij sterk bewegende, fel-spitse kin den toon van haar valsche woorden tot nog geraffineerder indringendheid geleidde.

De drie jongens; Meyer, Juda en Zadok, hadden den nog licht dooreen gemengden aard der beide ouders. Piender waren ze als de oude Leeuwensteyn en ook waren alle drie van zìjn fleurige en ongekreukte helderheid. Juda, de middelste, had brutaal-open en pal voor het front, denzelfden lach die Naftalie in achterbaksche verstolenheid maskeerde. Maar alle drie hanteerden ze al sluw het zelf-beschamende, zelf-vernederende gevlei van de moeder. Ze dweepten met hun vader. Als Naftalie 'n lolletje maakte, had hij hùn gul bijval-gegrinnik het eerst en ook Naftalie was dadelijk vol genoegelijken lach als hij hen in den in zijn stijl gekweekten humor aan den gang hoorde.

Er was in dat gezin 'n vreemd-lenige heen-en-weer verplaatsing van de macht. Niet bij den ouden Leeuwensteyn berustte ze; maar ook niet in volstrektheid bij de kinderen; er was daar 'n wederkeerig elkaar ontzien, 'n met 'n oogwenk elkaar begrijpen, dat tot 'n stil-gedresseerde harmonie was gegroeid. Dit was zoo gekomen met het gaan der jaren; want hun jeugd-zieltjes had Leeuwensteyn duidelijk en sterk tot innemend-onderworpen, maatschappelijke bruikbaarheid beïnvloed. Beleefd waren ze, net en fatsoenlijk als geen der andere kinderen in de straat. Maar toen Naftalie's economische basis van bestaan raar was verwankeld, hij als wrak werkman in de diamantnijverheid het ‘vak’ er aan gegeven had; geestig, leukig, wel-bemind hulp-rebbetje

was geworden; bij dooden waakte en uit begraven ging; hij heel fatsoenlijk maar dood-armoedig kwam te leven op de fooi, en z'n drie jongens naar de half-kaapsche inkomsten toe groeiden, toen had Leeuwensteyn in stille slimheid, onmerkbaar-goedaardig z'n gebiedend vaderlijk vermaan verzacht en verminderd, had hij de macht zoetjes van hem losgemaakt en preciesjes in het midden tusschen hem en z'n kinderen tot vrijelijk wederzijdsch gebruik opgesteld. Maar de toepassing van Leeuwensteyn's slinksche inzichtigheid had in die zoetige, vrede-lievende verhouding den hard-wreeden praatstoon der kinderen en de triest-verstilde gedweeheid der ouders gebracht.

Vooral Meyer, de oudste, was van 'n onbuigzame ingebeeldheid en van 'n heftige driftigheid. En zóó fel kon hij soms tegen de oudjes opstaan, dat Jette als 'n geslagen hond bangig met haar oude handen naar hem toe krabbelde en met haar fleemende woorden hem onderworpen belikte, Naftalie in stille geknauwdheid berustend boog het hoofd.

Meyer was 'n klein, mager, donker en sluw uitziend kereltje van nog geen zestien jaar. In het gezin, in heel de familie der Leeuwensteyn's was hij het beminde droog-scherpe komiekje. Hij was werkend lid van een tooneelvereeniging, zong coupletjes, declameerde en had in den dagelijkschen omgang den radden, joodschen overdrijvings-humor. Ze waren alle drie, de Leeuwensteyntjes - Zadok, de jongste, wat minder dan de anderen - van een hard-nuchtere materieelheid; dor, armelijk-ongevoelig en zonder zonnige, naieve fantasie. Meyer in venijnig-grinnekende overdrijving en Juda in luiden brutaal-harden lach, konden met stompen spot de fijnste geaardheid in 'n straat-makkertje vaneen halen en lasterlijk besmalen. Sterk behoudzuchtig, vol kleinen, slimmen argwaan groeiden ze naar de oppervlakte van het leven; tiraniek voor wien zij beheerschten, in kronkelende, kruipende aanpassing voor wien het in handen had hun knusse, vrekkigvastgegrepen welvaart te doen stijgen.

Deze drie jongens waren het eerste geestelijke contact van de drie jongens Santeljano.

De warme, gehechte omgang van de Santeljanotjes met de jongens Leeuwensteyn had gauw vat gehad op het volle,

graag gevende hart van Mordegai. Naar zich toe had hij dat gezin gehaald met een overstelpenden drang. Hij betrok het in heel z'n hebben en houden. Lea mocht geen lekkerheidje op tafel brengen, of er moest dadelijk van naar den overkant gebracht. De Leeuwensteyntjes knuffelde hij als zijn eigen jongens en als hij de kinderen verrassen wilde, dan kwelde hem de trouwe zorg voor zeven.

Op den Vrijdagavond weefden zich de twee gezinnen tot een; dan zat heel dat warm-vriendschappelijke leven onder den goudigen val van het zacht-suisende, vredende Sabbathavondlicht. Rebbe Naftalie in de blank-gereinigde, glanzendzilveren grijsheid van z'n vrome kopje aan het hoofd van den tafel en naast hem, op de tweede plaats, groot, breed, slordig, met open mond naar hem te luisteren, Mordegai.

Jaar in en jaar uit was het zoo gegaan. En het was op zoo 'n Vrijdagavond dat rebbe Naftalie Mordegai had verteld, dat hij van meneer Halberstadt had gehoord, dat Jonas Santeljano, Mordegai's broer, vlak naast-an zou komen wonen.

Bleek en stil was Mordegai toen den ganschen avond geweest en heilig had hij toen dadelijk het besluit in hem vastgelegd, de straat te verlaten.

Zesde hoofdstuk.
De straat.
II.

De rijke, klare Mei-morgen had zich langzaam uit de stilverschietende schemering der zilverig-glorende nacht-nevels losgemaakt; en toen als in diepen ernst voor de enorme dagtaak, de nog nuchtere, stil-melancholieke, bloed-roode zonne-bol aan de aarzelend-bleeke ochtendlijke kim was verschenen, waren de aarde-dampen zacht gaan stijgen, kwam jong, blank licht pastellig de waereld beschijnen en heel stil tot leven wekken, en schoot 't klare, warme zonne-goud in-

eens zóó alles overmannend uit, dat de dag in z'n diepsten en heldersten glans plots juichend geboren stond.

En nu strakte de hemel hoog en in 'n zegenend blauw boven heel de stad en scherp-klaar tegen de daken; speelde de zon 'r blinkend spel in de kaaitjes en singels, door het boomgroen der grachten en geurde in snel-stille vlucht 'n luwe bries van den zeekant aan.

De straat in haar nog onbetreden ochtendlijkheid was een en al pracht. De lachende, al jolende zon had al de huizen met 'r goud belegd en 'r blonde, volle licht stond er in 'n brutalen tintel en naïevigen pronk. Van ver over de landen aan den stad-rand woei zwoel de grasgeur en uit den einderenden bodem nevelden teer de geruchtlooze, stil-vredige dorpjes in en om den Polder op.

Dat was er een ochtend voor Daan!

't Felle zonlicht had heel de voorkamer in 'n broeienden, op alles goud-wevenden gloed gezet en toen 't trillend, speelsch door de alkoof kwam juichen, was Daan wakker geschrikt en in een lach z'n bed uitgestapt.

...Verdik me wat 'n prachtweer... had hij zich in de voorkamer voor het venster in nog stijgender blijheid vergewist... nou 'n fijne loop, diep den Polder in... gretigde het in z'n hoofd.

Nog voor hij zich was gaan wasschen en kleeden, had hij zacht Ko gewekt en op slag was die wakker en overeind.

'Prachtweer hè Daan,' vroeg Ko dadelijk in klaar besef. 'Wou je 'n loop?'

'Ja,' zei Daan, zacht manend tot stilte, bijna fluisterend terug... 'we gaan heel ver, hoor Ko,' glinsterden in jubel z'n wakkere oogen.

En als was hij bang voor 't noodeloos verloopen van iedere minuut, gaf hij Ko z'n kleeren op bed. 'Hier, klee je nou gauw... 't is nog geen half vijf... om kwartier voor vijven moeten we weg zijn... Juda en Zadok moeten mee hoor... maar eerst klaar zijn...'

Er was 'n bedwongen-druk, feestend voorbereiden in heel den jongen; z'n stem, getemperd, was één vastgehouden hartstochtelijkheid en vol wild verlangen waren z'n woorden van spoed.

En terwijl ook in de keuken het jonge ochtendlicht al in

z'n dartele glorie stond, ketste en vonkte op al wat daar spiegelde en glom, stoeisch lokte tot in de gekste hoekjes aan al wat maar even wakker was en wou; 't drukke waschgeploeter der twee jongens in ruchtige levendheid z'n voortgang had en het koele kraanwater in ononderbroken geklater al maar liep, lag de achterkamer nog in de onwezenlijke nachtelijkheid van de neere jaloeziën en 't moe-gewaakte, verschrompelde nachtpitjeslicht, ging in de alkoof Mordegai's norsch gesnurk kwaadaardig op en neer, lei Lea's zachtzinnig gesluimer onderworpen overstemd.

Toen Daan en Ko van de donkere trappen op straat kwamen, geurde de verschheid van den dag hen tegen. Het aai-waaiende windspel was zacht doorwarmd en in de diepe, klare lentelucht was de zon al tot vermetele blinking gestegen.

Het vrienden-signaal had Ko in warm verlangen omhoog naar de slaap-vensters der Leeuwensteyns gefloten. Zuiver en luid had het geklonken en de vurig-wilde levenwekkendheid er van, had als 'n oproerig alarm de ochtend-stille straat doorjuicht. Daar rolde bij de Leeuwenste*y*ns een gordijntje omhoog en was Zadok Leeuwensteyn even voor het venster te kijk gekomen. Maar dadelijk week hij weer weg het kamer-donker in en gingen de Santeljano's naar de straatdeur der Leeuwensteyns, die als met een zacht snikje op slag opensprong.

Naar binnen drongen de jongens in haast.

'Ga je mee Zadok?' vroeg ruchtig Ko naar boven '...we gaan 'n verre loop maken... als je gauw voortmaakt,' verlokte hij tot dringend besluit, 'dan wachten we... roep Juda zeg, die moet ook mee...'

''t Is nog zoo vroeg,' zei traag nog slaap-moe Zadok Leeuwensteyn terug, '...ik heb nog zoo'n maf...'

'Dan gaan we maar alleen Ko,' brak Daan kort, stug Zadok's luiïgen weifel af.

'Dan ga jullie maar alleen', werd Zadok, beleedigd, nu pas goed wakker, '...ik heb jullie toch niet gevraagd me te kome roepe...'

Ko, even stil, in wijzige verheffing ineens, keek kwaad naar Daan en diens kortheid dan volkomen en kalm negeerend, zei hij vast en nadrukkelijk:

'Als jij gauw voortmaakt Zadok, en Juda roept, dan wachten we.'

De streel van Ko's zekere, aanhankelijke woorden had Zadok blijig vergenoegd; toegestemd had hij en in haast was hij verdwenen. Maar tusschen de jongens Santeljano was de eerste ongerepte, vitale vreugd in verstilde grimmigheid weggezakt. Hun jubelende eenheid was plots gespleten en ineens waren ze twee stil-gescheiden wezens geworden; stroef tegen elkaar gingen ze heen en weer de deur der Leeuwensteyns. Daan zacht bedroefd, om Ko's vernederende beheersching, te kort gedaan door hem in hun gelijke recht, voelde zich rustig en zonder zelfverwijt, werd vast en hard van houding. Maar in Ko had wroeging een fijnhartige afkeerigheid van zijn eigen overheerschingswil gebracht en in onrustige timiditeit, week en wankel, droeg hij zijn overwinning.

En ook de ochtend, als in bewuste harmonie nu met de gestemdheid der jongens, leek ook een beetje ouder geworden; zijn klare, teere prilheid was door den wilden klim van de zon als gewelddadigd weggevaagd en de vol-rijpere lichtbrand had tegen het fijne, diepe eerste ochtend-azuur een felle, matte witheid geblakerd.

Daan had al eenige malen de lucht ingekeken en in stille pijnlijkheid de verandering gezien.

.... Daar ging die heerlijke ochtend al.... verdomme hij was zoo prachtig.... daar stond je nou te wachten.... alleen had hij moeten gaan....

Ook Ko haakte naar de komst der jongens.

.... Kwamen ze nou maar.... dan zou dat smoel van Daan wel veranderen....

En weg was ineens het loome geslenter en de zwijgzaamheid der twee jongens, toen Juda en Zadok Leeuwensteyn naar buiten stapten.

'Morge....! gauw klaar of niet,' sprak luid, druk Juda.

Zadok, naar zijn zin te snel en te fel omvat door het ongebreidelde stralende ochtendlicht en het jong-woelige van de speelsche morgenbries, had huiverig onwillig Juda's lawaaienden groet en bluffend woord meegebromd.

Juda was een frissche, brutaal-uitdagende, blond-blanke jongen van nog geen vijftien jaar; een degelijk slank Ger-

maantje leek hij in zijn onjoodsche geproportionneerdheid, z'n correcte kleertjes en het lorgnetje op zijn driesten snuit. Met on-intiem geweld en bruskeerende radheid versnaterde hij alles wat hem voor den mond kwam en rolde hij daar telkens zijn groven lach doorheen. Het in aarzelenden schroom eens diep dempen van zijn stem of 't zacht, gevoelig befluisteren van een ding, was hem vreemd.

Dat haatte de teere, voor alle nuanceering zoo diep gevoelige Ko met afschuw in hem. Juda's bot gehoor, z'n vlakke, harde stem en zijn stokdoove spectakel-lach konden in dien kleinen man 'n zóó heete drift brengen, dat hij hem op z'n felst tot zwijgen schold. Het innigst samenzijn was daardoor al dikwijls in een plotseling tumult veranderd.

Zadok, in tegenstelling met z'n broer Juda, was een monotone, doffe brommer en 'n schrale lacher. Hij was in den jongenskring de altijd voorzichtige, grimmige aarzelaar, de altijd bange, ongelukken-voorspellende waarschuwer. Zuinig op zijn kleertjes en gierig op zijn centjes was die jongen als 'n al half verstorven bes en wantrouwend was hij en in staag, klein-zorgelijk overleg als 'n op z'n knieën loopend renteniertje.

Maar in alle vier was nu de luidruchtige vreugd van het beginnend wandel-genot; ze draaiden om elkaar en om hen zelf heen, konden van loutere bewegingslust niet op hun plaatsen blijven; en elk woord viel in een vierstemmigen lach uiteen. Juda schalde en in Zadok's heesch gebrom was de overslag van geforceerde luidheid gekomen.

‘We gaan langs de Dort en de Jaagvaart naar Dubbeldam en zoo door den Polder terug,’ leidde dadelijk Ko, argeloos, ongevraagd als vanzelfsprekend het bendetje.

‘Dat is 'n ommetje van vijf uur,’ realiseerde blazerig Juda.

‘Nou wat zou dat?’ vroeg Daan snel, in beschermingsvol verlangen naar dien uren-loop, aan Juda.

‘Juda,’ begon Zadok in dadelijken diepen waarschuwingstoon, ‘denk er om, we moeten om tien uur thuis zijn.... je weet wel, als vader uit sjoel komt wil-ie eten.... en als we.....’

‘We gaan jongens, allo!’, negeerde robust, bruut Juda Zadok's bezwaarlijk gepraat.

En op stap gingen ze.

De rust en het vredevolle vlieten van het licht-blauwe, diepdoorschijnende, schoon-gestroomde Dort-water en de stil-wije strekking van de nat-groene graslanden in de ijle omhoogwazing van het laatste aarde-dauw hadden de luidruchtigheid der jongens getemperd.

Stil stapten ze aan op den hoogen, frisschen dijk die heel in de verte pardoes tegen de lucht aan liep en al het zonlicht van den morgen ving; links steil afdaalde naar de weien en rechts stutte het water van de Dort. Het zonwarme, drogende dijk-gras was van 'n goudige blondheid tegen het nog druipende, diep-groene gras van de landen. En doordat de dijk in het vreugdigste licht stond, er al diep de warmte broeide, fladderden daar argeloos, teer de zoete witjes, zoemden er begeerig en dol de blauw-glinsterende vliegen en leek ook de dartele bries daar heen gelokt om er te spelen door het gras. Heel het fijne, stille ochtend-gerucht, het zacht-smakkend dauw-drinken van den gretigen grond en het ritselend opstijven der halmen, lei daar ver-uit, in zalig-murmelende bevrediging en kuischen lentelijken bloei, boven op den dijk. En ook over het staalblauwe Dortwater, dat overstroomend-hoog tegen den dijk lag, spatte in fel geschitter het zonlicht uit.

't Was er 'n dooven en weer aangloeien telkens, 'n deinend vervonken als in een stroom van koel-vloeiend zilver. En in zoet gegolf, klokkend en spoelend, rimpelde het water speelsch met de jongens mee en drong het zoo ver door het land.

De hartig-verheugende verrukking voor heel dien glanzenden ochtend, had de jongens weer zoetjes gegrepen; hun aarzelende beduchtheid, bij het stil-statig aangloeien van den dag, tintelde weg uit hun lijven en over-drukke praat brak er uit hen los.

‘Wedden?’, vroeg Ko in suggestieve zekerheid aan Juda, ‘dat je geen vijf zinnen achtereen leest zonder te hakkelen of je te vergissen....?’

‘Geen vijf zinnen?’, hervroeg luid alsof hij dreigde Juda, ‘....ik lees 'r nog wel twintig achter elkaar zonder fout...,’ blufte hij lichtelijk nijdig al, zwakjes er overheen.

‘Wedden?’, herhaalde stevig enkel weer Ko.

‘Ik wed met geen praatsmaker,’ wees Juda ingehoudenhoog af.

In Zadok's gezicht was zuur-lachende giftigheid en Daan vond Ko's sarrend ontmaskeren beroerd.

‘Ja,’ hield Ko onverzettelijk voet bij stuk, ‘praatsmaker of niet dat bliksemt nou 's niks.... je geeft je gewonnen of je wedt....’

‘Top dan,’ sloeg plots gehaast Juda om, ‘ik neem 't an.... ik wed....’

‘Goed zoo,’ zei Ko kort en snel als klemde hij hem ineens onbevrijdbaar nu vast.

Zijn snelle vastgrijping en wreede insluiting van Juda had de jongens stil gemaakt. Zadok zocht naar 'n listig ontkomen voor z'n broer en in Daan was enkel de rauwe triestigheid om de onnoodige disharmonie. Juda's ruchtig verweer was in bangig ongemak en verkropte, aangetergde wrokkigheid verstomd. Alleen in Ko was de kloeke gelijkmatigheid van zijn fellen, onveranderbaren wil. En in suggestieve bedaardheid, beangstigend-ernstig, nadrukkelijk en langzaamaccentueerend woord voor woord, hield hij kort en raak in kernig resumé, geschil en afspraak nog even Juda voor.

Die koele, sober-klare herhaling had de ingeslotenheid van Juda nog feller blootgelegd en Zadok zag hem ineens zóó bar verloren, dat een wilde wrok tegen Ko in hem opvlamde en hij krankzinnig-onverwachts in 'n stuipend uitpersenden huilgil op Ko aanstormde, hem greep in de keel en beet naar z'n wang. Even maar was er 'n zuchtend, hijgend geworstel tusschen de twee. Met een ruk had Ko Zadok van zich afgescheurd en achterover sloeg hij met een zwaren plomp de Dort in.

Het water, in fonkelende hoos, was boven de jongens uit omhoog gespat.

Bevend, in verbijsterden schrik, zagen ze Zadok's angstigmachtelooze wegzinking en hoe het water over hem heen weer ineenvloeide in ongeschonden golving. Z'n pet, in rustigspeelsch gedobber, dreef gevaarloos-licht behouden naar de redding aan den wal.

‘Hij verdrinkt.... hij verdrinkt....!’ jammerde radeloos Juda.

‘Nee.... nee....!’ huilde Ko in fellen angst dadelijk met hem mee.

Maar in z'n grauw-wit gezicht met de diepe, donkere

smart-glanzing der oogen, was al het verre, duidelijke zien van Zadok's dood.

Toen spleet het gegolf; het druipend, sluik-plakkend haarhoofd van Zadok kwam onherkenbaar er uit op; in doodsnood kreet z'n gesperde, paarse mond om hulp. Daan, in stugge dadelijke gereedheid nu, trok z'n jas uit; en toen hij voorover boog om het water in te duiken, greep Juda hem in bedachtzaamheid vast.

'Als we 'ns eerst z'n petje d'r uithaalden?' gaf hij ziekgierig in overweging.

'Ben je bebliksemd,' duwde Daan hem norsch opzij; en er in sprong hij.

Toen Daan in het water was weggezakt en er maar twee van de vier levend op den dijk stonden, zonk nog dieper het wee in Ko; maar toen hij den viven kop van Daan vlak achter Zadok zag opduiken en hij hem forsch zag grijpen in den nek, toen schoot hij in lach en huil tegelijk van wild uitbarstende vreugd.

Kwiek, stil en sterk zwom Daan met Zadok voor zich uit naar den wal; daar grepen de vier handen van Juda en Ko Zadok's nat, zwaar lichaam en sleurden het omhoog. Zoetjes, als stond hij recht overeind in het water, was Daan, het zaakje controleerend, nog even zwemmende gebleven; toen greep hij den walrand en trok zich stevig-lenig uit het water op den dijk.

Toen ze alle vier weer bij elkaar waren, de kleeren gedroogd en ze hun loop, nu naar de stad toe, weer waren begonnen, stroomde Ko's innigheid mild en warm hen allen toe. Z'n oogen stonden in diep-glanzenden vrede en juichende gelukkigheid; z'n stem trilde en was vol van zang.

In het wezenloos wegzinken van Zadok prees hij de bedaardheid; en verbazend meegevallen was hem Juda's zelfbeheersching. Voor Daan's stil en moedig doen had hij de vurigste en zoetste woorden. Hij zou het Dort-water hebben willen prijzen om z'n weinige wreedheid, het fijne luchtblauw en de gouden zon om hun stille, beschermende getuige. Zijn wijë hart stond open en naar z'n makkers gekeerd, als 'n diepe bloemkelk naar de zon.

Hij praatte door, druk, frisch, kernig, het zachtschallende gelukstimber hoog en onafgebroken in z'n fijne, gesluierde

stem; en de anderen luisterden in zoet gewiegden aandacht.

Zijn tevredene lof, z'n kracht-gevende, verheffende waardeering, ze namen geen eind. De jongens Leeuwensteyn konden Ko fel haten, maar happig waren ze naar z'n gunst. Zijn rijke fantasie, door de gelukschok van de redding machtige werkelijkheid geworden, hief alles blinkend omhoog.

En langzaam, in suggestief-beheerschte demping van z'n woorden en in 'n scherp-ver zien van z'n nu verdonkerde groene oogen, begon lokkend zijn vertel-stem van de boeken van Aimard, van den prachtigen moed van Loer-Vogel en Vrij-Kogel, van den koenen avonturier Don Miguel Ortega en van den aan z'n blanke broeders zoo gehechten Indiaan De Vliegende Arend, het gevreesde opperhoofd der Comanchen.

Zijn breed-beeldende verhaal-macht, z'n ernst en vurigheid daarbij; het naar voren brengen van inleidende, schijnbaar onnoodige preciesigheden en het daardoor uitstellen van den climax als het bonzende kameraden-hart in beklemming wachtte; z'n grijpen naar het stilstaande bijna vergetene en naar het opdringende, jachtend-bewegende tegelijk; zijn als verheiligd gaan langs wat er droomde en met schroeiende hartstochtelijkheid weer gevend macht, kracht, geweld; het wond de jongens op en joeg hen hitte naar den kop; verlamde hen en maakte hen weer fier.

Hun zuchtende bewogenheid en diepe spanning door de vaart in Ko's verhaal hadden hun pas verlenigd en versneld; ze stapten als kwamen ze net van huis.

In het zacht-nevelende verschiet begon laag en klein de stad te groeien; hoog en wijd koepelde de blauwe lucht er heen en reikte er het zon-geglans. De ochtend was tot z'n volle, vroeg-zomerende weelde gestegen; scherp en krachtig leien de schaduw- en lichtplekken op den weg tegen elkaar aan.

‘Als ik goed zie,’ zei Juda, ‘dan komt jullie vader met meneer Drukker daar aan.’

Allen keken en Juda hield ze opeens staande.

‘Jongens,’ zei hij luid in blazerige fierheid, ‘ze komen bij jullie en bij ons thuis niks te weten van Zadok z'n koppie onder.’

‘Afgesproken,’ juichte het driestemmig antwoord der anderen terug.

Toen de jongens de straat in kwamen was daar in het gegoede gedeelte de luierende beweeglijkheid van den Zaterdagochtend. Mietje, de Sabba-vrouw, holde huis-in huis-uit, trap-op trap-af. Mark Halberstadt, als een na-peinzende, pasnuchtere beschonkene, genoot den sjabbesmorgen voor z'n deur; en aan den overkant lei de lange, magere, half-goische[1)] Lewie Drukker met heel z'n bovenlijf, in z'n hemdsmouwen, uit het venster. Jette Leeuwensteyn, nog in ochtendjak, verdoken in een vensterhoek, spiedde de heele straat af. Toen ging het straatdeurtje bij Hijman Drukker open en drie van zijn fijne kindertjes sprongen uit het grauwe portaaltje in het krachtige, diepe lente-licht. Fel had het zonlicht dadelijk hun brand-witte schortjes gegrepen en hun blond-zijige haarkopjes waren plots opgeglansd tot zacht-golvend goud. Het venstertje boven hun hoofdjes ging kwiek omhoog en het frische, fijne lach-gezicht van het vrouwtje Drukker keek in zalige blijheid op de kindertjes neer.

Grauw, vermoeid schoof Sjootje de Wolff zijn deur uit; zijn uitgeputte, verdeukte lichaampje ging plots als nog meer in elkaar door de schitterende helheid van den morgen. Alleen in z'n oogjes was een zwakke glinstering van droef, krachteloos genot. In duizelende lichtheid van z'n hoofd, zijn gezicht, als door het licht gepijnigd seniel vertrokken, slofte hij naar Halberstadt.

'Goeie morrege,' zei Sjootje dof en klankloos.... ''n fijne dag vandaag.... mooi visch-weer, hè Mark,' vroeg hij met wat krachtiger stem nu en in z'n oogen had even een vreugde glanzing gestaan.

'Prachtig,' antwoordde Mark in starre afgewendheid kijkend naar den overkant. 'Noh,' gromde hij plots gesmoord naar Sjootjes oor, 'al 'n uur sta ik me op te vrete van de gift.... nou mot je toch zien hoe me dat valsche kreng van 'n Jette Leeuwensteyn de heele straat zit te bespionneere.... haar ooge moste op straat valle....'.

Sjootje lachte witjes om Halberstadt's kwaadaardig-lollige drift.

'Je lacht?', vroeg Halberstadt naief-teleurgesteld.... 'heb ik dan geen glijk....? zou je zoo'n afgevrete beenige landjesmaakster niet 'n kink op 'r spitse kakement geve?'

1) Weinig jood gelijkende.

Sjootje, loom, deed sussend.

‘Ze is zoo kwaad niet Jette.... ze het 'n beetje babbelsnoet en ze houdt van 'n roddeltje.... maar zoo'n klippe as jij zegt is ze niet....’

‘Neem me niet kwalik Sjootje,’ zei in glundere opgewektheid nu Halberstadt, ‘maar ik dacht dat gevuldere vrouwe dan Jette je voorspraak hadde....’

In het vale, waterige gezicht van de Wolff was even leven gewarmd; z'n mond had 'n vuilen lach en z'n oogen glommen gemeen.

‘Hang je op,’ deed hij afwerend tegen Halberstadt.

Daar stapte schuin de straat over op zijn woning aan rebbe Leeuwensteyn. Halberstadt en de Wolff had hij in lichtelijke hoogheid amicaal gegroet. Zijn blanke, grijze hoofdje; z'n heele verzorgde, stemmige gestaltetje had de diepe vergenoegdheid van het al gedane Sjabbeswerk; nu wachtte hem het smakelijke koffie-tafeltje en dan de fijne-Sjabbesrust daarna. Z'n krachtig, drukke loopje was ingetogen en van 'n parmantig onvroom airtje te gelijk; zijn fijn, wit baardje glansde vredig in het warme licht en uit z'n half-genepen, valsche oogen tintelde zachtjes 'n weggesmuigemde spot naar alles wat hem omgaf.

‘Als ik van die man hoogte krijg,’ begon Halberstadt weer, ‘mag ik stikke.... hij ziet 'r uit of-ie voor z'n plezier leeft.... en dan mot je wete wat ik weet....’

En zacht fluisterde hij, even wantrouwend omkijkend, naar Sjootje: ‘Huur, al in geen vier weke betaald.... geen bakker, geen slager die 'n cent van ze kan los krijge....’

‘Erg genog,’ sprak zacht, meewarig de Wolff.

In de gang van Halberstadt's woning joelde hijgend gelach op en plots werden Halberstadt en de Wolff van elkaar gesmeten en schoten er drie van z'n jongste meiden tusschen hen door de straat op.

Mark keek een en al dreiging en Sjootje, geschrokken, hield zich de lenden vast. De meisjes, forsch welgedaan en gaaf in de kleeren, holden elkaar na als stevig-lenige jongens; hoog naar achter sloegen ze de zware kuit-beenen, hun korte rokjes wild verwapperend een eind boven de kloeke knieën.

Mark Halberstadt mijmerde al weer in onvast gestaar van

z'n altijd beschonken staande oogjes en de Wolff gluurde begeerig naar dat jonge, wilde goed.

‘Ga je eve mee na de overkant?’, onderbrak Halberstadt de Wolff's gekijk.

Aan den overkant, onder de Leeuwensteyns, was het Zaterdagochtendsche stamgasten-kroegje. Daar kwamen ze allemaal na Sjoel en na hun vaste ochtend-gekuier. Het was een kraak-zindelijk tapperijtje; op zoo'n vroeg-zomerschen morgen stond het vol trillend licht. De mahoniehouten stoelen en tafeltjes en de sier-vaatjes in het buffetje glommen-op tot 'n goud-bronzig rood en van de karaffen en de sierglazen aan weerskanten van het buffet-spiegeltje flonkerde en spatte naar alle kanten het zonlicht af. Op de muurtjes trilden en versprongen de diepste kleur-prisma's en het zandbestrooide vloertje lei in warme blankheid tot in de verste hoekjes uit.

De weduwe Schouten beheerde met haar twee dochters haar blinkende zaakje. Ze was een slanke, blanke vrouw met gaaf verstand en van een ondoordringbare geslotenheid. De joodsche vrouwtjes in heel de buurt vonden haar een mamzerte[1)], verdachten haar van diepen jodenhaat; maar bij de mannen kon ze al lang geen kwaad meer doen. Zij met haar twee dochters waren de eenige goja's[2)] in het welgestelde gedeelte der straat. Achter haar toonbank, altijd staande, was ze van 'n zachte gewilligheid en van 'n luisterende en niet luisterende attentheid. Op zoo'n Zaterdagmorgen legde ze stil een lei naast zich neer; van elken klant die binnenkwam schreef ze dadelijk den naam op en onder het tappen door, turfde ze ernstig-eerlijk het aantal borrels achter iederen naam. Want geen der buurt-klanten betaalde het verteers. Maar op Maandagmorgen werd van al het vele geborgde over den Vrijdag en Zaterdag, het briefje van de weduwe Schouten het eerst betaald.

Voor haar toonbank kwam alles. Van elk huis wist zij het kruis; de diepste veeten en aanhankelijkste bondgenootschappen onder hen waren haar in wording en

1) Mamzerte = kreng.
2) Christen-vrouwen.

verloop bekend. Maar hun onderlinge wrokken en vriendschappen had ze nooit tot de hare gemaakt. Ze zette met de koudste, onaandoenlijkste gelijke berechting de borrels van de twee ergste vijanden bijna handen-aanrakend naast elkaar en met de strakste onzijdigheid en onbewogenste gemoedelijkheid, kon ze zulke twee zelfs op één onderwerp van gesprek samenbrengen en heel eenstemmig laten praten. Haar onverbreekbare, koude negatie van hun onderling versmoord en uitslaand geheibel, had haar in al die jaren dat ze hun protégé was, inplaats van hun afkeer, 'n vreemde, bijna eerbiedige achting gebracht. Haar zwijgen hadden ze altijd voor het hoogste en rechtvaardigste oordeelen gehouden en een voor een voelden ze hun gelijk bij haar het diepst beveiligd en erkend.

In de gul-warme beweeglijkheid waarmee ze haar beschermden, hadden ze haar nooit gezien; onbewust, plichtsgetrouw brachten ze elke nieuwe kwestie iederen keer weer vóór haar, telkens weer verwachtend dat ze nù zou zeggen wie gelijk en wie ongelijk had. Ze hadden in al die jaren niet begrepen dat haar zwijgen de hoogste en stilste vreugd om hun smousen-gewroet was; de ijzige moedwil van haar diepe ras-wraak.

Toen de Wolff en Halberstadt het tapperijtje binnen kwamen, zat daar Jonas Santeljano. In zijn ingezonken, bleekgrauwe gezicht stonden groot en fel z'n grijze, droeve oogen; z'n borst hijgde in overmatige haastigheid en telkens sloot hij de lippen vast opeen als slikte hij iets met weerzin af. Hij zat daar in de diep-vermoeide rust van een zieke die even het bed was uitgetild; zijn lichaam roerde niet en ook z'n hoofd had het starre, langzaam wenden van een automatische pop. Alleen z'n oogen leefden diep, keken met een klaren vrede naar dat overdadig-drukke, dat werkzame van het zonnelicht, naar het trillen van de fijne goud-gebatikte figuren op de wandjes gevlamd en hoe heel het kroegje daar in z'n zindelijke onderhoudenheid te glinsteren stond.

De Wolff en Halberstadt hadden Jonas tegemoet komend een hand gebracht.

‘Nou, hoe is t'r mee,’ vroeg dadelijk Sjootje Jonas. Jonas' oogen puilden fel:

‘Zoo zalle m'n vijande zijn,’ keef z'n stem op slag terug... ‘kijk me die borst gaan... op en neer, op en neer... zoo was 't de heele nacht... ze kenne Gai Vieira[1)] waarschouwe... telkens slok ik bloed af...’

Stikkende kuchhoest smoorde zijn triest, opstandig zelfbeklag.

‘Maar waarom zit je hier Jonas?’, vroeg zacht weer Sjootje.

‘Weet ik veul... voor mijn part zat ik heelemaal niet meer...’

Als verglaasd staarden plots z'n oogen en in stil-snikkende smartelijkheid brak toen warm het leed er in los, welden ze vol tranen.

Sjootje's borrel stond nog onaangeroerd; maar Halberstadt had al smakelijk zijn tweede verhapt.

Juffrouw Schouten turfde.

Verrustigd zat hij weer, Jonas; de ostentatieve begaanheid met zichzelf had hem, in het effect, zachtjes vergenoegd en dadelijk zocht zijn valsche hart weer naar venijn. En zuurzoet informeerde hij:

‘Heb jullie de edele Gai al gezien?... zal ik, zoo as ik daar zit, dood blijve, as ik ooit in mijn leve vuilere kerel heb ontmoet... jullie weet hoe of ik over die rijke schurk van m'n broer Ko denk... maar zoowaar as t'r 'n God leeft, die is nog heilig vergeleke bij hem...’

Diepe wrevel prikkelde in de Wolff op en Halberstadt had hem met één snauw graag zijn gemeenen bek willen snoeren. Mordegai Santeljano, ze kenden hem al jaren, kon een vreemde man soms zijn, maar 'n vuile kerel.... dat was gemeene laster. Maar ontzien wilden zij dien wrakken man en terwijl Halberstadt in 'n stil en hoog fluiterijtje zijn nijdigheid versmoorde, suste Sjootje:

‘Dat meen je niet Jonas.... we zalle maar denke je het 'n kwaaie bui, je bint verdrietig om je toestand...’

‘Denk wat je wil.... ik weet wat ik weet,’ ging Jonas ruw en kort tegen Sjootjes zachte woorden in.

Sjaaie Plukker schuifelde binnen.

1) Bewaker der Portugeesch-Israëlitische begraafplaats en voorganger bij het begraaf-ceremonieel.

‘Goet sjabbes same,’ groette hij huiselijk, ‘juffrouw Schoute, mijn 'n ouwe krare....’

‘Kon de straatdeur zoo maar alleen blijve,’ spotte Halberstadt naar Plukker.

Sjaaie Plukker was in z'n doen en spreken als in zijn gestalte; gebogen, onderworpen. Al de mannen in de buurt bejijden en bejouden hem, maar hij zei altijd u. In heel de straat had hij niet één kwaad vriend; en wèl ging hem alles diep ter harte, maar goedmoedig bleef hij zonder eind. Hij was van 'n grenzelooze, domme wijsheid en de goedgeloofsche aanhoorder van allen. Elke ergheid verzachtte hij en als hij hoorde van genegenheid onderling of van herstelde vriendschap, dan groeide zijn verschrompelde hart en juichte hij met zijn gebarsten stem.

‘Nou ja, u spot artoos,’ kwam hij zacht tegen Halberstadt op, ‘maar deze nacht, in de vroege morrege... vier uur, harf vijf.... dacht ik effetief onraad.... ik 't bed uit.... mijn vrouw rag te siddere.... de hond sroeg an.... en ik had goed gehoord ook.... toen ik uit het raam keek zag ik heer zoetjes, voetje voor voetje.... Daantje en Kootje van meneer Santerjano de deur uit komme.... en....’

Halberstadt en de Wolff die even in spanning hadden geluisterd, schoten nu onbedaarlijk in 'n lach; Sjootje's rugje schudde en Mark's voeten stampten.

Sjaaie Plukker keek verwezen sip, in dadelijke bereidheid toch mee te lachen als het moest. Alleen Jonas' gezicht bleef zonder glimp.

‘Nou ja,’ verontschuldigde zich Sjaaie, ‘ik wir maar zegge hoe ik ruister....’

‘Ja ja, hou je mond nou maar, als je niet wil hebbe dat we stikke,’ beduidden hem de Wolff en Halberstadt tegelijk met enkel geruststellend dringend handgebaar, nog niet kunnende spreken van nog telkens aankriebelende lach-schokjes, bij het zacht herdenken van Sjaaie's crimineel sjlemielige geschichte.

‘Juffrouw Schoute,’ riep Plukker al weer in 'n zacht na-lachen van heel z'n groezel, gebarsten hoofdje, ‘mijn nog 'n ouwe krare asjebrief.’

Maar Jonas' borst was plots zwaarder gaan hijgen; sluw neep hij de oogen en scherp kwam z'n stem:

‘Jullie lachen jullie nou 'n halve stuip om die man z'n schrik van nacht,’ blies hij kwaadaardig, als in meewarigheid voor Plukker, het gevalletje op, ‘maar 't is toch 'n gemeene brutaliteit van die ape, om 's nachts zoo 'n buregerucht te make.... as ze mijn hadde wakker gemaakt, en ik had ze gesnapt, ik had ze 'n emmer water over hun verdommenis gegooid.... dat is de opvoeding die m'n edele broer ze geeft....’

‘Daar het meneer Santerjano geen schurd an,’ verdedigde Plukker dadelijk Mordegai, ‘....en de jonges....? Wat wir u Jonas....? de jongens zijn heer behoorrijk en zoetjes weggegaan.... waarachtig, wat waar is, is waar.... 't is mijn eige schurd, noh!’, deed hij zacht verstoord op zichzelf, ‘mot ik zoo 'n richte sraap hebbe.....?’

Ook de Wolff en Halberstadt voelden het hitsend doen van Jonas; ze waren het in het geheel niet met hem eens.... maar toch, die kinderen van Mordegai Santeljano hàdden altijd wat bizonders. Vooral Halberstadt droeg sterk die meening, stil.

‘'t Is apetuig,’ hield Jonas opgewonden vol.... ‘in geen behoorlijk huishouwe komt dat voor....’

‘Marrigheid,’ bromde Plukker er goedig tegen in.

‘Jou reken ik niet, Sjaaie,’ schoot Jonas woedend hem minderwaardig uit, ‘jij bint geen kerel.... jij bint nooit 'n kerel geweest.... en,’ verzachtte hij z'n stem om nog venijniger te accentueeren, ‘jij mòt je mond houwe.... de achterwiele van je dochter magge geen gevaar loope.... die zijn niet vuil zooals hij....’

‘Jonas!’, vermaande dringend Sjootje.

‘Raat 'm,’ raadde zacht Sjaaie...., ‘ik wor toch niet kwaad op 'm....’

‘Wor niet kwaad, wor wel kwaad,’ bleef Jonas onverzoenlijk, ‘wie je hoort in de buurt het 't land an ze... en zij bove,’ wees hij naar het plafond, ‘de Leewensteyntjes, waar ze zoo dik mee zijn, het ergste...’

Zijn borst ging bar te keer en telkens versmoorde hij stikkenden hoest-aanval, vergrootten zich zijn oogen in benauwing.

‘Je het zoo'n pietsie gelijk en 'n heeleboel ongelijk,’ suste koeltjes Mark Halberstadt, ‘hoe windt me zich zoo op...?’

‘Ik wind me op, omdat jullie me afstaan tegen beter wete in... brutale baasspelers zijnne het... lette jullie maar 's op as ze spele mit andere in de straat... de grootste bekke hebbe ze... snauwe en beleedige an 'n elk... praatsmakers zijnne het... de oudste loopt op de heilige Sabba mit 'n sigaar in z'n smoel, de tweede kijkt niemand an en de jongste geeft 'n elk stok en bal...’

Plukker had 'n dom, kleineerend lachje in z'n gezicht; maar in Halberstadt en de Wolff was de rustige luistering nu van stille waarheid-erkenning.

‘Op zijn smoel krijgt diezelfde Gai nog van z'n eigen kindere,’ voorspelde Jonas in gretige drift, ‘...die Kootje is 'm nou al de baas... en hij maakt ze compleet gek... die man het grootheidswaanzin...’

Zacht gromde hem de hoest weer in de keel; heel stil en bleek was hij plots geworden en krachteloos, de oogen verstard, in 'n jammerlijk zwoegen van z'n borst, zonk hij in elkaar, stootte 'n felle bloedgolf z'n mond uit.

Zevende hoofdstuk.
De straat.
III.

Het gelagkamertje lag nu weer enkel in het gonzend broeien en koesterend stoven van het al forscher stralende zonlicht. Het ruchtig klagen van Jonas, zijn grimmig-roerig aan ieder verwijtend hoesten en teemend gewrok, leek als blij verrustigd er uit weggedreven.

Alleen Sjootje de Wolff zat er starend-stil in nog bevende verschrokkenheid. Hij had zich, toen Jonas in elkaar was gezakt, star afgewend en zonder om te zien het naar huis brengen van hem den twee anderen overgelaten. Toen het omzichtig-drukke voetgeschuivel van Plukker en Halberstadt in spannende langzaamheid was weggestild en juffrouw Schouten Jonas' tafeltje en zitplaats, kloek met jachtig-handigen

weerzin had gereinigd, toen was hij in die stille, heete zonnigheid moe gaan zitten en had hij in die zalige alleenheid zachtjes-aan het bange in elkaar gestorte lichaam van Jonas voor zich gehaald en in zacht medelijden zijn klachten en wrokken milder en begrepener overdacht.

....Menschen als Jonas, hij wist het, dachten veel kwaad en zagen alles veel erger; maar heelemaal mis in hun kijk waren ze zelden.... vergeten zou hij het nooit, hoe diezelfde Jonas, waar hij nimmer intiem mee was geweest, hem, op een dag eens tegen het lijf loopende, enkel maar kort en verschrikkelijk had aangekeken en z'n hoofd geschud. Hij had gedacht dat hij in den grond zou zinken; 'n wonder was die man toen voor hem geweest....

Sjootje's oogen plots verstard, sperden nog in ontzetting en koude verwezenheid verstrakte z'n gezichtsvel tot vale doorschijnendheid, als onderging hij het nog op het moment. Maar langzaam warmde er weer leven in zijn kop en kwam er weer denking in zijn oogen glimmen.

...Al de Santeljano's hadden wat bijzonders; de kinderen van Mordegai, hij had gelijk Jonas, waren anders dan andere kinderen; ze waren niet bemind; hij mocht ze wel; Lotje was 'n engel, maar ze hadden 'n soort van verheffling boven anderen uit, die je, als je je niet met geweld bedwong, dolnijdig kon maken... Voor alles hadden ze altijd zoo het juiste woord en als 'n groot mensch nog dikwijls over iets moest denken, hadden zij 't meestal al gezegd.

...De Wolff's altijd wrak en nu nog uitgebleekt begrip was onmachtig den aard en de gesteldheid der kinderen Santeljano te vatten.

Ze konden dat geen van allen in de buurt en zelfs hun vader lag in afmattende, krachtelooze worsteling er mee. Mordegai's al afwijkende wezen had zich in zijn kinderen overgezet tot 'n van het oude absoluut gescheiden en daarmee in botsing komende andersheid.

Waar bij Mordegai, als ruim veertigjarig man, triest 'n glimp kon schemeren van 'n willen weg-buigen onder het enkel grof-stoffelijke uit, daar was het bij z'n kinderen helblinkend lichten van wilsvolle, vrije verheffing. Al wat in Mordegai aan revoltheid brandde en in latente versmeuling enkel zijn eigen lichaam teisterde, dat sloeg bij zijn jongens

naarbuiten in vurige vertrapping en omverhaling van alles wat een lang bestaan had gehad.

Het was hun prachtige, krachtige breek-moed, hun wildgroeiende vernieuwdheid, die de straat niet begreep. De buurt miste de conventie-deugden in hen; familie-gehechtheid, achting voor vader en moeder, eerbied voor oudere menschen en voor den ouderdom, klein-joodsche kruiperigheid en knuffelende Sjabbes-gezelligheid. De stuwing van hun zich omhoog werkenden geest, trilde van intelligente bevatting, maar lei tegelijkertijd het armelijke verstompt-achterlijke in anderen bloot; dat was de haatdragende wrevel van al wat buur was.

Sjootje de Wolff kwam er niet uit. In machtelooze bezwaardheid zuchtte hij vermoeid; zijn oogjes lodderden in al maar loomer geknip en telkens zonk hij even in een sluimeringetje weg.

'Eve me grasie uithare,' kwam Sjaaie Plukker de stilte verstorend in het wijnhuisje terug; en Halberstadt, achter hem aan, had in weeige lust nog 'n straffe boonekamp gevraagd.

'Hoe was ie toe jullie van 'm weggonge,' vroeg Sjootje in klaar-wakkere belangstelling dadelijk.

'Van hier na de overkant was ie ar weer bij.... en toe we mit 'm bove kwamme,' vertelde vreugdig-opgewonden Plukker, 'en ie z'n vrouw zag schrikke, zeit ie: ze hebbe zich in de kop gezet ik bin jarig vandaag, nou heb ik ze meegebrocht voor 'n borrer.... rieg ik meneer Harberstadt,' vroeg hij tot meewarige zelfgeringheid verschrompeld.

'Ja, je liegt Sjaaie,' grapte strak Halberstadt.

'Wat zeit u?', schrok Plukker.

'Ik zal je leere vrage na de bekende weg,' schudde in kwaadwilligen genotslach Mark Halberstadt.

'Waarachtig, ik schrok ar.... wat 'n praag bint u toch,' lachte opgelucht, zacht-verwijtend Plukker.

Mordegai Santeljano en Hijman Drukker kwamen het tapperijtje binnen. Drukker forsch, steil-achterover met fleurig hoofd van jenever-branderigheid; Mordegai slap en ineengezakt met goor-vergrauwden kop. Ze hadden, Drukker onder z'n betoog door, Mordegai in stille luistering, Halberstadt, de Wolff en Plukker goeiemorgen gezegd en juffrouw Schouten 'n borrel gevraagd.

Plukker, schuw bescheiden, slofte zoetjes naar hen toe.

‘Stoor ik?’, vroeg hij bangig als een bedelaar blijvend op 'n afstand.

‘Die het wat,’ voorspelde binnensmonds Drukker hooggochem met 'n trap naar Mordegai's voet. En toen als gestoord zich snel keerend naar Plukker vroeg hij malbarsch, ‘wat mot je Sjaaie?’

‘Wat ik mot?’, deed opslag bedremmeld Plukker, ‘ik mot niks meneer Drukker... u weet wer, ik heb nooit wat te motte...’

‘Nou, wat sta je je dan zoo op te dringe,’ hield Drukker z'n voorgewende woede vol.

‘Nou geroof ik toch dat u gijn maakt,’ veronderstelde moedigjes, met bangig lachje nog, Plukker. En toen de beide mannen heel dicht naderend, blijig als 'n kind dat het mocht, in trieste weggeslonkenheid van heel z'n vergane lichaampje, vertelde hij dat meneer Santeljano's broer, Jonas, daar zoo net een bloedspuwing had gehad.

Z'n groezel-grauwe hoofdje stond in een en al rimpel van leed, en zacht liepen de gebroken, lichtlooze oogjes vol tranen.

Mordegai met ver-openwijkenden mond zat stom van schrik.

Drukker koud, ongeroerd hapte smakelijk in z'n borrel.

‘As Jonas 'n bloedspuging hàd dan is 't toch al weer voorbij,’ zei hij met z'n flegmatisch ‘kaapsch’ cynisme en 'n vuil lachje kroop er op z'n fleurigen dronkenmanskop.

Plukker zweeg. Z'n eenvoudige, goeie hart had schuwe afkeerigheid van dat soort pret.

In Mordegai was 'n stug verdriet gezakt.

...Die vuile, droge lol van Drukker was laag, gemeen... maar zeggen kon hij niks omdat hij ook van hem afhankelijk was...

‘Juffrouw Schoute,’ riep Drukker, ‘geef u vijf neutjes voor mijn.’

Hoog, in blanke properheid, kwam ze van achter het buffetje. Haar blonde haar, haar heele fijne, volgevormde lichaam kwam nu diep in de heete koestering van het wulpsche zonnelicht; rakelings ging ze om en langs de mannen en licht-zorgzaam, koel maar in gemeenzame nadering, zette haar fijne, witte hand vlak voor iederen man 'n glaasje. Al de mannen hadden haar dichtbijheid genoten. En toen ze

stoer en lenig in koele wieging van haar forsch-fijne heupen naar het tapperij-deurtje stapte, hadden ze haar allemaal als 'n fijn en rijk bezit nagekeken en Halberstadt, Drukker en de Wolff, in heete verlustiging, elkaar vuil, grollig bedold.

Mordegai stond op en ging naar huis. Stug, dof had hij gegroet; 'n wilde draaiing en verwarrende mijmer ging zwaar door z'n hoofd.

...Pest-jenever... verdragen kon ie verdomme niks... wat had ie nou heelemaal gedronken...? die Hijman Drukker kon sjikkeren[1]... die had 'r wel vier, wel vijf, wel achttien gezopen... Jonas!... hotsch, daar ging ie, even staan blijven... ja, Lotje m'n schat... en ja jij Kootje ook, m'n fijne sallemander, daar is vader al... Jonas weer bloed gespogen... hij zou Lea twaalf eieren laten brengen en 'n rollade van vijf pond... Gai, de Sabba-morgen niet verstoren jong, pas op... met allemaal goed zijn... Lea vertroetelen...

En zoo, in aandoenlijke zelf-maning, zacht en diep-timide, slingerde hij het straatdeur-portaaltje in en draaide hij de trappen op.

Toen hij boven kwam, grauw, bleek, de oogen krachteloos van zwaaienden duizel, hadden de kinderen het dadelijk gezien.

Lea argeloos-kil in nog rustige ochtend-zindelijkheid; haar hoofdje zacht van glans en de kindsche stuiter-oogjes in diep getuur, zat op haar plaats aan tafel en had Mordegai's thuiskomst niet gezien.

'Daar is vader, moeder,' kwam Lot haar zachtjes wekken, 'wil ik nu een voor een de borden geven, ja?... deelt u dan...?'

En terwijl ze allemaal gingen zitten, ging haar slanke wezentje rond; zacht, bedrijvig en zorgzaam.

Stil en vlug lei ze alles onder het dadelijke bereik van Lea; die had maar te tasten. Toen had ze Mordegai in 'n servet gebonden; hoog en hulpeloos zat hij ingebakerd en in 'n stillen lach had hij haar handjes om zich heen gevoeld.

'Nou mag je morsen, groote dikke uk,' lachte haar hoofdje vlak naast Mordegai's hoofd.

1) Zuipen.

Mordegai viel aan. Z'n bord met eten fel-beheerschend pal onder z'n bereik, z'n beide armen halverwege er omheen op tafel, z'n borst en hoofd er diep gebogen overheen; zoo at hij door met gulzig geweld, alles wat hem voor den mond kwam, wat hem door zijn twee gretige, besmeurde handen werd aangebracht en naar binnen gestopt.

Daan keek er naar, als altijd, strak, met afkeer.

Ko was heel stil aan tafel gekomen; de diep-donkerende oogen vol angst onafgewend naar Mordegai, z'n gezichtje bleek verstrakt.

'Ik heb geen honger, Lot,' smeekte hij haar zacht de oogen in.

Ze keek hem aan, Lot; voelde z'n weeë, diepe vrees.

'Hè, nou niet?', kwam zacht haar teleurstellinkje naar hem toe. 'Straks dan misschien?'

En vast hield ze innig teer z'n oogen, beduidde hem dat vader goed was, heel best; kijk maar. Ze ging telkens vrij en luchtigjes om en langs Mordegai heen, alsof ze het in dat hoekje wonder druk had. En toen hij wild z'n kom greep om te drinken, hield ze schalks-innig plots z'n arm vast.

'Halt,' zei ze met diepe bevel-stem, 'eerst je volle mond leeg eten.'

Mordegai, in schokkenden duizel, lachte.

Zie je wel, gingen haar oogen in fijne spiegeling dadelijk weer naar Ko.

Maar het mannetje kon de rust niet in zich vestigen; in zijn oogen bleef de schuwe schittering en zijn hartje klopte hem tot in de keel.

Ze was nu ook gaan zitten Lot, heel stil en zacht-verblijd, naast Raf. Rond keek ze nog even of alles voort kon zoo, niets plotseling kon storen. Naar Ko, die nu in zuchtende afwachting zat, ging in teere bemoediging nog even haar diep oog-geglans.

Met hooge macht en fijne, onbewuste krachtigheid droeg Lot de stemming; haar diep-subtiele vrede was stilletjes om hen heen gaan staan en had hen allemaal een voor een zacht verrustigd.

De kamerdeur kierde. Mietje, de Sabba-vrouw, stak haar goor-gele hoofd naar binnen:

‘Is t'r nog wat noodig hier?’, vroeg ze luid en jachtig.

‘Kom in Mie,’ riep schor, zwaar van tong, Mordegai, ‘hier, dah 'n snee brood.... vooruit, vreet mee.... Lea, Lot, geef 'r 'n staart visch.... zoo vreet op, bin je bebliksemd.... dat is fijn.... jullie vrete toch nooit anders dan van die blauwe platvisch.... geef 'r 'n kom koffie Lot....’

Mie glunderde vol.

Het fijne Lotje had haar in een ommezien overgul geïnstalleerd.

‘Seg Lotje, kind ik het nou geen tijd dat allemaal na binne te werke,’ protesteerde naïefelijk gebluft de Sabbavrouw, ‘heerejee nee.... je het voor 'n heel huishouwe klaar geset.... ik zal 't lekkertjes meeneme tussche twee bordjes.’

‘Je neemt niks mee,’ schreeuwde in overslag van zijn stem, Mordegai, ‘je vreet 't op, hier.... Lot, geef 'r 'n paar mote mee na huis.....’

‘Jezus, meneer Santeljano, daarom seg ik 't ommers niet,’ deed Mie geschrokken.

‘Vreet,’ beval Mordegai enkel, terwijl hij met zijn hand z'n bord schoon-dweilde.

In duizel-schok keek hij op.

‘Mie, de waarheid.... zeg, zou je niet nog 'n fijne klepbroek wille,’ kwam Mordegai in barren kraak-lach plots wild los. Z'n mond sperde in breede grijns, z'n oogen, wreed, bloed-doorloopen, glommen even in wat sterker besef.

‘'n Klepbroek?’, lachte, zich van den domme houdend, Mie.

‘Ja, 'n fijne, knappe kerel... die je zoo lollig bij 't uiten ankleeje helpt as ie 'n goeie bui het.... die mit één poot van 'm je heele water-en-vuur-nerinkie in elkaar trapt as ie kwaad is....’

Raf lachte stiekem.

‘Een die je kriebelt Mie,’ kwam hij Mordegai te hulp.

‘Hou je smoel, aap, rauwe masso[1)],’ strafte Santeljano hem dadelijk barsch af.

Raf, lichtelijk geschrokken, draaide beleedigd Mordegai den rug toe.

1) Rauwe masso = grauwbleeke bakkes.

Maar Lot, onmerkbaar zacht, leidde dadelijk af.

‘Hè va, draait u de speeldoos eens op,’ vroeg ze als in groot verlangen, ‘toe,’ drong ze aan, ‘die wil Mie ook wel even hooren.’

‘Ja Gai, de speeldoos,’ herhaalde Lea vreugdig en verlangend.

De speeldoos was Lea's simpele liefde. Als ze die hoorde, dan begon haar zachte stemmetje, in 'n fijn mineurig toontje, dadelijk mee te zingen en vreemd-kindsch stonden haar oogjes dan vol ontroering.

Blij, verblosd haar wangetjes, gaf ze Lot een lonkje.

Toen begon het speeldoosje teer, kinderlijk-weemoedig:

‘Lieve schipper vaar mij over,’

Lea's zoetste wijsje.

Ze zat onbeweeglijk; haar hoofdje met de fijne, blanke slaapjes in zachte overgave 'n beetje voorover; de oogjes vocht en staar, in verre verwezenheid, heel haar gezichtje in devote, kille aangedaanheid.

Ze waren allemaal heel stil nu; alleen Mordegai's zware ademing heerschte.

De zon weefde lappen goudbrocaat fel de kamer in; heet leien ze uit op het vloerkleed en fijn sponnen ze zich omhoog langs de wanden, tot heel bij de kanaries, die wipten en hupten argeloos, vredig en stil.

Spektakelig en wild ging plots de deur open; de drie jongens Leeuwensteyn kwamen binnen.

Mordegai, met wankel geweld sprong op.

‘Hier jonges... hier, sallemanders,’ en in z'n armen nam hij ze, duwde en sleurde ze half mee naar de voorkamer.

Daar koesterde hij ze warm en wild een voor een, en alle drie te gelijk; klopte ze op hun ruggetjes, drukte ze tegen z'n borst, benam ze den adem.

Juda, het eerst, had zich losgeworsteld.

‘U maakt m'n haar uit,’ zei hij luid-brutaal met nijdig gezicht.

‘Ik wil,’ lachte Mordegai en achterna greep hij nog naar hem.

De Leeuwensteyntjes met hun kwieke begrip, hadden nu ook gezien dat Mordegai op z'n Sjabbes-ochtendsch was.

Ze hadden elkaar dadelijk snel en onmerkbaar ingelicht en schuw-afkeerig, viezig deden ze nu. Een verborgen eensgezinde spot kwam in 'n slim begrijpen op hun gezichten sarren.

Juda wees telkens Meijer dat hij zijn neus moest dichthouden en Meijer, smuigem, hikte en hikte zooals hij in de voordracht van ‘de Dronkaard’ deed.

Zadok verknorde den gragen lach zooals ze dien alleen elkaar gaven in het rebbe-gezin.

Mordegai overvol, benauwd en zwaar van lichaam, was zwaaierig op den eersten den besten stoel gaan zitten in 'n hoek van de kamer waar hij nooit te land kwam. En terwijl Zadok in stuipigen lach zijn broers naar dit komieke verschijnsel wees, kwam Daan binnen.

Hun gezichten vereffenden op slag in bangige haast tot droeg gewoonheid. Ze kenden Daan; die was, anders dan Ko, een jongen van weinig woorden, een van dadelijk doen; die had zoo'n vreemden, stillen moed, zoo'n vastbesloten durf dat je in den grond zonk als hij kwam om verhaal. Zijn oogen hadden dan de onverzettelijke vastheid van de al volgroeide daad-gedachte in hem, en storten kon hij zich dan op je met de geweldige kracht van zijn koenen hoon en hoogen afkeer. Van Ko wisten ze, de Leeuwensteyntjes, dat ze het altijd afleien bij hem. Die omving je met woordenspot; met z'n fellen sarcasme-lach, met bluf, met scherpzinnigheid; die zette je mat, sloot je in, klemde je vast; bij die kwam onmacht en vernedering je pijnigen; voelde je je een stommeling; die haalde je leeg, trok je uit elkaar, of je gelijk had of niet en boog alles naar zijn wil. Maar als Daan opkwam dan was het ineens een geweldige bemeestering die je stil, stug versplinterde zonder woord of lach, 'n op je neervallende schrik die je den adem benam en verlamde. Bij Ko was het altijd nog dat helsche spel dat je hield omvat, dat dadelijk om je stond; die demonische begoocheling waarvan je den climax nog kon volgen, zien waar het heen ging; het altijd uitheerschen van z'n onvermoeide strijdbaarheid en machtsdronkene natuur, waaraan je gewoon was. Maar bij Daan steeg het plots uit heet en verschrikkelijk als 'n brand; scheurde het los, gesloten-somber, als 'n doffe, razend-snelle verwoesting, uit z'n doorgaans zachte, stille, mijmerende wezen.

Voor Ko was haat, voor Daan vrees.

De wegsmuigeming van hun hartelooze pret had Daan op slag gezien. Even had z'n hart fel gebonsd en was er door z'n oogen 'n wild licht gegaan. Maar hersteld had hij zich dadelijk en zacht kwam de peinzing weer in z'n oogen glanzen.

...Bedaard zou hij zich houden... doen alsof hij niets had gezien... hij kende die valschaards toch... zìj lachten, hielden vader voor den gek... hìj kon snikken, snikken... maar hij zou niet... wilde niet... vast zou hij ze houden, een voor een, die vuile, gemeene smiegten, dat ze niet meer durfden... en als ze nog eenmaal 'n snoet trokken, zou hij zich gooien op hen, ze sleuren naar den grond, ze het lijf in elkaar trappen...

Hij stond daar die jongen zòò fier van gegriefdheid, zòò groot van ernst en kracht en zòò vol-menschelijk beheerscht, dat de Leeuwensteyntjes in laffe dekking angstig en stil bij een der vensters waren saamgeschoold.

Maar toen ineens Ko's verstrakt-ontdane gezichtje voor hem kwam, zooals hij daar had gezeten aan tafel, sidderend bij iedere beweging van Mordegai, zonk zijn hooggezamelde kracht jongens-teer in warme naiefelijkheid ineen; vluchtte hij weg, heet-schreiend, als 'n hulpeloos-beschaamde kleine man.

Daar kwam Jette Leeuwensteyn binnen; slim de bruine oogjes overal heen; de felle, spitse kin als 'n fijne tast-angel scherp naarvoor.

‘Goet sjabbes, meneer Santeljano,’ vleide valschjes haar stem, ‘uw vrouw heb ik al gesproken... en Lot ook... die was 'r an 't ankleeje... dat is 'n kind...’

Mordegai keek met wat krachtiger begrip; loomige rustbehoefte hield hem omvat nu, en de schokkende duizels en zwaaiende vallingen waren gestild.

‘Lotje, ja,’ zei hij gretig, gul en diepe gevoeligheid effende even z'n kop tot normaalheid. ‘Jette, de waarheid, zeg,’ zwalkte er weer wat in doezel door Mordegai's hoofd, ‘is Naftalie nog zoo'n dondersteen...?’

Z'n oogen dwaalden troebel over haar heen en in hartstochtelijke wijdheid lachte z'n mond.

Jette sprong op, liep vlug naar Mordegai, ging pal op

hem staan, bedrukte hem met haar handen de borst, lachte aanhalig:

‘Stil, stoute man... stil,’ deed ze preutsig in valschgeneerend beweeg van haar oud-tanig lijf.

Mordegai drong haar van zich af.

‘Niet zoo dicht op me Jette... 't is te benauwd... stil...? waarom stil...?’

‘De kindere,’ waarschuwde ingehouden, weer lachend Jette.

Maar Mordegai ging door, dubbelzinnig, plat, vuil. Hij had 'n diepen hekel aan Jette; maakte haar altijd tot z'n meest grof- en ruw-krenkend mikpunt, omdat hij wist dat ze alles verdroeg uit vuil-aardige berekendheid en hebzucht.

Bij elk woord van Mordegai knipte Jette haar oogen, alsof ze felle klappen op het gezicht kreeg, lachte haar kakementje met bedwongener kracht van ongemeendheid, kwam de spitse kin telkens scherper naarvoren als in 'n erbarmelijk bedelen om bedaring.

Ko holde de voorkamer in; druk, frisch, opgewekt, in 'n brutaal-vrije zichzelfheid.

Lot had heel z'n hartje hersteld; had na tafel z'n slanke jongenslijfje zachtjes koesterend tegen zich aangedrukt, hem moedig-leuke woordjes en zacht-schallende lachjes fijn langs z'n wangetje geademd, hem weer al de volle blijheid van haar eigen zieltje gegeven.

‘Ga jullie mee de straat op jongens,’ vroeg hij luid over de kamer-stemming heen.

‘Ja,’ zeiden ze gul in dadelijke gereedheid alle drie gelijk.

‘Bedaar, kleine gauwdief,’ schold Mordegai naar Ko, zwaaiend opstaand, en vast greep hij plots Meijer Leeuwensteyn: ‘Jij komt 'r niet uit... jij mot eerst wat voordrage...’

Daan kwam binnen; stil, stug, de klare schitter-grijze oogen hard, de mond ongezind, bar gesloten.

‘Wat mot je Spijkerzeventien,’ snauwde Mordegai halfgrappig naar hem toe.

Daan antwoordde niet; z'n gezicht verzachtte even tot diepe smartelijkheid.

‘We wille 'n beetje op straat’, gooide zich plots Ko gejaagd, wonderlijk-moedigjes tusschen Mordegai en Daan.

‘Wachte za je, kleine deurdrijver... Meijer draagt eerst wat voor...’

En Mordegai pakte en streelde den jongen, soebatte hem:

‘As je wat voordraagt Meijer, wat moois, krijg je wat fijns van me.’

‘God man laat me nou los,’ deed Meijer wrevelig en met afkeer, ‘ik doe 't toch niet... ja ik ga daar 'n uitvoering geven op klaarlichte dag,’ ironiseerde hij rad, dik.

Maar Mordegai hield hem vast, bleef aandringen weemoedig-machteloos, vreemd-geduldig.

‘Je mag kieze as je 't doet... 'n fijn horloge-kettinkie of 'n meerschuim sigarettepijpie.’

Jette Leeuwensteyn popelde van hebzucht en glom van trots. Ze durfde haar Meijer om z'n dadelijk-giftige bitsheid niet mee overhalen, maar haar kin vleide in heftige verspitsing naar hem toe en haar oogjes paaiden hem voorzichtig.

Juda ook, heet op het cadeau, zette Meijer aan, hard, bruut, kort.

‘Vooruit... donder zoo niet... doe eve wat... wat je hebt, heb je...’

Zadok met fijn lachje, slimmetjes ook Meijer aansporend, bromde de wijs van ‘de Dronkaard’.

Stil, triest stonden de jongens Santeljano.

In Daan was stille, minachtende rustigheid; 'n krachtige verheffing lei zich in mannelijken ernst koel en strak om z'n kop. Maar in Ko stak 'n lief-naieve jaloezie tegen Meijer en snikte een vage jammer met vader, dien grooten, sterken man, die al maar vroeg, zoo zacht en goed, aan 'n kleinen jongen die al maar weigerde.

En in fijne bewogenheid vroeg hij:

‘Zal ik “De overwintering op Nova Zembla” opzeggen, vader?’

Zachte béving was er door z'n stem gegaan en met trillend lijfje bleef hij wachten.

Mordegai keek hem aan, zacht, als in even getroffenheid. Maar snel drukte hij het in zich weg, dreigden fel z'n oogen, speekselde driftig z'n mond:

‘Nee, jij niet, kleine geweldenaar... dank je voor je Nova Zembla...’

Geslagen, gestriemd voelde zich plots het mannetje; 'n diep overstelpend wee doortrok z'n lichaam, vloeide in heetschreiende tranen uit hem naar buiten.

In Mordegai schokte toen even 'n rare bedonderdheid; zenuwlachend, naief-beteuterd keek hij naar Ko, naar dat fijne smoeltje en naar z'n tranen. Stekende spijt klom wroegend in hem en dadelijk verlangde z'n warme, naieve hart weer naar Kootje's vreugdig jongensgezicht.

'As Meijer 't doet,' begon hij gretig naar zich toehalend weer, 'krijge jullie allemaal wat... we zalle beginne mit 'n paar pond karse te late hale... lekkere karse... krieke... jij krijgt 'n mooi boek Ko... 'n groot boek mit plate, hè sallemander...? Juda 'n wandelstokkie... Zadok 'n portemeneetje... hij,' wees hij naar Daan, ''n groote draadnagel... of òòk een boek... hij mag kieze... zal jullie zien hij kiest de spijker...'

Schuddend gelach van allemaal gelijk; Mordegai's breede kraaklach er boven uit. Maar gul, vol geef-graagte bleef z'n hart.

'En Raf,' ging hij wild voort, ''n stukkie biljartkrijt en 'n nuwe sigare-domper... en Lot,' verzachtte ineens z'n harde, ruwe stem, 'die mag kieze wat ze maar wil... en de volgende week gaan jullie allemaal 'n middag mee na de Roomtuin in de Polder... fijne, zure room ete mit beschuite... lekker... en schoppe en wippe kenne jullie dan tot de room en de beschuite d'r weer uitkomt...'

'Wat bent u toch 'n deugniet, meneer Santeljano,' deed Jette mal-naief, strengelijk als 'n schooljuffrouw tot 'n kleinen jongen.

'Hou je mond Jette,' snauwde Mordegai, 'd'r wordt jou niks gevraagd... je bint zeker kwaad dat jij niks krijgt... Haaa! daar heb je Naftalie,' temperde hij plots z'n rauwe stem tot gedweeë vriendelijkheid; zette opslag z'n grof gedol met Jette stop en sprong op van z'n grooten stoel.

Mordegai had onbewust 'n beklemmende bevreesdheid voor Naftalie Leeuwensteyn. Die groote, heftige kerel, als hij zat tegenover dat smalle mannetje, verbroeide al z'n zenuwende ongedurigheid en beweeglijke drift, tot 'n tamme bedaardheid. Bij Leeuwensteyn sprak hij altijd weinig en als hij sprak, dan hakkelde hij. De hijgende, stille luisteraar was hij altijd bij hem met den naieven ver-wijkenden mond en de ontoereikende, overal heengaande kinder-aandacht. Het was 't sterk-geslotene, 't bedaard-zelfgenoegzame en 't

autoritair-geleerde in Naftalie dat Mordegai van slag maakte, gedwee en onderworpen.

‘Natie,’ verkortte hij valsch-vleiend nu Leeuwensteyns voornaam, ‘ga hier zitte... hier... makkelijk... die stoele zitte lekker...’

Leeuwensteyn maakte zich nooit iets zien of hooren van Mordegai's sloverige, nederige doen tegenover hem; heel bedaard zonder 'n woord was hij nu ook gaan zitten op Mordegai's plaats, zuivertjes en correct de jas-pandjes spreidend opzij, de broekspijpjes omhoogtrekkend plooiend over de knieën.

Hij had het overkantje zoo eventjes, in z'n gekleede jasje en met zijn callotje op, in klein-tartende parmantigheid gedaan. Op Sjabbes, dat wist hij, kon hij die bazige dingetjes doen in de straat; Sjabbes was 'n dag Gods, zijn dag, 'n dag van hem meer dan van ieder ander in de buurt. Op Sjabbes vooral voelde hij zich de vrome vertolker van Gods woord, kwam 'n stil machtigheidje in hem, voelde hij zich in gewijdheid stijgen boven al de buurt-menschen uit. En dit sfeertje van listig weggesmuigemde ijdelheid spon hij Vrijdagsmiddags al bij de Sjabbes-ingang om hem heen en hield hij vast den ganschen avond en heel den volgenden dag. Op den Vrijdagmiddag begon hij zachtjes aan op te glanzen uit de gore armelijke weekdagen. En als dan de Sjabbes-lamp, schuchter nog, tegen het halve daglicht in, haar licht begon te spreiden, was er een volmaakte reine blinking over hem; 'n wijding in de ernstige zwartheid van z'n vale kleeren, 't diepe wit van z'n rafelig linnen, z'n zelfgestrikte, arrogant-hooge colletje en in het fijne glinstergrijs van z'n welverzorgde, bijna wereldsche baardje.

Maar als de Sjabbes-sfeer, zoo laat mogelijk Zaterdagavond dan was afgelegd, goorde dadelijk het tanige minimumlijdertje in hem; werd hij soepel, willig en bukkend, ging hij vriendelijk azen op de fooi, was alles aan z'n lijfje nog wel als Sjabbes, maar had het allemaal de grauwheid van het niet vernieuwde, de gesletenheid van het zwaar-gedragene.

Van tien uur al af had Naftalie de diepe Sjabbes-rust genoten. Gekoekeloerd had hij aan z'n venster zonder eind, geen beweging had hij gemaakt. Alleen wat z'n oogen, in den

rust-zit waarin hij zat, konden bereiken, bekeek hij en bekeek hij met geconcentreerde belangstelling; 't andere zag hij in zijn reflex op het gebeur dat hij onbeweeglijk bemachtigde en voor de rest bestond het niet.

En echt genoegelijk was het geweest wat hij in die lange reeks van stille, voorbij-rikketikkende kwartieren had gezien. Eerst was er in die felle zonstraat-helft de Zaterdagochtendsche negligé van de vrouwen geweest en de al frissche aangekleedheid van de kinderen, allemaal wachtend op de thuiskomst van de mannen. En toen die langzaam waren opgedaagd, van links en van rechts de straat in kwamen, en van pal onder z'n venster vandaan naar den overkant, was heel dat beweeg zoetjes-aan verslonken en had het straat-stuk heel lang dood-stil gelegen in de enkel felle zon; was Leeuwensteyn ook daar tegen aan blijven turen en naar het strak-blauwe lucht-brok er boven; wakker, stil-wakend de oogen, stoorloos in zalige rust.

Toen had hij Sjaaie Plukker met z'n vrouw zien gaan kuieren; gezellig en vol gijn dat kleine mannetje zoo parmantig naast die kolossale vrouw; waren er al meer en meer voor den dag gekomen en uit kuieren gegaan; had hij gezien wie welgemoed waren en die heibel hadden gehad; die elkaar pas hadden gepakt en er nog de bedwongen wildheid van hadden, die te zwaar hadden geschranst en te veel hadden gedronken; pijnlijke laarzen aan hadden en te stijf waren geregen.

En toen eindelijk de slaap zachtjes over hem was komen aanloomen was hij opgesprongen en naar de Santeljano's gegaan.

En nu zat hij dààr weer in de volle genieting van de Godgezegende Sjabbes-menoege,[1)] met het diepe verlangen dat het duren mocht, duren langer dan de heilige dag zelf, morgen ook nog, de heele week, altijd; sprak hij z'n woordjes inspanningloos, degelijkjes uit de hoogte, zooals altijd tegen Mordegai en op Sjabbes, verkoesterde hij zich al meer en al dieper in z'n fijnen, kostelijken zit.

'Waarom gaan de jongens niet wat op straat,' vroeg Leeuwensteyn Mordegai in 'n wijs-gewichtig optrekken van z'n brauwen.

1) Sabbath-rust.

‘Vooruit sallemanders,’ reageerde dadelijk Mordegai, ‘allo, de straat op, huishokkers....!’

De jongens, allemaal, keken hem even in bevreemding aan.

‘Huishokkers,’ herhaalde Juda in geblufte beleedigdheid, ‘noh! nou breekt m'n klomp,’ brutaliseerde nijdig z'n gezicht.

Maar de straat trok; ze verlangden naar het kabaal van hun hooge speelstemmen, naar de popeling van het spelbegin, de heftigheid van de ruzies en den ernst van het scheidsrechteren; naar hun bok, howind en verlos, naar het beklemmend zoeken van een die zich beangstigend schuil hield; ravot-lust joeg er in hen rond. En snel was er eensgezind besluit en trok het bendetje weg.

Zoetjes, voorzichtigjes, voetje voor voetje, kwam Lea binnen; fijntjes ingetogen in haar zwarte kleedje, het blankdoorzichtig hoofdje, met het kil-gestolde lachje, teer en vroom.

‘Op zij, Mevrouw Hoboke’, spotte Mordegai met breed aankondigingsgebaar.

Ze lachte even, Lea, of ze schalks begreep; maar het was haar onnoozel vriendelijkheids-reflex dat dadelijk weer was vergleden. Heel zoetjes was ze gaan zitten, klein, lief als 'n rein, pas aangekleed kind.

Lot kwam nu ook de voorkamer in, haastig dadelijk gaand naar Lea, met het hooge stoofje voor haar in haar hand. Lot kreeg haar blossig lachje van besef-geluk.

‘Hebt u nog wat gehoord van uw broer Jonas, meneer Santeljano,’ vroeg Jette, met meewarige, klagelijke stem.

...Jonas.... schrok het ineens heftig in Mordegai, en het holde door z'n kop dat hij vergeten had de eieren en de rollade te sturen. Toen, druk, dringend, rusteloos droeg hij Lotte op voor alles even te zorgen. Het vlugge kind, op slag gereed, duwde hij weg, joeg hij voort, telkens herhalend wat ze brengen moest en vooral, hoe het moest gegeven.

Lot ging.

Met grauwen kop, diep-vermoeid, ging de barre, heftige verlanger zitten; begon de rust zachtjes-aan in hem te klimmen en luisterde hij in vredige gedweeheid, dommelijk, stomp naar de steile woordjes van rebbe Naftalie.

'n Doffe, bonkige slag viel plots tegen den wand; de

muur-kalk kwam gruizelend, als muizen-geloop achter het behang, omlaag. En dadelijk dreunde nog zoo'n slag en krijschte in vreemde gesmoordheid zwak-gillerig 'n mannestem:

‘Je krijgt jou vuile rommel terug.... vreet 't zelf en stik er in.’

...Jonas... herkenden ze allemaal gelijk de stem.

Mordegai, geschrokken eerst, beefde; mat-bleek z'n gezicht, blas-paars de lippen. Toen stortte hij zich op den muur, z'n knuisten tegen z'n borst, z'n dollen kop er tegen aan, als wilde hij hem er boren doorheen. Z'n stem krijschte in razernij, kroop scheurend door z'n strot, sloeg om in weeke huil-klacht. De felle, drift-bespeekselde mond drukte natte plekken op het behang.

‘Meneer Santeljano,’ susten Jette en Naftalie Leeuwensteyn tegelijk.

Lea, onrustig, wit-geschrokken, keek in verwarde ontdaanheid.

‘Heb je de cente voor die eiere en dat vleesch weer gegapt,’ sarde duidelijk, gillerig-dof weer de stem achter het behang.

Naftalie en Jette waren opgesprongen van hun stoelen, spraken woorden van kalmeering. Maar Mordegai wrong zich langs heel den muur tot achter in de kamer en dan weer naar voor, scheurde en ritste 't behang bij wilde slierten van den wand. En toen hij de stem plots hoorde dicht bij het venster, vloog hij in wilde verwoedheid daarheen, sleurde het met een kracht-ruk omhoog en gooide z'n halve lichaam er uit. Het venster naast-an ging nu ook dadelijk met een ruwen smak omhoog en Jonas' tering-kop spoog het pestendste venijn pal naar Mordegai's gezicht.

De vervloekingen over en weer krijschten nu heftiger; met de armen poogden ze elkaar te naderen, zóó verhit, dat de lichamen al meer de vensters kwamen uit te hangen en naar beneden-storting te gebeuren stond.

De straat liep tot 'n tam opstootje bijeen.

Jonas werd door 'n paar armen naar binnen gesleurd en Naftalie en Jette Leeuwensteyn hadden ook Mordegai naar binnen gehaald en waren heengegaan.

Nog één moment in zijn alleenheid sloeg als 'n vlam,

kort en verschrikkelijk, Mordegai's drift naar buiten; hij scheurde zich de kleeren van het lijf, beukte z'n kop en bonsde zich fel de borst rood.

Toen viel hij neer.

Toen Lotte binnen kwam, zag ze Mordegai ronkend in z'n woeste, ruige naaktheid.

Zoetjes nam ze 'n deken en dekte hem zacht.

JOOST MENDES.

De verborgenheden van een landschap.

I.

De beschouwing van een landschap is daarom zoo bijzonder aantrekkelijk, omdat daarbij op zeldzame wijze het aesthetische gevoel en het verlangen naar kennis te zamen worden opgewekt en te zamen hun bevrediging kunnen vinden. Er is geen gebied, waar zoo zeer de kunstenaar en de wetenschappelijke beschouwer elkaar naderen; geen gebied, waar zij in zoo sterke mate van elkaar kunnen leeren om hun eigen aanschouwingswijze rijker en dieper te maken. Ik ben overtuigd, dat er nog genoeg personen zijn, hetzij artist of natuuronderzoeker, die hier weinig voor gevoelen. Want ik heb menschen gekend, die met hun volle gemoed leefden in de schoonheid van de natuur en die mij tegelijk vol overtuiging verzekerden, dat een natuuronderzoeker de heerlijkheid van een landschap niet kon genieten met die vreugde en warmte, waarmee zij dat alles aanschouwden. Maar zulke menschen weten niet, wat er omgaat in hoofd en hart van den echten reiziger, die door de wereld trekt niet enkel voor verstrooiing of kunstgenot, maar met de ernstige begeerte naar méér kennis en méér licht.

En het zijn juist de klassieke werken van zulke bekende reizigers, die meer dan iets anders getuigen, dat de drang naar kennis, die ook hèn door de wereld dreef, den kunstzin niet verdringt. Zij bewijzen, dat wetenschap, die waarheid zoekt, niet nuchter maakt, maar rijkdom schenkt, die vaak gelukkig, maar bovenal ernstig stemt.

En voeren ons dan de omstandigheden niet naar onbekende streken om deze waarheid te kunnen ervaren en er van te getuigen, dan zijn er de werken van menschen als von Humboldt, Wallace, Junghuhn, die in hun reisbeschrijvingen telkens behoefte hebben aan hun levensernst en hun aesthetisch gevoel uiting te geven. En ik kan niet nalaten daar een paar bewijzen van aan te halen, al was het maar om ons niet te doen vergeten, hoeveel die oude werkers ons gegeven hebben.

Wie heeft zoo degelijk de natuur van Java doorzocht en haar indrukwekkende grootschheid gevoeld en beschreven als Junghuhn? Bijna elke bladzijde van zijn werk getuigt van de kennis en den schildersblik waarmee hij de talrijke soorten van landschappen heeft doorvorscht. Als hij op den top der bergen is aangekomen, ‘aan de grens van het plantenrijk op Java’, dan laat hij nog eens aan het eind van den dag zijn poëtisch gevoel den vrijen loop.

‘Op de luisterrijkste wijze gehuld in vurig goudkleurige wolken, verdwijnt de zon voor onze oogen, hare laatste stralen schiet zij door de openingen dier wolken, om nog een zacht roodkleurig licht op den uitgetanden rand des kraters te werpen. Zijne kolk is reeds in nachtelijk duister gehuld. Met het ondergaan der zon vallen ook de nevelen. Zij dalen steeds lager, pakken zich meer en meer zamen tot een golvende, witkleurige wolkenzee, die de hellingen van het gebergte omringt en de bewoonde aarde - de laaglanden des eilands - voor onze blikken verbergt.’

En nadat Junghuhn dan de koelte en de eenzaamheid van den snel naderenden tropischen bergnacht heeft geschilderd, keert hij met echt menschelijke gevoelens uit het eenzame duister terug: ‘De nacht is thans volkomen gedaald. Verre beneden ons branden de nachtvuren in de nabijheid onzer hutten; zij werpen een roodachtig schijnsel op den zoom des wouds. In de eenzaamheid der wouden, in de stilte des nachts is het ons dubbel aangenaam in de nabijheid der menschen te verwijlen - en deze Javanen, die daar ginds om de vuren zitten en ons avondeten bereiden, zij zijn zulke goede menschen!’ Waar blijft hier de nuchterheid van den natuuronderzoeker!

In Alexander von Humboldts Natuurbeschouwingen, die ruim een eeuw geleden verschenen, toont reeds de voorrede

van den schrijver voldoende, welke geest hem bezielde en hoezeer bij hem het helder-verstandelijke met het dichterlijk gevoel samenging tot winst van zijn rijke gaven.

‘Een overzicht der Natuur in het groot, bewijs van het samenwerken der krachten, hernieuwing van 't genot dat de onmiddellijke beschouwing der keerkringslanden den gevoeligen mensch oplevert, dìt zijn de doeleinden naar welke ik streef.’

In de tweede uitgave omschrijft hij dit doel nog eens als ‘een zorgvuldig streven om, door levendige voorstellingen, het genot der Natuur te verhoogen, maar tevens, naar den stand der wetenschap, den blik in het harmonische samenwerken der krachten uit te breiden.’

Er is in een landschap meer nog te bewonderen dan het schouwspel van kleuren en vormen, die op onzen geest reeds op zoo verschillende wijzen kunnen inwerken. Afhankelijk van den gemoedstoestand en van den aard van het natuurtooneel zullen die tinten en lijnen nù eens een harmonische rustige stemming wekken, dan tot blijheid en tintelende werkkracht prikkelen; in andere gevallen zullen ze zoo imposant zijn, dat gevoelens van ernst en zelfs gedruktheid worden opgewekt. Zoo zal het landschap voor wie er ontvankelijk voor wil zijn, door kleur en gedaante en door zijn atmosferische gesteldheid stemmingen vormen, een wending aan gedachten geven, tot geestelijken arbeid inspireeren. Hier zijn het zuivere impressies van de omringende natuur, zooals ze voor ieder bereikbaar zijn, die er zijn gemoed voor open stelt, zonder dat eenige kennis van die natuur vereischt is. Dat zijn impressies, wier uitwerking en wier waarde meer afhangen van den rijkdom van den geest, die ze ontvangt, dan van het landschap, dat die stralen uitzendt.

Maar in dat landschap zèlf ligt een rijkdom verborgen, die den mensch meer nog te denken geeft. En de kennis van dien rijkdom en het peilen van die verborgenheden maakt de landschapsbeschouwing veelzijdiger en boeit de gedachten, zonder de impressies armer te maken.

In één klein stuk natuur ligt verborgen het leven van millioenen wezens, die bodem, atmosfeer en water bevolken, in tal van soorten, die elkander bestrijden en opvolgen of samen leven om elkaar het bestaan mogelijk te maken. In

èlk stuk natuur, waar bloemen in 't zonlicht zich ontplooien en fladderende vlinders lokken door haar felle kleuren, zijn ook de duistere plekken in den bodem, waar bacteriën arbeiden aan den kringloop der materie; - waar witte vogels scheren over blinkend water om hun buit te snappen, daar is de donkere diepte, waar in een eeuwig koude nacht het wemelt nog van wezens, aan wie het voedsel wordt gebracht in den somberen regen van organismen-resten uit de hoogere lagen van den oceaan.

Naast het leven, dat het landschap herbergt, en den rijkdom en veelvormigheid van de mineralen, die zijn bodem bevat, naast dat alles heeft het landschap zijn geschiedenis. Want indrukwekkend is voor menige landstreek de historie van haar wording, waarbij lange tijden en sterke krachten de factoren zijn, die de stof omscheppen en vervormen.

Waar wij ook reizen, overal ligt òm ons de natuur met haar uiterlijk van vormen en tinten, maar bewoond en bezield ook door tal van wezens met hun eigen levensloop en kleine wereld van gebeurtenissen; een stuk natuur met haar ingewikkelde dagelijksche huishouding van uitgaven en inkomsten aan stof en energie, maar óók met haar klassieke eerbiedwaardige historie en haar afkomst uit een ver verleden.

Het heidelandschap kan jaarlijks honderden menschen verstrooien en verblijden om zijn wijde atmosfeer met witte stapelwolken in een blauwe lucht en schaduwen die glijden over paarse velden, donkere dennen en zonnig-gele zandvalleien. Maar méér nog is er te genieten en te denken voor wie óók letten wil op den fijnen bouw der bloemen, op de toebereidselen in de Orchideeën voor het bezoek van de insekten, naast de wonderlijke inrichting van planten die insekten vangen en verbruiken; op de bladen van veel heigewassen, die door een bijzonderen bouw geschikt zijn om aan de atmosferische droogte van dit landschap weerstand te bieden. En al dat rijk geschakeerde leven ontleent zijn kleuren en zijn kracht aan het licht van de zon en vindt de stof, waaruit het gebouwd is in de atmosfeer en in dien bodem, die eens in oude tijden daar gebracht werd door het ijs van gletschers, blinkend in het licht en smeltend voor de warmte van de zon.

Van de velen, die vanuit Tosari den Bromo bezoeken, zal er niemand zijn, die in zijn leven dat machtige en vreemdsoortige landschap meer vergeet. De tocht in den vroegen, donkeren morgen tegen de steile heuvels door steeds eenzamer wordende streken, straks de zachtlichtende dageraad, die uit de diepe dalen en de verre wazige vlakten de nevelsluiers wegdrijft, en eindelijk op den hoogen bergrand het uitzicht over de vlakte van de lichte Zandzee met de donkere gegroefde kraterwallen! Over dat tooneel glijdt beurtelings het zonlicht vanaf de bergen in het Oosten met een rosen gloed, dan snellen ijlings witte kille nevels langs de zanderige vlakte, terwijl uit den Bromo hier en verweg uit den Smeroekegel lichte rook omhoog stijgt. Maar indrukwekkender wordt dit landschap, als men leest en weet van zijn oude historie, - hoe hier eenmaal een dubbelvulkaan stond van 4000 M. hoogte, die met den zuidelijken Smeroe troonde boven het Tenggergebergte, maar hoe de woelende krachten en de gloeiende massa's dat berggevaarte braken als een brozig hulsel. De eene helft, geheel verscheurd, bleef 't open dal van Ngadisari. De andere helft van deze wond in den aardkorst heelde, maar werd telkens weer geopend met een kracht, die in den loop der tijden afnam, en die thans binnen de steeds kleiner wordende kraterwallen als zoovele lidteekens, nog slechts door één kleine opening een uitweg vindt. De plantengroei, die de afgebroken wanden van dezen onttroonden vulkaan bedekt, wekt weer andere gedachten. Tal van soorten, herinnerend aan Europeesche bekenden, leven hier in de temperatuur van gematigde gewesten, wonend als op een eiland hoog boven de heete tropische vlakten en door de zeeën en die tropen scherp geïsoleerd van hun verwanten buiten de keerkringen.

Hoe komen ze hier en waarom gelijken enkelen sprekend op de typen van het vasteland en wijken andere juist door kleine verschillen er duidelijk van af? Sommige soorten wijzen weer in een andere richting, ze hebben niets te maken met de flora van het groote Europeesch-Aziatische continent en ze worden zelfs niet gevonden op de zoo nabijgelegen vulkaantoppen van West-Java; maar ze richten onzen blik naar het Zuid-Oosten, want ze zijn de bewijzen van den invloed van het Australische gebied.

En zoo werkt ook hier het landschap door zijn uiterlijk schoon op onze gevoelens, maar bovenal boeit het door zijn rijke verborgenheden de gedachten.

Wie kent de stille maanlichtnachten op den Oceaan, waarbij de stoomer statig varend de zachte streeling opwekt van de zoele zomeratmosfeer?

Van den boeg, die stuivend door het water snijdt, verloopen lang-gekrulde golflijnen, die 't effen blinkend watervlak verstoren en flikkerend dansen doen, maar in een wijden boog verdwijnen en vervloeien in de kalme zee. Heel in de verte schuift het kustgebergte in donkere silhouetten traag voorbij, waarboven langzaam sterren rijzen, die hóóger door de maan verbleeken in de blanke lucht.

Ook hier een landschap vol verborgenheid. Onmiddellijk onder 't stille loome watervlak is leven vol beweging. Veelvormige visschen schieten geruischloos door het warnet van bruine en roode wieren en voeden zich met honderden miniatuur-kreeften, die met hun zonderlinge spokige armen schokkend roeien en jagen naar hun buit, die zij op hun beurt vinden onder de millioenen microscopisch kleine organismen. En toch is weer het zonlicht noodig en plantencellen met bladgroen om deze reeksen van verslindende wezens in stand te houden en uit gassen, zouten, water, weer de levende stof te regenereeren. In deze lagen is wisseling van dag en nacht, geeft dus de zon nog warmte en licht, waarin de glazige kwallen kunnen pronken met hun transparante kleuren en fijn gesponnen draden. Maar wat geleefd heeft hier, is weer het voedsel voor die diepe lagen, waar alles eeuwig donker blijft, waar alle wezens leven in een duisteren nacht, in een temperatuur weinig boven het vriespunt, onder den geweldigen druk van den onafwentelbaren waterkolom. En toch wordt hier, in deze lugubere levensfeer, bewondering gewekt voor de aanpassing aan zóó buitensporige omstandigheden en voor die kleine zwevende wezens, de Radiolarien en Foraminiferen, met hun ongelooflijk mooie kalk- en kiezelpantsers van kristallijne fijnheid en fantastische figuren.

Vèr boven dat alles glijden de booten voort, die van dat leven niet weten, maar ook dáár aan de oppervlakte zijn méér krachten nog verborgen in de natuur. Als tempera-

tuurverschillen het evenwicht van de atmosfeer verstoren, als de wolken opzetten en de vaste stroomen met kracht langs de kusten schuren dan wordt het landschap, nu vol rust, tooneel van wilden strijd. Ook dat is een verborgenheid, die telkens weer besloten ligt in de sluimerende krachten van het zeetooneel.

Wat eens de bodem was van zulke zeeën, die in den loop van honderden eeuwen werd bedekt met de kalk- en kiezelpantsers van die organismen, of waar zich eens in dichte banken onder de kust de kalkmassa's van de koralen afzetten, dat kan nù zijn een Alpenlandschap met blinkende gletschers in de felle zon, met dicht opeen gedrongen bloemen op de steile rotsen, en bonte koeien met kleppende klokken op de frissche bergweiden.

Meer nog dan andere streken dicteert deze natuur een strijd om het bestaan en bewijst ze, dat leven nog kruipt waar het niet kan gaan. Want wie bergen bestijgt kan méér zien en genieten, dan hij, die vol verbazing in Holland een collectie gedroogde hooggebergte-planten zag, en mij meedeelde, dat hij op zijn jaarlijksche autotochten naar Tirol nooit dien weinig-verborgen rijkdom had opgemerkt. De plantengroei is daar vol strijd en aanpassing, een uiterste inspanning om bij toenemende hoogte het leven vol te houden onder dalende temperatuur met een langen wintertijd, bij harden wind, groote droogte en een verminderden luchtdruk, máár - geholpen door de sterke toename van de straling der kostbare zonne-energie.

Dat landschap, dat ééns zelf de drager kan geweest zijn van voorwereldlijke oceanen, vangt nu het hemelwater op, en zendt het voort tot voeding van de hedendaagsche zeeën, of kroont er eigen bergkruinen mee door zware gletschers, die van de rotsen het fijne gruis afschuren, waaruit de lage landen worden opgebouwd.

Wij willen door het bovenstaande toonen, hoe de werkelijkheid van elk natuurtooneel een rijkdom van verborgenheden heeft, waarvan de wetenschap ons de kennis heeft gebracht en hoe die kennis ook de aesthetische beschouwing niet ontnuchtert, maar op een hooger peil kan brengen. En daarbij is het terrein van die beschouwing nog binnen zekere grenzen

gehouden. Want naar de ééne zijde gaat de blik nog verder over het landschap heen en worden de gedachten evenzeer als de gevoelens geboeid door het oneindige gebied van de hemellichamen, naar wier wetten en verschijnselen de wetenschap nog eeuwenlang zonder omzien zal voortzoeken. En naar den anderen kant is daar ver binnen het gebied der microscopisch kleinste organismen een ongedroomd terrein met krachten, die de stofpartikels aan elkander binden, als waren ze door ketens saamgeklonken, en met bewegingen van energie-beladen centra als wentelende wereldjes.

Maar verder wil ik hier deze opsomming, die als een betoog gegeven werd, niet voortzetten uit vrees voor àl te groote oppervlakkigheid bij het aanroeren van te veel losse feiten. In plaats daarvan bepaal ik me verder tot een zeer eenvoudig stuk natuur van eigen bodem, een stuk echt Hollandsch polderland, gewonnen op de zee, dat dus - geologisch gesproken - nog maar een zeer korte historie heeft. Het heeft zeer zeker ook zijn eigen schoon, maar op een klein terrein en van bescheiden aard. Het heeft zijn eigen geschiedenis, die niet op al te voorname afkomst bogen kan, maar in haar kort verloop toch belangstelling wekt. En ten slotte biedt het landschap ook hier verschijnselen, die boeiend zijn en voor een deel verborgen liggen in een onaanzienlijk schijnenden bodem.

II.

De eerste maal, dat ik, vele jaren geleden, het Meertje van Rockanje zag, lag het daar in den laten avond in de schemering van het maanlicht omsluierd door de witte nevels op de omzoomende weilanden, en omvat door de donker afstekende dijken, die het eenmaal zijn vrije vaart als levende rivier ontnomen hadden. De bekende kalkvormingen, maar meer misschien nog eenige modderdruppels onder den mikroskoop, die me toen voor het eerst met dien dichtbevolkten mikrokosmos in aanraking brachten, - ze zijn me bijgebleven in latere jaren en zijn tenslotte aanleiding geweest om toch weer naar dit landschap terug te keeren voor een nader onderzoek. Maar intusschen was het reeds gebleken, dat de bodem meer belangwekkends nog bevatte dan destijds kon

vermoed worden. Het is niet de bedoeling in deze schets veel mee te deelen over bijzonderheden van dit onderzoek, want ik zal me beperken door te wijzen op de verborgenheden, die er ook in dit eenvoudige landschap liggen, op de vragen, waartoe ze aanleiding gaven en op eenige historische gegevens, die op het Meertje betrekking hebben.

Het is de kalkvorming, die aan het Meertje 'de Waal' in den Strijpepolder te Rockanje een zekere vermaardheid heeft gegeven, en al sedert een paar eeuwen de attentie heeft getrokken. Zoo is er over het Meertje een eigen litteratuur ontstaan, natuurlijk van geringen omvang, maar toch zóó, dat in een twintigtal artikels deze bijzonderheid werd besproken, hetzij terloops of in afzonderlijk daaraan gewijde opstellen. Een meer volledige beschrijving en behandeling van dit landschap bleef achterwege, want voor een uitvoerig tijdroovend onderzoek, scheen het terrein toch te klein en onbelangrijk en aan den anderen kant had men hier te doen met een puzzle, dat den geoloog, maar ook den geograaf, den plantkundige, maar toch ook den dierkundige aanging, en waarvan de in den jongsten tijd gevonden bijzonderheden zelfs de belangstelling van den natuurkundige en van den medicus konden opwekken.

Terwijl de Strijpe reeds wordt vermeld omstreeks 1350, toen dit land werd uitgegeven om het tot korenland te bedijken, wordt daarentegen het water, dat daarin als een meertje werd afgesloten, pas vermeld om zijn kalkvorming door van Alkemade en van der Schelling (Beschrijving van de stad Briele en den lande van Voorn, 1729), die er de volgende onderscheiding aan toekennen: 'Onder de zeldzame en aanmerkenswaardige bijzonderheden van den Lande van Voorn niet alleen maar van Holland, Zeeland en naburige Provincien mag men wel tellen zekere aanwassende Rots in den Lande van Oostvoorn, bij het Dorp Rockanje'. Van Alkemade vertelt daarna: 'In deze Waal heeft zig (ik schrijf dit naar mondelinge berigten) omtrent 60, of 70 jaren herwaarts opgedaan zekere Rots.... In dier voege, dat ze van den grond af tot de oppervlakte van het water niet alleen is opgewassen, maar wel een half mans lengte daarboven, in de gedaante van een tafelrond.' Men kan dus aannemen, dat na ± 1650 de kalkvorming meer de aandacht

ging trekken, wellicht door het lager worden van den waterspiegel in het meertje, want de eerste vorming van de kalkbank moet reeds vrij wat vroeger begonnen zijn. Van Alkemade beschrijft de kalkblokken en kalkpijpjes kort maar nauwkeurig, somt een aantal uit het buitenland bekende versteeningen op, en besluit dan met de woorden: ‘Zie wat 'er de naauwkeurige Rumphius van zegt en vertoond in zijne Amboinsche Rariteitskamer’, een opmerking waaruit terloops kan blijken, dat Rumphius hier gewaardeerd werd.

Na deze beschrijving volgt spoedig de vraag, hoè die kalkvorming daar plaats kon hebben. Maar naar den stand der wetenschap was een volledig antwoord daarop toen nog niet te geven. Le Francq van Berkhey (1763) geeft een uitvoerige en vaak nauwkeurige beschrijving met afbeeldingen van dit verschijnsel. Deze onderzoeker, die destijds zeer gezien was, bezocht zelf het meertje, - en nu is er in zijn verhaal een psychologisch raadsel. Hij wordt naar ‘de Rots’ geroeid door een man, die van jongsaf daar woonde en hem verschillende bijzonderheden vertelt, o.a. dat die Rots slechts uit kalkbrokken opgestapeld is. Als dorpsjongens verzamelden ze bij heel lagen waterstand die steenen blokken op den bodem en maakten er een pyramide van, en later als volwassene hield hij dien stapel geregeld boven water, omdat hij er voordeel van had de ‘Liefhebberen’ daar naar toe te varen. De geloofwaardigheid van deze persoon wordt door den schrijver aangeprezen ‘daar hij een zeer kalm man scheen.’ De schrijver zelf betoont zich ook nog kalm in zijn waarneming en beschrijving van den bodem en van de kalkpijpjes, maar onbegrijpelijk fantastisch wordt hij om een verklaring te geven van de kalkvorming. Deze denkt hij ontstaan uit de aangevoerde klei dus slibdeeltjes uit de Maas, die door sterke beweging en schuring op den bodem aaneenplakken. En zoo vertelt hij, dat het water ‘met de ebbe terugkeert en met den vloed weder aanspoelt’... ‘de stroom loopt er zeer driftig en draait geduurig in zijn loop, want de schuit daar ik in was, dreef zoo geweldig door den stroom dan her- dan derwaart omtrent den steenhoop, dat men zonder de ondiepte niet in staat zoude geweest zijn dezelve te bestieren.’ Le Francq van Berkhey geeft hier een beschrijving, alsof hij daar

ruim vier eeuwen vroeger de beweging van het water bespied had. Wat is dit nu bij iemand, die zoo'n goeden naam had; heeft hij met opzet gefantaseerd om tot een verklaring te komen, of was hij te goeder trouw gaan overdrijven? Hij geeft zelfs een teekening van den stroom om den steenhoop en het is mogelijk, dat bij wat sterken wind en bij het inderdaad moeilijk roeien door het modderhoudende water, hij werkelijk dien onjuisten indruk heeft gekregen. Ik geef hier deze schijnbaar zoo onbelangrijke uitweiding, omdat er uit blijkt, hoezeer het er bij wetenschappelijke beschrijvingen op aan komt zeker te zijn en op werkelijkheid te steunen. Bij de beoordeeling van de geologische gesteldheid van de Strijpepolder, en in het bijzonder van de nader te bespreken radioactieve modder in het Meertje is het namelijk van belang zeker te zijn, hoelang hier eb en vloed en rivierwater nog geregeld invloed hadden. En de eenigszins realistische schildering van de achtiende-eeuwsche autoriteit zou van belang zijn geweest, als ze niet zóó ongelooflijk was voor dien tijd. Nu bracht die ondoordachte, of wellicht ongeoorloofde bladzijde van een overigens serieus werker, anderhalve eeuw later nog eenige verwarring bij de beoordeeling van de werkelijke gegevens.

Maar reeds in de geschriften van Jan Kluit, te vinden op het gemeentelijk archief te den Briel, wordt omstreeks 1780 deze beweging in het water ten eenenmale tegengesproken. Ook deze schrijver helpt mee de vermaardheid van Rockanje te vergrooten: ‘Deze Rots is in onze landen zoo zeldzaam, dat er tans geen kabinet meer van Naturaliaes zoo hier als buitens lands gevonden wordt, daar geen stucken van deeze Rots in geplaatst zijn’!

Zoo volgde de eene onderzoeker na den andere, ieder gaf er iets over ten beste, ten deele juist, maar gedeeltelijk mistastend. Een enkele maal ontstond er zelfs een vinnige polemiek over tusschen Le Francq van Berkhey en den dierkundige Pallas. Sommigen beschouwden de kalkafzetting als een zuiver chemisch proces, anderen hielden ze enkel voor het werk van de Brakwater-mosdieren, waarvan daar inderdaad de de uitgestorven kolonies nog gevonden worden of van een geheel ander sponzig zoetwatermosdiertje, dat sommigen daar hebben aangetroffen. Pas in 1896 werd door Lorié meer

orde in deze kwestie gebracht door een kritisch overzicht van de literatuur. Lorié wees er verder op, dat de groote kalkblokken inderdaad kolonies van brakwater-mosdieren zijn en dat deze evenals plantenstengels en andere voorwerpen, secundair door nieuwe kalklagen worden bedekt. Die latere kalklagen schrijft hij met Beyerinck toe aan de werking van een paar microscopisch kleine wiersoorten, waarvan er een met name genoemd wordt. Deze opvatting is in hoofdzaak de juiste. En daarmee werd het Rockanjer verschijnsel op het gebied van den plantkundige gebracht. In het water van het Meertje is veel koolzure kalk, die afkomstig is van den schelpenrijken zandbodem en in oplossing blijft door het koolzuur in het water. De groene wieren ontleden dit koolzuur in licht en onttrekken het dus aan het water en daardoor slaat in hun onmiddelijke omgeving weer koolzure kalk neer. Maar ook nu bleven er verschillende vragen over. De kolonies der mosdieren worden ook elders wel in de Zeeuwsche wateren op een paar plaatsen gevonden, en in tal van slooten zetten wieren dunne kalklaagjes op andere voorwerpen af. Waarom vond dat hier nu in zoo opvallende mate plaats; waarom verkalkten hier de driekante biezen tot zware kalkcilindertjes, terwijl het riet nauwelijks méér verkalkt dan elders? Wat heeft het door sommige oude onderzoekers terecht vermelde Zoetwatermosdier, met die vorming te maken? En welke wieren werken er aan mee? Elders hoop ik op deze speciale vragen terug te komen. Hier heb ik slechts in het kort willen aangeven tot hoeveel kleine en grootere moeilijkheden de verklaring van een der verborgenheden van deze streek in den loop van den tijd al aanleiding heeft gegeven. Daarbij werd in de eerste plaats gewezen op de kalkvorming, omdat deze ook in de historie het eerst de aandacht trok, en vooral omdat ze daardoor indirect van belang is geweest. Want zonder die attentietrekkende ‘Rots’, zou waarschijnlijk wel nooit de verdere verborgenheid aan het licht zijn gekomen, die voor de toekomst van meer belang is, terwijl de verkalking nu waarschijnlijk een proces in zijn laatste phase is.

Het is noodig dat men zich van het kleine, karakteristieke landschap en zijn huishouding een voorstelling kan maken door eene beschrijving, die tegelijk een kijk kan geven in de geheime ge-

compliceerde samenleving, die hier jaar in jaar uit zich afspeelt.

In den zuidwesthoek van den Strijpepolder, waar deze aan drie zijden door dijken is omgeven ligt het Meertje de Waal, dat naar het noordoosten uitloopt in eene wetering, die voor een deel het overtollige water afvoert, maar die ook nog, als de centrale as van den langen polder, de richting aangeeft van het riviertje, dat hier vroeger als een vertakking van de Maas naar zee liep.

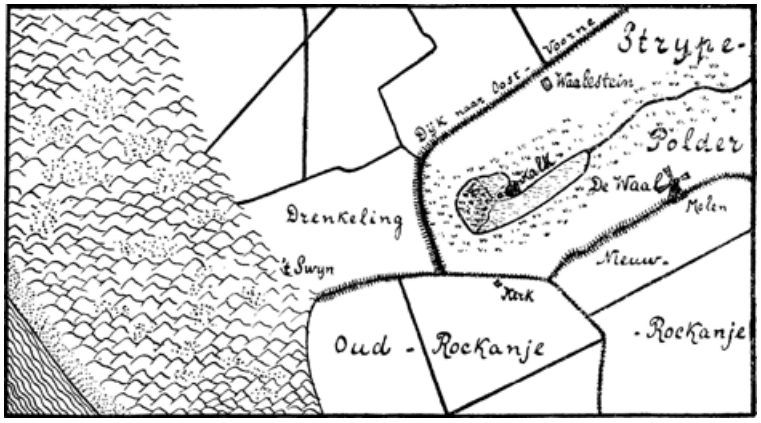

In den zomer, als het meertje binnen zijn oevers ligt is het rondom door laag weiland omzoomd, dat aan de noordwestzijde ten deele geflankeerd wordt door iets hooger gelegen bouwland. Nu is het merkwaardig op den plantengroei te letten. Want de weilanden langs de beide flanken van het watervlak zijn begroeid met tal van typische zeekleiplanten, groeiend op het in brakwater bezonken, met zand soms vermengde slib, dat door den voormaligen rivierarm werd afgezet. De zuidwesthoek van het meertje is evenwel in geheel andere conditie. De waterspiegel stond eens tot aan den westelijken dijk, maar in den loop der 17^{e} eeuw begon zich vanaf dien dijk en het aangrenzende weiland op de modderige massa in dien zuidwesthoek een plantengroei te ontwikkelen, die weldra als een waar kleed het diepste en belangrijkste deel van het meertje overtrok. Zoo is daar een drijvend land ontstaan, dat aan de randen wordt vastgehouden en dat begroeid is met een flora, die in contrast

is met de naburige zeekleivegetatie, daar het onderliggende water van het meertje, dat dit land drenkt, reeds sinds langen tijd zoet is. Zoo groeit daar op een vlottende veenlaag tot tien meter hoog elzenhout op het midden van het oorspronkelijke meertje, omzoomd door een breeden rand van riet. en biezen en verderop omgeven door water, dat bij lagen waterstand geheel gevuld is met een vreemde, vlokkige, bijna drijvende modder. Verder naar het noordoosten wordt het water van het meertje ten slotte glashelder, rustend op een zanderigen bodem, die meest bedekt is met een laag slijk. Op de grens van het heldere en het modderige water ligt aan den noordwestkant de oude kalkbank van de mosdieren met de verdere kalkvormingen.

En nu na dit vluchtig overzicht een schets van het leven, dat dit landschap bevolkt en mee opbouwt.

In het stilstaande water is het leven en verkeer van duizenden organismen. Daar zijn de Diatomeeën, losse cellen, elk besloten tusschen twee kiezelschaaltjes van ongelooflijk fijne structuur, en ze varen er bij honderden als miniatuurschuitjes of ze zitten in ontelbare menigte in sterren, in waaiers of op geleisteelen aan waterplanten en plantenwortels vastgehecht. Tusschen de lange draden van groene wieren stuwen de Protozoën met trillende wimpers hun doorschijnende plastische lichaampjes ijlings voort, jagend naar hun buit; of anderen spelen in dichte groepen, wiegend op elastische steelen, hun trilhaarspel om voedsel naar zich toe te voeren. Celkolonies in gelei bewegen zich als wentelende bollen tusschen de celrijen der blauwe Algen, die zwaaiend voortschuiven of in dichte vlokken zich vastzetten op halfvergane plantendeelen. Forschere gedaanten midden in het gewemel van die kleinste wezens zijn de millimeter-groote kreeftachtigen, die schokkend roeien in dat voedselrijk milieu naast de wonderlijke Raderdiertjes, en de kleine wormen, die in soorten voortschuiven in het lager gelegen slijk. Langs de drassige oevers strekken de rietplanten en biezen hun wortels en wortelstokken tot in het modderige water vooruit om terrein te veroveren of wagen zelfs lichterwegende jonge planten zich als pioniers van de oeverflora op den ingedikten modder langs den rand. Hoe kan dat alles bestaan?

Over dat geheele tooneel schijnt het zonlicht en straalt

tot in het water door. De groene cellen van de tallooze wieren ontleden met hun groene kleurstof en de energie van het zonlicht het koolzuur uit het water, evenals de duizenden groene cellen van de oeverplanten het koolzuur uit de lucht. Dan bouwen ze uit de koolstof en uit het water met opgeloste zouten, - dat de wieren om zich hebben en de groene bladcellen zich laten toevoeren vanuit hun wortels, - hoogere stoffen op, die ze aan hun eigen levende stof, het protoplasma gelijk maken, dus assimileeren. Met die gevormde hoogere - organische - stoffen kan de plant dan ook haar wortels voeden en doen groeien. De dierenwereld, bladgroen missend, kan nu weer haar onderhoud vinden in de levende of vergane plantencellen, dus in de groene wieren, of in de resten van het dichte wortelstelsel en de omvallende stengels der oeverplanten. En een deel van deze wezens strekt zelf weer tot voedsel aan grootere dieren. Door desorganisatie van al dit leven, dat langzaam op den bodem zinkt, jaar in jaar uit, ontstaat een organisch slijk, zooals het ook bekend is van den bodem der zeeën. Dat zijn nu tooneelen, zooals ze in tal van slooten en moerassen zich afspelen in het verborgene, en meest op kleine schaal. In het meertje van Rockanje treedt die vorming door verschillende omstandigheden bijzonder sterk en opvallend aan het licht.

Men vindt daar den organischen bruinigen modder vooral in den zuidwesthoek opgestuwd en daar dus voor het grootste gedeelte overdekt door een veenachtige zolder van uiterst dicht aaneengroeiende plantenwortels, die steeds dóór vergaan en nieuw gevormd worden. Een terrein, waar de zuurstofarme, volkomen duistere lagen een scherp contrast vormen met de zoo nabijgelegen zuurstofrijke schelverlichte oppervlakte.

Dat zijn de voorwaarden, waaronder een andere verborgen wereld zich hier met ongewonen rijkdom elk jaar kan ontwikkelen. De bacteriën vinden in deze dichte opeenhooping van voortdurend aangroeiend organisch materiaal een zeldzaam rijken voedingsbodem. Zij komen door sterke plaatselijke variatie in de hoeveelheid licht, zuurstof, koolzuur, zwavelwaterstof en opgeloste zouten in vele soorten voor, die ieder hun uiteenloopende levenseischen bevredigd kunnen vinden. Het verschillend gehalte aan licht en zuurstof wordt dus gegeven op verschillende diepte in het modderwater; plaatse-

lijk grootere rijkdom aan verschillende zouten ontstaat vooral aan den rand bij het uitdiepen van aangrenzende slooten, waarbij zilte klei of schelpenrijk zand wordt blootgelegd; terwijl de ademhaling en de ontleding der organismen, voor een groot deel onder invloed van bacteriën, koolzuur en zwavelwaterstof, stikstof en methaan in groote hoeveelheid doen ontstaan. Daarbij blijven dikwijls aanzienlijke gedeelten van deze gassen onder het drijvende land of in diepere modderlagen een tijdlang opgesloten vóór ze naar de oppervlakte kunnen ontsnappen.

Een groot gedeelte van deze bacteriën ontleden de organische stof, breken dus de hooge zeer samengestelde moleculen af en doen tenslotte onder meer de genoemde gassen, zooals koolzuur, moerasgas, stikstof en zwavelwaterstof ontstaan. De geur van de zwavelwaterstof vervult in den zomer de atmosfeer boven het meertje. En nu is dit gas weer een levensvoorwaarde voor de geheel afzonderlijke, eigenaardige groep der zwavelbacteriën. Bijna alle organismen hebben organische, hoogontwikkelde moleculen noodig om te verademen, om die dus met zuurstof te verbinden, teneinde energie uit die verbranding te winnen. Maar deze zonderlinge bacteriën kunnen daar eenvoudig die zwavelwaterstof voor gebruiken, en ze kunnen ook niet buiten dat gas. Daarvan wordt met zuurstof water en zwavel gemaakt; zoo winnen de bacteriën veel energie uit die verbranding en de zwavel komt in talrijke korrels of druppels binnen in de bacterie te liggen, duidelijk zichtbaar. Maar de zwavel wordt nog verder verbrand tot zwavelzuur. En als er nu nog gebrek komt aan zwavelwaterstof, dan kan tenslotte ook de als reservestof bewaarde zwavel geheel opgebruikt worden. Het zijn vooral Winogradsky en Engelmann, die het leven van deze wezens hebben onderzocht en beschreven.

De beteekenis van dit proces strekt zich verder uit dan de persoonlijke belangen van de talrijke soorten zwavelbacteriën. Want de zwavelwaterstof, bij de vernietiging van organische stoffen door andere bacteriën geproduceerd, wordt hier door verbranding tot zwavelzuur, dat in het water en den bodem zwavelzure zouten vormen kan, weer tot een door plantenwortels opneembaar voedsel!

Ook dit alles kan men op tal van plaatsen in meerdere

of mindere mate aantreffen, en alle soorten, die in en bij het meertje leven, zullen ook elders wel te vinden zijn, al zou alleen een zeer uitvoerige speciale studie dit kunnen uitmaken. Maar evenals bij de verkalking, en de moddervorming, zoo is het ook bij deze bacteriën het samentreffen van vele verschillende voorwaarden, waardoor ze bij het meertje van Rockanje tot een opvallende ontwikkeling geraken. Dat verhoogt op veel plekken den zonderlingen indruk van dezen bodem. De roode vlekken in de modder of zelfs geheel purper gekleurde greppels en slooten met geelwitte vliezen bedekt, ze verraden allen de werking van de zwavelbacteriën. Daarbij komt dan nog vaak, dat de tusschen deze bacteriën levende Blauwwieren in staalblauwe massa's, bij het afsterven hun kleurstof aan het sloot-water afstaan en het verven in een paarsen tint.

Wie dan een druppel modderwater bij sterke vergrooting heeft bekeken, zal dat beeld niet meer vergeten. Bij millioenen krioelen daar de bacteriën als snel voort schietende slangetjes, als draaiende spiralen, als langzaam varende staafjes, in dichtopeen gedrongen ronddolende purperen kolonies, in sierlijke tafeltjes en als lange zwaaiende of lijnvormige glijdende draden.

Nadat de kalkvorming aan het meertje een zekere vermaardheid had geschonken, waardoor aan dit stuk natuur meer aandacht werd gewijd dan anders het geval zou zijn geweest, hebben vervolgens de wonderlijke modder, de geur van de zwavelwaterstof en de vreemde tinten van het aangrenzende water de belangstelling opgewekt van medici en van hen, die meer geregeld met het meertje in aanraking kwamen. Zoo is men er toe gekomen dezen modder chemisch te vergelijken met die van bekende buitenlandsche zwavelmodderbaden en toen ook enkele geneeskundige behandelingen van rheumatische aandoeningen bemoedigende resultaten opleverden, is men op primitieve wijze en zeer bescheiden schaal bijna tien jaar geleden de blijkbaar geneeskrachtige modder gaan exploiteeren. Reeds op kaarten uit de zeventiende eeuw wordt bij het meertje de hofstede Waelestyn aangetroffen. Hier werd eene eenvoudige inrichting aangebracht voor het gebruik van modderbaden, waar een paar

patiënten tegelijk konden gehuisvest worden. En zoo zal de historie aan het meertje en die nederige hofstede de eer moeten geven aan Nederland zijn eigen natuurlijke modderbadplaats te hebben geschonken.

Maar er lag nòg iets verborgen in den bodem van dit landschap, dat zoowel uit wetenschappelijk oogpunt als voor de practische exploitatie van beteekenis is. Daar van verschillende badplaatsen de modder of het water in geringe mate het verschijnsel der radioactiviteit vertoont, en vulkanisch zwavelslijk in vergelijking met andere bodemmonsters zelfs sterk radioactief moet genoemd worden, kwam men te Rockanje op de gedachte de toegepaste modder op die eigenschap te laten onderzoeken. En zoo bleek dan door een onderzoek van Büchner, dat een groot gedeelte van deze Rockanjer modder Radiumzouten bevat, die eene radioactiviteit veroorzaken, welke in sterkte overeenkomt met die van de Italiaansche ‘fango’ of vulkanische zwavelmodder, en wel honderdmaal grooter is dan het radiumgehalte der eruptieve gesteenten. Ook het slijk op den bodem der oceanen is er mee te vergelijken, maar is toch nog vrij wat minder radioactief dan een gedeelte van de modder in het meertje. Onder de modderbadplaatsen vond ik alleen van Lukasbad in Hongarije een met Rockanje overeenstemmend radiumgehalte opgegeven.

Wat de practische toepassing betreft, is dit sinds een paar jaar geconstateerde feit, de aanleiding geworden, dat thans te Rockanje een moderne inrichting voor het gebruik van modderbaden wordt geopend. Het eigenaardige landschap is door zijn verborgen eigenschappen dus aanleiding, dat de door een genezen patiënt opgezette onderneming aan ons land nu een behoorlijke modderbadplaats zal bezorgen.

III.

In het bovenstaande heb ik getracht door een korte schets iets af te beelden van al wat er in het verborgene omgaat in dat eenvoudige landschap, een klein terrein met zekere bekoring, maar zonder aanspraak te kunnen mak en op bijzondere bewondering zooals andere landschappen; een bodem, die een eigenaardige waarde bezit zonder te kunnen roemen op den mineralen rijkdom van vele bergstreken. Dus zelfs

daar waar de natuur het land niet eens zoo bijzonder bedeeld heeft, is overvloed van studiemateriaal verborgen, is plaats voor de ontwikkeling van een zeer gecompliceerde samenleving van millioenen wezens. Ook daar is aanleiding tot tal van vragen, dikwijls van algemeene strekking.

Maar geen landschap wordt volledig begrepen zonder kennis ook van zijn verborgen *geschiedenis*. Want terwijl in een overzicht van het hedendaagsche leven en voorkomen dàt wordt beschreven wat plaatselijk verborgen is, daar wordt door opsporing van de historie ook datgene aan het licht gebracht, wat niet enkel locaal, maar in het bijzonder door den tijd aan onze oogen is onttrokken.

Ook in het eerste gedeelte wees ik er reeds op, dat zoo dikwijls juist die oude geschiedenis bekoring brengt in het aanschouwen van een landstreek; dat de bewondering voor een natuurtafreel op hooger peil wordt gebracht, wanneer zich daar bijvoegt begrip van de krachten, die in den loop der tijden de lotgevallen hebben bepaald, waaruit de hedendaagsche toestand werd gevormd, en die in veel gevallen zelfs een kijk geven op hetgeen de toekomst brengen kan.

Het belang van de historie is groot. Wanneer ze tenminste dienstbaar wordt gemaakt voor het begrijpen van het heden en het belang van de toekomst, en niet enkel blijft bij een egoistisch en eenzelvig zich vermeien over voorbijgegane toestanden. En ook het kleine terrein, waartoe ik me in deze beschouwing wil blijven beperken, beschikt over een verleden, waarvan de opsporing haar attractie en belang heeft. Vanzelf drongen de verschijnselen van het meertje van Rockanje tot de vraag, vanwaar dat landschap kwam; door welke voorvallen in vroeger tijd die bodem werd gevormd; door welken samenloop van omstandigheden op dit kleine gebied verschillende bijzonderheden konden optreden, die de aandacht hebben getrokken. Dus ook hier volgt op het vaststellen en beschrijven van de aanwezige feiten, als vanzelf uit onze natuur, de vraag naar hun oorzaken.

De geschiedenis van het eiland Voorne is niet ouder dan eenige eeuwen, voor den geoloog een kort en eenvoudig verloop. Om de speciale lotgevallen van een klein terrein eenigszins te doorgronden, die zich in den jongsten tijd hebben afgespeeld, moeten twee wegen ingeslagen worden.

En daarop wijs ik hier in het bijzonder om te doen opmerken, hoe veelsoortig de studiemiddelen eigenlijk moesten zijn als men van de verborgenheden van een enkel landschap een niet al te onvolledige beschrijving en verklaring wilde geven. Naast een rechtstreeksch onderzoek van den bodem is het noodig, langs den weg van de historische geographie, rekening te houden met de gegevens, die de geschreven folianten en de oude kaarten opleveren. En zoo ziet de bioloog, gewend aan het onderzoek buiten in het volle licht, zich tot eigen verwondering zelfs gevoerd binnen de kille ijzeren wanden van 's Rijks oude archieven, en gevoelt tot winst van zijn ervaring, dat er ook van de eeuwenoude klanken uit het verleden een eigenaardige bekoring uitgaat.

'De Waal, wel eer een arm van de Maas, die daar henen plagt in zee te loopen en zeer visrijk geweest zijnde', zegt van Alkemade (1729) van het Rockanjer Meertje. Die meening, waartoe de aardrijkskundige feiten alle aanleiding geven, is maar zelden bestreden. Ook Staring (1853) spreekt voorzichtig dezelfde opinie uit 'hoogstwaarschijnlijk aan een voormalige rivierarm zijn oorsprong te danken heeft'. Met grooter verzekerdheid had Plokker (1851) zich al uitgesproken in zijne 'Geschied- en Aardrijkskundige beschrijving van het eiland Voorne en Putten.' Hij noemt de polders en bepaalde plekken, waardoor die rivierarm naar zee stroomde. Maar bewijzen worden niet aangevoerd, noch historisch noch geologisch. Men kon zich toch ook het eiland Voorne ontstaan denken uit een enkele wig- of sikkelvormig in zee vooruitstekende duinenrij, waarvan de holle Oostkust lang door brak Maaswater bespoeld werd. Terwijl Noord- en Zuid-flanken door duinzand en slibafzetting Oostwaarts aangroeiden, zou er dan een blinde middengeul over gebleven zijn, die na inpoldering het latere Meertje opleverde. Maar de gangbare, hoewel onbewezen opvatting is de juiste gebleken.

Er ligt in 's Rijks Archief een kleine slordige kaart, die kort na 1602 door een inwoner van Rockanje geteekend moet zijn. Daarop staat aangegeven een groote waterplas in den duinrand gelegen, genaamd ''t Swijn', en er wordt bij vermeld, dat 't Swijn nog bij menschen heugenis heeft in- en uitgevloeid. Deze plas stond dus blijkbaar in 1500 nog door een later

ondergestoven geul met de zee in verbinding; bovendien ligt ze in het verlengde van de as van het Meertje. Dat verlengde van het Meertje is een zeer laag land, dat op oude kaarten en ook thans nog ‘Drenkeling’ genoemd wordt. Het laagste deel, tegen de duinen gelegen heet ook nu nog bij de bevolking 't Swijn. Peilt men nu verder in de Strijpepolder de onderliggende zandbodem, dan vindt men daar duidelijk een drie tot vier meter diepe, breede geul. Is hier sprake van een rivierarm die, zooals Plokker ook kortweg zonder bewijs beweerde, door Drenkeling en Swijn in zee liep, dan moet ook tot aan de duinen een bedding zijn aan te toonen tusschen hooger oploopende zandoevers. Dit is inderdaad het geval. Ook daar daalt de onderliggende zandlaag, als men ‘het riviertje dwars oversteekt’ tot drie of vier meters onder A.P., om ‘aan den overkant’ weer tot 1 M. onder A.P. op te rijzen. Die rivierbedding is verder gevuld met kleibezinking min of meer met zanddeelen vermengd. Het is dus zeker dat hier een rivierarm naar zee liep, en het is wel eigenaardig op te merken, dat de Heemst, een vrij zeldzaam, maar typisch zeekleigewas aan het Meertje voorkomt, maar ook aan het strand, dáár waar die rivierarm de zee ongeveer moet bereikt hebben.

Het merkwaardigste deel van het Meertje is de Zuidwesthoek, die met een dichte plantengroei overdekt is, waaronder de grootste diepte gevonden wordt. Daaraan is de volksnaam Betjenskelder verbonden, die in verband gebracht wordt met eene legende, volgens welke have en goed van een oud vrouwtje bij een hevige overstrooming in den diepen modderhoek verdween. Over de wezenlijke diepte en samenstelling van dien kelder was niets bekend. Door eene boring, die ik hier uitvoerde, is het mij gebleken, dat het bovenbedoelde zandniveau hier gelijkmatig tot bijna 13 Meter onder A.P. daalt.

Over het materiaal, dat deze diepe kom vult, zullen niet hier, maar elders nadere gegevens worden medegedeeld. Het onderzoek daarvan is juist van belang geworden door de bovenvermelde sterke radioactiviteit, die men tot dusver voor de aller-bovenste lagen heeft aangetoond. Hier wil ik met een enkel woord alleen wijzen op het voorkomen van levensresten in deze lagen. Tusschen de zuiver minerale bestand-

deelen van deze modder geeft de microscoop de resten te zien van vroegere bewoners van dit landschap. Voornamelijk zijn dat de kiezelschalen der Diatomeeën (kiezelwieren), maar die zijn dan ook voortreffelijk bewaard en dus goed herkenbaar. Die resten in deze modder op verschillende diepten vormen een spiegel, waarin de verborgen historie van het Meertje zich ook voor een deel laat aflezen. Want naar beneden toe nemen weldra de zoetwatervormen af, die nu in het Meertje leven, en meer en meer komen daarvoor in de plaats de Diatomeeën van brak- en zoutwater. Ten slotte vindt men op een diepte van 12 Meter een kiezelwierflora die geheel overeenstemt met die van den Maasmond bij den Briel. Deze kleine organismen vertolken dus ook den langzamen overgang van de brakwater-riviermond tot het stilstaande binnenwater.

Aan de zuidzijde van de besproken rivierarm lag tenminste reeds in de 13e eeuw het dorp Rockanje, dat uit een stuk duinen en één polder bestond. De rivierarm was een vertakking van de breedere en diepere Goote, die van den Briel uit de Maas naar het Zuidwesten liep en een weinig ten Zuidoosten van Rockanje in zee liep en waardoor in de Middeleeuwen de zeeschepen naar den Briel voeren. Toen nu de rivierarm die aan den Noordkant langs Rockanje liep door verzanding en toeslibbing ondieper werd, kon men een dijk aanleggen van Oud-Rockanje naar de duinen van Oostvoorne. Waar deze de oude rivierarm overstak moest hij zwaar gebouwd zijn, zooals nu duidelijk nog te zien is, want het zee- en rivierwater kon vooral vanuit de Goote hier met eb en vloed nog af- en aanspoelen. Zoo werd toen door het rondschurende water langs dien zwaren dijk in het zand de diepte uitgekolkt, die Betjenskelder heet, welke later weer gevuld werd met nieuw materiaal. Dat is de reden ook, waarom ik hier eenigszins moest uitweiden om ook dit gedeelte van het besproken landschap begrijpelijk te maken.

De aanleg van dien dijk naar Oostvoorne was dus een belangrijk punt in de historie van het meertje; want daardoor ontstond vervolgens de Betjenskelder, die langzamerhand door slibaanvoer weer gevuld werd. Maar het is jammer, dat het tot dusver niet mogelijk is geweest te bepalen, wanneer de aanleg plaats had; vermoedelijk in de 13^{e} eeuw.

Het tweede sterk ingrijpende feit was de inpoldering van de Strijpe. Nadat in 1342 een polder Nieuw-Rockanje aan Oud-Rockanje was toegevoegd, volgde reeds vóór 1359 ook de Strijpe-polder, zooals men behalve in de oude oorkonden ook reeds in moderne werken beschreven vindt. Tusschen den aanleg van den Oostvoornschen dijk en de inpoldering (± 1350) hadden belangrijke slibafzettingen plaats, die tenslotte de inpoldering mogelijk maakten. Toch heeft dit wellicht te vroeg plaats gevonden. Althans heeft het nieuw gewonnen land niet voldaan aan de verwachting, die in de oorkonde werd uitgesproken: ‘een nieuw land uitgegeven om het tot korenland te bedijken.’ Bijna de geheele polder bestaat uit laaggelegen weiland, dat in den winter het kleine meer tot een uitgestrekt waterlandschap kan doen aanzwellen, met smalle dijkjes en kale spokige molentjes.

Wel wordt als een andere bron van rijkdom in de oorkonde de visscherij genoemd en hoopvol de verdeeling van eventueel droog komende gronden besproken.

Vanaf ± 1350 is dus de toestand ingetreden, die langzamerhand tot het tegenwoordige landschap kon leiden. Geen open verbinding meer met de zee, weinig of geen invloed meer van vloed en eb, geen geregelde toevoer van rivierslib, het water langzaam aan zoeter wordend. Welk een omkeer vooral die laatste factor moet brengen in de flora en fauna van het landschap kan men zich voorstellen. Sommige vormen zullen zich aanpassen aan het langzaam verminderende zoutgehalte, anderen sterven uit, terwijl de zoetwaterbewoners toegang krijgen en de oude bevolking verdringen. Toch vindt men heden nog als relicten enkele zeewieren in het Meertje leven, die anders nooit in binnenwateren voorkomen. Eeuwenlang hebben deze daar stand kunnen houden. Intusschen waren ook met die inpoldering voor dit landschap nog lang niet de tijden van rust aangebroken en nog deden invloeden van buiten zich telkens gelden. Ook dat is van belang om op te merken voor het beoordeelen van den bodem van het tegenwoordige landschap.

In het begin van de 15e eeuw begon men de Goote, het vaarwater naar den Briel, dat voor een deel langs de Strijpepolder liep, af te dammen.

Maar de St.-Elisabethsvloed van 1421 vernielde dat werk eerst weer, en onder dezen geweldigen vloed heeft ook Rockanje te lijden gehad. Nadere bijzonderheden ontbreken, maar het is wel zeker, dat opnieuw veel brakwater en rivierslib in het meertje gevoerd werd. Nadat in het eind van de 15e en begin van de 16e eeuw door vele inpolderingen het eiland Voorne zijn definitieven vorm had gekregen, was de invloed van die zijde geheel geeindigd. Waar eens het brakke Maaswater van de Oostzijde komend naar zee stroomde, en waar later dag in dag uit het getij met vloed en eb kwam opzetten en weer wegtrok, daar ontstond nu in omgekeerde richting een geregelde afwatering van de hooger gelegen zandgronden in het Westen door de lage polders naar de Maas bij den Briel. Wat een wisselingen in het lot van een klein landschap.

Een groot gevaar bleef er echter nog bestaan tot op het einde van de 17e eeuw. Dat was de invloed van de zee vanuit het Noordwesten. Daar waren de duinen zoo laag, dat bij zwaren Noordwester-storm het zeewater er overheen kon spoelen. Waarschijnlijk liep eenmaal ook daarheen een nog oudere riviervertakking in zee. Of de duinen, die in de verzandende monding ontstonden, altijd, ook in de Middeleeuwen, laag gebleven zijn, of dat ze pas later door stormen weer smaller en lager werden, is niet zeker. In elk geval moesten in de 16e eeuw dijken ter versterking worden aangelegd.

Dit verhinderde niet, dat de storm op Allerheiligendag 1570 over duinen en door dijken heen het zeewater over de polders van Rockanje en geheel Voorne bracht. Binnen een week wordt dan ook te den Briel besloten aan Alva gratie te verzoeken van de belastingen, omdat ‘de voorsegde stede ende 't gemeene lant van Voorne zoo zeer bij den storm ende tempest op alderheyligen ende aldersielen dach lestleden, God beter't, gevallen bij diversche dyckbrekingen ende Inundatien beschadicht zijn.’ Er waren dus ook groote onkosten te wachten voor de bewoners van Voorne om de dijken te herstellen en ze voegen er heel handig in het adres aan Alva bij: ‘ende consequentelyck tot preservatie van zijne majesteits domeynen’! Hoeveel invloed dit heeft op den plantengroei blijkt dan verder uit een klacht in het jaar

1571 ‘dat de vruchten van verleden jaere 70 meest alle vervloeyt zijn ende noch daerenboven de jegenwoordige gesaeyde vruchten zeer quaden voortganck hebben ende geschaepen zijn tot gheen perfectie te coemen overmitz de souticheit van de inundatie’.

Meer curieus dan belangrijk is een overstrooming van de Strijpe, waarin dus het Meertje ligt, en een paar andere polders in 1586. Het land werd toen onder water gezet, doordat een zeker eigenwijs man om zijn eigen terrein droger te krijgen een dijk had doorgestoken, wat tot 's mans ontsteltenis grooter gevolgen had dan zijn gering waterstaatkundig inzicht van te voren had vermoed. Maar veel ernstiger was ten slotte ‘de extraordinare storm ende hooghe vloet’ op St-Nicolaasavond 1665, waarvoor direct den volgenden dag een groote vergadering te den Briel werd gehouden van den Opperdyckgraeff en de geërfden. In Maart 1666 wordt eveneens een bijeenkomst belegd, daar ook in Februari de kracht van de zee zich nog deed gevoelen ten Westen en Noordwesten van Rockanje, zoodat gesproken wordt van ‘een door- ofte overspoelinge van de zee, ende vervolgens een geheele inundatie van 't lant van Voorne’.

Dat zal waarschijnlijk de laatste maal zijn geweest, dat het landschap ‘'t Meertje van Rockanje’ door zeewater overstroomd werd, de laatste maal dat het rustig geworden aan zoetwater zich aanpassende landschap sterk verstoord werd. Na dien tijd begon ook volgens de voorhanden kaarten de begroeiing van den modderrijken Zuidwesthoek van het Meertje, van dien tijd dateert de eerste vermelding van het opduiken van een kalkbank en zoo volgen in de 18e eeuw de beschrijvingen door van Alkemade en door Le Francq van Berkhey, die ons bij het begin van dit opstel het eerst in dit kleine en toch zoo boeiende landschap hebben ingeleid.

Behalve voor het volledig begrijpen van het landschap, is de opsporing van de historische verborgenheden belangrijk voor de kennis der samenstelling en herkomst van dien bodem, waarvan vooral de radioactieve werking de aandacht trekt.

Dit wil ik intusschen niet hier, maar elders nader toelichten. Eigenaardig is het ten slotte op te merken, hoe de hoofdtrekken van die geschiedenis - zij het ook onvolledig -

uit zoo verschillende gegevens zijn terug te vinden. Wonderlijk spreekt daaruit het samenwerken van talrijke factoren, wier veelsoortige invloed het landschap in zijn hedendaagschen toestand brachten. Veel blijft verborgen in het verleden, veel blijft verscholen in het landschap van heden met zijn ingewikkeld samenstel van levende wezens en wisselende stoffen. Maar het is mij voldoende als dit opstel slechts doet erkennen dat onderzoekingsdrang, die verborgenheden ontsluieren wil, niet nuchter behoeft te maken, en zelfs de aesthetische natuurbeschouwing verdiepen kan.

Haarlem.

A.H. BLAAUW.

Een wereldbeschouwing.

Aan H. Hörbiger.

II.

Inhoud.

18. Het subject. - Een theomonistische opvatting.
19. Reflexboog. - Kenmerk van den dood. - Contact van de werkelijkheid met de genen. - Onderdrukking of versterking van wenschen. - Mentale suggestie. - De onwaarschijnlijkheid van physico-psychische transformatie. - Het arbeidsveld der wenschen.
20. Het wezen der waarneming. - Voorbeeld van het lichtje. - Genen en engrammen als latente werkingen. - Individueele verschillen. - Individuatie. - Droomtoestand. - Inspiratie. - De psychische elementen. - Wijze van werking van de wenschen. - Laboratoria en seances. - Wonderen.
21. Waarnemingen en voorstellingen. - De rol van het onderbewuste. - Onderdrukking van waarnemingen. - Hallucinaties. - Herinneringen. - Erfelijkheid. - Jucca-mot.
22. Beperking der wenschwerking tot het individu. - Telepathische droomen. - Boodschappen van overledenen. - Supra-individueel gebruik der herinneringsengrammen.
23. Proeven over helderzien van Schottelius.
24. Biotechnische beteekenis van het helderzien. - Occulte feiten van anderen aard. - Belemmeringen der occulte verschijnselen. - Het geloof in de ‘denkende Tiere.’
25. Nieuwe engrammen en associatiebanen. - Het vergeten. - Vermenigvuldiging der genen. - Wat overerft.
26. Overgang van latente in manifeste wenschwerking. - Inhoud van voorstellingen. - Spontane fantasiën. - Uitsterven van een diersoort. - De werkelijkheid als aanleiding voor het manifest worden der wenschwerking. - Opbouw en instandhouding van het levende wezen. - Erfelijke aanpassingsmogelijkheden.
27. Schifting der genen bij de sexueele voortplanting. - Bouwplan. - Erfelijke genen bij ons en bij de bijen. - Overerving van mythen.
28. Lotsy en de Vries over nieuwe soorten. - Het niet overerven van hersen-engrammen. - Telepathisch ontstaan van nieuwe genen. - Pauweveeren. - Materieele werking van droomhallucinaties en van

aesthetische wenschen. - Inspiratie van kunstenaars en uitvinders. - Mimicry. - Mutatie.

29. Onze afstamming. - Er is geen evolutie van de soort. - Leven op andere planeten. - Alomtegenwoordigheid van gedachten.
30. Fantasiën in droomen en krankzinnigheid. - Uitvindingen. - Kunst. - Beteekenis der mediumieke verschijnselen.
31. Causale karakterontwikkeling. - Sexueele teeltkeuze daarbij. - Kulturheuchler. - Het Darwinisme een reactie tegen kerkelijken dwang.
32. Lust en onlust. - Het afstompen der gevoelens. - Aesthetische gevoelens. - Theorieën van Schopenhauer en van Möbius. - Sexueele moraliteit. - Kunst bij vogels. - Het supra-individueele der aesthetische wenschen. - Dichtwerken. - Appreciatie daarvan onderbewust.
33. Vernieling van kunstwerken. - Verontwaardiging als reactie tegen eigen wenschen. - Oorlogsgruwelen. - Berouw. - Het doel der moraal.
34. Werkingssfeer der supra-individueele wenschen. - Honigklieren. - Medelijden. - Vivisectie.
35. Verschillen wat de onderbewuste psyche betreft. - Recessieve en dominante genen. - Onderdrukking van slechte neigingen. - Oorlog als supra-individueele wenschwerking. - Mannelijke trots. - Heldendaden. - Vrouwelijke waardeering.
36. Het geweten. - Meening van Heymans. - Verbetering als er berouw is. - Verstandiger worden. - Oorlogsroes. - Mogelijkheid eener mutatie.
37. Godsdienstigheid, heldenvereering en verliefdheid. - Genezing door wenschen. - Occulte aard der suggestie. - Genezing door onbevoegden.
38. Imperatief van het geweten. - Beschaving en berouw. - Spijt over onverstandige daden. - Teleurstelling over niet bereiken van het doel.
39. Proeven met een prisma.
40. Schijnbare beweging als aanpassing aan het zien van beweging. - Oefening der spieren. - Giraffenhals. - Bewegelijk wordende oogbollen. - Heteromorphie bij insecten.
41. Erfelijke aanpassingsmogelijkheid. - Nieuwe engrammen en mutatie. Mutatieperiode. - Theorie van Hörbiger over zondvloeden.
42. Werktuigverbetering. - Genese van het bouwplan voor een oog. - Rekengeniën. - Vernuftig denken van het universeel onderbewuste.
43. Beteekenis van het menschenleven. - Beteekenis der sexueele voortplanting. - Sociale beteekenis van het individu.
44. Onze verhouding tot de universeele macht. - Tot ons ‘ik’ behoorende supra-individueele wenschen. - Hume's ‘bundle of perceptions.’ - Het subject der wenschen en krachten. - Ons onsterfelijk en ons sterfelijk deel. - Duivelachtigheid en vroomheid.
45. Verhouding tot de theologie. - Bestaansrecht der geestelijkheid. - Verouderende genen. - Het sociale werk.
46. Verhouding tot de wetenschap. - Doel en genese van deze studie.

(18.) - In het voorafgaande heb ik getracht aannemelijk te maken dat de wereld geen losse verzameling van zelfstandige dingen en levende wezens is, maar de werking van krachten en van wenschen die beide uitingen zijn van een ongedetermineerde macht.

Terwijl het materialisme, het energetisme en het psychischmonisme slechts manifeste of latente kracht- of wenschwerkingen kennen, bestaat er een door iedereen gemaakte conclusie die mijns inziens met dergelijke theoriën onvereenigbaar is. Het is de conclusie die men uitdrukt bijvoorbeeld in den volzin: 'Ik beweeg iets.' Men vindt daarin behalve een stoffelijk voorwerp (kracht-werking) en een wensch-werking, nog iets anders - het subject dat wenscht.

Nu schijnt het mij toch onmogelijk dat wij ons een bevredigende voorstelling kunnen maken van een Heelal dat slechts zou bestaan uit krachten en wenschen en hunne werkingen, terwijl wij bovendien nog een subject kennen van wien onze wenschen uitgaan.

Omdat door de zoo voor de hand liggende conclusie, mijn vroeger materialistische en daarop psychisch-monistische opvatting thans theo-monistisch is geworden, zal ik trachten mij daarin verder te oriënteeren, terwijl ik bedenk dat ook Heymans het als een aanwijzing voor de juistheid van zijn tegenwoordig (psycho-monistisch) stelsel beschouwt dat hij daartoe eerst is gekomen nadat hij successievelijk andere stelsels aanvaard en weer verworpen heeft.

(19.) - Verreweg de meeste biologen meenen dat slechts het veronderstellen van physisch-chemische krachten voor de verklaring der levensverschijnselen noodig is. Zij gelooven aan een reflexboog, een mechanisch werkend apparaat waarin de physisch-chemische energie aan den zintuigelijken kant binnentreedt, zich andere energie vrijmakend een weg baant door de zenuwen en het centraal zenuwstelsel, en dan terecht komt in het motorische gedeelte van het lichaam.

Terwijl men een lijk, dadelijk na den dood, kan doen bewegen door een prikkel door de motorische zenuwen te laten gaan, is het onmogelijk datzelfde te bereiken door alleen de sensibele of sensorische zenuwen te prikkelen. Dat immers is een kenmerkend verschijnsel van den inge-

treden dood, van de destructie van het prikkelbare protoplasmatische weefsel dat, op verder niet verklaarbare wijze, in contact moet staan met de genen en engrammen die men als de latente werkingen der wenschen kan beschouwen.

Volgens gewoonten die onder anderen in den slaap kunnen worden verbroken, volgt op de prikkeling van dat protoplasmatische weefsel het manifest worden der te voren latente werking van den wensch, welke werking echter onmiddellijk kan worden onderdrukt of wel versterkt door een anderen wensch, die zijn associatief met het eerste verbonden engram op een andere plaats in het lichaam heeft. Dat kan gebeuren volgens een gewoonte die misschien eerst onlangs ontstaan is, maar dat kan ook voor het eerst geschieden.

Een onderdrukking of een opwekking van een wensch kunnen echter ook plaats vinden door een wensch wiens engrammencomplex in 't geheel geen associatief verband heeft met het eerste engram. Dat namelijk leeren ons het verschijnsel der mentale suggestie in de hypnose, en andere occulte verschijnselen.

Mijns inziens is het een dwaling, te meenen dat er een reflexboog als ononderbroken energie-geleider bestaat tusschen het zintuigelijk aangrijpingspunt, en de spieren en klieren of de daarmee analoog functioneerende substantie bij lagere dieren en planten. Zeker is er in het lichaam een vrijkomen van opgestapelde energie en een geleiding van energie in de zenuwen, maar er moeten plaatsen in het lichaam zijn waar die geleiding ophoudt, en de psychische krachten, de wenschen, hun arbeidsveld vinden.

Immers van niets zijn wij meer zeker dan van het opkomen van wenschen, en van het daarna ontstaan van psychische werkingen. De opvatting dat die wenschen met al hunne voorstellings- en gevoelskwaliteiten slechts transformaties zijn van physisch-chemische werkingen, schijnt wel is waar hoogst eenvoudig, maar zij is slechts een hypothese die in waarschijnlijkheidsgehalte haren steun moet zoeken, en waartegenover ik met gerustheid een andere durf stellen.

Dat arbeidsveld der psychische werkingen dan, is te zoeken in het centraal zenuwstelsel, in andere locale centra en zelfs in iedere cel die afzonderlijke levensverschijnselen vertoont. Het is daar, dat niet alleen de genen of engram-

men zich moeten bevinden, maar ook de aangrijpingspunten der psychische krachten op het motore lichaamsgedeelte.

(20.) - Iedere waarneming kan worden beschouwd als een complex van door eigenaardige voorstellingen en gevoelens gekarakteriseerde wenschen, die werkzaam zijn wanneer die werkzaamheid niet door andere wenschen onderdrukt wordt.

Zoo kan de verschijning van een lichtje de aanleiding zijn: in de eerste plaats voor den onderbewusten wensch de waarneming in het individueele bewustzijn te doen treden, welke wensch in de hysterie en in de hypnose kan worden onderdrukt; verder van den wensch den blik op het lichtje te richten, een wensch waarvan de werking, volgens mijne ervaring met den oogspiegel, door vele kinderen en oude menschen niet of slechts met moeite kan worden onderdrukt; dan van den wensch om bijvoorbeeld het woord 'licht' uit te spreken, en van verdere door aanwezigheid van engrammen associatief daaraan verbonden wenschen, die alle door machtiger wenschen onderdrukt kunnen worden.

De van verschillende wenschen afkomstige en, als werkingen, in onze ruimte een plaats vindende, verschillende genen en engrammen zijn het essentieele van de lichamen der levende wezens. Naar aanleiding van de werkelijkheid kunnen die latente werkingen weer manifest worden, waardoor dezelfde wenschen waaraan genen en engrammen hun ontstaan te danken hebben, weer bewust of onderbewust werkzaam kunnen worden.

Doordat die genen en engrammen in verschillende plantaardige, dierlijke of menschelijke individuen verschillend zijn, verschillen ook de psychische werkingen in die individuen, en moet het schijnen alsof er een ruimtelijke splitsing in de universeele Macht plaatsgegrepen heeft. Het sterkst wordt die schijn gewekt door ons volkomen wakend bewustzijn, waarin immers het gebeuren in zoo sterke mate van de voorhanden genen en engrammen en van de buitenwereld afhankelijk blijkt te zijn.

Het aan ons bewustzijn zich aansluitend onderbewuste kan ons, in meerdere mate dan in wakenden toestand, bewust worden wanneer wij overgaan in meer of minder diepen

droomtoestand. De in ons onderbewuste plaats hebbende psychische werkzaamheid is grootendeels afhankelijk van de aanwezigheid van genen en engrammen, en daardoor van de verleden werkelijkheid, maar bovendien treden in het onderbewuste inspiraties op die, somtijds in duidelijk verband met bestaande wenschen der individueele persoonlijkheid, het aanzijn geven aan fantasieprodukten: uitvindingen, kunstuitingen, nieuwe aanpassingen of occulte verschijnselen.

Onze psyche is een steeds varieerend complex van elementen die de tegenwoordige en de verleden werkelijkheid en de toekomstige mogelijkheden voorstellen en tegelijkertijd de aanwezigheid of de afwering daarvan wenschen. Die elementen die ik ‘wenschen’ noem, hebben uit stof, uit de werkingen der lagere physisch-chemische uitingen van de universeele Macht, ons lichaam opgebouwd in twee richtingen, de zintuigelijke en de motorische.

Waarschijnlijk bestaat een dergelijk opbouwen, en in 't algemeen elke psychische werking op het stoffelijk lichaam, uit katalytische werkingen, dat wil zeggen dat er belemmerend of bevorderend invloed wordt uitgeoefend op de werkzaamheid van physisch-chemische krachten. Ook in onze psyche treffen wij een dergelijken invloed aan van de hoogere, moreele op onze lager staande wenschen.

In onze laboratoria, waar wij physisch-chemische werkingen kunnen transformeeren en op zeer gebrekkige wijze over katalysatoren kunnen beschikken, gelukt het ons slechts enkele van de grovere levensverrichtingen na te maken. Aan den anderen kant schijnt het mij niet geheel onmogelijk dat het zou kunnen blijken dat wij, met behulp van mediums misschien ook over een buiten de levende wezens werkzame psychische activiteit beschikkend, zoogenaamde wonderen kunnen doen.

(21.) - Waarnemingen verschillen slechts in uitgebreidheid en in bewustzijnsgraad van herinneringsvoorstellingen. Wanneer men bijvoorbeeld, in een bijna geheel donker vertrek komend, zich nog veilig meent te kunnen bewegen omdat men de situatie der meubels kent en ze ook nog zeer vaag meent te zien, dan kan het somtijds, doordat men toch tegen een dier meubels aanloopt, blijken dat zeer vage waarne-

mingen en herinneringen niet meer van elkaar te onderscheiden zijn.

De eigenlijk slechts aanduidende aard van die herinneringsvoorstellingen is blijkbaar ingesteld om het bewuste denken sneller te doen plaats vinden.

Zooals uit gevallen van psychische aberratie blijkt, kan het niet de werkelijkheid zijn die de bewuste waarneming tot stand doet komen, maar geeft de werkelijkheid slechts de aanleiding, en doet het onderbewuste, door een meer of minder bewust karakter te verleenen, ons tusschen waarnemingen en voorstellingen onderscheid maken. En verder ligt het in de macht van ons onderbewuste om te maken, zoowel dat een aanleiding gevende werkelijkheid ons niet bewust wordt, als dat een niet bestaande werkelijkheid ons in een waarneming bewust wordt als hallucinatie.

Waarnemingen of voorstellingen kunnen herhaalde malen werken. Daarop wijst dat wij ons de gebeurtenissen kunnen herinneren, en daarop wijzen ook de verschijnselen der erfelijkheid. Dat namelijk de waarneming of voorstelling ‘rood’ een erfelijk herinnerde voorstelling is, blijkt door de erfelijkheid van rood-blindheid. Wanneer mocht blijken dat die erfelijk rood-blinden bepaalde netvlies- of hersenelementen missen, dan is dat gemis niet de oorzaak der kleurblindheid, maar veeleer leidt het gemis van de bij anderen wel voorhanden gene tot het niet-optreden van den rood-voorstellenden wensch, die onder anderen de bedoelde netvliesof hersenelementen bouwen kan.

Dat men de overgeërfde eigenschappen aan de werkzaamheid van herinneringen zal moeten toeschrijven, komt echter nergens beter aan den dag dan wanneer men de handelingen der insecten bestudeert. Zoo haalt de vrouwelijke Juccamotvlinder uit een bloem van de Jucca stuifmeel, kneedt het tot een klompje en houdt dat met een paar tasters vast onder den kop, vliegt dan naar een tweede bloem, boort met hare legboor een weg in het vruchtbeginsel en legt daarin hare eieren, gaat daarop naar den stempel van de bloem en stopt het bevruchtende stuifmeel-klompje in de trechtervormige opening van dien stempel. Voor de plant is dat bezoek noodig gebleken, omdat zonder die bemiddeling van het insect geen stuifmeel den stempel bereikt

en de eicellen van de plant onbevrucht blijven, terwijl de uit de eieren der motvlinder ontstaande larven gemiddeld slechts de helft der nu bevrucht zijnde en groeiende zaden opeten. Voor het insect is de bevruchting der bloem noodig gebleken, omdat de larven in een onbevrucht blijvend vruchtbeginsel door voedselgebrek omkomen.

Wel kan men niet aannemen dat deze vernuftige handelingen door een der voorouders van het insect zijn uitgevonden, en zal men den oorsprong van de genoemde handelingen in supra-individueele sferen moeten zoeken, maar spreekt het niet van zelf dat het hier werkzame niets anders kan zijn dan een combinatie van hoogstwaarschijnlijk niet in het individueele insectenbewustzijn verschijnende, herinnerde gedachten, voorstellingen of wenschen?

(22.) - Onze dagelijksche ervaring leert dat de psychische werkingen die naar aanleiding van de werkelijkheid als wenschvervullingen van een bepaald individu ontstaan, zich beperken tot het lichaam van dien persoon. Dat die beperking niet noodzakelijk, maar door het onderbewuste, zij het dan ook volgens een gewoonte, in elk voorkomend geval gewild is, zou kunnen blijken wanneer er gevallen bekend waren waarin die beperking niet bestaat. Vele goed geconstateerde occulte verschijnselen leeren ons nu dat die gevallen werkelijk voorkomen.

Een reeks van waarnemingsbeelden en gedachten die schijnbaar slechts tot de individueele psyche van een bepaalden persoon behooren, kan ongeveer op hetzelfde tijdstip, met andere fantasiën vermengd, in een tweeden, zich in slapenden toestand bevindenden persoon bewust worden. Aan deze zoogenaamd telepathische droomen, die ik niet bij eigen ervaring ken, maar waarvan toch een meer dan voldoend aantal wetenschappelijk denkende menschen reeds getuigenis heeft gegeven, heeft onder anderen de medicus Stekel in zijn boek: ‘Die Sprache des Traumes’, een kort hoofdstuk gewijd.

De naar het heet door mediums overgebrachte boodschappen van overledenen houd ik voor fantasiën die herinneringen bevatten, zoowel van het medium als van andere nog levende personen, die trouwens niet aanwezig en ook

niet met het gebeuren der proeven op de hoogte behoeven te zijn. Zooals het in gewone omstandigheden als individueel zich voordoend onderbewuste over iemands individueele herinneringsengrammen de beschikking heeft, zoo moet het in buitengewone omstandigheden zich als supra-individueel of universeel vertoonend onderbewuste desnoods over de herinneringsengrammen van alle levende menschen kunnen beschikken, voor werkingen waar ter wereld ook.

(23.) - In een studie over het door mij als occult beschouwde verschijnsel der kloppende paarden (De Nieuwe Gids, April 1915), heb ik melding gemaakt van een artikel van Schottelius (Kosmos, Dezember 1913) over een van oplichting verdachten 'Hellseher', die in de cel waarin hij opgesloten was telkens door een der proefnemers, zonder dat iemand anders tegenwoordig was, onderzocht is. Die proefnemers waren onder anderen een Pfarrer, een Gerichtsassessor, een Psychiater en een Bezirksarzt, die daarover beëedigde verklaringen voor het gerecht hebben afgelegd, en eindelijk Prof. Schottelius zelf die later den man bij zich in eigen woning heeft laten komen.

De proefnemer schreef, zonder dat de man daarbij tegenwoordig was, of althans zonder dat deze in de mogelijkheid was het te zien, op een drie-, vier- of vijftal papieren eenige woorden in het Duitsch, een datum, een algebraische formule, een Italiaanschen of een Hebreeuwschen volzin, of liet het papier onbeschreven. Elk van die papieren werd drie of meer malen opgevouwen en dan door den proefnemer in de gesloten vuist gehouden, onder een portefeuille gelegd, in een boek gesloten of in enkele gevallen door den helderziener tegen het voorhoofd gehouden. Bij bijna alle proeven, die alle gelukten, wordt uitdrukkelijk vermeld dat de proefnemer niet wist welk van de papieren hij den man voorhield.

In hetzelfde maandschrift, Juli 1914, schrijft Schottelius daarover nog nader: 'Der Mann "sieht", wie er mir und meinen Gewährsmännern wiederholt mitteilte, die Schrift hell auf dunklerem Grunde. Er hatte ausserdem bei einem der Zettel unrichtig gelesen, indem er statt des auf dem Zettel stehenden Wortes "nie" - - "ein" las. Ausserdem

hatte er die mathematischen Formeln nicht so wiedergegeben, wie der Gewährsmann sie in seinem Kopf *gedacht* hatte, sondern er hat sie *gelesen*, wie ein Kind, da er Mathematik nicht versteht. Also nicht etwa: A Quadrat plus B Quadrat usw., sondern er hat gelesen: A oben eine zwei, Kreuz, B oben eine zwei usw. Ferner las er das italienische Wort "oggi" nicht richtig; sondern sagte: "ocki", so wie jemand, der kein Italienisch versteht, das Wort sprechen würde. Der Gewährsmann hatte aber das Wort in richtiger italienischer Aussprache gedacht'.

Men zou hier de volgende verklaring kunnen geven. In het onderbewuste is de waarnemende en voorstellende werkzaamheid altijd grooter dan die welke ons bewust wordt. Zoo hebben wellicht de proefnemers niet bewust maar toch wel onderbewust geweten, waar elk der papieren zich bevond en welk van de opgevouwen briefjes de wel bewuste persoonlijkheid den helderziener aanbood. En verder kan dat onderbewuste de voor de hand liggende veronderstelling dat de man geen algebra en geen Italiaansch verstaat, aanvaard hebben. Die onderbewuste gedachten hebben nu niet zooals gewoonlijk haar arbeidsveld beperkt tot de respectievelijke lichamen der proefnemers, maar hebben zich ook gemanifesteerd in het lichaam van den 'Hellseher', waar zij als hallucinaties in het bewustzijn zijn getreden.

(24.) - Naar aanleiding van andere gevallen van dien aard wordt echter beweerd dat ook wanneer iedere mogelijkheid van onderbewuste zintuigelijke waarneming - in het bovenstaande geval die van de plaatsing der verschillende briefjes - uitgesloten kan worden, dat geen beletsel is voor het gelukken van de proeven. Het onderbewuste zou dan ook zonder van de zintuigen van levende wezens gebruik te maken, de bestaande werkelijkheid moeten kennen. Bij gebrek aan voldoende gegevens zal ik noch in de mogelijkheid, noch in de realiteit van die beweerde feiten van zuivere clairvoyance mij verdiepen, hoewel ik geloof dat wij hier staan voor een zeer belangrijke vraag, die ook gesteld zal moeten worden wanneer men zich van het eerste ontstaan van zoo menige biotechnische schepping eene voorstelling zal willen maken.

Hetzelfde geldt ook voor beweerde occulte feiten van

anderen aard. Immers van theomonistisch standpunt kan men het bestaan van een rationeel en bovenmenschelijk vooruitzien door het universeele Subject, dat immers niet slechts het subject van alle wenschen maar ook dat van alle krachten is, niet onmogelijk achten.

Daarbij komt nog dat ik, die in deze studie de werkelijkheid als niet aan onzen denkvorm der causaliteit gebonden beschouw, niet zou kunnen volhouden dat de werkelijkheid wel aan onzen denkvorm der drie-dimensionale ruimte en aan onzen denkvorm van den tijd gebonden moet zijn.

De ons bewust wordende elementen schijnen een belemmerenden invloed op het ook elders werken van onze onderbewust blijvende gedachten te kunnen uitoefenen.

Dat is het geval wanneer de bewuste overtuiging, die tegelijk een wensch is, dat iets als clairvoyance onmogelijk is, bestaat. Met andere woorden, voor het tot stand brengen van occulte verschijnselen zou, zoolang het volle bewustzijn werkt, het geloof in de mogelijkheid van die verschijnselen een vereischte zijn. Van eenig belang schijnt mij nog dat, om het verschijnsel der Elberfeldsche paarden teweeg te brengen, het mijns inziens onhoudbare geloof dat die paarden niet door occulte kracht maar door het genoten onderwijs in staat zijn juiste antwoorden te geven, eveneens voldoende blijkt te zijn.

(25.) - Voor ons bewustzijn kunnen nieuwe waarnemingen, bijvoorbeeld die van een landschap, slechts onvolledig, als aanpassingen die vooral door herhaling worden verkregen, bewaard blijven. Wat is nu die aanpassing die ontstaan moet door herhaling?

Wat aangepast wordt moet iets in het lichaam zijn. Als complex van psychische krachten moet datgene wat wij een nieuwe waarneming noemen, in ons actief kunnen zijn. Dat complex zal waarschijnlijk nieuwe engrammen achterlaten en bovendien associatiebanen vormen tusschen de gelijktijdig werkzame genen en engrammen. Zoo zouden, wanneer een dier genen of een dier engrammen later, op door de werkelijkheid gegeven aanleiding, tijdelijk weer een manifeste wensch-werking wordt, ook de andere genen en engrammen weer manifest werkzaam kunnen worden. Dat kan misschien eerst na herhaalde inwerking van de nieuwe waar-

neming in voldoende mate gelukken, en dan is er door middel van die nieuwe aanpassing, een mogelijkheid voor een door de werkelijkheid opgewekte, hernieuwde werkzaamheid van een grooter of kleiner deel der oorspronkelijke waarneming, als herinnering, verkregen.

Onze ervaring leert dat de altijd gebrekkige herinneringen ook nog de neiging vertoonen vergeten te worden, vooral die van de droomen. Dat zou toegeschreven kunnen worden aan een onbruikbaar worden van de nieuwe, niet in voldoende mate gestabiliseerde engrammen en associatiebanen. Men moet hierbij evenwel in aanmerking nemen dat ons onderbewuste de herinneringen veel beter en veel langer blijkt te bewaren dan ons bewustzijn dat kan doen. Er bestaat blijkbaar in het onderbewuste een inzicht van de wenschelijkheid om uit het bewustzijn het overbodige verwijderd te houden, en waarschijnlijk is vooral daaraan het vergeten toe te schrijven.

De genen die voorkomen in de kiemcellen moeten vermenigvuldigd kunnen worden. Wanneer geslachtscellen of knoppen die tot planten, dieren of menschen kunnen opgroeien zich afscheiden, dan zit daarin een complex van genen, en was die vermenigvuldiging, die weer als een manifeste, met den latenten afwisselende toestand der wensch-werkingen moet worden beschouwd, het voorspel van die afscheiding. Gaan dan physisch-chemische werkingen veranderingen aanbrengen die als aanleidingen daarvoor kunnen dienen, dan zijn de manifest wordende psychische werkingen, die in latenten toestand als genen aanwezig zijn, in staat de stof voor den opbouw van de volgende generatie te gebruiken.

Men kan zich voorstellen dat het onderscheid tusschen de kiemen van verschillende soorten van levende wezens niet zoozeer ligt in het verschil in chemische samenstelling van haar protoplasma, maar veel meer in een verschil tusschen de overgeërfde genen, waarvan elk slechts in bepaalde richting psychisch werkzaam kan zijn, en dat eerst deze werkzaamheid de chemische samenstelling, de assimilatie en den verderen opbouw van het opgroeiende individu bepaalt.

Wat overerft, is dus eigenlijk de mogelijkheid voor het optreden van bepaalde wenschen, die bevrediging zoeken en in dien zin werkzaam zullen zijn.

(26.) - Hoe de gene van latente werking een manifeste werking wordt, is een vraag die niet te beantwoorden is. De vaste gewoonten van de universeele Macht in hare physisch-chemische werkingen, kunnen wij tot den inhoud van onze voorstellingen maken, en verder kunnen wij de gewoonten die voor het manifest worden der wenschen gelden, zelf beleven.

Al onze voorstellingen hebben physische werkingen of transformaties daarvan tot inhoud. Ook wanneer wij alle werkingen konden waarnemen, dan zou dat ons toch niet in staat stellen het ontstaan van een waarneming waar te nemen. Mijns inziens kan men niet spreken van de werking van een zintuigelijken indruk op de psyche, maar hoogstens van een door dien indruk aanleiding geven tot een niet met noodzakelijkheid daarop volgend, manifest werkzaam worden van psychische elementen. Eerst de werking van zulk een psychisch element op de stof, zouden wij weer kunnen waarnemen.

Ook de fantasiën zijn complexen van psychische elementen, maar op het opkomen daarvan hebben de werkelijkheid en de aanwezigheid der genen en engrammen niet dien schijnbaar beslissenden invloed, omdat het onderbewuste in de fantasiën niet volgens vaste gewoonten, en dus ook niet schijnbaar door de werkelijkheid gedetermineerd, psychische elementen werkzaam doet worden, maar ze veeleer schept op een wijze die wij vernuftig noemen.

Zoo is het essentieele van de genen bevattende cellen niets anders dan een door dergelijke vernuftige scheppingen trapsgewijze verkregen verzameling van rationeel geordende latente wenschwerkingen. Wanneer dergelijke zeer groote genencomplexen verloren gaan, zooals dit bijvoorbeeld het geval is bij het uitsterven van een diersoort, dan is voorzoover wij weten, het onderbewuste niet in staat deze in eens weer op te bouwen.

Naar aanleiding van physisch-chemische werkingen in de onmiddellijke omgeving, van warmte bijvoorbeeld in het vogelei, wordt de latente werkzaamheid der genen tot een manifeste werking, die het levende wezen opbouwt en later de gewenschte stoffelijke veranderingen in zenuwsubstantie, klieren, spieren, bloedvaten, kortom overal in ons lichaam

doet ontstaan. Door aanpassingen geholpen, komen daardoor niet alleen handelingen of bewegingen tot stand, maar wordt ook het geheele lichaam in den strijd om het bestaan in stand gehouden.

Aanpassingen kunnen het werk van vernuftig geschapen fantasiën zijn, maar men kan aannemen dat vele aanpassingsmogelijkheden reeds in het genencomplex vertegenwoordigd zijn, wanneer in het individu zelf of in zijne voorouders dezelfde aanpassing reeds vroeger tijdelijk bestaan heeft en in het laatste geval ook in de kiemcellen veranderingen heeft aangebracht.

(27.) - Wat bij de sexueele voortplanting erfelijk overgaat, is een verzameling van alle voorouderlijke, van beide liniën afkomstige genen, voor zoover deze niet verloren zijn gegaan. Die verzameling wordt zoo geschift, geordend en vastgelegd dat een groot aantal van die genen, hoewel de kans op werkzaamheid in latere afstammelingen blijft bestaan, volgens min of meer vaste gewoonten in het individu zelf onwerkzaam moet blijven, en verder zoo dat het manifest worden der overige genen, of slechts tijdelijk of permanent, zich successievelijk kan ontplooien. Hoe men het aldus vastgestelde bouwplan dat, met name bij den mensch, telkens een in een aantal opzichten van alle vroegere individuen verschillend individu zal opleveren, als het uitsluitend resultaat van physisch-chemische werkingen kan beschouwen, is mij een raadsel.

Slechts de genencombinaties die in de kiemcellen vertegenwoordigd zijn, gaan erfelijk over. Bij ons gaan slechts betrekkelijk eenvoudige genen over, bijvoorbeeld die van de waarneming ‘rood’, van het gevoel van honger, enz. Bij andere diersoorten zijn wellicht minder eenvoudige genencombinaties erfelijk, bijvoorbeeld die welke insecten hun soms zoo uiterst gecompliceerd kolonie-leven mogelijk maken. Dat zou tenminste de eenvoudigste verklaring zijn voor een levenswijze zoo vreemd en zoozeer van die der gewervelde dieren verschillend, dat men met Maeterlinck geneigd zou zijn die insecten voor bewoners van een andere planeet te houden.

Enkele psycho-analysten meenen dat oeroude, alleen nog

aan geleerden bekende mythen betreffende de wereldschepping in ons onderbewuste erfelijk zijn, wat zou blijken doordat sommige lijders aan dementia praecox die van dergelijke mythen nooit iets kunnen hebben gehoord, deze in hunne fantasiën reproduceeren. Juist in deze zich in een soort droomtoestand bevindende patienten schijnt mij een, misschien van den onderzoeker uitgaande, occulte inwerking veel waarschijnlijker.

(28.) - De tijdens het leven als engrammen en associaties verworven veranderingen kunnen wanneer zij niet in de genen der kiemcellen worden aangebracht, niet erfelijk zijn en dus geen aanleiding geven tot het ontstaan van nieuwe soorten.

Lotsy meent dat nieuwe soorten van genen in de kiemcellen altijd mengsels zijn van de ouderlijke, en dat dus de voorraad van genensoorten in een individu geheel bepaald wordt door die van zijn voorouders, terwijl de Vries een zeer zeldzaam voorkomende mutatie aanneemt, een in de kiemcellen verkrijgen van niet overgeërfde maar wel overervende nieuwe soorten van genen.

Dat wij, na waarneming of uitvinding, herinnering behouden aan dingen die aan onze voorouders onbekend waren, is zeker. Dat beteekent dat er nieuwe combinaties van engrammen in onze hersenschors ontstaan zijn. Nemen wij bijvoorbeeld een toestel dat den electrischen toestand aangeeft. De tijdens de beschouwing daarvan in den natuurkundige gevormde engrammen worden niet vertegenwoordigd in zijn kiemcellen. Als dat wel het geval was, dan zou een in zijne nakomelingen ontstaan van een nieuw zintuig dat de directe zintuigelijke waarneming van den electrischen toestand mogelijk zou maken, niet ondenkbaar zijn.

De ervaringen met menschelijke en in den laatsten tijd ook met de meer betrouwbare dierlijke mediums (Elberfeldsche paarden en Mannheimsche hond) wettigen mijns inziens de veronderstelling, dat het in een levend wezen voor het eerst biotechnisch gematerialiseerde plan van een werktuig of ornamentatie niet in dat individu zelf ontstaan behoeft te zijn.

Wie niet slechts het geheel, maar ook tot in de vele bijzonderheden, de samenstelling van het ons aesthetisch zoo

zeer bevredigende vederkleed van den pauw beschouwt, zal zich niet alleen verbazen over de hier aan den dag tredende biotechniek, maar ook over de geleerden die daarin het noodzakelijk gevolg zien van een ondenkbaar groot aantal toevallige variaties en van de sexueele teeltkeuze, met een voor de kleinste bijzonderheden geheel weergalooze minutieusheid, toegepast door de onnoozele pauwin.

Gewoon als wij zijn om, zoodra wij de nuttigheid van eenig orgaan hebben vastgesteld, het bestaan er van als vanzelf sprekend te beschouwen, zien wij van den snavel de verklaring in de functie der voedselopneming, van de pooten in die van het loopen, van de vleugels in die van het vliegen. Wij vragen dus, wat van die uitbundige versiering de nuttige functie en tegelijk de gewenschte verklaring kan zijn.

En dan moeten wij bekennen dat wij er geen kunnen bedenken die ook maar voor een klein deel beantwoordt aan het biotechnische meesterstuk dat hier gewrocht is. Hier staan wij voor een phenomeen waarbij de gebruikelijke schijnverklaring: ‘nuttig in den strijd om het bestaan of om het wijfje’ ons totaal in den steek laat.

Ik herinner mij uit mijn kinderjaren geloovige zieltjes die in hare kerkboeken, als bladwijzer, een pauweveer gebruikten, en vraag mij thans af of zij wel een beter overtuigingsstuk voor de gegrondheid van haar geloof in het bestaan van een op de wereld inwerkende, universeele macht, hadden kunnen uitzoeken.

In den droom ontstaan, als werking van onderbewuste wenschen, imaginaire situaties en in verband daarmee, de bedoeling slechts aanduidende, contracties van allerlei spiergroepen, met andere woorden materieele werkingen. Daarom kan ook de versiering van den pauw het materieele resultaat zijn van psychische werkingen, uitgeoefend door aesthetische wenschen.

Zou de macht die de doeltreffende lichtorganen der diep-zeedieren bouwde, niet dezelfde zijn als die welke den mensch inspireerde bij de constructie der moderne vuurtorenlichten?

Zouden de aesthetische wenschen die Rembrandt's hand bestuurden niet denzelfden oorsprong hebben gehad als die welke den pauw versierden?

Het moeten niet-individueele, aesthetische wenschen zijn

die, misschien trapsgewijze, in de kiemcellen van den pauw de nieuwe genen hebben neergelegd, die in die vogels den tegenwoordig bestaanden vedertooi als manifeste wenschwerking vertoonen.

Zoo vinden de ‘mimicry’ genoemde gevallen van opmerkelijke gedaante-overeenkomst, die meestal niet het geringste voordeel voor de haar vertoonende wezens meebrengen, slechts een bevredigende verklaring wanneer men aanneemt dat de universeele Macht meermalen hetzelfde aesthetische idee in toepassing brengt.

Een dergelijk fantaseerend, vernuftig ingrijpen van die Macht is een mutatie.

(29.) - Wij moeten, als wij afstammelingen zijn van protozoën, in onze kiemcellen een groot aantal nieuwe genensoorten en daarmee nieuwe organen, in ons overgeerfd lichaam verkregen hebben. Dat onze tegenwoordige genen, onder de eerste protozoën verspreid, reeds potentieel aanwezig waren, zooals onder anderen Lotsy denkt, acht ik een weinig aannemelijke veronderstelling.

Maar zijn wij wel afstammelingen van eenvoudiger gebouwde dieren? Bewijzen voor het door bestaande organen verkrijgen van voortdurende aanpassing aan nieuwe omstandigheden, en bewijzen voor het rudimentair worden van andere niet gebruikte organen heeft de palaeontologie ons in voldoende mate gegeven. Ook is het waarschijnlijk geworden dat in verloop van tijd allengs meer op den mensch gelijkende diersoorten op aarde verschenen zijn, terwijl door proeven met het bloedserum onze bloedverwantschap met de anthropoïde apen bewezen is.

Van een andere planeet kunnen die hoogere diersoorten niet overgekomen zijn, en evenmin zijn zij hier kant en klaar ontstaan zijn. Dat bewijzen de vele, in het embryo der hoogere dieren en in dat van den mensch nog tijdelijke uiting vindende herinneringen aan een vroeger eenvoudiger samengesteld leven van voorouders.

Ik meen dus dat de kruising, de strijd om het bestaan en de sexueele teeltkeuze hoogstens een bevorderenden invloed kunnen hebben gehad op een proces dat geheel ten onrechte den naam ‘evolutie’ (uitwikkeling) draagt, en dat volgens

mij in hoofdzaak berust op mutatie, op veranderingen die in de kiemcellen zijn aangebracht door de vernuftig fantaseerende, universeele Macht.

Toen nog geen der ons bekende biotechnische kunststukken op aarde bestond, kunnen deze reeds bestaan hebben in vele van de ontelbare andere zonnestelsels. Zoo is het ook met de gedachten die wij in instrumenten als electrometers, microscopen, enz. belichaamd hebben en die voorzoover wij weten biotechnisch nooit aangewend zijn. De uitvinders daarvan hebben die gedachten als ingevingen verkregen uit hun onderbewuste. Wat ik hier schrijf, het mag juist of onjuist zijn, valt mij in onder het schrijven als nieuwe gedachte, terwijl ik soms toch later bemerk dat ik die gedachte in een boek dat ik bezit moet hebben gelezen. In mijn onderbewuste was zij als herinnering bewaard, en nu wordt zij weer bewust, door onderbewuste uitkiezing. En zoo komen andere gedachten die mij invallen en die ik stellig nooit gehoord of gelezen heb, ook uit mijn onderbewuste. Dat bewijst echter niet dat zij eerst in mij ontstaan zijn. Door de met mediums opgedane ervaringen weten wij immers dat het alomtegenwoordige onderbewuste daarvoor kan putten uit herinneringen van andere individuen.

(30.) - Uit fantasiën kan verstandig gekozen worden; zelve zijn zij niet verstandig maar vernuftig, omdat verstandige uitingen volgens een bestaande gewoonte gereproduceerd zijn, de fantasiën daarentegen van die gewoonten afwijken en nieuw kunnen zijn.

In droomen en in sommige vormen van krankzinnigheid bevredigen de, imaginaire situaties scheppende fantasiën de in de werkelijkheid niet vervulbare wenschen.

Op dergelijke fantasiën berusten ook de geniale uitvindingen en ontdekkingen.

Een alles beheerschende rol speelt de fantasie op kunstgebied. Het komt mij voor dat niet alleen het voortbrengen maar ook het genieten van kunst, eigenaardigheden zijn vooral van ons onderbewuste, waarvan onze stemming weliswaar den soms zeer sterken invloed ondervindt, maar zonder dat wij veel voor ons bewustzijn belangrijks over het hoe en waarom weten te zeggen.

En eindelijk de als fantasiën optredende voorstellingen van occulten aard. Misschien hebben deze wel in voorhistorische tijden van meer intuitief dan rationeel denken, een grootere practische beteekenis gehad. Daarvoor is aan te voeren dat de beste mediums vrouwen zijn en dat zij vooral worden aangetroffen onder de meer intuitief dan rationeel denkende volken. Zouden de occulte verschijnselen ook tegenwoordig nog een nuttige beteekenis hebben, en wel in zooverre dat zij aan moreel werkende religieuse neigingen voedsel geven? Dat zij dat laatste werkelijk doen is, wanneer men de werking en de uitbreiding van spiritisme en theosofie in aanmerking neemt, ontwijfelbaar.

(31.) - Zooals men weet is volgens de Darwinisten ook ons karakter ontstaan doordat uit causaal gedetermineerde, toevallige variaties, op den duur de individuen met het voor het voortbestaan en voor de voortplanting meest geschikte karakter, in den strijd om het bestaan de overhand moesten behouden.

Zoo meenen Heymans en Wiersma dat hunne statistieken er op wijzen, dat de moraliteit door de sexueele teeltkeuze is bevorderd. Ik geloof gaarne dat in een statistische karakterbeoordeeling, de getrouwden een beter figuur maken dan de ongetrouwd geblevenen, maar men moet niet vergeten dat de ‘Kulturheuchler’ waarschijnlijk in grooter percentage onder de in allerlei richtingen veel meer gebonden gehuwden dan onder de ongehuwden zullen voorkomen. Ook volgens Freud[1)], ‘gibt es ungleich mehr Kulturheuchler als wirklich kulturelle Menschen’, en ik acht het zeer de vraag of de medewerkers van H. en W. over 't algemeen bij hunne objecten tot het maken van de bedoelde fijne onderscheiding in staat waren.

Het geloof aan een ontwikkeling van ons karakter uit dat van amoeben, en dat wel door den strijd om het bestaan uit toevallige variaties, is een evengroote enormiteit als het geloof aan een dergelijke wijze van ontstaan van het eerste bruikbare electrische orgaan in een visch.

Een dergelijk geloof aan de combinatie van het causaal

1) ‘Imago’ (1915), bl. 9.

gedetermineerde toeval en de selectie, als oorzaak van de levende natuur zooals die thans is, welk geloof nu reeds bijna een halve eeuw door bijkans alle natuurwetenschappelijke geleerden beleden wordt, kan in hoofdzaak een reactie zijn tegen den druk die eeuwen lang de vrijheid van denken verlamd heeft. Dan zouden, wat de Darwinistische evolutietheoriën betreft, de kerkelijke dogma's en dwangmaatregelen de hoofdschuldigen zijn.

(32.) - Gevoelens van lust en van onlust hechten zich als 't ware aan de waarnemingen en voorstellingen, zij schijnen ze in ons bewustzijn te trekken en hare werking te versterken of te verzwakken. De gevoelens richten de opmerkzaamheid, en dat wel in 't algemeen op de verrichtingen die gebeuren moeten om het leven van het individu of van de soort in stand te houden.

Waar in deze theorie de voorstellingen of waarnemingen ook reeds het karakter van wenschen bezitten, zou men bij de wisselende bekleeding van waarnemingen en voorstellingen door gevoelens, met een correctie van wenschen door wenschen van hoogere orde te doen hebben. Voor die opvatting pleit onder anderen dat het lust- en onlustkarakter van waarnemingen en voorstellingen over 't algemeen geringer wordt en zelfs geheel verdwijnen kan wanneer door de volmaking der associatiebanen het tot standkomen van een tot een vaste gewoonte wordend complex van psychische werkingen verzekerd is.

Schopenhauer meende de aesthetische gevoelens niet tot dergelijke, het leven van het individu en van de soort in stand houdende gevoelens te moeten rekenen, maar ze als iets van hoogere orde te moeten opvatten. Daarentegen heeft Möbius terecht gewezen op het samenhangen van de aesthetische uitingen en gevoelens met verschijnselen van sexueelen aard.

Tot de aesthetisch werkende voorstellingen rekent men bepaalde combinaties van gezichts- en gehoorsvoorstellingen. De inderdaad sexueel prikkelende voorstellingen worden niet tot de kunst gerekend, misschien wel door den invloed van moreele gevoelens (wenschen), die een voor het menschelijk geslacht schadelijke, te sterke ontwikkeling van

de sexueele werkzaamheid moeten onderdrukken. Ook buiten den mensch komen, ook alweer in verband met de sexueele, aesthetische uitingen voor, bij vogels bijvoorbeeld in hunnen zang, in de versiering der door een bepaalde soort gebouwde prieelen, en in de siervederen van weer andere soorten.

In het laatste geval is die kunstschepping zeker geen individueel bewuste uiting geweest, en toch, met hoeveel toewijding en overleg schijnt de versiering in het vederkleed van den pauw bedacht en uitgevoerd. Men zou niet veel succes kunnen verwachten van een prijsvraag die een ornament zou verlangen dat niet alleen niet aan de natuur, aan het reeds door de fantasiën biotechnisch bereikte, ontleend zou mogen zijn maar daarmee ook nog, wat schoonheid betreft, zou moeten wedijveren.

Het is nu voornamelijk de beschouwing en de overdenking van den vedertooi, onder anderen van den pauw, die mij doet meenen dat de theorie van Möbius niet geheel juist kan zijn. Ik houd het er voor dat, al mogen ook de oorspronkelijke aesthetische gewaarwordingen en uitingen slechts sexueele beteekenis hebben gehad, deze toch met een andere bedoeling tot grootere volmaking kunnen zijn gekomen. Evenals Schopenhauer vermoed ik dat de kunst een bijzondere universeele beteekenis heeft, zoodat het onderbewuste niet alleen den wil om te leven, maar afgescheiden daarvan ook aesthetische wenschen moet bevatten.

Wat het werk der dichters aangaat, het is weer de psychoanalyse die daarin de bevrediging van allerlei onderbewuste, soms archaistische wenschen aangetoond heeft, een bevrediging die in fantasiën wordt bereikt. Reeds sedert lang weet men dat het werk van den dichter aan onderbewuste inspiraties te danken is. Eigenaardig daarbij is, dat de dichter zelf en zij die door zijn werk worden getroffen de eigenlijke bedoeling daarvan in den regel niet begrijpen. De waardeering van het dichtwerk geschiedt door het wel begrijpend onderbewuste, en het bewust wordend aesthetisch genot is slechts een afspiegeling van die onderbewuste waardeering.

(33). - Een boven het leven uitgaande beteekenis van de kunst zou ook dit merkwaardig verschijnsel verklaren, dat

onlangs de reeds bestaande verontwaardiging over de op burgers gepleegde oorlogsgruwelen, fel ging oplaaien toen daarbij nog een moedwillig vernielen van kunstwerken gerapporteerd werd.

Zeker wordt er minder verontwaardiging gevoeld dan er geuit wordt, en is zij dikwijls onecht, gesimuleerd om zich te bevoordeelen of een ander te benadeelen. Maar de echte verontwaardiging over ons persoonlijk niet aangaande daden is waarschijnlijk altijd een reactie tegen anti-moreele begeerten die men, als overwonnen en verdrongen neigingen zelf bezit en waaraan men misschien als kind heeft toegegeven.

Een dergelijke verwoesting wordt als immoreel gevoeld, evengoed als het laten fusilleeren van klaarblijkelijk onschuldigen. Alleen wanneer zoo iets bij ongeluk geschiedt, voelt men geen verontwaardiging, omdat er dan van de bestrijding van de gehate wilsrichtingen der wreedheid of der vernielzucht geen sprake kan zijn. Wanneer dergelijke gruwelen gepleegd zijn niet uit lust om ze te bedrijven, maar omdat zij, met behulp van een opzettelijk onjuiste voorstelling van den toestand, uitgelokt of bevolen zijn om door middel van een paniek het oorlogsdoel sneller te bereiken, blijven wij ze immoreel vinden, wegens de collectief zelfzuchtige bedoeling.

De echte verontwaardiging en, in het geval men dat soort daden zelf gedaan heeft, het berouw, zijn supra-individueele, moreele gevoelens, wenschen die een ordelijke samenleving van groote complexen van individuen en eindelijk zelfs het respecteeren van de persoonlijkheid bedoelen.

(34.) - Ik stel mij voor dat de werkingen van supraindividueele wenschen niet altijd beperkt zijn tot de individuen waarin de behoeften opgewekt werden.

Zoo komt het mij volstrekt niet ondenkbaar voor, dat behoeften van de voorouders van bijen en van andere thans van honig levende insecten, in planten het ontstaan van honigklieren ten gevolge hebben gehad, en dat niet door de werking van souvereine energiën, maar door het hanteeren van energiën en van psychische werkingen van lagere orde door supra-individueele wenschen.

Een dergelijken oorsprong vermoed ik voor het medelijden.

Voor een deel is het een ‘Abzweigung vom Elterninstinkt’ (Paul Rée), een instinct dat vooral de vrouw drijft tot verplegen en verzorgen, voor een ander deel is het een moreel gevoel, zoodat daden die met opzet lijden veroorzaken berouw, en bij anderen, als reactie tegen eigen onderbewuste, wreede neiging, echte verontwaardiging opwekken. Zoo zegt Freud: ‘Die stärksten kindlichen Egoisten können die hilfreichsten und aufopferungsfähigsten Bürger werden; die meisten Mitleidschwärmer, Menschenfreunde, Tierschützer haben sich aus kleinen Sadisten und Tierquälern entwickelt.’

In ons medelijden met dieren zie ik geen ziekelijk produkt der beschaving. Vivisectie geschiedt wel is waar niet met wreede bedoeling, maar toch wel uit zelfzucht (lust tot onderzoek of zucht naar publicatie van resultaten), of uit collectieve zelfzucht (het oefenen van nieuwe operatiemethoden, het vinden van nieuwe geneesmiddelen). Ik kan mij daarom zeer goed vereenigen met de meening dat vele experimenten, door physiologen en pathologen op dieren verricht, ook zelfs wanneer de wetenschap daardoor wordt gebaat, immoreel zijn.

(35.) - Terwijl Freud meent dat het onderbewuste van alle menschen dezelfde bestanddeelen bevat, schijnt het mij toe dat er in ieder individu, reeds voor de geboorte, vooral in verband met de meer of minder sterk uitgedrukte sexe, een aantal eigenschappen van het individueel onderbewuste min of meer verdrongen worden, doordat het manifest werkzaam worden van sommige genen doorloopend kan worden belet door andere genen. De eerstbedoelde genen kan men dan de ‘recessieve’, de laatste de ‘dominante’ genen noemen. Overigens geloof ook ik dat de verschillende menschen, wat hun aangeboren onderbewuste betreft, onderling een groote overeenkomst vertoonen.

Onze aangeboren en in het onderbewuste door de genen onuitroeibaar vastgelegde slechte neigingen worden in het bewuste leven in hunne werking belemmerd door moreele wilsrichtingen die de ordelijke, de bestaansmogelijkheden vermeerderende en dat bestaan veraangenamende samenleving der menschen als doel hebben.

Dat neemt niet weg dat supra-individueele behoeften nog

steeds het uitbreken van oorlogen schijnen te eischen. De gebruikelijke verdeeling van de oorlogen naar de oorzaken schijnt mij onwezenlijk. De primitieve strijd van man tegen man en de tegenwoordige oorlog tusschen statenverbonden berusten beide op den persoonlijken trots, de bij uitstek mannelijke neiging tot verheffing der eigen waarde, die telkens weer als nationale trots een collectief karakter aanneemt.

Een neiging kan door verstandige overweging van de gevolgen der handelingen betoomd worden. Echter slechts zoolang die neiging niet te sterk, en het verstand niet te zwak is. Hoe weinig men op de zwakte van den trots, zelfs van de socialisten, en op de sterkte van het verstand, zelfs van de geleerden, kan bouwen, dat is nu gebleken zooals nog nooit te voren.

Een neiging kan echter ook, en op veel meer afdoende wijze, door een moreele neiging onderdrukt worden. Er ontstaat dan een tegenzin tegen de verdrongen neiging. In dit geval zou dan een man berouw gevoelen over zijn op kinderlijken leeftijd toegeven aan den persoonlijken of collectieven trots, en verontwaardigd zijn wanneer hij verneemt dat er ten koste van een sterkeren man of van een sterkere natie heldendaden gepleegd zijn. Wij kunnen gerust zeggen dat een in dien zin werkzame moreele neiging in den man een groote zeldzaamheid moet zijn, en slechts bij zeer weinig vrouwen sexueele waardeering kan vinden.

(36.) - Het geweten zegt ons wat wij moeten doen en wat wij moeten laten, om geen last te krijgen van het berouw, evenals het verstand ons zegt dat wij putwater en geen zeewater moeten drinken om geen last te krijgen van den dorst.

Of wij zoo gaan handelen als ons geweten ons beveelt, hangt geheel af van de relatieve sterkte van dat geweten (complex van moreele wenschen) tegenòver de andere wenschen. Met andere woorden, wanneer het geweten onveranderd blijft, kunnen wij geen betere menschen worden. Was er dus niets meer dan een onveranderlijk geweten, dan zou Heymans met zijne meening dat het karakter onveranderlijk is, gelijk kunnen hebben. Maar er is wel degelijk meer.

Evenals de dorst ons niet alleen drijft tot drinken maar ook ons verstand grooter maakt, zoodat wij bijvoorbeeld meer water meenemen bij een tweeden tocht door de woestijn, evenzoo tracht de berouwvolle mensch niet alleen de gevolgen van de gepleegde daad te neutraliseeren, maar schijnt hij ook in het vervolg minder te zondigen. Rechters en geestelijken zullen het met mij eens zijn dat wanneer berouw aanwezig is, de mensch verbeteren kan.

Zooals men weet, kunnen latente neigingen door suggestie tot werkzaamheid gebracht worden. Het komt mij daarom volstrekt niet onmogelijk voor, dat in daarvoor vatbare personen, door een gemoedelijke toespraak, berouw kan worden opgewekt.

Het schijnt dus dat wanneer er berouw bestaat, ons geweten, onze moreele wenschen, versterkt kunnen worden, en dat het karakter niet onveranderlijk is. Toch is het berouw slechts de bewustwording van het niet bevredigd zijn van een moreelen wensch. Een wensch kan echter in de door hem bepaalde richting wenschvervullend werken, en zoo meen ik dat wanneer berouw aanwezig is, de gene van den, de slechte neiging remmenden, moreelen wensch, machtiger wordt.

Zoolang echter oorlogen nog voorkomen, met andere woorden nog aan supra-individueele behoeften beantwoorden, mogen blijkbaar de in ons onderbewuste latent aanwezige en in den oorlogsroes manifest wordende eigenschappen, als bijvoorbeeld moordlust en overtuiging van eigen onkwetsbaarheid, niet verloren gaan, en zal een mutatie in de richting van onze moreele neigingen niet te verwachten zijn.

(37.) - Er bestaat een zekere verwantschap tusschen godsdienstigheid, heldenvereering en verliefdheid die immers, behalve hunne andere meer in 't oog loopende gevolgen, de vereering van een werkelijke of fictieve persoonlijkheid meebrengen. Maar nog een ander gevolg hebben zij gemeen, en wel dit dat in den regel in die toestanden moreele verbetering verkregen wordt. Waarschijnlijk bestaat er tusschen die twee gevolgen verband.

De eigenschappen die wij door een onderbewusten drang, misschien van onbevredigde moreele behoeften, aan de ver-

eerde persoonlijkheid toeschrijven, berusten op door fantasie gewijzigde waarnemingen en herinneringen (illusies) die getuigen van de moreele voortreffelijkheid der vereerde personen. Ik stel mij voor dat die in ons werkzame fantasiën ons zelf veranderen.

Een dergelijken, in dit geval genezenden invloed schrijf ik toe aan door suggestie en door autosuggestie (methode van Lévy), opgewekte of versterkte latente wenschen. Hoever die in het onderbewuste werkende wenschen hier kunnen gaan, met andere woorden hoeveel door Christian Science, magnetiseurs, enz. bereikt kan worden, zou eerst kunnen blijken door een nauwgezet onderzoek van een groot aantal gevallen. In dezen heeft de meening van den weinig logisch denkenden, generaliseerenden leek weinig waarde, maar even weinig waarde heeft hier de meening van den dogmatisch denkenden medicus.

De medici erkennen thans slechts de genezende werking der suggestie bij zoogenaamde zenuwpatienten. Van een onmacht der suggestie in alle andere gevallen ben ik niet zoo zeker. De woorden of gebaren van hem die suggereert beschouw ik niet als het essentieele van de echte suggestie die immers, omdat ook zuiver mentale suggestie bestaat, van occulten aard moet zijn. De genezende werking zou daarom zeer goed afhankelijk kunnen zijn, niet alleen van den aard van het lijden en van het geloof van den zieke, maar ook van de occulte macht van den ‘agent’.

De uitvoerbaarheid daar gelaten, zou men zich een regeling kunnen denken waarbij de uitoefening der geneeskunst vrijgelaten werd, onder voorwaarde dat men, om zich onder behandeling van een niet gediplomeerde te kunnen stellen, de vergunning noodig had van toezicht houdende geneeskundige ambtenaren. Eerst uit de statistieken van dergelijke deskundigen, die hunne vooroordeelen wel spoedig zouden verliezen, zou men een betrouwbare conclusie kunnen trekken.

(38.) - Volgens Heymans zegt ons geweten: ‘Betrachte überall die Dinge aus dem weitesten für dich erreichbaren Gesichtspunkte; oder kürzer..... wolle objectiv!’ Waarschijnlijk is dat werkelijk de algemeene richting waarin het geweten ons drijft. In elk afzonderlijk geval is datgene

wat ons van het geweten doet spreken niets anders dan het voorgespiegelde berouw dat ons kan beletten bepaalde daden die wij overwegen, werkelijk te doen.

Iemand die berouw heeft, plaagt zich, onder den indruk van het hoogst onaangename gevoel dat de onbevredigde moreele behoefte karakteriseert, met den wensch dat hij maar niet gedaan had wat hij deed. Er wordt dan in het genencomplex in zijne hersenen iets veranderd, en op die individueele verandering berust de menschelijke beschaving.

Iets dergelijks als het berouw, is de spijt die men kan gevoelen over eigen onverstandige daden, en waarop een verstandiger worden volgen kan. Ook dat verstandiger worden schrijf ik toe aan een verandering in het complex der genen en engrammen, waardoor voor het vervolg eenigszins andere of in andere sterkteverhouding optredende wenschen tot werkzaamheid kunnen komen, een verandering die zelfs in het gedrag van een infusorie kan worden geconstateerd.

Wanneer, in verband met een in ons zelf liggende gesteldheid, een handeling niet geleid heeft tot de uitkomst die in het motief als doelvoorstelling vertegenwoordigd was, dan verschijnt een gevoel van teleurstelling, dat groote verwantschap vertoont met de spijt over een onverstandige daad en met het berouw over een moreel verkeerde handeling. Een proef die ik nam schijnt er op te wijzen dat, in verband met een dergelijke, slechts zwak gevoelde teleurstelling, in de hersenen een blijvende verandering ontstaat.

(39.) - Wanneer men door een sterk prisma naar een voorwerp kijkt, dan ziet men dat op een plaats waar het in werkelijkheid niet is. Grijpt men er naar, zonder dat men de gelegenheid heeft die beweging door middel van het gezicht te corrigeeren, dan grijpt men mis, bij een bepaalden stand van het prisma bijvoorbeeld naar links. Corrigeert men echter, steeds onder leiding van den gezichtszin, die grijpbewegingen gedurende een kwartier, dan grijpt men ten slotte, ook zonder zijn hand daarbij in 't oog te houden, niet meer mis. Legt men dan het prisma weg, dan blijkt, wanneer men dan nogmaals een voorwerp dat men voor zich ziet wil grijpen, dat men dan misgrijpt, in dit geval naar rechts.

Daar de toen bestaande verklaring van bovenstaand verschijnsel, de algemeen geaccepteerde meening van v. Helmholtz: ‘dass hierbei nicht etwa das Muskelgefühl der Hand und die Beurtheilung von deren Ort, sondern die Beurtheilung der Blickrichtung gefälscht wird’, mij niet bevredigde, nam ik de volgende meer gecompliceerde proef. Op een avond oefende ik op de boven beschreven wijze gedurende een kwartier mijn rechter voet, het tweede kwartier de rechter hand, het derde de linker voet en het vierde de linker hand, waarbij ik echter den stand van het prisma voor mijn oog bij den aanvang van elk volgend kwartier 90 graden in dezelfde richting veranderde. Na afloop van die oefening deed ik niets meer onder leiding van den gezichtszin en onderzocht eerst den volgenden ochtend handen en voeten op de juistheid van de door het gezicht geleide richtingsbewegingen.

Bij dat onderzoek bleek nu dat mijn rechtervoet naar links voorbijtrapte, mijn rechterhand te hoog greep, de linkervoet naar rechts voorbijtrapte en mijn linkerhand te laag greep. Die verkregen wijzigingen der richtingsbewegingen bleken voorzoover ik kon nagaan blijvend te zijn, en slechts te kunnen worden opgeheven door nieuwe tegengestelde wijzigingen, die gemakkelijk verkregen worden door, onder leiding van den gezichtszin, de ledematen te gebruiken.

Daarmee was de bestaande verklaring van het eerstgenoemde verschijnsel onjuist gebleken, en was het ontstaan van bepaalde, geheel verschillend gerichte aanpassingen in verschillende gedeelten van mijne hersenen aangetoond. Het eigenaardige er van is dit, dat, terwijl bij spijt over niet aan het doel beantwoordende handelingen voortaan andere handelingen in aanmerking komen, er hier in de sterkte van enkele innervaties iets veranderd wordt.

(40.) - Een dergelijke aanpassing is te constateeren nadat men, op een brug staande, eenige minuten op het stroomend water heeft gekeken, of in een spoortrein naar het schijnbaar wegsnellend landschap. Zooals bekend is ziet men, daarna zijn blik richtend op ten opzichte van ons zelf niet bewegende voorwerpen, deze dan in tegenovergestelden zin in beweging, en wordt na korten tijd, door een tegenovergestelde aan-

passing, de normale toestand weer verkregen. Daarbij vond ik dat deze aanpassing uitsluitend geldt voor het in aanmerking gekomen gedeelte van het sensu-motorisch gezichtszintuig, dat wil zeggen slechts voor dat gedeelte van het gezichtsveld waarin de beweging gezien werd.

Zoo is een alledaagsche ervaring deze, dat men sterker wordt door zijne spieren te oefenen. Wanneer iemand die nooit aan gymnastiek doet, een gewicht dat hij slechts 7 keer achtereen boven de macht kon brengen, na een oefening die dagelijks gedurende 14 dagen herhaald wordt, 75 keer boven de macht brengt, dan kan mijns inziens een verklaring die zich tracht te behelpen met energiën, niet toereikend zijn. Zoowel in het kleine als in het groote hebben wij blijkbaar te doen met den, naar aanleiding van de inspanning, wenschververvullend verandering aanbrengenden, onderbewusten wensch.

Naar aanleiding van de omstandigheid dat de begeerde boombladeren dikwijls boven zijn bereik waren, en die in de voorouders van den giraffe werkende wenschen steeds weer onbevredigd bleven, ging het onderbewuste de genen in de kiemcellen veranderen en verkreeg die diersoort den langen hals.

Men kan zich voorstellen dat een andere diersoort, reeds in het bezit van een paar onbewegelijke oogen, om het noodige te kunnen zien, het lichaam telkens heeft moeten wenden. De behoefte om met geringer gebruik van energie en tevens sneller, het doel te bereiken, kan daarop aanleiding hebben gegeven tot een mutatie waardoor de oogen bewegelijk werden.

Onder de sociaal levende insecten treft men dikwijls een zeer verschillenden bouw aan van de individuen die verschillende beroepen zullen uitoefenen. Ik ben geneigd bijvoorbeeld aan den ‘esprit de la ruche’, met andere woorden aan een supra-individueel onderbewuste, een naar omstandigheden varieerende, direkte inwerking op de zich ontwikkelende eieren en tevens op de handelingen der opvoedsters toe te schrijven, en bij die insecten het leven als meer supraindividueel dan individueel te beschouwen.

(41.) De aanpassingen kunnen phylogenetisch, dat wil zeggen voor den stam, geheel nieuw zijn, of slechts voor

het individu. In het laatste geval kan een aanleg van die aanpassing in het overgeerfde genencomplex nog ontbreken, of daarin reeds vertegenwoordigd zijn.

Hoewel het zien door prisma's in de natuur niet voorkomt, meen ik toch dat de aanleg voor de bedoelde aanpassing in den mensch bestaat, omdat zij feitelijk door ieder opgroeiend individu moet worden gebruikt bij de normale vergrooting van den onderlingen afstand der oogen. Iets dergelijks kan het geval zijn met de aanpassing bij het zien naar stroomend water, en met die van de versterking der spierkracht. Ook de mogelijkheid der heteromorphie bij insecten is hoogstwaarschijnlijk in erfelijke genen vastgelegd. Wij hebben die verschijnselen dan aan den uitkiezenden en niet aan den scheppenden supra-individueelen wensch toe te schrijven.

Dat er voor het in bepaalden zin verstandiger en moreel beter worden verschillende overgeerfde aanpassingsmogelijkheden in de verschillende stammen bestaan, schijnt wel waarschijnlijk wanneer men denkt aan de vruchtelooze pogingen die in Amerika ten opzichte van negers gedaan zijn.

Is de aanleg van de aanpassing niet reeds in het individu aanwezig, dan spreekt men van het verwerven van nieuwe engrammen, en wanneer de nieuwe aanpassing bovendien overerft, van een mutatie.

De gevallen van overervende nieuwe oogbolspieren, of electrische apparaten, of een bijzonderen bouw, zal op rekening van een mutatie, van een voor den stam geheel nieuwen wensch gesteld moeten worden.

Maar uit alles blijkt de groote zeldzaamheid van de, het genencomplex in de kiemcellen veranderende mutaties, althans op aarde en in den tegenwoordigen tijd. De geniale theorie van Hörbiger maakt, onder meer, waarschijnlijk dat de ook door H. de Vries als zeer zeldzaam beschouwde mutatieperioden samenvallen met de tijdperken waarin het leven op aarde zich herstelt, nadat het door diep ingrijpende katastrophen voor het grootste gedeelte is vernietigd.

De bekende berichten over een zondvloed zijn dan geen fabels, maar hebben betrekking op gebeurtenissen die nog ontzettender zijn geweest dan wat die overleveringen daarvan verhalen. En die gebeurtenissen zullen zich naar alle waarschijnlijkheid op nog grootere schaal herhalen. Cuvier

zou met zijn katastrophen-leer toch gelijk gehad hebben, hoewel hij niet vermoed heeft op welke wijze die katastrophen ontstonden.

Hörbiger toont namelijk aan dat de maan waarschijnlijk behoort tot een reeks van planeten die successievelijk door de aarde ‘eingefangen’, dat wil zeggen tot maan gemaakt worden, en die, steeds meer de aarde naderend, eindelijk tot een geweldigen hagel van ijs en van steenen uiteenspringend, op aarde terecht komen.

Aan het hoogtepunt der katastrophe moeten langdurige algemeene ijstijden, en eindelijk een ophooping van water aan den evenaar voorafgaan, en een gedurende vele dagen tusschen den evenaar en de polen heen en weer gaande vloedgolf moet daarna de katastrophe besluiten. Op ieder van die dagen moet er een aardlaag worden afgezet voor wier ontstaan de geologen tot dusverre een tijdsruimte van duizenden van jaren noodig hebben geacht.

(42.) - Wanneer wij werktuigen willen verbeteren, dan is er in ons een onbevredigde wensch. Het hangt dan af, niet alleen van de fantasiën die ons invallen, maar ook van onzen voorraad aan beschikbare voorstellingen, van onze kennis van een grooter of kleiner aantal samenstellende ideeën op mechanisch gebied die reeds in andere dingen verwezenlijkt zijn, of wij een manier ons werktuig te verbeteren zullen uitvinden.

Het bekende dat hier juist geschikt zou zijn moet ons dan invallen, de herinnering daaraan moet worden wakker geroepen. En merkwaardig is het, dat dit zoo dikwijls gebeurt, als de aan alles richting gevende wensch maar sterk en langdurig genoeg is. Mijns inziens geven de reeds verkregen associaties en engrammen, met andere woorden het verstand, voor een dergelijk uitvinden geen voldoende verklaring.

Het idee van een oog is een weldoordacht complex van een groot aantal eenvoudiger voorstellingen. Wanneer er, toen de oogen hier op aarde, wellicht trapsgewijze, gebouwd werden, ergens in een ander zonnestelsel blinde wezens bestaan hadden, die een oog hadden uitgevonden, zou, omdat er voor voorstellingen geen afstand bestaat, dat bouwplan hier op aarde aangewend kunnen zijn. Maar voor er ergens

menschachtige wezens konden bestaan, moeten toch reeds de meeste der thans aanwezige biotechnische meesterstukken gefunctioneerd hebben, omdat anders die hooger georganiseerde wezens niet bestaan konden.

Wij moeten, als wij organen als de reeds vermelde statocysten van een weekdier beschouwen, toch aannemen dat het universeel onderbewuste, in een dergelijk dier, wanneer dat als organen een microscoop en een verrekijker noodig had gehad, die ook wel zou hebben uitgevonden en als organen verwezenlijkt. Met eenig inzicht in de bestaande biotechniek kan men toch niet aannemen dat eerst een individueel bewustzijn tot dergelijke uitvindingen in staat is.

Wanneer wij nu nagaan uit hoeveel vernuftige ideeën het onderbewuste bij den bouw, bijvoorbeeld van ons gezichtsorgaan, een oordeelkundige samenstelling heeft gevormd, dan moeten wij toch een verbazend denkvermogen in dat onderbewuste aannemen.

Ook moeten wij niet vergeten dat deze veronderstelling eveneens noodzakelijk wordt wanneer wij de prestaties van de zoo nu en dan verschijnende, soms verstandelijk laag staande menschelijke rekengeniën en vooral die van het paard Muhamed willen verklaren.

Wij weten immers dat onder anderen Maeterlinck (Die neue Rundschau, Juni 1914), die niet tot dat soort van rekengeniën behoort, van een paard dat in 't geheel niet rekenen kan, op hoogst ingewikkelde rekenopgaven onmiddellijk de oplossingen kreeg, die hij niet kende en die hij niet dan na langdurig rekenen had kunnen vinden.

Van wien is nu het individueele onderbewuste dat die oplossingen hier gegeven zou hebben? Is niet een universeel onderbewuste als bron van dergelijke inspiraties veel waarschijnlijker?

(43.) - Schopenhauer zocht de beteekenis van den mensch hierin, dat de volgens hem oorspronkelijk blinde, universeele wil, in den mensch tot bezinning zou kunnen komen. Het verkeerde van zich zelf, van alle willen inziende, zou hij leeren daarmee op te houden om dan alles in een Nirwana te laten verzinken. Ook v. Hartmann spreekt van een dergelijke verlossing van de wereld.

Het schijnt mij te gewaagd uit de menschelijke waardeering van het ons bewuste leven conclusies te trekken aangaande de waarde die het leven der individuen kan hebben voor de universeele Macht.

In die richting geeft bijvoorbeeld de pauweveer te denken. Den hoogstwaarschijnlijk onbeperkten duur in het verleden van die Macht in aanmerking nemende, kunnen wij niet aannemen dat door ons leven een toestand bereikt moet worden die elders nog niet bestaat of bestaan heeft. Als er van een algemeen doel van de universeele Macht sprake kan zijn, dan kennen wij als zoodanig niets anders dan het leven en misschien nog het aesthetische.

Voor zoover wij weten schijnt die Macht in hoofdzaak Schopenhauer's ‘Wil om te leven’ te zijn, zich uitende in een zoo groot mogelijk aantal soorten van individuen op alle daarvoor geschikte plaatsen op en in het oppervlak der aarde.

Men kan zich voorstellen dat er tijdens het leven in het individu genen verloren gaan, welk verlies bij verdere ongeslachtelijke voortplanting overerven zou. Dat zou dan de bestaansreden zijn, niet alleen van den dood, maar ook van de conjugatie met de daarop volgende deeling, waaruit wegens de voordeelen van arbeidsverdeeling, het verschil in sexe kan zijn ontstaan. In plant- en diersoorten die in verschillende levensomstandigheden moeten kunnen leven, heeft verder de sexueele voortplanting het doel, een steeds nieuwe soorten leverende vermenging van door verlies of door aanwinst van genen verschillend geworden genencomplexen in nieuwe individuen te verkrijgen.

Dat bij den sociaal levenden mensch de ouderdomsdood eerst geruimen tijd na den voor de voortplanting gunstigsten leeftijd intreedt, ligt misschien aan de door hunne ervaring bestaande geschiktheid tot voor de gemeenschap nuttige werkzaamheid, ook bij die oudere individuen. In den bijenstaat heeft een dergelijke geschiktheid zelfs aan in 't geheel niet sexueel werkzame individuen het aanzijn geschonken.

(44.) - Wat is nu onze verhouding tot de universeele Macht?

Een steen is een complex van physisch-chemische wer-

kingen. Datzelfde zijn wij wat ons lichaam betreft, met dien verstande dat tot de samenstelling van ons lichaam bovendien nog psychische werkingen bijdragen.

Ons bewustzijn bestaat uit wenschen die psychisch werken.

Al die werkingen gaan, naar aanleiding van de bestaande werkelijkheid, maar daardoor niet met noodzakelijkheid veroorzaakt, uit van de universeele Macht, volgens meer of minder vaste gewoonten. In nog mindere mate is er van vaste gewoonten sprake waar onze wenschen vernuftig scheppen, en fantaseerend aanpassingen, uitvindingen, kunstuitingen en occulte verschijnselen doen ontstaan. Ook wanneer die wenschen supra-individueele beteekenis hebben, zijn zij toch wij-zelf, althans ons onderbewuste.

Hume heeft gezegd: 'Mankind are nothing but a bundle or collection of different perceptions'.

Dat zou waar zijn wanneer onze geest niets meer was dan ons bewustzijn, dat immers geheel uit elementen bestaat die min of meer duidelijk het karakter van voorstellende wenschen vertoonen. Maar daar is nog het onderbewuste, dat wij 'ons onderbewuste' noemen. Dat onderbewuste bevat zeer zeker eveneens wenschen, die niet tot ons bewustzijn komen, maar het is nog iets meer.

Ook Hume vermoedt het bestaan van iets dat de verschillende individueele 'perceptions' aan elkaar bindt, maar kan niet zeggen wat het is en waar het zetelt.

Wij allen zijn overtuigd dat wij zelf wenschen, met andere woorden dat wij zelf het subject zijn dat wenscht, hoewel zich van dat subject niets vertoont in ons bewustzijn.

Het is in ons onderbewuste, of beter gezegd in het universeel onderbewuste, dat wij het subject dat wenscht moeten zoeken, en dan blijkt er werkelijk waarheid te zijn in onze intuitieve overtuiging dat ons eigenlijk wezen onsterfelijk is. Immers dat subject in het onderbewuste is de universeele Macht.

Slechts voor zoover wij individuen zijn, tijdelijke complexen van wenschen en werkingen van die Macht, worden wij geboren en sterven wij.

Het spreekt vanzelf dat een wensch niet de geringste zelfstandigheid bezit tegenover het subject dat wenscht. Ons eigenlijk wezen, dat zetelt in het onderbewuste, is het Subject, is de universeele Macht, en daarom kan er ook geen sprake

zijn van een zich stellen tegenover die Macht. De duivelachtigheid is een woeden tegen zich zelf, de vroomheid - voorzoover deze geen godvreezendheid is - zelfverheerlijking.

(45.) Voor de theologen is mijne wereldbeschouwing, althans als exoterische leer, onbruikbaar. Toch heb ik, toen ik met het schrijven van deze overdenking begon, in het geheel niet verwacht daardoor in zoovele opzichten tot theologische zienswijzen te zullen naderen. Ik zou daarover verbaasd zijn wanneer ik niet bedacht dat men in ieder oud en algemeen verbreid geloof philosofische waarheden vermoeden kan.

De geestelijke echter dient het leven, en niet de philosofie. Zijn bestaansrecht ontleent hij aan de religieuze neiging die door de universeele Macht, waarschijnlijk ter versterking der moreele behoeften, in de groote massa der menschen gewild wordt.

Die Macht wil nu eenmaal verschillend in verschillende individuen, ja zelfs in verschillende levenstijdperken van het zelfde individu. Wanneer sommige van onze genen gaan verouderen, dan is het alsof er een fantasmagorie verdwijnt.

Zoo zegt William James: ‘From one year to another we see things in new lights. What was unreal has grown real, and what was exciting is insipid. The friends we used to care the world for are shrunken to shadows; the women, once so divine, the stars, the woods, and the waters, how now so dull and common; the young girls that brought an aura of infinity, at present hardly distinguishable existences; the pictures so empty; and as for the books, what *was* there to find so mysteriously significant in Goethe, or in John Mill so full of weight?’

Maar, in verband met de bestaansreden van oudere menschen, blijven andere genen langer ongerept. Zoo zegt James verder: ‘Instead of all this, more zestful than ever is the work, the work; and fuller and deeper the import of common duties and of common goods.’

(46.) - Van een paar wetenschappelijke dogma's heb ik de aannemelijkheid niet kunnen inzien. Een natuur- of scheikundig onderzoeker behoeft echter, evenmin als de geestelijke, philosoof te zijn. Hij kan zijn, voor den technischen voor-

uitgang van de menschelijke maatschappij onontbeerlijk denken bepalen tot de bestudeering van de, door hem natuurwetten genoemde, gewoonten in de physisch-chemische werkingen van de universeele Macht, terwijl hij die Macht zelve buiten zijne beschouwingen kan laten.

Zoo kan een theorie die zoover in het verleden en in de toekomst reikt en zoo veel omvattend is als de glaciale kosmogonie van Hörbiger, mij niet alleen een buitengewoon intellectueel genot geven, maar ook volkomen aannemelijk zijn, terwijl daarin toch van het vrije Subject der krachten nergens sprake is en ook nergens sprake behoeft te zijn.

Wanneer de wetenschappelijke onderzoeker echter physioloog of bioloog, en nog meer wanneer hij psycholoog of medicus wil zijn, dan kan hij niet volstaan met de bestudeering der physische werkingen, maar moet hij, en met bewust inzicht daarvan, rekening houden ook met de psychische werkingen.

Misschien is het niet geheel overbodig nog uitdrukkelijk te zeggen dat het allerminst mijne bedoeling geweest is, ten bate van het geloof een aanval te doen op de wetenschap.

Maar wel heb ik gepoogd de knellende banden los te maken, die de wetenschap zich zelve heeft aangelegd en die haar onder anderen dwingen tot een onwaardige houding tegenover onloochenbare occulte verschijnselen.

Elke behoefte heeft scheppende kracht en zoo heeft, toen ik langzamerhand had ingezien dat de door mij waargenomen raadselachtige verschijnselen bij de Elberfeldsche paarden van occulten aard zijn en in 't geheel niet in mijn toenmalig denken wilden passen, de behoefte om tot klaarheid te komen, mij dit geschrift in de pen gegeven.

Heeft mijne fantasie in voldoende mate aanraking met de werkelijkheid gehouden om iets op te leveren dat meer waarde heeft dan de wenschvervullende fantasiën van onze droomen?

Ik geloof het wel, en publiceer deze studie, hopende dat zij gelezen, overdacht en gekritiseerd moge worden.

Den Haag, 1914-'16.

R.A. REDDINGIUS.

Ras en volk.
Een woord tot Nederland[1].

I.

Ik noodig U uit, eenige oogenblikken aandacht te schenken aan het probleem der onderlinge verhouding van ras en volk.

Indien ik meen eene zaak te noemen, van buitengewoon gewicht voor de Nederlandsche natie, is het geenszins omdat wij pijnigende rasvraagstukken zouden hebben op te lossen binnen onze eigen staatkundige grenzen. Wij kennen geen Nederlandsch Ierland, geen Nederlandsch Polen. Wij treffen, op een zoo klein gebied als het onze, zeker merkwaardige dialectische en ethnologische verschillen aan, maar mogen ze beschouwen als schakeeringen. Eene binnenlandsche raspolitiek behoeven wij niet te voeren. De Fries bij ons, hoe gehecht ook aan de bijzonderheid van zijn taal en wezen, loopt (in de mate waarin de Nederlander geestdrift kent) precies even warm voor nationale doeleinden en hun Oranjesymbool, als de Hollander, Gelderschman of Zeeuw; - warmer dan de Noord-Sleeswijker of Elzasser het ooit doen zal voor het huis Hohenzollern, de Ier voor het huis Hannover, of de Vlaming voor het huis Coburg.

Evenmin als binnen onze landpalen heloten, kennen wij er buiten eene irredenta. Nederduitsch heette eenmaal onze taal, Nederduitsch onze kerk. Wij denken er niet aan, hebben er zelfs nooit aan gedacht, uit dien naam staatkundige pretentiën

1) Rede, 15 Mei uitgesproken in Teyler's Genootschap.

af te leiden ten opzichte van eenig Nederduitsch taalgebied beoosten onze grenzen. Noch willen wij Vlaanderen terug; de ervaring tijdens Willem I heeft geleerd dat het staatkundig niet met ons samengroeien kan. Wij zouden het niet willen hebben, al wilde men het ons schenken. Sterker nog: niet slechts Dietsch taalgebied dat buiten onze Republiek is gebleven laat onze staatkundige verbeelding met rust, maar wij droomen niet eens van herovering van wat eenmaal tot de bezittingen der Republiek behoorde. Nieuw-York blijft Nieuw-York en wordt nooit weder Nieuw-Amsterdam; - en de vurigste Boerenvriend heeft zich nooit in het hoofd gezet dat Zuid-Afrika tot onzen *Staat* zou kunnen terugkeeren. Expansie in staatkundigen zin, ze is ons slechts vergund op het gebied niet van het Nederlandsche, niet eens van een Germaansch, maar van het Maleische en Papoeasche ras; - een gebied dat wij nooit zullen veroveren voor onzen stam; waar wij alleen in toenemende mate ons politiek gezag van een naam tot eene werkelijkheid kunnen verheffen.

Toch kennen wij de leus Groot-Nederland, kennen het Algemeen Nederlandsch Verbond. Er bestaat een pan-neerlandisme, zooals er een panslavisme, een pangermanisme, een Latijnsche beweging bestaat. Bewegingen die alom aanstormen tegen staatkundige grenzen en haar weerstandsvermogen op de proef stellen; die in niet geringe mate hebben bijgedragen tot de onrust van Europa; die wel eens op hare waarde mogen worden onderzocht: zij beloven zooveel, maar het komt er op aan wat zij houden kunnen.

In welke mate mag rasgemeenschap beslissen over de staatkundige saamhoorigheid van volken?

II.

Ras; het is een krachtig, een zeer wezenlijk moment in de wereld, en een dat, *mirabile dictu*, aan beteekenis, aan bekendheid ten minste, buitengemeen gewonnen heeft in den loop der eeuw die zichzelf gaarne aanduidde als die van het kosmopolitisme. Het rasverschil is er altijd geweest, en is altijd fundamenteel geweest; maar het werd door een bovenbouw van allerlei andere verschillen aan het oog onttrokken. Op den rasbodem had zich zooveel ontwik-

keld waaraan het ras-element niet vreemd, maar waarin het met andere elementen tot onkenbaar wordens toe vergroeid was. Hoe rijk geleed, hoe bont was Europa geworden, vergeleken bij de primitiviteit der tegenstelling van Rome tot Barbarendom! Op het ras hadden ingewerkt het klimaat, de menging met ander dan het oorspronkelijke bloed, het geloof, het recht, de taal, de maatschappelijke omgeving en maatschappelijke noodzakelijkheden, de techniek van het door die noodzakelijkheden bepaalde bedrijfsleven, de politieke lotgevallen. Tusschen het ras en het meerendeel dier andere determineerende elementen waren wisselwerkingen ontstaan duizendvoud, en de uitkomst was een Europa waarin het aan de waarneembare werkelijkheid hangend oog nu eens ridders tegen boeren, adel en steden tegen elkander of gezamenlijk tegen den landsheer, nominalisten tegen realisten; - dan weer eens Protestanten tegen Katholieken, Jakobijnen tegen aristocraten, classici tegen romantici; - eindelijk proletariërs tegen kapitalisten geschaard zag, eerder dan Germanen tegen Slaven of tegen Romanen. En binnen de grenzen van al die hoofdverdeelingen zelve, hoe groot bleef de verscheidenheid! Een Poolsche boer was in de verte niet gelijk aan een Engelschen boer, een Italiaansche stad niet aan een Nederlandsche, Genève niet aan het Lutherdom, noch Loyola aan Pascal. In de oogen van den Franschen Jakobijn was de Bataafsche een aristocraat. De romanticus Beets zou zich in het leven geen uur verdragen hebben met den romanticus Byron. En nog in den jongsten tijd, tusschen de naar vereeniging strevende proletariërs van alle landen, welke verschillen!

Zeker heeft de negentiende eeuw zeer veel van het bijzondere afgeslepen. Zij heeft menschen en dingen dooreengeworpen, veel muren afgebroken, veel ravijnen overbrugd; veel van den kantigen bovenbouw zóó ondermijnd dat hij in puin moest vallen. Dit haar werk heeft fundamenten blootgelegd die sinds eeuwen niet hadden kunnen worden waargenomen, omdat zij niet langer zichtbaar waren, en onder die fundamenten is er geen dat in het jongste verleden meer de aandacht getrokken heeft dan het rasverschil.

De nieuwe notie heeft de wetenschap verjongd en uitgebreid; zij heeft ook de politiek aan zich trachten te onder-

werpen. Talrijk en onderscheiden zijn de uitloopers van die krachtige beweging geweest; en de voornaamste er van verdienen één voor één in oogenschouw te worden genomen.

De wetenschap die den mensch en zijne samenleving tot object heeft, is er door verjongd; de historiestudie misschien bovenal. Gaan wij een oogenblik na wat, nog in de achttiende eeuw, de Europeesche volken van hun eigen oudheid wisten, en vooral, wat zij van het gewetene begrepen. Zij wisten reeds vrij wat feiten, en hoe langer zoo meer, maar zagen ze nog niet buiten het nationaal verband. Als een Franschman de oudste geschiedenis van Frankrijk, een Engelschman die van Engeland, een Hollander die van Holland behandelde, kwam het hun niet of weinig in den zin dat zij feitelijk opgeklommen waren tot een tijd waarin nog geen Frankrijk, geen Engeland, geen Holland bestonden. In ons land met name is de geschiedbeschouwing lang in dit wanbegrip bevangen gebleven; zij is er nòg niet geheel uit verlost. Jaar in jaar uit beginnen op onze lagere scholen de meesters met frisschen moed te vertellen van de Batavieren, hetgeen voortreffelijk zou zijn, zoo zij er maar begrip van toonden dat het volstrekt geen Nederlandsche gemeenschap is waarvan zij de lotgevallen verhalen; - dat onze nationaliteit in vergelijking tot de meeste andere een jonge, een afgeleide, een zeer gecompliceerde is. Het is te hopen dat het doorsijpelen van zuiverder wetenschap dienaangaande hun begrip verhelderen zal; maar vlug blijkt het zeker niet te gaan. Men houdt op zich daarover te verwonderen, wanneer men nagaat hoe achterlijk ons hooger onderwijs in dit opzicht was nog geen menschenleeftijd geleden. Fruin placht zijn lessen althans niet met de Batavieren te doen aanvangen; hij deed het met de Bourgondiërs. Maar de Nederlandsche bijzonderheid tot haar oorsprong te leiden en te toonen hoe, wanneer, en aan welke bronnen zij ontspringt, ook hij deed het niet. Zelf ben ik schuldig aan de verveelvuldiging van 's meesters dictaat over de geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek, voortreffelijk handelende over de staatsinstellingen der Republiek zelve, minder voortreffelijk over haar bourgondische oorsprongen, en bepaald gebrekkig over de vóór-bourgondische. Er viel, in den jare 1901 waarin ik dit boek ter perse gaf, daarover heel wat juisters en

kompleeters te zeggen, maar men had daartoe ter schole moeten gaan niet bij Fruin alleen, maar bij buitenlandsche meesters, die dieper dan hij waren doorgedrongen in de kennis der algemeenheid waaruit zich de Nederlandsche samenleving afscheidde.

De wetenschap der geschiedenis heeft geleerd met andere hulpmiddelen dan het volksbegrip te opereeren zoodra zij zich bezighoudt met de vóórgeschiedenis der Europeesche nationale kulturen van thans. Het rasbegrip heeft zij langen tijd gehanteerd met voorliefde en met gemak; het leek haar een werktuig van eenvoudige samenstelling; het is dit ook langen tijd geweest, doch die tijd is toch al weer voorbij. De wetenschap is voorzichtiger geworden in het gebruik van het rasbegrip; behoort dit althans te zijn. Evenmin als Fransch, Duitsch of Nederlandsch, blijken Germaansch, Romaansch, Slavisch begrippen van constanten inhoud, die naar believen, als zoovele peillooden, naar den bodem van het verleden kunnen worden uitgeworpen. Wie en wat is b.v. Germaansch? Onze natie? Ik zwijg van de refugié's, de Israëlieten, de Indo's, alles bijmengselen van betrekkelijk laten tijd. Maar wat heeft ons de jongere wetenschap in de zwarte oogen der Zeeuwsche meisjes doen herkennen? Geen overerving uit het bloed der soldaten van Mondragon, maar uit een over-, overoud bloed, het bloed van een ras dat hier aan het Germaansche is voorafgegaan, en dat, in naar het Noorden toe afnemende mate, in de bevolking van het huidige koninkrijk der Nederlanden nog zeer ruim vertegenwoordigd is. En de rondkoppen die ieder uit onze Oostelijke provinciën kent, zijn het nakomelingen van Germanen? Neen, leeren wij thans: van aan de Germanen onderworpen, in hunne migratiën medegevoerde, en, ten leste, gegermaniseerde Slaven.

Niet beter waarlijk staat het met de raszuiverheid van het volk dat de Germaansche leus het eerst, het liefst en het luidst heeft doen klinken: het Duitsche. De Rijnprovincie wemelt van nakomelingen der Kelten, de bergen in het Zuiden zijn vol achterkleinzonen der Alpinen, en de stamboom van menig jonker uit Oost-Elbië, grimmig voorvechter allicht van de ‘Germaansche’ tegen de ‘Slavische’ zaak, mag worden gerekend te beginnen met een Wend. Het

wordt hoe langer zoo meer de vraag, of er veel gewesten in het tegenwoordige Duitsche rijk zijn, die op de honderd inwoners meer of zelfs evenveel zuivere Germanen tellen als sommige streken van Noord-Frankrijk.

Moeten ontdekkingen als deze - en men is stellig niet aan het eind er van - niet tot behoedzaamheid in den omgang met het rasbegrip leiden? Men kan het niet missen en behoort het niet te missen: het bezit er van beteekent eene winst, vergeleken bij de armoede van vroeger. Maar niet minder dan het natie-begrip is het rasbegrip een ding van betrekkelijkheid, niet een van primaire en constante waarde. Men gebruike het als hulpmiddel tot het benaderen der historische werkelijkheid, en zijn rol als zoodanig is voorzeker niet uitgespeeld. Maar den sleutel tot het gansche verleden der Europeesche menschheid geeft het niet, en allerminst den sleutel tot hare toekomst.

Hier komen wij aan een gewichtig keerpunt in onze bebeschouwing. Het rasbegrip heeft een rol vervuld niet slechts in onze wetenschap: ook in staatkundigen strijd. Het wordt niet enkel gehanteerd in het boekvertrek van den geleerde: men is er mede vertrouwd op menig redactiebureau, in meer dan één ministerieel kabinet. Men snijdt en plooit deze stof tot allerlei: ook, en meest misschien, tot dekmantel.

Ras is niet slechts een algemeener, het is ook een lager begrip dan volk; nadert meer tot het animale. Er zijn honden- en paardenrassen; in volken leeft alleen de menschheid, en niet eens zonder uitzondering: immers alleen de hooger ontwikkelde menschheid. Er bestaan ook menschengroepen die nog alleen ras hebben; die bevolkingen zijn, nog geen volken. Nu is wèl in het oog te houden dat het geene rassen zijn, maar volken; - enger nog: staten, die zich van het rasbegrip tot eigen machts- en gebiedsuitbreiding trachten te bedienen. Tegen een staat heeft een staat, tegen eene natie eene natie, een kwade kans. De een kan tegen den ander een grensgeschil uit te vechten hebben, in letterlijken of in figuurlijken zin: de heerschappij over een bepaald gebiedsdeel aan den ander willen ontrukken, of hem de erkenning afdwingen van een bepaald recht. Maar zelfs te midden van de hevigste oorlogsopwinding zal de Franschman niet licht beweren dat de Duitschers eigenlijk in Frank-

rijk moesten opgaan en bestuurd worden van uit Parijs, of zal de Duitscher het omgekeerde zeggen van den Franschman. Anders is het met een volk dat zich den hoofdvertegenwoordiger voelt van een bepaald ras, tegenover kleinere bevolkingsgroepen van verwant ras die het omringen. Zulke volken verheffen gaarne het rasbelang tot een zeer hoog en ideëel schijnende leus, waarachter zich maar al te dikwijls zuivere machtsbegeerte zoekt te verbergen.

De oudste van die rasleuzen met politieken bijsmaak is in Europa het panslavisme. Van die rasleuzen zeg ik: natuurlijk niet van de nationale leuzen, die geheel iets anders zijn. Nationale leuzen zijn er in het Europa van de negentiende eeuw veelvuldig aangeheven; zij hebben een goed deel van de politieke geschiedenis dier eeuw beheerscht. Doch de nationale leus onderscheidt zich van de rasleus in een allergewichtigst opzicht: zij houdt, veel meer dan deze, rekening met het kultuurelement, zooveel hooger en fijner in zijn wezen dan het element der enkele rasgemeenschap. Ik zou zeggen: zij houdt bovenal rekening met het kultuurelement; schuift het naar voren als haar hoogsten rechtstitel. Wat kan ook de buitenstaander als edel erkennen in de nationale Duitsche beweging, die onweerstaanbaar geleid heeft tot de vestiging van een krachtig Duitsch rijk? Het besef van de monsterachtige onrechtvaardigheid dat een volk, dat kultuurwaarden had weten voort te brengen als het Duitsche, tot politieke machteloosheid gedoemd zou blijven ter wille van het polittek belang van anderen; het besef dat in een wereld die zich meer en meer kristalliseerde tot een samenstel van nationale staten, ook de Duitsche kultuureenheid de bescherming harer uitwendige belangen door de machtsmiddelen van een nationaal staatsorganisme niet langer ontberen kon. Ik weet wel dat dit ideëele wordingsproces der Duitsche eenheid door de mislukking van '48 is vertroebeld; dat tot nadeel van Europa en van Duitschland het niet Duitschland heeft mogen zijn dat Pruisen geabsorbeerd, doch Pruisen geworden is dat zich Duitschland onderworpen heeft; dat dientengevolge in het wezen zelf van het nieuwe Duitsche rijk een element zich ingevreten heeft, nauwer aan het verleden der Pruisische monarchie dan aan dat der Duitsche beschaving verwant; - doch zelfs een Bismarck zou machteloos hebben gestaan zoo

zijn optreden niet nog altijd een goede hoeveelheid van het edelste Duitsche idealisme had weten te mobiliseeren. Hij heeft de Duitsche gedachte meer gebruikt dan gevolgd; maar hij heeft haar toch groote concessiën moeten doen; organen moeten scheppen die eenmaal beproeven zullen zijn werk te herzien, het te verduitschen.

Ook in andere nationale bewegingen der negentiende eeuw is de rol van het kultuurelement duidelijk te onderkennen, al heeft het zelden alleen en in zuiverheid gezegepraald, al heeft het veelal heul moeten zoeken bij bondgenooten van veel minder allooi. Het ideëele moment is zeer sterk geweest in de Italiaansche eenheidsbeweging; het heeft zelfs niet ontbroken - wij hier zijn òf oneerlijk òf kortzichtig zoo wij het ontkennen - in den opstand van België tegen Holland. In het eene als in het andere geval zijn het geen rasgevoelens als zoodanig waarop men zich tegen den overheerscher beroept; men kent en waardeert ze alleen in den veredelden vorm van kultuurbelangen.

Het is tegen bewegingen als deze dat het panslavisme afsteekt. Het laat rasgemeenschap, of wat een onvoldragen wetenschap daarvoor verklaart, beslissen over politiek lot, met verwaarloozing van kultuurbelangen.

Er was een tijd, dat de oude Russische begeerte naar ontsluiting van den toegang tot de Middellandsche Zee zich met andere vlag dan deze dekte. Niet als Slaven, als orthodoxen moesten de Christelijke onderdanen van den Grooten Heer worden bevrijd en tot Rusland getrokken. En wie dit huichelarij zou willen noemen, maakt het zich al te gemakkelijk: zóó weinig samengesteld, dat zij met een enkel grof woord gekenschetst zouden kunnen worden, zijn groote historische tendenzen nooit.

In de Russische volksziel schuilt een diepe religiositeit, even diep en primitief nog als het West-Europeesche Christelijk sentiment het was ten tijde der kruistochten. De kultuur is er nog niet ontgroeid aan den godsdienst tot iets van een eigen gedaante als thans in het Westen; - niet dat ooit de kultuur van een volk onafhankelijk zou worden van zijn godsdienst: zij groeit er uit op als uit een van haar wortels, maar velerlei vreemds kan op haar stam worden geënt. In het Westen is die enting lang geleden geschied; in Rusland

is zij, vergelijkenderwijs, pas begonnen. De drang naar Byzantium en het heiligdom der Hagia Sophia is een godsdienstige drang, zoo goed als de drang naar het Heilige Graf het was ten tijde van Peter van Amiens. Wat niet zeggen wil dat die drang - ook hierin van dien der elfde en twaalfde eeuw niet onderscheiden - zich niet in de praktijk op de meest hopelooze wijze verontreinigen laat door zeer aardsche motieven. Zooals de kruisvaarders in de wereld van het Oosten eer beest zijn geworden dan mensch gebleven, verschijnen ook de soldaten en de diplomaten van den Tsaar-Bevrijder, in hun verrichtingen op het Balkan-schiereiland, niet steeds in de gedaante van engelen des lichts.

De historische rol van Rusland als bevrijder der Christelijke onderdanen van den Grooten Heer is reeds nagenoeg uitgespeeld. Nog niet ten opzichte der Armeniërs, die, aardrijkskundig, raskundig, godsdienstig, eene kleine wereld vormen op zichzelf. Maar op het Balkan-schiereiland is weinig meer te doen. Wel waait de halve maan nog boven de stad van Konstantijn, die niet uitsluitend Christelijk is, en, brug naar een Moslimsch Klein-Azië, het niet licht worden zal; doch waar Christenen in massa te zamen wonen doen zij het thans onder eigen, van den Sultan volstrekt onafhankelijke regeering. De bevrijding is er een feit geworden, maar zij heeft Rusland niet nader aan het aardsche doel gebracht dat zich met het godsdienstige zoo innig verbond. De bevrijde volken sluiten, van de Europeesche en een er van zelfs eenigermate van de Aziatische zijde, Rusland zekerder van de Aegeïsche Zee af dan het vervallende Turksche Rijk uit eigen kracht het doen kon. Hoewel mede orthodox, zijn die bevrijde volken daarom geen Russen; drie ervan zelfs geen rasgenooten der Russen. De Grieken, daargelaten het percentage Slavisch bloed dat zich onder dat der Hellenen mag hebben gemengd, toonen eigen nationale aspiratiën te hebben, waarin Helleensche traditie ten eenenmale overweegt. De Roemenen voelen zich, ondanks de orthodoxie van hun kerkgeloof, van de hen omringende Slaven zeer wezenlijk onderscheiden: zij knoopen hun kultuurbanden liefst met Frankrijk aan, aarzelen in de politiek tusschen aansluiting bij West- of bij Midden-Europa, maar hellen in geen geval over tot Rusland, dat voor hun bevrijding den hoogen prijs vorderde van het door Roemenen

bewoonde Bessarabië. Zelfs de Bulgaren hebben met de Russen weinig gemeen. Zij zijn de nazaten niet van een Slavisch doch van een Mongoolsch volk, van de Magyaren hierin afwijkend dat zij hunne Mongoolsche taal verloren hebben en hun ras minder zuiver hebben kunnen houden, maar ondanks dit al zich hun verschil met de echte Slaven van het Balkan-schiereiland zeer wel bewust. Werkelijke rasgemeenschap hebben de Russen op het Balkan-schiereiland alleen met de Serviërs, de Bosniaken, de Montenegrijnen, de volksgroepen die met de naastaanwonende onderdanen der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie de Servisch-Kroatische afdeeling der groote Slavische volkenfamilie uitmaken.

Mocht men nu oordeelen dat het element der rasgemeenschap dan toch een zeer werkzaam element moet wezen, aangezien de eenige volkeren op den Balkan die in intieme betrekking tot Rusland zijn gebleven juist de Serviërs en Montenegrijnen, de echte Slaven dus zijn, dan loochen ik dit natuurlijk niet geheel. Ik ontken niet de werkzaamheid van het raselement; ik ontken alleen dat men in het element der rasgemeenschap een zeer hoogen, zeer bruikbaren, zeer toekomstrijken, een eenigermate algemeen-geldigen factor zou bezitten ter bepaling van het recht en ter beoordeeling der waarde van politieke gedragingen. Zie ik wel, dan is een nader onderzoek der betrekkingen van Rusland juist tot Servië en Montenegro, en van de vraagstukken die aan deze betrekkingen vastzitten, zeer geschikt deze mijn opvatting te bevestigen. Dat nader onderzoek toch brengt ons in onmiddellijke aanraking met de hoofdfout zelve die aan het panslavisme eigen is: met zijn uitsluitenden nadruk, op het raselement gelegd in vraagstukken die van een uiterst samengestelde natuur zijn, eene natuur waarin elementen van zeer verschillende herkomst tegen elkander opwegen, elkanders werking beperken, naar een bestand, een evenwichtstoestand hebben te streven.

Het koninkrijk Servië, wij weten het allen, heeft, hoe langer zoo meer, de doodelijke vijandschap opgewekt der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie. Dat is gebeurd, omdat Servië zich het Piemont voelt eener groote nationale beweging, die ten doel heeft de verdeelde leden der Servisch-

Kroatische volksgemeenschap te vereenigen in een Groot-Servischen staat; een ideaal dat niet te verwezenlijken is zonder de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie in het levende vleesch te snijden, en de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie wil niet sterven. De reden van haar bestaan is, dat, bij haar ontstentenis, het midden van Europa in machtelooze brokken zou uiteenvallen, die slechts de prooi van een naar het Westen voortdringend Rusland zouden kunnen zijn. Nergens is de ethnologische kaart zóó bont als in de Donaurijken, en de brokken van dezelfde kleur liggen (van dat voor de Magyaren afgezien) zelfs niet in gesloten velden bijeen; zij zijn op het grilligst over de gansche kaart verdeeld. Statenvorming naar het nationaal principe is in de Donaurijken hierom onmogelijk, wijl staten gelijk zij hier zouden ontstaan, slechts den naam, niet het leven zouden kunnen hebben van een staat. Zij zouden niets of niemand kunnen beschermen, zoo lang zij op zichzelf bleven; zij zouden zich genoodzaakt zien tot federatie in welken vorm dan ook; tot een gemeenschappelijke verdediging, tot een gemeenschappelijke vertegenwoordiging, tot een gemeenschappelijke tolpolitiek. Nu ligt het voor de hand dat de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, welke in wezen reeds eene dergelijke federatie is, niet begeert uiteen te vallen om later opnieuw zulk eene federatie te moeten worden. Niet dat zij in haar federatief karakter reeds volmaakt zou zijn, niet dat elk der ethnologische bestanddeelen zijn belangen even goed gewaarborgd ziet, maar de meeste hunner hebben genoeg bereikt om als het er op aankomt bij zichzelf te zeggen: *mieux vaut un tiens que deux tu l'auras*. In normale tijden merkt men van die éénheid weinig, en hoort van de geschillen veel. Natuurlijk: nationaliteitsgeschillen behooren tot het wezen zelf van den Oostenrijksch-Hongaarschen staat. Het is de staat die aan de nationaliteiten welke hij omvat, de tribune levert om hunne geschillen op uit te vechten. Zonder zulk een tribune zouden de geschillen er blijven, maar moeten worden uitgevochten op gansch andere wijze dan in het parlementsgebouw; op eene wijze waarbij ieder der deelnemers aan den strijd veel grootere gevaren zou loopen dan die ontstaan kunnen uit een kabaal binnen besloten muren. De onderdanen van Frans Jozef beseffen

dit zeer wel, getuige hun houding in den huidigen oorlog.

Van de drie groote bestanddeelen waaruit (grof gesproken) de bevolking der monarchie zich samenstelt, is bij de huidige bedeeling het Magyaarsche het best af. Het is meester in één der beide helften van het tweelingrijk, in Transleithanië. Wel hooren daartoe nog andere landen toe dan Hongarije, en wel is Hongarije zelf volstrekt niet uitsluitend door Magyaren bewoond, doch hun element, als het talrijkste en compactste, beheerscht dermate Hongarije, en Hongarije gaat in grootte, rijkdom en belang zooveel malen de andere deelen van Transleithanië te boven, dat de nationale bijzonderheid der Magyaren in de huidige Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie als volstrekt gewaarborgd kan worden beschouwd. Minder goed hebben het de Duitschers in hunne helft der monarchie, in Cisleithanië, dat uit een veel grooter aantal afzonderlijke landen is samengesteld dan Transleithanië; en onder die afzonderlijke landen zijn er waarin de Duitsche nationaliteit òf zoo goed als ontbreekt, òf een harden strijd om het bestaan heeft te voeren. Doch er zijn er ook, als Tyrol en de beide Oostenrijken, waar haar overwicht onwrikbaar gevestigd is, volkomen vast genoeg om in eene monarchie die de grenzen der tegenwoordige behoudt, voor altijd een zeer aanzienlijke plaats aan het Duitsche element te verzekeren. Het minst aaneengesloten ligt het gebied der Slaven. Zij vallen uiteen in eene Noordelijke en eene Zuidelijke helft, die door de Magyaren vaneengescheiden zijn, sedert eeuwen alle onmiddellijke voeling met elkander hebben verloren, elkander niet meer kennen, en als zij elkander ontmoeten, elkander niet of nauwelijks verstaan. In de laatste decenniën voor den oorlog heeft het niet ontbroken aan bijeenkomsten van tijd tot tijd, waarop alle Slavische nationaliteiten binnen de monarchie levende, en sommige van die er buiten, vertegenwoordigd waren. Het placht dan den spot der Duitschers op te wekken, dat de afgevaardigden veel Slavische leuzen en Slavische liederen aanhieven, maar als het op zaken doen aankwam, elkander toch eerst goed begrepen als zij spraken in het Fransch. Die spot was nog al dom. Ook een Hollander die zich in betrekking wil stellen met een Noor, zal zich in negen van de tien gevallen daartoe nòch van het Hollandsch, nòch van het Noorsch

kunnen bedienen. Zoo die twee, bij een overleg b.v. of er iets en zoo ja wat er te doen ware tot onderlinge bevordering der belangen van de kleinere Germaansche volken, hun toevlucht namen tot het Duitsch, zou dit volstrekt niet beteekenen dat die belangen minder sterk gevoeld of het streven naar hun bevordering minder echt waren.

Doch dit in het voorbijgaan. Ik noem hier de zaak om goed te doen gevoelen dat zoo de Slaven der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie volstrekt niet altijd elkander, zij ook volstrekt niet altijd de Russen zullen verstaan. Binnen den kring der rasgemeenschap blijkt te kunnen bestaan een diepgaand taalverschil. Maar dit is niet het eenige dat de Russen van hunne verder naar het Westen wonende rasgenooten scheidt. Er komt een element bij van in dezen hoek van Europa nog schier albeheerschend belang: het godsdienstverschil.

De Westelijke Slaven hebben hunne beschaving gekregen uit Rome, de Russen de hunne uit Byzantium. En deze verschillende oorsprong beteekent heel wat meer, dan dat de Tsjech of Kroaat het Russische letterschrift niet kan lezen, of dat Nieuwjaar te Praag of te Agram op een anderen dag valt dan te Moskou. Het beteekent dat de katholieke Slaven sedert hunne bekeering geen oogenblik hebben opgehouden in betrekking te staan tot, geestelijk voedsel te trekken uit eene levende, zich ontwikkelende, zich rijk ontplooiende wereld: de wereld van het Westersche Christendom. De Russen daarentegen, en de overige orthodoxe Slaven, hebben, primo, een ander, on-Latijnsch Christendom ontvangen, een Christendom niet slechts in eenige vormen, maar ook in veel van zijn wezenlijken inhoud van het Westersche verschillende, immers dat zich, toen het hun gebracht werd, reeds had aangepast aan een zeer bijzondere, de uitterende Byzantijnsche wereld, die niet als het geestelijk machtsgebeid van Rome door het zaad van jonge volken gedurig opnieuw werd bevrucht; - en zijn secundo door de veroveringen der Mongolen en der Turken van hun geestelijke moederstad, zoo veel of zoo weinig levend als die dan mocht zijn, afgesneden geworden; met name de Russen zelf, die zelfs geen betrekking hoegenaamd meer konden onderhouden met het in het ontwijde Byzantium achtergebleven opperhoofd hunner

kerk, en gedwongen werden die als een nationale te organiseeren waarvan ten leste de Tsaar zelve het hoofd geworden is, en die daarmede, in bij andere Europeesche volken ongekende mate, vergroeid is geraakt met den Staat. Waar dit alles is voorafgegaan, is het gewicht dat aan de enkele rasgemeenschap ter bepaling van de natuurlijke betrekkingen tusschen de Slavische volken onderling toekomt, natuurlijk uiterst beperkt, en wordt het duidelijk dat van die rasgemeenschap vooral daarom in Rusland zooveel ophef gemaakt wordt, omdat men er verlegen zou staan welken anderen titel voor zijne begeerlijkheden in te roepen.

De omstandigheid, die aldus verhindert dat de Westelijke Slaven zich gewillig onder een Russische oppermacht zouden kunnen voegen, bemoeilijkt ook niet weinig de verwezenlijking van het Groot-Servische ideaal. Immers de eene helft van den stam, de bevolking onder de Oostenrijk-Hongaarsche monarchie levende, en met den naam van Kroaten aangeduid, is katholiek en heeft sinds eeuwen naar het Westen gegraviteerd; de bewoners van het koninkrijk Servië zijn orthodox en stonden als zoodanig met het aangezicht naar de Grieksche wereld. Wat Bosnië aangaat, er komen zoowel katholieken als orthodoxen voor, en, om de zaak nog meer te verwarren, een goed aantal Muzelmannen bovendien; Bosniaken tijdens de Turksche overheersching tot het geloof van den meester bekeerd, en die er ook na het vertrek van dien meester trouw aan vasthouden. Ik zeg niet dat het geloofsverschil ten eeuwigen dage de vorming van een Groot-Servischen staat zal tegenhouden; ik weet er niets van, zoomin als een van U. Misschien is ook aan dien hoek van Oost-Europa eene toekomst beschoren waarin orthodoxen en katholieken even vreedzaam in hetzelfde staatsverband kunnen samenleven als protestanten en katholieken het doen in Nederland of in Zwitserland, maar toch achte men een geloofsverschil niet gering, dat medebrengt dat Agram en Belgrado elkanders boeken en couranten niet lezen, omdat de (in den loop der eeuwen dialectisch zeer ver uit elkander geloopen, maar toch nog in wezen ééne Servische taal) hier in een latijnsch, ginds in een grieksch letterschrift wordt gedrukt. Niets wat bij een dergelijk verschil in vergelijking komt heeft tusschen Luzern en Bern, tusschen Maastricht en Groningen ooit bestaan.

Het zou verleidelijk zijn in dit verband thans te spreken van het Poolsche vraagstuk, maar ik onthoud er mij van: het heeft zóóveel zijden dat het, om eenigermate ruim te worden toegelicht, eene voordracht zou eischen op zichzelf. Genoeg hier vast te stellen dat zoo Tsjechen, Slovaken, Slovenen, Kroaten er de voorkeur aan geven zich over hunne nationale belangen, hoe moeilijk het zij, met elkander en de tusschen hen in geworpen Magyaren en Duitschers te verdragen, liever dan ter eere van het panslavisme die onder de aleenige hoede te stellen van Rusland, evenzoo, en door oorzaken van verwante natuur, de Polen voor de verlokkingen der panslavistische leus zeer weinig toegankelijk blijken. De Polen hebben mede door hun godsdienst deel gekregen aan de Westersche kultuur; ze hebben bovendien, en daarin van de Slaven der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie onderscheiden, den Russischen knoet aan den lijve gevoeld. Zij weten bij ervaring wat het bestuur van Rusland over in geloof en in taal van de Russen afwijkende Slaven beteekent. Wie die Warschau bezocht, en daar, in het midden der stad, de fijne achitectuur der omringende achttiende-eeuwsche-paleizen uit den Saksischen tijd brutaal ecraseerende, de monster-groote Russische kathedraal verrezen zag, een kathedraal die leeg moet staan zoodra Russisch garnizoen en Russische ambtenaren zich hebben teruggetrokken, heeft niet gevoeld dat hier geen hoogere beschaving, maar brute kracht had overwonnen? Ik weet wel dat er verontschuldigingen aan te voeren zijn, en sommige zeer krachtige, voor de ongenade waarmede de Rus het niet laten kan den Pool te vervolgen; dat ook hier, voor zoover een dergelijk woord zedelijke waarde bergt (er is over te twisten in hoever het dit doet) de spreuk gelden mag: *tout comprendre c'est tout pardonner*. Het oude Rusland, dat van Wladimir, dat 't welk den directen invloed van Byzantium heeft ondergaan, had zijn middelpunt niet te Moskou, doch te Kiev, zeer veel verder naar het Westen. Uit den Mongoolschen vloed dook Moskou het eerst op, doch toen het om zich heen kon zien, vond het Kiev, en een goed deel oud-Russisch gebied, overgegaan aan de Polen. Moscovië heeft, om het bezit van het historische Rusland, een strijd moeten voeren tegen den Poolschen invloed, op leven en

dood. Het heeft in dien strijd overwonnen; het heeft, op één stuk na, de oud-Russische landen op Polen heroverd, en daarna, bij de Poolsche deelingen, eigenlijk Polen overgeleverd aan Oostenrijk en Pruisen. In de heroverde landen vond het eene bevolking van Russische nationaliteit en van orthodox geloof, wel als Wit- of Klein-Russen van de Groot-Russen van Moskou onderscheiden, wel als zoogenaamde uniaten buiten het verband der Moscovische kerk, en eenigermate in aanraking met Rome gebracht, maar toch Russen en toch orthodoxen, die echter de lijfeigenen geworden waren van een Poolschen, katholieken adel. Het heeft, met zeer harde hand, na zijn militaire overwinning den maatschappelijken en den kerkelijken invloed van het Poolsche element daar moeten bestrijden; het is in dat element steeds den ouden erfvijand blijven zien. Het heeft in dien strijd de gewestelijke eigenaardigheden van taal en beschaving der heroverde mede-Russen zelven zeer weinig ontzien. Toen nu in 1815 ook, op de stukken na die aan Oostenrijk en aan Pruisen bleven, het oude Poolsche gebied dat nimmer Russisch geweest was aan Rusland toeviel (het groothertogdom Warschau van Napoleon's tijd), is Alexander begonnen dit geheel als een land op zichzelf in te richten, met eigen bestuurs-taal, eigen instellingen, een eigen leger zelfs, en waar behalve zijn luitenant, de grootvorst Konstantijn, geen Rus in het bewind werd gedrongen. Men moet bekennen dat hem het eerbiedigen dezer Poolsche autonomie moeilijk gemaakt is, niet slechts door de niet uitgedoofde anti-Poolsche gezindheid zijner eigen Russen, maar ook door het gedrag der Polen zelf, die niet ophielden brand te stoken in die gedeelten van Rusland die eenmaal door Polen waren overheerscht, en waar zij nog, 't zij door de overblijfselen van het Poolsch adellijk landbezit, 't zij door de betrekkingen hunner geestelijkheid onder de uniaten, eenigen invloed konden uitoefenen. De beweging van 1830 was in haar oogmerken niet beperkt tot het eigenlijke Congres-Polen, zij bedreigde ook wel degelijk het veilig bezit van wat eenmaal Poolsch staatsgebied geweest was, doch nimmer had opgehouden Russisch volksgebied te zijn. Meenende dat een autonoom Polen met den binnenlandschen vrede van een deel van Rusland zelf zich niet verdroeg, heeft

de Russische regeering toen aan de Poolsche autonomie een einde gemaakt en sedert het land wreed geknecht. Wel is daarin eenige verandering gekomen sedert de Russische revolutie van eenige jaren geleden, maar meest op papier; de fraaie beginselen zijn onbewerktuigd gelaten, en zelfs wat op papier verleend was, is goeddeels in de jaren van reactie die gevolgd zijn weer ingetrokken. Het befaamde manifest van grootvorst Nikolaas, gegeven bij het uitbreken van den oorlog, heeft dan ook geen diepen indruk kunnen maken; wèl heeft dit gedaan het gedrag der Russen in het eenige stuk Russisch volksgebied dat niet tot den Russischen staat behoorde: Oost-Galicië, het land om Lemberg, waar Klein-Russen wonen die er den naam van Roethenen dragen. Aan het bezit van de hoofdstad der eenige Russische bevolking onder vreemden scepter, van waaruit door een Rusland vijandig Oostenrijk onder de verwante Klein-Russen van Wolhynië en Podolië kon worden gestookt, of die voor het minst, zoo de Roethenen er vrijheid en welvaart genieten, tot voor de Petersburgsche autoriteiten onwelgevallige vergelijkingen bij de familie over de grens aanleiding kan geven, aan het bezit van die stad was den Russen niet slechts om militaire redenen alles gelegen. Wat hebben zij er tijdens hunne bezetting weten te doen? De banden met de Russische stammoeder versterken? Neen, zij hebben er de uniatenkerk ontwijd en het landsmuseum leeggestolen, de eenige plaats waar de gewestelijke eigenaardigheid dezer merkwaardige bevolking goed kon worden bestudeerd. Een stamgevoel dat zóó handelt is gewis het ware niet.

III.

Zal ik, na over het panslavisme te hebben uitgeweid, het nog even lang doen over het pangermanisme? Laat ik mij tot zeer enkele opmerkingen bepalen, die vooral de betrekking der pangermanistische idee op Nederland en de Nederlandsche belangen tot onderwerp hebben.

Lang niet altijd wordt met het ééne woord pangermanisme hetzelfde begrip aangeduid, en zoo ergens, dan is het hier wel noodig goed te onderscheiden. Het woord wordt gebruikt soms voor het streven der Duitsche natie, het stambewustzijn

levendig te houden in alle Duitsche loten, hoe wijd zij zich mogen hebben vertakt (een streven dus, te vergelijken met de werkzaamheid van ons Algemeen Nederlandsch Verbond); soms ook voor eene beschouwing, die Duitschland, als hoofd en centrum, plichten voorschrijft en rechten toekent ten aanzien der gezamenlijke Germaansche wereld. In de woorden *Alldeutschtum*, *Alldeutscher Verband*, behoorde eigenlijk niets dreigends voor de kleinere Germaansche natiën te liggen; dat dit toch het geval is, is hieraan te wijten dat de richting en de vereeniging die er mede worden aangeduid, zich dikwijls zijn te buiten gegaan in uitlatingen die in de andere genoemde gedachtenreeks tehuis behooren. Laten wij, omdat de Duitschers zelf in de belijning van het begrip *Deutschtum* dikwijls zoo vaag zijn (nu eens is b.v. de Nederlandsche nationaliteit deel van het *Deutschtum*, dan weer niet) voor de behoefte van ons betoog maar een woord smeden, en panallemanisme noemen de eerste, pangermanisme de tweede der bovengenoemde tendenzen.

Op het panallemanisme is van Nederlandsch standpunt niets aan te merken. Dat de Duitsche natie begonnen is al het mogelijke te doen om de Duitschers die zij over de wereld heenzendt met het oude land in nauwe aanraking te doen blijven; dat zij daartoe scholen en vereenigingen onder de Duitschers in den vreemde sticht, bladen steunt, lezingen, zangavonden, feesten organiseert, is de natuurlijkste zaak ter wereld. Zij beoogt daarmede niets meer (en bereikt tot dusver altijd nog minder) dan wat voor den uitzwermenden Engelschman van zelve spreekt: dat de man op een buitenpost zijn vaderland niet vergeet. Dat Duitschers, waar zij zich ook bevinden, Duitschers blijven en voor ieder te herkennen als Duitschers, is een minder gevaar voor andere volken dan dat zij voor het uiterlijk in deze op zouden gaan, maar in zulken getale dat zij ze kleuren. Het is in het belang van andere natiën, van andere Germaansche natiën in het bijzonder, dat *Deutschtum* een zoo scherp mogelijk belijnd begrip zij. De Duitsche geschiedenis heeft er aanleiding toe gegeven dat scherpe belijning nog niet in die mate aan de Duitsche nationaliteit eigen is als aan de Engelsche of Fransche bijvoorbeeld. Het Duitschland der middeleeuwen en nog tot in de achttiende eeuw was meer een rijk, een wereld,

een volkerengroep, dan een volk; de naam ‘duitsch’ zelf duidt geen bepaalden Germaanschen stam aan, maar teekende, voor het begrip van wie hem droegen, de tegenstelling van hunne groep tot die van het *Welschtum*, de Romaansche wereld. Niet bij toeval is bij naburige volken de een of andere nevelige naam voor Duitschland in gebruik geweest of gebleven: bij de Engelschen nog altijd ‘Germanië’ (Germany); de oude Franschen spraken van ‘terre d'Empire’, of van ‘les Allemagnes’. Duitschland is evenwel een minder vaag begrip geworden dan het placht te zijn. Duitschland is de nationale organisatie geworden van dat gedeelte der Germaansche wereld dat het langst ongeorganiseerd is gebleven. Het heeft eenige moeite zijn verhouding te bepalen tot de Germaansche wereld aan den omtrek, die zich eerder tot zelfstandige nationaliteiten heeft verhard, in een tijd dat het groote midden dier wereld nog week bleef, in allerlei politieke gedaanten kneedbaar. De eigenaardige omstandigheid doet zich voor, dat Duitschland zich tegelijk ouder, eerbiedwaardiger, voornamer voelt dan andere Germaansche volken, en tevens jonger, verscher, onbezonkener, meer parvenu, de mindere nog in vastheid van houding en levensstijl. Het offert niets van den roem van het oude Germanië op, vereert Arminius en Barbarossa, en tusschen die twee in Karel de Groote, die toch eigenlijk voor het modern-Duitsche besef een ware *crux* moest zijn, immers hij staat minstens zoozeer in het voorportaal der Fransche geschiedenis als in die van de nieuwere Duitsche; en eigenlijk vertegenwoordigt hij een princiep waarmede de pangermanist van heden gansch geen weg weet: dat der ineensmelting van Gallië en Germanië onder den invloed der Latijnsche beschaving. De Duitscher, is onlangs opgemerkt, is zeer gul in het idealiseeren van historische figuren; toont behoefte, den ganschen schat van het stamverleden ‘aan te munten tot levende symbolen van volkskracht’.[1)] Hij beeldt Bismarck reeds af in middeleeuwsche gedaante, als ‘die zeitlos ideale Verkörperung des deutschen Volkstums’, laat hem ‘hinaufrücken ins altgermanische, in die früheste Heldenzeit unseres Volks-

1) Huizinga, *Over Historische Levensidealen*, 30 (ook voor het citaat over Bismarck (uit *Hist. Zeitschrift* 1910) te vinden aldaar, 37).

tums'. - 'Er is in die voorliefde, waarmee de duitsche gedachte zich oriënteert op primitieve cultuur, een element van groote kracht, misschien ook een gevaar.'[1)]

Dit *misschien* zou ik voor mij met volle vrijmoedigheid durven veranderen in *zeker*. Er is in die verheffing, in die monopoliseering van rasmotieven uit den gemeen-Germaanschen voortijd door het ééne volk dat thans den Duitschen naam voert, een gevaar voor de Duitsche beschaving zelf, en een bedreiging voor die van andere Germaansche nationaliteiten. Hoe vinden wij, in een uit een reeks 'Deutschakademische Schriften', den inhoud gekarakteriseerd van wat de schrijver noemt *Der deutsche Gedanke in der Welt?* 'Vom geographischen Nationalismus zum rassenmässigen Glauben an das Leben und die höhere Persönlichkeit unseres Volkstums fortzuschreiten.'[2)] Wat kan dit in de praktijk anders worden, dan voor aanspraken zooals de eene nationale staat ze tegenover den anderen kan en mag laten gelden, vage pretentiën van rasvoogdij in de plaats te schuiven? En men meene niet dat dit uitingen zijn waartoe Duitschers komen konden onder de spanning van dit oogenblik: het boekje is van 1912. Trouwens wat stelde Lamprecht reeds in 1904 aan de staatkunde van zijn volk in de naaste toekomst als doel voor oogen? in zich op te zuigen wat hij noemt 'das quellende Leben des mitteleuropaischen Germanentums.'[3)]

Des *mittel*europäischen Germanentums; dit localiseert althans de aanspraken een weinig. De Noord-Germanen schijnen vooralsnog te kunnen worden gelaten voor wat zij zijn. Zooveel te meer komt het op Nederland, op België, op Zwitserland aan. Niet op Engeland? Het kan niet gezegd worden tot Midden-Europa te behooren, en in zooverre wordt het door de formule niet bestreken. Maar als rasgemeenschap politieke aanspraken geeft aan dengene die zich als hoofd dier gemeenschap beschouwt, waarom dan eigenlijk voor het Kanaal halt gemaakt? Is het omdat het al te vermetel zou zijn ten aanzien van Engeland uit te spreken wat

1) Huizinga, t.a.p.
2) Siebert, *Der deutsche Gedanke in der Welt* (1912), bij Huizinga, 38.
3) Lamprecht, *Deutsche Geschichte*, 2ter Ergänzungsband, 2te Hälfte, 512.

de pangermanistische gedachte niet schroomt te zeggen van Nederland: ‘der Gedanke irgend welchen Anschlusses des Königreiches an das Reich liegt in der Luft’?[1] Engeland als satelliet te winnen, men gevoelt het, gaat niet aan; het is ten eerste niet Duitsch, en ten tweede is het machtig. Nederland is niet machtig. Is het Duitsch?

Ja en neen. Het is een tot kultureele, vervolgens tot politieke zelfstandigheid gekomen stuk Nederduitschland, uit het geheel afgescheiden in den tijd toen dat geheel geen nationale Staat, maar een met den naam van Rijk gesierde, vormlooze massa was. Die naam ‘Rijk’ had met het moderne Duitsche Rijksbegrip niets gemeen dan de klank. Het was niet een nationaal-Duitsch, het was het Heilige Roomsche Rijk waaruit Nederland zich afzonderde, een Rijk dat de ontkenning was van het moderne nationaliteitsbesef, immers de erfgenaam van de gedachte der Romeinsche wereldheerschappij. De jammerlijke en machtelooze erfgenaam, maar de erfgenaam niettemin. De nieuw-Duitsche nationale gedachte, toen zij in en na de achttiende eeuw ontstond, heeft zich tegen die schim moeten keeren zoo goed als Nederland het vroeger had gedaan. Zij heeft die schim bespot, gehoond, vervolgd, verjaagd. ‘O Bund’, leerde men in '48 de straatjongens van Frankfort zingen, ‘o Bund, du Hund, du bist nicht gesund’. Met welk recht zullen thans tegenover nationale staten aanspraken worden ontleend aan een verleden dat men zelf heeft moeten verzaken om een nationale staat te worden?

Van eenige staatkundige oppermacht, over rassen uitgeoefend door rasvoogden of die het zich noemen, willen wij niet weten; wij verwerpen ze als beleedigend voor de waarde der nationale kulturen, op den gemeenen rasbodem gevestigd, maar in allerlei waarin het hoogere leven tot uitdrukking komt, ten zeerste onderscheiden. Tegenover eene richting, die menschen zoekt te classificeeren alsof het dieren waren, niet met een wetenschappelijk-anthropologisch doel, maar om er politieke gezagsaanspraak uit af te leiden, blijven wij hoog heffen de rechten van den geest. En wanneer die richting het pangermanisme heet en spreekt van de hypotheek

1) Lamprecht, aangehaald werk van 1904, bl. 509.

die het hebben zou op ‘das mitteleuropäische Germanentum’, protesteeren wij in dubbele hoedanigheid, èn als menschen, èn als Nederlanders.

IV.

Hebben wij uit deze beschouwingen niets te leeren, behalve voor ons verweer, ook voor onze actie?

Om principieel sterk te blijven staan tegen het pangermanisme, behooren wij te zorgen dat het panneerlandisme zuiver blijft. Een pan-neerlandisme dat maar eenigszins op het panslavisme of pangermanisme ging gelijken, zou niet alleen slecht, het zou bovendien, gezien de maat van onze werkelijke macht in de wereld, belachelijk zijn.

Handhaving onzer geestelijke zelfstandigheid, dát is de Nederlandsche plicht bovenal. Wij handhaven die niet, wanneer wij ónze stampolitiek gaan voeren naar het Russische of naar het Duitsche model.

Over het Russische model behoeven wij niet lang te spreken: wat de Slavische wereld beweegt, ligt te ver buiten den gezichts- en gevoelskring van den gemiddelden Hollander, dan dat hij voor de besmetting van een dáár gegeven voorbeeld licht vatbaar zou zijn. Maar voor overneming van Duitsche fouten bestaat een gansch ander gevaar; - die overneming is bij een, zij het kleine maar des te luidruchtiger en roeriger groep Nederlanders, reeds begonnen.

Even ergerlijk als wij het vinden wanneer het tegenwoordige Duitschland, prat op de rechten van een modernen nationalen staat, nog daarenboven aanspraken ontleent aan zijn dubbelzinnigen naam, aanspraken uit een tijd dat Duitschland iets geheel anders beteekende dan thans, even verwerpelijk behoort in onze oogen alle gegoochel te zijn met de namen Nederland en Nederlanden.

Men kan zoowaar tegenwoordig aangeduid vinden[1)] dat de ‘titel koningin der Nederlanden’ iets anders, iets meer zou zijn dan een archaïsme: dat die titel levend symbool zou zijn van staatkundige plichten waaraan Nederland zich te kwader uur onttrokken heeft en die het weder heeft op te vatten.

1) *Dietsche Stemmen*, bl. 233.

Dit wordt gezegd op een oogenblik dat België in doodsnood verkeert.

Dezelfde groep verkondigt dat Nederland, nu of nooit, geroepen is, de Vlaamsche zaak in België te dienen met de daad.

Nu? en met welke daad? Men zou zoo zeggen, dat het oogenblik, waarin België niet over zichzelve beschikt, niet juist het aangewezene is om een binnenlandsche Belgische kwestie tot oplossing te brengen.

Een binnenlandsche Belgische kwestie; want wij mogen, als leden van den Dietschen stam, in haar oplossing het levendigste belang stellen, als burgers van den staat Nederland gaat ons de zaak niet aan, ligt zij buiten onze bevoegdheid, en wij hebben er heiliger dan ooit voor te waken die bevoegdheid niet te overschrijden, nu elke stap daar buiten onberekenbare gevolgen kan hebben voor ons zelf. ‘Je maintiendrai’ luidt onze wapenspreuk; niet: ‘je m'embourberai’.

Waaraan wij eerbied schuldig zijn, is de echtheid eener Vlaamsche kultuur, zooals wij eerbied opeischen voor de echtheid der Nederlandsche. Doch de wijze waarop wij die Vlaamsche kultuur helpen kunnen zich te ontplooien, wordt niet bepaald door stamgevoelens alleen: ook door staatkundige mogelijkheden en staatkundige belangen. Wie meenen mocht dat directe Noord-Nederlandsche inmenging aan de natuurlijke ontwikkeling der Vlaamsche kultuur zeer bevorderlijk is, kent de geschiedenis der regeering van Willem I niet. Vlaanderen heeft hem, toen het er op aankwam, tegen de oproerige Walen alleen gelaten, voor zoover het hem ten minste niet aanviel in den rug. En ik voor mij neem Vlaanderen dat zoo kwalijk niet. Een Vlaanderen, opgevoed door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, ware geen Vlaanderen gebleven, maar een verbleekt, verschrompeld, een tweederangs-Holland geworden. Zichzelf zijnde kan Vlaanderen de wereld verrijken, en anders niet.

Of het zichzelf kan en wil zijn, wie anders dan de Vlamingen hebben er in hoogste instantie over te beslissen? Ik zou het waarlijk niet weten.

De Duitschers niet; men is niet zichzelf op kommando. De Walen niet: men dwingt, in een democratisch geregeerd land, op den duur de meerderheid niet als zij niet

gedwongen wil zijn. De Hollanders al evenmin; zij zijn (wie die Antwerpen of Gent werkelijk kent, zal er een oogenblik aan twijfelen?) niet van dezelfde natie, slechts van de familie, en bemoeizucht van familieleden duldt een eenigermate zelfstandige persoonlijkheid het minst van al.

Hebben zij wier mond zoo overloopt van Hollands plichten ten aanzien der Vlaamsche beweging, voldoende nagedacht over de simpele vraag, wie dan toch schuld is aan de omstandigheid dat in een stad als Gent b.v. het stadsbestuur niet in het Vlaamsch wordt uitgeoefend? De dwang der wet? Wel neen; de wet is dezelfde voor Gent, waar het bestuur Fransch, en voor Antwerpen, waar het Vlaamsch spreekt. De schuld ligt bij niemand dan bij de Gentenaars zelf, en zoo zij neiging gevoelen het Fransch te blijven verkiezen zullen zij dit zeker niet laten op eenig Hollandsch vermaan. Zij zullen het laten zoodra zij niet anders meer kunnen dan het te laten uit eerbied voor hun eigen innerlijkste wezen. Dit wezen te vervormen ligt buiten den onmiddellijken invloed van den Noord-Nederlander, en middellijk kan hij er alleen toe medewerken door de eigen, aan die van Vlaanderen verwante maar zelfstandige kultuur, zoo zuiver te houden en zoo hoog te heffen als hij kan.

H.T. COLENBRANDER.

Floris en Blanchefleur in Zuid-Europa.

Het aantal woorden dat de overgrote meerderheid der mensen nodig hebben om hun gedachten uit te drukken, is klein, veel kleiner dan men geneigd is te denken. Ook 't aantal verhalen dat aan de geestelike behoeften van het grootste deel der mensheid voldoet is zeer beperkt; er is een zeker getal vertelsels dat men overal terugvindt en waarbuiten de belangstelling van het niet of nauwelikslezend publiek zelden wordt aangetroffen. Het is niet altijd na te gaan waaraan die eeuwenoude geschiedenissen de voorkeur en de uitbreiding die ze genieten hebben te danken; niet zonder willekeur heeft men de meeste afgeleid van mythen, door hoogst primitieve, maar tegelijk buitengemeen vernuftige, voorouders gevormd ter verklaring van de natuurverschijnselen die ze waarnamen. Zeker schijnt het, dat een faktor van grote betekenis het gemak is, waarmee een bepaald verhaal naar allerlei wisseling van tijd en plaats zich laat vervormen. Want al is de stof niet zo reusachtig groot als men zou vermoeden, 't aantal wijzigingen is onbegrensd en de aard van die wijzigingen is voor de kennis van de psyche der volken van meer gewicht dan 't simpele gegeven voor ons kan hebben. 't Interessantst worden de verschillen als het thema zijn populair karakter verliest en het volksboek een roman wordt. Wat vaag was aangeduid wordt scherp omschreven; beschrijvingen vervangen de enkele woorden die tijd en plaats bepaalden; de karakters ziet men zich ontwikkelen uit de aard der personen en

onder de invloed der gebeurtenissen; eenvormigheid maakt plaats voor bonte versiering. Het komt mij voor dat de verschillende bewerkingen der oude geschiedenis van *Floris en Blanchefleur* in Zuid-Europa, van dat proces een sprekend voorbeeld geven.

Naar de oorsprong van het verhaal heeft men tot heden te vergeefs gezocht, en ik geloof dat men weinig kans heeft om die te vinden.[1)] Met zekerheid kan men alleen zeggen dat de bewerkingen die in bijna alle talen van Europa voorkomen een zelfde stamvader moeten hebben, een Frans gedicht uit de 12de eeuw, dat ons in twee sterk van elkander afwijkende redakties is overgeleverd. De eerste redaktie noemt men de aristokratiese: zij richtte zich tot een aanzienlik publiek; de tweede onderstelt een eenvoudiger gehoor. Met die populaire behandeling staan in nauw verband de Zuid-Europese bewerkingen van de stof, en wel door bemiddeling van een Italiaans lied uit de eerste helft der 14de eeuw, dat ten grondslag ligt aan een Grieks gedicht, aan een Spaans verhaal en aan een roman van Boccaccio.[2)] Die omstandigheid vereenvoudigt de vergelijking: we weten dat de drie bewerkers van een zelfde punt zijn uitgegaan, en we mogen dus aannemen dat niet hetgeen voorafging, maar hun eigen keus tot het inslaan van verschillende wegen heeft geleid.

Zelfs voor lezers die zich nauwkeurig de Nederlandse Geschiedenis van Floris en Blanchefleur herinneren, is 't

1) Men vindt een voortreffelike bespreking van het ingewikkelde vraagstuk in *Floris ende Blancefloer van Diederic van Assenede*, uitgegeven door Dr. P. Leendertz Jr., Leiden 1912, blz. XL-LXVI. Volgens Dr. Leendertz moet men een verloren geraakte Griekse roman als het origineel beschouwen; ik kan het geloof aan die verdwenen roman niet delen en neem aan dat 't verhaal in Frankrijk is samengesteld uit Oosterse en Byzantijnse motieven.

2) Men zie *Il cantare di Fiorio e Biancifiore*, edito ed illustrato da Vincenzo Crescini, Bologna 1889-1899. 2 dln. In dit boek wordt nauwkeurig de betrekking aangewezen waarin het *cantare* staat tot de overige Zuid-Europese bewerkingen van Floris en Blanchefleur, en tevens de tekst van het lied voor het eerst wetenschappelik uitgegeven. Behalve de geschriften die ik noemde wordt er ook in behandeld de geschiedenis van de ‘Reina Rosana’, maar dit verhaal wijkt zo af, dat men 't niet zonder meer een bewerking van Floris en Blanchefleur kan noemen.

niet overbodig de inhoud van het Italiaanse *cantare* in 't kort weer te geven, want in menig opzicht verschilt die van wat wij uit onze eigen litteratuur kennen.

In oude tijd deed een edel Romeins ridder de gelofte dat hij een bedevaart zou ondernemen naar 't heiligdom van Sint Jakob te Compostella in Galicië, indien zijn echtgenote zwanger mocht worden. Zijn wens wordt vervuld en het echtpaar gaat met gevolg op reis naar Spanje. De koning van dat land, een Saraceen, valt onder weg de pelgrims aan; de ridder en vele van zijn manschappen worden gedood, zijn jonge vrouw wordt de slavin en weldra de vertrouwde der Spaanse koningin. Op een zelfde dag in de maand Mei bevallen de twee vrouwen van twee schone kinderen, de Saraceense van een jongen, die men Fiorio noemt, de Kristin van een meisje, dat de naam Biancifiore krijgt, omdat zij blank was als een lelie. De krijgsgevangne sterft kort na haar verlossing. De beide kinderen worden te zamen opgevoed en gaan samen naar school: Fiorio weigert onderwijs te ontvangen indien Biancifiore niet met hem mede mag gaan. Spoedig leren zij de psalmen lezen, maar daarna komt gevaarliker lektuur, Ovidius' Ars amatoria. Dit boek doet hun liefde opvlammen en wondt beider hart; Fiorio heeft voortaan alleen ogen voor Biancifiore. Zijn vader zendt hem ‘ter voltooiing van zijn opvoeding’, naar Montorio, een stad van geleerdheid, met de belofte dat Biancifiore weldra zal volgen. Bij 't afscheid geeft 't meisje hem een ring waarvan de safier zijn glans zal verliezen zodra zij die hem gaf in gevaar verkeert. Fiorio wordt te Montorio feestelik ontvangen, maar niets kan zijn smart over de scheiding lenigen.

De koning van Spanje wil zich intussen wreken op Biancifiore, die naar zijn mening zijn zoon heeft betooverd. Hij draagt aan zijn opperceremoniemeester of seneschal op hem, als een geschenk van 't meisje, een vergiftigde kip te zenden. De list gelukt. De aanzienlike gasten van de vorst zijn er getuigen van dat een hond aan wie men een bout van de kip heeft gegeven, dood nedervalt. De koning laat 't volk bijeenkomen om recht te spreken en Biancifiore wordt veroordeeld tot de brandstapel. Reeds is ze op de gerechtsplaats gebracht, als Fiorio, door zijn ring gewaarschuwd, met gesloten vizier aan komt rennen, haar vraagt

wie haar beschuldigd heeft en daarop de seneschal uitdaagt tot een duel, dat als een godsoordeel de onschuld van de veroordeelde zal bewijzen. De jonge ridder overwint en keert, door niemand herkend, naar Montorio terug. Daar verklaart hij zijn afwezigheid door voor te geven dat hij met schone jonge vrouwen zijn tijd buiten de stad heeft doorgebracht. Zijn zwaarmoedigheid is evenwel even groot als te voren en te vergeefs beproeven twee aanzienlike meisjes, aan wie de hertog van Montorio Fiorio tot echtgenoot heeft beloofd indien een van beiden hem weet op te beuren, door zoete taal en 't ontbloten van haar bekoorlikheden de jonge man te verleiden. Onbewogen, de handen onder zijn oksels, ziet hij alles aan.

De koning neemt nu zijn toevlucht tot een ander middel om zich te ontslaan van Biancifiore; op raad van de koningin verkoopt hij haar aan vreemde handelaars, die dertig met goud beladen muilezels, kunstig bewerkte schilden, jachtdieren en een kostbare gouden beker in ruil geven. Andermaal wordt Fiorio door zijn ring gewaarschuwd, maar nu te laat: bij zijn aankomst is Biancifiore reeds vertrokken. Men zegt hem dat zij gestorven is en wijst hem zelfs het grafmonument te harer ere opgericht, maar 't blijkt dat het graf ledig is, en hij dreigt met zelfmoord indien men hem niet de waarheid zegt. Nauweliks heeft hij die vernomen, of hij gaat op weg om zijn geliefde te zoeken. Zijn ouders, die berouw schijnen te gevoelen over hun daad, geven hem een schitterend geleide mee en de goede raad om door vrijgevigheid zich overal vrienden te maken; bovendien ontvangt hij van zijn moeder een ring die de drager onkwetsbaar maakt voor vuur, water of wapenen.

Het spoor van Biancifiore wordt weldra gevonden. De waardin van een herberg, die getroffen wordt door de gelijkenis van de jonge man met een meisje dat zij kort te voren in 't gezelschap van kooplieden in haar huis heeft ontvangen, weet te vertellen, welke richting hij moet inslaan. Enige dagen later verneemt hij van een herbergier dat zijn geliefde naar Babylonië[1)] is vertrokken, en de mildheid waarmee hij die inlich-

1) Bedoeld wordt Kairo, gelegen niet ver van de Egyptiese stad Babylon en in de Middeleeuwen daarmee gelijkgesteld. Zie Crescini, o.l. blz. 384 vlg,

tingen beloont, verschaft hem een aanbeveling in die stad aan een andere herbergier, Dario, die hem vertelt dat Biancifiore verkocht is aan de emir; deze heeft haar gehuisvest in zijn harem, een sterke toren, bewaakt door een kastelein die 't hoofd afslaat van wie 't gebouw durft naderen. Genade kent de bewaker niet, maar hij heeft twee gebreken, speelen geldzucht; van die zwakheid moet men gebruik maken. Fiorio doet het, hij speelt schaak met de kastelein en hoewel hij wint laat hij hem de inzet, ja verdubbelt die voor de verliezer. Zo weet hij door herhaalde geschenken zich meester te maken van zijn gunst en, als vaste vriendschap tussen beiden is gesloten, vertrouwt hij hem het doel toe van zijn reis. De kastelein ontstelt als hij hoort wat Fiorio verlangt, maar, getrouw aan zijn eed van vriendschap, deelt hij mede op welke wijze de jonge man de toren kan binnendringen. Weldra is het ‘Pasqua rosata’, het schone Meifeest. Dan zendt men van alle kanten grote manden met bloemen aan de emir, die de fraaiste schenkt aan de jonge vrouwen in de toren; Fiorio moet zich verbergen in een van die manden en zal op die wijze bij zijn geliefde komen. Alles gaat naar wens, maar niet zonder dreigend gevaar: eerst grijpt de emir bij het betasten der manden in 't haar van Fiorio, die daar was neergedoken ‘als een kraanvogel boven wie de valk zweeft’, en daarna, als de mand reeds opgehesen is tot de kamer van Biancifiore en de verstekeling onvoorzichtig even te voorschijn komt, wordt hij alleen gered door de tegenwoordigheid van geest van een vertrouwd dienstmeisje, Gloritia, die wel een luide gil geeft, maar haar ontsteltenis verklaart door aan haar kameraden te zeggen dat een vogel uit de mand vloog en haar verschrikte. Eindelik komt de jonge man in de kamer van Biancifiore, die hun bruidsvertrek wordt: alora si congiunse 'l fino amore, tra Fiorio et la dongella Biancifiore.

De volgende morgen wenst de emir Biancifiore te spreken, maar Gloritia verzekert dat zij ongesteld is en niet komen kan. De vorst gaat haar opzoeken en vindt haar slapend in de armen van Fiorio. Zijn eerste gedachte is het paar onmiddellik te doden, maar hij bedwingt zich en vraagt het oordeel van zijn baronnen: de vuurdood hebben zij verdiend, is 't antwoord van hun woordvoerder. Dat vonnis zal voltrokken

worden. Fiorio wil de beschermende ring aan Biancifiore geven, maar deze wil met hem sterven. Innig elkander omhelzende worden zij in de vuurgloed geworpen, doch de tovermacht van de ring is groot genoeg om hen ongedeerd, blank en teder, in de vlammen te laten. Het volk vraagt nu vergiffenis voor hen; de zoon van de emir ondersteunt die wens door te zeggen dat Fiorio ongetwijfeld een zeer aanzienlik man is, een bloedverwant, naar zijn gelaatstrekken te oordelen. Fiorio mag zich dan verdedigen; hij noemt zijn naam en 't blijkt dat inderdaad zijn vader een bloedverwant is van de emir. Dat hij in de toren gekomen is, dankt hij aan de kennis van zijn moeder, die ‘de zeven kunsten verstaat’; zo worden de kastelein en zijn andere helpers gespaard. De emir geeft rijke geschenken aan 't jonge paar, dat hij in 't huwelik laat treden. Fiorio keert terug naar Spanje en laat zijn ouders dopen; heel hun volk bekeert hij tot het Katholiek Kristelik geloof. Later werd hij gekozen tot keizer van Rome en leefde honderd jaar met Biancifiore.

Het *cantare*, in Toskane gedicht, is vermoedelik niet direkt uit het Franse origineel afgeleid. Crescini heeft aangetoond dat de voornaamste plaats der handeling, de residentie van de Spaanse koning met het nabijgelegen Montorio, te Verona gedacht wordt. 't Is waarschijnlik dat een Franco-Venetiaanse bewerking de verbindende schakel is geweest tussen het Franse en het Italiaanse gedicht. Zeker is het dat op zijn weg naar 't Zuiden het lied veel meer het karakter van volkspoëzie[1)] heeft aangenomen. Dat blijkt uit het abrupte, kortademige van het gedicht, het stereotype van de uitdrukkingen en de willekeur waarmee het door de afschrijvers is behandeld. Een mededeling van Boccaccio, waarop wij hieronder (pag. 157) terugkomen, mogen we als een bevestiging van dat oordeel beschouwen. Wie 't *cantare* vergelijkt met de Franse roman, krijgt de indruk dat er iets gejaagds is in de voorstelling, voortkomende uit onvermogen om de rijkdom van het oorspronkelike weer te geven. Voor een klein deel kan dit verklaard worden door de onderstelling dat een ietwat uitgebreider redaktie ons niet is overgeleverd, maar

1) Wat ik daaronder versta, heb ik uiteengezet in de *Gids* van 1913 II, blz. 59 vlg. Gaarne zou ik de lezer naar dat opstel verwijzen.

tot de hoofdzaak doet dit niet af. Van de schraalheid der behandeling kan misschien het bovenstaande overzicht een denkbeeld geven, niet van de eigenaardige schoonheid die er mee gepaard gaat: het pakkende en dramatiese, dat in de sluitverzen der ottave rime van elke stanza zo voortreffelik tot zijn recht komt.

Nog meer dan in andere latere bewerkingen der geschiedenis is in het *cantare* het kinderlike en sentimentele van het oorspronkelike verloren gegaan. Vooral Floris is niet meer een kind, dat nauweliks weet wat hem voortdrijft, maar een ridder met de kracht en de hartstochten van een man. In 't Franse gedicht is een enkele regel gewijd aan de mogelikheid dat 't gezicht van andere meisjes op school de jongen van zijn liefde kan genezen; die opmerking is in 't *cantare* tot een kleine episode geworden, waarin twee schaamteloze juffertjes alleen door tovenarij kunnen verklaren dat Floris, die geheel als een volwassen man wordt beschouwd, niet aanvaardt wat hem zo gul wordt aangeboden. Het is niet te ontkennen dat, met het sentimentele en soms geforceerd naieve van 't origineel, ook iets teers en dichterliks is verdwenen. Ook in biezonderheden van meer uiterlike aard zien we hoe 't gedicht een ander karakter heeft gekregen. Zo laat de koning niet meer naar feudaal recht over 't lot van Biancifiore beslissen door een rechtbank, gevormd door hem zelf en zijn baronnen, maar als een Italiaanse podestà laat hij op de markt de burgerschap bijeen komen om te oordelen. Hoewel de Spanjaard zich gedraagt als een veel onmeedogender tiran dan de emir, wordt aan deze Saraceen zulk een concessie aan de opkomende demokratie niet toegeschreven.

Wat is er nu van het *cantare* geworden in Griekenland, in Spanje en bij Boccaccio? Een trouwe navolging, men mag wel zeggen een vermeerderde vertaling, vindt men alleen in het Grieks.[1)] Tegenover de ruim elfhonderd verzen van

1) Naar een handschrift te Weenen is het gedicht uitgegeven door Bekker, door Maurophrydis en door Wagner (zie Krumbacher, *Gesch. der bijz. Lit.*[2]., blz. 867). Een ouder en beter manuskript wordt te Londen bewaard; ik hoop op grond van de daarin overgeleverde tekst de roman weldra op nieuw uit te 'geven. Zonder opgaaf van goede redenen is men gewoon het ontstaan van 't Griekse gedicht in de 14e eeuw te stellen; 't kan met even veel recht tot de 15e eeuw gerekend worden.

elf lettergrepen die het *cantare* bevat, telt de Griekse roman er bijna 1800, ieder van vijftien sylben. Oorzaak van die uitbreiding is hoofdzakelik de welbespraaktheid van de vertaler, die het al te beknopte van zijn model vervangt door een rustig keuvelen, geen woorden spaart om ons een toestand duidelik te maken en er zich in vermeit om de schoonheid van zijn hoofdpersonen door lange, samengestelde adjektieven van eigen vinding te schilderen. De Griekse dichter, wiens naam ons onbekend is, moet een geestelike geweest zijn; dat blijkt uit zijn woordenkeus, die somtijds een theologies kleurtje heeft en uit enkele biezonderheden, b.v. uit de mededeeling dat Floris (een Saraceen) en Blanchefleur op de brandstapel hymnen zongen ter ere Gods: de kinderen van 't oorspronkelike zijn op deze plaats Kristelike martelaars geworden. Toch is 't karakteristieke van de Griekse bewerking niet gelegen in het meer op de voorgrond komen van de godsdienst of de kerkleer; de mededeling aan het eind dat de Spaanse koning en zijn volk bekeerd werden tot de orthodoxe (d.i. Oosterse) kerk, en een paar dergelijke opmerkingen zijn niet meer dan bijkomstigheden. Kenschetsend is het rhetoriese en didaktiese van de bewerking. De rhetorica spreekt niet alleen uit de voorliefde voor redevoeringen die, naar antiek voorbeeld, zijn ingevlochten, maar ook uit het welbehagen waarmee sommige kunstvormen worden toegepast, in de eerste plaats de zogenaamde *ladderverzen*, waarbij de laatste woorden van een voorafgaand vers met een kleine omzetting als beginwoorden van het volgend vers worden gebruikt. De bedoeling is dat het pathos van de ene regel door herhaling der laatste woorden overgebracht wordt tot de volgende, en dan stijgt door de nadruk die zo wordt verkregen.

Het enige grote toevoegsel dat de vertaler zich veroorloofd heeft, is een uitgebreide raadgeving van de koning aan Floris wanneer hij Blanchefleur zal gaan zoeken. Het *cantare* heeft hier een paar regels, 't Griekse gedicht maakt er een les van die zestig verzen beslaat; de wijsheid die hier te pas gebracht wordt is voor een deel letterlik overgenomen uit een bekend Byzantijns leerdicht. Kenmerkend Byzantijns is ook dat tussen die rhetoriese versierselen en die wijze lessen verzen staan die aan eigenlike volksliederen zijn ontleend, en nog

heden ten dage in gebruik zijn. Een zeer ontwikkeld man was de dichtende monnik niet. Hij begreep niet wat het *cantare* bedoelde met de woorden ‘zij vertoefden *al palaccio di Dario albergatore*’; een herbergier die een paleis bewoonde, kwam hem vreemd voor, en daar hij in de vorige regel het woord *Babilonia* gelezen had, meende hij de tekst uitmuntend te emenderen door te vertalen ‘Zij kwamen te Babylon, waar eens 't paleis stond van koning David.’ Ongetwijfeld heeft deze monnik, ondanks zijn kennis van eigen, frisser volkspoëzie, gemeend zijn voorbeeld te verbeteren door er een meer litterair karakter aan te geven.

Ook in Spanje was de geschiedenis van Floris en Blanchefleur reeds vroeg bekend, misschien nog vroeger dan in Italië, maar een roman die het onderwerp behandelt is er eerst in het jaar 1512 ontstaan[1)]. Ook deze berust in hoofdzaak op het *cantare*, al heeft de schrijver daarnaast blijkbaar andere, misschien Franse, bronnen gebruikt; van een vrije vertaling kan men in dit geval niet spreken. De eenvoudige geschiedenis die wij uit het *cantare* kennen is hier voorzien van een voor- en van een naspel. Wij worden uitvoerig ingelicht omtrent 't huwelik van de Romeinse ridder, hoe hij een prinses van Ferrara trouwde, op welke schitterende feesten men hem in Noord-Italië onthaalde, hoe hij met zijn bruid en haar familie naar Rome terugkeerde, waar men zijn blijde terugkomst viert door een feest dat veertien dagen voorbereiding vereist had; de Paus zelf droeg de mis op in de Kapel van Sint-Pieter. Het naspel wordt gevormd door de avonturen die Floris beleefde nadat hij met Blanchefleur was herenigd. Hun terugkeer naar Spanje gaat niet ongestoord. Een hevige storm doet hen schipbreuk lijden en zij moeten een tijdlang op een onbewoond eiland verblijven.

Het Spaanse verhaal heeft niets meer van het naïeve dat

1) De Spaanse roman is een zeer zeldzaam boek geworden Ik ken de inhoud, behalve uit de zeer uitvoerige behandeling door Crescini, alleen uit een werk van E. Hausknecht, *Floris and Blauncheflur*, Berlijn 1885, die een klein gedeelte er van in de oorspronkelike tekst heeft afgedrukt en van het overige een inhoudsopgave geeft in het Duits. In de 16e en 18e eeuw zijn vertalingen verschenen in het Frans, waarvan de laatste, in gemoderniseerde vorm, nog steeds herdrukt wordt.

het *cantare* zo bekoorlik maakt. Hoofdkenmerken van deze nieuwe bewerking zijn welbehagen in 't beschrijven van hoofse vormen, gepaard met de neiging om het positief Kristelik karakter van Blanchefleur en haar ouders te doen uitkomen. In het *cantare* is van godsdienst of Kristendom bijna geen sprake, en ook in 't Griekse gedicht, al zal 't ook het werk van een monnik wezen, dient vermelding van geloof of kerkleer alleen tot het aangeven van een paar biezonderheden. Bij de Spanjaard heeft de godsdienst een geheel andere betekenis. Een engel boodschapt aan de vrouw van de Romein, dat zij zwanger zal worden; als Floris eindelik bij Blanchefleur in de slaapkamer is gekomen stelt zij een voorwaarde, die na al wat voorafging zeker hoogst verrassend is: alleen wanneer de jonge man beloofd Kristen te worden, wil zij hem toestaan wat hij, en zij, verlangt; de schipbreuk en 't verblijf op het onherbergzame eiland beschouwen de gelieven als een straf dat Floris nog niet gedoopt is, en Floris verzoekt Blanchefleur God om vergiffenis en hulp te bidden: spoedig verschijnt dan een schip dat hen naar huis brengt; voor dat de jonge prins naar 't hof van zijn ouders gaat, doet hij hun weten dat zij Kristenen moeten worden, daar 't hem anders onmogelik zal wezen hun onderdanigheid te bewijzen; de koning en de koningin aanvaarden dit ultimatum. Met de kerkelike vroomheid van de schrijver staat stellig in verband dat hij het weinige wat men in 't *cantare* dartel kan noemen, weglaat of wijzigt. Floris is op school geheel vervuld van Blanchefleur, maar van Ovidius' Ars amatoria wordt niet gerept en de poging tot verleiding te Montorio is alleronwaarschijnlikst fatsoenlik geworden. Men luistere. ‘Er waren drie zusters, de dochters van een arme edelman en zeer schoon, begaafde musiciennes op allerlei instrumenten; zij kwamen in het paleis van Floris, die ze zeer goed ontving. Nadat zij een poosje met elkander gepraat hadden, begonnen zij te zingen en te spelen, in schone harmonie. Maar aan Floris scheen niets goed toe, en toen zij afscheid wensten te nemen, beval hij zijn kamerheer aan de drie zusters ieder honderd goudstukken te geven, die daarover zeer verheugd waren’. De Spaanse held is een zeer aanzienlik, zeer deftig, zeer vroom en vrij somber man.

En eindelik de Roman van Boccaccio, de Filocolo. Het

werk is nog in de eerste helft der 14de eeuw geschreven en kan niet veel ouder zijn dan de tekst die wij van het *cantare* bezitten; toch is hier een verschil van opvatting, van bewerking en van omvang zó groot dat men lang heeft getwijfeld aan de betekenis van het eenvoudige lied voor het ontstaan van de roman. Ja, velen hebben gemeend te kunnen bewijzen dat het *cantare* een dichterlik bewerkt uittreksel uit de roman was. Maar Crescini heeft onweerlegbaar de prioriteit van het Italiaanse lied aangetoond, en uit zijn vergelijking van de beide teksten blijkt duidelik dat Boccaccio, al slaat hij telkens zijwegen in, al maakt hij van de elfhonderd verzen een roman die ruim 700 blz. beslaat, toch nooit de gang van 't verhaal zoals die in 't *cantare* wordt voorgesteld uit het oog verliest, en voortdurend, soms woordelik, de uitdrukkingen van het eenvoudige lied overneemt. Hij begint met een uitvoerige inleiding, waarin zeer duidelik te lezen staat hoe hij gewerkt heeft en wat hij zich voorstelde. In Napels droeg de vrouw die hij 't meest heeft liefgehad, en die men niet ten onrechte de bezielende Muze van zijn leven heeft genoemd, Fiammetta, hem op, de schone geschiedenis van Floris en Blanchefleur, die men alleen kende uit ‘de fabelpraatjes van de onwetende schare’, in een klein boekje te behandelen. Het kleine boekje werd een lijvige roman, maar daarin werd hetgeen het volk las en vertelde omgewerkt tot een boek dat voldeed aan de smaak van de geleerde mannen en vrouwen der Renaissance. Met de volksverhalen waarop Fiammetta zinspeelde wordt in de eerste plaats ons *cantare*, in iets uitvoeriger redactie dan wij kennen, bedoeld; daarnaast heeft Boccaccio waarschijnlik mondeling overgeleverde biezonderheden gebruikt. Dat hij, gelijk men herhaaldelik beweerd heeft, ook een Griekse redaktie tot zijn beschikking gehad zou hebben, wordt weersproken door 't eenvoudige feit dat Boccaccio geen Grieks kende, in elk geval zo weinig van die taal verstond, dat hij ook de eenvoudigste tekst niet kon lezen.[1)]

1) Körting (*Boccaccio's Leben und Werke*, Leipzig 1880, blz. 499) meent dat hij in Napels wat ‘Byzantijns’ Grieks geleerd kan hebben, maar iemand die de naam Omero (Homerus) samengesteld acht uit *o* (= ik), *me* (= niet) en *ero* (= zie), waaruit dan blijkt dat Homerus blind was, zo iemand kan geen enkele Griekse tekst vertalen, en ook geen mondeling verkeer met een Griek hebben. Körting haalt, behalve wat ik noemde, nog andere zonderlinge vertalingen van Griekse woorden bij Boccaccio aan (o.l. blz. 377 vlg., 384, 401.) Men lette ook op Boccaccio's verklaring van 't woord *Filocolo*, zo straks te vermelden.

Wel kan hij, vooral in Zuid-Italië, verhalen van Griekse oorsprong aangehoord hebben die hem bouwstof leverden voor zijn werk, en zijn leermeester in 't Grieks, Leonzio Pilato, heeft hem misschien uit Griekse romans genoeg verteld om hem vertrouwd te maken met de kunstmiddeltjes die de schrijvers van wonderlike reisavonturen toepasten; zo kan men het best verklaren dat men bij 't lezen van de Filocolo dikwijls herinnerd wordt aan de erotiese romans die in het Oosters-Romeinse rijk gelezen werden.

Een overzicht, hoe beknopt ook, van de Filocolo, zou alleen kunnen dienen om het oordeel te bevestigen dat in de geschiedenis der Italiaanse letterkunde vrij eenstemmig over het boek wordt geveld: dit eerste prozawerk in het Italiaans van Boccaccio is buitengewoon vervelend. Enkele aanwijzingen zijn voldoende om te tonen hoe een onuitputtelik rijke fantasie, geholpen door een goed geheugen, bijna elk trekje van het *cantare* tot een episode heeft uitgewerkt. Van de wonderring die Blanchefleur aan Floris geeft, wordt ons de geschiedenis, van de Puniese oorlogen af, meegedeeld; zo geschiedt met al 't opmerkelike dat ter sprake komt. Handelingen of besluiten van gewicht worden voorafgegaan door droomgezichten of worden versierd met allegoriese voorstellingen. De grote reis die Floris onderneemt is natuurlik een welkome aanleiding om tal van avonturen en ontmoetingen te verhalen; de laatste acht regels van het gedicht (‘Floris ging via Toskana naar Spanje, liet zijn ouders en hun volk dopen en werd later keizer van Rome, waar hij honderd jaar leefde met Blanchefleur’) zijn uitgedijd tot een geheel boek, het vijfde van de roman. Dat alles wordt ongetwijfeld levendig verteld, maar de stijl wordt bezwaard door groot vertoon van geleerdheid. Hoogst zelden wordt zonder meer op- of ondergang van de zon vermeld en tijds- of plaatsbepalingen hebben dikwels de vorm van een raadsel: ‘toen Phoebus in de armen van Castor en Pollux lag,’ wil eenvoudig zeggen ‘in Mei,’ de maand waarin de Zon in het teken van de Tweeling staat. Natuurlik

loopt het wel eens spaak met die wijsheid. Als Floris zich gereed maakt om Blanchefleur te gaan zoeken, acht hij het beter incognito te reizen, en neemt daarom een schuilnaam aan, Filocolo; die naam, wordt ons gedoceerd, bestaat uit twee Griekse woorden, *philo*(*s*), minnaar, en *kolo*(*s*), moeite, termen die verbonden opleveren *Minnezorg*, Fatica d' Amore[1]. Naast vertoon van geleerdheid is voorliefde voor pracht en praal een eigenaardigheid van de schrijver. Blanchefleur krijgt als de schoonste der hofdames de opdracht om bij een groot feestmaal 't hoofdgerecht, een pauw in 't vol ornaat van zijn veren, op te dragen; zij doet dat met een sierlike toespraak, waarop de koning haar even hoofs antwoordt en al zijn baronnen, naar middeleeuws tafelgebruik[2], de gelofte doen om haar ter ere een schitterende daad te volbrengen. Die pauw is in 't geheim door de seneschal vergiftigd en vervangt in 't verhaal de eenvoudige kip die in het *cantare* wordt genoemd.

Alles wat in de roman gebeurt is het werk van de Hemel, middellik of onmiddellik. Toch spreekt er niet de vroomheid uit of de oppermacht van het kerkelik geloof die de schrijver van het Spaanse verhaal vervult. Bij Boccaccio is het navolging van Vergilius en Statius waardoor overal de Hemelse machten tussenbeiden komen. En op een wonderlike wijze, in de renaissance evenwel niet ongewoon, verbindt hij daarbij zijn Kristelike theologie met zijn liefde voor de Heidense godenwereld. Het Opperwezen wordt Jupiter, Satan wordt Pluto genoemd; Jezus wordt bijna geregeld aangeduid als de zoon van Jupiter en Sint Jakob van Compostella heet de Westerse Jupiter. Venus en Cupido spannen samen om de held en de heldin op elkander te doen verlieven, en de onverzoenlike haat van de Spaanse Koning tegen de onschuldige Blanchefleur is 't werk van Diana, die zich wil wreken over een verzuim door 't meisje begaan: nadat zij de eerste maal aan de brandstapel was ontkomen, heeft zij dankoffers aan de Goden gebracht en

1) Hiermee in overeenstemming is de titel der oudste uitgaven van de roman: *Filocolo;* later heeft men 't onzinnige *kolos* in *kopos* (moeite) veranderd en de held *Filocopo* genoemd.
2) Over dit gebruik zie men een opstel van Tobler in *Zeitschr. f. rom. Philologie IV*, blz. 80 vlg.

daarbij vergeten ook aan Diana te offeren. - Floris komt bij 't begin van zijn zwerftocht aan een verlaten en vervallen tempel; hij verricht er zijn devotie, en tot beloning keren de verdreven goden voor een ogenblik in hun heiligdom terug en geven hem inlichtingen omtrent de weg die hij heeft in te slaan. - De eerste mens heet bij Boccaccio niet Adam, maar Prometheus.

Dit is alles niet meer dan een mode, door een jong humanist met de overdrijving van de jeugd gevolgd. Op latere leeftijd is Boccaccio bekeerd tot een zeer streng Katholicisme, dat hem zijn vroegere, lichtzinnige werken, zelfs zijn onsterfelike Decamerone, deed afkeuren, maar ook in zijn vroeger leven heeft hij nooit twijfel gekend aan de waarachtigheid van de Kristelike leer; al veroorloofde hij zich grapjes over minzieke monniken en losbandige anachoreten, hij had nooit opgehouden een gelovig zoon der Kerk te zijn. Hoezeer al die machinaties van de Olympus bij hem niet meer zijn dan klassicisties ornament, blijkt wel uit het oordeel dat hij in de roman zelf uitspreekt over die goden wier namen hij aan God en zijn Heiligen heeft gegeven: het zijn, zegt hij met een uitdrukking aan Dante ontleend, *dei bugiardi*, leugengoden.

Volkslitteratuur pleegt zich niet te bekommeren om psychologiese verklaring. De helden zijn goed en dapper omdat ze helden zijn, de slechten doen schurkestreken omdat ze slecht zijn. Dat is bij Boccaccio anders. Voor een deel is zijn behoefte om de handelingen der personen begrijpelik te maken zeker een gevolg van zijn navolging der Latijnse dichters, en als zij geeft hij herhaaldelik aan hoe de mensen handelen onder de invloed der hemellingen, die hun spel met hen spelen. Maar er komt bij hem toch ook een minder eenvoudige psychologie aan 't woord, en daardoor nadert hij tot de opvatting van moderne romanschrijvers. Uit het karakter en uit de levensomstandigheden van zijn personen wil hij dikwels hun gedrag verklaren. Een goed voorbeeld geeft zijn behandeling van de figuur die in het *cantare* optreedt als de valsaard bij uitnemendheid, van de opperceremoniemeester of seneschal. In 't Italiaanse lied handelt de man uit zuivere boosaardigheid, en omdat zijn meester het verlangt strijdt hij op leven en dood met een hem onbekende ridder. Boccaccio verhaalt ons dat hij in liefde

voor Blanchefleur was ontvlamd en dat hij, toen zijn liefde versmaad werd, zich wilde wreken.

Zulke trekjes, en 't talent van vertellen dat reeds de auteur van de Decamerone aankondigt, zijn niet voldoende om het vonnis dat over Boccaccio's eerste roman is geveld te doen herroepen. Het blijft een werk dat in buitengewone mate het gebrek aan zelf beheersing van een beginner vertoont. Bij vergelijking met het *cantare* wordt het interessant, omdat het zo duidelik toont hoe de Renaissance een eenvoudig middeleeuws kapelletje verbouwde tot een pronkerig paleis.

D.C. HESSELING.

Gedichten

I
Avond in Anzio

Herfstavond. Huiverbleek
Het wonder van de lucht,
De zee, die eindloos leek,
Vol nachtelijk gerucht.

De golven, af en aan,
In vreemd-bewogen rust,
Droegen de sneeuw der maan
Stil over naar de kust.

En braken aan de rots, -
Daar, zwijgend, hoorden wij
In 't flauw-verspoeld geklots
Der aarde mijmerij...

Waar zweefde ons loom gemoed
Op 't zachte luiden heen?
Naar welker vreugde gloed?
Naar welker smart geween?

Elk zocht in 't eigen hart
Zijn droom van volheid, - stil..
't Is háár: verleden, smart, -
Een droom die sterven wil.

't Is hem: een droom die léét,
Een verre vreugdeschijn
Waar naar zijn leven streeft, -
Die altijd ver zal zijn...

Maar u, der golven licht
Ontwaasde uw scheemring niet...
Gij deedt uw oogen dicht
En hoorde: een wiegelied...

Een wiegelied! de zee?
Mijn teerst gedicht? een kind?
Ik zong de droomzang mee,
Die alle ontroering bindt.

In hoop dat ééns mijn woord
Tot zulke diepten dringt,
Dat het de liederen hoort,
Die 't hart der wereld zingt.

- 't Was stil, het uur werd laat
In 't zwijgend, roerloos zien,
Zijn schaduwig gelaat,
Uw glimlach vroeg: misschien...

Geen droom meer. Huiverbleek
Het wonder van de lucht,
De zee, die eindloos leek,
Vol nachtelijk gerucht...

En langzaam, af en aan,
Een vreemd-bewogen rust,
De witte sneeuw der maan
Vermurmlend aan de kust...

II
Schemering

Het daglicht slaapt de scheemring in,
Als in een droeve droom het lied
Dat fluistrend, na zijn blij begin
Vóór 't einde wegsterft in verdriet...

En langzaam, na 't verhuiverd woord,
Is, of 't zich zelf ook niet begrijpt
Maar slechts die huivring heeft gehoord,
Het leed tot zoet geluk gerijpt.

Dat draalt, waar zacht de dag stierf, thans
Als 't bleeke maanlicht in de lucht,
Als op den stroom de flauwe glans
Die talmt, wijl 't water verder zucht...

En 't licht is als dit stil gezing
Van alle ontroering ongewis,
En 't hart is als de schemering
Die wegslaapt in de duisternis..

III

Soms, als mijn nachtgedachte
In 't donker bij u mart,
Ontrijst een vreemde, zachte
Ontroering mij aan 't hart.

Dan wou mijn diep verlangen
Dat ik u goedzijn mocht
En 'k luister naar uw langen
Gerusten ademtocht...

Gij slaapt, - mijn stem moet zwijgen,
Maar roerloos, mijmer-stil
Bepeinst mijn ziel dat neigen,
Die grondelooze wil.

En leeft de erinneringen
Van liefde's wonder door,
Die ik blijmoedig zingen
En somtijds weenen hoor.

Want diepste liefde is teeder
Als bijna-droefenis, -
Zoo daalt uw zoetheid neder
In 't tijdelijk gemis.

En 's morgens geef ik schroomend
De stemklank van mijn mond
Aan 't stille lied dat droomend,
Uw liefde voor mij vond.

IV

Laat de levensdingen zinken
In den ondergrondschen stroom
Van der ziel geheimnisvolle droom,
Waar zij eeuwig leven drinken.

Eenmaal, rijker, uit die vloed
Zullen zij op diepe wijzen
Vol ontroerde wijsheid weer verrijzen,
U verwarmen met hun gloed.

En wat droef was zal een zachte
Blijheid stille troostglans geven
En een teeder weemoedswaas zal beven
Om een droom die eertijds lachte.

Nooit zal troosteloos geween
Om de breuk uws levens klagen,
Wijsheid bindt uw leed en uw behagen,
Heel uw hart is diep en één.

V
De stervende pers

't Is niets dan stervend vleesch. Zoo angstig-schoon
Dat jong gelaat dat aan den grond den dreun
Der paarden met de bloedslag saam één woord
Hoort luiden, waar het lijf om huivert: Dood.
De wereld scheurt in hem, de schelle zon
Die brandt op 't scherpe, felle wondenrood
Verwalmt in stof, de matte schaduw zakt
De glinstring door van 't starend oog dat breekt,
Tot diep in 't hart, en stilte dooft de schal.
Dan sterft de zoete droom, maar 't vleesch dat hijgt
Naar leven krijt zijn weeklacht, en de dorst
Van zijn begeerte, en 't heete weenen, schoon de stem
Reeds stil werd, in de weeë glimlach die
't Al veeg gelaat beschaduwt en beglanst.
En in die glimlach, laatste, droefste gloor
Van 't lijf dat in den dood zijn kracht ontbindt
En star wordt, stokt de bloedstroom, sterft het vleesch.
En de avond kerft de ontglansde wrong der lach
Met dieper schaduws tot de nacht haar smart
Doet donkren en haar stomme spreken smoort.

VI

Wisseling van zachte liefdewoorden
Als het nacht is en de regen stroomt,
En wij lang de stem der heuvlen hoorden
Luide zingen wat in ons nog droomt.

Lief, door wijdheid van begeerd verlangen
Zoekt ons hart zich zelf zijn veilig pad
Tot die verre lusthof van gezangen,
't Warme kluis van onze hoop en schat.

Wachtend zijn we in klank van teedre woorden,
Zijn we in stilte elkander zeer nabij,
Stemmen die wij bruisen, zingen hoorden
Lijken vol van onze mijmerij.

Slaap, mijn lief, uw vredig ademhalen
Ruischt te zamen met dit mindrend lied
Tot de zoetste, ontroerendste der talen,
Waar ook mijn droom aanstonds in vervliet.

VII

Gij weet niet hoe 't mijn hart ontroert,
Als de avond nederzinkt,
En stil mijn droom den laatsten gloed
Als vloeibre vrede drinkt,

Te peinzen, wijl door 't open raam
De zuivre hemelschijn
En, vol van teer geluk, mijn ziel
Elkanders spiegel zijn,

Het lied dat zingt hoé stil mijn hart
Rust in dat bleeke blauw,
Te fluistren als de zin dier zang
Dit diepe woord: mijn vrouw...

En 't wonder waar mijn ziel in beeft
Gloeit in die zoetheid uit
Naar 't roerloos licht dat glanst en zingt
Gelijk een zilvren luit...

VIII
Zomer

Wie in den zomer dorre blaadren treedt,
Wijl boven, wuivend, boomekruinen blinken,
Gedenkt de pijn van zijn verleden leed
En voelt een droom zijn zoel gepeins doorzinken.

En heel zijn ziel gelijkt dien hellen hof
Door wien hij dwaalt, die zomer van zijn heden, -
Maar huivrend hoort, beneden 't blinkend lof,
Hij stille droomen dorre blaadren treden.

IX
Kaarsen voor het altaar

De luide daggeruchten weken,
't Is avond, met mij zelf alleen
Voel ik mijn hoogmoed in mij breken,
Mijn hart haast dringen tot geween.

Iets in mijn geest wil streven, stijgen,
Iets in mijn ziel wil zalig zijn,
Maar 's harten diepste hart blijft zwijgen,
De droom blijft dralen bij den schijn.

Zoo zoet die schijn, zoo zoet dit peizen,
Heer, van uw kerk die, steil en wijd,
Omhoogvoert tot uw paradijzen,
Naar 't altaar der gemeenschap leidt.

Niet mij, niet mij, en 't ijdel vragen
Der ziel, met bitterheid belaân,
Breekt uit in onvertroostbaar klagen
En krijt het leven zelf een waan.

En toch blijft heimwee van verlangen
Naar God die alle leegten vult
In donkre harteschachten hangen
En zingt er van een oud geduld.

Een oud geduld, - maar twijfels komen
En vormen 't leven naar hun wil,
't Wordt anders dan wij, kindren, droomen...
O God, wat is uw tempel stil!

X
Herinnering

Het lijkt zoo ver, - toch is 't nabij,
Het is ons even na omtrent
Als aan een zacht beminde prent
De om háár ontroerde mijmerij.

Ik kén die diepe donkre lucht,
Ik kén die brooze wiegeldroom
Van sterren in den smallen stroom
Die naar begeerde verten rucht...

Het lijkt zoo na, het is zoo ver,
Het roepen der herinnering
Rijkt verder dan de teekening,
Wil werklijkheid van stroom en ster.

Maar wint haar niet, een wazig beeld
Is troost en prikkel van gemis,
En weemoed maakt het ongewis,
En heimwee houdt het hart verdeeld.

P.N. VAN EYCK

Eereprijs.

René Benjamin. Les soldats de la guerre: Gaspard. Paris, Fayard et Cie, 1915.
Emile Boutroux. Pages choisies. Paris, Larousse, 1915.

Sneller dan de amunitiewerkers kogels en granaten afleveren, schrijven de schrijvers boeken over den oorlog. Hier - te Lausanne - is bij elken boekhandelaar minstens één winkelraam gevuld met dat krijgsartikel. Natuurlijk enkel fransche waar, of zwitsersche *simili: Sur la voie glorieuse*; *La veillée des armes; Contre les barbares; Notes d'une infirmière; A l'abri de la tempête; Le feu sur la montagne*, en wat dies meer zij. Gelijk van zelf spreekt, behoudt *J'accuse* steeds de eereplaats, staat als een zon onveranderlijk in het midden, terwijl de overige boeken geregeld opschuiven, eindelijk uit het gezichtsveld verdwijnen. Want de ruimte in de uitstalkast is beperkt, de productie niet. Zoo heeft België al afgedaan; daarentegen is er thans veel hospitaal litteratuur - bewijs, dat de dames niet werkeloos blijven.

Goed bedoeld, slecht geschreven, is de meeste dier gelegenheidswaar. De kogels hebben den akker wel diep omgewoeld, veel menschenbloed dien vetgemest, maar zaad heeft tijd noodig om te rijpen, en deze maaiers zijn te haastig geweest. Eerst in rust kan de pen beschrijven, wat het harte diep roerde. Metaal wordt gloeiend gegoten, doch men ciseleert het koud.

Maar... wat anders te lezen in deze angstige tijden? Telkens treedt men dus weer den boekwinkel binnen, koopt

weer, legt weer onbevredigd weg... Ha! *dit* zal eindelijk iets goeds zijn! Hierop heeft haar stempel gedrukt de kieskeurige Academie, ingesteld door de gebroeders de Goncourt. Met deze soldatenschets heeft een Parijzenaar, onder den schuilnaam van René Benjamin, de eereprijs voor 1915 van vijfduizend franken gewonnen. Die prijs zal wel verdiend zijn!

De Parijzenaar beschrijft natuurlijk een Parigot: Gaspard. Zooals de meeste Parijzenaars, niet van geboorte een stadskind. Gaspard komt uit Normandië; is sjouwer, terwijl zijn vrouw een handeltje drijft in eetbare slakken. De man is geen hoogvlieger, en in den oorlog groeien zijne vleugelen niet. *Hij blijft*, *die hij was*. Dàt is, vermoed ik, de voornaamste reden waarom zijnen beschrijver de eereprijs werd geschonken. Wij hebben genoeg gezien wonderbaarlijke bekeeringen, genoeg gefilosofeerd in de loopgraven, zoodat wij eindelijk de uitzonderingen hielden voor den regel! Gaspard voert ons terug tot de nuchtere, dood nuchtere werkelijkheid.

Deze *poilu* heeft geen oogenblik van bezieling. Heeft hij wel een ziel?... In alle geval heeft Gaspard een hart. En zulks op de rechte plaats. Als hij door een verlaten dorp komende (gij begrijpt wel, waarom verlaten) koeien hoort loeien, die onverzorgd achter bleven, gaat hij - hoe moede ook en met zeere voeten - die beesten drenken en voederen. Als zijn krijgsmakker neerzinkt, getroffen door een buikschot, neemt hij dezen op zijne sterke schouders en draagt hem naar de ambulance, hoewel zelf moeitevol voortstrompelend wegens een zware vleeschwond in de dij, welke hevig bloedt.

Dat alles echter maakt geen held. Om dit te worden heeft Gaspard trouwens geen gelegenheid. Die kogel in de dij is de feestgave bij zijn vuurdoop. Als hij, hersteld, eindelijk terug is aan het front, wordt hem binnen vier en twintig uren een voet afgeschoten. Hij heeft de Boches eigenlijk heelemaal niet gezien, als hij voor goed thuis komt met een houten stompje. En dan is het verhaal uit. Gaspard verdwijnt voor goed in de grijzige atmosfeer der millioenenstad aan de Seine.

De held van het boek is niet enkel geen held, maar zelfs een heel lauw vaderlander. Hersteld van zijn dijwond, teruggezonden naar het dépôt, simuleert hij daar weken lang

ongeschiktheid tot werken. Niet uit angst voor de loopgraven, maar om zijn sergeant te pesten. En om een lieve deern - die zich later ontpopt als spion - verraadt hij het wachtwoord. Wordt dit alles niet gemerkt, niet gestraft? Hm, de fransche contrôle laat in dit boek nog al te wenschen over; vele Franschen doen er maar half hun plicht in, evenals, evenals... in de werkelijkheid.

Gij kunt u trouwens gemakkelijk zelf overtuigen dat de Franschman hardleers is, en het grimmige noodlot nog lang niet zijn schoolmeesterstaak kan neerleggen. Neem op, welke fransche krant gij wilt, van het goedkoope en gemoedelijke *Journal* af, tot de dure en deftige *Temps* toe. *Elken* dag zult gij u opnieuw verbazen, ergeren... Een Duitscher zou 't niet zóó durven liegen!

En met dat al staan de fransche kansen niet slecht.

Ook dit verklaart Benjamin's boek; werpt er althans een zijlicht op. Gaspard moge geen hoogvlieger zijn, hij weet ten minste zijne vleugels uit te slaan. 't Is een gewone Franschman; maar een gewone Franschman is handig, is *débrouillard*, en... blijft goed gehumeurd! Dit laatste spreekt eigenlijk van zelf; want die van 't latijnsche ras zijn zonnekinderen.

Als bij 't begin van den grooten trek de opgeroepenen zijn uit te rusten, steekt Gaspard de handen uit de mouwen. In een oogwenk is ieder gekleed! Den eene zit de jas wel wat ruim, van den ander is de broek te kort, maar in alle geval: in een minimum van tijd zijn allen marschvaardig. En dàt is hoofdzaak! Versmacht het bataljon van dorst op de eindelooze tocht in een beestenwagen, tijdens de voorwaartsche vlucht van de Marne naar 't noordwesten - blijkbaar zijn geenerlei voorzieningen getroffen - Gaspard pikt op het duistere perron van een spoorwegstation (waar toevallig even wordt halt gehouden) een vaatje bier op, dat daar ligt... zonder adres. Of de niet-schadeloos gestelde eigenaar veel voldoening zal gevoeld hebben voor deze oplossing van het moeielijke vraagstuk, weet ik niet. Doch in alle geval: de dorst der kameraden is gelescht! Heeft de troep honger, (waar zijn de koks?) Gaspard, die nooit kookte, kookt. Kookt slecht (wat mij bij een Franschman tegenvalt). Maar desalniettemin: de troep raakt verzadigd!

En zoo het heele boek door. Overal helpt Gaspard... onder een vloed van woorden. Want ook dàt is typisch fransch. De eenige exercitie, welke nooit gestaakt wordt - alle andere worden gehaat en *byzantin* gevonden - is die der tong. Gekuischt is de taal niet; de *Dictionaire de l'Académie* zal er zich niet door verrijken, al is reeds een heel boek verschenen over het *argot* in de loopgraven. - Maar opgewekte menschen zijn nu eenmaal spraakzaam; en Gaspard is opgewekt. Blijft dit altijd.

Het boek is dan ook een zonnig boek, niettegenstaande alle narigheid; en men leest het in eenen door, al moet, wien eenige droppelen germaansch bloed door de aderen vloeien, zich telkens ergeren over die slordigheid, die zorgeloosheid, die praatzucht. Doch gelijk men vuur kan bestrijden met vuur, houdt ook de eene zorgeloosheid de andere in evenwicht. En in alle geval wordt er geen tijd verknoeid met wederzijdsch verwijt! De goedgehumeurdheid werkt als olie, en belet krachtverlies door wrijving. Wij mogen vreemd opkijken van die fransche manier van doen, er het hoofd over schudden... zij voert ten slotte óók tot het doel!

Zoo heeft ook schrijver dezes vaak het hoofd geschud, een paar jaren geleden. 't Was op een toeristentocht. Een fransche boot zoude de afrikaansche kusten bezoeken. Van Casablanca af - nog pas kort fransch, maar al precies een stad uit Amerika's *wild West*, met alle europeesche deugden en ondeugden - vooral de laatste. Het andere eindpunt der tocht lag te Tripoli; sedert eenigen tijd in handen - maar daarom nog niet in de macht - van Italië. Het gezelschap bestond geheel uit Parijzenaars. Alleen een gepensioneerd kolonel der Vereenigde Staten, die reisde om den tijd te dooden (doch hiertoe onvoldoende bewapend was) en schrijver dezes, vertegenwoordigden de overige wereld.

De tocht had een héél klein wetenschappelijk tintje. Niet te veel - om de dames niet af te schrikken. Er was een fransch professor aan boord, die nu en dan - héél zelden - een voordracht hield over de te bezoeken landen. Na den eten. Zéér goed... maar men digéreerde nog. Ook was er een wetenschappelijke bibliotheek aan boord - Franschen

schrijven meer wetenschappelijke werken dan men denkt! Doch niemand keek er in; het was te warm om te lezen. Er werd veel *bridge* gespeeld, ietwat geflirt, *goed* gegeten. Héél goed zelfs! Dit was trouwens niet enkel aan boord het geval. Zelfs op de meest dorre plekken der marokkaansche woestijn, overal waar de fransche vlag woei, maakten uitstekende *chefs de cuisine* propaganda voor de overheerschers. De concurrentie was trouwens scherp: de Marokkanen zijn zelf geboren keukenmeesters, gelijk ons een déjeuner bewees, aangeboden uit naam van den (afwezigen) Sultan te Marrakech. Alleen werden de spijzen - omdat men met de vingers eet - iets anders toebereid.

Op de tocht zelve zag men overigens zoo veel of zoo weinig als men zelf wilde. Van leiding of toezicht was eigenlijk geen sprake. Dat bij het ontschepen of aan boord terugkeeren niemand te water raakte, arm of been brak, was een dagelijksch wonder voor den Amerikaan, die dan toch *selfhelp* gewoon was, en voor schrijver dezes, die zoo juist het Nijldal had bezocht onder de voortreffelijke leiding van Cook's dragomans. Doch de dikste dame en de stijfste heer kwam ongebroken aan dek terug. Zelfs op de reede van Rabat, waar de Atlantische oceaan zoo hevig en voortdurend deint, dat stoombooten er dikwijls weken liggen alvorens te kunnen lossen; ja, meermalen onverrichter zake moeten vertrekken. Slechts één ongeluk gebeurde, doch zulks trof een matroos.

Ook was het een voortdurend wonder dat niemand achterbleef aan land, noch verdwaalde. Zeker, een noordeling had zich gelukkiger gevoeld, indien men hem als 't ware tusschen hooge heiningen, langs een vastgestelden weg had voortbewogen, maar deze zonen en dochteren van Lutetia zouden ongetwijfeld onder zulk eene leiding diep rampzalig zijn geweest. En ten slotte zijn zij - en wij - er toch gekomen! Niemand trouwens klaagde; iedereen bleef goed gehumeurd. Voor den Amerikaan en mijzelf was deze fransche les eene les in rassen-kennis. Er zijn vraagstukken, welker oplossing men in geen studeerkamer kan uitvinden - en het vraagstuk waarvoor wij hier stonden, was een derzulke. Die tocht heeft mij vele fransche eigenaardigheden doen begrijpen... en waardeeren.

Slechts één voorbehoud maakte ik met mijn amerikaanschen vriend: Als er eens een *ramp* gebeurde! En beiden dachten wij aan *la Bourgogne*, dat mailschip hetwelk op een ijsberg liep, en welker fransche bemanning, door een paniek bevangen, de passagiers in den steek liet. Ja, tegen een paniek....

Zulk een catastrophe bracht de eerste Augustus 1914 over Frankrijk. En als België niet... Maar dat, indien slechts het kritieke oogenblik voorbij ware, Frankrijk zich zoude weten te redden, òòk dat wist ik door de afrikaansche tocht. Want die tocht leerde ons niet enkel Parijzenaars en Afrikaanders kennen, maar òòk fransche legeraanvoerders.

Aangezien wij de eerste fransche toeristen-caravaan van beteekenis waren op marokkaanschen bodem, werden wij overal meer dan hoffelijk ontvangen door het *Militär* (want het wemelde er van soldaten - vooral zwarte). Welk een voortreffelijken indruk maakten de commandanten en hun staf! Niet *schneidig*, integendeel: *une main de fer*, *gantée de velours*. Wat hadden wij dan ook overal een veilig gevoel, zelfs heel alleen dwalende door den wirwar der nauwe straten van steden, heilig voor den Mahomedaan. Zoo ook in Algerië en in Tunis, waar - wel niet in naam - doch inderdaad, de militair regeert. Militairen zijn daar trouwens haast de eenige Franschen: op de velden met fransch bloed gedrenkt, oogsten voornamelijk Italianen en Spanjaarden. ‘Wij hebben het te goed in Frankrijk zelf om over zee te gaan,’ - bekende mij een *fils unique* (die gelijk meerdere tochtgenooten, uitstekend Engelsch sprak en ook overigens zéér goed onderlegd was.) Hoe netjes, haast Hollandsch schoon, waren niet, dank zij den militairen bezem, overal de afrikaansche steden, vergeleken met die in zuid-Frankrijk, waar burgerlijke vrijheid heerscht! En vooral vergeleken met Tripoli! Hoe hebben de Italianen in zóó korten tijd een stad zóó vuil weten te maken!

't Is waar, de fransche militairen in Afrika zijn eene keurbende. De overplaatsing daarheen geschiedt enkel op verzoek. Maar toch: eene natie, die zulke mannen voortbrengt, is niet zoo diep gevallen als Parijsche tooneelstukken en Parijsche schandalen doen gelooven. Gaspard, de sol-

daat, moge geen hoogvlieger zijn; zijne officieren zijn zich hun taak wèl bewust. En 't is waarlijk niet hun schuld zoo Frankrijk slecht was voorbereid.

'Mourir... our la ..atrie, dit tranquillement Puche, c'est la ..lus ...elle mort'.

Puche is Gaspard's kapitein. 'La guerre ne changeait rien à cet homme singulier. Echantillon de bourgeoisie moyenne mais vertueuse, qui fait l'été des confitures pour l'hiver'. Let wel op dit kleine trekje: Puche is niet de krekel, die den heelen zomer zong. Evenmin is hij de gierige mier, zooals gij straks zult bemerken. Maar hij is allerminst uitbundig, en zéér prozaisch. 'Un capitaine n'a pas de loisirs. Il doit veiller sur l'ordinaire des hommes. Les ventres et les pieds, voilà son premier soin'.

Ook Puche wordt gewond op den dag, waarop Gaspard zijn dijschot krijgt. Het aangezicht van den kapitein is één klomp bloed; het voorloopig verband verhindert hem den mond te sluiten en den letter p te zeggen. Hij heeft trouwens wel wat anders te doen: vóór naar 't hospitaal te worden vervoerd, wil hij de rekening afsluiten van de bataillonskas. Dus krabbelt hij ijverig met bloederige vingers op een klein stukje papier. Eindelijk! Huit cent trente ..rancs. Puis il renversa la tête pour ne pas avaler trop de sang.

De kapitein herkent Gaspard, drukt hem de hand en wenscht hem ..onne chance!

'Gaspard hébeté, bafouilla des mots sans suite, puis il s'écarta.

Il entendit encore Puche qui disait: Dans ma cantine, il y a du chocolat. Vous ...ourrez le ..rendre ...our les hommes.

Puis il tendit sa jumelle, sa carte, et il laissait toujours aller sa tête pour que le sang ne coulât plus sur sa veste ni sur ses paperasses.

Gaspard s'écarta, se disant à soi-même 'C'bonhomme-là, c' t'un héros!'

Aldus *le sabre*. Nu *le goupillon*! Wees niet bang dat deze u nat zal sprenkelen! Gaspard komt slechts twee malen met de geestelijkheid in aanraking. Eens op marsch: een dorpspriester schenkt hem en zijn kameraad een glas wijn in.

‘J'dis qu' ce curé-là, c'est du prêtre; c' est pas d' la saloperie. Il sait offrir un verre’. De tweede maal, wanneer hij enkele dagen met verlof thuis is. Gaspard kijkt zijn kleinen jongen aan. ‘V'là un gosse qu'est ni chair ni poisson; avant la guerre ça suffisait. Après, quand c'est qu'on aura lavé tout l' linge sale, ça m' ferait d' la peine à moi qu'il soye pas légitime’.

Maar de Parijsche burgerlijke stand is nog niet gemobiliseerd; de drie dagen verlof zijn onvoldoende om te trouwen, en dus maakt Gaspard *motu proprio* er vijf van. Slipt hij door de mazen? Natuurlijk. Wèl bemerkt men het aan het dépôt; maar wie zulke mannen moet leiden, dient te weten wanneer hij den teugel strak kan aanhalen, wanneer niet. En dezen indruk geeft het boek: in *takt* zijn de Franschen meesters gebleven!

Overigens zwalkt Gaspard op de levenszee rond vrij wel zonder kompas. Ongetwijfeld is het méér dan een gelukkig toeval geweest dat de Kerk door de Wet gedwongen werd óók te mobiliseeren, en zoodoende in de smalle loopgraaf samen werd gebracht, wat zoolang reeds te ver van elkaar was verwijderd. Maar de invloed van dat samenbrengen mag niet overschat worden; zal zich veel meer nà, dan tijdens den tegenwoordigen toestand doen gevoelen. Gaspard geeft beter de gemiddelde werkelijkheid weer. Toch is de wijnschenkende geestelijke hem bijgebleven. Wellicht is het daardoor dat Gaspard kwam tot de erkenning ‘qu' soimême faudrait avoir son p'tit truc bien en règle.’ Maar meer misschien deden zulks haast onbewuste roerselen. Terecht zwijgt daarover de schrijver; tot de diepste diepten van het gemoedsleven is nog geen menschenkind doorgedrongen.

De oorlog mobiliseert niet enkel schrijvers, maar ook sprekers. Natuurlijk wordt Lausanne, zoo dicht bij de grens gelegen, gaarne bezocht door den Franschman, die zijn hart wil uitstorten voor welgezinde neutralen. Dit alles met betamelijke inachtneming der neutraliteit.

Stond en improviseerde *maître* Robert - de deken der Parijsche advocaten - de Académiciens Brieux en Donnay (schrijvers van welbekende tooneelstukken) zaten en lazen.

De eerste verhaalde van blind geschoten soldaten. (Hij is tijdelijk *major-infirmier*). De tweede schetste de rol der fransche vrouw tijdens den oorlog. Beiden deden blijkbaar hun best. Maar toch maakten zij eenigzins den indruk van gestrande walvischen. Het meest treffende woord werd eigenlijk gesproken door wie hen inleidde bij het publiek: een zwitsersche professor. Deze wees op de noodzakelijke *mobilisation des consciences après la guerre*. Een *trouvaille*! riep Maurice Donnay uit, en het speet dezen blijkbaar niet zelf die phrase te hebben gevonden. Wat den indruk gaf dat hij niet aan die noodzakelijkheid had gedacht....

Onwillekeurig kwam mij dit voorval voor den geest bij het lezen van den aanhef van den laatsten soldatenroman van Psichari *Le voyage du centurion*. 't Zal des schrijvers laatste roman blijven, want deze zéér geloovige kleinzoon van den ongeloovigen (of ongeloovig geloovigen?) Renan sneuvelde aan het front. Den grootvader proeft men in dien aanhef: ‘Maxence ne put monter sur un tertre - parce qu'il n'y en avait pas.’ Wie niet vóór den oorlog op den heuvel stond, moet noodwendig nu beneden blijven.

Wie wèl den heuvel had beklommen, en reeds lang geleden, was de derde spreker. Ook een Académicien, doch een filosoof: Emile Boutroux.

Een zeventigjarige, ascetische figuur. Met een zacht geluid, sprekende met weinig stemverheffing, tòch vullende de groote, stampvolle, ademloos toeluisterende zaal.

Hij sprak (las niet) over *La philosophie et la guerre*. Geen voordracht, maar eene les. Een les, gelijk men er zoo gaarne hoort in de Sorbonne: keurig van vorm, verheven van inhoud. De Duitschers werden niet genoemd, nauwelijks op hen gezinspeeld. Niet alsof zij Boutroux vreemd waren! Indertijd studeerde deze te Heidelberg; heeft duitsche philosophische boeken in het fransch vertaald; haalt telkens de Faust aan in 't oorspronkelijke. Maar hij stond op een héél hoogen heuvel...

Emile Boutroux is directeur der *Fondation Thiers*; eene inrichting door diens schoonzuster, mejuffrouw Dosne, in het leven geroepen. Vijftien jongelieden kunnen, na hunne studiën voltooid te hebben, dientengevolge zich gedurende

drie jaren onbezorgd aan verdere wetenschappelijke onderzoekingen wijden in een fraaie huizinge, dicht bij het *Bois de Boulogne*. Oók die jongelingen staan op den heuvel, en vergeten blijkbaar aan het front noch hun meester, noch hunne studie. Wat René Benjamin fantaiseert, is bij hen werkelijkheid.

Mousse - een toevallige krijgskameraad van Gaspard in de loopgraaf - schraapt zich met een pennemes de beslikte vingers schoon, haalt vervolgens een blad papier uit zijn kapotjas, en een potlood. Begint dan met koortsachtige haast te schrijven.

'Gaspard le regardait. Il dit:

T'écris?

Oui, reprit l'autre, c'est pour toi.

Pour moi?

Ecoute: j'ai idée que je n'en reviendrai pas.

Ah?...

Si toi tu reviens, mets ça dans ta poche, et par amitié, porte-le à Paris, à l'adresse ci-dessus.

Chez ta poule?

Non... un ami.

Ah?...

C'est une petite question littéraire que je tiens à régler, dit Mousse. Il s'agit d'une édition de Sophocle'...

Boutroux heeft tijdens den oorlog enkele artikelen geschreven, zonder echter van zijn heuvel af te dalen. 'Il n'a pas écrit une seule page, une seule ligne qui soit un appel à la haine' aldus schrijft Marcel Drouin, die met de *Pages choisies* van Boutroux opent eene reeks *Ecrivains français pendant la guerre*.

Leest gij Gaspard, lees dan óók dat boekske. Het voert ons mede den heuvel op, leert ons waardeeren nòg grootere krachten: 'la constance et la ténacité des travailleurs français, et le culte de la grandeur morale.'

Lausanne.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Jhr. Mr. Victor de Stuers †.

Van de drie groote deugden, die wel als de mannelijke bij uitnemendheid kunnen gelden: Moed, Kracht-tot-handelen en Rechtvaardigheid, mocht Victor de Stuers de beide eerste even stellig de zijne noemen, als hij de laatste - en dat dikwerf tot schade van zijn werk - heeft moeten derven.

Die opperste moed, welke gelegen is in een openstaan ook voor anderer meeningen, in strenge mildheid van oordeel, in zucht om, zonder eenig aanzien des persoons, de waarheid te zoeken, en daarbij bereid te staan, de mogelijkheid van eigen tekortkoming of dwaling te aanvaarden, - die schoone moed der breede en blanke rechtvaardigheid, zij was hem vreemd. De Stuers was buitengemeen moedig, maar hij was zelden èdelmoedig. Zijn dapperheid schuwde lasten noch gevaar, maar scheen wel den prikkel te behoeven van tegenstand en van vinnigen strijd.

Er lag ongetwijfeld iets waarlijk groots in deze zeer markante figuur. Hij was sterk en trouw in zijn geloof, sterk en trouw in zijn liefde, sterk en trouw in het vervullen van wat hij gevoelde zijn hoogste plicht te zijn, sterk en trouw, ook in zijn vooroordeelen en zelfs in zijn rancunes. Maar zoo gebeurde het, dat hij, althans in het voorbijgaan, meer aan een geduchten vechtersbaas dan aan een ridderlijk strijder deed denken.

Drie factoren waren er, die op de eigenaardig strijdlustige levenshouding van de Stuers mede van invloed zijn geweest.

Hij was opgevoed in vereering voor de figuur van Napoleon, en het leek wel, of hij zich zijn leven lang het laatdunkend

gebiedende van zijn held als krachtsideaal tot voorbeeld heeft gesteld.

Bovendien, hij was een maatschappelijk zeer bevoorrecht, een geestig, een op den voorgrond tredend corps-student geweest. In onafhankelijkheid van gedragingen, in minachting voor den filister, in uit de hoogte snedig smalend van zich af spreken, is er altoos iets van den Leidschen aristocraatstudent in hem gebleven. Waar hij een tegenstander te pakken kon krijgen, leek deze bij hem op een donderjool te zijn.

En dan: hij was, niet *in* het gilde, maar daarbuiten, in kringen, die der kunst verre stonden, begonnen met voor hare miskende rechten op te komen. Hij had dat gedaan met kracht en met kennis. Met reden had hij bewondering afgedwongen. Niemand had hij toen gevonden, die tegen hem opgewassen kon heeten. In die rol van alléén-weter is hij allengs vastgegroeid.

Maar dit alles werkte er slechts toe meê, zijn moed om te getuigen en zijn kracht tot handelen te scherpen. En in het bij hem zoo eendrachtig samengaan juist van die twee groote eigenschappen ligt de beteekenis van zijn schitterende verschijning. Toen hij, de dertigjarige jurist, die veelzijdig in kunst had geliefhebberd, voor het eerst in het openbaar optrad, was hij, recht op de zaak afgaand en niets ontziende, in de eerste plaats de man van het scherp aanvallende woord. Zijn ‘Holland op zijn smalst’ was een doorwrocht gedocumenteerde aanklacht. Het was echter nog meer dan dat. Niet alleen toch legde hij de bedroevende verschijnselen der kwaal bloot, hij gaf er ook de diagnose van. Niet alleen gaf hij de diagnose, hij schreef ook de medicijn voor tot keering van het kwaad. De wakkere en vèr ziende schrijver wees er niet slechts op, waar de beschamende leemten lagen in de Nederlandsche kunst-behartiging, - hij wist ook in een volledig schema aan te geven, op welke wijze die leemten konden worden aangevuld. Feitelijk kwam hij in zijn beroemd gebleven alarmkreet aan het verbaasde Nederland een tot in onderdeelen uitgewerkt veldtochtsplan voorleggen.

En dat is, wanneer wij het magistrale artikel thans, na drieënveertig jaar, als een stuk van historische beteekenis lezen, het bewonderenswaardige ervan. Bewonderenswaardig

dan nog het meest dáárom, omdat dit veldtochtsplan niet enkel op het geduldige papier ontworpen werd. Maar bovenal omdat de sterke man, die het vastlegde, zelf de uitvoering er van ter hand nam, - omdat hij met ijzeren wil volhardde in het overwinnen der moeilijkheden, die zich overal opdeden, - en omdat hij, voor zooverre dit binnen het bereik van zijn groote talenten lag, het in veelal zegenrijk gebleken daad heeft omgezet. Zijn jeugd-aspiraties en zijn levenswerk hebben elkaar op zeldzame wijze gedekt.

En in dit verheffend samengaan van moed en kracht-om te-handelen, van een eerst stelselmatig projecteeren met het daarna getrouwelijk ten uitvoer leggen zijner grootsche taak, zal voor de historie de onaanvechtbare roem van Victor de Stuers gelegen zijn.

JAN VETH.

Het tooneel.

Na Top, Dop; na mevrouw Van Rhijn-Naeff, de heer Bles; na de blijde verzekering dat er mooi nieuws is, bezwaren tegen wat bestaat en aanvaard wordt. Deze tweede rede over tooneel komt, nu men overal *Mrs. O.* geeft, een eigen, Nederlandsch *Prulletje*, dat de leider van ons voornaamste, althans officieele gezelschap, de heer Roelvink, de moeite van het geschreven en... de eer van het vertoond worden heeft waard gevonden. Zijn eenige verontschuldiging, naar het oordeel zijner vriendelijkste beoordeelaars, is, dat hij mevrouw Enny Vrede op haar allerbest laat zien. - Ik denk hierbij aan de laatdunkendheid, waarmee Nederlandsche tooneelvrienden jaren lang geoordeeld, en journalisten, na het overlijden, geschreven hebben over Victorien Sardou, schrijver - behalve van enk'le zeer goede! - van stukken als *Fédora* en *Tosca*, die toch altijd nog héél wat meer beteekenden dan wat de leider van het 'Nederlandsch' nu welwillend gaf aan de 'Haghespelers', en bovendien bestemd waren om een Sarah Bernhardt te doen 'schitteren'. Dit laatste bedoelt niets onaangenaams voor mevrouw Verkade; integendeel is mijne meening, dat menigeen onbillijk gedaan heeft, door in haar slechts een dilettante te zien. Doch een Sarah Bernhardt is zij niet; en de eenige verontschuldiging, doch tevens een geldige reden voor onze *Hollandsche* geringschatting van talenten als Sardou, is, dat *onze aard iets anders verlangt*, geen vernuft en geen uiterlijkheid.

Het besef hiervan doorgloeit de ziel van den heer Bles. Ik beaam noch prijs alle bijzonderheden. Doch zijn waarschuwing verdient de aandacht. Te luid en te vaak is de

vraag herhaald, of iets ‘het doet’ op het tooneel. Dit ‘deed het’ niet en dat was ‘geen tooneel’. De arbeid van decorateur en kleermaker werd als *ebenbürtig* met dien van den speler beschouwd en deze was niet langer de reproduceerende kunstenaar, eerbiedig uitend wat een schrijver had te zeggen gevonden: hij (of zij) was de geest (en zelfs het lichaam), voor wien (of wie) de schrijver op maat arbeidde.

Toen Fabricius onlangs in *Totok en Indo* de bastaards van twee rassen op het tooneel bracht, bedoelde hij niet, iets beklagenswaardigs te toonen. Wel heeft hij zich gehaast, in het geestelijk element van dit indo's-uitbeelden stof voor een nieuw werk te vinden; doch hoezeer zulk... uitstallen als een welkom uiterlijk-iets is beschouwd en aanvaard, blijkt uit het flodderstuk van den heer Roelvink, waar de krompratende Indische dame, verbandloos, louter als ‘lachsucces’ dienst doet.

De schrijver Fabricius is regisseur geworden. Rotterdam krijgt hem, nadat, naar ik hoorde, Amsterdam blijk had gegeven, hem wel te willen nemen. Of ons tooneel er baat bij zal hebben? Of deze werkzaamheid zijn talent ten goede zal komen?... ‘Hij heeft kijk.’ Ja, maar àl te veel! Ook Heijermans heeft ‘kijk’ getoond. Het raam, dat op zee uitziet, in *Op Hoop van Zegen*, is daarvan een van de talrijke bewijzen. Doch hoe ontzaglijk veel beter is dit stuk gespeeld, toen hij nog niet het tooneel bestuurde! De kracht van zijn werken zat ook *niet* in dien ‘kijk’. In het zeestuk, in *Schakels*, in *Uitkomst* is z i e l . Deze ziel in *Op Hoop van Zegen* heeft (niet uitsluitend, zelfs geenszins het meest) het stuk den voorbeeldeloozen invloed bezorgd. Het is meer dan zeshonderd maal gespeeld en, slechts voor een gedeelte goed vertoond, ontroert het nu de menigte nog. 't Is, na *Vorstenschool*, h e t Hollandsche werk. Geenszins het beste, dat wij bezitten; ook van Heijermans niet het knapste; máár: tooneel èn tooneel-met-ziel.

Naar, bij een dier ruzies-in-het-openbaar, welke de acteurs niet kunnen afleeren, aan den dag kwam, heeft Heijermans nieuw werk onaf liggen. 't Bestuurder-spelen neemt al zijn tijd; vandaar, ongeduld en boosheid bij Mevr. De Boer!... Mooi ensemble-spel brengt de *Tooneelvereeniging* nooit meer...

Of de schrijver Fabricius invloed op het spel der Rotter-

dammers zal krijgen? Aan Verkade is dit niet gelukt. Als een winterkoning der ‘trust’ gaat hij heen. Toch hébben de spelers hier éven gevoeld, dat hij inzicht heeft en den eenvoud wil: de *fraze* op de planken haat. Kon hij zich nu ook dien anderen eenvoud eigen maken, die uiterlijkheid als bijkomstigs beschouwt; en wilde hij dan hard-werken en naar ernstige stukken zoeken; hij zou, gelijk Van Looy, Mijnssen en zijn andere vrienden al zoo lang hebben gehoopt, iets vermogen te beteekenen in den kleineren, d.i. gelukkig intiemeren kring, tot welken zijn streven in 't najaar terugkeert.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

27 Maart 1916.

‘16 Maart. Het stoomschip *Tubantia*, van den Koninklijken Hollandschen Lloyd, wordt des nachts bij het lichtschip Noord-Hinder onverhoeds getorpedeerd.’

Zoo meldt thans de oorlogskroniek. Zullen de schoolboekjes onzer kleinkinderen het herhalen, met de bijvoeging: ‘Beide oorlogvoerende partijen wezen de verantwoordelijkheid voor het feit af, en Nederland heeft hierin berust’?

Er is een nota op weg geweest, naar Berlijn. Zij is er ook ontvangen, door den Nederlandschen gezant. Overhandigd is zij niet; eer het daartoe kwam, had Duitschland zijne loochening de wereld over geseind.

Dat er ook eene nota op weg is geweest naar Londen, heeft men niet vernomen.

De Nederlandsche regeering zal hebben geredeneerd als het Nederlandsche publiek: dat de verdenking vallen moest op de mogendheid, die een jaar geleden de Noordzee tot oorlogsgebied heeft verklaard en de neutralen vermaand hun schepen daar niet te wagen, de mogendheid wier zeeofficieren op de *Katwijk* konden schieten en op de *Artemis*, en die na deze en twintig dergelijke feiten tegen andere neutralen, aangekondigd heeft den duikbootenoorlog nog te zullen ‘verscherpen’. Bij vorige gelegenheden had zij, althans wanneer Nederlandsche schepen waren getroffen, een onderzoek toegezegd en placht dan tevens te waarschuwen dat de waarheid door haar niet uitgevonden worden kon in een vloek en een zucht: dat noodzakelijk het terugkeeren van

op zeker oogenblik zee gekozen hebbende duikbooten naar hare basis moest worden afgewacht. Beëedigde verklaringen van Nederlandsche zeelieden, afgelegd voor de Nederlandsche marine-autoriteit, placht zij niet alleen niet af te wijzen, maar aanvaardde ze uitdrukkelijk als hulpmiddelen tot het ontdekken der waarheid; en toen haar die, in de gevallen der *Katwijk* en der *Artemis*, gebleken was, heeft zij verontschuldigingen gemaakt en schadevergoeding aangeboden. Thans niets van dit al. Eer Duitschland geacht kon worden zich de volstrekte zekerheid te hebben kunnen verschaffen omtrent hetgeen hare duikbootcommandanten al of niet hadden uitgericht, werd hunne schuld in den meest pertinenten vorm ontkend. Hiertoe bepaalde zich de regeering, maar in de Duitsche officieuse pers wemelde het tegelijkertijd van berichten, die aan de reeds bekende, doch nog niet op officieele wijze te Berlijn overgelegde verklaringen onzer zeelieden bij voorbaat de geloofwaardigheid trachtten te ontnemen. Berichten die niet alleen den uitkijk en de officieren der *Tubantia*, doch die ook elkander tegenspraken: anonymus A. verzekerde dat het schip op eene mijn moest zijn geloopen, passagier B. dat er noch van torpedo noch van mijn, enkel van een ontploffing binnenboords sprake kon zijn geweest.

De Britsche admiraliteit beantwoordde de Duitsche ontkenning met de mededeeling dat geen Engelsche duik- of torpedoboot aan de daad schuldig kon zijn; eene mededeeling die, toen op de bewoordingen waarin zij vervat was door een gedeelte van het Nederlandsche publiek aanmerking werd gemaakt, na ettelijke dagen herhaald is in zulk een vorm dat ook de grootste chicaneur geen twijfel meer kan opwekken aan het feit, dat de Engelsche regeering de schuld van wien ook harer ondergeschikten ten eenenmale ontkent. Deze tweede verklaring is afgelegd op een oogenblik, waarop de Engelsche regeering naar de verrichtingen dier ondergeschikten inderdaad een afdoend onderzoek *kan* hebben ingesteld; van de oorspronkelijke Duitsche verklaring is, bij den besten wil, hetzelfde niet aan te nemen.

Intusschen, zij is afgelegd, en de Nederlandsche regeering heeft haar reeds afgezonden vertoog te Berlijn niet doen overhandigen.

Kan de zaak hiermede afgeloopen zijn? Ons gemoed schreeuwt van neen, en ons verstand behoeft ons gemoed het zwijgen niet op te leggen.

Qui se fait brebis, *le loup le mange*.

Zoolang dit waar blijft, is er voor Nederland geen verkeerder houding mogelijk dan mismoedig te zeggen: ‘A. wil het niet gedaan hebben, B. evenmin; laat ik van mijn kant vooral nu maar niet langer in de zaak roeren’. Nederland is verplicht het uiterste te doen om deze zaak tot klaarheid te brengen; het is het verplicht aan zichzelf, aan alle andere neutralen, aan beide oorlogvoerenden die geen van tweeën onder eene verdenking mogen blijven liggen waarvan de resultaten van een voortgezet onderzoek hen zouden kunnen bevrijden; het is het verplicht aan de zaak van eer en trouw in het algemeen.

Het voortgezet onderzoek is geen zaak van de Lloyd alleen, maar van alle Nederlanders, en zij hebben daarvoor verantwoordelijk te stellen hun aller orgaan, de Nederlandsche regeering. Bezaten wij een parlement dat in allen deele zijn plichten verstond, het zou uiting hebben gegeven aan wat te dezen opzichte de Nederlandsche natie beweegt. Niet om de regeering te bedillen, maar om haar te sterken.

De regeering kruist de handen niet. Het is waar, de beëedigde verklaring der scheepsautoriteiten: ‘ik heb de bellenbaan der torpedo *gezien*’, heeft zij onder zich gehouden. Zij kon ook kwalijk meer worden voorgelegd aan eene regeering die reeds verklaard heeft: ‘een torpedo van mij kan het nooit zijn geweest.’ Doch zal men onder zich houden wat overtuigenders mocht zijn bij te brengen?

Neen. Reeds is publiek gemaakt tot welke uitkomst het onderzoek van in booten der *Tubantia* aangetroffen metaalsplinters heeft geleid. De uitkomst versterkt het vermoeden dat op het schip een torpedo is afgeschoten. Dat het een Duitsche zou moeten zijn, is aan de Nederlandsche marine-autoriteit niet gebleken; zij verklaart het althans niet, doch Engeland doet op slag een omstandige bewijsvoering volgen, die, uit samenstelling en afmetingen der aangetroffen bestanddeelen, en uit den graad harer treksterkte, aannemelijk zoekt te maken dat het geen Engelsche torpedo kan zijn geweest. Welk is ten aanzien dezer

bewijsvoering het oordeel der Nederlandsche marine? Wij hebben er recht op dit te weten, wij *moeten* het weten.[1)]

Antwoordt misschien nog de *Tubantia* zelve? Zij ligt, is ons gezegd, op 35 Meter diepte, en op grooter diepte dan 30 Meter levert het duiken bijna nooit eenig gevolg op. Dit mag zoo zijn; maar zijn wij wèl ingelicht, dan ligt de *Tubantia*, die ongeveer 20 Meter breed is, gekanteld, en wel met de wond naar boven. Die wond zelve ligt dus volstrekt niet op 35 Meter diepte, en, bij stil weer, moet het duiken mogelijk zijn.

De Lloyd laat dan ook duiken, onder toezicht van officieren der Nederlandsche marine. Of er iets zal gevonden worden dat meer onmiddellijke gevolgtrekkingen toelaat dan de splinters aangetroffen in de booten, is geheel onzeker: het is mogelijk dat van een torpedo, die treft, niets dan kleine splinters overblijven, en daar het schip getroffen is in de kolenbunkers, en buitengemeen veel kolen aan boord had, zal het vinden dier splinters vermoedelijk zeer bezwaarlijk, misschien onmogelijk zijn. In ieder geval, wat er met mogelijkheid te doen is dient te worden gedaan, en Nederland, en door Nederland de wereld, dient van de poging en haar uitkomst de omstandigste kennis te verkrijgen.

Door Nederland de wereld. Zij mag niet, door ons verzuim, onder den indruk worden gebracht dat met de Duitsche en Engelsche regeeringsverklaringen, ook voor haar, de zaak is afgedaan.

In het bijzonder mogen de neutralen dit niet. Zij hebben tot dusver bijster weinig gedaan om in eene wereld die thans in razernij verkeert maar niet steeds razend blijven zal, althans zedelijke macht te behouden. Amerika, dat leiding had *kunnen* geven, heeft de gelegenheid verzuimd iets ten bate der gemeenschap te *doen*, zelfs iets van belang ten bate der gemeenschap te *formuleeren*. Heeft Nederland gansch geen plichten meer in deze richting? Wij meenen van wél. Wij zien in, dat de eenige neutraliteit die *op staanden voet* de razenden tot inkeer zou kunnen brengen, zou

1) *Noot bij de correctie* (28 Maart): Het *Handelsblad* verzekert thans, dat torpedo's die zoodanige deelen hebben als die welke in de booten zijn aangetroffen, alleen in gebruik zijn bij de marines van Duitschland, Nederland, Spanje, Japan en eenige Zuid-Amerikaansche staten. Wij dienen te weten niet wat een blad, maar wat onze regeering er van zegt

zijn een gewapende neutraliteit; een gewapende neutraliteit voor wier wapenen de dollemans ontzag zouden moeten hebben. Voor de vereenigde zeemacht van de Skandinavische rijken, Nederland en Spanje zouden zij dit niet; zelfs zouden zij alle vereenigde actie van de vloten dier gelijkelijk belanghebbenden gemakkelijk kunnen verhinderen. Een aansluiting dier rijken bij de Geallieerden brengt onmiddellijk de Duitsche regimenten in onze oostelijke provinciën en in Jutland, de Zeppelins boven Kopenhagen en boven Amsterdam, zonder kans dat Engeland vooralsnog iets wezenlijks kan doen om het te verhinderen. Kon het dat, het zou waarlijk, gedurende twee jaren oorlog, Hamburg en Bremen niet met vrede hebben gelaten. Berusting derhalve?

Maar er is een graad van berusting, die erger is dan de dood, omdat zij ongeloof insluit aan het bestaan zelf der goederen zonder welke het leven niet meer waard is geleefd te worden. Wij zijn dien graad nabij gekomen; wij behooren hem niet te overschrijden. Fouten te maken, weten wij immers, is soms minder erg dan niets te doen: het toont althans nog de continuïteit van den polsslag aan. Dit is zeker: als de neutralen van thans bereiken willen dat zij bij den vrede van straks als *quantité négligeable* zullen worden beschouwd, kunnen zij niet anders handelen dan zij doen. Het mag niet langer zoo blijven dat het torpedeeren van een Noorsch schip Nederland, het torpedeeren van een Nederlandsch schip Noorwegen niet aangaat; dat zonden tegen de humaniteit bedreven en weer bedreven worden zonder opspringen der humaniteit.

Valeat quantum possit, besluit van Houten zijn laatsten Staatkundigen Brief, en dit behoort thans bij het interneutraal overleg dat niet uitblijven mag het devies der regeeringen te zijn. Het *valere* zal, zoo niet voor het heden dan toch voor de toekomst, altijd meer zijn dan de armoede van het nietsdoen. Ik geloof er niet aan dat een duidelijker spreken der neutralen hen aanstonds in den oorlog zou betrekken; een oorlog klaarblijkelijk op zijn retour. Geen der deelnemers is er op belust, zich thans nog de taak te verzwaren om er af te komen met eenig fatsoen en zich een dragelijke toekomst te reserveeren, en een oorlogsverklaring van Duitsch-

land aan Nederland zou voor Duitschland die taak buitengemeen verzwaren.

Dat Duitschland het nog de moeite waard heeft geacht een oorlogsverklaring te zenden aan Portugal, is met deze beschouwing niet in strijd. Portugal begunstigde Engeland, en Duitschland wil zich de kans open houden Portugal daarvoor te doen boeten: het behoeft voor den ganschen 'oorlog' tegen Portugal geen soldaat en geen kanon te verplaatsen, maar hoopt Portugal eene eventueele oorlogsmoeheid van Engeland te kunnen laten betalen met koloniën. Nederland heeft Engeland niet begunstigd; het is in zijn houding tegenover Duitschland volkomen correct geweest. Verklaarde Duitschland ons den oorlog, het zou ons moeten veroveren, om niet de kans te loopen de Geallieerden, zoodra zij een veer van den mond kunnen blazen, zich van ons gebied tegen het eigen Noordduitsche gebied te zien bedienen. Het gevaar van uitputting zou door het ophouden van den toevoer uit Nederland veel dreigender worden dan het reeds is; zij verkiezen den neutralen Rijnmond boven een Duitschen Rijnmond, door Engeland geblokkeerd. En Nederland is, ook voor een in alle opzichten overwinnend Duitschland, een onverteerbaar brok; geen welkome aanwinst als Angola. Insulinde? ja, dat is begeerlijk, maar eer Engeland zou toelaten dat dáármede zijne nederlaag betaald werd, zou die nederlaag een gansch andere moeten zijn dan de Duitsche regeering nog hopen kan Engeland ooit te zullen toebrengen. Er bestaan nog zooiets als verstandelijke overwegingen die de alleenheerschappij van het kanon- en torpedo-argument beperken. Wie er aan twijfelen mocht, leere van Tirpitz' val.

Tirpitz contra Bethmann; dat deze tegenstelling bestond is herhaaldelijk verzekerd en van Duitsche zijde even herhaaldelijk ontkend. Er is nu dan toch niet meer aan te twijfelen of zij heeft bestaan, en Bethmann heeft het van Tirpitz gewonnen.

Bethmann en Ballin beseffen dat, na den vrede en hoe hij luide, Duitschland met zijn vrienden op een ton zal kunnen dansen; dat het moeite zal kosten de oude economische betrekkingen, alom waar zij thans zoo volstrekt afgebroken zijn, weder aan te knoopen. Zij willen in deze omstandigheden althans

Amerika niet geheel verbitteren, welks economische positie na den vrede ten koste van Europa buitengewoon versterkt zal blijken te zijn. Zij willen dus den duikbootenoorlog, nu ten overvloede bewezen is dat die de Engelsche vlag toch nimmer van de zee kan verdrijven, niet tot het razend uiterste gebracht zien dat van den aanvang af, blijkens de verklaring van 4 Februari 1915, in Tirpitz' bedoeling gelegen heeft, en daar Tirpitz niet heeft willen buigen, heeft men bij den Keizer zijn ontslag bewerkt. Tot groote woede van de 'Scharfmacher' der nationaal-liberale en conservatieve partijen, naar is gebleken; tot hevige verontwaardiging, mag men aannemen, van het Duitsche marinepersoneel, dat den uiterst bekwamen, uiterst energieken, groot zienden en breed doenden schepper der Duitsche zeemacht verafgoodde. Dat stemmingen als deze invloed gehad kunnen hebben op het blind er op los schieten waaraan allervermoedelijkst de *Tubantia* ten offer is gevallen, is waarlijk geheel begrijpelijk; evenzeer, dat bij Bethmann en zijn nieuwen marineminister, toen geen vier-en-twintig uur na Tirpitz' vervanging het feit bij den Noord-Hinder zich voordeed, de zenuwen van stuur kunnen zijn geraakt en men alle onderzoek, alle verantwoording althans tegenover derden, kan hebben willen afsnijden door onmiddellijk met de grootste kracht te ontkennen wat het zoo jammerlijk zou zijn te moeten toegeven. De onderstelling is niet vleiend voor de gelijkmoedigheid en het helder inzicht der Duitsche regeering; maar wij vragen welke andere eenige meerdere mate van waarschijnlijkheid bezit? De gelijkmoedigheid kan waarlijk in het kabinet van den Rijkskanselier niet groot meer zijn, en dat een bewogen gemoed het helderste inzicht verduisteren kan, is niet onbekend; - hoeveel te meer een inzicht op welks helderheid de Julimaand van '14 het meerendeel der omstanders voorzeker niet geleerd heeft, hoog te roemen! Verdun na de ongehoordste inspanning niet genomen; opkomend gevaar voor Bagdad, en een levendig Russisch offensief over de gansche linie van Riga tot Galicië. Van uit Berlijn gezien kan dit alles niet bevredigend voorkomen. Hoe het zich voordoet, gezien van uit Londen of Parijs?

Parijs is onder de gansche beproeving buitengemeen kalm gebleven. Ook de val van Verdun, moet men wel gelooven,

zou in die koelbloedigheid geen verandering hebben gebracht: zoo zeker hield men zich overtuigd, dat achter de Maaslinie een nieuwe linie in gereedheid zou blijken, en er van een Duitsche doorbraak naar de Seine geen oogenblik sprake zou zijn. Frankrijk ontwikkelt een defensieve kracht van inderdaad opmerkelijke kwaliteiten, en juist zulke kwaliteiten die men in al te veel kringen, elkander napratende, gewoon was geraakt aan Frankrijk te ontzeggen. Maar voor den opmarsch naar den Rijn, de vernietiging van het Pruisische militarisme, etcetera, etcetera, zou het verlies van de uitvalspoort Verdun dan toch zeker wel van beteekenis zijn, gelijk het reeds van beteekenis *is*, dat de Duitschers, zij mogen Verdun dan niet *genomen* hebben, het toch gevaarlijk *benauwen*, zonder te kunnen worden teruggedreven. In Voor-Azië gaat het den Turken niet voor den wind, maar schijnt toch de vereeniging van Engelschen en Russen, en daarmede het ontzet van Townshend, nog steeds niet ophanden te zijn. Wanneer, terwijl Duitschland zijn uiterste kracht inzette tegen Verdun, de Russische aanval op het front Riga-Galicië achterwege ware gebleven, zou dit eerder aan de levenskracht van het verbond der Geallieerden hebben moeten doen twijfelen, dan dat het ondernemen van dien aanval reeds de overwinning van dat verbond voorspelt. Welke successen zijn behaald, en vooral, welke kunnen worden doorgezet?

Op het Balkan-schiereiland rust. De Geallieerden vermogen niets tot de herovering van Servië en Montenegro; - hun vijanden ondernemen niets tegen Saloniki dan per vliegtuig, en nog in het geheel niets tegen Walona.

Aan de Isonzo: onophoudelijke kanonnade; geen noemenswaardige verandering in de positie.

Duitsch Oost-Afrika is nog altijd niet geheel in handen der Engelschen gevallen.

Langs het geheele Westelijke front: vlieger- en mijnengevechten, waarin steeds de tegenstanders aan elkander gewaagd schijnen.

Dit alles is wel geschikt den indruk te bevestigen, dat de oorlog zal uitloopen op een *draw*. Snowden en Trevelyan zeiden dit laatst in het Lagerhuis; thans zeide Haase het in den Rijksdag. De Engelsche recalcitranten beliepen een vaderlijke vermaning; den Duitscher werd het woord ont-

nomen. Wie voelt zich het sterkst: die uitspreken laat, of die zelfs dit niet doet?

Op de clubvergadering der sociaal-democratische afgevaardigden die op de Rijksdagszitting volgde, bleek Haase toch 33 partijgenooten aan zijn zijde te hebben. Nog de meerderheid niet, maar de minderheid groeit.

Geduld, Nederland; veel overleg in uw koele hoofd, maar in uw hart niets van doffe zelfverzaking. Werk naar de beperkte ruimte uwer handen, mede ten gemeenen nutte; toon althans het te *willen* doen. Stop niet weg het *Tubantia*-schandaal, zoo uiterst leerzaam allicht voor de kennis der mentaliteit van den oorlogsbezetene; - en breng, als het kan, licht in het *Palembang*-geval. Waarom vernemen wij niets stelligs, tot dusver, over het verhoor der thans uit Engeland teruggekeerde bemanning?

C.

NASCHRIFT (28 Maart). Het verhoor van de bemanning der *Palembang* is gepubliceerd. Zij zag de witte streep van de tweede der drie torpedo's, die het schip aan stuurboord getroffen hebben, voor den boeg overloopen van een Engelschen torpedojager, die aan stuurboord ongeveer dwars vlak bij de *Palembang* lag, en bezig was een losgeraakte mijn in den grond te schieten. Er blijkt dus op een Engelsch schip te kunnen worden gemikt met het gevolg dat een Nederlandsch schip geraakt, en nòg eens en nòg eens geraakt wordt, wanneer het reeds overhelt en bezig is zijne sloepen uit te zetten. Heerlijke precisie van het aangebeden aanvalswapen! Alles beheerscht men door op knopjes te drukken; alleen den geestestoestand der bemanning niet.

C.

Bibliographie.

Ouë-Jane, door P. Raëskin. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Na dat zacht en stil vertelde *Nonneke*, van *Soeur-Philomène*-glansjes overlicht, voelt men dit tweede boek van den heer Raëskin als een van breeder-dramatischen, meer epischen opzet. En het hebben-bestaan van den klaarblijkelijk uit des schrijvers diepste psyche opwellenden drang, een dergelijk werk te ondernemen, kan allicht reeds op zichzelf een symptoom van vooruitgang worden genoemd. Maar dat mag ons niettemin niet verhinderen, het feit te boekstaven, dat de beeldende krachten van onzen auteur alsnog meer berekend bleken voor de weergave van het eenvoudig en nagenoeg uitsluitend psychisch gebeuren in *Nonneke*, dan voor het meer, ook uiterlijk, gemouvementeerde, dramatische en vooral romantische gegeven in *Ouë-Jane*. In het eerste werk kwam een zekere vaagheid in de beelding het geheel *ten goede*: dat teere figuurtje van zuster Ildegonda, het gezichtje verscholen in de nonnekap; de matte wezenheid van den stervenden Charles Bourtange, zij vroègen als om een kièsch-sparende vaagheid, om niet dan teere aanrakingen... Maar deze twee zinnelijke, plompe boeren en de ‘heks’ Ouë-Jane, diè gestalten eischen daarentegen een sterke plastiek; dit geheele *romantisch* gegeven vraagt een sterk *realistisch* schepper, wil het voor den lezer volkomen gaan leven. En zùlk een schepper te zijn, het is den schrijver, dunkt mij, al te zelden gelukt. Het wezen van boer Prins is ons vrij duidelijk geworden, doch dat van zijn zoon Rinus heel wat minder. Al te weinig psychologisch voorbereid, is ons diens plotse verandering van weifelenden, blooden jongen in een nogal misdadig getinten, vastbesloten man allerminst een onwegduwbare waarheid geworden. En Daantje, het door hem verleide jonge meisje, en ook haar vader de brugwachter, zij vertoonen contradicties

in hun psyche, wier oplossing ons nièt wordt geboden. Doch vooral de hoofdpersoon wordt ons niet genoegzaam verklaard. Zeker zijn er veel fijnheden in de beelding dier figuur op te merken, maar deze zeggen ons slechts iets wat we allang wisten: dat de schrijver een zeer subtiel talent bezit, maar dáártusschen en de macht tot het groote, synthetische, tegelijkertijd-plastisch dramatisch-en-psychologische menschscheppen, waarnaar in dit werk wordt gestreefd, ligt een groote afstand, een afstand, welke niet werd doorloopen... - In dit boek als in het vorige zijn er wel lieve en teedere natuurbeschrijvingen, en zoo wij ook deze omstandigheid tezamen met al het andere nog eens terdege overwegen, dan lijkt ons wel de kunstenaarsaanleg van dezen auteur die zekere volledigheid te bezitten, welke ons de gegronde hoop mag doen koesteren, dat deze toch zeer verdienstelijke en boeiende arbeid eens Raëskin's *overgang* zal blijken te zijn geweest van psychologisch-novellist tot krachtig, epischbeeldend romanschrijver.

M.H. VAN CAMPEN.

Een Jonge Liefde in een Oude Stad, door Frits van Raalte. Arnhem, Stenfert Kroese & Van der Zande.

Het zeer goede van dit boekje, het verhaal van de liefde van een aankomenden jongen voor het dochtertje van zijn oom, tevens hoofd eener school, bij wien hij in huis is, bestaat hierin, dat de, soms zeer diepe, stemmingen nagenoeg volkomen intact uit de schriftuur in het gewaarwordingsleven van den lezer opwademen. En het is dan ook voor dezen als voor zoo menigen arbeid een geluk te noemen, dat het in de natuur der dingen ligt, niet zoozeer een machtig gevoel te verlangen om in kunst een diepe stemming voort te brengen, noch een machtige wedergave van een zij het klein gevoel, maar veeleer een zekere evenredigheid tusschen de sterkte van het sentiment en die van de herscheppende kracht. Het gevalt bijna immer dat, indien een dezer beide, die tezamen over een kunstwerk het sluierwaas der atmosfeer spannen, krachtiger dan de andere blijkt, zoodat er een zekere onevenwichtigheid in de spanning komt, de sluier scheurt, de stemming wegvalt. - Ik noemde deze omstandigheid een geluk voor dezen arbeid, en men zal dit begrijpen, zoo ik eraan toevoege, dat het scheppend vermogen van dezen auteur zich niet op de wijze van het mimicry[1)]

1) Men zie mijn studie over *Augusta de Wit*, in *De Gids* van Juli '15, blz. 100, noot.

heeft aangepast aan de te beelden sentimenten, maar zich van natùre op hetzelfde kracht-niveau bevindt - zoodat het de vraag blijft, of het, ware 't van nature machtiger geweest, zich wel zoù hebben aangepast - het is een van de meest opvallende dingen in dit boek, dat de auteur nergens boven de gebeelde figuren uitrijst. En de niet-onduidelijke wenk, dien hij-zelf ons geeft, dat wij hier met een werk te doen hebben, waarin ook autobiographische gegevens zijn gebruikt, - die wenk, als aanvulling begrepen van het medegedeelde feit, dat de liefhebbende jongen Nico, man geworden, geenerlei verandering in zijn innerlijk wezen kan bespeuren, bevestigt ons vermoeden, hoezeer die zekere benepenheid en kleinheid van gevoel wezenlijk één zijn met, hun volkomen equivalent vinden in het als ingesnoerde en kleintjes-zich-uitende van de scheppingsmacht des schrijvers. Indien Nico later, trots zijn groote liefde voor zijn nichtje, niettegenstaande hij klaarblijkelijk ook reeds een maatschappelijke positie heeft verworven, toch nooit naar het oude stadje gaat, om haar te zien, en dit laat uit ‘de innerlijke overtuiging, dat een bezoek aan de familie (!) een groote desillusie worden zou’, dan vinden wij van dit in 't algemeen zeer onwaarschijnlijke - en als terwille van de compositie aldus bedachte - in dit bijzonder geval de waarschijnlijkheid terug in het feit dierzelfde benepenheid en kleinheid van gevoel, èn merken tevens op, dat wanneer de auteur dit alles klaarblijkelijk heel gewoon vindt en noch hier noch waar ook in 't boekje, schoon anders volstrekt niet afkeerig van analyse, zelfs met een enkel woord rept van die psychische bekrompenheid, dit mede getuigenis aflegt van het feit, dat zij ook den schrijver-als-zoodanig eigen is. - Zoo, waar de stemmingen het beste in dit romannetje zijn en waar de algemeene harmonie in een werk deze slechts ten goede kan komen, hebben wij dankbaar te wezen, dat deze harmonie er ìs, al zouden wij, ook ter wille van den verdienstelijken auteur-zelf haar basis een anderen gewenscht hebben. ‘Den verdienstelijken auteur,’ ja, maar die toch wel eens meer dan dat voor ons getroffen gevoel wordt. Want herkennen wij niet, bijvoorbeeld in de blz. 83 en 84, waar zich die zeer innige beelding van beider kinderen overgave aan elkander bevindt, eene noblesse, en in een regel als deze: ‘Toen hij de stad inging, liep hij eerst onvast, alsof *de bodem ontroerd was onder zijn voeten*, alsof de straatsteenen bewogen,’ eene fijne sensiviteit, die boven het ‘verdienstelijke’ uitgaan? -

M.H. VAN CAMPEN.

De Vrouw: I. Huiselijk Leven; II. Maatschappelijk Leven, door Mej. Dr. H.C.H. Moquette, H. Meulenhoff, Amsterdam. 1915.

Het is moeilijk om niet onbillijk te zijn tegenover de schrijfster van dit boek, zij heeft het zoo echt goed gemeend. Er kan niet met meer objectiviteit over de vrouw geschreven worden dan deze vrouw heeft gedaan - een deugd, niet te onderschatten in onzen tijd van vrouwenbeweging, die zooveel bevooroordeelde beschouwingen in het leven roept.

De baten, die de academische studie der vrouw afwerpt, komen voor de grootste helft haar ten goede, die studeeren; het veld der wetenschap wordt nu wel door mèer arbeidskrachten, maar daarom niet door bètere, bewerkt. Een uitzondering moet hierop misschien worden gemaakt voor het terrein, waarin mej. Moquette met moed de spade heeft gezet: dat van het innerlijk en uiterlijk leven der vrouw in het verleden, en van enkele belangwekkende historische vrouwenfiguren in het bijzonder. De volstrekte belangstelling en het sympathisch begrijpen der vrouw zullen hier misschien iets meer kunnen bereiken dan de man met zijn meer wetenschappelijken aanleg. Vrouwelijke studenten in de letteren zullen op dit gebied overvloed van stof ter wetenschappelijke beärbeiding vinden; het is dubbel gewenscht dat zij hier de hand aan den ploeg slaan, omdat haar academische geschooldheid toch eenigen waarborg geeft voor vrijdom van vooroordeelen, zoovelen praktisch strevenden en idealistischen feministen in sterke mate eigen. De historie van het vrouwenleven moet richting gaan geven aan de denkbeelden van het heden.

Hulde daarom aan de vrouw, die in ons land het eerst durft ondernemen op zuiver wetenschappelijken grondslag, na doorworsteling van een groot aantal boeken, een beeld van het vrouwenleven in vroegere eeuwen te ontwerpen. Maar - hoè jammer, dat de schrijfster haar krachten blijkt te hebben overschat. Zij heeft gemeend haar onderwerp te beheerschen en daardoor een boek van een hybridisch karakter geschreven. Volgens den titel en het voorbericht belooft mej. Moquette den lezer een cultuur-historisch beeld van de Nederlandsche vrouw, en wel van omstreeks 800 tot 1800 toe. Had de schrijfster maar ingezien, dat zij slechts een aantal steenen had aangedragen, nog niet voldoende om er het beloofde gebouw van op te trekken, en bovendien, dat zij geen architect van aanleg is! Nu is het nòch een gemakkelijk te raadplegen bron voor den historieschrijver, nòch een populair-wetenschappelijk werk geworden, wat het, naar de geheele wijze van uitgave te oor deelen, bedoelt te zijn. Ter wille van den vorm is dikwijls de

chronologische volgorde geheel veronachtzaamd, en de groote lacunen in de feiten zijn menigmaal door algemeene phrases op verraderlijke wijze bedekt.

Zoo is b.v. de geschiedenis van de pop als kinderspeelgoed in de middeleeuwen blijkbaar nog onbekend. Mej. Moquette wil er toch niet van zwijgen:

'Waarmee hebben in vroeger tijd de meisjes zich vermaakt? Poppen hadden zij zeker. Bij kinderen van een andere periode mogen wij toch wel verschillende trekjes veronderstellen, die het moderne kind ook kenmerken. De fantasie zal zeker niet minder ontwikkeld geweest zijn, de geest om na te apen, wat zij vader en moeder zagen doen, evenmin. Ook onder Karel den Groote zullen de jongens gegrepen hebben naar hoorn en wapentuig, in de meisjes openbaarde zich al heel vroeg het moedertje en het huishoudstertje. Waren de poppen, die de kindertjes dezer kleine moedertjes moesten voorstellen, ook nog zoo smakeloos en primitief gemaakt, die moedertjes konden zich geen aardiger en liever kroost denken en zij vertroetelden de houten, stijve vormen of de eigengemaakte poppen van lappen en andere materialen, zooals zij moeder kleiner broertjes en zusjes hadden zien liefkozen. En het toppunt zal wel altijd geweest zijn, als de poppen uit- en aangekleed konden worden.'[1)]

Hoe graag zouden we dit geheel onhistorische, alledaagsche causerietje willen missen. Herhaaldelijk heeft deze wijze van bewerking mij getroffen, het pijnlijkst in het hoofdstuk: *Het Huwelijksleven*, omdat de aandacht hier het strakst was gespannen. Een beeld van de vrouw als echtgenoot en moeder, de sfeer teruggetooverd, waarin zij man en kinderen heeft doen ademen! Indien de schrijfster hierin geslaagd ware, haar boek zou een dierbaar plaatsje in alle huiskamers verdienen, ook al zouden de overige hoofdstukken nòg zoo onbevredigend zijn.

Maar och - ook hier over den invloed der vrouw in het gezin niets dan gemeenplaatsen, die voor alle tijden kunnen gelden. Wèl naïef zegt mej. Moquette aan het slot van dit hoofdstuk: 'Het beeld der hollandsche vrouw in haar gezin zou niet volmaakt zijn zonder gewag gemaakt te hebben van haar taak om de huisgenooten te verplegen in ziekte.'[2)] *Het beeld!* Alsof ook maar ergens uit dit boek een beeld voor ons oprijst! Dat dit niet gebeurt, wijt ik voor een belangrijk deel aan de wijze waarop de schrijfster haar stof heeft ingedeeld. Zij heeft niet den

1) De Vrouw I blz. 19 en 20.
2) De Vrouw I blz. 123.

tijd in vakken gesplitst, om in elk tijdvak zoo volledig mogelijk de vrouw te schetsen. In de onafgebroken reeks der eeuwen is helaas het leven der vrouw in stukken gesneden. Hadden de gegevens, verwerkt in de hoofdstukken *De vrouw en de godsdienst*, *De vrouw in dienst der barmhartigheid* en *De vrouw in het huwelijksleven* wel in drieën verdeeld mogen worden? Door die ontleding is het leven gebannen.

Wanneer mej. Moquette zich een staf van medewerksters mocht kunnen verwerven, zal misschien éénmaal de belofte van den titel en het voorbericht van haar boek in vervulling gaan. Dan zal ook gewerkt worden aan den achtergrond, het cultuurleven van het geheele Nederlandsche volk voorstellend. Daartegen toch moet het beeld der vrouw noodzakelijk uitkomen, zal het historisch begrepen kunnen worden.

Het eenige beeld, dat nù voor mij uit dit boek is opgedoemd, is dat van de schrijfster zelf, geduldig bezig aan het doorsnuffelen van tallooze bronnen voor haar werk; 't is echter, of zij verzuimt op te kijken. Mist zij niet den vrijen blik in het leven van vroeger; een oog dat aandachtig heeft getuurd op de werken van onze groote schilders? Veel feiten óók zou mej. Moquette kunnen ontleenen aan Rembrandt en Pieter de Hooch of Johannes Vermeer, maar veel meer waard zou het zijn geweest, indien zij iets van de menschelijkheid uit hun werken had ingedronken. Zou niet een lange blik op het Joodsche Bruidje de comisch droge naïveteit van het hoofdstuk: *Van vrijen en trouwen* onmogelijk hebben gemaakt? Ik ontwaar in deze schrijfster niets van dat inzicht in het leven, dat men vergen mag van wie ons het beeld der vrouw in vroeger eeuwen belooft. Wat dunkt u van opmerkingen als de volgende: ‘In de letterkunde moet het ons wel treffen, dat zulk een groote plaats aan de liefde is ingeruimd, en dit is waarlijk niet een specifiek Nederlandsch verschijnsel. Geen groot dichter heeft dit onderwerp versmaad en de mindere goden op den zangberg schijnen zich zelfs bij voorkeur daartoe aangetrokken gevoeld te hebben.’[1] Is het tòch waar?

Dit boek lijkt mij een mislukking; toch heeft ook de niet geslaagde poging waarde door de opwekking tot beter, die er van uitgaat. Hier althans is zonder strekking, uit zuiver wetenschappelijken drang, gestreefd naar de kennis van het vrouwenleven in Nederland in vroeger eeuwen, en die kennis is het welke onze vrouwenbeweging noodig heeft.

M.J. AALBERS-HAMAKER.

1) De Vrouw I blz. 75.

Brieven van Mr. A.C.W. Staring, ingeleid en toegelicht door Dr. G.E. Opstelten. - Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1916.

Een stevig boek, in meer dan één zin - kloek van formaat, zwaar van papier, en van een allergrondigst doorwerkten inhoud. Of het niet een ziertje minder degelijk had gekund? een enkele maal verlangt men naar ièts meer behartiging van dien schroom voor ‘het publiek uitgeven van opstellen, die nimmer voor het publiek geschreven waren’, waardoor Staring zelf ‘bij twee reprises’ tot een flinke ‘papieropruiming’ gedrongen werd. Zonder schade voor de eenheid konden brieven als Nrs. 157, 159, 162 e.a. worden gemist, terwijl enkele fragmentarische nummers òf veel te weinig geven, òf beter waren weggelaten. En zeker zou het aan de leesbaarheid van het geheel ten goede zijn gekomen, wanneer de noten, die nu den voet van bijna elke bladzij bezwaren, een afzonderlijke verzamelplaats hadden gekregen. Allicht ware er dan ook wat strenger in gezift. Waar, om iets te noemen, de Inleiding ons al eens vertelde, op welke wijze Staring's moeder bij testament zijn stiefvader bevoordeelde, daar vergt ook de secuurste lezer niet, dit tot driemaal toe in een noot weer verklaard te zien, en het bericht, hoe de zaken van neef Urbanus Staring, wijnkooper te Gorcum, daar fout gingen, zal wel niemand zoo hevig boeien dat hij naar een herhaling haakt.

Maar dit zijn allemaal vitterijen op het uiterlijk gewaad, die de kern niet raken. Die waardeerbare kern is wel dat ieder lezer door deze brieven, en mede door den saamrijgenden draad der inleiding, die ze zoo zorgzaam tot een geheel verbond, zich nader zal voelen gebracht tot den mensch in Staring. Te beginnen al met den zielig-deftigen brief van het amper achtjarig jongentje, voor lange jaren aan vreemde - en grove - handen toevertrouwd, terwijl de ouders ver weg zijn. Werd niet in dat verwaarloosd kinderleven de kiem gelegd voor het gereserveerde en onafhankelijke, het tevens zoo zeer evenwichtige gemoedsbestaan van den man, - groeide daar ook niet heimelijk, bij terugslag, het wezen van den gewetensvollen en têeren vader die Staring later voor zijn kinderen worden zal? - Eén brief is er (N. 23), die misschien niet het meest beminnelijk, maar stellig het scherpst geteekend beeld bewaart van den veertigjarigen schrijver, met zijn deugden en beperkingen. Welk een zuiverheid van inzicht in eigen levens-drijfveeren, wat een weloverwogen en onopgesmukte schatting van eigen maatschappelijken arbeid, al leest men met een glimlach, dat hij zich ‘zonder blozen’ zou stellen op de rei van hen, wie een decoratie

toekomt omdat zij ‘niet geheel nutteloos voor het Land hun leven slijten.’ Maar hoe volmaakt eerlijk blijft ook dit laatste. Eerlijkheid en oorspronkelijkheid, hoe sterk zijn ze in den mensch als in den dichter. Even nauwgezet als hij zich toont in het aldoor verbeteren en beschaven van zijn gedichten, even onwrikbaar houdt hij vast aan zijn recht ‘om naar de goedkeuring der Minderheid te staan.’ En is ze niet om te benijden, een vriendschapskritiek zoo zacht gezegd, maar ook zoo scherp oplettend, als waarmee hij mevr. Kleyn eert? - Wonderlijk, dat de oud-geworden Staring zoo weinig van Goethe houdt, Werther verafschuwt en Faust als een ‘razend-makend voortbrengsel’ brandmerkt, terwijl toch de aanhef van een zijner geestigste brieven, dertig jaar vroeger aan zijn bruid gericht, geschreven zijn kon door een nog onbeproefden jongen Werther uit het Geldersche, en niet om het toeval van Charlotte's naam alleen. Eigenaardig ook, hoe zoowel zijn eerste als zijn tweede vrouw zoo lang bedenktijd noodig hebben voor haar jawoord. Een charmeur was Staring blijkbaar niet, buiten alle verband met zijn lichte pokdaligheid, want Mirabeau was het wèl. En zijn Muze werd hem geen troosteres, integendeel - zelf scheldt hij haar ‘een bedorven wittebroodskind’, en wil het verzen-maken bij hem ‘wat vlot gaan’, dan moet hij ‘geen zorgen hoegenaamd hebben.’ Dankbaar bedenkt men, dat de dichter dan toch heele tijden in zulken behaaglijk zorgenvrijen staat heeft mogen leven. Maar nog prettiger is het om uit deze lectuur voorgoed in zijn geheugen een zinnetje mee te dragen als dit: ‘de geur van de enkelblauwe wilde viooltjes, die als Frambozen ruiken...’ Staring was toch wel heel gevoelig, - en onaardig lijkt het ons van Lotte, juist op dézen brief te antwoorden met het nuchtere voorstel, om dadelijk na hun trouwen een vriendin te noodigen als huisgenoote op den Wildenborch. Hoe de wijzer bruidegom besliste, moet men maar in het boek zelf naslaan.

K.C. Boxman-Winkler.

Herdenking van Shakespeare
Op zijn 300sten Doodsdag (23 april 1916).

Engeland had het plan gemaakt op waarlijk grootsche wijze den doodsdag van zijn Dichter bij den driehonderdsten terugkeer te herdenken. Een statig gebouw, voor de opvoering van zijn werken bestemd, moest verrijzen, en de bijdragen voor de oprichting zouden worden gevraagd niet alleen aan de Engelsch sprekende volken, maar aan de geheele wereld; tot zinnebeeld - gelijk het werd genoemd - van '*the world's Tribute to Shakespeare*'. De voorbereiding was geschied, de plaats van het monument bepaald, de grond gekocht...toen is de oorlog tusschenbeide gekomen. De dag zal nu in het laatst der Aprilmaand op eenvoudiger wijze worden gevierd.

Ook Duitschland - het heeft ditmaal geen uitnoodiging van Engeland ontvangen om tot de herdenking mede te werken - zal den Dichter op zijn doodsdag eeren. Het heeft zich Shakespeare toegeëigend, sinds het hem heeft vertaald. Mogen wij dan in Nederland achterblijven? zullen wij hem niet stil en ieder voor zich, gelijk onze manier is, gedenken?

Misschien zal de een of ander van de Shakespeare-gemeente in ons land zich willen verwaardigen een oogenblik van zijn tijd te geven aan de volgende bladzijden, zij maken toch geen pretentie op de aandacht van de kenners. Neen, ik heb ze geschreven uit liefde voor den Dichter en voor mijn eigen pleizier.

In oude opteekeningen zoekend, vond ik eenige herinne-

ringen genoteerd van een reis in Seeland en een bezoek aan Helsingör, het Elsinore van 's Dichters *Hamlet*. Tusschen de papieren lag een verdord, geheel uitgedroogd roosje. Ik heb het ding verwijderd, onwillig tegen het *souvenir*, zooals men het is tegenover sentimentaliteiten van overouden datum. Maar dat verworpen en vergane stukjen herinnering, toen het eenmaal was verdwenen, is voor mijn verbeelding herleefd, - ik hoorde voetstappen... Zij kwamen achter mij aan - het waren trippelende voetstapjes, - ik zag het bosch in de buurt van Helsingör aan zijn uitgang weder voor mij; zoo waarlijk, ik snoof de frissche woudlucht weer op, en ik herkende het teere bleeke gezichtje van het naderende kind, de schenkster van het weggeworpen, voor goed heengegane roosje...

Voetstappen! Gaat het u als mij? wanneer ik in eenzaam bosch wandel of in doodstilte van den nacht over de wegen ga, dan is het mij dikwijls alsof ik iemand op zijde van mij hoor medegaan. Voetstappen vallen, zuchten ruischen, ja soms verneemt men het dof geluid van een menschenstem.

Voetstappen! - De geest van het doode en begraven roosje, dat mij was toegereikt door het handje van het tengere smalneusje met de grijze oogen, deed mij op eenmaal denken aan de voetstappen die ik had gehoord en de verbeeldingen die ik had gezien op mijn wandeltocht door het zwijgende bosch, dien dag dat ik van Kopenhagen was uitgegaan met de boot, om de plaats op te zoeken aan den Sond waar Hamlet den geest van zijn vader had ontmoet.

Maar laat ik dit geregeld vertellen; al verdient het ook niet die eer, het doet mij genoegen om de oude herinnering.

I.
Teleurstelling.

> What if it tempt you toward the flood, my Lord,
> Or to the dreadful summit of the cliff
> That beetles o'er his base into the sea...? I. 4.

Per boot van Kopenhagen naar Hamlet's Helsingör.

Een uitgelezen morgen voor een melancolieke bedevaart. De loome grijze lucht hangt over het kille kabbelende water van den Sond. Anders kan toch de boschbegroeide kust van Seeland zoo vroolijk zien; maar er moet wat zon bijkomen.

Nu is het een en al dofheid. Van den anderen kant, van Zweden aan de overzijde, valt niets te onderscheiden; het land daar verflauwde tot een nevelig fabelland.

Moreele bespiegeling door het grauwe natuurtooneel geinspireerd. - (Wat drommels! 't is niet voor niets dat men met Hamlet is groot gebracht): Gebeurt het niet ook zoo in het leven? Dikwijls gaat het tusschen enge oevers, en het lijkt ons toch dat ze ver van ons afstaan. Wij kunnen met de handen bijna reiken tot de omgeving van ons leven, en jawel, ze onttrekt zich niet alleen aan onzen greep, maar ook aan ons gezicht. Een droeve luie lucht legert om ons, en het leven waar we midden door heengaan, wijkt van ons weg in wolken. Eng en vaag tegelijk.

'*My tables*, - *meet it is I set it down!*' zegt Hamlet en haalt zijn notitieboek te voorschijn.

Bij het vorderen van den tocht en het vernauwen der Sondpassage komt de kust van Zweden dan nader. Het uitzicht gaat menschelijker worden. Glooiende heuvels, en hun vaal groen, aangestipt hier en daar door het dak van een eenzame woning, - zoo vertoonde zich nu de kust van Zwedenland.

Het lag aan de lucht; die begon zich te verdeelen en te openen voor doorbrekende lichtstralen. De oevers weerkaatsten in het water, en de boot nam haar koers over den spiegel van den Sond, als tusschen een omtlijsting van geboomte en heuvelhellingen, tot waar, ginds over de hoofden der dekpassagiers, de massieve torens opstaken van het slot Kronborg - klaar en vroolijk omhoog onder een opening van de bewolkte lucht.

Slot Kronborg! Daar ben ik thuis, op dat slot. Van zijn muren immers daverde het geschut bij den maaltijd van den gluiper, Hamlet's oom, Koning Claudius van Denemarken, telkens als hij zijn toasten dronk te midden van het rumoer der genooten van zijn gelag - terwijl, in den killen nacht daarbuiten op het terras, uitkijkend naar de rosverlichte vensters van het Slot en de donker doode wateren van den Sond, Hamlet zijn wake houdt, de Denenprins, wachtend op de heillooze boodschap van de onderwereld. Hij weet het, de prins, in zijn profetische droefheid: de tijding uit de geestenwereld zal met een wreeden stoot doordringen tot in

de kern van zijn ziel en er den droom en het verlangen van zijn leven treffen en scheuren om niets anders voor zijn verbeelding over te laten dan een spooksel van bloed en zonde en ellende. - Hij weet het, hij gevoelt het, - hij gevoelt het reeds, eer de slag neerkomt.

En hij wacht de harten- en geesteswond af met zijn bloedelooze, onmachtige geestesvoornaamheid, met zijn levensironie - daar op het terras voor het slot Kronborg, aan den oever van den Sond. Levensironie, - want het huis van zijn geest heeft verscheiden verdiepingen: daaronder is de ruimte voor zijn gevoel en zijn gevoeligheid, maar daarboven is de ruimte - of zal ik het niet liever een leêgte noemen? - waar de indrukken en de scherpste, vlijmendste gevoeligheden hun weg niet heen mogen nemen, en waar zij alleen kunnen resoneeren. Hun resonans klinkt daar op in een hoogen fijnen straal van spot, al stijgend in subtiele redeneeringen, tot ze neerklatert in een bruising van dwaze opgewondenheid of van woeste verachting. Twee menschen in hem, Hamlet: de lijder en de man die zich ziet lijden, en die boven zijn lijden uitziet. Die niet wil lijden en zich verbergt achter een uitschateren van hoon en waanzin. Hamlet wacht daar op het terras, - een dubbele wereld in zijn hart, - en hij wacht er zijn lot, hij die zich superieur weet boven het Lot, die het wil zijn.

Uit het slot straalt in den nacht de gloed der fakkels van het dronkemansfestijn...

Kronborg!

De boot legt aan in de nabijheid van het Slot.

Daarheen gaat mijn eerste nieuwsgierigheid. Maar het is niet meer het oude kasteel aan den toegang tot den Sond. Een vierkant gebouw, zooals er honderden meer zijn, met zijn vier hoektorens en zijn gepleisterde muren, is het nu ingericht voor kazerne. Op het binnenplein zijn soldaten bezig aan het poetsen van hun plunje, anderen kijken luierend toe bij de bezigheid van hun makkers. Zonnestralen vertoonen zich schuchter aan het grijzige uitspansel en glijden en glimlachen over het militair huiselijk tafereel.

Gelukkige inval: wacht ons niet altoos een ontgoocheling wanneer we van aangezicht tot aangezicht komen te staan

voor de werkelijkheid van onze fantastische... maar ik sluit den mond aan mijn opmerking; ik geloof, ze is meer gemaakt.

Het terras moet en zàl het vergoeden.

Men noemt het thans de vlaggenbatterij. De *Danebrog* waait er als over het water van den Sond, symbool der Deensche heerschappij. Mij dunkt, en het kàn wel niet anders, daar moet nog iets huiveren van de kou en de ontzetting van dien schrikwekkenden spooknacht.

De verzen der tragedie rijzen op uit het duister, duister en ijzelend:

> The air bites shrewdly, it is very cold.

De adem van dien bijtenden wind moet daar nog rondwaren.

Hoe schrompelt, bij het aanschouwen, het beeld op eenmaal samen! Geen rotsen, geen klippen, geen klotsende afgrond van water, geen schrik, geen windvlaag, niet eens een tochtje! Zelfs is er geen plaats bijna; - de plaats noodig voor een tragedie!

De gekalkte borstwering van het enge plekje, - van die vlaggenbatterij, die een spookterras wil zijn, - maakt het uitkijken gemakkelijk en gemoedelijk. Ik draai mijn rug toe aan slot en terras en leun rustigjes over de wering en tuur en tuur op de tamme golfjes van den Sond. Aan den overkant, met een streep licht onder de groote wolkschaduw op de heuvels, komt de Zweedsche oeverrand vredig en vriendelijk naar voren over het blauwende water heen. Want het water is aan 't blauwen, is blauw geworden. Heel stil, heel schroomend, alsof het eigenlijk niet mocht, varen een paar booten met uitgespreide zeilenvleugels, statig en stom, over het water; aan den kant ligt een onttakeld schip voor anker... Alles bijeen, niet meer dan een tevreden zwijgend landschap en watergezicht...!

Hamlet wacht...

Ja, Hamlet wacht daar in de buurt; hij houdt de wacht, hij, schildwacht, staat op post met getrokken sabel bij het onschuldige kanon der vlaggenbatterij, onder de plooien van de slap wapperende Danebrog.

Hij heeft een goedig paddengezicht, deze Deen. Geen

gezicht; neen, alleen een paar oogen, neus en mond en ooren; zelfs geen vermoeden van physionomie heeft de man die daar op het terras de plaats van Hamlet inneemt. Hij ziet er geen geesten, hij heeft nooit geesten gezien, de kerel, - want om geesten te kunnen zien, moet men geest en geesten in zich hebben...

En ik die gekomen ben om Hamlet! ik vraag naar Hamlet, ik zoek Hamlet.

Een koffiehuis met tuin ligt bij het slot; het behoort tot het domein van Kronborg. Daar toont mij het mysterieuse gebaar van een kellner - (mijn Deensch vloeit nog niet recht) - achter het huis in een klein park, een weg die naar de hoogte voert, - een pad opgeluisterd door een viertal gepleisterde, kolossale bloempotten. Zij stellen lijkurnen voor, want er waren kransen, grafkransen, om hun verweerde geleding geslingerd, en zij waren bedoeld tot stemming van het gemoed der bezoekers, zij moesten het in een verheven stemming brengen, in de vereischte stemming, voor den grafheuvel van Hamlet, waar zij de menschen heenleidden, het graf van den Deenschen prins, - zeker weer door andere bloemenurnen omringd. De entrée was 2 Mark, - in het land van den ouden Sondtol, het land van uw geboorte en van uw smart, o Hamlet! een nieuwe tol ten laste der onnoozelheid geheven!

Om der wille van Hamlet, waarom niet de twee Mark te offeren? - ik heb ze gegeven, maar het graf ben ik niet gaan zien, ook om der wille van den armen lijder, den Deenschen prins. Ik had genoeg van terras en slot en graf, en wendde den voet stadwaarts, met den rug naar de fantazie.

II.
‘Weltschmerz.’

> ‘I have of late - but wherefore I know not - lost all my mirth.’ II. 2.

De weg van het slot Kronborg naar Helsingör loopt door een bosch. Ik wandelde langzaam op. Tusschen de bladertakken door scheen het blauwe kalme water van den Sond. De zon had overwonnen. Weggevaagd, alles wat aan een

grauwe morgenlucht deed denken; alleen een paar melkwitte wolken zwierden aan den hemel, een stoffeering voor het blauwe, stralende uitspansel. De versche boschgeur streek over het pad, en in de boomen heerschte er allerlei vroolijkheid van aan 't nat ontkomen vogels.

Hoe langer hoe meer groen en blauw en licht! Het water kabbelde en babbelde, de zonnestralen speelden met de ruige boomstammen, het briesje wuifde hun kruinen en ging dan fluisteren in diepten van woudeenzaamheid. Alles wat een bosch kan doen om zich te tooien, dat had het gedaan... En toch, eerst toen, eerst toen op den terugweg, van Kronborg en van terras af, overviel mij de weemoed.

Wat ik had gedacht en gehoopt te koesteren in de herinnering aan de omgeving van den ongelukkigen vorstenzoon, die gevoelens kwamen nu op eenmaal vrij, thans daar niets uiterlijks hun stemming opriep.

Of was er misschien een andere, diepere reden? - Ik weet het niet juist, ik dacht aan Hamlet op die namiddagwandeling, en ik was bedroefd met Hamlet.

Had het boschleven dat mij omringde, toch schuld daaraan? Zie, wat daar om mij heen voorging in het landschap, ik gevoelde het als een plotseling uit de benauwdheid van het grijze leven met ruimer borst gaan ademhalen in zonlicht, en juist naar die verlossing uit doffe engte, haakte bij mij een telkens onbevredigd verlangen. Verlangen, niet in mijzelf, want ik dacht daar waarlijk niet aan mijzelf, maar in het hart van Hamlet.

Want iets zei me dat Hamlet met me meêging op dien weg door het bosch.

Er ging naast mij, er was bij mij, een ziel die om bevrijding vroeg; ze snakte naar lucht, naar ruimte.

Hamlet vergezelde mij op dien peinzenden tocht, en toen ik hem de reden vroeg van zijn zielsverdriet, antwoordde hij uit zijn droeve, diepe, gretige oogen met het woord, dat eenmaal zijn ontrouwe vrienden Rosencrans en Guildenstern te hooren kregen.

Zij klonken die woorden:

‘Look you, this brave overhanging firmament, this majestical roof, fretted with golden fire, why.... it appeareth nothing to me but a foul and pestilent congregation of vapours’....

om dan voort te gaan met de glorificatie van den mensch:

'What a piece of work is man, how noble in reason, how infinite in facultiy, in form and moving, how express and admirable in action, how like an angel! in apprehension how like a god! the beauty of the world!'...

En die God op aarde, dat model voor alle levende wezens, die bloem en schoonheid der wereld, - hoe smalend viel hij, de prins, mijn makker, op eenmaal tegen hem uit, hoe blies hij tegen hem aan dat al zijn heerlijkheid vervloog tot stof, voor een oogenblik misschien getransformeerd tot een schijn van glorie, maar aldoor stof voor den schrijnenden adem van de werkelijkheid: 'the beauty of the world... and yet to me the quintessence of dust: man delights not me!' 'Ik heb geen lust in de menschen, ik heb geen lust in de wereld. Spreekt ge me van dit majestueuze dak van het firmament met zijn duizenden lichten? - voor mij is het niets dan een ophooping van pestdampen. En de mensch, dat toonbeeld van al het geschapene, in gestalte en beweging gelijk de engelen, in gedachte gelijk strevend met de goden, mij schijnt hij slechts wat in de retort der natuur overgehaalde stof - niet meer! Hij bevalt me niet, - foei de mensch!'

De woorden van mijn makker op den weg door het van vochtig licht tintelende bosch brachten de heerlijkheid der schepping op haar knieën voor een duisterenden afgrond van vale dampen; zij lieten haar aan haar lot over, alleen, in het aanschijn van het Niet.

En ik hoorde daarin geen stemming die door het volgend oogenblik zou worden verdreven; neen, het was geen roepen in angst en wanhoop, maar het was een bijna natuurlijke stem, een hooge trillende stem van zielesmart en wereldweemoed.

Wat toch was het voor kracht die zijn woorden eerst omhoog dreef, als moesten zij het toppunt van den hemel bereiken, om ze dan zonder overgang in het stof en het slijk te doen neerzinken. Er was iets meer dan persoonlijks in, hoe persoonlijk het gevoel en het gevoelen ook mochten zijn; er school toch nog iets meer achter. - Een wereldervaring? een wereldgebeuren?

Die vereeniging en tegenoverstelling van grootheid en

zwakte, van het Al en het Niet! Die ineenstrengeling van geluk en leed, waarbij het leed wint en zijn sombere kleur inbijt in het licht!...

De menschheid moet toch wel eenmaal, voor eens, levensvreugde hebben gekend. De sprookjestijd moet hebben bestaan. Zullen wij dan niet gelooven in de lente van het leven? Niet gelooven aan het Paradijs waarin de mensch ontwaakte, als het laatste, hoogste scheppingswoord werd gesproken? - O die eerste inbezitneming van het Leven, dat eerste antwoorden van den mensch in het reine voorgevoel zijner zelfbewustheid op de machtspreuk der Natuur die hem te midden der schepping, als hoogste uitdrukking van haar wezen, in 't aanzijn riep! Het geluk, de weelde, 'the delight', van dien kindsheidsdroom! De onbevangen blik, het dadelijk genot, de eenheid en zekerheid van gevoel, in dat moment van het leven, waarop het leven, dat ons zijn levensadem inblies, ons toefluistert: Niets anders dan alleen maar te leven! 'In gedaante en in doen, hoezeer gelijk aan een engel, in gedachte...' Maar neen, de gedachte schuilt nog weg in die eerste levenserkenning, die eerste levensdaad.

En niet slechts bestaat er een vreugd van de lente in de geboorte; er is ook de verrukking van de wedergeboorte. Want niet voor eenmaal en voor goed is de mensch geschapen. Hij herschept zich.

Wat hij van de natuur heeft ontvangen, hij heeft het niet gekregen als een bezit en een rust; maar hij gevoelt het in zich als een streven en een onrust.

Hij is ontwaakt, - nu eerst is hij wakker geworden, en hij staat wakker te midden van het groote leven, en hij wil heer zijn over het leven en over zichzelf.

Een nieuwe wereld ontsluit zich voor zijn geest. Hij nadert langzaam de wereld der gedachte... Hij treedt daar binnen.

Het was de *gedachte*, waarmede hij leerde zichzelf te beheerschen, het was de *gedachte* die hij leerde erkennen als den band der veelvuldige verschijnsels op aarde. De *gedachte* was middelpunt van het heelal, ze was ook het middelpunt van zijn leven. In de *gedachte* voelde hij zich verwant met de bron van alle leven; tot die hoogte op te stijgen dreef hem zijn verlangen.

Uniek moment in den levensgang der menschheid, als zij haar nieuwe domein in bezit neemt! Dan spreekt zij, tegenover het scheppingswoord der natuur, haar eigen woord van herschepping.

Zij vond het begrip der Vrijheid als tegenwicht van den druk der werkelijkheid, en ze vermocht voortaan de dingen der wereld te aanschouwen in het licht van het ideaal. Wat er gebroken en onvervuld was in de wereld, week terug voor de glorie van volmaakte levensvormen in gedachte geschouwd, terwijl de wereld er alleen de kreupele schaduw van kon vertoonen. De mensch hergaf aan de natuur die hem het aanzijn had gegeven, een hooger en een beter aanzijn; - zichzelf schonk hij het volle bewustzijn van zelfstandigheid.

Als souverein herschiep hij het leven in een ideale levensvoorstelling. ‘How like a God!’

Het is het tijdstip der groote Wedergeboorte.

Aan God gelijk! In stralende vreugd verheft de mensch het hoofd boven de wolken in het licht van den Hemel. Hij troont met zijn rede in den hoogen raad der goden, hij schrijft de wet voor aan het Heelal.

Maar is zelf onderworpen aan die wet.

Met zijn hoogheid kende en voelde de mensch tegelijk zijn afhankelijkheid. Was het niet alsof het Leven wraak op hem wilde nemen, daar hij zich uit het enge, directe verband van het leven wilde afscheiden? - Het Leven eischte voldoening.

Verlangde hij met alle macht in verrukking op het ideaal te zien, het Leven dwong hem het oog te richten op de breuk tusschen ideaal en werkelijkheid; ja, het Leven dat overwonnen scheen, beet hem onder het hart op de plek waar hij het gevoeligst was en haalde zijn grootheid naar beneden, tot het stof aan zijn voeten. Het toonde hem de miserie van de wereld, het toonde hem de miserie van zijn geest. Laat hem toch maar vrij het zweet, het bloed, den haat, de wanhoop waarmee het leven is gedrenkt en gekrenkt, tot hoogte opvoeren van gedachte, waar ze als een schaduwglimp verwasemen, - het Leven met zijn massieve kracht, met zijn oorspronkelijk geweld dwingt ze terug in het gezichtsveld van de menschheid, en hun schaduw is louter duisternis

geworden tegenover den verbleekten en verdwenen luister van het verloren ideaal. Hoe verweg schemert dan iedere herinnering aan vreugde! en wanneer het verlangen opkomt naar geluk, dan is het een heimwee naar de naiëve zaligheid van het Paradijs, eer nog de *gedachte* het bewustzijn van de menschheid had verheven en gebroken...

Maar het gouden eiland is voor goed in een nevelwaas aan het oog onttrokken...

Zoo zware schatting vraagt het Leven van de menschheid voor haar wedergeboorte en haar gaaf van herschepping.

Alsof het die gaaf, die tot den aanleg van den mensch behoort, bij machte was te onderdrukken! Alsof het den genius der menschheid in zijn weg kon ophouden en terugdringen!

Neen, op iedere daling volgt een stijgen, na iedere vernedering is er een behoefte aan vernieuwing van trots. Na de donkere tijden der Middeleeuwen, toen de wereld verloren scheen in haar gevoel van machteloosheid en zonde, brak het licht aan van de nieuwe Wedergeboorte voor Europa, en het heeft de souvereiniteit van den mensch in haar volle waarde hersteld.

Wederom komt de lust in het leven op. De kracht rijst in het hart der Europeesche menschheid om het leven naar haar ideaal te herscheppen.

Het was de ontdekking van de schoonheid en van de ruimte der wereld, bestraald door het licht der *gedachte*. Al wat de mensch kon en wist moest strekken om de wereld tot een afschaduwing te vormen van de hooge lichtsfeer der ideeën waaraan de ziel geloofde. In de lichtsfeer was het tehuis van den menschengeest.

Maar de schaduw volgde den voortgang van de menschheid.

Hoe krachtiger de gedachte steeg, hoe grooter de afstand werd tusschen ideaal en werkelijkheid, tusschen persoonlijkheid en leven. De brute kracht drong overal in de tusschenruimten door en verscherpte het gevoel van de breuk in het hart. Het werd een strijd.

En het was een nederlaag hier, een zegepraal daar.

Maar de nederlaag der gedachte, werd zij niet des te snerpender gevoeld, nu zij den ondergang inhield van het

edele tegenover het geweld?... De droefheid rees op uit diepten van het hart, de wereldweemoed.

Van toen af aan zou zij de geleidster wezen van iedere vernieuwing.

Want naast mijn tochtgenoot, daar op het pad in het bosch, zag ik voor mijn verbeelding de broedergestalten van den Deenschen prins, de Werther's de Fausten, de René's met hun stormend verlangen naar het leven om het in innigste omarming te omvangen, en met hun terugstooten van het leven in vertwijfeling en spot: heeren der schepping, klaar om de wereld te herscheppen, maar in het moment zelf van hun souvereiniteitsbewustheid vernederd en vernietigd onder het gevoel van hun beperking, onder den engen wreeden beet van het leven. Rebellen, sceptici, voorgangers, wereldsmartlijders.

Wat hoorde ik toen in Hamlet's woorden de echte stem der menschheid! The beauty of the world... and yet man delights not me! This quintessence of dust!'

De stof, al is er de adem van de oneindigheid en van het oneindige verlangen over heen gestreken, blijft toch maar wat stof en vuil, verjaagd en geslingerd door den warrelenden wind.

Hoe zware val na den zegen en de verheerlijking uitgesproten over natuur en mensch!

De afgrond in de ruimte.

De afgrond in het hart.

De gapende diepte! Het Niet!

III
'Hamlet.'

> For nature crescent does not grow alone
> In thews and bulks; but as this temple (het lichaam) waxes,
> The inward service of the mind and soul
> Grows wide withal. I 3.
>
> Denmark's a prison. II 2.

Te midden van dat teêrlichtende en verweg teederdruppelende bosch met zijn gebroken vogelzanggefluister, ging ik het pad op der gedachten van mijn bleeken metgezel,

evenals ik mijn voetstappen naast de zijnen hield, nu hij tot mij was gekomen om mij te geleiden door de streek die zijn zielsdroefheid had gezien en had meêgeleden.

Maar ik heb toch ook eerst zijn vreugd meêgevoeld.

Want de vreugd trilde in mij mede van zijn eerste aandoening bij het ontdekken van een wereld hervormd door het ideaal. En het was een verrukking, dat eerste zien van een wedergeboren menschheid op een herboren aarde! Het menschenlichaam was een tempel geworden; de ziel viert daarin haar plechtigen dienst - statig rijzen de zuilen en de zielsmuziek, de gewelven vervullend, maakt het opwaarts strevend gebouw tot een hymne van vereeniging met de Godheid. De wereld was tot een ruimte gegroeid, ongemeten voor de harmonische krachten van den mensch om er zich in vrijheid en zelfbewustheid in te ontplooien onder de scheppende leiding van het verstand.

> The godlike reason... the large discourse
> Looking before and after....

De liefdesneiging was geworden tot een zucht naar volmaaktheid in de aanschouwing van het Schoone, een waarborg en een teeken en een band voor de voornaamste en edelste beschaving van den geest...

Ik betrad die baan der gedachten; voorzeker, ze hadden nog een inniger aantrekking voor me, en ze stonden misschien met nog dieper klank dan direct tot ons komt uit de geschreven woorden die de dichter aan den Deenschen prins heeft gegeven; want ik hoorde ze ook in de taal van die anderen, de Werther's en de René's, ik hoorde ze in de resonans van volgende eeuwen. De extase, de overgaaf aan het leven, het opnemen van het leven tot een toppunt van licht, - dat glansde daar alles voor me in een straalschittering van levensweelde, - maar de glans ging dadelijk onder in de onwillige stemming van mijn metgezel.

Had hij de gouden draad van het levensweefsel doen blinken, thans zonder overgang hield hij slechts de zwarte draden in zijn hand.

'Frailty, thy name is woman!' Het beeld van de vrouw was bezoedeld; de liefde, een broos, verraderlijk ding, lag in stukken gebroken...

Wat was dan toch wel de finale uitkomst der verheven structuur van het menschenlichaam? De opgeblazen, in den distilleerkolf der natuur dubbel overgehaalde, stof zonk tot stof terug en moest dienen, misschien, voor een prop van klei in een gat van een bouwvallige muur. O tempel waardoor de muziek der menschheid ruischte! O miserabel behulp van een leemen prop om een vagebond te beschermen tegen den tocht!

De ruimte om zich in te bewegen! Ach, hoe kromp ze ineen, wanneer de geest van den mensch zich bestemd dacht de vleugels uit te slaan. 'Denemarken is een gevangenis.' Niet Denemarken alleen is een gevangenis geworden, de gansche wereld werd eng; zij bedrukt, zij benart, zij belegert de borst. Het is duf en donker op aard als in een gevangenishol.

Zelfs daar is nog niet de diepste angst en duisternis bereikt. Want in kleine omgeving kan men zich vrij droomen. Het domein der gedachten is onbeperkt, de gevoelszee is als de zee zonder grenzen. Maar het donker heeft- zich ingevreten in de ziel. De zelf-illusies zijn verdwenen. In het eigen hart wordt de mensch omlegerd en benauwd door zijn tekortkomingen, zijn misdaad, zijn zonde. '*It were better my mother had not born me*.' Besser ich wäre nie geboren. 'Met meer zonden die naar 't oogenblik snakken om mijn geest te beheerschen, dan ik gedachten of verbeelding heb om ze voor mijzelf een naam of een gestalte te geven.' '*What should such fellows as I*, *do crawling between earth and heaven?*'

Te droomen van vrijheid! Alsof er geen booze droomen waren die den schrik voor goed inplantten in de ziel!

Geen bevrijding dus? Toch, nietwaar? houdt men altoos de mogelijkheid om zichzelf uitredding te geven van de levenssmart. Het heroïsche middel is daar. Men voere het wapen tegen de bron van de rampen, tegen de eigen plek waar zij huizen, het hart... Een dolkstoot, niets meer, en daarmede het einde.

Zou men echter dan reeds veilig zijn voor de schrikgestalten? Wie weet of niet aan gindsche zijde van het leven... nieuwe droomen... nieuwe heillooze machten...

Neen, alles is voor ons gesloten. Het leven dringt in de

engte, en ook de dood laat ons niet los. De gedachten hebben geen vrijen weg in de onmetelijkheid der ruimte, ze zijn geboeid en opgesloten door het lot. Levenslot, doodslot.

Zoo mokten de woorden van mijn metgezel, en ze overtogen de zachte schittering van het schuchter lichtende woud met een vreemd waas van droefheid. De boomstammen, de groene bladerkruinen, het mosbed en het struikgewas, het week alles naar den achtergrond: een andere wereld nam bezit van het vochtig glanzend woud. Nevelgestalten rezen op, nevelschaduwen bewogen zich, een fantastisch nevelleven bezielde de verschijningen. Want daar naderden zij, de neveldroomen van het verleden, de nevelbeelden der historie en vervulden met hun nevelstemming het gezichtsveld. Zwakjes maar schemerde er doorheen de verre diepte van het grijzende, wijkende woud.

Die nevelgestalten! Leidden ze mijn verbeelding niet binnen ten tijde van de heerschappij der groote Koningin Elisabeth, toen Engeland zich bewust werd van zijn levenstaak, en tegelijk zich bekneld gevoelde door de jaloersche bezorgdheid van zijn vorstin? Maar vorstin, oud geworden, en van het jonger geslacht verwachtend dat het zich naar haar grillen zou richten. Zag ik hen daar niet, de Essex', de Raleigh's met hun wijdstrevenden geest en hun wereldeerzucht, gekluisterd en gedwarsboomd door de huichelende en bedriegende machten van het Leven? Zij droegen het teeken van hun onmacht en van hun te vroegen geweldigen dood op het voorhoofd...

En de droefheid van den Deenschen prins werd opgenomen in de melancolie en de verslagenheid dier nevelsfeer van menschen, vernederd onder den druk der veroudering van een lang en lang bestuur, terwijl hunzelf het nieuwe leven zwol in de aderen.

Het was maar voor een oogenblik dat die nevelgestaltenstoet mijn aandacht trok. Wat gaf ik om hun levensstrooming? Ik was uitgegaan voor Hamlet, ik wilde met Hamlet zijn, ik wilde deel hebben aan Hamlet's smart.

Maar opziend bemerkte ik den koningszoon niet meer aan mijn zijde. Een ander had zijn plaats ingenomen.

IV.
De dichter vertelt zijn leven.

> Sure he that made us... gave us not
> That capability and godlike reason
> To fust in us unused. IV. 4.

Een ander -

Ik herkende den dichter aan den harmonisch gebouwden gevel van het gelaat, aan zijn gewelfd voorhoofd en aan den rustigen gloed van het oog. Ja, het was DE DICHTER en dat was het oog van den schepper eener geestelijke wereld.

Die fonkelblik, met zijn effenheid als van een spiegel, trok het Al met zijn diepten en hoogten tot zich en straalde het wederom terug in luister van trillend bewogen, kleuren schietend licht.

Het is mij moeilijk uittedrukken waar ik mij met den Dichter bevond. Het maakt 't niet duidelijker, wanneer ik zeg dat het mij was alsof wij samen alleen gingen door de Natuur, maar ik kan er niets anders van melden. Aan bosch of aan pad te denken, of aan blauwe lucht en gouden schittering op groene bladeren, was niet langer mogelijk. Het scheen dat wij over de *Aarde* gingen, midden door het leven der Natuur en der menschenwereld, zonder dat zulk leven zich in bepaalde vormen vertoonde. Het wijd heerschend en spiegelend oog van den dichter bedwong mij. Het gunde me niet nog iets meer te gevoelen en te zien dan de strooming eener heerlijke kracht, in staat vormen te scheppen en aandoeningen af te beelden zonder dat de gestalten zelf nog in de verschijning traden. Een vormlooze wereld, de wereld van die godinnen, naamloos, welke de oudheid, *de Moeders* noemde, omdat al het geschapene daar besloten lag, louter als scheppingskracht.

Even toch ging mijn herinnering terug naar de schildwacht, op post bij de vlaggenbatterij aan den Sonddoorgang, naar den man die nooit geesten had gezien en ze ook nimmer kon zien. Had het luistervolle oog van den dichter ooit een schrikbeeld opgevangen? Straalde het niet boven de wereld uit, kalm als het oog van een God? Het waren wel de twee polen der menschheid, de man op wacht en de dichter:

de een ongestoord in zijn brute wezenloosheid, de ander verheven boven de verwarring van het Zijn door de majesteit van zijn beschouwend verstand. Voor den een, evenmin als voor den ander konden er geesten of spoken zijn.

Maar de Dichter had een raadselachtigen trek om den mond, niet zoozeer van leed, als wel van overwonnen verdriet en zonde. De lippen zeiden iets wat de oogen onder hun glanzenden spiegel verborgen.

Daar wij alleen waren, zoo waagde ik het te vragen. Maar in waarheid, was er wel sprake van vragen en antwoorden? De vragen kwamen op in mijn geest, het antwoord *zag* ik, ja, ik *zag* het, hoe vreemd het moge schijnen op het gestaltenlooze tooneel der Natuur voor ons uitgespreid, waar de levenskrachten zich samen drongen en te samen worstelden om levensbeelden te vormen die dadelijk weer vervloeiden. Het was een werkelijkheid zonder wezen.

Ik begon te onderscheiden en te begrijpen, terwijl het was alsof ik hoorde vertellen: de kindsheid en de jeugd van den Dichter.

Een rijkdom van indrukken en een uitstorting van verbeelding. De knaap, de jongeling, ging uit op een volledige inbezitneming van zijn omgeving, of moet ik eerder spreken van zijn verlangen om zich geheel over te geven aan de wereld die hem omving. Het was zijn hartegoedheid, zijn hartevroolijkheid, zijn heerlijke levenslust die naar buiten stroomde in de wijde wereld en die niet tot vrede kon komen, zoo lang niet alles goed was en vroolijk en levenslustig.

Er hing een schaduw boven dat paradijs van zijn jeugd in de landelijke omstreken van het stadje van Warwickshire. Het huisgezin van den Dichter ging in aanzien terug, zorgen rezen, beëngden het bestaan. In plaats dat de groei van den knaap saamviel met een aangroeien in macht en eer, moest hij den achteruitgang in de ouderlijke woning bespeuren. Als het leven hem vooruit noopte, als de groote vloed van de jeugd aanzwol in zijn hart, trad het moment in van de ebbe, en hij ging zich verzetten tegen den druk. Het werd een opbruisen bij hem, een opstand, een roekeloosheid. Hij gedroeg zich onstuimig en dwaas. Zijn vreugd klom tot uitgelatenheid en wildheid. Hij vergreep zich en hij had berouw,

en na het berouw waren het weer nieuwe streken. Weerspannigheid in huis; tegen den zin der ouders een afgedwongen huwelijk van den achttienjarige met een oudere vrouw; een eigen huisgezin met kinderen weldra, zoo kwam de groote scheiding in zijn geest. Hij stond uitgesloten van het Paradijs.

Onder den schuimenden stroom van overmoed kroop de zwarte rivier van leed en vernedering. En het enge scheen voor goed de overmacht te hebben. Hij was ingesloten in den kring van zijn vroege onberaden huwelijk, van zijn vroege onnoodige zorgen. Levensnood, geestesnood.

Hij bevrijdde zich door de vlucht. Hij ging den weg op van avontuur; het breede pad van Stratford naar Londen lokte het hem als het zoovelen had gelokt. In de groote stad zou hij zich een leven scheppen.

Dat begon met nieuwe vernedering. Alsof men met hem zou rekenen te midden van het bedrijvig rumoer van de stad die een wereldstad wou worden! Hij leerde dienen en hij leerde zorgen. De strijd moest worden bestaan om het dagelijksch brood voor hemzelf en voor die achter waren gebleven. Bijna verloren in het gewoel. Of wat beduidde anders zijn ondergeschikte positie aan theaters en als hulp voor theaterschrijvers dan dat hij aangeland was bij de verstooten klassen buiten den samenhang der groote maatschappij. Stroopersavonturen op het land waren de naaste aanleiding geweest voor zijn vlucht naar de hoofdstad, nu had hij daar zijn bestaan als gesubordineerd acteur, als samensteller van historiespelen; hij was een strooper op kunstgebied.

En te midden toch van die miserie was er bij hem de inbezitneming van een nieuwe wereld. Zijn verbeelding bezielde de materie van verhalen uit kronieken en novellen, en hij genoot van zijn gaaf om de toeschouwers te ontroeren door het pathos van zijn welsprekende taal. Zij gingen mede geschokt en geboeid, en vol verwondering over den schat van spanning en aandoening welken hij voor hen liet schitteren. Was hij niet een ontdekker en veroveraar van het gouden land der fantasie? Op den Oceaan lag in dien tijd van Engeland's grootheid de wereld met haar rijkdom open voor de edele vrijbuiters, Ridders van de zee; - zoo had de Dichter zìjn domein om roekeloos te doorkruisen tot einden

van schrik, tot hoogten van zaligheid, - vrijbuiter in de onbegrensde velden der Poëzie.

Van nature bezat hij het talent van het woord en van de nabootsing. Hij kon de menschen stemmen tot vroolijkheid en tot medelijden. Maar hij was kunstenaar daarbij; hij wilde meester worden van zijn talent. De nood dwong hem niet alleen, ook het gevoel van zijn meerderheid. Kon en moest hij dan blijven waartoe hij veroordeeld scheen, - niets meer te wezen dan in dienst van het vermaak der menigte? Er was muziek in hem en scheppingsvermogen naar den rhythmus der klanken in zijn hart. Daarom bracht hij orde in zijn voorstellingen; groote gedichten stonden hem voor den geest. Hij had het verlangen van wie door het lot is teruggestooten uit een geregeld bestaan, om erkend te worden en omhoog te komen. Die zorgelooze, gelukkige jaren van zijn eerste jeugd, als het ouderlijke huis nog in aanzien stond! Hij wilde macht, en uit zijn veracht en wankel leven van nu bouwde hij zich een droom op van macht.

Zijn genius steunde den Dichter; door zijn genie veroverde hij zich een wereld in zijn theateromgeving; aan den rand der maatschappij, 't is waar, maar toch in de werkelijkheid, al was het een wankele werkelijkheid, - een wereld vol vreemde bestanddeelen, maar toch gedragen door wat menschelijkst is in de menschheid, door hartstocht en leed, door verlangen naar grootheid, door overmoed van zinnen en van geest...

Het gebrek ging daar vergezeld van een innig smachten der ziel.

Kunstenaarsbohème, - de Dichter heerschte er door zijn talent; nieuw werelddeel der Fantazie! en het had grond genoeg in de realiteit van het leven dat men er zijn armen in kon uitstrekken en zijn hoofd er in kon houden, hoog verheven boven de wolken tot aan de sterren van den hemel.

Hoe lang houdt de illusie daar stand? Wat men noemt de praktijk van het echte leven kan de losheid van het kunstenaarsbestaan niet verdragen. De praktische wereld is uit op vernedering, beperking en dwang, zij wreekt zich op de Poëzie, en waar de Poëzie in de engte wordt gedreven, daar toont zij haar zwakheid; op den aanval antwoordt de kunstenaarssamenleving met onderling verraad en on-

eenigheid. De muziek van liefdesneiging en grootheidswaan gaat onder in een wanklank van bedrog en smaad.

De Dichter echter was gegroeid in kracht. Hij gaf het niet op. Daagde het Leven hem uit, hij was bereid tot de proef, een man van genie en ondervinding, een tooneelspeler en een schrijver van tooneelspelen. Hij had lust in het leven, nu hij zich een meester wist om het in den spiegel van zijn talent op te vangen en terug te kaatsen in schittering van kleur en ordonnantie van gedachte. Hoog en laag had hij zijn beschermers en bekenden, hoog en laag had hij zijn avonturen. Beurtelings aan het hof en in de kroeg, op het land en in de hoofdstad, zwervend en gezeten, kende hij de gansche maatschappij in haar luister en haar naaktheid. Hij verstond het te jokken met de drinkebroêrs in de taveern en te zwetsen met het bediendengepeupel in de voorhal van een paleis, hij hoorde van het overleg van staatslieden en van de geheimen van het hof, hij luisterde af de klacht van de edelvrouw even goed als hij getuige was van het geschimp eener herbergierster van de laagste soort. Ja, meer nog, hij gevoelde zich te huis in al de gevoelens en al de karakters, want zijn tooneel dat een beeld gaf van de wereld, maakte de wereld zelf tot zìjn tooneel. Hij die koningen liet spreken, wat was er vreemds voor hem in een levende koningin?

Zoo ging hij tot het leven; hij kwam er in vooruit, hij was er in aanzien, op zijn manier, hij had er beschermelingen, ook op zijn manier, hij kon er aan denken zijn geslacht in eer te herstellen, ja, hij wilde zich heer gevoelen van het leven, - maar het bleef als een macht tegenover hem staan.

Hij was de vreemde, de *acteur*... Nu, hij zag er niet tegen op zijn krachten met de maatschappij te meten, het zou dan borst tegen borst gaan; was zij verraderlijk, hij kon er zijn trots, zijn verachting, desnoods zijn eigen verraad tegenoverstellen; bedroog zij met haar liefde, hij kon ook bedriegen en had het grooter bedrog op zijn zijde...

Het kwam hem te staan op het verlies der gaafheid van zijn persoonlijkheid. Hij trad in de moreele miserie.

Als tegenslag: het gevoel van eenzaamheid, van zieleneenzaamheid. Terwijl hij greep naar vermaak en geld en eer en liefde, dreef hem een ongeziene stoot terug in het

alleenzijn. In die eenzaamheid; - hij, een afgescheidene, tegenover het Leven, - rezen voor zijn geest de groote vragen; uit het kwaad en het verraad van het Leven, verwierf hij zich een nieuwe opvoeding.

Hij leerde anders zien. Vroeger had hij uitgekeken op het Leven als naar een opeenvolging van bonte tooneelen, die het levensdoel uitspraken en aan de levensbestemming voldeden, wanneer zij maar in hun blijdschap en verdriet, in hun trots en hun stoutheid, den helder en luid uitklinkenden klank lieten vernemen van het loutere leven. Het was voor hem geweest een telkens nieuw te ontdekken landstreek van genot en van begeerte naar genot. Thans, van zijn alleenzijn uit, zag hij den engen oorsprong van het leven. Rijk en wijdvertakt wilde het voorkomen, op ruime banen scheen het zich te bewegen, maar op den grond lag enkel het *willen*, hier slinkend in den greep en den kneep der botte zelfgenoegzaamheid, daar zich ontplooiend tot een breede activiteit of opgaand tot hoogten van extatische zelfopoffering: dat alles één in weefsel, ‘zoo ragfijn geweven dat geen spits van een naald, hoe scherp ook gepunt, de opening zou vinden waar de wegen zich scheiden van goed en kwaad, van geluk en leed’.

Het was het uur, waarop de Duivel tot den Dichter kwam en hem toonde de nietigheid van het Zijn, het onverschil tusschen goed en kwaad, - zooals Mephistopheles Faust nadert en hem zijn verdrag aanbiedt, om het met zijn bloed te teekenen. Maar de Dichter bleef in den zelfstrijd meester door zijn gedachtenverbeelding. De *Gedachte* redde den Dichter.

Hij greep en hij begreep het Leven in zijn éénheid; zijn gedachte omvaamde het: ja, het scheen hem soms, alsof het zich in een enkel punt samendrong: daarheen streefde het van den beginne, van daaruit liep het af tot het noodlottig eind, en hij nam waar, de Dichter, dien enkelen kern waarin het levenspatroon was samengevat, zonder het geringste interval voor zonde en deugd. Hij taalde niet meer naar de rijpheid en volheid der afzonderlijke levensklanken; hij reikte naar de ziel van het leven.

Dat gaf hem zijn kunstenaarstaak en zijn levensarbeid.

Zijn zelfbewustheid groeide in den kamp. Hij wou van

het Leven afstrijden en afwinnen de macht om uit één enkel beginsel te scheppen. Een formeerder, een schepper te wezen van geestelijk leven, van een geestelijke wereld!

Hij wou het Leven binnendwingen in zijn werk.

Een strooper was hij geweest in de onbesuisdheid van zijn jeugd op het landgoed van den edelman, dan een strooper op het domein der Poëzie; thans komt hij stroopen op het gebied van het Leven, waar het zelf de wacht houdt, gewapend met pijn en schrik, tegen den indringer in zijn geheimen.

Den kamp met het Leven te durven bestaan! Het zielenaakt tegemoet te treden en aan te pakken! Te aanvaarden de verraderlijkheid, de broosheid, de ruwheid, den hoon van het Leven; - te gelooven in zijn goedheid, zijn reinheid, zijn adel, zijn trouw! Alleen! Zonder voor iemand de binnenste gedachten te kunnen openen; want wie zal met ons kunnen meêleven onze zwaarste zonde en onze hoogste volmaaktheid, de blijdschap van onze stoutheid, de wreedheid van onzen ruwen spot, de eenvoud van onze goedheid? - wie zal met ons meêleven de peillooze smart van onze grilligste grieven en de spanningvolle verrukking van ons dwaasste geluk?

Op die wijze aanschouwde ik de drie doorgangen van het leven van den Dichter: uit zijn jeugd naar de Poëzie, uit de Poëzie naar het Leven, uit het Leven naar het meesterschap over het Leven. Gelijkwaardig te zijn met het Leven! De macht te bezitten zijn schijn te vernietigen, en weer op te bouwen tot een hoogeren, blijvenden schijn! In eenzaamheid.

Nu begreep ik waarom alle gestaltenis der natuur voor mijn oog was weggenomen. Verdwenen was het woudlandschap; verdoofd waren alle zoete geluiden met het licht dat in gouden druppels tot de bladeren fluisterde; opgelost was de prikkelende boschgeur.

De Natuur lag in haar naaktheid voor me, een weerspiegeling van de grootsche macht der eenzaamheid van den Dichter. Het landschap van zijn ziel verving het landschap der werkelijkheid.

Ik keek op naar den Dichter.

Een schaduw...

V.
Tragedie.

a hell of Time

Our night of woe. Sonnet 120.

Give not a windy night a rainy morrow. Sonnet 90.

De oogen van mijn gids duisterden.

In mijn ontroering zag ik hoe een loom wolkgevaarte, valsch verlicht, zich legerde over het woeste en leêge landschap van zijn ziel.

Waarop broedden zijn gedachten?

Herinnerde hij zich den tijd, het uur dat, te midden van zijn eenzaamheid, door hem de weg der zelfverlatenheid was aangetreden?

Zie, op de levensklok slaat dan het booze kwartier der scheiding van zichzelf. Het is het moment van de groote opoffering, van het groote ontberen, van de noodzaak zichzelf alles te ontzeggen, ook den troost van zichzelf te zijn.

Want het eene dat den mensch ophoudt tegen alle wederwaardigheden, het geloof aan de eigen persoonlijkheid en haar macht, - dat wordt hem dan uit de hand geslagen.

Herdacht de Dichter ‘den nacht van pijn en wee’ die het laatste gordijn van zijn zelfheid verscheurde?

Het behoeft nog geen groote gebeurtenis te zijn, het is niet noodig een ontdekking te wezen van diep verraad, waardoor hart en bestaan voor goed worden losgehaakt van den laatsten oever der wereld van illusies. Het kan zijn een onoverlegd woord van een vriend of een geliefde dat op het oogenblik niet was te verdragen, het kan zijn ‘na een stormachtigen nacht, als men een glimp van zonneschijn verwachtte, een druilige regenmorgen,’ - en de insnede in het leven is daar. Het is een schok tot in den afgrond van het hart.

De Dichter stond toen hulploos tegenover een lichtlooze zee. Het water steeg hem tot de borst; zijn lot dwong hem het sombere dal der golven van leed te doorwaden. Was het alleen het harde woord van den vriend of de nood van den dag die hem sloegen? Neen, hij droeg zelf schuld. Hoe had

hij niet zijn leven verdaan, naar schijn van eer en liefde gezocht, bedrogen, gehuicheld! Op dat oogenblik kromp zijn gansche bestaan - zoo onuitputbaar rijk eenmaal, naar zijn idee, - ineen tot een enkele beweging van behoefte aan licht: zij breidde zich uit als om het universum te weerspiegelen, en zij slonk terug tot een verdwijning als in het Niet. Geen plaats daar voor goed of kwaad, voor geluk of ongeluk. Een eenvormig, doelloos uitgaan en terugkeeren van beweging. Het op en neergaan van de donkere wateren! In dien nacht van pijn schrijnden zij zijn gewonde ziel.

Een vertwijfelingsvraag rees op zijn lippen. De lust kroop naar hem toe vrijwillig afscheid te nemen van het leven. Maar een kracht dreef hem, dieper dan alle zielsbeweging die tot zijn bewustzijn kwam; ze dreef hem door de wateren heen. En hij trok, ‘dien nacht van pijn’, door de zee van leed, bezeerd, gekneusd, gewond, het water tot aan de lippen, met het besef dat aan gindschen oever...

Wenkte hem de hoop daar? Of was het de aanvang eerst van een nieuwen levensstrijd? En waarvoor? waartoe?

Duisternis lag over de wereld.

O die smartelijke, smalende trek om den mond van den Dichter! Toch begon er een gloed te lichten in zijn oogen. Zij wilden hun luister van overwinning hernemen. Nog echter waren er nevels, - zijn blik zocht door de nevels in de verte.

Door een wonder liet mij de Dichter medezien wat hij in de nevelen zag, bij het herdenken, thans, aan den nacht van pijn, tijdens de groote insnede in zijn leven; met den Dichter, alsof het werk van zijn geest een beeld was, aanschouwde ik zijn gewaarwording, toen hij den *Hamlet*, het dichterlijk kind van zijn jeugd, weder opvatte met den drang hem om te vormen tot een menschheidstragedie - in dien tijd dat hij, de Dichter, het leven leerde te grijpen, en dat het Leven hèm greep.

De Hamlet, zooals hij in zijn jeugdverbeelding was geworden, toen de Deensche prinsenlegende hem aantrok, - hoever stond die Hamlet, dat spook- en moord- en wraak-drama, niet buiten zijn geest!

Hij zag, heel aan 't begin van den weg, uit nevelen den

ouden Deenschen Koningsburcht verrijzen, met het rotsig landschap van ingevreten kuststrook, de vale heide, het treurend woud bij de stille beek. Daar gingen de personen van zijn tooneelspel op en neêr, en zij verzamelden zich in de hooge zalen van den Koningsburcht tot plechtige raadsvergaderingen en feestelijke gelagen, of zij doorkruisten, zwijgend en peinzend, de lange gaanderijen, of zij verschrikten elkander in de afzondering van hun slaapvertrekken. Daar was rumoer en ontzetting en doodslag en wanhoop onder de menschen van het nevelig ridderkasteel... Maar hoe groot was niet de afstand van waar de Dichter thans zijn bloedig drama zag! zoo klein leken de acteurs! Hun agitatie en hun gebaren, hoe leêg van inhoud, bij hun geringe waarde aan menschelijkheid!

Wat brengt den mensch naar voren, dat hij het tooneel der wereld vult? - Waardoor wordt hij gehoord in de ruimte van het Heelal? - Alleen dan, wanneer de stem van zijn persoonlijk gevoel, van zijn passie spreekt, - wanneer zijn Ik zich doet gelden als een kracht der Natuur. Was het den Dichter dan wel gelukt, bij zijn eerste pogen, om het hart levend te maken van de personen zijner fantasie? Zij komen op met furieuze houding, en 't is toch geen ware hartstocht die hen bezielt; zij dreigen met hun zwaard, hun wraak, hun verdriet, en zij gaan met gebonden voeten en half gesloten oogen door de wereld.

De dichter van nu, kon hij die kleine nevelige poppen nog aan zijn hart drukken, kon hij ze laten deelen in zijn hartebloed?

Die oude, poovere vertelling van prins Hamlet, het koningskind, dat zich onnoozel houdt om zijn erfenis te herwinnen, en den dood van zijn vader te wreken! - o zoo anders zag de Dichter haar thans aan, nu hij zijn menschenerfenis van levensillusies had verloren en wist hoe men noch door wraak, noch door onnoozelheid het Leven iets afdwingt.

Hamlet, de onterfde vorstenzoon!

Maar is hij niet juist het beeld van den mensch? Wat wij missen, de zekerheid van het leven, de nauwe aansluiting bij het leven, wordt dat ons niet het zuiverst voorgesteld door het gemis van een vader, den beschermer van ons

recht? Het gouden eiland van onmiddellijk geluk, waaruit wij voor goed zijn gebannen, dat is het vaderlijk erfdeel, aan de menschheid onthouden. Zij wendt zich tot de Moeder het Leven, en zij, het Leven, ligt in de armen van den bedriegenden schijn. Het is de hypocrisie van het Leven die onze gevoeligheid machteloos maakt en bezoedelt.

Bestaat er een uitredding uit de huichelwereld?

Wij nemen onze toevlucht tot de Liefde, maar de schijn en het verraad breiden hun net uit over de Liefde en vergiftigen de bron van geluk. Zullen wij dan den degen grijpen om de hypocrisie van het Leven te treffen? Laat ons oppassen dat de stoot niet in ons eigen hart terecht komt. De gevoelige, de zelfbewuste, die in het besef van zijn meerderheid het wapen voert tegen den vernederenden schijn, ontkomt alleen aan zijn macht door den moord tegen zichzelf gepleegd.

Het eigen hart vangt den slag op den vijand toegedacht.

Waarom? -

In onszelf, evenzeer als daarbuiten, woont de vijand.

De tragedie van Hamlet is de tragedie van het gevoelige menschenhart. Het tooneel waarop de tragedie speelt is beperkt door de kleine ruimte van het hart, - het is oneindig als het hart. Dat hart, door droeve voorgevoelens ontroerd, ontwaakt tot inzicht. Het spookt. Er is een schuld bedreven, er heeft een moord plaats gehad. Maar èn de moord èn het geheim van de schuld zijn in ons hart. Het is ons te moede alsof wij het geheim onzer schuld moeten bewaren tegenover ons zelf. Wanneer wij ons wapenen tegen den schuldige, wanneer wij al nader en nader willen doordringen in het geheim van de schuld, hoe wordt het ons dan al duidelijker en duidelijker dat wij uitgaan op ontdekking van eigen zonde, op straffen van eigen misdaad?

Want de schijn die met zijn klemmende omarming zich inplaatst tusschen het Leven en ons, beheerscht ook, of wij willen of niet, onze persoonlijkheid. In ons woont de loensche tyran, die het edelste bezit heeft geroofd en die met een redeneering, tegen alle gevoel van waarheid in, de gevoelens zelf tot onwaarheid vergiftigt. De aangrijpendste

kreet tegen het verkeerde van de wereld wordt dan een beschuldiging tegen onszelf. De Dichter wist het.

Wat hij aan verraad en verderf van de wereld had ondervonden, hij vond het immers bij zichzelf terug als verraad en verderf. Hij zag in den spiegel van het Leven, en hij zag zijn eigen beeld.

In dat verre verhaal uit zijn jeugd, hoe meer het uit de nevelen opdoemde, herkende hij al scherper en scherper de echte trekken van de gevoelige menschennatuur. Het kwam nader en nader tot zijn geest tegelijk als een dreigende en als een lokkende verschijning; het perste hem de waarheid af van zijn eigen bestaan.

O, dat verre verhaal van zijn jeugd! het trok thans door de wond van zijn hart zijn hart binnen, en sprak hem van den moreelen zelfmoord van den mensch, uitloopend en eindigend in den werkelijken zelfmoord.

Het ding, de tragedie, werd hem een tragedie van zelfmoord.

(Maar voor ons bracht het de voor altijd levende voorstelling van den mensch, met zijn persoonlijkheid, strijdend in het grootere Leven.)

Zelfmoord!

Was zoo dan het eind? Voerde de weg der eenzaamheid en der zelfverlatenheid dan onverbiddelijk tot den dood door eigen hand?

De glans der oogen van den Dichter begon toch weder door de nevelen heen te breken. Een rimpeling van licht schoot in den oogkring, een glimp als van triomfeerenden trots glansde over de spiegeling van zijn gezicht. Hij was de meerdere van den Deenschen prins. Dieper teugen had hij gedronken uit den beker van het Leven, krachtiger stond hij in de waarheid van het Zijn. Hij aanvaardde het leven. Hij kon niet anders.

Door de dalen van de hel was hij heengegaan, een eenzaam man, maar altoos gedragen door het innig vermogen van het Leven. Het Leven en hij, zij waren met elkander verwant. Zij kenden elkander van den oorsprong af. Hij was er altoos van bewust geweest. Nu wist hij het.

Als het leven voor hem stond, één in zijn miserie en zijn grootschheid, gaf het zich op eenmaal aan hem over, naakt,

daar hij het had gewonnen door zijn tegemoettreden in zielenaaktheid. Zij waren thans verbonden en verbondenen. Waardoor? Door zijn liefde. Geen liefdehartstocht, maar een grootere liefde, een liefde passend bij het hoogere leven in eenheid, door hem, nu bereikt, en voor immer om er naar te reiken. Het was een ontplooiing van zijn geheele persoonlijkheid om het leven in zijn geheel te leeren erkennen. Niet met het doel om het te genieten, neen, veel meer, om het in zich op te nemen en er zich aan over te geven tot hij één werd met de levenskracht. In zijn volle breedte, als één klank oprijzend uit zondige ellende tot zelfbewuste meêdeelende vreugd, zou de levenstoon in de ziel van den dichter weêrklinken en meêtrillen. Was het blijdschap of smart? Het was meer dan dat: medelijden en trots en liefde, jubelen en klagen, eenzaamheid, verlatenheid en zielsgemeenschap, zielsuitstorting, één omvattingsgevoel.

Maar waarvoor? waartoe?

Zijn genie gaf het antwoord.

De oogen van den Dichter vulden zich met licht in de onbewogen ruimte der Natuur om ons heen. Hij keek de wereld in haar aanschijn als een heerscher en een schepper. Uit zijn lijdensdroom bloeiden op gestalten van een nieuwe wereld. Zij vervulden het leven en zij vereenigden zich met het leven...

Wonder! -

Op den achtergrond achter de gestalten, voorstellingen en beelden van het leven, die zijn dichterbrein bezig was te scheppen, verhief zich luistervol aan den luisterrijken hemel, het symbool van het tragisch leven der wereld, het Kruis.

Het Kruis getuigde van de grootste tragedie door den geest der menschheid zelf geschapen en verbeeld. Een hoog leven door de hand van de Almacht samengenepen in den engen greep van den dood, een rijke bloei van gaven tot volledige rijpheid van beteekenis gebracht in het moment van het ellendigste verderf. *Ecce homo!* Foei, de mensch! En het geheele menschheidsleven, ja, de onbezielde natuur samenhangend en samengedrongen om dien dood aan het kruishout! Eén weg, dat tragische leven, de weg naar de

kruisberg, één samenhang, de overwinning door de vernedering aan het kruis. Wereldoogenblik, waarop de majesteit van de hoogste macht en de verguizing der jammerlijkste ellende te samen komen. Ineensmelting van diepste smart en grootste zaligheid, van grofste ellende en smettelooze zielereinheid.

Waarvoor? waartoe?

Het kruis getuigde van meer dan van den kruisdood.

Het sprak van bevrijding en van verheerlijking. Het Kruisleed had de smart en de zonde der wereld ontbonden. De pijn der menschheidstragedie had verruiming en zuivering gebracht.

De levensmacht die met alle persoonlijkheid scheen te spotten, had de persoonlijkheid van den mensch dieper geprent en ontvankelijker gemaakt voor het leven. Om het Kruishout, in een lichtglorie van engelen, zweefde de spreuk: ‘In de menschen een welbehagen!’ De tragedie zelf van het kruis noemde den levensbeker een lijdenskelk, en wanneer zij den mensch toonde, - ‘Zie den mensch!’ - was het als voorwerp van smaad. Maar om de tragedie heen ruischte het uit de ruimten der lucht door de rijen der menschheid: ‘In de menschen een welbehagen!’ -

De oogen van den Dichter fonkelden wijd open, zij trokken den glans der lichtende wereldhal tot zich, bewust van hun heerschers- en scheppersmacht. De Dichter wist het: zijn genius die zich deel aan het Leven had vermeesterd, schiep levende gestalten, bezield door gelijken scheppingsadem als de kruistragedie der menschheid. Ook hij was gekomen als een levensmacht om de smart en de vreugde der menschheid, haar zonde en haar deugd, te ontbinden en te bevrijden tot hoogten van grootsch levensgevoel, en wanneer hij zijn helden den weg der vertwijfeling op voerde tot den kreet: ‘Foei, de mensch!’ zoo ging er toch door de zuilengangen van zijn werk een gerucht tot de harten der menschheid, fluisterend en overtuigend: ‘In de menschen een welbehagen!’

Alle strijd, alle twijfel was uit den luistervollen blik van den Dichter verdwenen. Om den mond nam een glimlach

de ontevredenheid weg. Het was alsof een vriend naast me ging. De strakheid van lucht en omgeving verteederde zich. Ik haalde ruim adem, - niet als in die tragische sfeer waar het ademen mij bijna niet meer was gelaten - ik snoof den reuk op van boomstammen en mosgrond, ik zag het gouden licht over en door het groen der beukenbladeren vallen, ik hoorde het geluid van vogels en van den zachten wind door de toppen der boomen, en mijn voetstappen trokken vroolijk en flink over den breeden boschweg naar Helsingör.

Ik keek op naar den Dichter, - ik zag hem niet meer.

VI.
Souvenir.

> There's rosemary, that's for remembrance: pray you, love, remember.
> IV. 5.

De trots van het samengaan verdween; vermoeidheid overviel mij. Waren mijn gedachten te sterk gespannen geweest? Ik gevoelde mij verlaten, nu de Dichter heen was, in die woudeenzaamheid. Mijn stemming daalde tegen het einde van den wandeltocht.

Trip, trip, daar kwamen haastige voetjes achter mij aan. Ik keek om. Door een zijlaan of uit het lage hout onder het geboomte, naderde een bleek, smal gezichtje, een meisje van acht of negen jaar. Het grijze jurkje deed me denken, ik weet niet waarom, aan rouw. Er lag over het tengere persoontje een waas van vergankelijkheid. Een forsche windstoot zou haar hebben weggeblazen, de kleine woudfee, met haar eene handje vol grassen en bloemen.

Ik hield mijn stappen in, het lieve kindje kwam naast mij en richtte haar passen heel volgzaam naar de mijnen.

- ‘Ben je bloemen gaan plukken?’ -

‘Ik heb ze gekregen’; - ze toonde mij, grootsch op haar schat, haar wilde roosjes.

- ‘Voor wie zijn ze? Voor moeder?’ -

Het kind knikte. Op eenmaal legde zij haar handje in mijn hand en stapte zoo met me mede. Ik deed een enkele vraag en nog een vraag; meestal was een knikje het eenig

antwoord. Begreep ze me wel? de kleine Ophelia, die daar als eenig levend aandenken aan de groote tragedie in het bosch van Helsingör was overgebleven. Strekte mijn kennis van de vreemde taal misschien niet ver genoeg? - Kwam er dan een poos stilte tusschen ons, zoo keek het lieve kindje met de weemoedig vragende grijze oogen tot me op, en groette vriendelijk met het hoofdje, alsof ze wou zeggen: wij verstaan elkander toch. De hartetaal was de eenige taal tusschen ons beiden. Het Leven dat ik onder allerlei maskers had leeren kennen op mijn wandeltocht, reikte mij hier, zonder omwegen, zonder bedenksels, een kinderhand toe, schonk mij een teeder schijnsel uit kinderoogen - in die woudeenzaamheid.

De weg was ten einde. Het stadje Helsingör vertoonde zijn eerste huizen. Ik voelde mijn hand losgelaten. Het meisje wilde afscheid nemen.

- Mag ik niet een van de bloemen voor mij houden? -

Het kind stak mij den heelen ruiker toe. Maar ik koos het kleinste roosje. Daarop een knikje en vaarwel. Wij waren al veel van elkaar gaan houden, zóóveel, dat wij het niet eens behoefden te zeggen en ook niet hebben gezegd...

Het verdroogde, vergane, verworpen roosje! nu verlicht het weer met den stillen gloed van zijn frischheid de herinnering aan die éénige uren van mijn bedevaart naar de lijdensplaats van den Deenschen prins.

W.G.C. Byvanck.

Aanvaarding.

De hartstocht wijkt en 't zinggeruisch der stilte,
Den eigen bloedszang overklinkt
Geheve' in een verklaardheid-zonder-kilte
Vraag 'k mij wat glorie uit uw oogdiep blinkt....

Mijn blikken dwale' om 't rijzen uwer vormen
Te peilen 't wonder, dat 'k aanschouw:
Meet thans mijn hoogst begrip naar zuivre normen
Den vollen omvang van uw wezensbouw,

En zíjt g' in dit vereeuwigd uur de Eéne,
Die nooit mijn dolend smachten vond
Of tijgt door u slechts een gestalting henen
Als soms mijn moe-gedwaald verbeelden bond?

* * *

Zoo vaak ik proefde aan uw mond of wangen
Lijk rijpingssmaak van vrucht-in-zon
Hief zich het ééne, ongetroost verlangen,
Dat door mijn bloed den ouden tocht begon

En dreef tot kussen, die een brandend blozen
Ontstaken aan uw teedre huid
En deed verzinken tot het diepe kozen
Waarin wij wijlden zonder één geluid

Dan 't ademhijgen na nieuw lippenbinden,
Wijl 't argloos streelen van een hand,
Wel bracht als vreugd van eindlijk-vinden,
Maar toch mij 't harte snoerd' in weemoedsband,

Waar diepst aanschouwen 't vizioen zag rijzen
Van d' ééne, die 'k in ú nooit had,
't Gezicht, dat voor geen overgaaf wou deizen
Waardoor 'k ten leste ál geluk vergàt....

En 'k wilde u zúster, zielespiegel zuiver,
Die 't zelf m' als een nieuw wezen toond'
Doch meer dan heffing tot verstilden huiver,
Heeft nimmer deze bindingen gekróónd....

Mij vond geen glimp van den verwachten luister
Wijl k' ú zag ruste' in puur geduld....
Mijn hoogst ervaren overtoog een duister
Wat 'k wárm-ontloken wou, werd kil-verhuld....

'k Nam zwaardre teugen van den wijn der lusten,
Doch geen bedwelming dóófde gansch;
Noch kon 'k bij u in zelfbetrachting rusten,
Vrijwillig-dervend d' eensgezienen Glans:

Hoé 'k dien als ijdle lokking mocht begrijpen,
- Waanbeeld ontspronge' aan 't eigne zijn,
In drang tot al-verwerklijking te rijpen -
Té scherper kerfde mij d' ontberingspijn,

Eindloos mij drijvend langs de oude wegen,
Die louter wenden vér om 't doel....
Tot 'k nu verwierf den onverwachten zegen
Van dit verklaard, hoog-teer geluksgevoel.

* * *

Het ís de kentring van mijn hartsgetijde
Al twijfel vliedt voor d' enkle vraag:
Wat bracht de zuivring die tot vreê kon leiden,
En d' íjle vastheid, die 'k nu ín mij draag....?

Gij moet het levend antwoord zijn: úw minnen
Aanváárdend wat ik vergde of bood,
Wist lijdlijk 't felst begeeren te verwinnen
Mét de ontzegging, waar 'k mij in beslóót....

En ongemerkt mocht dus m' uw leiding voeren
Uit marteldoolhof van den wáán:
Dies neem 'k 't uw oog doorgloriend zielsontroeren
Als klare leidstar mijner tochten áán....

Zie, wat gíj deedt: u géven in aanvaarden
- Van starre wilsbestreving vrij
't Geboodne wisslend tot gelijke waarden -
Mag ik thans óók. En neig. Gij leerdet 't mij....

Nu ben 'k die lig in zoet-doorsidderd wachten
- Diep-stil, daar géén begeeren baat -
Op blanke naadring als door helle nachten
Tot d' eene schaûw valt over mijn gelaat....

Januari 1916.

KAREL WASCH.

Holland.
Wezen en waarde van ons nationaal karakter.[1)]

I.

Nationaal voelt ieder, die - al hunkert hij misschien vele zijner dagen naar andere, verre volken en landen en al beschimpt hij soms zijn geboortegrond - toch in zijn diepst bewustzijn wel beseft ten slotte 't liefst in zijn eigen land en onder zijn eigen volk te willen *wonen*. Maar wezenlijk nationaal voelde óók de Noorsche auteur, die mij eens zeide slechts in den vreemde zijn vaderlandsche kunst te kunnen schrijven, of de Nederlandsche schrijfster, die 't ten onzent haast niet harden kon, maar die in de werken, welke ze onder den Zuiderhemel schreef, zich even Hollandsch toont als een Jan Steen en Van Goyen.

De vaderlandsliefde is niet dan een ‘gevoel’ en als elk gevoel onredelijk; maar 't gevoel, wist Blaise Pascal, heeft zijn eigen rede. Het is ‘natuur’ in ons, het vaderlandsch gevoel, en de wijsheid der natuur gaat die der rede ver te boven.

Voor den onontwikkelde, den mensch van kleinen horizon, beteekent het gewoonlijk niet veel meer dan een primitieve gehechtheid aan het kleine wereldje zijner persoonlijke en dagelijksche ervaringen: zijn huis, zijn straat, zijn stad misschien. Een Antwerpsch vluchteling had geen woorden genoeg om de voortreffelijkheden der Schelde-stad te roemen, maar dat Yperen te gruizel werd gebombardeerd, liet hem vrijwel onverschillig: Yper, a-wèl! - Doch hoe beschaafder de

1) Een voordracht, gehouden voor ‘Nuttige Kennis’ te Utrecht, vormt van dit opstel de kern.

mensch is en hoe ruimer zijn geestessfeer, des te verwikkelder en ideëeler wordt zijn nationaliteits-gevoel. 't Kan zijn, dat hij eindelijk, juist dóór zijn breeder wereld-begrip, zich zijn liefde schamen gaat. Want onder alle betrekkelijkheden van ons onvolledig wereldje, schijnt het nationalisme een *absurde* betrekkelijkheid en in 't absurde soms verschrikkelijk. Lang dan ook heb ik geaarzeld eer ik mij uit dorst spreken over ons vaderlandsche wezen, over dien bepaalden vorm van een gevoel, dat telkens breeder, menschelijker idealen vernietigt, dat de haat en de domheid liefheeft en dat weerklank vindt in 't sombere kanongedonder der slagvelden. Maar ten slotte begreep ik die aarzeling als een lafheid. Zullen wij voortaan zwijgen over 't Gods-besef, sinds wij een volk 'arm in arm met God' ten oorlogsdans zagen opgaan? Heel het menschen-leven is een ratelende dwaasheid; maar wij leven niet, dan *onder voorwaarde* der dwaasheid en plicht is, rusteloos te blijven zoeken naar de immer verhulde waarheids-kern, waarvan die dwaasheid de noodzakelijke gedaante schijnt. Wij, menschen, kunnen niet ademen in de pure sfeer der abstracte waarheid: die waarheid wordt ons eerst werkelijkheid, door zich tot leven te ver-vormen. Het zuivere wezen is deze vorm niet meer; maar als de *vorm* er niet was, zouden wij het besef van 't *wezen* moeten missen.

Het nationaliteits-gevoel bestáát; en daar 't bestaat en blijkbaar blijft bestaan, dit gevoel van zoo betrekkelijke redelijkheid, is 't ook beter het dóór te voelen en uit te spreken, daar 't anders te duister mocht blijven dringen en woelen in ons gemoed. De biecht der Katholieken is psychologisch van onschatbare beteekenis. En als 't bestaat, het nationalisme, dan zal 't, bij recht verstand, ons wel ten goede zijn.

Mogen wij blijven bedenken, dat het - meer een werkelijkheid dan een waarheid - toch ook als werkelijkheid, uiterst vaag blijft, ja slechts in 't vage schoon kan zijn.

Het is natuurlijk nationaal te voelen, maar het dogmatisch nationalisme is van een hoovaardig-dòmme natuurlijkheid. Het is natuurlijk 't allermeest van zijn eigen land en volk te houden; maar dit eigene ook waarlijk voor het *beste* aan te zien, dat schijnt al te *primitief*-natuurlijk, dat noemen we kinderachtig. Natuurlijk is 't zijn moeder lief te hebben, maar de menschheid te onderscheiden in de tallooze menigte en

één godin: de moeder, dat kan alleen in 't kinderbrein een beminnelijkheid zijn. En de volwassene, die willens het kind speelt, wordt aan het kind *minderwaardig:* zijn blinde liefde voor 't nabije beduidt blinde haat voor het verre, het verre dat hij zóó noodig heeft!

Zal het patriotisme niet vernauwend werken, dan moet 't een gevoels-begrip vormen, dat we *te boven* gekomen zijn. De geest der menschen zweeft rusteloos heen en weer tusschen 't concrete en 't ideale, tusschen 't betrekkelijke en 't algemeene. Dat wil zeggen: het betrekkelijkheids-*geloof* is èven noodig als 't betrekkelijkheids-*besef;* het is noodig 't betrekkelijke te kennen indien men 't algemeene bevatten wil en het is noodig 't algemeene te blijven zien, wil men de waarde van't betrekkelijke verstaan. Zoo ook zal 't evenzeer goed zijn nationaal te voelen, als 't noodzakelijk is dit gevoel te overwinnen.

Een primitieve stam der wildernissen noemen we nog geen ‘volk’. Slechts geestelijke gemeenschap schept het nationale leven, niet belangen-verwantschap, niet stoffelijke welvaart, maar *geest,* - al beseffen wij wel, dat de geestelijke gemeenschap van een volk berust, berusten blijft, op een *materiëele* gemeenschap en dat de ideëele eenheid zich gewoonlijk òòk staatkundig, òòk economisch, òòk in alle vormen van het meer daadwerkelijke en stoffelijke gemeenschaps-leven openbaren zal. De eenheid van *geest* echter maakt hier het beslissende element uit. Er zijn volken, die - hoewel maatschappelijk nog onvolwassen - toch in de edelste en meest intuïtieve uitingen hunner geestelijke activiteit, in hun kunst, het bewijs gaven een nationaal karakter te bezitten. Wie het België van vòòr den oorlog eenigszins kende, betwijfelde soms, of de wapenspreuk van dit rijk wel toepasselijk mocht heeten: ‘l'union fait la force’: de leus scheen er meer een wensch aan te duiden dan een ervaring, zeker geen traditie... En lezen we het eerste deel van Streuvels' Oorlogs-dagboek, dan komen we tot de overtuiging, dat in het kritieke wereldmoment van Augustus 1914 de Belgen inderdaad nog geen volks-eenheid vormden. Maar letten we op 'tgeen dat zelfde België beteekende voor de beschaving van Europa, gedenken we dichters als Verhaeren en Van de Woestijne, Maeterlinck en Gezelle, als Streuvels zelf; schilders en beeldhouwers als

Van Rysselberghe en Meunier, als Degouve de Nuncques en Minne, architecten als Van der Velde, herkennen we in deze prachtige kunstenaars nog den geest der oude Vlamen met hun levens-drift en levens-mystiek, den geest van een Van Eyck, Breughel, Tijl Uilenspieghel of Jordaens, van een Ruusbroeck, Memlinc of Van der Weyden, - dan bevinden we, dat de geest van dat volk lang sliep misschien, maar steeds geleefd moet hebben en dat 't kleine België, sinds 't zich vrij vocht en ontplooide, tot de roemrijkste landen van Europa behoort. - Nood en leed brengen zelfkennis: wie zal zeggen hoe glorieus het gemartelde België eens weer herrijzen zal! En wie, die niet wenschen zou, dat dit volk een groote toekomst tegemoet ging? Een vernietigd België zou voor de Europeesche beschaving een zwaar verlies beteekenen; voor òns, hun bloedverwanten, ware die vernietiging een ramp.

Het vaderlandsche wezen wordt bepaald door den *geest*, die een volk bezielt.

Het geestelijk leven nu vangt voor ieder mensch eerst aan, wanneer hij zich *herinnert*. Een klein kind, dat leeft van den dag op den dag en slechts de indrukken van 't moment ondergaat, kan die veelheden van gewaarwordingen nog niet opbouwen tot een éénheid van ervaring. Al wat 't verworven heeft, ligt nog chaötisch en zonder innerlijken samenhang in de onbewustheid zijner ziel. Het geestelijke leven beteekent het geordende, het architectonisch opgebouwde leven.

En ditzelfde geldt voor de collectieve geestelijkheid der volken. Slechts het volk dat zich herinnert, het volk dat een eigen traditie en geschiedenis bezit, vormt een levende cultuurmacht en zal in staat zijn mee te bouwen aan het internationale monument van den Tijd, dat uit de materialen der volkseenheden opgetrokken wordt.

Machtiger dan het durende nationalisme is de wisselende tijdgeest. - Met 't woord ‘Renaissance’ duiden we één groot geestes-gebeuren aan in de evolutie der Europeesche geschiedenis; maar diezelfde Renaissance bracht in Italië een Da Vinci voort, in Engeland een Shakespeare, in Duitschland een Dürer: drie namen, welke drie geheel verschillende levens-aspecten verpersoonlijken; dit verschil valt slechts te verklaren uit 't karakter en uit de historie der drie verschillende volken,

maar toch voelen we dit veelvoudig verschil weer als opgenomen in een wijder verband. Het woord ‘Renaissance’ blijft een vaagheid en alle geheel kennen we slechts dòòr het gedeeltelijke, - toch verstaan we elkaar als wij spreken van de Renaissance.

Zooals de tijdgeest een verbizondering is van de eeuwigheid, zoo is het nationalisme telkens weer een verbizondering van den tijdgeest. Maar wisselend, zich aanpassend aan den tijd, blijft toch elk diep nationalisme zich zelve gelijk. De kunst van den socialist Adama van Scheltema heeft innig nationale eigenschappen, die van den humanist Vondel eveneens, de Beatrijs-legende van den middeleeuwschen dichter niet minder.

Om ons het eeuwige bewust te zijn, moeten wij leven in den eigen tijd; om in den wijden tijd te leven, moeten wij geworteld staan in den engen, vasten bodem van 't nationale. Het groote wordt ons slechts geopenbaard *door middel* van het kleine, het abstracte dòòr het concrete. Maar wie vergeet, dat dit concrete een kleine wezenlijkheid heeft alleen doordat 't van een ideëeler algemeenheid de noodzakelijke vervorming is, die verstikt in de kleinheid van 't kleine en houdt op een scheppende kracht te zijn. De nationale fanaticus is buiten zijn lands-grenzen een moordenaar en in zijn eigen huis een zelf-verzaligde parvenu.

Daar was een tijd, dat 't nationalisme de tempel vormde van het Eeuwigheids-besef. En ieder volk dacht *zijn* tempel de eenig-gewijde, de eenige woonplaats van den eeuwigen God. In de onherbergzame woestijnen der barbaarschheid waren nog slechts weinige oasen van beschaving te vinden, zoodat elke volks-cultuur bestond op voorwaarde van 't bitterst verweer. Met moeite was het bouwsel der geestes-eenheid opgericht: bij elke uitbreiding in de wijdte dreigde 't hooge gewrocht uitéén te vallen. De Jood had alléén Jood te zijn, de Egyptenaar alléén Egyptenaar, of hij was *niets* meer. 't Nationalisme, in die dagen, beteekende een godsdienst, een wereld-beschouwing. En buiten dat straf nationalisme om, was heel geen geestelijk leven mógelijk.

De tijden van 't mystisch en heroïsch nationalisme zijn voorbij. - Doch evenmin kan 't langer zijn, wat 't voor de Hollanders was onder Willem den Zwijger, voor de Franschen

onder Henri IV, voor de Engelschen onder Cromwell, voor de Pruisen onder Frederik den Grooten, voor de Duitschers onder Bismarck, voor de Italianen onder Garibaldi: een levens-ideaal. - Nu reeds kunnen we ons niet recht meer denken, dat in tijd van vrede en welvaart een dichter van Vondel's gehalte zoo vaak en zoo schoon de glorie en de schande van zijn *land* zou bezingen. De dag schijnt te naderen, dat weerom, als in de middeleeuwen, het algemeene sterker zal blijken dan het bizondere en dat een geestes-uiting, een kunst-werk, van Duitschland wel ànders zal zijn dan het Fransche, maar meer *gelijk* dan anders. - Europa's groote Staten hebben zich gevormd... en uitgevierd. Zij strijden thans om 't onderlinge evenwicht en ten koste van nameloos leed ervaren zij de zoo vreugdevolle waarheid, dat slechts *vereeniging* dit evenwicht kan scheppen. De mannen, die nu op 't slagveld staan, zij weten niet anders of ze verdedigen hun geboorte-grond, maar boven hun momenteel-praktische denken uit straalt de idee der Toekomst: in wezen offeren ze zich aan den droom van Europa's toekomstige éénheid. ‘Iets anders is, wat wij menschen bedoelen en dat, wat 't leven met onze bedoelingen bedoelt.’[1)]

Ons nationalisme kan dus het oude niet meer zijn, ook al blijft 't bestaan, omdat samenvatting noodig is, eer men zich uit kan breiden, omdat de mensch een eenzijdig *karakter* moet zijn, zal hij zich een universeele geest kunnen toonen.

Doch bovendien en ten slotte: wenschen zijn geen werkelijkheden: *thans* heeft 't vaderlandsch gevoel nog een feller accent. Idealisme haat niets zoo zeer als het zwakhartig en al te makkelijk illusionisme. - Wie de waarde van 't nationale niet voelt, behoeft zich slechts het lot te herinneren van die volken, welke gewelddadig hun zelfstandigheid verloren. Een afhankelijk volk, dat is een volk waar men fluistert en schichtig omziet, een argwanend en een vreesachtig volk. In ieder broeit het verzet, dof en benauwend; op allen drukt het gezag der liefdeloosheid. Het leven ligt er als verstard onder een voortdurende dreiging. Het is het volk, dat zijn taal verliest en daarméé zijn ziel. - En wij kunnen wel rekenen en weten, dat zelfs indien straks reeds de grondslag

1) Kees Meyer in ‘Het Nieuwe Leven’ van Dec. '15.

van Europa's eenheid gelegd mocht worden, deze eenheid nog maar gebrekkig zal kunnen zijn: de verschrikking van staatkundige knechtschap zal er zeker nog geenszins door te niet gedaan worden.

II.

Door onze ligging en geschiedenis wordt de aandacht van hem, die den geest van Holland tracht te kenmerken, onmiddellijk bepaald tot de twee groote elementen van Europa: het Germaansche en het Latijnsche, of - meer in 't bizonder - het Duitsche en het Fransche.[1)]

Het Nederlandsche volk, oorspronkelijk aan het Duitsche verwant, heeft eeuwen lang en inniger dan 't Duitsche, den beschavings-invloed der Franschen ondergaan; daarbij echter was het in staat een zelfstandig geestes-leven te ontwikkelen en een zelfstandig karakter.[2)]

Om den geest van Holland te verstaan, dienen wij dus eerst den Duitschen en den Franschen geest te onderscheiden.

Evenals de Duitschers zijn wij het oer-volk, dat Fichte ons beschreef,[3)] scheppend uit de diepe bronnen van 't donkere leven zelf, zich uitend in een taal, die van verren oorsprong inheemsch is, een volk van de vage schemeringen des geestes, duister, broeiend, diep en ruw. Maar zijn wij, naar ons innerlijk wezen, gehéél Duitsch?

De Duitscher woelt in onbestemde problemen. Hij is een mensch van zware hartstochtelijkheid, materieel en zinnelijk, doch tegelijk haast Indisch nog in zijn hang naar 't abstracte. Hij zoekt niet de harmonie der schoonheid, maar 't mysterie der waarheid; hij is niet een formalist en allerminst een Grieksch of Raphaëlitisch gratie-wezen, maar een warrelig zoeker, een norsch-uitbundige, een grüblende mysticus. Hij wil niet het ideale, maar 't ideëele. Zijn sensualiteit viert zich niet, als bij

1) In de toekomst zal wellicht ook het Slavische element van grooten invloed zijn.
2) Met de Engelschen hebben wij veel gevochten en veel gehandeld; van *karakter* zijn we misschien meest van al aan het Britsche verwant, zoo individueel als maatschappelijk (de vrijheids-wil, de democratie, de praktische zin van een zeebevarend handels-volk); maar Engeland's invloed op onze cultuur is nooit heel sterk geweest.
3) Reden an die deutsche Nation.

den Latijn, in bloeiende schoonheid uit, maar zij beduidt hem een overgave en een uitstorting; hij is niet, als de Latijn, een klaar-rationeele geest, geïnspireerd door zijn bruisende en oogenblikkelijke vitaliteit, maar een moeizaam-tastende en een geheimzinnig pantheïst: want de natuur kan hem niet een weelderige lust-hof zijn, maar zij is hem een raadselachtige macht, waarin hij zich verloren voelt en opgeheven.

De tragedie van den Duitscher dunkt mij, dat hij òf een abstracte droomer is, òf een brute realist: het evenwicht tusschen de werkelijkheid om hem heen en den droom van zijn ziel vindt hij zelden. In zijn worsteling om het wezen, ontgaat hem de realiteit; in zijn vereering der realiteit, begeeft hem de zin voor 't wezen. En hij neigt te licht òf naar 't cynisme, òf naar de sentimentaliteit.

De Duitschers zijn het volk van het abstrakte denken; het volk, dat de toren-hooge denk-systemen heeft opgebouwd en neergeslagen en ze weer ophief; het volk der norsche en kinderlijke idealisten, die de filosofen zijn. - In de zware, orchestrale muziek heeft de Duitsche abstractie weer de volheid van 't menschelijke herwonnen: hier smolt ze samen met hun driftige sensualiteit, kon ze deze beheerschen, ordenen. Hun donkere levens-wil en gemoeds-kracht is als het ruischend bloed van de machtige organismen hunner mathematisch opgebouwde muziek-symphonieën. De muziek van Bach is een mathematiek van 't mystisch gevoel, die van Beethoven een architectuur van den romantischen hartstocht. En in de lyriek stroomde de starre gletscher der Duitsche abstractie uit in de levende rivieren der wijsgeerige aanschouwelijkheid. Novalis, een der zuiverste lyrici, was in zijn dichten een wijsgeer; Goethe heeft pure wetenschappelijkheid lyrisch volkomen vertolkt[1)] en bleef in zijn hoogste momenten van verukking een schouwende geest. In Frankrijk zou Novalis, zou Goethe, zou de occulte pantheïst Hoffmann onbestaanbaar zijn geweest. - En eindelijk, het organisatie-talent der Duitschers is een uiting van denzelfden abstractie-zin, maar thans gericht en beperkt tot de zakelijke levens-praktijk. Slechts de Duitscher zou met zoo stompzinnige logica de anti-moreele krijgs-moraal dóór kunnen drijven zoolang de oorlog duurt;

1) In zijn gedicht ‘Metamorphose’ b.v.

geen ander volk zou zoo fanatisch en bruut den geest gericht kunnen houden op dat ééne: de oorlogs-dwang. Doch wie den Duitscher daarom ethischen zin ontzegt, heeft hem nooit begrepen.

Zoo is dit volk tegelijk het weekhartigste en het hardvochtigste, het meest demonische en het meest mechanische van Europa. Het is het volk, dat het mystisch 'Ik' heiligde en toch een slaafschen massa-geest eert, het volk der wereldgenieën en van het bureaucratisch militarisme. Het volk der uitersten, volk van rekenmeesters en van dwepers, volk dat weinig datgene kent, wat wij 'leukheid' noemen en 'gezond verstand' - (common sense).

Hoe anders het Fransche! Rationalisme, vrijheid, persoonlijkheid dáár. De vrijheid en de persoonlijkheid niet zoo zeer als een uitzondering en exces van 't genie, maar als *norm*. In alles de taktvolle wellevens-kunste! Niet de abstractie van het droomend denken, maar de klare stelligheid der gedachte; niet de demonische kracht der monumentale muziek, maar de verrukking der zangerige melodie; in de vers-kunst niet de schouwende wijsgeerigheid, maar de lichte bewogenheid en vloeiend-zachte troost van het stemmings-gedicht of het weidsche gebaar der statige rhetoriek. Niet de donkere, mystische harstochtelijkheid, maar de spontane geestdrift, het vlammend enthousiasme der massa's, dat de kruistochten mogelijk maakte, dat Jeanne d'Arc triompheeren deed, het heroïsch enthousiasme der groote revoluties en der Napoleonvereering, het enthousiasme dat thans weer in Frankrijk de regenereerende kracht vormt.

De Franschen, erfgenamen der klassieke cultuur, zij die - nogmaals naar Fichte's onderscheiding - hun eigen spraak vervormden naar de volkomen gerijpte taal der Romeinen, zij vertegenwoordigen in 't bizonder datgene, wat we 'beschaving' noemen.[1)] Zij bezitten retrospectief instinct; zij zetten schoon een oude traditie voort; zij eeren de harmonie en de gratie, zij zijn het volk der eruditie. Niet enkele wereld-genieën hebben de Franschen voortgebracht, maar een onafzienbare schaar schitterende talenten; zoodat ze - zonder op een

1) Terecht mogen zij zich dus thans als de 'redders der beschaving', de 'bestrijders van 't barbarendom' beschouwen.

Shakespeare, Goethe, Beethoven, Kant, Rembrandt of Van Eyck te kunnen wijzen - toch, mèt de Italianen, het geniaalste volk mogen heeten van Europa.

Bovenal echter, want van diepsten oorsprong, zijn zij *realisten*, de realisten der ‘primaire functie’. Een tijdlang, onder den dwang van 't hernieuwd Katholicisme en van 't Monarchistisch staats-systeem, scheen dit spontaan levensrealisme van een Villon, Ronsard, Rabelais, verloren te gaan. De Hugenoten werden verdreven; de levensvrijheid gefnuikt. De eigen litteratuur verstatigde in een klassicistisch schema. Maar dood was dat oorspronkelijk realisme nooit. Terwijl Corneille, Racine, Bossuet den oratorischen stijl voltooiden, wist Molière een kunst te scheppen, zoo daverend van leven en zoo sprankelend van psychologisch vernuft, dat 't Romeinsche mode-gewaad, waarin hij haar stak, nauwelijks opvalt! En Pascal, in diezelfde jaren, noteerde, koel en precies, maar bevend van ingehouden kracht, de klare denkingen van zijn haast *concrete* mystiek. - Tegen het midden der 18e eeuw, in den tijd van Voltaire en Diderot, is 't vrije realiteits-besef der Franschen fierder en geestiger dan ooit weer opgeveerd; en het bleef levend en vierde zich uit tot op heden toe.

Hun realisme, dat in den grond *positivisme* is, beheerscht hun hel-vitale zinnelijkheid, die, gevoeld als een primitief natuur-element, gewoonlijk vreemd blijft aan de mystiek van 't geestes-leven.[1)] Het positivisme der Franschen bepaalt hun practische ethica, hun humaniteit en democratie, die de afgeronde stelligheid van 't absolute begrip vertoonen. Het is de oorsprong hunner onbarmhartig-klare psychologie: het Fransch genie ziet den mensch als een afzonderlijke, concrete wezenlijkheid; met haast wetenschappelijke precisie worden 's menschen gemoeds-bewegingen en fijnste geestes-wendingen ontleed. Scherper psychologen dan Montaigne, La Bruyère, La Rochefoucauld, Molière, Stendhal of Flaubert heeft de wereld nimmer gehad. - Het positivisme schraagt hun geestdriftige ontvankelijkheid en behoedt hun schoon formalisme voor 't levenlooze der rethorica.

Samenvattend zouden wij den geest van Duitschland en

1) Vandaar misschien, dat zij den *man* kortweg ‘mensch’ noemen: de vrouw blijft 't vrouwtjes-mensch.

Frankrijk aldus willen kenmerken: In Duitschland de mystische nevel van het gevoel en de systematiek van het abstracte denken. Onder de verstarring van een onwrikbaar organisatie-instinct, toch de onaantastbare heiligheid van het dieper Ik en daardoor de volle ontplooiing van het genie, d.i. het ideaal van den Ueber-Mensch. - In Frankrijk de vermenging der oorspronkelijke, sterk-primaire levens-insticten mét de tradities van een oudere, afgestorven cultuur: de gratie eener niet bandelooze spontaneïteit, het realistisch rationalisme,[1)] de snelle gevoels-ontvankelijkheid, het heroïsch enthousiasme; maar daarbij de vormen-harmonie, het - meer Romeinsch dan Grieksch - klassicisme. Trots de oogenblikkelijke spontaneïteit, toch de ondergeschiktheid van het persoonlijke aan een algemeen traditionalisme: daardoor de ontwikkeling, niet van het exceptioneel genie, maar van het wijd-verspreid talent. In Duitschland dus het mysterie der ziel, in Frankrijk de schoonheid des levens; in Duitschland de duistere droom en het theoretisch systeem, - in Frankrijk het spontaan gevoel en het positivisme der klare gedachte.

En welke geest nu is in zichzelf het volledigst gebleken, de Germaansche of de Latijnsche? Zonder twijfel de laatste! De Latijnsche cultuur kan zeer wel in zich zelf bestaan, de Germaansche kon 't bijna nooit. De Latijnsche beschaving heeft zich aan de Germaansche kracht dikwijls gesterkt, maar direct dankt zij aan 't Noorden slechts luttel.

Het Fransche volk, het fijnst ontwikkelde van Europa, kent en waardeert haast uitsluitend zijn eigen cultuur; ook reist 't weinig. Er bestaan Fransche vertalingen van Duitsche, Engelsche, Scandinavische litteratuur, maar het vertaalde boek vormt er volstrekt zoo'n belangrijke factor niet als in die Noorder-landen zelf en vooral niet als in Duitschland. Frankrijk heeft voortreffelijke schrijvers gehad die, zelfs in onzen tijd van cosmopolitisme, de litteratuur van het Noorden niet kenden. De Fransche bouw-, schilder- en beeldhouwkunst nam van de Noordelijke nagenoeg niets over. (Alleen de

1) Volgens de krijgsberichten laten de Franschen hun, bij de vijandelijke linie gevallen dooden liggen, maar wagen ze roekeloos hun leven om de *gewonden* ‘binnen te halen’; terwijl de Duitschers evenééns hun leven wagen om hun gevallen kameraden ‘ein schönes Grab’ te bezorgen.

Oud-Hollandsche schilderkunst had - vooral in de 19e eeuw - eenigen invloed: Ruysdael en Hobbema op Georges Michel b.v., en indirect op de groote landschap-schilders.)

En, niettegenstaande muziek en filosofie wel de hoogste openbaringen mogen heeten van het Duitsche genie, vormt toch de zangerige melodie der Latijnsche muziek een schoonheid in zichzelf, die vermenging schuwt met de zwaarder orchestratie der Germanen, terwijl de subtiel-onderscheidende denk-wijze der Latijnsche levens-filosofen, al verwierf zij nooit de Duitsche monumentaliteit, van een afzonderlijke beteekenis blijft naast deze en los van deze. (Maar, niet de mystisch-wiskunstige Spinoza, doch juist de *concreet*-wiskunstige Cartesius en de praktisch-realistische denkers van Engeland, vonden in Frankrijk wel degelijk ingang!)

En wat zien wij aan den anderen kant? wat bij ons, wat in Duitschland, wat in Scandinavië, wat zelfs in 't zoo graag en streng zich isoleerende Engeland? Een voortdurend hunkerend uitzien naar de stuwende, vloeiende schoonheden van 't milde Zuiden! De Duitscher vooral heeft slechts zelden geheel uit eigen kracht die rythmische harmonie, die gratie verwezenlijkt, welke we ‘de schoonheid’ noemen. Zijn ijle abstractie kan geen werkelijkheid worden, of zijn rauwe werkelijkheids-zin geen idealiteit verwerven.

Als de Duitscher - gelijk in dezen oorlogs-tijd - het kleed zijner Latijnsche eruditie aflegt, rest slechts de bruut, brallend van krachts-verwatenheid, de stier-mensch, blind en dol, die 't leven alleen als ‘kracht’ begrijpt. ‘Wer stark ist zu schaffen, der darf auch zerstören’, roept hij uit, zijn kanonnen richtend op Reims' kathedraal.

‘Het leven van één Duitsch soldaat is meer waard dan al de kunstwerken der wereld’... De disharmonie tusschen materialisme en idealisme lost zich dan eindelijk voor hem op, doordat zijn idealisme in adoratie neerknielt voor 't geweld der materie. ‘Het militarisme is de *belichaming* van ons idealisme’, raast Thomas Mann, die een der fijnzinnigste schrijvers was in 't nieuwe Duitschland.

Zoolang de beeldende kunstenaars van Duitschland de Latijnsche cultuur niet kenden, ontbrak hun iets: ze stamelden of vloekten. Maar zoodra 't genie van een Dürer of Cranach bevrucht werd door de schoonheids-genade van 't Zuiden,

hebben ze een kunst voortgebracht, die - kleiner en stugger misschien, - maar ook diepzinniger en *ideëeler*, ik meen religieuzer, aandoet, dan de in klassieken zin *ideale* van een Mantegna of Claude Lorrain. De Romaansche, Gotische, of Renaissance bouw- en beeldhouwkunst van Duitschland wortelde in 't Zuiden. De litteratuur van het groote tijdperk, van Herder tot Heine, heeft haar wasdom en schoonheidsbloei te danken aan 't harmonische Zuiden. De monumentale muziek-composities van een Bach en Beethoven zijn doorstroomd van het melodisch levens-fluïdum der Latijnen. En zelfs de heroïsche toondichter der Oud-Germaansche sagen, Richard Wagner, kon van Italië niet scheiden en bedelde om de gunst van Parijs, dat hem niet verstond. Tot op dezen dag toe verzucht de Germaan van uit 't diepst zijner ziel, naar Frankrijk, naar Italië, als ware 't Zuiden het vaderland van zijn droom.

Wanneer wij, melankolische Noorderlingen, een reisplan maken, dan gaat ons eerst verlangen dáárheen uit, naar die landen der milde levens-harmonie. Alles wat wij missen, ruimte van zijn, gratie van geest, muziek van ziel, schoonheids-harmonie, dat vinden wij slechts daarginds. En zònder dat alles kunnen wij immers niet leven! In Florence en in Parijs voelen wij ons wel is waar tiendubbele Germanen, maar eenmaal terug gekeerd in 't mistig vaderland, beheerscht ons, radeloos en miserabel, de smart-hunkering naar die landen en steden, waar we - eindelijk! - hebben geléefd.

En gevraagd, waarom Frankrijk, waarom vroeger Italië, op hunne beurt die vermengings-behoefte niet zoo gevoelen, antwoord ik: omdat daarginds zulk een vermenging reeds heeft plaats gehad. De Fransche cultuur is in zich zelf completer dan de Duitsche, daar zij uit twee elementen bestaat: het eigene en het klassieke.

Maar wat van Nederland? in welke verhouding staan wij tot den Ooster en den Zuider buur? - Daar straks mocht ik 't reeds even zeggen: ons wezen is - wel niet Duitsch - maar toch algemeen Germaansch. Wij zingen niet het Duitsche krachtslied mee; wij haten het bruut kanonnen-idealisme en rillen bij het denkbeeld, dat eer een kathedraal in puin geschoten moet worden, dan een Duitsch soldaten-haar ‘gekrenkt’..

maar de dweepzieke vereering van historische kunstwerken, zooals groote Franschen als Paul Fort en Romain Rolland die uitgesproken hebben, achten wij in ons hart niet *heel en al* gezond. De toekomst is ons meer dan 't schoonst verleden, het leven meer dan 't hoogste kunstwerk, wij voelen misschien sterker dan de Franschen, dat 't scheppende leven soms vernielend moet zijn, dat de lente in storm moet komen, dat alle bestaan een eeuwig worden en tenietdoen is.

In ons diepst bewust-zijn voelen wij ons nader verwant aan de broeiend-mystische kunst van een Dürer, Cranach, Grünewald, van een Novalis, Hebbel of Hofmannsthal, dan aan de harmonisch-klare en ideale van een Titiaan of David, een Racine of Leconte de l'Isle. Eckehart en Böhme beroeren dieper ons innerlijk, dan Pascal en Montaigne. En hoe verrukkend de lyrische mildheid der Oud-Italiaansche en der Fransche muziek ook is, en hoe weerzinnig ons in Wagner's massale klanken-chaös het krachtsvertoon der Duitsche heroïek soms kan aandoen, - toch beseffen wij, dat eerst de mystische dramatiek van Bach of Beethoven ons diepste Zijn tot *vrede* brengt, be-vredigt, en dat het donker pantheïsme van Mahler inniger dingen in ons aanroert, dan het uiterst fijne sensitivisme van Debussy. - Onze Renaissance-architectuur, eindelijk, hoewel uit den aard Latijnsch beïnvloed, heeft toch nooit de weidschheid verworven van het Fransch of Italiaansch gebouw: niet alleen kleiner, burgerlijker, bleef ze, maar ook middeleeuwscher.

Duitschers echter zijn we nìet. Wij bezitten niet, noch bezaten ooit de Duitsche systematiek, de Duitsche abstractie; hetgeen beteekent, naar den kant van het gevoels-leven: wij hebben geen monumentale *muziek* voortgebracht; naar dien van het intellect: wij hebben geen abstracte *filosofie-systemen* opgebouwd (Spinoza was Jood); naar het maatschappelijke: het hapert ons aan *organisatie-zin*.

Wij zijn geen Duitschers; wij zijn van oorsprong *gedeeltelijk* Duitsch. Met de Duitschers geméén hebben wij: de verinnerlijking van het leven des gemoeds, de meer ethische dan aesthetische intuïtie, de straffe waarachtigheids-drang, de deugden en ondeugden der ‘secondaire functie’.

Eucken ziet als grond van het Duitsch bewustzijn: de erken-

ning van het ‘Ik’ als centraliteit van het geestelijk leven.[1)]

Vanuit dit heilig ‘Zelf’ voelt de Germaan zijn eenheid met 't wereld-al. De Duitscher onderwerpt zich aan de tucht der gemeenschap, maar één ding mag die gemeenschap niet aanranden of benarren: de vrijheid van zijn persoonlijk binnen-leven. Hij onderwerpt zich niet aan de tucht van een wereldsch geworden wereld-beschouwing. Zijn waarheidstrouw en zijn abstractie-zin doen hem niet rusten voor hij zulk een wereld-beschouwing gevonden heeft, maar tusschen zijn Ik en zijn Godheid duldt hij geen ceremonieelen bemiddelaar.

En ook voor ons - al zijn we minder abstract aangelegd - speelt 't ware leven zich af in de schemerende diepte van ons eigen gemoed: het ‘Ik’ is ook ons souverein.

Maar let wel, 't is niet alleen, dat we sommige eigenschappen der Duitschers nìet, sommige wél bezitten, dat we Duitsch zijn, maar *gebrekkig*-Duitsch: wij zijn ànders. Wij hebben een harmonischer werkelijkheids-besef, wij zijn realistischer; ons realisme vormt geen tegenstelling tot ons gemoedsbestaan. Zelfs geloof ik, dat er weinig volken te noemen waren, wier visueel vermogen zóó fijn en sterk ontwikkeld is, weinig, die *kijkend* zoo diep naar binnen leven. Onze schilders hebben ten allen tijde een zoo minzieke gevoeligheid geopenbaard voor de nuance van kleur en toon, voor de bewegelijkheid der lijn, voor de vluchtigste wisselingen der gelaatsuitdrukking en van het schuchter-ingehouden gebaar, voor de teedere typeering van der dingen karakter, dat zij de Japanners van het Westen konden heeten. En de schoonheid der Hollandsche litteratuur is er niet zoozeer eene van beschouwelijkheid, maar bovenal is ze een schoonheid van plastiek. Breeroo, die als schilder zijn kunstenaars-leven aanving, bleef schilder als poëet. De schoone Renaissance-rhetoriek van Vondel dankt het leven en de bezieling aan de teedere pracht der beelding; de Calvinistische poëzie van Revius, zwaar van smartelijken ernst, uit zich in een verwonderlijk-suggestieve plastiek; de socialistische van Gorter, dien stralenden paganist,

1) Misschien onder invloed van Hegel's vergoddelijking der Staats-idee, zeker onder dien van Pruisen's imperialisme, schijnt 't of het moderne Duitschland de persoonlijkheid volstrekt geofferd heeft aan de massakracht. Toch meen ik, dat Eucken het wezen van het Germaansch bewustzijn juist heeft gekenmerkt.

is poëzie voorzoover ze beeldend blijft. En een onzer verfijndste prozaïsten, Van Looy, is schrijver als hij schildert, schilder als hij schrijft. - Wij denken door te zien, ons beschouwen is een schouwen. Wij zijn realisten, *gemoeds*-realisten.

Onze werkelijkheids-zin beteekent menschelijkheid en evenwichts-gevoel.

Luther verweet Erasmus het Goddelijke te zeer aan 't menschelijke te offeren. Want Luther, die allerduitschte Duitscher, leefde gedeeltelijk nog in de middeleeuwsche gevoelssfeer, - de baarlijke Duivel heeft hem nog menig grauwlijk uur berokkend! - waar de praktisch-verstandige realist, onze groote landgenoot, Erasmus, die verouderde begrippen reeds duchtig overwonnen had, maar: op bezadigde wijze en altijd voorzichtig... Luther stormde voort, streed, deed, joeg roekeloos zijn ideaal na, - doch Erasmus knikte hem gemoedelijk toe: zijt ge nu ook *beter mensch*, zijt ge verstandiger en beheerschter en beschaafder dan de Katholieken? - Waar de Hervormers braken met 't Katholicisme, braken met de Renaissance, voor goed braken met het levensminnend heidendom, dat nooit dood was geweest en nu juist voller dan ooit herbloeide, daar bleef Erasmus de veelzijdige, de maatvolle: niet Roomsch en niet Hervormd, in 't oog der humanisten een afvallige, voor de theologen een vrijdenker, de verstandigste mensch van zijn tijd, die de lof der dwaasheid schreef, een boeken-geleerde die 't krakeel tusschen een paar razende vrouwen zoo lustig beschreef alsof hij Breeroo ware en die haast al te goed wist, dat 't gewone vervoermiddel der denkers het stokpaardje blijft.[1)] Zoo zien wij den weifelend-veelzijdigen, den kritischironischen Erasmus vóór ons, die desniettemin voor altijd een vast *karakter* zou zijn, die dóór zijn karakter-kracht tot de drie Europeanen behoord heeft, welke, volgens Huet, de beschaving hunner eeuw het sterkst beïnvloedden. Niet Luther, maar Rabelais en Voltaire zijn Erasmus' geestverwanten; en toch ook anders, toch ook milder en wijzer schijnt hij, dan die felle Franschen; op en top een Hollander: in Holland zou hij nooit vergaan, maar telkens weer ver-

1) Busken Huet: Land van Rembrand.

rijzen. Uilenspiegel en de Vos Reinaerde waren zijn profeten, Jan Steen zijn discipel. En Frans Coenen zou het Erasmusje onzer dagen kunnen heeten!

Wanneer we nu twee schilders van dienzelfden tijd vergelijken, Dürer en Lucas van Leyden, twee, die makkelijk te vergelijken zijn, daar de Hollander een - kleinere - volgeling genoemd kon worden van den zeer grooten Dürer, - hoe voelen we dan onmiddellijk datzelfde verschil: de abstracte en idealistische Dürer was middeleeuwscher, hij was ook veel diepzinniger dan onze Leidsche realist, - maar van een realistischer menschelijkheid, van een vloeiender vitaliteit, toonde zich Lucas. Dürer schiep straf geteekende en straf uitgedachte symbolen: de *Melankolie*, die gevleugelde Genius, machteloos neergezonken te midden der attributen van wetenschap en ambachtelijkheid; of de waan van den *Daden-mensch*, den Ridder, wien de Dood onafscheidelijk begeleidt en wien de Duivel op de hielen zit; of de blijdschap van den mediteerenden *Heilige*, Hieronymus, in zijn ruim en zonnig vertrek, de leeuw en de hond - de Moed en de Trouw - sluimerend aan zijn voeten. Maar Lucas - daargelaten nog dat de *vrome* mensch hem wellicht niet langer de eenig-zalige zou hebben toegeschenen - Lucas hield zich met geen beeldspraak op: een hond, had hij gezegd, is geen symbool, doch een huisdier, terwijl de leeuw zelfs dàt niet is en in geen kamer hóórt; de Dood en de Duivel ontmoet men nooit op den publieken weg; en de attributen van wetenschap en ambacht - een bol, passer, weegschaal schaaf of molensteen, - blijven tamelijk zakelijke gegevens: hoe zouden die den weemoed suggereeren?

Lucas kent slechts werkelijkheden, slechts dingen en menschen. Waar hij Maria Magdalena beeldt, toont hij ons een groep aangenaam pleizierende patriciërs, die praten, boemelen, musiceeren en vrijen naar der menschen aard: waarlijk, wie zou zoo wreed zijn Magdalena te steenigen?

Maar de vluchtige bewegelijkheid van het *leven*, het actieve kijken en het onbewuste doen van een mensch en de fijne schakeering van licht en toon, de schoonheid van het *ruimtelijke*, de grage blijdschap der visueele aanschouwing: dàt alles doet Lucas ons voelen.

Wat is het echter in zich zelf, die groote werkelijkheid

en dat groote raadsel, dat wij het leven noemen? Het rusteloos-wisselende, doellooze leven bevredigt nog niet onze ziel. Wie 't om zich zelf begéért, heeft te weten dat 't zinloos is: dit weten vormt de wijsheid van den verholen lach, de wijsheid van een Lucas en Erasmus, die niet meer als de Duitschers en nog niet als onze 17e eeuwers den *droom* van 't leven herscheppen konden.

Zoo stellen wij tegenover elkaar: Luther of Dürer - Erasmus of Lucas van Leyden: de idealisten, die vochten om een werkelijkheid te winnen, de realisten, die van 't werkelijke te veel hadden gezien. Gelukkig, dat Erasmus en Lucas - al waren zij beiden Europeesch - voor ons niet zijn, wat Luther en Dürer voor Duitschland beteekenen. Hun realisme miste nog synthetischen zin, hun verstandigheid was nog niet tot wijsheid ontbloeid.

Als realisten zouden wij die synthese moeten vinden. Het realisme, dat ons leerde aandachtig te zijn voor alle verschijnsels van 't leven, is gesteund en gevormd door onzen vrijheids-zin en door onze democratie. Vrijheidszin en democratie bepaalden de gedaante van ons realisme; zijn grond echter ligt dieper en zijn geest reikt hooger. In den grond en naar den geest bindt 't ons aan de mystiek der Germanen.

De realisten, zij die 't leven liefhadden omdat 't leelijk, ruw, lief, hoog en laag, maar steeds het *leven* is, - zij voelen zich noodzakelijk en heel innig van dat leven een deel: het zijn de *vitalen*. Het mysterie van het loutere leven is de levens-dràng, dat is de harte-klop en de bloedstrooming van 't lijf, de groei-kracht, de eeuwige wisseling en wording. De Noordelingen nu zou ik de volken der mystische vitaliteit willen noemen. Hieraan dankten de oude Germanen dien zin voor het grootsche en geweldige, waarvan Tacitus spreekt, en die zich in de Edda verbeeld heeft. Aan hun donkere levens-kracht heeft de fijne, Latijnsche eruditie zich steeds gesterkt. Romeinsche legioenen zijn als beschavende en ordenende machten de ruwe Noorderlanden doorgetrokken, maar later, toen 't Keizerlijke Rome uitgeput, ziek van weelde, machteloos van machts-expansie neerlag, hebben de barbaren, verwoestend en moordend, Europa verjongd. In de 6^{e} en 7^{e} eeuw, toen de Germaansche stammen gekerstend werden, dankte het Christendom aan die

primitieve volken, grootendeels het leven. In de 14e eeuw hebben Duitsche mystici het Christelijk geloofsleven verdiept en vernieuwd, en tegen 't einde der 15e en 't begin der 16e eeuw, toen de Katholieke Christen-kerk tot een uiterste van wereldsche macht en van corruptie was vervallen, is van het Noorden de kracht der hervormende vergeestelijking uitgegaan. Luther, de grove volksheld der demonische moraliteit, blijft een der karakteristiekste vertegenwoordigers van het Germaansche genie. En eindelijk, een eeuw later, toen de schoonheids-cultus der Italiaansche Renaissance verbloeid was in een vormen-idealisme zonder idealiteit, heeft de Europeesche kunst zich weerom gesterkt aan de levens-drift van 't Noorden. De bloedrijke Vlamingen, doch meer dan deze de mystische realisten van Holland, hebben opnieuw de kunst in contact gebracht met de volheid en met de diepe krachten van 't oer-leven. Tot zelfs de leelijkheden des levens toe aanvaardden we. Wij zochten niet allereerst de harmonie, wij beseften dat men soms het leelijke op leelijke wijze uiten moet, om tot een dieper schoonheid te geraken. En wij houden meer van een werk, dat, misschien barbaarsch schijnt, maar *karakter* heeft, - dan van het fraaie, dat ‘slechts’ bekoort.

Tegenover de passieve verdroomdheid van Azië en Afrika, is Europa de wereld van de daad en van den wil. Wij hunkeren naar de blijde onbewogenheid van een Buddha, doch moeten wel beseffen dat wij anders zijn: rusteloos, verward, ongelukkig misschien, - maar die rusteloosheid zelf is onze genade. Wij ervaren het leven als een strijd, in het wisselende durend, in het betrekkelijke volstrekt. Het tijdelijke heeft eerst zin voor zoover we het als afspiegeling zien van 't eeuwige, doch het eeuwige kennen we slechts voor zoover we 't in het tijdelijke ervaren. Tusschen 't werkelijke, dat we zien, en de idee, die we niet zien, ligt het fatamorgana van 't ideale, dat we zien, doch nimmer bereiken.

Wij verzuchten naar de stilte van den Buddha, naar het star-majestatische der Sfinx, naar den droom van 't Alhambra, wij beseffen hoe groot het is, dat in Egypte duizende jaren lang één traditie het geestes-leven beheerschen kon, dat een kunstschepping van den hedendaagschen Indiër

nog één van wezen is met de eerste verwezenlijkingen dier kunst, dat de Arabier nog eender denkt en leeft als in de dagen van Mohammed, - maar wij voelen, dat deze soort grootheid nooit de onze zal zijn, daar wij een andere bezitten, een die daaraan tegenovergesteld is. Wij hebben onze onrust - en zelfs de meest gruwzame fazen dier onrust - te verstaan als een noodzakelijk bestanddeel van ons levensbesef.[1)]

Wij zijn de vitalen, wij Europeeërs tegenover de Aziaten, en wij Noorderlingen in de eerste plaats. (En ook dáárom is 't, dat de woelige Germaan den harmonischen Latijn nog méér noodig heeft dan omgekeerd!) Doch ik geloof, dat wij Nederlanders deze Noordsche vitaliteit op een eigen wijze openbaren.

De Duitschers zijn vitaal èn abstract; zij hebben zich, terecht wellicht, de Amerikanen en de Indiërs van Europa genoemd. Zij kennen òfe en onstuimige actie, die geestelijken zin mist, een doen òm het doen, - òf een abstractie, die deze werkelijkheid ontkent. Onze vitaliteit is Franscher, maar zonder de Fransche *gelijk* te zijn. Latijnsche levenskracht beteekent levens-*lust*. De snel-ontvlambare, uiterstimpressionabele Romaan is vóór alles een wezen van spontaneïteit. Hij geniet de werkelijkheid direct om haar zelf en weet haar onmiddellijk harmonisch te zien: van daar de klare gratie der Romaansche kunst, voor zoover ze zich aan het klassiek traditionalisme onderwierp: Racine en Raphaël, - maar van daar ook de bruisende levens-vreugd van hen, die buiten dat klassicisme om, de pracht en de dwaasheid van 't instinctieve leven beeldden: Boccaccio en Rabelais. - Hebt ge wel eens een Franschman hooren praten van l'esprit gaulois? en hebt ge toen de wijsheid verstaan van zijn fijnen lach? Die glimlach zei: theoretiseer en droom maar voort: het dwaze, vroolijke, zielige leven is wijzer dan uw ijle droom en dan uw kunstmatige theorie, o eigengereide stumper!

Het is schoon een groot-levend kind te zijn, een kind, maar in de proporties van het vol-menschelijke. Het is

1) Karakteriseerend voor de *Indische* opvatting der activiteit is Tagore's opstel ‘Realisation in Action’ (in zijn ‘Sadhana’): wat hij ‘actie’ noemt, zou *ons* zuivere meditatie toeschijnen.

verrukkend een gretig-genietende levens-enthousiast te zijn, een spontaan, geestig, klaar-levend mensch. Dat alles is schoon genoeg; maar wij zijn anders.

Wie ons volk slechts in zijn uiterlijke gedaante kent, zou 't haast alle vitaliteit ontzeggen. Het is zoo nuchter, zoo langzaam en flegmatisch: het kent de geestdrift niet. Een volk is 't van bedeesde voorzichtigheid, een volk van veel ijver en goede trouw, maar stug en stil in woord en gebaar. Het schaamt zich elke heftige opwelling, elke spontane daad, elke luid-verkondigde meening. Zijn fijner gevoelens verbergt het achter 't rumoer van een vloek of achter een mom van onbewogen ernst. Wij, Nederlanders, willen liefst wat geringer schijnen dan we zijn; we zeggen eer een woord te min, dan een, dat te weidsch een kleed mocht lijken voor de te uiten gedachte. Dankbaar van nature, bekennen we onzen dank in een norsche stameling en stemt ook anderer dank ons wrevelig. Wij zijn het volk der innerlijke verlegenheid en der uiterlijke stilte. Eerst in ons verval herinnerden wij ons de heroïek van onzen vrijheids-strijd: tijdens de jaren van glorie zwegen we daarvan en waren we slechts blij weer rustig aan 't werk te mogen gaan. - Wij weten niet wat vroolijkheid is; wij verbergen onze smart.

Een volk van schoone levensharmonie zijn we nimmer geweest. Daar is niets Grieksch aan ons. Noch zijn we een volk van de onbewogen bespiegeling. Geen Grieken, geen Indiërs: realisten en doeners blijven we. Maar Amerikanen?

Het doen vooronderstelt den wil. Willers zijn we. Lang aarzelen we; maar, eens de aarzeling overwonnen, kan niets ons meer weerhouden; dan erkennen we geen fatum meer, geen overmacht van tegenspoed, maar wij zetten door, stilzwijgend en hardnekkig. De Hollander zint eer hij begint, doch, eens begonnen, houdt hij stand. Hij kent den ernst der onverzettelijkheid en der oprechtheid: dat is diezelfde ernst en oprechtheid, die spreekt uit 't koppig-studieuze, het soms barsche, maar steeds forsche werk van een Lucas van Leyden, een Potter, een Vincent van Gogh. Maar veel méér dan willers alléén zijn we, veel meer dan koppige zaken-menschen; dieper zijn we dan de Amerikaansche practici. En als ik zei, dat onze vitaliteit de Fransche niet is, dan bedoelde ik geenszins te duiden op een tegenstelling van braafheid en lucht-

hartigheid - ‘braaf’ was zelfs de strenge Aldegonde niet! - maar op de tegenstelling van hartstocht en passie.

Niet de passie kennen we, die hoog opvlamt, de passie van het enthousiasme, van de levensvreugd en van 't extatisch geloof, de passie van die soort liefde en haat, welke wij te gaarne karakteriseeren als ‘blind’, niet de passie der helle levens-uitbundigheid; - maar de diep-broeiende kracht van den droomerigen hartstocht.

Wij zijn vitalen, maar onze vitaliteit kan niet leven zonder de droomerige bezinning. Zwaar en traag van leven zijn we, stil in ons doen, schuchter in ons praten; ons bestaan beweegt zich niet langs de open wegen der mededeelzaamheid; het glijdt zoo effen voort onder de grijze regen-hemels, langs de rechte paden van 't lage polderland; en liefst van al houdt 't zich besloten in de schemering van 't binnenkamersche. De vroolijkheid, te onzent, uit zich in 't openbaar het meest als brallende dronkemans-roes. Zelden voelen wij ons tot één machtig willende massa vereend; zelden zien wij het leven vóór ons als een feest van kleur en beweging. En de dingen dringen eerst in de mijmering der nagedachte tot ons innigst wezen door. - Wij kennen den wil het schoonst als een droom der ziel. Wij zijn hartstochtelijken, maar onze hartstocht is naar binnen gekeerd. Wij zijn verinnerlijkten. De Duitscher denkt, de Franschman heeft gedachten, de Nederlander kent de mijmering. Wij houden niet van 't geen ijl in de wolken uit filosofeert. Wij houden zéér van wezenlijkheden. Wij zijn realisten; maar wij beleven de realiteit in den droom.

Realiteit en droom was ons onze godsdienst; te veel realiteit soms... te veel een ding van nuchtere stelligheid... maar desondanks behoorden we steeds, en ook in dieper zin, tot de meest godsdienstige volken van ons wereld-deel. Juist de Dordtsche bijbelvertaling vormt misschien de eenige monumentale daad, die wij - egotisten! - tot nu toe in eendracht volbrachten: en hoe schoon volbrachten we haar en hoe machtig is de invloed geweest, welke dit gemeenschapsmonument oefende op de Nederlandsche volks-ziel!

Het star-dogmatisch Calvinisme, zeker, bleek de vijand, niet slechts van wetenschap en wijsbegeerte, maar - kaal en puriteinsch als het was - tevens die der kunst. Dichter en

pater dat gaat, dichter en dominee zèlden! De godsdienstige *gestemdheid* echter leefde in 't hart van heel ons volk en van zijn grootste kunstenaars. Een ‘volk van kooplui en theologanten’ schold men ons, maar de hoogere waarden dier tegenstrijdige elementen: *realiteits-zin* en *godsvrucht*, vereenden zich zelden zoo schoon als in den tijd en in het land van Rembrandt. ‘Een krijgslied, te onzent, werd een vroom gedicht’, schreef ik eens. De ruwe oorlogs-roes beleefden wij als smartelijke ernst. Wij bezitten Geuzenliederen, die, door den zwaren toon van ziels-verzuchting, aan de psalmen herinneren en wier statige mineur-melodieën ons in den geest eer verplaatsen in de schemering der kerk, dan op het slagveld.

De heftigste realist onzer schilders, Adriaan Brouwer, de uitbeelder van het leed der hartstochten, heeft in zijn schilderen, in het floers zijner kleur en in de schemerige diepte van zijn toon, een sombere innigheid van voelen uitgedrukt, die zijn rauwste dronkemans-werkelijkheden heiligt. Een ontzaglijke weemoed omwaast zijn vizioenen van levensmislukking, die vaak van de bitterste zelf-klacht niet ver verwijderd schijnen. En tegen 't eind van zijn wild en kortstondig bestaan heeft hij de volheid van zijn droomersteederheid uitgesproken in een verbeelding, die bij den Duitscher of Latijn allicht onduldbaar van sentimentaliteit ware geworden: ik spreek van het werkje, dat ‘de oude kameraden’ genoemd is en een verloopen zwerver voorstelt, die zijn hond bij beî zijn ooren vasthoudt om hem diep in de oogen te zien. Vroolijk was de groote Brouwer niet!

Maar ook wanneer we de twee Nederlanders, welke de dwaze levens-realiteit het sterkst om haar zelf hebben liefgehad, de kunstenaars der daverende vitaliteit, Breeroo en Steen, vergelijken met gelijk gestemden uit 't buitenland, met den geestigen en fijnen menschen-kenner Molière, met den satyrischen Voltaire, met den levens-gulzigen Boccaccio en den levensdrònken Rabelais, met den koel-ironischen moralist Hogarth, dan geloof ik het verschil tusschen onze lands-lieden en die grooten van over de grens hierin te mogen zien: dat onze voorvaders, die luidruchtig-vroolijke realisten, toch dieper gemoeds-menschen zijn geweest. De davering van Breeroo's lach verstilt soms abrupt en versmoort in weemoed; deze ontembaar-sensueele

minne-zanger heeft gedichten nagelaten van een smartelijke levensverwondering, die wel onvereenigbaar schijnt met de heidensche heroïek van een Rabelais, die gemoeds-rijker is dan de prachtige wereld-wijsheid van een Molière en menschelijker dan de brutaliteit van Voltaire.

'Aandachtige liederen' noemde Breeroo - naar 't Duitsch gebruik - zijn verzen van vroomheid. En is 't niet juist de *aandacht* geweest, de aandacht voor 's levens helle *werkelijkheid*, welke hem tot 's levens donker *mysterie* voerde? Breeroo, de epicus van 't Amsterdamsche volksbestaan, de schrijver van den 'Spaenschen Brabander', de hunkerende minnaar van het razende leven, heeft van dat jagen en woelen heel de ijdele troosteloosheid beseft. Zijn realistisch vers las men liefst als proza, maar hoe innig blijft 't verband tusschen den ruigen prozaïst Breeroo en den lyricus![1)]

Breeroo en Steen noemde ik samen; want wie in onzen groot-menschelijken genre-schilder slechts den grappen-maker of den ironicus ziet, of wie in hem den zede-preeker denkt te vinden, wie den diepen gemoeds-grond niet besefte van zijn intense vitaliteit en de milde volks-wijsheid van zijn spot, wie de verteedering niet voelde van zijn fijne psychologieën en den geest niet verstond van zijn mirakuleuzen kleur-zin, wie het waas niet zag dat zijn verbeelding omsluiert, - die heeft dezen prachtigen Hollander nooit in zijn raadselachtig hart gezien. En in onzen Speenhoff is de groote Steen herboren[2)]!

Een satyricus was ook Jan Steen niet; een satyrisch karikaturist heeft Holland - in tegenstelling tot Engeland! Frankrijk, Duitschland en Spanje nimmer voortgebracht. Hahn niet uitgezonderd!

1) Toch kan ik het niet eens zijn met Dr. Prinsen, die geheel den droomer Breeroo óók reeds in zijn Spaanschen Brabander herkent.

2) Ik behoef er niet aan te herinneren, dat we schrijvers en schilders te over hebben gehad, wier realisme zeer nuchter realisme bléék. Van Dirk Potter's minne-geschiedenisjes zegt de droog-komieke Huet: 'Niet zedelijker of ingetogener (dan Boccaccio's verhalen) ademen ze bovendien minder vroolijkheid. In plaats van tragisch, waar 't tragische pas zou geven, zijn ze zwaarmoedig'. - In dit opstel echter komt 't uitsluitend hier op aan: hoe de Hollandsche geest zich in zijn *sterkste scheppingen* openbaarde. Wij hadden een miniatuur-Boccaccio, maar eerst een Brouwer, Steen of Breeroo zijn *representatief*.

De houding van den realist, ook als hij de wijsheid leerde van den droom, blijft een wankele. Hij schijnt prijs te zijn gegeven aan al de verstrooidheden van 't oogenblik. Kunst, die ‘het leven’ geeft, is nog nooit zoo levend als 't leven zelf; het ‘menschelijke’ in kunst kan nooit zoo menschelijk zijn als de mensch in zijn levende lijfelijkheid. Slechts door de sterkste intensiteit van 't gevoels-leven kan dat realisme een geestelijke waarde verwerven; en deze gevoelsintensiteit openbaart zich op twee wijzen: naar buiten, of naar binnen; heroïsch of mystisch. - De heroïek bleef ons, schuchteren en bedachtzamen, vreemd. Nooit werd een vrijheids-strijd zoo lakonisch uitgevochten als door òns in de 16e en 17e eeuw; en de Transvaalsche Boeren hebben, 15 jaar geleden, door den gemoedelijken eenvoud hunner heldhaftigheid, wèl getoond van Nederlandschen bloede te zijn.

Het Hollandsch realisme, ik herhaal, vindt zijn synthese in de diepte van 't innerlijk gemoeds-bestaan.

Maar als de welvaart lokt, als de moeiten geleden zijn, als de levens-stroom langzamer golft, dan wil het vaak gebeuren, dat de Hollander niet langer steun vindt in het zacht-stuwende leven van zijn gemoed, maar in de harde verstarring zijner ethische verstandelijkheid, maar in zijn verwaande braafzinnigheid, in zijn redeneerzucht en tobzucht. En als dan die nuchtere naargeestigheid hem al te erg benauwt, dan drinkt hij, in zijn verstands-verveling, zich een roes aan den heeten wijn der Fransche geestes-beschaving en dan kleurt hij de grijze, saaie kamer van zijn binnen-leven op met 't kleurig pathos van Italië; zoo staat hij daar te gesticuleeren en te frazeeren, zonder zelf ook maar te vermoeden wat een harlekijn van nuchtere opgewondenheid hij onderwijlen is.

Wie het beeld van den Hollandschen geest weer eens tracht op te bouwen, moet soms de troffel verwisselen met 't houweel en van metselaar slooper worden: het vuile puin dient opgeruimd, om te voorkomen dat dit wordt vereenzelvigd met 't eigenlijke bouwwerk. Wie Holland lief heeft, moet 't soms bitter haten. Naast Holland's glorie stijgt zijn schande hoog op. Dit is het land van Rembrandt en van Vondel; doch tevens is 't het land, waar een ver-italiaanscht maniërist als De Lairesse en een zeurige zedemeester als Cats den roem van Rembrandt en Vondel verdringen en

verduisteren konden. De banaliteit voelt zich in 't fatsoenlijke burgermans-Holland verwonderlijk op haar gemak. O laks en wezenloos-verstandig Holland! De preekerige kwezeligheid van Vader Cats, de kille grappigheid van oome Huygens, waardoor men de sporadische uitingen van zijn wezenlijk dichterschap bijna vergeten zou en waaraan het na-neefje Staring zijn schoolmeestersroem nog te danken had, de pedante vlijt van den duizend-kunstenaar Gerard Dou en zijn schoolsche School, het effene van Van Effen, het onfeitelijke van Feith, die wangeest van 't ellendige burgermans-verstand leefde voort in den zelfgenoegzamen Beets, in heel de weeë dominee's litteratuur - en nòg is hij bij lange niet dood, de altijd-doode. En de dorre rhetoriek onzer op 't idyllisch Italië verliefde schilders der 16e en 17e eeuw, de holle praal onzer oude beeldhouwers, de pose onzer schijn-romantici der vorige eeuw, van een Scheffer of Koekkoek, de onbeschaafde drukte onzer oude rederijkers, de bombast van Helmers en Bellamy, het holderdebolderende Bilderdijk-pathos, dat den zwakken Ten Kate overdonderde, den sterken Da Costa van zijn stuk bracht en van den levenden mensch Multatuli soms een opera-fantoom heeft gemaakt, dat over 't paardje Pegasus getilde wonderkind is van de hofjes-juffrouw der Hollandsche burgerlijkheid een fatale misgeboorte.

Wij weten het, een Multatuli, maar ook een Bilderdijk en Da Costa, dat waren wel echte menschen toch; maar uit angst voor Holland's kleinheid hebben ze hun menschelijkheid gewelddadig vergroot; om niet mee te zeuren sloegen ze aan 't oreeren. En daardoor juist krijgt Bilderdijk's holle gevoels-drift een zoo erbarmelijk-algemeene beteekenis.

Ja, de femelige Cats en de valsche Bilderdijk, zìj symboliseeren onze nationale schande. Toen Dr. Kuyper bewijzen wilde, dat het Hollandsch Calvinisme onze kunst ten goede was, had hij heel zijn geleerd betoog niet moordender kunnen vernietigen, dan ons juist deze twee, Cats en Bilderdijk, als de nationale heroën van waren godsdienst-zin vóór te houden. Machtiger vijanden heeft Nederland niet, dan Cats en Bilderdijk.

Kelder-lage nuchterheid en wolken-hoog pathos: arrogante levensonmacht in beide gedaanten; eenvoud die armoê beteekent èn *gemis* aan eenvoud: ziedaar de twee dood-

zonden van den Hollandschen geest. - Maar, de rommel ietwat weggeruimd, wensch ik weer te bouwen: zonde beteekent overdrijving van deugd; de deugd ligt in het midden. Holland's deugd, Holland's wezen is: *eenvoud*. Het is die sobere eenvoud, die ook onze oude en nieuwe bouwkunst karakteriseert, ja, die de buitenhuizen onzer rijkste patriciërs uit 't tijdperk der stijlloosheid nog van een vriendelijke ingetogenheid deed zijn, welke toch weer als *stijlvol* treft. - Het is de eenvoud die, voortkomende uit de diepte van onzen ernst, niet schoon ontbloeien kan zonder het element der ziel: het is de innigheid.

Diezelfde eenvoud en innigheid herkennnen we reeds in onze oude Beatrijs-legende, welke haast een kroniek gelijkt zoo simpel van zegging ze is, maar deze kroniek werd, door den droomerigen verhaal-toon, tot zuivere poëzie. En dezelfde teedere ingetogenheid, dezelfde directheid van woord, dezelfde *geheimzinnige kalmte* is 't, die ons ontroert in den rustigen maatgang van Thomas à Kempis' naïeve meditaties, welke niet - als de bespiegelingen van den Duitscher Eckehart òf scholastisch òf hoog-abstract zijn, maar - naar Hollandschen aard - allereerst moreel zijn bedoeld en realistisch begrepen: moraal en realisme echter staan in het wazige licht van den mystischen droom. - Of ook, wanneer we de werken van den vader onzer schilders, Geertgen tot St. Jans, vergelijken met de kunst zijner Vlaamsche, Duitsche of Fransche tijdgenooten, dan treft ons het meest de milde teerheid van toon en licht, de groote soberheid van voordracht, de realistische eenvoud van verbeelding: nog is deze kunst doorademd van de middeleeuwsche mystiek, maar 't is een *mystiek des dagelijkschen levens*; de mystiek des dagelijkschen levens, die wij in v. Goyen's droeve nevelvisioenen als stemmings-beeld ondergaan, in Israëls' armoêpoëzie als droom van mededoogen, in Van Gogh's heftige dramatiek als geestes-extase. - ‘Stille wateren hebben diepe gronden’: ik ken geen woord, dat ons wezen juister kenmerkt. De vlam der passie is sneller gedoofd, dan het broeiend vuur van den beheerschten hartstocht.

Deze mystiek, wij doelden daar reeds op, dreigde telkens te verdorren tot de meer bekende *copiëerlust* des dagelijkschen levens.

Wij, democraten van een snel tot krachtsontplooiing gekomen land, wij die de ceremonieele saamgeslotenheid der monarchieën misten en den ritus van 't Katholicisme, wij, die zoo slecht de beteekenis voelden van 't woordje ‘stijl’ - in welken zin dan ook - wij eenzelvige binnenhuis-droomers of ruwe volks-realisten, wij zochten bij de Latijnen het kleed der cultuur om onze naaktheid mee te tooien. Verbond ons bloedverwantschap met onze Oosterburen, 't was sympathie, de sympathie van 't contrast, die ons naar de Romanen dreef. Broeders toch zijn dikwijls van nature te zeer gelijk, dan dat ze elkander in hun gelijkheid kunnen genieten of in hun verdeeldheid completeeren. Duitsche zwaarwichtigheid, Duitsche grofheid, heeft ons - zwaarwichtigen en groven - steeds geërgerd; Duitsche systematiek hebben wij - anarchistische vrijheids-maniakken - steeds gehaat met den haat der schuldbewusten. De Duitsche diepzinnigheid mocht in de ziel aan de onze gelijk zijn, naar de gedaante was zij dat niet. - In het Fransch positivisme echter voelden wij een ons wel-vertrouwd element, terwijl wij aan de schoonheid der Fransche spontaneïteit, Fransche gratie, Fransche harmonie, ons nooit genoeg verzadigen konden. Melancholici zoeken 't verkeer met blijhartige naturen, wist Spinoza reeds. - En trouwens, waar sprake is van cultuur en van geestes-traditie, daar blijft Frankrijk nog altijd het voorbeeld. - Hoeveel hebben wij aan Frankrijk te danken! De Parijsche universiteit was van 't begin der 13de eeuw tot den tijd van Erasmus toe een pelgrimsoord voor jonge Nederlanders. Ten onzent, zoo getuigt Dr. Prinsen,[1] ‘is heel de geestelijke cultuur van den Roman d'Enéas af Romaansch geweest. Daardoor is heel ons volks-karakter tot op den huidigen dag bepaald, zonder dat dit karakter zijn typische eigenaardigheden er bij heeft ingeboet. Het politieke leven was van den Bourgondischen tijd af van Franschen geest doortrokken. De leiders van onze revolutie, de groote figuren als een Marnix en Prins Willem waren door hun vorming en aanleg bijna Franschen. Ons volkslied is van Franschen oorsprong. We zijn bereid geweest onze souvereiniteit onder

1) ‘Handboek tot de Ned. letterk. Gesch.’

de hoede van Frankrijk te stellen. Spanje was de gemeenschappelijke vijand van Frankrijk en de Nederlanden. Henri IV was voor ons een geëerbiedigde held en een beschermer. Het Fransche Calvinisme werd hier de Staatsgodsdienst. De Fransche Hugenoten vonden hier in hun Waalsche gemeente een plaats, volkomen gelijkwaardig, naast de Staatskerk. In de laatste jaren van den 80-jarigen oorlog hebben we met Frankrijk als bondgenoot gestreden'.

In den opbloei der Renaissance werd Frankrijk voor ons het symbool van heel de Latijnsche cultuur.

Soms - ik weet 't - maakte 't kleed te zeer den man. Hoevelen onzer vaderlandsche kunstenaars herstelden nooit meer het evenwicht tusschen hun Latijnsche aesthetiek en 't leven hunner ziel! En 't eenige, wat onze liefde voor een Hooft en Vondel wel eens schaden kan, dat is het gemaniëreerd vernuft van den een, het klassiek formalisme van den ander. Maar Hooft heeft zijn stevig-Hollandschen 'Warenar' gedicht en Vondel zijn 'Hanekot'; en als de Latijnsche welluidendheid klaar versmolt met de sterke karakter-kracht van hun Hollandsche wezen, dan wisten zij beiden de weelde hunner ziels-melodieën heerlijk mild uit te storten: zoo de zangerige levens-verteedering van Hooft's sonnetten en de orgelende sonoriteit van Vondel's reiën.

Rembrandt, Ruysdael, Vermeer, Revius en Dullaert, de statige toonzetter Valerius ook: zij hebben een volheid van rythmisch geluid, een rijkdom van ontroering, een macht van verbeelding ontplooid, gedragener, *symphonischer* dan zij, die de zegening van 't Zuiden niet kenden. Het waren de universeelen. Maar het schoone bouwsel van hun geest bleef gegrondvest op den bodem der Nederlandsche volksziel. Even goed als de wijze levens-minnaar Steen, als de teedere binnenhuis-schilder De Hooch, als de weemoedige Van Goyen, als de stroeve Coornhert of de emotioneele Breeroo, kenden zij den Hollandschen *eenvoud*, eenvoud welke innigheid beteekent, verinnerlijking welke vroom van ernst en aandacht is. Zij waren de realisten en de vitalen, die - trots hun eerlijken werkelijkheids-zin en hun sterken levens-drang - de stilte der *bezinning* minden. Zij beleefden de realiteit der wereld in den droom van het gemoed. En zoo groot was de wereld van Rembrandt's droom, dat zij heel den chaos der werkelijkheid

omvatten kon. Koningen, edelen, geleerden en dichters, maar ook landloopers en sjacheraars, phariseërs en geboefte, al wat er dringt en krioelt en lacht en lijdt op aarde, omving hij en beurde hij op naar de gouden sfeer van zijn verbeeldings-droom.

Niet ieder kan een Rembrandt zijn, - maar Rembrandt's geest sterft nimmermeer. Wist niet de Delftsche Vermeer subliem te zijn tot in het ten uiterst eenvoudige; en welke dichter heeft langs zóó simpelen weg de poort der zaligheid gevonden, als Jan Luyken?

Ik hoop, dat 't mij gelukt is *eenigszíns* het wezen van ons volk te benaderen. Dit volkswezen heeft zich monumentaal en veelzijdig geopenbaard in 't verleden, maar vaak genoeg ook *thans* - zij 't dan in beperkter en verstrooider gedaante. Somtijds hoort men betoogen, dat ons volk te klein van burgerlijkheid is, te bedachtzaam en te effen, om ooit 't verhevene te bereiken. - 'Ons vernuft heeft niets wonderderbaarlijks uitgedacht' zeiden Wolff en Deken in den tijd, toen een machtelooze drang naar 't wonderbaarlijke der groote Europeesche romantiek ons uit 't fatsoen bracht. Maar soms komt 't mij voor, dat de uitspraak van 't prachtige schrijfsters-paar een algemeenen en fatalen zin gekregen heeft. Het ergert me als Hollanders zwakjes praten over de beperktheid van ons vaderlandsch karakter. Het grieft me dat zoo gesproken wordt in 't land van Rembrandt en in de dagen van Vincent van Gogh. Indien waarlijk op ons een fatum van kleinheid rustte, dan ware 't beter onze onafhankelijkheid prijs te geven en deel uit te maken van een gróóter staats-geheel. En dit praten verdriet me te meer, daar 't in zich zelf reeds van zooveel kleinmoedigheid getuigt.

'Wij zijn het volk der gelijkmatigheden' zei Casimir in zijn overigens zoo voortreffelijke Hildebrand-rede. Holland vervolgt hij, 'is geen plaats voor den tragischen held'. - Voor den tragischen held is helaas op deze aarde overàl plaats. Ik geef toe, dat Holland nog niet één groot drama schiep; maar waar is 't representatieve drama van Italië? toch zal wel niemand ontkennen, dat Italië het rijkste cultuur-land is van gansch Europa! - Ook buiten het tooneel-drama om kan een volk de dramatische levens-

visie kennen. Wij brachten geen Shakespeare voort en onze Vondel is zelfs geen Racine, maar wij bezitten een Breughel, en Rembrandt, een Israëls, een Van Gogh, een Breeroo, Kloos en Henriëtte Roland Holst: de *lyrici der dramatische gestemdheid*. - Het mag zijn, dat we de scheppende objectiviteit moeilijk bereiken, de realistische der Franschen, de wijsgeerige der Duitschers, maar onze subjectiviteit - hoewel zoo breed niet - kan even diep gaan, kan even zeer der dingen wezen benaderen, daar ze realiteit en abstractie in den grond van 't gemoeds-leven mystisch vereent.

De Camera is Holland niet, noch Hildebrand de Hollander.

Ik houd van 't trouwhartige en eerlijke Hollandsche volk, van het Hollandsche land, dat zoo innig is en zoo grootsch, van de sierlijke en deftige steden en stadjes van Holland en van Holland's wijde, grijze zee. Ik houd van den geest van Holland en van zijn prachtige taal, die zoo beeldend is, zoo klankrijk en zoo soepel. Deze zware dagen echter van ons volks-bestaan hebben mijn liefde wel versterkt, maar dikwijls ook gewond. Daar voer geen wind van geest-kracht over de vlakte van Holland. Het bleef er te duf en te laf.

Ik wenschte u te doen voelen, dat niet alleen de cultuur, maar ook het *karakter* van een volk er de waarde van bepaalt, dat die cultuur *historie* wordt, waar 't karakter verzwakt. En in den grond is de Hollander juist immers zoo zeer datgene, wat men een ‘karakter’ noemt: hij, die meer ìs dan hij wil toonen, meer doet dan hij spreekt, wiens levens-wet rechtschapenheid heet en die, naar Erasmus'uitspraak: ‘kruipt noch veinst’!

Kracht is de wortel, schoonheid de bloesem van den grooten levens-boom. En zelfs de schoonheids-bloem der geestelijke liefde wordt gevoed door den wortel der kracht. Ruwe tijden hebben verheven geesten voortgebracht, maar tijden van zwakheid brengen *niets* voort. - Roemen wij dan niet in onze wijsheid, in onze beschaving, in de glorie van ons verleden, zoolang het ons aan karakter-kracht hapert.

Dood is de geest van Holland niet. Er zijn verzen en boeken geschreven in 't jonge Holland, er zijn schilderingen en - voor 't eerst weer sinds Sluter - beeldhouwwerken hier ontstaan, er zijn bouwwerken tot stand gebracht en... ontworpen, Hollandsch van karakter en universeel van ziel.

Dat weten wij toch, niet waar? En we zijn er immers van overtuigd, dat ten slotte alleen het *geestes-leven* zich zelf ten doel heeft, zich zelf zoekt, om zich zelf bestaat, dat ons stoffelijk leven slechts door het geestelijke beteekenis krijgt. Maar het enkele vers van den enkelen dichter is de schepping van geheel de samenleving. En indien Holland dommelt en dut, dan zullen die werken, waarop ik doelde, de laatste nabloei zijn geweest van 't rijk seizoen der Hollandsche cultuur.

Neen, dutten, zegt ge, doet de Hollandsche burger niet: hij is werkzaam, pienter bij de zaken, behoorlijk ontwikkeld en zéér gevoelig. En ik geef u dit alles gereedelijk toe; maar ik meen, dat een volk nog andere eigenschappen bezitten moet, wil 't in zijn geheel een levende kracht zijn en groote dingen volvoeren.

Wij moeten hier helaas van een traditioneele volks-eigenschap spreken. Wat wij uit eigen kracht hadden bereikt, scheen dikwijls als toevalliger-wijze ontstaan. Ons ontbrak van oudsher datgene, wat in meer eigenlijken zin ‘cultuur’ heet: de algemeene geestes-eenheid, het samenvattende. De eenige éénheids-macht onzer 17e eeuw, het Calvinisme, kweekte twist, vijandschap, verbittering, fanatisme; het dreef velen onzer beste geleerden uit, het vervreemdde ons volk van zijn kunstenaars, het was in zich zelf onmachtig een cultuur te vormen.

Onze grootste geesten, zij, die de ziel van ons volk openbaarden, werden gewoonlijk door dat volk eerst erkend, als er sprake was van hun ‘praalgraf’. Kunst is geen regeeringszaak, zei Thorbecke: het was een woord van zuiver nationale *traditie*. Nooit is hier de kunst een zaak geweest, welke de gemeenschap zich aantrok; nooit is hier, naar de uitdrukking van Busken Huet, de kunstenaar ‘als een persoon beschouwd, die in het samenstel der algemeene beschaving noemenswaard meetelde.’

Deze traditie, de traditie der onmaatschappelijkheid, beïnvloedt nog steeds ons geheele volks-karakter.

‘Ons volk heeft ontegenzeggelijk zeer fijne naturen, maar weinig zich gevende, toewijdende, veelzijdige persoonlijkheden,’ zei J. Petri in een Tijdspiegel-opstel. ‘Wij zijn het volk met een nuchteren kijk, maar zoo weinig met een heldere visie.’ ‘Wij zijn misschien de ontwikkeldste natie, doch er is zoo

weinig hooger zich vereenigende volks-cultuur.' - Mocht dit verwijt ons dagelijks in de ooren klinken! Waarlijk, wij bezitten zoo voortreffelijke eigenschappen: eenvoud, rechtschapenheid, kritisch onderscheidings-vermogen, zuivere vroomheid, fijngevoeligheid, maar 't is of al die deugden nog niet tot ontwikkeling en eenheid zijn gekomen: wij maken een indruk van onvolwassenheid. Ons ontbreekt de moed van 't gemeenschaps-bewust-zijn. De Hollander blijve wat hij was: een mensch van 't eerlijke werkelijkheids-besef en van het innerlijk gemoeds-bestaan; maar hij worde wat hij nog *niet* is: een mensch die ruim denkt en klaar overziet. Wij moeten niet alleen beschaafde lieden zijn, maar scheppende krachten, maar sterke en edelmoedige karakters, menschen wereld-wijd van belangstelling en muurvast van overtuigdheid. Slechts dàn zullen wij, óók collectief, óók maatschappelijk, herleven.

Wij moeten ophouden specialisten en verbizonderden te zijn; onze geleerden en onze kunstenaars, maar in de eerste plaats ook de massa onzer burgers. Want wij moeten genezen van wat men de 'gezins-ziekte' genoemd heeft. Huiselijkheid vormt een beminnelijke eigenschap, maar niet een *deugd!* De Hollandsche vrouw is een goede moeder; zij zal voortaan, ook in het oog der mannen, meer dan dát moeten zijn, wil Holland uit 't week provincialisme geraken. Het leven is niet een huiskamer-idylle, niet een zaak van knusse gezelligheid, niet een bedaarde braafheid. Veel te veel zijn we binnen-vetjes en zelfvertroetelden. Veel te weinig vormt ons volk een cultureele gemeenschap.

En opnieuw wil ik mij beroepen op de kunst, op de verhouding tusschen ons en onze kunstenaars. - Wij hebben goede dichters, een subliem diepzinnige als Boutens, maar ook eenvoudige volks-dichters als Adama van Scheltema en groot-menschelijke als Henriëtte Roland Holst; en in Perk bezitten wij een reeds klassiek poëet van dezen tijd. Maar Nederland kent zijn dichters slecht; het is op die dichters niet trotsch. Het is, in zijn geheel, op niets en niemand trotsch. Wij hebben uitvoerende musici, zoo vele en zoo fijn-begaafde, als nauwelijks een ander land, maar ons volk *zingt* niet meer: het brult maar en het blèrt. De vormende weldaad der muziek gaat voor ons nog grooten-

deels verloren. Wij hebben geniale tooneelspelers, - en we dwingen ze modieuze domheden te presteeren. Wij hebben zeer bizondere architecten, - doch we laten ze villatjes concipieeren tot 't tragisch einde hunner dagen toe. En als, in de beeldende kunst, moedige talenten nieuwe mogelijkheden scheppen, ondervinden ze slechts beuzelige bedilzucht en sceptische pedanterie.

Het is 70 jaar geleden, sinds Potgieter - ziek van Holland's kleinzieligheid - in zijn 'Rijksmuseum' de kracht van 't oorspronkelijk Hollandsche prachtig verbeeldde; en zijn verdere leven lang bleef dit te doen zijn doel. Maar, waar weinig om hem heen hem bevredigen kon, wendde hij zich liefst tot ons verleden en populair werd Potgieter nooit. - Het is 55 jaar geleden, sinds Multatuli ons schold en sloeg om ons op te doen schrikken uit den schuldigen dommel van 't provincialisme; maar wij zeiden, dat Multatuli 1e 'kunstenaar' was en 2e 'als mensch' *niet goed*: reden genoeg om voort te dommelen. - Dertig jaar geleden is 't, dat Van Deyssel, sterker geschraagd door levende krachten, zijn brandend verlangen uitsprak naar een fier en eigen geestesleven, hier in Holland, in 't burgerlijke, klein-kritische en zelfgenoegzame Holland van zijn jeugd. Van Deyssel en de zijnen echter brachten wel een intensieve en uiterst verfijnde kunstzinnigheid, doch juist niet een kunst van samenvattende macht. Hun bizondere artisticiteit scheen het Nederlandsche volk eer te vervreemden van zijn litteratuur. Maar de logica der historie heeft hare wijsheid: ten slotte is het trotsch individualisme der Tachtigers onze beschaving ten goede geweest: het redde ons uit den poel der onnoozele gemoedelijkheid. En thans, nà Potgieter's droom, nà Multatuli's woede, nà de verbizondering van Van Deyssel's artiesten-ideaal, thans voelen wij waarlijk *iets* komen van datgene, waar we zoo lang en zoo vurig naar smachtten.

Maar juichen wij niet te luid; juichen wij niet omdat we meenen te weten wat we verlangen. Het verlangen is broos. En broos is nog de boom der groeiende eenheid; zal die hooger groeien en sterker worden van lieverlee, dan moet er niet worden feestgevierd, maar gewerkt, gewerkt met dat ééne doel voor oogen: gemeenschapsbewustzijn.

Wat dit doel weerstreeft, de egotistische zelf-vertroeteling,

is niet een zonde van den Hollandschen artiest alleen of van de menigte, doch van geheel ons nationale leven.

Dit oogenblik echter is zoo groot en zoo ernstig, dat het Nederlandsche volk - den hemel dank - voor deze keus staat: te verzinken of fierder dan ooit te herrijzen. En wij kunnen niet verzinken, wij koppige Hollanders! Wij sliepen, doch we zijn ontwaakt, veel jaren geleden reeds. En, nietwaar? wij dutten niet meer in, noch economisch, noch geestelijk. Alleen maatschappelijk soezen we nog... Wij missen het sterke gemeenschaps-besef, hetwelk de systematische Duitscher even goed kent als de praktische Brit en de ontvankelijke Franschman. Dit te verwerven, dunkt me voor ons een volstrekt vereischte.

Moge de ruimte van onze zee en van onze matelooze vlakten en van onzen ontzaglijken wolken-hemel het peuterleuterige onzer hofjes-neigingen doen verzwinden. Slechts waar de ruimte is, ruimte van geest, kan de moed bestaan, noodig om groot te leven.

III

Ik geloof te meer in onze toekomstige grootheid, omdat, in de zware jaren welke Europa te wachten staan, voor Holland zulk een schoone houding mogelijk is, terwijl het - die houding niet aanvaardend - allicht geen ènkele toekomst meer hebben zou.

De tijd moet komen, dat Europa in staat zal blijken zich zelf te ordenen; want kwam die tijd niet, dan was het met Europa blijkbaar gedaan. En leek Europa mat van ouderdom? Ons geestesleven was wel verscheurd en vaak verwilderd en in de weelde ziek, maar zeker *niet* apathisch! Aan den zelfmoord scheen Europa nog lang niet toe. Het had slechts éénheid noodig om sterk te worden; en die éénheid bereidde 't reeds voor: éénheid van geest, van maatschappelijke en staatkundige organisatie. Boven den ouden godsdienst-strijd, die vier eeuwen gewoed heeft, en boven den even ouden strijd, die godsdienst en wetenschap voerden, schijnt zich een nieuwe, synthethische wereld-beschouwing te vormen: de religie, wier profeet misschien Spinoza zal geweest zijn. De democratie zoekt die eenheid in 't maatschappelijke, het internationalisme

in 't staatkundige. Het nationalisme kan voortaan niet méér zijn, dan wat de bergtop is in 't Alpenland, of het enkele kind in het harmonisch gezin: het maakt de éénheid rijk van karakter, levend van verscheidenheid.

En nu meen ik, dat Nederland's rol geen kleine behoeft te zijn in de groote taak, die Europa straks, als haat en waan geweken zijn voor zelf-bezinning en begrip, heeft te aanvaarden. 'Je voudrais' roept Romain Rolland ons toe, 'que votre fier pays, qui à su toujours défendre son indépendance, politique et morale, entre les blocs énormes des grands Etats qui l'entourent, pût devenir en ces jours le coeur de l'Europe idéale, en qui nous avons foi, - le foyer òu se concentreront les volontés de ceux qui aspirent à la reconstituer'.[1)]

Het internationalisme is voor ons Hollanders, voor ons allen, onverschillig wat we denken of gelooven, een blijde boodschap. Indien toch de souvereine kracht der Staten nog steeds het albeheerschend element moest blijven, dan zouden wij ons wel zéér terneer geslagen moeten voelen, wij die leven in een tijd, dat kleine volken staatkundig slechts te zwijgen hebben, wij die bestaan op genade der Groote Mogendheden. Indien 'cultuur' en 'nationalisme' gelijkwaardige begrippen vormden, dan zouden wij wel radeloos ijverzuchtig moeten zijn op den Duitscher, den Engelschman, den Amerikaan. Een Liliputter-staatje beduidde dan een snoeperig cultuurtje!

Ik geloof, dat we onze nationale kleinheid als een geluk mogen voelen. Zij behoedt ons voor den verwaten waan van 't Imperialisme, ook voor dat ongeestelijk Imperialisme des geestes, dat hardhandig vanéén scheidt, wat slechts in samenhang schoon is, en dat zich met 't fanatisme der onverzoenlijkheid verdiept in 'rassen-kwesties', alsof het menschdom uit *honden* bestond! Wij zullen niet licht in de verzoeking komen ons de uitverkoornen, de godzalige cultuur-bewaarders der wereld te achten. Wij zouden ons zoo doende nòg fataler dan de Duitscher belachelijk maken, want wij zouden niet eens de macht hebben ons *gehaat* te maken.

Ieder volk kan 't slechts ten zegen zijn zich open te

1) Romain Rolland: Au-dessus de la Mêlée.

stellen voor 't geestes-leven van over de grens. Een volk, dat zich afsluit, lijdt honger. Maar een *klein* volk, dat zich afsluit, lijdt den hongerdóód. Voor een klein volk, als het onze, is 't volstrekt noodzakelijk steeds de aandacht gevestigd te houden op het buitenland, wil het mee een kracht zijn in het geestes-leven van zijn eeuw.

Een blijde boodschap is voor ons het internationalisme, omdat wij steeds internationaal zijn geweest. - 'Echt Hollandsch is: onze *veelzijdigheid*', heeft Allard Pierson, die zeer veelzijdige Hollander, ons gezegd. En zijn triomphale uitspraak krijgt in dezen tijd een manende beteekenis. Wij zijn veelzijdig uit noodzaak, veelzijdig daar we klein zijn. Wij zijn veelzijdig *van nature*. Wij, die, zelf in 't bezit van een bizonder rijk en harmonisch taal-instrument, niet gerekend worden tot den ontwikkelden stand te behooren, indien we niet de drie voornaamste talen kennen van ons werelddeel, - wij, die, door onze centrale ligging, gedurig in aanraking komen met de drie groote machten der Westersche beschaving, - wij, die van ras verwant zijn aan Duitschland en Brittannië, terwijl onze cultuur van oudsher onnoemelijk veel te danken heeft aan het loyale Fransche volk, - wij, die de ziel der Duitschers, het karakter der Engelschen, de beschaving der Franschen deelen, die de Duitsche gemoeds-diepte, den Engelschen vrijheidszin en de Fransche takt bezitten want verstaan, - wij, met onzen Germaanschen ernst, Britsch flegma en Latijnsch realiteitsbesef, die toch zoo sterk ons zelf weten te zijn, - wij, volk van de zee-vaart en van den wereld-handel, die wel steeds begrip hadden van der aarde wijdheid en samenhang, wij, cosmopolieten, die toch, dieper dan eenig ander, ervoeren, dat, hoe schoon 't ook zij in Oost en West, 't 'thuis' het allerbest is, - wij, die alle zeeën bevaren, maar juist dáárom weten de eigen haard 'goud' waard te zijn, wij *veelzijdigen*, die met dat al een eigen karakter, een eigen geestes-leven bezaten en bezitten, - wij, die mystisch zijn als de Duitschers, maar óók nuchter, 'to the point' als de Engelschen, maar óók fijn beschaafd als de Franschen, wij kunnen, trots onze vele en nare gebreken en dank onze liefde voor het eenvoudig-ware, wij kunnen het onze doen om den tragischen haat der volken te stillen, wij kunnen mee een kracht zijn

om Europa's toekomstige eenheid tot stand te brengen. Wij kunnen dit te eer, omdat - waar de vorm dier eenheid niet anders dan democratisch meer kan zijn - wij democratisch waren van het eerste uur onzer beschaving af, omdat onze democratie geen kleed van imperialisme draagt, noch het pronkgewaad is eener imperialistische ziel, - maar het wezen en de gedaante van ons Zijn, maar een gezindheid, die tot in de diepste verborgenheden onzer volks-ziel doordrong en die zich in haar edelste scheppingen vanzelf en noodzakelijk openbaarde.

Zoo beschouwd, behoeft de kleinheid van ons land ons niet te plagen, noch behoeft ze een reden te zijn tot kleinheid van leven, kleinheid van geest.

Een klein volk kan zich groot gedragen, waar aller samenwerking het doel is. Doch dan ook moeten wij, - bij al onze kalmte, niet sceptisch zijn, - bij al onze trouwhartigheid niet burgerlijk en slapjes, - bij onzen vrijheidszin, niet zelfzuchtig of eigengereid, - bij onze veelzijdigheid niet karakterloos, - maar sterk, ruim en geloovig. De zaak van het internationalisme is onze eigen, onze vaderlandsche zaak. Want Nederland kan slechts groot zijn, indien Europa het wordt.

JUST HAVELAAR.

Non victa.

Geweld en Moedwil waren op den hoogen
Throon Belzebubs gestegen; aan hun voeten
Lag de geslagen Schoonheid. Wreede stoeten
Van slaven stonden rondom - onbewogen.

Brànden, wier schijnsels flakkrend opwaarts vlogen,
Vlamden verschrikking. Honden kwamen wroeten
In 't heilge tempelpuin; zij lekten bloed en
Nergens was eerbied meer noch mededoogen...

Toen hief de Schoonheid zich en sprak: Gij telgen
Van euvle kracht en lust die wild gedijt,

Gij kunt in vierige victorie zwelgen,
Knechtende waar gij oppermachtig zijt, -

En zóó mijn aardsche tenten wel verdelgen,
Maar nimmer mijner zielszucht eeuwigheid!

JAN VETH.

Kleine criminaliteit.

Terwijl de criminaliteit in 't algemeen gedurende de laatste vijftig jaren in vele landen voorwerp is geweest van wetenschappelijk onderzoek, is aan het onderdeel, dat ik met den naam van kleine criminaliteit aanduid, slechts matige belangstelling te beurt gevallen. Men zou, ter verschooning, er zich wel op kunnen beroepen, dat hieronder gevallen in overvloed zijn, waarvoor de naam ‘kleine criminaliteit’ nog te zwaarwichtig is. Maar toch vertoont deze groep van nietige delicten eenige karaktertrekken, welke haar recht geven op belangstelling.

De grenslijn, welke de strafbare feiten, globaal naar hun gewicht in twee soorten scheidt, kan getrokken worden door splitsing, hetzij - volgens het systeem van ons strafrecht - in misdrijven en overtredingen, hetzij - overeenkomstig de attributie van rechtsmacht - in zaken waarover de Arrondissementsrechtbanken (in eersten aanleg) oordeelen en zaken waarover de Kantonrechter recht spreekt.

In overeenstemming met het stelsel onzer Crimineele Statistiek, waaruit ik enkele gegevens denk te putten, kies ik de tweede splitsing, en versta dus onder kleine criminaliteit: de Kantonrechterscriminaliteit. De grenslijnen vallen trouwens op enkele uitzonderingen na samen: in hoofdzaak worden misdrijven in eersten aanleg berecht door de Arrondissementsrechtbanken, overtredingen door de Kantonrechters.

De strafbare feiten nu, welke onder kantonnale rechtspraak vallen, laten zich in drie groote groepen verdeelen: vooreerst de lichtste feiten (overtredingen, behoudens een

paar uitzonderingen, en een enkel misdrijf) van het Wetboek van Strafrecht, in de tweede plaats de overtredingen van een groot aantal strafbepalingen in bijzondere wetten, en ten slotte de overtredingen van strafrechtelijke voorschriften van den lageren wetgever (provinciale en plaatselijke verordeningen, keuren van waterschappen).

De overweging, dat tot de rechtbankcriminaliteit o.a. feiten behooren als moord en doodslag, verkrachting, roofmoord en inbraak, tot de kantonrechterscriminaliteit daarentegen vergrijpen tegen verordeningen op de straatpolitie, zooals het voederen van een paard op andere wijze dan uit een daarvoor bestemden zak, het laten stil staan van een wagen op straat, het leunen in een vensterkozijn, of wat anders de vroedschap nuttig acht te verbieden, doet de vraag rijzen of de wetenschap niet gelijk heeft, zich met die zaken maar niet in te laten. Maar hier namen we dan ook uitersten, en hoe groot de afstand tusschen die uitersten moge zijn, zij maken toch gezamenlijk deel uit van de groote groep van strafwettelijk verboden gedragingen, welker oorzaken de crimineele aetiologie heeft te onderzoeken. Dit wordt duidelijk, wanneer men van de twee soorten van strafbare feiten, de rechtbankcriminaliteit en de kantonnale strafzaken, niet de uiterste gevallen naast elkaar legt, doch zoodanige vergelijkt, welke vlak bij de grens liggen. Zoo valt bijvoorbeeld namaken van muntspeciën of muntpapier aan de eene zijde der grens, vervaardigen van drukwerken of stukken metaal in een vorm, die ze op munt- of bankpapier of op muntspeciën doet gelijken, aan de andere zijde. Strooperij (velddiefstal) behoort tot de competentie der Arrondissementsrechtbanken indien gepleegd bijvoorbeeld met behulp van een wagen, doch is in den eenvoudigen vorm, ofschoon misdrijf, kantonrechterszaak. Vernieling of beschadiging behoort tot de eigenlijke criminaliteit, straatschenderij tot de kleine criminaliteit. Daar is zeker tusschen die beide soorten van delicten een verschil in gewicht, en verschil in gewicht rechtvaardigt verschil in belangstelling, maar er is geen reden, waarom onze belangstelling bij de kantonrechterszaken geheel zou ophouden.

De methoden van onderzoek der crimineele aetiologie houden zich bezig met den individueelen delinquent, wiens

aanleg, afkomst en levensomstandigheden zij bestudeeren, of met de massa der delinquenten of delicten, waarover de crimineele statistieken gegevens verzamelen. Methoden van de eerste soort komen bij de kantonrechterscriminaliteit practisch slechts bij uitzondering in aanmerking. Hoe verleidelijk het is, ook kleine overtredingen als psychologisch belangrijke verschijnselen te beschouwen, en hoezeer in de beschrijving van een misdadigersloopbaan geen feit, hoe gering ook, mag worden verwaarloosd, in 't algemeen, en zeker nu er op 't gebied der grootere criminaliteit nog zooveel te doen is, zijn psychologische, biografische en genealogische onderzoekingen te gewichtige instrumenten voor bestudeering van de kleine criminaliteit. Geheel uitsluiten mag men ze toch niet; ook op dit terrein vindt men psychologisch zeer belangrijke groepen van personen, ik noem bijvoorbeeld dronkaards en stroopers (Jachtwet), die ongetwijfeld belangwekkend materiaal vormen voor individueel onderzoek; en in 't algemeen kan men trouwens zeggen, dat de vraag, waarom een deel der menschen verbodsbepalingen overtreedt, een ander deel niet, belangrijk genoeg is - welke die overtredingen dan ook zijn - om haar met al de hulpmiddelen der crimineele psychologie te onderzoeken. Maar, gaat men bij toepassing dezer ingewikkelde en tijdroovende methoden reeds ten aanzien der grootere criminaliteit uitlezend te werk, in dien zin, dat men voornamelijk zoekt naar gevallen, waaraan veel te bestudeeren is, welke door een lange crimineele loopbaan, door treffende bijzonderheden waaronder een misdrijf is gepleegd, door het avontuurlijk leven van den dader de aandacht trekken, bij de kleine criminaliteit zal men dit uit den aard der zaak nog veel meer doen en daar zullen de gevallen welke blijven liggen zoozeer de overhand hebben, dat men gerust mag zeggen, dat het eigenlijke terrein dier fijnere methoden practisch wordt gevormd door de groote criminaliteit.

Dus blijft het massale onderzoek, de statistiek, hier de voornaamste methode. En aanstonds zal blijken, dat de meest in 't oog loopende karaktertrek der kleine criminaliteit haar zeer geschikt maakt voor statistische waarneming. Niet altoos echter bevatten de crimineele statistieken gegevens omtrent de kleine criminaliteit, doch in ons land is dit wel

het geval, en zoo zijn wij in de gelegenheid, daaromtrent iets naders te weten te komen.

Er zijn kleine insecten, die nauwelijks schadelijk of hinderlijk, echter een ware plaag worden, wanneer ze in zwermen op ons afkomen. Daarbij is de kleine criminaliteit te vergelijken. Slechts weinig feiten bevinden zich daaronder, welke meer dan voorbijgaande beteekenis hebben, ja, de meeste zijn op zichzelf onbeduidende voorvallen: rijwielovertredingen, loopen over verboden terrein enz. Maar gelijk juist kleine insecten vaak in zwermen zich vertoonen, en over 't algemeen kleine dingen dikwijls in talrijkheid een vergoeding vinden voor tekort aan belangrijkheid, zoo is ook de enorme frequentie een eigenschap van het kleine delict. In het aantal ligt de beteekenis van de kantonnale criminaliteit, niet in het gewicht.

Kan het plegen van een paar overtredingen van sommige verbodsbepalingen uit de Motor- en Rijwielwet ons volkomen onverschillig laten, wanneer het aantal dezer overtredingen in de duizenden en tienduizenden gaat loopen, wordt het verschijnsel de aandacht waard. Waar bij de eigenlijke criminaliteit naast het massale verschijnsel zeer vaak ook het individueele geval van belang is, vraagt bij de kleine criminaliteit in hoofdzaak of althans in de eerste plaats het massale verschijnsel de aandacht.

Terwijl nu het jaarlijksch aantal onherroepelijke veroordeelingen wegens rechtbankzaken 15 à 16000 bedraagt, beloopt het overeenkomstige cijfer bij de kantonrechterszaken in de laatste jaren 150 à 160000, dus het tienvoud daarvan. Het juiste getal voor 1913 is 154415 of gemiddeld 2½ op iedere 100 inwoners.

Verdeelt men dit cijfer over de soorten van overtredingen welke de Crimineele Statistiek onderscheidt, dan blijkt, dat de groep der plaatselijke verordeningen vooraan komt met 40196 of meer dan ¼ van het totaal. Dat is dus reeds een aanzienlijk aantal meerendeels zeer lichte feiten. Daarop volgt de groep van de Drankwet en de daarmee samenhangende artikelen van het Strafwetboek met het cijfer 33216, waaronder 30418 gevallen van openbare dronkenschap en 1405 van ordeverstoring in dronkenschap. Vooral ook om den

samenhang tusschen alcoholisme en criminaliteit is deze groep, ook afgezien van haar omvang, belangrijk. Dan volgt de Motor- en Rijwielwet met 29843 veroordeelingen. Dit zijn de drie omvangrijkste groepen.

De nu volgende is die der artikelen van het Strafwetboek, voorzoover die niet in verband staan met de Drankwet. Zij omvat 19670 veroordeelingen, waaronder 4877 wegens overtreding van het bekende artikel 461 (verboden toegang), 4843 wegens rumoer of burengerucht, 2448 wegens straatschenderij en 1292 wegens eenvoudige strooperij (velddiefstal).

Nog vinden we aanzienlijke getallen bij de volgende categorieën: Leerplichtwet 5984, Jachtwet 5732, Arbeidswet 3041, Provinciale verordeningen 3768, Visscherijwet 3156, Trekhondenwet 2180, Spoorwegwet 1945, Wapenwet 953.

De resteerende groepen: Boterwet, Veiligheidswet, Keuren van Waterschappen enz. besluiten de reeks met elk eenige honderdtallen veroordeelingen. De IJkwet geeft, in verband met den tweejaarlijkschen herijk, beurtelings groote en kleine cijfers, bijvoorbeeld 687 in 1913 tegenover 3550 in 1912.

Dit zijn cijfers van veroordeelingen. Reeds terstond zij opgemerkt, dat de gevallen welke tot veroordeeling leiden, slechts een klein, niet voor alle soorten van overtredingen gelijk gedeelte vormen van de gevallen waarin werkelijk eenig strafwettelijk voorschrift wordt overtreden. Veel blijft verborgen en wat bekend wordt, wordt niet altoos vervolgd. Hierover aanstonds meer.

Is dus de frequentie het eerste kenmerk van de kleine criminaliteit, de tweede eigenaardigheid, welke bij vergelijking van de cijfers der opvolgende jaren aan het licht treedt, is de sterke groei. Ik schreef boven dat het jaarlijksch gemiddelde van veroordeelingen wegens kantonnale delicten in den laatsten tijd 150 à 160000 beloopt. De tijd ligt nog niet ver achter ons, waarin het bijna honderdduizend kleiner was: het jaar 1896 (het eerste na de reorganisatie der Crimineele Statistiek) gaf een totaal van 66028 veroordeelingen. Niet meer dan 12 jaren later, in 1908, was reeds het hoogtepunt van 161031 bereikt, waarna een reactie intrad, terwijl het getal vervolgens, behoudens afwisselende dalingen en stijgingen, vrijwel op dezelfde hoogte bleef staan.

Onderzoekt men, welke categorieën van overtredingen tot die toeneming hebben bijgedragen, dan blijkt vooreerst, dat de groep van strafbare feiten welke den grootsten omvang heeft, n.l. die tegen plaatselijke verordeningen, ook de sterkste stijging vertoont: tusschen 1896 en 1908 nam haar cijfer toe van 17355 tot 45855, wat een vermeerdering is van 28500 of 164 pCt. Wederom blijkt dus, welk een belangrijke rol de overtredingen van de strafbepalingen van den lageren wetgever spelen in de kleine criminaliteit. Immers juist door den reeds grooten absoluten omvang van deze groep legt haar enorme toeneming ook een zeer groot gewicht in de schaal.

Maar niet alleen in die groep steeg het cijfer: bepalen we ons tot de grootere groepen, dan vinden we bij de Drankwet en daarmee verband houdende artikelen van het Strafwetboek een stijging met 72 pCt.; bij de overige artikelen van het Wetboek van Strafrecht een toeneming met 46 pCt., bij de Jachtwet een vermeerdering met 39 pCt. en zoo verder.

Dit wat de in 1896 reeds bestaande wetten betreft. Bovendien zijn tusschen dit jaar en 1908 nieuwe wetten in werking getreden, welke op haar beurt door een groot en groeiend aantal veroordeelingen tot de uitzetting der kleine criminaliteit niet onbelangrijk hebben bijgedragen: de Leerplichtwet verscheen in 1901 voor het eerst in de statistiek met 1717 veroordeelingen en telde er in 1908 reeds 7072; de Motoren Rijwielwet gaf in 1906 (eerste jaar) het cijfer 15314, dat in 1908 was geklommen tot 27132.

Het jaar 1908 nu is, niet alleen voor het totaal der overtredingen, maar ook voor bijna alle groepen een keerpunt geweest. Zelfs van de groep der plaatselijke verordeningen is de enorme uitbreiding in dat jaar tot staan gekomen.

Nu is er nog een punt van belang na te gaan, namelijk de vraag hoe al die veroordeelingen over het land zijn verspreid. De Crimineele Statistiek geeft, om te groote uitvoerigheid te vermijden, niet een kantonsgewijze, doch een arrondissementsgewijze indeeling. Daaruit blijkt dan vooreerst, dat bijvoorbeeld in 1913 de Arrondissementen Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage tezamen 54530 veroordeelingen voor hun rekening hebben of ruim ⅓ van het totaal. De groote toeneming, welke in 1908 haar culminatiepunt bereikte,

vertoont zich in alle Arrondissementen, maar niet overal in gelijke verhouding. Het grootst was die toeneming in het Arrondissement 's-Gravenhage, waar zij 158 pCt. beliep, het kleinst in het Arrondissement Breda, waar zij slechts 16 pCt. bedroeg. Daartusschen liggen de andere Arrondissementen met zeer uiteenloopende toenemingspercentages: die van Amsterdam en Rotterdam zijn tamelijk omvangrijk (respectievelijk 94 en 75 pCt.) maar worden door die van 's-Gravenhage en zelfs van sommige kleine plaatsen als Maastricht (109 pCt.), Almelo (108 pCt.), Heerenveen (105 pCt.) overtroffen. Evenwel vindt men belangrijke stijgingen in alle deelen des lands, in 't Zuiden, in 't midden en in 't Noorden; dalen deed geen enkel cijfer.

Maar nu komt er na 1908 een eigenaardig verschijnsel: in zeer vele Arrondissementen loopt de toeneming ook na dat jaar nog door, soms zelfs krachtig, bijvoorbeeld in Breda, Maastricht, Roermond, Zwolle, Haarlem, Assen en andere meer. Dat het totaalcijfer niet meer toenam, is dan ook gevolg van de omstandigheid, dat de groote steden nu een eigen beweging zijn gaan volgen: in het Arrondissement 's-Gravenhage daalde het cijfer van 18246 tot 12 à 13000, in Rotterdam - met een toeneming tusschentijds - van 23232 tot ruim 20000 en in Amsterdam van 30050 tot 19 à 20000. Het schijnt alsof de uiterste grens tot waar de omvang der kleine criminalileit kan stijgen, in 1908 in de groote steden was bereikt; alleen in Rotterdam is in de jaren 1910, '11 en '12 nog weer een voorbijgaande uitzetting waar te nemen, doch overigens vertoont zich in alle drie deze steden een reactie.

Dit is in groote lijnen hetgeen de Crimineele Statistiek over 1913 nopens de kleine criminaliteit leert. Latere gegevens zijn nog niet bekend.

Wij hebben nu drie vragen te beantwoorden: 1°. waarom worden kleine delicten gepleegd; 2°. waarom worden ze in zoo overvloedige en gedurende een aantal jaren zoo toenemende mate gepleegd, en 3°. waarom is die toeneming plotseling opgehouden?

Waarom worden deze kleine delicten gepleegd? Het antwoord schijnt tamelijk eenvoudig te zullen zijn; gecom-

pliceerde gevallen, als bij de groote criminaliteit, zijn hier zeldzaam, groote hartstochten liggen aan deze feiten niet ten grondslag. Toch is de aetiologie der kleine criminaliteit veelzijdiger dan op 't eerste gezicht misschien verwacht wordt. Er zijn inderdaad zeer verschillende aanleidingen en motieven voor het plegen van kleine delicten, al is de verscheidenheid niet zoo groot als bij de eigenlijke criminaliteit, zoodat ze zich ook gemakkelijker groepsgewijs laten bespreken.

Een niet onbeduidende groep van overtreders zou men ‘pseudo-overtreders’ kunnen noemen: het komt namelijk geregeld voor, dat menschen overtredingen plegen zonder het te willen, dat ze, om het huiselijk uit te drukken ‘er in loopen.’ Er zijn strafrechtelijke voorschriften, vooral verbodsbepalingen van den lageren wetgever, waarvan vele menschen het bestaan eerst leeren kennen doordat ze ze overtreden en daarvoor veroordeeld of tenminste bekeurd worden. In een gunstiger geval leeren zij ze kennen doordat een hunner naasten ‘er in loopt.’ Bij de meeste misdrijven is onbekendheid met de verbodsbepalingen een zeldzaamheid. Wie weet niet, ook zonder dat hij het in de wet heeft gelezen, dat hij niet mag stelen, brandstichten, muntvervalschen! Bij tal van overtredingen is zij echter een vaak voorkomend verschijnsel en in 't bijzonder geldt dit voor een groep van voorschriften welke het publiek juist het meest in de gelegenheid is te overtreden: de bepalingen betreffende het openbaar verkeer. Dikwijls bestaat daaromtrent bij het publiek onbekendheid of twijfel, welke eerst door een reeks veroordeelingen wordt opgeheven.

Nu weet ik wel, dat aan het bezwaar, dat de gewone bekendmakingen niet iedereen bereiken, op verschillende wijzen wordt tegemoet gekomen. Bijvoorbeeld doordat de politie gewoonlijk ten aanzien van nieuwe verordeningen eerst eenigen tijd waarschuwt zonder te bekeuren. Verder door bekendmakingen van het verbod ter plaatse waar de overtreding kan worden gepleegd (bijvoorbeeld art. 461 Wetboek van Strafrecht bepaalt, dat de toegang tot eens anders grond op ‘blijkbare wijze’ moet zijn verboden; de Motor- en Rijwielwet schrijft het plaatsen van waarschuwingsborden uitdrukkelijk voor, en zoo meer). Maar, daargelaten

dat dit laatste slechts voor bepaalde soorten van overtredingen mogelijk is, is het een noch het ander afdoende. Dagblad verslagen van Kantonrechterszittingen vormen in dit opzicht leerrijke lectuur (in Den Haag wordt bijvoorbeeld herhaaldelijk geklaagd over ondoelmatige plaatsing van waarschuwingsborden voor het rijwielverkeer, van de zijde van het Openbaar Ministerie erkend; een plaats kreeg in den volksmond den naam van 'muizenval'). En al wordt nu die twijfel langzamerhand wel grootendeels weggenomen, een nieuwe verordening moet vaak eerst een periode van een groot aantal veroordeelingen doormaken, voordat ze algemeen bekend mag worden geacht. Dat politieverordeningen bij herhaling worden gewijzigd en uitgebreid, en dat ze niet voor alle gemeenten gelijk zijn (en ook niet kunnen zijn), werkt natuurlijk de onzekerheid in de hand. Zoo worden bijvoorbeeld de bepalingen nopens het dragen van onbeschermde hoedenspelden dikwijls overtreden door vreemde dames, die in de stad hunner inwoning op dit punt volkomen vrijheid genieten.

En hierbij speelt vaak de neiging, om een ander tot voorbeeld te nemen, een rol. Zoo is het voorgekomen, dat in enkele dagen verscheidene processen-verbaal werden opgemaakt toen een sloot voor schaatsenrijden geopend was en de gemakkelijkste weg om op het ijs te komen, liep over een stoomtrambaan. In zulke gevallen loopt de een den ander na en wel weinigen denken er op dat oogenblik aan, dat ze een strafbaar feit plegen.

Uit 'crimineel' oogpunt moge deze groep van overtreders niet van groot belang zijn, van gewicht is, dat deze pseudo-overtredingen dikwijls in massa worden begaan.

Met, als overgang, een tusschenliggende groep van hen die uit vergetelheid overtredingen plegen (b.v. verzuim van aangifte van verhuizing) sluit zich hierbij een tweede categorie aan. Het zijn zij, die, bekend met het bestaan van een verbodsvoorschrift, het echter niet de moeite waard achten het na te leven. Het te plegen feit schijnt niet zoo erg, oogenschijnlijk berokkent men er niemand nadeel mee. Naleving van het voorschrift veroorzaakt last en ongerief, men moet een omweg maken of een voorgenomen wandeling opgeven omdat men op een verboden toegang stuit, of met

de fiets aan de hand naar huis loopen omdat men geen lantaarn bij zich heeft en door de duisternis is overvallen. De hoop dat het wel niet gemerkt zal worden geeft den doorslag en de overtreding wordt gepleegd. Op die wijze worden dagelijks verboden paden betreden, kleedjes uitgeklopt, kisten op straat gezet, onbeschermde hoedenpennen gedragen, in strijd met de wet.

Deze groep vormt een overgang naar die der overtreders uit baldadigheid en overmoed. Schuldigen aan burengerucht, straatschenderij en soortgelijke feiten behooren meestal tot deze soort. En ook feiten als bij de vorige groep werden genoemd, worden vaak uit overmoed gepleegd: men wenscht zich niet te storen aan wat men noemt 'zotte bepalingen', heeft er de kans op een kleine boete wel voor over om zijn zin door te drijven.

Aldus opklimmend van de meer tot de minder 'onschuldige' soorten van overtreders komen we tot de belangrijke groep welke de eigenlijke 'crimineele elementen' bevat. Ik bedoel hen, die overtredingen plegen, omdat het voordeel, dat de overtreding oplevert, zwaarder weegt dan het nadeel der eventueele straf. Dat de straf meestal uit boete bestaat, maakt de berekening gemakkelijk en al kunnen de bedragen der boeten soms vrij hoog stijgen, de kans dat reeksen van overtredingen ongemerkt worden gepleegd, doet de enkele gevallen welke gestraft worden beschouwen als een risico, dat men tegelijk met de winst heeft te aanvaarden. We verlaten hier grootendeels het terrein der bepalingen nopens het openbaar verkeer en soortgelijke en betreden vooral dat der bijzondere wetten: Drankwet, Arbeidswet, Boterwet, IJkwet enzoovoorts. Onbekendheid met de bepalingen is hier meestentijds uitgesloten. Wie een bedrijf uitoefent is doorgaans wel bekend met de wettelijke voorschriften welke daarop betrekking hebben. Soms gemakzucht, vaak winzucht is hier het eigenlijke motief. Ook verscheiden overtredingen van artikelen uit het Strafwetboek komen hier in aanmerking, zooals die, welke betrekking hebben op hazardspel, verschillende ambtsovertredingen en vele andere. En ten slotte kan dit motief ook aan overtredingen van verkeersvoorschriften, ten grondslag liggen: bijvoorbeeld venten of muziek maken op den openbaren weg zonder vergunning,

standhouden met wagens door kooplieden enzoovoorts. Ook kan men hieronder de gevallen rangschikken waarin het niet om finantieele winst te doen is, doch waarin niettemin de overtreding wordt gepleegd met het oog op eenig voordeel voor den delinquent. Zoo is het mogelijk dat de uitvoering of verberging van eenig misdrijf leidt tot het plegen van overtredingen (voorbeeld: overtreding Wapenwet).

Ik noem een laatste groep, doch constateer uitdrukkelijk dat ik geen aanspraak maak op volledigheid. Er is een categorie van overtreders, die een zeer zelfstandige plaats inneemt; het zijn zij die uit overtuiging delinqueeren. Zij hebben bezwaar tegen bepaalde voorschriften van den wetgever, meenen dat deze zich bemoeit met particuliere aangelegenheden, te zeer ingrijpt in de vrijheid van den burger; zij willen zich de wet niet laten voorschrijven, beroepen zich op hun onafhankelijkheid en hun beter inzicht, achten bepaalde wettelijke voorschriften onbillijk of onverstandig en weigeren er zich aan te onderwerpen. Ik denk bijvoorbeeld aan verzet van ouders tegen de Leerplichtwet. Zulk een verzet kan epidemisch worden, gelijk o.a. geschied is met de (overigens tot de competentie der Rechtbanken behoorende) impopulaire Brabantsche weggeldverordening, welke tot vele honderde overtredingen aanleiding heeft gegeven.

En nu de vraag, waarom overtredingen in zoo overvloedige en gedurende een aantal jaren zoo toenemende mate worden gepleegd. Dit zijn eigenlijk twee vragen, welke echter tegelijkertijd kunnen worden besproken.

Voor alles moet men dan bedenken, dat er zoo heel veel verboden is en dat, juist in de achter ons liggende decenniën, het aantal verbodsbepalingen met de reusachtige uitbreiding van het verkeer, den sterken groei onzer steden en de ontwikkeling van het sociale leven, zoo snel is toegenomen. Moeilijk is het, en steeds moeilijker is het geworden, om te blijven binnen de grens van het geoorloofde. De Crimineele Statistiek over 1913 vermeldt de merkwaardige uitspraak van een man uit de practijk der kantonnale rechtspraak in een onzer grootste steden, dat het naleven der gemeentelijke politieverordening volgens de letter ‘elk burger met den strafrechter in aanraking zou brengen’. Niet - zoo vul

ik aan - of slechts ten deele, omdat de burgers over 't algemeen zoo slecht, ongehoorzaam en tuchteloos zijn, maar omdat, naarmate het net van strafbepalingen dichter om ons heen wordt gespannen, het des te moeilijker wordt, niet in de mazen verstrikt te raken. Wanneer wij elken dag, bij al wat we doen, in de gelegenheid zijn een of ander strafrechtelijk voorschrift te overtreden, dan is het geen wonder, dat die voorschriften in grooten getale overtreden worden. Wanneer tal van dingen, welke wij in onze jeugd als geoorloofd hebben leeren beschouwen, ons het een na het ander verboden worden, onze vrijheid van beweging jaar op jaar meer wordt ingeperkt, dan kost de aanpassing aan dien voortdurend zich wijzigenden toestand een zekere inspanning, en komen ontsporingen onvermijdelijk voor, in toenemende mate. In een maatschappij van ideale menschen zou het stellen van een verbod of gebod voldoende zijn om het door iedereen te doen respecteeren; strafb e d r e i g i n g zelfs ware onnoodig. In de werkelijke maatschappij roept elk nieuw verbod of gebod een nieuwe reeks van overtredingen in het leven. En waar nu het verschil, in dit opzicht, tusschen de strafrechtelijke voorschriften welke de misdrijven en die, welke de overtredingen, de kleine criminaliteit, vormen, hierin bestaat, dat eerstgenoemde een tamelijk constant geheel uitmaken, laatstgenoemde een onophoudelijk aangroeiende massa, is het ook licht te verklaren, dat wij in het overtredingencijfer gedurende een reeks van jaren een vermeerdering hebben waargenomen, zooals het misdrijvencijfer nooit heeft vertoond en waarschijnlijk nooit vertoonen zal. Men herinnert zich dat in de boven meegedeelde cijfers de toeneming grootendeels bleek te komen voor rekening van nieuwe wetten, of van plaatselijke verordeningen, welke met de opkomst van onze steden en de toeneming van het verkeer onophoudelijk worden aangevuld en gewijzigd.

En nu komt hier een belangrijke factor bij: overtredingen worden zoo gemakkelijk gepleegd, zoo veel gemakkelijker dan misdrijven. Laten we twee gevallen naast elkaar stellen. Een welopgevoed man, op inkoopen uitgegaan, bemerkt dat hij zijn beurs vergeten heeft en weet, dat de winkelier geen crediet pleegt te geven. Natuurlijk zal het niet in zijn hoofd opkomen, hetgeen hij noodig heeft ongemerkt weg te

nemen. Maar dezelfde persoon zal er zeer waarschijnlijk niet tegen op zien, om, zoo hij zijn fietslantaarn vergeten heeft en langer is uitgebleven dan hij gedacht had, door stille achterstraatjes met onverlicht rijwiel naar huis te rijden.

Ons geweten wordt door het plegen van overtredingen niet te zeer bezwaard, afkeuring door anderen behoeven we niet of slechts zelden te vreezen. Zeer vele overtredingen zijn zelfs minder erg dan zoovele handelingen van verdachten aard, welke strafwettelijk geoorloofd zijn en door de publieke opinie zoo niet goedgekeurd, dan toch getolereerd worden.

Hierbij moeten we in 't oog houden dat het een algemeen verschijnsel is, zooals de statistiek leert, dat de frequentie der strafbare feiten toeneemt naarmate de aard der delicten minder ernstig is. Gevallen van moord, doodslag, verkrachting worden per stuk geteld, van minder ernstige sexueele delicten, inbraak, zware mishandeling bij tientallen, gevallen van lichte mishandeling en simpele vermogensdelicten bij honderdtallen. Zoo is het dan ook op zich zelf niet bevreemdend, dat de lichtste feiten van alle, die, welke tot de competentie van den Kantonrechter behooren, bij duizendtallen zijn te tellen. Hoe lichter de feiten, des te minder bezwaren van het eigen geweten en het oordeel der menschen zijn er te overwinnnen. En des te geringer ook is de afschrikkende werking van de bedreigde straf. De kans om overtredingen of andere lichte feiten ongemerkt te plegen is dikwijls vrij groot, de opgelegde straffen zijn meestal onbeduidend, zoodat ze weinig afschrikken, de berechting veroorzaakt geenerlei last: men laat verstek gaan, betaalt den heelen of halven gulden boete en de geheele zaak is afgedaan. En zelfs bij hoogere boeten weegt dikwijls het voordeel uit de overtreding onvergelijkbaar zwaarder dan het nadeel der straf.

Wanneer men dus bedenkt, dat wij tot het plegen van overtredingen dagelijks bij de gewoonste verrichtingen in de gelegenheid zijn, dat we ze zelfs kunnen plegen zonder uit onze gewone sleur te geraken, dat we noch in ons geweten en het oordeel van anderen, noch in te verwachten onaangenaamheden met politie en justitie krachtig remmende factoren vinden, dan zal men zich misschien verwonderen,

dat het getal veroordeelingen wegens overtreding s l e c h t s tien maal zoo groot is als dat der veroordeelingen wegens misdrijf. Maar onze cijfers hebben dan ook alleen op veroordeelingen betrekking en wie weet hoe de verhouding zou zijn, wanneer we alle gevallen zouden kennen waarin werkelijk misdrijven respectievelijk overtredingen worden gepleegd.

Wij moeten bij dit punt een oogenblik stilstaan. Niet alles, wat in strijd met wettelijke bepalingen wordt gepleegd, 't zij misdrijf of overtreding, wordt aan politie en justitie bekend. En het ligt in den aard van sommige soorten van overtredingen dat juist deze gemakkelijk aan de waakzaamheid der politie ontsnappen. Men kan, met eenige behoedzaamheid, jaren lang matjes uitkloppen op verboden uren, tallooze malen gras of verboden paden betreden voordat men noodlottigerwijze door de politie betrapt wordt. Ik zeg: sommige soorten van overtredingen, want de kans is niet voor alle gelijk en uiteraard geringer bij die categorieën van overtredingen, (Arbeidswet, Veiligheidswet, Boterwet) waarop een bijzonder toezicht wordt gehouden.

Geven dus reeds daarom de veroordeelingencijfers een zeer verzwakt beeld van de werkelijke grootere en kleinere criminaliteit - en inzonderheid van de laatstgenoemde - dit beeld wordt nog meer verzwakt tengevolge van de omstandigheid, dat niet alles wat aan politie of justitie bekend wordt, tot een veroordeeling leidt. Wij huldigen in ons land het opportuniteitsstelsel: wettelijke verplichting tot strafrechtelijke vervolging bestaat niet. En nu ligt het wederom in den aard van sommige soorten van overtredingen (bijvoorbeeld de zeer groote groep van bepalingen nopens het verkeer), dat met een waarschuwend, leidend, regelend optreden door de politie vaak meer te bereiken is dan door bekeuring en strafrechtelijke vervolging, waarmee men in deze gevallen dikwijls eer prikkelend dan remmend werkt. En welk een arbeid, welk een paperasserie kunnen op die wijze worden bespaard! Zoo ergens in de crimineele politiek het beginsel van onthouding moet worden gehuldigd, dan is dit het geval ten aanzien van die overtredingen, welke een soort van kern in de kleine criminaliteit vormen: die der gemeentelijke verordeningen. Matiging bij het stellen, tact in elk geval bij het handhaven van verbod of gebod.

Wij naderen nu tot de derde vraag: waarom is de merkwaardige stijging van het overtredingen-cijfer na een aantal jaren tot stilstand gekomen?

Inderdaad was de jaarlijksche toeneming zoo'n gewoon verschijnsel geworden, dat hare onderbreking haast nog meer verwondering heeft gewekt, dan zij zelve. Verschillende factoren zullen daartoe hebben samengewerkt. De uitbreiding van strafwettelijke bepalingen zal niet meer zoo snel en zoo sterk zijn voortgegaan (in de periode van stijging viel onder meer de Motor- en Rijwielwet), de keuromanie van den lageren wetgever zal zijn getemperd, de burgers zullen meer en meer hebben geleerd hun vrijheid van handelen en bewegingen te zien ingekort en zich aan dien toestand eenigszins hebben aangepast.

En dan: de politie zal meer dan te voren het nut hebben ingezien van onthouding. De Crimineele Statistiek over 1913 bevat ook hieromtrent een merkwaardige mededeeling, van het parket te Rotterdam afkomstig. Volgens die mededeeling is het voorgekomen, dat aldaar venters met roomijs, prentbriefkaarten, visch, dagelijks een aantal malen, dikwerf om het kwartier, werden bekeurd, omdat de Rotterdamsche verordening op de straatpolitie het laten stilstaan van een wagen verbiedt. Vooral op aandrang van het parket is de politie er toe overgegaan ten deze anders op te treden en ook in 't algemeen is de Rotterdamsche politie ten aanzien van overtredingen der gemeentelijke politeverordening gematigder gaan optreden en meer gaan waarschuwen. Hoewel we geen overeenkomstige berichten van andere parketten bezitten, mogen we toch als waarschijnlijk, in elk geval als mogelijk aannemen, dat ook in andere groote steden een soortgelijke verandering van opvatting heeft plaats gehad.

Ook de Kinderwetten hebben, ten opzichte van de berechting en vervolging van jeugdige delinquenten, een nieuwen geest gebracht. Het inzicht heeft zich verbreid, dat, in 't bijzonder waar het kinderen geldt, vervolging en veroordeeling schadelijker kan zijn, dan onthouding. Bij verscheidene parketten, en alweer voornamelijk bij de Kantongerechten, waar immers de aard der delicten er het meest aanleiding toe geeft, is de gewoonte ontstaan, kinderen, die voor het eerst in handen der justitie vallen, indien mogelijk, niet te

vervolgen, doch met een waarschuwing heen te zenden. Ook deze gewoonte heeft natuurlijk een vermindering van het veroordeeldencijfer ten gevolge gehad.

Ten slotte mogen we ook niet vergeten, dat de werkkracht en de beschikbare tijd van de Kantongerechten haar grenzen hebben. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat ook deze omstandigheid heeft meegewerkt om den wassenden stroom van vervolgingen, toen die een practisch niet meer te overschrijden limiet had bereikt, eenigermate te keeren. En deze meening wordt zeer versterkt door het verschijnsel, dat juist in de groote steden, waar de stroom altoos het hoogst wast, de kentering zich heeft vertoond. Het inzicht zal hebben post gevat, dat het zoo niet langer gaan kon, dat het aantal gevallen van overtreding, den Kantonrechter ter berechting voorgelegd, maar niet ieder jaar kon worden vermeerderd met eenige duizendtallen tot in 't oneindige. Die overtuiging zal bij verschillende organen zijn doorgedrongen en tot een gezegende zelfbeperking aanleiding hebben gegeven.

Wat nu de toekomst brengen zal, ligt in den schoot der goden. Misschien is een nieuwe vloed reeds weer aan 't opkomen. Maar dan mogen we toch dankbaar zijn voor den stilstand tusschentijds, welke althans eenige verademing heeft gebracht.

J.R.B. DE ROOS.

Nerveuze liederen

Aan Jacob Israël de Haan

I
De zaaier

‘Et ses grands yeux sont fous...’

‘Ik had de dagen in mijn schoot
En zaaide hen van morgenrood
  Tot aan de rijzende avondster
En uit mijn breede handen ging
De dageraad, de schemering,
  Maar eindeloos en eind'loos ver.

Ten morgen wist ik altijd dat
Ik Tijd en Uur te zaaien had
  Maar dàt was in mijn schooten niet;
Mijn handen zaaiden wijd uit-een
De stilte naar de eenzamen heen
  En van Begin en Eind het lied.

Maar geen verstond den vreemden zang
Want niemand ging den zelfden gang
  Over den veegen akker heen,
En nimmer zag ik kost'lijk graan
In de' avond-wind ter wieg'ling gaan:
  Dàt teed're zag mijn droom alleen.

Zoo ging er menig jaar voorbij
En al maar droever zong in mij
   De zomer van den oogst het lied,
Maar onverstoorbaar ging ik weer
Den wreeden akker op en neer
   Als wist ik van mijn wanhoop niet.

Ik kreeg de dagen in mijn schoot
En zaaide hen van morgenrood
   Tot de avondster in 't gèlend west,
Maar uit mijn droeve handen ging
De zang van mijn vereenzaming
   En 't sterven van mijn ziel in 't lest.'

II
Oogst

‘Daar ligt het graan, mijn handen
Sloegen wat ruischend stond
En van de gouden landen
Zie 'k weer de veege grond.

Ik heb gezaaid, het leven
Van water, grond en zon
Is in mijne aar' gebleven
Als nieuwe levensbron.

Ik gaf mijn oude krachten
En in 't laat najaars-uur
Rees boven versch-bevrachte,
Stille akker 't blanke vuur.

En, of er niets bedolven
Was in het dampend land,
Zong de eenzaamheid der golven
Weer tegen 't wijkend strand.

Dáár, achter zee en dijken,
Zaaide ik en maaide 't graan,
Totdat ik de' oogst zag wijken
En stil ben heen gegaan.

Maar eenzaam als tevoren
Lag weer het veege veld,
Iets had ik toch verloren:
Een jaar was heen gesneld...’

III
Berusting

‘Daar ligt mijn land, hoe vele
Dagen droeg ik den schoot
Vol kor'lend graan
En liet ik in de deelen
Van 't oost- tot avond-rood
De vlegels slaan?

Nu rijst het najaars-koren
Als groen op bruin en ros
In 't stille veld
En door de diepe sporen
Gaat loom en traag mijn os
Nu 't Avé belt.

Over de helling klimmen
De duisterheên bedaard
Van schaûw op schaûw,
Zoo is ook 't laatste glimmen
Van licht op rustende aard
Als de' avond grauw.

'k Weet nu waarom 't bewegen
Der wereld mij ontroert
Weemoedig-droef,
Als de avond komt genegen
En 't mijm'ren met zich voert
Naar vreemde groev':

Dan wijkt mijn land, dat 'k vele
Dagen vermoeid doortrad
Tot oogst en bouw,
Vergeet ik 't lied der deelen,
Dat met één-tonig spelen,
Alsof 't niet anders had,
Zingt van zijn grauw.’

JAN J. ZELDENTHUIS

Deirdre en de zonen van Usnach.

I. De vlucht.

Onvermoed door de talloozen komt de storm van de groote ondergangen.

Als de duisternissen stijgen uit het Oosten en over de wateren van het Westen de groote schaduwen al waaiende zijn en het schuim bleek wordt, zijn zij nog onbekommerd, en weten niet, dat onder het zwarte weer zij de wapenen tegen elkander zullen heffen, noch vermoeden zij de schemering van het einde, waarin de schilden en de zwaarden gebroken zullen liggen naast de doode lichamen.

Zonder meedoogen, onafwendbaar, komt de storm over de onwetenden.

Maar soms, over de landen en de windrige heuvelen, nadert een teeken tot aan den voet onzer muren en den drempel onzer poorten. Van een enkele wordt dan het leven overschaduwd. Verwijdering en donkere stilte komt tusschen hem en zijn naasten. Luisterend vanuit zijn gedoken angst, hoort hij in de woorden dier onwetenden het eerste ritselen al van den dood.

En als de velen nog zingen in de hooge, lichte zalen, staat hij in schaduw, en ziet een wolk boven de troon der koningen.

En dit verhaal van liefde, sterk als de bergstroom, en van verlangen, als de zee eindeloos, dat ver voorbij de brand der koningsmuren ondergaat in het breken der zeeën tegen een wereldeinde, het vangt aan met de verzwegen angst van een man, die in den avond buiten de woning stond, waar hij zijn vrouw wist, wachtend haar eerste kind.

Hij was Fedlime, de harpspeler van den koning Concobar Mac Nessa.

Vreezend en zwijgzaam was hij geworden sinds den avond, toen zijn vrouw hem haar moederschap bekende, en elken dag moest hij denken aan den grijzen Druïde en die voorspelling, waar hij aanvankelijk mee had gespot.

Laag over zijn stilte hing de wolk dier woorden:

'Ik zie in de teekening der geheimen, dat er door uw dochter bloed en vuur zal zijn over het hart van dit rijk. Groote helden, hooge toortsen dezer volkeren zullen vallen in haar naam!'

Overschaduwd door deze woorden ging hij, langzaam, terug naar zijn woning, en trad binnen, geruischloos. Maar tusschen de kleine lichtvlam en het duister van den wand, in het lage bed, lag zij met open oogen, en bewoog zich niet, wachtende.

Hij zette zich op den rand, en nam haar smalle handen, en ving aan zacht tot haar te spreken van de goede veilige dingen. Maar toen hij eindelijk zweeg en, opziend, een ster, streng en fonkelend, zag staan in de opening van het venster, voelde hij de vervulling naderen, zonder meedoogen en onafwendbaar.

Hij besloot zijn kind te verbergen voor de oogen der menschen, in een verre eenzaamheid waar de stemmen der wereld niet zouden komen.

Eindelijk, laat in een stillen nacht, werd hun kind geboren.

Fedlime waakte bij het bed, tot de moeder weer sliep, met het pas gekomen leven in haar armen.

Niets hoorde hij meer dan het ademen, het wonderlijk rustige, in de groote duisternis de stilte.

Denkend aan de sombere woorden van den Druïde schenen deze hem vreemd en ver en zonder beteekenis voor de vertrouwde zekerheid van dit geborene.

Langzaam legde hij zijn hand op het zachte dek, dat vrouw en kind verwarmde, en glimlachte.

Toen hoorde hij de deur opengaan, en zag op.

In de opening stond de rechte, witte gedaante van zijn angst.

Hij schrok overeind, en deinsde naar de muur.

De hooge Druïde zag niet naar hem, maar ging naar het

bed, en bleef aan het voeteinde, roerloos. Neerziend op het stille kind, en uitstrekkend zijn handen daarnaar, sprak hij:

'Deirdre zal haar naam zijn. Zij zal droefheid brengen en ondergang. Schoon zal zij zijn, en goudlokkig.

Helden zullen om haar strijden, en een koning zal uitrukken, haar zoekende'.

En toen, neigend over het donkere bed, nam hij het kind weg uit de armen der moeder, die slapen bleef.

Fedlime, angstig en machteloos, zag toe vanuit de donkere hoek van het vertrek.

De witte man met het slapende kind aan zijn schouder stond in de deur voor den stillen open nacht. En zijn donkere stem sprak weer, maar nu zachter en met de eentonige weemoed van den avondwind over oude heuvelen:

'O, Deirdre, om wie velen zullen weenen! O, schoone dochter van Fedlime, om wie droefheid zal komen over de landen van Ulster! Daden van toorn en verraad zullen om u zijn, o, vlam van schoonheid. Het donkere lot is over uw gelaat, o, Deirdre, en gij zult verbanning brengen over de zonen van koningen, en vuur, en verwoesting over hun muren. Want in uw teeken zijn wonden, en daden van duisternis, en de vergietingen van het bloed.

Ver, en in een groote eenzaamheid, is uw klein graf. En gij zult een vreemd verhaal zijn in de avonden van alle tijden, o, Deirdre van de Smarten.'

Als een wolk van onheil en angst daalden deze woorden over Fedlime, waar hij in de schaduw stond, gedrongen tegen de muur, met genegen hoofd. Toen hij eindelijk zijn herinnering herwon, was de deur gesloten.

In de duisternis hoorde hij weer het rustig ademen van zijn vrouw en haar kind. Gehuld in een lange mantel waakte hij bij het bed tot de vertrouwde dingen van het huis weer zichtbaar werden, en buiten de eerste geluiden begonnen van een nieuwen dag.

Van dien nacht af aan was de rust uit zijn leven weg. Elk geluid, elke stap, die zijn woning naderde, elke gestalte die op zijn drempel verscheen, vreesde hij als de nadering en aanvang van het voorzegde noodlot. Het geluid van den wind deed hem huiveren bij het vuur, en omzien of het gevaar al achter hem stond in de schemering. En in de

donkere nachten was het hem als werd er om zijn woning geslopen en gemorreld aan de grendel van zijn deur, door hem, die het kind zou brengen, voor de hooge mannen, die door haar onder moesten gaan.

Hij had de moeder alles gezegd, en de schaduw van zijn angst was ook over haar gekomen.

De eerste jaren gingen, en het kind, dat zij liefhadden en vreesden, werd sterk en van een schoonheid vreemd en fier. Zij scheen te leven in een bedwongen wachten tusschen een droom en een vuur. Zij speelde weinig, en vaak was het als luisterde zij. Dan stond zij, klein nog en slank, en in haar wijde oogen was dan een licht, als zag zij de zee. Er gebeurde niets dat vreemd was of onvoorzien. Maar de ouders wisten de schaduw, die gekomen was voor de geboorte, en elken avond was hen de duisternis vervuld van onheil, en dreigde het eerste woord der vervulling, zwaarder boven hun zwijgen.

Toen, aan het eind van het zevende jaar, besloten zij afstand te doen van dat gouden leven.

Zij gaven haar aan de hoede van een vrouw, die de voorspelling wist. Haar naam was Lavarcham. Haar jeugd was lang voorbij, en van de vreugde van hen, die het leven beminnen, had zij afstand gedaan. Maar haar hart was zacht gebleven en eenvoudig, en te waken over de stilte en vreedzaamheid van wie aan haar zorg werd toevertrouwd, voelde zij haar schoonste werk te zijn en eenig geluk.

Een vroegen morgen ging zij heen, de kleine Deirdre slapend in haar armen.

Eenzaam was het land van haar bestemming, eenzaam en stil. Alleen de wind zong er het oude, vreemde lied, dat geen woorden heeft. Soms in den nacht zong hij hoog en wild, en dan was het of er sombere dingen voorvielen buiten op de oude heuvelen - of verslagen legers vluchtten, en koningen hun kronen wegwierpen in den duisteren storm. Maar in den morgen was het land weer stil. Alleen hoog op de leege heuvelen floot de wind nog een ijle wijze van wanhoop en eentonige waanzin. Zelden maar was er zonlicht. Het was een land van schaduwen. Boomen waren er weinig; bloemen nergens. De enkele menschen, die, op weg naar blijder streken, er doortrokken, gingen haastig en

met gebogen hoofd. Het was, als vreesden zij, dat de wind macht over hen zou krijgen, en zijn wanhoop en verlaten waanzin zou stellen tusschen hen en het beminde leven waarheen zij weer gingen. In de waaiende verten achter steile duisternissen van rotsen waren geluiden van dreunen en breken, en zongen de donkere stemmen van ondergang. Daar was het einde. De weinigen die zoo ver gezworven waren, hadden er gestaan hoog boven de luide zee. En later had een enkele van dezen wel geweend in de schoot van een geliefde, maar kon niet zeggen waarom, stamelend als wie iets gezien heeft, waar geen woord voor is.

Het was een vreemd, stil land, waar Lavarcham heenging met Deirdre.

En ver in de leegte van dat land stond een oude toren, die tot niets meer diende. Daar was het dat zij gingen wonen.

Deirdre groeide er op, onwetend van het bestaan der menschen. Geen in Ierland wist hoe schoon zij was. Zij werd het schoonste kind van wind en verlatenheid. Als zij buiten liep waren heur haren als waaiend vuur, en haar bewegingen als die van een zwaan over de golven, een hert over de heuvelen. Zij was van den wind, en van de donkere hellingen, en de wijde stormende hoogten, en zij wist van het leven geen dingen dan dezen en de stille vrouw, die haar liefhad en voor haar zorgde.

Een oude jager was de eerste, die zij zag uit de wereld der menschen.

Hij kwam vermoeid en gebogen over de donkere heuvelen. Het was een zwarte, wilde winteravond, en hij had zijn weg verloren. Deirdre hoorde zijn zware stem buiten, smekend in den duisteren wind om onderkomen en rust.

Zij stond op van waar zij zat bij het vuur, en ging naar de deur. Lavarcham wilde haar weerhouden. Maar de stem buiten klaagde luider, vragend om gastvrijheid in den naam van zon en maan en de elementen. En Deirdre drong Lavarcham terzijde, schoof de grendel weg en opende de oude zware deur.

Het wilde donker woei naar binnen, en over de drempel schreed een gestalte druipend van regen en door vermoeienis gebogen. Hij ging naar het vuur, en zette zich daar, zuchtend, op een bank. Hij wilde zijn dank zeggen, toen Deirdre

na de deur weer gesloten te hebben, nadertrad en voor hem bleef staan. Zij stond rechtop. Slank stond zij in het vlammenlicht, en stil. Zij zag neer op den ouden man, die, sprekend, zijn hoofd hief om haar aan te zien. Maar het oogenblik, dat hij haar zag, zweeg hij, en stond op. Zijn oogen waren wijd van verbazing. Hij stamelde:

'Maar wie zijt gij?'

'Ik ben Deirdre.'

Lavarcham trad nader, vreezend en aarzelend; maar Deirdre, die den ouden man bleef aanzien, hief haar linkerarm, en hield haar terug.

'Maar hoe is het, dat gij hier zijt? Woont gij hier, gij, die zoo schoon zijt, als ik nooit nog een vrouw zag in de zalen van koningen!'

Maar nu sprak Lavarcham met angstigen toorn:

'Zwijg van koningen en de schoonheid van vrouwen, gij, die oud zijt en wijs moest zijn! Laten het alleen de woorden zijn van nederigen dank, die gij spreekt. En volg mij nu. Ik zal u wijzen waar gij rusten kunt tot gij morgen vroeg weer vertrekt. Hier wordt gezwegen over wat hier niet is, en niet komen mag!'

Haar angst, waarvan zij niet wisten, dwong hen. De oude man volgde Lavarcham.

Het vertrek verlatend, staande op de eerste trede van de steenen torentrap, wendde hij zich, en zag nog eenmaal naar Deirdre, die voor het vuur stond, en in de vlammen staarde. Maar Lavarcham legde haar bevende hand op zijn schouder. Bijden verdwenen, stijgend in het duister van de toren.

Den volgenden morgen, met de eerste schemervroegte, vertrok hij.

Lavarcham liet hem uit, voor nog Deirdre ontwaakt was. De regen had opgehouden, en de lucht was gebroken. Losse wolken woeien over het land in de richting waar de zee was.

Hij liep snel heen, tegen den wind in, naar het land waar de menschen woonden, en waar het leven was van daden en begeerten. En hij dacht aan zijn koning Concobar Mac Nessa, en hoe deze nu reeds jaren eenzaam was op zijn troon. En dan aan de overmachtige jeugd en schoonheid van Deirdre, en dat hij de eenige was, die van haar wist, en voor den koning kon spreken van haar.

En dit besloot hij te doen.

Hij zou getuigen hoe, haar ziende, onder zijn wijde oogen zijn lichaam had gewankeld als voor een openbaring. Hij kende Concobar Mac Nessa, en wist zijn vurige verbeelding, en de macht van zijn verlangen, dat nog sluimerde.

En sneller liep hij, tot hij in de verten tegen het rood van den avond de steile duisternis zag van de koningsburcht Emain Macha.

Lavarcham wist, dat de vervulling van het Druïdische woord een aanvang had genomen.

In dat land was geen woning meer waar zij konden schuilen.

Zij zweeg, als Deirdre haar vroeg naar een wereld, die zij begon te vermoeden. Zij wachtte de voortgang van het onafwendbare.

Een dag - het was het uur der avondschemering - toen zij met Deirdre voor het vuur zat, en zij niet spraken, hoorden zij plotseling buiten haastig naderende schreden. Zij zagen op, zwijgend.

Luid werd er geklopt aan de oude torendeur.

Deirdre, verschrikt, vroeg:

‘Wat kan dat zijn?’

‘Dat is de koning. Dat is Concobar Mac Nessa!’, antwoordde Lavarcham.

Zij ging met een brandende flambouw naar de deur, schoof de grendels weg, en opende.

Concobar trad binnen, en stond, zwaar en glinsterend, in het waaiende schijnsel. Achter hem was de oude jager gedrongen en fluisterde haastig:

‘Zij, dáár, bij het vuur, is Deirdre!’

Concobar nam de flambouw uit de hand van Lavarcham, en naderkomend, hief hij het vlammende licht hoog tusschen Deirdre en zichzelven.

Zij was verrezen. Zij bewoog zich niet, noch sprak een woord, maar zag den koning aan. Zij zag hem aan, tot hij deinsde, stamelend:

‘Mijn koningin.....’

Vanwaar zij stond sprak een kalme stem:

‘Ik ben Deirdre’.

Maar Concobar riep nogmaals, en nu uit de ontwaakte eenzaamheid van jaren:

‘Mijn koningin! Mijn koningin!’

Toen klonk het langzaam als uit een vreemden droom - en het was een stem, die Lavarcham nooit nog hoorde:

'Ik ben Deirdre van de Smarten'.

De flambouw viel uit de hand van den koning - Lavarcham raapte haar op.

Zij en de oude jager, uit de hoek van het vertrek waar zij geweken waren, zagen Deirdre staan, roerloos, raadselachtig, onaanrandbaar. Haar schoonheid dwong begeerte tot ontzag en vrees. Zij schiep een afgrond tusschen haar en den koning. Concobar voelde, dat zij alleen tot hem kon komen, nooit hij tot haar. Zijn zware hand sidderde op het zwaard. Hij neeg het hoofd, en voelde over zich wolken van zwakheid komen. En de jaren van eenzaamheid wogen op hem, en hij dacht aan de hooge zaal en zijn troon, die leeg stond, en de stem van den nacht, waaiend om zijn muren. Toen wist hij, dat hij nog niet troonde boven het leven, en van het eigen hart geen koning was.

En hij smeekte....

Lavarcham en de oude man liepen langs de muur, geruischloos. Waar de steenen torentrap in het vertrek neerkwam, hief zij de flambouw omhoog. Hij ging voor, de treden op. Zij volgde. Beneden hen smeekte de donkere stem van Concobar. Zij stegen tot Lavarcham een deur opende, en traden het vertrek binnen, waar hij de eerste maal gerust had. Daar wachtten zij.

Lavarcham stond bij het kleine venster, en zag uit in den stillen winteravond.

Zij overdacht hoe machteloos de behoedzame liefde van oude menschen was tegenover de felle nadering van het jeugdige. Een dun rieten dak was zij geweest, de stille jaren lang. En nu begon de voorzegde storm op te steken, en waartoe kon zij nog dienen? Zij sprak geen woord. Achter zich hoorde zij, heen en weer gaande, de schreden van den ouden jager. Zoo duurde het eenigen tijd. Toen klonk beneden de luide slag van de torendeur, die dichtviel. Hij, die met den koning gekomen was, stond een oogenblik stil, luisterend. Dan ging hij, haastig, het vertrek uit, de trap af. Langzaam volgde Lavarcham. Nog dalende hoorde zij de buitendeur weer openen, en weer dichtslaan.

Toen bleef alles stil.

‘Ik ben alleen gebleven’, sprak zij zacht tot zichzelve. Maar op de onderste trede hield zij in, verbaasd.

Want zij zag Deirdre bij het vuur staan, hoog, vreemd, onaanrandbaar, zooals zij haar verlaten had.

‘Is Concobar dan alleen vertrokken?’, vroeg zij, en er was een aarzelende vreugde in haar stem.

‘Ja. Over een jaar komt hij weer, met zijn gevolg, om mij als koningin te voeren naar Emain Macha. Een jaar lang ben ik nog onder uw hoede, Lavarcham. Zoo is, aan u, de opdracht van Concobar Mac Nessa.

Lavarcham antwoordde:

‘De koning heeft bevolen. Ik zal gehoorzamen.’

Deirdre ging naar de oude vrouw, en legde het moede rimpelige gelaat aan haar jonge borst. Zacht kuste zij het, en sprak: ‘Vraag mij niet meer. En laat mij nu uitgaan, en wacht mij hier. Ik zal niet lang wegblijven.’

‘Het is goed, mijn kind, het is goed, Deirdre,’ zuchtte Lavarcham.

En Deirdre ging naar buiten, en sloot de deur achter zich, stil.

Van toen af wist zij, dat de vloed des levens op kwam. Zij stond in de angst van het verlangen, die machtige wind, vooruitwaaiend de nadering van den grooten heerscher. Zij stond er in de dagen lang, rechtop, wit, met wijde oogen. En zij lag erin, rusteloos bewogen tusschen waak en slaap, de lange nachten.

De verten des levens werden beheerscht, door de nadering van het gelaat, dat boven haar zijn zou, overmachtig. En zij wilde weten hoe het zijn zou. Maar nog woeien de dagen als wild, leeg licht aan haar voorbij; nog bleven de nachten grondeloos en zonder verschijningen.

Toen, een ochtend, ontwaakte zij in een wereld van matelooze, witte stilte.

Staande aan een torenvenster, staarde zij uit over de sneeuw, die, onafzienbaar, in den nacht gevallen was.

En zoo vreemd werd het haar te moede, alsof zij een ander mensch was, die daar stond, denkend aan een jonge vrouw van lang geleden, en die Deirdre heette, en een koning afwees om haar verlangen naar een onzichtbaren heerscher.

De landen daarbuiten waren onafzienbaar leeg. De zichtbaarheden waren verdwenen in den nacht, en zij hadden het leven wit gelaten, en eindeloos stil.

Zij, die daar stond, wist niet meer wat te denken, van zichzelve en het leven.

Zij ging het hoofd neigen.

Toen zag zij het, daar beneden, dichtbij den voet van den toren, een donkere schok van kleur, rood en zwart, in de witte stilte.

Zij neeg zich dieper.

Daar lag een gedood beest, en bij het uitgevloeide bloed stond een raaf, zwart en roerloos in de sneeuw.

En het was als wees het leven over haar schouder, fluisterende: ‘Dit is mijn teeken aan u!’

Toen werd zij aangeraakt. Zij wendde zich om. Daar stond Lavarcham, die haar vragend aanzag. Deirdre trad terzijde, en wees uit het venster naar beneden. De oude vrouw neeg naar buiten en keek.

En ziende hoorde zij achter zich, de stem die de koning deed smeken zeggende:

‘Zoo zal zijn gelaat zijn: als de sneeuw van den nacht; zijn haren als die raaf zoo zwart en rood als dat bloed zijn lippen.’

En Lavarcham hoorde zichzelve spreken.

‘In Ierland is maar één man, zóó als gij het zegt. En hij is Noisa, de oudste van de drie zonen van Usnach, die eens koning was.’

Toen zij zich wendde, zag zij Deirdre.

Haar hoofd lag achterover, en zij ging naar de deur. Langzaam, zwevend ging zij, als door een droom.

En een ijle, verre stem herhaalde dien naam.

‘Noisa, zoon van Usnach - Noisa zoon van Usnach - Noisa -’

Niet lang daarna zag zij de zonen van Usnach.

Zij kwamen zingende over de heuvelen, laat in den middag. Het was het eerste begin van het voorjaar. Een losse bui dreef over, en waar zij stond vielen om haar nog de laatste droppels glinsterend van het zonlicht, dat weer doorbrak. Een vochte wind blies de wolken uiteen,

en het late licht woei over de heuvelen achter de overdrijvende bui aan. En in de aanwaaiende glinstering van vluchtende regen en achterhalend zonlicht liepen de zingende zonen van Usnach, Ardaan en Anla, ter weerzijden van Noisa. En zij zongen een lied, dat woei als het licht en als de regen glinsterde. De twee broeders zagen recht voor zich uit, maar Noisa droeg het zingende hoofd in den nek, en zag omhoog naar de wegwaaiende wolken en het waterkoele blauw van den hemel.

Zij kwamen nader, zingend en doelloos, de drie zonen van Usnach, onwetend van de wereld, die zij luchtig betraden. Als jonge goden gingen zij, hoog door de waaiende glinsterende ruimten. En Deirdre zag hen boven zich aan haar voorbijgaan, zingende over de wereld heen, in zalige doellooze overmacht.

En zij zag het gelaat van Noisa, tegen het waterklare blauw van den hemel, waarin hij opkeek. En zij zag, dat zijn opwaaiend haar ravenzwart was boven zijn sneeuwblanke hals en aangezicht, en dat zijn zingende lippen rood waren als het bloed, en als vuurvlammen zoo levend.

En hij zag haar niet, en zong, en liep boven haar aan haar voorbij - voorbij -

Zoolang zij hem nog zag, was zij bewegingloos en zonder stem. Maar toen hij en zijn broeders verdwenen om de bocht van een verren heuvel, toen hief zij haar handen omhoog, en riep, riep zoo luid zij kon:

‘Noisa, zoon van Usnach!’

En in de verte hoorde Noisa een roep, en zong niet meer, maar vroeg:

‘Wat riep daar, en van waar klonk die stem?’

Maar Ardaan, in onbestemde vreeze, antwoordde:

‘Het was niets dan de zwanen van het meer van Concobar. Zij zijn uitgevlogen, en roepen elkander op den avondwind.’

En Noisa liep verder. Maar ten tweeden male hoorde hij een roep; en weer stond hij stil, en vroeg:

‘Wat kan dat zijn?’

En nu zeide ook Anla:

‘Waarlijk, het zijn de zwanen van het meer van koning Concobar. Laten wij sneller gaan, want weldra zal het avond zijn.’

Maar nauwelijks had hij uitgesproken, of er werd ten derde male geroepen. En nu hoorden zij het, woord voor woord:

'Noisa, zoon van Usnach!'

Het was een stem, die riep uit het hart des levens.

Anla en Ardaan zagen hoe hun broeder sidderde. Nog stond hij met zijn gelaat naar de richting waarheen zij gingen, en waar de wereld was. Maar zijn hoofd neeg, en zijn handen grepen in zijn borst, en hij wankelde.

En toen, plotseling, met één ruk, keerde hij zich, en hief zijn hoofd, en strekte zijn armen uit. Het dalende zonlicht bescheen hem in zijn fiere, vervoerende schoonheid. De avondwind woei zijn zwarte haren weg van het hooge witte voorhoofd, en hij riep door de vlammen van zijn lippen, luid, luid tegen den wind in:

'Noisa komt!'

En toen ging hij.

Hij vond haar waar zij stond, wachtende, aan den duisteren voet van een heuvel.

Zij bewoog zich niet, en riep niet meer. Hij daalde neer van de top, waar het late licht nog was. Zij zag hoe hij, dalende, opgenomen werd in de schemering, ten bodem waarvan zij stond. Zij hoorde zijn vaste tred, afdalend, naderen.

En plotseling stond hij voor haar, de machtige zoon van Usnach.

Zacht bewoog haar adem door haar open lippen. Haar wijde oogen staarden op tegen het witte aangezicht, dat boven haar lichtte in het duister.

Noisa voelde uit haar oogen tot zich ingaan de wil des levens, die hem dwong te heerschen.

Hij nam haar hoofd in zijn handen, en neeg zich over haar. En door de roode brand der lippen dronken zij, ten bodem dier schemering, de adem van elkanders leven.

Toen, daarna, zij naast hem stond op den heuveltop, waar het laatste licht in den avond verwoei, zag hij Ardaan en Anla komen. En wijzend naar hen, sprak hij tot Deirdre, die, haar hoofd rustend aan zijn borst, zijdelings keek in de richting, die hij wees:

'Zij, die daar komen, zullen de trouwe wachters zijn van ons leven. Het zijn mijn broeders, en wij hebben elkander zeer lief.'

Toen zij genaderd waren, ging Deirdre tot hen, en sprak, voor hen staande:

‘Uw broeder is tot mij gekomen, en nu ben ik uw zuster, Deirdre.’

Dit gezegd hebbende, kuste zij beiden.

En de broeders stonden voor Noisa en Deirdre, en zij zwoeren heilige trouw aan de machtige liefde, die hen had verbonden.

En zij hieven de zware schilden tusschen hen en de wereld. De zon was ondergegaan, en ver in het Westen verdween het licht.

De avondwind woei over de heuvel waar zij stonden, zij de verkorenen dezer groote liefde - Deirdre en de zonen van Usnach.

Lavarcham had den langen avond bij het vuur gezeten, alleen, niet wetend, machteloos.

Het was al laat toen zij buiten de nadering hoorde van snelle zware schreden. Zij aarzelde niet, maar stond op, opende de torendeur, en trad naar buiten.

Twee hooge gestalten naderden, en bleven voor haar staan. Zij herkende de twee zonen van Usnach, Anla en Ardaan, die zij vroeger gezien had ter weerszijden van Noisa, als er groote feesten waren op de vlakte om Emain Macha.

Zij negen het hoofd voor de eenzame, oude vrouw, die voor hen stond. Lavarcham sprak:

‘Gij komt met tijding van Deirdre en uw broeder Noisa. Spreek!’

Ardaan hief het hoofd, en sprak:

‘Het is zooals gij zegt. Zij hebben elkaar gevonden, onherroepelijk, gelijk de wind en de zee. Morgen gaan wij met hen scheep naar Schotland. Deirdre zendt u de laatste groet van haar hart, en zij vraagt uw vergeving.’ Hij zweeg weer, en neeg het hoofd.

En zij hoorden hoe zij sprak met de rustige stem der wijsheid:

‘Zeg aan Deirdre en aan Noisa, dat zij goed deden, want dit is de wil des levens, en die is boven koningen. En zeg aan Deirdre, dat ik haar liefheb en nimmer zal vergeten. En ga nu, en wees de wachters van hun liefde.’

‘Dat hebben wij gezworen,’ zeiden Anla en Ardaan. En zij gingen.

Met het eerste daglicht verliet Lavarcham de oude toren. De hemel was open; een koele lichte wind woei zeewaarts. Maar zij liep ertegen in, met geheven gelaat - een wijze, oude vrouw, die uitging, om voor de toorn en afgunst van een koning te getuigen van de liefde, die hen beiden eenzaam liet.

En ver, aan het eind van het land, dat zij achter zich liet, kwamen Deirdre en de zonen van Usnach voor de zee, en stegen aan boord van het schip, dat daar lag. En zij kozen zee.

Zij voeren heen over het fonkelende water. De wind blies in de volle zeilen, en de zon steeg hen te tegemoet uit de verten. Daar moest het land zijn waarheen zij gingen, het land waar hun liefde zou wonen.

En wijl zij gingen over de lichte zee, en de hooge kusten van Ierland achter hen weken en vervaagden, zongen Noisa en zijn broeders.

En wie het ijle, lichte zingen hoorde van de zonen van Usnach, voelde zich omwaaid door een vreemd geluk, een onwereldsche blijmoedigheid.

Zoo ook Deirdre, waar zij leunde in den arm van den zingenden Noisa, en luisterde naar hun lied, en naar den wind in de zeilen, en het water tegen de boeg - luisterde in zalige overgave, met half geloken oogen, en lippen, die glimlachten.

II. De terugkeer.

Gij, die hier zijt met mij in de kring om het vuur dezer oude droomen, vergeeft het mij als mijn stem nu aarzelt. Want ik weet niet hoe ik verhalen zal van het machtige geluk dezer langverdwenenen.

Als een waaiend vuur ging hun leven over de schemering dezer aarde.

Wellicht hadden zij, sprekend van hun geluk, woorden die verloren zijn gegaan zooals zijzelven, woorden van vuur en droom. Of noemden zij alleen de groote dingen der natuur, omdat er voor hen geen leegte was tusschen het spel van de wind met de zee en de machtige tochten van het geluk over hun bloed?

Wij weten het niet. Wij weten alleen dat er veel verloren ging sinds zij verdwenen.

Hoort gij de duistere wind om de muren van dit oude huis? Het is op den top van een der verste heuvelen, dat ik hier woon. Met de dageraad is vanuit mijn venster de zee zichtbaar in de verten, brekend tegen uiterste steilten van rotsen. En als de storm machtig wordt in de winternachten, en zijn somber feest viert met de wateren der duisternis, worden mijn lippen zout waar ik sta op de drempel van dit eenzaam huis, zout van het schuim dat vanuit zee waait over deze heuvelen.

Hoort gij den wind? Hij is gekomen met duisternissen, eindeloos tusschen ons en de verhevenen dier voortijden. Laten wij aanschuiven en de kring dichter maken om het vuur dezer droomen. Want wij zijn van de weinigen dezer tijden, die in den wind geboren werden. Wij zijn de zwervers, de eindeloos onvoldanen. Is er niet in ons een geheimzinnige herinnering van een fier geluk, dat wij nooit beleefden? Is er niet een donkere, machtige hang in ons naar de tijden, waarover gesproken wordt in de gele boeken, die hier bij mij liggen? Gij weet het, hoe wij alleen in onzen weemoed groot zijn en gelijk de vorsten. Want wij zijn de weinigen, wier harten in den wind geboren werden, en wij hebben niet kunnen blijven in de besloten veiligheid der huizen, waar de velen tezamen leven en sterven. Eens zaten wij met hen onder hun lamp der voldaanheid, maar de wind riep ons, en maakte onze oogen starend. En wij zijn opgestaan uit hun midden, en zij zagen ons verdwijnen in de schemering, en zij weten niet waarheen wij gegaan zijn. Maar wij vonden elkaar, en nu zijt gij hier bij mij in het verre, donkere huis van mijn verlangen, mijn gasten, die ik gisteren nooit nog zag, en na morgen wellicht nimmer meer zien zal.

En ik ben u gaan verhalen van hen, de machtigen, die eenmaal leefden, en voor wie een droom de donkere scheede was waaruit zij het lange, lichtende staal van de daad trokken, zonder aarzelen en met één zwaai.

Maar zij zijn verdwenen, en dat leven is verloren gegaan voor ons.

Hoort gij den duisteren wind? Hij is gekomen tusschen ons en hen, onherroepelijk.

En voor ons zijn droom en daad vaneen gereten, en het schoonste wat tusschen beiden nog zijn kan, is een oud verhaal.

Daarom is het, dat ik u spreek van Deirdre en haar liefde voor dien machtigen zoon van Usnach, en van de twee broeders, die als trouwe wachters stonden achter de hooge schilden in den avond tusschen hen en de wereld.

Maar nu ik moet spreken van hun groot geluk weet ik geen woorden, en aarzelt mijn stem. Want ik heb de oude boeken gelezen; maar van dien morgen toen zij zee kozen, tot op den dag, dat Fergus kwam als boodschapper van Concobar, hebben wij geen zekerheid, dan dat Deirdre en de zonen van Usnach leefden aan de kusten van Schotland, vrij en gelukkig, zeven jaren lang.

Er wordt verteld van een koning van Schotland in wiens legers de drie zonen van Usnach gestreden zouden hebben. Hun zwaarden, geheven boven de voorste gelederen, gaven het teeken der overwinning, en teruggekeerd uit den strijd stonden zij hoog en machtig naast den troon.

Maar zij hielden Deirdre verborgen, en zij verzwegen haar bestaan.

Tot eens, een vroegen ochtend, een dienaar van den koning kwam naar waar zij woonden. Hij, door een venster naar binnen spiedend, zag daar Deirdre en Noisa, slapend in elkanders armen. En de koning, hoorende hoe schoon de vrouw was, die woonde in het huis van de zonen van Usnach, zond Noisa en zijn broeders in het heetst van de gevechten. Doch steeds kwamen zij ongedeerd en als overwinnaars weer voor zijn troon. Ten laatste bracht zijn afgunst hen ertoe de wijk te nemen.

Het was een klein eiland door ruige rotsen uit de zee getild, waar zij toen kwamen, in zicht van de Schotsche kust. En daar leefden zij geruimen tijd, eenzaam en gelukkig, op hooge heuvelen in den wind, en overal om hen heen het machtig zingen van de zee.

Eens heb ik gelezen, dat Deirdre daar twee kinderen baarde, een zoon en een dochter. Maar zij werden nooit door de menschen gezien, want het wordt verteld, dat zij door hun moeder werden gegeven aan Manannan, de zoon van de zee, die hen voerde door zijn rijk, naar gebieden waar de menschen

nimmer zullen zijn. Daar leerde Deirdre's zoon de zangen van de golven en van het schuim.

Soms, als de nacht onstuimig was, en de stem van de zee over deze landen kwam, was het mij waar ik hier gebogen zat bij het vuur of een machtig zanger over de donkere heuvelen naderde, en of mijn deur open zou waaien, en ik op den drempel zou zien verschijnen den zoon van deze lang verdwenen geliefden, wiens naam Gaiar was.

En hun dochter, Agrene van het zonnige gelaat, werd door Manannan gegeven aan een der godenzonen van het eiland der zaligen, dat gezegd wordt ver in de westelijke wateren te zijn, achter de ondergaande zon.

Maar hoe dit ook zij, wij hebben geen zekerheid over deze kinderen. Wel geloof ik, dat de onsterfelijken zich over de kinderen van zulk een liefde zouden ontfermen, en hen zacht weg zouden tillen uit het duistere lot van wie hen verwekten, en dat zij het vreemde geheim van de zee zouden stellen tusschen hun tijdelooze blijmoedigheid en de droeve twijfel onzer menschelijke vreugden. Maar het is van Deirdre en dien zoon van Usnach, van hun liefde en van hun dood, dat ik u zou verhalen, en nu de storm van het einde opsteekt mag ik mij niet heen laten lokken door een ijl vermoeden van wat voor ons sterfelijken te schoon is en te ver.

Laat het ons genoeg zijn te weten, dat zij een leven hebben gekend van fier en vrij geluk, enkele jaren lang, op dat steile, ruige eiland, waar de zee om zong.

Laten wij trachten te beseffen, hoe rijk en vorstelijk Noisa zich in het leven voelde, als hij en zijn broeders met den avondschemer weerkeerend van de jacht, Deirdre zagen, die hen tegemoet kwam. Hoog over de grijze heuvelen, scherp en eenzaam tegen het lange, late westerlicht, zag hij haar dan aankomen, voorgegaan door haar twee hooge, slanke wolfshonden, die rukten aan de riemen. En zij had de loop, de prachtige loop, van hen, die geen doel hebben, omdat het leven in henzelven een vervulling bereikte. Zij liep in haar waaiend gewaad, lichtelijk achterover leunend op den wind, die met haar aanwoei. En haar vooruitgehouden armen hielden de snelle, hijgende honden in bedwang. Daarboven droeg zij het fiere hoofd in den nek, het fiere, teedere hoofd in de groote, gouden helm der haren. En zij

riep hem lachende woorden toe, en ook riep zij de namen van de broeders, en in haar stem klonk het onhoudbare geluk om hun gezamentlijk leven van liefde en vriendschap.

En laten wij denken aan hun ontwaken in een stillen dageraad, hoe zij, in elkanders oogen ziende, een pooze zwevende verwijlden tusschen droom en leven, tot zij beseften, dat het de zee was, die ruischte, de zee in verre diepten om hun eiland. En hoe Noisa dan zijn arm vrij maakte van om haar hals, en overeind zat op hun leger. En hoe Deirdre naar hem omhoog zag, naar zijn stil, vorstelijk hoofd, dat voor het open venster boven het bed de koelte van den uchtend ademde, en uitzag naar aarde en lucht met wijde, kalme oogen; en naar zijn bruine, slanke hand, rustend op het dek naast haar. En hoe zij zich niet bewoog waar zij lag, maar roerloos naar hem opkeek, en niet durfde denken aan haar geluk om dit leven met hem.

En hun winteravonden tezamen, hoe vaak heb ik mij die gedacht, als ik hier zat met mijn eenzaam verlangen -

Dan zag ik hen voor het hooge vuur, en het is zóó, dat zij mij verschenen:

Noisa en zijn broeders bezig de speren en schilden na te zien, en te herstellen wat het gebruik beschadigde. Het vlammenlicht speelt over de groote, rustige kleuren van hun mantels, en de gespierde bewegingen en grepen van hun lange handen. Soms spreken zij lachend met Deirdre, die achter hen bezig is den ongeduldigen wolfshonden het eten te bereiden. Later zit zij bij Noisa, haar gouden hoofd leunend aan zijn schouder, terwijl Anla zacht de harp bespeelt, en met gedempte stem de oude liederen zingt. En eindelijk in de besloten stilte niets dan het knappen van de brandende houtblokken, en de wijde oogen van Noisa, peinzend boven het hoofd van Deirdre, ingesluimerd aan zijn schouder.

En toch, het zal een winteravond geweest zijn, dat Noisa voor het eerst lang en met een verren blik ging spreken van het leven van de jaren voor hij wist van Deirdre - van het leven, dat zij nooit kende. Het zal geweest zijn nadat Anla een der oude strijdzangen had geëindigd. Noisa zal zijn verrezen vanwaar hij zat met haar, en staande voor het vuur, maar starend naar een schaduwhoek van het vertrek, zal hij zijn gaan spreken.

Eerst afgebroken en peinzend, noemend de namen van zijn vroegere makkers - van Cuchulainn,[1)] de machtige, wiens vader gezegd werd te zijn van het zonnige godengeslacht der Tuatha De Danaan; van Conall, de onstuimige, die immer dorstte naar gevaren, en nimmer rust vond in de liefde van een vrouw, maar slechts een enkele maal bij het harpspel en het zingen van den jongeling Sencha, den vreemden zoon van den Druïde Alele; en van Fergus, zijn ouderen vriend en leider, Fergus, de ernstige, die stoer en rustig in het leven stond, onwrikbaar en trouw in zijn vriendschap.

Maar niet lang zal toen de stem van Noisa peinzend zijn geweest. Hij zal sneller zijn gaan spreken, met breeder gebaar en lichter oogen, van de oude herinneringen, van de groote jachten, de lange gevaarlijke tochten, de overwonnen vijanden, de zegevierende terugkeer, staande in de snelle dreunende strijdwagens, van het weer zichtbaar worden van de donkere steilten van Emain Macha, van de feesten in de groote zalen, waar de flambouwen brandende waren, en de harpen ruischend, en zingend de stemmen der dichters, terweerszijden van den troon.

En plotseling zal een van zijn broeders de naam van den koning hebben geroepen.

Daarna is het een oogenblik stil geweest.

En toen de stem weer van Noisa, maar nu donker en langzaam, zeggende:

‘Concobar... Concobar... Dat is alles voorbij... wij zijn verbannen!’

En hij wendde zijn hoofd naar waar Deirdre was. Hij zag haar staan, recht, bevend, met hooggetrokken schouders, de handen strak tegen het gelaat. Haar oogen zagen naar hem, en waren wijd van angst.

Een korte wijle stonden zij zoo, elkander ziende, een donkere leegte tusschen hen.

Toen heeft Noisa zijn handen naar haar uitgestrekt, en hij heeft tot haar willen gaan.

Maar zij heeft hem geweerd, en is snel heengegaan, wankelend, brekend in snikken.

De deur viel achter haar dicht.

1) Uitspraak: Koehoelin.

De broeders zagen elkander aan, tot Noisa zich wendde naar het vuur en bewegenloos bleef, de rug naar hen gekeerd. En eindelijk hoorden zij zijn stem donker en zacht: ‘Er moet in haar bijzijn nooit meer gesproken worden over dat leven. Het is geweest, en voorbij. En zij mag daar geen leed van hebben. En nu, laten wij gaan rusten, en laat dit morgen vergeten zijn.’

Maar Deirdre had gehoord en begrepen.

Na dien avond kon zij niet meer zijn als daarvoor. Zij had begrepen, dat Noisa nog een ander leven beminde; een, waarin hij haar niet kende, en dat hem gemaakt had tot den man, die gekomen was, onweerstaanbaar, door den avondwind tusschen haar en Concobar.

Háár leven was dien avond begonnen, toen zij zijn naam riep over de eenzame heuvelen, tot driemaal toe. En als een schoone bereiking was zij daar door hem genomen.

Hij werd door haar beleden als het leven zelve; en haar leven was liefde.

Maar zij wist zich voor hem wel een schoone vervulling, doch een terwille waarvan hij afstand had moeten doen van alles. En nu besefte zij, dat achter haar de koningsburcht nog zichtbaar was voor haar minnaar. Niet lang woedde dit besef in haar als een donkere storm. Niet lang was het dat zij met angst en achterdocht binnentrad waar de drie broeders samenzaten, en op hun plotseling zwijgen trachtte te lezen of zij gesproken hadden van die jaren, voor zij kwam in hun leven. Niet lang duurde het, dat zij de eenzaamheid zocht om gebogen en in schaduw te zitten, machteloos verbeten tegen het wereldleven van Emain Macha.

Want zij voelde het einde naderen, en zij wist, dat het groot zou zijn en donker als de aarde.

En alles in haar werd opgenomen in den verheven drang dit einde waardig te zijn.

Want als zij, die der liefde zelve zijn, de stem hooren van den aardschen dood, doen zij de dingen der wereld af. En zij komen te staan in de hooge ernst, en zij bereiken in hun laatste dagen de verre schoonheid van bergtoppen in avondlicht.

Oneindig grooter dan de beminden, zijn zij, die beminnen.

Al verhevener en eenzamer boven de armzalige verheugd-

heid van wie bemind wordt, ontstijgt van wie der liefde zelve is de duizelende verrukking.

Noisa heeft het gelaat nooit gekend, dat soms in een stillen nacht waakte boven hem.

Hij kende maar zijn minnares Deirdre, niet de verheven vrouw, die uitzag in den nacht, en soms het hoofd neeg om hem te zien, waar hij sliep beneden naast haar. Hij wist niet hoe dan haar oogen wijd en ver bleven, als van wie peinst aan een verleden, dat zeer lief was.

In die uren nam haar liefde afscheid van de aarde.

Eindelijk, in een nanacht, woei van den opkomenden storm van het einde de eerste droom ritselend in haar ziel binnen.

Toen zij ontwaakte, zag zij, dat de dageraad begonnen was. Het ging een stille grijze dag worden.

Noisa sliep rustig.

Zij zette zich overeind naast hem, en zag uit door het venster, dat boven hun bed in den wand was.

Onder zich hoorde zij het rustig ademen van haar minnaar.

Buiten was de grijze stilte. Alleen, nauw hoorbaar, een ruischen in de wijde verten, waar het eiland ophield.

Zij dacht aan de zee en aan het einde van alle dingen.

Zij zat, en zag uit, en zij wachtte.

Toen riep tusschen de zee en haar gelaat een verre stem:

‘Noisa, zoon van Usnach!’

Zij sloot haar oogen, maar zij bewoog haar hoofd niet.

Haar linkerhand legde zij achter zich op zijn voorhoofd.

Hij ontwaakte langzaam, maar meende nog te droomen toen hij boven zich voor het vensterlicht haar blind gelaat zag, wit en zonder beweging. Hij zag dat zij sprak. IJl en hoog waren haar woorden:

‘Ik heb een stem gehoord in de verte. Een man is uit Ierland gekomen, en roept over de heuvelen.’

Toen klonk het weer, en nu van minder ver:

‘Noisa, zoon van Usnach!’

Het was een sterke mannenstem. In een oogwenk stond Noisa naast het bed. Hij sloeg een langen mantel om, nam zijn jachthoren van den muur, en haastte zich naar de deur. Hij rukte den grendel weg, opende en ging naar buiten.

In het koele, grijze licht bleef hij staan, besluiteloos, bevend van afwachting.

Weer hoorde hij, maar nu verder verwijderd en zwakker, dezelfde stem, die hem riep:

'Noisa, zoon van Usnach.'

Hij aarzelde niet langer. Hij bracht den horen aan zijn mond, en blies zoo luid hij kon het jachtsignaal van Concobar. Anla en Ardaan werden wakker geschrikt. Overhaast kwamen zij naar buiten geloopen, omslaande de lange mantels. De groote wolfshonden renden wild en blaffend rondom de broeders, die snel en verward spraken. Toen wees Noisa de richting van waar de roep geklonken had.

IJlings liepen zij heen, door de honden gevolgd.

Deirdre had niet bewogen. Hoorend, dat het weer stil werd, stond zij op.

Even later kwam zij op den drempel, in een lang wit gewaad.

Zij bleef daar staan.

Zij zag voor zich uit, en bewoog zich niet. Ook haar oogen bewoog zij niet eenmaal. Achter haar was het stille leege huis, en voor haar de grijze heuvelen. Maar daar ergens naderde het; daar ergens zou het zichtbaar worden en naderbij komen.

Zij stond op den drempel, en wachtte.

De honden kwamen het eerst terug. Neigend over hen, met stille woorden en rustige handen bracht zij hun uitbundigheid tot bedaren.

Toen zij zich weer oprichtte, zag zij de zonen van Usnach aankomen met drie vreemde mannen. Langzaam ging zij hen tegemoet. Noisa, haar ziende, liep met lange, snelle schreden de anderen vooruit. Het was een jonge, vlammende vreugde, die zij zag op zijn gelaat, en in elke tred van zijn nadering. Zijn oogen waren wijd en vol licht.

Nooit nog had zij zich zoo eenzaam gevoeld.

Toen hij haar handen nam, voelde zij verwondering, dat zij nog door hem aangeraakt kon worden.

Hij sprak snel, ademloos:

'Het is Fergus met zijn twee zonen. Concobar zendt hen. Wij gaan terug naar Ierland. Er is geen gevaar meer. De koning geeft zijn woord en zijn vriendschap'.

En, zijn handen leggend op haar schouders, sprak hij met zachter verheugdheid:

‘O, Deirdre, nu gaat ons leven waarlijk beginnen!’

Zij huiverde. Haar stem was nauwlijks hoorbaar:

‘Daar zijn zij. Breng mij tot hen’.

Toen zij voor Fergus stond, en hem zag in het gelaat, dat breed was en verweerd, wist zij, dat deze man waar was en een vijand van de leugen. En zij verachtte de valschheid van den koning, die stoere rechtschapenheid en zulk een vriendschap gebruikte voor zijn list en wraakzucht. Zij nam haar hand weg uit die van Noisa, en ging een schrede terug. En tot Fergus sprak zij:

‘Ik zie, dat gij Concobar gelooft. Door uw geloof zal hij de zonen van Usnach verraden. Maar ik zeg u, zijn belofte is een zwarte leugen. Dit heb ik gezien, vannacht, in een droom. Ik zag drie vogels. Zij kwamen aanvliegen uit Ierland hierheen. Zij brachten elk een droppel honig. Maar toen zij weer heenvlogen in de richting vanwaar zij kwamen nam elk een droppel bloed mee’.

Noisa lachte, en vroeg:

‘Wat is de beteekenis van zulk een droom?’

Zij zag haar minnaar aan, en antwoordde:

‘Zoet als honig is de belofte, die de koning zendt naar dit eiland. Maar buiten de muren van Emain Macha zal zijn verraad zijn zoo rood als het bloed van de zonen van Usnach!’

Toen stampte Fergus ongeduldig.

‘Luister naar mij’, riep hij uit. ‘Ik zeg u, dat de koning waarheid spreekt. Ik sta daarvoor in met mijn zwaard! En wat is in haar woorden dan onrustig slapen en de weemoed van een vrouw? Maar ik was er toen Concobar zwoer bij de donkere aarde onder zich, bij de lichte hemel boven zich, en bij de baan van de zon naar het Westen’.

Toen lieten zij haar staan met de honden.

En zij gingen naar de woning, om de toebereidselen te maken voor het vertrek. Dat zou den volgenden morgen zijn.

Er werd dien dag niet meer gesproken over de belofte van Concobar. Er was een gedurige bedrijvigheid en haast om de dingen in gereedheid te brengen.

Dien laatsten nacht op het eiland van hun liefde lag Noisa verloren in een diepen slaap.

Maar Deirdre, vroeg ontwaakt uit een droom van groote

somberheid, lag de lange uren der duisternis naast hem, roerloos en met open oogen. Zij voelde hoe de stilte om haar wezen al ijler werd en eenzamer.

Zij lag naast hem als naast een herinnering, en als een herinnering ook was haar het eigen lichaam. En heel den langen nacht hoorde zij de zee in de verten.

Wel zeide zij hem nog, toen hij vroeg en verheugd ontwaakt was, dat zij in een droom op de muren van Emain Macha had gestaan, en beneden zich een zwart nauw graf had gezien.

'En dat was het graf van de zonen van Usnach. En daar was geen plaats meer voor mijn hoofd naast het uwe, Noisa...'

Maar hij, staande in de open deur, sprak, uitziende naar buiten, luchthartig en onbezorgd:

'Laat die droomen achter op deze heuvelen en de ruige rotsen, en de golven brekend achter ons schip. Want wij gaan naar de vrede en de vriendschap van Concobar, en het leven van Emain Macha, dat gij schoon zult vinden en machtig, en rijk aan vreugden.'

Het weinige, dat er dien morgen nog te doen was, werd snel gedaan. Onderwijl spraken de mannen druk en met blijde stemmen over het leven van vroeger, dat hen nu weer wachtte.

Deirdre was behulpzaam, doch als zij sprak was dat alleen over de dingen, die gedaan werden.

Zij had haar afscheid van de woning en het eiland genomen, onafgebroken, in de eenzaamheid der dagen en nachten van dien laatsten tijd.

Toen de uittocht begon, liep zij mee, rustig, en zag niet meer om. Naast haar liep Fergus, die als een oud vriend met haar sprak. Hij vertelde van het leven van haar minnaar, voor hij tot haar kwam, en hoe Noisa hem dierbaar was als zijn eigen zonen.

En voor hen uit liepen de drie broeders met de zonen van Fergus. Zij kon nauwelijks meer beseffen, dat die tocht ging naar den dood en de donkere stilte van het graf. Want in het weer, in de dwalende wind, in de zeilende wolken en het koele waaierige zonlicht, vierde het leven dien morgen aller dingen voorbijgaan in een spel zoo onbekommerd en

ijl en doelloos, dat het wel scheen of er nooit iets bestaan had, noch ooit iets meer gebeuren zou, na dit loopen over de heuvelen zeewaarts naar een schip. En Deirdre voelde zich loopen, en zij hoorde de stem van Fergus. Soms woei zijn mantel tegen haar arm.

Een eindweegs vooruit liepen Noisa en Ardaan en Anla met de zonen van Fergus, en zij keek naar de zwierige, sterke gang van deze mannen, en de waaiingen van hun mantels, en de schitteringen der vele groote wapenen, die zij meedroegen. Soms woei het blijde geluid van hun stemmen even om haar hoofd, of het geblaf van de honden, die ver vooruit waren.

En zij zag hoe de schaduwen der lichte wolken heentrokken over de heuvelen, en al loopende en ziende naar die dingen, scheen het haar alsof hun aller leven daar door het ijle spel van zon en wind voorbijtrok als een schaduw. En het vroege, koele licht dwaalde waaiend aan, en het woei door haar oogen in, en door haar heen, en het liet haar ijl en onwezenlijk, loopende met deze mannen, die zij hoorde lachen en spreken van het schoone leven.

En dit alles scheen haar, terwijl het gebeurde, al reeds lang geleden, en nauwelijks nog maar een herinnering.

Maar toen zij voor de zee kwamen, en het schip zagen, waar dat lag te wachten, voelde zij nog eenmaal de macht der duistere aarde.

De mannen, omziende uit hun vreugde, zagen haar toen waar zij wankelde. Zij strekte haar armen werend naar de wateren. Maar zij had het hoofd gewend, en haar oogen, groot en angstig, staarden op tegen de ruige rotswanden, die achter haar stonden en alles afsloten, onherroepelijk.

En tusschen het breede geluid van de branding en het grijze, steile zwijgen van dat eind der aarde hoorde Noisa een stem, een wilde, bange klacht:

‘De nacht is in mijn oogen, de nacht! En in mijn ooren het huilen van honden. Nergens meer de oogen van mijn geliefde - zijn stem niet meer te hooren - En o, de stille wolk, bloedrood boven Emain Macha! En het hoofd van Concobar zonder genade er onder! En Fergus gevangen in leugens en listen - Noisa, Noisa, mijn schoone minnaar waar zijt gij? Anla! Ardaan! O, gij, fiere helden van mijn

leven, ik roep u - ik kan u niet hooren... Wee, wee, de muren van Emain Macha zijn bespat met het bloed van de zonen van Usnach! Maar zij zullen branden in hun bloed, branden hoog in den nacht! Een wild, zwaar vuur - een rood, woest einde! O, het einde, het einde - Ik hoor het dreunen, het donkere dreunen - het komt over mij - de zee - de zee...'

Noisa voelde op zijn schouder de zware hand van Fergus, die sprak:

'Er zijn twee dingen, die mij tegen staan en waaraan ik nooit toegeef. En dat zijn het huilen van honden en de droomen van vrouwen. Laten wij nu aan boord gaan.' Hij en zijn beide zonen gingen naar het schip.

Anla en Ardaan wachtten nog op Noisa, die naar Deirdre ging.

Zij stond nu met halfgesloten oogen, bevend.

Zij kwam tot zichzelve toen zij Noisa's arm om zich voelde. Leunend tegen hem volgde zij de anderen.

Toen zij zee kozen, en de mannen haastig en ingespannen bezig waren met het uitzetten van de groote zeilen, die de wind vingen en aan de touwen rukten, stond Deirdre hoog en eenzaam op de achtersteven.

Zij staarde naar de kust. Zij hoorde de branding tegen het schip. Al wijder werd het veld van golven en schuimkoppen tusschen haar en de rotsen, al langer en lager de kustlijn, die zij zag.

Toen werd het geluid van de wateren stiller en breeder, en machtiger de stem van den wind hoog achter haar in de eenzame zeilen.

Zij kwamen in open zee.

Deirdre sloot de oogen. Zij voelde, dat de aarde van haar werd weggenomen. Het was of de wind dat deed. Alsof hij met lichte handen een kleed losmaakte en van haar wegnam.

Zij voelde zich komen in een eindelooze weemoedige vrijheid.

Zoo stond zij langen tijd. Ten laatste sloeg zij haar oogen weer op.

Overal was de zee, alleen in het noord-oosten aan de lange, grijze horizont was nog een wijle het kleine eiland zichtbaar.

Doch niet lang meer.

Zij wendde zich, en liep met lange schreden het dek af, naar de voorsteven. De mannen zagen uit hun bezigheid op, toen zij voorbij ging.

Haar hoofd, dat zij hoog en rustig droeg, ging door de grijze lucht. De wind woei tegen haar in en door heur gouden haar, en blies haar los, wit gewaad terug. Maar haar oogen waren wijd en vol stilte, en haar loop was beheerscht en vorstelijk, als ging zij door een zaal naar den troon.

Ver op den voorsteven bleef zij staan, en zag uit naar het westen.

Er stonden hooge zeeën, en het schuim woei om haar heen. Maar zij bleef daar, stil en hoog, achter den drakenkop, in wind en weer.

En naar het westen zagen haar groote oogen, naar het westen, waar de kust van Ierland zichtbaar zou worden.

III. het verraad.

De zonen van Usnach waren teruggekeerd.

Binnen de muren van Emain Macha was de tijding gekomen van hun nadering.

Toen waren velen komen staan op de uiterste ringmuur. Krijgers met hun vrouwen en de jonge vrouwen, allen die Noisa en zijn broeders gekend hadden in de jaren van hun krijgsmanschap en jeugdigen roem, toen zij met Cuchulainn van Murhevna, en Fergus, en Conal Carnach de zuilen waren van het koningschap.

Het was een schoone, feestelijke groep, staande op de zware ringmuur, steil boven dat wijde land. De lange, kleurige mantels en gewaden woeien uit in het licht, en er was drukke wisseling van stemmen, zware en goudene, die de wind verwoei langs die hooge smalle bocht.

Maar laat in den middag werd in de richting van den avond een stofwolk zichtbaar. Allen zwegen, en wijzend strekten zij hun armen oostwaarts, en negen zich, uitziende over de landen.

Het was een snelle nadering. Het dreunen van strijdwagens werd hoorbaar.

Weldra brak het onstuimig geweld van de voorsten door de stofwolken uit in de helderheid van het open licht.

Luid en kort klonk gejuich van de muur der koninklijke veste. Men had de beide zonen van Fergus herkend. Zij stonden achter de rennende paarden uit de wervelende wagens overeind, houdend de lange, rukkende toomen in hoogen greep. Kort achter hen volgden in lange rijen wagens krijgslieden uit het gevolg van hun vader.

Maar Fergus zelf werd vergeefs gezocht.

Weldra werden nu ook, nog zeer ver weg, drie strijdwagens zichtbaar.

Zij die op de muur stonden, vroegen elkander reeds af, of dit nu de zonen van Usnach waren. Doch nog voor men zekerheid had, zag men, tegemoetrijdend de zonen van Fergus, Fiacha, de zoon van Concobar.

Er was een stijgering van paarden, een dreunend breken van de snelheid der naderende wagens. Toen stonden zij tegenover elkander stil.

Fiacha sprak tot hen, en Fergus' zonen stelden haastige, verwarde vragen, maar men kon hun woorden niet vangen. Fiacha, na nog eenmaal gesproken te hebben, wendde zijn wagen, en reed snel terug naar de poort van Emain Macha.

Woedend zetten Fergus' zonen daarna de paarden aan en in driftige vaart reden zij door, gevolgd door de krijgslieden van hun vader. Toen zij onder de huizen voorbijreden zag men hun gelaten. Men vroeg zich af, waarom deze norsch waren en somber. En verwarde verbazing was er toen men zag dat zij de poorten van Emain Macha rechts lieten liggen, en snel doorreden in de richting, waar de Roode Burcht, de oude woning der krijgslieden van Ulster, stond. Hen naziende, hoorde men van ver het geluid van een nieuwe nadering. Men schrok op, en liep dicht op elkander te hoop aan de rand van den muur.

‘De zonen van Usnach! De zonen van Usnach!’ Men zeide het elkander met haastige, ingehouden stemmen. Maar fel van verwachting waren de oogen, die uitzagen naar het oosten, naar den avond, die waaiend en met zwaar weer op kwam zetten. Daar, wervelend uit het donkere oosten, als najaarsblaren een storm vooruitwaaiend, naderden in één lijn, maar ver van elkander, drie strijdwagens. Zij reden in

het late, schuwe licht, dat met hen wegwoei naar het westen.

De gestalten der beide uiterste berijders waren reeds duidelijk zichtbaar.

Maar niet hij, die tusschen hen aanreed.

Geweldig woei zijn gele mantel uit tegen het zwarte weer, dat hoog achter hem op kwam zetten. Het was te vermoeden, dat hij voorovergebogen stond, aanjagend de paarden, in sidderende drift.

Al nader kwam het geluid. Duidelijk hoorbaar werd het ratelen der wielen. Voorover neeg men zich op den muur, elkander vasthoudend. De eerste rukwinden van de storm vlogen reeds voorbij. De oostelijke hemel was alhaast geheel verdonkerd door het zwarte weer. De eerste droppels woeien aan.

En over de verdonkerende vlakte joegen, snel als de storm, de drie strijdwagens nader.

Toen in een late schuwe vlaag van het westerlicht, werden zij herkend. Het waren de zonen van Usnach. ‘Anla! Ardaan! Anla! Ardaan!’ riepen de stemmen, de zware en goudene, vanaf de donkere steilte. Bij dien roep richtte de gestalte van den middelsten berijder zich overeind tot zijn volle hoogte.

Zijn gelaat hief zich. Zijn zwarte haren woeien rondom uit.

‘Noisa! Noisa! De zoon van Usnach!’ klonk het van boven, luid en herhaald.

Gelijk de sterke vuurgeest van den storm joeg hij aan. Weerzijds liet hij zijn broeders achter zich. Hoog, onverbiddelijk trotsch, stond hij overeind uit de strijdwagen, glinsterend van wapenen, een recht vuur gelijk, in het vooruitwaaiend gele licht van zijn mantel. Om zijn hoofd striemde de voorste vlaag van de zwarte stormregen.

Hij wervelde aan op Emain Macha.

Het geweldig geluid van zijn wagen ratelde op tegen de zwarte muur, omhoog naar de gelaten neerziende over den rand.

Toen, op het laatste oogenblik, nam hij de bocht. Zóózeer helde de wagen over, dat zij, daarboven, hun adem inhielden. Zóó dicht ging hij onder hen voorbij, dat het rukkende wapperen van zijn mantel een oogenblik door hen gehoord werd.

En toen, plotseling, grepen zij elkaar, en wezen hem na sprakeloos.

Want daar, achter hem in de wagen, zagen zij een hooge gedaante, wit en onwezenlijk. Het hoofd was geheven, maar de handen die het witte gewaad tilden, hielden het gelaat verborgen.

Een oogenblik... toen was de zoon van Usnach de gesloten poort van Emain Macha voorbijgereden, en om de donkere bocht verdwenen.

Maar op de muur stond, afgescheiden van de groep der anderen, een oude vrouw. Haar schrale armen strekte zij bevende naar het lage, stervende westerlicht, en haar verscheurde stem riep:

'Deirdre! Deirdre! Verraad! O, mijn Deirdre, gij zijt verraden!'

De zonen van Usnach waren voorbij en verdwenen.

Eenzaam en noodlottig gierde de duisternis aan over de vlakten. Over de torens en de muren woeien de lage stormwolken westwaarts, en de zwarte regen striemde de gestalten, die daar nog stonden. Huiverend negen zij zich, en zij hulden zich in de lange, druipende mantels.

Maar uit de koningsburcht kwam de rosse schijn van flambouwen. Concobar zou dien nacht een drinkgelag houden voor de terugkomst van Deirdre en de zonen van Usnach, die de poorten van Emain Macha gesloten vonden.

Angstig staarden de krijgslieden en vrouwen voor zich uit, en zij spraken niet, toen zij heen liepen over de breede muur.

Eenzaam achter die groep liep de oude vrouw. Toen een boodschapper hen tegemoet trad, en tegen wind en regen in riep 'de koning wenscht de vrouw Lavarcham te spreken', zagen allen om, en traden uit elkander.

Lavarcham ging tusschen hen door. Haar hoofd hing omlaag, en heur dunne witte haren woeien zijwaarts uit. Zij verdween met hem, die van Concobar kwam.

Langzaam volgden de anderen.

En de muren van Emain Macha bleven leeg in het zwarte gieren van wind en regen.

Maar binnen bij het roode vuur, wild gebarend onder de flambouwen, zat de man, die koning was, en dronk, en dronk.

Ruw en zwaar bralde zijn stem tegen de bevreesde krijgers, die in een kring om de rosse weerschijn zaten. Zijn handen

grepen en sloegen de armen van zijn hoogen zetel, en hij riep van zijn recht tegenover den zoon van Usnach.

'Een dronk op mijn recht!'

Schokkend tilde hij den zwaren, gouden beker naar zijn rooddoorloopen oogen.

'Het recht van den koning!', klonk het verward in den ronde. En zij dronken.

Een stormvlaag joeg de vlammen op, en dichte rook wolkte naar binnen. Men kon elkaar een wijle nauwlijks zien. Maar de ruwe dronken stem van Concobar bralde door. Hard sloeg hij zijn leegen beker op tafel, en riep: 'Die oude vrouw! Lavarcham! Ik liet haar roepen. Waar blijft zij?'

Maar Lavarcham stond reeds bij den ingang van het vertrek.

'Ik ben gekomen, koning.'

Zij trad in het licht van de vlammen. Schuw zagen de mannen omhoog naar het witte magere gelaat. Maar Concobar rees langzaam overeind, en zag haar tartend in de stille, zwaarmoedige oogen. En hij riep met een ruwe lach: 'Wij drinken een vroolijken dronk, Lavarcham. Op mijn recht tegenover dien zoon van Usnach! Daar drinken wij op!'

En weer riepen verwarde stemmen:

'Het recht van den koning!'

En zij dronken.

Luidruchtig werden weer de bekers neergeslagen op de tafel. Toen was het daarbinnen stil. Concobar stond nog voor Lavarcham. Een oogenblik hoorde men niets dan de storm om de hooge muren. Toen sprak zij, die daar stond en den dronken koning aanzag:

'Ik kom van de muren daarbuiten. De zonen van Usnach zijn teruggekeerd. Ik heb hen gezien. En ik heb Deirdre gezien.'

'Ha! Gij hebt hen gezien! En zij zijn naar de Roode Burcht?'

'Zij zijn naar de Roode Burcht, koning'.

En Fergus? Is hij, zooals ik beraamde, achtergebleven bij het groote gastmaal van Borach?'

Fergus was niet bij de zonen van Usnach, koning'.

'Het is goed. Het is zooals ik het bevolen heb!'

En toen riep hij, hoog tillend de gevulde beker, dat de

donkere wijn spatte over zijn arm, die schokkend beefde:

‘En gij zaagt Deirdre, Lavarcham? Een dronk op de vrouw, die schooner is dan de droom der droomen. Een dronk op de vrouw, die gij naast mij zult zien op mijn troon! Een dronk op Deirdre!’

Maar voor zij de bekers aan de lippen hadden, sprak Lavarcham met angstig klagende stem:

‘O koning, zij is niet schoon meer. Ik zag haar, toen zij dicht onder de muren aankwam en voorbijreed. Zij zag omhoog en herkende mij. Anders had ik niet geweten, dat die vrouw Deirdre was’.

Concobar viel terug in zijn zetel. Vooroverneigend, en strak opziende naar het angstige, oude gelaat voor zich, vroeg hij ingehouden en langzaam: ‘Gij zegt, dat Deirdre niet schoon meer is?’

De oogen van Lavarcham waren wijd van droefheid en smeekende liefde. Zij zagen over het hoofd van Concobar heen. Zij hield haar handen strak gevouwen op haar borst. En haar brekende stem sidderde van smart en liefde, toen zij loog:

‘Neen, haar schoonheid is voorbij. De jaren daar in het Noorden zijn te wild en te ruig geweest voor haar. O, hoe schoon was zij in de goede jaren, toen ik over haar waakte! Maar de lijnen van de snerpende winden zijn in haar gelaat gekomen, en waar zachte welvingen en de blanke rondingen waren, is nu schrale verweerdheid. Want bijtend waait het zoute schuim daar over de naakte rotsen, en Noisa heeft niet voor haar kunnen zorgen, zooals ik het deed. En haar oogen zijn niet zacht meer en jong, maar scherp van te veel zorg, en zonder de droomen van eenmaal. En o, de zware gouden pracht, die vroeger om haar hoofd lag! Maar nu zijn heur haren dun en zonder gloed, en in hen trekt de magere greep van den tijd, en zij kan haar hoofd niet meer houden als vroeger. O, gij weet hoe schoon zij was, vroeger bij mij - maar zij heeft de fierheid verloren, en de droom. Deirdre is niet schoon meer, koning! Deirdre is niet schoon meer!’

Eerst toen de deur dichtviel achter Lavarcham, schrok Concobar op.

‘Zij liegt!’, riep hij woest.

Hij sloeg op de tafel, dat de bekers raasden.

‘Zij liegt! Ik wil de waarheid hooren! Wie zal mij de waarheid brengen, hier, waar ik wacht? Wie zal gaan naar de Roode Burcht, en zien of Deirdre is wie zij was?’

‘Ik ga, koning! Mijn oogen weten of een vrouw schoon is! Als ik terug kom heb ik haar gezien. Laat mijn beker dan vol zijn, dat ik haar mijn dronk kan geven!’ Het was Gelba, de zwierige zoon van den koning van Lochlan, die gesproken had.

Hij was opgestaan. Zwaaiend hief hij den beker. Luidruchtig, verward, stootend tegen de zware tafel, verhieven zich nu ook de anderen. Zij dronken hem toe, en lachten, en riepen met rauwe stemmen. De drank spatte over tafel en vloer. Gelba sloeg zijn leege beker neer.

‘Laat dit vol zijn als ik terugkom!’, riep hij. ‘Koning, ik zal zien of de vrouw in de Roode Burcht waard is vorstin te zijn. Wacht mij hier. Ik kom weer om het u te zeggen!’ Hij sloeg zijn lange, kleurige mantel om, en trad uit den kring. Lachend zwaaide hij naar de deur.

Toen die met luiden slag achter hem sloot, zagen de dronken krijgers naar hun koning, die, achterwaarts leunend op de armen van zijn zetel stond en niet bewoog. Buiten floot en gierde de eenzame wind.

Het zou een nacht worden om dicht bijeen te blijven, en te drinken, dachten enkelen.

Hard en scherp knapte een houtblok. Vonken sproeiden op, en de vlammen sloegen hooger, en maakten meer licht naar binnen.

Concobar's oogen schrikten terug uit hun staren. Hij liet zich achterwaarts neervallen in zijn zetel, en leunde voorover. Zwaar en vermoeid hing zijn hoofd.

‘Ik zal hier wachten tot Gelba weerkomt. Ik vraag u dezen nacht bij mij te blijven’.

Een wijle werd er niet gesproken. Toen, driftig en gejaagd, klonk de stem van Concobar weer:

‘Wat zwijgen wij hier? Is dit een nacht om alleen den wind te hooren? Ben ik geen koning? Wat staart gij mij allen aan en zegt geen woord! Hebt gij vrees, en waarvoor? Ik vraag u, bij mijn troon, wat is er in dien zoon van Usnach, dat wij zouden vreezen? Vul mijn beker, en de

uwen. En laat een harpspeler komen, en laat er gezongen worden! En meer flambouwen! Meer flambouwen! Meer hout op dat vuur! Ik wil vlammen zien, en licht! Vul de bekers! Ik wil den storm niet meer hooren. Feest zal er zijn, en zang! Als Gelba weer binnen treedt zal hij in het licht staan, dat wij zijn lach kunnen zien, als hij mij toeroept, dat Deirdre een schoone vorstin is!'

En feest werd het. Een feest als een stuip van woeste vreugde in de grootsche duisternis van den stormnacht. Angst, vreezend zichzelf, lachte en schreeuwde. Verraad, schuwend de stilte, zwetste dronken van de rechten des konings. En rondom brandden en walmden de zware flambouwen.

Maar als angst zich zelf neerslaat met vreugde, en het dronken verraad het zwaard van het recht zwaait, word een koning zichzelf tot nar.

En deze, die om een vrouw het rechte staal van vriendschap had gebroken tot dolken voor zijn lafhartig verraad riep in die nanacht met dikke tong om zijn kroon. En zelf drukte hij zich met schuddende handen het strenge goud om de zwetende verwarring der haren, en verhief zich, gekroond en wankelend van drank, boven de laffe dronkenschap van zijn handlangers. En hij lachte ruw en zwaar om de woorden, die hij niet meer spreken kon, en sloeg op tafel, dat de dronken hoofden, die daar roezend lagen, opschrikten - viel terug in zijn zetel, en leunde ook voorover, de kroon scheef boven de leege, roode oogen, en zweeg.

Toen hoorde Sencha, waar hij in duisteren hoek alleen zat met zijn harp, dat de wilde storm voorbij was. Gierende vlagen waren er niet meer, noch woedende rukwinden. Maar het woei door den nacht grootsch en eentonig, een sombere eindelooze muziek, die van de wereld niet meer wist, en geen herinnering meer had van puinen van hooge muren, van omgevallen tronen, van het goud der kronen onder waaiend zand, noch van de harten, die gebroken waren als bleek schuim tusschen wind en zee.

En hij bij de harp luisterde. En hij dacht, hoe van alle stemmen der aarde die van wind en zee alleen tot hem in konden gaan. Dan ging de wereld hem voorbij, verloren als een ritselende vlaag door de schemering tusschen nacht

en nacht. Dan voelde hij vleugels, groot en duister als droomen boven zich. Dan vloog hij, een eenzame vogel, de stille steilten langs, de vreemde schemerkusten tusschen dood en leven. Hij luisterde met genegen hoofd. Nog bewogen zijn handen niet op de harp. Langzaam, zonder het hoofd te heffen, opende hij wijd zijn oogen, en keek van diep onderuit zijn wenkbrauwen de zaal in. Zijn blik dwaalde langzaam over de hoofden, die daar boven de tafel leunden of zwaar ademend achter op de zetels lagen. Maar eindelijk bleven zijn vreemde oogen gericht naar het hoofd van Concobar, waar dat verdwaasd lag onder de scheefgezakte kroon. De ijle schaduw van een glimlach kwam over zijn dunne lippen, en toen zijn oogen de groene glinstering van spot al verloren hadden, en ver over het hoofd van Concobar wegstaarden, was die glimlach nog gebleven.

Al lager dook hij weg onder het overmachtige, dat hoog achter over hem heen voorbijzong, heen over een vergeten wereld in sombere verhevenheid.

Een huivering rilde door zijn bloed, en over zijn huid. En weer een huivering, en weer een. En het vloog tintelend op en af langs zijn armen, en tot in zijn handen schokten de sidderingen. En een stroom werd het, een stroom van donkere, sidderende vreugden, een ontstelde zaligheid, een sombere verrukking...

Zij, daar beneden, hadden het niet bemerkt, dat de harp begon te spelen. Toen zij opschrikten, en elkander aanzagen, onthutst, was het al een fonkelend en somber feest geworden, dat overmachtig en onweerstaanbaar aanruischte uit de hooge schaduwhoek waar de harp schemerde.

Weggedoken in de schaduw achter het steile ruischen was hij voor hen verloren en vergeten, de vreemde zoon van den langgestorven Druïde Alele, Sencha, die immer tusschen hen geleefd had als een slanke droom.

Het was als waren het de witte, lange handen van den wind zelf, die daar bewogen met snelle grepen.

Een wilde eentonige verrukking tusschen vreugde en weemoed stroomde vandaar op hen aan, en over hen heen. En zij voelden het als een schrik, een angst. Hun handen grepen in den tafelrand. Wijd en leeg waren hun oogen. Duisterder werd de verrukking, duisterder en onstuimiger,

wild stijgend, met plotselinge schelle akkoorden, als snelle weerlichten van een opzettende waanzin.

En toen steeg, en overheerschte, en brak een golf van wanhoop, zóó overmachtig, dat de leege oogen dicht vielen boven van angst vertrokken monden.

Toen zij weer opzagen, en elkander weervonden, was het als hoorden zij alleen nog het troostelooze zingen van den wind, die de wereld verlaten heeft, en in eindelooze moeheid zwicht naar zee.

Wel nog ondoorbroken, maar zachter en als verdwijnend in schaduwverten ruischte het aan uit de richting, waar, bleek, het nu geheven gelaat zichtbaar was van Sencha, die speelde. En dat was alles wat men achter de gulden schemer der harp kon onderscheiden - de vreemde onbewogenheid van het hoofd, en daaronder het bewegen der witte lange handen, dat al langzamer werd.

Droomverloren staarden die oogen over hen heen. Maar een ijle glimlach was over de dunne, lange lippen, en bleef daar toen Concobar, nu niet wankelend, opstond.

Bleeke angst en duistere woede vertrokken zijn gelaat. Alles was hem ontnomen geworden, alle de vastheden en hechte steunselen des levens, waar hij luisterend en onmachtig had gezeten onder de vreemde eentonigheid van dien dwang. En voor zijn verlatenheid zich geheel voltrok, had hij nog een gezicht gehad op de rust, de strenge, klare, die waarlijk vorstelijk is. Toen had de kille nevel zich gesloten, en hij was alleen gebleven. Maar een rilling van angst en armzalige ellende had de scheeve kroon doen glijden van zijn hangend hoofd. Scherp en zwaar viel het op zijn handen in zijn schoot. Hij was opgeschrokken. Een radelooze begeerte, in weerwil en ten koste van wat ook, wereld en macht terug te winnen was als een greep neergekomen op zijn hoofd, en had het omhoog en terug tot in den nek getrokken, toen de laatste stijging van wanhoop brak en door de zaal uiteenstroomde.

Hij had zijn oogen dichtgeknepen. In zijn ingetrokken onderlip beten schokkend zijn tanden.

En zoo had hij gezien, van aangezicht tot aangezicht, de ééne macht, die hem uit angst en verlatenheid terug kon brengen in de wereld.

Zichzelf had hij gezien, niet als koning, maar als verrader, met koningsmacht.

Toen hij zijn oogen weer opsloeg was hij zonder twijfel.

Hij zag de hoofden van zijn handlangers, luisterend naar de nu verdwijnende muziek, machteloos en vergaan in zwakke weemoed. En met een barsche glimlach dacht hij, hoe die wegvloeiende ebbe hen op de vlakke leegte der stilte achter liet als hier en daar liggende stukken wrakhout.

Maar tot toorn werd de schamperheid van zijn kracht, toen hij, verder en hooger ziende, besefte, dat de vreemde oogen van dien jongen harpspeler over hen allen heenzagen naar een droom, waarvoor hij, de koning, gelijk met die anderen vergeten werd in een ijlen glimlach.

Dat zou niet zijn! Zijn gelaat, zijn stem zou dien droom breken.

En hij was opgestaan, en had een toorts genomen.

Dwars door die zaal schreed hij, recht naar de harp, die niet ophield te spelen.

Toen hij niet meer liep, en het vlammende licht hoog tilde, stond hij gelijk hij jaren geleden gestaan had in het vertrek van een ouden toren, tegenover haar, die heen was gegaan met dien zoon van Usnach.

Vlak voor hem was de harp, en daarachter, nu geheel te zien, hij die speelde. Maar het spel was ijl en weemoedig, en van vreemde verten.

Waarom was het, dat hij moest denken aan dien ouden avond?

Hij wilde niet zwijgen en staren. De macht was nu, en nu zou de daad zijn!

Hij dwong zijn oogen terug; scherp richtte hij zijn blik op het gelaat achter de harp. Hij stampte, en in het ijle ruischen sloeg hij zijn stem óp als een gebalde vuist:

‘Stilte! Ik wil dat niet meer hooren!’

Toen, voor het eerst, zag Sencha diep en peinzend in de oogen van Concobar. IJl werd zijn spel en onwezenlijk als de glinsteringen van maanlicht ver over zee. En rustig klonk zijn stem van vlak bij, en zonder dat het hoofd bewoog: ‘Ik speelde op uw bevel. Op uw bevel speel ik niet meer.’

Toen, geheel onverwacht, klonk door de zaal een akkoord, kort, maar zóó metaalluid, dat allen overeind zaten in hun zetels.

Concobar schrok terug. De toorts schokte in zijn hand.

Maar het was nu geheel stil in de zaal. Op de harp lagen Sencha's witte, lange handen, en bewogen niet meer.

Nog voerde hij zijn blik niet terug uit de oogen van Concobar. Hij alleen hoorde hoe buiten de zaal een onzekere stap naderbij kwam. En toen allen plotseling opstonden, verward en rumoerig, hoorend de val van een lichaam en een stootend tasten buiten tegen de deur, wendde Sencha alleen het hoofd, en zag toe.

Concobar zelf wierp de deur wijd open.

Wankelend tuimelde een man naar binnen. Voor zijn gelaat hield hij een bloedbevlekte doek. Maar hij werd herkend aan zijn mantel.

'Gelba! Gelba! Het is Gelba!' riepen allen ontzet, en kwamen toegeloopen, elkander verdringend.

'Stilte! Blijft allen staan!' riep de stem van hun koning.

Zijn linkerhand hield Gelba overeind. Met zijn rechter tilde hij de toorts. En, zich wendend tot zijn boodschapper, beval hij:

'En gij, spreek! Wat hebt gij gezien, en hoe is het, dat gij zoo weerkeert?'

Gelba nam de doek een oogenblik weg van zijn hoofd. Waar het linkeroog geweest was, zagen allen een roode gezwollen wond.

Hij werd naar een zetel gebracht bij het vuur, en verbonden. Toen deed hij zijn verhaal.

Hij vertelde, hoe van de Roode Burcht de deuren en de vensters allen gesloten waren, en ontoegankelijk gemaakt als voor een verdediging. Slechts een klein venster had men vergeten. Daardoor had hij naar binnen gekeken. Midden in een ruime zaal waar de krijgslieden van Fergus waren, had hij een jonge vrouw en een man gezien, die schaak speelden. Op het glanzend schaakbord stonden de stukken van zwaar goud.

'En ik zag,' sprak Gelba, 'hoe deze beiden tegenover elkander zaten, en samen speelden, als bestond er niemand dan zij alleen. Maar toen, opziende over het hoofd van den man tegenover haar, zag zij mij in de opening van het venster. Zij bloosde, en schrok terug. Hij zag dit, en wist, dat zij achter hem iemand gezien had. En, plotseling, voor ik mij kon verbergen, wendde hij zich in zijn zetel, en wierp het

zware schaakstuk, dat hij vasthield, over zijn schouder naar mij. En zóó juist en krachtig deed hij dit, dat hij mijn linkeroog uitwierp!'

'Dat kan van allen, die daar zijn, alleen die zoon van Usnach!' riep Concobar woedend. 'Maar het zal hem berouwen, mijn boodschapper dit aan te hebben gedaan! Met zijn hoofd zal men gooien, alsof 't een schaakstuk was!'

Een oogenblik keek hij voor zich, bijtend zijn lippen. Toen, met een korten ruk van zijn hoofd, zag hij op in het verbonden gelaat van Gelba. En hij vroeg, kort, dringend:

'En die vrouw?'

'Die vrouw! Als dat Deirdre was, dan is het de schoonste vorstin, die ik ooit zag! sprak Gelba, woord voor woord. En er was in zijn stem een peinzende afwezigheid, die men vreemd vond in hem, toen hij vervolgde: 'Schooner dan de verste droom is zij. Want zij heeft onze droomen achter zich gelaten. Ik zeg u, de schoonheid van deze vrouw is niet meer voor menschen, noch voor een aardsche troon. In haar oogen heb ik een licht gezien, dat niet meer is van zon of maan. Ik heb geen woorden voor deze dingen. Maar het is vreemd, dat in het midden der velen, die zijn als wij, zulk eene als zij, die ik daar zag, nog gezien kan worden. Neen, koning, ik zeg u, zij is niet meer van ons. Zij kan niet meer terugkeeren naar de troon, die wij dienen. Zij is van verten, die wij niet weten....'

Hij zweeg. Een wijle werd er niet gesproken.

Alleen Sencha mompelde tot zichzelven:

'Als een lichthoofdige dwaas zulke dingen zegt, hoe zal een koning dan spreken?'

Maar Concobar stond plotseling op. Hij brak hun stilte met een korte, barsche lach.

'Dat zijn de droomen van een verslagene,' riep hij. 'Maar onze handen zijn op de scherpe zwaarden. En die zoon van Usnach is geen droom, maar een man, die mijn recht schond, en mijn boodschapper als een hond mishandeld heeft. En zij, die bij hem zit, is Deirdre. Zij kan niet schooner zijn, dan zij was toen ik haar vond. En, bij mijn zwaard, er leeft geen vrouw, die te hoog is voor de troon van Ulster! En daar zult gij haar zien, en aan mijn zijde. En gij, allen, machtigen van dit koninkrijk, ga, en

roep uw mannen bijeen! Morgen zullen wij ons verzamelen om de Roode Burcht. En als de deuren gegrendeld blijven zullen de vlammen mijn weg banen! Die zonen van Usnach zullen weten wat het is, tusschen een koning en zijn begeerte te staan!'

Hij ging de zaal uit, toornend. Achter zich liet hij de deur open.

Met Gelba in hun midden volgden de anderen. Zij namen de flambouwen mee door de donkere gangen buiten de zaal.

Toen het geluid van hun heengaande schreden en stemmen eindelijk ophield, hief Sencha langzaam het hoofd op. Hij zag in de zaal reeds het eerste, koude licht van den dag. Troosteloos, onverschillig, was het over de achtergelaten wanorde van Concobar's drinkgelag. Hij keek er naar en luisterde. Het was doodstil. De wind was gaan liggen.

Nog peinzend stond Sencha op en liep de zaal door. Hij ging met stille schreden, als een schaduw, langs omgevallen zetels en de scheefgeschoven tafel, naar de hooge, donkere schouw. Groote stukken verkoold hout gloeiden dovend.

Hij stond stil, zijn handen achter zich gevouwen.

Wat deed hij in dit leven? Waarom was hij ooit gekomen in die wereld van daden, daden als golven, en die in ijdel schuim braken van lachen en van weenen?

Hoe lang zou hij nog gaan door hun aller rumoerende bedrijvigheid, gehuld in den droom, die hem vervreemd had? En toch, zij, de bedrijvigen kwamen vaak tot hem, en bleven zwijgend, en luisterden. Dan waren zij als kinderen, die spelende een muziek hooren, een vreemde muziek, doelloos zwevende tusschen blijheid en een oud verdriet en zij laten het speelgoed vallen, en luisterend gaan zij heen naar de schemer waaruit gespeeld wordt. Enkelen waren verdwenen en ondergegaan in den droom, die door hem zong. Aan den voet van zijn harp hadden luisterend hun harten gelegen. Maar te lang, tot het leven kwam en hen verwoei in de schemering, ritselend als de blaren van een ouden herfst.

Want als de mensch, die niet zingen kan, te lang luistert naar het vreemde lied, dat achter den wind is, zal hij verkwijnen en in donker verloren gaan. Alleen wie de slagen hoort op het aambeeld van de daad is veilig.

Sencha dacht aan hun getrokken zwaarden, en de luidheid van hun woorden; en hij glimlachte om die waan van kracht.

En toen hij bemerkte, dat Lavarcham binnen was gekomen en stond te weenen, omdat zij buiten de plotselinge drukte van krijgsvolk gezien had en het besluit van Concobar vernomen, keek hij naar haar, zijdelings en peinzend; en hij voelde bedroefde verwondering, dat een vrouw met oude oogen en witte haren om het verloren gaan der dingen nog zoo lijden kon.

Maar Lavarcham kwam dichter bij hem, en zij ging spreken van de jonge vrouw, die eens door niemand gekend werd, dan alleen door haar. Zij sprak van den ouden tijd, en in snikkende woorden zeide zij haar liefde voor Deirdre, over wier hoofd zich nu het donkere Druïdische woord ging voltrekken.

De jonge harpspeler hield haar schrale bevende handen, en streelde die, terwijl hij, luisterend, over haar heen staarde, en dacht hoe machteloos hij was bij dit verdriet.

Het daglicht werd witter in de zaal, en hij voerde haar nu langzaam mee naar de verre hoek, waar hij zijn harp weer zag.

Toen zij aan zijn voeten zat, vroeg hij haar zacht en met nadenkende belangstelling naar het leven van die jaren voor Concobar Deirdre zag, en de zonen van Usnach zingende kwamen over de heuvelen. De oude vrouw, luisterende naar de vragen van die schemerzachte stem, zag door de glinstering van haar tranen dankbaar omhoog in de vreemde oogen van Sencha, die haar zoo goed begreep.

En zij antwoordde, en vertelde met bevende verrukking het eenvoudig verhaal dier jaren van hun verre eenzaamheid.

En toen in het vroege, kille licht buiten de muren van Emain Macha tallooze krijgslieden zich verzamelden, en de eerste vooruitgezonden bende alreeds met luid misbaar van wapenen en schilden aankwamen voor de donkere geslotenheid van de Roode Burcht, speelde in die zaal, waar de verraders den nacht lang gedronken hadden, Sencha voor Lavarcham, die nu stil en peinzend weende, een oude, blijde wijze, die zij vroeger Deirdre had hooren zingen bij het vuur, of als zij weerkeerde door de schemering naar die oude toren, waar hun leven zoo schoon was geweest.

IV. Het einde.

IJl zingt de wind over de hooge leegten zeewaarts, waar eens die zoon van Usnach, toornend, voorbij reed aan de zwarte poorten van Emain Macha. En een peinzende staat er, en luistert, en zwerft verder, zonder doel en van geen wegen wetend. Zelfs de puinen zijn verdwenen.

Eenmaal, toen de bronzen schilden nog hoog stonden tusschen Concobar en den wind, speelde een harp in de schaduw een verre, vreemde muziek.

Er zijn geen dingen gebleven dan de groote eentonigheden, die overmachtig waren in het spel van Sencha - het zingen van den wind, de lange, grijze droomen van vlakten en heuvelen, de verre stem vanuit zee.

Hoe zou ik spreken van deze dingen?

Weggedoken onder het groote waaien van dit heimwee fluistert mijn stem. Donker en overmachtig gaat de sombere muziek over mijn hart.

Wie dan de zwerver kan de stem hooren, die roept achter den wind?

Wie dan hij weet de moeheid dezer aarde, en hoe zij zich zwichtende weggeeft in de groote eentonigheden?

Wie dan hij weet, waarom de liefde, als de dagen ten einde zijn, de beminde voorbijgaat, met oogen die staren, voorbij en heen naar de laatste verlatenheden?

Wie dan de zwerver kan weten, waarom Deirdre heenging van het graf van Noisa?

Wat was hij geweest, dan de bedding van haar stroom? Wat, dan een aardsche begrenzing van haar verlangen naar de zee van het einde?

Zwart en stil was de avond, toen zij het laatst hem zag. Nergens meer was licht. Alleen laag onder westerluchten nog, maar dat was leeg en koud. Scherp stonden daar de heuvelen tegen, oud en zwart als de rand van een doode wereld.

Er was geen wind.

De strijd was uitgewoed, en de levenden waren heen.

Alleen de Roode Burcht brandde nog. In den omtrek lagen, geworpen ten bodem der duisternis, de verslagenen. Soms was er een, die van pijn en onmacht kreunde.

Maar zij, wit en recht, stond tusschen den brand en het open graf, waar de zonen van Usnach in lagen.

Soms hoorde zij een vervaarlijk kraken en breken. Dan loeide het vuur met woester vreugde. Tot het weer stil werd.

Zij zag omlaag naar de drie gelaten van haar aardsche leven.

Die waren wit en zonder wonden, en van een broze schoonheid. Op de lippen van Noisa was bijna een glimlach. Het scheen of hij een stil geluk gevonden had, daar waar hij heen was gegaan.

Eenmaal fluisterde zij de namen, die fier en helder geklonken hadden op den wind over de heuvelen. Maar hun oogen bleven gesloten, en zij bewogen hun lippen niet meer.

Zij huiverde, en kromp ineen om het onwezenlijke van deze droefheid.

Als de wereld voorbij is en de droom nog niet gekomen, ritselt het hart eenzaam aan de doode tak van dit leven.

Toen hief zij het hoofd en zag om naar de woeste honger van het vuur. Naargeestig en zwart gaapten de resten van muren daarin. En zij zag wolken van donkeren rook. Laag en langzaam trokken die weg in de richting waar Emain Macha nog stond.

Toen, door dien avond, langs de brandende Roode Burcht, overal de stille lichamen der verslagenen achter zich latend, is zij met lange schreden heengegaan.

Al vager, al onbestemder werd haar witte schijn, tot zij doofde, en de groote schaduwen van het westen achter haar sloten.

Geen mensch was in den weg getreden van haar heengaan uit dat land. Zij was de laatste, die in dien omtrek gebleven was.

Want, toen na het doodelijk woeden van twee dagen strijd, ten laatste de zonen van Usnach, uitgedreven door het vuur, voor de overmacht van het verraad gevallen waren, en Concobar, staande aan hun graf, riep, dat men daar Deirdre zou brengen, waren ijlboden gekomen, ademloos, bleek, van Emain Macha. Nog voor den avond had daar de grond gedreund van verwijderend geweld. In overhaaste verwarring joegen de overgebleven troepen terug in oostelijke richting. In hun midden, somber, ontzet, uitgeput bereikte Concobar

zijn poorten. Daar stonden allen stil, hielden hun adem in en luisterden.

Waarlijk werd door enkelen reeds een dreunen gehoord, dat kwam van ver uit het avondlijk oosten.

En voortdurend ijlden vluchtelingen, opgejaagd uit die richting, aan, en spraken hijgend van een leger, dat op kwam zetten, breed en ontstuimig. En enkelen zeiden, dat zij in het midden van de voorste rij strijdwagens, achter een bronzen schild, omwaaid door een zwarten mantel, Fergus gezien hadden.

En hij, die, toornend en donker als een oordeel, aanreed in het voorste midden van dat leger om de zonen van Usnach te wreken, en die, staande omhoog uit zijn snelle wagen, plotseling voor zich uit wees naar het lage westerlicht, waar ten laatste Emain Macha zichtbaar werd, was Fergus.

Aan het groote feestmaal van Borach, bij wien hij, met trotsch vertrouwen in zijn koning, was achtergebleven, had de tijding van het verraad hem bereikt.

Een vluchteling uit de Roode Burcht was de zaal binnengewankeld, en neergevallen aan zijn voet, uitgeput, stamelend, dat de zonen van Usnach verloren waren.

Fergus was verrezen in deinzende ontzetting. Wild en verward had hij geraasd, verscheurd door woede en vertwijfelde wroeging. Toen waren de machtigen, die daar met hem aanzaten uit hun ontstelde sprakeloosheid opgestaan, en zij hadden gezworen met hem te zijn in zijn wraak, elk met al zijn manschappen.

Na de plechtige uitspraak van hun aanhang had hij zichzelf herwonnen, en in grootsche, sombere toorn gezworen, dat hij de poorten die Noisa gesloten vond, in den asch zou leggen, en dat de zwarte raven zouden krassen op de verkoolde muren van Emain Macha.

En nu, over de hoogvlakte, geweldig als een storm, die laag en noodlottig aanwaait, kwam het leger opzetten, onontkoombaar, machtig en onverzoenlijk als de wil, fonkelend boven het bronzen schild in de oogen van hem, die hen allen vooruitreed.

En achter de breede, donkere verbolgenheid dezer nadering, bleven aan den rand der leeggelaten vlakte zij, die niet hadden kunnen vluchten, de ouden en de gebrekkigen, de gebo-

genen met de schrale, bevende handen en de oogen, die leeg zijn en ontgoocheld.

Zij hurkten dicht bij elkander, en huiverden.

En de wind van die voorbijgetrokken macht ritselde nog na door hun dorre hulpelooze harten, en zij fluisterden onder elkander de namen en daden van hen die dit geweld over de landen brachten, van Concobar, van Fergus, van de drie zonen van Usnach en ook stamelden hun rimpelige monden den naam van haar die zij nimmer zagen, en wier schoonheid zij zich dachten in de vlammen van een brandend koninkrijk.

Maar toen, in den nanacht, heel die omtrek dreunde van de wraak van Fergus, en om het gelaat van Concobar, uit de verwarde aftocht der zijnen omziend naar Emain Macha, de eerste vuurschijn woei van dien grooten brand, was zij, die gestaan had aan het graf van de zonen van Usnach heengegaan.

In het grauwe licht van den dageraad werd den ganschen omtrek afgezocht door de mannen van Fergus.

Hij zelf stond bij de open graven van Noisa en zijn broeders en van zijn beide zonen, en klaagde. En hij weende om hun verslagen jeugd en de onmacht van zijn groote wraak.

Geweldig en al hooger steeg het vuur, waarin Emain Macha ten onderging.

Maar zij lagen stil en koud, en hun oogen waren dicht, en gedoofd de vlammen van hun lippen. En hij, de vader en de oude vriend, in wien zij geloofd hadden, stond daar, een te laat gekomene, met een macht, die niets vermocht dan wraak.

Toen kwamen zij, die door hem uit waren gezonden en zij zeiden hem, dat zij Deirdre niet gevonden hadden.

Zij was verdwenen uit dat land.

Wanneer wist niemand, noch waarheen. Zij had geen spoor achtergelaten.

Door de grijze kilten van den zeedamp, aanzwevend over de hooge eenzaamheden der uiterste heuvelen, zwierf een herdersjongen, die van Emain Macha niet meer wist dan de naam.

Soms stond hij stil, verloren in den hoogen mistwind, en

luisterde met geheven hoofd en gesloten oogen. Maar alleen aan zijn voeten ging een zuchten door het schrale gras van de heuvelrug, waar de zeedamp eindeloos en eentonig overheen verwoei. Anders kwam nergens uit de nevelen geluid. Dan opende hij zijn oogen, en dacht aan de wijde heuvelen, en de glooiende diepten, die nu verdwenen waren. In een grijze, verzwevende eindeloosheid, die rondom en voortdurend voorbijgaande was en hem alleen liet, stond hij dan, ver van de menschen en alle zekerheden.

In de dunne nevelregen, zonder hemel en voor de aarde verloren, begon hij te vermoeden een vreemde droomerigheid. Tallooze, zilverige verdwijningen, bijna glinsterend binnen de wazige ring zijner zichtbaarheden, ijlden voorbij overal in het waaiende grijze, en voortdurend meende hij bijna te hooren mijmerend lachen en een ijle spot van verdwijnende lokkingen.

En dan liep hij, snel, ineens, de langs hem waaiende mist in met tastende handen, scherp luisterend en met wijde oogen; maar dan was het weg, tot hij weer stilstond, en het weer bemerkte, overal, talloos en onophoudelijk, het onwereldsche, het onbereikbare, dat vlak bij en overal verdwijnende aanwezig bleef. En hij peinsde, of dit nu de mistige menigte was, zij, die wonen in de holle heuvelen en somwijlen naar buiten komen en de verre eenzaamheden bevolken, en die eenmaal op aarde gingen als zonnige godenkinderen - zij, de Tuatha De Danaan.

En het gebeurde wel, dat zij een kind der menschen weglokten naar een verre schemerplek, en daar een lied voor hem zongen. En hun zingen was zoo vreemd en van een blijmoedigheid zoo ver en onwereldsch, dat wie ernaar geluisterd had verloren ging in heimwee, en nimmermeer wonen kon bij de menschen, maar zwervende ging leven. En velen zeiden van hen, die zoo waren heengedwaald, dat de wind hen dwaas had gemaakt. Maar hoe zou er zekerheid zijn van zulke dingen en van hen, wier leven een verdwijnen is in den schemer tusschen twee werelden?

Langzaam dwaalde hij verder, alleen en verloren in de leege, eindelooze mist. Soms was het vreemd te denken dat de wereld nog bestond in de vlottende, grijze diepten.

Hij zag achter zich, schuw en weifelend. Alom woei de

mist. Hij kon niet meer zien waar hij even tevoren geweest was, toen hij aan kwam loopen naar de plek, waar hij nu stond. Hij keek naar het gras aan zijn voeten, en luisterde, staande op de smalle heuvelrug, naar het eenzame zuchtende geluid dat de vochte waaiingen maakten. Een oogenblik moest hij zijn oogen sluiten, toen hij dacht aan het lange zwichten der hellingen, en de diepe stille leegten, die de mist verborgen hield, maar die er moesten zijn, onmiddelijk ter weerszijden van zijn verlatenheid. Dan dwong hij zijn angst terug, en liep door met snelle, schuwe schreden, koud en nat, een schichtige verdoolde, glinsterend van de nevelende regen.

De grond begon sterker te stijgen. Hier en daar liep hij voorbij losse rotsblokken, die nat en glimmend waren, en achter hem weer verdwenen.

Plotseling schrok hij terug. Voor hem was niets meer dan vlottende mist. Een enkele schrede deed hij nog, aarzelend. Dan boog hij zich voorover. Hij zag geen grond meer. Maar overal vanuit diepste verten steeg, ononderbroken, een ruischen, een geluid, alleenheerschend en van zulk een eentonige grootschheid, dat alle stemmen der aarde vergeten werden, als waren zij nimmer geweest.

Hij liet zich neerglijden, en zat op dien top, verloren in de grijze verlatenheden.

Hij luisterde naar de zee, onzichtbaar in de verten onder den mist. En oude verhalen kwamen in zijn herinnering, verhalen van de voortijden, waarin verteld werd van een eiland ver in het westen, verder dan de lijn van zee en hemel, achter de lange, stille branden van het avondlicht. Een eiland van zaligheid, een windstil rijk in een verre westerzee, waar wezens leven in onbekommerde blijmoedigheid. Hij begon te denken, hoe schoon het moest zijn als daar onwereldsche liederen gezongen werden, en hoe licht en ver de stemmen dier zaligen zouden klinken over het water.

En denkende daaraan, nam hij een lange dunne fluit van onder zijn kleed, en begon te spelen.

Weifelend eerst, een dwalend pijpen hoog en eenzaam in den mist, maar geleidelijk sneller en zekerder ging hij spelen vanuit zijn mijmering naar het leven dier gelukzaligen in windstille verten. En hij speelde, denkend aan den loop hunner jeugdige lichamen over de hellingen naar de zachte

weiden, en het blijde lied, dat zij zongen als zij zee kozen in de ranke, glazen booten, en het ruischen der harpen door hun avonden, als zij glimlachend samenlagen onder bloeiende boomen en vruchten, die glansden, boven een bijne stille zee.

Vreemd en ijl en van een koele blijheid was zijn pijpen, zonder poozen of weifelen, tot het langzaam aan ijler werd, al ijler, en het hemzelven bijna was, of het heen ging en in de mist verdween. Toen, onder zich, hoorde hij een dun geluid, dat blijvend voorbijfloot. Dat moest de wind zijn, dwalend door den mist ergens langs de steile helling, tusschen hem en de zee.

Hij huiverde omdat het ondragelijk verlaten klonk en van zoo nabij, alsof daar een wezen was, dat naar hem zocht.

En overmachtig steeg in hem, en gloeide tot in zijn oogen, het verlangen naar de aarde, het eenig zekere - naar de dalen met de kleine woningen, naar het lachen van kinderen in den avond bij ruischend water, naar het eenzaam blaten van schapen uit de hooge duisternis der heuvelen. - En hij was gaan spelen, zacht en bewogen, van de menschen en de warme beslotenheden, die zij tusschen zich zelven en de waaiende leegten om elkander heen dichtdoen. En hij speelde als een, die het te vroeg verloren had en vóór de volheid van zijn dagen. Hij speelde als een, die huiverend naar binnen kijkt door een venster, en de verloren geliefde ziet mijmeren in den schaduw bij het vuur, en zijn oude plaats leeg ziet en hij roept en snikt, maar kan daar niet meer gehoord worden. Hij speelde van het oude aardsche geluk, van de heuvelen en de bloemen en de goede, warme zon, en eindelijk, in duister gloeiende weemoed zocht zijn spel het sidderend verlangen naar het samenzijn met een, die zwijgend is en vol droomen, onder den ouden wind, en de donkere zaligheid van hen, die in elkanders armen verloren gaan ergens in een vergeten schemerplek van deze wereld.

En de laatste, verdwijnende tonen van dit verdriet hield hij aan, en herhaalde hij, eentonig en gedachtenloos, starende in de mist. Al ijler en verlatener, een blijvend verdwijnen, een eindeloos wegsterven... tot hij dóór zijn pijpen de zee weer hoorde ruischen.

Plotseling schrok hij overeind, verbleekt, en zag achter zich.

Hij had snikken gehoord, wild, ingehouden snikken. De wind was het niet geweest. En weer meende hij het te hooren, gedempter nu, en lager uit de mist achter zich.

Snel en bijna geluidloos liep hij terug, en daalde in de waaiende nevelregen langs de landwaartsche helling af.

Plotseling hoorde hij vlak onder zich lichte schreden. Hij sprong een eind omlaag. Toen, ontzet deinsde hij terug, achterwaarts leunend tegen de helling.

Naast zich uit de mist zag hij een lange, witte gedaante, bijna zwevend verschijnen. Het gelaat was verborgen, alleen zag hij de oogen. Die waren wijd en stil, en schenen open te staan op verten van een grondeloos licht.

Hij zag het aan zich voorbij gaan met enkele lange, zwevende schreden... toen was het in de lagere mist weer verloren.

Nog even hoorde hij een verdwijnende tred onder zich. Dan stond hij weer alleen. Nergens meer een geluid dan het schuwe, eenzame zuchten over het gras.

Wat had hij gezien? Van waar kwam het? Waarheen was het verdwenen? Had hij wel iets gezien?

Overal, eindeloos en grijs, woei de mist aan en voorbij. En hij werd angstig. Hij begon te vreezen tallooze gedaanten, die wellicht in dien omtrek doolden, vreemd en stil en met sombere macht over hem in zijn hulpelooze verlatenheid.

IJlings klom hij terug, en vluchtte schuw, snel, al sneller, over den heuvelrug landwaarts in, terug naar de oude, bekende hellingen, waar zijn luide roepen antwoord zou krijgen, blij antwoord van vertrouwde stemmen.

En hij ijlde, en rustte niet voor hij in helderder streken kwam, en in de verte de heuvelen zag die hij kende. Toen werd zijn gang rustig en zorgeloos, en zingend een oud, blij lied liep hij verder en dacht niet meer aan de mist en de uiterste verlatenheid en aan wat hij daar misschien gezien had.

Hij was van de menschen de laatste die haar zag.

En toen zijn lied, ijl en dwalend, in de neevlenstilte verdween, was eindelijk alle leven tusschen haar en de aarde voorbij.

Al machtiger, al nabijer kwam de breede stem van het einde.

Beneden in den mist riep een meeuw - een schuwe klacht, een verloren kreet.

De wind nam toe, en begon openheden te blazen in de vluchtige zeedamp. Eindelijk na een vlaag die langer aanhield, woeien de verten vrij.

En in alle verten was de zee.

En wijl haar oogen daarheen open stonden, en de wind tot haar in blies en woei door haar heen, vingen de laatste wezenheden van het leven aan haar te ontvlieden, als regenvlagen waaiend uit een wolk. Al leeger, al ijler bleef haar lichaam achter, duizelende tusschen zee en wereld in het grijze licht.

Al vreemder, al verder, hoorde zij zichzelve zingende verdwijnen op den wind.

Maar met de laatste wil, de eenig trouwe, had zij haar lichaam nog niet verlaten, en dwong zij het nog, ademende. En zij voerde het neer, en zij bracht het tot den voet der rotsen.

Nog had de branding den wereldmuur niet bereikt.

Dreunend braken de lange wateren over het smalle strand, dat voor haar lag.

En zij ging, een verlorene, haar laatste gang, onder de steilte langs, dichter en dichter daarheen gedrongen door den vloed, die al machtiger opkwam.

Aan het einde stond, ruig en verweerd, als een barsche trots, een voorgebergte, ver en eenzaam in de branding.

Een geluid, grootsch en verlaten, woei van daar aan. Zwaar sloeg er de branding; wolken schuim vlogen uit rotsengten en zwarte spelonken. Meeuwen zwierden, kringende om vooruitspringende klippen, en krijschten naargeestig boven dat norsche gevecht.

Zij liep het smalle strand ten einde, tot aan de grens van dit geweld.

Een woeste, verlaten wereld van stapelende rotsgevaarten begon daar. Een ongeweten voortijd was daar door de leege eeuwen gebleven in norsche, eentonige heerschappij. Donderend en met toornende slagen braken de hooge zeeën binnen. Waar de golven nog niet kwamen, vloeide door een labyrinth van kloven en engten het zeewater alreeds snel af en aan, en dwaalde en woelde om de wijde, ruige rotsenbocht, de trotsche wereldvoet, de donkere basis van het voorgebergte.

Eentonig en onstuimig stond het daar, tusschen de stilten der werelden, geweldig, omhoog in den leegen tijd.

En zij, die gekomen was, bereidde zich te doen wat de golven deden.

Wit en stil ging zij in tot het geweld dezer verlatenheid.

En zij legde zichzelve aan den ruigen voet van de wereld.

En zij wachtte de zee.

Al nader, al luider braken de wateren na de korte stilten, die vreemd waren en geheimvol.

Eindelijk zwol de vloed in de kloven en engten, en steeg, en spoelde stil en snel over de vlakke rots waarop zij lag. Terugvloeiend naar zee, trok het aan haar natte gewaad.

Een dreigende leegte van geluiden viel in.

Ergens in de stilte verhief zich het einde, maar zweeg nog. Alleen de zee ademde zwaar, en een meeuw schreeuwde om de klippen.

Haar groote oogen lagen open naar de verloren wereld.

Boven voorbije verten was een brandgloed.

Maar zij wist niet meer van de muren van koningen.

En nu ging zij hen hooren, zij, die zingen voorbij dit leven, waar zij nimmer van wisten. Ver hoorde zij hen, ver, vanuit lichtheden achter wind en tijd, daar zongen zij, een zilveren zingen, als kwamen daar blijder werelden in zicht - en het hield aan, in al ijler jubelingen verdwijnende..

En, hoorende, begon zij het zich te herinneren.

En toen haar heimwee te groot werd, legde zij haar hoofd naar het einde.

Daar, tot in de hemelen, stond de zee, en zong.

Toen zij heen was, kwam over haar oogen de wind, en nam haar adem mee.

En vanuit de diepten werd geroepen, en de hooge spanningen kromden, en de opstandigheid neeg ten geweldigen ondergang.

Alom en donderend vielen de werelden van water.

En er was een witte opvlucht van wolken, en een roepen van groote stemmen ging door de eenzaamheden.

Toen verwoei het schuim, en het werd stil.

Duister en met machtige woelingen zwollen de zeeën omhoog tegen de steilten van het wereldeinde.

A. ROLAND HOLST.

Verzen.

Eenzaamheid.

De schemer van bewolkte zomerdag,
een weg door weiland en veel water, waar
verzameld zit een breede vorsenschaar,
wier leurgeluid mij lijkt een hoongelach.

Ver aan de horizon, waas-blauw en dof
- aan de aard gedrukte massa - ligt de stad:
door 't grijs speelt wisselend wat vonkgespat,
- zo boort ruw diamant z'n gloed door 't stof. -

Ik voel me triestig, 't is hier pijnend-stil:
de vogels slapen... 't vee droomt in de wei,
waar slechts 't zot kikkervolk geruchten wil...
... eenzaamheid stijgt en overhuivert mij.

Populierenlanen.

Boven mij is de nacht heel wijd geopend,
daar blinken me veel blanke sterren tegen,
de maan hangt boven zware wolkenbanken
en glimt z'n weerschijn langs de natte wegen.

Ik loop door stille populierenlanen,
recht naar de diepe lucht hun twijgen rijzen,
die vangen trillende àl de maneglansen
en ritslen wonderzoete winde-wijzen.

Daar drijven langs de sterren ijle vegen
van waze nevels, als onzekerheden
in eindloosheid die ik wel uit wou zeggen,
maar nimmer kàn, - dit maakt mij ontevreden:

Zo groot, zo wijd de nacht, zo recht die bomen,
- mijn ziel zo bros, beklemd door 't harde leven,
en die toch weet in zich oneindigheden
die zij wel wil, maar nooit zal kúnnen geven.

- En naast mij lopen er twee theologen
die praten luid, hard breken hun verhalen
de tere stilte van de nacht, - ze vinden
de populierenlanen kathedralen.

Wilgen.

Knotwilgen langs een maan-weerblinkend water,
zwartstronkigen met zware, wijze hoofden,
machtloos-wanhopigen, eeuwig-gedoemden
te zien weerspiegeld zich wreed-tooi-beroofden.

De slanke groei van hoog en machtig willen
naar zon en hemel, in hun levensmorgen,
ruw afgeknakt, zo zijn ze grijs geworden
en kromgebogen door een dracht van zorgen.

Klagend als 't kabbelen van 't rustloos water,
schijn-sterk, maar al inwendig uitgevreten.
Dauw-waas-omzilverd: glans van trots gebroken,
en in hun droefheid heel hun jeugd vergeten.

Pijnen.

In 't stille duinenland, en meest verenkeld,
de forse pijnen, die de droefheid zeggen
met hun als foltering gekromde armen,
en in hun ruisen diepe weemoed leggen.

Rood zijn hun stammen als in bloed gedoopt,
hun takken, gek van smart soms neergewrongen,
- fel leed, verkropt en in hun trotse ziel
zelf-martelend wreed-sterk teruggedrongen.

Ze zijn een lied, gezongen en geworden
tot vaste vorm: hel-lied van mensensmarten,
zoals wel schroeien - diepe, grelle brand -
in eenzame en gesloten mensenharten.

J.W. SCHOTMAN.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Vlaamsche verzen eingebürgert.

- Op de school der Hernhutters te Zeist heb ik, als tienjarige jongen, aardrijkskunde geleerd uit een boek van zekeren Daniël: een boek, Duitsch, niet slechts in de taal. Meer dan de helft liep over Duitschland en, voordat de rest van de wereld kwam, vernamen wij Hollandsche knapen van vijf *Deutsche Aussenländer*: 'Holland', 'Belgien' enzoovoort...

Ik heb aan deze... waarschuwing gedacht op een, door Max Rooses gepresideerd *Nederlandsch Congres* te Antwerpen, waar Pol de Mont opeens het woord vroeg, om een groep bolbuikige, zwaargebaarde mannen uit een hoek van de zaal te roepen en als broeders welkom te heeten, die pan-germanisten bleken te zijn.

- Nu' ja, nicht politisch, aber doch physisch! placht de Duitsche ondermeester op onze jongens-bedenkingen te antwoorden.

Pol de Mont had, *toen*, geen bedenkingen.

Maar wat zegt hij *nu* tot het boek, bij Eugen Diederichs te Jena verschenen?

Ik lees daar van mijn ouden vriend:

> Ik weet een simpel liedje,
> heel klein, maar zoo vol smart...
> Ik weet een simpel liedje,
> van een gebroken hart.

Zeg mij, Pol, 'k vroeg het hier aan bevriende Vlamingen,

bannelingen; maar hoe doet het u aan, *vlak tegenover uw woorden* te lezen, *nu* te lezen, de Duitsche woorden:

> Ich weisz ein schlichtes Liedchen,
> ganz klein, doch so voll Schmerz,
> ich weisz ein schlichtes Liedchen,
> von ein'm gebrochnen Herz!

Doch 'k sla een blad om, en lees dan, met den rug tegen het Duitsch-naar-u, 't beminde van Hippoliet van Peene:

> Zij zullen hem niet temmen
> den fieren Vlaamschen Leeuw,
> al dreigen zij zijn vrijheid
> met kluisters en geschreeuw.

Dat is op bladzij 108. Er tegenover, op blz. 109, heet dàt:

> Sie sollen ihn nicht zähmen,
> den stolzen vlaemschen Leu,
> bedrohn sie auch die Freiheit
> mit Ketten und Geschrei.

Het werkje, *Vlaemische Dichtung* getiteld, brengt namelijk ‘eine Auswahl im Urtext und in Uebersetzung’ van verzen door een twintigtal dichters, onder wie de oolijke broeders, - het eene *Aussenland*, *pour une fois*, *savez-vous*, met het andere verwisselend - ook Jacques Perk hebben geplakt.

Op pag. 108 leest men verder:

> Wee hem den onbezonnen,
> die valsch en vol verraad,
> den Vlaamschen Leeuw komt streelen
> en trouweloos hem slaat.

Zelfs deze regels blijken vertaald te zijn:

> Weh dem, der unbesonnen,
> der falsch und voll Verrat
> den vlaemschen Leuen streichelt
> und dann ihn treulos schlaht.

Over deze vier Duitsche regels peinzend, heb ik mij er

rekenschap van gegeven, dat bij een niet gehéél onmogelijke... vergelijking of toepassing, het attribuut ‘onbezonnen’ al dadelijk in moeilijkheid brengt, en bovendien de werkelijkheid niet de judasstreek te zien geeft van een ‘trouweloos slaan’ ná streeling; maar al de minzaamheid van dit boek, dat wil ‘anregen, hinweisen, *aufmuntern*’, óók ‘die Vlaemen’; dat al dit poeslief geaai en gekoester, komt.... ná een toegebrachten klap.

Slechts lijkt hun *spoed* mij wèl ‘onbezonnen.’

J. DE MEESTER.

Fredericq en Pirenne.

- De Duitsche overheid, die zegt in België een ‘kultuur’doel na te streven en tot dat doel zich te moeten bedienen van de Gentsche hoogeschool, heeft gemeend haar oogmerken het best te zullen bevorderen door die hoogeschool eerst te treffen in haar uitnemendsten Waalschen hoogleeraar niet alleen, maar in haar uitnemendsten Vlaming bovendien. Zij heeft hiermede bewezen dat zij, nu evenmin als in '70 in den Elzas, ideëele belangen te dienen weet op de daarvoor alleen passende wijze. Dáár viel, aan een uit de Gallische slavernij verloste Duitsche bevolking, aan broeders, eindelijk hereenigd met het groote gezin (zóó zeide het immers de Duitsche gedachte?) te toonen hoe welkom zij waren; hoe warm de plek was, door moeder Germania voor hen open gehouden aan haar haard. Hier was aan lieden van Nederduitschen stam, door het lot in vele opzichten misdeeld, de overtuiging bij te brengen dat een Duitsch bewind, een op oorlogsgeweld gevestigd Duitsch tusschenbewind zelfs, hen aanstonds verheffen kon tot hooger bestaan, zonder hun zedelijke persoon een haar te krenken. Hooge doeleinden in het eene geval als in het andere; - nagejaagd met volstrekt ongeëigende middelen in het eene geval als in het andere.

Germania, o ware zij zich zelf! Maar die voor haar handelt, is Borussia.

Is dan het Duitsche gevoel voor de Elzassers gehuicheld

geweest? Is het thans de opgedrongen sympathie voor de Vlamingen? Neen. Duitschland voelt wat het zegt te voelen, maar het gevoel leent zich tot werktuig van, en wordt dus door anderen waargenomen als dekmantel voor, zeer weinig sentimenteele instincten.

De Duitsche machtsvereering heeft in den Elzas minder het bevrijde broederland gezien dan den militairen voorpost Wat ziet zij in België?

O zoo gaarne wil Borussia het in hare macht houden, maar zij weet nog niet òf en hoe. Onderwijl moet het langs den weg des gewelds verkregen gezag worden gebruikt om een nieuw België te scheppen; een België dat, al wordt het door Duitsche troepen ontruimd, nimmer in een vijand van Duitschland verkeeren kan.

Versterking der positie van het Vlaamsche element schijnt daartoe dringend noodig, en er is haast bij het werk, want vóór den vrede moet het zijn beslag hebben, en al wil men het niet weten, men verlangt naar den vrede.

Dus den Vlamingen toegeworpen wat zij zoo luid van de Belgische regeering hebben verlangd: een Vlaamsche hoogeschool.

Is het soms *geen* kortzichtigheid, die nu aan die Belgische regeering bezocht wordt? Zij is het wèl. België had er alleen voordeel bij kunnen hebben, zoo het de Vlamingen tijdig had doen gevoelen dat een Belgisch staatsverband ruimte had voor hun hoogste wenschen; dat om waarlijk evenwichtig en daardoor sterk te zijn, België een levend Vlaanderen omsluiten moet zoowel als een levend Wallonië. Wil België tusschen de Entente en Duitschland zijn zelfstandigheid bewaren, dan moet het de Vlamingen zóó behuizen dat zij iets, dat zij alles over kunnen hebben voor het behoud van den Belgischen Staat.

Die zich in afkeurenden zin uitlaat over het wegvoeren van Pirenne en Fredericq, neemt daarmede in geenen deele de verantwoording op zich voor de Belgische regeeringspolitiek tegenover Vlaanderen vóór den oorlog. Die politiek is klein, is zonder uitzicht geweest. Vlaanderen in den grond verwaalschen *kon* men niet en zeide ook niet meer het te willen. Maar het tevreden te stellen, heeft men evenmin gewild of vermocht. België sterk te doen zijn door unificatie in Waalschen geest is

tenminste eene politiek geweest. Zij is mislukt; doch dat het denkbeeld oprijzen kon had Vlaanderen te wijten aan zijn eigen ellendige zwakte. Na de gebleken mislukking had men behooren in te zien dat België, wijl Wallonië evenmin te vervlaamschen als Vlaanderen te verwaalschen is, beide elementen recht moet laten wedervaren en alleen zijne bestemming bereikt in zoover het dit vermag. De Vlaamsche beweging groeide langzaam aan in de kracht die deze solutie aan onwilligen en ongeloovigen zou hebben opgelegd. De oorlog is tusschen beide gekomen, en Duitschland meent nu een handje te kunnen helpen.

Het is aan de Vlamingen, uit te maken welke houding hun tegenover die ongevraagde hulp past. Wij in het Noorden achten het, gelukkig in overgroote meerderheid, niet Hollands taak hen te bepreeken; *Vlaamsche Gedachten* uit te geven voor drie vierden.... door Hollanders gedacht. Slechts dit willen wij te kennen geven, dat Vlaanderen redding te brengen tegen Vlaanderens wil een bedrijf is waaruit naar ons inzien niets goeds mag worden voorspeld voor Vlaanderen, noch voor Duitschland, noch voor den Dietschen stam; dat bepaaldelijk ook ons Dietsch stamgevoel wordt beleedigd, wanneer een Vlaming - en welke! - gestraft wordt voor zijn gehoorzaamheid aan wat wij kennen als een teer en als een goed-Vlaamsch geweten.

Evenmin als aan de Vlamingen, hebben wij aan de Duitsche regeering in België adviezen te geven. Ziet zij er voordeel in voor zich, van buiten af, in haast en met dwang, tot stand te brengen wat nog te groeien had van binnen uit; - zij moet het weten. Zij ga haren gang met die haar volgen willen. Maar eene weigering haar te volgen *met straf* te vergelden gevoelen wij als onrecht, en wij achten het gepast dit aan wie ons hooren wil te doen weten, zonder misbaar, met een ronde Hollandsche stem. Wij verschillen niet zóóveel van de Vlamingen, of wij vermoeden dat onze gevoelens op dit punt ook onder hen ruim verbreid zullen zijn. Niet als handlangers van wien ook, als leden, als voorname leden van den Dietschen stam gevoelen wij den plicht tot de groote zuster te zeggen: deze weg is de ware niet.

Niet ten aanzien van Fredericq, in Holland zoo bekend, geacht, geliefd als de besten onzer eigen natie.

Wat hij gedaan heeft zegt men ons niet. Wij meenen zeer stellig dat men het *behoorde* te zeggen. Maar waarvan wij zoo zeker zijn als van ons eigen bestaan, is dat hij gehandeld hebben moet als de man van eer die hij is; - ook dat hij, wat zijn eer hem voorschreef, niet ten uitvoer kan hebben gelegd op ongeschikte wijze. *Hem* kennen wij als gematigd en tactvol, en wij zijn geneigd te onderstellen dat hij die eigenschappen niet verloochend zal hebben in zijn daad. Van de lieden die hem weggevoerd en opgesloten hebben zien wij slechts de daad, en zij is niet geëigend in hen een tact te doen aannemen die met dien van Fredericq in vergelijking komt.

Ook ten aanzien van Pirenne moet men zich hebben vergist. Onze stambroeder is hij niet, maar stambroederschap is niet de eenige fraterniteit die wij erkennen. Ziehier een Waal, een overtuigden Waal, dien wij nimmer buiten onze vriendschap gesloten hebben. De vervlaamsching der Gentsche hoogeschool heeft hij bestreden, maar niet met onedele wapenen. Hij gebruikt die niet, hij kent die niet. Wij historici van Noord-Nederland bewonderden den geleerde Pirenne, en den mensch Pirenne hadden wij lief. Is de zaak der overheerschers van België innerlijk zóó zwak, dat zij niet kan worden gediend onder Pirenne's oogen? Hem te winnen door gunst is even onmogelijk als hem te doen zwichten voor dwang. Wat wint men er bij, zulk een man op te sluiten buiten zijn land; hem aan het werk van zijn leven te ontrukken? Natuurlijk zijn zijne diensten voor het Duitsche doel niet te verkrijgen, maar moet ieder man van beteekenis uit den weg geruimd eer men zijne macht gebruiken kan? Is zij niet in haar aard van de al of nietmedewerking van een Pirenne onafhankelijk? In welk opzicht heeft hij geweigerd zich na afzetting (als men die noodig achtte) te gedragen zooals een ambteloos burger van een door vreemd gezag bestuurden staat betamen zou? Men zegt het niet. Men zegt niets.

Schijnt de opsluiting der twee hoogleeraren ons een voor Pruisische methoden karakteristieke vergissing toe; wij erkennen gaarne dat geloofwaardige berichten ons doen aannemen dat althans de behandeling die zij te Crefeld en Gütersloh ondervinden, niets gezocht wreeds of krenkends

heeft. Ware het anders geweest, wij zouden het zeer diep hebben ondervonden, als iets ons zelven aangedaan. Zij zitten in officieren-kampen en schijnen te worden behandeld als Belgische of Fransche officieren. Wat die officieren hebben gedaan is bekend. Zij zijn gevat met tegen de Duitsche strijdkrachten gewette wapenen in de hand. De hoogleeraren beschikten over geen wapenen dan die van hun geest. En dezulke kan geen dorpelwacht van een gevangenenkamp hen doen afleggen. *Les idées ne s'embastillent point*. Is dit niet in het Duitsch uit te drukken met behoud van den zin, en zouden een Harnack, een Dietrich Schäfer, een Meinecke dien zin eens niet wat kunnen propageeren? Het zou zoo wèl staan aan de Duitsche burgers eener geleerdenrepubliek die deze twee uitnemende Zuid-nederlanders, deze Europeeërs van hooge bekwaamheid en hoogen zin, kende, achtte, liefhad onder de besten.

H.T. COLENBRANDER.

Geen nieuwe de Stuers.

- De post van chef der afdeeling Kunsten en Wetenschappen van het Departement van Binnenlandsche Zaken zal spoedig moeten worden vervuld. Ongeveer tegelijk met het bekend worden der vacature overlijdt de Stuers, en nu dringt men er van verschillende zijden op aan dat de opvolger van den heer Royer ‘een nieuwe de Stuers’ moet wezen.

Mannen als de Stuers openbaren zich; zij worden niet, naar aanleiding eener vacature aan een departement, door eene regeering opgeschommeld.

Welke is de historische beteekenis van de Stuers geweest? Dat hij het Nederlandsche gouvernement wakker geroepen heeft voor een lang verwaarloosde taak. Dat hem zelven vervolgens de behartiging dier taak is opgedragen is een geluk geweest; het is geen onverdeeld geluk gebleven. Een geluk, zoolang de organen, waarvan de regeering zich voortaan te bedienen had, nog te scheppen waren. Geen onverdeeld geluk meer, toen die organen bestonden en voortaan te

werken hadden onder departementale contrôle zeker, doch met zekere mate van zelfstandig gezag.

Het is eenvoudig onmogelijk, dat het initiatief van één man in alle behoeften voorzien zal waarvan de verzorging onder de afdeeling Kunsten en Wetenschappen ressorteert. Zelfs de Stuers was, of liever bleef, zulk een man niet. En nu zal men een ander uitnoodigen wèl zulk een man te zijn? En na een tusschenbewind nog wel, dat zijne taak op gansch andere wijze heeft opgevat? Ik geloof dat er niets dan teleurstelling uit voortkomen zou, voor den 'nieuwen de Stuers' in de eerste plaats, en voor de natie niet minder.

Een volk heeft de regeering die het verdient; ook het volk der belangstellenden in zaken van kunst en wetenschap. Is er over de resultaten van het regime ontevredenheid, dan zijn daarvoor diepere oorzaken aan te wijzen dan deze dat er op den stoel van een gewoon controleerend ambtenaar, een gewoon controleerend ambtenaar heeft gezeten en geen genie. Eene vereeniging van genieën ware het ongelukkigste departement van Binnenlandsche Zaken dat zich denken laat. De minister moet, voor dit onderdeel zijner taak als voor andere, over de hulp van een deugdelijk bureauman kunnen beschikken, en als de chef der afdeeling K. en W. dit niet is, zullen de zaken in het honderd loopen.

Is, met de benoeming van dien deugdelijken bureauman, dan alles afgedaan? Natuurlijk niet. Het moet volstrekt geen einde zijn, maar een begin.

De bureauman zal in staat moeten zijn voorstellen van museumdirecteuren, hoofden van archief- en bibliotheekwezen, wetenschappelijke commissiën en autoriteiten, kunstgenootschappen en rijksbouwmeesters, leiders van onderwijsinrichtingen op het gebied van kunst en kunstnijverheid, private geleerden en kunstenaars (want deze allen zullen hem bestormen) te keuren en er den minister over te adviseeren; hij zal verder de behoorlijke uitvoering moeten kunnen controleeren van datgeen, waartoe door den minister besloten is. Dat is een zeer zware taak; maar het is overweging, en (later): toezicht. Vrije schepping is het niet. Deze moet van elders komen; zij kan en zal door een verstandige regeering worden begroet, bevorderd en geleid, maar op

het gebied van kunst en wetenschap decreteert men haar niet van uit een regeeringsbureau.

En als nu de bureauman aarzelt, aan welke der ontvangen voorstellen al, aan welke geen gevolg te geven?

Hij zal, juist indien hij een man van beteekenis is, voor zijn delicaten post geschikt, heel dikwijls aarzelen.

Moet hij dan zijn licht opsteken bij onderhands geraadpleegde deskundigen, buiten de directeuren enz. om; bij professor A., bij archivaris B., bij architect C.?

De mate te bepalen waarin dit geschieden kan en soms moet, is niet het minst moeilijke van zijn taak. Eene zekere ruimte in dit opzicht moet den man onvermijdelijk worden gelaten, en zijn geschiktheid zal hieruit moeten blijken dat hij ze niet misbruikt. Maar het *gevaar* voor misbruik is wel buitengewoon groot, en men is niet van de zaak af zoolang men niet het mogelijke gedaan heeft dit gevaar te beperken.

Hoe handelt de regeering in andere gevallen waarin zij eene beslissing nemen *moet* ten aanzien van zaken die minder goed door de krachten van een departementaal bureau, zonder meer, op keur genomen kunnen worden? Ten aanzien der spellingkwestie b.v.? Zij zoekt voorlichting bij eene commissie *ad hoc*, die zij samenstelt op advies eener door haar ingestelde publieke autoriteit: de Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

Het geval is in zooverre niet met dat 't welk ons bezig houdt te vergelijken, dat de spellingkwestie niet tot eene onafgebroken reeks van regeeringsbeslissingen aanleiding behoeft te geven. De regeeringszorg voor ‘K. en W.’ eischt wèl een onafgebroken reeks beslissingen, en het adviseerend publiek orgaan dient dus een permanent orgaan te zijn.

De Koninklijke Akademie van Wetenschappen zelve, georganiseerd zooals zij is, moet tot de taak geheel ongeschikt worden gerekend. Zij is eene Akademie *van Wetenschappen* alleen, geen Nederlandsch Instituut meer.

Zij zou van naam moeten veranderen en er een nieuwe klasse bij krijgen, een klasse van kunstenaars. Maar dan nòg zou zij ongeschikt zijn: te groot en te log. Er zou een subcommissie uit moeten worden getrokken, waartoe verschillende klassen leden deputeerden, in zoo beperkt getal dat de gedeputeerden werkelijke verantwoordelijk-

heid voor hunne adviezen zouden kunnen gevoelen, in zoo ruim getal toch weer dat niemand zou kunnen denken aan een camarilla.

De zaak is niet gemakkelijk. Ik vrees met groote vreeze dat men er met het 'Instituut' toch niet komen zou. De leden daarvan worden niet gekozen met het oog op *deze* taak, *zullen* nimmer enkel of bij voorkeur gekozen mogen worden met het oog op deze taak. Een college van Rijksadviseurs dan, geschapen *ad hoc*, buiten verband met de Koninklijke Akademie?

Bij den aanvang der werkzaamheid van de Stuers heeft zoo iets bestaan, en het is niet goed gegaan. De secretaris heeft het college vermoord, heeft toen een ambtelijken titel gekregen en is Almacht geworden. Maar wij wenschen immers geen nieuwen de Stuers?

Twee dingen komen mij voor, vast te staan. Primo, dat op een bureau een bureauman behoort en geen scheppend genie. Secundo, dat de bureauman noch de complaisant der directeuren, nòch die van onderhandsche adviseurs behoort te zijn. De gevolgtrekking, dat publieke adviseurs noodig zijn, schijnt voor de hand te liggen.

Dr. H.E. van Gelder, in *De Nieuwe Amsterdammer* van 1 April, komt tot een conclusie die van de mijne niet ver afwijkt, doch hij ziet de uitkomst in het stellen *van één persoon* naast den bureauman: een man die wel een of anderen ambtelijken titel zou dragen, maar zich toch geen ambtenaar zou voelen, in den zin waarin de afdeelingschef dit te doen heeft. In kunstzaken (aldus Dr. van Gelder) is er urgentie; dus een 'modern aestheticus' gezocht, naast den 'papier-ambtenaar.'

Nu geloof ik, 1°. dat, behalve in sommige lagere rangen, geen departementsambtenaar voor zijn taak berekend is zoo men hem terecht een papier-man en niets anders noemen mag; - en 2°. dat aan een behoorlijke regeling de eisch moet worden gesteld niet berekend te zijn op urgentie, doch op permanentie. Hoeveel goeds nu ook, zoo men het trof in de keus, op het oogenblik een 'modern aestheticus' in de positie van adviseur zou kunnen doen, het blijft niet minder waar dat de belangen waarvoor 'K. en W.' op te komen heeft te verscheiden zijn en te samengesteld dan dat

één adviseur op den deur zou *kunnen* voldoen. Zelfs voor de kunstbelangen niet. De moderne aestheticus zou misschien weten te voorkomen dat er voor Rijkswege smakeloos gebouwd wordt. Dat is op zichzelf al iets om niet gering van te denken: immers volstrekt niet alleen Binnenlandsche Zaken komt aan rijksbouwwerken te pas. Maar is nu diezelfde persoon tevens de man om leiding te geven b.v. aan de dringend noodige oplossing van den inhoud van ons Rijksmuseum? Zal hij zoo onder de hand ook nog kunnen zorgen dat wij èn een kunst-museum èn een historisch museum krijgen zooals een land van een rijk verleden en niet onwelvarend heden die verlangen mag? Ik wil eerlijk verklaren dat ik een man die deze *beide* wagens en nog eenige andere er bij tegelijk 'als koetsier' kan rijden (want dit wordt in het aangehaalde stuk verlangd), niet ken. Misschien is hij er wèl *(violette sous l'herbe* dan tot dusver), maar men wil toch niet opnieuw de gansche regeling toeknippen op één heel bizonder man, zooals men indertijd gedaan heeft voor de Stuers, onder geheel andere omstandigheden? Wat toen onvermijdelijk was zou thans een kaakslag wezen aan nationale krachten *die reeds behooren te zijn opgewekt*. Wij hadden de roede verdiend; wij hebben ze gehad. Doch nu dan ook geen drilmeester over kinderen meer, maar de samenwerking van mondigen.

H.T. COLENBRANDER.

Het tooneel.

Koenen géeft het woord grootindustrie en durft zelfs kleinsmid aan en kleinschilder. Speenhoff noemde een tijdelijke stichting ‘Klein Tooneel’. Zal het gebruik dezen term aanvaarden? Het... ding zit stellig in de lucht. Het is een uiting van 't *sans façon*, van den drang naar eenvoud, natuurlijkheid, die sedert een kwart-eeuw zich openbaart. Hebben de Engelschen niet een bond voor eenvoudiger leven gesticht en namen wij, lang vóór dien, niet de ongedwongenheid van hun sport-gedoe over? In de bouwkunst kwam de eenvoud, de schilders dorsten prenten en zelfs studies aanbieden; en na de kunst van Forain en dezulken, heeft nog andere van Montmartre hier navolging gevonden: kregen ook wij het *cabaret*, zij het, eerst na van een *Ueberbrett'l* te hebben genoten. Speenhoff *is* iemand, in ons land; hij bracht iets, als we nooit hebben gehad. In de vele goede onder zijn tallooze liedjes *is* poëzie... en nu bleek deze ook in verscheidene versjes van mevrouw Manna de Wijs-Mouton, die in haar voordracht door niets doet denken aan den Franschen ‘chansonnier de salon’, doch wel aldoor blijft de beschaafde vrouw, brengend eigen, dus nieuw cabaretwerk. Tot de verwezenlijking van Speenhoff's droom en dien van Pisuisse: een Nederlandsch ‘klein tooneel’, is men met hare verschijning alweder een stap nader gekomen.

Over den arbeid van nog twee vrouwen heb ik deze maand te spreken. De echtgenoote van Herman Heijermans heeft wat voor het tooneel geschreven en haar man heeft het laten spelen. Nu is dit werk in druk verschenen, na

menige voorstelling in de hoofdstad. Ik heb *Roman 2de Deel*[1] slechts gelezen. Zóó... gezien, valt het niet mee. Onwillekeurig brengt men er episoden van *Kamertjeszonde* mee in verband; er is hier iets van dezelfde rauwheid en van de 'sentimenteele buien' in dat krasse realiteitsverhaal; opgevoerd, gezuiverd, ik zou willen schrijven: 'geraffineerd' tot kunst, is ook hier het gegeven niet; en bij de kracht dáár, is hier vaalheid en slapte. Doch 'tooneel' zit er wel wat in: hiermede is de schrijfster een leerlinge van haar man, die dat zelfs gaf in tal van Falkland's.

Zin voor het tooneel heeft de derde schrijfster der maand, mevrouw Jo van Ammers - Küller, reeds getoond in haar vóór twee jaar gespeelde *Zijn Heilige*. Was dat stuk niet meer dan een bedenksel met prettige tooneeltjes erin, *Roeping* heeft inhoud en toont ook in de krachtiger taal grooten vooruitgang. Dit werk heb ik gezien en, in handschrift, gelezen. En hier doet zich nu de zonderlinge omstandigheid voor, dat het vertoonde, hoewel door de jonge - graag gespeelde - schrijfster aanvaard, van het geschrevene een onvoldoend, van het bedoelde een onzuiver beeld geeft.

Roeping staat midden in dezen tijd, waarvoor niet de emancipatie, maar wel de lust der jonge meisjes van goeden huize om tooneelspeelster te worden, iets nieuws, als mogelijk gezien, is. Toegevend aan een genegenheid der kinderjaren, trouwt hier een meisje een hartelijk, kundig en ijverig ingenieur, voor wien 't begrip kunst een levenloos iets is. Waardeering voor haren aanleg en... verliefdheid vond Marianne, reeds vóór de verloving, bij een tweeden student, een geborenartiest, wiens lokkende stem, wiens geestdrift en aanmoediging, haar later verleidt... om aan haar 'roeping' gehoor te willen geven en daarmee een belofte te breken, aan den trouwen, inschikkelijken echtgenoot gedaan. Verder komt Huib's verleiding niet: Marianne vergeet nooit, dat zij getrouwd is. Doch geestelijk hoort zij niet meer aan Paul; en dat zij niet *bij* dezen hoort; dat, dus, de invloed der 'roeping' het sterkst is, ook al volgt Marianne haar man naar het afgelegen oord, waar hij een groote fabriek zal besturen; is van *Roeping* het schrijnende laatste woord.

1) Tooneelspel in 3 bedrijven door Marie Heijermans-Peers. Arnhem, Stenfert Kroese en Van der Zande.

Door roekeloos in den tekst te hakken - hij deed dit wel in een werk van Oscar Wilde! - heeft Verkade het stuk ontwricht. Wereldwijsheid, die van het tooneelleven veel gehoord heeft, kon twijfelen aan de waarschijnlijkheid van Marianne's ongeschonden trouw. Na de verminking door de regie begrijpt men niets meer van Huib's sterken invloed. En te minder begreep men dien, daar Verkade zichzelf de bruisende rol van den enthousiasten kunstenaar toebedeeld had. Zelfs in de oogenblikken van verregaanden flirt, 'hing hij tooneel te spelen,' naar de ondeugende kenschets van Speenhoff; en ook bij wat Huib zegt over kunst, was hij, hakkelend sprekend, méér... Hamlet dan ooit. Mevrouw Verkade, Enny Vrede, was óók in deze rol een kokette; maar hoe vurig tevens, hoe vol leven, nu zij, de beschaafde, de dochter-der-weelde, te zeggen had, wàt thans de kunst is, voor zoo menige, zich geroepen voelende! Fijn en innig was Van der Lugt in de meêlijwekkende rol van den man.

Overigens hebben, bij de vermetele pas-klaar-making van den tekst, de gedeeltelijk zorgelooze rolverdeeling en zelfs de tooneelschikking een nieuw bewijs geleverd, dat de heer Verkade, ook na de Engelsche lessen, nog véél heeft te leeren en... af te leeren.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

27 April 1916.

Tot hoever zijn Asquith en Bethmann elkander genaderd?

De kanselier had gezegd (5 April): ‘Stel eens, de heer Asquith en ik gingen aan een tafel zitten en hij begon dan over de volledige vernietiging der macht van Pruisen. Het gesprek zou een einde hebben eer het begonnen was.’

Waarop Asquith misverstaan wil wezen, als zijn woorden ooit den indruk hebben gemaakt dat hij het op vernietiging van den vijand Pruisen toelegde. Slechts mag Pruisen geen bedreiging voor anderen blijven.

Als het dit was vóór het in België stond en in Polen, wat is het dan nu? En in hoeverre stelt de kanselier in uitzicht dat het die landen ruimen wil?

Over Polen, zegt hij, heeft de oorlog beslist. Duitschland en Oostenrijk - Hongarije belasten zich met de oplossing der Poolsche kwestie. De Rus komt er in geen geval terug. Waarom niet? ‘Russland darf nicht zum zweiten Male seine Heere an der ungeschützten Grenze Ost-und Westpreussens aufmarschieren lassen. (Stürmischer, langanhaltender Beifall, Bravorufe und Händeklatschen im Haus und in den Tribünen)’.

Is dit de reden, dan is met de ‘bevrijding’ van Polen niet genoeg gedaan, immers Polen dekt volstrekt niet het geheel van de Russisch-Pruisische grens van vóór den oorlog. De kanselier strekt zijne bescherming der volken die niet weer ‘aan het reactionnair bestuur van Rusland mogen worden overgeleverd’, dan ook, behalve over de Polen, over de Balten, Letten en Littauers uit. Hetgeen in de praktijk hierop neerkomt: in het Oosten laten wij niets los van wat wij veroverd hebben.

Dat is een politiek; maar hoe denkt de kanselier op deze voorwaarde vrede te sluiten? Hoe krijgt hij voor die politiek ik zeg niet Rusland, maar de Westelijken mee? Wil hij althans België ruimen? Niet zonder meer. 'Auch hier gibt es keinen *status quo ante*.' België mag geen Entente-vazal blijven, en daartoe moet aan het Vlaamsche volk een 'gezonde, breede' ontwikkeling op de basis van zijn taal en Nederlandsch karakter worden verzekerd.

De 'gezondste' ontwikkeling van een volk, dachten wij, is die welke uit het volk zelf voortkomt en er niet bij tractaat door anderen aan wordt 'verzekerd'.

Een vredesprogramma is dit alles niet; het zijn slechts een paar voorname eischen, zonder welke van onderhandeling niet eens sprake zal kunnen zijn. De lijst der Duitsche desiderata is natuurlijk langer. De kanselier sprak niet over den Balkan, niet over Voor-Azië, niet over de koloniën, niet over het zeerecht.

De Entente acht zich niet in de noodzaak gebracht, die beide hoofdeischen in te willigen. Herstel van den *status quo ante* in België is steeds door haar vooropgesteld, en dat het Rusland niet aan zichzelf denkt over te laten geeft Engeland gedurig te kennen. Het heeft, in Voor-Azië, den bondgenoot hard noodig.

Op de door Bethmann genoemde voorwaarden komt dus de vrede niet tot stand, tenzij de militaire toestand geheel in het nadeel der Entente veranderen mocht. Waarop weinig uitzicht schijnt overgebleven. In Voor-Azië maken de Russen vorderingen. Bij Riga, Dunaburg en elders op hun front tegen de Centralen hebben zij wel geen groote voordeelen behaald, maar nog veel minder zijn zij er aan de verliezende hand geweest. Voor Verdun houden de Franschen het nog altijd uit. Het loopt naar Mei, en op geen enkel der fronten schijnt eene beslissing nabij. De vernietiging van het Pruisische militairisme blijft hersenschimmig, evenzeer de vernietiging van Engeland's macht ter zee. Het aantal verstandige lieden die èn in Duitschland èn in Engeland deze waarheid met nuchterheid trachten te leeren beschouwen neemt zonder eenigen twijfel toe, maar de meerderheid vormen zij nog niet.

Onderwijl wordt, naarmate de oorlog langer duurt en elk

middel dat belangen van den vijand afbreuk doen kan, met meer stelselmatigheid wordt te baat genomen, de positie der neutralen benarder. Nederland, dat lang in tamelijke rust gelaten is, moet dit nu ook ondervinden. Het heeft al zijn koelbloedigheid noodig, die het gelukkig in opmerkelijke mate bezit. Het dient zich onophoudelijk af te vragen: waar ligt het Nederlandsch belang? Ziedaar het eenig kompas om op te zeilen. Nederland belaagt niemand, begeert niemands goed. Niet alle neutralen kunnen van zichzelven dit laatste althans zeggen. Onze staatkunde kan en moet zuiver defensief zijn maar dan ook defensief tot het uiterste. Wij moeten niemands handlanger worden, al worden wij er nog zoo toe geprikkeld. Dat de prikkels komen van weerskanten is geen nadeel. Kwamen zij van één kant, onze houding zou moeilijker vol te houden zijn.

Dus geen diensten aan Engeland om kolen te krijgen, waarmede wij, worden ze ons niet overgelaten zonder voorwaarden, in ons verderf zouden worden gestookt. Dan maar schepen om de Noord naar Amerika om kolen gezonden. De kolen zullen duur zijn; het is niet anders. Evenmin Duitschland uit vrees uit den weg geloopen wanneer het rechtmatige Nederlandsche belangen schendt. Tot het laatste toe hebben wij de lijn te volgen waarop tot dusver ons behoud gelegen heeft. Voert zij ten verderve, dan zal dit beteekenen dat ons verderf *in geen geval* te ontloopen is geweest. Een partijkiezen 't zij voor Duitschland 't zij voor Engeland had ons al lang het restje vrijheid gekost waarover wij nu nog beschikken. Moet Nederland sneuvelen, het sneuvele althans voor eigen zaak.

C.

Bibliographie.

Julian I en II. Roman door E. Overduyn - Heyligers. Em. Querido, Amsterdam.

Ik geloof, dat men de beteekenis dezer schitterende verzameling fossielen moeilijk zal kunnen overschatten. Welk een nieuw licht verspreidt zij over wording en geschiedenis van ons geslacht. Hadden een Cuvier, een Darwin haar reeds mogen kennen, de huidige stand der somatische anthropologie ware voorzeker een andere geweest. Mijns inziens - doch ik ben maar 'n leek - zal men na nauwlettende bestudeering dezer collectie niet meer van een ‘missing link’ behoeven te spreken. Overduidelijk schijnt het mij althans uit deze versteeningen te blijken - en ik ben te veel fatalist, om er dat domme woordje ‘helaas’ aan toe te voegen - dat wij linea recta van de vermaarde *Blaaskaak*-anthropoïde afstammen. En dàn: welk een schat van argumenten en stof valt hier zoowel voor den biologischen evolutionnist als den aanhanger van zekere atavistische theorieën te verzamelen. Zoo schijnen onze voorvaderen in dien verren oertijd alleen ‘lokken’ te hebben gehad, waaruit zich pas later en langzamerhand ons huidig haar moet hebben ontwikkeld en verdeeld, en het is dus een zuiver atavistisch verschijnsel te achten, zoo wìj weer - de een met groene zeep en de ander met ‘cosmetiek’ - ons haar tot spuug- of artistieke lokken samenplakken. Maar de aanwezigheid van dit atavisme valt nog veel sterker op door den verwonderlijk nieuwen kijk, die men op de graviditeitsverschijnselen krijgt: klaarblijkelijk was in die tijden de vrouw niet ‘zwanger’ en evenmin verkeerde zij ooit in ‘een interessante positie’, of in ‘gezegende omstandigheden’, dan wel in ‘veelbelovenden toestand’. Neen: ‘*zij droeg een gelofte in haar schoot*’ en - let wel: - zij baarde ook geen kinderen maar: ‘*loten*’,

Zoodra men dit weet, valt het niet moeilijk tevens in te zien, dat wat men voor een dwaas en onpedagogisch sprookje hield, waarmede wij allen wel eens in onze jeugd voor den mal werden gehouden: ‘de kinderen, schatje, groeien aan de boomen’, in werkelijkheid op een sluimerende, onbewuste herinnering aan dien oertijd berust. Want is 't niet duidelijk: als de vrouwen van loten bevielen, wat konden de boomen dan anders doen dan kinderen produceeren?... Een soort van op symbiose berustende ruilhandel dus... Maar tevens wensch ik U te vragen: heeft ook in deze materie de evolutie niet veel vereenvoudigd sinds dien tijd?.. - En nochtans, die evolutie mag doen wat ze wil, toch blijft óók waar que l'histoire se repète. In mijn zeer jonge jaren was er in het deftige *Artis* boven de ‘koffie-’ en ‘konings’-zalen, waar de ‘opgezette dieren’ en vitrines met schelpen en petrefacten staan, een verrukkelijke... vrijgelegenheid. (Wordt zij nog als zoodanig benut?) Zij was dáárom zoo verrukkelijk, omdat als hier de twaalfjarige minnaar met zijn elfjarige schoone koosde en de oude, geleerde en goedhartige conservator kwàm onverwachts binnen, zij zich onmiddelijk een houding konden geven: het jongetje keek gauw in de vitrines met schelpen, het meisje had zich in een wip omgedraaid en staarde geleerdelijk of aandachtig in de bruin-glazen oogen van een hert of door de ramen in de Middenlaan. En ziedaar: ook nu... ik had de cartons van déze vitrines opgelicht, ik bekijk nauwkeurig de fossiliën en daar komt Mevrouw Overduyn, de geleerde conservatrice binnen en kijkt mij zuur aan. Maar waarom, waarom? En plotseling ontdek ik met een huivering van schrik - herleeft een dertig-jaar-reeds-dood verleden? - de oorzaak: een dame staat ruggelings achter mij en kijkt naar buiten... En jawel, Mevrouw Overduyn verdenkt mij.... Ach, ach Mevrouw, mijn grijzende ‘lokken’.... Ach, Mevrouw, wàre 't zoo... Maar helaas laat mij U zeggen: die dame, die blijkens haar trampelend linkervoetje zeer boos is, wil, geloof ik, van U noch mij iets weten... Arme, lieve Muze, die vertoornd is, omdat zij zich schaamt, want door uw schoone collectie tot het inzicht is gekomen, dat zij vaak, maar al te vaak, in hare veelvuldige liefdesavonturen, zich met een linea-recta-afstammeling van den *Blaaskaak*-anthropoïde heeft geëncanailleerd, die - hoe duidelijk ziet zij het nù! - nog bijna geen enkel van de kenmerken van zijn illuster voorgeslacht had verloren... -

M.H. VAN CAMPEN.

Het Onherstelbare door E. van Eck-Rutgers. G.J. Slothouwer, Amersfoort.

Het boek is van deze kracht: 'Marie... bekijkt vol welbehagen haar gezicht, dat *met glans de heldere belichting* verdragen kan.'[1] 'Alsof *het spel spreekt*[1], komt uit een stil laantje Mr. Otto Wartena te voorschijn.' Want de rest, de dialoog, de compositie, de psychologie, is nèt zoo. De schrijfster is waarschijnlijk hevig verontwaardigd geweest over het feit, dat voor de vrouw een andere sexueele moraal geldt dan voor den man en zij had daarover even waarschijnlijk een zeer passioneel betoog willen schrijven, doch geen enkele zelfgevonden gedachte in zich bespeurend en half onbewust die armoede willende bedekken, heeft zij op het schoolsch merklapje harer grauwe meeninkjes wat roman-kruisjes en tierlantijntjes 'geborduurd.' - Arm betoog, dat een roman moet ondersteunen, arme roman die een betoog moet helpen - de lamme en de blinde, samen in den slijkerigsten hoek van een literatuursteeg neergezonken, houdt de een de bedelnap op, mummel-praat de ander wat. - Het boek is bovendien uitermate irritant. Alle werkwoorden staan in den tegenwoordigen tijd en het gevolg daarvan is, dat er ook zelfs alle schijnbare bezonkenheid en rust aan ontbreekt. Je zit als in een voortdurende haast en herrie. Je hebt het gevoel alsof er iets onophoudelijk zoemt, gonst en trilt in je hoofd. Je lijdt en blijft lijden, zooals Titus moet hebben geleden, toen, naar de Joodsche legende wil, op zijn tartend beweren, dat niets op de aarde of in den hemel hem verwinnen kon, God hem een zijner kleinste wezens, een mug, in de hersens 'bestelde.' Het is waar: ik voel mij zonder schuld, ik heb Jerusalem verwoest noch den tempel verbrand, maar heeft wellicht Ba'alzeboeb, de Heer-der-vliegen, mij dit insekt in de hersens gezonden, omdat ik zoo menigmaal met mijn critischen pantoffel naar zijn literaire muggen heb gemikt?...

M.H. VAN CAMPEN.

De Freule van De Renthoeve, door M.W. Maclaine Pont. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Uit den Franschen tijd en van een lekkere, gezellige, volbloedige romantiek. Een heldere opfrissching na al het gesmacht en gekir en gejank van *Julian* en *Het Onherstelbare*. Een wijd-

1) Cursiveering van mij.
1) Cursiveering van mij.

open tuinkamer op een mooien April-morgen na een bedompt alcoof vol weeë, verwelkte geurtjes. Mej. Maclaine Pont is, naar dit werk te oordeelen, geen eigenlijke kunstenares. Zij heeft niet die indringende, geduldig-liefdevolle aandacht waartoe de kunstenaar van zelf door zijn kunstenaarsaard wordt geleid. Het moet, geloof ik, bij haar alles vlug en ree en rap gaan. Zij heeft meer oog voor het gebeuren, de intrige, dan voor de menschen. En ze is dan ook niet méér, maar dàt heelemaal, dan een flinke doortastende en krachtige vertelster. Haar dialoog is wel eens niet geheel en al te verantwoorden, maar bepaald hinderlijk wordt-ie zelden. Ja zelfs leeft er een enkel keer, en dan weliswaar ook niet langer dan héél even, de zingende toon, de cadans van den gestyleerden kùnstdialoog in. En soms valt een gesprekje op, zóó puntig en raak-gecomprimeerd, dat je onmiddelijk denkt: dàt zou nou iets voor 't tooneel zijn. Hier en daar ziet men ook een aardig natuurbeschrijvinkje òpkleuren. En summa summarum: het verhaal heeft mij van begin tot eind geboeid, vermaakt en m'n Titus-achtige hoofdpijn heelemaal genezen. Is het wonder? Het is eigenlijk een boek als een zingende, stevige, levenslustige, oolijke boerenmeid, die het leven en haar werk niet al te zwaar neemt. U weet wel: eene als Dolf van Brammen zoo aantrok, nadat hij, ongetwijfeld tot zijn innig verdriet, naar het Zum-Kühles-Grab-gezang der smachtend-guitarende bleeke Amelie had moeten luisteren.[1)]

M.H. VAN CAMPEN.

Heer Niels, Legendarische vertellingen door Benno Vos. L.A. Dickhoff, 's-Gravenhage, 1915.

De legenden zijn mooi en lief, maar de heer Vos schijnt het niet te zijn, want hij heeft hun liefde niet kunnen winnen. Hij is hun diepste innerlijk, zij het zijne vreemd gebleven. Zij loopen naast hem als de coquette vrouw van een meneer, die graag met haar, zijn mooie vrouw pronkt, doch haar liefde niet heeft en heelemaal niet merkt, dat zij met iedereen, die daarvoor maar even in aanmerking komt, flirt en misschien... meer doet dan dat. Die legenden zijn in waarheid de zijne niet geworden, al is hij in alle - polygamische - eer en deugd op den Burgerlijken Stand van den heer Dickhoff met ze getrouwd. Zij gedragen zich, om de waarheid te zeggen, als flirtende jonge meisjes en lonken naar iederen

1) Cursiveering van mij.

dichter: ‘Je kùnt me krijgen.’ Met andere woorden en in drogen ernst: zij zijn legendarische *stof* gebleven en geen legendarische *poëmen* geworden. Ook indien sommige geheel of gedeeltelijk de vinding van den heer Vos-zelf zouden zijn, 't geen ik niet weet, dan nog zou hij niets anders hebben gedaan dan voor een legendarisch *gegeven* zorgen, ten behoeve van een werkelijk *dichter* - zooals hij *niet* is - die na hem komt. Een wezenlijk dichter immers, die geen psychische individualiteit blijkt, is niet denkbaar. Welnu, terwijl de heer Vos gewoon-zuiver schrijft zoolang hij zich tevreden stelt als Jan-en-alleman te schrijven, gaat hij mal doen, zoodra de lust bij hem opkomt, een individueel cachet op zijn werk - bijv. op zijn taal - te drukken. Lees dit maar eens even, in den *eersten* volzin van het boek: ‘Het was in *ouwe*, grauwe tijden’[1)] en dit in den *vierden*: ‘Als een gevreesde krankte trokken zij door het land, dood en woestenij latend van welige *ouwen* en *jong-krachtige*[1)] mannen.’ Hè, vraag je je vóór alles af, waarom waren die ouë lui dan zoo welig? Want dat ‘*ouwen*’ vlak naast dat ‘*jongkrachtige*’, doet je natuurlijk aanvankelijk aan *oud* denken, te meer waar dat woord ook in den eersten volzin tot *ouwe* vervormd is, tòt je eindelijk op de gedachte komt, dat het een germanistische afkorting van *landouwen* is en - je lacht! Een schrijver met taalgevoel doet zooiets niet. Ook ziet deze ‘dichter’ geen visioenen maar plaatjes, hij maakt geen schilderijen maar drukt chromo's af. Bekijk maar 'es dezen heiligen heremiet: ‘Een zilveren baard reikte tot op zijn knieën; lange witte lokken daalden van zijn kruin’. Is-ie niet zoo uit 'n wattige Sinterklaas-étalage weggeloopen? Of deze engel ‘in een doorzichtig-witte, lang-slepende wade... met gulden wieken wijdgespreid, en een krans van goud licht om de blondgelokte slapen’, op z'n best, àls-ie echt is, niet uit den half-milliard-goudreserve-kelder van de Nederlandsche Bank? En, helaas, lees ik *De Groote Koning*, de in dezen bundel herdrukte bijdrage voor het ‘Koningin Elisabeth Boek’, dan geloof ik zelfs niet langer dat de heer Vos plaatjes ziet, maar ik denk: *zien*, wèrkelijk *zien* doet hij niets... Als de ‘groote koning’ met slechts honderd helden is overgebleven en door het overmachtig heir van den vijand dreigt te worden gedood ‘trad daar tusschen de rijen der vreemde krijgers uit een vrouw van hooge gestalte in een hemel-blauw gewaad’. Zij heet den koning haar te volgen en en vat den toom van zijn paard. ‘Hij vierde de teugels van het zwarte ros. En *vooruit ging het*, in niet te weerhouden vaart. De schoone vrouw in het hemel-blauw gewaad *klemde zich aan de toomen en liep mede in ijlende vaart*’...[1)] Want zelfs het

1) Cursiveering van mij.
1) Cursiveering van mij.
1) Cursiveering van mij.

chromolithographische ‘hemel-blauw gewaad’ heeft mij althans niet kunnen beletten te *zien* hoe het arme mensch sjoùwt, vóóruit, hòp-hòp-hòp, als een ‘kar-ga-door’, die met zijn touw en haak 'n wagen een Amsterdamsche hooge brug optrekt en 'm, oef! met 'n hollenden aanloop en 'n laatsten ruk erover heen helpt. Het beste in den bundel is het zeer goede, maar dan ook zeer realistische en, behoudens de slotregels, volstrekt niet legendarisch getinte verhaal *Het Einde van den rijken Van Ram*. Ik geloof dan ook, dat de heer Vos goed zal doen zich voortaan bij realistisch werk te bepalen. Dan heeft hij ook soms iets prettig-guitigs, dan wordt hij levendig en los en 't lijkt wel of hij heelemaal de malle pose kwijtraakt, die den heer Jan Fabricius ertoe bracht een ‘dichter’ in hem te zien, die een ‘kinderlijke droomer’ is en dan ook op het portret, dat naast den heer Fabricius lag, toen hij zijn *Voorwoord* schreef, ‘droomoogen’ heeft. Want genoemde heer, ik vergat bijna 't te vertellen, heeft eene héél joviaal-intieme en goedkeurend-op-den-schouder -klopperige voorrede bij het boek geschreven.

M.H. VAN CAMPEN.

Hegel und Plotin, eine kritische Studie von Dr. K.H.E. de Jong. E.J. Brill, Leiden, 1916.

Nog niet lang bestaat er een niet te enge kring van bestudeerders, bewonderaars en zelfs aanbidders van Hegel, en nu komt er al een aanval op den grooten man, en wel een niet op zijn stelsel of gronddenkbeelden, maar op een verrichting, die buiten den Hegel-strijd scheen te staan, en meer het werk is van geleerdheid en algemeen-menschelijk doorzicht, dan van een persoonlijke wijsbegeerte. Wel is waar zei één bewonderaar voor haast een halve eeuw, dat Hegels beteekenis voor de philosophie het best uit zijn *geschiedenis* der philosophie bleek (blz. 1), maar een andere bewonderaar verklaarde diezelfde geschiedenis als een genot en een schat ook voor Hegels heftigste tegenstanders (blz. 33), en dus moet men wel denken, dat dit werk buiten de eigenlijk gezegde Hegelarij, als een voortbrengsel van kunde en door ieder te waardeeren talent, zijn groote waarde heeft. Maar het is juist tegen die aanspraken, dat Dr. de Jong thans te velde trekt, en wel in 't bijzonder tegen Hegels beschouwingen over Plotinus, den grooten neoplatonist.

Hier kan men weinig méér doen dan op dit feit de aandacht vestigen. Plotinus is een weinig minder netelig onderwerp dan Hegel zelf, en de beslissing in dezen strijd zij aan Plotinisten en Hegelaars overgelaten. Hier waagt men het enkel te zeggen, dat bij vergelijking van Dr. de J.'s vertalingen met die van Hegel en den griekschen tekst, men inderdaad den kritikus menigmaal gelijk geven moet, al lijken de aanmerkingen wel eens gezocht, en al heeft Hegel wellicht een anderen tekst gehad.

Deze meening slaat op uitingen van Plotinus zelven, en raakt dus de bijzondere Plotinus-leer. Doch een zaak van meer algemeen menschelijk belang is het volgende. De groote Alexandrijnsche wijsgeer is, naar het bericht van zijn levensbeschrijver Porphyrius, eerst op zijn *acht en twintigste* jaar aan philosophie gaan doen, en, bij vele leeraars in de wijsbegeerte geen bevrediging vindend, ontdekte hij eindelijk ‘zijn man’ in den wijsgeer Ammonius. Zóó verhaalt Porphyrius het, en zeker moet het treffend heeten, dat zulk een geweldig denker zoo laat eerst aan zijn levenstaak ging. Hegel nu verdonkeremaant dit treffende, daar hij Plotinus eerst vele leeraars in wijsbegeerte bezoeken laat, dan mistroostig worden, en eindelijk op zijn acht en twintigste jaar tot Ammonius komen, zoodat men zich Plotinus zou gaan denken als iemand, die als jongeling reeds op de wijsbegeerte zich wou toeleggen.

Inderdaad, op zulk een punt ook mag een geschiedenis niet foutief zijn, en men zou ook wel willen weten, waar Hegel zijn bericht over Plotinus' pythagoraeïsche kleederdracht van daan haalde.

Er zijn niet weinig Hegelaars reeds hier te lande, en daaronder verscheidene vurige en zéér vurige. Een van hen zal Dr. de J. zeker wel te woord staan, en menigeen, naar wij hopen, met belangstelling naar den afloop van den strijd uitzien.

v.D.

Andre Campo's witte rozen.

I.

Toen, een morgen in 't begin van Juni, Lize Arnsberg door de Oudemanhuispoort ging, meende zij bij de verslonsde litteratuur op een der stalletjes een lang vergeten naam te herkennen. Zij nam het stoffig-vale deeltje in de hand en gluurde tusschen de onopengesneden bladen. Op den titel las zij: ‘Sinte Pelagia, een misteriespel door A. Campo.’ De uitgave was van jaren geleden, van 1897.

Campo, A. Campo! Zij herinnerde zich den naam van een leeraar in de Staatswetenschappen, op het meisjesinstituut ‘Den Berg’. Zou die dit zonderlinge boekje geschreven hebben? Waarom niet! Hij had haar altijd een ongewoon man geschenen, teruggetrokken in zijn eigen wereld waarlangs de bakvischjes heengingen zonder begrijpen. Uit een rustige hoogheid was hij gewoon te spreken, met een glimlach soms waarover zij verlegen werden. En geen van haar had geweten van dit werk, toen zeker voor hem al iets ouds, uit zijn jeugd, zijn studententijd.

Zij betaalde den prijs dien het antikwarend joodje vroeg.

Ja, dit kon zijn wat zij zocht voor het zomer-spel in haar openlucht-theater op ‘De Peppelaar’... Een plechtig misterie, het drama eener Heilige,... zij-zelve in de hoofdrol! En bladerend, lezend hier-en-daar het rythmisch proza, liep zij langzaam verder, den Kloveniersburgwal op, naar het atelier van Nico Beukel voor wien zij poseeren zou.

Zij was, dezen winter van 1913 op '14, bekend geworden onder haar theater-pseudo Lizzy Warwick. In Henri Waling's nieuw gezelschap ‘Het Amsteltooneel’ had zij de wilde dansen van Salome gedanst en was bewonderd om den schoonen eenvoud van haar verschijning, om de gratie van haar gebaar.

Als kind reeds had zij bij elke muziek van instrument of stem zich vermaakt met een rythmisch bewegen van haar rank lijfje, toegelachen, aangespoord door haar moeder die het laatste uur van iederen morgen aan den vleugel doorbracht. Zij herinnerde zich de jonge vrouw, slank als zij zelve nu was, bleek onder zware donker-blonde haren, met groote lichte oogen die gloeiden na het spel. Zij herinnerde zich ook wintermiddagen in de huiskamer, wanneer het poppen-theatertje uit de speelgoedkast werd gehaald en moeder de vreemd-gedoste figuren liet, loopen, praten, zingen. Het waren schemeruren vol droomen en wonderlijk genot.

Zoo duurde het tot Lize's vijfde jaar. Toen stierf haar moeder, nog jong, Lize met den acht jaar ouderen Arnold, gymnasiast te Leiden, onder de zorgen van een strengen vader achterlatend. Er kwam een juffrouw voor het huishouden, even ernstig en van spelen afkeerig als de vader en de altijd studeerende broer. Doch de kleine Lize zocht haar eigen vreugde. Haar vader was blijven wonen op het buitengoed ‘Ruighof”, aan den duinkant tusschen Vogelenzang en Noordwijkerhout. Elken morgen liet hij zich in zijn brikje naar den trein voor Haarlem rijden, waar hij zijn zaak had. En niet zóó aandachtig lette de juffrouw op het kind, of Lize kon vaak ontsnappen, den grooten tuin in, onder het het hek van Ruighof door en de gronden van ‘De Peppelaar’ op, de boerenhoeve die grensde aan het landgoed en er pacht aan opbracht. Daar speelde zij met de kinderen verstoppertje tusschen schuren en hooibergen. En al vroeg hoorde zij van een paar boerenknaapjes dingen, die haar gedachten en voorstellingen te rijp maakten. Haar geprikkelde nieuwsgierigheid dreef haar telkens weer naar die gesprekjes vol geheim, vol bekoring van het verbodene. Toen opeens, na een ruwe handtastelijkheid van een der jongens, had zij een afschuw gekregen van die middaglange zwerftochten en zij vermeed voortaan De Peppelaar.

Zij bleef thuis spelen, snuffelde overal rond en ontdekte op den rommelzolder het oude poppen-theatertje. Vage stukken van verhalen uit die vergeten dagen, verhalen over de popmannen en -vrouwen, over hun strak-treurige of dwaaslachende koppen, over hun kleeding en hun lotgevallen, doken op in haar herinnering. Er waren koningen en koninginnen bij, moordenaars en tooverheksen. En Lize trachtte, zonder dat iemand luisterde op den grooten hollen zolder, dat poppen-leven weer te wekken uit zijn slaap; zij genoot er zelve de bloedige tragedies en zotte kluchten die het roode gewaad eener koningin, de lach van een paljas, de kleine schermen met kasteelen, bosschen, rotsen haar influisterden. Zij liet ze dansen, de kinderlijke dansjes die haar moeder haar geleerd had, elegante ouderwetsche pasjes en strijkages, de kleine handen beurend de tippen van het korte rokje. Zij versierde met Kerstmis een denneboompje voor de poppen en liet zijn kaarsjes branden in den schemerdag van den kouden zolder, waar niemand kwam kijken naar die stille gele sterretjes en de zilveren flonkering. Het was alles herinnering aan haar eerste vijftal levensjaren, aan de koestering van haar moeder.

Op haar twaalfde werd zij door vader naar het pensionaat ‘Den Berg’, te Bloemendaal, gebracht. Zij waardeerde er alleen de muziek- en de danslessen, vond de rest vervelend of onbeduidend, en herinnerde zich verder Mr. André Campo als den eenigen manlijken docent. Zij las veel, maar begreep niet alles; zij verslond op haar zestiende en zeventiende jaar Maeterlinck, Ibsen, Wilde. Voor te dragen op litteraire avondjes der school, hoofdrollen te spelen in tooneelstukjes, toegejuicht te worden om haar volle buigzame stem, in voortdurenden wedstrijd met haar klasgenootje Rea Moldau wier spel hartstochtelijker, reëeler was, - het werd de al sterker begeerde streeling harer jonge eerzucht. In de vacantie dwaalde zij, alleen of met Rea, de duinen en de bosschen in. Achter een groep oude eiken, die de aardappelakkertjes van De Peppelaar aan den duinvoet afsloot, was een verlaten zanderij, een breed half-rond. Het leek de beide meisjes een klassiek amfitheater, zooals zij op de les der kunstgeschiedenis in foto hadden gezien; de ruige eiken, met het verwilderd struikgewas tusschen hun stammen, vormden

een statige ommuring der scène. Daar reciteerden zij, om beurten, de eene luisterend aan de helling der duinholte, fragmenten van Macbeth, van Faust, van Gorter's Mei en de zware sonnetten van Kloos. Hier, hier de kleurige figuren van het oude theatertje, dacht Lize dan; maar groot en levend, ruim bewegend op dit wijde tooneel...

En de lust kwam naar het lezen der Grieksche tragici. Zij wilde staatsexamen doen, alleen om de klassieke talen, daarna verder werken voor de dramatische kunst. Vader haalde minachtend de schouders op; Arnold, intusschen te Utrecht afgestudeerd en nu predikant op een orthodox Veluwsch dorp, ontried het haar als onvrouwelijk. Doch zij overwon haar weifeling en zette door. Op de privaatles, die zij te Leiden ging nemen, eischte zij van haar leeraar de lektuur van Aeschylus en Sophocles. Alleen de onmiddellijklevende vorm van het drama boeide haar; epos en lyriek lieten haar onverschillig. En al vaster werd intusschen haar verlangen, haar plan: de tooneelkunst te zuiveren, weer tot een schoonheid te maken in het leven, zooals enkelen in den lande reeds poogden te doen met nog falenden uitslag. Zij zou, eenmaal meerderjarig, beschikken over geld; en zij voelde gaven in zich naar ontkieming, naar ontluiking streven.

Toen zij slaagde voor haar staatsexamen was zij bijna twintig. Een paar maanden later stierf haar vader, overwerkt in finantiëele beslommeringen. Zij kwam onder voogdij van broer Arnold, die haar plannen met allerlei chikanes belemmerde en haar een jaar op den eenzamen Ruighof deed verkniezen, terwijl zij verlangde naar vrijheid, vrijheid van te leven in haar avonden, haar dagen, haar morgenuren, naar eigen luim en wil. Doch in October 1913 werd zij meerderjarig. En onmiddellijk verzette zij zich tegen elke hindernis; zij eischte haar erfdeel op; Ruighof werd geveild; haar werd, met eenige effekten, De Peppelaar toegewezen. Aan jaarlijksche inkomsten kreeg zij nu ongeveer twee en een half mille. Ook toen echter ondervond zij nog het veroveren harer vrijheid als een zware taak; het kostte haar veel heftige woorden, veel tranen, ten slotte een breuk met Arnold die tegen een geregelde akademische studie geen bezwaar wilde maken, maar voor het tooneel te

werken, les te nemen bij een akteur, veroordeelde als dwaas, gevaarlijk, ongepast! Hij kon haar echter door geen kalm-betoogende, door geen smeekende woorden overtuigen. Zij had het hoofd geschud, met korte toornige schokjes; zij had met den voet gestampt; eindelijk, toen hij driftig zeide dat hij haar verbood, had zij haar tranen weggeveegd, hem aangezien en, opeens kalm, gezegd dat zij meerderjarig was, dat zij haar eigen wil zou volgen, haar roeping, haar verlangen.

In Amsterdam, aan 't eind der P.C. Hooftstraat, vond zij pension. Zij had er twee kamers, een groote zitkamer, met glazendeuren openend op een balkon, en een kleiner slaapvertrekje daarnaast, beide uitzicht gevend in de hooge boomtoppen van het Vondelpark. Los van alle oude belemmering genoot zij nu haar nieuwe vrijheid, rijker en rijper voltooiïng van de vagebondages harer kinderjaren. En zoo zeer vervulde die vrijheid al haar gedachten van nu, al haar verwachtingen van de toekomst - zij alleen met zich-zelve in de groote stad, voorbereidend haar werk tusschen de menschen, - dat zij, wanneer de herinnering aan de scène met haar broeder even opkwam, enkel meelijdend kon glimlachen. Zij bedwelmde zich aan haar ongekende eenzaamheid, aan de stoorlooze droomen welke die eenzaamheid bracht. Zij verlangde naar gesprekken noch bezoeken en vermeed de grachtgedeelten waar zij woningen wist van bevriende familiën uit het ouderlijk huis. Van winkel tot winkel dwaalde zij; de antikwaren op de Spiegelgracht en in de Kalverstraat verschaften haar een paar kostbare meubels. De wanden van haar zitkamer behing zij met gepalmde roode sjaals; voor de porte-brisée dempte een zware antieke kast de geluiden der voorkamer. Tegenover den schoorsteen, die geheel bedekt was door een grooten spiegel in oudvergulde lijst, stond een boekenrek. Een achttiend'eeuwsche gravure, stadsgezicht van Amsterdam, in mahoniehouten enkadreering, hing, aan dun koperdraad, boven het empirebureautje, links van den haard; een zeer groote kooldruk naar Botticelli's Primavera boven het gerestaureerd spinet, ter andere zijde. Japansche matten dekten den vloer. Over het ronde empire-tafeltje in 't midden lag een Armenisch kleedje.

De derde week van haar stadsverblijf zag zij, in Liberty

naar zijden stof voor gordijntjes zoekend, plotseling Rea Moldau naast zich. Ondanks het genieten harer eenzame vrijheid verheugde het Lize. Want nog steeds was zij onzeker tot wie zich om raad voor haar nieuwe studie te wenden. Den traditioneelen gang der tooneelschool sloot zij uit. Kon zij dan haar schroom onderdrukken en naar Royaards, naar Verkade stappen? Die zouden haar, onervaren dilettante, nauwlijks te woord staan, met een glimlach afwijzen! Maar Rea, wier vader als tooneelbeschermer veel konnekties had, zou wellicht een aanbeveling, een praktischen wenk kunnen geven...

Rea wandelde langzaam naast haar, de Leidschestraat af, het Vondelpark in, luisterend naar haar plannen. Toen, stilstaand en de hand op Lize's arm leggend, sprak zij:

'Ik weet wat! Ik ken Han Waling,... hij komt wel bij vader. Ik vraag een introduktie van vader voor je. Misschien wil hij je wel les geven, of in zijn nieuw gezelschap nemen... O Lize, ik wou dat ik ook mocht. Maar ik ben pas twintig!'

Twee avonden daarna zat Lize in Waling's hotel-kamer. Hij gaf haar les, een maand lang, tusschen zijn overstelpende direktie-bezigheden door, streng, zonder haar jongen overmoed te ontzien. Haar stem werd krachtiger, haar houding en gebaar verloren elke gedwongenheid. Hij speelde haar stukken van zijn oude rollen voor en vertelde van zijn instudeeren, van zijn doorleven der gekozen drama's. En zij voelde een groote bewondering voor hem en zijn veelzijdige werkkracht. Tegelijk rees er medelijden in haar met den eenzamen kunstenaar, die, naarmate de lessen vorderden, vertrouwelijker werd. Hij was nu in het scheidingsproces van zijn derde huwelijk. Zij vond hem misplaatst op de vale kamer, tusschen ongezellige smakelooze meubelen, in het helle hooge lamplicht zonder kap. Zij bemijmerde hoe het leven van zulk een man rijker, voller, schooner te maken ware door een vrouw die hem begreep in zijn grootheid. Welk een eindeloosheid van ontroering in een vrouweleven, bemind te worden door een kunstenaar die zooveel andere wezens in zich droeg, die de zielen van vorsten, misdadigers, priesters, asketen en landloopers in eigen wijde ziel kon omvatten!

En begeerig naar zijn goedkeurenden glimlach voerde zij

vaak voor hem de nieuwe dansen uit, die zij, op de lessen van een leerlinge van Duncan, had ingestudeerd.

Tegen 't eind van December nam hij haar op in zijn troep. Zij speelde de rol van Salome, weken achtereen, soms avond aan avond, voor altijd-volle ademloos-aandachtige zalen, in den dans gevend al de pracht van haar slanke bekoorlijkheid, aangemoedigd, verheugd door Waling's prijzend woord. Zoo werd zij snel bekend in haar pseudo Lizzy Warwick, dat zij gekozen had om elke verdere onaangenaamheid met haar broer Arnold te vermijden. De bladen noemden haar een nieuwe ster; schilders en beeldhouwers, die anders zelden in het theater kwamen, roemden haar gestalte.

Het waren afmattende maanden, dien winter; doch het weten dat zij niet doelloos leefde, dat zij iets van schoonheid gaf aan de menschen, dat zij bewondering ontving, wekte haar kracht telkens weer uit de lusteloosheid waarin zij na slapelooze nachten verzonk. Vaak, op Zondagochtenden, nam Rea haar mee naar Bloemendaal, haar introduceerend in de hockeyklub. Maar de reis van Amsterdam naar Overveen, zoo vroeg al in den Zondagmorgen, vermoeide haar; het spel verfrischte niet; en zij bleef meestal wat zitten kijken naar de vlugge gestalten over het groene veld en luisterde naar de schertsende debatten in het koffie-uurtje.

Daar ontmoette zij Nico Beukel, een omstreeks veertigjarig schilder, symbolist eertijds, nu futurist. Ook hij kwam, naar eigen beweren, meer om te zien dan om te spelen. Hij wist wie zij was, kende haar van het tooneel, sprak bewonderend van haar aktie, van haar dansen, en vroeg ten slotte, als bijzondere gunst, of zij wilde poseeren voor de nieuwe groote konceptie waarmee hij al jaren rondliep, doch waarvan de uitvoering hem eerst nu door Lizzy Warwick's optreden was geopenbaard, voor zijn ‘Evolutie tot den Dans’...

Zij kon helpen, een kunstenaar steunen in zijn werk! Waarom zou zij dan weigeren... En leidzaam stemde zij toe, bezocht Beukel, toen de dagen langer begonnen te worden, op zijn atelier, en danste haar sierlijkste passen over de Perzische tapijtjes van zijn vloer. Doch ook in ruste wilde hij haar beschouwen; hij schilderde haar gelaat op enkele kleinere

doeken, voorstudies tot het groote werk. Na een drietal weken tutoyeerden zij elkaar.

Eens, toen hij achter haar stond om haar hoofd in de gewilde pose te richten, legde hij plotseling zijn handen tegen haar slapen en kuste haar in den hals.

Zij wilde toornig opstaan, maar zij kon niet. Zij voelde zich machteloos bedroefd. De zelfverachting van jaren geleden, na de heimelijke gesprekjes met de boerenjongens, was weer in haar gedachten terug. Zij zag op, ernstig, zoodat Beukel even ontstelde.

'God, Lize, je bent zoo mooi!' zei hij. 'Vergeef 't me,... ik kon me niet bedwingen. Je weet niet hoe prachtig de kleur van je huid is, onder die rossige fijne haartjes... Wij kunstenaars zijn temperament-wezens en geen futlooze koomenijsbazen!'

Haar toorn was al weg. Misschien had hij gelijk, dacht zij, en eischte zij te veel... Zijn bewondering was toch ook wel heerlijk... En zij voelde spijt over haar preutschheid, al bleef de kus nog als een gloeierig plekje in haar nek. Even dacht zij aan Waling, die haar nooit had aangeraakt; hoe veel grooter was die, veelzijdig, sterk, beheerschend...

'Doe dat nooit meer,' sprak zij dringend. 'Ik begrijp 't niet en ik vind 'et naar. Ga nu aan je werk!'

Hij vond haar houding waardig; en in den vervolge eerbiedigde hij haar.

Toen de winter ten einde liep, dacht zij over een ontspanningsreisje naar Zuid-Frankrijk; zij wilde het oude Romeinsche theater in Orange bezoeken, om te zien wat er wellicht van haar eigen openlucht-tooneel op De Peppelaar te maken zou zijn. Nog was zij onzeker of zij alleen zou gaan, of met Rea. Nu, begin Mei, had Waling haar in Het Amsteltooneel niet meer noodig; er werd geen stuk gespeeld waarin zij optrad.

Een namiddag, in 't Vondelpark, zag zij den akteur Asselijn uit een zijpad naderen en denzelfden weg opgaan als zij. Het kon niet anders: hij moest, al scheen hij haast te hebben, naast haar komen.

Cor Asselijn, gewezen bediende van den tooneelkapper Roisel, was de jongste artiest van Waling's troep. Met zijn hooge evenredig-gebouwde gestalte, zijn regelmatig gelaat, zijn diepe sonore stem, had hij eenige lakkeien-rolletjes vervuld

en in Salome voor lijfwacht van Herodes gespeeld. Hij had Lizzy Warwick wel aardig gevonden, het slanke danseresje in haar dunne sluiers; hij moest dan altijd denken aan de cigaretten-reklames die den wand van zijn zolderkamertje versierden; en vaag hoopte hij soms op een nadere konnektie. Doch nu, dezen middag, was de ontmoeting hem niet welkom. Hij had zich, aan den Amstelveenschen-weg, lang opgehouden met een kostuumnaaistertje van het Métropool-theater; biertje na biertje was er ingegaan. En nog nagenietend in zijn eentje was het hem, eerst dicht bij een der parkhekken, bewust geworden dat hij behoefte had nog even een groenijzeren kioskje te bezoeken. Hij had rondgezien, was een paar zijpaden ingeloopen, hopend achter elk volgend bosschage het al dringender verwachte te vinden. Echter vergeefs...

'Hebt u haast, meneer Asselijn?'

Verlegen stamelde hij:

'O nee, juffrouw Arnsberg. Ik wandel maar wat voor mijn plezier. 't Is mooi, 't Vondelpark, in 't voorjaar.'

Hij was haar wel sympathiek, de jongeman uit kleinen burgerstand, die zoo bescheiden bleek met zijn onmiskenbare gaven. Hij droeg bovendien een ouden luisterrijken theaternaam... Wie wist welke roem hem wachtte! En opeens lag een zonderling plan in Lize's denken gereed. Asselijn was arm; hij miste een diepere ontwikkeling. Waarom zou zij hem niet onthalen op een reis naar 't Zuiden! Met hem kon zij interessanter dingen zien dan met Rea; zij zouden 's nachts de Parijsche bals kunnen bezoeken, de kabarets van Montmartre! Het was ongewoon, besefte zij. Maar wat deerde het haar! Zij had nu eenmaal een leven gekozen buiten de eerzame bourgeoisie...

En zij sprak er hem van. Pijnlijk glimlachte hij, schichtig nu-en-dan rondziende langs de paadjes, rechts en links. Lize beschouwde zijn regelmatig profiel; zij vond hem peinzend, met een zorgelijken levenstrek, bijna bekoorlijk in zijn ernstige aandacht. En zij verhaalde van Orange: wat zij erover gelezen had; hoe de Ouden er speelden; hoe er, somtijds, door Parijsche gezelschappen nog antieke en moderne drama's werden opgevoerd....

Hij zweeg, met aldoor sterker de smartelijke rimpels rond

mondhoek en oog. Helaas, hij kon geen haast, geen afspraak meer voorwenden!....

‘Kent u Parijs, meneer Asselijn?’

‘Ja, offe... nee’, zei hij verstrooid. ‘Alleen van de bioskoop.’

Nu glimlachte zij om zijn naïveteit en vervolgde:

‘Vindt u 't niet vreemd, mijn plan?’

En zij stelde hem voor, dien avond nog bij haar te komen om er nader, rustiger over te praten. Zij gaf hem de hand en verliet het park door het hek der P.C. Hooftstraat. Asselijn, zich uit haar gezicht wetend, verdween met een zucht in 't naaste boschje.

's Avonds vond zij hem anders, vertrouwelijker, drukker. Den peinzenden smartelijken trek zag zij niet meer. Doch zij liet het zich niet bewust worden dat hij opeens, nu reeds, haar minder sympathiek was. Hij liep de kamer rond, keek even naar de versieringen der wanden en mompelde voor de Primavera met een lach van herkenning:

O, dat zie 'k al: da's een blootebeenegeschiedenis!’

Zij was er verwonderd over, maar vond een verontschuldiging in het milieu zijner opvoeding. Uitvoerig besprak zij haar plan. Afzonderlijk zouden zij naar den trein gaan, afzonderlijk zouden zij reizen, en, kwasi toevallig, op het perron der Gare du Nord elkaar ontmoeten. Het was toch beter zooveel mogelijk de konventie te ontzien....

Asselijn stemde zonder bezwaren in alles toe. Hij vond het wel fijn, met zoo'n rijke dame op reis te gaan, getrakteerd te worden. Mogelijke boete van Waling, voor zijn plotseling verdwijnen, zou zij betalen. En hij vroeg zich af welke gevolgen misschien zoo'n reisje kon hebben....

Half-Mei waren zij in Parijs. Overdag gingen zij hun eigen weg, Lize naar de musea, Asselijn naar de bioskopen en de drukke boulevard-kafé's; doch 's avonds vonden zij elkaar in een afgesproken restaurant en bezochten daarna een theater. De publieke bals: Bullier, Moulin de la Galette, Tabarin, maakten haar triestig en wonden Asselijn op. In den Moulin Rouge troonde hij haar mee naar een achtersalonnetje, met extra-entrée, waar Le Nu aesthétique in levende vormen was te zien. Op den vloer eener kleine verhooging, onder ròze lamplicht, lagen drie mooie jongemeisjes

in de wulpsche houdingen van Bajadères, over haar volle rondingen slechts een dun eng-sluitend gaas dat de kleur van haar vleesch onwerkelijk maakte. Zij bewogen zich, wendend en kronkelend, in onnatuurlijke gebaren. Een grijsaard, Israëliet met zwaar ineengezakt lichaam, deed zijn breede dikke lippen grijnzen, wierp de meisjes zilvergeld toe, betastte en kietelde met krachtelooze vingers de teenen der allerjongste. Walgend liep Lize weg en bleef in de gallerij der zaal Asselijn opwachten. Zij had zich het naakt van menschelijke lichamen, in tooneelspelen ook, als een kuische onaantastbare reinheid gedroomd; doch dit alles was zwoel en drukkend van begeerte-geladene atmosfeer. De bewegingen der beroepsdanseressen in de zaal, onder de wisselende kleurenbundels van twee schijnwerpers pirouetteerend op het eene been en het andere strekkend rechtstandig omhoog, waren enkel prikkeling der mannen-zinnen. Zij voelde dit, al wist zij het niet in klare voorstelling te zien. Zij voelde ook wel een vage nieuwsgierigheid, maar tegelijk, sterker en beangstigend, de walging van die menigte, van die zaal, van het valschweelderig gebouw, van heel de overweldigende woeling der stad.

Den volgenden morgen spoorden zij naar 't Zuiden; eerst laat 's avonds soupeerden zij in een klein hotelletje te Orange. Twee volle dagen bleven zij er; op de zon-begloeide steenen van het theater zat Lize uren lang te mijmeren, zich voorstellend hoe de Latijnen hier speelden en luisterden, te midden van het wijde bleek-groene en ròze-bloeiende land dat trilde van voorjaarslicht. Hun woorden schalden tegen dien hoogen steen-wand en galmden over de rijzende kringen van den halven cirkel. Zij hield haar handen op de warme grijze bergblokken; zij legde haar hoofd er vlak op, beluisterend het gonzen der insekten en turend over de zonnige mosplantjes en grashalmen, tusschen de verweerde steenen op den hoogsten ommegang. Zóó grootsch kon zij haar theater niet bouwen! Doch de Hollandsche natuur was nu eenmaal kleiner, intiemer; harmonisch daarmee moest haar open schouwplaats op De Peppelaar zijn. De toeschouwers in het Noorden waren kalmer, ingetogener; de taal was minder zwaar en klankrijk. Een nieuw leven van schoonheid, een nieuwe schoonheid in het leven kon zij brengen... En ver-

heugd trippend van rang naar rang, al dieper, tot zij danste op de oude Romeinsche scena, strekte zij de armen naar de blauwe lucht, in een jongen dorst om bewonderende stemmen en blikken en toejuichend handgeklap.

Den avond na den tweeden dag reisden zij, daar Asselijn zich in het zuidelijk stadje verveelde, met den nachttrein naar Parijs terug. Zij hadden een coupé alleen en lagen, elk op een bank, te rusten. Uit haar halve sluimering werd Lize opeens verschrikt wakker; bij het schemerlicht ontwaarde zij Asselijn's hoofd dicht boven het hare; hij kuste haar, op oogen en mond, lang en warm, en zij voelde zijn hand aan haar borst. Driftig sprong zij op. Begrepen mannen dan nooit iets van een vrouw! Zagen zij in een vriendschappelijke toenadering altijd de laatste overgave... Ellendige wezens! Of was zij dan zoo mooi dat haar bekoring geen man met rust liet?

Ontsteld, zwijgend, was Asselijn op zijn bank teruggevallen. En ook Lize wist niet wat zij zeggen zou. Haar toorn was ook nu weer, als op het atelier bij Beukel, snel en ongrijpbaar weggezonken voor de heimelijke vreugde over die zonderlinge macht der schoonheid. Zij schoof in een hoekje der coupé en tuurde naar buiten, in den nacht van het vreemde land, nu eens indommelend, dan weer opschrikkend bij de lichten van donderend-doorsnelde stationshallen, tot eindelijk in de morgenschemering de trein langzaam de Gare de Lyon binnengleed. Zij gaf Asselijn geld om nog een paar dagen in Parijs te blijven, reikte hem de hand en zei:

'Ik zal trachten te vergeten wat u gedaan hebt. Ik hoop dat u me voortaan beter begrijpen zult.'

Glimlachend, zonder verontschuldiging, nam hij het geld aan, mompelde een groet en verdween in een fiacre. Lize reisde met den middagtrein naar Holland terug.

En, ofschoon vermoeid nog van het urenlang sporen, begon zij enkele dagen later het styleerend ordenen van haar natuur-theater, met te meer ijver en lust, toen een vriend van Beukel, predikant der modern-asketische richting, haar een stemmingsvolle opluistering verzocht der religieuze bijeenkomst die hij dezen zomer, ergens buiten, wilde houden. Zij had hem het bosch en de duinen van De Peppelaar aange-

boden, haar hulp beloofd. En terwijl haar gedachten nog zochten naar een wijdend drama, liet zij in de oude zanderij aan den duinzoom aardbanken opwerpen in halven cirkel en met zoden bedekken, liet zij groote struiken bijplanten in de al te open plekken rond het tooneel, daar een dichte groene wand de spelenden moest omsluiten.

Kort daarna, op haar wandeling naar het laatste poseeren voor Beukel's schilderij, ontdekte zij het misteriespel Sinte Pelagia. Zij besloot den schrijver op te zoeken, zijn toestemming te vragen tot een opvoering, wellicht zijn raad in te winnen. En het gelukte haar, door den uitgever van het boekje, te weten te komen dat Mr. André Campo nu advokaat was, zijn kantoor had te Amsterdam, op de Keizersgracht, doch zijn domicilie te Sloterdijk.

II.

Het misteriespel Sinte Pelagia was André Campo's eenig letterkundig werk gebleven dat een afzonderlijke uitgave had beleefd. Toen, op zijn twee-en-twintigste, had hij vier jaren aan de Universiteit doorgebracht zonder in zijn studie eenigszins te vorderen; want met een kleinen kring van gelijkgezinden leefde hij enkel voor de litteratuur, de kunst, de wijsbegeerte, verachtend de officiëele wetenschap, trouwens al het officiëel-erkende. De krachtloos-vervloeide revolutionaire beweging van tachtig poogden zij te doen herleven, doch in breeder verband, in hechter samenwerking van velerlei krachten. Zij verheerlijkten niet meer de individu buiten de maatschappij, maar, nog onbezonnen toch en de diepten der oorsprongen niet peilend, droomden zij een gemeenschapskunst die zij in vaag vizioen reeds zagen, ver boven de grauwheid van hun tijd, boven de gesmade bourgeoisie en de onbekende proletariërs, als een schoone wereld van trotsche architektuur, van drama's, van zang en dans en van lieflijke kleuren. Hun jonge fantazieën verdwaalden in bekorende nevelen; zij zagen niet dat in alle tijdperken van het leven der menschheid de schoonheid van ziel en van vormen, zooals zij zich uitte in de kunst, een bloem was geweest die uit wortels en stengel haar voedende kracht had getrokken, een bloem der menschen-maatschappij, en

niet een sierlijk aanhangsel zonder innerlijk levensverband, niet een bedenksel van enkele mijmerende dichters. Zij stichtten een weekblad dat de schrik werd, enkele jaren lang, der filisters, der arrivés, der voldane geesten; geen hechte reputatie eerbiedigden zij. En, als bij de romantici van een eeuw vroeger, vluchtten hun gedachten vaak naar den tijd der groote levensharmonie, naar de Katholieke middeleeuwen, toen de bedelaar, de hoorige, de burger, de edelman de taal van vormen en kleuren verstond, die hij las aan de wereldbeeldende kathedralen. Jonge architekten spraken van hun bouwwerken der toekomst en sloegen den moker hunner woorden tegen de zinlooze steengedrochten der moderne stad. Jonge musici zongen al in hoopvolle proza-hymnen van de nieuwe muziek. Schilders, beeldhouwers begonnen hun arbeid te zien als dienende, vermooiende de bouwkunst. Dichters schreven van het drama der komende eeuw, samenvatting van alle kunsten, opperste openbaring van de geesteskrachten der menschheid. Tegelijk met de vereering voor de primitieven, voor de gothische bouwwerken, voor het sonore latijn van den lithurgischen zang, werden de legenden der Heiligen met jeugdigen ernst gelezen, werd het drama der oude Christelijke kerk bewonderd als de volkomenste en zuiverste vorm der tooneelkunst.

Toen was het dat Campo, afkeerig van de burgerlijke theatersfeer aan het eind der negentiende eeuw, een misteriespel schreef, geïnspireerd op het verhaal dat de Gulden Legende geeft van de boetvaardige Pelagia, die na een wuft en zondig leven inkeert tot askeze en een heiligen dood sterft. En terwijl hij, mensch van den nieuwen tijd, wandelde in de groote stad met haar trams en konfektie-magazijnen, droomde hij zijn spel vertoond onder de gewelven eener romaansche kerk, zooals de gewijde stukken der middeleeuwen, tusschen muren en zuilen wier vormen door denzelfden geest waren bezield als het dichterlijk woord, en dat woord gedragen door de muziek, versterkt door rythmen van dans en uit de ziel gerezen gebaren. Een dilettantisch neo-katholicisme leefde, als in velen zijner tijdgenooten, ook in hem, - dilettantisch, want niet gegroeid uit zijn bloed, uit de traditie van zijn ras, noch uit een innerlijke herboorte. Hij hoorde, van vaderskant, tot een Portugeesch-joodsch

geslacht; doch reeds zijn grootvader had zich, in den tijd van het Réveil, naar het orthodox-calvinistisch Christendom gewend; zijn vader echter, met eene niet-joodsche gehuwd, was onverschillig gebleven voor maatschappelijke en theologische dogma's en had zijn kind al vroeg geleerd dat de tijden der afzondering van ras en van geloof voorbij waren. En los van elken ouden band had André, gekomen tot de jaren van het denken, gezocht en bewonderd en liefgehad, en eindelijk, met zijn geestdriftige vrienden, den vasten grondslag meenen te vinden voor een nieuw levens-inzicht. Het zou echter een oude wereldbeschouwing blijken, waarmede zij, in hun dorstig zoeken, verblind nog en onbewust, een tooneelspel speelden midden in hun eigen voortgroeienden tijd.

Onder de weinige vrouwen die een enkele maal de rumoerige bijeenkomsten dier jonge droomers bijwoonden was Emma Vos, studente in de rechten. In den tuin van het Universiteitsgebouw had Campo haar, tusschen twee kolleges in, aangesproken; en bekoord door haar scherp verstand, door haar tegelijk zacht oordeel, had hij de kennismaking zorgvuldig voortgezet, nu hij, in dien tijd, langzaam-aan met kollege-bezoek was begonnen. Een paar jaren ouder dan hij en de meeste bentgenooten; eerst laat, op haar vijf-en-twintigste, aan de akademie gekomen, scheen zij vaak aan hun rustelooze geesten een hoog onverstoorbaar orakel. Een groote zekerheid was in haar denken. Zij waarschuwde hen tegen te verren afkeer van den tijd en de maatschappij waarin zij nu eenmaal waren geboren, waaruit geen macht hen weg kon rukken. Zij zag andere levensuitingen, disharmonisch, fel, bloedend soms van ongesmukte openhartigheid; want in het volk, in de arbeiders aan wier trage ontwikkeling zij haar vrije avonden gaf, voelde zij nieuwe krachten werken; en daarin ontroerde haar een nieuwe schoonheid, wel ruig, maar levend, onweerstaanbaar ontspruitend als de groene kruiden uit den voorjaarsgrond, zoodat het heimwee dier jonge levensdilettanten naar een vergane eenheid van kunst en maatschappij haar soms een vale hersenschim leek, een zwak en onvruchtbaar broeisel. Zij zag het leven zelf als den voedenden bodem voor de schoonheid der geestelijke geboorten. Zij zag den arbeid zelf

als een schoone genieting, en ook den opstand, de vernietiging der maatschappij van nu, den opbouw der rechtvaardige nieuwe wereld-organisatie.

In die gesprekken met Emma, op de wandelingen naar huis langs stille burgwalletjes, door drukke straten, voelde André de pijnlijke waarheid van haar woorden. Hij ging begrijpen dat hij in een prachtig-verblindenden waan had geleefd. Wat bleek zijn misteriespel anders dan een zonderlinge antikwiteit! Want waar verrees de statige architektuur die de vertooning zou kunnen omsluiten? Waar leefden de toeschouwers, harmonisch gestemd met het drama? Een dwaas anachronisme zou het zijn in de moderne theaters, waar oogenbedrog, prikkelende verpoozing voor de gedachtenlooze massa alles beheerschte, woord en spel, dekor en gebaar. Een dwaas anachronisme was hij zelf met zijn schoonen waan, die hem had weggevoerd van het zwaar-bewogen onverbiddelijk leven rond hem naar hopelooze melancholieën.

Verheugd en ontroerd zagen Emma's donker-klare oogen hem aan, toen hij haar beleed dat een opvoering van Sinte Pelagia onbestaanbaar was. Nooit zou hij zijn werk overleveren aan de hedendaagsche regisseurs. Vergeten moest het boekje blijven liggen op stoffige zolderplanken. Hij erkende de onvruchtbaarheid van het zoet-bedwelmend heimwee naar het verleden. Hij begreep dat de schoonheid die de ziel versterkt niet in de vervluchtigende wolken leefde, maar slechts op kon groeien, krachtig en voedend, uit den verschgeploegden akker der menschelijke samenleving.

En hij had niets meer geschreven na dien tijd van ommekeer. Hij was gaan lezen, excerpeeren stapels ekonomische werken, droog, verbeeldingloos, onschoon; eindelijk, zes jaren na zijn eerste inschrijving als student, promoveerde hij in de rechten en de staatswetenschappen. Zijn kring van vrienden, onbegrepen mystici en wijsgeeren, vagebondeerende dichters en dramaturgen, theoretiseerende architekten en nihilistische beeldenbrekers, viel uiteen na het verslappen van de bindende kracht hunner stormige jeugd. Een enkele bleef een eenzaam kunstenaar; de meesten werden beleidvolle strevers, handige villa-bouwers, zelfgenoegzame filisters, vlijtige archivarissen of bibliothekarissen die de ijdele litteratuur verachtten. André Campo had zich naar de toekomst gewend die hij, met de

klaarheid nu der weifellooze kennis, sluimerend wist in de diepe donkere lagen der maatschappij, zooals een kweeker de verborgen krachten der grauwe onaanzienlijke zaden kent.

Vergeefs nog zoekend naar een bevredigenden werkkring in Amsterdam, had hij een kleine betrekking aangenomen op een meisjespensionaat in Bloemendaal, als leeraar in de staatsinrichting en ekonomie, slechts een paar uren 's weeks, in de hoop dan tegelijk het leven der arbeiders in de bollenstreek van nabij te kunnen beschouwen. En intusschen bleef hij met Emma in geregelde korrespondentie. Zij was, na haar promotie, naar Zuid-Duitschland en Zwitserland gereisd, om er de arbeidsvoorwaarden, werkuren en loonen, te bestudeeren, te vergelijken met die van Holland. In Zwitserland kreeg zij een aanstelling als inspektrice van arbeiderswoningen. Zij schreef aan Campo lange brieven over haar leven en werken, haar omgang met de arbeidersvrouwen, haar ontmoetingen met de leiders der volksbeweging, haar tochten naar eenzame gehuchten in de bergen. En hij bewaarde die brieven met vereering en liefdevol vertrouwen, als een sterkend voedsel voor zijn jonge overtuiging. Al meer schenen hem zijn zoekende studentenjaren een ver en dwaas verleden, een dolen en tasten in geheimzinnige doch ledige duisternis. Litteratuur en kunst en wijsbegeerte, het waren, in dezen tijd, altemaal fraaie dingen van een ondergaande samenleving, genietingen der heerschende klassen van vroeger en nu; eenmaal konden zij weerkomen, nieuw, frisch van ongeziene schoonheid, want geboren uit nieuwe ongeziene maatschappelijke ordening. Doch de rijpheid dier tijden was nog verre. En ijdel, hol, onvruchtbaar, een voos sieraad van een vooze wereld, scheen hem heel de geestelijke kultuur van het heden.

Eindelijk, toen Emma in Holland terug was, zes jaren na hun eerste ontmoeting in den tuin bij de Oudemanhuispoort, was hun verloving gevolgd. Een jaar daarna, in 1905, trouwden zij. Zij waren niet jong meer: hij dertig, zij twee-en-dertig; maar zij hadden de vastheid van het volwassenzijn, van hun wil en hun samengaand streven, van hun rijpe liefde.

Emma, gesteund door de verzoeken van een paar volksleiders in de hoofdstad, die Campo's ekonomische studies, zijn artikelen in hun dagblad, op prijs stelden, haalde hem

over zich in Amsterdam als advokaat te vestigen. Hij verliet Bloemendaal en betrok met haar in Sloterdijk een dorpshuisje, ouderwetsch, nog achttiend'eeuwsch-koket, de eenige inkonsekwentie in hun nieuw leven. Want, bijna angstvalligdogmatisch in den beginne, vermeden zij elken schijn van burgerlijk-aesthetisch genot. Zij wilden zich niet afzonderen ergens in een vriendelijk dorp, onder groene boomen, tusschen wijde akkers en eenzame heiden; zij verkozen den kleurloozen rafelkant der stad, de schamele proletariërswijken die goor waren van den rook der fabriekssschoorsteenen, zwart van het stof der kolenstapels en sintels. Zij wilden de ellende niet verloochenen; zij wilden haar voor oogen hebben van morgen tot avond. En, zelf gedwongen tot zuinig leven, hadden zij aan den achterweg van Sloterdijk, het vale voordorp bij rangeerterreinen en gashouders, het oude huisje gehuurd, met zijn gele plafondbalken, zijn vierkante roe-vensters, waardoor zij wel een horizont zagen, maar een horizont vol zwaren arbeid, vol grauwe armoe, zonder een enkele idylle. In die woning werd, vijf jaren later eerst, hun kind geboren, de kleine Jaap.

André's ad vokaten-praktijk gaf, bij arbeidskonflikten, drukke en zorgvolle bezigheden; van tien tot vijf bracht hij zijn dagen op het bureau door; 's avonds, thuis, schreef hij zijn weekblad-artikelen, ekonomische overzichten meest. Als sekretaris van enkele kamers van arbeid bleef hij met het volk in voortdurend kontakt. En ook Emma was blijven werken, zoover haar huishouden toeliet, voor de geestelijke opvoeding van het denkend deel der arbeiders; zij schreef in een ontwikkelingsblaadje voor de arbeidersvrouwen; een enkele maal hield zij 's avonds een lezing. Zoo bleven hun gedachten, hun verwachtingen, hun zorgen, hun vreugden samengaan in al hechter verstrengelde eenheid. De groeiende wereld der toekomst zagen zij met koelwiskundige overtuiging in het ontwakend proletariaat; zij beminden haar met bewogen teederheid in hun kind. André voelde zich op een hoogte van geluk waar hij rustig arbeiden kon, op een onwrikbaren berggrond waar hij de lichten wilde ontsteken voor de zwoegende massa inde donkere diepte; hij dacht niet meer aan de weifelingen van eertijds.

En vaak, voor zij slapen gingen, als Emma zich gebogen

had over haar kind, fluisterde zij, den arm om André's hals slaande:

'Zal het zoo altijd blijven, zoo heerlijk, zoo vredig, zoo gelukkig met ons drieën? Wat voor recht hebben we daar toch op, zóó gelukkig te zijn? Kan je begrijpen dat er eens een eind aan komt, dat een van ons dood moet gaan,... of dat er andere rampen komen,... begrijp jij dat?'

Dan suste hij haar en zeide dat zij alleen moest denken aan de toekomst der menschheid, niet van den enkelen mensch, - haar eigen woorden uit den eersten tijd hunner vriendschap.

III.

Daar de schemering viel, laat in den Juni-avond, en er nog veel werk was af te doen, stak André Campo de lamp aan die op zijn ruw-houten werktafel stond, tusschen brieven, kranten, brochures, stapels boeken. Achter het enkele venster, breed en vierkant, hoog opgeschoven, had de gele avondhemel zijn straling verloren. Verre geluiden rezen over de weiden in den IJpolder: een roep van menschen, geloei van vee, de sirene van een sleepboot in 't kanaal. En jonge zomergeuren dreven binnen, van het lage vochtige land en de koele vaarten.

Campo verdiepte zich opnieuw in zijn rapporten. Even had hij den zoelen avond genoten; maar hij gaf zich niet er aan over; onmiddellijk wist hij zijn genot te begrenzen, te beheerschen door de zekerheid, de rustige voldoening over zijn aandeel in den grooten arbeid, in de groeiende kracht eener nieuwe gemeenschap.

Er werd gescheld. En hij luisterde onwillekeurig toen hij een onbekende vrouwestem hoorde, helder, jong, verlegenvragend, en even daarna Emma's antwoord, aarzelend. Hij vermoedde dat het om hem te doen was en hij wist hoe zijn vrouw er tegen opzag hem te storen. Toch kraakte de trap, ging de kamerdeur open, verscheen Emma, voorzichtig en zacht, al vergeving vragend in die voorzichtige zachtheid van haar tred en haar fluistering. Een jonge-dame, een juffrouw Arnsveld of Arnsberg, wilde hem spreken; het was niet voor juridische zaken; daarom kwam zij niet op

het kantoor; en zij beweerde hem nog van vroeger te kennen!

Hij herinnerde zich, over jaren van vergeten heen, den naam Arnsberg, Lize Arnsberg, uit zijn Bloemendaalschen tijd: een meisje, een schoolkind, nauwelijks een bakvischje. Hij glimlachte even en dacht aan al de dingen en menschen die weggezonken schenen in het verleden en dan plotseling weer in het tegenwoordige stonden met hun eigen opgegroeid leven. Zou hij zeggen verhinderd te zijn? Wat wilde dit juffertje, wat kon zij te vragen hebben? Doch misschien had zij raad noodig! Misschien zou zij willen studeeren, ekonomie of rechten; misschien, afkeerig van een konventioneele omgeving, zocht zij werk in de maatschappij!... Een kinderlijke nieuwsgierigheid, ongewoon en een weinig belachelijk, werd hij in zich gewaar.

En tot Emma, die verwonderd hem aanzag, sprak hij:

‘Laat ze maar boven komen. 't Is waar,... ik herinner 't me!’

Hij wachtte.

In de opengebleven deur verscheen een hooge slanke meisjesgestalte. De breede rand van haar hoed legde een schaduw over haar oogen, die hij echter groot en glanzendlicht zag. Haar mond, de bovenlip even naarvoren gewelfd, lachte. Hij meende wel haar te herkennen, doch slechts zooals zij nu daar stond, niet in een kind uit vroeger jaren. Het herinneringsbeeld was opeens weg.

‘Meneer Campo,’ zeide zij, haar ontbloote hand toestekend, ‘kent u me nog? Lize Arnsberg!’

‘Lize Arnsberg,’ herhaalde hij. ‘Zeker, ik herken je wel. Ga zitten.’

Hij tutoyeerde, al vreesde hij dat het misschien niet volgens de etikette van haar kringen was; doch tegenover dit meisje, dat nog zoekend, vol verwachtingen, naar elken nieuwen dageraad uitzag, wist hij zich een rustig man midden in het leven, bouwend aan een onmisbare maatschappelijke taak. Hij bespeurde hoe zij lachend rondkeek in het vertrek met de scheeve lage zoldering van gele balkjes, met de versleten stoelen, de wanden van niets dan slordige boekenreeksen.

‘Wat een gezellige kamer... Maar ik stoor u natuurlijk? Mevrouw zei dat u 't druk hadt... Ik wil u niet lang ophouden!’

Zelf verwonderd over zijn geduld wees hij haar verontschuldiging als onnoodig af. Hij voelde geen haast, zooals anders bij onverwachte avondbezoeken die hij vaak norsch en koel ontving.

''t Is lang geleden', sprak hij, '...hoe lang wel?'

Terwijl zij antwoordde, hoorde hij dat haar stem een klaren verren klank had, door die verte als omsluierd met een weemoed welke vreemd aandeed bij haar lach, haar jeugd, haar verwachtenden blik. Zij vertelde dat het al negen jaar was sinds zij hem ontmoet had op 'Den Berg' in Bloemendaal. Zij had geen les van hem gehad; zijn vak ging immers alleen in de twee hoogste klassen; maar zij had hem wel thee gepresenteerd, zelfs een paar maal gesproken, op de avondfeestjes van de school. In 1904, op haar twaalfde, was zij er gekomen, den volgenden zomer, herinnerde zij zich, vertrok hij naar Amsterdam.

En intusschen beschouwde hij haar aandachtig. Haar rossig-bruin haar hing in een zwaren wrong opgehouden boven den fijnen vollen hals. Haar huid had niet het blank der meeste blonde vrouwen doch was verbrand tot een doorschijnend teint. Tusschen de roode lippen zag hij haar tanden, klein, scherp, regelmatig, blinkend-wit. En nu zij zat bescheen het lamplicht ook haar voorhoofd, haar donkere wenkbrauwen, haar oogappels die bleek-groen schenen, met diepe vochtige glansen. Hij vermoedde dat haar kleeding, de breede stroohoed zonder sieraad, het loshangend wijdplooiend manteltje, de Venetiaansche kant rond den hals, ondanks den schijn van eenvoud kostbaar was en met zorg gekozen. Even bespeurde hij in zich een klein welbehagen om die weelde. Hij was het afgewend, sinds jaren, een zoo modieus luchtig-lachend meisje te ontmoeten; op straat gaf hij er geen aandacht aan; de vrouwen die hij sprak bij huisbezoeken en op propaganda-avonden waren simpel gekleed, keken streng door harden arbeid en zorg.

Doch opeens vond hij haar aanwezigheid onaangenaam; het verleden had hij nooit meer als een werkelijkheid voor zich gezien; en nu dacht hij er aan wat die negen jaren voor dit opgroeiend meisje, en wat voor hem, volwassen man, waren geweest. Hij dacht aan zijn jeugd, aan eigen schooljaren, die hij ellendig had gevonden, vol teleurgestelde verwachtingen van groote dingen, vol geboorten van droomen,

verliefdheden, oproerige verlangens. En het ontstemde hem dat die bewogenheid zoo wijd achter hem lag. Voor 't eerst, met een zweem van droefheid en teleurstelling, voelde hij zich oud.

Zij sprak verder van dien tijd, vertelde van haar staatsexamen, van haar vestiging in Amsterdam om te gaan werken, te studeeren voor de tooneelkunst, waartoe zij al als kind was aangetrokken.

Campo begreep, nu hij haar ernstig geworden zag, dat dit alles niet zonder huiselijke moeite kon zijn gebeurd. Maar het interesseerde hem verder niet en de gedachte er aan vernevelde weer. Hij vroeg slechts, nieuwsgierig nog, en tegelijk zich schamend over zijn dwaas luisteren naar dit gekeuvel:

'En waaraan dank ik het genoegen...'

Zij antwoordde snel:

'O ja, u zult het wel heel gek, heel onbescheiden vinden! Ik kwam u wat vragen...'

Zij talmde. Haar mond, in rust, vormde een fijn-gewelfde, niet geheel symmetrische boog.

'Ik kwam u vragen om uw drama Sinte Pelagia,... om 't te mogen opvoeren!'

Campo voelde den geduldigen glimlach van zijn gelaat verdwijnen. Hij was even geschrokken. Hij had het rustig gevonden, nu jaren lang, dat niemand ooit meer over dat boekje sprak. Door de kritiek was het bespot of doodgezwegen. En het moest ook maar vergeten worden; hij had belangrijker dingen gekregen om over te denken, dan de kunstmatige renaissance van het drama, van het misteriespel, historisch geworden verschijnselen die buiten het leven van dezen tijd stonden. Zijn maatschappelijk werk had hem midden in de stoffelijke nooden van het volk gezet. En nu werd hij teruggevoerd in de gedachtenwereld die hij als een kinderlijk spel in zijn verleden had opgeborgen. Kon hij zich niet verweren en dit ingrijpen door een vreemde in zijn leven-van-nu afsnijden met een enkel scherp woord? Was het verleden dan niet weg, voelde hij het nog als een in de diepe krochten van het onderbewustzijn gekoesterd kleinood?

Hij antwoordde niet op haar vraag, doch wachtte, bevreemd en onzeker. Zij vervolgde:

‘Verleden week heb ik 't gelezen, heel toevallig. Ik vond 't op een stalletje in de Oudemanhuispoort. Tot mijn schande moet ik bekennen dat ik er nooit van gehoord had. Ik las ineens uw naam op d' omslag,... ik dacht aan school, en de schoolavondjes... 't Is een prachtig boekje!’

‘Je bent de eerste die er belangstelling voor toont,’ zei hij, tegelijk lust gevoelende nu bruusk een eind aan dit gesprek te maken en kortaf te weigeren. Maar hij voegde er aan toe:

‘Hoe kan zoo iets de menschen ook interesseeren!’

Peinzend sprak zij:

‘Ja, de tijd is er misschien nog niet voor... Maar wij kunnen de menschen helpen. En daarom juist vraag ik uw misteriespel te mogen vertoonen.’

Verzwijgend dat hij zelf den tijd sinds lang voorbij achtte, hernam hij:

‘Daar heb ik nooit aan gedacht. Of ja: heel vaag... Wij droomden in die jaren van dramatische opvoeringen, plechtig als een kerkdienst... Maar hoe kom je bij zoo'n plan? Wie zouden 't doen? Wie zal de leiding nemen? En... de finantiëele bezwaren?’

Zij lachte weer, langzaam knikkend, alsof zij al die vragen wel voorzien had. En zij verhaalde van haar spelen, den laatsten winter, in het gezelschap van Henri Waling, haar rol van Salome, onder den pseudo Lizzy Warwick. Zij bemerkte dat hij geheel buiten die wereld van het tooneel leefde, doch weet dit, in zich-zelve, enkel aan zijn drukke bezigheden. Zij verhaalde verder van de openlucht-bijeenkomst op De Peppelaar, van haar reis naar Orange, van haar eigen natuur-theater aan den duinrand.

Campo voelde een kleinen na-ijver in zich opkomen, een verwondering ook, dat dit meisje nu als een lichte vreugdevolle taak zou verwezenlijken, wat hij en zijn vrienden in machteloos droomen hadden nagestreefd. Waarom dan zou hij het niet toelaten? Wat ging het hem aan! Ieder kon het boekje toch ook koopen,... dat hij 't geschreven had, was niet ongedaan te maken! En... hoe zou het zijn, dat vizioen van zijn jeugd in levende gestalten te zien bewegen?

Aan Waling had zij het misteriespel laten lezen; hij verbeeldde zich nu al het zelf ontdekt te hebben en graag wilde hij

het spelen, daar zijn vele en aanzienlijke konnekties in de onkosten voor kostuums en dekors voorzagen. Lize zelve had met hem reeds alles, al die vervelende zakelijke dingen, in groote trekken geregeld, eer zij de toestemming van den schrijver wilde gaan vragen.

Hij voelde weer heftig den lust, al dit bedillen, buiten zijn weten, over een deel in zijn verleden waarnaar hij niet wilde omzien, verder onmogelijk te maken. Het was toch dwaas, iets van dit alles te verwachten; dwaas, zich over te geven aan de onredelijke wenschen, aan den vluchtigen gril misschien, van een dilettanteerend juffertje... Toch vroeg hij:

'En zelf, speel je zelf ook mee?'

Haar lach was onrustig, ietwat nerveus, terwijl zij antwoordde de hoofdrol, Sinte Pelagia, te willen spelen,... mits hij 't goed vond! En zij noemde nog enkele namen die hij niet kende: Rea Moldau, Asselijn, en een paar dilettanten: een schilder, een architekt.

Campo bemerkte dat zij hem strak aanzag met haar wijde lichte oogen. En het onbekende, zijn eigen verleden opeens herleefd in het heden, begon hem zóó zonderling te lokken dat de vaste zekerheid van zijn arbeid, in de avondrust zijner eenzame kamer, hem niet meer volkomen bevredigde. Hij werd een behoefte gewaar aan jeugd, aan vroolijken lach, aan nieuwe ontroeringen.

Weer vroeg zij, eenigszins voorover gebogen, dringend:

'Dus u vindt 't goed? Ik mag aan Waling zeggen dat we met de voorbereiding kunnen beginnen? Heusch, u zult geen last van ons hebben,.... we zullen u niet meer storen.'

Rechtstreeks moest hij nu antwoorden, zonder ontwijken. Hij had maar toe te stemmen of te weigeren; hij begreep dat hij over tantièmes of kontrakt niet hoefde te praten: bij één, twee opvoeringen zou 't wel blijven, met een groot debet!... En hij sprak, tegelijk verachting voelend voor zijn eigen woorden:

'Op die voorwaarde, Lize... Ik heb geen tijd om mij met iets te bemoeien, met repetities of kostuums,... 't spijt me wel!'

Zij stond op. En terwijl zij hem bij de kamerdeur dankend de hand reikte, vroeg zij nog:

‘Maar u komt toch bij de opvoering?’

‘Als ik kan,... graag!’

Hij zag haar ranke gestalte, lenig en vlug, vóór hem de trap afgaan. Nog eenmaal, op het hooge stoepje, verzekerde zij dat zij het heerlijk vond zijn misteriespel te kunnen opvoeren, de rol te hebben van een heilige vrouw en de schoonheid van een vergeten en miskend kunstwerk aan het publiek te mogen openbaren. Haastig, verlegen lachend sprak zij, voelend dat het voor hem louter frazes waren. Toen, met een ernstig knikje, zonder hem meer aan te zien, liep zij het donkere wegje op.

Campo ging niet naar zijn kamer terug: 't was al bij halftien en hij had nog geen thee. Hij ging de huiskamer binnen om bij Emma de avondbladen door te zien. Zij zat aan de vierkante tafel, een stapeltje verstelwerk vóór zich, ondergoed van 't kind. Vragend, benieuwd naar een verklaring over het ongewone bezoek, zag zij haar man aan, terwijl zij opstond naar de theetafel.

‘'t Heeft lang geduurd,’ sprak zij, met haar zachten glimlach.

Hij vertelde dat Lize Arnsberg, een oud-leerlinge uit Bloemendaal, Sinte Pelagia wilde opvoeren met het gezelschap van Henri Waling, waarin zij meespeelde. Maar tot haar verbazing sprak hij ernstig, lachte hij niet zooals zij bij die woorden had verwacht. En zijn kopje thee voor hem zettend, hernam zij:

‘Hadt je daar niet gauwer af kunnen komen? Of waren er zooveel herinneringen...’

André Campo zag zijn vrouw niet aan; hij tuurde strak in het buitenlandsch nieuws, toen hij antwoordde:

‘Ik heb niet geweigerd. Waarom! Wat gaat 't mij aan!’ En hij zocht weer al de redenen waarmee hij zoo-even zich-zelf overtuigd had.

Zij bleef verwonderd en begreep hem opeens niet meer. Want zij dacht hem, sinds den tijd van zijn ommekeer, niet anders dan onplooibaar in zijn vaste overtuigingen. Zoo meegaande, zoo gemoedelijk wist zij hem niet. En hij voelde de verwondering in haar zwijgen. Even, toen zij weer bezig was bij het theekomfoor, gluurde hij op van zijn krant.

Haar ernstige trekken schenen hem strenger dan anders; hij zag er geen spot, zooals hij vermoed had. Voor het eerst bespeurde hij een drang tot koele terughouding in zich, een wrevel tegen die zachte strengheid waarin hij geen jeugd vond.

‘Niemand is toch volkomen intransigant,’ hoorde hij haar zeggen, meer tot zich-zelve dan tot hem. ‘Ieder schippert wat op zijn beurt, vooral bij 't ouder-worden.’

Zij glimlachte droevig; maar hij bleef strak en deed of hij niets merkte.

Toen hij weer boven zat, aan zijn werktafel, kon hij zijn gedachten van vóór het bezoek niet meer samenroepen. Hij zocht, in den rommel der bovenste kastplanken, het boekje Sinte Pelagia, en begon er in te bladeren.

IV.

In enkele weken vernam hij niets meer: Sinte Pelagia was weer uit zijn gedachten weg. Doch op een avond trof hij onder de kunstberichten in 't Handelsblad een korte aankondiging der vertooning op het openlucht-tooneel van De Peppelaar; het stuk werd een zeldzaam litterair verschijnsel genoemd! En, toevallig, volgend op die mededeeling, las hij Lizzy Warwick's naam, naar aanleiding van een groote futuristische schilderij van Nico Beukel, ‘Evolutie tot den Dans’, geëxposeerd in een kunsthandel op 't Rokin, daar het doek te laat gekomen was voor de Onafhankelijken.

Met een omweg naar 't kantoor liep hij den volgenden morgen er langs, belangstellend opeens, nu het Lize betrof, in een moderne kunstuiting die hem vroeger onverschillig liet. Hij zag een levensgroote figuur in wapperend ijl gewaad dat rond haar laaide als een stormende vlam; in het tot lange lijnen gestyleerd gelaat kon hij enkel de wijd-open oogen, den nauwlijks-gebogen neus, de fijne lippenwelving herkennen, doch elke schoone eigenschap overdreven. Op het enorme vlak der schildering waren deelen van het lichaam verspreid, in doorsnede of plotseling afgebroken door een lijnenbundel die geluid of licht verbeeldde; en die verspreiding verzinnelijkte de snelheid van den dans. Sterk-ontwikkeld, zwaar-gespierd, waren de beenen; slank en smal de lange

armen en handen; de borsten, onder de wenteling van het kleed, tot vierzijdige pyramiden gepunt.

Tusschen de lachende spottende kijkers voor het raam staande, vroeg Campo zich af of Lize zoo geposeerd zou hebben, of zij zóó, in dit luchtig omhulsel, danste op het tooneel?... En hij voelde een nieuwsgierig verlangen naar haar optreden in zijn misteriespel.

Een week later ontving hij de uitnoodiging tot het bijwonen der vertooning en tegelijk tot het blijven, enkele dagen, als gast op De Peppelaar. Emma ried hem een kleine verpoozing in zijn vakantieloozen arbeid als welverdiend aan; hij was stil en verstrooid, en zij vond dat hij frissche lucht en beweging noodig had.

Toen hij, in 't begin der laatste week van Juli, aan 't station Hillegom zijn derde-klas verliet, wachtte Lize Arnsberg hem in een auto, voor deze drukke dagen gehuurd. Een bejaard heer, uit denzelfden trein, stapte bij hen in; hij werd voorgesteld als dokter Noël, de arts van Het Amsteltooneel.

De behaaglijkheid van gerieflijke weelde kwam, onder het rijden, als een milde streeling tot Campo. De wagen veerde zacht en vlug over de grintwegen; een geurige zomerzoelte omwoei hen; Lize, tegenover de beide heeren op een klapbankje zittend, geheel in 't wit, doorschijnend om de armen, laag-open aan den hals, praatte en lachte, beweeglijk rondkijkend over het zonnige land. Zij wees al achter zich naar den duinzoom en de bosschen die zij naderden. En zij vertelde van de religieuze bijeenkomst, onder leiding van Ds. Steenvoort den vorigen dag geopend. Hij bracht, geloofde zij, een nieuwe sekte in Holland, den kring der Putnammers, genoemd naar een plaatsje ergens in Canada, waar een bekeerde herbergier als profeet van een herboren gezuiverd primitief Christendom was opgetreden. Die lieden streefden naar de askeze als het verhevenst doel op aarde, tegelijk het zekerst middel ter hemelsche volmaking. Zij onthielden zich van alle genot en duldden de kunst enkel als stichtelijke leering. En Lize oordeelde dat misschien wel díe kunst de hoogste was, welke, zooals het misteriespel Sinte Pelagia, schoonheid en stichting beide brachten...

Campo, eenigszins verlegen, wist niet of hij tegen zou

spreken dan wel danken voor het vriendelijk woord. Hij zag den dokter naast zich meesmuilen. Noël, zijn zwarten flambard op de knie, liet de warme zon glanzen over zijn blanken schedel; het weinige haar aan de slapen droeg hij kort geknipt; zijn gelaat, als van een akteur, was geheel baardeloos. De kleine oogen, die altijd schenen te lachen, drongen rustig in den blik van anderen. En ook zijn mond glimlachte nu, bij Lize's verhaal over de asketische sekte van Ds. Steenvoort. Dezen middag, zeide zij, konden de heeren, als zij wilden, er meer over hooren, van den leider zelven die in het openlucht-theater voor zijn volgelingen zou spreken...

De dokter vond dit het ideaal: kerk en theater in ééne ruimte hereenigd; geen onderscheid meer tusschen predikant en akteur! Het theater, beweerde hij, was immers geboren uit verheerlijking van de natuur en haar vroolijke goden... In de middeleeuwen was de kerk zelf schouwplaats en tooneel. En het had ook een diepen historisch-verklaarbaren zin dat zooveel akteurs, met hun kaal-geschoren wangen en lip, het beeld van een dominee suggereerden: ein Komödiant könnt' einen Pfarrer lehren... Wij Hollanders vooral waren een volk van dominees; het preeken en het bewonderen van preeken zat ons in 't bloed, of in de polderlucht, dat wist hij niet... De heele Hollandsche litteratuur was één lange preek: Maerlant, Ruysbroeck, Cats, Vondel, Bilderdijk, Beets, Gorter,... preeken deden ze allemaal, mooi en leelijk, voor derdestandsmoraal, calvinisme, katholicisme, reactionarisme, marxisme... ‘En, naar 't schijnt, de auteur van Sinte Pelagia voor asketisme!’ voegde hij er knipoogend bij.

Met een paar varentakjes die zij in den schoot hield tikte Lize den ouden heer lachend op de handen:

‘U zult aan dat doorslaan moeten wennen, meneer Campo!’

De auto zwenkte, onder een laantje van kronkelige eiken, een wit hek binnen, tufte langzamer over een hobbeligen zandweg, stopte op het erf van een boerderij, dwars tusschen een troep angstig-vluchtende kippen. Het speet Campo dat de rit zoo snel voorbij was. Lize sprong, vóór hen, den wagen uit.

Het huis van Den Peppelaar was oud; een lang dak, grootendeels van verweerde paars-zwarte pannen, boven

den stal nog van riet, daalde tot laag op de kleine vensters. Aan den zuidkant, waar de ingang der woning was, bloeiden kleine roode roosjes tegen den overhellenden gevel. Een rij zware kastanjes omsloot het erf ten oosten; aan de westzij klaterde het rusteloos loover van een populierenboschje. Tegenover de breede staldeuren lag een houten schuur met een varkenskot, waar nu een boerenmeid de grommende beesten voer bracht.

Het was de jongste dochter, verklaarde Lize; zij woonde nog bij haar ouders en hielp ze; het oudste meisje was getrouwd; de jongens hadden hun werk in Leiden: een groentewinkel, een ververszaak; en een derde was onder dienst. Het huis had nu ruimte voor gasten; de opkamer en de zoldervertrekjes waren 's zomers meestal verhuurd; doch Lize had ze bijtijds voor deze week besproken.

In de groote woonkamer van het boerengezin begroette dokter Noël eenige kennissen. Lize stelde hen aan Campo voor: haar vriendin Rea Moldau, indertijd eerst na zijn vertrek uit Bloemendaal op 't pensionaat gekomen; de aktrice Alida Boersink; den architekt Barchem; den schilder Nico Beukel; Ds. Steenvoort; en nog enkele dames en heeren, figuranten bij het misteriespel. Henri Waling was er nog niet: vermoedelijk zou hij eerst den volgenden morgen komen, uit Noordwijk, waar hij de baden gebruikte. En bij de luide beweeglijkheid hunner logé's zaten de boer en de boerin lachend toe te zien.

Het koffiemaal stond in de opkamer gereed. Campo, ofschoon nog zwijgzaam, begon al genoegen te krijgen in de afgewende burgerlijke gezelligheid. Dokter Noël, die hem aantrok door een veelzijdige belangstelling, door een wonderlijk-snellen overgang van vaak bijna-skabreuze scherts tot ietwat-triestigen ernst, deed hem denken aan dien zorgeloozen jeugd-tijd, toen hij met zijn vrienden enkel praatte over litteratuur en wereld-beschouwing.

Al tijdig zonderde Ds. Steenvoort zich af om in stemming te komen voor zijn rede van dien middag. De anderen zochten op den onafzienbaren zolder hun logeervertrekjes, verfrischten zich, gingen wat omdolen in de laantjes rond het huis. Er was afgesproken het diner in Noordwijkerhout te gebruiken; de hotelier was al gewaarschuwd.

Toen de zon lager stond, de felste middaggloed luwde, waren de beide eerste zodenbanken van het amfitheater aan den duinvoet geheel bezet. Door de verwaaide kruinen der eiken viel het gebroken zonnegoud over kleurige toiletten, over zwarte jacquets, over een rustelooze deining van zomersche hoeden. Een vijftigtal belangstellenden, door auto's, rijtuigen en fietsen bijeengebracht uit de hotels van Noordwijk, uit de optrekjes van naburige dorpen, ging luisteren naar den leider van het moderne asketisme.

Ds. Steenvoort sprak van het asketisme in de natuur; hij wees op de grashalmen en het mos, op de beuken en de eiken rondom, op de varkens en de kippen ginds bij de boerenhoeve; zij allen, planten, boomen en gedierten, leefden asketisch, dat wilde zeggen: zonder genot. Zij smulden niet; zij streelden niet den prikkel hunner zintuigen. Sober was hun voedsel, uit de moeder-aarde zelve getrokken. Zóó moesten wij menschen doen! Geene behoeften mochten wij hebben! Onze muziek moest de wind zijn door de korenaren en de bladeren; onze architektuur moest zijn de eenvoud van de boerenschuur. Zondig was elke begeerte naar genieting. Liet niet elke genieting een bitteren bijsmaak na? Ja, het ware leven was het behoeftelooze, het van alles vrije, boven alles uitgekomen leven, het goddelijke leven in zijn dubbel aspekt van vorstelijken trots en maagdelijke reinheid. Want zoolang wij in het vleesch waren, bleef ook de behoefte, de begeerte naar het genot. Het vleesch en de stof vonden, binnen deze vergankelijke wereld van drie afmetingen, de uitdrukking hunner macht in den cirkel, den bol, in de rondheid der werelden en hunner loopbanen. Waarom wekten de rondingen van vrouwenlichamen de zinnelijke begeerten der mannen op?... Omdat alles in dit stoffelijk Heelal rond was: immers juist die werelden en hun loopbanen! Ach, iedere bete broods was het teeken dat wij waren in de vreemdelingschap. Doch de zuiverste harten onder ons voelden het heimwee naar het Vaderland, waar wij ontbonden zouden zijn, voor eeuwig ontwaakt als enkel-zielen...

En de spreker eindigde met de voorlezing van het gezang, dat daarna door een koor van jonge vrouwestemmen werd aangeheven:

‘O sterveling! gevoel uw waarde;
Wat u in 't stof nog vleit,
Uw hart is veel te groot voor de aarde,
Gij leeft voor de eeuwigheid:
De tijd, die alles weg doet zinken,
Bepaalt uw grootheid niet;
Gij ziet voor uw volmaking blinken
Een eindeloos verschiet.’

Na een stilte van een tiental minuten, in peinzende zelfverzonken wijding doorgebracht, trad een ander spreker op, een bleeke jongeman, waarschijnlijk nog student. Dokter Noël, aan een hoekje der achterste rij gezeten, sloop zachtjes weg, Campo wenkend, die hem volgde. Zij gingen een zandpad langs den duinrand.

‘Een bittertje ken je hier niet krijgen,’ zei de dokter, ‘en de Pijlsteeg is hopeloos ver weg.... Wat moeten we doen?’

Onder de asketen kon hij 't niet uithouden, vertelde hij. Waarom was genot een zonde? Hij vond het integendeel de hoogste deugd. Altijd jong blijven en genieten van den dag die was, het leek hem een heerlijke gave! Wat wisten wij van de eeuwigheid! Een woord was 't, zonder zin, want zonder voorstelling. Zou dit armzalige dwaze menschdom zijn volmaking zien blinken in een eindeloos verschiet? Daar bedoelde de dominee natuurlijk weer die onbekende hypothetische eeuwigheid mee! Was het hart van den mensch te groot voor de aarde? Welk een opeenstapeling van onredelijke optimismen! De aarde zelf had nog een eindeloos verschiet voor het kleine menschenhart, was nog onuitputtelijk van mogelijkheden tot geluk.

‘Als we maar vast eens naar Noordwijkerhout tippelden!’ brak hij zijn redeneering plotseling af. ‘Daar komen ze toch allemaal...’

Campo gaf hem gedeeltelijk toe. Hij dacht dat de individu weinig veranderde, langzaam groeide, onmerkbaar langzaam, in de richting van het ideëel-volmaakte. De enkele mensch was machteloos; alleen de samenleving, de samenwerking der menschen, het groote huisgezin dat den aardbol bewoonde, kon iets bereiken. En hij duidde de theorieën aan van Kant en Hegel, Fichte en Feuerbach,... hoe op zichzelf staand

de menschelijke kracht beperkt is, maar vereenigd een oneindige kracht,... hoe de wereldgeschiedenis de wording is van den op rede gegrondvesten Staat...

‘U bent sociaal-democraat?’ vroeg Noël. ‘Och ja, nou herinner ik me uw naam wel eens gezien te hebben in een vergadering-verslag!’

En hij vervolgde:

‘De menschheid? 't Is een raar stelletje! Proletariërs, bourgeois, aristokraten,... in kudden loopen ze waar ze gelokt worden: naar meetings, lezingen, koncerten, militaire revues, wedrennen, voetbalmatches, bioskopen,... net wat bij ze in de mode is. Als Maeterlinck heeft afgedaan, dan gaan ze weer eens naar Vondel die in zijn eigen tijd niet gespeeld werd... Toen was Jan Vos de man! Zijn de menschen daarom nu verstandiger of smaakvoller of rijper geworden? Ken je denken! Mode, meneer, anders niet! Daar heb je Mahler, de komponist,... nu hij dood is, loopen ze naar de uitvoeringen van zijn symfonieën, en toen ze 'm in Amsterdam in levenden lijve langs een burgwalletje hadden kennen zien wandelen, toen keken ze niet naar de man om en lachten om zijn muziek. Ja, Dante! die werd nog wel door vrouwen in een volksbuurt nagewezen! Maar dat was eventjes een andere tijd,... en dan nog... snapten ze de grootheid van zoo'n geest?... Nou, kom aan! De massa verandert in zijn individuen niet. De heidensche boeren en burgers van vóór Christus waren even dom,... op een beetje andere manier. Stoom, elektriciteit, boekdrukkunst, techniek,... de wonderen der techniek!... 't heeft alles alleen maar het uiterlijk van de wereld wat veranderd. Innerlijk is de mensch dezelfde gebleven. Van de verheldering in de achttiende eeuw hield de negentiende alleen de nuchterheid over. Wat zit er voor geesteskultuur in de chauffeurs, tramvoerders, elektriciens, ingenieurs, hotelpiccolo's, allemaal dragers van het moderne leven?... Ze zijn in de grond net even bijgeloovig en wreed en suggestibel als de meest achterhoeksche boer van het oude Romeinsche rijk. Ze zijn alleen in hun uiterlijk wat leelijker geworden. En de zoogenaamde ontwikkelde-standen? Je ken ze alles wijsmaken! In Rome hadden ze al zooveel heidensche sekten. En wij nu? De menschen gelooven aan

fakir-wonderen, spiritistische geestverschijningen, theosofische fantasieën, alles zonder eenig redelijk bewijs,... want hun rede gebruiken ze niet: die is natuurlijk van lager orde! 't Leven na de dood, 't voortbestaan van hun eigen zielige zieltje, zooals Bolland heeft gezegd, of zou zeggen, dat interesseert ze!'

Campo vond Noël zonderling, doch niet onaangenaam; hij dacht aldoor een deel van zijn oude zelf te hooren. En lust tot tegenspreken, hoe kortzichtig het betoog hem ook scheen, had hij niet.

In de veranda van het hotel te Noordwijkerhout troffen zij, bij thee en borrels, Rea Moldau en Alida Boersink, met enkele dames en heeren figuranten die alleen voor het spel gekomen waren en in de intieme wijding der Putnammers geen belang stelden. Even daarna verschenen, met den auto, Lize Arnsberg, Beukel, Ds. Steenvoort en Barchem. En men ging aan den disch, die in de ouderwetsche jachtkamer van het hotel gedekt was.

Er werd stevig gegeten, weinig gesproken, daar allen hongerig waren door de zuivere duinlucht. Doch aan de thee, rond kleine tafeltjes onder de veranda en in den tuin, kwamen de gesprekken los. Campo zat naast Lize. Hij voelde zich jong en zorgeloos, in ietwat vermoeide mijmering, terwijl hij luisterde naar het klare geluid van haar stem, niet lettend op de futiliteiten die zij met Rea en Asselijn bebabbelde. In het ragfijn goud van haar nekhaartjes zag hij den laatsten zonnegloed van den dag.

Nico Beukel prees de rede van zijn vriend Steenvoort en verklaarde dat niet alleen de litteratuur, maar ook de beeldende kunst het asketisme kon dienen. De schilderkunst moest worden losgemaakt van de materie; geen grenzen mocht de kunst meer erkennen, want grenzen waren van de stof. Noël's vraag of hijzelf, zijn verftubes en zijn theekopje ook grensloos waren, vond hij te onnoozel om te beantwoorden.

Doch ook de architekt Barchem bestreed zijn meening. Kunst was alleen mogelijk door begrenzing, zeide hij; kunst was gebonden aan materie. En, Steenvoort's woorden citeerend over de wereld der drie afmetingen, betoogde hij dat ook de tooneelkunst drie-dimensionaal moest blijven, dat de gebruikelijke enscèneering met geschilderde doeken dwaasheid

was. De kunst der tooneelspelers, zelf wezens van drie dimensies, was niet anders dan bewegende beeldhouwkunst, levende skulptuur. Wat de futuristen in beeldhouw- en schilderkunst wilden brengen: de beweging... dat was al van den oertijd af in den dans en de tooneelkunst, beide kunsten van de ruimte en de beweging. En achter die levende skulptuur schoven de regisseurs dan hun platte vlakken die geen ruimte waren, maar ruimte huichelden! Eerst met een drie-dimensionaal, een zuiver-architektonisch dekor, zou de hoogere eenheid van enscèneering en spel zijn bereikt!

'Jawel!' riep dokter Noël, 'dat heb ik ook wel eens ergens gelezen! Maar wees nou konsekwent en ga verder! Dekors zijn heelemaal overbodig... Het spel, 't volmaakte spel, dat moet alles zijn! Als dat echt en geniaal is, koncentreert zich alle aandacht er op. Neem een paar slechte spelers, zoo'n paar van die slappe moderne ook-wat-willers, en zet ze op een Shakespeareaansch proscenium, zonder dekors... je zal eens zien wat een armzaligheid. Een mooigeschilderd dekor leidt de aandacht af van 't beroerdste spel! Maar zet nou een paar ras-akteurs op zoo'n kermisschavotje, een Bouwmeester, een Royaards, een Musch, een Waling,... een van dat heerlijke genus dat alles uitdrukt met een kleine beweging van oogleden, mondhoeken, neus, wangspieren, handen, schouders, stembuiging,... ze zullen alle dekor kunnen missen,... ze roepen een heele wereld voor je op, enkel door gebaren en woord. Dat is de suggestieve macht van het spel, meneeren! Een ideale akteur is zijn eigen dekor meteen! En daarom hoef je ook een kostuum niet reëel-historisch te maken, bij een historisch stuk. De tooneelkunst is overdrijven, aandikken, styleeren als je wil,... maar geen namaak-realiteit!'

De gesprekken der anderen waren gestild; allen hadden naar den dokter geluisterd, Barchem en Campo instemmend, Alida Boersink en Asselijn met schouderophalen. Lize Arnsberg, neerziend op haar handen die zij gevouwen hield over haar knie, voelde zich onmachtig in dien strijd een overtuiging te werpen. Doch zij genoot van den lof dien zij Noël aan Waling hoorde geven; de kruising der meeningen wond haar vermoeiend op; en, verward nog, poogde zij te schiften, te oordeelen, op te bouwen in zich-zelve. Opeens

sprak zij, zich naar den dokter wendend, als tot hem alleen, langzaam en peinzend:

‘'t Ideale tooneelspel,... vindt u niet, meneer Noël, dat de kostuums tot 't uiterste beperkt moesten worden? Ik bedoel,... bij 't ideale drama stel ik me voor ook 't ideale menschelijk lichaam,... weinig bekleeding,... soms heelemaal niets,... 't prachtige ideale naakt-zijn...’

Zij had het hoofd vragend vooruitgestoken, een blos door het warme bruin van haar wangen, de oogleden half gesloten. En André Campo, haar woorden hoorend, schrok en voelde een pijnlijke droefenis die hij niet begreep.

‘Nou,’ zei de dokter, een glimlach achter zijn opgeheven theekopje verbergend, ‘als je zooveel gezien hadt als ik... Er zou heusch niet veel moois te voorschijn komen! 't Is maar beter dat de menschen 't bedekken. Ze zijn niet allemaal Lizzy's Warwick, weet je!’

Om tien uur al, den volgenden morgen, stond Henri Waling, in zijn grijs-geruit zomer-kolbert, den stroo-hoed achter op 't breede stoere hoofd, middenin de scena van het openlucht-theater, de armen wijd-gebarend, bevelen roepend naar de tooneelknechts van Métropool, die het achterdoek en de zijschermen vastspannen zouden tusschen in den grond geslagen staken. Akteurs en aktrices liepen er pratend, lachend heen-en-weer; doch telkens werden zij door Waling binnen de speelruimte gehaald om een paar laatste aanwijzingen te hooren. Campo, voorwendend dat de tooneelschikking hem een verrassing moest blijven, bekeek met Noël de boerderij en bleef wat zitten keuvelen met den luien boer die pijpjes rookte en vrouw en dochter liet zorgen.

In de opkamer, waar allen bijeenkwamen voor de lunch, stelde Lize Arnsberg den schrijver van Sinte Pelagia aan Henri Waling voor. En, tegenover hem aan tafel zittend, beschouwde Campo den beroemden akteur en tooneelleider aandachtig.

Jaren geleden had hij hem zien spelen, in een tijd dat de jonge revolutionaire generatie van '90 nog wel eens verwachtingen van hem koesterde voor een herboorte van het theater. Doch al spoedig hadden zij bespeurd dat de hartstochtelijke akteur louter speler was, geen nieuw bezieler van

het verstorven organisme der omvangrijke dramatische kunst. Dien vroegeren indruk zag Campo nu, terwijl Waling met luide stem een drietal gesprekken tegelijk voerde, versterkt: een temperamentvol heerschzuchtig man, levend van oogenblik op oogenblik, in onberekenbare stemmingen zwervend langs de oppervlakte van het leven, zonder ooit de afgronden te naderen. Ondanks zijn bijna zestig jaren, ondanks zijn korte breed-geschouderde gestalte, bleef hij jong en vlug in zijn beweging; zijn haar, hard en stoppelig, was nauwelijks grijzend; zijn doordringende oogopslag, slechts even durend, wendde weer snel naar andere menschen, andere dingen; rond den breeden nerveuzen mond wisselden vroolijke lach en peinzende weemoed telkens af. Doch het scheen alles te glijden over zijn gelaat als schaduwen en licht van buiten, niet als weerglans van eigen diepe ontroering. En Campo dacht aan de zonderlinge geruchten die er van Waling's leven gingen, die zelfs tot hem, zoo ver buiten de tooneelwereld, waren doorgedrongen. Waling moest al jong getrouwd zijn, met een tien jaar oudere vrouw die na korten tijd zelfmoord pleegde; zijn tweede was hem ontrouw geworden; van zijn derde, die de helft van zijn leeftijd had, was hij bezig te scheiden; Aaltje Boersink's naam werd nu vaak met den zijnen gefluisterd... Kon zulk een man liefhebben, vroeg Campo zich af... Konden zij, die altijd in de illuzies leefden van anderer leven, wel ooit waarlijk liefhebben?...

Onmiddellijk na de lunch gingen de spelers en speelsters naar hun kamertjes om zich te kleeden. De tooneelkapper Roisel, mager, klein, beweeglijk van handen, wachtte hen, met zijn helper op-en-neer flaneerend voor de tent die onder het dikke hout achter de scena was opgeslagen.

Tegen drie uur, toen een zware bel luidde van den duintop boven het amfitheater, stonden Noël en Campo op uit hun luie stoelen waarin zij, rookend, mijmerend, af-en-toe een woordje pratend, de schaduw aan den noordkant van het huis genoten hadden.

‘Bent u niet in spanning?’ vroeg de dokter.

Campo glimlachte en schudde 't hoofd. Hij was er zelf verwonderd over. Doch terwijl hij antwoordde bedacht hij opeens dat Lize verschijnen zou als Sinte Pelagia, dat zij

zou dansen, en hij voelde weer het nieuwsgierig verlangen dat hem voor de schilderij van Beukel even gekweld had.

Midden in de hoogste rij gingen zij zitten. Voor hen zagen zij hetzelfde publiek van gisteren, gering in aantal maar opnieuw gestemd tot wijdende aandacht, niet in afwachting van ijdel vermaak. Slechts een bescheiden stemmengefluister ruischte waarneembaar op.

De scena lag voor den blik der toeschouwers open, als een deel der omringende natuur. Op den achtergrond, tegen den dichten wand van het lagere hout, onder de ruige statigheid der oude populieren, stond een blank tempelportaal met vier zuilen; links was het poortje eener antieke woning; rechts, uit een scherm dat een rots verbeeldde, spoot een geschilderde waterstraal neer in een geschilderd marmeren bronbekken. En tusschen die twee zij-schermen konden gordijnen aaneenschuiven om het achtertooneel te verbergen. Langs den effen mosvloer bewogen gouden zonnevonken, dampige stralenbundels, een lichtval uit de hooge wilde toppen der eiken die aan den zuidkant van het theater de middagzon omsluierden.

Doch trage schaduwen gleden nu-en-dan versomberend over duinen en woud.

'Niks voor Waling!' fluisterde Noël in de gedistingeerde stilte, met een knipoogje wijzend naar de groote grijze wolken wier witte randen glinsterden in den heeten zomerhemel. 'Hij kan den elektricien niet kommandeeren...'

Terwijl het antifonisch gemurmel eener plechtige hymne uit den tooneel-tempel begon op te klinken, trad onder het poortje een slanke vrouw in lang-geplooid wit kleed. Campo herkende Lize, aan den zwaren rossigen haarwrong het eerst. Haar linkerarm hief zij op tegen de deurstijl, zoodat de wijde mouw terugviel van den tengeren licht-bruinen arm. Speurend zag zij rond, luisterend, tot opeens haar lach luid schalde. Van allen kant snelden jonge mannen en vrouwen aan, weelderig-gekleeden en haveloozen, de handen strekkend naar haar zacht-sidderende gestalte.

'Margarita!' riepen zij, 'Margarita, Pelagia, dans voor ons! Gij zijt de zon en het leven... Wij willen niet hooren het verdorrende doodende lied der priesters van Christus!'

En een jonkman bood haar zijn hand, om haar op te leiden ten dans.

Met den lichten tred eener Botticellische Flora kwam zij tot in het midden van den smaragd-groenen vloer, woorden van smaad roepend tegen de priesters die zongen in den tempel:

'Ik haat hun woorden, hun gebaren, hun trekken die van steen zijn, koud en star. Zij leven niet meer; de zon streelt hen niet; de dans kan hen niet meer bedwelmen!'

Pelagia, de tooneelspeelster en danseres van Antiochië, zij die door het bewonderende volk Margarita werd genoemd om de edelgesteenten rond haar enkels en polsen, rond haar herfst-roode lokken, zij draaide bij de laatste woorden op den rechtervoet als op een wervel, de armen wijd breidend; de sleep van haar kleed zweefde mee in ijlende golving, doch om haar heupen en borst trok het strak en omlijnde de rijzige vormen. Zij danste over het veldje voor de basiliek; zij klapte in de handen en zong op oude heidensch-wulpsche wijzen liederen ter verheerlijking van aardsche liefde en vergankelijke schoonheid, van Bacchus en Afrodite. Het volk was terzijde geweken; meisjes juichten, mannen en knapen lagen in vervoering geknield.

Toen openden achter de zuilenrij de deuren en Nonnus, bisschop van Edessa, verscheen in hiëratische statigheid. Uit de schaduw der portiek praalde met doffen glans het goud van zijn tabbaard en mitra. Verschrikt staarden zijn wijde oogen op de infernale vreugde van het volk. En langzaam, met de profetische langzaamheid der overtuiging, hief hij de rechterhand; sterk als de goddelijke dondering van een somber orakel klonk zijn stem, de beroemde, door ieder herkende stem van Henri Waling. Hij waarschuwde het volk dat met angstig-gebogen hoofden wachtte.

Intusschen had het gelaat van Pelagia een wilden strijd der innerlijke driften getoond. Zij tartte den hoogepriester; zij riep tot haar vriendin Erinna om druiven. En een krans van wijnblaren vlocht zij zich door de roode haren, zoodat de paarse trossen langs haar slapen hingen als de barbaarsche tooi van een jongen Dionuzos. Toen ving zij weer aan te dansen, op de koortsig-wilde maat van fluiten en cythers. Zij huppelde als het pas-geboren veldgedierte; zij sprong op

als de stralen der fontein; zij snelde als de windvlaag voort; zij greep met de ranke armen de zonnevlammen uit den hemel. Zij scheen met de bewegingen van haar lichaam te verlangen en te omhelzen, te verstooten en opnieuw te begeeren, onstuimiger aan haar borst te drukken dan te voren. Haar groote lichte oogen schitterden onder donkere wenkbrauwen, in het opwaarts geheven gelaat. Zij scheen te drinken en bedwelmd te worden; haar zware lokken vielen los en zwierden mee in de stormende wenteling.

En André Campo bespeurde nu, bij den wilden dans, dat Lize Arnsberg geen andere kleederen droeg onder het dunne, witte gewaad. De lijnen van haar lichaam lichtten telkens op met jonge teedere zwellingen en hij meende zelfs, wanneer een stralende zonne-schoof over haar gleed, de blankheid van haar huid te zien schijnen.

Voor de vermaningen van den bisschop was het volk van Antiochië gevlucht. En Pelagia stond alleen, met wijden blik vol verwondering. Toen sloeg zij de oogleden neer, als wilde zij de wereld enkel nog door haar lange wimpers beschouwen.

‘Lafaards!’ zeide zij smadelijk en trad langzaam naar de portiek harer woning.

De hoogepriester lag geknield bij het muurtje der bron, terwijl zij, talmend aan den drempel, toekeek. De stem van Nonnus, niet meer in dreunend dreigen, klonk als een oude gebarsten klok, nu hij zijn vizioen verhaalde:

‘Mijn God, waar was ik? In welken tempel hebt Gij mijn geest opgebeurd? Ik zag hooge gewelven, ik stond voor het altaar, ik had Uw lichaam en Uw bloed in mij opgenomen. Hoor, hoor! de misdienaars zongen! En een zwarte vogel kwam aanvliegen door het venster. Het was een duif, een nacht-donkere duif die neerstreek in mijn grijpende hand. Ik dompelde haar driemaal in het gewijde water en zie, zij vloog weg aan de andere zijde van den tempel, wit, witter dan pas-gevallen sneeuw. Ik zag haar nog als een zilveren ster in de blauwe diepte... Heer, wat beduidde dit alles?’

Wankelend verdween Pelagia, de handen afwerend naar den grijsaard gekeerd, als beangst voor een vreemde macht. Toen schoven er gordijnen voor het achtertooneel, verbergend

den tempel en de bron. Dienaressen kwamen en stelden een disch op, vol gouden vaatwerk en kleine marmeren bekkens; zwarte slaven droegen rustbanken aan, met oostersche tapijten bedekt.

Pelagia verscheen weer; gasten volgden haar, kostbaar gekleede mannen en vrouwen. Zachter waren de trekken van haar verbleekt gelaat, week was de deining van haar gaan in het smaragd-groene kleed dat door een purperen gordel losjes werd bijeengehouden boven de heupen. Groote kleurige steenen fonkelden op haar voorhoofd en in den rooden vlechten-wrong. En het gastmaal ving aan, met gesprekken die eerst gleden langs ijdele dingen van het dagelijksch leven, tot een der mannen begon over de strenge leer van Christus, over het koncilie der bisschoppen in deze stad, over hun matigen zondeloozen wandel.

Pelagia lachte luid en wierp een groote roode roos den spreker tegen den mond. En al de jonge mannen en vrouwen lachten en hieven de bekers, roepend: ‘Heil Dionuzos, den god van het leven! Haat aan den strengen god van den dood!’

Doch de man die eerst gesproken had, een wereldsch wijsgeer die geen enkel geloof boven een ander prees, die in alle eerediensten eenzelfde verlangen gewaar werd naar de ontsluiering van onstoffelijke mysteriën, zeide nu dat de god der Christenen niet de god van den dood was, maar van een liefde machtiger dan de Eros van Plato, van de liefde die alles omvatte en den dood zelfs overwinnen kon.

Scheller spotte Pelagia's lach: ‘Heil Afrodite! Gij zijt de Godin van de liefde, van de verzadiging, van het eeuwigjonge verlangen! Haat aan den god der onthouding!’

De gasten juichten, hun lippen raakten reeds aan den bekerrand, toen plotseling Erinna, vaalbleek, in de armen van een harer minnaars achterover zonk. Een onzichtbaar wezen scheen haar te hebben aangeraakt, haar den dood te hebben gebracht. En Pelagia, de handen saamgeslagen ten hemel strekkend, knielde naast het stille lichaam neer:

‘Afrodite!’ riep zij, ‘is er dan een macht machtiger dan gij? Is er een hand van een sterker God? En is jeugd en schoonheid zóó nietswaardig, dat deze machtige Onbekende haar verdelgen wil in éénen oogwenk? Vanmorgen bloeide zij nog als een voorjaarsbloem en lachte naar het zonnelicht.

Nu slaapt zij stil en bleek, en haar lieflijkheid zal in afzichtelijkheid verkeeren... Ach, wat is mijn eigen lichaam, wat is mijn geest, wat is mijn liefde waard... Voedsel van verderf is het al, begoocheling, bedwelmende walm!'

Haar ontbonden lokken hingen als een rosse sluier langs het hoofd der doode vriendin. Toen, terwijl een lichtstraal, brekend tusschen de langzame wolken en de schaduwen ontstellend, haar bescheen, nam zij het lichaam op en droeg het weg, kussend en weenend, gevolgd door den zwijgenden gastendrom.

Slaven en slavinnen kwamen opnieuw; disch en banken verdwenen; de gordijnen schoven uiteen.

Op de treden der basiliek zaten vele bisschoppen bijeen rond hunnen oudste, den vromen Nonnus. En uit haar woning kwam Pelagia, trotscher dan te voren, rijker getooid met parelen en edelsteenen om enkels en polsen en hals. Uitdagend lachten haar groote oogen toen zij langzaam de hoogepriesters voorbijtrad. Tot over de rijen van het amfitheater dreef het aroom van haar lokken en haar doorschijnend gewaad, een brandig-fijne geur van oostersche harsen en onbekend bloemgewas. De bisschoppen wendden het hoofd af, doch Nonnus vroeg hun:

'Verheugt gij u dan niet over zulk een schouwspel?'

Pelagia was blijven staan, in nieuwsgierig verwachten wat de zin dier woorden mocht zijn... En weer, en ten derden male, vroeg Nonnus; maar de priesters antwoordden niet. Toen, toornend, riep hij hun toe:

'Voorwaar ik zeg u dat God op den Oordeelsdag deze lichtekooi tegenover ons zal stellen, daar zij zich zorgvol tooit voor een enkelen dag harer aardsche minnaars, terwijl wíj den Hemelschen Bruidegom veronachtzamen.'

Nu was de glimlach om Pelagia's mond weggetrokken in smartelijke rimpels. De bleeke fijne handen angstig tegen elkaar gedrukt liep zij op den bisschop toe, klagend dat haar vriendin dood was, dat een God, sterker dan hare Goden, Erinna had verslagen:

'Wordt het leven als zoo nietig versmaad door dien God? Bloeit ons leven maar een enkelen dag? Troost mij, priester van den vreemden God!'

Zij viel smeekend neer op de onderste trede der basiliek.

En Nonnus vermaande haar het vleesch te verachten dat zich voedde met verderf: weerzinwekkend werd het in den dood, als het verderf zich voedde met het vleesch. Zij die om wat parelen en goud haar lichaam aan den lust der mannen schonk; die behagen had in dansen en geuren, in streeling van het verhemelte, in bekoring der oogen; hoe zou zij haar leven verantwoorden voor den eeuwigen Schepper! Waar had haar ziel vertoefd in die jaren van ontucht, van ijdelen roem en waardelooze weelde? Tot den Heer moest zij zich keeren! Wellicht zou Hij in genade haar aanzien, haar berouw aanvaarden.

En hij vroeg haar naam. Zij beleed hem haar zonden:

'Ik ben Pelagia: Zee beduidt mijn naam; doch een zee van zonden ben ik, een rottende afgrond, een ondergang der zielen. Helaas, hoe verafschuw ik mijn zonden!'

Zij werd gedoopt. Doch kort daarna, toen zij al haar sieraden en reukwerken en kostbare meubelen had weggeworpen onder het gepeupel van Antiochië en haar slaven en slavinnen de vrijheid gegeven had, verscheen van achter den bronmuur, waarbij zij eenzaam was achtergebleven, armer dan de armste bedelaar, Satan in deemoedige houding en sprak:

'Vrouwe Margarita, schoone parel, wat kwaad heb ik u ooit gedaan? Versierde ik u niet met weelde en met roem? Danste ik niet in uwe dansen, zong ik niet in uw stem? O zeg mij: waarin heb ik u bedroefd? Laat mij dit onrecht goedmaken! Maar ik bezweer u: verlaat mij niet; ik zou een voorwerp van verachting worden voor de Christenen! Ik ben machtig: al uw rijkdommen zal ik u tienvoudig weergeven.'

'Weg van mij, Satan!' riep zij, een kruis makend en onversaagd hem aanziend.

De Booze was verdwenen. Pelagia knielde neer onder de gewijde melodieën uit de basiliek.

En de gordijnen van het achtertooneel schoven weer dicht. Toen zij, even later, openden stonden er op de plaats van den tempel oostersche gewassen, rondom den ingang eener grot. Pelagia, in een kemelsharen pij, gegord met een ruw koord vol knoopen, was op den Olijfberg bij Jerusalem, ver van de stad harer jeugd en harer zonden. Zij verheer-

lijkte haar kluizenarij, haar nieuwe leven van askeze en strenge kastijding. Hier, op den berg waar Christus ten Hemel voer en vaak tot zijn discipelen had gesproken, hier woonde zij met Hem, den goddelijken eeuwigen Bruidegom. O verachtelijke wereld, o zoet leven des geestes, o verheven onthouding van ijdele liefde en genot!

Zij had zich opgesloten in het hol tusschen de geboomten.

Stemmen klonken nu van een ver koor, plechtige latijnsche hymnen. En een eenzame monnik kwam aangezworven die klopte aan de cel der boetvaardige vrouw. Doch hij hoorde geen antwoord. Hij stiet de bouwvallige deur open, ontstelde, ijlde weg, de handen voor het gelaat. En men kon zien hoe Pelagia dood lag op haar houten legersteê.

De monnik kwam terug met een stoet van treurende nonnen die brandende lampjes droegen en de psalmen zongen der dooden:

'Melior est misericordia tua super vitas: labia mea laudabunt te...'

Toen sloten de gordijnen voor goed.

Er rumoerde geen handgeklap; kransen noch bloemen werden op 't tooneel gedragen. Ds. Steenvoort had verzocht elk mondain vertoon achterwege te laten: ook de opvoering van het misteriespel moest een religieuze plechtigheid blijven. En in gedempte gesprekken, rustig als na een kerkgang, verlieten de toeschouwers het amfitheater, zochten hun auto's en rijtuigen op het erf voor de boerderij.

'Ook niks voor Waling!' zei de dokter. 'Geen applaus,... geen drie keer halen,... geen lawaai en bravo's en bloemetjes... Hoe heeft die juffrouw Warwick hem tot zoo'n asketische onthouding kunnen krijgen! Een akteur als hij begint anders pas te leven onder kunstlicht en opgelapte koelissen. Kleedkamerluchtjes, pruiken, poederderie, mastiek, bier, uien en sigarenrook, dat 's je ware! Waling op een grasveldje, tusschen de boomen, in Gods zonneschijn,... nee, nee, allemaal malligheid! Schijn moet hij om zich hebben, schijn, schijn, meneer Campo... De tooneelwereld is schijn, maar 't is een wereld,... een wereld op zich-zelf, zoo goed als de gewone maatschappij. Kant zegt immers dat alles maar schijn is,... is 't niet Kant die dat zegt?'

Campo liet den dokter maar babbelen. Hij was tevreden dat de middag zonder huldigingen verliep; niemand lette nu op hem, den auteur van dit dwaze archaïsme dat hij zonder spannende handeling, zonder verwikkelde konflikten wist; dat enkel een eenvormige reeks tafereelen was, met een zielsgebeuren tot ondergrond waarvoor de moderne toeschouwer niet de geringste belangstelling kon voelen. Doch hij hoorde nog in zich de vreemde rythmen van Lize's dansen; hij zag nog den wilden zwier van haar gewaad rond haar vlugge gestalte. En hij bemerkte opeens dat zijn aandacht bij geen der andere spelers was geweest; dat hij zich zelfs hun namen niet herinnerde...

Op het grasveld tusschen het huis en de populieren was de tafel gedekt; ook het middagmaal zou van landelijken eenvoud zijn, asketisch bijna: de boerin bakte pannekoeken; pruimen en bessen waren het nagerecht. Doch wijn, oude Bourgonje liefst, moest er worden geschonken, had Waling geëischt.

'Het gastmaal van Sinte Pelagia,' schertste Lize tot Campo die naast haar zat.

Hij voelde dat hij voor zulke feestjes alle levenskunst was afgewend, dat hij zijn jonge gastvrouw onbehoorlijk had veronachtzaamd. En in enkele weinig-zeggende frazes dankte hij haar voor haar spel, voor de moeite die zij zich gegeven had om een zoo ongewoon stuk op te voeren. Zij glimlachte verheugd, doch vervolgde blijkbaar een eerste gedachte, toen zij vroeg hoe het geweest zou zijn als Pelagia in de wereld was gebleven, niet de woestijn ingegaan? En zij vertelde hem haar ideaal van een heilige die eenzaam in de woelige maatschappij zou leven, niet vluchtend, maar trotseerend.

Dokter Noël had geluisterd en sprak opeens voor Campo heen:

'Dat is een modern ideaal. Huysmans wilde iets dergelijks: kluizenaar zijn in de wereldstad, vivre en plein Paris, dans des cellules, comme des moines... Het is heel mooi en zeker een nog grooter triomf dan het kluizenaarschap in de wildernis; maar zwaar, heel zwaar...' Toen plotseling tot Waling die, tegenover hem, een flesch aanreikte:

'Haha! Nonnus is Dionuzos geworden!'

Aaltje Boersink, naast Waling zittend groot en forsch, haar zwaren boezem torsend als een trotsch sieraad, vertelde hem, met een spotgrijns, Noël's antwoord van den vorigen avond op Lize's naïeve bewondering voor het naakt. Een vreemde glimlach trok over het gladde gelaat van den akteur. Toen, wetend dat Aaltje met hem instemde, begon hij zijn ergernis te uiten over het dorre glorielooze einde van een vertooning die op zichzelf al niets was, zonder voetlicht, zonder planken, zonder perspektieven van koelissen rondom. Met verachting, zich geen inmenging verwaardigend, hoorde hij Barchem en Beukel, met, aan 't eind der tafel, al de figuranten en dilettanten in een luid en zwaar dispuut over de geschilderde waterstraal der bron. Die menschen wisten van alles, mompelde hij tot Asselijn en Alida, behalve van 't spel, 't zuivere spel! Het speet hem genoeg dat hij ze noodig had, nu de meesten zijner eigen akteurs hun zomerrust namen of met reizende troepjes werkten. Doch 't was voor 't laatst; nooit wilde hij meer spelen in dat nuchtere daglicht van een open theater! En zijn toorn poogde hij weg te drinken; de ontbeerde bedwelming van het applaus zocht hij nu op den bodem der Bourgonjeflesschen.

Onder het al sterker rijzend geroes van stemmen en vroolijk gelach, onder de rinkeling van vorken en messen, aardewerk en glas, voelde Campo zijn gesprek met Lize veilig. Als een afsluitende wand stond het geluid rond hun gedempte woorden. Ziende naar de fijne lijn van haar profiel vroeg hij hoe zij aan de oude muziek was gekomen...

O, dat was een gezoek', antwoordde zij, 'een gezoek in boeken over muziekgeschiedenis: Westphal, Gevaert, Pothier... Er bestaan enkele heel oude melodieën, kerkelijke en ook heidensch wereldsche...'

Zij dronk even en zag hem toen aan, ernstig, diep. Haar rechterhand, spelend met een dahlia naast haar bord, bewoog zacht als op verre dansmaten, terwijl zij verder sprak over die weken van voorbereiding en studie. In twee werelden had zij geleefd van oogenblik tot oogenblik; de eene: een wereld van dans en bedwelming; de andere: een van starre, tot extaze voerende askeze. Het was een telkens doorleven geweest, avond na avond van repetitie, die laatste weken; en nu eindelijk kon zij aan de luisterende en schouwende

menschen geven wat er woelde en streefde in haar, in Sinte Pelagia. Tooneelvrees kende zij niet; het was haar, integendeel, een trotsche gewaarwording, te weten dat er geluisterd werd naar haar stem, gezien naar elke harer bewegingen. Zij was in jonge verrukking over de schoonheid, de verheffende macht der tooneelkunst. Voor haar dansen had zij, den vorigen winter, les gehad van een leerlinge van Duncan; doch eigen intuïtie, gedragen door liefde voor de muziek, had haar nieuwe wendingen en gebaren gewezen. Den dans vond zij het heerlijkste in de kunst van het drama; daaruit was immers het drama geboren, en naar dien zuiveren oorsprong moest de menschheid weer terug...

Hij vroeg of zij Nietzsche kende: Die Geburt der Tragödie? Het verheugde hem dat zij neen schudde en hij haar vertellen kon van die lyrische bladzijden waardoor hij bedwelmd was, lang geleden al, meegesleurd in onweerstaanbare betoovering.

'Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik,' herhaalde zij voor zich heen den titel. 'Dat is al mooi op zichzelf. Ja, dat is 't,... zóó moet 't gegaan zijn! De muziek, ...die is overal in de natuur, ...dan komt de dans, ...de muziek is zelf al een dans, ...dan eerst het drama!'

Hij beloofde haar het boek ter leen. En naast haar levenslust en jeugd genoot hij, voelde hij niet meer het eigen volwassen-zijn als een onverstoorbare rust boven het zoeken en verlangen van dit kind. Zijn stemming, hoewel niet door wijn geprikkeld, zweefde in een vervagenden roes. Terwijl hij sprak, gleed zijn blik langs Lize's donzig-jonge huid, lichtgebronsd als van zuidelijke vrouwen, door de goud-rossige haartjes bij haar oor, over den slanken hals tot waar diep een zachte welving begon. Een blos, van vermoeidheid, of van opwinding, of van verhittenden wijn, doorgloeide haar wangen. Haar profiel deed hem denken aan Giotto's Dantebeeltenis, doch teederder, vervrouwelijkt: de fraaie lijn van den neus; de even-vooruitstekende bovenlip, met een zweem van wreeden trots; de ronde kin; en altijd, onder de donkere wenkbrauwen en wimpers, de lichte oogen, groen-blauw, of grijs, of violet,... Campo wist het niet. Bij het spreken in sterke bewondering of afkeer bewogen haar neusvleugels met nerveuze trillingen. Haar kleed, het witte doorschijnende

batist van gisterenmorgen, was zonder eenig versiersel; alleen een dun gouden snoertje, met klein medaillon, blonk rond haar hals. En hij dacht even, bij deze volkomen gratie van snit, aan Emma's nonchalante japonnen die elke bekoring van vorm en stof misten...

Emma! Hij bespeurde opeens dat zijn verbeelding die beide dagen niet in klare aandacht tot haar was gegaan. Slechts vluchtig had hij haar gestalte gezien, ginds, in het huisje aan den achterdijk, gebogen over haar werk of spelend met den kleinen Jaap.

Een schaterlach van den dokter riep hem uit zijn mijmering weg. Noël had eindelijk, na zijn eerste flesch, Ds. Steenvoort durven vragen of Pelagia's dans in het misteriespel wel asketisch was...

'Volkomen asketisch', antwoordde de predikant, aan zijn mager sikje plukkend. 'Ik ondervond daarbij geen genot; integendeel, die bewegingen deden mij smartelijk aan'.

'Smartelijk!' riep Noël. 'Hoe is 't mogelijk, dominee! Ik genoot er heerlijk van!'...

Kalmer vervolgde hij:

'Maar toch, ik ken een dans die nog mooier is... Dat is de Jordaandans, de oude volksdans die denken doet aan oer-dansen in Indiaansche wouden. Daar is geen kuischer schouwspel dan zoo'n pony-meid met een ernstige tronie te zien dansen in de armen van 'er kerel... Ga dat zien, eerwaarde heer! ga dat zien bij een Oranjefeest!'

Ds. Steenvoort, verstrooid, antwoordde dat hij Christensocialist was.

'Dansen, dansen!' riep Rea Moldau's altstem. 'Straks moeten we een dansje doen! Dat geeft weer wat emotie. Hu! de wereld is zoo emotieloos!'

En met een paar jonge dilettantjes in haar buurt klaagde zij over den dorren tijd van nu, van zooveel jaren al: geen revoluties meer die de geestdrift wekten; geen oorlogen die de slaperige menschheid wakker schudden...

Waling, het ochtendblad uit een zijzak van zijn kolbertje trekkend, orakelde dat ze dan nu tevreden konden zijn: in 't oosten spande 't erg; het werd dreigend voor heel Europa!

Rea lachte uitbundig om zoo'n mop van Waling:

'Heerlijk! was 't maar waar! Stel je voor: eindelijk weer

eens een oorlog! Wat een verrukkelijke afwisseling!'

En plotseling richtte zich het gesprek van de heele tafel op een mogelijk Europeesch konflikt. De stemmen, te luid door den wijn en onrustig van vagen angst, kruisten elkander in verwarring. Beukel riep dat bij de barbaren op den Balkan alles mogelijk was; maar in West-Europa was de beschaving te ver; 't zou wel weer losloopen met een paar dozijn diplomatieke nota's! Campo, door Lize naar zijn meening gevraagd, geloofde niet dat er een regeering was die de verantwoordelijkheid voor een wereldoorlog op zich dorst nemen: 't ware haar eigen ondergang; de volken wilden niet meer... En hij vertelde haar van het internationaal kongres te Bazel, twee jaar geleden, van de pacifistische oraties in den Munster.

Noël, ernstig in zijn leeg glas starend, zweeg en dacht aan de leegheid van menschelijke hersenruimten waar de begeerte naar oorlogsemotie kon ontkiemen als de eenige redding tegen verveling. Moest dan de strijdlooze hemel niet hopeloos vervelend zijn? Of was de opstand der Engelen een gevolg geweest van die hemelsche eentonigheid?... Hij greep een nieuwe flesch en schonk zich weer in, luisterend naar Campo die de zuivere rede verheerlijkte, de instinktieve duistere machten van het gevoel als de onredelijkheid van het onderbewuste smaadde:

'Alle mooie opwellingen van het gevoel, medelijden en liefde zelfs, zullen eenmaal opstijgen, overgaan in 't gebied van de rede. Zij zullen tot bewustheden worden, georganiseerde deelen van de ordenende beheerschende rede. De wereldvrede zal geen schepping zijn van de individueele liefde van mensch tot mensch, maar van het redelijk inzicht van de organisatie, van de menschheid als denkend geheel...'

Echter, met eenigen nadruk die woorden uitsprekend, voelde Campo tegelijk den twijfel. Hij zag in de grijze diepte van Lize's blik dat haar rede die begrippen niet omvatte. En Noël, Lize een cigaret, Campo een cigaar aanbiedend, zei hoofdschuddend:

'Pas op, geachte misteriedichter, zoover zijn we nog lang niet!'

Er wolkte al rook aan 't eind der tafel, bij de jongsten. Men stond op, ging het trapje af naar de huiskamer en

dronk bij de boerin en den boer een kopje koffie. Asselijn trachtte vergeefs hun dochter aan 't praten te krijgen. Waling bejammerde 't gemis van een pousse en dacht erover naar Noordwijk te tuffen om in 't Kurhaus zijn Chartreuse te nemen. Doch weldra verspreidden zij zich, door de oude groote hoeve, over het erf, in de laantjes.

André Campo verlangde alleen te zijn, na al het doelloos fragmentarisch-blijvend gepraat. Hij liep noordwaarts, het zandpad langs den duinrand, eerst tusschen laag eikenhout, dan langs kleine aardappel-akkertjes en een paar weiden met ongemaaide verwilderde halmen. Hij ademde den geur der zomersche sappen met diepe langzame teugen; hij genoot, hij leefde gelukkig in dit uur. Schooner was hem de stilte van duinen en vlakte, het ruim van den schemerenden hemel, dan de herinnering aan het eindelijk zien van zijn drama levend in levende gestalten. Heerlijk, heerlijk! nu waren de stemmen der menschen weg, en hun ledig gelach, en hun vriendelijke gebaren... Hij verwonderde zich over de weldadigheid van het eenzaam dolen. Het was hem vreemd geworden; in jaren had hij het niet gedaan. Een zacht gefluister ging door de bladeren en takken, door de duizenden lange grassen die elkaar even streelden. Een verre hofhond blafte; een koe loeide traag, ergens in het wijde laagland waarboven de hemel al nachtelijk duisterde; een motor gonsde, in 't zuiden, achter het hooge bosch van De Peppelaar.

Hij stond stil in den avond en tuurde naarboven. Tusschen de donkere wolken, recht in 't zenith, fonkelden sterren. En in de bleek-groene hemel-zee van het noordwesten zag hij weer, als in zijn knapen-jaren, de eilanden van verre werelden waar hij gedroomd had langs te varen met een beminde vrouw, waar hij de sneeuwtoppen wilde beklimmen en de dalen doorzwerven. Het leven was anders gegaan; met de beminde vrouw had hij geen kunstenaarsdroomen tot werkelijkheid gemaakt; zij hadden tezamen in de nuchtere rauwe maatschappij hun arbeid gevonden. Doch hoe ontwaakten nu die oude dood-gewaande verlangens! Hij bespotte zich erom; hij werd boos op zijn zwakheid; en hij begon opeens de eenzaamheid te schimpen als een vergif dat vizioenen in de hersens wekte. Hij voelde dat hij niet weg mocht uit de gemeenschap der menschen.

Hij keerde om en liep terug met snellen stap, vreezend dat het langzame gaan de sentimenteele droomen mocht terugbrengen. Dan was nog beter het rumoer der ijdele gesprekken en de zinloosheid van het lachende niets-doen!

Rond de hoeve vond hij niemand meer. Doch uit de wijd-open deel-deuren klonk muziek en de vroolijkheid van veel jonge stemmen. Hij zag er licht, gloed-schijnsels van kleurige lampions die uit het hooge donker van het gebint neerhingen. Op den ruwen leemvloer dansten de meisjes en jongemannen, bij melodietjes die Noël uit de harmonika van den ouden boer duwde en trok.

Campo zette zich op een haverkist aan den wand en keek glimlachend, dankbaar-afgeleid, toe. De paren gleden en draaiden langs hem, de zware gestalte van Aaltje Boersink met den even forschen Asselijn; Beukel, opgewonden starend in de schitterend-donkere oogen van Rea. En Campo's blik zocht. Hij voelde zich weer vereenzamen, eenzamer dan straks, en droevig. Zijn blik zocht; hij zag niet de witte gestalte van Lize Arnsberg. Hij zocht verder tusschen de paren; hij miste ook Waling.

'Nu moet de dokter dansen!' riep plotseling Rea, van haar kavalier weg-draaiend naar den muzikant. 'Asjeblief, meneer Noël, nu uw Jordaantje!'

Zij hield niet op met haar lachend smeeken, al zei hij dat zijn beenen te stram waren. Toen, de harmonika aan Asselijn reikend:

'Nou, vooruit dan! Pietje Puk!'

En, alleen in de wijde ruimte der deel, onder de grillige gloeisels, tusschen de wanden vol teruggeweken paren, sprong de faunsfiguur met het haarloos-gladde hoofd, bewoog hij armen en beenen op de hortende maten, naderend en vermijdend een denkbeeldig wezen, koketteerend in het ijle, dan weer wild aanstormend, vroolijk de handen klappend onder het opgezwaaide been.

Eindelijk, bij een joelend applaus, viel hij buiten-adem naast Campo neer op de kist en hijgde:

'Amice, de Romeinen hadden gelijk: nemo saltat nisi demens! Maar af-en-toe moet je wel eens idioot doen... Dat is den ouwen dag in mij!'

Dien avond, luisterend naar den ruischenden zomerregen op het dichte loover rond het huis, op de pannen boven zijn bedsteê, kon André Campo den slaap niet vatten. Hij dacht hoe het zoele water zachtjes neerstraalde over de bosschen en de duinen en de eenzaam-verspreide hoeven, over de geurende weiden van heel Holland, over de daken en de grachten der verre steden; hoe het eentonig neerstraalde uit de wolken die aandreven over de zee en het vale nacht-strand. Zou Emma het hooren en aan hem denken? Zou Lize Arnsberg het hooren, hier in dit huis, ergens daar in zoo'n bedsteê onder dit breed-mantelend dak? Zou zij slapen...

Hij was helder wakker. En een verlangen dreef hem om zijn gloeiend hoofd te koelen aan het open venster, de los-gespoelde geuren te snuiven van bladeren en gedrenkten grond.

Voorzichtig, naast het dunne houtschot van zijn zolderhokje, stond hij op en leunde naar buiten. Maar terwijl zijn gedachten machteloos waren, terwijl hij niet droevig was en niet blijde, gonsde er een geluid op uit het ruischen van den donkeren nacht. Een schelle schijn keerde door het geboomte, vestigde zich, naderde al heller met het al luider motor-geronk.

Campo tuurde naar den stoppenden auto. Een vrouw, den kapuchon der cape over 't hoofd, trad er haastig uit.

En hij herkende, klaarder dan in den zonneschijn, de bewegingen van Lize Arnsberg.

P.H. VAN MOERKERKEN.

(*Wordt vervolgd*.)

Verzen.

Een lied van den dood.

De wijde zee en de gouden wind
Hebben den tijd verloren.
Ik weet van een eenzelvig kind
Dat der zaligen zingen kon hooren....

Vanachter den wind, door den leegen tijd
Zong het tot in zijn herte -
Een ijle, verloren blijmoedigheid,
Een vreemde, vlijmende smerte -
Zij zongen zijn oogen leeg en wijd,
De zaligen van de verte.

Zij zongen in 't vuur: een eenzaam geluid
Ving aan om de muren te loopen.
Zij zongen aan 't venster - zij zongen luid
Zijn deur naar den donker open.
Een regen de wolk van zijn leven uit
Zongen zij al zijn hopen.

Hem bleef geen ding meer: de groote maan
   Scheen in zijn leege oogen -
In blauw, koud licht is hij uitgegaan,
   Door een duistre verrukking bewogen -
Zij zongen hem uit de wereld vandaan,
   Zij zongen zonder meedogen.

Luider en luider zongen zij
   - IJle, duizele vlagen -
Zij zongen, zij jubelden zoo nabij,
   Dat het was of hun oogen hem zagen -
Luider en luider jubelden zij
   Dat lied van den dood in zijn dagen.

Tusschen aarde en maan, vervreemd, verblind,
   - Een wolk op een storm van droomen -
Door sombre vreugden vervoerd, ontzind,
   Is hij luid zingend gekomen -
De machtige zee, de donkere wind
   Hebben hem genomen....

Het gebed van den harpspeler.

Geen aanhang dezer duistren, noch 't vermetel
Streven ten zetel,
Dien zij met onderworpen ruggen schoren....

Geen aanhang, want dan kan ik u niet hooren....

Maar geef - o gij, die altijd weer mij vindt,
En tot mij spreekt van achter licht en wind -
Dat ik mij zelf alleen van u mag weten,
En laat mij nimmermeer vergeten
Dat ik op deze harp, die is uw leen,
Geen liefde spelen mag, dan die in u verdween.

En dat ik luistren moet opdat ik spele...

En zoo mij bijval dezer velen
Ten deel valt, waai uw schemer tusschen mij en hen,
Dat ik in uw geheim onvindbaar ben,
En peinzend weggedoken -

En als mijn felst begeeren is ontloken
En weggeritseld op uw duistren wind,
Zoo geef dan, dat mijn vreugd de wijsheid vindt
Afstand te doen, en ten behoeve
Van rust -

en - als gij 't wilt - een afgelegen groeve
Voor mijnen liefsten droom, die trouw bleef tot den ende...

En dàn geen pracht meer voor mijn oogen,
En voor mijn lust geen macht meer en geen rijk -

Maar den van alle deze dingen afgewenden
Aandacht, en het vermogen
Tot inkeer, onherroepelijk.

De geheime zee.

‘She has a wave of the sea in her heart.’
FIONA MACLEOD.

O, hoe stonden er die nacht der ziel
Hooge zeeën van oude droomen -
En een voortijd was gekomen
Heerschend verbolgen, een noodweer over
De roepende zee, en een duistre toover
Heeft aangegrepen en rechtgesteld
In dezer heerscheren geweld
Dit gedoken, preevlende leven -
En een groot zingen werd gegeven
Op deze lippen, en uit de wolken
Zongen oude verborgen volken.
En deze oogen hebben aanschouwd
De flonker en het strenge goud
Van sterker oogen en de kronen
Die eenmaal waren, en oude tronen
Werden bestegen en trots gehouden
In peinzende oppermacht...
tot dit aanschouwde
Verdween in stormen en de kolken
Des donkers, en de vreemde volken
Zongen daarachter en gingen onder,
Een norsch versterven, een somber wonder -
En wolken woeien snel en laag
Vanuit dat einde en vlaag na vlaag
Van een stralende zwarte regen
Vloog in koude verrukkingen tegen
- Blindende - tegen dit hoofd, dat luid
Zong op den storm dier ondergangen -
Zong in den dwang van een oud verlangen
Jubelend eigen vertwijfeling uit...

Dit ging voorbij, het liet mij achter
Een doodvermoeide, een hurkend wachter,
Die in de zwarte stilte belijdt
Eigen uitgeworpenheid.
De storm dier eeuwen was vergaan.
De zee zong eenzaam; een dag brak aan,
Stil, dood. Gelijk een oude wrok
Die op vergelding zon, voltrok
De vloek zich van het koude licht.
Van aangezicht tot aangezicht
Stond ik toen met mijzelf; de tijd
Was ledig, en verlatenheid
Alom en een onnoembaar wee.
- Ik zag mijzelf aan, en ik zweeg -
de zee
Zong eenzaam en noodlottig tegen
De rotsen, en de rotsen zwegen.

Dit is het uiterst land; dit is
De grens van droom en duisternis.
De kust, die leven overliet
Aan ouder macht; het norsch gebied
Der zee in komst en keer van tij
En onbevochten heerschappij -
Dit is de drempel van den dood
Der werelden; hier vangt met groot
Breken van wateren en luid
Gezang, dat luidt de wereld uit,
Het duister zwijgen aan dier zee,
Dier nooitbevaarne... de geheime zee,
De zee, die is voorbij de ziel.

Dit zijn de kusten van de ziel...

Geen, die een eigen droom bemint
Boven den droom, dien geen ooit vindt,
Zal hier verblijvend zijn: de stem
Der zee zal groot zijn tusschen hem
En het beminde en hij zal staan
Wankelend en ten ondergaan

- Een zeer uiteengeslagen ding -
In de ouden droom waarin zijn droom verging.

Neen, neen, geen zal hier zijn, en geen
Zal hierheen komen, dan alleen
Die, van dat hij geboren werd,
Een golf der zee had in zijn hart.
Die als het water en de wind
Verloren is, en maar bemint
In het voorbijgaan, want altijd
Zingt het door zijn verlatenheid,
Zingt het van achter wind en licht
Door den leegen tijd om zijn gezicht
In duizele vlagen, en over hem
En over zijn hart, en het zingt zijn stem
Omhoog uit zijn bloed, als de wind uit de zee
Het vliegende schuim, en het zingt hem mee
Met open lippen en oogen wijd
Zingende door den leegen tijd,
Een zeer verloorne, een vluchtig mensch,
Die alles losliet, en geen wensch
Behield, en niet meer wonen kan -
Een droomenovervleugeld man,
In de oude schemering te loor
Tusschen de werelden, en door
Sombre verrukkingen ontzind -
Een ritselend blad op den duistren wind
Der eeuwen - een sneeuwvlaag door den nacht
Vreemd en voorbij - de schuwe tocht
Over donkere dalen en heuvelrug
Van een meeuw naar de roepende zee terug.

Dit is mijn uiterst lied; dit is
Mijn eenige belijdenis.
Ik zing alleen omdat ik hoor
De stem dier zee, en mij verloor
Daarin, daarin...

Het is mijn einde en mijn begin -

Hoe ook mijn lust mijn hart beklemm'
Die stem zal altijd weer mijn stem
Uit kuilen van den dood verhoogen -

Mijn ooren gonzen, en mijn oogen
Zijn starend, en mijn handen zijn
Leeg in den wind, en lust en pijn
Zijn op den ouden tijd verstreken -

De zeeën der geheimen breken
Duister en dreunende benêe -

O, zee - o, vreemde zee -
O, zee, voorbij de ziel.....

Febr. 1916.

A. ROLAND HOLST.

De kunst der Van Eyck's in het leven van hun tijd.

I.

De tijd, dat men zich zijn beeld van een verleden beschaving hoofdzakelijk vormde door lezen, schijnt wel voorbij. Vroeger placht de ontwikkelde leek zich zijn achttiende eeuw op te bouwen uit een ijverige lectuur van Voltaire, Diderot, Samuel Johnson, Pope. Hoevelen lezen hen nog? Voor menigeen is de voorstelling der Renaissance een kostbaar eigen levensbeginsel geworden. Maar kennen wij Tasso en Ariosto nog even goed als Lionardo en Michel Angelo? - Het is de beeldende kunst, die heden ten dage de vorming van zulke beschavingsvoorstellingen beheerscht; het middel van waarneming is veranderd, het historische zintuig verplaatst zich steeds meer naar het visueele: voor het lezen is het kijken gekomen.

De oorzaken van die verschuiving kan men van verschillende zijden in het oog vatten. Het vergemakkelijkt verkeer, de openbaarheid en concentreering der kunst in de musea, bovenal ook de opkomst der fotografische reproductie hebben er een zeer aanzienlijk deel in. En dan: de geest wil veel meer van het verleden omvatten. Wij hebben niet meer genoeg aan wat klassieke oudheid, wat middeleeuwsche romantiek en wat Louis XIV; wij hebben Egypte noodig en het verre Oosten en de heele middeleeuwen. Zulk een beeldhonger kan niet meer door lezen bevredigd worden; de tijd is er niet, zij kan het enkel door aan-

schouwen. - Men kan het ook zóo zien: onze geest is nog altijd voortgaande op den langen weg van het rationalisme af. Wij willen half-gedroomde, niet-scherp-omlijnde beelden, waarin de subjectieve interpretatie van ons gemoed vrij spel heeft, en aan deze behoefte laat een visueele apperceptie van het historische veel meer ruimte dan een intellectueele.

Een gevolg van die verschuiving is geweest, dat van eigenlijk alle vroegere beschavingen ons beeld serener is geworden dan voorheen. Dit is natuurlijk. Uit de kunst[1)] vervluchtigt zich terstond de bittere smaak van de smart der tijden, die haar voortbrengen. De kunst weeklaagt niet. Maar in de litteratuur, die eindeloos de klacht over al het leed der wereld herhaalt, blijft de toon van smart en onbevredigdheid altijd doorklinken. Het leed, dat de beeldende kunst uitdrukt, gaat terstond over in de sfeer van het elegische en van den stillen vrede, terwijl het *gezegde* leed altijd opnieuw als leed werkt. En bij de overlevering van vroeger leven door het woord behoort ook het geschiedverhaal zelf, en dat is een eeuwige zang van druk en lijden. Neem bijvoorbeeld de achttiende eeuw. Uit al het optimisme der verlichte filozofen en al de zachte gevoeligheid der dichters gaat ons van dien tijd het beeld niet zoo klaar en blij op als uit Chardin en Fragonard en de Engelsche portrettisten.

Neem nu de vijftiende eeuw, ik bedoel niet die van Italië maar de vijftiende eeuw in Frankrijk en de Bourgondische landen. Het is eenmaal *Notre Dame de Paris* geweest, dat ons het beeld van dien tijd vertegenwoordigde. Dat was wel zwart en bijster fel, een beeld van wreeden hartstocht en jammerende ellende. Hoe is het gekomen, dat dit ons beeld niet meer is, dat ook in dien tijd ons een heldere glans van blijheid, een schat van innigheid ontloken is, zoodat er de orgelklank door ruischt van het eeuwig schoone?

1) Ik verzoek verlof, om naar franschen trant te mogen spreken van ‘kunst en litteratuur’, ‘art et littérature’, zonder misverstaan te worden, alsof ik daarmede de hoogere eenheid van beeldende kunst en litteratuur als scheppen van schoonheid loochende. In ons spraakgebruik van 1880, om de litteratuur voetstoots onder de kunst te rekenen, wordt de volkomen zelfstandigheid en eigen-aardigheid der litteratuur veel te weinig erkend. Dit spraakgebruik is een bron van misverstanden.

Thomas a Kempis? Jeanne Darc? Villon? Dufay en zijn gezellen? - Maar Thomas is tijdeloos, de muziek is aan te weinigen bekend, en in Jeanne Darc en Villon schittert het heldere en innige enkel als parelende tranen op het oude zwarte fond van *Noire Dame de Paris*. Meer dan al dezen zijn het de schilders geweest: het koor, waarin Hubert en Jan van Eyck vooraan staan, en achter hen Dirk Bouts en Rogier van der Weyden, en de school van Avignon, en Huge van der Goes en Geertgen van Sint Jans, en dat sluit met Gerard David. - Ook hier hebben wij ons van het boek naar het beeld gewend, en het was, alsof wij ons van de schaduw naar de zon keerden.

Toch was dat oude, het duister-romantische beeld niet ten eenenmale verkeerd. Nu wij in die eeuw schoonheid leerden kennen, waarvan wij voorheen niet wisten, zijn wij soms geneigd, in die eeuw alleen de schoonheid te zien. Doch wij weten het wel, dat oude sombere beeld kunnen wij opnieuw oproepen, als wij maar opnieuw gaan lezen. Al het gruwelijke der vijftiende eeuw, al haar bloedige wreedheid, felle hebzucht, krijschende hoovaardij en wraakgierigheid staat nog even duidelijk als vroeger te lezen bij haar kroniekschrijvers, bij Monstrelet en Chastellain en Jacques du Clercq, in het dagboek van den Burger van Parijs. En dit is niet het eenige contrast met de hooge, waardige ernst en de diepe vrede van Van Eyck en Memlinc: daarnaast staat nog een andere eeuw van Bourgondië, die der dichters: vol ijdel geflonker, frivool en ondragelijk fade met haar eindelooze kraam van versleten allegorie en mythologische romantiek. Leest Eustache Deschamps, Christine de Pisan, Alain Chartier, koning René. Licht komt dan de vraag bij u op: Is er dan in dien tijd zoo groote onevenredigheid tusschen de bewoorde en de verbeelde uitdrukking der cultuur? Is het niet, alsof die zuivere, innige kunst der schilders in een andere levenssfeer stond dan die der vorsten, edelen en litteraten? Hoort zij niet bij geval aan den rand van die bonte hel in een vredigen limbus met Ruusbroec en de Windesheimers en het volkslied?

Het antwoord kennen wij: neen. De kunst der Van Eyck's, die wij bewonderen, stond midden in het hofleven, dat ons afstoot. Het is dat contrast zelf tusschen kunst en leven,

dat wij moeten zoeken te verstaan. Het helpt niet, of wij voortgaan met aan Memlinc onze emotie te kweeken en de oogen toe te knijpen voor de correctie der historie. Als het ons ernst is met onze bewondering eener verleden kunst, behoeven wij nimmer de historie te vreezen.

Wanneer dan hier beproefd wordt, enkele betrekkingen tusschen kunst en leven in den Bourgondischen tijd toe te lichten, mogen enkele opmerkingen vooraf gaan. Hier wordt gesproken van Jan van Eyck, alsof er nooit een Hubert had bestaan. De vraag naar de onderscheiding van het werk der beide broeders wordt geheel onaangeroerd gelaten; wil iemand ergens Hubert lezen, waar Jan staat, uitstekend. Onder den term vijftiende eeuw verzoek ik een goed stuk veertiende mee te mogen begrijpen, evenzoo onder dien van Bourgondië zoowel de fransche als de nederlandsche cultuur buiten het politieke machtsgebied der hertogen. En vooral dit: er zal hier voortdurend gesproken worden van fransche cultuur en fransche letteren, ter vergelijking met de kunst, die wij nederlandsch plegen te noemen. Laat men er niet uit opmaken, dat ik het eens zou zijn met wijlen Henri Bouchot, of meenen zou, dat het niets te beduiden heeft, dat van Claes Sluter af al de voornaamste kunstenaars van dietsche herkomst zijn geweest. Hier echter valt de nadruk op het feit, dat volkomen terecht door de fransche kunstgeleerden na 1902 op den voorgrond is gebracht: het feit, dat die kunst heeft gebloeid in een beschavingsmilieu, dat bijkans volslagen fransch was. De nationaal-ethnografische twistvraag, in hoeverre het bijzonder karakter dier Bourgondische kunst is bepaald door hoedanigheden van den nederlandschen stam, is voor de beschavingsgeschiedenis van zeer ondergeschikte beteekenis.

Voor het recht begrip van de functie, die de beeldende kunst in de Bourgondische samenleving vervulde, is het niet genoeg, zich te verdiepen in de bewonderende aanschouwing. Vooreerst om deze reden, dat hetgeen wij van die kunst kennen, slechts een speciaal fragment is. Hier komt terstond een der oorzaken van de schijnbare onevenredigheid tusschen kunst en litteratuur aan den dag. De litteratuur is ons vrijwel volledig bekend: wij bezitten alle genres van

het meest verhevene tot het meest alledaagsche, van het vroomste tot het uitgelatenste, van het meest abstracte tot het meest actueele. Het gansche leven vinden wij erin weerspiegeld en uitgedrukt. De kunst daarentegen, die reeds door haar aard een minder directe uitdrukking geeft van de tijdgeschiedenis, komt voor onzen geest nog meer geïsoleerd buiten den tijd te staan, doordat wij behalve de kerkelijke kunst er slechts minime resten van bezitten. Alle wereldlijke beeldende kunst, alle toegepaste kunst ontbreekt bijna geheel. Nu is juist in die Bourgondische beschaving de samenhang van kunstvoortbrenging en gezelschapsleven bijzonder sterk geweest. Doch van dien samenhang leeren ons de altaarstukken, portretten, grafmonumenten, tapijten lang niet genoeg. Om de verhouding van kunst en leven te begrijpen, moeten wij minstens evenzeer verwijlen bij het verlorene als bij het bewaarde.

De kunst ging in dien tijd nog op in het leven. Het leven stond bepaald in sterke vormen, het werd bijeen gehouden en gemeten door de sacramenten der kerk, door de feesten van het jaar en de getijden des daags. De kunst strekte tot versiering van dien vorm zelf, waarin het leven verliep. De hedendaagsche mensch treedt uit den hem meer of min onverschilligen gang van zijn dagelijksch leven naar buiten, om opzettelijk in eenzelvige contemplatie kunst te genieten. De middeleeuwer vond de kunst aangewend tot verhooging van den luister van zijn leven zelf, bestemd om mee te klinken in zijn levensvervoeringen, hetzij in zijn hoogststijgende vroomheid of in zijn hoogmoedigste vreugde. Als iets eigens wordt hem de kunst nauwelijks bewust. Wat hem aan schoonheidshuivering uit de kunst doorstraalde, werd door hem niet als kunstschoon gevoeld, maar onmiddellijk omgezet of in godsvervuldheid of in levensbehagen. Zelfs het begrip kunstschoon bestaat nog niet. Wanneer Dionysius de Kartuizer in zijn verhandeling *over de schoonheid der wereld*[1] alle soorten van het schoone opsomt, gewaagt hij van de schoonheid der natuur, van zee, aarde,

1) Eigenlijk *De venustate mundi et pulchritudine Dei*, Opera, t. XXXIV p. 223.

kruiden, steenen, het gesternte, van de schoonheid van het menschelijk lichaam en de dieren, van die van het deugdzaam leven en van de abstracte dingen, van de schoonheid van God en de engelen, doch niet van de schoonheid der kunst. - Toevallig weten wij van denzelfden Dionysius, hoe uitermate gevoelig hij voor een kunstemotie was. Hij trad eens binnen in de Sint Janskerk te 's Hertogenbosch, terwijl het orgel speelde, en de zoete melodie deed hem onmiddellijk het hart smelten en ontrukte hem aan zichzelven in een langdurige ekstase.[1)]

De bewustheid en de uitdrukking in woorden van een aesthetisch genieten heeft zich zeer laat ontwikkeld. Wat prijst de tijdgenoot der Van Eyck's in een schilderstuk? Niet datgene wat ons als de diepere schoonheid bewust wordt, gewoonlijk enkel de natuurgetrouwheid en de perfectie. Voor de uitdrukking hunner kunstbewondering staan hun nog maar de termen ten dienste, die wij verwachten van den verbaasden burgerman. De oudste lof voor Jan van Eyck geldt de verbazingwekkende geacheveerdheid van zijn spiegels aan den wand, zijn lichteffekten en perspectief.

Als een eigen ding van schoonheid wordt de schilderkunst in die dagen nog niet begrepen. Zij is òf toegepaste kunst, in zooverre haar bestemming de zuivere schoonheidsbedoeling primeert, of zij wordt opgevat als een weelderige curiositeit. Tusschen die beide opvattingen in moet de zuivere kunstliefde zich nog ontwikkelen. In de kunst der vijftiende eeuw overwoog voor den tijdgenoot de gewichtigheid van haar onderwerp en haar bestemming nog verre de waardeering van haar schoonheid. Die bestemming is een praktische. Voor het altaarstuk het plechtig vertoon bij hooge feesten (de Aanbidding van het Lam werd maar heel zelden geopend), tevens de herinnering aan de vrome stichters. De vierschaartafereelen in de stadhuizen, zooals keizer Otto's gerecht van Dirk Bouts, dat van Cambyses van Gerard David of de verloren Brusselsche schilderijen van Rogier van der Weyden, moesten de rechters tot hun plicht vermanen. Het portret heeft niet alleen de gebruikswaarde als familiestuk, die het nu nog heeft, maar dient ook dikwijls

1) Vita auct. Theod. Loer a Stratis, ib. t. I. p. XXXVI.

tot kennismaking bij verlovingen. Met het gezantschap, dat Philips de Goede in 1428 naar Portugal zendt, gaat ook Jan van Eyck, om de beeltenis te schilderen van de koningsdochter, die 's hertogen bruid zal worden. De beeldhouwkunst dient bij uitstek het grafteeken.

Al deze praktische waarden, de bedoeling voor het leven, waarmee de opdrachten geschiedden, wisschen de grens tusschen de vrij beeldende kunst en het kunsthandwerk uit. Ook wat de personen der kunstenaars betreft, bestaat die grens niet. Het was niet enkel het polychromeeren van beeldhouwwerk en het verluchten van handschriften, waarmee de schare van kunstenaars in Vlaamschen, Bourgondischen of Berry'schen hofdienst het vrije schilderen afwisselden. Zij beschilderen wapenschilden en banieren, ontwerpen tournooi- en magistraatscostuums. Melchior Broederlam, eerst schilder van graaf Lodewijk van Male, daarna van diens schoonzoon, den eersten hertog van Bourgondië, decoreert vijf gebeeldhouwde zetels voor 's graven huis. Hij herstelt en beschildert de mechanieke rariteiten in het kasteel van Hesdin, waarmee de gasten besproeid of bestoven werden. Hij werkt aan een reiswagen der hertogin. Hij leidt de buitensporige versiering van de vloot tegen Engeland, die in 1387 in de haven van Sluis lag en liggen bleef. Bij de vorstelijke bruiloften en begrafenissen komt steeds het werk der hofschilders te pas. Van Jan van Eyck is bekend, dat ook in zijn werkplaats standbeelden beschilderd werden, en dat hij voor hertog Philips een soort van wereldkaart vervaardigde, waarop steden en landen wonderbaarlijk fijn en duidelijk geschilderd te zien waren. Aangaande Gerard David vindt men geboekt, dat hij de tralies van het broodhuis te Brugge, waar Maximiliaan in 1488 gevangen zat, moest beschilderen.

Wat is er over van al dat werk, dat uit de handen der groote kunstenaars gekomen is? Eenige grafmonumenten, altaarstukken, portretten en vele miniaturen. Maar van de wereldlijke schilderijen slechts heel weinig, van de sierkunst en het kunsthandwerk alleen enkele bepaalde genres: kerkgerei en kerkgewaden. Stel u voor, dat wij naast de kruisafnemingen en Madonna's iets meer van de wereldlijke schilderijen konden plaatsen, zooals bij voorbeeld die badstoof van

Jan van Eyck, of de jachttafereelen, dat wij naast de kerkelijke paramenten ook de met juweelen en schelletjes bezette prachtgewaden van het hof konden leggen. En bovenal, dat wij die pralend getooide zeekasteelen konden zien, die steeds weer Froissart in verrukking hebben gebracht, met hun wimpels, rijk met wapens versierd, die tot op het water wapperden. Welk een kunstwerk kan het zijn geweest, dat schip van Philips den Stoute, bedekt met blauw en goud, de groote wapenschilden langs het paviljoen op het achterkasteel, de zeilen bestrooid met margrieten en met de voorletters van het hertogelijk paar, en met het devies *Il me tarde*. Hoe zou ons inzicht in het wezen der Bourgondische kunst worden verlengd, indien wij dat alles voor oogen hadden!

De trek, die ons in al die gebruiks- en sierkunst het meest zou hebben getroffen, zou ongetwijfeld zijn: het schitterend extravagante. Die trek is ook in de ons bewaarde kunstwerken wel degelijk aanwezig, maar omdat wij juist dien trek het minst waardeeren, letten wij er het minst op. Wij zoeken enkel naar de diepste schoonheid. Alles wat louter praal en luister is, heeft zijn prikkeling verloren. Maar voor den tijdgenoot was juist die praal en luister van ontzaglijk gewicht.

De Bourgondische cultuur is er een, waarin pracht schoonheid wil verdrijven. De eind-middeleeuwsche kunst weerspiegelt getrouw den eind-middeleeuwschen geest, een geest, die zijn pad ten einde was geloopen. Evenals het denken tenslotte al het denkbare had uitgebeeld tot een oneindig systeem van met verbeelding verkleede zelfstandigheden; zoo streeft ook de kunst ernaar, niets ongevormd, niets onverbeeld te laten. De flamboyante gothiek is als een eindeloos orgelnaspel: zij lost alle vormen op in zelfontbinding, geeft aan elk détail zijn voortgezette doorwerking, aan elke lijn haar tegenlijn. Overal woekert de vorm ongebonden; met den horror vacui, die eindigende geestesperioden kenmerkt, grijpt het versierende détail alle vlakken en lijnen aan.

Dat alles wil zeggen, dat de grenzen tusschen praal en schoonheid verflauwen. Tooi dient niet meer om het natuurlijk schoone te verheerlijken, maar overwoekert het. Hoe verder van de zuiver beeldende kunst af, hoe toomeloozer die woekering. Vergelijk bij voorbeeld in den tabernakel te Dijon het snijwerk van Jacques de Baerze met het

schilderwerk van Broederlam: hier eenvoud en rust, daar woelige overladenheid. Van denzelfden aard is het verschil tusschen het geschilderde tafereel en het tapijt: in het laatste kan de onvrijer weeftechniek zich moeilijker aan de overdreven versieringsbehoefte onttrekken, de tapijten zijn overvuld met figuren en kleur. Nog minder houvast in evenmaat en harmonie heeft de versieringsbehoefte in de kleeding, waar de persoonlijke hoovaardij de zucht naar praal nog versterkt. Hier heerscht behalve een ontzaglijke overlading met edele steenen een toomelooze overdrijving der afmetingen. Men kent de lange schoenpunten of poulaines, het suikerbroodvormige vrouwenkapsel of hennin, de hooge mutsen der edelen, hun wonderlijk om 't hoofd gedrapeerde kaproenen, die omhoog staan als een hanekam of als een vlammend vuur, de wijde, bij de schouders omhoog staande mouwen, de tot de voeten hangende houppelandes en de buizen zoo kort, dat zij de billen zichtbaar laten. Hoe plechtiger, hoe buitensporiger: het rouwkleed over zijn vermoorden vader, waarin Philips de Goede te Troyes in 1420 den koning van Engeland ontvangt, is zoo lang, dat het van het hooge ros af, dat hij berijdt, de aarde raakt.

Al de bizarre ijdelheid en beuzelachtige pronk, waarvoor de tijdgenooten, als de kater der overdaad hen benauwt, het woord ‘beubans’ gebruiken, heeft haar toppunt in het hoffeest.

Iedereen herinnert zich de beschrijvingen van die Bourgondische hoffeesten, zooals het banket te Rijsel in 1454, waar de gasten bij den opgedragen fazant hun geloften aflegden, om tegen den Turk ter kruisvaart te trekken. De wansmakelijke vertooningen der ‘entremets’ met hun pasteien, waarin muzikanten spelen, hun opgetuigde schepen en kasteelen, apen, walvisschen, reuzen en dwergen, al hun afgezaagde allegorie, het doet ons slechts aan als hyperbolische bruilofts-aardigheden van het ergste soort en schijnt niet anders dan het toppunt van barbaarsche vorstenweelde. Kan er iets zijn, wat in onze voorstelling verder verwijderd ligt van het Gentsche of het Leuvensche altaarstuk? Hier lijkt de kloof niet te dempen.

Vragen wij echter eerst: wat beteekende zulk een feest *in* die samenleving? - Het feest had nog vrij wat behouden van de functie, die het vervult bij de natuurvolken, die

van de souvereine uiting der cultuur te zijn. In tijden van groote vernieuwing der gemeenschap, verwerft het die functie opnieuw, zooals in de Fransche revolutie. Wij modernen kunnen op ieder oogenblik van rust in zelfgekozen ontspanning individueel ons zuiverste levensinzicht en levensvreugde zoeken. Maar een tijd van chronische onveiligheid en geringe verspreiding der geestelijke genotmiddelen behoeft daartoe het feest. En de onmisbare bedwelming, de tempering der realiteit, kan slechts met sterker middelen worden bereikt, naarmate het contrast van de ellendigheid des dagelijkschen levens grooter is. De vijftiende eeuw nu is een tijd van ontzettende depressie en pessimisme. Tegen de eeuwige beklemming van strijd en honger, onrecht en geweld, brand en pest, hel en heksen, moest naast de dagelijks herhaalde belofte van het hemelsch heil van tijd tot tijd ook de plechtige en gezamenlijke, glorieuse verzekering van de schoonheid des levens werken. Want geregelde individueele ontspanning in lectuur of natuur was slechts voor enkelen bereikbaar, de boeken waren kleinoodiën en buiten de stadsmuren of de lusthoven was de natuur onveilig. Spel, min, drank, dans en zang waren niet genoeg: het feest moest ze veredelen met schoonheid.

Het volksfeest had zijn eigen schoonheid alleen in lied en dans, voor het oogenschoon leunde het op het kerkfeest, dat daarvan overvloed bood. Juist in den tijd, waarvan wij spreken, maken de rederijkers het burgerlijke feest los uit den kerkelijken vorm, en luisteren het op met eigen sier. Doch enkel het vorstenhof was in staat, een zuiver wereldlijk feest te tooien met weelde van kunst, er een eigen pracht aan te geven. Nu is echter niets voor het feest zoo onmisbaar als stijl. Het kerkfeest had dien stijl krachtens de liturgie zelf; ook de uiterste woekeringen van het feestelijk détail, tot in het burleske toe, konden daar de heilige waardigheid en den vasten hoogen gang niet verbreken. Het hoffeest miste dien stijl. De levensvorm van het hof was het ridderideaal, maar dit niet meer in zijn echte, krachtige gedaante, doch als een vooze renaissance, een ijdele conventie, waarbij overmatige staatsie en etikette het innerlijk verval van den ridderlijken levensvorm moeten bedekken. De bron, waaruit het hoffeest zijn fantazie moet putten, kan geen andere zijn dan de ridderlijk-romantische litteratuur, maar deze

is versleten en hol. Dus tracht nu het hoffeest de ongebonden, stijllooze verbeeldingen van die verschaalde ridderlijke romantiek in zijn bonte vertooningen weer te geven. Die opvoeringen en tableaux-vivants zijn litteratuur in een lagere potentie, waarbij niets overblijft dan een overladen poespas van mythologische, allegorische en moraliseerende figuren.

Doch welk een ernst, waarmee die zaken worden opgevat! Het groote feest van Rijsel, dat een reeks van banketten, door den hofadel in wedijver elkaar aangeboden, moest besluiten en bekronen, stond in het nauwste verband met Philips' levensideaal: de kruistocht tegen de Turken ter herovering van Constantinopel, een jaar te voren gevallen. De hertog had voor het feest een commissie aangewezen, geleid door messire Jean de Lannoy, een vliesridder, en waarin ook Olivier de la Marche zitting heeft. Wanneer deze in zijn gedenkschriften tot die zaken genaderd is, wordt het hem nog plechtig te moede, als hij die groote dingen gedenkt: ‘Pour ce que grandes et honnorables oeuvres désirent loingtaine renommée et perpétuelle mémoire’ aldus begint hij zijn verhaal van het feest. Herhaaldelijk waren de kanselier zelf, Nicolaas Rolin, en de eerste kamerheer Antoine de Croy bij de beraadslagingen der commissie tegenwoordig. ‘Et furent à ce conseil des plus grans et des plus privés appelez, et après deliberacion d'opinions, furent les cerimonies et les mistères concluz telz qu'ilz se devoient faire.’ Men kwam van over zee om het schouwspel te zien. Het relaas van al dat fraais is dikwijls genoeg gedaan. Olivier zelf speelde de rol van Sainte Eglise in het voornaamste stuk, waarbij deze binnenkomt in een toren op den rug van een olifant, door een turkschen reus geleid. Op de tafels prijkten de geweldigste decoraties: een bemande kraak, een weide met boomen, een bron, rotsen en een beeld van Sint Andries, het kasteel Lusignan met de fee Mélusine, een windmolen, waarbij naar den vogel geschoten werd, een bosch met bewegelijke wilde dieren en eindelijk de kerk met zangers en orgel en de pastei, waarin een orkest van 28 personen zat, welke twee elkaar afwisselden met muziek. De brave Olivier peinsde later over de ‘oultraigeuse et desraisonnable despense, sans y trouver entendement de vertu, sinon touchant l'entremecz de l'Eglise.’ Maar een ander hofwijze

legde hem uit, en wist hem te overtuigen, waarom dat alles zoo had moeten zijn.

Welnu, al deze menschen, die aan die gargantueske pracht hun hart ophaalden en hun ernstigste gedachten wijdden, het waren de opdrachtgevers van Jan van Eyck en Rogier van der Weyden. Het was de hertog zelf, het was Nicolaas Rolin, Jean Chevrot, de Lannoy's. En die deze of soortgelijke pronkstukken plachten te vervaardigen en uit te monsteren, dat waren de schilders zelf. Al weet men het toevallig niet van Jan of Rogier, men weet het van anderen, hoe zij bij zulke feesten meewerkten: Colard de Laon, Simon Marmion, Jacques Daret. - Men zou soms meenen, dat in die dagen smaak en wansmaak nog in de geesten eendrachtig konden samenwonen. Pracht en schoonheid althans, kunstzin en rariteitenzin deden het. In zijn kasteel van Hesdin, schatkamer tegelijk van kunstwerken en lustoord vol van allerlei van die mechanieke vermakelijkheden, ‘engins d'esbatement’, die in het vorstelijk lustverblijf zulk een taai leven hebben gehad, had Philips, naar Caxton ons meedeelt, een kamer, versierd met schilderijen, die de geschiedenis van Jason voorstelden, den held van het gulden vlies. Ter meerdere opluistering waren er bliksem-, donder-, sneeuw- en regeninstrumenten aangebracht, om daarmee Medea's tooverijen voor te stellen.

Wij zouden die Jason-schilderijen het liefst bezitten zonder dat bijwerk. Maar zou er toch niet bij al die feestartikelen naast veel matelooze, verdwaasde pronk, menig echt kunstwerk zijn geweest? Het kan niet ten eenenmale leelijk zijn geweest, wat uit zulke handen kwam. Zoo'n opgetuigd schip, die windmolen met vogelschieters, ik zou er menige middelmatige bespotting of beweening voor willen geven. Er is zonder twijfel tusschen de hoogernstige kerkelijke kunst en die feestkunst een grootere mate van verwantschap geweest, dan wij ons gemakkelijk kunnen voorstellen. Het element van rhetorische praal ontbreekt ook in de kerkelijke kunst allerminst.

Hoe dan ook gezien, het kunstleven van den Bourgondischen tijd lag nog geheel besloten in de vormen van het gezelschapsleven. De sociale beteekenis der kunst, om 't even of het kerk- of weeldekunst is, blijft bovenal praal: het accen-

tueeren van de persoonlijke belangrijkheid, niet van den kunstenaar, (zooals nu te vaak) maar van den stichter. Het is dezelfde functie, die in de kleeding wordt vervuld door de geoutreerde vormen en afmetingen. Om goed te zien, hoe kunst en leven bij elkaar aansloten, in elkaar opgingen, missen wij veel te veel van de entourage. Daarom zijn voor ons die kunstwerken van zoo bijzonder gewicht, die ons iets van het werkelijke leven te zien geven. Dat is het, wat ons het portret van het echtpaar Arnolfini in de National gallery zoo allerkostbaarst maakt, niet als cultuurhistorisch document, bedoel ik, maar omdat er de adem van het leven zelf in gaat.

Laat deze man met het meest onitaliaansche gezicht, dat ooit uit oogen keek, laat Hernoul le fin dan de koopman uit Lucca zijn geweest of niet, hij was een vriend van Jan van Eyck. Heeft ooit een schilder op zinrijker wijze zijn werk gewaarmerkt? ‘Johannes de Eyck fuit hic, 1434’ staat er boven den spiegel: Jan van Eyck is hier geweest. Zooeven nog. In de suizende stilte van die binnenkamer toeft nog de klank van zijn stem. De innige teerheid en de stille vrede, zooals eerst Rembrandt ze opnieuw zal geven, liggen in dit stuk besloten, alsof het Jan's eigen hart was. Is dit de vijftiende eeuw? Waar is nu die schelle lach en die berstende hoogmoed? - En dan ziet wellicht onze verbeelding een Jan van Eyck, die buiten het felle bonte leven van zijn tijd stond, een eenvoudige, een droomer, een geestverwant van Thomas a Kempis, die met gebogen hoofd, den blik naar binnen gericht, door 't leven sloop. Voorzichtig, of het wordt een kunsthistorische novelle: hoe 's hertogen ‘varlet de chambre’ (een nederiger soort hofraad) met weerzin de hooge heeren diende, hoe zijn kunstmakkers met diepe smart hun hooge kunst moesten verloochenen om mee te werken aan die overdadige hoffeesten.

Er is niets, wat zulk een voorstelling rechtvaardigt. Het weinige wat wij van het leven dier schilders weten, toont hen ons als lieden van de wereld. De hertog van Berry is met zijn hofschilders op den besten voet. Froissart ontmoette hem in gemeenzaam onderhoud met André Beauneveu in zijn wonderkasteel Mehun sur Yevre. De gebroeders Van Limburg verrassen den hertog op nieuwjaar met een verlucht handschrift, dat een blok hout blijkt te zijn. Paul

van Limburg, de onvergelijkelijk verfijnde kunstenaar van de *Très riches heures de Chantilly*, staat onder ernstige verdenking, de schaker van een meisje te Bourges te zijn geweest. Jan van Eyck heeft zich midden in het hofleven bewogen. Voor de geheime diplomatieke zendingen, waarmee Philips de Goede hem belastte, was een wereldkenner noodig. Hij geldt in zijn eeuw als een geletterde, die klassieken las en meetkunde studeerde. Met een lichte bizarrerie vermomt hij zijn bescheiden 'Als ik kan' in grieksche karakters.

Men moet nu eenmaal in de historie steeds onopgeloste tegenstellingen in zich opnemen. Zeker, daar zijn in de vijftiende eeuw twee scherp gescheiden levenssferen. Hier is de hofcultuur, praalziek, eer- en hebzuchtig, kakelbont, gloeiend hartstochtelijk. Daar is de stille, effen grijze sfeer der 'moderne devotie', de ernstige mannen en de gedweeë burgervrouwtjes, die in de Fraterhuizen en bij de Windesheimers hun toeverlaat zochten. De verre zachte branding der *Imitatio* fluistert erin. - In deze sfeer past voor ons gevoel de kunst der Van Eyck's, om haar vrome stille mystiek. Toch is haar plaats in de andere. De 'moderne devoten' stonden afwijzend tegenover de groote kunst, die zich in hun tijd ontplooide. Zij verwierpen de veelstemmige muziek van Dufay en de zijnen. Geert de Groote schreef een tractaat tegen ijdele kerkepraal *Contra turrim Trajectensem*. Zij zouden de Aanbidding van het Lam een ijdel werk van hoogmoed geacht hebben.

De kringen, waarin en waarvoor de kunstenaars werkten, zijn gansch andere dan die der moderne devotie. Men kan mij hier tegenwerpen, dat ik die kunst al te zeer als hofkunst laat gelden; het is waar, de groote kunst heeft evengoed als de moderne devotie haar wortels in de stedelijke samenleving. In andere steden weliswaar. De burgerijen van Yperen, Brugge, Gent, Mechelen, Leuven, waaruit de groote schilderkunst is voortgekomen, leefden een zatter en weelderiger leven dan die van de stille IJselsteden. Goed, maar daar is Haarlem, centrum van kunst en toch zonder twijfel als afgelegen Hollandsch stadje veel meer verwant aan Deventer en Zwolle dan aan de rijke Vlaamsche en Brabantsche steden. Juist, maar de kunst van Haarlem, als

het werk van Dirk Bouts haarlemsch mag heeten, is dan ook veel slichter en strakker dan die der Zuidnederlandsche meesters. Het is juist het element van praal en schittering, dat hier ontbreekt. De haarlemsche school staat inderdaad nader tot die sfeer van den burgerlijken levensernst. Doch zoo zouden wij bij de nationaal-ethnografische vraag belanden, die ik zeide te willen laten rusten.

De kunst der Van Eyck's kan niet burgerlijk meer heeten. Niet alleen omdat het hof en de hooge adel die kunst tot zich trok, maar omdat de rijke burgerijen zelf reeds lang naar een adellijken levensvorm streefden. Gaan wij na, wie de werkgevers zijn geweest van de groote schilders. Wij vinden hen, behalve in de vorsten zelf, onder de hooge heeren en de groote parvenu's, waaraan het Bourgondische tijdvak rijk is. Het is de kring, die naar het hof graviteert, waar men zwelgt in de praal van ridderorde, feest en intocht. Daar is bij voorbeeld Jean Chevrot, de bisschop van Doornik, wiens wapen hem als den vermoedelijken stichter aanwijst van dat innig-vrome stuk de Zeven sacramenten in het Antwerpsche museum. Hij was een der ijverigste dienaars van Philips den Goede in de zaken van het gulden vlies en van het fabuleuze kruistochtplan. Van het drieluik te Berlijn, dat aan Rogier wordt toegeschreven, het zoogenaamde Middelburgsche altaarstuk, kent men de stemmige figuur van den stichter Pieter Bladelyn, schraal en scherp; men ziet het hem aan, dat hij een ‘voix cassée et tirant à femme’ had. Deze Bladelyn was het type van den grooten kapitalist dier dagen. Van ontvanger der stad Brugge was hij opgeklommen tot algemeen hertogelijk tresorier. Door zijn beleid en nauwgezetheid kwamen 's hertogen financiën in betere orde. Hij werd tot ridder verheven en tot tresorier van het gulden vlies. De hertog gebruikte hem evenals Jan van Eyck tot diplomatieke zendingen, en was voornemens, hem op den kruistocht mee te nemen voor het beheer der geldmiddelen. Zijn rijkdommen, die de verbazing van zijn tijdgenooten gaande maakten, besteedde hij aan groote inpolderingen (tusschen Sluis en Zuidzande ligt nog de Bladelynspolder) en aan het stichten van zijn stadje Middelburg in Vlaanderen, in welks hoofdkerk het altaarstuk zijn naam moest bestendigen. Ook Jodocus Vydt en de kanunnik Van de Paele

behoorden tot de groote rijken van dien tijd. Het hoogst van allen klom Nicolaas Rolin, de kanselier, ‘venu de petit lieu’, jurist, financier, diplomaat. De groote verdragen der Bourgondiërs van 1419 tot 1435 waren zijn werk. ‘Soloit tout gouverner tout seul et à part luy manier et porter tout, fust de guerre, fust de paix, fust en fait de finances.’ De ontzaglijke rijkdommen, die hij door niet onverdachte middelen had opgehoopt, besteedde hij aan tal van stichtingen. Men sprak met haat van zijn hebzucht en zijn hoogmoed. En daarvan niet alleen. De man, wiens beeltenis wij kennen, vroom geknield, op het stuk dat hij voor zijn geboortestad Autun liet schilderen door Jan van Eyck, en nogmaals van dat door Rogier voor zijn gasthuis te Beaune, stond bekend als een die enkel het aardsche telt. ‘Il messonnoit tousjours en la terre comme si terre lui eust esté perpétuelle, la où son sens desvoya et l'abesti sa prudence, quant ne vouloit mettre mesure et terme en ce dont ses longs vieux ans lui monstroient le prochain coppon’. Aldus Chastellain. En Jacques Duclercq:[1] ‘Le dit chancellier fust reputé ung des sages hommes du royaume à parler temporellement; car au regard de l'espirituel, je m'en tais.’

Zoo oordeelden de tijdgenooten over dezen vromen stichter. Zal men dus in het Louvre voor *La vierge au chancelier Rolin* een huichelachtig wezen in het gelaat van den schenker gaan zoeken? Beter is het om te trachten, den mensch der vijftiende eeuw te verstaan in zijn geweldige tegenstrijdigheid. Er zijn er zoovelen, bij wie onder de schreeuwendste zonden, ja zelfs schijnbaar ongeloof, de diepste vroomheid rustte: Louis van Orleans, Philips de Goede zelf, felle contrasten van hoogmoed, hebzucht, luxurie met sterk geloof.

Men is hier voortdurend in de sfeer, waar de uitersten van het mystische en het grof aardsche elkander raken. Voor dit geloof is geen aardsche verbeelding te zinnelijk of te zwaar: Van Eyck kan zijn engelen en goddelijke figuren behangen met de zware praal van stijve, van goud en steenen druipende gewaden; zijn geloof behoeft niet de fladderende slippen en spartelende beenen der barok-engelen, om naar omhoog te wijzen.

1) Chastellain, III 330; Jacques Duclercq, ed. de Reiffenberg, III 203.

De late middeleeuwen hadden de geloofsverbeelding uitgewerkt tot in het uiterste. Eens had men de goddelijke figuren oneindig ver af gezien: strak en star. Toen was het pathos der innigheid gekomen. Het was het eerst met een vloed van tranen en gezang opgebloeid in de mystici der twaalfde eeuw: Sint Bernard en de zijnen. Men had de godheid bestormd met zijn snikkende aandoening: om toch maar mee te mogen vergaan in het goddelijk lijden, had men Christus en den heiligen al de kleuren en vormen opgedrongen, die de bonte fantazie uit het aardsche leven putte. Een stroom van rijke menschelijke ver-beelding was door alle hemelen gevloeid. En steeds verder vloot die stroom in ontelbare kleine vertakkingen af. Gaandeweg was in altijd verder schrijdende uitwerking al het heilige tot in de kleinste bijzonderheden in beeld gebracht. Met smachtende armen had men den hemel naar omlaag getrokken. Eerst was langen tijd het woord in graad van uitbeelding de plastische en picturale schepping voór geweest; toen de gothieke sculptuur door haar materiaal en haar kader nog veel van het schematische der oudere voorstelling bewaarde, begonnen reeds de Meditationes van Pseudo-Bonaventura al de lijfelijke houdingen en al de aandoeningen van het kruisdrama te beschrijven. Maar naarmate de picturale techniek voortschreed, haalde de beeldende kunst dien voorsprong meer dan in. Waar op de teugellooze verbeelding geen geestelijke rem meer werkte, had thans de picturale uitbeelding der heilige dingen een graad van naturalisme en détailleering bereikt, die slechts een einde beduiden kon. De uiterste spanning in het aardsch verbeelden van het goddelijke was bereikt; de mystische inhoud dier verbeelding stond steeds gereed om uit die beelden te ontvlieden en enkel den lust aan den bonten vorm achter te laten.

Het naturalisme der Van Eyck's! (Ik vermijd den term realisme om zijn dubbelzinnigheid.) Men pleegt het op te vatten als een element, dat de Renaissance aankondigt. Maar het is even goed, neen beter te zien als de volledige ontplooiing van de laatmiddeleeuwsche geestesstrekking bij uitnemendheid, het natuurlijk ver-beelden van het heilige. In die gedaante vervult datzelfde naturalisme de geheele laat-middeleeuwsche geestescultuur, niet enkel de schilder-

kunst en de plastiek. Men vindt het terug in de sermoenen van pater Brugman, in de moraaltractaten van Johannes Gerson en Dionysius den Kartuizer; het doordringt de gansche heiligen-vereering, het uit zich in de ongemeten prolificatie van alle kerkelijke voorstellingen, gewoonten, gebruiken. Het is de vorm, die den inhoud dreigt te overwoekeren. In dien inhoud des geloofs had zich nog niets vernieuwd. Ook in de kunst der Van Eyck's is de inhoud nog volkomen middeleeuwsch. Nieuwe gedachten spreekt zij niet uit. Zij is een uiterste, een eindpunt, naar inhoud en vorm. Het middeleeuwsche begrippensysteem stond ten hemel toe volbouwd; er viel nog slechts aan te kleuren en te versieren.

Hoe vertoont zich nu diezelfde laat-middeleeuwsche eigenschap in de litteratuur? Ook zij weet in de vijftiende eeuw nauwelijks een andere taak meer te vinden dan het volkomen uitbeelden en versieren van lang-doordachte voorstellingen. Doch het grondverschil van haar aard en middelen maakt, dat het effekt een geheel ander is dan in de schilderkunst. Een tijdperk, waarin nieuwe waarheden aan den hemel zijn opgegaan, baart meestal de dichters en de wijzen nog grooter dan de kunstenaars. De dichters en de wijzen maaien met breeder zeis, zij oogsten de nieuwe schatten rijper en rijker dan de beelder en bouwer. Dante en Thomas van Aquino omvademen meer dan Giotto.

Doch als dan weer, dikwijls zeer snel daarop, een periode volgt, waarin de gedachte schijnt uitgeput, die alweer wacht op nieuwe bevruchting, dan verandert met de inzinking der cultuur ook die balans van het woord en het beeld.

In zulke perioden ziet men het verschijnsel, dat de aesthetische schepping zich bepaalt tot bloote omschrijving van reeds bezonken en doorwerkt gedachtenmateriaal. Is dit het geval, dan krijgt de beeldende kunst een veel dieper gevoelswaarde dan de litteratuur. Niet voor den tijdgenoot. De tijdgenooten hebben al die voor ons zoo hopeloos eentonige en oppervlakkige allegorische gedichten met veel uitbundiger lof bedacht dan zij aan eenig schilderstuk hebben gewijd. Vanwaar dan dat voor ons uit het overgroote deel dier litteratuur alle geur en heerlijkheid geweken is, terwijl de kunst ons dieper roert dan mogelijk ooit den tijdgenoot?

- Het is al te gemakkelijk, om de dichters (met een beleefde uitzondering voor Villon en Charles d'Orléans) tot conventioneele leeghoofden en de schilders tot genieën te verklaren. Er moet iets meer zijn.

Het spreekt eigenlijk van zelf. Waar twee hetzelfde doen, is het niet hetzelfde. Als de schilder zich bepaalt tot het eenvoudig weergeven eener uiterlijke werkelijkheid in lijn en kleur, dan legt hij toch steeds achter die louter formeele nabootsing een oneindig overschot van het onuitgesprokene en onuitsprekelijke. Maar wanneer de dichter niet hooger poogt, dan een zichtbare of reeds doordachte werkelijkheid in het woord uit te drukken, dan put hij in het woord den schat van het onuitgesprokene uit, en geeft werk zonder diepte, tenzij hij door andere middelen, als rhythme en klank, nieuwe onuitgesproken schoonheid daarin brengt. Hij heeft misschien een tijdelijken voorsprong. Het nieuwe woord bedwelmt den tijdgenoot. Maar als al de levende associaties, waarmee de tijdgenoot op het woord van den dichter reageert, verdwenen zijn, als de gedachte niet meer treft en het woord niets meer geeft dan de reeds lang doorvoelde gedachte, dan heeft het gedicht zijn werking verloren. In de litteratuur der vijftiende eeuw nu zijn de hier bedoelde voorwaarden in hooge mate aanwezig. Zij heeft inderdaad geen nieuwe gedachte. Het is een eindeloos postludeeren op afgezaagde thema's. Daarbij heeft het hoog-litteraire gedicht van dien tijd zeer weinig kwaliteiten van rhythme en klank. De gedachten, die het uitdrukt, boeien ons niet meer; vermoeienis en verveling is het gevolg.

De tijd voor den schilder van zulk een geestestijdperk komt dan nog, want hij leeft van den schat van het onuitgesprokene, welks volheid steeds de diepste werking van alle kunst bepaalt. Zie de portretten van Jan van Eyck. Hier is het spitse, zuinige gezicht van zijn vrouw. Daar is de strakke, morose aristocratenkop van Baudouin de Lannoy. Daar zijn de huiveringwekkende gesloten tronies van den man met de anjelier en den kanunnik Van de Paele. Daar is de gelaten ziekelijkheid van den Berlijnschen Arnolfini, de egyptische geheimzinnigheid van ‘Leal souvenir’. In allen ligt het wonder van de tot den bodem gepeilde persoonlijk-

heid. Het is de diepste karakterschildering, die mogelijk is. Maar het blijft gezien doch onuitgesproken. Al was Jan van Eyck tegelijk de grootste dichter van zijn eeuw geweest: de geheimenis, die hij in het beeld openbaarde, zou hij in het woord niet hebben kunnen benaderen.

Dat is de diepste grond, waarom er, bij gelijkheid van houding en geest, tusschen kunst en litteratuur der vijftiende eeuw geen evenredigheid kán bestaan. Er is evenwel nog een ander moment, waarop die evenredigheid berust. Zal een dichtwerk bevredigen, dan is het volstrekt noodzakelijk, dat de hoofdgedachte zelf die werking uitoefent. Het gedicht kan nimmer worden gered door eenig fraai uitgevoerd of door echtheid treffend bijwerk. Voor de schilderkunst bestaat die verhouding van hoofdzaak tot bijwerk in veel geringer mate. Alles is daar hoofdzaak. Détails, die voor den maker louter bijwerk waren, kunnen voor ons de volkomenste harmonie van het werk bepalen.

Wat bewonderen wij in de kunst der vijftiende eeuw? De uitdrukking der diepe vroomheid. Zeker, maar die niet alleen, misschien zelfs niet bovenal. Beschouw nog eens het Gentsche altaar. Hoe weinig aandacht trekken de groote figuren van God Vader, Maria en Johannes den Dooper. Ook de zingende en musiceerende engelen hebben, dunkt mij, den tijd gehad, dat hun de meeste bewondering gold. In het hoofdtafereel: de aanbidding van het Lam, is zeker een onuitputtelijke schat van schoonheid, maar geldt toch onze belangstelling daar in de eerste plaats het heilige? En wordt onze blik niet steeds weer getrokken door Adam en Eva en door de portretten van Jodocus Vydt en Elisabeth Borluut? In de Annunciatie ligt zeker de innige ernstige bekoring voor een groot deel in de figuren van den engel en de maagd, in het expressief-vrome dus. Maar haast nog dierbaarder is mij toch het koperen keteltje en de doorkijk in de zonnige straat. Hier bloeit in zijn stillen schijn het mysterie van het alledaagsche, hetzelfde dat ook de Hollandsche zeventiende eeuw vermocht te geven in een vischstalletje of een afgehaald bed. Tenzij onze waardeering primair religieus is, stijgt hier onze belangstelling, naarmate wij ons van het hoogst heilige verwijderen naar de bijkomstigheden.

Maar, als dan ten slotte mijn diepste vervoering bestaat

in het verder-droomen op een détail, in de zoete bekoring van de fijne nuance, staat dan die bewondering, al drukt zij zich minder naïef uit, toch niet veel nader tot die van de vijftiendeëeuwers zelf, dan ik bekennen wil? Bartolomeo Fazio, de genueesche litteraat, die kort na 1450 over werken van Jan van Eyck geschreven heeft[1)], roemt in de stukken, die hem bekend (ons helaas onbekend) waren, het volgende. De schoonheid en eerbaarheid van Maria, de haren van den engel Gabriel, 'die echte haren overtreffen,' de heilige strengheid der askese, die uit des Doopers aangezicht straalt, de wijze, waarop Hieronymus 'leeft.' De religieuze stemming en het natuurgetrouwe in de menschelijke afbeelding dus. Verder zijn het de treffende détails en de verbazingwekkende geacheveerdheid, die hij bewondert: het perspectief in Hieronymus' studeervertrek, de zonnestraal, die door een reet valt, het spiegelbeeld van de badende vrouw, de zweetdruppels op het lichaam der andere, de brandende lamp, het landschap met wandelaars en bergen, bosschen, dorpen en kasteelen, en de eindelooze verten van zijn verschiet. En nogmaals bovenal den spiegel. - Dit alles geschiedt in termen, die louter curiositeit en verbazing verraden. Doch wie zal zeggen, hoeveel innige schoonheidsontroering daaronder verborgen ligt?

Hoe dit zij, de onbegrijpelijke kunstvaardigheid, de wonderlijke perfectie der détails en het volstrekt natuurgetrouwe, dat waren de eigenschappen, die de tijdgenooten bovenal in de groote nederlandsch-fransche kunst bewonderden. Het was de eind-middeleeuwsche geest: een ongebreidelde ver-beelding.

Een eeuw later wordt juist die bovenmatige uitwerking van het zelfstandige détail de Vlaamsche kunst aangerekend als haar fundamenteele gebrek. Door Michel Angelo, die er het recht toe had. Althans, wanneer de portugeesche schilder van hollandsche afkomst, die zijn kunstbespiegelingen laat doorgaan voor gesprekken met den machtigen meester, in die bekende zinsneden waarlijk diens eigen meening heeft weergegeven.

1) Facius, *Liber de viris illustribus*, p. 46 der ed. van 1745, o.a. bij Weale, *Hubert and John Van Eyck* p. LXXIII.

‘De Vlaamsche schilderkunst’, zegt hij, ‘bevalt allen vromen beter dan de Italiaansche. Deze laat hen nooit tranen vergieten, gene doet hen rijkelijk weenen, en dat is geenszins het gevolg van de kracht en de verdienste van die kunst, het is alleen te wijten aan de groote aandoenlijkheid der vromen. De Vlaamsche schilderkunst valt in den smaak van de vrouwen, vooral van de oudere en de heel jonge, evenals van de monniken, de nonnen en alle voorname lieden, die niet ontvankelijk zijn voor de ware harmonie. In Vlaanderen schildert men hoofdzakelijk, om het uiterlijk aanzien der dingen bedriegelijk weer te geven, en meest onderwerpen, die in vervoering brengen of onberispelijk zijn, zooals heiligen en profeten. In den regel schilderen zij echter wat men een landschap pleegt te noemen en daarin veel figuren. Hoewel dit het oog aangenaam aandoet, is daarin inderdaad noch kunst noch rede; daarin is geen symmetrie, geen verhouding; daarin heerscht geen keuze, er is geen grootheid in, in één woord: deze schilderkunst is zonder kracht of heerlijkheid; zij wil vele dingen tegelijk volkomen afbeelden, waarvan één belangrijk genoeg zou zijn, om er alle krachten aan te besteden.’

Dat was een stem van den nieuwen tijd. Voor dezen groote was de oude schoonheid een zaak der kleinen en zwakken geworden. Wat Michel Angelo in de Vlaamsche kunst verwerpt, het zijn juist de essentieele trekken van den laatmiddeleeuwschen geest: de heftige sentimentaliteit en het zien van elke bijzonderheid als een zelfstandig ding, van elke waargenomen hoedanigheid als iets wezenlijks, het opgaan in de veelheid en de bontheid van het geziene. ‘Daarin is noch kunst noch rede.’ - Niet allen oordeelden zoo. Voor Dürer en Quinten Metsys en Jan van Scorel was de oude schoonheid geenszins dood. Maar het is Michel Angelo, die hier in meer volstrekten zin de Renaissance vertegenwoordigt, het nieuwe kunst- en levensinzicht, dat, als altijd, slechts verkregen wordt ten koste van een tijdelijke blindheid voor de schoonheid of waarheid, die voorafging.

Het is evenwel niet het eeuwig verschietende probleem der overgangen van Middeleeuwen tot Renaissance, wat ons hier bezig houdt, doch juist de kunst der Van Eyck's ín hun tijd zelf. Op de algemeene beschouwingen, die hier vooraf-

gingen, zal nu als 't ware de proef op de som moeten volgen: een vergelijking van de litteraire en de picturale uitdrukking aan bepaalde voorbeelden, ten einde te zien, hoe ver de hier boven betoogde onevenredigheid gaat, en in welke mate in kunst en letteren der vijftiende eeuw, bij groote afwijking in waarde en werking, toch de eenheid in opvatting en uitgangspunt spreekt.

J. HUIZINGA.

(Slot volgt).

Verzen.

Oud lied.

Wie rijdt daar langs de holle brug
En gaat de poort rameiën;
Met jonge, onbuigbaar-sterken rug,
Een mond, die afdwingt, fel en stug,
Maar oogen, die vleien, vleien...

Wie roept daar luid, met barschen klem:
'*Ik* zal de grendels breken.'
O, wonderlijk-verlangde stem,
Waar hoorde ik hem, hoe droomde ik hem,
Welk antwoord moet ik spreken?

'Ach ridder, sterk tot schoonsten strijd,
Held, die van ver gekomen zijt,
Wil hier uw krachten sparen.
De jonkvrouw, die hier binnen leit,
Die sliep al duizend jaren.
En wie haar ook volhardend zocht,
Of ziedend om haar liefde vocht,
Nog niemand, die haar wekken mocht.'

Voorbij.

Verleden jaar was je nog niet gekomen,
   En nu ben je al weer weken weggegaan.
Het scheen, je zou je léven van mij droomen,
   En nog geen jaar heb je me na gestaan.

Je kwam als stormwind, jong en frisch en nukkig,
   Je mond was zengend in mijn huivrend haar,
En 'k borg mijn hoofd zoo wonderlijk gelukkig
   Weg aan je borst, als kenden wij elkaar.

Ik had je lief; maar op je onstuimig vragen
   Zei wijsheid ‘neen,’ voordat mijn hart het wist.
En strak-verborgen heb 'k mijn heil gedragen,
Door lichte nachten en door drukke dagen,
   Mijn droom-van-liefde nooit door jou gegist.

Ik had je lief, maar zware, stugge woorden
   Kerfden een scheiding tusschen jou en mij.
Neen, 't kon niet zijn, dat ik je ooit behoorde,
Dat mijn verbleekte jeugd jouw opgang stoorde...
Ik had je lief, maar zeí slechts wijze woorden.
   Zoo dreef de laatste, lieve waan voorbij.

ADA GERLO.

De Zuid-Afrikaansche republieken en de vredesconferentie van 1899.

Guizot schrijft in den aanhef van zijne nog bij zijn leven verschenen Gedenkschriften, dat hij liever aan den rand van het graf dan uit het graf over zijn leven en zijne daden spreekt, en geeft daarvoor ook deze reden op, dat zij die zullen meenen zich over zijne mededeelingen te moeten beklagen, hem nog te woord zullen kunnen staan; dit te weten was toch voor hem een prikkel geweest tot groote nauwgezetheid.

Ik wil gaarne aannemen dat deze drijfveer ook bij Dr. A. Kuyper werkt nu hij in zijne: Nadere toelichting op het Program van de anti-revolutionnaire partij allerlei bijzonderheden over zijn eigen werkzaamheden op staatkundig gebied en die van anderen mededeelt; maar deze werking is - naar ik meen te mogen gissen - minder krachtig geweest toen hij in zijn XIe Hoofdstuk blz. 400, de geschiedenis van den ondergang der beide Zuid-Afrikaansche Republieken is gaan schetsen; hij heeft in dat hoofdstuk enkele gebeurtenissen, waarin ik zelf ben betrokken geweest en waarvan dus de bijzonderheden mij zeer goed bekend zijn, niet zoo voorgesteld als ik zoude meenen dat zij uit het licht eener nauwgezette waarneming der feiten moeten te voorschijn komen. Hierover Dr. Kuyper scherpe verwijten te doen ligt niet in mijne bedoeling; ik weet hoe moeielijk het is om de voorstellingen die men zich voor jaren gevormd heeft van gebeurtenissen waarin men een staatkundige rol heeft gespeeld, te herzien, en mag de mogelijkheid dat ik zelf niet ge-

heel onbevangen ben niet buiten rekening laten. Indien ik er hooge waarde aan hecht om mijne voorstelling van den loop der zaken naast die van Dr. Kuyper te stellen dan is dit vooral omdat ik aan het publiek de gelegenheid wensch te verschaffen om met volledige kennis van zaken te oordeelen. Om nogmaals Guizot aan te halen, het is mij niet te doen om te worden toegejuicht maar om te worden gekend en begrepen.

Het hoofdpunt van mijn verweer geldt een regeeringshandeling waarvoor ik indertijd de volle verantwoordelijkheid heb aanvaard en die mij ook thans, na zeventien jaren, nog voorkomt volmaakt gerechtvaardigd te zijn geweest, de niet-uitnoodiging der Zuid-Afrikaansche republieken tot de 's-Gravenhaagsche Vredesconferentie van 1899. Destijds heeft Dr. Kuyper deze zaak als staatkundig wapen tegen de regeering gebruikt, vóór de samenkomst der Vredesconferentie door een interpellatie, na den afloop door een motie, die in de vergadering der Tweede Kamer van 6 December 1899 met 71 tegen 21 stemmen werd verworpen. Het partijbelang dwong hem toen om aan deze niet-uitnoodiging een buitengewoon ernstige beteekenis te hechten, thans tracht hij deze kunstmatig opgeblazen voorstelling van 1899 alsnog voor de juiste te doen doorgaan, hij beweert dat men hierdoor ‘aan Groot-Brittanje als 't ware vooruit reeds een vrijbrief uitreikte om zijne heerschzuchtige plannen in Zuid-Afrika door te zetten’ dat ‘de ondergang van het Hollandsch element aan de Kaap er door verhaast is’ en dat het ‘Christenzin evenzeer als elk Humaan gevoel kwetsend resultaat’ hiervan is geweest dat Engeland aan het bestaan der republieken een einde heeft gemaakt (blz. 414, 415, 416). Ik wil trachten, in de volgende bladzijden het voor elken onbevooroordeelden lezer duidelijk te maken, dat de niet-verschijning der Zuid-Afrikaansche Republieken op de Vredesconferentie niet den minsten invloed heeft gehad op den rampzaligen oorlog die hen in het verderf heeft gestort, dat zij, waren zij uitgenoodigd geworden, toch niet zouden zijn verschenen, en dat in dat geval hun aanzien zeer sterk zoude hebben geleden.

De staatkundige gebeurtenissen in Zuid Afrika die ons volk in 1899 sterk beroerden zijn thans reeds zoozeer in vergetelheid geraakt, dat het noodzakelijk is de breede trekken

daarvan weder aan te stippelen. Toen in de eerste dagen van de maand Februari van dat jaar de vraag van den Czaar of de Vredes-conferentie te 's Gravenhage kon bijeenkomen, mij kwam verrassen, - ik had toch die vraag niet verwacht en haar mijnerzijds door geen enkelen stap trachten uit te lokken - verkeerde men omtrent de verhoudingen tusschen Engeland en de Transvaal in eenige spanning. De verschilpunten die de beide staten van elkander vervreemdden vermenigvuldigden zich meer en meer en de toon waarin de onafgebroken voortdurende onderhandelingen werden gevoerd, werd steeds minder vriendschappelijk. Aan de Engelsche zijde stond de Minister van Koloniën, Joseph Chamberlain, wiens imperialistische neigingen aan de geheele wereld bekend waren, vast besloten om Engeland's oppermacht in Zuid Afrika te handhaven, met Britsche kalmte op dit doel afgaande, zonder de middelen die hij daartoe aanwendde aan de eischen der zedelijkheid al te angstvallig te toetsen. Tegen hem over stond de President der Zuid Afrikaansche Republiek, Paul Kruger, krachtig door zijn geloof en zijne vaderlandsliefde, misschien wat al te veel vertrouwend op zijn gelukkig gesternte dat zijn land in 1881 een roemrijke redding uit den nood had geschonken en wat al te weinig bekend met de staatkundige verhoudingen tusschen de groote Europeesche mogendheden. Chamberlain's streven was veeleer prikkelen dan verzoenen, Kruger schoon niet verstoken van natuurlijke slimheid, miste toch de plooibaarheid en onaandoenlijkheid die door een staatkunde van afwachting en tegemoetkoming de Transvaal wellicht het booze tijdperk der oppermacht van het Imperialisme in Engeland hadden kunnen doen te boven komen zonder ernstige schade.

Het punt waarover destijds het hevigst werd getwist was het stemrecht der zoogenaamde Uitlanders, de Engelsche ingezetenen van Johannesburg en Pretoria die invloed op de regeering der Republiek wenschten te hebben; Kruger verlangde een scheidsrechterlijke uitspraak over deze vraag door een buitenlandsche mogendheid, maar dit werd door Chamberlain onverbiddelijk afgewezen; hij hield vast aan de suzereiniteit van Engeland en weigerde zoo beslist mogelijk de tusschenkomst van een vreemde in de geschillen met de

Transvaal. De volkenrechtelijke stelling waarin zich de Republiek bevond kwam hierdoor bij deze onderhandelingen voortdurend op den voorgrond. Zij berustte op een artikel van de in 1884 gesloten overeenkomst tusschen de beide landen, waarbij bepaald was dat de Zuid-Afrikaansche Republiek geen verdragen of verbintenissen met andere staten - behalve de Oranje Vrijstaat - mocht sluiten zonder goedkeuring der Engelsche regeering.

De vraag of, krachtens deze bepaling, Engeland ook kon eischen dat de Afrikaansche Republiek zonder goedkeuring der Engelsche regeering aan geen internationale bijeenkomsten deelnam scheen mij en schijnt mij nog in ontkennenden zin te moeten worden beantwoord. Wat Dr. Kuyper daarvan zegt, blz. 409, heeft mijne volkomen instemming. Niemand heeft dan ook, zoo veel mij bekend is, er aan gedacht om in 1899 op dezen grond de Zuid-Afrikaansche Republiek niet uit te noodigen. Engeland had daarenboven om de Zuid-Afrikaansche Republiek van de Vredesconferentie te weren zich niet van dit artikel behoeven te bedienen, het had een veel eenvoudiger weg kunnen betreden; het had kunnen handelen als Italië dat verklaarde niet op de Vredesconferentie te zullen verschijnen indien de Paus werd uitgenoodigd. Zoodoende had het een gemakkelijke zege kunnen behalen; want zoowel in Europa als in de Vereenigde Staten van Amerika werd de algemeene meening zeer sterk bewogen door geestdrift voor het Russische plan en begreep iedereen dat de Vredesconferentie wel kon gehouden worden zonder de Zuid-Afrikaansche Republieken maar niet zonder Groot Brittannië.

Inmiddels waren de besprekingen tusschen de Russische en de Nederlandsche regeeringen over de uitnoodigingen tot de Vredesconferentie aangevangen. Onder de moeielijke vragen die daarbij ter sprake kwamen, was voor Nederland die van de uitnoodiging der Zuid-Afrikaansche Republieken bijzonder netelig. In Nederland was destijds aller aandacht gevestigd op Zuid-Afrika, gedurende de voorafgaande jaren waren er met de Transvaal banden aangeknoopt, op geestelijk zoowel als op stoffelijk gebied, die ten gevolge hadden gehad dat men in Nederland voor dit land bijna evenveel belangstelling toonde als voor een kolonie. De Nederlandsche

dagbladen vulden dagelijks hunne kolommen met Zuid-Afrikaansch nieuws dat dikwijls met meer graagte werd ontvangen dan het Europeesche. Men volgde in Nederland den strijd dien Kruger met de Engelsche Regeering voerde even nauwlettend als ware Nederland zelf in dien strijd betrokken geweest, en was natuurlijk met hart en ziel de zaak van de Transvaal toegedaan.

De tijding dat de Czaar 's-Gravenhage had gekozen voor de bijeenkomst der Vredesconferentie had hier te lande slechts matige blijdschap verwekt; men verwachtte hier in het algemeen weinig van deze conferentie en sommigen koesterden de volmaakt ongegronde vrees dat het bijeenkomen der vertegenwoordigers van alle groote mogendheden hier te lande tot inmenging in onze binnenlandsche aangelegenheden zoude kunnen leiden. De warme vrienden van Zuid-Afrika waren echter van lieverlede op het denkbeeld gekomen dat de Vredesconferentie wellicht aan de belangen van de Transvaal zoude kunnen worden dienstbaar gemaakt: indien de afgevaardigden der Republiek op deze bijeenkomst hunne grieven tegen de Engelsche aanmatigingen konden uiteenzetten zouden zij mogelijk wel een bijvalsbetuiging van verschillende zijden uitlokken, die hun ten slotte de zegepraal in hunnen strijd met Engeland zoude kunnen verschaffen. Deze hersenschim vond inderdaad bij niet weinigen geloof en voor hen werd dus de verschijning van de Transvaal op de Vredesconferentie het eenige waaraan voor hare zamenkomst gewicht was te hechten.

Voor mij was het al dadelijk geen vraag of Engeland op de Vredesconferentie zoude verschijnen indien de Zuid-Afrikaansche Republieken - althans de Transvaal - daar werden toegelaten. Het kwam mij zeker voor dat het dit nimmer zoude doen. Intusschen verzocht ik onzen gezant te Petersburg om de zaak met de Russische regeering te bespreken; Graaf Murawjew, de Minister van Buitenlandsche Zaken, gaf te kennen dat bij hem geen enkel bezwaar bestond, maar dat hij zich niet kon voorstellen dat Engeland zoude willen toestaan dat de Zuid-Afrikaansche Republieken op de Vredesconferentie vertegenwoordigd werden. Ik meende wel te doen met nog over de vraag te raadplegen een der scherpzinnigste staatslieden van Europa met wien

ik destijds op vertrouwelijken voet stond, den toenmaligen minister van Buitenlandsche Zaken, later Duitsch Rijkskanselier, von Bülow. Hij was het volkomen met mijne opvatting eens dat de deelneming der Zuid-Afrikaansche Republieken aan de Vredesconferentie door Engeland nimmer zoude worden aanvaard.

Van de zijde der Engelsche regeering werd een volstrekt stilzwijgen over de zaak in acht genomen. In mijne veelvuldige gesprekken met den Engelschen gezant, Sir Henry Howard, met wien ik toen, en ook later gedurende den oorlog, voortdurend in de meest vriendschappelijke verhouding ben geweest, bracht ik de vraag der uitnoodigingen tot de Vredesconferentie in het algemeen nogal eens op het tapijt, doch zelfs de minste zinspeling op de Zuid-Afrikaansche Republieken bleef uit. Blijkbaar wilde de Engelsche regeering geen ontstemming wekken door voorafgaande waarschuwing, overtuigd als zij was, dat iedereen doorzag hoe hare houding zou zijn, indien de Transvaal tot de Vredesconferentie werd uitgenoodigd. De gissing van Dr. Kuyper, (blz. 414) dat de houding der Nederlandsche regeering alleen een gevolg was van Engeland's dreigen om niet ter Conferentie te verschijnen is dan ook ten eenenmale onjuist.

Rusland, voor een deel Aziatische mogendheid, stelde er prijs op dat de groote Aziatische rijken tot de Vredesconferentie werden uitgenoodigd; ook, zoo als wel van zelf sprak, de Vereenigde Staten van Amerika; voor de medewerking der overige niet-Europeesche staten was het koel gestemd. De vraag of de Zuid-Amerikaansche republieken zouden worden uitgenoodigd, werd ter zijde gesteld, nadat de Braziliaansche regeering aan de Russische had medegedeeld dat zij niet voor een uitnoodiging in aanmerking wenschte te komen. Zoodra ik dit vernam rees bij mij het denkbeeld op dat het voor de Zuid-Afrikaansche republieken in de gegeven omstandigheden de veiligste weg was om het Braziliaansche voorbeeld te volgen. Zij hielden zoodoende de eer aan zich en konden nooit geacht worden te zijn voorbijgegaan of te zijn afgewezen. Ik deelde dit denkbeeld aan Von Bülow mede die, al was er ook in de Duitsche staatkunde tegenover Zuid-Afrika een koersverandering ingetreden, toch niet ongenegen was om de Zuid-Afrikaansche

republieken ter wille te zijn. Hij gaf mij dadelijk zijne volkomen ingenomenheid daarmede te kennen.

Het bleek evenwel niet wel mogelijk om uitvoering aan dit denkbeeld te geven; de vertegenwoordigers der beide Republieken in Europa hadden reeds te kennen gegeven dat hunne regeeringen er hoogen prijs op stelden om tot de uitgenoodigden te behooren en de tijd om de zaak te Pretoria en te Bloemfontein met de regeeringen zelve te doen bespreken ontbrak; bij de heerschende stemming in Zuid-Afrika was trouwens de kans gering dat aan onzen raad, ook al werd die door Duitschland ondersteund, zoude worden gehoor gegeven.

Intusschen werd het nemen eener beslissing noodzakelijk. Wij waren ten opzichte der uitnoodiging volkomen vrij, maar het lag voor de hand dat Rusland er niet in kon berusten indien door een of andere uitnoodiging zijn gansche plan in duigen viel. Zoo een der groote Europeesche mogendheden zich terugtrok kon de Vredesconferentie niet doorgaan; mocht nu Engeland dit doen, tengevolge der uitnoodiging van de Zuid Afrikaansche republieken, dan was het gemakkelijk te voorzien dat allerwege zoude worden aangedrongen op hunne terugtreding. Nu geen enkele Zuid-Amerikaansche republiek werd genoodigd, kon hunne tegenwoordigheid op de Vredesconferentie alleen worden aangemerkt als een bij uitzondering verleende onderscheiding, die niet wel kon worden gehandhaafd indien zij achteraf bleek een onoverkomelijk beletsel te zijn om ter Vredesconferentie te verschijnen voor hen die daar niet gemist konden worden.

Dr. Kuyper schijnt te meenen (blz. 414) dat er sprake is geweest van uitstel en vraagt waarom onze regeering daarin niet heeft bewilligd. Hier verkeert hij in dwaling, aan uitstel is nimmer gedacht, een uitstel, totdat de hangende moeilijkheden tusschen Engeland en de Transvaal waren opgelost, zoude trouwens met afstel gelijk hebben gestaan en Rusland zoude een voorstel om de verwezenlijking van zijn plan aan dezen spijker op te hangen ongetwijfeld hebben verworpen.

Ik moet hier een punt aanroeren dat ook in 1899 ter sprake is gekomen en dat thans door Dr. Kuyper weder wordt opgehaald, de vraag namelijk waarom niet alleen de Oranje Vrijstaat is genoodigd. Hij was een souvereine

staat tegen wiens toelating de bezwaren ontleend aan het Verdrag tusschen Engeland en de Transvaal van 1884 niet konden worden aangevoerd. Op formeele gronden had Engeland zich dus tegen deze uitnoodiging niet kunnen verzetten. Wellicht had het zich in het geheel niet verzet. Door de toelating van den Oranje Vrijstaat zoude toch de uitsluiting van de Transvaal een zeer eigenaardig karakter hebben gekregen; de suzereiniteit van Engeland ware als het ware stilzwijgend er door erkend geworden. Wat dan ook het door Dr. Kuyper aan de regeering verweten ‘verzuim ten opzichte van de Oranje Vrijstaat’ betreft, waarvoor ‘de poging zelfs tot verontschuldiging nooit is beproefd’ (blz. 412), kan ik hem de verzekering geven, dat van geen verzuim sprake is geweest, wel van een rijp overwogen besluit, en wat de verontschuldiging aangaat, die nog steeds zoude zijn uitgebleven, meen ik hem te mogen verwijzen naar de bondige maar afdoende uitspraak van mijn onvergetelijken vriend R. Mees in de vergadering der Tweede Kamer van 5 December 1899: Werd de Zuid-Afrikaansche Republiek niet, de Oranje-Vrijstaat wel uitgenoodigd, dan zou het voor de Zuid-Afrikaansche Republiek dubbel hard geweest zijn, niet uitgenoodigd te worden.

Tusschen uitnoodiging en niet-uitnoodiging moest ten slotte een keus worden gedaan. Ik was er van overtuigd en het geheele ministerie was dit met mij eens, dat de niet-uitnoodiging voor de Zuid-Afrikaansche republieken een groote teleurstelling zoude zijn, maar dat daarentegen de uitnoodiging hen aan een diepe vernedering zoude blootstellen. Voor ons zoude zij een diplomatieke nederlaag worden, waarvan de onaangename gevolgen zich gedurende den ganschen loop der Conferentie zouden doen gevoelen. Onder deze omstandigheden kon de keus niet twijfelachtig zijn. Tot de niet-uitnoodiging werd dan ook besloten. Er was voorzeker nog een derde weg mogelijk geweest, wij hadden tot de Russische Regeering kunnen zeggen: nu wij de overtuiging hebben gekregen dat de Zuid-Afrikaansche Republieken niet op de Vredesconferentie zullen worden toegelaten, zien wij ons genoopt om op onze bereidverklaring om de conferentie te 's-Gravenhage bijeen te roepen, terug te komen. Zoodanige edelmoedige zelfopoffering zoude echter aan niemand

eenig voordeel hebben gebracht. Rusland zoude er zich zeer ontstemd door hebben gevoeld, Engeland evenzeer, de overige mogendheden zouden haar als een nuttelooze en dwaze belemmering der Conferentie hebben afgekeurd, deze zoude wat later buiten onze grenzen zijn bijeengekomen, wij zouden er ons niet wel hebben kunnen vertoonen zonder aan onze waardigheid te kort te doen en de Zuid-Afrikanen waren zeker geweest van hunne uitsluiting.

De tijding, dat de Zuid-Afrikaansche Republieken niet ter Vredesconferentie zouden verschijnen, werd hier te lande in bijna alle kringen met leedwezen vernomen. De Regeering en vooral de Minister van Buitenlandsche Zaken, moest het ontgelden. De geheele dagbladpers, zonder onderscheid van staatkundige kleur, richtte hare aanvallen op mij. De zonderlingste verwijten kreeg ik te hooren. Een merkwaardig staaltje daarvan is mij altijd bijgebleven. Rusland verlangde dat Bulgarije tot de genoodigden zoude behooren waartegen de Sultan als suzerein zich sterk verzette; het voeren van prikkelende onderhandelingen te Constantinopel vermeden wij liefst om gemakkelijk te begrijpen redenen; wij verzochten derhalve de Russische Regeering om deze zaak zelve te willen behandelen, wat zij met bereidwilligheid op zich nam. Een der groote Duitsche dagbladen had destijds te Petersburg een bij uitstek goed ingelichten berichtgever die van alle gevoerde onderhandelingen dadelijk op de hoogte was en ook eerlang vermeldde hoe Nederland, als groote koloniale mogendheid met vele Mohammedaansche onderdanen, de voor den Sultan onaangename boodschap dat Bulgarije op het Congres te 's-Gravenhage zoude worden genoodigd wijselijk aan Rusland had overgedaan. Een der Nederlansche dagbladen die dit bericht had overgenomen liet er een opmerking op volgen ongeveer van dezen inhoud: nu ziet men eens hoe onze regeering handelt, wanneer het haar eigen belangen geldt, dan is zij werkzaam, maar wanneer het de belangen der stamverwante broeders betreft, dan blijkt zij werkeloos. Het zal zeker niet dikwijls zijn voorgekomen dat een minister van Buitenlandsche Zaken door de dagbladen van zijn land werd gelaakt omdat hij de belangen van het eigen land beter had behartigd dan die van het vreemde.

De alom heerschende ontstemming, die door bijkomende

omstandigheden, vooral de uitsluiting van den Paus, van terzijde nog voedsel ontving, vloeide evenwel niet uitsluitend voort uit blinde liefde voor de Zuid-Afrikaansche stamverwanten welker belangen men boven de Nederlandsche stelde, maar had bij velen tot grond de overtuiging dat Nederland door aan de uitnoodiging vast te houden de Transvaal een krachtigen ruggesteun tegen Engeland zoude hebben bezorgd. Het was destijds buiten de diplomatieke kringen niet algemeen bekend dat Duitschland's staatkunde tegenover de Transvaal zich niet meer bewoog in de richting die het draadbericht van den Duitschen Keizer aan Kruger bij gelegenheid van den inval van Jameson scheen aan te geven. Men koesterde de hoop dat wanneer ten gevolge van een daad van overmacht van Engeland tegen de Transvaal, zooals de weigering om met dat land aan de Vredesconferentie deel te nemen, er een openlijke botsing tusschen beide mocht ontstaan, vele groote en kleine mogendheden gezamenlijk een sterken druk op Engeland zouden gaan uitoefenen om het te bewegen de onafhankelijkheid der Zuid-Afrikaansche republiek ongerept te laten. Ik begrijp dat men men zich in de eerste maanden van 1899 aan dergelijke droomen overgaf, maar moet er mijne verbazing over uitdrukken dat Dr. Kuyper die thans nog niet heeft vaarwel gezegd. Hij schrijft het volgende: (blz. 414) ‘Gesteld dat onze regeering voor het dilemma stond òf de Zuid-Afrikaansche republiek thuis te laten òf Engeland en dus Chamberlain te verjagen, en dus de Conferentie te doen mislukken, dan nog blijft het een zeer ernstige vraag of het goed gezien was te kiezen gelijk men koos... Niet voetstoots toegeven op dit punt had tot ontmaskering van Engelands plannen kunnen leiden. En zoo had zich nog eer de oorlog uitbrak een communis opinio tegen Engeland kunnen vormen waar zelfs Chamberlain voor was teruggedeinsd. Gelijk het nu liep werd aan Groot-Brittannie als 't ware vooruit reeds een vrijbrief uitgereikt om zijne heerschzuchtige plannen in Zuid-Afrika door te zetten. In hoeverre de gouden de diamantmagnaten van den Rand in dit booze spel de hand hadden, is niet uit te maken, maar feit blijft het dat de Nederlandsche Regeering door te doen gelijk zij deed de destijds zoo sterk bedreigde positie van beide republieken in ongemeene mate verzwakt heeft en onder Engelsche be-

dreiging het denkbeeld heeft doen veld winnen dat Europa ten slotte in alles berustte en zelfs Nederland bewilligen zou'.

De krenkende veronderstelling dat Nederlandsche regeering voor het goud en de diamanten van den Rand zoude zijn gezwicht zal ik niet aanraken en meen het best te doen met die te schrijven op rekening van Dr. Kuyper's zucht om door onverwachte wendingen op de verbeelding zijner lezers te werken, zonder vooraf te doorzien tot welke gevolgtrekkingen zij kunnen leiden. Wat zijne uitlating over een communis opinio betreft, waarvoor Chamberlain had moeten terugdeinzen, moet ik bekennen dat zij mij een glimlach op de lippen heeft gebracht. Wie had die communis opinio moeten vormen? - Rusland dat zich met de Zuid-Afrikaansche zaken volstrekt niet wilde inlaten, Duitschland dat er zich opzettelijk aan onttrok, of de Vereenigde Staten van Amerika, die het in hun staatkundig belang achtten om zich zoo nauw mogelijk bij Engeland aan te sluiten; en gesteld dat iets dat naar een communis opinio van vreemde landen geleek, zich inderdaad had laten hooren, dan was Chamberlain voorzeker de laatste man geweest om daarvoor terug te deinzen; de onverzettelijke voor niets en niemand terugdeinzende voorstander van het Britsche Imperialisme, die twee jaren vroeger in een staatsstuk had verkondigd dat een van de voornaamste doeleinden die de Engelsche Regeering trachtte te bereiken, was het beletten van elke tusschenkomst van eenige buitenlandsche mogendheid tusschen haar en de Zuid-Afrikaansche republiek, en die dit had genoemd een zaak onafscheidelijk verbonden aan het Britsche staatsbelang.

Buiten Nederland en Zuid-Afrika ging de niet-uitnoodiging der republieken bijna onopgemerkt voorbij. Op den verderen loop der onderhandelingen tusschen de Transvaal en Engeland had zij geen merkbaren invloed. Onder afwisselende vooruitzichten sleepten deze zich gedurende den zomer van 1899 voort, in het najaar wist Chamberlain's geslepen behendigheid Kruger zoozeer te prikkelen, dat deze een ultimatum aan de Engelsche regeering zond. Toen brak de rampzalige oorlog, die met den ondergang der republieken zoude eindigen, tot ergernis der gansche beschaafde wereld, uit; de uitkomst was dadelijk te voorzien, Engeland moest ten uitvoer brengen wat het in de laatste jaren verklaard had te willen en

niemand was van zin, of liever gezegd in staat, den Boeren hulp te verleenen. Het Nederlandsche volk nam met hart en ziel deel in dezen oorlog en verheelde zijne gevoelens niet, maar de Nederlandsche regeering mocht haar onzijdig standpunt niet verlaten. Zij zoude trouwens door het te doen het lot der republieken niet hebben kunnen keeren.

Volgens Dr. Kuyper (blz. 416) was zij 'in bewindskracht te kort geschoten'; toen hij zelf in Juli 1901 de teugels van het bewind in handen kreeg, heeft hij dan ook - naar zijne mededeeling blz. 416 - zijn ambtgenoot van Buitenlandsche zaken weten te bewegen om te doen wat destijds nog doenlijk was. Over den uitslag van de bemoeiingen van dezen staatsman wordt geen mededeeling gedaan; alleen vermeldt Dr. Kuyper dat ten gevolge dezer pogingen, de uitmoording van den Boerenstam verhinderd werd. Bedoeld wordt waarschijnlijk de nota der Nederlandsche regeering aan de Engelsche in Februari 1902, die een beslist afwijzend antwoord van de zijde van Engeland uitlokte.[1)]

Gedurende de laatste maanden van mijn ministerie, toen de zaak der Boeren meer en meer hopeloos was geworden, werd mij uit Engeland, niet van regeeringswege maar door bijzondere personen, die echter met de wenschen der regeering waarschijnlijk niet onbekend waren, de vraag gedaan of het niet kon geacht worden op den weg der Nederlandsche regeering te liggen om aan de Boeren den raad te geven hun verzet, dat alleen tot noodeloos verlies van menschenlevens kon leiden, te staken. Mijn antwoord luidde, dat een dergelijke tusschenkomst van de Nederlandsche regeering als volstrekt uitgesloten moest worden beschouwd. Nadat ons van alle kanten het verwijt had getroffen dat wij voor onze strijdende stamgenooten niets hadden gedaan, zoude de tijding dat wij hunne onderwerping aan Engeland trachtten voor te bereiden een kreet van verontwaardiging hebben doen opgaan.

Anders te handelen ware inderdaad onmogelijk geweest.

1) The only form taken by that European intervention from which so much had been hoped was a courteous offer of mediation put forward by the Dutch Premier. This of course was politely declined by our Foreign Office. S.H. Jeyes, Mr. Chamberlain, his life and public career. London 1903.

Het staat mij nog levendig voor den geest dat bij een bezoek dat ik in het najaar van 1901 - nadat ik afgetreden was - van den bekenden staatsman en wijsgeer Lecky mocht ontvangen, zijn hoogbegaafde echtgenoote, die van geboorte Nederlandsche en door haar huwelijk Engelsche geworden, voor beide landen warm gevoelde, mij zeide: ik heb uwe weigering aanvankelijk zeer betreurd, maar sedert ik in Holland ben en daar de stemming heb kunnen waarnemen kan ik niet anders zeggen dan dat ik u groot gelijk geef.

Afgescheiden van mijne stelling en die der regeering tegenover de openbare meening voelde ik nog het groote bezwaar om hier raad te geven. De Boeren hadden met heldenmoed voor hunne onafhankelijkheid gestreden, hunne bezittingen en hun goed waren grootendeels verloren gegaaan, het werd de vraag of zij ook hunne vrouwen en kinderen nog wilden ten offer brengen. Deze vraag moesten zij zelve beantwoorden; ik zoude waarlijk geschroomd hebben er mijn oordeel over uit te spreken. In zulke uiterste gevallen kan een volk slechts voor zich zelf beslissen; het moet weten hoever het in den strijd voor zijne onafhankelijkheid wil gaan.

Er was echter nog iets anders, het kwam mij destijds voor - en ik herinner mij nog het aan een der toenmaals in Nederland vertoevende vertegenwoordigers van Zuid-Afrika te hebben voorgehouden - dat een onderwerping door het eenvoudig nederleggen van de wapenen wegens gebleken onmogelijkheid van verder verzet, de voorkeur verdiende boven een verdrag. Waarom zwart op wit voorwaarden te bedingen die toch niets meer zouden behelzen dan datgene wat Engeland ook zoude toestaan indien het eenzijdig de onderwerping van de Transvaal afkondigde? Engeland wenschte alleen dat de Transvalers Engelsche onderdanen zouden worden, daaraan was nu eenmaal niet meer te ontkomen, was het dan niet beter om stilzwijgend de schouders onder het juk te buigen dat door de overmacht werd opgelegd, dan om dit nog daarenboven door een geteekend stuk te erkennen?

Eindelijk was er voor mij nog een persoonlijke reden die het mij als een voorrecht deed waardeeren dat ik mij op goede gronden kon onthouden. Het zoude mij een blijvende grief zijn geweest mijn naam zelfs van terzijde, te hebben zien verbonden aan een gebeurtenis die ik diep betreurde.

Mijn vurige hoop toch dat de twee Hollandsche onafhankelijke gemeenebesten de kern zouden zijn geworden van een Zuid-Afrikaanschen statenbond, verdween met hunne onderwerping aan Engeland voor goed. Voor hunne staatkundige vrijheid maakte ik mij minder bezorgd: wie onder Engelsche vlag leeft, ziet zich die nooit duurzaam onthouden. Maar in hunne ontwikkeling als Hollandsche staten werden zij gewelddadig gestoord. Voor den Nederlandschen stam was dat een onherstelbaar verlies. In Europa leeft een deel van dien stam, van het andere staatkundig gescheiden, onder een regeering die een vreemde taal spreekt; dit feit kan nimmer meer ongedaan worden gemaakt, tot tweemaal toe heeft de geschiedenis er haar zegel aan gehecht en wat zij ook in de naaste toekomst over België zal hebben op te teekenen, een hereeniging der Noordelijke en Zuidelijke Nederlandsche gewesten die door geen Nederlander en door geen Belg gewenscht wordt, voorzeker niet. In Afrika was een groote Nederlandsche staat mogelijk geweest, wij hebben eenige jaren aan zijn bestaan en aan zijne toekomst geloofd, maar wij hebben het als geschiedkundig feit moeten aanvaarden, dat hij onder vreemd gezag is gekomen. Ook daar is verandering van toestanden niet meer te verwachten. De laatste gebeurtenissen althans schijnen er niet op te wijzen.

Nederland blijft dus alleen op de wereld over als zelfstandige Nederlandsche staat. Zijne verplichtingen als zoodanig zijn beperkt door de maat van eigen krachten. Het vermogen om door de macht van zijn woord of van zijn zwaard zijne stamverwante broeders tegen buitenlandsch gevaar te beschermen mist het, maar het mag er zich op beroemen dat deze, wanneer zij door nood en lijden werden ter neder gedrukt, aan de poort van het vaderhuis van weleer nooit tevergeefs hebben aangeklopt. Het moge zich daarmede vergenoegen. Ultra posse nemo tenetur.

W.H. DE BEAUFORT.

Tristan en Iseut[1].

I.

Nog steeds blijft het oude verhaal der gelieven van Cornwall een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefenen op geleerden en kunstenaars. Of men gewapend met het scherpe ontleedmes der kritiek de verschillende delen der legende van elkaar tracht te scheiden, of wel met dichterlike scheppingskracht begaafd ze in nieuwe vormen concipieert, steeds komt men onder de bekoring van de eeuwige schoonheid dier tragiese liefde.

De muziek en de poëzie van Wagner's *Tristan und Isolde* heeft nog kort geleden in ons land de herinnering verlevendigd aan deze legende; Bédier's artistieke bewerking heeft reeds de negentiende druk beleefd en is in menige taal, ook de onze, overgezet; Passerini heeft in Italië nog heel kort geleden een nieuwe rekonstruktie beproefd.

Vele geleerden, als Golther, Loth, Zenker, Kelemina, Miss

1) Thomas, *Le roman de Tristan*, p. p. J. Bédier, I, 1902; II, 1915, verschenen in: Société des anciens textes. J. Bédier, *Le roman de Tristan et Iseut renouvelé*, Sevin et Rey, Paris. W. Golther. *Tristan und Isolde in den Dichtungen des Mittelalters und der neueren Zeit*. Leipzig, Hirzel, 1907. J. Kelemina, *Untersuchungen zur Tristansage* in: Teutonia, 16. Leipzig, 1910. R. Zenker, *Die Tristansage und das persische Epos von Wîs und Ramîn* in: Romanische Forschungen, 1911, p. 321-369. J. Loth, *Contributions à l'étude des Romans de la Table Ronde*. Paris, Champion, 1912. Miss G. Schoepperle, *Tristan and Isolt*. A study of the source of the romance. 2 vol. Frankfurt and Londen, 1913. W.O. Farnsworth, *Uncle and Nephew in the old french chansons de geste*. N. York, 1913. G.L. Passerini, *Il romanzo di Tristano e Isotta ricostruito*, Milano, Treves, 1914.

Schoepperle en anderen hebben in de laatste tijd de legende van verschillend standpunt uit bezien en nieuwe gezichtspunten geopend, zodat er na het bekende Gidsartikel[1] van van Hamel reden bestaat om voor de lezers van dit tijdschrift nader op de kwestie terug te komen en aan de hand van de jongste onderzoekingen onze mening omtrent sommige punten uiteen te zetten.

Laten we in het kort het verhaal in de herinnering terugroepen, zoals we dat lezen in de bewerking die Eilhart van Oberg aan het eind der twaalfde eeuw heeft vervaardigd voor Mathilde, dochter van Eleonora van Poitiers en vrouw van Hendrik de Leeuw, een bewerking die heel dicht bij het helaas! verloren gegane origineel schijnt te staan. Hier en daar zullen we ook enkele trekjes ontlenen aan het Oudfranse fragment van Béroul.

Aan het hof van Tintagel in Cornwall leeft Tristan, de neef van koning Mark. Zijn vader, Rivalin, koning van het land van Loonois, had hem toevertrouwd aan de trouwe Governal, die hem onderricht had in allerlei mannelike oefeningen, in rijden, wedren, sprong en worstelen, in het werpen met lans en steen, en hanteren van het zwaard. Nu was hij van Loonois naar het hof van koning Mark gekomen om zich verder te vormen totdat het ogenblik zou gekomen zijn dat hij tot ridder zou geslagen worden.

De jonge Tristan had reeds enige tijd bij zijn oom doorgebracht, toen de komst van de Morholt schrik bracht over het land. Het was een geweldig krijger, sterk als vier man. die de rijken in het rond onderwierp aan de heerschappij van zijn zwager, de koning van Ierland. Opeisen kwam hij de schatting die Cornwall in geen vijftien jaar had opgebracht, nl. een derde van alle kinderen gedurende die tijd in het land geboren. Tristan, pas geridderd, aanvaardt het tweegevecht. Na harde strijd vlucht de Ier; zwaargewond wordt hij door zijn makkers opgenomen. Toen Iseut, de dochter van Ierlands koning, bij hem kwam, mocht haar wonderbare kennis van kruiden hem niet meer baten; hij was reeds gestorven. Zij trok het stuk van Tristan's zwaard,

1) *Middeleeuwsche Tristan-romans*, *Gids* 1905, 477-516.

dat in de wonde was blijven steken, eruit en bewaarde het.

Maar ook Tristan was gewond. Het zwaard van zijn tegenstander was vergiftigd. Geen geneesmiddel hielp. Ieder ontvluchtte hem wegens de ondragelike stank die zijn wond verspreidde. Toen liet hij zich in een boot dragen - alleen zijn zwaard en zijn harp nam hij met zich - en gaf zich over aan wind en golven. Tot zijn schrik dreef hij naar de kust van Ierland, maar zijn ziekte had hem zó veranderd dat niemand hem herkende. Hij gaf voor minstreel te wezen, Pro van Iemsetir genaamd, en door zeeroovers te zijn overvallen en gewond. Met medelijden vervuld voor de zieke man, zond de koning naar zijn dochter om de vreemdeling te genezen. De kruiden die de bode terugbracht waren krachtig. Tristan genas en vertrok weder zonder evenwel Iseut gezien te hebben.

Groot was de vreugde van koning Mark, toen hij zijn neef wederzag. Hij verklaarde niet te willen trouwen, opdat Tristan zijn erfgenaam zou zijn. Zijn baronnen evenwel drongen er bij hem op aan dat hij een vrouw zou nemen en toen ook Tristan zich bij hen voegde, gaf de koning, hoewel onwillig, ten slotte toe. Hij raapte een lang, prachtig vrouwenhaar op dat twee zwaluwen juist hadden laten vallen en verklaarde dat hij wilde huwen met de vrouw aan wie dat haar toebehoorde. De baronnen meenden dat de koning de spot met hen dreef en dat Tristan hem dat zonderlinge antwoord had ingegeven. Maar de jonge held nam het haar aan en beloofde de schoone bezitster ervan op te zoeken en naar zijn oom te leiden.

En weder geeft hij zich over aan de willekeur van wind en golven, en wederom wordt hij met zijn metgezellen naar de kust van Ierland gedreven, waar hij voorgaf Tantris te heten en koopman te zijn. Nu was er een draak die het gehele land verwoestte; de koning had zijn dochter en de helft van zijn rijk beloofd aan wie er in zou slagen het monster te doden. Tristan trekt erop uit en het gelukt hem na heftige strijd de draak te verslaan. Als zegeteken snijdt hij de tong uit de bek van het ondier. Maar uitgeput en half verbrand door de vlammen die de draak gespuwd had, valt hij in zwijm. Daarvan profiteerde de *seneschal* van de koning om zich de eer van de overwinning toe te kennen. Maar

prinses Iseut vertrouwde hem niet; vergezeld van haar dienaressen Perenis en Brangien begaf zij zich naar de plaats van het gevecht en vond daar Tristan bewusteloos. Ze bracht hem naar de stad en verzorgde hem. Eindelik opende de vreemdeling de ogen en.... glimlachte: hij had het doel van zijn tocht bereikt, de vrouw die zich over hem heenboog was degene die hij zocht. Maar Iseut vroeg zich af waarom de gewonde mocht geglimlacht hebben. Zij herinnerde zich dat ze zijn zwaard niet had schoongemaakt, en haastte zich dit nu te doen. Het zwaard was geschonden, er ontbrak een stuk aan, juist gelijk aan dat wat in de wonde van de Morholt was blijven steken.

Geen smekingen of verklaringen van Tristan konden het jonge meisje weerhouden zich te wreken op de moordenaar van haar oom, maar ten slotte bezweek ze voor het argument van Brangien, dat, als Tristan gedood werd, zij gedwongen zou zijn met 's konings seneschal te huwen. Zo wordt ze gewonnen voor Tristan, die de seneschal zijn leugen doet bekennen. Op Iseut's verzoek belooft de koning aan Tristan straffeloosheid voor het verslaan van de Morholt, en de jonge man vraagt hem daarop uit naam van zijn oom om de hand van zijn dochter.

Op het schip dat hen naar Cornwall voert, gebeurt het onvermijdelike. De koningin had aan Brangien, die haar meesteres begeleidde, een liefdedrank toevertrouwd die ze in de huweliksnacht aan Mark en Iseut moest geven. De kracht daarvan was zó groot dat gedurende de eerste vier jaren[1)] ze geen dag van elkaar konden doorbrengen zonder ziek te worden; mocht de scheiding een week duren, dan moesten ze sterven. Na afloop van die tijd zou die biezondere kracht ophouden; de liefde zelf zou hun hele leven duren.

Op een warme dag nu dat Tristan en Iseut dorstig waren, bracht men hun een beker wijn. Ze dronken ervan, en ogenblikkelik deed de kracht van de liefdedrank zich gevoelen....

Van bitter zelfverwijt vervuld, gaf Brangien toe aan Iseut's verzoek, en toen ze in Cornwall waren aangekomen, nam zij in de huweliksnacht de plaats in van haar meesteres aan

1) *Drie* volgens Béroul.

Mark's zijde, een daad van subliem, maar barbaars heroïsme, terwijl Iseut bij Tristan bleef.

> dez was die meiste trugene
> die Tristant î getete.

'dat was het grootste bedrog dat Tristan ooit gedaan heeft,' erkent de dichter, maar hij deed het tegen wil en dank, *âne sinen dang*, de liefdedrank was er schuld aan.

Lang kon de verhouding tussen Iseut en Tristan geen geheim blijven. Verraders, onder wie Andret, een zusterszoon van den koning, brachten het Mark over; maar deze geloofde 't eerst niet, tot hij hen zelf verrastte en Tristan van zijn hof verbande.

Lange tijd echter konden de gelieven niet van elkander gescheiden blijven. Tristan waarschuwt Brangien, dat wanneer Iseut in de beek die door haar kamer stroomt, een tak ziet gevolgd door een stuk berkehout waarop een kruis, ze hem onder de linde kan vinden aan de oever van de beek. Zo zagen zij elkander elke dag.

Een dwerg, die in de sterren kon lezen, verraadde hen. Op een avond dat Tristan weder wachtte op Iseut's komst, zag hij in het water de weerspiegeling van twee gestalten: het waren Mark en de dwerg, die in de linde gezeten het onderhoud van de beide jongelieden wilden afluisteren. Tristan achtte zich verloren, want Iseut naderde reeds, en zou zich zeker verraden. Maar ook zij bemerkte bijtijds het gevaar. Door het behendig gevoerde gesprek der gelieven van hun onschuld overtuigd, roept Mark zijn neef uit de verbanning terug.

Maar dank zij de listigheid van de dwerg werden Tristan en Iseut ten tweede male verrast. Op een morgen dat Mark vroeg was opgestaan, strooide de dwerg meel op de grond tussen het bed van Tristan en dat van de koningin. Hoewel de jonge man de list bemerkte, was de liefde hem toch te sterk, en sprong hij, om het meel niet aan te raken van het ene bed in het andere. Door de kracht van de sprong ging echter een wond open die hij pas had opgelopen, en werd het bed der koningin bezoedeld met bloed; bij het terugspringen raakte zijn voet de grond. En al hield Tristan zich ook slapende en al snorkte hij ook krachtig,

Quar il ronfloit forment du nes,

het hielp niet, de schuldigen werden gegrepen en geboeid, en de koning beval dat Tristan zou geradbraakt worden en Iseut verbrand.

Daarop had Tristan niet gerekend, toen hij zich gewillig liet binden. Hij had gehoopt zich met de wapenen te mogen rechtvaardigen, en was zeker van de overwinning, wetende dat God hem zou helpen. Groot was ook de droefheid van het volk, toen dit het oordeel des konings vernam.

Maar hoort nu, hoe groot Gods erbarmen is. Op de weg naar de gerechtsplaats bevond zich een kapel, op een rots hoog boven de zee gebouwd. Daar verzocht Tristan voor het laatst bij het altaar te bidden. Maar nauweliks binnen getreden, wrong hij zich door het venster en sprong naar beneden - die plaats werd nog door de bewoners van Cornwall de *Tristansprong* genaamd. Governal verschafte hem zijn paard en zwaard en nu bevrijdde hij ook Iseut, die koning Mark in zijn toorn aan melaatsen had overgeleverd. Tezamen vluchtten zij naar het bos van Morrois, waar ze een hard bestaan hadden, levend van hetgeen de jacht hun opbracht.

Lor dras ronpent, rains les decirent,
Longuement par Morrois fuïrent.

'De takken verscheuren hun kleeren, lange tijd vluchten zij door Morrois.' Maar de vreugde bij elkaar te zijn heelde alle smarten.

Doch op een dag, toen Koning Mark op de jacht was, werden ze ontdekt door een der houtvesters, die de koning waarschuwde: ze lagen naast elkander te slapen, met Tristan's zwaard tussen hen beiden in, een zonnestraal bescheen het gezicht der jonge vrouw. Getroffen door die aanblik, legde Mark zijn zwaard in de plaats van dat van zijn neef, en bedekte met zijn handschoen de opening in de takken waar de zonnestraal doorheen drong.

Bij hun ontwaken waren de beide ballingen zeer verschrikt. Ze vluchtten dieper het bos in en bleven daar tot de vier jaren verstreken waren en de biezondere kracht van de liefdedrank altans zó verzwakt was dat een scheiding niet meer hun dood tengevolge zou hebben. Tristan zegt tot zich-

zelf: ‘Helaas! ik heb de wetten der ridderschap overtreden, ik heb misdaan jegens mijn oom, die zoveel van me hield, en jegens Iseut, die nu een ellendig leven leidt.’ Hij deelt zijn gedachte mede aan Iseut die uitroept:

> Sire, Jesu soit graciez
> Quant degerpir volez pechiez.

‘Jezus zij gedankt, Heer, dat gij de zonde wilt verlaten.’

Vol berouw over hun zonde, begeven ze zich naar de kluizenaar Ogrin, die een verzoening tot stand brengt. Mark neemt Iseut weder tot zich, Tristan evenwel moet Tintagel verlaten.

Hij begeeft zich daarop naar het hof van koning Artur, waar hij weldra innige vriendschap sluit met Gauvain. Eens op een dag op jacht zijnde, bevinden Artur en zijn ridders zich tegen de avond bij het paleis van Mark. Deze ontvangt hen gastvrij, en allen legden zich ter ruste in het grote vertrek waar ook Mark en de koningin sliepen. Natuurlik maakte Tristan van die gelegenheid gebruik zich tot Iseut te begeven. Maar hij wondde zich ernstig aan scherpe zeisen die men op de vloer bij haar bed geplaatst had.

Om te voorkomen dat Tristan ontdekt werd, stonden alle ridders van Artur op, begonnen te stoeien en.... wondden zich allen aan het scherpe staal. Mark schaamde zich, toen hij de volgende morgen al die edele mannen hinkende zijn paleis zag uitgaan.

Nu besloot Tristan het land te verlaten. Na zeven dagen rijdens kwam hij in Bretagne bij hertog Howel, wiens land door vijanden verwoest werd. Onze held bevrijdde het rijk, en als beloning bood de hertog hem de hand zijner dochter, Iseut *aux blanches mains*, aan. Maar op de huweliksnacht bracht de ring die Iseut *la blonde* hem gegeven had hem tot inkeer en langer dan een jaar leefde hij met de andere Iseut als met zijn zuster.

Eens reden Tristan, Iseut en haar broeder Kaherdin bij elkander, toen het paard van Tristan's vrouw in een plas trapte en het water onder haar kleed deed opspatten. Toen lachte Iseut en zeide: ‘Water, ge zijt vermeteler dan enig ridder.’ Haar broeder Kaherdin riep Tristan ter verantwoording, en deze bekende hem toen dat hij sinds lang een ander

liefhad, schoner dan zijn zuster, die ook hem wederkerig zo minde dat zij zelfs zijn hond meer liefde betoonde dan Iseut aux blanches mains ooit voor hem zou koesteren.

Om dat waar te maken, nodigde Tristan Kaherdin uit met hem naar Cornwall te gaan. Daar zond hij de trouwe Dynas tot de koningin: ‘Laat ze over twee dagen door de Blanche Lande gaan. Als bewijs van mijn tegenwoordigheid zal ik een takje door de manen van haar paard schieten. Laat haar dan mijn hond met zoveel liefde behandelen als haar mogelik is.’

Iseut haastte zich aan dit verzoek te voldoen, en Kaherdin moest erkennen dat zijn vriend waarheid had gesproken. Tot de vogeltjes die in het bos zongen zeide ze (maar de woorden waren eigenlik bestemd voor Tristan, die in de struiken verborgen was): ‘Ik zou twaalf gouden ketenen geven, als ge met me mee wildet gaan in de Blanche Lande en deze nacht bij me bleeft.’ Gelukkige ogenblikken brengen de minnenden met elkander door.

En telkens weer gelukte het Tristan de koningin te naderen, nu eens vermomd als nar, dan weer als melaatse, pelgrim of minstreel.

Maar het einde nadert: Kaherdin had een amourette aangeknoopt met Gargeolain, de vrouw van Bedenis. De ijverzuchtige echtgenoot ontdekte evenwel deze verhouding en achtervolgde de schuldige. In een gevecht met hem werd Kaherdin gedood en Tristan gevaarlik gewond door een vergiftigde speer.

Iseut la blonde alleen kon Tristan redden. Daarom zond deze een bode naar Cornwall met haar ring. Diens dochtertje bleef de gehele dag op de uitkijk staan om de terugkomst van het schip te melden. Als Iseut meekwam, zou het schip witte, als de reis vergeefs was geweest, zwarte zeilen hijsen.

Maar ‘ire de femme est à douter’, de toorn ener vrouw is te vrezen! Iseut aux blanches mains had alles vernomen. Toen het schip in 't zicht was, vertelde ze de doodzieke Tristan dat de zeilen zwart van kleur waren, waarop deze zijn hoofd nederlegde en stierf.

Nu naderde de Ierse Iseut, ‘Maak plaats voor mij’, zeide ze tot Tristan's vrouw. ‘Ik heb meer reden hem te bewenen

dan gij. Mijn liefde voor hem was groter.' En zich naast hem uitstrekkende, stierf ook zij.

Ik weet niet of ik 't zeggen moet, zo eindigt Eilhart zijn verhaal, maar men vertelt dat de koning op het graf van de man een rozestruik en op dat van de vrouw een wijnrank liet plaatsen. De beide groeiden zó tezamen dat het onmogelik was ze van elkaar te scheiden. Dat kwam door de kracht van de drank.

Nu heb ik alles herhaald wat van hem geschreven is

des walde unsir heilig Crist!

II.

Wat is het nu dat ons in deze oude legende zo aantrekt?

Tristan werd al jong door zijn oom Mark liefderik opgenomen en grootgebracht; deze was het ook die hem tot ridder sloeg en hem later zelfs tot zijn erfgenaam en opvolger benoemde; door banden van bloedverwantschap en dankbaarheid beide was Tristan dus aan Mark gebonden. En de dichter koos juist de verhouding van oom tot neef, daar men die betrekking in de Middeleeuwen sterker voelde dan nu. Zegt niet het spreekwoord: *ainz viegne nies que fraire*, de neef ga voor de broeder? En vinden we niet in de *chansons de geste* en elders als een refrein terugkomen: *Ses niés*, *fils sa seror estoit*, hij was zijn neef, zijn zusterszoon? Diezelfde opvatting vinden we in keltiese verhalen. Zo zegt in *Peredur* een jong man tot een held: de tovenaressen van Kaerloyw hebben uw neef, mijn broeder, gedood en uw oom, mijn vader, verminkt. Er is voorspeld dat gij ze wreken zult.[1)] In plaats dus van zelf zijn vader en zijn broeder te wreken, laat hij die heilige plicht over aan zijn neef. Wel een bewijs dat de band tussen oom en neef in die tijd sterk gevoeld werd.

Nog hechter heeft de schrijver de betrekking tussen Tristan en Mark willen maken. Mark is de leenheer van Tristan; deze diens vazal; wederzijds zijn zij elkaar hulp en bijstand verschuldigd. Van treffende staaltjes van vazallentrouw horen we zowel in de Franse als in de Kymriese litteratuur. Als Raoul van Cambrai optrekt tegen Vermandois, volgt Bernier

1) *Mabinogion*, p.p. Loth, II p. 118

zijn heer, ook al gaat de strijd tegen zijn eigen vader en diens broeders. Raoul laat het dorp Origny in brand steken; ook de abdij gaat in vlammen op; de nonnen met haar abdes verbranden. Die abdes is de moeder van Bernier. En toch kan deze zijn trouw jegens zijn rechtmatige heer niet verbreken.

Ser ton seignor, Dieu en gaaingneras.

'Dien uw heer, daardoor zult ge God winnen', is zijn stelregel.

Gronw Pebyr moet zich zonder verdediging stellen voor de betoverde lans van Llew. Hij richt zich tot de mannen van zijn clan: 'Edele getrouwen, mannen van mijn familie; mijn zoogbroeders, wil iemand uwer in mijn plaats de stoot ontvangen?' Allen weigeren, en terecht, want Gronw heeft een afschuwelike moord begaan, waarvoor hij zelf de gerechte straf moet ontvangen. Toch voegt de schrijver van het verhaal er aan toe: 'C'est à cause de cela, parcequ'ils ont refusé de souffrir un coup à la place de leur seigneur, qu'on n'a cessé de les appeler, depuis, la troisième famille déloyale[1)].

Zo is dus Tristan door bloedverwantschap en vazallentrouw hecht aan Mark gebonden. En sterk ook voelt hij die band. Bij elke gelegenheid toont hij zijn trouw jegens zijn heer en zijn bereidwilligheid om zijn oom en weldoener te verdedigen: Als de Morholt in het land komt, is hij het die zich aanbiedt hem te bestrijden. Hij ook aanvaardt de gevaarlike en onzekere tocht om een vrouw te zoeken voor zijn oom, geheel tegen zijn eigen belang in, daar hij de erfgenaam en opvolger van de koning zou zijn, als deze kinderloos stierf.

Niettegenstaande dit alles verbreekt toch Tristan zijn trouw: de vrouw die hij zijn oom toevoerde werd de zijne. En dit is juist het tragiese dat hij tegenover zijn oom, zijn heer, zijn weldoener, zijn plicht vergat, niet éénmaal, maar herhaaldelik. Terwijl hij het innigste geluk smaakte, lijdt hij tegelijkertijd aan het grievendst zelfverwijt; hij, zowel als Iseut, zijn zich bewust dat zij tegen het recht handelen en

1) J. Loth, *Mabinogion*, I, 152-154; *Contribution à l'etude des romans de la Table Ronde*, 12.

heilige plichten schenden. Als de kluizenaar Ogrin hen vermaant zich weder tot Mark te begeven, erkennen zij dat hij gelijk heeft en dat zij eigenlik naar zijn stem moesten luisteren. '*Ce fu pechiez*' roept Iseut uit, wenend aan de voeten van de hermiet. De liefde is evenwel sterker, en samen in het woud dragen zij vreugdevol de grootste ontberingen:

> Aspre vie meinent et dure:
> Tant s' entraiment de bone amor
> L'un por l'autre ne sent dolor.

Als later Iseut weder in goedheid door Mark is opgenomen, hebben de gelieven slechts nu en dan gelegenheid elkander weder te zien; berouw en zelfverwijt, wantrouwen en misverstand vreten diep in het gemoed van hen die in hun innigste wezen aan elkaar toebehoren. In botsing zijn geraakt de grootste en heiligste gevoelens die een mens kan bezitten: aan de eene kant de liefde van man en vrouw, die hen eeuwig met elkander verbindt en hen afzondert van de maatschappij; aan de andere kant de zedelike en maatschappelike verplichtingen van: bloedverwantschap, dankbaarheid, vazallenplicht, huwelikstrouw. Die botsing, die tweespalt tussen het heilige dat in ons leeft kan niet blijven bestaan: de dood is het noodzakelik, verzoenend einde.

> ouwê Tristan unde Îsôt
> diz tranc is iuwer beider tôt.[1)]

Dat erkent Brangien reeds dadelik, als ze de fatale liefdedrank drinken, een gedachte die, naar we weten Wagner zo verdiept heeft.

Eigenaardig middeleeuws is hier een ander element doorheen gevlochten. Als Mark Tristan en Iseut verrast, dan buigen zij niet nederig het hoofd, neen Tristan eist een Godsgericht, wetende dat God hem helpen zal, en de vrome kluizenaar Ogrin is van dezelfde mening. En in de fiere brief die hij aan Mark doet toekomen aan het einde van zijn ballingschap verklaart hij zich weder bereid te voet of te paard zijn eer en die van Iseut te verdedigen tegen wie ook, zo een moraal huldigend, die de kluizenaar aldus formuleert:

> Por honte oster et mal covrir
> Doit on un poi par bel mentir.

1) Gottfried von Strasburg, *Tristan*, 11709-10.

de laag-bij-de grondse burgerlike moraal, die het in de eerste plaats te doen is om de schijn te redden, en waarvan we in de Franse Middeleeuwse letterkunde - en ook later - treffende staaltjes vinden.[1)]

Als Iseut door het hete ijzer in de handen te nemen haar onschuld moet bewijzen, zendt ze heimelik een bode naar Tristan. Bij de *Gué Aventureux* laat ze zich door Tristan, die als melaatse vermomd daar stond, over het water dragen. Deze liet zich, ogenschijnlik bij ongeluk, vallen, terwijl hij Iseut in zijn armen had. Nu kon de koningin met een goed geweten zweren dat niemand haar ooit omarmd had dan de koning, haar wettige gemaal, en de bedelaar die haar gedragen had. En God liet met zich sollen; de uitslag van het Godsgericht moest wel gunstig uitvallen, nu de eed geen onwaarheid bevatte.

We zien het dus: niet het blote feit is belangrijk voor onze helden, niet het bewustzijn kwaad gedaan te hebben brengt hen tot boete, alleen de uitslag van het Godsgericht beslist over recht en onrecht, over goed en kwaad.

Deze heel biezondere opvatting van het recht drukt een eigenaardige stempel op het Middeleeuwse gedicht, zooals het voor ons ligt in de vertaling van Eilhart en vooral in de ons bewaarde fragmenten van Béroul.

Bédier vermoedt dat de dichter die de Tristanroman geschapen heeft, de roman waarop al de bestaande redakties en vertalingen terug zouden gaan, al een ouder gedicht gekend heeft, waar die eigenaardige opvatting van het Godsgericht niet in voorkwam, maar waar de liefde van Tristan en Iseut zijn rechtvaardiging vond in zichzelf, zonder dat het nodig was zijn toevlucht te nemen tot een, we moeten het erkennen, tegen de borst stuitende rechtsverwringing. En toch is het juist Bédier, die met kracht de eenheid van ons gedicht geponeerd heeft en deze met evenveel scherpzinnigheid als talent heeft verdedigd. Vóór hem had men, ziende op de *disjecta membra*, die men hier en daar vond, niet

1) Ik kan niet nalaten hier te wijzen op een passage uit *Cligès*, waarvan de heldin zich in eenzelfde dubbelzinnige positie bevindt als Iseut, en die, om zichzelf te rechtvaardigen Paulus de woorden in de mond legt: zij die niet kuis wil blijven, moet zo verstandig te werk gaan, dat zij geen blaam of verwijt oploopt!!

ingezien dat die alle deel uit hadden gemaakt van hetzelfde kunstwerk; Gaston Paris en anderen hadden aangenomen dat er allerlei verhalen omtrent onze helden hebben bestaan en dat die verhalen van keltiese oorsprong waren: de namen, de zeden en gewoonten, de beschrijving van primitieve toestanden als van de beek die door Iseut's kamer stroomde, en zovele andere trekjes bewezen dit.

Het is Bédier gelukt te bewijzen dat er werkelik een archetypus bestaan heeft waarop de verschillende redakties teruggaan, en hij heeft deze ook trek voor trek uit de bestaande verhalen trachten te rekonstrueren: een geniaal, met wetenschappelike zin volbracht kunstwerk dat onze bewondering verdient, al moge ook niet alles daarin vaststaan, en geleerden als Golther, Mej. Schoepperle, Zenker en anderen op min of meer grote feilen hebben gewezen, en Loth en Kelemina zelfs heel skepties er tegenover staan.

Deze verdienste van Bédier is blijvend. De tijd is gelukkig voorbij dat men onder het zoeken naar de bronnen het werk zelf vergat, en de oorsprong van elk stukje, van elke episode napluizende, de rol des dichters tot een mozaïekwerker verlaagde.

> Wer will was Lebendigs erkennen und beschreiben
> Sucht erst den Geist heraus zu treiben,
> Dann hat er die Teile in seiner Hand,
> Fehlt, leider! nur das geistige Band,

spotte reeds Goethe. We zien nu dat in de beruchte Homeriese kwestie, van Leeuwen zowel als Rothe met steeds meerder nadruk de eenheid van Ilias en Odyssea verdedigen; bij de Latijnse poëzie, die zo vaak voor Griekse namaak wordt uitgemaakt, bij het onderzoek van het Franse heldedicht, het dierenepos en de hoofse roman wordt de rol van de dichter tegenwoordig over het algemeen hoger geschat dan vroeger.

III.

Zeker uit niets kan ook het grootste dichterlike genie geen kunstwerk scheppen. En zo kan het van belang zijn te zien welke materialen de auteur tot zijn beschikking had om dan na te speuren hoe hij werkte om die elementen van verschillende aard tot een harmonies geheel te vervormen.

Bédier heeft reeds in die geest enige treffende voorbeelden aangehaald: vele episodes die we in onze Tristan aantreffen heeft de dichter aan de folklore ontleend: zo Brangien die de plaats der koningin inneemt aan Mark's zijde - Tristan die uitvaart om voor zijn oom een bruid te zoeken - Tristan ook die het monster doodt, en al die andere verhalen, ze zijn ons niet vreemd. We denken (om van elk een voorbeeld te geven) aan de *serve* die voorgeeft de koningin te zijn in *Berte aux grands pieds*, een thema dat men in allerlei variaties aantreft. En zijn er sedert de dagen van Izaäk en Rebekka niet talloze vertrouwde mannen belast geweest met een soortgelijke opdracht als Abraham's knecht? - En ook Iason, die het vlammenspuwend ondier bestreed, dat het gulden vlies bewaakte, heeft vele navolgers, bewuste en onbewuste, gevonden in de letterkunde van verschillende landen.

Wat merkwaardig is, zegt Bédier, al die gegevens heeft de dichter vervormd en in overeenstemming gebracht met het karakter van zijn personen, met de inhoud en de gang van zijn verhaal. Moge de daad van Brangien en die van de *serve* dezelfde zijn, de beweegreden die haar daartoe drijft, is bij de een zelfopoffering, bij de ander eigenbaat; zo is dus in Tristan dit verhaal in overeenstemming gebracht met het karakter der trouwe Brangien. In andere verhalen dan de onze vinden we de geschiedenis van het Zwaluwenhaar terug; daar evenwel maakt een vorst van dit voorwendsel gebruik om zich van een gehate vijand te ontslaan, en hier biedt Tristan zich zelf aan om de onzekere en avontuurlike tocht te ondernemen, en daarmede toont hij zijn dankbaarheid aan zijn oom, zijn trouw aan zijn heer, zijn onbaatzuchtigheid tegenover de jaloerse baronnen.

Miss Schoepperle evenwel heeft in haar belangrijke studie dit punt nader onderzocht en is tot een andere slotsom gekomen als Bédier. Eén voor één heeft zij de episodes van onze roman vergeleken met verhalen van allerlei oorsprong en daardoor de techniek en de werkwijze van de dichter helder in 't licht gesteld. En al mogen ook niet al haar parallellen even overtuigend zijn, zij laat ons een dichter zien die niet zijn kracht zoekt in oorspronkelikheid, in het verzinnen van nieuwe kombinaties en verrassende ontknopingen;

integendeel, uit haar onderzoekingen blijkt ten duidelikste dat hij, meer dan Bédier vermoedde, afhankelik is van zijn bronnen: de gegevens die hij voor zich vindt, neemt hij zoveel mogelik onveranderd over, of brengt ze door een zo klein mogelike wijziging in overeenstemming met het geheel en hij schroomt ook niet meermalen hetzelfde gegeven in zijn gedicht te verwerken.

Tweemalen wordt Tristan tegen wil en dank aan de kust van Ierland gedreven, de eerste maal doodziek van de wonde hem door de Morholt toegebracht, de tweede maal op zoek naar een bruid voor zijn oom; avonturen die herhaaldelik in de folklore voorkomen. Groot is het gevaar dat hij, de moordenaar van de Morholt, door de Ieren zou herkend worden. Beide malen heeft de schrijver zijn toevlucht tot eenzelfde middel genomen: de eerste keer gaf Tristan voor Pro d'Iemsetir, de tweede Tantris te heten.[1)] - Een nieuw bezwaar deed zich voor: in de volksverhalen gaat de held een onbekende prinses zoeken; in ons verhaal is Tristan al eens in Ierland geweest, en werd zelfs door Iseut's kunde genezen; als koning Mark dus het lange hoofdhaar toont, zal Tristan dat dadelik herkennen. De schrijver weet weer een eenvoudig middel om dat bezwaar te verhelpen: Iseut, in plaats van zelf Tristan te genezen, zendt een bode met haar geneeskrachtige kruiden, en Tristan vertrekt zonder haar gezien te hebben. Gedurende zijn gehele verblijf in Ierland wordt er geen enkele keer melding gemaakt van zijn vorige reis en van zijn genezing door Iseut. Wel een bewijs dat de dichter zo weinig mogelik afwijkt van de eenmaal gegeven stof! Eilhart, die de Oudfranse tekst getrouw heeft vertaald, kan niet nalaten zijn verwondering uit te spreken over die twee tochten door Tristan ondernomen, beide zonder dat hij weet waarheen:

> Ez was eine grôze kintheit
> das he sô michel erbeit
> bestunt umme den wint.

In Gottfried von Strassburg is de toestand dan ook veranderd; daar weet Tristan waar hij de prinses kan vinden en verklaart:

1) Volgens de redaktie van Eilhart, die hier waarschijnlik oorspronkelik is.

ich wil den kiel leiten
und füeren mit min selbes hant
in daz saelige Irlant.

Typies voor de timide werkwijze van onze dichter is het feit dat hij dikwels een naïef verhaal opneemt met al zijn onlogies- en onwaarschijnlikheden, en daarbij toch een trek voegt meer in overeenstemming met de rationele opvatting van zijn tijd. Een voorbeeld moge dit verduideliken:

Tristan werpt in de beek die door de kamer der koningin stroomt, kunstig bewerkte takjes om Iseut van zijn tegenwoordigheid te verwittigen. Maar vrezende dat nuchter verstandelike lezers dat verhaal ongerijmd zouden vinden - en we behoeven slechts latere bewerkingen als die van Thomas te lezen om te weten aan welke laag-bij-de-grondse kritiek hij blootgestaan heeft - zelf niet onbevangen genoeg om alleen te luisteren naar zijn kunstenaarsinstinct, heeft de dichter nog gebruik gemaakt van een bode, een meer gewone en natuurlike manier, we moeten het erkennen, als men iemand wil spreken! Diezelfde bode bederft ook de episode waar Tristan, verborgen in de doornstruiken aan de zijde van de weg zich aan zijn geliefde te kennen geeft door een takje te schieten door de manen van haar paard; jammer, dat dit volmaakt overbodig is, doordat de getrouwe Dynas Iseut al presies heeft medegedeeld waar haar vriend haar wachtte!

Zeer leerrijk is ook het volgende: De beide gelieven leiden in ballingschap in het woud van Morrois een leven vol ontbering. Nu was het hun gewoonte, vertelt Eilhart, als zij gingen slapen, dat Tristan zijn zwaard tussen hen beiden inlegde, maar de Duitse bewerker kan niet nalaten daar zelf zijn verbazing over uit te spreken:

daz was ein vromder mannes sin.

'dat was een vreemd denkbeeld van de man', en Gottfried von Strassburg, een reden zoekende voor die vreemde handeling verklaart: De vorige dag had Tristan het geblaf van jachthonden in het bos vernomen, en bang dat men hen vinden zou, had hij zijn zwaard tussen hem en Iseut ingelegd, om zó bij een eventuële ontdekking de mensen om de tuin te leiden omtrent zijn verhouding tot de koningin.

We moeten het erkennen, ook voor ons is er iets onverklaarbaars in deze episode, die we in een gedicht van hartstocht als dat van Tristan en Iseut wel het allerminst verwachtten. Hoe is de dichter er toe gekomen deze episode in zijn werk op te nemen, vragen we onszelf af. Alles wordt duidelik, als we aannemen dat de dichter ook hier afhankelik, tè afhankelik van zijn bronnen is geweest. Hij kon het niet over zich verkrijgen een zo mooi, dichterlik gegeven ongebruikt te laten liggen; al moge het ook niet geheel stroken met de hartstocht die Tristan en Iseut vervulde, het edel karakter van Mark kwam er door in een des te helderder licht.

De onderstelling dat onze dichter ook hier weder een bekend gegeven verwerkt, wordt gesteund door het volgende.

In een oud-Iers verhaal, de *Vlucht van Grainne*, *dochter van Cormac*, *met Diarmaid*, *kleinzoon van Duibne*, waarvan ongelukkigerwijs slechts enkele fragmenten van de oorspronkelike uit de negende of tiende eeuw daterende redaktie bewaard zijn gebleven, in die keltiese *Aithed* nu lezen we dat Diarmaid, onder de geheimzinnige invloed van een *geis*, Grainne, de bruid van zijn oom, volgt in het woud; des nachts legt hij zich neder op een afstand van het jonge meisje, of, volgens een andere redaktie, plaatst een steen tussen hen beiden in. Tegen wil en dank volgt hij haar, zijn trouw aan Finn, zijn heer en zijn oom, wil hij bewaren, hij zal hem zijn vrouw ongerept teruggeven. Hier is dus de trek ten volle verklaarbaar uit de verhouding der beide jongelieden; de Tristandichter heeft hem in zijn werk gevlochten zonder het te wagen hem zó om te smelten dat hij harmonies overeenstemt met de overige gedeelten van het gedicht.

Zo zien we dus door deze voorbeelden - en we zouden het getal nog kunnen vermeerderen -, dat de dichter van onze Tristan meer afhankelik is van zijn bronnen dan Bédier wel gemeend heeft. Het zoeven vermelde verhaal van *Grainne en Diarmaid* geeft ons echter het recht deze konklusie te preciseren.

Immers, dat verhaal biedt, behalve de genoemde, nog andere tekenende parallellen met onze legende. Evenals in onze Tristan zijn ook hier drie hoofdpersonen; hun verhou-

ding is dezelfde als in ons gedicht: Koning Finn, zijn bruid Grainne en zijn neef Diarmaid; ook hier vluchten de beide jongelieden in het woud; ook hier is de hartstocht het gevolg van een geheimzinnige invloed, die van een *love-spot* bij Grainne, van een *geis* bij Diarmaid; ook hier drijft de liefde hen er toe alle banden te verscheuren en in de wildernis een leven te leiden vol ontberingen, wat zij vol vreugde verdragen: 'Good is thy share, o Grainne', verklaart Diarmaid, 'better for thee than a kingdom, the dainty flesh of the woodcocks, with a drop of smooth mead.'

Nog sterker punten van overeenkomst bestaan er tussen *Tristan en Iseut* en de oud-Ierse *Aithed*: Eens gaande aan de zijde van Diarmaid, trapte Grainne in een plas. Hoog spatte het water op door de tenen van haar voet, tot het haar dij aanraakte; en zacht zeide ze tot zichzelf: Water, ge zijt vermeteler dan Diarmaid. - We herinneren ons dat we dezelfde trek vinden in ons gedicht, als Tristan na zijn huwelik met Iseut *aux blanches mains* het niet over zich kan verkrijgen deze werkelik tot zijn vrouw te maken. - We weten dat Tristan, om Iseut mee te delen dat hij haar onder de linde wachtte, kunstig gesneden takjes in de beek wierp. Diezelfde trek vinden we ook in de Ierse geschiedenis, maar daar heeft hij meer invloed op de loop van het verhaal dan in ons gedicht. Toen Finn namelijk die kunstig bewerkte spaanders, die negenmaal rondkrulden, bemerkte, herkende hij dadelik Diarmaid's werk, want daar was niemand anders in Ierland die zo iets kon vervaardigen. En hij liet zijn honden los om de jongelieden op te jagen.

IV.

Deze beschouwingen geven ons het recht onze konkluzie van daareven nader te preciseren. De schrijver van onze *Tristan en Iseut* heeft niet alleen talrijke verspreide gegevens in zijn werk gevlochten; het is hoogst waarschijnlijk dat hij een soortgelijk verhaal als dat van *Diarmaid en Grainne* voor zich gehad heeft, toen hij zijn werk schreef. Nu is het wel eigenaardig dat juist in de Ierse letterkunde episodes als die van het *Leven in het woud* herhaaldelik voorkomen - Miss Schoepperle somt er, als we goed tellen, dertien

op -, terwijl bij andere volken die legende niet schijnt voor te komen. Zo komen we weer ondanks ons zelven terug tot de oude onderstelling dat onze legende van Keltiese oorsprong is.

Bédier heeft deze mening met vuur en met talent bestreden. Het kenmerkende in de legende van Tristan en Iseut is dat ze beiden de heiligheid des huweliks erkennen, en tòch herhaaldelik daartegen zondigen, zondigen moèten. Zonder dit bestaat onze legende eenvoudig niet. Nu is een dergelike opvatting van het huwelik slechts mogelik in een kristelik land, zoals het Frankrijk der twaalfde eeuw er een was. In Wales, waar Gaston Paris en anderen de wieg van onze legende zochten, is de huweliksband veel losser, zoals Bédier tracht te bewijzen door enige karakteristieke artikelen uit de wetten van Howel aan te halen. Het innerlik konflikt wordt nog tragieser, doordat Tristan de band der feodaliteit erkent en die tòch verbreekt, verbreken mòet.

Onze legende is dus gebaseerd op de onverbreekbaarheid van de huweliksband en op de feodale verhouding tussen heer en vazal; ze *moet* dus, aldus Bédier, in Frankrijk ontstaan zijn; een Frans dichter met echt kristelike, feodale geest heeft de legende gecreëerd, al mogen ook verschillende motieven van elders gehaald zijn, ja al mogen ook de Picten in Schotland de naam Drostan kennen en bij de Kymren in Wales verhalen omtrent Tristan en Iseut in omloop zijn geweest; die verhalen zullen het een of ander bloedig liefdedrama behandeld hebben, zoals die in Keltiese teksten zo veel voorkomen.

Tegen deze opvatting komen Jules Loth en Miss Schoepperle beiden op. De band tussen heer en vazal in Frankrijk was zeker niet hechter dan die tussen het hoofd van een *clan* en zijn mannen; we hebben er hierboven een treffend staaltje van aangehaald. Ook de huwelikstrouw was bij de Kelten niet minder sterk dan bij de overige Indo-Europese volken; de bekende celtisant Jules Loth heeft aangetoond dat Bédier, die natuurlik minder goed thuis is op kelties gebied, zich deerlik vergist heeft door te veel vertrouwen te stellen in één tekst zonder met andere gegevens rekenschap te houden.

De gedetailleerde studie, die de heer Loth verder gewijd heeft aan het onderzoek van de eigennamen welke in onze

roman voorkomen, heeft bewezen dat de plaats waar de legende ontstaan is niet te zoeken is in het hoge Noorden bij de Picten, noch bij de Kymren van Wales of de Kelten in Klein-Bretagne, maar in Cornwall. Daar vinden we bijna alle plaatsnamen gelokaliseerd: het land van Loonois en het woud van Morrois, die men gewoon was in Schotland te zoeken, Costentin, dat men identificeerde met het Franse *Cotentin*, Blanche Lande, le Mal Pas, le Saut Tristan, l'Isle Samson, Tintagel en zovele anderen. Daar kunnen ook combinaties ontstaan zijn als Rivalin en Blanchefleur, de ouders van Tristan, Gonoalen en Ganelon, de twee verraders, waarvan Bédier zegt: 'Ils n'existent que l'un par l'autre, ils ont été inventés l'un pour l'autre le même jour: et pourtant l'un de ces noms a été inventé par un homme parlant breton, l'autre par un homme parlant français. Ces deux hommes doivent n'en faire qu'un.'

Die man die Frans en Kelties sprak is, volgens Bédier, geen gefingeerde persoon; het onmiddellik aan het overige Frankrijk grenzende gedeelte van Klein-Bretagne was tweetalig: Bretonse zangers die het leger van Willem de Veroveraar begeleidden zullen de verhalen omtrent Tristan en Iseut in Wales vernomen en aan de Fransen oververteld hebben.

De laatste onderstelling schijnt minder juist: in geen land is de vereniging van Keltiese, Franse en Germaanse elementen inniger geweest dan juist in Cornwall; de studies van Loth hebben dat overtuigend bewezen.

Zo heet bijvoorbeeld een getrouwe van koning Eadgar *Aelfheah Gerent*, zo een Saksiese en een Korniese naam met elkander kombinerende, en zo vinden we de Franse namen *Vyvyan* en *Le Brun* te midden van Korniese namen. In dat land zal dus een dichter ruimschoots gebruik makende van verhalen die hij in de litteratuur van het land vond, de legende van Tristan geschapen hebben; we zeggen g e s c h a p e n , want hoewel hij, gelijk we gezien hebben, sterk afhankelik is geweest van de gegevens die hij voor zich vond, toch heeft hij een eigenaardige stempel gedrukt op zijn stof, en heeft hij de legende van Tristan en Iseut tot iets enigs gemaakt in de Middeleeuwse letterkunde, een geniaal kunstwerk waarvan we de schoonheid nog gevoelen in de vertalingen en bewerkingen die latere Franse en Duitse schrijvers ervan gegeven hebben.

Is die dichter een Kelt geweest of een Fransman? Ik geloof dat die vraag door het voorafgaande veel van zijn belang verliest. Want òf de Keltiese schrijver heeft in Cornwall sterk de invloed van Frankrijk ondergaan, òf de te midden van een Keltiese omgeving levende Franse dichter heeft zich in Keltiese gedachtengang geheel ingeleefd: gefransiseerde Kelt of gekeltiseerde Fransman, het verschil tussen die beiden is niet bijster groot.

Misschien evenwel kunnen we omtrent het ontstaan van onze legende het gezegde meer preciseren. We hebben gezien dat in Oud-Ierse, en ongetwijfeld ook in andere Keltiese teksten, verhalen als *Grainne en Diarmaid* voorkomen die veel gelijken op onze *Tristan*, tot op de terugkeer uit het woud. Wanneer we nu ons gedicht nader beschouwen, dan zien we dat er een groot verschil bestaat tussen het eerste en het tweede gedeelte. Na de verbanning ontmoeten we allerlei niet-Keltiese motieven: zo wanneer Tristan gebruik maakt van verschillende vermommingen om Iseut te naderen en als monnik, bedelaar, minstreel of nar verkleed het Kanaal oversteekt. De liefdesgeschiedenis tussen Kaherdin en Camille, de amourette van Kaherdin en Gargeolain zijn van een andere geest bezield als die tussen Tristan en Iseut en doen ons denken aan de *pastourelles*, aan de *chansons de la mal marieé* uit de lyriese poëzie van Frankrijk. Ook andere hoofse bestanddelen zijn juist in dit gedeelte te vinden: de ridders van de Ronde Tafel met Artur, Gauvain en Kei, die allen reeds hun welbekende karaktertrekken vertonen; verder episoden als de volgende: Als men wil weten wie de edele *Delekors schevalier* van het paard gestoten heeft, dan richt Gauvain zich tot Tristan en vraagt hem dat te bekennen ‘dorch Isoldin willen’. En ter wille van Iseut mag Tristan het antwoord niet schuldig blijven. Als de beide dienaren van Tristan en Kaherdin vluchten, roept Breri, denkende dat hij Tristan ziet heensnellen, hun toe om te keren ter wille van Iseut ‘dorch der koninginne êre, ab sie im wêre lîp’. Groot is de toorn van Iseut, als ze gelooft dat Tristan aan deze aanmaning geen gevolg heeft gegeven.

Deze trekjes komen overeen met de hoofse opvatting der liefde, volgens welke de *dame* oneindig verheven is boven de minnaar die in alles haar wil moet navolgen. Een ogen-

blik aarzelen wekt de toorn der schone op. Men denke slechts hoe Guenièvre, de vrouw van koning Artur, verstoord was op haar aanbidder Lancelot, omdat hij een ogenblik, slechts één ogenblik geaarzeld had op een kar te klimmen, een oneervolle daad voor een ridder als hij. Zó vertoornd is ook Iseut, als zij meent dat Tristan niet geluisterd heeft naar een verzoek in haar naam gedaan. Deze opvatting van de liefde wijkt geheel en al af van de hartstocht die Tristan en Iseut vervult, welke geen heerseres en dienaar kent, en die hen onweerstaanbaar tot elkaar drijft. Hun liefde houdt geen rekening met de maatschappelike verhoudingen; wat juist bij uitstek het geval is bij hoofse romans! - De toestand waarin Tristan gekomen is door zijn huwelik met Iseut aux blanches mains verdient ook de aandacht, daar hij aanleiding geeft tot allerlei psychologiese subtiliteiten, die vooral latere dichters als Thomas zullen uitwerken. En eigenaardig voor de hoofse opvatting: de onwettige liefde is zo geïdealiseerd dat ze boven huwelikstrouw gaat.

Nog andere kenmerkende verschillen vinden we tussen het eerste en het tweede gedeelte van ons gedicht. Als Tristan doodziek om zijn Iseut zendt zal het schip witte of zwarte zeilen hijsen, naarmate Iseut al of niet aan de oproep heeft gehoor gegeven. Dit is een duidelike reminiscens aan het bekende verhaal van Theseus, die wegvarende naar Kreta met de overige Atheense jongelieden, op zich nam in het Labyrinth de Minotaurus te bestrijden. Angstig keek zijn vader uit of het schip haast terugkwam en of het witte of zwarte zeilen zou gehesen hebben. Helaas! de zorgeloze Theseus had niet aan de afspraak gedacht; toen zijn vader de zwarte zeilen zag naderen, stortte hij zich in zee menende dat Theseus omgekomen was.

Evenals Iseut te laat komt om met haar kennis van kruiden Tristan te genezen, zo ook Oenone. Op de hoogten van het Idagebergte had zij met Paris gelukkige ogenblikken doorgebracht, maar de trouweloze was heengegaan en had de Griekse Helena naar Troje gevoerd. De straf bleef niet uit: in de strijd werd hij gewond door een der vergiftigde pijlen van Herakles: slechts Oenone kon hem genezen. Zij weigerde. Als ze eindelik toch vol berouw over haar hard-

heid toesnelt, is het te laat en is Paris reeds gestorven.

Zo geven dus èn hoofse èn klassieke elementen[1)] aan het einde van onze roman een ander karakter dan het begin draagt. Dat heeft reeds Suchier ingezien, toen hij terloops het vermoeden uitte dat de Urtristan eindigde met de terugkeer uit het woud. Alleen wat hij de Urtristan noemt is veeleer een verhaal als dat van *Grainne en Diarmaid*, dat de dichter van onze *Tristan* voor het eerste gedeelte van zijn werk heeft nagevolgd. Door daaraan een vervolg te geven heeft hij het karakter van het geheel gewijzigd en verdiept: hij heeft het aangedurfd de scheiding tussen twee mensen die door de liefde onverbreekbaar aan elkaar verbonden waren in te voeren en daarmede nieuwe stof gevonden voor psychologiese analyse: het hunkeren naar elkander, wat hen drijft tot allerlei listen hun toevlucht te nemen; de jaloersheid, het wantrouwen die hun leven verbitteren; het huwelik met de andere Iseut dat de intrige kompliceert en Tristan voor nieuwe psychologiese problemen stelt; eindelik de verzoenende, redding aanbrengende dood.

Dit alles heeft de dichter met geniale blik gezien, hij heeft dus - aan de formulering van Bédier houden we vast - de legende van *Tristan en Iseut* werkelik g e s c h a p e n . Hij is evenwel voor ons gevoel hier en daar te subtiel geweest: hij heeft willen verklaren hoe de beide minnenden de scheiding konden verdragen en hij heeft de kwestie opgelost door een liefdedrank die gedurende enige jaren een heel biezondere kracht bezat. Het einde van die termijn valt samen met de terugkeer uit het woud. We kunnen niet met Zenker meegaan, als die verklaart: ‘wir bekommen nun den ganz unsinnigen Zug, dass Isoldens Mutter die Wirkung des von ihr für Mark und ihre Tochter bestimmten Trankes willkürlich unbegreiflicherweise auf wenige Jahre beschränkt haben sollte, während ihr doch daran gelegen sein musste, beide Ehegatten auf zeitlebens an einander zu ketten!’ Zenker laat hier geheel en al buiten rekening, wat

1) De episode van Mark's paardeoren, die teruggaat op 't bekende verhaal van de ezelsoren van koning Midas, en die volgens de redaktie van Béroul tot 't eerste gedeelte zou behoren, is ongetwijfeld een later invoegsel.

toch uitdrukkelik in de tekst staat dat de kracht van de liefdedrank altijd duurde; trouwens, dàt leert ons de geschiedenis van Tristan en Iseut toch wel in de allereerste plaats, dat de kracht van de drank niet na enige jaren geheel is uitgewerkt. En het is niet 'unsinnig', maar integendeel heel verstandig van Iseut's moeder dat ze die biezondere kracht, volgens welke de gelieven geen dag van elkaar konden gescheiden blijven, tot drie à vier jaar beperkte! Wij beweren niet dat de artistieke waarde daardoor gestegen is!

Het tweede belangrijke element dat de dichter in de legende gebracht heeft, is die eigenaardige opvatting van het recht waarvan we reeds gesproken hebben en volgens welke de waardering van de daad afhangt van de uitslag van een Godsoordeel. Ook deze trek, die we telkens in onze *Tristan* aantreffen, is tekenend voor de legende zoals die door de kunstenaar is gecreëerd.

V.

Zo verplaatst de roman van *Tristan en Iseut* ons naar Cornwall, waar Kelten, Germanen, en Fransen tezamenwoonden in een inniger samenhang dan ergens elders. Onze legende, als geheel beschouwd, is door één dichtergeest geconcipiëerd; maar als kind van zijn tijd, levende te midden van een samenleving uit zulke heterogene bestanddelen bestaande, heeft de dichter een werk tot stand gebracht dat de sporen draagt van het milieu waar het ontstaan is. Hij heeft een verhaal nagevolgd, zoals er vele in zijn land leefden, een *Aithed*, vlucht van twee gelieven in een woud; dat verhaal heeft hij met allerlei folkloristiese, klassieke, hoofse bestanddelen tot een harmonies geheel verwerkt; bij de namen van Keltiese oorsprong heeft hij enige Germaanse, vele Franse gevoegd, zoals we dat ook in officiële stukken van Cornwall vaak aantreffen. Al te naïeve voorstellingen heeft onze dichter enigszins gerationaliseerd, zo de bode die op meer natuurlike wijze de tijding van Tristan's tegenwoordigheid overbrengt dan de spaanders in de beek of de tak door de manen van Iseut's paard geschoten. Hoofse, subtiele opvattingen der liefde vinden we naast de oorspronke-

like, spontane hartstochtuitingen; de liefde die zijn rechtvaardiging in zichzelf vindt, naast de eigenaardige rechtsopvatting van het Godsoordeel.

Maar dat alles, van hoe onderscheidene oorsprong ook, uit welke verschillende gedachten- en beschavingswerelden ook ontstaan, is door de scheppende geest eens kunstenaars gegaan. Hij heeft, o zo weinig mogelik, hier wat gewijzigd, daar iets afgenomen; hij heeft er zo helemaal niet naar gestreefd oorspronkelijk te zijn, is zelfs zó schroomvallig te werk gegaan dat wij bij nauwkeurig onderzoek nog het heterogene van zijn stof kunnen herkennen; maar dat toch zijn werk een artistiek geheel vormt, dat wordt bewezen door de machtige invloed die ervan is uitgegaan, dit hebben te allen tijde de kunstenaars gevoeld die de legende opnieuw hebben behandeld. Zo is ook nu nog de oude legende van de gelieven van Cornwall, ontdaan van zijn middeleeuwse vormen in zijn geheimzinnige, meeslepende schoonheid, in staat de harten te treffen.

We kunnen dit opstel niet beter besluiten dan door de woorden aan te halen van de grote Romanist Gaston Paris:

‘Au milieu de la fragilité ordinaire des affections humaines, des déceptions renouvelées que subit l'illusion toujours changeante, le couple de Tristan et d'Iseut, rivé dès l'abord d'un lien mystérieusement indissoluble, battu par tous les orages et y résistant, essayant vainement de se déprendre et finalement emporté dans un dernier et éternel embrassement, apparaissait et apparaît encore comme une des formes de cet idéal que l'homme ne se lasse pas de faire planer au-dessus du réel et dont les aspects multiples et opposés ne sont que des manifestations diverses de son aspiration obstinée vers le bonheur.’

Leiden.

K. SNEYDERS DE VOGEL.

Het andere.

Rondalom was oneindigheid. Maar daarvan af schutte hen het bergende schip.

Het kundig doordachte, machtig inéengeklonkene was overal tusschen hun voeten en de diepte, tusschen hun hoofd en de hoogten. Met vertrouwelijk gerief als van eigen huis hen omhullend, droeg het in ongemerkte vaart hen voort, tusschen afgronden van zee en afgronden van hemel door.

Wèl tevreden zaten zij in de omveiligende engte, van rust en welbehagen als van de lucht die zij ademden doorvloten, gevoed, omspeeld, evenwichtig gedragen. Volheid verzadigde en omving hen van wèl-aangename dingen, uit velerlei verte hierheen gebracht elk om een andere deugd van zachtheid aan de zinnen. Tot een gladden vloer gevoegd lag onder hun voeten dennewoud dat op steile kustgebergten van het noorden een volk van stug-zwijgende houthakkers had geveld. Het veerkrachtige vlechtwerk waarop zij zich uitstrekten om te dommelen in de luchtig doorwaaide schaduw der zonnetent hadden van koorts en giftige muggenbeten brandende boschloopers uit het dichtst van Indische moeraswouden gerukt. Akkervolk, stompweg tusschen hun stompe beesten naar den grond zich krommend, visschers weken achtereen in het zwalkende schip verloren op de zee, oogstersvolk in wijngaarden onder druipende korven vol zwoegend, hadden uit akker en weideland, uit watervallen en wilde zee, uit boomgaard roodgespikkeld onder blauwe Septemberlucht en wijnbergen bar in de blakende zon de maaltijden gewonnen die hun loom-verzaden lust met telkens nieuwen prikkel wekten.

En zooals de lucht van een nieuwe luchtstreek dien ademtocht het lichaam binnenhaalt, het bloed verandert, onmerkbaar, gestadig altijd meer, tot de ademende een ander mensch is geworden met ander bloed, anderen hartslag, andere kleur van huid en schijn van oogen, zoo had geruste weelderigheid herinnering, gedachte en hoop herschapen in de menschen op het schip. Een wil was groeiende in hen die de aarde zooals zij daar donker en zacht in haar vacht van bloemig loover ligt, begeerde voor aangebonden melkbeest, willig in het afgeven van zoete voedselvolte. Zij spraken wel daarover hoe dit ook immers 'beschaving' was: al het duizendvormige groeisel der aarde, haar steen, haar groenen vezel, haar spannende spieren en driftig bloed te herscheppen tot menschelijk gerief en genot.

De dag was gouden en blauw, bewogen nog de zee van in verten voorbijgewervelden storm; wijn was aan de lippen en edelgevormd fruit, en in alle hoofden sterk was die gedachte van de ware beschaving, toen tijding aan de volle tafel werd gebracht van schipbreukelingen, drie mannen op een vlot waar de golven over heen sloegen.

Zij waren al dichtbij, magere, bonkige, lichtgele mannen met slierende haarvlecht, die de handen ophieven in smeekgebaar om drank en spijs. Van het stil-liggende schip werden korven vol naar hen afgelaten en gulpende emmers. Met hun geheele hoofd wierpen zij zich in het water; zij zwolgen met een vreeselijk gereutel, waar hun schonken van schouderbladen en hun hol gehongerde flanken onder de scherpte der uitstekende ribben van schokten. En toen sloegen zij de klauwachtige handen in de korven rijst en snauwden naar hun volle vuisten. Als de staart van een ziek beest hing de ruige, vuile vlecht hun langs den knoestig gestrengden rug die met wittig uitbeten kringen afzichtelijk was geplekt. Onder den woesten stekelkrans van ros-verbrande pieken haar waren de gezichten als doodshoofden bonkig en bleek.

Toen zij, eindelijk, vol waren, en het leven zich weer in hen oprichtte, zagen zij van het voedsel op naar de menigte gezichten die over den rand van het hooge schip naar hen neerzagen. Een van de drie riep iets, in een hortende kort-schokkende taal.

Antwoord in klanken van gelijk geluid kwam terug. Een licht vloog over die doffe gezichten. Lachend van dankbare vreugde riepen zij den man toe die hen begreep. En de passagier die Chineesch verstond herhaalde in het Hollandsch wat zij zeiden.

Zij waren lieden van Hai-Nan op koopvaart langs de Indische kusten, van de golf van Tongking naar Rangoon De moesson had hun jonk gegrepen. Mijlen ver uit den koers hadden zij gezwalkt tot zij op een rif liepen. Daar beukten storm en stortzee de jonk te pletter. Op een vlot van aaneengebonden planken hadden zij drie etmalen achtereen geroeid en gedreven waar de wind hen henenwierp; zij waren half krankzinnig geworden van den dorst. Was het nog ver naar land?

De kaptein wees daarheen waar dicht onder de kim de toppen gedoken lagen der Sumatraansche bergen.

Een sloep werd afgelaten waarin riemen lagen en een kompas.

De Chineezen droegen er een lang in matten gerold pak in dat zorgvuldig vastgesjord had gelegen op het dek.

De man die hun dialect verstond, vroeg wat voor allerkostbaarste have dat wel was die zij als éenige gered hadden uit het wrak en bij zoo groot gevaar van vergaan drie dagen en drie nachten lang medegevoerd?

Maar op het antwoord dat zij gaven stond hij als een die niet begrijpt of gelooven kan.

En hij vroeg weer.

En het bonkige, vale gezicht in den stekelkrans van roodachtig-zwarte haarpieken dat opzag naar zijn gezicht, knikte en zei ja met de oogen en met den mond, ja, ja. En enkele woorden zei, verklarend, de andere schipbreukeling en ook de derde enkele woorden, op een stillen toon.

Toen werd die gevraagd had als een strand, dat de ebbe van zich af laat loopen, en te eenenmale leeg en wijd, op zich doet voor den met fonkelend gebruis op hem aanrollenden vloed.

Hij keerde zich naar de menschen op het schip en zei langzaam, en onder het spreken werd hij geheel en al bleek en lichtend:

‘Hun metgezel die gestorven is in den storm, diens lijk

hebben zij uit het wrak gered, om hem te begraven zoo als de heilige wet het wil, in het land zijner voorvaderen; opdat zijn ziel in eeuwigheid vrede hebbe.'

Het werd zeer stil op het schip. Vele oogen zagen neer.

Maar de kaptein gaf een haastig bevel. Scheepsvolk schoot toe dat met lange stangen dat vaartuig des doods afstiet van het schip.

Het gleed weg over de golven.

Die het nastaarden zagen weldra niets anders meer dan een donker-dobberende stip.

Als gedachten zichtbaar waren, schooner dan van schitterende meeuwenvlucht hadde het geblonken rondom den doode en de wachters zijner ziel, rondom die gedachte die het oneindige zocht.

AUGUSTA DE WIT.

Goudbepaling in oude tijden.[1)]

I.

Bij een mengsel van stoffen wil men liefst weten niet enkel welke de bestanddeelen zijn, doch ook hoeveel van ieder daarvan in het mengsel voorkomt. In vakwoorden gezegd: men verlangt niet enkel de *kwalitatieve*, doch ook de *kwantitatieve* samenstelling te kennen, en liefst met groote nauwkeurigheid.

In het algemeen gesproken nu, aan de nauwkeurige *kwantitatieve* scheiding behoort een nauwkeurige *kwalitatieve* vooraf te gaan. Wel weet men somtijds van te voren, zonder opzettelijk onderzoek, welke de bestanddeelen zijn - bij vele munten bijv. is dit het geval - maar in den regel moet men zich van den aard der bestanddeelen door de proef overtuigen, vóór men met vrucht kan beginnen aan de bepaling der hoeveelheid van ieder dier stoffen En zoolang de methoden, tot kwalitatieve scheiding niet tot zekeren trap van volkomenheid waren geraakt, viel dus aan nauwkeurige hoeveelheidsbepalingen ternauwernood te denken.

Het kon wel niet anders of ook de eerbied voor kwantitatief onderzoek bleef gering, zoolang op de mogelijkheid weinig uitzicht was. Men meende allicht met een ruwen greep te volstaan, en zelfs nog onze beroemde landgenoot G.J. Mulder deed in zijn jonge jaren bepalingen, waarvoor hij wel is waar bekroond werd, doch die hem later enkel met schaamte

1) Dit opstel is bewerkt naar een voordracht door den schrijver gehouden in de Vereeniging voor de Geschiedenis van Genees- Natuur- en Wiskunde.

aan zijn overmoed denken deden. Niets was in orde in het laboratorium te Utrecht; geen toonbare balans, geen draaglijke toestellen, geen uitgebreide voorraad reagentiën, en toch ging hij welgemoed aan het werk.[1)] Dit gebeurde in 1820, en geen wonder dan dat in nog vroeger tijden de kwantitatieve bepaling aan de meeste scheikundigen een droom scheen met een verwezenlijking, zoo ver af gelegen, dat iedere greep er naar waaghalzerij leek, en op zijn best een eervolle poging heeten kon.

Toch zijn er op dezen regel - zoo hij een regel heeten kan - uitzonderingen. Om nu niet met Lavoisier aan te komen, - er bestaat een merkwaardig 18^{e}-eeuwsch boek over het opsporen van bedrog in geneesmiddelen, en in dat geschrift worden wel degelijk eenige, wel is waar ruwe, maar toch niet geheel onbruikbare kwantitatieve bepalingen genoemd en beschreven.[2)]

Om te onderzoeken in hoever kwikzilver vervalscht is met lood en tin, raadt de schrijver - Robert Dossie - om een bepaald gewicht er van in een kroes te verhitten tot er geen damp meer af komt, en het overschot, dat dan lood en tin moet zijn - weder te wegen: een methode, die blijkbaar samenvalt met Agricola's voorschrift om kwikzilver in ertsen te bepalen.[3)]

Dit is een haast al te zeer voor de hand liggend middel om een stelselmatige neiging te bewijzen. Maar Dossie gaat verder als hij het over loodwit heeft.[4)] Loodwit, zegt hij, wordt vervalscht met talk en krijt, en wil men weten hoeveel echt loodwit het poeder bevat, men neme een zeker

1) Aan Dr. J.D. van der Plaats dank ik de mededeeling, dat Mulder met meer heftigheid dan noodig was in zijn eigen levensbeschrijving tegen dien arbeid zijner jeugd uitgevaren is. Toch mag zijn schildering van de toestanden in het Utrechtsche laboratorium kenmerkend heeten.
2) *Les Secrets et les Fraudes de la Chimie et de la Pharmacie modernes dévoilés*. Ouvrage traduit de l'Anglais, la Haye, 1759. - Schrijver en vertaler ongenoemd, doch de eerste is zonder twijfel Robert Dossie, die in 1758 uitgaf: *The Laboratory laid open*. Zie H. Kopp, *Geschichte der Chemie*, III. 244.
3) *Ibid.* blz. 354 Vergel. *Schets van de geschiedk. Ontw. der Scheik. Analyse* door Prof. Schoorl. Rede gehouden 28 Sept. 1915. Opwyrda, Dieren, blz. 2.
4) *Les Secrets* enz. blz. 355-356.

gewicht van het mengsel, roere het terdege met kool en potasch samen, en gloeie het geheel in een kroes. Dan zal het loodwit tot metaal gereduceerd worden en ge kunt dat wegen. Breng vervolgens een correctie aan voor het zuur aan het lood gebonden en ge weet hoeveel echt loodwit het eerste mengsel bevat. Met menie kunt ge op overeenkomstige wijze handelen.

Het is waar, dat Dossie in de berekening en de toepassing van de correctie noch geheel duidelijk, noch geheel nauwkeurig is. Toch wijst zijn voorschrift op kwantitatief besef en kan het goeden dienst hebben gedaan vooral in die gevallen, waarin de vervalsching zeer sterk was. Méér nog, hoewel hij het daar ter plaatse niet vermeldt, het nemen van een vergelijkende proef met een zuiver monster lag niet buiten zijn gezichtskring en werd wellicht voor dit geval door hem aan den lezer te raden overgelaten.

II.

Dit voorbeeld leert ook, in welke richting men liefst naar oude kwantitatieve bepalingen zoeken moet. Het zijn de *metalen*, die het eerst gewichtsanalysen hebben doen kennen, omdat, zooals Herman Kopp opmerkt, bij de metalen vaak zooveel is te bereiken met de zoogenaamde *droge methoden* - tegenwoordig vrij wel verlaten - en droge methoden, zoo men de eischen niet al te hoog stelt, met de middelen der oude chemie - kolenvuur, ruw aardewerk - reeds redelijke uitkomsten geven. Méér nog, voor verscheidene metalen behoort de winning uit ertsen tot de overoude praktijken en de metallurgie gaf zeker al zeer lang geleden tot schatting van hoeveelheid aanleiding.

Inderdaad leert dan ook Agricola in de 16e eeuw waardebepalingen van ertsen. Prof. Schoorl, van dit feit melding makend[1)], wijst er op, hoe in de middeleeuwen evenwel de alchemistische denkwijze van het kwantitatief onderzoek naar metalen afhield, wijl men een metaal niet aanzag voor een onveranderlijk individu, doch het eene in het andere omzetbaar achtte, en alleen voor de edele - en dan vooral voor goud - een voorbehoud maakte. Zeker nu deed

1) *Schets v.d. geschiedk. Ontw.* enz. blz. 2-3.

die denkwijze aan de zaak geen goed; toch mag men ze niet een onoverkomenlijk bezwaar achten. Het eigenaardige der alchimisten is vooral een groote *slordigheid* in denken, en een middeleeuwer was er best toe in staat om in leer de transmutatie voor te staan en toch met de daad een gehalte aan een zeker metaal te erkennen. Trouwens, het is best met zuiver denken te vereenigen om aan die transmutatie onder zeer bijzondere omstandigheden te gelooven, doch voor de meer gewone aan die metalen een eigen persoonlijkheid te blijven gunnen. Zoo geeft dan ook een handschrift uit de 10e eeuw voor verschillende metalen cijfers aan, die *wij* opgaven over het soortelijk gewicht zouden noemen, en de steller van dat geschrift zag de metalen klaarblijkelijk wèl voor eigen wezens aan.[1)] En toen Krüss, een dertig jaar geleden, met zijn geruchtmakende doch spoedig weer verdwenene ontdekking over de identiteit van *nikkel* met *kobalt* voor den dag kwam,[2)] bedoelde hij volstrekt niet, dat men onder alle omstandigheden het zelfde metaal en de zelfde verbindingen krijgt, doch juist, dat alleen bij zeer bepaalde voorzorgen van proefneming één en het zelfde metaal en één en de zelfde reeks van verbindingen voor den dag kwam. Eindelijk, niet alle middeleeuwers zullen overtuigd alchemist zijn geweest, en bij méér dan een hebben wellicht droomen over transmutatie bestaan naast nuchtere empirische inzichten, tot welke de ervaring van het erts-bedrijf van zelve bracht.

Wij behoeven dus de onvruchtbaarheid der middeleeuwen ten deze niet uitsluitend aan de alchemie te wijten, doch kunnen ze onder één dak brengen met de onbeholpenheid in natuurwetenschaplijk werken en denken van die tijden in het algemeen, - en verder ons wenden tot het *goud*, aan welk metaal toch ook door de middeleeuwers een bijzondere plaats werd gegund.

1) *M. Berthelot*, Sur l'histoire de la balance hydrostatique etc. in Annales de Chim et de Phys. [VI] XXIII, (1891) blz. 482, vond in een handschrift der tiende eeuw opgaven over de gewichten van verschillende metalen, die bij onderling gelijk volume te staan komen naast het gewicht van een zelfde volume *was*.
2) *Krüss* en *Schmidt* in Berl. Ber. 22, 11 (1889). Vergel. *Ostwald's* groote Leerboek der algemeene Chemie, 2e druk, 1e deel (1891), blz. 82, 96, 98.

III.

Goud en zilver toch trokken ten allen tijde, ook wat aangaat de kwantitatieve bepaling, bijzonder de aandacht, om het groote belang dier stoffen voor het verkeer, en het goud in 't bijzonder zal men hier gaan beschouwen, wijl juist bij het goud de kwantitatieve bepaling reeds vroegtijdig tot een belangrijken graad van volkomenheid schijnt gebracht te zijn.

Goud en zilver - men behoeft het nauwlijks te zeggen - waren al in zeer oude tijden ruilmiddel en waardemeter. Staven, baren, tabletten, ringen, zij golden al in vroege eeuwen als betaalmiddel, poeder waarschijnlijk óók, doch over dien voortijd heen gaat men hier terstond tot het tijdperk van de gestempelde stukken, de *munten*, en meer in het bijzonder van de *gouden* munten.

Waar kwam men het eerst op de gedachte om een stuk edel metaal van bepaald gewicht te *stempelen* en het daardoor te merken als een voorwerp van bepaalde waarde? Waar kwam men het eerst op de gedachte om *munten* te slaan?

Men weet het niet en zal het wel nooit weten. Hellas en Lydië twisten om den roem, doch als men enkel naar *goudhoudende* munten vraagt, is de strijd spoedig beslist, of liever, er is dan geen strijd, want niemand ontkent, dat de eerste *goudhoudende* munten in *Lydië* zijn geslagen, in de 7^{e} eeuw vóór Kristus, terwijl Hellas altijd zilver sloeg, tot Macedonië de beroemde *Philippi* bracht. Wel is waar was in Hellas Lydisch en Perzisch goud in omloop, en de klein-Aziatische Grieken werkten eeuwen lang met munten die goud hielden, doch vóór Philippus van Macedonië sloeg het vaste-lands-Griekenland geen goud, met uitzondering van de noodpenning door Athene gemaakt in 407 v. Kr., toen die stad zich door den benarden tijd gedwongen zag den schat van Perikles aan te spreken.

Lydië dan, westelijk Klein-Azië, het land van Croesus, het land door Herodotus om allerlei uitvindingen geprezen, Lydië dan wordt erkend als het vaderland van het gemunte *goud*.

Evenwel, twee opmerkingen. Vooreerst, waarschijnlijk is de alleroudste stempeling niet afkomstig van een regeering,

doch van een handelshuis.[1] Ten tweede, deze oudste gouden munten waren niet van zuiver of nagenoeg zuiver goud, doch van dat bij Homerus reeds vermelde en in Lydië als mineraal gevonden alliage, dat toen, evenals nu, *elektron* werd genoemd, evenals barnsteen dus, doch vaak met een klein verschil in spelling. Het is de in Lydië stroomende, uit de fabel van koning Midas bekende rivier Pactolus, die naar het schijnt, vooral het elektron aanbracht. Deze stof is een alliage van goud en zilver, doch waarin het koper niet altijd ontbreekt, althans naar de munten te oordeelen. De kleur is bleek-geel, soms zóó bleek, dat enkel een geoefend oog het stuk van zuiver zilver onderscheiden kan. Want zilver ontneemt al gauw aan goud de warm gele kleur, en een mengsel van gelijke deelen goud en zilver is al even wit als het laatste metaal alleen: natuurlijk kan een kopergehalte de geel-roode kleur versterken.

Naar onze begrippen zou het elektron zooals de natuur het geeft, als muntstof te verwerpen zijn. Lydië echter leverde niets beters, en het elektron zal reeds als ruilmiddel hebben dienst gedaan, vóór men het door snijding op bepaald gewicht en door stempeling tot muntstof verhief, zoodat de uitvinder van die daad niet minder door een groote gedachte bezield werd, al moest hij zich met elektron behelpen.

Maar was het publiek tevreden? Kreeg het niet spoedig wantrouwen en tegenzin in stukken, die al waren zij gestempeld en van een bepaald gewicht, toch in kleur verschilden en dus waarschijnlijk ook in goudgehalte? En ofschoon men wel roeien moest met de riemen, die men had, kwamen niet vele groote bezwaren aan den dag?

Men moet wel gelooven van *ja*. Want Croesus al liet munten van nagenoeg zuiver goud slaan, en voerde dus naast de elektron-munten, - want die liet hij bestaan en zij bleven nog ruim twee eeuwen in leven en in druk leven - naast de elektronmunten voerde hij stukken van nagenoeg *zuiver goud* in.[2]

1) *Barclay V. Head*, Historia Numorum, 2e uitg. Oxford, 1911. Introd. blz. LVI-LVII. Niet lang daarna echter werd de aanmunting staatsmonopolie.
2) Verg. *Head.* o.c. blz. 646.

Doch hoe kwam hij daaraan? Had hij het uit Indië? Want Indië was inderdaad vermaard om den rijkdom aan goud en de zuiverheid er van. En zoo ja, was dan het goudgehalte zóó hoog, dat het metaal zonder verdere zuivering aan den strengen eisch der munterij kon voldoen, want die eisch was blijkens de nog bestaande munten inderdaad zéér streng, of eindelijk, kenden zijn muntmeesters een middel om elektron en andere natuurlijke goudsoorten tot zuiver metaal te verwerken?

Deze vragen zijn van groote beteekenis. Aan hun bespreking dient echter eenig bericht over de elektron-munten vooraf te gaan.

IV.

De muntkundigen werden het over eens, dat de Lydische regeering een standaardverhouding aannam tusschen *drie* metalen: goud, elektron en zilver.[1)] Zij zullen voor hun meening wel goede redenen hebben, en wij mogen het dan Théodore Reinach nazeggen, dat ten tijde van Croesus en nog lang daarna, die verhouding was als 13⅓:10:1 of als 40:30:3. De elektronmunten liepen, evenals die van goud, ook buiten Azië rond, en toen Lydië in Perzië opging, namen de nieuwe heerschers het Lydische stelsel over; zij brachten een munt van nagenoeg zuiver goud in omloop, de in de oudheid veel genoemde *dariek*, terwijl daarnaast elektrongeld in gebruik bleef. Evenwel werd, naar het schijnt, door de landsregeering niet meer aan een nieuwen elektronslag gedaan, doch bleef die aanmunting enkel in gebruik bij verschillende steden aan de kust, welke, zooals men weet, in de Ve eeuw v. Kr. geruimen tijd zelfstandig waren. Phocaea, Mytilene, Cyzicus, waren bekend om hun elektronmunten en Phocaea zelfs slecht bekend. En men bleef ze slaan tot de tijden van Philippus en Alexander, die nu op het vaste land gouden munt - en zeer goede - lieten slaan, en na Alexander werd het elektron in de Grieksch-Perzische wereld niet meer vermunt.

1) Hierover vooral te vergelijken: *Théodore Reinach*, l'Histoire par les Monnaies, Paris, 1902, blz.. 41 vlgg.

Dit laatste feit staat vast, en is ten deze mede van ingrijpend belang. Want men kan er met veel reden uit afleiden, dat omstreeks 300 v. Kr. er werkwijzen bekend raakten om in elektron de hoeveelheid goud te bepalen en uit elektron het goud af te scheiden.[1)] Toen eenmaal zulk een scheiding bekend was, kan men zeggen, kon men het elektron als muntmetaal niet meer handhaven, want de grootste verwarring ware ontstaan, had men de aanmunting van elektron voortgezet. Want het is nu eenmaal een feit, dat dit alliage sterk wisselend is van goudgehalte - de analyse der munten wijst dat ook uit - en zulk een mengsel is in het geheel niet meer te vertrouwen, zoo niet enkel de kleur, doch ook de analyse de onzekerheid van het gehalte bewijst.

Omstreeks 300 v. Kr. dan zouden één of meer middelen tot zuivering en bepaling van een goud-zilvermengsel in de wereld zijn gekomen, en toen Archimedes een halve eeuw later zijn beroemde proef uitdacht, deed hij dat niet wijl er geen scheiding bekend was, doch wijl hij zijn werk doen moest *zonder het voorwerp te beschadigen*.

Het is niet kwaad, dat deze uiteenzetting bij Archimedes belandt, en daardoor aanleiding geeft de beteekenis van zijn daad nog eens in het licht te stellen. Vele dingen moeten dikwijls gezegd worden, en tot dezen behoort ook de bewering, dat Archimedes *niet* te doen had met een *kroon*, een *koningskroon*, doch met een *krans*, en wel met een *heiligen krans*, een *wij-krans*.[2)] De Grieksche koningen droegen nu eenmaal geen kroon, welk symbolisch sieraad tot de kristelijke tijden behoort; koning Hiëro van Syracuse droeg er dus óók geen, en het is enkel door een zekere slaperigheid, dat men van het woord *corona* - in het klassieke

1) Deze meening werd ook door den schrijver van dit opstel uitge sproken in een stuk *het Vraagstuk van den Krans* inde *Nieuwe Gids*, van 1892, later uitgegeven in *Helleensche Studiën*, van Looy, 1897; zie aldaar, blz. 223-224. Wellicht oordeelde *Berthelot* toen evenzoo; vergel. in den genoemden bundel blz. 318, en ook *Reinach* schijnt van dezelfde meening te zijn (verg. o.c. blz. 70), al geeft hij de mogelijkheid toe dat het affineeren reeds in vroeger tijd bekend was.

2) Voor meer bijzonderheden, zie de reeds genoemde studie*: het Vraagstuk van den Krans*.

latijn ook weer *krans* - een kroon heeft gemaakt, waarmee de beteekenis van Archimedes' daad vertroebeld is. Want de opgave hem gesteld was: om het voorwerp te onderzoeken *zonder het te beschadigen*, een eisch dien men veel beter voor een *heilig* voorwerp begrijpt. En dat was het dan ook. Aan den vooravond van een grooten veldtocht deed Hiëro een plechtige gelofte: in een grooten tempel zou hij een gouden krans aan de godheid wijden, zoo hij als overwinnaar terugkwam. En hij keerde terug in zegepraal; hij liet een krans maken van eigenhandig afgewogen goud en het kunstwerk werd in den tempel gebracht, wellicht met een ceremonie. Doch later rees er verdenking - *hoe*, dat zegt het verhaal niet - maar er rees dan verdenking, dat de goudsmid een deel van het metaal door zilver had vervangen en toen riep de koning Archimedes te hulp, die de krans wel in handen hebben mocht en in water dompelen, doch niet aan scheikundige middelen onderwerpen, daar het onbeschadigd blijven moest.

Het is dus niet een onbeteekenende kleinigheid, het verschil tusschen *kroon* en *krans*, doch een verschil dat Archimedes' optreden beheerscht en dus niet verwaarloosd worden mag.

De eisch om het voorwerp niet te beschadigen, wijst er reeds op, dat een scheikundige bepaling in Archimedes' tijd bestond, en deze gevolgtrekking stemt goed overeen met het staken van de elektronaanmunting van Alexander den Grooten.

Men zou anders spreken, men zou niet in allerlei gissingen zich behoeven te begeven, indien er een betrouwbaar antiek bericht was, dat kortweg zei: ten tijde van Alexander den Grooten raakte een methode bekend om goud van zilver te scheiden. Maar zoo'n bericht is er nu eenmaal niet, men moet het nu eenmaal met gissingen afdoen, en het besluit zooeven genoemd, is afgeleid uit de geschiedenis van de munten.

Het zij herhaald, dat deze meening zeer veel vóór zich heeft. Maar al dadelijk moet men zich hoeden tegen een voor de hand liggende verwarring tusschen *twee* vraagstukken. Het eene is om uit een alliage èn het goud èn het zilver zuiver en zonder verlies af te scheiden, het andere: om alleen het goud zuiver en zonder verlies te krijgen.

Terwijl nu het eerste vraagstuk voor den antieken tijd zeer moeielijk was, kon hij het tweede veel eerder tot oplossing brengen. Want alle *affineeringsmethoden* van goudhoudend alliage voeren tot zuiver goud, en derhalve, zoo men den ouderdom van affineeringsmethoden heeft aangetoond, is daarmede tevens de datum der *goudbepaling* bewezen, al blijft men dan nog in het onzekere of toen tevens de zilverbepaling als zuiver metaal bekend was. En hier wil men nu het inzicht verdedigen, dat de affineeringsmethoden - en dus de goudbepaling - veel hooger opklimmen dan 300 v. Kr., en men ze zelfs niet zonder reden brengen kan tot den tijd van koning Croesus.[1)]

V.

Maar werpt men met die stelling niet het vroeger betoogde omver, zoo men aanneemt, dat ruim twee eeuwen lang elektronmunten zouden zijn gebruikt, terwijl de schommeling in het gehalte kon worden aangetoond? Is het in gemoede denkbaar, dat handel en verkeer bij zulk een warboel berustten?

De vraag is niet meer dan natuurlijk, maar men kan er deze andere tegenover stellen: zal het over 2000 jaar wel in gemoede denkbaar heeten, dat heel Europa tot het jaar 1800, ook in handelsbetrekkingen, gereild en gezeild heeft met zulk een monsterlijk onhandig en verward stelsel van munten, maten en gewichten, als tot 1800 overal heerschte en zelfs nu nog in Engeland bestaat? Samenleving en handelsverkeer verdragen nu eenmaal veel ongemak, en zelfs met graagte, zoo de traditie helpt, en het mag volstrekt niet in gemoede ondenkbaar heeten, dat men ondanks veel ongerief de elektronmunten gebruiken bleef, ook toen men hun gebrek had leeren bewijzen, want zij waren er al vóór Croesus, vóór de zuivere gouden munten, en hadden de overlevering vóór zich. En terwijl het wellicht voor het centrale gezag

1) Dat iedere affineeringsmethode in goud tevens een goudbepaling geeft, werd reeds opgemerkt door *Mongez*, in zijn nog altijd zeer lezenswaardige verhandeling in de Mém. de l'Institut de France. Académie des Inscriptions et belles lettres, IX. (1831). Mongez kent het affineeren ook reeds aan Egyptenaren en Perzen toe, doch zonder bewijsplaatsen, als zuivere gissing.

van Darius en zijn opvolgers mogelijk was het elektron op groote schaal te affineeren, bleef die taak zwaar voor kleinere staten en steden, die het elektron uit het land hunner omgeving, klein-Azië, krijgen konden. Het elektron had dus allerlei vóór, en zelfs is het niet onwaarschijnlijk, dat men het ook kunstmatig bereidde door goud en zilver te mengen, want een eigenaardig getuigstuk maakt die gissing ver van avontuurlijk.[1)] Er bestaat toch een opschrift uit 400 v. Kr. een overeenkomst leerend tusschen twee dicht bij elkaar gelegen steden, waarbij zij besluiten samen een ambtenaar aan te stellen, een *menger*, die het goud voor beide steden mengen moet. Mogelijk is natuurlijk, dat deze ambtenaar eerst een groote hoeveelheid elektron smolt, door affineering van een stukje het gehalte bepaalde en dan door toevoeging van zuiver goud of zilver de verlangde verhouding aanbracht. Dit laatste is enkel gissing, doch dat er munten werden geslagen uit een kunstmatig verkregen goudalliage, mag men uit het opschrift toch wel afleiden.

In 't voorbijgaan gezegd, al mag men zich over het lange leven van de elektronmunten verbazen, het antieke muntstelsel verdient in 't algemeen onze minachting niet. Het Indische goud, het Perzische goud, het goud van Philippus en Alexander, - aan onze zoo uiterst scherpe eischen voldoet het wel niet, doch het is niettemin van zeer hoog en tamelijk standvastig gehalte, en klaarblijkelijk streefde men met groote eerlijkheid naar zuivere waar, wat ook voor het Attische zilver geldt. Op het goud en het zilver kon men aan, aan het bezwaar tegen het elektron voor een deel te gemoet komen, - zoo er een affineering was -, en overigens berustte men bij een zeker ongemak, tot de groote muntaanslag van Philippus en Alexander het elektron overbodig maakte, en toch ook onverdraaglijk.

De Grieksche wereld heeft wel meer oogenschijnlijk onduldbaar ongemak verdragen. Hoe treurig was het eeuwenlang niet met tijdmaat en tijdrekening gesteld, en toch gingen staatsleven, handelsverkeer en wetenschap hun gang, evenals in de eerste, de latere en zelfs zeer late kristelijke tijden.

1) *Michel*, Rec. d'Inscript. Grecq. blz.4, No. 8, aangehaald door *Hammer*, Zeitschr. f. Numism. (Berlin), XXVI, (1908), blz. 45.

Het zal dus wel een *gissing* blijven, dat men ten tijde van Croesus de goudanalyse gekend heeft, doch men mag ze niet van te voren verwerpen, als strijdig met de menschelijke natuur en de eischen der samenleving.

VI.

Aan wie vragen mocht of in zulk een belangrijk en beschaafd staatkundig en economisch middelpunt als Athene ook lieden leefden met onze *essayeurs* te vergelijken en ook van staatswege als zoodanig aangesteld, kan het volgende wellicht iets zeggen.

Aristoteles spreekt ergens terloops van den *argurognomoon*, die valsch geld van echt geld onderscheidt.[1)] In stijf Hollandsch vertaald beteekent dat woord *geldbeoordeelaar* en het wordt door een lexicograaf toegelicht met *trapezites* en *dokimastes*: wisselaar en keurder. In zijn tijd bestonden er dus lieden, die van het keuren van geld verstand hadden. Of hierbij de chemie te pas kwam, wie zal het zeggen? Misschien werd er gewogen, gelikt en getikt, geroken en gebogen, en zeker wel kwam er de droge toets bij te pas, bij Herodotus reeds vermeld, althans ondersteld, en waarop nog een eeuw vroeger door den dichter Theognis schijnt gezinspeeld te worden. Zeker ook wel speelde het eigenaardige instinkt mede, waarom in ons Indië de Chineezen zoo vermaard zijn. In allen geval, geldbeoordeelaars waren er. En aan *beambten* van die soort heeft het niet ontbroken; althans een attisch opschrift van 300 v. Kr. maakt melding van het *keuren* van vreemd goud door een met name aangewezen persoon, die zeker bij die gelegenheid officieele beteekenis had, daar het een aan den staat opgebrachte schatting betrof.[2)] En een ander opschrift, maar nu uit 90 v. Kr. en uit de Messenische stad Andania,

1) *Aristoteles*, Rhetorika, I 15. - Over den *argurognomoom* en hoe hij te werk ging, is een merkwaardig bericht in de Dissertationes van *Epictetus* I. c. 20, dat met eenige afkorting door Mongez is aangehaald in zijn reeds genoemde verhandeling.

2) Over de droge toets, verg. schrijvers *Helleensche Studiën*, blz. 317-318.
Het opschrift van 300 v. Kr. is behandeld door *Köhler*, in Mitth. d.D. arch. Instit. zu Athen. V. (1880), blz. 277, en dat van Andania, Ibid, 279, doch vergel. *Sauppe*, Abh. Kön. Ges. Wiss. Göttingen, VIII. (1860), blz. 235, 250, 255.

spreekt van een keurder, een *arguroskopos*, die hier blijkbaar een ambtenaar is.

Zooveel dan over de essayeurs. Doch als men de affineering brengen wil tot den tijd van Croesus, moet men óók, zoo niet vooral, het aannemelijk maken, dat die bewerking is uit te voeren met stoffen en toestellen, die tot de weinig zeldzame behooren, maklijk te hanteeren zijn, en ook in dien ouden tijd bekend konden wezen. Men behoeft ter nauwernood te zeggen, dat de thans gebruikte *natte* methode, de scheiding van goud en zilver met zuren, vooral met salpeterzuur, van de nieuwere geschiedenis zijn. Doch anders staat het met verscheiden *droge* methoden. Eeuwen lang voor Kristus zijn er verscheidene in gebruik geweest; bekendheid er mede blijkt uit getuigstukken van vóór Kristus, en de aard zelf dier werkwijzen is volstrekt geen beletsel om ze ook in de zesde eeuw vóór Kristus te brengen.

Maar die ouderwetsche droge methoden zijn zoozeer in het vergeetboek geraakt bij de wetenschap onzer dagen, dat dit opstel wellicht aan een enkelen scheikundigen lezer nog wat nieuws vertelt door er over te spreken. Aan den niet-scheikundige wordt dan geen onbescheiden eisch gesteld, want èn stoffen, èn werktuigen, èn verklaring, - het is alles zéér eenvoudig.

Er zijn dan vooral *vier* droge werkwijzen te noemen:

het smelten met *zwavel*;
het smelten met *spiessglans*, al dan niet met zwavel er bij;
het *kupelleeren*, dat echter het zilver niet wegneemt, en
het *cementeeren*.

Alleen het woord *kupelleeren* klinkt den meesten scheikundigen van thans nog min of meer vertrouwd in de ooren, maar het eens zoo beroemde *cementeeren*, zelfs het *koninklijke* cementeeren genoemd, - een goudsmid zal dat woord verstaan, voor een akademisch gevormd scheikundige van dezen tijd is het meestal onbegrijpelijk, al wordt er in meer uitvoerige handboeken nog wel over gesproken, en de inlichting hier verstrekt, is dan ook geput uit een ouderwetsch hollandsch essayeursboek van bijna een eeuw oud.[1)]

1) Scheik. Handboek voor Essayeurs enz. door *S. Stratingh*, waarschijnlijk van ± 1820.

Al deze methoden berusten er op, dat alle andere metalen behalve het goud (en bij het kupelleeren ook behalve het zilver) uit het alliage worden verwijderd als een of andere verbinding en dus alleen het goud overblijft, dat dan ook in de oudheid den naam had alles te kunnen verdragen in het vuur en altijd er zuiverder uit te verrijzen.

Wanneer goud, aan andere metalen geallieerd, met zwavel langdurig verhit wordt, zullen alle andere metalen in sulfide overgaan, als zoodanig op het goud drijven en na bekoeling als een *slak* bovenop liggen.

De methode *lijkt* een wonder van eenvoud, maar *is* het niet. Want het zilver althans laat het goud volstrekt niet maklijk los, en verscheidene malen moet men de bewerking herhalen, eer men ook maar een redelijk deel van het zilver verwijderd heeft. Zoo men heden ten dage nog ergens van de smelterij met zwavel gebruik maakt, kan het alleen zijn om een alliage met weinig goud wat hooger van gehalte te maken vóór men de behandeling met salpeterzuur toepast en zoodoende wat salpeterzuur uit te sparen: deze zuinigheidsoverweging schijnt althans vroeger te hebben gegolden.

De scheiding met *spiessglans d.i. antimoonsulfide* brengt het verder en zelfs zéér ver. Hier wordt het metaalmengsel samengesmolten met het mineraal *spiessglans* en dan geschiedt het volgende. De onedele metalen worden door den zwavel van het mineraal tot sulfide gemaakt, óók het zilver, en er komt dus antimoon vrij, dat zich met het goud verbindt. Alles is gesmolten, doch in twee lagen en onderaan ligt de goudverbinding: na bekoeling is de onderlaag mechanisch van den bovenliggenden slak te scheiden, en men doet het. Dan plaatst men het goudhoudende stuk op een schaaltje in een sterk vuur, blaast lucht ook bovenop en het antimoon vervluchtigt, zoodat het goud zuiver achterblijft. Ook hierbij kan herhaling noodig zijn, alsmede de toevoeging van zwavel: bij laag goudgehalte voorkomt men dan dat er te veel antimoon in het goud trekt.

Naar men beweerd vindt, geeft deze werkwijze een zeer zuiver goud, en zij stond vroeger dan ook zeer hoog aangeschreven.

Bij het *kupelleeren* wordt het alliage met een groote overmaat *lood* saamgesmolten en in een klein poreus schaaltje

geplaatst, een zoogenaamde *Kapel*, daarmeê in een bus van aardewerk gebracht, - den *moffel* - en sterk verhit. Lood en de andere onedele metalen oxydeeren niet; het loodoxyd smelt en wordt met de andere oxyden in de poriën van de kapel gezogen, doch goud *en zilver* blijven achter. Deze bewerking is nog altijd een deel der huidige goudbepaling, maar zooals men ziet, er is nog een afscheiding van het *zilver* noodig.

Het *cementeeren* ziet er wel het zonderlingst uit. Een brokje van het alliage wordt tot dun blik uitgeplet, en men brengt dat blik - of een stapeltje er van - in een kroes tusschen twee lagen van een poeder, bestaande uit ijzersulfaat of aluin met keukenzout en soms met tegelmeel - er zijn allerlei voorschriften - en gloeit lang en flink, doch zonder het goud te smelten. De onedele metalen en het zilver ook gaan in chloride over, dat smelt en in het cementpoeder trekt. Ook hier komt herhaling te pas en men schijnt het niet verder te brengen dan 99,5 percent goud.

Het cementeeren - aldus genoemd, wijl het blik tusschen poederlagen ligt, gelijk een steen tusschen metselspecie - is nog heden ten dage in gebruik bij de goudsmeden om de oppervlakte van sieraden in zuiver goud om te zetten; de oudheid heeft het eveneens gekend[1)], en het is niet verboden om te gissen, dat de krans van koning Hiëro door den bedrieger gecementeerd werd om althans door de kleur geen verdenking te wekken.

VII.

Zooals men ziet, bij al deze werkwijzen zijn geen andere gereedschappen noodig dan een oven en wat aarden potten en pannen. Zwavel was al aan Homerus bekend; spiessglans is overoud, en vitriool en aluin waren evenmin vreemden als keukenzout. In de zaak zelve ligt dus geen bezwaar om een of meer van deze goudzuiveringen aan den ouden tijd toe te schrijven, en nu is de vraag aan de orde: hoe is het met de *berichten* der ouden zelf; geven zij ons het

1) Zie *Berthelot*, Introduction enz. over Cément Royal, en ook in de Ann. d.Ch. et d. Phys. 1891, blz. 475. Vergel. ook *Mongez*, o.c. blz. 191.

recht om bekendheid met die zuiveringen aan te nemen?

Aan zulke berichten ontbreekt het inderdaad niet, althans niet aan belangrijke *aanwijzingen*, doch er is een eigenaardig *maar*.

De antieke berichtgevers zijn eensdeels geen vakmannen. Hij door wien wij het meeste vernemen, Plinius Secundus, de Oude bijgenaamd, was een man van niet genoeg te prijzen belangstelling in zaken van wetenschap en techniek, doch een vakman was hij niet. Bovendien schreef hij slordig en met weinig kritiek zijn bronnen af - want zijn boek is bijna geheel een verzameling van uittreksels - en geeft hij daardoor nog altijd aan zijn lezers veel last. En een ander antiek berichtgever, Agatharchides, wien wij een uitvoerig verhaal danken over de goudwinning in Egypte, moet eveneens een ontwikkeld man genoemd worden, doch een technikus was ook hij niet. Toch zijn het Plinius en Agatharchides onder de oude schrijvers allereerst, die ons het recht geven om te beweren, dat in hun tijd, en wat daarvóór natuurlijk ook, kupellatie en cementatie niet onbekend waren, en hier volgt wat Agatharchides er over zegt:

'(Nadat door slibben stofgoud verkregen is, vrij van zand) nemen andere werkmeesters dit over, schudden het in aarden potten, voegen er een zekere hoeveelheid lood, zout, een weinig tin en gerstzemelen aan toe, sluiten dan de potten met een deksel, die met leem wordt dichtgemaakt, en houden ze vijf dagen en vijf nachten in een oven; na het bekoelen vindt men in de pot zuiver goud, met een gering verlies, doch zonder iets van bijmengsels.'[1)]

Zoo verhaalt deze berichtgever uit de tweede eeuw vóór Kristus, en het is onmogelijk hier niet een betrouwbare aanwijzing op cementeeren en kupelleeren te zien. Maar geheel bevredigend kan het verhaal voor ons chemisch gevoel niet heeten, al neemt Kopp het in bescherming.[2)]. De pot toch behoort *niet* nauwkeurig gesloten te zijn, doch integendeel, lucht moet toetreden; toevoeging van tin zal men tegenwoordig zooveel mogelijk vermijden en gerstzemelen kunnen het proces alleen vertragen. Onlangs heeft dan ook

1) Vergel. *Zippe*, Geschichte der Metalle (1857), blz. 63-64.
2) Geschichte der Chemie, II (1844), blz. 38.

een jong scheikundige een kleine wijziging in lezing voorgesteld[1)], die de *zemelen* zou vervangen door *steenmeel*, en inderdaad ware daarmee één bezwaar weggenomen. Maar als men zich met conjecturen redden moet, is het verhaal al niet wat het wezen moest, en wij mogen nog blij zijn, dat wij er zoo iets als kupellatie en cementatie in beschreven kunnen zien.

Plinius - eerste eeuw na Kristus - vermeldt op verschillende plaatsen lood, koper- en ijzervitriool (*misy*) en aluin (*schiston*) als stoffen, die bij de scheiding van goud en zilver te pas komen, maar zijn meest belangrijke bericht geeft hij dáár, waar hij verhaalt hoe men zuiver goudpoeder maakt voor geneeskundige doeleinden. Men verhitte het poeder met twee deelen zout en drie deelen *misy*; dan nog eens met twee deelen zout en een deel *schiston*, en er bleef zuiver' goud over.[2)] Ook hier zou men wat meer willen weten, maar zonder twijfel heeft Plinius het over een cementatie.

Over de cementatie is nog iets merkwaardigs te berichten. Er bestaan Karthaagsche munten van zóó laag gehalte, dat men niet eenmaal meer van *elektron* spreken kan en toch is de oppervlakte zuiver goud. Het is mogelijk, dat deze munten met zekere *zoutoplossingen* gebeten zijn, doch het ligt voor de hand om eerder aan *cementeeren* te denken.

Plinius en Agatharchides - en een enkele maal ook Strabo - geven dus wel wat, en straks zal men vermelden wat er bij nog oudere schrijvers terloops over de zuivering van het goud loskomt, doch men zou wel graag ook getuigenissen van vaklieden willen hebben. Daaraan nu ontbreekt het tegenwoordig niet geheel, sinds Berthelot de Leidsche papyri verklaarde en met leerzame aanteekeningen voorzag.[3)] En kan men nu tevrêe zijn? Ook al weer niet, want niet alleen zijn deze geschriften uit de eerste eeuwen *na* Kristus afkomstig, maar het zijn verzamelingen van voorschriften vóór en in de werkplaats samengesteld dóór een werkman - en dan nog wel door een werkman, die vervalscher was - en ik geloof

1) Dr. *A. Valeton* in zijn proefschrift van 1914, Stelling XII.
2) *Plinius*. H.N. XXXIII, 25. - Verg. *Berthelot*, Introduction enz., blz. 14-15. - Ook *Kopp*, Geschichte der Chemie, I. (1841), blz. 198.
3) Hierbij wordt vooral gedoeld op zijn *Introduction* enz.

niet, dat velen buiten Berthelot er zooveel van hadden kunnen maken. Maar zijn groot doorzicht en zijn geweldige scheikundige kennis - ook van historie - hebben licht verspreid, en wij kunnen nu veel uit dat potjes-Grieksch leeren, al is het dan ook weer meer in den vorm van aanwijzingen dan als heldere en uitvoerige voorschriften. Zeker leeren die papyri in het algemeen, dat in de werkplaatsen allerlei bekend was, wat aan de beschaafde schrijvers verborgen bleef, en men kan wel uit Berthelot's studiën de les trekken, hoe ook in voor de wetenschap zeer duistere tijden er toch altijd hoekjes op aarde bestonden, waar het licht nog brandde al was het dan ook alleen voor de techniek en zelfs voor een techniek van weinig voornaam gehalte. In een andere studie heeft Berthelot getoond, hoe ook in het hart der donkerste middeleeuwen, toen voor de meeste geleerden Archimedes, zoo al iets, dan toch niet meer dan een naam was, zijn hydrostatische methode op goudsmidswerkplaatsen werd toegepast en zelfs in een handleiding voor de werkplaats beschreven.[1)] De techniek laat een nuttig middel niet gauw los, en Berthelot vond meer dan één voorschrift uit den Leidschen papyrus der 3e eeuw woordelijk vertaald in een latijnsch handschrift uit de tiende of later terug[2)]; zóó bleef in de techniek althans de fakkel van hand tot hand gaan, al bemoeiden geleerden en beschaafden er zich niet meer mee, en al was er geen Plinius meer en geen Agatharchides.

Voor het naaste doel van dit opstel lijkt Berthelot's voornaamste uitkomst wel deze, dat hij in die papyri niet enkel de cementatie vermeld vond, doch ook aanwijzingen op het gebruik van *spiessglans* voor de zuivering van goud, al worden de voorschriften daarover eerst tegen het einde der middeleeuwen uitvoerig.[3)] Vóór Berthelot nam men toch gewoonlijk aan, dat dat geheimzinnige wonder, Basilius Valentinus, eerst de zuivering met spiessglans had ingevoerd[4)], hoewel men het gebruik van dat mineraal als kleurmiddel voor de wenkbrauwen in de oudheid kende en zelfs voor

1) Ann. de Ch. et de Phys. van 1891.
2) Ann. de Ch. et de Phys. van 1891.
3) *Introduction* enz. blz. 264.
4) *Zippe*, Gesch. der Metalle, 233. - *Kopp*, Ansichten über die Aufgabe der Chemie (1869), blz. 111 vlgg. beredeneert uitvoerig, dat men Valentinus *na* de middeleeuwen plaatsen moet.

de hooge oudheid van het Oude Testament aannam.[1] Doch nu mogen we zonder al te groote stoutmoedigheid verder gaan en aannemen, dat ook de zuivering met antimoonglans aan de oudheid niet onbekend was, daaruit mede de groote hoeveelheid zuiver goud van den ouden tijd verklaren, en het Berthelot nazeggen: 'de ouden hadden in dien tijd - in de kupellatie, verbonden met het gebruik van zwavel en metaalsulfieden, of wel in de cementatie met zouten van ijzer en keukenzout - middelen om uit alliages het goud af te scheiden van lood en koper en zelfs van zilver.'[2]

Met deze aanhaling is dit opstel bij een vorige uitspraak teruggekomen, want Berthelot spreekt hier over Archimedes, de derde eeuw vóór Kristus, en gelooft wellicht óók - zooals reeds gezegd werd - dat eerst tegen 300 v. Kr. de chemische scheidingsmethoden bekend raakten, daar eerst omstreeks dat tijdstip de vermunting van elektron werd gestaakt. Maar men kondigde het reeds aan, het is niet al te stout om nog hooger op te klimmen, en terwijl men zich met reden in véél op Berthelot beriep, wil men thans het inzicht verdedigen, dat twee eeuwen en méér vroeger reeds de zuivering van goud werd uitgevoerd.

VIII.

Het eerst zij aangevoerd een plaats van niemand minder dan Plato. Zeker is hij niet de man, bij wien men over de techniek van zijn tijd allereerst inlichtingen zoeken zou; toch is de inlichting er, en zelfs met zoo sprekende woorden, dat zij van groote beteekenis moet worden geacht.

In den dialoog, *Politikos* of *Staatsman* genoemd, zegt Plato terloops:

'de werklieden scheiden (uit het gouderts) eerst de aarde en de steenen af; dan blijft enkel over wat aan het goud verwant is en zelfs ook kostbaar koper en zilver... en als dat na veel kwelling door kokingen is weggenomen,

1) *Zippe*, o.c. 227. - Antimoonglans, *stimmi*, wordt reeds vermeld in den *papyrus Ebers* van de 16e eeuw v. Kr. - Zie v. *Lippmann*, Abh. zur Gesch. der Naturw, II (1913) blz. 1, vlgg.
2) *Ann. de Ch. et de Phys*. 1891, blz. 475.

laat het zoogenaamde ongemengde goud zich ons op zich zelf zien.'[1)]

Deze uiting zal men wel niet later dan 360 v. Kr. moeten plaatsen; vele jaren dus voor Alexander, en waarschijnlijk ook nog vóór Philippus met zijn munterij optrad. Want die groote aanslag valt in 356 en terwijl Plato in 349 stierf, gaat *de Politikos* (dat tot een late periode behoort) zeker nog zijn meest omvangrijke werk, aan *de Wetten*, vooraf, en doen wij dus verstandig den Staatsman vóór 360 te brengen.

Het is onmiskenbaar, Plato spreekt met zooveel woorden van een afscheiding van goud van ander metaal, en zelfs van *zilver*, door *kokingen*, en wel tot een *ongemengd* metaal ontstaat. Nu is *koken* het woord dat men ook vóór Plato ontmoet bij berichten over goudzuivering, en dat de gansche oudheid door gebruikt wordt tot aanduiding van de zuivering van goud door vuur. Blijkens Plato's uiting was dus al geruimen tijd vóór het ophouden der elektronvermunting die zuivering langs chemischen weg bekend en zelfs aan leeken, en zelfs genoeg om voor een beeld - want daarvoor gebruikt Plato zijn uiting - om voor een beeld dienst te doen.

Met den *Politikos* komt men al een eeuw vóór Archimedes. Doch men kan verder gaan. De uitdrukking *koken*, werd gezegd, komt al vroeger voor, en dit is inderdaad het geval, want men ontmoet ze bij *Herodotus*, dus in het midden der *vijfde* eeuw.[2)] Eigenlijk spreekt Herodotus van *afgekookt* goud, een nog sterker woord dus, *chrusos apephtos*, klaarblijkelijk een zeer kostbaar goud, door hem gesteld tegenover het *witte* goud, dat niets anders dan elektron is. Elders spreekt hij van *chrusos apuros*, niet-verhit goud, en dat gedegen stofgoud moet geweest zijn en volgens Thucydides droeg het standbeeld van Pallas Athene in het Parthenon niet minder dan veertig talenten *afgekookt* goud.[3)] Gedegen natuurgoud, *chrusos apuros*, werd door Aethiopiërs en Indiërs aan koning Darius als schatting opgebracht, doch onder het vorstelijk wijgeschenk van Croesus aan het heiligdom te

1) *Plato*, Politikos, 303, D.E. - *v. Lippmann*, die deze plaats noemt in zijn reeds aangehaald werk (II, 28 vlgg.) brengt ze echter ten onrechte in den *Sophistes*.
2) *Herodotus*, I. 50; II. 44.
3) Thucydides, II. 13, 5.

Delphi, waren ook eenige tabletten van afgekookt goud naast vele tabletten van elektron.

Met Herodotus is men al *twee* eeuwen vóór Archimedes gekomen; het heeft er zeer veel van dat zijn *afkoken* hetzelfde is als het koken door Plato beschreven, dus moet men ook voor Herodotus' tijd, dus voor de 5e eeuw v. Kr., een zekere wijze van affineeren in beslag nemen, en wel als een gangbare en zelfs aan leeken althans bij name bekende werkwijze.

Men zou echter kunnen vragen of Herodotus' bericht over het afgekookte goud te Delphi wel vertrouwen verdient. Van buiten toch zal men bezwaarlijk gezuiverd goud van natuurgoud met hoog gehalte kunnen onderscheiden; Herodotus moet wel hebben oververteld, wat men te Delphi geliefde te verhalen, en de priesters daar waren allicht geneigd om hun eigen schatten nog mooier te maken dan zij al waren. Indien dus al Herodotus' bewoordingen wel op een affineering, in *zijn* tijd bekend, schijnen te wijzen, lijkt het nog bedenkelijk om ze nòg een eeuw vroeger te plaatsen alleen om de verklaring der Delphische priesters, zonder naderen steun van getuigstukken.

Nu spreekt echter vóór Herodotus reeds Pindarus van *gekookt*[1], en nog vroeger Theognis zelfs alweer van *afgekookt* goud[2] en Theognis kan men een jongeren tijdgenoot van Croesus noemen. Doch vooral, de nadere steun wordt geleverd door de *munten*.

Want het is toch een feit (en werd reeds vermeld), dat Croesus naast die elektronstukken ook geld van *goud* met zeer hoog gehalte liet slaan, en ook na hem een diergelijke munting door de Perzische koningen werd voortgezet. Analysen zijn er niet veel, en door de mogelijkheid van toestandsverandering in dien langen tijd ondergaan, is het soortgelijk gewicht geen volstrekte maatstaf.[3] Toch, neemt men alle gegevens te saam, dan mag men het gehalte van het Lydische en het Perzische goud zonder gevaar zeer hoog stellen, en dat

1) Nem. 4. 82.
2) Theognis, v. 449.
3) *Head*, Hist. Num. blz. 820, maakt melding van een *stater* van Croesus met een soortgelijk gewicht grooter dan dat van goud. Verg. van den zelfden, *Num. Chron.* 3e serie, vol. VII (1887), blz. 303. -

wijst alweer op de bekendheid met affineeren. Want wel weet men niets zekers over het gehalte van het Indische goud, aan de Perzische koningen als schatting opgebracht, maar als men nagaat, dat heden ten dage natuurgoud met meer dan 95% tot de groote uitzonderingen behoort, en een gehalte 90 à 95 lang geen regel is; als men bovendien overweegt dat Croesus het vooral met electron moest afdoen, dan kan men moeilijk nalaten het zeer waarschijnlijk te achten, dàt het afkoken door Herodotus aan Croesus toegeschreven en door Theognis reeds genoemd, inderdaad in Croesus' tijd bekend was en werd toegepast tot het affineeren van gouderts. En hetzij die affineering geschiedde door cementatie, hetzij door behandeling met zwavel en spiessglans, een of andere werkwijze moet er geweest zijn, en met die affineering wordt tevens de goudbepaling naar Croesus' tijd gebracht.[1)] Zoo *het bewijs* voor die stelling niet kan geleverd worden, de gronden hier aangevoerd maken de stelling ver van onaannemelijk, en zeker meer aannemelijk dan het tegenovergestelde besluit.

IX.

Er valt echter nog wel iets te bespreken. Alle goudzuivering eischt veel tijd, en dus voor een groote opbrengst aan muntstof - en die moet er wel geweest zijn - veel arbeid en arbeidskracht: de goudzuivering ten behoeve van het muntwezen kan enkel als een geweldig bedrijf hebben bestaan, en gaat het aan zoo iets voor den ouden tijd aan te nemen?

De beantwoording van deze vraag brengt ons in aanraking met een der donkerste kanten van de antieke samenleving. Zoo er heden ten dage reden tot klagen is over het lot van vele technische arbeiders, de tijd der ouden was hun vooral niet gunstiger gezind, en allerminst aan de *slaven*. De oorlogen nu en de misdrijven onderhielden de droeve schare der arbeiders-slaven. Dezelfde Agatharchides, wiens naam hier reeds meermalen verscheen, hangt het volgende

1) *Th. Reinach* in zijn reeds genoemd werk, blz. 70, acht het ook niet onmogelijk, dat in Croesus' tijd de affineering van het elektron bekend werd. Hij wijst echter ook op de ontginning, in Croesus' tijd, van goudmijnen te Abydos.

jammerlijke tafereel op van den slaven-arbeid in het Egyptische goud-bedrijf.

'Het goudhoudende gesteente wordt, waar het zeer hard is, door vuur murw gemaakt, en dan door duizend menschen met ijzeren werktuigen zonder groote inspanning losgekregen. De sterksten breken met scherpe ijzers het glinsterende gesteente en volgen de aderen. Vaak is de arbeider in het duister en daarom draagt hij een mijnlamp aan het voorhoofd. De opzichter drijft hen zonder onderscheid te maken en zelfs met slagen tot den arbeid aan. Knapen slaan de afgehakte steenen klein en dragen ze uit de groeve. Ouderen, dertigjarigen, stampen deze stukken in ijzeren mortieren met ijzeren knodsen op de grootte van erwten. Deze brokjes worden door vrouwen en oude mannen in een soort van molens, in een lange rij naast elkaar staand, tot een fijn meel vermalen, en altijd door werken er twee of drie aan één molen. Deze ongelukkigen zijn naakt, ternauwernood met iets om de lendenen, jammerlijk om aan te zien. Geen sprake van eenige zachtheid of onderscheid. Ziekte, ouderdom noch vrouwelijke zwakheid baten iets. Men geeselt hen tot zij den geest geven, en met verlangen zien zij naar den dood uit.'[1)]

Dit nu waren misdadigers en krijgsgevangenen van Egyptische koningen in de tweede eeuw vóór Kristus, en het is niet waarschijnlijk, dat Croesus en Darius vier eeuwen vroeger zachtzinniger te werk gingen, of twee eeuwen te voren Philippus van Macedonië, toen hij in zoo korten tijd Hellas met voortreffelijke munten overstroomen wou. Een krachtig mijnbedrijf voerde hij in in het door hem aan het Atheensche gezag ontrukte goudlanden, met wier schatten hij later Atheensche staatslieden omkocht[2)], doch Agatharchides leert ons wat men van een krachtig mijnbedrijf in den ouden tijd te denken heeft.

De werkkrachten waren dus overvloedig en kostten weinig aan onderhoud, zoodat er in dàt opzicht althans geen bezwaar was en het *afkoken* van het goud met groote hoeveelheden geschieden kon. Zoo er aan alle geld bloed kleeft, geen

1) Verg. *Zippe*, o.c. blz. 63.
2) *Curtius*, Griech. Geschichte, III. (1889), 6e dr. blz. 412-413.

munt is er wellicht sterker mee besmet dan het antieke goud, al mogen wij het prijzen om het hooge gehalte en althans de eerlijkheid en het economische beleid waardeeren van hen, die het in omloop brachten.

Dit opstel maakte dankbaar gebruik van den arbeid der muntkundigen, die Croesus tot den vorst verklaren, die het eerst naast elektronmunten zuiver goud deed slaan. Het trachtte voorts te laten zien hoe men in ouden tijd goudhoudend alliage heeft *kunnen* affineeren, en meende op grond van tal van scheikundige en historische gegevens de gedachte aannemelijk te kunnen maken, dat de kwantitatieve goudbepaling opklimt tot den tijd van Croesus, koning van Lydië, in het midden der zesde eeuw vóór Kristus.[1)]

CH.M. VAN DEVENTER.

1) Enkele berichten hier vermeld, werden reeds genoemd in een vroeger opstel, *de Luimen der Metalen*. Thans zijn zij echter met vele andere tot een geheel bijeengebracht.

Oude en nieuwe Joodsche dichtkunst
Naar aanleiding van en over Jacob Israël de Haan's *Het Joodsche lied*.

I.

Zoo ik nu in den aanhef van dit opstel het *Sjir ha-Sjirim* van Salomo de zon aan den hemel van Israëls letterkundig genie heet, dan zult ge het allicht een slecht omen noemen, dat ik mijn geschrift met een zoo weinig, want zoo veel, zeggende phrase begin. Ik weet dit en toch... wat rest mij anders... Indien gij den dag van dit volk overschouwt - en diens uren zijn honderdtallen jaren! - en ge ziet elk licht achter zijner paleizen vensters en op zijn pleinen verbleeken voor dien gloed, het licht van den Psalmist in den pas dagenden morgen, als een alleenzame bidlamp boven het hoofd der in gebed worstelenden en verzonkenen; de glans der luchters, die een Jesja'ja in den middag ontstak, een telkens weer schichtdreigende, doch zich ook telkens weer verzachtende en milde glans, als die van vermanende, maar lievende oogen; de roode vlam-kreten van Jirmejahoe's waakvuren, tegen den avond ontstoken, schimmend en schijnselend over de flikkerende speren en zwaarden der naderende verwoesters en ze al kleurend met bloed vóór het bloed. Als ge dit alles overheerscht ziet door dat hemelwijde licht, hoe zoudt ge dit dan anders dan een zon kunnen heeten. Maar bovenal, hoe begrijpt ge dan, dat die overheersching toch alleen mogelijk is, niet slechts omdat het licht van het Hooglied de hoogste krachtsuitdrukking al

dier andere glansen is, maar ook, en vooral, wijl het tevens van dezelfde natuur en essentieele samenstelling is. Laat bij beurte al dien glans door het scheidend prisma van uw critischen geest op den donkeren wand van uw diepste gevoel vallen en zie: van alles blijkt het hoogst-geestelijk spectrum één... Overal is het de hoogere, en een gloedende, lyriek; overal zijn het de kleuren der stralende metaforen; overal de lichtbanden eener nergens onderbroken *ziels*muziek. Maar toch, nergens zoo rijk, zoo fèl aanwezig als in de afstraling van het Hooglied. Hoe is hier op verwonderlijkeenende wijze de zoetste aardsche liefde aan de mystieke extase gehuwd. Welk een roes der zinnen en welk een doorgeestelijktheid... Wat zou het ook anders dan een zon kunnen zijn, die hièr de bloembedden van Sjaron's geurende rozen en spelemeiende gelieven verheerlijkt, gìnds, en tegelijkertijd, door de boogramen der aloude tempelgewelven de schemering goudelend komt verrijken, en met ‘de kus Zijns Monds’, de mystieke aanraking van zijn in sluier van licht verborgen Oerlicht, de Cheroebiem en de Arke, de voorhangen en de altaren omgloriet... - Laat ons dìt dan begrijpen en vaststellen, dat dit Lied der Liederen de maatstaf aller Joodsche lyrische kunst moet zijn, want dat dit Lied, boven alles, de meest wezenlijke bestanddeelen van het Joodsch, dichterlijk genie omvat. Het antieke Israël bevond zich toen het werd geschreven, in het zenith zijner grootheid, ongedrukt, vrij van alle beënging; het kòn zich geven en het gàf zich in de bloeiende naaktheid eener jeugdige ziel die nog niet de lidteekenen van schandelijke wonden behoeft te verbergen. Het zong uit in dit lied heel de zinnelijkheid maar ook heel het extatische godsverlangen van zijn Oostersch hart; het schiep in dezen zang *beelden na beelden*, want zijn jonge ziel was vol liefde en de eenheid der dingen lìchtte voor haar; het dompelde de woorden in een ambrosia van zoetheid en van streeling; er is een vleien en een lokken, er varen melodieën, er zuchten weggekuste fluisteringen in dit Hebreeuwsch, als ik nooit elders klank-vereeuwigd heb gevonden. En er is ook een *uitbundigheid* in, die, hoog den godenbeker heffend, den deinzenden eenvoud in 't gezicht lacht... een pralende rijkdom, zóó rijk, dat hij zich zelfs der schamelheid van

een enkelen rhetorischen smuk niet schaamt.[1] En als later, in de diaspora, na de wreede, met stomheid slaande overheersching der Gothen, de intocht van het Arabische broedervolk in Spanje voor Israël een gelukkiger tijd laat dagen, dan klinkt wel uit nieuwe monden een nieuw lied, maar waarin, zij 't meest flauwer, toch weer al de oeroude eigenschappen der bijbelsche dichtkunst fonkelen. Hoe verscheiden de twee allergrootsten van dat tijdperk ook mogen zijn, diè eigenschappen hebben zij gemeen. De eerste van beiden, naar den tijd niet alleen, maar ook mijns inziens naar de diepte en hoogte zijner bloedende menschelijkheid gemeten: Aboe-Ajoeb Soleiman ben Jachja Ibn Gabirol, een worstelaar met de eigen ziel, een diep-in-gespletene, als wijsgeer hartstochtelijk-*strevend* naar een religie-vrije onafhankelijkheid van denken, telkens naderend dan het pantheïsme, telkens echter ook weer deinzend voor de consequenties daarvan,[2] maar als gemoedsmensch en als dichter met hart en ziel Jood[3] - hij heeft religieuse zangen gedicht,

1) Waarschijnlijk hebben wij toch als zoodanig te beschouwen: 'Als een granaatappel-snede zijn uwe wangen tusschen uw vlechten.' Want ware de *rimmon*, de granaatappel, niet zulk een geliefkoosd versieringsmotief in de antieke Joodsche versieringskunst, ware hij niet tevens het symbool van iets zeer edels, waarmede men gaarne wat men eeren wilde, vergeleek, dan zou de Dichter hier allicht, door het kiezen eener andere vrucht, zijne vergelijking treffender hebben gemaakt.
2) Zijn philosophisch werk, oorspronkelijk in 't Arabisch geschreven en onder den titel *Mekor Chajim* = Bron des Levens, fragmentarisch in 't Hebreeuwsch overgezet door Sjemtob ben Jozef Ibn Falaquera, was reeds eerder onder den titel *Fons vitae* door Dominicus Gondisalvi met behulp van een gedoopten Jood, Avendeath, vertaald. In deze Latijnsche vertaling heeft het *grooten opgang in de Christelijke wereld gemaakt* en zoowel de opmerkzaamheid van Scotisten als Thomisten getrokken. Na aanval op en verdediging van zijn stelsel door de stichters dier scholen - Thomas van Aquino had het aangevallen, Duns Scotus zich in menig opzicht een aanhanger betoond - maakten de volgelingen het tot onderwerp hunner disputen. Het aardige echter van het geval is, dat men absoluut niet meer wist, dat zijn auteur een Jood was. Bij de overzetting was de naam Ibn Gabirol of G'ebrol eerst verbasterd tot Avencebrol, later tot Avicebron en dezen fantastischen Avicebron hield men voor den een of anderen vromen monnik! Pas in 1846 werd door den grooten Munk te Parijs de identiteit van Gabirol met Avicebron onbetwistbaar vastgesteld.
3) En toch ook in zijn productie als zoodanig voelt men een enkel maal iets pantheïstisch. Zoo in dit kwatrijn - in de vertaling van Geiger -:

> Du staunst, dass ich zu Weisheitshöhen kühn
> Den Weg besteige, ebnend mir den Pfad?
> *Der selbe Geist, der meinen Leib bewegt,*
> *Is ein das All umkreisend Weltenrad.*

Ik vestig eens voor al de aandacht der lezers er op, dat ik in deze studie *nimmer* uit Hebreeuwsch-Joodsche dichters citeer met het doel: *schoonheid* te toonen. Dat is ook mijns inziens vrijwel onmogelijk in Geiger's vertaling, die niet alleen bijna immer volmaakt rhythme- en geluid-dóód, maar bovendien, naar zijn eigen verklaring trouwens, vaak een zich naar den modernen lezer voegende *omwerking* is. Zelf aan een vertaling van dit of dat Hebreeuwsche gedicht van Gabirol mijne krachten te beproeven, daartoe ontbreekt mij nu den tijd, dien *ik* daarvoor noodig zou hebben, te meer waar de tekst van zijn *profane* verzen zeer corrupt is, en niet gebundeld, maar in allerlei oriëntalistische tijdschriften verspreid. - Nochtans heeft Geiger ook een enkel keer wel eens gevoelig vertaald, zóó dit van Samuel Nagdilah, dat - zie overigens volgende noot - indien men aan de gevaren en verzoekingen van 's mans schitterende maar benijde positie denkt: een traditioneel-Joodsch vizier onder een Mohamedaansch vorst, zéér aandoenlijk is:

zooals het vermaarde *Keter Malkoet*, waarin een zelfde beeldenrijkdom, een zelfde gloed en uitbundigheid, een niet mindere weidschheid van conceptie en voorstelling als die der antieken herleven. Ja zelfs heeft hij, de hevige hater en hartstochtelijke beminnaar, de stug in zich-zelf beslotene en van een mateloos zelfgevoel vervulde, iets van het uit twijfel geboren opstandige van den *Kohelet* hooger opgevoerd, en in zijn messcherpe satyre herkent men - o, onloochenbare rasgemeenschap over een afstand van eeuwen! - den - grooteren! - stamgenoot van Heinrich Heine[1)], terwijl de tweede groote dichter van dat zelfde tijdvak: Aboe-'L-Hassan Jehoeda ha-Levi, in tegenstelling met zijn voorganger eene uiterst harmonische natuur, die niet als gene de bittere tweespalt tusschen denken en voelen

Ueber der Zeiten Krümmung
Ewigem Leben zu reit' ich
Und zu dem Paradiese
Ueber die Hölle schreit' ich...

1) Men oordeele: dit kwatrijn, - en het gaat nog wel op den dichter Samuel Nagdilah, den machtigen vizier, die zijn beschermer en vriend was, maar met wien hij later in onmin leefde -:

Mir war so kalt, mich hat
Ein solcher Frost durchschnitten,
Als hörte ich ein Lied
Von Samuel den Leviten.

Of een ander maal - erger nog: critiek op een *Bijbelsch* dichter! - uit een grooter gedicht:

Von Salomo dem Weisen war
Zu Zeiten wohl der Geist gewichen,
Da hat er einer Lämmerheerde
Der Zähne Perlenreih' verglichen.

En ten slotte dit zelf-getuigenis:

Was soll mir's, dem klangreichen Dichter,
Zu singen vor solchem Gelichter?
Ist besser, dass ich sie zu Brei hack'
Denn meine Zung' ist mein Dreizack.

kende, in zijn lyriek niet minder het complex van de eigenschappen der antiek-Joodsche dichtkunst vertoont, zóó zeer, dat sommigen hem, als dichter en Hebreeuwsch stylist, slechts één meenden te kunnen gelijken, den onsterfelijken Jesja'ja.[1)] En deze eigenschappen nu, de meest essentieele en kenmerkende, zoowel der bijbelsche als na-exilische Joodsche kunst: de *uitbundigheid*, de *pràlende beeldenrijkdom*, de *zielsmuziek*, zij zouden niet gelijk het geval is, in Israëls *diepste*

1) Deze Jehoeda ha-Levi is dezelfde, die door Heine zonderlingerwijze Jehuda *ben* Halevi wordt genoemd, en wien hij in zijne Hebräische Melodien, o.m. 'Eine wunderbare, grosse Feuersäule des Gesanges' noemt. Ziehier twee voorbeelden van zijn echt-Oostersche beeldvorming:

> Die Sonne sinkt, die Nacht erhebt sich
> Der Mond erscheint mit goldnem Rand,
> *Die Stern' im Meer gleich irren Wandrern*
> *Die unstät zieh'n in fernem Land*.

Voeldet ge ook niet het bannelingssentiment van den *Jood* in deze laatste regels? - En dit, geschreven na op zijn tragischen pelgrimstocht naar Palestina, van waar hij nimmer terugkeerde, Tyrus te hebben bezocht:

> Heil Tyrus! Deinen weisen Heil! Sie haben
> In's Herz mir ihre Namen eingegraben
> *Und sich zum Meer ein zweites noch erkieset:*
> *Mein Auge, das von Thränen überfliesset*.

Overigens: hoezeer 't ook geheel eens met hen, die hem als *Hebreeuwsch stylist* op één lijn met de groote bijbelsche dichters stellen, geloof ik, dat hij als *dichter* onder die Grooten blijft. Hij heeft niet immer de enorme harstocht, het werelddragende gebaar van een Jesja'ja. Eerder nog, dunkt mij, is hem het zoet-idyllische van het *Hooglied* eigen, aan welks geluid het zijne ook verwant is. Hij is ook soms - ik spreek nu alleen van zijn profane verzen - wat klein-speelsch... - Daarbij komt: ten eerste, dat hij in een doode taal dichtte; ten tweede, dat hij in een vreemde maatschappij leefde, wier anti- of on-Joodsche richting niet kan hebben nagelaten, een nadeeligen invloed op zijn Joodsch-dichterschap te oefenen.
Ook een opvallende uiterlijkheid wijst dien invloed aan. Het liefdeleven van de hem omringende Arabische samenleving was sterk homosexueel getint, de geringschatting voor de vrouw algemeen, 't geen tot gevolg had, dat ook een dichter die een liefdesvers tot een vrouw richtte, den schijn aannam, tot een man te spreken. Welnu, Jehoeda ha-Levi wien, zonder eenige twijfel alle homosexueele neigingen volkomen vreemd waren, en die overigens als streng-traditioneel Jood ze ook als helsche zonde verfoeide, heeft meer dan eens die Arabische dichterlijke mode gevolgd. (Il faut remarquer' zegt Luzzatto, geciteerd bij Geiger, 'que la pédérastie était en honneur chez les Arabes (comme chez les Grecs), et que les poètes juifs parlent de leurs amis comme si c'etaient des amants')
Een dergelijk gedichtje van zijn hand, door mij uit het Hebreeuwsch vertaald, waarbij *ik alle de geliefde als man travesteerende taalvormen weer in vrouwelijke omzette*, moge ten voorbeeld hier volgen:

> Zij, tot wier losprijs ik mij Gode wijdde,
> Heeft dezen nacht bij harp en zang doorwaakt,
> En daar ik dorstig bij den roemer beidde,
> Aldus, zoet manende, mijn lust gelaakt:
> 'Drink, Dichter, wijn ten beker mijner lippen
> Vóór Dageraad den zwarten vool laat glippen,
> Waarop goudverwig 't maangebloemte blaakt.'

volkspsyche moeten wortelen - als trouwens in die van alle Oostersche volken in tegenstelling met de Westersche, in wier wereldgrooten alleen zij zich voornamelijk toonen - zoo gij ze niet in die andere harer hoogste uitingen, in den aard van haar bespiegelend denken terugvondt. Nochtans, ik vermoed, dat gij er bezwaar tegen hebt, uit den tuin der lyriek naar de studeercel der wijsbegeerte te worden gevoerd. En ik weet dit te billijken. Zij het U en mij dan voldoende, zoo ik uwe aandacht vestige op slechts één feit: het antieke Israël heeft de wijsbegeerte niet gekend, zijn

contemplatie van Godheid, Ik en Wereld uit zich alleen in de boekstavingen der *spreukmatige* wijsheid. Dit, men zal het gemakkelijk inzien, is voor hetgeen ik bewijzen wilde van het grootste gewicht. Immers de wijsbegeerte, dat is de zich uit axiomata en in syllogismen *geleidelijk ontwikkelende* gedachte, verhoudt zich tot de spreukmatige wijsheid als de zich vrijwillig beperkende tot de eene alzijdsche vrijheid verkiezende; als de omzichtige en eenvoudige tot de sier-

lievende uitbundigheid; als de droogstemmige en koude abstractie tot het zingende en warme concrete. Wel pogen beide den top van wijsheids bergketen te bereiken, maar de een begaat den tocht als een wetenschappelijk geschoolde bergbeklimmer, de rugzak vol instrumenten, de bijl in de hand, waarmee hij voorzichtig trede na trede hakt; de ander als een gems, huppelend over de rotsblokken, springend over de afgronden; de een in zijn moeilijk voortschrijden vol van het bewustzijn, dat de geringste misstap hem in den afgrond kan doen vallen, de ander dartelend aan den rand der gevaren en heerlijk-blij in zijn goudbruine oogen en op zijn tartend gewei, de vonken van Gods zon te mogen vangen, als de ander zich beklaagt, dat die verblinding hem hindert en zijn gletschertreden glibberig maakt. - Nòg beteekenisvoller dan dit lijkt mij het feit, dat ook in den na-exilischen tijd het Joodsch genie geen oorspronkelijke wijsbegeerte kon produceeren. Schalke luim van het lot: het volk, dat Athena *vol-wassen* en *krijgswaardig toegerust* uit het hoofd van zijn hoogsten god zag treden - welk een vleiend symbool voor de *spreukmatige* wijsheid, welk een negatie van de zich *geleidelijk-ontwikkelende wijsgeerige gedachte!* - heeft aan het volk der *Spreuken* de *wijsbegeerte* geleerd! Op de Grieksche philosophie rust de Joodsche. - Als nu, wat ik heb gezegd, de waarheid omtrent deze dingen is - en zij is het -; als ook de meer moderne Hebreeuwsche en Jargon-dichtkunst[1)] de juistheid daarvan komt bevestigen; indien wij derhalve gerechtigd zijn te concludeeren, dat de Westersche lyricus, die gene *uitbundigheid*, dat rijke *metaforisch vermogen* en die *ziels-muzikale stem* mist, daardoor alleen toont geen zeer groot dichter te zijn,[2)] maar dat de Joodsche zanger, wien ze ontbreken, daardoor tevens

1) Men zie mijn derden ‘Brief over Literatuur’ in *Over Literatuur*, en vooral het daarin geciteerde: *La Poésie lyrique Hébraique Contemporaine* van Dr. Slousch, benevens mijn studie over *Die Lieder des Ghetto*, in mijn *Opstellen*.

2) Hoezeer deze kenmerken en niet minder de ‘omwegen der voorstelling’, welke laatste de heer Scharten meer een specifiek Oostersche eigenaardigheid in Tagore scheen te achten, inderdaad ook bij den *grooten* Westerling aanwezig zijn, daarvan kan zich elk lezer van bijv. *La Vita Nuova* - ook, uitgezonderd natuurlijk wat betreft het oorspronkelijk geluid, in van Suchtelen's voortreffelijke vertaling - overtuigen.

blijk geeft diepst-psychisch van eigen ras te zijn vervreemd - hoezeer is het dan niet te betreuren, dat de eerste Joodsche dichter, die in Nederland zijn kunst aan zijn ras wijdt, helaas grootendeels deze eigenschappen ontbeert, helaas dus een zoo òn-Oostersche, een zoo òn-Joodsche *kunstenaars*-psyche vertoont. Oostersche uitbundigheid? Zij is hem vreemd, ja, wij mogen wel zeggen, dat hij haar gering schat, hij is een eenvoudige, wien wij *soms* niet dan euphemistisch aldus mogen noemen en voor wien dan de naam schamele, naar onze meening, beter passen zou. Rijkdom aan beelden, aan metaforen? Niet één herinner ik mij uit zijn bundel, dat wil dus zeggen: zèker heeft niet één mij verrukt. Dit vermogen, niet slechts, zooals ik reeds zei, door alle Oostersche volken bezeten, maar door de allergrootste dichters van àlle tijden en àlle landen met zooveel liefde als een van hun hoogste krachten gekweekt - men leze en herleze bijv. Shelley's meening daarover en die van Lord Bacon, d.t.p. door hem aangehaald[1] - hij bezit het niet. Zielsmuziek, dat hooger-melodieuse? Ja, sòms in zijn allerbeste oogenblikken, maar ach, maar ach, hoeveel verzen zijn er ook niet van een verbrokkeld en knoeierig metrum, verzen door een hortend en stootend rhythme tot rijmklankige prozabrokjes versplinterd. Stel dezen eersten Zionistischen dichter naast den niet-Zionistischen Querido en nog niet eens naast den schrijver van *Saul en David*, maar naast dien van den Hartjesdag in *De Jordaan*, en vraag u af bij wien 't meest de essentieel-Oostersche, de Joodsche qualiteiten blijken. Stel hem naast Heyermans... Stel hem naast Goudsmit en nog niet eens naast dien van het innige Joodsche werk, maar naast, bijvoorbeeld, den schrijver eener lyrische critiek op Mevr. Holst's *Opstandelingen* en vraag u hetzelfde af... Vergelijk hem met Canter... En gij zult gevoelen: of deze vier het wìllen zijn of niet, naar hun hoogste en naar hun lagere psyche, in hun deugden en hun gebreken, zijn zij *Joden*, en of de Haan het ook met zijn heele hart en ziel wìl zijn, hij bléef naar zijn hoogste psyche, slechts *een naar het Joodschap verlangende*. Te betreuren noemde ik dit, niet alleen om hemzelf - al ware 't alleen om hem, het zou reden genoeg zijn, want al

1) A Defence of Poetry. Part I.

het andere reeds genoemde daargelaten, welk een tragische tweespalt is er hier niet tusschen de lagere, Joodsche en de hoogere, de scheppende, niet-Joodsche individualiteit -; ook niet slechts om zijne Nederlandsche rasgenooten, want ten slotte, wat dezen betreft: een ras of rasgroep krijgt ook den dichter, dien het verdient -; maar vooral om het niet-Joodsche Holland. Want ware ik een Arisch instede van een Semitisch Nederlander, ik zou voorzeker eens het volgende hebben gezegd: ‘Joodsch-Hollandsche kunstenaars, mìjn ras, begrijpt het wel, maakt geen aanspraak op de dankbaarheid van het uwe; het huisbakken grofheidje van dat gij mijn gast en ik uw gastheer zou zijn, ik dènk er niet aan, het te herhalen. Uw volk hier te lande, zich uitend door uwe grootsten, een Israëls, een Heyermans en een Querido, het heeft met daden getoond, den grond en de hemelen van Holland, zijn volk en zijn zee lief te hebben met zùlk een liefde als men niet voor het huis eens liefsten gastheers voelt, maar slechts voor eigen erf. Zoo erken ik, mijn land ìs uw erf gelijk 't het mijne is. Maar toch, schoon het mij niet past, hierover uit te weiden, deze ééne maal zij 't gedaan... aarzelend... om uwent- en mijnszelfs wil: had dit alles ook niet anders kunnen zijn? Waren onze vaders hier niet eeuwen vóór de uwe? Overvleugelt ons tal niet met millioenen het uwe? En nochtans... als eens uw meestgrootsche verleden U onweerstaanbaar zal roepen en ge weer in 't aloude Kena'an wonen zult, zal dan uw ras één land van al de landen, waarin het de eeuwen door heeft gewoond, zoo zonder eenige bitterheid kunnen gedenken als het mijne? Zoo weet ik: uw genegenheid zal ons eeuwig zijn. Welnu, zorg gij dan, dat ook onze lievende heugenis aan U een eeuwige zij. Hoe? Door *U-zelf*, een *kind van uw ras* te wezen. Als gij dan zult zijn heengetrokken en mijn Volk zal, in de toekomende eeuwen, op Holland's hooge dagen, de juweelschrijnen openen van zijn taal, dan zullen geburen en vrienden vragen: “Wie schonk u deze vreemde sieraden, die toch voorzeker exotisch zijn, niet-Westersch is ook immers in vele de mengeling van verheven schoonheid en gebrekkige leelijkheid. Hadde een Groote, van welk ras hij zij, ze gemaakt, ik zou de laatste missen, doch hadde een kleiner Wèsterling ze gewrocht, de eerste ware veel geringer.” En

het zal antwoorden met een stillen glimlach: “Deze schonk mij een vriend, die vele jaren bij mij woonde en vele kunstvaardige zonen had; eendracht zegende onze verscheidenheid; de een overheerschte den ander niet; hij achtte mij niet gering om mijn koele soberheid en zelfbeteugeling, ik hem niet om zijn praallievende ontstuimigheid. Zoo werkten wij, ieder naar eigen diepsten aard, en vulden deze schrijnen, tot ons beider verlustiging. Hij liet ze mij toen hij ging... Wanneer ik ze zie, gedenk ik zijner, mijn vriend, die nu onder de palmen en bij de olijfbosschen woont”. - Evenwel, wanneer gij niet een kind van uw ras zult willen of kunnen zijn, zoo gij met het groot assimilatie-vermogen, dat gij ongetwijfeld bezit, ons tot in onze scheppende eigenschappen zult navolgen en met het ontleende het ras-eigene bedekken, of het ras-eigene niet eens meer bezitten zult en ons nochtans ietwat als zoon van uw volk zult schenken, zoodat toch een ieder zal weten, dat dit het geschenk van een Jood, van een Oosterling was, dan zal mijn volk, als het in de komende eeuwen zijn vrienden en geburen de kleinoodiën toonen zal, die gij het liet, voorzeker het smartend antwoord hooren: “Deze goudsmeedkunst is als de uwe! Uw vriend moge een innige en lieve vriend zijn geweest, een zwak kunstenaar lijkt hij mij zeker; had hij geen eigen aard? Had hij de aard zijner vaderen verloren, of hebt ge hem dien verdrukt, of hebt ge hem dien ontvleid?” Dan zal mijn volk zich schamen om U èn zijn onverdienden smaad en het zal pogen, U nìet meer te gedenken. Weet dit en kies dus’...

Zóó zoude ik gesproken hebben indien ik een Ariër ware. Maar gij schudt 't hoofd en lacht en, àch, ik begrijp U: deze eene keer, dat ge in des dichters beoordeelaar zijn rasgenoot wildet hooren, verdiept deze zich zonderlingerwijze in den wonderen droom, dat hij een Ariër is! En voorwaar, ge hebt gelijk: dèze uitbundigheid loopt niet slechts de Hollandsche spuigaten, maar zelfs die van Haifa en Jaffa uit!

II.

In alle kunst, ook de hoogste, is de *kracht* van des scheppers sentimenten en gedachten de *primaire* oorzaak van alle

schoonheid - hetzij die kracht zich uite als innigheid, hetzij als heftigheid af als scherpzinnigheid; zoodra zij een zekeren graad overstijgt, gevoelen wij hare aanwezigheid als die eener *aesthetische* waarde - doch in de lagere kunst is zij de *eenige* daarvan, daar wordt zij namelijk vaak een ijverzuchtige godheid die, den tempel der taal met haar aanwezen vullend, geen ander god naast zich duldt, en dàn: verhindert zij het verschijnen der hóógste schoonheid daarin. Ik zal later in dit opstel aantoonen ten eerste, dat deze scherpe scheidingslijn tusschen hoogere en lagere kunst in waarheid bestaat en waaruit zij blijkt; ten tweede, dat de productie van onzen dichter tot heden *grootendeels* tot de laatste behoort, maar zoolang ik dat niet zal hebben gedaan, gelieve de lezer toch wel in 't geheugen te houden, dat dit mijn meening is, een meening, waarmede de lof dien ik zoo gelukkig ben dezen kunstenaar te kunnen brengen, nìet in strijd is. Nu is het wel is waar een feit, dat blijkens diens vroegere, mij bekende werken, *Pathologieën* en *Libertijnsche Verzen*, het zuiverindividueel sentiment van onzen auteur geen bijzonder hooge mate van kracht bezat en ofschoon in het eerstgenoemde werk zijn denken die wel bezit - zich uitend in een vaak scherpzinnige redeneerkunst - wordt het ons toch spoedig duidelijk, dat met de aan van Deyssel's *Adriaan* ontleende stijlvormen van dit werk, ook een groot deel van de genereerende kracht-zelve van dien Meester werd geborgd - een zeer frequent verschijnsel overigens, in elk geval dat een kleiner kunstenaar door de aan hem verwante psyche van een grooteren wordt verrukt - terwijl de *Libertijnsche Verzen* wel aangenaam-en-curieus-om-te-lezen maar vlak van een wel wezenlijk doch ònkrachtig en òndiep sentiment blijken; zoodat, ware in dit alles geen verbetering ingetreden, zelfs die uitsluitend door de kracht der sentimenten voortgebrachte schoonheid, ook in dezen bundel niet al te overvloedig zou zijn aanwezig geweest. Maar die heilzame verandering trad in, want anders en oneindig beter werd het met den dichter èn prozaïst gesteld, toen hij zich aan de bron der gemeenschap mocht laven, en zoowel door het wee der verdrukten en ellendigen ontroerd, als zich bewust werd van de onverbrekelijke saamhoorigheid met het ras waaruit hij was voortgekomen. Hierdoor rees zijn sentiment in kracht en macht

ver boven de zuiver-individualistische stemmingssentimentjes van het meerendeel onzer hedendaagsche, kleinere dichters uit. Want een stemmingssentiment - tot het bezit van een *fundamenteel-individueel* sentiment brengen in *dezen* tijd de kleineren het zelden of nooit - dat is maar een geurtje van één knopje aan den mensch-boom, het ontstaat in den boom, straks bloeit en geurt er een tweede, aanstonds weer een derde. Telkens als er een is uitgebloeid en verwelkt, blijft de boom armer achter... maar de gemeenschapssentimenten, dàt zijn de fundamenteele, die ook de kleinere in dezen tijd bezitten kan, zij ontstaan niet in den boom maar in de aarde, waarin hij wortelt, zij stijgen in hem op en zich vermengend met zijn wezen versterken zij dit blijvend. Hoe zou het verbloeien van duizend zijner bloemen hem kunnen verarmen?... Hij drinkt en voedt zich uit een onmetelijkheid. Geen andere omstandigheid dan deze is de oorzaak van de zich telkens weer openbarende verjonging der socialistische dichters in ons land, een Gorter, een Henriëtte Roland Holst, een Adama van Scheltema, al bewijst dit - ik geef het onmiddellijk toe - niets voor het lot der kleineren, want het werk dezer drie behoort nagenoeg geheel en al tot wat ik de *hoogere* lyriek heb genoemd.[1)] En voorzeker: de opzuigingskracht der wortels en of *zij zoo trouw de moederaarde omklemmen*, *dat niet elk windstootje uit den hoek van lust of onlust hen ontwortelen kan* - dat zijn ook factoren, waarmede men rekenen moet. Maar overigens, dit zijn dingen, waarover de criticus der toekomst spreken mag, - laat mij maar tevreden wezen met te boekstaven dat nu althans onze dichter best zelf nog weet, wat de oorzaak is zijner versterking en verrijking:

> Ik dwaalde graag door ijdel schoon bekoord,
> IJdel mijn lied tot dat mijn hart verstond
> Dat ik Dichter van mijn trotsch volk moet zijn.

En het is dan ook niets dan weer een andere vorm van het gemeenschapssentiment, dat zijn proza van *In Russische*

1) Ook van Eeden's telkenmale hervinden van zijn ongerepte jeugdkrachten, - welk een prachtige blijk daarvan was weer *Sirius en Siderius*, die fel- en realistisch-levende vertastbaring van een allerteersten en hoogen droom - berust m.i. op de omstandigheid, dat hij zulk een *sociaal*-voelend kunstenaar en, meer dan dat, een *geboren*-'eenheidsstrever' is. -

Gevangenissen zoover als de hemel boven de aarde boven zijn vroeger proza heeft verheven. Het is mijn taak niet over dien arbeid te spreken. Slechts dit eene: om dat kleine werkje vooral heb ik den schrijver liefgekregen. Al hadde hij niets anders waardevols geschreven, dàt zou zijn naam voor vergetelheid bewaren. In eere en liefde zal ieder hem er om gedenken, den moedige, inzichtige en goede. Zijn Hooger-Ik heeft voor immer daarin de hand naar hem-zelf ook uitgestrekt, zoo hij steun mocht behoeven, hij kan háár grijpen. En àls zijn leven ook verder moet schrijden door de dorten van leed en berouw - zijn Mozes sloeg ook voor hem op de steenrots der barbaarschheid, hij drinke het zuivere water... - Is dus, zoo goed als in dat werk, het gemeenschapsgevoel ook de oorzaak dat *Het Joodsche Lied* hoogst waardevolle arbeid werd, deze omstandigheid had tevens tot gevolg, dat waar, zooals ik reeds heb gezegd, des dichters lagere persoonlijkheid wel, maar zijn hoogere en scheppende niet het Jood-zijn hervond, diè verzen voller van kracht en dus schooner moesten worden, welke de meer concrete gevoelens der *lagere* persoonlijkheid vertolken - zooals de herinneringen der jeugdjaren - dan gene, welke de meer abstracte en meer zuiver-ideëele verwoorden, die eerder tot de sfeer der hoogere persoonlijkheid behooren, zooals de nationale toekomsthoop en ònpersoonlijke *historieele* herinnering ze vormen. Op de schoonheid der eerste wees ik reeds vroeger en waar ik dit nu toch niet beter zou kunnen zeggen, mogen mijne woorden van toen hier worden herhaald: ‘Zijn Joodsche *Liederen*, in *De Gids* van 1910 verschenen, zijn van een zeldzame voortreffelijkheid. Het zijn juweeltjes van stemming en zich-in-liefde-herinneren. Het zijn verzen-met-geloken-oogen, in een diep-innerlijken droom verzonken en er zich niet van bewust dat zij hun droom uitspreken, en gehoord worden buìten zich.’ Maar ook wees ik toen reeds aan wat ik van minder gehalte vond: ‘Het aan *Het Joodsch Nationaalfonds* gewijde gedicht in *De Beweging* van deze maand[1)] lijkt mij niet zoo uitmuntend. Het is dunkt mij te onvrij van min of meer cerebrale, bedàchte, alledaagsche motieven van nationalen trots en Zionistische toe-

1) Juni 1912.

komsthoop, *die niet in de dichterlijke conceptie en uiting verbijzonderd en verindividualiseerd zijn*.' Deze meeningen zijn door het lezen van des dichters geheele Joodsche werk slechts versterkt. Maar mede heb ik daardoor het klaarder inzicht in de oorzaak van het verschil tusschen beide soorten van verzen verkregen, zooals ik dit hierboven heb uitgezegd. Over de aanwezigheid van dat verschil oordeele de lezer-zelf, al moet ik mij te dezer plaatse, waar vele dezer gedichten verschenen, van veel citeeren, zooals van zelf spreekt, onthouden. Een paar schoonheden dus slechts uit de *zeer vele en innige* dezer persoonlijke-herinneringsverzen.

(Het einde van *Groote Verzoendag*):

Avond. Met koortsig, huivrend hoofd omhuld.
Bad ieder man zijn eigen doodsgebed
Stervensbereid. Wie hoort de vale tred
Des doods komend om onvergeven schuld?

Maar neen. Wij allen onthulden het hoofd
Zagen elkanders moede en verblijde oogen.
God heeft ons uit den Dood in 't Licht getogen,
In laatste dank worde zijn Naam geloofd.

Naar ons licht huis. De onvaste voeten tasten
Wankel in 't gaan. *Vader en ik stilzwijgend*,
Met hart, *dat snelt en bitteren mond hijgend*
Maar zielsverrukt door bidden en door vasten.[1)]

(Uit *Na de Paschen*, II):

En elk jaar heugt schooner U de pracht der verleden jaren,
Toen ik, jongste, mijn vragen deed,
En hoorde vader ons den oud gewijden zin verklaren
Van Drank en bittre beet.

Hij sneed het kroonkruid, *wij proefden wortel en blaadren bitter*
Maar aten snel van 't vruchtenzoet,
En dronken teedren wijn en staarden zalig in 't geschitter
Van 't licht op feestlijk goed.[1)]

1) Cursiveeringen van mij.

1) Cursiveeringen van mij.

En nu van de tweede soort een stukje (uit *Verstrooiing*):

Wij waren herders. En wij werden slaven
Van een trotsch koning in het wreede Egypte.
Pyramiden bouwden wij, sfinxen, krypten
Doodensteden met hijgend, hongrend draven.

Maar toen: met tien Wondren togen wij uit,
God lei de zee voor onze voeten droog.
En dreef 't snel water der Jordaan omhoog.
Een land vol melk en honing werd ons buit.

Voor veldslaven hadden wij honderd volken.
In steden en dorpen woonden wij rijk.
Rustig heerschend. Ons aantal was gelijk
Aan 't zand der zee en 't water van de wolken.

Maar met de weelde kwam het ijdel dwalen
Langs wegen, die Mozes niet heeft gekend,
Gods Gezicht donkerde, toornend gewend
Liet hij stormen van doodend onheil dalen.

Wel, het spijt mij, maar ik kan van zoo iets niet anders zeggen, dan dat ik het een heel gebrekkig en gewrongen proza vind, dat vermoedelijk zoo gebrekkig en verwrongen werd, omdat het rijmen moest en een vers wilde zijn... En is het tot hiertoe van historische herinnering vervuld, nadat deze zich nog in een tweetal strophen van gelijke onwaarde als de voorgaande heeft vermeid, wendt het gedicht zich naar de toekomst, spreekt het de nationale hoop uit:

Zullen wij keeren? Vriend, wat is 't verlangen,
Naar 't Vaderland, dat ik in uw hart weet,
In mijn hart voel, geen enklen dag vergeet,
Dat onbedwingbaar zingt in mijne zangen?

Zullen wij keeren? Worden wij landbouwers
Op 't eigen veld, van dit wreed zwerven wij?
Slaafsheid draagt zwaar. Maar altijd blijven wij
Op nieuwe Toekomst de vaste vertrouwers.

Hiermede is het gedicht afgeloopen. Prachtig hoor: dat doet me goed aan mijn Joodsch hart, en als dat hart nog

traditioneel-geloovig ware, dan zou het me nòg meer goed doen..... Maar eilieve, waar is nu eigenlijk het aesthetisch schoon van dit vers en waar zijn de krachtige en diepe gevoelens, die dit schoon hadden moeten veroorzaken. Zeker, de dichter zègt, dat ‘'t verlangen... onbedwingbaar zingt in (zijne) zangen,’ maar maakt het *geluid van* zijn vers dat ook voor ons tot werkelijkheid?... Komaan, lezer, neem de proef, neem een goed gedicht van welken grooten of kleinen dichter ge maar verkiest, neem, om 't u gemakkelijk te maken, de door mij gecursiveerde gedeelten der zooeven geciteerde jeugd-herinneringsverzen, verander daarin op zoodanige wijze de woorden, dat ge den groveren zinsinhoud *niet verminkt*, maar daarentegen van oorspronkelijk rhythme, van metrum, rijmklank niets laat overblijven, en - ge zult u over het resultaat van uw vandalisme ontzetten: nagenoeg alles van wat u verrukte of bekoorde is wèg. Maar neem nu dìt vers, maak er gewoon fatsoenlijk proza van... Welnu! wat verloort ge?... Niets. Ge hàdt niets te verliezen!

Intusschen, haalde ik dit vers aan, ik deed het niet, om daardoor den lezer een denkbeeld te geven van de algeméène waarde dezer gedichten van de ‘tweede soort’. Als zoodanig voorgesteld, zou dit niets meer of minder dan een lasterlijke onjuistheid zijn. Ik wilde alleen zeggen: van de jeugdherinneringsverzen daalt geen van alle tot dit peil. - Maar overigens: er zijn zeer zeker geslaagde bij, zooals bijvoorbeeld *Bemoediging* met dat telkens terugkeerende, door zijn veel-evoqueerend *geluid* aandoenlijke ‘Leitmotif’:

> Eenmaal zal ons Volk Land en Stad behooren,
> Waar David koning is geweest.

en nog zooveel innigs. Maar andermaal: háált hun innigheid bij die in menig van die heerlijk-schoone Sabbathliederen, bij, ten voorbeeld, dit:

> Al jeugd vergaat. Moeder, ik ben verdwaald,
> Mijn heete handen tasten in het duister.
> Moeder, ik wil weer terug naar den luister,
> Die van onzen heiligen Sabbath straalt.

Tenzij - tenzìj dat geestelijk-zien der verre toekomstverschieten zich een enkel maal mag verbinden aan de concrete jeugd-herinneringen en dááruit beeldende en zingende kracht put, zooals in *Vreugde der Wet*, dat aanvangt met die als biddend opziende filiale verheerlijking:

De handen van mijn Vader waren teeder
En oud. Hij hief boven 't geheven hoofd
Dat schoon symbool: palmentak rankgeloofd
Met myrtentak, wilgentak en ceder.

Dan dit zacht murmelt als een peins-droomend kind, de oogen zien òp en vèr, terwijl het droom-gebonden spreekt:

Palmentakken, O Vader, in het Oost
Beven die levend in de lichte zon.

Ten slotte zijn warm gevoel ook over het toekomstvisioen laat gloriën:

Wij zwierven veel. En toch keeren wij weder
Naar 't Heilig Land, waar *milde honing vloeit*
Uit bonte bloemen. Waar de wijndruif gloeit
En gouden appels rijpen aan den ceder.[1)]

Er zijn echter nog groote schoonheden van anderen psychischen oorsprong in dezen bundel. Zij bevinden zich op die plaatsen, waar de bloeiende en geurende specifiek-Joodsche jeugdherinneringen doornomrankt, doorndoorboord worden door het algemeen-menschelijk sentiment van wroeging om begane zonden. Ik geloof niet, dat één mensch in Holland zich zoo waarachtig, zoo schaamteloos-waarachtig heeft gegeven - ik bezig natuurlijk dit woord ‘schaamteloos’ uitsluitend ter kenschetsing der mate van overgave, zonder daaraan eenige ethische waardebepaling te verbinden - gelijk deze dichter. Bij die hevige wroeging, bij dit brandend berouw,

1) Het is merkwaardig hier te zien, hoe de *stemmingen* van het verleden in het geheugen van onzen dichter zuiver bewaard bleven, maar het *feitelijke* zich vertroebelde: niet op *Vreugde der Wet* wordt bij het gebed de palmtak gebruikt maar op het *Loofhuttenfeest*.

hoe worden er de ikheidssentimentjes van de meesten onzer decadenten onwezenlijk en lafjes bij. Hoor dit geluid:

‘Dat iedereen, dien 't hongert, hedenavond binnentrede
Neme van 't heilig Feest zijn maat’ -
Mijn voet valt doodsvermoeid, o, kon ik keeren tot dien vrede,
Der vromen toeverlaat.

Mij walgt van aardschen wijn en eeuwig blijft voor mij gesloten,
Weelde van het Hemelsch Gezin.
Aanvaard uw heilloos lot, ziel, deel met uw minne genooten
Uw onheilvolle min.

Niet dezen Nacht en niet één Nacht, die volgt van woede of weelde,
Stel als een schuldloos kind uw vraag,
Geen antwoord is voor U, die lichtzinnig uw lot verspeelde,
Dan 't eigen dof geklaag.

Lees ook dat laatste der Sabbathliederen, waar de oude vriend van des dichters jeugd, de heilige Sabbath-zelve, hem aan het libertijnsch banket komt manen, tot de idealen en het zuivere leven zijner jonge jaren weer te keeren. O, mocht ik het citeeren, dit wonder-innige, dit, schoon ook van diepste smart en martelenden tweestrijd volle, toch bloeiend-bevallige gedicht... Doch kan ik er aan denken? Het zou zeker zes bladzijden van dit maandschrift beslaan!... - Evenwel, ook in deze soort verzen is een daling te bemerken. Gaat het niet in dit opzicht met dezen bundel als met het leven der menschen, een ènkele gelukkige uitgezonderd? De jaren van den aanvang van een leven, zijn dat niet zijn dichters, en de jaren van den ouderdom zijn die niet zijn rhetorici? Wat de eerste hebben *geprofeteerd*, dat *preeken* de laatste, wat deze hebben door-*leefd*, dat door-*commentarieeren* de andere; ach, hoe waren deze schóón door kràcht, hoe werden gene léélijk door zwàkte; zij herhalen en herhalend vergrauwen zij alle de scherpe, schitterende punten van het ‘uiterste’, waarin de schoonheid straalde. Gaat het niet met de wroegingsverzen in dezen bundel evenzoo? En uit een zelfde oorzaak. De eerste zijn machtige en heftige, schoone en echte *verzen*, de latere naderen bedenkelijk dicht de rhetorica. Die latere zijn - laat mij exact wezen - vaak slechts ten deele de uiting van het levend gevoel en ten deele de preekerige, koudere,

soms huilerige herhaling ervan. Het is waar, als ik aldus van die latere spreek, dan heb ik vooral op het oog een gedicht als dat *Aan Leo V.* gewijd, een gedicht van didactische natuur, en didactiek verleidt licht tot den preektoon. Maar toch - het is ook vol van een verhulde arrogantie - en het is waarlijk niet het eenige, dat daardoor wordt ontsierd - en dier aanwezigheid is het beste bewijs, dat het *heftige*, *levende wroegingsgevoel*, zooals dat in de vroegere verzen aanwezig was, en daar, zooals ook noodwendig is, van zekeren *deemoed* werd verzeld, hier niet meer bestond, want: diè wroeging èn arrogantie... neen, samen gaan die niet. De preekerige aanmatiging bestaat hierin, dat de dichter, op grond van het feit, dat hìj door het verlaten der Leer tot 'zonde' kwam, een jongeling meent te moeten vermanen, de Leer trouw te blijven opdat ook hij niet tot zonde vervalle.[1)] Wélk een arrogantie is dit en welk een beschimmeld clericalisme bovendien! Kende onze dichter vrij groote groepen van het jonge joodsche proletariaat, hoe zou hem zulk een uiting berouwen... Die honderden jongelui, met hun aandoenlijk streven naar ontwikkeling, met hun reinen levenswandel, deze groote kinderen, van wie het meerendeel geen flauw begrip van Leer of godsdienst heeft. Begrijp toch *Dichter*, dat èlk ideaal, mits als zoodanig in waarheid door den menschengeest gevoeld, hem beveiligt en opheft. Als de tijd één wrak heeft gemaakt, dan sticht hij een ander. De tijd? Neen de menschengeest-zelf! Want zooals de levenskiem van den vogel in het ei, zich vleugels bouwt, zoo bouwt zich de ziel des menschen haar idealen... Gij, *Dichter*, die den menschvogel... een paar vleùgels... áánpréékt... - Doch genoeg hiervan, liever wijze ik nog op een andere schoonheid in dezen bundel, de verzen der *Demonen*. Deze oude fantasmen heeft de dichter op zeer gelukkige wijze weer bezield, door in hun evocatie het element van eigen zinnelijkheid te vervlechten. Alleen: ik heb niet de reden kunnen ontdekken, waarom hij dien

1) Men begrijpe wel, dat met 'zonde', in dit gedicht niet voornamelijk bedoeld wordt datgene wat de Schrift-alleen als zoodanig beschouwt, bijv. het werken op Sabbath, het eten van varkensvleesch, e.d., maar ook zulke, die ook buiten de Schrift, door de 'algemeen geldende moraal' zonde wordt geacht.

ouden demon, dien armen *Ketef Meriri* zóó gruwelijk heeft verminkt. Want een horendrager te zijn, mij dunkt, dat is al erg genoeg, doch een enkele horen te wezen!...[1)]

III.

Na nu aldus, naar ik hoop, de plaats en de waarde te hebben aangewezen, welke dezen verzen mogen worden toegekend op hun eigen plan, dat dus, enkele gedichten uitgezonderd, dat der lagere poëzie is, zij het mij vergund de eigenschap te noemen, welke de hoogere lyriek van deze onderscheidt. Deze is dan mijns inziens geen andere, dan dat de hoogere de kenmerken draagt van te zijn voortgebracht door een ziel, die triomfantelijk en vrij hare sentimenten en gedachten te boven rijst, de lagere daarentegen duidelijk doet blijken geboren te zijn uit eene, die in die gedachten en sentimenten bleef bevangen.

De triomfeerende ziel is als een zon, die boven een wolkenduister landschap dagend, *gulden zoomen van schoonheid aan die wolken maakt*; de onvrije ziel een zon, die, door de wolken verwonnen, onmachtig blijft: het strijden en jagen van hùn duistere gestalten, het vagen hunner schaduwen over

1) De dichter zegt:

> ..... ‘de duistere Ketef dwarrelt
> In 't schoonste zomeruur, *een ossenhoren*
> *Is zijn gestalte*, die sidderend scharrelt.

Deze scharrelende ossenhoren, zonder kop, romp en beenen kwam mij onmiddellijk zeer onwaarschijnlijk voor - al moet men in dit opzicht, waar 't demonen betreft, niet al te twijfelziek zijn! En toen ben ik eens in de *Midrasjim* gaan snuffelen en zoo vond ik in *Bamidbar Rabba*, 12, een vrij uitvoerige schildering van dezen demon, waaruit ik het volgende zinnetje vertaal: ‘Zijn hoofd gelijkt dat van een kalf en een horen gaat uit het midden van zijn voorhoofd op... en hij wentelt zich als een vat over den grond.’ Men ziet het: de dichterlijke guillotine heeft radicaal gewerkt! Nog een andere schoolmeesterlijke opmerking: Zou de dichter bij een herdruk niet liever als grondslag voor zijn transcriptie van Hebreeuwsche woorden in Latijnsche letters de sefardische uitspraak adopteeren, zooals die ook door de niet-Joodsche Hebraïci wordt gebruikt? En de *'Ajin* waarvan toch niemand meer de juiste uitspraak kent, inplaats van door *ng*, door een' willen aanduiden? Hoewel welluidender is Ja'akob Jisraeel, met die fijne Spaansch-Joodsche *e* aan het eind, dan Ja*ng*akauf Jisroijl.

boomen en vaarten is de eenige schoonheid, die ge ziet: de kracht der sentimenten en gedachten, zij laten de opkomst der al te *zwak-stralende* niet toe.

De eerste is een Cyrano, die vechtend om zijn leven, met de schoonheid zijner onbevangenheid, de schoonheid van zijn luchtigen lach, van zijn tartend en dartel woord, van zijn absolute overheersching, de toeschouwers tot jubel vervoert. Hij strijdt, ja, doch dàt lijkt maar de bijzaak, tegelijkertijd echter dicht hij een lied, in woorden en - bewegingen, één rhythme van oppermachtige triomfantelijkheid doorstroomt àlles, en dàt, dàt schijnt wel voor dien goddelijken schoonheidsdorstige de hoofdzaak... - De laatste is een log zwaardvechter, die druipend van bloed en zweet om zijn leven vecht. Zijn eenige schoonheid is zijn *kracht*, de massiviteit van zijn lichaam, van zijn leden en spieren.

De *lagere* lyriek, zij wekt ons medegevoel en onze liefde op: wij lijden en strijden mede met dezen zwaardvechter, wij worden duister en bewogen als deze wolken; maar de *hoogere* - zij alleen *overstraalt* en *verrukt* ons.

Vlei ik mij nu, te hebben doen gevoelen wat het onderscheid is en waar de grenslijn ligt tusschen de hoogere en lagere dichtkunst, ik wensch nochtans niet, wat ik heb gezegd in het vage van het bewijslooze betoog te laten. Zoo kies ik dan, om aan verzen-zelf de bovengenoemde eigenschap der hoogere lyriek te demonstreeren, één uit Verwey en een uit Henriëtte Roland Holst. Met de kleinere zijde van beider dichterschap toont onze dichter wel eenige verwantschap, en - die ingetogenheid en eenvoud, waarnaar hij stréèft, zijn bij de laatstgenoemde *volmaakt* en overtreffen ver de zijne.

Verwey's *In Memoriam Patris*. (Het vers is te lang, om het hier in zijn geheel te citeeren en ofschoon het ongetwijfeld een ernstige schennis is, er een deel uit te lichten, mòet dit nu wel. Vergenoege ik mij dus met het schoone slot.)

Daar zijn bloemen, mijn bloemen van zang:
  Zij spreiden een licht om zijn hoofd,
Een schijnsel om lokken en wang,
  Dat nooit zal worden gedoofd -

Goeden en grooten begraaft men zoo:
Zij zijn licht in hun sarkophagen,
Met een schijnsel van zangen en klagen
Om het hoofd.

Ziet ge: vooral die door mij gecursiveerde regels vormen *zulk een gulden zoom van schoonheid om den donkeren nevel der herdenking*.

Henriette van der Schalk. (Uit: *Het Gelukzalig Leven van den Vrome*.)

Want zijn hart leeft rustig niet onbewogen
verheven boven 't armelijk bestaan
van wie macht'loos te worden aangedaan
voor verwinning aanzien hun onvermogen
harten te voelen gespannen als bogen
onder des levens geweldige aan-
rakingen en hun dorheid een weerstaan
noemen der zon waar zij als kracht op bogen.

Maar 't zijne staat, *te midden van de dingen*
niet als een rif, *waartegen baren breken*
maar als een meer, *dat berg van vlakte scheidt*,
de onstuimige wat'ren die 't binnen-dringen
herrijzen uit die klare en diepe streken
als effene stroomen vol statigheid.

Ziet ge: deze door mij gecursiveerde terzinen, die zijn *die gulden zoom van schoonheid*, om het zwaar gewolkte *der contemplatieve gedachte*.

Welnu, ik kan slechts herhalen: zulk metaforisch schoon wordt in het werk van onzen dichter gemist.

Maar den Cyrano wenscht gij te aanschouwen, den man, die spottend en dichtend om zijn leven vecht; ge wenscht nu die heel vrije, die zeer koninklijke ziel te zien, die hare *lenigheid* en *vrijheid* nóóit verliest; die te midden van den strijd, van de diepste vertwijfeling, van de felste opstandigheid, *blijft* naar de *schoonheid* tasten èn: haar grijpt... Maar laast ge dan nog immer, in die onvolprezen vertaling van Boutens, Omar Kayyam's *Kwatrijnen* niet? Scharten's opstel bracht mij ertoe, U nog niet? Dàn zaagt ge ook niet

den oneindig dieperen, den grootsten Cyrano, dien wellicht ooit de wereld droeg. Zie dan weer, éven:

> Ik ben een slecht slaaf -: waar is Uw genade?
> Mijn hart is nacht -: waar blijft Uw dageraden?
> Uw hemel kan ik winnen door mijn dienst:
> Dat's loon -: waar zijn Uw gunst en liefdedaden?

Dit is de lenigheid en de triomf van de schoonheid-grijpende ziel te midden van den hartstocht der opstandigheid... - En dìt, vooral dìt, de triomf van de lenige en vrije ziel die de schoonheid grijpt te midden van het vertwijfelen aan den zin en de rechtvaardigheid van het leven:

> In donkren hoek van levens tuin verschrompeld,
> Door 't eenig-welig onkruid overrompeld, -
> O Hart, gelijk een rozeknop beklemd,
> En als een tulp in eigen bloed gedompeld!

Nu begrijpt ge 't: dàn slechts kan men zulk een groot dichter, zulk een schepper van hoogere lyriek zijn, als niets de ziel weerhouden kan overal, op de moeizame steilten en verre hoogten der wereld bloemen van schoonheid te plukken; het gevaar van den tocht, de gepijnde voeten, het wildkloppende hart, alles een aansporing te meer om te gaan dáárheen, daar troost, daar loon te vinden. Keert hij van daar terug - de zeldzame bloemen die hij plukte verhalen heerlijk van zijn vreeselijken tocht... En daalde hij ten afgrond, ‘overdekten hem machtige wateren’, hij greep de parel der schoonheid, en liet ze niet los; aanschouwt hij weer de zon, hij wordt de louteraar en de smeder van haar goud... -

Dat ònze dichter nu, ofschoon hij die lenigheid en die vrijheid niet kent, ofschoon hij geen triomfeerende maar een bevangen geest is, toch in zijn beste verzen den *zoom* van het gebied van zulker hoogere zielen lyriek heeft mogen betreden, dat heeft hij daaraan te danken, dat dàn althans één uitgang van zijn kerker openstond, die waarvoor de muzikale schoonheid den bevrijde wacht: in die beste verzen leeft het schoon eener *zoet-zinnelijke welluidendheid*.

Men heeft de meening uitgesproken, dat niet-Joden deze

verzen niet voldoende zouden kunnen waardeeren, omdat zij te subjectief-Joodsch zouden wezen en dat men althans als Jood moest gebòren zijn, om diep in hun gevoelsfeer te kunnen doordringen[1]. Dit laatste is op zichzelf zeer juist, doch het lijkt mij tevens een opmerking, die hier weinig ter zake doet. De vraag is niet of zekere lezers *werkelijk* diep in de gevoelssfeer van een zeker werk kunnen dringen, de vraag is of die lezers door den dichter in de *illusie* worden gebracht, dat zij het doen; of die lezers zóó door des dichters scheppend vermogen in verrukking worden gebracht, dat zij *meenen* ook diens gevoelssfeer te begrijpen. Ik heb vroeger in ditzelfde tijdschrift uiteengezet, dat en waarom wij niet minder kunnen genieten van een werk welks gevoelssfeer ons vreemd is, dan van zulk een, waarbij dat niet het geval is;[2] ja, ik heb aangetoond, dat dit laatste, het medeleven in die gevoelssfeer, tot zulk een graad kan stijgen, dat het ons juist het aesthetisch genieten *verhindert*.[3] Ik vrees dan ook, dat àls de niet-Joodsche lezer tot het bewustzijn mocht komen van zijn onmacht, deze verzen te doorvoelen, dit niet zal veroorzaakt worden door zijn niet-Jood-zijn, maar alleen doordat die verzen hem niet hebben *verrukt*, hem niet in die dronkenschap van liefde en bewondering hebben gebracht, waarin hij wel *moest* gelooven, dat hij ze doorvoelde en begreep. Want dit konden dan deze verzen niet, doordat zij maar al te zeer behooren tot wat ik de lagere lyriek heb genoemd. Ik zal mij natuurlijk wel wachten mijn vroeger betoog te herhalen. Slechts verwees ik den lezer ernaar, want ongetwijfeld vult dat vroegere aan wat ik thans ga zeggen. Toen ik namelijk nu opnieuw nadacht over deze zaken en mij afvroeg, of ik dan wellicht toch destijds een redeneeringsfout had begaan, toen bood zich mijn inzicht instede van de ontdekking van een fout, de mogelijkheid om door een minder abstracte redeneering dan de vroegere, de juistheid mijner beweringen van eene andere zijde uit te bewijzen. En daarnaar moge ik hier nog trachten.

Ons geheele actieve zieleleven wordt gevormd door een reeks van verrichtingen die niet-volledig-begrijpen en niet-

1) Ook Is. Querido in een *Letterkundige Kroniek*, Algem. Handelsbl. van 16 Dec. '15.
2) *De Gids*, 1913, IV, blz. 476-77.
3) Ibid. blz. 486.

volledig-doorvoelen moeten worden genoemd. Zóó onvolledig, dat het niet-begrepene en niet-doorvoelde zich meestal tot het begrepene en doorvoelde verhouden als een onmetelijkheid tot een stip. Doch als datgene, waarmede onze ziel zich, aldus ten-deele-doorvoelend, bezighoudt, haar door de majesteit, schoonheid of heerlijkheid zijner verschijning verrukt, dan worden wij in den *waan* gebracht, dat we 't *volledig* begrijpen: wijl *wij ons* hebben *vol*gedronken, meenen we: wij hebben dit *leeg*gedronken. Want wij voelen ons dan zóó verzadigd van geluk, en zóó rijk en zóó machtig, dat het begrip, hoe in die heerlijkheid iets zou kunnen zijn, dat òns wezen niet kan bevatten, niet tot ons doordringt. En in deze illusie brengen ons zoowel de groote machten van het leven als die der kunst.

Het leven: als ons met de dronkenschap en de verrukking van haar aanwezen de liefde vervult, zoo meenen wij haar diepte en hoogte te kennen. Wij denken en spreken van haar in vervoering en als uit diepste weten. Zelfs later is de bloote *herinnering* aan ons machtig gevoel nog in staat, ons bijwijlen te doen denken, dat wij haar volledig kenden. Indien ten tijde onzer vervoering iemand tot ons zou zeggen: 'Gij kent de liefde niet, maar slechts een onnoemelijk klein deeltje harer onmetelijkheid,' wij heetten hem een dwaas, en nochtans - vraag uw rede, wiè hier de dwaas is... Dat zéér kleine schelpje van onze ziel, door die oceaan op het strand geworpen, van zóó weinige harer druppelen volgestort of weer ledig van haar, weggevoerd of in haar nabijheid gelaten, houdt het niet op te ruischen van haar.

En de kunst? Vraag uw rede, of wij kleinen, de liefde en den haat, het denken en voelen van een Salomo en een Shelley, een Kayyam en een Dante kunnen dóór-voelen. Zij zegt u duizendmaal: neen, dat kunt gij niet. Niettemin, zoo wij hen lezen, zoo wij ons begeven in hun invloedsfeer, dan vervult ons immer weer dezelfde illusie, dezelfde dronkenschap, en onze van liefde en verrukking verblinde ziel stamelt: O, Heerlijken, ìk zou u niet begrijpen, liever stièrf ik, hier in mijn hàrt voel ik het, dat ik u niet slechts begrijp, maar dat ik één met U ben, ge hebt mij tot U genomen, ik leef met U en niet zonder U, ik kan u nooit meer verlaten... - En nochtans?...

Als de Miltoniaansche Adam onder de heerlijkheid des Eeuwigen in den visioenen-vollen sluimer der verrukt-overweldigden zinkt... wat kàn hij dan meer hebben gedaan dan *zich vol*drinken uit die *oneindige* Heerlijkheid? ... O, Dichter, wij staan voór u, wij Ariërs, wij Semieten, wij alle geslachten der aarde, wij àllen zien tot u op, wij wachten uw woord verlàngende. Maar zie, als ge nu spreken zult buiten de heerlijkheid der Grooten en slechts met de taal van een diep-gevoelig mensch, zoo zullen slechts de Ariërs u toejuichen en liefhebben, als gij over de gevoelens en voorstellingen der Ariërs spreekt, en de Semieten als gij over dier gevoelens spreekt, en elk ras en elk volk slechts wanneer uwe zegging zich aan hùn zielesfeer verbindt. En uw loon zal gering zijn en uw zege onvolledig en die van een sterveling. Evenwel, wanneer ge, 'schoon slechts sprekend gelijk ìeder mensch, ook de grootste, uit uw eigen zeer beperkte sfeer, toch in de heerlijkheid en schoonheid der Grooten tot ons zult spreken, dàn zullen wij noch Ariërs, noch Semieten, maar van liefde vervoerden, van verrukking dronkenen zijn; wìj zullen niet dan verheerlijkte *menschen*, ùw overwinning onvergankelijk en volledig wezen... zich hernieuwend van eeuw tot eeuw... Dichter wees gij onze Heer, wij zullen uw Adam zijn... -

Eindig ik nu en zie ik rond mij in den kring van gevoelens en gedachten, die na lezing van dit dichtwerk uit mij ontstonden, dan zie ik menig gelaat, vragend mij aanziend: ‘Laat ge mij achter, vergeet gij mij?’ En ik antwoord berustend: Vergeten zal ik u niet, maar u achterlaten, dat zal wel moeten. Want de literaire criticus als zoodanig valt nimmer den gedachten- en gevoelsinhoud van den beoordeelde aan, en gij, gedachten die ik achterlaat, zijt sociologische en wijsgeerige strijders. - Maar al waart gij geen strijders... dan nog... - Zoo zag ik, dat de proletarische toon in deze dichtkunst ontbrak en ik vond er de sociologische verklaring van, maar wat moet daar de literaire criticus mee aanvangen? Zoo vond ik tot mijn leedwezen een - soms zelfs opgeschroefd! - chauvinisme in dezen bundel, een chauvinisme dat ik den grootsten vijand van gezònd nationaliteitsgevoel acht - wat echter heeft de literaire criticus daar mee van

doen? Neen voorzeker, hìj niets. Maar ìk - zeer veel! En zoo ik dit alles nu achterlaat, vergeten zal ik het niet maar het wellicht te zijner tijd uiting geven. - Heb ik veel goeds maar ook veel kwaads van deze verzen gezegd, het beste bewaarde ik voor het laatst: Het zal den dichter tot blijvende eere strekken, dat hij de *eerste* was, die op grootendeels zuivere en innige wijze in *kunst* het *verlangen* heeft verwerkelijkt, dat in de keur van Holland's Jodendom leeft, het verlangen: van Joodsche Nederlanders tot Nederlandsche Joden nu reeds, tot Palestinensische later te worden. Dichter, uw kunst is nu nog slechts de smalle brug over een poel van waan en bourgeois-satisfaitschap, waarover een kleine groep van Joodsche idealisten naar de eenheid met hun bewogen-levende, hun smartelijk-lijdende broeders in andere landen trekt. Moge de Bouwmeester haar versterken tot eene, zoo breed en monumentaal, dat eens de tienduizenden van het Hollandsch-Joodsche proletariaat er over zullen schrijden, blijde en trotsch, de gelederen der Po'alé-Tsion tegemoet. -

16 Januari '16
M.H. VAN CAMPEN.

Het tooneel.

Reinhardt, Rückert, het allitereert, en ik denk aan het versje van het Kloster Grabow im Lande Usedom, welks monniken jaarlijks visite kregen van twee steuren, groot, geweldig, van welke zij er een mochten vangen en opeten. De tweede zwom weg en het volgend jaar kwam hij met een nieuwen gezel. De gulzigaards hätten sich sollen begnügen! Maar - het komt bij nog andere Duitschers dan im Lande Usedom voor - de monniken wilden alles hebben; toen de keus tusschen twee bijzonder groote visschen den mannen al te moeilijk bleek, vingen zij ze allebei; het gansche klooster bedierf de maag en sedert dien kwam geen enkele visch meer naar het vraatzuchtige huis gezwommen...

Rückert, Reinhardt - onze A. van der Horst heeft mij aan dat vertelsel herinnerd, toen hij in het orgaan der Tooneelspelers-vereeniging, een vak-tijdschrift dat steun verdient, met instemming een verklaring van den Duitschen gast overschreef en, op de volgende bladzij al, waarschijnlijk zonder er aan te denken, deed blijken, hoè gevaarlijk die woorden geweest waren.

In een gesprek met een journalist had Reinhardt gezegd: ‘Ach, wie zelf geen tooneelspeler is, kan Shakespeare niet voelen als wij; hij merkt niet, hoezeer de dichter als acteur gevoeld heeft, hoezeer hij zijn kunst met acteursoog heeft gezien.’

Als een ‘parel, het oprapen waard’, beval Van der Horst de uitlating aan. Doch tegen den rug van Reinhardt's

woorden kwam een kritiek van den Hollandschen regisseur over Reinhardt's doen met Shakespeare's *What you will:* een oordeel, waaruit de kenschetsende zin was: ‘perplex over zooveel grofheid, heb ik mijn vrouw gevraagd, of we maar niet zouden weggaan, den schouwhurg uit’...

Het geschil is, juist thans, alle aandacht waard, daar het de regisseurs-rechten raakt, waarvoor met vinnigheid wordt gevochten.

Immers komt hier een regisseur voor de rechten des schrijvers op. Niet denken er twee regisseurs verschillend: Van der Horst is vol waardeering voor wat Reinhardt met de vroolijke tooneelen uit het stuk heeft gedaan, doch verwijt den Duitscher, dit te hebben verkregen ten koste der poëzie in het werk. ‘Was ihr wollt - schrijft Georg Brandes - ist wohl das Lustspiel, in welchem die darin angeschlagenen Töne des Ernstes und des Scherzes, der Schwärmerei, der Zärtlichkeit und des Gelächters, am besten und am vollsten zusammenklingen.’ Reinhardt gaf de scherts, den lach, verwonderlijk snedig en geestig was dat; van meesterlijke zekerheid, alsof het natuur was, dat humoristisch spel - doch alle teederheid ontbrak, gedweept werd er niet!

Ik heb mij aan de Viola van Johanna Terwin geërgerd; Van der Horst betoogt, dat niet de actrice hier verwijt treft, doch den regisseur. Men dringt met deze onderscheiding door tot het raderwerk der techniek, dat uit de zaal moeilijk is waar te nemen.

Doch van beteekenis is het feit, dat juist een vakman zich in de bres stelt voor den dichter en verklaart, zich te hebben ‘geërgerd over 't naar beneden trekken van de prachtige Viola-figuur door de regie, hoe kostelijk deze ook de vroolijke tooneelen behandeld had.’

Want laat dit met nadruk en dankbaar erkend zijn: prachtig spel-en-samenspel *is* ons gegeven; schitterend werk van regie èn acteurs. In den drankkelder was het, van het begin tot het eind, een fijn-komisch doen, zóó levendig, zoo vol, zoo ècht, dat men verbijsterd zich afvroeg, of het wel spel was. De techniek van dit spelen zal elken tooneelliefhebber als voorbeeldig bijblijven. De dichter laat hier veel potsen toe, doch hóeveel geest aanzagen wij in de vertooning van dat grappige brok: in dat vallen en niet

meer kunnen opstaan, dat tuimelen van de ton, dat naast de pan schenken door den dikbuik, het oplikken van het gemorste, het wegruimen van den rommel; dan het zingen, links op de tafel, door den nar, terwijl de jonker, rechts op de ton staand, al hikkende het refrein herhaalt. En toen die canon, als van zelf overgaande in een blafgeluid, en, bij het binnenkomen van de juffer, het dolle opzwiepen van het lawaai, de niet meer in te toomen dronkemansherrie.... tot alles ophoudt, verrassend plots....

'Als van zelf', schreef ik daareven. Inderdaad, als van zelf was het spel in deze scène. Vol fantazie was al dit kluchtigs en het verrukte door technische gewisheid. Wassmann (sir Christoph) gaf er, verbluffend koddig, overmatig dartel, het fijne spel van een groot artiest; doch al het doen van heel het idiote driespan was prachtig.

Opzettelijk weid ik uit over het gedeelte, waarvan ik het meest genoten heb; omdat na zulke warme waardeering de grief van den heer Van der Horst bijzondere beteekenis krijgt. Er waren hinderlijk leelijke dingen; ons Hollandsche fijner-kleurgevoel werd telkens op de proef gesteld, doch bovendien was er in de stemming van heel de vertooning een tekort aan bekoorlijkheid, waar zelfs de begrijpelijkheid van het werk onder leed. Ziedaar nu, waarom onze fijnzinnige landgenooten, de heer en mevrouw Van der Horst, toen zij het te Berlijn aanzagen, elkaar gevraagd hebben, of zij maar niet zouden weggaan. En ziedaar de les uit het versje van Rückert: een regisseur moet zich weten te *begnügen*; zijn geest staat in dienst van den geest des dichters; Reinhardt heeft, in *What you will*, de kunst van Shakespeare 'met acteursoog gezien' en de toeschouwers, ook die geen tooneelspelers waren, hebben daardoor het recht gehad, hem te verwijten, niet te hebben gemerkt, 'hoezeer de tooneelspelerschrijver in dit fijne werk uit zijn zonnigsten tijd, als dichter gevoeld heeft'.

* * *

Als een *zoeker*, heeft Reinhardt, in het bovenvermelde onderhoud met een journalist, zich aangeduid. Tevens is hij *artiest-van-de-daad*. In het een en het ander een buitenge-

woon man, een hoogst belangwekkende verschijning: *een figuur - met gevaarlijks aan zich*.

Ik had voor deze vertooningen gretiger belangstelling verwacht, vooral na de volle zalen, bij de, eveneens dure, opera-voorstellingen verkregen. ‘Na Reinbòth, Reinhârdt, dem Reinen ist alles rein’, spotte de vrijmoedige der *Haagsche Post*. Juist! Al schimde er de Duitsche gezant, deze deed dit ook bij Reinbòth.... Het *zijn* bij Reinhardt *zes ernstige tooneelavonden geweest*, en dat, aan het eind van zulk een miserabelen tooneelwinter, als onze eigen tooneelbestuurders ons hebben bereid.

Tevens was het een prestatie, aan welke iedereen kon voelen, dat.... een Duitscher een ander mensch is dan een Hollander. Sterk bleek dit al dadelijk bij *Macbeth*. Stemming heeft daar, heel den avond, ontbroken. Hoeveel inspanning bleek er ter koste gelegd; maar.... juist: er was te veel, veel te veel; het bleef staâg *Duitsch-opdringerig*. En het geheimzinnige kwam daarbij nooit.

Aan heel de vertooning was een kant van ‘Derbheit’, welke ongetwijfeld belangwekkends had, en die er weer was den volgenden avond, toen, mèt zulke Derbheit, Strindberg's ‘derbe’ pessimisme tot zijn volle recht is gekomen. In *Gespenster* heeft Paul Hartmann als Oswald verrast; het was altijd zeer goed en aan het eind oorspronkelijk en van diep-treffende kracht. Doch zonderlingerwijs bleek de meesterregisseur Reinhardt met de rol der moeder een vrouw van groote gaven te hebben opgescheept, Frau Else Lehmann, die, voortreffelijk als de hoofdfiguur in Hauptmann's Diebsgeschichte van den *Biberpelz*, voor mevrouw Alving in geen enkel opzicht deugde.

Bij elementen van precies-rake kracht - ook de dominee van Jannings was uitstekend - had de *Gespenster*-vertooning er van geestelijke bontheid en, als gezegd, van bevreemdende onvoldoendheid. *Biberpelz* had soberder en daardoor fijner kunnen zijn, maar ook deze vertooning had groote kwaliteiten.

Met Strindberg is het meeste bereikt. Het was een om vele redenen onvergetelijke avond. Want wat deze Duitschers ons nu brachten, was naar den geest, naar het recept, van wat, twintig jaar geleden, de Franschman Antoine ons is komen

vertoonen. Het was naturalistisch tooneel. Het *Théâtre Libre* heeft toen voor zulke kunst slechts luttele aandacht in ons land kunnen vinden. Nu is een, de groote zaal van Rotterdam vullend publiek, er heel een avond door gekluisterd. En zoo men deze kunst, als tooneel in Frankrijk geëtiketteerd, thans ontleedde, vond men er dan niet de *derbe* portretkunst in, welke van alle plastische kunst in oud-Duitschland immers het deel is der grootste waarde? Zoo vervallen de verschillen van land en van tijd en blijkt de menigte toch ook thans hiermee te boeien! Twee menschen hebben een huwelijksleven van vijf-en-twintig jaren als een hellebestaan achter zich: een andere man ziet het korten tijd aan, hij deelt er in, wordt er door meegesleurd, verbijsterd en even zelf vol drift - dan slaat hij alles van zich af om te vluchten. Zietdaar het geheele stuk. Alfred Breiderhoff, Rosa Bertens en Paul Wegener hebben Strindberg's magistraal-intense kunst-van-droefheid met verbluffende intensiteit drie uren voor ons doen leven. Van háár had het nog nijpender kunnen zijn en, nu ja, Breiderhoff heeft slechts een bijrol; doch Wegener, als de echtgenoot, dat is een enorme speelkunst geweest.

De *truc*, door Reinhardt voor Macbeth aangewend, was hier behouden; de orkestruimte was overvloerd en het nu verkregen voorstuk van het tooneel in een lijst van zwart pluche gevat. *Er achter* was de kamer der handeling volgens de tooneel-aanwijzing. De hoofdhandeling gebeurde dus vóór het tooneel, niet in de kamerstemming. Het spel was zóó forsch, dat het toch aldoor pakte; doch ook aan deze inrichting heb ik in den regisseur meer een rusteloos zoeker dan een vastberaden vinder gevonden.

J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

27 Mei 1916.

Het overzicht kan kort zijn.

Voor Verdun winnen de Duitschers nog steeds niet genoeg, om het waarschijnlijk te doen achten dat de vesting eerlang in hun handen zal zijn gevallen. Maar in zóóver heeft hun optreden groot succes, dat het nu eerstdaags Juni zal worden zonder dat het 'groote offensief' der geallieerden, zelfs maar is beproefd. Wie gelooft nog aan dat offensief voor dezen zomer, de geallieerden zelf?

Zij troosten er zich mede, dat ook zonder offensief Duitschland uitgeput zal raken; - dat zij zelf gemakkelijker op hun post zullen kunnen blijven staan dan de minder talrijke, minder ruim van al het noodige voorziene Duitschers. Aan graan schijnen dezen in 1916 weliswaar geen gebrek te zullen heben; maar zij hebben heel veel andere zaken noodig, voor hun voeding en voor den oorlog, en daaronder zijn er waarvan de voorraad bedenkelijk moet zijn afgenomen, en niet of moeilijk kan worden aangevuld.

Dat Duitschland oorlogsmoeheid begint te toonen is ontwijfelbaar. Niet in dezen zin dat de manschappen te velde verslappen, maar dat de staatslieden beginnen te twijfelen of een langer volhouden van den oorlog de reusachtige kosten in geld en menschenlevens goedmaken kan. Amerika tot vijand te maken heeft men vermeden; men heeft daar geen voordeel in gezien. Men bezit de middelen niet, de Vereenigde Staten aan het lijf te komen. Men moet toezien dat de Amerikaansche productie den vijand dient, die de artikelen, welke hij noodig heeft, ontbieden kan zonder daarin door Duitschland te kunnen worden belemmerd, terwijl die vijand

wèl kan onderscheppen wat Amerika voor goed Duitsch geld gaarne ook aan Duitschland zou willen leveren. Door het tot een oorlog met de Vereenigde Staten te laten komen zou men aan deze omstandigheid niets hoegenaamd hebben veranderd; het verschil voor thans zou alleen geweest zijn dat Amerika, wat het te voren niet aan Duitschland leveren *kon*, al wilde het, voortaan niet meer zou hebben willen leveren, al kòn het. Oud lood om oud ijzer. Maar *voor later* zou het een ontzaggelijk verschil hebben gemaakt, hadde Duitschland Amerika den oorlog opgedrongen, - en Bethmann en Helfferich denken veel om later; moeten er hoe langer hoe meer om denken. In den economischen worstelstrijd die op de vredessluiting volgen zal, mag men Amerika niet aan de zijde der vijanden zien; - en het was dan ook duidelijk dat Bethmann juist zooveel zou toegeven als noodig was om met Amerika in diplomatisch verkeer te blijven. Bijzonder veel is het niet geweest; Amerika kent zijn belang te wel, om gaarne partij te worden in een Europeeschen strijd die Wall Street te sterker maakt naarmate hij langer wordt voortgezet.

Breng Engeland tot rede, heeft de Duitsche nota gedreigd (maar zwakjes gedreigd), of ik ‘verscherp’ opnieuw den duikbootenoorlog.

Er is weinig kans dat het dreigement zal worden ten uitvoer gelegd. Immers dan herhaalt zich dadelijk de situatie van een maand geleden, en uit die situatie den uitweg à la Tirpitz te zoeken, heeft men niet aangedurfd. Zou men het wèl aandurven in het najaar? Maar hoe kunnen dan met mogelijkheid de redenen, die Bethmann thans zijne houding hebben voorgeschreven, veranderd zijn?

Duitschland begeert vrede, maar er om vragen wil het niet. Het raadt het antwoord. ‘Gij hebt de nederlaag geleden’ (zal het luiden), ‘ondanks het feit dat uw troepen te Wilna staan en te Laon; draag de gevolgen uwer nederlaag.’

Ligt het in Duitschland's macht, de belegeringskrachten die de Entente heeft overgehouden dermate naar het hart te steken dat *zij* eene nederlaag zal willen erkennen en er de gevolgen van aanvaarden? Vermoedelijk evenmin, als de Entente over de middelen beschikt om de Centralen met wapengeweld uit de positiën te verdrijven, welke dezen

hebben ingenomen. Bevestigt zich deze toestand, dan zal het toch de vraag worden, wie dien het langst uithouden kan. De Entente is rotsvast overtuigd dat *zij* dit zijn zal: de belegeraar, en niet de taaie belegerde.

Diens zwakheid is, dat hij niet uitbreken kan, noch met een vloot om Engelands zeemacht te vernietigen, noch met een leger om Parijs te veroveren of Rome of Petrograd. En zoolang hij niet één of meer van deze dingen gedaan heeft, laat de Entente hem nooit in het bezit van al wat hij in 1914 en '15 verwierf. De wil om dat alles te behouden *kan* bij den Duitscher niet zóó sterk zijn als aan de andere zijde de wil is, het hem te blijven ontzeggen zoolang men adem heeft. Dit weet men in *beide* kampen; en het zal, in het eind, zijn gevolgen moeten hebben. Duitschland is niet sterk genoeg gebleken, Europa zijn wil op te leggen, en gecoaliseerd Europa niet sterk genoeg, om Duitschland te vermorzelen.

Twee negatieve uitkomsten; - met den vrede aan het eind; het kan niet anders. Asquith en Bethmann spreken al, nog niet *tot*, maar in wezen toch reeds *voor* elkander.

C.

Bibliographie.

Dr. J.P. Lotsy. Het tegenwoordige standpunt der Evolutie-leer. Uitg. Martinus Nijhoff. 's-Grav. 1915.

'Dit boekje bevat een voordracht, in de vergadering van Directeuren van Rijkslandbouwwinterscholen te Goes gehouden.' Ieder bioloog weet welke bezwaren er verbonden zijn aan een korte populaire samenvatting van de Evolutie-leer in de phase, waarin deze zich *thans* bevindt. Men kan veilig zeggen, dat het nu nog niet de tijd is zich te wagen aan popularisatie van de nieuwste resultaten der experimenteele Evolutie-leer. Er wordt op dit gebied thans hard gewerkt, er worden vele nieuwe gegevens verzameld, maar er wordt tot op heden nog maar zeer weinig van begrepen. Wat de ernstige werkers het best begrijpen is, dat de door het experiment nieuw gevonden verschijnselen de methodische afwerking eischen van een bijzonder groot veld van proeven. Daardoor is het innemen van een bepaald standpunt meestal zeer voorbarig. De evolutie-leer maakt sinds ± 1900 een crisis door, een soort revolutie, waarin snel ideeën opkomen, gebouwd op pas gevonden feiten, die na een paar jaar door nieuwe uitkomsten worden te niet gedaan of radicaal gewijzigd. Wie zich niet wil laten vangen in een te vroeg gefixeerden gedachtengang, houdt zijn blik helder en onbevangen om het voor en tegen der verschillende stroomingen en conclusies naar waarde te schatten. Wie het waagt in dezen tijd een kort populair overzicht te geven van de evolutie-leer, zooals zij thans is, mag daarbij verschillende meeningen en vooruitzichten objectief naast elkaar plaatsen en kan dan hoogstens spreken over 'de tegenwoordige phase van het evolutievraagstuk'. Na den algemeenen titel bekent de schrijver dan ook in het voorwoord, dat zijn voordracht niet

geeft *het* tegenwoordig standpunt (- dat kan ook niet -), maar ‘mijn persoonlijke meening omtrent den tegenwoordigen stand van het evolutie-vraagstuk’.

Intusschen is er weinig op tegen, dat Dr. Lotsy een populaire uiteenzetting geeft van zijn ‘Kruisingstheorie’ en op eenvoudige en heldere wijze (gelijk zijn schrijftrant in dit werkje is) ons de bouwsteenen vertoont, waarop zijn theorie gefundeerd is. Daar zijn beschouwing zich beweegt op een gebied van zóó groot belang en van zooveel diepte, mag verwacht worden, dat zelfs in populairen trant ons bovenal getoond kunnen worden de zorgvol gelegde fundamenten en verder de ernstige stijl, waarin eene theorie der Evolutie behoort te zijn opgetrokken. Daaraan is tot mijn teleurstelling te weinig zorg besteed, terwijl het mij voorkomt, dat Dr. Lotsy in het algemeen te veel zorg besteedt aan het critiseeren van eens anders opvatting. Dit klinkt misschien vreemd, als ik er bij voeg, dat in veel opzichten die kritiek zéér noodig is; maar toch, - wanneer iemand zijn theorie een plaats wil doen innemen naast die van Lamarck, Darwin en de Vries - moet men maar bovenal die beschouwing opbouwen met positieve argumenten en rusteloos bewijzen verzamelen. Vooral make men zich dan niet al te bezorgd voor een daarnaast staande theorie, ook al heeft deze het succes der populariteit. Al spreekt het vanzelf, dat men zijn mede-onderzoekers op het terrein ook wel critiseeren moet (beter dan ze te negeeren!), mogelijke negativiteit en fouten in de eene theorie zijn ten slotte geen positieve bouwsteenen voor de andere. Als de schrijver in een populair geschrift aan het publiek en in den loop van den tijd aan de wetenschap de waarde van de kruisingstheorie wil doen inzien, zal het van belang zijn, dat hij het hier genoemde bezwaar erkent. Het zal dan niet noodig zijn, dat wij in enkele kleine bladzijden negentien maal over Hugo de Vries' beschouwingen moeten hooren ‘hypothese’, ‘dus weer hypothetisch’, ‘natuurlijk weer hypothetisch’, ‘hypothetisch doorredeneerend’ enz.

De kruisingstheorie van Dr. Lotsy, indertijd als beginsel ook door Kerner van Marilaun besproken, acht de soorten constant. Er is voor haar geen variabiliteit, die werkelijk erfelijk is. Er zijn dus geen variaties, die het aanzijn kunnen geven aan nieuwe soorten. De eenige wijze, waarop een nieuwe soort kan ontstaan is door kruising; doordat dus de erfelijke stoffen van twee verschillende soorten bij elkaar komen. In de nakomelingschap worden dan op verschillende wijze die stoffen met elkaar gecombineerd en zoo ontstaan soorten waarin eigenschappen gecombineerd zijn op een wijze, zooals tot dusver nog niet

in andere soorten het geval was. De sterkste steun voor de kruisingstheorie is het feit, dat inderdaad aldus door kruising nieuwe soorten ontstaan en soms zelfs kunstmatig tot stand te brengen zijn. Van belang is het ook, dat door Dr. Lotsy gepoogd wordt eenige aansluiting te krijgen met chemische verschijnselen en dat hier in plaats van erfelijkheidsdragers in den vorm van kleine partikeltjes, gesproken wordt van zeer samengestelde eiwitlichamen. Het wordt werkelijk tijd, dat men bij deze problemen meer naar den scheikundigen grond zoekt en meer bedenkt, dat bij die processen voortdurend chemische werkingen de groote rol spelen. Hij, die hier het verband kan leggen, zal de beste steun aan zijn theorie geven, maar wat dit punt betreft zal er voor de kruisingstheorie veel meer moeten worden uitgewerkt en aangetoond om in chemische verschijnselen een degelijke steunpilaar te kunnen vinden.

Ik ben overtuigd, dat in die richting eenmaal groote dingen zullen gevonden worden. Maar als Dr. Lotsy Emil Fischers eiwitsynthese heeft besproken en dan bl. 99 zegt: 'Alles te samen genomen, is er *dus* niets wonderbaarlijks in het ontstaan van een gecompliceerde chemische verbinding, *die levensverschijnselen vertoont*, uit minder gecompliceerde chemische verbindingen, die deze niet vertoonen,' dan is die conclusie toch wel wat al te oppervlakkig en zou men haast gaan denken, dat Fischers eiwitten levensteekenen hadden gegeven!

Kleinere strijdpunten en zekere bezwaren tegen zijne theorie, die de schrijver bespreekt, laat ik hier rusten. Maar op mijn belangrijkste bezwaar tegen dit geschrift zal ik nog wijzen. Door kruising kunnen soorten ontstaan. Kan door kruising alléén ook de geheele afstamming, de geheele evolutie (zij het ook polyphyletisch) in beginsel verklaard worden? Als de schrijver tot deze allerbelangrijkste vraag gekomen is (bl. 100), geeft hij ons niets dan teleurstelling. Van het gansche probleem der ontwikkeling, der progressie-verschijnselen, in het planten- en en dierenrijk maakt Dr. Lotsy zich af door ons op sceptische wijze te willen doen gelooven, dat onze onderscheiding van hoogere en lagere wezens maar een inbeelding is. 'Het progressiebegrip is een anthropocentrisch begrip gebaseerd op de bekende bescheidenheid van den mensch om zichzelf als kroon der schepping te beschouwen,' (bl. 101). 'Wij kunnen constateeren, dat er zeer verschillende groepen van levende wezens bestaan hebben en nog bestaan, maar ter bepaling van "hoog" en "laag" ontbreekt ons iedere maatstaf.' (bl. 104)

Meent de schrijver werkelijk, dat hij zou kunnen wegredeneeren, dat er onder die verschillende groepen hoogere en lagere zijn?

Eigenaardig, dat Dr. Lotsy bij de scheikundige stoffen spreekt van ‘zeer eenvoudige eiwitachtige stoffen’, ‘zeer gecompliceerde eiwitstoffen’, ‘de *hoogere* eiwitten, die de levensverschijnselen vertoonen’ ja zelfs (bl. 96) van ‘de *eenvoudigste* levende wezens.’ En Dr. Lotsy betoogt juist, dat het voor ons onmogelijk is te beslissen, of een wezen lager of hooger is. Waarom wil hij, die spreekt van ‘zeer eenvoudige’ tegenover ‘hoogere’ eiwitten, bij de levende eiwitten geen lager en hooger organismen onderscheiden?

Het is mij, alsof de schrijver zelf hier door zijn scepsis aan zijn theorie de beste levenskans ontneemt. Ik wees reeds in het belang van Lotsy's kruisingstheorie er op, hoe gevaarlijk het is bij het uiteenzetten daarvan een zoo groote plaats in te ruimen aan de mogelijke fouten of negativiteit van andere theorieën. Maar gevaarlijker wordt deze methode, wanneer men ook over de natuur zelf zoo sceptisch spreekt en het interessantste probleem, de ontwikkelingsgeschiedenis van lager tot hooger (- en vervolgens voor sommige groepen de verwording, de decadentie van hooger tot lager -), eenvoudig maar tracht weg te redeneeren. Dit is voor den natuuronderzoeker om zoo te zeggen te véél ongeloof, en het getuigt bij Dr. Lotsy van te weinig geloof in zijn kruisingstheorie. Ik ben overtuigd, dat hij zijn eigen theorie daarmee meer te kort doet dan noodig is, en als hij het kruisingsbeginsel als een Evolutie-theorie naast dien van Lamarck, Darwin en De Vries wil doen erkennen (Inleiding bl. VIII), dan zullen er bij den schrijver veel dissonanten moeten worden vervangen door voller klanken van zuiverder gehalte.

Na de onbewezen conclusie (bl. 106): ‘Wij hebben dus gezien, dat Progressie door evolutie iets subjectiefs is...’ laat Dr. Lotsy zich de vraag stellen, hoe het dan mogelijk is, dat de soorten van het planten- en dierenrijk in grootere groepen van geslachten, families en klassen te schikken zijn. Dan wordt deze indeeling naar de uitwendige kenmerken uitvoerig vergeleken bij een uiterlijke systematische schikking van een groep geldstukken, waarvoor de schrijver dan zelfs een determineertabel samenstelt. Na deze vrijwel willekeurige vergelijking, volgt dan de meer dan onbillijke conclusie: ‘Dat is systematiek, zooals die gewoonlijk gemaakt wordt en als men dan vraagt: hoe zijn de geslachten ontstaan en hoe de families? dan is het eenig mogelijke antwoord: door de phantasie der systematici’. Ook op bl. 34-35 moeten de systematici het ontgelden en worden zij van gemakzucht beschuldigd. Nogmaals waarschuw ik - in het belang van de mogelijke levensvatbaarheid van de krui-

singstheorie - voor deze eigenaardige schampere wijze van kritiseeren, die wij ook bij een volgeling van den schrijver terugvinden: ‘Geen exact-denkend systematicus kan volhouden, dat de begrippen die we van jongsaf geleerd hebben en waarmee de systematiek *zoo handig goochelt*, de begrippen geslacht, soort, varieteit, vorm enz., ook maar eenigszins scherp omschreven zijn; al die begrippen zijn *kunstmatig door menschenhersens* uitgedacht’. Dit is kritiek, waarbij niet enkel het werk, maar ook het karakter van den gekritiseerde - in casu den systematicus - wordt aangetast. Moge zelfs bij de scherpste kritiek deze noodelooze wanklank vermeden worden.

Aan een eventueele latere uiteenzetting van de kruisingstheorie in populair geschrift kan dunkt mij vrij wat gewonnen worden, als de schrijver deze bezwaren tegen zijn geschrift mee wil gevoelen, wetend, dat zij komen van een zijde, die tegenover zijne theorie allerminst bevooroordeeld is. Wij zullen met belangstelling afwachten, of Dr. Lotsy de kruisingstheorie op dat peil zal brengen, waarop zij een Evolutieleer genoemd zal mogen worden.

A.H. Blaauw.

S.A. Arendsen Hein. Variaties en Erfelikheid. Uitg. Oosthoek, Utrecht, 1915.

Van de moeilijkheden in dezen tijd verbonden aan eene uiteenzetting der afstammingsleer, heb ik met een kort woord melding gemaakt. Intusschen heeft deze schrijver juist voor zichzelf klaarheid willen krijgen over de veranderde opvattingen sedert het verschijnen van de mutatietheorie en over de feiten, die, experimenteel verkregen, tot deze wijziging aanleiding hebben gegeven. Zonder overtuigd aanhanger te zijn van één bepaalde theorie heeft hij uit eigen behoefte zichzelf een duidelijk inzicht willen vormen uit de respectabele hoeveelheid literatuur, die er sinds 1900 over deze onderwerpen verschenen is. Daar die nieuwe opvattingen vooral van de botanici zijn uitgegaan, heeft de schrijver zich verder afgevraagd, hoe deze inzichten staan tegenover de feiten, die zich op zoölogisch gebied voordoen.

Zoo wordt er in dit lijvige werk een rijke schat van feiten en litteratuur besproken, die aan menig belangstellende, maar ook voor den medicus en zelfs menig bioloog veel te denken geeft en inleiding of wegwijzer kan zijn tot dieper studie van de afzonderlijke problemen. Er wordt getracht zoo objectief mogelijk het pro en contra van verschillende meeningen te overwegen en de schrijver is daar grootendeels in geslaagd.

Soms gevoelt men, dat de schrijver, die zijn werk aanvankelijk voor zichzelf opschreef, op de eene plaats de bezwaren tegen een theorie duidelijk accentueert, maar zich dan elders toch weer wat meer voor die theorie geporteerd voelt. Dat verhindert niet, dat menigeen zeer veel kan hebben aan dit werk, om van de opvattingen vàn verschillende onderzoekers op dit gebied op de hoogte te raken en van tal van feiten uit de dierenwereld, die in den laatsten tijd wel eens wat te veel op den achtergrond geraken. Toch wil ik ook hier niet nalaten er nog eens op te wijzen, dat de lezer zich niet te gauw in een of andere gedachterichting late meevoeren en vooral onbevangen het verloop van de onderzoekingen en den strijd op dit interessante en voor de menschheid zoo belangrijke terrein blijve afwachten. Dat ik ook bij dit werk hier nog op wijs, zal de schrijver niet euvel duiden, daar dit geheel in zijne bedoeling ligt.

Den vorm waarin deze studie is uitgegeven, zou ik gaarne anders gezien hebben. Een handiger formaat, dunner papier, eenige verlevendiging met afbeeldingen of schematische figuren, zou het werk voor niet-deskundigen aantrekkelijker en vlotter gemaakt hebben.

A.H. Blaauw.

[Derde deel]

André Campo's witte rozen.

V.

Hij was de eerste der gasten die, den volgenden morgen, vertrok. Vluchtig had hij afscheid genomen van Noël en enkele anderen die hij aan 't onbijt nog trof. Lize zag hij niet meer.

Thuis vond hij Emma in onrust over den Europeeschen toestand; de oorlogsgeruchten werden dreigender van uur tot uur. Zij schudde ernstig het hoofd als hij zeide dat het niet kón; dat het nu, in den aanvang der twintigste eeuw, de zelfmoord der nauwelijks ontkiemende kultuur zou zijn; dat de georganiseerde arbeidersmassa in de groote rijken weigeren zou.... Doch zij herhaalde: ‘Wij zijn te zwak nog; wij kunnen de macht nog niet grijpen.’

Tijding volgde op tijding, al hopeloozer: Duitschland in oorlogsgevaar; Jaurès vermoord; Holland mobiliseerend; eindelijk de algemeene waanzin, het ontketende beest! En er ging een wild gerucht, dat Rosa Luxemburg en Liebknecht waren gefusilleerd....

Zou dus eindelijk gebeuren het jarenlang gevreesde? Dat wat niemand zich voorstellen kon, tenzij, romantisch en klein, van oude slagveld-prenten? Maar nu ontzaglijker, in geweldige mate en met onafzienbare menschen-millioenen? En zou het verzet der volkeren den wil hunner verbijsterde heerschers niet breken?

Neen, de massa's bleken gedwee onder de tucht der sabels en der moderne bureaukratie; de geloovige burgerijen werden

den oorlog als een onontkoombare natuurmacht gewaar, als een donderbui, als een aardschudding, als een orkaan; de militairen voelden eindelijk hun doelloos bestaan gekomen tot een grootsche bestemming. En in Holland ijlden zij door de steden en langs de wegen in razende auto's, lieten oud geboomte kappen, landhuizen sloopen. Niemand hoorde de luttele kreten van verzet....

In stad zag Campo, op zijn gang naar het kantoor, de lieden in lange rijen wachten voor de winkels. Van allen waren de gelaatstrekken gespannen; onzekerheid en argwaan weifelden in hun oogen; wreed egoïsme trok om den mond. Hij las den leugen uit den blik van winkeliers die geen zilvergeld beweerden te hebben. Op een bioskoop-affiche stond in bloedroode letters: ‘De zegen van het Kruis’.

En toch, onder alle gesprekken met partijgenooten in konferenties en op kantoor, met Emma thuis aan 't middagmaal, voelde hij een verwachting in zich die hem rustig deed blijven bij aller onrust en teleurstelling. Doch meer dan vroeger bracht Emma veranderingen aan in zijn artikels, zijn ekonomisch overzicht voor het weekblad; zij vond zijn woorden niet sterk genoeg van dogmatische overtuiging; en zij weet dit aan een onderdrukte smart over den oorlog, over de verscheuring der Internationale.

Een tiental dagen was voorbijgegaan sinds zijn terugkomst. Vaak dacht hij aan de belofte die hij Lize Arnsberg had gedaan: haar Die Geburt der Tragoedie ter lezing te geven. En op een Zondagmorgen begon hij te zoeken naar den groenen omslag van Nietzsche, ergens tusschen den verwaarloosden rommel daar omhoog, op de bovenste planken van zijn kasten. Vlokken stof haalde hij weg; stuk-gelezen verfrommelde boekjes kwamen te voorschijn achter de slordige stapels en rijen. Maar Die Geburt der Tragoedie vond hij niet.

Hij herinnerde zich dat hij, kort voor zijn huwelijk, een paar kisten vol litteratuur die hem onverschillig was geworden had opgeruimd, weggezonden naar een auktie bij Bom: filosofen der burgerlijke wereldbeschouwing, verouderde kultuurhistorici, dichters, romanschrijvers. Zou ook Nietzsche daarbij zijn geweest? En toch had hij hem ééns in hooge bewondering gelezen; toch wilde hij diezelfde bewondering doen branden

in een jong hart dat het leven nog moest beginnen! Riep hem dan geen rijper, dringender arbeid, stille nuchtere arbeid voor duizenden die zijn raad en leiding noodig hadden...

Doch hij bleef dien Zondag snuffelen in de opgerakelde papieren: excerpten, vergeelde kahiers, een armvol drama's van allerlei tijden en volken, en litteratuur over het drama. Wat had hem weerhouden, mijmerde hij, zich ook hiervan te bevrijden? Hij ordende het nu, bleef er in bladeren en lezen, zag oude verlangens sluimeren in de verte zijner herinnering, tot een ongewone weemoed zijn gedachten omnevelde.

Den volgenden morgen, voor hij naar zijn kantoor ging, bestelde hij bij zijn boekhandelaar Die Geburt der Tragoedie. 's Middags al werd het deeltje bezorgd. Hij sneed het open, schreef zijn naam erin, trachtte de sporen van nieuwheid te verheimelijken. Maar hij bedacht dat hij het Lize kon geven als een gedachtenis aan haar spel van Sinte Pelagia; en bij zijn naam schreef hij den haren, met een paar dankbare woorden en den datum.

Hij verliet zijn werk een uur vroeger dan anders, nam lijn 2 tot de Van Baerlestraat, vond haar pension aan 't eind der P.C. Zij was thuis; in een oud-Engelsch stoeltje zat zij voor de open balkondeuren.

‘Ah! Nietzsche!’ riep zij. ‘Leuk dat u 't zelf komt brengen.’

Onmiddellijk viel hun gesprek op de dagen daarbuiten. En terwijl hij zeide dat het hem speet haar den morgen van zijn vertrek niet meer te hebben gezien, bespeurde hij dat zij bleek was, dat haar mondhoeken trilden. Hij vroeg of het spel, tegelijk met de zorg voor haar vele gasten, haar niet had vermoeid: al die gesprekken, dat voortdurend stemmen-gerucht!

Ja, die dagen waren wel afmattend geweest; doch juist van de gesprekken had zij genoten; zij vond de maaltijden op De Peppelaar interessant, iets als antieke sumposia:

‘Wat een meeningen, hè! En alles tegen elkaar in.... Heerlijk, zooals er nu geleefd en gedacht wordt! Van 't winter op de hockeyklub was 't al zoo grappig soms, die debatten.... Wat een onzin vaak ook!’

Als een bakvischje zat zij nu te keuvelen over de kleine vermaken van het mondaine-meisjes-bestaan, deels minachtend en zich er voor schamend, deels vol heimwee er naar. Haar

gelaat was weer jonger; vaag herinnerde hij zich hoe zij vroeger was, als dertienjarig schoolmeisje: een fijn hoofdje met lang rossig-donker haar. Opeens vroeg zij:

'Waarom schrijft u niet meer? Drama's bedoel ik...'

Haar trekken waren vriendelijk, vol jonge schuchterheid. En hij glimlachte terug in haar bedeesden zoekenden blik, tevreden dat de vraag gekomen was die hij wist dat eenmaal komen moest. Doch zijn oordeel zeggen, zuiver en open, wilde hij niet; hij kon het niet tegenover dit meisje zonder haar verwachtingen te kwetsen met een betoog dat zij niet zou begrijpen. En hij sprak:

'Och Lize, mijn geschrijf was maar een poging, in een tijd van veel pogingen,.... toen er sterke illuzies leefden in een groep jonge menschen hier in Holland, en toen er ook wel eens iets moois werd gedaan. Sinte Pelagia was míjn kleine poging voor het nieuwe gestyleerde drama.'

Hij zweeg even; en hij had het weer op de lippen dat al dit streven was verwelkt door gemis aan een voedenden bodem. Doch hij sloeg die schakel in zijn gedachten over en zeide dat jongeren nu die onvoltooide taak moesten overnemen, verder arbeiden, trachten te bereiken wat hij en zijn vrienden niet hadden gekund. Oude, vergeten, belangrijke werken moesten zij opvoeren die van historische beteekenis waren als spiegels van hun tijd.... En zij kon er aan meewerken, zij, Lize, die nog jong was en immers van de tooneelkunst hooge verwachtingen had!

Zij lachte nerveus. Hij zag in haar oogen niet de verrukking, niet het hoopvol zelfvertrouwen die hem aan den maaltijd op De Peppelaar in een vreemde bedwelming hadden gebracht. Minachtend trokken haar neusvleugels neer:

'Ik? Stel je voor!'

Hij begreep haar niet. Waarom was zij nu opeens zoo anders dan toen? Het bleeke hoofd langzaam schuddend hernam zij:

'Wie dat alles wil, moet een warm en levend hart hebben...'

Koketteerde zij nu wat, dacht hij, of was zij oprecht in die melancholische bekentenis? Hij wist niet wat hij zou zeggen. En verwonderd zag hij haar aan toen haar schouders schokten, alsof zij schreide, en haar lach hard en spottend werd:

'Om de wereld te weerspiegelen in dramatisch spel, daar-

voor moet je hart gevoelig zijn... En ik weet wel dat ik niet veel en sterk kan voelen. Ik heb geen hart...'

'Onzin! zeg toch niet zulke dingen! Hoe kom je aan zoo'n meening over jezelf. Wie heeft je dat wijsgemaakt?'

'Niemand. Dát voel ik zelf wel.'

Zij lachte weer, helder en luid, maar met kleine gebroken schokjes, als lachte zij om haar eigen vernietiging. En opeens bespeurde hij de houding van zijn wezen veranderd tegenover haar. Hij had Lize Arnsberg mooi en bekoorlijk gevonden, zooals hij een vreemd, wijd landschap van verre zou bewonderen, zonder van smart en vreugde in de woningen der menschen iets te weten. Doch nu ging er een verdere wereld open; en in zich ontwaarde hij het verlangen, die wereld te kennen.

'Je bent te jong, Lize,' zei hij, 'te jong voor zulke wanhopige praatjes.'

Hij stond voor de opening van het balkon naar buiten te turen, zonder te zien. En hoewel hij nog twijfelde of haar zelf-verachting diepe ernst was, of misschien enkel een nog wat onhandige aanstellerij, toch omvatte zijn hand met voorzichtige teederheid haar arm, met zachten druk, terwijl hij fluisterde:

'Nee, Lize, zóó niet meer! Spreek zoo niet meer! Ik wil 't niet. Wat je zegt is niet waar. Je bent zoo niet. Je kunt veel, al kun je misschien niet boetseeren, of schilderen, of sonnetten maken. Je bent niet harteloos en koud. Geeft het je geen vertrouwen als ík dat zeg?'

Het was hem of hij de stem van een ander hoorde. Hij had haar arm losgelaten en zijn hand troostend op haar schouder gelegd. Lijdzaam liet zij toe. Zij zag hem aan, de oogen groot geopend, diep, lichtend-grijs. En hij dacht: zal ik haar tegen mijn borst nemen, haar kussen die nu droevig-gebogen mond, die meisjes-oogen waarachter gedachten, verlangens, misschien teleurstellingen verborgen zijn, die ik niet lezen kan? Wacht zij? Is het geslepen flirt? Of is het waarlijk zuivere weemoed in dit jonge hart en voelt zij een ouderen vriend, een vertrouwbaren leidsman in mij? - En zich-zelf ziende in wat hij deed, in de houding van zijn arm, in het even-gebogen staan van zijn lichaam, dacht hij plotseling

aan Emma. Wat hij deed, mocht alleen een minnaar doen; het was het gebaar, het was de stem, het waren de woorden van een minnaar...

Hij ging weer zitten.

‘Kan ik je niet helpen?’ vroeg hij. ‘Kan ik je geen raad geven? Misschien... zouden we over de historie, de ontwikkeling van het drama kunnen praten... Vroeger, toen ik pas student was, in die tijd van Sinte Pelagia, heb ik met mijn vrienden daar veel in gewerkt; er werden zware theorieën over geschreven...’

Zij zag hem rustiger aan, met een glans van verheuging:

‘Wilt u dat?... 't Zou heerlijk zijn! Maar u kunt geen tijd missen...’

Hij verzekerde dat het ook voor hem goed zou zijn, een tegenwicht voor zijn maatschappelijk werk dat eenzijdig maakte, blind voor andere uitingen van leven. Eens in de week, een middag-uur als dit, zou zijn geregelden arbeid niet schaden, integendeel er een verfrisschende rust voor zijn.

En terwijl hij zag dat hij zijn eigen lot niet had beheerscht, zooals zijn sterke jaren-lange begeerte was geweest, en hij zijn schreden niet zelf had gestuwd naar dezen middag; terwijl hij zich afvroeg of hij nog terug zou kunnen, of dit uur van vertrouwelijkheid ongezien, werkingsloos, wegvallen kon uit den tijd, welden er, uit hetzelfde zonderlinge jeugdgenot van daarbuiten in de duinhoeve, woorden op die zijn verstand wantrouwde:

‘Je moet studeeren, niet enkel spelen. Je bent nog zoo jong. Studeeren, maar de sterke natuurdrang niet onderdrukken! Er is zooveel te weten en dus ook dieper te genieten in de tooneelkunst. Misschien dat in onze tijd de kiem ligt voor een nieuw drama, geen bioskopisch realisme, maar een nieuwe groote stijlvolle kunst... Wie weet!’

Toen gaf hij haar de hand om heen te gaan.

‘En de dans!’ zei Lize, oprijzend.

Voor het lichte venster stond haar gestalte in zachte wieging. Haar gelaat zag hij weer anders dan zoo even, blozend nu, den mond even geopend, de oogen door de wimpers naar hem starend. En verwonderd nog, als over een bedrieglijken droom, dat zijn strenge redelijke arbeid niet meer zijn eenige leven zou zijn, vroeg hij:

‘Wanneer dus? Dinsdagsmiddags zou mij 't beste schikken....’

Zij stelden den Dinsdagmiddag vast, de volgende week voor 't eerst. Als Lize plotselinge verhindering had, was een verschikking gauw te maken.

Zij had het boek van Nietzsche nog in de hand en bladerde er gedachteloos in. Zij zag de opdracht, met zijn dank voor haar spel.

‘Je wilt het wel houden, als een herinnering, is 't niet?’

Haar oogen lachten nu, terwijl zij hem zwijgend toeknikte. En toch, toen hij weer buiten liep, mijmerde hij: Had ik dat boekje niet even kunnen afgeven aan de deur?

VI.

Hij ging langzaam het Vondelpark door, in de richting van 't Spui.

Ja, deze vertrouwelijkheid te voorkomen was mogelijk geweest... Hij had, reeds die dagen op De Peppelaar, reeds bij Lize's bezoek op zijn kamer, eerlijk moeten zijn en de verwachtingen van het jonge meisje niet ontzien. Dit zonderling samenzijn - hij, André Campo, gebogen over het mooie danseresje, doch niet enkel troostend, ook met verlangens die hem vreemd waren in zijn leven, - het zou dan niet zijn gebeurd, het zou geen gedachte en geen daad zijn geworden in de reeks van gedachten en daden. En hij zou geen geheim verborgen moeten houden voor Emma, het eerste geheim sinds hij haar vriendschap, haar liefde bezat.

Waarom was hij niet openhartig geweest voor Lize? Was zij waarlijk te jong, te onervaren, te onwetend nog, om de doelloosheid van haar dilettantisme te zien? Of hadden oude herinneringen hem bekoord en doen zwijgen...

In zijn gemijmer, bitter van zelf-ontevredenhei, ontwaakte nu het oordeel der koele rede.

De vertooning van Sinte Pelagia, de vertooning van welk ander spel ook, het was immers alles dwaasheid. Twee dimensies of drie dimensies, al dat ijdel gefilosofeer over enscèneering, het was weer de oude machtelooze poging tot het doen herleven van een mummie. Alle kunst was gemummifieerd in dezen tijd! Er waren eeuwen geweest dat als natuurlijke

gewassen de kunsten groeiden en bloeiden uit het leven der menschen-maatschappij; doch nu, in de negentiende al, in den aanvang der twintigste nog steeds, was elke kunst een weelde, een toevoegsel, een produkt der broeikassen; en onwijsgeerig, kinderlijk-dwalend, was de hoop van dichtende socialisten op een nabije nieuwe kunst, en dan proletarisch. Nu gaven zij Tollens-poëzie met vierdeklasse-moraal, in een nieuwe rhetorika van revolutionaire gemeenplaatsen en sentimenteel idealisme. Wellicht zou de eigen kunst der opwoelende klasse, der herboren maatschappij, eenmaal na veel jaren komen! Maar het willen alleen schiep niets. Kunst werd niet gewild, niet gemaakt; zij groeide van zelve als de tijden rijp waren. Wat maalden de arbeiders om die rijmen op hun zwoegen en zweeten, hun slaven en sloven, om die lyrische toekomst-vizioenen die niet in hun midden waren geboren, in een mijnschacht, bij een wentelenden drijfriem, bij een donderenden stoomhamer, maar filanthropisch uitgedacht in een zonnig landhuisje.... Verheldering der rede; inzicht, koel en klaar; dat hadden zij noodig bij hun voedend brood!

O armelijke bekommering om dramatische schoonheden! Naturalisme, symboliek, styleering! Aftandsche aesthetica der verdorde bourgeoisie! Ach, hoofden vol lieflijke ideeën, die hij wel kende uit vroeger jaren! Waarom toch liepen wij allen in kolbertjes, gekleede jassen, demi-saisons, in zwarte of bruine rijglaarzen, in een stijve lange-broek, onder een rond dopje? Wie dwong ons? Wie dwong ons te wonen in die lugubere revolutie-huizen, doodsche steen-wanden, boomloos, bloemloos, horizontloos, hopeloos? Was het niet dezelfde macht die ook het tooneel met mechanieke Wagnerzwanen, met elektrische lampjes in geschilderde haarden, met rotsen van kaoutchouk en geverfde planten geschapen had en in stand hield? Wel aardig was het, ergens in 't Gooi een rietgedakt huisje te bouwen of over den Dam te wandelen in een logisch, uit vroegere schoone kleedij ontwikkeld kostuum... Maar zoo zeker als we den volgenden morgen weer in ons kolbertje naar 't kantoor gingen, even zeker zou op 't Leidsche Plein en in Métropool het scherm weer rijzen voor geschilderde poorten en boomen en rotsen, tot in lengte van dagen! Voor een kleine élite, o zoo klein,

o zoo éliet! doch waarin zich onmiddellijk het moderne snob-verschijnsel vertoonde, kon een opvoerinkje gegeven worden,... zoo'n Sinte Pelagia, ach ja! of Esmoreit, of de Sevenste Bliscap, of Elckerlyc,... maar wat deed die ééne droppel in den oceaan van algemeene onnoozelheid, van grauw wanbegrip!

Kon het anders? Neen! de bodem onzer samenleving, de vorm onzer produktie-wijze - afgezaagde dooddoeners leken 'et! - zij waren de noodwendige, onontkoombare natuurkrachten - niet goddelijk, niet buiten-natuurlijk - die het uiterlijk der aarde, der menschen, der steden hadden bestemd. Bewustwording van die krachten, hen beheerschen en regelen, dit was de eenige redding uit den chaos dien de historie tot nog toe had vertoond...

Zoo had hij tot Lize Arnsberg moeten spreken. Hij erkende het; doch hij vermoedde, tegenover de zekerheid van zijn rede, een onbeheerschte andere macht.

VII.

Aan het middageten vertelde hij Emma van zijn afspraak met Lize. Zij verbaasde zich dat hij tijd overhad voor dergelijke litteraire praat-uurtjes, hij die in de laatste jaren geen vrij oogenblik beweerde te hebben tot het lezen van een stuk bellettrie. Zij wist, evengoed als hij-zelf, dat het in den grond louter gebrek aan belangstelling was geweest. Doch hij herhaalde de woorden die hij tot Lize had gesproken: hij moest een klein tegenwicht hebben voor zijn maatschappelijk werk, een geregeld-terugkeerende en gedwongen gedachten-rust in zijn drukke jachtige dagen.

Het hinderde hem dat Emma zweeg, alleen maar glimlachend, vergoelijkend hem aanzag, niet eens vroeg wat hij dan met Lize bespreken zou. En hij dacht er aan hoe zij ook voor de geestdriftige profetieën en strevingen van zijn oude vriendenklub nooit de geringste waardeering getoond, hoe zij enkel hun naïveteit, de verblinding van hun dichterschap gezien had.

Hij zweeg er verder ook zelf over. En nu volgden, midden tusschen zijn dagen van ingespannen bureauwerk, van pleidooien, van rumoerig vergaderen, van zorg voor de

instandhouding der vakbonden, de uren op Lize's kamer. Zij erkende hem, in den beginne beschroomd, langzamerhand vertrouwelijker, in levendige vragen en uitroepen, haar bewondering voor Die Geburt der Tragoedie. Zij verheerlijkte opnieuw, vrijmoediger dan op het maal in de hoeve, den geheimzinnigen oorsprong van het drama. Hij beloofde in de komende herfstmaanden haar een overzicht der groote scenische litteratuur te zullen geven: Kâlidasâ; de Grieksche tragici en Aristophanes; Plautus en Terentius; Rhoswitha en de latere middeleeuwers; Marlowe en Shakespeare; Calderon; Vondel en Bredero; Goethe en de modernen. Hij verheugde er zich op; want hij zag haar al in de schoonste vrouwegestalten, als hij tegenover haar zat en haar oogen wijder glansden, haar gelaat verklaarde bij de enkele woorden waarin hij haar een verre vluchtige verbeelding gaf over vele tijden en volken heen.

En intusschen, die weken, begon zij haar studie van de Judith-rol, in Hebbel's drama, dat nog vóór December in 't Métropool-theater zou gaan. Waling had toegestemd, weerstrevend, onwillig, daar hij niets er van verwachtte en, in 't komend seizoen, de kas van zijn Amsteltooneel door Duitsche en Engelsche salonspelen hoopte te vullen. Doch Lize nam alle uitgaven op zich, al de niet geringe onkosten van dekors en kostuums. En met moeite ook, onder denzelfden waarborg, beloofde hij een zaal-reprise van Sinte Pelagia, tegen 't eind van October. Echter, van al die beslommeringen vertelde zij aan Campo niets.

Een Dinsdagmiddag, van het theater naar huis wandelend waar zij Campo's les verwachtte, werd zij, op 't Rembrandtplein, door hem ingehaald. Doch terwijl hij verzocht haar te mogen vergezellen en zij, voor de vensters van Louis-seize, juist wilden omkeeren, afslaan in de stillere richting der Reguliersgracht, hoorden zij tikken tegen een ruit en zagen dokter Noël wenken, lachend, wijzend op zijn glas port met uitnoodigend drink-gebaar.

‘We kunnen er wel even een kopje thee drinken,’ zei Campo. ‘Wil je?’

Zij ging hem voor.

Op een kleine sofa, in den ronden uitbouw aan het plein, wachtte Noël hen. Campo vond het behaaglijk, na een

rumoerige bestuursvergadering in een ongezellig lokaal, hier lui te rusten in het fauteuiltje, tegenover den vroolijken dokter en de mooie jonge vrouw in haar wijden herfstmantel, den zwarten hoed met een parkiet-groen veertje ietwat scheef boven het nu te bleeke gelaat. Rond hen was een zacht stemmen-geroes; zelden maar klonk een lach luid op. Buiten, in het lauwe September-licht, woelde de menschen-volte, gonsden langzaam de trams voorbij.

Dokter Noël luchtte zijn ergernis over een paar schrijvers der jongste generatie die, in interviews, schimpscheuten debiteerden op hun groote voorgangers en wegbereiders van '80, zonder wie zij over geen bevrijde zuiver-schitterende taal hadden kunnen beschikken. Het litteraire leven scheen hem verarmd, te bezadigd geworden, den roes missend der oude bohème. En hij dwaalde af in herinneringen, toen hij bemerkte dat Campo aandachtig luisterde. Nooit waren er zulke schoone jaren geweest, zoo rijk aan verwachtingen, zoo vol bedwelmende jeugd-droomen, zoo prachtig van trotschen hartstocht, als die tusschen '85 en '92. Kloos en Van Deyssel hadden bladzijden geschreven, onvergankelijk. Zij leefden vrij, buiten den tijd en de wereld der burgers. Zij dwaalden misschien; maar het was grootsch en heerlijk, zóó hoog te dwalen. Dat was een dwalen, schooner en beter dan de rechte weg daarbeneden...

André Campo dacht aan zijn vriendenklub, die zich gevormd had na de groote jaren dier omwenteling in de Nederlandsche kunst; hij voelde dat in hen een jonger geslacht had geleefd, minder bandeloos, minder grootsch, minder individueel, bezonnener, zoekend naar samenwerking, doch nog zonder inzicht. En toch, was die jonge worsteling van de ziel, dat tasten van den geest, dat vage verlangen, niet schooner, waardevoller ook voor het levensgeluk, dan de vaste zekerheid van zijn laatste jaren, dan zijn sterke koele overtuiging?... En weer bespeurde hij een zonderling heimwee naar die verloren droomen.

Lize schonk thee. Zij stak de cigaret op die Noël haar bood. Campo volgde al haar bewegingen; bij de buiging van haar hoofd zag hij langs de kleine oorschelp weer het gouden rag van wilde warrige haartjes wuiven.

En zijn tweede glas port bestellend praatte de dokter

voort. Hij geloofde dat de roman, de epische kunstvorm - zoo oud en zoo jong als de menschheid die altijd van verhalen hield en houden zal - nog een verre ontwikkeling voor zich had; de roman van de twintigste eeuw zou een ander tempo hebben dan die van de vorige, het vluggere tempo van den nieuwen tijd; dáárin zou het essentiëele verschil liggen. Dieper nog dan hun groote Fransche meesters zouden de moderne romanschrijvers onmiddellijk tot het wezen, het onvermijdelijk-noodzakelijke doordringen... In het drama verwachtte hij geen belangrijke essentiëele verandering.

Lize sprak hem tegen; zij geloofde aan een nieuwen stijl van dramatische kompositie en vertooning: het realisme, dat in zijn fotografische verbeeldingloosheid misplaatst was op het tooneel, moest worden geheven naar een hooger plan, een ruimer sfeer; niet de klassieke epische rust, maar de beweeglijke handeling van het romantische drama, door de eerlijkheid van het negentiend'eeuwsche naturalisme gezuiverd voor den geest van den modernen mensch. Zij herhaalde woorden, gedachten, die Campo gezegd had op zijn lessen; en hij hoorde het in een verrassende vreugde.

Lyrische verzen, zij vernam er zelden de echo van in haar hart... Doch ja, dokter Noël had gelijk: Kloos was groot van menschelijkheid, statig als orgelzang onder wijde gewelven. En het schoonst vond zij dat sonnet... van dien eenzamen vogel die ontwaakt in den nacht en bij een gloed in den hemel denkt dat het dag wordt,... maar zijn klacht vervloeit in het duister gebladerte... Dat was volmaakt, zeide zij; het waren geen woorden meer, het was de aandoening zelve... Die kon, in het drama, alleen het gebaar geven, het gebaar van den dans!

Toen herkende Campo zijn woorden niet meer. Van den dans scheen haar eigen wezen te spreken, uit een diepst begeeren. Zij scheen in den dans een toekomst te zien die hij niet begreep.

‘Voorzichtig, voorzichtig!’ vermaande Noël die een blos op haar wangen zag.

Zij stonden op en wandelden langs de grachten. Bij het Weteringplantsoen nam de dokter afscheid. En terwijl zij samen verder gingen, Lize vertellend over Noël, observeerde Campo haar van terzijde. Zij liep dicht langs de huizen,

iets voorover, als tegen een stormwind, de handen in de zakken van haar cover-coat. Noël kende zij uit eigen ervaring, bijna een jaar al; en veel ook had zij over hem gehoord. Hij was getrouwd geweest; zijn eenig kind was, nog heel jong, in dezelfde maand als zijn vrouw aan roodvonk bezweken. Toen had hij zijn moeder, met wie hij voor zijn huwelijk samenwoonde, die nu over de tachtig moest zijn, weer bij zich in huis genomen, in zijn bovenhuis aan 't plantsoen. Daar had Lize hem dien winter wel bezocht, toen zij hem over haar gezondheid kwam raadplegen. Zij prees zijn zachte hulpvaardigheid, zijn belangstelling, zijn kennis van velerlei kunst en wetenschap. Hij bezat een groote bibliotheek. Beukel beweerde dat Noël alle aukties van oude boeken afliep; Beukel vond hem een maniak. Het verlies van vrouw en kind scheen hem jarenlang versomberd te hebben; doch beminnelijk was ieder hem blijven vinden. Langzamerhand was zijn oude aard weer opgeleefd; hij was spraakzamer geworden. Kinderen trokken hem sterk aan; hij stoeide met ze; lang kon hij staan kijken voor de speelplaats in 't plantsoen, voor een poppenkast, of naar dansende meisjes bij een straatorgel. Ja, hij was een zonderling...

Campo bleef zwijgen, luisterend naar den klank van haar stem. Intusschen dacht hij: waarom was haar bewondering voor dat sonnet van Kloos zoo onvoorwaardelijk? Hoe was 't ook weer, hoe begon het?... Maar hij vond het niet terug in zijn herinnering.

Toen hij, met haar op haar kamer, even uitweidde over de gedichten van Sappho, brak hij opeens af en vroeg naar het sonnet. Zij nam het witte boek uit de kast, legde het voor hem open, stak, rustig schijnbaar doch met een siddering in de vingertoppen, een cigaret op. Hij herkende de regels weer:

> ‘Ik ween om bloemen in den knop gebroken
> En vóór den uchtend van haar bloei vergaan,
> Ik ween om liefde, die niet is ontloken,
> En om mijn harte dat niet werd verstaan.’

Hij zag haar strak in de oogen die zij niet neersloeg. En als wilde zij hem tarten lachte zij, onverschillig en spottend.

‘Vindt je dat zoo mooi?’ examineerde hij, heimelijk zelf weer verwonderd over die wereld van ontroering in zoo stille woorden.

‘Ja,’ antwoordde zij, voor zijn peilenden blik niet wijkend.

‘Dus je voelt het mee?’

‘Ja,... natuurlijk’.

Haar stem werd zachter; de lach om haar mond was verdwenen.

Hij glimlachte, nu hij haar kracht verminderend en zich zelf sterker dacht. Hij hernam, als spraken zij over luchtige dingen:

‘Aha, eigen ervaring! Wat een wanhoop,... zóó jong al!’

Maar hij voelde dat zijn glimlach droevig, zijn stem niet luchtig was. Zij zwegen beiden. Nerveus draaiden haar ranke vingers met de cigaret die geen vuur meer had. Toen vroeg hij, haar blik volgend naar buiten, in de boomtoppen:

‘En eens... weet je wel, van 't zomer, toen ik Nietzsche bracht,... zei je dat je geen hart hebt! Hoe... kan dat, als je die woorden zoo meevoelt?’

Zij antwoordde niet, haalde de schouders op. Haar mondhoeken, neergebogen, trilden.

‘En zeker ook dáárom kun je niets!’ ging hij voort.

Nu zag zij op, zag hem weer aan, met vochtig-grijze oogen, zooals dien middag van zijn eerste bezoek op haar kamer. Even flitste de dwaze gedachte door hem heen dat het alles om hem was... Maar neen, dat wist hij wel, om hém was het niet; voor vrouwen had hij nooit eenige bekoring gehad; hij was leelijk, hij was onhandig, ongracieus in zijn bewegingen, vaak ruw en meedoogenloos in zijn oordeel. En tegelijk met die gedachte dat het nooit om hem kon zijn, bespeurde hij - angstig, huiverend voor zich-zelf - een wilden wrok tegen den onbekende die ver in de diepten woonde van dat meisjeshart. Hij zag, ontroerd, hoe mooi zij was, haar nu droevige fijne trekken, de zware pracht, de rosse gloed van haar haren, de vreemd-lichte oogen in den glans van den laten middag. Hij stond op, liep naar de balkondeuren, keerde terug, tot naast haar stoel.

‘Je bent niet gelukkig, Lize,... zoo jong, zoo'n...’

‘Zoo'n kind nog, hè?’ lachte zij.

Het hinderde hem dat haar lach weer schril was; maar hij dacht er al niet meer aan, want hij schrok van het stijf-schoolmeesterige zijner stem, toen hij haar woorden herhaalde:

‘Ja, eigenlijk wel: een kind nog!’

‘En toch, hè, niets gevend om 't leven, om de menschen niet, om me-zelf niet...’

Weer zag zij hem uitdagend aan. Doch haar schouders schokten; haar lippen trilden; aldoor waren haar vingers in rusteloos bewegen rond het zwart-gebrand cigaretje.

‘Nee Lize, nee,’ fluisterde hij, langs haar heen buigend. ‘Eens heb ik je 't al gezegd: spreek zoo niet, want je kunt 't niet meenen! 't Kan je ook wat schelen, hè, of ik dat zeg.... Maar ik vind 't ellendig, hoor, dat jij niet gelukkig zou zijn... God, waarom toch niet!’

Hij nam zich-zelf waar als een pratenden man in een schemerig vertrek, bij een jonge, wellicht wat koketteerende vrouw. Meende hij al die woorden? Wat ging het hem aan of Lize Arnsberg een ongelukkig liefdetje had doorgemaakt en nu in melancholische buien het leven verachtte? Was het geen dwaasheid van een veel ouderen man, koel-redelijk in zijn sterke wereldbeschouwing staande, nu nog te luisteren naar dit sentimenteel geflirt... Maar flirtte zij? Zelfs dán begreep hij haar niet! Flirt,... wat was dat? Hij had het nooit gedaan... Neen, dit kon het niet zijn! Zij was te sterk bewogen,... het leed van dien mond loog niet.

Hij legde zijn arm om haar heen, zacht, zonder nadruk. Hij wilde troosten als een vader; hij voelde tegelijk de siddering van een minnaar.

‘Waarom toch, wáárom ben je zoo triest?’

Haar hoofd was gebogen; hij hoorde enkel een kortsnikkend wanhopig lachje.

Toen bukte hij dieper langs haar heen en kuste haar op het voorhoofd. Zij bewoog zich niet; stil ontving zij zijn vertroosting.

‘Ik mag een vriend voor je zijn, is 't niet Lize,... een oudere vriend? We sluiten vriendschap nu,... ik wil je zoo graag helpen.’

Hij had andere woorden willen zeggen. Hij had haar in zijn zacht-gelegden arm willen drukken, en kussen haar

gelaat, haar oogen, haar wangen, haar mond, ja vooral het geheim van haar mond. Zou zij lijdzaam zijn gebleven?... Doch de gedachte aan Emma was verschenen, de gedachte aan jaren van trouwe overgave... En deze begeerte was verraad aan haar die hem volkomen vertrouwde! Zijn woorden alleen, dacht hij, alleen die stille woorden van vriendschap doodden weer het verraad...

'Je cigaret is uitgegaan,' zei hij, nu rechtop naast haar staande en een lucifer strijkend.

Hij trachtte weer verder te spreken over de Grieksche tragedie-dichters; maar hij bemerkte dat zij niet meer luisterde en hij zweeg, stil voor zich starend in de duisterende boomtoppen. Toen hij heen wilde gaan hield zij haar hand lang op de deurknop, eer zij opende; zij zag hem aan als had zij nog iets te zeggen. Maar zij sprak niet, lachte weer luid over haar verborgen woorden heen, en drukte zijn hand sterker dan anders.

Op de korte tramreis naar Sloterdijk schenen hem de menschen en de dingen vervreemd. Er was een onrust in hem die hij nooit gevoeld had; weer was hij verwonderd over de nieuwheid eener gewaarwording. Zijn onontroerbare sterkte vluchtte als zijn gedachte haar grijpen wilde. Diep in zich herhaalde hij, angstig en tegelijk verheugd met jongen overmoed: ik ben ontrouw, ik ben ontrouw,... ik heb een leugen! God, hoe gek! ik ontrouw aan Emma! ik liegen voor haar!....

Hij was stil aan 't middageten terwijl Emma druk praatte over de laatste oorlogsberichten. Op Jaapje's vragend gebabbel gaf hij weinig antwoord. 's Avonds, alleen op zijn kamer, schreef hij een paar brieven, traag, zonder de afdwaling van zijn gemijmer te kunnen bedwingen. Telkens weer beschouwde hij dat onbekende gevoel van angst en trachtte zijn gewaarwordingen, zijn neigingen, zijn daden te rangschikken in hun verband, te doorvorschen tot hun oorsprong. Zou hij... ziek zijn? Zijn geest, zijn hersens misschien ziek?... Waardoor was hij veranderd? Want er was immers iets nieuws in hem opengegaan, terwijl hij toch jarenlang dezelfde was gebleven... Waarom die belangstelling voor Lise Arnsberg? Was het... liefde? Alsof hij liefde die enkel ver-

liefdheid was geen dwaasheid vond! Voor Emma had hij nooit verliefdheid gevoeld. Het was een vriendschap vol eerbied geweest, langzaam-aan ontbloeiend tot het zonderling verlangen dat liefde genoemd wordt. En zij ook had hem lief; zij begreep hem. Zij arbeidden samen; hun toekomst was één.

O, als Emma hem niet liefhad, als zij hem niet begreep, als hun wegen waren uiteengegaan... Ja, dan ware die vreemde weekheid van zijn wezen nu verklaarbaar; hun huwelijk zou een vergissing gebleken zijn. Maar hij was een gelukkig man; hij vereerde en had lief; zijn dagelijkschen arbeid wist hij bouwend voor de toekomst.

Was het dan... een heimwee naar verloren jeugd, een terugschrikken voor het naderend hoogte-punt van zijn leven, wanneer de toekomst enkel afdalen en herinnering was? Stond hij misschien al op den top, zonder het te voren vermoed te hebben... Waarom anders nu, voor 't eerst, in de vastheid van zijn kracht die wankeling, het beseffen dat een jonger geslacht was opgegroeid met eigen verlangens, eigen teleurstellingen, eigen hartstocht?

De vragen drongen op, overstelpten elkaar als de wilde golvenrijen der branding. Hij werd dus oud! Negen-en-dertig... was dat oud? Dat meisje kon voor hem niets voelen,... hoogstens een beetje traditioneel respekt voor zijn grootere kennis en ondervinding. Hij was bijna tweemaal zoo oud als zij,... en zij had misschien al leed gekend in haar korte leven. God, wat was hij dan oud! Maar hij wilde niet oud worden, niet voor goed zijn jeugd verliezen! Waarom kon die vochtige glans van haar oogen niet voor hém zijn? Was zijn jeugd ooit waarlijk-jong geweest,... had hij niet te ernstig geleefd, in harde studie, in al te strenge idealen, hij met zijn vrienden, als een plotselinge reaktie op de bandelooze bohème der tachtigers... Moest hij niet snel nog, vóór het te laat was, grijpen wat hij kon, genieten wat hij kon, sterker, schooner dan vroeger in eigen jeugd alle ontluikende gewaarwordingen doorproeven, kussen een ongerimpeld gelaat en jonge lippen, streelen het geurende zware haar dat nooit te voren was gestreeld en gekust...

En hij bedacht opeens, het hoofd achterover geleund in zijn hoogen fauteuil, dat Emma's zwarte haar doorgrijsd was,

dunner was geworden, dat haar gezicht niet donzig meer was, dat de jaren rimpelden over haar vergroofde huid. Zij was al een-en-veertig...

Hij stond op en haalde uit een gesloten muurkast een kartonnen doos. Daar lagen hun brieven, door beiden bewaard, vóór en tijdens hun verloving; de brieven van haar uit Beieren en Zwitserland; van hem uit Bloemendaal. Hij zag haar handschrift, groot en rustig: telkens weer zijn adres, een klein pension aan de dorpsstraat. Hij vouwde er enkele open, enkele die hij zich herinnerde als de meest beslissende voor zijn leven. Hij herlas haar geestdriftig verhaal over een volksbijeenkomst; haar bezoeken bij een paar groote theoretici van het socialisme; haar warme overtuiging van een schoone rijk-levende toekomst der menschheid; haar mijmeringen in de eenzame bergen van Graubunden. Zij schreef klare zinnen, sterk-beeldend soms, kort-hamerend van verontwaardiging, als zij de woningen der armen beschreef. En dan later, langzaam-aan, kwam de teederheid, het verlangen naar hem, de beantwoording van zijn roepen om haar steun en liefde.

Het waren heerlijke jaren, herdacht hij; zij gaven elkander alles wat zij te geven hadden, voor heel hun leven. Waarom begeerde hij dan nu, sinds enkele weken, een nieuwe ontroering,... waarom verwachtte hij die van een meisje dat hij vaak niet anders kon zien dan als een wuft kind? Daar lag immers in zijn verleden een onvergetelijke, onvergankelijke schat van ontroeringen, zooals die andere nooit zou kunnen geven! Was het dan enkel omdat het in zijn verleden was, niet meer in zijn toekomst?

Sterker, rustiger echter bergde hij de brieven weg, ging naar Emma, in de huiskamer. Hij voelde dat zij, lang en aandachtig, zijn blik te ontmoeten zocht. Zij zweeg. Doch een half uur later, in hun slaapkamer, toen zij zachtjes de tusschendeur naar het hokje van den kleinen Jaap had gesloten, zeide zij:

‘Vent, wat is er toch? Je bent heel anders als anders,... in de laatste tijd...’

Onwillig klonk zijn antwoord:

‘Wat er is! Niets! 't Kan toch wel eens dat je wat stil bent. Misschien ben ik wat moe,... weet ik 'et!’

Maar toen hij naast haar lag hoorde zij hem opeens snikken, het hoofd in het kussen gedrukt. Angstig boog zij over hem:

‘André, wat is er? Ben je niet wel, André? Zeg 't toch, toe!’

Zijn laatste kracht tot zwijgen brak in-een. Hij legde zijn hoofd tegen haar schouder en vertelde haar wat hij zijn ontrouw noemde: den kus op Lize's voorhoofd, zijn verlangen om het meisje te troosten, zijn bewondering voor haar mooi gezicht. En telkens snikte hij weer zijn koortsige woorden weg.

‘Ik heb medelijden met 'er,... maar waarom? Wat gaat mij dat kind aan! Wat beteekent zoo'n bakvischjesverliefdheid waar ze misschien wat over treurt... Ik houd misschien van 'er. Ik ben misschien jaloersch. Ik heb nooit geweten dat een meisje zoo mooi kon zijn... Jij was ook mooi, Emma; je bent 't nog, hoor mijn lieve ouwe trouwe vriendin, mijn vrouw,... maar anders, weet je, heel anders,... nooit om te bedwelmen... God, ik lijk wel gek, dit aan jou te zeggen! Ze is zoo mooi, Emma... Hoe komt 't dat ik 't nu pas zie? Begrijp jij dat? Pas toen ze iets liet zien van wat er in haar leefde,... toen begon 't in mij, dat verlangen naar haar... 't Is zoo vreemd, een jong meisje dat mij even in haar hart laat gluren! Ben ik ziek, Emma? Of gek? Wat is dat nu in me!’

Zij hield haar wang tegen zijn gloeiend voorhoofd en streelde zijn slaap, langzaam, met haar kleine koele hand. En zij fluisterde:

‘Stil, André, stil,... huil maar rustig uit... Wat een rare bui van je! Heb je zoo'n medelijden met Lize? 't Zal immers in haar wel voorbijgaan,... ze is nog zoo jong. Misschien koketteert ze wat met je... 't Is niet erg, hoor! Je kent haar nog zoo weinig. Je hebt nooit met die jonge meisjes wat vertrouwelijker omgegaan... 't Is je zoo nieuw, hè?’

Als een moeder troostte zij hem, trachtte zij hem te bedaren. Hij lag stil te luisteren, vol vertrouwen in haar woord. Maar plotseling zag hij Lize's gelaat weer voor zich en opnieuw schokte zijn lichaam onder de heftige snikken, terwijl zijn handen Emma's arm omknelden.

‘Help me toch, Emmetje, help me. Ze is zoo mooi, je weet niet hoe mooi,... haar gezicht, haar mond, haar haren, haar groote oogen,... en de houding van haar hoofd,... God, ik ben gek! Waarom vind ik dat mooi,... er zijn zoo veel mooie vrouwen, en ze kunnen me niets schelen, niets! En om haar ben ik zoo van streek! Hoe verschrikkelijk, Emma, Emma! Wil ik dat dan hebben voor me-zelf, egoïst, al dat moois?... En nooit heeft 't mij vroeger iets gedaan. Waarom dan nu? Ik ben ziek, o ik ben ziek! Maar 't zal overgaan, Emma! Help me maar,... verlaat me niet. 't Gaat wel voorbij. Ik weet niet wat 't is. Idioot, hè? Hoe kan dat nou? Als ik niet van jou hield! Maar jij, jij die altijd alles voor me was...’

Zij koesterde zijn hoofd aan haar borst:

‘Ik zal je wel helpen, hoor! Onze liefde wordt er immers niet minder door,... juist nog sterker. Je bent me trouw, dat weet ik wel... Wat raar, te denken dat óns dít moest overkomen! Moest míjn man dat doen, ontrouw worden?’

En in zulke warme woorden sprak zij van haar liefde voor hem, dat hij zich half oprichtte naast haar en haar verheugd in de oogen zag. Zij herinnerde hem aan hun wandelingen door Amsterdam, aan hun eerste gesprekken. Naar hem had zij altijd verlangd; hij was in haar hart altijd de eenige geweest; zij wilde hem niet missen; zij gunde hem aan geen ander:

‘Hoe mooi was dat, met onze verwachtingen van 't leven. Nu weten we alles van elkaar,... in elkaars ziel hebben wij geen ontdekkingen meer te doen,... alles ligt heerlijk open! Maar is dat minder dan 't verwachten? Zou een ander jou kunnen geven wat ik je geef? Nee, hè André?’

Zij was hartstochtelijk zooals hij haar in jaren niet gekend had. Lang en wild waren hun kussen op elkanders lippen; dan weer teeder en zacht op oogen en voorhoofd. En al de gemeenschappelijk-geliefde beelden hunner herinnering zagen zij voor zich: saam-aanschouwde landschappen en parken, saam-doorwandelde oude buurten. Hij vond haar weer jong en mooi en bloeiend, dat ernstig gelaat met de donkere oogen en het zwarte haar.

Emma doofde het nachtlichtje. Onder de gestadige streeling

van haar hand was André rustig geworden. En in elkanders armen sliepen zij in.

VIII.

André was dankbaar voor haar zachte toewijding. Dien nacht, terwijl de ontspanning van den slaap hem beving en zijn smart stilde, dacht hij: nu zal het vergeten komen; de beklemming van den leugen zal mij loslaten; ik zal onverschillig zijn tegenover Lize als tegenover alle andere vrouwen. De dagen die kwamen glimlachte hij Emma vaak toe, kalm en ernstig, en als zij na het eten den kleinen Jaap in bed gelegd had, bleef hij bij haar in de huiskamer zijn ekonomische tijdschriften lezen of een paar rapporten afmaken.

Doch Emma moest een onrust in zich beheerschen. Liefde zonder dwaling, liefde voor heel het leven, het was haar eenige droom van liefde geweest. Zij wist dat ziekte en dood eens moesten komen, naar een onafwendbare natuurwet; maar dat zúlk een ervaring het sterke vast-gewilde leven van haar man zou doen sidderen had zij nooit vermoed. Van zijn koelheid tegenover elke bekoring van andere vrouwen was zij even zeker geweest als van zijn liefde voor haar. En nu, om een mondain tooneel-dilettantje, levend in een sfeer die geheel vreemd aan de zijne was, scheen hij sinds enkele weken veranderd, scheen zijn aandacht verspreid over dingen waar zij hem lang aan ontgroeid dacht. Moest deze verschrikkelijkste ramp over hen komen, een uiteen-rijten van hun, in éénzelfde arbeidsvreugde vergroeide levens, een verscheuring waarbij zij echter niet zouden sterven? Waarom zou het niet komen! Liefde voor het leven, liefde zonder dwaling, het waren idealen van de verdwenen, van de nu ten onder gaande geslachten. Maar hoe was ook haar wezen nog diep gevangen in de oude ideologie! Wat gaf het haar, of haar koel verstand betoogde dat eens, in een nieuwe maatschappelijke orde, de geesten ook van dien waan der levenslange liefde bevrijd moesten worden! Haar geest wortelde nog in dezen tijd; haar hart kon geen afstand doen van het hart dat zij als haar eigen voelde. En een vreemde angst beklemde haar, nu zij de wankelheid hunner

sterke liefde even had gezien. 't Zou overgaan, had hij-zelf gezegd... Maar het kon ook de aanvang zijn van het ineen-storten, dacht zij. Ja, als een jongen was hij verliefd! Zij moest blijven waken als een moeder, in teederheid en geduld,... dat was de eenige redding. Zij herinnerde zich den avond van Lize's bezoek, in Juni, en haar verwondering over zijn toegeeflijkheid. Had zij hem dan strenger moeten leiden? Neen, van geen enkele daad, van geen enkel nalaten voelde zij spijt. Tegen de diepe instinkten der natuur was niets te doen! Als het moest zou zij berusten. Zij had niet het recht hem voor heel zijn leven op te eischen.

Toen op een zoelen stillen middag in 't begin van October een mat-gouden damp om het verkleurend geboomte hing, begon een straatorgel te spelen aan den overkant der gracht. André Campo zag op van zijn werk. Hij was zich bewust dat het orgel daar iedere week speelde, zonder zijn aandacht te breken. Doch nu luisterde hij. Het was een zeurende triestige melodie die klagend scheen te naderen van verre en opeens weer weg te sterven.

Hij liet het hoofd steunen in de hand; hij was heel zijn arbeid vergeten. Het gelaat van Lize Arnsberg verscheen hem in de gesloten oogen; hij droomde haar gestalte, in 't zomersche wit, slank-bewegend, en tegelijk als was zij een schoolmeisje nog, of als speelde zij haar rol van Sinte Pelagia, het goud-rossig haar neerhangend over schouders en rug. Waar zou zij zijn; wat waren haar gedachten op dit oogenblik?

En hij sprak zacht tot zich-zelven: O vervloekte melancholie! Komt het verlangen opnieuw? Heb ik haar niet kunnen vergeten? Kan ik haar niet in mij beheerschen?

Hij ging na hoe de dagen waren voorbijgegaan sinds twee weken, sinds dien dag vol ontroering, nu hij haar niet meer had gezien; om repetities voor Judith, om nieuwe voorbereidingen van Sinte Pelagia had zij de lessen afgeschreven... Traag, tergend traag schenen zij weggekropen; hij voelde dat hij zijn werk in sleur had gedaan, ondanks zijn glimlachen tegen Emma, ondanks zijn rust in haar nabijzijn. Ach, vervelend, vervelend, vervelend was het leven. Rea Moldau had gelijk, aan dat middagmaal op De Peppelaar,

toen zij om emoties, om oorlog, om revoluties riep! Er was oorlog gekomen; ontstellende geruchten gingen er iederen dag; berooide vluchtelingen trokken bij honderden Holland binnen. Het ontroerde hem niet. Hij wist wel dat de wereld vol ellende was. En nu de groote oorlog over Europa dreunde, zag hij de noodwendigheid er van in deze nog primitieve maatschappij. Maar het deerde hem niet tot in het diepst van zijn wezen. Zie, de boomen, de huizen spiegelden vredig in het effen water; en hij, die in zijn jeugd glanzende droomen had gebroeid in zijn nog chaotisch denken, zat hier, uiterlijk vredig als die dingen, achter de vensters van zijn kantoor de verhoudingen der ekonomische machten te wikken, van statistische tabellen af te rekenen hoe de baan en de snelheid der maatschappelijke evolutie was. Doch waarom geen tabellen van zijn eigen onverklaarbaar verlangen! Want hij verlangde, hij verlangde zonder den oorsprong te zien, zonder zekerheid van zijn doel. Hij was onvoldaan over zijn leven. Hij verlangde niet naar Emma, niet naar zijn kind. Hij kende Emma; niets in haar wezen, niets van haar lichaam zag hij meer als een nieuw geluk. Zij had dien nacht gezegd: er waren geen ontdekkingen meer te doen!... En juist nieuwe ontdekkingen wilde hij! Maar waarom vond hij die niet in het groeiende leven van zijn kind, telkens nieuw, elken dag, elk jaar?... Ach neen, hij voelde het: daar was niet de verwachtingsvolle spanning die hij zocht. Hij wilde veroveren, en zelf weer, tot in nog onbewuste avontuurlijke diepten, veroverd worden. En wat gaf dan een kind!

Uit de weenende dwalende orgelklanken hoorde hij een klacht om vreemde nooit-genoten ontroeringen.

IX.

Verlangend naar die onbekende emoties, en toch tegelijk met den weerzin en de verachting van zijn denkende rede, ging hij naar de reprise van Sinte Pelagia, in het Métropooltheater. Emma had hem niet tegengehouden; noch, door haar woorden, den gang van wat gebeuren moest, willen vertragen of belemmeren. Haar eerste angst over André was geluwd; zij zag hem nu anders dan vroeger: als een grillig kind

waarover geduldig moest worden gewaakt. Elke toespeling op dien nacht zijner bekentenis vermeed zij. In zachtheid volgde hem haar blik. Zij vond hem nog stil, nog afgetrokken soms; doch de schrik dier zonderlinge ervaring moest ook hem in de argeloosheid tegenover zijn oude groote liefde hebben geschokt. Echter, was dit wel een verlies,... was het niet eerder een winst in het leven? Zijn jongensverliefdheid zou een vriendelijk genegen-zijn blijven; en ook dat zou wel wegkwijnen met den tijd; het zou hem vervelen... Zij wilde hem zijn kinderlijken zin laten doen en wachtend het aanzien. De klaarheid van haar hart vermoedde niet dat hij ook de listen had van een kind; dat hij, om te mogen stillen zijn dwingend verlangen naar het weerzien van Lize, eigen onrust en melancholie verzweeg.

Hij zat alleen in de donkerte der bestuursloge, onzichtbaar voor de zaal. Hij wist zich nu een ander wezen dan de ietwatnieuwsgierige toeschouwer in het theater van De Peppelaar; hij wist dat hij zich ging pijnigen. Maar hij zocht die pijniging als de bedwelming van een schroeienden drank.

Drie haastige gongslagen doorgonsden de plotseling verduisterende zaal; alleen rond den hoogen luuster in den koepel, rond de lampjes bij de uitgangen bleef een vage schemering. En terwijl de gordijnen voor het tooneel uiteen schoven, dompte het stemmengeroes der menigte weg in een wachtende stilte.

Daar was Lize weer; daar zag hij weer haar wijde lichte oogen, nog lichtender schijnend onder de zwaar-geteekende wenkbrauwen en randen. Alle lijn en kleur was versterkt; haar halfgeopende lippen gloeiden inkarnaat, fel en onwezenlijk in den hellen gloed van boven. Daar hoorde hij weer haar stem, zuiverder dan in het openlucht-theater, besloten nu in een akoustische ruimte. En aandachtig volgde hij al de bewegingen van haar spel, de trekken van haar gelaat in elke siddering die aan de woorden hun ontroering gaf.

Doch bij den wilden bacchantischen dans wendde hij even den blik weg van het tooneel en zag de schemerige zaal in.

Er ging een zacht hijgen door de stilte. Heeren, de branderigstarende oogen strak gericht, schoven naar voren op hun fauteuil of leunden achterover met lachend-open mond en verhitte wangen, vergetend wat er om hen was; elk nam de

jonge danseres voor zich-zelven alleen. Met verachting zagen de vrouwen toe; zóó te dansen, bijna naakt voor al die mannen-oogen, bewonderd te worden en begeerd,... het was onbeschaamd, het was een roekeloos vertrappen van de wetten der wereld. En tegelijk met een zoet-tevreden leedvermaak over de dwaasheid dier jonge vrouw van goede familie zaten zij te wachten op nog erger dingen.

Snel week hij weer terug in zijn stoel. En hij herinnerde zich opeens de schilderij van Beukel, geïnspireerd op de evokatieve bewegingen van haar dans. Hoe had zij geposeerd voor dien man? Had zij haar lichaam aan zijn blikken gegeven? Waren die het geheim van haar zwijgende oogen, al die gebeurtenissen waar hij, Campo, niets van wist...

En hij kwelde zich al wreeder en wreeder met fantasieën die zijn rede verwierp en toch niet versmoren kon.

Het spel ging voort; de regie werkte met felle lichten over het zonnig-grijs en okergeel dekor, dat het geblakerd gesteente verbeeldde eener levantische stad. En toen Pelagia in hare armen de doode Erinna had weggedragen, schoven de gordijnen toe.

Onder de alzijds opgegloeide lichten zag Campo den sceptischen glimlach der mannen, de lachende roode vrouwenmonden, de blonde en donkere kapsels, de blanke halzen; en het was hem of hij de waseming rook van haar kleederen, haar lichamen, haar parfums; of hij uit den glans der oogen, uit de maskertrekken der gezichten ook de woorden verstond die zij begonnen te fluisteren, de ijdele woorden over het drama en over de nieuwste kostuums bij Hirsch. Er weifelde tegelijk een zacht gedistingeerd applaus; men wilde voorzichtig zijn, afwachten, want het stuk was zonderling, primitief als de middeleeuwsche drama's die men vroeger had zien opvoeren door Verkade en Royaards. En toch openden de gordijnen weer snel met sleependen zwaai; onder het aanzwellend applaus bogen, op den achtergrond van het tooneel, Lizzy Warwick en Henri Waling.

Toen zakte het brandscherm. Er was pauze. En de zaal gonsde nu van stemmen. Met geklap van stoelen, geschuifel van voeten, rezen donkere en lichte gestalten op, bewogen dooreen in de richting der uitgangen.

André Campo bleef in de eenzaamheid zijner donkere

loge. Zijn gedachten gingen Lize na, het tooneel af, een kleedkamertje in. Hij bemijmerde hoe zij daar nu staan zou voor een spiegel; wie er wellicht bij haar was; of zij weer geheel wegleefde in haar spel... Hij wilde haar opzoeken; maar hij dorst niet; een dwaze verlegenheid weerhield hem. Hij voelde zich vreemd in deze wereld. Hoe kwam hij hier? Ja, wel was hij een ander wezen geworden; hij die eenmaal zóó intransigant was dat hij velen stroef en koel leek; hij die eens zeide nooit zijn werk te zullen overleveren aan de hedendaagsche regisseurs... En nu zag hij het vertoond in een dier gebouwen wier architektuur hij altijd verfoeid had als louter smakeloozen zinledigen opsmuk. Daar vóór hem, aan beide zijden der scène, waren de vaste schermen met hun roode geschilderde draperieën, hun vergulde geschilderde koorden en franjes. De zaal praalde in het valsch rood van met pluche omkleede pilaartjes, in het blinkend goud van grove rokoko-ornamenten. Wat beteekenden de schoone bewegingen der harmonische oude gewaden op het tooneel, terwijl de moderne toiletten in de zaal wellicht de uiting waren van de gril eener brutale Parijsche kokotte... Wat wilde deze dramatiseering van de legende eener boetvaardige vrouw uit de derde eeuw, bij een publiek der twintigste, welks gedachten vol waren van motoren, matches, villaparken, engagementen, en dat het genie eener vindingrijke modiste benijdde!

En, spijtig nu, dacht hij opeens aan de armelijke lokalen waar hij met arbeiders en vrouwen vergaderde en tot hen sprak van de zuiverder tijden die komen gingen. Moest hij niet ook háár hart wakker roepen tot deze werkelijker wereld, het sluimerend hart van dat mooie rosharige meisje met de groote oogen en den melancholischen mond,.. onder ontroeringen en heftige geestdrift haar overstelpen? Haar laten zien hoe grootsch de samenleving groeide en hoe een onontkoombare natuurwet uit den overrijp-geworden produktie-vorm van nu een nieuwe ekonomische ordening te voorschijn dreef, die de gansche menschheid zou omvatten en brengen nieuwe troostrijker wijsheid en kunst aan de hongerende ziel. Maar,... als zij onbewogen bleef?

Schelletjes tinkten in de verte. Langzaam vulde de zaal. Weer doofden de elektrische luchters; en de gordijnen openden.

Hij lette op den gang van het spel niet meer; hij dacht alleen aan het raadsel van dat meisje. Hij begon zich af te vragen of het louter onbevangenheid was die haar de schoonheid van haar slank lichaam nauwelijks deed omsluieren voor die honderden starre oogen... Wellicht was zij niet onbevangen! Eerzucht kon haar drijven; ijdelheid, koketterie die geen schaamte voelt! Scherper tuurde hij op de nerveuze bewogenheid van haar gelaat en erkende dat hij, die den groei der menschelijke samenleving in diepste gronden dacht te doorschouwen, blind stond voor de ziel eener jonge vrouw. Hij wist niets, hij begreep niets van haar.

Vermoeid in zijn hersenen, ongeduldig, wachtte hij het einde. Pelagia lag dood in de kluis, bij de zangen van het nonnenkoor. Haar handen waren over de borst gevouwen; haar gezicht was bleek. Eens zou zij in waarheid zoo liggen, later, later, na veel jaren, oud, grijs, als hij-zelf al dood was; zij zou nooit weer opstaan, bewegen, spreken. Haar kinderen zouden misschien om haar heen staan... Zou zij ooit van een man zijn?... Het was maar een spelletje nu! Heerlijk toch! Straks mocht hij haar dicht bij zich zien... Zij had hem geschreven of hij op 't souper bleef, na de voorstelling. Hij zag er tegen op; doch alleen om langer haar nabijheid te genieten had hij 't aangenomen. Emma liet hem geheel vrij. En met klamme vingers betastte hij, in den zak van zijn jacquet, Lize's briefje.

De gordijnen sloten voor den laatsten galm van het gezang, openden weer op het applaus dat sterker was dan in de pauze. Lize stond, in haar donkere pij, op den achtergrond. Een man bracht haar een grooten tuil witte rozen, door Campo 's morgens besteld; hij had, zelf onverschillig voor bloemen, iets kostbaars en voor dezen tijd zeldzaams gevraagd; men had hem witte rozen aangeraden. Waling, buigend uit de koelissen verschijnend, nam zijn krans met lange linten in ontvangst.

En de zaal stommelde leeg.

Zeven entam's stonden om elf uur voor het theater te wachten, onder het roode licht der elektrische gevellampen. Eindelijk, tegen half twaalf, toen alle spelers en speelsters waren afgeschminkt en verkleed, schoven de auto's toeterend

de breede laan uit, in schokkende vaart over bruggen, door een enkele nog drukke straat, langs nacht-stille grachten.

Lize Arnsberg had Campo bij zich genoodigd; hij zat op een klapbankje tegenover haar en Rea. Zij had zijn kaartje bij den rozen-ruiker gevonden; zij dankte hem met een blijden lach: witte rozen vond zij heerlijk, 't waren haar liefste bloemen! En dan nu, in October!...

Ofschoon hij, evenals op De Peppelaar, weinig aandacht had gegeven aan het spel der anderen, maakte hij toch, om iets te zeggen, Rea een komplimentje over haar optreden als Erinna. Hij herinnerde zich haar trouwens als een mooi slavinnetje op het tooneel, donker-oogig, volkomen oostersch in haar joodsch type. Haar kort-geknipte zwarte lokken krulden over den sterken gevulden hals; zij was niet groot, doch zuiver-gebouwd, vroeg-rijp van vormen. Haar stem scheen iets te laag, te zwaar voor haar jeugd.

Het gesprek gleed luchtig over allerlei bijkomstigheden der voorstelling: over de volte der zaal; over de al- of nietbruikbaarheid der oude kleeding in den modernen tijd. Druk, met luide uitroepen, met schallenden lach, babbelden de meisjes. Doch bij het snelle voorbijschuiven van een lantaarnschijn over Lize's gelaat zag Campo dat de lach niet in het grijze licht van haar oogen was.

De auto minderde zijn vaart, stopte.

In den grooten salon van Maison Dekkers, bij de flonkering van kristallen luusters, tusschen vergulde spiegels en marmeren vazen, bewogen zich de akteurs en aktrices, de dames en heeren figuranten, vroolijk nu de nerveuze onrust der opvoering voorbij was, lachend, luidruchtig pratend, behaaglijk weer in rok of smoking en nieuwst avondtoilet.

Lize Arnsberg stelde Campo voor aan den heer Moldau, Rea's vader, dien hij wel eens had hooren noemen als schatrijk handelsparvenu en tooneelbeschermer, en aan diens vriend, den ouden Zur Mond. Moldau nam onmiddellijk den auteur terzijde en, den arm steunend op een schoorsteenmantel, zijn groot kaal hoofd met kleine bakkebaarden dicht bij Campo's gelaat, zei hij in vertrouwelijk gefluister zijn gewichtige meening over het stuk van dien avond. Hij vond het merkwaardig, eigenaardig, maar niets voor 't groote publiek. De massa wou romantiek; wat begreep die van een misteriespel!

‘Zur Mond bijvoorbeeld, overigens een goeie vrind van me, snapt er niks van. Die zei potdome dat de danspartij wel een turksch nachtkafé leek! Wat zouen de kranten zeggen? U hebt ze niet vantevoren ingelicht, hè? Jammer! U hadt ze een beetje moeten oriënteeren, u wat laten interviewen. Nou kennen ze u niet eens! Enfin, finantiëel is de boel goddank gedekt. Die Lize toch,... een beste meid,... wat heeft ze er voor gewerkt! Ze danst met temperament in 'er beenen... Maar u moet eens wat heel nieuws maken, nog niet dagewesen... Enfin, u ken tevreden zijn. 't Publiek van vanavond, een beschaafd ontwikkeld publiek, had waardeering voor uw stuk. Die dansen, ziet u, dat pakt! En zoo wat vreemde muziek erbij! Ik voel altijd aan een zaal of 't gaat. Ik ben een ouwe theaterrot, meneer!’

En zijn mond tot een breeden tevreden lach vertrekkend slurpte Moldau zijn kopje mokka in één teug leeg. Toen scheen hij den schrijver van Sinte Pelagia opeens vergeten te zijn; hij keerde zich, ernstig, naar Aaltje Boersink die met Asselijn stond te flirten.

Er werd gewaarschuwd voor het souper; de gasten, enkele in paren gearmd, drongen langzaam, onder lachend gekeuvel, naar de eetzaal die achter den ontvangsalon lag. En intusschen, bij het zoeken der plaatsen, moest Campo vele handen drukken, de kennis hernieuwend die hij op De Peppelaar had gemaakt.

Aan tafel trof hij aan zijn linkerhand dokter Noël; rechts Alida Boersink. En even de rij langs glurend zag hij, naast haar, Waling die zijn servet met plechtig gebaar openvouwde, als zat hij nog voor den Syrischen tempel, doch tegelijk grapjes verkocht tegen Rea, aan zijn andere zijde. Tegenover zich had hij Lize Arnsberg, tusschen Asselijn en Zur Mond; Moldau zat naast zijn vriend.

Noël bestelde een flesch Pomies. Campo, die tegen zijn gewoonte naar wijn verlangde en niet zoo gauw een ander merk bedenken kon, vroeg hetzelfde. Bespeurend dat juffrouw Boersink geheel door Waling in beslag werd genomen, wendde hij zich tot den zonderlingen dokter die belang scheen te stellen in dingen waarover hij, Campo, sinds jaren met niemand gesproken had. Openhartig, na de pasteitjes en het eerste glas, begon Noël al dra van zijn doktersloop-

baan, van zijn praktijk onder de artiesten. Métropool had hij gekend een kwart-eeuw vóór de moderniseering, toen 't nog Tiburino-theater was: niets dan een landelijke herberg met kleine tooneelzaal en een tuin vol duistere priëeltjes. In dien tijd lag Amsterdam binnen groene weiden en bloeiende hoven. Maar kille grauwe volksbuurten hadden in snelle woekering al de oude bekoorlijkheid verstikt, insluitend, sloopend de vroeger-eeuwsche buitenhuisjes die eenmaal rustten in het lommer van geschoren linden, vergeten resten van een dorpje buiten den stadswal. De kronkelwegjes van voorheen waren verbreed en rechtgelijnd; zinvolle namen vervaagd onder nieuwe, verbeeldinglooze en nuchtere. Noël had Ter Gouw nog gekend, met hem gezworven door de sloppen en stegen der oude-stad; met De Roever had hij gesnuffeld in het archief; Judels en Veltman had hij zien spelen in nu verdwenen variététjes. Doch de herinnering aan al die menschen en toestanden, waarvan het jonge geslacht niet meer wist, scheen hem geen weemoed te brengen; hij leefde in den nieuwen tijd mede, in wijze tevredenheid, zonder verlangen naar het onherroepelijke.

Het vischgerecht sloot zijn spraakzaamheid af. Hij bood zijn buurdame, eene der jonge dilettantjes, een glas van zijn tweede flesch, een Chateau Yquem - aangename herinnering aan Montaigne, vond hij, - en verdiepte zich toen geheel in het genieten van de tarbot.

Campo voelde geen spijt over zijn meegaan naar het souper. Een plotselinge gedachte aan Emma, aan het late uur van den nacht, was weggezonken in de verre diepten van zijn bewustzijn. Het praten over die oude dingen vond hij behaaglijk. Hij verzette zich niet tegen Noël's schimpen op de onafzienbare grauwheid der volkswijken; hij wist dat het de onrechtvaardige uiting was van een louter historicistisch en aesthetisch beschouwen, dat de verborgen voedende gronden van het leven der menschheid niet kende. Maar zijn verstandelijk oordeel zag hij als door een omgekeerden kijker, klein en ver, onbereikbaar nu. Alleen het genot van het oogenblik, de zachte bedwelming van den wijn, de stemmen, de geuren, het licht, lagen binnen zijn ervaring.

Tusschen een paar spichtige boeketten door, over dessertschaaltjes met chokolaadjes en pistaches heen, verheerlijkte

Zur Mond tegen Alida Boersink een nieuw Fransch automerk:

‘Verleden week negentig kilometer gehaald! Prachtkar! Ik zal je eens meenemen, hoor Aaltje!’

Zij kon niet antwoorden, daar naast haar Waling was opgestaan, tikkend tegen zijn half-vol glas; hij zag rond over de bewegende hoofden der gasten, een glimlach, welwillend en genadig, om zijn sterken mond, wachtend tot allen zouden zwijgen voor hem.

‘Soms kan ik hem toch heusch niet van een dominee onderscheiden’, fluisterde Noël achter zijn glas Campo in, die opeens moest denken aan 't gesprek op den autorit naar De Peppelaar.

Een paar lachjes, een paar woorden, klonken nog na in de stilte. Toen begon Waling, zalvend en minzaam:

‘Dames en heeren! De theaterkunst heeft terug te zien op een avond die als een historisch moment geboekt zal staan in haar annalen. Er is gebroken met oude sleur, met verschimmelde tradities. Onbetreden wegen zijn ingeslagen. Wat eens de beweging van tachtig voor onze litteratuur heeft gedaan, wat de bouw van de nieuwe Beurs was in de ontwikkeling onzer vaderlandsche architektuur, wat Cubisten en Futuristen hebben tot stand gebracht voor de schilderkunst, dat is de opvoering van Sinte Pelagia in de historie van het tooneel....’

Triomfantelijk zag hij rond, fier op zijn veel-omvattende kennis, zijn algemeene ontwikkeling, zijn onbekrompen moderniteit. Zijn glimlach trok hij weg in plooien van ernst aan de mondhoeken; zijn oogen deed hij stralen, toen hij met breed gebaar der rechterhand vervolgde:

‘En, dames en heeren, dat danken wij, die allen de kunst van het theater liefhebben om haar veelzijdig vermogen, dat danken wij aan den dichter van dit origineele misteriespel, aan den heer André Campo die daar in ons midden zit. Ik noodig u uit een dronk te wijden aan den auteur van Sinte Pelagia!’

Achter Alida heen klonk hij zijn glas tegen dat van Campo. En van heel de tafel bewogen zich de gasten met opgeheven glazen, volle en leege, naar den schrijver wiens aanwezigheid sommige akteurs nu eerst ontdekten.

Toen allen weer zaten, onder vroolijk rumoer, gaf Noël

den kellners een teeken om nog even hun rondgang te staken, en verzocht stilte. Met uitgespreide vingers op de tafel steunend sprak hij:

'Dames en heeren! Wij zijn hier niet bijeen om enkel maar te eten en te drinken, al heb ik zelf dan misschien een weinig-asketisch voorbeeld gegeven, maar ook om te getuigen van onzen eerbied voor de tooneelkunst die wij allen liefhebben, zooals onze Waling daareven terecht zei. Laat dan mij, een der oudsten onder u - ik wed dat ik ook spreek namens meneer Zur Mond! is 't niet waar?...' En hij boog zich schuin voorover, als om een apartje, naar het groote kale hoofd van den maecenas die juist een takje sier-groen naar Alida's boezem mikte;

...'laat ons dan hulde brengen, op onze wijze, aan de kunst van het tooneelspel, aan de vrouwen en mannen die zich aan haar hebben gewijd. Dames en heeren, gij zijt als de kinderkens...'

'Volkomen met je eens!' brulde Zur Mond.

'Ik zeg dit niet omdat ge lacht en lawaai maakt, maar omdat de dramatische kunst zich al op zoo'n schoone en roerende wijze bij kinderen openbaart. Geen akteur is zoo vereenzelvigd met zijn rol als het kind wanneer het speelt. Want het kind speelt geen rol, het doet niet na, maar het verplaatst zijn wezen en is in een hoogere realiteit al wat het zegt te zijn: een steigerend paard, een wilde leeuw, een fluitende lokomotief of een razende schoolmeester! Het kinderspel is het schoonste drama, vooral wanneer zoo'n wurm alleen is en zijn mede-akteurs om zich heen droomt en tegen ze spreekt en zich huizen, bosschen, zeeën schept die wij niet waarnemen met onze vergroofde zintuigen. In zoo'n spel doorleeft het kind de diepste wezensdiepten van dingen en dieren en menschen. Denk aan Sinterklaas, dames en heeren! Dat is een drama midden in 't leven, zooals vroeger de misteriespelen - nietwaar, meneer Campo? - midden in de kerken, niet afgezonderd op een tooneel. Ieder doet mee: ouders, dienstmeid, schoorsteen, bel, dagelijksche deugdjes en ondeugdjes, liefde, vriendschap, voor-de-mal-houërij, alles! De kinderen leven dan in een heerlijke waan, een benijdbare verwarring van werkelijkheid en droom, zooals de grootste akteurs die kennen... Ze hebben

maar een vaag besef, diep in hun bewustzijn, van het onwerkelijke. Ze aanvaarden het wonder van die eeuwenoude onsterfelijke bisschop, die alles weet en ziet en op één avond heel de wereld rondrijdt en alle kinders bezoekt en daar toch maar gemoedelijk tusschen de gewone menschen zit te keuvelen over de kou en de verre reis. Die gelukkige zieltjes zien het wonder nog zoo-maar gebeuren in de huiskamer. En daar het kind van alle tijden is, zal ook het drama een kunst van alle tijden zijn, een kunst die niet sterft vóór de laatste mensch zijn laatsten adem zal hebben geblazen. Uw kunst, dames en heeren, beroepelingen en dilettanten, is het pure altruïsme, het ware übermenschliche, de onpersoonlijke objectiviteit-zelf. Uw eigen ikheid overschaduwt gij met de individuën die gij op de scène verbeeldt. De tooneelkunst is, zooals ik eens een beroemde aktrice hoorde zeggen toen ik haar een kompliment maakte over haar kreatie van een cynische bordeelhoudster: “En toch heb ik nooit zoo'n mensch ontmoet! Maar je voelt 'et, meneer,... 't is een gave Gods!” - Dat is schoon gezegd: een gave Gods! Gij leeft in het leed en de vreugde van anderen. Daarom kunt gij niet wreed zijn; medelijden en menschenliefde heb ik in geen kringen van onze samenleving veelvuldiger en dadenrijker ontmoet dan in de wereld van het theater. Laat ze daarbuiten maar lasteren over uw leven! Gij zijt de vrijgevochtenen van alle domme sleur en benauwde konventie die als een onzichtbare ceinture-de-chasteté...’

‘Hé, hé!’ riep Zur Mond, met een blik naar den overkant.

‘...het leven der nette burgerij steriliseert. Maar gij zijt dan ook de pariah's, de vogelvrij-verklaarden, de met een schuin oog aangeziene natuurwezens, de faunen en satyrs, de bacchanten en maenaden, benijd en bewonderd door wie zeggen dat zij u verachten. Gij weet uw wezen, uw ikheid, uw persoonlijkheid te splitsen in zijn oer-elementen van kwaad en goed, dom en listig, wreed en zachtaardig, slaafsch en heerschzuchtig, hatend en minnend. En ook in dat scheiden van die primitieve instinkten toont gij, kunstenaressen en kunstenaars van het drama, uw verwantschap, over de eeuwen heen, met de wiegetijd van het menschdom. En daarom, gij allen! drinkt op elkanders welzijn, op de

kunstenaars, de kunstenaressen en de steunpilaren van het tooneel!'

'Bravo, mooi zoo dokter!' schreeuwde Zur Mond, en fluisterde tegen Moldau: 'Oef, wat kan die vent klessen!'

De bedienden waren hun loop weer begonnen. Het lachen schaterde opnieuw over den kleurig-flonkerenden disch; de stemmen, na het lange zwijgen, klaterden en gonsden, luider en hooger naarmate de flesschen leeger werden.

Campo dacht aan wat Lize hem enkele weken geleden van Noël verteld had. Hij benijdde den dokter zijn beheerschende wijsheid die hem nu luchtig kon doen spreken over oude smartelijke dingen. En ook die luchtigheid benijdde hij hem. Zich-zelven wist hij geen redenaar te zijn. Zwaarwichtig, zakelijk-dor, zonder boeiende kracht was zijn spreken op volksbijeenkomsten en populaire kursussen. En nu? Hij vermoedde dat wellicht ook nu van hem, als auteur, een toost werd verwacht; en hij had niets te zeggen, geen grapjes, geen pluimpje. Doch hij kon niet langer zwijgen zonder onwellevend te zijn jegens Waling, jegens Lize. Hij had met haar, over de tafel heen, recht tegenover zich, slechts weinige, oppervlakkige woorden gewisseld. Haar lach was soms uitgelaten-kinderlijk; doch dan opeens weer meende hij in haar blik een peinzenden ernst te zien die hem, na dien lach, bevreemdde. Hij voelde zich triestig worden; en om zwevend te blijven in den oordeelloozen roes van straks, dronk hij zijn glas in-eens leeg, schonk zich terstond weer in.

Gebak met konfituren werd rondgediend; enkele gasten grepen reeds naar de schaaltjes met amandelen en chokolaterie. Toen, als was hij op een volksbijeenkomst, stond Campo plotseling achter zijn stoel en vroeg het woord.

'Champagne!' riep Waling. 'Hé, ober! laat je champagne anrukken, hè!'

Onbeweeglijk bleef Campo staan; zijn oogen dwaalden over de vroolijke hoofden, langs de bloemvazen, de stralende luchters, volgden de bewegingen der bedienden die de kurken deden knallen en, de hand omwonden met een servet, rondgingen achter de gasten, kelk na kelk vullend. En onder het wachten werd hij zoo kalm, als stond hij op het podium eener vergaderzaal, voor de arbeiders en de afgesjouwde

vrouwen. Hij overwoog niet meer de gedachten der anderen; hij zag enkel de woorden die hij zeggen wilde.

Eindelijk trokken de kellners zich bij het buffet terug.

En hij begon te spreken. Zijn stem was niet luid; maar zij klonk helder, drong de stoornis van enkele laatste geluiden weg en beheerschte de aandacht. Hij dankte de speelsters en spelers voor moeite en tijd die zij besteed hadden aan de vertooning van een vrijwel vergeten dramaatje. Hij hoopte dat zij zich nu aan belangrijker tooneelwerken zouden geven. Hij zei niets dan frazes en gemeenplaatsen, met het rustige gemak, het nimmer haperen, van een publiek spreker. Hij bleef hoffelijk en koel, zonder geestigheid. En hij eindigde met een bijzondere hulde aan juffrouw Arnsberg om haar wel-begrepen spel in de hoofd-rol, om haar meesleepende dansen, om haar zorgen bij de voorbereiding; en aan Henri Waling om zijn onvolprezen regie.

Toen tinkten over de tafel de champagneglazen. Waling glimlachte voldaan. Lize Arnsberg raakte plichtmatig, zonder op te zien, met haar glas dat van Campo.

Een paar gasten gingen weer zitten, kraakten nog een amandel. Doch de meesten wandelden de eetzaal uit, vormden groepjes in een kleinen zij-salon en in de ruime serre die langs den ganschen achtergevel liep. De heeren staken hun cigaar op; enkele jongevrouwen ademden voorzichtig aan een cigaret.

In namaak-sèvreskopjes, met landschapjes en herdertjes beminiatuurd, werd de mokka rondgediend. Twee kellners, de eerste met een kleine likeurflesch in elke hand, de ander met een blad vol glaasjes, gingen glimlachloos van gast tot gast:

‘Chartreuse of Bénédictine? Bénédictine of Chartreuse?’

‘Heb je geen triple-sec, Eduard?’ vroeg Zur Mond met lodderig-toegeknepen oogen aan den ober, dien hij op bijna alle soupertjes weerzag. En hij vervolgde tot den kleinen Moldau, naast hem op een weeke sofa in het salonnetje:

‘Hoe kwam j'erbij om je dochter in zoo'n bezopen stuk te laten meespelen? Zooveel nonsens op één avond achtermekaar heb'k nooit gehoord!’

Moldau antwoordde gapend:

‘Och, die dametjes kenden mekaar nog van 't kostschool.

Rea was er niet af te houën. Ze heeft altijd naar 't tooneel gewild. Ellendig!'

'Hm! de ouwe liefde van 'er ouwe-heer, wat!' knipoogde Zur Mond, kleine teugjes nippend van zijn pousse. En zij zwegen beiden, de handen gevouwen over hun zakkige buiken, in soezend herdenken van oude vroolijke nachten.

De serredeuren naar den tuin waren opengeschoven. Campo stond er even alleen en snoof den vochtigen geur van een nog lauwen Octobernacht. Nu-en-dan murmelde de wind door het al verijlde loover van hooge boomen in de omliggende tuinen. Een paar sterren blonken door de dunne traag-glijdende wolkensluiers.

Opeens hoorde hij Noël naast zich, die hem een kleine cigarenkoker voorhield en naar de beide oude heeren in het salonnetje wees:

'Castor en Pollux maffen al! Steek er eens op: een licht havannaatje...'

Toen nam hij hem mede in een wijd stoelen-ovaal dat de eene helft der lange serre vulde en aan 't eind was afgesloten door een half-rond bankje waar Aaltje Boersink naast Waling zat, onder de waaierbladen van een palm. Op ronde tafeltjes stonden koffiekopjes en likeurglaasjes. Noël schoof tusschen Rea en Lize; Campo vond een leeg taboeretje tegenover hen. Rea's lach schalde telkens luid; haar sterke warm-roode lippen waren half-geopend; zij klapte de kleine handen samen en keek met een schittering in haar donkere oogen rond. Doch Lize was stil, al lachte zij soms met Rea's vroolijkheid mee. Als door grijze floersen scheen haar blik van verre te staren.

Zij bemerkte dat Campo naar haar keek; en alsof het haar gepeins was geweest dat haar ernstig deed zijn, sprak zij snel tot den dokter:

'Maar meneer Noël, die verheerlijking van de dramatische kunst, in uw toost, klopt niet met wat u indertijd in de bodega hebt gezegd over de toekomst van de roman.... Weet u nog wel? Toen was u niet zoo optimist voor 't theater! Is dat nu konsekwent?'

Noël, die 't zich niet precies meer herinnerde, riep:

'Lieve kind, wie is er nou konsekwent! Wat zegt ú, meneer Campo?'

Campo glimlachte. Zijn gemompel ging verloren. De architekt Barchem, in zijn bruin-velvet jasje, met zwarte slipdas, had joviaal de hand op Noël's schouder gelegd en zei:

‘Uw toost was verbazend interessant,... maar ik heb als theosoof een andere verklaring voor die verscheidenheid in de kreaties van de akteurs, namelijk onze reïnkarnatie-leer! Daarin ligt de kiem van het dramatisch vermogen. Wij denken ons niet maar eenvoudig in een rol, in een ander individu,... nee, 't is een herinnering aan een vroeger bestaan, een herleven.’

‘'t Is best mogelijk,’ antwoordde de dokter. ‘Vandaar misschien de groote liefhebberij voor 't tooneelspelen. Wie doet er niet aan! Ieder is wel eens lid van een dilettanttooneeltje geweest, nietwaar?’

‘Zeker!’ zei Barchem. ‘Wij trekken enkel een oud kleed uit onze prae-existentie aan. En de rollen die wij 't liefst spelen, 't diepst bezielen, zijn de gestalten waarin we de laatste maal op aarde verschenen. Bij de kinderen is dat allemaal natuurlijk 't sterkst. Het okkulte vermogen slijt helaas met het ouder-worden bij de meeste menschen af’...

Noël stond op.

‘Daar gaan we dan maar mee naar bed,’ zei hij. ‘In mijn volgend bestaan speel ik misschien prachtige doktersrollen... Laat Waling al dat moois maar niet hooren!... Maar waar is 't-ie?’

De halfronde sofa, waar de groote akteur met Alida Boersink had gezeten, was ledig. In den salon zag men hem niet. En Beukel, die even in de garderobe ging kijken, berichtte dat Waling's lange jas er niet meer hing.

De oude heeren Moldau en Zur Mond, vroolijk geluimd door eenige gebisseerde pousjes, namen afscheid. Rea's vader wilde haar meenemen, maar het meisje zei kortaf dat Beukel haar wel thuis zou brengen, in een atax, of wandelend; 't was immers heerlijk weer, een zoele herfstnacht, zonder regen, zonder wind... Mopperend, machteloos tegen zijn dochter, verdween Moldau.

‘Zulke fuiven moeten we meer hebben!’ riep Beukel. ‘Fuiven moeten we,... dat houdt de fut erin! En dan nog klassieker,... een klassiek bacchanaal!’

En met breed gebaar teekende hij een geweldig tafereel in de damp-zware atmosfeer van het salonnetje.

André Campo zag dat het over tweeën was. Hij ging op Lize Arnsberg toe en vroeg of hij haar vergezellen, haar thuisbrengen mocht en een taxi zou bestellen... Zonder verwondering stemde zij toe; doch zij wilde te voet gaan. De laatste gasten, in luidruchtige groepjes, kwamen een paar woorden van dank en afscheid stamelen. Rea en Beukel wuifden nog even aan de gangdeur. Serre en salons waren verlaten.

In de garderobe hielp Campo het slanke meisje, dat ernstig, zonder een glimlach zelfs, haar wijden avondmantel om zich heen trok. Dokter Noël ging met hen de hooge stoep af, de donkere eenzame gracht op.

X.

Zij spraken enkele woorden over het weer en zwegen verder, elk in eigen gedachten. Het was zacht gaan druppelen, vocht van de boomen, of wellicht een begin van regen. Zij zagen geen sterren meer, nu de ijle wolkensluiers van middernacht waren aaneengesloten tot een zwaar floers. Er ging een sterker koelte door de boomen; dor-ritselende bladeren dwarrelden over het donkere water.

Al spoedig nam Noël afscheid en sloeg de Vijzelstraat in.

Campo zag Lize naast zich loopen, het hoofd even gebogen, zooals dien middag, dien hij niet vergat. En weer hoorde hij in zich de vraag: koketteert zij met een voorbijgaand meisjes-verdrietje; wil zij interessant zijn door levenswanhoop en menschen-verachting?

Hij dacht aan de laatste uren; aan haar zwijgen tegenover Waling; aan den droevigen ernst van haar gelaat toen de akteur met Alida verdwenen bleek... En hij zag haar gestalte, zooals zij, dien zomerschen regennacht op De Peppelaar, haastig uit de auto sprong. Waar was zij geweest?... Een zonderling vermoeden doorflitste opeens zijn denken. Het drong hem tot weten, onweerstaanbaar, zoodat zijn stem fluisterde, heesch van angst:

‘Lize, je was triestig vanavond... Ben je erg moe, of... is 't je oude melancholie weer?’

Zij zag hem aan, de lippen vast opeen, de oogleden halfneer. Hij vreesde dat hij haar niet tot spreken zou krijgen. Toch hernam hij:

‘Waarom zeg je niet alles? Je hebt immers al iets van je gedachten aan me gegeven, Lize! We hebben vriendschap gesloten, is 't niet?’

Haar glimlach was koel toen zij antwoordde:

‘Ik kán niet alles zeggen.’

Hij nam zijn toevlucht tot een wending en vroeg:

‘Geloof je aan vriendschap tusschen een man en een vrouw?’

Zij boog het hoofd ietwat terzijde; door haar lange wimpers zag hij, in het schemerlicht der gracht, de lichtend-grijze oogappels.

‘Nee!... Of... nu ja, voor een poosje! Dan gaat het mis... voor één van beide.’

Hij voelde dat hij haar overschatte, dit meisje van twee-, of nauwelijks drie-en-twintig jaar, door haar zulk een vraag te doen. Doch misschien gaf zij hem een bedekte waarschuwing... Misschien ook was 't alles enkel dwaze flirt! Lachend zei hij:

‘Wat een levenswijsheid, Lize! En zoo jong, zoo'n kind, zooals je zelf eens zei...’

Maar hij vervolgde ernstig:

‘Natuurlijk is er al een man in je leven geweest, van wie jij hieldt, of die van jou hield... en je kunt of je wilt ten slotte elkaar niet. “Ik ween om liefde die niet is ontloken...” Is 't niet? Waarom vondt je dat zoo mooi?’

Zij liep langzamer en keek nu hulpeloos hem aan:

‘Ik kán niets zeggen, heusch niet. Als 't ook 't geheim van anderen is, dan mág ik 't toch niet zeggen?’

Terwijl zij sprak, dacht hij aan dien middag op haar kamer toen hij haar kuste op de zachte ongerepte huid van haar voorhoofd; toen haar handdruk sterker, langer was dan vroeger; toen zij achter haar lach woorden verzweeg die zij bijna had geuit. Hield waarlijk dit jonge leven een herinnering verborgen? Waarom wilde zij nog zijn omgang; waarom zag zij hem aan zooals zij deed; wat was hij zelf dan voor haar? Hij eischte alles; hij duldde, voor zíjn blik, geen sluiers om dat hart. En hij herhaalde zacht:

‘Van anderen?... van één ander?’

‘Ja! U weet immers niet alles wat ik deed, met wie ik sprak, al die maanden vóór ik bij u kwam...’

Hij ademde diep, onrustig; nu voelde hij zijn laatsten twijfel wijken. Even zag hij haar blik koel en hooghartig. Wilde zij hem op een afstand zetten? Maar neen! daar was weer die streelende zachtheid in haar oogen, die angst voor zware heftige smart.

‘Hindert de regen je niet?’ vroeg hij.

‘'t Kan mij niet schelen! U?’

Toen, opnieuw een wending zoekend:

‘Zou je van een man, van wie je hieldt, niet alles willen weten?’

‘Hoe bedoelt u?’

‘Ik bedoel: alles van zijn vroeger leven,... zijn gedachten, gevoelens, verliefdheden, angsten, idealen,... alles, alles! Ook... slechte dingen, slechte begeerten,... alles, 't heele verleden!’ Over haar gelaat was verwondering.

‘Nee,’ zeide zij. ‘Je houdt van iemand, zóó, zooals hij is op dat oogenblik,... met alles, ook met alles wat je niet van hem weet.’

Hij dacht aan Emma, en hoe er, al die jaren, geen gedachte, geen aandoening was geweest die zij niet wisten van elkaar. Doch het scheen hem nu doodsch en grijs, wat hij vroeger de hoogste eenheid van harten, het opperste vertrouwen noemde. En al de kleine sidderingen in Lize's trekken, in haar oogleden, haar neusvleugels, haar mondhoeken bespiedend; zich herinnerend haar zwijgen dezen avond, haar thuiskomst in dien zomernacht, hernam hij:

‘Ook als hij veel ouder was,... als hij... véél in zijn verleden had?’

Zijn blik stuitte af op den haren; een grijzen wand zag hij in de diepte van haar oogen. Zij zweeg. Doch terwijl hij voortsprak voelde hij haar weerstand bezwijken in de herinnering van leed.

‘Hij was ouder dan jij,... Lize!... Hij was getrouwd geweest,... en nu weer gescheiden.’

Eindelijk, haastig sprekend, verried zij zich:

‘Hoe weet u dit?’

‘Hij is driemaal getrouwd geweest,... en nu wordt hij vaak genoemd met Alida Boersink!’

‘Ja! Hoe weet u dat alles?’

Zij boog het hoofd.

Hij sprak kalm, nu hij sterker was gebleken dan zij:

‘Ik vermoedde 't wel dat het Waling was.’

Zij zag weer op:

‘En had ik dat dan kunnen zeggen? Moest ik niet zwijgen?’

‘Och, waarom? Is bij mij niet veilig al wat je me zegt?’

‘'t Is toch ook zíjn geheim!’

Toen zwegen zij. Campo dacht aan Henri Waling, den ouden akteur met het breede sterke gelaat, leeftijdloos, een jongen, en een man, en een grijsaard, alles dooreen, en alles afzonderlijk weer van moment tot moment. Had deze man de gedachten van Lize Arnsberg vermeesterd, zonder eenige poging wellicht, enkel door de kracht van zijn veelvoudig wezen? Wat was er tusschen hen gebeurd? Waardoor was die melancholie in het meisje gezonken? Had hij beloften gedaan en weer verbroken, gewekte verlangens teleurgesteld? Of was het in haar een verzwegen hoop geweest waarvan de bewonderde man niet wist?

Hij besefte de machteloosheid van zijn jalouzie. En nu met de triestigheid van den verkoelenden roes zijn rede ontwaakte, begon hij zich af te vragen wat hij eigenlijk wilde, hij, een getrouwd man, die bovendien aan dit meisje volkomen onverschillig was... Hij bleek niet eens in haar vertrouwen te zijn: als een inkwisiteur had hij het geheim van haar jong leven opengerukt. Hij wist nu wat hij weten wilde: zij had liefgehad! En hij kende den man. Zij leed nog; misschien ook voelde zij spijtigheid, schaamte... Maar het was alles tamelijk onbelangrijk; waarschijnlijk maakte ieder bakvischje, iedere jongevrouw zoo'n verliefdheid door! En hij die vroeger schriel was op zijn tijd, die al zijn uren had gegeven aan nuchteren arbeid, hij vorschte nu naar het verleden, naar de ervaringen van een meisjeshart! Moest hij niet een einde maken aan heel die dwaze episode midden in zijn streng-opgebouwd leven...

Doch zijn woorden waren weer anders dan de redelijke overweging. Hij hoorde zijn weeke stem:

‘Lize, 't was dus wel pijnlijk voor je, dat ik, aan 't souper, tegelijk op jou en Waling toostte?’

Zij schokte even met de schouders:

‘Och ja,... daar moet ik maar tegen kunnen.’

‘Waarom blijf je in zijn troep? Telkens met hem samenspelen,... ook weer in dat stuk van Hebbel,... hoe kun je 't! Is dan alles overwonnen?’

Hij vroeg het met een vage hoop waar hij-zelf tegelijk de verwondering om voelde.

‘Overwonnen,... 'k weet 't niet. Behéérscht wel! Ik beheersch me heelemaal. Dan word ik onverschillig; ik lach me-zelf uit. Nee! ik zou niet uit zijn troep weg willen. Nooit zou ik voor hem willen wijken. Hij hoeft niet te weten wat hij heeft gedaan.’

‘Je bent trotsch,’ zei hij.

‘Trotsch, ik? Och heer, nee! Dat kan ik niet eens zijn.’

‘Alweer, alweer van niets kunnen? Lize, ik wou dat 'k alle pijn van je kon wegnemen. Kan ik je niet helpen?’

Zij schudde het hoofd, onrustig op haar lippen bijtend. Haar wijde oogen droegen een koele berusting.

‘Nu niet meer,’ smeekte zij, ‘laten we er nu over zwijgen...’

Zij waren 't Vondelpark in gegaan, het hek bij de Van Baerlestraat al voorbij, langzaam, zacht pratend onder het geruisch van den regen.

‘Wat is 't hier mooi 's nachts,’ zei hij. ‘'t Doet mij denken aan de jaren dat ik nog heelemaal in de litteratuur was. We liepen hier vaak, een stelletje jonge dweepers, als we na middernacht van een van de vrienden aan d' Overtoom kwamen. We hadden onze hoofden vol fraaie droomen...’

Zij lachte weer. Wat was zij een kind nog, dacht hij: zóó van 't verdriet weer aan den lach! En haar stem herwon de klaarheid:

‘Waarom nú niet meer? Och ja, dat heb ik al eens gevraagd! U zegt ook dat u niet kunt, net als ik... Ja, ja, u moet schrijven,... drama's waarin ik dansen en spelen kan!’

Maar hij zag alleen het verleden; hij hernam:

‘Toen ik Sinte Pelagia schreef,... laat eens zien: in '97,... toen was jij... vijf jaar, is 't niet, Lize? Vreemd, dat geen vermoeden van de toekomst ons bewust was... Ergens leefde dus een klein meisje, Lize Arnsberg, dat eenmaal op 't tooneel de vrouw zou voorstellen die ik mij verbeeldde in mijn dramaatje,... met wie ik zou wandelen en praten. God, god, wat gaat de tijd voorbij!’

En hij vertelde hoe wonderlijk, nu terugziende, 't hem scheen, dat hij had gewerkt, geleden en verlangd, eerst als knaap, nog vóór zij leefde, - toen als jongeman, terwijl zij een kind was en hij niets wist van haar bestaan, - daarna, volwassen man in de maatschappij, lesgevend in een huis waar zij woonde en sliep, een meisje als alle andere, onverschillig verdwijnend uit zijn aandacht.

Zij luisterde met een glimlach, doch begreep niet wat hem in die herinneringen bekoorde.

XI.

Toen de deur harer woning achter haar was dichtgevallen, bleef hij nog even staan in de eenzame straat. En hij dacht: was dit dezelfde gestalte die ik, enkele uren geleden, op het tooneel zag, voor een strak-turende menschen-menigte, dansend in haar doorschijnend kleed... Waarom, ach waarom toch kwelt mij dat verlangen, haar leven te willen kennen? Waarom zie ik terug naar wat voorbij is?

Hij liep, vlug en krachtig stappend nu, den hoek van P.C. en Van Baerlestraat om, dwars het park door. De regen begon in vlagen neer te slaan. Hij ging door straten met dichternamen, namen van lieden die hem als schooljongen al verveelden; namen van vaderlandsche helden; lange murenreeksen met doodsche vensters; straten die vochtig glommen naar het lijnrecht nachtlijk-onafzienbare. Hij scheen de eenige wandelaar in de slapende stad. Hij kende deze buurten, die hij de ziekte-symptomen wist der dwaze meedoogenlooze maatschappij, en waar hij toch een nieuwe schoonheid in was gaan zien om wie er huisden op de vunze, armelijke kamers, beneden, één-hoog, twee-hoog, driehoog, tot op de zolderhokjes onder de pannen. Die bleeke vrouwen en norsche mannen waren de strijders voor de komende tijden, de onweerstaanbare vloed die de uitbuiting, het onrecht, de smart en wanhoop der armoede zou wegvagen.

Doch hij bespeurde hoe enkel uit gewoonte, niet als een levende ervaring, die mijmering even door hem ging. Ook hier zag hij terug naar het verdwenene, in een romantisch betreuren dat hij sinds jaren niet gekend had. Was het een achtergeblevene flarde uit zijn gesprek met Noël? Of deed

de wijn, die zoete ongewone bedwelming, dood-gewaande begeerten in hem gisten?

De katarakten van den regen stortten guurder neer; door de boomen van oude hofsteden aan den Haarlemmerweg gierde en kreunde de wilde nacht. Daar, daar stonden nu fabrieken in de verwaarloosde tuinen; een smal stil mijmerlaantje wuifde onstuimig langs een grauwen beton-muur. Maar de sierlijke buitenhuizen van eertijds waren gesloopt. Waarom hadden zij niet kunnen blijven voortbestaan als een levend deel in de uitgroeiende stad?... En zijn gedachten stieten op de gebrekkige organisatie der maatschappij, op het ordeloos winstbejag, op de anarchie van dezen tijd; doch zij konden zijn smartelijk proeven van het schoone herdenken niet overheerschen. Zijn sterke rede bleef zwakker dan het ontwaakte heimwee.

Hij was fabrieksreels overgegaan, de begraafplaats langs. De al heftiger wind geeselde de magere iepen van het voetpad langs den weg, joeg de bladeren voort in grillige zwermen. Campo vond den nacht en de felle regenvlagen vol genot. Een gewaarwording die hij niet kende, een nieuw gevoel van jong-zijn, van vreugde om den storm en de jagende wolken-donkerte deed hem neuriën onder 't vlugge stappen, melodietjes neuriën die hij lang vergeten dacht, dwaze, vroolijke en verlangende liedjes uit school- en studententijd. Hij ademde den frisschen stroom van wind die over de vlakke landen hem tegenwoei, met geuren van dorrend loover uit verre duinbosschen, met den zilten smaak van de zee. Maar die wind had toch zoo vaak zijn hoofd gestreeld, die zelfde noordwestenwind! En nu dan, vanwaar die nieuwe late gevoelens, die echter tegelijk zoo oud schenen?

Hij besefte plotseling dat de lichten daar vóór hem de bruglantaarns van Sloterdijk waren. Een hond blafte; het was het eerste geluid van leven dat hem weer bewust werd. En steeds, onder de wervelende rukvlagen, klaterden en dropen de buien al genadeloozer. De zoele dampige na-zomer kenterde naar den koelen herfst.

P.H. VAN MOERKERKEN.

(Wordt vervolgd).

Het concert

De edelknaap:
De kamer schaduw-vaag,
Het hooge venster bleek,
Vreemd dat een dag kon kwijnen,
Die zóó voor eeuwig leek.

Het donker dal, omlaag,
Slaapt weg, de merel fluit
Naar de laatste roode lijnen,
De beek is luid...

Dan zinkt de nacht, en traag
Omringt de duisternis
Op de bergen de zwarte pijnen, -
Mijn hart wordt ongewis.

Nauw weet ik... was 't vandaag?
Het lijkt zoo vreemd, zoo ver...
Als dat bleeke, bevende schijnen:
Die ééne ster!...

II

De oudere monnik:
't Is avond, Heer, mijn hart haakt naar zijn zangen,
De scheemring daalt: nu leeft dit instrument,
In 't welk mijn ziel de ziel van haar verlangen,
Mijn diepste droom zijn zoetste volheid kent.

Ik wek voor U de ontroerde stem der snaren,
Wier teerderheid, daar Uw gena mij dringt,
Als nachtlijk loof dat ruischt op 't wakend waren
Van wind in 't dal, slechts door Uw adem zingt.

Stil, stil, mijn ziel, uw aardsche leed zal rusten,
Uw lied gaat uit naar 't land dat gij begeert,
't Ruischt over naar die wijde glinster-kusten,
Waar leed zich tot blijmoedigheid verkeert.

O zalig hart, in zang zweeft door het venster
Uw zacht gebed zijn vrede tegemoet,
De windzucht draagt het tot de laatste glenster, -
Dan glanst het weg in Gods oneind'ge gloed.

III

De edelknaap:
Zwaarden flikkren, pluimen wuiven,
Blanke helmen vonken, glanzen,
Paarden schudden bonte kruiven
Tusschen splinterende lansen.

Ruig rumoer van stortend botsen
Schokt de grond, de kolders dreunen,
Stof- en schittergolven klotsen
Om 't in schal-versmoorde steunen.

Eén zal, overwinnaar, treden
Tot de troon waar koele bogen
Nooden tot de zoete reden
Van doorblonken vrouwenoogen.

Hart, mijn hart, uit háre handen
Zal 'k den zijden prijs ontvangen,
O, mijn gansch gelaat zal branden
Om de gloeiblos van haar wangen!

Langzaam, over helle vloeren
Zal mijn schaduw tot haar neigen,
En haar vingren zullen roeren,
Maar mijn lippen zullen zwijgen...

IV

De oudere monnik:
Als mijn droomen dwalen langs de snaren
Streeft mijn weemoed wiekend door de nacht
Opwaarts, waar de sterren 't duister klaren,
Naar uw troon, Heer, die mijn eerbied wacht.

Want de dag lang heeft de zorg der handen
De uren om der nooddruft brood gevuld,
Maar des avonds, voor de kaarsen branden,
Delgt mijn ziel met zang van dank haar schuld.

Heer, één hart uit duizend zwakke harten
Ben ik niets dan ééne stem in 't koor
Dat de noodkreet onzer aardsche smarten
Draagt tot U de diepe heemlen door.

Eén ziel die, aan de aardsche zonde lijdend,
Al zijn vreugde uit Uw genade ontvangt,
En de laatste straal der zon verbeidend
Als een vonk naar 't groote licht verlangt...

Maar gij zult in 't duizendvoudig bruisen
't Eéne smeeken mijner ziel die dorst,
Hooren, als zijn eerbied-stil verruischen
Fluistert van de hartklop in mijn borst.

En gij zult tot hier Uw engel zenden,
Als vermoeid mijn blik, na veel geduld,
Eindlijk zich van de aarde weg mag wenden
Naar de gloed die Uw gelaat verhult...

V

De jongere monnik (aan het orgel):
Neen, ik kan niet, kan niet wachten tot de
Stonde dat dit zware lichaam sterft,
Kan niet wachten tot het uur dat God de
Ziel bevrijdt die in haar kerker derft.

Hongrig, dorstig, jacht ik door de dagen
Maar de nacht geeft geen bevrediging
Aan de hunkring die op 's harten jagen
Mij wil sterven doen aan alle ding,

't Moeizaam aardeleven wil verkorten
Door de brand die ziel en lichaam scheidt
Om, van 't vleesch ontbonden, op te storten
Naar de lichtkolk van Gods majesteit

Waar ik, juichend om zoo zoet bezwijken,
In zijn groote gloed zal ondergaan
En als engel tusschen mijn gelijken
Eeuwig voor zijn aangezicht zal staan.

Heer, ik kan niet wachten, hoor mijn smeeken
Op de drift van dit verzield geluid
Worstlen om mijn aardsche lijf te breken,
Help mij, Heer, ik sterf, mijn ziel stroomt uit

Op de klankgolf die in wijde kringen,
Lofpsalm kreitsend door de hooge nacht,
Tot het hemelsch paradijs wil dringen,
Waar 't seraphisch koor mijn zingen wacht.

Stroomt onstuimig om, bevrijd van zonde,
Hijgend in haar oorsprong op te gaan,
Bruist, om eindlijk smetloos tot haar bron de

De oudere monnik legt zacht zijn hand
op de schouder van de jonge monnik
die even, als verschrokken, omziet.

Broeder... mijn geluk... was 't al... een waan?

Was 't een droom van zonde God te dwingen
Dat hij 't uur van mijnen dood verhaast?
Ach, ik kan niet anders spelen, zingen,
Daar mij de aarde in God als damp verwaast...

Deemoed, deemoed, als ik ú moet vragen,
Mij te leiden door der dagen schijn,
Laat mij zwijgen, laat mij zachtjes klagen,
Want mijn ziel wil niet geduldig zijn...

VI

De edelknaap:
De laatste toon is weggeruischt,
De nacht is ondoorgrondlijk diep,
Ik hoor hoe ginds het loover suist
Gelijk een verre droom die sliep.

Een verre droom die nu, nabij,
In 't eigen angstig hart ontwaakt,
Alsof een vreemde droefheid mij
Met teere vingren 't leven raakt.

Ik voelde mij zoo maatloos-vol
Terwijl zijn ziel haar dringen zong
En 't zoet verlangen in mij zwol
Of 't naar de hoogste sterren dong.

Nu ben ik met de nacht alleen,
En eenzaam met dit vaag verdriet, -
En wat een groote vreugde scheen
Is leed maar waarom weet ik niet...

't Is of mijn ziel van droefheid leeft,
Nu 't lied in nachtlucht is verspreid...
O God, van al wat in mij beeft,
Bleef 't allerdiepste onuitgezeid...

P.N. VAN EYCK

De kunst der Van Eyck's in het leven van hun tijd.

II.

Midden in het welige leven van het hof en de rijke grootdoende burgerijen stond dus de beeldende kunst als een volle, veelzijdige uiting van al de aspiraties, zoowel de meest wereldsche als de vroomste, die den tijd bezielden. De litteratuur, die als gelijksoortige levensuiting met deze kunst valt te vergelijken, kan slechts die zijn, welke aan dezelfde bronnen ontsprong. Het is de hoofsche, althans aristocratische, in het fransch geschreven letterkunde. Tegenover de nieuwe en sterk representatieve kunst der Van Eyck's moet ook uit de letterkunde datgene gesteld worden, wat destijds het meest en vogue was en het sterkst den tijd representeert. Aan die voorwaarden voldoet slechts de fransch-bourgondische litteratuur.

Tevoren was er sprake van de schijnbaar volstrekte ongelijksoortigheid van kunst en litteratuur der vijftiende eeuw. Die indruk van onvergelijkbaarheid verminderde, wanneer wij ons herinnerden, dat eenmaal in de kunst het wereldlijk element een veel breeder plaats had ingenomen, dan de bewaarde kunstwerken zouden doen vermoeden. Die indruk vermindert nog meer, wanneer wij bedenken, dat in de litteratuur onze aandacht te uitsluitend bepaald pleegt te worden bij de wereldlijke genres. De litteratuurgeschiedenis houdt ons in de eerste plaats bezig met het minnedicht, de uitloopers van den *Roman de la rose*, de afleggers van

den ridderroman, met de opkomende novelle, met de satire, en daarnaast met de geschiedschrijvers, wier werk in dit tijdperk een hoogelijk litterair karakter draagt. De schilderkunst, dat is voor ons allereerst de diepe ernst van het altaarstuk en het portret; de litteratuur, dat is allereerst de wulpsche glimlach der erotische satire en de eentonige gruwelen der kroniek. Wij zouden soms haast meenen, dat de vijftiende eeuw slechts haar deugden geschilderd en slechts van haar zonden gesproken had. Doch ook naar den kant der litteratuur is zulk een blik te beperkt. Niet alleen dat in de rijke boekerij der Bourgondische hertogen de vrome boeken nog altijd de eerste plaats innamen, maar in de wereldlijke litteratuur zelve doet het vrome, het stichtelijke en moraliseerende element zich voortdurend, vaak te midden van de grootste frivoliteit, gelden.

Neemt men kunst en litteratuur beide in haar volledige ontplooiïng, dan kan er gesproken worden van een algemeene gelijksoortigheid in stof en inspiratie. Evenwel, daarmede verdwijnt niet de groote onevenredigheid van werking, waarop ik tevoren zoo sterk den nadruk legde. Bij het lezen van die eindeloos uitgesponnen allegorieën, waarin geen figuur ooit iets nieuws of eigens vertoont, waarin de lang gebottelde en vaak verschaalde zedelijke wijsheid van eeuwen her in kleine glaasjes wordt uitgeschonken, - bij die altijd weer terugkeerende thema's van den slaper in den boomgaard, waar hem een allegorische dame verschijnt, die Debats en Complaintes, - bij al de wanhopige oppervlakkigheid, al het klatergoud van hun stijlversiering, hun bloemzoet romantisme, versleten fantazie, nuchtere moralisatie, komt steeds weer de verzuchting op: Zijn dit de tijdgenooten van Jan van Eyck? Zou hij dit alles bewonderd hebben? - Zeer waarschijnlijk wel. Het is niet vreemder dan dat Bach zich behielp met de kleinburgerlijkste rijmelaars van een rheumatisch kerkgeloof.

Eerst de tijd brengt in de waardeverhoudingen der kunstwerken de rechte perspectief. De tijdgenoot zelf, die ze ziet geboren worden, neemt ze alle gelijkelijk op in zijn levensdroom; zij keeren als 't ware terug in de bron zelf, waaruit ze zijn gevloeid, en worden niet gewaardeerd op hun objectieve aesthetische volmaaktheid, maar op de volheid van weerklank, dien zij wekken door de heiligheid of door de

hartstochtelijke levendheid van hun bonte stoet van beelden. Wanneer de heiligheid en de hartstocht met den tijd en met dien ouden levensdroom zijn afgestorven als de geur van een roos, dan eerst werkt het gewrocht als kunst, door zijn middelen van uitdrukking, zijn procédé op zich zelf. Het is een bedenkelijke gave van onzen tijd, dat wij al het schoone door menschen gemaakt zuiver *als kunst* kunnen waardeeren. Maar wij kunnen niet anders.

Voor een zuivere vergelijking van beeldende kunst met litteratuur moet men uitgaan van de formeele eigenaardigheden, die zij gemeen hebben. De gelijksoortigheid van den vorm en den inhoud verklaart de gelijke waardeering, die zij vonden in den tijd, die ze voortbracht. Maar zij verklaart tevens de ongelijke waardeering, die wij hun schenken, want deze is bepaald door den aard der uitdrukkingsmiddelen, en die zijn verschillend. Wat nu de litteratuur der vijftiende eeuw met de kunst gemeen heeft, het is bovenal die eigenschap, welke wij in het voorafgaande als essentieel voor den laatmiddeleeuwschen geest aanmerkten: de volledige uitwerking van alle bijzonderheden, de zucht, om geen gedachte of voorstelling, die zich opdrong, onontplooid te laten, om alles in zijn scherpste zichtbaarheid en doordenkbaarheid uit te beelden. Brengen wij ons die eigenschap nogmaals voor den geest aan twee schilderijen van Jan van Eyck, waarin zij bijzonder duidelijk spreekt.

Het eerste is de Madonna van den kanselier Rolin in het Louvre. De pijnlijke nauwgezetheid, waarmee de stof der gewaden, het marmer van de vloertegels en zuilen, de glinstering der vensterruiten, het misboek van den kanselier zijn behandeld, zou ons bij ieder ander dan Van Eyck de qualificatie schoolmeesterachtig ontlokken. Er is zelfs één détail, waarin de overmatige geacheveerdheid mijns inziens werkelijk storend werkt: de versiering der kapiteelen, waarop in den hoek als 't ware tusschen haakjes de verdrijving uit het Paradijs, het offer van Cain en Abel, het verlaten der arke Noach's en de zonde van Cham zijn verbeeld. Doch eerst buiten de open hal, die de hoofdfiguren omhult, bereikt de lust aan de uitwerking der détails zijn volle kracht. Daar ontrolt zich als doorkijk door de kolonnade het wonderbaarlijkste vergezicht, dat Van Eyck ooit heeft geschilderd.

Ik wil de beschrijving ervan ontleenen aan Durand-Gréville.[1] Men moge over de waarde van zijn stijlkritische onderscheidingen tusschen Hubert en Jan denken, zooals men wil, de ernstige verdieping in het werk der meesters, die uit deze bladzijde spreekt, verdient onzen eerbied.

'Si, attiré par la curiosité, on a l'imprudence de l'approcher d'un peu trop près, c'est fini, on est pris pour tout le temps que peut durer l'effort d'une attention soutenue; on s'extasie devant la finesse du détail; on regarde, fleuron à fleuron, la couronne de la Vierge, une orfèvrerie de rêve; figure à figure, les groupes qui remplissent, sans les alourdir les chapiteaux des piliers; fleur à fleur, feuille à feuille, les richesses du parterre; l'oeil stupéfait découvre, entre la tête de l'enfant divin et l'épaule de la Vierge, dans une ville pleine de pignons et d'élégants clochers, une grande église aux nombreux contreforts, une vaste place coupée en deux dans toute sa largeur par un escalier où vont, viennent, courent d'innombrables petits coups de pinceau qui sont autant de figures vivantes; il est attiré par un pont en dos d'âne chargé de groupes qui se pressent et s'entrecroisent; il suit les méandres d'un fleuve sillonné de barques minuscules, au milieu duquel, dans une île plus petite que l'ongle d'un doigt d'enfant, se dresse, entouré d'arbres, un château seigneurial aux nombreux clochetons; il parcourt, sur la gauche, un quai planté d'arbres, peuplé de promeneurs; il va toujours plus loin, franchit une à une les croupes de collines verdoyantes; se repose un moment sur une ligne lointaine de montagnes neigeuses, pour se perdre ensuite dans l'infini d'un ciel à peine bleu, où s'estompent de flottantes nuées.'

En nu het wonder: in dit alles gaat, anders dan Michel Angelo's discipel beweerde, de eenheid en harmonie niet te loor. 'Et quand le jour tombe, une minute avant que la voix des gardiens ne vienne mettre fin à votre contemplation, voyez comme le chef d'oeuvre se transfigure dans la douceur du crépuscule; comme son ciel devient encore plus profond; comme la scène principale, dont les couleurs se sont évanouies, se plonge dans l'infini mystère de l'Harmonie et de l'Unité...'

1) *Hubert et Jean van Eyck*, p. 119.

Het andere stuk, dat ik bedoelde, is de Annunciatie in de Ermitage te Sint Petersburg. Menigeen die het in 1907 te Brugge op de tentoonstelling van het Gulden Vlies mocht bewonderen, zal er met smart aan herinnerd zijn, dat dit schilderij in 1850 Nederland heeft verlaten.[1)] Wanneer het drieluik, waarvan dit stuk het rechterblind uitmaakt, in zijn geheel heeft bestaan, welk een wonderrijke schepping moet het zijn geweest! Welke wijze schoonheid, die evengoed bestemd scheen voor een reeks van eeuwen als de kathedraal van Reims of de Divina Commedia, missen wij in dit verlies? Het is, alsof Van Eyck hier al de voor niets terugschrikkende virtuositeit van den meester, die alles kan en alles durft, heeft willen uitvoeren. Het is tegelijk het meest primitieve, meest hieratische van zijn werken en het meest geraffineerde. De boodschap van den Engel wordt niet gebracht in de intimiteit van de binnenkamer (het tooneel, waarvan de gansche binnenhuisschildering haar oorprong nam), maar, zooals de vormencode van de oudere kunst het had voorgeschreven, in een kerk. In houding en gelaatsuitdrukking missen beide figuren de zachte gevoeligheid der Annunciatie op den buitenkant van het Lam. Het is een staatsiebuiging, waarmee de Engel Maria begroet, en hij komt niet met den lelietak zooals daar, niet met het hoofd omgord door een smallen diadeem, doch met een schepter en een rijke kroon, en op zijn aangezicht de strakke, ‘aeginetische’ lach. In gloeiende kleurenpracht en schittering van paarlen, goud en gesteente overtreft hij alle engelfiguren, die Van Eyck schilderde. Groen en goud het kleed, donkerrood en goud de brokaatmantel, en de vleugelen bezet met pauweveeren. Het boek voor Maria, het kussen op de schemel zijn weer met de doordringendste zorg afgewerkt. In het kerkgebouw zijn de détails met een anecdotische uitvoerigheid aangebracht. De vloersteenen vertoonen behalve de teekenen van den dierenriem, waarvan er vijf zichtbaar zijn, drie tafereelen uit de geschiedenis van Simson en een uit die van David. De achterwand van de kerk

1) Het was door den bekenden Nieuwenhuis, die het vond in een kerk te Dijon, verkocht aan den lateren koning Willem II, en ging bij den verkoop van diens collectie in 1850 over in het bezit van de Ermitage voor nog geen 13.000 francs!

ruimte is versierd met beeltenissen van Isaac en Jakob in medaillons tusschen de bogen, van Christus op den aardbol met twee Seraphs in een glasvenster geheel bovenin, en daarnaast als muurschilderingen nog het vinden van het kind Mozes, en het ontvangen van de tafelen der wet, alles opgehelderd door leesbare opschriften. Eerst in de vakken van de houten zoldering wordt de decoratie, die ook daar nog is aangeduid, onduidelijk voor het oog.

En dan weer het wonder: bij die opeenhooping van uitgewerkte bijzonderheden gaat evenmin als bij de Madonna van Rolin de eenheid van toon en stemming verloren. Daar was het de vroolijkheid van een helder buitenlicht, dat den blik over de hoofdvoorstelling heen in wijde verten trok; hier hult de geheimzinnigste donkerte van het hooge kerkgebouw het geheel in zulk een waas van ernst en mysterie, dat het oog schier met moeite de anecdotische détails komt te ontwaren.

Ziedaar het effekt der ‘ongebreidelde uitwerking’ in de schilderkunst. De schilder, deze schilder, kon binnen een ruimte van nog geen halven vierkanten meter zijn ongebondensten lust tot détailleering den vrijen loop laten, (of moet het zijn: aan de lastigste opdrachten van een ondeskundigen vrome voldoen), zonder ons meer te vermoeien dan een een blik op het levend gewemel der werkelijkheid het zelve doet. Want het bleef één blik, de dwang der dimensiën legde beperking op, en het doordringen in de schoonheid en de bijzonderheid van dat alles, wat afgebeeld staat, geschiedt zonder denkinspanning; veel geacheveerdheden worden niet eens opgemerkt, of verdwijnen terstond weer uit het bewustzijn, en werken enkel coloristisch of perspectivisch.

Wanneer men die algemeene eigenschap ‘oneindige uitwerking der bijzonderheden’ ook aan de litteratuur der vijftiende eeuw toekent, dan is het in anderen zin. Niet in den zin van een ragfijn détailleerend naturalisme, dat zich vermeit in de uitvoerige beschrijving van het uiterlijk der dingen. Zoo kent deze letterkunde haar nog niet. De natuur- en persoonsbeschrijving werkt nog met de eenvoudige middelen der middeleeuwsche poëzie: de afzonderlijke objecten, die tot de stemming van den dichter meewerken, worden vermeld, niet beschreven; het substantief overheerscht het adjectief; enkel de hoofdqualiteiten dier objecten, b.v. de

kleuren, het geluid, worden geconstateerd. Wat de litteraire verbeelding betreft, is, als men het zoo uitdrukken mag, de ‘ongebreidelde uitwerking’ meer quantitatief dan qualitatief; zij bestaat meer in het opsommen van zeer vele objecten dan in het ingaan op de hoedanigheid der objecten afzonderlijk. De dichter verstaat de kunst van weglaten niet, hij kent het ledige vlak niet, hij mist het orgaan voor het effekt van het verzwegene. Dit alles geldt in nog hoogere mate van de gedachtenuitdrukking dan van de verbeelding. De gedachten, in zichzelf doorgaans zeer eenvoudig, worden niet alleen in uiterste volledigheid opgesomd, maar ook, zoo uitvoerig de dichter het vermag, ontleed. Hier is de ‘uitwerking’ niet enkel quantitatief, maar ook qualitatief. De litteratuur der vijftiende eeuw is in hooge mate expressief, en in zeer geringe mate impressief. Bij deze in den aard berustende verschillen tusschen het litteraire en het picturale uitdrukkingsmiddel komt nu nog meer.

In de schilderkunst heerscht strenge conventie wat de hoofdzaak aangaat: de ordonnantie van het heilige onderwerp. Alle kerkelijke tafereelen hebben hun iconografischen code, waarvan geen afwijking wordt gedoogd. Maar er blijft voor den schilder steeds een onbegrensd veld voor de vrije ontplooiing van zijn scheppingslust: in de gewaden, de accessoires, den achtergrond. Hier belemmert hem weinig of geen conventie, hij kan geven wat hij ziet en zooals hij 't ziet. Juist die elementen, meenden wij, zijn voor ons dikwijls de treffendste.

In de litteratuur nu is de verhouding in zekeren zin andersom. Daar beheerscht juist de conventie in hooge mate het détail, den achtergrond. Voor ongeveer alle bijzonderheden bestaat een norm van uitdrukking, een schablone, die men ongaarne prijsgeeft. De levende dingen zwemmen alle in een waterig idealisme. Bovendien zijn beeld en gedachte wederkeerig gekluisterd door de allegorie, die het beeld beperkt door de gedachte, en de gedachte door het beeld. Eindelijk mist de dichter de heilzame beperking, die het te vullen vlak den schilder oplegt; des dichters vlak is altijd onbeperkt. Zou het niet in het algemeen opgaan, dat de dichter, juist omdat zijn werk vrijer is van de materieele middelen en de beperking, die ze opleggen, naar evenredigheid veel grooter

geest moet zijn dan de schilder, om bij het nageslacht met zijn werk te leven?

Het is niet zoo gemakkelijk, dit alles aan een bepaald litterair werk te demonstreeren. Men zou daartoe eigenlijk een dichtwerk der vijftiende eeuw geheel (en ze zijn lang!) moeten aanhalen en op den voet volgen. Ik wil een poging wagen, om althans een deel van mijn beweringen aan een voorbeeld duidelijk te maken.

Alain Chartier is een der beroemdste fransche dichters van de vijftiende eeuw geweest; hij is vergeleken met Petrarca; nog Clément Marot telt hem onder de eersten. Hij is vrijwel tijdgenoot van Jan van Eyck. De bijzondere vereering, die het fransche hof hem toedroeg, spreekt uit een verhaaltje, dat van zijn roem bleef gewagen. Toen Maistre Alain eens in een zaal op een bank was ingeslapen, passeerde daar met haar gevolg de jonge Margareta van Schotland, de vroeggestorven gemalin van den dauphin, later Lodewijk XI. Zij kuste den slapenden dichter ten aanschouwe van het gansche gezelschap. Haar geleider sprak: ‘Madame, je suis esbahy comment avez baisé cest homme qui est si laid.’ Car à la vérité il n'avoit pas beau visage. Et elle fist response: ‘Je n'ay pas baisé l'homme, mais la précieuse bouche, de laquelle sont yssuz et sortis tant de bons mots et vertueuses paroles.’

Van Alain Chartier kies ik min of meer luk raak het begin van zijn gedicht *Le livre des quatre dames*, een samenspraak van vier edelvrouwen, wier minnaars bij Azincourt hebben gestreden. Dat begin geeft, gelijk in den regel, den achtergrond, en ik wil dien plaatsen naast den achtergrond, of liever het landschap van de *Aanbidding van het Lam*. Het zou onbillijk zijn jegens den dichter, nu nogmaals te beginnen met een beschrijving der schoonheden van dat ons zoo welbekende tafereel; genoeg dus, dat daar, op die wonderlijke bloemenweide met de kerktorens achter de heuvelen, in de hoogste mate aanwezig is die eigenschap ‘ongebreidelde uitwerking en opsomming’.

De dichter gaat, om zijn langdurige zwaarmoedigheid te verdrijven, alleen den lentemorgen in.

‘Pour oublier melencolie,
Et pour faire chiere plus lie,
Ung doulx matin aux champs issy,
Au premier jour qu' amours ralie
Les cueurs en la saison jolie...’

Dit is alles louter conventioneel, en geen schoonheid van rhythme of klank verheft het boven het glad-middelmatige. Nu komt de schildering van den lentemorgen.

‘Tout autour oiseaulx voletoient,
Et si très-doulcement chantoient,
Qu'il n'est cueur qui n'en fust joyeulx.
Et en chantant en l'air montoient,
Et puis l'un l'autre surmontoient
A l'estriveé à qui mieulx mieulx.
Le temps n'estoit mie nueux,
De bleu estoient vestuz les cieux,
Et le beau soleil cler luisoit.’

De eenvoudige vermelding van de heerlijkheden van tijd en oord zou hier zeer goed werken, wanneer de dichter zich had weten te beperken. Er is wel een bekoring in het heel simpele van dit natuurgedicht, maar het mist elken sterken *vorm*. In een sukkeldraf gaat de opsomming voort; na een nadere beschrijving van het vogelgezang volgt:

‘Les arbres regarday flourir,
Et lièvres et connins courir.
Du printemps tout s'esjouyssoit.
Là sembloit amour seignourir.
Nul n'y peult vieillir ne mourir,
Ce me semble, tant qu'il y soit.
Des erbes ung flair doulx issoit,
Que l'air sery adoulcissoit,
Et en bruiant par la valee
Ung petit ruissellet passoit,
Qui les pays amoitissoit,
Dont l'eaue n'estoit pas salee.
Là buvoient les oysillons,
Apres ce que des grisillons,
Des mouschettes et papillons
Ilz avoient pris leur pasture.
Lasniers, aoutours, esmerillons

Vy, et mouches aux aguillons,
Qui de beau miel paveillons
Firent aux arbres par mesure.
De l'autre part fut la closture
D'ung pré gracieux, où nature
Sema les fleurs sur la verdure,
Blanches, jaunes, rouges et perses.
D'arbres flouriz fut la ceinture,
Aussi blancs que se neige pure
Les couvroit, ce sembloit paincture,
Tant y eut de couleurs diverses'.

Eigenlijk moest ik nog verder citeeren, hoe het beekje over de kiezelsteenen murmelt; de visschen zwemmen erin, een boschje hangt erover,

'.... vertes courtines tendant
De ses branches sur le rivage.'

En nog geen vogels genoeg: 'tous les oiseaulx d'icy en Babiloine' zou Villon spotten. Daar nestelen eenden, duiven, reigers, fazanten; de herten komen er drinken. Maar dit moge volstaan, om het totaal verschillend effekt duidelijk te maken van de uitwerking in dicht en schildering van eenzelfde inspiratie. De schilder is gedwongen tot de volstrekte natuurgetrouwheid, de dichter verliest zich in een vormlooze oppervlakkigheid en de opsomming van conventioneele motieven.

Het proza, minder gebonden aan bepaalde motieven, in 't bijzonder het proza der kronieken, waarin de nauwkeurige weergave van een geziene werkelijkheid doel was, vertoont misschien beter de diepere verwantschap van litteratuur en kunst dan de poëzie. Het is met name één, in wiens werken dezelfde kristalheldere visie op het uiterlijk der dingen ons treft, die Van Eyck heeft bezeten, namelijk Chastellain. Moet men dan tenslotte toch dat element, dat wij gewoonlijk het realisme noemen, in verband brengen met nederlandsche raseigenaardigheden? Georges Chastellain was een Vlaming. Indien hij daaraan den zwaren gang van zijn opgesierd proza dankt, die hem voor fransche lezers altijd eenigszins ongenietbaar maakt, waarom dan niet ook den hoogen ernst, de statigheid, het scherp visueele en de sappige kleurigheid,

waarmee hij herhaaldelijk aan de hedendaagsche belgische schrijvers doet denken. Tusschen Chastellain en Jan van Eyck is onmiskenbare verwantschap, bij verschil in hoogheid. Van Eyck op zijn slechtst (ik denk, schrik niet, aan de zingende engelen) is ongeveer Chastellain op zijn best, en het is al wel, om in het mindere Van Eyck te evenaren. De zware gewaden dier engelen, vol donker rood en goud en fonkelende steenen, de al te uitdrukkelijke grimas, de ietwat beuzelachtige versiering van den muzieklessenaar, dat is in het picturale de pronkende 'grandiloquence' van den Bourgondischen prachtstijl. Iedereen weet, hoe rhetorisch de litteraire stijl der vijftiende eeuw is: het is de toomelooze versieringsbehoefte, waarvan wij vroeger spraken. Maar dat ook de schilderkunst een sterk rhetorisch-versierend element bevat, verdient nog wel eens te worden opgemerkt. Er zijn tal van partijen, die men zonder meer picturale rederijkerij zou kunnen noemen. Bijvoorbeeld de Sint Joris, die Van de Paele aanbeveelt. Zie zijn gouden harnas en pronkhelm, waarin Van Eyck duidelijk heeft willen antikiseeren, het slappe gebaar, waarmee hij optreedt. De schilder heeft dienzelfden tooi gegeven aan den aartsengel Michael op het Dresdensche triptiekje. Hoe bewust exotisch en theatraal is niet de overrijke, bizarre praal, waarmee de drie koningen der *Très riches heures* zijn voorgesteld!

Om echter tot Chastellain's realisme terug te keeren, men zou dwalen door te verwachten, dat het in zijn werk de eerste plaats bekleedt. Het verdrinkt veelal in den vloed van fraai aangekleede rhetorische frazen en ronkende woordenpraal. Maar het komt uit, zoodra Chastellain een gebeurtenis beschrijft, die zijn vlaamschen geest bijzonder boeit. In gedachten is hij niet rijker dan zijn tijdgenooten; het is bij al zijn hooge eerlijkheid en echten ernst de lang rondgegane pasmunt van godsdienstige, zedelijke en ridderlijke overtuigingen, die bij hem als gedachte fungeert. Zijn voorstelling verloopt geheel aan de oppervlakte. Treffend is hij alleen, waar hij direct verbeeldt. Zijn portret van Philips den Goede[1)] heeft bijna de scherpte en onmiddellijkheid van een Van Eyck.

Chastellain heeft met de behagelijkheid van den chroniqueur, die in zijn hart novellist is, een bijzonder uitvoerig

1) Chastellain, *Oeuvres* ed. Kervyn de Lettenhove, VII 219.

en levendig verhaal gegeven van een twist tusschen den hertog en zijn zoon Karel uit het begin van het jaar 1457. Nergens komt zijn sterk visueel opnemen van de dingen zoo goed uit; al de uiterlijke omstandigheden van deze gebeurtenis zijn met volmaakte scherpte weergegeven. Het zal noodig zijn, eenigszins omvangrijke passages te citeeren.

Er was een kwestie over een post in de hofhouding van den jongen graaf van Charolais. De oude hertog wilde, tegen een vroeger gegeven belofte, de plaats gunnen aan een der Croy's, bij hem in blakende gunst; Karel, die deze gunst ongaarne zag, verzette zich er tegen.

'Le duc donques par un lundy qui estoit le jour Saint-Anthoine,[1)] après sa messe, aiant bien désir que sa maison demorast paisible et sans discention entre ses serviteurs, et que son fils aussi fist par son conseil et plaisir, après que jà avoit dit une grant part de ses heures et que la cappelle estoit vuide de gens, il appela son fils à venir vers luy et lui dist doucement: "Charles, de l'estrif qui est entre les sires de Sempy et de Hémeries pour le lieu de chambrelen, je vueil que vous y mettez cès et que le sire de Sempy obtiengne le lieu vacant." Adont dist le conte: "Monseigneur, vous m'avez baillié une fois vostre ordonnance en laquelle le sire de Sempy n'est point, et monseigneur, s'il vous plaist, je vous prie que ceste-là je la puisse garder." - "Déa, ce dit le duc lors, ne vous chailliez des ordonnances, c'est à moy à croistre et à diminuer, je vueil que le sire de Sempy y soit mis." - "Hahan! ce dist le conte (car ainsi jurait tousjours), monseigneur, je vous prie, pardonnez-moy, car je ne le pourroye faire, je me tiens à ce que vous m'avez ordonné. Ce a fait le seigneur de Croy qui m'a brassé cecy, je le vois bien." - "Comment, ce dist le duc, me désobéyrez-vous? ne ferez-vous pas ce que je vueil?" - "Monseigneur, je vous obéyray volentiers, mais je ne feray point cela." Et le duc, à ces mots, enfelly de ire, respondit: "Hà! garsson, désobéyras-tu à ma volenté? va hors de mes yeux," et le sang, avecques les paroles, lui tira à coeur, et devint pâle et puis à coup enflambé et si espoentable en son vis, comme je l'oys recorder au clerc

1) Ib. III 231 s. - Sint Antonie valt op 17 Januari.

de la chapelle qui seul estoit emprès luy, que hideur estoit à le regarder'....

Is dit niet krachtig? het stille begin, het in korte woordenwisseling opvlammen van den toorn, de hortende spraak van den zoon, waarin men als 't ware den heelen Karel den Stoute al herkent?

De blik, dien de hertog op zijn zoon werpt, verschrikt de hertogin (wier aanwezigheid tot dusver nog niet was vermeld) zoozeer, dat zij haastig, haar zoon voor zich uit duwende, uit het bidvertrek,[1] door de kapel, zwijgend, haar gemaal's toorn wil ontvlieden. Maar zij moesten verscheiden hoeken om tot de deur, en de klerk had den sleutel. 'Caron, ouvre-nous', zegt de hertogin, maar de klerk valt haar te voet, en smeekt, dat haar zoon vergiffenis moge vragen, eer zij de kapel verlaten. Zij wendt zich met een smeekende vermaning tot Karel, doch deze antwoordt hooghartig en luid: 'Déa, madame, monseigneur m'a deffendu ses yeux et est indigné sur moy, par quoy, après avoir eu celle deffense, je ne m'y retourneray point si tost, ains m'en yray à la garde de Dieu, je ne sçay où.' Toen klinkt opeens de stem van den hertog, die, mat van woede, in zijn bidstoel is blijven zitten.... en de hertogin, in doodelijken angst, tot den klerk: 'Mon amy, tost, tost ouvrez-nous, il nous convient partir ou nous sommes morts.'

- Nu werkt bij Philips het felle bloed der Valois bedwelmend: in zijn vertrekken teruggekeerd, vervalt de oude hertog in een soort van jongensachtige verdwazing. Tegen den avond rijdt hij, alleen en onvoldoende beschut, heimelijk uit Brussel. 'Les jours pour celle heure d'alors estoient courts, et estoit jà basse vesprée quant ce prince droit-cy monta à cheval, et ne demandoit riens autre fors estre emmy les champs seul et à par luy. Sy porta ainsy l'aventure que ce propre jour-là, après un long et âpre gel, il faisoit un releng[2], et par une longue épaisse bruyne, qui avoit couru tout ce jour, la vesprée tourna en pluie bien menue, mais très-mouillant et laquelle destrempoit les terres et rompoit glasces avecques vent qui s'y entrebouta.' Is dit geen Camille Lemonnier?

1) Oratoire, een door tapijten afgeschoten vertrekje in een kapel.
2) Dooi.

Dan volgt de beschrijving van den nachtelijken dwaaltocht door velden en bosschen, waarin het levendste naturalisme en een zonderling gewichtig doende, moraliseerende rhetoriek merkwaardig zijn dooreengemengd. Vermoeid en hongerig zwerft de hertog rond; op zijn roepen klinkt geen antwoord. Een rivier, die hem een weg toeschijnt, lokt hem; het paard schrikt nog te rechter tijd terug. Hij valt met het paard en verwondt zich. Vergeefs luistert hij naar een hanengekraai of het blaffen van een hond, dat hem naar menschenwoningen zou kunnen leiden. Eindelijk ziet hij een lichtschijnsel, dat hij tracht te naderen; hij verliest het weer, vindt het terug, en bereikt het tenslotte. ‘Mais plus l'approchoit, plus sambloit hideuse chose et espoentable, car feu partoit d'une mote[1)] d'en plus de mille lieux, avecques grosse fumière, dont nul ne pensast à celle heure fors que ce fust ou purgatoire d'aucune âme ou autre illusion de l'ennemy...’ Hij houdt plotseling stil. Maar opeens herinnerde hij zich, hoe de kolenbranders diep in het woud hun kolen plegen te branden; het was zulk een brandheuvel; dit gaf hem hoop, doch het kostte nog veel zwerven, eer het blaffen van een hond hem bij de hut van een armen man bracht, waar hij rust en spijziging vond.

Dergelijke treffende gedeelten uit het werk van Chastellain zijn de beschrijving van den burgerlijken tweekamp te Valenciennes of het tumult te Gent in 1467, toen Karel's eerste bezoek als hertog samenvalt met de kermis te Houthem, vanwaar het volk met den schrijn van Sint Lieven terugkeert. Hier ziet men, wat de geweldige visueele scherpte van Van Eyck in het litteraire vermocht, als geen conventioneele vorm de uitdrukking belemmerde. Er is dan toch tenslotte tusschen litteratuur en beeldende kunst nog meer gelijkwaardigheid op te merken dan wij aanvankelijk aannamen. Doch ik herhaal: wat in de schilderkunst regel is, blijft in de litteratuur uitzondering; men kan bergen vijftiendeeeuwsche letterkunde doorlezen, zonder een enkele maal verkwikt te worden door zulke levende verbeeldingen.

Overigens kan men van gelijkwaardigheid spreken, ook zonder deze te zoeken in het weergeven van juist dezelfde

1) Een heuveltje, een aardhoop.

gewaarwordingen. Neem bij voorbeeld het volgende. Schilderkunst en litteratuur der vijftiende eeuw trachten, - voor het eerst met die opzettelijkheid, steeds naar het effekt van het oogenblik, het vasthouden van het momentane. De picturale kunst bereikt het door haar verwonderlijke virtuositeit in het weergeven van lichteffecten. Het is nog meer de miniatuur dan het schilderij, die daarnaar streeft. Eerst de Geboorte van Geertgen tot Sint Jans vertoont die gave vol ontplooid in het schilderij, maar de verluchters hebben reeds lang te voren het spel van toortslicht op harnassen pogen te geven in de Gevangenneming van Christus, een stralende zonsopgang is al gelukt aan den meester, die koning René's *Coeur d'amour épris* illustreerde, die van de *Heures d'Ailly* heeft al het doorbreken van de zon na een storm aangedurfd.[1)]

De litteratuur beschikt nog niet over middelen tot het opzettelijk weergeven van lichteffekten. De groote gevoeligheid voor lichtglans en schittering is er wel; men zou zelfs kunnen zeggen, dat de schoonheidsgewaarwording aan de vijftiende eeuw nog haast uitsluitend in den vorm van glans en schittering bewust wordt. Zonlicht, (de maan gaat eerst veel later op in de litteratuur), schijn van kaarsen en toortsen, spiegeling van glansen op helmen en wapens wordt in alle vijftiendeeeuwsche werken gaarne opgemerkt. Maar het is constateeren, geen beschrijven. Soms kan voor ons de eenvoudige vermelding als evocatie sterker werken dan een uitgewerkte beschrijving, maar dat verandert niet aan het ontbreken van een litterair procédé in dezen. La Marche merkt op, hoe mooi bij den intocht van een troep duitsche ridders, die blootshoofds Brussel binnen reden, het zonlicht op hun blonde haren scheen.[2)] Eustache Deschamps zegt zijn verrukking over den zonnestraal in een dauwdruppel.[3)] Maar het spreekt vanzelf, dat van een evenaren der afbeelding-in-kleur op dit gebied geen sprake kan zijn.

1) Zie de reproducties bij Michel, *Histoire de l'art* IV. 2. 711 en P. Durrieu, *Les belles heures du duc de Berry*, Gaz. des beaux arts 1906, t. 35 p. 283.
2) *Mémoires*, ed. Beaune et d'Arbaumont, I 274.
3) *Oeuvres* ed. De Queux de Saint-Hilaire, Société des anciens textes, II p. 208.

Zou men niet veeleer het equivalent van de lichteffekten der beeldende kunst, het vasthouden dus van het oogenblik, in de litteratuur moeten zoeken in de buitengewone voorliefde voor de directe rede? Ik ken geen letterkunde, die er zoo op uit is, de samenspraak altijd onmiddellijk weer te geven. Het ontaardt in een vermoeiend misbruik: zelfs de uiteenzetting van een politieken toestand wordt door Froissart en de zijnen in vraag en antwoord ingekleed. De eeuwige beurtspraken van plechtigen val en hollen klank verhoogen somtijds de eentonigheid, inplaats van haar te breken. Dikwijls echter ook komt de illusie van het onmiddellijke en oogenblikkelijke er wel treffend uit te voorschijn. Froissart vooral is in die levendige wisselrede een meester.

'Lors il entendi les nouvelles que leur ville estoit prise. (Het gesprek gaat roepende.) "Et de quels gens?", demande-il. Respondirent ceulx qui à luy parloient: "Ce sont Bretons!" - "Ha, dist-il, Bretons sont mal gent, ils pilleront et ardront la ville et puis partiront." (Vervolgens weer roepende): "Et quel cry crient-ils?" dist le chevalier. - "Certes, sire, ils crient La Trimouille!"'

Om een zekeren haastigen gang in zulk een gesprek te brengen, gebruikt Froissart den vasten truc, den aangesprokene het laatste woord van den spreker verwonderd te laten herhalen. - 'Monseigneur, Gaston est mort.' - 'Mort?' dist le conte. - 'Certes, mort est-il pour vray, monseigneur.' Elders: 'Si luy demanda, en cause d'amours et de lignaige, conseil. - "Conseil", respondi l'archevesque," certes, beaux nieps, c'est trop tard. Vous voulés clore l'estable quant le cheval est perdu.'[1)]

Ook de poëzie past dit stijlmiddel ruimschoots toe. In een korten versregel wisselen soms vraag en antwoord tot tweemaal toe:

'Mort, je me plaing. - De qui? - De toy.
- Que t'ay je fait? - Ma dame as pris.
- C'est vérité. - Dy moy pour quoy.
- Il me plaisoit. - T'u as mespris.'[2)]

1) Froissart, ed. Kervyn de Lettenhove XIII 50, XI 99, XIII 4.
2) Dichter onbekend, gedrukt Deschamps, *Oeuvres* X No. 18. Vgl. *Le Debat du cuer et du corps de Villon* of Charles d'Orleans, rondel 192 enz.

Hierboven is bij de poging, het verschil tusschen litteraire en picturale uitdrukking in het algemeen te laten spreken, het voorbeeld reeds gekozen in een natuurbeschrijving naast een landschapsachtergrond. Bij de litteraire natuurbeschrijving dient nu nog nader te worden stilgestaan. Zij zit in de vijftiende eeuw nog geheel gehuld in het kleed van de pastorale. Aan de hoven van Frankrijk, Anjou en Bourgondië bloeide het herdersdicht weliger dan ooit. Er was een hoofsche litteraire strijd gaande voor en tegen het eenvoudig buitenleven. De meerderheid bekende zich de ijdelheid van het hofleven moe, en affecteerde een wijze hofvlucht, om zich te vergenoegen met het bruine brood en de liefde zonder zorgen van Robin en Marion. Volstrekt onecht is zeker dat sentiment niet geweest, maar het was toch in hoofdzaak slechts een sentimenteele reactie op de volbloedige praal en het trotsche egoïsme der werkelijkheid. De natuurliefde was in de eerste plaats een litteraire houding en haar poëtische uitdrukking een conventioneel thema. Daardoor staat die uitdrukking van het natuurgevoel hier op een geheel ander niveau dan in de beeldende kunst. In de poëzie was de natuur een gezocht element in het groote gezelschapsspel der hoofsch-erotische cultuur. De uitdrukking der schoonheid van bloemen en vogelgezang werd opzettelijk gecultiveerd in de geijkte vormen, die ieder speler verstond. In de schilderkunst daarentegen was zij louter bijwerk, en juist daardoor kon zij hier zuiver en sober blijven. Evenals de Egyptische kunst in het modelleeren van een slavenfiguurtje, juist omdat dit er niet op aan kwam, den vormencode prijsgaf, die in hun reliefs en schilderingen den mensch verdraait, zoodat in het bijwerk de menschgestalten dezelfde onvergelijkelijke sobere natuurlijkheid vertoonen als hun dierfiguren, - zoo kon ook de vijftiende-eeuwsche schilderkunst in haar landschap een stap verder doen dan in haar eigenlijk onderwerp, juist omdat die vergezichten bijwerk waren, er niet op aan kwamen, niet deel hadden in den hieratischen stijl. Hoe minder verband het landschap houdt met de centrale voorstelling, hoe harmonischer en natuurlijker het in zich zelf wordt afgesloten. Niets evenaart de verdroomde teerheid van het gezicht op Bourges, dat oprijst, volmaakt van atmosfeer en rhythme, achter de Aanbidding

der koningen in de *Très riches heures de Chantilly*.[1)]

Om het beste uit de litteratuur daarnevens te stellen, heeft men te zoeken naar natuurbeschrijving buiten de pastorale om, zooals die enkele woorden, waarin Chastellain den invallenden dooi beschreef. Maar dergelijke uitingen zijn heel zeldzaam, want buiten het herdersdicht bestaat er nog nauwelijks behoefte aan natuurbeschrijving. Het blijven in hoofdzaak de talrijke dichterlijke beschrijvingen van het herdersleven, waarin men het opkomen van het litteraire natuursentiment moet nagaan. Naast de bladzijden van Alain Chartier, hierboven aangehaald met algemeener strekking, stellen wij nog *Regnault et Jehanneton*, waarin de koninklijke herder René zijn liefde voor Jeanne de Laval verkleedt. Ook hier geen saamgehouden visie op een stuk natuur, geen eenheid zooals de schilder door kleur en licht aan zijn landschap kon geven, maar een gemoedelijke aaneenrijging van bijzonderheden. De zingende vogels een voor een, de insecten, de kikvorschen, dan de ploegende boeren:

> ‘Et d'autre part, les paisans au labour
> Si chantent hault, voire sans nul séjour, Resjoyssant
> Leurs beufs, lesquelx vont tout-bel charruant
> La terre grasse, qui le bon froment rent;
> Et en ce point ilz les vont rescriant, Selon leur nom:
> A l'un Fauveau et l'autre Grison,
> Brunet, Blanchet, Blondeau ou Compaignon;
> Puis les touchent tel foiz de l'aiguillon Pour avancer.’[2)]

Er is wel frischheid in, maar denk nu eens aan de kalendervoorstellingen der getijboeken. Koning René geeft om zoo te zeggen al de ingredienten voor een goede natuurbeschrijving, een palet met kleuren, maar meer niet. De poging om een stemming uit te drukken is onmiskenbaar, waar verderop het vallen van den avond beschreven wordt. De andere vogels zwijgen, maar de kwartel roept nog, patrijzen snorren naar hun leger, herten en konijnen komen te voorschijn. Nog even schijnt de zon op een torenspits, dan wordt de

1) P. Durrieu, *Les très-riches heures de Chantilly*, pl. 38.
2) *Oeuvres du roi René*, ed. de Quatrebarbes II 105.

lucht koel, uilen en vleermuizen beginnen rond te vliegen, en het klokje der kapel luidt het Ave.

De kalenderbladen van de *Très-riches heures* geven ons gelegenheid, eenzelfde motief in kunst en litteratuur te vergelijken. Men kent de glorieuse kasteelen, die daar den achtergrond van het maandwerk vullen. Zij hebben hun litterair pendant in het dichtwerk van Eustache Deschamps. In een zevental korte gedichten zingt deze den lof van verscheiden noord-fransche kasteelen: Beauté, dat later Agnes Sorel zou herbergen, Bièvre, Cachan, Clermont, Nieppe, Noroy en Coucy.[1)] Deschamps had een dichter van heel wat machtiger geluid moeten zijn, om hier te bereiken, wat de gebroeders Van Limburg in deze teerste en fijnste uitingen der miniatuurkunst wisten uit te drukken. Op het Septemberblad rijst achter den wijnoogst het kasteel van Saumur als uit een droom omhoog: de torenspitsen met hun hooge windvanen, de pinnakels, de lelieornamenten op de tinnen, de twintig slanke schoorsteenen, het bloeit als een wild perk van hooge witte bloemen op in de donkerblauwe lucht. Daarnaast de majestueuze breede ernst van het vorstelijk Lusignan op het Maartblad, de sombere torens van Vincennes dreigend uitstekende boven de dorre blaren van het bosch van December[2)].

Had de dichter, deze althans, een gelijkwaardig middel, om zulke gezichten te evoceeren? Natuurlijk niet. De beschrijving der bouwkunstige vormen van het kasteel, zooals in het gedicht op Bièvre, kon geen effekt opleveren. Een optelling van de geneuchten, die het kasteel biedt, dat is eigenlijk alles, wat hij weet te geven. Uit den aard der zaak ziet de schilder naar het kasteel toe, en de dichter van het kasteel uit.

> ‘Son filz ainsné, daulphin de Viennois,
> Donna le nom à ce lieu de Beauté.
> Et c'est bien drois, car moult est delectables:
> L'en y oit bien le rossignol chanter;
> Marne l'ensaint, les haulz bois profitables
> Du noble parc puet l'en veoir branler...

1) *Oeuvres* I nos, 61, 144; III. nos. 454, 483, 524; IV nos. 617, 636.
2) Durrieu l.c. pl. 3, 9, 12.

Les prez sont pres, les jardins deduisables,
Les beaus preaulx, fontenis bel et cler,
Vignes aussi et les terres arables,
Moulins tournans, beaus plains à regarder.'

Welk een verschil in werking, nietwaar? Toch hebben de afbeelding en het gedicht hier zoowel procédé als stof gemeen: zij sommen het zichtbare (en voor het gedicht ook het hoorbare) op. Maar des schilders blik is vast gericht: hij moet, opsommende, toch eenheid, beperking en samenhang geven. Paul van Limburg kan in zijn Februari-tafereel al de dingen van den winter opeenhoopen: de boeren zich warmend voor het vuur, het waschgoed dat te drogen hangt, de bonte kraaien op de sneeuw, de schaapskooi, de bijenkorven, de tonnen en de kar, en het heele wintersche verschiet met het stille dorpje en de eenzame hofstede op den heuvel. De rustige eenheid van het beeld blijft volmaakt. Des dichters blik evenwel dwaalt rond, vindt geen rustpunt; hij geeft de eenheid niet.

In al de tot dusver geboden parallelen treedt aan het licht, wat vroeger werd betoogd,[1)] dat de litteratuur ver moet achterblijven, wanneer de dichter zich bepaalt tot bloote omschrijving van reeds bezonken en doorwerkt gedachtenmateriaal. De dichtkunst der vijftiende eeuw schijnt soms bijna zonder nieuwe gedachten te leven. Al de hooge levensgedachten dragen stijve brokaatgewaden; de vrome zijn in het boetkleed van de nuchter-ontledende moralisatie gestoken, de gedachten van eer en arbeid dragen het bonte feestpak van den ridderlijken waan, de natuurzin steekt in de plunje der pastorale en de liefde in het knellendste van al, de allegorie van den *Roman de la rose*. Geen enkele is naakt en vrij. De arme gedachten, zij kunnen zich niet anders meer bewegen dan in rustige, statige maat voortschrijdende in eindelooze optochten. Tenzij zij vluchten naar een van twee kanten: naar de mystiek, of naar den spot.

Wat er levend is in de wereldlijke poëzie der vijftiende eeuw, dat is vooral daar te zoeken, waar de spot over het leven klinkt. In perioden van heel sterk geestesleven klinken spot en hooge ernst even luid, en vast dooreen. De zestiende

1) I blz. 457 vg.

eeuw heeft Rabelais, Erasmus en Luther. In kenterende perioden schijnt wel de spot soms te verstommen, in neergaande klinkt zij haast alleen. Zulk een periode is de vijftiende eeuw.

In bijna alles wat spot is, heeft de litteratuur meer uitdrukkingsmiddelen dan de beeldende kunst. Sommige sferen van den geest, die lacht, kan zelfs de beeldende kunst in het geheel niet benaderen. Daar heerscht de litteratuur onbeperkt. Andere vormen van spot kunnen zij beide uitdrukken. Hoe geringer de bijmenging van het komische in de levensverbeelding, hoe beter de beeldende kunst met de litteratuur gelijken tred kan houden. Als de zwakste potentie van het komische zal men de genreschildering kunnen beschouwen. Hier is de beeldende kunst nog volkomen op haar terrein. De ongebreidelde détailleering der vijftiende-eeuwsche kunst gaat geleidelijk over in de neiging tot behagelijk vertellen van kleinigheden, het genre-achtige. Er zijn er onder de groote meesters der vijftiende eeuw, bij wie de gedétailleerdheid louter ‘genre’ is geworden. Ik denk aan den meester van Flémalle. Niet enkel om de muizenvallen, die zijn Jozef timmerman zit te maken. Het ligt in al zijn werk. Tusschen de wijze, waarop Van Eyck en waarop de meester van Flémalle een vensterblind laat openstaan, een buffetje of een haard schildert, is de stap gedaan van de zuiver picturale visie naar het genre.

Op het gebied van het genre-achtige heeft nu opeens het gedicht een dimensie meer dan de afbeelding: de directer uitdrukking der gemoedsstemming. Hoeveel levendiger dan die fraaie kasteelverzen doet het ons aan, zoodra Deschamps beschrijft, hoe hij zelf ziek ligt in zijn eigen armzalig borgje[1], en hoe de uilen, spreeuwen, kraaien, musschen, die in zijn toren nestelen, hem den slaap rooven:

‘C'est une estrange melodie
Qui ne semble pas grant deduit
A gens qui sont en maladie.
  Premiers les corbes font sçavoir
Pour certain si tost qu'il est jour:
De fort crier font leur pouoir,
Le gros, le gresle, sanz sejour;

1) *Oeuvres* VI no. 1202.

Mieulx vauldroit le son d'un tabour
Que telz cris de divers oyseaulx,
Puis vient la proie[1]; vaches, veaulx,
Crians, muyans, et tout ce nuit,
Quant on a le cervel trop vuit,
Joint du moustier la sonnerie,
Qui tout l'entendement destruit
A gens qui sont en maladie.'

's Avonds komen de uilen en verschrikken door hun klagelijk roepen den zieke met doodsgedachten:

'C'est froit hostel et mal reduit
A gens qui sont en maladie.'

Overal waar maar een zweem van het komische, of ook maar van het genoegelijk-vertellende, doordringt, daar werkt het aaneenrijgende, opsommende procédé niet meer vermoeiend. Levendige schilderingen van burgerlijke zeden, lange behagelijke beschrijvingen van het vrouwelijk toilet breken de eentonigheid. Froissart is als dichter tamelijk ongenietbaar, behalve in enkele kortere *Dits*. Zijn allegorische gedichten van langen adem: *Le paradys d'amours*, *Li orloge amoureus*, *La prison amoureuse*, *L'espinette amoureuse*, stellen de zwaarste eischen aan iemands waakvermogen. Plotseling verkwikt u in laatstgenoemd gedicht de opsomming van wel zestig kinderspelen, die de kleine Froissart te Valenciennes te spelen placht.[2]

Van het genre-achtige is het maar één schrede naar het bizarre, het burleske, nog liever zou ik zeggen: het breugeleske. Ook hier gaan schilderkunst en litteratuur der vijftiende eeuw getrouwelijk samen. Het breugelsche element is reeds in de groote kunst van dien tijd ten volle vertegenwoordigd; zie maar den Jozef op Broederlam's Tocht naar Egypte te Dijon, de slapende krijgsknechten op de aan Hubert van Eyck toegeschreven Drie Maria's bij het graf. In het opzettelijk bizarre is niemand zoo sterk als Paul van Limburg: wat anders is al de overrijke, oostersche praal, waarmee hij zijn drie koningen laat optrekken? Een toeschouwer bij Maria's tempelgang draagt een ellenhooge,

1) Het vee, dat ter weide gaat.
2) *Oeuvres poétiques* ed. Schéler I 91.

kromme toovenaars-muts en mouwen van een vadem lang. Burlesk is hij in de doopvont, die drie monsterachtige maskers draagt met uitgestoken tong, en in de omlijsting van Maria en Elisabeth, waar een held uit een toren een slak bevecht, een ander man op een kruiwagen een varken kruit, dat den doedelzak speelt.[1)]

Bizar is de litteratuur der vijftiende eeuw haast op elke bladzijde; haar gekunstelde stijl, de zonderling fantastische aankleeding van haar allegorieën getuigt het. In een sappig breugelsch realisme vervalt zij haast onwillekeurig, zoo vaak zij volksleven schildert: de pastorale met haar etende, dansende en vrijende herders, Chastellain, als hij den boer beschrijft, die den verdwaalden hertog opneemt. De motieven, waaraan Breughel zijn uitgelaten fantazie zou botvieren, zijn in de litteratuur der vijftiende eeuw reeds zeer in trek: Débat de Carême et de Mardi Gras, Débat de chair et de poisson, enz. Breugelsch in den hoogsten zin schijnt een felle visie als van Deschamps, waar de wachter de troepen, die zich te Sluis verzamelen tegen Engeland, als een heirleger van ratten en muizen ziet:

> '"Avant, avant! tirez-vous ça.
> Je voy merveille, ce me semble."
> - "Et quoy, guette, que vois-tu là?"
> "Je voy dix mille rats ensemble
> Et mainte souris qui s'assemble
> Dessus la rive de la mer...."

Een andermaal zit hij triest en verstrooid aan den maaltijd ten hove; opeens ziet hij, hoe de hovelingen eten: de een kauwt als een varken, de ander knabbelt als een muisje, een gebruikt zijn tanden als een zaag, deze vertrekt zijn gezicht, bij genen veegt de baard op en neer, 'al etende leken het duivelen'.[2)]

Trachten wij samen te vatten, waarin litteratuur en kunst der vijftiende eeuw zich gelijksoortig of gelijkwaardig vertoonen. Daar was in de eerste plaats het opsommende procédé, de uitwerking van alle bijzonderheden. Dan het

1) Durrieu l.c. pl. 38, 39, 60, 27, 28.
2) V nos. 1060, 844.

rhetorische element, het streven naar versiering van den stijl met uiterlijke praal. Vervolgens bovenal: de scherpe, onmiddellijke observatie van het uiterlijk zichtbare, het streven naar de vastlegging van het oogenblik. Eindelijk, als uitvloeisel van al het vorige, de gave tot behagelijk vertellen, dus het genre-achtige, en de even-satirische chargeering van het geziene in het bizarre en breugeleske. Al deze hoedanigheden vinden hun grond in de eigenschap, die wij reeds eerder noemden: het overmatig visueel karakter van den eind-middeleeuwschen geest. Wordt dit terecht als een grondtrek aangemerkt, dan is de superioriteit der beeldende kunst boven de litteratuur in hoofdzaak begrijpelijk geworden: al deze eigenschappen konden een veel directer en sterker uiting vinden door picturale dan door litteraire middelen. Een litteratuur, die overwegend visueel waarneemt, schiet te kort. Tijdperken van een overwegend visueel karakter geven in dichtkunst en muziek herhaaldelijk dit verschijnsel te zien: een thema is mooi en sterk, het berust op de felle visie van een oogenblik. Het gedicht of de compositie begint in een klaar en vast geluid, maar reeds na de eerste strofe zakt de stemming er uit weg en in de uitwerking verloopt het in zwakke rhetoriek. De vijftiende eeuw vertoont dat verschijnsel in nog sterker mate dan het laatste kwart der negentiende. Het is de eeuwige teleurstelling, die haast al de dichters der vijftiende eeuw u bereiden. Hoe menig gedicht van Christine de Pisan begint als een merelslag, om u na tien twaalf regels te vervelen. Hoe prachtig suggestief zijn soms de thema's, bij voorbeeld Pierre Michault's *Danse aux Aveugles*, de menschheid eeuwig dansend om de tronen van Liefde, Fortuin en Dood, of de naamlooze *Exclamation des os Sainct Innocent*[1], de knekelhuizen van het beroemde kerkhof der Innocents te Parijs, die het memento mori roepen:

> ‘Les os sommes des povres trespassez.
> Cy amassez par monceaulx compassez,
> Rompus, cassez, sans reigle ne compas...’

1) *Recueil de poésies françoises des XVe et XVIe siècles*, ed. de Montaiglon, Bibl. elzevirienne, Tome IX 59.

Een enkele visie is voor den dichter niet genoeg, maar voor den schilder behelst zij de stof tot de verst doorgevoerde uitwerking.

Is het evenwel inderdaad die overmatig visueele aanleg, die de onevenredigheid tusschen kunst en litteratuur der vijftiende eeuw bepaalt, dan moet ook de superioriteit de beeldende kunst begeven, naarmate ook zij iets meer noodig heeft dan een onmiddellijke scherpe visie alleen. En is dit niet werkelijk het geval? Onovertroffen is de schilderkunst der Van Eyck's, waar zij om zoo te zeggen microscopisch, van nabij ziende, werkt: in de gelaatstrekken, in de stoffen der gewaden, de schittering der juweelen. Zoodra de geziene werkelijkheid eenigermate moet worden herleid, zooals in de voorstelling van gebouwen en landschappen, vallen er, bij alle innige bekoring van het primitieve vergezicht, zwakheden te bespeuren. En hoe meer de voorstelling opzettelijk moet worden gecomponeerd, een beeldvorm voor het geval vrij moet worden geschapen, hoe sterker de daling is. Het zal wel niet worden tegengesproken, dat in de verluchte getijboeken de kalenderbladen die, waarop de heilige geschiedenis staat afgebeeld, overtreffen. Voor de eerste was de directe observatie genoeg, maar voor een bewogen voorstelling met veel handelende personen was gevoel voor rhythmische eenheid noodig, de eenheid, die Giotto gekend had en die Michel Angelo opnieuw begreep. Het wezen nu van deze kunst der vijftiende eeuw was immers veelheid. Soms, in haar volmaaktste uitingen wordt die veelheid zelf tot eenheid: het rhythme in de Aanbidding van het Lam is onvergelijkelijk sterk, maar het is als 't ware negatief, het bestaat in een bloot rekenkundige nevenschikking. Van Eyck ontloopt de moeilijkheden der compositie, door slechts voorstellingen in rust te geven.

Nu bestond er voor de voornaamste onderwerpen der heilsgeschiedenis een strenge, oude verbeeldingstraditie. De schilder behoefde de ordonnantie van zijn tafereel niet meer zelf te zoeken.[1)] Eenige onderwerpen in het bijzonder gaven een rhythmischen opbouw bijna van zelf. Het was

1) De these van Emile Mâle omtrent den invloed der theatervoorstelling op de schilderkunst mag ik hier wel laten rusten.

nauwelijks mogelijk, een beweening, een kruisafneming, een aanbidding der herders te schilderen, zonder dat daarin een rhythmische val en gang kwam. Denk aan tal van pietà's: van Rogier van der Weyden te Madrid, die van de Avignonsche school in het Louvre en te Brussel, van Petrus Cristus, van Geertgen tot Sint Jans, van de *Belles heures d'Ailly*[1] Maar reeds voor de woeliger tafereelen, de bespotting, de kruisdraging, de aanbidding der koningen, nemen de moeilijkheden der compositie toe. En waar de kerkelijke iconografische norm den kunstenaar begeeft, staat hij vrijwel hulpeloos. Hoe zwak van compositie zijn niet reeds de rechtspraaktafereelen van Dirk Bouts en Gerard David, hoe linksch de marteliën van Sint Erasmus en Sint Hippolytus. Nog sterker treft dit gebrek aan vrije compositie in de historische of mythologische handschriftenillustratie. Fouquet's illustraties der *Antiquités judaïques* vertoonen nog een zekere vaardigheid erin, maar de miniaturen van een onbekende ter verluchting van de mythologische fantazieën van Christine de Pisan,[2] zijn het onbeholpenste wat men zich voor kan stellen, niet enkel om de bourgondische tabberts der grieksche goden en de groote vlerken achter aan hun hermelijnmantels, maar in de heele uitdrukking en opzet. Hier is men aan de grens van het beeldend vermogen dezer kunstenaars. Tenslotte is bij hen de vrij scheppende verbeelding ongeveer even beperkt als bij de dichters.

Is de signatuur van dien tijd de moeheid van den geest aan het einde van het afgeloopen pad? Is het het wachten op de Renaissance? - Wij staren ons te licht blind op dat begrip Renaissance, het komen van den nieuwen tijd laat zich niet resumeeren onder dat begrip. Uit de geestelijke vermoeidheid zelf van de eind-middeleeuw spruiten nieuwe dingen, die met de Renaissance niets te maken hebben.

1) P. Durrieu, Gazette des beaux arts 1906 t. 35 p. 275.
2) *Epitre d'Othéa à Hector*, etc., ms. 9392 de Jean Miélot, ed. J. van den Gheyn, Bruxelles 1913. Men zie b.v. den zotten Minos, Saturnus die zijn kinderen verslindt, het oordeel van Midas, pl. 5, 8, 26. Zoodra de verluchter even zijn hart kan ophalen aan een herdertje met schaapjes (pl. 24) of een heuveltje met galg en rad (pl. 25) vertoont hij de gewone vaardigheid.

Het was de spot over het leven, meenden wij, waarin de litteratuur den elders zoo ongelijken kamp met de beeldende kunst kon bestaan. Daar waren sferen, die voor de picturale uitdrukking, althans toen nog, volstrekt ontoegankelijk waren, waar kleur noch lijn iets vermocht. In de grovere vormen van het komische kon de schilderkunst, zij zou het nog genoeg toonen, het woord eenigermate bijhouden. Niet daar, waar de spot zijn hooger tonen strijkt, waar hij zich uitgiet over het ernstigste van het leven, de liefde. De beeldende kunst was in de uitdrukking van het erotische nog buitengewoon primitief en is dat gebleven tot in de achttiende eeuw. Hier had de litteratuur een school van eeuwen achter zich met meesters van zoo verschillenden geest als Plato en Ovidius, de troubadours en de vaganten, Dante en Jean de Meung.

Zij was door al de polijsting en verbijzondering der veertiende eeuw, die van den *Roman de la Rose*, genaderd tot een crisis. Het droge hart smelt in een snik, niet enkel in de mystische godsliefde, ook in de aardsche. Thomas a Kempis heeft niet geweten, hoe dicht zijn arme, verliefde en verdoolde broertje Villon bij hem stond, tot hij hem in den hemel ontmoette. Er klinkt in de erotiek der vijftiende eeuw een nieuw geluid: de profundis. Het zijn de matte liedjes van de desillusie, die Orleans zingt, het is de figuur van ‘l'amant remis et regnié’, die Villon aanneemt. Het is de aanbiddelijke zelf-ironie:

> ‘Cest livret voult dicter et faire escripre
> Pour passer temps sans courage villain
> Ung simple clerc que l'en appelle Alain,
> Qui parle ainsi d'amours pour oyr dire.’[1)]

Het is de lach in tranen, Villon's ‘Je riz en pleurs.’ Niet van hem alleen:

> ‘Je n'ay bouche qui puisse rire,
> Que les yeulx ne la desmentissent:
> Car le cueur l'en vouldroit desdire
> Par les lermes qui des yeulx issent.’[2)]

1) Alain Chartier, *Le debat des deux fortunes d'amours*. Vergelijk het slot van koning René's *Coeur d'amour épris*, ed. de Quatrebarbes III 194.
2) Alain Chartier, *La belle dame sans mercy*, p. 503, vgl. *Le debat du reveille-matin*, p. 498: ...‘Couleur muer, M'a veu souvent et mes yeulx lors Plourer ens et rire dehors’. Van een onbekende: ‘Ma bouche rit et mon cueur pleure,’ *Chansons du XVe siècle*, ed. G. Paris, No. 73 p. 71; Molinet: ‘Ma bouche rit et mon cueur pleure’, *Faictz et ditz* ed. 1537 f. 172; *l'Amant rendu cordelier* vs. 371: ‘Et tel souvent si rit et chante, Qui est dolent jusqu' au finir.’ Niet overal heeft de uitdrukking dezelfde bittere gevoelswaarde; zij is reeds gemeenplaats geworden en staat onder den invloed van *Proverbia* 14.13: ‘Risus dolore miscebitur et extrema gaudii luctus occupat’.

De zachte, matte toon, de gelaten melancholie kan klinken in alle conventioneele vormen, hetzij in de mode-dialogen als *Le debat des deux soeurs disputant d'amours*,[1] *Le debat du reveille-matin*, hetzij in de oude satire van cynische vrouwen-verguizing als *Les Quinze Joyes de Mariage*. Niemand heeft de conventioneele verpersoonlijking der sentimenten, zooals de *Roman de la Rose* dat wilde, zoo ver doorgevoerd als Charles d'Orléans. Hij ziet zijn hart volkomen als een afzonderlijk menschelijk wezen:

> 'Je suys celluy au cueur vestu de noir...'

Maar juist daarom zijn de grenzen van ernst en ironie bij hem niet meer te trekken, en juist daarom heeft geen ander in dien conventioneelen vorm gedichten gemaakt als hij:

> 'Un jour à mon cueur devisoye
> Qui en secret à moy parloit,
> Et en parlant lui demandoye
> Se point d'espargne fait avoit
> D'aucuns biens quant Amours servoit:
> Il me dist que très voulentiers
> La vérité m'en compteroit,
> Mais qu'eust visité ses papiers.
>
> Quant ce m'eut dit, il print sa voye
> Et d'avecques moy se partoit.
> Après entrer je le véoye
> En ung comptouer qu'il avoit:
> Là, de çà et de là quéroit,
> En cherchant plusieurs vieulx caïers
> Car le vray monstrer me vouloit,
> Mais qu'eust visitez ses papiers...'

1) *Recueil de poésies françoises des XVe et XVIe siècles*, ed. de Montaiglon t. IX p. 92.

Daarnaast dit:

‘Ne hurtez plus à l'uis de ma pensée,
Soing et Soucy, sans tant vous travailler;
Car elle dort et ne veult s'esveiller,
Toute la nuit en peine a despenseé.

En dangier est, s'elle n'est bien panseé;
Cessez, cessez, laissez la sommeiller;
Ne hurtez plus à l'uis de ma penseé,
Soing et Soucy, sans tant vous travailler...’[1)]

De week-droeve erotiek kreeg voor den vijftiende-eeuwer een nog scherper smaak door de bijmenging van het profane, waarmee hij haar zoo gaarne kruidt. De travesti van het amoureuse in kerkelijke vormen moet dienen voor de meest obscene beeldspraak en de oneerbiedigste komiek, zooals in de *Cent nouvelles nouvelles*, maar zij dient ook tot de meest elegische vormen der erotiek, zooals in dat teere en fijne gedicht *L'amant rendu cordelier à l'observance d'amours*, dat ik veel liever aan een onbekende blijf gunnen dan aan Martial d' Auvergne. De arme minnaar komt de wereld begeven in het klooster, waar men enkel de droeve verliefden, les amoureux martyrs, opneemt. In de samenspraak met heer Prior doet hij het zachte verhaal van zijn liefde. Het is onder het middeleeuwsch-satirieke gewaad reeds volkomen de stemming van Watteau en den Pierrotcultus, slechts zonder maneschijn. Veel nachtelijke uren had hij staan opzien naar het venster van de geliefde:

‘Regardant en hault les goutières,
Et puis, quant je oyoye les verrières
De la maison qui cliquetoient,
Lors me sembloit que mes prières
Exaussées d'elle sy estoient.’

‘Waart ge zeker, dat zij u opmerkte?’ vraagt de Prior.

‘Se m'aist Dieu, j'estoye tant ravis,
Que ne savoye mon sens ne estre,
Car, sans parler, m'estoit advis
Que le vent ventoit sa fenestre

1) Ballade no. 19, 88, Chanson no. 62.

Et que m'avoit bien peu congnoistre,
En disant bas: “Doint bonne nuyt”,
Et Dieu scet se j'estoye grant maistre
Après cela toute la nuyt.’

In die zaligheid sliep hij heerlijk:

‘Tellement estoie restauré
Que, sans tourner ne travailler,
Je faisoie un somme doré,
Sans point la nuyt me resveiller,
Et puis, avant que m'abiller,
Pour en rendre à Amours louanges,
Baisoie troys fois mon orillier,
En riant à par moy aux anges.’

Bij zijn plechtige opneming in de orde bezwijmt de dame, die hem versmaad had, en een gouden hartje, geémailleerd met tranen, dat hij haar geschonken had, valt uit haar kleed.

‘Les aultres, pour leur mal couvrir
A force leurs cueurs retenoient,
Passans temps a clorre et rouvrir
Les heures qu'en leurs mains tenoient,
Dont souvent les feuillès tournoient
En signe de devocion;
Mais les deulz et pleurs que menoient
Monstroient bien leur affection.’

Als de Prior hem ten slotte zijn nieuwe plichten opsomt, en hem waarschuwt, om nooit te luisteren naar de nachtegaal, nooit te slapen onder ‘eglantiers et aubespines’, en vooral nooit in vrouwenoogen te zien, klaagt het gedicht op het thema ‘Doux yeulx’ een eindelooze melodie van strofen, die altijd weer varieeren:

‘Doux yeulx qui tousjours vont et viennent;
Doulx yeulx eschauffans le plisson,
De ceulx qui amoureux deviennent’...

‘Doux yeulx a cler esperlissans,
Qui dient: C'est fait quant tu vouldras,
A ceulx qu'ils sentent bien puissans...’[1)]

1) Huitains 51, 53, 57, 167, 188, 192, ed. de Montaiglon, Soc. des anc. textes français 1881.

Dit alles heeft niets te maken met de Renaissance. Het gaat regelrecht naar Laforgue en Verlaine.

Doch zijn wij nu niet mijlen ver af geraakt van Jan van Eyck? Hebben wij niet tenslotte ons zelf ad absurdum geleid, door te bewijzen, dat litteratuur en schilderkunst onvergelijkbaar zijn? Mijlen ver van de Aanbidding van het Lam. Maar toch misschien niet van Arnolfini. De stille gouden avondschemering der middeleeuwen schijnt niet uit de schilderkunst alleen.

J. HUIZINGA.

Nachtorchis.

De duisternis, die om mij zweeft,
Waarin het zomerleven leeft
  Met warme stroomen
Van ongemeten bloeigebied,
Van golfgedragen vogellied
  Uit verre boomen,

Zij dooft mij niet. - Ik ben zoo wit,
Dat uit mijn slanke bloemgelid
  Een licht blijft stralen,
Als 't sterrenlicht zoo blank en bleek,
Dat uit de zonneschemer-streek,
  Omlaag komt dalen.

Mijn wierook zend ik naar omhoog,
Te zoeken, langs den hemelboog,
  De zonnelanden,
Waar mijn geslacht zoo machtig groeit,
Waar 't groote wouden kleurig boeit
  In bloemenbanden!

Wild zoeken naar de geurenbron,
Waar lang hun kracht en lust op zon,
Gewiekte gasten.
Mijn groote witheid weert hun drang,
Mijn teerheid houdt hen verre, bang
Mij aan te tasten.

Ik voel in 't dwarrlen om mij heen,
Van vleugelslaanden edelsteen,
Den eerbied beven....
Ik, kleine bloem, die slechts den nacht
Die 't al omvangt met hooge macht,
Mijn gaaf wil geven!

S. PINKHOF.

Twee hoofdgedachten uit de philosophie van William James.

I.

Het zal waarschijnlijk velen eenigszins moeilijk vallen, de begrippen Amerika en Wijsheid of Wijsbegeerte met elkaar te verbinden. De belangstelling in onpersoonlijke, algemeene levensproblemen en de bezonkenheid van oordeel, deze voor den philosoof onontbeerlijke eigenschappen, schijnen kwalijk te passen bij de onrust der jonge Amerikaansche kultuur en den praktischen zin van den Yankee. Daar komt nog iets anders bij. De Duitsche wijsbegeerte heeft door den verbazingwekkenden ideeënrijkdom van een Kant, een Hegel, een Schopenhauer en hun epigonen door de gansche negentiende eeuw heen een overwegenden invloed uitgeoefend op het wijsgeerig denken over de geheele wereld en natuurlijk niet in de laatste plaats (al was het alleen maar door geographische oorzaken) op het wijsgeerig denken ten onzent. Hoe kan het ons dan verwonderen, dat er langzamerhand een sterke neiging is ontstaan, wijsbegeerte dán alleen als eerste-klas-wijsbegeerte te erkennen als zij was *made in Germany?* Daarbij wordt echter gewoonlijk vergeten, dat de eigenlijke bloeitijd der Duitsche wijsbegeerte, de tijd waarin een Kant, een Schopenhauer en een Hegel de grondslagen legden, waarop later is voortgebouwd - of niet is voortgebouwd, al een paar generaties achter ons ligt, en dat de beschouwer, wiens blik niet wordt beneveld door de tradities van het verleden, ook al vóór de onverwachte onthullingen, die de oorlog gebracht heeft

omtrent den geestestoestand van het veelgeprezen Duitsche intellekt, kon weten, dat de wijsheid in onzen tijd niet minder wordt (of moeten wij zeggen: werd?) gediend in Frankrijk, Engeland of Amerika dan in Duitschland. Maar zelfs, al ware dit niet zoo, dan nog zou de veelzijdigheid en ruimheid van denken, die de philosoof zich misschien vóór alles heeft eigen te maken, eischen, dat niet uitsluitend bij één volk werd ter school gegaan. Het eene volk ziet de dingen niet noodwendig beter dan het andere, maar zeer zeker ziet het ze anders. En zou het niet kunnen zijn, dat bij de meest ontwikkelden uit de Nieuwe Wereld, gevoed met het beste, dat de Oude Wereld aan te bieden heeft, juist een vorm van geestelijk leven van een bijzondere veelzijdigheid zich zou ontwikkelen, dat bij zijn onvermijdelijke gebreken ook zeer eigenaardige deugden zou vertoonen? Zou het niet kunnen zijn, dat juist ‘de onrust der jonge Amerikaansche kultuur en de praktische zin van den Yankee’ de voorwaarden zouden zijn, om een zekere frischheid in de philosophie te brengen en oude problemen te zien in een nieuw licht?

Onwillekeurig komen gedachten als deze op bij het lezen van de geschriften van den voor eenige jaren (in 1910) gestorven hoogleeraar in de philosophie aan de Harvard-Universiteit te Cambridge (Mass.), William James. Demokraat in hart en nieren en aristokraat van den geest, onvermoeid populariseerder der wetenschap en erkend leider van het wetenschappelijk denken, een groote hoeveelheid gezond verstand vereenigende met een veelomvattende geleerdheid, praktisch Amerikaan, voor wien godsdienst en wijsbegeerte de hoogste goederen des levens zijn, empiricus met sterk mystieke neigingen, was James inderdaad een synthese van den mensch der Oude en der Nieuwe Wereld, en toch iemand met een eigenaardig Amerikaansch-Angelsaksischen kijk op feiten en problemen, met welken het goed zal wezen, ook ten onzent meer rekening te houden dan tot dusver het geval schijnt geweest te zijn.

Het is niet gemakkelijk, een stelselmatig, zij het dan ook zeer beknopt, overzicht te geven van James' geheele philosophi-

sche werkzaamheid. Een eigenlijk hoofdwerk heeft James nooit geschreven. Zijn grootste werk is een uitvoerig leerboek over psychologie, maar dit werk, dateerende van 1890, welke verdiensten het moge hebben als leiddraad bij de studie der psychologie, is voor een kennis van James' philosophie van ondergeschikt belang. Sedert hij hoogleeraar in de philosophie was geworden, placht hij, om de paar jaren de resultaten van zijn studie en nadenken gedurende die jaren aan te bieden in den vorm van reeksen zooveel mogelijk populaire lezingen. Wel heeft hij de hoop gekoesterd, zijn gedachten nog eenmaal, systematisch geordend, in één werk uiteen te zetten, maar de dood heeft hem daartoe niet den tijd gelaten, en het boek, dat een klein jaar na zijn dood uitkwam onder den wel wat àl te bescheiden titel: ‘Some problems of philosophy, a beginning of an introduction to philosophy’, is meer als een aanvulling dan als een samenvatting van zijn voorafgeganen philosophischen arbeid te beschouwen. Om een begrip te krijgen van James' gedachtenleven gedurende de tien à vijftien laatste en uit philosophisch oogpunt beste jaren zijns levens, moeten wij ons dus wenden tot een aantal verschillende werken, die een wel consequent, doch geen stelselmatig afgerond gedachtenleven openbaren.

Is daar, behalve dat het de beschrijving van zijn philosophie moeilijker maakt, ook iets mee gezegd met betrekking tot de waarde en het gehalte van zijn philosophie? Wij meenen van niet. Wat iemand tot een philosoof van blijvende beteekenis maakt, is zijn originaliteit, d.w.z. het vermogen, om het menschelijk denken en weten te verrijken met een of meer (maar zelden véél meer) gedachten of grondbeginselen, die bevruchtend werken op het denken van tijdgenoot en nageslacht. En het komt er daarbij weinig op aan, of hij die gedachten gegeven heeft als componenten van een systematisch afgeronde wereldbeschouwing of niet. Zal dus James door latere geslachten gerekend worden tot de philosofen van blijvende beteekenis, dan is het noodig, maar ook voldoende, dat hij een of twee leidende beginselen heeft nagelaten, in staat om het latere denken te verhelderen. Heeft hij dit, voor zoover dat van hem afhangt, gedaan?

Het komt ons voor van wel. Met twee bewegingen, geestelijke stroomingen, tendenzen, is zijn naam nauw verbonden, met

het ‘pragmatisme’ en met het ‘radicaal empiricisme’ (nagenoeg synoniem met nog een derden veelgebruikten term: ‘pluralisme’), al kan men hem niet van beide den vader noemen: van het eerste is hij eerder een peetoom te heeten, maar dan toch een zeer gewaardeerde. En in overeenstemming met het karakter van James' philosophie zullen wij ons hier tot één der bovengenoemde tendenzen bepalen en wel tot den laatsten, om van den eersten, het pragmatisme, niet meer aan te roeren dan tot recht begrip van den tweeden strikt noodzakelijk is.

II.

Met de meest gezaghebbende, de meest op den voorgrond tredende figuren uit de geschiedenis der wijsbegeerte, staat James op idealistisch standpunt, in den philosophischen zin des woords, d.w.z. op het standpunt, dat de wereld openbaring is van een geestelijke werkelijkheid, hetzij theïstisch of pantheïstisch geaccentueerd; welke geestelijke werkelijkheid op de een of andere wijze doorbreekt in ons bewustzijn, en dus, althans in theorie, van daar uit gaande, gekend kan worden.

Waar dus elke idealistische wereldbeschouwing uitgaat van het menschelijk bewustzijn, ligt het voor de hand, dat zij een grondige en zoo veelzijdig mogelijke psychologische kennis veronderstelt, een kennis van de verschillende wijzen, waarop het veronderstelde wijdere bewustzijn in het menschelijk bewustzijn dóórbreekt, en dat niets noodlottiger is, dan ondanks alle plechtige verzekeringen van eigen veelzijdigheid, b.v. op eenzijdige wijze uit te gaan van het normale redelijke denken. Het eerste belangrijke punt dan ook, waarin James verschilt van de nog steeds overheerschende Duitsche philosophie, de eerste belangrijke aanmerking, die hij op haar maakt, is, dat zij volgens hem steunt op een zeer oppervlakkige kennis van het menschelijk bewustzijn, dat zij te veel rekening houdt met de psychologie van den normalen mensch, van het normale bewustzijn, en veel te weinig met die bewustzijnsvormen (die trouwens in den tijd van Kant, Hegel of Schopenhauer nog zeer onvolledig bekend waren, zoodat hén geen blaam kan treffen), welke heenwijzen naar de openbaring van iets anders dan dit,

het bewustzijn der bezetenen en krankzinnigen eenerzijds, der heiligen en mystieken anderzijds. In abstracto laat zich hierop natuurlijk gemakkelijk antwoorden, dat iedere philosoof er zich wel degelijk mee beziggehouden heeft; en ieder van hen zal zeggen, dat zijn waarde-bepaling ervan de juiste is, en dat wie wijsheid zoekt buiten hetgeen hij beschouwt als den hoogsten bewustzijnsvorm, handelt als iemand, die zonlicht zoekt in den kelder. Er komt echter een oogenblik, waarop de *mate* waarin iemand aandacht schenkt aan de verschijnselen van het abnormale zieleleven, zijn philosophie maakt tot *soortelijk* iets anders. En wat de appreciatie aangaat, oordeelvellingen als de zooeven genoemde zeggen natuurlijk niets: het is aan het nageslacht, dat met de inzichten der onderscheidene wijsgeeren zal hebben *gewerkt*, te beoordeelen, welke de philosophisch meest waardevolle bewustzijnsvormen zijn.

In afwachting van dat oordeel is James, in aansluiting met zijn zooeven genoemde kritiek, zijn philosophischen arbeid begonnen (of: heeft James zijn philosophischen arbeid voorbereid) met een beredeneerd overzicht van de godsdienstige bewustzijnstoestanden, als psychologische feiten beschouwd, in een boek, getiteld: 'De verscheidenheden op het gebied van de godsdienstige ervaringen'.[1)].

Waarom juist van de godsdienstige ervaringen? Waarschijnlijk deels wegens persoonlijke neigingen. Maar niet geheel. Het belang van het philosophisch en godsdienstig bewustzijn voor de kennis van de... ziel der wereld, zullen wij maar zeggen, is vanzelf sprekend. En onder deze is het godsdienstige wel het meest 'zuivere'. D.w.z.: wanneer wij ons wenden tot de groote philosofen of de groote mystieken, dan vinden wij de onmiddellijke psychologische gegevens, de oorzaken van hun visies, gehuld in een netwerk van overgeleverde verstandsvormen, waarachter de oorspronkelijke visie nauwelijks is te ontdekken, en dat wel des te moeilijker, naarmate de kennis of het verstand van bedoelde

1) 'The Varieties of religious experience'. Het is bij ons weten het eenige werk van James, dat in het Hollandsch vertaald is. (Leydenroth, Utrecht). Het is uit deze vertaling, dat wij, behoudens kleine afwijkingen (de overzetting is niet overal even gelukkig), zullen citeeren.

philosofen of mystieken veelomvattender was.[1)] Daarom levert het philosophisch bewustzijn zeer weinig materiaal op voor het onderzoek naar den geestelijken achter- of ondergrond van ons en alle bestaan; het godsdienstige, met zijn minder beredeneerde, meer spontane, dikwijls naieve uitingen, veel meer.

Het is een merkwaardig werk, deze als een lijvig boekdeel uitgegeven Gifford-lezingen, al was het alleen maar om de enorme belezenheid op het gebied der godsdienstpsychologie, die het verraadt. Het grootste, althans belangrijkste, deel ervan wordt ingenomen door een zeer groot aantal uittreksels uit allerlei in hoofdzaak godsdienstige geschriften: autobiographieën, belijdenissen, verhandelingen, zoowel van bekende mystieken als van geheel onbekende geloovigen: voor het overgroote deel behoorende tot den Christelijken godsdienst. Daarnevens geeft James een kritische beschouwing van het bijeengebrachte materiaal, en op het eind een overzicht van hetgeen naar zijn meening uit de verschillende uitingen, *als psychologische gegevens opgevat*, volgt. Een overzicht te geven van een interessant werk is uiteraard een aangename taak, toch gaan wij er in dit geval slechts aarzelend toe over, omdat wij ons bewust zijn, het meest interessante juist niet weer te kunnen geven en ons te moeten beperken tot James' opmerkingen en conclusies, al zijn die op zichzelf het lezen overwaard. Een ernstiger nadeel van deze beperking nog is, dat op deze wijze James' conclusies haar dwingend of althans dringend karakter verliezen en tot niet veel meer worden dan bloote beweringen, waarvan men de juistheid niet kan controleeren. Daar is echter nu eenmaal niets aan te doen: wie in het onderwerp belang genoeg stelt om de juistheid van James' samenvattingen en conclusies te willen controleeren, wordt verwezen

1) De met even groote liefde als kennis geschreven studies van Dr. Aalders over ‘Groote mystieken’ zijn een duidelijke toelichting op deze bewering. Het is bijna niet mogelijk, bij lezing hiervan den inhoud der eigenlijke directe mystieke ervaringen af te zonderen van de verstands schema's waarin zij zijn vervat, hetgeen bij den niet louter letterkundigen lezer een zekere onvoldaanheid veroorzaakt, ondanks de overigens voortreffelijke beschrijving. - Van elke geschiedenis der wijsbegeerte geldt hetzelfde in nog veel sterker mate.

naar het werk zelf: de overigen kunnen wij er alleen aan herinneren, dat James psycholoog is van oorsprong[1] en ook wèl bekend toont te zijn met het feit, dat op het gebied der godsdienstige ervaringen men onvermijdelijk in aanraking komt met allerlei aanstellerij, mystificatie, en wat dies meer zij. De twijfel is zeer begrijpelijk, zegt hij,[2] 'of niet al zulk geschrijf enkel abstract gepraat en rhetorica is, alleen geuit, pour encourager les autres.' Maar, zegt hij in datzelfde verband, 'wanneer wij tot het onderwerp mysticisme gekomen zijn, zult gij zulk een diepe indompeling in dezen staat van verrukking ondergaan, dat gij, als ik mij zoo mag uitdrukken, door en door nat zult worden; en de koude huivering van twijfel, die de tegenwoordige kleine besproeiing u misschien heeft veroorzaakt, zal dan reeds lang geweken zijn'...

Wat leert nu volgens James het door hem bijeengebrachte materiaal? Wat is de algemeene formule, waarin zich de verschillende godsdienstige ervaringen laten samenvatten? In haar algemeensten vorm, zegt James, niet minder, maar ook niet meer dan deze: 'dat de bewuste persoonlijkheid voortdurend samengaat met een ruimer Ik, waardoor redding brengende ervaringen komen', in welke formuleering, voegt hij er bij, wij hebben 'een positieven inhoud van godsdienstige ervaring, welke naar mijne meening voor zoover het gaat, letterlijk en objectief waar is.'[3]

Natuurlijk ontkomt deze formuleering niet aan het nadeel, eenigszins vaag te zijn en daardoor minder belangrijk te schijnen dan zij is: dit geldt nu eenmaal van alle slotconclusies en beknopte samenvattingen en beteekent slechts, dat tot recht begrip eener beschouwing de praemissen even onontbeerlijk zijn als de conclusie. Dergelijke korte, droge uitspraken hebben echter dit groote voordeel, dat zij de be-

1) Een omstandigheid van gewicht. 'Men moet de beschrijvingen van de H. Theresia lezen', zegt hij b.v. 'en de zeer juiste onderscheidingen die zij maakt, om zich ervan te overtuigen, dat men niet te doen heeft met denkbeeldige ervaringen, maar met verschijnselen, die hoe ongewoon ook, volkomen bepaalde psychologische typen volgen.' (bl. 393).
2) Verscheidenheden, enz. bl. 114.
3) Ibid. blz. 494.

treffende verschijnselen uit hun isolement verlossen en plaatsen in hun verband met andere aanverwante. En dat is met de hier bedoelde zeer noodig. Het is zeker, dat het velen zal verwonderen, misschien wel zal ergeren, de feiten van het godsdienstig leven zoo zonder veel complimenten behandeld te zien als psychologische verschijnselen zonder meer. Psychologie is ‘maar’ psychologie, ‘maar’ een gewone wetenschap, denkt men dan, doch godsdienst is iets heel aparts, iets zeer bijzonders, behoort tot een andere orde, is een openbaring van een andere soort ‘geest’, iets, dat men zoo maar niet naar beneden mag halen, door het te maken tot een onderdeel van de psychologie. Kritiek, zei De Genestet reeds mag alles onderzoeken, maar... het kritiekste niet. En waarom dan niet? Men kan toch moeilijk tegenspreken, dat de godsdienstige ervaringen verschijnselen zijn van ons zieleleven en dat haar theoretische bestudeering (wel te onderscheiden van haar praktische doorleving) derhalve ten deel valt aan de psychologie als onderdeel der philosophie in den ruimsten zin des woords. Natuurlijk kan later blijken (maar dat moet dan ook eerst werkelijk blijken), dat zij in haar aard en herkomst toto genere verschillend zijn van de overige psychologische feiten, en dus niet langer als met deze tot één klasse behoorend, kunnen worden beschouwd. Wij meenen, dat dit niet den godsdienst naar beneden haalt, maar dat integendeel de Heilige Inquisitie en dergelijke kerkelijke instellingen den godsdienst niet naar beneden hadden kunnen halen, wanneer door philosophen en vooral door theologen aan het vergelijkend godsdienstpsychologisch onderzoek een grooter plaats ware ingeruimd.

De feiten, waarmede de straks gebezigde beknopte formuleering, waaraan wij thans meer relief zullen gaan geven, de behandelde verschijnselen in verband brengt, zijn de feiten van het zgn. onbewuste zieleleven. Vreemd genoeg wilde James in zijn psychologisch leerboek: Principles of psychology, van een onbewust zieleleven nog niet veel weten. (Zie aldaar Vol. I bl. 164 e.v.) Maar latere studie heeft James in dit opzicht tot andere gedachten gebracht: ‘Ik kan niet nalaten te denken’, zoo spreekt hij,[1)] ‘dat de gewichtigste stap

1) Verscheidenheden, enz. blz. 222 e.v.

vooruit, die in de zielkunde gedaan is, sedert ik in die wetenschap studeerde, de voor 't eerst in 1886 [?] gedane ontdekking is, dat er, bij zekere personen ten minste, niet alleen de bewustheid is van het gewone veld [van bewustzijn], met zijn gewoon middelpunt en grens, maar dat er ook een aanvulling daarvan is in de gedaante van een reeks herinneringen, gedachten en gevoelens, die geheel buiten de grens van de eigenlijke bewustheid liggen, maar toch beschouwd moeten worden als bewustzijnsfeiten, die in staat zijn, hunne tegenwoordigheid te openbaren door onmiskenbare teekenen. Ik noem dit den gewichtigsten stap vooruit, omdat, anders dan de andere vorderingen, die de zielkunde gemaakt heeft, deze ontdekking ons een volkomen ongedachte eigenaardigheid in de samenstelling der menschelijke natuur heeft geopenbaard. Niet één andere stap vooruit, dien de zielkunde gedaan heeft, kan zulk een aanspraak doen gelden.

In het bijzonder werpt deze ontdekking van een buiten het veld, of zooals Myers[1)] het noemt, subliminaal bestaande bewustheid, veel licht op een aantal verschijnselen der godsdienstige levensbeschrijving. Daarom moet ik er nu aandacht aan schenken, hoewel het mij natuurlijk onmogelijk is, u te dezer plaatse rekenschap te geven van het bewijs, waarop de aanneming van zulk een bewustheid gegrond is. Gij zult het in vele nieuwere boeken verklaard vinden, waarvan Binet's “Les altérations de la personnalité” misschien een der aanbevelenswaardigste is.

Het menschelijk materiaal, waarop de proeven genomen zijn, is in zooverre beperkt, en gedeeltelijk ten minste abnormaal geweest, daar het bestond uit ongewoon gevoelige hypnotische personen en uit hysterische patienten. Toch is het elementaire samenstel van ons leven in hoofdtrekken waarschijnlijk zóó eenvormig, dat, wat bewezen is in een sterke mate waar te zijn in sommigen, denkelijk in zekere mate waar is in allen, en in enkele weinigen waar kan zijn in een buitengewoon hooge mate.

Het gewichtigste gevolg van een sterk ontwikkeld, buiten

1) Wijlen F.W.H. Myers, een der voornaamste leiders van de Society for psychical Research, die door zijn werk: Human Personality, de schepper is geworden van verschillende technische termen, op dit onderzoek betrekking hebbende.

de grens liggend leven te hebben, is, dat iemands gewone velden van bewustheid onderhevig zijn aan invallen van daar uit, waarvan de persoon zelf de bron niet kan gissen, en die daarom voor hem den vorm aannemen van onverklaarbare aandriften tot handelen, of van een verbod om te handelen, van door den booze ingegeven denkbeelden of zelfs van zinsbegoochelingen op het gebied van het gezicht of het gehoor. Die aandriften kunnen zich uiten in automatisch spreken of schrijven, waarvan de persoon zelf de beteekenis misschien niet verstaat, zelfs terwijl hij bezig is; en dit verschijnsel generalizeerende, heeft Myers den naam van *automatisme*, van de zintuigen of van beweging, van gevoel of verstand, gegeven aan deze geheele sfeer van verschijnselen, die voortkomen uit "plotselinge invallen" in de gewone bewustheid van krachten, welke haar oorsprong hebben in de subliminale gedeelten van den geest...

In de wonderbaarlijke onderzoekingen van Binet, Janet, Breuer, Freud, Mason, Prince en anderen, in zake de subliminale bewustheid van hysterische patienten worden ons geheele stelsels van verborgen leven geopenbaard in de gedaante van pijnlijke herinneringen, die een woekerend bestaan leiden, daar zij begraven liggen buiten de eigenlijke velden van bewustheid en daarop invallen doen met zinsbegoochelingen, pijnen, stuiptrekkingen, verlammingen van gevoel en beweging en de geheele reeks symptomen van hysterische lichaams- en zielsziekten. Vernietig of verander door stiggestie deze half bewuste herinneringen en de patient wordt onmiddellijk weer beter.[1)]. Zijn symptomen waren automatismen, in de beteekenis, die Myers aan dat woord hecht. Deze klinische verslagen klinken als toovers prookjes bij de eerste lezing, maar toch is

1) Het is vooral Prof. Freud uit Weenen, die op dit gebied school gemaakt heeft en nog steeds maakt door in de plaats van het uithooren van gehypnotiseerde patienten (waarmee hij aanvankelijk begonnen was) de analyse van hun droomleven te stellen en daaruit den aard van de storende onbewuste psychische invloeden te bepalen. Zie behalve Freud's geschriften (Die Traumdeutung) zelf o.a.: A.W.v. Renterghem: Freud en zijn school, A.v.d. Chijs: Inleiding tot de grondbegrippen en techniek der psycho-analyse, Prof Jelgersma: Ongeweten geestesleven; alle drie kleine brochures, die evenwel (met eenige in het Nederlandsch vertaalde kleine werken van Freud zelf) bewijzen, hoe groot Freud's invloed ook in de kringen der Nederlandsche psychiaters begint te worden.

het onmogelijk, aan de nauwkeurigheid ervan te twijfelen; en toen het pad eenmaal gebaand was door deze eerste opmerkers, zijn elders dergelijke waarnemingen gedaan. Zij werpen, zooals ik zeide, een geheel nieuw licht op ons natuurlijk gestel'.

'En het komt mij voor', gaat James verder, 'dat zij een verderen stap onvermijdelijk maken. Het onbekende verklarende naar analogie van het bekende, schijnt het mij toe, dat wij hierna, waar wij een verschijnsel van automatisme vinden, het moge dan zijn een aandrift tot beweging of een dwangvoorstelling of een onverklaarbare gril of een bedrieglijke voorstelling of eene zinsbegoocheling, allereerst gehouden zijn te onderzoeken, of het geen uitbarsting is in het veld van de gewone bewustheid, van denkbeelden, die buiten die velden tot stand zijn gebracht in de subliminale streken van den geest'. Wanneer wij dit nu toepassen op de godsdienstige verschijnselen, dan is de conclusie, dat zij dergelijke uitbarstingen, invallen zijn van het onbewuste in de sfeer van het bewuste, bijna onvermijdelijk.[1)]

'Wanneer wij' zegt James dan ook verder, op hetzelfde onderwerp weer terugkomende,[2)] en wegens het belang der conclusie geven wij er de voorkeur aan, hem zelf te laten spreken, 'behalve met deze verschijnselen van ingeving ook nog rekening houden met het godsdienstig mysticisme, wanneer wij ons de treffende en plotselinge verzoeningen van een met zichzelf in tweestrijd verkeerend ik, die wij in de bekeering zagen, herinneren, en wanneer wij de buitensporige uitingen van liefde, reinheid en strengheid jegens zichzelf overzien, die wij bij de heiligen vonden, dan kunnen wij dunkt mij niet ontkomen aan de gevolgtrekking, dat wij in den

1) Misschien maakt hetgeen hierboven gezegd is, en nog verderop gezegd wordt, den indruk, alsof James de godsdienstige verschijnselen op één lijn zou plaatsen met die der hysterie, e.d. Niets is intusschen minder waar dan dat. In zijn lezing over: godsdienst en neurologie komt hij uitdrukkelijk tegen een dgl. gelijkstelling op. Díe verschijnselen van het onbewuste zieleleven echter, die van pathologischen aard zijn, zijn juist het meest veelvuldig en nauwkeurig onderzocht; vandaar dat James zich op hen beroept en in zekeren zin van hen uitgaat, maar dat beteekent volstrekt niet, dat hij de twee groepen van verschijnselen op één lijn zou stellen.

2) Verscheidenheden, enz. blz. 461.

godsdienst een afdeeling der menschelijke natuur hebben met buitengewoon nauwe betrekkingen tot de buiten de grens [van de gewone bewustheid] gelegen, of subliminale sfeer. Indien het woord “subliminaal” een uwer kwetst als te veel riekende naar psychisch onderzoek of andere afdwalingen, noem het dan met welken anderen naam gij wilt, om het te onderscheiden van het peil van volle dagheldere bewustheid. Noem deze laatste de A-sfeer der persoonlijkheid indien u dat behaagt en noem de andere de B-sfeer. De B-sfeer dan is klaarblijkelijk het grootste deel van ons, want zij is de verblijfplaats van alles, wat verborgen is en de vergaarplaats van alles wat onvermeld of onopgemerkt voorbijgaat. Zij bevat b.v. zulke dingen als al onze op 't oogenblik niet werkende herinneringen en zij herbergt de drijfveeren van al onze duister gemotiveerde hartstochten, aandriften, genegenheden, afkeerigheden en vooroordeelen. Onze intuities, onderstellingen, inbeeldingen, bijgeloovigheden, overtuigingen en in 't algemeen al onze niet redelijke geestverrichtingen komen daaruit voort. Zij is de bron van onze droomen en waarschijnlijk keeren die tot haar terug. In haar ontstaan de mystieke ervaringen, die wij hebben en onze automatismen zoowel de zintuiglijke als die van beweging, ons leven in, hypnotische en op hypnose gelijkende toestanden, indien wij daarvoor vatbaar zijn, onze zinsbegoochelingen, ingewortelde denkbeelden en hysterische aanvallen indien wij hysterische menschen zijn, onze bovennatuurlijke kennis, indien die er is en wij telepathische sujetten zijn. Zij is ook de bronwel van veel, dat onzen godsdienst voedt. Bij diep godsdienstige menschen, zooals wij nu veelvuldig gezien hebben - en dit is mijn conclusie - schijnt de toegangsdeur tot deze sfeer bijzonder wijd open te staan; in elk geval hebben de ervaringen, die door die deur zijn binnengegaan, een krachtigen invloed gehad bij het maken van de geschiedenis van den godsdienst.’

Zooveel over den *onmiddellijken* oorsprong van het wijdere leven, dat in de godsdienstige verschijnselen zijn tegenwoordigheid vaak op zoo krachtige wijze openbaart. Alvorens de vraag onder het oog te zien naar den verwijderden oorsprong even een korte beschouwing over den aard ervan. Wát

bewerkt het in den persoon in wien het zich uit? Tweeërlei. In de eerste plaats een gevoel van verstandelijke of redelijke verlichting. In welk opzicht de mystieken van alle tijden mogen verschillen, hierin komen zij allen overeen, dat zij in den mystieken zielstoestand begrijpen, wat zij noch daarvoor, noch ook daarna vatten kunnen. De onbegrijpelijkheden, waarvoor het normale intellect zich gesteld ziet, lossen zich op in een soort van dieper inzicht, dat nieuwe verbanden ziet, nieuwe betrekkingen bespeurt en een logisch weefsel ontdekt, waar voor het gewone intellekt slechts hopelooze verwarring te ontwaren is. (Voor detailbeschrijvingen leze men het hoofdstuk over ‘Mystiek’ in James' werk.) Maar naast deze intellectueele verlichting staat een toevloeiing van geestkracht die niet minder merkwaardig is en zelfs, wat haar bestaan aangaat, beter te controleeren is dan de eerstgenoemde, wijl zij zich meer dan gene kan laten gelden in het gewone leven. Men zou verkeerd doen, de geestkracht, dien de godsdienst in vele gevallen geeft, uitsluitend op rekening te stellen van de theoretische levensbeschouwing. Natuurlijk kunnen sterke theoretische godsdienstige overtuigingen, en niet alleen godsdienstige, maar alle mogelijke soorten van overtuigingen, ook anti-godsdienstige, den personen, die ze hebben, geestkracht verleenen (zooals ook het omgekeerde het geval kan zijn en helaas dikwijls is). Maar daarmee is volstrekt niet gezegd, dat buiten alle intellectueele verlichting of gewaande verlichting om, geen zelfstandige toevloeiing van energie zou kunnen plaats vinden. En dat dit niet alleen denkbaar maar ook werkelijk is, poogt James in het bijzonder aan te toonen in de hoofdstukken over ‘de werkelijkheid van het onzichtbare,’ ‘de godsdienst van de gezonden van geest’ (waarin verschillende godsdienstig getinte vormen van psychische therapie behandeld worden) en ‘bekeering’.[1] Opnieuw moeten wij onzen spijt uitdrukken, de documenten waarop James' conclusie berust, niet te kunnen geven, maar wie de moeite wil nemen, de zoo pas genoemde hoofdstukken te onderzoeken, zal, naar wij vermoeden, met ons moeten toestemmen, dat de evidentie voor het ‘kinetisch’ karakter

1) Men vergelijke ook James' opmerkingen over het gebed, bl. 443, e.v.

van het subliminaal bewustzijn even sterk is als die voor den ‘intellectueelen’ aard er van.

Wij zijn nu genaderd tot de reeds aangekondigde vraag: wat is de *verwijderde* oorsprong van de verlichting en de energie, die de normale persoonlijkheid toevloeien uit de subliminale sfeer? Is deze laatste te beschouwen als de bron waaruit zij ontspringen of als de poort, waardoor zij uit iets anders de normale persoonlijkheid bereiken?

De eerste veronderstelling is verreweg de onwaarschijnlijkste. Er is geen enkele reden om aan te nemen, dat onze subliminale persoonlijkheid, wat men daar dan ook bij denken moge, in geen enkel opzicht samen zou hangen met of beinvloed zou worden door iets anders, dat zij van nature iets volslagen aparts en afgezonderds zou zijn; sommige psychologische verschijnselen wijzen er integendeel op, dat zij niet alleen te beinvloeden, maar dikwijls zelfs vrij gemakkelijk te beinvloeden is. James in elk geval houdt zich met de eerste mogelijkheid niet lang bezig en beschouwt de tweede als voor de hand liggend. Daarmee is natuurlijk niet gezegd, dat de subliminale persoonlijkheid louter passief zou zijn en zich zou bepalen tot het doorzenden van invloeden zonder meer. De waarschijnlijkste veronderstelling is wel deze, dat zij zoowel passief doorzendend als spontaan voortbrengend is, al is onze kennis van de mate, waarin het een en het andere geschiedt, voorloopig nog buitengewoon gebrekkig.

Maar hiermede heeft zich het godsdienstig bewustzijn, althans het Christelijk godsdienstig bewustzijn (en ook het philosophische) zoo goed als nooit tevreden gesteld: als regel heeft het aanspraak gemaakt op onmiddellijke gemeenschap met niet minder dan het centrale leven van den ganschen kosmos, hetzij opgevat in den theistischen zin van een God, die de wereld geschapen heeft en van wien de mensch een zekere mate van verlichting en geestkracht ontvangt, of in den pantheistischen zin van een Godheid die zich als wereld openbaart en die in den mensch tot zich zelf komt, welk feit natuurlijk eveneens gepaard moet gaan met een groote toeneming van verlichting en geestkracht. Door de nietgeloovers in de realiteit der mystieke geestestoestanden is deze aanspraak gewoonlijk als een dwaasheid zonder meer

verworpen; aan den anderen kant door de wel-geloovers zonder veel kritiek als een zeer natuurlijke zaak aangenomen.

Maar *is* het eigenlijk wel zoo'n natuurlijke zaak? Laat ons eerst vragen: is het een feit, in de ervaring gegeven? De algemeene neiging der mystiek is een neiging, zegt James, tot pantheisme en optimisme, maar, voegt hij erbij, het is er verre van af, dat de mystiek in dit opzicht volkomen eenstemmig zou zijn. 'Door den toestand van de mystiek te karakterizeeren als pantheistisch, optimistisch, enz. ben ik bevreesd, de waarheid te veel te hebben vereenvoudigd. Ik deed zulks ter wille van de duidelijkheid van het overzicht en om des te dichter te blijven bij de klassieke mystieke overleveringen. De klassieke godsdienstige mystiek, het moet nu worden erkend, is slechts een "bevoorrecht geval". Het is een uittreksel, in overeenstemming met het type gehouden door het uitkiezen van de meest geschikte voorbeelden, en door het bewaren van deze in "scholen". Het is een stuk van een veel grootere massa; en indien wij die grootere massa even ernstig beschouwen als de godsdienstige mystiek zichzelf historisch beschouwd heeft, dan vinden wij, dat die veronderstelde eenstemmigheid grootendeels verdwijnt. Om te beginnen, blijkt juist de godsdienstige mystiek zelve, die soort, die overleveringen verzamelt en scholen vormt, veel minder eenstemmig dan ik heb vooropgesteld. Zij treedt zoowel ascetisch als, geheel daarmee in strijd, toegeeflijk voor zichzelf op, binnen de grenzen der Christelijke kerk. Ze is dualistisch in de wijsbegeerte van de Sankhya, monistisch in die van de Vedanta. Ik noemde ze pantheistisch; maar de groote Spaansche mystici zijn alles behalve pantheisten. Zij zijn op enkele uitzonderingen na geesten van non-metaphysischen aard, voor wie "de categorie van de persoonlijkheid" absoluut is. De vereeniging van den mensch met God is voor hen veel meer een toevallig wonder dan een oorspronkelijke gelijkheid.

Hoezeer verschilt wederom, afgescheiden van het geluk, dat allen gemeen hebben, de mystiek van Walt Whitman, Edward Carpenter, Richard Jefferies en andere naturalistische pantheisten van de meer beslist Christelijke soort.

Een feit is, dat het mystieke gevoel van verruiming, eenheid en vrijmaking geen bepaalden intellectueelen inhoud heeft uit

zichzelf. Het is in staat huwelijks-verbintenissen aan te gaan met stof uit de meest verschillende wijsbegeerten en theologische stelsels...'

Daar komt nog bij, zegt James, dat de mystiek waarmede wij ons bijna uitsluitend hebben bemoeid, de godsdienstige, volstrekt niet de geheele mystiek is, en vluchtig wijst hij op 'een diabolische mystiek, een soort godsdienstige mystiek geheel in omgekeerde richting. Hetzelfde gevoel van de onuitsprekelijke belangrijkheid van de kleinste gebeurtenissen, hetzelfde plotseling verschijnen in teksten en woorden van geheel nieuwe beteekenissen, dezelfde stemmen, visioenen, leidingen en zendingen, dezelfde overheersching door vreemde machten; doch in dit geval is de geest pessimistisch: inplaats van vertroosting zien wij vereenzaming, de beteekenissen zijn vreeselijk en de machten staan vijandig tegenover het leven. Het is duidelijk dat uit het oogpunt van haar psychologisch mechanisme de klassieke mystiek en deze lagere mystiek uit dezelfde geestesbron wellen nl. uit de groote subliminale of transmarginale sfeer, waarvan nu de wetenschap het bestaan begint aan te nemen, doch waarvan inderdaad nog zoo weinig bekend is. Die sfeer bevat allerlei: "de engel en de slang" houden daarin naast elkaar verblijf. Uit dien kring te komen beteekent daarom nog niet onfeilbare geloofwaardigheid te bezitten. Wat daaruit voortkomt, moet worden gezift, beproefd en moet kunnen verdragen, dat het aan de totale ondervinding wordt getoetst, even als hetgeen komt uit de zintuiglijke buitenwereld.'[1)]

Wanneer wij een eindoordeel omtrent 'het wijdere leven' derhalve willen formuleeren, zijn wij, *althans voorloopig*, verstoken van den steun der onmiddellijke ervaring en aangewezen op vermoedens en veronderstellingen: in de taal van James uitgedrukt: wij zijn gekomen op het gebied van het overgeloof. Men zou kunnen vragen: zou het geen aanbeveling verdienen, om al dit speculeeren op grond van allerlei indirecte en daarbij hoogst onvolledige gegevens, dat dan ook geleid heeft tot die tallooze tegenstrijdige godsdienstige en philosophische 'stelsels', die wij om ons heen zien, - om al dit

1) Verscheidenheden, enz. bl. 405 e.v. Wij kunnen niet nalaten, voor een artistieke illustratie der laatste gedachten te wijzen op Frederik van Eeden's tooneelspel: De Heks van Haarlem.

speculeeren eenvoudig na te laten en niet verder te gaan dan tot daar, waar de feiten althans nog met een zwak schijnsel onzen weg verlichten? Het is zeker, dat, wanneer deze in vragenden vorm gegeven raad gevolgd was, de geschiedenis menige droevige, ja menige schandelijke bladzijde minder zou tellen dan thans. Maar er is verschil tusschen theoretische en praktische mogelijkheden en men is ondanks alle bezwaren wel genoodzaakt te doen, wat men niet laten kan. Het ligt blijkens het getuigenis van de historie nu eenmaal in de menschelijke natuur, zich een wereldbeschouwing te moeten opbouwen, die àf is, tenzij men tot het bepaalde en heldere inzicht komt, dat en waarom zij niet af kan zijn - in welk geval zij toch eigenlijk ook af is. En ons overgeloof, inplaats van iets overbodigs te zijn, is misschien - en volgens James zeker - het belangrijkste van onze geheele persoonlijkheid, immers: datgene, wat zijn stempel drukt op haar geheele wezen. Wij kunnen daarom niet willekeurig blijven staan vóórdat wij ingezien hebben, waaróm en dát wij móeten blijven staan en stellen derhalve, nu op het gebied der hypothesen, nogmaals de vraag aan de orde: is het zoo natuurlijk dat het wijdere leven, waarin de grenzen van ons leven vervloeien, een centraal-goddelijk leven is?

Het wás natuurlijk, zonder eenigen twijfel, voor een Franciscus, een Eckehart of een Ruusbroec. De mystieke ervaringen, die hun ten deel vielen, de God, waaraan zij geloofden, en de wereld zooals zij die kenden, waren in dezelfde mate verheven. De mystieke ervaring en het verstandelijk weten waren in volkomen harmonie. Vóór vijfduizend jaar had God de wereld geschapen, lang genoeg geleden, om een stemming van ontzag in te boezemen en kort genoeg, om die gepaard te doen gaan met een gevoel van vertrouwelijkheid jegens den Schepper. De wereld was groot, maar de wereld, d.w.z. onze stoffelijke, zichtbare wereld was ten slotte niet veel meer dan de aarde, want deze was het middelpunt van het heelal, en zon, maan en sterren waren slechts aan het uitspansel geplaatst om haar te verlichten. Het aantal levende wezens op aarde was ontelbaar, maar de mensch was en bleef de hoogste aardbewoner, door een bijzondere scheppingsdaad tot heer der dierenwereld en kroon

der schepping gemaakt. Was het wonder, dat de middeleeuwsche mysticus het wijdere leven, waarin hij zich in mystieke vervoering verloor, identificeerde met dat van den Schepper van hemel en aarde? Was het wonder, dat de middeleeuwsche scholasticus deze aanspraak op onmiddellijke gemeenschap met het Opperwezen (althans bij hen, die niet te veel van de kerkleer afweken!) sanctionneerde?

Maar een nieuwe dag brak aan en met hem een nieuw weten. Copernicus kwam en na hem Galileï en Kepler en zij wierpen met dreunenden slag de grondslagen der middeleeuwsche wereldbeschouwing omver. De Kerk zag het gevaar zeer goed in (ofschoon zij, zooals later bleek, de intellectueele capaciteiten harer volgelingen te hoog aansloeg) en trachtte het te bezweren door het uitlokken van officieele démenti's. Maar de aarde deed, wat Galileï niet had mogen zeggen, zij draaide tòch. Zij draaide om de zon en bleek ontzaglijk veel kleiner dan deze, ja zelfs dan verscheidene andere planeten. En het heele zonnestelsel draaide op zijn beurt en bleek, naarmate de jaren verliepen, slechts een druppel te zijn in den oceaan van zonnestelsels, die zich eindeloos uitstrekte in de wereldruimte. En de vijfduizend jaar werden vijftig-, vijfhonderdduizend, groeiden aan tot een getal, tot getallen, waarbij de stoutste verbeelding duizelde. - Zou ooit een mysticus reeds uit de 17de eeuw op de gedachte gekomen zijn, in persoonlijke betrekking te staan tot den Schepper en onderhouder van dit ontzaglijk geheel, wanneer hij niet onder de geweldige suggestie had gestaan van een eeuwenoude kerkelijke traditie, waarmede uiteraard meestal een geringe kennis van natuur- en sterrenkunde gepaard ging?

De telescoop had het bestaan leeren kennen van onbekende wereldstelsels, op oneindigen afstand verwijderd en van reusachtige afmetingen, de microscoop onthulde het bestaan van onbekende werelden in de onmiddellijke nabijheid. Een waterdruppel bleek een wereld op zichzelf, een onbegrijpelijke verscheidenheid van organismen bevattend. En de theorieën, die opgesteld werden ter verklaring van steeds ingewikkelder wordende natuurkundige en scheikundige verschijnselen droegen het hare er toe bij, om de wereld steeds samengestelder te doen blijken; en zij, nevens de resultaten van het

microscopisch onderzoek schenen de vraag te willen stellen: is het mogelijk, is het zelfs geoorloofd, om nog langer aan een interpretatie van zekere bewustzijnsverschijnselen vast te houden, die een kosmische structuur veronderstelt, welke gebleken is, niet met de werkelijkheid overeen te stemmen?

Nog een derden schok ontving de middeleeuwsch-Christelijke wereldbeschouwing. De aarde had hare plaats als uitverkoren hemellichaam moeten opgeven door toedoen van Copernicus, de mensch werd als uitverkoren aardbewoner onttroond door Darwin. Onherroepelijk was van nu af de mensch ingeschakeld in den evolutiestroom als de hoogste levensvorm, die voorloopig op aarde bereikt is, in plaats van voor eeuwig geisoleerd te staan als de kroon der schepping. En evengoed als de uitgestrektheid en de samengesteldheid van de wereld moest ook het denkbeeld der verwantschap van den mensch met de dieren-, de planten-, ja zelfs de delfstoffenwereld,[1)] bij onbevooroordeelde denkers ernstigen twijfel doen opkomen aan het gewaande voorrecht van den mensch, in persoonlijke en onmiddellijke relatie te staan met een dit ontzaglijk heelal besturend wezen (het bestaan daarvan voor 't oogenblik aangenomen), tenzij men aan de dieren dat voorrecht, op hun manier gesmaakt, evenzoo zou toekennen....

Het had voor de hand gelegen, om onder den indruk van deze verschillende factoren: de (subjectief) toegenomen uitgestrektheid en ingewikkeldheid des heelals en afgenomen belangrijkheid des menschen, de mogelijkheid eener gemeenschap van den mensch met het centrale kosmische leven (het bestaan daarvan weder voor het oogenblik aangenomen), te laten varen. Het had voor de hand gelegen, te veronderstellen, dat de wereld niet slechts physisch, maar ook psychisch (of geestelijk, als men dat liever hoort) van een samengestelder structuur was, dan vroeger was aangenomen, aldus een soort polytheisme, al of niet monistisch geaccentueerd in de plaats stellend van het verouderde steile monotheisme. En het zou niet onmogelijk geweest zijn, dat de nauwkeurige bestudeering van de verschijnselen van het godsdienstig bewustzijn aan de hand van een dergelijke hypothese op den duur geleid

1) Vgl. b.v. Duncan, ‘De moderne wetenschap’ (uitg. Wereld-Bibl.); het hoofdstuk over ‘anorganische evolutie.’

had tot een, zij het zeer onvolledige, orienteering in dat belangrijke gebied van de kosmische psyche, waaruit de godsdienstige mystiek opwelt.

Het zou wel wat veel gevergd zijn geweest van de Christelijke theologie, dat zij zich onbevangen met polytheistische speculaties had bezig gehouden en de feiten van het mystieke bewustzijn uit dat gezichtspunt had bestudeerd. Maar ook de bij den aanvang der nieuwe geschiedenis op het tooneel gekomen moderne philosophie heeft zich niet in die richting bewogen. Wel heeft zij theoretisch den band tusschen het goddelijke en het menschelijke inniger gemaakt door, in overeenstemming met de ruimere perspectieven die de wetenschappelijke evolutieleer heeft geopend, meer en meer te breken met den theistischen tendens en een meer pantheistischen te accentueeren.[1)] Maar al heeft zij zoo het goddelijke en het menschelijke in abstracto naar elkaar toegebracht, door het onverzwakt overnemen van den steil-monistischen tendens uit de Christelijke theologie heeft zij er niet in kunnen slagen, de samensmelting van beide in concreto begrijpelijker en waarschijnlijker te maken dan zij volgens de oudere wijze van denken is. In dat opzicht staat zij zelfs bij deze nog ten achter. Het theistisch monisme heeft nagenoeg altijd het bestaan van bovenmenschelijke wezens en daarmede de mogelijkheid van contact met hen staande gehouden. Het pantheistisch of beter gezegd idealistisch monisme van de moderne philosophie daarentegen (een materialistisch monisme laten wij op het voetspoor van James buiten beschouwing) heeft nimmer van middelaars of bovenmenschelijke wezens willen weten, in dat opzicht plus royaliste que le roi zijnde; en men heeft òf het louter menschelijke òf het goddelijke in al zijn volheid als den grondslag van dit ontzaglijk en ingewikkeld heelal te kennen en te genieten. Wij zullen in het vervolg van ons artikel in bijzonderheden het voor en tegen van een dergelijke beschouwingswijze nagaan, maar het is gemakkelijk in te zien, dat tegen een pantheistische vergoddelijking van den mensch precies dezelfde bezwaren zijn in te brengen als straks werden ingebracht tegen het onmiddellijk, persoonlijk

1) Tot groote voldoening van James. Zie b.v. A pluralistic Universe, blz. 29 e.v.; Verscheidenheden, enz. blz. 71 en 470 e.v. met noten.

contact van het menschelijk met het theistisch gedacht goddelijk leven. En de vraag, die ons nu reeds zoo lang heeft beziggehouden, de vraag, waartoe onze subliminale persoonlijkheid ons toegang geeft, moet ten slotte een open vraag blijven, zonder dat wij zelfs den schijn van een aannemelijk positief antwoord in theologie en philosophie kunnen ontdekken. Moge dit tot de realiteit van de gemeenschap met 'het goddelijke' ook al niet afdoen, het ligt voor de hand, dat het toch als een zeer ernstig gebrek van onzen theoretischen kijk op de realiteit moet beschouwd worden en natuurlijk bovenbedoelde gemeenschap zelf weer in nadeeligen zin beïnvloedt. Ziehier dan een belangrijke en vruchtbare taak voor een niet aan een bepaalde sekte gebonden, maar onpartijdige, vergelijkende godsdienstpsychologie, zooals die bezig is geweest, zich in de laatste tientallen jaren vooral in Amerika te ontwikkelen, en waarvan James een der leiders was.

III.

Het zou een dwaasheid zijn, de monistische wereldbeschouwing, hetzij theistisch of pantheistisch geaccentueerd, tot een soort van zondenbok te maken, op wien alléén het onbevredigend resultaat, waarmede ons vorig hoofdstuk den lezer kennis deed maken, zou moeten worden verhaald. Wáár is echter, dat zij ter oplossing van de vraag, wat de kenbare achtergrond is van ons leven, niet alleen niet de minste hulp bood, maar zelfs als een soort sta-in-den-weg moest worden beschouwd bij de poging tot verkrijging van een behoorlijke oplossing. Het blijft volgens James echter niet bij dit ééne; er zijn zooals wij verderop zullen zien, nog verscheidene andere en daaronder zeer belangrijke problemen, welker oplossing tot een zeer moeilijke, zoo niet hopelooze taak wordt gemaakt door het *monistische schema*, waarin ze bijna altijd, bewust of onbewust, worden geplaatst. En daarmede komen wij aan de tweede ernstige fout, die James aan de heerschende philosophische systemen toekent. De eerste betrof, zooals wij ons zullen herinneren, den inhoud, den omvang der ervaring, deze tweede betreft den vorm, de structuur daarvan. Begrijpelijk is, dat James bij dezen staat van zaken de geloofsbrieven van de idealistisch-monistische wereldbeschouwing aan een nauwkeurig onderzoek onderwerpt, en

haar confronteert met wat hij noemt de pluralistische wereldbeschouwing; en de ervaring, opgedaan bij de behandeling van het probleem van het ‘wijdere leven’, waarin het onze rust, zal ons misschien niet ongeneigd maken, om hem in dat onderzoek, waarvan hier slechts de hoofdgedachten gegeven kunnen worden, te volgen.[1)]

Afgaande op den eersten indruk, gewekt door de woorden monisme en pluralisme, ziet het probleem, waarvoor wij ons gesteld zien, er niet moeilijk uit. Monisme, zal men allicht zeggen, moet beteekenen eenheidsleer, de opvatting, dat de wereld een eenheid is, pluralisme kan moeilijk iets anders beteekenen dan veelheidsleer, de opvatting, dat de wereld een veelheid is; welnu, zal men zeggen, het is duidelijk, dat het heelal zoowel het een als het andere is, een veeleenigheid, dat de ware philosophie derhalve een monistisch pluralisme of een pluralistisch monisme heeft te zijn. Inderdaad: voor hen, wier heele wijsbegeerte bestaat in een zekere handigheid, om woordtegenstellingen in woordeenheden op te heffen, is deze oplossing zeer bevredigend. Toch is inderdaad de zaak zóó eenvoudig niet.

Om te beginnen is het nog zeer de vraag, of de begrippen eenheid en veelheid, dus ook het begrip veeleenigheid, inderdaad op het heelal van toepassing zijn, zonder de woorden in een andere beteekenis te gebruiken dan gewoonlijk.[2)] James stelt dan ook bij voorkeur de kwestie

1) Voor James' beschouwingen over de tegenstelling: monismepluralisme raadplege men in de eerste plaats ‘A pluralistic Universe’. Zijdelings en sporadisch komt hij er echter in al zijn werken op terug; zie in het bijzonder ‘Pragmatism’, lezing IV en VIII, en ‘Some problems etc.’ hoofdst. VII en VIII. Een beknopt overzicht van de pro's en contra's in zake de tegenstelling: monisme-pluralisme geeft James in laatstgenoemd werk, blz. 138-146. Wij hebben in onze studie niet naar volledigheid gestreefd en al die overwegingen weggelaten, die hoewel o.i. zeer belangrijk, zelf eerst weer een uitvoerige toelichting of verdediging noodig hebben.

2) Vgl. Bergson: ‘L'évolution créatrice’, blz. 280: Eenheid en veelheid zijn slechts de wijzen, waarop mijn persoonlijkheid beschouwd wordt door een kenvermogen, dat mij in zijn kenvormen tracht te vangen: zij zijn noch afzonderlijk noch tegelijk op mij toepasselijk, ofschoon de twee vereenigd een benaderende gelijkenis kunnen geven van de wederzijdsche doordringing en samenhang, die ik in het diepst van mijzelf vind... Zoodanig is mijn innerlijk leven, en zoodanig is ook het leven in 't algemeen.

niet in mathematische termen en vraagt niet zoozeer naar de eenheid of veelheid der wereld, maar naar de centraliseering of decentraliseering ervan. ‘De philosophie van het absolute’ [d.w.z. het idealistisch monisme in het algemeen], aldus zet James de tegenstellingen monisme en pluralisme tegenover elkaar,[1] ‘komt met de pluralistische philosophie, die ik er in deze lezingen tegenover zal stellen, hierin overeen, dat beide de menschelijke substantie met de goddelijke identificeeren. Maar terwijl het absolutisme gelooft, dat genoemde substantie slechts volledig goddelijk wordt in den vorm der totaliteit en pas werkelijk tot zichzelf komt in den *al-vorm*, is de pluralistische beschouwing, aan welker aanneming ik de voorkeur geef, geneigd, om te gelooven, dat er misschien ten slotte nooit een al-vorm zal zijn, dat de substantie der werkelijkheid misschien nooit volledig tot één geheel gemaakt zal worden, dat iets ervan wellicht zal blijven buiten de grootste samenvatting, die er ooit van te maken is, en dat een distributieve vorm der werkelijkheid, de *elk-vorm* logisch even aannemelijk en empirisch even waarschijnlijk is als de al-vorm, waarin gewoonlijk berust wordt als in iets, dat klaarblijkelijk van zelf spreekt.’

‘Voor het monisme,’ zegt hij verder,[2] de omschrijving daarvan nog wat uitwerkend, ‘is de wereld geen verzameling, maar één groot, alles-omvattend feit, waarbuiten niets is - niets is haar eenige tegenstelling. Wanneer het monisme idealistisch is, wordt dit alles-omvattende feit gedacht als een absolute geest, die de gedeeltelijke feiten maakt door ze te denken, juist zooals wij voorwerpen in een droom maken door ze te droomen of personen in een verhaal door ze te bedenken. “Zijn” beteekent voor een eindig ding in dezen gedachtengang, een object van het absolute te zijn en voor het absolute zelf beteekent het, de denker van dat geheel van objecten te zijn... Wij philosophen maken natuurlijk deel uit van het materiaal in den monistischen gedachtengang. Het absolute maakt ons door ons te denken, en als wijzelf verlicht genoeg zijn, om in het absolute te gelooven, dan kan men zeggen, dat ons philosopheeren een van de wijzen is, waarop het absolute zich zijner bewust is. Dit is het volledig

1) A pluralistic Universe, bl. 34.
2) Ibid. bl. 36.

pantheistisch schema, de “identitätsphilosophie”, de immanentie Gods in Zijn schepping, een conceptie, subliem door haar geweldige eenheid...’ Inderdaad: zóó subliem, dat velen, wier denken geheel samengegroeid is met de monistische beschouwingswijze, zullen zeggen: Maar uw pluralistische zoogenaamde philosophie is in 't geheel geen philosophie, maar wetenschap! De philosophie *bestaat juist* in het plaatsen der verschijnselen in het verband des geheels, in het aanwijzen der verschijnselen als de stelselmatige manifestatie van een centraal beginsel! Uw protest, zou James in antwoord hierop opmerken, heeft niet veel zin, waar het begrip philosophie historisch allerminst nauwkeurig omschrijfbaar is, doch des te minder zin, waar nog geen enkel monistisch philosoof er ooit in geslaagd is, de taak, die de philosophie volgens hem zou hebben, inderdaad te vervullen, - zooals wij aanstonds hopen aan te toonen. Maar laat ons eerst nog een korte toelichting op de zooeven gegeven omschrijving van het pluralistisch standpunt geven. ‘Elk ding, dat gij maar kunt bedenken,’ zegt James[1)], ‘hoe uitgestrekt of veelomvattend ook, heeft volgens de pluralistische opvatting een echte “uiterlijke” omgeving van de een of andere soort of grootte. De dingen zijn op verschillende wijzen “met” elkander, maar niets sluit al het andere in of beheerscht al het andere. Het woord “en” sleept achter elken zin aan. Iets is er altijd, dat ontsnapt. “Nooit af” moet steeds gezegd worden van de meest geslaagde pogingen, waar ter wereld ook aangewend, om al-omvattendheid te bereiken. De pluralistische wereld lijkt dus meer op een federatieve republiek dan op een keizer- of koninkrijk. Hoeveel ook vereenigd moge zijn, hoeveel zijn tegenwoordigheid moge doen gelden in eenig werkzaam centrum van bewustzijn of handeling, iets anders is steeds onafhankelijk en afwezig en niet tot de eenheid herleid.’[2)]

De twee beschouwingswijzen staan nu waarschijnlijk wel duidelijk genoeg tegenover elkaar. En tegelijk zal gebleken

1) Ibid. bl. 321.
2) Ter vermijding van misverstand zij hier opgemerkt, dat de vraag niet loopt over de mogelijkheid of onmogelijkheid van een *subjectieve* herleiding van de verschijnselen in den kosmos tot één geheel, maar dat het gaat om de vraag, of het kosmische leven onafhankelijk van onzen kijk erop gecentraliseerd is of niet.

zijn, dat het inderdaad te dwaas zou zijn, om monisme en pluralisme als twee eenzijdigheden te beschouwen, die zich tot een hoogere eenheid zouden hebben op te heffen. Twee lijnen, liggende in een plat vlak, loopen evenwijdig of ze doen het niet; de geringste afwijking maakt ze tot wijkende lijnen. Zoo maakt ook de geringste decentralisatie in de wereld deze tot een pluralistisch systeem, en is de wereld derhalve monistisch óf pluralistisch georganiseerd: een derde mogelijkheid is wel te formuleeren, maar niet te denken.

En nu: welke van de twee veronderstellingen beantwoordt aan de werkelijkheid?

De onmiddellijke *ervaring* geeft, zooals wij reeds in het vorige gedeelte van onze studie zagen, op deze vraag geen duidelijk antwoord. In de voor ons normale ervaring komt de wereld voor als een pluralistisch systeem, in de mystieke zielstoestanden daarentegen is de monistische tendens over het algemeen vrij sterk: beslissend acht James echter het getuigenis van deze zielstoestanden op dit punt voorloopig niet,[1)] en de monistische wijsgeeren hebben zich trouwens ook nooit beroepen op gegevens, zoo slecht van reputatie als de mystieke zielstoestanden. Sommigen, zooals Schopenhauer, hebben het monisme eenvoudig beschouwd als de conditio sine qua non van alle philosopheeren. Anderen daarentegen, en hiermede komen wij aan den tweeden grondslag, waarop de monistische wereldbeschouwing heet te steunen, hebben hunne visie voor het redelijk denken trachten waar te maken, zooals Spinoza en Hegel. Het is uit den aard der zaak tot den laatste, dat James zich hoofdzakelijk richt, wanneer hij de vraag behandelt, of de monistische wereldopvatting *als bewezen* beschouwd moet worden.

1) Een interessante bijzonderheid is, dat James zich zelf bij wijze van proefneming eenige keeren kunstmatig in een toestand van eigenaardige 'verlichting' gebracht heeft of heeft laten brengen, en toen inzichten of meeningen, hoe men het noemen wil, neerschreef van een gedecideerd monistisch (in het bijzonder Hegeliaansch) karakter, die hem echter in zijn pluralistische overtuiging niet geschokt, maar vreemd genoeg, nog versterkt hebben. Zie een beknopte vermelding hiervan in: Verscheidenheden, enz. blz. 370-371 (met noot, op blz. 371), een meer uitvoerig verslag in The will to believe etc. blz. 294-298. (On some Hegelisms).

Dat hij zich daarmee in een wespennest steekt, is voor ieder duidelijk, die iets van de Hegelsche philosophie afweet. Tot de erkenning te komen, dat hij een eenzijdigen kijk op een of ander probleem zou hebben, valt een Hegeliaan moeilijker dan aan den heer von Bethmann Hollweg de erkenning, dat hij ook maar de geringste schuld zou hebben aan het uitbreken van 'den ons opgedrongen oorlog'; en als laatste redmiddel in den nood is dan altijd nog een beroep op den 'geest van Hegel' mogelijk, die met vele andere geesten gemeen heeft, dat men hem precies kan laten zeggen, wat men wil. Wij hebben echter niet te maken met een 'geest van Hegel' die in abstracto alles laat 'gelden' en krachtens welken men daarom in concreto elk oordeel beurtelings kan uitspreken of herroepen, al naar het te pas komt; maar met de Hegelsche Encyclopaedie, d.w.z. de tot *een logisch samenhangend geheel* geordende reeks algemeene begrippen (kategorieën) die de structuur van den kosmos uitmaken.

Doch het woord structuur, zal men opmerken, duidt er toch reeds op, dat de *volledige* werkelijkheid een zekere mate van vrijheid, van decentralisatie bezit, en Hegel dus niet tot de monisten, maar tot de pluralisten gerekend moet worden, ja, nu misschien juist een voorbeeld is van de eenheid van beide.

Wat dat laatste betreft: er is hier klaarblijkelijk geen sprake van een vereeniging, een versmelting van monisme en pluralisme, hoogstens van een vermenging, wat heel iets anders is. En de vraag, waarbij Hegel definitief dient ingedeeld te worden, is dus voor twee antwoorden vatbaar, maar James acht, en o.i. terecht, een dergelijke decentralisatie, *om een bepaalde kern heen*[1)] (zij het dan ook geen 'zakelijke' kern) geen *principieele* decentralisatie, en daarom géén pluralisme.

Laten wij echter ons niet te veel verliezen in bijzaken. Het gaat ten slotte niet om de vraag, hoe Hegel genoemd moet worden: heel of driekwart monist, maar om deze vraag, of hij er in geslaagd is, het monistisch element, dat van zijne philosophie in ieder geval de *kern* vormt (náást of te midden van eventueele pluralistische tendenzen), en dat hem dreef

1) Wie denkt hierbij niet aan de schoone, maar ontwijfelbaar monistisch gedachte vergelijking door Hegel zelf van de logica bij een diamanten net, waarin de wereld zou zijn ingebouwd?

tot het samenstellen van *een logisch samenhangend geheel* van kategorieën, waar te maken.

Hij ging daartoe anders te werk dan zijn grooten monistischen voorganger Spinoza, die zijn visie more geometrico, op meetkundige wijze, had pogen te bewijzen. Deze methode om op het gebied der wijsbegeerte zekerheid te erlangen, verwierp Hegel volkomen. Een waarheid, zoo vat James Hegel's grondgedachte op kernachtige wijze te zamen, staat, al schijnt zij nog zoo onweersprekelijk, steeds bloot aan het gevaar, eenmaal ontkend te worden, zoolang zij slechts *ge*vestigd is op louter *be*vestiging. De eenige manier, om haar tegen elke mogelijke ontkenning te beveiligen, bestaat hierin dat zij uitgedrukt wordt in een vorm, die elke mogelijke ontkenning van te voren uitdrukkelijk ontkent. 'De absolute waarheid moet iets zijn, waar niets tegenover staat, omdat zij al de aan haar tegenovergestelde mogelijkheden in zichzelve bevat als momenten, waarmede reeds rekening gehouden is en die reeds zijn weerlegd.'[1)]

Door de toepassing van dit beginsel in zijn Encyclopaedie komt Hegel tot wat James eigenaardig noemt 'een organisme van waarheid, dat als het ware zijn eigen onderworpen-zijn aan den dood verslonden heeft, zoodat, waar de dood dood is, er niet meer te sterven valt,' en daardoor het ideaal is van onwederlegbare zekerheid.

'Wanneer wij eenmaal' zegt James,[2)] 'de lijnen van dit schema in ons hebben opgenomen, dat op zoo gelukkige wijze, het wereld-oude probleem oplost, houden de oudere wijzen, om de onwederlegbaarheid van oordeelvellingen aan te toonen, op, ons te bevredigen. Hegel's manier, zoo meenen wij, moet de juiste manier zijn. Het ware moet wezenlijk het zichzelf weerkaatsende, zichzelf bevattende en tot zichzelf terugkeerende zijn, dat, hetwelk zich beveiligt door het andere van zichzelf te omvatten en te ontkennen; dat een kringvormig systeem maakt zonder dat er losse einden bij hangen, waaraan iets vreemds zich zou kunnen vastgrijpen; dat voor altijd afgerond is en gesloten, niet rechtlijnig aaneengeregen met open einden, zooals dat universum van

1) A pluralistic Universe, blz. 102.
2) Ibid. blz. 103.

bijeenzameling of optelling, dat Hegel de wereld der slechte oneindigheid noemt en dat alles is, waartoe het empiricisme, uitgaande van eenvoudig gegeven enkele deelen en elementen, ooit kan geraken.'

Niemand zal de originaliteit van het schema als zoodanig, noch de grootschheid van de uitwerking ervan in de Encyclopaedie kunnen ontkennen. Als er zoo iets bestaat als philosopheeren in grooten stijl, zegt James, dan geldt deze qualificatie zeker van dat van Hegel. En als het heelal een 'organisme van waarheid' is, als boven werd verondersteld, dan moet dát de manier zijn om het te be-grijpen. Maar als de structuur der werkelijkheid zich nu eens in 't gehéél niet in een logisch schema liet samenvatten? Dan zou in de Encyclopaedie òf het logische schema òf de werkelijkheid niet tot haar recht komen. Maar laten wij niet met die veronderstelling beginnen; laten wij beginnen met het beste van onzen naaste te denken en ook van de philosophie van onzen naaste, en de Encyclopaedie nemen voor wat zij wil zijn: de (zooals wij ons straks uitdrukten) tot een logisch samenhangend geheel geordende reeks algemeene begrippen (kategorieën), die de structuur van den kosmos uitmaken. Nu staat echter vast, dat geen Hegeliaan het in alle opzichten met de bijzonderheden der kategorieënreeks eens is en zeker is er niemand onder de meest overtuigde aanhangers van Hegel, die niet inziet, dat op den duur uitgebreider kennis wijzigingen in de Encyclopaedie, zooals zij door Hegel gegeven is, onvermijdelijk zal maken. Afgezien nog van de bewering, dat het Absolute in den mensch, d.w.z. in den Hegelenden philosoof, tot volkomen zelfbezinning komt, een bewering of een 'inzicht' dat, zooals wij straks poogden te betoogen, *de vóór-Copernicaansche wereldbeschouwing veronderstelt*, maar waarover wij nu niet wenschen te discussieeren - afgezien daarvan wordt door iederen Hegeliaan toegegeven dat het systeem niet af is, nooit af komt en steeds voor aanvulling vatbaar blijft. Maar.... waar blijft nu eigenlijk bij deze veranderlijkheid der kategorieënreeks de logische samenhang? Wat beteekent de logische samenhang van een begrippenreeks, waarin tot in het oneindige ingelascht of uitgeschakeld kan worden en daarmee de samenhang tot in het oneindige kan worden gewijzigd?

Het is waar: wat eigenlijk de term: logische samenhang moet beteekenen is nog niet zoo gemakkelijk te zeggen: het aantal definities van logica is (zonderling genoeg!) talloos. Zeker is echter, dat in het gewone spraakgebruik en (waar het vooral op aankomt) ook in onzen gedachtengang hier, waar onze taak is, de objectieve, algemeene geldigheid van de Hegelsche philosophie te onderzoeken, de begrippen logica en logisch ten nauwste samenhangen met de begrippen dwang, noodwendigheid. Maar nu is het toch duidelijk, dat de vatbaarheid voor wijzigingen der kategorieënketen en haar logisch karakter (in den hier bedoelden zin) elkaar volkomen uitsluiten. Een van beide: òf Hegel wil in zijn Encyclopaedie met behulp van een nieuw soort logica een beschrijving van den samenhang der kategorieën geven, die iederen zuiveren denker tot instemming moet dwingen - doch dan is het ongerijmd, om dienzelfden samenhang door inlasschingen of weglatingen te willen veranderen, òf hij heeft met logischen samenhang en logischen gang iets anders bedoeld dan gewoonlijk, d.w.z. de woorden logica en logisch gebruikt zonder hun dwingende bijbeteekenis - doch dan vervalt de heele aanspraak der Hegelsche philosophie, een ‘organisme van waarheid’ te zijn, dat zich voor ieder redelijk denkend mensch vermag waar te maken.

De keus is moeilijk, maar niet twijfelachtig.[1)] Doch laat ons nog even met ons definitief oordeel wachten. Kan het ook zijn, dat de wijzigingen, waarvan sprake is, ten slotte minder ingrijpend zullen blijken te zijn, dan sommigen voorkomt en boven is verondersteld? Bovendien: fouten, slordigheden en weglatingen komen in elk betoog van eenige lengte voor. Ook is het, zooals James opmerkt, een merkwaardig feit, dat ook bij hen, die aan de bijzonderheden van den gang der Encyclopaedie weinig waarde hechten, het besef in vele gevallen bijzonder sterk is, dat op de een of

1) Men zal intusschen gevoelen, dat het hardnekkig verzet van Hegelsche zijde tegen alles wat *belangrijk* afwijkt van de wetenschappelijke en maatschappelijke opvattingen, zooals die golden voor Hegel, meer is dan een zuiver persoonlijke eigenaardigheid. Het is de vrees, dat, voor het geval deze revolutionneerende opvattingen mochten blijken juist te zijn, de wankelheid van het ‘logische’ gebouw ál te duidelijk aan den dag zou treden, waarom men zoo lang mogelijk ongerept bewaart wat nog ongerept kan blijven.

andere wijze de dialektische methode toch ‘de sleutel tot de waarheid’ is. Voor deze appreciatie moet toch in elk geval een oorzaak zijn. Wanneer de Hegelsche logica geen dwingende logica is, wat is zij dan wel en waaraan dankt zij haar aanzien?

Zij is, zegt James, een zeer zuivere wedergave van den *a-logischen*, onmiddellijk ervaarbaren samenhang der werkelijkheid. ‘Groot onrecht,’ zegt hij,[1)] waarschijnlijk tot verbazing, misschien tot ergernis, misschien ook tot spot, van velen, ‘wordt Hegel aangedaan, door hem in de eerste plaats als een redemeester te beschouwen. Hij is in werkelijkheid een ongekunsteld waarnemer, slechts behept met een perverse voorliefde voor technisch en logisch jargon. Hij plaatst zich midden in den ervaarbaren stroom der dingen en vangt den indruk op van hetgeen geschiedt. Zijn geest is in volle waarheid impressionistisch’.

Zoo beschouwd, als een opmerker en verslaggever van de ervaarbare werkelijkheid, zegt James, is Hegel ‘groot en waar’. Het was zijn hartstocht voor de realiteit, die hem het onvolledige deed inzien van de Aristotelische logica, de logica, die den stroom der werkelijkheid en de verhoudingen daarin verstart, maar juist daardoor vastheid, betrouwbaarheid, berekenbaarheid geeft - binnen de grenzen der verstarring. Doch Hegel's behoefte aan onweersprekelijke zekerheid, aan logische bewijsbaarheid was een beletsel om ‘slechts’ een beschrijver der realiteit te zijn. Om de ‘twee zielen in zijn borst’ beide tevreden te stellen, *beschreef* hij alles wat hij tusschen hemel en aarde kende (en dat was zeer veel) in zijn dialektischen samenhang en ontwikkeling, *stelde* vervolgens dien samenhang *voor* als logisch en trachtte zoo in zijn Encyclopaedie het ‘organisme van waarheid’ te belichamen, waarover straks gesproken werd. De gevolgen waren juist, zooals men mocht verwachten. Een logica, die niet in staat is, zichzelf objectief waar te maken (zooals de Aristotelische) en daarom zich subjectief moet trachten waar te maken door woordspelingen, suggestieve vragen en stippeltjes en als dat nóg niet helpt, door intimidatie. Een logische samenhang, die ‘in de rede ligt’, totdat zooals wij reeds gezien hebben, den een of anderen dag, *niet door een immanente ontwikkeling van het denken zelf*,

1) A pluralistic Universe, bl. 86.

maar door een geheel onafhankelijke ontdekking, de samenhang in eens niet meer ‘in de rede’ blijkt te liggen! Zoo moet de ondanks alles grootsche poging van Hegel, om more dialectico zijn innerlijke visie van een centrale immanente redelijkheid algemeen waar te maken als evenzeer mislukt beschouwd worden als de poging van Spinoza, om het more geometrico te doen. En die Hegelianen, benevens enkele meer zelfstandige denkers die zich van de Encyclopaedie terugtrekken op de dialektische methode, den veelgenoemden ‘geest van Hegel’, ontzeilen daarmee wel is waar de fouten van Hegel, maar... slechts door zóó vaag en nevelachtig te worden, dat hun reconstructie der werkelijkheid er alles behalve werkelijk uitziet. Zij trachten naar de geestige opmerking van Bergson (in een ander verband gebruikt) hun wereldbeschouwing zoo klein mogelijk te maken, opdat deze een zoo klein mogelijk oppervlak zal hebben, waarop zij klappen kan krijgen, maar vergeten, dat deze daarmee tegelijkertijd zichzelf tot onmacht veroordeelt. Tusschen deze uitersten nu, slingert de rationalistisch-monistische wereldbeschouwing heen en weer: tusschen een rijk gedetailleerd werkelijkheidsverslag, dat slechts in schijn een logische structuur heeft, en een logisch schema, dat buitengewoon ijl, vaag en algemeen is. De reconstructie der werkelijkheid als stelselmatige openbaring van één centraal beginsel is m.a.w. een belofte, die wel herhaaldelijk afgelegd, maar nimmer gehouden wordt.

Laat ons, waar bewijsbare zekerheid voor de monistische visie ontbreekt, vragen naar de waarschijnlijkheid ervan. Is de idealistisch-monistische beschouwingswijze waarschijnlijk? Misschien wel; maar er is minstens één overweging, die haar zeer onwaarschijnlijk maakt, de overweging nl. hoe een beweerde centrale redelijkheid te rijmen is met de (laat ons zeggen) oppervlakkige onredelijkheid, een beweerde centrale vrede met den (laat ons maar weer zeggen) oppervlakkigen strijd zonder tot een pluralisme of minstens een dualisme te vervallen, òf tot een soort van nihilistisch monisme, dat nooit de opvatting is geweest van Spinoza of Hegel. James is geen pessimist;[1)] niettemin neemt ‘het probleem van het

1) Zie een zeer lezenswaard artikel over zijn standpunt daaromtrent in The will to believe etc.: ‘Is life worth living?’

kwaad' zijn aandacht ernstig en herhaaldelijk in beslag, en is niets hem meer vreemd, dan een optimisme, dat het kwaad òf negeert, òf met sophismen uit den weg tracht te ruimen. Men merke de instemming op, waarmee hij den heftigen uitval van een Amerikaansch schrijver tegen een alles goedpratende philosophie en theologie aanhaalt;[1] of den toon van koude minachting, als hij de Theodicee van Leibnitz bespreekt;[2] men leze het zesde en zevende hoofdstuk van Verscheidenheden, enz. om te zien, hoe diep James doordrongen is van de beteekenis en den omvang van het kwaad.

Wij spraken zooeven van een probleem. Dat is inderdaad al de zachtste term, die voor het bestaan van het kwaad in een monistische wijsbegeerte mogelijk is. Als al de verschrikkingen, die het heelal bevat, zoo formuleert James zijn requisitoir,[3] 'als deze het absolute waren opgedrongen door iets dat er buiten stond, en als het ze vast had te houden, om ze te boven te komen, zouden wij zijn gevoel van triomf kunnen voorstellen, ofschoon wij, in zooverre als wij zelf tot de elementen behoorden, die te boven gekomen moesten worden, maar matig met den bereikten toestand ingenomen zouden zijn en dien nooit als den meest rationeelen, die maar te bedenken was, verkozen zouden hebben. Maar het absolute wordt voorgesteld als een wezen zonder omgeving, aan hetwelk niets vreemds kan opgedrongen worden, en dat spontaan van binnen uit verkozen heeft, om zichzelf het schouwspel van al dat kwaad te verschaffen, inplaats van een schouwspel met minder kwaad er in. Zijn volmaaktheid wordt voorgesteld als de bron van alle dingen en toch is het eerste gevolg van die volmaaktheid de geweldige onvolmaaktheid van alle eindige ondervinding. In welken zin het woord "redelijkheid" genomen moge worden, het is dwaas, om te beweren, dat de indruk, op onze eindige denkvermogens gemaakt door een dergelijke manier om de wereld voor te stellen, bijzonder redelijk is... De heele zaak blijft een raadsel, intellectueel, zoowel als moreel.'

Inderdaad, de geschiedenis der philosophie (en der theologie) bewijst, dat de moeilijkheid steeds gevoeld is, en aan oplos-

1) Pragmatism, bl. 28 e.v.
2) Ibid, bl. 23.
3) A pluralistic Universe, bl. 117.

singen heeft het dan ook niet ontbroken, oplossingen, theologische en philosophische, logische en gemoedelijke, in groote verscheidenheid, die alle evenwel één trek gemeen hebben: dat zij alle bijna even gezocht, spitsvondig en innerlijk tegenstrijdig zijn.

Daar is bv. de verzekering, dat het goede het kwade veronderstelt als tegenstelling. Het zal, hopen wij, wel niet noodig zijn, uitvoerig te betoogen, dat deze verzekering niets met *logische rechtvaardiging* van het kwaad uit te staan heeft. Wanneer eenmaal is ervaren en vastgesteld, dat er goed bestaat en kwaad, vreugde en smart, vrede en oorlog, en al deze paren van tegenstellingen tot begrippen gemaakt zijn, die vervolgens namen gekregen hebben, dan is het inderdaad gemakkelijk genoeg in te zien, dat wij het goede *als begrip nooit afgezonderd zouden kunnen hebben* en dus ook niet zouden kunnen spreken van goed, wanneer wij het bestaan niet kenden van het begrip en daarmee van het woord kwaad; dat wij geen woord voor vrede zouden hebben, wanneer er geen oorlog bestond. Maar is nu met dergelijk begrippenspel aangetoond, dat er geen heelal zou kunnen zijn, waarin elk wezen zich gelukkig gevoelde of waarin altijd vrede heerschte? Bovendien, is met een dergelijke algemeenheid iets gezegd omtrent de soort en de 'hoeveelheid' kwaad en de vraag beantwoord, waarom het absolute niet met wat minder toegekund had?

Even weinig steekhoudend is de bewering, dat het kwaad op de een of andere manier in eeuwigheid 'opgeheven' is in het centrale goed, of dat het in den tijd '*stets* das Böse will und *stets* das Gute schafft,' zooals Mephisto zegt. Steeds? In sommige gevallen ja. En in andere gevallen weer niet, juist zooals men zou mogen verwachten in een pluralistisch georganiseerde wereld met decentralisatie, kans en onzekerheid. De bewering dat het kwade *steeds* ten goede voert is een bewering, om het prestige van het idealistisch monisme te redden, maar geen uitspraak, op ervaring gegrond.

Nog één opmerking ten slotte, meer van theologischen dan van philosophischen aard. Zij betreft de bewering, dat het goddelijk beginsel niet verantwoordelijk gesteld kan worden voor het kwaad in de wereld, dat dit veeleer een gevolg zou zijn van den eigen wil, de verkeerdheid des

menschen (en der andere wezens). Het is duidelijk, dat ook deze opvatting, zal zij zin hebben, een pluralistisch georganiseerd heelal veronderstelt. Schopenhauer heeft er reeds op gewezen,[1] dat een schepping of, wat in dit verband precies op hetzelfde neerkomt, een zelfontvouwing van het goddelijk beginsel tot een eindeloosheid van eindige wezens eenerzijds en het bestaan van vrije, zelfverantwoordelijke wezens anderzijds elkaar volledig uitsluiten. Vrijheid is niet een bepaalde eigenschap, die verleend kan worden náást andere eigenschappen, maar drukt juist het niet-verleend-zijn van alle of sommige eigenschappen uit. Vrijheid der afzonderlijke wezens, om storend in te grijpen in een monistisch georganiseerd heelal is derhalve een contradictio in terminis; alleen in een pluralistisch samenhangende wereld zou er sprake kunnen zijn van vrijheid (zij 't dan misschien een zeer beperkte) der afzonderlijke wezens.

De pluralistische wereldbeschouwing opent hier zooals men voelen zal, een hoogst belangrijk perspectief,[2] dat misschien nog meer dan eenige andere overweging bij *sommigen* voor de pluralistische beschouwing pleit, maar dat ons veel te ver zou voeren, weshalve wij het hier zullen laten rusten. Het was ons slechts te doen, om vast te stellen, dat het bestaan van het kwaad een ongerijmdheid is van idealistisch-monistisch standpunt, en dat alle voorgestelde oplossingen uit de moeilijkheid pas wérkelijke oplossingen worden, wanneer het monistisch standpunt voor het pluralistische wordt prijs gegeven. ‘Hoewel het,’ om James' eigen woorden aan te halen[3] ‘voorbarig zou wezen, om te zeggen, dat er hoegenaamd geen theoretische oplossing voor deze moeilijkheid is [de vereeniging van het kwaad met een monistische wereldbeschouwing[4]] is het volkomen geoorloofd, te zeggen,

1) Schopenhauer, Preisschrift über die Freiheit des Willens, IV, Vorgänger.
2) In de laatste hoofdstukken van zijn posthuum werk ‘Some problems, etc.’, heeft James zijn beschouwingen over oorspronkelijkheid, causaliteit, vrijheid, en wat daarmee samenhangt, tamelijk uitvoerig uiteengezet.
3) Verscheidenheden, enz., blz. 127.
4) Natuurlijk wel met een consequent pessimistisch monisme, doch dat laat James buiten bespreking als een wereldbeschouwing, die nooit door een denker van beteekenis is aangehangen. Zelfs Schopenhauer en Von Hartmann zijn geen *consequente* pessimisten.

dat er geen duidelijke of gemakkelijke oplossing is, en dat de eenige zichtbare wijze, om aan de paradox te ontkomen, is, de monistische voorstelling geheel te laten varen, en aan te nemen, dat de wereld van haar oorsprong af in meervoudigen vorm heeft bestaan als een verzameling van hoogere en lagere dingen en beginselen, meer dan als een volstrekte, feitelijke eenheid.'

Daarmee is nog niet gezegd, natuurlijk, dat het bestaan van het kwaad voor een pluralistische wijsbegeerte óók geen probleem zou zijn en James gaat o.i. wel wat ver, wanneer hij zegt dat in een pluralistische metaphysica de problemen, die het kwaad stelt, niet speculatief, maar louter praktisch zijn en betrekking hebben op de vraag, hoe wij den omvang er van kunnen verminderen. Maar dit is zeker waar: het bestaan van het kwaad is voor een pluralistische wijsbegeerte *niet*, wat het voor de idealistisch-monistische is: *een immanente ongerijmdheid in de philosophie zelve*.

Maar als de monistische beschouwing niet alleen niet bewezen is, maar zelfs in een belangrijk opzicht innerlijk ongerijmd, waar komt dan haar invloed, haar autoriteit vandaan? Dat is de vraag, die zich bij vóór-, zoowel als tegenstanders zal opdoen. Zij moet haar overwicht toch ergens aan te danken hebben?

Zeer zeker, zou James antwoorden, maar haar invloed dankt zij aan haar 'pragmatische' beteekenis, hetgeen hier nagenoeg hetzelfde beteekent als: aan haar praktische waarde, haar nut als 'werkhypothese', een standpunt waartoe wij nu van zelf genaderd zijn, nu een oordeel omtrent haar waarheid (of juistheid) niet met zekerheid is uit te spreken.

Het 'moreel *nut*', de 'moreele *waarde*' van de monistische wereldbeschouwing (immers: zoo kan men het feit noemen, dat zij aan sommigen, ja aan velen, bezieling, kracht, werklust en levenslust geeft) is voor een bepaald soort van systeem-behoevende, op orde, rust en veiligheid (in alle beteekenissen) gestelde naturen zeer groot. Spinoza, Hegel en andere monistische wijsgeeren zouden nooit die macht over tal van geesten uitgeoefend hebben, wanneer de monistische tendens niet verbonden was met het soms zeer intens *gevoel* van verruiming en vastheid, dat het besef (of het

geloof), modus of moment van het absolute te zijn, in ons wakker roept. James kent aan de behoefte van sommigen aan een zoodanig besef groote beteekenis toe. ‘Waarschijnlijk de belangrijkste bijdrage tot ons besef van de redelijkheid van het heelal, die het denkbeeld van het absolute verschaft’, zegt hij[1)], ‘is de verzekering, dat, hoe verstoord het oppervlak moge zijn, in de diepte alles wel is met den kosmos - centrale vrede verblijvende in het hart van eindelooze onrust. Deze opvatting is rationeel op verschillende wijzen, aesthetisch schoon, intellectueel schoon (als wij haar slechts in bijzonderheden konden volgen) en moreel schoon, als het genieten van een gevoel van veiligheid moreel genoemd kan worden... Zij geeft *vrede* en deze soort van redelijkheid is zoo'n volstrekte vereischte voor den mensch, dat er tot het einde der tijden absolutisten zullen blijven... Voor zulke geesten zullen Prof. Royce's woorden altijd de meest ware zijn: Juist de aanwezigheid van het kwaad in de tijdelijke orde is de voorwaarde voor de volmaaktheid der eeuwige orde... Wij smachten naar het absolute slechts in zooverre het absolute smacht in ons, en door ons streven den vrede zoekt, die in den tijd nimmer is te vinden, maar alleen, doch dan ook volkomen, in de eeuwigheid...’

Het is een eigenaardige gedachte, dat de wereldbeschouwing, die doorgaat voor de logische, de redelijke bij uitnemendheid, haar eigenlijken invloed, als het er op aankomt, te danken zou hebben aan een behoefte des gemoeds aan vrede, veiligheid en rust, en toch meenen wij, dat de zaak inderdaad zoo geschapen staat. Zeker is intusschen, dat de monistische beschouwing haar hier bedoelde taak voortreffelijk vervult.

Bij velen. Maar niet bij allen, en bij de velen ook in den regel alleen maar als zij door de omstandigheden des levens niet te erg in het nauw gebracht worden. Voor al diegenen, bij wie òf de behoefte aan orde, regelmaat en systeem minder luid spreekt, òf het kwaad in de wereld een te diepen indruk gemaakt heeft, geeft de monistische wereldbeschouwing, ‘afgescheiden van den kouden troost, die er gelegen is in de

1) A pluralistic Universe, bl. 113. Men zal opmerken, dat James het woord redelijkheid hier in zeer algemeenen zin gebruikt, in dien van: dat wat bevredigt. Zie een (reeds eenigszins oude) studie over ‘The sentiment of rationality’ in The will to believe, etc.

verzekering, dat met (het absolute) alles wel is, en dat om in te zien, dat met ons ook alles wel is, wij ons slechts[!] te verheffen hebben tot zijn eeuwig gezichtspunt, niet de minste vertroosting.'[1] Jehovah was naijverig en wraakzuchtig en in veel opzichten een lastige en veeleischende patroon, maar als zijn volk hem diende en zijn voorschriften opvolgde, hielp hij het ook, om alle moeilijkheden te boven te komen. (Wij hebben het hier, het zij even herinnerd, over subjectieve 'moreele werkhypothesen', niet over objectief geconstateerde feiten.) Het absolute is niet naijverig of wraakzuchtig, maar laat ons dan ook in al onze moeilijkheden volslagen in den steek. Welke bijzondere moeilijkheden wij hebben als persoon, of als lid van onze familie, natie of kultuurgemeenschap, het absolute helpt ons, leidt ons, adviseert ons of sterkt ons daartegen in geen enkel opzicht. En in het ongetwijfeld prijzenswaardige streven, om de Godheid waardiger en ruimer op te vatten, is zij ten slotte zóó ruim opgevat dat zij is verijld tot een schimachtige abstractie, wier eenige functie bestaat in het zich-openbaren als een wereld van twijfelachtig gehalte, maar die voor alle verzoeken, om die wereld te verbeteren, desnoods met aanbieding van eigen lijf en leden, stokdoof blijft. 'Het is wonderlijk, zoo hoorde ik eens een vriend zeggen', merkt James op[2], 'dit doode punt te zien, waarin de christelijke gedachte zich ten laatste heeft vastgewerkt, met zijn God, die ons niet kan helpen in private moeilijkheden, en die evenzeer aan de zijde onzer vijanden staat als aan de onze. Zonderlinge ontwikkeling van den God uit David's psalmen!'

In de sfeer van het willen, gevoelen en handelen derhalve, m.a.w. beschouwd als 'moreele werkhypothesen' hebben de monistische en de pluralistische opvattingen wederzijds bepaalde voor- en nadeelen, waarvan het moeilijk is, de waarden objectief vast te stellen. Op intellectueel gebied echter staat de monistische 'werkhypothese' volgens James zeer beslist bij de pluralistische ten achter. De pluralistische opvatting, dat alles een 'omgeving' heeft, lokt krachtens haar ge-

1) Ibid. blz. 133.
2) Verscheidenheden, enz. blz. 501.

heelen aard uit tot studie en de natuuronderzoeker is als zoodanig op en top pluralist. Wel zal hij, wanneer hij gaat philosopheeren, allicht spreken als een monist, omdat het monisme het meeste prestige heeft, maar dat gaat buiten zijn wetenschappelijken arbeid om. In zijn qualiteit van onderzoeker is iedere onderzoeker pluralist. En de fabelachtige groei onzer inductieve wetenschappen bewijst met groote duidelijkheid, dat de pluralistische wereldbeschouwing een stimulans is tot uitbreiding van het menschelijk weten.

Maar hoe staat het met de monistische wereldbeschouwing? Zij is, zegt James, volslagen nutteloos 'voor deductieve doeleinden'.[1)] 'Het absolute' is vereenigbaar met alle mogelijke andere werelden dan de bestaande. En met 'de' monistische methode bij uitnemendheid, de Hegelsche, (want het is niet toevallig, dat de meest consequent monistische wijsgeer de Aristotelische logica verwierp en verving door de dialektische) is deductief óók al nagenoeg niets aan te vangen. Haar eigenlijke taak wordt dan ook geacht te bestaan in het ordenen, het doordenken der door anderen gewonnen ervaring, een werk, welks onontbeerlijkheid tot dusver wel met veel klem beweerd, maar met weinig succes aangetoond is.

En bleef het daar nog maar bij. Erger is, dat de monistische beschouwing als een positieven sta-in-den-weg beschouwd moet worden bij de pogingen, onze kennis uit te breiden. Wij wezen er reeds op dat dit met de Hegelsche philosophie in hooge mate het geval is en trachtten ook te doen gevoelen, dat zij uit hoofde van haar natuurlijken drang tot zelfbehoud niet anders kan, (wat natuurlijk wel een verklaring, maar geen excuus is). Doch in mindere mate geldt dit bezwaar van elke monistische wereldbeschouwing, die het met haar monisme ernstig meent.

En ook dit ligt weer voor de hand. Wie het ware in beginsel bereikt acht, en zich koestert in de stralen van de 'intellectueele liefde Gods' of zich een openbaring acht van den éénen donkeren doelloos strevenden wereldwil, kan niet anders dan met een zekere geringschatting neerzien op de bijzonderheden eener wereld, die hij zich in beginsel ontstegen acht. Maar hij speelt op deze wijze hoog spel.

1) A pluralistic Universe, blz. 126.

Want, is hij haar inderdaad ontstegen, dan is zijn houding tegenover de bonte wereld der verschijnselen zeker de juiste. Maar in het tegenovergestelde geval is hij, wat hij zelf toch eigenlijk wel allerminst wil zijn - een blok op den weg naar meerder weten.

IV.

'Ik ben nu aan het eind gekomen van deze lezingen en bij een terugblik schijnen zij zeer zeker vrij verward en weinig dwingend in haar conclusies', deze woorden van James aan het einde van 'A pluralistic Universe', zouden met een geringe woordverandering ook op het voorafgaande artikel van toepassing zijn en waarschijnlijk met meer recht. Wij hebben in het rijke materiaal, dat James ter bestudeering en vooral ter overdenking heeft nagelaten, hier en daar een greep gedaan, vooral in 'Verscheidenheden' en 'A pluralistic Universe', maar hebben noch recht kunnen doen wedervaren aan den feitenrijkdom en het eenigszins religieuze karakter van het eerste noch aan tal van technische beschouwingen, vervat in het tweede; evenmin hebben wij naast de negatieve kritiek op het monisme de positieve waarde van het pluralisme, zooals die in bijna al zijn werken sporadisch wordt aangetoond, kunnen doen uitkomen. Wij hopen niettemin genoeg gezegd te hebben, om den belangstellenden lezer te brengen tot bestudeering van James' werken zelf.

Maar ook de veelzijdigheid van James' persoonlijkheid, zijn neiging tot analyseeren en betoogen eenerzijds, zijn liefde voor feiten anderzijds, zijn godsdienstige natuur in de derde plaats, geeft juist aan een beknopte uiteenzetting van een groot deel zijner philosophische werkzaamheid iets sterk uiteenloopends, zelfs schijnbaar onsamenhangends. En toch is die onsamenhangendheid niet meer dan schijnbaar. In werkelijkheid is er een nauw verband tusschen de van een religieuzen geest doortrokken onderzoekingen in 'Verscheidenheden' en de van een sterk polemischen geest doortrokken logische beschouwingen in 'A pluralistic Universe'.

In het laatste is de denker aan het woord, de denker die, opgevoed in het 'monistisch bijgeloof', zooals hij het

ergens (in ‘Some problems, etc.’) met de heftigheid van den renegaat noemt, geen kans heeft gezien, om daarmee de problemen, die zich aan hem opdrongen, tot klaarheid en een bevredigende oplossing te brengen, en nu aanvallend zoowel als verdedigend de naar zijn meening betere opvatting tegenover de andere stelt. Niet, dat hij blind is voor de voordeelen der monistische opvatting; *hij laat deze*, al lijkt ze hem persoonlijk zeer onwaarschijnlijk, *gelden als een hypothese naast de andere*, maar dan ook als niet meer dan dat, als een hypothese, die zich in en door het gebruik met de pluralistische heeft te meten. Geef de pluralistische opvatting, dat is zijn standpunt, a fair trial, wat zij nooit gehad heeft. Ga niet dadelijk, alsof het de natuurlijkste zaak van de wereld was, alle ervaring persen in het monistische schema; blijf een oogenblik staan bij de gedachte aan ‘werkelijke mogelijkheden, werkelijke onbepaaldheden, werkelijke aanvangen, werkelijke beëindigingen, werkelijk kwaad, werkelijke crisissen, catastrophen en ontkomingen, een werkelijk God en een werkelijk moreel leven’, inplaats van deze alle dadelijk te gaan ‘opheffen’ of monistisch te interpreteeren.[1)]

En als ge dat doet, zegt James, zult ge zien, dat uw verhouding tot ‘het goddelijke’ intiemer wordt en uw kijk op de wereld ongedwongener en dat in het bijzonder alles wat in verband staat met het handelende leven, de vraagstukken van goed en kwaad, van vrijheid en noodwendigheid, doorzichtiger worden dan bij de toepassing van het monistische schema.

Het pluralisme is het formeele beginsel op welks toepassing James niet moede wordt, aan te dringen. Maar dit beginsel heeft uit zichzelf geen inhoud; het vráágt echter zeer dringend om inhoud. En hier komt de geleerde aan het woord, die feiten vraagt, steeds meer feiten, maar de geleerde die tegelijk mensch is, een mensch met menschelijke nooden en behoeften, die diep doordrongen is van het ontoereikende onzer meeste wijsgeerige, wetenschappelijke en godsdienstige (d.w.z. theologische) opvattingen juist omtrent de belangrijkste algemeen-menschelijke levensvragen. En zoo komt het,

1) The will to believe, Preface, bl. 9.

dat, terwijl in den regel empirische wetenschap en godsdienst zijn beschouwd als elkaars natuurlijke vijanden, beide bij James elkaar de hand reiken, en dat hij zijn wetenschappelijk materiaal bij voorkeur verzamelt daar, waar het steeds het minst gezocht is, waarbij zijn verleden en zijn ervaring als psycholoog hem uitmuntend te pas komen. Vandaar dan zijn studiën in godsdienst-psychologie, waarvan wij een kort overzicht gegeven hebben. Vandaar zijn enthousiaste deelname in de werkzaamheid van de 'Society for Psychical Research'. Vandaar ook zijn bewondering voor Fechner, aan wien hij een met zéér veel waardeering geschreven hoofdstuk in 'A pluralistic Universe' wijdt. Misschien tot verwondering van velen die Fechner kennen als 'de man van het psychisch monisme.' Maar dat monisme, zegt James, heeft eigenlijk niets te beduiden. Fechner maakte van zijn philosophie een monistisch systeem, omdat, naar hij meende, dat nu eenmaal zoo hoorde, maar in zijn hart was hij door-en-door pluralist. Zijn belangstelling was niet bij het zoogenoemde 'geheel' der wereld, maar bij de bijzonderheden der ingewikkelde geestelijke structuur, die hij in het heelal veronderstelde, het heelal waarvan hij zich alle vormen, ook b.v. de aarde, de planeten, enz. bezield dacht naar analogie van de zelfstandige stoffelijke vormen die wij kennen, en die hij zich subjectief-psychisch samenhangend dacht, zooals zij objectief-stoffelijk samenhangen. Het zou natuurlijk dwaas zijn, om Fechner's opvattingen dienaangaande te beschouwen als geopenbaarde waarheid, maar niettemin vormen de gegevens, waarover wij heden ten dage kunnen beschikken, zegt James, 'een beslist *enorme* waarschijnlijkheid ten gunste van een algemeenen kijk op de wereld, die bijna identiek is met dien van Fechner,'[1] en kan dus Fechner's philosophie eenigszins beschouwd worden als het model, het proto-type van een pluralistische wijsbegeerte, zooals James zich die dacht. Een werk van gemakkelijken aard en van één persoon, zal een dergelijke philosophie niet zijn, maar niettemin is het hoog tijd naar James meening, dat een pluralistische philosophie in den geest van de hiervoren ontwikkelde be-

1) A pluralistic Universe, blz. 309. De cursiveering van 'enorme' (formidable) is van James zelf.

schouwingen nagestreefd wordt. ‘Het is om die reden’ zegt hij ‘dat ik Fechner en Bergson heb geintroduceerd en beschrijvende psychologie en godsdienstige ervaringen, en dat ik het zelfs heb gewaagd, te zinspelen op psychisch onderzoek en andere wilde beesten uit de philosophische woestijn.’ En als gij in die richting door kunt gaan, met die woorden eindigt hij zijn laatste lezing van ‘A pluralistic Universe’, ‘nog meer concreten vooruitgang makende op het aanlokkelijke pad, waarop Fechner en Bergson zijn vóórgegaan, als gij philosophische conclusies van welken aard ook, monistisch of pluralistisch, kunt trekken uit *de bijzonderheden des levens*, dan zal ik zeggen, zooals ik nu zeg, opgeruimd en licht van hart:

> Ring out, ring out, my mournful rhymes,
> But ring the fuller minstrel in.

Mogen deze woorden van den werkzamen grijsaard niet te vergeefs gesproken zijn en er onder de jongeren enkelen gevonden worden, beschikkende over genoeg bekwaamheden en tijd, om zijn werk voort te zetten.

J. DE JAGER.

Verzen.

De linde geurt.

De linde geurt, de linde geurt,
en zonnevonken spelen,
o hart, dat muit, o hart, dat treurt,
wees sterk, de vogels kweelen.

In 't hofken zit een vink, die slaat
vanaf d' al-eersten dageraad,
bij 't krieken,
hij riep mij voor het open raam,
ik noemde een oud-beminden naam,
en hoorde duivenwieken.

Al was mijn hart ook zwaar en bang,
't breekt uit in luiden liederzang
om 't leven,
ik heb den schoonen dag aanschouwd,
de linde geurt en levend goud
kwam langs de blaêren zweven.

De linde geurt, de linde geurt,
de zonnevonken trillen,
niet langer muit, niet langer treurt,
mijn denken, voelen, willen.

Morgen.

Nu waait door de luchten een zachte muziek,
't is windzang en vogelen-zingen,
'k ontwaakte door 't teer-gouden uchtendgekriek
en ruik den geur van seringen.

Had ooit de hemel zoo'n fijn-blauwen tint,
geurden zóó zoet wel de hagen,
zingt niet de wind, bemint, bemint,
wil durven en wil wagen?

Ik schouw de rooskens, rozen-rood,
de meidoorn langs de wegen,
kom gaan wij, lieve speelgenoot,
den jongen morgen tegen.

De dauw glanst in het zilvergras,
in 't paars gebloemt van klaver,
op d' ouden straatweg nadert ras
een ruiter op een draver.

De gaarde is nu van wondren vol,
daar bloeien violieren,
de sneeuwkop heft zijn hoofd vol wol,
blaas, Lief, en pluizen zwieren.

Roode zon.

Roode zon glanst in het bosch,
almaar mooier, mooier,
juweelen woei het briesje los,
werd een milde strooier,
'k hoor ze tikken op den grond
in den stillen avondstond.

Roode zon op rood tapeet
van gevallen blaêren,
fonkeling van tooverkleed,
schoon om naar te staren,
rijst al hooger ook de nacht,
ik geniet nog van uw pracht.

Roode zon op donkren stam
'k wil uw beeld meedragen,
blink' in droomen mij uw vlam,
gaat mijn moed vertsagen,
blijve uw wonder mij nabij,
roode zon en beukenrij.

JOANNES REDDINGIUS.

De Profundis en The Ballad of Reading Gaol.

> His overthrow heaped happiness upon him, For then, and not till then, he felt himself.
> Shakespeare, Henry VIII, IV, 2.
> Darum klage ich nicht, denn alles auf dieser Welt ist vergänglich; durch das Leiden wird die Gestalt hinfällig, durch das Leiden wird man hinfällig von seinem Glück.
> Durch Leiden wird das Leben hinfällig und auch die Pflicht; - wer aber den Schmerz darüber von sich fern hält, in dessen Geist tritt das Ewige hervor.
> Mahābhārata XII.
> Vert. v.P. Deussen.

I

Er zijn allicht geen grilliger literaire lotwisselingen denkbaar, dan die de geschriften van Oscar Wilde tot dusver doormaakten. En zeker werd zelden werk zoo verwarrend saamgehaspeld met de figuur van den maker, die zelf aan dat goochelspel een ijdel behagen had, en ijverig het zijne er toe bijdroeg.

Eerst mocht het deelen in de geestdrift waarmee een handvol vrienden al wat Wilde zeide of deed, juichend omhoogbeurden onder den flikkergloed van een stroovuurbewondering, een fantastisch vertoon, door velen joelend nageloopen, al wendde ook menig ander met weerzin zich van die drukte af. Daarna, in brutaal plotselingen overgang, werd heel zijn werk een tijdlang weggehouden onder de kille schaduw van

een algemeen verontwaardigd doodzwijgen. In de laatste jaren is men begonnen, eerst aarzelend, bij stukjes en beetjes, daarna als geheel, het weer aan 't licht te halen, een wijd koel daglicht ditmaal, waarin het een blijde opstanding vierde, die nog wel wat ruimte van tijd voor zich heeft. En welke terugslag er dan volgen mag in deze slingerbeweging? Geen profetengave is noodig om te voorzien, dat voor het grootste deel wel een langzaam wegzinken zal wachten in den triestigen mist van een ècht vergeten-zijn, waaruit niet licht meer herrijzenis mogelijk is.

En leeft er evenwel niet iets dat waard is behouden te blijven tusschen deze onderling ver uiteenloopende geschriften? Gemakkelijk zijn zij te scheiden in twee schril tegen elkaar afstekende groepen. Op den eersten - en verweg zwaarsten - stapel valt al datgene bijeen te voegen wat Wilde schreef vóór de catastrofe die zijn wereldsch leven brak en zijn geestelijk leven naar binnen richtte. In dat gedeelte zal men brokken van zonderling ongelijke waarde aantreffen. Het voornaamste er van zal waarschijnlijk den lateren lezer aandoen als geestesuitingen van een kleine keurbende banaliteitschuwe intellect-aristocraten uit een bepaald tijdperk, hier in vorm gebracht door een gevoelig en talentvol, belangwekkend ijdel en verholen weekhartig mensch, die ze maar op heel enkele plaatsen met iets eigens kleurde. Alles saamgenomen een curiositeit, goed om met zorg te worden opgeborgen in een der diepste kasten van een cultuurhistorische bibliotheek. Aan de andere zijde zou de schiftende hand niet meer overhouden dan een dun boekje met hevig persoonlijke, onder hun schittering van taal vaak onbeholpen bekentenissen van een in eenzame verworpenheid gewonnen levensinzicht: *De Profundis*, en een gedicht van weinige bladzijden: *The Ballad of Reading gaol. De Profundis* werd door Wilde neergeschreven in de gevangenis zelf, gedurende het laatste halfjaar van zijn straftijd, *The Ballad of Reading gaol* heel kort nadat hij zijn vrijheid terugkreeg. Alle twee zijn zoo doordrenkt met zijn gemoedservaringen als uitgestootene en onvrije, dat ook niet het kleinste stukje er van uit die sfeer kan worden gelicht zonder aan klaarheid te verliezen. Een enge, eentonige kring dus, waarbinnen deze laatste phase van zijn werk besloten blijft. Maar die ervaringen gaven

toch juist het eenige wat aan de meeste van zijn vroegere schrifturen zoo hinderlijk ontbrak: zij waren echt en eigen, nergens kunstmatig bijgeslepen of verwijd, niet langer met glans van geleend voelen en denken overtogen.

Wie ze eenmaal zal doorbladeren met enkel aandachtige begeerigheid naar teekenen uit het verledene, los van alle tijdsneiging of vooroordeel, zal ze niet zoo onverschillig weer kunnen wegschuiven. En voor 't minst dat hij tot peinzen is aangelegd over de diepten der menschelijke ziel en haar slapende krachten, zal hij deze fragmentarische biecht en dat korte gedicht een tijdlang binnen rustig bereik van zijn hand leggen, als getuigenissen van een, voor alle tijden eender, levend menschenvoelen.

De storm van schande en vernedering die Wilde neersloeg, heeft zoo goed als zijn leven ook zijn kunst in tweeën gekloofd. Uit zijn voortijd bleven werken van veelkleurige schittering, waar slechts hier en daar kostbare splinters gebed liggen tusschen waardeloos gruis, waar overal vreemde schatten mee vermengd en saamgesmolten werden, uit zijn latere dagen liet hij ons twee kleine zuiverder steenen, die hem alleen toebehooren.

Alles wat Wilde maakte tot in 1895 vormt wel geen omvangrijk geheel, maar binnen die betrekkelijke beperking biedt het een verrassend, haast verwarrend rijke verscheidenheid. Behalve zijn gedichten en een handvol journalistiek, tamelijk veel tooneelspelen, deels geestige, deels tragische, waaronder het in 't Fransch geschreven *Salomé* ook naar het wezen geheel afzonderlijk staat, de roman *The picture of Dorian Gray* naast enkele daaraan verwante kortere novellen, tegenover sprookjes en verhalen uit een totaal anderen toonaard, en ten slotte voor de kennis van den mensch in hem zeker niet het minst belangrijk, zijn essays en dialogen: *The Soul of man under Socialism* en *Intentions*, het laatste vooral.

Heel moeilijk valt het overigens, om zich naar al dit werk in zijn samenhang eenig vast beeld te vormen van de ziel die er achter leeft. Te dikwijls doet het denken aan een meer met opzet naar den buitenkant vertroebelde en verdraaide, dan eigenlijk in haar binnenste diep zoo bijzonder

gecompliceerde natuur. Spontaan is Wilde maar heel zelden. Zelfs de schijnbaar luchtigste spelingen van zijn geest hebben iets overwogens en opgemaakts, meer dan eens worden zij ook tot een cliché, - dan krijgt men wat Duitsche bewonderaars later te goeder trouw zullen prijzen als: die berühmten Wildeschen Doubletten. En soms verschijnt hij als een mensch, bij wien de schrijnende tweespalt in zijn voelen vooral ontstond doordat eén zijde daarvan steeds met geweld werd neergehouden en geknot. Maar het sterkst geeft hij den indruk van iemand die angstvallig schuilevinkje speelt met eigen gedachten en ontroeringen, alsof er armelijke ernst ligt achter zijn baloorige boutade in *Intentions*: dat hij geen erger schrikbeeld kent dan te worden begrepen.

En zoo als in zijn werk, heeft hij zijn verschijning ook in zijn wezen bewaakt, en haar gedwongen naar met studie uitgekozen, wisselende vormen. In dit verband is het wel opvallend hoe ook diegenen onder zijn vrienden, die hem het langst en het best kenden, zoo geheel afwijkende inzichten kregen in zijn karakter. Robert Harborough Sherard, zijn nauwgezette en liefdevolle levensbeschrijver, gelooft dat Wilde's weinige eenzame jaren nadat hij de gevangenis had verlaten, eén onverbroken lange zielefoltering waren, waaruit eerst de dood hem verloste. Robert Ross aan den anderen kant, de eenige vriend die in zijn allerlaatste lijdens-dagen naast hem en ook bij zijn sterven was, die later de uitgave van *De Profundis* met zooveel nooit-rustende toewijding zou doorzetten, spreekt Sherard's opvatting sterk en stellig tegen. Naar zijn meening bezat Oscar Wilde een veel te levensblij en zonnig temperament, dan dat eenige doorleden ontbering of vernedering de klaarheid daarvan blijvend kon overschaduwen.

En achter dit vlakweg tegenspreken van elkander schuilt geen betweterij of naijver tusschen deze twee. Zij voelen de eerlijkste waardeering voor elkaar, en als Robert Ross eén wezenlijke bedenking heeft in te brengen tegen Sherards boek, dan is het deze: dat daarin overdreven lof wordt toegekend aan alles wat Ross zelf voor hun beider vriend deed in de tijden van zijn treurigste verlatenheid en later voor zijn nagedachtenis. Helaas schijnen vele, ook onder de door anderen opgeteekende kleinigheden uit dat sombere

levenseinde, er wel op te duiden dat Ross hier met zijn optimisme niet verder zag dan den uiterlijk opgehouden schijn, te eer is dit geloofbaar omdat ook overigens Sherard's oordeel, ondanks alle vriendschap en vaak overdreven bewondering, rustiger afgewogen tot uiting kwam.

Omtrent één ding alleen zijn allen, die Wilde van verre of nabij kenden en ooit over hem schreven het zonder onderscheid eens, of zijn verschijning hun sympathiek was of niet: dat er een heel bizondere persoonlijke bekoring van hem uitging, dat er een macht in hem lag om menschen te verwonderen en geboeid te houden, ja soms zelfs te ontroeren, naar zijn lust. En zijn lust daartoe was even scherpzinnig als gretig. Hij had den schijn van meer dan eén persoonlijkheid tot zijn beschikking, en daarbij de fijnste voelhorens ter wereld om snel en juist te schatten, welke houding in een bepaalden kring den meesten opgang maken zal.

Zijn schitterende gaven als causeur, als verteller vooral, schijnen wel door zijn Parijsche vrienden het hoogst geroemd te zijn. André Gide spreekt van zijn eerste ontmoeting met Wilde, waar van de vier gasten enkel deze aan het woord bleef en een bijna niet onderbroken reeks korte verhalen ten beste gaf, terwijl zijn wondere stem op zichzelf al een genieting was voor wie hem aanhoorden. Luisteren naar een ander, voegde Gide er bij, was iets dat hij nooit deed.

Henri de Régnier getuigt dat wanneer Wilde aan het vertellen was, ook het alleronwaarschijnlijkste op zijn lippen tot onaanvechtbare waarheid leek te worden. En een bij uitstek kenmerkende anecdote brengt J.J. Renaud in de voorrede zijner vertaling van *Intentions*. Hij verhaalt daar hoe aan een déjeuner bij een bevriende familie te Parijs, Wilde begint met op bruuske en gekunstelde manier het gesprek geheel alleen te willen regeeren. Eerst zijn het kortafgebroken, op veelbeteekenenden toon tot enkelen gerichte vragen, waarbij hij zelfs geen antwoord afwacht, dan zonderlinge kleine vertelsels met geheimzinnige fluisterstem gedaan, en allengs een overgang naar cynisch-macabere beschouwingen... Maar voor zijn Fransche hoorders smaakt dit alles zoomin nieuw als goed, zij proeven het als een met Engelsche saus voorgediend opwarmsel van een geestelijk mode-gerecht dat in Parijs zijn roem al overleefde. Geen

kwartier duurt het of Wilde's vlugge geest doorziet hun ongezegd vonnis, en hij blijft den verderen tijd aan tafel zwijgen. Pas bij de koffie in den salon mengt hij zich met een paar zachtgezegde bescheiden opmerkingen weer tusschen het praten van de anderen, neemt geleidelijk de aandacht van allen gevangen door zijn ongelooflijk veelweten, zijn klaren en onvermoeden kijk op de Fransche geschiedenis en de groote figuren daarin, door de schittering van zijn geest waaronder het meest alledaagsche een nieuwen glans wint, - tot er allengs niemand meer in de kamer is die niet vanzelf mee kwam luisteren. Bovendien ondergaat ieder de toovermacht van zijn stem, die beurtelings vermag te snijden en te streelen en nooit-gekende klanken vindt voor den kilsten hoon of het teerste beklag. Hij heeft de belangstelling en iets veel diepers, de ontroering gewekt van allen, en spelend het geringschattend wantrouwen gebroken dat hij voelde dreigen tegen zijn eerste optreden.

Zulk een triomf intusschen is veeleer die van een knap tooneelspeler en een gevaarlijk kneedbaar karakter dan van een grooten geest. En dit geschiedenisje levert een teekenend voorbeeld uit vele.

In het derde hoofdstuk van Dorian Gray werpt het nog een zachten weerglans over de daar meer met lyrische verrukking bewonderde dan tot klare beelding gebrachte tafel-geestigheid van Lord Henry Wotton.

De gapende verwondering der menigte werd ongemerkt voor Wilde een genotmiddel waaraan hij zich letterlijk verslaafde, - wel de drukkendste geestelijke slavernij die men zich kan verbeelden. Geen aandoening slijt zoo gauw en zoo onherstelbaar als de verbazing, en wie het zich tot een levensbehoefte maakte haar dagelijks om zich heen vernieuwd te voelen, loopt heel veel kans om door een reeks van onschadelijke dwaasheden heen ten laatste af te glijden naar waanzinnige of slechte daden. Wanneer Wilde aan het straks vermelde déjeuner een uur te laat verschijnt, en allereerst met matte stem zijn gastvrouw smeekt de luiken te doen sluiten en kaarsen aan te steken daar hij het daglicht niet verdragen kan, om verder zoo snel mogelijk de paarsche bloemen die de tafel tooien te laten wegnemen, omdat hij bang is voor het ongeluk dat ze hem mochten aanbrengen,

dan doet hij eenvoudig mal tegenover een gezelschap dat, naar zijn idee, niet beter verdiende. De aanstellerij viel dien keer in het water, maar al had ze ook het volste succes gevonden, daarmee was ze nog niet voor herhaling vatbaar, en eischte onverbiddelijk nog opzienbarender kuren als haar vervolg.

Zoo loopt hij eens bij een bloemist binnen, en bezweert hem, ten aanhoore van vele andere klanten, een lelie weg te halen uit zijn winkelraam, omdat zij zoo doodmoe staat te kijken. En een gelegenheid tot zotternij op grooter schaal en in breeder kring bood zich aan bij de première van *Lady Windermere's fan*, toen de auteur nadat hij lang vergeefs om zich liet roepen, ten slotte het tooneel opslenterde met een cigarette in den mond, en zijn publiek gemelijk toesprak: ‘Mijne dames en heeren, het is misschien een beetje ongepast te rooken in uw bijzijn, maar het is ook niet heel gepast mij te storen terwijl ik rook,’ wat hem natuurlijk een storm van toegejuich en handgeklap bezorgt. Maar hoe zou het bij een tweede soortgelijke proefneming op de botheid van het publiek vergaan zijn?

Trouwens, dit was de lezing door Wilde zelf later in Parijs van het geval gegeven. Volgens couranten-verslagen van de bedoelde voorstelling klonk, wat hij in werkelijkheid zeide heel wat tammer en goedmoediger: het verheugde hem dat de menschen zich geamuseerd hadden, evenals hijzelf ook. Alleen de halfopgerookte cigarette was historisch, tot achteraan-hinkende ontzetting der Engelsche tooneelcritici. En merkwaardig is het, hoe zelfs in zoo'n stukje kunstig voorbereide en zwierig navertelde impertinentie hij zich zoo weinig origineel toont: een van Balzac's scheppingen, die Lucien de Rubempré, waarmee Wilde zoo'n geheimzinnige verwantschap van wezen voelde, wiens tragische zelfmoord in den kerker hem jaren lang met vage droefheid kwelde, had hem het minachtende zinnetje ruim een halve eeuw geleden al bijna woordelijk voorgezegd.

Zijn virtuoos na-praten - na-kleeden soms - van anderen vond een tijdlang ook een rijken voorraad modellen in Whistler die, niet ongevoelig voor de vereering van den jongen schrijver en zijn amusanten omgang, hem veel bij zich ontving. Maar weinig wonder dat Whistler's bescher-

mende genegenheid omsloeg tot ergernis, wanneer ten slotte het publiek wel eens niet recht meer op de hoogte bleek, aan welken kant het eigenlijk de navolging moest zien, en de ergernis tot hoonende grimmigheid, toen Wilde zelf de persoonsverwisseling handig ging bevorderen ten voordeele van eigen faam.

Zijn stem zelve, de veelgeroemde, die hij zoo zeldzaam beheerschte en waaruit zoo'n doordringende betoovering lokte, heeft hij haar niet met moeite en lang geduld vervormd tot een echo van la voix d'or van Sarah Bernhardt?

Een rol spelen, een masker voorbinden, zich in het costuum van een ander onkenbaar maken, Oscar Wilde heeft het zich zoo lang aangewend en zoo makkelijk gaat het hem af, dat hij aan 't eind haast niet anders meer kàn. Wanneer men, om iets van zijn eigen echte wezen te benaderen, gaat speuren in zijn verzen of zijn tooneelspelen, in *Dorian Gray* of in *a House of Pomegranates*, in *The Soul of Man* of *Intentions*, dan stuit men overal op gesloten deuren, of voelt zich gevangen in een net van verlammende innerlijke tegenspraak.

Zijn korte tijdschriftartikelen kunnen hierbij buiten beschouwing blijven, over het wezen van den schrijver zullen zij weinig licht doen opgaan. Ze zijn niet veel beter of slechter gesteld dan die van menig ander, en de meeste maakte hij waarschijnlijk niet voor zijn plezier. Alleen getuigen zij bijna doorgaand van een remmend gezond verstand, dat velen moet hebben verrast bij den dichter dien een deel van het publiek - steeds vervuld met één van zijn poses, door prentjes van Punch en Sullivan's bekende operette Patience bestendigd, - zich vagelijk voorstelde als ten allen tijde rondwandelend in een kniebroek en een fluweelen overkleed van heel bizonderen snit, met lang-gegolfde lokken en tusschen zijn vingers een zonnebloem waarnaar hij smachtend staarde.

In werkelijkheid is er maar een heel korte poos in Wilde's leven geweest dat hij bij een dergelijke maskerade heil zocht, - zelf kenschetst hij die later als ‘de Oscar Wilde van de eerste periode’, en voor zijn dertigste jaar had hij er mee afgedaan.

Al evenmin zal men in zijn gedichten een sterken weerklank van zieleleven ontdekken, al zou men daar met gerechtvaardigde verwachting mogen zoeken. Nergens is

hij minder zichzelf, en dat het meerendeel er van tot zijn eerstelingswerk behoort, is een kreupele verontschuldiging voor dat gemis aan krachtigen eigen aard. Er werd dan ook door niemand ooit beweerd dat Wilde zich door zijn verzen als een groot of oorspronkelijk dichter heeft geopenbaard. Integendeel is er al dadelijk na het verschijnen van zijn eerste gedichten door meer dan één beoordeelaar op gewezen, hoe een merkwaardig talent voor nabootsing en adaptatie het eenige daarin was dat bewondering verdiende. Nergens wordt deze nabootsing plompweg tot plagiaat, maar op menige plaats hindert een volgen van gevoel en vormen van anderen, op zoo'n vertrouwelijke en onbevangen manier als alleen maar kan vrijstaan aan een dichter die door geen al te hevige ziele-bewogenheid wordt gekweld. Dit verzenmaken buiten den drang van dieper voelen om is Wilde scherp genoeg verweten. Met name werden door de kritiek versregels aangehaald die hij, onder geringe wijzigingen, van Shakespeare had geleend. Ook vroeg men wel, waarom hij dien eersten bundel niet ‘het Boek der Echo's’ had gedoopt, en zag hij zijn verzen gedoodverfd als watersoep van Swinburne met scheutjes Rossetti en E.B. Browning aangelengd, om van de vrije grepen uit Keats en Shelley te zwijgen. Inderdaad zouden er van zijn sonnetten een stuk of wat bij Swinburne en bijna heel de rest bij Rossetti onder dak zijn te brengen, zonder daar als vreemde gasten al te gek in het oog te loopen. En heel wat andere nagezongen klanken nog moeten er in die jeugdverzen te vinden zijn, voor wie tijd en lust had ze alle aandachtig te beluisteren. Het groote gedicht *Humanitad* laat zich in zijn geheel lezen als een afmattend lange omwerking van Matthew Arnold's *The Scholar Gipsy*, door Wilde altijd bewonderd. Alleen kreeg de toon iets doffers, en het lokkend geheimzinnige element viel er uit weg. Maar neem eens losweg enkele regels uit *Humanitad*:

> ‘Ah! it was easy when the world was young
> To keep one's life free and inviolate,
> From our sad lips another cry is rung.
> Somehow the grace, the bloom of things has flown
> And of all men we are most wretched who
> Must live each other's lives and not our own...’

En luister dan of hier niet al te duidelijk en onvermengd een echo zich liet hooren van regels uit *The Scholar Gipsy*:

> ‘O born in days when wits were fresh and clear...
>
> Still nursing the unconquerable hope,
> Still clutching the inviolable shade...
> O Life unlike to ours
> Who fluctuate idly without term or scope.
> Of whom each strives, nor knows for what he strives,
> And each half lives a hundred different lives.’

Ook een nog bekender geluid laat zich hier en daar, en niet enkel in dien vroegsten versbundel, herkennen, dat van Tennyson. Het klinkt hier:

> ‘But the sad dove, that sits alone
> In England - she hath no delight.
> In vain the laughing girl will lean
> To greet her love with love-lit eyes:
> Down in some treacherous black ravine
> Clutching his flag, the dead boy lies.’

En weer hier:

> ‘O loved ones lying far away,
> What word of love can dead lips send!
> O wasted dust! o senseless clay!
> Is this the end! is this the end!
>
> Peace, peace! we wrong the noble dead
> To vex their solemn slumber so.’

Het is zelfs niet mogelijk zulke verzen over te schrijven, zonder zich op nieuw te verbazen dat het geen uitgevallen coupletten uit Tennyson's *In Memoriam* zijn, met vrome zorg weer bijeenverzameld. Naast elk er van zou men den volmaakter vorm kunnen leggen, waardoor het later vervangen werd.

Natuurlijk dringt ook wel eens door deze veelal vreemd koele gedichten, en het vaakst door de latere, een klank van eigen levende ontroering als een ver en broos klokgelui, - zoo in de klare blijheid van *Le jardin des Tuileries*, of in het spookachtig visioen van den schaduwendans

langs de hel lichte vensters van *The harlot's house*, met deze stille eindregels:

> ‘And down the long and silent street,
> The dawn, with silver-sandalled feet,
> Crept like a frightened girl.’

En scherp afgezonderd staat tusschen zijn overig dichtwerk *The Sphinx*, goeddeels zeker al voltooid in 1883, maar uitgegeven eerst in den zomer van 1894, heel kort vóór de breuk in zijn leven. Fransche invloeden zijn er in voelbaar, en ook die van Poe, - het is vaster van lijnen en glanziger gepolijst dan één van Wilde's vroegere gedichten. Met zijn somber weelderige evocatieën, zijn overladen pracht van exotische en archaïsche beelden en rijmen, doet *The Sphinx* denken aan een kostbaar, half barbaarsch weefsel, waar ruwgesneden, mat-flonkerende edelgesteenten tusschen de bonte zijden draden werden ingewerkt. Maar onder die zware praal beven de kloppingen van een verbrijzeld hart, en een wanhoopsklacht slaat als een roode vlam naar buiten.

En van deze klacht om menschelijke zonde en machteloosheid in den greep van het kwade voelt men de brandende echtheid; zij brengt voor de eerste maal onvermengd een geluid dat op vele andere plaatsen in Wilde's werk zich zwakker en onzuiverder liet hooren, zijns ondanks zou men haast zeggen. Want veel liever legt hij er nadruk op, dat hij een kind is van den zonnekant van het leven en daàr alleen kan aarden en bloeien, een uitverkorene, door de natuur begenadigde.

Een geluklievenden en genotzoekenden aard had hij ongetwijfeld van huis uit, - wat hem nog geenszins tot iets bizonders stempelde, want wel weinigen worden zoo arm geboren dat zij niet een beetje verlangen naar levensblijheid meekregen. Maar het zal wel vooral zijn ijdele begeerte zijn geweest om het vreemde of vreeswekkende ten toon te dragen, waardoor hij soms den schijn aanneemt, alsof de drang naar vreugde in hem een demonische kracht was, die het lijden van anderen niet telde, er zich eerder een perversen lust uit schiep. Vele malen toch vallen, door den muur van zijn gewild egoisme heen, glimpen naar buiten van een bijna kinderlijk wezen, veel zachter, veel eenvou-

diger ook, dan hij rondweg wil laten kijken. Telkens en telkens weer, achter het geflonker van zijn paradoxen en wemelende verdraaiingen van denken is het een beminnelijk mensch, die halfbeschaamd even zichtbaar wordt en dan met een schrik zich naar binnen terugtrekt.

Echt en warm is zijn liefde voor kinderen, die hem zijn leven lang niet verlaat. Tijdens een van zijn meest onoorspronkelijke periodes, in Parijs, schrijft hij een versje, *le Jardin des Tuileries*, - zooals de titel Fransch is, kon ook de koel-zuivere waarneming in de vier eerste coupletten naar een willekeurig Fransch model gevolgd zijn. Maar boven dien toon uit slaan dan eensklaps de laatste regels:

> 'Ah! cruel tree! if I were you
> And children climbed me, for their sake
> Though it be winter I would break
> Into spring blossoms white and blue.'

Ze zijn van den dichter zelf en toonen, onbedoeld en ongemaakt, een van zijn meest aantrekkelijke kanten. Nog in *De Profundis*, wanneer hij sinds lang weet hoe bekrompen zijn vroegere waan was, die twijfelde of een wereld zoo gedrenkt in lijden als de onze wel aan de wet der liefde kon onderworpen zijn, herinnert hij zich tevens hoe wat meer dan eenig ander ding zijn ongeloof versterkte, de raadselvolle bitterheid was die er ligt in het lijden van een kind. En ongeveer het eerste wat hij na zijn vrijlating schrijft is, in een brief aan *The Daily Chronicle*, een sober, warmhartig beroep op alle menschelijk-voelenden, om meê een eind te helpen maken aan de domme en barbaarsche wreedheden, toenmaals in Engelsche gevangenissen nog dagelijks bedreven tegen kinderen. Niemand ook betwist Oscar Wilde de eer, daarmee een eersten stoot tot verbetering te hebben gegeven.

Niettemin, in het gewone leven had die goedhartigheid haar grenzen, en ook nog andere dan kunstmatig opgezette: zoodra zij botste tegen de ijdelheid, moest zij het afleggen. Wilde's trouwe vriend en lofredenaar Sherard erkent aarzelend, dat het nooit veilig was hem voor de keus te stellen tusschen het slijten van een inslaande geestigheid of zwijgen uit fijngevoel, - en zelfs, wat nog veel onsympathieker beeld geeft, dat de tegenspoed van anderen bij hem eerder afkeer

dan deernis te wachten had. Maar het is de vraag of hierbij ook niet almee de begeerte om zich te vertoonen in een afwijkende houding, hem parten speelde en zijn eenvoudiger voelen wegdrong. Stellig behoorde de luiheid, die hem wel eens ook door vrienden verweten is, en waar hij zelf niet zonder behaagzucht vaak over klaagt, mee tot het ingewikkeld en onbetrouwbaar maskerpak van zijn uiterlijk optreden. Niet voor niets had hij zich de schrijftafel van dien stoeren werker Carlyle aangeschaft, waar hij nooit aan neerzat zonder een onrustigen arbeidsdrang te voelen opkomen. Het kan haast niet anders of hij moet, gedurende sommige tijden van zijn leven tenminste, in stilte ernstig en doorzettend hebben gewerkt.

Wel blijft hij veelal bevangen in zeker vlak gespeel van denken en voelen: graag teekent hij de grilligste krabbels en krullen op den buitenkant der dingen en probeert ze daardoor tot iets aparts te maken, liever dan zich met pijnlijke inspanning naar hun dieper lagen door te graven. Die oppervlakkigheid, die nooit den hoogsten top van een gedachte of de verborgen wellen van een gevoel wil zoeken, wordt af en toe in al zijn werk voór *De Profundis* zichtbaar. Maar het sprekendst komt zij uit in zijn salon-comedies: *Lady Windermere's fan*, *An ideal husband* enz. Men kan een van deze tooneelstukken lezen of ze allemaal doorflaneeren, en zal geen levender indruk krijgen dan aan het eind versteld te staan hoe leeg van inhoud al de daarin bewegende menschfiguren waren: poppen, opgevuld met woordenrijke ondeugende beginselen of wel omhangen met een wijden mantel van opgeblazen edelaardigheid, gevoelens die, de goede zoowel als de kwade, het eerste oogenblik dat ze tegen een werkelijkheid kwamen te stooten zouden barsten, en altegader dobberend op glinsterig woordenschuim van geest zonder eenige strooming van hartstocht er onder. En tegen het slot vindt ook de lichtzinnigste ondeugd altijd lood in haar voeten zoodat ze zinkt, terwijl de deugd niet zoo zwaarwichtig zijn kon of ze blijkt van kurk en drijft triomfantelijk boven. Het is wezenlijk heel plezierig uit spelevaren gaan voor een avond. Alleen lijkt het een enkele maal of de schrijver plotseling het schimmenspel moe wordt, door hemzelf in beweging gezet, of er een

toornige razernij in hem opslaat tegen al die bonte wremelende figuurtjes die zich om elkaar verdringen en net doen alsof ze leven. Dan plukt en schudt hij er aan en scheldt ze bij monde van één onder hen uit, - maar ze ontglippen aan zijn greep en spelen onverstoorbaar een eindje verder hun vertoon van ernst weer voort.

Dat spel is overigens lang niet verstoken van een eigen bekorende gratie. Voor een groot deel komt in deze stukken ook Wilde's eigenaardige Iersche geestigheid aan het woord, die hij veel onbevangener vermag te geven dan zijn te dikwijls verborgen of vervalscht voelen. En daarbij laat hij elke handeling gebeuren binnen een atmosfeer van overbeschaafde weelde, waarin het voor een poos behaaglijk ademhalen is. Enkel blijft onbegrijpelijk hoe, doelend ook op deze stukken, Wilde's bewonderaars den juichtoon konden aanheffen, dat Engeland aan hem een nieuwe dramatische kunst te danken had. De meeste menschen genieten nu eenmaal een vage oogenstreeling wanneer zij langs een uitstalraam van Liberty wandelen, - in eenderen trant charmeerend lijkt mij de hersenkitteling, waaraan men zich gewillig onderwerpt bij het lezen of zien vertoonen van Wilde's blijeindige tooneelspelen. Maar met gedempte kleuren, verdoezelde lijnen en dunne zij wordt toch nog geen drama nieuw opgebouwd, - zoo als de waan was, bij hem gewekt door al te verbeeldingrijke vrienden. En als iets heel fijn grappigs doet het onbewuste oordeel aan, verscholen in de geestdrift van den trouwhartigen vereerder Sherard, wanneer hij na de eerste opvoering der inderdaad van dolle zetten sprankelende klucht *The importance of being Earnest* het uitjubelt dat Engeland nu zijn huisdeur vrij mag sluiten en een bordje uithangen, waarop aan alle Ibsen's, Sardou's, Moser's, Brisson's en Capus'en onder dankzegging voor hun bezoeken, wordt meegedeeld dat er voor het vervolg niets meer noodig is, daar men aan inlandsch fabrikaat genoeg heeft!

Inderdaad een curieus reclamebord voor het land van Shakespeare.

Wat Wilde's tooneelstukken in somberder kleur aangaat, van *Vera* kan men gerust zeggen dat het een beschaafde draak is, en van *The duchess of Padua* dat het een droefeindig spel blijft waarin de vele vlottende tragische elementen

nergens tot een vaste kern samenschoten, terwijl de korte schets *a Florentine tragedy* wel niet meer dan een zuiver intellectueele krachtproef wil zijn.

Evenals *The Sphinx* tusschen zijn gedichten, ligt te midden van al zijn andere tooneelwerk *Salomé* als op een eiland, en schijnt er langs geen enkele lijn mee verbonden. Een latere tijd zal wel uitmaken, in hoe ver het uitbundig succes, waaronder *Salomé* als opera door een aantal Europeesche steden trok, vooral ook de muziek van Richard Strauss gold, en of het drama als zoodanig levenskracht heeft.

Dat de dichter er een andere dan zijn moedertaal voor koos, geeft er iets heel bizonders aan, maar verhoogt de oorspronkelijkheid niet precies. Voor een deel herinnert het vermoeiend aan Maeterlinck, en overal wekt de vorm vage reminiscentieën aan andere Fransche dichters, maar hoog boven dien schijn uit rijst één vastheid: dat er hier en daar schaduwen van gevoelens en ontroeringen doorheen flitsen, die niet licht een ander zoó had kunnen ondergaan en weergeven. Onder dat sterk eigene behoort een onverwachte uiting van Herodes, die als door een plotselinge openscheuring in een dieper en stiller woning der ziel laat kijken. Onrustig gemaakt door duistere voorgevoelens, - door zijn uitglijden in het bloed van den jongen Syrier die zichzelf doodde, door den wiekslag van een onzichtbaren reuzenvogel, verkillend langs hem strijkend, terwijl de krans van rozen om zijn hoofd hem als vuur brandt - rukt Herodes de bloemen af en werpt ze op tafel. Maar de uitvallende rozeblâren verschrikken hem als roode bloedvlekken op het witte kleed, tot hij zichzelf vermaant: ‘men moet geen symbolen vinden in elk ding dat men ziet. Dat maakt het leven onmogelijk. Beter zou het zijn te zeggen dat bloedvlekken even mooi zijn als rozeblâren. Het zou veel beter zijn dat te zeggen...’

De inkleeding moge aan Maeterlinck doen denken, maar de ontroering, en de rust waarin zij zich zoekt te vervredigen, zijn beide van Wilde zelf en van hem alleen. Hij zelf is het, die soms eensklaps vol angst de rozeblâren van zijn leven in bloedvlekken ziet veranderen, en die wel weet hoe het veel beter zijn zou, als hij uit de bloedvlekken blijdschap kon zien lichten... Door deze woorden roept

reeds met gebroken stem dezelfde intuïtieve wijsheid, waarvan hij de stille woonplaats later in de diepte der wreedste ervaring zal vinden: dat de smartelijke ontroeringen der ziel voor het minst evenveel waarde hebben als haar vreugden, ja dat zij misschien de eenig waarachtige zijn.

Iets van de onrust, die *Salomé* bijna geheel beheerscht, waart vluchtig en vormloos ook door den roman *Dorian Gray*, - een tijdlang zeker Wilde's meestgelezen werk. Toch is dit boek voor hem die daaruit iets zou willen leeren omtrent den mensch die er achter staat, nog het ergst in de war brengend en teleurstellend, - waarschijnlijk juist omdat de schrijver, beurtelings bij Dorian zelf en bij Henry Wotton, zoo onomsluierd trekjes van een zelfportret trachtte aan te brengen. Maar ook buiten deze, door al te ingespannen opzet vrijwel mislukte, zelfopenbaring blijft Dorian Gray arm aan innerlijke vergezichten. De grondidee er van wekt, zooals al dikwijls werd gezegd, herinneringen aan *La Peau de chagrin*, en bij het fantastische slot dringt zich onweerhoudbaar een vergelijking op met *William Wilson*, maar nergens reikt het werk zelf tot de zachte ironie van Balzac's roman, en geen oogenblik pakt het ons met de ademlooze benauwing van Poe's beklemmend kort verhaal. Breede fragmenten er uit zijn ongetwijfeld boeiend en geestig. Alleen maar is de geestigheid er wat log van beweging, - keer op keer ziet de lezer voor zijn oogen het houten geraamte in elkaar timmeren waarlangs even later het vuurwerk van vernuft de lucht in zal knetteren. Ook zekere gerektheid en een opvallende verslapping van stijl in enkele gedeeltes, laten niet vergeten hoe de roman oorspronkelijk op bestelling, in bepaalde afmeting geleverd werd aan een Amerikaansch tijdschrift, en er later een verlengstuk moest worden ingezet om hem als boek te doen verschijnen. Maar bovenal vermoeit de lezing door iets grillig tweeslachtigs, - het opgeschroefde cynisme slaat er afwisselend over tot een holle verheerlijking der deugd of tot een sidderende vrees voor de macht der zonde en haar onontkoombare straf. Misschien geeft deze angst den diepsten toon uit het voelen van den schrijver, maar te zeer verloren tusschen veel vreemd rumoer om niet klankloos te vergaan.

Onder Wilde's kleinere verhalen zijn er maar weinige, die in schrijfwijze verwantschap toonen met Dorian Gray, het zichtbaarst *Lord Arthur Savile's Crime* dat intusschen met zijn naïf-volmaakte boosdoenersmoraal en zijn vlotte grappigheid eigenlijk een heel wat zuiverder afgerond geheel werd.

Een totaal anderen kant weer van zijn wezen - zoó anders dat de verschillende vlakken bezwaarlijk aan elkaar te passen schijnen - keert hij naar voren in de symbolische vertellingen van *A house of Pomegranates*, in zijn sprookjes en korte proza-gedichten. Den ernst van een zoekende natuur vertoont hij daar, die geen waarheid verwerpt omdat ze te eenvoudig lijkt, maar zich aandachtig aan al haar geheimenissen wil overgeven. Een enkele maal, zooals in *The fisherman and his soul*, raakt de zin van deze verhalen aan een effening van alle verlangens, een vlekkelooze berusting, die naar hooge wijsheid zweemt. Maar de uitbeelding krijgt juist dan iets ijls en vaags, alsof die wijsheid meer bedacht dan innerlijk doorleefd is, alsof de schrijver, wel beseffend hoe zij kàn bestaan, toch nooit haar in zichzelf verwezenlijkt had gevoeld. Andere keeren - en het geluid van zijn vertellen klinkt daar sterker en èchter - blijft zijn zoeken onrustig en vol verholen bangheid. Diep in hem woelt een vrees voor de verharding van hart die uit vreugde voorkomt, voor den verblinden hoogmoed der gelukkigen. En daar de menschelijke ziel nu eenmaal naar geluk en vreugde getrokken wordt als een bloem naar de zon, wijkt die vrees aan 't eind terug voor het leven zelf, in een angstig verweer tegen zijn nooit-rustende drift. Dan schept hij de legende van den jongeling die, door Christus uit de dooden opgewekt, als aanklager zich keert tegen den schenker van het nieuwe leven, omdat àlle leven beteekent: een volgen van booze begeerten.

Heel andere tonen weer worden aangeslagen in *The Soul of man under Socialism*, dat trouwens veel weg heeft van een zielloos offer aan een denkwijze van den dag, door den schrijver als belangwekkend en goed-kleedend gezien, en dus tijdelijk gevolgd.

Als men in Sherard's leven van Oscar Wilde leest, hoe geen enkel geschrift over het sociale vraagstuk in Europa dieper indruk heeft gemaakt dan dit opstel ‘dat er in alle talen

werd vertaald', en hoe om den wille daarvan door Poolsche Joden en Russische bannelingen Wilde als een profeet, een weldoener en een heilige wordt vereerd, dan raakt men in twijfel of het de biograaf is die hier een loopje poogt te nemen met goedgeloovige lezers, of wel zijn verrukking die er met hemzelf van doorgaat. De gewoonste waarheden toch krijgen in *The Soul of man* een plechtigen klemtoon, ja staan soms cursief gedrukt. Daarbij scheren de beschouwingen er zoo zwierig langs het oppervlak van veel zware vragen, - en het eind slaat over tot een gloeienden toast op Socialisme en Wetenschap, edele voorloopsters van Individualisme en Nieuw-Hellenisme, die door zijn wezenloozen ernst kriebelig maakt. Want het loflied op wetenschap en socialisme kan niet anders dan gekunsteld klinken uit den mond van iemand, die nu eenmaal noch tot wetenschappelijk denken, noch vooral tot gemeenschapsvoelen den aanleg in zich droeg.

De bekende uitvallen tegen al wat journalistiek is, waar hij deze sociale beschouwingen mee verlevendigde, mogen hem al vijanden bezorgd hebben, ze luiden toch meer fel dan giftig-gemeend, en herinneren ook hier en daar waarlijk al te sterk aan de forsche aanklachten in Balzac's *Illusions perdues*. Op andere plaatsen weer smaken de halfuitgewerkte theorieën er beurtelings naar Ruskin - wiens invloed Wilde te Oxford een korten tijd vrij sterk onderging - of naar Maeterlinck's zoet-verwazende levenswijsheid.

Wel moeielijk gaat het om uit al die werken, kunstig doormengd als ze zijn met veelsoortige vreemde elementen, daarbij zooveel tegenstrijdigs, en erger, zooveel opzettelijk verwrongens vertoonend in het weinige dat onbetwistbaar eigen mag schijnen, zich een beeld te vormen van den geest die er in tot uiting kwam, den levenden mensch te zien achter deze figuur met de massa maskers en den rijken voorraad geleende kleeren. Ook na het loswikkelen van menig zielloos omhulsel blijft er iets raadselachtigs in dezen man met de wreedhongerige ijdelheid en het kinderlijk-weeke hart, met zoo'n ontembare zucht naar genot en roem naast duister opwalmende angsten voor de daad en het leven, met zijn hevige liefde voor het luidruchtige en zijn heimelijk heimwee naar rust.

Maar indien er één van Wilde's vroegere geschriften is, waarin van al dit ontmoedigend heterogeene een saamvatting, zooal geen verklaring kan gevonden worden, dan is het wel *Intentions*. Niet om de grooter oorspronkelijkheid er van, - integendeel, misschien heeft Wilde nergens onbeschaamder in den gedachtenschat van anderen gegrabbeld. Maar door al dien geborgden pronk heen dragen vooral de twee dialogen 'The decay of lying' en 'The Critic as an Artist' duidelijker dan iets van wat hij schreef voor 1895, hier en daar het merkteeken van een eigen geest ingedrukt.

En die geest vertoont er zich als een van heel eigenaardige beperkingen. Men zou zeggen: iemand die er altijd weer instinctief voor terugdeinst om een gedachtenreeks zoover hij kan ten einde toe te volgen, - die liever, zoodra zij hem op een aangenaam vlakke plek gevoerd heeft, daar wat gaat rondwandelen en het verder klimmen er aan geeft, om straks langs andere wegen een nieuwen opgang te beginnen. Zoo wordt het zigzaggen van deze al weer opstijgende, al weer in hun vaart gestuite ideeënvluchten vaak een irritant schouwspel. Aan het slot van *The truth of masks* verklaart de schrijver kalmweg: 'Niet dat ik het eens ben met alles wat ik in dit opstel heb gezegd. Er is veel waarmee ik het volslagen oneens ben...' en sleept er dan nog even in drie orakelspreukige regels de Platonische ideeën en Hegel's dialectiek bij, die beide alleen langs den weg der kunst-kritiek zullen worden verstaan.

Half mag zulk minachtend omspringen met de oprechtheid van zijn eigen meeningen en het geduld van wie er naar luisterde, of zulk goochelend vlug opgooien van groote namen zeker wel worden meegeteld bij Wilde's barokke pogingen om argelooze lezers te verbluffen. Maar daarnaast hoort men er toch ook het klankloos gemompel in van iemand die te traag of te bang is om zich de moeite te getroosten, door het heen en weer gooien en schudden en zuiveren van zijn eigen gedachten voor zichzelf en anderen tot klaarheid te brengen wat hem op een gegeven oogenblik over een bepaald onderwerp de meest benaderende waarheid schijnt.

Met hun vele afgeknotte beschouwingen en abrupte keer-

punten missen deze dialogen zoowel de effen welving van stijl, die de sprookjes en verhalen zoo aantrekkelijk maakt, als de koele afgerondheid der tooneelspelen. Daarentegen dringen zij dikwijls dieper door. Meer dan eens geven zij - zooals over Robert Browning, of over de kenmerkende verschillen tusschen Balzac en Zola - een kort gekristalliseerd oordeel, dat scherp en schitterend als een pijl, het hart van de zaak treft en daar nog even natrilt. Maar vooral: zij raken op veel meer punten aan het wezen van hem die ze schreef. Directer dan ergens anders spreekt Wilde hier onder vreemde namen over zich zelf. Maar hoe weinig diepgaand en hoe broos is zijn zelfkennis. Het kost moeite niet te glimlachen, wanneer hij zoo heftig en hardnekkig nadruk legt op zijn verzekering, dat hij een individualist is. Armzalige individualist, die zich aan ieders oordeel laat gelegen liggen behalve aan zijn eigen, die de verbazing van een op alle nieuws beluste menigte geen te onfrisch voedsel achtte voor zijn zelfschatting.

Iets heel bizonders van bijna kinderlijke naïveteit heeft hij stellig, waardoor hij nog veel later, in *De Profundis*, onder de goede gaven van het lot ook deze noemt: dat hij de kunst verstond, zijn medemenschen steeds te verbazen. Maar of een onvervalscht individualistisch voelend mensch, aan die gewaarwording van anderen zoo'n groote beteekenis zou hebben toegekend, als Wilde klaarblijkelijk deed, valt toch te betwijfelen.

Intusschen, op de ondergronden van zijn levensblijheid zoowel als van zijn levensangst wordt in *Intentions* hier en daar gestooten, en beide voelen wij als echt. Het lijdt geen twijfel of de lust naar vreugde gloeide warm en fel in hem, maar naast die begeerige liefde voor schittering en genot roert zich ook een andere kracht in zijn ziel, angstig neergehouden en vaak met geweld onderdrukt, en toch van wezen nog sterker, zoodat zij vroeg of laat haar volle recht op leven wel zal moeten eischen. In zijn eigensten aard is Wilde ten allen tijde bewogen en gekweld geworden door een hartstochtelijk, somber christelijk-voelen, - een voelen, dat Christus zonder eenig verzachtend voorbehoud als den man der smarten aanneemt, en daarmede onafwijsbaar het lijden als hoogste levenswaarde. Overal, waar zijn schep-

pingen zoo goed als geheel buiten deze donkerder diepte van zijn wezen omgaan, bergen zij veel minder tegenstrijdigheden, maar hebben tevens in hun grooter gaafheid iets bloedeloos, en hoogstens een luchtige, vluchtige bekoring. Zooals dat in zijn soort volmaakte spel van geest en dwaasheid: *The importance of being Earnest*, of het in zijn eerste helft zoo kostelijk-malle spookverhaal *The Canterville Ghost*, eer het overslaat tot slappen half-ernst. Maar in *Salomé* wordt de diepere stem keer op keer hoorbaar, uit vele der sprookjes en korte proza-gedichten roept zij als het nokkend angstgeluid van een verdwaald kind, en door *Intentions* breekt met een langen doffen wanklank haar klacht tegen de koele, kunstmatig blije levensleer die hij daar wil verkondigen.

Uit het tegen elkaar inwoelen van deze twee krachten, - het wild-oplaaiend gelukverlangen en de in donker voortsmeulende smartbegeerte, - zijn welhaast alle oneffenheden in Wilde's werk, en de groote scheuringen in zijn leven ontstaan.

En zeker is het geen paradox te beweren, dat hij eerst in de gevangenis tot een gelukkig mensch werd, indien tenminste het geluk bestaat in klaarheid over eigen wezen en harmonie der ziel met zichzelve. Want daar voor het eerst is hij tot het bewustzijn ontwaakt, welke kracht in hemzelf het waarachtigst was, daar beefde hij eindelijk niet langer terug van de erkenning van het lijden als levensbeginsel.

Misschien zal eemaal nog iemand wetenschappelijk gaan naspeuren, hoe onderling strijdige erfelijke elementen en latere invloeden hebben dooreengewerkt bij den groei van dit eigenaardig religieus gevoelsleven: - een knaap, geboren en getogen in het katholieke Dublin, maar door zijn afkomst van vaderszij behoorend tot het harde en star gereformeerde ras der Schotsch-Engelsche grenslanden en onder zijn nabestaanden methodisten-predikers tellend, met van moeders-zij het bloed in zich van Protestantsche geestelijken, hoewel die moeder zelve sterk katholieke neigingen voelde en ook bij haar kinderen wakker maakte, - zulk een jongen, op zijn achtste of negende jaar, om aan een verlangen der moeder te voldoen, door een Roomschen priester gedoopt, en op zijn elfde uit de op het lichtvaardige af wereldsche omgeving van het ouderlijk huis plotseling verplaatst naar de school te

Portora voor een Engelsch-calvinistische opvoeding, die tot zijn zeventiende duurde, en vandaar in de volle vrijheid van Oxford. Mogelijk zal men daarbij een vingerwijzing zien in het feit, dat er in Wilde's jeugd een tijd was toen hij ernstig een overgang tot het katholicisme bepeinsde, terwijl hij op zijn sterfbed de laatste sacramenten ontving der moederkerk.

In elk geval blijft dit latente christendom in hem er van het begin tot het einde een dat aan de goede werken geen waarde toekent, ze veeleer wantrouwt. En wel aan den versten mijlpaal staat hij van dat blijmoedig verzoeningsgeloof, in later eeuwen ontloken, dat liefst onder de armen van het kruis doorkijkt naar het vriendelijk beeld der bruiloft te Kana. Een onvertroost en als opstandig christelijkvoelen is het, dat in verstrooide vonken omhoog spat uit veel van Wilde's vroeger werk, en dat wellicht zijn waarste uiting vond in de regels waarmee *The Sphinx* eindigt:

> '- and leave me to my crucifix,
> Whose pallid burden, sick with pain, watches
> the world with wearied eyes,
> And weeps for every soul that dies, and weeps
> for every soul *in vain*.'

De waarheid en de kracht der smart heeft hij nooit ontkend, maar er is een twijfel in hem aan haar scheppend vermogen, hij gelooft dat zij alleen kan vernielen, geen nieuw leven wekken, en daarom verschijnt zij hem raadselachtig en wil hij haar haten. Intuïtief heeft hij wel altijd geweten, dat zij de diepwerkende macht was die in zijn leven zou zegevieren, en toch weigert hij, zich aan haar gewonnen te geven en vreest haar nadering. Vandaar zijn schuwe, bloode angst voor het leven, die onverklaarbaar zijn zou bij een mensch met zuiver zinnelijk-blije instincten, met innerlijk vrijen lust tot de vreugden der wereld

De levensbeschouwing waarvan telkens, onwillekeurig en als onbewust, achter de overmoedige theorieën van *Intentions* iets voelbaar wordt, schijnt bij uitstek van een mensch die nooit ten volle heeft geleefd, die zich van alle levenswerkelijkheid afkeerde uit benepen angst voor haar harde kracht, uit dorre vrees voor het èchte bloeden en schrijnen

van haar wonden, voor het verterend branden van haar vlammen.

Hoor zijn bange aanklacht:

'Het leven misleidt ons met schimmen, zooals de vertooner van een poppenkast. Wij vragen het om vreugde. Die geeft het ons, met bitterheid en teleurstelling in haar nasleep. Wij vinden op onzen weg een edele smart, en denken dat zij de purperen praal der tragedie zal spreiden over al onze dagen, maar zij verlaat ons weer, en minder edele dingen komen in haar plaats...'

Omdat er geen daad is, die niet aan het eind langs lijden of ontgoocheling voert, wil hij een wijkplaats tegen hun gevreesde pijn zoeken in onthouding van elke levende daad. Door die levensschuwheid raakt hij in de meest verwarrende tegenspraak met zichzelf, en nergens snijdt hij al het onuitgedachte zoo bot af als in *Intentions*. Nooit durft hij daar de simpelste gevolgtrekking van zijn eigen denkbeelden aan, - en het wordt een povere en banale bemanteling van zijn onrust wanneer hij keer op keer uit de hoogte orakelt, dat inconsequentie het laatste woord der menschelijke wijsheid is. Want voor hem leverde zij alleen het overal ingelaschte stopwoord, dat dienst moet doen om de vele armelijke gaten en scheuren in zijn beschouwingen bijeen te lappen.

Wanneer hij zegt: 'De verbeeldingskracht is een product der erfelijkheid. Zij is eenvoudig geconcentreerde raservaring,' dan geeft hij een aardigen vorm aan een stukje tamelijk nuchtere en lang niet nieuwe betrekkelijke waarheid. Onmiddellijk intusschen voegt hij er aan toe dat hij zelf van deze waarheid - die hem toch de voor allen geldige schijnt - in geen geval meer dan eén kant wenscht te aanvaarden. Met graagte begeert hij de vruchten van het verledene meê te genieten, maar zelf ter wille van een na hem komende generatie een nieuwe vruchtbare kern van ervaring na te laten, lijkt hem met te veel lasten en gevaren verbonden. Terwijl hij achteloos zijn deel opstrijkt uit die door vorige geslachten onbewust gevulde schatkamer voor de verbeelding, weigert hij, gelijk een kind dat bang is om geblinddoekt zijn hoofd te stooten, zich over te geven aan zijn eigen onbewusten levenswil en meê dien schat te helpen verrijken. Er ligt heelemaal weer iets kinderlijks in zijn drang naar

enkel genot, die wel de bloem maar niet den aardzwarten wortel wil zien, die wel den zoelen zomeravondreuk wil opsnuiven van het verschgemaaide hooi, maar liefst niet denken aan de duizende verflenste grasbloesems uit wier sterven die geur geboren werd. Nooit komt het bij hem op dat hij zoo doende zijn eigen bestaan tot een doode, waardelooze schakel maakt in het groote verband dat hij zoo grif erkent, - want waardoor anders wordt die ras-ervaring die hij zoo hoog waardeert, gevoed en gevormd, als het niet is door de starre machten en de blinde wisselingen van het leven zelf en de smartelijke bewustwording van den enkelen mensch onder hun dwang?

Eer zelfvergooing dan ware zelfverheffing lijkt dan ook zijn waan, die zichzelf voelt als een soort vrij-zwevend insect, dat enkel zoetheid en bedwelming zuigt uit de bloeiende velden van het leven, maar aan de dieper geheimen van haar wording en groei geen deel verlangt te hebben. Aan zulk een alleen in schijn hooghartigen afkeer van het leven geeft Wilde vele malen en op velerlei manieren lucht, in flikkerend paradoxale spreuken vaak; de plaats waar hij dat onzuivere gevoel nog het klaarst en eenvoudigst weet te formuleeren, is wel deze uit *Intentions:*

'Leven! Leven! Laat ons niet van het leven vervulling of ervaring vragen. Het leven is iets, eng ingesloten door omstandigheden, onsamenhangend in zijn uitingen, en het mist die schoone overeenstemming tusschen vorm en geest, die het eenige is waardoor de artistieke en kritische zin bevredigd worden kan. Het laat ons een te hoogen prijs betalen voor zijn waar, en wij koopen nog niet het geringste van zijn geheimen, of de kosten zijn monsterlijk en oneindig.'

Monsterlijk zeker was de prijs dien Wilde te betalen kreeg, toen het leven hem met geweld binnen zijn machtige ommuring vastzette, en hem dwong, alleen daarvan ervaring en vervulling te ontvangen, - maar oneindig niet. Integendeel, die geduchte eisch van het leven redde hem uit de dorre begrenzing van het eindige, die hij om zichzelf had heengebouwd. Voor alles wat de barre levenswerkelijkheid, waarin hij zich hopeloos wist vastgewrongen, hem ontnam, gaf zij hem in ruil iets dat hij nooit gekend had, waarvan

hij te nauwernood een enkele maal een gloor had zien opschijnen: een uitzicht naar de oneindigheid in zichzelf. Indien ooit door eenig mensch het leven zich schijnbaar àl te duur liet betalen voor zijn waar, niet door Oscar Wilde, - en hij zal zich daarover dan ook in *De Profundis* niet beklagen.

K.C. BOXMAN - WINKLER.

(Slot volgt.)

Thuiskomsten II.

De kievitseitjes.

Voor Ada Gerlo.

Het was nog Mei, pas Mei, en zomer. Opeens stond het alles als uitgeschoten, in tuinen en park en aan de wegen. De zomer was er, gelijk met de lente. Toen Lutteken, over de Nieuwe Haven de waarlijk bedompte stad uit gefietst, op den Oostzeedijk het plantsoen langs de gasfabriek beneden zich zag, had hij lust er doorheen te rijden, zóó frisch, zóó fijn lag het in de vijf-uurs-zon. Doch zijn verlangen drong naar huis; vief trapte hij door, het lange eind van den kalen, Rotterdamsch-ongeredderden dijk. Toen, *gefreewheeld* de glooiing af, wipte hij, bij de kerk beneden, rustig inhoudend van zijn voertuig. Den hoed bij de stuurstang tusschen twee vingers, liep hij langzaam en keek, rechts, links; keek, als ging hij voor 't eerst dezen weg van al zijn ochtenden en namiddagen. Het was immers Zaterdag, *week-end*, zomer; op het kantoor had hij alles afgedaan, ook dien lastigen brief van Wambers en Co. beantwoord; en de zomersche aanminnigheid van het popperige park, waar hij nu bijna tien maanden woonde, verblijdde hem als een loon op het werk. Seringen en gouden-regen in bloei; de statige kastanjes met vol ornaat van witte of zacht-roode bloesems-als-luchters; de bruine beuken één glanzig-dicht donker. Gretig, hoewel spijtig tevens, beschouwde hij de vulling der tuintjes. Hij zag, dat er, bij perkjes en randen met zware violen, reeds waren met geraniums en begonia's; vóór één, onbewoonde, villa stond

het gras hoog-gegroeid en doorspikkeld met bloempjes; óveral elders was fleurige orde; versch grind verhelderde meestal den aanblik... Hij wist en even later zag hij: slechts zijn tuin lag ongeredderd. Het was toch niet iets, waar hij aan moest denken; hij had er trouwens over gesproken, nog verleden week: laat den tuinman toch komen... Geen blommetje! twee, al verschrompelde, knoppen in het rhododendrum-perk; en het grind ingetreden, onzichtbaar...

Terwijl hij den hoed opzette, om met vrijer handengebruik zijn hekje te openen, zag hij de buren in hun veranda; ook de grootmama, heel een famieljegroep was er; hij dwong zich tot glimlachen bij zijn groet; rukte aan het onwillige ijzerwerk, toen hij zijn fiets er door moest sturen; en voelde zijn thuiskomst als beschamend.

In zijn veranda stond Mina de meid en zeemde er, zoo laat nog, ruiten.

Onmachtsbesef drong over zijn toorn heen; het mensch deed 'r werk, ze regelde 't zelf, er was hier immers geen contrôle. De fiets tegen de, met stoffigen klimop dicht-bedekte schutting ploffend - hier, als een rand, lag dik nog de grind -, gaf hij wrang zich rekenschap, dat zijn plotselinge teleurstelling onredelijk, zijn verbittering nochtans te machtig hem was. Maar de meid mocht niets merken; haar naam tot groet noemend, wenschte hij iets meer te zeggen en, hoewel hij onder het spreken de malle vraag al in wou houden, kwam er:

- Mevrouw nog niet thuisgekomen?

- Néé, Meneer! op een toon van: dat wéét u! was 't begrijpelijke antwoord.

Toen vroeg hij naar de kinderen. Juf bleek uit om beiden te halen; ze hadden koffie-gedronken en heel den middag gespeeld bij de Bekkink's.

Terwijl Mina haar zeemgerei bijeenvatte om heen te gaan, viel hij neer in een rieten leunstoel; hij verzocht haar de vermouth-flesch bij hem te zetten en stak, na een eersten slok, een sigaar op.

Nog zat hij maar kort, toen er een klok sloeg. Dat was half zes. Waar bleef juf met de jongens? Ze zou toch niet rekenen later te eten? Betty's trein kwam even vóór zessen aan; op z'n vroegst was ze over drie kwartier thuis; daar

konden de kinderen niet op wachten! Hij wilde bellen, doch om Mina vooral goed-geluimd te houden, stond hij op en ging naar de keuken. Het bleek geregeld; de kinderen zouden vooruit eten: - Daar benne ze, stelde de meid gerust. Maar het was de post, er viel wat in de bus. Lutteken haalde zelf het er uit: twee brieven voor hem... één voor juf... één voor Betty. De beide eerste lieten hem onverschillig; de afspraak voor Maandag, waar Frits van Dussen hem aan herinnerde, zou hij niet hebben vergeten; in het tweede couvert, met drie-cents-postzegel, zat de gedrukte reclame van een hem onbekenden kleermaker. Toen bezag hij den brief voor zijn vrouw. Groot, dik, en wat een letters! ‘Mevrouw Bets Lutteken-Heslings, declamatrice..’ Jawel, het beròep!... O, de afzenders-naam stond achterop. ‘Dr Willem Melchers, Heidehelling, Blaricum (N.H.)’. Wéér van dien! Had ze het dus nog-eens met hem aangebonden? Een dikke brief... en o! dat ‘Bets’! Zij, zóó hooghartig, die zóóveel om stand gaf, om wat ze haar ‘famielje’ noemde; en die toch dat afschuwelijke Bets, van 'n ondeftige klein-steedsche meisjesschool, behouden wou als kunstenaarsachtig-gemeenzaam. Overal-even-bekend-als-thuis.... maar juist haar eigen man noemt haar nóóit zoo!

Nijdig wierp Lutteken den brief op de serretafel en schonk zich nog maar wat vermouth in. Doch onmiddellijk griste hij weer naar het ding, en woog 't op de hand - en plotseling stak hij den vinger in het couvert en rukte zenuwachtig dit open. Hij vond: schrift van Betty, twéé brieven vàn haar; en daaromheen een velletje mans-schrift. Fel overvloog zijn blik de papieren. Daarna làs hij; het eerst, de vreemde, groote, als neer-gedraaide mansletters: ‘Bets’ - de vent noemde haar bij den naam - ‘Bets, hierbij je twee brieven terug, zooals je straks hebt verzocht. Vernietig jij ze nu, met den mijnen, en met de herinnering van sommige dingen, zoo ik ooit iets moest hebben miszegd. Doe niet nogmaals moeite voor kievitseitjes; de vorige waren een groote tractatie; maar heusch, je moet me niet zoo bederven. Ik vond het prettig, iets voor je te zijn, Willem M...’

Lutteken rukte zijn stoel achteruit; zijn oogen vonkten over de letters. - ‘Mijn God!’... Doch zijn rede verzette zich. Het kon niets zijn, het kòn niets zóó zijn... Betty

kwam da'lijk; dus kalmte, verstandig... Toch beefden zijn vingers, toen hij dàt briefje dichtvouwde, om de twee van haar te lezen.

Op hetzelfde oogenblik overkwam hem, als een bevrijdende ontroering, dat hij de stem van zijn zoontje hoorde; Hugo stond vóór het hek en riep: - Vader! met zoo'n kleine-jongens-stem, die zacht is, zwak, zóó, dat zij bedeesd lijkt; bedeesd en vol vragende-teerheid tevens. Het doorschokte hem, dat hij opeens werd getroost, dat dit wat werkelijks was, vlak bij hem. En haastig, als moest hij iets schuldigs verbergen, frommelde hij het couvert, de brieven, ongevouwen, den zijzak van zijn colbert in, en was met twee stappen aan het hek.

- Allo, vènt!

- Dag, zei ingehouden, als een overbodigheid, het stemmetje; Hugo's oogen waren gericht op het hek, dat de kinderen nooit konden openen; en toen de vader het draaien deed, glipte de jongen haastig langs hem.

Doch nu schalden stemklanken van den weg: Piet kwam daar, tusschen juf en... Van Meerten. Onder de begroetingsroepen door, vroeg deze: - Is de mama er al? En daar Lutteken ontkennend knikte, liet Van Meerten het kinderhandje los en verklaarde, vóór de villa gekomen: - 'k Weet waarachtig niet, wat ik doen moet! terwijl zijn arm de lucht doorzwaaide.

Aan de agitatiën en drukke gebaren van den goedigen, maar zenuwachtigen huisvriend, was Lutteken gewend. Nu dacht hij: wat heeft dit met Betty's thuiskomst te maken? en keek van Meerten vragend aan, terwijl hij het hek openhield voor juf met de sportkar. Piet bleek even haastig gezind als Hugo, beiden waren onmiddellijk het huis binnen, doch juf wist: Hugo had stekelbaarsjes, in de sloot bij Bekkink gevangen; en nu zouden ze aan Mina een emmer vragen.

- 'k Was d'r àldoor bij, stelde juf gerust. Ze wist, meneer maakte gauw zich bezorgd; 't was meestal zoo: één-van-deouders te bang en de ander het omgekeerde!

- De fiets ook naar achter? vroeg ze bedrijvig.

Van Meerten stond al in de veranda.

- Komt ze gauw?

- Wie?

- Betty, natuurlijk!

- Kerel....

Dit, besefte Lutteken, was idioot, nu: maar hij kon dat verlangen van August van Meerten naar Betty's terugkomst opeens niet goed velen. Onwillekeurig stak hij de hand bij de brieven en trok haar meteen, als gestoken, terug. Kalm zijn, dacht hij, altijd kalm; en, den steeds geaffaireerden, braven celibatair, die zulke behandeling gewoon was, met zijn ongeduld staan latend in de veranda, haalde hij een vermouth-glas uit de kamer, en eerst, terwijl hij inschonk, vroeg hij:

- Wàt heb je?

- Ik moest, voor je vrouw, kievitseitjes versturen; natuurlijk vandaag nog, Maar er zijn er geen meer, ze mogen in Mei niet meer worden gezocht. Daar heeft Betty niet aan gedacht. Zelfs tureluurs-eitjes vìndt je niet meer. Maar nu dacht ik... om iets te doen... zou ik sterntjes durven zenden? Dàt had ik haar willen vragen. Maar je begrijpt... als dat van avond nog zal worden verzonden... Wat vindt jij?

- Kerel, ik zie sterretjes vàllen!

- Snap niet.

- Je sprak van sterretjes sturen.

Verschrikt hoorde Van Meerten een bijna dreigende bitterheid in Lutteken's grappig-zijn. Bedeesd antwoordde hij:

- Sterntjes! Da's een soort van meeuwen. Die eitjes worden ook wel gegeten en ik vond ze nog, hier bij Lissone...

- Maar wat is dat dan toch met eitjes? Moet jìj die versturen voor Betty? Aan wie?

Al zenuwachtig, doordat hij niet wist, hoe aan zijn opdracht te voldoen, hoorde Van Meerten met toenemende ontsteltenis de ergernis achter Lutteken's vragen.

- Lees, zei hij op gedweeën toon.

Lutteken las: een telegram uit Laren, van den vorigen avond: ‘Vanmeerten, 71 Coolsingel, Rotterdam. Doe me nogmaals plezier vriend Akkrum verzoeken twaalf kievitseitjes laten zenden, Willem Melchers, Blaricum, Gooi. Betty.’

't Verflenst-blauw papiertje trilde in Lutteken's hand. Hij trachtte nu niet meer, iets te verzinnen, om de situatie te

redden. Néér zat hij in onmacht van ergernis. Ook tegen August voelde hij woede; en toch, wat kon hij den ongevaarlijken goejert, die het vuur uit z'n sloffen liep voor Betty, anders verwijten dan den al jaren aanvaarden kamerheersdienst? Zijn oogen waren op het papier. Weder lezend zag hij: *nogmaals*, ‘doe me *nogmaals* plezier’... Wat bliksem! Hij stoof van zijn stoel op:

- Zeg! wat is dàt! Heb jij zoo'n boodschap al meer gedaan?

De oogen van August verdoften verlegen; dit prikkelde Lutteken heviger.

- Noù!

De ander knikte; aarzelend zei hij:

- De vorige maand, in de goeie tijd,.... nu zijn ze nergens meer te krijgen.

- Och wat kan me dat schelen! Ik vraag van vroeger!

- Ja... o, heeft ze het joù niet verteld? 'k Heb... jùllie... toen immers een kistje laten sturen? Je weet, ik kreeg ze door me zwager... Nu, toen vroeg ze, of het lastig zou zijn, als hij een paar kistjes bestelde voor haar.

- Een paar?

- Ja... drie...

- Hè?!

- Och, een attentie. Behalve voor Melchers, voor Door Verhagen en die meneer Bouts.

- ‘Dóór Verhagen’! Hahaha! Jij wordt waarachtig ook nog een kunstmensch, uit pure galanterie voor mìjn vrouw! De dominee van Akkrum, die Van Gend en Loos speelt met kievitseitjes voor de even rijk-beminde als -begaafde tooneelspeelster Dóór Verhagen; voor meneer Bouts, tooneelregisseur; en voor de gróóte criticus Willem Melchers, die het prèttig vond, voor mijn vrouw wat te zijn.

- Hoe bedoel je?

- Niks. Bedoelingen moet je nooit zoeken bij míj. Intrigues hooren er bij in de kunst... Och nee, ik zeg het niet om jou. Jij meent het goed, jij bènt haar vriend. Soms vind ik je overdreven galant. Nietwaar? we spreken nu openhartig. Als ik je niet ten volle vertrouwde, kwam je al lang niet meer over de vloer. Maar dìt gedoe gaat de maat te buiten. Heeft dominee Botsma wel ééns zijn geld voor die kistjes gehad?

- O ja zeker!

- Van jou! Maar kreeg jij het van ons?

- Betty zei 't nog, verlee'e Zondag, dat ze met me afrekenen wou.

- Dat ken ik, haar afrekenen met jou. Hoeveel was 't?

- Och, wat wil je nu, Piet?

- Hoeveel was 't?

- Hier is het briefje. - Van Meerten vischte een klein papiertje uit zijn zakportefeuille. - Maar geef me nu raad over déze boodschap.

- Raad? Je blijft hier en eet met ons mee.

- O néé, dat doe ik zeker niet. De eerste middag na haar thuiskomst...

- Wil je het tête-à-tête niet storen! Blijf heusch maar... als huisvriend-bliksemafleider.

- Piet...

- Ik ben oprecht met je, August.

En daar hij een glimlach van weemoed zag groeven door de zware koonen van den kaalkop, ging Lutteken voort:

- Jij hebt voor Betty nu eenmaal... vereering. Ik... heb haar lief, als me vrouw, nog altijd. Jou ken ik bijna zoo lang als haar; ik wist, wat je voor d'r broer geweest was, ook... nádat die naar Indië moest; ik heb je nooit, geen moment gewantrouwd. Ik wìl ook Betty blijven vertrouwen. In haar verhouding tot jou natúúrlijk! Maar tevens in die tot andere menschen. Kijk, ik heb hier twee briefjes van d'r... Dit... en dit... schreef zij aan Melchers. Hij zond ze terug, 't schijnt op haar verzoek; hij stuurde ze doodleuk naar hier. Hoe zou zoo'n groot man nog rekening met de echtgenoot hou'en. Ik heb ze niet gelezen en zal ze niet lezen. Wel las ik, wat hij schreef aan haar. Hij schijnt nu al dingen te hebben gezegd, waar ie van voelt, dat het te ver ging. En kalm-weg raadt hij: vergeet dat maar. De beroemdheid, hè?... komt dagelijks voor bij iemand als hij!

Lutteken zweeg en het was of zwijgen zich plotseling als een afzonderlijke dwingende-macht tusschen hen in schoof, hen machteloos tegenover elkander liet staan, slechts door de smalle serretafel gescheiden. Lutteken had de drie briefjes, van Melchers gekomen, gevouwen en in het couvert gedaan; hij stond verdwaasd op de groote, als geteekende letters van

het adres te staren. Slechts ter sluik dorst Van Meerten hem aanzien; doch plotseling hield zijn angst het niet uit; hij moest vragen:

- Heb jij een brief voor háár... geopend?

- Ja, zoo vrij ben ik geweest! Ik, de man... Erger is, dat jij er van weet. Maar ik zei 't je, haast noodgedwongen. Jij meent het goed met haar en mij, maar je mòet inzien, dat daar gevaar is. Zie je, da's nou de vrije vrouw: emancipatie, afdeeling kunst; afdeeling met de meeste gevaren. Een artieste blijft *vrouw* voor *de* mannen. Ik zeg je nog eens dàt ik Betty vertroùw. Maar ik wantrouw het ijs, waar mijn vrouw op loopt. (En, daar de klok sloeg:) - Zes uur, straks komt ze. We zullen er nog wel over praten. Neem een sigaar! Drink je glas 's leeg...

- Nee, Piet!... Toe, 'k bid je! Wees toch voorzichtig!

Met kalme beweging was Lutteken gaan zitten. Als een hulpbehoevende boog Van Meerten tot hem over.

- Voorzichtig? Man, ik zit hier doodrustig.

- Ga niet opeens hard tegen haar in.

- Hoe, tegen haar in?

- Ik hoor aan je toon, dat je er een eind aan zou willen maken. Maar ze kan niet meer zonder haar kunst. De brief van Melchers heeft je verschrikt. Maar als die vent wat schofterigs dee', is dat toch niet de schuld van Betty.

- Zeg ik dat?

- Nee. Maar je wilt al dadelijk, dat ik nu haar boodschap niet doe.

- Natuurlijk!

- Geloof je dat het de beste taktiek is?

- Het kàn niet eens! Je zegt zelf, dat er geen kievitseiers meer zijn.

- Wel sterntjes...

Lutteken werd gedrongen tot opstaan. 't Was, of hij, bij die lichaamsrijzing, zich over iets kwam heen te zetten. Het drong in hem tot een eensklapsch besluit. 't Kon immers zijn, dat August gelijk had?

En Betty zou zoo dadelijk thuis zijn. Kalm moest hij dan schijnen, zijn; en van de eitjes voor meneer Melchers mocht niet onmiddellijk, als van iets ernstigs, worden gesproken. Wel was het heel goed, dat August bleef eten.

- Bel jij die winkel even op en laat voor mijn rekening sterntjes sturen.
- Wil je? Vin' je? Dat doet me plezier, Piet! Maar... dan ga ik liever zelf...
- Neen, want je eet hier,
- ... Ik kom terug... Geef me je fiets;... ik kwam met lijn 5. Met de fiets doe 'k het in twintig minuten... Ik hoef toch ook niet bij haar thuiskomst te zijn...

Getroffen keek Lutteken August aan. Hij had de ontroering gehoord in die woorden.

- Dank je, zei hij. Ga dan gauw. Eerst nog wat vermouth?
- O, nee, dank je!

De hand tegen een spijl der te-laat-gezeemde veranda-ruiten, aanzag Lutteken het wegrijden van Van Meerten. Plotseling, bijna lenig, repte de goeiige dikkert zich. Ach, als zoo het gevoel was van alle mannen, die zijn vrouw omfladderen kwamen! Van August deed Betty niets dan krijgen. Maar Melchers, die haar nu al opdrong, dat hij iets voor haar geweest was. Die gaf niet, vroeg; dàcht zeker: me loon waard; en dan liefst contant betalen... Betty met haar kievitseitjes... Komiek zou het zijn, als het zonder gevaar was. Een griffermeerde Friesche dominee, die aan de verwantschapsbanden van zijn huwelijk de vereerende opdracht dankt, attentietjes mogelijk te maken aan Willem Melchers en Dóór Verhagen. En de ontzagwekkende criticus, die op zijn slecht-gemeende weigering om kievitseitjes thuis te krijgen, morgen zijn smaak op de proef ziet gesteld met het surrogaat van meeuwendingies. Zou de, overal als ‘scherp waarnemer’ geroemde, het onderscheid proeven? Zóó vaak kreeg die geen lekkernijen; dat ‘Heidehelling’ was vrijwel een hut...

Komedie en grappig... als het háár *ongedeerd* liet... Betty zag het gevaar niet in. Koket, als kind al; maar nu met die kunst... Had hij haar te lang gedwarsboomd of had hij, integendeel, moeten verbieden, blijven verbieden, ondanks alles? Alles èn àllen, haar moeder, August, den dokter, wien niet! Dit wist hij: liefde deed hem beslissen. Indien hij indertijd had voorzien, dat het meisje, wier zingen

van Heine-liedjes de mooiste, teerste ontroering uit al zijn engagementsmaanden was, dat prachtig-nuanceerend geluid zou willen gebruiken als beroeps-voordraagster... Dàn... had hij van haar tóch geen afstand gedaan. Dus moest hij nu den last ook dragen: al de vereenzaming - zelfs de gevaren... In August, sentimenteel, ongevaarlijk, door Betty te gretig geëxploiteerd, moest hij een steun zien: een waarschuwing ook. Maar dat het *vak* haar naar Melchersen voerde...

Toen Betty, niet afgehaald van het station, overeenkomstig den regel geworden eisch van haar emancipatie-program, even later den hoek om kwam, sprong hij naar het hek en voelde weder het zelfverwijt, omdat hij, ook hierin toegefelijk, zijn vrouw alleen met zoo'n reistasch liet sjouwen.

Zij vroeg dadelijk naar de kinderen.

Hij zei, dat die vooruit aten, boven; en, met haar tasch, liep hij snel de gang in, om te roepen: - Jongens! Mòeder!...

Zij bleek het te druk te hebben gehad om iets voor het tweetal mee te brengen; maar ze mochten, nù nog, met juf, wat gaan koopen: elk een plak chocola-met-nootjes.

Toen vertelde hij, dat Van Meerten kwam eten.

- Vandáág?

Hij méénde ergernis in de bitsheid van haar antwoord te hooren en dit maakte hem toch gelukkig.

J. DE MEESTER.

De bepaling en overerving van het geslacht.

De vraag, welke oorzaak bepaalt of de zich ontwikkelende kiem tot het mannelijk of vrouwelijk geslacht zal behooren, heeft van oudsher den menschelijken geest bezig gehouden. Waarvan hangt het af, op welk oogenblik wordt vastgesteld, of men als man of vrouw zijn plaats op de aarde zal innemen en aan welke factoren is de bepaling van dit voor gansch het leven zoo uiterst gewichtig moment toevertrouwd?

Oud als de wereld is inderdaad dit vraagstuk. Meer dan dertig eeuwen geleden heeft reeds in de Ayurveda de Indische arts Susrutas bespiegelingen hieromtrent gehouden en tevens middelen aangegeven naar willekeur de geboorte van mannelijk en vrouwelijk geslacht te regelen. Volgens één dier oude gebruiken, zoowel in de Ayurveda als in andere Oostersche litteratuur vermeld, moet de vrouw, die een zoon verlangt, onder bepaalde formaliteiten, met kruidensappen in het rechter neusgat worden ingedruppeld. Eveneens uit het oude Indië afkomstig is de in Bosnië voortlevende gewoonte, dat de bruid, eer ze het huis van den bruidegom betreedt, een knaapje aan de hand leidt, dit driemaal rondom zich heen draait en daarna met geschenken overlaadt: Het verhoogt de kans, dat haar eersteling een jongen is. Met hetzelfde doel laat in Hongarije de vrouw spinrokken, naaigerij en alles wat verder aan haar vrouwelijke bezigheden herinnert, achter, als ze de echtelijke woning binnengaat. Ook elders leven oude volksgebruiken voort in verband met de bevrediging van het verlangen, een stamhouder te

kweeken. Afwisselend worden man en vrouw voor de geboorte van beide geslachten verantwoordelijk gesteld. Als in den Spessart de man een jongen wenscht, legt hij een bijl bij zich in bed en spreekt een formule uit, welke eindigt met de woorden: ‘Du sollst hab' an Bub’. Verkiest hij een dochter, dan zet hij de muts van zijn levensgezellin op: ‘Du sollst hab' a Mad’.

Twee elementen, het sterkere *Yang* en het zwakkere *Yu* bepalen volgens Chineesche overlevering de geslachtelijke ontwikkeling van het embryo. Domineert het *Yang* bij den man, het *Yu* bij de vrouw, dan wordt er een zoon geboren. De strijd tusschen mannelijk en vrouwelijk element in beide geslachten is eveneens een voorstelling door Hippocrates gehuldigd, terwijl de philosofen Parmenides en Anaxagoras meenden, dat uit de rechter eierstok de jongens, uit de linker de meisjes ontstaan, een opvatting, welke met geringe wijziging tot in de 19e eeuw verdedigers heeft gevonden en zelfs nog in dezen tijd (met negatieve uitkomst) door een onderzoeker experimenteel werd getoetst.

Wijziging van het geslacht tijdens de zwangerschap werd mogelijk geacht. Vandaar de ontelbare pogingen de godheid door gebeden, door omkooperijen, door slinksche grepen te vermurwen, de ramp eener dochtergeboorte af te wenden. Waren de goden niet onvermurwbaar geweest, het vrouwelijk geslacht ware wellicht van de aarde weggevaagd. Doch steeds ongeveer gelijk gebleven is de verhouding tusschen mannelijke en vrouwelijke geboorten; ja zelfs door de groote kindersterfte onder het mannelijk geslacht, blijft er ten slotte een overschot van vrouwen, alsof ook hier het verlangen der menschen in eeuwigen strijd moest zijn met de wetten der natuur.

In den tijd, toen nog elke wetenschappelijke grondslag voor de studie van het vraagstuk ontbrak, heeft men niet verzuimd de verbeeldingskracht te laten werken, om het geheimzinnig probleem te ontsluieren. Hoe talrijk de hypothesen waren in den loop der eeuwen opgesteld, blijkt uit een werk van den Duitschen geneesheer Blumenbach ‘Über den Bíldungstrieb’, in 1781 verschenen, in welk boek van niet minder dan 262 hypothesen wordt gewag gemaakt, een eeuw te voren door den Leidschen hoogleeraar Drélincourt verzameld. Drélincourt had er zelf een 263e hypothese bij-

gevoegd; ‘nog de minst gemotiveerde van alle’, zooals Blumenbach ondeugend opmerkt.

Als men nu de meening is toegedaan, dat de ware kennis omtrent een zaak in omgekeerde evenredigheid staat met het aantal hypothesen hieromtrent, begint dit onderwerp den lezer af te schrikken. Doch Blumenbach leefde meer dan honderd jaar geleden. De negentiende eeuw, die zoowel de proefondervindelijke erfelijkheidsleer als de fijnere methoden van microscopisch onderzoek zag geboren worden, de twintigste eeuw, welke tot beider verdieping leidt, hebben meer klaarheid gebracht. Feiten zijn gekomen, die hypothetische bespiegelingen gaan verdringen; en, voor zoover ze nog niet verdrongen is, heeft de hypothese haar vaag speculatieven aard verloren. Aanwijzingen zijn zelfs te vinden, dat bij de bepaling van het geslacht stoffelijke deeltjes een rol moeten spelen, welke men als afzonderlijk zichtbare elementen onder het microscoop aanschouwen kan.

Mannelijkheid en vrouwelijkheid komen bij plant en dier gescheiden voor, of in één enkel individu vereenigd. Men spreekt in het laatste geval van éénhuizigheid of hermaphroditisme, in het eerste geval van tweehuizigheid. Bij de geslachtelijke voortplanting vereenigen zich de kiemcellen van een mannelijk en een vrouwelijk wezen. Daarnaast komt in de natuur parthenogenetische voortplanting voor, waarbij de vrouwelijke kiemcel zich zonder bevruchting ontwikkelt; in het dierenrijk uitsluitend bij enkele lagere organismen. Langs kunstmatigen weg is het echter in den laatsten tijd gelukt, ook een gewerveld dier als den kikvorsch tot ontwikkeling te brengen zonder dat bevruchting plaats heeft, hetgeen reeds vroeg bij zeeappels en enkele wormsoorten mogelijk was gebleken. Bij den kikvorsch kan men zooals Bataillon heeft aangetoond, door eenvoudig aanprikken der onbevruchte rijpe eieren met een fijne naald, deze tot ontwikkeling brengen. Hier vervangt men door een mechanischen of chemischen[1)] prikkel dien, welke anders door de spermatozoïde

1) Behalve de mechanische is hier, zooals uit latere proeven bleek, vermoedelijk tevens een chemische prikkel werkzaam; daar de prik alleen resultaat heeft, wanneer de naald tevoren met lichaamsvloeistof van den kikvorsch in aanraking is geweest.

in het ei wordt te weeg gebracht. Dergelijke proeven over kunstmatige parthenogenesis hebben groot belang ter beantwoording van tal van vragen op het gebied der voortplanting en der erfelijkheidsleer, waarop ik hier niet nader in kan gaan.

Parthenogenesis wisselt bij bladluizen, raderdiertjes en enkele kreeftachtige dieren cyclisch met geslachtelijke voortplanting af. Zoo zal de parthenogenetische watervloo Daphnia gedurende geruimen tijd uitsluitend vrouwelijke jongen voortbrengen, totdat er plotseling mannetjes ontstaan, waardoor de geslachtelijke generatie wordt ingeleid. Dezelfde moeder, die weken lang alleen wijfjes het leven gaf, kan, zonder intusschen bevrucht te worden, tot de productie van mannetjes overgaan - een bewijs, dat een complex van factoren, welke men kan samenvatten onder den naam 'mannelijkheid', in die nog onbevruchte wijfjes aanwezig moet zijn. Hierop wensch ik van den aanvang af de aandacht te vestigen.

Voordat er nog sprake was van microscopisch onderzoek op dit gebied, heeft men getracht langs statistischen weg, later door proefondervindelijk onderzoek, een beter inzicht in het vraagstuk der geslachtsbepaling te krijgen. Belangrijke statistische gegevens zijn o.a. in de tweede helft der 19e eeuw door Düsing verzameld omtrent de geboorte van beide geslachten bij mensch en dier; eigen waarnemingen werden hierbij aangesloten. Zoo ging Düsing b.v. den invloed na van betrekkelijken en absoluten leeftijd der ouders, van hun maatschappelijke positie, hun voedingstoestand, woonplaats (stad of land), van het jaargetijde waarin de conceptie viel, den invloed van oorlog en vrede enz. enz. Alles wat de vrouw verzwakt, bevordert volgens Düsing het ontstaan van een mannelijken nakomeling; onder de behoeftige klassen, in onvruchtbare streken worden meer jongens dan meisjes geboren.

Deze statistische gegevens waren aanleiding tot een uitvoerig betoog: Düsings gevolgtrekking is, dat bij mensch en dier mannelijke en vrouwelijke individuen in een bepaalde getalverhouding tot elkaar staan en dat die verhouding blijft voortduren, doordat er steeds regulatie plaats heeft; in dien zin, dat elk individu neiging heeft het geslacht voort te brengen, waaraan op het oogenblik gebrek is. Zijn er namelijk weinig mannetjes, dan worden de aanwezige wijfjes

sexueel meer in beslag genomen en dit vergt weer meer van haar krachten en leidt volgens Düsing dientengevolge tot de geboorte van meer mannelijke jongen.

Zoodra nu echter Düsing pogingen deed zijn gevolgtrekkingen uit statistieken afgeleid, experimenteel te toetsen, zag het er minder gunstig uit. Zoo vermeldt hij een eigen onderzoek bij Guineesche biggetjes, waar de uitkomsten uiterst wisselvallig waren en volstrekt niet wezen op een dergelijk fraaie schikking in de natuur. Doch Düsing schrijft dat toe aan onvoldoende en ongeschikt onderzoekingsmateriaal. Hij vergat, dat statistieken zonder zorgvuldige kritiek bedriegelijk zijn. Punnett, die later de geboorten van jongens en meisjes te Londen naar den welstand statistisch heeft nagegaan, wijst o.a. op talrijke omstandigheden, waarmede bij gebruikmaking van dergelijke statistieken moet worden rekening gehouden.

Toch staat Düsing op een ruimer standpunt dan zijn voorgangers, die b.v. zooals Thury, slechts, een enkelen factor verantwoordelijk stelden en wel den ouderdom van het ei bij de bevruchting, of, als Hofacker en Sadler, alleen de verhouding der leeftijden van man en vrouw den doorslag lieten geven. Düsing begreep, dat tal van factoren, zoowel uit- als inwendige moeten samenwerken. Alleen heeft hij bij de bewerking van zijn materiaal dit somtijds over het hoofd gezien.

Oudere statistieken hadden reeds de zoozeer in het oogvallende overeenkomst tusschen het aantal mannelijke en vrouwelijke geboorten aangetoond. In Europa is deze verhouding, wat den mensch betreft, 106,9:100, volgens andere opgave 105,3:100. In alle streken der aarde is dit quotiënt echter volstrekt niet gelijk. Heape vond o.a. op Cuba bij kleurlingen betrekkelijk minder mannelijke geboorten dan onder de blanke bevolking. Bij negers schijnt het quotiënt nog kleiner te zijn. Ook bij de meeste dieren en planten worden ongeveer in gelijke verhouding mannelijke en vrouwelijke nakomelingen voortgebracht. Doch talrijke uitzonderingen, waarbij de getallen veel meer uiteen loopendan bij den mensch, zijn niet zeldzaam. Ook is het gebleken, dat bij den mensch het quotient nog toeneemt, als men de misgeboorten meetelt, omdat er meer mannelijke dan vrouwelijke vruchten aborteeren. Daar vooral binnen het eerste levensjaar

veel meer jongens dan meisjes bezwijken, zal op lateren leeftijd een overschot van vrouwen in de samenleving ontstaan.

Terwijl Düsing op grond van statistische gegevens en theoretische overwegingen op het standpunt staat, dat uitwendige omstandigheden een belangrijke rol bij de geslachtsbepaling spelen, welke zoowel vóór als na de bevruchting werkzaam zijn, is men er later toe gekomen de vraag veel scherper te formuleeren: Heeft de bepaling van het geslacht plaats, nadat mannelijke en vrouwelijke kiemcel tot vereeniging zijn gekomen, d.i. dus *epigaam*, of waren er reeds factoren, die vóór de bevruchting werkzaam waren, d.i. dus *progaam* of - en dit is de derde mogelijkheid - wordt wellicht op het moment der bevruchting zelf het geslacht vastgelegd, d.i. *syngaam?*

Allereerst de vraag: is *epigaam*, dat wil dus zeggen na de vereeniging der gameten[1)], nog een bepaling van het geslacht mogelijk? Zonder twijfel zijn er gegevens bekend, die er op wijzen, dat bij de eerste ontwikkeling van de kiem het geslacht reeds definitief kan zijn vastgelegd. Ik bedoel hier hetgeen men waarneemt bij de gevallen van z.g. polyembryonie. Men heeft n.l. gezien dat zoowel bij eenige ongewervelde, als bij een hoog ontwikkeld gewerveld dier als het gordeldier, reeds nadat door herhaaldelijke celdeelingen het embryo zich is gaan ontwikkelen, de vrucht in verschillende kiemen uiteenvalt, met het gevolg, dat uit één enkel bevrucht ei niet één, doch verscheidene jongen kunnen ontstaan. Die jongen behooren nu zonder uitzondering tot hetzelfde geslacht, hetzij alle wijfjes, hetzij mannetjes. Nu is het waar, dat bij het gordeldier tijdens de ontwikkeling in de baarmoeder op het eerste gezicht de uitwendige omstandigheden, waaronder die kiemen zich ontwikkelen, gelijk schijnen; maar zonder twijfel heeft ook in de baarmoeder een strijd om het bestaan plaats. De vaatverzorging, waardoor de bloedstoevoer wordt geregeld, zal voor het ééne embryo gunstiger zijn dan voor het andere, afhankelijk van de ligging ten opzichte van den moederlijken voedingsbodem. De gelijkheid van geslacht dezer gezamenlijk

1) De mannelijke en vrouwelijke kiemeellen, die tot vereeniging komen bij de bevruchting, worden gameten genoemd.

uit één ei ontwikkelde jongen bewijst dus, dat hier het geslacht reeds vóór of tijdens de bevruchting moet zijn bepaald.

Wanneer bij den mensch een tweeling wordt geboren van twee verschillende bevruchte eieren afkomstig, zal deze tweeling dikwijls van verschillende sekse zijn, terwijl tweelingen uit één enkel ei ontstaan - dat eerst na de bevruchting in twee helften is uiteengevallen, die elk een afzonderlijk embryo gaan vormen - niet alleen in uiterlijk en karaktertrekken een groote overeenkomst vertoonen, doch tevens zonder uitzondering tot hetzelfde geslacht behooren.

Mag men nu een *epigaam* werkenden invloed van buiten het ei gelegen omstandigheden, welke zich op het geslacht doen gelden, geheel verwerpen? Het feit dat, gelijk uit de verdere uiteenzetting zal blijken, het ééne geslacht in latenten vorm ook den aanleg van het andere geslacht moet dragen, maakt, dat men de grens tusschen ware hermaphrodieten en uiterlijk volkomen tweehuizige vormen niet zoo scherp mag trekken als men aanvankelijk wel gemeend heeft te mogen doen. En zoo ziet men, dat bij enkele lagere dieren omstandigheden buiten het bevruchte ei gelegen, in staat zijn geslachtelijke kenmerken van de ééne sekse door die van de andere sekse te doen vervangen. Ik heb hier o.a. het oog op de waarneming van een Engelsch onderzoeker, Geoffrey Smith, die bij mannelijke krabben, met een bepaalden parasiet, Sacculina, geïnfecteerd, een uiterlijke verandering zag ontstaan, waardoor deze volkomen op een wijfje gingen gelijken. De lange schaar werd in een korte veranderd, het smalle achterlijf werd breed als bij het wijfje, en zelfs konden in de mannelijke geslachtsklier, als de parasitaire infectie lang geduurd had, onbetwistbaar eieren tot ontwikkeling komen naast de mannelijke zaadcellen. Onder invloed van dien parasiet, die het geheele lichaam van de krab infiltreerde, ontstond dus allereerst een verandering in de z.g. secundaire geslachtskenmerken, ten slotte ook somtijds in het geslachtsorgaan zelf.

Deze secundaire geslachtskenmerken - men denke slechts aan het gewei van het hert, aan de staartveeren van den haan, aan den baardgroei van den man - staan dikwijls in nauwe afhankelijkheid van het eigenlijk geslachtsorgaan en wel voornamelijk van een deel dier organen, dat niet voor de vorming van kiemcellen dient, doch, zooals in de laatste

jaren is aangetoond, stoffen vormt, welke geregeld in den bloedsomloop komen en aan het geheele organisme als het ware den stempel geven van de sekse, waartoe het behoort. Het fraaiste bewijs voor dezen innigen samenhang werd onlangs door den Weenschen onderzoeker Steinach geleverd. Door zeer vroegtijdige castratie en overplanting van vrouwelijke geslachtsorganen bij mannelijke muizen en guineesche biggetjes, was het mogelijk, geslachtskenmerken der andere sekse te doen ontstaan. De bouw van het skelet, de structuur en functie van de borstklier, de sexueele neigingen waren bij deze mannetjes volkomen gelijk aan die van de wijfjes geworden; zoozeer zelfs, dat de borstklier tot overvloedige afscheiding van zog overging en het gemetamorphoseerde mannetje als een zorgzame moeder rustig toeliet, dat jongen uit een willekeurig nest zich hieraan laafden. Bij microscopisch onderzoek is later gebleken, dat in de overgeplante vrouwelijke geslachtsorganen de kiemcellen waren te gronde gegaan; alleen het weefsel, dat voor de inwendige afscheiding naar de bloedbaan dienst deed, was blijven bestaan; een bewijs, dat dit laatste verantwoordelijk moet worden gesteld voor de omwenteling, welke in het organisme der gecastreerde mannetjes plaats had.

Dat echter niet overal in het dierenrijk een dergelijke onmiddelijke afhankelijkheid van de secundaire geslachtskenmerken ten opzichte van de geslachtsklier heerscht, weet men door de proeven van onzen landgenoot Oudemans, van Meisenheimer en anderen. Hoe vroeg ook bij de rups de castratie en overplanting van de geslachtsklier der andere sekse geschiedt, steeds behoudt de ontpopte vlinder het kleed van het aanvankelijk aangelegd geslacht. Zelfs toen Meisenheimer den embryonalen aanleg der vleugels vernietigde en deze na overplanting van de geslachtsklier der andere sekse tot regeneratie dwong, bleek de nieuwe vleugel te beantwoorden aan het oorspronkelijk geslacht zonder eenigen invloed te hebben ondergaan van het vreemde geslachtsorgaan, dat toch zeer goed tot ontwikkeling was gekomen.

Na deze korte uiteenzetting omtrent het karakter der secundaire geslachtskenmerken, keer ik tot de vraag der epigame wijziging of bepaling van het geslacht terug. Terwijl dus door het onderzoek van Geoffrey Smith gebleken

was, dat door bepaalde uitwendige omstandigheden een metamorphose van het geslacht mogelijk is, heeft onlangs ook Baltzer aan het zoölogisch station te Napels een belangwekkend voorbeeld in dienzelfden geest gegeven. Bij den worm Bonellia viridis worden namelijk de larven tot mannetjes, wanneer ze in de gelegenheid zijn te parasiteeren aan de slurf van een oud wijfje derzelfde soort. Moeten de larven dit gezelschap missen, en een vrij leven leiden, dan ziet men in grooter meerderheid wijfjes ontstaan. Zelfs is het Baltzer gelukt larven, die reeds korten tijd hadden geparasiteerd en zich tot mannetjes gingen ontwikkelen, tot hermaphodriet, ja zelfs tot wijfjes te doen opgroeien, wanneer ze kunstmatig werden vrij gemaakt. Met kleurstoffen, welke tijdens het leven werden opgenomen en in de weefsels vastgelegd, kon worden aangetoond dat de parasiteerende larve stoffen aan de slurf van het wijfje onttrekt, die vermoedelijk tot onderdrukking van vrouwelijke neigingen medewerken.

De mogelijkheid, door uitwendige omstandigheden invloed te oefenen op de geboorte van mannelijk en vrouwelijk geslacht, is verder herhaaldelijk bij die diersoorten gebleken, welke zooals de bovengenoemde raderdiertjes en watervlooien, afwisselend parthenogenetische en geslachtelijke voortplanting vertoonen. Doch als eindbesluit van zeer vele proeven mag men aannemen, dat slechts binnen zeer enge grenzen een dergelijke invloed mogelijk is. Nadat de natuuronderzoeker Weismann had meenen te bewijzen, dat uitsluitend de inwendige toestand van het organisme verantwoordelijk is voor de cyclische afwisseling van parthenogenetische en geslachtelijke voortplanting, hebben later Richard Hertwig en zijn leerlingen telkens invloed van voeding, temperatuur en andere uitwendige omstandigheden waargenomen; totdat onlangs Woltereck te Leipzig op zeer betrouwbare wijze heeft aangetoond, dat alleen in een tijdperk van normalen overgang van parthenogenetische tot geslachtelijke voortplanting, men in staat is in te grijpen. Daar buiten is elke poging zonder resultaat. Woltereck stelt zich voor, dat in elk individu een aanleg van mannelijk en vrouwelijk wezen is gelegen, welke een zekere waarde vertegenwoordigt; dat één dezer beide tijdelijk wordt geremd en dat alleen in de overgangsperioden, wanneer de waarden elkaar benaderen, uitwendige omstandigheden de

balans kunnen doen doorslaan. In zulk een tijdperk van overgang, dat bij deze dieren meestal één of tweemaal in het jaar voorkomt, is het b.v. mogelijk door kortstondige sterke afkoeling van een parthenogenetisch wijfje een geslachtelijke generatie te doen ontstaan. In een contrôleproef bij kamertemperatuur blijft ondertusschen de parthenogenesis nog geruimen tijd onafgebroken voortduren.

Bewijzen, dat ook bij de hoogere dieren en bij den mensch een epigame wijziging van het geslacht door uitwendige invloeden mogelijk is, ontbreken ten eenen male. De opgang, welken eenige jaren lang de methode maakte door een Weensch geneesheer Schenck aan de hand gedaan, naar willekeur door regeling der voeding tijdens de zwangerschap jongens of meisjes in het leven te roepen, behoort tot het verleden. Ze berustte op volkomen losse gronden. Hoe wankel Schenck stond, blijkt reeds hieruit, dat hij aanvankelijk meende, door ongunstige voeding de geboorte van meisjes te begunstigen en later juist het omgekeerde heeft beweerd.

Volkomen nieuwe gezichtspunten zijn gekomen sedert het microscopisch onderzoek de aandacht heeft gevestigd op elementen in de cel, welke waarschijnlijk een belangrijke rol spelen bij de bepaling van het geslacht. Teneinde den lezer, voor wien de studie der cel een geheel onbekend gebied is, het inzicht in deze vraagstukken mogelijk te maken, zal het noodig zijn, thans allereerst de aandacht te wijden aan die zeer merkwaardige lichamen in de cel, welke den naam van ‘chromosomen’ dragen.

Het lichaam van plant en dier is uit cellen opgebouwd, microscopisch kleine lichaampjes, welke de levende stof, het protoplasma dragen, in verschillende richting gedifferentieerd zijn, al naar de functie die zij te verrichten hebben. Aan al deze cellen gemeen is de eigenschap, dat haar deeling - waarop toch ten slotte de vorming van het ei tot plant of dier berust - alleen normaal verloopt, wanneer ze een klein rond of ovaal lichaampje dragen, dat men de celkern noemt. Gaat de cel tot deeling over, dan deelt de kern zich eerst; later volgt de eenvoudige doorsnoering van het cellichaam. De kerndeeling nu is uiterst ingewikkeld.

Alleen kernen, tot cellen behoorend, die geen voortdurende voortplanting behoeven te ondergaan, kunnen zich eenvoudig in tweeën snoeren. In de meeste gevallen heeft echter een z.g. mitotische deeling plaats, waarbij zich uit een rustende kern op een wijze, die nog onvolledig is bekend, een voor elke plant- of diersoort standvastig aantal kernlissen of *chromosomen* ontwikkelen, elementen, welke men reeds tijdens het leven heeft waargenomen en die na den dood van het weefsel, een sterke neiging tot verbinding met bepaalde anilinekleurstoffen vertoonen, waardoor ze onder het microscoop gemakkelijk herkenbaar gemaakt worden, en natuurlijk des te gemakkelijker, naarmate ze grooter en minder talrijk zijn. Daarom is een zeer geliefd voorwerp voor de studie der chromosomen een spoelworm Ascaris, die als parasiet in den darm van het paard leeft en slechts 2 of 4 chromosomen in elke cel bezit. Het aantal chromosomen wisselt bij elke diersoort, bedraagt b.v. 36 bij de haai, vermoedelijk 48 bij den mensch, niet minder dan 268 bij Artemia, een nietig kreeftachtig diertje. Men ziet dus, dat er geenerlei verband is tusschen dit aantal chromosomen en de plaats in de stam-ontwikkeling die de onderzochte soort inneemt.

Tijdens de deeling van de kern merkt men op, dat in een bepaalde phase elk chromosoom zich overlangs in tweeën deelt en elk van de deelingshelften naar tegenovergestelde zijden uitwijkt om een nieuwe dochterkern te helpen vormen. Hoewel men niet precies kan nagaan, hoe dat kluwen van chromosomen weer in de dochterkern overgaat, heeft men toch in enkele gevallen kunnen waarnemen, dat de chromosomen later, als die dochterkern zich zelf gaan deelen, weer op precies dezelfde wijze komen te liggen, als op het oogenblik, toen deze kernen werden gevormd. Men is door tal van vernuftige proeven er toe gekomen de chromosomen als elementen te beschouwen, aan welke een eigen bestaan toekomt, elementen, die wel tijdelijk in een voor ons oog onzichtbare phase verkeeren, doch steeds weer als overeenkomstige individuen in latere celgeneraties te voorschijn komen, en wel steeds in gelijken getale. Terwijl nu bij de gewone celdeeling de chromosomen zich splitsen, zoodat elke dochtercel weer het geheele aantal chromosomen der soort ontvangt, dragen de rijpe kiemcellen slechts de helft van het

normale aantal chromosomen, dat eerst bij de bevruchting weer wordt hersteld. Door proeven bij lagere dieren is gebleken, dat de chromosomen van vader en moeder afkomstig, in zooverre gelijkwaardig zijn, dat elke groep - hetzij dus de vaderlijke of de moederlijke - afzonderlijk voldoende is, een kiem tot verdere ontwikkeling te brengen.

Wanneer men bij wijze van hypothese aanneemt, dat de chromosomen een individueel bestaan hebben en dat ze erfelijke bestanddeelen overdragen op het nageslacht, ligt het voor de hand zich de vraag te stellen: Is van die schijnbaar gelijkwaardig uitziende chromosomen het ééne van gelijke beteekenis als het andere, of heeft wellicht in het leven der cel, of het leven van het individu, het ééne chromosoom functies te vervullen, welke een ander chromosoom in dezelfde cel mist? Een fraai antwoord op die vraag vond de onlangs overleden Würzburger zoöloog Boveri bij het onderzoek van zeeappel-eieren. Hierbij bleek duidelijk, dat het voor de normale ontwikkeling eener larve noodzakelijk is, zoo niet alle chromosomen der soort, dan toch alle chromosomen van den vader of van de moeder afkomstig, te bevatten, wil deze ontwikkeling niet in abnormale richting loopen. De vernuftig ingerichte proeven van Boveri kan ik hier niet nader beschrijven, doch alleen mededeelen dat bij afwezigheid van één der chromosomen, zeer bepaalde ziekelijke afwijkingen in de zich ontwikkelende zeeappellarve waren te ontdekken. Tevens heeft Boveri bij den paardenspoelworm aangetoond, dat tijdens de ontwikkeling van het ei alleen in die cellen, welke later tot geslachtcellen worden, de chromosomen onaangetast blijven, terwijl in alle tot de rest van het lichaam behoorende cellen een stuk van elk chromosoom verloren gaat. Dit wees er op, dat het chromosoom zelf uit deelen moet zijn opgebouwd, welke ieder een afzonderlijke beteekenis hebben.

In dezelfde jaren, waarin deze onderzoekingen vallen, had men bij enkele insecten ontdekt, dat de chromosomen binnen elke cel in grootte verschillen en wel was, zooals men in verband met het bevruchtingsproces verwachten mocht, elke grootte tweemaal vertegenwoordigd. Heeft nu bij de rijping der kiemcellen, zooals geregeld geschiedt, reductie van het aantal chromosomen tot de helft plaats, dan is elke grootte

na die reductie slechts éénmaal aanwezig. Stel, dat er acht chromosomen zijn in een zich ontwikkelde eicel, dan kan men die van de moeder afkomstig a, b, c en d, van den vader a′, b′, c′ en d′ noemen. Bij de reductie zal, wanneer a weggaat, a′ blijven, gaat b′ weg dan blijft b enz.; dus hetzij een chromosoom afkomstig van den vader, hetzij een chromosoom afkomstig van de moeder wordt verwijderd. Hiervan zal het afhangen of in de bevruchte kiem bepaalde vaderlijke of moederlijke kenmerken tot ontwikkeling komen. Niet ondenkbaar is het, dat vóór de chromosomen bij het reductie-proces uit elkaar gaan, nog uitwisseling van stoffen tusschen a en a′ enz. plaats heeft, maar dit is nog zeer problematisch en zal door fijner microscopisch onderzoek moeten worden bestudeerd.

In 1891 heeft de Amerikaan Henking bij een insect behalve de bovengenoemde groep van parige chromosomen, bovendien een onparig element gevonden. Later bleek, dat bij de deeling der sperma-moedercellen[1] tijdens welke de reductie van het aantal chromosomen tot de helft geschiedt, dit onparige chromosoom, weldra accessorisch chromosoom, of *x-element* genoemd, slechts op de helft der dochtercellen overgaat, met het gevolg, *dat de helft der voor de bevruchting gereed staande spermatozoïden het accessorisch chromosoom bezit*, *de andere helft het daarentegen mist*. Bij tal van insecten (meer dan honderd soorten) is deze vondst bevestigd. Het zijn vooral de Amerikaansche natuuronderzoekers Wilson, en zijn leerlingen die zich met deze onderzoekingen bezig houden. Bij de kerndeeling gedraagt in vele opzichten dit x-element zich anders dan de overige chromosomen, neemt vaak tijdens de deeling een anderen vorm aan en is somtijds in de rustende kern als een afzonderlijk blaasje te herkennen. Ook bij verscheidene wormsoorten, eveneens bij zoogdieren en bij den mensch is zulk een x-element gevonden.

In al de gevallen, waarin de sperma-moedercel één x-element heeft, vindt men in de onrijpe eicel twee dezer elementen, welke volkomen op dat in de spermamoedercel gelijken. Bij de rijping der eicel, wanneer ook weer reductie plaats

1) Door deeling ontstaan uit de spermamoedercel de rijpe zaadcellen of spermatozoïden.

heeft tot de helft van het aantal chromosomen der soort, blijft slechts één dezer beide achter. Heeft een insect n chromosomen buiten het x-element, dan komen dus bij de bevruchting samen n/2 + 1 x chromosomen der eicel met n/2 + 1 x of met n/2 chromosomen der zaadcel, al naarmate deze laatste van de ééne of andere groep afkomstig is. In het eerste geval ontstaat een vrouwelijk individu met n + 2 x chromosomen en in het tweede geval een mannelijk individu met n + 1 x chromosomen.

Men noemt nu het mannetje bij deze insecten *heterogameet*, omdat het twee soort rijpe kiemcellen (= gameten) draagt, n.l. kiemcellen met n/2 en met n/2 + 1 x chromosomen; het wijfje *homogameet*, omdat het gelijkwaardige kiemcellen met n/2 + 1 chromosomen draagt. In de beschreven gevallen schijnt het dus van de spermatozoïden af te hangen, van welk geslacht het jonge wezen zal zijn Ook ingewikkelder gevallen zijn waargenomen, waarbij het x-element niet één enkel chromosoom, doch een groep van chromosomen omvat. Verder kan het gebeuren, dat het x-chromosoom in de sperma-moedercel nog een paarling heeft, die zich op bijzondere wijze gedraagt, het z.g. y-element van Wilson, doch over dit y-element is nog weinig bekend en het doet voor de verdere bespreking niets ter zake.

Het denkbeeld won dus veld, dat er bepaalde chromosomen zijn, die een rol spelen bij de bepaling van het geslacht. Een groote moeilijkheid leverde echter bij deze opvatting de bevruchting van de honingbij. De bijen-koningin is nl. instaat haar eieren naar willekeur bevrucht of onbevrucht te leggen. Slechts éénmaal in haar leven, op de huwelijksvlucht heeft paring plaats; ze bewaart dan geruimen tijd het sperma in een receptaculum, dat door een reflex-mechanisme geopend of gesloten kan worden. In de groote honingcellen van de bijenkorf, waar de toekomstige mannetjes tot ontwikkeling zullen komen, legt de koningin een ei, terwijl ze het receptaculum gesloten houdt; uit dit onbevruchte ei ontstaat langs parthenogenetischen weg een mannelijke bij. Opent zij haar receptaculum zoodat het ei met mannelijk zaad in aanraking komt, - en dat gebeurt in de kleine honingcellen - dan zal uit dit bevruchte ei zonder uitzondering een wijfje

ontstaan. Waarom wordt nu in het laatste geval nimmer een mannetje voortgebracht? En diezelfde vraag geldt voor eenige andere lagere dieren als de boven reeds besproken bladluizen, watervlooien en mieren, bij welke ook geregeld na bevruchting uitsluitend het vrouwelijk geslacht ontstaat. Is de waarneming juist, dat bij bevruchting met spermatozoïden, die het x-element bezitten een wijfje, bij bevruchting zonder x-element een mannetje ontstaat, dan moesten toch, zooals elders in de natuur, de kansen van de geboorte beider seksen even groot zijn.

Hetgeen echter een struikelblok scheen voor algemeene gevolgtrekking, bleek later een fraaie bevestiging te worden. Er is nl. door nauwkeurig onderzoek van verschillende zijden aangetoond, dat alle spermatozoïden bij bijen en bladluizen, welke het x-element missen ontaarden, (en dus niet voor bevruchting in aanmerking komen). Alleen de spermatozoïden met het x-element kunnen dus bij de bevruchting dienst doen; geen wonder, dat er alleen wijfjes ontstaan.

Moet men nu aannemen, dat in het x-element de factor ‘mannelijkheid’ of ‘vrouwelijkheid’ verborgen ligt? Volgens Wilson, die zich het meest met deze onderzoekingen heeft beziggehouden, geeft de aanwezigheid van één x-chromosoom bij de door hem ontlede insecten een determinatie in mannelijke richting, de aanwezigheid van twee dier elementen in vrouwelijke richting. Men ziet dus, dat Wilson zich nog zeer voorzichtig uitlaat, slechts van een richtende kracht in bepaalden zin spreekt en dus een meening verkondigt, welke met de mogelijkheid van een eventueelen invloed van uitwendige omstandigheden op het geslacht niet volkomen onvereenigbaar is.

Nog ingewikkelder dan men aanvankelijk dacht wordt het vraagstuk door de waarneming, dat bij vlinders niet de helft der spermatozoïden, doch de helft der rijpe eieren het x-element mist, zooals door latere onderzoekingen is gebleken.

Bij vlinders draagt dus, in tegenstelling met hetgeen bij andere insecten, wormen en verschillende zoogdieren was gevonden, het wijfje, wat het aantal chromosomen betreft, de formule n + 1x, het mannetje n + 2x. Het wijfje is hier heterogameet, het mannetje homogameet. Voor de verdere beschouwingen doet dit echter niets ter zake, zoodat

ik mij beperk tot de bespreking der meer algemeen voorkomende gevallen, waarbij de helft der spermatozoïden het x-element mist, het mannelijk geslacht dus heterogameet mag worden genoemd.

Krijgt nu - zoo zou men zich kunnen afvragen - het ei eerst een vrouwelijke neiging op het oogenblik, dat het door de spermatozoïde met het x-element wordt bevrucht, of is dit ei wellicht reeds vrouwelijk bestemd en wordt het daarom juist bevrucht door de spermatozoïde met een extra-chromosoom? Met andere woorden, is dit x-element wellicht meer als index, dan als oorzaak te beschouwen? Op dezelfde wijze zou men kunnen vragen, of het ei van de parthenogenetische druifluis, dat steeds een chromosoom verliest als het een mannetje gaat leveren, - of dit ei reeds een mannelijke bestemming heeft, als het dit chromosoom verliest, of integendeel eerst na dit verlies mannelijke eigenschappen krijgt.

Speculatieve beschouwingen hieromtrent terzijde latend, doet men beter na te gaan of proefondervindelijk onderzoek steun geeft aan de opvatting, op microscopische waarneming gevestigd, dat de x-elementen een rol spelen bij de bepaling van het geslacht.

Sinds aan het licht is gekomen, dat de wijze van overerving der meeste kenmerken bij plant en dier aan een bepaalde wet gehoorzaamt, de wet van Mendel, was het begrijpelijk, dat men ook trachtte de kenmerken mannelijkheid en vrouwelijkheid onder deze wet te rangschikken. Voor den lezer, wien deze wet onbekend is, zij vermeld[1)] dat de botanicusgeestelijke Gregor Mendel een vijftigtal jaren geleden kruisingsproeven deed bij erwtenrassen, welke hem tot de ontdekking van een natuurwet leidden, die, geheel in de vergetelheid geraakt, eerst in 1900 door de drie onderzoekers Hugo de Vries, Tschermak en Correns weer op den voorgrond is gebracht, en sindsdien de geheele erfelijkheidsleer beheerscht.

Als eenvoudigste voorbeeld van Mendel's onderzoek noem ik zijn proeven over kruising van roode en witte erwten-

1) Voor nadere toelichting omtrent de wet van Mendel zie o.a. het Gidsartikel van G.P. Frets (1916, I, p. 319).

rassen. Hij kwam hierbij tot de zeer merkwaardige uitkomst, dat het kenmerk roode of witte bloemkroon in het nageslacht op hoogst regelmatige wijze steeds onvermengd weer te voorschijn komt. In de eerste generatie der kruising, de z.g. F^1-generatie[1] (= first filial generation,) droegen alle planten een roode bloemkroon. Ofschoon ze alle eveneens den factor voor wit bevatten, bloeiden ze rood, omdat rood in dit geval overheerschte over het kenmerk wit. Liet Mendel nu de planten der F^1-generatie zich door zelfbestuiving voortplanten, dan kwamen in de volgende (de F^2-generatie) steeds *drie* roodbloemige tegen *één* witbloemige plant te voorschijn. Toen n.l. in de F^1-generatie de kiemcellen tot rijping kwamen, waren de deeltjes, welke aan het kenmerk rood of wit ten grondslag lagen, weer uit elkaar gegaan. Er bestond evenveel kans, dat er kiemcellen, draagsters van rood, als kiemcellen draagsters van wit ontstonden. Bij de bestuiving was het dus te verwachten, dat met gelijke kansen rood met rood tot paring kwam, als rood met wit, wit met rood, of wel wit met wit. Dit had ten gevolge, dat er drie roodbloeiende planten ontstonden tegenover één witte. Gelijkwaardig waren echter deze drie roode bij nadere ontleding niet, want de eerste, uit kiemcellen, die beide rood droegen, ontstaan, - we kunnen haar *AA*[2] noemen - is geen bastaard, doch de andere uit wit en rood geboren, blijken bastaarden *Aa* te zijn en bloeien slechts rood, omdat gelijk gezegd is, het roode kenmerk *A* over het witte *a* domineert. In het nageslacht dezer laatste planten zal de splitsing, zooals die in de F^2-generatie plaats had, zich opnieuw herhalen, terwijl *AA*, de homogameet, in het nageslacht zuiver blijft, daar ze alleen kiemcellen *A* produceert. De witbloemige plant is de z.g. recessieve homogameet *aa*.

Het was Mendel bekend, dat bij terugkruising van een heterogameet *Aa* met een homogameet *aa*, in gelijke hoeveelheden *Aa* en *aa* te voorschijn komen. Op grond nu van het merkwaardige verschijnsel, dat mannelijk en vrouwelijk geslacht ongeveer in gelijk getal ontstaan, heeft reeds

1) Deze terminologie is later door Engelsche onderzoekers ingevoerd.
2) Men is gewend het recessieve kenmerk door een kleine letter, het domineerende kenmerk door een hoofdletter voor te stellen.

Mendel in een brief aan den natuuronderzoeker Naegeli de mogelijkheid overwogen, dat het geslacht te beschouwen was, als een kenmerk, dat aan de door hem gevonden regels beantwoordde. Door latere onderzoekers is dit denkbeeld nader uitgewerkt en kruisingsproeven tusschen éénhuizige en tweehuizige soorten van het geslacht Bryonia hebben den botanicus Correns eenige jaren geleden doen besluiten, dat het mannelijk geslacht heterogameet moet zijn *Mm*,[1] het vrouwelijk geslacht homogameet *mm*.

Dus ook langs proefondervindelijken weg kwam men tot het resultaat, waartoe reeds de microscopische waarneming had geleid, dat namelijk alle kiemcellen van het ééne geslacht aan elkaar gelijkwaardig zijn ten opzichte der geslachtsbepaling, terwijl de rijpe kiemcellen der tegenovergestelde sekse voor de helft een factor dragen, die de andere helft mist.

Een onderzoeker uit de school van Richard Hertwig te München, Goldschmidt, heeft er echter op gewezen, dat men bij het gebruik dezer formule geen rekening houdt met het reeds aan Darwin bekende feit, dat elke sekse in verborgen toestand factoren draagt, welke bij de andere sekse tot uiting komen. Bij kruising tusschen hoenders en fezanten, is b.v. het fezanten-wijfje overdraagster van de fraaie staartversiering, welke uitsluitend bij het mannetje zichtbaar is. Het vermogen goede melk te leveren - dus een zuiver vrouwelijke eigenschap - kan door den stier worden overgedragen op het nageslacht. Meer dergelijke voorbeelden zijn zoowel in planten- als dierenrijk te noemen.

Een zeer overtuigend bewijs op dit gebied is in den laatsten tijd geleverd door de uitkomst van vlinderkruisingen door Jacobson op Java verricht, welke door Professor De Meyere te Amsterdam zijn bestudeerd. Bij den vlinder Papilio memnon komen drie zeer uitéénloopende vormen van wijfjes voor tegenover één enkelen mannelijken vorm. Ook elk mannetje draagt echter - zooals het onderzoek van een reeks van generaties leerde - een samenstel van factoren, dat aan het kleed van een bepaald wijfje blijkt te beantwoorden.

1) M is hier de factor voor ‘mannelijkheid’, m voor ‘vrouwelijkheid’, welke door M overheerscht wordt.

Geeft men aan het mannelijk geslacht de formule *Mm*, aan het vrouwelijk geslacht de formule *mm*, dan staat men voor de moeilijkheid, dat men de aanwezigheid van mannelijke verscholen factoren bij het vrouwelijk geslacht over het hoofd heeft gezien, want in *mm* ontbreekt de factor *M* voor mannelijkheid.

Goldschmidt heeft nu een poging gedaan dit bezwaar te ondervangen, door tevens aan de geslachtsformule van het wijfje een factor van de andere sekse toe te voegen. Geheel onafhankelijk van Goldschmidt, is Morgan in Amerìka - eveneens op grond van experimenteel onderzoek - tot hetzelfde resultaat gekomen. De bespreking en verklaring hunner formules zou hier te ver leiden, doch wel wensch ik de aandacht te vestigen op het feit, dat deze beide onderzoekers, zooals men nader zien zal, een brug hebben gelegd tusschen de leer van de cel en de erfelijkheidsleer.

De splitsing van erfelijke kenmerken, welke de wet van Mendel volgen, bij de vorming der rijpe kiemcellen, had n.l. reeds bij menig onderzoeker het denkbeeld gewekt, dat de chromosomen verantwoordelijk konden zijn voor de verdeeling dezer erfelijke kenmerken op het nageslacht. Men heeft toch blz. 177 gezien, dat steeds bij de rijping der kiemcellen een scheiding plaats heeft der ouderlijke chromosomen, zoodat b.v. hetzij het chromosoom b van de moeder afkomstig, hetzij dat van den vader b′ in de rijpe kiemcel overblijft. Zou nu niet het chromosoom drager kunnen zijn van stoffelijke deeltjes, ten grondslag liggend aan de erfelijke kenmerken? Om nog even terug te komen op het klassieke voorbeeld van Mendel's proef, de roode en witte erwtenrassen: Stel, dat in den bastaard een bepaald chromosoom b van de moeder noodig is voor het ontstaan van de roode bloemkroon, b′ van den vader voor de witte bloemkroon; dan zullen bij de rijping der kiemcellen in de *F′*-generatie, deze kiemcellen overhouden hetzij b, hetzij b′; laten wij ter verduidelijking zeggen, hetzij het roode, hetzij het witte chromosoom. Heeft zelfbestuiving plaats, dan zal chromosoom b samenkomen met b′, b′ met b, b met b of b′ met b′, dat wil hier zeggen, er ontstaan drie roodbloemigen tegen één witbloemige plant.

Toen echter later bleek, dat het aantal kenmerken bij

plant en dier, welke de wet van Mendel volgen, dikwijls veel grooter is dan het aantal chromosomen van hetzelfde organisme, heeft men gemeend deze voorstelling te moeten verlaten. Eerst zeer onlangs hebben onderzoekingen bij een kleine vlieg Drosophila door Morgan in Amerika verricht, aan het licht gebracht, dat men geen enkele reden heeft, op grond van dit bezwaar het denkbeeld op te geven, dat elk paar kenmerken van Mendel gedragen wordt door een correspondeerend paar chromosomen, elk bestaande uit een chromosoom van vaderlijke en één van moederlijke herkomst. Dit op het oog onbeduidende vliegje, dat zich in 10 dagen tijds van ei tot ei ontwikkelt, is van onschatbare waarde gebleken voor de studie der erfelijkheidsleer, omdat tal van geslachten, waaronder er waren met aanzienlijke variaties, in een korte periode konden worden bestudeerd en tot kruising gebracht. Morgan heeft nu gezien, dat de talrijke kenmerken, welke bij deze onderlinge kruisingen de wet van Mendel volgen, in vier verschillende groepen zijn te verdeelen. Binnen elk van die groepen heeft steeds koppeling der kenmerken plaats. Ligt b.v. in één der groepen het kenmerk roode oogen en korte vleugels, dan komen die beide kenmerken in het nageslacht steeds gezamenlijk voor, vertoonen dus koppeling, gelijk men het noemt. Nu is bij microscopisch onderzoek gebleken, dat Drosophila in de rijpe kiemcellen vier chromosomen bezit, dus evenveel chromosomen als er groepen van kenmerken bestaan. Het ligt in verband met tal van reeds besproken gegevens zeer voor de hand aan te nemen, dat de stoffelijke elementen aan de gekoppelde kenmerken ten grondslag liggend, binnen één enkel chromosoom gelegen zijn. Het bezwaar, dat er meestal meer kenmerken zijn, welke de wet van Mendel volgen, dan het aantal chromosomen der soort, is hier dus door Morgan uit den weg geruimd.

Heeft men recht de chromosomen verantwoordelijk te stellen voor hetgeen er bij de splitsing der erfelijke kenmerken in het nageslacht gebeurt, dan is er geen bezwaar tegen, met Morgan en Goldschmidt mee te gaan, als ze het x-element - het chromosoom dat in het ééne geslacht geen paarling heeft - als zetel beschouwen van deeltjes, welke ten grondslag liggen aan kenmerken, waarvan de overerving

aan het geslacht gebonden is. Morgan heeft nl. bij Drosophila niet minder dan veertig kenmerken bestudeerd, die ook onderling koppeling vertoonen en steeds door één der beide geslachten op de nakomelingschap overerven. Ook bij den mensch zijn kenmerken, welke deze eigenaardigheid vertoonen reeds jaren lang bekend en ook hier is het mogelijk den gang van overerving volgens de voorstelling van Morgan en Goldschmidt verklaarbaar te maken.

Ik neem als voorbeeld de kleurenblindheid, waarvan bekend is, dat ze door de dochters op het nageslacht overgaat, doch als regel slechts het mannelijk geslacht treft.

Is nl. de afwijking, waarop de kleurenblindheid berust gelegen in het x-element en gedraagt ze zich als een regressieve factor, overheerscht door den factor, welke aan den normalen toestand ten grondslag ligt, dan zal de spermatozoïde van den kleurenblinde, welke het x-element op het ei overdraagt, tevens de kleurenblindheid meebrengen, de andere groep spermatozoïden, welke x mist, daarentegen niet. Bij vereeniging van een normale vrouw, van wie alle eicellen het x-element dragen en een kleurenblinden man, zullen dochters ontstaan, die men Xx kan noemen (verondersteld dat X het normale, x het veranderde x-element is). Deze dochters dragen wel de afwijking, doch manifesteeren haar niet, daar X over x domineert. De zonen daarentegen, ontstaan door bevruchting met een spermatozoïde zonder x-element, zijn normaal, daar ze x missen en alleen X bezitten. De rijpe kiemcellen der dochters dragen voor de helft X voor de andere helft x. Huwen deze vrouwen met een normalen man, dan worden de dochters XX of Xx, de zonen X of x. De dochters der derde generatie zijn dus zelf niet kleurenblind, doch die met de formule Xx hebben weer gelegenheid op het nageslacht de afwijking over te dragen. De zonen der derde generatie zijn normaal of kleurenblind, al naardat ze X of x hebben. Alleen wanneer de vrouw, die zelf draagster is van de afwijking, dus Xx, huwt met een kleurenblinden man x, bestaat de mogelijkheid dat xx geboren wordt, d.i. een kleurenblinde vrouw.

De voorstelling omtrent de overerving en bepaling van het geslacht heeft, zooals uit het voorafgaande blijkt, in de

laatste jaren een wetenschappelijken grondslag gekregen. Voor de opmerkelijke getalverhouding tusschen de geboorten beider geslachten door statistici aan het licht gebracht, werd aanvankelijk op een gekunstelde wijze een verklaring gezocht. Eerst de geniale blik van Mendel begon het probleem te doorzien en vond een oplossing voor dit verschijnsel door het geslacht te beschouwen als een erfelijk kenmerk, gehoorzamend aan een wet, welke tevens de overerving van tal van andere erfelijke kenmerken beheerscht. Het experiment heeft zijn veronderstelling niet onwaarschijnlijk gemaakt, en tegelijkertijd zijn langs geheel anderen weg elementen waargenomen, welker al of niet aanwezigheid in de kiemcellen in verband blijkt te staan met het geslacht van het wezen, dat door de vereeniging der beide gameten zal ontstaan. Zoowel de proefondervindelijke erfelijkheidsleer als de celleer, kwamen, onafhankelijk van elkaar tot het besluit, dat het ééne geslacht heterogameet moet zijn, d.w.z. kiemcellen moet bezitten, waarvan de helft factoren draagt, welke de andere helft mist; het andere geslacht daarentegen homogameet, met kiemcellen, die ten opzichte van het geslacht, aan elkaar gelijkwaardig zijn. De eigenlijke bepaling van het geslacht heeft als regel plaats *syngaam*, dus bij de vereeniging der gameten. Reeds vóór die vereeniging, d.i. *progaam*, waren, echter die kiemcellen draagster van beide geslachten, somtijds met een uitslaan der balans in bepaalde richting; van de wijze, waarop ze samenkomen hangt ten slotte de sekse af van het jonge wezen dat zich ontwikkelen gaat.

Epigame wijziging van het geslacht blijkt, zooals men heeft gezien, slechts mogelijk onder zeldzaam voorkomende omstandigheden. Ligt nu een *progame* wijziging geheel buiten onze macht? Is het niet mogelijk bij mannelijke heterogametie - dat wil dus zeggen in die gevallen dat er twee soorten mannelijke kiemcellen zijn - op deze een zoodanigen invloed te oefenen, dat alleen de spermatozoïden met of alleen de spermatozoïden zonder x-element tot bevruchting komen? Theoretisch onuitvoerbaar lijkt dit niet; men zou zich b.v. kunnen voorstellen, dat de weerstand tegenover bepaalde chemische of physische invloeden, niet voor beiderlei soort spermatozoïden dezelfde is.

Met de practische uitvoerbaarheid is het voorloopig minder gunstig gesteld. Op dezelfde wijze zou men zich kunnen afvragen, of er geen mogelijkheid bestaat invloed op het ei te oefenen, op zoodanige wijze, dat b.v. bij de rijpingsdeeling het ei niet één, doch beide x-chromosomen verliest. Iets dergelijks doet zich in de natuur voor bij een ras van Drosophila, door Bridges bestudeerd. Bij deze komen eieren voor, welke het x-chromosoom geheel missen. Deze eieren, bevrucht door spermatozoïden met het x-chromosoom, zouden een kiem met 1 x-chromosoom, dus mannetjes moeten leveren en de aan het geslacht gebonden kenmerken van deze mannetjes zouden alleen van den vader, nooit van de moeder afkomstig kunnen zijn, want het onbevruchte rijpe ei der moeder miste een x-element. Kruisingsproeven van Bridges hebben inderdaad aan dezen eisch voldaan.

Onder de proeven, welke schijnen te pleiten voor de mogelijkheid van een progamen invloed op het geslacht, nemen die van Richard Hertwig een belangrijke plaats in. Hertwig heeft nl. aangetoond, dat overrijpheid der eieren vóór de bevruchting bij de kikvorsch, tot een aanzienlijke geboorte van mannetjes leidt. Hetzelfde is later door sterke afkoeling der eieren bereikt.

De invloed der overrijpheid was ook reeds lang vóór Hertwigs experimenteel onderzoek van statistische zijde genoemd en een van de vele hypothesen ter verklaring van het verschijnsel was deze, dat het overrijpe ei een grooter volmaaktheid heeft bereikt en daarom meer neiging heeft de meest volmaakte sekse der schepping voort te brengen. Wel zijn wij tegenwoordig in staat voor het vrouwelijk geslacht minder fnuikende hypothesen te opperen. Is wellicht in het overrijpe ei het x-element onwerkzaam geworden of uitgestooten? of heeft misschien bij deze late bevruchting geen normale vereeniging der chromosomen plaats, zoodat het ei zich alleen gaat ontwikkelen met de chromosomen der moeder als bij kunstmatige parthenogenesis (zie blz. 176)? Ziehier werkhypothesen, welke meer zijn dan vage veronderstellingen, al ligt de oplossing nog ver.

Bij de mogelijkheid van progaam werkende invloeden houde men tevens rekening met het feit, dat elke sekse, gelijk besproken werd, tevens draagster is van een complex van

factoren der andere sekse, welke haar als een tweede persoonlijkheid gedurende gansch het leven vergezelt.

Elk individu is dus ten opzichte van het geslacht een dubbel wezen, waarvan slechts één der helften tot uiting komt. Doch dit geslacht, dat zich naar buiten manifesteert, drukt tevens als het ware op elke cel van het organisme zijn karakteristieken stempel, zooals nog onlangs bij een onderzoek van den bioloog Steche gebleken is. Steche vond bij rupsen de lichaamsvloeistof van het mannetje kleurloos, die van het wijfje donkergroen gekleurd, wat in samenhang staat met de omzetting van chlorophyll, de groene bladkleurstof, in de darmcellen, welke omzetting alleen bij de mannelijke sekse tot stand komt. Wat onderlinge reactie betreft, gedraagt het bloed van mannetje en wijfje zich als dat van twee verschillende diersoorten. Vermoedelijk zijn bij de rups reeds alle cellen van het lichaam volkomen geslachtelijk gedifferentieerd, vandaar ook dat het - zooals men reeds gezien heeft - bij de rups nimmer gelukt door castratie en overplanting van geslachtsorganen, kenmerken der andere sekse te voorschijn te roepen. Bij zoogdieren blijken daarentegen de secundaire geslachtskenmerken onder meer onmiddellijken invloed van de stoffen te staan, welke door het voortplantingsorgaan in de bloedbaan worden gebracht.

De wetenschap, waarop beschouwingen als de hier besprokene berusten, is geen doode wetenschap. Wat leeft is voor metamorphose vatbaar; zoo kan het gebeuren, dat in den loop der tijden opvattingen zullen verdwijnen, welke hier als de vermoedelijk juiste op den voorgrond zijn gesteld. Maar het begrip leven sluit tevens het begrip evolutie in, en ondenkbaar is een terugkeer tot de primitieve voorstellingen, welke onze voorouders huldigden omtrent de bepaling en overerving van het geslacht. Deze beschouwingen mogen aan wijziging, zelfs aan gedeeltelijke afbraak onderhevig zijn, de hechte wetenschappelijke grondslag wordt haar niet meer ontnomen.

M.A. VAN HERWERDEN

Utrecht, Januari 1916.

Buitenlandsch overzicht.

26 Juni 1916.

De oorlog rekt zijn bestaan. Nergens een beslissing.

In het laatst der vorige maand trokken de vorderingen der Oostenrijkers tegen de Italianen de aandacht. Was tot dusver de oorlog op Oostenrijksch gebied gevoerd, den 15^{den} Mei begon een offensief der Oostenrijkers, dat de Italianen het grootste gedeelte der door hen bezette zuidspits van Tirol afhandig maakte en den oorlog zelfs overbracht naar Italiaansch gebied: Arsiero en Asiago vielen den Oostenrijkers in handen. Hadden zij deze veroveringen verder kunnen uitbreiden, de Italiaansche hoofdmacht aan de Isonzo zou gevaar geloopen hebben van haar basis te worden afgesneden. Doch nauwelijks kwam dit gevaar in het zicht, of de aandacht der Oostenrijkers werd, door een forsch offensief der Russen op het front van de Pripet-moerassen tot de Boekowina, naar elders afgeleid.

Van de drie vestingen welke den Wolhynischen vestingdriehoek uitmaken hadden de Russen inderdaad slechts Rovno behouden; thans hebben zij Lutsk en Dubno hernomen, zijn bewesten Lutsk een goed eind voortgerukt, en hebben in de Boekowina de hoofdstad Czernowitz heroverd; bij deze groote aanvallende beweging zijn, naar hunne opgave, een 170.000 à 180.000 gevangenen gemaakt en vele kanonnen in hun handen gevallen. Het is dus duidelijk dat het de Russen gelukt moet zijn tijdelijk op een deel van hun Europeesche front een groote overmacht in troepen, artillerie en munitie bijeen te brengen; de vijand is er geheel door verrast en heeft eene groote landstreek moeten opofferen of eigenlijk twee: den Wolhynischen driehoek en de Boekowina.

Ware overal tusschen de Pripet-moerassen en de Karpathen het front der Oostenrijkers even ver achteruit gedrukt als bewesten Lutsk en bewesten Czernowitz, dan zouden Kowel en Lemberg reeds onmiddellijk gevaar loopen: maar zoover is het niet gekomen. Bij Kolki (noordelijk van Lutsk) hielden de Duitschers die daar stonden het uit; bezuiden Dubno tot de Boekowina weken de Oostenrijkers slechts zeer weinig terug, zoodat het front van de Pripet-moerassen tot de Karpathen thans een gebogen lijn vertoont, voorbij Kolki naar het Westen uitpuilende naar de zijde van Wladimir-Wolinski, dan oostwaarts terugloopende tot aan gene zijde van Brody en Tarnopol; en eindelijk weer naar het Westen uitpuilende tot bij Kolomea. Terwijl de laatstgenoemde uitpuiling zich nog dagelijks naar het Westen uitbreidt (en de passen naar Zevenburgen nadert), is die bewesten Lutsk in de laatste week aanmerkelijk afgeplat door krachtige Duitsche hulp die hier voor de Oostenrijkers is komen opdagen.

Met den grooten Russischen aanval bezuiden de Pripetmoerassen is geen dergelijke aanval op het front benoorden die moerassen tot Riga gepaard gegaan. Wel zijn daar aanvankelijk bij plaatselijke ontmoetingen eenige voordeelen door de Russen behaald, maar geen zeer groote; - en zeer groote waren er noodig geweest om het gewenschte effect te bereiken van het geheele Oostelijk front der Centrafen aan het wankelen te brengen. In de laatste week schenen zelfs bij de ontmoetingen benoorden de moerassen de Duitschers eerder in het voordeel. Dit wekt niet den indruk of de Duitschers de (naar men aannemen moet vrij aanzienlijke) strijdkrachten, waarmede zij den Russischen opmarsch naar de zijde van Kowel en Lemberg hebben gestuit, aan hun front Riga-Pinsk onttrokken hebben. Tenzij men gelooven moet dat tegelijkertijd (of reeds eerder) de Russen zich benoorden de moerassen hebben moeten verzwakken, om daar bezuiden met overmacht te kunnen aanvallen.

Een beslissende wending bracht het Russische offensief tot dusver in geenen deele; wel bewerkte het een niet onbelangrijke frontverschuiving; verreweg de grootste die (in Europa) sedert den val van Servië en Montenegro heeft plaats gehad.

Het Duitsche defensief is nog volstrekt niet ontredderd;

het Oostenrijksche eenigszins. Althans in zooverre, dat thans voor het eerst eene nederlaag op één front geleden, eene nederlaag op een ver verwijderd front ten gevolge blijkt te hebben.

Niet alleen is de Oostenrijksche opmarsch naar de zijde van Vicenza gestuit, maar de Italianen zijn tot den tegenaanval overgegaan en hebben Asiago hernomen. Het laat zich aanzien, dat zij zeer spoedig het gansche bergdistrict op Italiaansch gebied waarin de Oostenrijkers waren doorgedrongen, van vijanden zullen hebben gezuiverd.

Komen nu de Russen tegelijkertijd Kolomea voorbij, dan zal men voor het eerst iets verwezenlijkt zien van den meermalen voorspelden ‘concentrischen aanval’ der geallieerden. Maar om daar reeds veel van te verwachten, zou het naar de zijde van Kowel en Lemberg anders moeten loopen dan het in de laatste week geloopen heeft, zouden ook bij Kolki vorderingen moeten worden gemaakt, en zou bovenal - Verdun lucht moeten krijgen.

En daar lijkt het niet naar. De Russen verzekeren dat de Duitschers, om den Oostenrijkschen bondgenoot bij te springen, hun front tegen Frankrijk reeds hebben verzwakt. Er blijkt niets van. Integendeel: Verdun wordt steeds gevaarlijker bedreigd. Het fort Vaux is gevallen, en aanhoudend hebben sedert de Duitschers kleine vorderingen gemaakt; - kleine, als men bij meters frontdiepte rekent; niet zoo kleine, als men nagaat welke krachten aan munitie en menschenmateriaal hier te overwinnen zijn om een winst van enkele honderden meters te behalen. Zijn werkelijk deze voordeelen bevochten door een in aantal verminderd aanvalsleger, dan is geen andere gevolgtrekking mogelijk dan dat ook de krachten van den verdediger in bedenkelijke mate moeten zijn afgenomen.

Of begint de Fransche oorlogsleiding er van doordrongen te raken, dat zij zuiniger met haar krachten om moet gaan dan zij het, sedert Februari, voor Verdun heeft kunnen doen? Men zal op Engeland hebben gewacht, - en Engeland, waar blijft het? Raadselachtiger dan ooit is de geringe krachtsontwikkeling op het Engelsche front in Vlaanderen en Artois. De verliezen aanvullen en zich staande houden, ziedaar al wat de Engelschen daar vermogen. Voor den ‘concentrischen aanval’ niet

genoeg! Waaraan het ligt? Worden er van de millioenen mannen waarover men zegt thans te beschikken, te veel in Engeland achtergehouden? Worstelt men met een tekort aan officieren? aan geschoolde officieren? Zijn er van de mannen die een aanval in grooten stijl zouden kunnen leiden te veel in beslag genomen door Oost-Afrika, door Egypte, door Saloniki, door Mesopotamië? Dit is zeker dat een aanval met massa's zooals die thans op het front in Vlaanderen en in Frankrijk zouden moeten worden aangewend, en onder condities zooals zij zich daar thans zouden voordoen, de Engelsche legerleiding voor eene taak stelt waarvan zij vóór den tegenwoordigen oorlog volstrekt geene ondervinding heeft opgedaan. Dit is eigenlijk bij iedereen het geval: maar de staven der groote vastelandslegers hebben althans sinds jaren zulk een als mogelijk onderstelde oorlogvoering bestudeerd; in Engeland heeft ook dit ontbroken.

Hoe het zij, de Engelsche pers schijnt Frankrijk te verstaan te willen geven dat men er niet, of nog niet, op eene zoodanige beweging in het Engelsche front heeft te rekenen die in hare gevolgen Verdun zou kunnen redden. ‘Het Fransche opperbevel’, schrijft de *Daily Chronicle*, ‘heeft blijkbaar besloten terrein op te geven, dat als de Franschen het langer bezet hielden, hun op zwaarder verlies zou komen te staan dan de aanvallers.’ Is het een antwoord op vragen, wellicht in de geheime zitting der Fransche Kamer gesteld; de zitting die zoo lang geduurd heeft, en waarvan het geheim tot dusver zoo goed bewaard is gebleven?

Verdun gevallen - men zou de militaire beteekenis in engeren zin niet moeten overschatten, maar het moreel effect zou groot zijn, en ook een moreel effect verkrijgt licht militaire waarde.

Dit is zeker dat terwijl de Russen, na hun groote nederlaag van 1915, in '16 èn in Klein-Azië èn in Europa den vijand een eindweegs hebben kunnen terugdrijven, het Westelijke front der geallieerden tot dusver niets heeft vermocht dan te blijven staan, en dat zelfs dit weinige op een der gewichtigste punten van dat front met den dag moeilijker schijnt te worden. Verliezen de Franschen inderdaad voor Verdun meer mannen dan zij den vijand doen opofferen, dan houdt hun aftappings-theorie geen stand en zullen zij terug moeten.

De Duitsche vloot dan tòch uitgebroken! en zij heeft aan de Engelsche zware verliezen toegebracht. De Duitsche verkenningsdienst moet wel superieur zijn geweest, om zóó precies het oogenblik en de plek berekend te hebben waarop Beatty met overmacht zou kunnen worden aangevallen, gedurende eenige uren althans, en die uren hebben de Duitschers goed gebruikt. De hooge kwaliteit van hun zeemanschap zal door geen Engelsman meer kunnen worden betwijfeld. Hunne vuurleiding is blijkbaar voortreffelijk geweest. Maar even onomstootelijk is bewezen dat de Duitsche slagvloot in haar geheel den strijd tegen de Engelsche 'home fleet' niet op durft nemen. Zoodra Jellicoe verscheen sloeg zij op de vlucht, en in de weinige oogenblikken dat zij onder Jellicoe's vuur lag, leed zij ook zelf zware verliezen; zóó zware dat de Duitsche regeering er niet dadelijk voor uit dorst komen. Al overtreffen dan de Engelsche verliezen in tonnenmaat ver de Duitsche, het relatieve verlies schijnt grooter aan de Duitsche zijde. Het blijft af te wachten of de Duitsche vloot zich weder buitengaats zal kunnen wagen; dat de Engelsche hiertoe in staat is gebleven, is buiten kijf.

Maar Churchill sprak eenmaal van meer dan zee houden! hij sprak van het uitbranden van een rattennest...

Kitchener weg. Dat hij, onder een stelsel van vrijwillige dienstneming, een millioenenleger op de been heeft gebracht is een onomstootelijk feit. Zal nu ook de man opstaan die het millioenenleger tot een actie aanwendt waarvan het belang evenredig is aan het getal der bijeengetrommelde soldaten?

In Roemenië steekt, na de jongste vorderingen der Russen in de Boekowina, de Entente-partij weer het hoofd op; - en in Griekenland schijnt de Entente het nu op haren en snaren te zullen zetten, en Zaimis de wegbereider van Venizelos te zijn. Verder is aan te teekenen dat Engeland blijkbaar voeling heeft gekregen met de Arabieren, die in de buurt van de heilige plaatsen in vollen opstand schijnen tegen het Turksche gezag. Breidt die opstand zich naar het Noorden uit, dan is de kans op een ernstig Turksch offensief tegen het Suez-kanaal (zoo zij ooit groot geweest is), ongetwijfeld voor geruimen tijd verkeken.

Daarentegen zijn de Russische vorderingen naar de zijde van Bagdad beneden de verwachting gebleven, en is er van een ‘concentrischen aanval’ van Russen en Engelschen tegen die gewichtige stelling nog niet de minste sprake.

De Entente, die met den tegenwoordigen, den kanonnenoorlog, nog ver van gereed is, bereidt reeds den toekomstigen, den tarieven-oorlog voor.

De economische conferentie te Parijs, schrijft de *Westminster Gazette*, heeft het Duitsche plan van een Midden-Europeesch tolverbond beantwoord met een Buiten-Europeesch plan. ‘De bondgenooten moeten evenals hun tegenstanders bereid zijn om de onderlinge slagboomen te laten vallen.’ Deze brij zal nimmer zoo heet gegeten kunnen worden, dunkt ons, als zij thans te vuur staat. Een Engelsch-Fransch-Italiaansch-Russische toleenheid? Zij is er nog niet; - de Midden-Europeesche evenmin; zelfs de Duitsch-Oostenrijksche wordt (blijkens eene brochure b.v. als de onlangs uitgekomene van Julius Heller)[1] door bezadigde voorstanders in Oostenrijk zelf als een uiterst ingewikkeld vraagstuk beschouwd. - Maar ook zonder toleenheid kan de Entente maatregelen treffen tegen herovering door de Duitsche industrie van de afzetgebieden welke deze thans aan die der vijanden heeft moeten overlaten. Zal de wetenschap dat zulke maatregelen worden voorbereid Duitschland williger maken zijne aanspraken te verminderen? Wij vreezen dat zij de neiging der Duitsche groot-industrieelen versterken zal om den kanselier aan *hun* vredesprogram te binden; aan vredesvoorwaarden die, voor zoover zij op België betrekking hebben, in hare gevolgen allerbedenkelijkst zouden zijn - niet in de laatste plaats voor Nederland.

In de *Tubantia*-zaak staat de trouw van Duitsche duikbootofficieren te keur tegenover die van Nederlandsche zeelieden. Het doen van uitspraak - ook al zou die in een *non liquet* moeten bestaan - ware, als in dezen schandtijd recht recht bleef, het werk van een onpartijdigen derde.

1) *Deutschland und Österreich-Ungarn*, Gesichtspunkte eines Industriellen (N°. 35 der serie ‘Zwischen Krieg und Frieden’).

Die dan subsidiair zou hebben uit te maken, welke aansprakelijkheid het niet-zinken van haar torpedo's aan de Duitsche regeering oplegt.

Wij ontkomen niet aan den indruk, dat Amerika, dat groot is, in het *Sussex*-geval anders behandeld geworden is dan in het *Tubantia*-geval wij, die klein zijn. Dergelijke indrukken zich bij een eerlijk-neutrale te laten vestigen is geen daad van zedelijke kracht; het is een daad van zedelijke onverschilligheid.

C.

Bibliographie.

Het Schoone Mysterie, door Herman Middendorp. (Amsterdam, Van Holkema & Warendorf.)

Herman Bahr, de auteur van *Die grosse Sünde*, van *Die schöne Frau* en *Fin de Siècle*; de verteller en criticus, die, om het naturalisme weg te duwen, de decadentie uit Frankrijk den Rijn over bracht; met Arno Holz stichter der *Freien Bühne* en te Weenen de leider van de 'modernen,' heeft nu een roman geschreven, *Himmelfahrt*, een verhaal van het zoeken naar kerksch geloof, het hunkeren van een vermoeiden genotzoeker naar den stut van het katholicisme. Evenals zijn hoofdfiguur, de ontgoochelde graaf, is de schrijver meermalen van levensbeschouwing veranderd. Maar heeft bijvoorbeeld de abbé Prévost, de onsterfelijke schrijver van *Manon Lescaut*, niet tweemaal het geestelijk kleed en tweemaal de soldatenjas aangetrokken? In Bahr's boek wordt de oorlog te pas gebracht - ook hiermee vergroot de schrijver de belangstelling.

Zijn taak was betrekkelijk makkelijk; vermoeidheid kennen de meesten onzer en wie heeft dan niet naar godsdienst verlangd? - Iets ongemeens heeft onze landgenoot Herman Middendorp beproefd. Hij wilde de behoefte aan zulken steun, aan deze ziele- en levensvulling bij een zeventienjarig gymnasiast teekenen: den zoon van hartelijke, gewone, geenszins felanticlericale, evenmin kerksche ouders, van wie de jongen gescheiden leeft, uit Indië naar hier gezonden voor het onderwijs. In een ongenoemde stad van het zuiden (men denkt aan Maastricht) woont de knaap... op kamers en is veel alleen. Ook is hij wat gesloten van aard geworden en de omgeving oefent nu invloed.

Op de bijzonderheid der 'kamers' na, aanvaardt men de

situatie volgaarne. Als de lezer haar nu ook maar doorvoelde, doorleefde! Doch in het eerste gedeelte van zijn verhaal, dat juist het ongewone, het moeilijke is, stelt Herman Middendorp teleur. Met zijn ietwat precieus-eenvoudige taal, waarin nog al eens een woord onnoodig herhaald wordt, heeft hij niet dien kostbaren eenvoud bereikt, waarin wij als de naakte ziel, de roerselen van het diepst menschelijke, zonder iets dat ons afleidt, kunnen aanschouwen. De verteller komt pas op dreef, wanneer zijn Rudolf zich aan de obsessie, aan het een dwang geworden ontkiemd-geloof ontworstelt en dit plaats maakt voor het warm menschelijk-gevoel van kinderliefde, van geluk bij de moeder. Daar zijn goede bladzijden; doch zulk een terugkeer in dubbelen zin tot de ouders, is in vele andere gevallen dan dat van het afgedwaald-zijn naar een vreemde kerk mogelijk. Het speciale: wat die kerk had kunnen zijn en ten slotte voor Rudolf niet is, - de heer Middendorp blijft in gebreke het ons bloot te leggen. Zelfs is hij in zijn karakteriseering van kerk en geestelijken min of meer banaal. Roomschen zullen hem daarin wellicht partijdig noemen; ik zou willen spreken van een ietwat grove oppervlakkigheid.

Met het fragment, waarin Rudolf zijn moeder terugvindt, heeft de schrijver mij ontroerd.

J.D.M.

De Paupers, Roman uit de Indo-Europeesche samenleving door Victor Ido. Amersfoort, Valkhoff & Co.

Het Realisme, eindelijk beu van de kosjere keuken, heeft zich breed-uit aan de Indische rijsttafel gezet. Anders gezeid: het Realisme - we moesten eigenlijk van 'n soort Naturalisme spreken, maar dat tooverwoord roept zóó machtige geesten op... - na jarenlang het leergraag Hollandsch publiek onderricht te hebben in wat 'n *chochem*, 'n *sjlemiel*, 'n *souger*, enz. enz. is, heeft nu een cursus geopend in *Totok* en *Indo*, *mata glap*, *ronggèng*, etc. Ons leeren is spelen, en loopt 't een beetje mee, dan kunnen we zonder eenigen twijfel, zooals we vroeger in n wip de moreinoe hebben gehaald, 't volgend jaar het Indisch groot-ambtenaarsexamen doen. *De Paupers* althans behoort zeer zeker tot de buitengemeen prettige leermeesters in al deze wetenswaardigheden, want een gewoon-goed boek, een boek van gezonde middelmatigheid is het óók. De schrijver slaagde erin, zoowel uitzonderlijk-nobele figuren, Tjang Sina en Grootvader Sam Portalis, als die van een zeer zinnelijken geweldenaar gelijk Boong Portalis, levenswaar te beelden. Natuurlijk ontbreekt ook in dit

Indisch boek het occulte element niet. Maar daarmee heeft de auteur een beetje geschipperd. Hij heeft de aarzelingen gekend wier *af*wezigheid een stuk als *De Vader* van Augusta de Wit in de gelegenheid stelde zoo sterk-eerlijk te zijn, zoo volledig te slagen. En zooals de afwezigheid van dergelijke weifelingen - gelijk ik destijds uiteenzette[1] - soms de visionnaire kracht eens kunstenaars bewijst, zoo toont de aanwezigheid een zekere visionnaire zwakte aan. En dit gebrek aan kracht openbaart zich dan ook niet alleen daarin, maar tevens, zij het slechts een enkel maal, in een verzwakkende herhaling van het reeds gezegde of in een onverwachte vernuchtering, als ware er een plotse breuk in het sensitive en visionnaire leven van den auteur gekomen en of hij, vreemd, vergeten hadde wat hij pas zoo nadrukkelijk zei. Maar ik herhaal het: dit gebeurt slechts uiterst zelden. Overigens: niets dan goeds; er leven een paar lieve, jonge vrouwen-figuurtjes in het verhaal, Daï en Nini. Mr. van Vierzen Pel, de president-rechter, is in zijn hartstocht voor Daï zoowel als in zijn immer indachtigzijn aan zijn positie, zeer raak gebeeld, en dat zonder eenig valsch pathos, of de geringste mooimakerij. Kortom, om nu maar niet al de welgeslaagde figuren gedétailleerd te bespreken, de doorschouwingsinnigheid van den schrijver reikt overal diep genoeg, om ons duidelijk te doen gevoelen, dat ook deze Indo-Europeesche samen-leving precies als al hare zusteren van ons tijdvak, eigenlijk een apart-leving is van in dwaasheid en wanen bevangen, elkaar hatende en minachtende coterie'tjes en individuen.

M.H. VAN CAMPEN.

1) Zie *De Gids* van Juni 1915. Blz. 489 e.v.

Uit het leven van Jacques Perk.
Brieven van hem zelf aan Ch.M. van Deventer.

In hun Dordtschen tijd waren Jacques Perk's ouders met de mijnen zeer bevriend, en toen Ds. Perk naar Breda overging en later naar Amsterdam,[1)] bleef de verhouding bestaan, een verhouding van welke ik zelve het meeste voordeel genoten heb.
Jacques toch was maar één jaar ouder dan ik en ruim twee jaar jonger dan mijn oudere broeder. Door zijn leeftijd werd hij kornuit van mij vooral, hoewel Perk en de kinderen van Deventer allen jong genoeg waren om aan de kinderspelen samen mee te doen.
Toen wij aankomende jongens werden, ontstond een drukke briefwisseling van welke ik hier verscheidene brokken geef.
Het is volstrekt niet de bedoeling mij er op te verheffen, dat de thans zoo beroemde dichter zijn ontboezemingen tot mij richtte. Ik weet maar al te goed, dat hij rijper was dan ik, en de vertrouwlijkheid vooral voortkwam uit de verhouding tusschen onze ouders en de herinneringen aan den kindertijd; zeker echter ook uit een gevoel van kameraadschap, óók uit het de jeugd streelende besef van een geregelde en gewichtige briefwisseling, en niet het minst voorwaar uit Perk's zucht tot uitpakken en zijn schrijfjeukte.
Op den duur vond hij niet in mij wat hij zocht, en toen ik in '80 in Amsterdam kwam en als jonge huisvriend door zijn ouders ontvangen werd, bleek het langzamerhand, dat wij niet de zielsvrienden waren, die wij tijdens onze briefwisseling wellicht in

1) De heer M.A. Perk hield 9 Dec. 1855 te Dordt zijn intrede als Walenpredikant; op 18 Sept. 1867 aanvaardde hij denzelfden werkkring te Breda, en 9 Juni 1872 te Amsterdam, waar hij 9 Juni 1900 emeritus werd.

Jacques Perk (J. Fabrice Herman) werd den 10^{en} Juni 1859 te Dordrecht geboren; hij had drie jongere zusters, eveneens te Dordt geboren; een ouder zoontje was voor Jacques' geboorte gestorven en Jacques derhalve de oudste van den kinderkring.

elkaar hadden gezien. Perk was verder dan ik, en ook de beteekenis van zijn dichterschap besefte ik niet, al nam hij mij zelf het eerst over de *Mathilde* in het geheim. Ik besefte ze niet; Willem Kloos deed dat terstond.

Tot een breuk kwam het nooit; wij bleven altijd goede vrienden, zooals het heet, maar wij raakten van elkaar los. Wellicht echter mag ik vertellen, dat in de zomervacantie van '81 een briefwisseling ons weer nader bijeen bracht, en wij afspraken voortaan méér om te gaan. Helaas kwam er van die afspraak niet meer terecht, dan dat ik in de eerste weken zijner ziekte hem veel bezoeken mocht en bezocht.
Behalve met mij had hij druk brief-verkeer met zijn tante, mej. Betsy Perk[1], en natuurlijkerwijze herhaalde hij zijn berichten menigmaal.
Van de brieven aan mij kan ik enkel brokken geven, en de lezer houde wel in 't oog, hoe Perk schreef aan een kameraad en tot vormelijkheid van uitdrukking niet verplicht was. Brokken alleen, doch ook zij doen den bijzonderen jongen man kennen in de uitbundigheid zijner snel-rijpende jeugd, en tal van levende trekken geven zij van den dichter, die nu al sinds jaren een bewonderde figuur onzer letterkunde is.

CH.M.V.D.

I.
Groei en gezondheid.

In een brief van 16 Juni 1879 haalt hij herinneringen op aan den kindertijd in Dordt.

Och, zoo dacht ik aan 't IJ, waar bleven die dagen, toen in de Lijnbaan[2] 't gras in den tweeden tuin zoo hoog stond, dat Jacquie er zich in verstoppen kon en daarin een voorwendsel vond om meê te genieten van den Deventerdisch. (Wat een hoog hek was er voor dien tuin.) Wáár die uren doorgebracht in den Steeg-over-Sloot, hoek-poortje,[3] waar Suzetje zoo lief speelde met de pop en Koentje een

1) In 1902 gaf mej. B. Perk een boek uit over haar neef, *Jacques Perk*, geschetst voor 't jong Nederland enz. bij S.L. van Looy en J. Reddingius.
Naar dit werk zal verwezen worden met de letters B.P.
2) De tekst heeft Maliebaan (?).
3) Mijn ouders woonden eerst in de Steeg-over-Sloot, en daarna in de Lijnbaan. Suzetje was de oudste, Mientje de jongste zuster van den uitgever, Koentje zijn oudere broeder.

mallemolen had gekregen, die zoo benijdbaar mooi ronddraaide op den vloer van de achterspeelkamer. Toen 't kermis was op 't pleintje[1] en daar een tir-de-Salon was, waar akelig witte pijpekoppen akelig knallend werden afgeschoten; wáár dat oogenblik van hooger weelde toen juffer Itz[2] tegen Rottier[3] geruild werd gelijk met korten tegen langen broek en krullekop tegen sluikhaar; wáár die stonde van eerste vrijheid toen ik met Koen en van den Brandeler voor 't eerst alleen mocht wandelen en Koen zooveel mooie steenen verzameld had en gedroogde planten en postzegels, alles onder de geurige bedsteê van zijn Nieuwstraatkamertje? En waar vooral die vierjarige minnaar,[4] die met Mientje onder 't kleine accaciatje in 't gras zat tegenover de halfvolbouwde H.B.S. en die zooveel hield van de jutteperen boven de tuintjes, waarin Turksche tarwe werd gezaaid (na eerst geproefd te zijn in haar ongekooktheid) en die de proeven met Koen's brandglas (daar zat een koperen steeltje aan) op luis en ander knetterend bladongedierte zoo bewonderde; op de leerkamer teekeningen zag van een zaag en een timmerdoos, Netje Penning bij de groote vleugelpiano[5] hoorde zingen en die mooie Juf een brandend kaarsje zag opeten - afgesneden appelklokhuis - Varkevisser[6] de pokken zag hebben, de endjes van Muratta[7] oprookte en zoo vereerd was, toen Suzet vroeg aan (ik geloof een der D...a's) ‘hoe oud denk je dat hij is’ en men giste *10 jaar*, (ik was nog geen acht.) Och, Suzette stond in de deur van de kamer, die zij en Miente bewoonden - jij had die later met Manuel[8] - en waarin een hoektafeitje met beelderige snuisterijen: miniatuur-paard en wagentje, flaconnetjes overal!

1) Zeker het sombere binnenplein, 't Hof genoemd, dat echter in kermistijd een middenpunt van drukte was.
2) De bewaarschool.
3) De lagere school.
4) In dit getal vergist Perk zich. Toen het gezin van Deventer naar de Nieuwstraat verhuisde, moet Jacques 5 of 6 jaar geweest zijn.
5) Het was een ouderwetsch klavier.
6) Een Indische huisgenoot.
7) Een Japansche huisgenoot.
8) Een Indische huisgenoot, door P. verkeerdelijk Marius genoemd.

Als kind reeds was Perk groot voor zijn jaren, en hij bleef in wasdom zijn leeftijd vooruit, zonder dat hij den indruk maakte uit zijn krachten gegroeid te zijn.
In een brief van *28 Januari '78* klaagt hij enkel:

...Ik zit vol onzedelijke puistjes en dat is vies. Hoe ik er aan kom weet Joost, die veel weet, maar het is meer dan gewis, laat ik zeggen allergewist, dat al die dingies niet tegen al dat bitter sarcasme kunnen, dat kwistig door allerlei venijnige kennissen over hen wordt uitgebraakt... Die wonden en puistjes geven iemand wel een manlijk uiterlijk, maar helaas, vermengd met een kleine portie dons om wangen en kin hebben ze me den bijnaam van 'wollen deken' bezorgd...'

Niemand dan ook verontrustte zich over zijn gestel, en het moet wel een geweldigen schrik aan hem zelf en zijn familie hebben gegeven, toen hij door een bloedspuwing werd overvallen.
Het verhaal van dezen aanval doet hij in een brief van:

26 Februari '78[1)]... Verbeeld je eens, meneer! dat ik mijn beenen had opgenomen en me daardoor naar de Luthersche Kerk liet brengen, waar ik een aardig hompje van mijn avond stuk zou kunnen slaan met luisteren naar de wezenlijk mooie liederen der Vereeniging Excelsior. Ik ben een zinnelijk mensch en in een roomsch land zou ik waarschijnlijk roomsch zijn, nu evenwel vergoed ik mij de mis-koren zooveel mogelijk door het gaan luisteren naar de koren die in de Amsterdamsche hervormde kerken in zwang dreigen te komen: Excelsior zou kerkliederen zingen. Mijn ooren slobberden de heerlijke muziek; nooit hadden ze zoo smakelijk soli gedronken. Toen ik mijn oogen dicht deed zou ik met een knoop er op hebben durven zeggen, dat er engelen aan 't zingen waren...

... Ik wou maar zeggen dat te 10 ure het mij een weinig benauwd op de borst werd, ik begon te hoesten en te reutelen en dat je toen de poppen aan 't dansen hadt. Je onderdanige dienaar had een bloedspuwing in zijn zakdoek en op

1) Verg. B.P. blz. 69-71.

den grond en is op het oogenblik misschien met longtering behebt.

't Spreekt van zelve, dat ik onmiddellijk verdonkeremaande en de straat begon te slijpen in de richting van den medicijn[1]. Deze mensch huurde een karretje en hotste met mij, den niet-mogende babbelen, naar 't vaderlijk erf. Ik landde er aan tot halve ontsteltenis van het avond-disschend huisgezin, die me met oogen als koebeesten aankeken, je begrijpt dat de dokter mijn ribben vasthield! Hij leuterde een potje en heeft me met een opgetrokken neusje onderzocht - gekeurd - gewogen en God weet hoe ligt bevonden!!

De volgenden morgen een klompje bessennat uit mijn mond; den daaropvolgenden van 't zelfde laken een pak; toen scheê 't uit. - Ik krabbelde een beetje bij, ben nog wat bleekgekoond en heb het genoegen gedurende Maart en de helft van April zeker geen voetje buitenshuis te mogen zetten. 't Zal wel losloopen, de grap heeft zich niet da-capoachtig getoond en nu schiet er niemendal anders over dan werkende, kalmpjes de allernaaste toekomst af te wachten.

> Gelijk men ziet werd door Perk het gevaarlijke woord *longtering* uitgesproken. Later noemt hij het niet meer. Heeft wellicht het voorbeeld van zijn eigen vader hem moed gegeven, die óók op jeugdigen leeftijd een zware longaandoening had, doch die volkomen overwon? - In later tijd zei Jacques mij eens, dat hij niet geloofde oud te zullen worden en hij dertig jaar een mooien leeftijd vond om te sterven. Hoe moet men zoo'n uiting opvatten? Wellicht was het een voorbijgaande gedachte, want nooit kreeg ik den indruk, dat hij zich zelf als een ‘opgegeven’ mensch beschouwde, die van het leven halen moest, wat er van te halen viel.[2]
> In allen geval bleef hij eenigen tijd tehuis, en vatte daarna het

1) Dr. Daniels. - B.P. blz. 69.
2) Mej. B.P. (blz. 3) verzekert, dat Jacques geen teringzieke was, doch een toonbeeld van manlijke kracht, wien door een ieder een stokoude dag werd voorspeld.
Men ziet echter hier, dat Jacques zelf wel eens aan tering gedacht heeft, en, zoo hij - wat inderdaad het geval was - er al voor het leekenoog krachtig uitzag, ook wel eens de gedachte aan een vroegen dood voelde opkomen.
Evenwel was, voor zoover ik mij herinneren kan, na het voorjaar van '79, zijn omgeving voor zijn gezondheid niet meer bezorgd, en voelde hij zich bijna zonder ophouden zeer levenslustig.

plan op tot een eigenaardige kuur, in overleg met ouders en geneesheer, tot een kuur die thans wellicht niet meer aan een longlijder zou worden aangeraden.
Hij was dan weer uitgeweest, en zelfs naar een bal, waar hij niet dansen mocht, maar zijn oudste zuster tot geleide diende, en hij schrijft in een brief van:

1 Mei '78. Op mijn stoel mocht ik mij niet zoo met een dametje associeeren als men dansende mag; ik hing dus den ouden paai uit met achter mijn groc en mijn tafeltje te heerschen over de spullen van wat jonge dames en ettelijke vrienden. Ik schiep veel vreugde in de golvende walsen en wreef mij de handjes bij de gewaarwording dat ik dood kalm was, terwijl de anderen zich in het zweet werkten en in dat zweet hun brood verteerden. 't Was tragi-komiek.

Van zweet gesproken! Misschien had ik van mijn leven niet meer een enkele druppel ervan op mijn lijf gekoesterd en dat wel volgenderwijze.

Maandagmiddag was ik aan boord van de Willem Barents om den kommandant te spreken en hem te verzoeken mij aanstaande Zaterdag als verslaggever van 't Handelsblad of zoo iets mede ter Noord-Pool te schepen[1]. Mijne ouders hadden toegestemd en de dokter zeide dat er voor mijne gezondheid slechts gevaar zou bestaan, indien ik in den Noordenwind zou moeten overwinteren. Ik heb gegloeid van verlangen naar de kou en een pond of wat illusies gemaakt. Ik zou gestaald zijn teruggekeerd of ongezouten in de pekel hebben gezeten. Wanneer ik er maar eenmaal geweest was, zou de terugreis gelijk staan met een reis naar het Zuiden en ik 't zachte klimaat van Holland zegenen. De Bruyne ontving mij zeer welwillend en toonde zich bereid - mij niet mede te nemen, omdat alle plaatsjes bezet waren - anders... Hij liet mij de Willem Barents van boven tot onder zien om zijn redeneering kracht bij te zetten. Alzoo viel mijn

1) Over dit plan is B.P. blijkbaar slecht ingelicht geweest, verg. blz. 65-66. Zij weet het jaar niet, en meent dat zijn moeder, misschien wel door medische tusschenkomst, hem van de uitvoering teruggehouden heeft. Men ziet echter, hoe de reis moest vervallen eenvoudig wijl er aan boord geen plaats was. Wellicht evenwel gaven de ouders eerst na veel strijd en met tegenzin hun toestemming, terwijl de dokter zeker een bezwaar opwierp, al erkende hij voordeelen.

onderneming in duigen en ik onder deze instrumenten, zoodat ik te kijken zat als een dief achter de tralies.

> Kort daarna werd hij sterk geschokt door het tragische uiteinde van een der huisgenooten, Eduard Samson, dien hij hielp oppassen. Het onverwachte der ziekte, de afschuwelijke ziekteverschijnselen en de dood van den 20-jarigen jongen man, maakten hem overspannen en verward van zenuwen.[1)]
> In dien toestand schreef hij mij een brief en een kaart, beide en vooral de laatste, onaangenaam ruw van toon. Ik verweet hem dat, en hij antwoordde uit Haarlem met een onomwonden *amende honorable* van:

17 Mei '78. Niet onverschilligheid omtrent Samson was de oorzaak van die ongelekte briefkaart. Integendeel, zooals ik zeide, is S. bijna twee jaren mijn contubernaal geweest, slechts eens hebben wij geklopt en doorgaans waren we in harmonie. Vaak legden wij samen bezoeken af; zijn vrienden waren de mijnen; ik was de vertrouwde van meer dan een zijner amouretten. We konden het best samen vinden.... Ik ben ruw geweest, echt klassiek stoïcijnsch, maar 't was onnatuur. Ik was zwak en overspannen en leed aan zenuwziekte. Den dag der begrafenis mocht ik niet eenmaal het bed uit en de dokter beval strenge rust, ontheffing van al wat mijn aandoeningen kon ophitsen en tot September desnoods onthouding van allen zwaren hoofdarbeid. Diensvolgens ben ik nu in 't groen van Haarlems dreven[2)] gelegerd en bezig mijn dierlijk organisme dat zeer heeft geleden onder tè eenzijdige bezigheden gedurende j.l. winter, weder wat te stijven.

Een haarlemsch Aesculaap hanteert mijn longen, die steeds nog aangedaan zijn en bestrijkt mijn ingewanden met allerlei eiwit-melk-bouillon-porter- en wijnstoffen, terwijl hij hoopt me aldus wat te doen opflikkeren.

Je ziet, een zieklijke toestand van mijn brein was de auteur

1) Verg. B.P. blz. 72.
Mej. B.P. spreekt daar van Eli Samson. De naam *Eli* was echter een gemeenzame afkorting van *Eduard*.

2) B.P. blz. 71 is ten deze niet nauwkeurig. Zij doet P. naar den Haag gaan tot herstel van gezondheid terstond na de bloedspuwing. In waarheid ging P. eerst na den dood van E.S. de stad uit, en wel naar Haarlem, bij zijn oom Dézentjé, en eenigen tijd later pas, nadat hij eerst te Amsterdam zijn verjaardag had gevierd, naar den Haag: zie brief van 3 Juli '78. Niet geheel juist is het ook gezegd, dat het thuiszitten hem niet zwaar viel: hij kwam er wel degelijk tegen in opstand.

van het kwetsend papiertje.... bid uwe ouders om vergiffenis voor mij en mijn waanzin.

Inderdaad heeft men toen zijn toestand ernstig ingezien. Maar hij knapte spoedig op en kon in de zomervacantie veel genieten wat blijkt uit een schrijven van:

3 Juli '78: .... Toen S. gestorven was, ging ik naar Haarlem en bleef er hoogstens 3 weken. Toen te Amsterdam teruggekeerd verwijlde ik aldaar tot en met mijn geboortedag, die luisterrijk werd gevierd, natuurlijk omdat ik bijna gecrepeerd was. Alsdan volgde ik een lief nichtje van me naar hare woonplaats 's-Gravenhage.

Den Haag gaf zich aan mij bloot onder allerlei schoone gezichtspunten. Dagelijks werden er allerlei amusementen bedacht en vooral de Scheveningsche terrassen half door onze voetzolen ingedrukt.

De pret vermeerderde toen van R. en ik in kennis raakten met een Leidsch jurist, die zijn propjes juist achter den rug had en die in de alleropgewektste stemming zijn ziel uit zijn lichaam scheen te willen cancaneeren.... Daarbij voegde zich een oud vriend uit Breda van me, die 2 jaar luitenant is en in den Haag ter schietschool gedetacheerd was. De vier genoemde lui bleven natuurlijk niet in gebreke al wat gezellig en leuk in den Haag is te doorsnuffelen en te proeven. Rijden en rossen, zuipen, pooien en pimpelen, 't ging er alles door als koek.

Zoo vloden ruim veertien dagen in ongestoordheid naar buiten. Nu vijf dagen geleden werd het tijd van scheiden en ik toog met S.L. en v.R. naar A. Sindsdien, nu zich nog een stuk of zes gezellige Amsterdammers aan ons gesloten hebben, sjouwen we tamelijk gezellig dag in dag uit. Café chantants en kroegen, publieke vermakelijkheden en niet publieke, rijp en groen, we rieken er aan en proeven ze.

Ziedaar mijn vacantie die zich 10 Juli verjongt in een reis naar Diekirch bij Trier waar ons huisgezin een week of drie blijft voor aller gezondheid. Ik heb sinds Mei niet mogen werken en mag met September aanvangen. Waarom weet ik niet. Men zegt om mijn hersenen in evenwicht te brengen met mijn bloedsomloop.

Er mag hier wel opgemerkt worden dat Perk's eigen aandeel in de ruwe jongeluis-vermaken door de verbeelding aangedikt zal

zijn. Hij was volstrekt niet *z*oo lichtmissig van aard, véél minder dan de meesten op dien leeftijd, en kon ook weinig verdragen. Ging hij zich een enkele maal ook maar een weinig te buiten, den volgenden dag moest hij dat duur betalen. Doch een beetje meedoen werd voor zijn verbeelding al gauw een wilde fuiverij.
Hoewel hij prachtig opgeknapt scheen, kwam er een half jaar later nog een kleine aanval. Wellicht was het maanden-lang zitten op een bedompt kranten-bureau[1)] daaraan niet geheel vreemd.
Het P.S. van een brief van

27 Februari '79 zegt: Ik ben ziek en mag de maand Maart er niet uit. Weer een beetje bloed uitgeflapt, klein beetje. Maar ben vroolijk en lucht van harte. Eerst ben ik ziek geweest een veertien dagen, aan een koû gevat op Potgieters graf 3 Febr. Daarna heb ik gespleten amandelen, geen philippine, maar vleeschamandelen gehad.

Ook nu weer herstelde hij spoedig, en hij kon schrijven op:

12 Mei '79: Ik werk kalm en prettig, 't geen ik aan mijn gezondheid dank. Ik heb den dokter met zijn gevangenisdenkbeelden naar de maan laten loopen en ga sinds een paar maanden trouw uit, alle dagen.....

Na dezen spreken de brieven niet meer over ziekte, behalve met den uitroep: ‘ik ben eerst gezond als ik ziek ben’, waarmeê hij den staat van dicht-opwinding bedoelde. Ik meen, dat hij van Februari '79 tot zijn laatste ziekte zich voortdurend zeer gezond heeft gevoeld, en zeker opbruisend van levenslust. Hiervan getuigt reeds dezelfde brief van

12 Mei '79. Maar 't is goed[2)]; lang achtereen ploeteren in de mij onbekendheden kan ik niet, omdat mijn soesgeest in één woord aanleiding vindt zooveel soms te soezen, dat een kwartier gevlogen is voor ik mij bewust ben dat het begon. Niets boeit me dat niet op mij inwerkt, maar ontvang ik van iets een indruk, dan boeit dat me geheel. Maak me er geen grief van dat ik niet op alle studie te gast kan gaan en zoo weinig weet van wat iedereen weten kan. Je kent mijn lieve, levendige moeder; nu, dat erfde ik van haar en misschien doet Amsterdam met al zijn afwisseling het zijne ook in dit geval. Ik geniet.

Op de Burgerschool was ik kind. Mijn eerste loutering was mijn eerste liefde, die ongelukkige, die me ziek maakte,

1) Verg. in het tweede hoofdstuk brief van 27 Febr. '79.
2) nl. dat vele wandelen.

eenzelvig, huiszittend, dood. Lieve leeftijd van luiheid tusschen het sterven der liefde en het opleven der levenslust. Januari '78 - October '78. Tweede loutering was mijn leven boven mijn leeftijd, die ouwe-mannetjes-versuffing met getrouwde kameraden, met een buurman, die mijn grootvader kon zijn - de Duitsche Post - aan 't Blad,[1] en nu, nu ben ik vrij en geniet mijn vrijheid. Geen banden knellen; ik mag klapperen met de vleugels dat de lucht er van giert.

Ik heb nog al veel vrienden hier. Ga ik 's middags nu en dan ter beurze, ik zie mijn handelende makkers. In Delft heb ik exacte vrienden, philosophische studenten in de philosophie alhier waren kennissen en evenouders van de H.B.S. Juristen zoeken mij op, maar vooral trekken mij de kunstenaars, die welig wassen in Amsterdam. Ik bezit schilderijen die mij beeldende vrienden vereerden in ruil voor een vaers, een ander maakte muziek bij een mijner versjes. Verschillende acteurs ontmoet ik vaak. Ising van den Stadsschouwburg is een mijner intiemen. Met actricetjes leg ik het ook wel aan. Mooie meisjes met een levendige ziel in sympathie met de mijne. O wellust!

Van der Goes schrijft kritiek in ‘de Amsterdammer’, waarvoor hij natuurlijk van ons op zijn ziel krijgt, maar zijn kritische studiën komen mij ten nutte. Als ik zijn kamer bezoek wordt ik opgevangen door tal van verstrooide werken, omdat ie voor de krant aan een rijk onderwerp bezig is: De Roovers van Schiller en hun tijd. Hij dweept met je oom Koen, helaas![2] Toch leer ik zoodoende ook nog al. En dan onze bacchanaliën met de zwartjes, de Westerlingen... Epicurus zou zijn hart ophalen aan onze gelagen. Schouwburgen, concerten, pretjes in allerlei opzicht, 't is om te barsten van plezier. En ondertusschen weeft men zijn klassieke dagtaak af. Amsterdam is eenig voor zieltjes als ik en Haarlem met zijn mooie lentedreven is eenig voor zieltjes, zoo verzot op natuur als 't mijne. En dan komen de zomervermaken, vrijerijtjes op den Amstel, baden, Artis... Wat is 't toch gelukkig, als je je gelukkig voelt.

Het is een schoone gedachte, dat de zoo vroeg gestorvene nog

1) Nl. het Handelsblad, waar hij eenige maanden werkzaam was.
2) Van dit ‘helaas’ geeft een weldra aan te halen brok verklaring.

het heerlijke jonge-mans-leven in Amsterdam heeft mogen genieten, en in dien tijd de zorg voor zijn gezondheid hem niet kwelde.

II.
Studie en loopbaan.

Zoo de zorg voor de gezondheid eindelijk afliet, de zorg voor de loopbaan en de studie is tot het eind blijven drukken.
Bij al zijn begaafdheid had Perk volstrekt niet een goed leerhoofd. Uit zichzelf kon hij veel voortbrengen, maar het opnemen ging moeilijk, en het werken voor examens heeft hem niet minder gekweld, dan het hoe menigen middelmatigen nòg doet.
Daarbij bleef hij lang in het onzekere over de te kiezen loopbaan. Het is merkwaardig hoe dikwijls zijn plan veranderde.
In zijn vroegen jongenstijd was er sprake van dat hij officier zou worden. Al spoedig echter werd dit voornemen opgegeven,[1] en toen hij in '77 de H.B.S. verliet (het ging ook dáár volstrekt niet schitterend), om bij zijn vader Latijn te leeren, was zijn gedachte, zooals blijkt uit een brief van

4 Maart '77....Ik verliet onlangs (Zaterdag) de Hoogere Burgerschool om er nooit in weder te keeren. Te middag bonsde en dreunde de groote poort dicht en werd scheidsmuur tusschen het hart des gebouws en mij. En dat waaromme? Heer Carolus Daventriensis, UED. bekomt tot studiegezel meo langheid. O, kondet ge u verlustigen in den aanblik van mij als latijn-leerling! Reeds nuttigde ik wat declinaties. Nog dan, 't was geen smulpartij, maar ik duw, ik zoek te verduwen door herkauwen en o, die derde heeft zich in antioverlangsche richting in mijn maag gewrocht.[2] Ik had nooit gedacht, dat iets vrouwelijks (declinatie is immers femininum?) zoo hard, zoo onmalsch kon wezen. Enfin, des daags doe ik niets anders, nu reeds 4 à 5 dagen lang; 's avonds houd ik overige zaken bij en één uur krijg ik les bij vader. Ik hoop

1) Verg. B.P. blz. 13. Er is ook een oogenblik sprake geweest van studie voor officier van gezondheid. Zie B.P. blz. 14.
Volgens B.P. blz. 15 dacht Jacques nog in '75 aan een militaire loopbaan, en vervielen de plannen daarvoor eerst voor goed, toen er een Kon. Besluit kwam, dat er geen cadets zouden worden geplaatst in het jaar, waarin Jacques examen zou doen. Zie B.P. bl. 48, noot.
2) B.P. blz. 48, zegt dat Jacques zich spoedig Latijn en Grieksch eigen maakte. De brieven naar Dordt leeren de zaak echter anders bezien.

spoedig door zoo'n spreekkunst heen te zijn en het admissie voor studiosus Amstelodamiensis te kunnen doen. Hij gaat dan studeeren in de letteren + theologie of in de letteren alleen. Jongen ja, 't was toch een kolossale vergissing, die mij vijf jaren bijna aan het middelbaar onderwijs kluistte. Ik vermoed dat mijne onverschilligheid dessen Ursache was.[1] 't Blaadje is nu gekeerd. Prof. Naber, Dr. Matthes en Dr. Doorenbos hebben me geraden en de laatste (ontstel niet) meent in me forsche fondamenten tot Phil. theol. Dr. ontdekt te hebben en dezelve prikt me aan tot studie van de wijsbegeerte.

Hoe weinig vast evenwel de keuze van beroep toen stond, blijkt wel hieruit dat drie weken later de theologie al verworpen is.

26 Maart '77. Ik schiet met mijn Latijn tamelijk wel op, ben aan de Pronomina en heb een kleine vijftig themata achter me. Ik vind het heerlijk in Amsterdam te blijven studeeren nu het academiestad is. Je vraagt me naar de hoedanigheid van het einde mijner theologische studiën? Mijn doel is slechts doctor in de letteren of in de bespiegelende wijsbegeerte te worden. Ik mag lijen dat 't niet onbereik baar is.

Toch was er toen volstrekt niet een omslag tot ongeloof ingetreden. Integendeel, in dien tijd werd hij bevestigd, en hij schrijft daarover in den zelfden brief van:

26 Maart '77. ...de diepzinnige studie der godgeleerde beginselen in welke ik met gunstig gevolg Donderdag j.l. examen aflegde om a.s. Zondagavond als lidmaat der Waalsche Kerk bevestigd te worden. Misschien is 't machtig kinderachtig, maar ik vind dien tijd royaal plechtig. Ja, de dominé heeft mijn gemoed van zink kunnen roeren, dat hem voorwaar wel plezier moet gedaan hebben; je weet hoe lastig het is zink te smelten.[2]

Een omslag tot ongeloof had dus toen zeker niet plaats gegrepen, en ook in volgende tijden niet, want hij schrijft in een brief van:

31 Januari '78....Hoe langer hoe meer heb ik zin

1) Verg. hierover B.P. blz. 24-48.
2) Verg. hierbij B.P. blz. 50.

in theologie en om die reden geloof ik, dat ik op dat Latijn en Grieksch niet zoo nauwgezet behoef te zijn.

Een half jaar later was die neiging tot een oogenschijnlijk vast besluit gerijpt, zooals blijkt uit een brief van:

3 Juli '78. ... Van examens kan dit jaar niet komen en je vriend, gedetermineerd door de omstandigheden zal eerst Juni '79 gaan strijken en prijken met den naam van gepatenteerd student in de theologie. Ieder lacht, die hoort dat ik dominé wil worden. Ze wijzen allen op 'er bolletje, zeker om te bewijzen dat 'et daar niet erg pluis is bij die lachers. Enfin....

Maar het besluit was *niet* vast. Een paar maanden later werd de gansche studie overboord geworpen. Door zijn ziekten was hij ten achteren geraakt in het werk, en het weer-ophalen ging hem veel moeilijker af dan hij gemeend had; dit bewoog hem en zijn vader een loopbaan voor hem te zoeken buiten de academische studie om. Waarschijnlijk beseften beiden ook wel, dat in Jacques de ware aard van een predikant niet stak. Hij schrijft dienaangaande in een brief van:

6 November '78....Op 't oogenblik dat ik aan mijn vierde les zou beginnen liet ik me uit tegen mijn leeraar[1] alsof ik in Juni '79 natuurlijk admissie wilde doen. Hij meende, dat het niet gaan zou, want dat ik pas in de derde klasse van 't Gymnasium was wat de studie betreft. Toen heb ik in eens maar de maan gegeven aan den heelen rommel..... en gezegd dat ik mijn weg in de wereld ging zoeken. Drie weken werden besteed aan allerlei geschrijf en wedergeschrijf totdat ik eene betrekking kreeg aan het Handelsblad, welke menig advokaat mij benijdt....

Je kunt begrijpen, amice, dat ik nu tamelijk wel in mijn schik ben. Mijn werk vordert niet bijzonder veel tijd, ofschoon ik van 's morgens tot 's avonds bezig ben voor ons blad te werken. Als reporter moet men mij nog in 't publiek leeren kennen. Wellicht krijg ik een goede bezoldiging en in allen gevalle is, als ik het niet te bont maak, mijn toekomst verzekerd. 't Handelsblad is rijk en geeft goede appointementen, waarmee een dominé gaarne 't zijne zou ruilen. Goddank

1) Waarschijnlijk Dr. v. Leeuwen.

dat ik nog een geachten vader heb en dus een niet genoeg te waardeeren kruiwagen.

> Men ziet het, er is geen zweem van smart over het wegwerpen van de theologie. En als hij de betrekking aan het Handelsblad verliest, en wederom de klassieke talen opvat, is het om in de *rechten* te gaan studeeren.

27 Febr. '79....Ik ben buiten betrekking, dit vergat ik je te zeggen. 1e 'k Zou er dood gaan, omdat het er zoo dompig is en ik van 10-4 in zoo'n hol zit, terwijl mijn avonden mij niet behooren. 2e Je bent in zoo'n betrekking afhankelijker dan ik dacht. 3e Was zij ver boven mijn leeftijd. 4e Schreef Havard niet meer..... In vriendschap scheidden wij. Ik met het bewustzijn, dat ik het verlies mijner betrekking dankte aan mijn jeugd, mijn ongehuwdheid en een gril van een mensch.[1)]

...Ik werk Caesar en Anabasis bij een knap, bejaard man, die mij thuis opzoekt[2)] en ga in de rechten studeeren om spoedig een betrekking te kunnen erlangen.

> Eindelijk was dus *de rechten* het doel; dit doel bleef bestaan en van theologie werd niet meer gerept.
> Jacques Perk had niet den waren aard voor een predikant. Met een zeker vaag wijsgeerig gevoelstheïsme kon hij leven - en ik geloof, dat hij er tot zijn dood mee geleefd heeft - doch alle dogmatiek moest zijn individualistisch gemoed wel tegenstaan. Hij had ontzag voor ware vroomheid bij anderen, en erkende de beteekenis van het geloof voor de groote schare - de *Mathilde* bewijst het - maar aan hem, die er voor vocht zelfstandig te denken, te zoeken en te gevoelen, kon de dwang van een leerstuk niets anders dan vijandig zijn.
> Het is niet overbodig er nadruk op te leggen, dat in het begin van '79 alle gedachte aan een theologische loopbaan verdwenen was om niet meer terug te keeren.
> Door al die wisselingen moest de zorg voor de toekomst wel blijven drukken, en daarbij kwam de kwelling der grammatikastudie. Toen ik hem eens had verteld, hoe mijn vader vaardigheid in het lezen als voornaamste doel van het onderricht in L. en Gr. en de grammatika aan dat doel ondergeschikt achtte, antwoordde hij mij in een brief van:

1) Blijkens den brief van 6 Nov. '78 leverden brieven van Havard Perk een groot deel der stof tot zijn bijdragen.
2) P. had toen huisarrest. De bedoelde leeraar was Dr. E.W. Wolf, voor wien P. warme vereering gevoelde.

31 Januari '78.... Wat je me van de methode vertelt brengt me in de uiterste verbazing. O, ik snak naar zulk een methode! Door den heer... word ik Griekschmatig opgevoed en met themaas en o, moeder die zeeman! dat doet mij den dood nog an.

Ik draag het zalig bewustzijn met me rond, dat ik word verknoeid, want al die mooie werkwoorden vliegen me bliksemsnel uit mijn hoofd, terwijl ze slakkelangzaam er in waren gekomen. Mijn aanleg heeft me onbewust naar jou methode geleid wat het Latijn betreft. Ik houd er een Caesar op na, waarnaast de fransche vertaling staat gedrukt en na tweemaal vergelijkend overlezen van een caput zit de beteekenis van zin en woorden vast in mijn kop en kan ik vertalen zonder vertalen (zonder fransche vertaling natuurlijk)... Ik heb nooit zoo het land gehad aan filologie als tegenwoordig, omdat ik haar slechts mag kennen als een dor en innig-vervelend lesjes-opzeggen. 't Is tobben en peuteren! Op een goeden dag, als 't zoo voortgaat smijt ik mijn edele leeraren de boeken naar hun ziel, die ik geloof dat in hun zwaar hoofd huist en zeg ik voor eeuwig de Letteren vaarwel. Op je vraag naar het tijdstip van mijn admissie zeg ik volmondig ‘God weet het,’ dat aequivaleert met ‘ik weet het niet!’

Hard werken is mijn fort niet vooral als je weet dat een Terentius of Plautus voor je gesloten zijn en blijven opdat u toch naar een methode moet ingezeept worden. O jee, ik wou zoo graag Ter. lezen. In een fransche vertaling maakte ik kennis met zijn Andria en van Lessing hoorde ik, uit zijn dramaturgie, dat die Eunuchus allemachtig prettig is. Gaarne wilde ik me met het humanistische, den gezonden geest der ouden doordringen maar als dat gaan moet door middel van eindelooze thema's zeg ik ‘verrek!’

> Perk overdreef niet, als hij zei dat hij graag den geest der ouden wilde kennen, doch de grammatika hem dwars zat. Vond hij een enkelen maal iets van dien ‘geest’, ontdekte hij iets dat hem aanstond, hij was overgelukkig.

26 Februari '78.... In Ovidius schep ik evenwel een zonderling behagen. Het tweede boek [n.l. van de Metamorphosen] heb ik gelezen; nog niet het eerste, maar alles

schijnt zoo'n meesterstuk van beschrijvende poëzie, dat ik er door werd opgeblazen en met alle geweld aan 't vertalen ging. Kon ik het helpen, dat mij Hollandsche hexameters van de vingers dropen? 't Werd me afgeleerd, want mijn leeraar... beet me na zes regels toe: ‘vertaal als je blieft fatsoenlijk en laat die malligheid loopen!’ Ik deed.

Maar ik verknuffel mij recht bij zijn koesterende phantasie. Och, och, waarom leeft die oude pruik niet meer, dat ik hem omhelze met warme teederheid!?

Ik rampzalige begon (zooals ik later merkte met een ongeoorloofden voorslag) in dezer voege..., maar toen ik kwam bij..., toen was het mis en werd de vertaling zoo vrij, dat luttele verzen van den grooten Ovidius uitdijden tot een onsmakelijke brei van mijn kooksel. Nu vertaal ik maar niet meer schriftelijk, want dan val ik toch aan het deunen.

Je ziet, dat ik veel houd van de zenuw der ouders...

Toen hij meer vertalen kon, kreeg hij meer smaak in zijn werk.

21 Maart '78.... Ook krijg ik warentig smaak in je vak.[1)] Nu ik gelukkig twee boeken van Ovidius vertaalde en mijn neus in Xenophon steek, wordt het watertje mij van lieverlede bekend en beweeg ik er me kneuteriger in dan vroeger. Daarbij heb ik tijd in overvloed om uitstapjes op allerlei gebied te doen en mij de meest mogelijke afwisseling te bezorgen.... Ik heb heerlijke druppeltjes genot van Menander gekregen door den trechter Terentius. Met behulp eener fransche vertaling van Dacier 1780 heb ik ontzachlijk aangename uurtjes doorgebracht met het lezen van de Andria.[2)] Wat een kernachtigheid, wat een soberheid en eenvoud in de zegging. Ik kan me best je ingenomenheid met den frischaard begrijpen. Ook zal het niet aan mijn wil liggen wanneer ik de vijf overige stukken niet spoedig heb gelezen.

Zooals reeds bleek, werd de studie door ziekte onderbroken, en, na korte hervatting geheel verlaten voor de werkzaamheid aan het

1) Hij bedoelt Latijn en Grieksch, wat echter mijn vak *niet* was.
2) Dit deed hij buiten weten van zijn leermeesters.

> Handelsblad. Toen ook deze verviel, kwam de examenstudie weer naar voren, en hij onder leiding van Dr. Wolff, die hem wist te boeien, al was ook deze meester niet gemakkelijk, en over wien Perk altijd met grooten eerbied sprak.

12 Mei '79. ...In September hoop ik admissie te doen. Ik neem les bij Wolff, Dr. D.E.W. Wolff,[1)], die ook nog al in *de Gids* schrijft, een uitstekend mensch, die met de grootste minachting over dat garnalenpellen, dat kraaltjesrijgen, dat meisjeswerk, die subtiele grammatica spreekt, doch overtuigd is, dat je dat bosch van dorheden door moet.

> Hoewel Perk nu beter vooruit kwam, zijn de klassieken toch nooit een hoofdfactor in zijn letterkundig leven geworden. Ook had hij meer aan Latijn dan aan Grieksch, en van Virgilius vooral beleefde hij verrukkingen. Maar de dorre moeilijkheden zijn altijd een bezwaar gebleven.
> Ook liep het den eersten keer met zijn examen mis, en hij was over dezen tegenslag al evenmin goed te spreken als een ander die zakt. Men bedenke echter, dat voor hem het vooruitzicht om nog eens de examenstudie te doen veel meer nog dan voor menig ander, en om betere redenen, een gruwel moest zijn.
> *7 September '79:* spreekt hij van ‘het zwarte spook’ dat weldra langs hem scheren zal; een paar dagen vroeger had hij zich opgegeven en hij begrijpt niet ‘dat hij binnen kort zooveel zal moeten vertellen.’ Hij verklaart te weinig te hebben gewerkt, waarschijnlijk denkend aan zijn dichten (want inderdaad was zijn studie onder leiding van Dr. W. ernstig geweest)[2)] en onder den indruk van de komende gebeurtenis tegenover welke de meesten zich klein voelen. ‘Ik wil 't voor de aardigheid wel eens bijwonen’ - zoo tracht hij zich moed in te spreken.
> Doch weldra schrijft hij, op

24 September '79: In haast meld ik je met een paar woorden, dat ik niet behoor tot de 5 gelukkigen, die van de 24 die zich hadden aangemeld, zijn geslaagd.[3)]

Ik ben gezakt met een pluimpje. Ik heb 't verbazend ongelukkig getroffen en was zoo ontdaan en buiten westen dat het zweet mij op de vingertoppen paarlde. Mijn meester is verontwaardigd over de vragen, die men mij gedaan

1) Er staat inderdaad Dr. D.E.W. Wolff, doch de D. is een vergissing. Verg. B.P. blz. 93.
2) Dit wordt in een brief van 5 Oct. verklaard.
3) Het examen had 22 Sept. plaats.

heeft: goed voor een candidaats in de letteren: 'k zou ze geweten hebben, als ik een stukje had getroffen, dat ik vroeger reeds had bewerkt, zooals anderen het deden. Wolff zegt dat ik te hartstochtelijk ben voor examina en had me de stellige verzekering gegeven dat ik slagen moést. 'k Ben gezakt op Grieksch... Ilias VIIe boek, zeer makkelijk als je een woordenboek bij de hand hebt. 'k Moet weer een jaar wachten.[1)] Van de week begin ik weer... ik voel me beroerd: 't is of ik een klap voor mijn tronie kreeg, terwijl mijn handen gebonden waren. Ik denk dat ik een heerlijke klassieke opvoeding achter me hebben zal, wanneer ik 70 jaar ben. Ze hebben me gezegd die professoren, dat ik zoo'n gunstigen aanleg heb. Laat ze stikken!...Ik laat me niet gauw ontmoedigen, maar dadelijk nijdig maken.

Een paar weken later is hij wat bekomen.

5 Oct. '79....Ze hebben me gepakt en ik ben gezakt en gepakt en gezakt had ik het land niet voor mij doch voor mijn familie.

Hij acht zich meer een slachtoffer van het toeval dan van een groot gebrek aan kennis, ziet echter in dezen afloop ook een voordeel:

(Zelfde brief.) Ik kom tot het besluit, dat ik ongelukkig ben geweest, zeer wel de colleges had kunnen volgen en dat een examen een zeer onvoldoende wijze is om achter iemands kennis te komen. Verder dat *ik* zeer blij ben, dat ik niet ben geslaagd.

Niet alleen, dat ik de overtuiging bezit, dat al wat mij overkomt mij zal brengen tot wat ik eens zal worden, wat weet ik nog niet en dat wat iemand wordt deze maatschappij ten nutte komt, maar... ik heb goddank geen college's te loopen; ik krijg goddank privaatles, ik kan goddank veel afdoen, veel thuis zijn, veel voor mij zelf werken, ik behoef goddank niet om ¾ uur te hooren bazelen, ¾ uur heen en ¾ uur terug te loopen; ik kan mezelve zijn en behoef daar

1) Inderdaad deed hij een jaar later op nieuw examen en nu met goeden uitslag.

ik geen betrekking heb mij niet met de menschen af te geven buiten mijn wil. Ik heb zes intieme vrienden van wie ik houd. Ising, Van der Goes, Muller, v.d. Voort, Mesquita en Van Ruyven. Dat zijn 3 studenten en 3 artisten. H.C. Muller is dichter tevens evenals Mesquita.[1)] Ik heb 't Leesmuseum en Arti voor societeiten, volop eten, genoeg zakduiten om me goed te kleeden en te vermaken. Mijn privaatlessen zijn feesten voor mij. Ik ben wel zoo gelukkig dan dat ik student zou willen zijn. Daarbij kan ik nu werken voor admissie en propaedeutisch. Ik ben begonnen aan 'pro Milone' en aan de *Apomnemoneumata* van Xenophon, terwijl ik twee uur in de week les neem in wiskunde, steeds naar mijn genoegen voortgaande. Ik heb niets meer te wenschen en kan daarbij in mijn vrijen tijd nog wat doen aan de wellust van mijn leven: de poëzie. Waarschijnlijk ben ik ook in de gelegenheid om door schrijven en vertalen een kleine *f* 75 te verdienen, genoeg voor een zomerreisje. Mein Liebchen was willst du mehr?

> Bij deze krachtige poging om tegen den druk in staande te blijven, hielp hem zeker de van zijn moeder geërfde 'Frohnatur' alsmede 'die Lust zum Fabuliren', want juist in dien tijd was hij bezeten door den grooten dichtdrang, die hem een paar maanden vroeger reeds vele sonnetten der *Mathilde* geschonken had, en hem een paar maanden later dien cyclus in eerste handschrift deed voltooien. Wie proza naast poëzie zoekt, kan wel geen sterker voorbeeld vinden, dan het geval van den jongen dichter, die den stroom zijner bezieling plotseling stuiten moest om te blokken voor zijn examen, en dan nog voor dat examen zakte.
> Moge er wat overdrevens in de poging tot zelfbemoediging zijn, zeker niet in het spreken van 'de wellust van zijn leven, de poëzie', en misschien achtte hij zich terecht gelukkig, dat zijn naaste toekomst hem rustiger maanden beloofde dan het student-zijn allicht gegund had.

III.
Strijd voor de eigen individualiteit.

> Hoewel Perk zijn gelukkigste uren doorleefde in zijn werkkamer met zijn boeken, zijn mijmeren, zijn dichten, was hij buiten de cel

1) Het dichterschap van den laatste bestond vooral, naar ik meen te weten, in een grenzenlooze bewondering voor Byron.

volstrekt niet een ingetrokken en soezend mensch. Integendeel, in het verkeer met familie en vrienden deed hij zich veel hooren, en zijn joligheid bracht leven in het gezelschap.
Niet altijd op aangename wijze; slag op slag bekroop en overwon hem de lust zijn omgeving te ergeren met gewaagde en soms onbetamelijke gezegden. Ik ben er van overtuigd dat de diepste grond van dit gedrag niet een zekere boosaardigheid was, doch behalve jeugdige uitbundigheid en overmoed, een besef van zekere zwakte; daarbij de zucht tot strijd voor de eigen individualiteit en eindelijk zijn verliefdheid op het woord.
Een zekere zwakte. Perk gevoelde het aldoor, dat hem de normale gave tot verovering van een plaats in de maatschappij ontbrak. Wat ieder ander kon, arbeiden voor een werkkring en vrede vinden met een maatschappelijke loopbaan, hij kon het niet, en zoodra hij buiten de studiecel kwam, beving hem een gevoel van onmacht, waar hij om zich heen een kring zag, die hem aan de eischen van broodwinning en maatschappelijk leven herinnerde; een gevoel van onmacht en daardoor de lust tot verzet en het zeker wel wat kwajongensachtige behagen om te doen merken dat men met hem ook te rekenen had. Doch ook voor dit behagen was er nog een meer voorname reden. Perk had - en niemand die de *Mathilde* kent zal het met verbazing vernemen - Perk had een zeer sterk gevoel van het recht en zelfs de plicht der individualiteit. Zeker zocht hij ze vaak te veel in het uitwendige, en dit hinderde menigeen, maar zeker ook mag men zich op zijn jeugd beroepen en gelooven, dat deze uitingswijze gesleten zou zijn. Met dat oogenschijnlijk excentriek-willen-zijn was het niet zijn eerste gedachte om de aandacht te trekken, doch om ook in zijn gewone daden een eigen wezen te zijn. Ik kan dat bewijzen met een aanhaling waarin hij zijn studie-cel beschrijft, een geval, waarbij men hem van zucht tot vertoon wel niet zal beschuldigen. Kort nadat ik eens in Amsterdam geweest was, schreef hij in een brief[1] van

7 Sept. '79... Wat mij ook genoegen deed is, dat je mijn kamer eens met je oogen verlichtte. Dat hulkje, dat stulpje, dat hokje is een mijner subjectiefste verzen. 't Is een beeld van mijzelven. Die zee van bonte poppen zijn de grillige idées die grimmelen, haast zonder tot bewustzijn te geraken, in mijn hoofd. Schilderijtjes, beeldjes, groepeering van alles, boeken, het aanbrengen der kleuren, alles is overdacht. Ben ik aan het werk in dit holletje, dan ben ik in overeenstemming met mijn omgeving. Wie zich daar thuis gevoelt en 't gezellig vindt is iemand van overeenkomstige bewerk-

1) Dezelfde brief, waaruit op blz. 215 reeds een aanhaling gegeven is.

tuiging, voor mij een sympathetisch wezen, een vriend van mij. Ik beproef mijn vrienden door ze hier te brengen.

> Maar niet alleen in zijn kamer-versiering ook in zijn kleeding zocht hij het persoonlijke, en hieraan was de zucht tot aandacht trekken zeker wel niet gehéél vreemd, al was die niet de eerste oorzaak.

16 Juni '79[1]... Ik kan me best begrijpen, dat mijn dracht buitengewoon gevonden wordt, al komt de kijker van Zoeloeland. Hier in Amsterdam, vooral in de achterbuurten, baart mijn opschik opzien. Die achterbuurten ga ik dikwijls met opzet door om te bespieden welken indruk ik maak. Dat is zoo mijn tijdverdrijf in de uren dat ik mijn tijd verdrijf. Maar.... doch neen, ik zal je niet aan boord komen met dingen van vrije keus en zoovoort. Je weet genoeg, dat ik zoo min mogelijk mij sper in de vormen van den hoop, niet omdat ik me *meer* acht, doch omdat ik me *anders* acht. ‘Gek’ als je wilt Ik streef naar harmonie in al wat ik doe of ben, en als ik, zooals tegenwoordig, in 't lichtgrijs ben + karbonkeldas, dan dunkt me geeft dat wat kleur aan de donkere winkel om me heen: ik haat het zwarte, behalve in meisjesoogen. Mijn witte pruik harmonieert met mijn snoekeschako, lichtgrijze helmhoed, schubbig als een slangenhuid, waarlangs de zonnestralen wegglippen, mijn witgrijs pak, grijze schoenen en handschoenen en wandelstok opgeluisterd door dien das, en met mijn lichtzinnigheid. Elke mijner handelingen, tot de kleinste toe, wil ik trachten ter daad te maken, waaruit ik kenbaar ben. Als mijn vijand mij ziet in de verte, dan moet hij weten dat ik het ben zoo goed als mijn vriend. Ik wil *iemand* zijn opdat ik zal kunnen sterven, want een *niemand* kan niet sterven omdat die niet geboren is. Men moet weten wat men aan mij heeft; ik wil een geheel zijn. En als ik mij wijzig, dan wijzig ik mij *geheel*.

> Natuurlijk zag Perk voorbij, dat bij de omstanders, die een ander beter van buiten dan van binnen kennen, een zekere verdenking van zucht om zich vooral door het uiterlijke te doen opmerken, niet uitblijven kon. Dezelfde verdenking wekte hij ook door een in 't oog vallende manier van adressen en briefkaarten te schrijven. Op een opmerking daarover antwoordde hij in een brief van

1) Uit dezen brief werd op blz. 200 reeds een brok genomen.

25 November '79[1]:.... Ik wil toonen, dat ik niet te aanstellerig, noch te ‘onmogelijk’, noch te geaffecteerd, noch te verwaand ben om je eenige opheldering te geven... Ik meen dat jij en de anderen wellicht bewuste handelwijze aan verkeerde beginsels toeschrijven... Men zegt, dat de in 't oogvallendheid van sommig geschrijf gesproten is uit zucht om in 't oog te vallen... Men beticht mij in dit alles van verkeerde drijfveeren; men zegt, dat ik wil schijnen wat ik niet ben, terwijl ik niet anders dan ik ben wil schijnen.

Ik kan het toch niet beteren, dat ik steeds genegen ben om van mijn vrijheid gebruik te maken, waar de keuze vrij is. 't Is voorwaar niet moeilijk om op te merken, dat mijn adressen en kaarten niet zooals die van iedereen waren en een ieder mag lucht geven aan die opmerkingen, maar waarom moet zoo'n verschil nu altijd ten voordeele uitvallen van die iedereen? Is er iets dat noodzaakt om den sleur te volgen in zulke ellendige kleinigheden als de bedoelden? Hangt daar 't menschen heil van af? Hindert dat één verstandig mensch die niet zweert bij ‘'t hoort zoo en dat doet men niet’? Wie stelde hier de wet; waarom?... Wellicht ga ik den slender volgen om den kleinen geen aanstoot te geven en den grooten...nog minder, en ontzeg mij dat kleine gehaspel - dat eigenlijk al belabberd klein is, te klein om je er aan te ergeren - om in grooter zaken mijn vrijheid te toonen. En daarmee uit. Om te beginnen zal ik gelijk Jan, Piet en 't klerkje en de kruier 't adres op dezen brief plakken: misschien hoor je me dan bestempelen: ‘nu is hij eens voor een enkele maal *fatsoenlijk* geweest.’ Binnen den omslag kleed ik echter mijn brief in, zooals mij dat het beste dunkt....

> Natuurlijk ziet Perk ook hier voorbij, wat boven reeds gezegd werd, doch er is een vooruitgang, waar hij er reeds over denken gaat om zijn oorspronkelijkheid liever in belangrijker zaken te uiten. Overigens houd ik het ervoor, dat Perk zich juist beoordeelde, en hij inderdáád - al was het dan op een minder gelukkige manier - met die oogenschijnlijk vertoonzoekende eigenaardigheden méér luisterde naar den lust om persoonlijk te wezen, dan om de aandacht te trekken.

1) Dezelfde brief, waarin over de *Mathilde* gehandeld wordt. Zie tweede stuk.

> Toch wist hij wel, dat hij ergernis gaf door zich te laten gaan. ‘Ik loop zoo dikwijls gevaar door mijn brieven iemand te ergeren,’ schrijft hij (21 Mei '79), en

12 Mei '79...Ik, arme, meet helaas! zoo vaak mijn vrienden af naar mij zelven, en daarbij is mij het combineeren en permuteeren met woorden een tweede ongelukkige natuur geworden...

> Een zeer juiste opmerking. Hij schreef ze ter verdediging op een klacht over een ongevoelig woord, waar een gemoedelijke uiting aangewezen was. Maar zij gold evenzeer zijn gesprekken in den kring van familie en vrienden. Hij was verliefd op ‘het woord’; onophoudelijk bezig met zijn vak, zou men kunnen zeggen; verzot op, en altijd zoekend naar krachtig zeggende, teekenende uitdrukkingen, en zoo ze bij hem opkwamen, hij kon ze niet inhouden. Plastische en drastische zeggingen, hij groeide er in; in het dagelijksch verkeer maakte hij er humor mee, en in zijn kring was hij vermaard en ook gevreesd om zijn vaak komische doch niet altijd welvoegelijke woordkoppeling en woordvervorming. Combineeren en permuteeren met woorden, en klanken ook, tot in het gezochte en valsch vernuftige, - hij was er voortdurend mee bezig; het kon niet anders of hij hinderde en ergerde anderen er meê, en toch, hij kon het niet laten, zij was hem te sterk, die liefhebberij.
> Maar zooals reeds werd opgemerkt, in zijn strijd voor het persoonlijke en individueele was niet het kwajongensachtige de voornaamste reden, de voornaamste was de ernstige overtuiging van het goede en belangrijke recht dier neiging. Ook in smaak en oordeelen, en tegen niets verzette hij zich zoo zeer als tegen een dwang op zijn meenen en gevoelen. Ik voeg er bij, dat hij, vrijheid voor zichzelf eischend, ze volop ook aan anderen schonk.
> Hij schrijft op

2 Maart '78: Ieder onzer heeft een verschillende roeping. Ik gun u gaarne de uwe,.... maar ik verkneukel mij over de mijne, die me alle zenuwen kittelt en me zat maakt van dronken genot, die me precies doet duizelen als 'en kip zonder kop. Indien we samen een onderwerp behandelen, moet er ‘la vérité’ uit ‘saillir’. Doe dus!

Ieder zie uit eigen oogen, volgens constructie, maar niet ieder meene de waarheid voor ieder te hebben gevonden, al vereenigt die ieder zich met diens ieders zienswijze. M.a.w. een subjectieve waarheid mag men niet verheffen tot objectieve; m.a.w. men mag niet pedant zijn; m.a.w.

men mag niet denken, dat men de wijsheid in pacht heeft en dat ieder lekker vindt wat onze smaak kittelt.

Deze uiting is inleiding tot een uiteenzetting zijner meening over de beteekenis der *geschiedenis*, waarover hij gansch anders dacht dan ik, en onder meer zegt:

.....

Bewijzen geven, waarom jij nu de geschiedenis zóó 'sancta' vind, doe je, maar ze zijn zwak voor mij; voor jou misschien voldoende. Wees niet boos, maar ze hebben niet de minste uitwerking gehad op mijn ontvankelijk gemoed... Na verloop van jaren ('n stuk of trillioen) zal men de thans doorleefde historische tijden wellicht onder den naam alleroudste of vóórhistorische tijden samenpersen. Alleen 't alleruitstekendste blijft dan bestaan, want geen menschelijk brein.... zal in staat zijn die geschiedenis te omvatten, studeerde hij ook, met doodinge des lichaams, drie menschenlevens..... lang.

In de eeuwenketen neemt ééne eeuw maar een klein schakeltje in. De menschen-geslachten zijn wonderlijk aan-één-gekoppeld, uit elkander voortvloeiend, zóó dat ieder mensch afzonderlijk de held is eener tragedie, gevormd in den tijd van zijn bestaan, in welke tragedie de andere menschen rollen vervullen.

Hierop begeeft hij zich in een tamelijk wild gefilosofeer over de ontwikkeling van mensch, aarde en heelal onder leiding van een hoogste intelligentie[1)], en komt er op neer, 'dat nog eeuwen lang de mensch zal vooruitgaan.' Dan gaat hij voort:

Maar dit daargelaten. Ik spreek over de historie. Als *geheel* moet zij aantrekken, gelijk al wat te overzien is, maar voor mij heeft zij alleen waarde door totaalindrukken, zooals bovenstaande. Als vergelijkende studie van de ontwikkelingstrappen der menschen stel ik haar hoog, doch dit geschiedt alleen door vergelijking der grootste geniën. Aldus

1) 23 Dec. '78 schrijft hij zelf:
'Indertijd voer ik philosophisch tegen je uit om te beproeven of ik iets onhoudbaars staande kon houden: 't was klets'.
Ik vermoed, dat deze uiting slaat op het hier bedoelde filosofeeren. Ik vind althans niets anders, waarop zij betrekking hebben zou.

is er eigenlijk slechts sprake van personen der hoogste ontwikkeling op allerlei gebied. Verstaat men dat gewoonlijk onder geschiedenis? Neen. De geschiedenissen van *alle vakken der wetenschap* is niet te omspannen...

Aldus is er sprake[1] van de lotgevallen van personen en volkeren. In de eerste plaats kan hier op volledigheid niet worden geboogd. Alle volkeren zijn nog niet eens ontdekt en velen zijn niet in staat hunne lotgevallen te vertellen. Daar is dus een punt waar de geschiedenis kan aanvangen; dat n.l. waarop onopgesmukte[2] tradities in vormen van zangen worden bewaard en waarin men held noemt, al wie op de natuur zegepraalt, al wie zich mensch toont door overwinning van dieven en vijanden. Lichaamskracht door slimheid verzeld, staat dan als deugd te boek. Langzamerhand leert men schrijven en men maakt gedenkschriften. Hierin staat opgeteekend, wie zich onderscheidde door moed en volharding. De physieke grootheid der volkeren wordt gebaat en de baters noemt men groot. Tusschen verregaande eer- heerschheb- en weet-ik-wat-zucht en wezenlijk bevoordeelen van 't volk door zich op te offeren voor wat goed schijnt, maakt men geen onderscheid meer. Een stuk of wat Alexanders en Napoleons staan op en 't zijn me baasjes.

Daar heb je geschiedenis. Vorsten met allerlei veroveringen; groot worden van landen; een beetje beredeneerde aardrijkskunde (staatkundige), verder wat lotgevallen van de lui, die 't meest in den kijker loopen, een zootje dat bij toeval behoort tot het hovelingenras, wat kuiperijen om een betrekking, een troon, en je hebt alweer een geschiedenis.

Noodzakelijk moet men door andermans oogen kijken, want [zelf] het [te] onderzoeken gaat niet aan. Men moet zich geloofwaardige personen aanschaffen, welke lievertjes door *hun* bril een karakter of een ander ding bekijken en dan naderhand gezellige aanleiding tot kibbelarijtjes geven. Arme schooljongens moeten zich maar wat laten wijs maken en zeer rationeel liefst woordelijk kroniekjes leeren.

Ach, hoevele waarachtig groote karakters zijn weggestorven in 't verleden, die niet gekend kunnen worden omdat ze niet

1) Nl. bij de gangbare opvatting van de geschiedenis.
2) Waarschijnlijk verschrijving voor *opgesmukte*.

aan den weg timmerden; 's menschen geest gaat vooruit, phantasie en gevoel blijven 't zelfde. Dit laatste vormt karakters. Noch heden zijn de hartstochten die van voorheen. Kijk om je en je zult met eigen oogen karakters leeren kennen in het volle menschenleven, zooals geene studie en geen historie ze in 't licht kan plaatsen. Alle wetenschap die napraat is een onding, den mensch onwaardig, omdat geen eigen oordeel wordt gelaten. En hoe wil men, zelf de bronnen onderzoekend, de geheele geschiedenis leeren?....

> Perk ontleent in deze beschouwing wel iets aan de door hem in den zelfden brief genoemde intree-rede van Schiller, doch in allen geval bewijst zij, hoe hij, in zijn verdediging van eigen smaak en inzicht, niet enkel op een neiging afging, doch wel degelijk trachtte ze te onderzoeken en haar bestaansrecht voor zich duidelijk te maken.
> Het brok getuigt ook van lust tot bespiegelen en hij zelf schertst over dien lust, als hij nog eens op de historie terugkomt, in een brief van

21 Maart '78.... Je hebt gelijk: ik ben geen historieliefhebber. Wat geef ik om de feiten! 't Schijnt mij de stiptheid in de letteren, dat geboek van wat gebeurde. Mijn aanleg moet mij leiden naar een metaphysisch ambacht. Ver van berekening en boekhouding wil ik wezen; ik ril van dien drogaard, die op zijn duimpje grammatikaatjes kent, van dien vreeselijk belezen schoenpoetser, van dien bibliothecaris met een kop vol boekentitels. Respect heb ik voor...., die hunne geleerdheid doen dienen tot het trekken van conclusies, die de wetten opspeuren als honden de worst, waaraan de menschlijke □□σις onderhevig is. Maar ik zoek altijd nog naar een derde kategorie van studeerders; weet je ook een postje voor me, waarin je bijvoorbeeld van bespiegelen leven kunt? Ik heb zoo'n trek om een goede dosis philosophische systemen omver te bl.....!

Soezen begin ik te leeren. Je zoudt er liefhebberij in krijgen, wanneer je me nu en dan in deze ernstige bezigheid verzonken zag; een schjmoel als een uil!

Ik ben nu al drie jaar ongeveer bezig met bij mijzelf te overleggen of de kindertjes heusch uit de kool komen. Dat is een geweldige kwestie. Bewijzen, man, zie je! Verleden week, o! heb ik mijn eentje bewezen, dat het Kantsche

nihilismus met de darwinsche theorie en Spinoza's pantheïsmus drie-eenig is. Ik weet het wel, maar ik kan het maar zoo niet zeggen; ook zou ik, geloof ik niet in staat zijn een ander dan mijzelf te overtuigen.

Doorgrond, bidde ik u, mijn wanhoop! Eens kwam ik op 't idee te bewijzen dat mijn teen in den grond hooger was dan mijn toon uit mijn keel, maar de kat krabde me aan 't eerste en spiritistisch snel was het tweede in beweging, waardoor ik bemerkte dat ik dwaalde en dat het een met het ander identiek is. Denk nu!

> Dat Perk met zijn individualistische neiging niet veel voelen kan voor letterkundige kritiek van anderen, is te begrijpen, en het ergerde hem dan ook zoo men hem met het oordeel van een ander wou mat zetten.

21 Mei '79....'k Ben blij dat je me dat ‘helaas’ bij het spreken over dweeperij met je oom[1)] niet kwalijk genomen hebt. Ik loop zoo dikwijls gevaar door mijn brieven iemand te ergeren of boos te maken... dat het een buitenkansje voor me is, wanneer ik een brief zonder terechtwijzing krijg...

Je zet me in een moeilijke houding. Toen ik dat ‘helaas’ opschreef, rolde 't me uit de pen - als zooveel. Wat nu juist den doorslag aan mijn meeningen heeft gegeven, die door 't noemen van je oom's naam of door 't denken aan mijn vriend zich kruisten en in mijn hoofd vochten - herinner ik me niet precies. Wel weet ik dat ik noch die politieke ommekeer, die me geen zier kan schelen, noch dat pessimisme - dat hem behoort en waarmee hij voor mijn part ongelukkig mag wezen - op het oog had. Dat ‘helaas’ is, meen ik, een bloot lyrische uitroep, die betrekking heeft op de verhouding tusschen mijn vriend en mij. Dat je oom afkeurt en gispt en terechtwijst wat hem niet goed dunkt, wel laat hij zich daarmeê vermaken, nooit krijgt hij gedaan dat ik af zal keuren, wat ik goed keur; al schold hij zelfs op mij arme, ik zou het langs me laten afschieten als een bliksemstraal langs een gladde, wierige, mossige klip, maar hij heeft zijn smaak op mijn vriend gegoten. Die jonkman sympathiseert zonderling met hem en komt me met vervelens toe aan

1) Cd. Busken Huet.

met: ja, en zooals Busken H. zoo aardig, zoo fijn, zoo geestig opmerkt ‘je moet in verzen alleen zeggen wat je niet in proza zeggen kan’, of zooiets. Ik heb niets tegen den lof je oom Koen toegewierookt - zelfs stem ik in met die van geest, fijnheid, scherpzinnigheid, maar ik vind het *vervelend* - dat is 't woord - om hem steeds aangehaald te hooren als iemand mijn meeningen (die toch evengoed deel van mijzelven uitmaken als de zijnen van hem) zoo maar in eens met het grootste recht kan vernietigen door een ‘'t is *niet* zoo.’ Zie je, dan is 't net of ze me op mijn kop willen zitten, en dan krijg ik net zoo'n onaangenaam gevoel, als of er waarlijk iemand - liefst met een zwaar zitvlak - me op mijn hoofd zat. Ik geef er de maan van: ik wil 't niet benauwd hebben. Ziedaar de oorsprong van dat ‘helaas’.

> Perk zegt naar waarheid hier, dat hij Huet als man van geest en stijl waardeerde; hij las graag van hem, en het laatste boek door mij - tijdens zijn ziekte - in zijn handen gezien, was een deeltje der *Fantasiën*.
> In een lateren brief zoekt hij zijn meening over de beteekenis van kunstkritiek te geven. De samenhang der denkbeelden schijnt niet zeer streng, toch bevat het schrijven menige uiting voor de kennis van den schrijver van belang.

Begin '80 of *eind '79*...[1)] Gaarne zou ik je mijn denkbeelden over kunstkritiek mededeelen, maar daarvoor - vooral voor 't staven er van - heb ik minstens honderd bladzijden noodig, die ik thans niet wil schrijven en die jij waarschijnlijk ook niet zoudt willen lezen. 'k Hoop echter later ze in een opstelletje te wikkelen en dat voor 't publiek te bewerken evenals nog vijftig andere onderwerpen, die mij geen rust laten en die in favilla[2)] reeds ten papiere zijn. Echter wil ik je wel een paar hoofdbeginselen neêrstellen, denk er over. Ik heb veel over kritiek nagedacht en over kunstkritiek in bijzonder; ik heb veel gelezen over dit onderwerp en beschaafden van ondervinding geraadpleegd. Men schermt hierover met algemeenheden, die heel mooi zijn, maar wier gebrek het is dat ze algemeenheden en niets

1) De datum ontbreekt, doch de brief is tevens een nieuwjaarswensch. Misschien echter is hij van een jaar vroeger; de inhoud wijst over den datum verder niets uit.
2) P. bedoelt waarschijnlijk: als smeulende asch, als begin.

anders kunnen wezen. Tot juist begrip is ontleding noodig en over onderdeelen kan men het eerst eens worden.

'De gustibus non est disputandum'. Ja wel: wist men maar eerst nauwkeurig wat onze smaak is en hadden wij maar de juiste woorden om dien te formuleeren tot een zin, waarmee men het volkomen eens is en die geen andere beteekenis overlaat dan die men er in nederlegde. Een woord is geen cijfer. Maar ter zake.

Kunstkritiek, hoewel een klein gedeelte der kritiek, omvat de geheele kunst. Daar nu de kunst in vier of vijf hoofddeelen gesplitst is, mag men niet tegelijkertijd over dichtkunst en beeldhouw- en schilderkunst en muziek en tooneelspeelkunst oordeelen.

Nemen we nu alleen maar de dichtkunst... dan zien we dat de dichtkunst onderscheiden soorten bevat, die elk verschillende eischen hebben, welke eischen naar ieders persoonlijkheid worden gewijzigd en wat nu is kritiek van kunstwerken anders dan vergelijken, dan toetsen aan zekere eischen, dan stellen van het produkt naast het ideaal, het type, dat men onbewust of bewust in den geest heeft, en 't verschil opsommen?

Mijn beginsel bij het vaerzenmaken is: faire de la poésie, advienne que pourra. Daar zijn eenige algemeene regels voor versmaat en rijm, die men volgen moet, de beelden moeten zuiver zijn en passen in het vers, voortvloeien uit de stemming waarin 't werd geschreven, de vergelijkingen dienen op te gaan: kortom, 't vaers moet een vaersvorm hebben. Dit mag de kritikus uitmaken als 't hem lust, maar zijn meeningen zijn zoo goed[1)] als de mijnen en 't waar misselijk als hij ons die wilde opdringen. Dit laatste noemt men tegenwoordig critizeeren. De kritici zijn lyrici geworden en zij vertellen ons of ze instemmen met een vaers dan [wel] of ze 't wraken; met andere woorden zij laken of loven. Laat ze 'er gang gaan. Que bien leur fasse!

De lui die een dichter onsterfelijk maken, die kleine verzameling der meest beschaafden, oordeelen slechts in stilte. De schreeuwers hebben vaak ongelijk, zooals de geschiedenis

1) Perk bedoelde waarschijnlijk: niet beter dan, en met *meeningen* meeningen buiten de vormkritiek om.

leert en wie, die zelf kan oordeelen, laat zijn oordeel door ontboezemingen van krantenlui verwrikken? Cats, Tollens, de Genestet waren beroemd en zijn volksdichters en lievelingen van 't publiek. Die kudde eensgezinden heeft ongelijk. Waar toch Vondel blijft leven, daar is geen plaats voor een de Genestet.

De kunstkritiek van tegenwoordig heeft recht van bestaan als een kunstvak. Waar de dichter de natuur en 't schoone zingt, zingt onze kritikus den dichter. Kritiek als wegwijzer en vijler en volmaker van beginnende en piepjonge vaerzen heeft als alle gidsen bestaansrecht. Maar zij moet blijven binnen de gestelde grenzen, anders heeft men er zich evenmin om te bekommeren als om de hartstochtelijke uitingen der Aesthetici.[1)] T... critiseere taal en stijl van B... en deze die van T., maar laat ze van elkaars denkbeelden afblijven...

> In denzelfden brief geeft Perk een eigen kritische meening over het vertalen uit Latijn en Grieksch. Aanleiding was een aanmerking van mij op het letterlijk weergeven van een Grieksch woord, dat door die letterlijkheid ons als iets *plats* aandoet, terwijl de Grieken het wellicht niet als zoodanig gevoelden. Wellicht had Perk in dit geval gelijk; in 't algemeen vergist hij zich echter naar mijn meening. Ik geloof althans, dat Grieksch en Latijnsch proza *niet* de spreektaal gaf, maar wel degelijk een zekere omwerking er van. Evenwel toont het brok P.'s zelfstandigheid en ook zijn verliefdheid op onze spreektaal.

Grieksch en Latijn zijn twee bij uitstek plastische talen. Men noemt ze voor ons lateren moeilijk te leeren, omdat wij vergiftigd zijn door Fransche verdoemlijke logica, d.i. abstractie. Onze schrijftaal, die zoogenoemde verhevene, die op stelten kuiert, wijkt 10 aardstralen af van die der ouden.

Maar eilieve! onze spreektaal, die frissche beeldrijke bewoordingen, die sneeuwval van schitterende spreekwoorden, niet. Maar 't gebruik verstompt - ook de taal.

Als ik spreek van ‘ergens met de muts naar gooien’, krijg jij dan den indruk van een balspel? Neen, zeg 't maar ronduit. Maar: denk bij alles wat gij zegt, meneer! en een hoog dichterlijk genoegen spruit uit je eigen woorden. Onze spreektaal is plastisch, 't Grieksch is plastisch. Alleen in de spreektaal is 't Grieksch te vertalen... 't Grieksch zooals

1) Er blijkt niet wie P. hier bedoelt.

't werd geschreven, werd denkelijk ook zoo gesproken: 't gelijkslachtige trekt 't gelijkslachtige. Plat alleen is wat geen denkbeelden opwekt, plat is 't zoogenaamde statige, plat is 't abstracte dat niet spreekt tot onze zinnen maar tot niemendal; dat wazig is, hangend, zwevend als een nevel; maar 't plastische schiet zonnestralen. Zoo spreek ik, dien de kunst ontvlamt en kunst schuilt in de spreektaal.

> Er wordt hier gespeeld met den dubbelen zin van het woord *plat*, doch dit spel stoort den gang van het betoog niet, en de laatste regels van het brok kunnen als een sterk zelfteekenende verklaring gelden.

(Slot volgt).

CH. M. VAN DEVENTER.

Verzen.

Zingend verbeiden.

Nog zie ik niet wie gij zijt,
Die in de lichtende verte
Nadert - maar zekerheid
Zingt door mijn herte.

Zekerheid, dat gij zijt
De geborene van de droomen
Van eenmaal - en zekerheid
Dat gij mijn nood hebt vernomen -

Dat gij de blijvende zijt
En de zeer goedertieren -
Door mijn verscheidenheid
Henen de zilvren riviere,

Die immer aanwezig is,
Maar immer vliedend en komend -
De blijde geheimenis
Lichtendé stroomend

Door heel mijn weze' en voorbij
   Al het mijn wezen aanhanklijke -
O, Gij, die altijd in mij
   Waart het aanvanklijke -

Maar nimmer gevonden werd
   Dan stervend, en als een verloorne -
Hoe zingt gij nu door mijn hert
   Als een geboorne!

O, Gij, die nadert, en die
   De verten beheerscht met uw komen -
Gij, die ik zingende zie
   De geboorne der droomen,

Verheven in rust en verblijd,
   Overmachtig en zeer goedertieren -
Gij aan wier voeten de tijd
   Glijdt als een lichte riviere -

Nog zie ik niet wie gij zijt,
   Gij, de heerschende van de verte -
Maar de wind van uw zekerheid
   Zingt door mijn herte.

Uitvaart der zaligen.

Wij, die de oude geheimen kenden
In de schaduw van elkanders haren -
Die de wereld verloren
Voor een droom van het eiland der blijden
In een ver windstil licht -
Laten wij blijven
Bijeen, en dit zwijgen bewaren -
In het geweld dezer duistren
Werend verblijven de maat onzer tijden,
Bleek in dit donker gericht.

Wij, die - tezamen ontwakend
Een lichtkoele nanacht -
Hoorden de zaligen zingen
Achter den wind en van over
Maanhelle zee van den dood -

Wij zijn gered en beveiligd
Binnen den schemer der aandacht
Van dit verheevne en vermogen
Te zweven in glinstrenden toover
Door dezer duisteren nood.

En eens, als verlangen te groot wordt
Uit deze wereld te ontkomen,
Zullen wij ruischen van harpen
Hoore' en in maanlichte luister
Zien onze baan over zee -
Dan, wijl de wind der geheimen
Zwelt in de zeilen der droomen
Zingend, en wij op den boeg staan
Bleek en vervoerd in den duister,
Kiezen wij zee....

Aan den zoom van wind en wereld.

> ‘His heart rose like a wave: his life swung on the crest of that wave: and as a wave he broke in a flood of longing and desire....’
> FIONA MACLEOD.

Aan den zoom van wind en wereld
Woont een schoone vrouwe -
Waar geen paden henenleiden,
Waar zij in de lichte, wijde
Verten al de zee kan speuren -
Waar alleen de zwervers komen,
Waar de dingen àl gebeuren
In het licht van ijle droomen -
In der aarde heemlenwijd vertrouwen
Woont een schoone vrouwe
Doelloos, aan den zoom van wind en wereld.

Allen ben ik door den wind ontnomen
Maar haar heeft hij mij gegeven -
En wij zijn elkaar als wind en golven,
Immer weer verrijzend en bedolven
In dit leven, en onzegbaar eigen -
En wij zwerven veilig en getweeën
Door het zingen en het hooge zwijgen
Van de ruimten boven aarde en zeeën -
Wij, die naar elkander overzweven,
Want zij is mij door den wind gegeven
Die mij zingend allen had ontnomen.

Oud als wind en wereld, als de goden
Jong en zonder doel en overmachtig
Hooren wij de waatren van het einde dreunen,
Waar wij in elkanders armen leunen
Voor den nacht - en waar de schuimen waaien
Zijn wij onder schemering bedolven -
En wij gaan, en als het overzwaaien
Van een zeemeeuw boven donkre golven
Is haar loop, zoo onbewust en prachtig -
En wij gaan, jong, zonder doel en overmachtig
Langs de wereld met den wind, en als de goden.

Aan den zoom van wind en wereld -
Aan de grens van droom en leven
Zijn wij samen -
Waar geen paden henenleiden,
Waar het einde van de tijden
Zingt, en waar de stem der zeeën
Machtig is over de landen,
Zijn wij zwervend en getweeën -
En met saâmgevlochten handen
Staan wij - zonder woorden - zonder namen -
Voor dit wonder - onuitspreeklijk samen
Aan de grens van droom en leven -
Aan den zoom van wind en wereld.

A. ROLAND HOLST.

André Campo's witte rozen.

XII.

Eerst tegen koffietijd, dien Zondagmorgen, kwam André beneden. Emma zat in de huiskamer aan een tafeltje te schrijven. Voor het groote vierkante raam bewogen de kaal-gewaaide takken van een oude linde. De kleine Jaap speelde op den vloer met zijn bouwdoos, in zich-zelf pratend tegen de blokken die hij in zijn handjes nam en opstapelde met onzeker tasten. Een druilerige zonneschijn kwijnde, uit de brekende wolken, over de tuinen en akkertjes in de verte.

André zag, onder 't koffiemaal, even een paar ochtendbladen in, die vluchtig de opvoering van Sinte Pelagia bespraken. Over het drama zelf zweeg men; het spel van Henri Waling, de dansen van Lizzy Warwick, de dekors van Beukel werden zeer geprezen.

Emma vroeg of hij zich geamuseerd had. In spaarzame woorden vertelde hij haar het uiterlijk gebeuren van den avond en den nacht. Doch zijn wandeling, zijn gesprek met Lize verzweeg hij. Het kon toch niet lang meer duren, zóó, deze verhouding tot haar. Het was kinderachtig en dwaas. Hij verlangde terug naar zijn vroegeren rustigen arbeid, waarin hij geen weifelingen, geen stoornis door emoties en redelooze begeerten had gekend. Enkele dagen, hoogstens enkele weken nog, en hij zou een eind maken aan zijn jongensachtig avontuur. Dan zou hij Emma alles, alles vertellen, zijn mal geflirt, zijn jaloersch doorvorschen van Lize's wezen.

Tot zijn verwondering, tot zijn geruststelling ook, viel het hem licht te zwijgen en opgewekt te zijn, als ware er geen woelend verlangen meer in hem. En toch, hij kon dien Zondagmiddag geen brief voltooien, geen artikel over de ekonomische gevolgen van den oorlog begrijpen. Opnieuw zocht hij in den rommel op de bovenste kastplanken; hij had Lize beloofd, nu zij een overzicht had van den wisselenden gang van het drama door de tijden heen, samen de groote vrouwenrollen door te lezen: Çakuntalâ, Mâlavikâ, Antigone, Rosaura, Juliet, Lady Macbeth, Ophelia, Ifis, Gretchen, Aglavaine. Doch bij het zoeken naar die oude boekjes, de vertalingen van Kâlidasâ en Calderon, kwamen hem een paar stuk-gelezen bundeltjes van Heine in de hand. Hij bladerde er in; hij ging zitten in zijn fauteuil, en las, en las den ganschen middag, meegevoerd in verwonderde herinneringen aan zijn schooljongenstijd. Hij genoot weer den sentimenteelen spot, den weenenden grimlach, de wanhopige ironie dier kleine gedichten.

Toen, opeens, werd er gescheld. Het was dezelfde bedeesdzachte klank als dien avond in Juni. Hij wist dat zíj daarbuiten wachtte; hij wist het in een verrukkende zekerheid. En hij luisterde.

Het was haar stem. Emma sprak met haar, vriendelijkvragend. Dan kwam haar lichte tred naar boven. Zij stond voor hem.

‘Lize, hoe heerlijk dat je daar bent’, zei hij.

Zij glimlachte verlegen en, starend over de kil-grauwe landen en dijken waar de buien gestadig aandreven uit het noordwest, maakte zij haar verontschuldiging dat zij gisteren geen belet had gevraagd; het was haar voornemen geweest, doch zij had het bij al die herrie vergeten!

‘Toe, doe je goed af,’ drong hij. Met voorzichtig gebaar legde hij haar regenmantel, haar velvet mutsje op een stoel.

Even spraken zij over de kritiek der ochtendbladen. Lize, zittend in een rieten armstoel, de bemodderde schoentjes tegen de smalle kolomkachel, stak een cigaret aan, opende een kleine portefeuille met foto's. Zij kwam hem raad vragen over haar Judith-kostuum. Er was haast bij; zij had niet tot Dinsdag kunnen wachten.

‘Kent u Hebbel's Judith?’

Hij herinnerde zich het drama maar zwak; hij bleek het te verwarren met de bijbel-vertelling.

‘O, 't drama is véél meer!’ hernam zij, met een schittering in de grijze diepte van haar oogen. ‘'t Is heel sterk! Komt u eens op een repetitie kijken? Zaterdag, om twee uur, in Métropool, de eerste repetitie in kostuum. Over een week gaat de première!’

‘Ben je tevreden over je spel?’ vroeg hij.

Zonderling trof hem de snelle verandering van haar trekken. Haar lippen bogen in de hoeken neer; koel en strak staarde zij door haar donkere wimpers hem aan. Zij haalde onverschillig de schouders op.

‘Ik wou dat 'k zelf kon zijn zooals Judith’, sprak zij langzaam, terwijl haar fijne neusvleugels even in een wreede trilling waren.

‘En Holofernes onthoofden, hè?’ vroeg hij, zwakjes glimlachend.

‘Misschien wel...’.

Haar stem was gedempt doch scherp, van een traagsnijdende scherpte. Hij wist niet wat te zeggen; zijn gedachten zochten in het wonder van haar oogen. Doch plotseling sprak hij, als in zich-zelven:

‘Hoe zijn ze toch eigenlijk: grijs, of blauw, of blauwgroen, of violet,... ik weet 't niet!’

‘Waar hebt u 't over?’ vroeg zij, ernstig.

‘Ik begrijp niets van die kleur van je oogen,’ vervolgde hij. ‘Telkens zijn ze anders,... telkens is ook je heele gezicht anders.’

‘Ja hè! telkens anders... Ik voel 't zelf wel’.

En, de lippen vast opeen gedrukt, zag zij hem aan, strak, het hoofd even voorover, de oogappels zoo hoog achter de wimpers dat een fijne witte lijn er onder zichtbaar werd. Campo dacht: begrijpt zij wat zij doet? Is haar blik, zoo bedwelmend, zoo vol van vreemd geheim voor een man, zich-zelven bewust?

Zij had de foto's genomen en liet ze hem zien, al de foto's die zij van Judith had weten te krijgen. Eéne was er bij, naar een stuk van Quinten Matsys, waar Judith zat, onder de draperie van Holofernes' tent, met het doode hoofd in de rechterhand, het kromzwaard in de linker; haar fluweelig gewaad was afgegleden tot aan de splitsing der beenen; het

vol-vleezige en toch jonge, ranke bovenlijf bleef naakt. Een rijke diadeem rustte op het gegolfde meisjeshaar. De houding der schouders was misteekend; de volkomen halfronden der maagdelijke borsten pronkten ietwat te hoog. Maar er leefde een zoet-bedwelmende wreedheid in heel dat slangzachte lichaam, in de schaduwplooien der huid, bovenal in den starenden kouden blik van het schuldeloos-schijnend gelaat.

Campo voelde een pijnlijke siddering tot in zijn vingertoppen. Hij wendde den blik af, naar het venster, over den nat-glimmenden dijk, over de lage vale akkertjes onder den zinkenden schemer van den regenavond. In de verduistering der luchten waren geen wolken-schaduwen meer, geen zilveren glinsteringen van verre zwakke zon. Een effen somberte overtoog hemel en velden.

''t Is triestig buiten', zei hij; 'we moesten maar licht maken.'

Zij herhaalde zijn woorden:

'Ja, 't is triestig,... vooral die Zondagmiddagen. De melancholie van een Zondagmiddag is soms niet uit te houden. Nu is 't gelukkig weer bijna avond.'

Toen hij de tafellamp had aangestoken zag hij de Matsysfoto onder de andere verdwenen. Zij vroeg hem of hij een zuiver-Oostersch kostuum niet zou verkiezen boven de navolging van een renaissance-schilderij?... Weifelend stemde hij toe. Bij de plaatjes was zijn aandacht niet meer; hij vroeg zich slechts af wat er in haar-zelve omging, waaraan zíj de hoogste voorkeur gaf... Doch de drang in hem was te verward; hij zweeg.

Terwijl zij nog doorpraatte, haar meening uiteenzettend over een Oostersch kostuum, kwam Emma boven en noodigde haar op een kopje thee in de huiskamer. Met een lach van verrassing legde Lize het eindje van haar cigaret neer, pakte de foto's bijeen. André droeg haar mantel en mutsje na.

Beneden, in de ouderwets-dorpsche kamer, begon Emma over de korte kennismaking, dien zomer, 's avonds aan de deur; zij had Lize al eerder willen uitnoodigen maar liet het na, wel wetend dat het tooneelleven tijdroovend was, gejaagd, weinig vrijheid latend voor bezoekjes buiten de stad. Haar stem, zachter dan gewoonlijk, trilde even; doch spoedig beheerschte zij haar nerveuze onrust over deze ontmoeting

met het meisje dat zij steeds nog vreesde als wellicht de brengster van een ontzettende ramp in hun leven. Tot verwondering van André bracht zij plotseling het gesprek op de hernieuwingspogingen die wel een zuiverder verzorging van bijkomstigheden, maar geen vruchtdragende idée, geen waarlijke renaissance der dramatische kunst hadden gebracht. En hij, vreezend dat Emma dit luchtig raken der verschijnselen zou verlaten om Lize op de diepere maatschappelijke oorzaak dier mislukkingen te wijzen, poogde den ernst te verdrijven met wat dwaze tooneel-anekdoten. Waartoe Lize's jonge verwachtingen te ontgoochelen, door haar den logischen samenhang aller levensverschijnselen open te leggen! Zij zou toch niet willen erkennen, of misschien machteloos staan voor goed...

Emma vond hem nerveus in zijn oppervlakkigen lachenden konversatie-toon, zijn stem aldoor iets te luid. Zij voelde dat hij een dieper gesprek vermeed.

Opeens vroeg Lize haar:

'Kent u Die Geburt der Tragoedie, van Nietzsche? Och natuurlijk! Vindt u 't ook niet prachtig?'

'Ik ken 't niet', antwoordde Emma, 'ik heb nooit veel van die soort boeken begrepen. Dat ligt niet in mijn bereik. En wat heb ik aan half begrijpen!'

Zij zag Lize's wijde oogen pijnlijk naar haar staren. Zou het meisje geschrokken zijn van een dilettantisme dat in vluchtig mooi vinden placht weg te droomen? En Emma trachtte haar te verklaren hoe die abstrakt-wijsgeerige overwegingen en onbewijsbare lyrische wetenschap velen in dezen tijd een weelde-arbeid der hersenen toeschenen, een vertoeven in werelden die krachteloos waren voor de geestelijkvoedende gronden onzer eigen samenleving van twintigsteeeuwers. Nu, in den grooten wereld-oorlog,... wat hadden wij nog aan de lang-vergane droomen der Grieken! Troost? Wij hadden kracht noodig om te strijden voor de toekomst, geen troost in een bange vlucht uit de werkelijkheid!

Verwonderd, niet begrijpend, zag Lize haar aan. Zij trok Jaapje tot zich en streelde verlegen de donkere haren van het kind dat haar zwijgend, met strakke aandacht beschouwde.

Emma vertelde verder van haar eigen bezigheden, haar vergaderingen met socialistische vrouwenklubs, haar propa-

gandistisch geschrijf. Zij sprak over de geestdrift der volksvrouwen, over den ernst en het helder begrip onder ruwe arbeiders. Ja, wel waren er bij die zwak en hooploos waren geworden, neergebogen in den strijd, den zwaren strijd van morgen tot avond, dag aan dag, winter en zomer; de misdaad kon dan welig opschieten uit die gekneusde harten. Doch de sterken werden sterker onder hun kommer; hun oogen blonken helderder; hun voorhoofden waren hoog en breed van zuivere ongekultiveerde gedachten. Uit die diepe lagen der menschheid was het edelste der eeuwen voortgekomen; daaruit rezen altijd weer de krachten die de wereld verder stuwden...

Lize luisterde zwijgend, soms met een vermoeiden glimlach om den triestigen mond. Het scheen alles langs haar te gaan, zonder prikkel tot instemming of verzet. Zij zag naar Campo om hulp, verwonderd dat hij Nietzsche's ver rukkende bladzijden niet verdedigde.

Haar zoo beschouwend, haar mooi vindend met het ietwat bleeke gelaat onder de donker-rossige haren die van de scheiding lagen gekamd naar den zwaren wrong op het achterhoofd en wegsprongen langs de slapen; haar in de stilte der grijze oogen pogend te lezen, overwoog Emma dat zij toch tamelijk onbeduidend was, zonder een enkel origineel woord van belangstelling en inzicht. Zou deze dan haar mededingster zijn, dit kinderlijk-oppervlakkig genietstertje van haar rijkdom, dat zich waarschijnlijk bizonder interessant dacht met haar melancholisch gezichtje! Of welke vreemde drang kon er anders hebben geleefd in André, welk redeloos instinkt? Neen, het was dwaasheid in haar, zich bezorgd te maken. Dit meisje zou hem niet kunnen boeien, geen strijd kunnen beginnen tegen een sterke hechte liefde van jaren! Haar angst moest overdreven geweest zijn. Wat ook deerde zoo'n verliefdheidje... Vergrootte en veranderde niet een zweem van vrouwelijke jaloezie in haar een onbeteekenende dwaasheid tot een tragische onheelbare scheuring?

En met wat medelijden in stem en oogen riep zij Lize nog tot-weerziens na, toen de lenige jonge gestalte het hooge stoepje afsprong, de duisternis in van den dorpsavond.

André was weer naar boven, naar zijn kamer gegaan. Tegen den rand van het aschbakje zag hij het eindje van

Lize's cigaret. Hij nam het, stak het aan, en rookte met sentimenteel genot, terwijl hij zich in den kleinen gebarsten spiegel bekeek om, spottend met zichzelven, te zien of hij heusch al enkele grijze haren had...

's Avonds, nog vermoeid van den ongewonen nacht, was hij eerder te bed dan Emma. Hij lag, steunend op een arm, te wachten. Onder het uitkleeden sprak zij lachend:

'Vent, wat ben je zwijgzaam! Vanmiddag bij Lize's bezoek ook al. Eerst zoo druk en onrustig; toen in-eens zoo stil! Wat moest ze wel denken. Is 't nog niet over, zeg?... Mijn André verliefd op zoo'n bakvischje! Want dat is ze, al is 't een lief meisje, hoor! Maar hoe kom jij daar toch zoo op gesteld...'

Hij voelde dat hij niet meer aan Emma's hart kon schreien, zooals enkele weken geleden. Zijn verzwegen tweestrijd was hem al gewoon. Hij zeide:

'Och, flauwigheid! Ik ben wat moe van gisternacht. We zijn, geloof ik, allemaal moe tegenwoordig... Die verdoemelijke oorlog ook! Die verwarring overal!'

Zij stond nu, zich afsponsend met koud water, geheel naakt. Hij had haar sinds lang niet zoo gezien, daar hij meestal in de slaapkamer kwam als zij gereed was. Hij vond haar klein en tenger, verslapt van vormen, oud. Zelfs bij het kaarslicht meende hij nu haar grijze haren talrijker te zien, de huid van haar gelaat scherper, met kleine rimpeltjes. Hij dacht er aan hoe haar belangstelling voor hem, haar liefde wellicht ook, altijd intellektueel was geweest, zelden hartstochtelijk, jong, in redelooze overgave, in die gesmade sentimenteele verliefdheid! Toch had hij haar wel gestreeld, heel haar lichaam, bewonderd en gekust...

Hij lag stil te staren en werd zich opeens bewust dat hij niet meer Emma's lichaam zag, maar Lize's grootere ranke gestalte. En tegelijk begon het vrouwebeeld van de foto, de naaktheid van Judith, hem te kwellen. Hij herinnerde zich Lize's dansen als Pelagia, in het ijle gewaad. Doch wanneer zij, in haar rol van Judith, zich eens vertoonen wilde als de vrouw van Matsys' schilderij! Zij was, niet cynisch, niet uitdagend, maar naïef en ook trotsch genoeg tot zulk een zeldzaam optreden. Hij hoorde weer wat zij, in de veranda

te Noordwijkerhout, tot dokter Noël had gezegd over het ideale naakt-zijn; hoe hij, reeds toen, niet gelachen had, zooals vroeger allicht, maar een smartelijken schrik had gevoeld. En hij stelde zich haar lichaam voor, zeer blank onder de rossige haren, een zacht-rondende slankheid vol kleine schaduwdalen, donzig en jong, geurig van jonkheid nog, de huid van gelaat en hals en handen donkerder dan de bleeke borst, de tepeltjes als kleine roze rozenknopjes. Zoo stond zij in haar slaapvertrekje, iederen avond, iederen morgen, ook nu wellicht, in ditzelfde oogenblik... Hoe zouden haar oogen zijn, wanneer zij eigen schoonheid beschouwde? Want zij wist wel dat zij mooi was... Niemand zag haar nu. Doch velen hadden haar schoonheid in de doorschijnende sluiers gezien! En indien zij toch eens zóó verscheen, naakt, in schaamtelooze onschuld... Hij dacht aan de wreedheid die er even rond haar neusvleugels had getrild, bij haar spreken over Judith. Waarom was dat? Had Waling niet de rol van Holofernes?...

Toen Emma naast hem lag en hij zich over haar boog tot den nachtkus, bespeurde hij dat hij den geur van haar huid en haren niet meer als een geliefde bedwelming genoot.

XIII.

Daar repetities en haastige zorgen voor kostuum al Lize's tijd namen, had zij Campo verzocht dezen Dinsdag niet te komen. Zoo bleef hij die week in onzekerheid en groeiende zelf-kwelling. Doch de grijze morgen-schemeringen maakten hem kalm, zoodat hij zijn wroetend gemijmer voor Emma verbergen kon. Met rustige belangstelling sprak hij, tegenover haar zittend in de huiskamer, over de bezigheden van den dag, terwijl hij diep in zijn denken het samenzijn met Lize verder-leefde, nieuwe vragen haar stellend, haar antwoorden fantaseerend, haar hand in de zijne nemend en streelend. Hij verzekerde zich dat het niet kón; dat Lize Arnsberg niet zóó de burgerlijke konventie zou verbreken; dat de temperatuur van het jaargetijde, de tochtige gangen achter het tooneel reeds een belemmering waren; dat ook dokter Noël, die haar niet te sterke gezondheid kende, zulk een doorgevoerd toepassen van een in deze landen en tijden

haast onaesthetisch ideaal zeker ontraden zou... Maar de trage avond-uren op zijn kamer schenen zijn verbeelding te doen werken; hij zag in een halfduistere schouwburgzaal de honderden onbeweeglijk-gerichte hoofden, onbeweeglijkgericht op het licht tooneel, en in dat felle licht Lize, op een rustbank zittend zooals de Judith der schilderij, de nauwlijksgerijpte schoonheid van haar lichaam aan den oogenlust der menigte gevend. En zijn rede vermocht niet hem te overtuigen dat het louter ongewoonte was, louter afdwaling der menschheid van een zuivere schroomlooze natuur, wanneer zijn mannen-instinkt zich verzette tegen dit onthullen der bekoorlijke verborgenheden, terwijl het gelaat der mooiste vrouwen, de glans der oogen, de bedwelmende lijnen van den mond, door den bruutsten blik konden worden omvat.

Dien Zaterdag-middag kwam hij door een zijdeur het Métropool-theater binnen. Hij zocht zijn weg in het kille schemer-daglicht van smalle gangen en trapjes, langs de muffe koelissen-reeksen van het achter-tooneel, tot hij de zaal vond, duister onder den machteloozen schijn van twee lampjes die gloeiden in den hoogen luuster van het nachtelijk plafond.

XIV.

Voor den toiletspiegel boven het verveloos kaptafeltje in haar kleedkamer stond Lize en zag het eigen beeld als de verschijning van een vreemde. Zij beschouwde weer haar gestalte en haar gelaat, zooals zij sinds haar verste herinnering graag deed. Zij kende al de bewegende lijnen dier gestalte; elk lenig gebaar der opgeheven armen bij het leggen van den zwaren haarwrong; heel de vreugde van dat gelaat bij verwachting van geluk, en den neergebogen trek der lippen, de vochtige dofheid der oogen in uren van melancholie. Zij wist dat haar profiel soms kinderlijk-jong was; zij schaamde zich dan en vond zich onnoozel; maar soms ook oud, smartelijk als van een vrouw, zoodat zij angstig werd om de snelheid van den tijd.

Zij huiverde, sloot de oogen even. Toen nam zij van een stoel de witte kleederen en ordende de sieraden op het tafeltje. En terwijl zij zich, telkens in den spiegel schouwend, tooide

met het wijde oostersche gewaad van Judith, voelde zij zich al dieper in dat andere bestaan, dat niet van haar-zelve was. De kostuums, de kleinoodiën waren onmisbaar voor de volkomen stemming van haar rol. In haar kamer hardop lezend, in den artiesten-foyer repeteerend met den troep, had zij de atmosfeer van het spel nog niet geademd. Maar nu begon de werkelijkheid der dramatische verbeelding te leven. Judith was zij, de maagd die Holofernes, den wreeden veldheer, het hoofd zou afslaan. En in Holofernes leefde Waling, de man dien zij zou willen haten, maar niet kon, met een fellen haat als van Judith; doch alleen verachting en leed voelde zij. Zij wilde een trotsche Judith geven, raadselachtig en trotsch. Zij zou Waling toonen wat zij kon,... meer dan alleen het gracielijk dansen waarom zij als Salome en Sinte Pelagia geprezen was! Doch haar spel zou niet enkel spel zijn; het moest voor hem, den onvermurwbaar-sterken man, een anderen zin hebben; zij moest hem doen voelen dat ook zij sterk was, sterker dan hij, trotscher dan hij!

Terwijl de kostumière haar toilet kwam inspekteeren en een paar kleine veranderingen met spelden aanprikte; terwijl de kapper haar lange dichte haren kamde, golfde, vlocht; terwijl hij zijn schminkwerk begon, mijmerde zij voort en dacht aan wat zij tot Campo gezegd had: te kunnen zijn zooals Judith!... dacht zij aan zijn vraag daarop: en Holofernes 't hoofd afslaan?...

Waarom had zij zich zoo geuit tegenover hem? En waarom interesseerde hem dit alles? Hij vroeg haar zooveel,... dingen waarin zij anderen nooit had doen deelen. En zij verdroeg zijn vragen zonder tegenzin, verlangde er soms naar met genot. Zou hij dan waarlijk haar vriend zijn? Zij voelde zich verheugd over de gedachte en bespeurde nu dat zij behoefte aan vriendschap had. Rea was weinig voor haar; die ging op in haar mondaine leven en schertste over alle serieuzere dingen heen. Bij de akteurs en aktrices van Waling's gezelschap had zij nog geen sympathie ontmoet. Doch Campo was anders dan al wie zij kende; zijn kus op haar voorhoofd, dien vreemden middag, was anders dan de wilde liefkoozing van Beukel, dan de brute dwaasheid van dien Asselijn... En hij stond in zijn druk leven nog uren af aan

haar, een beginnend zoekend meisje! Van wat hij sprak leerde zij; in zijn kennis, in zijn oordeel had zij vertrouwen. Het was weldadig, te weten dat deze man, veel ouder dan zij, haar samenzijn niet vermeed, haar aanzag met stillen blik vol vriendschap. Wat echter had hij aan dien omgang? Hij had een vrouw die hem begreep, die dacht als hij.

En ijdel vond Lize haar eigen streven naar schoonheid, naast hun zwaren arbeid midden-in het groote nuchtere leven! Die kleine vrouw, strijdlustig, ernstig, intellektueel-hartstochtelijk, had haar angstig gemaakt voor de ijdelheid der kunst van dezen tijd. Maar zij kon niet anders, zij, Lize; zij was zwak en kende de opbouwende macht niet. Zij kon enkel wat dansen, wat mooi bewegen. Haar schoonheid was haar eenige arme gave! Moest zij die dan niet teruggeven aan de menschen die schoonheid zochten! Moest zij zichzelve niet bedwelmen in 't eenige wat zij bezat!

‘Vindt de juffrouw 't zoo goed?’ vroeg de kapper, haar een handspiegel reikend.

‘'t Is best, Roisel,’ antwoordde zij. ‘Ga je gang maar verder.’

De man verdween haastig. Lize, zich buigend naar den spiegel, teekende haar fijne lippen nog dieper inkarnaat, de randen harer oogen nog donkerder. Toen keek zij zich in de pupillen, de oogappels hoog, half-schuilend achter de zware wimpers, en glimlachte om haar eigen barbaarsche pracht.

XV.

André Campo, aan de schemering der zaal gewend, herkende op de eerste rij der stalles den forschen rug van Alida Boersink.

Het was bij half-drie. Hij wachtte, wachtte. Een al smartelijker onrust, de redelooze angst dat Lize als de vrouw van Matsys' schilderij verschijnen zou, maakte zijn handen koortsigklam, benauwde zijn keel. Elk geluid deed hem schrikken. Achter, ergens bij de loges, stommelde een schoonmaakster met emmer en boender. Soms viel een vaal daglicht binnen; een deur klapte zacht weer toe. Op het tooneel, onzichtbaar nog achter het scherm, schreden haastige stappen, riepen driftige stemmen.

Eindelijk, boven allen uit, die van Waling:

‘Halen!’

Het tooneel, fel-bestraald door boven- en voetlicht, opende voor de duistere zaal een oostersch vergezicht. Waling, als Holofernes, trad met eenige andere krijgslieden en een soort priester uit zijn tent. Onmiddellijk ratelde hun snelle drukke dialoog, waarvan Campo geen woord in zich opnam. Hij wachtte Lize. Met moeite bedwong hij zijn stem, drukte zijn voeten vast tegen den vloer om niet te trappen van ongeduld bij een bulderende tirade van Waling.

De eerste akte eindigde.

‘Niet zakken!’ riep Waling. ‘Trek de achtergordijnen maar toe! Gauw wat! En de heele bliksemsche rommel op zijn plaats!’

Tooneelknechts, in sukkeldrafje, droegen een paar meubels, een weefgetouw aan, zoodat voor het zwaar-geplooid gordijn van den achtergrond de illuzie kwam van een simpel vertrek. Waling liep over het orkest-brugje van het tooneel in de zaal, drukte Alida de hand, gluurde vluchtig in de schemering rond, en bleef in het middenpad staan.

Twee jonge vrouwen waren bij het weefgetouw gaan zitten. André herkende Lize als Judith, Rea als een dienares. Een stil geluk zonk over hem. Want Lize droeg een lang wit kleed, op oostersche wijze. En, nog niet begrijpend wat zij sprak, staarde hij op de lichte figuur. Haar gelaat was donker, als door zuidelijke zon verbrand; uit haar rooden mond, rood als warm-wellend bloed, rees het klare geluid van de lieve bekende stem. Wanneer haar wijde oogen even keerden naar de zaal, voelde hij een siddering, een lokkende macht, zoodat hij de handen klemmen moest aan den stoel vóór zich.

Het drama, vol wilde kracht, dwong hem te luisteren naar den zin der woorden, naar Judith's verhaal van haar huwelijk waarin zij maagd was gebleven. En de gedachte ging door hem heen, of zij begreep wat zij zeide; of zij in haar verbeelding alles had meegeleefd; of het voor haar niet klaterende woorden, vage voorstellingen bleven.... Welken inhoud zagen haar hersenen in die begrippen van huwelijk en van maagd?.... Soms scheen haar stem vol gewond verlangen.

Ephraïm, een lange jongeman, verscheen. Waling stampvoette, liep schreeuwend naar voren tot het schotje van 't orkest:

‘Nog eens, meneer Asselijn, nog eens opkomen! Daar zit geen fut in zoo'n entrée. U draaft of u de trein moet halen!’

Alida lachte achter haar zakdoekje. En de stoornis van het herhalen begon. Ook Rea moest, nu zij weinig meer te spreken had, haar stil spel telkens overdoen. Voor Lize scheen Waling geen afkeuring te hebben. In gehavend grauw kleed zat zij, bij den aanvang der derde akte, neergehurkt. Doch de schoonheid van haar gelaat was des te sterker. Zij stond voor een spiegel en sprak tot haar wangen, haar oogen, haar mond: ‘Oogen, ik prijs je; je hebt vuur gedronken en bent bedwelmd! Arme mond, ik vergeef je dat je bleek bent: je zult het verschrikkelijke kussen!’

Waarom, dacht hij, wilde zij zooals Judith zijn? Zou zij die woorden als een werkelijkheid doorleven en niet meer voelen als een spel?.... En tegelijk bemerkte hij, deels ontstellend, deels met heimelijke voldoening, dat de bekoring van haar verschijnen enkel leefde in de schoonheid van haar lichaam, van haar bewegen in het statig kleed, niet in de sterke openbaring van een geweldig-strijdend hart. Hij hoorde een spottend gefluister tusschen Alida en Waling; hij meende een licht schouder-ophalen te zien van den ouden akteur.

Er volgden, op het shakespeareaansch-uitgebouwd proscenium, eenige luidruchtige volkstooneelen waarin Judith weer verscheen, nu in lieflijk-kleurig bruidsgewaad, getooid met kostbare sieraden. Nu-en-dan loeide uit de zaal Waling's geluid door het spel heen, snauwde de figuranten af, deed een intonatie, een galm, een rustpooze in het spreken voor. Soms dreunde zijn driftig stappen over het orkestbrugje het tooneel op; zijn haastig-gebarende armen wezen den akteurs een ander samen-spel, een anderen stand; en dan moedigde hij weer aan met een vleiend woord.

In de vierde akte schoven de achter-gordijnen open; men zag de tent van Holofernes. Waling speelde met overheerschende kracht, hoewel bedwongen, gematigd, daar hij gewoon was de volkomen beelding van zijn rol voor de uitvoering te bewaren.

En Campo mijmerde weer: Holofernes!.... eigenlijk niets dan een tot held geïdealiseerde poen; militairistisch voortbrengsel, zooals er nog ontelbare zijn! Wat 'n doellooze dwaasheid: tooneelspelen, zich vermommen in anderer ziel en gedaante!

Maar hij werd toornig op zich-zelf om die gedachten. Hij besefte de kleinheid, de jaloersche kleinheid ervan. Er waren immers jaren geweest dat hij de dramatische kunst als de

hoogste volledigste geestesuiting der menschheid vereerde; dat hij spelers en speelsters niet anders zag dan als beeldhouwers die levende beelden hieuwen uit eigen lichaam en hart. Of was het juist dít, wat hem nu kwelde: dat vormen uit eigen lichaam en hart? Ook Lize beeldde met eigen lichaam en hart....

En het spel ging voort. Judith knielde voor Holofernes: Campo zag Lize knielen onder de koude oogen van Waling. Hij klemde de tanden opeen, drukte zijn handen vaster om de fauteuil-leuning vóór zich. Want hij zag Waling's blik, liefdeloos-begeerend en met wreeden spotlach, glijden langs haar lichaam: ‘Geef mij den eersten kus!’ En hij zag het hoofd van dien man rakelings aan het hare; hij hoorde zijn woorden: ‘Waarlijk, deze vrouw is waard om begeerd te worden...’

Verder, verder ging het spel; zij spraken veel en verschrikkelijk: ‘Kom, Judith, ik wil je leeren kennen!’

Toen zij verdwenen achter de gordijn van het slaapvertrek stond Campo op. Het was hem geen tooneelspel meer, wat daar gebeurde; hij voelde Lize beleedigd in het samenzijn met dien man. Hij wilde schreeuwen; maar hij wist dat hij zich belachelijk maken zou. Hij wilde wegloopen; maar een andere macht weerhield hem. Achter in de duistere zaal, tegen het beschot der loges, bleef hij leunen, wachtend tot zij weer verscheen. En met de zware pracht der rosse lokken wild uiteen-zwierend kwam zij binnen-wankelen, roepend tot haar dienares Mirza: ‘Zie mij niet aan, meisje! Niemand mag mij aanzien!’

Sterker, onweerstaanbaar, snijdend als een vlijm in een wonde, woelde in Campo de vraag naar Lize's eigen diepste vrouwelijk wezen. Wat dacht zij, wat bewoog er in haar, wat begeerde zij, wat verachtte zij, terwijl haar stem die woorden stamelde en haar zenuwen die gebaren bevalen aan haar spieren? Ach, begreep zij dan alles, toen zij sprak van de vernietiging die zij in zijn armen vond, van de ruwe greep in haar menschelijkheid, van de onteerende kussen die nog op haar lippen brandden; toen zij aan Mirza verhaalde dat hij niet luisterde naar de angstkreet van haar ziel, dat hij den doek van haar boezem rukte en haar borsten prees; dat zij in zijn lippen beet toen hij haar kuste; dat zij zijn helschen glimlach kende; want zoo glimlachte hij toen hij

haar tot zich neertrok... Zag zíj, geen vrouw nog, een zin in die woorden? Wat wist zij van het leven der geslachten? Doch was zij wel waarlijk... nog geen vrouw?

Hij wilde het weten; hij wilde doorvorschen de donkerste grotten en verborgenheden van haar hersenen, de verste geheimenissen van haar onderbewustzijn, van vergeten herinneringen, van onderdrukte verlangens, van angstige beelden en ervaringen en onbereikbare droomen waar zij-zelve voor zou huiveren in het licht der bewustheid... Zouden haar oogen, de klare grijze spiegels harer wijde oogen het hem niet toonen; zou haar mond, haar lieve stem het niet belijden; zou hij het niet weten te lezen uit al de nerveuze trekken van haar gelaat?... Het moest! Hij wilde weten wat er gebeurd was tusschen haar en Waling. Zij had immers als Judith willen zijn, als Judith den ellendeling het hoofd afslaan! Hij zou vragen, zoeken, pijn doen desnoods als een wreede onontkoombare inkwisiteur.

En hij lachte, onhoorbaar, grijnzend; hij voelde, met een wee-doende trilling, de hoeken zijner oogen vochtig geworden. Dat kón niet gebeurd zijn, verzekerde hij zich; zij wás nog geen vrouw! Ware het anders, hij zou zich nu weg moeten scheuren van haar nabijheid, verstikken zijn verlangen naar haar, diep verbergen de doode herinnering... Ja, hij zou alles uit zijn hart moeten weglachen, hij, de getrouwde man van bijna-veertig, die verliefd dacht te zijn op een meisje van twee-en-twintig, maar zich versmeten zou hebben aan een demi-mondainetje, een allang ontgroend flirtje dat zich zijn vereering onverschillig liet welgevallen. Hij zou belachelijk zijn! Maar neen, het kon niet; hij vergiste zich niet in haar! Weg dan die gedachten die hem brandden door zijn hersenen, in zijn oogen heete tranen dreven, tot in de toppen zijner vingers prikkelden met een elektriseerende pijn... Hij moest koel en rustig wezen, zooals vroeger, niet verzinken in rede-verdoovende sentimenten...

Hij luisterde, hij zag weer; hij glimlachte, onverstoord nu, bij de al wreeder woorden van Judith. Hij zag niet meer háár alleen; hij lette ook op Rea's spel dat vol beheerschte ontzetting was. En al scherper bespeurde hij dat Lize in vermoeidheid haar lange klausen ten einde bracht, zonder groeiende kracht, zonder modulatie. Haar stem, in plaats

van sterk te toornen in hartstochtelijke verwarring, in woede, in gekwetste liefde, was zwak, werd zwakker en zwakker, als door tranen gebroken. Waarom,... waarom? Welke herinneringen wellicht...

Waling was, na de onthoofding van Holofernes, weer in de zaal gekomen; hij zat naast Alida. Boven zijn gefluister gichelde telkens het spotlachen der aktrice dat hel opschaterde na de laatste woorden van Judith, van het drama: ‘Ik wil Holofernes geen zoon geven. Bid tot God dat mijn schoot onvruchtbaar zij! Misschien is hij mij genadig!’

Op het tooneel begon onmiddellijk een rumoerend geloop van knechts en van akteurs. Campo, tot zijn schrik bemerkend dat het al over zessen was, verliet snel de zaal, om nog even Lize te zien, nog even van nabij haar blik te ontmoeten.

Tevergeefs zocht hij in korridors en op tooneel. Toen tikte hij aan een deur waarop hij ‘Lizzy Warwick’ las.

Zij zat, nog in haar Judith-gewaad, een cigaret te rooken, de hand onder het hoofd.

‘Alweer triestig?’ zei hij, glimlachend.

Zij bewoog even de schouders, trok met voorgewende onverschilligheid aan haar cigaret en zag, door haar lange wimpers, den kringelenden rook na. Hij vervolgde:

‘Lize, je was zoo mooi in dit spel...’

‘Bah! mooi!’ viel zij hem in de rede; ‘mijn spel was niets,... onmachtig!’

Hij nam haar hand in de zijne en kuste ze. Zij trachtte, zwakjes, terug te trekken, doch weerstond zijn drang niet. Op ééne knie gebogen lag hij naast haar stoeltje en streelde haar onwillige hand. Haar gelaat was afgewend; hij zag haar fijn profiel, de nauw-merkbare trilling van haar neusvleugel, van haar lippen.

‘Lize, Lize,’ fluisterde hij, ‘je mag niet bedroefd zijn. Maar je bent niet bedroefd over dat spel alleen... 't Was om hém, is 't niet?’

Zij zag hem aan, koel en beheerscht weer, bijna hooghartig, zooals hij haar eens een kort oogenblik gezien had. Doch hij wilde niet toegeven; hij hield haar kleine hand zóó vast in de zijne, dat hij het tengere gebeente voelde; en terwijl hij dacht: ik staar in Judith's oogen, ik heb Judith's wreede hand gekust, hernam hij:

‘En je heele leven ligt nog vóór je... Wat is één ervaring!’

De koele trots was op-eens weg uit haar blik; hulpeloos scheen zij weer te smeeken:

‘Je gaat je-zelf zoo wantrouwen, je eigen gevoel,... dat is 't ellendige.’

Hij wist niets te zeggen; de woorden togen wel heftig door zijn hoofd, hij wilde ze wel uitsnikken op haar knieën: Laat me stil zoo liggen,... ons leven is zoo kort,... toe, laat me even dit moment diep, diep doorproeven en de duizeling genieten van dien onkenbaren oogen-afgrond!... Maar hij sprak die woorden niet. En tegelijk vroeg hij zich af waarom hij, die zijn vrouw en kind liefhad, die begrepen werd, in zijn arbeid gesteund door haar, behoefte had aan de vertrouwelijke nabijheid van dit meisje waar hij toch niets van begreep...

Toen hoorde hij zijn stem weer als van een vreemde:

‘Lize, ik houd zooveel van je,... weet ík of 't vriendschap is, of meer dan dat! En ik kan je niet helpen; ik kan niets voor je doen!’

‘Onmogelijk, onmogelijk,’ zeide zij, het hoofd schuddend. ‘U kent mij immers niet. Hoe zou U mij dan kunnen helpen... Wie weet er alles van een ander!’

‘Maar ik wíl alles van je weten, Lize,’ sprak hij met nadruk. ‘Ik wil het, omdat ik zooveel van je houd...’

En-zij herhaalde zacht:

‘Onmogelijk.’

Fluisterend, doordringend hoorde zij zijn stem:

‘Ik zou alles van je leven willen kennen, ook van vroeger, van je opgroeiende jeugd, alle dagen, alle nachten, alle oogenblikken. Waarom stond ik er buiten,... waarom leefde ik er niet mee samen!’

Zij vond zich laf dat zij al die woorden duldde, hem niet van zich wegduwde, niet herinnerde aan vrouw en kind. Maar hij was zooveel ouder; hij was de sterkste, de verstandigste. Als hij het deed, zou het zeker niet slecht zijn... En zij glimlachte pijnlijk.

‘Lize, er is iets dat je niet voor me verbergen mag,... waarvan de gedachte mij zoo wreed is. Lize, toe! zeg me wat er tusschen jou en Waling is geweest! Heeft hij je

zooveel verdriet gedaan? Hoe is 't verbroken, Lize,... toe, zwijg niet aldoor! Ik denk aan die nacht, van 't zomer, op De Peppelaar,... het regende, ik leunde in 't open raam,... toen zag ik een auto voor 't huis stoppen,... jij kwam er uit, is 't niet,... heelemaal in je cape?'

Zij bewoog niet, ontkende niet, stemde niet toe. Hij bleef alleen haar profiel zien. En hij dacht aan al de kussen die de sterke akteur gedrukt kon hebben op haar lieve hoofd,.... wellicht, ach wellicht ook op haar zwijgenden mond; hij dacht aan al de liefkoozingen die Waling's breede handen konden hebben gestreeld over den ontbonden vloed van haar lokken.

'Nu niet! nee, nu nog niet,' smeekte zij weer.

Hij voelde dat de diepte gesloten bleef waar de geheimen rustten van haar verleden. Nog hield hij stil haar hand in de zijne; maar, ofschoon er over heengebogen, kuste hij ze niet. En terwijl hij de fijne roze nageltjes bekeek die hij nooit zoo had kunnen beschouwen, zoo aandachtig, opeens berustend, gelukkig, tevreden als een kind, ging de mijmering door hem: als die nu eens anders waren, die smalle vingertoppen, breed en plat, grof-leelijk,.... wat dan? Zou de bekoring weg zijn; zou ik haar leelijk vinden, haar gelaat zelfs, haar wijde oogen? Zou de rust dan in mijn leven weerkeeren?.... Maar 't is niet zoo! Wat geven die zotte onderstellingen mij! Haar handen zijn nu eenmaal prachtigslank.... En ik ben de gevangene van mijn zinnen!

Zij zag hem aan. Zijn oogen waren vochtig; hij dacht nu opeens aan Emma en den kleinen Jaap: Emma, gerust over hem, vol vertrouwen; het kind, nog spelend, onwetend van de twijfelingen, de ellende van het leven.

'Sta nu op,' zeide zij 'er kon iemand komen'....

Hij gehoorzaamde, liet haar hand los. Zijn kroezige zwarte snor streek hij op tusschen zijn onrustige vingers. Zoo zag zij hem wel graag, wat droevig en stil, met die zachtheid in zijn zuidelijk-donkere oogen, het al grijzende donkere haar ordeloos rond zijn hoog voorhoofd.

Toen nam hij afscheid:

'Tot Dinsdag!'

Zij knikte glimlachend van ja.

Nauwelijks was hij op den korridor of hij hoorde Noël's stem:

‘Hé, amice! Wacht effe! Ik heb nog een enkel woordje met juffrouw Arnsberg.’

Het was laat, en toch wachtte Campo. Wat kon de dokter hebben? Was hij bezorgd voor haar gezondheid? Was zij zoo zwak?.... In een donker hoekje ging hij staan, daar hij geen lust had door Waling, door Alida of Rea herkend te worden. Halverwege brandde er een gaspitje, flakkerend in den tocht die enkel vieze luchtjes aanwoei van trappen en portaaltjes. Vaal en verveloos was al het houtwerk; op de verschilferende muren, tusschen vlekken en vettige vingerafdrukken, vergoorden karikatuur-teekeningen van akteurs en aktrices, onhandig gekrayonneerd, met rijmpjes en dubbelzinnige bijschriften.

Verveeld in zijn wachten liep hij langzaam op-en-neer. Aan het eind der gang stond een deur half-open; de duistere ruimte daarachter scheen een berghok voor rekwisieten en kleine dekors. Er waren menschen; er fluisterden, heesch en gejaagd, een paar stemmen.

Onwillekeurig luisterde hij. Daar was een meisjesstem:

‘Jij bin toch getrouwd,... zoo'n ouwe vent! Blijf van me af!’

En een ruw mannengeluid:

‘Nou, maar ik heb ook liever een jong ding as een lillik oud wijf!’

Een gestommel klonk; dan een gilletje; een jonge schoonmaakster vluchtte den korridor op, even gevolgd door een kaalhoofdigen kerel, een tooneelknecht, die op den drempel met een nijdigen vloek omkeerde en weer in het berghok verdween.

Campo walgde opeens, als proefde hij al het stof van de vermolmende vloeren, uit de diepe reten van plinten en traphoeken, uit het grijze spinrag der versleten tooneellappen; als openden de roosters van oude donkere riolen. Hij schudde met schokjes het hoofd, liep sneller door de gang heen en weer, om zijn gedachten te ontvluchten, waar hij vies van was. Hij snakte naar de frissche buitenlucht; want hij zag zich-zelf in dien man wiens begeerte greep naar een jongere vrouw. Hij was niet anders dan die bruut; niet anders en niet beter, ondanks zijn beschaving, zijn wetenschap, zijn verstand en gescherpt gevoel. Hij had immers ook genoeg van zijn vrouw, van Emma, wier grijze haren en beginnende rimpeltjes

hij bespiedde, terwijl hij dacht aan het jonge dons van Lize's gelaat, aan Lize's jongen rooden mond, aan Lize's jonge zingende stem. Ook hij smachtte naar jeugd, naar de eerste sidderingen van een jong lichaam. Misschien was hij wat verfijnder dan die man; maar hij was niet anders,.... hij was ook een dier, een begeerend mannelijk dier....

Weer terug in zijn eerste donkere schuilhoekje, spuwde hij op den vloer. Bah! net als die man was hij laf en heimelijk tegenover haar die hem vertrouwde; hij dorst niet meer openhartig te spreken tot Emma.

De deur van het kleedkamertje opende; hij hoorde even Lize's stem, zacht en klankloos. Dokter Noël kwam de gang op. Zwijgend gingen Campo en hij de trappen af en verlieten het theater door de zijdeur. Een oogenblik verwonderde hen de koele avond daarbuiten; bij dag waren zij gekomen in den half-nacht van het bijna-vensterloos gebouw waar altijd lichtjes brandden, elektrisch en gas; nu was het ongemerkt avond geworden en het leven in de stad veranderd.

'Is juffrouw Arnsberg niet wel?'

Moeilijk bedwong Campo het trillen van zijn stem; en hij vervolgde terstond, diep ademhalend:

'Wat was 't daar benauwd,... wat is de buitenlucht weer heerlijk!'

De dokter stak de lippen vooruit en zei:

'Och, ze is niet al te sterk,... ze moet wat oppassen. Dat dansen is vermoeiend, voor je spieren en voor je geest. 't Is een jachtig leven, inspannend,.... je moet er een gestel voor hebben zooals Waling, ijzerhard! Wat een spel, hè, op die leeftijd: acht- en vijftig! Enfin, denk 'ns aan Bouwmeester,... en Possart,.... en Judels, en.... nou, geloof maar dat ze oud kunnen worden! Zullen we loopen?'

Doch Campo had haast. Hij nam de tram naar 't Spui. En achterop staande dacht hij hoe hij de eenige niet was, hoe er velen zoo waren, hoe zij in graad van heftigheid alleen verschilden. O, dat begeerende heimwee naar herleefde jeugd! Zou het waarlijk ook in hem ontwaakt zijn? Was het geen ziekte, geen psychische ziekte die sommige mannen op den top van hun leven kwelt? Hij had toch van een late liefde gelezen in de biografieën van Goethe, van Ibsen, van veel groote mannen! Misschien was het een normaal

symptoom in dramatisch-aangelegde naturen, van den grootsten dichter tot den minsten dekor-sjouwer.... Maar er waren nog anderen: vieze ouwe-heertjes die met jonge-meisjes scharrelden! In den een scheen dat heimwee te drijven tot weerzin-wekkende daden, in den ander tot getuigenissen van frissche onuitroeibare levenskracht. Of was het alles eender: smakeloos, dwaas, ziek! En hij zelf die Emma toch liefhad, die met haar gelukkig was, al jaren lang, hij droeg Lize's gelaat nu weer zoo klaar in zijn oogen, een roepen naar haar in zijn stem, terwijl die menschen, die huizen, die bleeke avondlichten der winkels nevelig waren, ver en onwerkelijk als in een half-wakenden sluimer.... Waar zou Lize zijn, wat zou zij nu doen?

Even voelde hij den drang om van de tram te springen, terug te gaan, haar tegemoet, tot haar uit te spreken al wat hij geleden had in deze beklemmende uren. Maar hij was geen domme impulzieve jongen meer; hij was een verstandig man, zeer verstandig, die wel wist dat zij nu in een tram of een atax stapte, dat zij naar huis zou rijden, de Hoogesluis over, de Weteringschans af... En Emma wachtte hem! En zijn werk, vanavond op zijn kamer in Sloterdijk, wachtte ook, zijn werk waar hij moe van was, dat hij doelloos, onbezield vond, omdat Lize's wijde lichte oogen er niets van wisten.

XVI.

Voor Emma verzweeg hij zijn bijwonen der Judith-repetitie; hij wilde zich onverschillig houden, als dacht hij niet meer aan Lize's nieuwe rol. Zelfs beheerschte hij zijn ontroering toen er, Dinsdagmorgen aan 't ontbijt, een telegram van haar lag: weer kon zij hem niet ontvangen; elk oogenblik moest zij beschikbaar zijn voor repeteeren; ook nu, onverwacht, was zij ontboden....

Die schemer-namiddagen van November, na 't sluiten van zijn kantoor, liep hij in de richting van Métropool, stapte op het breede trottoir der avenue heen-en-weer, in de hoop Lize even te zien. Over den drempel der zij-ingang moest haar voet zijn gegaan; haar hand had de deur opengeduwd; daarbinnen in de duistere zaal klonk nu haar stem, leefde zij te

midden van lieden voor wie zij vreemd was. En zij verscheen niet; iederen dag was hij te vroeg; hij kon niet later naar huis, daar hij geen uitvluchten tegenover Emma wist te bedenken.

Den middag der première zag hij aan de pui van het theater groote foto's, groepen en portretten der spelenden in Judith. En met een schok van ontsteltenis, van verbittering, bleef hij staan. Hij herkende Lize's gelaat; hij las de duidelijke staande letters van haar handteekening: Lizzy Warwick... Waarom had zij hem die foto nooit getoond? Haar wijde oogen staarden iederen voorbijganger, iederen bruten beschouwer aan; de geheimvolle lijn van haar mond glimlachte iederen vuilpoes toe, die de weeke ronding van haar hals en schouder, de zware volheid van haar lokken stond te begluren. Welke ellendige tooneel-fotograaf had haar het hoofd zoo half doen wenden met koket gebaar!

's Avonds voelde hij zich onmachtig tot werken. Hij volgde, van verre, den gang van het drama; hij hoorde Lize's stem; hij zag, vaag in de schemering der zaal, de honderden oogen die tuurden naar haar daden en bewegingen in het verschrikkelijk spel. En toch, waarom was hij niet bij haar? In den nacht, naast de rustige ademhaling van Emma, lag hij wakker, de oogen wijd open naar de donkerte; hij verbeeldde zich lange gesprekken met Lize; hij deed haar heftige verwijten over haar zwijgen tegenover hem; hij vroeg haar opnieuw, dringender, naar al de geheimen van haar jong verleden. Doch dan opeens weer voelde hij schrijnend dat hij geen recht had op haar vertrouwen. En toch begeerde hij haar voor zich, voor zich alleen. Waarom gaf zij haar schoonheid prijs aan de blikken van een ieder! In zijn eenzame toornende opwinding noemde hij het prostitutie... En bij zich-zelven zei hij, dat, als er een hel was, de verschrikkelijkste straf voor den jaloerschen man een eeuwige aanschouwing zou zijn der begeerde vrouw, en die vrouw onbereikbaar voor zijn strekkende armen; die vrouw gestreeld door vreemde handen, gekust door vreemde monden, van haar voorhoofd tot haar voeten, sidderend onder de omhelzing van telkens anderen, anderen dan hij, de gemartelde die het zag...

Zijn hoofd was nog dof en moe van het rusteloos wen-

telen der gedachten toen hij aan 't ontbijt het Zondag-ochtendblad opensloeg om te lezen wat de krant van haar spel zou schrijven. Men prees weer, als altijd, Waling een der grootste Hollandsche akteurs, naast Bouwmeester, Royaards, Musch; doch het spel van Lizzy Warwick, als Judith, werd, ondanks de zeldzame schoonheids-bekoring van haar verschijning, jammerlijk genoemd, te vermoeid, te zwak voor de zware hartstochtelijke rol.

En nog kon hij, de nu volgende week, haar niet spreken. Zij schreef zijn bezoek af, om vermoeidheid en hoofdpijn.

Toen ging hij niet meer den weg naar het theater. In het Vondelpark, achter de tuinen der P.C., liep hij een stil pad, turend naar haar vensters. Soms brandde de lamp; en hij spiedde of haar gestalte zou verschijnen in het vierkante lichtvlak. Maar hij zag geen schaduw; het licht werd niet gedoofd; misschien zat zij rustig bij den haard te lezen... Als zij eens wist dat hij hier wachtte en uitkeek! Als Emma het wist! En hij vond het nu dwaas dat hij indertijd verteld had van den kus op Lize's voorhoofd. Doch toen was zwijgen voor Emma hem nog vreemd geweest. Sinds dien, ach sinds dien was zijn leven één leugen tegenover haar, voor wie eens al zijn gedachten open hadden gelegen, zonder geheim...

XVII.

Lize Arnsberg speelde de tweede opvoering in dezelfde matheid als de première. Na afloop liet Waling haar bij zich roepen: zóó ging het niet, tot zijn spijt: Lizzy Warwick zou het sukses van Judith bederven en dat kon zij toch niet wenschen, zij die alle voorbereiding bekostigd had!

Zij gaf hem toe; zij wist het zelf wel... En zij ried hem een plaatsvervangster te nemen: waarom niet Aaltje Boersink?

Zonder een enkele beweging op haar gelaat, zelfs niet toen zij de voldoening zag in zijn blik, had zij met hem gesproken. Doch in de taxi die haar huiswaarts bracht voelde zij de spanning al breken. En op haar kamer, voorover leunend in haar stoeltje bij den lauwen haard, snikte zij lang en zacht achter haar klam-gloeiende handen.

Zij had te veel gewild in die afschuwelijke rol, te zware zelfbeheersching gevergd! Waling's kouden spot, niet uit zijn forsche trekken, enkel uit zijn oogen, en enkel zichtbaar voor haar, had zij bij hun samenspel over haar lichaam zien gaan, op de repetities al, nog feller op beide uitvoeringen. Het had haar stem gesmoord, verlamd. Hij was Holofernes geweest, machtig, trotsch, onwrikbaar; doch zíj geen Judith. Al wat zij, sinds dien laatsten zomer, met moeite in zich had teruggedrongen stond opeens weer vóór haar: een werkelijkheid die zij voorbij dacht, en die echter nog leefde. Afschuwelijke man! had hij haar daarom zijn opmerkingen, den hoon van zijn striemende woorden gespaard, om haar te vernederen met de kilte van zijn oog?... Zij was dus haar verleden, haar machtelooze liefde voor hem, niet meester nog! Zij had hem haar verachting willen doen hooren in haar spel, in een overweldigend spel, in de kracht van Judith's woorden... En zij had niet gekund; zij had die kracht niet beheerscht; zij voelde nog de bedwelming van zijn sterke nabijheid!

Was zij geen aktrice dan? Enkel danseres?

Zij liet de handen in haar schoot rusten en staarde voor zich uit, haar tranen bedwingend, toornig om dat toegeven aan haar smart. Zij wilde niet zwak zijn, niet laf,... neen, zij wilde het niet! Haar trots was nu opeens weer de sterkste. Wat! kón zij niets? Al was zij zelfs geen danseresje, dan nóg kon zij de kunst van het drama immers opheffen, zooals haar eenige eerzucht was: het drama, de dans, beide weer voedende organen in het leven der menschen! Als een andere Sinte Pelagia, moderne reïnkarnatie, wilde zij schoonheid geven aan de menigte, niet in losbandige bacchanalen, doch in feesten vol wijding. Vergeten meesterstukken der eeuwen op te doen voeren in waardigen luister, zij wilde er, als zij zelve dan niet spelen kon, haar bezittingen voor wegschenken, zooals de patronesse der tooneelkunst haar kostbare kleinoodiën strooide onder de bedelaars van Antiochië...

Zij dacht weer aan de woorden van mevrouw Campo, dien Zondagmiddag in Sloterdijk. Misschien was het waarheid; misschien was al haar pogen vergeefsch, ijdele dwaasheid; misschien waren de tijden der schoonheid voorbij en was het nu de eeuw van den strijd... Ach, zij begreep het

niet; koud en vreemd bleven haar die overwegingen. De schoonheid en de verrukking van den dans moesten immers eeuwig leven, waren onsterfelijk! En weer zocht zij sterkte in de herlezing van Nietzsche's Geburt der Tragoedie. En weer, al ijlden veel woorden nog onbegrepen langs haar heen, vond zij hoop in enkele dier melodische zinnen die spraken van de noodzakelijkheid eener nieuwe wereld der symbolen, ‘heel de lichamelijke symboliek tegelijk, niet alleen de symboliek van den mond, van het gezicht, van het woord, maar het volle, alle ledematen rythmisch bewegende dansgebaar’. En zij las verder hoe een metafysische troost ons vaak uit de wereld der vergankelijkheid wegrukt: ‘wij zijn werkelijk in korte oogenblikken het Oerwezen zelf en voelen zijn bandelooze levensbegeerte en levensvreugd...’

In de eenzaamheid dier stille dagen, op haar kamer doorgebracht, waren de hervatte bezoeken van André Campo haar een weldadige stoornis. Zijn belangstellende genegenheid bekoorde haar. Zij voelde dat zij een uit verre wezensdiepten geboren macht over hem had; zij wist het als zij hem aanstaarde; maar zij begreep die macht niet. Doch wat begreep zij! Welken zin had zijn woord van liefhebben; wat beduidde zijn knielen naast haar, zijn kussen op haar hand? Hoe kon zij, Lize, iets zijn in het leven van dien man? Hij vroeg naar dingen die zij had willen begraven in verborgen verten van haar ziel.... Neen, zij kon hem niet antwoorden,... er waren nu eenmaal onuitsprekelijke dingen! En waarom wilde hij het weten? Hij had een vrouw; en een man heeft immers maar ééns een vrouw waarlijk lief, zooals een vrouw maar ééns den wil heeft zich te geven....

Een andere beslommering echter trok, tegen 't eind der maand, al haar aandacht.

De opvoeringen van Sinte Pelagia en Judith waren geheel door haar bekostigd; kostuums, dekors, muziek, reizen, feestelijkheden hadden groote sommen geëischt. Aan haar notaris had zij opgedragen effekten te verkoopen; van zijn waarschuwingen begreep zij niets. En nu had hij haar bericht dat de onderhandsche verkoop, tengevolge van den oorlog, ver beneden de oude waarde was geweest, ontoereikend om haar uitgaven, ongeveer dertig mille, te dekken. De veiling van

De Peppelaar, of een zware hypotheek er op, was het eenige redmiddel. Hij ried haar het eerste, daar voor de opbrengst, tegen lagen koers nu, weer fondsen voordeelig te koopen waren.

De slinking van haar inkomsten op de helft was al wat tot Lize doordrong. Zij moest zich dus bekrimpen, zuiniger leven, op kleiner kamers. En zonder aan iemand haar voornemen te vertellen begon zij, toen zij haar pension had opgezegd, een goedkooper huisvesting te zoeken. Zij dwaalde de stad door, afgelegen straten in, langs stille grachtjes. Een paar meubels verkocht zij bij een antikwaar. Eindelijk, op een bovenhuisje in de Kerkstraat, tusschen Vijzelstraat en Reguliersgracht, huurde zij een voorkamer, zonder de kost, bij een weduwe die vroeger den aardewerkwinkel beneden dreef. Eind-December zou zij er komen.

Nu zij rustige weken had, zonder rol - Alida Boersink trok als Judith volle zalen door haar hartstochtelijk samenspel met Waling - ging Lize 's Zondagsmorgens weer met Rea naar Bloemendaal hockeyën. Het spelen sleepte haar mee, vermoeide haar, zoodat zij de nachten daarna vast kon slapen. Doch het gaf haar geen bevrediging; zij verlangde weer te dansen, op maten van muziek haar leden te voelen bewegen, het applaus te hooren van een bewonderende menigte. En zij dacht er over een ander drama, een zeldzaam oud kunstwerk, op te doen voeren: een Indisch spel van Kâlidasâ waarin zij kon dansen, waarin wonderlijke dekors, vreemde kostuums de toeschouwers avond na avond zouden boeien... Wat kon haar het geld schelen! Zij zou het geven tot zij arm was! En dan nog kon zij dansen, haar schoonheid geven, haar eenig talent...

Eerst een week vóór haar verhuizing vertelde zij aan Campo haar nieuw adres.

XVIII.

André Campo had haar niets meer gevraagd. Hij wilde geduldig wachten tot zij uit eigen vertrouwelijkheid zou spreken. Doch al wat zij vertelde, argeloos schertsend, was van haar hockeyspel, van de kleine mondaine vermaakjes, bals en soupeetjes, die de club nu-en-dan organiseerde. Het ergerde hem dat zij in die futiliteiten afleiding vond. Hij

voelde weer jaloezie tegenover de jongemannen die met haar speelden, met haar koffie-dronken, haar mochten zien den heelen Zondagmorgen en -middag. Een machtelooze woede doorschokte hem, woede tegen zijn oud-worden, zijn strengen maatschappelijken werkkring, zijn getrouwd-zijn; tegen al wat hem belemmerde mee te genieten in die dartele dwaasheidjes. Weer begon hij te vragen: wie er speelden in haar klub,.... waarover de gesprekken gingen,.... hoe haar sportkostuum was? Onder luchtige onverschilligheid verborg hij zijn koortsigen toorn, zoodat zij zich enkel verwonderde over zijn belangstelling in wat hem zoo ver lag.

En in zich bespeurde hij zonderlinge nieuwsgierigheden die hij vroeger nooit had gekend. Als hij Emma 's avonds bezig zag aan haar toilet voor den nacht, mijmerde hij hoe ook Lize al diezelfde verrichtingen deed. Hij bedacht hoe de hand die hij eens had gekust, die hij iedere week nog even drukte in de zijne, al haar eigen dagelijksche plichten had; hoe die teedere slanke hand al de verborgenheden van het lichaam raakte... Hij fantazeerde zich de kleine geheimen harer kleeding, van haar naaktheid af, tot de voltooiïng, tot het sprenkelen van een droppel bloeienden geur in haar hals. Hij voelde een driftig verlangen om een enkel sieraadje, een kanten kraagje, een zakdoekje, een speld, weg te nemen, tegen zijn wang te leggen, te kussen, in een eenzaam vereeren.

Zijn werk verstrooide die verbeeldingen van begeerte niet. Zonder aandacht, zonder lust, deed hij zijn taak. De uren gingen traag voorbij en zijn dagen van vroeger, waarin geen verlangen was naar Lize, schenen hem bij het terugschouwen leeg en doelloos. Want nu verlangde hij; hij verlangde naar de diepten van een jong vrouwenhart dat een geheim voor hem had, het geheim van haar leed....

Doch hij voelde nu ook het gemis van goede vrienden in de buurt, bij wie hij eens kon oploopen. Hier, in Sloterdijk, waren Emma en hij al die jaren van hun huwelijk afgezonderd gebleven; aan elkander, hun kind, hun werk hadden zij genoeg gehad. Hun weinige oude vrienden woonden verspreid door het land; tot partijgenooten en kollega's in Amsterdam was nooit een warmer verhouding gegroeid. Van de wederzijdsche familie leefde alleen Emma's moeder nog. En ook een wijde natuur was hier niet; geen oud geboomte, geen duinen-een-

zaamheid, geen boomgaarden, geen heuvelend akkerland. Zij hadden het immers niet gezocht! Grauw en eentonig lagen de dijken met wat gore huisjes er langs; de strakke boomlooze weg naar Haarlem, onafzienbaar perspektief van palen en draden, kon geen triestige stemming verdrijven.

Lezend, wispelturig, in telkens andere boeken die hij uit zijn kast nam en onbevredigd weer weg zette, zag hij de Zondagen voorbijgaan, terwijl hij Lize op het hockey-veld wist; daar ver aan den horizont, aan den duinzoom ergens, bewoog haar slanke lichaam over een gazon,.... of zat zij te praten, welke woorden, met wie? Daar, over de spoorbaan, was dat lichaam, dat lieve gelaat, dat zwijgend hart, meegevoerd in een ijlenden wagen. En hij kon zijn gedachten niet wegscheuren van haar beeld....

Toen werd het hem een behoefte, een gewoonte weldra, onmiddellijk na het late Zondag-ontbijt de elektrische naar Zandvoort te nemen. Hij voelde een dwingend verlangen naar alleen-zijn, ongebonden, in het ruime opene; hij werd het gewaar als de weeïg-holle kwelling van den honger. En Emma moedigde hem aan, oordeelend dat hij minder zitten moest in zijn benauwde laag-gezolderde werkkamer, meer beweging nemen, ademen de frissche lucht.

Nu, in den winter, was het strand eenzaam; naar beide zijden lag het breed van den duinvoet tot het vervloeien der branding. Er waren morgens, zoo stil, zoo dampig-blauw, dat het wel vroege lente scheen. De grijze schuimranden kwamen dan zoetjes aanruischen over de schelpen, sluimerig in de windlooze rust. Witte wolkenstrepen hingen onbeweeglijk boven de bleek-violette nevelen aan de kim. Naar het zuiden glinsterde het vochtig zand, versluierde de schaduwhelling der duinen, al blanker en ijler, in een zilver-glanzend licht. Over het rimpelende water voor een zandplaat streken meeuwen neer.

Ja, André hongerde naar die eenzame vrijheid, waarin hij aan Lize mocht denken, haar naam luid-op, door hem zelf alleen gehoord, mocht zeggen! Door veel afzondering slechts, door vaak zich over te geven aan zijn verliefd gemijmer, kon hij gelijkmoedig blijven tegenover Emma die, rustiger na Lize's bezoek, zijn zwijgzaamheid meerendeels weer toeschreef aan ontsteltenis over den grooten oorlog, aan teleurstelling over de onmacht der Internationale.

Eens nam hij Heine's Buch der Lieder mee langs het strand, en als een knaap die ontwaakt in zijn eerste liefde las hij fluisterend de liederen der Noordzee, rythmen die rezen en daalden met de stemmen der golven, bruisend en murmelend boven een diepte van toornend gegrom. En dat oude week-dweepende jeugd-verlangen schreide weer in hem, bij die zangen van avondschemering en zonsondergang... Heinrich Heine! o dwaasheid,... een litteratuur waar hij, in sterke zekerheid, lang overheen dacht te zijn,... die las hij nu, die wiegde hem in zoete melancholie! En hij lachte om zich-zelven: aan zijn zwakheid was hij al gewend!

Het was zoo'n stoorloos mijmeren, over dat verre strand, bij de dreunende melodieën der zee... Hij dacht enkel aan Lize; hij voelde zich soms jubelend van geluk om haar; soms angstig door een onverklaarbare smart in zijn denken.

Al de maanden die hij haar kende doorleefde hij weer. Hoe was het ook geweest, dat eerste bezoek op zijn kamer, dien voorjaarsavond? Hij meende zich te herinneren dat hij toen al den schok van het nieuw gebeuren gevoeld had. En verder, dieper ging hij terug, over jaren heen, naar dien korten tijd dat hij de kleine Lize Arnsberg op het pensionaat ontmoet had. Soms rees even dat beeld in hem, vaag en vluchtig: een tenger meisje, fijn van gelaat, met groote lachende oogen, het goud-rossig haar in golven langs de slapen, lang en zwaar over slanke schoudertjes en rug. Doch snel weer was dat lieflijk verschijnen heen.

Ach, bedroog hem niet een waan, zooals hij telkens al gevreesd had? Was zij waarlijk onbeduidend? Had Emma dan gelijk, die geen spoor van medeleven in de branding van dezen tijd bij haar had bespeurd? Was zij niets dan een bourgeois-meisje met mondaine eerzucht, koketteerend uit onbewust klasse-instinkt?

Wat gaf hem echter een ontleden van haar wezen! Hij bereikte de diepten in haar toch niet. Zij was nu eenmaal anders: zij had geen inzicht in de ekonomische evolutie, geen belangstelling voor de arbeidersbeweging. Doch zij had de liefde voor drama en dans: toch ook een innerlijk leven! En zelfs al was zij leeg, enkel schoone leegheid, leege schoonheid,... dan nog trok hem een onweerstaanbaar verlangen. Vergeefsch was zijn pogen ook dit ver-

langen te ontleden, zich af te vragen of hij dan wel gelukkig was met Emma en zijn kind; of al zijn werk der laatste jaren geen dwaling moest worden genoemd; of het wellicht enkel de blinde oerdrang was van zijn onderbewust ik die hem dreef tegen de richting in van zijn bewuste rede... De dagen dat hij haar niet zag noemde hij verloren; en in hopelooze woede dacht hij: wie ziet haar nu? welke chauffeur rijdt haar? welke kapper streelt haar prachtige haren? tegen wie klinkt haar lieve stem?... En vaak, na de kwellendste fantazieën, was hij verheugd als de avond voorbij was, als de nacht begon. Want dan sliep zij; niemand zag haar.

En al donkerder holen vond hij in de wildernis zijner begeerte. Hij waande dat er slechts één moment kon zijn waarin hij haar geheel zou hebben; haar raadsel doordringen; alle oogenblikken van haar leven bezitten als zijn eigendom, van de geboorte af tot den dood; haar oogen dwingen tot volle overgave aan hem-alleen: het moment der wilde verovering, van het opperste één-zijn... Zou hij plotseling naar haar toegaan, haar in zijn armen nemen, brutaal en hartstochtelijk? Maar neen, hij dorst niet; het zuidelijk bloed brandde niet meer in hem; een paar eeuwen wonens in het lage noordelijk land had zijn geslacht tam gemaakt!

En toch, dit was eindelijk de hartstocht, ontzettend, verschroeiend alles van het vroegere leven. Zijn jeugd was rustig geweest. Hij had den storm van groote fuiven nooit gekend; hij had in zijn studententijd kuisch en matig geleefd, zonder meiden, zonder spannende afspraakjes, zonder de warmte van het begeerd-worden door een vrouw.. Wreekte die dorre jeugd zich nu, op zijn veertigste jaar? Moest hij nu nog proeven de bedwelming van een onbedwingbaar verlangen? Was het enkel de lust van zijn lichaam naar een vrouw van blonde huid en rossig haar, nu de donkere vrouw jarenlang naast hem was geweest... Vreemd, en tegenover Emma had hij nooit de jaloezie gekend, nooit die pijn van het oudworden die hem nu doorsneed als hij op straat jongemeisjes lachend uit de school zag komen en dacht aan al de verrukkingen en verwachtingen die voor háár nog in de toekomst lagen.

Zijn rede betoogde vergeefs tegen de kwellingen van zijn instinkt; vergeefs bedacht hij hoe leeg het leven was van de mondaine kinderen die speelden op het vroolijk gazon, terwijl de oorlog iederen dag duizenden moordde; die lachten en keuvelden, terwijl op de slagvelden van Europa de oude maatschappij lag te krimpen in haar doodstrijd en het bloed der volken den bodem bevruchtte voor de nieuwe wereld..

Eens, op een morgen aan 't ontbijt, een prachtigen appel opensnijdend en binnen de rood-gouden schil niets vindend dan een rottende bruine pap, dacht hij aan het lijk van Lize, dat toch eens, eens neerliggen zou. En hij herinnerde zich fragmenten van ouden ruigen monnikshaat die al de afschuwelijkheid van het vleesch, van het begeerde vrouwenlichaam ontleedde: ‘Quomodo ipsum stercoris saccum amplecti desideramus’... Hij dacht hoe Lize's gelaat zou worden door een kleine, heel kleine verandering: door een puistje, een gezwel, een verterenden uitslag, door het breken van een paar voortanden! Waarom was de even-gebogen lijn van haar neus zoo mooi? Waarom genoot hij van die schoonheid? Een neus was vies; door de beide openingen ging veel viezigheid weg, zooals door al de openingen van het lichaam. Waarom was het vies?

Hij bemerkte de nutteloosheid van zijn gevraag. Want hij vond niets vies als hij aan haar dacht. Soms duizelde het hem en hij sloeg, zijn werk op de kantoortafel van zich wegduwend, de handen aan 't hoofd, vreezend voor waanzin. Hij dacht aan woorden van Thomas à Kempis die hem waren bijgebleven, van jaren her: ‘Charitas non abhorret tangere infirmorum vulnera’,...en hij verving de Charitas door den Amor, de verschroeiende begeerte.

Doch in Lize's nabijzijn waren al die gedachten weg. Rustig, tevreden dat geen andere oogen dan de zijne haar zagen, zat hij tegenover haar in het kamertje aan de Kerkstraat. Hij voelde een heimelijke vreugde over haar eenvoudiger leven, dat hij nu dichter bij het zijne dacht, verder van haar mondaine sfeer. En hij vertelde haar van zijn eenzame wandelingen, zoodat zij lachte en hem benijdde om zijn verrukkelijke mannen-vrijheid. Doch eens, toen hij haar vroeg in Zandvoort te komen, hem te vergezellen, mee te genieten van die vrijheid - zij konden elkaar ontmoeten, als toevallig,

ver van het dorp - schudde zij het hoofd en zag hem strak in de oogen, met een blik die smeekte niet verder te gaan. Al wat hij toen nog dorst te vragen, de eenige vraag die overbleef van zijn smartelijk gemijmer, was een verlegen bede om een oud portretje van haar te zien.

'Hoe was je vroeger toch, op school,...zoo'n meisje van dertien, veertien jaar? Soms zie ik je duidelijk voor me; maar 't duurt zoo kort.'

Zij glimlachte, antwoordend dat al die oude kiekjes mislukt waren, monsterachtige prullen. Neen, zij wilde ze niet laten zien...

'Met losse haren!' ging hij voort. 'Als ik mijn oogen toe doe, zie ik je even weer zooals je was. Ik wou je nog wel eens zoo zien!'

'Hoe?'

'Met je mooie haren loshangend, zooals vroeger. Ik wou dat kleine meisje nog weer eens zien!'

'Als Sinte Pelagia en als Judith had ik mijn haar toch los!'

Hij schudde ongeduldig het hoofd; híer, bedoelde hij, híer in haar kamer, waar geen vreemde toeschouwers waren...

Zij lachte luid. Hoe kwam hij er bij! Er was niets moois aan; bovendien vond zij 't veel te lastig!

Zoo, over haar haren, over haar oogen ook weer, gleden hun woorden vaak in een schijnbaren flirt, tot hij zweeg, beschaamd om zijn kinderachtigheid.

Maar hij zocht nu de eenzaamheid niet meer alleen langs de zee. Soms, als hij zijn late middaguren vrij had weten te houden van kantoorwerk, ging hij de oude buurten der stad in. Daar droomde hij weer bij de verzakte gevels der burgwallen, bij het stille goor-groene water, bij de uitgesleten stoepsteenen van vroeger eeuwen, de droomen uit zijn knapen-, zijn studententijd. Hij vond weer schoonheid in de stegen en sloppen, in de vervuilde wezens die er huisden. En hij begreep niet hoe hij, enkele jaren later, met den kring zijner archeologisch- en neoromantisch-gezinde vrienden zich van eigen verwante werkelijkheid had afgekeerd, om te dwalen in doode tijden met hun doode kultuur... Want hier rondom was het leven in onafzienbare veelvuldigheid: in de rood-gebloesde hoeren, wenkend achter haar

gordijntjes; in de schorre joden, de grinnekende oude sloeries, de draaiende meiden en kerels; in hun kraampjes, op hun karren, in hun hittige danskelders en kroegen.

En, dwazer ontdekking nog in eigen geest, vaak zat hij, de schemermiddagen van dien winter, te rusten op een der leeren banken van Café Polen, turend in den geel-doorschenen walm, genietend het geroes der stemmen, den klank der domino-steenen, den zachten loop der kellners, den sterken geur van benevelende dranken. Zijn blik volgde de vrouwen en jonge-meisjes die, voor de hooge vensters heen, schimmig gingen in de avondstraat; en haar slanke bewegingen, soms een gebaar van het hoofd, een gelijkenis van hoed of mantel, deden hem plotseling aan Lize denken. Zij kon, ergens anders geboren en opgevoed, een lunchroom-meisje zijn geworden, een goedkoop scharreltje, een lichtekooitje,... waarom niet?... en hij pijnigde zich met de voorstelling van vreemde brute mannen naast haar...

Soms steeg zijn gemijmer weg in vage kinderlijke verbeeldingen zijner jeugd. Een drama schrijven van die wereld! Zou hij het kunnen, hij, een der zoekers uit de generatie na-tachtig die van dichters werden tot propagandisten en waren gaan verachten de ijdel-fraaie litteratuur? Een groot drama dat heel het moderne stadsleven zou omvatten, van de rijksten tot de armsten - zooals Bredero voor zijn eeuw had gedaan - met den rooden nevel van het elektrisch licht, de elegante kostuums, de ijlende auto's... Vrije verzen wier rythme zou zijn het rythme der jachtende menigte van nu! Geen statige Aristotelische stijl! Een drama dat de zielen naakt zou zetten in de felheid van ontbindend licht, de fijnste vezelen der gedachten en begeerten doorstralend, boven schaamte verheven...

Doch uit de bewustheid zijner rede nam hij zich dan waar, in deernis met zichzelven, als een modernen bourgeoisgeest, met al de teekenen der dekadentie. Hij had gewild een der eersten te zijn in de sterke wijsheid der nieuwe wereldbeschouwing; hij bleek een der laatsten van de verzinkende rottende oude, een voorbrengsel uit de tijden-kentering.

Eens ook was hij weer naar de Taverne Louis-Seize ge-

gaan en zat op dezelfde kleine bank waar hij, dien lauwen Septembermiddag, Lize naast den dokter tegenover zich had gezien. Hij dronk weer thee en dacht aan de bewegingen van Lize's hand bij het inschenken. Nu was het winter. Ginds, hoog in het avondblauw boven het schemerend plein ontvlamden een paar violette lampen. En weer, rondom in het vertrek welks warmte zoel en zomersch aandeed, dat vervaagd geroes van stemmen.

Het gefluister op de bank achter zich kon hij onderscheiden. Hij meende den naam Asselijn te hooren,... En hij luisterde opeens in scherpe aandacht. Een mannenstem sprak met gedempten spot:

'Heeft Asselijn je dat nooit verteld? Hij kan 't zoo zjeuïg! Hij beweert dattie met Lizzy Arnsberg, of hoe heet ze, naar Parijs en de Riviera is geweest, 'en verdomd aardig snoepreisje! Komedies, opera's, tingeltangels, bals,... alles gezien,... in fijne hotels gelogeerd. Wat 'en bofferd, hè! Toch wel 'en origineele meid... Prachtige oogen! Enfin, hij schijnt voorzichtig te zijn geweest,... 't is nou bijna acht maanden geleje. Er wordt beweerd dat ze met Henri ook wat gehad heeft... Maar ze kletsen zooveel, hè!'

Campo tikte den bediende, rekende af, stond vlug op. Doch hij hield zich even vast aan een fauteuil; het was alles zoo hatelijk-vreemd om hem heen; alle geluiden, cynisch, lachten hem uit. Langzaam, moe, ging hij, glurend naar de twee op het ruggelingsche bankje. Hij meende hun akteurskoppen te herkennen van de Judith-repetitie. Zij meesmuilden nog.

En door de drukke kille straten loopend naar 't Spui herhaalde hij al de woorden van dien onbekenden man en hoorde toen zijn eigen woedend gemompel: Is zij dan een snol, een slet, met haar lief melancholisch gezichtje? Ze bedriegt me, ze is gemeen, ze geeft zich aan iederen mooien forschen man,... maar mij bedondert ze, mij houdt ze platonisch aan 't lijntje, als een interessante vereerder... Een slet, god-god, Lize een slet! En ik een idioot! Wel ja!...

Zijn jaloersche begeerten woelden op, bestormden hem, chaotisch ziedend, met wilde fantazieën. Hij stelde zich haar ranke lichaam voor in de armen van dien Asselijn; hij zag

Waling's grove handen grijpen in den vloed van haar zware lokken. En de gestalte van Beukel's schilderij danste door die ellendige beelden heen, in haar ijle lokkende sluiers... Dat waren dus de raadsels van haar diepe grijze oogen, dat was het geheim van haar verboden lippen! Hij wilde nu, hij moest het weten in ontwijfelbare zekerheid; hij zou meedoogenloos haar hart openscheuren!

P.H. VAN MOERKERKEN.

(*Slot volgt*.)

Het punt van uitgang.

De duurzame vrede, wiens naam ons al zoo gemeenzaam is, schijnt elke week juist zeven dagen achteruit te wijken. Dat stemt tot soberheid en tot geduld. Maar de bestaansvoorwaarde van een duurzamen vrede komt nader en wint aan teekening. Zoo kan de hoop blijven leven.

De moeilijkheid voor een blijvenden vrede schuilt vanouds in het samengaan van twee begeerlijk geachte, doch volkomen strijdige zaken: aan den eenen kant een voor alle volken in rust bewoonbare aarde, aan den anderen kant het recht van iederen staat om precies zooveel onheil aan te richten als onmisbaar schijnt voor zijn natiebelang. De sterke tijdperken der geschiedenis zijn die, waarin de eene of de andere dier twee overheerschend is; de wankele die, waarin men de oorlogsvrijheid der staten aanvaardt als regeltje-roer-mij-niet, en toch den algemeenen vrede aldoor bezingt en najaagt.

Voor Grotius is dit netelig vraagstuk nooit een vraag geweest. Hij dacht er zelfs niet aan, het onverzoenbare te verzoenen. Hij heeft zich de uiterste moeite gegeven om volledig na te sporen, welke redenen een staat rechtmatig naar de wapenen kunnen doen grijpen, en die motieven te brengen in een systeem, dat het hart van alle juristen stal; doch alleen om daaraan dezen banvloek te verbinden: elke andere oorlog is misdadig, mag door geen land worden ondernomen, mag door geen neutrale worden bevorderd, en zal bij de afrekening heel wat strenger worden gericht dan welke rechtmatige oorlog ook. Een ideaal, mijlen ver afstaand van het giftig onrecht, dat een Lodewijk XIV en geestgenooten

over Europa uitstortten; maar onwaardeerbaar als vorstenschool, en een verkwikking voor rechtschapenen van geest.

Doch naast en na dien droomer Grotius leefden ook practische lieden. Zij zeiden niet: ‘oorlog is oorlog, en voor de theorieën van zekeren heer De Groot is daar geen plaats’. Want juist als practische lieden beseften ze terdege, dat het jammer zou zijn een systeem van statenrechten en -plichten, waaraan zooveel werk was geweest en waarvan zooveel bekoring uitging, weer zonder meer in te ruilen voor de summiere schetsen der middeleeuwers en van Gentilis. Beproefd moest dus worden het onvereenigbare toch weer wèl te vereenigen: de uitgewerkte regels van het jonge volkenrecht in stand te houden, doch tevens te maken, dat de Europeesche practijk van rechteloosheid en willekeur geen last van die regels ondervond.

De eer, deze groote verwarring gesticht, althans haar ruim verbreid te hebben, komt toe aan Vattel (1758). Zijn oplossing is van ontstellenden eenvoud: het meest argelooze sophisme misschien, dat maar in eenig deel van de rechtswetenschap wordt aangetroffen. Hij aanvaardt het heele systeem van Grotius; schrijft over de consciëntie der staten roerender dan het boek van 1625 zelf; erkent elken oorlog, die niet uitsluitend in dienst staat van een geschonden recht, als misdaad. Maar - de allereenigste, die beoordeelen mag, òf inderdaad een recht geschonden is en òf dus inderdaad voor oorlogsverklaring termen zijn, is de souvereine staat zelf, die de wapens opneemt; en men kan dien souvereinen staat haast geen erger onrecht doen dan door zich in dit zijn oordeel te willen mengen of hem er rekenschap van te willen vragen. ‘Il appartient à tout Etat libre et souverain de juger en sa conscience de ce que ses devoirs exigent de lui, de ce qu'il peut ou ne peut pas faire avec justice. Si les autres entreprennent de le juger, ils donnent atteinte à sa liberté, ils le blessent dans ses droits les plus précieux.’ Zelfs wanneer ons een vijand zonder zweem van recht aanvalt, dan nog moet ons oordeel zwijgen: ‘nous ne sommes point reçus à nous plaindre de lui, comme d'un infracteur du droit des gens...’

Nu is de kunstgreep dus verricht; nu is op eens het pad geëffend voor elken oorlog, welken ook. Of de burgers

van een overvallen land ook schuimen van woede; of den neutralen het bloed ook naar het hoofd stijgt van verontwaardiging; - voor het volkenrecht is alle oorlog voortaan in orde: een logische deductie immers uit der staten souvereiniteit. In orde, tot op onze dagen toe. Italië behoefde als souvereine staat maar te verklaren, dat het in zijn recht was door Turkije onverhoeds in Tripoli op den nek te vallen (1911), en voor het volkenrecht en alle neutralen *is* dan die daad rechtmatig. Satan is niet langer een gemeene harige vent met een bokspoot; hij wordt een keurig heer in avondtoilet, verbindlich und höflich und welterfahren.

Het volkenrecht heeft voor dezen val diep moeten boeten. Niet alleen omdat het zijn moreele macht over naties en vorsten er door verloor: voortaan een recht zijnde van vormen en kleinigheden, dat in het hemeltergende onrecht de staten vrijliet. Niet alleen omdat de band tusschen het recht van vredestijd en het recht om te oorlogen nu jammerlijk werd verscheurd: wat bij Grotius een plichtenleer der staten geweest was en een rustige wereld zou waarborgen, werd verlaagd tot een simpele stofindeeling ten dienste van leer- en handboeken. Maar vooral omdat dit nieuwe proviso ‘elke staat bevoegd om elke oorlogsverklaring door zijn eigen rechtsgezag te dekken’ letterlijk alle hoofdregels van het volkenrecht zelf - zijn gelijkheid der staten, zijn onschendbaarheid van het territoor der staten, zijn binnenlandsche vrijmachtigheid der staten, zijn plichten van oorlogvoerders jegens neutralen, zelfs de waarde van een eenmaal aanvaarden algemeenen arbitrageplicht - onder den voet liep. Het volkenrecht had mooi zeggen, dat nationale strijdmachten slechts instrumenten zijn tot handhaving van geschonden recht: het eigen staatsrecht zei wel zoo eerlijk, dat ze dienen om aan ‘Willensakte des Reiches durch Entfaltung physischer Kraft Nachdruck zu geben’ of ‘for imperial interests’.

Toch bleef het sophisme aanhang vinden. De heele negentiende eeuw zijn de boeken over volkenrecht - die wonderen van plagiaat - er mee voortgegaan. Soms in woorden, die op Vattel nog bedrieglijk gelijken: ‘les Etats, étant souverains, sont les seuls appréciateurs des causes de la guerre, de leur urgence, de leur nécessité’ (Bonfils); ‘each state is

entitled to judge for itself, what are the nature and extent of the injuries which will justify [war]' (Wheaton). Soms ook schreef men rondborstig, dat de oude tegenstelling tusschen rechtmatige en misdadige oorlogen elke practische beteekenis mist. Maar dat het proviso van de volstrekte oorlogsvrijheid over elken regel van volkenrecht zijn spotlach schatert, las men nergens; integendeel werd de mystificatie vergroot door uitweidingen over 'verantwoordelijkheid' van souvereine staten voor hun onwettig gedrag en over het rechtsgevolg van hun 'delicten'. De leek, die, hunkerend naar goed begrip, hóé leer en statenleven samenhangen, zich boeken aanschafte over volkenrecht, geraakte in dit kunstig weefsel terstond verstrikt; het boek ging terug naar de boekenplank, en hem zelf was het duisterder dan te voren.

Wat aldus de wetenschap verzuimde is de diplomatie komen verhelpen. Gelijk zoo dikwijls was de practijk vooruit op de theorie.

Hoe meer het, sinds den Boerenoorlog, in Europa ging spannen, des te levendiger immers werd in de kabinetten zelf de overtuiging, dat Grotius goed had gezien, en dat vrijheid-tot-misdaad voor souvereine staten op den duur onvereenigbaar wezen zou met een wereld-in-vrede. In de uitingen van die overtuiging is zelfs een climax kennelijk.

Op de tweede vredesconferentie (1907) bleek zij nog maar zwakjes. Wel deden, in het tractaat-Porter, voor één bepaald geval (geldschulden van een staat jegens vreemde onderdanen) de mogendheden van haar recht om elkander oorlog te verklaren nadrukkelijk afstand; maar talrijke uitzonderingen aten dien regel weer op, en de ratificaties uit Zuid-Amerika zelf, de hoofdpersoon in dezen, bleven uit.

Welsprekender was het werk buiten de conferentie. In 1907 en 1908 hebben Engeland, Frankrijk, Duitschland, Rusland, Japan en Amerika - dus zes van de groote acht - in een viertal verdragen den regel uitgesproken: 'ik zal niet begeeren mijns naasten territoor'. Zulke verdragsbeloften (het Russisch-Japansch verdrag van Juli 1907, de Noord-zee-entente en de Oostzee-entente van April 1908, het Amerikaansch-Japansch verdrag van November 1908) zijn weliswaar, zoo geen tweede stap daarop volgt, nog niet van

practische waarde; maar het is al een sprong vooruit, wanneer groote mogendheden zich bereid betoonen haar eigen recht op voordeelige misdaad prijs te geven in ruil voor een gelijke prijsgeving door de wederpartij, en uit te spreken, dat zulk een daad geëischt wordt voor den algemeenen vrede.

In 1912 vonden daarop de mislukte pogingen plaats tusschen Engeland en Duitschland om tot een stevige formule te geraken, waarbij ze, voor een onbeperkte toekomst, van oorlogsbedoelingen zouden afzien tegenover elkaar.

En ten slotte kreeg men de Bryan-tractaten van 1913 en later, door de groote mogendheden welwillend ontvangen; practisch vooralsnog van even weinig gewicht als de vier gebiedsententes, maar van zeldzame waarde als men bedenkt, dat hier voor het eerst - ook door machtige staten - vrijwillig van het 'recht' om oorlog te verklaren werd afstand gedaan voor alle zoodanige gevallen, waarin niet (redactie-Loudon) een arbitrale uitspraak over het bestaan van een vaststaand recht mocht hebben beslist.

Zoo ging dus de diplomatie vooraan. Wat deed het geleerde volkenrecht?

Het deed wat men van zijn loomheid verwachten mocht. Het zag - naar een woord van Churchill in het lagerhuis dezen winter -, het zag alleen de episode. De gebiedsententes werden zorgvuldig geboekt in de buurt van de garantieverdragen, waarvan zij principieel verschillen. De Bryantractaten werden netjes opgeborgen onder het afdak der vreedzame beslechting. Maar dat hier een omwenteling in het volkenrecht bezig was zich te voltrekken; dat Vattels vervalsching haar eind zag naderen; dat de internationale geest van Root, Haldane, Loudon, Lammasch de plaats begon in te nemen van den verstorenden geest van Alberoni, Talleyrand, Disraeli, Bismarck; daarvan kwam niets aan het oppervlak.

Eerst de oorlog van 1914 heeft dat laatste inzicht voltooid. Thans is het voor niemand meer te loochenen.

Er is in de wereld regeering noch onderdaan meer, die er aan vasthoudt, dat over een oorlogsverklaring door souvereine staten aan buitenstanders geen oordeel voegt. In 1911

(Tripoli) werd de fictie nog in eer gehouden. Nu is zij weg. Niet alleen bij de oorlogsverklaring aan België, ook bij alle overige in en na 1914 vraagt ieder zich af, aan welken kant de misdadige oorlog schuilt. Dat de neutrale regeeringen - gebonden als zij zijn aan de regelingen van 1907 - daaraan natuurlijk niet meedoen, wordt haar van veel zijden zelfs aangerekend als zedelijke fout. De vraag naar de oorlogsmisdaad is juist een hoofdvraag van dezen oorlog geworden; of Vattel zich omkeert in zijn graf, deert niemand.

Evenzoo zijn de meeningen omgegaan ten aanzien van het overweldigen van andermans territoor. Hetzij de nieuwe rechtsovertuiging den vorm aanneemt van verzet tegen een annexatie die plaats heeft in strijd met den wil der inwoners, hetzij ze zich in parlementen en volkskringen uit door de leuze, dat geen annexatie wordt begeerd, grondtoon wordt overal het stellig besef, dat een wereld-in-vrede nooit te bereiken zal zijn in aller belang, wanneer de wapenen mogen worden gebruikt om gebiedshonger te stillen.

Trouwens, al wilde men de oude zienswijzen door balseming nog een tijdje in stand houden, het zou niet meer gelukken. Want er is, om met Longfellow te spreken, een blinde Simson in dit land. Het socialisme trekt de tienduizenden en de honderdduizenden tot zich, niet als drager van de beste economische leeringen, niet als parlementair hervormer, maar als de eenige beweging van kracht (tot dusver), die van de groote hoofdzaak na dezen oorlog ook de ééne groote hoofdzaak maakt. Wat dit wassend socialisme zeggen zal van oorlogsvrijheid en gebiedsoverweldiging, daarnaar behoeft niet te worden gegist. Bespot en eindeloos getergd, zou deze Simson de pilaren van onzen duivelstempel samenbuigen, en in een geweldige revolutie zich zelf verpletteren met ons.

Wel zou de reeds gewonnen overtuiging in vastheid groeien, indien zij door alle staten der wereld (dus ook voor Oost-Azië, waar brandstof ligt) nadrukkelijk werd geformuleerd. Voor de verzaking van oorlogsvrijheid ligt in de Bryan-tractaten (naar hun redactie-Loudon) de juridische formule kant en klaar; mocht een minderheid der staten haar afwijzen, dan zou zich die minderheid het stigma

opdrukken van ook na dezen oorlog een gevaar voor de wereld-in-vrede te willen zijn. En voor de verzaking van het recht tot overweldigen (deels herhaling in sprekender vorm, deels aanvulling, van de vorige) behoeft slechts de formule der gebiedsententes van 1907 en 1908 te worden pasklaar gemaakt. Een vastlegging van beide punten zou uiteraard nog niets beslissen over de vraag, *op welke manier* men na dezen oorlog een wereld-in-vrede wil organiseeren, sterken, waarborgen; maar zij zou dat groote voordeel bieden, hetwelk bij practische discussies voortkomt uit een goede theoretische ondergedachte. In plaats van elken regel van volkenrecht te moeten lezen onder het proviso 'bedenk, dat de souvereine vrijheid van oorlogsverklaring dezen regel berooft van waarde', zou men dan voortaan mogen lezen: 'weet wel, dat elke oorlogsverklaring, waarvan niet door onpartijdigen is uitgemaakt, dat zij het hier beschreven recht ten volle aan haar zijde heeft, door alle landen der wereld gebrandmerkt is als verderfelijk onrecht'.

Vooral één omstandigheid geeft moed, dat men dit punt van uitgang niet zal versmaden. Hoe vaak is niet een verloren staatkunde te gronde gegaan minder door het talent van haar bestrijders dan door de hardnekkige verblinding van haar aanhangers. De wijze, waarop de Duitsche rijkskanselier in 1915 en 1916 tot driemaal toe de zelfgenoegzaamheid van een onaantastbaar sterk en in zijn oorlogsverklaringen en expansiebegeerten geheel vrij Duitsch rijk bepleit heeft voor nu en voor de toekomst, is een zóó getrouwe reproductie van het volkenrecht van nog pas tien jaar geleden, maar is tevens in zóó onverzoenlijke tegenspraak met het belang der gansche wereld - Oostenrijk en Turkije en Bulgarije incluis -, dat ook in de centrale landen menig burger zal inzien, dat het toch waarlijk naar dit recept niet gaat. Zoolang niet vaststaat, onwrikbaar vaststaat, dat alle staten over en weer hun vermeend recht van vrije misdaad afzweren, is bouwerij aan een hersteld Europa en aan een betere wereld ijdel.

C. VAN VOLLENHOVEN.

De Profundis en The Ballad of Reading Gaol.

> His overthrow heaped happiness upon him, For then, and not till then, he felt himself.
> Shakespeare, Henry VIII, IV, 2.
> Darum klage ich nicht, denn alles auf dieser Welt ist vergänglich; durch das Leiden wird die Gestalt hinfällig, durch das Leiden wird man hinfällig von seinem Glück.
> Durch Leiden wird das Leben hinfällig und auch die Pflicht; - wer aber den Schmerz darüber von sich fern hält, in dessen Geist tritt das Ewige hervor.
> Mahābhārata XII.
> Vert. v.P. Deussen.

II.

Na de eerste Engelsche uitgave van *De Profundis* werd de verklaring der voorrede, dat Wilde het had neergeschreven gedurende de zes laatste maanden van zijn tweejarigen straftijd, met hevigheid aangevallen als een bedrieglijk en onwaardig reclame-verzinsel. Voor zulk een krasse beschuldiging beriep men zich op de strenge gevangenisregels, die aan elken gevangene maar eénmaal per drie maanden het gebruik van papier en inkt toestaan om één brief te schrijven, terwijl verder griffel en lei alleen geoorloofd waren. Aan allen twijfel kwam pas een eind door het publiceeren in facsimile van een bladzijde uit het handschrift, op papier dat den gevangenisstempel droeg.

De toonaangevende kritiek in Engeland begon verder

bijna eenstemmig met *De Profundis* als kunstwerk hoog te verheffen om het des te harder naar de laagte te smakken als openbaring van zuivere menschelijkheid. Zij spaarde daarbij het groote woord huichelarij niet. Een lang en zwaarwichtig artikel in de Times betoogde dat hier nergens echte smart, maar enkel de bewonderenswaardig handige namaak er van tot uiting kwam, en dat waar ooit de schrijver even aan een waarheid scheen te raken, dit alleen bij ongeluk gebeurde. En een vage algemeene opvatting ontstond alsof men in dit boek het meesterwerk te zien had van een haast genialen poseur, machteloos tot eenig waarachtig voelen, bij wien de onoprechtheid tot zijn eigenst onontkoombaar wezen was gegroeid.

Een ander inzicht weer gaf Leonard C. Ingleby, die een dik, heel secuur, merkwaardig weinig zeggend boek volschreef over Wilde, waarin hij de niet te miskennen eerlijkheid van *De Profundis* als zielebiecht verdedigt. Hij voegt daar evenwel aan toe, hoe juist die onwraakbare oprechtheid een even onverdachten als wreeden maatstaf leverde voor het lage zedelijk peil, waarop Wilde stond en zijn leven lang had gestaan. Volgens hem vertoonde *De Profundis* ‘een beeltenis van het afschuwelijkst egoïsme, gevat in een omlijsting van juweelen.’

Tegenover zulke onderling strijdige vonnissen - òf leugen òf stuitende openhartigheid - valt het door een der gevangenbewaarders van Reading geschreven hoofdstuk aan te halen, dat ongewijzigd in Sherard's *Life of Oscar Wilde* een plaats kreeg. Deze man spreekt als zijn innigste overtuiging uit dat Wilde in de gevangenis het wezen der oprechtheid zelf was, - daar waar toch niemand een masker dragen kan. Want wel vermag men er den directeur, den doctor en den predikant alle drie te bedriegen, maar de gevangene moet nog geboren worden die zijn cipier wat weet wijs te maken. En hij gaat aldus voort: ‘Het kan mij niet schelen wat de dichter was voór hij in de gevangenìs kwam. En wat hij mag geworden zijn na zijn vrijlating, weet ik niet, maar eén ding weet ik: dat hij in de gevangenis het leven van een heilige heeft geleid, of tenminste een leven dien heiligen staat zoo nabij komend als een arm sterveling ooit hopen mag te bereiken.’

De eenig waardevolle weerlegging intusschen moet te vinden zijn in het werk zelf.

De Profundis, zooals wij het kennen, is allerminst bedoeld als een afgerond geheel. Oorspronkelijk droeg het den vorm van eén langen brief aan Lord Alfred Douglas, ongeveer dubbel zoo omvangrijk als het later door Robert Ross uitgegeven boek. Dit volledig manuscript ligt nu in een brandkluis van het British Museum, en moet daar tot 1960 ongestoord blijven rusten. Of dan nog velen levend belang zullen hechten aan het niet bekende stuk er van? Het lijkt heel onwaarschijnlijk, vooral wanneer men Sherard's bewering voor waar mag aannemen, dat al wat Ross buiten zijn publicatie liet, slechts kleingeestige zelfverteedering en wrevelige aanklachten tegen anderen inhield. En al mocht dit ook maar ten halve waar zijn, dan nog komt Robert Ross wel de erkenning toe, dat zijn vriendschap en onbegrensde toewijding hem tot zeldzaam fijngevoelige intuitie voerden bij een keuze, die welhaast alle storende elementen wist uit te werpen.

De titel *De Profundis* is niet van Wilde zelf, maar werd door Ross, wien hij het handschrift toevertrouwd had, boven de fragmentarische uitgave daarvan gezet, en het staat te betwijfelen of Wilde, indien dit alles nog bij zijn leven was geschied, wel met die aanduiding zou hebben ingestemd, al spreekt ook hij, in een lateren brief, van zijn werk als een Epistola in carcere et vinculis! Want deze stem is geen wanhoopsroep uit den afgrond, veeleer wil zij een hooglied van het lijden zingen, en in haar zuiverste verheffingen hooren wij iets van dien klank.

Zonder twijfel bleef *De Profundis* een heel ongelijk werk. Het doet denken aan een geestelijk reisdagboek van klimmen en dalen, struikelen en weer naar boven kruipen, tasten en vastgrijpen en weer verliezen van een steunpunt, telkens vluchtig zien opgloren en weer langzaam wegnevelen van het allerhoogste. Haast tot het einde toe verloopt het langs toppen en inzinkingen, als een vulkanisch berglandschap, met op het laatst even een stille hoogvlakte. De aanhef heeft iets grilligs en verbrokkelds, maar daar tusschendoor schieten bijna onmiddelijk die donkerprachtige bladzijden omhoog, waar hij met rustig geluid en van een verre hoogte

de starheid, de onbeweeglijke en onvergankelijke natuur van het lijden verkondigt. Zonder klacht of aanklacht laten zijn eenvoudige woorden voelen hoezeer hij het recht won om te zeggen, - wat toch zoo buitensporig schijnt, - dat hij die visionaire regels van Wordsworth:

> 'Suffering is permanent, obscure and dark,
> And has the nature of infinity...'

beter begreep dan hun dichter zelf.

Toch volgt daarna nog menige diepe neerdaling in zijn opwaartschen gang. Zelden maar bereikt hij wat als het begeerde doel hem voor oogen staat: 'in volkomen eenvoud en zonder gemaaktheid' enkele overtuigingen uit te spreken, en iets van zijn voelen aan anderen te geven. Maar hoeveel omhullingen had hij dan ook van zich af te rukken, door hoeveel staketsels heen te breken, eer hij aan zijn eigen levend voelen raken kon. Welbewust werd hij zich, hoe van al wat hem belemmerend aankleeft en waarvan hij zijn wezen wil bevrijden, het verderfelijkst de gemaaktheid is, en die ziekelijk gezwollen ijdelheid die jarenlang hem dwong zijn tijdgenooten te verbazen door gedurfde theorieën, sprankelende paradoxen, brutale tegenspraak van zichzelf en in 't oogvallende daden. Hij had zich gemaakt tot een mensch, wien iedere rechtstreeksche en simpele uiting van voelen zoo zwaar valt als een beschonkene het loopen langs een rechte streep, en met even krampachtigen wil spant hij zich nu in tot het weergeven van in zichzelf ervaren waarheid. Maar al werd hij wakker geschud tot vol besef van het doodende der aanstellerij, die als een glinsterend giftig vlies zich over al zijn doen en zeggen, over zijn denken zelfs had gelegd, - het losscheuren er van kost moeite en pijn.

Meer dan eenmaal had hij voorheen met half-meelijdige minachting gewaagd van die leege zielen, die enkel het leven van anderen ondergaan, de door sterkeren gebaande wegen afsjokken, vrijwillig blind voor de paden die hun eigen aard hun aanwijst. Meestal was dan zijn spot gericht tegen de dommen en onbewusten, de zwakken en halfhartigen, de gedachtelooze massa, die alleen weet na te loopen en na te praten, maar hoe zwaar valt het scherp er van nu op hemzelf terug. Want in wreeder zin dan vele kleinen en kleur-

loozen was Oscar Wilde zelf een mensch geworden, die nooit ten volle zichzelf kon of dorst zijn, - beklagenswaard boven zijn meeste lotgenooten, omdat het waarlijk een levend wezen was dat hij verloochende naar den wisselenden wensch van vreemden. Niet zonder bittere reden klaagt hij nog in *De Profundis*, dat het 'tragisch is te bedenken, hoe weinig menschen ooit in waarheid hun ziel bezitten voor hun dood.' Want ook hij zelf heeft nooit zijn ziel bezeten en gekend, eer in de verlatenheid der gevangeniscel één voor één alle gewaden en maskers van haar afvielen. Terwijl hij waande zijn omgeving te beheerschen en deze hem onverschillig stijfde in dat zelfbedrog, was in waarheid zijn eigen wezen de voetveeg der meeningen van anderen, een speelbal van hun wispelturige bewondering geweest.

Zoo lang heeft hij gegoocheld met houdingen en vermommingen, dat zij zich ongevraagd, en dikwijls ongemerkt, nu voor zijn eerlijkst voelen komen schuiven. Wanneer in de gevangenis zijn eerste wanhoopsbui, die zelfmoord als eenigen uitweg zag, bezonken is, en zijn verbeelding uitgaat naar den tijd dat hij in de maatschappij zal terugkeeren, dan plaagt hem de zich onverbiddelijk opdringende bijgedachte: in welke houding hij anderen het meest indrukwekkend zal te gemoet treden. En zijn aanvankelijk voornemen vormt zich aldus: 'ik besloot te leven, maar den weemoed te dragen zooals een koning zijn purper draagt: nooit meer te glimlachen, elk huis dat ik binnenging te maken tot een huis van rouw: mijn vrienden te dwingen traag met mij in treurigheid te wandelen: hun te leeren dat droefgeestigheid het ware geheim van het leven is: hen te kwellen met vreemde smart, hen te grieven door mijn eigen leed.'

Naast de angstige zorg voor de uiterlijke waardigheid van zijn eigen smart, spreekt uit dien opzet ook nog sterk de naïf overdreven schatting van de macht, die zijn gewaarwordingen en zijn wil over het gemoed van anderen zouden bezitten.

Iets later weer zoekt hij een wijzer en liefdevoller beeld van zichzelf saam te stellen. Dan houdt hij zich voor: 'Ik moet leeren hoe ik blijmoedig en gelukkig worden kan. De twee laatste keeren, dat het mij werd toegestaan mijn vrien-

den hier te zien, deed ik mijn best zoo opgewekt mogelijk te zijn, en mij ook opgewekt te toonen, als een geringe erkentelijkheid om hun van mijn kant iets terug te geven voor de moeite, die zij zich getroostten door heelemaal uit de stad hierheen te komen om mijnentwil.' Nog blijft het de wijze waarop hij zich zal voordoen die hem gewichtig schijnt, ook de inwerking van zijn eigen stemming op die van bezoekers; maar hoezeer verzacht en verruimd werd de geest die zich nu daarmee bezighoudt, sinds de dagen van ijdele bezorgdheid om eigen naam en faam alleen, waarmee hij eens zijn levenshoudingen uitzocht.

En volmaakte eenvoud en waarachtigheid komen vanzelf daar waar hij over zijn kinderen spreekt, en klaagt hoe alle schande der straf in het niet zinkt onder die éene nooiteindigende droefheid omdat de wet elken band tusschen zijn kinderen en hem voor goed heeft verbroken, hoe dit hem afgunstig maakt op alle medegevangenen wier kinderen verlangend uitzien naar hun thuiskomst, en later zacht voor hen zullen zijn. Inderdaad heeft hij zijn twee jongens nooit weergezien, misschien niet eens geweten dat zij later een anderen naam dan den zijnen zouden dragen. De oudste sneuvelde het vorig jaar in Vlaanderen, de jongste staat, als Vyvyan Holland, nog ergens aan het front.

Langzaam en geduldig zien wij Wilde in *De Profundis* doorgaan met zijn worsteling om waar te zijn, en een enkele maal een punt bereiken, waar hij ook de laatste pose loslaat en van zich afwerpt, zooals een slang haar huid afstroopt. Dan heeft hij over zijn eigen wezen, dat hem zoo lang en zoo benauwend vervulde, alleen nog maar dit te verklaren: 'in elk geval kan ik niets anders dan voortgaan langs de lijnen van mijn eigen ontwikkeling en, alles aannemend wat het lot mij bracht, mijzelf dat alles waardig maken.'

Evenwijdig met deze vrijmaking van zijn voelen uit menschenvrees en eigenwaan, gebeurt in *De Profundis* ook een kentering in zijn geloof aan de kracht en de beteekenis van zijn werk. In den beginne legt hij er nadruk op, hoe *noodzakelijk* het voor hem is, zich weer *als kunstenaar te doen gelden*, en wel zoo spoedig mogelijk. Een kunstwerk zou hij willen geven, zoo machtig dat de boosaardigheid er haar gif door moest verliezen en de hoon er voor verstommen zal.

Allengs evenwel wordt hij door een innerlijken twijfel bevangen, die hem met berustende zekerheid leert zeggen: '*Indien* ik ooit weer schrijf, in den zin van artistiek werk te maken...' En weer later nog ziet hij de mogelijkheid onder de oogen, hoe naar dien kant zijn leven voor goed kon liggen afgesloten, zonder zich daarom moedeloos te voelen, eer met een nieuwgeboren hooghartigheid, vreemd afstekend bij zijn vroegere roembegeerte, die alles van de wereld verwachtte. Dan komt hij, na een koel en sober verslag van de pijnlijke vernedering waaraan hij bloot stond bij het overbrengen van de eene gevangenis naar de andere tot deze bekentenis: 'Ik schreef dit verhaal van de wijze waarop ik hierheen werd vervoerd alleen opdat men mocht begrijpen hoe zwaar het mij moest vallen, uit mijn straf iets anders dan bitterheid en wanhoop te halen. Toch moet ik dit doen, en *af en toe* ken ik oogenblikken van onderwerping en berusting. Heel de lente kan verscholen liggen in een enkele bloesemknop, en het lage akkernest van den leeuwerik kan al de blijheid bergen die zal opstijgen voor de voeten van menigen rozigen dageraad. Zoo ligt misschien al wat aan levens-schoonheid mij nog rest, besloten binnen één moment van overgave, zelfvernedering en ootmoed.'

Overvloedig genoeg blijven nog in *De Profundis* de bladzijden - al worden zij veel zeldzamer tegen het eind - die van een wonderlijk verwrongen en opgeblazen zelfwaardeering getuigen. Bij een terugblik op de aardsche gaven die hij door eigen schuld verspeelde, roept de eenzame gevangene een beeld op van het bevoorrechte wezen dat als zijn vroeger ik hem aldus verschijnt: 'De goden hadden mij bijna alles geschonken. Ik had genie, een naam van goeden klank, een hooge maatschappelijke positie, schittering van geest, intellectueelen durf; ik maakte de kunst tot wijsbegeerte en wijsbegeerte tot een kunst; ik bracht wijziging in het denken der menschen en in de kleuren der dingen: niets was er dat ik zeide of deed, waarover niet iedereen verbaasd stond. Ik nam het drama, den meest objectieven vorm dien de kunst kent, en maakte het tot een even persoonlijke uiting als een lied of een sonnet, terwijl ik het gebied er van verwijdde en er een rijker karakteristiek aan gaf. Drama, roman, gedicht in proza of in verzen, spitsvondige of fan-

tastische dialogen, - al wat ik ooit aanraakte kreeg door mij een nieuw soort schoonheid, aan de waarheid zelf wees ik het valsche niet minder dan het ware als haar rechtmatig domein toe, en toonde aan dat het valsche en het ware slechts vormen van geestelijk wezen zijn. Ik beschouwde kunst als de opperste werkelijkheid en het leven als niets meer dan een wijze van verdichting. Zoozeer ontroerde ik de verbeelding van den tijd waarin ik leefde, dat zij mythen en legenden rondom mij schiep. Ik vatte alle systemen samen in een enkelen volzin, en al het bestaande in een epigram.'

Deze langademige retrospectieve zelfverheerlijking klinkt niet alleen onbeminnelijk, zij is vooral heel weinig waar of wijs. Andere vormen van schoonheid, nieuwe denkwijzen, gewijzigde kleuren, - de meening dat hij alleen het was, die dit alles aan zijn tijd zou hebben gebracht, is op zijn best een blijk van die bijziendheid van ziel, die in alle verschijnselen om zich heen haar eigen spiegelbeeld waant te herkennen. Niemand zal wel zoo onbarmhartig zijn aan Wilde zelf het geloof toe te dichten als zouden zijn saloncomedies of *The duchess of Padua* een groot deel hebben aan die verruiming en verrijking van het drama, in vage termen zoo hoog door hem opgevijzeld. Hij moet zijn zelfvertrouwen dus alleen gronden op *Salomé*, en ook dan is het minstens twijfelachtig, of ergens een koelhoofdig criticus zou te vinden zijn, bereid tot instemming met dien weidschen lof. Wie neerschrijft dat hij kunst als de opperste werkelijkheid, en het leven als niet meer dan een wijze van verdichting beschouwde, stelde een frase te boek, waarvan de holheid het klaarst uitkomt door het gemak waarmee zij zich laat omkeeren of op allerlei andere tegenstellingen toepassen. Want met evenveel schijn van diepzinnigheid kan men een dergelijke scheidingslijn trekken tusschen bloesem en zaadkorrel, licht en schaduw, leven en dood, - en aan welken kant men de opperste werkelijkheid ook haar plaats toekenne, altijd zal het even sonoor klinken. De verbeelding ontroeren van den tijd waarin zij leefden, zoodat zij legenden en mythen rondom hen spon, dit deden ook alle groote struikroovers en tyrannen, en met wijder natrilling. Wie zich beroemt dat hij alle systemen samenvatte in één volzin, vertelt eigenlijk dat hij van geen systeem iets meer dan de woordenpraal door-

grondde, en het wezen hem overal even vreemd bleef, - terwijl hij die het leven dacht uit te zeggen in een epigram, daarmee bekent dat hij ten slotte van dat leven ongeveer niets begrepen heeft.

En in de beste gevallen blijft het leven voor hem nog openbaringen bewaren.

Voor Oscar Wilde zou een dieper levensinzicht openbreken, en met vernielend geweld, toen hij van een gevierde en bewonderde in duizelig snellen overgang een beschuldigde en gevonnisde was geworden en, tot bezinning gekomen, zichzelf weervond onder 's werelds meest veracht uitschot, met twee jaren gevangenisleven voor zich.

Welk mensch durft op zich nemen te zeggen dat het beter zou geweest zijn, indien dit lange en bittere lijden van hem was afgewend? beter, voor zoover men hem schuldig noemen mag, dat hij niet had gezondigd? of beter, als het verwijt van een roekeloos uitgesproken en zeker veel te wreed vonnis op zijn rechters alleen moet vallen, dat zij zich minder farizeeuwsch onbarmhartig hadden getoond?

Tegenover den onweerhoudbaren gang van het leven klinkt al zulk vragen kleinmoedig en onvruchtbaar.

Zonder het beruchte proces om Wilde's naam heen en de kerkerstraf die hij doorleed, scheen er van hem als kunstenaar wel weinig meer te verwachten. Men zou nog eens weer het vaak vertoonde treurspel hebben aangezien van een niet heel sterk en al te plooibaar talent, vervagend bij gebrek aan ziele-ervaring, verzwakkend in loom genieten, halfbewuste nabootsing en gedweeë roemzucht. Hemzelf zou, als hij lang geleefd had, het doffe verdriet beslopen hebben van nog bij zijn leven halfvergeten en een beetje belachelijk te zijn. Want een wereldsche vermaardheid, goeddeels gesteund door zulke wrakke peilers als persoonlijke charme van stem en gebaren, en een met verfijnde fantasie aangescherpt vermogen om telkens nieuwe verwondering te wekken, houdt maar kort stand tegen den tijd. Ook wreekt de wereld, begrijpelijk genoeg, zich graag op wie er haar bij herhaling liet inloopen, en verloochent hem des te meedogenloozer, naarmate zij met onnoozeler behagen zich eerst voegde naar zijn spel.

Maar zoo is het nu eenmaal niet gegaan. Niet in onmerkbare vervreemding of met goedmoedige onverschilligheid heeft de wereld Oscar Wilde allengs losgelaten, - vertoornd en gewelddadig heeft zij hem uitgestooten in haar buitenste duisternissen, geloovend daaraan goed te doen. En ongetwijfeld heeft zij tenminste iets goeds daarmede bereikt, want uit zijn pijn en ellende werden twee smartekinderen geboren: het sterkste en meest eigen stuk proza en het wonderbaarste gedicht door Wilde ooit gemaakt, *De Profundis* en *The ballad of Reading gaol*.

Elke samenleving van menschen ontwikkelt in het klein soortgelijke blinde krachten als het groote leven zelf. En wanneer zulk een samenleving, door welk schijnbaar toeval ook, er ten slotte in slaagt uit een van haar leden het beste te wringen dat in hem leefde, lijkt het, waar eenmaal de dood alle deernis deed zwijgen, bijna dwaas zich angstvallig te verdiepen in de vraag of haar middelen en wegen juist wel de allerzachtste waren. Natuur en maatschappij beide vernielen en dooden zoo menigmaal, zonder zichtbaar iets in ruil te geven.

De straf, aan Wilde opgelegd, stond gelijk met een geestelijke pijnbank. Hierin lag niets ongewoons, want de zielefolteringen, door menschen voor elkaar uitgedacht in beschavingstijdperken die op het leven zuinig zijn, worden vele en verfijnde. Het bizondere was alleen dit: een mensch, bijna tot walgens toe door een kleinen kring, waarbinnen hij veilig zijn leven begrensd hield, geprezen en gevleid, en dan met eén slag van alle menschelijk meêvoelen beroofd, te nauwernood nog door enkelen met halfschuwe deernis aangekeken.

Uit die gedwongen vereenzaming intusschen ontstonden allengs vreemde vergoedingen. Het is Oscar Wilde vergaan als iemand, die uit een broeiend heete, drukke feestzaal, hel van lichten en schel van rumoer, vol gemaskerden in pralende, ruischende kleeren, op eens werd overgezet in het stille kille nachtduister dat voorafgaat aan den dageraad. Eerst bezorgt de koude hem enkel prikkelende pijn overal en het duister lijkt een onverdeeld dood zwart, tot langzaam uit die starre effenheid vormen zich gaan losmaken en kleur en leven krijgen, - dit zijn de bergtoppen en de velden, de wateren en wolkenluchten van een nooit-geziene aarde, die

rondom en boven hem zichtbaar worden, en met hen samen staat bij in het onbedrieglijke licht van een nieuwen dag.

Zijn gevangenisleven bracht hem de vervulling van die profetische waarheid uit een zijner vroegste verzen:

> '- for sure
> Wisdom is somewhere, though the stormy sea
> Contain it not, and the huge deep answer, 't is not in me.'

Meer dan eén plaats uit *De Profundis* schijnt wel door Wilde neergeschreven als bewuste en opzettelijke tegenspraak van uitlatingen in zijn vroegere werken. Wanneer hij in *Intentions* de redenen opsomt, die hem het verblijf in de vrije natuur doen verfoeien, dan is allicht de meest oprecht gemeende daaronder 'dat in de open lucht een mensch zich zoo abstract en onpersoonlijk gaat voelen, zijn individualiteit verliest, en het besef krijgt hoe hij voor de natuur niet meer beteekent dan het grazende vee op de weide of de distels in de greppels.' De holle hoogmoed, die hem zulke regels ingaf, is in *De Profundis* gebroken. Daar vertelt hij van zijn vreemd verlangen naar de groote, van den beginne af zijnde dingen, zooals de zee, voor hem niet minder moederlijk dan de aarde. En dat hij beeft van blijdschap bij de voorstelling, hoe op den dag van zijn vrijkomen seringen en gouden regen in de tuinen zullen bloeien.

Van de bekrompen zelfverheffing die eigen wezen als iets heel bizonders hooghield, omdat hij meende een stukje van het leven scherper waar te nemen en heviger te doorvoelen dan velen, is hij geklommen tot een plek van wijder uitzicht, waar hij met de meest verlaagden en verworpenen zich eén mag weten in een voller verwantschap met het leven zelf, waar het bewustzijn van eigen nietigheid hem wordt tot vreugd en bevrijding, het triomfeerend ondergaan van den mensch in de menschheid. Dan voelt hij de banden die hem saamhouden met allen, en op den muur van elk huis zou hij willen schrijven: 'al wat uzelf gebeurt, gebeurt ook aan anderen.' En hij doorziet het oppervlakkige van vele vorige bladzijden uit *De Profundis*: 'Ik heb van mij zelf gezegd dat ik in symbolische betrekking stond tot de kunst en de cultuur van mijn tijd. En is geen enkele rampzalige met mij

in dit rampzalig oord, die niet in symbolische betrekking staat tot het geheim van het leven zelf.' En dat leven met zijn wonder geheim lijkt hem niet langer enkel een vorm van verdichting.

Onder een waterval van glinsterende paradoxen had hij eenmaal de stelling opgeworpen, dat het eenig belangwekkende, bij den beschaafden mensch tenminste, het masker is dat hij draagt. Want naarmate men de menschen dieper gaat analyseeren, verdwijnt geleidelijk alle reden voor die analyse, omdat zij vroeg of laat onvermijdelijk belandt bij éénzelfde punt: 'dat afgrijselijk algemeen-goed, de menschelijke natuur zelve.'

Nu roemt hij als de machtigste eigenschap der smart, dat zij geen masker dragen kan. De enge beslotenheid van het gevangenis-bestaan en het stille verkeer met zichzelf hebben het wijder begrip in hem gewekt, dat onder levende menschen geen starre regels, enkel uitzonderingen gelden en dat, hoewel allen gelijkelijk deel dragen aan de hoogste dingen, geen mensch precies gelijk is aan eenig ander.

In *The soul of man* klonk vroeger zijn orakelstem: 'Smart is niet de opperste vorm der volmaking. Zij is voorbijgaand en niet meer dan een protest. Zij komt alleen voort uit verkeerde, ongezonde, onrechtvaardige verhoudingen. Wanneer dwaling, ziekte en onrecht zijn opgeheven, zal er geen plaats meer zijn voor de smart. Zij zal haar werk hebben volbracht. Het was een grootsch werk, maar het is bijna voltooid. Haar domein wordt met elken dag kleiner.' Tegen deze even zoetvloeiende als zoetelijk smakende gevoelswijsheid verheft zich langzaam in *De Profundis* de erkenning van de eeuwige macht der smart, haar brekend en verruimend vermogen, haar onvergankelijke schoonheid. Een nieuwe wereld is den schrijver opengegaan, de door schaduwen omfloersde wereld van het lijden, en niets vreeselijkers kan hij zich voorstellen dan te moeten sterven eer hij dieper in haar wonderen is doorgedrongen. Er komen tijden dat zij hem de eenige waarheid schijnt: 'En bovenal, er leeft in de smart een versterkte, meer dan gewone werkelijkheid.'

Maar terwijl hij zoo spreekt over de kracht en de wijsheid die verborgen wonen in de smart, beklemt hem een

schuwheid, als had hij nog het recht niet van deze dingen te getuigen als een ingewijde. Dan peinst hij in twijfel aan zichzelf verder: ‘Wanneer ik zeg dat ik van deze dingen overtuigd ben, spreek ik met te veel hoogmoed. Ver weg, als een volmaakte parel kan men de Godsstad zien. Zoo wonderheerlijk is zij, dat het schijnt als kon een kind haar in een zomerdag bereiken. En een kind zou dat ook kunnen. Maar voor mijns gelijken is het anders. Men kan een enkel oogenblik iets in zichzelf verwezenlijken, maar men verliest het in de lange uren die met looden voeten volgen.’

Laat niemand intusschen denken dat Wilde door het lijden werd wat men noemt een bekeerling of een berouwvol zondaar. Niets ligt verder buiten zijn voelen. Trouwens, wat willen eigenlijk die woorden ‘bekeering’ en ‘berouw’ aanduiden? Bekeering, - Wilde zelf heeft voor het woord zoowel als voor het begrip de oprechtste minachting: een ijdele klank tot verklaring van een met alle waarheid strijdige onbestaanbaarheid. Er is nergens bekeering, er kan enkel zijn het verhelderen tot klaarder zelfbegrip van een menschenziel, door inkeering in eigen wezen. Niemand werd ooit een ander of een beter mensch, maar het staat in ieders macht zichzelf te gaan zoeken, en daardoor tot voller verwezenlijking te brengen. Natuurlijk bergt deze opvatting onuitgesproken het geloof in zich, dat van elk mensch de diepste wezenskern waar en goed is. Alleen maar gaan de meeste stervelingen dit leven weer uit zonder ooit aan die kern te hebben geraakt, zooals iemand tot aan zijn dood een huis zou kunnen bewonen waarin een schat begraven ligt, zonder daar eenig profijt van te genieten.

En berouw... vanzelfsprekend schijnt het hem dat de mensch tot inkeer komen moet, omdat alleen inkeering tot eigen ziel hem de diepere kennis daarvan mogelijk maakt, die het laatste en eenige is wat hij bereiken kan. Het eenige en tegelijk het eenig noodige, want deze kennis omvat alle dingen, en zij beheerscht met even groote macht het verledene als de toekomst.

Wilde's geloof is geworden dat, zoo het al voor de levensleer der Grieken als waarheid gold: ‘zelfs de goden kunnen het verledene niet ongedaan maken’, integendeel ook de

diepst verlaagde zondaar dit vermag. Maar niet door verloochening van eenig ding uit zijn verleden, niet door een stuk van den weg te willen vernielen, waarlangs hij omhoog steeg.

En zeer kenmerkend voor zijn beschouwing van de menschelijke schuld in haar verband met het geheele wezen van den mensch, is zijn slotsom: 'Christus zou, daar ben ik zeker van, gezegd hebben dat in het oogenblik toen de verloren zoon weenend op de knieën viel, hij het doorbrengen van zijn erfdeel met lichtekooien, zijn hoeden van de zwijnen en zijn hongeren naar den draf dien zij aten, tot heerlijke en heilige momenten van zijn leven maakte.' Het scheelt niet veel of schuld en zonde worden hier meê opgenomen in éénzelfde glorie met het lijden, waarvan zij de blinde wegbereidsters waren.

Meer dan eens grijpt de schrijver van *De Profundis* ook naar aanhechtingspunten met een of ander beeld dat hij vroeger voor het zijne gaf, tot klaarder kennis van wat hij nu als zijn waarachtig zelf leert zien. Zoo wanneer hij mijmert: 'Men placht van mij te zeggen dat ik al te zeer individualist was. Ik moet nog veel meer individualist worden dan ik ooit was. Ik moet veel meer uit mijzelf halen dan ik ooit deed, en minder van de wereld vragen dan ooit te voren.' Zijn overmoedig vertrouwen in de echtheid van zijn vroeger individualisme voelt hij geknakt. Over zijn eigen wezen in het verband met de menschen om hem heen, ging hem een heller, koeler licht op, waaronder een lang verborgen gelijkenis zichtbaar werd. Maar uit het donker van zijn algeheele verlatenheid daagde hem ook het weten, dat elk mensch in den diepsten grond met zichzelf alleen te maken heeft, dat hij enkel zichzelf tot volle verwezenlijking vermag te brengen en van geen schepsel daarbij hulp te wachten heeft. Na een kunstmatig leven, waarin hij zich begeerig had gevoed met den geest en de meeningen van anderen, genietend van hun bewondering en hun waan, volgde voor Wilde een eenzaamheid, die alle niet van binnenuit wellende bronnen afsloot. De warmer levenskracht waarmee hij zich dan voelt doorstroomen, wekt in hem het begrip hoe er niets is wat de eene mensch den anderen

geven kan, en hij leert het oude woord verstaan: ‘Het hart kent zijne eigene bittere droefheid; en een vreemde zal zich met deszelfs blijdschap niet vermengen.’

Wat anderen dan ook zeggen mogen, hij voelt hoe datgene waar het nu voor hem op aankomt, zeker niet kan zijn met zijn individualisme te breken, veeleer om het, gezuiverd van vreemde elementen, te versterken. Met nadruk en met recht houdt hij er aan vast, niet één korrel van zijn persoonlijkheid te willen prijsgeven, minder nog dan in het verledene. Het altruisme dat hem voorheen leelijk en afkeerwekkend, maar toch iets wezenlijks toescheen, verflauwde nu voor zijn denken tot een zinledigen klank, waarmee alleen de onnoozelheid goedig speelt. Altruisme onderstelt scheiding tusschen ik en niet-ik, zijn wijder individualisme brak door alle scheidingen heen en erkent ze als wezenloos. Hij ziet niet langer het eene sterke individu hard en vijandig tegenover anderen gesteld, maar draagt zijn eigen wezen als onverbrekelijk deel van een geheel, voelt het juist daardoor machtiger en voller, omdat in dit oneindig kleine onderdeel voor hem het eéne punt ligt, van waaruit hij kan trachten iets van het geheel te verstaan.

Het mag den schijn hebben alsof de afzondering, waarin hij toch door den wil van andere menschen was gezet, wel degelijk meewerkte tot het ontwaken van zijn dieper levensbesef, maar is die schijn niet bedriegelijk? maakt niet elk mensch uit innerlijke vermogens zijn eigen omstandigheden, en worden niet zij, die ze schijnbaar willekeurig voor anderen helpen vormen, in waarheid daarbij gedreven door onbekende machten? Oscar Wilde zelf gaat het meer en meer zoo voelen. Hij weet wel diep, dat wat hij somtijds zijn nieuw leven noemt, niet nieuw is maar eenvoudig de ontplooiing van zijn vroeger moedwillig verschrompeld wezen, dat maar één kant der dingen wilde zien en ervaren: hun zonnezijde, - en zich van al wat schaduw en kilheid scheen, met weerzin afwendde. Geen overtuiging werd hem zoo rustig klaar als deze: ‘elk mensch is in elk afzonderlijk moment van zijn leven dat wat hij zijn zal niet minder dan dat wat hij geweest is.’ Indien hij dus nu voorgoed het lijden als de waarachtigste levenswaarde kent, dan moet hij zich in dieper ziele-lagen daarvan altijd bewust

geweest zijn. En heel zijn vroeger werk gaat hij doorzoeken naar openbaringen van dat verscholen weten. Niet veel moeite kost het hem, bijna overal sporen er van te vinden: in de droevige teederheid van zijn sprookjes, in het wellustig smartverlangen van *Salomé*, als met een purperen draad ziet hij het weefsel van *Dorian Gray* er mee doorkruist. Alleen herinnert hij zich soms vol verbazing hoe enkele woorden, die hem nu toeschijnen den eigenlijken zin van een geheel verhaal te bevatten, niet veel meer dan een frase voor hem beduidden, toen hij ze het eerst neerschreef. Zoo teekent in geheimzinnige arabesken de ziel schaduwen van haar nog onzichtbare beelden vooruit, en eerst wanneer de uiterlijke vormen van ons leven zich naar ons innerlijk wezen hebben gevoegd, verstaan wij hoe het voelen dat zij in ons tot bewustzijn brachten, van den beginne af de drijvende kracht was waaraan zij gehoorzaamden.

Merkwaardig is het, dat Wilde onder die voorschaduwingen nergens zijn sprookje *The Star-child* meêtelt, - hoewel hij mischien geen ding geschreven heeft, waarin een stuk van zijn eigen gang door het leven zoo klaar staat uitgebeeld. Een heel eenvoudig sprookje: het sterrekind wordt op een nacht gevonden door houthakkers toen zij, gelokt door een schittering in de lucht als de lichtstreep van een verschietende ster, gingen zoeken naar de plek waar zij dachten dat een goudbol moest zijn neergevallen. Een van hen neemt het in een goud-doorweven doek gewikkelde kind mee naar huis, en zijn vrouw brengt het met haar kinderen groot. Onder het opgroeien voelt de jongen, mooier en sterker dan de anderen, enkel bewondering om zich heen, en hij wordt ijdel, harteloos en wreed. Tot eindelijk plotseling, nadat hij zijn moeder die terugkwam als een oud arm vrouwtje, verloochend heeft, het noodlot hem alles afneemt, zelfs de schoonheid van zijn lichaam. Dan gaat hij eenzaam door de wereld zwerven om zijn verstooten moeder weer te zoeken, en leert in lijden en medelijden langzaam het leven verstaan. En van zijn omdwalingen lezen wij: ‘Drie jaar lang zwierf hij over de wereld, en daar was in de wereld noch liefde, noch liefderijke zachtheid noch barmhartigheid voor hem, maar het was juist zulk een wereld als hij voor zichzelf gemaakt had in de dagen van zijn grooten hoogmoed.’

De woorden zouden onveranderd zoo kunnen blijven, als zij een saamvatting bedoelden van Wilde's drie laatste levensjaren.

De jongen wordt verder als slaaf verkocht aan een boosaardigen grijsaard, die hem geblinddoekt voor zich uitdrijft: ‘En toen de blinddoek van zijn oogen afgenomen werd, bevond het sterrekind zich in een kerker, die door een hoornen lantaarn werd verlicht. En de oude man zette wat schimmelig brood voor hem neer op een houten bord en zeide: Eet, en wat brak water in een kom en zeide: Drink, - en toen hij gegeten en gedronken had, ging de oude man heen, terwijl hij de deur achter zich dichtsloot en vastmaakte met een ijzeren ketting.’

De rampspoeden van het sterrekind zijn van eenderen aard als haast elke sprookjesheld te overwinnen krijgt, maar er gaat door de sobere natuurlijkheid waarmee zijn gevangenschap beschreven wordt, een adem van werkelijk doorleden ellende. Wellicht had deze voorstelling voor Wilde, terwijl hij haar schreef, iets van die vreemde beklemmende werkelijkheid der dingen die, voor de zinnen nog onwaarneembaar, toch al in ons leven staan. Eénzelfde omsluierd voorvoelen huivert ook door een bladzijde van *Intentions* waar hij, over Balzac sprekend, plotseling met voor hem ongewone hevigheid losbarst: ‘Een van de grootste rampen in mijn leven is de dood van Lucien de Rubempré. Dat is een verdriet dat ik nooit heelemaal van mij af heb kunnen zetten. Het doemt voor mij op in oogenblikken van blijdschap. Het is in mijn herinnering terwijl ik lach.’

Toen klaagde nog het angstige verzet, dat geen lijden wìl. In *De Profundis*, als hij het onwankelbare en eeuwige van het wezen der smart aan zichzelf heeft ervaren, buigt zich zijn weerstand, maar in zijn schijnbare onderwerping heeft hij haar overwonnen. Daar is hij zich bewust geworden hoe hopeloos werk het was, de smart buiten zijn leven te willen sluiten, omdat zij van binnenuit altijd nieuw geboren werd. En om aan hare verschrikking te ontkomen, kent hij geen anderen weg dan deze: zich aan haar vast te klemmen en niet los te laten eer hij haar heeft mee-geheven tot een sfeer waar zij zich oplost in geluk.

Natuurlijk zal het levensbegrip, dat in *De Profundis* worstelt om tot klaarheid te komen, door velen ongezond worden genoemd. Weinig moeite zal het hun kosten om met ernstigen schijn van redenen aan te toonen dat de geheele ontwikkelingslijn van Oscar Wilde ziekelijk mocht heeten, en vooral, hoe reeds meer dan één abnormaal bestaan vóor het zijne met soortgelijke sprongen verliep: woest overschuimende genietingslust, af en toe neerzinkend tot mystiek-getinte smartbegeerte en boetvaardigheid, of ook wel, meest onder den druk van wereldschen rampspoed, zich voorgoed daarin overstortend.

Tegenover zulk een vonnis is met evenveel recht de meening te verdedigen, dat er geen aanvaarding van het leven als geheel bestaat, van vaster en bewuster kracht getuigend dan de volle overgave, die voor de donkerste diepten van het leven niet terugdeinst omdat zij gelooft daar zijn machtigste waarheid te zullen vinden, - indien deze kracht tenminste niet uit de vooze overspanning van een koortsaanval ontspringt.

Wie de smart niet ziet en erkent, is een oppervlakkige of een onverschillige. De laatste mag gerust niet meegerekend worden, omdat hij een arme verlamde van ziel is die niet eigenlijk leeft. De oppervlakkige, wanneer zijn leven eenmaal tegen het lijden botst, zal gewoonlijk zonder veel verzet er door verbrijzeld worden. Hij gelijkt een kind, dat zingend en onbezorgd door een bosch vol wilde dieren loopt, maar als ze hem toevallig ruiken is het uit met lied en leven beide. Zij die de macht der smart wel voelen, maar alleen haar duistere zijde zien en vreezen, en dus zoeken naar een plek om veilig buiten haar bereik te blijven, eindigen als zij consequent voortgaan bij een geestelijken zelfmoord, die met de fijnste en bekoorlijkste wijsgeerige spinsels kan omweven zijn, maar daarmee van wezen niet verandert. Zij trachten met veel inspanning een verschrompeling van al hun ziele- en zinsvermogens te bewerken, die de geboren onverschillige eigenlijk al in volmaakter vorm op hen vooruit heeft.

Van sterkte en eerbied daarentegen spreekt het, als een mensch, begonnen in weeken lust om met een minimum van lijden naar lichaam en ziel door de wereld te komen, en in

vernuftig pogen om het gaan langs de lijn van den geringsten weerstand van een natuurlijke neiging tot een geestelijk beginsel te verheffen, onder de smart, wanneer zij niet langer te loochenen of te ontloopen is, niet bezwijkt, maar een plaats voor haar openbreekt in zijn levenssysteem en van haar hoogten vergezichten van schoonheid ontdekt waarvoor hij vroeger blind was.

En het verdiept zielevermogen, waaruit na *De Profundis* ook *The Ballad of Reading gaol* zou geboren worden, was toch iets meer dan een koortsvlaag van geestelijke opwinding.

Twee dingen had Wilde in de afzondering van zijn cel als begeerlijk voor zich gezien: nog eenmaal een kunstwerk te maken, zoo oppermachtig van schoonheid, dat het frivool wreede oordeel der wereld er door zal worden ontwapend en dan: zichzelf waarachtig gelukkig te leeren voelen.

Dat wereldoverwinnende werk, waarvoor hij zoo hartstochtelijk de scheppingsmacht begeerde, is nooit tot stand gekomen. En zijn geluk? Korte heerlijke opvlammingen van gelukkig-voelen heeft hij zeker gekend, in oogenblikken van zuiveren vrede met eigen lot en wezen. Maar hun licht doofde ook weer en liet geen blijvenden gloed over zijn levensdagen. Een verslagen en vaak verbitterd man, door geen vriendenhanden zelfs meer te helpen, heeft hij na zijn in-vrijheidstelling rusteloos in den vreemde omgezworven, als een verstootene, berooid naar lichaam en geest, is hij drie jaren later in Parijs gestorven.

Er ligt niets ontmoedigends en alleen iets oppervlakkig tegenstrijdigs in, te moeten erkennen dat deze laatste levenstijd uiterlijk één lange teleurstelling werd, dat Wilde's werkkracht zoo goed als verlamd bleek en zijn kijk op de menschenwereld omneveld, dat eerst de dood hem zijn ware vrijmaking bracht. Want is het niet een kortzichtige verwachting dat indien hij waarlijk door de stille zelf-inkeering van zijn gevangenisjaren wijsheid en kracht gevonden had, hij daarvan moest getuigen in heel zijn verder leven en werk?

Eer wordt het voor ons voelen, als zou een volkomen weer-opleving als mensch en een nieuwe zuiverder roem als kunstenaar, vermengd geweest zijn met onwaarheid, - een enkel aardsche zegepraal die aan de echtheid van zijn ziele-ervaringen kon doen twijfelen. Zulke ervaringen laten

zich zoo maar niet omzetten in vaste, door ieder te beoordeelen levensdaden. Al te overmoedige begeerigheid lijkt het, dadelijk zichtbare vruchten te willen zien rijpen van een heimelijken bloei der ziel.

Daarbij, de enge gevangenisomgeving, ondanks al haar neerdrukkende ellende, draagt den mensch die haar verdraagt, en verzwakt hem terzelfdertijd. Met de vrijheid kwam het moeielijke alleenstaan weer, in de strooming van vreemde levens. En welk een alleenstaan -: in zijn land kon hij niet blijven, zijn moeder was gestorven tijdens zijn gevangenschap, voor zijn kinderen had de wet hem dood-verklaard. Zijn vrouw, die eens het vaste besluit nam, tot hem terug te keeren als zijn straftijd om zou zijn, was door ziekte machteloos iets voor hem te doen, en haar dood volgde enkele maanden later.

Is het niet bijna onredelijk, te meenen dat het hem had kunnen gelukken zich op de eenmaal bereikte hoogten te handhaven? Wanneer een reiziger de hoogste toppen van een bergstreek bestegen heeft, vergt toch ook niemand dat hij daar voorgoed zijn woning vestigen zal. Het is al veel als men gelooven mag dat van de zuivere lucht, die hij daarboven ademde, hem een heugenis is bijgebleven, die voor altijd in lager en onreiner atmosfeer zich als heimwee zal laten gevoelen.

En wel mag hier in herinnering worden gebracht, hoe de man die eens geen middel te min zou hebben gekeurd om weer over zich te laten praten, nu, hoewel hij bij poozen haast armoe lijdt, het aanbod om een goedbetaalde wekelijksche kroniek te schrijven voor een Fransch blad, botaf weigert omdat men meent hem te vleien met de bijvoeging dat de beruchtheid van zijn naam alleen al volstaan zou om hem succes te verzekeren.

Toch heeft Wilde in dien triesten, troebelen natijd van zijn leven nog één klein werk voltooid: *The Ballad of Reading gaol*. De wereld heeft er zich niet door in beroering laten brengen, geen boos gerucht verstomde er van, en geen vijand voelde zich in bewondering ontwapend.

Voor auteursnaam droegen de twee eerste edities enkel Wilde's gevangenisnummer, C. 3. 3., een open geheim dus,

zegt hij zelf in een brief aan zijn uitgever. In een vorigen brief sprak hij er van als van ‘a very unsaleable affair’; maar drong tevens aan op spoedige toezending der proeven, - omdat hij liever niet wou doodgaan eer hij zijn gedicht zoo goed gemaakt had als een gedicht kòn zijn ‘whose subject is all wrong and whose treatment too personal.’ Hier treft voor het allereerst bij Wilde een toon van twijfel aan het gehalte van eigen werk, maar ook onder dien twijfel door, hoe de innerlijke waarde hem nu het hoogste belang werd. Zooals begrijpelijk is, bezorgde zekere nieuwsgierigheidsprikkel aan het werkje al heel gauw eenige herdrukken, maar eigenlijke waardeering volgde pas langzamerhand, na den dood van den dichter.

Het zou wel heel onnoodig zijn geweest, over het matte en oneigene van Wilde's meeste verzen nog eens zoo breed uit te wijden, indien niet juist in tegenstelling daarmee de kracht en de oorspronkelijkheid dezer tuchthuisballade nog veel zwaarder beteekenis kregen. Want dat een groot dichter ook in gevangenschap en onder schande en verlatenheid zijn sterken aard niet zou verloochenen, daarin ligt weinig verwonderlijks, maar dat een mensch en een dichter midden in de wereld een zoozeer van de levende waarheid der dingen afgekeerd bestaan kan leiden, dat veel van wat hij met zijn toch niet alledaagsche gaven bereikt, door gemis aan vermenging met het leven doodloopt in glinsterende weerspiegeling van vreemd voelen, tot eerst wanneer hij een uitgeworpene en onvrije werd, het halfverdoofde eigen wezen in hem ontwaakt en met sterke stem begint te spreken, dit lijkt niet veel minder dan een wonder.

Er leeft in Wilde's laatste gedicht geen wezenlijke verwantschap met een van zijn vroegere verzen, - al flitst even door de herinnering *The harlot's house* bij het beeld van den ijlen nachtelijken dans der verdoemde schimmen, dat hij daaruit weer opneemt. Zelfs aan *The Sphinx* is het maar met een broozen draad verbonden, omdat het zoo vrij bleef van de onrust die daarin hijgt. Wel groeide het uit éénzelfde voelen als *De Profundis*, maar hoeveel stiller zuiverheid werd er in bereikt. In de haperende, gebroken, zwaar met zichzelf vervulde en vaak nog zoo in leugen bevangen zielebiecht, die het innerlijkst van *De Profundis*

geeft, zien wij de klaring van het zelfbewustzijn voor onze oogen zich voltrekken: de kleine troebelheden die samenvlokken, hier en daar verijlend omhoog stijgen, een enkele maal oplossend verdwijnen. *The Ballad of Reading gaol* brengt de gelouterde rust bijna volmaakt. Hìer is het eigen leven in den dichter verstild tot een doorzichtige, zelf onbewogen strooming, waardoorheen een stuk ander levensgebeuren trilt en verzichtbaard wordt. En zeker mag men wel gelooven, dat deze begeertelooze overgave van een mensch aan vreemd leven en lijden en het zoeken van hun verzoening zonder eenigen storenden bijklank van eigen leed, niet anders dan uit een klare diepte van geluk in dien mensch kan zijn voortgekomen.

The Ballad of Reading gaol is een gedicht van te nauwernood zevenhonderd regels in het metrum der oud-Engelsche ballade, korte coupletten waarvan de regels beurtelings acht en zes silben tellen. Om Wilde nog eens voor het laatst te vergelijken met een der dichters die hij vroeger wel als model koos, kan men er Rossetti's *The King's Tragedy* naast leggen, dat ongeveer even lang is en hetzelfde rhythme heeft, alleen iets minder streng volgehouden.

Beide balladen hebben tot onderwerp een werkelijk gebeuren, dat in de grondtrekken zelfs een vage gelijkenis vertoont: een moord en de daarop gevolgde wettelijke wraak. In *The King's Tragedy* valt het volle licht op de misdaad, en hangt over de wraak der wet een verzachtende schaduw, in *The Ballad* werd die verhouding omgekeerd. Maar niet hieruit, en evenmin uit het toeval dat de Schotsche koningsmoord een eeuw of wat geleden werd gepleegd, terwijl de tragedie van Reading Gaol er een van het heden is, niet door zulke bijkomstigheden laat zich het geheim verklaren waarom de lezing van Rossetti's verzen geen langer ontroering nalaat dan die van een goed geschiedverhaal zou doen, terwijl de herinnering aan Wilde's gevangenisballade in ons bloed blijft als een zelfdoorleefde benauwing.

Toch is zij van een gedempte somberheid en overrompelt ons gevoel niet door pijniging van onze zenuwen.

Zij vertelt van den dagelijkschen tredgang der gevangenen op een tusschen grijze muren besloten binnenplaats, waar zij elkaar met ontstelde nieuwsgierigheid wijzen op één van

hen, die in de rij der nog niet gevonnisden elken dag zijn voorgeschreven aantal voetstappen afschrijdt, en die wel ter dood veroordeeld worden zal, zooals de schichtige, verboden fluistering onder de anderen rondwaart.

Zes weken lang zien ze hem zoo gaan, den man die nu reeds als een doode tusschen zijn metgezellen wandelt, altijd met denzelfden vasten, lichten tred en dezelfde droef-begeerige oogen. Dan wordt hij weggehaald om zijn doodvonnis te hooren, en daarna mag hij niet langer een der hunnen zijn. Dag en nacht, zoolang zijn korte dagen nog duren, zal hij voortaan alleen blijven onder de harde blikken van zwijgende bewakers, tot op een morgen zijn medegevangenen, bij het terugkeeren van hun werk, een gapenden kuil voorbij moeten, die er enkele uren vroeger nog niet was. Zwaar van doffe verschrikking is wat dan volgt: het vizioen van den door allen eenzaam doorwaakten nacht, die geen eind wil nemen al kraait ook de grauwe haan van den morgenschemer en de roode haan van den dageraad, terwijl wilde schimmen en spookgestalten, opdoemend uit duistere schuilhoeken, langs de leege gangen en trappen glijden in gruwelijke dansen en hun gehuil zich mengt met het klagen van den nachtwind om de weenende gevangenismuren en schril nagalmt door elke cel, waar een mensch in verlaten doodsangst wacht op den wreeden morgen.

Want in al die cellen, waar de gevangenen het eindelijk aanlichten van den dag alleen kennen aan de schaduwen van de ijzeren tralies, die dan als loodkleurige strepen verschijnen op den witten muur, wordt éenzelfde doodsstrijd doorworsteld, éenzelfde ontzetting is het die door al hun rampzalige harten rilt, tot zij het kruipen der trage minuten voelen als het langzaam rondwentelen van een stalen rad in hun hoofd.

En wanneer, wat later dan anders, de dag met zijn gewende taak voor allen weer begint, vinden zij terzijde van hun dagelijkschen weg geen open grafkuil meer, enkel een plek rul zand, en daarnaast nog wat ongebluschte kalk, een overschot van het lijkkleed dat de gerechtigheid van zijn land den moordenaar toebedeelde.

‘And all the while the burning lime
Eats flesh and bone away,
It eats the brittle bone by night,

And the soft flesh by day,
It eats the flesh and bone by turns,
But it eats the heart alway.'

Tegen het gevangenisleven en de wetten die zulk een leven mogelijk maken, met somtijds zulk een dood als einde, is *The Ballad of Reading gaol* een snerpende, vervaarlijke aanklacht, maar geuit zonder verbittering, - omdat al deze dingen niet oppermachtig zijn in het leven, en hun geweld breekt onder de eeuwige macht van een hooger wet:

'And thus we rust Life's iron chain
Degraded and alone:
And some men curse, and some men weep,
And some men make no moan:
But God's eternal Laws are kind
And break the heart of stone.'

Een enkele maal maar staat het eigen voelen van den dichter scherp zichtbaar afgeteekend tegen den donkerbloedigen achtergrond van voor allen éenderen weedom, - wanneer hij verhaalt hoe door de huiverende lucht voor hem en zijn leedgenooten het uur slaat dat aan hun verloren broeder den harden dood zal brengen, en hoe zij als door het kristal van een droom het beeld zien, zwart en verschrikkelijk, van de galg die hem draagt, en zijn gebed onder de handen van den beul hooren verstikken tot een schreeuw, -

'And all the woe that moved him so
That he gave that bitter cry,
And the wild regrets, and the bloody sweats,
None knew so well as I:
For he who lives more lives than one
More deaths than one must die'.

maar voor het verdere gaat hij weer schuil en verliest zich tusschen de vale menigte, met wier lijden het zijne één werd.

Toen voor de eerste maal het geheimzinnig rondgefluisterde woord hem doorschokte, dat die man, zoo dicht naast hem, die met zulk een vrijen tred alleengaat, - maar wiens oogen zoo treurig-verlangend omhoogkijken, - daar zijn afgetelde uren heeft uit te wachten op een doodvonnis, voelde hij alleen een vreemde verdooving over zijn eigen smart vallen:

‘And though I was a soul in pain
My pain I could not feel.’

Maar later vloeit ook deze ontroering terug in de zware vloedgolf van gedeelde ellende, die over al deze verworpelingen heenslaat.

‘So we - the fool, the fraud, the knave -
That endless vigil kept,
And through each brain on hands of pain
Another's terror crept.

Alas! It is a fearful thing
To feel another's guilt!’

Een vreeselijk ding, om den last van vreemde zonde op eigen ziel te voelen... en toch misschien het eenige waardoor elk mensch de engheid van zijn in zichzelf besloten leven kan doorbreken. Want de vreugde van een vreemde ziel geeft geen licht over het duister van de onze, en de kracht van anderen kan onze zwakheid niet blijvend stutten. Maar wie de schuld van een ander mensch in volle zwaarte meedraagt, heeft een bevrijding gevonden uit eigen onmacht en leed. En wellicht bergt dit niet meer kunnen voelen van eigen pijn omdat zij vervluchtigde in een wijder stroom van ontroering, als wezenskern een heel zuiver geluk.

Daarom kan ook van dit lied van lijden geen wanklank het einde zijn.

Indien de erkenning van de smart als hoogste levenswaarde, die Wilde in *De Profundis* gelooft verworven te hebben, waarachtig was, - dan moet zij hem ook hier, waar het lijden zoo goed als onvermengd heerscht, verzoening en gelouterden vrede laten aanschouwen.

En zij bezwijkt niet voor die proef. Toen hij de laatste regels van *The Sphinx* dichtte, verscheen hem zelfs het lijden van Christus aan het kruis als te vergeefs geleden, een raadsel vol verschrikking, - nu leeft als een heel eenvoudige waarheid in hem het weten, dat ook de geringste droevige deernis van den ruwsten en onreinsten mensch een machtig en vruchtbaar gevoel is:

'*Yet all is well;* he has but passed
To life's appointed bourne:
And alien tears will fill for him
Pity's long-broken urn,
For his mourners will be outcast men...'

Als een dubbel snoer winden zich door het geheele gedicht, in gestadigen wederkeer, een gedachte en een beeld.

De gedachte is een duistere, haast afstootende, die de misdaad van den enkelen mensch onverbrekelijk samensmeedt met het wezen van allen, en die tot achtergrond heeft: het ontoereikende en uitderaard wreede van elke aardsche liefde zonder onderscheid.

De garde-soldaat, wiens lotgeval de aanleiding - en niet meer dan dat - gaf tot *The Ballad of Reading gaol*, had in dronken jalousie zijn vrouw vermoord en was daarom tot de galg veroordeeld. Zeer zeker had de samenleving hier iets te wreken en veel te voorkomen, het uiterlijke misdrijf en zijn straf schijnen niet onevenredig in beider barbaarschheid. In haar geheimste roerselen evenwel ontgaat zulk een daad niet alleen aan het oordeel van wie zich tot haar rechters opwierpen, maar is zij helaas de algemeenste en noodwendigste die het leven meebrengt:

'The man had killed the thing he loved
And so he had to die.

Yet each man kills the thing he loves,
By each let this be heard -'

De eerste maal, nadat deze gedachte aldus vorm kreeg werd zij in teere, grillige vertakkingen uitgesponnen, de eenvoudige herhaling er van brengt het slotaccoord van het gedicht.

Levenswijsheid van een schuldigen en gebroken mensch, langs donkere wegen gevonden, en die daar in kracht rijker werd, wat zij van blijheid en glans moest inboeten. Bijna ontstellend klinkt deze gelaten wijsheid daar, waar zij raakt aan haar innerlijkste bronwellen: het onbestendige en eindige van alle liefde van mensch tot mensch. De onzuivere zelfzucht waarmee zij dikwijls, de zwakheid waarmee zij altijd

is saamgeweven, maken haar aanraking vroeg of laat doodelijk, - elk mensch wondt dagelijks wat hij liefheeft, en bij elke wonde is er iets dat sterft.

Een sombere en harde verloochening van alle teêr-menschelijke gevoelens schijnt het, die hier tot uiting kwam, - evenwel niet somberder dan de Imitatio haar doorloopend predikt, overal waar zij raakt aan menschenverhoudingen, niet strenger dan de Christus van het Evangelie zelf haar leert, wanneer Hij eischt dat de mensch om Zijnentwil vader en moeder, zoon en dochter zal loslaten, en zich om de begrafenis zijner dooden niet zal bekommeren. Achter dien eisch van Christus rijst, als eenige verklaring, het begrip der volstrekte onwaarde van elke aardsche genegenheid.

Het beeld, dat in Wilde's laatste werk gedurig weer langs onze oogen strijkt naast deze dreigende gedachte, schijnt licht en blij daartegenover, en is er toch wel ten innigste mee verwant. Eenvoudiger, vaker gebruikt beeld laat zich haast niet bedenken... Die enge grauwe binnenhof, waar de gestraften van Reading gaol hun dagelijksche wrange aalmoes van vrije lucht en beweging komen halen, gelijkt een brok vaalvlammende hel, naar het oppervlak der aarde opengebroken. Maar boven die plaats van weening en knersing der tanden wordt menigen keer een vierkant vlekje blauwe hemel zichtbaar met wisselende wolkbeeldingen, waarnaar al die verdwaasde, gefolterde oogen dag aan dag omhoog zien. Dat stukje blauw, dat de gevangenen de lucht noemen, glanst tot driemaal toe even boven het gedicht, en telkens trekken de voorbijdrijvende wolken er hun snelverschietende teekening over. Soms gaan zij met stille zilveren zeilen, dan weer met door den wind aan flarden gereten vachten, maar altijd in zorgeloos blije vrijheid.

Onder al die onvrijen was er geen die met zulk een droefverlangenden blik elk wolkje naoogde als de terdoodveroordeelde moordenaar. Maar zeker heeft geen van hen uit die beklemming van koude, starre muren zoo rustig omhooggestaard als de dichter, terwijl hij zich bevrijdde van eigen smart door haar onder te dompelen in de wijde zee van menschelijke ellende, wier geweld hem niet langer bevreesd maakt, omdat haar schoonheid zich in hemzelf verwezenlijkte.

En iets van zijn stiller aanschouwing deelt zich mee aan wie deze verzen leest.

Al de onrustige schaduwen van lijdende en elkander martelende menschen, die in Wilde's gevangenis-ballade voorbij ons joegen, de brute misdaad, achterhaald door bot-wreede gerechtigheid, haar straffend met gelogen boetedoening die verwildert en verstompt, - al deze schimmen wervelen verbleekend weer uiteen, tot er niets overblijft dan een zacht-vervloeiend spel van blauwe lucht en wolken, en het eenig reeële levensmoment van al de halfversteende ellendigen daar beneden omspannen schijnt door het vluchtige uur dat zij hun blikken opslaan naar die blanke rust.

Er staan boven dit opstel spreuken van twee wel weinig gemeenhebbende dichters, gegroeid uit verschillende beschavingen en gescheiden door vele eeuwen, maar aan elkander rakend op één punt: beider eerbied voor de geheimzinnige hoogheid van het lijden, om het daardoor verwekte vermogen tot zelfverwerkelijking.

Aan Oscar Wilde werd eenmaal weer Shakespeare's woord tot levende waarheid, dat de ondergang van alle wereldsche eer en vreugde innerlijk een overstelping met geluk kan geven, wanneer een mensch in de diepte zichzelf vindt.

En is er niet recht om te gelooven dat door den geest van hem die, toen hij *The Ballad of Reading gaol* schiep, eigen leed ver van zich hield, het eeuwige even zichtbaar naar buiten lichtte?

K.C. BOXMAN - WINKLER.

Japan een gevaar voor onze Oost?

Het is sinds een tiental jaren, zoo ongeveer van den tijd af, dat Japan met succes tegen Rusland oorlog voerde, dat in onze Nederlandsche, maar vooral in de Indische pers herhaaldelijk het gevaar ter sprake wordt gebracht, dat onze Oostindische bezittingen van Japansche zijde bedreigt. De vrees voor een aanval door dezen machtigen nabuur op ons koloniaal rijk is sinds het uitbreken van den tegenwoordigen oorlog aanmerkelijk toegenomen, omdat men bespeurde, dat de onderlinge verzwakking der Europeesche mogendheden een wijziging ten gevolge had in de machtsverhoudingen in het Verre Oosten. Meende men vroeger in Indië, dat het Japansche gevaar misschien eerst over een kwart eeuw actueel zou worden, de snelle loop der gebeurtenissen heeft, volgens velen, het tijdstip, waarop deze actualiteit zal intreden, in onze onmiddellijke nabijheid gebracht. Ook hier te lande heeft de scheiding der Indische en Nederlandsche financiën, maar vooral de benoeming tot Gouverneur-Generaal van een diplomaat zonder ervaring in Indische bestuursaangelegenheden eenige bezorgdheid doen ontstaan; het laatste feit vooral heeft velen tot de conclusie doen komen, dat de Regeering, welke in Minister Loudon iemand heeft, die geacht mag worden meer dan oppervlakkige kennis te bezitten van Japans bedoelingen, eenig niet denkbeeldig gevaar aanwezig acht en derhalve maatregelen wil nemen, om vóór alles zich het behoud van Insulinde te verzekeren, zij het dan ook misschien ten koste van het inwendig beleid.

Het onbehaaglijk gevoel van onrust over het lot onzer

koloniën is onlangs in breeder kringen doorgedrongen, tengevolge van een in vele bladen overgenomen correspondentie uit Yokohama, verschenen in het *Handelsblad* van 24 Februari, waarin de schrijfster een vrije vertaling uit het Engelsch gaf van een in het maandschrift *Yuben* in Januari j.l. in de Japansche taal gepubliceerd artikel van den bekenden journalist en oud-minister Takekoshi Yosaburo.

De heer Takekoshi spreekt daarin onomwonden als zijn meening uit, dat Japan maar zoo spoedig mogelijk Java en Sumatra moest annexeeren, doch toont door zijn hoogst oppervlakkige argumenten, dat hij het voor en tegen daarvan voor eigen land niet behoorlijk overwogen heeft. Hoewel aan den schrijver een zekere mate van invloed en gezag niet ontzegd mag worden, behoort aan een dergelijke uiting toch niet een al te groote waarde te worden gehecht, want soortgelijke vliegers worden ten aanzien van andere Japan omringende landen ook wel opgelaten, zonder dat zij als voorboden van een aanval zijn te beschouwen. Bovendien moet men bij het beoordeelen van zulke artikelen niet vergeten, dat Japansche publicisten niet schrijven voor vreemde oogen, maar voor een weinig kritisch, doch zeer romantisch aangelegd Japansch publiek, dat tamelijk ongare kost met graagte verorbert, zoolang deze slechts emotie verschaft.

De correspondente van het Handelsblad heeft hierop niet gewezen, doch integendeel bij hare lezers den indruk willen wekken dat aan elk woord de volle waarde mag worden toegekend, en er zelfs eenige harer eigen alarmistische bespiegelingen bij ten beste gegeven, zoodat het dan ook niet te verwonderen is, dat deze correspondentie in Nederland groote ontroering gewekt heeft, en terecht, want waar de economische structuur van ons volksbestaan voor een belangrijk deel gevormd is door en den invloed ondervindt van het bezit van ons bloeiend koloniaal gebied, zou het verlies dier streken voor ons land een ontzaglijke catastrophe beteekenen.

Het zal daarom misschien bevreemding wekken, dat over deze uiting van Takekoshi zoo weinig met kennis van zaken geschreven is door die lange rij van intelligente mannen, die in ons land als geestelijke voorlichters optreden. Toch is dit zeer verklaarbaar. De belangen, welke Nederland ge-

durende de laatste halve eeuw in Japan gehad heeft, zijn niet van dien aard geweest, dat een grondige studie van het volk, zijn nooden en idealen van direct practisch nut kon zijn. Onze beleggingen in Japansche fondsen zijn gering en bepalen zich tot enkele staats- en gemeenteleeningen, in het buitenland geëmitteerd, terwijl onze handel met Japan van weinig gewicht is en zoo goed als geheel door bemiddeling van vreemde tusschenpersonen gedreven wordt. Vroeger bestond er dus weinig aanleiding tot uitvoerige publicaties over geestelijke stroomingen en economische verhoudingen in Japan, zoodat zich ook vrijwel geen Nederlander op de studie daarvan heeft toegelegd, behalve misschien enkele diplomatieke en consulaire ambtenaren.

Daar nu sinds het artikel van Takekoshi verschenen is, niemand van meer bekendheid zich geroepen heeft gevoeld het Japansche gevaar volledig en objectief te analyseeren, geloof ik het aan mijn landgenooten verplicht te zijn, mededeeling te doen van mijn inzichten, gegrond op studiën en ervaringen, tijdens een veeljarig verblijf in Japan opgedaan. Mijn bedoeling is te trachten het gevaar, dat onze Oost van Japansche zijde wellicht bedreigt, tot zijn juiste afmetingen terug te brengen. Wanneer dit opstel, waarmede ik mij niet vlei het onderwerp geheel uit te putten, eenig nieuw licht werpt op deze te weinig onderzochte kwestie en anderen aanleiding zou geven er nog dieper in door te dringen, is mijn arbeid niet nutteloos geweest.

Op tweeërlei wijze zou Japan voor onze belangen in Indië gevaarlijk kunnen zijn: òf door een vreedzame, òf door een gewelddadige verdringing van ons Nederlanders uit de voordeelige positie, welke wij daar innemen.

Het eerste gevaar, dat eener *pénétration pacifique*, is niet groot en weinigen zullen daarvoor dan ook bevreesd zijn. Tot nu toe althans valt daarvan nog niets te bespeuren, want wanneer er al eenig Japansch kapitaal in Indische cultuur- of andere ondernemingen gestoken is, kan dit toch slechts miniem en bij uitzondering zijn. De enkele duizenden Japansche onderdanen, welke onder ons gezag staan, zijn voor verreweg het grootste gedeelte van laag allooi en het zou noch mogelijk, noch wenschelijk zijn hunne diensten door onze eigen

landgenooten te doen verrichten, terwijl bovendien de Japansche nijverheid onze industrie slechts geringe concurrentie aandoet. Zelfs wanneer hierin verandering zou komen, wanneer Japanners zich voor onze koloniën meer zouden gaan interesseeren, er concessies zouden weten machtig te worden, handelskantoren zouden stichten en in grooten getale er zich zouden vestigen, behoeven wij ons ook daarover nog niet ongerust te maken. Mededinging van het Japansche kapitaal zal Nederlandsche ondernemers niet licht uit Indië verdrijven, want in ons land is kapitaal overvloedig beschikbaar voor belegging in het buitenland; in Japan echter nauwelijks, en het laat zich niet aanzien dat daarin spoedig verandering komen zal. Evenmin is er kans, dat Nederlandsche kooplieden en fabrikanten, na zoolang met goed gevolg aan Duitsche en Engelsche mededinging het hoofd geboden te hebben, zich hun markt in Indië door Japanners zullen zien ontnemen, want zoo ontwikkeld is het bedrijfsleven in Japan nog lang niet. Neen, een vreedzaam optreden van den Japanschen ondernemingsgeest vreezen wij niet, integendeel, een zoodanige aanvulling onzer eigen koloniale ontwikkelingsarbeid kan ons slechts welkom zijn. Dai Nippon moge in de laatste halve eeuw grooten vooruitgang getoond hebben, moge met jeugdig vuur en energie bezield zijn, in den economischen strijd der volkeren staan ook wij onzen man: op dit terrein behoeft Oud-Holland geen stap terug te wijken. Wanneer er werkelijk voor ons gevaar dreigt, dan moet dit bestaan in wapengeweld. Beschouwen wij de kans daarop dus nader.

Wanneer men bij de bespreking van een onderwerp als dit, zich eenige illusie van volledigheid wil maken, moet men niet in het wilde weg gaan kritiseeren, doch systematisch de verschillende punten, welke voor ontleding in aanmerking komen, rangschikken. Hierbij is het van belang, reëele oorzaken van schijnbare te onderscheiden want voor elk aggressief gewapend optreden moeten ernstige motieven, zetelend in de diepten van het volksleven, bestaan, en het zijn deze welke men moet onderzoeken. Zij, die een oorlog willen toeschrijven uitsluitend aan den expansie-drang *per se* eener militairistische kaste of aan andere soortgelijke uiterlijke redenen, zijn als diegenen, welke slechts het bruisen

der golven aan de oppervlakte zien, zonder zich rekenschap te geven van de breede en krachtige onderstroomen, welke toch de werkelijke richting van het getij doen kennen. Het wezen dezer onderstroomen moet men trachten vast te stellen, want hun kracht en richting zijn het, welke ons een maatstaf verschaffen ter beoordeeling van het gevaar, dat dreigt.

Ter systematiseering van mijn onderzoek wil ik de in Japan tot aggressie drijvende krachten groepeeren tot krachten van economischen, ethischen en incidenteelen aard, en mij bij mijn analyseering tot de fundamenteele daaruit beperken.

Geven de economische verhoudingen in Japan aanleiding, om te vreezen, dat men ons onze koloniën afhandig zal willen maken, zouden de dilemma's, waarvoor de Japansche economische samenleving staat, door het bezit daarvan uit den weg worden geruimd en is het daarom waarschijnlijk dat Japan een begeerig oog op Insulinde slaat en slechts een gunstig moment afwacht om er zich van meester te maken? Wij zullen zien.

Tot de tweede helft der vorige eeuw was Japan een zuivere landbouwstaat en had gedurende meer dan tweehonderd jaar van afsluiting der buitenwereld geheel in eigen behoeften kunnen voorzien, want de geringe hoeveelheden buitenlandsche goederen in dien tijd door Hollanders en Chineezen ingevoerd, waren in verhouding tot de binnenlandsche productie van geen gewicht. In deze twee eeuwen van gesloten volkshuishouding was het zielental volgens sommigen vrijwel stabiel gebleven, volgens anderen met nog geen 25% toegenomen, terwijl daarentegen de laatste halve eeuw een verdubbeling der bevolking heeft gebracht. Dit kwam doordat in de eerste periode hongersnooden, onderlinge oorlogen en epidemieën het bevolkingscijfer steeds weer hadden teruggebracht tot dat aantal, hetwelk, mits zich ver genoegende met het bestaansminimum, door den eigen bodem kon worden gevoed. Daar er volgens schatting in dat tijdperk nog geen 10% van de totale oppervlakte van het land in cultuur was gebracht en er in tijden van periodieke bevolkingstoeneming toch geen belangrijke nieuwe ontginningen plaats hadden, mag men aannemen, dat het bebouwen van

onvruchtbaarder of minder gunstig gelegen grond met de toen bekende hulpmiddelen niet voldoende rendabel was, om aan een eenigszins belangrijken bevolkingsaanwas zelfs maar het bestaansminimum te kunnen verzekeren. Japan was toen dus volbevolkt.

Na de openstelling van het land voor het wereldverkeer omstreeks de zestiger jaren en de spoedig daarop volgende moderniseering naar Westersch voorbeeld, hielden de natuurlijke correctieven, welke vroeger het aantal inwoners vrijwel constant hadden doen blijven, echter op, hun werking te doen gevoelen. Immers, bij dreigenden hongersnood werden sinds dien de ontbrekende hoeveelheden uit het buitenland aangevoerd, een krachtiger centraal bestuur wist gewestelijke vechtpartijen weldra onmogelijk te maken en een nieuwe, goed georganiseerde gezondheidsdienst voorkomt in de laatste tientallen jaren het uitbreken van epidemieën op afdoende wijze. Maar niet alleen, dat deze tegenwerkende factoren werden uitgeschakeld, een gunstiger kindersterfte-cijfer droeg er het zijne toe bij om de bevolking nog sneller te doen toenemen, dan anders het geval zou zijn geweest. In dezelfde mate waarin dit plaats vond, kon de bodem niet in de behoeften van dien aanwas blijven voorzien. Wel werd door meer wetenschappelijke bewerking de productiviteit van den grond hooger opgevoerd en mede ook, dank zij den aanleg van spoor- en verkeerswegen, konden nieuwe gronden ontgonnen worden, maar de grens, waartoe dit winstgevend mogelijk is, werd door andere omstandigheden alras weer bereikt.

Het stapelvoedingsgewas is de rijst, en waar nu in de nabijheid van Japan landen gelegen zijn, zooals Indo-China en Birma, welke onder gunstiger voorwaarden rijst schijnen te kunnen produceeren dan dit in Japan het geval is, wordt de prijs der Japansche rijst, in het algemeen gesproken, naar boven toe begrensd door de rijstprijzen in die landen, verhoogd met vracht en invoerrechten. De matige gemiddelde opbrengst van den oogst veroorlooft den Japanner dus niet het ontginnen van slechtere gronden, zoodat thans slechts 14½% van den bodem in cultuur is gebracht, terwijl nog ongeveer evenveel braak ligt, dat met wat meer kosten en inspanning of grootere kapitaalsaanwending, toch ook nog voor landbouw geschikt zou zijn.

Door handelspolitische maatregelen, zooals verhooging van het invoerrecht op rijst, een vermeerdering der bodem-productie te forceeren, zou van slecht inzicht getuigen. Een hoog invoerrecht op rijst toch zou de loonen van den Japanschen industrie-arbeider doen stijgen, zoodat het product der nijverheid minder goed meer op de buitenlandsche markt zou kunnen mededingen. Exporteeren echter moet Japan in elk geval, teneinde de vele en veelsoortige artikelen te kunnen betalen, welke deze zich moderniseerende staat gedwongen is van technisch meer ontwikkelde landen te betrekken.

Het snelst werkend en meest afdoend middel tegen overbevolking is emigratie, en dit is ook voor Japan in aanmerking gekomen. Het streven der Japansche regeering was daarbij, de bevolkingsoverschotten zooveel mogelijk voor den eigen stam te bewaren en zij is daarom begonnen met het bevorderen eener inwendige verschuiving van de dicht-bevolkte Zuidelijke eilanden naar het Noordelijker en ongunstiger gelegen Hokkaido. Nadat echter was gebleken dat deze inwendige kolonisatie weinig resultaten opleverde, poogde men nog den emigratie-stroom te leiden naar de inmiddels verworven koloniën Formosa en Korea en naar de Japansche invloedssferen in China. Landverhuizers trekken echter ongaarne naar streken, waar zij het nog slechter zullen hebben, dan bij zich thuis en daar de loon- en levensstandaard der Chineesche en Koreaansche koelies nog heel wat lager is dan die van den Japanschen arbeider, is er voor dezen laatste weinig verlokkends in gelegen, om zich in die landen te vestigen, zoodat zij voor emigratie dan ook nauwelijks in aanmerking komen.

Dit nu zou voor onze koloniën evenzeer het geval zijn, want met hoe weinig de Japanner ook tevreden is, hij stelt aan het leven toch nog heel wat hooger eischen dan Javanen en Maleiers, het arbeidsloon dat hij eischen moet is te hoog om met dezen te kunnen concurreeren. Bovendien zou het tropische klimaat onzer koloniën immigratie van Japanners op groote schaal steeds beletten, want hoewel beter bestand tegen hitte dan wij, Europeanen, zijn zij toch ook gewend aan koele winters, zoodat hun werkkracht en energie zich het best in gematigde luchtstreken ontplooit.

Die enkele Japansche expansionisten, die onze Oost voor massa-emigratie aanbevelen, toonen daarmede, het onderwerp niet ernstig onderzocht te hebben - tenzij zij slechts om argumenten voor hun streven verlegen waren en er dus maar wat op los schreven hetgeen in Japan, evenals elders, ook wel voorkomt - want wanneer men ziet, dat in de laatste twintig jaren slechts 1% der bevolking, inclusief bezettingstroepen en ambtenaren, emigreerde naar de eigen Chineesche en Koreaansche koloniën, terwijl het zielental in dien tijd toch met 25% toenam, dan is de kans, dat na verovering van den dichtbevolkten Maleischen archipel de Japanners daarheen wèl in groote drommen zouden trekken, toch al zeer gering.

Er bestaat dus geen gevaar, dat Japan onze Oost-Indische bezittingen ooit zal aanvallen, omdat het hoopt daarheen een deel zijner overvloedige bevolking te doen emigreeren. Hiertoe wendt de Japanner de oogen naar geheel andere streken, waar het klimaat met dat van het moederland overeenkomt, waar de loonen hooger zijn dan thuis en hij zooveel verdienen kan, dat hij na een leven van arbeid als welgesteld man naar het vaderland kan terugkeeren en er zijn laatste jaren slijten. Zulke landen zijn Canada, Californië, Australië en Nieuw-Zeeland, maar juist in deze landen wenscht men hem niet, omdat hij bereid is, onder den marktprijs te werken en hij nooit een goed zoon van het nieuwe land wordt, doch steeds met hart en ziel Japanner blijft. Die landen van belofte zijn dus voor hem gesloten en hoewel daarin misschien in een verre toekomst aanleiding gevonden zal worden, om zich met de bewoners daarvan te meten, voorloopig zal hij er zich in moeten schikken en moeten trachten, in eigen land den kost te verdienen.

Dit hebben de Japansche staatslieden dan ook reeds sinds lang begrepen, zij voorzagen, dat er eens een tijd zal aanbreken, waarin Japan, evenals zoovele Europeesche rijken, van het buitenland afhankelijk zal zijn voor het betrekken van voedingsmiddelen en dat het dus tegen dien tijd een export-nijverheid zal moeten hebben, in staat om zooveel uit te voeren, dat daarmede de import dezer voedingsmiddelen steeds zal kunnen worden betaald.

In de laatste jaren voor den Europeeschen oorlog moest

ingeval van misgewas reeds 20%, bij goeden oogst nog 5% der totale comsumptie worden geïmporteerd, terwijl in normale jaren circa 10% uit het buitenland betrokken werd, zonder dat de industrie reeds in staat was daartegenover voldoende fabrikaten te exporteeren, getuige de tot dat oogenblik voortdurend ongunstige handels- en betalingsbalans. Waar dus de ontwikkeling der nijverheid en het vinden van afzetgebieden daarvoor, een der voornaamste vraagstukken der Japansche staathuishoudkunde is, zou daarin misschien aanleiding te vinden zijn, waarom Japan zich de Nederlandsche koloniën zou willen toeeigenen. Voor ons onderwerp is het dus van belang, de Japansche nijverheid wat nader gade te slaan.

Japan kenmerkt zich door een gebrek aan grondstoffen, het heeft bijna geen mineralen met uitzondering van steenkolen, koper en eenige petroleum; ijzererts produceert het jaarlijks voor nog geen 4 millioen yen, terwijl voor meer dan 50 millioen yen aan erts, ruw ijzer en staal wordt ingevoerd, voor meer dan 10 millioen yen aan andere metalen en voor circa 50 millioen yen aan metaalfabrikaten en machines. Behalve ijzer, komen ook andere grondstoflen niet of in onvoldoende mate voor, zoodat Japan in 1913 voor ruim 230 millioen yen aan ruwe katoen importeerde, voor 36 millioen yen ruwe en bewerkte wol en voor meer dan 60 millioen yen kunstmeststoffen uit het buitenland betrok Het verwerven van Nederlandsch-Indië, dat deze grondstoffen evenmin oplevert, zou dus, het zij hier terloops even aangestipt, aan Japan de oplossing van dit vraagstuk niet brengen.

Aan de oude Japansche industrieën, welke met materialen als brons, zijde, porselein-aarde, hout, bamboe, lak en papier werkten, was niet voldoende uitbreiding te geven, om aan de overbevolking werk te verschaffen en zooveel exportartikelen te vervaardigen, dat daarmede de handelsbalans een minder ongunstig aanzien zou verkrijgen, zoodat het noodig was een nieuwe moderne groot-industrie te stichten, waardoor de invoer van fabrikaten zou verminderen, de uitvoer daarvan echter zou toenemen. Dank zij veel inspanning en groote kosten, door het heffen van hooge invoerrechten en het verleenen van subsidies en premies

is men er in geslaagd een werkelijk belangrijke Westersche nijverheid in het leven te roepen, welke echter niet als een onverdeeld succes is te beschouwen. Hoewel de Japansche arbeider handig en gewillig is, is hij voor de moderne industrie aan den eenen kant te onverschillig, te bespiegelend van karakter, aan de andere zijde echter te romantisch en te origineel van gevoel, om zich gemakkelijk aan een machinale massa-productie aan te passen. Wel is zijn loon lager dan dat van den Europeeschen werkman, maar zijn productiviteit is ook veel geringer, zoodat bijvoorbeeld twee Amerikaansche mijnwerkers evenveel presteeren als zeven hunner Japansche collega's. Voegt men hierbij, dat de rente-standaard in Japan hooger is dan in Europa, dat de prijs van verscheidene grondstoffen aan de Japansche fabriek duurder uitkomt dan aan de Europeesche als gevolg van een verder en kostbaarder vervoer, voorts, dat de Japansche werkman minder ervaring heeft in de behandeling van machines, zoodat daarop sneller afgeschreven moet worden dan elders, dat bijna elke nieuwe onderneming in den aanvang met gebrek aan kennis te kampen heeft gehad waardoor veelal groote verliezen zijn geleden, die, door nieuwe kapitaalsuitgifte, dan tot overkapitalisatie hebben geleid, en ten slotte, dat de fabrikanten ook nu nog zelden in staat zijn, het bedrijf zoo economisch te leiden als dit bij ons regel is, dan behoeft het geen verwondering te wekken, dat in normale tijden deze nieuwe industrieën, indien onbeschermd, op de open markt in verreweg de meeste gevallen niet met Europa zouden kunnen concurreeren. De fabrieken, welke ook zonder protectie in staat zouden zijn voort te werken, zijn te tellen, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit het feit, dat slechts enkele dividenden uitkeeren in evenredigheid tot het invoerrecht waarmede hun producten zijn beschermd. Vele zijn zelfs, ondanks deze rechten, niet rendabel te maken bij het betrekkelijk kleine afzetgebied, waartoe zij zich thans nog moeten beperken.

Waar nu voor Japan hetzelfde geldt, wat Caprivi eens voor Duitschland uitdrukte door te zeggen, dat het menschen of goederen moet uitvoeren en waar de menschen-uitvoer onmogelijk wordt gemaakt door verbodsbepalingen in de voor emigratie in aanmerking komende landen, blijft aan

Japan slechts over zijn goederen-export uit te breiden. Hoewel nu, in het algemeen, Japan industriëel niet met Europa kan wedijveren, ziet het zich toch gedwongen, zijn export van Westersche fabrikaten te bevorderen, omdat de uitvoer van het Japansche stapelproduct, de zijde, en van enkele kleinere oorspronkelijk-inheemsche artikelen geen voldoende afmeting kan aannemen en, wat een luxe-artikel als zijde betreft, ook te wisselvallig zou zijn, om als betaling te kunnen dienen voor alle grond- en voedingstoffen, machines en halffabrikaten, welke Japan nog steeds in groote hoeveelheden moet invoeren en ter voldoening van rente en aflossing der buitenlandsche schuld. Waar echter de uitvoer van moderne industrieproducten naar open markten slechts mogelijk is, dank zij de zware protectie, waardoor export-prijzen lager gesteld kunnen worden hetzij tengevolge van hooge binnenlandsche prijzen dan wel door openlijke of verkapte subsidies en export-premies, moet het volk dus òf in den vorm van hoogere prijzen òf door zware belastingen het verschil betalen, opdat aan het buitenland de oneconomisch geproduceerde goederen tot normale prijzen kunnen worden verschaft. Het sterk ontwikkelde gemeenschaps- en nationaliteitsgevoel van den Japanner maakt, dat hij deze offers betrekkelijk gaarne brengt, omdat hij begrijpt of anders aanneemt, dat zij noodig zijn, om zijn land zoo spoedig mogelijk van Westersche volkeren onafhankelijk te maken. Maar ook aan zijn offervaardigheid en zelfverloochening zijn grenzen en het is daarom wel begrijpelijk, dat Japan gebied wil bemachtigen, waar het voorrechten geniet grooter dan zijn mededingers. Het natuurlijke streven is dus hetzij eigen koloniën met differentiëele rechten te verkrijgen, dan wel zich protectoraten en invloedssferen te verschaffen met bijzondere begunstiging voor Japanners en Japansche belangen. Een van Japan's standpunt, ook om andere redenen, volkomen verdedigbaar streven dus, om van Oost-Azië een mare clausum te maken.

Dat dit door Japansche staatslieden niet openlijk wordt toegegeven, integendeel, waar noodig categorisch wordt ontkend, mag men hun waarlijk niet kwalijk nemen, want door zich in de kaart te laten kijken, kunnen zij niets winnen, wel veel verliezen. Het staat echter onomstootelijk vast, dat de Japansche

regeering zich dit doel voor oogen stelt, sinds in het begin van het vorig jaar aan de Chineesche regeering eischen zijn gesteld, en door deze laatste noodgedwongen ingewilligd, welke in flagranten strijd zijn met de verdragen tusschen Japan en Engeland, de Vereenigde Staten, Frankrijk en Rusland gesloten ten opzichte van het handhaven der open deur in China. Aannemende nu dat Japan in de naburige landen voor zich een monopolie-stelling denkt te scheppen, is het dus voor Nederland van belang na te gaan, in hoeverre er kans bestaat, dat het dit ook zou willen ondernemen in Insulinde.

Zooals wij zagen, is expansie voor Japan een economische noodzakelijkheid, voornamelijk om afzet voor zijn grootindustrie te krijgen, tevens om uit de onder zijn beheer gebrachte streken op voordeelige wijze grondstoffen te kunnen betrekken en in de derde plaats om er concessies te verkrijgen, welke, daar Japan deze met van het buitenland geleende kapitalen zou moeten exploiteeren, meer dan middelmatige kansen op winst zouden dienen te bieden. In hoeverre zou Nederlandsch-Indië aan Japan in deze drie opzichten voordeelen kunnen bieden?

De inlandsche bevolking onzer koloniën heeft niet zulk een groote behoefte aan industrie-producten, dat Japan, dat toch reeds in vrije concurrentie tot de vervulling daarvan kan mededingen, bijzonder gebaat zou zijn, wanneer het zich deze geheel zou kunnen monopoliseeren. Hoe belangrijk de export naar Indië voor onze Nederlandsche nijverheid ook zijn mag, voor een zuiveren industriestaat als Japan bezig is te worden, zou onze Oost nooit meer dan een nevengebied kunnen zijn, want de afzet per hoofd aan een bij uitstek tropische bevolking kan zich nimmer zóó uitbreiden, dat een anderhalf maal grooter aantal bewoners eener gematigde luchtstreek, zooals de Japanners, daarop voldoende loon en winst zou kunnen maken, om het in eigen land ontbrekende daarmede te kunnen betalen. De Japansche industrie heeft noodig een veel uitgestrekter gebied met een bevolking, die door klimaat en aanleg tot grooter behoeften te prikkelen is dan de Maleiers.

Ook om er zijn grondstoffen van te betrekken, biedt Nederlandsch-Indië aan Japan geen bijzondere voordeelen.

Wat Japan het meest noodig heeft, het ijzererts, wordt in Indië niet in zulke hoeveelheden aangetroffen, dat onze koloniën daarom voor Japan begeerlijk zouden zijn, want zelfs al zou het met zijn meer roekeloozen industriëelen durf zulke ertslagen als die van het titaanijzerzand op Zuid-Java misschien wel in exploitatie wagen te brengen, het zal dit niet doen, zoolang het met minder moeite en kosten in landen dichter bij huis, ook ijzererts in groote hoeveelheden kan winnen. De producten van Indië - juist waarom het bezit dezer koloniën voor Westersche landen van zoo groot belang is - zooals tabak, rubber, koffie, coprah, kina, etc., worden door Japan slechts in geringe hoeveelheden ingevoerd en het zou even onmogelijk zijn, de markt dezer artikelen van West-Europa naar Japan te verplaaten, als men den handel in eetbare vogelnestjes tusschen Java en China over Amsterdam zou kunnen leiden. Daar Japan niet in of nabij het verbruikscentrum dezer producten ligt, zou het den tusschenhandel daarin niet met voordeel kunnen vermeesteren. Slechts suiker en petroleum betrekt Japan zoowel als zijn naburen, voor belangrijke bedragen uit onze Oost, maar daar het zich groote offers getroost heeft, om op Formosa een suiker-industrie te vestigen in mededinging met Java, hetwelk echter onder gunstiger voorwaarden kan produceeren dan deze Japansche kolonie, zou het opnemen van Insulinde in een Oost-Aziatische toleenheid, voor het in Formosa gestoken kapitaal zeer schadelijk zijn, terwijl het juist voordeelig is, wanneer Java buiten zulk een tolgebied zou vallen, daar Formosa dan deze concurrentie niet meer te vreezen zou hebben binnen de grenzen van het voor de Japansche industrie gereserveerde terrein. Ditzelfde geldt ook voor petroleum. Weliswaar worden nog groote hoeveelheden ruwe petroleum uit Java geïmporteerd, maar aan de Noordwestkust van Japan worden belangrijke petroleumbeddingen aangetroffen, waaraan vooral in de laatste jaren meer de aandacht wordt gewijd, zoodat het hoopt eerlang ook voor dit artikel van het buitenland onafhankelijk te zijn en geregeld naar het vasteland van Azië te kunnen uitvoeren. Zulk een uitvoer zou op den duur niet mogelijk zijn in mededinging met de machtige Koninklijke-Shellcombinatie, tenzij de Japansche petroleum in die gebieden grooter voorrechten geniet dan de Indische.

Wat het derde punt betreft, het beleggen van kapitalen in concessies en ondernemingen, hiervoor zou onze Oost nog minder in aanmerking komen. Hoewel er in Indië ongetwijfeld nog veel te ontginnen en te ondernemen valt, en er dus nog wel groote winsten te behalen zijn, is Japan om zulk een exploitatie-terrein, waarvan het beste reeds door ons Hollanders is afgeroomd, niet verlegen, zoolang er nog landen zijn, waar de Europeesche ondernemingsgeest nauwelijks nog zich heeft doen gelden. Zulk een land ligt in Japans onmiddellijke nabijheid, het is China! Groote vruchtbaarheid paart zich daar aan een ontzaglijken, veelal nauwelijks bekenden rijkdom aan delfstoffen, waaronder ijzererts, steenkolen en petroleum een belangrijke plaats innemen. Er is daar een nog bijna maagdelijk gebied, dat onder Japansche leiding tot winstgevende exploitatie te brengen is en dat op den duur aan de Japansche nijverheid bijna alle grondstoffen zou kunnen verschaffen, waaraan deze behoefte heeft. Bovendien kan dit land met zijn nijvere en van nature vreedzame bevolking van bijna een half milliard, enorme gelegenheid bieden voor den afzet van de producten der Japansche groot-industrie, wanneer maar eenmaal, dank zij Westersche beschaving en moderniseering, de productiviteit van het volk verhoogd is en nieuwe behoeften zijn opgewekt. En welk volk zou deze nieuwe cultuur beter aan China kunnen brengen dan het Japansche, dat zelf nog pas dit geheele proces heeft doorgemaakt? Beide volken stemmen in zoovele opzichten met elkander overeen, gevoelen zich dank zij hun rasverwantschap, gelijke godsdienstige en ethische beginselen, schrift- en cultuurgemeenschap zoozeer als broeders, dat waar het beter in staat is het Chineesche gemoed te begrijpen dan welk ander volk ook, het Japan wel gelukken zal een modus te vinden, om den Chinees zich te doen verzoenen met de leiding, welke Japan op zich zal nemen, en de haat, welke thans in China gekoesterd wordt tegen het gele broedervolk, in passieve berusting te doen overgaan. Japan wenscht zeggenschap over China, onder welken vorm dan ook. Zeggenschap niet alleen, om van de economische voordeelen te profiteeren, maar niet minder ook, om te beletten dat China, door andere mogendheden geholpen, zich ontwikkelt tot een vrij en zelf-

standig mededinger van Japan. Het geldt voor elk Japansch staatsman als axioma, dat een krachtig, onafhankelijk China onverbiddelijk Japan tot de positie van een tweederangsmogendheid zou doen afdalen. Om aan dit laatste gevaar te ontkomen, ziet Japan dus gaarne een politiek verdeeld en militair zwak China, daarentegen wenscht het voor zijn handel en industrie, dat er orde en rust heerscht en het beschavingspeil der bevolking wordt opgevoerd. Het streven der Japansche politiek is er dus op gericht, zoowel het een als het ander te verwezenlijken, maar hoe de staatslieden in Tokyo zich dit voorstellen, is vooralsnog een voor buitenstaanders niet opgelost geheim. Dat Japan het Chineesche Rijk bij stukjes en brokjes annexeeren zal, is niet aan te nemen, want de Japansche politici begrijpen wel, dat zij daarmee juist verzet bij den Chinees zouden opwekken. Japan kan reeds ruimschoots tevreden zijn, wanneer het er in slaagt een Oost-Aziatische Federatie tot stand te brengen, waarin het zelf alle economische voordeelen geniet, politietoezicht kan uitoefenen en de diplomatieke en militaire macht ten opzichte der buitenwereld geheel in handen heeft, doch waarbij aan China zulk een groote mate van locale zelfregeering zou worden gelaten, dat de Chinees zich eerder als bondgenoot dan als vazal van Japan zou gevoelen. Het geldt hier voor Japan een levenskwestie op te lossen, voordat de omstandigheden het over het hoofd gewassen zijn en het zou daarom als een besliste fout aan te merken zijn, wanneer het zijn politiek in China zou laten varen, om, of zijn kracht zou versnipperen, door een weinig voordeel biedende expeditie naar Nederlandsch-Indië. Zulk een luxe zou Japan zich eerst mogen veroorloven, wanneer het zijn positie in het Verre Oosten op onaantastbare wijze had verzekerd en daarvan reeds alle voordeelen naar believen kon plukken, hetgeen nog lang niet het geval is. Japan's belangen liggen tot dat oogenblik dichter bij huis dan onze Oost!

Hiermede is voldoende aangetoond, waarom uit de economische verhoudingen in Japan voorloopig geen directe gevaren voor Indië behoeven voort te spruiten, maar materialistische beweegredenen zijn niet de eenige, welke het lot der volken regelen. Juist bij een jonge zelfbewuste natie, bij een volk, dat nog leeft in den roes der militaire en diplomatieke suc-

cessen der laatste vijf-en-twintig jaren, moet men er op bedacht zijn, dat het zich door zijn hartstocht kan laten verleiden tot daden, welke niet alleen niet materiëel geboden zijn, maar zelfs dat het willens en wetens zich op onvoordeelige avonturen zal inlaten ten bate van eenig ideaal.

Zouden er daarom misschien redenen van ethischen aard kunnen zijn, sterk genoeg, om voor onze koloniën gevaar op te leveren? Het ware onvoorzichtig hierop met even groote zekerheid ontkennend te antwoorden als dit voor de economische oorzaken mogelijk was, want terwijl men zich voor deze laatste op exacte statistische gegevens kan baseeren, moet men zich voor de eerste op eigen oordeel verlaten. Ook betreedt men hierbij een terrein, dat zich voor een objectief onderzoek veel moeilijker leent, want er zijn in Japan naar alle richtingen pleitbezorgers, rijpe maar vooral groene, en het hangt dus van het persoonlijk inzicht van den criticus af, of hij hunne uitingen al of niet als een bepaalde geestesstrooming wil erkennen of verwerpen. Bovendien, een natie heeft niet, zooals een individu, een eigen karakter, eigen inzichten, eigen idealen en aspiraties, maar bestaat - en dit is vooral het geval met Japan - uit een kleine minderheid van leiders met verschillende geestesrichting en een overgroote meerderheid van personen zonder eigen oordeel, niet in staat dit ooit te krijgen en dus onbewust zulke leiders volgende, welke er in slagen zich hun instemming te verwerven door inslaande argumenten, onverschillig of deze wel steekhoudend zijn. Het is daarom beter, na te gaan in hoeverre de volksmassa de kiemen in zich draagt, om op bepaalde impulsen te reageeren, dan stuk voor stuk de ettelijke idealen te onderzoeken, welke vooraanstaande zoowel als hoogst middelmatige Japanners steeds weer in groote verscheidenheid weten te vinden en bijna onbecritiseerd onder de oogen van het groote publiek brengen.

Een aggressief godsdienstig fanatisme, zooals men zich dat van christelijke en mohammedaansche volken kan voorstellen, behoeft men van Japanners nimmer te vreezen. De Japansche bevolking is grootendeels Buddhistisch, en tevens bestaat een naar de eischen der praktijk vervormd, door den staat om politieke en dynastieke redenen sterk geprotegeerd Shintoïsme. Dit laatste wordt weliswaar op de staatsscholen aan de jeugd

opgedrongen en is, daar het vereering der voorouders en aanhankelijkheid aan Keizer en vaderland leert, wel in staat, om de menigte tot een groote hoogte fanatiek te maken, maar zulk een fanatisme mag niet als godsdienstig, doch moet als zuiver nationaal worden aangemerkt. Feitelijk is het Shintoïsme volgens onze opvattingen geen godsdienst, daar het geen metaphysieke verklaring noch dogma's kent, geen heilige boeken bezit, welke het Godswoord bevatten en geen andere moreele voorschriften verkondigt, dan zulke, welke van direct practisch nut zijn voor het instand houden van staat en dynastie. Hoewel elke Japanner op school dus een zekere hoeveelheid Shintoïsme medekrijgt, is de groote massa des volks door geboorte en opvoeding toch Buddhistisch met uitzondering van de hoogere heerschende standen. De Buddhistische leer kent geen verlossing, zooals het Christendom dit kent door een onwankelbaar geloof in bovennatuurlijke dogma's, doch leert, dat kennis en verlichting de voorwaarden zijn voor genade. Buddha is dus geen Verlosser, die met zijn lijden voor alle zonden reeds bij voorbaat genade zou gevonden hebben, integendeel, het Buddhisme leert, dat iedereen zelf de straf voor zijn zonden te dragen krijgt en wel hier op aarde, hetzij in deze of in een volgende incarnatie, dat het bestaan zelve een kwelling is, veroorzaakt door onwetendheid en hartstocht en dat men slechts door zelfvolmaking deelachtig kan worden aan de totale verdwijning, aan de opname in het Niets, in het Nirvana. Deze ideeën beheerschen het gemoedsleven van het volk geheel, zonder dat een catechisatie noodig is, om ze aan de jeugd bij te brengen, integendeel, van de twintig Japanners weet er niet een, dat zij eigenlijk de leerstellingen zijn van de tempels, waar hij zoo nu en dan, hetzij uit traditie of uit behoefte aan mystiek, heen gaat, om te bidden. Trouwens, slechts weinige Japanners zouden ontwikkeld genoeg zijn, om de diepzinnige metaphysiek van het Buddhisme te kunnen begrijpen, maar daarentegen is de quintessence er van diep in het voelen en denken der massa doorgedrongen. Onder deze omstandigheden is het duidelijk, dat van een streven, om andere volkeren te bekeeren, geen sprake kan zijn, de Japanner zou het absurd vinden, om daarvoor onze koloniën aan te vallen. Hij is in godsdienstige aangelegenheden een voorbeeld van verdraagzaamheid en

ware het niet, dat het nationale chauvinisme der Shintoïsten meer en meer vat op hem krijgt, het Japansche volk zou een der vreedzaamste en goedmoedigste ter wereld zijn.

De Italianen hebben ons in den jongsten tijd geleerd, hoe een natie zich voor een motief als taalgemeenschap of stamverwantschap, in den strijd kan begeven. Zou voor onze Oost misschien ook het gevaar eener Japansche irredenta bestaan? Ondanks de zinspelingen daarop van Takekoshi, waag ik het te ontkennen, dat daarvoor eenige werkelijke reden aanwezig is. De Japansche taal bevat hoogstens een dozijn woorden op landbouwgebied, welke met de noodige fantasie als van het Maleisch afstammend zouden kunnen worden beschouwd, het volkstype der lagere standen vertoont wel een sterke overeenkomst met de Maleiers en ook uit zang, dans en akkerbewerking zouden misschien gegevens te putten zijn, welke er op wijzen, dat in verre eeuwen een nauwer contact tusschen beide volken heeft bestaan, maar voor een irredentistische leuze kan dit alles niet voldoende stof verschaffen, omdat de Japanner zich niet met den Maleier, noch deze zich met den Japanner verwant gevoelt, daar hun karatereigenschappen hemelsbreed verschillen.

Een andere ethische drijfveer, waarvan eveneens is gebleken, dat zij tegen het gezond verstand in tot oorlog kan leiden, is de revanche-idee. Moeten wij hierop misschien bedacht zijn? Nauwelijks, want het eenige, wat Japan aan Holland te verwijten zou kunnen hebben is, dat het Nederlandsche oorlogsschip Medusa in 1864 tezamen met een Engelsch-Amerikaansch-Fransche vloot, Shimonoseki heeft gebombardeerd. Deze actie was toentertijd volkomen door de omstandigheden gewettigd en het tegenwoordige Japan zou, wanneer het een ander land betrof, in gelijke omstandigheden ongetwijfeld evenzoo handelen, waarschijnlijk zelfs nog sneller en meedoogenloozer. Desniettemin behoeft men niet op een onpartijdige beoordeeling van dit voorval te rekenen, doch mag er op vertrouwen, dat wanneer ooit tegen Nederland stemming gemaakt moet worden, dit geval door de pers zeer opgeblazen aan het onwetende publiek zal worden voorgehouden en dan ongetwijfeld den gewenschten wrok tegen ons zal teweeg brengen. Jammer is het, dat de lijdende partij bij dit borbardement de Choshu *clan*

is geweest, welke ook thans nog periodiek de teugels van het bewind in handen heeft, maar daar staat tegenover, dat deze *clan* de ziel is der legerpartij, welke in strijd met de vlootpartij, hare expansie zoekt op het vasteland van Azië. Kan uit dit incident te eeniger tijd misschien een publieke ontstemming tegen ons worden gefabriceerd, er zijn ook wel redenen te vinden waarom Japan juist aan ons groote dankbaarheid verschuldigd is. Van 1637 tot 1854 was Holland de eenige Westersche mogendheid, wier onderdanen verlof hadden met Japan handel te drijven of Japanschen bodem te betreden. Nimmer heeft Holland in die twee eeuwen getracht door een expeditie, Japan aan zich te onderwerpen, hoewel het land - ten onrechte - als zeer goud- en zilverrijk bekend stond. Het heeft daarentegen steeds een vreedzamen handel gedreven, heeft Japan in de geheimen der Westersche wetenschappen ingewijd en het van buitenlandsche toestanden op de hoogte gebracht, zoodat dit land, na zoolang van de verdere wereld afgesloten te zijn geweest toen in 1853 een Amerikaansche vloot onder Commodore Perry goedschiks of kwaadschiks een handelsverdrag wilde sluiten, voldoende was ingelicht, zoodat de regeering in staat was, de situatie te beoordeelen en daardoor het land te behoeden voor een al te groote inmenging der vreemdelingen in de binnenlandsche aangelegenheden. Dank zij de Hollanders was er toenmaals een schare van intellectueelen, welke, doordat zij ‘de Hollandsche wetenschap’ hadden beoefend, spoedig in staat waren een draaglijk modern ambtenaarscorps te vormen, waardoor veel wrijving met de mogendheden is voorkomen. Nog nimmer is ooit grondig bestudeerd wat Japan eigenlijk aan Holland te danken heeft, maar toch zou zulk een studie van veel belang zijn, daar hierin veel te vinden zou zijn, om via de pers op het gemoed der Japansche bevolking te werken, hetgeen dan een tegenhanger van niet te onderschatten waarde zou zijn tegen agitatie's in het genre van Takekoshi, want hoewel de Japanner niet licht tegenover den vreemdeling dankbaarheid gevoelt, omdat hij maar al te dikwijls bemerkt heeft dat onze goedheid niet onbaatzuchtig is, een handig persagent zou toch hieruit wel stof kunnen putten om, werkend op het nationaliteitsgevoel, en in verband met de in Japan heerschende

Confucianistische ethiek en de inheemsche leer van ridderlijkheid (Bushido), bij het publiek een zekere mate van vriendschap voor ons op te wekken.

Zou Japan zich misschien geroepen achten andere, minder ontwikkelde volken de zegeningen der moderne beschaving te brengen? Voor een zoodanige werkelijk diep-gevoelde roeping is het Japansche volk niet vatbaar, maar voor volksleiders is het een verre van verwerpelijk propagandamiddel, evenals trouwens elk ander middel dat de nationale ijdelheid streelt. De Japanner kenmerkt zich door een merkwaardige karaktereigenschap. Wat de Engelschen noemen 'public spirit' heeft hij belangrijk minder, 'national spirit' daarentegen veel meer dan de Europeaan. Afpersing, omkooperij, mishandeling, marteling en wederrechtelijke hechtenis van de zijde der overheid komen meermalen voor, zonder dat dit in de pers tot zulke ernstige vertoogen leidt als de dubieuse mishandelingen der Papendrechtsche strafzaak in Nederland maandenlang hebben opgewekt. Pers en volk schreeuwen echter moord en brand, wanneer een veehoeder aan boord van een proviandeeringsschip voor de vloot van Admiraal Von Spee eenige weken in Duitsche gevangenschap geraakt, terwijl daarentegen in Holland geenerlei opwinding verwekt wordt door de gevangenhouding van onschuldige Nederlanders in Engeland of Duitschland. Wanneer een Japanner zijn bediende half dood ranselt, wordt dit allerwegen zeer lakoniek opgevat, krenkt een Europeaan hem echter een haar, dan wordt het als een hemeltergende misdaad beschouwd. Deze enkele voorbeelden toonen het gebrek aan belangstelling in publieke aangelegenheden hetgeen echter niet insluit, dat het Japansche volk bandeloos of onbeschoft is, integendeel, orde en tucht heerschen in Japan meer dan bij ons, dank zij een strenge politie en een in school en huis ingeprent gevoel voor kalm en waardig gedrag, terwijl een zuiver vormelijke beleefdheid de plaats inneemt van de uiterlijke ongemanierdheid der meeste Europeesche volken. De Japanner is alleen maar apathisch onverschillig voor het lot van anderen, vermoedelijk omdat van eeuwenher het volk aan den lijve gevoeld heeft, dat het raadzamer is zich niet met de zaken van anderen in te laten. Deze eigenschap van het individu kenmerkt ook de

natie. Voor het lot der reeds twintig jaren overheerschte bewoners van Formosa of van de sinds 1910 geannexeerde Koreanen interesseert het Japansche publiek zich slechts in zooverre als zijn eigen belangen er mede gemoeid zijn. Dat vele vreemdelingen de Japansche overheid beschuldigen van koloniale onderdrukkings- en uitroeiingspolitiek, - terecht of ten onrechte kan hier buiten beschouwing blijven - is voor den Japanschen staatsburger geen aanleiding om op enquêtes of verbeteringen aan te dringen. Dat bij hem dan ook een drang, een waarachtige roeping zou kunnen worden opgewekt, om, volkomen onbaatzuchtig, de Maleiers te gaan beschaven, hun lot te gaan verbeteren, is ondenkbaar. Dat dit motief echter wel als dekmantel zou kunnen dienen voor minder edele drijfveeren zooals jacht op materiëele voordeelen of voldoening aan de nationale ijdelheid, is een andere kwestie. Ook bij ons zijn er velen, die de beschaving van den inlander alleen maar gaarne zien, omdat industrie en scheepvaart daar zoo van kunnen profiteeren en men mag het den Japanner dus niet kwalijk nemen, dat hij, die het economisch zooveel minder breed heeft dan wij, als een der zegeningen van het beschavingswerk het eerst daaraan denkt, wanneer men in aanmerking neemt, dat hij onze civilisatie niet zulk een onverdeelden zegen heeft leeren vinden. Als zoodanig echter is, het werd reeds aangetoond, onze Oost voor Japan niet het meest voordeelige terrein voor proefnemingen. Voorts is het ook wel begrijpelijk, dat het de ijdelheid moet streelen om, na zelf nog zoo kort geleden leerling te zijn geweest, thans reeds als leeraar te kunnen optreden, maar ook voor onderwijzing komen China en Korea eerder in aanmerking dan de Maleische archipel, want van Chineezen en Koreanen heeft Japan in vroeger eeuwen zijn cultuur ontvangen en niets is dus zoo glorierijk als deze oude leermeesters nu zelf te mogen opvoeden. Neen, uit dezen hoofde dreigt onze Oost evenmin eenig werkelijk gevaar van Japansche zijde.

Zulk een gevaar, maar dan ook een groot, valt pas te ontdekken in het ultra nationalisme van het Japansche volk, waaraan het meer en meer begint te lijden. Dit nationalisme vormt voor ons een tweeledig gevaar, ten eerste door de chauvinistische veroveringszucht waartoe het leidt en verder

door een ziekelijke gevoeligheid in internationale zaken. Ook vroeger was de Japanner zeer patriottisch aangelegd, maar sinds de regeering het noodig geoordeeld heeft in den vorm van Shintoïsme, vaderlandsliefde tot godsdienst te stempelen, is er een steeds sterker wordende strooming ontstaan, thans nog meer tot de jeugdige elementen beperkt, welke principieel de theorie van verovering en annexatie huldigt. Deze lieden vinden in het Japansche gemoed een vruchtbaren bodem, want op hoe meer plaatsen op aarde de Japansche vlag wappert, hoe meer de Japansche trots gevleid is. Of de verovering van nieuw gebied wel voordeel aan zal brengen, is een vraag, die niet onmiddellijk bij den Japanner oprijst, hij juicht over elke terreinwinst en wordt oproerig, wanneer hij vreest, dat de regeering niet krachtig, niet doortastend genoeg tegen een vreemde mogendheid optreedt. Terwijl in Nederland de belangstelling van het volk in het regeeringsbeleid zich geheel om de binnenlandsche politiek concentreert, is dit in Japan juist omgekeerd, daar wordt met ingehouden adem elke stap der diplomatie gevolgd, daar windt men zich op over den te slappen of te bezadigden toon eener nota aan een nabuur gericht, doch men maakt zich zelden druk over wat in binnenlandsche aangelegenheden geschiedt, zoodat de politieke partijen in het parlement ten opzichte daarvan veelal geen vast programma hebben. De regeering is in het algemeen vredelievender dan het publiek, althans in hare uitingen, en waar de volksvertegenwoordiging vrijwel een wassen neus is, daar een kleine groep van vooraanstaande mannen het geheele heft in handen heeft, is dit chauvinisme niet zoo ontzettend gevaarlijk als het wel eens lijkt, omdat de leiding van zaken toch altijd in handen is van verstandige lieden, die hun land niet snel in onvoordeelige avonturen zullen wikkelen.

Desniettemin zou het toch goed zijn wanneer de groote massa er van overtuigd kon worden, dat expedities naar Zuid-Azië niet in het belang van het vaderland zijn. Op het oogenblik zijn aller oogen gericht op China en denkt men nog niet aan Insulinde, maar eenig noodlottig voorval in Indië zou de aandacht daarop kunnen vestigen en dan aan Nederland heel wat angst en onrust kunnen bezorgen, ook zonder dat de werkelijke toestand iets gevaarlijker geworden

zou zijn. Want zooals reeds werd aangestipt, de Japanner heeft naast zijn nationale vooruitstrevendheid een allerongemakkelijkste patriottische gevoeligheid, hij is voor ons Hollanders onbegrijpelijk snel op zijn vaderlandslievende teentjes getrapt. Toen bij de relletjes te Durban verleden jaar het Nederlandsche Consulaat verwoest werd, hoe weinigen in ons land hebben zich daarover toen werkelijk verontwaardigd getoond? Toen daarentegen ongeveer twee jaar geleden bij een opstand in China te Nanking een paar Japansche kramers zich, ondanks de waarschuwing van hun Consul, toch onder de menigte begaven met Japansche vlaggetjes ter bescherming in de hand en toen deze lieden gedood en de vlaggetjes verscheurd werden, kon het volk door de regeering nauwelijks in toom gehouden worden en eischte het, dat tegen China krachtig zou worden opgetreden, tenzij dit land bereid was, zich te verdeemoedigen op een wijze, buiten verhouding tot het gewicht der zaak. In deze lichtgeraaktheid schuilt ook voor onze Oost een gevaar, want hoe licht zou het niet kunnen gebeuren, dat een troepje Chineezen op Java eens een paar Japanners molesteeren uit wrok over Japan's optreden in hun vaderland. Mocht zooiets onverhoopt ooit geschieden, dan is een snel en verzoenend optreden onzer Indische regeering, zonder talmend overleg met het moederland, noodzakelijk, om te voorkomen dat de publieke opinie in Japan zich tegen ons keert. Hoe eerder zulk een incident uit de wereld zou worden geruimd, hoe minder kwaad bloed het zet, terwijl een langzame afdoening de agitatie juist zou vermeerderen, want wat voor den Japanner als individu geldt, namelijk dat hij in het begin gematigd, eerst geleidelijk stoutmoediger wordt, gaat ook op voor de natie. Japan heeft tijd noodig om in beweging te geraken en Nederland vergete daarom nimmer, wat Putnam Weale heeft gezegd, dat ‘while she can be bold in action, she is timid when she is inactive.’

Het grootste gevaar voor de bestendiging van ons gezag in Indië schuilt echter in de nieuwe Monroe-doctrine van het Oosten, in de leuze ‘Azië voor de Aziaten,’ zooals deze sinds een kwart eeuw meer en meer wordt verkondigd. In Japan bestaat een groote groep van vooraanstaande mannen, die meenen, dat het de taak van hun land is, de heerschappij der Europeesche mogendheden in Azië verder en verder

terug te dringen, niet omdat zij uit nationalisme zelf overal willen gebieden, niet ook, omdat zij gelooven, dat Azië daardoor meer geluk, meer welvaart ten deel zal vallen, maar omdat zij het voor de rustige ontwikkeling van Japan noodig achten, dat wij Europeanen zoo ver mogelijk verwijderd zijn van hun kusten. Het blanke ras heeft het grootste, vruchtbaarste en rijkste deel der wereld voor zich veroverd en de oorspronkelijke bewoners verdrongen of aan zich onderworpen. Tot nu toe is Japan, door een samenloop van omstandigheden aan dit lot ontkomen en het wil thans tot elken prijs vrij blijven van blanke overheersching. Om het 'Blanke Gevaar' voor zichzelf te verkleinen, zal Japan principieel van elke gelegenheid gebruik moeten maken om, waar het kan en ook zonder dat het daarbij een direct voordeel heeft, den invloed der westerlingen in Azië te verkleinen. Zij die zoo spreken weten, dat zij op den steun, zij het dan ook slechts een moreelen, van de overheerschte volkeren rekenen kunnen, dat geheel Azië zal genieten, wanneer het gehate, blanke ras door den Oosterling vernederd wordt. Want dat men ons haat is zeker. Slechts weinig Hollanders kunnen zich rassenhaat indenken, want zelfs zij, die in Indië waren, hebben dit gevoel niet leeren begrijpen, tenzij zij er in geslaagd zijn, zich in de mentaliteit van den Maleier in te leven. Men moet met hoogstaande, ontwikkelde, niet-ver-europeeschte lieden uit het hatende ras lang, veel en intiem gesproken hebben, men moet zich tot hun volk, tot hun idealen en gemoedsleven aangetrokken gevoeld hebben, om te kunnen beseffen, wat rassenhaat zeggen wil. Het is een gevoel van wrevel over elk onzer daden, hoe goed ook bedoeld, van sombere afgunst op de onbereikbare hoogte van ons Westersch intellect, van verbittering over onze natuurlijke, onloochenbare gave om te heerschen en van machtelooze woede over ons aanmatigend, zelfbewust optreden en laatdunkend oordeelen tegenover den gekleurde. En daarnaast is het een gevoel van verachting voor ons koud en zakelijk materialisme, voor onze in hun oogen lage, onnatuurlijke, hypocritische zeden. Volgens eigen normen is men superieur, maar toch moet men zich van den blanke alles laten welgevallen, omdat zijn superioriteit krachtiger en meer practisch is.

Het Japansche volk weet intuïtief, dat een dergelijk gevoel

alle Aziatische volkeren bezielt, dat zij alle met blijdschap Japan als verlosser van de Europeesche overheersching zullen begroeten, omdat zij zelfs nog liever onder een Japansch juk gekromd gaan, dan door een milde blanke hand te worden geleid. Niet zonder zelfvoldoening aanvaardt het Japansche volk dan ook de rol van Leider van het Oosten, want behalve, dat zijn ijdelheid daarmede ten zeerste gevleid is, koelt het, met een verdrijving van de Europeanen uit Azië, zijn nog niet geheel verdwenen hoewel reeds zeer gematigden wrok, over den van ons blanken vroeger ondervonden smaad. Voor de verdediging van Indië, behoeft Nederland dan ook niet te rekenen op de medewerking der bevolking uit wel-begrepen eigenbelang, omdat wij deze nimmer zullen overtuigen dat ons bewind een zegen is. Wij zijn er niet in geslaagd en zullen er ook niet in slagen de idealen van den Aziaat in vervulling te doen gaan; wat wij hem brachten, vrijheid, gerechtigheid en orde, hygiene en onderwijs, dat alles heeft voor hem niets essentiëels en hij zal ons daarom geen dankbaarheid en gehechtheid toonen, wanneer Japan er zich serieus op toelegt, stemming tegen ons te maken.

'Azië voor de Aziaten' is dus een werkelijk gevaar voor onze macht in het Oosten, maar gelukkig niet alleen voor de onze, doch tevens voor die van alle andere koloniale mogendheden. Het is echter niet aan te nemen, dat Japan reeds thans van plan is te trachten deze leuze te verwezenlijken, het tijdstip daartoe is nog niet aangebroken en Japan is er het land niet naar, om met veel moeite onrijpe vruchten te willen plukken, wanneer het gelooft, dat deze, door kalm te wachten, het later vanzelf in de schoot zullen vallen.

Hiermede ben ik tot de derde groep van gevaren gekomen, tot die van incidenteelen aard.

Evenals voor elk ander land, kunnen zich ook voor onze koloniën onvoorziene omstandigheden voordoen, waaronder een nabuur plotseling gevaarlijk wordt, hetzij om opportuniteitsredenen, dan wel uit strategische noodzakelijkheid. Het ware echter een onbegonnen werk ons te verdiepen in alle mogelijkheden, welke zich op dit gebied zouden kunnen voordoen, zoodat ik kan volstaan met eenige van de meest voor de

hand liggende gevallen op te noemen, waarin Japan voor Insulinde eensklaps gevaar zou kunnen opleveren.

Hierop zou kans bestaan:

1e wanneer door het deelnemen van de Vereenigde Staten aan den tegenwoordigen oorlog, Japan in Oost-Azië geen enkele sterke macht meer tegenover zich zou zien, waardoor het, bij een aanval op Indië, alleen nog maar de Nederlandsche vloot en eenige koloniale troepen zou hebben te bevechten;

2e wanneer Nederland zich gedwongen zou zien tegen de Gealliëerden partij te kiezen, waardoor Japan zich, tengevolge van zijn verbond met Engeland, misschien verplicht zou achten, Indië te vermeesteren;

3e wanneer te eeniger tijd de Amerikanen zich uit de Philippijnen zouden terugtrekken en Japan dan, teneinde zijn aldaar gevestigde belangen te beschermen, genoodzaakt zou zijn, deze eilanden onder zijn gezag te brengen, waardoor de kans op geschillen en moeilijkheden met Nederlandsch-Indië zeer zou zijn toegenomen;

4e wanneer bij een oorlog tusschen Japan en de Vereenigde Staten een van beide partijen onze neutraliteit zou schenden;

5e wanneer voor of tijdens een oorlog tusschen Japan en Engeland, militaire noodzaak een van beiden zou dwingen de zeestraten tusschen onze Indische eilanden te bezetten.

Deze enkele voorbeelden zouden gemakkelijk met een groot aantal even hypothetische kunnen worden vermeerderd, maar voor alle zou toch hetzelfde recept gelden en wel, met alle ten dienste staande middelen te zorgen, dat de bij een aanval te behalen voordeelen niet opwegen tegen de nadeelen daaraan verbonden. Teneinde in staat te zijn een volledig oordeel te vormen omtrent het gevaar dat Indië dreigt, is het dus van belang na te gaan of er, naast de schade, welke wij Japan zouden kunnen toebrengen, nog andere nadeelen zijn, welke dit land van een aggressief optreden zouden kunnen terughouden. Met andere woorden, zouden bij een ongeprovoceerden aanval op onze koloniën, andere landen ons te hulp komen?

Op deze vraag een afdoend antwoord te geven, zou zeer groote moeilijkheden met zich brengen, zooal niet onmogelijk zijn, omdat men daarvoor de buitenlandsche politiek der

betrokken staten, in casu van de Vereenigde Staten en van Engeland, geheel zou moeten overzien. Toch is het van belang aan deze kwestie een enkel woord te wijden, omdat in Nederland in het algemeen wel wat al te vast zulk een buitenlandsche hulp a priori wordt aangenomen.

De Amerikaansche koloniën, de Philippijnen, zijn als een bufferstaat tusschen Japan en Nederlandsch-Indië te beschouwen, zoo redeneeren velen en zij vertrouwen daarom, dat de Vereenigde Staten het niet lijdelijk zouden aanzien, wanneer Japan onze koloniën aan zou vallen. Immers, wanneer Japan in onze Oost een vlootbasis zou stichten, zou het ten allen tijde in staat zijn de Amerikanen ook uit hun koloniaal gebied te verdrijven, zonder dat daartegen van Amerika uit veel te doen ware, tengevolge van den grooten afstand, welke het moederland van deze streken scheidt. Bovendien zou het in zulk een geval moeilijker worden, om zich daarna nog vrijwillig uit de Philippijnen terug te trekken, daar dit dan te veel op een vlucht zou gelijken. Behalve deze voor Amerika tastbare nadeelen, verbonden aan een Japansche occupatie van Insulinde, rekenen velen ook op de anti-Japansche stemming in een groot deel der Vereenigde Staten en op de goede gezindheid van het intellectueele deel van Amerika, ten opzichte van ons land. Inderdaad zijn al deze argumenten niet zonder waarde en zouden zij doen vermoeden, dat Amerika ons niet in den steek zal laten, ware het niet dat andere omstandigheden veel kracht aan dit betoog ontnemen. In de V.S. dringt langzamerhand de overtuiging door dat het verwerven der Philippijnen eigenlijk een fout is geweest, daar de logische lijn voor expansie om politieke en geographische redenen naar het Zuiden wijst. Waar er in het eigen werelddeel nog zoo enorm veel tot ontwikkeling te brengen is en er nog zooveel gelegenheid bestaat om overtollige kapitalen en energie loonend aan te wenden, zonder gevaar voor conflicten met andere groote mogendheden, is het een verkeerde politiek, koloniale gebieden te willen besturen en tot ontwikkeling te willen brengen op duizenden mijlen afstands en daardoor niet of moeilijk te verdedigen. Terwijl de V.S. op het Amerikaansche Continent onaantastbaar sterk zijn, kan een trans-oceanische koloniale politiek, voor hen slechts teleurstelling, militaire en financiëele verliezen

en schade aan hun prestige met zich brengen. Sterker en sterker wordt dan ook de wensch, zich uit de Philippijnen terug te trekken in den quasi-grootmoedigen vorm van het verleenen van autonomie aan de daartoe nog niet rijp te achten bevolking, teneinde de kans te verminderen, tegen wil en dank in een oorlog gewikkeld te worden met Japan, daar zulk een oorlog voor de V.S., zelfs als zij hem winnen, altijd meer na- dan voordeel zou moeten opleveren.

Daartegenover wenscht Japan evenmin een strijd met de V.S. zoolang deze zich niet mengen in wat Japan een zijner vitale belangen acht te zijn, zijn expansie in China. Daar de Amerikanen hier geen interessen hebben, groot genoeg om er oorlog voor te voeren, zullen zij zich ten opzichte van Japan's Chineesche politiek wel steeds tot protesten en moreele afkeuring blijven bepalen. Voor Japan ware het daarom een dwaasheid zijn macht tegen de V.S. in de waagschaal te stellen, in plaats van deze zorgvuldig te bewaren tot zij moet worden aangewend voor werkelijke levensbelangen, want een oorlog met Amerika zou aan Japan op zijn hoogst, na belangrijke materiëele verliezen, het bezit der Philippijnen kunnen verschaffen, welke eilanden het, wanneer het maar wacht, later ook zonder strijd wel zal kunnen verwerven zoodra de Amerikanen zich vandaar hebben teruggetrokken, want de kans is dan groot, dat onder de nog onontwikkelde Philippino's spoedig wantoestanden zullen onstaan, welke Japan zullen dwingen er de orde te herstellen. Wederzijds valt dus een streven op te merken, oorlog te voorkomen en hierin ligt voor onze Oost zoowel een geruststelling als een gevaar, want hoewel het twijfelachtig is of Amerika, dat geen oorlog met Japan wenscht over het bezit van zijn eigen koloniën, in de bres zou springen voor de koloniën van een ander land, en wel het onze, zal Japan niet licht stappen nemen, welke kans bieden op een onnoodig conflict met de V.S. Het is helaas echter te vreezen, dat deze bescherming nog maar van korten duur zal zijn en het is daarom voor Nederland van groot belang nauwkeurig de koloniale staatkunde van Amerika te volgen.

Zou Engeland geschaad worden door een Japansch optreden in Nederlandsch-Indië en zouden wij van die zijde op tusschenkomst kunnen rekenen?

Ook ten aanzien van deze vraag is het slechts mogelijk, enkele argumenten pro en contra zulk een interventie aan te geven. Er zijn drie voorname redenen waarom Engeland een Japansche bezetting van Insulinde en de Philippijnen niet zou kunnen gedoogen en wel:

1°. vormen deze laatsten en de Molukken twee schakels in de keten, welke Japan via de Luchu-eilanden en Formosa, zou kunnen verbinden met het vasteland van Australië, het land door vele Japanners als het ideale emigratie-terrein aangewezen, dank zij zijn vruchtbaarheid, rijkdom en geringe dichtheid van bevolking. Verdere expansie naar het Zuiden zou door Australië dan ook met groot ongenoegen worden gade geslagen en dit land er allicht toe brengen, zijn invloed bij de Britsche regeering aan te wenden, teneinde daaraan paal en perk te stellen;

2°. zou het bezit van Philippijnen en Soenda-eilanden Japan in staat stellen den ring, welken het reeds gedeeltelijk om de Britsche invloedssfeer in China gelegd heeft, te voltooien, hetgeen de Engelsche vlootbasis te Hongkong waardeloos zou maken en de oude, gevestigde belangen van Engeland op financiëel, commerciëel en industriëel gebied in Zuid- en Midden-China zou afsluiten en verstikken;

3°. beteekent een bezetting door Japan van deze eilandengroepen een groot gevaar voor Engelands heerschappij in Britsch-Indië, niet alleen wegens de mogelijkheid van verdere voortdringing, maar ook wegens den geweldigen moreelen invloed, welke daardoor op de overheerschte millioenen van dit groote gebied zou worden uitgeoefend.

Terwijl dus een uitbreiding van Japan ten koste onzer koloniën voor Groot-Brittannië bijna evenveel nadeelen met zich schijnt te brengen als voor ons land, zoodat Nederland zou mogen hopen, dat het een poging daartoe niet alleen financiëel niet zou steunen, maar zou trachten, deze te beletten door zijn invloed in Tokyo te onzen gunste aan te wenden of zelfs door er zich gewapend tegen te verzetten, kan men zich toch ook voorstellen, dat Engeland niet bij machte zou zijn hiertegen iets te doen, of misschien wel een dergelijke diversie van Japan's militaire en economische actie niet ongaarne zou zien. Om dit na te gaan, dient een enkel woord te worden gewijd aan de relaties tusschen Japan en Engeland.

In het op 13 Juli 1911 gesloten Derde Verdrag van Bondgenootschap tusschen beide landen, zijn bepalingen opgenomen omtrent de volgende punten:

a. bestendiging van den bestaanden toestand en handhaving van den vrede in Oost-Azië en Indië;
b. waarborging der gemeene belangen van alle mogendheden in China door het verzekeren van de onafhankelijkheid en integriteit van het Chineesche Rijk en van het principe van gelijke kansen voor handel en industrie van alle naties in China;
c. handhaving der territoriale rechten van beide partijen in Oost-Azië en Indië en de verdediging hunner bijzondere belangen in die streken.

Dit bondsverdrag geldt tot 1921, maar reeds thans gaan allerwegen in Japan stemmen op om het daarna niet meer te vernieuwen, daar het principe der open deur in China door Japan als een knellende band wordt gevoeld, terwijl ook de verplichting tot hulp, welke het aan Engeland in Indië zou moeten geven, door velen veroordeeld wordt, daar deze bepaling de Indiërs van Japan moet vervreemden en in den weg staat aan een bondgenootschap met Rusland, bij welk meer en meer gewenscht bondgenootschap Japan de vrije hand zou krijgen in China, terwijl het zich tegen een Russische expansie in Midden-Azië dan niet zou mogen verzetten. In Mei 1915 heeft Japan het principe der open deur in China ten nadeele van Engeland reeds geschonden, door zich aldaar speciale voorrechten te bedingen met uitsluiting daarvan voor andere landen. Uit de houding van regeering en pers blijkt duidelijk, dat het de bedoeling is, op den ingeslagen weg voort te gaan, ondanks de officiëele verklaringen, dat de verdragsbepalingen gehandhaafd zullen worden. Engeland komt dus voor de moeilijke keus te staan of daartegen te protesteeren en daarmede Japan in de armen van Rusland te drijven, dan wel zijn belangen in China vrijwillig op te offeren en daarmede Japan tot vriend te houden. Geeft Engeland zijn verkregen rechten in China prijs, dan doet het dit alleen, omdat het zich niet krachtig genoeg gevoelt, om Japan te weerstaan, in welk geval ook wij niet op Britsche hulp behoeven te rekenen, want zulk een stap zou voor Engeland veel meer beteekenen, dan een eenvoudig

terugtrekken van de V.S. uit de Philippijnen voor dit laatste land zeggen wil, en het trotsche Albion zal daartoe dan ook niet licht overgaan, zoolang zijn militaire macht niet gebroken, of aan Europa gebonden is. Hoezeer men in Japan van dit laatste overtuigd is, blijkt uit de tallooze pro-Duitsche uitingen in de pers; Japan zou een nederlaag van Duitschland of een vernietiging der Duitsche vloot hoogst ongaarne zien, daar hierdoor de kans op oorlog met het dan opnieuw machtige Engeland zeer veel grooter zou worden.

De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat Engeland een middenweg zal kiezen en trachten in Oost-Azië een evenwicht te scheppen, door China tot grootere militaire macht op te werken, maar het wil mij voorkomen, dat het gunstige oogenblik daartoe reeds voorbij is.

Thans rest mij nog een laatste kwestie ter sprake te brengen, waarvan het verloop in de toekomst nauwkeurig door diplomaten en economisten dient gevolgd te worden, het is Japans economische krijgsvaardigheid.

Men moet zich daarbij niet blind staren uitsluitend op den financiëelen kant van het oorlogvoeren, want de huidige strijd heeft ons geleerd, dat de macht, welke in staat is een mobilisatie der levende strijdkrachten af te kondigen, evenzeer een mobilisatie der arbeidskrachten en een onteigening ten algemeenen nutte van grondstoffen en voorraden vermag uit te voeren. Zoolang dus binnen zekere landsgrenzen een voldoende hoeveelheid arbeiders aanwezig is, daarbij de benoodigde grondstoffen en voorts al zulke machines en hulpmateriaal als noodig voor een volmaakte en voldoende oorlogsproductie, is het financieren van een oorlog volkomen bijzaak. Of zulk een staat dit alles openlijk opvordert, dan wel der traditie getrouw staatsleeningen uitschrijft, welke, zoolang voor voldoende geldruimte gezorgd wordt, steeds moeten slagen, maakt geen verschil ten opzichte van de militaire kracht, welke zulk een land naar buiten kan ontwikkelen. Eerst wanneer een natie niet economisch onafhankelijk is, doch zijn krijgsbenoodigdheden gedeeltelijk uit het buitenland moet betrekken, kan de financiering moeilijkheden opleveren, omdat zulk een staat na korter of langer tijd gedwongen is van zijn leveranciers crediet te vragen,

in welken vorm dan ook, en deze dus eerst zullen beoordeelen, of de toestand der staatsfinanciën wel van dien aard is, dat er redelijke kans bestaat, dat de debiteur niet weldra als dubieus moet worden aangemerkt.

Het is daarom van belang na te gaan, tot welk dezer beide groepen Japan gerekend moet worden. Is zijn industrie en handel veelzijdig en krachtig genoeg, dat het in oorlogstijd geheel op eigen beenen kan staan? Hoewel het vrij zeker is, dat het streven der Japansche economische politiek binnen afzienbaren tijd dit resultaat zal bereikt hebben, geloof ik toch niet, dat dit moment reeds aangebroken is. Zelfs al neemt men aan, dat Japan in staat zou zijn, om uit China een voldoende hoeveelheid grondstoffen en voedingsmiddelen te blijven betrekken, is de Japansche industrie m.i. toch nog niet in staat, die talrijke producten te vervaardigen, welke tijdens een langdurigen oorlog onmisbaar zouden blijken, terwijl de handelsstand niet krachtig genoeg is, om zijn taak van voorraadhouder van het ontbrekende, op gelijke wijze te vervullen als dit in Europa door den handel geschiedt.

Voor het voeren van een oorlog zal Japan voorloopig nog op materiëelen en dus ook financiëelen steun van een der groote industriëele mogendheden zijn aangewezen. Is de toestand der staatsfinanciën van dien aard, dat op zulk een hulp van niet-belanghebbende zijde te rekenen valt? Zelfs bij een normale geldmarkt in de overige wereld, zou het antwoord daarop ontkennend moeten luiden. Zonder in al te veel details te treden, moge als bewijs daarvoor dienen, dat Japan reeds een staatsschuld heeft van circa Yen 2½ milliard, waarvan slechts ongeveer 20% voor productieve doeleinden is aangewend, terwijl het voorts niet in staat is geweest de oorlogsleeningen, aangegaan in de jaren 1905 tot 1907 te amortiseeren volgens het zichzelf in 1906 gestelde aflossingsplan, doch voor de terugbetaling der vervallende be dragen, eenige malen opnieuw heeft moeten leenen.

Dient Japan dus niet tevens de belangen van anderen, zooals het met zijn oorlog tegen Rusland de Engelsche deed, dan behoeft het zich ook omtrent den steun van het buitenland voor verdere oorlogen geen illusies te maken. Het is daarom, dat in Japan thans stemmen opgaan om met Rusland een tot nu toe onbekend soort bondgenootschap aan te gaan

met de wederzijdsche verplichting, elkander in tijd van oorlog materiëel en financiëel te steunen, daar Japan in dat geval onafhankelijk van Amerika en Engeland, op toevoer uit Centraal-Europa via Siberië, zou kunnen rekenen.

Men zal mij misschien tegenwerpen, dat Japan thans dank zij oorlogsleveranties en exporten naar voorheen weinig toegankelijke markten belangrijke oorlogswinsten maakt. Dit is ongetwijfeld het geval, maar zulke konjunktuur-invloeden kunnen de economische verhoudingen niet op eenmaal wijzigen; wel hebben zij tot resultaat, dat de Japansche arbeid tijdelijk hooger beloond wordt, maar zij verrijken Japan niet plotseling met een overvloed van delfstoffen, met een vruchtbaarder bodem of met een van alle machines en van geschoolde arbeidskrachten voorziene industrie, zoodat de algemeene economische toestand ook niet van vrij bedenkelijk tot rooskleurig kan omslaan. Ondanks de tegenwoordige oorlogswinsten, blijft Japan economisch voorloopig nog tot de zwakke broeders behooren, het heeft voor alles noodig een lange periode van rust en spaarzaamheid, ten einde zich inwendig verder te ontwikkelen en zich voor te bereiden op de taak, welke het in China wacht. Het zou een domheid zijn, wanneer dit grootere doel uit het oog werd verloren, om zich te vergrijpen aan onze Oost, doch dit mag voor Nederland geen aanleiding zijn niets te doen, juist omdat het zonder al te groote kosten afdoende maatregelen kan nemen ter bescherming van zijn tropisch rijk.

Stond hier voor Japan een levensbelang op het spel, wij zouden Indië slechts kunnen behouden door ons even sterk te wapenen als dat land, hetgeen boven onze kracht zou gaan. Bij Japan is hier echter van een levensbelang geen sprake, tenzij ooit strategische noodzaak van Insulinde een tweede België zou maken. Geschiedt dit laatste niet, dan zal een verovering van Indië door Japan slechts de voldoening zijn van een nationaal ideaal, een weelde dus. Om zich zulk een luxe te veroorloven zou het dan bereid moeten zijn daarvoor den prijs te betalen, welken Nederland er voor vragen zal. Willen wij Insulinde om niet wegschenken, Japan zal van het aanbod gaarne gebruik maken, want al was er geen enkel ander voordeel aan verbonden, het aldaar belegde kapitaal is altijd nog een geschikt belasting-object om de moeite van

het besturen op den koop toe te nemen. Hoe minder gemakkelijk wij het veroveren onzer koloniën echter maken, des te eerder zal Japan zich deze weelde ontzeggen, want het is nog niet zoo welvarend, dat het daarvoor reeds een matigen prijs zou mogen offeren. Nederland verkeert in de voordeelige positie, dat elk slagschip, elke duikboot meer, de kans vermindert dat Japan een kostbare expeditie tegen ons zal uitrusten!

Van een in aantal klein volk als het onze, kan niet meer gevergd worden, dan dat het er voor zorge de verdediging van moederland en koloniën sterk genoeg te doen zijn, om een overrompeling meer na- dan voordeel te doen opleveren aan den overweldiger.

Tot nu toe is ons land gespaard gebleven voor een aanval, weliswaar voor een niet gering deel dank zij zijn bodemgesteldheid, zijn ligging ter zijde van den heirweg naar Parijs en Calais en de ontoegankelijkheid zijner kusten, maar desniettemin, men heeft onzen bodem niet betreden, omdat de voordeelen niet opwogen tegen de daaraan verbonden nadeelen. Wat voor Nederland kon, kan ook voor Indië! Ook daar biedt de geographische ligging belangrijke voordeelen, welke met wat practisch beleid een geweldig hulpmiddel kunnen zijn bij de verdediging. Taak onzer Regeering is het, hieraan hare aandacht te wijden en te zorgen, dat wij binnen niet al te langen tijd kunnen zeggen: Indië is gereed! Maar er is nog een taak, welke op de schouders rust van Neêrlands leidende mannen en van de bestuurders van bij Indië geïnteresseerde ondernemingen. Zij behoorden een Nederland-Japansche Toenaderings-vereeniging te stichten, welke in ons land de studie van Japansche vraagstukken zou dienen te bevorderen, waardoor Nederland een betere kennis zou krijgen van dit werkelijk niet onsympathieke volk, niet uit onwetendheid gestadig in angst zou behoeven te leven over het lot van zijn koloniën.

Tevens zou zulk een vereeniging door het vestigen eener afdeeling in Japan, in staat zijn op sneller en meer populaire wijze dan onze diplomaten dit vermogen, ideeën van lieden als Takekoshi te ontzenuwen. In woord en geschrift zou zij den Japanners kunnen toonen, hoe dwaas en onvoordeelig

het voor hun vaderland zou zijn uitbreiding te zoeken ten koste van onze koloniën, hetgeen zou verhoeden, dat zulke onbekookte plannen ooit wortel schieten ten nadeele van beide volken.

Het Japansche gevaar voor onze Oost is niet geheel denkbeeldig, doch het staat aan Nederland zelf, het tot minimale grootte terug te brengen!

Scheveningen, Mei 1916.

P.A. ROEPER BOSCH.

De drijvende kracht.

In de rede waarmede dr. Bouman eenigen tijd geleden het hoogleeraarschap aanvaardde aan de Amsterdamsche universiteit[1] heeft deze onder meer zich de vraag gesteld: waarom noord-Italië - rondom Florence en in de Povlakte - zulk een belangrijk kunstcentrum was in de tijden der vroeg-Renaissance. Erkennende dat een dergelijk verschijnsel afhankelijk is van tal van samenstellende factoren, meent de redenaar toch te mogen afleiden uit een onderzoek (ook uitgestrekt tot elders voorkomende soortgelijke verschijnselen) 'dat noch volksdichtheid en opeenhooping in de steden, noch de gevolgen van bijzondere welvaart of verkeer, noch ook de beteekenis van den economischen toestand alléén, afdoende deze opvallende groepeering der geboorteplaatsen van kunstenaars kan verklaren.'

Bijzonder treft dr. Bouman dat de kunstcentra (niet enkel de italiaansche, maar ook de zuid-duitsche en de hollandsche) liggen op de demarcatie-zône, eensdeels tusschen het Alpineen Middellandsche-zee ras, en anderdeels in die tusschen de Alpinen en de Teutonen. 'Wel is niet op elk punt der vermenging de begaafdheid even sterk uitgesproken, maar verondersteld mag worden dat de geografische gesteldheid, maatschappelijke en andere invloeden daarbij een woord zullen hebben mede te spreken.'

Dit laatste kan zeer zeker grif worden toegegeven. Maar zijn de eerste stellingen van den hoogleeraar even onaantastbaar?

1) Problemen van ontaarding en begaafdheid. Amsterdam, de Bussy, 1916.

Om aan te toonen dat de italiaansche en de hollandsche kunst geen weeldekinderen waren, wijst hij er op, ‘dat de enorme rijkdommen, welke de landen aan de Middellandsche zee na de ontdekking van Amerika zijn toegevloeid, juist komen in een tijd, dat de vruchtbaarheid aan kunstenaars daar reeds voorbij is. Eveneens is het met de vermeerdering van artisten in Holland al gedaan, wanneer de Indische Compagnieën hier worden opgericht en de rijkdom van Oost en West het land binnenvloeit.’

Bepalen wij ons in de eerste plaats tot zijne beschouwing omtrent Italië. Heeft inderdaad Columbus' ontdekking diens vaderland geldelijk voordeel gebracht? Vóór dien tijd ging het groote handelsverkeer over Italië naar het Oosten; de Middellandsche zee was *de* wereldzee. Door Columbus' toedoen werden de handelswegen verlegd; de Atlantische oceaan werd *de* wereldzee, Italië verloor hare internationale beteekenis, de westkust van Europa werd het eigenlijke havengebied. Dáár vormden zich nieuwe handelscentra, van daaruit doorkruisten koene zeevaarders alle zeeën, en toen ook de weg naar Azië om de Kaap heen was gevonden, was het voor goed gedaan met Italië's grootheid.

De rijkdom en macht van Noord-Italië zijn dan ook van *middeneeuwschen* oorsprong. De vroeg-Renaissance zoude zich daar niet ontwikkeld hebben, indien toenmaals dat noorden arm ware geweest. Zoovele kunstenaars te onderhouden, kost geld; zelfs al zijn ieders eischen bescheiden. Marmer en steen worden ook niet kosteloos ter beschikking gesteld. Noord-Italië was dan ook in de latere middeneeuwen héél rijk. Natuurlijk *betrekkelijk* heel rijk. Een hedendaagsch millionnair zoude smalend neerzien op wat toenmaals een onmetelijk fortuin leek. De rijkste der Medici - wellicht de rijkste der toenmalige Italianen - zoude heden ten dage zeer zeker niet te Berlijn worden opgenomen in de eerste kiezersklasse; misschien niet eens in de tweede! Echter niet om *absoluten* rijkdom is het te doen, enkel om den betrekkelijke. En deze was door allerlei omstandigheden in noord-Italië groot geworden. De kruistochten, welke overig Europa verarmden, verrijkten het schiereiland. Want daarover lag de weg naar 't Heilige land. Dáár was de winkel waar men zich van het noodige voorzag; terwijl de havensteden er

tevens zorgden voor het zeetransport. Met het stijgen der pauselijke macht steeg ook de invloed der noord-Italiaansche geldmannen. Zij werden op hunne wijze, de *fermiers-généraux* der Christenheid. Heel Europa was hierbij hun arbeidsveld. Er is bijv. een tijd geweest dat hooge italiaansche geestelijken een grooter inkomen trokken uit Engeland, dan de britsche heerschers zelf. Zulke inkomsten bestonden niet uit gereed geld, doch de eilanders brachten hunne schatting op in den vorm van balen wol en andere naturalia. De italiaansche bankiers - tevens goederenhandelaars - verleenden hunne tusschenkomst bij het omzetten dezer waren in contanten, en...wat dubbel sneed, verstrekten gaarne voorschotten aan beide partijen.

Met Florence hadden ook de andere noord-Italiaansche steden deel aan den buit. Maar alleen Florence bleef op en top koopman. De andere kregen grootheidswaanzin, dreven eene veroveringspolitiek, maakten zich meester van overzeesche gebieden... De stad van de Heilige bloeme rondde op burgerlijke wijze enkel haar bezit in den omtrek af. Zoo ontstond Toscane, en bleef behouden, terwijl de andere steden daarentegen van lieverlede haar ver weg liggend gebied verloren. Aldus werden zij de minderen van de zusterstad.

Met noord-Italië stond het zuiden in sterke tegenstelling. Rome was een armzalig roovershol, en bleef dit nog tot ver in het tijdperk de Renaissance. En 't meest zuidelijke deel, het vroegere groot-Griekenland? Dit door natuur en ligging bovenal gezegende land, waar de kunst der oudheid zóózeer bloeide, later onder saraceensch en normandisch bestuur bouwwerken ontstonden, zóó overstelpend, dat nu nog, wie leeren wil wat vroegere tijden voortbrachten, daarheen dient te gaan in de eerste plaats? Doch in de eeuwen, welke het hier geldt, was alle welvaart verdwenen; de bewoners werden door de opeenvolgende vreemde heerschers nog feller uitgeknepen dan de goudgele vruchten, welke wassen aan den voet van de Etna en in de schulpvormige laagvlakte rondom Palermo.

Alleen noord-Italië vormde dus tegen het einde der middeneeuwen een voor de kunst welbereiden akker. Niet enkel heerschte daar groote welvaart en veel ondernemingsgeest, doch de handwerksstand - uit welken de kunstenaars voor

't meerendeel voortkwamen - was zéér bedreven; het heele volk trouwens was van nature begaafd. (Het was dit altijd geweest: men denke slechts aan wat Etruskische graven opleveren!) De kunstenaar stond dus van den beginne af niet vreemd tegenover zijn landgenooten, doch werd door deze als het ware omhooggezweept. Daarbij kwam - en ook hierop is nadruk te leggen - dat de nauwe handelsverbindingen met het Oosten (Constanstinopel) en met het Zuiden (Sicilië), toentertijd ware schatkamers van kunst, de oogen openden, den smaak verfijnden en de verbeelding prikkelden. Zoo paarde zich aan het kunnen het kennen, en was slechts één vonk noodig om de opeen gestapelde brandstof in laaien gloed te zetten.

Het was een zéér bijzondere vonk waarmede de Renaisance den midden-eeuwschen voorraad in brand stak. De vonk van een nieuw geloof! Het geloof in de waarde en in de zelfstandigheid van den mensch; het geloof in de Vrijheid!

Voorwaar een frisch en blij geloof; en de Renaissancekunst is dan ook een frissche, blijde kunst: een voorjaarskunst.

Natuurlijk is zij dat niet lang gebleven. Alle geloof verflauwt; even als spieren niet altijd door op 't uiterst kunnen gespannen blijven. Ook bij deze geloofskunst moest dus, na krachtige, snelle opstijging, een tijdperk volgen van daling, eindelijk van stilstand.

De reden waarom zich de kunst voornamelijk in Florence concentreerde, werd straks aangeduid. De stad was de meerdere geworden in macht en rijkdom; daarheen stroomden dus de kunstenaars. Even eenvoudig is te verklaren waarom Florence niet lang die oppermacht behield. Krachtiger Pausen verschaften aan Rome rust; van daar uit werd nu het Christendom gefinancierd. Ook in overig Europa was de geldhandel mondig geworden, en zoo moest Florence tot provinciale grootheid afdalen. Rome daarentegen steeg ten top; doch zoo de kunst, welke de wereld van daar uit overmeesterde: de kunst der Contra-reformatie, zéér hoog staat, als tweede phase der Renaissance kon zij het verval enkel vertragen, niet verhinderen.

Heeft bloedvermenging de Renaissancekunst geschapen,

althans bevorderd? Het Noordsche blonde ras was wel langen tijd meester geweest over de donkerder kinderen van het zuiden, doch in de latere middeneeuwen was de germaansche invloed zeer afgenomen. In *Flos Etruriae* werd er - gelijk de lezer zich wellicht herinnert - op gewezen welk een diepe, onoverbrugbare klove toenmaals de voormalige overheerschers scheidde van de overheerschten[1]. De Renaissance is dan ook wel verre van een uitvloeisel van samenwerking, eerder een teeken dat het zuidelijke ras zichzelf bewust was geworden.

Nog te veel is men van meening dat de Renaissance een soort *coup de théâtre* was, een sprong uit het duister der midden-eeuwen in het helle licht van den nieuweren tijd. In werkelijkheid hebben die midden-eeuwen de Renaissance geleidelijk en lang voorbereid, en het duister der middeneeuwen was geen nacht, doch de morgenschemering van een komenden dag.

Onder de voorwaarden, welke de kunst der Renaissance mogelijk maakten, is straks groote welvaart genoemd. Vrede en welvaart gaan volgens hedendaagsche begrippen onafscheidelijk samen. Was zulks toen het geval? In geenen deele. Bijna geen jaar zonder oorlog of oorlogsgerucht. Een tijdperk van tien achtereenvolgende jaren vrede werd als een hooge bijzonderheid dankbaar en zeer lang herdacht. En ook binnen de stadsmuren heerschte zelden rust. Uit het thans zoo vredige Signorenpaleis en het Bargello te Florence zijn heel wat galgen uitgestoken, en menig bijtijds gevluchte vogelvrijverklaarde is op die nu effen muren door beroemde schilders afgebeeld geworden hangende met het hoofd naar beneden, als teeken welke straf hem wachtte. Veel bloed vloeide er ook om beuzelachtige redenen, uit afgunst, uit minnenijd. Doch dat alles is slechts te beschouwen als een andere uiting van die opbruischende zuidelijke levenlust, welker nadeelen men met de voordeelen in den koop moet nemen. Kunst is trouwens zelve een strijd; zij kan dus zeer wel bloeien in onrustige tijden; dikwijls zelfs is die prikkel haar heilzaam.

1) Van deze gelegenheid maak ik gebruik een schrijffout te herstellen, waarop een zich niet noemende Duitscher zoo vriendelijk was mij opmerkzaam te maken. Gsell Fels waarschuwt zijne landgenooten niet *für* doch *vor Schroff heit* tegen Italiaansche vrouwen en kinderen.

De kunst der Perzen, Egyptenaren en Grieken is waarlijk ook geen werk des vredes geweest!

Wat hierboven betreffende middeneeuwsch noord-Italië werd opgemerkt, kan de lezer zelf met weinig moeite waar maken voor Holland's glorietijd. Oost en West mogen ons later groote schatten hebben gebracht, reeds de graven van Holland waren wegens hunnen rijkdom bekend. Kustvaarders waren de Nederlanders (niet enkel de Hollanders!) lang voordat zij Oostindievaarders werden, en een zeer belangrijke buitenlandsche handel deed zelfs steden bloeien als Zutphen, Wijk bij Duurstede en Tiel. Namen wij niet in de Hanze eene zeer achtenswaardige plaats in?

Zoo werden van lieverlede de gelden bijeengebracht, welke ons later bevrijdden van den Spaanschen dwingeland. In alle opzichten trouwens doet de toenmalige toestand onzer gewesten denken aan dien van noord-Italië. Ook ons volk was zeer ondernemend, kende de wereld en de uitheemsche kunst door verre reizen. Ook onze handwerksstand was zeer bedreven. Evenals daar ginds, was dus hier de brandstof opgehoopt, en was slechts noodig de vonk van een nieuw geloof. Dat onze kunst weldra ver afweek van de italiaansche, is toe te schrijven aan het Protestantisme - dat kind der Renaissance, dat alle banden van het verleden verbrak en ons een eigen richting deed inslaan.

Of bloedvermenging ten onzent een rol heeft gespeeld? Ongetwijfeld hebben de Vlaamsche uitgewekenen onze nijverheid een stoot gegeven, onzen gezichtskring verruimd op handelsgebied, en ook onzen smaak verfijnd. Doch indien bloedvermenging van overgroote beteekenis ware, welk een opbloei zou niet later Nederland hebben te danken gehad aan het kostbaarste geschenk dat ooit een vijand bracht? Hoe heeft Lodewijk's opheffing van het edikt van Nantes ons - en Duitschland - verrijkt met het edelste fransche bloed! Doch het bloed van de bewoners der lage landen is ten alle tijde een mengsel geweest. In de eerste vijf jaargangen van ‘Neerlands patriciaat’ zijn bijna de helft der geslachten van aan te wijzen uitheemschen oorsprong. Wat nog geenszins beteekent dat de stamvaders

der andere geslachten oer-Nederlanders waren! Vele hunner namen wijzen het tegendeel uit. Nederland, de delta van door aller heeren landen stroomende rivieren, is dan ook door de natuur aangewezen tot vrijhaven. Niet enkel van goederen, doch ook van volkeren. Ware dus bloedmenging een hoofdvoorwaarde voor kunst, dan zoude deze ten onzent zich in eene eeuwige jeugd moeten verblijden, want steeds voegden zich nieuwe elementen bij de oude. Trouwens in welk land is dat heden ten dage niet het geval! Bloedmenging is dan ook m.i. eerder gevolg dan oorzaak. Waar honing drupt, zetten zich vliegen neer; als een land gedijt, vestigen er zich vreemdelingen. Het waren onze handel en wandel die onze kunst voorbereidden, en deze wachtte slechts op de bezielende kracht, de kracht van het nieuwe geloof.

Hoe sterk ook het geloof was onzer vaderen, dat hen staande hield in den ongelijken strijd en opvoerde tot hooge kunst, ook deze geloofsspanning moest op den duur verslappen. Dies daalde de kunstkromme. Zelfs al hadde niet het Protestantisme, na eerst het vuur te hebben aangewakkerd (men denke slechts aan Rembrandt!) er later koud water over uitgestort, toch moest de bijeengegaarde brandstof opteeren.[1)] Eerder wekt het verbazing dat de kunst niet nog dieper daalde in een land, dat - toen de grootere problemen rustten - ernstig twistte over het al dan niet geoorloofd zijn, Zondags een vloo te dooden. Netelige vraag, voor wie een gevoelige huid bezit! Gelukkig dat onze vaderen althans in de week niet zoo pacifistisch gestemd waren. Anders zoude - ten einde raad - Nederland zeker weder aan de golven zijn terug gegeven!

'Tegen het einde der 18^{e} eeuw verdwijnen in Europa de kunstenaars van buitengewonen aanleg' - schrijft professor Bouman. 'De curve, die het geboorte-aantal der artisten

1) Allerminst heeft de O.I. Compagnie schuld aan den achteruitgang. Integendeel, de rijkdommen welke zij aanbracht, deden de kunstkromme stijgen. Rembrandt immers werd geboren vijf jaren na de oprichting; en het geslacht der Hobbema's, Vermeer's, enz., bewijst dat ook in dezen Dr. Bouman's theorie faalt. In alle landen is trouwens dat samengaan van rijkdom en kunst na te wijzen. Alfred Ramée toonde voor Frankrijk het verband aan, en de Zwitsersche hoogleeraar Rahn, dit in herinnering brengende, bevestigt het verschijnsel voor zijn eigen land (Kunst- und Wanderstudien aus der Schweiz).

in het bedoelde tijdperk aangeeft, begint in 1350 nabij het nulpunt en eindigt tegen 1800 op het laagste niveau; wel een bewijs dat wij inderdaad met een afgesloten kunstperiode te doen hebben.'

Dat in 1350 niet op het nulpunt werd begonnen, meen ik hierboven voldoende te hebben aangetoond. De Renaissance zoude niet zóó hooge kunst zijn geworden zonder hare midden-eeuwsche voorgangers en leermeesters. Dat de kromme tegen het einde der achttiende eeuw opnieuw de nullijn naderde, moge in onze dagen zoo schijnen, wellicht zal de naneef anders oordeelen. Hoevele vonnissen zijn niet reeds op kunstgebied herzien! Niet *alle* kracht vloeide trouwens henen, doch wèl is de kunst uit de eerste helft der negentiende eeuw niet meer geloofskunst, enkel eerbare kunst. En zoo wij weinig gevoelen voor slechts eerbare kunst, is dat om een bijzondere reden. Opnieuw hebben wij een geloof, al is dat niet het geloof onzer vaderen. Ons drijven andere krachten dan die welke de Renaissance deden geboren worden. Daarenboven moest wel, toen tegen het einde der achttiende eeuw het lang voorbereide nieuwe geloof zich baan brak, het aantal artiesten klein worden dat de oudere denkwijze huldigde: het nieuwe geslacht had geen tijd voor kunst; de geheele wereld was in rep en roer, en de Revolutie gaf hare discipelen andere wapens in de hand dan beitel, penseel, teekenstift of pen. Wie in minder bewogen tijden wellicht artiest ware geworden, maakte nu wereldgeschiedenis.

Onwillekeurig wendt zich de blik van het verleden naar de toekomst. Waar kunst niet enkel eischt langdurige, zorgvolle voorbereiding en gunstige omstandigheden, doch daarenboven een groot geloof... wat zal de nieuwe dag ons brengen?

Geen eenheidskunst. Daartoe is de wereld in te vele kampen verdeeld; daartoe heerschen er thans te vele gelooven; elk zorgvuldig bewakend eigen gebied. In de eerste plaats die meest eerwaardige gelooven: Katholicisme en Protestantisme. Helaas, elk geloof kent slechts eenmaal dat enthousiasme, die goddelijke ingeving, welke volksmasa's in diepste beroering brengt. Later zijn hoogstens min of

meer plaatselijke *réveils* op te teekenen. Zoo bloeide omtrent een eeuw geleden bij de Katholieken de school der Nazareners, thans treedt op den voorgrond de zooveel inniger Beuroner school. Doch zelfs wie het voorrecht had de jongste uitingen dezer hooge kunst ter plaatse te aanschouwen, hare discipelen te ontmoeten, hij kan in die Beuroner richting slechts kunst zonder toekomst zien. Het is kunst geboren op gewijde hoogte, welke niet kan afdalen tot het volk in de vlakte. Haar verlicht het rustige schijnsel dat heiligen omgeeft, niet de rosse flikkering van een verterend vuur.

En wat brengt thans het Protestantsche geloof voort? Ternauwernood kanselredenaars. Wel vele hoogst achtenswaardige mannen, en dus ook eerbare kunst. Doch geen door groot geloof gedreven kunst.

Heeft het derde, jongere geloof grootere kansen? Het geloof der fransche Revolutie, van die wereld-omwenteling, welke evenals de Renaissance om vrijheid vraagt, doch hiermede de staatkundige vrijheid bedoelt, toenmaals onbekend. En welke daarenboven gelijkheid eischt - al is gelijkheid vrijwel met vrijheid in strijd.

Ook dit nieuwe geloof heeft wonderen verricht, zij het ook op ander dan kunstgebied. Het heeft wel geen bergen verzet, doch landgrenzen verschoven. Havelooze fransche knapen dreven de best gedrilde legers van Europa als kudden voor zich uit. Maar deze veteranen waren mannen zonder groot geloof, enkel bijeengehouden door den korporaalstok.

Moge al op kunstgebied het revolutionaire geloof tot nog toe weinig merkwaardigs hebben voortgebracht, men bedenke dat - wel beschouwd - het ontwikkelingstijdperk der Revolutie nog niet is afgesloten. Ook de Renaissance heeft eerst na langen tijd - het laatst van al - het kunstgebied veroverd. En het Socialisme, dat zich in later jaren uit het revolutionair geloof ontwikkelde, heeft reeds kunst van beteekenis geschapen, ook ten onzent.

Wat echter in dezen de toekomst zal brengen? Moeielijk te beantwoorden vraag, waar wederom een nieuw geloof bezig is te groeien; een geloof dat het socialistisch geloof doorkruist en er krachten aan onttrekt: het Nationalisme. En indien niet alle voorteekenen bedriegen, zal in de eerste tijden, wellicht voor zéér lang, dit nieuwe geloof het sterkst blijken.

Natuurlijk dagteekent dit nationaliteitsgeloof niet van den huidigen oorlog; evenals alle andere heeft het een lang incubatie-tijdperk aan te wijzen. Zoo was het manifest der drie en negentig duitsche geleerden, dat het germaansche superioriteits-geloof wetenschappelijk stempelde, reeds meer dan een eeuw vroeger te lezen in de harten hunner voorgangers. En reeds honderd jaren geleden verrichtte dat geloof wonderen: het maakte de bevrijdingsoorlog tegen Napoleon tot een triomftocht. Sedert heeft het Duitschland doen groeien op allerlei gebied, ook op dat der kunst. Hoe men dan ook over zulke nationaliteitsgelooven moge denken, niet te loochenen valt dat zij zielkundig van de hoogste beteekenis zijn. Het zich uitverkoren wanen heeft Israël behouden door alle eeuwen van verdrukking heen.

Nederlandsche kunstenaars kijken wel eens met scheele oogen naar Duitschland, en zuchten: ach, dat ook wij zoo vrij konden *schalten und walten!* Doch die kunstenaarsvrijheid is slechts schijn. Zij zijn gebonden priesters. Evenals heel het germaansche volk, worden die kunstenaars omhoog gezweept door het nationaliteitsgeloof. Zij meenen te drijven, doch zij worden gedreven.

Machtig is dat germaansche geloof gebleken! Doch het is een door grenspalen afgeperkt geloof. Met geen mogelijkheid kan het enthousiasme verwekken bij andere volken, allerminst bij volkeren van ouder beschaving en fijner besnaard. Wèl kan die machtsuiting andere volkeren prikkelen tot eigen krachtsinspanning, hen opwekken eigen uitverkorenheid te stellen tegenover de duitsche. ‘Men moet slapende honden niet wakker maken’ - zegt nuchter ons nederlandsch spreekwoord. Die ervaring is ook aan andere natiën niet vreemd. Slechts spreken franschen en engelschen van katten, en duitschers - Schiller althans - van een leeuw. Maar die wijze raad scheen in 't vergeetboek te zijn geraakt, en eerst de huidige wereldoorlog brengt die weder aan 't licht. Want deze oorlog zal tenminste dit resultaat bereiken: dat allerwege het nationaliteitsgevoel herleeft. Dat geloof aan eigen waarde, die uitverkorenheid zal ook bij de nieuwe kunst de drijvende kracht zijn.

Niet dadelijk zal zich op kunstgebied die kracht doen gevoelen. Daartoe wordt de welvaart te zeer gefnuikt. De

welbereide bodem ontbreekt dus, waarop de kunst moet bloeien. Eerst komende geslachten zullen den oogst zien binnenhalen. Laten wij hopen dat zich niet te veel onkruid bevinde onder de tarwe. Haat is een slechte leermeester.

Onze oogen zullen die heerlijkheid niet zien. Is er reden tot groote treurnis? Helaas, dit is de vloek van den hedendaagschen mensch, dit ons Caïnsteeken: wij zijn ons te zeer bewust dat alles wat komt, ook weer gaat; dat - om professor Bouman's beeld te gebruiken - elke kromme op kunstgebied, na stijging, weer moet dalen. Zoo sterk is deze overtuiging geworteld, dat wij, iets ziende ontstaan, ons haast niet meer kunnen verheugen in den komenden groei, doch reeds turen naar waar straks - in de diepte - zal liggen het eindpunt. Ons kunstgeloof heeft een niet weg te nemen deuk gekregen. Wij weten dat alles vervloeit. Weg is de hooge kunst der Perzen, weg de nog hoogere der Egyptenaren. De allerhoogste waartoe ooit een menschenkind kon reiken: de grieksche, is weg. Zoo ook de kunst der Midden-eeuwen, die der Renaissance. Weg, weg, weg! Niets beklijft! Ja, toch: Eén...

Het was in de Groote opera te Parijs. Caruso zoude zingen. Voor 't eerst. Ook het stuk was een *première*. Fabelachtige prijzen werden gevraagd; met moeite een plaats in het parket bemachtigd. Een élite-publiek (geld-élite). De loges een en al geflikker - juwelierswinkels. In de breede, ver weg dalende reien der stalles voor mij, een doorloopend décolleté, hier en daar even gebroken door iets dof zwarts met een blinkend knikkertje daarboven: het heerenpersoneel. Décolleté kan mooi zijn. Eén: heel mooi; twee, drie: mooi; meerdere te samen zijn te verdragen. Maar een regiment zulke dames op den rug gezien! Griezelig; een slagerswinkel is er niets bij. Het bedierf mij de voorstelling.

Doch in de pauzen - heele lange (de bedrijven waren feitelijk de *entre-actes*) - werd men schadeloos gesteld. Naar den *foyer* gaan nl. enkel provincialen en rekken zich de halsspieren teneinde iets te kunnen medenemen naar huis

van Paul Baudry's schilderwerk. Het heusche publiek beweegt zich bij voorkeur in de nauwere wandelgangen. Winkelstraten moeten nauw zijn, anders kan men de waar niet zien. En hier werden karrevrachten paarlen en diamanten voorbij gevoerd! (Zij moeten wel echt zijn geweest: de draagsters waren te leelijk om ook dàt valsch te hebben.)

Behalve de gebruikelijke ontkleeding, viel nog een andere op: een modegril. Zoo hoog mogelijk werd met de linkerhand japon en bijbehooren aan eene zijde opgenomen. Jong en oud, dun en dik, gehoorzaamde gedwee dit eigen gegeven gebod. En inderdaad, de kousen althans waren het vertoonen waard! Al wat op borduurgebied dat vernuftigste en geduldigste aller gedierten: het Parijsche naaistertje wist uit te denken, was op die beenbekleedingen aangebracht. Jammer, dat men die kunstwerken niet even in de hand mocht nemen!

Iedereen - heer en dame - was dan ook heel en al oog. Doch toen gebeurde er iets bijzonders: daar kwamen door de menigte twee meisjes, even in de twintig. In hoogst eenvoudige witte japonnetjes, van boven weinig uitgesneden en zedig neerhangend. Haarwrong noch boezem waren getooid. Rustig en fijn besneden waren de gelaatstrekken; de gestalten slank en veerkrachtig. Iedereen maakte ruimte; 't was alsof koninginnen voorbijgingen. Iedereen zag enkel naar die twee, die onbewust voortwandelden, als in een bosch.

Alsof het in Asschepoester's sprookje twaalf uur had geslagen, zoo verdoofde opeens de flimflam der diamanten, de glans der paarlen, het ruischen der zijde. Al die menschenkunst verzonk. Want daar ging voorbij wat niet door menschenhanden was gemaakt: schepselen Godes. De eenige werkelijke schoonheid, de eeuwige schoonheid: die der natuur. Niet enkel het publiek verzonk, maar ook later de voorstelling. Zoo die vernuftig opgebouwde decoratie: een heusch pijnboombosch, waarin heusche paarden voortholden (die tooneelruimte is zóó groot!). Ook de machtige stem van Caruso, welke evenals diens persoon en forsche actie de zaal beheerschte, Puccini's massale muziek, alles, alles werd weggevaagd door die visie van slechts enkele oogenblikken,

door die twee als in een droomgezicht voorbijzwevende eenvoudige witte gestalten.

Alles vergaat, alleen de Natuur blijft. Dit is de eenige eeuwige kunst: de kunst van het Heelal. Om deze te genieten behoeft men naar geen hoofdstad te gaan, noch af te wachten wat nieuwe tijden zullen brengen. Steeds is deze kunst ter plaatse, steeds bereid zich te geven. Doch ook hier is eisch dat de beschouwer, om zich geheel in te leven in de kunst, deze met groot geloof tegemoet trede.

En dit is moeielijker dan menigeen denkt. De daartoe gevorderde gemoedstoestand is zelden aanwezig. Meestal is ons oog als verduisterd. Hoe verrukkelijk, niet waar, te staan aan den oever van dat mooiste der zwitsersche meren: het Léman-meer! Maar gij komt uit Holland met vacantie, en kondt al uwe zorgen thuislaten. Doch zie hier wat de bewoonster schreef van het statige kasteel van Coppet, in de schaduw van eeuwenoude eiken en kastanjes, met het uitzicht op die wonderblauwe spiegelende vlakte, aan welke de bergen van Savoye tot achtergrond dienen. *On vit ici dans un silence*, *dans une paix infernale; on frémit*, *on se meurt dans ce néant*. Had dan mevrouw de Staël geen oog voor de natuur? Zéér stellig wél. Men leze slechts dat verrassend geniale slot van hare - tot eigen sterking geschreven - studie over den zelfmoord: een veronderstelden brief van lady Jane Grey, enkele dagen vóór de terechtstelling. Hoe diep gevoeld is die bekoring van een voorjaarsmorgen aan den oever van de Theems!

Doch te vele hartstochten verscheurden Necker's dochter, die daarenboven straks heel alleen den zwaren strijd moest aanbinden tegen Napoleon, dan dat zwitsersche natuurtafreelen konden doordringen tot haar bewustzijn.

Hier is waarlijk van toepassing wat Milton den gevallen aartsengel doet zeggen:

> The mind is its own place, and in itself
> Can make a Heav'n of Hell, a Hell of Heav'n.

Niet enkel wereldsche beslommeringen verhinderen de natuur te zien. Verhaalt men niet nu nog te Lausanne hoe

een later heilig verklaarde stichter eener wijd en zijd verspreide monniksorde, op eene rondreis over Lausanne naar Genève trekkende, in laatstgenoemde stad aan het avondeten zijne metgezellen met groote bewondering hoorde spreken over een dien dag gezien meer? Hoe zijne belangstelling daardoor gaande gemaakt werd, en hij vroeg waar zij dan toch dat water gezien hadden? Het was het Léman-meer, waarlangs de heilige man den ganschen dag was getrokken! Zoo is ziende blind, wiens geest een gordijn schuift voor het inwendige oog.

Zelfs Rousseau, die dan toch heet aan de achttiende - en zelfs aan de negentiende eeuw - de natuur te hebben geopenbaard! Zag die de natuur om haars zelfs wille? Of zocht hij slechts een achtergrond voor zijne theoriën?

Gulweg bekent hij: *Jamais pays de plaine*, *quelque beau qu'il ne fut*, *ne parut tel à mes yeux*.[1] *Il me faut des torrents*, *des rochers*, *des sapins*, *des bois noirs*, *des chemins raboteux à monter et à descendre*, *des précipices à mes côtés*, *qui me fassent bien peur*. Rousseau's natuurideaal is een tooneel-decoratief; wij hebben hem hôtel-Zwitserland te danken!

Neen, de natuur moet gezien worden met die heilige ontroering, welke geheel doet opgaan in het aanschouwen, pen en penseel uit de hand doet glijden door het gevoel van eigen machteloosheid. Slechts zwijgen past waar zóó de Schepper spreekt. En als straks de tong wordt ontbonden is het enkel ter stameling van Zijn lof. *Septies in die laudem dixi tibi* - die juichtoon weergalmt nog in de valleien en op de heuveltoppen, waar eenmaal vrome monnikken zich terugtrokken tot een bespiegelend leven. Hoe wisten deze eenvoudigen het landschap te waardeeren! Vindt gij op eene kaart of in een reisgids een klooster aangeduid - of wat heden ten dage waarschijnlijker is: een

1) Men denke bij *plaine* niet aan hollandsche vlakten. Een heuvelland als het Geldersche, heet reeds bij een Zwitser vlak. Rousseau heeft dan ook niets begrepen van de zoo mooie omgeving van Genève, waar hij zijne jeugd doorbracht. Hoe hij ons polderland zoude beoordeeld hebben? Zwitsers voelen zich ten onzent beklemd; ook de eindelooze zee drukt hen neder. Voelen wij - omgekeerd - ons niet beklemd in eene zwitsersche bergvallei?

opgeheven klooster of kloosterruïne - richt dan gerust daarheen den voet. Gij zijt zeker beloond te worden voor mogelijke vermoeienis, door het schoonste uitzicht van heel den omtrek. Geen boeken hebben de mannen der middeneeuwen volgepend over de wonderen der Schepping, hoogstens duidden zij - als bladvulling - in hunne miniaturen een brok der omgeving aan. Doch zij waren vereenzelvigd met de natuur door hun groot geloof, en de H. Franciscus van Assisi heeft slechts uiting gegeven aan hun algemeen gevoelen.

Is bij alle kunst het geloof de drijvende kracht; óók om kunst te waardeeren is geloof noodig. En tot deze Hoogste kunst kan alleen door een zeer groot geloof worden ingegaan. Een geloof, niet slechts zeer innig, maar ook zéér nederig; een geloof dat zich overgeeft aan den Schepper van hemel en aarde, gelijk de zoon zich overgeeft aan den vader. Niet enkel aan monniken valt dit voorrecht ten deel. Aan alle zachtmoedigen is het koninkrijk der aarde geschonken. Hoe reikhalzend dan ook worde uitgezien naar nieuwe menschenkunst, door nieuwe drijvende krachten in 't leven geroepen, dezulken kunnen getroost wachten. Zij hebben reeds het betere deel.

Lugano.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

De hoogste eenheid.

Octobermorgen. De kamer, uitzicht-gevend op tuinen met boomen vol geel-dorrend loof onder vaag-blauwen, wolkovervliesden hemel, ligt in fijn-grijze, even goud-doorvleugde klaarheid in een stilte-sfeer van wondre voorvoelingen lichtelijk-vervuld.

De vrouw zit bij het raam en staart met ijlen glimlach naar buiten, ná-levend het in nachtdroom aanschouwde...

De man beziet haar en tracht op heur gelaat te lezen welke nieuwe zielsontroering zich tot bewustzijn wil heffen.

Er verloopt een periode van zwijgen, dat hij eindelijk verbreken moet door de vraag: Kun je 't mij nog niet zeggen?

Zij (zonder van houding te veranderen). De droom zelf wel. Niet zijn diepste beteekenis...

Hij. Misschien zullen wij die enkel samen vinden.

Zij. Het is mij, of je haar al wéét...

Hij. Niet zoo, dat ik er vorm aan zou kunnen geven. Ik weet alleen, dat wij bereid werden tot een kanteling opwaarts. Welken werkelijkheidszin dit voor ons heeft kan ik eerst uitspreken na een woord van jou...

Zij (tot hem opziende). Zoolang de droom duurde, voelde ik je wezen rijzen achter het mijne. En terwijl ik brák in ontroering, was ik er mij nog even van bewust, hoe jij klaar en stil doorzág. Zooeven heb ik het alles nóg eens beleefd. Maar een schroom weerhoudt mij het eenvoudig te vertellen, als ik het onderging... Hoe komt dat?

Hij. Je zei het zelf al. Je zoekt de diepste bedoeling. Je tracht te scheiden de associatie aan verleden daggebeuren van de verbeelding, die zuiver ópkwam uit het onbewuste. Dat is góed. Wij moeten alles pogen te schatten op zijn zuivere waarde. Droomen kunnen voor ons alléén beteekenis hebben, voorzoover zij ons bewust maken van een verandering in het wezens-innerlijk.

Zij. Zoo voelde ik het ook. Maar mijn twijfel ging soms te vér. Ik brak álles af. Ik beschuldigde mijzelf van terugkeer tot een overwonnen standpunt...

Hij (beslist). Dat is het in géén geval. *Als* dit een hernemen is, dan toch op hóóger plan...

Zij. Vanwaar die zekerheid?

Hij. Omdat ik het gebeurende als een stijging aanvoel...

Zij (wendt zich weer van hem af. Haar gelaat wordt met een blos overtogen. Een korte weifeling). Nu zal ik het zeggen. 't Was enkel dit: Ik had een kind. Het lag in mijn armen. Het dronk uit mij... Toch was ik niet volkomen gelúkkig... Er steeg een droefenis in me, die mij ál meer vervulde. Tot ik mij snikkend over mijn kindje heenboog en aldoor moest denken: Wáarom ben ik nu niet gelukkig?

Hij (gespannen). En bij alles behield je bovendien het bewustzijn, dat ik achter je stond en doorschouwde?

Zij. Ja...

Hij (loopt in strak nadenken heen en weer). Dit is héél belangrijk. Terwijl je vertelde, heb ik een krimping van pijn gevoeld, alsof ik je iets had onthouden...

Zij (smartelijk-geschokt). O...

Hij. Het is geen zelfkwelling. Het beteekent voor mij alleen, dat ik diep in mijn wezen heb te graven. Naar een begeertestand, die een deel van mijn vroeger handelen beheerscht moet hebben...

Zij (met verwijtenden ernst). En dat zou géén zelfkwelling zijn?

Hij. Neen. De grondslagen van ons huwelijksverband zijn geraakt. Wij hebben opnieuw te onderzoeken of ze deugdelijk zijn.

Zij. Deugdelijk?

Hij. De voor ons levensgeluk eenig mogelijke...

Zij (met een vleug van angst). En als ze dat niet blijken?

Hij (ingaand op haar vrees). Volgt géén terugval. Maar wij herbouwen, wat wij eens zuíver doorvoeld hebben, op hoogeren, hechteren grondslag...

Zij (opademend). Ja, daarop moet ons oog gericht blijven...

Hij. Maar zonder iets op te offeren van ons diepst behoeven...

Zij. Waarom zeg je dat opeens?

Hij. Om te voorkomen, dat wij een van beiden, gedreven door het verlangen elkander smart te besparen, zouden berústen in een oplossing, die de wáre niet is...

Zij. Wat *is* dan een zuivere oplossing?

Hij (na een volgen van gedachte-vluchten). Die ons bindt in één pure vreugde-van-ópgaan...

(Zij leunt achterover in haar stoel en ziet hem aan met den glimlach van het vertrouwen. Hij treedt nader en legt haar de hand op den schouder.)

Hij. Zoo stonden wij gisteravond eerst ook. En het herinnert mij aan wat later gebeurde. (Zijn spreken wordt door opkomende gedachte-reeksen onderbroken.) In ons samen-zijn van de laatste avonden lag de voorbereiding. Hebben ze zich niet gekenmerkt door een stijgende behoefte aan liefkozing? (Hij buigt zich over haar.) En weet je nog, hoe daarbij een vage ongerustheid in ons was? Nu en dan vroeg je mij of je me niet uit mijn studie hield en ik zei neen met de overtuiging toch niets te kunnen doordénken. Het was méér dan toegeven aan een loomheid. Ik handelde naar den drang van een verlángen, dat evenzeer in jou leefde. Getuige je *vraag*, die je mij nooit stelde, als wij een onzer gesprekken hielden over een geestelijk probleem. Al kostte

dit soms een ganschen studie-avond. En de lichte onrust, die ons beving, was dan ook enkel het gevoel heengedreven te worden naar iets, dat wij niet in vorm konden vatten. (Hij richt zich op.) Het is vreemd, zelfs nú, terwijl ik toch louter wil doordringen tot het begrip van onze ervaring, rijst telkens de neiging in me, er níet meer over te denken, er níet verder over te spreken, maar weer stil aan je voeten te gaan zitten met het hoofd in je schoot...

Zij (op overgegeven toon, die blijk geeft hoe volkomen ze al het uitgezegde doorvoelt). Zooals gisteravond...

Hij. Ja... En zou je dan weer mijn hoofd in je handen nemen en met die vreemde, haast weemoedige innigheid zeggen, dat je mij als je kínd voelt...

Zij. Ik geloof het wél...

Hij (al gedempter sprekend, als vreesde hij, dat het geluid van zijn eigen stem de wordende gedachteweefsels kon doen scheuren). Was je gelukkig in dat oogenblik?

Zij (eenvoudig). Volkómen...

Hij. Graaf eens diep in jezelf. Hief zich geen enkel verlangen, terwijl wij zoo samen waren?

Zij (zonder nadenken). Geen schaduw...

Hij. Ook niet de visie van een nog hooger geluk?

Zij (met schijn van glimlach). Alsof dat kón...

Hij (na een peinzen). Is er dan vanmorgen, onder je náleven niet een moment deze gedachte door je heengegaan: Zooals gisteravond mocht ik het kind wel hebben. In de verbeelding. Niet in de werkelijkheid. Of lag onder iets van hetgeen je zag, de aanvoeling van die gedachte?

Zij (licht-bevreemd). Waarom vráág je dat?

Hij. Je wedervraag houdt een antwoord in...

Zij. Neen... Mijn antwoord is, dat ik het niet weet. Er kwam zooveel in mij op: ik kan niet alles meer hervinden... Maar het doet mij vreemd aan, dat je dit uit mij halen wil...

Hij. Je voelt heel zuiver, dat ik iets bijzonders van je verlang, dat ik speur naar strevingen in je onbewuste zijn,

die nauwelijks tot aandoening werden... Zie: wij zijn man-en-vrouw in eeuwigheidsstand. Dit sluit in, dat in geen van ons beiden een aandoening kan rijzen, die niet een gelijkwaardige weerspiegeling heeft in den ander. Ik moet jou ontroeringen in mijn begrip kunnen weervinden. En omgekeerd... Indien ik werkelijk door een begeertestand, dus in onze verhouding een verkeerd begrip, misleid ben, moet er in jou een verlangen onbevredigd zijn gebleven...

Zij. Maar de gelijkwaardigheid dan? Er moet dan ook in mij een fout zijn geweest...

Hij. Louter, dat je je behoeven niet tóónde...

Zij (drijft weg in gedachten. Na een tijd): Onze uitwisselingen zouden dus enkel daarin bestaan, dat wij het gelijktijdig in 't diepste zelf ondergane als brengen in dezelfde sfeer?

Hij. Wederzijdsche bewústmaking. Overeenkomstig aan die in ons eigen wezen alleen geschiedt, wanneer zielsontroeringen worden gevat in begrip...

Zij. Ik twijfel er nu juist aan óf onze bewustmaking wel *wederzijdsch* is. Vaak schijnt het mij, dat ik alleen door jou in bewustzijn groei...

Hij. Omdat je diepste zelf ligt in de sfeer der blinde ontroering. Voor jou komt het begrijpen eerst nà je innigste beleving. Maar voor mij rust de diepste beleving in het begrip. Daarom kan je soms je bewustwording als iets van mij stammends beschouwen. Maar je vergeet wat mij van jou toekomt. Ik drink je gewaarwording in om te worden opgevoerd in mijn sfeer van begrijpen. Met evenveel recht kan *ik* dus zeggen door *jou* in bewustzijn te stijgen. En zoo is het ook. Het blijft een wederzijdsch geven-en-ontvangen. Hoe zou anders opbouw mogelijk zijn?... En wat wij nù onder de oogen moeten zien is in wezen niets anders dan het voortdurend samen-beleefde. Slechts zijn er dwalingen aan voorafgegaan en grijpt het dus diéper in... Het had tijd noodig om zich te ontplooien.

Zij. Toch blijft er voor mijn gevoel een onzekerheid. Hoe kan uit een gelijkwaardige innerlijke beleving een wederkeerig geven-en-ontvangen worden opgebouwd? Is er niet òf het een òf het ander?

Hij. Er is schijnbaar alléén de opbouw, de voortgang van ons liefdeleven. Wat ik den eeuwigheidsstand noemde zou dan het inbegrip daarvan zijn. Maar kennen wij niet een ervàring, die dien stand als tot werkelijkheid voor ons maakt? Een verzweven boven àl wederzijdsch zelfbegrip uit? Een gelijktijdig zijn-en-niet-zijn in de onpeilbaarheid van het vereeuwigd oogenblik. En wat is dit anders dan het nooit bewust-bestreefde, maar steeds dichter-benaderde doel van den opbouw. Leeft in ons niet het verwachten, van wat wij eens noemden: de hoogste binding?...

Zij (zwijgt, doch zonder volkomen bevredigd te zijn. Een directe tegenwerping rijst echter niet in haar. Stilte overgolft al het verwerkelijkte. Haar gedachten zijn teruggedwaald naar het uitgangspunt, tot ze opeens zegt): Is het eigenlijk wel goed zooveel wáárde te hechten aan een dróóm...

Hij (glimlacht).

Zij. Waarom lách je?

Hij. Om je prachtig-vrouwelijke ontkenning van mijn heele begrips-bouw.

Zij. Het kwam zoo in mij óp.

Hij. Omdat mijn zelfbeschuldiging je een gevoel van pijn heeft gegeven?

Zij (blijft het antwoord schuldig).

Hij. En wij hechten toch geen waarde aan den droom als zoodanig? Hij diende ons toch enkel als middel? Hij deed je een onbevredigd verlangen tot uiting brengen, zóó dat het in mij kon weerspiegelen als zelfverwijt... Je zei me, dat alleen het kind-in-mij je niet genoeg is, dat de behoefte aan het andere moederschap daardoor niet volkomen wordt gestild...

Zij. Leidt je dat nu niet af uit den droom als zoodanig?

Hij. Louter het feit, dat je hem voor jezelf als openbárend erkende. Wat je nu weer bevestigt door 't uitblijven van een directe tegenspraak...

Zij (zonder onmiddellijke repliek, terugkeerend tot iets van 't vroeger gezegde, dat bleef naleven in haar gedachten).

Maar moeten dan al mijn verlángens zonder meer bevredigd worden...

Hij. Al je behoéften... Slechts de begéérte ten opzichte van elkaar zagen wij steeds te moeten opgeven...

Zij. Je zegt dat ik hóóger reik dan naar het kind-in-jou... Is het dan geen begeerte in míj, die me meer doet verlangen dan mij gegéven wordt. Ik mág toch niet meer vragen dan wat uit jou is?

Hij. Zou je het werkelijke moederschap dan nièt door míj verkrijgen? En je móet vergen alles wat tot zuivere stilling van je behoefte noodig is. Of het gegeven wordt of niet. Anders ging je geraken tot een ongevraagde opoffering, waaronder een al dieper-wordende onbevredigdheid zou verborgen liggen... Dit moet bij onze verhouding uitgesloten zijn... Het is een bron van noodelooze kwelling, het begin van een vervreemding...

Zij. Het is toch ontzachlijk moeilijk, altijd de begéérte van de behoefte te onderkénnen...

Hij. Niét als wij ons voortdurend klaar blijven uitspreken...

Zij (haar gedachtegang vervolgend). Je sprak van zelfverwijt... Ik verwijt mij zoo vaak dat ik je niet genoeg géef...

Hij. Zie je nu hoe noodzakelijk het is, dat wij nog eenmaal in volle bewustheid beschouwen, wat er ons toegebracht heeft te leven, zooals wij doen? *Al* het onopgeloste woelt zich bloot. (Na een zwijgen.) Weet je nog wanneer wij voor 't eerst zagen, dat onze éénheid het diepst en het zuiverst zou zijn, als wij een uitsluitend geestelijk samenleven konden hebben? Het was een zomeravond toen wij terugkeerden van een verren tocht door de velden. Zóó diep had ons de puurheid van den avond doordrongen, zoo vér hadden wij onze wezens verlóren gegeven in de ruimte, dat het bewustzijn van een stoffelijk bestaan als vervlogen was en wij ons één wisten in het ontijdelijke... Maar bij het langzaam keeren van het lijfsbesef overviel ons een droefenis, die we alleen wisten te verdrijven door de mogelijkheid van een geestelijk huwelijk uit te spreken. Later

hebben wij eerst het vaste besluit genomen. Was het niet zoo?

Zij. Já.

Hij. Dan is nú mijn vraag: Zijn wij te diep beinvloed geworden door de stemming van één enkelen avond of ontplooide die zich juist uìt onzen waarachtigen wezenstand...

Zij. Ik geloof het láátste.

Hij. Waarom?

Zij. Waren wij niet aldoor gelúkkig? Wij voerden toch geen strijd met onszelf? En leden niet onder een gemís....

Hij. Ik nóoit... Maar bestond jou geluk niet daarin, dat je rustte in de zekerheid hoe mìj niets ontbrak?

Zij. Zoodat ik mij van een gemis nooit bewúst werd? Maar kán dat. En *is* het dan wel een gemis, als het zich toch niet doet voelen? Wat kan dááruit voortkomen.

Hij. Een stokken. Wij moéten elkaar telkens iets onthouden, zoodat de een den ander door het toonen van een onvoldane behoefte kan drijven tot een nieuwe gave...

Zij (met een glimlach). Strijd op leven en dood...

Hij (ernstig). Já, *onze* sexestrijd, *onze* kamp om de volkomen eenheid. En al voert die niet tot verbitterde woordenwisselingen of tijdelijke scheiding, toch kunnen wij in bewustheid niets anders doen dan wat elke man en elke vrouw moeten doorworstelen om elkaar te leeren zien als van aangezicht tot aangezicht...

Zij. Een volkomen kénnen?

Hij. Dat *is* er niet. Evenmin als absolute zelfkennis. Wat wij bereiken kunnen is alleen, dat iedere vraag, die rijst in één van ons een onmiddellijk antwoordt vindt in den ander, dat elke aandoening wordt verwerkelijkt, elk begrip doorzield...

Zij. Gebeurt dat dan niet?

Hij. Altijd nog onvolkomen. Vooral nu. Mijn aanvoeling je iets te hebben onthouden is tot zekerheid gegroeid. Voor een zuiveren voortgang is een gave mijnerzijds noodig. Wij moeten zóólang zoeken, tot wij weten welke... En daarom

vraag ik mij af: Heb ik wel àl de gevolgen van ons besluit zorgvuldig gewogen? Kan er niet een zelfbedrog zijn binnengeslopen bij de beschouwing van de motieven?... Ik zal nu trachten alle begripsdrijfveeren, die mij geleid hebben, bloot te leggen. En uitspreken, onverhuld, als deed ik het enkel tegenover mij zelf, wat er rijst in mijn geest, nu ik opnieuw in het vraagstuk wil doordringen. Ik voel, dat dit nóódig is. (Hij loopt eenige malen zwijgend op en neer.) Er leefde in mij steeds een sterke drang naar vergeestelijking. Eén kant ervan was mijn hang naar eenzaamheid en mijn geneigdheid tot studie. Toch had ik altijd het voorvoelen van een vrouw, die er voor mij wezen moest... En ik was nooit geheel vrij van de zinnelijke begeerte, maar ik heb daaraan niet toegegeven, intuitief-wetend, hoe dan mijn leven een keer zou nemen tégen zijn hoogste bedoeling in. Dus was er een strijd in mij. Maar naarmate in den loop van jaren mijn zelf-bewustzijn toenam en mijn verlangen naar zelf-verwerkelijking, nam die een ander karakter aan. Ik vond het middel om mijn innerlijken tweestrijd te beslechten...

Zij (opeens gespannen). En dat wás?

Hij. Het in gedáchte, in de verbeelding *toegeven* aan de opkomende begeerte. Zoo vér mogelijk. Tot ze brák.

Zij. Hoe kwam je daartoe?

Hij. Dóór mijn zelf-ontleding. Ik wilde de gevolgen van toegeven eens zién... Dus stelde ik mij voor het gedaan te hebben en er mede door te gaan in den allerergsten vorm. Er volgde géén opzweeping, zooals je misschien zou verwachten. Het volgroeien door de verbeelde verwezenlijking maakte, dat ze mij als zuiver waanbeeld ontviel... Wel keerde ze telkens. Maar de zekerheid nooit door haar overheerscht te hoeven worden, bleef onaangetast... Want ik kon mijn geestelijken uitlaat ten slotte in alle bewustheid toepassen... Toen ben jij gekomen. Ik wist je de ééne voor mij, zónder dit eerst in 't begrip te hebben opgebouwd. Je wekte aandoeningen in mij, die ik niet volkomen wilde of kón bewustmaken. Ook deze: dat ik nu zélfs geen strijd meer tegen 't zinsbegeeren zou hoeven te voeren. Althans: 't scheen uit mij wéggezonken. Later heb ik dat wel gehouden voor

een verschijnsel van de volkomene wezensaanvulling, die je mij bracht... Nu wou ik er enkel dit mee zeggen: ons besluit was tenminste in één opzicht de zuivere voortzetting van een vroeger-gevonden levenshouding... En scheen een uitbouw van wat door onze eerste aanrakingen was geworden... Er lag niets gewrongens in. Zelfs de gedachte aan een innerlijk bezwaar tegen de *uitvoering*, kon geen invloed doen gelden, omdat mij toch immers het nog eens-gevonden middel tot wering van alle troebelingen was gebleven...

Zij (vreemd-verschuchterd). Dus was er geen reden tot zelfverwijt?

Hij. Schijnbaar niet. Toch voel ik ergens een hapering. Ik kan er alleen geen woorden voor vinden. Ik zal dóórgaan, dan rijst het vanzelf. Val mij in de rede, zoodra er een tegenspraak in je opkomt. Dat breekt het vooropgestelde van mijn gedachtegang en houdt mij in zuivere gemeenschap met het onbewuste... Ik ben er mij zéér wel van bewust geweest, dat ik je het moederschap ging onthouden. Maar nooit had ik den instinctieven drang ernaar als een sterke behoefte in je gevoeld. Terwijl in mij van jongsaf een voorvoelen is geweest, dat ik nooit kinderen zou hebben. Dit ontleedde ik nimmer. Toch zou hierin een sleutel kunnen liggen. Wat was dat? (Zij zit roerloos. Er is als een fijn net van smart over haar aangezicht gelegd. Hij ziet het niet, ganschelijk in innerlijke aanschouwing verlóren.)

Kwam het door de behoefte van het kind-in-mij-zelf? Zag ik de vrouw alleen als geestelijke zuster en draagster van teederheid voor dát kind... Was mijn voorvoelen dus slechts een onbewuste, verfijnde jalouzie? Die in de kiem verstikte, wat eens mededingen kon?

Of lag er een levensangst onder? Zag ik mijn wezen als een einde? Was mijn drang naar zelfverwerkelijking zóó zelfzuchtig dat ik er de zichtbare wezensvoortzetting in het kind aan opofferde?

Of nog anders: huiverde ik enkel terug voor het onbekende? Was het dus al een waan? Ook mijn stand ten opzichte van de begeerten der zinnen. Sloot ik mij af van dat, waar ik míj eigenlijk in wìlde, in mòest werpen? (Een afbreken.) Ik zeg niet, dat een van al deze dingen absoluut

wáár voor mij is. Het zijn flitsen, die mij doorschieten. Wat ik zoek, is steeds nog iets ánders. (Hij wendt zich tot haar en ziet de smart, die over haar gelaat verbreid ligt.) Wat is er? Doe ik je pijn?

Zij (kan niet antwoorden).

Hij (neemt haar hoofd tusschen de handen. Met teederheid.) Heeft mijn kille zelfontleding je geschókt?

Zij (zacht). Je zei zulke vréémde dingen. Ik heb je nooit zoo gezien.

Hij. Hinderde je alleen mijn onttakeling? Of iets ánders?

Zij. Ik kan het zoo moeilijk zeggen. Ik kan niet zoo ver doordringen in alles als jij. Maar ik geloof niet dat je wáár was. Het beeld, dat je ontwierp wás niet je eigen beeld. Ik stond er vreemd tegenover. Ik voelde het niet als van mijn mán. Ik begrijp wel, dat ál die gedachten door je héengaan. Maar niet, dat je er naar handelen zou...

Hij (in peinzing). Niét dat ik ernaar hándelen zou... Waarmee je bevestigt, dat er een andere, diepere drijfveer was, die wij nog niet blootlegden... (Plotseling). Zég me dan, wat voor jou den doorslag gaf tot ons besluit?

Zij. Voor mij? Ons gelúk.

Hij. Niets ànders?

Zij. Neen... Ik kan het wel anders zéggen: jóu geluk.

Hij. Het mijne? Maar dát is niet hetzelfde!

Zij. Voor míj wel... Je maakte me zóó rijk, altijd gaf je mij zoovéél, dat ik niet weet, hoe ik het je ooit vergoeden kan. Wanneer jíj gelukkig bent, ben ik het ook...

Hij. Ik kan niet aannemen, dat je je enkel onderschikken wilt aan mijn gezág... Dat je blìndelings volgen wilt, wat ík zou gezien hebben, dat je mij blìndelings géven wilt wat ik schijn te vergen... Je gelooft aan mijn liefde, aan mijn bewuste bedoeling je gelukkig te maken. Toch is het, alsof je níet ziet, waaruit dit streven gevoed wordt. Het ìs, alsof je gelooft, dat ik maar wegschenk van een onuitputtelijken rijkdom en je slechts aanváardt. Ik verscherp opzettelijk

de tegenstelling. Je ziet nog altijd niet de gelijkwaardigheid van de uitwisseling, niet dat àl wat je van mij ontvangt slechts de teruggave is van hetgeen je mij geschonken hebt. Wat zegt dit? Dat ik je steeds moet belet hebben je naar je diepste beleving volkómen te geven, dat ik ondanks de voortdurende begripsvatting iets van je gewéigerd heb... Anders zou de gedachte mij te kórt te doen *niet* in je kunnen opkomen.

Zij. Kan ik dan niet het bewústzijn hebben, dat alles, wat ik te geven heb, nóg niet genoeg is voor jou, niet opweegt tegen wat ik van jou ontvang?

Hij. Héb je dat bewustzijn?

Zij. Soms wél...

Hij. Nú níet?

Zij (verward). Ik weet het niet.... Neen...

Hij (haar aanziend). Heb je ook de zekerheid mij alles gegeven te hebben...

Zij (al verwarder). Het is zoo moeilijk voor mij, daarover te spreken...

Hij. Had je oóit die zekerheid?

Zij. Ik geloof niet, dat ik dit ooit ontlééd heb...

Hij. Als het zoo wàs, zou het geen ontleding behoeven. Dan wist je het...

Zij. Ja... misschien.... Ik wou je zoo graag ánders antwoorden. Kon ik maar beter met mezelf tot klaarheid komen... Ik voel wel, dat je iets van mij verwácht, dat ik niet géven kan... Er is ook altijd iets geweest, dat ik ìn mij droeg, maar nooit uiten kon. Wellicht durfde ik het niet.... Of ik vond het te onbelangrijk.... Soms hield ik het voor een begéérte, waardoor ik mij niet wilde laten meesleepen...

Hij. Dat wat ik zei is waar: in je diepste wezen voelde je een weigering van mij uitgaande naar wat lichtverlangend zich hief.

Zij. Waarom wil je toch alles tot een zelfbeschuldiging terugbrengen?

Hij. Er is geen ander middel om tot volkomen klaarheid te geraken. En doe je 't niet evenzeer als ik? (Zij zwijgt. Hij loopt eenige malen heen en weer, vol nieuwe gedachten.) Als ik mij nú afvraag, wat ons leidde, is er dit antwoord: de bewùstheid, het begríp. Dat alleen. En al is het waar, dat dit opgebouwd werd uit ons *beiden*, het is evenzeer waar, dat wij dus lééfden naar wat slechts voor míj de diepste bevrediging inhoudt....

Zij. Maar *mijn* verlangen naar bewustwording dan?

Hij. Vindt zijn hoogsten uitingsvorm in een algeheele overgaaf aan die je de ééne voor je weet met de onuitgesproken bedoeling je niet-te-verwerkelijken gevensdrang in hem als grijpbare bewustheid te zien rijzen... *Dít* heb je mij aldoor gezegd... En het is in wezen niets anders dan wat wij vróeger zagen... Slechts handelden wij er niet geheel naar. Althans *ik* niet. Want het zal je alleen mogelijk zijn het te doen, als ik de hoogste uitingsvorm geef aan mijn verlangen naar zielsontroering, staag-wellend uit het onbewuste als een niet-te-weerstreven stroom, als ìk mij overgeef aan de ééne, die er voor mij is...

Zij. Deedt je dat dan niet?

Hij. Nooit zóó, als ik nú zie, dat mogelijk is. Nooit zóó dat ik de leiding van het onbewuste erkende om zichzelfs wil...

Zij. Wat volgt daar dan uit voor ons?

Hij. Dat je mij brengen zult tot onbegrepen daden... Dat wij het begripslicht dooven en ons schip toevertrouwen aan de blinde loods van je gevoels-aanschouwing...

Zij. En waar voert ons dit heen?

Hij. Ik zal het je zéggen, als wij er zíjn... (Een vreemde glimlach bindt hen.) En wat zul je nu doen als ik mijn hoofd in je schoot leg? (Zij antwoordt niet. Een stilteweven)... Je hebt gelíjk. Ik moet niet meer vrágen. (Hij zet zich aan haar voeten en buigt het hoofd achterover. Zij omvat zijn gelaat met beide handen. De stilte overgroeit hen.)

Zij (na een tijd, zelfvergéten). Mijn kínd...

Hij (met gesloten oogen). Je had altijd een vage angst voor iets in mij nietwaar? Je zag mijn geestelijken stand hoog boven de jouwe. Je geloofde nooit, dat je wezenseigen, je innigheid hooge waarde voor mij had...

Zij (schuchter-verwijtend). Waarom zég je dat?

Hij. Omdat ik een groote behoefte aan teederheid heb, die je geheel stillen kunt, als je wilt...

Zij. Waarom zoú ik het niet willen?

Hij. Ik weet het wel. Het is ook geen verwíjt. Enkel een bekentenis...

Zij (buigt zich over hem en streelt hem de wangen. Haar warme adem strijkt langs zijn oogleden).

Hij. En zóó groot is die behoefte, geloof ik nu, dat ze eerst volkomen bevredigd zal worden door het kind. Als dit er is en wij buigen ons daar samen over heen en je geeft je dán in een blik der oogen of een handdruk, zal ik eerst álle teederheid ontvangen, die je geven kunt. Want dan zijn de diepste bronnen in je ontsloten...

Zij (antwoordt niet, hijgt een langen zucht uit).

Hij. Is het zoo niet?

Zij (streelt hem het gelaat met een begin van hartstocht).

Hij. Er loopt een vreemde rilling door je handen.

Zij. Je hebt ook zooveel in mij gewekt.

Hij. Niet meer dan wat altijd daarop wachtte...

Zij. Ik ben bijna bang. Het is of je mij dieper kent dan ik zelf...

Hij. Toch geef ik mij enkel over aan de ontroeringen, die ik in je voel rijzen...

Zij (na een tijd). Is dit nu hártstocht...

Hij. Misschien. Als het niets méér is zullen wij er doorheen gaan en 't ontvalt ons vanzelf...

Zij. Zonder schending?

Hij. Ja. De schending ontstaat alleen door het verwijlen

erin... Maar alle doorgang voert tot het licht. (Een stilte.)

Zij. Het is zoo vréémd. Het lijkt mij, of je nu juist het tegenovergestelde zegt van straks. En tóch...

Hij. Voel je geen tegenspraak...

Zij. Neen.

Hij. En je werd dieper geraakt...

Zij. Dat óók...

Hij. Er is ook slechts dit onderscheid, dat ik nu aanvaard in jou sfeer, wat ik eerst alleen aannam voor de mijne... Eens zag ik den blinden hartstocht als een begéérte. Voor die in de begripssfeer, ligt te verwinnen en te ontstijgen met een verbeeld doorgaan... Maar in de ontroeringssfeer moet dit werkelijk zijn. Vandaar de schijnbare tegenstelling...

Zij (na een stilzwijgen, waarin beiden zich zuiver aan hun gevoelservaringen hebben overgegeven). 't Is of je mij een óffer brengt... (plots afbrekend) Zeg ik iets vréémds?

Hij (in een even openen-en-sluiten der oogen). Iets práchtigs. Ja, eindelijk kan ik mij géven. Naar je behoefte. Als samenstemt met je eigen overgave. Zóó, als wij steeds geloofden, dat niet mócht... (Na diepere stilteteugen.) Het is wonderlijk, hoe wij nu komen tot wat wij eerst verwierpen. Want het ìs geen terugval. Niet een hernemen van 't oude, omdat wij te hoog wilden grijpen. Géén hartstocht-zonder-meer voert ons mede...

Zij. Wat dán...

Hij. Innerlijke groei, die ons de dingen des levens in hooger verband doet zien. Nu kennen wij de begéérte en 't blinde zelfvergeten als een schakel van den voortgang. Vroeger zagen wij ze als een einde. Daarom vermeden wij ze en brachten een stilstand in ons teweeg...

Zij. Was dan al 't voorafgegane wel noodig geweest! Zouden wij niet vroéger dezen stand bereikt hebben, als wij ons hadden overgegeven zonder te begrijpen?

Hij. Is dit enkel een vráág, die rijst of een overtuiging, waaraan je nu vórm geeft?

Zij. Enkel een vráág...

Hij. Dan geef je 't antwoord zelf: 't is nooit de dáád, maar de leiding daaronder, die ons verder brengt...

Zij. (dwaalt even geheel weg in gedachten. Hij voelt dit, omdat haar hand hem alleen werktuiglijk meer streelt).

Hij. Welke twijfeling kwelt je nu nog?

Zij. Je sprak over mijn behóefte... Dréép ik je dan hiertoe?

Hij. Ik zou ja kunnen zeggen.

Zij. Maar aldoor voelde ik jou leiding. Je gaf vorm aan wat vaag in mij leefde èn meer. Je gáf, wat ik noodig had.. En je belooft méér nog, dan ik behoef...

Hij. Dit kan ik nú niet tegenspreken. Het is de oude strijd op hooger plan. Toch zal je ééns weten, dat ik niet méér geven kón, dan je behoefte mij vroeg.

Zij. Wanneer?

Hij. Als je diepste wezen volkómen ontbloeid is. Zoodra je de onderlinge wáárde kent van de aandoeningen, die je nu verward en vaag doorzweven. En je verstaan hebt, dat er nièts te onderdrukken is, dat een zuivere opgang de ontplooiing van alle kiemen vereischt...

Zij (drijft even weg, dan doorvaart haar een rilling, als instroomend uit de ruimte. Zij drukt de handen vast tegen zijn gelaat en kùst hem. Hij buigt de armen om haar hals en zij stijgen in 't zelfvergeten hunner máchtige omhelzing. Tot ze zich losmaken van elkaar en zich licht-hijgend verheffen. Met nieuwe oogen zien zij elkander aan).

Zij (met klimmenden blós). Zóó had je me nog niet gekùst..

Hij (antwoordt niet, doch legt haar langzaam de handen op de schouders).

Zij. Ik duizel... En toch niet. 't Is alleen of er geen werkelijkheid meer bestaat. Of wij de eenig-levenden zijn... (Zij schouwt in zijn oogen als opende zich daar een Mysterie).. Is dit nu de hoogste eenheid?

Hij (met vreemden glimlach en diep-verstilde stem). Enkel een voorvoelen nog... (Zij geeft zich opnieuw in zijn armen.)

KAREL WASCH.

Liedjes die gezongen worden.

De kat.

Daar woonde in een heerenhuis
Een luie dikke kat,
Die op de heele wereld
Niets te verliezen had.
Alleen zijn harig kattenlijf,
Dat likte hij tot tijdverdrijf.

Er leefde in dat zelfde huis
Een trouwe waaksche hond,
Die blafte tegen vreemden
Of sprong als gek in 't rond.
Soms snuffelde zijn natte snuit:
Hij dacht: ‘wat voert die kat toch uit!’

Zijn meesteres gaf theetjes
En had het razend druk
Met vrienden en visites
En ander ongeluk.
Zij dacht, als zij was uitgeweest:
‘Wat 'n makk'lijk leven heeft zoo'n beest!’

Die dame had een kennis,
Die had het druk voor drie,

Die werkte voor bazaartjes
En voor filantropie.
Ze dacht: ‘het weldoen is zoo zoet
Dat nu die vrouw zoo luieren moet!’

Die kennis heeft een dokter,
Een knap, verstandig man,
Die ieder, die kapot is,
Weer netjes lappen kan.
Hij kijkt die vrouw eens schamper aan
En denkt: ‘Wat nutteloos bestaan!’

Een vriend weer van dien dokter
Doet zwaar aan politiek,
Die denkt: ‘draai jij maar pillen
En maak de menschen ziek!’
Hij leeft voor 't heilig staatsbelang
Spot met den drukken doktersgang!

De kat ligt maar te slapen,
De hond blaft onverveerd,
Mevrouw rijdt steeds visites,
Vriendin filantropeert;
De arts houdt zieken aan de praat,
Zijn vriend bestuurt het schip van Staat.

De poes die geeuwt eens even
Van al dat druk gedoe;
Schurkt dichter in elkander
En doet een oogje toe.
Zijn filosophisch kattenbrein
Denkt: ‘Wat een rust een kat te zijn!’...

De hoedenspeld.

In 'n sjofel groen hoedje met rafelig lint
Zag 'k 'n zilveren hoednaald pareeren
Zij zat daar alleen en had naar 't scheen
Geen zin zich te encanailleeren.
Ze was klein, maar antiek,
Deed voornaam sympathiek
En ze voelde zich wel in 't leven,
Ze trok zich wat terug,
Had een keur in haar rug,
Dat is niet een ieder gegeven!

Daar kwam op een dag, geheel onverwacht,
Nog een andere pen in 't hoedje,
Die boog met zijn grooten, wat poenigen knop,
En de ander knikte minzaam een groetje.
De nieuwe spontaan
Ving een praatje nu aan,
Een joviaal, wat luidruchtig gesprekje,
Zijn flonkerende kop
Met verguldsel dik op,
Had plezier in het schuchtere bekje.

‘Het waait veel te hard en je taak is te zwaar,
Ik zal voor je werken hoor kindje,
Jouw speld is te dun en je knop veel te zwak
Je breekt bij 't onnoozelste windje.’
Ze vond hem wat vrij,
Maar was eigenlijk wel blij,
Hij was zoo geschikt en hulpvaardig,
Zijn parvenu's air
En zijn goedige flair,
Vond ze eigenlijk gezegd toch wel aardig.

Toen heeft hij haar eindelijk ten huwelijk gevraagd
En wachtte nu op haar beslissing,
Ach hemel, dat had zij toch zoo niet bedoeld,
Dat was een totale vergissing.
Ze zei: ‘Arme man,
Maar kijk me eens an,
'k Moet waarlijk je meening betreuren,
Ik hoor tot de chique
En mijn knop is antiek,
'k Ben zilver en mijn rug draagt drie keuren!’

Hij zweeg, want de storm maakte een eind aan 't gesprek,
Een windvlaag en weg vloog het hoedje.
Ze waren verstrooid, vergaten hun werk,
Zoo doet dat verliefd'rig goedje.
En hoog blies de wind,
Het hoedje met het lint,
Dan kwakte hij 't wreed naar beneden;
Het lag als een vod,
Besmeurd en kapot,
En de tram heeft het toen overreden.

De draagster verschrikt zocht met fladderend haar
De spelden van 't verfomfaaide dopje;
Ze vond van de een slechts de koperen naald,
Van de ander het zilvren knopje.
Toen kreeg z'n idée,
Er valt altijd iets mee
Als 't noodlot je bruut komt trakteeren;
Daarginds bij een smid
Liet ze het koperen lid
Aan het zilveren knopje soldeeren.

Toen waren hun levens voor altijd vereend,
Maar helaas, 't was een droeve mislukking,
Nooit meer kwam de koperen pen voor den knop
In zalige liefdesverrukking.

Zij vloekte haar lot,
Ging ze nu maar kapot!
Ze zat scheef op die poenige gouwe.
En *hij* dacht op 't lest:
‘'k Ben bekocht met dat nest,
'k Ben flambé en voor eeuwig verkouwen!’

Het hofje.

'k Ben weer in mijn oude hofje
Met zijn proop're huizenrij,
't Bleekje met de appelboomen
Zonnig, vredig stukje wei.
'k Hoor het suizlend boomenruischen
'k Hoor den pompenslinger gaan,
En 't gesliffer van de muiltjes,
Vrouwtjes dribb'len af en aan.

En als 's avonds 't stadsgerommel
Heftig aan de ziele slaat,
Is of met het hofjespoortje
'n Andre wereld opengaat.
Maanbeschenen ligt het bleekje
Ongerept in zilvergroen,
En de huisjes staan te peinzen
Net als oude menschen doen.

't Is alsof het lang verleden
In dat stil gedoe herleeft,
Of het met de buitenwereld
Niet in 't minst te maken heeft.
Of daar achter 't kleine raampje
Waar een rossig lichtje kwijnt,
'n Stil geluk is weggesloten
Dat ons onbereikbaar schijnt.

'k Denk dan aan een platenbijbel,
Een dikbuikig kabinet,
't Blad met transparant comfoortje
Waar de koffie wordt gezet.
'k Zie die oude, lieve handen,
Neepjesmuts en omslagdoek,
'k Ruik de zwarte brokkentrommel,
De gesneden peperkoek.

'k Voel zoo bij die oude menschen
Hoe zij op een drempel staan,
Dat zij met de aardsche dingen
Rustig hebben afgedaan.
In d' eentonigheid der dagen
Koest'ren zij hun hofjesvreê,
Dragen die zelfs buiten 't poortje
In 't rumoerig leven mee.

Het torentje.

Ik zit hier op mijn torentje
En zie de wereld draaien,
De mannen pierewaaien,
De vrouwen haaiebaaien,
Als één bewogen mierenhoop,
Met ijv'rig heen en weer geloop.
O, zette nu een reus zijn voet
Op al dat wriemelig gebroed!

Ik zit hier op mijn torentje
En zie de groote aarde,
Met alles wat daar paarde
En nieuw gewemel baarde,

Als één ontzettend ledikant
Een groote, felle liefdebrand...
O, kwam er nu een reus, zoo groot,
Die alles frischjes onderspoot.

Ik zit hier op mijn torentje
En ga mijn luiken sluiten,
Er roept een stem daarbuiten,
Een oog gluurt door de ruiten;
Een laddertje wordt vastgehaakt
Hetgeen mij gansch onrustig maakt.
Och, wierp nu maar een sterke hand
Dat laddertje terug op 't land.

Ik moet hier van mijn torentje
Het uurtje is geslagen
Dat 'k mij benêe moet wagen
Om mee den last te dragen
Van al dat wriemlig, druk gedoe,
Ik moet weer naar de wereld toe:
Een ziel als mensch geboren
Moet scheiden van zijn toren!

M.A. DE WIJS - MOUTON.

Buitenlandsch overzicht.

27 Juli 1916.

Het Engelsch-Fransche offensief aan de Somme heeft nog tot geen doorbraak geleid, en deze was noodig, wilde er eene beslissing van komen.

De Duitschers hebben een geweldigen aanval te doorstaan gehad, maar zijn niet bezweken.

Het is ongetwijfeld de krachtigste aanval die nog in het Westen tegen hen is ondernomen. Het succes is veel grooter geweest dan indertijd dat in Champagne, maar is toch plaatselijk succes gebleven; een terreinwinst van ettelijke dorpen; meer niet.

Aanvankelijk kwamen de Franschen het snelst vooruit: in enkele dagen tot bij Péronne. Toen hebben zij halt gemaakt, om te wachten tot ook de Engelschen verderen voortgang zouden hebben te boeken in de richting van Combles en Bapaume. Daarop is, in de tweede helft der maand, een gigantisch en schier onafgebroken gevecht gevolgd om de dorpen Contalmaison, Bazentin-le-Petit, Longueval, die in handen der Engelschen zijn gebleven; nu eindelijk melden zij ook de verovering van Pozières. Doch de tegenstand der Duitschers is nergens gebroken. Het is duidelijk dat zij versterkingen kunnen hebben doen aanrukken, en (wat alles zegt) zonder hun front op andere punten dermate te ontblooten dat het dáár bezwijken moest. Zij kunnen dus nog versche manschap ontbieden uit het binnenland. Wat niet meer mogelijk schijnt, is het vervoer van troepen van het eene, minder bedreigde front naar het

andere: van Oost naar West, en omgekeerd. Daartoe is de aanval der verbondenen te algemeen: nergens laten zij den vijand meer rust. Het zal er dus nu op aankomen of inderdaad de Duitschers stand kunnen houden op alle fronten tegelijk. Tot dusver kan men zeggen dat zij nòch Verdun hebben behoeven los te laten, nòch in het Oosten te wijken, terwijl zij aan de Somme eenig terrein verloren hebben, doch elken voet gronds hardnekkig blijven verdedigen en ook dáár geenszins in verwarring zijn gebracht.

Benoorden de moerassen hebben de Russen nog steeds weinig bereikt. Het meest bedreigen zij de grens van Hongarije, en de politieke druk op Roemenië is grooter dan ooit. Roemenië schijnt er zeer ernstig over te denken zich in den oorlog te storten tegen Oostenrijk en tegen Bulgarije. Want het zal oorlog hebben te voeren naar twee zijden. Of het den inval in Zevenburgen zal wagen schijnt hiervan afhankelijk, of de Russen een leger over hebben om Bulgarije aan te vallen van uit de Dobroedsja. Mocht dit inderdaad het geval zijn, dan zou Bulgarije tusschen twee vuren komen: dat der Russen en dat der Anglo-Franschen van Sarrail. Aldus tegen een Bulgaarschen overval gedekt, zou Roemenië de moeilijke expeditie tegen het Zevenburgsche bergland aandurven, nu de Oostenrijkers èn tegen Italië èn tegen de Russen in Galicië de handen vol hebben. Zevenburgen is van nature evenwel zeer sterk; wellicht dat ook een geringe krijgsmacht er in slaagt, zoo niet het land te behouden, dan toch de verovering er van tot een tijd-, bloeden schattenroovend werk te maken. Of de trouw der onderdanen van Roemeensche nationaliteit voldoende ondermijnd is om te mogen verwachten dat van het land zelf uit den invaller de hand zal worden gereikt? Tot dusver hebben de onderdanen der monarchie, zij mogen dan niet allen met dezelfde gevoelens den afloop der groote worsteling tegemoet zien, nergens een opstand gewaagd: noch de Bosniaken en Kroaten na de aanvankelijke overwinningen van Servië, noch de Slowaken toen de strijd in de Karpathen woedde, noch de Italianen van Trentino en Istrië toen Italië den oorlog had verklaard. De hechtheid der monarchie is veel grooter gebleken dan menigeen verwacht had.

Jellicoe's rapport heeft niet aannemelijk gemaakt, dat, in den slag bij Jutland, de Engelschen het initiatief hebben bezeten. Beatty is overvallen; hij heeft het ongelijke gevecht manmoedig aanvaard in de hoop dat Jellicoe tijdig genoeg opdagen zou om den vijand te vernietigen. Zoodra Jellicoe ter plaatse was, keerde de Duitsche vloot terug; hij heeft haar slechts een kort oogenblik kunnen beschieten. Het merkwaardigste van het geval is die terugtocht. 'De vijand hield aldoor af, onder dekking van de duisternis en van torpedo-jager-aanvallen.' Het blijkt dus, dat, bij duisternis, de Duitsche vloot, ondanks haar minderheid in torpedojagers, onvernielbaar bleek; 'zwaar gehavend' is zij op dien nachtelijken tocht vermoedelijk wel. Jellicoe is er te laat bij geweest, om haar bij daglicht te kunnen omsingelen, in welk geval haar lot bezegeld zou zijn geweest. Dat de Duitsche destroyers zich dien nacht voortreffelijk moeten geweerd hebben, is duidelijk; zij streden tegen een overmacht van Engelsche destroyers. De slag schijnt drie dingen te hebben geleerd: 1°. dat de Duitsche verkenningsdienst te water die der Engelschen in deugdelijkheid overtreft; 2°. dat de Engelsche home-fleet, zoodra ze in haar geheel beschikbaar is, inderdaad de 'Hochseeflotte' meer dan aan kan; 3°. dat de navale taktiek, het zeemanschap en de vuurleiding der Duitsche marine voor die der Engelsche stellig nie onderdoen.

Wat beteekent het aftreden van Sasonow, den man der Russische Balkanpolitiek? Dat Rusland weer naar het andere, het Oost-Aziatische doel zou afzwenken? een weg inslaan, op welken het Duitschland niet tegen zich vindt? De Centralen zouden het gaarne willen gelooven; - maar *is* het te gelooven? De militaire actie van Rusland wijst het anders uit, en Engeland is, of houdt zich, volkomen gerust. Het veiligste is voor de waarheid uit te komen, dat de reden van dit aftreden onbekend is.

De *Norddeutsche Allgemeine* heeft, het Duitsche oorlogsdoel als 'versterking van als Duitschlands toekomstige positie' omschreven. De *Vossische* is hiermede niet tevreden. Zij vraagt om precisie, en daarmede niet te wachten tot de strijd tot

een beslissing is gekomen. Maar precisie is juist wat de Rijkskanselier vermijdt, en vermijden wil. Precisie zal den tegenstand stijven, want Duitschland heeft blijkbaar heel wat te vragen, en hij stelt zich niet voor dat de vijanden het toestaan zullen eer zij zich afgestreden voelen. Nog altijd hoopt Duitschland dat één of meer der verbondenen, ademloos geworden, Engeland alleen zullen laten staan en zich laten vinden voor een particulier beding. Is deze hoop gegrond? Dat Engelands hulpbronnen die van Rusland en Frankrijk overtreffen is duidelijk; - even duidelijk dat tot dusver van een neerzijgen 't zij van Rusland, 't zij van Frankrijk, geen sprake is. Dat de vrede dichterbij zou zijn dan men meent wordt door velen te verstaan gegeven - in Duitschland. Zal niet de wensch de vader der gedachte zijn?

Niet anders dan de *Norddeutsche* spreekt Bülow, in zijn pas verschenen *Deutsche Politik*.[1] Een zéér bijzondere lectuur; de man die tijdens den oorlog zóó gekuischt kan schrijven is wel een zeer ongemeene verschijning.[2]

Tijdens den oorlog, want het boek is volstrekt geen herdruk, het is een omwerking van Bülow's inleiding tot het vóór den oorlog verschenen verzamelwerk: ‘Deutschland unter Kaiser Wilhelm II.’ Het boek is (als in 1913 het artikel) een terugblik op Duitschlands geschiedenis sedert 1897, toen de schrijver de portefeuille van buitenlandsche zaken aanvaardde; - maar de terugblik wordt thans geworpen uit het tweede oorlogsjaar, en de geschiedbeschouwing wordt telkens onderbroken door toepassingen op de tijdsomstandigheden; ook door toekomstbespiegelingen. ‘Es handelt sich nicht darum, dass wir nicht vernichtet, nicht verkleinert noch zerstückelt, noch ausgeraubt werden, sondern um ein Plus in Gestalt realer Sicherheiten und Garantien als Entschädigung für nie gesehene Mühen und Leiden, wie als Bürgerschaft für die Zukunft. Gegenüber der Stimmung, die dieser Krieg gegen uns zurücklassen wird, würde die einfache Wiederherstellung des *Status quo aute bellum* für Deutsch-

1) Berlin, Reimar Hobbing, 1916. - De voorrede is gedagteekend 15 Mei 1916.
2) En afstekende tegen Lord Rosebery, die met zijn naam een prulschrift als *Degenerate Germany* van Henry de Halsalle (waar hij in vredestijd niet naar zou hebben omgekeken) dekt.

land nicht Gewinn, sondern Verlust bedeuten. Nur wenn die Verstärkung unserer politischen, wirtschaftlichen und militärischen Machtstellung durch den Krieg die durch ihn entzündete Feindschaft erheblich überwiegt, werden wir uns mit gutem Gewissen sagen können, dass unsere Gesamtlage durch den Krieg verbessert wurde' (Inleiding, bl. XII).

Daarnaast wordt een ander doel gesteld: 'die Verbindung zu festigen mit solchen Staaten, mit denen Deutschland in diesem Kriege nicht die Waffen kreuzte.... Muss Deutschland durch Vergrösserung seiner Macht in die Lage versetzt werden, die durch diesen Krieg unendlich verstärkten und gesteigerten alten Feindschaften zu ertragen, so täte es nicht gut, nicht auf die Freundschaft derer Wert zu legen, die ihm im Kriege nicht Feinde waren' (aldaar, bl. XIII).

Dit is in de eerste plaats voor Amerika geschreven. Ook voor ons?

'Niemand in Deutschland denkt an die Wiedereroberung der Mündungsgebiete des Rheins. Die uneingeschränkte Selbständigkeit und die volle Souveränität der Niederlande sind von uns immer respektiert worden, wir werden sie auch in Zukunft auf das gewissenhafteste achten. Wenn viele Patrioten hoffen, dass wir die Stellung, die wir mit Strömen von Blut in Belgien und insbesondere an der belgischen Nordseeküste gewonnen haben, dauernd behaupten werden, so entspringt solcher Wunsch der naheliegenden Erwägung, es könne nur diese Stellung uns gegenüber Rachegelüsten und neuen Angriffen unserer Gegner wirkliche und dauernde Sicherheit gewähren. Aber kein Verständiger wird sich mit dem Gedanken an die Wiedergewinnung von Gebieten tragen, deren Erwerbung keine strategische oder wirtschaftliche Notwendigkeit für uns ist' (bl. 261-'62).

Dit laatste is voor ons niet zoo geruststellend als het is bedoeld. Er bestaat nog zoo iets als het telegram van von Jagow aan Lichnowski van 4 Augustus 1914: 'Het ligt voor de hand dat wij niet met voordeel Belgisch grondgebied zouden kunnen annexeeren, zonder tegelijkertijd grondgebied te verwerven ten koste van Holland'.[1)]

Wij zien dit in: blijft Duitschland te Zeebrugge gevestigd,

1) Engelsch witboek, No. 157.

onder welken titel ook, dan wordt licht, bij het volgend conflict, het gebruik van Nederlandsch grondgebied ‘strategische Notwendigkeit’, 't zij voor den aanvaller der Duitsche Noordzeekust-positie, 't zij voor haar verdediger. Wij kunnen uit Bülow's voortreffelijk geschrift leeren, staatkundige vragen met nuchterheid te beschouwen. Die nuchterheid doet ons begrijpen, wat, voor een ingeklemd Nederland, ‘die Festigung der Verbindung’ zou beteekenen en alleen zou kunnen beteekenen. Wij wenschen dat die toekomst ons bespaard moge blijven.

Wij wenschen het. Wat doen wij er voor? Niets, en wij vermogen ook niets. Wij zouden de gevaren onzer tegenwoordige positie alleen hebben kunnen ontgaan, door ons in den oorlog te begeven aan de zijde der Entente, dat wil zeggen, door ons, uit een verwijderd, in een onmiddellijk gevaar te storten; door het onheil, dat *misschien* over ons zal komen, tegemoet te loopen en het naar het leven te staan. Wij zijn niet sterk genoeg, om dat te kunnen wagen.

Het is niet anders. Wij moeten de gevolgen onzer onmacht ondervinden; het jongste Oranjeboek en de maatregelen van Engeland ten opzichte der Nederlandsche visscherij leeren het. De een legt onze protesten met dezelfde gelijkmoedigheid naast zich neer als de ander. Of wij ze daarom na moeten laten?

Neen. Eens heeft van de Spiegel, toen Raadpensionaris van Zeeland, te midden van een heftigen partijstrijd, een staatsstuk opgesteld, waarin nòch der eene, nòch der andere partij naar den mond werd gesproken; hij heeft het gedaan in de zekerheid, dat zijn vertoog, op het oogenblik dat het aangeboden werd, machteloos zou blijken. ‘De Aucteur heeft zich niet gevleid, dat zijne propositie thans smaak zou vinden; hij heeft althans een monument willen oprigten van bedaarde sentimenten.’ In de ‘propositie’ zijn denkbeelden uitgesproken, die, hoewel niet letterlijk verwezenlijkt, toch de kern der toekomstige staatsontwikkeling beter benaderd hebben dan het partijgeblaat van Patriotten en Prinsgezinden, dat hij er, in 1784, niet mede overstemmen kon. Blijven ook wij getuigen voor belangen welke den uitnemenden Bülow ontgaan, een schrijver, die, te midden van een oorlogsopwinding zooals de wereld ze sedert Napoleon

niet gekend heeft, de belangen zijner natie weet te bepleiten in den toon van een edelman, doch wiens geschrift diep teleurstelt om de mate waarin het de nationale belangen uit die der menschheid isoleert. Arm Europa, waaruit de kleine natiën zouden zijn verdwenen, en dat zonder ander uitzicht zijn zou dan dat van zelfvernietiging in een hervatten strijd tusschen de kolossen van thans! Moet van de Spiegel gelijk krijgen, dat het eenig gevolg van het oprichten van het monumentje wellicht zijn zal, dat de wereld het eenmaal met schreiende oogen zal aanzien? En ook dàn er aan gewerkt: beter althans den spijt der toekomst, dan haar vervloeking te oogsten. Wij zullen dezen wereldstrijd niet mede beslecht hebben; wij *kunnen* het niet. Wij kunnen alleen, getuigende en ons gedragende, voor een gering deel althans de notie doen bewaren dat er in de wereld nog hooger bestaat dan het oogenblikkelijk belang van elk harer deelen; dat er, ook in deze wereld van bloed en tranen, eene ultima ratio humanitatis leeft die tijdelijk overbulderd kan worden door de ultima ratio regis, doch nooit tot zwijgen gebracht.

C.

Bibliographie.

Inleiding tot de beoefening der Statistiek, door dr. C.A. Verrijn Stuart, hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen. Derde deel, eerste stuk. De statistiek van het bedrijfsleven. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1915.

Het standaardwerk gaat nu zijn voltooiing naderen. Denkelijk nog vóór 1918 mogen wij het tweede stuk van het derde deel wachten, waarmee het boek af zal zijn.

Dit derde deel past de statistische methode toe op het gebied van het sociaal-economisch leven en van de huishouding der publiekrechtelijke lichamen.

Als onderdeel hiervan brengt het eerste stuk de statistiek van het bedrijfsleven.

Deze kenmerkt zich door leemten eenerzijds; lezenswaard is bijvoorbeeld wat de schrijver in dit opzicht aangaande de nog steeds in Nederland, tot schande zijner bestuurders, ontbrekende bedrijfsstatistiek en met betrekking tot de handelsstatistiek zich van het hart schuift. Zij wordt geteekend door zoodanigen overvloed van stof aan den anderen kant, dat, ter vermijding van onmatigen omvang en van onleesbaarheid, slechts enkele grepen ter illustratie konden worden gedaan. Dan komt het erop aan, *welke* die grepen zijn. Aan de keus bij deze beperking wordt de meester gekend. En geen onbevangen lezer zal ontkennen, dat hier de keus het doel getroffen heeft.

Zoowel aan dit oordeelkundig schiften als aan de reeks van, zoo in het voorbijgaan geplaatste, vaak critische, opmerkingen van meer algemeenen aard blijft het boek van den beste onzer nederlandsche statistici voor een belangrijk deel zijn waarde ontleenen. Men leze bijvoorbeeld wat er gezegd wordt over het speciaal statistisch vraagstuk van de methode der index-cijfers, deels in afwijking van wat Pierson hierover een twintig jaar geleden in

den *Economic Journal* bouteerde. De leerling heeft hier den meester werkelijk verbeterd.

De beperktheid van ons taalgebied maakt uitgaven als deze, die zich richten tot een weinig omvangrijken lezerskring en die, wat haar cijfer-inhoud aangaat, met snelheid achterop raken, een weinig aantrekkelijk werk. Te verdienstelijker de durf van den uitgever en de stoere arbeid van den schrijver, die zich met het kiezen van een nederlandsch gewaad voor zijn niet uitsluitend (schoon wel in belangrijke mate) nederlandsche stof goed vaderlander toonde.

v.B.

Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: 'aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar', door Jacob Israël de Haan. Amsterdam, W. Versluys, 1916.

De overgroote meerderheid der nederlandsche rechtsgeleerden zal de titel een raadsel lijken. Schrikke hen dit niet af; de eerste bladzij al geeft de oplossing: significa = semasiologie = semantica = beteekenisleer; en daarna is het werk, dat belangrijk nieuws brengt, zonder buitengewone inspanning te volgen.

De toepassing dan der rechtskundige beteekenisleer op drie nauwverwante rechtskundige begrippen was dezen amsterdamschen promovendus tevens dienstig ter bereiking van een ander doel: te bewijzen, dat een zuiver logische taal van groot belang is voor elke wetenschap in het algemeen en voor de rechtswetenschap in het bizonder.

Dat het leveren van dit bewijs hem lukte, bewijst meer dan dat mr. De Haan nog op ander gebied dan waarop ook *De Gids* hem ettelijke malen gelegenheid tot bewegen bood onder hen behoort, die uitblinken. Het bewijst tevens, dat jaren lang het rechtsgeleerd bedrijf in Nederland (en daarbuiten) zich heeft afgespeeld op een terrein, welks bewerkers zelven zeer onvoldoende hebben beseft, dat het ten deele nog braak lag. Dat er slordigheid was in onze rechtstaal, wisten we wel, en velen poogden hierin te verbeteren ook; maar poogden velen het op zoo oorspronkelijke manier en met zoo scherp doordringende logische en taalkundige ontleding als deze dichter?

Hijzelf wijst eenige malen (bl. 10 en 81 v.) op een gildebroedervoorganger, op dr. Nico van Suchtelen, en o.m. op diens in onzen jaargang 1911 aangekondigd (ook amsterdamsch) proef-

schrift over ‘de waarde als psychisch verschijnsel’, door hem geprezen als ‘grondslag voor eene toekomstige ekonomische signifiek’. Niet ten onrechte en niet bij toeval. Want het is onweersprekelijk, dat ‘tot de goede beoefenaars van de signifiek de wetenschappelijk geschoolde dichters (behooren); hunne hartstochtelijke liefde voor de taal wordt door de gestrenge eischen van een wetenschappelijk onderzoek wel tot tucht getemd, maar niet in macht verminderd’. Juridische en economische vertoogen, wetten, vonnissen en dagvaardingen kunnen en mogen niet gedichten worden, maar van dichterlijke fijnproevers kunnen ook hun stellers leeren. En kennelijk veel van Jacob Israël de Haan.

Het is hier de plaats niet om deze toepassing der rechtskundige beteekenis-leer op de burger- en strafrechtelijk inderdaad ‘waardevolle’ begrippen ‘aansprakelijk, verantwoordelijk en toerekeningsvatbaar’ te gaan ontleden. Het zou een critisch navertellen moeten worden met als besluit den prijs, dat er niet veel spelden tusschen te krijgen zijn en dat de schrijver zijn slotsom: de strafrechtswetenschap wordt als de wetenschap van de strafrechtelijke aansprakelijkheid of als die van de strafrechtelijke verantwoording wel niet onjuist, maar als die van de strafrechtelijke toerekening of van het recht tot straffen toch het best omschreven (blz. 165, 170, 183, 213), aannemelijk heeft weten te maken op een wijze, die logisch, taal- en rechtskundig verrast en bekoort.

Ook de waarde van zijn betoog intusschen blijft betrekkelijk. Hijzelf zag het ten scherpste in: ‘iedere taal (is) betrekkelijk onvolkomen; vandaar ook, dat wij niet de zekerheid hebben, dat wij verstaan en verstaan worden; integendeel hebben wij de zekerheid, dat wij niet verstaan en niet verstaan worden’ (bl. 14 v.).

Deze uitspraak wordt meermalen herhaald (bl. 219 en 239) en nog eens aan het slot: ‘de moeilijkheid... de gebreken van de Taal aan te toonen in die gebrekkige Taal zelve’ (bl. 272).

Deze herhalingen schaden niet. Doch het wordt wat al te hinderlijk-doceerend, als men, na reeds op bl. 16 te zijn onderricht, dat het tegengestelde van ‘vragen’ niet ‘antwoorden’ (dat zijn aanvulling is) maar ‘niet vragen’ is, en na op bl. 91 zich soortgelijks te hebben zien voorhouden aangaande ‘aanspreken’ en ‘antwoorden’, dit laatste tot tweemaal toe ziet herhalen op bl. 108 en 173.

Dit wijst op wat gejaagde bewerking, gelijk ook het slot van bl. 178 (‘vandaar, dat wij... over gaan tot...’) en de aanhef van bl. 179 (‘wij kunnen thans overgaan tot...’). Geen dood-

zonde, zal men zeggen, in een proefschrift. Neen, maar wel een zonde in een baanbrekend boek, dat opheffing van de rechtstaal beoogt.

Nòg een aanmerking van algemeenen aard. Met instemming citeert mr. De Haan mr. A.A. de Pinto: ‘is het niet beter van tijd tot tijd een woord aan onze Duitsche naburen en stamverwanten te ontleenen, dan zuiver Nederlandsche woorden in verkeerden, men noeme het dan vergoelijkend oneigenlijken zin te bezigen?’ en sceptisch voegt hij eraan toe: ‘welk woord is trouwens zuiver Hollandsch?’ (bl. 200 v.). Maar is deze verdienstelijke zuiveraar der rechtstaal bereid om staande te houden, dat ‘geheimnisvolle’ (bl. 21), ‘aldagelijksche’ (bl. 66, 150 en 256), ‘het voerende werkwoord’ (bl. 143), ‘aanname’ (bl. 251) en ‘geestesgezonden’ (bl. 259) goed nederlandsche woorden zijn?

v.B.

De mensch van Nazareth.

I.

De hemel straalt over het oosterland en over de groote zee. De zon verlicht de aarde en de wateren van haren opgang tot haren nedergang. Van voorbij de bergen van Naphtali en Gilboa, van voorbij de weidelanden aan gene zijde der Jordaan rijst de zon, van voorbij de woestenijen en voorbij de landen waar Paddan Aram was, van voorbij de zee des dageraads en voorbij de wouden van den olifant rijst iederen dag de zon. En als land en water van licht verzadigd zijn aan het eind van iederen dag, daalt zij voorbij de groote zee, voorbij de verre verte. Van over de bergen, van het noorden en het zuiden vaart de nacht haar aan den hemel na met de menigte der sterren, en de wind ruischt in de duisternis.

En weder bij den dageraad straalt de hemel van jonge blankheid open en de lucht is goed in al de wereld - westwaarts over den groenen Atlanticus, onstuimig, ongemeten; noordwaarts over de schuimende Germaansche zeeën waar de wind niet rust, over de zee waar het zeegoud aan de stranden blinkt; langs de wouden van Rijn en Donau waar de boomen sterk als de beren zijn, over de vlakten aan den Pontus waar het koren wast; oostwaarts van den Kaukasus tot over het hoogland dat de oudste menschenwoning schut, tot den Indus waar de tijger verborgen ligt; zuidwaarts over de balsemrijke oorden van Arabia, van de wilde ezels en kameelen; verder over Ethiopia waar de

myrrhe druipt, waar de leeuw brult naar de Libysche woestijn, verder over den Atlas waar de adelaar broedt, en weder over het onbekende west. In al de wereld is de lucht goed voor het levende, koel des nachts, warm des daags.

De bergen hebben gestaan dag na dag en eeuw na eeuw in het licht der zon, de rivieren zijn nedergegaan in eindeloozen stroom, de landen hebben geen ouderdom gehad. Menschen en dieren zijn geboren en gestorven, menigten zonder getal, boomen en planten zijn uit den grond gesproten en in den grond vergaan. Mensch en dier en plant hebben den landen de heimelijkheid van leven en dood geschonken, en de landen werden heerlijk en gaven hun aanschijn aan al het levende dat daar ging en stond.

Ver in het oosten Bactriane, waar schaars gezaaid wordt, waar de herders de groene plekken zoeken gelijk de aartsvaders deden, vrij en arm. Parthia, waar de wilde ruiters heerschen over de weligheid tusschen Frath en Hiddekel, de zoelte is daar bestendig, het water overvloedig, veel vrucht gedijt er en de zonen der oude volken kennen veel wijsheid: Babylon was er groot, Assur befaamd; daar is ook het land van Israëls weemoedige gedachtenis. Arabia van den hoogboordigen stroom Frath tot aan de zuidelijke zee: de deelen Rekem en Gebalene staan vol palmen gelijk geen ander oord, balsem en edelsteenen verlustigen het volk; het deel Hagar dat naar de Schelfzee ligt is de erfenis der zonen Ischmaels die van de zon in de steenwoestijn de stilte hebben geleerd. Egypte, het liefst gezegend, waar vroeg de wijsheid werd geboren, waar de regen overbodig is; de akkers van den Nijl dragen ieder voedsel, de lucht is mild voor arm en oud, de hemel glanst zooals geen andere hemel. Ethiopia en wat verder strekt omtrent den oorsprong van den Nijl zijn de vreemde streken van Ophir, de menschen worden er zwart geboren, in holen wonen zij bij zonderling gedierte, de heete nachten zijn vol gerucht. Kyrene, Numidia en Mauretania, de zoele boorden van de zee, zijn goede gronden, de hemel is er weldadig, de akkers en de wijngaarden groenen alom, en van oudsher heeft de vreemdeling daar buit gezocht. Hispania, de rijkste van Europa, waar de broodboom, de cactus en de citroenboom staan tot bij de kust; het zwaarste koren, de zoetste wijn,

het hardste ijzer, het blankste zilver komt daarvandaan, bloemen en vruchten groeien er gansch het jaar. Gallia, een lachend kind onder de landen, groen van het een naar het ander eind; de zomer is er niet heet, de winter niet koud, en menigvuldig zijn de rivieren, geen spanne gronds die niet bebouwd kan worden. Tegen het noorden wordt de hemel grauw, daar zijn de winterlanden van Germania, koud en onbekend; de pijnboom staat er onveranderlijk, alleen de witte berk, de forsche eik kunnen de lange sneeuw verdragen en na veel duisternis opnieuw ontluiken; daar storten de regens en dwalen de nevelen in den zomer, de menschen zijn sterk als het eikenhout en groot van geluid, zij bouwen den grond niet, noch bezitten zij hem. De streken die verder liggen kennen de zon slechts in den zomer, anders is er duisternis, storm en ijs, en die daar wonen weten enkel van geboorte, spijs en dood. Rhaetia vanwaar de groote rivieren stroomen: hooge bergen blinken naar boven, de menschen zijn er zeldzaam en beschroomd als de gemzen, behalve het gebergte met de zuivere sneeuwroos nabij den hemel is daar niets. Illyricum en Dacia, woudheuvelen en graanvalleien, de volkeren staan er gedurig krijgswacht tegen de wilde horden. Asia, de jongste onder de ouden: de bergen zijn dor, de grond is hard, toch worden er schatten gedolven en de kusten van den Pontus zijn vol gewemel, in alle tijden gingen daar volkeren van oost naar west, van west naar oost, en de wijsheid die er bleef is bont gekleurd.

Deze zijn de landen der wereld, van de wouden tot de woestijnen, van de blonde stranden tot de blauwe kusten, van den eik tot den palm.

Drie koningen zijn er nog: Hellas dat was, Rome dat is, Israël dat beloofd is.

De oorden die Hellas zijn, Achaia en de zwerm der eilanden daaromtrent, klaarheid glanst er alzijds over, ook de wateren zingen en de duif heeft er haar woning. De welgemaaktheid die zijn gave was zal zijn roem bewaren, een droombeeld van der menschen schoonheid, maar zijn verlaten tempels zullen getuigen dat Hellas niet heeft kunnen zijn. De welgemaakte kent geen onmatigheid der ziel; zijn deel nochtans zal niet gemeten worden. Een heerlijk koning was hij wiens geringste siersel den nazaat waard zal blijven,

wiens wijsheid immer groenen zal - Hellas, schoonheid des menschen, droom der jeugd.

Rome, dat is de gebieder aller landen die in het midden troont der blauwe middenzee, en aan zijn zijden rooken de vuurbergen tot zijn eer. Van alle weldaden heeft hij ontvangen, een willige bodem, gezonde lucht, wateren rondom, een wakker en vernuftig volk. Hij maakte de regelen opdat de menschen hem dienen. Hij is een machtig en schrander heerscher, maar de wijsheid van Egypte, de droom van Hellas, de belofte van Israël zijn hem vreemd. Over zijn deel is beschikt, ook hem wordt het niet gemeten.

Israël, een schrale schijn, een diep hart. Van Hermon tot Hebron, van Gilead tot Karmel ligt een droog land, weinig van zijn eenigen stroom gelaafd. Toch bouwt hij en oogst hij. Moeilijk is altijd zijn last geweest, gering zijn aanzien. Toch wordt zijn jubel overal gehoord, hij weet dat hem een mateloos deel behouden is.

Verscheiden zijn de volkeren en hun goden geweest tusschen de hooge bergen van Iran tot Alpen, van Atlas tot Libanon, doch eender was hun oorsprong; uit licht en duister werden zij geboren, uit hemel en aarde, uit mannelijk en vrouwelijk.

In het eerste oord, daar waar de levensboom van Hom stond, werd al het levende door de zon gemaakt; licht en duister hadden verdeelde macht over al wat leefde in Bactria en het goud gesternte leerde het. Mithras is er de hoogste, tot in Rome staat zijn beeld.

Ten tijde van Homorka krielde monsterlijk gedierte in duisternis en water, tot Bel de duisternis door midden kliefde en den hemel van de aarde scheidde; hij maakte zon en maan en de vijf vaste sterren, hij maakte den mensch van godenbloed en zand. De schriften van Assur en Chaldea met de kennis die de vischmensch schonk werden behouden uit den zondvloed toen het nieuw geslacht uit de klove van Bambyke steeg. Bel en Baalt heerschten over Niniveh en Babel, man en vrouw; het gansche Parthenrijk dient hen.

De kinderen van zon en aarde brachten Egypte voort, Osiris verwekte het uit Isis zijn zuster. De verdelger, dien zij Set heetten, dien Horus in het Sirbonisch meer sloeg, was hun gelijkgeboren broeder. Isis is machtig van Alexandria tot Rome, de vruchtbare, de liefderijke.

Hellas is met de aarde, met den afgrond en met Eros uit den baaierd voortgekomen. Hemel en aarde brachten Kronos voort, den zonnereus die de schepping ordende tot een onbekende macht zijnen jongstgeborene verhief. Zeus is de bestierder.

Uit eenen reus bouwde Wodan, de strijder wiens oog de zon is, de wereld van het noorden, uit eenen esch en eenen elzeboom maakte hij man en vrouw. Wodan is de opperheer van strijd.

Rome is uit onbekenden aanvang, sive Deus sive Dea. Van den heuvel dien zij het hoofd der wereld noemen, regeeren drie het volk, Jupiter die de beste en grootste heet, Juno koningin der vrouwen, Minerva die de gedachte en den arbeid leidt. Doch menigvuldig zijn de goden daar, machtiger en meer bemind dan deze; ook de Eeuwige Tsebaoth hoort er van vreemden lof.

Gelijk vreemde en eigen goden in Rome vergaderd zijn, zoo zijn aller volkeren grootheid en pracht, grooter en rijker dan één ooit heeft bezeten, daar vergaderd. Rome zelf, de van menschen gebouwde, en Caesar de mensch zijn goddelijk geworden, wierook brandt voor hun beelden. Zij zijn de middelste glans der landen en volkeren die zij verwonnen hebben, uit alle streken van waar de wind komt ziet en hoort men naar ze en honderdduizenden gedachten denken aan Rome en Caesar, ontelbaren leven bij hun macht alleen.

Caesar en Rome omvatten het aardsche leven tusschen wat geweest is en wat komen zal.

Groot is de mensch daar in de stad te midden van zijn rijkdom, groot zijn de mannelijke regelen die hij zich zelf en zijn gehoorzamen gemaakt heeft. Maar groot ook zijn ellendigheid, want binnen heeft hij macht en kort genot, maar buiten zijn woning stinkt het allerwegen en de duisternis zijns harten besmet het daglicht; hij weet niet hoe lang hij alleen zijn vasten haard zal houden, hij vraagt veel vragen en hoort veel antwoord, maar het oog in zijn ziel blijft dicht. En hij lacht, maar zijn lach is de wederglans van zijn goud en zijn wijn, zijn blos is voldaanheid, zijn heerschappij gaat over zand dat de wind verstrooit, over slaven die geen ouderdom zien. Zijn wet heeft hij gemaakt tot een burg voor zijn mannen, voor zijn vrouwen heeft hij niets geschreven,

voor zijn knechten heeft hij krijgsvolk gehuurd, heirscharen en heirscharen, pantser en lans en zwaard. Groot is zijn bewind, groot ook zijn mistrouwigheid.

Van het Kapitool gaat het bestuur des machtigen. De rijkste heeren, die het breede purper dragen, staan over de ridders, die de ambten en pachten hebben, over de getelde vrijen, die den kleinen handel drijven. De menigte is het vee dat spreken kan, de slaven die allen arbeid, allen bouw doen en al wat gekocht wordt en verkocht is door hen gemaakt.

Niet een volk is er dat geen kinderen gevangen in het rijk heeft. De veldheeren en de tollenaren nemen hen, op de markt van Delos staan zij te koop met de beenen wit van krijt, daar zien zij hun vriend, hun vrouw of broeder voor het laatst en handelaars voeren hen in schepen heen naar de wanhoop waar niet het kleinst lief woord meer is. Uit Asia, uit Pergamum, uit Alexandria, uit Pannonia, uit Gallia, uit Syria komen de menigten die de schatten van Rome maken en Rome vloeken.

Eenzaam liggen de landen in de gewesten der bestuurders. De hoeven strekken zich vorstendommen gelijk in hunne wijdheid, honderden akkers en honderden wijngaarden zijn in de zorg van een enkelen opperknecht. In den ochtend treden zij in rijen voor zijn deur, de akkerlieden en de wijnbouwers, de olijfbouwers en de herders, de warmoezeniers en de vijverhoeders, zij worden geteld en bij tienen uitgezonden naar het werk, met hun brood en hun kruik, en velen gaan in ketenen bij den geeselaar; in den avond treden zij moeilijk voor zijn deur, zij worden afgeteld en naar den kerker teruggevoerd die bij den veestal staat. Het brood is hard en het water zuur; een blik den schemer in of opwaarts tot de ster, een troebele herinnering, een moede zucht, dat is alles voor den bouwer van den grond. Geen heeft een eigenheid, geen heeft een recht dat hij noemen kan, geen man heeft een vrouw, geen vrouw een kind dat zij behouden kan. Naamloos is hun heer in Rome en verder dan Jupiter, de een kent hen niet, de ander hoort hen niet. Voor iederen vrijen mensch, die naar den hemel boven de landerijen van Rome ziet gaan honderd in slavernij wier hoofd tot het eind gebogen is. Buiten de stad is het lachen niet, noch luid de klacht, want

het brandijzer schroeit, de landwerker telt maar een handvol.

Verdere streken nochtans zijn milder, daar zijn nog kleine akkers vrij waar het kostelijkst gewas, hetwelk het brood geeft, groeit; met slavenhand brengt het graan geen voordeel. Van Egypte, van Pontus, van Baetica komt de tarwe.

Ook al wat verkocht wordt is door slaven gemaakt en het gewin nemen de vrijen, ridder en burger en vreemdeling. Naar de koopsteden voeren zij hun waren van verre, het linnen van Babylon, den wijn van de eilanden, het koper van Bithynia, de wol van het Over-Jordaansche, slaven van overal; in karavanen voeren zij ze over het land naar de groote markten, in schepen over de zee, en al de gezuiverde winst dragen zij naar Rome dat in het midden staat. In de verre koningssteden van het oosten, in Ecbatana, Seleucia en Ktesiphon liggen de kameelen de eerste maal geknield als de jongens de pakken aanbinden vol zeldzame weefsels, vol reukwerk en specerij en kostbaarheden, turkoois, karbonkel en topaas; bij iederen dageraad tiert het van de stoeten die daar uittrekken, de ezelen vooraan, en zij reizen dertig, veertig dagen lang, deze noordwaarts door het rivierland langs Gargemisch naar de rijke steden aan zee, gene de wildernis door langs de palmen van Tadmor naar de reede van Aelane, naar de reede van Alexandria. De beesten zijn grauw van stof, de drijvers mager, en in de straten geurt wierook en cassia. Anderen komen in bont gekleed van de streken omtrent Dioscurias, waar men zeventig talen hoort, en brengen marmer en jaspis voor de schepen van Byzantium. In west en noord trekken zij de rivieren af, de Baetis draagt zware ladingen ijzer en zilver, de Rhodanus tin en kostelijk amber naar de havens toe. En van de zeesteden, van Gades en Massilia, van Ephesos en Cesarea slaan de sterke schepen hun riemen door de wateren de eene en de andere kust langs, de rotsen voorbij en de windberoerde golven over tot uit de blauwe nevels de steden van Italia rijzen. Daar is het doel van alle moeiten, genot in overdaad, en de oude voorspoed-schenker, Hercules de meest gevleide, krijgt rijkelijk offer.

Daar bouwen zij hun paleizen om de heuvelen en over iederen steen zijn bittere gedachten gegaan. Daar dragen zij hun zachte linnen en iedere draad is met pijn gesponnen.

Daar toonen zij hun sierselen en iedere ring is met wrok gesmeed, en voor iedere paarl zijn ruggen gestriemd. Daar drinken zij hun wijn waarin de haat gespuwd heeft. Daar spelen zij met hun zwaarden in wanhoop gemaakt. Mild brengt de breede borst der aarde voort, maar hoe ver is de tijd dat het werk met vreugde wordt gedaan, met stralende oogen en warme hand.

Maar zij weten het niet, want de ellendigheid is ver van huis. In Rome zijn de slaven zachte lieden, aangenaam van zeden en zonder gemor. De heer kiest voor de weelde zijner stad den schoone en den verstandige, den welgevormden Ioniër, den begeerlijken Asiaat, den sluwen Alexandrijn, en loont hem wel, want hij is kostbaar. Spijs en drank zijn overvloedig waar de heer het bedrog niet kent, het schoone lichaam wordt duur betaald en zacht gezalfd, het vernuft wint sterke macht. Die dansen kan en liederen zingen, die in het schouwspel spelen kan wordt wel gesteld; die van de sterren lezen kan, die rekeningen maakt, die vaardig is met beelden en gebouwen, en bovenal die de listen der liefde weet of die de kracht der artsenijen kent verwerft in korten tijd een breede woning en hooge vriendschap, rustbedden en gasten aan den disch. In Rome kan iedere slaaf een meester worden, en gebrek is daar nergens, want er vallen vele brokjes van de tafels.

De rijken en de burgers doen geen arbeid en weten niet van behoefte, de goedheid van het brood en van het water is hun onbekend. Met dobbelsteentjes en kampspelen, met wagenrennen en schouwspelen gaan de dagen voorbij, met genot van spijs en drank en lust van hun vrouwen voert de tijd hen naar hun graf waar zij geen toekomst zien. Eer, roem en macht zijn hun betere wenschen voor een leven dat hun kort dunkt. Hun wijzen meenen dat de mensch geen taak heeft dan de smart te ontgaan; anderen dat hij door deugdzaamheid geluk behoort te winnen; de meesten meenen niets, omdat de mensch niets weten kan, en noemen onverschilligheid het hoogst, daar al wat dierbaar wordt gehouden zorgen geeft. Zij allen achten het leven kort en wat er vreugde zijn kan korter nog. Kort is de vreugde voor enkelen in Rome, voor de menigte is zij ganschelijk niet.

Het zijn hun slaven en hun vrouwen in wier ziel het on-

sterfelijk verlangen murmelt. De zwakken en de geringen zijn het, zonder kracht en zonder staat, die met waarachtigheid in hun tempels treden en buigen en tot hun goden roepen. Wanneer de maagden zuchten dragen zij bloemen en sieraad tot Fortuna van de vrouwen; wanneer hun tijd nadert liggen zij zonder woorden voor hun Mater Matuta neder, zij zijn zoo dicht bij het begin des levens, zij voelen het kinderhart zoo zeker binnen zichzelven en hebben zooveel noodig, melk voor de kleinen, voorspoed in den groei en de vele heimelijkheden die geen van haar ooit noemt, dat zij tot de nederigheid dalen waar voor het innerlijk gezicht hooger glans begint. Wel hebben zij verscheidenheid van godinne-tempels in de stad, maar ieder harer bemint slechts eene, de kinderen-geefster Venus of de Bona Dea, en Isis die de vrouwelijkheid eeuwig omsluiert, de in sluiers verborgene Isis het meest.

De slaven zijn vreemden die van hun meesters goden niet kunnen hopen. Bij hen nochtans is het heil het heetst begeerd die in het land van hun geboorte zelfs van eigen goden verlaten zijn. De slaven van de stad bidden tot den verren god die van de oorden des dageraads de wonderen brengen zal, Mithras van lichte zaligheid; tot Asclepios die alle ellenden heelt; tot Serapis die kracht schenkt in overvloed. De slaven van het land zijn beschroomder in verlangen. Den eenzamen herders is het weelde wanneer Sylvanus de offeren loont met feest van dans en lekkernij; de landbouwers stellen het gansche jaar hun verwachting op de lente wanneer de akkerbroeders de Dea Dia vieren, wanneer man en vrouw te zamen komen en een enkele tot de vrijheid herboren wordt.

In de wassende veelheid der goden stijgt het verlangen der volkeren heet en groot, en overal wordt de verlossing gevraagd van de kwalen des armen lichaams, van de angsten der ziel die geen uitkomst ziet hierna. Voorheen diende ieder volk zijn eigen goden om voorspoed, wijsheid en geslacht. Maar de krijgslieden en de handelaren van Rome hebben den rijkdom geroofd, de kinderen verkocht, de goden van den een tot den ander gevoerd, en menig god heeft zijn macht verloren en duizenden beproefde menschen hun vertrouwen. Niet te tellen zijn de verdwaalden die met gevaar-

lijken gloed der oogen zoeken, dan hier dan daar, en nergens vinden, terwijl de nachtelijke twijfel gedurig smeult, de slaap een wilde droom wordt van wonderbaarlijkheid en redding. Velen zijn de goden bij wie gesmeekt wordt, want het smachten is veel en rusteloos.

De volkeren die de meeste bitterheden lijden, die van Asia en van de eilanden, droomen van het verleden en verwachten de liefste bevrijding van hun aloude herscheppers Adonis en Aphrodite. Telken jare wanneer de roode bloei begint van den granaatboom herrijst de schoone god, telken jare vult nieuwe weelde den schoot der levengevende in de hoven waar de palm gedurig groent, en de dorst doet het bloed van priesters en vrouwen vloeien voor de herboorte van mensch en wereld. Verscheiden zijn hun verborgenheden en hun verwachtingen in de oostelijke streken bij de zee, maar hierin zijn die volkeren eenig dat zij de kortheid van hun tijd erkennen en smachten naar een nieuw bestaan. Dezen hopen het meeste wonder van de mannelijke godheid, genen van de vrouwelijke; de zachtheid der godinnen echter geeft zachter vergeten van het harde lot.

In den geur der eilanden en aan de zoele kusten is Aphrodite heerscheres der harten; in haar tempel en gaarde van Paphos vindt de man veel vrouwen, de vrouw ontvangt van onverwachten man het kind dat zij alleen mag dragen. Ook de Kybele die in Lesbos den zang van haar verrukten hoort is den menschen een moeder gelijk zij den goden was; vreugdelijk gaat het gerucht der drommen die in den geur van haar dennenbosschen, bij den dans van haar witgemaakte priesters het onbegrepene van man en vrouw en hun begeerte zoeken. De faam der Artemis, der veelborstige, is grooter nog, hare bloemhoven maken Ephesos een oord van lusten, zij heeft ook kleine maagden die zoeter droomen en zachter zingen van haar lieflijkheid. In Zela en in Komana verzamelt de donkere Mene de reizigers van het land, en zij pijnigen en zij snijden zich uit langgedragen smart, hopend op beter dan wat der zinnen is. De ouden, de gebogenen, zij die staren en zij die wankelen, maar tegen allen rampspoed hopen, rijden naar Thyatira, met hun kruiden en hun zilverstukjes, om te vragen of de Sibylla den dag van wonderen ziet komen.

Byblos en Beroth bergen veel vreemden, en Aschtaroth Naamah deelt daar nog macht met Adonaï. Maar de oude volkeren van de oosterstreken zijn harder van vleesch en dienen liever hun mannelijken god. Van Libanon stroomt iederen herfst het bloed van Tammuz den zoon des levens naar de zee en het bloed van vrouwen en kinderen stroomt mede in Aphaba, opdat bij de nieuwe maan des voorjaars de gehoornde Aschtaroth nieuwe vreugde geven mag, nieuwe vrucht van mensch en aarde. In de steden aan zee staat, nevens den maker van krachten, den winner Melkarth van ouds, de Baal nog immer grimmig, en zijn vuur, dat de teederste offeren in zijn armen brandt, heeft den lieden van Sidon en Tyrus geleerd gering te wezen en niet te hopen; zijn Baaltis heeft klein mededoogen, aangenamer dan gezang zijn de kreten der vrouwen haar. Fel als de zon des hemels zijn de opperheeren van de volkeren der woestijn, en lang duurt het getijde van hun honger aan kinderen en jonge dieren, Orotal van de zonen Esaus en Ischmaels, Kemosch van de zonen Lots; ook hunne vruchtengeefsters Allat en Aschtor druipen van bloed, rood gelijk de maan over de wildernissen van Edom, Moab en Arabia willen zij zijn, maar ook is de lafenis des waters zoet die zij schenken uit hemel en springbron.

Groot is de wereld waar de zon van den dageraad tot den avond over straalt, groot de menigte der menschen met handen opgeheven uit armzaligheid en innigheid, uit benauwenis en verlangen, groot in de stilte van den nacht het stil gebed hunner zielen.

Diep is het hart van Israël, stil in den nacht en klaar in de zon is de hemel van Israël. Op den berg Moriah wordt de Eeuwige gediend, hij heeft zijn heerlijkheid in Jerusalem.

II.

Jerusalem.

Zij staat in het midden van Judaea, de stad der Joden. In de dagen voor Abraham hebben volkeren in de vlakten gestreden en op de bergen rook van offeren gemaakt van Libanon tot Ber-sheba; van de dagen van Jozua af is strijd en gebed geweest tusschen de Jordaan en de groote zee,

want het is een begeerlijk land en vele heeren zijn er door gegaan. Maar Jerusalem is van Israëls vestiging af de woning van Israëls kleinheid en grootheid gebleven, van het vuur dat brandt in het Joodsche hart.

De landen zijn te overzien van de hoogte der bergen, want de lucht is klaar en de aarde blank. Van den Olijfberg over de Zoutzee tot naar Nebo en Gilead aan den oostkant is het dor en eenzaam, alleen karavanen gaan er; tot naar Hebron aan den zuidkant, tot naar Ephraïm aan den noordkant zijn olijfgaarden en gerstakkers en kudden zwerven langs de heuvelen. Dat is Judaea, het oude, het reine Israël. Beneden Gerizim ligt een eender land tot Karmel noord en oost, dorstige gaarden in de zon en doornheesters op de heuvelen, maar over de zachte laagte van Saron groeit de wijnstok tot naar de zee. Dat is Samaria, waar Manasse van vreemden werd besmet. Van Tabor gaat het gezicht over groene dalen en glooiende bosschen, over het water van Gennesareth tot de sneeuw van Hermon en westwaarts tot in de verte der blinkende zee. Dat is het weligste en het stilste land, Galilea, waar de geslachten van Zebulon en Naphtali van vreemden onrein werden. Verder zuidwaarts behoort nog Edom tot het Joodsche land, oostwaarts Moab en Ammon, en noordwaarts naar Libanon toe de akkers van Golan en Bashan, en ook deze zijn onrein.

Dit is het gebied van den koning van Judaea wiens troon in Jerusalem staat.

Maar de macht des tempels gaat verder de wereld over, geen oord is er waar geen getrouwen wonen en waar niet iederen dag de gebeden tot Zion zijn gericht. Sedert den tijd der ballingschappen, sedert den tijd toen de koningen Alexander en Ptolemaeus voorspoed schonken zoodat de akkers te klein werden voor de menigte der kinderen, is de verstrooiing der Jodenheid tot grootheid uitgegroeid en heeft zij den heiligen Naam geroepen van het oosten naar het westen. Van Nisibis en Adiabene tot Babylon wonen Joden, een talrijk volk, trouw aan de wet. In Lydia en Phrygia waar zij heengevoerd zijn wonen Joden, in Asia meer dan in het oude land, in de steden Antiochia en Tarsos, Halicarnassos en Laodicea, die zij rijk gemaakt hebben, vragen vele heidenen de besnijdenis. Joden wonen onder het gezag der kandake van Ethiopia, talrijk zijn zij in Kyrene, talrijk

zijn zij in Kreta, in Salamis hebben zij hunne huizen van leering en ook op alle eilanden waar schepen ankeren. Maar het grootst zijn de Joden van Egypte in getal, daar hebben zij ook eer en voorspoed; hunne samenkomsten in Alexandria en Leontopolis zijn van den ochtend tot den avond gevuld, hunne oudsten spreken in den eigen raad van zeventig, hunne aanzienlijken staan in hooge ambten des rijks. Voorts wordt nog de wet aan hun deuren gezien in alle steden van Hellas en menigvuldig in Rome zelf. In Hispania hebben zij van eeuwen her gewoond. Geen volk is zoo verspreid in gansch de wereld.

Dit is de verstrooiing van Israël dat vermenigvuldigd zal worden als de sterren des hemels.

Maar zwaar is het lot dat Israel gedragen heeft al die tijden, sedert de rampen van Jojachin en Zedekia tot de overweldiging van den Edomiet die in den troon van David zit te midden zijner vreemdelingen; eeuwen lang heeft het volk in zijn verdrukking geleden en de belagers richten het zwaard reeds nader aan zijn hart. En nochtans weet een ieder, in alle steden en gehuchten, wat in de boeken der wet geschreven staat; en nochtans weet de stilste droomer, de heetste hater, de droefste vrouw, de krankste bedelaar, in welk oord ook waar Jood bij Jood woont, dat het land der vaderen niet zal vergaan: de God der voorouders zal Izak en Jacob gedenken wien hij het heeft toegezworen tot eeuwig bezit.

Toen Abraham, donker en vermoeid, uit het oosten in Kanaän kwam en in het dal van Sichem rustte is God hem daar verschenen, en de eerste Joodsche offersteen die in dit land werd opgezet wijst de plaats waar het eerst de Eenige dit land aan Abraham beloofde. En zijn God maakte een verbond met hem, dat Abraham hem alleen zou toebehooren. Noch hield de zegen op der heilige eeden, want als hij op den berg geroepen was heeft de goede dienaar zijn eenigen zoon gebonden dien Sara hem baarde in hun ouderdom; niets is er dat hij zijn Heer onthouden heeft, en zijn zuivere trouw is Abrahams grootheid geworden. De akker van Machpela, waar zijn gebeente bij dat van Sara ligt, is de eerste grond dien Israël bezat. Vreemdelingen waren zij in dit land en zij woonden in tenten, een arm gezin, eenvoudig en oprecht als de kameelen en de schapen.

En reeds aan Izak heeft de God zijns vaders zijn belofte vervuld, hij heeft hem van de ingeborenen behoed als hij in Gerar kwam, hij heeft hem groot gemaakt en rijk aan knechten en vee. Ook heeft Izak een altaar gebouwd op de plaats waar zijn Heer zijn hernieuwden zegen sprak, op dezelfde plaats waar de Filistijn hem woning en vrede bood, in het droge land Ber-sheba bij den waterput van Abraham. En vreedzaam woonden zij daar, van de baals afgekeerd, verafschuwend den walm van dronken ontuchtigheid die de Filistijnen hun Marna, hun Derketo en hun Dagon maakten, want rein waren zij van de herders gekomen en zij gruwden van de wulpschheid der oogsten. Rebecca, zou de Joodsche de onreine vrouwen dulden? Haren liefsten zoon zond zij naar Paddan-Aram van haar broeder opdat hij uit haar geslacht een vrouw zou nemen. En zoo Rebecca deed zoo deden immer ware Joodsche vrouwen.

Voor zijn stoet keerde Jacob weder, een rijk man, zijn ezelen en kameelen gingen onder zware pakken; Lea staarde uit haar teedere oogen waar zij de amandels zag bloeien in het dal, de lach ging niet van Rachels lief gelaat, en achteraan dreven de slaven en de kleine zonen de geiten op. En als de moeders en zijn kinderen den Jabbok over waren en hij alleen bleef op de plaats die Pnuel werd genoemd, streed Jacob zijn groote worsteling in de duisternis, tot den morgen toe, maar de verschrikkelijkheid zijns Gods heeft hem niet verslagen noch den trouw zijner ziel verkeerd. Van dien tijd af, van dien zwaren nacht voor zijn wederkeer in Kanaän, is hij Israël geweest, een strijder voor zijn God, hij en zijn nageslacht. Izak, oud en eenzaam in Mamre over den akker waar hij Rebecca had begraven, zag de stoeten komen, de vrouwen, de kinderen, de knechten en al het vee, hij zag den voorspoed zijns zoons, hij zag dat zijn Heer weldadig was naar zijn woord.

Toen zijn zij vreemdelingen in Egypte geweest als er in Kanaan geen voedsel was. Daar hebben zij geleerd dat zij broeders zijn, allen die van Jacob komen. Zij hadden hem in slavernij verkocht, den kleinen Jozef, maar hij was oprecht en schrander en de Pharaoh had hem hoog verheven. En toen de honger hen naar Egypte dreef om brood te vragen en Jozef zijn onheil-zoekers in zijn hand kreeg, heeft hij zich

den ouden Israël, den jongen Benjamin herinnerd, en het kwaad heeft hij koninklijk vergolden, want waren zij niet allen den Heer gemerkt? Jozef zag dat het kwaad zijner broeders goed was, wijl de Heer het tot hun redding had beschikt, en Jozefs broederkus is immer blijven gloeien op het Joodsch gelaat. Boven de anderen hield Jacob hem, zijn zegeningen gingen die der vaderen te boven.

In Egypte was het dat de bitterheid begon. Zij hoedden de schapen en gelijk hunne kudden vermeerderden zij, gelukkig in de zachtheid des hemels. Maar de overmachtige Egyptenaren kwamen en bonden hen in den harden dienst der ovens aan de zandwoestijn; en als zij in hunne verdrukking voortgingen te vermeerderen kwamen de meesters en doodden al de kleine zonen, tot de kleinste zonen die nauwelijks bij de moeders lagen. Toen werden de tenten van Israel luid van geschrei, de dagen en de nachten jammerden. En de Eeuwige hoorde het en gedacht zijn eersten dienaar. In Midian werd hij verkoren, Mozes die den Heer dorst vragen naar zijn naam. Hij reisde naar Egypte, waar eens het water spoelde aan zijn wieg; hij smeekte den Pharaoh, hij deed de wonderen, en hij toornde en hij rees tot de kracht der helden. En als hij zijn volk verzameld had leidde hij het voort uit het land van slavernij en bitter brood, de onbekende wildernis in, en Jahve ging hun voor.

Veertig jaren waren zij zwervers door de woestijn. Hun God werd hun fel als de stralen der zon, genadig als de regen, eenvoudig als het zand, zuiver als het water der bronnen, verschrikkelijk als de donder over de bergen, eeuwig als de sterren des hemels, rechtvaardig als de wijsheid die Mozes in de wolken van Horeb ontving. De eerste wet, den herders uit de hoogte gebracht, is de wet gebleven de verouderende eeuwen door: Geen andere goden aan te zien, want zij zouden dwalen en verloren gaan; geen beelden te maken, want Jahve is grooter dan de beelden der baals; den Naam niet uit te spreken buiten het gebed; den zevenden dag te rusten, opdat een deel van Israëls tijd den Eeuwige behoore; vader en moeder te eeren, daarin is het behoud der geslachten; geen mensch te dooden, slechts onwetenden achten het naastenbloed niet; geen bedrog tusschen man en vrouw, hoe immers zou het volk bestaan

zonder trouw binnen de tenten; niet te stelen, want de kinderen van den rechtvaardige behooren rechtvaardiger te zijn dan de heidenen rondom; geen leugen te spreken voor de oudsten, of hoe zou het onrecht recht gemaakt kunnen worden; van den naaste niet te begeeren, opdat de twist verre mocht blijven. Aldus was de wet voor Israël, in wien alle volkeren der aarde gezegend zouden zijn.

Veertig jaren werden zij in de woestijn beproefd voor zij naderden aan het land dat hun erfelijk was toegezworen. En aan het einde kwamen zij in Moab en Ammon, daar zij van de hoogten over de eenzaamheid der Zoutzee heen de velden van Gilgal aanschouwden, het stroomende water en de groene boomen. Toen legde Mozes voor de arke zijn handen op Jozua, en hij klom op naar de rust op den berg Nebo. En hunne herdersstaven gaven zij den ouden en den kleinen, en zij maakten wapenen, want daar lagen de akkers en de gaarden welke zij winnen moesten om een volk te worden dat in vaste huizen woont, verzadigd van koren en most, zoeter dan de melk der schapen.

De palmenstad namen zij het eerst, daarna rookten hun offeren in de andere steden van de bergen en de vlakke velden aan deze zijde der Jordaan, en hun bazuinen schalden iederen dag. En als Jozua de landen verdeeld had vergaderde hij het volk in Sichem, onder den eik van Abraham verbond hij hen in het hoogst gebod, den dienst van zijnen Heer.

En zij leefden in de goedheid des lands, in den overvloed van vette spijs en zoeten drank, al die dagen toen er geen koning was en een iegelijk deed wat recht was in zijn oogen; maar in vrede leefden zij niet, noch in de eer der wet. Want sterk in den krijg waren de lieden Kanaans behouden, vele wapenen en strijdpaarden hadden zij; de Joden echter verdierven hun kracht aan den wijn en de lusten der afgoderij. Van den dag dat zij haar zagen hebben de hoornen Aschtaroths hen altijd verlokt in onmatigheid des lijfs, den Baal gaven zij hun eerstgeborenen aan den drempel, voor de weldaden huns Gods gaven zij verkeerdheid weder. Over de verdwazing der mannen riep Debora haar lied.

Doch uit Ephraïm werden de zieners geroepen en in Juda bleef het zuiver hart bewaard.

Een vrouw was van Moab gekomen en op de akkers van Bethlehem had haar trouw de trouw eens mans gevonden die deed wat recht was naar de zeden van weleer ook aan den vreemdeling. Uit hun geslacht wees de Godgewijde Samuel den koning aan, een knaap die de schapen hoedde en de liederen van Israël zong in het licht der dalen. En als David gezalfd was sloeg hij de haters der arke, en hij nam Zion, den burg van Jerusalem. Toen bloeide de oprechtheid weder onder de broedervolken, Juda en Israël woonden zeker, een iegelijk onder zijnen wijnstok en onder zijnen vijgeboom. Want Salomo, het gebod vervullend, bouwde Israëls Heer een vaste woning op den berg van Abrahams grootheid; hij bad en offerde uit de nederigheid der vaderen, hij hief zijn armen uit den eenvoud der vaderen. Naar alle oorden ging de roem van zijn zegen, zijn schepen voeren over de zee tot aan Ophir toe.

Maar ook den wijze heeft de maan in zijn prachtigheid verdwaasd toen hem zijn vrouwen tot Aschtaroth verleidden, tot de gruwelen die in bosschen en op hoogten werden gedaan. Zijn trouw was de zegen geweest, zijn weelderigheid zou de vloek zijn, opdat in den afgang der geslachten het woord van Mozes zou geschieden: Ik ben de Heer uw God, zoo gij mijne inzettingen zult versmaden zal ik u zevenvoudig over uwe zonden tuchtigen, onder de heidenen zal ik u verstrooien tot gij wederkeert naar mijne barmhartigheid.

De profeten togen door de landen, uit hun binnensten gloed de geboden roepend, maar zoo de koningen deden zoo deden de gehoorzamen. De koningen volgden en gingen, dezen die het goede en dezen die het kwade deden, en de kwaden waren de meesten. Den dienst des Eenigen hielden zij niet, zij braken de wet en de inzettingen smaadden zij. In den overvloed der landbouwerij schuimde het verderf, de veelheid der gewassen verdwaasde het oog, dat het veelheid van goden waande. De wet der herders was den Joden van den akker een last geworden dien zij nederwierpen. Maar voor den ontrouw der dienaren had de Heer zijn grimmigheid gereed.

Toen begon de vloek, toen vielen zij neder, toen werd luid het gekerm der Joden.

Eerst werd Naphtali weggevoerd. Ten tweeden male nam de vreemde straffer Israël uit Samaria weg. Eindelijk werd Jerusalem geslagen, al de kloeke lieden der stad voerde de vreemdeling heen, onder jukken voerde hij hen naar Babel heen.

Daarna is het ongeluk in Israël gebleven. Goede Joden zijn in de knechtschap geboren die aan hun volk hun goedheid gaven, vele gunsten zijn gevallen van de handen der meesters. Maar de kinderen der vrije vaderen hebben gedurig van al wat bitter is gegeten; onder den geesel van hun zwakheid hebben zij geklaagd, onder den hoon van hun gebruiken hebben zij de oogen toegedaan, onder den haat tot hun broederschap hebben zij gezwegen, en onder den roof van hun zonen en dochteren hebben zij in duisternis geschreid. In de benardheid hebben zij zich herinnerd dat zij allen van Jacob kwamen en hun liefde tot elkander heeft hun schouders gesterkt; in het gebrek hebben zij zich hun Heer gedacht en de heete dorst naar zijn goedheid heeft hun binnenste gebrand, tot hatens toe van al dat den Naam niet roept. Sedert die dagen van Babylon heeft de droefenis over de schoonheid van het Joodsch gelaat een reiner glans getogen. De schoonheid die uit smart ontbloeit is in Israël te zien.

Zij keerden weder in hun land. En van hun wederkeer af zijn de stemmen der roependen groot geweest voor het heil des volks. Maar het zaad der onreinheid had het verdorven, zoodat Naphtali gelijk de vreemdeling was geworden, Manasse van al zijn broeders werd geschuwd. En de heidensche vorsten, dan van Egypte, dan van Syria, overheerschten. Nog eenmaal sloeg hoog de vlam toen de Maccabeeër den schenner uitdreef en Jerusalem van afgoden reinigde; in de klare lichten die in de maand Kislev ieder huis verheugen ziet de Heer dat de dienaar al zijn straffen duldt, maar niet den smaad zijns Gods.

Na dien korten dag is de grauwheid gebleven. De nood die met de heirscharen van Rome over heel de wereld trekt is ook hier gevallen en zwaarder dan op eenig ander volk. De Joden hebben geen beelden tot vertroosting hunner zinnen, geen beelden waar hun tranen voor neder kunnen vallen; voor de pijn die in hun ziel is hebben zij gebed, zij hebben lof voor hun verlangen, zij hebben den Naam

voor hun vertrouwen. Sterk moet het hart zijn dat de eeuwen van rampspoed door den Onzienlijke looft, dat bidt boven zijn geklaag, en sterk, sterk is dit hart van Israël gemaakt. Van eeuwen her is het volk in zijn eigen land tusschen Jordaan en zee door vreemden mishandeld en gehoond, van eeuwen her zijn de meesten zijner kinderen verstrooid waar zij gehaat zijn wijl zij Joden blijven. Maar de verschrikkelijkheid Gods noch de kwaadheid der menschen, de wegvoering, de verspreiding noch de marteling hebben den trouw van zijn hart gebroken.

De macht des vreemdelings echter is teruggekeerd met sterker bekoring dan eertijds van de baals straalde; in de jaren sedert de Hasmoneeën hebben de gedachten van Hellas, de weelde van Rome zoo velen afgeleid, dat de getrouwen afgezonderd zijn in hun volk. Alleen dezen houden zuiver aan de wet, alleen dezen worden van de heidenen geëerd, zij leven in hun harte-dienst en hooren naar de stemmen van buiten niet.

Velen zijn in het land hunner ouders afschuwelijk geworden en velen hebben in de landen hunner vreemdelingschap den haat verwekt. Zij denken gelijk de wijzen van Rome en Alexandria leeren, zij zoeken verzadiging en verachten de geboden, verdervend wat goed is in eigen huis; bij de heidenen doen zij als de heidenen, maar het merk des verbonds durven zij niet af te zweren en de heidenen bespuwen hun onwaarheid. Sommigen, die echte Joden zijn, falen door de hitte van hun ongeduld; in Judaea is de overlevering, gelijk zij bewaard wordt bij de mannen der groote vergadering, hun niet zuiver genoeg, zij steken de oproerigheid aan tegen vriend en vijand en in hun schuilplaatsen op de heuvelen smachten zij naar den strijd voor Israëls oppermacht. In de verstrooiing zonderen die ijveraars zich grimmig van de onreinheid af, zij bespotten de tempels en bekeeren de heidenen tot besnijdenis. Hun onverdraagzaamheid ergert de wederpartijders, hun vreemde genooten vermeerderen het getal der onwaren, en de kracht binnen wordt aldus minder, de vijandschap buiten grooter. De haat tegen Israël, uitverkoren wijl hij den Eenige diende en hem nimmer door een beeld onteerde, is altoos geweest, maar groeit gedurig sedert hij in de verstrooiing ijvert voor de bekeering tot zijn leer.

De adem der leer nochtans is alleen bij de wijzen van Jerusalem. Menigvuldig zijn de twisten der verdeeldheid in het Joodsche volk, maar rein worden de woorden van Mozes en de profeten, roepend tot den dienst des Eeuwigen en tot de liefde des naasten, in Jerusalem gehoord, Jerusalem, het huis der Joden, waar Jahve woont.

Op den eenen berg staat zijn woning in de zon verheven, op den anderen ligt de menigte der woningen zijns volks verzameld.

In het midden der hoogte van den berg Moriah is de heiligste plaats waarheen van alle streken der wereld gedachten zwermen, de moede en de hongerige, de weenende en de zingende. Binnen de muren en de cederen gaanderijen, in het midden van den open hof, waar de klare zon van ochtend en avond straalt en de winden van alle hemelen waaien, boven het getier der stad, staat de tempel naar het oosten. In het midden van zijn binnenhof, voor den ingang tot het heiligste, staat hoog de oude offersteen van Abraham in den kring der priesters die gedurig de gebeden dan fluisteren, dan smeekend opwaarts roepen, der zangers wier zangen ieder keer met den rook der offeren stijgen wanneer het levend bloed heenvloeit naar het ingewand des bergs. Binnen zijn gouden en zilveren poorten wordt de Eeuwige geloofd dag en nacht.

Aan den anderen kant van het dal, opgaand naar Zion in het westen, woont het volk. Daar wordt in geduldigheid de ellende gedragen. Van ochtend tot avondgebed gaat in de schaduw der dolende straatjes, in de duisternis der bedekte markten en in de poorten van den stadsmuur het blijmoedig gedruisch van hun handel die in luidruchtigheid tiert, van hun ambachten die in bestendigen ijver worden gedaan, van de hoogstemmige uitbundigheid hunner kinderen, en de zon is heet in de weinige plaatsen waar zij doordringt, de lucht hangt zwaar van stof en zwoele reuken. Rusteloos en naarstig leeft het volk. Vrouwen van de dorpen dragen hun vrachten, olijven en linzen en look, boven het gedrang, kooplieden roepen bij hun waren uit de verste streken, vijgenbrooden van Damascus, specerij van Antiochia, visch van Hispania, aardewerk van Egypte, ketels van Arabia. Veel gepraat is er, veel loven en bieden en schertsen en veel geschreeuw,

maar er wordt gewerkt, en vroolijk prijst de waterdrager den last die hem nederbuigt, de smid zingt bij zijn gehamer, de bakker lacht als hij van den oven de stapels aan zijn deur zet. Alleen wanneer de vreemde krijgsman door het gewemel schrijdt verstomt de luidruchtigheid en waar zijn voeten liepen is de grond bespuwd. Alleen de tollenaar, die met zijn knechts langs de winkels gaat, verstoort de argelooze vreedzaamheid, scherpe blikken en lasterlijke woorden ontmoet hij wanneer hij zijn straatgeld en zijn maatgeld eischt, zijn winkelcijns en zijn warencijns, en in het midden van schier iederen twist is het een tollenaar die zich verdedigt, een afvallige die voor den vreemdeling zijn broeders bedriegt en berooft.

Want sints Herodes is de last der cijnzen ondragelijk geworden. Een vierde deel ten minste van alle goederen behoort den koning voor zijn staat en voor zijn plicht aan Rome, de tollenaar bovendien vergadert een schat in korten tijd. En het zijn afschuwelijkheden die met den arbeid van goede handen worden betaald, met het gebrek van duizenden getrouwen. De duiven des konings zijn verzadigd, maar die den duiventoren maakten blijven mager. Het renperk, gebouwd voor de verkwisting van Romeinschen heer en Herodiaanschen hoveling is van het brood der armen gekocht. De schouwburg staat buiten den muur, maar de kranken en de slaven, de ouden, de weduwen en de hongerige kinderen hooren de kreten der liederlijkheid hun nood bespotten. De Samaritanen zijn onrein, maar hun grond is Joodsche grond, zij moeten dulden dat op den heuvel van Samaria een tempel voor den Caesar staat, en het zijn kinderen van den Eenige die voor iederen steen hebben gezweet. Sedert de Edomiet onder den gunst van Rome den naam van Koning der Joden voert is Israël tot een volk van armen verzonken; talloos zijn de behoeftigen die tegen den morgen zuchten, talloos zijn de gebrekkigen, de zwervers langs de wegen wien de slavernij begeerlijk schijnt, talloos zijn de uitgeworpenen die in de holen buiten de stad hun schurft en naaktheid verbergen.

De weinige welgestelden die onder den koningsburcht wonen zijn geen Joden meer; zij vermommen zich als Romeinsche heeren en verachten de geringen van hun geslacht,

zij dragen Grieksche namen en kleeden zich met vreemden opschik, zij verkwisten hun goud in spelen en den nooddruftigen verwant verdrijven zij van hun deur. Dezen zijn het die zich Sadduceeën noemen, de gematigden die niet gelooven aan het heil van een zuiver volk, die lachen om de profeten en om de belofte van Israël, die met de macht hunner rijkdommen hun volk verderven en in de hand van Rome geven. Zij willen Israël niet meer behooren en hun vrije gedachte is enkel ongeloof aan de overlevering en het hemelsch bestaan. Hun oogen, door de flonkering der weelde verblind, zien de heerlijkheid niet waartoe hun volk verkozen is, zien de vlam niet die in hun midden brandt voor hun God. Maar spreken ook de stemmen hunner voornaamsten in den raad des hoogepriesters, de zuiveren rekenen hen tot de menigte der zonde zoo goed als de kleinen die zijn afgedwaald.

Gestreng is onder de smarten van het volk het oordeel geworden der getrouwen in hun afzondering. In vele gemoederen heeft de verbittering van den strijd voor de eigen kinderen in het eigen land van den hartedienst een dienst van wetriemen en schouwdraden gemaakt, van geloften, geschenken in den tempel en luide mondgebeden. De Farizeëen doen hun plicht naar de Thora en de verklaring der leeraren, zij doen hun plicht naar het geschrevene; den zondaar, hetzij hij uit rijkdom, hetzij hij uit armoede verviel, en al wat den zondaar toebehoort roeren zij niet aan, noch geven zij hem hun vriendelijk gelaat of hun aalmoes. De bewakers van Israël zijn zij die gloeien voor het behoud van wet en overlevering, maar de ongenadigheid van hun hart dreigt de zwakke kinderen van honger te doen bezwijken, en zoo er geen wijzen onder hen spraken, de hoop die van den tempel straalt zou dooven en ondergaan. De wijzen, die de wet doorgronden, koesteren en verspreiden het heilig zaad der goedheid. Wel is er redetwist, over de wassching der handen, de reiniging van het woonvertrek, de houding des lichaams bij het gebed, het hoogste gebod echter wordt van ouder aan jonger met liefderijke hand overgedragen. Abtaljon zeide: Gij wijzen, weest voorzichtig met uw woorden. Hillel, die van hem leerde, zegt: Wat gij niet gaarne wilt doe dat ook een ander niet, dat is de gansche

wet. Ook zegt hij: Wees onder de leerlingen Aarons die den vrede beminde en nastreefde, die de schepselen beminde en ze tot de wet voerde. Welke is de goede weg? vraagt de leeraar. Een goed hart, zegt zijn leerling. En oordeel een ander niet voor gij u in zijn plaats bevindt, zegt Hillel ook. Zoo spreken de goede Farizeëen. Hun leerlingen reizen door de steden en dorpen van het land en hun woorden van broederliefde vallen ook onder de onreine menigte, de Amhaarats van Edom, van het Over-Jordaansche, van Galilea.

De Amhaarats gelooven, ofschoon zij de geschreven plich ten niet doen. Sommigen, door redeloos smachten voortgedreven, willen een nieuwen dienst in een nieuwen staat boven de wet van Mozes; enkelen, in kortzichtige dweepzucht vervoerd, haten Israëls ongeluk in den vreemdeling alleen. Deugdzaam en eenvoudig leven de Essenen aan de Zoutzee in hun heimelijke leer, zij houden de instellingen en kennen de hebzucht niet daarginder buiten de troebelen des tijds. Maar den tempel hebben zij afgezworen. Droomers zijn zij die van een heilige toekomst droomen en den weg der toekomst missen door zich af te scheiden van de gemeenschap. Hierin zijn zij voorzeker schuldig dat zij den strijd ontvluchten in de eenzaamheid waar zij enkel zichzelven en hun vrienden aangenaam zijn. Ook de Zeloten zijn ontevredenen die den last huns volks niet dragen kunnen. In Galilea, in het Over Jordaansche, tot in Judea toe zwerven zij in benden, uitziend naar den dag dat zij de overheerschers kunnen nederslaan, en in de steden wachten honderden met een verborgen vuur dat zij koesteren voor dien strijd. Zij vergeten de geboden, zij zien het kwaad hunner ziel niet noch de verkeerdheid binnen het eigen volk. Maar geloovigen in verdoling zijn zij, in het vroomste hunner harten brandt een vlam voor Israël en om der wille van die vlam alleen zal hun werk gedijen.

De menigte is onrein. Nochtans is zij de menigte die denzelfden last draagt en dezelfde hoop bewaart als de trouwste dienaren in den tempel. Hun zuchten is het zuchten der armen in heel de wereld, hun smachten is het smachten der behoeftigen onder alle hemelen naar het wonder van de liefde, naar de zachtheid en de broederschap der

menschen. Zij betalen de tienden niet die ver buiten Jerusalem wonen, noch komen zij naar de stad om de andere tiende daar uit te geven; zij zeggen de gebeden niet ochtend en avond, zij verzuimen de riem aan te doen en kwastjes te dragen, velen die de geboden niet aan hun deuren bevestigen en hun kinderen niet naar de leerschool zenden om de Thora te hooren: Amhaarats zijn zij, de verworpenen van het land die de wet verzaken, die Michael zal richten in zijn dag, zondigen zijn zij, maar goddeloozen niet, en de vlam van den komenden dag zal hen niet branden, zij zullen veilig over Gehinnom gaan. Gerechtig en volkomen is de Eeuwige, Heer van Israël, maar ook is hij goed, barmhartig en genadig. En indien zij hun kinderen niet naar den leeraar zenden, het is omdat de tollenaren machtiger zijn op het land en ook de kinderen naar den akker moeten voor het brood. En indien zij de wet niet aan hun deuren slaan, het is omdat de krijgslieden zouden binnenkomen en hen mishandelen, omdat de pijn en het gebrek in de duistere hutten van geen geboden weten, omdat de broeders in de stad van tijden her hen verachten die in Samaria en Galilea de vruchten des gronds verzorgen. En indien zij de tienden niet naarstig naar den tempel zenden, het is omdat de kleinen krijten en de kleinen des buurmans krijten evenzeer. Die in Jerusalem wonen, waar de priesters aalmoezen geven van hun overdaad, weten niet van de armoede in dorpen en gehuchten. Luide gebeden worden niet gehoord, luide klachten of gezang niet waar de nood bij iederen dageraad begint, waar de angst een gedurige marteling is en waar harten breken. De oogen zijn donker en de lippen toe.

Maar in de stilte hunner droomen zien die stillen het licht van de komende zon. In den nacht zijn in de kleine woningen stemmen die fluisteren van den koning van het ver gelegen land, waar het lam bij den wolf ligt en waar geen leed wordt gedaan. En iederen ochtend staat een man van zijn stroo op die met sterke beenen en een glans uit het diep zijner oogen naar den arbeid op het veld gaat, een nieuwe geloover die het koninkrijk ziet dat in der eeuwigheid niet verstoord zal worden en den koning ziet die de armen richten zal met gerechtigheid.

Israël, Israël is het volk onder de volkeren wiens profeten

voor eeuwen den bevrijder van smarten hebben verkondigd, Israël, de ziel der volkeren waarin klaar het vuur brandt van het smachten der menschen. Zijn wijzen loven de heerlijkheid van den verlosser die zalige tijden geeft van vrede en geboorte zonder smart, zijn onnoozelen droomen van de wonderen en het geluk voor al dat leeft. Israël is de vlam der menschenziel, en de zang en de bede en de heiligste liefde aller volkeren uitgaand naar den reinen koning der reine wereld. Israël is de roepende naar de toekomst die gehoord zal worden.

Langs de heuvelen waar de schapen grazen, over de akkers waar het koren gezaaid wordt en geoogst, in de gaarden waar de hoeders der olijven eenzaam zijn, daar gaan de stillen van het land die zondigen tegen de wet en elkander troosten met een zacht woord over de zon die zal opgaan, met een licht dier eeuwige zon op de lippen. Hoort, een slaaf in den wijngaard heeft het gezien, een man van den ploeg, een herder met zijn vee: over de heuvelen van Judaea, over de hoogten achter de Jordaan is de eerste brand gezien, het licht is gezien over de bergen van Galilea.

III.

Over de bergen van Galilea ging een man en zijn vrouw reed naast hem op den ezel. Boven gloorde de morgen over de olijven en over het blanke dorp, voor hen dreef de dauw langs de glooiingen heen, de immer groene heesters glinsterden daar en de vogels tripten over het kruid. De hemel begon te tintelen tot het morgenblauw, er was stilte overal.

Van de bergen trok Jozef zuidwaarts. Met zekere schreden liep hij, den teugel in zijn arm houdend opdat het dier niet te snel zou gaan, starend naar de groene vlakte beneden. Stil waren zijn gedachten van het leed dat ze verwekt had, in verwondering luisterde zijn ziel. Alleen wanneer hij ter zijde zag lichtte klaarheid uit zijn oogen en ademde hij voller de weldadigheid van den morgen in. Maria zat recht op den ezel, haar oogen bewogen niet. De stoere Tabor in het oosten, de blauwe hoogten van Gilboa voorwaarts, de blijde Karmel ter rechter verrezen in de zon, de lauwe wind voerde geuren en geblaat van de ontwakende velden aan, als Jozef en Maria

daalden naar het dal en hun reis begonnen naar Bethlehem.

Aan den put van Sunem dronken zij, en ook de ezel dronk. Dan zagen zij elkander aan, richtten de oogen weer naar voren en gingen verder in het licht.

Jozef was een vroom man die de wonderen van het geloof vertrouwde en geen gevaar vreesde voor haar die naast hem reed, want hij had het geloof van haar hart gezien. Van den eersten dag'had de zalige zekerheid gestraald van haar gelaat, al die zoete dagen van den vroegen tot den laten oogst was zij door het dorp gegaan als eene die luistert naar een stem van de eeuwigheid, en boven het gerucht der buren had haar zachte lach de woning liefelijk als de sabbath gemaakt. Maria wist voorzeker van den zegen die liefde is.

In de blankheid van haar kinderdroom had zij den bruidstooi gedragen en de gulden dauw die de kinderen omhult was niet van haar afgegaan. De gedachten van het verlangen murmelden immer waar zij luisterde en staarde, gelijk een jonkvrouw wanneer de wereld voor haar opengaat, en wat zij hoorde zong als wieggezang in den avond, wat zij zag gloorde als de dageraad onder het loof der tuinen. Zij droeg haar blauwe kleed gelijk de vrouwen doen en haar borsten waren die eener moeder, maar haar gelaat hield zij opgeheven daar de armelijkheid der menschen haar niet verschrikt had en gebogen. Maria, die ademde in de moederschap, was een kind dat een kind zal blijven.

Zij was uit Bethlehem gekomen met Jozef den timmerman, zij was een dochter van het land. Zooals haar oogen zagen, zoo zagen de oogen veler maagden der Hebreëen: de droefenis van vader en moeder maakte ze zacht en gerust tegen komende droefenis, de verwachting van de beloofde heerlijkheden maakte ze groot en klaar, de gloed der liefde maakte ze donker en vol en zuiver als de morgengloed. De jonge dochteren zijn schoon in Israël, maar schoon boven haar zusteren ging Maria onder de bloesemen harer moederschap. Want in den glans der wijsheid die der eenvoudigen is ging zij, in het klaar vertrouwen der kinderen die het wonder zien van de zon daarboven, van hun slapen in de duisternis, die hooren de heimelijkheid van den Eeuwige in hun hart. Gelukkig zijn de vrouwen die moeder zullen worden, gezegend en gezegend is zij die weet dat haar baren het wonder

is. Zij is enkel liefde in al haar wezen en haar liefde is wonderbaarlijk.

Omtrent het vijfde morgenuur hielden zij stil aan de herberg van Jizreel. Als Jozef den ezel binnen den muur zijn voeder had gegeven, zaten zij neder onder het dak bij de reizigers en hoorden de verhalen aan. De stemmen jammerden en de handen werden opgeheven bij die klachten van gebrek en bittere mishandeling, in Samaria, in Judaea, in de streken aan zee; hier was een man die weende over zijn kinderen, hij had ze in slavernij zien gaan; daar vertelde de ander van vrienden tot bedelen en de afzichtelijke krankheid vervallen; en een sprak met verdwaasde oogen van de marteling die hij opstandigen had zien lijden aan den kruispaal. Maar een man van Samaria sprak van David die geklaagd had over de bergen hier in dit eigen land en die den vijand had geslagen, hij sprak van het rijsje dat zal voortkomen uit den stam van David, van den koning die zal heerschen in gerechtigheid; dan bad hij smeekend om den dag des Heeren, den verlosser die op den zucht van Israël zou stijgen, en de reizigers die daar rustten baden smeekend, de zang van hun gebeden maakte blankheid over het gehucht.

Maria steeg weer op den ezel, zij moesten verder om voor den nacht een veilige slaapplaats te bereiken. Zij gingen door de vlakte waar de beekjes overvloedig stroomden van de winterregens en op zonnige plekken achter de steenen de vroegelingen al ontloken. Met zekere schreden liep Jozef die den teugel hield.

Een vroom man was hij, hij vertrouwde op den Heer der vaderen. De smart van Israël had hem donker gemaakt en het lot der menschen had zijn voorhoofd gerimpeld in verwondering. Hij zuchtte niet en hij klaagde niet, hij zag en hij hoorde, hij boog zijn hoofd en hij bad. Maar het bloed der dulders die het onrecht niet vergeten gloeide in zijn boezem en zijn rustigheid was van den sterke die weet dat zijn Heer hard zal slaan. Jozef was een timmerman, een bouwer van huizen; winst vergaderde hij niet, verderf kende hij niet, de werker die zijn rechtvaardig loon heeft vermeerdert geen schuld. Niet de zorgen voor de eigen baat bogen zijn hoofd neder.

Hij was uit Bethlehem gekomen, uit het land van David. Den last van smarten dien het volk droeg in het zuiden had hij gezien, den last dien het droeg ginds in het noorden had hij gezien. De opstandigheid der Galileërs, waarvan gedurig verhaald werd uit de afgelegen dorpen, bedroefde hem in zijn duldzaamheid, en hij sprak niet wanneer hij hoorde hoe het geweld de schuldeloozen pijnigde, maar bij zijn arbeid bad hij en in het huis der samenkomst klonk zijn stem groot boven de anderen. Jozef vertrouwde op den Heer zijns volks en hij kende de beloften der profeten.

Toen de zon over Karmel neeg en zij de beek Kishon doorwaad hadden, zag Jozef Maria aan of zij vermoeid was. Droefheid ontwaarde hij op haar gelaat, haar oogen waren geloken, haar lippen saamgeperst of zij tranen bedwong. Jozef dacht dat hetgeen in haar was haar zeer deed wegens de vermoeienis van den tocht. Hij had veel leed gezien en meegeleden en het kinderhart begreep hij niet.

Zij vonden de plaats voor den nacht met andere reizigers. Er waren er niet velen, want de Joden die voor hun naam van reinheid duchtten vermeden den weg over Engannim die door Samaria gaat. Daar zat Maria onder de lamp gehurkt tusschen de vrouwen om het avondmaal, Jozef zat tusschen de mannen; als het brood gezegend en gebroken was aten zij zonder spreken, want zij waren hongerig. In den hof lagen de dieren neder, aan den hemel dreven de regenwolken uit het westen aan en over de mistige heuvelen verschoot een gloed. Een oude vrouw zat daar die prevelde voor iedere bete. Na den dank en de vingerwassching, als het donker was geworden, rees zij bij de lamp en hoog haar armen strekkend sprak zij: Die Hem liefhebben moeten zijn gelijk de zon wanneer zij opgaat naar haar kracht! Klaar galmde haar stem naar buiten en zegevierend riepen de mannen den lof. Dan gaf zij den psalm aan die begint met de gelijkenis van het dorstig hert dat trappelend boven den verborgen watergang zijn mond naar den hemel richt en schreeuwt uit zijn nooddruft. De ruischende regen begon neder te stroomen terwijl zij zongen, en zoo hoog zongen zij dat hun smeekzang den nacht vervulde van de warmte der menschelijkheid. Zij zaten veilig samen, elkander de geruchten vertellend van de bevrijding die naderde zeker als

de lentewind, van den koning die gezien zou worden in zijn schoonheid; de oude zangster die bij Maria zat smeekte keer op keer den zegen voor haar, zij had de hoogheid gezien waarin de jonge haar verwachting droeg. En driewerf weder zegende zij haar als zij opstonden om de bedden te spreiden. Zij sliepen in de geuren van de tuinen van Engannim.

In den vroegen ochtend reden zij voort. Zij gingen langs de hellingen, glinsterend van vochtigheid, waar de ploegers bezig waren met hun werk in den doorweekten grond, vlug liep de ezel over de steenen. Maria zag recht vooruit, haar gelaat ontbloeide in verrukking. En daar Jozef niet wist waarover zij verheugd kon zijn, hief hij zijn oogen tot haar op en vroeg:

Zeg mij, hoe is het: Gister zag ik u tot schreiens bedroefd, en dezen ochtend zie ik uw gelaat verlicht. Zeg mij, hoe is het u?

Zij antwoordde:

Ik heb met mijn oogen twee volken gezien: Gister zag ik een volk van weenen en weeklagen, nu zie ik een volk van vreugde en jubelen.

En Jozef staarde over de heuvelen, maar hij zag niet zoo als Maria zag.

Dien avond verbleven zij in Sichem in de groote rustplaats voor de reizigers, en zij spraken met de lieden daar, want zij waren van het land en achtten die van Samaria hun broeders in verdrukking en hoop. Veel vreemdelingen zaten daar, krijgslieden met wijn en dobbelspel en kooplieden van de steden aan zee. En zij hoorden vertellen dat de Caesar den tempel van den god des oorlogs die in Rome staat gesloten had, omdat er vrede was in gansch het rijk. De Joodsche reizigers luisterden en zwegen, en als zij naar hun kamertjes gingen om te slapen zegenden zij elkander met zachte stem.

Den derden ochtend bereikten zij den lichten grond van Judaea en dien ochtend ook ontwaarde Jozef dat zijn gezellin hem niet hoorde, zoo aandachtig tuurde zij naar wat zij binnen zich zelve zag. Toen liep hij in zijn eenzaamheid te denken en hij verbaasde zich hoe hoog zij was die enkel uitzag naar het kind, hoe zuiver haar hoofd, hoe zalig haar adem. Haar hand lag op den hals des ezels en Jozef streelde het dier.

Zij reden verder om in Bethel te vernachten, dichter bij de stad. Maria's gelaat scheen fijner dan te voren, haar wangen bloosden, haar oogen gloeiden, zoodat Jozef haar teederlijk verzorgde. Voor middernacht ontwaakte zij en zij wachtte den dageraad.

Den vierden dag bij het ochtendmaal bemerkte Jozef dat zij zich had gezalfd en haar sieraad aangedaan, haar halssieraad en haar reukfleschjes aan den gordel, en hij knikte, immers dien avond zouden zij Jerusalem bereiken en voegzaam was het als blijde gasten de stad des Verhevenen in te komen. Toen deed ook hij zijn gelen doek van byssus om het hoofd. En de blijdschap opende haar mond.

Zij gingen voort. Nabij Beeroth rustten zij, wijl Maria er om vroeg; aan den ingang des wegs van Rama rustten zij weder. En als zij enkele uren voorbij Rama langs den breeden weg getogen waren, laat na den middag toen de steentjes kleuriger fonkelden in het veld, op een hoogte gekomen zagen zij ginder den rook des tempels, den rook van het avondoffer. Jozef breidde zijn armen en bad, zij volgde, en rondom aan den weg lagen reizigers die den Naam riepen en prezen. Het waren aangename kreten van vriendelijkheid toen allen opgingen naar het doel, het was de vroolijkheid van lieden die huiswaarts keeren. Maria echter werd onrustig bij het naderen tot de stad, en sneller ging haar adem terwijl zij over de daken tuurde, zij zag somwijlen Jozef aan om te vragen.

Zij kwamen nabij den noordermuur. Waar zij gingen was aan hun rechter een heuvel, een groene heuvel die aan eene zijde steil afwaarts liep en aan dien wand lag het wit gesteente kaal; drie donkere holen waren er in, een beneden en twee daarboven. Het was de heuvel Golgotha. Maria zag dien heuvel, en zij zag opwaarts, en een roode weerschijn van de zon viel over haar en den ezel. Jozef zag het turkoois van haar gordel glanzen, hij zag het licht van haar oogen, en zijn hart stroomde vol heerlijkheid. Welluidend klonk het gerucht der menschen onder den muur.

Voor de markt die nabij den toren Phasael is hield Jozef stil om duiven voor het offer te koopen, maar eer hij zijn beurs had losgemaakt wenkte hem Maria. Dan, zich nederbuigend, vroeg zij hem hier niet te verblijven, doch naar

Bethlehem voort te gaan voor den nacht, zij verlangde naar Bethlehem. De hemel werd al bleek en de schaduwen vervaagden, maar Maria verlangde naar Bethlehem. Hij kocht water aan de poort en laafde haar, hij gaf den ezel een handvol linzen. De menschen van de markt, de dravende jongens en de vrouwen met hun korven sloegen geen acht op hen. Als Jozef weder den teugel in zijn arm genomen had daalden zij den weg af langs het dal van den zoon van Hinnom en gingen zuidwaarts.

In de olijfgaarden langs den weg viel dra de schemer, de nachtvogels krijschten, het geluid der stad ginder wemelde in den avond die de stilte zacht maakte. Jozef luisterde, hij hoorde den zwaren adem van het vermoeide dier, hij hoorde ook Maria's adem, zuiver en koel was de lucht.

Recht voor hen verscheen de eerste ster. Zij herkenden de bron aan het ritselen van het water. Jozef dreef den ezel aan, want het werd duister langs de doornheesters en hij moest naar hun toppen tegen den hemel zien om den weg te volgen. Na een wijle gaans ontwaarden zij de plaats waar Rachel geschreeuwd had in haar baren. Hij meende dat Maria had gesproken en als hij haar vroeg antwoordde zij zachtkens dat Bethlehem nu zeer nabij was. En zacht klonk ook zijn stem, daarginds schenen de lichten van de herberg. De hemel was vol sterren en ergens op de heuvelen galmde een zang.

Aan den ingang kwam de meester die hem groette en antwoordde dat er geen plaats was, want er waren kooplieden gekomen met een talrijken stoet. Echter gaf hij Jozef een lamp om verder in het dorp een verblijf te zoeken. Zij gingen voort. Binnen den muur klonk gerucht van tevredenheid.

Toen, terwijl zij voortgingen in de duisternis, hoorde hij Maria, en de ezel stond stil.

Wat in mij is dringt, zeide zij, breng mij waar ik neder kan liggen.

Waar zal ik u brengen? vroeg hij.

Hij hield zijn lamp op en keek rondom. Achter de olijven aan den weg, in een veld zag hij een muurtje waar een stal moest wezen. Hij nam Maria in zijn armen en droeg haar daar, hij ging binnen en zag een stal die ledig was, maar

onder het dak lag een koe. Daar spreidde hij het stroo en legde Maria neder, de lamp zette hij aan haar voeten op den grond. Hij hoorde haar eersten zucht, en hij liep heen om een vrouw te halen.

Maria lag in haar nood, alleen de koe en de ezel hoorden haar.

De hemel glansde van de sterren als Jozef door zijn dorp ging naar waar de helpster woonde. Hij klopte, en zij vroeg en stond van haar leger op.

Zijt gij uit Israël? vroeg zij. En wie is het die in den stal ligt?

Maria, de dochter van Joachim, antwoordde hij.

Zij zag zijn gelaat in het licht en herkende hem. Dan vulde zij de kruik met water, en nam zout en windsel, en volgde hem. Den stal naderend hoorden zij den vreugdezang ginder in de heuvelen.

De goede herders zijn het, zeide de vrouw, die zingen van de belofte van Israël.

Zij gingen binnen, zij kwamen waar de lamp brandde voor Maria. En bij haar was het kind.

Een zoon is geboren in Israël, zalig zal de moeder zijn! riep de vrouw.

En zij knielde neder om te helpen en het kind kreet. De koe en de ezel hoorden het geluid, Jozef riep den lof des Eeuwigen. De vrouw intusschen, nadat zij het kind gewasschen had, wond het in het windsel van de voetjes tot den hals, zij toonde het de moeder en legde het in het stroo der kribbe. En opziende ontwaarden zij eenige herders buiten in den nacht, die waren afgekomen van hun eenzame waakplaats in de heuvelen.

Een zoon is geboren in Israël! riep de vrouw.

Een lamp zal hij hebben in Israël!, antwoordde de oude, en een jongere riep: Uwe oogen zullen hem zien in zijn schoonheid!

Zij hieven hun oogen tot den rijken hemel op, Jozef bad, en te zamen zongen zij den lof des Heeren die Israël zal verblijden, zij zegenden het kind en legden hun gaven neder, melk en brood en olie. Dan keerden zij weder naar hun kudden daarboven op het veld.

Bij den dageraad uitgaande om zijn vrienden te zoeken

ontmoette Jozef aan den weg de oude vrouw Judith, de dienstvrouw eertijds van Maria's moeder, die schreiend heenliep bij het hooren van de tijding. Ook vond hij Elisabeth, de vrouw van Zacharias, met haar zoogend kind. En de vrienden kwamen en namen Maria tot zich in het dorp, en zij beschermden haar bed tegen de booze macht van de moeder der duivelen die de vrouwen zoekt wanneer zij in hun zwakheid liggen. Het was de tijd der stroomende beken, der voorjaarsvijgjes aan de bladerlooze takken. Zeven dagen bleef Maria met haar kind alleen in het afgescheiden deel der woning, in de rustige duisternis, en geen ander dan de oude dienstvrouw en Elisabeth kwamen nabij; dit waren de zeven dagen van de moeder en haar kind, van de zaligheid en van het gebed dat niet gesproken wordt.

Den achtsten dag ging Jozef tot den besnijder, en hij kwam met hem en besneed het kind dat de getuigen het zagen, en zij noemden den naam van het kind Jezus.

En weder na drie-en-dertig dagen tooide zich Maria met haar sieraad, en het kind in den draagband gebonden hebbende, steeg zij op den ezel. Jozef nam zijn stok en liep voor, den weg af naar Jerusalem. Het was de tijd van den geurigen bloei langs de velden, van witte en blauwe lelieën en jonge gerst wiegelend op de akkers, het was de zangtijd van de vogelen. Het kind lag op zijn moeders rug met de oogen open naar den hemel op zijn eersten tocht naar de stad der Joden, naar den tempel van zijn God.

Voor de poort kocht Jozef twee duiven ten offer, dan trad hij binnen en sprak de gebeden, en gaf den priester het losgeld voor den eerstgeborene, vijf sjekelen in beeldelooze munt. Maria zat in den voorhof der vrouwen. Daar kwam een oud man tot haar, prevelend aan zijn gebedsriem, een zeer oud man die veel onheil over zijn volk had zien gaan, een geloovige die zekerlijk vertrouwde op de verlossing van Israël, zijn naam was Simeon. Hij stond voor haar en zag het kind en de moeder aan. En zijn gelaat werd verlicht als hij uit zijn smachten den Naam roepende het kind in zijn armen nam:

Mijn oogen hebben de zaligheid gezien! riep hij in een onbekende vreugde ziende. Een licht tot verlichting der heidenen, tot verheerlijking van Israël!

En Jozef en Maria verwonderden zich.

Er was ook een oude vrouw in den groep der vrouwen, een zienster die vervuld was van de vreug de der komende dagen, en ook zij sprak van den verlosser tot allen die daar baden om vertroosting.

Als zij met het kind gedaan hadden naar de wet keerden zij weder naar Bethlehem.

Door de landen van Judaea, de dorpen, de gehuchten, tot in de eenzame gaarden toe, ging in die dagen een gerucht, een fluisteren en een verwondering over de hooge tijden die naderden voor Israël. Want koning Herodes, de geduchte, was oud en van zijn zonen werd geen heil verwacht. In Golan, in het noorden, in de zuidelijke bergen maakten zich de strijders vaardig om den weg te maken en van steenen te zuiveren opdat de koning der rechtvaardigheid in zijn vorstelijken stoet kon binnenkomen. De borsten gloeiden en de oogen blonken van den Joodschen koning die zou verschijnen op den zucht van Israël, op de wolken van verlangen over heel de wereld, en duizenden geloovigen schouwden in hun hart of zij het oordeel verdragen konden, duizenden rampzaligen weenden over de gebrekkigheid hunner daden. In alle woningen der armen waarde een heimelijkheid en een verborgen ontroering in de woorden en in de oogen, een omzien in de schaduw, een turen naar de verte.

Nu geschiedde het in die dagen toen Jozef en Maria bij hun vrienden verbleven, dat uit het land van het oosten drie wijzen kwamen, drie wijzen die van de sterren wisten. In aanzienlijkheid togen zij Jerusalem binnen, gelijk machtigen betaamde, door groot gevreesd, door klein geëerd, zij reden op witte kameelen en hun slaven gingen voor en achter. De koning Herodes, die voor den Caesar tempels had gebouwd, was gebrekkig van krankheid en mistrouwen en hij vreesde wat de sterren beschikken mochten. Met eerbiedige begroeting ging hij de wijzen tegen en hij vernam dat zij kwamen om hem te eeren wiens ster zij hadden gezien, den heerscher die in Bethlehem was gekomen. Zij hadden zijn ster gezien, schooner dan de ster Gad. En Herodes zat ontroerd, peinzend in het donker van zijn binnenste.

Dan kwamen zij naar Bethlehem. Alle zoogende kinderen zagen zij aan, en hoorende van het kind dat geboren was in dien klaren nacht, gingen zij tot Maria. En voor het avondmaal vernam gansch het dorp het, en die bezig waren in de velden hoorden het voor zij huiswaarts keerden, hoe die wijzen verheugd waren afgestegen, hoe zij het kleine kind de eer hadden gegeven, en van de gaven die zij hadden nedergelegd, wierook, goud en myrrhe. Wonderbaarlijk was de avond in Bethlehem, de lieden zaten aan hun deuren, laat klonken de gebeden en de gelukkige stem van een zanger.

In den ochtend waren Jozef en Maria en het kind niet in Bethlehem te zien. De buren liepen bij elkander, zij zochten en vroegen, maar zij wisten niets. Dien ochtend ook werd Elisabeth nergens gevonden, de vrouw van Zacharias die in den tempel diende, zij was uit het dorp verdwenen met haar kind. Aan de teekenen des hemels zou de nadering van den bevrijder gezien worden, strijd zou er wezen tusschen vaders en zonen, rampen zouden nederstorten over het land. De dwingeland van Zion had met het zwaard zijn zonen omgebracht; de teekenen waren gezien; de tijd van donder en vuur was nabij. In het huis der samenkomst riepen de mannen: Haast u, o Eeuwige!

En dien nacht kwamen de krijgslieden, de groote krijgslieden met hun zwaarden en hun toortsen, en zij liepen de woningen in. Toen werd er geschreeuwd, er werd geschreeuwd in Bethlehem, er werd gebruld in de duisternis, dat de bergen brulden, dat het nachtgedierte jankte uit zijn holen. Als het daagde lag de aarde rood van bloed, geen enkele moeder was er die een klein kind voor haar borst had. Uit Bethlehem Efratha zou de heerscher komen, in Bethlehem Efratha werd het eerst om hem geschreid. O Droom van Israël, o droeve tijd, zalig zal de vertroosting zijn.

Naar Egypte toog Jozef, zijn gelaat was donker. Doch Maria, die op den goeden ezel reed met haar kind, Maria zag het mondje aan haar borst, de onverwachte lachjes, de open oogjes. Gansch dien tocht door de woestijnen en langs de kust straalde zij in haar goedheid, en als zij sprak keek Jozef op, en hij zag het licht van den hemel, hij hoorde de wateren zingen.

Twee jaren verbleven zij in Egypte. Daarna, toen er tijding was gekomen dat nieuwe koningen over Israël regeerden, spraken zij van het schoone land hunner gebeden. De vreugde verlichtte hen. En zij keerden weder naar hun dorp in de bergen, naar hun woning in Nazareth.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

(*Wordt voortgezet*.)

Verzen.

Resurrectio mystica.

Waar 't schroeiende geblaf van honden om mij staat
Martlen de nachten door droomen mijn lichaam tot
Mijn kloppend leven aan den dag vindt nieuw genot
In de temptatie voor zijn koperrooden haat.

De nachten spuwen stank; de dagen zijn verrot.
Leven, leven dat in ontbinding overgaat...
Het laatste zware, tranenzware weten laat
Mij sterven tot den eeuwig-groenen groei van God.

Zoo zal ik tot zijn gudsend bloed toe mij verhitten,
En worden tot zijn vleesch, en aan zijn tafel zitten,
En eten van zijn brood en drinken van zijn wijn.

Zoo word ik eindelijk en stervende geboren
Tot mijn waar zelf, en zie het stiller branden gloren
In 't hittig laaien van het eeuwig eendre zijn.

1912.

Nimmermeer.

Een ziek symbool, ligt bleeke zon aan lage lucht,
Waaraan, als aan een slagers-schort, rood bloed blijft kleven;
De zon bloedt traagzaam aan de lage lucht haar leven
Teloor, leekend, gelijk een zware beursche vrucht.

Nu is mijn bloed het bloed van allen en verweven
Met al het streven van het niet te stillen al.
Wee mij! Omdat ik weet dat je niet komen zal
Heb ik mij deze staag-geschraagde smart gegeven

Van steeds te wachten naar jë eindelijken keer;
Van steeds te luistren op het ruischen van je woorden;
Van steeds te staren naar het waren van je schijn...

Dit zal mij dan het laatste en traagst verlangen zijn.
De duisters trekken saam om de zon te vermoorden:
Zij zinkt den nacht in die zal wijken - nimmermeer.

1912.
VICTOR E. VAN VRIESLAND.

Uit het leven van Jacques Perk.
Brieven van hem zelf aan Ch.M. van Deventer.

IV.
Minnen en dichten.

De schare der verliefde jeugd telt vele harten en Perk behoorde tot de meest ontvlambare zielen. De examen-studie kostte hem moeite en stond hem tegen; het nadenken over allerlei, het filosofeeren was hem lief, doch minnen en dichten vooral vulden zijn uren; minnen en dichten gingen samen bij hem, en onder beider leiding rijpte hij snel.
Hij was nog geen zeventien, toen hij het volgende schreef, brok uit een brief aan mijn ouders gericht, na een verblijf, waarin hij op een avondje een jonge dame ten hunnent ontmoette.

Januari '76..... 'Heintje Last'[1], meisje met uw prozaïschen naam, hoeveel poëtische herinneringen laat ge bij mij achter!! Donderdagavond was mijne verwachting op het hoogst gespannen om een bekende schoonheid te aanschouwen. Het oogenblik naderde waarop aan den rijkversierden en welvoorzienen avonddisch de jeugdige schoone zou plaats nemen. Van zoete verwachting klopte mijn hart en bevend wachtte ik den stond, die mij naast de hooggeroemde zou doen plaats nemen. Eindelijk werd de kamerdeur geopend en de gasten traden binnen. Mijn zoekend oog ontwaarde evenwel den blonden haartooi niet van haar, die ik op dat oogenblik niet zou durven naderen. Een zalig

1) Er staat een andere naam, die hier door een van gelijke nuchterheid vervangen is.

voorgevoel verwittigde mij evenwel reeds dat de verschijning indruk moest maken op mijn kneedbare ziel. Op het laatst waagde ik het om te zien naar de plaats, die ik van te voren wist dat voor haar bestemd was en aanschouwde het meest gracieuse figuurtje van de wereld... van achteren: zij sprak met den gastheer. Ons werd aanbevolen te gaan zitten en schroomvallig naderde ik de mij toegekende stoel. Ik zat en hield mijn adem in en daar richtte zij zich naar mij en een elektrieke schok drong mij door het lichaam. Zij sloeg de oogen neêr voor mijn onderzoekenden blik, dien ik niet kon en wilde afwenden van haar schoon gelaat. Ik had haar in de oogen gezien, in die oogen van een halfgrijze en blauwe kleur, die heerlijk verheven kunnen schitteren van genoegen of bliksemen van verontwaardiging. Haar edel voorhoofd en donkerblonde haren van ongekende dikte, haar meer dan blanke huid en de verblindend witte rijen van allerregelmatigste tanden, de even gebogen neus en de steeds lachende trek om de mond, alles, deed me in haar zien het ideaal van maagdelijke, onschuldige, niet coquette schoonheid: ze scheen zich niet bewust van hare liefelijke verschijning. Toen ze mij aansprak was het mij te moede als was ik op een gematigden zomerdag een meer dan frisch bad onttogen of als voelde ik mij stilstaande na een langdurigen rit in een spoorwegwaggon. Ik tintelde van een ongekend zalig gevoel. Over haar geest kon ik niet oordeelen, maar in dat bevallige lichaam kon slechts een edele ziel wonen. Eenige laffe complimentjes nam zij vriendelijk aan en begreep duistere woordspelingen op hare schoonheid op het zelfde oogenblik dat ze baarde; ja zelfs luisterde zij met de vriendelijkheid, die haar eigen bleek, naar mijn zouteloos gesnap....

Ik sliep dien nacht slecht. Haar beeld verwijderde zich geen oogenblik van mijn sponde, en ware ik spiritist, ik zou gezegd hebben dat haar geest mij omzweefde. De dagen daaropvolgende sleet ik denkende aan haar die mij reeds dierbaar was geworden, toch begreep ik ten volle hoe hopeloos ik verliefd was, van daar mijne melancholie. Nieuwjaar passeerde ik 't Kromhout[1)] en zag haar weêr;

1) Straat in Dordrecht.

doch in 't geheimzinnig duister van een donkere kamer. Haar beeld werd mij te liever en op mijn terugreis zag ik hoe zij in eene wagon *Dames* insteeg, die gelijk met mij te Fijenoord zou arriveeren. Ik brandde van verlangen haar weer te zien. De trein hield stil, spoedig was ik buiten en nam mijn hoed af zonder dat ik haar dorst aan te zien. Zij schoot mij zwevend voorbij, de boot op, de damessalon binnen. Wij bereikten Rotterdam. Met opzet draalde ik met debarqueeren en voelde mijn vrijmoedigheid wederkeeren op het oogenblik, dat mij misschien voor immer van haar scheidde. Daar was zij. Ik zag haar aan, zij glimlachte. Ik ontdeed mij van mijn hoofddeksel. Zij knikte allerliefst. Ik wilde haar aanspreken. Zij kwam voorbij mij. Ik dorst niet. Een ander heer, een harer kennissen was aan de boot. Voor het laatst keerde ik mij naar haar toe en zag slechts een allerliefst, gracieus jong meisje. Uit de hoogte van de idealen, waartoe ze door mijne opgewondenheid was verrezen, plofte zij neêr tot het peil der gewone menschelijkheid. Ik zag haar voortgaan; lachte mij zelve in stilte uit en voelde mij verlicht. Hiermede eindigt nu deze geschiedenis, zou het niet meer zoo gaan met dergelijke verliefden!?

> Ik weet niet of van de ontmoeting ooit verzen gekomen zijn; de minnaar-dichter is echter in het brok duidelijk te ontwaren, en wie er aan denkt, hoe Perk de dame der ‘Mathilde’ niet meer dan vijf dagen gekend heeft, zal in de Dordtsche gebeurteniss licht een voorbode zien van wat hem ruim drie jaar later te La Roche geschieden zou. Teekenend ook is, dat P. toen reeds het dubbele spel te spelen wist, waartoe hij zich later zoo vaak gebracht zag: met al zijn gemoed voor een verliefdheid te gevoelen, tevens te beseffen hoe zulk een bevlieging, al ging zij diep, toch enkel als tijdelijke bevlieging beteekenis had, en bij dit besef te berusten.
> Ruim een jaar later schrijft hij, een weinig geheimzinnig, over een verliefheid die *wel* gedichten opleverde, en zond zelfs een versje bij den brief; een versje dat over het klimaat van Holland moppert en naar de zwoele zuiderluchten verlangt, het land van citroenen en mirten.
> Het versje heeft een naschrift, dat van een merkwaardig sterk zelf-besef getuigt:

26 Maart '77.... Nu moet je niet denken... dat ik dat alles meen; 't is hier in ons beste, vredige, huiselijke Hol-

land veel te goed, maar 'k schrijf het je om je eens te doen lachen over de wijze, waarop iemand zich kan opwinden onder den indruk van eene gemoedsaandoening. 'k Weet zeer wel dat het niets beteekent, doch je kunt je niet begrijpen, wat een machtige pret het voor me is om nooit te lezen rijmelarijen te maken, nadat ik mijn dagtaak geëindigd heb.

> Deze verliefdheid scheen er ernstig uit te zien en Perk beschouwde zich als in stilte verloofd. De verloving heeft maar een groot half jaar geduurd, doch na een paar maanden al had hij een vijftig minnedeuntjes gemaakt, alle buiten weten van ouders en huisgenooten, want zijn vader, zegt hij (3 Mei '77) ‘als die het wist, zou hij rechtvaardiglijk toornen over mijn loeven naar gindsche zij! Wie versjes maakt in zijn studententijd, vóór zijn studietijd, is op weg tot leegloopen, tot sjeezen, bylo!’
> Wat vroeger had hij toegang gekregen tot den kring van Alberdingk Thijm.[1)]

3 Mei '77.... Om de gelijdelijke onzin te volmaken, die ik uitkrame en uitstalle vier ik bot mijne gezette ijdelheid en zegge, dat de heer Thijm me als een lettervriend voorstelde aan een kleine letterkundige vergadering ten zijnent, onder welker leden ik zeer aangenaam heb gekennismaakt met den poëet de Rop en anderen van meer ofte minder naam. Samen hebben we toen de Leeuwendaalders gelezen en besproken en toen ze nu en dan het woord richtten tot den langen Jacob, die bijster zoet was natuurlijk, hebben ze waarachtig niet vermoed wat voor een addertje ze samen koesterden, want geluisterd heb ik, hunne eigenaardigheidjes bespied, ook wel eens fatale vaniteitjes ontdekt; neen maar...

1) Verg. B.P. blz. 48-49.
Opmerking verdient, dat P. over zijn bezoek bij A.Th. pas spreekt in Mei '77, alsof hij toen voor het eerst in dien kring kwam, terwijl volgens het getuigstuk van B.P. 49 het eerste bezoek reeds in Nov. '76 plaats had.
Wellicht ontving A.Th. hem eerst in den familiekring (blz. 48) en stelde hij hem een half jaar later pas aan zijn letterkundige vrienden voor. De zaak is echter niet geheel duidelijk.
Hier is aanleiding om te wijzen op de briefwisseling tusschen A.Th. en P. van Febr. '78, die voor beiden zoo vereerend is: de zwaarwichtigeerlijke jonge man, die vrijmoedig oordeelen en spreken dorst, doch ook zich laten bekeeren, en de zoo uiterst humaan oordeelende oudere, die den strijd in het jonge gemoed begreep en hem niet ten kwade duidde. Zie B.P. blz. 73-82.

daar had je plezier af gehad. Ze moesten is weten Jandoppie dat ik ook wel er eens een versjen maakte of liever dat mijn meisje er al een vijtigtalletje bezit, der bleef geen sikkepitje... van over, al zouden de lieverts je in je bakhuis zeggen ‘dat het nog al aardig is’, ‘dat het wel eenige verdienste bezit’, ‘dat het (godbetert) de lui plezier zou doen als je zoo eens voortgingt’, ‘dat er misschien wel wat inzat, maar dat ze dat niet zouden beoordeelen durven’, en dier'lijke sierlijke omzettingen meer van 't Hollandsche: ‘dat 's een prul’.

Een klein jaar later is hij vol van de bekoorlijkheid der Amsterdamsche meisjes.

28 Januari '78.... Breng je een verliefde natuur mee dan is 't heelemaal mis. De meisjes hier zijn allen nymphen en bekoorlijk en zonder coquetterie in den omgang. Die juffers hebben zulk een zalig bewustzijn dat de rechte Jozef zeker zal komen, dat ze geen moeite doen iemand te kluisteren, razend beminnelijk zijn en dientengevolge velen kluisteren. Ik hoop spoedig in kennis te komen met de dochter van..., wier roem van schoonheid haar voorafgaat. Haar oudelui hebben met de mijnen omgang, maar de mooie juffer kan nog niet bij ons aan huis komen voor dat Dora[1)] van haar kostschool is. Je snapt het. Tot zoolang wachten we. Ik vertel je dit maar als een staaltje van ons maatschappelijk leven. Daar komen jonge meisjes bij de vleet ten onzent en je begrijpt dat uit dergelijke gedurige ontmoetingen alleraardigste verwikkelingen ontstaan. Vrij en los en jong is de toon, en zoo we niet met ons vijven jongens t'huis waren, zoo hadde ik alleen al even veel schik. Die Amsterdamsche meisjes tintelen van geest, je zit van de pret te bibberen den heelen avond dat je met haar samen ben. O! O!

Uit dien vroolijken omgang zijn zeker wel nieuwe verliefdheden voortgekomen. Hij spreekt er terloops over één in den zeer overspannen brief tijdens de ziekte van zijn huisgenoot E.S. geschreven.
Ook het dichten ging door. In September '78 verscheen een

1) Zijn oudste zuster.

versje van hem, *Mijn Scheepje*,[1] (al had hij zich voorgenomen om ter wille van zijn hervatte studie alles te laten loopen ‘van kunstjes en kunstenmakerij, waaraan ik '77 en '78 heb stuk geslagen,’ 3 Juli '78), en toen ik een overdrukje gekregen had en hem mijn meening geschreven, antwoordde hij uitvoerig met een beschouwing, die bewijst, hoe zeer hij zich rekenschap trachtte te geven van zijn houding als dichter.

23 Dec. '78.... Gun me een praatje. 't Kan geen kwaad dat we over zoo'n onderwerp eens kletsen. De prosodie wordt gemaakt naar de werken der dichters en toen *ik* mijn vers maakte dacht ik niet aan prosodie. Daarom doet het me zoo'n plezier, dat ik overeenkomstig de regels der schoonheid mijn gedachten inkleedde. Kan je dat begrijpen? Ook geloof ik dat die regels voor alle plaatsen en eeuwen dezelfden zijn; ook daarom doet het me genoegen, dat ik niet afweek van den geijkten vorm, al zou men door af te wijken een glimp van oorspronkelijkheid, zeg zonderlingheid, zich kunnen toeëigenen.

Veilige voor veilge dunkt me verschoonbaar. Bij het voorlezen hoort men geen stomme klinkers. Zou men de *n* niet achter de werkwoorden moeten schrijven omdat sommigen haar niet uitspreken?

Maar nu de zaak zelf. Ik spring niet in de bres voor het ding, ik weet zeer best dat ik nog geen Piet ben in het dichten.

Beschouw deze letteren dus niet als een ‘afwering’ van je kritiek, maar als een ‘aanvulling’.

Ik kan me evenals jij buiten den vervaardiger denken om een oordeel te spreken. En wel juist omdat ik trachtte *objectief* te zijn. Je moet het maar weten, zal je zeggen....

Maar zie hier wat ik wenschte te doen.

De tegenwoordige Hollandsche schrijvers lijden aan een weergaasch pessimismus. Dat vind ik lam. Ik heb er over gesoesd en meende dat het wel zoo gezond is de wereld te zien uit vroolijke oogen, met tevreden hart enz.

Dat is maar een idée.

Ik heb mezelven dus het karakter toegekend van een optimist, een dikken ook. Die persoon, welke het scheepje

1) In het tijdschrift *Nederland*, Redacteur Dr. J. ten Brink. *Mijn Scheepje* was het eerste gedicht, dat ter perse ging.

‘mijn’ scheepje noemt, is meer ‘soezer’ dan ‘gevoeler’.

Zijn allegorie - waar hij hoopt dat langzamerhand velen meê zullen instemmen ben ik niet. *Ik* heb ook geen liefje dat ik aan boord wil klampen. *Ik* zou liever spreken tot het hart dan tot het hoofd, maar die schepenmaker niet.

Pedanterie is een hol woord.... Ik geef toe, dat onze poëet zich voelt, maar 't is een denkbeeldig wezen, 't is een vleeschgeworden denkbeeld. Ik wou zijn zóó vroolijk, zóó tevreden, zoo ingenomen met zichzelven, als hij.

Die *ballast* bedoel ik. De fout schuilt in het vooropgezette denkbeeld, dat het scheepje vaster ligt naarmate het meer ballast, meer overtolligs heeft (niet *lading*).[1)]

Met je conclusie stem ik van heeler harte. *Wat* is die scheepjesmaker een gelukkig mensch.

.....

Je begrijpt wat ik met die ‘gebreken’ bedoelde, wat die ballast is en wat het streven om van die ballast aan de zee te slijten: het verkrijgen van minder behoeften.

't Laat koud het vers, het is niet dichterlijk. Top! man. *Ik* was niet koud toen ik het maakte. Ik zat zoo vol tot het versje regelsgewijs uit mijn hoofd en hart druppelde.

Ik meen speling aan de gedachten gegeven te hebben. Beeldspraak is *wellicht* dichterlijk. Het uiten van 's menschen innigste overtuiging *misschien*. Die scheepstermen waren niet moeielijk te verwringen. Toen ik me eenmaal dacht in de plaats van hem, die in het scheepje voer, kwamen ze mij subiet voor den geest. De taal is daardoor Hollandsch en ik heb achting gekregen voor den zoogenaamd ‘ondichterlijken’ Hollander, die zoo zuiver in beelden kan spreken. En jij?

Is 't vers niet nationaal? Kan het door die *termen* [niet] ingang vinden in het Hollandsch hart, dat wel eens de zee genoten heeft?

1) Vermoedelijk had ik opgeworpen, dat de dichter het zich al heel gemaklijk maakt met zijn ‘gebreken’, door die als een ballast op te vatten, waarmee hij zijn scheepje in evenwicht houdt, en die hij, als het noodig is, zonder moeite over boord kan zetten. Perk antwoordt daarop niet ten onrechte, dat niet *alle* ballast en altijd-maar-meer ballast ten voordeele van de veiligheid komt.

Ook de taal is een ‘middel’ evenals die beelden. 'k Wou dat de trechter goed was; dat ik begrepen werd.

Overigens: ik heb niet veel eer gehad van 't zaakje. Daar zijn er die zoo beleefd zijn den vorm mooi te noemen, maar ik ben niet overtuigd dat er geen partijdigheid ten mijnen behoeve in 't spel is.

Amice, ik dank je voor je kritiek. Zij moedigt aan. Ik ga andere verzen maken, omdat ik het niet laten kan.

Over ‘Mijn Scheepje’ schrijft hij twee maanden later nog eens.

27 *Febr.* '79... Als je 't wel nagaat heb ik eigenlijk afgetimmerd weinig plezier gehad van mijn versje. Het meerendeel van hen onder wien ik mijn twalef afdrukjes verdeeld heb... is te beleefd om tot den vervaardiger te zeggen: ‘ik vind het niet mooi’. Vooropgesteld was de wet: ‘een kunstenaar is men onaangenaam door iets ongunstigs van zijn werk te zeggen.’ Andere, een tweetal, waren wel zoo goed mij te zeggen, waarin hunne meening verschilde van de mijne, uitgedrukt in 't versje. Deze laatsten bewezen ten minste dat ze met aandacht hadden gelezen. De mooivinders zelfs niet eens dat ze gelezen hadden. Eén is nijdig geworden en scheurde 't papier omdat hij fijn was en zulke duivelendenkbeelden als er in dat scheepje gepakt waren hem zouden besmetten.

Een jonge vriend schreef me een enthousiasten brief over 't ding, waarin hij betuigde ‘dat zeker vele jongelui met hart en ziel zouden instemmen met het lied, waarin ze onbestemde gevoelens van hun gemoed klaar uitgedrukt zagen.’

Vele zeiden ‘dat is 't best dat ik nog van je gezien heb,’ andere ‘je hebt ze wel beter gemaakt.’ Zoo gaat het. Ik meen evenwel, dat ik meer menschen gehinderd heb dan genoegen gedaan met de uitgave. Verzen maken kan ik niet laten, mij van mij zelven stropen nog minder: ik denk er hard over om ze maar te verdonkeremanen, of een onschadelijk soort te kiezen, als anderen van mijn slag, die zoetelijke minnedeuntjes kweelen gaan.... Van dat laatste gedoente heb ik er heel wat in voorraad, naar je kunt gissen. Zoo oefent men zich in den versbouw.

Ik ben voortdurend in barensnood van mijzelven, en als

ik gevoel dat ik mijzelven geworden ben, dan misschien zal ik uit den dop kruipen en trachten mijn meeningen te imponeeren aan het domme gemeen dat geen meening heeft... en dan heb ik nog niets... Maar ik zou niet meer kletsen.

> Er is wel iets van bitterheid in deze woorden, en men zou zeggen, dat hij de verbinding van minnen en dichten in dien tijd volstrekt niet hoog aansloeg. Doch die bui heeft niet lang geduurd. Wel gebeurde er nog iets, dat meer aan het dichten dan aan het minnen raakte: hij hield een voordracht over Vondel, en kon dat zeker met groote warmte doen, want Vondel was een zijner diepste bewonderingen.
> In den zelfden brief waarin hij het eerst over ‘Mijn Scheepje’ spreekt, dus 23 Dec. '78, schrijft hij:

Vooreerst heb ik het druk.

Ik moet beginnen een lezing te maken welke ik den 11^{en} Januari zal houden voor een vereeniging werklui. Populair: klaar duidelijk zal ik die zestig, zeventig lui een uurtje trachten bezig te houden over ‘Vondel’, met het oog op de aanstaande feesten in Amsterdam. Ik heb in het onderwerp nog al gewroet met een schoolvriend ‘van der Goes’; misschien aan je bekend door Tooneelalmanak, Tooneel enz. Hij zal de Bijdrage houden. Leuk, vind je niet?

't Kost me evenwel nog al hoofdbrekens in mijn vrijen tijd.

Enfin ‘de arbeid wordt verzoet.’[1)]

Ik kwam met de commissie in aanraking doordien ze Martin Kalff kwamen vragen, die nu naast me zit te krantschrijven. Deze stelde *mij* voor omdat *hij* geen tijd had. Nu is de zaak beklonken. Zoo moet men beginnen. Verslaggevers zullen aanwezig zijn. O kerel, 't is zoo'n durf. De afloop schrijf ik je wel eens.

> Den afloop schreef hij inderdaad in den tweeden brief over ‘Mijn Scheepje’, dus 27 Febr. '79.

... Maar ik zou niet meer kletsen. Liever wil ik van feiten spreken. Mijn lezing? Ik heb me zelden pedanter gevoeld dan op dien 11^{en} Januari 8 uur 's avonds. Tegenover een 50, 60 grijskoppen, die mijn grootvaders hadden

1) Dit kan niet op honorarium doelen, zie volgende brok, tenzij P. de heeren slecht verstaan had.

kunnen zijn, boven op een spreekgestoelte, grok naast je, je geschrift voor je en je keel ter beschikking evenals een verwaand snuit. Ga je gang.

Arme jongen, die ik was. Ik wist mijn tijd niet en daar ik met onvergefelijke slordigheid de toespraak dien eigen middag pas afmaakte en die niet eens voor mij zelven eens gerepeteerd had, was ik noch op de hoogte van mijn orgaan, noch van den duur der lezing. V.d. Goes, mijn intimus,... had ik voorgesteld als bijdrager. Hij woû en samen waren wij van ons huis afgehaald door een commissielid en toen stond *ik* te kletsen (ik dankte God, dat ik niet onder mijn eigen gehoor was) en *hij* was 't kind van de rekening, hij moest hooren.

Ik had geen enkel familielid meê willen nemen: ik meende dat me dit zou gehinderd hebben. Slechts een onzer jongelui mocht - omdat hij mij toegenegen is, de Handelscholier, en als mijn secretaris wel eens werkzaam is - hooren wat ik den volke zou verkondigen. Ik deed of ik in vuur geraakte, vlamde met mijn oogen, wrong mijn corpus en wapperde met mijn handen, precies als een redenaar, citeerde natuurlijk het een en ander, hetgeen ik met klinkend geluid deed - als je eenmaal op zoo'n verhevenheid staat geef je geen bl... om de heele wereld - en las anderhalf uur achtereen. Als er achteraan [iemand] van Izak of Jacob woû gaan droomen en zijn kop op zijn sleutelbeen liet zinken, dan viel ik uit in zijn richting, zoodat de stakker opschrok en dacht dat hij erg misdadig was. Dies hield ik de luidjes wakker en gedroeg me over 't algemeen alsof ik heel wat bijzonders vertelde en of mijn beelden zoo zuiver als kristal waren... en 't volk knikte tegen mekaâr dat ze 't mooi vonden en mijn hart stond te dansen van de pret. Een wapperende donkere das, mijn toen lang haar, gaf me een ijselijk aanzien, zooals mijn beide christenvrienden mij later zeiden. Kortom, toen ik gedaan had en zei dat ik de lui dankte dat ze niet in slaap waren gevallen (ik improviseerde bijwijlen, waardoor 't zoo eeuwig lang duurde) toen gingen ze met hun beenen op den grond zeggen, dat ze in hun hun schik waren (wie weet of ze niet bedoelden: dat 't uit was) en toen omstuwde het bestuur mij en drukte mij de hand en toen speechte de voorzitter tegen me en dankte

mij uit naam mijner hoorders voor ‘de geleerde’ (?) enz.... (getrappel). Ze lieten me wijn schenken en de beide amici lieten 't zich even goed smaken als ik.

V.d. Goes declameerde een paar verzen na de pauze en die had ook al succes en werd ook bedankt en wij gingen per as naar huis na nog telkens weêr handjes gedrukt te zijn en hooge tevredenheid betuigd te zijn.

Onderscheidene lui verzochten aan mij te worden voorgesteld, dagbladschrijvers, wien 't natuurlijk streelde met een redakteur van 't Handelsblad kennis te maken - zooals ze zeiden. - Ik heb er geen cent voor gehad. Maar enfin, mijn voorgangers ook niet. Prachtig geschoonschreven prijkt nu mijn naam in een lijst met die der andere sprekers van den kring, achter allemaal flinke Amsterdamsche namen: Prof. Asser, Adv. Katz, Adv. Benjamins enz.

Met het bewustzijn, dat we op onze manier lol hadden gehad kwamen Goes en ik thuis en sliepen. Zeer vleiende brieven ontvingen wij van het bestuur, alweer om te bedanken. De Jodenkrantjes[1] uit onze stad gaven een sierlijk verslag en juichten het bestuur toe, dat zoo aangename en leerzame avonden verschafte, enfin die heeren journalisten (die zich aan mij hadden laten voorstellen naar je weet) waren uitbundig [in] loftuiting naar mijn vader mij heeft meêgedeeld, die deze dingen las op 't Leesmuseum waar ik geen lid van ben. In Arti et Amicitiae, waar ik dit jaar als kunstlievend lid ben toegetreden lagen ze niet. Dus eindigde de lezing: 't had slechter kunnen afloopen.

't Ergste is, dat ik zelf het verhandelde over Vondel prullaria vind[2] en dat als ik wezenlijk eens iets goeds had geleverd, ik bijna geen grooter lof had kunnen bekomen. Ik lach maar.

> Gaandeweg breekt de verbinding van minnen en dichten weer door, en hij schrijft ook iets over de verbinding van minnen en muziek en muziek alleen.

12 Mei '79... De ophanden zijnde concerten zijn me te duur... Ik zou er dolgraag heen willen, want toen ik aan

1) De vereeniging was blijkbaar een Israëlitische.
2) De tijd van voorbereiding was zeer kort geweest.

't vrijen was heb 'k van muziek leeren houden. De zuster der bruid in 't schemeruur uitte de vrijende zielen.

Daardoor kwam ik ook veel bij repetitien en uitvoeringen van Excelsior, waar *zij* meezong en welke uitvoeringen door Heinze geleid werden. *Toen 't uit was* ben ik er nog eens heengegaan om *haar* voornamelijk te zien. Ze was er niet 31 Jan. '78. Ik kreeg in de kerk zelve mijn bloedspuwing. Mijn eerste *verslagje* is geweest over den Hervormingsdag en daar heb ik nog al in over muziek geschreven. Later toen ik wat forscher werd, toen Werther dood was, hield ik minder van muziek, omdat ze me te veel wegsleepte.

'Ik hield niet van muziek omdat ik er van hield.' Nu ben ik weer gezond op dit punt.

Dora zingt niet meê, omdat ze sinds twee jaar op kostschool is, wist je 't niet? vandaag en morgen examen doet voor 't Hollandsch in Arnhem en morgen voor goed thuiskomt...

Dan komt ze wêer met den sleep van vriendinnen, o Jacq! Ik heb in de laatste aflevering van Euphonia een vers gehad 'Blauwtje loopen,' waaraan die meisjes, die vriendinnen, me nu herinneren... Nog zoo een is er elders gedrukt. 'k Zeg je later wel waar.[1)]

Ja, verzenmaken is mijn liefste werk, daaraan besteed ik allen vrijen tijd, net als jij aan muziek. Ik heb mijn vietel niet aan den wand gehangen omdat ik geen muziek kan uitstaan, maar omdat ze mij eerstens te veel tijd kostte en ik tweedens me veel plezieriger gevoel als ik zelf iets tot stand breng dan wanneer ik iets bestaands, al is het nog zoo mooi, door mij laat trechteren, 't vertolk. Om te componeeren had ik te weinig aanleg, want zóó trok mij de viool niet.

> Eenige dagen later zond hij me een verzameling gedichten, gedeeltelijk brokken uit een groot gedicht, bij gelegenheid van zijn vaders 45en geboortedag (23 April '79) voorgedragen en met vrij veel bijval, ten deele minneliederen.
> Ter inleiding van deze bloemlezing schreef hij:

21 Mei '79... Daar heb je dan het rommeltje, dat ik je toezeî. Waarom of ik jou die ietsigheden toezend, weet ik

1) Wat hij bedoelde met die geheimzinnigheid, weet ik niet meer.

waarlijk niet. Aan geen mensch zend ik verzen dan heel soms aan mijn tante Betsy, met wie ik nog al druk correspondeer, en al misselijk weinig lui hebben gelezen wat jij nu leest of te lezen krijgt of gelezen hebt op, achter, onder dit papier. Ik geloof, dat ik je, nu ik je indertijd ‘Mijn Scheepje’ zond en je daarover oordeel velde, in tegenstelling met die Lyriek eens andere echte wil laten lezen. Inderdaad was het Scheepje niet de uiting van mijn eigen gemoed; ik toch had geen meisje enz. maar dat van een door mij gefingeerde mezelve. Die naam daaronder, - die ten Brink er onder plaatste - is de naam van mij zooals ik toenmaals niet was maar zou willen wezen. Ik dacht toen ‘als *ik* zoo was, zou ik op mijn gemak wezen. Ik wil zoo'n gemaklijke stemming eens uiten.’ Dat vers aan mijn vader nu is de uiting van mij zooals ik *ben*, niet van mij zooals ik zou willen wezen, of zooals ik denkelijk word, zal zijn, morgen, over een jaar, over vijf en twintig jaar. En die minneliederen zijn ook de uiting van mijn liefde zooals ik mij die nu bewust ben. Pak dus maar aan en als 't kan, vermaak je er mêe, voel zelf eens met me mêe, misschien hijg je dan wel van verliefdheid. Basta.

> Ondanks zijn eigen liefde voor deze gedichten, geven zij nog niet den waren Perk, die eerst door Mathilde werd opgeroepen. Zeer belangrijk is echter in den zelfden brief de volgende verklaring:

Voor ik uitschei met aanhalen, wil ik je nog wat lyrische larie doen kennen: Minnedichterij.[1)] Ik heb geen vast liefje, maar uit de talloozen kristalliseer ik er een tegen wie ik ten minste fatsoenlijk kan praten. Ik studeer in mijn vrijen tijd voor een bundeltje, dat ik haar wil wijden. Ik weet nog niet, hoe ze heeten moet. Een echte zoet-klinkende, lieflijkegedachten-wekkende naam moet het zijn, vooral Hollandsch. Wat dunkt je van Elze of Roze? Zeg me bij gelegenheid je meening eens. Nu dan. Waarschijnlijk krijg je - misschien doet het je genoegen - in geen tijd meer iets gerijmds van me te lezen. Dat copieeren vind ik innig vervelend en 't handschrift kan ik je niet sturen, omdat ik gewoon ben mijn verzen op groot dik papier te pennen en ze dan te ver-

1) Blijkbaar heeft P. eerst de gedichten geschreven, en daarna, op overgebleven ruimte, den brief.

eenigen. Als je eens bij me bent kan je je desnoods verdrinken in die steeds wassende poel. -

'k Schrijf nu dat minnedicht op, dat me 't meest den geest dunkt uit te drukken van die in wording (sic), als ook een type van den vorm levert. Zooveel mogelijk dithyrambe, zooveel mogelijk trippelmaat...

Let wel op, dat al deze dingen ontstaan zijn in '79 en aan alles een feit ten grondslag ligt.

> Hier spreekt wel de man, die in dichten zijn ware levenstaak ziet en in gemoedservaringen aanleiding tot verzen-schrijven; het minnen en dichten is weder één geworden, en het dubbele spel van verlieven zonder plan tot verloven wordt ten volle aanvaard.
> Men zie in Perk geen Don Juan. 'Aan alles ligt een feit ten grondslag,' zegt hij, doch niemand heeft hem ooit verweten noch kunnen verwijten, dat hij een *flirt* was en meisjes het hoofd op hol bracht. Zijn minnarijtjes zullen als hoffelijk spel door de dame zijn opgenomen, en door hem niet anders bedoeld, al ging hij op in zulk spel, en al maakte zijn verbeelding van weinig zeer veel.
> Perk was een man van veel verbeelding; het zal niemand verbazen die het hoort, en hij dichtte niet alleen, doch sprak ook over kleine gebeurtenissen vaak méér naar wat zijn verbeelding er van maakte dan de werkelijkheid gaf. Het was een onschuldige liefhebberij; zijn vrienden kenden ze voor wat zij was, hadden er schik in, en werden er niet door bedrogen, zoo min als zij er aan dachten hun kameraad er een hinderlijken opsnijder om te achten: daarvoor waren zijn overdrijvingen te onschuldig.
> Daarom dan ook zie men in Perk niet een kouden egoïst, die minnarijtjes zocht enkel om er verzen van te maken. Neen, Perk zocht minnarijtjes, of wat hij daarvoor aanzag, wijl het vrouwelijke hem geweldig aantrok en hij het nog heerlijker dan de meeste anderen vond om met meisjes te verkeeren. Met hart en ziel genoot hij van zulk verkeer en vooral van wat zijn verbeelding er van maakte, maar juist omdat de verbeelding zoozeer meedeed, behoefde de werkelijkheid niet veel te beteekenen en kon hij ver van een verloving blijven. En als hij alleen was besefte hij zeer spoedig den aard van zijn behagen en het docht er hem niet minder om, wijl het verzen aanbracht; integendeel, dit was tenslotte de beste winst. Maar elke nieuwe ontmoeting met schoone oogen bracht hem weer in den roes van bekoord-worden en verbeelden, en het dubbele spel werd met gemak gespeeld, een gemak dat hem zeer hielp een paar maanden later, toen hij de dame der *Malhilde* ontmoette.
> Belangrijk is mede, dat Perk toen al den wensch had een geheel van minneliederen te dichten, een soort van cyclus dus. Evenwel, wat er toen te voorschijn kwam, staat nog ver van de *Mathilde* af.
> Zeker was Perk toen ook in den roes der uitbundige jeugd, en

hij voelde ze duidelijk die uitbundigheid, welke vooral in een onstuimig verbeeldingsleven zich uitte. Toen ik hem in den nazomer van '79 in Amsterdam bezocht had, schreef hij, onder meer:

7 *Sept. '79:*.... Je hebt me echter niet in een goeden luim aangetroffen. De beide dagen waarin je me uw aanschijn toondet, was ik ziek, zwaarmoedig. Naderhand, als wij nog eens keuvelen over onzin op de meest onzinnige manier, zal je me in mijn ware gedaante zien. Mijn ware gedragslijn is die van een krankzinnige. Grenzen kent mijn opgewondenheid niet. De roes der jeugd overwint mij.

Hij had toen de ontmoeting met Mathilde reeds achter zich, en was vol dichtlust, dien hij echter ter wille van zijn examen betoomen moest.
En weer wat later, toen hij van het mislukte examen bekomen was:

25 Nov. '79.... Ik ben eerst gezond wanneer ik ziek ben en gezond van geest, wanneer ik me eens recht krankzinnig gevoel. Dit is geen wonderspreuk noch duizelzin, maar louter waarheid. Mijn gezondheid bestaat in 't geen een ander ziekte noemt. Ik voel me niet tevreden en in evenwicht met de natuur of mijn âren moeten bonzen, mijn hoofd gloeien, mijn zenuwen gespannen zijn.... toen je bij me waart was ik, arme kranke, al erg gewoon en geen blosje van geestdrift gleed over mijn kaken. Ziedaar over mijn gezondheid...

Toen hij dit schreef was hij nog levende in de koorts van de eerste Mathilde-schepping. Toch zal zijn uiting ook wel veel waars voor andere tijden hebben bevat.
En over die Mathilde-schepping deed hij in denzelfden brief de volgende uitvoerige mededeeling.

Weet je wel... dat jij eigenlijk de eenige bent, die een paar der sonnetten hebt gehoord, welke ik thans voltooid heb? Daar zijn er nog twee, die weten dat ze in wording zijn, maar daar is 't mee uit. Geen lid zelfs van ons huisgezin weet er iets van. Dat vind ik juist nogal aangenaam.

Welnu, toen jij hier waart, las ik je twee of drie voor van het eerste twintigtal. Sindsdien zijn zij aangegroeid tot honderd en hebben zich zóó om een hoofdgedachte gegroept

dat het een soort epos werd. Van de week moet ik nog drie sonnetten als epiloog maken evenals ik er drie als proloog aan de honderd heb toegevoegd, dan hier en daar wat tinten en toetsen en dan zoek ik een uitgever voor: ‘Een Ideaal, Sonnettenkrans van Jacques Perk.’

Wellicht nemen ‘Spectator’ en ‘Nederland’ een paar proefjes op; dat zou me goeden voet bij een uitgever doen krijgen. We zullen zien. Je krijgt dan alvast afdrukjes.

Nu zal ik je er 't een en ander van meedeelen, wanneer je wilt. Sla anders de eerstkomende bladzij van deze toch al te langen brief maar over. Ik heb godbetert naar ik merk al een heel gat in mijn avond geschreven. Maar dat komt omdat ik nu en dan soes in dit lekker warm kamertje en wolkjes uit mijn gouwenaar lurk.[1)]

In 't laatst van Juli waren we een week te Laroche sur Oerthe (sic). Daar leerde ik kennen m^{ll} (sic) Mathilde Thomas een blonde jonge dame van twintig jaar, verloofd en lief. Vijf lange dagen genoten we haar gezelschap en ik bemerkte alras dat zij in zich vereenigde al het innig vrouwlijke wat ik toekende aan de ideale vrouw mijner gedachten niet aan de vrouw, die ik tot gade zou wenschen.

Zij was zeer vrijmoedig en daar ik zoo vrij was nu ze toch verloofd was haar te zeggen dat ik haar goed en schoon vond was ze innemend genoeg om mijn eerbewijzen niet te wijzen van de hand en me zelfs voorkomend te bejegenen vertrouwlijk met me te keuvelen, omdat ze wist hoe ik haar beschouwde en dat ik voor haar vereering gevoelde maar niet de liefde noodig tot een huwlijk.

Kort daarop vertrokken wij. Zij geleidde ons een eind weegs, wij kusten elkander en schreiden. Ik zag haar niet weder. Dezer dagen verneem ik dat haar verbintenis is verbroken. Ziedaar waaruit mijn gedicht is ontstaan. Dit waren een paar gegevens die moesten worden uitgewerkt. De maand September valt (sic) geheel weg daar ik toen al mijn tijd moest wijden aan blokken voor 't examen en geen snipperuren had. In Augustus ontstond een dertigtal Octo-

1) B.P. (blz. 71) vertelt, dat Perk weinig van rooken hield en alleen een enkele maal een sigaar opstak. In werkelijkheid rookte hij graag, doch liefst een pijp. De brieven spreken er herhaaldelijk over.

ber en November hebben 't overige gedaan en hoor nu wat er van geworden is.

Ik heb de[1)] Mathilde geapostropheerd; hier en daar wat toegevoegd aan degeen die ik ontmoette ginds gewijzigd elders wat verwijderd: zoo is ze mijn schepping terwijl 't heele idee eigenlijk door haar tamelijk lijdelijk is geschapen.

Zoodoende is Mathilde geworden een ideaal van hetgeen ik houd voor schoon in *de* vrouw. En de invloed van zoo iets schoons is nu nedergelegd in mijn boekje. Men ziet, men aanbidt en voelt zich verheven, opgeheven door de kracht van een ideaal; uit dat verheven standpunt aanziet men wereld en menschen, het grootsche in natuur en mensch trekt aan en wordt onontbeerlijk; dan ten slotte, gewoon aan al dat verhevene, keert men in in zichzelven, men ziet dat ideaal nogmaals, en 'tgeen eerst verhief is ook gewoon geworden evenals al het verhevene: het heeft ons tot kunstenaar geadeld, het leeft in ons, 't is ons eigendom geworden en een dier vele idealen waarvan de kunsten[2)] droomt en leeft en die wemelen in hoofd en hart.

Ziedaar kortelijk de hoofdgedachte.

Met onuitsprekelijk genot heb ik die uitgewerkt; mijn Mathilde is slechts de eerste klank van 't groote lied, dat ik zingen wil als mij daartoe kracht en leven blijft. Ik voel dat ik betere en hoogere dingen kan leveren. Ik zal 't echter uitgeven, omdat, mocht ik ook 't volgend jaar niet slagen[3)], ik daardoor wellicht wat bekender zal zijn en iets heb geleverd, waardoor men kan zien dat ik in Hollands taal niet gansch vreemdeling ben[4)].

Als ik dicht ben ik gezond....

1) Waarschijnlijk verschrijving voor *ze*.
2) Klaarblijklijk verschrijving voor *kunstenaar*.
3) N.l. voor zijn admissie-examen.
4) Een belangrijk deel van dit brok herhaalde Perk met wat andere woorden eenige weken later (28 Dec. '79) in een brief aan Mr. C. Vosmaer; zie B.P. blz. 95.
Om de geschiedkundige beteekenis heeft de uitgever dit brok overgeschreven zonder eenige verbetering aan te brengen, terwijl hij zich bij andere aanhalingen tot kleine wijzigingen wel gerechtigd achtte, te meer, daar zij maar zelden noodig waren. De brieven zijn niet calligraphisch, doch met een goed leesbare, vlug loopende, schoon vaak krabbelende hand geschreven. Men krijgt niet den indruk, dat zij zijn nagezien door den schrijver, toch zijn verschrijvingen zeldzaam.
Nam Perk afschrift van zijn brieven? Ik weet het niet, doch dezen Mathildebrief achtte hij misschien van genoeg belang om er een dubbel voor zich zelf van te maken; zijn schrijven aan Mr. C.V. maakt deze gissing aannemelijk. Mogelijk echter ook is, dat hij over het plan van de *Mathilde* iets had opgeschreven, dat hij zoowel aan mij, als aan Mr. V. met eenige wijzigingen toezond.

Eind Mei '79 droomde Perk dus reeds van een bundel minnedichten, een soort van cyclus, en een paar maanden later kwam een nieuwe bezieling hem een nieuwen cyclus aandragen, die wederom een paar maanden later in eerste handschrift reeds voltooid was.
Men lette wel op het verschil tusschen de twee plannen. Het eerste zoekt enkel een schare minnekoozende liedjes en liederen, gewijd aan een schoone, uit vele schoonen 'gekristalliseerd', doch zonder wijsgeerige hoofdgedachte, het tweede plan gaat van zulk een hoofdgedachte uit, en de dame is bijna geheel naar één enkle gebootst; het eerste wil 'zooveel mogelijk dithyrambe, zooveel mogelijk trippelmaat', het tweede kiest sonnetten en anders niet.
Heeft Mathilde alléén dien ommekeer bewerkt? De uitgever meent als tweeden invloed den omgang met sonnetten-dichters te mogen onderstellen, over welke Perk aan Vosmaer schrijft op 2 Januari 1880[1)], en met wat hem ter kennisse kwam van Dante.
'Behalve met Goethe dweep ik met Vondel en Vergilius en met wat ik las van Dante', zegt hij in den zelfden brief aan Vosmaer, en het is volstrekt niet onaannemelijk, dat wat hij kon gevoelen van de *Vita Nuova* en opsteken van de *Divina Commedia* hem het plan ingegeven heeft voor een cyclus met een wijsgeerig-dichterlijken grondslag en in sonnetten-vorm.

Wat hij kon gevoelen en opsteken, - want Perk kende geen Italiaansch. Evenwel achtte hij het geenszins beneden zich om over de schoonheden van groote dichters zich door vertalingen te doen voorlichten.
Daarover is een uiting in een brief van:

21 Mei '79... Ik peuter aan 't eerste boek van de Ilias en dat woord voor woord, tijdroovend en vervelend. Wat heeft hij of wat hebben die Homeriden mooie beelden gevormd, dat smaakt me wel. Ik hoop dat als ik klaar ben, ik de heele winkel voor mijn genot zal kunnen lezen. Vooreerst kan ik niet nalaten alleen het noodzakelijke te doen. Voor de schoonheden bij den eersten blik neem ik liever een vertaling en lees nu niet Homerus om Homerus te

1) *Gedichten*, 2e uitgave, voorrede blz. 3.

lezen maar om Ionisch te leeren en op mijn examen, daar ik tegen op zie, niet te zakken.

> De brieven spreken niet over Dante; het schrijven aan Mr. Vosmaer echter, zooeven vermeld, doet het wel. De minneliederen (dithyramben in trippelmaat) noemt hij zelf op 21 Mei '79 ‘de uiting van mijn liefde, zooals ik mij die nu bewust ben.’ Alles te saam genomen, lijkt het zeer waarschijnlijk, dat hij nà dien brief eerst in ernstige aanraking met sonnettendichters kwam en een indruk van Dante ontving, zoodat de bezieling door Mathilde geschonken hem in een gansch anderen staat van dichterlijk verlangen vond, dan dien, waarin hij in Mei nog aan een bundel minneliederen dacht.
> Van sonnetten maakt een brief van 5 October '79 voor het eerst melding, hoewel hij mij kort te voren er reeds een paar voorgelezen had (zie brief van 25 November '79). Waarschijnlijk sprak ik hem bij die ontmoeting van Rückert; althans kort daarna zond ik hem een deel van Rückert ter leen.

5 October '79... Ik heb je Rückert... in vollen welstand ontvangen en zal hem je keurig terugzenden na een paar weken van weelderige lectuur...

Mijn sonnetten schrijden langzaam voorwaarts. Ik moet er echter veel voor studeeren, naar vorm zoowel als zuiver poëtischen inhoud.

> En in den brief van *25 November '79* zegt hij:

... Ik zal je eerstdaags je Rückert terugzenden met zeer veel dankbetoon. Ik heb zijn sonnetten geëxerpeerd en merk nu dat hij aanwezig is in de boekerij van Potgieter die voor iedereen toegankelijk is. Daaruit kan ik hem dus ontbieden.

De gedichten, waar je dan al bijster hoog meê loopt, ken ik en had ze gelezen voor je me daartoe den raad gaf.

> Waarschijnlijk zijn de laatst genoemde gedichten *niet* de sonnetten, doch kleine liederen, die Perk zelf wellicht toen minder aantrokken, vol als hij was van zijn *Mathilde*.
> De uitgever herhaalt, dat naar zijn indruk de sterke voorliefde voor het sonnet bij Perk eerst kort vóór de ontmoeting met Mathilde is geboren. Zeer zeker had hij reeds vroeger bewondering voor dien vorm, en zelfs eenige oefening in het hanteeren er van, doch vóór Mei '79 was het sonnet hem niet meer dan een der vele dichtvormen en volstrekt niet de voor hem het meest vanzelf sprekende bij het uiten van zijn minne-aandoeningen. Eerst kort voor de ontmoeting met Mathilde, denkt de uitgever, werd die voor-

liefde geboren en eerst dóór deze ontmoeting tot een hartstocht aangewakkerd, en hij acht het dan ook uiterst onwaarschijnlijk, dat het sonnet *Deinê Theos*, ook zelfs maar in klad, vóór '79 ontstaan zou zijn.
De twee sonnetten door mej. Perk uitgegeven[1] zijn beide als gelegenheidsgedichten te beschouwen, ook dat aan Alb. Thijm, en bewijzen een voorliefde voor het sonnet geenszins. Daarentegen kan het niet anders dan een sterk sprekend feit heeten, dat hij nog einde Mei '79 - twee maanden vóór de ontmoeting met Mathilde - het sonnet voor zijn minnedichten niet enkel niet noemt, doch zelfs uitsluit, zonder het te noemen.[2]
Kort na den brief over de *Mathilde*, in Jan. '80, ging ik zelf in Amsterdam studeeren, en werd dus de briefwisseling vervangen door mondeling verkeer. In de groote vacantie van '81 is er nog wel over end' weer geschreven, doch die brieven zijn verloren gegaan, en ik kan er dus niets van toonen.
Ik kan dus ook geen geschreven stukken aanbieden over den omgang van Perk met Willem Kloos - gesteld dat ik dit doen *mocht* - behalve een kort woord op een briefkaart van 1 Juli '80, waarin P. zegt, dat hij zijn vriend Kloos bij verhuizen zou helpen. Ik stel er echter prijs op te verklaren, dat naar mijn herinnering de omgang van beide dichters, al heeft hij niet lang geduurd, zoo druk en innig is geweest, als maar zelden voorkomt, en niet het minst door beider dichterschap gevoed werd. Wellicht gevoelde Perk èn tijd èn gemoed meer in beslag genomen door dien omgang dan met zijn zucht tot eigen gemijmer en zelfstandige ontwikkeling strookte, en achtte hij het daarom beter het verkeer te staken.

V.
Slotwoord.

De uitgever gaf wat hij geven mocht. En dat was niet alles, want allerlei moest hij achterwege laten en vooral

1) B.P. blz. 73 en 88.
2) Dr. Schepers, die het klad van *Deinê Theos* in '77 brengen wil (Groot Nederland, 1 April 1916, blz. 402) acht veel bewezen door den aard van het *papier*, dat - volgens verklaring van Dr. Timmerman - er zeer oud uitziet, zoodat het ‘naar ouderdom en [van?] papier te oordeelen tot de *oudste* blaadjes van het Perk-archief behoort... Het wordt daarin alleen overtroffen door een nog ouder blaadje van '76.’ (Verklaring van Dr. T. in Nieuwe Gids van Juni 1915, blz. 916). De bewijskracht van het papier is echter gering. Perk kan toch best in '79 een klad gemaakt hebben op een stuk oud papier. Bovendien bewijzen de brieven aan den uitgever der hier gegeven brokken, dat het uiterlijk ten deze zéér bedriegen kan. Het papier van den brief van 25 November '79 is veel sterker vergeeld dan dat van den brief van Januari '76 en verscheidenen uit het begin van '77.

zorgen dat de aandacht van den lezer steeds op Perk gericht bleef en zooveel mogelijk van den Dordtschen briefschrijver afgewend: daarom kon hij maar weinig toonen van Perk's woorden tot-en-over dien kameraad.

Doch de vervulling van dezen plicht heeft èn Perk benadeeld èn den lezer, en de uitgever wil die dubbele schade door de volgende verklaring zooveel doenlijk verzachten.

Want wellicht vond de lezer te weinig gemoedelijke uitingen, en merkte hij, behalve in den brief over den kindertijd te weinig van den gevoelsmensch Perk; wellicht giste hij, dat Perk alleen om zijn eigen ontwikkeling dacht, en voor het bestaan van anderen al zeer weinig aandacht had.

Doch hij overwege vooreerst, dat jongelieden plegen te schrijven op een jolig-overmoedigen toon, die het moeilijk maakt in eens in gemoedelijkheid te vervallen; daarbij, dat de briefwisseling de bedoeling had om over end' weer de eigen avontuurtjes en eigen gedachten mee te deelen; en eindelijk wat boven reeds werd aangeduid en hier toe te lichten is.

Het is waar dat Perk, schrijvend over anderen, wel eens te weinig gemoedelijk was en daardoor niet enkel aan zijn Dordtsche vriend ergernis gaf: ook in zijn brieven kon hij zijn invallen niet altijd bedwingen. Doch als hij dien vriend toesprak over dien vriend zelven is hij onverbeterlijk in hartelijkheid, belangstelling en zelfs in lijdzaamheid. De uitgever herinnert het zich maar al te goed, dat zijn brieven vaak bedillend waren en hij van Perk's geduld en vriendschap veel gevergd heeft. Maar geen enkele maal onder de vele, dat hij op een aanmerking antwoordt, is er zelfs maar een spoor van boosheid of scherpte te vinden. Eénmaal erkende hij ronduit, hoe de Dordtsche brieven hem vaak gramstorig maakten en zelfs woedend, maar zelfs die verklaring laat hij volgen door de bekentenis, dat alles te saam de briefwisseling niet zonder voordeel voor hem zelf was geweest, en als hij zich tot schrijven zette, had alle boosheid plaats gemaakt voor de hartelijkheid, door de herinnering aan de jonge jaren hem ingegeven en door het latere verkeer versterkt: alle boosheid verdween en hij toont zich dan met een zéér beminnelijk, en men mag gerust zeggen, met een voornaam gemoed.

Want het was toch geen kleinigheid voor een zoo prikkelbaren jongen man om zoo vaak aanmerkingen aan te hooren en telkens aan te nemen, dat er geen scherpte achter stak, zooals hij eens zegt. Helaas drukt den vriend de herinnering, dat zijn kritiek meer dan eens wèl bits gestemd was, doch des te meer erkent hij nu Perk's schoon gemoed, dat, hoezeer hij ook aan invallen toegaf, tegenover den jeugdvriend telkens de genegenheid overwinnen liet. Nooit acht hij het beneden zich op een aanmerking te antwoorden, zich te verdedigen, zijn houding te verklaren, en geen scherp woord ontvalt hem dan. Noemt hij eens in een scherts den Dordtschen vriend *een provinciaal*, zelfs dàt doet hem leed, en hij haast zich het woord te verzachten. En niet alleen tòt en òver den jeugdvriend zelf spreekt hij zoo hartelijk, maar met dezelfde warmte ook over diens broeder en zusters, - al wat hem uit zijn herinneringen bijbleef, schonk hem vriendelijke gevoelens, en weldadig doet het thans nog aan, die ongedwongen uitingen te herlezen. Hoe oprecht blijde is hij, wanneer hij als jonge man het speelvriendinnetje uit Dordt heeft terug gezien; welk een eerlijke jongensachtige bewondering geeft hij aan den ouderen broeder des uitgevers, die goed studeerde, jong verloofd was, cel speelde en - dichtte; met welk een belangstelling vraagt hij naar allen uit de kring zijner geboorteplaats.

Maar vooral, het zij herhaald, treft het voorname en waarlijk vriendschaplijke geduld, waarmee hij de aanmerkingen van den Dordtschen briefschrijver verdraagt. Als hij in zijn mijmercel zich tot schrijven zette, was de geprikkeldheid overwonnen, en luisterde hij enkel naar de diepere stem van zijn gemoed, en dat gemoed was een gemoed van liefde.

De uitgever mocht van die uitingen niets laten zien, maar hij hoopt door zijn verklaring het onvermijdelijk gebrek wat te vergoeden.

En met dezen oprechten eeregroet aan den kameraad zijner jeugd besluit de uitgever zijn taak.

CH. M. VAN DEVENTER.

Naschrift.

In den brief van 12 Mei '79 schrijft Perk: ‘Nog zoo een (vers) is er elders gedrukt. 'k Zeg je later wel waar’, en ik teekende daarbij aan: ‘Wat hij met die geheimzinnigheid bedoelde, weet ik niet meer.’

Te laat om voor het lijf der *Brieven* dienst te doen, kwam de herinnering bij mij op, hoe Perk mij eens vertelde, dat hij door tusschenkomst van een student onder zijn kennissen een gedichtje in den Amsterdamschen Studentenalmanak had weten binnen te smokkelen, een gedichtje met het refrein: *Koekkoek Eénzang is het leven*, en waarin de joligheid van het studentenleven werd verheerlijkt tegenover het saaie burger bestaan.

Inderdaad heeft de Amsterdamsche Studentenalmanak van 1879 een gedichtje, getiteld *Koekkoek Eénzang*, bestaande uit acht strofen en voorzien van het genoemde refrein. De onderteekening is *Ruen Delfra Sui*, klaarblijkelijk een omzetting van *Alfred Jesurun*, wat de naam van den bedoelden student was.

Al is het *Koekkoek Eénzang* geen minnedichtje, men zal wel mogen aannemen, dat Perk op dit vers in zijn brief van 12 Mei '79 het oog had.

Tevens deel ik mede, dat Perk's laatste leermeester in Latijn en Grieksch inderdaad Dr. D.E.W. Wolff heette, en Perk den naam dus zonder fout neerschreef (Zie blz. 215). Een belangstellend lezer wees mij op het biografisch woordenboek van Blok en Molhuyzen, waarin deel I, blz. 1583, een kort bericht over dien voortreffelijken peadagoog voorkomt.

En eindelijk verzoek ik den lezer de volgende verbeteringen te willen aanbrengen:

blz. 210, r. 9 v.b. *staat:*	Phil. theol. Dr.
lees:	Phil. theor. Dr.
en blz. 214, r. 17 v.b. *staat:*	ouders
lees:	ouden.

CH. M.v.D.

André Campo's witte rozen.

XIX.

Waling had geweigerd Kâlidâsa's Danseres en Koning op te voeren. Hij verwachtte niets meer van die buitenissigheden! En met edelmoedig-beschermenden glimlach had hij Lize gezegd dat zij er geen nieuw kapitaal aan wagen mocht... Judith was al weer afgevoerd van 't repertoire; hij speelde nu enkel Duitsche en Engelsche kas-stukken waarin hij geen geschikte rollen voor haar vond. Doch hij stond haar toe, buiten hun kontrakt om, als gast op te treden in Variété's, en enkele programma-nummers te dansen.

Intusschen had zij een brief ontvangen van haar broer Arnold, den predikant, tot wien geruchten van haar finantiëele beslommeringen waren doorgedrongen; zalvend, met vele teksten, vermaande hij haar dit leven vaarwel te zeggen, in de geleden materiëele slagen de vingerwijzingen van den Heer te zien! Zij antwoordde er niet op.

Drie avonden per week danste zij nu in 't Panopticumtheater, in een omgeving die haar onbehaaglijk was, voor een geschilderden achtergrond van neerzijgende rozen. Doch zij wilde zich dwingen de toeschouwers, de zaal, de kollega's niet rond zich te voelen; enkel te dansen voor eigen genot. En tusschen nummers van jongleurs en akrobaten, van soubrettes in smakeloos-schelle kostuums, van stijf-gerokte tenors met Italiaansche namen, van buiksprekers en kabaretkomieken, wierp zij de verrukking van haar melodieus gebaren-spel in de oogen van het rookend en drinkend publiek.

En ook van haar soberder leven genoot zij. Aan het ééne kamertje waar zij woonde en sliep - een scherm verborg waschtafel en bed - had zij genoeg. De weduwe Bortman, haar hospita, was een vriendelijk mensch, gewoon aan artiesten en hun ongeregelde dagen en nachten. Lize ontbeet laat; dan ging zij wandelen, het Vondelpark door, of het Y langs, of in de arme buurten der oude stad. In een Vegetarisch restaurant nam zij haar warme lunch. 's Middags rustte zij eerst, bleef daarna wat lezen, ging tegen zes uur weer uit om haar middagmaal te doen, zoo goedkoop mogelijk, met een broodje en een kop chokola, in een melkhuis aan de Kalverstraat. En in de eenzame gelijkmatigheid dier Januari-dagen en -avonden waren haar Zondagsche reisjes naar het hockey-veld, de Dinsdagsche gesprekken met Campo, haar eenige verbinding met het leven van anderen.

Op den Heiligenweg kwam zij hem tegen.

Het was de dag na zijn bezoek aan Louis-Seize. Hij wist de straten die zij liep; en hij wist de uren. Hij had niet kunnen wachten tot den volgenden Dinsdag; de wreede tijd sloop te traag. In het park zag hij haar niet; op den weg naar Pomona was hij haar misgeloopen. Doch nu stond hij voor haar; zij schrok van zijn strakke bleekheid, van het gejaagde tempo zijner stem.

Toen hij vroeg of hij met haar mee mocht, wist zij niets te zeggen. Tegenover haar ging hij zitten, in een der alkoofjes van het melkhuis, kil en ongezellig, aan een rond tafeltje met ijzeren pooten en marmeren blad. De rieten stoelen waren rafelig; op het vette gehavende wand-papier hingen kleur-reprodukties naar Rembrandt, schril en levenloos onder het helle licht van gloeikousjes. En in al die vertrekjes, van het straat-lokaal af, waar het koper-glimmend buffet was, tot aan het verre matglas-raam eener binnenplaats, zat een fluisterend paar menschen, een burgerjongen met zijn meisje, een tweetal verpleegsters, een provinciaal met zijn vrouw, drinkend uit hooge melkglazen of uit dampende witte koppen. Nu en dan verdween er een juffrouw achter een klapdeur in de achterste kamer en kwam na een poosje terug in een golf van muffe klosetlucht.

‘Eet je hier elken middag?’ vroeg Campo, rondziende.

Zij knikte van ja:

‘'t Is goed voor me,... afkeer overwinnen, en onder menschen zijn die ik vroeger altijd zoo minder vond...’

‘Hoe asketisch!’ zei hij schamper en koel.

Zij wendde, droevig, haar oogen van hem af; zij begreep hem niet. Haar mondhoeken trilden.

Toen, op-eens, tot haar over-buigend, angstig fluisterend, vroeg hij haar waarom zij hem nooit meer verteld had van die reis naar 't zuiden, naar Parijs en verder...

‘Waarom, waarom?’ herhaalde zij zacht, verwonderd. ‘Waarom zou ik alles aan u vertellen? Ik wist toch niet dat 't u iets kon schelen!’

Zij begreep hem nog niet. Hij zag haar even weer als een verlegen bakvischje en voelde een zweem van deernis om haar hulpeloozen blik. Doch hij wist dat al zijn jaloezie, zijn argwaan, zijn begeerte zouden terugkomen, dien nacht al, wanneer hij met koortsige oogen zou liggen naast Emma's rustigen slaap. Het moest nu uit zijn: uitgeroeid de afschuwelijk-verterende onrust der laatste maanden! Hij moest nu alles weten, doorzoeken al de onbewuste wezensdiepten van dit meisje, dit kokette flirtje, dit geslepen kokottetje,... ach ja, wat was zij? Misschien was zij niets: leeg, onbeduidend, wezenloos achter haar bekorenden schijn: een eerzuchtig snobje! En misschien, als hij ééns in die vale leegte had gezien, zou hij uit den betooverenden droom ontwaken... Hij sprak:

‘Lize, ik heb je gezegd dat ik van je hield,... ik, een getrouwd man,... slecht hè, verachtelijk, idioot, hopeloos... En toen heb ik je ook gezegd dat ik alles, alles van je wou weten,... je heelemaal kennen! Want voor mij ben je altijd vol geheim...’

Zij schudde het hoofd en staarde droevig voor zich heen. Zij vroeg zich af, in al banger twijfel, of zij na zijn eerste spreken van liefde niet alles tusschen hen had moeten afsnijden? Nu zou het te laat zijn. Zij was laf geweest, en door haar lafheid verraderlijk tegenover Campo's vrouw! Waarom had zij alles geduld? Uit vrees voor ouderwetsche preutschheid? Voelde zij liefde voor hem?

En even gleed haar blik over zijn gelaat... Hij was geen knap man; hij was kleiner dan zij. Zijn neus vond zij iets

te veel gebogen, zijn mond wat te groot. Zijn zwart haar en puntbaardje begonnen al te grijzen. Alleen zijn bruine oogen, soms diep-gloeiende kolen, waren mooi. Hoe was het toch gekomen dat hij van haar houden ging, dat hij haar op het voorhoofd kustte, haar hand nam en al die vreemde dingen zeide en vroeg? Zij zocht terug in haar herinnering, of zij hem had aangelokt, met hem geflirt.... Doch zij was zich van geen koketterie bewust.

Glimlachend keek zij hem weer aan en vroeg: 'Ik vol geheim? Omdat ik nooit meer over die reis gesproken heb? Wist u dan niet dat ik in Orange was geweest, het theater had gezien?'

Zij zweeg even en nam den chokolade-kop in de hand.

'En verder... verder is er niets bijzonders.'

'En Asselijn dan?' zei hij langzaam-scherp.

Haar lachje schalde helder boven het gefluister in de stille kamertjes:

'Hebt u daarvan gehoord?'

Hij vertelde haar wat hij toevallig had afgeluisterd. Toen, hem ernstig aanziende, lang en diep, vroeg zij:

'Gelooft u mij niet?'

Er was geen grijze strakke wand meer, zooals hij eens in de verte van haar oogen had gezien. Ja, hij geloofde haar! Hij was weer rustig; hij besefte dat alleen een nerveuze opwinding hem tot dien argwaan had gevoerd. Zij was geen slet, geen flirt, geen kokotte! En toch, begrijpen deed hij haar niet. Maar begreep hij zichzelf, een man die zijn vrouw en kind liefhad en tegelijk als een knaap de wereld aanzag in verliefd gedroom om een jong danseresje! De moraal dezer tijden verdroeg het niet.... Doch wat raakte hem de moraal! Als zijn wezen naar een tweede vrouw verlangde moest hij toegeven aan dien rijken drang, die eens wellicht een nieuwe moraal zou scheppen voor de nu benauwde menschheid.

En weer tot Lize over-buigend sprak hij haar van zijn jaloezie op de jonge-mannen met wie zij hockey speelde; op Asselijn die met haar gereisd, op Beukel voor wien zij geposeerd had,.... en op Waling!

Zij luisterde, bevreemd, onbeweeglijk, terwijl alleen haar blanke vingers onrustig tokkelden op de leuning van een

stoel naast haar. Hij zag weer haar lippen in de hoeken trillen, maar haar oogen, groot geopend, koel en stil. Toen hernam hij, zijn blik strak in den haren gericht:

‘'t Kan je niets schelen, hè? Je hoort het maar aan, koud en zonder ontroering.... Ik wou dat 'k je tranen eens zag. Nooit heb ik die gezien.... Bestaan ze wel, Lize?’

Doch terwijl hij sprak bemerkte hij het smartelijk verwijt in haar oogen, de spanning van het beheerschen.

‘Zwijg nu toch,’ zeide zij, zoo zacht als hij haar stem nog nooit gehoord had. ‘Hier kunnen we niet verder praten...’

‘Kom dan aan zee,’ drong hij, ‘Lize, toe!... dan hoort niemand ons; daar kunnen we ongestoord, onbeluisterd spreken. We moeten spreken,... Lize, toe!’

Hij zag de weifeling al in haar oogopslag. En hij vervolgde:

‘Morgenavond,... morgen is 't Zondag,... kom dan in Zandvoort. Aan de laatste trap naar 't zuiden,... boven aan de laatste trap, om acht uur,... is dat niet te vroeg?’

Zij voelde geen kracht meer tot weigeren. Een zwakke glimlach trok om haar mond; haar hoofd knikte even, nauwlijks zichtbaar.

Snel nam hij afscheid.

Dien Zondag kon geen boek of tijdschrift zijn aandacht binden; hij speelde met den kleinen Jaap, bouwde torens en liet het kind ze weer omgooien. Emma lachte, nu en dan van haar boek opziende, verwonderd over zijn ongewoon geduld.

Aan 't eten beweerde hij dat hij moe was, dat hij verlangde naar frissche lucht. En, wat hij wel verwachtte, Emma zei:

‘Ga naar zee, al is 't maar een half uurtje,... heerlijk, aan 't strand, nu met den avond. 'k Wou dat ik mee kon!’

Maar iemand moest er thuis blijven bij Jaapje; 's Zondags vooral wilde zij het dienstmeisje niet vragen op het kind te komen passen, zooals zij een enkele maal in de week deed, als zij met André naar stad ging. En zelf verbaasd over zijn glad gehuichel antwoordde hij:

‘Ja, ik kon 't wel doen...’

Zoodra hij klaar was met eten ging hij heen. Het was een lauw-vochtige winteravond, met groote wolken in 't

oosten voor de nog lage maan. In de tram waren weinig passagiers. Nog even had André gehoopt er Lize in aan te treffen; maar misschien nam zij den trein; misschien was zij er al!

Om half-acht wandelde hij in Zandvoort de Kerkstraat op. Aan den hoek van een steegje stonden een paar opgeschoten jongens met een soldaat te smoezen; het deed Campo onaangenaam aan: die apachen konden Lize, als zij door dit stille straatje kwam, naroepen of lastig vallen... Verderop slenterden gearmd twee meisjes; eene gluurde er telkens in afwachting om.

Boven, onder het eenzaam-verre perspektief der lantaarnvonkjes langs den zuidelijken Boulevard, was geen bewegende gestalte te zien. In triestige verlatenheid, donker, met gesloten luiken, stonden villa's en pensions. De wind zong door een telefoon-draad; uit een vage diepte van grijze duisternis ruischte de zee.

Campo liep een eind den leegen weg op. Zij kon er niet zijn: 't was te vroeg nog... En hij ging terug, tot het Groot-Badhuis; en hij keerde opnieuw, den Boulevard af... Hij ademde langzaam en diep den zuid-westen wind met de verwaaide regendroppen. Hij dacht aan den zomer, aan zomermorgens op het zonnig strand, als er kinderen spelen bij de tuimelende golven en op de blanke duinhelling zwijgende paren liggen, jonge harten vol verwachting. Hij had zijn jeugd versmaad toen hij een knaap was; hij was ernstig geweest als jonge-man. Nu was het te laat, nu hij, een man, arbeidde in de bewustheid zijner taak onder de menschen; de oude leegte in zijn jeugd kon hij niet meer vullen. Nu zou hij met een meisje wandelen langs de zingende branding, maar hopeloos, verwachtingloos in den eenzamen winternacht.

Toen hij den tweeden keer de trap naar 't strand bereikte zag hij opeens, onder een lantaarnschijn, Lize naderen. Hij herkende haar zonder weifeling, haar gestalte, haar gang, den langen regenmantel en het velvet stormmutsje. Zij gaven elkander een luchtigen handdruk.

‘Nee’, riep zij, ‘niet die trappen af! Je kan er niets zien’...

Zij gingen terug, heel den Boulevard, zwijgend, en zochten den dalenden weg naast het Badhotel. Ver voor hen, aan

den horizont, bliksemde regelmatig het vuur van IJmuiden en maaide zijn lichtbundel den hemel door. Het verblindde hun staren. En terwijl zij langzaam traden door het zware zand bleef hij dicht naast haar, raakte haar telkens even met zijn arm. Plotseling, beneden, bleef zij staan.

'Ik zie niets meer!' schreeuwde zij hem toe. 'God, wat angstig! Is 't daar water, vlak voor me?'

De golven loeiden razend nader uit den grijzen nacht. Was het ebbe, was het vloed? Zij konden de vervloeiïng der wateren over het strand niet onderscheiden. Zij hoorden alleen een toornend stormen, zagen alleen grauwe schuimhorden rijzen en zinken in het chaotisch donker. Zonderling werden zij getrokken, die onzekere donkerte in.

André's hand omklemde nu haar arm en zacht voerde hij haar mee. Zij rilde, met lachende gilletjes, met zwakke pogingen om zich los te rukken. En zuidwaarts gaande, afgewend van den hellen wiekzwaai in het noorden, ontwaarden zij de bleeke schuimreven der branding, en de vage glinstering van vochtig zand, en den schemerenden duinzoom. Het strand, hun breede eenzame weg, was donker. En ook daar, heel ver, waar de kust scheen te buigen, knipoogde rusteloos een korte flikkering.

'Ben je nog moe?' vroeg hij.

'Nee, ik frisch heelemaal op!'

Hun stemmen verwoeien in de nachtvlagen. Boven de duinen en het dorp braken de wolken en uit groen-blauwe nevelen glansde even een zwakke manestraal. Lize bedacht opeens waarom zij hier gekomen was, zoo vreemd, tegen de konventie in, met een ouderen, getrouwden man aan dit nachtelijk strand. Hij kon haar toch niet onverschillig zijn: anders had zij 't niet gedaan! Hij zou weer vragen, vraag na vraag, snijdend in haar herinnering, diep en fel, en toch voor haar een smartelijk genot dat zij van geen ander duldde! En zij wachtte, onrustig verlangend naar die pijn.

Hij bleef zwijgen. Doch eindelijk bracht hij haar in de ondiepe holte van een duinpad, waar zij, liggend tegen de helling, den stroom van wind over zich heen lieten gaan. De lange halmen, boven hun hoofd aan den rand van het wegje, sloegen wild op en neer onder vlagen van gierend gefluit. Toen de zwarte wolken weer dreven voor de maan

scheen de duisternis van hemel en wateren onmetelijk.

In de luwte hoorde zij nu zijn stem, terwijl het dreunen der branding ver weg scheen:

‘Neem alle onzekerheid uit me weg, Lize! Je zei altijd: u kent me niet; als u me kende, zou u me minachten! Waarom? Laat me je dan minachten! Die troebelheid van 't onbekende, 't geheimzinnige, kan ik niet langer verdragen!’

‘U bent heerschzuchtig... en trotsch,’ sprak zij.

‘Je verbergt je weer achter woorden, je probeert af te leiden. Maar ik wil weten, Lize,... ik wil in je zien! Ja, dat is heerschzuchtig: je hebt gelijk; en trotsch ook: want ik wil weten wie 't is, die de rustige kracht van mijn leven heeft gebroken en allerlei oude, heel oude gevoelens heeft wakker geroepen...’

‘Is 't zóó erg?’ spotte zij.

En toch, in het diffuus-grijze donker van omsluierd maanlicht en schuimende zee bespeurde hij, zijn gelaat dicht bij het hare, dat haar trekken droevig waren. Haar oogen zagen in de zijne. Hij nam haar hand en streelde ze, over den handschoen heen. En hij sprak weer:

‘Wat ben ik hard tegen je geweest, bij onze laatste ontmoeting, in dat lugubere melksalonnetje. Maar je bent ook wreed tegen mij,... zoo gesloten te zijn! Soms denk ik... dat je maar wat met me speelt... Met Waling heb je niet gespeeld. Dat was ernst, groote ernst. Maar die speelde met jou, is 't niet, Lize? Wanneer was 't uit tusschen hem en jou?’

Zij bukte het hoofd en zweeg.

‘Was 't niet van 't zomer, daarbuiten, in die dagen van Sinte Pelagia?’

In den opslag van haar lichtenden blik zag hij de bevestiging.

‘Ben je veel met hem alleen geweest?’

‘Wel eens, een enkele keer... En vroeger, op zijn lessen.’

‘Hieldt je allang van hem?’

‘'k Weet het niet,... ik geloof dat 't ook medelijden was, medelijden met zijn eenzaamheid, zijn grootheid. Een vrouw voelt zooveel medelijden...’

‘Je hebt eens gezegd dat je niet voor hem zou willen wijken, dat hij niet hoefde te weten wat hij heeft gedaan... Ik weet al je woorden nog, Lize! Zeg me nu: wat is er gebeurd? Wees eerlijk met me!’

Als tot zich-zelve sprak zij:

‘Waling zou het nooit begrijpen.’

‘Maar ík,... kan ík 't begrijpen?’

‘U wel, geloof ik.’

Zij voelde dat zij nu spreken moest; dat het voor haarzelve een verlichting zou zijn; dat hij haar eenige vertrouwde was. En telkens haar blik diep richtend in den zijnen, door de nacht-schemering heen, telkens afbrekend bij de aanstormende vlagen, stamelend, zoekend naar elke kleinigheid van die vervlogen dagen, verhaalde zij.

Ja, het was die avond geweest na de Pelagia-opvoering,... die nacht toen Campo haar in den regen had zien thuiskomen. Zij was moe, en na den maaltijd in een doffen roes. Henri vroeg haar, terwijl de anderen gingen wandelen, zich verspreidden in de boschjes rond het huis, mee te tuffen naar Noordwijk en daar nog een mokka met pousse te drinken. Verrast, onnadenkend in haar moeheid, stemde zij toe; zij had gedacht dat ook Alida of Rea zou zijn meegegaan. Maar zij bleef met hem alleen. In Noordwijk zaten zij in 't Huis ter Duin, een uurtje zoowat, en gingen toen het noordelijk strand op. De zoele zomeravond kwam, met de groote blanke wolken in de bleek-gouden lucht. Na een uur rustten zij aan den duinvoet. Het strand, zoo ver van 't dorp, was geheel eenzaam. In 't zuiden vonkte telkens een licht, dichter bij dan straks, misschien 't zelfde wel: zij dacht van Katwijk... Toen had hij gesproken over baden. Zij vond het niet vreemd; was het een gebrek in haar moreelen aanleg? Maar zij kon het niet vreemd vinden, toen niet... en ook nu nog niet! Er was weinig wind; de zee ruischte zoo betooverend....

Zij zweeg soms in een lang zwijgen, roerloos, terwijl André wachtte; hij hoorde, onder het zware geloei der dreunende branding, het nerveuze hijgen van haar keel. En zij vertelde verder.

Op een afstand van elkaar, zij achter een vooruitspringend duintje - zoo iets als dit hier - hadden zij zich ontkleed. Toen het water in,... heerlijk getild op de deinende ruggen van de golven!... En het was donker geworden, van den naderenden nacht en de dichter-drijvende wolken. Er lag een wijde stilte langs het strand en de duinhellingen. Zij

herinnerde zich alleen een paar piepende vogels. In de lucht boven de zee waren bloed-roode vlekken geweest,... het water was groen-doorzichtig. Waling wilde niet dat zij zich weer kleedde. Hij had haar cape uitgespreid. Daar was zij op gaan liggen. Hij had haar niet aangeraakt! neen, hij had haar niet aangeraakt. Hij zat naast haar, wel een kwartier lang, dacht zij...

'Was je niet in 't wit, die avond?' vroeg André; 'heelemaal in 't wit? Je hadt een dunne bloeze, met lage hals...'

Zij knikte. En weer begon hij verder te vragen; zijn stem was heesch:

'Dus hij heeft je niet aangeraakt, heusch niet, Lize?'

'Nee, nee!'

'Hij heeft je niet gekust, je mond niet, je haren niet,.... niets, niets?'

'Ik zeg immers van nee! U gelooft me niet....'

'Ja, ik geloof je wel! Verder, verder!'

Het scheen haar, terwijl zij verder sprak, of zij zich eindelijk, voor 't eerst, van alles bewust werd, van alle diepe bewegingen en krachten, van al wat zij begraven had, waarvan zij elk spoor van herinnering had willen dooden. Doch zij kon het niet zeggen; zij vertelde niet van den blanken gloed waarmee zij had bewonderd en liefgehad en gehoopt, niet van Waling's hypnotische macht die zij sinds het Judithspel al klaarder was gaan begrijpen. En zij had geen woorden voor de zwaarte der ontgoocheling. Wat had zij eigenlijk gehoopt? Waling's vrouw te worden,.... met hem samen te werken, zijn sterke leiding te voelen,... hem kinderen te geven en hem te troosten in zijn eenzame grootheid? Was dat alles bij elkaar wat men liefde noemde?... Zij kon het niet in zich ontwarren en zweeg erover. Zij sprak alleen van de koude wreedheid van Waling's gelaat, toen zijn blik, in dien schemeravond, haar lichaam streelde. Want plotseling had zij haar oogen van den verren hemel op zijn nabijheid gewend. Zij was geschrokken, heftig, als door een ijzige kilte, een lood-harden stoot ontwakend. Zij was opgesprongen, angstig voor dien blik, die liefdeloos was, spottend, vernederend. Nu wist zij 't: 't was dezelfde blik als van Holofernes toen hij Judith's schoonheid prees, dezelfde glimlach die haar spel toen lam sloeg, dezelfde smaad... Ja,

zij was opgesprongen, had haar cape weggerukt, haar kleeren bijeengegrepen, was weggehold. Zij had hem nog hooren lachen en geruststellend roepen. Maar zij was doorgehold, had zich snel wat gekleed, slordig alles onder de cape. En terwijl zij daar haastig liep langs 't strand, door 't dorp, ging het regenen, eerst zacht, een zoele zomerbui, dan al harder. Het was laat. De chauffeur, verwonderd, wachtte al.

Zij zweeg weer en zag van moment tot moment alles zuiver voor zich. En zij schreide toen zij bekende:

‘'t Is of ik al mijn warmte, al mijn kracht heb verbruikt. Daarom, ziet u, is mijn leven óp,.... daarom zei ik dat ik geen hart heb... 't Is koud, leeg. Ik kan niet meer liefhebben!’

Nu zag hij haar tranen. Nu wist hij alles: hij twijfelde er niet aan. Zij legde de handen voor de oogen, rillend, snikkend.

Hij stond op, reikte haar zijn hand. Gestuwd door den wind liepen zij terug. Opeens hoorde hij haar neuriën, triestig, eentonig. Hij vroeg haar wat het was....

‘Och, niets!’ riep zij, lachend weer. Doch hij drong aan.

‘'t Is een liedje van Brentano’, zeide zij en reciteerde langzaam, luid tegen het wilde bruisen:

> ‘Treulieb, Treulieb ist nicht allhier,
> Sie spukt dir im Gehirne,
> Treulieb ist Dichterphantasie
> Und ich bin - eine Dirne! -
> Treulieb, Treulieb ist verloren.’

In de tram, die met onregelmatig wiegen snel gierde door den nacht, zaten zij zwijgend tegenover elkaar. André was triestig; hij wist nu iets meer van haar leven en begreep dat hij weinig voor haar kon zijn. Het maakte hem kalm; het legde een smartelijke berusting in hem. Achter de ruiten zag hij zich gespiegeld; het leken drie trams naast elkaar, een aan elken kant, en alle drie waanzinnig ijlend langs de duisternis waarin lichtjes vergleden; hij zag er zich zitten, verdwaasd om een treurend meisje, zonderling, laat in een winteravond dien hij, als dit kind niet in zijn leven versche-

nen was, met strengen nuttigen arbeid, zonder groote vreugde, zonder schrijnend leed, zou hebben gevuld.

XX.

Ondanks haar afmattende hoofpijnen, ondanks haar hoesten, na dien avond aan 't strand, wilde Lize de uren die haar restten van haar optreden in 't Panopticum-theater - drie avonden per week - geven, wegschenken ter wille van de schoonheid, aan de massa welke die schoonheid niet kende. Zij verzweeg haar plan voor dokter Noël en Campo, wel wetend dat zij het beiden zouden ontraden. Haar dansen gelijkgesteld te weten met allerlei variété-grappen en burgerlijke avond-verstrooiïng kwetste haar eerzucht. Misschien zou zij bevrediging vinden in arbeid voor het volk - zooals Campo en zijn vrouw, - doch dan naar de mate van háár krachten en gaven; zij wilde werken onder het volk, het opheffen tot een schoon genot. Haar eigen leven zou er schooner door worden, zou iets ontvangen van de heiligheid eener Pelagia...

Een Zaterdag-avond in 't begin van Februari ging zij den Zeedijk op, deed de gordijnen van het Café City of Hull terzij, en stond in het lage vertrek, op den trillenden dansvloer waar jonge kerels en meiden zwierden onder het goudstoffig lamplicht. Zij herkende er opeens het geheimzinnig leven waarvan Delang en Erens de hartstochten hadden opengelegd in hun felle woorden, Isaäc Israëls in het geweld zijner rythmische lijnen...

Zij had zich in een sjofele voornaamheid gekleed; een oude zwart-zijden japon omhing ruim haar gestalte, de mouwen kort, tot den elleboog. Een geel snoertje teekende de ronding van haar hals. Over het hoofd droeg zij een donker-groene mantilla die zij afnam toen de gordijnen achter haar waren dichtgevallen; een netje hield haar kapsel bijeen. De gezichten in 't buffet en langs de wanden keerden naar haar binnenkomen; en, al was zij gewoon aan het steken en uitvorschen der blikken, toch sidderde zij even in de onzekerheid hoe déze oogen haar ontvangen zouden. Maar haar heele verschijnen was te onhollandsch: zij kon een gevluchte Belgische zijn, of een verarmde meid uit een Engelsche havenstad;

zij leek geen nieuwsgierige dame die het volk kwam bekijken. Onverschillig wendden de oogen weer terug naar den dans. Alleen een paar matrozen bleven, ernstig, haar gelaat en lichaam beschouwen.

De walstonen der harmonika, tusschen de knokige vingers van een ouden man naast 't buffet, sprongen en deinden met het stamp-gedreun der draaiende paren; doch boven die meesleepende golven blies een jonge apach, op een wandtafeltje zittend, soms juichende, soms schreiend-weeke melodietjes uit zijn okkarina.

Even poosde het geluid, het geweld; er ging een hijgen door het smokig lokaaltje; een walm van zweet en sterk parfum zakte neer over de roode drinkende hoofden. Toen ging Lize naar de beide muzikanten en fluisterde hun een populair danswijsje in. Zij schenen niet verbaasd. En terwijl zij begonnen, terwijl de muziek langs haar lichaam streek tot het rythme kietelde in de zenuwen en spieren van haar beenen en armen, liet zij zich gaan, huppelde over de ongelijke planken, draaide en zwenkte, wiegde de slanke armen op de lustige maat. Een zwijgen vol verraste bewondering was om haar heen. Zij voelde het, en genoot nú eerst de verrukking die zij op het tooneel, voor de oogen der uitgaande burgerij, gezocht had. En de stilte die, toen zij ophield en de muziek brak, nog even duurde, tot plotseling een druk gepraat klaterde, was haar liever dan het applaus dat ook voor akrobaten en buiksprekers in het theater klonk.

Zij kwam in dit zeemanskafé drie avonden in de week dansen. Met de jongens en meiden sprak zij zelden. Als zij rustte bleef zij aan een tafeltje zitten en dronk het wrange bier. De waardin hield haar voor een Engelsche, om haar rank figuur, om de fijne lijnen van haar gelaat en haar rossige haren. Zij sprak het niet tegen en liet zich Lizzy noemen, ‘Engelsche Lizzy’ zooals na een paar weken de matrozen en jonge danskerels zeiden. Geen hunner viel haar lastig; in hun zuivere onbewustheid voelden zij dat dit meisje, te tenger en met andere begeerten dan zij, niet voor hén was; zij zagen het aan haar kleeding, lazen het in haar blik die hun vreemd bleef, die hen nooit tot zich trok. Toen eens een ruwe soeteneur haar onder de kin streelde, werd

hij door de waardin uitgevloekt. Elke dier avonden was voor Lize een genotvolle bedwelming waarin zij de geestelijke bevrediging meende te ervaren. En soms ontlook in haar een vage behoefte, aan haar mondaine vrienden en vriendinnen der klub te vertellen hoe heerlijk die arbeid was. Doch in de vermoeidheid waarmee zij 's morgens laat opstond, zonk die behoefte weer machteloos weg.

Van Waling vernam zij niets meer. Zij vond het rustig dat hij haar voor zijn modieuze salonstukjes niet opeischte. Eindelijk vertelde zij van haar nieuwe taak aan Campo, doch smeekte hem dat hij niet zou komen kijken; zij vertelde het als een plicht tegenover hem.

Hun gesprekken waren na dien avond van openhartigheid leeg geworden, zonder verwachting van het onbekende. Het was of zij nu uitgesproken waren. Zijn geprikkelde jaloezie was gestild. De diepere gronden in haar wezen zou hij toch nooit zien. Want wat dreef haar nu weer naar dat danslokaal?... Een paar maal poogde hij nog haar weg te trekken uit den kring harer hockey-vrienden; hij verweet haar dat zij zich noodeloos vermoeide, door zelfs 's Zondags zich geen rust te gunnen; dat haar hoest scherper werd, door de verhitting en de plotselinge afkoeling in het spel... Hij betoogde haar de holheid dier mondaine levens in dezen zwaren broeienden tijd, het verval hunner maatschappelijke klasse die geklemd zat in roestige vooroordeelen en wel een verleden zag en een heden, maar in de toekomst enkel de bestendiging van dat tevredene heden, geen zuiverenden brand van omwentelingen, geen onbedwingbare wereld-vernietigende en -bouwende krachten... Zij voelde zijn verholen minachting...

En het scheen haar te prikkelen; kortaf, ietwat ongeduldig antwoordde zij, te loom om op zijn argumenten door te denken. Zij ervoer bitter de beperktheid van haar medevoelen in de wijde wereld der menschheid; zij besefte dat ook zij-zelve enkel in het heden leefde, in het kleine korte genot van wat melodieuze dansen, wat jonge bekoorlijkheid, en dat Campo aan haar dansen voor het volk, waar hij steeds over zweeg, geen hoogere waarde hechtte.

Hij zweeg erover, wetend dat het hooren van bijzonderheden hem nieuwe onrust zou brengen. En toch liep hij, een avond dat hij tegenover Emma het voorwendsel eener

vergadering had bedacht, op den Zeedijk heen-en-weer, glurend in de danshuizen en kelders, hopend Lize te zien. Hij wist niet hoe zij zich vermomd had; onderzoekend keek hij naar elke jonge-vrouw, tot hij merkte dat hij de aandacht der kerels trok. Toen ging hij heen, met de schaamte van een betrapten knaap.

Eens echter zag hij haar optreden in het Panopticum. Doch de muziek, het licht, de menschen maakten hem zoo melancholisch dat hij na haar eersten dans wegging en zijn bezoek niet herhalen dorst. En weer dacht hij in schrijnenden zelfhoon: Ben ik dwaas? Het is alles niets, ijlheid, begoocheling van onvoldragen jeugd-droomen waarin ik alleen mijn eigen late begeerten zie!

XXI.

Op een morgen tegen 't eind van Maart ontwaakte Lize met een smartelijken druk in het voorhoofd. Het was donker; de regen tikkelde aan de ruiten en uit de lekke goot langs het venster klokte het water met eentonig geplas. De moed tot opstaan ontzonk haar; wellicht zou zij in rust en langeren slaap versterking vinden.

Zij wilde niet eten; alleen al van de gedachte eraan walgde zij. In den namiddag werd haar hoofdpijn tergender; het afdenken van wat zij verplicht was dien avond te doen vermoeide haar. Zij belde juffrouw Bortman en verzocht haar dokter Noël te telefoneeren.

De dokter ried rust aan, lange rust. Hij schreef haar een slaappoeier, voor den nacht.

Den volgenden morgen onderzocht hij haar, luisterend en kloppend aan borst en rug. En weer troostte hij dat geduldige rust de beste remedie was. Doch na een paar dagen vond hij haar met gloeierig gelaat, al te druk pratend. Hij gaf haar de keuze tusschen een zieken-inrichting of een verpleegster aan huis.

Lize wilde niet van haar kamer weg. In een vreemd vertrek te liggen, met nog een ander ziekbed misschien, zij voorzag dat het haar angstig zou maken, vermoeider van alles dan zij reeds was. Hier, in huis en op straat, kende zij alle geluiden, de geregelde geluiden van den morgen en den laten avond. Juffrouw Bortman was zorgzaam voor haar.

En rond zich had zij enkel bekende dingen: boven haar ledikant de groote foto der Primavera; op den schoorsteen de spiegel met antiek-gulden lijst; daar, rechts ervan, bij het raam, haar empire-bureautje; tegen den achterwand het kleine boekenrek. Het behangsel was leelijk: gestyleerde irissen, geel en groen op hard-blauwen fond; maar de groote indische doeken verborgen het bijna geheel. Op de ronde tafel lagen boeken en kahiers, een vouwbeen en wat schrijfgerei.

Naar al die bevriende dingen lag zij nu te turen en naar het verglijdend licht over den wand, komende en gaande de stille dagen door. Zij telde de pluisjes op haar laken die als grasjes wuifden onder haar adem; zij hoorde de klok tikken met vlugge slagjes; zij voelde dat alles vlug voorbij ging, al zouden er ook nog duizenden van die slagjes wegvluchten voordat zij dood zou zijn. Soms, als er op straat in den morgen een orgel deunde, trilde weer de lust tot dansen in haar beenen. Doch in het avondlicht der lamp vervaagden, verdroefden de kleuren, de vormen, de klanken.

De verpleegster sliep in het kamertje naast haar en kwam steeds op het eerste teeken helpen. Lize's gemijmer was onvast, in nevelen dwalend over velerlei herinnering, ver terug, jaren ver. Zij dacht niet aan de dingen met bewusten wil; zij zag ze enkel in telkens onmerkbaar-wisselende beelden, onder een lieflijke atmosfeer. Zij verlangde naar haar moeder wier gelaat zij klaar aanschouwde; soms, in een kort-durende verbijstering, riep zij om haar. En kleine gebeurtenissen, diep-bewaarde oogenblikken uit dien tijd verschenen weer: een feestje in den tuin van Ruighof, een bloeiende perzik tegen een warmen muur, een Zondagmorgen met haar moeder in de huiskamer. Dan, van later, kwamen dagen waarover zij wel schaamte had gevoeld; doch nu zag zij alles onder verheerlijkende kleurendampen, als een landschap met bergtoppen in de avondzon. Zij werd geen spijt, geen sterke vreugde gewaar. Het verleden leek haar te rusten in een vredige schoonheid, een zwijgend geluk; het lag ver-af en toch was het waarheid, toch wist zij dat zij geleefd had, ook in de momenten van droefheid en zelf-vernedering. Het laatste jaar echter scheen haar onwerkelijk, een droom die, wanneer hij tegen den avond verscheen, benauwend werd. Mannen-gezichten, begeerende oogen gluurden dicht boven

haar. Zij voelde een ruwe streeling over haar lichaam gaan, en huiverde. En dan weer, als zij aan Campo dacht, verweet zij zich een stil geluk te hebben verstoord, onwetend, spelend, zonder begrijpen.

Dokter Noël zag op de temperatuur-lijst de kurven gestadig hooger gaan. Pols en ademhaling versnelden. 's Nachts moest de zuster vaak uren lang bij het ziekbed zitten. En verwarde woorden hoorde zij, spottend gelach, wanhopig snikken.

Lize werd in den voornacht, als de koorts haar lichaam deed schokken, door een chaos van waanzinnig-voortwentelende droomgezichten gekweld. Op een ontzaglijk tooneel danste zij, een hoogvlakte ergens in Azië, en in de diepte, over een onafzienbare vlakte zonder horizont, zaten de toeschouwers, millioenen. Dan rees er een deining onder die hoofden; doch zij danste voort, wilder en wilder, hooger tegen hellingen van sneeuwgebergten, over de afgronden heen. Plotseling bezweek de wereld onder haar voeten; zij wankelde; de sterren stortten neer; de maan kogelde af van den nachthemel; en weer wentelde de chaos met brandende golven rondom haar in den duizelenden val. Zij gilde; kalmeerend kwam de hand der pleegzuster op haar voorhoofd. En soms ook danste zij weer in den matrozenkelder van den Zeedijk. Zij werd moeier en moeier, tot zachtjes-aan haar gewrichten verslapten, haar ledematen afvielen, rondzwierden om haar heen, zooals op Beukel's schilderij, een been tusschen de kleurige karaffen van 't buffet, een ander langs de zoldering, haar hoofd bonzend op den harden vloer.

's Morgens snakte zij, klam over haar heele lichaam, naar de droog-warme kleeren die de zuster bracht. Met de handen langs haar huid tastend voelde zij een afkeer van dat lichaam, van die zenuwen en spieren en aderen; dan soesde het door haar hersenen: laat maar gaan,... laat maar gaan, hoe ook, leven of niet meer leven...

De dokter schreef aan Ds. Arnsberg dat de toestand van zijn zuster ernstig werd. Doch het antwoord klonk hard, onverzoenlijk; er scheen volkomen gebroken te zijn tusschen zuster en broer. En Noël zag de verschijnselen steeds zorgelijker.

Op Lize's beddetafeltje stonden om den anderen morgen versche viooltjes of anjers, seringen of rozen. Eens, in een uur van verheldering, vroeg zij juffrouw Bortman, die haar om een hoekje van het ledikant kwam toeknikken, wie toch die bloemen bracht? En op het antwoord: die donkere heer, u weet wel, die zoo op een joodje lijkt, - glimlachte Lize zwak; een paar stille tranen vloeiden langzaam uit haar ooghoeken over de ingezonken witte wangen.

André had zijn naam nooit genoemd. Toen hij, een Zondagmorgen, in de krant gelezen had dat Lizzy Warwick wegens ongesteldheid niet kon optreden, was hij den volgenden dag naar haar woning gegaan en had voorzichtig aan het koperen belknopje getrokken. Sinds dien kwam hij er om den anderen dag, al van verre angstig speurend naar de gordijnen van het bovenhuis. En elken keer bracht hij bloemen mede, bescheiden kleuren zoekend, vermijdend een te sterken geur. Nieuwsgierig had de juffrouw een paar maal gevraagd wat ze moest zeggen; doch hij antwoordde niets.

Voor Emma zweeg hij ervan. Ook dit alles wilde hij alléén doorleven, doorlijden, tot het einde dat eenmaal toch komen zou. En hij leed, die weken, in een geestes-eenzaamheid waarvan het geheim hem afmatte, sloopte. Terwijl de dagen van April, wisselend in buien en zoele zon, hem een heugenis brachten aan vroeger jaren, vol verwachting van onbekend geluk, zat hij op zijn kantoor, schreef en sprak, liep door de woelige straten, met den zwaar-bedwongen drang tot gillen en schreien: uitgillen zijn verlangen naar het licht van Lize's wijde oogen, naar haar stem, naar de zware pracht van haar lokken; schreien om het wankelen van al zijn oude zekerheid.

Hij voelde dat zij leven moest; dat zij niet heen mocht uit zijn bestaan, van dit oppervlak der aarde, opgelost in andere materie. Zij moest leven, al zou hij ook lijden in steeds zwaarder weifeling, tot alles brak; al zouden mannenoogen haar begeeren; al zou zij dansen, naakt, op de mondaine tooneelen; al zou zij zich geven aan anderen dan aan hem. Zijn marteling zou ontzettend zijn: hij wist het. Doch beter die pijn dan haar heen-zijn voor goed, dan deze straten zonder haar voetstap. Ondragelijk-wreede gebeurtenissen zouden

volgen... Want hij kon niet blijven bij Emma en zijn kind, als zijn ontvlammend verlangen alle zelfbeheersching neersloeg. En zou zij, Lize, hem steunen kunnen in zijn verder leven? Had hij ooit een geestelijke behoefte aan haar gehad? Ach, misschien dacht zij reeds nu niet meer aan hem...

Maar zij mocht niet sterven! Lize sterven! wat was dat? Dat was: het leven leeg van vreugde, van jeugd, van verwachting.

En hij kon haar niet bereiken, niet zien hoe zij daar lag, niet de mijmering lezen in haar oogen. Hij trachtte Noël te spreken; maar geen enkele maal trof hij hem thuis; de dokter hield geen spreekuur, bezocht het theater en zijn weinige patiënten op ongeregelde tijden; in de straat kwam hij hem niet tegen, natuurlijk juist nu niet, nu hij hem noodig had.

Dag na dag werden de berichten aan de deur van juffrouw Bortman zorgwekkender.

Een Zaterdagmorgen om twaalf uur bracht de huisbewaardster van het kantoor hem met zijn kop koffie een briefje boven. Achterop las hij den naam Noël. En in een angst die hem plotseling alle aderen verkilde, die hamerend joeg in zijn hart en zijn adem terug deed hijgen, scheurde hij open. Eindelijk, eindelijk,... hij las:

‘Geachte Heer,

Helaas moet ik u een treurig bericht zenden. Juffrouw Arnsberg is vannacht overleden, tamelijk plotseling nog. Ik haast mij u dit te doen weten, daar ik meen dat u belang in haar stelde en vaak naar de patiënte kwam informeeren.

Met vr. gr. Hoogachtend A. NOËL.’

Van huis 8-5-'15.

Hij betastte het papiertje, bekeek het couvert, den stempel, het handschrift. Was het echt? Hij dronk zijn koffie, opeens bedaard. Lize was dood. Het was nu werkelijkheid, even werkelijk als alle dingen om hem heen, geen droom, geen spinsel in zijn eigen hersens; iedereen zou het weten, het lezen in de krant. Als niet alles droom was, dan ook niet het sterven van Lize Arnsberg.... Hier stond het, met duidelijke lettertjes, in dit briefje dat een jaar geleden nog

niet geschreven was en nu eindelijk, den achtsten Mei 1915, in de wereld der werkelijkheid verscheen, om hem, André Campo, in te lichten en daarna verscheurd te worden, in de prullemand gegooid.

Hij zou niet behoeven te strijden tegen zijn laffe weifelingen; er zou geen leed meer zijn in zijn leven, maar ook geen jonge vreugde, geen verlangen, geen kracht. Met den strijd was alles weggenomen; de machtige Wil der samenwerkende atomen had het zoo beschikt, of de Natuur, of God, of welk ander hol woord! En hij zou nog een poosje voortleven, tien, twintig jaren misschien, hij, Mr. André Campo, advocaat...

Den avond van dien dag moest hij spreken op een volksbijeenkomst, over de oorzaken van den oorlog. Toen hij de zaal binnenkwam, een groote kale ruimte met hard-roze wanden, met licht-groene ijzeren kolommetjes onder de gaanderij, dacht hij even dat hij niet verder kon; het was alles zoo leelijk en triestig. Hij liep geheel willoos door, in een drukkenden sluimer. Van het podium af zag hij over honderden hoofden, ontbloot, of met petten of slappe hoedjes, koppen van proletariërs en klein-intellektueelen. Er was nog een geroes van stemmen, van gekuch en geschuifel.

Als mechanisch begon hij te praten onder de neerzijgende stilte; hij herhaalde frazes uit eigen en anderer artikelen. Doch in de verte van zijn denken verscheen het vizioen der tooneelzaal van Sinte Pelagia, met de modieuze gewaden en de geurende kapsels en den ijdelen oogen-lach. En hij erkende dat beter was wat hij vóór zich had: de grauwe lieden zonder distinktie, met hun haat en hun hoop.

Zijn stem rees en de woorden klonken zwaarder van toorn en vast vertrouwen. Hij scheurde de blinkende weefsels der oude ideologieën weg boven de ware gronden van den krijg der volkeren-groepen; hij liet de produktie-wijze van het groot-kapitalisme, den honger naar afzet-landen, de titanisch-ontwikkelde konkurrentie zien als afschuwelijke vampyrs. Maar hij sprak ook over het ontwaken der menschheid na zooveel ellende, over het probleem van het goede dat zich loswond uit die overstelping van kwaad en leed. De menschheid was nog niet rijp om zelve het kwaad

te beheerschen; aan zijn eigen overmaat moest het nog te gronde gaan. Hij toonde hoe de geloovigen bovennatuurlijke machten zagen in den logischen groei der stoffelijke verschijnselen; hij sprak over de Christelijke leer van het goed en het kwaad; hij noemde die leer de wijsheid, toegankelijk gemaakt voor de kinderkens. Doch de menschheid ontwies aan haar kinderlijkheid; het inzicht der georganiseerde massa's klaarde op. Wij stonden nog slechts in den aanvang; de twintigste eeuw werd pas ingeluid met de explosies en het kanongedonder van dezen razenden oorlog. De grootste gebeurtenissen volgden eerst dan: de ommekeer van de krachtloos-uitgegroeide samenleving van nu tot een nieuwe, nooitgeziene op aarde, alle volken omvattend door haar geweldige techniek, door de noodwendigheid van het redelijk egoïsme der individuën dat één was met de redelijke gemeenschap. Ja, wij stonden slechts in den aanvang; wij waren pas op 't eind van het eerste, nog barbaarsche tijdperk van het menschheidsleven. De groei van den diepen kern, van de liefde die ons één doet voelen met alle menschen, moest nog beginnen.

Hij bemerkte dat hij zelf voor 't eerst zich één voelde met die massa, voor wie hij vroeger koel-theoretisch, doch nu met de warmte van het zien in andere harten, gesproken had. De zaal was zonder beweging, zonder geluid. Voor 't eerst was Campo een redenaar geweest.

Op den thuisrit was de beheerschende rust in hem. Emma zag zijn gelaat ernstig en stil, toen hij haar Lize's dood vertelde. Zij verstoorde zijn zwijgen niet.

Den Zondagmiddag bracht hij aan zee door, vlug loopend, zonder vaste gedachten, uren ver en weer terug, diep ademhalend in den geurig-zilten wind.

Doch den morgen van Maandag was zijn eerste gang naar het sterfhuis, om het uur der begrafenis te hooren. Het zou Dinsdagmorgen wezen, om negen uur van huis, en op de Nieuwe Oosterbegraafplaats, zei juffrouw Bortman. En zij deed hem een lang verhaal over Ds. Arnsberg die gekomen was, diep bedroefd; maar nou was 't te laat; toch had hij royaal de zaken geregeld, want de juffrouw werd eerste klas begraven. Wat was ze 'r gauw uit geweest: vliegende tering! De juffrouw was altijd zoo vrindelijk en

behulpzaam,...en nog zoo kort bij haar!... Met een zacht genot luisterde André.

In een bloemenwinkel bestelde hij een grooten krans dien hij den volgenden morgen zelf zou komen halen, een krans van enkel witte rozen, waar zij zoo veel van hield.

XXII.

Toen wachtte hij, Dinsdag even voor negen uur, op de Reguliersgracht bij de brug tegenover de Kerkstraat, om den wagen te zien die haar lichaam weg zou rijden. Langzaam liep hij heen-en-weer, dicht langs den walkant. En hij dacht hoe hij zich in het stille water kon laten vallen, zonder roepen, snel in de diepte zinken waar zoo licht en lentevroolijk de groene bladertjes en de dampige ochtend-hemel spiegelden. Het was leeg nu in die stad, in dit land, langs de zee, overal... En zijn leven zou leeg zijn, voortaan; hij zou niet meer lijden, en niet meer verlangen, niet de spanning der onzekerheid meer kennen, niet vaag meer hopen, als een verliefde knaap, op onverwachte ontmoetingen of op een wonderlijk-jong geluk. Hij zou weer arbeiden, streng, in vaste zekerheid. Honderden wachtten zijn woord, zijn steun. En Emma en zijn kind wachtten hem in vertrouwende liefde... Was zijn leven leeg? Neen, niet leeg; maar hij-zelf was oud geworden: hij had het leven niet meer vóór zich, hij stond er midden-in!

In de rommelige verte der straat reed een zwarte koets. En terstond groepte er volk bijeen, vrouwen en jongens, toen het ding stil stond daar waar het moest stilstaan.

Campo slenterde het grachtje op, en weer terug. Eindelijk, gescheiden van alle andere stadsgeluiden, herkende hij de nadering van een tragen paardenstap. Zwarte mannen liepen over de brug en de zwarte wagen, met de verzilverde doodsbeenderen als sieraad, volgde. Daarachter slechts ééne koets waarin de gordijntjes neergetrokken waren.

Onder dat zwarte laken, in een fraai-gepolitoerde kist, schommelde dus het doode lichaam van Lize, van Lize Arnsberg... Hij herhaalde zacht haar naam dien hij zoo vaak gefluisterd had in zich-zelven of hoorbaar geroepen bij het donderen der zee-branding. Nu lagen die slanke leden

in een wit kleed; het mooie fijne gelaat bleek en ingevallen; de handen, die hij gekust had, koud en stijf; de oogen, de groote grijs-lichte oogen waarheen zijn verlangen altijd weer was gegaan, dof achter hun geslotenheid; het zware rossig-bruine haar misschien opgebonden, misschien over schouders en borsten gelegd... En niets van dat alles zou hij ooit meer zien. Haar lippen zouden niet meer beven; geen geluid zou er over gaan. Haar hersenen waar herinnering en hoop in hadden geleefd waren nu een grauwe zwijgende stof...

Hij zag dat op het zwarte laken een krans en een palmtak met wat roze bloemen lagen. Van verre volgde hij de twee rijtuigen, de gracht af, 't Frederiksplein over. De trams gleden gonzend onder hun draden; slagersjongens, sissend tusschen de tanden, slierden op hun fiets om de hoeken der wegen; de vogels tjilpten hoog in de ijle boomtoppen; het leven ging voort.

Campo berekende dat de stoet tegen half-elf aan de begraafplaats kon zijn. Om elf uur zou dan alles wel zijn afgeloopen... Dan was het zijn tijd! Hij zou een atax nemen en zelf zijn krans afhalen in de Leidschestraat...

Bij de Hooge-sluis liet hij de wagens rechtuit gaan en sloeg links af, langs den Amstel de stad weer in; nog bijna twee uren had hij vóór zich: hij moest maar wat loopen, doelloos, tot die om waren. Hij voelde zich niet bijzonder rampzalig of hopeloos; er lag een droomerige dofheid over zijn denken die langzaam ontwaakte tot een stil genot om den pareligen lichtglans op het breede water, langs de booten en de verre gevelreeksen.

Hij dwaalde maar wat en liet zijn voeten gaan, over de hooge bruggen, de oude buurten in, en zag naar de drukke menschen als naar een mieren-gewoel diep beneden hem. Hij begon er over te mijmeren of al die lieden: kantoorheeren, matineuze studenten, armoedige juffrouwen, elegante winkelmeisjes, politiemannen, wagenvoerders, straatmakers, dokters in hun koetsjes, advokaten met dikke portefeuilles,... of zij niet allen een geheim besloten hielden, misschien al van jaren her, een geheim dat slechts één ander mensch, een man of een vrouw, wist en op dezelfde wijze bewaarde... Zij lieten het niet merken op hun gelaat, in hun oogen, evenmin als hij-zelf,...

of als Lize toen zij daar nog liep, nog speelde en danste. Allen droegen zij hun masker voor het wreed of zoet geheim van hun verleden. Wat wisten de menschen van elkaar, terwijl zij praatten en handelden en hun bittertjes dronken!

De morgen-dampen waren saamgetrokken onder den stijgenden dag; in zilver-blanke wolken dreven zij nu langs de blauwe klaarte. Opeens viel de zonneglans over de oude burgwallen; het jonge loover ving den val van het licht en straalde tintelend-groen boven het roerlooze grachtwater, voor de donkere gevels met hun room-lichte kozijnen. De plassen bij de riolen waren doorschijnend-smaragd geworden.

Lize Arnsberg is nu toch dood, dacht hij weer. Hij zou haar stem niet meer hooren, de helder-gesproken woorden van haar stem, elke letter zuiver, elke klank een verrukking voor zijn oor. Haar zenuwachtig lachje zou niet meer schallen door haar kamer; het staren in de diepte van haar oog zou hem in zwijgen geen rust meer doen vinden. Maar hij had toch een vrouw die een zuster, een vriendin voor hem was; een kind dat verlangend om hem riep!

Door een steegje kwam hij op den Zeedijk. De afgeleefde duistere huizen schenen kuisch in het morgen-licht; door hun opgeschoven ramen zogen zij de frissche zoelte van de verre zee. In een vensterbank lag een gele kat. Aan de open deur van een danskelder die zijn nacht-wasem uitluchtte stond een slampamper met een blonde jonge meid te lachen. Daar had Lize, Lize Arnsberg, misschien wel gedanst voor de verbaasde matrozen. En geen van die mannen wist waar zij nu was.

Waar was zij nu? Ginds, ergens tusschen het gedraaf der straten, reden nog altijd de twee zwarte wagens traag, in hun zelfde traagheid. Ginds, ergens langs een park, langs een bellende tram, langs een kafé, schommelde nog altijd het witte lichaam van Lize in de kist, onder het lange zwarte laken.

En tusschen de karren en kramen der Nieuwmarkt, bij den fellen gloed der sinaasappels, in het gejoel en geschreeuw der joden, dacht hij aan den kuil die gereed was. Hij stond stil, het hoofd gebogen, starend op een uitstalling van prentkaarten, zoet-kleurig, met lonkende meisjes-gezichten.

‘Een mooi meissie, meneer! Mot meneer niet zoo'n lekker plaatje?’

Opeens wist hij wat hij diep in zijn gedachten zocht. Klaar zag hij het vóór zich: rozen, witte rozen, heuvels van witte rozen.... Den Kloveniersburgwal af liep hij iets sneller, tot hij op het Spui een auto nam en zich liet rijden naar den bloemenwinkel in de Leidschestraat.

XXIII.

Bij het ingangshek der Nieuwe Oosterbegraafplaats liep Henri Waling ongeduldig heen-en-weer, den hoogen hoed scheef op het breede hoofd. Rea Moldau, in donker-grijs wandelpak, stond uit te zien in de richting der stad. Telkens schudde zij ontkennend naar hem, zoodat de hooge paarse piekveer op haar hoedje als onder een windvlaag trilde. De taxi die hen gebracht had wachtte op het voorplein.

Een groote eigen-auto draaide het hek binnen, stopte. Zur Mond waggelde er uit, gevolgd door Nico Beukel en Cor Asselijn. De heeren, allen hooggehoed, in gekleede jas of zwart jacquet, drukten zwijgend, ernstig, Waling's hand, negen even voor Rea. Dan, in gedempt-pratend groepje, wachtten zij, liepen langzaam op-en-neer.

Een derde auto, weer een taxi, bracht Ds. Steenvoort. Strak en plechtig groette hij, doch bleef alleen staan, op kleinen afstand.

Eindelijk, op den Middenweg, verscheen de stoet; eindelijk zwenkten de zwarte mannen en de koetsen de Kruislaan in.

Toen de lijkwagen het voorplein opreed, schaarden de vrienden der doode zich, na een uitnoodigend gebaar van den chef der bidders, achter de volgkoets. En in den traagbewegenden stoet schreden zij voort, twee aan twee: Waling en Rea, Zur Mónd en Beukel, Asselijn en Ds. Steenvoort. Hun ongelijke stap knerste over het losse grint. Zij gingen voorbij de graven van twee beroemde aktrices; Waling keek er terzijde naar: een geknotte zuil met slinger-omwinding; een treurende figuur, met masker in de hand. Zij liepen het licht tegemoet dat uit de blinkend-witte zonnige wolken straalde over de jonge boompjes van den grooten tuin. Seringen geurden langs hun paden; vogels floten in de treureschjes; meizoentjes sterrelden tusschen het gras. In de verte,

hoog en statig, stond een goud-groene wand van populieren.

Naast het graf wachtten, onbeweeglijk, twee doodgravers. Hun spaden staken in een aardhoop, waarop planken lagen.

De wagens stonden stil; met strakke sombere gezichten, in benauwend zwijgen, zagen allen naar de stille handeling der dragers. De chef trok het lange kleed weg; zwaar schoof de kist te voorschijn. Krans en palmtak werden er op gelegd. En de volgkoets reed voor. Een mager deftig man stapte er uit, in gekleede jas en witte das, den hoogen hoed in beide handen vóór zich: Ds. Arnsberg. Dokter Noël die hem volgde, even knikkend tegen de bekende gezichten, stelde zich aan zijn linkerhand. De kist stond boven den kuil. De doodgravers, bij een paar hefboomen, lieten mechanisch-regelmatig het gele ding wegzinken, dieper en dieper, tot het verdween.

Toen trad een bidder naar voren en bood den broeder der doode aan, een schep zand in het graf te werpen. Dof bonkte het in de diepte; en daarna nog zeven malen. Waling was intusschen naast den kuil gaan staan en zag rond, den hoed met zacht gebaar bewegend. Hij sprak:

'Bij dit graf kunnen wij niet zwijgen; waar een jonge vrouw, haast een meisje nog, heengaat, weggerukt door een wreede sluipende kwaal, spreekt ons hart een woord van diep-gevoeld medelijden, niet alleen met de verwanten die haar betreuren, maar ook met de kunst die haar verliest, onze edele kunst van het theater. Den voorlaatsten winter behaalde Lizzy Warwick haar eerste triomfen zoowel in de allesomvattende danskunst als in veelbelovend tooneelspel. Zij was mijn leerlinge: ik ken haar talenten! En nog geen jaar is 't geleden dat zij optrad in het zeer bizondere misteriespel Sinte Pelagia. Het was een gebeurtenis - gij zult het u herinneren - die als een historisch moment geboekt zal staan in de annalen onzer dramatische kunst,... die als 't ware klassieke opvoering in het openlucht-theater, daar in de Hollandsche duinen! Er was gebroken met oude sleur, met verschimmelde tradities. Wat eens de beweging van tachtig was voor onze litteratuur, de bouw der nieuwe Beurs in de ontwikkeling onzer vaderlandsche architektuur, wat Futuristen en Cubisten tot stand brachten voor de schilderkunst, dat

was de opvoering van Sinte Pelagia in de geschiedenis van het Tooneel. Sinte Pelagia, ja! de patronesse der tooneelkunstenaars! Ook Lizzy Warwick heeft onze kunst, onze kunstenaars, beschermd, voortgeholpen op hun doornig pad, gesteund met haar milde gaven... Zij spaarde tijd, noch moeite, noch stoffelijk bezit, om de kunst te bevorderen. Helaas! waarom moest zij zoo vroeg ontslapen... Ja, onze kunst is veeleischend, afmattend, verslindend! Onze kunst is wreed. Lizzy Warwick, rust in vrede!'

Met zalvenden galm was hij geëindigd; hij wendde zich om, een hoofdgroet zendend naar de diepte van den kuil. En tegelijk was Ds. Steenvoort naderbij gestapt, had gekucht. Terwijl zijn oogen dweepend staarden naar den top der populieren, klonk zijn scherp geluid:

'Zij ruste in vrede! Ja, het leven was geen vrede. Het leven in de stof, in de vergankelijke materie, is strijd. Zij wist het; zij ondervond het. Doch zij streed. In eenvoud leefde zij. In armoede stierf zij. Zij heeft, hoe jong zij ook was, erkend dat het ware leven is het behoeftelooze leven, het van alles vrije, wijl boven alles uitgekomen leven, het goddelijke leven in zijn tweevoudig aspekt van vorstelijke trots en maagdelijke reinheid. Nu is zij in vollen zin des woords behoefteloos. Want zoolang wij in het vleesch zijn, blijft de behoefte. Deze jonge vrouw is nu vrij, verlost uit den kerker des begeerenden lichaams. Iedere bete broods is nog een teeken dat wij in de vreemdelingschap zijn. Doch de askeze hier op aarde, door Sinte Pelagia in haar laatste levensjaren beoefend, is het heimwee naar het Vaderland, waar wij ontbonden zullen zijn, eenmaal voor eeuwig ontwaakt als enkelzielen... Zoo is het háár gegaan, deze jonge doode. Ja, zij ruste in vrede! Amen!'

Ds. Arnold Arnsberg dankte zijn kollega met een handdruk. En de vingers ineengestrengeld tot gebed sprak hij het Onze Vader uit, langzaam, nadrukkelijk, krachtig biddend.

Toen richtten de gebogen luisterende hoofden zich op. Waling zag even naar den krans, om te weten of het die van Rea en hem was. Ds. Arnsberg maakte een gereserveerde buiging en wandelde terug. Noël haastte zich hem op zijde te komen. Trager volgden de vijf heeren op een rij, in fluister-gesprek; achter hen Rea alleen.

Bij het geopende portier van het rijtuig sprak de dokter tot den predikant:

‘Meneer Arnsberg, excuseer mij! Het graf van mijn vrouw en kind is hier,... ik wou 't nog even bezoeken. Ik wandel dan wel terug, met dit heerlijk weer. Tot genoegen!’

Zij gaven elkander de hand. Nog eer de anderen op het voorplein terug waren, verdween dokter Noël in een zijlaantje. Even daarna snorden de aangezette motoren der auto's; de hoorns toeterden ongeduldig.

XXIV.

Een kwartier later reed de entam met André Campo voor.

Hij had in den bloemenwinkel zijn krans van witte rozen afgehaald. Maar tegelijk had hij de juffrouw om nog meer rozen gevraagd, twee groote manden vol, zooveel hij maar bergen kon in den auto. Hij was verwezen naar de kassen, in de kweekerij te Watergraafsmeer. Daarheen - het lag in den weg naar 't kerkhof - gaf hij den chauffeur opdracht.

En bij het geluidloos glijden over het asfalt der straten en pleinen, het wiegend schokken tegen de keien der volksbuurten, herkende hij telkens Lize's gestalte, naderend uit de verte eener zijstraat; loopend dicht langs de huizen, over het trottoir; stilstaand op een brug en turend over de stille grachtjes. Hij wist elke plek waar zij gestaan had; hij herinnerde zich elk woord dat zij daar sprak.

De gevel van het Métropool-theater, vol kleur-helle affiches, schoof langs zijn blik weg; binnen rouwfloers brandden de elektrische lampen. Een middendeur stond half-open. Daar was zij uitgegaan, na de voorstelling van Sinte Pelagia, toen de auto's hen wachtten. Nu scheen het licht van den Meimorgen, en zij was dood, Lize was dood...

Voor een groote kweekerij stopte de wagen. De bloemist leidde Campo rond; het werd al gauw tijd voor de rozen buiten, vertelde hij; nu waren het de laatste uit de kassen.

De bloemen, roze en witte, bleek-gele, purper-blauwe, broeiden in die verre glas-lichte korridors haar geuren tot bedwelmende zwoelte uit; zij staarden met vreemde stille oogen, duizenden oogen van onpeilbare zwijgende diepten. Campo voelde den lust ze te grijpen, handen-vol, armen-vol,

om ermee het graf waarheen hij ging te dempen, een heuvel van dit ijle broze bloeisel te doen rijzen boven het doode wezen dat hij had liefgehad.

De aromen-hitte benauwde hem; hij moest weer naar buiten, de jonge frischheid der lente in. Hij wachtte tot de kweeker twee manden met witte rozen hoog-op gevuld had. Even dacht hij hoe Emma zou schrikken van de enorme rekening; die moest dan maar aan zijn kantoor worden bezorgd! Toen beval hij den chauffeur langzaam, voorzichtig te rijden over den kuiligen weg.

Langs het water der smalle gracht sprankelden de vonken der zon door de groene iepenblaadjes. De dag rees aldoor lichter en blijder boven het oude geboomte van villa's en hofsteden. En telkens zag Campo naar zijn rozen. Aan den krans waren het kleine bloemen, nauwelijks opengebor sten; knoppen van roomgele windsels, rozig aan de toppen. Maar in de twee manden, één naast hem, één op het klapbankje, overstelpten de groote ontloken rozen elkander in een sneeuwen vloed. Hij boog zich er over, ademde diep, prikte de doorns heel even in de opperhuid van zijn vingers. Hij fluisterde:

‘Naar Lize's graf,... is 't waar, is 't waar?... naar Lize's graf.’

Aan een portier vroeg hij, zijn slap hoedje ver over het voorhoofd getrokken, den krans in de hand, waar juflrouw Arnsberg zooeven begraven was. De man wilde hem begeleiden; Campo gaf hem een fooi; hij was tevreden met het weten der richting...

Op het graf, op de versch-gesmeten aarde, herkende hij den krans en den palmtak die hij op het zwarte laken had gezien. Aan het einde, daar waar haar hoofd rustte, legde hij den zijne neer. En teruggegaan naar den auto haalde hij de beide manden, in elke hand een. De chauffeur praatte met den portier; verwonderd, half in spot, half in medelijden, voelde Campo even hun nieuwsgierigen blik achter zich.

Met volle handen, zooals hij in de broeikassen begeerd had, strooide hij zijn witte rozen tusschen de kransen en over de donker-vochtige aardkluitjes. Het werd een week-golvende sprei van enkel witte rozen, een geurend bloeiend gewaad. Hij schramde zich de handen rood aan de vinnige doorns.

Toen de manden leeg waren bracht hij ze in den auto terug en droeg den chauffeur op, ze bij den bloemist af te geven. Daarna ging hij weer naar het graf van Lize. Er stond een bank aan het pad. Hij ging er zitten en zag naar wat hij had gedaan. Zijn handen hadden Lize begraven onder de rozen. Nu was alles voorbij. Dit was het laatste wat hij had kunnen doen. Nog geen jaar geleden was zij bij hem gekomen,... en het schenen hem jaren, veel zware jaren, die over hem waren gegaan. Hij wist dat hij oud was geworden; dat zijn jeugd nooit terugkwam; dat hij ook zijn jeugd onder die rozen had begraven. Hij kon niet meer het leven beginnen, niet meer liefhebben als een knaap en dezen voorjaarsdag drinken als een droom van verrukkende toekomst-verlangens.

Ach ja, een oude dwaas was hij! Hij moest nu berusten in zijn ouderdom... Hij wist immers dat deze episode in zijn leven een onbeduidendheid was, belachelijk voor ieder ander, een tamelijk-kinderachtig en ietwat vulgair geval, niet eens goed voor een romannetje,... gesteld dat hij nog deed aan de ijdele litteratuur! Net als die witte roosjes, overmorgen verregend en verwaaid... Er was wel wat anders in de wereld dan litteratuur, dan een futiele verliefdheid, dan witte bloemetjes! Er was oorlog, een laaiende oorlog over groote streken der aarde; er waren millioenen menschen die wachtten, snakkend naar lucht, gedrukt onder de ruige vuist van een kleine brute bende. Zij wrongen zich op; zij hijgden naar bevrijding. Wat was een slank danseresje dan,... en wat waren handen vol witte rozen!

Nu zou hij alles aan Emma zeggen, nu het voorbij was! Zij zou glimlachen om zijn kinderlijkheid... Doch met een schok doorflitste hem de gedachte: als zij eens niet glimlachte? Als zij bedroefd en gewond zich van hem afwendde omdat hij niet zélf overwonnen had, omdat hij alles verzwegen en háár, zijn vrouw, bedrogen had, tot eerst Lize's dood hem bevrijdde en naar haar deed terugkeeren? Zou zij glimlachen over zoo'n ontrouw als over een kinderlijke dwaling? Wat wist hij weinig van Emma, van al wat er in haar moest zijn omgegaan die laatste maanden,... ja, wat begreep hij nog weinig van een vrouw! Zou hij dan liever blijven zwijgen,... zou hij in het zwijgen zijn oude leven

met Emma hervatten kunnen? Onmogelijk! want het zou de oude openhartigheid niet zijn... Neen, alles zeggen! geen leugen meer! al moest zijn leven daarna eenzaam blijven...

Hij liep terug, in doffen angst, niet wetend wat zijn lot kon geven. Opeens zag hij uit een zijpad dokter Noël komen. Zijn glad-geschoren gelaat was ernstig-strak. Doch een verheugde lach plooide rond zijn oogen en mondhoeken, toen hij Campo herkende:

'Bonjour, amice! Ik heb je daar straks niet bij 't graf gezien, is 't wel? Waling heeft gesproken, en ook die asketische dominee. Wat een frazeurs! Daar ben ik nog een filosoof bij! Arm kind, hè, die Lize!'

Hij schudde zijn weer ernstigen kop. En Campo, verlangend den dokter over haar te hooren praten, vroeg:

'Ze leefde niet voorzichtig, dunkt me?... Ze ontzag zich te weinig...'

Noël, als gewoonlijk luid-op denkend, sprak:

'Ze kon niet anders. Dansen was alles voor haar,... en dat met zoo'n fragiel gestel! 't Was een lief kind... Zonder 't te willen of te weten moet ze nog al 'ns wat harten in de war hebben gebracht... Toch was ze zelf niet erotisch. 't Is gek: er zijn soms van die mooie onbeduidende vrouwen die achter haar oogen en haar lippen een heele wereld van verrukking schijnen te verbergen. 't Is tenslotte niets,... niets dan wat behaagzucht in zoo'n vrouw, soms volkomen onbewust. Lize was naïef in alles,... met 'er dure vertooningen,... met 'er reisje naar Frankrijk in Asselijn's gezelschap,... met 'er theorietje over 't naakt-dansen!...'

Hij zweeg even en trachtte de droefheid van zijn glimlach onder een luchtigen toon te verheimelijken:

'Enfin, dat 's alles ook al weer voorbij, ook al weer begraven! Weet je met wie Waling er was? Stel je voor: met Rea! Veertien daag geleden is Aaltje van 'm vandaangeloopen. Ze verveelde 'm en hij heeft 'r weggeplaagd. Die wordt tegenwoordig veel met Asselijn gezien. En nou gaat Henri met Rea trouwen. Dat schijnt aangekomen bij 't spelen van Judith... Wat een mannetje, hè, die Waling! Over twintig jaar speelt hij nog net zoo. Hij wordt niet ouwer, zul je zien! En dan is hij aan zijn zeven-

de of achtste vrouw. Rea is nou de vijfde,... wettige!'

'Zoo'n blauwbaard!' zei Campo, om toch iets te beweren; 'begrijpt u het?'

Noël glimlachte pijnlijk:

'Meneer, ik ken hem al lang, uit mijn schooltijd; ik ben maar een paar jaar jonger. 't Is een moeilijke natuur voor 'm-zelf, rusteloos, en toch onveranderd, onveranderbaar. Hij is innerlijk niets gegroeid sinds onze jongensjaren, altijd een groot kind gebleven, met al de gebreken van een kind: eigenzinnig, heerschzuchtig, impulzief, wispelturig... En toch maken de jaren hem ouwer. Daar is geen ontkomen aan! En dat wil Waling niet. Hij wil geen stramme beenen krijgen en geen grijs haar, en zijn tanden niet verliezen. Zijn eenige verdriet is dat de klok toch maar voort-tikt. 't Leven gaat zoo snel, ftt! zóó is 't weg! U bent nog jong, zoo om en-de-bij de veertig, schat ik,... een broekje nog, neem me niet kwalijk! Maar als je bij de zestig bent, zooals ik, dan weet je wel dat 't gauw gedaan is... En nou zoekt Waling de jeugd bij de meisjes,... altijd weer een jongere vrouw dan zijn laatste... Zeg, moeten we dat heele end terugloopen? Ik ben wat moe. Laten we hier een kop koffie nemen, hè?'

In het kafé op de kruising gingen zij zitten. En over het tafeltje gebogen vertelde de dokter verder, met zachte stem, langzaam, afgebroken, zoekend naar zijn woorden, nu hij dat terugbegeeren van vervlogen ontroeringen poogde te verklaren. Hij zag het in enge verwantschap met Waling's dramatischen aard, dramatisch in den ouden zin van handelend, telkens opnieuw belevend. Want het leven zelf gebeurde maar eenmaal; in het drama was het eindeloos herleven! De geborenakteur, voor wien wereld en tooneelspel niet te scheiden waren, wien het tooneel de wereld was en het leven een rijk-wisselend spel, kon geen veroudering dragen. Alle eeuwen der menschheid leefden voor hem. Er was geen historie, geen verleden; historie en verleden stonden voor hem in het heden, waren zelf een warm, kloppend, jagend heden. Kon zoo-een dan ouder worden en jongere generaties zien opgroeien rondom zich, op de straten, in de parken, en hen nieuwe theorieën hooren uitgalmen, nieuwe kunst zien voortbrengen, anders dan in zijn jeugd? Neen! Waling leefde immers alle moderne uitingen mede! Kon hij de jonge

aktricetjes aanzien en denken: dat is voorbij, voorbij! anderen zullen haar nemen; ik ben te oud; die jaren komen nooit weer?... Waling kon het niet. Hij wilde met die jonge-vrouwen, die meisjes, gelijk blijven in leeftijd, in jeugdhartstocht, in verlangende droomen. Zijn verleden moest het heden zijn. Hij vond zijn vrouw oud als zij de dertig naderde! Dan was 't uit bij hem! Hij wilde twintig, drie-en-twintig blijven, in de wildste moeilijkste jaren van manlijk begeeren. Maar tegelijk, met die jongensachtige onstuimigheid, had hij de kracht van zijn rijpe ervaring, de zekerheid van zijn beheerschte kunst. Dat trok de vrouwen onweerstaanbaar tot hem. Zij bewonderden hem, zoolang zij hem niet intiemer kenden, slaafs-onderworpen. En hij zocht, zocht maar weer, in wie van haar hij het sterkste jeugd-temperament kon vinden, de herboorte van zijn eigen eerste liefdesverlangen. De wereld vond het belachelijk en sprak van eeuwige jeugd!

‘En toch,’ besloot de dokter, opstaande en den kellner wenkend; ‘en toch, meneer, dat doet zich bij veel mannen voor, meer dan u denkt.’

Campo sprak:

‘Dokter, u zult wel een menschenkenner zijn!’

Toen zij weer buiten waren hernam Noël:

‘Maar weet je wat 't gekste is bij Waling?... Hij heeft een heele rare manie! Ik heb wel eens gehoord,... onder ons gezegd en gezwegen, hè!... dat hij zijn aanstaande vrouwen altijd eerst in 'r natuurstaat wou zien! Origineel, hè! Hij had medikus moeten worden...’

‘Ja, verdomd origineel!’ André Campo lachte, lachte luid en hard, uit vrees van anders te moeten schreien als een kind.

Naast den babbelenden dokter wandelde hij terug, den Middenweg van Watergraafsmeer op, in de richting der stad.

EINDE.

P.H. VAN MOERKERKEN.

Voor al die jaren....

Voor al de jaren dank ik u,
Dat gij mij, verre, waart nabij;
Dat liefde, een vogel vreemd en schuw,
Was zwevend tusschen u en mij,
Voor al die jaren dank ik u.

Voor duizend nachten schoonen droom,
Die nimmer een vervulling vond,
En die 'k genoot met dieper schroom
Dan de enkle kussen van uw mond,
Uw droeven, donkren mond...

Nu, aan den drempel van een rijk,
Waar nieuw, waar tastbaar heil me wacht,
Heb 'k plots zoo fel aan u gedacht,
Dat 'k voor de werklijkheid bezwijk.
Uw verre handen, sterk en zacht,
Waar vind ik hun gelijk...

Na zooveel jaren over u
Verdroomd, verdicht in mijmerij,
Lijkt waarheid slechts een waanbeeld nu.
Laat ooit herinnering mij vrij?

Hoe dánk ik u... hoe vlóek ik u,
Voor al die jaren...

ADA GERLO.

Recht en gezag.
Eene critische beschouwing van Krabbe's moderne staatsidee.[1)]

Wat is er in den loop der tijden al niet gemijmerd over het wezen en den grondslag van recht en gezag. Zich zelf te begrijpen als sociaal en politiek gemeenschapswezen, schijnt den mensch zeer moeilijk. Dat niet aan ieders willekeur vrij spel kan worden gelaten, maar hechte ordening in het gemeenschapsleven der menschheid heeft te heerschen, schijnt wel van zelf sprekend; rijst evenwel de vraag, van wie die ordening moet uitgaan, hoe haar inhoud moet worden bepaald, waarom ten slotte de een heeft te bevelen, de ander te gehoorzamen, dan schijnt het een hopeloos ondernemen, een antwoord te willen vinden, dat aller geest en gemoed kan bevredigen. Wie terugziet in het verleden, het vele, wat over recht en gezag werd gedacht en geschreven, aan zijn geest laat voorbijgaan, krijgt soms den indruk, alsof alle denkbare oplossingen door de vorige geslachten reeds zijn bedacht, zoodat ons niet dan een verstandig eclecticisme zoude overblijven; en toch - ieder geslacht vermoeit zich opnieuw in de overpeinzing, als over eene onopgeloste vraag, op wat grondslag de geldende rechts- en staatsorde is gebouwd.

In deze ontstellende tijden, waarin alle krachten schijnen te worden samengespannen tot ontwrichting van al wat zedelijk en rechtens de menschheid aaneengebonden houdt, doet die vermoeienis ons aan als eene weldadige rust;

1) Mr. H. Krabbe, *De Moderne Staatsidee*, den Haag (Nijhoff), 1915.

opnieuw geroepen te worden tot de overweging van het oude probleem van recht en gezag, is ons thans als eene ontspanning des geestes. Prof. Krabbe wekt ons daartoe op in zijn arbeid: 'De moderne staatsidee'. De toon van zijn betoog zoude somtijds kunnen doen vreezen, dat de oude vraag, gelijk zoo dikwijls in het verleden, ook hier wordt gesteld, om niets minder dan om eene omwenteling in het rechts- en staatsleven voor te bereiden; daarin toch klinkt menigmaal iets door van de stem van den ziener, die nieuwe waarheid der menschheid kondigt, nieuwe staats- en rechtsgedachten predikt, welke het oude vermolmde getimmerte van ons staatkundig leven en weten zullen doen ineenvallen, om in zijne plaats te doen verrijzen het hechte bouwwerk, dat alleen der moderne menschheid past, den tempel, waarin geen plaats meer zal zijn voor de valsche goden van het verleden, maar de eenig ware, de eenig zedelijke souverein, het *recht*, als onbeperkt heerscher zal tronen. Men stelle zich gerust: de laatste arbeid van Prof. Krabbe stelt buiten twijfel, wat in zijne vroegere geschriften onzeker was, dat de kracht van den toon meer is de openbaring van de kracht der wetenschappelijke overtuiging dan van het bewustzijn, dat op grond daarvan op diepingrijpende veranderingen in ons rechts- en staatsleven moet worden aangestuurd. Zoo ten minste voor ons land. Voor Duitsche ooren, waarvoor het betoog blijkens de aankondiging van den uitgever[1)] en de aanhaling der schrijvers in de eerste plaats bestemd is,

1) Deze luidt aldus: 'Deze arbeid van den Leidschen Hoogleeraar in het staatsrecht, wiens geschriften voor eenigen tijd wederom zeer de aandacht trokken, geeft een uiteenzetting van de moderne staatsideeën zooals die in de praktijk van het staatsleven steeds meer op den voorgrond komt. De schrijver richt zich daarbij voornamelijk tegen de opvatting van de staatspraktijk en staatsleer in Duitschland, waar de staatsgedachte nog altijd gezocht wordt in de bijzondere (souvereine) *macht*, welke met den Staat zou zijn gegeven, zoodat het geschrift van den hoogleeraar kan worden beschouwd als een betoog voor praktijk en leer der *Rechtssouvererein*i*teit*. Van actueele beteekenis is dit vooral voor de internationale gemeenschap'.
Men herinnere zich ook, dat een vroegere arbeid van Prof. Krabbe, die als voorbereiding van zijn laatste werk is te beschouwen, 'Die Lehre der Rechtssouveränität' (1906), in het Duitsch is uitgegeven.

heeft het ongetwijfeld een revolutionairen klank. Zoo wanneer zonder aarzeling wordt uitgesproken dat ‘de overheidsidee onder de beschaafde volken thans niet meer erkend wordt, en dus ook uit de staatsleer behoort te worden gebannen’,[1] en dat ‘de moderne staatsidee eerst ten volle tot uitdrukking komt, waar hetzij de republikeinsche, hetzij de parlementaire regeeringsvorm gevestigd is’,[2] of aan het koningschap, als niet in staat de maatschappelijke belangen te ‘doorvoelen’, te ‘apprecieeren’, het vermogen wordt ontzegd, op deugdelijke wijze aan de rechtsvorming mede te werken,[3] enz. Voor ons Nederlanders evenwel loopt Krabbe's theorie van de rechtssouvereiniteit vrijwel uit op eene ‘laudatio temporis’, eene lofprijzing in het bijzonder van het parlementaire stelsel, en schijnt zij meer tegen het juridisch spraakgebruik en het daarmede verbonden inzicht in de werkelijkheid dan tegen ons werkelijk rechtsleven gericht. Alleen in het laatste hoofdstuk, handelende over ‘de internationale rechtsgemeenschap’, wordt de Nederlander - en hier wellicht niet de Duitscher - opgeschrikt door de verbijsterende gevolgtrekkingen, welke de Leidsche hoogleeraar uit zijne theoretische beschouwingen afleidt; maar daar heeft men dan ook de rustige studeerkamer verlaten, en is men teruggevoerd in de droeve werkelijkheid van het heden, het lijdensproces, dat de menschheid heeft te ondergaan ter wille van de machts- misschien ook van de cultuurontwikkeling der volken.

Men leze de staatsleer van Prof. Krabbe, die zich zelve op iedere bladzijde als ‘de moderne’ aankondigt en aanprijst, in het licht zijner vroegere geschriften, waarop zij een sluitstuk beoogt te vormen.[4] In zijne beschouwingen is duidelijk eene tweeledige strekking te onderscheiden: eene *negatieve*, *bestrijdende*, gericht tegen het behoud van de *overheidsgedachte* in staatsleven en staatsleer, eene *positieve*, *opbouwende*, gericht op de constructie van recht en staat op een nieuwen grondslag, het *rechtsbewustzijn*

1) Bl. 34.
2) Bl. 33.
3) Bl. 118.
4) Men denke vooral aan het in de noot op onze vorige bladzijde genoemde werk, ‘Die Lehre der Rechtssouveränität, Beitrag zur Staatslehre’, 1906, en de brochure ‘Ongezonde Lectuur’, 1913.

van den mensch. In beide opzichten biedt zijn arbeid den lezer bijzondere moeilijkheid; de vraag, naar aanleiding zijner vroegere geschriften reeds meermalen tot Prof. Krabbe gericht: ‘wat wilt gij geven, *universeele rechtsgedachten*, geldend in alle tijden en bij alle volken of *postulaten*, die gij *in onzen tijd* aan het staatsleven van *beschaafde* volken meent te moeten stellen, dan wel alleen eene *beschrijving* van het karakter van het moderne staatsleven, in het bijzonder van dat van Nederland?’ is, dit blijkt uit zijn laatsten arbeid op menige plaats, wèl door hem gehoord, ook wel hier en daar beantwoord, maar hij is in gebreke gebleven, in zijn eigen geest dienaangaande klaarheid te brengen, zijne stellingen en gevolgtrekkingen aan die vraag te toetsen, zoodat ook zijn laatste arbeid voor ons ligt als een ondoordacht en daarom duister en onklaar geheel, dat telkens en telkens weer den lezer in twijfel laat, in welken zin hij het heeft te begrijpen. Eene critische samenvatting eerst van het bestrijdende, daarna van het opbouwende deel van Krabbe's denkbeelden, moge dit nader in het licht stellen.

Velen heeft het verdroten, maar niemand meer dan Prof. Krabbe, dat onze staatsleer nog steeds is geënt op het staatsleven van het oude regiem met zijn dualisme van overheid en volk, de eerste niet *in*, maar *buiten*, *boven* het volk staande, krachtens oorspronkelijk, persoonlijk gezagsrecht, bij voorkeur vastgehecht aan den Hemel, over hare *onderdanen* heerschende, haar *wil*, hare *bevelen*, als *recht* hun opleggend. De Revolutie zeker wierp het oude stelsel om, in hare absolute gelijkheidsformule de rechtswaarde van al het historisch gewordene in het staatsleven, en daarmede van ieder eigen gezagsrecht van wien dan ook, ontkennend, maar, zelve geroepen, eene nieuwe gezagsleer en een nieuw gezag tevens op te bouwen, bleef zij gevangen in de vormen van het oude persoonlijke absolutisme, alsof zij dacht, dit niet beter en beslister te kunnen overwinnen, dan door al wat eertijds werd gepredikt omtrent het oorspronkelijke, alomvattende gezag van den monarch, over te dragen op het tot bewustzijn zijner onschendbare macht ontwaakte volk. Zoo bleef, ondanks de Revolutie, het *gezag*, thans van het

souvereine volk, grondslag en centrum der staatsleer, waaruit het *recht*, als zijne afstraling naar buiten, werd afgeleid.

Hoe diepingrijpende veranderingen nu ook de negentiende eeuw in het staatkundig leven der beschaafde volken aanbracht, van die oude persoonlijke gezagsgedachte wist de staatsleer zich nimmer los te maken. Men bleef den koning, bij de gratie Gods, stellen t e g e n o v e r zijne onderdanen, elkander wederzijds trouw en aanhankelijkheid zwerende als heerscher en beheerschten; als van ouds zocht men de waarborgen voor de vrijheid van den burger in de verdeeling van de overheidsmacht in drie machten, de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht, omschreef de verhouding van den vorst tot de volksvertegenwoordiging, - als waren zij beiden gezags- en rechtssubjecten, - door de bepaling van de bijzondere gezags- en rechtsfuncties aan ieder hunner toekomende; het recht beperkte men tot het geschreven recht, als de wilsopenbaring van het als persoon gedachte orgaan, met de wetgevende macht bedeeld, door den rechter als ‘servus legis’ toe te passen, en, als die wilsopenbaring niet duidelijk was, zocht men langs allerlei wegen de ‘bedoeling’ van den wetgever te achterhalen, logische harmonie in zijn geest onderstellende, en daarom zijne voorschriften samenvattend tot een *systeem*, waaruit langs deductieven weg ontbrekende normen konden worden afgeleid; werd aan het ongeschreven recht gedacht, dan werd als eenige daarvoor openstaande plaats aangewezen het gebied, waar het krachtens uitdrukkelijke toelating van een welwillenden wetgever zoude mogen gelden, enz.

De synthese van al het in de gemeenschap geoefende gezag werd òf als van ouds volbracht in de erkenning van de volle staatsmacht als het eigen bezit van den vorst of van het volk, somtijds ook van den wetgever of de volksvertegenwoordiging, alle om beurten als ‘souverein’ gekenmerkt, of, voor zoover men het gezag, als eigen recht, losmaakte van de physieke personen, die ermede waren belast, construeerde men eene nieuwe gezagspersoonlijkheid, den bij uitstek negentiende-eeuwschen gezagsdrager, de tot persoon verheven staatkundige gemeenschap, den staat. Recht werd *staatswil*. En het laatste kwaad was erger dan

het eerste. Niet alleen werd alles, wat voorheen was geleerd omtrent de oorspronkelijkheid, de alomvattendheid, de heiligheid van het gezag van den vorst en van het volk, overgeplant op dit nieuw bedachte phenomeen, dat aanspraak erop mocht maken als een 'Irdisch-Göttliches' (Hegel), een 'göttlich-menschliches Reich' (Stahl) te worden vereerd, maar een onafzienbare stroom van 'geleerdheid', van eindelooze begrippenconstructies, kwam over de wereld, om ons zijn geheimzinnig wezen te ontsluieren, die de aandacht van menigeen onder de jongeren en ook onder de ouderen, tot schade van de nationale rechtswetenschap en rechtsontwikkeling, afleidde van de eenvoudige positieve studie van het staatsleven van hun eigen land.

Bemerkte men dan niet, hoe gewichtige veranderingen in het werkelijk staatsleven hadden plaats gegrepen? Zag men dan geheel voorbij, dat geleidelijk het recht steeds minder van boven werd opgelegd, steeds meer van onderen, uit het bewustzijn van het volk, naar voren drong? Dat de volksvertegenwoordiging vergroeide tot een orgaan van rechtsvorming, uit den boezem van het volk zelf gesproten, en spoedig als zoodanig de leiding, ja de alleenheerschappij verwierf? Dat het gewoonterecht, door overheidsbevel uit zijn natuurlijk gezag ontzet, niettemin, en niet in het minst in het staatsleven, zijne natuurlijke rechtskracht opnieuw deed gelden, den wettelijken, ja den constitutioneelen regel ten spot? Dat de rechter niet meer was de slaaf der wet, maar steeds openlijker zich aansloot aan de ontwikkeling van het rechtsgevoel der bevolking? Dat van een gezag, dat zijn titel niet vond in het recht, in de beschaafde wereld niet meer kon worden gesproken, integendeel alom de *rechtstaat* werd gepredikt, als de eisch, dat iedere gezagsoefening, van wien dan ook, den toets van het recht zou moeten kunnen doorstaan?

Men kon voor dat alles zeker niet de oogen gesloten houden, maar toch - van de 'obsessie' der oude overheidsgedachte wist men zich niet te bevrijden. Veel van wat in het werkelijk staatsleven plaats greep, werd als 'politiek', als verandering in 'feitelijke' machtsverhoudingen, buiten de rechtswetenschap gebannen, of langs allerlei gekunstelde wegen in de leer van den persoonlijken staat ingelijfd, zelfs

het gewoonterecht werd tot ‘staatswil’ misvormd. Voor 't overige wikkelde men zich steeds meer vast in een onwetenschappelijk dualisme, waarin staats- en rechtsgezag als zelfstandige grootheden naast elkander werden geplaatst, of wel men vermeide zich in allerlei spitsvondige betoogen, om de onoplosbare tegenspraak in de gedachte van de overheid, den staat, als absolute bron en uitdeeler van het recht en als toch aan het recht gebonden persoonlijkheid, tot een schijn van oplossing te brengen.

Moest aldus de acte van beschuldiging, door Prof. Krabbe tegen de heerschende staatsleer uitgesproken, worden begrepen, men zoude hare gegrondheid in menig opzicht moeten erkennen, en als slotsom eruit moeten aanvaarden, dat het staatsrecht in onzen tijd niet langer moet worden beschreven als *overheids*leer, maar als *rechts*leer, de leidende gedachte der beschrijving en der systematiek niet langer moet zijn de *overheids*gedachte, maar de gedachte der *rechtskundige ordening*. Ten minste in landen als het onze. Wanneer op steeds breederen voet het geheele volk tot actieve deelneming aan het staatsbedrijf wordt geroepen, de leidende beginselen niet meer van boven af worden aangewezen door den persoon des konings, maar uit den boezem der bevolking zelve tot openbaring komen, daar zoude het wonderlijk zijn, dat dezelfde methode van beschrijving der staatsorde, die aan het absolutisme van een Lodewijk XIV paste, ook thans zoude moeten worden gevolgd, om het beste inzicht te verkrijgen in het eigenlijke wezen van het staatsleven. Is het waar, dat alzijdige rechtens geordende samenwerking van de bevolking in haar geheel in de plaats is getreden van het persoonlijke regiem, dan kan het geen nut hebben, het staatsrecht niettemin te beschrijven, als werd het staatsbedrijf nog steeds onder één persoonlijken leider gevoerd. De beschrijving van de staatsorde van het standpunt der persoonlijke gezagséénheid kan dan geen ander gevolg hebben dan dat het inzicht in de werkelijkheid van het staatsleven wordt verduisterd, omdat die gezagséénheid niet dan in een kunstig samenstel van abstracte begrippen en ficties kan worden gered. En wat geldt van de gezagséénheid, geldt evenzeer van de verschillende bijzondere gezagsfuncties, waarin het

staatsgezag wordt geacht te zijn verdeeld: ook deze ziet men niet in het ware licht, wanneer men ze beschouwt als persoonlijke gezagsrechten van de organen, waaraan ze toekomen, maar alleen, wanneer men ze leert begrijpen als elementen in de rechtskundige ordening van de samenwerking der bevolking tot volbrenging der staatsdoeleinden.

Wat baat het, of men alle gezag zich *denkt* als berustende bij den koning, alle gezagsoefening dus op ééne centrale persoonlijkheid projecteert? Men meent daardoor de staatséénheid tot uitdrukking te brengen? Alsof eene wetenschappelijke constructie alleen zoodanige éénheid in het vele zou kunnen brengen! De staatséénheid wordt ten onzent rechtens niet gevormd door persoonlijke gezagséénheid, maar door de volkséénheid, de territoriale bepaaldheid onzer volksgemeenschap en door het *karakter* der staatkundige ordening, die erop is gericht, dat, waar noodig, éénheid van leiding en besluit kan worden bereikt. En de gezagsbepaling van koning en wetgever? Wie dit vermaarde vraagstuk nog steeds, zooals vóór 1848, beziet als vraagstuk van persoonlijke gezagsbegrenzing, ziet het anders dan het zich in de werkelijkheid van het heden doet kennen en mist de leidende gedachte, om een richtig oordeel te vellen; niet van het gezichtspunt van twee op hun gezag jaloersche organen, die *terwille van hun gezag* geen inbreuk daarop willen dulden - zoo immers staan regeering en Staten-Generaal niet meer tegenover elkander - maar van het gezichtspunt van den voor het algemeen belang best passenden vorm, koninklijk besluit of wet, waarin de regeling en het bestuur der staatshuishouding moet plaats vinden, moet het worden bezien. En zoo is het met alle staatsrechtelijke vraagstukken. De beteekenis van ons koningschap, de taak en de samenstelling der volksvertegenwoordiging, de verhouding van de regeering tot de Kamers, het vraagstuk der administratieve rechtspraak, men kan over al die onderwerpen geen juist oordeel zich vormen, wanneer men zijn inzicht verduistert, door ons staatsleven te zien in het oude schema der persoonlijke gezagsverhoudingen, in plaats van het te zien van het gezichtspunt der rechtskundige ordening van de volksgemeenschap, waarin zooveel mogelijk de geheele bevolking als actief deelnemend element wordt betrokken.

Ook in dit opzicht evenwel geen overdrijving, Onze Grondwet en ons staatkundig spraakgebruik zijn nu eenmaal gebouwd op het begrippenschema van het oude regiem. Zij ordenen het staatsbedrijf van het centrum uit, in de aanwijzing en gezagsomschrijving van de organen, waarover de brokstukken van de persoonlijke macht van het oude regiem zijn verdeeld. Hoe waar het nu ook is, dat, wie ons staatsrecht zou willen leeren kennen door de lezing onzer Grondwet, geheel bedrogen zou uitkomen, zijne wezenlijke karaktertrekken zich zoude zien ontgaan, anderzijds is het niet mogelijk met het oude spraakgebruik geheel te breken, wil men elkander blijven begrijpen. Wie daarom in onzen tijd het Nederlandsche staatsrecht beschrijft, kan er niet aan ontkomen eene vormelijke kniebuiging te doen voor de oude gezagsomschrijving, om dan evenwel ook zonder aarzeling te onderzoeken en vast te stellen, tot welke *rechtskundige* ordening die *gezags*ordening is vergroeid.

Verder evenwel dan tot die vormelijke aanvaarding van het constitutioneele gezagsgebruik ga men niet; met name vermoeie men zijn geest niet met de vele en veelsoortige gezagsconstructies, welke door de moderne staatswetenschap, *zonder* dat de Grondwet ertoe reden gaf, zijn bedacht. De moderne *staats*constructie is daarvan het type. Volkomen terecht stelt Prof. Krabbe in het licht, dat de herleiding van alle gezag tot het gezag van de als persoon gedachte staatkundige gemeenschap aan juist dezelfde fouten mank gaat als de samentrekking van alle gezag in den persoon des konings of in het als persoon gedachte volk, en nog bovendien lijdt aan de zwakte van het *geheel* constructieve der voorstelling. Een koning is tenminste een werkelijk persoon, een volk is tenminste eene gemeenschap van werkelijke individuen, maar een staat, gedacht buiten de werkelijke personen, die het gezag oefenen, is, naar het eigen woord van een der grootmeesters der moderne staatsconstructies, Georg Jellinek, een ‘juristisches Nichts’.[1)]

1) ‘Der Staat kann nur vermittels seiner Organe existieren; denkt man die Organe weg, so bleibt nicht etwa noch der Staat als Träger seiner Organe, sondern ein juristisches Nichts übrig’. (Allgemeine Staatslehre, 2e druk, 1905, bl. 546).

Waarom voert men dan diergelijke aan onze zeden vreemde constructies in onze staatsleer in? Wij kunnen niet anders erin zien dan eene uiting van eene zekere hulpbehoevendheid van ons volk in de staatswijsgeerige synthese. Ook al ging het in de positieve staatkundige ontwikkeling geheel zijn eigen weg, ja, al strekte het daarin aan andere volken tot voorbeeld, voor de synthese van de staatkundige verschijnselen hield het sinds lang zijne oogen naar den vreemde gericht. Zooals wij in het einde der achttiende eeuw ons lieten medesleepen door de Fransche synthese der volkssouvereiniteit, waaraan velen nog ver in de negentiende eeuw trouw bleven; zooals Groen van Prinsterer de aan onze denkwijze vreemde theorie van de alomvattende koninklijke macht onder den invloed der staatswijsbegeerte van Stahl in ons land invoerde, theorie, in antirevolutionaire kringen nog steeds zeer geliefd, zoo hebben later Levy, Buys, Loeff e.a. de persoonlijke *staats*constructie van de Duitsche z.g. juridische school in ons land binnengeleid, met geen ander gevolg dan noodelooze pijniging van den geest onzer academische jongelingschap en verduistering van het inzicht in ons eigen staatkundig leven en de daaraan passende lijnen van verdere ontwikkeling.

Hoe ten eenenmale zonder nut de theorie van de staatspersoonlijkheid, als subject van alle gezag en gezagsoefening in een volk, moet worden geacht, leert ons Engeland. Geen land meer dan dit heeft aan de geheele wereld tot voorbeeld gediend voor de ontwikkeling van de positieve staatsorde, en toch - tot op den dag van heden - is het persoonlijke staatsbegrip aan de Engelsche staatsleer vreemd.[1)] En slaat men de werken op van onze oudere staatsgeleerden,

1) Merkwaardig zeker is daarbij, dat de eerste scherpe formuleering ervan is gegeven door een Engelschman, Hobbes. (Leviathan, 1651, Part. 2, Chap. 17). De pogingen, door Maitland e.a., onder den invloed van Gierke's werken, aangewend, om het begrip ook in de Engelsche staatsleer in te voeren, hebben nog weinig gevolg gehad. Men leze daarover het opstel van Ernest Barker: ‘The discredited State’ in het nieuwe staatkundige tijdschrift ‘The political quarterly’, 1915, bl. 101 e.v., waarin eene soort afgunst op de Duitsche wetenschap is te lezen, wijl deze reeds zoo lang met dat begrip is vertrouwd.
In Frankrijk verwijt men elkander thans te groote volgzaamheid in dit opzicht ten aanzien van de Duitsche staatsleer. Men leze het opstel van M.H. Berthelémy: ‘Le fondement de l'autorité politique’ in de ‘Revue du droit public et de la science politique’, 1915, bl. 663 e.v. en de daarop gevolgde briefwisseling met Hauriou in dezelfde Revue, 1916, bl. 20 e.v.

die den stoot gaven tot de hervorming van ons eigen staatsleven - men denke slechts aan Thorbecke - men zal evenmin erover vinden gerept. Waarom dan blijft men zich in onzen tijd steeds zoo beijveren, dat voortbrengsel van vreemden bodem, die vreemde sier van geleerdheid, te planten op onze staatsleer?

Die vraag mag ook worden gericht tot Prof. Krabbe. Niettegenstaande toch zijne krachtige bestrijding van de gedachte der staatspersoonlijkheid, als oorspronkelijk gezagspersoonlijkheid, weet ook hij zich ten slotte toch niet geheel van de bekoring, die van deze schijngeleerdheid uitgaat te bevrijden, en acht ook hij het noodig in zijne 'moderne staatsleer' een geheel hoofdstuk te wijden aan weer eene nieuwe constructie van den staat, als persoon gedacht. De constructie is hier - merkwaardigerwijze - beperkt tot den staat als rechtsproducent, zoodat alle buiten de rechtsvorming gelegen overheidsbemoeiingen buiten de staatsgedachte worden gebannen. Wij verklaren in allen eenvoud des harten de beteekenis hiervan niet te begrijpen. Het ontgaat ons ten eenmale, wat waarde het heeft uit te spreken: 'De schuldenaar, die het geleende geld terug betaalt; de ambtenaar die bureauwerkzaamheden verricht; de arbeider die zijne arbeidskracht aan de industrie ten goede doet komen; de rechter die rechtszaken instrueert en behandelt, vonnissen samenstelt en uitspreekt; het parlementslid, dat de wetgevende vergaderingen bijwoont en zijn stem over wetsontwerpen uitbrengt, - in al dat handelen openbaart zich de kracht van het recht en hebben wij dus te doen met een actie, welke door den staat is in het leven geroepen',[1)] evenmin als wij kunnen achterhalen, hoe daarmede is te vereenigen, noch wat zin erin is gelegen, wanneer later wordt verzekerd, dat 'uitsluitend in de productie van recht, hetzij door middel van wetgeving, hetzij langs den weg van

1) Bl. 157.

het ongeschreven recht, de staat zich doet kennen' en dat wij de openbaring der staatsidee hebben te vinden 'niet dus in de toepassing van executie of straf, niet in het werk der rechters of van leger of politie, niet in het beraadslagen en stemmen der volksvertegenwoordiging of in het kiezen der afgevaardigden, niet in het bezorgen van telegrammen en brieven, niet in het exploiteeren van spoorwegen en mijnen, niet in het uitkeeren van pensioenen bij ouderdom of invaliditeit, niet in de uitoefening van het spaarbankwezen - niet, in een woord, in welke handeling ook ter verzorging van welk belang ook, maar uitsluitend in de werking van die waardebron welke een norm tot rechtsnorm maakt en uit krachte waarvan al die handelingen geschieden.'[1)]

Ter bepaling van de *methode*, door den jurist bij de beschrijving van het staatsleven in een land als het onze te volgen, moet de oude gedachte van het centrale persoonlijke gezag plaats maken voor die der rechtskundige ordening van de volksgemeenschap, dat is de slotsom uit de voorafgaande beschouwingen te trekken. Is hiermede nu ook de kern weergegeven van Prof. Krabbe's philippicca tegen de oude staatsleer? Geenszins. Wat voor ons *methodisch* beginsel is, is voor hem *grondwaarheid*, waaraan hij niet dan met moeite het karakter van *absolute* waarheid laat ontzeggen. De overheidsgedachte is hem *begripsmatig* een gruwel, omdat hij ze onvereenigbaar acht met de rechtsgedachte, waarop hij zijne 'moderne' staatsleer bouwt. Hij doet thans in zijn laatste werk schoorvoetend eenige concessies, wil niet meer ontkennen, 'dat de oude staatsgedachte theoretisch en praktisch levend is geweest'[2)], 'dat de overheidsgedachte recht van bestaan heeft gehad', en dit pas heeft verloren, toen 'het volk op een bepaalde trap van cultuur was gekomen'[3)], en schijnt dus te willen toegeven, dat de overheidsgedachte geschiedkundig eene alleszins passende categorie is geweest; maar wanneer men dan daarnaast leest, dat de oude gezagsgedachte 'theoretisch onhoudbaar'[4)] is en 'onder de beschaafde volken thans niet meer erkend wordt en dus ook uit de staatsleer behoort te worden verbannen'[5)], dat

1) Bl. 169.
2). Bl. 74.
3). Bl. 34.
4) Bl. 75.
5) Bl. 34.

‘aan een overheid, aan een subject met recht van bevelen, alle realiteit ontbreekt,’[1] dat als men in het verleden, toen ‘den geest het juk van overgeleverde dogma's werd te dragen gegeven’, ‘naar den titel van de overheid gaat vragen en daarbij geen genoegen neemt met de ficties uit de leer der gods- en der volkssouvereiniteit, blijkt, dat voor het recht eener overheid geen enkele titel te vinden is en dat dit gansche toestel, waaraan men den naam Staat gaf, zich slechts door tradities heeft kunnen handhaven, metterdaad alzoo een zuiver feit is, waaraan de rechtvaardiging ontbrak’[2] enz. enz., dan hoort men weder den dogmaticus, begrijpt men, dat Prof. Krabbe evenals vroeger de overheidsgedachte *als zoodanig* wraakt, wraakt in het verleden zooals in het heden, omdat hij ze in haar wezen met de rechtsgedachte onvereenigbaar acht.

Is nu die overheidsgedachte inderdaad met de rechtsgedachte onvereenigbaar? In geene deele. Het is niet anders dan eene zwakheid van een al te synthetisch aangelegden geest, dat hij, verleid door allerlei normentheorieën, zich het recht primair niet anders kan denken dan als objectieve regel, ‘norm’. Het recht evenwel verschijnt ons in allerlei zoowel subjectieve als objectieve vormen, als ‘subjectief recht’, ‘rechtsplicht’, ‘gezag’, ‘rechtsregel’, ‘rechtspraak’, ‘bevel’, enz.; begripsmatig komt in 't algemeen aan geen dier vormen prioriteit toe, omdat het niet dan verschillende vormen zijn, om aan eene zelfde werkelijkheid uitdrukking te geven, in verband met het gezichtspunt, van waaruit men die werkelijkheid beziet; van den beschavingstoestand van het volk en van het karakter van zijn rechtsleven hangt het af, of de subjectieve dan wel de objectieve verschijningsvorm daarbij op den voorgrond treedt, waarbij trouwens verschillende deelen van het recht een verschillend karakter kunnen vertoonen.

De gedachte, dat een bepaald persoon een bepaald gezag heeft over een volk als een hem toekomend recht, is als concrete rechtsbeschrijving even duidelijk, even volledig als de gedachte, dat in een bepaald land eene bepaalde objectieve rechtsordening geldt. De rechtsgedachte ligt daar in de gezagsgedachte besloten, gelijk zij hier ligt besloten in die van

1) Bl. 41.
2) Bl. 75.

den objectieven rechtsregel. Maar op welken titel, zoo vraagt Prof. Krabbe, kan zulk een gezag van een bepaald persoon dan steunen, wat kan zijne macht tot bevelen rechtvaardigen? Zoo men niet aanvaardt het beroep op Godes beschikking, waarvan nimmer wetenschappelijk het bewijs kan worden bijgebracht, waaraan kan dan één mensch het gezag ontleenen over millioenen te heerschen? De wedervraag luidt: waaraan denkt gij, als gij spreekt van den 'titel' van het gezag? Denkt gij aan den wijsgeerig-ethischen rechtvaardigingsgrond, dan staat men inderdaad voor een moeilijk vraagstuk, maar een vraagstuk zeker niet minder moeilijk, wanneer het wordt gesteld ten aanzien van eene bepaalde objectieve rechtsorde dan ten opzichte van een bepaald persoonlijk gezag; ter beantwoording ervan zal men moeten teruggaan tot de wereld- en levensbeschouwing, waarop men zijne overtuigingen en gedragingen, en daarmede ook zijne rechtsgedachten, steunt. Bedoelt Prof. Krabbe de vraag naar den 'titel' van gezag en recht aldus? Waarschijnlijk niet. Wèl wekken zijne geschriften voortdurend den indruk, alsof hij zijne rechtsgedachte verre verheven acht boven de oude overheidsgedachte, zoo wanneer hij de heerschappij van het recht prijst tegenover die der overheid, omdat door haar 'een *geestelijke* macht, in de plaats is getreden van een *persoonlijke heerschappij*', het gemeenschapsleven een grondslag heeft verkregen, 'aan de geestelijke natuur van den mensch ontleend,' waarin 'de bron ligt, waaruit krachten van de volste realiteit ontspringen en waardoor plichten in ons levendig worden,'[1] maar daarnaast staat de positieve verzekering, dat zijne beschouwingen niet als wijsgeerige zijn bedoeld, en dat over 'gerechtigheid' en 'gerechtigheidsgehalte'[2] daarbij wordt gezwegen, gepaard aan het ontbreken van ieder onderzoek naar een waardemaatstaf, om de betrekkelijke waarde van de beide gedachten - overheid en recht - voor het gemeenschapsleven der menschheid te toetsen, van iedere levensbeschouwing, waarop zijne ongelijke waardeering van het een en het ander steunt, ja zelfs van eene vergelijkende historische beoordeeling van de beteekenis, welke het oude en het nieuwe

1) Bl. 8, bl. 75.
2) Bl. 37.

regiem voor de ontwikkeling der beschaving hebben gehad.

Blijkbaar is dus de vraag naar den ‘titel’ van het gezag alleen gemeend in positiefrechtelijken zin, in den zin dus der werkelijke gelding. Maar wat tobt men dan? Dat persoonlijke gezag, dat als zoo iets minderwaardigs wordt beschouwd, heeft immers, ook naar het eigen getuigenis van Prof. Krabbe, eeuwen lang zich kunnen doen gelden als *recht*, de uit dat gezag voortkomende bevelen en regelen hebben immers gegolden als *rechtskundige ordening* der gemeenschap, vele daarvan hebben hunne gelding als zoodanig zelfs tot op heden behouden, - daarin is in alle volmaaktheid de positieve historische rechtstitel gegeven, waarnaar men vraagt.

Maar dat persoonlijke gezag, zoo heet het, was niet anders dan het resultaat van ‘een uit de maatschappij historisch gevormde machtsorganisatie, een kaste van krijgers en ambtenaren,... welke het besef bij de bevolking levendig hield, dat in de machtsorganisatie de overheid “van Gods genade” of krachtens “het maatschappelijk verdrag” te vinden was’; niet dan door ‘bedrog en geweld’ wist het zich staande te houden, het rechtsbewustzijn der bevolking ‘lam te leggen’; ‘slechts fragmentarisch kwam dat rechtsbewustzijn daartegen in opstand, zich uitende in woord en geschrift, soms ook in daden, maar altijd, door gebrek aan ordening en samenvoeging, onmachtig om de kastenheerschappij te vernietigen. Totdat die ordening en samenvoeging plotseling en spontaan ontstaat, onder de leiding van juist die mannen, welke, àls de tijden rijp zijn, nooit te vergeefs worden gezocht, maar vanzelf naar voren komen om het onverbondene bewustzijnsleven der menigte tot een onweerstaanbare macht aaneen te smeden, met reuzenschreden den achterstand aan recht te doen inhalen. En dan wijkt dat alles wat door zijn geflonker de geesten verbijsterde, stort het blikwerk ineen’[1].

Twisten wij niet erover, of in deze en diergelijke zinswendingen, welke in Krabbe's werken veelvuldig voorkomen, het verleden niet in een al te slecht daglicht wordt gesteld, de opstand en de revolutie niet al te zeer worden geidealiseerd, te minder, omdat thans ook wordt erkend, dat het

1) Bl. 58; ‘Ongezonde Lectuur’ bl. 25.

persoonlijk gezag, ‘hetwelk in den monarchalen regeeringsvorm het duidelijkst tot uitdrukking kwam, in het leven der volken een rol van beteekenis heeft vervuld’, en dat ‘langs den weg van persoonlijke heerschappij beschaving is bevorderd’[1]. Het doet immers alles niet ter zake: Prof. Krabbe legt geen *waarde*maatstaf aan, vraagt alleen naar het *positief geldend recht*. En als zoodanig heeft het oude persoonlijke gezag zich weten te doen gelden door welke middelen dan ook. Onder die middelen hebben zonder twijfel ‘bedrog en geweld’ eene rol vervuld. Maar meent men dan, dat er één staatkundig stelsel is, waarin niet list en bedrog eene gewichtige rol vervullen bij de vorming en geweld bij de handhaving van het recht? Ook de practijk van iederen dag van het zoo hoog gewaardeerde parlementaire stelsel kan het leeren. Men denkt er toch niet aan, het rechtskarakter aan eene wet te ontzeggen, omdat de parlementaire meerderheid, die haar tot stand bracht, aan allerlei listige en bedriegelijke verkiezings-manoeuvres hare overwinning dankt, of hare toepassing achterwege te laten, wanneer zij niet dan door feitelijk geweld kan worden verzekerd?

De oude persoonlijke gezagsgedachte was dus met de rechtsgedachte niet in strijd, en, zóó men het verkiest, kan men ook in onzen tijd het staatsrecht nog altijd in den vorm gieten, als ware een centraal persoonlijk gezag daarvan de grondslag. Gezag noch recht zijn als zoodanig werkelijkheden, alleen de mensch, levende in gemeenschap, is de werkelijkheid; dat gemeenschapsleven van den mensch beziet de rechtsgeleerde van een bepaald gezichtspunt, om daaruit af te scheiden, wat hem als zoodanig ter harte gaat, en daarbij is de gezagsgedachte als beginsel van abstractie *in 't algemeen* evenzeer bruikbaar als de rechtsgedachte. Alleen *concrete* motieven, ontleend aan het *concrete* karakter der staatkundige ordening in een bepaald land in een bepaald tijdperk kunnen ertoe leiden, aan een der beide gezichtspunten de voorkeur te geven. De mindere passendheid voor ons land in dezen tijd van de beschrijving van het staatsbedrijf in het oude schema der gezagsleer ligt niet in de onvereenigbaarheid van de gezagsgedachte met de rechts-

1) Bl. 34.

gedachte, maar in hare mindere bruikbaarheid, om een juist inzicht in de werkelijkheid van het staatsleven te openen.

Slechts in één vorm is de persoonlijke gezagsgedachte met de rechtsgedachte onvereenigbaar, wanneer namelijk aan het gezag het *absolute* karakter, begrepen als ongebondenheid aan iedere rechtskundige begrenzing, wordt toegekend. Dàt is vanzelf sprekende waarheid, dat tusschen een in dien zin begrepen absoluten gezagsdrager en zijne onderdanen rechtsverhoudingen niet denkbaar zijn. In de theorie is in het oude regiem, en ook in de revolutionaire leer, menigmaal van zulk een gezag gesproken, in het werkelijk rechtsleven heeft het nimmer bestaan. In het vermogensrecht is steeds de burger als drager van zelfstandige rechten tegenover den vorst erkend, en ook de Revolutie was er verre van, den individueelen eigendom tegenover de souvereiniteit van het recht zelfstandige rechtswaarde te ontzeggen. Babeuf en zijne partijgenooten ondervonden dat tot hunne schade. Maar ook buiten het vermogensrecht was nimmer iemand ter wereld absoluut gezagsdrager in den waren zin van het woord; steeds was er eene omvangrijke gezagsorganisatie, die vorst en volk tezamenbond; steeds waren er oude instellingen en gebruiken, hun steun vindende in den volksgeest; steeds werd die volksgeest zelf bepaald door motieven van godsdienstigen, ethischen, socialen aard; - alle welke factoren even zoovele grenzen vormden voor het gezag ook van den meest onbeperkten despoot, welke grenzen hij zoude bemerken, zoo hij het zoude wagen, met verkrachting van die traditioneele grondslagen van het volksleven, zijn gezag uit te oefenen. Absolute willekeur van een over velen is feitelijk en daarom ook rechtens ondenkbaar. De tegenstelling tusschen oud en nieuw ligt niet alleen daarin, dat er thans tal van grenzen aan de gezagsoefening zijn gesteld, die vroeger ontbraken, maar ook, dat de grenzen, die vroeger door traditie en volkszeden werden bepaald, thans zijn geworden tot uitdrukkelijk vastgelegde rechtsregelen.

Wil men hieruit afleiden, dat, indien er nimmer een absoluut gezag heeft bestaan, er zeker geen reden kan zijn, in onzen tijd aan de gedachte van een absoluten gezagsdrager, hoe hij ook moge heeten, vast te houden, dan is zeker geen gevolgtrekking juister dan deze. Slechts in één

vorm kan men zonder logische en rechtskundige tegenstrijdigheden van den staat als eene absolute gezagsgemeenschap spreken: wanneer men in de staatsconstructie zelve de geheele staatsrechtelijke ordening, waarin een volk leeft, opneemt, de staat *per definitionem* dus niet anders tot handelen bij machte acht dan met inachtneming van de positieve rechtsorde, die de staatsorganisatie en het rechtsleven van het volk bepaalt. Zulk eene staatsconstructie *a posteriori* leidt inderdaad tot eene absolute gezagsgemeenschap, een 'selbstherrlichen' staat met 'Kompetenz-Kompetenz,' omdat men iedere rechtskundige begrenzing reeds in het begrip zelf heeft opgenomen. Zulk eene absolute staatsconstructie is evenwel eene absolute nuttelоosheid. Eene zwakheid is het van Prof. Krabbe dat ook hij in zijne moderne staatsleer aan deze absolute nuttelоosheid eene plaats heeft gegeven[1].

Welke nu is de nieuwe 'souverein', dien Prof Krabbe in de plaats van de zoo vermaledijde overheid 'op den troon' wil verheffen? Het is 'het in den mensch levende rechtsgevoel of rechtsbewustzijn'. Bedoeld is dat psychisch verschijnsel, dat 'in lageren vorm als rechtsinstinct, in hoogeren vorm als rechtsbewustzijn, bij den mensch evenzoo werkzaam is, als het zedelijkheidsgevoel, het schoonheidsgevoel, het godsdienstig gevoel', dat er niet is 'krachtens den wil van den mensch, noch in zijn werking van dien wil afhankelijk,' maar, 'een algemeen menschelijke neiging, welke reageert op ons eigen gedrag en de gedragingen van andere menschen', 'waardeschattingen', 'normen' doet geboren worden, die 'objectieve gelding' hebben, juist omdat het rechtsgevoel bestaat 'onafhankelijk van den wil'. 'Op deze natuurlijke geestelijke kracht steunt de gelding van alle recht'; zijn gezag, zijne verbindbaarheid vindt dus niet zijn 'steunpunt', zooals in de overheidsleer, 'buiten' maar 'in den mensch'.[2]

Zoo luidt de positieve grondgedachte van Krabbe's moderne staatsleer. Wat is ermede gemeend? Universeel postulaat van het menschelijke gemeenschapsleven, ethische grondslag van alle recht in alle tijden en plaatsen? Het schijnt zoo, wanneer

1) Blz. 176.
2) Bl. 42 en 43.

wordt betoogd, ‘dat er slechts één bron is van het recht: het in den mensch levende rechtsgevoel of rechtsbewustzijn’,[1] dat er ‘geen enkele andere reëele grond voor de verbindbaarheid van het recht bestaat dan de overeenstemming zijner normen met 's menschen rechtsbewustzijn’[2], dat ‘er in werkelijkheid geen ander *recht* is dan hetgeen ontspringt uit de eenige bron die in staat is een norm tot rechtsnorm te maken: het originaire rechtsgevoel en rechtsbewustzijn’,[3] en als de hooge verdienste der moderne staatsleer wordt geprezen, dat deze, door het rechtsgezag op den troon te verheffen, aan dat gezag slechts de plaats geeft, ‘die het wegens zijne reëele heerschappij toekomt.[4]’ En als dan daaraan nog wordt toegevoegd, dat met het gezag van het recht ‘een *geestelijke* macht in de plaats is getreden van een *persoonlijke heerschappij*’[5], en ‘dat tegen het recht, als heerschende macht, de vrijheid niet behoeft te worden gegewaarborgd’, omdat het ‘nooit is een ons bedreigende macht, maar een gezag dat den grond zijner gelding vindt in zijn ethisch karakter en dus nimmer, naar zijn idee, de vrijheid kan aantasten’[6], dan wordt de indruk gewekt, als ware de finale, universeele oplossing van het rechtsvraagstuk gevonden, de grondwaarde, de oorspronkelijke waardemaatstaf van alles, wat zich immer als recht aanbood of zal aanbieden, blootgelegd.

Maar dan hoort men weer, dat ook het persoonlijke gezag ‘recht van bestaan’ heeft gehad, en dat het dit pas verliest, ‘als het volk op een trap van cultuur is gekomen, waarin een levend en krachtig rechtsbewustzijn onder de volksgenooten onafgebroken werkzaam is, en niet enkel in revoluties en reformaties zoo af en toe, langs ongeordenden weg, zich baan breekt’[7], dat ‘vóór en aleer de autonome heerschappij van het recht als werkend beginsel kan worden aanvaard, de cultuur van een volk hoog genoeg moet ontwikkeld zijn om te gevoelen, dat zijn gemeenschapsleven uitsluitend door de macht eener ethische idee, als die van het recht, behoort te worden beheerscht’,[8] en wordt in uitzicht gesteld, dat ‘de staatkundige ontwikkeling van de internationale gemeen-

1) Bl. 43.
2) Bl. 50.
3) Bl. 73.
4) Bl. 35.
5) Bl. 8.
6) Bl. 26, 27.
7) Bl. 34.
8) Bl. 217.

schap.... *door de overheidsidee moet heengaan*, hetgeen wil zeggen, dat de staatsvorming ook hier een machtscentrum behoeft, waaruit de onderworpenheid der in staten gesplitste menschheid alleen kan worden tot stand gebracht', omdat 'met de enkele productie van recht... het machtsbewustzijn der volken' niet kan worden gebroken[1)], - en schijnt dus het rechtsbewustzijn niet universeel, maar alleen in verband met een bepaalden beschavingstoestand der menschheid als waardemeter van het recht - tenminste van de ordening van het maatschappelijk leven - te worden aanvaard.

Maar vraagt men dan verder, vraagt men dan, waarom dat rechtsinstinct, -gevoel, -bewustzijn, hetzij universeel, hetzij in eene bepaalde beschavings-periode, *rechtswaarde* bezit, dan hoort men wel een klankspel van 'natuurlijke neiging', 'geestelijke macht', 'onpersoonlijke macht', 'geestelijken aanleg', 'ethische macht', enz. enz., maar op de vraag zelve, de fundamenteele vraag, ontvangt men het antwoord niet. 'Bij het onderzoek naar den grondslag van de verbindbaarheid van het recht, wordt dat woord genomen in den zin van het geheel der geldende rechtsnormen. Buiten beschouwing blijft dus de vraag naar het gerechtigheidsgehalte der geldende rechtsnormen, de vraag dus, of het aangelegde criterium bij de uitvaardiging of erkenning der rechtsnormen juist was of niet. Te vorschen naar dit criterium ligt niet op onzen weg, doch is de taak der rechtsphilosophie'[2)].

De oirbaarheid der fundamenteele vraag wordt dus niet als door den scepticus ontkend of betwijfeld, maar voor het antwoord wordt men met eene eenvoudige handbeweging verwezen naar eene andere wetenschap, de wijsbegeerte des rechts.

Dus, een postulaat wordt gesteld aan het menschelijk gemeenschapsleven, een postulaat, dat men hoog verheven acht boven de minderwaardige overheidsgedachte; geëischt wordt, dat menschen en volken hunne gedragingen daarnaar zullen richten, en tegelijkertijd wordt de vraag naar de *waarde* van dat postulaat in het midden gelaten, ter beantwoording overgelaten aan eene andere wetenschap. En dat met betrekking tot een postulaat, dat verwijst naar iets zoo betrek-

1) Bl. 218.
2) Bl. 37.

kelijks, willekeurigs, wisselvalligs als het individueele rechtsinstinct, -gevoel, -bewustzijn, van wien dan ook en wat ook zijn inhoud zij!

Men aarzelt, zoo groote ondoordachtheid bij een denker van het gezag van Prof. Krabbe te onderstellen, en vraagt zich af, of hij wellicht niet dáárom het onderzoek naar de waarde van het rechtsbewustzijn meent te mogen terzijde laten, omdat hij niet een *postulaat* aan het menschelijk gemeenschapsleven wil stellen, het rechtsbewustzijn niet als ethischen waardefactor van het recht wil aanmerken, maar alleen eene synthetische beschrijving van de werkelijkheid van het positieve rechtsleven wil geven, het rechtsbewustzijn als den concreet waarneembaren grondslag van het positieve recht wil doen herkennen. Niet, dat de rechts- en staatsorde haren grondslag *behoort* te vinden in het rechtsbewustzijn van den mensch maar dat zij die in werkelijkheid nimmer in iets anders vindt, zoude dan de kern zijn der nieuwe staatsleer. Inderdaad wordt in dien zin ook meermalen, zij het steeds met zekere terughoudendheid, gesproken. Zoo wanneer wordt verzekerd, dat ‘op dit fundament: het rechtsbewustzijn der volksgenooten, zal de ordening waaronder zij leven een *rechts*ordening zijn, de norm moet steunen’ en dat zij daarop ‘meer of minder altijd heeft gesteund’[1], dat ‘het rechtsbewustzijn er altijd is geweest, altijd zijn werking heeft doen gevoelen, immer, onder welk gouvernement ook, de hoeksteen vormde van rechtmatige heerschappij’, maar eerst door het z.g. constitutioneele stelsel het begin van ‘een normale bedding’ heeft verkregen, ‘waarin het geleidelijk en onafgebroken kan afstroomen en tot heirweg voor het gemeenschapsleven kan dienen’[2]; of wordt aangezegd, dat ‘overal, op elk gebied van het maatschappelijk leven de nieuwe gebieder, het recht, naar voren dringt, met de verzekerdheid dat hèm eenmaal, over het gansche aardrijk, zal ten deel vallen die volle en ongedeelde heerschappij, waarnaar de verwachtingen van de besten van ons geslacht ten allen tijde zijn uitgegaan’[3]; ‘dat geen macht ter wereld de werking van het rechtsbewustzijn kan tegenhouden, en waar het werkt, ook van zelf een verbindende norm ont-

1) Bl. 58.
2) Bl. 59.
3) Bl. 10.

staat'[1], en dat alleen het georganiseerde of ongeorganiseerde rechtsbewustzijn van een volk 'een macht is en de eenige reëele macht, omdat de gehoorzaamheid aan hare bevelen niet opgelegd maar gegeven wordt'.[2]

Is dìt de opzet der leer, hoe was het dan ten tijde, dat het rechts- en staatsleven steunde op de overheidsgedachte? Was de daarop steunende ordening ook *rechts*ordening, omdat zij in laatste instantie toch ook steunde op het - zij het dan ongeorganiseerde - rechtsbewustzijn der volksgenooten? Dan zoude de strijd, op grond van het *recht* tegen de *overheid* aangebonden, zonder inhoud zijn. Dat is zeker niet bedoeld: de souvereiniteit van het recht is als *feit* een modern verschijnsel, zij het de herleving van vroegere heerschappij in primitieve tijden. 'De macht die oorspronkelijk, in de tijden van het volksrecht, de gemeenschap uitsluitend beheerschte, is *opnieuw* tot alleenige gelding gekomen'[3]; vóór de ontwikkeling van het constitutioneele stelsel 'is de geschiedenis vervuld van perioden, waarin een uit de maatschappij historisch gevormde machtsorganisatie, een kaste van krijgers en ambtenaren, heerschende was, welke het besef bij de bevolking levendig hield, dat in de machtsorganisatie de overheid "van Gods genade" of krachtens "het maatschappelijk verdrag" te vinden was. En terwijl aldus de geest het juk van overgeleverde dogma's werd te dragen gegeven, kwam slechts fragmentarisch het rechtsbewustzijn van volksgenooten daartegen in opstand, zich uitende in woord en geschrift, soms ook in daden, maar altijd, door gebrek aan ordening en samenvoeging, onmachtig om de kastenheerschappij te vernietigen. Totdat die ordening en samenvoeging plotseling en spontaan ontstaat, onder de leiding van juist die mannen, welke, àls de tijden rijp zijn, nooit te vergeefs worden gezocht, maar vanzelf naar voren komen om het onverbondene bewustzijnsleven der menigte tot een onweerstaanbare macht aaneen te smeden. En dan wijkt dat alles wat door zijn geflonker de geesten verbijsterde, stort het blikwerk ineen. Van dat oogenblik af begint de periode, aan den aanvang waarvan wij ook nu nog staan, waarin de rechtsheerschappij tot ontwikkeling kan komen'[4].

1) Bl. 64.
2) Bl. 109.
3) Bl. 35.
4) Bl. 59.

Zoude dus de moderne staatsleer zijn bedoeld als eene aan de ervaring ontleende beschrijving van het wezen van het positieve recht, dan zoude zij de slotsom in zich dragen, dat er eigenlijk tot in den modernen tijd geen recht is geweest, maar alleen feitelijke machtsordening, en dat ook wij nog pas zouden staan aan den aanvang van de ontwikkeling, niet van de ware gerechtigheidsidee, maar van het positieve recht. Wij worden door Prof. Krabbe dan niet alleen geplaatst voor eene moderne staatsleer, maar ook voor een hypermodern spraakgebruik: dat alles, wat het verleden 'recht' noemde, wat ook wij steeds met dien naam hebben omschreven en voor een deel nog dagelijks als geldend recht volgen, was geen recht omdat het zijn steun niet vond in het rechtsbewustzijn der volksgenooten.

Nu is op het gebied van het rechtskundige spraakgebruik veel, maar toch niet alles mogelijk, en wij meenen bescheidenlijk, dat hier de grenzen van het mogelijke worden overschreden. En waarom dit onbruikbare spraakgebruik, dat de *rechts*geschiedenis pas doet aanvangen met de laatste halve eeuw, en achterlijke landen, als bijv. de Duitsche, waar men nog aan de overheidsgedachte vasthoudt, plaatst in het voorhistorisch tijdperk? Omdat alleen dat recht, hetwelk steunt op het rechtsbewustzijn, werkelijk rechtswaarde heeft? Geenszins, over die rechtswaarde wordt immers niet gesproken, dat wordt aan den wijsgeer overgelaten. Maar omdat - *Prof. Krabbe* alleen die normen, welke op het rechtsbewustzijn steunen, als *recht* wil zien beschouwd!

Ook de beschaafde wereld - ons volk wordt gelukkig daartoe gerekend - is wat de ontwikkeling van Krabbe's recht betreft, nog pas in hare kinderjaren; nog heel wat in de gemeenschapsordening immers steunt op de oude overheidsgedachte, is dus nog geen recht. Hier rijst voor de moderne staatsleer, als beschrijving der werkelijkheid bedoeld, nieuwe moeilijkheid. Immers, wil zij geen andere bouwstof zien aandragen dan Krabbe's recht, hoe wordt zij dan ooit tot eene passende beschrijving der geheele werkelijkheid van het staatsleven? Van tweeën één: òf men bouwt zijne staatsleer op de werkelijkheid, maar moet dan ook naast het eigenlijke recht heel wat niet-rechtelijke elementen als bouwstof aanvaarden, òf men bouwt op het eigenlijke

recht alleen, maar moet dan ook eerst zorgvuldig onderzoeken, of en in hoever dit aanwezig is, en heeft dan bovendien de zekerheid, dat men eene staatsconstructie vormt, die de werkelijke staatsordening slechts voor een deel omvat.

Universeel en kultuurpostulaat, universeele en kultuurwerkelijkheid, tusschen deze vier gedachten schommelen Krabbe's beschouwingen omtrent het wezen van het recht, en daar hij zelf dit dubbel dualisme, dat het rechtsleven van een volk den onderzoeker biedt, niet heeft doordacht, is het den lezer zijner geschriften niet mogelijk, de grondgedachte zijner leer nader te ontcijferen. Evenmin is het mogelijk, een helder inzicht te verkrijgen in de wijze, waarop hij uit het individueele rechtsbewustzijn, de eenige grondslag van het recht, den *gemeenschapsregel*, de *rechtsnorm* weet te construeeren.

Moeilijke vraag: hoe komt men van het verspreide rechtsbewustzijn der millioenen individuen tot éénheid van recht? Die vraag is, naar aanleiding zijner vroegere geschriften, van verschillende zijden tot Prof. Krabbe gericht. Het individueele rechtsbewustzijn te verheffen tot eenigen grondslag van recht en staat, beteekent voorloopig *anarchie*, daar immers de grootste verscheidenheid, naar vorm, inhoud en kracht, zich in het bewustzijn der menigte doet gelden; hoe komt men uit die anarchie tot eene rechtens geordende gemeenschap?

Prof. Krabbe wijdt thans aan deze vraag alle aandacht, en, synthetisch aangelegd als hij is, zoekt hij ook hier een universeel antwoord te vinden, om, als hij bemerkt, dat dit niet wel mogelijk is, toch alle aandacht te spitsen op die oplossing, die hem aanvankelijk als de universeele voor den geest heeft gestaan: de uitspraak van de meerderheid der volksgenooten. Tweeërlei heeft hij daarbij voorbijgezien: vooreerst dat hij zocht naar het onvindbare, ten andere dat hij dezelfde wegen insloeg, vòòr hem door vele anderen vruchteloos betreden.

Het uitgangspunt van Krabbe's leer is het absolute individualisme; wij moeten erkennen, nog nimmer, tenzij in het absolute anarchisme, zoo ver doorgevoerd individualisme te hebben ontmoet. Wanneer in de achttiende eeuw het individualisme hoogtij viert, poging op poging wordt gedaan,

op den grondslag van het ongebonden individu de staatsgemeenschap op te bouwen, wordt toch nimmer ontkend, dat de natuur hare eeuwige wetten heeft, van 's menschen willekeur niet alleen, maar ook van zijne beaming, waardeering onafhankelijk: wetten die zijn wil beheerschen. De norm ‘pacta servanda sunt’, ‘de mensch is gehouden aan datgene, waartoe hij zich ten opzichte zijner medemenschen heeft verbonden’, werd - schoon ten onrechte - als allereerste onder die wetten begrepen, en aan de staatsvorming dienstbaar gemaakt. Prof. Krabbe kent zoodanige gebondenheid aan objectieve normen niet; hij kent slechts de intramentale rechtswaardeering van het individu als psychisch verschijnsel, dat hij op ieder oogenblik statisch vastlegt; noch in zijne gronden, noch in zijn verband met den verderen inhoud van het bewustzijn, noch in zijne motiveerende kracht, onderzoekt; noch in zijne bestemming volgt, noch naar zijne waarde beoordeelt: ‘er bestaat geen enkele reëele grond voor de verbindbaarheid van het recht dan de overeenstemming met 's menschen rechtsbewustzijn’.[1)] Die waardeering noemt hij wel eene *ethische*, maar deze omschrijving geeft eraan geen bijzondere waarde, dient slechts om haar te onderscheiden van andere waardeeringen, als *aesthetische*, *godsdienstige*, enz.[2)] Deze waardeering moge - tot op zekere hoogte - van onzen wil onafhankelijk zijn, in zekere mate ook onzen wil motiveeren, een *norm* voor ons handelen vloeit er niet uit voort, omdat een *norm* niet berust op de *subjectieve waardeering* van het individu, maar op de *objectieve waarde* van haar inhoud. Alleen de regel: ‘handel steeds zóó, als uw rechtsbewustzijn u zegt te handelen’, zou den inhoud van het rechtsbewustzijn tot norm stempelen, maar die regel zou een van buiten af aan het individu opgelegde leefregel zijn, - uit het rechtsbewustzijn, zooals wij het als psychisch verschijnsel waarnemen, vloeit hij zoo weinig voort, dat niemand eraan denkt, zich ernaar te gedragen: geen verstandig mensch zal steeds zijne gedragingen door zijn rechtsgevoel of rechtsbewustzijn laten bepalen. Tal van gevoelsuitingen en waardeeringen doen zich in den menschelijken geest gevoelen, en pas aan

1) Bl. 50.
2) Bl. 42, 43.

het eind van het daardoor voortbewogen geestesproces openbaart zich het wilsbesluit, de handeling. Wat dus de reëele beteekenis is van de waardeering, die Prof. Krabbe het rechtsbewustzijn noemt, in hoever de wil door haar psychisch is gebonden, weet men pas a posteriori, als het wilsbesluit is genomen. Het rechtsbewustzijn moge onafhankelijk zijn van den menschelijken wil, deze is evenzeer van het rechtsbewustzijn onafhankelijk, of in ieder geval niet meer er door gebonden dan het telkens in concreto als motief tot het wilsbesluit zich weet te doen gelden. Als zoodanig staat het met alle andere motieven op één lijn. Noch de onafhankelijkheid van het rechtsbewustzijn van den wil, noch zijne motiveerende werking geven eraan eenig bijzonder karakter; alle motieven zijn in meerdere of mindere mate van den wil onafhankelijk, gelijk ook een niet gemotiveerde wil niet bestaat. Een wil, die mede bepaald wordt door het rechtsbewustzijn in de mate, waarin dit in concreto daartoe in staat blijkt te zijn, is vrij of gebonden, naarmate men de zelfstandigheid van het wilsbesluit na het motiveeringsproces dan wel de bepaaldheid van den wil door de motiveering aanvaardt. *Objectieve* gebondenheid is er, niet wanneer de waardeschatting van het individu zijne gedragingen bepaalt, maar pas wanneer objectieve waardenormen zijn leven beheerschen.

Sluit het absolute subjectivisme van Krabbe's uitgangspunt eene objectieve het individu beheerschende norm buiten - tot eene objectieve gemeenschapsnorm kan hij nog minder geraken. Wie niet begint, zich den mensch te denken als gemeenschapswezen, construeert uit den groep enkelingen nimmer de gemeenschap, hoe lang hij ook redeneert; wie niet met de maatschappelijke gebondenheid van den mensch begint, kan door logische deductie niet ermede eindigen. Aan de beide eischen, welke Krabbe aan het recht, als norm gedacht, stelt, '1°. dat het zijne gelding ontleent aan een buiten den menschelijken wil staande macht en dus tegen dien wil objectiviteit bezit, 2°. dat de inhoud der norm in verband moet staan met de geestelijke natuur van de menschen tot wie de normen zich richten'[1], zij voldaan,

1) Bl. 41, 42.

de individueele rechtswaardeering blijft individueele rechtswaardeering, de gemeenschapsnorm krijgt geen objectiviteit, en kan niet anders zijn dan een verzamelnaam voor eene verscheidenheid van individueele waardeeringen. En niet anders dan door kunstgrepen kan men den schijn wekken, alsof uit deze verscheidenheid objectieve éénheid kan worden voortgebracht.

Die kunstgrepen, in de vroegere geschriften van Prof. Krabbe niet te vinden, maar noodzakelijk om uit het anarchistisch element - het individueele rechtsbewustzijn - eene geordende gemeenschap op te bouwen, ze zijn - heeft Prof. Krabbe het zelf niet bemerkt? - geheel dezelfde, als welke Rousseau aanwendde, om zijne individualistische staatsleer op te trekken. Stel in de plaats van Rousseau's individueelen wil Krabbe's individueel rechtsbewustzijn - en geen van beiden doet men daarmede onrecht aan - en men vindt in Rousseau's ‘Contrat social’ dezelfde staatsconstructie als in Krabbe's moderne staatsleer. Zooals Rousseau kwam van de ‘volonté de tous’ tot de ‘volonté générale’, zoo komt Krabbe van het individueele rechtsbewustzijn tot de rechtsnorm der gemeenschap.

‘Trouver une forme d'association qui défende et protège de toute la force commune la personne et les biens de chaque associé, et par laquelle chacun, s'unissant à tous, n'obéisse pourtant qu'à lui-même, et reste aussi libre qu'auparavant’, zoo stelde Rousseau het ‘problème fondamental’ van zijne staatsleer[1]. Krabbe stelt het zijne niet anders: ‘er bestaat geen enkele andere reëele grond voor de verbindendheid van het recht dan de overeenstemming zijner normen met 's menschen rechtsbewustzijn,... elke verplichting... moet wortelen in de rechtsovertuiging van het verplichte subject;... hoe dan met vasthouding aan dit uitgangspunt... een gemeenschapsnorm en dus eenheid van rechtsnorm, bij verschil van het rechtsbewustzijn omtrent den inhoud der norm, te verkrijgen?’[2]

Rousseau vond het antwoord in het maatschappelijk verdrag: ‘Chacun de nous met en commun sa personne et toute

1) Du contrat social, Livre I, Ch. VI.
2) Bl. 47, 48, 49, 50.

sa puissance sous la suprême direction de la volonté générale; et nous recevons en corps chaque membre comme partie indivisible du tout.'[1] Krabbe volgt hem geheel na: 'de éénheid van norm heeft in iedere gemeenschap fundamenteele waarde, zij bezit de *hoogste rechtswaarde*, hooger dan de waarde die de *inhoud* der norm heeft, omdat de eenheid van rechtsnorm conditio sine qua non is voor de bereiking van het gemeenschapsdoel;... dientengevolge geeft ons rechtsbewustzijn de hoogste waarde aan die eenheid, met prijsgeving, zoo noodig, van een bepaalden inhoud waaraan men de voorkeur zou geven.'[2] En wanneer er iemand mocht zijn, die op grond der individueele vrijheid niet naar die 'volonté générale', maar naar zijn eigen wil, op grond van het individueele rechtsbewustzijn; niet naar die éénheidsnorm, maar naar zijn eigen rechtsbewustzijn zoude willen leven, wel 'on le forcera d'être libre,'[3] 'zij die naar een andere norm zouden willen leven, *mogen* dat niet doen, omdat in de gemeenschap, waartoe zij behooren, de eenheid van norm ook naar hun eigen rechtsbewustzijn, hoogere waarde heeft dan de inhoud der norm.'[4]

Zoo wordt dus wel van het individu met zijn individueelen wil, zijn individueel rechtsbewustzijn, uitgegaan, maar met geen andere bedoeling dan om het met èèn tour de main om te zetten in een wezen, absoluut afhankelijk van de gemeenschap, waartoe het behoort, door het den wil, resp. het bewustzijn toe te dichten, dat het ieder wilsbesluit, iedere norm, die de gemeenschap heeft vastgesteld, tot de zijne maakt. *Het uiterste individualisme slaat om in het uiterste statisme*. Daar is in Prof. Krabbe's leer, evenals in die van Rousseau, geen enkel voorbehoud ten behoeve van het individu; dat de ware gemeenschapsgedachte den mensch met eigen individueele levensbestemming a l s gemeenschapswezen heeft te begrijpen, is hun voorbijgegaan. Hij, die zou durven zeggen: 'ik beaam niet zonder beperking, ik maak mijn rechtsbewustzijn niet absoluut ondergeschikt aan alles, wat de gemeenschap als rechtsnorm zal vaststellen, mijne rechtsovertuiging heeft eene zekere kern, die ik zal hand-

1) l.c.
2) Bl. 50, 51.
3) Rousseau, l.c., Livre I, Ch. VII.
4) Krabbe, blz. 51, 52.

haven, al stond de geheele wereld tegenover mij, omdat ik weet, dat mijne levensbestemming dit vordert', hij wordt met spottenden glimlach bejegend, omdat hij zich *vergist*, zich maar inbeeldt, dat hij eene overtuiging heeft in strijd met die der gemeenschap. 'La volonté générale est toujours droite et tend toujours à l'utilité publique...; le citoyen consent à toutes les lois, même à celles qu'on passe malgré lui...; quand l'avis contraire au mien l'emporte, cela ne prouve autre chose sinon que je m'étais trompé, et que ce que j'estimais être la volonté générale ne l'était pas. Si mon avis particulier l'eût emporté, j'aurais fait autre chose que ce que j'avais voulu; c'est alors que je n'aurais pas été libre.'[1] 'Tegen het recht, als heerschende macht, behoeft de vrijheid niet te worden gewaarborgd. Men kan zoeken naar waarborgen om de rechtsvorming zoo deugdelijk mogelijk te doen zijn, maar het recht, dat langs dien weg is vastgesteld, is nooit een ons bedreigende macht, maar een gezag dat de grond zijner gelding vindt in zijn ethisch karakter en dus nimmer, naar zijn idee, de vrijheid kan aantasten.'[2]

De vraag, uit welke bron die gemeenschapsgedachte, welke zoo plotseling het individu omzet in een absoluut gemeenschapswezen, zijn wil of bewustzijn absoluut afhankelijk maakt van die der gemeenschap, wordt geput, wordt door Rousseau ternauwernood, door Krabbe in 't geheel niet beantwoord. Wanneer de vraag wordt gesteld: waarin openbaart zich die wil, dat bewustzijn, zich zelf tot slaaf te maken der gemeenschap, antwoordt Rousseau: 'Quand l'Etat est institué, le consentement est dans la résidence: habiter le territoire, c'est se soumettre à la souveraineté[3]', Krabbe meent te kunnen volstaan met eene algemeene omschrijving van het karakter der menschengemeenschap, aan welke immers een gemeenschappelijk doel ten grondslag ligt, waarmede de eenheid van rechtsnorm als postulaat van zelf is gegeven.[4] Maar niet om de menschengemeenschap in 't algemeen is het te doen, maar om de concrete gemeenschap, waarin ieder zich tijdelijk of blijvend bevindt; niet om de

1) Rousseau, l.c., Livre II, Ch. III; Livre IV, Ch. II.
2) Krabbe, bl. 26.
3) Livre IV, Ch. II.
4) Bl. 45.

éénheid van rechtsnorm in 't algemeen, maar om de absolute overheersching van het individueele rechtsbewustzijn door dat eener concrete gemeenschap. Heeft Krabbe inderdaad door inductief onderzoek vastgesteld, dat alom ieder individu onvoorwaardelijk zijn rechtsbewustzijn afhankelijk stelt van dat der gemeenschap, onverschillig op welke wijze hij in die gemeenschap is geraakt, onverschillig, wat die gemeenschap als recht zal vaststellen? Zoo neen, wat geeft hem, die op dat individueele psychische verschijnsel, dat hij rechtsbewustzijn noemt, zijne rechtsleer bouwt, dan het recht, zoodanig absoluut potentieel gemeenschapsbewustzijn bij ieder individu te onderstellen?

Hoe wordt uit het individueele rechtsbewustzijn van de millioenen mannen, vrouwen en kinderen, die eene bepaalde gemeenschap vormen, de éénheids-, de gemeenschapsnorm gevormd? Hier kost het Krabbe moeite, het absolute antwoord: ‘de beslissing van de meerderheid’ terug te houden. Eigenlijk geeft hij ook geen ander antwoord, maar wapent zich alleen bij voorbaat tegen mogelijke bestrijding, door, als ware het eene kleinigheid, het voorbehoud ‘bij qualitatieve gelijkheid’ eraan te doen voorafgaan. ‘Als bij de leden der gemeenschap het rechtsbewustzijn zich omtrent de op te volgen normen verschillend uitspreekt, dan zullen, bij qualitatieve gelijkheid van rechtsbewustzijn, die normen een hoogere waarde bezitten, welke door een *meerderheid* der leden als rechtsnormen begeerd worden. Eenheid van norm moet er wezen; en een keuze tusschen de inhouden der norm kan, bij gelijkwaardigheid van de personen die aan de rechtsvorming deel nemen, op geen andere wijze worden bepaald dan door te letten op de *quantiteit* der personen welke hen aanhangen. En is de quantiteit beslissend, dan leidt dit van zelf tot aanvaarding van de norm der *meerderheid*, omdat uit deze meerderheid blijkt, dat haar norm tegenover alle andere de meeste waarde bezit’.[1)]

De quantiteit slaat dus dadelijk, als er één stem meerderheid is, in de qualiteit over. Prof. Krabbe is hier heel wat radicaler dan Rousseau. Deze erkende allerlei schakeeringen

1) Bl. 51.

tusschen éénstemmigheid en eenvoudige meerderheid als mogelijk en dienstig, gaf zelfs de beginselen aan, volgens welke daartusschen moest worden gekozen. ‘La différence d'une seule voix rompt l'égalité, un seul opposant rompt l'unanimité; mais entre l'unanimité et l'égalité il y a plusieurs partages inégaux, à chacun desquels on peut fixer le nombre proportionnel des suffrages pour déclarer la volonté générale, selon l'état et les besoins du corps politique. Deux maximes générales peuvent servir à régler ces rapports: l'une, que, plus les délibérations sont importantes et graves, plus l'avis qui l'emporte doit approcher de l'unanimité; l'autre, que, plus l'affaire agitée exige de célérité, plus on doit resserrer la différence prescrite dans le partage des avis: dans les délibérations qu'il faut terminer sur-le-champ, l'excédant d'une seule voix doit suffire. La première de ces maximes paraît plus convenable aux lois, et la seconde aux affaires. Quoi qu'il en soit, c'est sur leur combinaison que s'établissent les meilleurs rapports qu'on peut donner à la pluralité pour prononcer.’[1)]

Het komt ons voor, dat Rousseau hier zeer verstandige taal spreekt. Wanneer op het individueele rechtsbewustzijn de gemeenschapsnorm moet zijn gebouwd, en aller bewustzijn gelijkwaardig moet worden geacht, dunkt ons de beste organisatie die, waarin zoo min mogelijk iemand wordt genoopt te leven naar eene norm, die hij wel formeel, maar niet naar haar inhoud, beaamt, en dat, naarmate de norm gewichtiger is, ook eene grootere meerderheid wordt geëischt. Ons dacht, dat ook in de vrijwillig gevormde gemeenschappen, de private vereeniging, de naamlooze vennootschap, met deze gedachte steeds werd rekening gehouden, in zoover voor wijziging der statuten en andere gewichtige besluiten, gewoonlijk eene versterkte meerderheid wordt gevorderd. Krabbe kent geen andere vergelijking dan de statische vergelijking van het rechtsbewustzijn der meerderheid met die der minderheid; hij vergeet, dat het recht voortdurend in wording is, dat het bezit van eene bepaalde rechtsovertuiging nog geenszins noodwendig de overtuiging met zich brengt, dat nu ook het recht daarnaar moet worden vervormd, en dat, voor zoover de quantiteit beslissend moet zijn, op denzelfden

1) Livre IV, Ch. III.

grond, waarop aan het rechtsbewustzijn der meerderheid de voorkeur wordt gegeven boven dat der minderheid, het rechtsbewustzijn der versterkte meerderheid boven dat der gewone meerderheid moet worden gesteld.

Maar hoe dit zij, niet Prof. Krabbe's overtuiging dienaangaande, volgens welke noodzakelijk het bewustzijn der meerderheid tot recht moet worden gestempeld, noch ook die van schrijver dezes, volgens welke in ernstige gevallen aan eene versterkte meerderheid moet worden gedacht, heeft volgens Krabbe's leer in concreto de gemeenschapsnorm te bepalen, maar alleen het rechtsbewustzijn der volksgenooten zelven. En wanneer dit zich bepaaldelijk voor eene versterkte meerderheid uitspreekt, mist Prof. Krabbe - immers van gelijkwaardigheid van rechtsbewustzijn werd uitgegaan - ieder recht, deze uitspraak te wraken. Toch kan hij dit niet laten, ja men kan zeggen, dat de meerderheidstheorie door hem is op den voorgrond gesteld met geen ander doel dan om de voorschriften van het elfde Hoofdstuk onzer Grondwet, waarin voor de herziening harer bepalingen in tweede lezing eene meerderheid van ⅔ in de beide Kamers wordt gevorderd, te veroordeelen. ‘Gij hebt geen *recht*,’ zoo klonk het toornend in ‘Ongezonde Lectuur,’[1] ‘de doorwerking van het rechtsbewustzijn eener meerderheid te belemmeren. Gij doet het op grove schaal als gij in stand houdt een voorschrift, dat een versterkte meerderheid en een ontbinding der Staten-Generaal beveelt, om te komen tot wijziging van uw Grondwet. Gij doet dat op minder aanstoot gevende wijze, als gij bij onvoltallige vergadering de afwezigen als tegenstemmers beschouwt; als gij de twee Kamers der Staten-Generaal tot één lichaam vereenigt; als gij uitsluitend blijft vasthouden aan het vereischte van kamerontbinding. Ik zeg dat gij daartoe niet hebt het recht. Hemel en aarde kunt gij doorzoeken, maar dat recht vindt gij nooit.’ Men had hierop geantwoord: ‘hoe het in den Hemel is, is ons onbekend, maar hier op aarde behoeven wij naar dat recht niet lang te zoeken; immers, wij vinden het in onze eigen Grondwet sinds 1814 in verschillende vormen omschreven en in ons staatsleven nageleefd.’ Neen, antwoordt

1) Bl. 32.

thans Prof. Krabbe, dat is niet dan zinsbedrog: ‘Aan zulke voorschriften komt geen rechtswaarde toe, zij zijn geen rechtsnormen en dus niet verbindend. Als een gewone meerderheid zich voor een bepaalde rechtsverandering heeft uitgesproken, dan is daarmede tegelijk over het bestaande recht de staf gebroken. Door het nieuwe recht slechts te aanvaarden bij een versterkte meerderheid, wordt een minderheidsrecht in stand gehouden, d.w.z. de meerdere rechtswaarde wordt opgeofferd aan de mindere, hetgeen, als eenmaal de gelijke beteekenis van elk parlementslid is aanvaard, niet alleen met dit grondbeginsel van gelijkheid in flagranten strijd is, maar ook het recht als gemeenschapsnorm aantast.’[1)]

Uit dit alles klinkt zeker eene krachtige overtuiging, maar - het is toch geen andere dan die van Prof. Krabbe, en ook hij is verplicht, zijne overtuiging ondergeschikt te maken aan de gemeenschapsnorm, en deze eischt nu eenmaal eene versterkte meerderheid. Zelfs die 150 gelijkwaardige(!) Parlementsleden zouden gruwen van Krabbe's stelsel, volgens hetwelk zij rustig over ons elfde Hoofdstuk zouden kunnen heenloopen, en zonder herziening der Grondwet bijv. algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht zouden kunnen invoeren. Hun rechtsbewustzijn verzet zich daartegen allerkrachtigst; wat geeft Krabbe dan het recht, zijn rechtsbewustzijn boven het hunne te stellen?

Ten tweede male is hier niet aan het woord de man, die werkelijk onderzoekt, wat het rechtsbewustzijn der volksgenooten, waarop hij zijne moderne staatsleer bouwt, inhoudt, maar iemand, die aan die volksgenooten zijne eigen overtuiging opdringt. Zooals prof. Krabbe bij ieder volksgenoot onderstelt, dat zijn rechtsbewustzijn gelijk is aan dat, hetwelk in de gemeenschapsnorm uitdrukking heeft gevonden, zoo onderstelt hij thans, dat ieders rechtsbewustzijn de beslissing der meerderheid als gemeenschapsnorm erkent, om op grond van deze onderstellingen aan positief geldende rechtsregelen onzer Grondwet het rechtskarakter te ontzeggen. Postulaat en werkelijkheid zijn ook hier hopeloos dooreengemengd.

Het in het voorbijgaan door Prof. Krabbe aan de heer-

1) Bl. 53.

schappij der meerderheid gemaakte voorbehoud - de qualitatieve gelijkheid van het rechtsbewustzijn der volksgenooten - dient nader onder de oogen te worden gezien. Dat voorbehoud toch is in Krabbe's leer ten eenenmale onbegrijpelijk. Immers, het eischt een *waardemeter*, een maatstaf, om te onderscheiden of er gelijkwaardigheid dan wel ongelijkwaardigheid van rechtsbewustzijn is en in welke mate. Naar dien waardemeter behoeft men evenwel in Krabbe's werken niet te zoeken, daar hij immers het rechtsbewustzijn alleen kent als psychisch verschijnsel, de vraag naar de waarde, de gerechtigheidswaarde, opzettelijk voorbijgaat, om haar over te laten aan de wijsbegeerte des rechts.[1)] Maar dan hangt ook zijne leer omtrent de vorming van de gemeenschapsnorm, gebouwd als zij is op de onderstelling van de qualitatieve gelijkheid van aller rechtsbewustzijn, in de lucht, daar toch, gezien de groote verscheidenheid, welke de rechtsgenooten naar geslacht, leeftijd, ontwikkeling, karakter, beroep, enz. enz. bieden, zeker niet a priori is aan te nemen, dat hun rechtsbewustzijn als gelijkwaardig zou moeten worden beschouwd.

Of wil men de vraag naar de al- of niet gelijkwaardigheid van aller rechtsbewustzijn door de rechtsgenooten zelven doen beantwoorden? Maar hoe? Alvorens hun de vraag ter beslissing voor te leggen, moet reeds de praealabele vraag over de qualitatieve waarde van hun bewustzijn, en daarmede van hunne uitspraak, zijn beslist, omdat deze beslissing eene fundamenteele *rechts*beslissing is. Of zal het rechtscheppend orgaan op die vraag het antwoord geven? Maar de vraag, of dit orgaan terecht dien naam draagt, moet toch eerst worden beantwoord, en daartoe moet een beroep worden gedaan op den grondslag van alle recht, het rechtsbewustzijn der individuen, waarvan men niet weet, of het bij allen als gelijkwaardig moet worden aangemerkt. Uit dezen vicieuzen cirkel is geen ontkomen.

Misschien werden de woorden ‘qualitatieve gelijkheid’, ‘gelijkwaardigheid van de personen, die aan de rechtsvorming deelnemen’, door ons misverstaan, en werd daarmede niet gedoeld op de gerechtigheidswaarde, maar op de *feitelijke*

1) Vergel. boven, bl. 505.

beteekenis, welke ieders rechtsbewustzijn bij de vorming van de gemeenschapsnorm bezit; de al- of niet gelijkwaardigheid, de qualiteit van ieders rechtsbewustzijn zoude dan uit het gevolg, dat het naar buiten voortbrengt, kunnen worden afgeleid. Zoodanige bedoeling zoude geheel passen in de grondgedachte, volgens welke het rechtsbewustzijn alleen als psychisch verschijnsel aan de rechtsleer wordt ten grondslag gelegd. Wat beteekent dan evenwel die leer? Dat iedere rechts- en staatsorde wordt gedragen door het rechtsbewustzijn der volksgenooten in de mate, waarin ieder van hen dit naar buiten kan doen gelden, m.a.w., dat men aan de hand van die leer nimmer eenige critiek op de bestaande orde kan uitoefenen, maar alleen eene formule erin kan vinden, om alles, wat bestaat, als *rechtens* bestaande te erkennen. Evenmin als het individu aan zijn rechtsbewustzijn, als psychisch verschijnsel gedacht, ethisch is gebonden, maar dit alleen als een der vele motieven geldt, die zijn wilsbesluit bepalen,[1)] zoo is ook voor de menschengemeenschap het rechtsbewustzijn van hare leden als zoodanig niet ethische norm, maar mede-bepalend element van het gemeenschapsleven, waarvan de kracht alleen uit het gevolg kan worden *beoordeeld*. Noemt men dit gevolg ‘de gemeenschapsnorm’, ‘het recht’, dan is dit altijd en overal geldend, omdat nu eenmaal ook in de menschengemeenschap alles is zooals het is.

In hoever is bij de rechtsgenooten een werkelijk rechtsbewustzijn met betrekking tot het geldende en het te vormen recht aanwezig? Bedoeld is niet het formeele bewustzijn, dat Prof. Krabbe bij ieder onderstelt, volgens hetwelk ieder de gemeenschapsnorm tot de zijne maakt, - daaraan toch is de inhoud van die norm niet te ontleenen -, maar het werkelijke rechtsbewustzijn omtrent concrete rechtsvragen.

Dat rechtsbewustzijn is - de ondervinding van iederen dag leert het - zeer armelijk onder de bevolking verspreid, bovendien zeer vaag en onzeker van inhoud. Wie kent den inhoud der wetten, wie heeft omtrent eene nieuwe te vormen gemeenschapnorm in zijn rechtsbewustzijn den inhoud

1) Vergel. boven, bl. 510.

paraat aanwezig? Zelfs de rechtsgeleerde, de deskundige, gevoelt zich alleen min of meer vertrouwd in dat deel van het recht, waarmede hij zich bijzonder bezighoudt, wantrouwt niet alleen zijne kennis van het recht, maar ook zijn rechtsgevoel in alles, wat daarbuiten ligt. De hoogleeraar in het staatsrecht gaat bij zijn ambtgenoot in het private recht te rade, wanneer hij privaatrechtelijke vragen heeft te overwegen; de rechter, die langen tijd in de strafkamer heeft gezeten, gevoelt zich in het private recht niet meer thuis. Komt men buiten den kring der deskundigen, dan stuit men somtijds wel in bepaalde beroepskringen op enkele krachtige rechtsovertuigingen, welke in dien kring als van zelfsprekend worden beschouwd, meermalen ook in bepaalde bevolkingskringen op krachtige uitingen van het rechtsgevoel, veelal met het bestaande recht in strijd, maar in 't algemeen gevoelt men zich ‘leek’ en gaat men bij den deskundige te rade. Men is minder leek dan men meent, want de kern van het recht wordt door het geheele volk dagelijks beleefd, maar daarvan is men zich niet bewust noch in zijne overtuiging, noch in zijn gevoel.

Overziet men dus de werkelijkheid van het individueele rechtsbewustzijn, dan blijkt ondubbelzinnig, dat alleen door eene krachtige organisatie daaruit een gemeenschapsnorm met een bepaalden inhoud kan worden gevormd.

Deze waarheid wordt thans ook door Prof. Krabbe erkend, zoodat hij uitvoerige beschouwingen wijdt aan de organisatie van het rechtsbewustzijn. Hij doet evenwel deze erkenning en deze beschouwingen volgen op de proclamatie a priori van de meerderheidsovertuiging tot rechtsnorm, voorbijziende, dat men, éénmaal de noodzakelijkheid eener organisatie van het rechtsbewustzijn ter vorming van de gemeenschapsnormen aanvaardende, ook niet anders als recht kan erkennen dan de normen, die uit deze organisatie voortspruiten. Door eenerzijds de formule van het rechtskarakter van de meerderheidsovertuiging toe te passen op het ongeorganiseerde rechtsbewustzijn der volksgenooten, en haar als zoodanig tot grondslag te leggen zijner rechtsleer, anderzijds de onmisbaarheid van de organisatie van het rechtsbewustzijn ter vorming van het recht, van de gemeenschapsnorm, te erkennen, wikkelt Krabbe zich in eene onoplosbare tegenspraak.

Het onderzoek naar de organisatie van het rechtsbewustzijn beperkt zich in Krabbe's staatsleer tot dat van het z.g. parlementaire stelsel, blijkbaar als de best passende organisatievorm beschouwd. Dat stelsel wordt aldus begrepen, dat daarin de kiezers als regel zich niet uitspreken over den *inhoud* van de rechtsnormen, maar alleen over den *maatstaf*, waarnaar de rechtswaarde dier normen zal worden bepaald, hetgeen geschiedt 'door aanwijzing van personen, aan wier rechtsbewustzijn, met uitsluiting van elk ander, de normen zullen worden getoetst[1)]', hoogstens kunnen zij tegelijk daarmede 'omtrent hoofdpunten van staatsbeleid' hun inzicht doen kennen, waaraan dan de gekozenen zijn gebonden[2)]. Het eigen rechtsbewustzijn der kiezers is aldus voor den inhoud der vast te stellen rechtsnormen van geringe beteekenis: 'behoudens de enkele hoofdpunten van rechtsvorming waaromtrent de kiezer, met het gebruikmaken van het kiesrecht, zich heeft uitgesproken, bestaat er tusschen het rechtsgezag der wet, die met het votum van den afgevaardigde is tot stand gekomen, en den kiezer geen rechtstreeksch verband. Honderde malen brengt de afgevaardigde zijn stem uit over normen, welke den kiezer niet voor oogen stonden en niet voor oogen konden staan.'[3)]

Dit alles is zeker juist gezien, maar het noopt opnieuw tot de vraag, wat er dan in de werkelijkheid van het staatsleven van het rechtsbewustzijn der volksgenooten als de grondslag, en nog wel de eenige grondslag der wet, overblijft. Prof. Krabbe ziet hierin geen moeilijkheid: 'door den kiezer wordt niet objectief maar alleen subjectief een uitspraak gedaan over de normen, d.w.z. wordt alleen het rechtbewustzijn gefixeerd, dat omtrent de rechtswaarde der normen zal beslissen',[4)] '*normatieve kracht* aan het rechtsbewustzijn van bepaalde personen toegekend',[5)] zóó, dat 'de afgevaardigde voor zijne beslissingen geen ander rechtsbewustzijn, ook niet dat zijner kiezers, als maatstaf mag aanvaarden.'[6)]

Zoo wordt dus het beginsel, dat er geen ander recht is, dan dat van het rechtsbewustzijn der menschen, aangepast aan de werkelijkheid: de wet is de openbaring van het rechtsbewustzijn van de meerderheid der afgevaardigden,

1) Bl. 54.
2) Bl. 55.
3) Bl. 56.
4) Bl. 56.
5) Bl. 57.
6) Bl. 56.

waarmede noodzakelijk overeenstemt het rechtsbewustzijn van de meerderheid der kiezers, waarmede weder noodzakelijkelijk overeenstemt het rechtsbewijstzijn van *alle* kiezers, van *alle* rechtsgenooten.

Men vraagt zich af, wat nut zoo gekunstelde parafrase van het vertegenwoordigend stelsel met hare onderstelde rechtsbewustzijnsinhouden, die in het werkelijk rechtsbewustzijn der individuen niet zijn te vinden, biedt voor ons inzicht in het werkelijk rechtsleven van een volk; de slotsom is toch geen andere dan dat in 't algemeen in eene gemeenschap als recht geldt, wat zij, die de rechtsvorming in handen hebben, als zoodanig uitspreken, welke waarheid ook zonder zoo geleerd schijnende kunsttermen aan een ieder wel duidelijk zal zijn.

Die specieuze herleiding van de wet, de gemeenschapsnorm, tot het individueele rechtsbewustzijn van alle volksgenooten wordt door Prof. Krabbe alleen gemaakt voor zooveel aangaat het parlementaire stelsel. Moet zij evenwel daartoe beperkt blijven? Het is zeer te betwijfelen. Die *subjectieve* uitspraak van de bevolking over de vast te stellen rechtsnormen, d.w.z. het overlaten van de rechtsvorming aan bepaalde personen, vindt zij niet onder iederen regeeringsvorm plaats, zoo dikwijls en zoo lang de bevolking een persoon of een college als rechtvormend gemeenschapsorgaan aanvaardt? En is het dan daarbij niet onverschillig, of zulk een orgaan optreedt krachtens volkskeuze, dan wel bijv. krachtens geboorterecht? Kan zelfs niet in Krabbe's systeem de absolute monarch zich beroepen op het rechtsbewustzijn der bevolking, die zijne voorschriften als recht erkent, dus de normatieve kracht van zijne rechtsovertuiging aanvaardt? Wanneer het niet aankomt op de materieele overeenstemming tusschen de wet en het rechtsbewustzijn der bevolking, maar alleen op de formeele beaming als positíef geldend recht van wat het rechtvormend orgaan als zoodanig heeft uitgevaardigd, lijkt ons in de absolute monarchie die overeenstemming evenzeer aanwezig als in de parlementaire democratie. Op grond van welke motieven deze beaming plaats vindt, is, daar de vraag naar de gerechtigheid van den wettelijken regel is uitgeschakeld, onverschillig.

Is dit juist, dan is dus de slotsom van Krabbe's leer, dat ook de oude overheidsgedachte, waartegen hij zoo toornt, geheel daarin past. De anarchistische gedachte van het individueele rechtsbewustzijn, als eenige grondslag van alle recht, heeft hij, ten einde de concrete staatsorde van het parlementaire stelsel daaraan aan te passen, zóó vervaagd en verdoezeld, dat ze bij iedere staatkundige ordening past. Ieder volk heeft, zooals Hegel zeide, de staatsorde, die het waard is; aan ieder gezag, dat zich doet gelden, beantwoordt eene daaraan passende geestesgesteldheid van hen, die eraan zijn onderworpen; wil men die geestesgesteldheid ‘rechtsbewustzijn’ noemen, het zij zoo, maar dan make men zich niet diets, door die benaming den grondslag te hebben gelegd van eene ‘moderne’ staatsleer.

De moderne staat, voor zoover hij tot de beschaafde staten mag worden gerekend, d.w.z. voor zoover de ware souverein, het rechtsbewustzijn, er op den troon is verheven, mist in Krabbe's leer iedere overeenkomst in wezen met de staatsgemeenschap van het verleden, waaruit hij is gesproten: dáár heerschte de *macht*, hier heerscht het *recht*. De geschiedenis van een volk valt zóó uiteen in tweeën: de rechtskundig praehistorische periode, waarvan de jurist alleen uit nieuwsgierigheid kennis neemt of misschien ook om te leeren, hoe de staatsorde *niet* moet zijn, en de moderne tijd, waarin de geleidelijke opkomst van het rechtsbewustzijn valt waar te nemen. De eerste periode is uitteraard voor de kennis van het huidige staatsrecht geheel onverschillig, maar ook de tweede periode kan daartoe grootendeels ongebruikt worden gelaten: voor zoover daarin oude gezagsfactoren zich doen gelden, behoort zij tot het rechteloos verleden, voor zoover het rechtsbewustzijn tot ontwikkeling komt, boezemt ons dit als een gelukkig verschijnsel belangstelling in, maar voor de kennis van het huidige staatsrecht is ook die ontwikkeling onverschillig, omdat dit alleen wordt bepaald door het rechtsbewustzijn van het *heden*.

Zoo is dus in Krabbe's moderne staatsleer voor eene historische methode ter beschrijving van het staatsrecht geen plaats. En inderdaad, niemand is daarvan meer afkeerig dan Krabbe. Trotsch klinkt het uit zijn mond: ‘Het heden be-

hoort òns, gansch en al. Een beroep op het historisch gewordene verwerpen wij ten eenenmale; en waar men door dat beroep, (God spreekt zich uit in de geschiedenis) wijding wil geven aan een niet meer in het volk levend recht, daar wordt berusting gepredikt waar gestreden behoorde te worden, om ons voelen, denken en willen vrij te maken van het juk der geschiedenis, traditie en overlevering, 't welk verhindert het rijp geworden geestelijk leven tot geboorte te brengen.'[1] Van eene historische uitlegging der wet wil hij nimmer weten: 'laat men de wet naar hare oorspronkelijke bedoeling heerschen, dan blijft menigmaal gelding toegekend aan rechtsovertuigingen van vroegere generaties, die in het bewustzijn van het thans levende geslacht niet meer als zoodanig worden ondervonden. De eigenlijke grondslag voor de heerschappij van het recht wordt daarmee ondergraven en niet minder het recht van elke generatie - en hier mogen wij nu eens spreken van het recht dat mèt ons is geboren - om te leven naar eigen rechtsovertuigingen'.[2] Eene 'onnoozele waarheid', acht hij het, onnoodig te herhalen, 'dat de wetgever van heden beter onderricht is omtrent hetgeen op dit oogenblik een eisch des rechts is, dan de wetgever van een kwart eeuw te voren, welke niet weet en niet kon weten wat de toestand van dit oogenblik vordert',[3] van eene 'onduldbare aanmatiging van vroegere generaties' spreekt hij, wanneer zij, 'aan hare rechtsovertuiging eene werking willen verzekeren bij toekomstige geslachten en van deze vorderen, dat zij de hunne prijsgeven voor eene, die niet meer als levende macht gevoeld wordt.'[4]

Is het niet, als waren wij nog 'en pleine Révolution?' Hobbes, de groote wegbereider harer staatsleer, had reeds den spot gedreven met de dwazen, die uit onbekendheid met de door de zuivere rede erkende 'causes and original condition of right, equity, law and justice', zich bij hunne gedragingen richten naar 'custom and example', als waren zij 'little children that have no other rule of good and evil manners, but the correction they receive from their parents

1) Bl. 112.
2) Bl. 111.
3) 'Ongezonde lectuur', bl. 32.
4) 'De Gids', 1906, 'De heerschappij der Grondwet.'

and masters'.[1] Rousseau had het wachtwoord gegeven: 'il est contre la nature du corps politique que le souverain s'impose une loi qu'il ne puisse enfreindre';[2] Siéyès had het verduidelijkt en verscherpt: 'De quelque manière qu'une nation veuille, il suffit qu'elle veuille; toutes les formes sont bonnes et sa volonté est toujours la loi suprême;'[3] en van 1789, maar vooral van 1791 af, ziet men het Fransche volk in het hopeloos ondernemen bevangen, op deze leuze, de leuze van de permanente anarchie, eene constitutie, een geordend staatswezen, te bouwen. Wanneer het historisch gewordene als zoodanig geen rechtswaarde heeft, de volkswil op ieder oogenblik het hoogste, het eenige recht is, dan mag ook op geen wijze die wil aan eene wet uit het verleden, noch naar den vorm, noch naar den inhoud, worden gebonden, maar moet op ieder oogenblik aan het volk worden gevraagd: 's'il plaît au souverain de conserver la présente forme de gouvernement; s'il plaît au peuple d'en laisser l'administration à ceux qui en sont actuellement chargés'.[4]

Zelfs het streven van een Condorcet, om de anarchie door zijne generatieleer te bezweren, ten minste voor ieder *geslacht* de continuiteit, de blijvende bindendheid der wet te proclameeren, was verraad aan het heilige, onvervreemdbare recht van het souvereine volk: 'le peuple d'une année n'est pas le peuple d'une année précédente; or vous n'avez pas le droit de donner des pouvoirs pour un peuple qui n'existe pas encore', zoo antwoordde men hem in de Nationale Conventie; alleen het volk van het *heden*, dat is het volk van iederen dag, kan bepalen in den vorm, dien het zelf verkiest, wat recht zal zijn. Het recht is daarmede in zijn tegendeel omgezet.

Merkwaardige geestesrichting, aan Prof. Krabbe en den Jacobijn gemeen, die nimmer voor goed schijnt te worden overwonnen: de doeléénheid der gemeenschap in de ruimte, als omvattende het volk, zooals het historisch is geworden, wordt zonder aarzelen aanvaard en zóó hoog gesteld, dat

1) Leviathan, Part. I, Chap. XI.
2) Du contrat social, Livre I, Chap. VII.
3) Qu'est ce que le Tiers-Etat?, 1789, bl. 65.
4) Rousseau, t.a.p. Liv. III, Ch. XVIII.

de volledige transformatie van het individueele rechtsbewustzijn tot het gemeenschapsbewustzijn, d.w.z. tot de beaming van de gemeenschapsnorm, in één pennestreek eruit wordt afgeleid; de doeléénheid dierzelfde gemeenschap in den tijd, als omvattende het volk in verleden, heden en toekomst, het recht van het heden, gelijk iederen anderen beschavingsfactor, bindend aan het verleden en richtend naar de toekomst van het volk, wordt voorbijgezien en geloochend. Het rechtsbewustzijn van een volk ziet Prof. Krabbe altijd *statisch*, in de doorsnede van het oogenblik der waarneming, nimmer *dynamisch*, als eene kracht, die in het verleden wortelt, en alleen ook uit het verleden is te kennen. Zeker het heden behoort ons, de vroegere geslachten zijn dood en aan spoken gelooft men in onzen verlichten tijd niet meer; maar wat wij zelven zijn, wat het Nederlandsche volk is, en wat het in de toekomst behoort te zijn, leeren wij alleen door het heden te zien als eene phase in eene ontwikkeling, die voor ons is begonnen en na ons zal voortduren.

De staatkundige ordening, het rechtsleven, zooals het uit het verleden tot ons komt, is in al zijne grilligheid en schijnbare willekeur deel van ons zelf, omdat wij èèn zijn met het verleden, zooals wij èèn willen zijn met de toekomst. Daarom heeft het historisch gewordene voor ons groote waarde, rechtswaarde ook; daarom heeft de wet, door het vorige geslacht gevormd, ook voor ons rechtswaarde, gelijk het door ons vastgestelde recht de geslachten na het onze zal binden; daarom is de geschiedkundige methode tot beoefening der rechtswetenschap, wel verre van te zijn een smadelijk buigen onder het juk van het verleden, de eenig juiste weg, om het recht van het heden te leeren kennen en dat van de toekomst te bepalen. Wie met Prof. Krabbe de werkelijkheid van het rechtsleven van het heden wil herleiden tot één formule, het rechtsbewustzijn der individuen, hij miskent die werkelijkheid of hij maakt die formule zóó vaag, dat ze, ja past op de werkelijkheid, maar tot eene nietszeggende algemeenheid verbastert.

'Internationaal recht', - ternauwernood durft men deze beide woorden nog te verbinden, ternauwernood ook een oordeel uitspreken over wat onder dat hoofd vóór den oor-

log werd geboekt. Intusschen, al is het laatste Hoofdstuk van Prof. Krabbe's werk, handelende over 'De internationale rechtsgemeenschap', blijkens het voorwoord vóór het uitbreken van den oorlog vervaardigd, het is gedurende den oorlog, toen de bekoorlijke schemering van het internationalistisch idealisme, die voor ons allen, den een meer den ander minder, de ruwe werkelijkheid der volkenverhoudingen verborgen hield, was opgetrokken, zonder voorbehoud uitgegeven, zoodat het niet onbillijk is, het te plaatsen in het licht, waarin wij sinds Augustus 1914 die verhoudingen hebben leeren zien,[1] en dat te minder, omdat Krabbe heeft moeten weten, dat zijne beschouwingen, ofschoon vóór den oorlog algemeen theoretisch opgezet in *deze* tijden gepubliceerd, den indruk moesten wekken en gebruikt zouden worden,[2] als waren zij bestemd, om een antwoord te geven op de concrete vragen van volkenrecht en volkenontwikkeling, die in deze tijden ons aller geest en gemoed verontrusten.

Dat laatste hoofdstuk, dat dus iets anders dan studeerkamerbespiegeling, dat wegwijzer wil zijn in de werkelijkheid van het heden, hoe doet het zien het troostelooze van eene leer, die de grondgedachten, de hoofdlijnen wil aanwijzen voor de ordening en de ontwikkeling der menschengemeenschap, en afziet van de vraag naar de grondbestemming van het menschenleven, van den objectieven waardemeter der menschelijke gedragingen, en van de historisch gegeven werkelijkheid van het volksleven tevens. Wanneer Krabbe's geest, zooals hij verzucht, 'hongert naar het absolute',[3] dat hij dan niet heeft begrepen, dat hij, door iets zòò willekeurigs, zòò betrekkelijks als het individueele rechtsbewustzijn te aanvaarden als eenigen waardemaatstaf van het menschelijk leven, noodzakelijk het spoor moest bijster worden,

'Het recht kent geen anderen grondslag dan het rechtsinstinkt, -gevoel, -bewustzijn, als psychisch verschijnsel, als

1) Trouwens in het artikel 'Het recht tot den oorlog' in de Februariaflevering van 'De Gids' van het vorig jaar zijn de beschouwingen van het laatste Hoofdstuk reeds voor een deel te vinden.
2) Zooals zij dan ook bij herhaling ter verdediging van den Duitschen inval in België en van het Duitsche wereldimperialisme zijn gebruikt.
3) Bl. 133.

subjectieve waardeering; daarin ligt de eenige macht, die aanspraak heeft als souvereine te gelden, de geestelijke, onpersoonlijke, ethische, zedelijke macht, waartegen de vrijheid niet behoeft te worden gewaarborgd, omdat zij, naar hare idee, de vrijheid nimmer kan aantasten. Naar de waarheid der waardeering, de gerechtigheid van het door haar gedragen recht worde niet gevraagd, de waardeering zelve schept de norm.'

Deze grondstelling van zijne leer moest Krabbe onvermijdelijk leiden tot het omzetten van de *quantiteit* in de *qualiteit*; wanneer van iederen waardemaatstaf van het rechtsbewustzijn der individuen wordt afgezien, en toch uit de veelheid der overtuigingen éénheid van norm moet worden gevormd, blijft alleen de hoeveelheid als waardemaatstaf over: de regel, die steunt op duizend individueele waardeeringen, heeft dan een krachtiger grondslag, dan de andere, die zijn steun vindt in duizend min één waardeeringen, en verdient daarom als *rechts*regel te worden erkend. In de nationale rechtsleer werd dit beginsel dan ook door Prof. Krabbe aanvaard, maar hij wist het daar onschadelijk te maken door het langs allerlei wegen pasklaar te maken aan de rechtvaardiging van de werkelijke, historisch gewordene staatkundige ordening van ons volk; in de internationale rechtsleer evenwel, waar eene concrete staatkundige ordening niet door de werkelijkheid wordt geboden, brengt het hem tot gevolgtrekkingen, die zeker een vertegenwoordiger van de wetenschap van een klein volk in deze tijden niet had mogen uitspreken, maar hem veeleer een prikkel hadden moeten zijn, zijne grondstellingen te herzien.

In drieërlei opzicht wordt Prof Krabbe het slachtoffer van het quantiteitsargument: met betrekking tot de vraag naar de verhouding der staten tot de statengemeenschap; die naar den rechtsgrond van de eenzijdige verbreking van het tractatenrecht, en die naar de toekomstige ontwikkeling der statenverhoudingen.

'Tot de oudste belangen, waarvan de rechtswaarde in het internationale recht is geworteld, behoort allereerst het belang van een volk om naar eigen rechtsmaatstaf de gemeenschap te ordenen, hetgeen dus wil zeggen: het belang om een Staat

te vormen. De waarde van dit belang is evenmin, als de waarde van welk belang ook, absoluut en dus heeft het internationale recht de rechtswaarde daarvan te bepalen. Het staatskarakter van een volk, het recht van een volk om Staat te zijn, wortelt dus in het internationale recht, hier het volkenrecht,... dus kan het internationale recht natuurlijk ook bepalen tot hoever dat recht reikt. Een natuurlijk recht op een eigen rechtsleven bestaat niet. Wanneer de rechtswaarde van belangen der internationale gemeenschap zulk een afzondertijk rechtsleven niet gedoogt, houdt voor een volk zijn aanspraak op, om naar eigen originairen rechtsmaatstaf zijn gemeenschapsleven te ordenen.'[1)]

Dus, het internationale recht bepaalt, òf en in hoever een volk een zelfstandige staat zal zijn. En wat is dat internationale recht? Het is het recht van die *grootere* rechtsgemeenschappen, welke aan de belangen der menschen nieuwere en *hoogere* rechtswaarde verschaffen, dan uit de *kleinere* rechtsgemeenschappen kan voortvloeien,'[2)] het is het 'supranationale recht', dat van het nationale recht verschilt 'noch in de verbindbaarheid, noch in den inhoud, noch in de subjecten,' maar alleen 'in het feit dat het voor een *grootere* rechtsgemeenschap geldt, en *dus* de waardeering, die daaruit voortspruit, een *hoogere* rechtswaarde heeft.'[3)]

Zoo is dus reeds de positieve rechtsgrond voor de zelfstandigheid van een volk verplaatst naar buiten, naar eene of andere *grootere* rechtsgemeenschap, waarvan het deel uitmaakt, en waarin het zijn reden van bestaan, naar het recht dier gemeenschap, heeft aan te toonen, op straffe van onder te gaan.

Hoe vormt zich het recht dier grootere gemeenschappen? 'Evenals alle andere recht, is ook het internationale recht, een uitvloeisel van de werking van het rechtsbewustzijn der menschen[4)], dat zich hier in hoofdzaak openbaart òf als *gewoonterecht* òf als *tractatenrecht*. De heerschappij van het gewoonterecht, zijn objectieve gelding, ligt 'in de *quantiteit* van de reactie van de rechtsovertuigingen van de Regeeringen (Staten) op bepaalde gedragingen tegenover

1) Bl. 183, 184.
2) Bl. 182.
3) Bl. 192.
4) Bl. 193.

elkander'[1]. Het bindt ook hen, die zich buiten de daaraan ten grondslag liggende rechtsgemeenschap stellen, dank zij het feit, 'dat de noodzakelijkheid van eenheid van norm zulk een *heerschappij der meerderheid* vordert.'[2] Het tractaat 'ontleent zijne gelding aan de gemeenschap van rechtsovertuiging welke den inhoud der verbintenis bepaalde; verder dan tot de leden dier gemeenschap, de contracteerende partijen, strekt het zich in den regel niet uit.'[3] Wanneer die gemeenschap van rechtsovertuiging zoude wegvallen, doordien eene dier partijen den inhoud van het tractaat niet meer beaamt, zoude in beginsel die inhoud ook zijne rechtskracht verliezen; gelukkig evenwel is 'eenzijdige verbreking van een tractaat zoozeer een aan het internationale verkeer schadelijke handeling, dat het *pacta sunt servanda* als gewoonterechtelijke regel wordt beschouwd,... wortelend in het rechtsbewustzijn van alle beschaafde volken, zoodat... een tractaat voor de betrokken partijen bindend is en blijft.'[4]

Men herademt, hoorende dat ten minste bij het gewichtigste deel van de internationale rechtsvorming het meerderheidsargument geen rol vervult, ten minste *alle* daarbij betrokken staten, klein en groot, hunne instemming hebben uit te spreken. Men vergist zich. Daar is ook nog zoo iets als 'interne verandering van internationaal recht,' krachtens welke 'de in een gewoonte, in een tractaat, in rechtspraak of wetgeving neergelegde rechtswaardeering kan ophouden te gelden, als een gewijzigde belangentegenstelling is ingetreden en daarop die rechtswaardeering niet meer past.'[5] Zoo blijven dus o.m. de vragen open, 'of een tractaat nog als bindend behoort te worden aangemerkt'; 'of de belangen van een Staat, uit een oogpunt van het gewicht dat zij hebben voor de cultuurvolkengemeenschap, voorrang moeten hebben boven belangen van andere Staten en mitsdien deze Staten verplicht zijn de gelding van hun belangen in te korten, of omgekeerd'; 'of, gegeven een in tractaat neergelegden of een gewoonterechtelijk vaststaande rechtsregel, deze norm is geschonden door zekere handelingen of gedragingen van een Staat, terwijl de belangen van dien Staat of van een anderen Staat daardoor bevoordeeld resp. benadeeld zijn'[6]

1) Bl. 197.
2) Bl. 197.
3) Bl. 198.
4) Bl. 201.
5) Bl. 209.
6) Bl. 211.

En naar welk beginsel moet op deze en diergelijke levensvragen van het volkenrecht het antwoord worden gezocht? Men moet zich daartoe plaatsen in het centrum van het de individueele staten omvattende geheel, zich rekenschap geven van de eischen, welke dat geheel aan zijne ontwikkeling vermag te stellen. En welke zijn dan die eischen? Prof. Krabbe weet er slechts één te noemen, die ‘naar de geschiedenis aantoont, bij het terzijde stellen van hetgeen oorspronkelijk als recht werd aangemerkt, altijd den doorslag gaf, en dat is de meerdere waarde, welke een *grooter* cultuurleven, *omdat het grooter is*, bezit boven die der *engere* cultuurverbanden waarin de menschheid gesplitst was’.[1)]

Zoo wordt dus weder alle internationale recht, dat recht, waarin de staten den rechtstitel van hun bestaan hebben te vinden, en dat, uitgaande boven het nationale recht, hunne gedragingen heeft te regelen, ten slotte afhankelijk gesteld van eene waardeering, waarbij het *quantum* van het verband, dat door het recht wordt gediend, den doorslag geeft.

Het ontzag voor de quantiteit bereikt in Krabbe's internationalisme zijn hoogtepunt, maar ook zijne gevaarlijkste wending, in de beschrijving van wat ons in de toekomstige ontwikkeling der staten-organisatie te wachten staat. Hij ziet de menschheid, ten minste de cultuurvolken, op den weg naar de vorming van één grooten wereld- of cultuurstaat, waarin het ‘mundiale rechtsbewustzijn’ zal zijn georganiseerd, zooals het thans in de cultuurstaten is geschied, ‘waarmee dan de moderne staatsidee van de gansche beschaafde menschengemeenschap zal zijn verwezenlijkt.’[2)] Die weg intusschen, al heeft Krabbe ‘reden te vermoeden, dat die internationale organisatie ietwat sneller en met minder menschenoffers zal tot stand komen, dan noodig was om de staatkundige ordening der beschaafde wereld op haar tegenwoordige hoogte te brengen’,[3)] zal, wanneer men hem beziet van het standpunt, dat alleen het rechtsbewustzijn het gemeenschapsleven mag beheerschen, niet langs rozen gaan. Immers hij zal en moet gaan over de zelfde grimmige rotsen, welke in het verleden, dank zij de vermaledijde overheids-

1) Bl. 213.
2) Bl. 216, 221.
3) Bl. 181.

gedachte, in het nationale staatsleven het rechtsbewustzijn in zijn moeizamen ontwikkelingsgang had te overschrijden. ‘De staatkundige ontwikkeling van de internationale gemeenschap moet, evenzeer als dat noodig was voor die der nationale gemeenschappen, *door de overheidsidee heengaan*, hetgeen wil zeggen, dat de staatsvorming ook hier een machtscentrum behoeft, van waaruit de onderworpenheid der in Staten gesplitste menschheid alleen kan worden tot stand gebracht. Met de enkele productie van recht en het organiseeren eener mundiale rechtspraak breekt men het machtsbewustzijn der volken niet;.... hier is noodig de schepping eener overheid, eener zelfstandige, eigengerechtigde overheid, die, als van ouds, door een haar ter beschikking staand, van haar alleen afhankelijk machtsinstrument de volken van de gezagsidee weet te vervullen, normen handhaaft en daarmee dus langs uitwendigen weg het bewustzijn der volken en van hunne leiders vervult van de heerschappij eener ethische macht.[1)]

Geheel begrijpelijk is het niet, waarom Krabbe plotseling hier, in plaats van te onderzoeken, wat het rechtsbewustzijn der menschheid - immers de eenige souverein - omtrent de verdere ontwikkeling der nationale verhoudingen vordert, een beroep doet op de geschiedenis der rechtsontwikkeling om de richtingslijn voor de toekomst te bepalen, noch ook, hoe nu plotseling in het internationale leven diezelfde eigengerechtigde overheid, die in de geschiedenis van het nationale leven zoo werd verafschuwd, omdat zij nimmer iets anders was dan een machtsapparaat, dat zich slechts door geweld en list wist te handhaven, en nimmer eenig zedelijk rechtsgezag bezat, eenige ethische waardeering verdiende, tot zoo gewichtige taak wordt in staat geacht, tot zoo hooge roeping wordt opgevorderd om de volken en hunne leiders te vervullen van de heerschappij eener ethische macht, waarvan zij immers krachtens hare idee de gezworen vijand is; evenmin is duidelijk, wat er zal worden van de zoo luide toegejuichte alleenheerschappij van den rechtssouverein in het nationale gemeenschapsleven der beschaafde volken, die immers voortaan als slaaf zal moeten werken onder de zweepslagen van dien zedeloozen - immers niet op het rechtsbewustzijn des

1) Bl. 218, 221.

menschen steunenden - internationalen dwingeland, noch ook wat er zal worden van het internationale recht, waarvoor immers voortaan in de plaats zullen treden de bevelen van dien rechteloozen souverein. Wèl is duidelijk, dat de samenvoeging der staten tot *grootere* gemeenschap door hunne onderwerping aan een heteronoom gezag door Krabbe als een even aanlokkelijk als natuurlijk toekomstbeeld wordt gedroomd, al ziet hij nog niet helder, hoe deze droom werkelijkheid zal worden: aan eene doelbewuste aaneensluiting van alle cultuurstaten kan worden gedacht, het initiatief kan uitgaan van 'een verband der kleinere minder door de roes van macht bevangen staten,' het kan ook 'geboren worden uit de diepere lagen der bevolking, waar menigmaal hoogere idealen leven dan in een vergulde omgeving kunnen gedijen.'[1)]

Treffend is, dat Krabbe hier niet op eene andere oplossing de aandacht vestigt, die toch als van zelf door de analogie met de vorming der overheid in het nationale leven wordt geboden. Hoe kwam daar dat 'machtsapparaat' tot stand? Hoe vond daar 'de organisatie en centralisatie van een op *machtsontwikkeling* aangelegd apparaat van leger, politie en ambtenaren, dat, als instrument in de handen van enkelen, eenzelfde en gelijke onderworpenheid van allen tot stand bracht,' plaats? Hoe is het daar gelukt, de kleinere gemeenschappen tot *grootere* gemeenschap samen te voegen, de *overheidsidee* in het bewustzijn der menschen te doen postvatten? Toch als regel niet anders dan doordien zich eene krachtige persoonlijkheid, dynastie, kaste, opwierp, de roeping en de macht in zich gevoelende, van boven af dat centralisatieproces tot stand te brengen, waar noodig met geweld den weerstand van enkeling en gemeenschap, steunende op welverkregen historische rechten, brekende. Waarom spreekt Krabbe van deze mogelijkheid niet in de verwachte ontwikkeling van de internationale verhoudingen, in de vorming van het zelfstandige, heteronome gezag *boven* de huidige staten, waaraan deze behoefte heeten te hebben? Wanneer het waar is, dat de staat iets is, 'das überwunden werden muss,' dat het heil der menschheid vordert, dat zoo

1) Bl. 219.

spoedig mogelijk zich eene overheid vestigt boven de staten, wat schooner taak dan voor den machtigen staat, die de roeping, de heilige roeping, daartoe in zich gevoelt, de leiding in dat ontwikkelingsproces te nemen, eerst de omliggende staten, daarna geheel Europa, daarna de geheele wereld aan zich toe te voegen tot één grooten statenbond, daarin het gezagscentrum te vormen, stuk voor stuk de volken van de supra-nationale Europeesche-wereldgezagsidee te doordringen, hen en hunne leiders te vervullen van de heerschappij eener ethische macht!

Welke staat zal daartoe de aangewezene zijn? Niet een of andere 'beschaafde' staat, waarin het rechtsbewustzijn als eenige souverein op den troon is verheven. Daar immers is men aan de overheidsgedachte ontwend; daar meent men - en immers terecht -, dat het gemeenschapsleven der menschen niet anders zich mag ontwikkelen dan volgens het rechtsbewustzijn der individuen; dáár ontbreekt dus de geestesgesteldheid, onmisbaar om die overheidsgedachte, de gedachte van dat eigengerechtigde, heteronome machtsapparaat, te doen herleven en andere volken daarvan te doordringen. Neen, het best geëigend, om de wereld, vooral ook om die 'beschaafde' volken, waar reeds het rechtsbewustzijn heerscht, van die gedachte te doordringen, zal zijn die staat, die minder 'beschaafde' staat, waarin die gedachte nog eene levenwekkende kracht is, waar dus nog eene overheid heerscht, die krachtens een z.g. eigen recht van bevelen haar wil aan het volk oplegt. Wanneer zulk een staat, jong en krachtig, de wereldroeping in zich gevoelt, de staten tot *grootere* cultuurgemeenschap te vervormen, mag met recht en reden worden geloofd, dat hij bij machte zal zijn, zij het geleidelijk en stuksgewijze, die roeping te vervullen. En hij zal verstandig doen, zich het voorbeeld der nationale overheid ook in zoover ten nutte te maken, dat hij aan zijne roeping de wijding weet te geven van hoogere macht, haar, als door God op haar gelegd, der menschheid te prediken.

Wellicht, dat de andere staten alle niet dadelijk deze roeping erkennen; hardnekkig hebben zich ook in het verleden vele individuen en corporaties tegen de hunne zelfstandigheid dreigende machtscentralisatie in den staat verzet. Welnu,

het verleden leere, wat te doen staat: kan het niet anders, dan breke het geweld het historische recht om de voor de ontwikkeling der hoogere gemeenschap onmisbare overheid te doen geboren worden. Dat historische recht trouwens is slechts een *schijn* van een recht; die staten, vooral de kleinere, moeten leeren, desnoods met geweld, het kortzichtige standpunt te verlaten, alsof hunne eigen nationaliteit, hunne eigen geschiedenis, hunne eigen beschaving, hun eigen vrijheidszin, hun eigen bestaanswil, voldoende redenen zouden zijn voor den wereldgeest, hen in hun zelfstandig bestaan te handhaven. Zij moeten leeren, dat men ‘om de beteekenis van een volk en dus het recht dat het kan doen gelden te bepalen, zich moet plaatsen in het centrum van de cultuurwereld, waarbinnen de volken met hun oneindigheid van belangen toch slechts betrekkelijke waarde hebben’. En hoe kan nu zeker een klein volk, dat geheel ligt binnen het expansie-gebied van een machtigen buurman, de vermetelheid hebben te meenen, wanneer het zich plaatst op dit standpunt en met Prof. Krabbe begrijpt, dat het heil der menschheid vordert, dat *grootere* gemeenschappen onder eene zelfstandige overheid worden gevormd, dat het zich zou mogen verzetten tegen den eisch met dien buurman op te gaan in zulk eene *grootere* gemeenschap, waarin deze met zijne eigengerechtigde overheid de leiding zal nemen? Tractaten mogen de zelfstandigheid van dien kleinen staat waarborgen, het volkenrecht moge den eerbied daarvoor aan ieder tot hoogsten plicht stellen, - ‘of een tractaat nòg als bindend behoort te worden aangemerkt’, ‘of de belangen van een staat, uit een oogpunt van het gewicht, dat zij hebben voor de volkerengemeenschap, voorrang moeten hebben boven belangen van andere staten en mitsdien deze staten verplicht zijn de gelding van hun belangen in te korten of omgekeerd’, daarover beslist het volkenrecht niet; daaromtrent geeft, zooals de geschiedenis aantoont, slechts deze factor den doorslag: ‘de meerdere waarde, welke een grooter cultuurleven, omdat het grooter is, bezit boven die der engere cultuurverbanden, waarin de menschheid gesplitst is’.

Prof. Krabbe's heldenzang op den nieuwen souverein in het nationale leven, het rechtsbewustzijn, eindigt met een

lijkzang bij het verscheiden van den held ter wille van de wereldorganisatie, terwijl de jubelklanken over zijne wederopstanding over vele eeuwen den treurzang over zijn verscheiden op heden ten volle overstemmen. Wij critiseeren zijn laatste hoofdstuk niet; in tijden als deze spreekt de beteekenis ervan voor een volk als het onze voor zichzelf; het beroep, dat er op kan worden gedaan en is gedaan tot schade van ons volk, moge ook aan Krabbe zelf iets daaromtrent leeren. Wij benijden hem niet om de hooge vlucht, die hij aan zijne gedachten wist te geven; wij zijn te klein van geest, om de waarde daarvan te kunnen beseffen. Wij gevoelen ons te veel thuis in den kleinen kring onzer volksgenooten, zijn te innig gehecht aan deze, 'kleine cultuurgemeenschap,' dan dat wij ons zouden willen en kunnen verplaatsen naar 'het centrum der cultuurwereld,' om van daaruit de vraag te overwegen, of het niet tijd wordt, dat ons volk tot heil der menschheid opgaat in eene 'grootere cultuurgemeenschap' met eigengerechtigde, heteronome overheid, die ons opnieuw van de gezagsidee zal doordringen. Wij gevoelen ons te kortzichtig, om eeuwen vooruit te zien in de toekomst der menschheid; wij willen niet, na een erger dan oppervlakkigen blik op het verleden, als leerde dit, dat 'van uit kleine meer of minder geordende groepen de menschheid in steeds grooter wordende verbanden is komen te leven,'[1] ons verheffen tot de wolken, om van daar uit, waar de grenzen der volken ternauwernood meer zijn te zien, de toekomst der menschheid voor eeuwen te voorspellen. Wij twijfelen geen oogenblik aan de cultuurwaarde van het voortbestaan van ons volk; ons bewustzijn, en het is ons onverschillig, of het een *rechts*bewustzijn mag heeten of niet, zegt ons, dat wij als zelfstandig volk *willen* blijven bestaan, en dit bewustzijn, deze waardeering, is ons tot richtsnoer voor onze leer en ons leven.

19 Juni 1916.

A. STRUYCKEN.

1) Bl. 213.

Magnolia.

Hoe wektet Gij Uw leven
In 't levenlooze hout!
Nauw deed Uw glimlach even
Hun tengre luchters beven
Of, de open kelk geheven,
Ontploken ze in Uw goud.

En dekt, geslecht, geslagen,
Hun glanzend weefsel 't pad,
Nog ronden, onder 't vragen
Naar Uw begeerd behagen,
Hun schelpen zich en dragen
D' Onwelkbre in 't welkend blad.

FRANK GERICKE.

Veertig jaren Islâmwetenschap

C. Snouck Hurgronje, Mohammedanism. Lectures on Its Origin, Its Religious and Political Growth, and Its Present State. (New York and London, 1916)

I

De bestudeering en de op haar gebaseerde wetenschappelijke kennis van den Islâm is de vrucht van eeuwenlange voorbereidende studiën. De oudste generaties der europeesche Arabici hebben verzameld, uit hunne verzamelingen hier en daar een greep gedaan en de noodigste, nog zeer ruw afgewerkte, instrumenten vervaardigd, die hen en hun geestelijk nageslacht in staat moesten stellen de opgehoopte stof productief te maken. Groot profijt hebben zij zelven van hunne verzamelingen niet getrokken.

Nog in het begin der negentiende eeuw verdrinkt een man als Hamaker te Leiden in de schatten, waarvan hij de beheerder is. Het zijn niet alleen zijn temperament en zijn onrust, die hem van het eene onderwerp naar het andere jagen; het is ook, bewust of onbewust, het gevoel van: er is zooveel, er is zulk een rijkdom, dat ik niet weet, hoe ik hem gebruiken zal.

Toch was er lang vóór Hamaker een begin gemaakt: in de eerste helît der zeventiende eeuw had Erpenius zijn grammatica, Golius zijn lexicon geschreven; de Schultensen hadden het verband met de taal der Israëlieten duidelijk gemaakt. Maar op het gebied van literatuur, geschiedenis, natuur-

wetenschappen en godsdienst voelde men zich, of was men althans, vreemdeling. De literatuur was zoo uitgebreid en zoo moeielijk toegankelijk, dat niemand er aan denken kon, een poging te wagen om een overzicht van het geheel te verkrijgen. De geschiedenis van het chalifaat en van de Turken mag, bij gedeelten, de belangstelling van enkelen gehad hebben, niemand kon zich een nauwkeurig en samenhangend beeld maken, zoolang de beste bronnen onuitgegeven waren. Een man als Reeland te Utrecht († 1718) moge door den godsdienst geboeid zijn, de Islâm was en bleef, zelfs in zijn oogen, een superstitio.

Eerst de negentiende eeuw heeft de mannen voortgebracht, die de studie van het geheele gebied der moslimsche beschaving, en daarmede de studie van den Islâm zelf, mogelijk gemaakt hebben.

In Frankrijk waren het de Sacy en Quatremère, in Duitschland weldra Fleischer en zijn school, in Engeland Lane en Wright, in Italië Amari, in ons land voornamelijk Dozy en De Goeje, die zoowel door bronnenpublicaties als door monographieën en grootere werken, de geschiedenis en de geographie, de ontwikkeling der literatuur, en voor een klein deel ook de bronnen van den Islâm toegankelijk en bekend gemaakt hebben.

Hiermede, en tevens tengevolge van de in de tweede helft der negentiende eeuw beginnende werkzaamheid der egyptische drukpers, was de bodem voor de bestudeering van den Islâm toebereid. Toch, wat zou de toebereide bodem geweest zijn zonder de ware belangstelling voor deze soort van cultuur? Die belangstelling werd gewekt onder den invloed van een nieuwe studierichting: de geschiedenis der godsdiensten. Hier lagen lang verwaarloosde gebieden, het eene al rijker dan het andere; en niet met een blik van meerderheid of wantrouwen, maar met liefde werden ze beschouwd. Men ging zich niet aan een superstitio geven, maar aan systemen van denken en uitingen van gevoelen, die van de westersche niet a priori de mindere waren. Zoo was dan ook eindelijk de tijd voor de wetenschap van den Islâm gekomen. De eerste vrucht van de jonge belangstelling was voor ons land Houtsma's *Strijd over het dogma in den Islâm*, in 1875 als dissertatie verschenen. Ongeveer gelijktijdig begon de oogst in andere landen.

Ik moest liever een ander beeld gebruiken. Het spreekt van zelf, dat een godsdienst als de Islâm, die wat uitgestrektheid van gebied en rijkdom van vormen betreft, het best met het katholicisme vergeleken kan worden, een intensieve en langdurige bestudeering vereischt, voordat hij in zijn geheel overzien kan worden: letterlijk iedere steen voor het gebouw moest nog gehouwen worden en de bouwmeesters hadden tevens het werk van opperlieden te doen.

II

Veertig jaren zijn sinds dien tijd verloopen. Wie niet geheel en al vreemdeling op het gebied der semietische studiën is, weet dat de voltooiing van het gebouw der Islâmwetenschap in hoofdzaak het werk is van twee mannen, die van den beginne de leiding gehad en tegelijkertijd ontginningswerk op groote schaal verricht hebben: I. Goldziher te Boedapest, geboren in 1852, en C. Snouck Hurgronje, geboren in 1857.

Toen, eenige jaren geleden, C.H. Becker, destijds privaat-docent te Heidelberg, de beide meesters polste over een uitgave van hunne verspreide geschriften, hebben beiden gemeend op zulk een voorstel niet te moeten ingaan. Des te heugelijker is het, dat wij thans van de hand van elk hunner, in plaats van de zoozeer begeerde ordening hunner bouwstoffen, een beschrijving van het gebouw der Islâmwetenschap bezitten, het gebouw dat eigenlijk hùn werk is. In 1910 verschenen Goldziher's *Vorlesungen über den Islam;* zoo juist hebben Snouck Hurgronje's *Lectures* het licht gezien[1]. Beide boeken geven een overzicht van den

1) Het is jammer, dat in de mededeeling door het Committee on Publication vóór in het boek afgedrukt, in het natuurlijk heel goed bedoelde overzicht van het leven van den schrijver, onder andere onjuistheden er ook eenige voorkomen, die in staat zouden zijn zelfs de groote trekken van het levensbeeld te misvormen. Ik weet niet wat men in het Verre Westen denkt van een professoraat te Batavia, waarheen de regeering iemand uitzendt, die in hetzelfde jaar tot lector aan de Leidsche Universiteit benoemd is. Wij staan daar niet alleen verbaasd over, maar wij missen vooral de vermelding van Snouck's werkzaamheid als adviseur voor inlandsche en arabische zaken en zijn aandeel in de pacificatie van Atjeh.

Islâm zooals hij zich historisch ontwikkeld heeft; maar ze zijn geheel verschillend.

Het verschil heeft zijn oorzaak niet alleen in uitwendige omstandigheden. Goldziher's *Vorlesungen* zijn nooit gehouden en ze zouden alleen door een ideëel gehoor gevolgd kunnen zijn: hier is een rijkdom van feiten en een overvloed van gedachten, die iederen lezer imponeeren, maar ieder auditorium zouden vermoeid hebben. Snouck's *Lectures*, vier in getal, zijn op uitnoodiging van het American Committee for Lectures on the History of Religions, op verschillende plaatsen in Amerika, voor een belangstellend, maar niet in deze richting geschoold publiek gehouden. Het spreekt van zelf, dat deze verschillende omstandigheden den schrijver een vrijheid gaven, die den voordrager onthouden was. Ja, oorspronkelijk waren de *Lectures* niet voor den druk bestemd, maar dienden alleen ter ondersteuning van het geheugen; wanneer de later gestelde voorrede niet door een anoniem verzuim verloren gegaan ware, zou ieder lezer hiervan op de hoogte geweest zijn, evenals van de motieven, die den auteur er toe geleid hebben de gebeurtenissen der laatste jaren onbesproken te laten. Maar, afgezien van dit alles: de *Lectures* moesten een geheel ander boek worden dan de *Vorlesungen*; de beide boeken moesten even sterk van elkaar verschillen als de beide persoonlijkheden, die ze geschreven hebben.

Bij Goldziher is de hoofdindruk die van artistieken rijkdom; bij Snouck Hurgronje die van voorname, strenge soberheid; bij beiden is een vertrouwdheid met de stof, die alleen verkregen kan worden door wie, als zij, dit alles doorleefd, of ook, beleefd hebben.

Goldziher weet alles wat er van moslimsche literatuur te weten valt; geen auteur is hem ontgaan; iedere druk of lithographie uit Delhi of Bombay, hoe obscuur ook, is onder zijn oogen geweest. En zoo zijn dan ook de *Vorlesungen* eene keurcollectie uit zijn onuitputtelijke literatuurkennis.

De *Lectures* zijn langs strenge lijnen aangelegd; geen zijpaden, die de aandacht van den gedachtengang zouden kunnen afleiden; de Islâm wordt in zijn historische ontwikkeling beschreven, een ontwikkeling die tot op den huidigen dag voortloopt. En dit nu is een van de bijzondere zijden van

dit boek: wie op grond van de namen der hoofdstukken in den ondertitel vermeld, mocht meenen dat alleen het laatste over den hedendaagschen Islâm spreekt, zou zich sterk vergissen; ook de beide voorafgaande zien op den tegenwoordigen Islâm uit en raken vraagstukken, die het levende Oosten, en daardoor ten deele ook het Westen, aangaan. Hier spreekt iemand, die den Islâm niet alleen door eigen aanschouwing, maar vooral ook door eigen medeleven kent, en beter kent, dan één onzer het Christendom. Wat deze kennis ook voor den historicus beteekent, toont de behandeling van de religieuze en politieke ontwikkeling van den Islâm (Hoofdstuk II en III). Een enkel voorbeeld slechts.

Wanneer men in de geschiedenis der zevende eeuw beschreven vindt, hoe de Bedoewienenhorden, zóó uit de woestijn op de omringende landen van hooge beschaving geworpen, deze niet alleen door militaire macht in bedwang houden, maar ze ook doordringen met hun godsdienst, hunne vormen van bestuur, hunne taal, hun handel - dan zal men het gevoel hebben met een onbekende kracht in aanraking gekomen te zijn. De schrijver van de *Lectures* heeft gezien, dat tegenwoordig velen van de armzalige bewoners van de Zuid-arabische provincie Hadramaut, haveloos in Nederlandsch-Indië aangekomen, daar in den regel spoedig een goed bestaan vinden, zóó zelfs, dat sommigen van hen er millionair geworden zijn. Dit verschijnsel wordt den auteur aanleiding dezelfde latente volkskracht te vinden in de door den Islâm vereenigde avonturiers, die Syrië, Perzië en Egypte overstroomden en deze landen gedeeltelijk tot arabisch cultuurgebied maakten.

Dat de uiteenzetting van de beteekenis van het chalifaat, van de verhouding van wereldlijke en geestelijke macht, van de functies van kadi, moefti, sjeich al-islâm, ook voor de waardeering van de gebeurtenissen der laatste jaren van gewicht is, spreekt van zelf. Maar wat meer zegt: dit alles is, evenals het geheele boek, vóór het intreden der jongste phase geschreven; de historie is hier profetie geworden.

Van de jongeren kan niemand, van de ouderen kunnen slechts zeer weinigen medevoelen, wat het moet zijn aan de wereld een gebouw van wetenschap te toonen, dat voor een

groot deel uit eigen arbeid bestaat. Wie deze *Lectures* leest, zal bij bijna ieder onderdeel denken: wat is het eenvoudig en duidelijk; wie tevens met de literatuur over den Islâm bekend is, zal hetzelfde denken, maar zich daarbij telkens te binnen brengen: dìt berust op die onderzoekingen van den schrijver; dàt is indertijd voor alle oriëntalisten een openbaring geweest; hier is een gedachtengang, die eerst na het verblijf te Mekka of op grond van persoonlijken omgang met de bevolking van onzen Archipel zoo duidelijk ontvouwd kon worden als nu geschiedt.

Er bestaan talrijke monographieën over den Islâm. Eigenlijk zijn ze alle òf door een geleerde òf door een man van de praktijk geschreven. Men kan zeggen, dat Snouck Hurgronje's *Lectures* het eerste boek over het onderwerp zijn, dat een man tot schrijver heeft, die beide, en beide op onnavolgbare wijze, is.

Zoo zijn dan deze lezingen, tot op zekere hoogte, de sober gestileerde samenvatting van een levenswerk. Maar ieder weet, dat wanneer wij hierbij van bewondering en dank spreken, de maat slechts ten halve toegemeten is: wat niet in dit boek samengevat is, dat zijn des schrijvers tallooze bemoeiingen ten bate van de bevolking van Nederlandsch-Indië, bemoeiingen, waarvan wij hopen, dat ze tot in een verre toekomst, tot haar en tot ons nut zullen nawerken.

Leiden, 1 Augustus 1916.

A.J. WENSINCK.

Indische stofversiering.

De inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch-Indië door J.E. Jasper en Mas Pirngadie. III. De Batikkunst. Van regeeringswege gedrukt en uitgegeven te 's-Gravenhage. Mouton & Co. 1916.

De beide eerste deelen van deze waarlijk vorstelijke regeeringsuitgave verschenen in 1912, behandelden het Indische vlechten, het weven en de verwante technieken als het borduren, het kralen- en kantwerk en het fil tiré.

Dit batikwerk was op komst; dat wist men toen het nog vrede was, en menigeen zal gevreesd hebben, dat de oorlogstijd deze kostbare uitgave belet zou hebben. Des te welkomer is de verschijning nu voor ons als geestelijk brood, als klanken van Indische schoonheid, die we in dezen tijd van geestelijke verwarring meer dan anders noodig hebben.

En onwillekeurig denkt men daarbij aan den simpelen boer uit Zola's Débacle, die, terwijl de bloedige menschenstrijd rond Sedan worstelt, kalm achter het front zijn akker ploegt, ‘Pourquoi perdre un jour? Ce n'était pas parce qu'on se battait, que le blé cesserait de croître et le monde de vivre.’

Datzelfde geldt nu ook nog meer dan vroeger! Het is een opfrissching in deze wondere, Indische kunst te kunnen grasduinen, van deze ornamentale schatten te genieten en te lezen van de vele zorg en liefde, die gindsche inlanders wijden aan hun werk, het tot kunst verhoogend.

Beschrijvingen van Indische batikkunst uit vroeger dagen zijn, helaas, niet bekend; we missen daardoor het voorrecht, de huidige kunst aan die van het verleden te kunnen meten.

Javaansche schrijvers zijn in dit opzicht even karig als de Europeesche, hun ‘beschrijving’ blijft beperkt tot het noemen van een patroonnaam, wat zelfs bij de Europeesche schrijvers achterwege blijft. Onze handeldrijvende voorvaderen waren blijkbaar even pessimistisch gestemd als onze Hollanders, toen kunstenaars bij ons het batikken tot inheemsche kunst verwerkten. Toen was er geenszins ook onder de industrieëlen belangstelling te vinden, al maakten Lion Cachet en Lebeau, om de besten slechts te noemen, schitterende dingen. Voor de industrie was het niets waard, met nieterkende kunst is geen geld te verdienen, ergo bleef de zaak, zooals ze was, en... verdween.

Met onze voorvaderen blijkt het evenzoo gegaan te zijn. Men had groote, zelfs zeer groote belangstelling voor de producten der Indische natuur, waaraan wij meesterwerken als die van Rumphius e.a. danken, maar het menschenwerk uit hetzelfde land werd vrijwel vergeten.

Er was nl. meer te verdienen met de deels met was bewerkte ‘kustkleedjes’ van de Klingaleezen, met de kostbare tjinde's, voor welker zijden kleurgloed de rijke Javanen gaarne de noodige realen betaalden.

Gedrukte stoffen en die van Koromandel zijn blijkens onze Hindelooper sitzen eertijds in Holland ingevoerd; van Javaansche batik's is geen spoor te vinden.

Op schilderijen van de hooge heeren uit Compagnie's tijd zal men tevergeefs naar Javaansche batiks als dracht van dienaren zoeken. Slechts eenmaal vond ik iets in het Rijksmuseum, dat op een Sumatraansche tjinde lijkt. Op Hollandsche stillevens uit dienzelfden tijd zal men geen betere ervaring opdoen.

Het blijkt daaruit voldoende, dat artistiek Oud-Holland de Javaansche batikkunst absoluut niet gekend heeft. Is het b.v. denkbaar, dat onze grootmeester Rembrandt met zijn weergalooze liefde voor schoonheid, zijn onuitputtelijke belangstelling voor vreemde kunst, die uit zijn verzamelingen blijkt, de kleurschoonheid der Vorstenlandsche batiks met hun gloeiend geelbruin en somber donkerblauw over het hoofd gezien zou hebben? Hij zou ze stellig met hartstocht verzameld hebben, bestudeerd, geschilderd in hun wondere mengeling van kleuren! Ook onder zijn schilderskonfraters

zijn er genoeg, die zich zoo'n buitenkansje niet hadden laten ontgaan en zelfs zonder veel artistiek vernuft gaarne zoo'n exotisch weefsel hadden afgebeeld in olieverf.

Dit volmaakt ontbreken van eenigen weerklank der Javaansche kunst in onze oud-Hollandsche - ik zoek sinds jaren vergeefs naar eenig teeken - toont wel het allerbest, dat deze goed-Javaansche kunst bij ons onbekend geweest moet zijn.

Een vreemdeling was in ons Nederlandsch Java de eigenlijke ontdekker. Zeer terecht schreef Rouffaer in zijn Batikbulletin van het Koloniaal Museum te Haarlem: '(Reeds) Raffles, de superieure Engelschman, die - niet precies als compliment aan Nederlandsche vlugheid van geest! - nu het allereerst in 1817 het Javaansche batikken, òns Javaansche batikken, moest beschrijven...' Raffles voelde het eerste, hoe allermerkwaardigst deze wasteekenkunst der Javanen was en gaf de eerste proeve eener bestudeering, hij onderscheidde duidelijk twee der kleurenscholen, op Java gebruikelijk.

Op Raffles, dien eminenten geest, volgen handel en industrie. Wel laat, maar toch komt er belangstelling uit handelskringen:

Doch niet voor de *batikkunst*!

Hollandsche katoenfabrieken poogden de batiks te imiteeren, en daar blijkbaar toenmaals de Zwitsersche konkurrenten meer succes hadden, klopte men direct aan de Indische deur aan om den industrieëlen namaak des te beter te doen gelukken.

Met een groote tusschenpooze volgt in 1883 de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel-Tentoonstelling te Amsterdam, bestemd om de waarde van Indië, ook in schoonheidsoogpunt, aan het Moederland te leeren kennen.

Daar was genoeg op batikgebied te zien. Allereerst de weefselcollectie van Dr. E. van Rijckevorsel, die in het Rotterdamsche Museum een waardig tehuis heeft gevonden; tal van voorwerpen, die als kleedingstukken in groep II behoorden, werktuigen en ingrediënten, die in de 10^{e} klasse huisvesting vonden.

Hoe dit werk toen ontvangen werd, vertelt de catalogus voldoende. Het batikken ressorteert onder de groep 'Nijver-

heid', let wel onder Nijverheid en slechts Mr. L. Serrurier heeft de piëteit in zijn voorwoord voor de 11e klasse over 'Kunsten en Wetenschappen' het batikken in dit hoogverheven milieu te gedenken.

Echter in deze 11e klasse komt geen batikken voor. Wel een paar Dajak'sche popjes, een houten model van een zeevisch, een muskaat- en een kruidnagelboom van Ternate!

Zoo iets zegt genoeg! Maar toch mag het geenszins een verwijt zijn. In dien tijd zweefde men in allerlei stijlideeën, die als tweederangskunst naast schilder- en beeldhouwkunst konden bestaan.

Men wist eenvoudig niet beter. Is het bijv. in een huidigen weefselcatalogus denkbaar, dat iets als volgt opgenomen wordt: 'Een fraaie sarong, die de inzender voorstelt naar Sarah Bernhardt te noemen'?...

De man, die deze groote tentoonstelling heeft georganiseerd, Prof. Dr. P.J. Veth, zou in *onzen* tijd anders gedacht hebben! Zijn overgroote liefde voor mooi-Indië, zijn warme belangstelling om iedereen met of zonder Dr. vooruit te helpen en te steunen zou in onze beweging om de Indische sierkunst tot haar goed recht te helpen een vreugde gevonden hebben.

Een man als Veth hebben wij gemist!

Beschrijvingen der *batik-techniek* volgden van Abell, Kiliaan en De Does in 1887-1893, om de voornaamste slechts te noemen.

Doch de eere de batikkunst in breederen zin te hebben *ontdekt* komt G.P. Rouffaer toe! Want zelfs Raffles sprak niet van kunst, eenvoudig als van een hoogst kurieuse techniek, die men bij de Javanen vindt en geen der meer of minder uitvoerige beschrijvers had het gewaagd dit Javaansche batikken kunst te noemen.

Met zijn optreden in 1900 begint feitelijk tevens de meer intensieve bestudeering der Indische sierkunst.

Met welk resultaat, daarover verschafte mij in het begin van dit jaar een samenstelling van titels het noodige licht! Voor een bibliografie van alles wat over Indische Kunstnijverheid geschreven is, telde ik de door mij verzamelde titels bij elkaar en kwam tot het getal 294, waarvan het allergrootste deel na 1900 geschreven is. Daaronder zijn geen

titels van opstellen of boeken waarvan toevallig een of meer regels het boven genoemde onderwerp ‘behandelen’, het zijn alleen die van opstellen, geheel daaraan gewijd of van boekwerken, waaraan minstens één hoofdstuk het onderwerp beschrijft. Voegt men daarbij de niet genoemde krantenartikelen, dan is er in de afgeloopen 16 jaar een literatuur over Indische Kunstnijverheid ontstaan, die in kwantiteit, doch ook in kwaliteit belangrijk mag heeten.

Op batikgebied begon Rouffaer allereerst met een voordracht en een Bulletin van het Koloniaal Museum en deed in hetzelfde jaar 1900 in medewerking met Dr. H.H. Juynboll, den tegenwoordigen, verdienstelijken Directeur van het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, de groote monographie: ‘De Batik-kunst in Nederlandsch-Indië en haar geschiedenis’ als publicatie van het bovengenoemde Museum verschijnen, een uitgave, die door allerlei omstandigheden eerst in 1913 voltooid kon worden. In 1901 volgde onder zijn leiding en met een catalogus, die blijvende waarde zal houden, de tentoonstelling van ‘Oost en West’ in de Gothische Zaal te 's Gravenhage van O.-I. weefsels, Javaansche batik's en Oud-Indische meubelen.

Deze schitterende tentoonstelling, waarbij geenzins de Kolonel van Zuylen en zijn even ijverige echtgenoote vergeten mogen worden, opende de oogen van velen, die tot nog toe die beweging voor Indische kunstnijverheid met ongeloof hadden gadegeslagen.

Vooral was dat in kringen van oud-gasten het geval, die het begrip kunst met het woord inlander nooit in verbinding konden brengen, staag meenden, dat kunst - d.i. de hooge, ware - het monopolie van het Westen was en dat kunst... op katoen nog nooit vertoond was. Dat er in het Westen op doek geschilderd wordt, vergat men toenmaals!

Die monographie van Rouffaer en Juynboll nu wordt door de Indische van Jasper geenszins overbodig gemaakt. Beide vullen elkaar aan en geenszins zou ik de eerste willen missen, om den warmen, hartelijken toon, die geestdriftig in de beschrijving klinkt in tegenstelling met Jasper, die koel doch zakelijk het batik-onderwerp behandelt.

Wat de Nederlandsche monographie betreft, wordt m.i. veelal vergeten, dat deze reeds vóór 1900 geschreven werd en ik

geloof stellig, dat Rouffaer ze heden ten dage in anderen vorm zou schrijven. Maar dat neemt niet weg, dat de monographie van Rouffaer en Juynboll blijvende waarde zal behouden naast de Indische van Jasper.

Wie later dit batik-onderwerp zal willen bestudeeren, moet beide geheel van elkaar verschillende werken naast zich op de schrijftafel hebben liggen.

Wie over fouten spreekt, mag niet vergeten, dat dit Indische sierkunstgebied een van jongeren studie-datum is. Voorbewerking zooals bij andere takken van studie is er geheel niet. Over het weven en andere dingen in Europa zal men een belangrijke reeks van studies vinden, die vergissingen bijna onmogelijk maken.

Dat is op dit Indisch, artistiek gebied niet het geval. Het heeft wel het aangename, dat men heel nieuwe verschijnselen aan het daglicht brengen kan, maar als schaduwzijde dat die 'nieuwigheden' in den aanvang wantrouwig aangezien worden en later zonder den naam van den vinder te noemen klakkeloos geaccepteerd en vermeld worden. D.w.z. wanneer geen nieuwe vondsten de oudere onbruikbaar maken!

Het bleek mij eenige jaren geleden persoonlijk.

De groote vraag was steeds, waar komt het batikken vandaan? Vroeger schreef men dit gemakshalve den Hindoes toe; alles, wat eenigermate beschaafd kon heeten, kwam van de Hindoe-kolonisten in onzen Archipel, de onbeschaafde rest was echt-Indonesisch. Daaronder het koppensnellen, mutileeren van lichaamsdeelen, zonderlinge gebruiken in het leven enz. Hetgeen men geenszins met batikken als sierkunst op één lijn kan stellen!

Nu leek het spoedig reeds beslist, dat het batikken op Java reeds vóór de komst der Hindoes bekend moest geweest zijn.

Edoch was er op de kust van Koromandel een wasteekenkunst, die eenigszins op die van Java lijkt. Ook op het vasteland van Indië wordt hier en daar met was gewerkt. Dat alles wees dus op een stroom, een kultuurstrooming, die van het Westen naar het Oosten gekomen is.

Dit bevestigde ook een weefsel, dat ik in het Hofmuseum te Weenen vond. Daar was een heuschelijk gebatikt doek van

katoen uit Boekhara (Turkestan), en later vond ik in het Volkenkundig Museum te Berlijn twee zijden exemplaren uit dezelfde streek. Weer een paar jaar later vond Dr. M. Dreger uit Weenen in het Handelsmuseum te Lyon stalen uit een oud-Egyptisch graf, welke fragmenten ongetwijfeld gebatikt waren.

De conclusie lag voor de hand, welken gang het batikken op den weg naar Java genomen had: de oorsprong Egyptisch-Perzisch. Ook Perzische motieven als de palmet en andere ornamenten wezen in die richting.

Echter op een studiereis in Holland, toen ik heel niet aan batikken en textiele stoffen dacht, op de zoek was naar het toenmaals onbekende bladwerk, vond ik in het Leidsche Museum een vijftal hoeden van de Philippijnen met een eigenaardige, echt-Indonesische versiering op het saamgeregen palmschorsblad. Het was een ornament, bestaande uit dikke, zwarte lijnen, die me onmiddellijk aan zwarte was deden denken. Elk exemplaar droeg een verschillende versiering uit dezelfde stof vervaardigd.

Met vergunning van den directeur kon ik toen op eenvoudige wijze vaststellen, dat hier werkelijk een patroon met zwarte was met behulp van een stokje voorgeteekend was. Dus een prototype van de Javaansche batik-techniek op de Philippijnen, tot de Indonesische eilandenreeks behoorend.

Alsof het toeval sprak, vond ik later in hetzelfde Leidsche museum voorwerpen van bladwerk uit den Oostelijken Archipel, waarop een primitieve voorteekening met was blijkbaar aangebracht was, die na het verven eenvoudig door afwrijven was verwijderd. Een vondst in het Rotterdamsch Museum, een palmhoed uit de Minahasa toonde zelfs een zeer ontwikkeld batikornament.

En deze vondsten sloegen de bovengenoemde theorie geheel ineen.

Wel werd daarna door den Rotterdamschen directeur Joh. F. Snelleman met behulp van zendelingen op Halmahera vastgesteld, dat de versiering van strooken in matten door een eigenaardig vouwprocédé ontstaat, maar het meerendeel der door mij aangevoerde stukken is zonder dat vouwen met een procédé versierd, dat aan het batikken volmaakt analoog moet zijn. Een zeer oude mat van Halmahera, die ik later

in mijn bezit kreeg, is met dwarsche, paarsche banden versierd en de blanke deelen toonen zelfs wasbreuken. Al mocht dus op Halmahera deze wasversiering verdwenen zijn, ze moet er blijkbaar geweest zijn.

Ik haal deze merkwaardige loop van dingen aan als voorbeeld, hoe men op dit onbewerkt gebied voor de zonderlingste gang van zaken kan komen te staan!

In denzelfden tijd vond Pleyte in de Soenda-landen een imitatie-batik, waar met stijfsel of ketan-pap een uitgespaard ornament werd verkregen, kennelijk een surrogaat van het batikken met was.

Ditzelfde surrogaat voert Jasper aan als prototype van het batikken, een stelling, die aanneembaar zou zijn, wanneer men niet de met was beteekende hoeden van de Philippijnen kende.

Daarmee vervalt vrijwel de door hem opgestelde volgorde van stijfselbedekking, gevolgd door het meer ontwikkelde wasteekenen. Te meer omdat in Oud-Japan blijkens een paar kamerschermen in een tempel zeer uitvoerig met was gewerkt is en het batikken wel in Zuid-China nog voorkomt, doch niet meer in Japan. Daar worden stoffen op snellere dus goedkoopere manier versierd door met behulp van schablonen het opengesneden fond met rijststijfsel te bedekken en dan te verven. Daar is dus het batikken met was vooraf gegaan en vervangen door een sneller procédé met goedkooper materiaal. Iets, dat ook in de Soenda-landen zeer waarschijnlijk is, wanneer men let op het wasteekenen in de Soendaneesche Preanger.

Zoo zouden er meer aanmerkingen op de nu verschenen Indische monografie te maken zijn! Maar m.i. ligt het niet op den weg van dergelijke Indische studies zulke op zich zelf zeer gekompliceerde vraagstukken uit te maken. Hoofdzaak is, dat zij beschrijven allereerst hetgeen er is en hoe het gemaakt is, in de tweede plaats hoe het vroeger gemaakt is. Het laatste zal in den regel gemakkelijker zijn in de Europeesche musea, daar in Indië - naar bekend is - gebruiksexemplaren *verbruikt* worden en dus verdwijnen. In Indië zal het bijv. niet mogelijk zijn, voorwerpen als in onze musea met een bepaald jaartal te kenmerken, afgezien van die, welke ongezien in het Museum te Batavia sluimeren.

Uit den Indischen overvloed, rijk als alle tropenkultuur, heeft Jasper volop geput, en wel nimmer is de technische bewerking van het batikken zoo veelzijdig en uitvoerig beschreven. Veel wat raadselachtig was, wordt er door opgelost. Talrijke afbeeldingen, scherpe fotografische plaatjes vullen den tekst aan; zelfs dingen als het ophangen der geverfde doeken, die men in iedere waschinrichting zien kan, worden er geïllustreerd.

Al lezend moet men zich verwonderen over de ingewikkelde techniek, waartoe dit Javaansche batikken zich ontwikkeld heeft, en vooral ook over de typische vormen. Het is geen procédé geworden, dat voor geheel Java gelijk is of slechts voor Soendaneezen en Javanen verschillend zou zijn, neen, het is vooral bij het verven, dat er in de verschillende deelen van Java andere mengsels in gebruik zijn, die weer aanleiding gegeven hebben tot het ontstaan van bepaalde kleurscholen op Java.

Merkwaardig is hetgeen Jasper over den naam *batik* meedeelt. Volgens Rouffaer en Juynboll is het woord batik terug te vinden op andere eilanden in den vorm van merken, schrijven of beschilderen. De wortel tik moet een klanknabootsing zijn van tikken en dus zou *ambatik* etymologisch zijn: het aanraken met het tjantingtuitje.

Jasper daarentegen zegt, dat de wortel *tik* een weinigje, een stipje of een druppel beteekent en terug te vinden is in het Jav. woord *tritik* of *taritik*, een doek met bedruppeld patroon en in het patroon *nitik*, dat in stipjes een weefpatroon imiteert. Bevestiging geeft ook het Jav. werkwoord *naritik* of *nritik*, het versieren van een doek met druppelrijen. Ook in het tritik-procédé vindt men het stipjeskarakter terug.

Voor de geteekende afbeeldingen en de gekleurde platen is Mas Pirngadie verantwoordelijk. Zooals in de vorige deelen heeft hij zijn arbeid uiterst conscientieus verricht en het is geen kleinigheid deze batikpatronen[1)] na te teekenen,

Toch is het de vraag of het niet beter geweest zou zijn deze patronen in pola-vorm te laten batikken. De vele fijne lijntjes hinderen bij deze batik-patronen en al heeft de Ja-

1) Voor later studiegebruik zou het beter geweest zijn, indien de 433 batikpatronen, in den tekst vermeld, doorloopend genummerd waren.

vaansche teekenaar zijn werkelijk te waardeeren teekenkunst aangewend, de patronen zouden gewonnen hebben, indien ze met zwaardere lijnen geteekend waren, beter direkt op papier met was gebatikt. Ter vergelijking zie men bijv. de papierpatronen, die in Leiden en Haarlem aanwezig zijn. Deze doen, ondanks slordigheden, toch meer dan die preciese teekeningen.

Onder de gekleurde platen zijn zeer fraaie te vinden, al mist de kleurdruk het gevoelige, dat Kleinmann aan de batikplaten wist te geven. Sommige doen het minder; de Javaansche teekenaar heeft zich ingespannen om die kleine toevalligheden juist weer te geven en toevalligheden kan men niet opzettelijk nateekenen. De batik uit Madoera is daarvan een goed voorbeeld. Daarentegen zijn vooral de kembangan en tritik-doeken, bijv. op de platen 7, 22 en 23, meesterlijke staaltjes van teekenkunst.

In één opzicht biedt dit werk een verrassing.

Het omvat, zooals de titel zegt, *de* batikkunst en al ombladerend vindt men er veel meer in. O.a. het stempelen van doeken met was, het maken van kain kembangan, plangi of tritik, het beleggen met bladgoud en het beschilderen van katoen en foeja.

In plaats van batikken geeft het werk dus een heele reeks van textiele versieringen, waarbij het slot, het bewerken en versieren van schors en dito papier, niet tot de textiele groep behoort.

Het ligt eenigszins in de opvatting van den schrijver, dat het batikken tot dezelfde groep gerekend kan worden als de geregen en gebonden doeken, omdat beide uitsparingstechnieken zijn.

Maar dat kan toch tot verwarring aanleiding geven! M.i. zijn batikken en de genoemde technieken wel uitsparingsprocédé's, maar toch geheel verschillend.

Het kembangan-, plangi- of tritikwerk is iets van uitsluitend textielen oorsprong.

Men kan dit alleen op stoffen toepassen, op niets anders.

Daarentegen is bij het batikken de was het kriterium. De stof, waarop dit uitsparingsmiddel aangebracht wordt, doet niets terzake. Men kan op hout, leder, perkament, ivoor, metaal, ook op palmblad batikken.

Het batikken is dus geenszins een uitsluitend textiele versiering.

Dat is wel bij de andere het geval. Deze berusten op het verven van geweven stoffen. Wordt een stof bij het verven met kreukels of vouwen in het verfbad gedaan, dan ontstaan er vlekken of strepen. Bindt men als bij het ikatten van schering of inslag een gedeelte af, dan wordt dit afgebondene niet door de verfstof aangetast en wazige randen omringen de gereserveerde deelen, geven dit werk een eigen bekoring. Daarop berust het versieringssysteem.

Al bieden beide groepen dus gelijkenis door het uitsparen op verschillende wijzen, men kan ze toch nimmer in één adem noemen.

Daarbij komt nog, dat de moeilijkheden, die de Javanen ondervinden bij het verwijderen der was - dit is bij groote stukken geenszins zoo eenvoudig als het lijkt - er op wijzen, dat het batikken oorspronkelijk geen stofversiering geweest kan zijn.

Goed is echter, dat deze gebonden of geregen doeken eens van Indische zijde beschreven zijn. Ze zijn minstens zoo merkwaardig als de gebatikte en het is zonderling, dat zij zoo lang aan de algemeene aandacht zijn ontsnapt. Wellicht ook zijn ze voor een grooter publiek gemakkelijker te verstaan dan de batiks, die eenig ornamentaal begrip vereischen.

Ze geven hoofdzakelijk kleurenkunst te zien; als bij de kain kembangan groote kleurvakken, bij de tritiks wit glinsterende ornamentreeksen op gekleurd fond. In samenstelling heel simpel, haast naïef, maar toch ongemeen bekorend. Die kleuren zijn zoo kundig uitgekozen, die witte stippen zoo verrukkelijk saamgevoegd, dat men deze doeken in artistiek opzicht op gelijke hoogte met de batiks kan stellen.

Ze zijn in één opzicht nog interessanter, nl. door te doen vragen, waarom nu juist de Javanen tot deze hoogst eigenaardige kleurenkunst gekomen zijn.

Het ikatten bijv. van schering of inslag (het afbinden en verven der garens vóór het weven) is vrijwel internationaal, verspreid over Azië en doorgedrongen tot Zuid-Amerika. Het batikken eveneens in Zuid-Azië, Perzië en Oud-Egypte, terwijl in Zevenburgen de Paascheieren voor een deel met een stokje met was versierd worden en daarna

geverfd. De was wordt dan door afkrabben en afwrijven verwijderd.

Het plangi-werk, het binden van kleine nopjes is nog internationaler. Behalve in Azië komt het in Afrika en kwam het vroeger in Oud-Peru voor.

Daarentegen zijn die kain kembangan buiten Java bijna niet te ontdekken. Buiten den Archipel is iets dergelijks in het geheel niet te vinden, en de tritik's, die geregen stippellijnen, zijn hoogstens alleen in Engelsch-Indië - doch in gansch anderen siervorm - aan te treffen.

Er is dus hier op Java een stuk volkskunst, dat waard is uitvoerig beschreven te worden! Van Nederlandsche volkskunst is het meerendeel onbeschreven verloren gegaan. Voor Indië wordt die fout niet begaan: het merkwaardige op volkskunstgebied wordt er vastgelegd op eene wijze, waarmee geen andere koloniale mogendheid kan wedijveren.

Van deze is het alleen Engeland, dat het bekende prachtwerk over Indische textiele kunst het licht heeft doen zien. Inderdaad fraai verlucht, maar daarnevens een tekst, die meer dan oppervlakkig is.

In vorm en verluchting mag deze monographie er dus zijn; geeft prachtig aan, waarin een klein land groot kan zijn, en het is tevens een hulde aan ons Departement van Koloniën, dat deze uitgave als in vredestijd deed verschijnen.

Want zulke uitgaven hebben meer belang dan alleen op kunstwetenschappelijk gebied. Ze brengen den geestelijken rijkdom van Indië nader tot Europa en ook nader tot de Indiërs zelf. Het is toekomstwerk van den eersten rang, dat stellig vruchten zal dragen!

Wat geven vakscholen als in Algerië, wanneer goede leeraars ontbreken en met Europeesche begrippen onderwezen wordt? Het eerstnoodige is de inheemsche volkskunst te kennen, en als deze langdurige en moeilijke arbeid is verricht, dan kan eerst de tijd komen dat men door onderwijs het artistiek element onder de bevolking op peil kan houden, vaardig maakt tot meerdere uitbreiding der inheemsche technieken. Wellicht zal dan ook de tijd rijp genoeg zijn om door begaafde, inlandsche leeraars het kunstambacht hoog te doen houden.

Ook daartoe kunnen deze uitgaven meewerken, want in de meer ontwikkelde, inlandsche kringen zal de duidelijk uitgesproken belangstelling van regeeringswege, in deze kostbare uitgaven vervat, niet zonder invloed blijven. En dáár moet het heen, dat de beschaafde Javaan zelf voor het in stand houden zijner eigen kunst zorgt. Alle andere praktische pogingen zullen, daarbij vergeleken, teleurstellend lapwerk blijven.

Dat verschiet lijkt niet meer verre te zijn! De tijd is lang voorbij, dat Indische studenten met zeldzame pamorkrissen in dollen overmoed de ijzerdraden van champagneflesschen doorhakten en het schitterend smeedwerk hopeloos beschadigden. Er komt ook hier een ongedachte belangstelling.

Er staat dan ook voor henzelf veel op het spel! Want men moge die Javaansche vrouwenkleeding primitief vinden - en als kleedingvorm is ze primitief - men kan in de Europeesche dames-garderobe vruchteloos zoeken naar stoffen, die als de Javaansche heusche kunstwaarde bezitten en tevens een stuk geschiedenis van het eigen volk zijn.

Onze dames volgen de mode, die louter naar industriëele motieven werkt, aan alles anders maling heeft. Het bleek dezer dagen in Duitschland. Daar is een mode gekomen van wijde kleederen, ondanks het feit, dat de voorraad aan stoffen beperkt is. Op de aanmerking der regeering antwoorden de modemakers, dat de voorlaatste mode nauwe rokken had, ergo nu wijde moesten volgen.

Als men zoo'n logika leest, ja, dan schijnt de nationale kleeding der gegoede, Javaansche vrouwen het tegendeel van primitief te worden! Ze is een schat, die verzorgd moet worden, allereerst door het eigen volk! Daartoe heeft Jasper met zijn verdienstelijken medewerker een goeden grondslag gelegd.

Mei, 1916.

J.A. LOEBÈR Jr.

Tractatenrecht.

Ontwikkeling en inhoud der Nederlandsche tractaten sedert 1813 door Jhr. Mr. W.J.M. van Eysinga. - Den Haag, Nijhoff, 1916.

Het woord tractaat heeft tegenwoordig slechten klank. Waarvoor maakt men ze eigenlijk? Worden ze niet geschonden als men aan de naleving juist behoefte had? Houden ze langer stand dan wederzijds vermeend belang? Zijn ze wel noodig in vredestijd en baten ze wel in oorlogstijd?

Aldus de haastige onberaden vragen thans vaak uit veler mond gehoord. Geen beter middel om zichzelf het antwoord te geven, dan een blik in het hierboven vermelde boek van den Leidschen hoogleeraar, aan welks bespreking de volgende regelen zijn gewijd.

Gedurende de meest felle beroering der wereld, die ook zelfs hen die buiten den krijg staan kwelt en schokt, die alle begrip van recht schijnt te hebben uitgeschud, die vernietigt en vernielt wat in een reeks van eeuwen werd opgebouwd, is dit boek geschreven met de rustige onaandoenlijke kalmte van een geleerde, in wiens studeervertrek slechts binnenkomt wat hij er in wil toelaten. Geschreven met de nauwgezette eerlijkheid van den wetenschappelijken onderzoeker, die verzamelt, opteekent, ordent en rangschikt, om de wetenschap iets te geven wat haar tot dusver ontbrak.

Reeds in zijne Proeve eener inleiding tot het Nederlandsche Tractatenrecht, waarmede in 1906 de tegenwoordige hoogleeraar het doctoraat in de Staatswetenschap verwierf, zeide hij na den korten inhoud van zijn arbeid te hebben geschetst, dat aan ‘het algemeene deel van het Nederlandsche

tractatenrecht zich zoude moeten vastknoopen eene systematische behandeling van alle Nederlandsche tractaten van Staats-, privaat-, administratief- en strafrechtelijken aard.'

Dat systematiseeren zelf is de inhoud van het thans verschenen werk. Een arbeid van taai en onverdroten geduld, maar tevens een, die niet kon worden verricht zonder groote kennis van elk dier tractaten, een kennis die ze steeds allen tegelijk ter hand en voor den geest moest hebben, om te kunnen aanwijzen welke facetten van het zoo samengestelde staatsleven zich in ieder hunner spiegelen.

Geen commentaar op de tractaten sedert 1813 werd bedoeld, - slechts het geven van een 'overzicht van den juridischen inhoud' van het tractatenrecht.

Niet wàt in elk tractaat te lezen staat, niet een behandeling van diens inhoud, maar wèl het aanwijzen der plaats die er aan toekomt in het systeem en diens deelen. Geen dogmatiek, geen behandeling van strijdvragen, maar louter beschrijving en ordening der stof.

Een niet geringe taak waar die stof reeds bijkans een duizendtal tractaten omvat.

In de eerste periode, die de schrijver van 1813 tot 1850 stelt, zijn ze nog betrekkelijk weinige. Het zijn meerendeels politieke verdragen die op ons internationaal statuut betrekking hebben. Ze raken België, Limburg, Luxemburg. Of ze hebben betrekking op grensrecht, grenssnijdende of grensvormende rivieren, waterstaatsrecht of grensservituutrecht, of ze regelen de vaart op de internationale rivieren.

Maar de tweede helft der negentiende eeuw brengt een nieuwe periode. Natuurlijk. Langzamerhand ontwikkelen zich handel en nijverheid en komen tot een bloei als nooit te voren. Nieuwe uitvindingen vervullen behoeften en scheppen nieuwe. De scheepvaart neemt toe. Stoom en electriciteit, telegrafen en telefonen hervormen de wereld. Het verkeer groeit tot in het reusachtige. Alle natiën hebben elkander noodig in steeds stijgende mate.

Het leven der afzonderlijke volken wordt gezamenlijk wereldleven. Maar dat alles vraagt recht en regel, niet slechts nationaal, maar internationaal.

Wat dat zeggen wil voor de ontwikkeling van het sluiten van verdragen, voor de veelzijdigheid der onderwerpen die

regeling tusschen de natiën eischen, wordt dan door den schrijver ontvouwd.

Grensrecht en handelsverdragen blijven wel steeds de stoffen leveren voor verdrag, maar daarnevens doet voorziening in sociale behoeften ook sociale verdragen ontstaan. En waar de overheidszorg in de *nationale* sferen zich uitbreidt, wordt daarnevens *internationale* voorziening behoefte. Postverkeer, telegrafie, spoorwegen, sanitaire vragen, landbouw, visscherij, sociale wetgeving, armenzorg, zedenbescherming, automobielverkeer, schepentoezicht, tentoonstellingswezen, het zijn slechts eenige rubrieksnamen van te regelen belang. Het zoogenaamde internationaal administratiefrecht en politierecht ontstaat.

En zoo de tractatenstof zelve veelzijdiger wordt, ook zij die deze overeenkomsten met elkander sluiten, groeien in tal. Nevens de tractaten tusschen Staat en Staat, komen de collectieve tractaten waarin vele Staten gelijkelijk zich met elkander verstaan over gemeen belang. De behoefte ontstaat aan een staatrechterlijke wereldorganisatie. De groei en ontwikkeling der belangensferen in eigen kring behoeft onderlinge regeling voor het wereldverkeer. De vroeger zuiver politieke zijde der tractaten wordt langzamerhand door practischer regeling, ook wat de voorbereiding aangaat, vervangen. Conferentiën van deskundigen bereiden de regelingen voor. Er komen gemeenschappelijke bestuursorganen en politieorganen. Er komen bijzondere jurisdictiën. Men tracht vragen van volkenrecht te regelen, en ook naar de zijde van het recht een wereldorganisatie te scheppen. Organisatiën die ook zelfs den oorlog bindende rechtsregelen zouden opleggen! Ja eindelijk wordt beproefd om behalve de beslechting van bijzonder geschil, ook de staten onderling te brengen tot onderworpenheid aan vreedzame berechting.

Van al dat gansche groote gebeuren in den loop van ruim een halve eeuw, waarvan hier slechts enkele trekken worden aangeduid, geeft de schrijver in zijn eerste hoofdstuk een sobere, zakelijke, belangwekkende schildering. Maar hem die denken mocht dat in dien opmarsch der natiën naar wereldregeling, ons vaderland in de voorste rijen was gegaan, wordt die illusie ontnomen. Onze bedachtzame regeeringen hebben de nog bedachtzamer volksvertegen-

woordiging steeds moeten meetrekken, en wij worden herinnerd aan den Minister van Binnenlandsche Zaken die, in den aanvang der beschreven periode zich nog rechtvaardigend en vergoelijkend tegenover de Kamer dekken moest met de woorden: ‘Ik ben ook geen vriend van tractaten’. Ook uit later tijd worden ons voorbeelden gegeven, en volledigheid is geenszins bereikt. -

Welken invloed heeft het tractatenrecht op dat der nationale wetgeving? Met de bespreking dier vraag vangt het tweede hoofdstuk aan. Zal de bloei van het eerste niet tot schade komen der laatste? Zal niet eenvormigheid van recht de verscheidenheid gaan vervangen? En zullen arbitragehoven en uniebureaux niet geleidelijk de taak der nationale rechtsorganen gaan vervangen? Zal, met één woord, de statengemeenschap niet vergroeien tot een statenstaat? De vrees daarvoor kwam in onze Kamer menigmaal tot uiting. Het antwoord moet natuurlijk ontkennend luiden voor heel de vierledige splitsing waarin de schrijver de tractatenstof verdeelt; voor Staatsrecht, Administratierecht, Strafrecht en Privaatrecht. Staten zijn immers niet willekeurig bijeengebrachte personengroepen. Zij die gemeenschap hebben van volksaard, taal en zeden en aldus te zamen leven, zij vormen eene eenheid en spiegelen die af in de rechtsordering die zij zichzelven geven.

De Staten, als al wat individueel bestaat, hebben zichzelf ten doel, en vrijheid en recht tot zelfbepaling zijn de voorwaarden van hun leven. De verdragen met anderen gesloten beoogen alleen bereiking en vermeerdering van eigen levensgeluk. Internationaal recht zal dus slechts in zòòverre het nationale leven kunnen wijzigen, als de belangen die het raakt tusschen de natiën gemeen zijn. Internationale rechtspraak kan alleen internationale geschillen betreffen. Nationale rechtspraak is uit den aard der zaak haar vreemd.

Zoo ook in het administratieve. Post- en telegraafverdragen raken alleen de internationale berichtensfeer. De organisatie der landswet staat daarbuiten. Handelsverdragen raken slechts goed dat van buiten komt of naar buiten gaat. En het gevoeligst van al is wel het strafrecht, voor handhaving van nationale macht.

Maar ten slotte het privaatrecht, het recht van iederen dag voor iedereen? Het komt mij voor dat schrijvers algemeene, zeker juiste, stelling dat de sfeer der tractaten *naast* de nationale ligt, die bij uitnemendheid het gebied is der landswetgeving; dat het moderne tractatenrecht er verre vandaan is het nationale recht op te zuigen; toch met eenig voorbehoud moet worden aanvaard. Zeker, ten opzichte der Haagsche internationaalprivaatrechttractaten, het zoogenaamde 'Haagsche eerste boek', waarop de schrijver zich beroept, is het juist. Die verdragen over huwelijk, huwelijksgoederenrecht, echtscheiding, voogdij en curateele, zij laten de landswetgeving onaangetast. Maar waarom? Omdat men daar niet materieel recht, doch alleen conflictenrecht wilde regelen, voorheen, min juist, uitsluitend als het internationale privaatrecht beschouwd; omdat men over en weder allerlei moeilijkheid wilde uit den weg ruimen ten aanzien van vreemdelingen en hun personeel statuut, en aldus de oplossing zocht voor tal van bezwaren voorvloeiende uit de landsbepalingen van openbare orde die deze stoffen beheerschen. Het groote nut dier verdragen moet niet worden onderschat, maar daarnevens mag toch wel worden gevraagd of ze inderdaad in zoo hooge mate een succes gebleken zijn als menigmalen is beweerd. Hunne geboorte was niet gemakkelijk en de vaste wil om in elk geval iets tot stand te brengen, heeft tot concessiën en exceptiën gevoerd die ze aan klaarheid en eenheid van stelsel niet altijd hebben doen winnen. Wie de namen der bijeengekomen Staten vergelijkt met die welke het slotprotocol teekenden, mist er menigeen, op wiens deelneming was prijs gesteld en de eerste gebeurtenis na Assers dood was Frankrijks opzegging. Grootscher dan het verkregene waren de plannen van dien thans verscheiden staatsman. Wanneer, om nu maar bij het begin te blijven, het voorstel van Nederland aangenomen ware, dat in een Avantprojet eenige algemeene regelen voor internationaal privaatrecht wilde vaststellen, zou dit dan de sfeer van het landsrecht niet mede hebben doordrongen? Toen Renault de inbehandelingneming van het voorstel bestreed omdat het maar theoretisch was, wees Asser terecht er op dat verschillende wetgevingen eenige van die regelen reeds bezaten. Zou nu, wanneer het voorstel tot tractaat ware geworden onze Wet houdende

Alg. Bepalingen van het Koningrijk niet zijn aangevuld en alzoo de landswet den dadelijken invloed hebben ondervonden van internationaal vastgestelde regelen? En ware daardoor den gewonen burgerlijken rechter die dagelijks internationaalrecht toe te passen heeft, niet een vasten steun gegeven dien hij thans veelal derft?

Ten aanzien van het Brusselsche aanvaringsverdrag, zegt schrijver, dat het alleen toepasselijk is op internationale aanvaringen en bij aanvaring tusschen twee Nederlandsche schepen alleen de nationale wet van Nederland toepasselijk is. Formeel zeer juist alweer, het tractaat zelf steekt de hand niet uit naar de Nederlandsche nationale wetgeving. Maar invloed daarop werd toch wel bedoeld. De beweging was er eene voor uniformrecht. België wijzigde onmiddelijk zijn landswetgeving, en het Nederlandsch ontwerp dat de nationale wet in overeenstemming zal brengen met de tractaatwet zal vermoedelijk nog dit najaar ter behandeling in de Kamer komen.

De invloed die regeling van internationaal privaatrecht op de landswetgeving hebben kan en hebben moet, wordt trouwens door den schrijver zelven erkend. Wanneer hij in het vijfde hoofdstuk het privaatrecht der tractaten behandelt, wijst hij er nadrukkelijk op dat verschil van recht betreffende dezelfde rechtstof wel degelijk groot nadeel brengen kan en men op dien grond *eenvormig* internationaal privaatrecht heeft gemaakt, zooals met de Brusselsche zeerechtverdragen is geschied. Doch de oogst van privaatrechtelijke verdragen, zegt hij, is nog maar gering. Volkomen waar en volkomen begrijpelijk. Waar het geldt politieke verdragen te maken of de zoodanige waarbij de taak der overheid is gemoeid, de talloos velen waarbij staatsrecht, staatszorg, administratief of politierecht te regelen valt, gaat die regeling uit van den Staat, van de overheid zelf.

De betrekkingen tusschen de burgers onderling ontstaan, vragen gelijkelijk recht en regel. Maar zoolang het gaat, trachten deze zichzelf te helpen. Dat doen zij binnen de landsgrens, dat doen zij evenzeer waar het de regeling betreft van hun internationaal verkeer. Zoo schiepen zij de York-Antwerp-Rules, of trachtten zij eenheid te krijgen in assurantiebepalingen of in vrachtrecht, of in koop- en verkoopcontracten.

Waar die eigen kracht het doel niet kan doen bereiken hebben zij hun stuwkracht aangewend op den Staat. Zoo ontstonden spoorwegrecht, auteursrecht, merkenrecht. Zoo verlangt men eenvormige regeling van reedersaansprakelijkheid, van scheepshypotheken en privilegiën, van vrachtrecht, van wisselrecht. Dat alles is door private conventie niet te bereiken.

Eensdeels om genoemden drang te kunnen uitoefenen, anderdeels om te bereiken dat eerst de belanghebbenden zelf zich met elkander over hun internationale belangen verstaan, is b.v. het Comité Maritime International ontstaan. De Brusselsche zeerechtverdragen zijn door die Vereeniging als ontwerpen aan de Regeeringen aangeboden. Zij vormen nog slechts een deel van haar reeds volbrachten, thans tot stilstand gekomen, arbeid.

Is dan het beeld, hoe schilderachtig ook, wel geheel juist, waarbij het tractatenrecht wordt vergeleken bij een ‘rand’ om de massa van het compacte landrecht heengelegd? Ik zou eerder meenen dat het tractatenrecht ons toont hoezeer de Staten der wereld eene *gemeenschap* vormen trots al hunne verscheidenheid en zelfstandigheid, en dat het ons aanwijst hoe gemeenschap van belang noodwendig voeren moet tot gemeenschap van recht. Maar tevens dat daardoor het uit zijn *aard* nationale recht, door het internationale in geenen deele wordt bedreigd.

De heer van Eysinga heeft in de tweede helft van zijn boek in bijzonderheden uitgewerkt wat in de eerste in het algemeen was ontwikkeld, en een doorwerkt systeem gebracht in de te voren nog ongeordende stof. Hij heeft, voor wie nog twijfelen mocht, aangetoond dat die tractaten het onmisbaar cement vormen voor heel het verkeer tusschen de volken. Zoolang dat verkeer en daarmede onze moderne beschaving zullen blijven bestaan en zich ontwikkelen mogen, zoolang zal het noodig zijn de rechtsverhoudingen tusschen de Staten en de individuen waaruit ze bestaan, te regelen. De schrijver had gelijk, rustig voort te arbeiden, ondanks alles wat in deze dagen wordt doorleefd. De mismoedigheid waarop ik bij den aanvang dezer regelen wees, heeft een niet te miskennen grond. Wij gingen prat op het oorlogsrecht zooals het nu was geworden en gefatsoeneerd als product van

redelijke regeling, neergelegd in ernstige tractaten. Dat recht zou worden gehandhaafd in den oorlog, dien komenden oorlog waar wij altijd aan dachten, doch maar half aan geloofden, eensdeels omdat wij ons kwalijk konden voorstellen dat broodnijd of veroveringszucht thans nog onze wereldorde ondersteboven zou keeren, anderdeels omdat wij meenden dat zij die verantwoordelijk zijn voor het wel en wee der volken die ze regeeren, zich toch wel zouden ontzien om het raderwerk der internationale maatschappij roekeloos te vernielen.

Wij dachten meer aan vredewerk dan aan oorlogsrecht en droomden reeds van de Vereenigde Staten van Europa. Het is anders gekomen en met den vrede is ook het oorlogsrecht verstoven als een ijle zeepbel. Die tractaten zijn krachteloos gebleken en met den naam van represaille of noodstand wordt elke schennige daad bemanteld en verbloemd. Ook in het verkeer tusschen de burgers onderling in de vijandige staten is alle recht opgeheven en naleving van te goeder trouw aangegane verbintenissen gestempeld tot misdaad.

Wij weten nu wel dat geen vredig middel is gevonden hetwelk de macht bezit tot handhaving van het recht tusschen Staten. Maar wij weten evenzeer dat eenmaal vrede komen moet; dat de thans nog woedende verdwazing eenmaal een einde zal nemen, en het statenverkeer zijn ontwikkelingsgang hernemen zal, omdat het was ontstaan uit natuurlijken drang en behoefte. Dan zullen de betrekkingen worden hersteld, dan zal weer worden aangeknoopt en voortgezet wat verbroken of tot stilstand was gebracht, en wederom zal het tractaat en zijn recht zijn wortelen schieten in den bodem van alle volken. Omdat ze bestemd zijn met elkander te leven en in elkanders nooden, te voorzien. Dan zal het goed zijn dat ook Nederland toone zijn internationalen arbeid te willen hervatten en van zijn ‘modeartikel’ zooals van Eysinga het heeft genoemd een bruikbaar werktuig te maken. De noodzakelijkheid daarvan kan uit zijn nuttig boek worden geleerd.

B.C.J. LODER.

Avond

Ik zag de bleeke rozen van den avond welken
Op 't donkere gelaat dat in de stilte nijgt,
Het zwoel bewegen van der lippen weeke kelken
En de verteed'ring die in loome luwte zwijgt.

Het rijpe loof was stil der bloeiende seringen
En de over-rijke pracht van de kastanje-laan
Hoorde in haar duister nog het zoet, weemoedig zingen
Der nachtegalen in hun diep-droomerig slaan.

En overal was rust en ik stond daar alleen
En wist niet meer of ik mij zelve was gebleven
In de eenzaamheid, hoog om mijn droeve leven heen;

Maar diep-ontroerd heb ik dit stille lied geschreven
In 't avond-doomen, zwoel en toch zoo vreemd sereen,
Waar ik de donk're rozen van den nacht zag beven...

JAN J. ZELDENTHUIS

Aanteekeningen en opmerkingen.

Een patriottisch werk over Mad. de Staël[1)]

- Toen in 1899 de Geneefsche hoogleeraar Ritter zijne aanteekeningen omtrent de familie Necker in het licht gaf, vestigde hij er tevens de aandacht op dat in de eerste vijftig jaargangen der werken van het Geneefsche geschiedkundige genootschap slechts éénmaal voorkwam de naam van mevrouw de Staël, terwijl aan Calvijn drieentwintig, aan Rousseau zelfs een dertigtal artikelen gewijd waren.

Zulk zwijgen over de Vrijvrouwe van Coppet teekent de gezindheid, welke zoo langen tijd in Zwitserland heerschte ten opzichte van wie eenmaal had geschreven: *J'ai toute la Suisse en un magnifique horreur!*

Niet enkel is de gevoeligheid verdwenen, door deze en dergelijke uitdrukkingen gewekt, doch meer en meer wordt begrepen wat mevrouw de Staël voor Zwitserland, wat Zwitserland voor haar beteekende. En de doctorsarbeid aan het hoofd dezes vermeld - een groot-octaaf van meer dan zevenhonderd bladzijden - zal zeer zeker in sterke mate bijdragen tot wat men kan noemen de *nationaliseering* der beroemde schrijfster.

Want wie dr. Kohler's arbeid heeft doorgewerkt, moet wel tot de slotsom komen dat de dochter van Jacques Necker, burger van Genève, en van Susanne Churchod, dochter van een Waadlandschen predikant, op en top was

1) Madame de Staël et la Suisse. Etude biographique et littéraire avec de nombreux documents inédits, par Pierre Kohler. Librairie Payot & Cie.; Lausanne et Paris. 1916.

een Zwitsersche, al werd zij dan ook gedoopt in de kapel der hollandsche ambassade te Parijs. Feitelijk heeft Napoleon Germaine Necker den grootst mogelijken dienst bewezen door haar uit Frankrijk's hoofdstad te verbannen en te dwingen tot terugkeer naar het land harer ouders. Niet slechts rijpten in de (zéér betrekkelijke) stilte van Coppet hare geestelijke gaven, maar in en bij Lausanne en Genève - waar zij haast nog meer huisde dan op het vaderlijk kasteel - vond zij een grooten kring van hoogst begaafde en hoogstaande mannen, ten deele ingezetenen, ten deele opgezetenen - staatslieden, geleerden en dichters uit alle landen - welke aan hare gedachten de richting gaven waaraan wij *de l'Allemagne* en *Corinne* te danken hebben. Had mevrouw de Staël haar eigen neigingen kunnen volgen, zij ware in haar hôtel van de *Rue du Bac* geheel opgegaan in fransch geïntrigeer en gecomplotteer, doch in Zwitserland - toenmaals het meest internationale land ter wereld - vond noodgedwongen haar geest beter voedsel: zij werd zich bewust wat Engeland, Duitschland en Italië beteekenden voor wie de oplossing zocht van dat moeielijkste aller vraagstukken: het brengen van Frankrijk in het rechte spoor.

Op welke wijze mevrouw de Staël hare als het ware universitaire studiën in Zwitserland maakte, is door dr. Kohler nauwkeurig nagegaan en duidelijk uiteengezet. Hij heeft daarbij kunnen gebruik maken van veel wat in zwitsersche familiearchieven berust. Ook de openbare verzamelingen (in welke van lieverlede veel was bijeen gebracht) wachtten slechts op een zoo scherpzinnig en geduldig onderzoeker. Dientengevolge verspreidt zijn arbeid veel licht over tot nu toe duistere gedeelten, en hoeveel ook in lateren tijd over de Neckers en hunne dochter moge geschreven zijn, dit jongste werk mag niet verzuimen te raadplegen, wie die hoogst belangwekkende en aantrekkelijke personen naar waarheid wil leeren kennen.

Nederlanders zullen natuurlijk in de eerste plaats vragen: wat brengt de schrijver voor nieuws omtrent de verhouding tusschen mevrouw de Staël en onze landgenoote Belle van Zuylen? In dit opzicht zal het boek van dr. Kohler teleurstellen. Hoewel een en dertig bladzijden aan mevrouw de Charrière zijn gewijd, blijkt dat Ph. Godet in zijne studie

over *Mme de Charrière et ses amis* (1906) alles mededeelde wat mededeelbaar is. Slechts zijn eenige onjuiste begrippen weggenomen omtrent de verhouding tusschen beide vrouwen. Ook worde aangestipt, dat dr. Kohler niet zóózeer opgaat in zijne heldin, dat hij de verdienste harer *rivale* zoude willen verkleinen. Integendeel, hij stelt *Caliste* boven *Corinne*, wat dan ook uit een letterkundig oogpunt waar moge zijn. Doch wie vraagt bij mevrouw de Staël's werken in de eerste plaats naar letterkundige verdienste!

De arbeid van dr. Kohler heeft voor Nederlanders echter uit een ander oogpunt groote beteekenis. Meer en meer toch voelen wij dat tusschen de kleine staten in Europa gemeenschap van belangen bestaat; dat ook hier geldt: eendracht maakt macht. Alles dus wat het nationaliteitsbewustzijn van eenig klein volk kan versterken, is voor ons van waarde. En eerst in de laatste jaren begint het zwitschersche volk te beseffen, dat het niet is een conglomeraat, doch eene natie. Nog in 1906 stelde het tijdschrift *la Voile latine* aan zwitsersche letterkundigen en kunstenaars de volgende netelige vraag: *La Suisse peut-elle*, *selon vous*, *posséder malgré ses différentes langues*, *une littérature ou un art national*? Zeventien antwoorden kwamen in, daaronder van Frey en Spitteler. Slechts drie van de zeventien luidden bevestigend! Onder dezen bevond zich de historicus van Muyden. Twee der ondervraagden geven toe dat ten minste van eene zwitschersche architectuur sprake kan zijn. Drie laten alles blauw blauw. René Morax antwoordt: *la Suisse est composée de races trop diverses pour avoir une tradition unique et un même idéal. - Ce n'est pas une faiblesse*, voegt hij er tot troost aan toe. Acht anderen ontkennen beslist de mogelijkheid eener nationale kunst. In 't algemeen hellen de in het duitsch geschreven antwoorden sterker naar Duitschland over, dan de in het fransch geschrevene naar Frankrijk.[1)]

Met dat al geloof ik toch dat hetgeen de door hunne talen gescheiden Zwitsers gemeen hebben, van meer beteekenis

1) Merkwaardig ook, dat Zwitserland geen Volks- of Vlaggelied heeft, al bezit het natuurlijk vele vaderlandslievende liederen, daaronder sommige welke in alle drie landstalen gaarne gezongen worden. Doch een eigenlijk gezegde *Hymne nationale* ontbreekt, en eerst door dezen wereldoorlog schijnt de behoefte daaraan te zijn ontstaan. In het najaar van 1915 heeft eene Geneefsche vereeniging in dezen het initiatief genomen (aan veel geeft Romaansch Zwitseland den stoot!) en in alle Kontons rondvraag gedaan naar wat verkieselijker is: een nienw lied met nieuwe woorden of een oud lied, (bijv. het in de protestantsche gezangboeken opgenomen *Cantique suisse*) met eenige wijziging van den tekst. De onlangs ingekomen antwoorden zijn thans in bewerking.

is, dan hetgeen hen naar rechts of links trekt. Gelijk de Reynald opmerkt in de inleiding zijner levendig geschreven *Histoire littéraire de la Suisse au 18e siècle:* de krachten welke in den loop der eeuwen op de republiek hebben ingewerkt, gaven aan de Zwitsers een eigen karakter: *par son protestantisme la Suisse romande diffère de la France*, *par sa vie républicaine la Suisse allemande diffère de l'Allemagne*.

Inderdaad, de Zwitser heeft een eigen geest: *institutions*, *histoire*, *milieu naturel*, *les Alpes*, *Humanisme*, *Réforme*, *voilà les éléments qui ont constitué l'esprit suisse*. (Vervang de Alpen door onze waterwegen en de zee, heeft men dan niet de nederlandsche karakteristiek?)

Die zwitschersche geest blijkt ook uit alle beschouwingen, uit alle handelingen van mevrouw de Staël, en het is de groote verdienste van dr. Kohler dit duidelijk te hebben uiteengezet. Want daardoor verhoogt hij het nationale bewustzijn: die bestaansvoorwaarde der kleine volkeren.

Wie van anecdotes houdt, zal die natuurlijk in dit werk te kust en te keur vinden. Hoe ware anders eene levensbeschrijving mogelijk van deze even geestige als hartstochtelijke vrouw! Ook omtrent hare ouders deelt het boek menige bijzonderheid mede. Een brief van Rosalie de Constant, welke tot nu toe ongebruikt bleef, stelt bijv. dr. Kohler in staat Germaine's vader te zuiveren van - ik wil niet zeggen een blaam, doch wat in hedendaagsche oogen veel erger is: eene belachelijkheid.

Gelijk men weet, had mevrouw Necker bepaald dat haar stoffelijk overschot in alcohol zoude bewaard worden, en had zij haar echtgenoot verzocht geregeld de grafkapel op Coppet te bezoeken, waar zij in een zwart marmeren kuip, zonder deksel, ronddreef *comme une pêche à l'eau de vie* - gelijk een toenmalige spotvogel opmerkte.

Haar aangehuwde achterkleinzoon d'Haussonville heeft in

zijn *Salon de madame Necker* met kleuren en geuren daarvan een griezelig verhaal opgedischt. Doch nu blijkt dat Necker - hoe toegevend ook toen zijne vrouw leefde (eene vrouw in wie hij slechts dit gebrek erkende: er *geen* te hebben) toch verstandig genoeg is geweest om aan dit laatste bevel niet te gehoorzamen. Eerst bij zijn eigen overlijden is het stoffelijk overschot van Susanne Churchod uit de luchtdicht gesloten looden kist overgebracht naar de marmeren kuip, welke door een schot in tweëen gescheiden, in de andere afdeeling zijn eigen omhulsel bewaard.

Zoo heeft dr. Kohler zich ook de moeite gegeven de rechterlijke archieven van Aubonne na te pluizen, ten einde, zoo mogelijk, den datum vast te stellen van het huwelijk tusschen Rocca en de twintig jaren oudere weduwe van den zweedschen gezant. Authentieke bescheiden leerden hem dat die echtverbintenis eerst gesloten werd te Coppet den 10^{en} October 1816 - dus bijna *in extremis!* Uit die acte volgt echter tevens dat reeds den 1^{en} Mei 1811 tusschen de latere echtgenooten gewisseld waren de huwelijksbeloften - beloften, welke, gelijk men weet, in vroeger tijden van bindende kracht waren. Bij dezelfde acte erkenden de echtgenooten hun kind, den 7^{en} Mei 1812 geboren en in het doopboek van Longirod ingeschreven als zoon van Théodore Giles *de Boston en Amérique* en Henriette, *née* Preston. - Niemand minder dan een beroemd Geneefsch geneesheer had het kind ten doop gehouden en voor de valsche inschrijving gezorgd! Zoo blijkt dus zonneklaar de onjuistheid van Rocca's bewering tegenover Bonstetten omtrent het veel vroegere huwelijk, eerst te Coppet en later nogmaals in Zweden gesloten.

Doch dit alles zijn bijzaken. Van hoe groot belang echter dr. Kohler's arbeid is voor wie de geleidelijke ontwikkeling der geniale vrouw wenscht na te gaan, hoop ik later den Gidslezer te bewijzen. Want mevrouw de Staël is ook nu nog voor Nederland van beteekenis als verdedigster van het hoogste goed der volkeren: de vrijheid.

R.P.J. TUTEIN NOLTHENIUS.

Buitenlandsch overzicht.

27 Aug. 1916.

‘België kan slechts een Duitsch of een Engelsch bolwerk zijn.’

DIETRICH SCHÄFER.

Pax Germanica.

De ‘onafhankelijke commissie voor een Duitschen vrede’ te Berlijn, waarvan Prof. Schäfer de leider is, en die verzekert de politiek van den Rijkskanselier te willen steunen, heeft haar program publiek gemaakt. Het houdt bovenstaand motto in, als rechtvaardiging van den eisch, dat België, zooals de afgevaardigde Spahn het namens de groote meerderheid van den Rijksdag uitdrukte, ‘militair, economisch en politiek in Duitsche hand moet komen’. De landen tusschen de Oostzee en de moerassen van Wolhynië moeten ‘aan Ruslands heerschappij worden onttrokken’. Dit is noodig, om in de toekomst veilig te staan tegen verdrukking door Ruslands toenemende bevolking; - het ‘in de hand’ nemen van België is vereischt als waarborg tegen de ‘wraakgedachte’ van Frankrijk, daar dit land zich ook in de toekomst weer bij iederen tegenstander van Duitschland zal aansluiten. ‘Daarom moeten wij ook in het Westen tegenover Frankrijk onze macht uitbreiden. Dat alleen waarborgt ons, dat onze voornaamste vijand, Engeland, met zijn afgunst niet weer onze vreedzame ontwikkeling bedreigt en verstoort. België kan... (zie motto). Daarom eischen wij ook hier,

met den Rijkskanselier, “werkelijke waarborgen” voor Duitschlands toekomst....’

Zoo dit de politiek is van den Rijkskanselier, waarom wordt hij dan toch van conservatieve zijde met grimmigheid vervolgd? Alles ‘in Duitsche hand, militair, economisch en politiek’, van Zeebrugge tot ‘de moerassen van Wolhynië’ - men zou zeggen dat het niet weinig is. Wat willen zijn bestrijders dan eigenlijk meer?

Willen zij inlijving? Wat België betreft, zien de Alduitschers daar niet tegen op; ook Koerland rekenen zij tot hun volksgebied; - maar de rest van het land tot de Wolhynische moerassen kunnen zelfs zij daar moeilijk onder begrijpen. Het ‘in Duitsche hand’ brengen van die gewesten zal ook voor hen wel beteekenen er een vazalstaat te scheppen. Betreft het eigenlijke verschil dus België? Vreezen de lieden, die voortgaan den kanselier met anonyme brochures te bestoken, dat hij dit land niet vast genoeg aan Duitschland ketenen zal?

De kanselier is vaag gebleven. In zijn groote rede van 5 April 1916 heette het letterlijk: ‘Wir werden uns reale Garantien dafür schaffen, dass Belgien nicht englisch-französischer Vasallenstaat, nicht militärisch und wirtschaftlich als Bollwerk gegen Deutschland ausgebaut wird. Auch hier gibt es keinen *status quo ante*. Auch hier kann Deutschland den lange niedergehaltenen flämischen Volksstamm nicht wieder der Verwelschung preisgeben. Es muss ihm eine gesunde, breite, seiner Anlage entsprechende Entwicklung auf der Grundlage seiner niederländischen Sprache und Eigenheit sichern.’

Indien de heeren Dietrich Schäfer c.s. inderdaad recht hebben namens den kanselier te spreken, krijgen *zij* gelijk, die te kennen gegeven hebben voor de in uitzicht gestelde ‘verzekering’ hunner ontwikkeling liever te willen bedanken. Zij weten nu waartoe zij zullen worden ‘ontwikkeld’: tot een ‘bolwerk’.

Barrière; het woord heeft in de geschiedenis van België een gemeenzamen klank. België herinnert zich den tijd, waarin het niets anders dan bolwerk was, niet uit eigen wil, maar krachtens beschikking van een overwinnaar. Het België van na 1830 beschouwde dien tijd als dien zijner

diepste vernedering. Hoe het de toekomst beschouwen zal, die Schäfer c.s. het voorhouden? Hoe, in het bijzonder, Vlaanderen die beschouwen zal?

Is het de taak der 'niederländische Eigenheit' zich militair, economisch en politiek 'in Duitsche hand' te geven? En zoo van Vlaanderen, waarom niet van Nederland?

Het oog, dat België slechts als Duitsch of Engelsch bolwerk zien kan, hoe ziet het eerlang ons?

Was België uitvalspoort der Entente? Men dringt zichzelf en anderen die voorstelling op, bezeten als men sinds jaren is door den 'cauchemar des coalitions' die geen minderen dan Bismarck plaagde; - 'nécessairement' naar hij zich verdedigde, toen men het hem verweet. Dat gebeurde in 1878. Thans heeft de cauchemar zich verdicht tot gruwelijke werkelijkheid. Zonder Duitschlands toedoen?

Wij in Nederland behooren voor oogen te houden dat de volgende toepassing van de leer van de 'Präventivkrieg' zeer goed ons gelden kan. Die leer wordt meer en meer geconsacreerd als de nationale bij uitnemendheid. 'So gab Bismarck,' schrijft daareven Meinecke in een 'Einleitungskapitel einer historisch-politischen Einführung in das öffentliche Leben der Gegenwart'[1], als hij tot de Emser dépêche genaderd is, 'so gab Bismarck dem deutschen Volke nun die mächtigste Lehre seiner Staatskunst. Sie besteht darin, dass Deutschland, wenn es in seiner ringsum gepressten und gefährdeten Lage nicht wieder seinen Atemraum-verlieren will, jedem ungebührlichen und feindseligen Druck von aussen mit vulkanischer Kraft sich entgegensetzen muss und nicht zögern darf, bis ihm das Messer an der Kehle sitzt. Preussen nach 1805 hatte erfahren, was es heisst, diesen Moment zu versäumen. Friedrich der Grosse 1756 dagegen hatte schon wie Bismarck gehandelt, und Deutschland hat 1914 in beider Geiste den rechtzeitigen Abwehrkampf auf sich genommen.'

Reeds een vrees voor mogelijk misbruik van neutraal gebied door zijne vijanden maakt een Duitschen inval in dat gebied 'rechtzeitig'; wij mogen het ons voor gezegd houden.

1) Sonderabdruck aus der Internationalen Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik (Leipzig, Teubner).

Duitschland heeft er het België van 1914 niet op aangezien dat het zich tegen het misbruiken van zijn gebied door de Entente tot een marsch naar den Rijn zou hebben verzet. België wijst de beschuldiging, dat het tot handlangersdiensten aan Duitschlands vijanden bereid zou zijn geweest, met verontwaardiging van zich, en de stukken, die Duitschland te Brussel heeft gevonden, hebben het gegronde dier beschuldiging niet kunnen aantoonen. Geen onrechtmatige daad van België, alleen de mate zijner vrees is voor Duitschlands gedrag beslissend geweest.

Dit België van vóór Augustus '14 nu is, aangezien het geen Duitsch bolwerk was en niets anders dan òf Engelsch òf Duitsch bolwerk zijn kan, dus een Engelsch bolwerk geweest?

Engeland voorziet zijn bolwerken dan wèl slecht. Heel anders dan Duitschland het de zijne doet, zijn zij hem eenmaal in handen gevallen.

Duitschland begrijpe echter één ding wel. Het moet kiezen of deelen. Òf de zware hand niet van België afgetrokken; het ingericht als bastion; vertrouwd op het Duitsche geschut, dat Duitschers bedienen zullen op zijne wallen; - òf in de 'niederländische Eigenheit' eene kracht gezien die zelf zich de Entente van het lijf kan houden. Het een gaat niet samen met het ander. *Gelooft* Duitschland in die 'Eigenheit', het late haar 'militair, politiek en economisch' vrij. Gelooft zij er niet in, het losse het Belgische vraagstuk op in den zin van Dietrich Schäfer, - *maar zal dan te eeniger tijd ook voor het Nederlandsche vraagstuk staan*. Is België onneembaar bastion geworden, dan zal voortaan de Nederlandsche zelfstandigheid de 'Schönheitsfehler' van den Duitschen vrede zijn, en zal vroeg of laat in de bureaux aan het Plein geschommeld worden naar de documenten, die *onze* schuld zullen moeten bewijzen.

'België kan slechts bolwerk zijn' beteekent: 'die gesunde, breite, seiner Anlage entprechende Entwicklung des niederländischen Volkstums' is maar een praatje; de Dietsche stam is goed genoeg om te worden *bezeten*.

Ons behoud ligt in de overtuiging, die wij zullen kunnen wekken, bij Duitschland en bij anderen, dat wij meer dan bolwerk in den zin van Schäfer zijn: dat wij in het bezit zijn

van eigen weerstandsvermogen. Tot het levendig houden dier notie behoort zeer veel: een groote mate van tucht in militair en geestelijk opzicht. Een tucht die terughoudt van alle dreigement. Niet van de waarschuwing, dat wij de beleediging, den Nederlandschen stam in het manifest-Schäfer aangedaan, diep gevoelen. Duitschland *kan* dien stam als dekking behouden, doch alleen, als het zich te matigen weet. Dien stam bij *zijn* 'Volkstum' in te lijven gaat boven de kracht zijner kanonnen, en wat Schäfer raadt met België te doen, is op dien noodlottigen weg de beslissende stap. Die den Dietschen stam de kracht ontzegt zelf tegen zijn 'Verwelschung' te waken, zal eerlang de proef moeten nemen of hij zich verpruisen laat. Wij gelooven, zonder vijandschap, in volkomen loyaliteit tegenover den Duitschen nabuur, met den meest mogelijken ernst de proef te moeten ontraden. Wij willen en kunnen Duitschlands eerlijke buur, nimmer zijn onderdaan zijn.

Wat een man van Schäfer's geestelijken rang manifesteert, is altijd van belang; - maar ontneemt geenszins haar belang aan de vraag, of het er naar uitziet dat hij de rekening, die hij der Entente aanbieden wil, betaald zal krijgen.

De mogendheid, die voorwaarden als deze, reeds voorlang geventileerd, met de meeste beslistheid afgewezen zag, heeft sedert geen vorderingen gemaakt. Integendeel, zij heeft zich te weer te stellen tegen aanvallen op onderscheiden fronten. Zij doet het met bewonderenswaardige kracht en uithoudingsvermogen, zij doet het in versterkingen, opgericht meest mijlen ver in 's vijands land, en die slechts op enkele punten, zeer langzaam, een weinig afbrokkelen, nergens gevaarlijk doorbroken worden. De Engelschen staan - voor Thiepval, Courcelette, Martinpuich; hetgeen zeggen wil, dat zij, in twee maanden, precies de helft van den afstand van Albert tot Bapaume hebben afgelegd. Moeten zij op deze wijze komen te Maubeuge, te Namen, te Luik? Om van Keulen niet te spreken.

Een algemeen offensief in het Westen blijft uit. De geallieerden knabbelen aan het Somme-front over een breedte van enkele tientallen kilometers; de Franschen verschaffen zich, met de grootste inspanning blijkbaar, een ietsje meer

adem voor Verdun, en dit blijft al. Alleen kan men, gezien het getal hunner reservetroepen (dat met name bij de Engelschen nog lang niet uitgeput is), het vermoeden uitspreken, dat zij in het najaar zullen blijven vermogen, waartoe zij thans in staat zijn; dat wil zeggen: voor den *Engelschen* vrede niet genoeg.

De ontruiming van Görz beduidt voor de Oostenrijkers in Istrië blijkbaar nog niet het begin van het einde; - en, na de bezetting van Stanislau, schijnt er in den Russischen vooruitgang in Galicië stilstand gekomen, terwijl zij benoorden de Pripetmoerassen niets gewonnen hebben.

In Klein-Azië geen beslissing; evenmin tot dusver in Duitsch-Oost-Afrika, al maken de Engelschen daar eenige vorderingen.

Het Balkan-schiereiland schijnt het tooneel te moeten blijven van voor de Entente beschamende voorvallen. De macht van Sarrail heette te worden gereserveerd voor het oogenblik, waarop hij de hand zou kunnen reiken aan de Russen, die uit de Dobroedsja zouden opmarcheeren tegen Bulgarije; in afwachting daarvan nam Sarrail aan het offensief op alle fronten tegelijk, waarvan men de overwinning hoopte, voorshands geen deel. Roemenië zou eerst bijvallen. Niet alleen verroert Roemenië tot dusver geen lid, maar in plaats van een eindelijk aangekondigd offensief van Sarrail is een offensief der Bulgaren gekomen, die vorderingen hebben gemaakt aan weerszijden van het door hem ingenomen front, zonder dat het veroverd terrein hun met eenige kracht werd betwist. Deze gebeurtenis beteekent nog volstrekt niet den val van Saloniki; maar maakt, ook indien alles der Entente op den Balkan verder medeloopt, de voorgenomen bedreiging der verbindingslijn Berlijn-Konstantinopel al weer heel wat moeilijker. Zoolang er Bulgaren op zijne beide flanken staan, zal Sarrail slechts over een gedeelte zijner macht vrij beschikken. En Griekenland tot vijandelijkheden tegen de Centralen te overreden schijnt als een hopeloozer onderneming te moeten worden beschouwd dan ooit.

't Kan verkeeren; wij zijn nog lang niet aan het einde. Maar dat de mogelijkheid 't zij van een Duitschen, 't zij van een Engelschen vrede zich tot dusver afteekent, moet worden ontkend. En zoolang dit niet het geval is, blijft de hoop leven - op een *Europeeschen* vrede.

C.

NASCHRIFT. (28 Augustus). - Breêro, heb dank. Roemenië roert alle leden. Thans vraagt men zich nieuwsgierig af, van welke verdedigingsmiddelen, in mannen en geschut, Oostenrijk het van nature zeer sterke Zevenburgen mag hebben voorzien; of er Russen op sprong staan tegen de Bulgaren, en of deze laatsten op alles voorbereid zijn aan den Donau, zooals zij het bleken tegen Sarrail. - Kawala is hun gisteren in handen gevallen en onmiddellijk hebben Engelsche oorlogsschepen het vuur op die stad geopend. Doch het belang van dit feitje uit de krijgsgeschiedenis van den Zuidelijken Balkan zinkt in het niet bij dat der gebeurtenissen, die de eerstvolgende maand of maanden te zien geven kunnen bij en benoorden den Donau.

C.

Bibliographie.

Ausgelöste Klänge. Briefe aus dem Felde über antike Kunst. Von André Jolles, Leutnant der Landwehr. Veröffentlicht von Ludwig Pallat. Berlin 1916, Weidmannsche Buchhandlung.

Wie, nu omstreeks twintig jaar geleden, in eenige betrekking heeft gestaan tot den kring van Tak's *Kroniek*, zal bij het lezen van dezen titel even dralen en terugzien. Hoe ver ligt die Amsterdamsche tijd nu al van ons af. In het kwade licht van het gruwelijke heden schijnt hij wel heel helder en blij. Met zooveel glans, die toen dageraad scheen, zooveel verwachting, die vervloog.

Niemand leek in die dagen zoo innig vervuld van middeleeuwsche kunst, niemand zoo latijnsch van geest en tegelijk zóo hollandsch als de jonge auteur van 'Primitieven'. - Wie hem toen voorspeld had, dat hij, als pruisisch luitenant, uit het land der kathedralen, brieven zou schrijven over de grieksche tragedie!

Maar het leven is machtiger dan een jeugdige kunstneiging, en daar liggen ze. Het zijn brieven, tusschen 8 Januari 1915 en 30 Januari 1916 van het front in Champagne geschreven aan zijn vrouw en zijn oudste dochtertje, niet bestemd voor publicatie. Wie zal de geestkracht niet bewonderen van iemand, die bij het afstompende krijgsleven zich kan concentreeren, om in een eenvoudige onderwijzing, sober en têer, zijn lieven thuis te sterken met het besef van beter en blijder dingen dan de zorgen van den oorlogstijd of de jammerlijke genrestukjes van het front, zooals de anderen ze schrijven. Over den oorlog niet anders dan een enkele kreet om vrede, vrede, vrede; en soms de blijken, hoe zwaar het viel, om temidden van den dienst en de ellende, bij Aristophanes en Euripides te blijven. Het hoofdonderwerp is de grieksche tragedie, met name Aeschylus, maar

de opschriften boven de bladzijden geven aan, hoe vagabondeerend, met groote sprongen, telkens afgebroken, de brieven dat onderwerp behandelen: ‘Architektur, Stil, die Maske.’ Wie zich herinnert, welke denkbeelden Jolles eens voorstond ten opzichte van Vondelopvoeringen, zal met levendige vreugde ervaren, hoe die denkbeelden, in kern nog dezelfde, zijn gegroeid en gerijpt aan een rijker en grooter stof, op een nooit gestaakten zwerftocht door de wereldliteratuur, door de kunst van alle tijden, door den mythus en de ethnologie van alle volken. Er is in deze brieven, geïmproviseerd als ze zijn, niettemin iets monumentaals. Het is geen philoloog, die hier spreekt, en ook geen letterkundige. Ook eigenlijk geen dichter; het zijn geen ‘Dichtergedanken’, zooals de heer Pallat in zijn strofen ‘Zum Geleit’ ze noemt. Het is het gezicht van een, die in het diepste wezen een bouwer is.

Hier voor het eerst blijkt voor een wijder kring die eigenschap, welke het persoonlijk verkeer met Jolles altijd zoo prikkelend en levenwekkend heeft gemaakt: zijn onvergelijkelijke gave om te doceeren zonder ooit in het minst een schoolmeester te zijn.

Wij hadden dien geest hier in Nederland zoo goed kunnen gebruiken. Menigeen zal met ons een gevoel van spijt niet kunnen onderdrukken, dat het duitsch werk is, wat voor ons ligt. Het eenige, wat ons als een kleine voldoening overblijft, is, onze afgunst te verhalen op den goeden vriend, die de brieven (buiten des schrijvers weten, meenen wij) in het licht gaf, en tot den heer Ludwig Pallat te zeggen: hoor eens, waarde heer, gij hadt uw ‘Zum Geleit’ en den omslag aan ons, zijn hollandschen vrienden, moeten overlaten.

J.H.

[Vierde deel]

Het keerpunt der Vlaamsche beweging.

Ik behoor niet tot de wankelmoedigen, die aan het lamenteeren gaan dat de Vlaamsche Beweging ten ondoeme is opgeschreven of dat het Vlaamsche volk gehavend of vernederd uit dezen wereldschokkenden oorlog te voorschijn komen zal. Daargelaten nu de verwachtingen, die ik koester aangaande de vermogens, welke nog tot ontwikkeling kunnen gebracht worden in het Vlaamsche volk, heb ik, in de huidige omstandigheden, volle vertrouwen in de innerlijke levensvaardigheid van ons gezond gebleven volk.

Die levensvaardigheid kenden wij haast alleen uit de geschiedenis. In dezen oorlog is zij echter, onder onze eigene oogen, even krachtdadig gebleken als zij in vroegere eeuwen ooit geweest is. Aan het Belgisch front, in de vrijwillige ballingschap, in de gevangenschap, en ginder in het bezette gebied toonen de Vlamingen, tegelijk met de Walen, dat zij nog de moreele waarden kunnen verkiezen boven het stoffelijk bezit. De korst der minderwaardige hoedanigheden is losgebroken en de volksziel openbaart haar diepste ondergronden, waaruit in deze donkere tijden de heldere vlam oplicht van het oude ideaal van vrijheid en recht.

Onze Vlaamsche jeugd, vooral onze Vlaamsche studentenjeugd, die uit haar droomerige verliefdheid voor Vlaanderen is opgeschrikt door het losbranden van vijandelijke kanonnen en plotseling door haar eigen geweten vóór de vraag gesteld werd of de liefde voor haar volk iets meer was dan een stemmingsvol woord, of zijzelf den zedelijken moed

had voor het vrije leven van haar volk ook het offer van haar eigen jong leven te brengen, - onze Vlaamsche jeugd heeft, in bescheiden offervaardigheid, zonder te wachten op een ordewoord, mooie leuzen in heerlijke daden omgezet. Door dit individuëel opspringen ter verdediging van het vertrapte recht en de bedreigde vrijheid en door haar kloekheid te velde of in de loopgraaf heeft zij het onwrikbaar bewijs geleverd van de wèldoende kracht, die uitgegaan is van de studentenbeweging op het jonge geslacht der Vlaamsche intellectueelen, wier jongelingsleven zij heeft kunnen vullen met de geestdriftige betrachting van een plicht tegenover de gemeenschap.

Daarnaast verschijnt ons, eveneens glanzend als edel staal, het uithoudingsvermogen en de trouw van het volk zelf aan zijn vaderland. Wij waren ei zóó na bij den dood - en nooit bleek ons volk levensvaardiger dan nu. Het gaat met de moreele krachten, die in een volk schuilen, als met alle goede dingen, die men hoe langer hoe meer waardeert naarmate de beproeving de deugdelijkheid ervan openbaart. Vooral bij de zelfbewusten onder ons volk is in deze tijden een deugd naar voren gekomen, die van groote beteekenis worden kan voor de verwezenlijking van al wat er aan mogelijkheden in ons volk opgesloten ligt: het is de zwijgzaamheid, ook in het lijden, de stille en stage accumulatie van krachten, die uitstralen zullen in de dagen der vrijwording. Veruit de overgroote meerderheid der Vlaamschgezinden heeft zich een vast oordeel gevormd over wat haar te doen staat nu en na den oorlog: zij blijft, als de volksmassa, getrouw aan haar aard en getrouw aan haar land, getrouw ook aan den godsvrede, dien de Vlamingen als de Walen, zonder dat daartoe onderlinge afspraak noodig was, gezworen hebben tot redding van hun besprongen land, - en zij beiden hun tijd.

Maar de misverstanden, de verdeeldheden, de scheidingen? Laten wij de vooruitzichten betreffende de toekomst van een geheel volk niet bepalen naar de enkele individuëele uitlatingen. Uit het bezette België kunnen wij, daarbuiten, slechts de stem vernemen van hen, wier gezegden de Duitschers kunnen uitbuiten ten voordeele van hun politiek demoralisatie-systeem: de verzwakking van België door het stoken van tweedracht.

Laten wij ook niet te licht oordeelen. Ons trouw gebleven volk onder de bezetting en aan het front zal mondiger uit den strijd te voorschijn komen, en wij kunnen het aan dat volk overlaten om ter verantwoording op te roepen de Vlaamschgezinden, die niet zouden gezwegen hebben wanneer zwijgen een teeken van sterkte, trouw en doorzicht was, en de Vlaamschgezinden, die niet zouden doorgesproken hebben, wanneer spreken voor hen plicht was om de eersten tot zwijgen te brengen.

Zooveel trouwens van wat wij afkeuren - als het berekenen en dralen van leiders, die naar uitwegen zochten, de argeloosheid waarmede sommigen zich als kinderen lieten verschalken, het vooruithollen van anderen in onbesuisde voorvarendheid, het enggeestig wanhopen, dat enkelen deed dobbelen en groot spel wagen - vindt het niet zijn oorsprong in de gebreken van den Vlaamschen taalstrijd zelf, zooals die vóór den oorlog in de groote Vlaamsche Beweging gevoerd werd op politiek gebied, naast de meer cultureele werking van de intellectuëelen?

Het wil me voorkomen dat in deze beroering de Vlaamsche Beweging een zuiveringsproces doormaakt. Het is nu de geschikte tijd om objectief tegenover haar te gaan staan en een ernstig onderzoek te doen.

* * *

In het ijveren voor een eigengeaarde beschaving in Vlaanderen kwam natuurlijkerwijze het meest op den voorgrond de taalstrijd, die het luidruchtigst was.

In dien taalstrijd werkten alle krachten centrifugaal. Wat gedaan werd, deed men aan de oppervlakte en het ontbrak dien strijd aan de verdieping en de condenseering, die bij elke volksopbeuring onmisbaar is. Het is dit gemis aan diepte, dat door de Nederlanders steeds zoo sterk gevoeld werd en dat belet heeft dat onze zaak in Holland de warme en algemeene sympathie verwierf, waarop zij recht heeft. Dit gemis kunnen nu ook de Vlamingen, in dezen tijd, pijnlijker dan ooit vaststellen.

Tijdens den oorlog liep ons heele leven spaak. Onze gemeenschap werd uit elkaar geslagen. Elk stond met zich-

zelf en zijn geweten alleen, en wie in zijn nood aanleuning noodig had, kon die alleen vinden bij een kleine groep in zijn onmiddellijke omgeving. Nu was de groote drijfkracht weg van de uiterlijke bedrijvigheid in den taalstrijd: geen vergaderingen, landdagen, congressen, huldigingen, herdenkingen, feestelijkheden, optochten, meetingen; geen dagorders, protesten, plechtige verklaringen; geen dagbladen, strijdbladen, tijdschriften; niets van dat alles, waarmee men de ietwat kunstmatige opjaging verwekken wou van het nationaal Vlaamsch bewustzijn.

Toch bleef de Vlaamsche Beweging onverpoosd doorwerken. In het gemoed en den geest van elken Vlaamschherworden Vlaming, in de opoffering van de Vlaamsche jongens aan het front en de toewijding van de Vlamingen aan de belangen van hun land en volk, in haar veroveringen dag aan dag op de vooroordeelen in vele Belgische kringen tegen haar gekoesterd, in het winnen van het recht voor de Vlamingen om na den oorlog niet meer op te eischen wat hun toekomt, maar dit te aanvaarden als een belooning en erkenning voor wat zij getoond hebben te kunnen zijn en te kunnen verrichten.

Maar de taalstrijders onder de Vlaamschgezinden waren hun houvast kwijt geraakt. Zij waren al bijzichtig geworden door het aanhoudend staren op het taalfacet der Vlaamsche Beweging, en, nu wijde verschieten van nationaal en internationaal leven opdoemen, zien zij in de verte niets dan een doezeling van onzekerheid, die hen wantrouwig maakt tegen hun eigen menschen. Enkelen hebben ten slotte, in hun verbijstering, weer naar den leiddraad gegrepen, waarlangs zij voortschoven. Een paar dwaze voorspellingen van onverantwoordelijke franschdollen zijn hun een voldoende aanleiding geweest om hun beweging door te zetten alsof er nooit een vreemde vijand in hun land was binnengedrongen en alsof daardoor de problemen van inwendige politiek niet van nieuwe zijden belicht werden. Zij vragen zich niet af of de beproeving het Belgische volk en zijn regeering - deze van nu en die van straks - niet de belangen der Vlamingen beter dan vroeger zal doen inzien en waarnemen, en zij lijken niet de noodige aandacht besteed te hebben aan de vraag of hun optreden in de huidige omstandigheden niet

naar andere punten leiden zal dan naar hun doeleinde.

De Vlamingen met koeleren geest oordeelen er anders over. Zij voelen nu wat een schatten aan volkskracht er dag aan dag verspild werden aan het straatleven in de Vlaamsche Beweging. Het ligt geenszins in mijn bedoeling op smalenden toon te spreken over de strijdbeweging en allerminst op die der Vlaamsche studenten. Nog voel ik, in deze dagen van spanning, in mijn gemoed de warme welligheid na van de zalige geestdrift door de jongeren uitgejubeld, als zij in hun geslacht den deesem voelen opkomen, die hun volk zal doen rijzen. De jongeren hebben enkelvoudige begrippen en uitbundige stuwkracht. Zij zijn de durvers, die blijmoedig op weg gaan naar nieuwe verten, en, droomers als zij zijn, maken zij den tocht lichter door het bezingen van den sterrenhemel. Zij zijn de voortvarenden, die scheldnamen als eeretitels opvangen, en in hun kampvaardigheid juichen om de hindernissen, omdat zij weten dat strijden leven is en zij aan den lijve het genot van 't strijden zelf voelen. Het dagelijksch leven echter was er steeds te gauw bij om hen te verlammen in zijn drentelgang. De meesten vergaten de schoone droomen. De besten kwamen tot klare bezinning en ijverden voortaan rechtstreeks voor het welzijn van hun volk. Er waren er ook die den ouden roes van romantische begoocheling nog voelden naruischen in hun hoofd en niet wilden weten van bezadigdheid, die hun idealen aan de werkelijkheid aan zou passen. Doch hun ontbrak voortaan het enthusiasme der jeugd en de fascineerende zekerheid dat zij dan toch het lang betrachte zouden bereiken, en hun wat onbesuisde luidruchtigheid werd de ‘bombarie’ der taalbeweging, die August Vermeylen reeds aanklaagde nu twintig jaar geleden.

Ik heb alle achting voor de persoonlijkheid van deze flaminganten, want ik weet dat zij zich voor hun overtuiging in stukken zouden laten kappen. Maar zij zelf, die ten slotte toch strijders zijn voor waarheid en hechtheid, kunnen het niet kwalijk nemen dat ik in gemoede vraag: Is er op de wereld een groep menschen, die zich zoozeer dronken zuipen aan eigen veel- en welsprekendheid als de taalstrijders onder de Vlamingen? Werd ergens zooveel getooverd met idealen, wier omlijning vervloeide en die slechts van aard zijn

om geheel te vervluchtigen als zij in aanraking komen met de werkelijkheid, waarop zij moeten aangepast worden? Werd er ergens meer gegoocheld met het beeld van de grootheid van voorvaderen, die men zich in geenen deele waardig maakte? En hoe zuidersch was de beteekenis, die men hechtte aan betoogingen! O, 't was heerlijk om te zien en te hooren: het wapperen der kleurige vaandels, het roezemoezen der menigte, het zingen der scharen, het schetteren der fanfaren, het beieren der klokken - en daarbovenuit het galmend woord der redenaars. Het was heerlijker nog om er aan mee te doen, er in op te gaan en te droomen dat men de ziel van het Vlaamsche volk aanvoelde. De redenaars hadden het steeds over den wil van het geheele volk en de verslaggevers over een zee van volk. Doch men scheen te vergeten dat naar een betooging van 5000-10000 menschen, in de stad, waar zij plaats greep, tienduizenden, honderdduizenden met koele onverschilligheid toekeken - wie was de eigenlijke zee van volk? - en dat de luidruchtige branding van geestdrift, allengs voortschuivend, ging uitsterven over het vlakke strand der werkelijkheid.

De werkelijkheid?

De lagere volksklassen, waaraan de Vlaamsche taalstrijd zich met altruïstische bedoelingen het meest gelegen laat zijn, bleven haar gang gaan, gebogen over den grond en den dagelijkschen arbeid. Daar is het harde werken om de korst brood, het voortbrengen van grove producten, die weinig winst opleveren. Daar is het gebrek aan verlangen naar geestelijke ontwikkeling en de zucht naar grove ontspanning. De arbeiders wilden haast niet weten van de Vlaamsche Beweging, die zij niet begrepen en niet begrijpen konden, omdat zij in hun dagelijksch verkeersleven zoo verre afstonden van de flaminganten.

De kleine burgerij had alle gevoel van eigenwaarde haast geheel verloren en zocht haar geluk in een dwaas navolgen van de hoogere standen.

De geleerden, de grootnijveraars, de handelaars, de magistraten, de rijken, de politiekers, - de werkelijke bestuurders van het volk, zij waren niet steeds onwillig om voor het mindere volk te zorgen, maar begrepen niet altoos hoe de wisselwerking moest gebeuren, en bleven opgesloten in hun

Fransche beschaving. Naar de Vlaamsche Beweging keken zij omlaag, vernamen er niets van dan, wanneer bij vlagen de weergalm van een luid rumoer tot hen doordrong. Zij kenden de Vlaamsche Beweging niet. Slechts de politieke leiders neigden bij poozen, noodgedwongen, het oor naar de stem der taalstrijders. De Vlamingen, die in den beschaafden stand van hun eigen volk wouden verkeeren, namen den algemeen geldenden Franschen beschavingsvorm geheel over. En de Vlaamschblijvende Vlamingen, die, in de beschaafde omgeving, niet hun eigen aard wouden verloochenen, waren gedoemd om er een tweeden Franschen beschavingsvorm op na te houden, wilden zij zich niet vooralsnog tevreden stellen met hun eigen kring.

Het was nu de taak der Vlaamsche Beweging om met practische middelen wijziging te brengen in deze werkelijkheid en de voorspoedige ontwikkeling van ons volk op verstandelijk, economisch en zedelijk gebied te bewerken. Met pathos kon men in zulke werkelijkheid niet ingrijpen. De opvatting, die vele taalstrijders nog van de Vlaamsche Beweging hadden, was niet geschikt om hen veel practisch werk voor de ontwikkeling van hun volk te doen verrichten. Zij beeldden zich in dat door ‘vervlaamsching’ ons volk alles worden zal wat het vermag te worden: was eenmaal de Vlaamsche taal doorgedrongen bij hoog en laag, dan scheen het heele ontwikkelingsproces van een veelbelovend volk zich van zelf te zullen voltrekken, zou het feitelijk reeds voltrokken zijn. Men vervlaamschte den tekst der wetten, en sloeg er geen acht op of die wetten den volke ten bate waren. Men vervlaamschte het bestuur, en liet het bestuur verder zijn gang gaan. Men deed de wet eischen dat alle Vlaamsche kinderen hun onderwijs in het Nederlandsch zouden ontvangen, en maalde er weinig om of de ontwikkelingsmiddelen van goed gehalte waren, wanneer maar de moedertaal als voertaal van het onderwijs aangewend werd. En de Vlaamsche hoogeschool zou het heele werk der Vlaamsche Beweging ‘bekronen’, maar men bekommerde er zich te weinig om wat zij innerlijk waard zou zijn, alsof iemand, òmdat hij zijn hooger onderwijs ontving in zijn moedertaal, dáárdoor reeds een werkelijk ontwikkeld en beschaafd man is, die een voordeel en een eer zal zijn voor zijn volk.

Aldus ontbreekt er diepte in de leidende begrippen bij de massa in de Vlaamsche taalbeweging.

* * *

Dit gemis aan diepte wordt men nog erger gewaar in de tactiek zelf, die door vele Vlaamsche strijders gevolgd wordt om in het Vlaamsche volk weer gezonde toestanden te doen heerschen.

Men klaagt aanhoudend steen en been over het lijden en de achterlijkheid van het Vlaamsche volk en werpt daarvan de schuld voor een heel klein deel op de historische omstandigheden en voor een groot gedeelte op de staatsregeering - en tevens verwacht men alle heil van een woord en een daad van het gezag.

Wij kunnen historische bedenkingen daarlaten en den toestand beschouwen zooals hij nu eenmaal geworden is.

De schuld van de regeering? Ik waag het te zeggen: de schuld van ons zelf. Een volk heeft de regeering, die het verdient. Dit is een axioma zoo oud als de straat, en in een land, waar alle macht uit het volk komt en de burgers hun vertegenwoordigers zelf verkiezen, is dit zeker waar. Maakt uw volk beter, en de regeering wordt vanzelf beter. Hebt gij daartoe te weinig vat op uw volk, tracht dan van zulk een gehalte te worden dat uw volk zich in werkelijkheid door u laat leiden. Nu loopt gij langs omwegen. Wat gij door voorbeeld en overreding, door stagen invloed van persoon op persoon moest bewerken, wilt gij bereiken door het opleggen van wetten. Gij dwingt de regeering de vervlaamsching op te dringen aan de verbasterde en onverschillige Vlamingen - die alsnog de meerderheid zijn in Vlaanderen. Hoe kan het u dan verbazen dat gij aanhoudend te klagen hebt over het niet eerbiedigen van die wetten door de geboren Vlamingen zelf, over den geweldigen tegenstand van de franschsprekende Vlamingen? Hoe deugdelijk de Vlaamsche wetten ook zijn en hoe goed ook bedoeld - zij kunnen niet het gezag hebben eener noodwendigheid die het geheele Vlaamsche volk zou gevoelen.

Uit de volkskern zelf moet de volkskracht zich ontwikkelen. Uit het volk zelf moet de kracht opgroeien om iets te zijn

dat wat beteekent, dat achting afdwingt, dat rechten verovert. Als al de Vlaamschgezinden het er eens op toelegden om met aanhoudende inspanning, allereerst elk in zichzelf, een vruchtdragenden groei van het eigen volkswezen direct te bespoedigen, dan zou dit volkswezen uit eigen drang en macht wel alles breken wat zijn groei belemmert - en alle taalwetten kon men meteen opbergen.

Waarom steeds de schuld van onze verbastering en halfslachtigheid van ons afwentelen? Waarom beschuldigen wij uitsluitend de regeerders het volk te verdrukken, als dit volk zichzelf in den hoek duwt? Met welk recht eischen wij van anderen oprechten eerbied voor onze taal op, als wij zelf niet ons ten uiterste inspannen om ze zoo te spreken en te schrijven dat iedereen er eerbied voor mòèt hebben? Waartoe die stereotype klachten over de achterlijkheid van ons volk, als wij allen rechtstreeksch zoo bitter weinig doen om het vooruit te stuwen? Waarom wordt naar de Vlaamschgezinden te weinig geluisterd èn door de regeerders, èn door de leidende standen, èn door de massa? Waar is ons prestige? Wat schenken wij, vlaamschgezinde Vlamingen, aan de wereld? Geen beroep op ons groot verleden kan hier helpen: de huidige zwakkere Vlamingen komen er door in het ongelijk. Laten wij ook niet te zeer roemen op het beschavingsstadium, waartoe enkelen onder ons zich reeds opgewerkt hebben; laten wij liever, wij, menigte bewuste Vlamingen, ons vergelijken met onze ‘gelijken’ in andere landen en bescheiden werkzaam blijven aan onze eigene ontwikkeling. Dan wordt het volk gebaat met onzen invloed - en zal het zelfbewust willen worden als wij.

Minder negatief werk, meer positieve daden: dat zou aan de Vlaamschgezinden en aan hun beweging uitstekend te stade komen. Men heeft in het verleden te veel gedacht om aanvallen, waar allereerst noodig was onszelf te verstevigen. Eilaas, dit negatief optreden is een hebbelijkheid van onzen volksgeest - Vlaamschen als Belgischen volksgeest. En het ziet er nog niet naar uit of deze hebbelijkheid door het oorlogslijden uit ons karakter zal geroeid zijn. Worden wij nu alweer niet gewaar dat de massa in de eerste toekomst na den oorlog er haast uitsluitend op uit zal zijn om allen vijandelijken invloed te weren buiten het land, en

zal vergeten zichzelf sterk te maken door oprechte eensgezindheid te bewerken, door vertrouwen in onszelf te vestigen, door het gehalte van onze nijverheid en onzen handel te verhoogen, door grootere geestesontwikkeling en betere arbeidstoestanden te verwekken, door de hoogte te bestijgen van de tijdvereischten, zoodat wij het, dank zij ons eigen initiatief en onzen sterken geest van zelfstandigheid, stellen kunnen zonder welken invloed ook van buiten en zonder welke hulp ook van buiten? Evengoed als voor de herwording van België is het voor de herwording van Vlaanderen te doen om het vertnnigen van de kern.

En als de Vlaamschgezinden het Vlaamsche volk willen maken tot een volk dat in *al* zijn standen een psychologische realiteit wordt, een vaste groepeering van bewuste en onbewuste krachten van enkelingen met een zelfde taal en zelfde gebruiken, een volk, dat in het staatsverband België en in de wereld al zijn mogelijkheden vrijelijk en rijkelijk kan ontwikkelen, dan moeten zij zichzelf opwerken om gezamenlijk te worden een ruime en werkelijk intellectueel hooger beschaafde stand, die zijn passende plaats verovert in de Belgische maatschappij en in de internationale wereld. Al de rest zal vanzelf volgen: de achting bij hoog en laag voor hen zelf, die ook achting zal verwekken voor hun streven; de navolging bij hun eigen volk; - en het ontwikkelde, zelfbewuste, krachtig willende Vlaamsche volk zal zijn rechten hebben: want niemand zou het die willen of durven betwisten, - en, waagde iemand het te doen, het volk zou er over heen gaan.

* * *

De Vlaamsche Beweging staat op een keerpunt. Van de hoogte, waarop zij zich heft om den toestand te overschouwen, en van de richting, die zij inslaat, hangt haar toekomst en die van het volk af. Het gaat met het leven van een volk als met dat van een enkeling:

> There is a tide in the affairs of men
> Which taken at the floods, leads on to fortune;
> Omitted, all the voyage of their life
> Is bound in shallows and in miseries.
>
> (SHAKESPEARE, JULIUS CAESAR).

Een feit dat men niet wegcijferen kan is dat de Vlaamsche Beweging geen zin heeft zonder het Vlaamsche volk, en dat dit Vlaamsche volk zelf zich niet houden kan en niet houden wil buiten de samenleving in het Belgisch vaderland: de mislukking van de pogingen der Duitschers om de Vlamingen tot ontrouw jegens België te verlokken is daar om het nogmaals te bewijzen. De trouw der Vlamingen heeft de scherpste beproeving doorstaan. Uit zijn weeën zal ons vaderland een toekomst baren, die zich - naar het rustig oordeel althans van vooraanstaande Belgen - zal moeten aanpassen aan de diepere strevingen van den samengestelden aard van het Belgisch wezen. Wij zien het onder onze oogen gebeuren. Reeds zijn vele verhoudingen gewijzigd, de politiek is aan het keeren en de volksgeest vernieuwt zich in de besten onder ons.

Het is een onafwendbare noodzakelijkheid voor de Vlaamsche Beweging dat zij op haar beurt zich vernieuwe. Ik vertrouw dat zij dit zal kunnen. De groep Vlaamschgezinden, die op het huidig oogenblik de wanhoopspolitiek voorstaan om van den landvijand, die daarbij de bedoeling heeft België te verzwakken door burgertwist, een Vlaamsche hoogeschool te aanvaarden, welke zij in België doorhun eigen kracht konden veroveren, zij zijn de heksluiters van de politieke periode der Vlaamsche Beweging, die gevolgd is op het historisch-letterkundig tijdperk. Na hen zullen er geen flaminganten meer voorkomen van het gehalte, waarover de scherpziende Guido Gezelle al moest klagen in zijn ‘Rond den Heerd’ van 1882-'83 (blz. 256): ‘'k En kenne geen dwazer krijgslieden als deze die, om naar eene stad te gaan, zelve den weg vol doollagen of vol barrikaden zetten, voor 't vermaak alleen met lichten tred erover te geraken of behendig er op te klauteren, met gevaar van den nekke te breken of de hersens in de keel te stuiken, en alzoo nooit nievers te komen. Zulke koenheid heet de valsche munte der dapperheid.’

Vóór ons ligt nu open het wijde veld van een nieuw tijdperk, waarin wij de eigengeaarde cultuur van ons Vlaamsche volk zullen te bewerken hebben. Ons doel zal zijn de krachten, die in ons en in ons volk sluimeren, te ontwikkelen - natuurlijk, waar taal bij te pas komt, door mid-

del van onze moedertaal - en ze zóó te richten dat zij ons volk sterker maken, gevatter, beschaafder en dáárdoor weerkrachtiger; bij zulk een Vlaamsch volk zal ook de Belgische staat gebaat zijn. Het zal er op aankomen ons in te spannen, maar niet langer aan den taalstrijd, die tot dit doel maar een ondergeschikt middel is en ondergeschikt moet blijven, het leeuwenaandeel van onze krachten te schenken.

Tot dit werk staat een groote menigte trouwe Vlamingen gereed. De hoogere stand, waarvan hierboven spraak was, is aan het worden. Er waren reeds koele bewerkers van de zelfwording en de grootwording van ons volk, die aanvingen met zichzelf en hun onmiddellijke omgeving, en wier gezondmakende invloed zich verre begon uit te spreiden. Dit is de gave kern der Vlaamsche Beweging: de groep der stage werkers. Die kern wint in omvang. Zij wint aan ontzag in eigen kring: zij zal de clubjes overgroeien, de sprongen in het wilde beletten, den geest van verbittering en beknibbeling uitbannen en hem vervangen door den ruimen geest van gezonde kracht; zij wint in beteekenis voor het Belgisch vaderland, aan welks hoogste belangen deze vooruitziende Vlamingen zich toewijden. In het vrije en vernieuwde België zal men naar hen moeten en willen luisteren, en zullen zij verkrijgen wat zij noodig achten tot de voorspoedige ontwikkeling van het Vlaamsche volk in het gemeenschappelijk Belgisch staatsverband.

Ik heb vooral vertrouwen in hen, omdat zij daartoe hun arbeid niet zullen bepalen, doch dàn eerst het belangrijkste deel van hun taak zullen aanvatten: Vlaanderen te leeren woekeren niet slechts met zijn verkregen recht maar vóór alles met zijn ingeboren kracht.

LEO VAN PUYVELDE.

De mensch van Nazareth.

IV.

In Nazareth woonden zij, in de stilte beneden den berg. Daar waar het gezicht zuidwaarts over de olijven van het dal gaat, in het dorp bij de handwerkers had Jozef zijn werkplaats naast zijn huis; in de kleinere werkplaatsen zaten de anderen aan de straat, de linnenwevers bij tweeën, de verwer aan zijn potten, de smid met zijn helpers, de pottenbakker voor zijn wiel, en het huis hunner samenkomst was in hun midden. Rondom lagen de akkerwoningen.

In het zweet aten zij hun brood. Eenvoudig zooals de velden hun vruchten dragen en rusten ieder zevende jaar, zoo ging de tijd der menschen in stillen ijver naar het licht en de vreugde van iederen zevenden dag; hun dagen geleken de akkers: hier de tarwe, daar de gerst en ginds het vlas, de zon schijnt er van haar opgang tot haar nedergang over, zacht gaat er de wind. Zij leefden in hun dagelijksche maat en de rust in hun hart blonk als de hemel.

Bij het eerste morgengerucht klonken de stemmen in alle huizen het eerst in het gebed en ieder huis riep: Hoor Israël! Dan openden de deuren en traden de mannen uit, en zij vroegen elkander. Want in die dagen, toen Jozef en Maria waren teruggekeerd, ging beroerte door het Joodsche land noord en zuid en in de ver gelegen dorpen werd de wederklank gehoord. Terwijl de koningen naar de heidenen om hulp waren gegaan trokken de strijdhaftigen, roovers door sommigen genoemd en bevrijders door anderen, met geweld

tegen de steden; de benden van Golan en van de streken aan het meer waren in de stad des konings gedrongen, die men boven van den berg kan zien, een machtig leger van de heidenen had hen verslagen en verwoesting in Sepphoris gebracht. De mannen van het dorp vroegen of de tijd weer zou worden gelijk van Tiglath Pilezer of gelijk van Mattisjahoe, krijg in het land, smart over de geringen. En zij hieven de handen op. Maar de vrouwen aanziende, die het water gingen halen voor de spijs, togen ook zij aan het werk, een iegelijk in zijn ambacht, en eer de vogelen gedaan hadden met hun ochtendzang ontwaakte door de straat de bezigheid van hamer en vijl, van wan en spoel. De kinderen liepen buiten, de kleinen achter hun moeders, de grooten waar hun taak hen hield. Wanneer de zon gestegen was geurde weldra ook het kooksel uit de huizen.

En weder na de middagrust liepen de vrouwen naar de bron en weder zaten de mannen aan hun werk. Eerst wanneer zij den opziener naar het huis der samenkomst zagen voorbijgaan legden zij het gereedschap neder, en de een rees na den ander, prevelde om den zegen over zijn arbeid en volgde waar de stem des voorgangers al zong. Gelijk door gansch Israël, door gansch de wereld waar Joden zijn op hetzelfde uur hetzelfde gebed der mannen steeg, zoo klonk luid door de deur, dat de vrouwen het hoorden tot het einde der straat: Hoor, Israël, de Eeuwige is onze God, de Eeuwige is eenig! Ik ben de Eeuwige, uw God. En de psalm van den dag wekte den zang der harten.

En een ieder keerde naar zijn avondmaal. Jozef en Maria zaten in de schemerige woning neder aan de spijs, het kind zat tegenover hen, luisterend naar de maat der woorden: Geloofd, gij Eeuwige, koning der wereld, die brood laat voortkomen uit de aarde. Hij zag hoe de vader het brood ophief, hoe hij het voorzichtig afbrak, het eerste stukske in het zout doopte en hem in zijn mond gaf; het tweede stukske werd afgebroken, in het zout gedoopt en de moeder aan haar mond gereikt; met het derde stukske deed de vader evenzoo voor zijn eigen mond. Hij hoorde hoe stil het was in de woning en daarbuiten, hij hoorde in zijn hartje: die brood laat voortkomen uit de aarde. In de stilte aten zij, terwijl de ezel in den donkeren hoek zijn hoofd over

den balk legde. En na de lofzegging voor het brood en het schoone land werd het licht ontstoken, het bed gespreid en het kind te slapen gelegd.

Dan liep Jozef naar buiten voor het avondgesprek. Zij zaten in het duister, hier enkelen bij elkander en enkelen ginds aan de open deuren waar licht uit scheen, en zij spraken, over het huiswerk, het akkerwerk, de zorgen en genoegens, over den nieuwen koning en den tijd, wat hij het landvolk geven zou; maar aan het eind van iederen avond, wanneer de armen vermoeid waren en de behoeften voldaan, werden de gedachten wakker die naar leering vroegen, en het was één man die sprak en den gedachten antwoord gaf over wat goed was, wat kwaad volgens de leer of de spreuken der wijzen. De krekels zongen aan allen kant, de sterren schitterden boven. En de stilte van het land, welluidend voor de eenvoudigen, ontroerde heimlijker verlangens; de vrouwen, met hun huiswerk gereed, zetten zich ongemerkt achter den kring der mannen, en zachter spraken de stemmen over raadselen, wat de een gehoord had van de kwade geesten, wat de ander had gedroomd, over de vier engelen, over de ongeboren wonderen. Dan werd de Naam genoemd, geprezen en geloofd, en als de een na den ander in het duister was heengegaan, klonken in de woningen de nachtgebeden.

Bij den dageraad begon het werk waar het gelaten was. Weder nam Maria haar kruik om het water aan de bron te halen, weder liep het kind achter haar. Daar kwamen de vrouwen te zamen om de kleederen te reinigen en te spreken over hun zorgen, de kleinsten van het dorp speelden daar.

Een ganschen morgen hoorde het kind Jezus het ruischen van het water en de stemmen der moeders, een ganschen morgen zag hij zijn makkertjes en den klaren hemel. En als zijn moeder hem riep om huiswaarts te keeren volgde hij aan haar kleed, denkend wat lekkernij het zijn zou in de zachte woning aan het eind des wegs, want hij was een kind in de zaligheid der kindervreugden van spel en zoetigheid, een dadel of een vijg. In den middag speelde hij weder waar de anderen speelden. Wanneer hij opkeek zag hij een man of een vrouw en hij staarde hun schoonheid aan, hoe de gezichten der grooten straalden en de oogen openden in

hun glans. Soms stond hij stil om te denken waar zijn moeder was, en als hij zocht was zij daar. Ook zat hij aan het muurtje van de werkplaats en zag toe hoe zijn vader een balk over zijn schouder nam en op de bank legde of het een kind was, hoe hij een stok nam om te meten en houtskool om te teekenen, hoe hij zaagde en schaafde en den balk glad maakte, en zich het voorhoofd veegde. Zoo zag hij de bezigheid en voelde hij de vermoeienis, tot hij insliep in de zon.

Maar in den zaaitijd ging een ieder naar zijn akker. Wanneer de opziener de deuren was langs geweest en allen de verloting wisten, kwamen zij waar de oudste voor de samenkomst zat en een kind de loten nam; de mannen die hun deel ontvingen liepen bij tweeën met de snoeren heen, en als de velden afgemeten waren kwamen zij met de ezels en de ploegen. Daar was spel voor de knapen om de steenen weg te dragen tot een afscheiding van een ieders veld. Het zaad viel over de aarde, de wolken gingen aan den hemel, en na de avondgebeden zong de vreugde in het dorp over het komende gewas. Het kind Jezus hoorde het gezang.

Bij den zang der menschen ontwaakte in zijn hart de stem des vragenden, zijn oogen die het licht van het jongste leven hadden aangestaard van den hemel tot de aarde, zagen uit de verwondering de menschen en de dingen aan. Hij kon spreken en hij luisterde om te verstaan. En vele stemmen hoorde hij, van menschen, van kinderen, van dieren, en allen waren nieuw en allen waren schoon.

Omtrent dien tijd gebeurde het dat hij bij zijn ontwaken een klein geluid hoorde van een kind dat bij zijn moeder lag. Een liefelijkheid stroomde over hem, het was of hij nog sliep. Hij sprong op en kwam voor het kind staan. En hij voelde dat hij grooter werd, het geluk viel van zijn mond en van zijn handjes over Maria neder.

Toen leerde hij de buren kennen bij hun naam en naar den aard van een ieders stem. Wanneer zijn moeder naar de bron ging liep hij vlug vooruit, hij zat daar in het zand bij de haag te spelen als zij kwam, en wanneer zij naar de woning keerde bleef hij met de vriendjes of zat hij bij de vrouwen die in het water plasten. De hemel glansde, de koele

droppels fonkelden rondom, het praten der vrouwen ruischte langs zijn ooren; er waren vlugge stemmen en langzame, zachte en diepe, vroolijke en donkere, hij hoorde hoe de eene liever was dan de anderen, hoe er ook vreemde klanken vielen. En vele verhalen hoorde hij daar aan de bron. Het verhaal dat hem het eerst ontroerde, zoo dat hij duisternis zag, kwam uit den mond eener vrouw wier oogen twee zwarte steentjes waren. Het was van den ezel die den boozen geest had, ginds in Jerusalem was het gebeurd, op het feest der nieuwe maan. Een man was uit zijn huis getreden om de lofzeggingen te doen onder den hemel, en een ezel vindend voor zijn deur zette hij zich op het dier en reed voort, terwijl hij aan verboden dingen dacht. En na een poos, rondziende uit zijn kwade gedachten, zag hij de huizen niet meer, er was zwarte duisternis, maar ver in de diepte ontwaarde hij de lichtjes van de stad. De booze geest die in den ezel was had het dier doen groeien tot hij grooter en grooter werd. En in zijn angst gedacht de man den Eeuwige, en hij noemde den Naam. Toen bleef de ezel staan. De man zag dat hij naast het dak van den tempel zat, vlug sprong hij van den ezel op het dak, en de ezel verdween in den nacht.

Het knaapje staarde naar boven waar hij het dak van den tempel zag hoog in de glansen der zon. Zijn hart had geklopt van de eerste duisternis die hij daarbinnen had gezien, en naar de woning gaande met de andere kinderen voelde hij de warmte die uitstroomt uit de hoogte van den heiligen Naam. Dagenlang verscheen hem de zwarte ezel waar hij nederlag voor den slaap, dagenlang staarde hij waar het wonder van den Naam mocht zijn. Zijn handen werden sterker. Vaak zat hij aan de deur der samenkomst te luisteren naar het geluid der mannen, opziende naar boven ieder keer dat de Naam geroepen werd.

Eenen morgen deed zijn moeder hem zijn sabbath-hemdje aan en zijn vader nam hem binnen het huis, daar zat de leeraar aan den wand met de grootere knapen rondom op den grond. De zon scheen door de deur, de duiven liepen buiten. Hij zat neder en luisterde, en opende zijn mond om met de anderen de gebeden na te zeggen in de oude taal. En de leeraar vertelde van Mozes en van Egypte. Toen hij huiswaarts keerde lachten de buren hem tegen, een grijsaard

die voorbij ging stond stil om de handen op zijn hoofd te leggen, hem zegenend: De Eeuwige doe u worden als Ephraïm en Manasse. In de woning was Maria's gelaat gelijk een lamp en Jozef sprak met zijn knaapje.

En Jezus leerde de letters van de taal der vaderen, hij leerde de gebeden, de beginselen der wet, hij leerde de verhalen der oudheid. Hij was een kleine jongen die hoorde boven het gesnap der anderen. Maar na den schooltijd glansde de speelschheid in zijn oogen, luid schalde zijn stem door de straat en de makkertjes kwamen aangeloopen waar hij riep; de handwerkers wezen elkander hoe de kleine Jezus van Jozef daar stond: hij strekte zijn hand en een ander jongske deed zooals hij zeide, of hij lachte en de anderen lachten, of hij snelde heen en zij volgden. En allen verzamelden zich bij hem wanneer een grootere het spel kwam storen, de straat werd vol krakeel.

Hij was een kleine jongen die zag. Toen hij begonnen was te leeren in de school werden zijn oogen grooter en in zijn stem klonken nieuwe tonen. Voorheen, toen zijn lippen nog naar het zuigen stonden en hij weinig woorden zeggen kon, waren het enkel moeders die naar hem zagen, nu dat zijn mond luid de groote woorden riep stonden vaak ook de oude mannen van de straat naar hem te kijken. Hij had het land Egypte gezien en de Joden in hun smart. Achter de leerschool was een gaarde van vijgen, granaten, amandels; verder achter Jozefs woning, waar de helling steil nederging, lag het afval van het dorp, en van hier tot de bron was het vol steenen van den berg. Egypte-land onder de vijgeboomen, het Jodenvolk jammerend op den grond. En Mozes kwam met zijn stok, en hij sloeg en riep, en hij leidde zijn volk uit, de zee door, de woestijn door, tot nabij de wateren der Jordaan. Daar, als Mozes heengegaan was, keerde Jozua weder met zijn zwaard. De trompetten klonken, de stokken sloegen rond, tot enkelen schreiend naar de moeders liepen. Of Simson was het die de leeuwen doodde ginds onder de vijgeboomen, Simson die de Filistijnen sloeg, zoodat het gebrul tot in de straat gehoord werd. Mannen die waren toegesneld lachten, vragende of ooit zulk spel in Nazareth was gezien. En de kinderen van vijf, zes jaren kwamen blozend bij de moeders en droomden van

Mozes, van Jozua, van Simson, een jongen van hun grootte.

Eens, terwijl zij speelden op een sabbath-dag, trad een man op hen toe, een gestreng man van de tien voornaamsten. En hij bestrafte hen en schold hen zondaars, brekers van den sabbath, en zoo dreigend rees zijn staf dat de kinderen vluchtten. Alleen de kleine Jezus van Jozef hoorde zijn woorden aan tot hij heenging. Hij staarde hem na, hij wist geen verontschuldiging te zeggen; dan opziend tot den grooten hemel voelde hij de pijn der booze woorden, en hij zat neder op het gras en schreide. Geen mensch zag hem, geen mensch troostte hem. Maar toen zijn tranen droogden hief hij zijn oogen weder naar den grooten hemel, daar was licht en vreugde, gelijk de sabbath een licht en een vreugde voor Israel. Tegen den boozen man echter had hij gezondigd. Zoo was zijn zonde en zoo zijn eerste droefheid, zoo troost de hemel de kinderen. En voor den volgenden sabbath kende hij de gebeden van dien dag, maar met de psalmen moesten Jozef en Maria hem helpen.

Die dagen van spel gingen voort met verrassingen voor de volle hartjes, met nieuwe gezichten voor de openende oogjes, zoodat iedere dag van dien liefelijken tijd eindigde in zoete vermoeidheid en onverwachten slaap. De kleinere kinderen in het huis van Jozef hoorden er van en wat de vader er van zeide, maar zij waren nog te klein en moesten achter Maria blijven. De knapen liepen verder van het dorp, hetzij dalwaarts, hetzij naar den top van den berg waar zij de wereld konden overzien, en de een vertelde wat hij wist van de de stad daarginder, Sepphoris waar de koning woonde, zij twistten of de koning van Galilea de ware koning was, of zijn nieuwe stad die aan het meer gebouwd werd schooner worden zou; de ander vertelde van de blauwe zee, schitterend beneden Karmel, van de schepen, van de rijkdommen der verre oorden. Als de verbeelding openging in haar kleuren en glansen werden de oogen kleiner in het staren en de ooren hoorden een klare stem die de wonderen komen deed. De oude verhalen waren het, van wat Mozes, had gedaan met zijn staf, Jozua voor Jericho, van wat Simson had gedaan in het huis van den Mastema, van duivelen en booze geesten en van de engelen. Maar bij ieder verhaal scheen de zon op andere wijs en schreden wonderbaarlijke gestalten van

dezen over gindschen berg, en aan het eind van ieder verhaal blonk de hemel stil en goud. En Jezus stond in hun midden.

En hij leerde van zijn makkertjes. Want in dien teederen tijd wanneer de geuren nieuw zijn voor den adem en de zon en de wind zingen in het bloed, in dien tijd wanneer niet de oogen zien doch de ziel zelve, toen reeds kende hij er die twijfelden of te oud waren voor de vreugde. Er was een knaap die met hem Mozes had gespeeld. Die zag hem aan met den lach van het ongeloof en gaf hem een stok en zeide: Sla het water uit dezen steen, geef ons brood dat wij eten. En de anderen stonden rondom, hem gadeslaande. Jezus echter zag tot den hemel op en wachtte om te gehoorzamen, want hij wist dat het water uit den steen zou komen, en ook het brood, zoo hij sloeg. En hij zeide dat hij kon. Maar plotseling gloeide de hitte over zijn gelaat, hij hief den stok naar den knaap die niet geloofde, en even plotseling brak hij den stok en liep schreiend heen. De knaap die lachte wierp hem een steen na. Het was een spel, den dag daarna vergeten.

En weder was het een knaap, van negen of tien jaren, die met hem sprak en zeide dat hij nooit een wonder had gezien, een knaap die met hem deelde en kwam wanneer hij riep, hij had een kleine stem, een klein gelaat en zwarte oogen. Hij zeide: Ik wil gelooven waarvan de leeraar spreekt; maar toen Judas van Golan voor de Joden vocht, waar was Michael? en hoe zal iemand die in de zee verdrinkt in den hemel komen? ik wil gelooven, maar de leeraar hoort niet goed, misschien wordt hij doof, misschien wordt hij stom, en hoe zal ik weten of hij bezeten is of waarheid zegt? en ook als wij Mozes spelen heb ik nooit een wonder gezien; ik wil gelooven dat gij water, of brood, uit den steen kunt slaan; laat het zien. Toen werden Jezus' oogen groot en zwarter dan de zijne en hij duwde den knaap van zich met zijn vuist. Hij was het niet die heenliep.

Zoo leerde hij. Als hij alleen zat schreide hij over zijn eenzaamheid, schreide hij dat hij zijn goeden makker geduwd had zoodat hij heen was geloopen. Lang zat hij, nadat het schreien gedaan was, met zijn handen op het kruid, de luwte ging langs de helling, dat de hyssop de warmte geurig maakte en van de stille olijven beneden het zilver der bloesems

daalde. En zijn ooren waren open, en hij dacht aan zijn moeder, hoe zij voor de woning zat over de korenzeef of naar de bron ging met haar kruik, naar boven ziende en luisterende. Hij wist dat er een stem was die ook hij zou hooren. Hij wist dat de hitte van zijn borst, de toorn van zijn hand niet geweest was tegen den knaap die gelachen had en gezegd: sla het water en maak het brood, noch tegen den knaap die gelooven wilde, maar niet kon. Daar was iets waarom zij zoo hadden gedaan, en dat zelfde had hem zijn stok doen heffen tegen den een, zijn vuist tegen den ander. De hemel glansde wijd naar alle kanten en boven hem zoo hoog dat hij de hoogste hoogte niet kon zien, het twitteren van een vogeltje achter den struik klonk zoo klein als het breken van een sprietje gras. Hij wist dat er een stem was die ook hij zou hooren. Langen tijd zat hij en zag meer dan de menschen denken dat een knaap kan zien. En hij lachte tegen het twitteren van het vogeltje, tegen het kruid aan zijn zijde, tegen den verren hemel, want hij wist dat er iemand bij hem was zoo goed als zijn moeders hand, zoo zacht als zijn moeders borst.

Zij werden goed en speelden weer. Mozes die de wet bracht, Jozua de strijder, Simson die verkocht werd, die spelen waren den kinderen de mooiste en immer nieuw omdat hij immer deed wat Mozes, Jozua noch Simson had gedaan. Maar de geboden welke hij bracht wanneer hij van Sinaï nederkwam werden slechts een dag onthouden, zij waren zoo vreemd en verdeelden het volk in partijders en tegenpartijders, zoodat er getwist en gevochten werd voor zij huiswaarts keerden; de verdeeling van Kanaan bevredigde een ieder, de plichten die zij daarbij kregen waren gemakkelijk en goed, maar weinigen wisten ze juist te doen, en zoo eindigde ook dit in krakeel; het spel van Simson was niet bemind, daar de Filistijnen kinderen waren die niet gaarne zelf de slechtheid der Filistijnen deden.

In het spel was hij begonnen te vinden, en de vreugde van het vinden kennende zocht hij die vreugde; de gedachten ontwaakten toen, als vlindertjes nog maar die even schitterden dan hier dan daar, die verdwenen en niet weder kwamen waar hij stond. In die dagen rees zijn gestalte, zijn gelaat werd blanker en zijn oogen geleken die van Maria, maar

grooter. Het misverstand der vriendjes in het spel was de steen waar de voet des reizigers tegen stoot, hij hoort het water onder den steen en zijn keel wordt droog. Gevallen was het vreemde woord in den eindeloozen val naar de diepten, het raadsel van hem die niet gelooven kon had zijn dorst verwekt, en de dorst is vreugde in den kindertijd. Uit een moeder was hij geboren, zijn vraag begon waar alle vraag begint.

De tollenaar was door Nazareth gekomen met zijn knechts en de krijgslieden des konings, er was geweend in de huizen en gezucht, wangen waren bleek geweest en oogen fel, hooger klonken de psalmen uit de samenkomst. Jezus hoorde van de heidenen, hoe de boosheid is buiten Israël, toen wist hij den weg dien hij gaan moest naar het raadsel van zijn makker. Hij kwam bij Jozef in de werkplaats en vroeg omtrent de boosheid. Een wijs antwoord hoorde hij, maar het was den knaap een naam:

De boosheid is de Jetser Hara.

Hij liep bij den buurman die voor zijn verfpotten stond, hij vroeg en hij hoorde:

De boosheid, dat is de Satan en de Mastema, de een is rood zooals de henna hier, de ander zooals de menie. Maar de Beelzebul is de ergste, zwart. De engelen der goedheid kent men aan de goede kleuren, geel en blauw, blauw vooral.

Hij ging tot den grijsaard die hem gezegend had toen hij van de leerschool kwam, hij vroeg en hij hoorde:

De Jetser en de Satan en Azrael, die zijn één.

Toen gedacht hij de vrouw die van den ezel had verteld, hij ging tot haar en vroeg, zij lachte en sprak:

De boosheid is lang geleden in de wereld gekomen. Met Adam al. De Satan was de eerste booze. En Adam werd de vader van duizend en meer dan duizend kinderen, van Lilith, dat zijn de sjedim, - de Eeuwige verderve ze, geloofd zij hij. En Eva werd de moeder van duizend kinderen en dat zijn de sjehirim - de Eeuwige verderve ze, geloofd zij hij. Zij zijn onzichtbaar, zij kunnen vliegen, zij stelen van hem die den Naam niet noemt bij al wat hij doet. Een brokje aluin schuwen zij, look verfoeien zij. Tegen de boosheid zal ik u een steentje geven wanneer gij een man wordt.

Toen dacht hij een ganschen dag. Maar door de diepten

bleef het vreemde woord vallen in den eindeloozen val, zijn dorst was niet gestild. Hij ging tot den leeraar, die in het huis zat over de leer. En hij vroeg en hij hoorde:

De Jetser, dat is de kwade neiging in u, dat is de boosheid. De Heilige - geloofd zij hij - noemde hem boos, want er is gezegd: de gedachte van den mensch is boos van zijn jeugd aan. Mozes noemde hem onbesneden, want er is gezegd: besnijdt dan de voorhuid uws harten. Jesaja noemde hem den aanstoot, want er is gezegd: neem den aanstoot uit den weg mijns volks. Ezechiel noemde hem steen, want er is gezegd: Ik zal het steenen hart uit uw vleesch wegnemen. Zie, de kwade Jetser, wanneer hij uw goeden Jetser overwint, brengt u tot zonde in deze wereld en getuigt tegen u in de komende.

Toen ging hij in de eenzaamheid van den berg en weende. Maar hij was een kleine knaap die de kwade neiging niet kende noch kennen wilde. En hij kwam bij zijn moeder waar zij stond achter het huis, uitziende over de kinderen en de boomen van het dal, hij vroeg haar omtrent de kwade neiging die in hem was. Zij kuste hem. En haar oogen blonken als zij ze opende en opsloeg en luisterde. Dan lachte zij in haar stilte, zeggend dat hij geen kwade neiging had.

Wat zijn moeder zeide, dat geloofde hij, want hij zag dat zij meer wist dan één in Nazareth. Van dien tijd aan liep hij gaarne met een stok om de boosheid te slaan wanneer hij haar zou zien, of zij de Jetser was of een zwerm van geesten of de Beelzebul zelf, en vele makkers deden zooals hij. Als zij zoo een poos gespeeld hadden en nimmer geslagen, trad weder de knaap hem tegen die gevraagd had: geef ons water en brood uit den steen, en hij zeide: Sla den Beelzebul. De anderen kwamen nader om te zien. Zoo stond Jezus in hun midden en zag allen aan hoe zij dachten: Is het waar of is het niet waar? is het spel of zullen wij het zien met onze oogen? En als zij gewacht hadden en gezwegen bespotte de verzoeker hem, zeggend: Hij zal de boosheid slaan! en lachte. Toen sloeg de kleine Jezus den Beelzebul en de knaap schreeuwde, maar zoo hard werd hij geslagen dat hij vergeving vroeg.

En ofschoon er waren die sterker vuisten hadden, zij vreesden hem, want kinderen kennen de kracht waar zij is.

Maar die vreesden lachten in het verborgen en vertelden dwaasheid van hem. Alleen de arme makker die gelooven wilde, doch niet kon, bleef hem trouw in het zoeken naar de booze geesten. Samen gingen zij verder van het dorp, zij zagen de vogels in hun nesten, de dieren in hun holen, zij zagen de planten in hun bloei. Het hart van Jezus stond op die tochten open voor de heerlijkheid van hemel en aarde, de aarde zong, de hemel zong aan zijn ooren. Maar de kleine stem van zijn gezel, die al zijn twijfelingen uitsprak, klaagde in zijn ziel, zoodat vaak het blauw daarboven besmet scheen en een bitterheid hem bedroefde. Uit zijn droefheid sloeg hij zijn armen om hem en hij beminde dezen makker meer.

Toen kwam de tijd dat Jozef hem in zijn werkplaats nam om zich te oefenen in het ambacht, en hij was daar alle dagen der week, leerende met den hamer, den beitel en de zaag het werk te doen gelijk Jozef het deed. Een gouden rust daalde in zijn gemoed, een lichte zekerheid dat het menschenleven schoon moest zijn. Recht werd zijn gestalte. Zijn gereedschap hield hij als een vriend in zijn hand, de geur van de hars rook hem aangenaam als de velden, het hout dat hij schaafde blonk rein als het water uit de bron. Hij hoorde meer wat de menschen spraken. Maar hun woorden klonken als gerucht uit de diepten, hun bedoelingen dwaalden als schaduwen om den berg. Alleen wanneer Maria kwam talmde hij in het werk, en wanneer zij zag wat hij gemaakt had, vingen zijn oogen het licht der hare.

Zoo verging een regentijd, een zaaitijd, een oogsttijd in de innige stilte van den groei, dien vader en moeder zelden zien. Van den ochtendroep tot de avondgebeden waren de mannen bezig in hun werk, de vrouwen deden het noodige bij elkander of daarbinnen, de kinderen en de vogels maakten de vroolijkheid. In de stilte groeide Jezus.

Maar voor hij een man werd in Israël keerde al wat in zijn jonkheid duisternis gebracht had eenmaal terug.

Er was beroerte in Judaea. Den koning hadden de heidenen gevangen, en een man van Galilea had de wapenen genomen om het volk te bevrijden. De scharen des stadhouders van Syria trokken toen door Nazareth zuidwaarts, groote strijders met blonde baarden, zij schreeuwden, zij kletterden hun

wapentuig, zij sloegen de deuren open. De bewoners moesten voedsel geven, maar zij brachten weinig want het was in den tijd wanneer de vorige oogst bijna verteerd is. Sommigen van het dorp geeselden zij, de ark in het huis verontreinigden zij, ook over hun vrouwen en kinderen hoorden de Joden schandelijken smaad. Een ganschen nacht lagen de vrouwen in de duisternis te schreien, de mannen zaten te denken en de kinderen waren stil. En weinige dagen nadat de vijanden heengetrokken waren klonk er luider weegeroep uit de woningen; in de samenkomst had een man gesproken van den koning der gerechtigheid die beloofd is, en sommige jongelingen hadden hun gereedschap nedergeworpen en waren gegaan, zuidwaarts waar gestreden werd voor Israël.

Het was tusschen het feest der ongezuurde brooden en het feest der weken, de liefelijkste dagen in Galilea, dat de knaap Jezus met zijn makker over den berg ging die op de blankheid van het dorp ziet. Zij spraken over boosheid en gerechtigheid. Zie, zeide de makker, daar onder de heuvelen de stad van Antipas, daar tegen de zee de rijkdommen van Kapernaum, daar tegen het zuiden Beth-sean van de karavanen, daar aan de groote zee Sycaminos met de schepen. Een koninkrijk. De ouden der samenkomst zijn gerechtig, maar altijd klagen zij, en de heidenen zijn sterker dan zij. Is Antipas gerechtig? De heidenen vechten voor hem. De koning zal komen die Israël verlost, zegt de leeraar. Maar hoe zal hij als hij niet sterker is dan de heidenen? Kom, laat ons van de heidenen leeren, gij zult sterk zijn en groot. En hij kuste Jezus.

Maar Jezus stond recht voor hem en wees hem heen te gaan. En zijn makker kende hem, en werd klein en bedroefd en ging. Wat hij misdaan had wist hij niet, hij wilde niet anders dan de grootheid van zijn vriend, hij begreep niet hoe hij daarom toornig kon zijn.

En stil zat Jezus op den berg gelijk een eenzaam koning. Het vreemde woord des verzoekers had in zijn ziel geschald, een straal was door hem geschoten en hij had zich zelf gezien, een meester grooter dan de koning in de stad. Zoo ziet een kind soms in een klaarheid uit de ongekende macht geboren, in een licht dat blanker is dan het licht der zon, den mensch die hij zelf onder menschen zijn zal.

Als het gezicht vergaan was zat hij rustig te luisteren naar stemmen in zijn hart, zooals een wijze luistert die het antwoord weet. Aan de grootheid die zijn makker meende dacht hij niet, zij was te klein. Goed had hij gedaan zijn moeder te gelooven, zijn moeder had waarheid gezegd. Want hij hoorde stemmen fluisteren, maar zij waren de zijne niet, zij waren de naklank van des verzoekers woord, en het was om hen te kennen dat hij luisterde. En hij zag de gezichten der menschen in het dorp, hoe ook zij die stemmen hoorden. Leerden zij van de boosheid die hun vreemd was? Gelijk een koning had hij gezeten toen hij den zuiveren mensch zag; gelijk een wijze had hij gezeten toen hij de vreemde begeerten aanhoorde; waarom werden nu zijn wangen rood en zijn oogen duister, waarom verborg hij zijn gelaat aan den grond en waarom weende hij?

Zijn begrip was nog te teeder om de komende smart te zien en de genade die over hem was liet nog de luwte geuren, de vogels zingen, de vonkjes spelen over het gras waar hij lag en staarde. De vrucht die zoo schoon rijpen moest werd liefelijk verzorgd. Hij werkte weder naast Jozef in kalme aandacht, hij ging weder naast de makkers, denkend en sprekend over wat knapen bezig houdt.

Hij hoorde meer en hij zag meer terwijl de tijd naderde waarop hij voor de wet zou staan als een man zijns volks. Maar het waren lichte dagen in de woning en in de werkplaats, langs de heuvelen en in het dal. En de dag waarop Jozef hem voorstelde aan de mannen der samenkomst en zijn verantwoordelijkheid voor hem aan den Eeuwige overgaf, was een dag dat Maria zong, een dag van stilte en heerlijkheid in Nazareth.

V.

In de stilte van Nazareth, in de weldadigheid van zon en bergen ontloken de wonderen van het hart tot witte heerlijkheid. Heet was de lucht van den adem der menschen in hun vragen en bidden, in hun weenen en smachten, de geur van menschelijkheid steeg over gansch de aarde; in de stilte van Nazareth groeide een schoone zoon, en zijn ooren leerden allen zucht verstaan, zijn oogen leerden alle tranen

zien, zijn hart leerde de zaligheid. In Nazareth werd de liefde nieuw geboren.

De eenvoud van zijn jongen tijd maakte iederen dag groot en licht. De stem der menschen had hij gehoord, de stem der ziel zong van de nieuwe vreugden, en terwijl de dagen openbloeiden begon de hoogere stem die van het eeuwige spreekt, die ieder schepsel kent. Zij waren hem van den aanvang klaar en hij verstond ze, eenvoudig was het antwoord uit de warmte zijner borst. Iederen dag verschenen de mannen en de vrouwen, die hij nabij zag of in de dorpen van de streek, schooner in hun arbeid en behoefte, hun lachen en bedruktheid; iederen dag zocht hij zoeter loon voor de zwakken die de meeste droefheid leden; zijn oogen werden licht van het verlangen naar den Eeuwige.

Het eerst ontving hij de vreugde der gemeenschap toen hij de eerste maal in de samenkomst mocht zitten op den heiligsten dag in Israël, den dag der verzoening. Onder de jongelingen zat hij, de oudsten zaten in het midden rondom den leeraar op de verhevenheid. Hij hoorde de belijdenis van vele zonden en hij beleed ze zelf, vreemd klonken de woorden die ze noemden, duister gelijk gedroomde angsten, maar in elk van die woorden hoorde hij een nieuwen toon die ze hem liefelijk maakte ter wille der belijders rondom. Met verrukte stem riep hij zijn menschelijke zonden uit in het klagend koor en uit de onbegrepenheid der zonden schitterde ver voor zijn oogen de dageraad der liefde.

De geheimenissen die zonde en liefde zijn omhulden hem van den aanvang zijner jongelingschap, en zij groeiden in dichtheid en duisternis, maar uit de kern zelf die zij omsloten, zijn eigen gezegend hart, vielen de vonken die allengs de nevelen vergulden en ten leste alle geheimenis tot de klaarheid maakten die den man omstraalde.

Hij hoorde dien eersten Verzoendag de mannen hun zonden roepen die zij bedreven in onwetendheid, in moedwil en in dwaling of door kwade neiging, hij hoorde de smart, en hij verborg zijn gelaat in zijn mantel, weenend van schaamte, zich kleiner achtend dan anderen, die nimmer zijn kwaad had beleden.

Die dagen van den koeleren zaaitijd, toen de wolken langs den hemel gingen en het werk van den akker weder bereid

moest worden, liep hij zwijgend en met neergeslagen oogen, mijmerend over zijn onrechtvaardigheid. Maar schoon hij in de kleinste herinnering zocht, niets vond hij waarin hij moedwillig had misdaan tegen wet of mensch. Hij kende zijn zonde niet. En hij zag de jonge mannen, zijn gelijken, aan, hoe zij waren, hij luisterde naar de woorden hunner zorgeloosheid, hij vroeg hen naar het kwaad dat zij in hem zagen, en veel hardheid leerde hij, veel scherps en veel bitters ontving hij in zijn binnenste. Tranen vielen op den akker waar hij den ezel dreef, maar het waren tranen over de eigen zonde niet; de kinderen schreien om het verdriet dat door hun oogen en hun ooren binnenkomt. De een noemde hem hoovaardig gelijk dezen, de ander ijverzuchtig gelijk genen, en iedere kameraad wist hem een ondeugd te zeggen wijl hij er naar vroeg. Zoo hoorde hij van ondeugden en van verborgenheden des gemoeds, en zoo, terwijl hij zijn eigen gebrekkigheid zocht te verstaan, leerde hij zijn vrienden met droeve oogen aan te zien. En zijn mond werd schuchter en stiller dan te voren, daar hij zich gering hield in zijn onwetendheid.

Maar in de uren der rust zat hij met den leeraar in de samenkomst alleen en de open wetsrollen lagen voor hen op het verhevene. Iedere plaats waar van de zonde werd gesproken herhaalde hij tot hij haar kende; den leeraar ondervroeg hij, die hem in de duisternissen der geleerdheid voerde. En aan het einde van den dag, wanneer de armen van den arbeid vermoeid waren, dwaalde hij over de akkers en de eenzame plaatsen, gansch alleen met de vraag naar de kennis der zonde. Mager werd hij, strak van gelaat, zijn blikken gloeiden naar de verte van den hemel.

En eenen avond, zittend op de hoogte waar hij het vlieden der zon aanschouwd had en het stijgen van den nacht in het oosten, waar hij in de duisternis den adem der menschen verstond, begon hij te weenen, de tranen vielen veel en heet, de klachten welden gedurig uit het diepere. De smart verloste hem en gaf antwoord op zijn vragen, in de blankheid zijner jeugd ontwaarde hij de zonde, haar veelheid, haar zwakheid en haar einden, en hoe zij afvloeit van de ontrouw des harten. Hij weende meer en milder, hij weende om den vloek dien de Eeuwige over de eerste schepselen wierp, en

de sterren straalden voor zijn tranen, de nacht werd van zijn snikken over Adam en Eva groot.

Maar de reinen dolen in de smart niet, de kinderen vinden rechte vertroosting.

Zoo werd na de dagen der eerste moeiten hem zijn eerste wijsheid geopenbaard, zoo zag hij de uitkomst uit zijn eerste smart. De hemel straalde van nieuwe klaarheid, de wind zong van bevrijding: uit een trouw hart zou nimmermeer een zonde voortgaan. Vast werd zijn hand, recht zijn oog en koel zijn hoofd: trouw aan de wet, trouw aan de geboden, trouw aan den Eeuwige van Israël werd zijn innigste gedachte, trouw zijn wil in al zijn wezen. Zij zagen allen dat er geen reiner jongeling was in Nazareth.

Hij reisde naar de vorstenstad om de bidriemen te koopen waar een uit het huis van Aaron de zegeningen volgens de voorschriften over gesproken had, de blauwe toondraden naaide hij aan zijn overkleed. Alle de geboden van Mozes leerde hij en de volledige lofzeggingen die van het rijzen tot het nederliggen gezegd behooren te worden, hij leerde ze in hun juistheid nauwgezet, zoodat de leeraar zich verbaasde en de ouden hem prezen wegens zijn verstand. En velen die het voorbeeld met welgevallen aanschouwden deden evenzoo, het waren niet enkel de voornaamsten die de toondraden droegen en de bidriemen aandeden in het huis. De makkers zijner jeugd, zich gereed makend een ieder voor zijn arbeid, zagen hoe zij van hem afdwaalden die met den leeraar ging en zelf een leider in de kennis zou worden, hun toespraak tot hem werd uit hun minderheid klein van toon. En over menig gelaat blonk reeds de vreugde waar hij ging in Nazareth; de oude vrouwen die het geluk verwachtten voor het einde, de jonge maagden die in den schemer van hun verlangen naar de zekerheid smachtten, een droomer, een dulder, een geslagene, de stillen van het dorp, hun gebaren werden vaag en hun mond glansde wanneer zij van den jongeling spraken die immer schooner werd in zijn eenzaamheid.

Toen ditmaal in de maand sjebat de Levieten kwamen om het tempelgeld bleven slechts de armsten die niets hadden achter, de anderen betaalden een iegelijk zijn schuld met de dubbeldrachme van Tyrus. En Jozef gedacht zijn plicht voor het Passah naar Zion op te gaan om den minderjarige

voor te stellen. En anderen van Nazareth trokken mede.

Zij gingen het pad dat neder leidt naar Sunem, en van daar leidt naar Engannim, en vandaar verder zuidwaarts, en hun stoet vermeerderde gedurig met andere feestgangers uit de streken daaromtrent. Zij waren vroolijk en hadden nieuwe kleederen, zij hadden allen geld in hun tasch om te koopen; maar het geld dat Jezus had was in bronzen en zilveren munt het tiende deel van zijn loon in de werkplaats dat hij het huis van Aaron verschuldigd was, en met het overige had hij van den kramer wierook gekocht voor het reukwerk in den tempel.

De spade regens waren voorbij, de heuvelen van Judaea gloeiden in de zon; op de welige plaatsen praalde de lente in frischheid van cyperbloem en myrte, granaat en citroen. En als zij voor Jerusalem kwamen vonden zij de velden buiten den muur met tallooze tenten bezet en feestelijk van de menigte van Israël; daar waren er uit alle deelen, uit Babylon en uit Adiabene, uit Egypte en uit de eilanden, de stad der tenten overtrof drievoudig de steenen stad. Want iedere Jood, waar hij ter wereld woont, komt naar Jerusalem tenminste éénmaal en het liefst komt hij op het feest der verlossing zijner vaderen.

Beneden den tempelmuur in het dal Josaphat vonden zij een ruimte, Jozef en de anderen van Nazareth, en zij sloegen daar de pinnen hunner tenten. Zij riepen den Eeuwige aan, dankend en lovend voor den dag en voor het schoone land, en de vrouwen bereidden de spijs. Maar Jezus, de eerstgeborene in zijn huis, vastte van den nedergang der zon tot den anderen nedergang, en gansch dien dag voor den aanvang van het vreugdefeest zat hij in de schaduw der tent, biddend en opschouwend tot den muur waarbinnen de tempel van zijn verlangen stond.

Den ochtend voor het Passah jubelde bij de eerste fonkeling de vreugde over Zion en haar velden. De waterdragers en de kooplieden maakten luide vroolijkheid, de lammeren blaatten te allen kant, en de hemel tintelde. Binnen den muur klonken bazuin en pauk eenzaam in den dienst, daarbuiten van den Olijfberg alzijds tot voorbij het renperk wemelde de heete dag van de blijdschap. En gewerkt werd er niet, alleen de vrouwen waren bezig al het gedeesemde buiten te leggen

voor de bedelaars en de honden, de woningen te sieren, de olie in de lampen te doen; ook gingen zij door de straten en langs de markten om te koopen en te zien. En aan de deurposten en de bovendorpels van alle huizen en aan alle tenten was het bloed der lammeren gestreken, den Heer een merk van de trouw zijns volks.

En als de zon laag ten westen neeg schalde de eerste bazuin van de hoogte des tempels. Die buiten waren haastten zich naar huis of naar de tent, de kooplieden ruimden hun waren weg en sloegen de luiken toe, de straten werden stil, en bij de tweede bazuin sloten de wachters de poorten van de stad. In de woningen waren de tafels bereid en zuiver gedekt, de lichten ontstoken, terwijl ieder man, staande in zijn sabbath-kleed tot de lendenen geschort, met zijn reisstaf in de hand, den ingang van den hoogen dag verbeidde. Toen rezen bij de derde bazuin, driewerf galmend van den heiligen berg, honderdduizend handen omhoog en honderdduizend stemmen loofden en prezen en roemden en verhieven den Naam van den Heer der voorouders, Jerusalem verhoogde zich in haar vreugde, de kinderen Israëls baden en zongen tot de hemelen en heerlijk ruischte het Hoor Israël! over de vervulde stad.

Van eeuwen her straalde deze nacht onder de nachten van zachtheid en trouwhartigheid, van de innigheid der vreugde en der hoop. De oogen schitterden in reinen gloed omhoog als een iegelijk zich nederzette voor het lam en en voor de brooden van het nieuwe meel, de stemmen klonken vol en de lichten gloorden. In ieder huis, in iedere tent werd de eerste beker tot dank voor den dag en voor den wijn geheven, en zij aten allen van het lam der verlossing, van de bittere kruiden der beproeving. Met den tweeden beker sprak in iederen kring de oudste man tot de kleinen, verhalend van de dagen van Egypte, toen de Almachtige de verdrukking van Israël gedacht en Mozes riep om zijn volk te leiden naar het land Kanaan dat hij zijn eersten knecht had toegezworen. En als zij gehoord hadden de goedheid des Eeuwigen, sprong uit de harten het gejuich, den nacht groot makende van het halleloejah en de psalmen van het zegelied; de priesters op den berg, die de sterren zagen en den sikkel der nieuwe maan, hoorden

den zang der menigte die haar liefde tot den Eeuwige zong.

En te middernacht riepen de bazuinen van den berg, en alle poorten des tempels werden opengezet. Toen werd de hemel stil over Jerusalem, en de menschen lagen neder in hun stilte en hun vrees voor den verschrikkelijke, Tsebaoth die omgaat tegen den vijand. Alleen de priesters waakten, uitziende naar het oosten.

Bij de stralen des hemels over den Olijfberg stegen de drommen op tot de poorten der heilige plaats, en gansch dien dag ging en keerde de menigte der menschen langs de wegen tot de poorten en gansch dien dag rookten de offeren van Abrahams offersteen. Die daar baden in den voorhof stonden vervoerd in de weelde der zon, in de zoetheid der geurende lucht, dik van wierook en myrrhe en oliën, in het gejubel der maten van psalmen, van harp en luit en paukenslag.

En Jezus stond den hemel aan te staren uit de liefelijkheid waarvan zijn hart ruim en blank was, hij stond te staren in het licht naar de eeuwige goedheid die hem overal omving en heerlijk lag op zijn hoofd, op zijn schouders, op ieder deel zijns lichaams. Het licht verzadigde hem, hij zag de vreugde fonkelen op alle menschen, en de goedheid vloeide van gansch den hemel. Hem was de zaligheid in vreugde de heimelijkheid Gods aan te zien.

Met dien klaren lach keerde hij in de tent en uit die eigen klaarheid lachte hem Maria tegen.

En hij deed alle plichten die geschreven staan. Een omer van de nieuwe gerst tot de priesters gebracht hebbende ving hij, als de zon was ondergegaan, de telling der dagen aan om te tellen van den dag der verlossing tot den dag der wet die Mozes ontving. In dien tijd ontloken zijn gedachten menigvuldig als de sterren en begon hij te verstaan dat hij den Eeuwige toebehoorde, want de geboden der wet waren de begeerten zijner ziel.

En na het einde van het vreugdefeest, na den sabbath, namen de feestgangers hunne tenten af en in scharen trokken zij naar de landen hunner woning. Die van Nazareth reisden noordwaarts langs den weg dien zij gekomen waren. En als zij een dagreize van Jerusalem rustten, was er een die naar den zoon des timmermans vroeg. Jozef en zijn moeder riepen hem en zochten hem onder de magen en onder de

bekenden, en als zij hem niet vonden keerden zij weder naar Jerusalem. Daar zochten zij hem onder de menigte her- en derwaarts in de stad drie dagen lang. Toen gingen zij in tot den tempel en vonden hem daar, zittende in het midden der leeraren, hen hoorende en hen ondervragende. Hij sprak in de taal der landlieden van Galilea, maar wat hij zeide zagen zijn oogen voor zich zoo helder, dat de wet nieuw en levend werd in zijn stem. En die hem hoorden ontzetten zich over zijn verstand en antwoorden. Zijn ouders echter, hem ziende bij de geleerden, werden verslagen, want hij was een leerling van het land en zij de wijzen van Jerusalem, wier stem gehoord werd in den grooten raad. En Maria, schuchter voor de grijsaards staande, verweet hem, maar haar oogen blonken over hem:

Kind, waarom hebt gij ons zoo gedaan? Zie, uw vader en ik hebben u met angst gezocht.

En hij was van geest vervuld, en hij zeide tot hen:

Waarom hebt gij mij gezocht? Wist gij niet dat ik moet zijn in de dingen mijns Vaders?

Maar zij verstonden hem niet.

Toen ging hij en keerde met hen naar Nazareth, en was hun onderdanig. Maar zijn moeder bewaarde al wat zij gezien had in haar hart, en bij haar bezigheid staarden vaak haar oogen in gepeins omhoog.

En Jezus deed zijn werk in de werkplaats en hij leerde de schriften met den leeraar. Schooner werd de zon van dien zomer, zachter de wind en weliger het gewas des velds, zijn eenzaamheid was zangerig van de vreugde die hij ontvangen had, en door zijn ziel begon het zoet der liefde te vloeien, zoet gelijk de honig der eerste bloemen. De tijd gloorde en fonkelde in vlietende lichten waar hij ging in de zwoelte der verwachting, zijn oogen en zijn ooren open voor de naderende zaligheid, het waas der rijpende jeugd glanzend over hem. Die hem zagen openden grooter hun oogen en ademden voller, want de zoetheid en de geur, en de zachtheid en de warmte der ontwaking vielen neder en maakten den weg liefelijk waar hij stond. En hij groeide en werkte in stilte, en hij begon in de heimelijkheid te zien.

En wijder blonk het licht der dagen en breeder vielen de schaduwen der avonden voor zijn verbaasd gezicht, en de

oogenblikken werden eindeloos. De geruchten die hij hoorde, de vleugelslag eener duif of het ritselen des winds, de wiegestem eener moeder of de zucht van zijn eigen mond, wekten een zwaren wederklank in zijn borst; de dingen die hij zag, een trekkende os in het dal beneden of een gestalte langs den muur der werkplaats, een licht in den nacht of het water van de bron, verschenen in een gloed die zoo fel hem binnendrong dat de hitte naar zijn aangezicht sloeg. En al wat donker was en vaag voor zijn gedachten brak helder in zijn droomen uit in een wonderspel van ongebonden lust. De slaap verliet hem in een zucht, zijn mond was van het smachten zoet, en hij wist dat de kracht van die vreugde, die iederen dag zijn lichaam sterker maakte en zijn binnenste verlichtte, een genade was die hij nooit gekend had.

Maar hij zocht haar te kennen, en hij leerde hoe voor iederen mensch de liefde een nood is, en hoe zij immer groeit in wien de Eeuwige verkoren heeft.

Hij reisde met Jozef naar de steden van Galilea waar gebouwd werd, en zij verbleven daar voor het werk. In eene dier steden, in de klaarheid der zon, gebeurde het dat een paar menschenoogen, dwalend uit de menigte, den straal der kennis wierp in zijn ziel. Hij stond verblind. Maar zijn stem schreeuwde uit brandende duisternissen, en hij ontwaakte in het witte licht en overzag de wereld in haar eeuwige zaligheid. En van die stonde aan was hij der wereld minnaar.

Hij zag hoe de schoonheid des hemels iederen ochtend verschijnt hoog en zuiver als den eersten dag; verrukt dwaalden zijn oogen over heuvelen en laagten tot den einder toe over al wat groen lag van der aarde volheid, over al wat geel was van der zonne vuur, over de schittering van het water: gansch de aarde straalde in haar voldaanheid voor hem en de stilte daalde in hem. Hij zag de vogelen in hun geluk: de tortel kirde alleen in de lage eiken, de reiger stond onbewegelijk aan den plas, de wachtels zwermden zeewaarts uitbundig van gefladder en gefluit, en uit het hoogste zeeg bijwijlen zangerigheid van den leeuwerik neder. En Jezus verstond het geluk van de aarde, haar gewassen en haar dieren die uit de hand des Makers namen, hij knielde en hij weende en kuste het zand, en groot verhief hij zijn stem omhoog.

Zijn hart ging licht, luwte speelde om zijn gelaat en de grond gleed onder zijn voeten toen hij keerde naar het dorp. Een krijgsman stond aan de bron daar met zijn paard, een knecht van den overheerscher; den heilwensch gaf hij niet weder, zoodat Jezus staan bleef, en den vreemdeling in de oogen ziende verschrok hij van de duisternis die hem tegenkwam. Maar als hij hem vroeg schudde de man zijn hoofd en zuchtte in zijn taal, en langzaam ging Jezus voort. En een vrouw ontmoette hem met neergeslagen oogen; zij zag op, en hem herkennende glimlachte zij, maar de glimlach verschoot van haar lippen. En weder stond hij stil, en weder vroeg hij, en zij staarde tot hem op. Door het zwart harer oogen zag hij in de nevelen van den angst, maar toen hij dieper tuurde begon zij te weenen, en fluisterend in zich zelve ging zij heen. Dan, komende waar de eerste huizen van de straat zijn, hoorde hij gekerm van een die vermoeid van pijnen is, geen mensch stond voor de deur. En als hij binnentrad vond hij een ouden man in krankheid op zijn leger, een oude vrouw lag geknield er voor. Naast haar knielde Jezus neder, en hij vroeg haar; zijn stem zong door de woning, de kranke zweeg en sloot zijn oogen om te luisteren. Toen sliep hij in, terwijl de jonge oogen over hem door al de droefheid van het oude leven schouwden.

En als hij ten leste het huis der ouders inkwam rees Maria ter begroeting van haar werk. En zij zag hoe hij wederkeerde van zijn reis, geurend als een open bloem des velds, glanzend en welig in zijn jeugd, maar de warmte van zijn hoofd en de vraag van zijn oogen verrieden ongeboren tranen. Maria was het die zich afwendde, en Jezus breidde binnen de deur zijn handen in het gebed der tehuisgekeerden.

En van dien dag steeg immer warmer de vlam in hem en zag hij immer klaarder de menschen aan. Maar nog lang neeg zijn gemijmer naar de zoetheid waarvan de jonge droomen de wereld vullen, lang nog zocht hij de weelde der verlaten plaatsen en opende zijn begrip zich enkel voor het liefelijke in het menschenleven, en al wat anders was aanschouwde hij zonder te zien.

Aan de schaafbank stond hij eenzaam in zijn geluk, verlangend naar de teederheden die de avond hem openbaren zoude, en zijn groet of antwoord had een vlietend geluid.

Wanneer de zon was ondergegaan schreed hij door de straat, de hoogten op, de velden en boomgaarden door, waar het geritsel van bladeren en nachtgedierte nabij was en het dorpsgerucht verre, en in de schaduwen begon de innigheid, de dwalende muziek van vragen en het getinkel van oprijzende vreugde, en er blonken niet meer sterren aan den hemel dan menschenoogen rein en teeder voor zijn verbeelding, en er wemelden niet meer heimelijkheden in de duisternis van loof en glooiing dan er aan zijn oor stemmen fluisterden en zuchten smachtten uit den boezem waar alle ziel uit voortkomt. Zijn lippen waren heet, zijn armen sterk en ruim, de zwoele wind dien hij in een kus omving droeg den dauw zijner zaligheid voort de wereld door. Menschengezichten, menschengestalten, menschenstemmen waren het die zijn nacht gelukkig maakten, kinderen der onsterfelijke vreugde, en hij wist dat zij leefden in den Schepper die ze voort zou brengen in hun tijd.

Doch te jong was zijn hart om lafenis te zoeken bij hen die met hem woonden in het dorp. Blozend stond hij bij Jozef in de werkplaats, met hamer en beitel en zaag; recht zat hij aan de spijs bij de broedertjes en zustertjes; helder riep zijn stem in de samenkomst; hij merkte het niet dat die van zijn huis, de geburen en de vrienden in het parelend waas dat hem omhulde zijn aangezicht zochten en luisterden naar den dageraad in zijn stem. Hem zelven glinsterde verwonderlijk de dag voor zijn staren.

Een zomertijd van stilte verging aldus, ook een zachte tijd van regen en vreugdegeruisch, en toen het veldwerk weder gedaan moest worden en hij met het zaad over den akker schreed, brak de eerste bloesem der begeerte open en ontdekte hij dat zijn handen vol waren doch niet gegeven hadden. Het geroep van mannen en vrouwen op den anderen akker schalde door zijn hart. En na den arbeid trad hij bij hen voor de deur der woning en zat hij neder en hoorde hun spreken aan. Toen begon hij de goedheid te kennen van het lot der stervelingen.

Dien eigen ochtend bij het gloren, ontwakend door de buurvrouw die in haar baren lag, begreep hij onverwachts dat er een wonder van menschelijke vreugde gebeuren ging, want diep klonk de klacht uit het moederhart en al wie het

hoorde bleef stil in ontzag en verbeiding. Stil trad hij buiten en als hij aan den muur stond voelde hij hoe de jonge zon hem zachter streelde, hoe de lucht schitterde voor zijn glimlach, en een vrouw die aan de deur verscheen bloosde van geluk. De blijdschap sprong op in hem zoo machtig dat hij zijn oogen sloot en den heiligen Naam slechts fluisteren durfde. Maar toen hij een kleine stem uit het donkere der woning vernomen had, richtte hij zich op en schreed hij recht naar het huis der samenkomst, waar hij zijn mantel en zijn riem aandeed en den Eeuwige loofde voor een kind in Israël.

Hij was toen in den tijd wanneer den jongelingen de baard aan de wangen groeit. In de uren der rust poosde hij voor de werkplaatsen bij de mannen om met hen te spreken over hun arbeid, aandachtig luisterende en hun werktuig beschouwende; wanneer hij den zegen gewenscht had en heenging draalde wie hij dus had toegesproken met een zachteren blik over de kleine plek zijner dagelijksche moeiten voor hij zijn taak hervatte, en Jezus keerde met tevreden handen bij zijn hout en zijn gereedschap.

En hij zag het geluk der jeugd. Dwars door de gaarden ging hij dalwaarts, de olijven prijkten in hun zilveren bloesems, de lentewolken sierden den hemel, de vonkjes van het morgenlicht sprankelden over den grond. Terwijl hij ging vernam hij de tonen van een lied, geblazen op een rietje zooals herders snijden voor hun lust, en nader komend tot de plek, waar vijgeboomen stonden met hun voorjaarsvruchten, ontwaarde hij een jongeling en een meisje, makkers van den aanvang zijner jaren af, zittend tegenover elkander. Maar zij bemerkten hem niet en zonder geruisch te maken ging hij voort. Eer hij de boompjes voorbij was wendde hij zijn hoofd en draalde hij, en in gloeiende geboorte verscheen hem het wonder dat twee zielen in elkander vangt. Een blik die hem eenmaal in de diepten was gevallen schoot thans lichtend uit en zuiver waren zijn oogen gericht: hij zag de schoonheid dier minnaars, vol als een bloeiende amandelboom, zacht als een rustende hinde, rein als het morgenrood. Een koele adem voer uit zijn mond, een ongesproken zegen, een zucht tot God. Hij ging voort van die gewijde plek, de menschelijke schoonheid voelend in zijn handen, de zon van het bloed genietend in zijn borst, het

zout der begeerte proevend in zijn mond. Hij zag den hemel over de aarde aan en zijn hart werd een boom vol gekweel. Zoo leerde hij het geluk van man en vrouw.

Ook de kortheid van der menschen dagen leerde hij voor zijn ziel het raadsel der smarten begon te zoeken en door deze kennis ook verstond hij des Eeuwigen goedertierenheid. Het was omtrent het einde van zijn jongelingstijd, toen al het menschelijke dat hij ontdekte licht en frisch als bloesem was. De zon scheen nauwelijks over de bergen van Naphtali, hij ging tegen de hoogte die over het dorp stijgt, en zijn blik dwaalde door den zucht die in de verte zoekt; bij de schaapskooi komende hoorde hij de schapen in geroep van nood, want zij waren nog niet uitgelaten tot hun voedsel. En hij trad binnen en zocht den herder onder het dakje en vond hem daar, liggende met open oogen. Als hij over hem nederboog prevelde de stervende dat hij gebeden had om een mensch en dat hij gaan wilde tot Hem uit wien hij gekomen was, en Jezus zag dat de oude man zich had bereid. Zijn hart werd voor den heengaande groot, en hij nam zijn hand, toen richtte de herder zijn oogen op hem en fluisterde zijn naam. En Jezus wachtte, hem aanziende. Er gleden geuren langs hen, een zingend gerucht vloot van den heuvel over het geblaat der dieren, tot plotseling de levende hoorde dat hij alleen zat, en hij twijfelde niet ofschoon de hand warm in de zijne lag en de oogen recht in de zijne staarden, ofschoon geen adem en geen zucht dezen mensch die geen mensch meer was verlaten had, hij twijfelde niet ofschoon de lucht daarginder tintelde van de zon. En tranen vloeiden voor zijn oogen, want een bruisende heerlijkheid stroomde over zijn wezen, en hij stond en wist dat die ziel, die kort te voren liefderijk den naam eens anders had genoemd, geen einde had. En hij dekte hem met de deken en bad. Dan nam hij den staf en opende de afsluiting, zoodat de schapen rondom hem naar buiten drongen, en dien ochtend hoedde hij ze, want zij hadden voedsel en toezicht noodig.

Rein was hem het lot der menschen verschenen gelijk het een kind verschijnt. Doch eer hij een mensch werd die de barmhartigheid Gods verstaat, moest hij de droefheid leeren die, kronkelend uit de verre holen, het bestaan van schepsel bij schepsel drabbig maakt. Toen hij den herder had zien

verscheiden ontwaarde hij dat allen die woonden in het dorp een eendere heimlijkheid droegen die in de laatste stonde een zucht van liefde slaakt, een bede murmelt of in jammer van wanhoop breekt. En dit geheim, waarin de vrees des Almachtigen besloten is, maakte allen in kleinheid gelijk. Een smartelijke ontroering was het, eene waarvan hij het bonzen en het sidderen in alle deelen ondervond, die hem het morgenwaas voor het gezicht verdreef, hem de geringheid toonende, de zwakheid en de gebrekkigheid en het duizendvoudig leed. Zij werden hem liever vrienden en zachter klonk zijn stem. Hij bracht geschenken en water voor den geraakte die iederen ochtend nederlag in de schaduw waar iemand hem gedragen had, en hij toefde bij hem, sprekende van de wonderen die geschied waren in Israël. En weder tot zijn arbeid gekeerd peinsde hij hoe het verschil gemaakt werd voor gelijke kinderen. Hij zat met den leeraar lange uren, hij zocht in de boeken der wijsheid, hij vroeg en hij tuurde met een fellen gloed in zijn blik. Tot den blinde ging hij die met den stok zijn weg tastte aan de straat, en een streeling doorvoer hem als hij hem vasthield en leidde, of hij een beminde gevonden had. Het vreemdst verdriet proefde hij wanneer hij bij de bron kwam waar een schoone dochter, die van duivelen bezeten was, den ganschen dag aan den tweesprong des wegs zat, stil, met een stillen lach of zij in louter wonderen schouwde, tot onverwachts haar mond opentrok tot een vreeselijk geschreeuw. De vrouwen die met het water bezig waren hielden angstig op, maar zoodra zij weder rustig zat in haar schoonheid, hervatten zij hun kout en bezigheid, en het meisje sloeg op Jezus geen acht die naast haar stond en niet begreep. Blank scheen de hemel, kalm lag de aarde, en slechts de Verhevene die in de hoogte woont wist het leed dezer kleine dochter; geen vertroosting kon hij bedenken voor zijn bedroefdheid dan dat de mensch die zoo bezocht wordt verkoren is. Maar donker bleef zijn hart, noch viel het licht daar toen de leeraar hem van zonde en boete sprak en van de gelukzaligheid des gestraften die gestraft wordt gelijk Job. Want de smart was nieuw in hem en hij herkende nog niet de rechtvaardigheid in de verte. En zoo meer beproevingen hij aanschouwde, zoo verwarder werden de raadselen van zijn gepeins, dat

was een tijd van sprakeloosheid, van zware zuchten in de eenzaamheid en geheven handen in het donker.

Doch blijder en zachter en reiner verrees de wereld, wonderlijker en verder glinsterde het verschiet. Hij kwam door het steenland dat naar de stad Sepphoris ligt, door een woeste plaats van scherp gesteente en doornen, en langs de bedding van een winterbeek vond hij een holte waar hij rusten wilde. En naderende hoorde hij gezang en gelach, maar voor de schaduw der opening verschrok hij. Het was zelden dat de onreine krankheid onder het landvolk van Galilea ging, maar hij kende haar. Daar lag een vrouw met haar kinderen, afzichtelijk in hun verdorde naaktheid, hun ellende van honger en verderf des lichaams. De moeder zag angstig op, de kinderen echter lachten. Hij kende de wet, hij kende de onreinheid, en nochtans wist hij dat hij niet zondigde zoo hij neder zat bij de onschuld en den angst, en den zegen gevend zat hij bij hen. Toen lachte ook die moeder, maar haar oogen schreiden, want sedert de melaatschheid op haar viel was nooit een mensch haar nabij gekomen, en deze was glanzend van liefelijkheid. En hij nam het brood dat hij bij zich droeg en zijn kruikje water en gaf haar, en het kleinste kind dat nauwelijks zien kon van de krankheid voor zich zettende, opende hij zijn balsemfleschje en zalfde het de oogen. En het was stil in die holte van de aarde. Als hij opstond om verder te gaan trad de moeder buiten, zich over haar afzichtelijkheid noch over haar naaktheid schamende, zij sloeg de oogen op, zij knielde en kuste den grond voor zijn voeten en smeekte den Eeuwige tot dezen mensch te mogen naderen in de komende tijden wanneer een iegelijk rein zou zijn. De kinderen lachten rondom uit de blijdschap hunner jaren, de lucht was geurig. Weenend tegen den hemel ging hij voort, want de goedertierenheid was hem geopenbaard die dezen ellendigen het vertrouwen behouden had, dat hen lachen en bidden deed zuiverder dan de welvarende, en een licht vervulde hem, de wijsheid toonende hoe uit het stof het verdriet niet komt en de moeite niet uit de aarde spruit.

Toen hij teruggekeerd was in Nazareth trad hij voor den leeraar om te doen volgens de geboden aangaande de verontreiniging, en dien dag zijner afzondering achter den

versten akker, waar de hemel ruim was en schitterend het gesternte, verging hem de klacht en de vraag. Klaar werd het raadsel van zijn gedachten en licht zijn droefheid nu hij zijn zonde kende, zijn deel in aller stervelingen zonde, in de menigte der ellenden waartoe het volk door ongerechtigheid gevallen was, hier in de dorpen en ginder in de stad. Over de kranken had hij geweend, en wat was krankheid onder de smarten die Israël verdroeg, onder de duizend smarten in het dorp geleden, de niet te tellen smarten van de groote wereld. Stralend als de volle maan stond het zoet gebod dat genoeg was voor zijn ziel: gij zult uwen naaste liefhebben gelijk u zelven, ik ben de Eeuwige! en beneden was de aarde zwart van gedrang en gekrijt, van boosheid en uitgestrekte armen, wat daar onder dien strijd en die pijnen wriemelde en wrong waren menschen in de laatste angsten van waanzin en gruwelijk lijf, menschen gelijk de moeder in zijn huis, gelijk de lachende kinderen. En groot en zwaar werd de roep van zijn binnenste, roepend tot het dorp beneden, roepend van de ontrouw jegens den Almachtige dien zij hooren in hun ziel, en van de vreugde die de leniging van elkanders smarten is, want hij had geleerd goed te doen en de blijdschap gevonden opnieuw een kind te zijn.

Bij den aanvang zijner mannelijkheid verhief zich hoog zijn hoofd en zijn gedachten stegen tot in de koelte die waait uit het onbekende; diep in het verborgene des menschen onderscheidde hij den oorsprong aller zonde, hoog in het onnaspeurlijke het geweld der rechtvaardigheid die tuchtigt, en hij opende wijd zijn armen voor den adem der barmhartigheid die den mensch koestert en geneest, die bij het ontwaken de zoetheid der hoop zingt voor de ooren, bij het nederliggen de teederheid der vertroosting voor wat de zwakke handen niet bereikten, en in de innigheid van iederen mensch, hoe klein en hoe bedroefd hij op de groote aarde zij, de zaligheid fluistert dat Een, liever dan eenig mensch, zijn ziel bemint. De muziek van den Naam des Eeuwigen bruiste over gansch de wereld, en de stem des Almachtigen viel heerlijk over hem, een klein kind was hij staande aan de voeten van zijn Vader. Iedere dag van al die nieuwe dagen bloeide zacht en stil en klaar van een licht dat hij liefde noemde, open en warm en goed van een aanwezigheid die hij zijn Vader noemde.

En zij zagen in Nazareth dat Jezus de timmerman in een wonder had geschouwd waar zijn oogen wonderlijk van waren, dat hij in zijn hart een wonder droeg waaruit hij anderen meer dan zichzelven liefhad, en de stillen wier gedachten immer keerden tot de beloften van Israël, spraken van hem dat hij een profeet zou zijn, een verkondiger van het komende heil.

En sommigen vraagden hem, begeerig naar de tijding. Maar zijn mond kon nog niet spreken en heet klonken de woorden: Wascht u, reinigt u, doet de boosheid uwer handelingen weg, laat af van kwaad doen, leert goed doen.

Maar de kinderen onder hen, de geloovigen, de wijzen herkenden het geluid, en van dien dag aan rees iederen ochtend een man van zijn bed waar de slaap niet geweest was, die de zekerheid gevonden had dat de nieuwe wereld aanstaande was. Zij zaten in de samenkomst luisterend naar de welluidendheid die Jezus hooren deed uit de boeken der profeten; in de koelte van den avond verzamelden zij zich in de straat om te spreken van den tijd wanneer men nergens leed zal doen, omdat de aarde vol zal zijn van de kennis des Eeuwigen, wanneer voor het volk dat in duisternis wandelt het kind geboren zal zijn dat men noemt wonderlijk en vredevorst.

Gering werden de zorgen, of zij zorgen van het verleden waren. Wanneer de tollenaren van den overheerscher kwamen en lieten de armen in nooddruft achter, wanneer de kinderen schreiden omdat er geen melk was en de kranken klaagden omdat zij geen dek hadden voor den nacht, werd er geen vloek of bitter woord gesproken, maar wie zijn buurman aanzag wist dat de ander een gebed in zijn binnenste had, en de wijzen, de geloovigen, de kinderen onder hen, zij wier oogen schuldeloos waren gelijk de oogen der duif of de oogen der geit, erkenden in de waarheid huns harten dat zij allen een eender lot droegen voor een eendere schuld. En van een nieuwen klank werden de oude zegeningen Israëls vol: de Eeuwige zegene en behoede u! de Eeuwige doe zijn aangezicht over u lichten en zij u genadig! de Eeuwige verheffe zijn aangezicht over u en geve u vrede! En een zachtheid scheen over het gelaat van wie die zegeningen sprak of hoorde.

Over Nazareth had de verwachting haar vleugelen gespreid, gelijk zij ze spreidde over alle streken van het Joodsche land,

en de stillen van den lande, wier hart bereid was en goed van wil, zaten daar gelijk kinderen wien niet geweigerd wordt. Zij leefden in hun dagelijksche maat van behoefte en ijver en in hun innigheid der hoop, en de getijden vergingen, regen na droogte en na regen oogst. En in een tijd van zon en luwte gebeurde het dat een gerucht door de landen ruischte, een mare die de oogen groot van schittering maakte; de verkondiger was gekomen, verkondigend de vervulling der tijden in Judaea aan de Jordaan.

VI.

Naar de Jordaan togen de begeerigen uit alle gewesten, de ontelbaren reizende in scharen van Bazan en Golan, van Gilead en Edom, van Galilea en Samaria, van de landen van Judaea ook en van de stad, en breed ging het gerucht der menigte in de vlakte aan de rivier.

Het is een land van pracht en benauwenis. Blinkend staan de bergen tegen den opgang der zon, de bergen aan den Joodschen kant staan dor maar schitterend naar de hoogte, in het dal beneden tiert de weligheid der verblindende dagen, der zwoele nachten, welriekend van balsem en geurig kruid. De gewassen der weelde, die het oog en den reuk verbazen, groeien breed en overdadig in het dampige tusschen de steenen, de gewassen die voedsel geven komen nauwelijks voort; het vee vindt geen verzadiging, het roofgedierte schuilt in allen lommer, in alle reten der rotsen, vervullend den nacht van veel geschreeuw; de menschen die er zwerven zijn donker en schuw als de dieren. Hard staat de zon aan den blakenden hemel, de zuidenwind schroeit, de oostenwind brandt, de lucht is een nevel van bedwelming zwaar. En alle pracht en alle wildheid schittert eenzaam. Maar van den aanvang der tijden bruisen en murmelen daar de wateren der Jordaan, de levende wateren van Israël, en sedert de dagen van Abraham, sedert Jacob terugkeerde, sedert Mozes voortkwam uit de woestijn is de naam zelf een kleinood aan het Joodsche hart; de wateren die stroomen van de sneeuw van Libanon en nedervloeien, de vlakte daaromheen, zij wonen er niet, maar van de dagen van Elia den profeet zijn zij liefelijk in de gedachte van Israel.

Van alle gewesten waren de begeerigen verzameld in het dal dat aan den oever van Gilead is. Want daar had de profeet zijn stem verheven, roepende in de woestijn, tot in verten gehoord, en zij waren gekomen gelijk angstige schapen tot hun hoeder.

En hoe fel de dagen waren, hoe rood de nachten, hoe scherp hun pijnen, hoe diep hun nood, die er zaten langs den oever hadden den glans der zekerheid en iedere blik was zacht en iedere stem welluidend. Velen waren de kranken die mateloos hadden gesmacht te leven als anderen. De geraakten die niet loopen of niet zitten konden; de stommen die hun spraak verloren en hun angst verborgen; zij wier oogen verduisterd waren of van zweren toegesloten; die wonden hadden waar het verderf niet droogde; die vermoeid en radeloos van de krauwelende schurft slechts mompelden om hulp; de bleeken die tuurden naar den zegen van den slaap; de vrouwen die hun pijnen heimelijk verdroegen; de moeders met hun stille kinderen tegen de borst, de kinderlooze moeders, zij zaten op den grond, zich schuttend met hun doeken, zij gingen van de eene naar de andere plek om voedsel of welwillendheid, en over ieder gelaat scheen de nieuwe glans.

Velen waren de armoedigen die in gebrek geboren voor het werk van kracht of behendigheid het brood der slaven niet waard werden geteld, die de harde dienstbaarheid ontvlucht van bed noch voedsel wisten, en van hen ook gingen de meesten met een krank of een geschonden lijf. En die goed schenen voor het oog leden de erger pijnen die niet te noemen zijn, de eindelooze zorgen uit een dwaasheid, een vergissing of een verkeerdheid voortgekomen, de knaging eener donkere daad, de rustelooze angsten van een geweten dat waakt over het duister der neigingen; zondaren noemden die armen zich en die hun misdaad zeggen konden waren de onnoozelen onder hen, de armsten niet. Sommigen haastten van den een tot den ander die hulp behoefde en zochten zoo vergetelheid van hun last. Sommigen lagen op de gloeiende aarde luid van klagende gebeden, of jammerend of snikkend, of stamelend in een zacht gehuil wat geen mensch verstond. En talrijk waren die boete deden of reiniging van hun smetten zochten; dezen

straften zich met stokken, met riemen, met wreed bedachte foltering; genen wilden geen rust, geen spijs of lessching van hun dorst; tusschen het riet bij den oever stonden velen van den morgen tot den avond in het water, biddend en klagend, zich het zweet hunner moeiten wasschend van het aangezicht. En hier en ginder op een scherpe rots zat er een in zijn kleinheid neergehurkt die gansch den dag staarde, de felle zon niet merkende, en luisterde naar wat de waanzin onverstaanbaar hield, wat de hoop nog voor hem fluisterde. Maar ook dezen, die hun zonde en hun boosheid bekenden, klaarde het donker van hun aangezicht en in hun oogen ook schitterde de vonk wanneer een stem den nieuwen naam uitriep.

Velen ook waren de geloovigen, de kinderlijken, de droomers en de heete zoekers. Zij die stil waren in Israël, die zwegen en wachtten met hun gestadigen glimlach, wetend dat de woorden der belofte eenmaal waar zouden zijn; de eenvoudigen wier onverouderde oogen de beelden zagen die slechts de jonkheid ziet, een ver wonder, een verre heerlijkheid; de droomers wier geluk den glans gaf om hun wezen, wien het oogenblik zelf een zaligheid was en alle droefheid een schoone schaduw; de strijdvaardigen en de rusteloozen wie de hartstocht dreef waar hun felle woorden, hun felle handen gloeiden, die geloerd hadden uit hunne schuilplaatsen en voortgesprongen waren om het bloed te zien des vijands van Israël. Zij allen ook die daar gingen in het dal of wachtten in de tent, met hun blos of hun fonkeling, met hun staren of hun glimlach, zij werden recht en blank wanneer het ruischte door de menigte dat de verkondiger naderde uit de woestijn, de beloofde koning.

Hij was gekleed met kemelshaar en met een lederen gordel, want van zijn jeugd aan was hij den Eeuwige gewijd, gelijk Elia de Thisbiet. Hij was geboren in Bethlehem Efratha, van waar zou voortkomen die een heerscher zou zijn in Israël. Zijn vader en zijn moeder, wien hij in hun ouderdom geschonken was, hadden hem de verwachtingen geleerd van den eindelijken zegen, en in de dagen zijner jongelingschap was hij uit het midden des volks getogen naar de eenzaamheid om te bidden voor Israël gelijk de grooten van weleer. En hij had geleerd dat de weg bereid

zou worden opdat de Eeuwige komen kon om te heerschen in zijn wereld. Toen werd zijn roep gehoord: Bereidt den weg, maakt recht de baan voor den Verhevene in zijn grootheid! Alle dalen zullen verhoogd en alle bergen vernederd worden, de heerlijkheid des Eeuwigen zal openbaar zijn. Bekeer u, o Israël, tot uwen God, want gij zijt gevallen om uw ongerechtigheid. Wascht u, reinigt u!

En uit alle deelen waren zij verzameld waar hij riep dien zij Johannes noemden, om hem te zien en te doen naar zijn woord, om van hem bekeerd te worden en gereinigd, verwachtende den God der voorouders in het midden. En Johannes trad voort uit zijn eenzame woonplaats en ging onder de menigte, roepende: Bekeert u! Wascht u! Reinigt u!

Groot steeg het geruisch der zuchten van dank en verlossing, der gebeden en der lofzeggingen en de Naam des Eeuwigen van alle monden fluisterend, klagend, juichend genoemd, maakte een heerlijk gerucht. De driftigen en de vluggen sprongen ver in het gouden water, de gebrekkigen en de langzamen volgden met gemompel en gesmeek, en de wateren bruisten en plasten van den eenen tot den anderen oever, de droppelen schitterden omhoog, de stroomen sprankelden en zongen om de menigte. Het dal galmde van de diepe hoop.

En als zij aan den oever kwamen haastten zij naar waar hij stond op de steile steenen om de woorden der tijding aan te hooren, en de zon droogde het water aan hun leden. Menigvuldig waren de kreten uit het gedrang, het klein gejammer der grijsaards in verdrukking, het gesteun der kranken, de klacht der vrouwen bedelend om een plaats. Daarboven stond de hemel wit van de zon, ginder over de bergen van den opgang gloeide een purperen weerschijn, over de andere bergen blonk de koelte in het blauw, de palmen en de hooge doornen in de verte hulden zich in nevel. En als zijn stem verrees in de schoonheid van den dag werden de scharen zacht bewogen in verrukking, de gebeden murmelden her en derwaarts en gelijk verscheiden vogeltjes klonken de kleine kreten der vreugde. En hij vermaande het volk, vloekende over de zonde hunner zwakheid, roepende om bekeering en boete, en zij antwoordden in smeekingen en verzuchtingen om vergiffenis.

Gij adderengebroedsels, wie heeft u aangewezen te vlieden van den komenden toorn? Brengt vruchten voort der bekeering waardig en begint niet te zeggen bij u zelven: Wij hebben Abraham tot een vader, want ik zeg u dat God zelfs uit deze steenen Abraham kinderen kan verwekken. En de bijl ligt ook reeds aan den wortel der boomen, alle boom die geen goede vrucht draagt wordt uitgehouwen en in het vuur geworpen.

Wee! Ontferm u!

Bekeert u! gij die geschreven staat in het boek, want ziet, die dag is gekomen, brandende als een oven, en gij zult verteerd worden en het asch over de landen gestrooid. Bekeert u! Zegt niet: Als Israel nog een kind was, toen heeft de Eeuwige hem lief gehad, hij zal zijn kind gedenken. Want ik zeg u: gij hebt hem beroofd en de roof is bij u, zijn wetten en inzettingen hebt gij veranderd en zijn verbond hebt gij vernietigd. Daarom verteert de vloek het land en die er wonen zullen verwoest worden.

Wee, wee ons, o God van Abraham! o goede koning!

Bekeert u, gij ongerechten! Sints de dagen van Gibea hebt gij gezondigd, gij hebt gezondigd met uw hand en met uw voet, met uw oog en met uw oor, met uw mond en met uw hart, gij hebt gezondigd tegen de zwakken en tegen de kleinen, tegen den Almachtige hebt gij gezondigd, en uwe zonden maken u stinkend gelijk de drek het dal van Jerusalem.

Wee ons, Heilige! ach Israel!

Hebt gij den Naam des Eeuwigen geëerd? Hebt gij uwen vader en uwe moeder geëerd?

Ach jammer, mijn jammer!

Hebt gij wel gedaan? Indien gij niet weldoet, de zonde ligt aan de deur. Hebt gij uwen naaste liefgehad? Indien uw oog boos is tegen uw broeder, de zonde is in u.

Ach, mijn broeder! Wee ons!

Verbergt uwe zonde niet, want uw aangezicht getuigt tegen u, en door uwe misdaden is het land bevlekt. O menschen, hij heeft u bekend gemaakt wat goed is, en wat heeft de Eeuwige van u geëischt dan recht te doen en weldadigheid lief te hebben en ootmoedig te zijn jegens uw God. Bekeert u, reinigt u!

Vergeef ons, God der vergiffenis! Ontferm u, Barmhartige!

Die de zonde belijdt en laat varen mag op ontferming hopen, zegt de wijsheid. En ook: Velen zullen gereinigd en wit gemaakt en gelouterd worden. Daarom dan, dat uw hand en uw voet, en uw oog en uw oor, en uw mond en uw hart in u zuiver zijn tegen de dagen der verzoeking. Want de morgenstond is gekomen, de tijd is gekomen, de dag der beroerte is nabij. Met vuur zullen de landen gebrand worden van het noorden tot het zuiden, en wie is er onder ons die bij dien gloed kan wonen? Die gerechtig is, die zijn oor stopt dat hij geen schuldigheid hoore, die zijn oog sluit dat hij geen kwaad aanzie, die zijn hand bewaart van eenig kwaad te doen. Komt en reinigt u, kinderen van den Eeuwige, bereidt u voor uwen koning, want hij komt, ziet, hij nadert in zijn licht en zijn heerlijkheid.

O Eeuwige God, vergeef ons onze verkeerdheden! o God van Israel, ontferm u! o God van Abraham, Izak en Jacob, hoor ons! Hoor ons, o koning!

Met eeuwige goedertierenheid zal ik mij uwer ontfermen, zegt de Ontfermer, uw Verlosser. Maar wascht u, reinigt u, want mijn heil is om nabij te komen, en mijn gerechtigheid om geopenbaard te worden. Ziet, doet uw oogen op en ziet, o ziet een groot licht zal in de duisternis schijnen, een zoon zal ons geboren worden, wonderlijk, sterk, een vorst van eindeloozen vrede, de geest der waarheid zal nederstroomen van de hemelen, een koning zal heerschen in gerechtigheid, de woestijn zal welig zijn. Ziet den dageraad fonkelen aan de einden der aarde, ziet den dag der verheerlijking, hoort den Verlosser komende over de bergen. Reinigt u, maakt wit uw hart en uw aangezicht, zingt tot zijn welbehagen. Hij komt die zijn kudde zal weiden in de overvloedigheid, die de verdrukten zal opheffen in vroolijkheid, die alle smart en alle krankheid weg zal doen. O ziet de landen waar wij wonen bevrijd van den vloek der geslachten: De vrouwen zullen zonder pijnen baren, de kinderen zullen niet krijten in hunne menigten, er zal geen slaaf zijn en geen vrager om brood, er zal geen boosdoener zijn en geen klager; er zal geen geweld zijn en geen valsche hand, er zal geen bespotting zijn en geen schreien; de wolf zal het schaap niet verscheuren, noch zal er strijd zijn tusschen

den mensch en het gedierte, de oostenwind zal niet branden en er zal geen koude zijn in den nacht. De heidenen zullen zingen gelijk de kinderen Israels zingen, de gansche aarde zal jubelen voor den heerscher in zijn heerlijkheid, den gezalfde des Eeuwigen. Hij komt, ziet, hij komt van de hemelen en de aarde zal een hemel zijn. Bereidt u! Doet uw boosheden weg, uw duistere neigingen en gedachten, rukt ze uit en werpt ze van u, belijdt uw zonden, bekent ze en vertoont ze in den dag, misschien zal de Barmhartige u genadig zijn. O kinderen, o kinderen, reinigt u! Brengt vruchten voort der bekeering waardig! Uw koning zal komen!

Onze Vader, onze koning! Wij hebben gezondigd! Vergeef ons onze verkeerdheden! Voor de zonden die wij voor u begaan hebben, openlijk en heimelijk, door krenking van den naaste, door ontwijding van uw Naam, door booze gedachten, door onreinheid van den mond, vergeef ons, God der vergiffenis! Onze Vader, onze koning! Neem verderf en plagen weg van uw kinderen! Verhef uw volk, verhef uw gezalfde!

En zij baden en zij jammerden, zij scheurden hun kleederen en riepen de liefelijkste namen. En zij vraagden hem: Wat zullen wij doen?

En hij antwoordde: Die twee rokken heeft deele hem mede die geen heeft, en die spijs heeft doe desgelijks.

Er kwamen ook tollenaars om bekeerd en gereinigd te worden en zij zeiden tot hem: Meester wat zullen wij doen? Wij zijn tollenaren en zoo wij onzen broeders de cijnzen niet nemen, de vreemdeling zal komen en nemen meer dan wij.

En hij zeide tot hen: Gij, eischt niet meer dan u gezet is.

Ook kwamen krijgslieden tot hem, zeggende: En wij, wat zullen wij doen? Wij zijn over onze broeders gesteld en zoo wij niet gehoorzamen, de geeselaar staat gereed en er is honger in den kerker.

Doet niemand overlast en ontvreemdt niemand het zijne u schuilende achter uw bevelhebber, laat uw loon u genoeg zijn.

En als de menschen elkander vraagden omtrent den Verlosser, begeerig zijn komst verwachtende en overdenkende, dachten zij van Johannes die in hun midden stond of hij mogelijk de gezalfde ware. Maar Johannes, hen hoorende, antwoordde:

Ik reinig u wel met water; maar hij komt die sterker is dan ik, wien ik niet waardig ben den riem van zijn schoenen te ontbinden; hij zal u reinigen met heiligen geest en met vuur. Wiens wan in zijn hand is, hij zal zijn dorschvloer zuiveren, de tarwe zal hij in zijn schuur verzamelen, maar het kaf zal hij verbranden met onuitblusschelijk vuur!

Onze Vader, onze koning! schrijf ons in het boek der verlossing! Verhef uw volk, verhef uw gezalfde!

En als hij, hen ook nog vele andere dingen vermanende, voortging het volk de nadering des heils te verkondigen, terwijl zij baden en zuchtten en kermden en riepen en den Heer van Israel loofden, voer een beweging over de menschen, voer een ruischen van die het verste stonden tot de anderen en over de dichtste drommen heen, een stilte, een adem, een beroering, zooals een licht over de rijpe halmen vaart. En zij luisterden in den glans der verwachting, zij zagen in elkanders oogen, en niemand wist.

Er was een naam genoemd, een Joodsche naam; er was een naam genoemd, een gelukkige naam die de heilige letters van den heiligen Naam bevatte. Er was een man genoemd in Bethlehem Efratha geboren. Er was een zoon genoemd, wonderlijk, uit het huis van David. Er was een mensch genoemd, een reine, een goede, een zachte, een wijze, een barmhartige, een heilige, een mensch uit de hand des Eeuwigen.

En als Johannes rondzag over de menigte naderden hem eenige priesters die waren afgezonden van Jerusalem om hem te vragen: Wie zijt gij?

En hij antwoordde: De zoon van Zacharias den priester. Ik ben de gezalfde niet.

Wat dan? Zijt gij Elia die beloofd is?

En hij zeide: Ik ben die niet.

Zijt gij de profeet van wien Mozes geschreven heeft?

En hij antwoordde: Neen.

Wie zijt gij? Opdat wij antwoord mogen geven dengenen die ons gezonden hebben. Wat zegt gij van uzelven?

Hij zeide: Ik ben de stem des roependen in de woestijn: Bereidt den weg des Eeuwigen! gelijk Jesaja de profeet gesproken heeft.

Waarom doopt gij dan, zoo gij de gezalfde niet zijt, noch Elia, noch de profeet?

Johannes antwoordde hun:

Ik doop met water opdat zij rein mogen zijn voor den komenden dag. Maar hij staat in uw midden, dien gij niet kent, die na mij komt en voor mij geworden is, dien ik niet waardig ben dat ik zijnen schoenriem zou ontbinden. Hij zal doopen met vuur, met den geest des Almachtigen.

Toen schreed hij naar den oever, roepende tot de scharen en hen tot reiniging manende. En als hij aan het water stond zag hij Jezus tot hem komen in zijn schoonheid en de zon straalde over hem. En Johannes zag hem aan en kende hem: Deze is de mensch, rein voor God, rein voor de menschen, wiens hart voor zijn broeders is, een kind des Eeuwigen.

En als Jezus naderde om van zonden bekeerd en gereinigd te worden en gedoopt tot het aanstaande heil, hief Johannes zijn handen op, zeggende:

Mij is noodig van u gedoopt te worden, en komt gij tot mij?

Maar Jezus antwoordde:

Laat mij, want het betaamt ons alle plichten te vervullen.

Toen liet hij hem. En Jezus trad in het water, en hij beleed de menschelijke zonde en reinigde zich. En die er om waren, biddend in de rivier en aan den oever, zagen hem. En Jezus, gedoopt zijnde, gelouterd en bereid, steeg aanstonds uit het water en zag den hemel aan. De hemel opende voor zijn oogen en de heilige aanwezigheid, den geest Gods zag hij nederdalen, zooals een duif nederdaalt, en hij hoorde de stem uit de eeuwigheid, zeggende: Gij zijt mijn geliefde zoon, in u heb ik mijn welbehagen.

En allerwegen, in het water, tusschen het riet en op de steenen van den oever ruischten de stemmen der menigte, biddend en lovend, smeekend en juichend:

Ontferm u, Barmhartige! Hoor ons, God van Abraham! Heilige, Hooge, schrijf ons in het boek van gelukkig leven! Almachtige, help ons in onzen jammer! Bevrijd ons, Tsebaoth! Mijn God en God mijner voorouders! Gedenk ons, Goedertierene! Onze Vader! onze koning! Verhef uw volk, verhef uw gezalfde! o Eeuwige, geloofd en geprezen en geroemd en verheven!

En terzelfder stond wist Jezus dat het kwaad nabij was,

het gevaar dreigde en de Booze loerde uit de onbegrepen begoochelingen. En hij twijfelde. Hoe had de verkondiger die voor hem stond gesproken en hem aangezien? Welke woorden had zijn ziel gehoord uit de heimelijkheid? Welke zang zong aan zijn ooren uit duizend verlangende harten? Hij dacht aan haar die zijn moeder was en hij staarde in het ongelooflijke der wonderen. Maar hoog rees zijn gezicht in den stralenden dag en hij zag zichzelven: de zoon van zijn God was hij, zoo waar hij een menschenkind was. En hij voelde de macht der heilige aanwezigheid hem aanvatten en medevoeren en zijn voeten schreden voort, en de menigte zong en bad.

En als Jezus heengegaan was van de heilbegeerigen, zuidwaarts gaande, kwam een bende krijgslieden gezonden uit de stad Sepphoris en zij grepen Johannes en voerden hem weg in hun midden. Want zijn stem, roepende tot bekeering, was machtig geworden in de gebieden van den viervorst Herodes Antipas, en het gerucht van den komenden dag des vuurs en het naderend rijk des heils hadden het volk verontrust tot driften en geweld. Herodes nu, schoon hij hem vreesde, durfde hem geen kwaad te doen wegens de mare die hem Elia noemde of den profeet van wien in de wet geschreven staat. Doch eenmaal had Johannes tegen hem zelven gesproken en geoordeeld over zijn goddeloosheid en zijn ontuchtig leven en over Herodias, zeggende dat de wet hem niet veroorloofde de vrouw zijns broeders tot gemalin te hebben. Toen zond hij zijn krijgslieden. En zij namen Johannes en voerden hem mede, en die hem veel beminden volgden hem, naar de sterke stad Machaerus onder de bergen van Moab aan de Zoutzee. De menigte der gedoopten echter bleef aan de Jordaan, van morgen tot morgen zijn komst verwachtende en den aanvang der schoone tijden.

En Jezus was in de woestijn die bij Gilgal is. Spijs had hij daar niet, noch een andere woning dan de schaduw van het gesteente, en deze was de eerste zijner tijden waarin spijs noch woning hem baten kon. Want gelijk een jonggeborene gingen hem de oogen open en moest hij uit zijn diepste hart zien in zijn God, en hij zag het zuivere geluk.

Klaar was de hemel van den dag, glinsterend de aarde tot de heuvelen van den einder, gloeiend de lucht die over

de dorre zoutvlakten voer; klaar was de sterrenrijke hemel van den nacht, blank de aarde tot in duisternissen, en geurig van balsem de zwoelte der stille geluiden. Niets dan den enkelen steen waar hij des daags bij zat en des nachts bij zat, niets dan een enkel doornstruikje en het zand vonden zijn handen om vast te houden. Daar hief hij zijn oogen uit de diepten tot de hemelen.

De aanwezigheid wier liefde hij gehoord had hoorde hij levend aan zijn ooren, en als hij luisterde hoorde hij de andere stem die uit de menigte der menschenstemmen gesproken had. De gedachten die verrezen uit het duister en gedaante zochten stonden tegenover elkander, hij aanschouwde ze in hun uiterlijk en in hun mogelijkheid, in hun tijdelijkheid en in hun onafzienbare verte, en zijn geweten wist dat hij te klein was tot een oordeel. Maar de kinderoogen die in hem openloken en de kinderooren die in hem ontsloten vonden deze schoone winst dat den mensch een keuze wordt gegeven, en de kinderhanden kozen en strekten zich ten hemel. De stem die hem begeerde koos hij, niet de andere die hij wellicht begeeren kon. En helder ruischte de heimelijkheid van liefde en welbehagen gelijk een zang uit de hoogten recht daarboven, en hij wist dat hij waarlijk het kind was van zijn God, geweest was en zijn zoude in eeuwigheid. En het moede lijf lag neder en groot verrees de zon over zijn slaap.

Maar als hij ontwaakte in den heeten ochtend ervoer hij dat hij een mensch was en zijn verzoeking aanhield, en hij staarde uit zijn zwakheid, vreezend de neiging die den mensch belaagt iederen dag. En weder smeekte hij en bad hij, en weder riep hij de gedachten op, en weder zat hij bij den steen zonder honger of dorst den langen zwaren dag tot den avond toe, dolend in het gedichtsel des harten. Maar met den nacht kwam het lieflijk uur der ongeweende tranen waar geen heil gevonden wordt. En het zachte licht der aanwezigheid vergaderde om hem en de warmte der liefde koesterde hem, en weder zag hij de vreugde. De sterren gingen in hun banen, de nacht steeg hoog over de schaduwen der eenzaamheid, in de verre wereld sliepen de menschen. De zoon des Almachtigen, de zoon zijner moeder schouwde in den nieuwen tijd wanneer de gewijde koning Israël verlost zou hebben,

wanneer de arglistigheid uit de harten verdelgd zou zijn en in een iegelijk een vaste geest vernieuwd. En de hemel die voor zijn wakende oogen glansde verlichtte zijn droomen toen hij nederlag en sliep.

Uit den dag en uit de wereld kwam de vrees hem tegen, het vermoeide lichaam leed de verschrikkingen der woestijn en de gekwelde oogen staarden rond waar de Booze naderen mocht. En duldzaam zat hij bij den steen, wetend dat de strijd groot zou zijn, want zijn recht moest hij nog leeren en nemen eer hij durfde gaan in des Eeuwigen welbehagen. En wetend dat hij een recht bezat van de ure toen hij in het reinigend water staande de hartestem van zijn God gehoord had, verhief hij zijn kracht om te worstelen door de menschelijke gedachten en te vinden wat in zijn gedichtsel van der jeugd aan boos was geweest. Vele wijsheden bleken ijdel te zijn en vielen tot stof voor de sterke wijsheid die hem dreef tot het ongeziene doel, maar een muur bleef aan alle zijden onwrikbaar voor zijn moed en zijn kracht, en dien neder te storten vermocht al het zweet der wereld niet. De menschelijke zonde stond waar hij zich verhief en zocht. Van zijn jongste jaren had hij enkel van een reinen zin geweten, en in dezen nood vond hij dat al zijn wil bezoedeld was van den aanvang der menschen af. Waar dan, waar kon redding zijn voor het kind, waar kon het heil gevonden worden voor de geslachten die zich bekeeren noch reinigen konden? Hij schreeuwde en hij zag den Satan sluipen achter de steenen. De hemel brandde, de woestijn gloeide tot in verten, hij reikte zijn handen omhoog en hij smeekte. En nedervallend hoorde hij een gemurmel als van wateren, en hij voelde de reiniging die hem eenmaal geschonken was. Hij zocht den Satan, maar bespeurde hem nergens. De purperen nacht steeg in het oosten toen hij weder recht bij den steen zat en zijn handen te zamen vouwde om te weten hoe de nieuwe geslachten door den muur der zonden zouden dringen. Maar de hooge lach was op zijn aangezicht gebleven, de dageraad der nieuwe vreugde die hem dreef, en hij zag de sterren aan en de sterren kenden den overwinnaar. Dien nacht werden zijn oogen in den slaap gesloten terwijl hij streed.

De jonge zon verkwikte hem en van dien ochtend aan

wilde hij geen spijs of drank eer hij de verzoeking had doorstaan, want hij kende de nieuwe zorgen die voortkomen uit de bevrediging. Gansch den dag zat hij op de aarde onder de harde zon, geen schepsel hoorde zijn zuchten en gebeden, geen zag de tranen, de handen gewrongen of opgeheven. En de nacht kwam, de sterren verschenen weder, de jakhalzen en wolven huilden, en hij streed zijn strijd.

Gelijk zij eeuwig waren gegaan gingen de nachten en de dagen, en al de groote wereld wist niet van de angsten die deze mensch leed voor het heil der komende geslachten. Toen het lijf was uitgeput en vernederd zagen de brandende oogen den Satan gedurig loerend omgaan, de oogen der ziel staarden naar een verre blankheid, en het hart, wetend dat het einde goed zou zijn, wachtte de hulp.

Toen viel een lichtstraal, toen verrees hij. De wind was een bloem rondom hem, de nacht zong boven zijn hoofd. Daar buiten in de donkerheden steeg een krijten en jammeren, en als het stil werd zag hij. Rein waren zijn handen, rein was zijn stem die den Naam des Eeuwigen noemde, rein was zijn wezen. Geen zonde had hij behouden van den dag zijner reiniging in de Jordaan, geen grens hield hem gevangen. Hij had den geest zien nederdalen en de stem gehoord die hem zoon noemde en geliefde. Hij was de zondelooze zoon, en al wat hij behoefd had was dat zijn oogen de genade zagen. Toen knielde hij en dankte zijn Vader, de vreugde bruiste in zijn hart. Hij hield zijn hart vast dat het niet breken zoude van zaligheid, hij viel neder op het lauwe zand.

Als hij opzag en aan de lichten des hemels den voortgang van den tijd bemerkte, herdacht hij de veertig dagen zijner verzoeking. Toen voelde hij den nood des lichaams van honger en dorst. En de nacht verduisterde en voor hem stond een gedaante. Maar hij vreesde niet, hij was de zoon van zijn God.

En de stem tegenover hem sprak:

Indien gij Gods zoon zijt, zeg dat deze steenen brooden worden.

De steenen lagen nabij zijn hand, en zoo hij wilde zouden zij hem tot brood zijn. Maar hij kon niet luisteren naar een andere stem dan die des Eeuwigen, en deze sprak dat

Hij zijn leven niet van het brood behouden zou. En hij antwoordde:

Er is geschreven: de mensch zal bij brood alleen niet leven, maar bij alle woord dat den mond Gods uitgaat.

De stem der eeuwigheid ruischte den hemel door en Jezus wist dat hij groot was geworden en machtiger dan de verleider, de zang der liefde zong boven hem en hij wist dat hem geen kwaad kon wedervaren. Maar de donkere gedaante naderde hem en greep hem aan, en als hij zijn oogen opende ontwaarde hij dat hij boven Jerusalem stond op de tinne des tempels. Beneden schenen de lichten van den dienst, de diepte geurde vol welriekende walmen, de ruimte omhulde hem. En hij vreesde daar hij verheven stond boven het heiligdom van den God van Israël, noch wist hij hoe hij neder zou dalen. En als de stem tegenover hem uit de duisternissen hem toesprak herkende hij haar boosheid die hij lang geleden reeds gehoord had.

De stem sprak:

Indien gij Gods zoon zijt, werp u zelven nederwaarts, want er is geschreven dat Hij zijn engelen van u bevelen zal, en dat zij u op de handen zullen nemen, opdat gij niet te eeniger tijd uw voet aan eenen steen aanstoot.

En wijder straalde het licht der kennis in zijn hart en hij zag dat hij machtig was om naar zijn wil te doen geschieden. Maar de nauw ontloken oogen schouwden tot den Vader op te vroom om meer te vragen dan geschonken werd. En hij antwoordde:

Er is geschreven: gij zult den Eeuwige uwen God niet verzoeken.

En de tempel was niet meer beneden hem, maar een licht, en recht verhief hem de vreugde. Voor hij danken kon echter werd hij weder aangegrepen en medegevoerd, en als hij rond zag stond hij op den top van een hoogen berg, rondom aan zijn voeten lag de wereld in haar gloed van schoonheid. Voorwaarts en ter zijden waar hij de dalen overzag verrezen de witte koningssteden, de bergen stegen hoog in het licht, de wateren schitterden door gaarden en volle velden, van het oosten en van het westen jubelden de volkeren, en in het midden praalde Jerusalem. En er juichte een zang over gansch de wereld, zingend van den koning.

Zijn hart werd warm, hij strekte zijn armen uit om de wereld te omvatten. Toen hoorde hij de stem die hij sedert den tijd zijner kleinheid had gekend, de stem sprak:

Al deze dingen zal ik u geven, indien gij mij aanbidt.

Hij zag den verleider aan, en heerlijk en zuiver klonk zijn stem:

Ga weg, Satan! Want er is geschreven: den Eeuwige uwen God zult gij aanbidden en hem alleen dienen.

Toen verliet de Booze hem. Eenzaam stond hij in den nacht met de menigte der sterren en de maan. De donkere woestijn rondom was een nieuwe schoonheid voor zijn verwondering, de hemel opende voor den zucht zijner liefde, hij breidde zijn handen over de wereld uit. In haar grootheid en in haar zachtheid, in haar diepten en in haar verten kende hij de kracht die hem geschonken was, de ondoorgrondelijke liefde die van God eeuwig uitstraalt tot het schepsel en van het schepsel eeuwig wederkeert tot den oorsprong, en de adem van dit wonder, zaliger dan zang of geur, dan licht of warmte, vervulde hem en viel van hem neder over de menigten in de duisternis.

De ruimte klaarde, de zon verscheen in haar gloed en over de woestijn riep een nieuwe stem:

Hoor Israël! de Eeuwige is uw God!

En Jezus was omtrent twee en dertig jaren toen hij gereinigd werd en bevestigd in het geloof aan der menschen zaligheid. En hij keerde terug naar de scharen aan de Jordaan die de komst van Johannes verwachtten, en hij verbleef bij hen, uitziende naar den beloofden dag.

De winden woeien over de hoogten van het westen, de zware regens vielen, er was in de vlakte aan de rivier geen voedsel voor de duizenden. En velen verlieten die streek door behoefte gedreven.

Toen wist Jezus dat hij doen moest naar de kennis en de kracht die zijn God hem geschonken had. En hij gedacht zijn land, hij maakte zich vaardig en keerde weder naar Galilea.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

(*Wordt voortgezet*.)

Gedichten.

De bode.

Geen die den bode welkom heet,
Wanneer hij, hoog in blinkend ijzer,
Zijn speer laat zinken voor den keizer,
En ongenoodigd tot hem treedt.

Geen huisman, dien hij niet verschrikt,
Wanneer hij, moe van weer en wegen,
Bij 't ruischen van den najaarsregen,
Om herberg tegen 't venster tikt.

En toch, hoe stovend zwelt de druif,
Hoe schijnt zich loof en ooft te drenken
In 't glanzen van zijn gastgeschenken:
Een korenhalm, een witte duif.

Het zonnespel.

Zacht daalde een Zondagsrust; ik lei mij droomend
In 't geurig bloemgoud, dat de wei bemint,
En vóor mij rees, het groene veld omzoomend,
Een berg van beuken, wuivend op den wind.

Ik zag hun toppen, beurtlings licht en donker,
In vlammen opgaand en weer uitgebluscht,
Zich tot dit spel van schaduw en geflonker
Alle gewillig leenen, onbewust.

Doch ik, den blik gericht, het hoofd geheven,
Zocht naar den speler die deez' scherts begon,
En vònd hem, waar de zonnewolken dreven,
In stille stoeten, langs het schild der zon.

Toen, turend, werd ook ik gelijk die boomen
Een door het hemelsch licht beschenen kind,
En voelde vreugde en weemoed me overkomen,
In beide zwelgend, en voor beide blind.

Soms droomt de dichter.

Soms droomt de dichter dat in zondvloedgolven,
Het straffend oordeel van een jongst gericht,
Zijn afgeleefde wereld wordt bedolven,
Zoodat de bliksem slechts een zee verlicht;

Terwijl een godsstem hèm komt toevertrouwen,
Tusschen de wolken, in het diepst azuur,
Opnieuw een rijk des vredes op te bouwen
Uit de eigene elementen, lucht en vuur.

Hij tijgt aan 't werk; een zucht van zijn verlangen
Herschept zich in een vlakte, korenblond,
Waarboven vogels hangen in gezangen,
Waar bloemen bloeien als een kindermond.

Nu bukt hij zich en beurt de marmren blokken,
Zoo blank van blijdschap en zoo zwaar van leed;
Het maatloos werk doet hem den adem stokken,
En 't lichaam druipen van een heilig zweet.

Maar zie dan ook de stad sneeuwwit verrijzen,
Goud-koeplig wonder in de warme zon,
Wijl koel de binnenhoven van paleizen
Tot peinzen nooden bij 't geruisch der bron.

Hij doet langs kade en straat gewoel zich mengelen,
Mannen en meisjes als in lichten dans,
En draagt wèl zorg dat hun gesprekken strenglen
Rozen van vraag en antwoord tot een krans.

Totdat hij eindlijk, afgemat van dichten,
Nog mijmrend langs zijn laatste kunstwerk streelt,
Dat straks hij op het marktplein op zal richten,
Zijn liefste zielssymbool, 't gevleugeld beeld.

AART VAN DER LEEUW.

Vrede en ontwapening.

In alle landen, oorlogvoerende zoowel als onzijdíge, gaat thans de vurige wensch naar vrede gepaard met dien naar ontwapening. Wie zal er zich over verwonderen, dat hier eenparigheid heerscht; het ligt toch in den aard der zaak, dat het duurzaam behoud van den vrede in de naaste toekomst, waarop aller hoop gevestigd is, het best wordt verzekerd door de geringe sterkte der legers en vloten in alle landen. Bij deze algemeene overweging doet zich nog een bijkomstige gelden, indien na het einde van dezen oorlog geen overeenkomst tot ontwapening, onder welken vorm ook, tot stand komt, dan zullen in alle Europeesche landen de krijgstoerustingen weder worden voortgezet op den ouden voet, dat wil zeggen met voortdurende stijging der kosten. Dit nu zoude de weg naar den afgrond zijn; alle landen gaan een zorgelijken tijd te gemoet, waarin zij zich zullen moeten uitsloven om verbetering te brengen in den ten gevolge van den oorlogstoestand deerniswaardigen staat hunner geldmiddelen. Tot herstel van dezen jammerlijken toestand zal veel geld in de schatkist moeten vloeien, maar zal er tevens voor moeten worden gezorgd, dat daaruit niet meer vloeie dan hetgeen strikt noodzakelijk is voor de staatshuishouding of rentegevend voor de toekomst mag worden geacht. Vóór alles zal derhalve moeten worden gestreefd naar besnoeiing van den reusachtigen uitwas der oorlogs- en marinebegrootingen.

Mochten de waarborgen voor het behoud van den vrede zoo sterk worden geacht, dat de regeeringen en de volks-

vertegenwoordigingen in alle groote landen een gedeeltelijke ontwapening voor hare verantwoording durven nemen, dan zal overal de vraag rijzen, in hoever deze zal kunnen worden uitgevoerd zonder een verandering in de nationale wetgeving. Een dergelijke verandering behoort zeker niet tot de onmogelijkheden; wat echter door menigeen wel ondenkbaar althans in hooge mate onwaarschijnlijk zal worden geacht is, dat het in bijna alle landen van Europa bestaande stelsel van algemeenen dienstplicht zal worden verlaten voor het oude stelsel van legervorming door aanwerving van vrijwilligers, en evenzeer dat de dienstplicht zal worden vervuld door eenvoudige oefening in den wapenhandel zonder dat de geoefenden buiten hunne woningen tot een legermacht worden vereenigd. Het eerste zoude niet strooken met de democratische begrippen, die in de beschaafde staten van Europa de overheerschende zijn, het tweede zoude volmaakt in strijd zijn met alles wat de ervaring op krijgskundig gebied in de laatste halve eeuw heeft geleerd.

De moeilijkheden, die zullen rijzen wanneer de in militaire en staatkundige kringen bestaande tegenstand tegen ontwapening mocht worden overwonnen, zijn der overweging wel waard. Wie er zich een goede voorstelling van wil maken verzuime niet een blik te werpen op de groote verandering, die de denkbeelden omtrent de inrichting der landsweerbaarheid hebben ondergaan gedurende de laatste honderd jaren. Nadat te Waterloo het wereldberoemde leger van Napoleon zijn laatsten strijd had gestreden was de oorlogzuchtige geest in Europa uitgebluscht, de volken hadden er geen lust meer in om strijd te voeren en de regeeringen hadden er geen geld meer voor. Waartoe ook zoude het noodig zijn, nadat de grenzen te Weenen zoo zorgvuldig waren uitgebakend, dat niemand meer geacht kon worden reden van klagen te hebben. Hoe dit mocht zijn, wel bleek het, dat, al dacht men niet meer aan oorlogvoeren, de groote mogendheden het toch niet zonder legers wilden stellen. In de landen met grondwettige instellingen zag men niet zonder bezorgdheid hoe deze legers werden gebruikt om buiten de grenzen de omwenteling te bedreigen of te bedwingen. Men meende daar door de instelling van een gewapende burgerwacht, garde nationale, schutterij, te moeten waken tegen het moge-

lijke gevaar uit de aanwezigheid van een staand leger voortvloeiend. Uitbreiding daarvan wekte achterdocht, en toen tegen het midden der negentiende eeuw Macaulay, in de inleiding op zijne geschiedenis van Engeland, betoogde, dat het gemis van een staand leger zijn vaderland had behoed tegen de dwingelandij van de vorsten uit het huis van Tudor en er op wees hoe later de aanhangers der Stuarts, toen zij Karel II weder op den troon verhieven, door de afdanking van Cromwell's leger aan de alleenheerschappij onwillekeurig het werktuig onthielden, waarmede zij de onbeperkte macht had kunnen grondvesten en handhaven, raakte hij ongetwijfeld een snaar aan die alom in het vrijzinnig Europa weerklank vond.

Het in Pruisen bestaande stelsel van persoonlijken dienstplicht vond in de West-Europeesche staten weinig instemming, men schikte zich daar in het Napoleontische stelsel van loting met plaatsvervanging, behalve in Engeland, dat zijn oude leger van vrijwilligers had behouden. In Duitschland zelf, tot in Pruisen toe, begon de persoonlijke en de geldelijke druk van den krijgsdienst tot ontevredenheid te prikkelen, vooral toen, na het eerste optreden van Bismarck als minister, de uitbreiding van het Pruisisch leger tegen den uitdrukkelijken wil van het Huis van Afgevaardigden met de enkele toestemming van het Heerenhuis werd doorgedreven. De gemoederen werden bewogen, in dorpen en steden weerklonk het: die beutel leer, die ernte schlecht geraten; doch immer mehr und immer mehr und immer mehr soldaten; maar tot openlijk verzet kwam het niet. Plotseling bleek er een volslagen omkeer in de denkbeelden te zijn gekomen ten gevolge van den oorlog van 1866, toen Pruisen met zijn voortreffelijk uitgerust leger in weinige weken Oostenrijk en de overige Duitsche staten tot een vrede dwong, waardoor het zich de oppermacht in Duitschland verzekerde en onder de groote Europeesche mogendheden een eerste plaats innam. Duitschland bleek voor het militarisme gewonnen, het zag zich opeens den weg om tot de door velen zoo vurig begeerde eenheid te geraken door het zwaard van Pruisen ontsloten. In het bewustzijn zijner groote macht blaakte het van begeerte, om nu de het zoo lang onthouden hoofdrol in de Europeesche staatkunde te

spelen. Toen dit vier jaren later gelukte en Frankrijk door verpletterende nederlagen tot een afstand van grondgebied werd gedwongen, werd het voor ieder opmerkzaam beschouwer der staatkundige toestanden van Europa duidelijk, dat Duitschland zijne schitterende stelling slechts kon blijven behouden door het ontzag, dat een door getalsterkte en uitrusting boven andere uitmuntende legermacht aan de gansche wereld inboezemde.

Na 1871 brak voor Europa het tijdperk der krijgstoerustingen aan, toen alle groote mogendheden van lieverlede, geestdriftig of schoorvoetend, met elkander gingen wedijveren in het uitbreiden hunner uitgaven voor leger en vloot. Te vergeefs deed, in 1898, de Czaar van Rusland een poging om deze ontzaglijke opvoering der krijgstoerustingen in haren dreigenden voortgang te stuiten door middel eener internationale regeling. Zij mislukte volkomen; het onderling wantrouwen der groote mogendheden liet zich door zedelijke noch door geldelijke overwegingen op zijde zetten. Bij de Tweede Vredesconferentie werd de ontwapening nog slechts voor memorie vermeld. Daarna nam de bewapening, vooral die ter zee, verhoudingen aan die door vroegere geslachten onmogelijk zouden zijn geacht. Trouwens, aan een oorlog zoo kostbaar als de tegenwoordige hebben ook deze nimmer gedacht.

De invoering van persoonlijken en algemeenen dienstplicht was intusschen in alle landen aangeprezen als een dringende eisch der volksweerbaarheid, als zoodanig vond zij ook in ons vaderland haren voorvechter in den ridderlijken krijgsman, den Generaal van Limburg Stirum, die reeds als jongeling in de Antwerpsche citadel zijn bloed voor het vaderland had gestort. Toch gelukte het dezen warmen vaderlander niet om, als Minister van Oorlog, de volksvertegenwoordiging van de noodzakelijkheid der door hem vurig begeerde hervorming te overtuigen. De meerderheid der toenmalige Tweede Kamer was van meening, dat de persoonlijke dienstplicht de belangen der maatschappij aan die van het leger zoude opofferen; om het leger te organiseeren - zoo voegde men den Minister toe - desorganiseert gij de maatschappij.

Het is zeker merkwaardig, dat het vraagstuk van den persoonlijken dienstplicht niet lang na deze beslissing zoo

zeer het karakter van een maatschappelijk vraagstuk verkreeg, dat het als zoodanig, hier en elders, in den zin van volledige toepassing werd opgelost. De zich in steeds ruimer kringen verspreidende opvatting, dat de wetgever geen enkel voorrecht aan het bezit van vermogen mocht verbinden deed de plaatsvervanging uit de wetgeving verdwijnen. Zij, die tegen groote legers en hooge oorlogsuitgaven gekant zijn, hebben reden om dit uit een algemeen staatkundig standpunt te betreuren; de persoonlijke dienstplicht toch brengt een aandrang mede tot algemeenen dienstplicht, die moeilijk te weerstaan is. Schaft men de plaatsvervanging af met behoud van een weinig talrijke legermacht, dan schept men in de maatschappij naast een groot getal bevoorrechten, die van alle krijgsplichten zijn ontheven, een klein getal personen, door het lot aangewezen, die, gedurende de jaren dat zij zich moeten beijveren om een plaats in de maatschappij te veroveren, door de lasten hun door de krijgswet opgelegd in hunne pogingen ernstig worden belemmerd. Dit strijdt wederom met de denkbeelden van gelijkheid; zij die deze ongelijkheid willen wegnemen kunnen niet anders doen dan zich te scharen naast hen die een uitbreiding der legermacht verlangen. Vandaar dan ook dat daar, waar de persoonlijke dienstplicht is ingevoerd, de drang naar algemeenendienstplicht, ook buiten de legerkringen, voortdurend sterker wordt.

Uit deze geschiedenis van het ontstaan van de legeruitbreiding zal men gemakkelijk kunnen opmaken, dat de ontwapening geen eenvoudige zaak is die met een wetje of met een paar besluiten haar beslag kan krijgen. Zij moet worden tot stand gebracht, òf door afschaffing van den persoonlijken dienstplicht, òf door vermindering op ruime schaal van het aantal jaarlijks op te roepen dienstplichtigen, òf door aanmerkelijke verkorting van den oefeningstijd der dienstplichtigen. Men late zich echter door de overweging der groote bezwaren, die tegen elk dezer drie wegen bestaan, niet dadelijk ontmoedigen, maar bedenke dat het hier niet de ontwapening in één land geldt, maar een gemeenschappelijke. Het valt toch niet te ontkennen, dat, indien de ontwapening niet door een zegepralende overmacht aan een of meer landen wordt opgelegd - wat in alle opzichten afkeuring zoude verdienen, omdat zij dan juist het tegenovergestelde zoude

teweeg brengen van wat van haar verwacht wordt, maar integendeel met onderling goedvinden tot stand komt, de hierboven genoemde bezwaren van karakter veranderen en veel van hun gewicht verliezen.

In de eerste plaats treedt bij algemeene ontwapening de persoonlijke dienstplicht in een gansch ander licht. Het indrukmakend en onwederlegbaar bezwaar tegen de plaatsvervanging, dat zij in oorlogstijd den onvermogende dwingt om zijn leven voor het vaderland in de waagschaal te stellen en te gelijker tijd den vermogende de gelegenheid verschaft om rustig te huis te blijven vervalt zoodra een oorlog tusschen twee beschaafde staten een even ongewoon verschijnsel wordt als een binnenlandsche oorlog in een van deze landen. Indien toch de volksovertuiging het veroordeelt dat iemand zijn dienstplicht kan afkoopen, dan is dit niet omdat het soldatenleven ontberingen en zelfs eenig gevaar voor leven en gezondheid medebrengt, die zij meent dat allen gelijkelijk moeten deelen; hetzelfde geldt van het koloniale leger, en, zij het ook in mindere mate, van politie en brandweer en toch heeft niemand er aan gedacht om voor deze takken van den openbaren dienst den persoonlijken dienstplicht in te voeren. De overweging waaruit de zoo straks genoemde volksovertuiging is ontstaan is deze, dat het leger geroepen is om de gewichtigste, de edelste en tevens de gevaarlijkste taak te vervullen, die van een burger kan worden gevorderd, en wel de verdediging van de onafhankelijkheid van zijn vaderland tegen buitenlandsch geweld. Behoeft men dit niet langer te duchten en wordt het leger niet meer hoofdzakelijk voor de landsverdediging gebruikt, maar voor rustbewaring binnenlands, wordt het een hulp voor de politie in buitengewone omstandigheden, dan zal het niet langer geacht worden te zijn in strijd met de begrippen van gelijkheid van alle burgers, indien het door werving wordt gevormd, of zelfs, zoo noodig, door loting met nummerverwisseling. Integendeel, met het oog op zijne geringe getalsterkte zal dit zelfs billijk worden geoordeeld. In de tweede plaats zullen, zoodra ontwapening algemeen is aangenomen, aan alle legers en vooral aan die van de kleine landen veel lager eischen kunnen worden gesteld dan tegenwoordig het geval is. Worden bijvoorbeeld de legers der groote mogendheden teruggebracht tot de

sterkte die zij bezaten in het midden der vorige eeuw, dan kunnen de overige met een nog grooter vermindering genoegen nemen. Maar niet alleen de eischen van getalsterkte, ook die van geoefendheid kunnen lager worden gesteld, immers, het ligt voor de hand, dat, althans aanvankelijk, de ontwapening in de groote landen niet door kleiner lichtingen, maar door korter oefeningstijd zal worden tot stand gebracht. De krijgskundige bezwaren tegen mindere geoefendheid zullen dus veel van hun gewicht verliezen, omdat het peil der geoefendheid overal dalen zal. Let men op deze beide overwegingen dan wordt het vooruitzicht van een wijziging der bestaande legerwetten minder hersenschimmig.

Mocht iemand bij het lezen dezer beschouwingen over een aanstaande ontwapening ongeloovig glimlachen en schouderophalend die voor droombeelden verklaren, waarvan de verwezenlijking door geen menschelijk oog ooit zal worden gezien, dan zal ik hem waarlijk niet voor een onverbeterlijken militarist uitmaken. Wie beleefd heeft wat wij allen in de laatste twee jaren hebben beleefd, dat in alle landen, oorlogvoerende en onzijdige, het militair gezag onbetwist den scepter zwaait, zal zich moeilijk kunnen voorstellen, dat de groote schaar, die dat gezag thans onder zijne bevelen heeft, welhaast tot een kleine kudde zal worden versmolten. Wie, zij het dan ook met droefheid en ergernis, getuige is van het oplaaien van een haat tusschen de volken van Europa, waarvan het evenbeeld in de geschiedenis van den nieuwen tijd te vergeefs wordt gezocht, zal het wellicht voor onmogelijk houden, dat deze haat binnen een kort tijdverloop plaats make voor een onderling vertrouwen en een vriendschappelijke verstandhouding, die de volken er toe zullen bewegen om met een gerust gemoed de wapenen af te leggen.

Ik kan dit begrijpen, maar zoude toch aan hen, die aldus redeneeren, willen vragen: kunt gij u gemakkelijk voorstellen dat er op dezen oorlog geen ontwapening zal volgen. Geen ontwapening - men ontveinze zich dit niet - beteekent voortzetting der tegenwoordige wapening; de afdanking weliswaar van een deel der thans onder de wapenen staande legermacht, maar daarnaast toepassing van alles wat de tegenwoordige oorlog op het punt van dooden en vernielen heeft

geleerd, vermeerdering van den voorraad oorlogstuig, uitbreiding van het leger, stichting van reusachtige versterkingen, aanbouw van schepen met de kostbaarste vernielingswerktuigen uitgerust, vervaardiging van een onnoemelijk aantal vliegwerktuigen van allerlei aard en vermogen en nog veel meer. Zal een zwaar beproefd en verarmd Europa bij machte zijn om dit te doen, en zoo de regeeringen het aandurven, zullen de volken het gedoogen? In de meeste groote Europeesche landen bestaat tegenwoordig algemeen of zeer uitgebreid stemrecht, de mogelijkheid om zich op wettige wijze te uiten is derhalve voor de volken geopend. Kan men zich voorstellen, dat de vertegenwoordigers, gekozen door mannen, die de afschuwelijkheid van de tegenwoordige oorlogsvoering aan den lijve hebben gevoeld, hunne regeeringen zullen toestaan om den weg te plaveien die ontwijfelbaar tot een nieuwen oorlog moet voeren en dat wel binnen een kort tijdsverloop?

De regeeringen zelve zullen waarschijnlijk tegenover de ontwapening een aarzelende houding aannemen; hoe zich die ten slotte zal ontwikkelen zal veel afhangen van de vraag, of de Minister van Financiën dan wel de Minister van Oorlog in hun midden de invloedrijkste is. Door de ontwapening komt het leger in een toestand, die natuurlijk door de krijgslieden onvoldoende en gebrekkig wordt geacht; zij zullen er zich altijd tegen verzetten, dat het leger dale beneden het peil dat bereikt kan worden en ook vroeger bereikt werd. De regeering en de natie zullen over dit verzet met te minder tegenzin heenstappen naar mate het vredesverdrag meer waarborgen geeft voor een onderling vredelievende verhouding der staten van ons werelddeel in de toekomst. Laat ons het hier nogmaals herhalen, niets zoude aan die verhouding meer afbreuk doen dan een door de overmacht opgelegde ontwapening. Het voorbeeld van den vrede van Tilsit in 1807 is hier leerrijk.

Veronderstellen wij intusschen dat van een soortgelijken vrede geen spraak is en dat bij vrijwillige onderlinge afspraak, tot elkanders geruststelling, de staten van de oude en van de nieuwe wereld als gelijken een verdrag tot ontwapening hebben gesloten, dan rijst dadelijk de vraag onder welken vorm deze ontwapening zal worden bedongen. Wat de doode strijdkrachten betreft, waarover nader, is deze vraag gemakkelijker op te lossen

dan ten opzichte der levende. Bij deze doen zich inderdaad zwarigheden voor, die onoverkomelijk schijnen en dan ook alleen door den vasten wil van de meerderheid der regeeringen om het gewenschte doel te bereiken, kunnen worden opgeruimd. De meest aangewezen weg zoude voorzeker zijn, zich onderling te verbinden om niet meer dan een voor elken staat te bepalen aantal soldaten onder de wapenen te houden, maar dit komt mij niet geraden voor; de moeilijkheid om niet te zeggen onmogelijkheid om ten allen tijde zich zekerheid te kunnen verschaffen dat het vastgestelde cijfer niet wordt overschreden moet op den duur argwaan verwekken. Ook zal door oefening buiten de kazerne van personen, die niet kunnen geacht worden tot het eigenlijke leger te behooren, het aantal voor den strijd bruikbare mannen kunnen worden verhoogd in strijd met de bedoelingen van het verdrag. Wat ten slotte nog het meeste klemt is de groote waarschijnlijkheid dat deze bepaling in meerdere landen wetswijziging zoude noodzakelijk maken; een weigering der volksvertegenwoordiging om daartoe mede te werken zoude de internationale regeling dadelijk weder op losse schroeven zetten.

Als aan de minste bezwaren blootstaande zoude wellicht de meest aanbevelenswaardige overeenkomst moeten worden geacht te zijn een zoodanige, waarbij voor elk land werd vastgesteld een bepaald bedrag - in evenredigheid met de oppervlakte en het aantal inwoners - voor de uitgaven ten behoeve van het personeel van de landmacht, soldijen, officierstractementen, toelagen enz. en voorts werd overeengekomen dat dit bedrag niet zoude worden overschreden. Elke regeering bleef dan vrij ten aanzien van het gebruik dat zij van de gelden wilde maken. Voorzeker bestaat dan het gevaar dat gelden op de begrooting worden geplaatst, die, schijnbaar voor een ander doel bestemd, inderdaad het vastgestelde bedrag verhoogen, maar men mag aannemen, dat niet alleen het onderling toezicht der staten, dat niet in gebreke zal blijven om elkanders staatsrekeningen met arendsoogen te bezien, dit spoedig zal ontdekken, maar ook dat in de vertegenwoordigende vergaderingen der verschillende landen leden zullen zitten, die als warme voorstanders der ontwapening zich krachtig zullen verzetten tegen alle

pogingen om haar op slinkschen weg te ontduiken, zoodra zij bespeuren dat hunne regeering die tracht in het werk te stellen.

Ongetwijfeld moet het als een ernstige beperking van het staatsgezag worden beschouwd, indien de regeering posten op hare staatsbegrooting niet boven een haar voorgeschreven bedrag mag uittrekken, maar nog verder reikende beperkingen zijn reeds thans in verdragen vastgesteld en worden ter wille van het heilzame doel door de regeeringen van de grootste landen zelfs, gewillig aanvaard.[1)] Het belangrijke boek van den Leidschen hoogleeraar van Eysinga zeer onlangs verschenen: Ontwikkeling en inhoud der Nederlandsche tractaten sedert 1813, geeft hiervan talrijke voorbeelden. Alleen dan - zegt deze schrijver terecht - berust een staat in dergelijke inbreuk op zijne vrijheid van bestuur en wetgeving, wanneer de beraamde maatregel slechts kans heeft op slagen zoo hij gezamenlijk bij verdrag wordt aanvaard. Dat dit van de ontwapening geldt zal wel niemand ontkennen.

Ten opzichte der doode strijdkrachten is over het algemeen het treffen eener overeenkomst aan minder bezwaren onderhevig; met eenigen goeden wil is het niet onmogelijk hierover verdragsbepalingen vast te stellen, die aan het doel beantwoorden en niet gemakkelijk kunnen ontdoken worden. In de eerste plaats komen hier in aanmerking de oorlogsschepen, waarvan de aanbouw tegenwoordig zulke hooge eischen aan de schatkisten stelt. Op het oogenblik dat de vrede gesloten wordt kan, zonder de minste moeite, een staat worden opgemaakt van het aantal schepen, van allerlei kaliber, dat in het bezit der verschillende staten is; daarna zal moeten worden vastgesteld hoe vele schepen, van verschillende soort door elke mogendheid mogen worden onderhouden.

Wij zullen ons wel niet behoeven te ontveinzen, dat een dergelijke vaststelling veel voeten in de aarde zal hebben; er zal veel beleid vereischt worden om de twee voornaamste belanghebbenden tot eenstemmigheid te brengen. Indien echter in de Engelsche regeeringskringen nog iets is overgebleven van den geest van Gladstone, die, toen in zijne

1) Men denke vooral aan het tractaat over den nachtarbeid van vrouwen; ook aan het Suiker- en aan het Opiumverdrag, van Eysinga blz. 35.

ziekenkamer het gerucht van de grootsche vlootplannen naar aanleiding van Duitschland's wapeningen ter zee was doorgedrongen, mismoedig uitriep: Engeland is op weg om een krankzinnigengesticht te worden; en indien het Duitsche volk, tevreden met zijne machtige stelling op het vaste land, er van afziet om ook de eerste op zee te willen zijn, dan zal het niet onmogelijk zijn om tot een vergelijk te komen.

Mocht het mogelijk blijken om ook aangaande de vestingwerken een overeenkomst sluiten, dan zal aan alle regeeringen, die verplichtingen op zich genomen hebben de bevoegdheid moeten worden toegekend om na te gaan of de andere hunne verplichtingen nakomen. Deze verplichtingen zullen veelal de strekking hebben om iets na te laten, het bouwen van nieuwe versterkingen, somtijds ook om iets te doen, het sloopen van bestaande. Een zelfde recht van toezicht zal ook moeten worden gegeven wanneer - wat zeker in hooge mate gewenscht mag worden geacht - omtrent de bewapening verdragsbepalingen worden getroffen. De aanschaffing van nieuwe kanonnen, nieuwe geweren en - zoo men deze niet geheel en al wil uitschakelen uit het oorlogstuig - nieuwe vliegwerktuigen zal niet mogen plaats hebben zonder voorafgaande kennisgeving; geheimen bij het vervaardigen van wapenen zullen niet worden toegelaten, een internationaal toezicht op de wapenfabrieken van alle landen en een verbod om buiten deze wapenfabrieken oorlogstuig te doen vervaardigen zullen niet kunnen worden gemist.

Zonder een volslagen omkeer in veler denkwijze is er niet op te rekenen dat van dit alles veel te recht kome. Er zal intusschen een groot verschil zijn waar te nemen tusschen de groote en de kleine landen. In de laatste zullen vele gemoederen zonder bezwaar voor deze regelingen te vinden zijn, maar in de groote landen zal in elk geval het gros der krijgslieden er zich aanvankelijk met kracht tegen verzetten. Wanneer nieuwe uitvindingen op krijgskundig gebied niet langer uitsluitend aan de nationale verdediging mogen worden dienstbaar gemaakt maar aan elk land ten goede komen, zullen velen, die zich in deze groote landen thans het hoofd breken met het zoeken van een oplossing van tal van strategische vragen, in arrenmoede van het doen van proeven en onderzoekingen den brui geven. Krijgsoversten

en generale staven, aan welke het niet langer zal zijn vergund om hunne legermacht zoodanig in te richten dat zij die van hunne naburen overtreft, zullen de banden die hun worden aangelegd als een niet te dulden dwangmaatregel verfoeien. Waar een krijgshaftige geest in de bevolking woont, zullen ongetwijfeld velen onder haar deze meening deelen en zich krachtig verzetten tegen alle ontwapeningsovereenkomsten.

Men moet zich dus voorbereiden op een zeer fellen tegenstand. Het is evenwel een verblijdend verschijnsel, dat de tegenstanders reeds beginnen in te zien hoezeer de ellende door dezen oorlog te weeg gebracht de gemoederen met een geest vervult die aan hunne denkbeelden niet gunstig is. Weinige menschen - zoo schrijft een Oostenrijksch Generaal[1] - schijnen de overtuiging te hebben dat de tegenwoordige oorlog geen voorbijgaand onweder is, waarop zooals vroeger wederom heldere en rustige dagen zullen volgen. Men verwacht bij het sluiten van den vrede demobiliseering, vermindering der legersterkte en van de zoogenaamde improductieve uitgaven, in een woord, terugzinking in de vroegere gemoedelijke 'Friedensschlamperei'. Van dit alles mag echter volgens dezen schrijver niets komen. Hij schijnt te meenen dat op dezen oorlog een tijdperk moet volgen, waarin - ook in vredestijd - het militair gezag de onbetwiste leiding moet hebben in alle regeeringszaken, vooral in de buitenlandsche staatkunde.

Het is zeker bedenkelijker, dat eenigermate in dezen zelfden zin ook is gesproken door een van Duitschland's bekwaamste staatslieden, Vorst von Bülow[2]; hij verkondigt als zijne meening, dat Duitschland na den oorlog zijne krijgstoerustingen ter zee en te land zeer sterk zal moeten uitbreiden. Tot

1) Freiherr von Woinovich, Generaal der Infanterie. Deutsche Revue September 1916.
2) Der durch den Krieg einmal entfachte und mit Blut besiegelte nationale Hass wird nach dem Kriege so lange fortleben bis ihn eine anders gerichtete nationale Eigenschaft ablöst. Deutschland muss sich heute sagen dass die erbitterte Stimmung in Frankreich, England, und Russland sich aus dem Kriege in den Frieden forterben wird. Der Schutz den Deutschland in Zukunft gegenüber dem erneuerten und neuen Revanchegelüst in West, in Ost und jenseits des Kanals findet, kann nur liegen in seiner eigenen vermehrten, Macht (Von Bülow, Deutsche Politik).

staving daarvan gaat hij echter uit van een stelling, die welicht door oorlogvoerenden wordt geacht van zelve te spreken, maar die door onzijdigen niet zoo grif zal worden aanvaard. Duitschland - zegt von Bülow - moet er zich van bewust zijn, dat de verbitterde stemming in Frankrijk, Engeland en Rusland na den oorlog in vredestijd zal voortduren. Ik kan begrijpen dat een staatsman van een oorlogvoerend land dit gelooft, maar als onzijdige meen ik dit te mogen betwijfelen; de niet zonder kunstmiddelen wederzijds aangevuurde haat zal, naar mijn gevoelen, den vrede niet lang overleven. Aan den economischen oorlog, waarover zoo veel is gesproken en waarvoor zich zoo velen ernstig beducht maken, die na de sluiting van den vrede zoude moeten ontbranden, kan ik niet gelooven; het zoude mij zeer verbazen indien eenig volk er toe bleek te vinden te zijn, om in vollen vrede datgene wat het dringend behoeft tot een veel te hoogen prijs te koopen, alleen ten einde een ander volk te benadeelen. De geschiedenis leert, dat, althans in den nieuweren tijd, zoodra de oorlog is geëindigd en het opwekken van den volkshaat achterwege blijft, een afkoeling der vijandschap zeer spoedig merkbaar wordt.

De Franschen en Engelschen na Waterloo, de Pruisen en Oostenrijkers na Sadowa, de Russen en Japaneezen na den hevigen oorlog, dien zij met elkander gevoerd hebben, zijn geen onverzoenlijke vijanden geworden, maar werden binnen een korter of langer tijdverloop vrienden en bondgenooten. Naar de verklaring van dit verschijnsel behoeft niet lang gezocht te worden. De mensch haat zijnen medemensch, omdat deze eigenschappen bezit die hem tot blijvenden aanstoot zijn of wel daden heeft verricht, waarvan de herinnering eerst na den dood van den dader verbleekt. De volken haten elkander uit kracht van geschiedkundige overleveringen, die niet bestand blijken te zijn tegen het besef van het welbegrepen eigenbelang; somtijds doen zij het ook ten gevolge van daden door hunne regeeringen gepleegd, die, wanneer zij voor andere plaats maken die verzoening beoogen, ook de reden van verbittering met zich medenemen. Ook haten de volken elkander natuurlijk gedurende den tijd dat zij in den oorlog vijanden zijn, maar deze haat duurt in den regel niet langer dan de officieele vijandschap.

Waarom zou deze oorlog een gansch andere uitwerking hebben dan vroegere oorlogen, en een verbitterde in plaats van een verzoenende stemming te weeg brengen? Het is mij niet mogelijk daarvoor een reden te vinden. Zooals van zelven spreekt zullen bij het beeindigen van dezen oorlog niet alle partijen verkrijgen wat zij gehoopt hadden, het is zelfs hoogst waarschijnlijk, dat geen enkele alles zal verkrijgen wat hij gehoopt had. Geen volk zal (naar het zich thans laat aanzien) zich kunnen verhoovaardigen op een volkomen zegepraal en evenmin zullen er volken zijn, die zich geheel en al verongelijkt zullen gevoelen. De onderlinge verhouding zal niet zijn die van overwinnaars tegenover overwonnenen; men mag derhalve hopen dat het gevoel van bitteren wrok, dat voortdurend op weerwraak zint, na den vrede in geen enkel land zal heerschen. Bedenkt men daarbij, dat de gevolgen der algemeene uitputting, die alle volken van Europa doet zuchten, eerst bij het sluiten van den vrede hunnen vollen druk zullen doen gevoelen en dat in de oorlogvoerende landen de herinnering aan de doorstane ellende in alle gemoederen zal gegrift blijven, dan bestaat er, naar mijne opvatting, geen reden om te vreezen, dat een oorlogszuchtige stemming na dezen oorlog de overhand zal behouden, of dat een regeering, die haar dan zoude willen aankweeken, in hare pogingen gemakkelijk zal slagen. Integendeel, ik zoude meenen, dat, mocht de oorlog zijn einde vinden in de eenstemmige overtuiging, dat bij gelijkheid van krachten de wapenen geen beslissing kunnen aanbrengen, er een oogenblik zal aanbreken zoo gunstig voor ontwapening, als de geschiedenis der laatste honderd jaren er nog geen heeft gezien.

Of dat oogenblik, mocht het aanbreken, benuttigd zal worden zal alleen afhangen van de regeeringen en de staatslieden, die geroepen zullen zijn om de vredesonderhandelingen te voeren. Het zal niet zoozeer de vraag zijn of zij voor ontwapening gunstig gestemd zijn, dan wel of zij er aan gelooven. Heinrich Heine heeft eens gezegd: de duivel bestaat slechts zoo lang men aan hem gelooft. In dezen kwinkslag ligt een diepe zin; er is een belangrijke waarheid in verscholen. Wie de ontwapening in de tegenwoordige omstandigheden

den grootsten zegen voor de menschheid noemt, maar daarnaast verklaart, dat zij een niet te verwezenlijken ideaal is, zal tot hare totstandkoming niet veel bijdragen. Slechts hij, die vast gelooft dat de regeeringen haar ten slotte zullen aanvaarden, zal met vollen ijver arbeiden voor hare invoering. Hij zal zich ook voorloopig met weinig tevreden stellen; dergelijke groote hervormingen komen niet op eenmaal tot wasdom, zij moeten met horten en stooten vooruitgaan. Al is het beginsel aanvaard, dan is de mogelijkheid van teleurstelling nog niet uitgesloten. Mocht slechts een enkele verdragsbepaling, op ontwapening toepasselijk, door alle groote mogendheden worden aangenomen, dan ware er reeds ruimschoots reden van juichen. Er zoude dan toch grond zijn om de hoop te koesteren, dat een door menschenliefde en gezond verstand geleide openbare meening de regeeringen voortdurend zoude prikkelen om op den ingeslagen weg voort te gaan.

In Engeland hoort men tegenwoordig nogal eens verkondigen, dat deze oorlog niet mag eindigen voordat het Pruisisch militarisme vernietigd is. Wanneer echter dit Pruisisch militarisme moest plaats maken voor een ander militarisme, onder welken vorm dan ook, zoude zijne vernietiging luttel waarde hebben. Niet de vernietiging van het Pruisisch militarisme maar de vernietiging van elk militarisme moet het gevolg van dezen oorlog zijn, wil daaruit iets heilzaams voortvloeien dat de menschheid tot blijvenden zegen verstrekt. Onder militarisme versta ik hier niet het bezit van groote legers en vloten op zich zelf, maar het beginsel, dat aan deze wapeningen tot grondslag strekt, het beginsel dat de staten in hunne onderlinge verhoudingen zich door de overmacht hunner wapenen recht mogen verschaffen. De regeeringen, die dit beginsel in toepassing willen brengen, zullen zich zoo sterk mogelijk uitrusten, ten einde door het ontzag, dat zij daardoor inboezemen, of door het gebruik hunner wapenen, hunne buren steeds te kunnen dwingen om hun ter wille te zijn in alles wat zij mochten begeeren. Het is kortweg gesproken het stelsel: macht boven recht.

Wil men door algemeene ontwapening dit stelsel terzijde stellen, dan moet ook het recht geheel en al in de plaats van de macht kunnen treden. Maar dan moet dit recht ook van zoo hoog gehalte zijn, dat iedereen het eerbiedigt en

bereid is er zich aan te onderwerpen. Geen ontwapening is denkbaar zonder een internationaal scheidsgerecht, dat aan de hoogste eischen voldoet, waarin de bekwaamste rechtsgeleerden der wereld zitting hebben en dat, wat onpartijdigheid en onkreukbaarheid betreft, boven alle verdenkingen verheven is. Partijen moeten invloed kunnen uitoefenen op de keus der rechters, zij moeten niet worden afgeschrikt door buitensporig hooge kosten, zij moeten de zekerheid hebben, dat binnen een niet al te lang tijdverloop de beslissing worde gegeven, zonder dat daardoor aan de zaakkundige voorbereiding van het geding afbreuk worde gedaan. In één woord, zij moeten in hunnen rechter volkomen vertrouwen stellen.

Gelukkig bezitten wij reeds een instelling, die bijna geheel aan deze vereischten voldoet. Op haar behoeft de ontwapening niet te wachten. De vredesonderhandelaars op het aanstaande vredescongres kunnen haar dus dadelijk vaststellen. Welk een juichtoon zou er in Amerika en in Europa rijzen indien zij het deden.

W.H. DE BEAUFORT.

Trophaeen.

I.
De banneling.

Weer rommelt het kanon en dondert alle dagen
Ten einder langs; en och, dit teedertwijgig hout
Heb ik, bij d'eendren klank, al éénmaal 't wicht zien dragen
Van 't leven, dat zijn bronst in alle botten stouwt.

Hoe schoon was 't eertijds thuis! Hoe heb ik gageslagen
Op 't eigen erf èn 't klokje èn 't crocuskelkje in 't goud,
En 's boogerds bloesempracht, en 't meidoornwit der hagen,
Daar 't winterkoninkje zijn voorjaarsch nestje bouwt.

Kwam, 't luisteroortje spits, zich 't kriekend zaad te roeren,
Hoe ging ik, die gespit, gemest, gesprenkeld had,
Op 't groenfluweelen schot, na d'eigen arbeid, prat!

Maar 'k weet nu welk een waan mij 't onverstand vervoeren
En 't hart verbijstren kwam, nu, schaamtloos, dit seizoen
't Dor hout met leven smukt, den dood met weeldrig groen!

II.
De gek.

Hoe staan, in d'uchtendmist, de knoestge wilgen stom!
Maar de onrust roert... Hoor 't ros onder den spoorslag hijgen!
Een schreeuw; - een wagen knerpt; - en zonder pooze of zwijgen
Dreunt, van 't ontembaar vuur, het rommelen rondom.

Daar breekt, nu 't sterker licht ten steiler hemel klom,
Door 't zilver 't goud! - En langs de druppelende twijgen
Schrijdt, wijl het kruien haar den romp doet overnijgen,
De boeredochter, rank gelijk een korenblom.

Zij lacht: ter karre grijnst de gek; zijn schriele beenen
Omklemmen schrijlings 't hout; hij mummelt schietgebeên en
Zwaait grinnekend zijn pijp, daaruit de wierook walmt.

Zoo gaan ze... En plotseling, na 't prevlend harum horum,
Klimt uit den mist, terwijl haar schaterlach weêrgalmt,
't Luidjammrend ‘Domine, memento miserorum!’

III.
De dans.

De ontzaglijke einder kaatst, nu 't avondt, rozerood
In 't roerloos spieglend vlak, daarboven brug en balken
Over den luiden boôm der takellooze tjalken
't Geweldig stuwend heir doen dondren naar den dood.

Ten laatsten treintros langs, de zeilbevleêrde valken...
Eén vendel heeft, terzij, zijn vaan in 't zand gepoot,
En op de brug geschaard, dofklinkend, stoot bij stoot,
Reit alles zich ten dans, den luchtigen, den schalken,

En jokt, en lacht... Dan, bij 't verbloeden van de zon,
Breekt alverdoovend uit, de vloekzang van 't kanon.
De maatslag stokt. Zie d'angst in 't siddrend oogwit blinken!

Maar Tinus recht zijn hoofd èn springt en, twijl ze in 't rond
Scandeerend hand op hand als 't kleppend hout doen klinken,
Dreunt dubbel 't doodenlied ten dubblen horizont!

FRANK GERICKE

Poëzie uit de loopgraven.

Wat de vrede aan de menschheid zal brengen, valt natuurlijk niet te zeggen, maar dat er veel anders zal worden, lijdt geen twijfel. Ik heb hier niet het oog op mogelijke veranderingen, die het staatkundig gebied betreffen: ik bedoel de veranderingen, die het zieleleven zal ondergaan. Deze oorlog ploegt onze ziel om en maakt haar bodem vruchtbaar. Hij zal in het leven der menschheid een periode afsluiten, die onze materieele behoeften misschien heeft kunnen verzadigen, maar die ons zieleleven onbevredigd heeft gelaten. Zij heeft zich vóór alles gekenmerkt door een streven naar kennis en naar wetenschap. Is zelfs deze oorlog er geen van zuiver wetenschappelijk berekende vernieling en verdelging?

Elke ontdekking of uitvinding der wetenschap kan, op zichzelf beschouwd, niet anders dan onze bewondering wekken, maar de wetenschap is zoo onverbiddelijk: zij eischt van wie haar liefhebben *alles* of *niets;* zij eischt, dat haar licht zal doordringen tot in alle schuilhoeken van hemel en aarde! Zij heeft zooveel, wat wij, arme menschenkinderen, in ons hart koesterden als vriendelijke, vertroostende idealen aan een streng onderzoek onderworpen en als 'waardeloos' gestempeld teruggegeven. In de plaats daarvan opende zich voor ons een nieuw verschiet. Maar het rijk der wetenschap is zoo groot, zoo oneindig. De meeste menschen vermogen niet meer dan even een blik te slaan op dat Beloofde Land in de verte. De uitslag der nieuwste onderzoekingen op allerlei gebied wordt gepopulariseerd door voordrachten, lezingen, door artikelen in couranten en tijdschriften, die het

gebied onzer belangstelling voortdurend vergrooten. Maar er wordt ons te veel geboden. Ons verstand moet steeds opnemen! opnemen! en er wordt ons geen tijd gelaten om al het gehoorde of gelezene te verwerken. Het kan in dien maalstroom van nieuws, dat uit alle oorden der wereld op ons toestroomt, niet op den bodem onzer ziel bezinken. Wat is het leven de laatste tientallen van jaren voor de meeste menschen anders geweest dan een gejaagd zoeken naar geestelijke rust...

Handel en nijverheid in hun reusachtigen omvang hebben schatten opgehoopt, die 't vernuft te gebruiken wist tot steeds meer verfijnde weelde. De menschen hebben bevrediging gezocht in stoffelijk genot, maar ons hart heeft honger geleden. Wij zijn verstandiger, ook nuchterder en cynischer geworden.

O zeker, wij bewonderen de deugd, de onbaatzuchtigheid, maar wie gelooft er nog in? Er is ons ingefluisterd, dat zij zulke handige valsche muntstukjes leveren, waarmee men zich een mooie plaats in de maatschappij kan koopen....

Het cynisme kan het geloof dooden, maar niet de behoefte aan geloof.

Waar het menschelijk hart geen liefde vindt, voelt het zich ongelukkig en eenzaam. Ik bedoel hier niet de liefde voor één persoon, ik bedoel de *gemeenschapsgenegenheid*. Wie oog en oor heeft voor de natuur zal op de eenzaamste wandelingen nooit dat gevoel van beklemmende verlatenheid krijgen, dat ons kan overvallen, als we in een groote drukke stad loopen, waar onophoudelijk menschen ons voorbijkomen, die ons niet kennen, die elkaar niet kennen; wier vermoeide, matte gezichten slechts haast uitdrukken om te vinden - wat? de voldaanheid met het leven? Schijnt het ons dan niet, of voor de eene helft van al die menschen het leven opgaat in een zwaar gezwoeg, om toch het tekort aan levensbehoeften voor lichaam en ziel aan te vullen, en de andere helft niet minder jaagt en slooft om haar overvloed toch maar op een niet te vervelende wijze te mogen verkwisten? Maar dat die beide groepen elkaar zouden kunnen zoeken, om elkaar te helpen die slecht verpakte levensbagage wat gelijker te verdeelen, daaraan denkt niemand....

In de jaren vóór den oorlog was de wetenschap zich hoe langer zoo meer met de studie van de menschelijke ziel weer gaan bezig houden. Men zag in, dat die verwaarloosd was. Maar wat hebben wij als *massa* voorloopig aan de resultaten van dat onderzoek? De sferen, waarin de wetenschap zich beweegt en de banen, die de arme, vermoeide menschheid dagelijks moet afleggen, liggen nog zoo erg ver uit elkaar.

Elk diepvoelend mensch wil niet tegenover zijn medemensch staan als een eenling tegenover de massa, maar wil van die massa een deel uitmaken, maar een deel, dat toch zijn zelfstandigheid, zijn persoonlijkheid wil behouden; dat ook zijn persoonlijkheid zal *moeten* behouden, indien hij de groote, sociale idee, die de massa beheerscht, wil helpen dragen. Zijn eerlijke krachten zullen die massa steunen en omgekeerd zal hij ook van de massa steun moeten ontvangen, om te blijven gelooven in de verwezenlijking van het ideaal, dat hen allen vervult.

Wat die groote sociale idee of wat die sociale idealen zijn? Wie kan dat zeggen? Dat hangt van de hoogte van de ontwikkeling af, waarop de massa zich bevindt. De idealen der menschheid wisselen met den groei van haar ziel. Hervormers zijn altijd eerst dan geslaagd, als de menschheid rijp was voor hun hervormingen.

Eén ding is zeker, deze oorlog heeft de ziel van de volkeren van Europa doen rijpen voor veranderingen, die de maatschappij onverbiddelijk zal moeten ondergaan.

Al die volkeren, die nu zoo verbitterd elkaar met de uiterste hardnekkigheid bestrijden, worden toch alle even sterk bezield door éénzelfde idee. Allen zijn overtuigd, dat zij vechten voor wat ieder van hen voor zich zijn *recht*, zijn vrijheid, zijn hoogere idealen noemt. Het is die grootsche gedachte, die een geheel volk bezielt en bezielen moet, wil het de kracht vinden om te dragen, wat deze oorlog het te dragen geeft. Wij vinden haar weerspiegeld in de oorlogspoëzie, niet de poëzie *over* de soldaten, maar de poëzie *door* de soldaten; in letterlijken zin de poëzie uit de loopgraven.

Ik twijfel er niet aan, of de ‘Tommies’ en ‘Feldgrauen’ zullen hun poëzie hebben en de Russische, de Servische, de

Italiaansche soldaten evenzeer, maar ik ben op zoek geweest naar die der ‘poilu's’ en der ‘piotten’, zeker ook, omdat ik voor Frankrijk en België een warme sympathie koester, maar ook om de talen, waarin die poëzie geschreven is: het Fransch en het Vlaamsch. Ik houd van mijn moedertaal, maar de taal, die in mijn oog alle talen, die ik ken, overtreft in welluidendheid, bevalligheid, soberheid, klaarheid, is het Fransch. Als iets in het Fransch mooi en gevoelig gezegd wordt, kan hetzelfde in geen andere taal mooier en gevoeliger gezegd worden.

Men zal misschien verzen vol haat en verbittering tegen den vijand verwachten. Ik zou zeker niet bij voorkeur zulke verzen uitkiezen, maar ik moet eerlijk zeggen, ik heb ook niet veel van zulke verzen gevonden. Natuurlijk, de loopgraven hebben satiren in woord en beeld voortgebracht, die trillende verontwaardiging, ook wel bittere gedachten van wraak ademen. Maar wat mij toch het meest heeft getroffen, dat is de heilige *liefde* voor het Vaderland; de aandoenlijke *trouw* aan het Vaandel; de *vereering* voor den ridderlijken Albert I en voor Koningin Elisabeth; de *hulde*, die zij brengen aan de officieren, die hen aanvoeren; aan de priesters, aan de brancardiers, aan de mannen en de vrouwen, die hen verplegen; het onwankelbare *geloof* in de eindoverwinning; de *teerheid*, waarmee zij spreken over hun huis, over hun Moeder, over hun vrouw en hun gezin; de *weemoed*, waarmee zij 't verloren geluk herdenken, en 't hartstochtelijk *verlangen*, om toch nog iets van dat geluk voor de toekomst te redden. Een volk, dat, te midden van de hel van dezen oorlog, zulke idealen weet te handhaven, is geen decadent volk.

Wat dunkt u van het antwoord, dat een eenvoudige Fransche tuinmansvrouw, toen ze bij het lijk van haar man stond, die aan zijn wonden was bezweken, aan een der officieren gaf, die haar een paar woorden van troost wilde toevoegen: ‘La France était sa Mère; moi, je ne suis que sa femme.’

In de *Chansons de Route* (refrains de guerre 2ième série 1 Janv. - 31 août '15; Paris, Payot et Cie) par Théodore

Botrel (‘Chansonnier des Armées’) vond ik een gedicht getiteld *Le drapeau de Jacques Bonhomme*, waarin de heilige liefde wordt bezongen voor het vaandel, het symbool van het vaderland:

> Flotte, flotte drapeau de France
> Jacques Bonhomme est là.

Het blauw is de kleur van de vlag van 't oude Gallië:

> Flotte, flotte drapeau des Gaules,
> Flotte beau drapeau bleu!

Het wit is de glorie en de macht van Frankrijk onder zijn koningen:

> Flotte, flotte bannière blanche,
> Au trois fleurs de lys d'or.

En het rood is de revolutie; het bloed, dat vloeien moest voor vrijheid, gelijkheid en broederschap:

> Flotte, flotte drapeau farouche
> Rouge de notre sang!

Zoo ontstond de Fransche driekleur: blauw, wit, rood:

> Flotte, flotte! nous saurons vivre
> Et nous saurions mourir pour toi:
> Pour toi: vivre et mourir!

Als tegenhanger een Vlaamsch gedicht, dat de Belgische driekleur bezingt:

De driekleur.

De standaard van den Belg is *rood*
gelijk het hartebloed,
Dat reeds zoo menig zoon vergoot
voor België's vrijheidsgoed....
En als zijn schaduw op den grond
het stof der helden kust,
dan dreunt als uit een reuzenmond:
‘Klein België, strijd gerust!’

De standaard van den Belg is *zwart*
gelijk de stille rouw,
Die in elk rechtschapen hart
Ons prangt in diepe vouw!

Maar van dien rouw stamt grootheid af
en met bedwongen lust
roept elk betreurde held in 't graf:
‘Klein België, lijd gerust’.

De standaard van den Belg is *geel*
gelijk de korenvrucht,
die voor het geeslend windgespeel
ter gouden kimme vlucht.
En als zijn zang in koude voor
tot bij de helden daalt,
Dan dreunt in machtig zegekoor
‘Klein België zegepraalt!’

Dit gedicht is van Joris de Bruyn. Ik vond het in den *Belgische Legerbode* van 7 Aug. 1915.[1)]

Een sonnet, in Mei '15 aan het front gedicht door Théodore Botrel, is opgedragen aan de Fransche moeders: *La vierge du clocher d'Albert*.

In het stadje Albert staat op den toren een beeld van Maria met het Christuskind, dat Zij de menschheid aanbiedt, als wilde Zij den arbeid van de bewoners zegenen. De vijand komt, bombardeert de stad, de kerk, den toren. Het Mariabeeld wankelt - maar blijft staan en nog altijd heft Zij Haar Zoon als een zegen voor de menschheid omhoog. De Moeders in Frankrijk doen nu hetzelfde:

La vierge du clocher d'Albert.

Du sommet du clocher dans la lumière blonde,
La vierge rayonnait sur tous les alentours
Et - nous offrant, de loin, pour le Salut du Monde
Son Jésus, bras en croix - bénissait nos labours.
Le Vandale arriva soudain; sa horde immonde
Bombarda nos beffrois, nos clochers et nos tours -
Mais la Vierge - o, bonté, qui semblait sans seconde,
En chancelant nous tend Son Fils encore toujours.

1) De meeste Vlaamsche gedichten, verschenen in de *Legerbode*, de *Vlaamsche Stem*, de *Belgische Standaard*, *Vrij België* enz., zijn nu tot één bundel verzameld en uitgegeven onder den titel *Oorlogspoëzie*, door *Jan Bernaerts* (ridder in de Leopoldsorde, krijgsaalmoezenier, Gainneville, Seine Inférieure) en *Hendrik Heyman* (toegevoegd Kamerlid, Belgisch secretaris, Gasthuis No. 4 Rennes). Gedrukt te Port-Villez (drukkerij van het Militair Gesticht van Vak-Heropleiding voor zwaar gekwetsten uit den oorlog) 1916.

Or - Son Geste est le vôtre à vous aussi, Françaises!
Après tant, tant de jours cruels, de nuits mauvaises,
Quand même n'auriez-vous qu'un enfant pour soutien,

Chancelantes, le coeur broyé, le front sévère -
En lui montrant la France en pleurs sur son Calvaire
Vous lui criez: 'Va, monte! oh, mon fils et meurs bien.'

Het volgende gedicht stond in de *Nouvelles de France*, 13 avril 1916. De naam van den dichter wordt niet genoemd, maar er stond bijgeschreven: 'Ces vers qui arrivent du front, témoignent des nobles sentiments d'un de nos vaillants capitaines. Que ne peut-on espérer d'un tel soldat?'

Mon talisman.

Je garde sur mon coeur et comme un reliquaire,
Pieusement serré sur moi jusqu'au tombeau,
N'en déplaise aux rieurs, des cheveux de ma mère
Et des franges de mon drapeau.

Témoin des seuls amours qui font l âme immortelle,
Où puisse se plonger un être sans déchoir,
Ce double souvenir comme un amour fidèle,
Me rappellera mon devoir.

Avec des mots bien doux et bien mieux qu'aucun livre
Eux qui savent trop bien le secret de souffrir,
Les humbles cheveux gris m'apprendront à mieux vivre,
Les franges d'or à mieux mourir.

Een ander lied van Botrel: De soldaten willen een Mis vieren, maar waar zullen zij een priester vinden?

'Weet jullie dan niet, dat ik in 't gewone leven priester ben?' vraagt hun sergeant.
'Maar wat moet dan het altaar zijn?'
'Neem een caisson'.
'En wat moet dienst doen als klokje?'
'Het kanongebulder.'
'Maar er is geen orgel.'
'Hoor jullie dan den wind niet, die uit den Elzas blaast?'
En dan volgt het slotcouplet (in de maat wordt het tromgeroffel weergegeven):

‘Nous demandrons à Dieu, sergent,
Dans le camp,
Nous demandrons à Dieu, sergent,
La fin de nos souffrances.’ -
‘Ne Lui demandez, mes enfants,
Que l'honneur de la France.’

In een ballade, mij toegezonden, zonder vermelding van den naam van den dichter, wordt ons verteld van een jongen Elzasser, die dienst nam in 't Fransche leger. Zijn ouders waren in hun hart Frankrijk trouw gebleven en toen de oorlog in 1914 uitbrak, vond zijn moeder het vanzelf sprekend, dat haar zoon in de gelederen van Frankrijk zou strijden. Maar de Fransche soldaten wantrouwden hem. Zijn voorkomen, zijn Elzasser accent, maakten dat hij den bijnaam van ‘l'Alboche’ kreeg. Zijn kameraden vermeden hem; de korporaals en sergeants kozen hem als mikpunt voor hun slecht humeur. De arme jongen leed er onder, maar aan zijn moeder schreef hij, dat hij 't best had en gelukkig was te midden van kameraden, die veel van hem hielden. Hij begreep, hoe bedroefd ze zou zijn, als ze vernam, dat men twijfelde aan zijn trouw voor haar onvergeetlijk Frankrijk. De Elzasser was moedig in 't gevecht. Eens redde hij een van zijn officieren met gevaar voor zijn eigen leven en toen de kolonel hem zijn naam vroeg, antwoordde de Elzasser eenvoudig: ‘Ik ben hier in 't leger bekend als l'Alboche.’

Devant tout le monde son chef le décora,
En s'écriant: ‘rappelez-vous, braves soldats,
Ici dans la légion, il n'y a pas de différence,
Quand le drapeau vous conduit au succès
Il n'y a plus d'Allemand, d'Italien, ni d'Anglais,
Vous êtes tous les enfants de la France!’

In een klein gedicht, gemaakt aan 't Fransche front in de lente van 1915, bezingt Botrel *Le printemps de guerre*. De lente wekt de gedachte aan jonge liefde. Maar het is nu geen tijd om aan de liefde te kunnen denken. Liefdesliederen klinken niet saam met het schetteren van de trompet of het donderen van 't kanon. De lente van '15 is er geen, die gewijd mag zijn aan 't elegante, mondaine leven. Frankrijk stelt andere plichten, eischt andere offers:

Mais notre sacrifice est rempli de douceur:
N'es-tu-pas, entre toutes les femmes, chérie,
Toi, la Mère - et l'Epouse - et l'Amante, o Patrie!

Ook de Belgen hebben de liefde voor hun mooi, arm land bezongen. In den *Courrier de l'Armée* van 31 Aug. '15 vond ik het volgende, opgedragen aan Koning Albert. De dichter heet Antoine Borboux:

A l'aimée.

Ma pauvre, petite Belgique,
Douce amie, au front radieux,
Coeur de tendresse, âme énergique
Viens sur mon coeur, que je baise tes yeux.

Ils ont mis à ton front la couronne d'épine,
Ils ont percé tes pieds, ils ont cloué tes mains;
Du barbare étranger la fureur assassine
A plongé dans ton sein des glaives inhumains.

Et malgré tes douleurs, c'est de fierté froissée
Que des larmes alors ont jailli de tes yeux;
Mais tu n'as pas gémi! Oh, viens mon adorée
Que je baise toc front sanglant et radieux.

Et sois fière d'avoir souffert pour la Justice,
Laisse panser ta plaie du baume de l'Espoir.
Il reste un Dieu Vengeur; ton ardent sacrifice
Ne retombera pas dans l'oubli d'un long soir.

Nous sommes forts encore et referons ta gloire,
Et plus grandes seront tes anciennes splendeurs,
Et tu seras plus belle, aux jours de la victoire,
D'avoir trempé ton âme au creuset des douleurs.

Oh, viens ma petite Belgique
Douce aux hommes, fidèle aux cieux
Coeur de tendresse, âme énergique
Oh, viens! que je vous baise les yeux.

In den *Courrier de l'Armée* van 8 Juli '15 vond ik van R. de Wandre, sous-officier aux grenadiers, een *Ode à la Belgique:*

O, Belgique, pays admirable, héroïque,
Qui lutte vaillamment en un sursaut altier
Et sait sacrifier son peuple tout entier
Pour l'opposer, tenace, à l'orgueil germanique.

Zoo het eerste couplet; aldus het laatste:

Et quant à vous, o Roi! mon digne et noble Sire,
Vous sortirez grandi de l'ouragan d'horreur:
En face du Kaiser, dont va sombrer l'empire
Vous représenterez l'Honneur, le Droit vainqueur.

Van Botrel een ballade van koning Albert, die zijn oudste zoontje als soldaat aan het leger presenteert (April '15):

Le petit prince soldat.
(Ballade.)

Le Roi chevalier vient sur la Grande Place
Présenter son fils à ses compagnons.
'Voici,' leur dit-il, 'l'Espoir de ma Race.
Il tient l'Avenir en ses poings mignons.
Il a de l'ardeur, ainsi du courage;
S'il n'a que treize ans d'hier révolus
Dites-vous, amis, malgré son jeune âge:
'La Belgique compte un soldat de plus.'

Bij den IJzer woedt de slag; de vijand moet wijken, maar wijkt, verwoed vechtend. De kleine, nieuwe soldaat kent geen vrees. De ouderen zijn trotsch op dezen 'petit bleu': 't is ook geen kleinigheid een prins als kameraad te krijgen! Kleine, dappere kroonprins, houd je slinger gereed. God zal je hand richten, die den steen werpt die Goliath vellen zal:

Prince en regardant la flamme allumée
En tes yeux profonds, clairs et résolus,
Sais-tu ce qu'on dit de Toi dans l'Armée?
'La Belgique compte un *Vengeur* de plus!'

In den *Courrier de l'Armée* van 9 Oct. '15 wijdt de Belgische sergeant Victor Buisseret 't volgende gedicht aan zijn koning. De beginletters van de regels vormen den naam Albert:

A notre roi.

Albert! roi de l'Honneur, o, vaillant Roi-soldat!
Le monde conscient admire Ton courage.
Braves et résolus, le coeur rempli de rage
Ecoute tes enfants s'en aller au combat.
Regarde les passer: ils vont à la Victoire!
Tes régiments fameux n'aspirent qu'à Ta Gloire.

In den *Belgischen Standaard*, 13 April '15, dicht Tony de Ridder het volgende op Koningin Elisabeth als Liefdezuster:

Elisabeth.

Ik zie zoo huivrend droef Uw zachte oogen
om 't groote leed,
Dat in Uw reine Ziel het mededoogen
opbloeien deed.
Ik zie Uw teere leven vroom aanvaarden
de donkre smart,
die in een leedvol denken stil bewaarde
Uw heilig hart.

Er is geen wonder heerlijker te noemen
In lijdensnacht,
Dan van die Stille Heilge, die in bloemen
de Liefde bracht.

De taal van de ‘poilus’ is een argot, in de loopgraven ontstaan. ‘Rosalie’ is de naam voor de bajonet. Rosalie is de getrouwe vriendin van den poilu, die hem nooit verlaat en met wie hij ook begraven wil worden, zooals er staat in 't gedichtje van Botrel (gedicht te Arras, juillet '15):

‘Si je meurs ici’, zegt de dichter, dan wil ik begraven worden met mijn ridderorde; maar ook Rosalie moet naast mij liggen, en dan moeten de kameraden op mijn graf schrijven:

Dans son dernier lit de chêne,
Poète et soldat, tour à tour,
Ici gît un crieur de Haine,
Qui n'avait rêvé que l'Amour.

Ik vroeg eens aan de soldaten: ‘wanneer maken jullie die liedjes?’ ‘Ze komen van zelf,’ was 't antwoord. ‘Een begint, 't couplet is af, een ander bedenkt een tweede couplet’.

Het volgende lied hebben ze voor me gezongen. 't Was gemaakt gedurende een marsch. De slotregel: ‘trois qui tournent et trois qui montent’ ziet op de gouden galons van de uniformpet der Fransche hoofdofficieren.

Qui est-ce qui nous conduit au bureau?
Ce sont les caporaux!
Qui fait l'inspection dans les rangs?
C'est le lieutenant.
Qui est-ce qui vous fourre toujours dedans?
C'est le commandant.
Qui fait toujours ‘cloper’ son monde?
Zim-boum-tra-la-la
C'est ‘trois qui tournent et trois qui montent!’

Qui vérifie toutes nos rations?
C'est le premier bidon.
Qui vous demande si l'on est content?
C'est le lieutenant.
Qui quand on réclame vous fourre dedans?
C'est le commandant.
Qui ne se fiche pas mal si on a son compte?
Zim-boum-tra-la-la
C'est ‘trois qui tournent et trois qui montent.’

In een van de *Journaux boches* van Juli '15 staat een vroolijk spotliedje op de modes, die men in München en in Berlijn wil creëeren om die van Parijs te overtroeven. De dichter-soldaat geeft eerst een dwaze beschrijving van het toilet en komt dan tot de hoeden van de Duitsche vrouwen. ‘Hun hoeden’ zegt hij, ‘zijn buitengewoon elegant! Ze hebben den vorm van een Zeppelin! De pluimen worden geleverd door de “canards” van 't agentschap Wolff. Gelooven nu heusch die kolossale Duitsche vrouwen, dat zij één oogenblik onze Parisiennes ongerust zullen maken door hun concurrentie? Onze Parisiennes! Net of die zich in dezen tijd om de mode bekommeren’!

Qui l'aurait cru?
Elles ne songent qu'à leurs poilus!

In *Le Poilu*, een courant uit de Fransche loopgraven, een parodie door een ‘Inconnu’ op de fabel van La Fontaine ‘La cigale et la fourmi’:

L'Allemagne, ayant armé
Tout l'été,
Se trouva fort bien pourvue,
Quand la guerre fut venue.

Maar na het aanvankelijk succes komt de tegenspoed. En eindelijk:

‘Que faisiez vous, bon larron?’
Dit l'Angleterre au Teuton.

En 't antwoord luidt:

‘Je pillais, ne vous déplaise’.
‘Vous pilliez! J'en suis tout aise -
Eh bien - payez maintenant!’

Van een Belg, die zijn naam niet noemt (*Le Courrier de l'Armée* 25 Sept. '15):

Les malheurs de Guillaume II.

Guillaume II empereur d' Allemagne
S'en allait droit à Paris.....
Après dix mois de campagne.
En route, hélas, il se perdit.
L'empereur, fort en colère,
Dit alors à ses généraux:
‘Faites le tour par l'Yser!’
- ‘Oui Sire - ...mais il y a trop d'eau’.
- ‘Alors passez par La Bassée,
Enlevez Calais, par l'assaut’.
- ‘Oui Sire - mais par la chaussée
De Béthune il fait trop chaud.’
‘Eh bien! essayez par l'Argonne
Et prenez Saint-Menehould.’
- ‘Sire - la route serait bonne
Mais les bois sont pleins de loups.’
‘Jetez alors un pont sur l'Aisne
Et emparez-vous de Soissons!’
- ‘Sire - la ville est prochaine,
Mais les Alliés y sont.’
‘Passez donc par la Lorraine
Prenez Toul et puis Verdun!’
- ‘Oh Sire, ce n'est pas la peine
Ils sont là trois contre un.’

- ‘Mais sapristi! à la guerre précedente
Cela marchait mieux que cela!’
‘Oui Sire - mais en septante
Les *petits Belges* n'étaient pas là!’

In Antwerpen zingt men een liedje:

De kroonprins vroeg eens aan den Keizer:
‘Papaken, hoe staat het met den IJzer?’
‘Zeer slecht mijn zoon, wij kunnen daar niet door,
De kleine Belg die staat er voor.’

Het is spot; geen venijnige, boosaardige spot. Zelfs in hun uitingen van haat en bitterheid weten de Franschen en de Belgen hun waardigheid te bewaren.

Tot bewijs volge hier een gedeelte van een gedicht van Antoine Borboux (*Courrier de l'Armée* van 12 Oct. '15):

Jamais.

Par le fer et le feu vous détruisez nos villes
Vous prenez notre sol, mais notre coeur - jamais!

A vos trente deniers cherchez de plus dociles,
C'est le prix d'un Teuton, mais d'un Belge - jamais!

Et quand du monde entier les révoltes fertiles
Auront sur vos débris consolidé la Paix,
Les siècles à jamais vous resteront hostiles:
Nos fils peuvent vieillir... mais oublier... jamais!

In de *Legerbode* (4 Sept. '15) een gedicht van een Belgisch Sergeant A. van de Velde:

't Zij wederom dag.

O, wijs de plaats, waar vroeger weelde juichte,
Herkent uw erve en snikt uw wanhoop uit.
Wijs mij de plaats, waar gij voorheen gezaaid hebt...
Waar is uw Moeder, waar uw teere bruid?

Knielt op dit puin en naast die koude lijken,
Kust thans deez' aard en zweert in heilge trouw
Een eeuwgen haat!... Wreekt nu dien hoon, dat lijden,
En slaat, slaat dubbel zwaar, ondanks uws harten rouw.

Zweert haat! zweert eeuwgen haat aan de Overrijnsche landen
Vervolgt dat ras tot in zijn laatste vlucht;
Verdelgt zijn macht! Rijst op uit uw ellende:
't Zij wederom dag aan Vlaandrens pure lucht!

August Heyting dichtte in de *Vlaamsche Stem* op de verwoesting van Ieperen het volgende:

De dood van Yperen.

De dood van Yperen danst
Een harlekinade.
Wat begleidt zijn klapperbeen?
De kanonnade.

De dood van Yperen fluit
Valsch om te sterven.
Wie pijpen mee? Wie gillen schril?
Kogels en scherven.

De dood van Yperen zuipt
naar dolle wenschen
morsend zijn wijn. Wat is zijn dronk?
Bloed, bloed van menschen.

De dood van Yperen springt
met zotte schreeuwen
door gruis en puin. Wat is zijn buit?
Het schoon van eeuwen!

Soms treffen ons mooie, teere verzen, die de stemming van een oogenblik weergeven.

De dichter van het volgende is de Belgische brancardier Léon Decortis. Hij droeg het op ‘au sergent A. Cloetens’. (*Courrier* 17 juillet '15).

Qui vive!

Minuit baignée de lune aux lignes avancées.
Eclatement d'obus et lueurs de fusées.
Sifflement d'une balle au rez du parapet.
Lointain phare ennemi, qui luit, et disparaît.
Subtile ronflement d'un avion dans la nue.
Bruit d'un caisson qui suit une route inconnue.

Un rossignol qui chante un refrain du passé.
Un crapaud qui coasse au rebord d'un fossé.
Les chasseurs assoupis, la paupière close,
Mais l'oreille attentive et la main qui repose
Non loin de leur fusil, qu'on a dit de charger.
Quelque chose là bas qui soudain a bougé.
Un faible cliquetis d'armes que l'on remue;
Une voix échappée à quelque bouche émue.
Au détour du chemin sonorité des pas.
La sentinelle a vu; elle crie: 'Halte là!'
On s'arrête! La voix répète encore: 'Qui vive?'
'Soldats d'Albert!' crie-t-on, 'patrouille, qui arrive'.
Une lame qui brille. - 'Un de vous en avant!
Halte à six pas!' dit on à l'homme s'avançant.
La poitrine a frôlé la longue baïonnette
Du chasseur inquiet, qui prudemment s'apprête.
Un murmure s'élève à ce moment tragique.
'Le mot d'ordre' dit l'un; l'autre répond 'Belgique'!
'Passez', fait le premier et 'bonsoir mon sergent!'
'Sentinelle, bonsoir! Allons! suivez mes gens!'
Les balles ont sifflé, les canons ont fait rage,
Ils n'ont rien entendu de ce sombre carnage.
L'un a vu la consigne et l'autre le devoir.

Ah, les pauvres Mamans, quand par les prochains soirs
Vous parlerez aux fils de la terrible guerre,
Ne demandez jamais qui leur donnait naguère
Ce courage inconnu, car ils vous répondraient:
'Un rien! - le rossignol peut-être, qui chantait.'

Zulke gedichten maken dat ik het eens ben met den soldaat, die me onlangs schreef: 'Il me semble que la guerre a lavé notre littérature'.

Ik vond van den Belgischen dichter P. Fleerackers S.J. in den *Legerbode* van 1915 de volgende mooie hulde aan de brancardiers:

Brancardiers.

De strijd is over; bij het licht der sterren
Gaan ze over 't wijde slagveld weg en weer,
En beurte om beurte bukken zij zich neer
En heffen een gekwetste van de barre

En hardgestreden aarde, op drie, vier sparren
Met haast te saam gekruist tot berrieleer.
En gaan dan heen en vleien zacht en teer
Hem in het stroo der witgehuifde karren...
Want elk van die gekwetsten is een aar
Door Binder Dood, den grooten zamelaar,
Verwaarloosd bij den oogst van volle garven.

Diezelfde Belgische dichter vergelijkt elders (*Legerbode* 10 Juli '15) heel België bij een relikwie-schrijn.

Het schrijn.

Heel 't land is niets meer dan een schrijn,
Vol lijken, lichaams en gebeenten
Van die voor vrijheid en gemeenten
Gesneuveld zijn.

Zij liggen simpel neven een,
Die duizend, duizend, duizend dooden,
In 't vlakke veld; een lichte zode
Er overheen.

Ze liggen, waar ze stonden, vielen!
En zijn begraven, blank en bloot
Daar bij het hart en in den schoot
Van Moeder Vlaanderen... Rust hun zielen!

God houdt hun zielen. En intusschen
Wij moeten gaan op bedevaart,
Hun lijkenschrijn en schamele aard
Met lippen van vereering kussen.

Staat op en stapt. En laat ons niet
De minste plaats of plein vergeten:
Luik, Namen, Haelen, Schelde, Nethe
Den IJzervliet.

Ook de jonge Belgische soldaat Georges van Melle (*Le Courrier* 18 avril '16) herdenkt de kameraden, die gevallen zijn:

La mort rôde.

...Car ceux, qui dorment à jamais
Sous ces croix, sous ces fleurs, sous ces drapeaux,
Sont morts pour la terre natale,
Pour la Patrie,

Pour la grande et sublime chose
Que nous aimons tous d'un coeur si fervent,
Et que nous avons défendue,
Et que nous défendrons
Jusqu'au bout de notre sang.

In de *Courrier* van 27 April '16 het volgende gedicht van den Belgischen adjudant P.H.

Les deux cavaliers.

Sur deux noirs chevaux sans mors,
Sans selle et sans étriers,
Dans le royaume des morts
Sont venus deux cavaliers.

Au claquement des sabots
Relevant leurs fronts voilés,
Sous les pas des lourds chevaux
Les morts se sont réveillés.

Les deux sombres cavaliers
Se sont arrêtés. Alors
Du haut de leurs destriers
Ont interrogé les morts.

Le premier dit d'une voix
Qui résonnait comme un cor:
‘Oh, morts que partout je vois,
Voudriez-vous vivre encore?’

Et tous, même les plus gueux,
Qui de rien n'avaient joui,
Tous dans un élan fougueux,
Les morts ont répondu: ‘Oui!’

Le second dit: ‘Il faudrait,
Renonçant à toute gloire,
Capituler sans délai,
Signer la paix sans victoire’.

Ses yeux lançaient des lueurs.
Alors tous à l'unisson,
Pris d'une immense douleur,
Les morts ont répondu: ‘Non!’

Et les deux noirs cavaliers,
Sur leurs destriers sans mors,
Sans selle et sans étriers,
Ont laissé dormir les morts.

Van ‘Piot’ (*Legerbode* 11 Juli '16):

De leeuw houdt de wacht.

Hotsend en klotsend den IJzer daar stroomt,
Wentelend zijn golven in vaalgrijzen vloed.
'n Meeuwe wiekt weg langs 't takloos geboomt...
't Zonlicht versmelt in rood gouden gloed...

Schoon is de avond, als alles in feest
Schijnt u te spreken van Lente en Mei...
Maar... toch, zoo wreed is de morgen geweest,
Morgen van oorlog... van ramp en geschrei.

Wild had 't kanon zijne woede uitgeloeid,
d' Loopgraaf doorreten, doorploegd met zijn schroot.
't Bloed mijner makkers had gulpend gevloeid,
Menige held was gekwetst of gedood!...

Moedig nochtans was de aanval gestuit!
't Hart met den voet in d' aarde geplant,
Vreesden zij lood, noch het schroot, noch het kruit,
Vochten als leeuwen voor Vorst en voor Land!

Bevend houdt d' hand nog 't geweer omkneld,
Vlammend is 't oog op den vijand gericht,
Daar in den sloot, waar de Pruis ligt geveld!
Grootsch straalt de zege op hun bleeke gezicht.

't Avondt langs kruid en struik en gewas,
Schemer smelt weg in 't zwart van den nacht.
't Dauwt op den meersch eenen perel aan 't gras...
Daar aan den IJzer.... *de Leeuw houdt de wacht!*

Van C. de W. (*Courrier* 6 avril '16):

Nuit sur l'Yser.

Au pays inondé qu'il ne reconnaît plus
Le jour a déjà fui, la longue nuit commence...
Nuit pleine de mystère, où l'angoissant silence
Est sourdement scandé par l'écho des obus.

Car la mort n'y dort pas. Ses funèbres parfums
Se mêlent au brouillard du morne marécage,
Et la lune blafarde anime le mirage
D'ombres lentes, qui sont nos chers amis défunts.

Sur notre âme meurtrie où l'exil fait la nuit,
Un rayon dort parfois comme une flamme morte,
Et d'amers souvenirs que le vent berce et porte
Passent comme un frisson, sans éveiller le bruit.

Mais l'aube renaîtra qui chassera le soir...
Belles d'avoir souffert, nos âmes et nos plaines
Souriront au printemps qui finira leur peine.
N'aura-t-il pas tôt fait de les fleurir d'espoir?

In *L'Echo du Ravin* (mars '15) de volgende beschrijving van een loopgraaf door een Fransch soldaat, die zich slechts G.G. noemt.

Le poème de la tranchée.

La tranchée? Un des plus beaux lieux que je connaisse
Pour le fier rendez-vous de toute la jeunesse.
C'est la terre de France avec ses flancs ouverts;
Le creuset où se fond un nouvel univers;
C'est le sillon profond, où couve la victoire,
Pour les uns le Tombeau, pour les autres la Gloire.
C'est la boue et le sang, mais le Ciel est là-haut!
Et ses premiers rayons de soleil tendre et chaud
Feront germer la Paix, l'oubli de la souffrance
Dans les flancs entr'ouverts de la Terre de France!

Ik wil eindigen met een gedichtje van den Franschen poilu André Soriac, dat ik in *La Revue* (Maart '16) vond. Hij schreef het in de loopgraven ergens in Lotharingen.

Qu'est-ce qu'un Poilu?

Tu veux savoir, Maman, ce que c'est qu'un Poilu?
Un poilu, chère mère, est un Brave anonyme,
Un monsieur ‘Tout le monde’, un soldat résolu
A faire son devoir pour son pays sublime.
C'est un ‘X’ combattant, le nombre ou l'unité
Des plus humbles Pioupious aux généraux stoïques,
L'universel prénom des Français héroïques
Qui luttent pour *le Droit*, *l'Honneur*, *la Liberté!*

C'est une âme innombrable, une parcelle immense
D'un Grand Tout immortel; ce Grand Tout... c'est la France,
Qui se concentre en lui, qui pénètre son coeur!
Un Poilu? - c'est un gas qui ne craint pas les Boches,
Qui sait vaincre ou mourir sans massacrer les mioches,
Un Poilu? - c'est ton fils qui reviendra vainqueur!

In hetzelfde nummer staat van dien dichter nog een mooi gevoelig vers, getiteld ‘Vos lettres’, waarin hij de verrukking van de soldaten beschrijft bij 't ontvangen van een brief. Want dat behoort wel tot het grootste moreele lijden van de soldaten te velde, van de krijgsgevangenen, van de geïnterneerden, dat de briefwisseling met hun familie in het door den vijand bezette gebied nagenoeg onmogelijk is.

‘Ik heb een briefkaart van mijn vrouw van tien maanden geleden’, schreef me laatst een soldaat. ‘Ik probeer me telkens voor te stellen, dat ik die kaart net gekregen heb, maar dat spelletje heb ik al zoo dikwijls gespeeld. Het wil me nu niet meer gelukken.’

‘Als u er eens bij was als de facteur komt,’ schreef me laatst een ander. ‘Arme kameraden, die nooit iets ontvangen.’

‘Ce qui nous démoralise le plus ici’ schreef me een derde, ‘c'est l'abcence de toute affection. Aussi vous ne vous figurez pas comme la sensation d'une personne qui s'intéresse à vous, vous remet le niveau. Car sachez-bien que notre souffrance morale est beaucoup plus pénible que les misères physiques, et un petit mot d'une personne à qui nous tenons nous fait tant de plaisir. Ceci est plus vrai encore lorsqu'il sagit d'une femme dont le coeur contient beaucoup plus de sentimentalité; et dans cette période où nous sommes complètement dépourvus d'affection, nous jeunes, un mot aimable, fût-il même un petit, nous est si agréable.’

‘Wat zal ik werken, als ik weer terug ben’ schreef laatst een piotje, ‘maar van huis ga ik nooit weer!’

‘Ik word vandaag 23’ stond er onlangs in een brief.

‘Ik vrees dat dit een lange brief zal worden, maar u moet geduld hebben dezen keer, want ik moet mijn hart eens uitspreken.’

In de brieven, die ik ontvang, komen zeker nu en dan bittere uitvallen voor tegen den vijand van hun land. Maar het is niet de grondtoon van hun brieven. Zij schrijven mij hun gedachten, hun levensbeschouwing, de philosophie van heel jonge menschen, die ineens tegenover de afgrijslijkste realiteit van 't leven zijn geplaatst. Zij schrijven mij over hun familie, over hun huis! O, wat verlangen zij allen daarnaar!

Maar een kwinkslag, een opgewekt woord komt ook altijd in hun brieven voor. Een Franschman of een Belg, bij wien de levenslust niet elk oogenblik evenals een zonnestraal doorbreekt, bestaat er, geloof ik, niet. Hollanders lachen te weinig. In dit opzicht zouden we van de Belgen heel wat kunnen leeren! Hun opgewektheid wordt door zoovelen van ons als een soort lichtzinnigheid beschouwd, maar in mijn oogen is ze het symbool van hun onverwoestbare energie en levenslust. En is dat niet iets, wat onze tijd al zoo lang noodig heeft?

Maar al klinkt in de brieven van de 'poilus' nog de toon door van levenslust, het is toch o, zoo merkbaar, dat de ernst diep, diep wortel geschoten heeft in hun jong hart; dat er heel wat echte, jonge, uitbundige levensvreugde verwoest is....

Als de vrede er eindelijk eens zal zijn en de ellende van dezen oorlog eens gerealiseerd wordt! Wat een verwoesting, wat een rouw, wat een wanhoop! Het verwoeste geluk kan nooit meer worden hersteld. De vernielde kunstwerken kunnen niet meer worden opgebouwd.

Millioenen zullen er noodig zijn, om al de gewone stoffelijke schade te herstellen of op te bouwen en dat geld zal er wel komen en die arbeidskrachten zullen ook wel gevonden worden. Maar wat een wereld van liefde zal er noodig zijn om zooveel wanhoop en haat te verzachten!

'Wij willen ook ons plaatsje onder de zon' hebben de Duitschers vóór den oorlog altijd geroepen. Zal deze oorlog leeren, dat *ieder* mensch recht heeft op een plaatsje onder de zon? En och, hebben we dan werkelijk zóóveel noodig om gelukkig te zijn? De beste oogenblikken is ons leven, de oogenblikken van ons hoogste geluk, zijn dàt de oogenblikken waarin de materieele genoegens een hoofdrol spelen?

Zal deze oorlog ook het materialisme verwoest hebben? Zullen de menschen eenvoudiger in hun levenseischen worden; minder hechten aan den schijn? Zullen ze minder peinzen en tobben, maar meer praktisch werken? Zullen ze daardoor meer waardeering voor den arbeid van anderen, en bijgevolg ook meer eerbied voor de rechten van anderen hebben? Zal de gelijkheid en de broederschap, die nu in de loopgraven wel erkend moet worden, zich ook na den oorlog kunnen blijven handhaven? Zullen de rijken (niet in letterlijken zin natuurlijk) 'hun schatten verkoopen om die te verdeelen onder de armen?' Zullen de menschen eindelijk elkaar trachten te begrijpen? En zal de mensch dan eindelijk den vrede vinden - in zijn eigen hart - den vrede met het raadselachtige, moeilijke leven?

De verzen, die ik hier heb aangeboden, zijn zeker niet alle even mooi, maar er klinkt toch een toon in, die ontroert: het is het eerlijke, onwankelbare geloof in de overwinning van het Recht; het is de eerlijke, onwankelbare trouw aan de idealen die zij liefhebben. En een volk, welks zonen onder zulke omstandigheden het beste, wat er in een menschenhart woont, nog weten te bewaren en hoog te houden, zoo'n volk heeft een toekomst vol beloften vóór zich.

Wie uit dezen oorlog niet alleen zijn lichaam maar ook zijn ziel behouden weet thuis te brengen, die zal sterk staan in het leven.

Voor alle landen, maar zeker in de eerste plaats voor Frankrijk en België, die stoffelijk zoo zwaar geleden hebben, zal een heel harde tijd aanbreken, maar al die moeilijkheden *zullen* overwonnen worden.

Heel Europa, heel de wereld heeft nooit gedacht, dat Frankrijk en België praesteeren zouden, wat zij nu praesteeren.

Wat een schitterende toekomst gaan zulke volken ten slotte toch nog tegemoet. En wat een schitterende toekomst hebben zulke volken ook *verdiend!*

Middelburg, *1916*.

J. VAN DER FEEN.

Tot den zomer.

Zomer, laat uw teedre kleuren bloeien
Als een fulpen gloeien
In uw hoven:

Winter deerde fel veel klare klanken:
Leeg van lied en danken,
Leeg van loven,

Rezen uit den nacht de vale dagen,
Drok doorjoeld van vlagen,
Wild van regen.

Zomer, zend uw heir van luwe winden,
Dat ze stuwend stuiven lijk de hinden
Langs de wegen.

Feest'lijk mogen uwe voog'len fluiten,
Wijl niet langer mijne wenschen muiten
Noch staâg mokken.

Kinderblijde spele door uw rijken,
Dat het dorre en dreigend zwijgen wijke,
Zang van klokken.

Roep de stille bloemen stralend open
Als een eindlijk fijn-vervulde hope
Na moe beiden.

Zomer, laat uw dapp're vlammen spoelen,
Dat ik schouwe glanzig-gouden doelen,
Sterk in 't strijden.

KÄTHE MUSSCHE.

Levensdrang.

Voor Léon van Duren, mijn vriend.

Eerste spel.

Een kamer in een simple rustieke woning. De oude meubels zijn maar weinig in getal. De kleur verging, zoo eenmaal kleur bestond.
De plaats van handeling is, vèr van een groote stad, in elk land waar gevonden wordt: een vader en een zoon, een buurman en de vrouw.

1e Tooneel.

Een Vader, een Zoon.

(De vader op de voorgrond rechts gedoken in zijn stoel, de zoon doelloos op d'achtergrond. Zwaar hangt verveling als een stoffig, nooit verbroken web. Dan staat hij op, de zoon, gaat deurwaarts lustloos-loom en opent half de deur).

Vader.

Ga niet de kamer uit, waar wil je heen? 't Is donker al, en buiten heb je niets te doen, nietwaar? De avond maakt me bang. 't Is of de schemer daalt als kerk-hof-zand, maar zwart! Waar wou je heen? Ik voel me geenszins wel, alsof ik sterven ga. En zoo ik stierf, was ik niet graag alleen! Wanneer je veertien kinderen hebt grootgebracht - de één droeg weenend naar het graf, en de ander weet gehuwd, en aldus dood voor niemand dan voor mij - dan is 't niet al te veel, hè, indien de jongste met je blijft, opdat je oogen niet nog staren in het rond, als reeds de dood je van dit leven heeft verlost.

ZOON.
U gaat niet dood, zoolang u nog gezond en wel...

VADER.
Gezond en wel? Dit volgens jou, omdat je dit gemak'lijk vindt. Voel ik geen pijn, wanneer ik me beweeg? Zijn soms mijn beenen beter dan die van 't kind, dat wanklend naar een stoel of tafel grijpt? Wat beurt mijn arm zwaarder dan mijn pijp? Gezond en wel! En dit alleen voor jouw plezier, opdat je veilig heen kunt gaan? Je bent niet bang hè, dat - als je wederkeert - ik niet meer wezen zal! Zoo dit gebeurde, ha, wat dan nog? Goed, ga; het leven leert je, als je hulpbehoevend wordt, berusten en tevreden zijn met niets, zoo niets je bleef. Waar wou je heen?

ZOON.
't Is goed. 'k Zal blijven en de lamp opsteken.

VADER.
De lamp, waarom die haast? Omdat petrool steeds duurder wordt, of duurt de avond je niet lang genoeg, de avond en de nacht? O ja, natuurlijk, jij bent jong, jij slaapt de heele nacht, maar ik! Ik zie met slaaploos oog de nacht, waarin 'k welhaast voor eeuwig staren zal. 't Is hier nog, in de schemer, licht, en brandt de lamp, dan is de nacht in aantocht.

ZOON.
Ik wilde... zei u niet, dat u de schemer was, als..

VADER.
En daarom moet de lamp nu aan! Mijn God wat ben jij voor een zoon! In plaats van blij te zijn, dat die angst van mij ging, roep jij haar op! Waarom? Opdat de lamp kan branden. Goed, goed er zal dan licht zijn, hoewel... voor mij is 't niet te donker, voor 't geen ik heb te doen.

ZOON.
Ik wilde lezen.

VADER.
Steek op de lamp, zoo dat verhaal niet wachten kan. Dat ik nog liever wat te schemeren zat, dat telt niet mee, ach nee! Dat boek! Dat boek! Nu waarom maak je dan geen licht?

ZOON.
't Verhaal, dat heeft geen haast, maar ik! Dat leeg hier zitten in de leegte is afschuwelijk! Verveling is hier, zooals.... een vrouw moet zijn, die je niet mint, en aan je hals blijft hangen, vragend om...

VADER.
Een vrouw? Zorg eerst een vrouw te hebben. Die spreekt bij voorkeur van de dingen, waarvan hij niets

nog weet! En die verveling? Verveel ik mij dan niet den ganschen langen dag? Wat hoor ik anders dan mijn eigen klacht? Wat heb ik aan 't leven? En jij, de eenige troost, die jij me brengt, remedie voor de kwaal, is: verveel je maar alleen!

ZOON.
Wat baat het u of ik gedoken zit in zelfde lustloosheid....

VADER.
Met jou vàlt niet te redeneeren. Misschien zal jij eens zelf een oude vader zijn en dan beseffen,hoe lichter de verveling is te dragen, mits niet alleen....

ZOON.
Voor u is 't minder erg; u wacht het leven niet!

VADER.
Mij wacht de dood!

ZOON.
Dat 's minder erg!

VADER.
Minder erg?!! Wat praat ik nog met jou! Jij weet niet wat je zegt!!

ZOON.
Het leven is gelijk een vrucht, die sappig zwelt, en die ik, machtloos tot de beet, zie rotten voor mijn oogen! U wacht niets meer, u liet niet ongebruikt het leven, u proefde het, tot aan de leege schaal. En daarom is dan dragelijk voor u, wat mij....

VADER.
Ben jij te stom nog om dit in te zien! Is dat juist niet de jammer van mijn dagen, dat niets mij wacht... dat 'k niets meer kan verrichten! Ik ben niet, zooals jij, die niets verlangt te doen! Het helpen van je oude vader, is dat niet vaak je nog te veel! Ik zit hier heel den dag, te wachten op den dood. Wat brengt het mij het leven, wat heb ik voor geluk?

ZOON.
U hebt 't gehad, u hebt het in herinnering, terwijl ik te oud ben om 't jong geluk nog ooit te kennen.

VADER.
Is dat een troost voor mij? Verloor jij soms je kinderen, de een na d' ander, verloor jij soms je vrouw?

ZOON.
'k Verloor niets, wijl 'k ook nimmer iets bezat. U hebt bezeten.

VADER.
Ik vraag niet, wat ik heb gehad, ik vraag, wat heb ik nu! En over andere dingen spreek ik niet! Wat

heb ik? Jou, het eenige, dat me bleef! En jij gaat zwijgend rond en zal niet denken: vader spreekt de menschen niet, ik zal hem dus vertellen, wat ik zooal verneem, wat er gebeurt en wat er wordt verteld. O neen, jij neemt, zoo jij hier in de kamer bent, je boek, altijd een boek en leest.

ZOON.

Hoevele dagen, dat ik niemand zie of spreek; wie gaat hier langs?

VADER.

Vanmorgen sprak je nog met iemand, ik heb een stem gehoord, die ik niet ken.

ZOON.

Van morgen? Ik weet niet, wie dit wezen zou.

VADER.

Je hoeft 't me niet te zeggen, 'k vraag je geheimen niet, alleen: met and'ren kan je wel nog spreken, daar weet je wel iets voor, om te vertellen.

ZOON.

Verzet ik ooit een voet en weet u 't niet, of kuchte soms uw keel en heb 'k het niet gehoord? En hoeveel jaren is 't geleden, dat ik iets zag of heb verricht, dat u niet wist, dat ik het doen ging, deed en had gedaan. Zooals de moeders haar zuigelingen in veel doeken wikkelen, tot dat men niet meer ziet, dat zij iets levends dragen, zoo wordt het weinige, dat hier nog gebeurt, verlamd van elke kracht, door een vooraf bepraten en durend nabeschouwen.

VADER.

Wat wil je! Is 't mijn schuld, dat 't leven is zooals het eenmaal is! Kan ik, die nauwelijks staan kan, verandering soms brengen? 't Staat aan jou om vreugd en troost te geven aan mijn oude dag. Om al mijn kind'ren groot te brengen, was ik reeds aan het werk, eer nog de zon zijn kille scheemring zond en stond ik huiverend in de dag, terwijl gij allen ronkten als de beesten in de stal! En nu vraag ik mij elken morgen af, als 'k mij daar neerzet bij het raam: is dit de laatste dag...

ZOON.

Kom, dat zegt u langer dan tien jaar!

VADER.

Dat is niet waar, en zoo 'k dit zei: is 't mijn schuld zoo de dood niet kwam? Zouden mijn beenen zóo zwaar zijn, als niet de dood mij had reeds in zijn looden macht?

Zoo ben je! Nu spreken wij eens voor een keer, en steek

je toch de lamp aan! Ik zwijg al, neem dan maar jou, dat vervloekte boek! En spreek dan morgen met... met... en weet dan 's avonds weer niet, tot wie je hebt gesproken!

ZOON.
Nu weet ik het! Het was de knecht, van wie daar bij de hooge grintweg wonen. Hij zei, dat gisteren door de bliksem een koe getroffen werd.

VADER.
Een koe, van wie?

ZOON.
Dat weet ik niet.

VADER.
Heeft hij dat niet verteld, of mag ik dat niet weten?

ZOON.
't Werd mogelijk gezegd, en dat ik de naam vergat, die mij was om het even.

VADER.
Die jou was om het even! Gewìcht'ger zaken inter'seeren jou alleen! Of 't mij mocht inter'seeren, daaraan dacht je niet. Och ja, je hebt zooveel, waaraan je denken moet. Of ik iets weten wilde, dat 's te futiel, de moeite van 't onthouden nog niet waard.

2e Tooneel.

VADER, ZOON, EEN BUURMAN.

(Hij treedt binnen, na 't ontvangen van verlof. Niet spraakzaam van natuur, heeft hij zich aangeleerd, onbewust, zooveel als doenlijk is, de tijd te vullen met zijn woorden).

BUURMAN.
Goeden avend, stoor ik niet?

VADER.
Kom binnen, dat is goed, dat gij gekomen zijt. Er is dan iemand nog, die aan de oude man denkt, hier zoo alleen.. Ga zitten, neem een stoel; mijn zoon heeft niet de tijd, om je er een te geven, en mijn verlamde beenen hebben maling aan gastheerenplicht.

BUURMAN.
Hij gaf m'er al een, waar ik graag gebruik van maak, want ik ben moe, of liever, ik ben niet moe, misschien wat lui.
Het zitten is mij aangenaam, zoo rust ik uit, misschien was ik dan toch wel moe.

VADER.
Dit is best mogelijk. Wat ik zeggen wou, of liever,

vragen wilde: Weet gij soms van een koe, getroffen, gister, door de bliksem?

BUURMAN.

Niets van gehoord. Of, laat mij niet te overhaast hier spreken. Ik zie op 't oogenblik waar noch hoe. Maar laat mij denken, nagaan, wat 'k gister dee', waar ik was, en wie ik sprak; dit is 't onfeilbaar middel, om terug te vinden, wat uit je hoofd reeds ging, zooals een meid heimlijk heengaat door de achterdeur, wat je verborgen blijft, zoolang je haar niet zoekt in huis.

VADER.

Ik heb me dikwels afgevraagd: heeft zoo een achterdeur, werkelijk zijn nut? Je wordt verraden en verkocht in 't eigen huis. En hier bleef ze ook dicht, zoo niet mijn zoon... ja, als je oud ben' heb je niet héél veel te zeggen.

BUURMAN.

Kan je voor goed je ooren sluiten, omdat er inkomt, wat je liever niet zou hooren? Zoo is 't ook met een achterdeur. Ik denk er dikwels over na en kom dan tot dees' slotsom, dat achterdeuren hebben wis veel voor, maar ook veel tegen. Zijt gij dit met me eens?

VADER.

't Kan zijn, dat gij het bij het rechte eind hebt.

BUURMAN.

Hij zei mij goedemorgen en ik zei 't ook, maar kende hem niet. Of liever, ik meende hem niet te kennen; wat zeer goed mogelijk is, is dat ik hem reeds vroeger heb ontmoet en ook zijn groet beantwoord, misschien wel met hem sprak. Wie toch zal alles weten wat in zijn leven is geschied?

VADER.

Van wie en over welk geval, zijt ge aan 't spreken?

BUURMAN.

'k Ga na van 's morgens vroeg af, wie ik alzoo ontmoet heb en gesproken de dag van gisteren, terwille van de koe, die, naar het heet, gij althans vernomen hebt, getroffen werd. En ziet, al denkend, kom ik waar ik wezen wil. Nu weet ik toch wat gij bedoelt. 't Kasteel is hier vandaan... een uur, ten minste als je mijn zwarte hebt in 't span. Maar doe je het te voet, en ga je, zooals ze 's Zondags gaan, de paartjes hand aan hand, dan mag j'er twee wel rekenen zoo groot, als drie zijn op de wijzerplaat. En ga je, omdat de weg daar minder klimmend is, zoo langs De Witte Steenbok, dan komt er nog een half bij, een half van

twee stevige kwartieren. Ik wil maar zeggen van ‘hier’ valt niet te spreken. Nu, daar dan, op het land werd een boom getroffen. De koe, die schuilend stond er onder... dood zou je zeggen hè, zijn vel verbrand, zoodat niet veel meer overbleef dan alleen de staart - neen, mis hoor, 't beest bleef - is 't geen wonder? - ongedeerd. Waarschijnlijk doordat de koe stond bij, of liever onder de bewuste boom, die gisteren getroffen werd, heeft - wie 't jou vertelde - zich vergist en zelf, het wetend van een hooren zeggen, het aldus geloofd, dat niet de boom maar 't koebeest werd getroffen.

VADER.
't Is goed dat ge gekomen zijt. Heb jij het nu gehoord, hoe, wat je mij vertelde van die koe...

ZOON.
Wist buurman wie de eigenaar was?

VADER.
Zoo is die jongen nou! Vertelt de boel verkeerd, en luistert niet, als hij de toedracht hooren kan! En dat is al, van veertien kind'ren, wat mij nog bleef. Dat 's niet te veel hè, buurman? Zelfs aanspraak geeft ie niet! Uw komen deed me goed. Als we het spel nu eens te voorschijn haalden? Gij zijt de eenige nog met wie ik graag eens domineer. Dat kort de avond wat, nietwaar?

BUURMAN.
Ja maar...

VADER.
Wat talm je, hoor je niet? Die jongen heeft nooit haast. Voor hem duurt 't leven nog lang genoeg. Maar niet voor mij.

BUURMAN.
'k Heb werkelijk geen tijd.

VADER.
Geen tijd, geen tijd. Als nu de steenen reeds op tafel waren en gewasschen, en ook de stoelen er om heen, dan zou buurman al zitten en niet weiflen.

BUURMAN.
Ik liep maar even in, ik dacht zoo...

VADER.
Als je'r mij afwint... drie, dan laat 'k je gaan.

BUURMAN.
Dat kan zoo lang....

VADER.
Misschien hebt ge geluk - ge weet, mijn oog ziet slecht, mijn handen beven, - en wint ge m' alles af, dat zijt gij heen, eer onze stoelen warm zijn.
Vlug haal mijn stoel van hier, of denk je, dat ikzelf die naar de tafel sleepen zal?

BUURMAN.
Terwijl je zoon sjouwt met je stoel, zal ik je ondersteunen en brengen naar je plaats.

(Nu zitten allen drie rondom de tafel, voor het spel gereed. De vader, die tot nu krachteloos geleek, leeft op met aandacht, en met drift. Zijn stem is prikkelbaar-aan-vallend en kent ook even spot en vreugd, doch valt terug bij 't onherroepelijk verlies in weeë, doffe klachttoon. Zij spreken onder 't spel, doch niet na elke zet).

VADER.
Ik heb de hoogste, mag beginnen...

BUURMAN.
Daar heb 'k een mooie voor.

VADER.
Wie koopt, betaalt, maar... ik doe het zonder koopen.

BUURMAN.
Ik wacht geluk'ger tijden af.

VADER.
Nog één en 't kruis is vol.
Zet aan, of koop als je niet spelen kunt.

ZOON.
Moet ik?

VADER.
Ja, moeten we nog langer wachten? Wat doe je nu? Zie je dan niet dat 't kruis nog één steen mist. Niets heeft het jong te doen, om bij het spel te zijn, is hem nu nog te veel.... En dwingt mij nog tot koopen!...

BUURMAN.
En ik ben uit!

VADER.
Door jou gesuf, hebben wij nu verloren; nog twee en hij gaat heen. Die jongen... nooit tevree! Hij klaagt dat niemand ons bezoekt en nu gij hier gekomen zijt, en onze avond vroolijk maakt door 't spel - hij weet hoe graag ik met u speel - in plaats van nu zijn best te doen... al is 't om zijn vader... dat gij blijven zult...
Nu kan ik niet! Alsof ik het niet wist. Als hij begint en weet dat 'k volgen moet, dan zal ie ook de meest beroerde kiezen, die hij voor mij neerzetten kon. 't Is daarom, dat 'k met hem niet spelen kan. Of hij suft nog harder dan hij nu doet, en win ik alles, alsof ik speelde 't spel alleen...

ZOON.
Vader, er staat een vier, geen vijf.

VADER.
Zoo, zie je dat! Let liever op je eigen spel. - Ik kan niet!

...Als speelde je alleen, of, als gunde hij je niet 't vermaak van 't spel, hij wint je alles af met een gevit en... zet aan de drie... en, als was zijn eenige vreugd mij boos te maken, wijl, door zijn wijs van wasschen - God weet hoe hij dat doet, alleen met zijn linkerhand - ik niets, niets winnen kan.

BUURMAN.
Ik ben weer uit!

VADER.
Twee, ik verloor er twee. Ik zit ook slecht. Waarom gaf je mij het roode kussen niet? Je weet, ik kan niet rechtop zitten zonder ruggesteun, en niet goed spelen als 'k niet goed zit. Ik hoop ook buurman, dat, als ge 'r drie mocht winnen, ge wel bedenken zult, dat ik verloor, omdat ik oud en ziek ben, en 't is misschien de allerlaatste maal....

BUURMAN.
Daarmee zal je mij ditmaal heusch niet paaien; de vlieger gaat niet altijd in de lucht.

VADER.
Buurman, geloof me, wanneer j'een wrak bent, zooals ik, dan weet je dat de dood je eerstdaags halen komt, en kan je ook zijn aantocht voelen. Ge zult, mijn beste buurman, wel spoedig medehelpen, om mij te dragen naar mijn eindelijke rust.
Was 't dat niet, ik zou - geloof me - niet...

BUURMAN.
Zoo moet je heusch niet spreken, kom! Wat zou het voor je zoon zijn, jou te missen, met wie hij heel z'n leven samen was.

ZOON.
Ik hoor 't niet meer. Toen hij me, kind nog, op de schoot nam, sprak hij me reeds van dood-gaan. Zooals een ander kind een mooi geschenk of blij bezoek verwacht, zoo wist ik toen reeds, dat alleen de dood hier komen zou en hier ook werd verwacht.

VADER.
Mijn haren waren grijs en hij een kind nog, komend tot mijn knie.

BUURMAN.
Daar denk ik anders over. Wanneer ik niet meer leef, dan zal men het wel zien, en wie 't niet zien kan, zal het voelen, want een lijk is koud.

VADER.
Het is jou beurt, je moet een steen aanzetten. -

Vlug, vlug, ik wacht er op! Wat zet je aan... ja, ja... een drie! Ha, ha, buurman dat dacht je niet: ik won! En zoo ik winnen blijf, ik laat.... Al klaar met wasschen? Dat is vlug. Bevreesd dat buurman niet gauw genoeg zal heengaan? Dat ik niet lang genoeg alleen zal achterblijven?

Wanneer ik deze win, dan moet hij bier gaan halen.

Ik kan weer; zoo gij koopen moet, ben 'k vóór en is 't gevaar geweken voor een wijle ------

Wacht! Waar zet je aan? Je ziet je kunt aan beide kanten, je mag hem aan de zes ook zetten.

ZOON.

Het is 't zelfde, wàarom niet...

VADER.

Omdat 't voor mij... alsof ie 't wist, dat ik een twee had en geen zes, maakt hij nu zessen, en laat mij verliezen!

BUURMAN.

En winnen mij! Ik zet mijn laatste steen en ga.

VADER.

Blijf dan wat praten en drink een goed glas bier, dat hier toch beter is, en ook goedkooper... 'k Heb nooit geluk. Ik won er één. Ik ben te oud en kan niet meer, maar hij? Waarom moest hij vanavond juist niet winnen, nu ik u graag geslagen zag, opdat het spel niet eind'gen zou, eer 't goed en wel begon?

BUURMAN.

Dat komt, omdat ik werk'lijk weg moet. En zoo gij bei van mij gewonnen hadt, dan was ik heengegaan, eerdat 'k er drie afwon.

Kom wees tevree met 't spel, dat meer tijd vroeg, dan ik wel hoopte. Ik kom nu spoedig weer, dan zal 't mijn beurt weer zijn, om duchtig te verliezen. Goen avond buurman!

Hij is boos op me, je vader, hij zegt niet eens goedag.

ZOON.

Goeden avond buurman en dank voor 't spel en uw bezoek.

3e Tooneel.

(Vader en zoon zijn alleen gebleven. 't Is of de stilte groeit, de vader ouder wordt en dieper wegzakt in zijn stoel).

VADER.

't Is koud hier.

ZOON.

Koud?

VADER.

Mag ik 't niet koud hebben, al voel jij niet de kou? Ik ben niet jong meer, 't vuur ging van mij heen, en 't bloed is onbewogen. Maar daaraan denk je niet of ik het koud kan hebben.

ZOON.

Hebt u vandaag éénmaal van kou gesproken?

VADER.

Kan ik soms 'smorgens spreken van de kou, die ik bij 't avond-vallen eerst zal voelen? Wat klets jij altijd toch! Jij bent een hartloos egoïst! En daarom spande jij j'ook geenszins in, om buurman een spel af te winnen! Want jij, wat maal je om zijn gaan, je luistert liever naar het bladzij van je boek. Dat ik - als hij was heen gegaan - alleen zou blijven, dat is niet van het minst belang! En dan, wat wijsheid haal je uit die boeken, wat zaken die je weten wil'? Meen jij 't van eenig nut dat eeuwigdurend lezen; je wordt niet wijzer, je versuft, en 't is een noodloos branden van petrool! Zoo jij niet las, dan kon ze lager branden, en konden wij - was jij een andre zoon - wat rustig praten. Ik hoor wel graag vertellen, zoo de oogen dicht. Dat licht is me te schel. Verzet mijn stoel, zet 'r maar in de hoek daar bij het raam, en help mij daarheen, dan zal ik daar wel zitten gaan ----

Geef mij nu nog iets opdat mijn voeten beter rusten... Zoo.. Waarover spraken we? O ja, ik sprak tot jou: me dunkt er is altijd wel iets gebeurd. Er worden dagelijks wel nieuwe zaken uitgevonden, er is zooveel waaraan in mijn jeugd de gedachte zelfs nog niet bestond. Al zitten we alleen, jij leest de kranten - ministers treden af, koningen gaan op bezoek en branden breken uit - als jij niet was de zoon, die jij nu eenmaal schijnt te zijn, dan zou jij j' oude vader gezelschap houden; dat is niet zwijgend zitten, als zat je in een cel, maar met mij praten zoo nu en dan. Dan zeggen: vader weet je dat misschien,... of: ik hoorde dit, men zegt van dat... maar neen, jij denkt: hij zit daar goed, en is-ie strakjes dood... dan hoort-ie óok niet meer.

ZOON.

U altijd met uw dood-gaan; wie zegt u dat ik niet eer...

VADER.

Vóór mij? Sterf ik daar later door? Vóór mij?

Jij, die je krachten niet verloor, jij, die niets mist, jij, die niet ongelukkig bent als ik, een afgeleefde vader...

ZOON.
U hebt alleen verloren wat u eens bezat, dat's levens loop, maar er bestaat verlies voor wie nooit iets bezat, voor hen, van wie - gelijk het in de bijbel staat - alleen genomen wordt.

VADER.
Dat staat niet in de bijbel, en zoo het stond geschreven, hoe zou dan jij het weten, die nooit een bijbel hadt? 't Is of je het dwaasste uitzoekt om mij te zeggen, om me daarmede boos te maken. 'k Verlang niet eens, dat jij beseffen zult wat 't is: veertien kind'ren eens, gezond te zijn geweest en krachtig, en nu....

ZOON.
Weet U dat er in Rusland groote feesten zijn, en dat de Czaar nu plechtig heeft beloofd den Finnen hunne vrijheid weer te geven. Hun vrijheid!

VADER.
Is dat het nieuws dat al je lezen brengt? Moet mij dat interesseeren? Vond je niets dichterbij? Is er dan niets gebeurd van ons huis af, tot daar in 't verre rijk? En dan jouw Finnen, waren die niet vrij? Zijn daar de menschen allemaal te oud en hebben zij verlamde beenen zooals ik, en kunnen zij nauw loopen? En wil de Czaar hun kracht en jeugd hergeven?
Dat noem ik vrijheid geven! En moet het nieuws van die bevrijde Finnen mij nu verheugen?

ZOON.
Ben ik meer vrij dan u?

VADER.
En moet ik daarop nog een antwoord geven? Zelfs waar' het zoo, was 't dan een troost voor mij? Staat heel de wereld voor jou niet open? Als 'k dood ben, trek jij heen, waarheen je wilt, terwijl ik lig daarbuiten onder een koude steen. En 't zal niet lang meer duren.

ZOON.
Tenzij ik ben te oud.

VADER.
Ha, dat is de taal van de geliefde zoon! Haast ik me niet genoeg? Sta je te wachten op mijn dood?

ZOON.
Niet op de uwe.

VADER.
Wacht maar, als ik er niet meer ben. Of je dan ook maar doen kunt wat je wilt.

ZOON.

Doe ik dan wat ik wil?

VADER.

Lees jij niet boeken, zooveel als je belieft? Steek je de lamp niet op, als het voor *jou* te donker is? Rook je niet mijn tabak en zelfs als ik niet rook? Hoe honderd maal per dag roep ik je luid en kom je niet? En zeg je ooit waar je dan was, geef je dan meer dan een gebrom? Zou ik niet sterven kunnen dan alleen, terwijl ik veertien kinderen heb groot gebracht? O, heb je 't boek weer opgenomen, wil je lezen? Goed lees, lees, ik zal mijn mond wel houden. Je hebt de lamp toch hoog gedraaid; 't zou zonde zijn, als je niet las...

Neem 't kussen eens... En leg het nu maar zoo-als het lei, want 't lag toch eigenlijk wel goed.

4e Tooneel.

(De zoon gaat lezen en de vader slaapt in. Wanneer de zoon, verdiept in de lectuur, al om zich heen vergeet en niet meer weet, hoort hij gerucht, ziet op, ziet de verschijning en - reflex beweging - kijkt naar zijn vader, sluipt twee passen op hem toe, roept:)

ZOON.

Vader... Vader!

(hij krijgt geen antwoord en keert zich de verschijning toe:) Goddank, hij slaapt!

5e Tooneel.

DE VROUW. ZOON. VADER.

(Zij staat gelijk een reuzenvlinder vóór hem, die staart als in verbijstering op het sylphide lijf, omhuiverd door een teere glans: de witte dunne stof zij-glanzig. Hem schijnt haar wezen toe een gouden schacht t' ontstijgen, want goud zijn de hooggehakte schoentjes en goud de kousen, even zichtbaar tot de knie. Haar vleugels fel oranje gaan van den grond omhoog tot aan de vingers, van haar hooggeheven handen. Heur vleugels zijn een mantel, van donker violet fluweel, gevoerd met eene soepele oranje zijde. Onzichtbaar is 't fluweel, als zij stralende verschijnt.)

ZOON.

Gij?...

Ik ben verrast, 't is waar... gij moogt niet meenen, dat 'k u niet verwachtte... 'k wist toch, dat ge komen zoudt. En daarom dacht ik u met zoo'n hunkerend verlangen, dat uw beeld steeds voor me uitging en mij slechts volgen deed, zooals een moeder volgt haar kind, dat toeloopt in de dag en 't leven nog niet kent. Ik wist dat gij verschijnen zoudt, gelijk ge vóór mij zijt en toch... is 't werk lijkheid, is 't ditmaal dan geen droom? Mijn vingers kunnen U beroeren, maar liever voel ik in mijzelf of het mogelijk is, dat dit uw eindelijk komen is. Er is niets aardsch aan Uw verschijning. In Uw oranjebrand lijkt gij het phare-licht, dat als een eindelooze waaier zijn helle schemering aan donkre einder openvouwt. -

Zóo wist ik dat gij komen zoudt. Gij zoudt mijn leven met één oogen-blik doen ademen in helle gloed van ongekend en toch vermoed geluk.

Ik wist, dat gij zóo komen zoudt!

Millioenen maal heb 'k ellek woord vernomen, dat ik U spreken zou, en meer millioenen maal de woorden opgevangen, die van Uw lippen vallen zouden, als dauw van rozeblad'ren op 't uitgedroogde land. Zij bleven even staan de druppen, eer in te trekken in de te droge ziel en deden om die stilstand even pijn, een wonder wee, dat mij gelooven deed in het geluksbestaan.

Ik leef hier in 't duister van den dood; als stof op 't oud familiestuk, zoo ligt mijn leven hier. O God, hoe vaak heb ik op het punt gestaan om 't breede slachtmes in het hart te stooten, om bloed, het dierlijk roode bloed te zien, dat spuitend, gulpend zich een uitweg breken zou. Niet om de dood te zoeken, maar om met wellust en genot te zien: beweging, snelheid, kracht en heete helle kleur en die te weten en te zien aan mij!

Ik deed het niet om U, voor mijne oogen, U die ik eens te komen wist, en 'k zei: neen 'k ben niet dood, nog niet en dan, dan zal ik leven gaan....

Ik hoopte, dat het mooglijk was, dat 'k twintig jaren van mijn leven af kon werpen, gelijk de koorts'ge zieke 't zware beddekleed, maar weten kon ik niet, dat 'k plotseling zou staan, levend als een ongebreideld mensch, met stuwend bloed en klare geest, gezuiverd van het gif, de loome wanhoop, die als drabb'ge droesem zonk.

VROUW.

Weet, weet, ik ben geen droom, geen fee en geen godin. Ik ben niet meer dan vrouw, de vrouw, die komt en werd verwacht, maar niet de goddelijke verschijning die gij U droomen dorst.

Ik zweeg en liet U spreken, meer om hun gloed dan om de woorden zelf. Nu vraag ik: zie, ontwaak! Werp de droomschellen van de oogen; zie de werkelijkheid, zie mij!

ZOON.

Als kind heb ik zoo vaak met tranen aan de nacht gevraagd, een zachte vrouwenhand op 't voorhoofd, en later, moe en ziek van 't doelloos trekken langs de gesloten deuren der vertroosting, heb ik om blanke vingeren gesmeekt, die hartstochtloos, als een ivoren kam, mijn haren zouden streelen.

Nu gij daar staat in 't donker schoone kleed, en nu gij zitten gaat, gehuld als 't bleeke bloemehart in nacht doorhuiverde petalen, nu lijkt g'een jonge moeder, met een licht verdriet en kniel ik naast u neer, een kleine jongen, die wel troosten wil, door troost te zoeken in vertrouwde oogen. Hoevele uren was ik aan Uw zij, als 'k ging: een eenzaam wandelaar, die eerst zijn eenzaamheid beseft, wanneer er paren groetend langs hem gaan.

VROUW.

Ik ben de moeder niet, die leeft slechts voor haar kind....

ZOON.

Hoe hoog is 't blanke voorhoofd, een wetend licht trilt van Uw donkre wimpers. En ik ben dom en ongeleerd. De wetenschap is als een land, een stad met breede basilieken en marm'ren gaanderijen. Daar gaan verheven wijsheid en de eêlste kennis rond, als in de stad, waar gij zult wonen, de sandwichmannen met hun kleurige reclame. Ook die stad zag ik nooit dan in mijn wakend droomen. Maar gij zijt wijs! Die nacht toen 'k heimelijk de lamp had laten branden, tot kille schemering voor mijne oogen vaalde, waart gij - nietwaar? - aanwezig en daarom bleef de zin dier trotsche boeken mij toen, om U, niet meer onthouden. Gij zijt gekomen om mij macht te geven, weten, opdat ik eenmaal staan zal als een leeraar in de menschheid om te zeggen: ‘ik leed de honger van het allerdiepst gemis, ik zal U voeden met het levens-brood’ - dat gij mij leeren zult voor haar te

kneden - en meer zal ik haar geven, alnaar meer zij vraagt, want machtiger wordt 't woord, naarmate 't meer bezieling wekt. Door U, om U zal ik gelukkig wezen in 't schenken van geluk!

VROUW.

Zie, zie dan wie ik ben, borduur geen droomen op 't fluweel van deze omgeslagen mantel! Ik ben de vrouw niet van de roeping van een ander.... ik ben.... zie mij dan eindlijk staan, de vrouw, zie dan mijn lichaam, zie mijn lijf!

ZOON.

Vrouw, je bent de vrouw, naar wie mijn hart verlangde en mijn begeerte schreide als het beest door lauwe lentenacht. De vrouw die om en voor mij wezen zal, wier blik door mijn blik klaren zal, en 't hooge hart doet neigen tot het mijne. De vrouw, voor wie mijn huis zal wezen en die er heerschen zal in wondere nederigheid. Hoe vaak heb ik gemeend te zien ons staande aan de open deur, terwijl de zon als d'enk'le lampion tomatenkleurig in de hemel hing, mijn hand, als nu, de uwe omvattend en vóór ons op de grond, spelende kindren, d'onze, ons geluk in menschelijke vormen, en hun gelach het even op-echoën van 't eigen, zwijgende geluk....

VROUW.

Zooals de drankbedwelmden in de nachtbars verwarde taal slaan uit, en 't zotte kletsgezwijmel richten tot wat alleen hun dronken oogen zien, zoo ben jij tipsy van anemisch droomen, dat jij ging smukken uit verveling, als waar' het carnaval. Toch is jouw spreken niets meer dan wat lallen en even doelloos, misselijk en verkeerd - Hé, ik schud je wakker, zie, zie je dan eindelijk mijn oogen en mijn mond!

Is dan mijn kleed niet duidelijk? Zie door mijn kousen heen het bloote vleesch! Ha, ha, die vrouw ben ik, voor wie niet is vermummied bij een oude vader! Ik wil geen trouw, geen waarheid en geen gepatenteerd geluk! Ik breng mijn wellust hier; ik wil je kussen, 'k wil de onschuld van je wezen, zooals een koorts'ge ijs! Ik ben de vrouw, die zich betalen laat, geen liefde voor het hart, maar goud vraagt voor nieuwmodische toiletten. Begrijp je nu, nu wie ik ben? 'k Ben van de vrouw alleen de godlijke bedwelming, de levende vergetelheid en aangebeden zonde. 'k Wil één nacht, en niet meer, gelukkig zijn; je moet mij drinken, ik ben louter alcohol.

Ha, ha, ha, dat had je niet gedacht! 'k Ben voor de man, die zich wil storten in verblinde lust, die zich in mij vernietigen wil, die heel zijn toekomst, droomen en illuzies, durft werpen in de laatste vlam! Ik ben die vlam! Kus, kus mijn mond, als je één nacht meer is dan een doelloos leven, kus dan mijn lippen, die nog nat zijn van afgebedelde champagne. Ga mee, mee met mij, ik ben de veile deerne, de vrouw die vrijheid brengt. Ha, ha, dat dacht je niet: er is dan iets, dat je niet dorst te droomen.

ZOON.

Dan eindelijk, eindelijk, omknel ik dus je polsen. Zoo, dacht je, dat ik jou niet marde, alsof geen honger mijn helsche nachten kenden. Wat dacht je, dat zooveel duizend dagen ik alleen kon zijn om niet voor elk gemis m'een vrouw te droomen! Jou veile mond is d'eerste vrouwenmond, die ik zal kussen, en juist daarom, en juist daardoor, weet ik alleen al wat de vrouw den man onthouden kan, al wat z'in hem vernietigen kan en wekken. En jij, jij kunt in mij niets dooden, eer dat je leven schonk aan 't onvoldragen smachten, dat, als een doode vrucht in 't moederlichaam, mijn hart vergiftigde. Jij kunt en zult mij eens vernietigen, ik weet mij willoos in je macht, goed, goed, en toch, toch zal je mijn slavin zijn en zal mijn voet je trappen, terwijl mijn oog aanbidt!

VROUW.

Niet hier!

ZOON.

Hier!

VROUW.

Vlucht en vang mij, ik ben de vrijheid, die wil gevangen en geketend worden!

6e Tooneel.

VADER, ZOON.

(Zij vlucht de nacht in en zendt tot hem een tartend hooge spotlach, die lokkend hoont. Hij wil haar na, staat stil: zijn vaders stem zegt hem, dat hij een vader heeft).

VADER.

Lees je niet, en toch de lamp zoo hoog! Ik sliep niet, ik kan niet slapen, ik hield, wijl jij niet spreekt, alleen de oogen dicht.

(Als bewogen door een macht, die buiten hem gelegen is - zoo werkt een mekaniek - gaat hij naar zijnen vader toe, knelt om diens magere hals zijn handen. Dan laat hij plots'ling af, gedachte flitst verlammend door hem heen: Kan dit de liefde zijn, die heiligt zulk een daad?)

Zoon, zoon, wat doe je? Help, maak mij niet dood, niet dood! Help, help, ik wil leven!

(Niet wetend wat is werkelijkheid en wat een droom, gaat nu de zoon weer naar de tafel terug en zet zich waar het boek nog open ligt).

VADER.

Ben jij daar? Zit je daar? Heb jij de heele avond daar gezeten? Was 't dan een bange droom? Foei, wat benauwd. Ik droomde, dat jij, mijn eigen zoon en kind, mij wurgen wilde'! 'k Zag graag van 't leven mij verlost, moet mij nu op mijn oude dag, nog droomen komen kwellen? Ik heb mij ook te kwaad om jou gemaakt. Jij wil maar niet bedenken dat ik een oude vader ben, die je moet ontzien. Nu zie je de gevolgen van mij op te winden. Je handen voelde 'k aan mijn hals. Je moet mij nu nooit meer alleen hier laten, ik ben bang geworden door die droom. Waarom spreek je niet, een woord van troost, om mij gerust te stellen?

ZOON.

'k Ben bang van wat geen droom kan zijn.

(Het doek sluit zich nu langzaam).

Tweede spel.

Gelijk bleef het tooneel voor dit, het tweede spel.

1e Tooneel.

VADER, VROUW.

VADER.
Mijn dochter, ben je daar? Kom hier, geef mij een arm, dan gaan we samen eens de kamer rond, mijn avondwandeling. Te denken nu, dat er een tijd bestond, waarin ik 't stelde zonder jou en hier was heel alleen. Dat 's droef, wanneer je veertien kinderen hadt, hard werkte om ze groot te brengen, om later... ach! Van elk beroep is 't vaderschap het allermeest ondankbaar! Wanneer de kind'ren klein zijn, gaat niet hun blik zoo hoog, tot 't denkend hoofd des vaders, en zijn zij groot en sterk, dan is de vaderrug gebogen, en zien hun oogen over hem heen, de verre toekomst in.

VROUW.
Een zoon is u gebleven.

VADER.
Een zoon, wat is één zoon waar zeven waren? Wat is de zoon, als slechts de dochterhand verlichtend helpen kan? Een zoon? Is hij een zoon, die bij me bleef? Niet meer dan een symbool van de ondankbaarheid, die ouders, als zij oud zijn, treft, die ouders zien, als niet de dood het doek liet tijdig vallen.

VROUW.
Wilt u nu hier weer zitten gaan?

VADER.
Neen neen, ik ben niet moe, ik wandel graag aan d'arm van een jonge schoone, ja! Al gaan mijn voeten slepend, toch volgt 't hart nog vlug, wat d'oogen streelen mag. En zoo ik jonger waar', zou ik je toonen, dat ik meer slag bezit om vrouwen te doen lachen dan hij, die zich mijn zoon noemt. Zeg mij, is mijn verhaal niet vaak nog speelscher dan het zijne? Maak ik geen grapjes? Ben ik soms niet ondeugend? Lach je niet vaak om mij? En hij? Het geel geworden en zwart beduimeld boek is hem nog liever, dan de donk're kijkers van een vrouw als jij! 'k Wed, ware ik dood, jij bleef niet langer hier; toch zal ie later je wel trouwen, maar niet zoolang ik leef. Die jongen heeft geen

slag, en is een meid, als jij bent, nimmer waard geweest. Ik zou 't niet willen zien, dat jij voor hem, nog meer werd dan voor mij. Maar als ik dood ben moet je hem maar trouwen. Ben je heel lief met mij, dan zal ik jou dit huis vermaken en het omliggende. Aldus behoef je later niet uit armoe hem te huwen. Was ik een vrouw, ik wilde niet afhank'lijk van hem wezen. Hart heeft hij niet. Je ziet hoe hij - bloed eigen zoon - voor zijn zoo oude vader is.

Hoor je roepen? Dat is hij! Laat hem roepen! Hoe vaak - jij die'n gevoelig hart bezit, je kunt het nauwelijks g'looven - riep ik, een hulpbehoevend man - jouw komen heeft mij jong en krachtiger gemaakt - riep ik drie, vier maal en meer, eer hij verscheen en bromde wat, als het eenige antwoord op mijn vraag, waar hij zoolang toch bleef...

Zoo, zoo zit ik goed, en nu, nu kom je naast me zitten hè, dan praten we nog wat. De schemer viel. Zoo zitten schemeren, dat doe ik graag, geef me je hand. Zoo zat ik ook, toen ik nog jong was en verliefd, en blij was en tevree. Ik vroeg geen boeken of een lamp toen 'k jong was, neen, en nu ik hier zoo zit, ben ik weer blijde en als weleer tevree.

Wij vinden 't best, wij samen, ja! Ik heb gehoord eens van een grijsaard, ouder nog dan ik, die nauwlijks loopen kon - liep ik niet best van-avond? - hij trouwde met een vrouw van twintig jaar, schoon en vermogend. Zij kregen kindren meer dan één, en hij, hij overleefde nog zijn jonge bruid! Terwijl hier, op een afstand van geen mijl, een weduw trouwde met een jonge forsche kerel, die stierf, eer dat zijn eerste kind vader zeggen kon.

Wat hoor je? Laat hem roepen!

Bezoek? Ik vroeg niet om bezoek.

2e Tooneel.

Buurman. Vader. Vrouw.

Buurman.

Goênavond saam, hoewel van hier gezien, gij één zijt in de schemer!

Vader.

Zoo, buurman, komt gij voor mijn zoon, of hebt ge mij soms iets te vragen?

BUURMAN.

Het een is evenmin de waarheid als het andre. Vanavond heb ik alle tijd aan mij, nergens word ik verwacht en 'k zou niet weten wie ik wachten kan; landloopers, bedelaars om brood, tel ik niet mee, zij mogen best mijn deur vergeten! En daarom dacht ik zoo: ik ga mijn oude vriend bezoeken, zien of het spel hem thans welwillend is, en 't kruis geluk hem brengt.

Hebt gij die stoel mij toegedacht? Heb dank!

Ge kunt gelukkig zijn, m'n buurman! Een vrouw is voor het huis, wat bloesem en de vrucht zijn voor de boom! En, zoo zij mee wil spelen zijn we vier, en 't kruis heeft ook vier armen.

VROUW.

De steenen liggen klaar, nu gij nog! Misschien wil buurman de stoel wel naar de tafel brengen, terwijl 'k u ondersteun.

VADER.

'k Zit best, laat maar, 'k heb geen kussens noodig. Ik ben geen zieke, die te sterven ligt. Neem zelf een stoel, m'n dochter, op hem wil ik niet wachten, hij die m'n spel toch maar bederven zal, en bovendien, we zijn nu met ons drieën en drie brengt meer geluk dan vier!

VROUW.

Begint u vast met buurman; ik heb nog wat te doen, en kom zoo gauw, als 't werk verricht is.

VADER.

Te doen, wat heb je dan te doen? Denk je dat 't spel vermaaklijk is, wanneer je speelt: twee oude kerels, die elkaars gelaat meer dan het eig'ne zagen!

BUURMAN.

Kom, hoe vaak hebben wij niet saamgespeeld en steeds was toch het spel de beste tijdpasseering.

VADER.

Zoo was 't mij vroeger, omdat ik toen niet meer verlangen mocht. Nu kan het beter zijn en...

3e Tooneel.

VADER. BUURMAN.

BUURMAN.

Mijn steenen staan al in 't gelid... kies van wat blijven lag, de zeven mooiste uit.

VADER.

Wij wachten, want ik wil niet spelen zonder haar, ik heb geen haast! Wat had ze weg te gaan? Zoo gij niet waart gekomen, had zij dan ook gezegd: speel vast alleen, en straks zal 'k medespelen.

BUURMAN.

Zij zal wel liever wezen met je zoon, dan met zijn oude vader.

VADER.

Zij met mijn zoon...! Zeg zulk een dwaasheid niet als zij aanwezig is, ik zou het dan niet lachend willen hooren! Wie heeft je in het hoofd die zottepraat gebracht? Wie? Hij?

BUURMAN.

Maar beste buur, wie oogen in de kop heeft om te zien, een tong die hem doet proeven en ooren, die als vallen alle woorden vangen, 'k wil zeggen dat een mensch, die nog zijn rede heeft, geen openbaring noodig heeft om te weten, dat jong bij jong en oud bij oud behoort.

VADER.

Zooals een munt, waarvan de beeltnis afsleet, toch nog valsch kan zijn, en toch in omloop blijft - de tijd heeft er de zichtbaarheid der leugen afgeschuurd - zoo zijn er van die spreuken, die in der eeuwen maalstroom 't scherpe beeld verloren, dat nimmer zuiver was. Zoo praat jij na, wat wordt gezegd en leeft op ieders mond, doch nimmer waarheid was. Hoort al bijeen, omdat het samen gaat?

BUURMAN.

Hadt gij, toen ge nog jong waart, 't oude grootje liever dan de jonge meid? Het beste spek is niet voor tandelooze mond.

VADER.

En toch houdt zij van mij meer dan van die lange lummel, en bleef ze hier om mij! Weet g' hoe ze hier gekomen is?

BUURMAN.

Ge hebt het mij een voor'ge maal verteld.

VADER.

Maar niet geheel en al, zooals de toedracht was.

Een avond kwam ze hier voorbij, moe, hongerig en haveloos van kleed. Zij zag 't verlichte venster en daarom kwam ze hier, of liever - dit heeft later zij bekend - 't was of onzichtb're mond haar toesprak: ‘ga daar heen’. Zij kwam, liep bij de deur mijn zoon voorbij, vloog hier de kamer in, en wierp zich op de knieën voor mijn stoel -

ik was in deze stoel gezeten - en smeekte: vader laat me blijven.

Mijn zoon keek toe en eer hij haar verjagen kon, heb ik - goddank 't is nog mijn eigen huis - gesproken, dat zij blijven kon.

BUURMAN.

Hoe weet ge, dat hij haar verjagen wilde?

VADER.

Wil hij niet al, wat mijn wensch niet kan zijn? Hij, die geen mensch behulpzaam wezen wil en leeft alleen voor zich. Denkt gij, dat hij die vrouw had willen helpen, dat hij, die niets ziet dan zijn boeken, wist, wat alleen een vader ziet, dat z'in zichzelf mij een dochter bracht, mij die niet één van zeven dochters mocht behouden! Zij zegt mij steeds, als antwoord op mijn vraag, dat zij voor mij mijn veertien kind'ren wezen wil, de troost en vreugde van mijn oude dag.

BUURMAN.

En is dit al niet om uw zoon?

VADER.

Is dat een mensch? Mint, wie een hart bezit, hetgeen gevoelloos is?

BUURMAN.

Vergeef me, dat ik het zoo-maar zeg, maar zonder reden zou 'k het zaakje niet vertrouwen. Dees vrouw, sloeg onverwachts gelijk de bliksem hier in 't huis. Me dunkt, men moet dan deugd'lijk onderzoeken of hier of daar iets smeult, eerdat de vlammen hoog-op laaien en zetten heel de woning in den brand. Mijn vader was een man wijs door de ondervinding, en hij zei steeds: het zichtbaar kwaad is 't allergrootste niet!

VADER.

Zoo zij hier blijven wil om mij een troost en vreugde of meer te zijn, is dan de oorzaak zoek? Is 't niet genoeg dat door uw komst zij heenging en mij de avond werd vergald, moet gij dan - eer ge heengaat - nog domme twijfel storten, zooals verbolgen bedelaars die niets ontvingen, éér ze heengaan, de volle emmers nog omtrappen, zoodat het vuile sop zich vrijelijk kan verspreiden.

BUURMAN.

Neem veilig aan, wat één mond hoorbaar zegt, dat zullen meer dan honderd monden heim'lijk fluisteren.

VADER.

'k Had liever dat ge...

4e Tooneel.

VADER, BUURMAN, VROUW.

VROUW.
Hoe staat het met het spel?

BUURMAN.
Hij wilde wachten en niet spelen, ziende alleen 't gelaat van mij, dat hij te vele jaren zag.

VROUW.
Wordt aldus over d'oude vriend gesproken, dat is niet mooi!

VADER.
Niet mooi, niet mooi! Wat heb ik aan zijn komst zoo hij...

VROUW.
Wèl buurman weet gij nieuws?

BUURMAN.
De groote kater van 't kasteel, een dier rood-donker als het beukenblad, en met een staart die eer een breede optochtsvaan geleek, - hij was bekroond met zilveren medailles en met goud - zooals ze 't wel de mannen doen, die in het kegel- of het knuppelspel de allerbesten zijn. Ik heb - 't is jaren lang gelee - eens op een feest de derde prijs behaald - een groote bronzen schijf - zoo niet een ander eenige punten meer geworpen had.

VADER.
Dan hebt ge'm niet behaald!

BUURMAN.
Dat heb ik toch, nietwaar, gezegd? Ik zeide toch: ik heb behaald zoo niet een ander met de buit was heengegaan.

VROUW.
Wat is er met die kater nu?

BUURMAN.
Die kater nu... weet gij dat er volk'ren zijn, die zeggen, dat der menschen ziel gaat wonen in het bontenhuis, dat als een kleine tijger door onze gangen sluipt? En dat daar prinsen zijn, die steeds omgeven zijn van zeven, tien en meerdre... en d'aller, allerschoonsten, die bij hun dood, hun ziel ontvangen moeten. Is dit niet wonderlijk?
Ik las het eens in een heel groot verhaal, en daarin stond dat er geleerde boeken zijn, die hand'len over dit geval, dat wel een dwaze grap kon wezen.

VADER.
Wat is er nu gebeurd met die, - hoe was ie - donkerroode kater?

BUURMAN.
Heb ik dat niet verteld? Ben ik daarmee dan niet begonnen, en dwaalden wij niet af, aan and're zaken denkend?

VROUW.
Wat is er met die kater, wat heeft dat beest gedaan?

BUURMAN.
Gedaan, dat is juist het geval! Heeft 't beest soms iets gedaan of deed het niets. Of werd er iets met hem gedaan? Of gaat dat al - als bij de menschen - zonder doen... 't gebeurt: 't is uit! En niemand weet van hoe, of wat en waar.

VROUW.
Ge hebt nog altijd niet gezegd...

BUURMAN.
Dat 's waar: het beest is dood. 't Is dood... en niemand weet waarom!

VADER.
Ik voel me moe van avond. Als buurman heen is, zoek ik mijn bed maar op. Want slapen, dat is kracht vergaren voor de dag, die komt.

BUURMAN.
Zegt gij dat, die steeds klaagt, dat gij niet slapen kunt?

VADER.
Dat is mijn zoon! Als hij mij kwaad gemaakt had, zoodat 'k niet slapen kon, dan gaf hij mij de schuld en noemde 't dan de kwaal, die oude menschen plaagt.

BUURMAN.
Welnu, 'k ga heen, en wandel langzaam huiswaarts. Ik kies, zoolang mijn beenen 't mij vergunnen, de groote weg, waarop je nogeens groeten kunt.

VADER.
Zoo 'k wilde, ging het om een weddingschap, dan kon ik ook nog wandelen, maar 't is mijn regel steeds geweest, geen krachten nut'loos te verspillen.

BUURMAN.
Goenavend saam en spoedig wederzien!

VADER.
Goenavend.

VROUW.
Goeden avond buurman, prett'ge wandeling.

5e Tooneel.

VADER, VROUW.

VADER.

Wat kwam hij hier doen? Loeren, om te zien

wat of we hier verrichten? Of om van ons wat nieuws te halen, dat hij dan morgen kan verhalen met ophef en gepoch?

VROUW.
Wil ik u helpen, gij wilt toch slapen gaan?

VADER.
Dat heb 'k gezegd, opdat hij heen zou trekken. Een dooie kat! Moet hij hier dan komen voor elke kat, die neergeknuppeld wordt! Hoor ik hèm? Nu ik hem niet meer roep, nu keert hij elke avond vroeg, alsof 'k hem noodig had! Dan zal ik maar slapen gaan. Ik kan hier toch niet rustig zitten, als hij hier is. Dus wordt het lot van elke oude vader: te vluchten van zijn zoon en dit in 't eigen huis.

VROUW.
Maar hij verlangt Uw heengaan niet.

VADER.
Verlangt hij 't niet? En moet ik daarvoor dankbaar zijn? Ik ben het dan, die niet 't verlangen ken, op zijn gebogen rug te staren, waarachter 't boek geopend ligt, waarvoor alleen zijn oogen zijn, want jij en ik - geloof me - we zijn hem onverschillig, en niet meer dan d'oude sloffen aan mijn voet.

6e Tooneel.

ZOON.

(De Zoon treedt binnen, en is tevree als hij de kamer leeg van menschen ziet. Hij neemt zijn boek, en met de elboog op 't gesloten boek, zet hij zich peinzend neer.)

7e Tooneel.

ZOON, VROUW.

VROUW.
Wat ben je laat?
Wat had je zoo laat nog te doen?

ZOON.
'k Was bezig.

VROUW.
Bezig met wat?

ZOON.

Mijn God, nu eindelijk mijn vader mij liet gaan, mij wegwierp als het oude afgesleten kleed, dat reeds te lang gedragen werd en met zijn daden sprak, wat ik me nauw met woorden zeggen dorst: waarom als zoon mij stellen op de plaats die anoniem bezet kan worden? nu zal dan jij het zijn, die mij m'n weg verspert met woorden en met blikken.

VROUW.
'k Dacht, dat je voor ons bei, eenzelfde levensweg gekozen had.

ZOON.
Door 't leven hand-aan-hand gaan met een vrouw, en nog geluk verwachten, is wellicht even dwaas als drinken uit de kom, die je verbrijzeld hebt.

VROUW.
Je vlucht dus van mijn oogen en mond?

ZOON.
Noem 't zoo je 't noemen wilt!

VROUW.
Wat is er dan gebeurd?

ZOON.
Heb jij nog hoop, dat hier iets kan gebeuren!

VROUW.
't Is of je mij ontloopt en elk samen-zijn is niet meer dan 't mislukte pogen, om weer te vinden, wat in die eerste nacht bestond.

ZOON.
Heb jij dat ingezien? Welnu, ik heb alleen de vrijheid lief.

VROUW.
En toen jij de armen om mijn schouders sloeg en met een klacht, die scheen te branden, vroeg: ‘blijf, jij bent mijn vrijheid, jij...!’

ZOON.
't Is nutloos woorden te herhalen.

VROUW.
Tenzij de ander ze vergeten heeft.

ZOON.
Ik zou ze weten, zoo nog hun zin in mij kon leven, maar woorden op te graven als de zin is dood... is een luguber werk.

VROUW.
'k Roep niet die woorden in je t'rug, 'k wil dat je hart...

ZOON.
O, 'k bid je, spreek niet tot mijn hart, 't is minder dan de steen, 't beschot, dat met een echo antwoordt en nog d'illuzie wekt, dat niet de eigen mond slechts doelloos heeft gesproken.

VROUW.
Denk jij, dat ik dit leven leven kan?

ZOON.

Je kunt 't best vinden met de oude man. Gaf hij je niet sieraden, die eens mijn moeder droeg, en die waarde hebben, gewogen op de schaal van 't pandjeshuis?

VROUW.

Heb ik ze soms gevraagd? Kon ik ze weigeren?

Vermag ik ‘neen’ te zeggen, zoo hij verlangt een ‘ja’! En zoo ik snel gegrepen heb, wat hij toen ondoordacht mij schonk, dan was 't om jou, om voor jou te redden, wat, door een dwaze gril, je nimmer zoudt bezitten.

ZOON.

Dat al is mij om 't even! Je moogt het veilig houden! Neem al wat hij je schenkt, en zoo hij soms zichzelve biedt, zijn afgeleefde lijf en grillen en al wat hij nog meer bezit, mijn zegen gaat er bij, zoo alle giften dankbaar worden aangenomen.

VROUW.

Ik zou je vader hierom hooger kunnen stellen, wijl hij slechts onbewust mijn leven foltert en nimmer mij bedroog!

ZOON.

Zoo God, die weinig meelij kent, het kind geboorte geeft, dan is wel luttel het verschil wie vader wordt genoemd.

VROUW.

Zoo durf je spreken van het kind, dat d'adem van je eed verwekte, zoo durf je spreken, waar je zwoer dat dit althans een gelukkig mensch zou worden, en dat 't geen liefde kennen zou, dan die de vrijheid schenkt!

ZOON.

Waarom herhalen? Denk je dat ik één woord vergat, dat ik gesproken heb? Ik worstel in een machteloos verzet juist om mij los te maken van mijn woord, mijn daad, die 'k niet vergeten kan. Gelijk een vurig paard dat zich verlossen wil van wat zijn nek bezwaart, verwoed slaat tegen het gareel, zoo vecht en ruk ik in nutteloos verweer.

VROUW.

Ik wil nu weten, wat je mij onthoudt. 'k Wil weten, ik heb recht te eischen! Wat is het dat je mond verbergt, maar spreekt uit elk gebaar, uit elke...

ZOON.

Wat, wat het is? Maar 'k weet niet of je 't kunt beseffen, of 't door zal dringen, als je 't hebt gehoord! Het is, wat hier is... hier - o, de oude zei het eens zoo wel - het is de schemer, die het gruis is van al wat ging, 't is of, wanneer je leege handen grijpen, 't vergaan verleê er stoffig aan blijft hangen. Er is iets wezenloos, aan wie hier ad'men dorst, alsof de dood hier was en slechts schijn-leven liet.

VROUW.

Waar bleef je liefde, die toen schroeide en bedwelmde, waar bleef je liefde, dat geluk, die pijn! Wie

heeft gedood in jou, wie heeft gedood wat ik het leven schonk!

ZOON.

Die liefde is gegaan, toen hij voor 't eerst zijn armen om je sloeg en je zijn dochter noemde. Toen jij verscheen, heb ik gedacht, dat 'k van me wierp het dood bestaan van al mijn jaren; dat ik 't verzuipen kon als 't kreng, dat je een steen bindt om de hals en in het water werpt! Dwaas, dwaas, die g'loofde aan een vrijheid. Die geloofde dat hij zelf bestond, een eigen leven droeg en daarvoor kon verlangen! Iets dat ik zelf bezat, dat door en om mij leven zou. Iets dat je niet behoeft te deelen, en dat geen and're oogen, handen, zullen kennen, wegen en bevinden! Zooals een beest zijn prooi sleurt naar zijn hol, en 't uit instinct verbergt, zooals een raaf wat blinkt hoog meevoert in zijn nest, zoo wilde ik mijn prooi, mijn glanzende geluk alleen bezitten en verbergen, en ging het mij te loor, toen ik het in zijn handen zag. Nooit had 'k iets in mijn vuisten, dat niet zijn vingers bevend hadden aangeraakt. Die morgen, toen je in zijn armen lag, heb ik begrepen, het narrenspel dat 'k mezelf had vertoond, en dat ik op jouw mond zijn adem steeds zou proeven!

VROUW.

't Is slecht zijn vader zoo te haten.

ZOON.

Zoo ik niet haatte, zou ik geen man zijn, maar een vrouw, die slaafs weet te berusten! Ik haat mijn vader, zooals 'k mijzelve haat, vermummied in de windselen van lijdzaam wachten en vale nutloosheid!

Zooals in 't stilstaand water al wat geen groeikracht heeft, vergaat, de lucht besmet, met wat het rottend draagt, zoo hangt een kwalijke adem om het leven, dat tot een stilstand werd gedoemd.

VROUW.

Zoo mocht je 't leven zien, vóór dat ik tot je kwam, maar liefde is bestand...

ZOON.

Gooi vuur in goore poel en zie of 't branden blijft! De liefde zoek je tot aan de helle-ingang als je jong van droomen bent, maar niet wanneer je weet, dat niets je wachten kan nog, dan verstomping.

VROUW.

Bedenk, dat ik geleefd heb in de stad! Daar is te veel bedrog om 't niet bij weerzien te herkennen! Je hebt van prooi gesproken! Welnu, ik was je prooi, de eerste

die je in handen viel! En al wat jij die nacht mij hebt gezegd, was dat soms uit het hoofd geleerd, bedacht als kunstgreep om die prooi te vangen! Was dat de ware zin van 't woord slavin, met zooveel hartstocht, tintlend'oogen, toegebeden, als was het woord een kroon, een diadeem? Of was ik de slavin, die na 't gebruik, wordt afgeschoven naar de vader, en die nog leven mag tusschen vernedering en verachting! Beken, beken je laffe daad! Slavin, welnu, maar durf mij dan te vinden, en 'k zal je toonen vrij te zijn, en 't kind dat 'k draag zal eenmaal vrijheid kennen! Eisch, dat ik blijven zal, nu ik wil gaan!

Voor jou kan 't leven liggen in dit huis, ik weet het nu door jou een sepultuur, waarin schijndooden huizen! Maar ik ben 't leven, dat een leven draagt, en tusschen ons is alles, alles dood; wat levend bleef behoort aan mij alleen!

ZOON.

Zoo sta je als je stondt die nacht!

Kan liefde en geluk bestaan voor iedereen?

Bestaat het licht als de alleene waarheid, en is de donk're schaduw slechts dreigend droomgespook? Kom hier, hier in mijn armen, laten je kussen zeggen, dat het geluk, dat liefde nog bestaat. O, laat mij gelooven, laat mij weten, leer mij 't geluk te zien! Met jou, alleen nu, voel ik de wilde kracht het leven in te gaan! Het is bereikbaar, nietwaar het is bereikbaar? Geluk en liefde zijn iets dat bestaat in 't leven, zijn meer dan koortsig krank gedroom! De stad, nietwaar? bestaat, waar strijd is, worsteling! Daar is het leven in zijn branding! Daar zijn de banken met milliarden goud, en wordt van honger in de straat gestorven. Daar zijn museums vol van ongekende schatten, en hospitalen kil van 't kermend leed der kranken! Dat is de waarheid toch, dat is geen droom! O, in de stad te leven, j'er in te storten als in een snelle stroom, waarop de zon met goud te branden schijnt. 't Is, of al die jaren mijn bloed stond voor gesloten sluizen, die zich nu openen gaan, en of 't zich onbeheerscht kan storten!

VROUW.

Niet ieder vindt er, in de stad, geluk.

ZOON.

De stad is groot, grooter dan al wat ik mij denken kan, maar eind'loos is de wereld. 'k Zal vechten in de stad, en niet meer vragen, dan dat ik vechten mag!

VROUW.
Is dat dan al 't geluk, dat je daar zoeken wilt?

ZOON.
Ja. Wat jij me geven zult, vraag ik aan jou alleen!

VROUW.
Nu ben je weer de man, die ik mijn liefde gaf, de vader, die ik droomde voor mijn kind. Nu zullen wij gelukkig blijven, nu....

ZOON.
.... heel het leven open staat om ons t' ontvangen...

VROUW.
God!

8e Tooneel.

VADER, ZOON, VROUW.

VADER.
Waarom zijn jelie hier, nog niet naar bed?
Moet ik nu 's nachts mijn bed nog gaan verlaten?...
Wat hebben jelie hier te praten?
Is 't dan mijn huis niet meer?....

(In 't vale nachtgewaad, gelijkt de oude éer een geestverschijning dan een wakend mensch. De vrouw ziet angstig naar de zoon, die staart als naar 'n vizioen, en huiverend zoekt zij beveiliging.

Dan sluit zich 't doek).

Derde spel.

Geen wijziging in het decor. De groote stoel van d'oude man verdween, een hooge kinderstoel staat nu bij 't raam. Een vlugge vrouwenhand bracht orde en wat kleur, de kop'ren lamp geeft klaarder licht en schijnt van goud te zijn. Een altaarlichtje lijkt de kleine vlam, die voor de thee slechts brandt.

1e Tooneel.

VROUW, BUURMAN.

BUURMAN.
Goên avond; mag ik binnen komen?

VROUW.
Welzeker, buurman.

BUURMAN.
Ik dacht, de wittebroodsweken zijn voorbij, en 'k zal ze nu eens gaan bezoeken, omdat z'elkaar niet zullen zeggen: ‘Hij kwam alleen om d'oude vader hier, en nu die niet meer is, zijn wij voor hem twee vreemden.’

Neen, neen, dat is niet zoo; ik mag u beiden wel. Ik mocht de oude ook, al was-ie wel eens boos, en zou 'k niet graag een heele dag met hem zijn saam geweest. Maar, zoo een praatje nu en dan... wat aanspraak geven, dat deed ik graag! Hij mocht me wel! Vooral om 't spel, mits ik verloor. Dus werd 't verlies, om vreugde, die 'k hem schonk, voor mij een winst, omdat 'k dan heenging met voldoening, en was 't verlies, verlies niet meer te noemen, want wie verliest zal toch niet rijker gaan, dan toen hij binnentrad?

't Was gauw gedaan met d'oude man.

Hij zuchtte altijd om de dood, en juist toen hij 't vergat, en 't leven de entree nog wel waard vond - het blijven kostte niets - toen kwam de mag're generaal, en droegen wij hem heen.

VROUW.
Een kop warme thee?

BUURMAN.
Gij maakt de thee zoo donker als het bier...

VROUW.
Ge kunt de thee ook lichter krijgen.

BUURMAN.
In donk're thee doet gij de zware melk, als boodt ge koffie aan. Dat schenken van aldus bereide thee

hebt gij gewis in de stad geleerd. Ja, ja de stad is ver! En verder nog wijl het een stad is. Want dorpen, vele mijlen meer van hier gelegen, heb ik - toen ik jong was - vaak bezocht, terwijl ik niet kan zeggen ooit in de stad te zijn geweest.

Gij weet nog alles van de stad?

VROUW.

Och!...

BUURMAN.

Zooals ik eens gelezen heb van losgebroken gekken, die zinloos snelden van en naar elkaar, en met een vaart als waar het leven hun in seconden toegemeten, zoo moet thans alles rijden in de stad, dank d'electriciteit, dolzinnig door elkaar, in redelooze vlucht. En al wat men te zeggen heeft, moet branden daar - zoo gauw de avond valt - in duizend kleuren, die groeien, als de wingerd hier, hoog tegen alle huizen op. Is 't waar? En is dit dan de aanvang van een nieuwe wereld, of 't helsche slot van alle ijdelheid? Hebt gij dat al gezien? Dan kunt g'ook zeggen, of ik waarheid spreek!

VROUW.

Ik spreek niet graag over 't gewoel der steden.

BUURMAN.

Hebt gij dan daar niet met vreugd geleefd?

VROUW.

Herdenken al wat vreugde schonk, is een vermoeiend zeepbel blazen, een nutloos volgen, van wat toch bersten zal.

BUURMAN.

Mijn jeugd was vroolijk! Ik denk nog vaak aan kermisjoel en jonge meiden, die ik gekust heb! Ha, ha, ha! Wanneer je oud bent is je grijze kop je brandkast, waarin je voor je oude dag vergaarde, al wat in 't weerzien je verheugen kan! Daarom kan ik niet peinzende de stad zien, wijl ik haar nimmer zag, en kan ik ook van haar niet spreken. Iets anders is 't met u lieden! Hij moet de stad wel kennen, zooals een boer zijn beesten. En 'k wed hij vindt in 't donker wel zijn weg, gelijk een kat die zien kan in de nacht, wijl hij - zooals ik eens gelezen heb - in zijn pupillen heel den dag het licht vergaart der zon.

Is hij aan 't werk nog?

VROUW.

Neen, hij ging wat wandelen.

BUURMAN.
Wandelen, waar geen licht meer langs de wegen brandt? Of ging hij naar de stad?

VROUW.
Hij komt niet in de stad.

BUURMAN.
Waarom wordt door een ieder dan verteld, dat hij zoovele nachten niet hier is bij z'n vrouw, en keert, wanneer de hemel blauw is als de slaap die om zijn holle oogen ligt.

VROUW.
Dat is niet waar!

BUURMAN.
Natuurlijk is 't niet waar! 't Is daarom ook, dat 'k vraag: waarom wordt dat verteld, wat nimmer is geschied?

Misschien omdat een jonge man, die vrouw en kind heeft in zijn woning - dees woning is de zijne toch? - veelal niet wand'len gaat in 't diepe nachtelijk uur. Zelfs wordt er heimelijk gespot... Ik vraag me, wat is spot? De narrekap gezet op de bekende daad. En mocht de daad bestaan slechts in verbeelding, dan weet men soms ook raad. Een oude hoed en jas, gehangen op een kruis van alleen twee stokken, is al een boeman, die vogeltjes verjaagt. En menschen - tuk op boert, bestrooid vaak met wat haat of achterdocht - zij laten zich verschalken als de vogels in het veld; zien zij de kap, dan wordt niet onderzocht, of niets meer dan een lastertong daarin verscholen zit.

VROUW.
Wat wordt er meer gezegd?

BUURMAN.
Men zegt niet, neen men spot. De spot is mogelijk juist ontstaan, doordat men niets te zeggen had.

VROUW.
Wat wordt er dan gespot?

BUURMAN.
Heb ik dat niet verteld? Zei ik dit niet, aleer wij hierop verder gingen? 't Is vreemd....

VROUW.
Het is dan...

BUURMAN.
'Zijn vrouw,' dit fluistert men, 'gaf hem de smaak van 't leven in de stad, en nu de oude tot de laatste koop besloot, zijn leven ruilde voor de eeuw'ge vreê, werd hij met recht eerst vrijgezel, nadat hij u zijn vrijheid reeds gegeven had.'

Ik zeg, wie honger heeft moet eten en wie koopt, betalen! Betaal je niet contant, dan mag je later dokken, als hooge

rente je schuld heeft vetgemest. - En eet je niet, dan komt de honger die verslindt gelijk een gulzig dier. En hij, door hier te zitten bij zijn vader, heeft 't hapje niet geproefd voor elke jeugd bestemd, en ook hierdoor, voor rust en voor ervaring, de som niet uitbetaald. 't Zou dus verklaarbaar zijn, zoo nu de honger en de hooge rente kwamen, en thans met moeite en geweld verricht werd, wat eens was voor het grijpen, gemak'lijk te voldoen. Toch hoop ik nu - voor u mijn jonge buurvrouw - dat niet een waarheid is, wat klaar...

VROUW.

Ik zeide u, dat hij de stad niet in gaat als het nacht is; behoefte aan wat eenzaamheid is hem nog bijgebleven.

BUURMAN.

En toch - was ik geen oude bok en 't groene blaadje zoo maar voor het grijpen, en vroegen zij daar in de stad niet meer, dan wat jolijt en bier - ik zou daarheen nog trekken.

Vertel me, is 't aldus dat daar de vrouwen zijn te koop als waar, en dat ze daar rondloopen op de straat, gekleed in kleurige zijde en satijn, zooals princessen dragen, met mantels, waarop de sterren in millioenen flonk'ren, als hadden zij een stuk van de hemel omgeslagen?

Had hij geen vrouw en ook geen kind, hij zou het beter weten nog dan gij. Hij zou dan niet als gij graag zwijgzaam blijven, maar mij verhalen alles wat hij zag en hoorde en weet, waarnaar ik gretig luist'ren zou.

VROUW.

Ik zei u toch, dat hij nooit...

BUURMAN.

O ja, ik zeide maar, dat als hij gaan zou en dan vaak zou gaan...

VROUW.

Daar is hij!

2e Tooneel.

ZOON, VROUW, BUURMAN.

ZOON.

Goên avond.

VROUW.

Goeden avond.

BUURMAN.

Zoo buurman, terug van d' avondwandeling?

Ge leeft gelijk de wijzen uit het Oosten. Gij gaat op de verlaten wegen en zijt alleen met uw gedachten. Daar praat ge mee, nietwaar? En wat de menschen zeggen is u om het even! Men zegt voor jonge menschen is de stad als de magneet, of als de vlam, die jonge vleugels schroeit. Doch gij - hoewel ge jong zijt - keert terug, ofschoon ge, gaand' al denkende, zoo ver u moet verwijderen, dat gij de stad kunt zien opvlammen aan de lucht. Er wordt gezegd - och 'k weet het maar van hooren zeggen -, terwijl - zoo gij 't verlangt - gij 't met uw oogen zien kunt, dat elke nacht de stad wordt aangestoken tot een brand van honderdkleurig licht!

En daarom - wijl ge wijs zijt - is het u om 't even, of kwaad of goed verteld wordt van uw avondwandeling.

Ja buurvrouw, hij is krek als zijn vader was, die jong, veel wand'len ging en ook vaak zwijgend bleef. Hoe lang is 't al gelee dat hij daar zat? Eerst telde ik met dagen en zei: dat 's nou al zes dagen weer gelee, en toen met weken, en nu vraag 'k me af: hoevele maanden is 't gelee? Maar hij, hij lijkt op hem, en als ie oud is - wordt hij dezelfde brompot, ha, ha, ha!

ZOON.

Buurman heb je meegeholpen met 't begraven? Durf je te zweren, dat w'em stopten in zijn graf? Heb je gehoord hol vallen op de kist het zand, alsof de kist de volle schoppen telde? Toen ging een steen er op, wel niet direkt, maar later. Zoolang we leven staat de steen al klaar, te wachten op de uit te houwen naam. ‘Geboren’, ‘overleden’, 't ‘geliefde’ en het ‘Rust in vree’ kon machinaal vooraf geboord wel worden.

BUURMAN.

'k Begrijp niet, wat ge...

ZOON.

Zoudt gij de steen, voor u bestemd, gesteld dat hij nu op u lag, dan van u kunnen wentelen? Of denkt ge, dat we - eenmaal dood - wel meerdre kracht bezitten zullen?

BUURMAN.

Maar buur...

ZOON.

Zoudt gij dus durven zweren, dat hij daar begraven ligt, en niet meer hier aanwezig is. Kijk toe, hoe ik beweeg mijn arm, let op mijn woorden, en op mijn norschen blik. Om 't even let op mij, m'n doen en niet-doen

en zeg dan eerlijk: ligt hij begraven buiten 't dorp, of leeft hij hier in mij en was zijn sterven niet een heengaan naar de eeuwigheid, maar keeren tot de smeltkroes, die mij dan weer te voorschijn bracht.

Welnu, mijn brave vriend, wat is uw meening?

BUURMAN.

Ge hebt gelijk, het is gelijk ge zegt. Doordat ge wijzer zijt dan ik, kan ik u moeilijk zeggen, waarom het is, zooals gij zegt, maar dat 't zoo is daar ben ik zeker van.

Het wordt mijn tijd, 'k moet gaan. Goen avond saam.

Hoor, buurvrouw, naar mijn raad, houdt hem in huis. Hij moet te veel gedronken hebben, dat is de alcohol...

3e Tooneel.

VROUW, ZOON.

ZOON.

Wat denkt hij, dat ik gek ben?

VROUW.

Neen dronken, en morgen is 't een nieuwtje in het dorp, dat jij van avond dronken was.

ZOON.

Laat hem toch zeggen, al wat hem wat te praten geeft.

VROUW.

't Zou mij niet deren, werd ik niet beklaagd. Hun meelij wil ik niet, onnoodig is 't om...

ZOON.

Zoolang we hier nog zijn, loont het de moeite niet...

VROUW.

Je weet, de dokter zei, dat 't slecht voor 't kind is, jong en nog zoo teer, om naar de stad te gaan, waar toch de lucht is vol van... hoe heeft hij dat genoemd?

ZOON.

Waarschijnlijk idealen of illuzies.

VROUW.

Een ander woord.

ZOON.

Microben? - - 't komt op 't zelfde neer.

Eerst wachten tot de laatste krachten trokken heen, nu wachten tot ze komen in het te jonge lijf...

VROUW.

Is dit mijn schuld?

ZOON.

Neen, neen er is geen schuld, 'k weet zelfs niet of

schuld bestaat. O, als je leven wilt, dan telkens met de eigen oogen zien, dat toch niet meer bestaan kan, dan het eindloos drijfzand van ‘van wat-eenmaal-zoo-is’, een vlies berusting boven ongepeilde machtloosheid! Schuld? Bestaan er menschen nog, die schuldig zijn aan meer dan een gestolen brood, een valsche wissel of slecht gelukte daad?

Er is geen schuld meer, en 't is daarom, dat God steeds kleiner worden kan, en dat hij nauwelijks vullen zal het Zondagsbijblad van de Christelijke krant.

VROUW.

Je leest te veel, en daarom ben je ontevree met wat je anders je geluk zoudt noemen! Je boeken in hun donk're band, zij bergen meer gevaar wellicht dan 't lichtste vrouwekleed, en 'k zou je liever bij haar weten, die minder zijn dan ik, dan met die boeken, die vol zijn van hetgeen ik nimmer weten zal en niet bezit, en daarom meer je zijn dan vrouw en kind.

ZOON.

Je denkt dat boeken meer zijn dan ze kunnen wezen! Zooals in vroeger eeuwen de man ging naar het woud en de natuur ontnam, wat hem zijn schild en speer zou wezen, omdat hij wist dat 't leven eischt de strijd, en hij niet naakt 't gevecht aanvaarden kon - - en toen zag zwijgend toe de vrouw, omdat in zijn kracht haar bescherming lag! Maar nu, nu om te strijden, moet je wapens smeden uit diepe zin die boeken je verbergen... maar is de vrouw niet zwijgend aan je zijde, omdat z'in ongeloof, niet meer 't instinct bezit, dat dit om haar gebeuren moet.

VROUW.

Je weet, dat ik je woorden niet kan volgen, maar 't is 't instinct dat zegt, dat nu de tijden anders zijn, en dat je nu om beiden heen moet smeden, en dat 't geluk van man en vrouw bestaat in het geloof het bij elkaar te vinden.

Het maal is steeds op 't juiste uur bereid, maar als je buiten dwalen blijft, is 't koud en naar, wanneer je je aan tafel zet en vaak de saus gestolten. Zoo moet 't wel gaan met het geluk, dat hier alleen voor jou te vinden is, en kil wordt en verstijfd, zoo jij niet keert, éer alle warmte ging. Jij zoekt in boeken kracht, die liefd' alleen kan geven.

ZOON.

Een kind beloof je beesten, boomen en kasteelen,

en met dit al, goedkoop gesneden uit het buigzaam hout, is 't dan gelukkig, wijl het heel de wereld van zijn denken, tastbaar voor oogen heeft.

Maar wij, we zijn geen kind'ren meer, en wij, we kunnen geene vreugde kennen, om dat, wat niet meer is dan 't onbeholpen beeld, dat wij met eigen handen sneden.

VROUW.

De dag begint weer vroeg. 't Zou beter zijn naar bed te gaan; je droomen kunnen dwazer, maar niet schadelijker zijn, dan wat jij waarheid meent, wanneer je aldus praat.

ZOON.

Ga - zoo je slaap hebt of zoo je bent vermoeid. Ik wil nog wachten, maar geneer je niet. Ik wil mijn pijp nog rooken, eer dat ik slapen ga.

VROUW.

Wees stil als je straks komt, de kleine slaapt nu rustig, en jij vloekt toch maar als ze begint te schreeuwen.

ZOON.

Waarom schreeuwen, eer je het leven kent?

4e Tooneel.

DE ZOON.

(De zoon gaat zitten aan de tafel en stopt zijn pijp en steekt het vuur er in, alsof 't probleem van 't leven zich in de rook verklaart.)

5e Tooneel.

ZOON, DE VROUW.

(In d'open deur - waarachter zwart de nacht is - verschijnt zij, even stilstaand in de oranje zon van 't goudgeel kleed, en slaat, als hij het eerste woord gesproken heeft de mantel dicht, nauw sluitend om haar heupen. Zijn woorden hebben in hun klank een juichend welkom.)

ZOON.

Jij!! Goddank dat je gekomen bent, dat je bent weergekeerd! Waanzinnig was ik, toen ik je liet gaan. Ik bleef terwijl jij ging, terwijl je stem mij toeriep uit de nacht! Wat dacht ik toen? Ik wilde denken, eer te grijpen; mijn

wezen gilde om de daad en ik - dat redelooze hoofd - ging denken, dat was waanzin! Toen dacht ik dat het leven komen zou als de verwezenlijking van d'allerschoonste wensch, maar 't leven is niet wat we droomen uit, en w'ons vertoonen kunnen als een spel, waarbij het doek daalt en gaat op naar eigen regeling, het leven - dit heeft jou weder-komen plotseling mij verklaard - is niets meer dan de eerste stap verblind te durven doen; je moet geen gids zijn van 't koel gebouwd verlangen, maar volgen als een slaaf de diepst doorgloeide drang.

De intree tot het leven is, als 't ingaan tot de Hel. Afwerpen al 't bezit, opdat de handen leeg zijn om te grijpen het nieuwe onbekende loon!

Ik heb genoeg gehoopt, gedacht, geleden, nu wil ik niets meer dan het leven, het open onontgonnen leven, ik vraag niets meer dan dat het leven, léven is!

En d'ingang is het vrouwenhart!

Welnu, ik ben voor jou! Waartoe, waarheen, om 't even!

Is 't goed of slecht, ik vraag het niet! Geef mij geluk, of neen, genot! En ook dit vraag ik niet, 'k zal het nemen en betalen met mijn kracht! Al is je lichaam thans gesluierd, al lijkt je mantel nu het staat'ge kleed der hooge maagd'lijkheid, 'k vergat niet wie je was!

Waarheid en liefde, o, ik zoek ze niet! Alleen vergetelheid in leugen of in zonde; ik heb te veel de waarheid overdacht! Wees slecht, perfide en besmet, 't is goed, 't verheven reine heb ik te lang gemist! Wat blijf je staan? Hier in mijn armen! Jij, jij alleen, je bent ‘de vrouw der god'lijke bedwelming, der aangebeden zonde!’ Zie mij, 'k aanbid! Ik wil die enkele seconde van wellust en genot waarvan jij sprak! Ik wil, ik wil, - hoor jij, die roerloos blijft! - ik wil wat jij hebt aangeboden... ik koop en zoo je 't wenscht, word je door mij gekocht met loven en met bieden!

Maar hoor jij dan mijn woorden niet?

VROUW.

'k Versta uw woorden wel, maar niet de mijne, die 'k in uw woorden hoor! Mijn kleed is 't kleed, waarin ik eens verscheen, maar zielloos is die lap, doch niet het warme lichaam! Ik ben niet meer de vrouw, de veile deerne, die u eens verscheen. Ik ben vermoeid van 't leven

in genot, het vonken spatten van 't nooit geziene vuur, zooals gij moede zijt van 't denken aan dat vuur! Seconden van geluk zijn niet meer dan steenen, die flonk'ren als juweelen in de verhitte leugen, maar zij zijn zwaar en dood in 't witte morgenlicht.

Ik heb te veel gedronken, wat schuimend uit de flesschen vloeit - het ploffen van de kurken lijkt 't hoorbaar schokken van het verstoorde hart - om nog te gelooven aan een leschb're dorst.

Zie thans, wie ik geworden ben, niet wat ik eenmaal was!

ZOON.

Maar 't hooge voorhoofd bleef! Kent gij de woorden nog, die ik toen tot u sprak en hoonend gij ontving'? Wij zullen beiden delven in de boeken en worden wijs en goed. Wij zullen keeren tot de boeken, waarin wij 't menschenleven zullen volgen als op spiegels en ons verrijken met de verklaarde zin! Als nijv're bijen zullen wij de honing puren, de zoete raat van kennis dragen naar de stad, en machtig zijn door ons geluk te schenken....

VROUW.

O ja, ik weet wel, dat door 't lezen van veel boeken een enkeling bestemming heeft gevonden, terwijl er duizenden met blind getuurde oogen er het geluk in zochten vruchteloos.

Ach, boeken zijn een labyrinth, waarin te velen treden om nooit een uitgang lichtende te vinden!

Maar ik sta wakend in het leven, verlost van elke begoocheling. Wat baat het om het schoonst geluk, te droomen aan de kim, die immer, eeuwig wijkt? Ik wil niet verder zoeken dan in de oogen, waarin 'k het schoonst mijn eigen beeltnis vind!

ZOON.

O, ik wist wel, dat gij mij redding brengen zou'. Dit is d'alleene waarheid: berusten en niet meer verlangen, dan 't leven schenken kan, dan wij veroveren op het bestaan. 'k Was arm, wijl ik als een bedelaar aan elke dag ging vragen, mij meer te brengen, meer droom-verweez'lijking! Maar nu, nu wil 'k niet meer dan 't hoofd en deze armen als loon wordt toegedeeld!

Ziet, de deur bleef open, wij beiden zullen gaan het leven in, waar vrijheid is en geen belemmering! Wij vluchten naar de stad. De stad waar reeds millioenen zijn en die toch hijgen blijft om

meerdre menschengeest, om meerdre armen kracht! De stad, met zijn millioenen helle lampen, die ons gelaat doen licht zijn in de nacht. De stad die ons doet grooter zijn, en elke schaduw doodt.

O, 't leven is niet meer dan liefde kennen en vragen leed en strijd!

VROUW.

Wij gaan.

ZOON.

Neen, niet die deur; waar wil je heen? Die deur voert dieper 't huis in en verder van de uitgang, de bevrijding.

VROUW.

En 't kind?

ZOON.

Mijn armen moeten vrij zijn.

VROUW.

Wij kunnen niet gaan, zonder 't kind.

ZOON.

't Kind, dat kind.... en gij spreekt van dat kind..!

VROUW.

Waarom de toon zoo vol van spijt en 't bittere verwijt? Omdat ik, eer dan jij, ben weergekeerd tot 't werkelijk bestaan. Zoo ik in dit gewaad verscheen, dat jij mijn bruidskleed noemt, dan deed ik dit alleen, om weer het oud geluk in jou te wekken, maar niet opdat je looch'nen zou 't geluk, dat nu het onze is!

ZOON.

Waarom niet eerder dan die plicht geweten, waarom niet eer gezegd dat redding niet bestaat! Mijn God, wat is dan vrijheid? Niets meer dan hersenschim? Is 't leven van de vrije man niets dan een duur'ge slavernij? Eer dat je arm zich strekt, die niet meer steun behoeft te zijn voor de oude vader, slaat 't jonge kind zijn armpjes om je beenen en belet het gaan -.

Maar leven wij dan wel? Zooals misdadigers geboeid gaan langs de weg, tusschen veldwachters in, zoo gaan wijzelf tusschen 't heden en verleden en elk rukken naar bevrijding, doet dieper slechts de pijn gevoelen. O, vader, wordt weer levend, zoo ikzelf dan niet besta! Leef, leef en ook mijn kind! Gij en mijn kind bestaan; ik ben niet meer dan d' ademhaling tusschen de twee gesproken zinnen! Maar wat is dan de hooge naar Gods beeld geschapen mensch? Wat is het Ik, dat brandpunt van het eeuwig menschelijke?

De wrakke poort waardoor 't geslacht slechts eenmaal trekt, 't rampzalig doorgangshuis?

Wat kijk je? Moet ik je nu nog dankbaar wezen, dat jij me deed verstaan: jij leeft niet, maar je kind!

VROUW.

Ja, want je kind is toekomst, die je zelf zoekt. Je vader vroeg met hem te blijven in 't verlee. Je vader vroeg met hem te rusten eer je vondt, 't kind vraagt niet meer, dan deel van wat jij vinden zult!

ZOON.

Dus eigen levensdoel is.....

VROUW.

Waan, in 't eigen hart gezocht! 'k Weet dat ik moeder ben, omdat ik nooit mijn kind vergeten zal! Hoor! Misschien is waarheid, wat jij in woede sprak en is de vrijheid niet meer dan een schim, een doelloosheid, het zinloos richtingloos gezwaai van de beschonkene! Het kind - zoo jij een plicht beseft, wijl het je vader noemt - ontneemt je vrijheid, die ik vroeger heb gekend. M'n God wat is die vrijheid! Een schim, een geest, die spokend je verschijnt met open mond, en vraagt: waarom nog lachen, lijden, leven? Waarom, waarom?

Welnu, ik laat je vrij. Ga heen, wees vrij zooals de dronkaard en de dwaas, wiens eene schrede vrij van de andere is! De deur staat open, *ik* weerhoud je niet! Maar weet, wanneer je vrij bent, dat elke daad en elk woord dat je wilt doen of spreken, doorhuiverd wordt door een ‘voor wat’, ‘voor wie?’ Ik zag die vrijheid, ik heb die grenzelooze leegte ingestaard en huiver als 'k bedenk, hoe kil en koel zij in het harte kolkt. Je denkt, dat je daar alles vinden zult, terwijl je slechts één waarheid vinden kunt: Ik, voor en om mijzelf, ben niets!

Ga, ga, zoo je gelooft, dat er een vrijheid is, die j'opwacht met geluk, zoo je alleen slechts nadert en de handen leeg. Ga.... ik zal wel wachten tot je eens mij wederkeert.

Goê reis, geef mij een hand.....

ZOON.

'k Zal stil zijn om het kind.

(En bei verdwijnen door de deur die dieper voert het huis in).

DOP BLES.

Mei 1916.

Paarlen, die pooplend aan jong rijshout blonken,
Smolten tot zacht smaragd en geluw groen,
En elke twijg werd toen een struisch festoen,
Uitwimplend boven struik, struweel en stronken.

Knoppen van purpren rhododendrons dronken
Den morgendauw en droomden tot den noen,
Om, zwichtend voor den heetsten zonnezoen,
Heerelijk in heur hartekleur te ontvonken...

De menschen, door hun strijd verblind, zijn wreed en
Willen hun wilde veeten niet vergeten; -

Konden zij zien, zij zouden nooit gedoogen,
Dat kooglen door zoo schoon een waereld vlogen...

Ik schouw haar aan en ik verwonder mij,
Om 't nieuw verwonnen wonder van de Mei!

JAN VETH.

Memoranda.

Logica steekt er wel in de laatste twintig, dertig jaren. Maar eene van een bizonder en verderflijk soort.

Haast alle landen streefden naar kunstmatige bescherming van hun nationale voortbrenging, ten koste van den buurman (wat ook de bedoeling was, schoon niet in elk opzicht die toeleg slaagde), doch ook tot eigen, zij het vaak minder zichtbaar, nadeel (wat buiten het voornemen viel).

Men leerde elkaar beschouwen, niet als medewerkers in het wereldhuishouden, maar als mededingers, elk in zijn huishouden apart.

Thans zet de oorlog deze politiek ‘met andere middelen’ voort. Zijn deze verbruikt, men kan weer grijpen naar de oude. Tarievenstrijd - vuurgevecht - tarievenstrijd, dan wachte men een wijle, en de belangentegenstelling tusschen de volken zal weer dermate op de spits zijn gedreven, dat de simpelste aanleiding zal volstaan om andermaal de nieuw uitgeruste land- en zeemachten, misschien in ietwat andere groepeering, op elkander lostelaten.

Eenzijdige aanwending van krachten op het zelf-maken van wat anderen beter kunnen en op voorbereiding voor den eerstkomenden oorlog zal de vredestijdperken kenmerken; het onderling meten der aldus gewonnen krachten brengt dan op gezette tijden de afwisseling van den wereldbrand.

En zoo er dan na een eeuw of wat nog een europeesche beschaving over zal zijn, dan zullen haar woordvoerders die jongste geschiedenis kwalijk anders in haar groote lijnen kunnen zien dan als een strak, eentonig proces van acties

en reacties, een proces van geleidelijk fatale zelfverminking, met klimmende virtuositeit enkel in de vernietigings-techniek. Gaat die europeesche beschaving ten leste ontbreken, een amerikaansche of een oost-aziatische zal dit vonnis kunnen strijken.

De strekking om zulk een toekomst voortebereiden is in het heden ontegenzeggelijk aanwezig en aanwijsbaar. Welnu, hoe aanwijsbaarder, deste beter. Ook deze actie roept reactie in het leven.

Dat in Duitschland de voorstanders van een tolverbond, dat Zeebrugge en Bagdad omvatten moet, niet gezwegen hebben maar den mond geroerd; dat mede in antwoord hierop, de tegenpartij in Parijs de hoofden bij elkaar stak en aan voorloopige plannen openbaarheid gaf; het is alles oneindig beter, dan indien men wederzijds den aanleg dier twee permanente oorlogshaarden in diep geheim ter hand genomen had. Nu kan ertegen gevochten worden. Nu wordt er reeds gevochten. En weinig dingen doen in deze dagen weidadiger aan dan de strijd, aan weerskanten der groote fronten tusschen Duitscher en Duitscher, tusschen Brit en Brit en Franschman en Franschman aangebonden over de vraag, welke handelspolitiek na vredessluiting die der europeesche volken zal hebben te zijn.

Aan ons, neutralen, is ook hier het toekijken. Onze raad wordt gevraagd, noch begeerd, en zou, opgedrongen, maar korzelig maken.

Doch tot eigen leering en liefst met hulp van ons critisch verstand ons rekenschap te geven van wat wij waarnemen, dit staat op eigen bodem ons nog vrij en gezeggen laten wij ons hierbij niet.

De uitspraak lijkt misschien overdreven, doch is bezadigd: deze internationale debatten over de na den oorlog te volgen handelspolitiek kunnen van wereld-historische beteekenis blijken.

Ook vóór 1914 loonde het de moeite, kennis ervan te nemen, hoe in Duitschland een man als Lujo Brentano, met een ijver en een talent, omgekeerd evenredig aan de macht van zijn aanhang en aan zijn voorloopige successen, beukte op den tarievenmuur; ook vóór den oorlog verspreidden in Engeland organisaties als de Cobden-club, de Unionist free trade clubs, de Joint free trade literature Committee haar

pakkende, en ook voor den buitenlander vaak leerrijke, leaflets; telde Frankrijk onder mannen van practijk en mannen van wetenschap zijn vrijhandelaren.

Maar nooit neep het toen zoo als nu. Het tijdvak van bescherming, dat thans achter ons ligt, had nog geen voorloopig eindpunt bereikt. Men kon vreezen, men kon waarschuwen, dat het spaak moest loopen, dat niets minder dan de wereldvrede op het spel stond bij dit aanhoudend protectiegestook; maar wie geloofde dit echt en diep? Niet de protectionisten, wier *doel* zeker niet de oorlog geweest is. En van de vrijhandelaren lang niet allen; zij kenden de bescherming als een te bestrijden kwaad en zij bestreden het; maar misschien wel de meesten hunner vertrouwden ten slotte toch, dat tegen deze ergste van de strekkingen der beschermende handelspolitiek de tegenstrekkingen van voldoende kracht - de vredesbeweging, het verantwoordelijkheids-gevoel der staatsbesturen, het eigenbelang der groote mogendheden - zouden opgewassen blijken.

Thans hebben wij geleerd, dit optimisme te zien als een goedigen waan. Wij weten nu beter.

De periode, die achter ons ligt, heeft haar voorloopig eindpunt bereikt. Zij heeft haar vrucht geworpen, het kind van protectie, van imperialisme, van bewapeningswedstrijd, van nog andere factoren.

Wil men zulk een periode, met zulk een vrucht, opnieuw? Men late dezelfde factoren werken en als Europa van haar wonden zal zijn aangesterkt, zal zij de hervatting beleven, denkelijk op grooter schaal, met verder dragende schietwapens, met grootscheepscher luchtgevechten, met sekuurder werkende gaswolken, van de tragedie die nu al twee jaren speelt.

Doch wil men niets van dit alles, wil men, om niet te zeggen den eeuwigen vrede, dan toch de oorlogskans teruggedrongen tot kleiner afmetingen, dan is er geen ander middel dan met voorbedachten raad wijzigend integrijpen in de factoren, die wij kennen als de oorzaken van den oorlog, die wij althans met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid daarop aanzien. Dus ook: dat de internationale handelspolitiek tot den wortel worde herzien. Dit is het vraagstuk, waarvoor reeds nu, nog vóór het einde van den oorlog in zicht komt, de buitenslands geopende debatten over

de handelspolitiek van na den oorlog heel de belangstellende en belanghebbende wereld plaatsen.

Dáárom is nu het drijven naar een middeneuropeesch tolverbond eenerzijds en het toornen daartegen van den zeventigjarigen Brentano aan den anderen kant, is nu de parijsche conferentie eenerzijds en zijn anderzijds brochures als die van Lambert, den industrieel uit Charleroi, het 'memorandum on free trade' van een dertigtal engelsche politici en mannen van zaken, het 'memorandum by the Cobden Club: the Paris Conference proposals', méér dan feiten van den dag en gelegenheidsgeschriften van zwaarder of lichter wetenschappelijk gehalte over een, toevallig actueel, onderwerp van economischen aard.

Omdat wij thans ons bevinden op een punt in de geschiedenis, dat een keerpunt blijken kan; waarop mogelijk is achteruit te zien èn naar voren te blikken, en met beter kennis van zaken dan te voren de keus te doen tusschen de wegen, die openliggen.

Hoe zich Nederland terzake gedragen zal, is niet zonder beteekenis. Juist deze tijd leert, dat soms het optreden van een kleinen staat, behalve uiteraard beteekenis voor zijn eigen lot, ook internationaal een symptomatische beteekenis bezitten kan, die boven de direct politieke kracht van zijn invloed uitgaat.

Maar hoe zich de groote landen zullen houden, is belangrijker. Hoe Engeland, het belangrijkst.

Kiezen Duitschland en Oostenrijk-Hongarije, kiezen Rusland en Frankrijk voor bescherming, het beteekent dat zij zullen blijven bewandelen den ouden, gevaarlijken weg; zij zullen hebben verzuimd, een beteren in te slaan.

Maar doet Engeland (met zijn kroonkoloniën) die keuze, het beteekent dat het den ouden, veiligen vrijhandelsweg inruilt tegen den nieuwen, met de gevaarlijke helling; geen zonde van verzuimenis, maar een positief verkeerd doen.

Dan zal de vrijhandel in alle groote landen - en kort nadat de Vereenigde Staten hem althans een eindweegs waren tegemoetgegaan - in den ban zijn gedaan.

Wint de vrijhandel niet aan kracht door het overstelpend oorlogsargument en blijft na dezen de toestand die hij was, het ware reeds bedenkelijk genoeg. Doch als ook Engeland

omvalt, dan lijkt voor langen tijd wel alle hoop verloren.

Houdt evenwel dit land zijn handelspoorten open voor iedereen, dan zal een tolverbond onder jonker-hegemonie niet tegenover zich zien een gelijkwaardig tegenverbond, waaraan het zijn bestaansrecht kan trachten te bewijzen. Het zou zoo een tolverbond vergaan als den man, die slagen uitdeelt in de ijle ruimte, en het engelsche voorbeeld zou indruk maken op Australië, Zuid-Afrika, Canada, en op alle thans gealliëerde staten. Van Engeland's houding hangt dus wel machtig veel af.

Welnu, de ‘Paris Conference proposals’ zijn nog geen ‘bills of Parliament’.

Of zij het zullen worden, is nog niet te zeggen. Wèl, dat zij het niet zullen worden dan na fellen strijd.

De memoranda der dertig en van de Cobden-Club hebben al zwaar geschut in stelling gebracht.

‘Memoranda’. Inderdaad. Dingen, die waard zijn onthouden te worden.

Geen der hoofdargumenten ten gunste van den vrijhandel - stellen de dertig vast - is door den oorlog te niet gedaan. Het argument, dat de vrijhandel de internationale welgezindheid bevordert, won erdoor aan kracht, nu men zag waartoe zijn tegendeel leidde; het argument, dat protectie corruptie kweekt, staat onverzwakt; en wat den invloed aangaat, dien de vrijhandel uitoefent op de landsfinanciën en de landswelvaart, het is Engeland, het eenige vrijhandelsland onder de gealliëerden, dat, geldelijk het sterkst, den oorlog grootendeels financiert en met zijn, in en door den vrijhandel gewonnen, machtige handelsvloot aan zijn bondgenooten de scheepsruimte levert, die hunzelven hun protectionisme belette te vormen, maar zonder welke zij thans, van toevoer uit den vreemde in allerlei opzichten afhankelijk, onder de snelle en rake slagen der Centralen reeds lang zouden bezweken zijn.

Defence is of much more importance than opulence, zeide een kleine anderhalf eeuw geleden Adam Smith. Het is de eenige zin uit zijn werken, merkt de Cobden Club op, waaraan de voorstanders der plannen van Parijs houvast hebben. Ziet, hoe zij zich eraan vastklampen. Met verloochening van alles wat zij ons de laatste tien jaar hebben

gepredikt. Steeds heette het: slechts de tariefsverhooging kan onze welvaart waarborgen; thans is het: niet om welvaart, enkel om defensie is het te doen. Maar deze is de verbeterde lezing, die de zoons van Cobden, de kleinzoons van Smith, voor diens formule in de plaats geven: Opulence is the sinews of defence, and our defence in the present war would have been impossible without the opulence which free trade secured.

Het is een nuchtere waarheid, dat na den oorlog handelsbescherming zal schaden wie haar toepast. Maar juist in tijden van oorlog is de bewoner van een vechtend land voor nuchterheden slecht toegankelijk. Zelfs de Engelschman. Zij moeten hem worden toegediend in een vorm, waarvoor hij ook nu den smaak niet verloor, in dien van den humor. En zoo prentte thans de Cobden Club haar landgenooten de waarheid, dat handel zich niet dwingen laat, op deze wijze in:

> Trade, like kissing, goes by favour.

Hier is de common sense van Old-England weer. Juist in dàt land kan hij inslaan. Hij doe het, ten bate van ons allen.

D. VAN BLOM.

Overzicht der Nederlandsche letteren.

XXXIV.
Poëzie der oorlogsjaren.

René de Clercq, De zware kroon. (C.A.J. van Dishoeck).
René de Clercq, Van Aarde en Hemel. (Steun-uitgave L. Simons).
Albert Verwey, Het Zichtbaar Geheim, (W. Versluys).
Albert Verwey, Het Zwaardjaar. (W. Versluys).
C.S. Adama van Scheltema, Zingende Stemmen. (W.L. & J. Brusse).

In Hilversum, voor gymnasiasten, hoorde en zág ik vooral ook René de Clercq zijn verzen voordragen, - ze al rijgende aan het snoer van zijn levens-verhaal. En die mooie avond, vol van zijn goedluimschen lach (en van onzen stillen glimlach) was wel zeer leerrijk voor mij.

De kerel: stevig op zijn beenen in veel te korte broekspijpen, en vierkant in zijn gekleede-jas, waarboven de stoere, zonnige kop de donkere lokken en baard bewoog als op een frisschen akker-wind; en die kop: in 't gelaat een ‘mooie-man’, tot verheerlijktheid toe met zichzelf ingenomen, en heel sentimenteel binnen den woesten haargroei, maar geenszins onbeminnelijk, want zoo argeloos in al die weeke eigenliefde van grooten, verwenden jongen, - doch van terzij gezien breed van slaap, zwaar van kaak, groof en sterk, de kop van een werker en een willer, -

zóó stond hij daar, beurtelings zoet-gevooisd uit minzaamgeplooiden rooden mond, of met een donkere vervloeking,

meer in overeenstemming met zijn vervaarlijke zwartgebaardheid, - een struische krachtmensch en een ijdel kind terzelfder tijd, en als de verpersoonlijking van het stronkige en weekhartige, het rudimentaire en levenskrachtige Vlaamsche boerenvolk.

Soms was hij behaagziek als een rozenwangig deerntje, gelijk in het Lied van den Boer, wanneer hij, na juist den bizon-kop gestoken te hebben:

'Van vader mijn schouders' -

op eenmaal zijn lippen tot een tuitje trok, de vlammende oogen tot twee kiertjes van aanminnigheid, en kirrend volgen liet:

'Van móeder....'

- en die *oe* was driemaal zoolang als de onze -

'Van móeder - mijn hàrt'

en hij bracht de handen samen naar dat hart, en och, hoe was hij verliefd op dat aandoenlijk hàrt, dat hij had, niet van zijn breed-geschouderden vader, maar van zijn - móeder!

Zulke regels zijn eigenlijk zoo verbazend oppervlakkig en zoo goedkoop, want waarom zou de Vlaamsche boer niet evengoed het warme gemoed van zijn zwijgzamen, breedgeschoerden vader kunnen hebben, en van zijn moeder, bijvoorbeeld, de opgelegde gevoelig-doenerij...?

Maar deze dingen zijn in De Clercq zoo weinig overdacht, het spreekt bij dezen echten *volks*dichter zoo vanzelf: men heeft het hart van zijn moeder en de schouders van zijn vader, - dat het gedicht heusch even oprecht is als de makkers die het daarginder frank en frisch meezingen[1]; en slechts bedierf, hier in ons Hollandsch Hilversum, de al te mooi-gemaakte *voordracht* het effect.

Andere gedichten echter behoefden waarlijk niet mooi gemáákt te worden, en de soberste zegging van hun onverbiddelijk-sterken maatslag volstond om hen in te doen slaan. - Kent ge het kneuzende 'Dorscherslied'?

1) Het werd driemaal gecomponeerd.

‘Vleugels op, en vlugge,
Plof!
Kromt uw nek en rugge,
Plof!
Niets voor 't huis en al voor 't hof![1)]
Vlegelt dol en dof.

Beukt de vlakke vloeren,
Plof!
Maakt ze rijk, de boeren,
Plof!
Niets voor 't huis en al voor 't hof!
Vlegelt dol en dof.

Volt de diepe zakken,
Plof!
O, de boer zal bakken,
Plof!
Niets voor 't huis en al voor 't hof!
Vlegelt dol en dof.

Geld en drank en eten,
Plof!
Alles nauw gemeten,
Plof!
Niets voor 't huis en al voor 't hof!
Vlegelt dol en dof.

Kaf dat kunt ge krijgen,
Plof!
Om d'r op neer te zijgen,
Plof!
Niets voor 't huis en al voor 't hof!
Vlegelt dol en dof.

Vlegels op en vlugge,
Plof!
Kromt uw nek en rugge,
Plof!
Niets voor 't huis en al voor 't hof!
Vlegelt dol en dof.’

1) D.w.z. niets voor ons eigen huis, en alles voor de hofsteê, voor den boer. Spreek uit ‘Niets voor tuìs en al voor tòf.’

Ik heb De Clercq wel eens den Vlaamschen Adama van Scheltema genoemd; doch met meer recht had ik, in dit opzicht, Scheltema den Hollandschen De Clercq moeten heeten[1]; want wat De Clercq geheel natuurlijk en in overmaat gaf langs den weg van zijn simpelste gevoel, dat bereikte Scheltema slechts, wanneer hij met zijn meest gespannen kunstvermogen zijne sociaal-democratische levensleer te verwerkelijken zocht.

Zóó argeloos was overigens De Clercq niet, of hij liet zich op die natuurlijke begaafdheid vrijwat voorstaan en onthaalde zijn gymnasiasten-gehoor op de geschiedenis van meer dan één gedicht: hoe als vanzelf zij hem geschoten waren uit de ziel, in de sappige geledingen hunner strophen, als grashalmen uit den grond. - Alle dichtwerk, dat op andere wijze 'vervaardigd' wierd, achtte hij namaak-poëzie, en den dichter ervan geen echten 'zanger'.

Deze meening nu komt mij zoo geheel en al onjuist voor, en De Clercq zelf is van die meening herhaaldelijk zoozeer de dupe geworden, dat ik de bespreking van zijn nieuwe bundels niet wil aanvangen, alvorens dit meer voorkomend misverstand te hebben uiteengenomen.

Een onzer jongere Hollandsche dichters, een der minst algemeen-bekende, doch tevens een der sterkste en echtste, vertelde mij eens, dat hij niet zelden van zijn beste verzen het láátste woord, de láátste regel, het éérst in zijn hoofd had gekregen, en vervolgens, heen naar den top van dien regel of van dat woord, die de quintessens zouden inhouden van het geheel, zijn gedicht stelselmatig had opgebouwd.

Dit klinkt misschien dermate droog en verstandelijk, dat menigeen verklaren zal, niet te begrijpen, hoe op die wijze een goed gedicht zou kunnen ontstaan. Zij houden het bij de spontanëiteit, de 'vlammende inspiratie' van den 'waren dichter', wien de welige verzen zóó het weelderig hart ontstroomen; een dichter als deze hun René de Clercq, voor wien ik hùn harten al bij voorbaat wegstal.

1) 'Is Scheltema' - zei ik evenwel ('De Gids' van Juni 1909, blz. 535) - 'is Scheltema wat gevoeliger en dieper dan De Clercq, deze bezit nóg onmiskenbaarder de gave van het echte, als bronwater borrelende lied.'

Er bestaan echter ook àndere dichter-naturen, niet minder ‘ware’, en die ik eer hooger dan lager stel, omdat zij iets zéér hoogs bezitten, dat een dichter als René de Clercq mist. Want missen *zij* diens franken zanglust, - zij bezitten een des te sterker, een des te vaster stralende bezieling.

Hebt gij wel eens een beeldhouwer aan 't werk gezien? Gij weet, dat hij eerst zijn beelden kneedt in weeke klei, en dat hij, ten einde die niet in elkaar te laten zakken, daarvoor weer een geraamte van houten of ijzeren staken moet timmeren, waaromheen de klei beklijven zal. - Zou dus een beeldhouwer niet van bezieling kunnen weten? - Wel het uiterste tegendeel is waar! Reeds vóór het ineenzetten van de charpente, moet hij zijn beeld zeer helder vóór zich zien; en die bezieling moet hij vasthouden onder al het passen en meten en timmeren en flikken door, - een werkje dat hij met groote nauwkeurigheid dient te volbrengen, want het staketsel moet de leem-vracht kunnen dragen en mag nergens komen uit te steken! En nu gaat hij de grijze klonters er tegen aan plakken; de opstelling van stokken en ijzerdraadjes met de vormlooze kluiten errond wordt een gedrochtelijk ding: *hij* ziet aldoor het gedroomde beeld en wrocht door een dagen- een weken-lange leelijkheid héén naar de verwezenlijking zijner schoonheid.

Niet ongelijk aan dien beeldhouwer is de dichter, *wiens inspiratie sterk genoeg is*, dat hij te voren zijn schepping overzien kan en ordenen, en daarna als van kneedbaar geluid opbouwen naar dat van strophe tot strophe zich verwerkelijkende plan. - In dit opzicht ken ik weinig schooners, in onze taal, dan de magistrale gedichten van Geerten Gossaert - hij schreef er al te weinige -; en in 't bizonder denk ik aan dat nooit genoeg geprezen gedicht, dat in zijn laatste twee kwatrijnen een gansche levensbeschouwing, een diepmystiek credo, als in een stralenden monstrans omhoog heft: ik bedoel ‘De Verloren Zoon.’

Maar mooi is óók, zeer zeker, de echt-lyrische dichter; de dichter, die niet als een veldheer de wereld zijner verzen overziet en bestuurt, maar die onder de verrukking zijner eigene zangen als een kind onder een van zon en regen fonkelend prieel verwonderd staat; de dichter, van wien niet de poeemen ons stil maken door hun strak-machtigen

bouw, doch wiens verzen bekoorlijk zijn als ontluikende bloemen, natuurlijk als een boom, of grootsch en hel als wolken, geboren uit de bruischende zee.

Zulk een *zingende* dichter is René de Clercq; indien gij niet reeds van hem houdt, dan weet ik, dat gij van hem houden zult, gelijk ik houd van hem. - En toch ontbreekt hem iets, dat die andere, dien ik den *scheppenden* dichter zou willen noemen, bezit: de zekerheid.

De zekerheid der *stijging* vooral. René de Clercq zal een lied beginnen: een heerlijke strophe viel hem in den zin; en een tweede volgt, nauwlijks minder schoon.... het gedicht is niet af, en toch, hoe de derde strophe worden moet, hij weet het niet en hij maakt ze, naar ze nog vallen wil. - Het gedicht heeft ons, *in zijn aanhef*, misschien méér verheugd dan de andere dichter het zou vermogen te doen; doch onbevredigd, teleurgesteld, slaan wij, na het gezakte slot, de bladzijde om. En liever nog zien wij hem, na enkele strophen, den aangenomen vorm maar vierkant in den steek laten, om in wat losloopende verzen zuiver althands uit te zingen wat hem nog te zeggen rest. De dichter beheerscht zijne kunst niet.

Slecht evenwel wordt soms zijn werk in de groote poeemen, waartoe hij zich nu en dan vervoeren laat, - dáár waar beheersching der stof eerste noodzaak is, en waar hij die wellicht ook meer dan ooit behéérscht, - doch niet dan ten koste zijner struische echtheid. De meer omvangrijke gedichten, bijv., die den bundel 'Van Aarde en Hemel' samenstellen, en met name het dichtstuk 'Hemelbrand', zijn herhaaldelijk een ledig en opgeschroefd geversificeer, waaruit men den frisschen René de Clercq welhaast niet meer herkent.

Dezelfde tegenstelling heeft hij ook vroeger te zien gegeven: na zijn klare en klankrijke liedjes en liederen van fleurig Vlaamsch leven en eigen levensgeluk, in welke hij zich een veelbelovend leerling, vooral van Gezelle betoonde, kwam hij in den bundel 'Toortsen', die breed en maatschappelijkgeweldig wou gaan doen, ten eenenmale op een dwaalspoor; zijn glanzende, gesmijdige klank was, op enkele krachtige bladzijden na, ranzig en banaal geworden.

Had dus de klagelijk-aanklagende toon dier 'Toortsen'

niets van de laaiende schoonheid, waartoe echte revolutionnaire poëzie stijgen kan; had die toon eer het wrange en zure der hekeling, die geen hartstochtelijken aanval nog wordt, - in ‘De Zware Kroon’ is het de tegenwoordige oorlog, die, met brandender ernst dan eens het maatschappelijk onrecht, den Vlaamschen zanger tot zingen drong. En nooit was hij vlammender lyrisch dan nu, in de lyriek van België's martelaarschap.

En wij herkennen in hem: den zoon van Albrecht Rodenbach. Zooals die de zanger is geweest der opkomende Vlaamsche Beweging, zoo is hij de zanger van België's ondergang, en zoo moge hij de zanger zijn van België's herrijzenis. Hij heeft er de gaven toe, want bij Rodenbach's enthousiasme, heeft hij ook Rodenbach 's onverzettelijk woord en zegevierend rhythme, - zij 't op dit oogenblik nog in wat mindere mate. Vergeet intusschen niet, hoe, in deze tijden, René de Clercq is: *een dichter zonder volk*, een dichter immers in ballingschap, zingend voor maar een kleine schaar verstrooide landgenooten. Het is echter juist de weergalm van heel een volk, *die zulk een dichter zijn kracht geeft*, die den jongen Rodenbach machtig maakte als den allen bezielenden Held.

Herinnert gij u dat sterke ‘Vooruit!’ van hem?

> ‘Vooruit, de jonge Vlaamsche schaar,
> Vooruit door het beginnend jaar
> Vooruit! eenieder hou' zich sterk!
> Vooruit met ons misprezen werk,
> *Vooruit tot spijt van die 't benijdt*
> *Vooruit spijts laster en verwijt*,
> *Vooruit spijts onverschilligheid*
> *en lafheid en kwaadwilligheid*
> *spijts ontrouw en spijts misverstand*
> *spijts vijand en spijts dwingeland*,
> *Vooruit!*

‘Dat’, mocht ik schrijven in ‘De Gids’ van December 1909, in een opstel getiteld ‘De letterkundige beteekenis van Albrecht Rodenbach’, - ‘dat noem ik een strophe van gedrongen kracht, een strophe geladen van Wils-magnetisme, een strophe, vooral in de laatste zeven regels, van een rythme

zoo stràf, dat de klemmende woorden aan u voorbij schijnen te rukken, àl sneller en als niet tot staan te brengen in een veroverenden stormloop.'

In datzelfde opstel vermeldde ik, te midden van de wel soms zeer schoone, maar decadente moderne Vlaamsche poëzie (Karel van de Woestijne) René de Clercq als 'een eerste vogeltje van den nieuwen dag'. Ik kon niet vermoeden, hoe er een Dag aanstaande was, die uit deze bloedende duisternissen rijzen zou, en hoe het Vlaamsche, neen, het Vlaamsch-Belgische volk zoo spoedig een zanger zou behoeven, om het te stalen in 't weerstaan van een gansch ànderen vijand, een gansch ànderen Dwingeland, kampend met heel wat bitterder ontrouw en misverstand, en worstelend met heel wat lager lafheid en kwaadwilligheid en laster.

Op politiek terrein zal ik mij niet begeven. Slechts wil ik doen opmerken (en die zich één oogenblik van het verleden rekenschap geeft, moet het inzien) hoe moeilijk de positie der Vlamingen in dezen oorlog is, - hoe allermoeilijkst voor den Vlaamschen dichter, wien voor alles het behoud van zijn Vlaamsche volk aan 't hart gaat. Nederlansch kàn het nooit worden, daartoe is het te - Belgisch; Duitsch màg het niet worden, want in een Duitsch België waar' alleréérst 't Germaansche Vlaanderen opgelost; maar Fransch, - neen Fransch, dat zàl het niet worden, net zoo min. Hun leven lang hebben zij de verfransching van Vlaanderen bestreden; nu heeft het lot Vlamingen en Walen altezaam aan het hart van Frankrijk geworpen; en geen sterveling, die nog over een nuchter hoofd beschikt, kan er blind voor zijn, hoe, na een *gewonnen* oorlog, het in België àl Fransch zal wezen wat de klok slaat.

Dat tegen deze waarschijnlijkheid de oudstrijders voor het Vlaamsch zich bij voorbaat schrap zetten, en dat, naast de bevrijding van België uit de Duitsche overheersching, het oude ideaal, waarvoor zij al hun dagen gevochten hebben, hun voor oogen blijft staan, het is niet alleen begrijpelijk, maar het zou volkomen ònbegrijpelijk, het zou een verraad zijn aan hunne, aan onze gemeenschappelijke Groot-Nederlandsche zaak, indien zij het nu opeens prijs gaven. Hun blijft, dóór het kanongedreun héén, Gezelle's wachtwoord in de ooren klinken:

‘Gij zegt dat 't Vlaamsch te niet zal gaan:
't En zal
Dat 't Waalsch gezwets zal boven slaan:
't En zal!
Dat hopen en begeeren wij;
Dat zeggen en dat zweeren wij;
Zoolang als wij ons weren wij,
't en zal, 't en zal, 't en zal!’

Nu ziet men echter gemakkelijk in, dat de houding, aan te nemen door de voorvechters der Vlaamsche zaak, niet zoo maar voor de hand ligt en meer staatsmanschap vereischt dan groote kinderen als Streuvels en De Clercq bezitten. Zij weten zeer goed, dat zij den schijn op zich laden, in de gelederen van den overweldiger post te vatten door op de bres te blijven voor hun eigen zaak, voor de toekomst van hun volk, dat wel, met het te niet gaan van België, zelf den ondergang nabij zou komen, maar dat hun inmiddels dierbaarder blijft dan het koninkrijk, waartoe het behoort.

En daarom kunnen zij evenmin het eind van den oorlog rustig afwachten, om dàn hun strijd voor het Vlaamsch te hervatten; want evengóed weten zij, dat op die wijze, mèt het herstel van den ouden toestand, de zaken voor zeer langen tijd beklonken zullen worden en blijven in het teeken der overwinning van Frankrijk en van al wat Fransch is. Daarom wenschten zij, nu en zonder ophouden, hun ‘Vlaamsche stem’ te doen hooren. -

Of bij het nastreven van dit hun doel geen fouten zijn begaan - ik zou meenen, dat een door Duitschland gespekt Vlaamsch *dagblad* allicht nièt gekelderd zou zijn! - kan ik verder niet beoordeelen. Doch wat men ook van René de Clercq beweren moge, ja, in welke inzichten of daden deze impulsieve natuur inderdaad mag hebben gefaald, - van zijne goede trouw ben ik volstrekt overtuigd.

Omdat zijne gedichten die bewijzen. Goede gedichten kunnen niet liegen. Zijn zij ooit in tegenspraak met de daden van hun dichter, dan ziet men in hèn, zijn zang geworden beste zelf, hóe hij in waarheid is en blijven zal.

En wat deze Vlaming hier zingt, over de roode rampen des oorlogs, over de heldhaftigheid van het Belgische leger, en

tegen alle heulen met den gehelmden Indringer, - daarvoor zou de meest patriottische *Belg* zich niet behoeven te schamen.

* * *

‘Trommen roffelen, vanen flapperen,
Voor den Koning trekken de dapperen.

Ze hebben den roem, *de trotsche bloem*,
Ze hebben den roem, *ze hebben den roem*;
De oogen staren, *blinken plots*,
Ze hebben den roem, *ze hebben den trots!*

Klettrende ruiters, *in hooge dansen*,
Vellen de lansen.
Vuurbajonnetten rukken aan,
Hebben hun ijzeren dienst gedaan.
Duizenden, duizenden, rij na rij,
Draaien hun hoofden, zijn voorbij.
Dubbelschallende krijgsfanfaren
Volgen de scharen.
Over de schouders hun karabien
Hebt ge de rijders al gezien?
Paarden opnieuw; jagers mennen.
Knikt de Vorst? Hij moet ze kennen
Donkere mannen op donker brons
Hebben hun schik in het schokgebons.

Voetregimenten weder, weder,
Blank in de wapenen, blank in 't leder.
Recht met hun ransels, rug na rug,
Stappen ze vlug.

Over de vlakte trekken de troepen,
Kunnen niet zingen, mogen niet roepen,
Trommelen roffelen hel en hard,
Vanen flapperen rood-geel-zwart.
Ze hebben den roem, *de trotsche bloem*
Ze hebben den roem -
Albert
ze hebben uw hart!’

Hebt ge dat sterke rhythme herkend, en dat hamerende woord, - schoonst in den forschen zege-dans van dat 't

tromgebrom weer-rommelend roem-refrein? Daarin lijkt gansch de onstuimige stoutheid, gansch de mannelijke vreugdom-kracht, van den jong-gestorven meester herleefd.

Een ander tijd-refrein, uit een even onverdacht *Belgischen* geest, is den zoon van Rodenbach evenzeer waard:

> ‘Heeten de *beulen broeders*,
> Wordt er een zwaard betrouwd,
> Eer nog de tranen der moeders,
> Eer nog de lijken koud?
> Geen vriendschap, geen vriendschap,
> Geen vriendschap onder den helm!
> Wie met hen hand in hand kan staan
> Is in het hart een schelm’.

Na de twee volgende coupletten, niet minder kranig, is het slot aldus:

> ‘Duitscher, ruk met uw horden
> Zwijgend over den Rijn -
> Broeders willen we worden
> Als ge weer mensch zult zijn.’

Getuigen andere gedichten, waaronder enkele aan Koning Albert en Koningin Elisabeth, ten overvloede van zijn oprechte vaderlandsliefde, - ‘Ons sterkste rivier’ (de Yzer) is tevens weer een mooi ding, en volkspoëzie van de beste soort. - Hoe ongezocht hij daarbij gebruik weet te maken van een populair motief, men ziet het in het liedje der vluchtelingenkinders:

> ‘Naar Holland,
> Vrij Holland,
> *In Holland staat een huis!*

Maar ook andere tonen slaat deze bundel aan. Een schoone klaagzang verheft zich in ‘Eeuwig Vlaanderen’:

> ‘Hoe draagt gij gelaten
> 't Leed op u neergestort?
> *Vlaanderen wie zal u haten*,
> *Nu ge door lijden zoo heerlijk wordt?*
>
> Schoon land, wie kan u kennen

Als een lachende huis en tuin
En zijn oogen wennen
Aan verwoest heil en donker puin?

Uw grond is week van de harde zolen,
Uw lucht is ziek van het koop'ren gezwets,
Over broodlooze hutten treurt de molen
En weemoed weent in den troost des gebeds'.

Omdat deze laatste regel erbij *gemaakt* werd, is de stroom der inspiratie gebroken. De dichter kan niet langer voortgaan dan in vormlooze en verwarde strophen[1]. Doch hij herwint zich in de laatste, van den Duitschen 'monsterarend', besluitend met weer Rodenbachsche kracht:

'Nooit houdt hij ons kroost in zijn krallen,
Nooit rukt hij het hart uit ons volk!'

Prachtig is hij meermalen, zoo in een paar groote regels, breed als een vizioen:

'Aren rijpen, menschen rijpen
Naast den maaier stapt de dood'.

Of bezie deze oorlogs-teekening, in haar weinige zware, suggestieve lijnen:

'Ik zie kanonnen opgesteld
Voor het dorp waar 'k ben geboren,
De hoeven rood om den toren
En den boer gedood op zijn veld'.

Hebt gij als ik, bij dien laatsten regel, het geweldige lijk van den boer zien liggen, met de donkere klompvoeten naar u toe, géén boer slechts meer, doch een symbool? Het is in dergelijke vizioenaire dingen, dat de onbewuste diepte dezer dichter-natuur zich het schoonst openbaart. En het wil ook nog wel mooi blijven, wanneer echte ingeving hem tot een eenvoudige symboliek brengt, wier wijsgeerige strekking als zoodanig is bedoeld, gelijk in 'De Leeuwerik'.

1) Wilt ge andere voorbeelden van dit 'zakken' zijner gedichten, sla dan op: het in de eerste twee strophen zeer treffende 'De volkeren hollen', en het schoon-gevormde 'Najaar'.

Toch ligt zijn aanleg niet voornamelijk in die richting: de bundel ‘Van Aarde en Hemel’ bewijst dat ten duidelijkste.

Het eerste der vier groote gedichten, welke hem samenstellen, ‘De Appel’, schildert ons Eva en Adam na den val, Eva met haren zoon. Daar zit een rijpe, Vlaamsche kleurenweelde in, zoodat men te denken komt, zoowel aan Rubens en Jordaans als aan de moderne meesters van rozeen-gouden zon en atmosfeer. Er is ook voelbaar gemaakt de schoonheid en de tragiek der zinnelijkheid. Maar deze gedachte is verre van zuiver doorgevoerd en geenszins diephelder uitgewerkt. Als philosophisch dichtstuk is het eigenlijk niet bijster geslaagd, en ook kan ik de verzen maar op enkele plaatsen mooi vinden.

‘De Hemelbrand’ lijkt mij een allerzonderlingst verzinsel, waartoe ik maar verder het zwijgen doe. De alleenspraak van Ahasver echter, stijgende ten heuveltop boven Jeruzalem in het laatst der dagen - het derde gedicht - niet nieuw zoo ge wilt, is hier en daar zeer breed en gedragen van toon:

> ‘Te zwerven van de landen naar de kusten,
> En van de kusten naar de landen, zwerven!
> Zoo moe te zijn, en niet te mogen rusten,
> Zoo ziek te zijn, en niet te kunnen sterven!’

Doch van het laatste en omvangrijkste dichtstuk ‘Doemsdag’ (Het laatste oordeel) zijn de indrukken weer zeer gemengd. In de helsche zonden-markt voor den troon van den Anti-Christ meenen wij het penseel van Teniers te herkennen, en in den wilden, grootschen en grolligen optocht der gansche wereldgeschiedenis, de wreede en wijze fantasie van Breughel. Deze *bedoelingen* speuren wij althands in dit echt-Vlaamsch verzen-schilderwerk; op sommige punten zien wij ze verwerkelijkt! - Maar op andere oogenblikken is zijn greep veel te hoog en vervalt hij in een bombast, die Bilderdijk troeft tot in de azen zijner rhetoriek.[1)] - Nóg ijselijker evenwel dan het bombastische van zekere passages, is de

1) Men weet, hoezeer ik in menig opzicht Bilderdijk bewonder, en niet het minst om een aantal prachtige gedichten. De overgroote hoeveelheid rethoriek echter in zijn dichtwerk heb ik, de aanwezigheid ervan verklarend, nooit ontkend.

Apotheose, die niet eens theatraal mag heeten. Gij herinnert U wel, van kermistent of panopticum, de vertooning van ‘Galathée’, waarbij de maagd in een skelet veranderde, en omgekeerd? Juist zóó vergalatheert, ten besluite van den Doemsdag, de *gekruiste* Christus zich in een *zegenenden* Christus. Eind goed, al goed! Maar De Clercq zag ik liever niet meer zich wagen aan werk, zoo verre boven zijn macht. Voor zulk een *heelal-verklarend poeem* waar' een dieper-stralende geest dan de zijne noodig! - een *scheppende* geest, die het raadsel der schepping op zijne wijze over te scheppen en te ont-raadselen vermocht; die in reeksen en groepen van beelden en tafereelen deze gedichte schepping verordineerde, zoodat zij stonden, den sterren gelijk, in een klaar en verwonderlijk evenwicht; een stil-doordringende, een machtig-omvattende, en ook over veel dieper en weliger bronnen van zang beschikkende dichter-natuur - dan een enkel ontvankelijke en het ontvangene dadelijk weer uitzingende als die van René de Clercq.

Geen nood! Niet om ‘Gudrun’ zal Rodenbach blijven leven, maar om zijn zangen van een strijd, die tot het verleden behoort. Het is evenzoo in het zuiver lyrische vers, dat de roeping ligt van dezen zijn kloeken en koenen zoon, wien de ‘zon in zijn daad en zijn lied en zijn bloed’ zit:

> ‘Mijn lied is een klok en een zwaard en een vlag’.

Dat het ook ‘de *zon* van den nieuwen dag’ zou zijn, lijkt mij wat dichterlijk-dik gesproken. En als het van dien nieuwen dag maar de klok en de vlag zou mogen wezen, dan ware dat voor hem en voor ons een hooge vreugd genoeg.

* * *

Ik hoop niet, dat wie vooraf gezien heeft, over welke dichters ik in dit overzicht spreken zou, in de meening zal hebben verkeerd, als bedoelde ik Albert Verwey, toen ik tegenover René de Clercq, den *zingenden* dichter, den zooveel dieperen *scheppenden* dichter plaatste. Want zulk een groote poeëtenfiguur hebben wij nooit, zelfs niet in Vondel of Bilderdijk bezeten, en veel minder bezitten wij er eene in den ijverigen en kundigen aanvoerder der ‘Beweging’, al is *hij* misschien

wel de veelzijdigste en diepst willende onzer dichters.

Maar overigens, ja, is er geen grooter tegenstelling denkbaar dan tusschen den wijd-open De Clercq en den zorgvuldig-gesloten Verwey; dan tusschen den naïeven, zoetelijken en ongetemden Vlaam, en den welbewusten, strengen en eigendunkelijken Hollander.

Doch geen grooter tegenstelling óók, dan tusschen de *ernstige realiteit*, misschien wat romantisch uitgedrukt in 's Vlamings titel: ‘De Zware Kroon’, en het koele bedenksel van Verwey: ‘Het Zwaardjaar’.

Toch moet men volstrekt niet meenen, dat Verwey, al dicht hij voornamelijk met zijn verstand, niet spontaan te werk gaan zou, en dat hij zijn moeizaam-verstaanbare verzen ook moeizaam in elkander zou bouwen. Ik geloof er niets van; die verwikkelde poëzie vol onbegrijplijke diepzinnigheden, zoo blijkbaar ontstaan vaak op rijms avontuur, zijn het genoeglijke maaksel van wie steeds over zijn zeer belangrijke zelf tevreden is, en des te tevredener naarmate het resultaat stijver staat van gewicht en bizonderheid.

Op die wijze schrijft hij bundel na bundel, bundels van grooten omvang niet zelden, en die men hoe langer hoe minder uit elkander vermag te houden. Zij lijken altijd één geheel: de reeksjes verzen zijn verbonden door gemeenschappelijke titels en ondertitels; titels, zoo vaag, dat gij ze nimmer onthoudt, maar die des te meer te verzwijgen schijnen. Zet men zich echter tot de lectuur, dan blijkt de samenhang dikwijls nog vager, indien zij niet volkomen ontbreekt; en het meerendeel der gedichten zelve lijdt aan die zekere onwezenlijkheid, waardoor zij geen vat op u krijgen....

Ik behoef het u alles niet nader aan te toonen, lezer. Gij kent Verwey als ik, en menigmaal besprak ik zijn gekluisterde poëzie. Ge kent zijn stroeven, struikelenden zangtoon, als die zoo heeten mag, - dichtwerk, welks aanvankelijke onverstaanbaarheid, lost zij zich op, niet zelden een mìnder kostbare gedachte dekt dan men verwachten mocht; zij 't dat een enkele maal nog wel de gouden vonk wil dóór glanzen, die er toch altijd binnen in dit redeneerhoofd heeft gesmeuld. Het was die kerngloed die soms rond de brokkelige versvormen zijn diepe lichtglimpen goot en een zoo warme plastiek gaande maakte in het uiterlijk koude verstandswerk.

Van deze eigenschappen, al te breedvoerig het rijmend bedenksel, en al te schaarsch de scheuten van dieper schouwen, getuigen opnieuw ‘Het Zwaardjaar’ en de 283 bladzijden zware bundel, die daaraan den vorigen winter nog pas voorafging: ‘Het zichtbaar geheim’. - Het zichtbaar geheim - wèl echt-Verweysche titel! en wèl karakteristiek voor heel zijn verslotene, doch daarom met niet minder voldoening te kijk gezette dichtkunst.[1)]

Is er, in deze beide bundels, dus niets veranderd bij hunne voorgangers? - Inderdaad, er zijn nieuwe factoren: en wel, naast een kleinen, nieuwgevonden vorm, een innerlijke vernieuwing, men zou zeggen van de grootste beteekenis.

De nieuwgevonden vorm is - het puntdicht; en 't verwondert, dat deze dichter, die voornamelijk Vernuft is, niet eerder naar de scherp-geslepen stift van het puntdicht heeft gegrepen. Aardig is bijv. dit, waarmee hij sommige zijner volgelingen, wel wat verraderlijk, doorsteekt:

> ‘Zij hebben een drang.... Naar wat?
> Ja, wanneer ze dat wisten!
> Zij haten het proza van 't Pad.
> Poëzie moet het zijn, van de Misten.’

De innerlijke vernieuwing echter is van dien aard, dat men bij ieder ander dichter van een *fundamenteelen omkeer* zou gewagen! In ‘Het zichtbaar geheim’ toch, openbaart zich Verwey, voor de eerste maal naar ik meen, als een overtuigd pantheïst; voor het eerst spreekt hij van den Almachtige, geeft hij zich over aan den Verborgene, aan zijn ‘Vereerden Maker’.

Maar in Verwey lijken deze openbaring en deze gebeurtenis, gebeurtenis noch openbaring. Die verzen zijn even omslachtig en zelfvoldaan als ooit; de nieuwe groote gedachte in hem schijnt nòch de vonk der schoonheid aan te blazen, noch eene nieuwe beweging te wekken in zijn kunst; zij smelt er niets saam tot ootmoediger eenvoud - 'schoon de woorden van deemoed *spreken* -; zij breekt er niets open tot een nieuwe, ontroerende klaarheid.

1) Wat nochthands warm aandoet, dat is de trouw, waarmee Verwey in ‘Het zichtbaar geheim’ nogmaals zijn jonggestorven vriend Alex Gutteling gedenkt.

‘Spreek ik dan nu altijd alléén met U?’

vraagt de dichter in ‘De Voetwassching’? Doch het schijnt weinig gemeend, want het volgende gedicht, een Ballade over een vrouw, die ‘niet liefgehad wou zijn’, bevat in mal-macabere redenaties-op-rijm niet anders dan een allergriezeligst pathologisch geval: zwanger geworden, verdrinkt de vrouw zich, want zij dacht: ‘leven is scheiden | van twee (omdat zij niet “liefgehad” wou zijn) sterven van een. | Zij kon (ook) niet gaan van beiden | en sterven alleen. | Zoo ging zij met haar kind, haar dracht, | in het donkere water...’

En ziehier de aanhef van het daaraanvolgende dichtstuk ‘Zij beiden’:

‘Zij beiden hebben het als vrinden
Moeten vinden,
De proevende droomer, de harde werker.
De Dood, die Berserker,
Die valsche pander,
Had d'een en d'ander
Zoo hij hem had te leen bekomen,
D'adem benomen.
Maar de twee verbonden
Kon hij wel wonden
Maar niet vernielen.
Zoo van den Dader de leden vielen,
Sterkte die zoete
Zinner zijn voeten,
Opdat zij liepen naar schoone hoogte;
Zoo bronnendroogte
Vrat in den Peinzer
Hief de eeuwige Reizer
Den krachtlooze mee totdat zij wonnen
Onvermoede horizonnen.’

Ik verwed er wat onder, dat de lezers, wien het bovenstaande aanstonds duidelijk was, te tellen zullen zijn, en ontelbaar dezulken, die deze taal niet verstaan en niet wenschen te verstaan. Zij keeren zich onwillig af van dien onmogelijken Berserker (wàt, in Gods-Heeren-naam, wil Verwey hier mee? Of moeten wij lezen: Be-zerker, 't geen al gezocht genoeg zou wezen!), zij willen niet weten van dien niet minder gezochten ‘pander’ (deurwaarder of bank-

van-leening-man naar 't schijnt) en zij worden onwel van dien Reizer (Reiziger?), die op Peinzer... niet rijmt -.

Doch wat vindt nu degeen, die heen door deze knoeiierige verwrongenheid, de kerngedachte des dichters te kennen begeert: dat de droomer (in den dichter?) niet buiten den werker kan, en de werker niet buiten den droomer; een gedachte, die haar ongemeene in-beeld-brenging wel broodnoodig had, doch in deze opgeveizelde voordracht te meer verwondert bij den man, die zooeven heette, de diepste levenswaarheid, zijn God, te hebben gevonden, en vroeg:

> 'Spreek ik dan nu altijd alléén met U?'

Ik vraag mij bij dat alles af: is het den immer 'ernstigen' Verwey, wel eigenlijk *diepen ernst* met wat hij zoo hooggewichtig dicht? Kan men hem wel ernstig en letterlijk nemen in het eenige wel-mooie *liedje* uit dat dikke boek:

> 'Liefst te verwerven
> Van alle dingen
> zijn: zingen
> en sterven.'

Het klinkt bijna Boutens-achtig, doch de dichter vergeet, dat hij zijn 'goede dood' daarstraks voor 'valsche pander' en, erger, - o, Heer in den Hemel, vergeef hem de zonde! - voor Berserker gescholden had!

> 'Zingen dat stroomen is
> In 't eeuwige duren
> Sterven dat komen is
> In duurlooze Uren.'

Mooi. Maar:

> 'Wat ik niet lijden kan
> Is het verganklijke,
> Maar het onwanklijke
> Van géén ding afhanklijke
> Is wat ik benijden kan.'

Zingen en sterven dus, het is een gedachte, onzen 'Noordwijkschen Zwaan' waardig. Edoch, het gesmade 'vergangklijke', het schoone Leven, heette niet dàt juist, ook nog in dezen bundel, zijn eeredienst?

Gebrek aan ernst; - het doet mij geweldig deugd, nu eens eindelijk die, toch zoo voor de hand liggende, waarheid

nadrukkelijk te constateeren in dezen vreugdeloozen dichter, die ons allen, zoo met zijn saamgenepen mond, wel één duister brok ernst moest toeschijnen.

Nooit echter werd deze misschien buitengeméén bevreemdende waarheid scherper zichtbaar dan in ‘Het Zwaardjaar’, dat verzenboekje uit den oorlogstijd. Indien ooit, dan mocht men hier, in deze gedichten, het meer onmiddellijk accent verwachten, nietwaar, ofwel van pijn en verschrikking, ofwel van een profetisch doorzicht, dat de tragiek der realiteit met een verwonderlijk-hellen troostgloed bestrijken zou.

En wat geeft hij?

‘In Weerstand’ heet beloftevol het aanvangsreeksje, doch het eerste gedicht bevat niet dan een woordenspel over de sterren Jupiter, Venus en Mars!!

> ‘Zie neer, gesternt, straal op den moord,
> Straal op de ellende: ons reiken richt
> Zich enkel naar uw straal, die heerscht en boort,
> Zich enkel naar uw zegevierend licht.’

En het is duidelijk: ‘ons reiken’ richt zich enkel naar wat ijdele woorden!

‘Op de Oorlogsgrens’, het tweede gedicht, een sonnet, is het eenige, dat, niet zonder een verstandelijk getallen-spel nochthands, den oorlog waarlijk tracht te omvâmen en niet, als het derde, ‘Wie in de loopgraaf ligt’, ontaardt in een soort verhandeling-op-rijm. Het sonnet dan luidt aldus:

> ‘Duizende lijken, die de landen mesten
> Tienduizenden die ziek en kreupel zijn,
> Veelhonderdduizend die in nood en pijn
> Hun dakloos dorp of platgebrande vesten
> Verlaten, 't zij beladen met de resten
> Van vroegre welvaart, of - nooddruftige trein -
> Met enkel 't lijf, rillend van 't koortsvenijn
> Waar vuil en honger de aadren mee verpesten, -
> Millioenen troostloos, vrouwen zonder man,
> Kinderen zonder ouders, en de dood
> Overal huivrend als een vale vogel, -
> Zóó is deze oorlog. Wie ontkomen kan,
> Bedreigd, of andren moordend, met de kogel,
> Ziet land van bloed, van vuur de hemel rood.’

Daarin is zeker iets moois; maar het is dan ook alles! Na twee sonnetten over Jozef Fourie verklaart hij in het laatste gedicht van den wél kunstrijk gecomponeerden cyclus (!) dat ‘wie in het ruig getij zoo zoete dansen puurt’ als Aart van der Leeuw, ‘begenadigd’ is, en dat hun zoetheid hem, Albert Verwey, ‘aan 't leed *ontluurt*’. Waarmee de dichter òns meteen ‘ontluurt’ van den waan, waarmee wij metterdaad ons zoo lange jaren ‘in de luren hebben laten leggen’, als zou wàt ook buiten zijn gewichtig Dichter-leven, zèlfs een wereld-oorlog, hem, den zelfgenoegzame, vermogen te schokken tot in het hart.

Te midden van die wilde stormen, die de menschheid uiteen rijten, blijft Albert Verwey het nuchter glas water, dat aan zijn eigen storm genoeg heeft.

‘*Gij meent dat ge alles kent*
Nu gij mij ziet.
Maar meer dan wat ik ben, is *mijn verschiet*.’

zoo zingt hij, vertrouwd met het denkbeeld, dat zij in hem het heelal plegen te zien, zijn vrienden toe; en vervolgt, van eigen beteekenis zoo muurvast als ooit overtuigd:

‘Meent ge, als mijn lichaam sterft,
Dat mijn gezang
Monden en harten derft
Daden eerlang?
Vormend leeft eeuwig voort mijn zang, *mijn drang*.’

Omtrent vrienden, die hem verlieten, peinst hij:

‘Slaan ze in verlangen en in weemoed ga
Mijn stadige glans, (van) uit levens ongena?...

Dan dicht hij weer, in diezelfde ‘Eenzelvige liederen’:

‘Klaag niet omdat ik vreemd en ver
Als woonde ik op een andere ster
Toezie bij 't schoon gebeuren.’

Totdat hij, op blz. 58, den toon vindt, den welvoldanen zalftoon der dominee-dichters van eertijds, dien men thands als den aan Verwey wel allermeest geëigenden herkent:

‘*Kom dan*, ik gader in mijn geest
U allen tot het hooge feest
Van de ingeschapen zede.
Er is één liefde, één vreugde, één wet
't Gemoed van menschen ingezet:
Boven de strijd de Vrede.’

En op de volgende blz., opgewekt en bemoedigend, ‘De Glimlach’:

Ziet ge wel, nu ik mij wendde,
Hoe ik glimlach als weleer?

Hoe IK glimlach! Wat mag er wel, in deze benarde tijden, in dit ‘zwaardjaar’, belangrijker zijn en heugelijker verlossing dan... de glimlach van Verwey?

Deze ergerlijke eigendunk en dit ergerlijk gebrek aan waarachtigen ernst - want zijn zoet-laffe vredestoon ergert nog heviger dan zijn dwaze zelfaanbidding -, zij verhinderen ons, veel waardeering te hebben voor overigens wel waardeerbare gedichten als ‘Volk en menschheid’, ‘Spinoza’ en ‘Gods Strophen’, in welk laatste de dichter de episoden van den oorlog en de strophen zijner verzen als werken Gods gelijkstelt. - Hoe wil men zich laten imponeeren door 't geen dan wat dieper en sonoorder klinkt, als men ziet hoe zelfs de slotreeks van den bundel, ‘Wapengang’, door een bijster willekeurig instantaneetje ‘Stervende Strijder’ weinig treffend voleind, nog weer van die ellendige puzzledichtseltjes bergt als ‘Verliefden’ en ‘De geroofde’, in al te onnoozele tegenstelling met het tragische Heden.

* * *

Welk een verschil, als wij, na de twee kille en verstijfde boekijnen van Verwey, de warm-doorwaaide bladeren van Scheltema's nieuwen bundel ‘Zingende Stemmen’ opslaan.

Dáár alles duistere verwrongenheid, individualistische geslotenheid, en eigenwaan, - hier...allerminst de levensvreugdige tonen van eertijds, maar bij de diepe zwaarmoedigheid van later dagen, een even diepe mildheid van openstaan voor de nooddruften en de hijgende hoop der gefolterde menschheid.

‘Zachte stemmen zingen door het leven
Stroomend over aller harten grond.’

Zoo heft het titel-gedicht ‘Zingende Stemmen’ aan, - en aldus neemt een verdere strophe dat beeld over:

> ‘En de beken aller harten glijden
> Samen tot één fonkelenden stroom,
> Stroom van schoonheid onder 's levens lijden,
> Aller stemmen dragend naar dien wijden
> Zee-gelijken en oneindgen droom.’

Totdat de slot-strophe ons den dichter toont als den begenadigde, die dezen onbewusten zang der menschheid in zijne zangen opvangen mag en openbaren:

> ‘Luisterend, met donker zachte oogen,
> Staan wie dichters heeten aan dien vliet:
> Droomend over menig beeld gebogen,
> Zingen zij, als 't ruischend riet bewogen -
> Zingen zij *uw vliedend levenslied*.’

Nooit, ook niet in zijn eigen zwaarlijvige ‘Grondslagen’ heeft Scheltema zoo zuiver en zoo overtuigend de roeping van den dichter tegenover zijn volk aangewezen, als in deze eenvoudige verzen; en nooit werd zóó duidelijk het contrast zichtbaar tusschen het star-egocentrisch wezen van den laatste der tachtigers en de zooveel dieper menschelijke, de immers klassieke opvatting van het dichterschap, door dezen meest van zijn levenstaak bewuste der jongeren beleden.

Welk een verluchting is het, en welk een genot, zoo'n bundeltje van Adama van Scheltema te doordwalen. Dat is alles kláár, dat spreekt u alles áán; het is of gijzelf een zeer gevoelig instrument wordt, dat de kunstenaar met zijn heldere en beheerschte kunst bespeelt. Het zijn onze eigen stemmingen, die wij herkennen; het is, in die doordringende ‘Ode aan de jeugd’, de zoete heftigheid onzer eigene jeugdgevoelens; het is onze eigene moedeloosheid en onze eigen eeuwigheids-droom; en het is onze eigene opstandigheid tegen de verdwazing van dezen oorlog.

Niet geeft hij, als Verwey, een paar tafereelen er van, met een eigenwijs preekje toe, - maar zijn ‘Te wapen’ is een storm van haat en een aanvalskreet ter komende revolutie. Ik kan hier, evenmin als die ‘Ode aan de Jeugd’, de

zeven negen-regelige strophen van ‘Te wapen’ gaan afschrijven; doch vergelijk alleen maar eens Verwey's boven aangehaald, zoetsappig en welgemutst ‘Kom dan, ik gader’ enz., ‘Boven de strijd de Vrede’, met de breeduit-vallende, zachte strophen van Scheltema's ‘Vrede’, dat op ‘Te wapen’ volgt:

‘Vrede, spreid gij uw zachte vleugels
Over de donkere aarde heen -
Over de moeden en de gewonden,
Over de duizenden die verzwonden,
Over al de snikkende monden,
Die verbleekt zijn van geween!

Vrede daal gij uit de lichte sferen,
Waarheen gij vluchttet voor deze wereldsmart,
Daal over hen, die u hebben verraden,
En over de dwazen, die op u smaadden,
En over de blinden, die om u baden,
Daal - daal gij weder in ons hart!

Opdat Uw liefde daar weder wone,
Opdat Uw liefde ons weer genas -
Liefde bove' onze ijdele wenschen,
Liefde over alle ijdele grenzen,
Liefde alleen van mensch tot menschen,
Die eindelijk leerden wat liefde was!’

Wat wij hier allereerst vernemen, dat is het zachte accent van - den ernst; niet den enkel verstandelijken ernst der saaien en gewichtigen, maar den ernst van een ontroerd en ootmoedig gemoed; den ernst, die ook het eigen leven doordringt en loutert.... En ik denk aan dien diep tot ieder van ons ingaanden slotregel van ‘Na een jaar’, welks laatste strophe aldus luidt:

‘Laten wij denken aan de groote tijden
Waaraan wij bouwen met ons klein bestaan;
Laten wij denke' aan 't doel waarheen zij leiden,
Al kunnen wij nog niet hun doel verstaan;
Laten wij denke' aan de uren der getijden,
Dat zij niet vruchteloos voorbij ons gaan -
Laten wij denke' aan wie ééns zullen vragen:
‘*Wat deedt* GIJ *toen*, *en wat hebt* GIJ *gedragen?*’

Indien dit in later dagen aan Adama van Scheltema gevraagd wordt, dan zal hij zonder schaamte op dit bundeltje mogen wijzen, al is dat lang niet uitsluitend, en zelfs niet grootendeels, aan den oorlog gewijd. Maar deze ‘Zingende Stemmen’ hebben ook volstrekt niet, als ‘Het Zwaardjaar’ met zijn martiale titels en ondertitels, deze pretentie. Ik denk zelfs, dat de dichter geen spijt zal hebben van den zoo'n beetje fantastisch mal-gaanden droom, die ‘Picturale Sotternije’ heet, of van het half schertsend half in ernst naar de zoete romantiek van weleer smachtende ‘Le retour des hirondelles’. Het wáárlijk ernstig doorleven van een tijd sluit een gezonden lach zoomin als de scherts en den glimlach uit, - die bijwijlen spelen mochten over dezen somberen en vooral moeden geest. De dichter zingt dien uit in deze verzen met een zachte oprechtheid, welke dezen te uitdrukkelijken naam niet eenmaal hebben mag. Die verzen en versjes klinken zóó vanzelfsprekend, dat wij vergeten, hoe persoonlijk ze eigenlijk zijn. En het is die natuurlijkheid als van een vallend blad in den herfst, die tot het meest troostelooze toe van deze gedichtjes, ik weet niet wat voor een troostrijken toon van berusting geeft.

Zoo iets gelatens heeft het stille, navrante ‘Nazomer’.

‘Vaag drijft door de open deur
De bleeke avondwind
Een bitter killen geur
Alsof de herfst begint.

Vaag, als een vallend blad,
Daalt door mijn leegen geest
Herinnering aan wat
Wel eenmaal is geweest.

't Is of mijn hart verstomt
En of ik stil verga,
't Is of de herfst al komt -
Hij komt weldra - weldra!’

En een nog weldadiger vroomheid zingt er in de volledige overgave van ‘Herfstbosch’:

‘De boomen zwijgen
En peinzen vaag,
Van al de twijgen
Drupt iets omlaag.

De zon is henen
Geen vogel fluit -
Zij zijn verdwenen,
Het lied is uit.

Alleen gelaten
Wacht alles stil -
Wacht het gelaten
Der wereld wil.'

Er zijn gedichten in dezen bundel, die persoonlijker zijn en met hun vaag-beweeglijker, zoekend rhythme mij vreemder ontroeren, gelijk het zeer bizondere 'Tusschen de jaloezieën door' en 'De uitdragers', die sluipende nachtwinden, die in en uit door zijn open raam iets wegdragen, iets onbestemds... en het is zijn jeugd! -; maar de bovenstaande liedjes zijn toch misschien nog beter, volkomener, in hun niet meer te overtreffen eenvoud.

Wat is dat dunne bundeltje rijk, als ik de kleine rij gedichten langs denk: 'Bij het vliedende levensbeeld', dat 'Nazomer' en 'Hersftbosch' evenaart in natuur-berusting; 'Het Eeuwig Lied', het fijne en wijde; en dan het frissche, wijze 'Meiregen', het brandende 'Oude Verven', het zilte 'Langs het getijde', het zwoel-zoete 'Buxusgeur'... om naast alle deze mooie, diepe dingen niet te vergeten: het rake 'Liedje voor den geestelijken middenstand'!

Eén gedicht heeft mij uitermate bevreemd: 'De Vrouwen'; want dat is: de stem van Henriette Roland Holst, op een dag dat zij...erg slecht bij stem is!

Het heeft mij vooral zoo bevreemd, omdat hij in zijn, ik zal maar zeggen: revolutionnaire poëzie, van oudsher over een zoo eigen stem mocht beschikken; en hebbe die stem nòch den vervoerenden hartstocht van Henriette Roland Holst, nòch de oer-natuurlijke forschheid van den echten volksdichter René de Clercq, - ook die bekende stem is meesleepend, die hier zingt, in de slotstrophe van 'Aan die komen':

'Gedenkt ons, die állen vochten,
Gedenkt ons áller bitteren strijd,
Gedenkt ons, die den weg voor u zochten
Gedenkt ons, die nog niet vinden mochten -
Gedenkt, gedenkt onzen blinden tijd!'

Toch, hoe breed deze cello-streek, - schooner, en nog meer volkomen zijn eigendom, lijkt zijn geluid mij, wanneer het slinkt tot dien heel stillen toon, die in geen liedje eenzamer zingt dan in de derde strophe van ‘Golven’, - en nergens geméénzamer tevens:

‘Golven, golven neemt mij mee,
Wiegt mij in uw eeuwig wezen
Laat mijn geest in u genezen
En mij deel zijn van uw zee!

Ging mijn hart in u te loor!
Werd het aan uw schoot herboren -
Mocht ik aan u toebehooren,
Als een droppel in uw koor!

Van mijn eigen ziel verzaad,
Van mijn eindigheid bevangen,
Gaat mijn eindeloos verlangen
Naar uw wezenloos gelaat.’

Moede van mijn menschelijkheid
Aan den einder dezer wereld,
Door uw waaiend schuim bedwereld
Bid ik om uw eeuwigheid.’

In deze dingen is Scheltema veel dieper dan ooit René de Clercq, en fijner zingend dan ooit Henriette Roland Holst mocht blijken. Het is - Bilderdijk, in sommige van diens wijsgeerige liederen.

Nochthands, - heet Adama van Scheltema, evenals De Clercq, een zuiver lyrisch dichter - de zijne is wel een gansch andere lyriek dan die van den onstuimigen Vlaming. Want zij is niet, als bij dezen, passie; maar zij is de bezonkene en daarna *gestyleerde passie* in de doorschijnende vormen van het lied.

Van zijne zingende gedichten is hij, aldus, eerder de schepper dan de zanger. En wie weet, of dit niet eene beduidenis heeft voor zijne toekomst.

CAREL SCHARTEN.

Binnenlandsch overzicht.

26 Sept. 1916.

Het ministerie van den volkswil heeft in de troonrede de binnenlandsche politiek met geen woord laten aanroeren, en is daarvoor door sommige - gelukkig niet de opmerkelijkste - organen der rechterzijde luid geprezen. Het ministerie, zeiden zij, is van de dwalingen zijns weegs teruggekomen; wierp het ons door de troonrede van 1915 in den politieken partijstrijd terug, thans erkent het, door zijn zwijgen, hoezeer het den Godsvrede toen bedreigd heeft.

In het eerste overzicht onder dit opschrift[1)] heb ik te kennen gegeven aan eenige schuld hoegenaamd, door het ministerie dat de Grondwetsherziening doorzetten wilde uit dien hoofde op zich geladen, niet te gelooven. De partijen bestaan nu eenmaal als de werktuigen van ons staatkundig leven en zijn als zoodanig niet, of nog niet, te vervangen. Al zouden idealisten het anders wenschen, zij bieden de primaire gevoelens, overtuigingen, stroomingen, hoe zij het noemen, waarvan zij de gezondmaking der staatkunde zeggen te verwachten, eer tot voorwerpen onzer nog meer dan half ongeloovige verbazing aan, dan dat zij toonen kunnen hoe die nieuwe agentia zullen ageeren; hoe, wanneer, in welke mate, door welke middelen zeer concrete stukken werk, waarvan de oplevering aan de orde is, door haar zullen worden aan kant gezet; - zij kunnen, in één woord, ons haar arbeidsprogram voor de zitting 1916-'17

1) *Gids* van Maart 1916.

niet voorleggen, noch doen oordeelen over de mate waarin zij zich tot het afwerken van een program, welk ook, reeds door arbeidsverdeeling en discipline in staat mogen hebben gesteld. Zoolang deze toestand voortduurt, blijven wij, ik zeg niet ons hoogste heil, maar het doen voortfunctioneeren onzer staatkundige machine, van het bestaande raderwerk verwachten.

Deze molen heeft zich zóó aan het malen gewend, dat hij er mede voortgaat onverschillig of men hem koren, kaf, dan wel niemendal te verwerken geeft. De eenige kans op het verkrijgen van meel is, hem althans te voorzien van koren, want een andere molen is er niet. Zijn vervaarlijk en eentonig geklapper kan worden geduld, zoolang de overtuiging bestaat dat hij ten minste eenig product opleveren kan voor den bakoven. Wanhopig eerst wordt de zaak, wanneer het krijgertje spelen van zijn wieken niets anders zou beduiden, dan dat men ze nu eenmaal aan den wind van staatkundige hartstochten te vang gesteld heeft, en deze blijft waaien.

Er zijn omstandigheden denkbaar, waarin eene Kamer tot het inzicht kan worden gebracht, dat het landsbelang vordert zooveel mogelijk met zich te laten sollen; de vormen tot het totstandkomen der wet - ook der noodwet - voorgeschreven, zooveel mogelijk te laten ontzielen; van de fictie dat de wet gegeven wordt in overleg met haar, de werkelijkheid zoo ver mogelijk verwijderd te doen blijven. Zulke omstandigheden zijn niet alleen denkbaar, zij hebben in Augustus '14 in heel Europa bestaan; ook in Nederland. Zoolang zij voortduren nemen Kamers er genoegen mede, tot geen anderen dan dien nu eenmaal onvermijdelijken schijn-arbeid te worden bijeengeroepen. Maar zij duurden in Nederland gedurende het vervolg der zitting 1914-'15 en gedurende die van 1915-'16 *niet* voort. De toestand werd zóó, dat de Kamer nuttig werk *kon* verrichten, hetgeen zeggen wil (want andere levende organen kent zij niet) dat de partijen in haar midden nuttig werk konden verrichten. Liet men haar bijeenblijven op den gewonen voet, doch zonder haar voor te werpen wat waard was vermalen te worden, ons staatkundig leven zou er geen zier gezonder, het zou er doodziek van geworden zijn, en aan een afzichtelijke ziekte. De teekenen daarvan waren, tegen het einde der

eerste zitting gedurende den oorlog, overtalrijk geworden en van een angstwekkende duidelijkheid. Het Kamerbedrijf ging gelijken op een Jan Klaassen-spul, opgevoerd in een vergeten hoekje van een Europa dat trilde van schokken en kromp van leed; - eene vertooning, van wier thans makabare potsierlijkheid elk weldenkende den blik, den geest, het hart met walging afkeerde. Onze regeering heeft toen gevoeld: zóó niet langer, en zij heeft naar dit gevoel gehandeld; voorziende zeker, maar minachtende het straatverwijt, dat zij 'het bestand' breken ging; - het bestand, bestemd geweest voor exceptioneele oogenblikken, die blijkens het gedrag der partijen zelve lang voorbij waren, en dat thans dekmantel dreigde te worden voor politieke oorlogswinstbejagers.

Wil dit nu zeggen dat, in hoogeren zin dan het zwijgen over alles wat verdeelt, er geen bestand voort te duren had? dat men het allergewichtigste wat over Nederlands binnenlandsche toekomst te beslissen viel, aan beduimeling door ongewasschen handen gerust kon overlaten? dat het Nederlandsche parlement in alles zijn ouden weg mocht gaan, als ware er geen oorlog over de wereld gekomen?

Neen! het wilde dit alles niet zeggen. Het wilde zeggen dat men genoeg vertrouwen had in het Nederlandsche volk, zijn plichtsgevoel, zijn politieken zin, om te verwachten dat al zijn partijen haren wil en hare taktiek op de hoogte zouden weten te heffen van wat het oogenblik vereischte; dat zij zich geprikkeld zouden voelen tot groot werk voor groote tijden.

Is dit vertrouwen tot dusver beschaamd?

Er zijn er die gevreesd hebben in Treub's val het bewijs te moeten zien dat men zich wederom, als zooveel malen te voren, in de zedelijke waarde der Tweede Kamer zag teleurgesteld. Wij hebben in die meening niet gedeeld; eer gemeend dat het de minister was, in wien men zich bedrogen had gevonden. Wij hebben gemeend te moeten zeggen: nog is de zaak van ons parlement, die van onze historische staatspartijen, niet verloren!

Maar nu - ja, nu gaat het er om. Dank zij onderscheiden oorzaken: het beleid van den premier, de ruimzichtigheid van onderscheiden staatslieden, het onder het felle licht van het heden verkleuren van oude partijvaandels, de versterking

der nationale idee onder den druk van het nationale gevaar, liggen oplossingen onder het bereik, aan wier mogelijkheid de gewone partijman van vier, vijf jaar geleden niet geloofde; oplossingen, geenszins strijdende tegen, juist zich vlijend aan de idee van *bestand;* oplossingen, die ons in staat zullen stellen de bange toekomst in te gaan als een volgroeider, een krachtiger, een minderverdeeld, een tot de taak, die ons gesteld zal worden door de realiteiten van morgen, beter toegerust volk; die ketenen slaken zullen waaraan wij veel dood gewicht, ons door het verleden aangehangen, te lang hebben moeten voortsleepen. Bij den gang, dien wij zullen moeten nemen in de wereld, bij de lengte van adem, die wij zullen behoeven, is het misdaad ons bezwaard te laten met wat geen voedend brood meer is, doch zijn versteening werd.

De tijden zijn er niet meer naar, dat wij over kwestiën als de kiesrechtregeling drie ministeries mogen verslijten, over de schoolkwestie vijf, over het volksverzekeringsvraagstuk zeven. Dit zou een volk mogen doen, dat onderwijl zijn weerkracht, zijn financiën, zijn welvaartspolitiek in te richten zal hebben naar vereisch van omstandigheden, die nog niet te beschrijven zijn, maar waarvan ieder gevoelt dat zij van die vóór 1914 zeer wezenlijk zullen verschillen; - en dat tevens voor de taak zal staan, Indië te leiden op een oogenblik dat die leiding vermoedelijk meer zorg zal gaan vergen dan ooit?

Wij noemden daar het volksverzekeringswezen. De regeering, noch hare eigen krachten, noch die der Kamer willende overschatten, heeft blijkbaar alle denkbeeld opgegeven, dat het mogelijk zou zijn ook dit op blijvenden voet te doen regelen in dezelfde wetgevende periode, die kiesrecht- en onderwijsvraagstuk voor haar rekening ziet gebracht; zij buigt zich daarmede voor eene noodzakelijkheid, wier miskenning de groote oorzaak is geweest van Treub's val. Niet in het smeden van ontwerpen alleen of bovenal, in het doorzetten er van toont zich het genie van den staatsman, en hij zet niet door dan wat hoog genoeg is om te verheffen wie er naar reiken zal, doch niet zóó hoog of men *kan* er aan reiken. Definitieve regeling der volksverzekering nu grijpt te zeer in op de definitieve regeling der financiën, dan dat men haar staande den oorlog ondernemen kan; - immers deze laatste zelf (dit is wat Treub voorbijzag) is staande den

oorlog ijdel. Hij had getoond een goed minister van financiën in oorlogscrisistijd te kunnen zijn, en tot den vrede niet meer moeten willen wezen dan dat. Doch de Grondwetsherziening voor kiesrecht en onderwijs *kan* gelukken. In de tijdsomstandigheden is niets om haar voorbarig, alles om haar opportuun te doen achten. Of wil men dat na den vrede de gansche liturgie zal moeten worden overgezongen, van het *Introite* van installatieredenen van staatscommissiën af, tot het *missa est* van eindverslagen toe? Met, onderwijl, de beurtzangen van eenige, van vele, en van andere leden?

Wij hebben beter verwachting. Het kan; immers het moet, als wij er niet, door eigen zorgeloosheid, slechter aan toe zullen zijn dan de oorlog met zijn gevolgen, waaraan wij niets veranderen kunnen, ons laten zal. Wij hebben van het lot tijd gekregen onzen staatkundigen toestand te verbeteren, ons te sterken voor de moeilijke toekomst die wij te gemoet gaan; een tijd die anderen wonden slaat, waaruit hun hartebloed gutst in klaaglijken val, - en wij zouden dien niet gebruiken? Wij zouden gaan kibbelen over burgemeestersbenoemingen en vechten voor buurtspoorwegen, in 1916 - '17? Het zij verre. Het *is* verre.

Vooraf, om de stemming er in te brengen niet ongeschikt, het ontwerp op den Kolonialen Raad. Dat het Djambi-incident niet zenuwachtig make, en de groote ontwikkelingslijn uit het oog doe verliezen. Het Indië, waaraan men rechten gaat geven, is niet die uithoek, vervuild door onze eigen schuld (het gewest had, bij wat minder pedanterie, wat vlotter zakenbehandeling onzerzijds, lang in volle exploitatie kunnen zijn, en de tijd is lang aangebroken, dat meng een stuk van Indië meer straffeloos aan toevallen overlaten kan: evenzooweinig als men, in een druk geworden stad, de minste steeg zou kunnen laten zonder straatverlichting): het is het Indië dat, te treffend juister tijd, gezegd heeft plichten te willen aanvaarden nu het rechten vordert. ‘De Regeering zal niet nalaten te doen wat gedaan kan worden ter versterking der levende strijdkrachten in Nederlandsch-Indië.’ Wat gedaan kan worden is niet het ontwerp tot wijziging van art. 113. Regeeringsreglement ingediend bij Koninklijke

boodschap van 12 Augustus 1916 alleen, al is dat ontwerp het noodzakelijk eerste begin, waarop daden zullen moeten volgen. Moge het spoedig worden afgedaan en daarmede verzekerd zijn, dat aan alle Nederlandsche onderdanen daarginds de plicht tot handhaving van het Nederlandsch gezag - een plicht waarom zij vragen! - inderdaad kunne worden opgelegd. 'Het ligt in de bedoeling', zegt de minister van koloniën, 'zoo spoedig mogelijk tot de invoering van den dienstplicht van alle groepen van onderdanen over te gaan'. Zoo spoedig mogelijk blijke - spoedig; zóó spoedig als eene grondige voorbereiding toelaat, die thans nog slechts voor de invoering van den dienstplicht van Europeanen heeft plaats gehad, zoodat vóór alles deze is te verwachten. Doch de dienstplicht der inlanders zal, de regeering gevoelt het en zegt het, moeten volgen. Zonder dien, en zonder daaraan geëvenredigde rechten der onderdanen, bestaat geen staatswezen meer, onder de tropen zoo min als in Europa. En van een Staatswezen is het dat Nederland daar de patroon heeft te zijn, of - er niet te zijn.

C.

Buitenlandsch overzicht.

26 Sept. 1916.

De courant van hedenavond zegt terecht, dat de berichten die zij inhoudt van het Westelijk front, doen vragen of de Engelschen en Franschen daar niet tegen de achterhoede vechten van een leger dat bezig is nieuwe stellingen in te richten en daarheen zijn artillerie reeds heeft vervoerd? In de Engelsche en Fransche berichten van de laatste dagen trof de mededeeling dat de Duitschers het geweldig vuur zoo zwak beantwoordden; en thans melden de geallieerden een (vergelijkenderwijs) belangrijke terreinwinst, doch geen vermeestering van geschut.

Het zou niet vreemd zijn zoo de Duitschers hun Westelijk front gingen inkorten. De hoofdzaak voor hen is, dat het niet doorbroken worde. De beide uiteinden zijn zeer vast in hunne handen en werden tot dusver niet wezenlijk bedreigd. Hoe strakker nu de frontlijn tusschen Nieuwpoort en Mulhuizen, hoe minder volk zij tot haar bezetting vereischt. Een strategisch offensief (en de daartoe noodige troepenconcentratie) hebben zij op hun Westelijk front niet meer voor; vermoedelijk op het Oostelijk wèl, en daartoe is het noodig, troepen van het Westen naar het Oosten te kunnen overbrengen; althans, zooveel mogelijk van wat nog beschikbaar komt voor het Oosten te kunnen bestemmen. Een korter Westelijk front eischt minder aanvulling van geleden verliezen dan het lange, en kan, tegen den aanval der Engelschen en Franschen, verhoogde weerkracht hebben doordat het sneller, en op meer plaatsen tegelijk, van het

noodige kan worden bediend. De Duitschers kunnen *hun* nieuw binnenfront, met de duizenderlei inrichtingen, waarvan het voorzien moet zijn, ongehinderd voltooien, terwijl de geallieerden daartoe een gebied zullen moeten gebruiken waar, voor zoover het tot dusver in de vuurlinie gelegen heeft, geen steen op den ander gebleven is, en voor zoover het nog verder oostelijk gelegen mag zijn, Duitschland thans nog de vrije hand heeft tot alle verwoesting van bruggen en wegen die het tot zijn doel bevorderlijk keuren zal.

Waartoe is Falkenhayn door Hindenburg vervangen? Toch zeker niet om hetzelfde te doen als hij. Van Falkenhayn is het plan tegen Verdun. Beteekent Hindenburg's benoeming niet, dat men het Westen enkel nog verdedigen, zich daarentegen met volle kracht, en met de hoop op de mogelijkheid van een strategisch offensief, tegen de Russen werpen zal? Er is daar een strategisch offensief aan te wijzen, dat zeer verlokken moet juist na de oorlogsverklaring van Roemenië: het offensief dat de gevaren, uit Roemenië's inval in Zevenburgen ontstaan, opheffen kan. Het is tweeledig. Nog is wellicht te voorkomen, dat, in en om de Boekowina, het Russisch front met het Roemeensche tot een ijzeren muur samengroeie; nog is te voorkomen dat hetzelfde geschiede met de Russo-Roemeniërs op den Balkan en het front van Sarrail, en dus de verbinding met Konstantinopel verbroken worde. Met bewondering voor een militair inzicht en eene slagvaardigheid als zij ook thans weer door Duitschland werden ten toon gespreid, heeft de wereld aanschouwd hoe snel na Roemenië's zet de rake tegenzet kwam: de Duitsch-Bulgaarsche inval in de Dobroedsja. Rusland, dat al maanden lang heette klaar te staan aan den Donau, was *niet* klaar: immers niet in voldoende mate, en de inval in een gebied, zoo gevaarlijk dicht bij Boekarest gelegen, zal den Roemeniërs een zeer pijnlijk oogenblik hebben bezorgd. Dat Duitschland van zijn onderneming heel veel verwachtte, blijkt uit 's Keizers telegram aan zijne gemalin, toen de eerste voordeelen bekend werden, en waarvan de toon thans wel in stilte bejammerd worden zal, want - de verwachtingen, reeds zoo stellig uitgesproken, zijn beschaamd geworden. Roemenië heeft zich *niet* van de wijs laten brengen uit vrees voor zijn hoofdstad; het heeft zijn inval in Zevenburgen krachtig doorgezet, en onderwijl

blijken de Russen, al zijn zij dan veel te laat geweest voor den beloofden vuistslag op het gelaat van Bulgarije, die de onderneming hunner bondgenoten tegen Oostenrijk tot een gevaarlooze maken moest, toch bijtijds gekomen om den inval in de Droboedsja spoedig tot staan te brengen. Tegelijk is het offensief van Sarrail eene werkelijkheid geworden, hoewel tot dusver bij lange na niet eene zóó verschrikkelijke dat Bulgarije alleen nog aan het behoud van Macedonië zou moeten denken, en zich ijlings van de Roemeensche grens terugtrekken.

Heeft dus tot dusver de Duitsche beweging tegen de Dobroedsja niet meer vermocht dan Bulgarije op een kritiek oogenblik op de been te houden (een voor de Balkanzaken en voor den oorlog in zijn geheel zeer gewichtig resultaat overigens), en dus Oostenrijk niet aanstonds van zijn nieuwen bespringer kunnen ontslaan, tegen het Galicisch-Wolhynisch front is het strategisch offensief eigenlijk nog niet begonnen, al maakt het den indruk dat Hindenburg er naar tast. De tegenstand tegen de opdringende Russen op dat belangrijk deel van het groote Oostelijk front is sedert zijn benoeming merkbaar krachtiger geworden; niet alleen dat hun voortschuiven sterk verlangzaamd is, maar op meer dan ééne plaats moesten zij, althans tijdelijk, terug.

Nog houdt Oostenrijk stand. Van Zevenburgen is nog niet meer dan een buitenste grensstrook (al liggen daar bevolkte steden in) door den vijand bezet. Tegen Italië schijnt het zich aan de Wippach te kunnen handhaven, althans vooralsnog. Van Lemberg weet de Duitsche bondgenoot tot dusver den vijand met gelijk succes af te slaan als van zijn eigen Kowel. Zal die bondgenoot nog meer vermogen? Zal hij, in den korten tijd die nog rest eer het klimaat daar alle groote offensief ondoenlijk maakt, Rusland zelf een krachtigen stoot kunnen toebrengen? De naaste toekomst moet het leeren. Maar Rusland - hoe zou het nog op de knieën te krijgen zijn ook door den hevigsten bons tegen zijn reuzenlijf? Het zal een oogenblik moeten ademhalen wellicht. Dat oogenblik kan - voor alles gelden daar andere maten - een winter zijn. Maar in de lente zal de reus wederkomen...

En de Engelschen en Franschen onderwijl? Zij hebben sedert het begin van hun optreden aan de Somme nog

nimmer een succes behaald dat kon worden ontwikkeld zelfs tot het eerste begin eener omvattingsbeweging (dit woord natuurlijk in strategischen zin bedoeld; niet in plaatselijken: of aanstonds Combles wordt genomen, verandert aan dit oordeel niets). Hun aanval is, in wezen, een ontlastingsoffensief gebleven voor Verdun en voor de Russen. De bewegende kracht ging van de Russen uit, doch zij heeft niet tot het doel: de beëindiging van den oorlog vóór den winter van '16 op '17, kunnen leiden. Zij is, hoe ijverig naar het schijnt ieder of ten naastebij ieder zich ook alom heeft ingespannen, onvoldoende ondersteund èn door de bondgenooten in het Westen èn door die in het Zuiden. Zoo noch Engeland, noch Frankrijk, noch Italië, noch de verscheidenheid van troepen onder Sarrail meer vermogen dan zij gedaan hebben; met andere woorden: zoo zij nergens op hun beurt door kunnen breken als de Russen het deden in Wolhynië, komt deze oorlog niet door strategische manoeuvres tegen de centralen aan een eind. Dat omgekeerd dezen nog overwinnen zullen, zooals zij het zich hebben voorgesteld: door er één tot vrede te noodzaken, waarop anderen zullen hebben te volgen, schijnt evenzeer uitgesloten. Het eind dus - uitputting en bezinning?

Het is nu al zoo ver, dat, in de oorlogskroniekjes, die Franschen en Duitschers de neutralen thuis zenden, over niets zoozeer gekibbeld wordt als over de vraag wie, in gelijk tijdsverloop, minder hectaren veroverd heeft: de Duitschers voor Verdun of de Franschen voor Péronne. Zal men eerlang eens narekenen, op hoeveel bloeds en op hoeveel schats niet elke morgen, maar elke duim gronds daar is komen te staan? De belachelijke kleinheid van het gewonnen oppervlak kan noch de een, noch de ander verborgen houden; de reusachtigheid der geleden verliezen zal men niet willen bekennen. Het zij zoo. Men bazuine het gevonden getal niet uit; men spelle het zichzelven maar voor, in bleeke verschrikking...

Wenizelos is nu eindelijk tot een actie overgegaan, waartoe de vingers hem lang moeten hebben gejeukt. Inderdaad was Griekenland op den weg naar zelfmoord. Niemand laat straffeloos over zich heen loopen; veilheid voor den een

lokt de smaad uit van den ander. Wat zal hij behouden die zichzelven verloren heeft? Het Grooter Griekenland dat Wenizelos aan het kleine schonk, neemt hem terug en zal onder zijn leiding, en onder begunstiging der geallieerden, met het kleine worstelen en trachten het te overwinnen. Een Griekenland dat thans geen keus zou weten te doen laat zich òf door Italië de lucht afknijpen zoo de geallieerden, òf tot de voor dit volk ondragelijke rol van voetveeg van Turken en Bulgaren vernederen zoo de centralen op den Balkan aan het langste eind trekken. Voor de troosteloosheid van beiderlei toekomst is Griekenland te levend en te goed.

De Nederlandsche regeering, nog heuglijker, de zaak van het toekomstrecht, hebben één bescheiden succes te boeken: het *Tubantia*-geschil zal, na den oorlog, aan onderzoek en uitspraak eener internationale commissie worden onderworpen. Duitschland heeft zijn besluit herzien.

Een voldoening voor onzen minister van buitenlandsche zaken, die niet voor de barschheid van aanvankelijken onwil zwichtte; - een voldoening ook voor wie de Nederlandsche regeering hebben toegeroepen dat zij vol te houden had, want dat in deze zaak de ziel van het volk met haar was.

En de *Palembang?* Moet, mag die worden afgeschreven?

C.

Bibliographie.

Dr. J. Prinsen J. Lzn. Handboek tot de Nederlandsche letterkundige Geschiedenis. 's-Gravenhage 1916. Nijhoff.

Ook hier, als bij vele andere levensverschijnselen, is het konstateeren van den ontzaglijken vooruitgang in ééne eeuw tijds een bijzonder genot. Want wie zal ontkennen dat er tusschen de *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde*, welke Jeronimo de Vries in 1808-'10 uitgaf, en dit *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige Geschiedenis* van Dr. Prinsen een tijd ligt van belangrijken groei tot wijder begrip en schoonheids-inzicht; en dat het tweede werk een zuivering, verfijning, verscherping van gevoels-waarneming, een vast-worden van overtuiging vertegenwoordigt naast de onzekere doch tevens beminnelijke en waardeerbare poging van het eerste! Bakhuizen van den Brink, Potgieter, Huet gaven sinds dat vage tasten van De Vries en van anderen hunne, bij den een grondiger, bij den ander luchtiger beschouwingen over enkele perioden onzer letterkunde; Jonckbloet en Kalff schreven hun volumineuze ononderbroken historiën. En in die jaren zuiverde de litteratuur zelve zich van dorre retorika en zinloozen opsmuk; de revolutie van '85 tot '90 deed jonge ideeën van ver buiten de geestelijke en stoffelijke grenzen aanwaaien over het kleine polderland, dat mee ging leven in Europa en in de wereld.

Het boek van den Heer Prinsen, uitgegeven van 1914 tot '16, is dan ook geen wonder-verschijning, doch in waarheid een natuurlijk produkt van den nieuweren tijd, het werk van een die willig en gevoelig de frissche stroomingen inademt en zijn geest er mee voedt. Na de ijverige détail-onderzoekingen van de talrijke wetenschappelijke arbeiders en arbeidsters in de ruischende en bloeiende gaarde onzer litteraire kunst, durft Dr. Prinsen een samenvatting van hun arbeid te geven, durft hij de bosschages te aanschouwen van een heuvel, zonder echter de sierlijkheid, de krachtige schoonheid der afzonderlijke boomen en gewassen

uit het oog en het hart te verliezen. En hij aanschouwt met bewondering, met vreugde, met een gebaar van onverholen afkeer soms ook; kortom, hij katalogiseert niet in koele onverschilligheid, hij plaatst niet naast elkander met een enkel vriendelijk of afkeurend woord, maar hij oordeelt in soms wel-overwogen, soms geestdriftig-studentikooze termen; vaak ook verklaart hij met logische beredeneering den opgroei, den bloei, het verwelken en afsterven der litteraire verschijnselen. Zijn oordeel is het thans wel algemeen geldende, zooals zich dit gevormd heeft, langzaam door de jaren heen, vooral in het laatste dertigtal. Het is en blijft echter, bij zijn algemeenheid, een persoonlijk oordeel, niet een dogmatisch, dat getoetst zou kunnen worden aan een ethische wet van eeuwige waarde; en toch ook weer niet een persoonlijk oordeel, dat uit plotselinge lyrische en dus wellicht snel veranderlijke inspiratie ontspringt, maar een, dat de waarde en de kracht heeft van zijn langzaam-gegroeide algemeenheid. Met hetgeen de Heer Prinsen bijvoorbeeld over Cats zegt zal de meerderheid der ontwikkelde Nederlanders van thans, die terugschrikken voor Busken Huet's vroegste, vernietigend oordeel, het eerder eens zijn dan met de meening van Jer^{o}. de Vries, welke aan een in jaren niet geluchte oude mangelkamer herinnert. Dr. Prinsen is trouwens zeer bezadigd: hij waardeert als hij maar eenigszins kan, al erkent hij ook ten slotte dat het hem nimmer is gelukt ‘de stille, vreugdevolle aandoening van zuivere schoonheid’ bij Cats te vinden (blz. 335). Jer^{o}. de Vries (I bl. 108) zeide echter: ‘Geen onzer Dichteren is zoo miskend, als Cats. “Zo iemand,” schreef de schrandere Van Effen in den jare 1732, “met lof van 's mans werken durft spreken, men ziet hem, alsof hij uit de andere wereld kwam, en het hem in de herssenen scheelde. Bij de meesten onzer Rijmers is er zo weinig onderscheid tusschen Cats en Jan van Gijzen, dat het bijkans de moeite niet waard is daarvan te spreken.” Waar zulk een dwaas oordeel destijds aan te wijten geweest zij, is niet moeijelijk na te gaan: aan de waanwijsheid der zoogenaamde Vernuften dier tijden...’

In het korte bestek van een Handboek de stroomingen van geestelijk leven voor de verbeelding van den lezer heen te doen gaan, is geen geringe kunst. Dr. Prinsen is hierin uitnemend geslaagd. In heldere aangenaam-geschreven volzinnen, waar nu en dan een onzuiverheid van stijl[1)] of versleten retorisch beeld

1) Een onzuiverheid van uitdrukking zit o.a. ook in den titel: ‘*Handboek tot de Ned. letterk. Gesch.*,’ terwijl bedoeld wordt: ‘*Handboek tot de kennis v.d.G.d. Ned. l.*’ of ‘*Handboek v.d.G.d.N.l.*’

den lezer even opschrikt, vertelt hij onvermoeid en schroomt niet de oude tijden desnoods met den allerjongsten te vergelijken. Dit geeft aan zijn verhaal een levendigheid en aktualiteit, welke men wel eens noode mist in de streng wetenschappelijke zwaardere litteratuur-geschiedenissen. Toch is dit boeiende werk met wetenschappelijke nauwgezetheid overdacht en neergeschreven, wat trouwens ieder, die Dr. Prinsen's grondige studies te dezer plaatse kent, van hem verwachtte. En uitgebreide litteratuuropgaven komen den weetgierigen lezer telkens inlichten.

Stevig zijn de lijnen, die de schrijver trekt, wijd en breed de panorama's die hij ons toont. Hij kent de geestelijke streken, waar hij met zijn Inleiding zijn publiek oriënteert, volkomen, en weet in enkele bladzijden de hoofdtrekken der middeleeuwsche maatschappij te teekenen. Zijn toon, steeds levendig, en vooral geheel in stijl wanneer de 17de eeuwsche kluchten, in 't algemeen de eenigszins luchtiger volksuitingen besproken worden, klinkt een enkele maal ál te huiselijk. Over den Franschen ridderroman in de Nederlanden vangt hij aldus aan: ‘Er moet vraag naar het artikel geweest zijn hier.’ Later ‘sputtert’ Maerlant tegen de Fransche fabelen, en de middeleeuwsche burger ‘moet zich innig één gevoeld hebben met Reinaert en in het diepst van zijn ziel zal hij machtig graag net als hij zoo oerleuk het wereldlijk en geestelijk gezag een loer hebben gedraaid.’ - Het is joviaal gezegd; en misschien zal menigeen juist in dergelijke ongegêneerdheden het ‘frissche’ van Dr. Prinsen's boek zien; er bestaat echter ook een opvatting, die bij het bespreken van tijdperken en werken van grooten stijl aan een andere terminologie dan die van een hoofdakte-les de voorkeur geeft.

Onjuist schijnt het mij dat Dr. Prinsen zich uitdrukt, waar hij, over ‘De Burgerlijke Kunst’ beginnend, zegt (bl. 62): ‘ik wil dien naam wel gebruiken, als men kans ziet hem vrij te houden van de bijgedachte, die thans het woord burgerlijk in tegenstelling met socialistisch gekregen heeft...’ - Burgerlijk is geen *tegenstelling* met socialistisch; het duidt alles aan wat samenhangt met den maatschappij-vorm, die gevolgd is op den feodalen, en die zelf waarschijnlijk zal gevolgd worden door den socialistischen. Wanneer dus Dr. Prinsen spreekt van de ‘burgerlijke’ kunst der Middeleeuwen en Dr. H. Gorter van de ‘burgerlijke’ kunst der Tachtigers, dan bedoelen beiden de kunst der burgerij, van den z.g. derden stand, de kunst die de verzinnelijking is der gevoels- en gedachten-sfeer, wortelend in de ekonomische organisatie die met het verval van het feodale stelsel en de opkomst der steden begint en thans, tijdens den

wereld-oorlog zelfs vrij snel, in socialistischen zin aanvangt te veranderen. Zoo dunkt het mij ook oppervlakkig, en in dit litteratuur-handboek tamelijk-overbodig, naar aanleiding van Maerlant nog een oudbakken benauwdheid neer te schrijven als de volgende: 'De communistische staat zal wel altijd een ideaal blijven, en als hij bestaan kon, onbewoonbaar blijken van dorre saaiheid.' - Vooreerst was het moderne begrip van kommunisme, van gemeenschappelijk bezit der groote produktie-*middelen* - en waarom zou de wereld daar saaier door worden? - geheel vreemd aan Maerlant's tijd, en vervolgens praat of denkt geen enkel wetenschappelijk socialist meer over ideaal-staten of utopieën! Zulke vluchtige ontboezemingen, bij een mondelinge les eenigszins te verontschuldigen en spoedig vergeten, zijn misplaatst in dit voortreffelijk Handboek.

Want voortreffelijk blijft het aldoor: in zijn behandeling van de litteratuur uit het feodale tijdperk (de Ridderpoëzie), van de burgerij (de Burgerlijke Kunst), van het Wereldlijk Lied en de Geestelijke Poëzie. Zeer fraai zijn de bladzijden over Hadewych en Ruusbroec, vooral die over den laatste (bl. 122 vv.). Nu en dan treffen, in enkele korte uitspraken, waarheden die wel eens vergeten zijn: 'Er is een mystiek der gedachten en een mystiek van het gevoel' (bl. 122); 'De Middeleeuwen hebben de Oudheid gekend' (bl. 173); 'Er bestaat meer overeenkomst tusschen den toren der Nieuwe of St. Anna-kerk te Haarlem (1613) en een gedicht van Vondel uit zijn eerste periode dan men oppervlakkig denken zou' (bl. 192); 'In onze Nederlanden is heel de geestelijke kultuur van den Roman d'Enéas af Romaansch geweest' (bl. 192). Doch zonderling doet het opeens weer aan, bij de bespreking van het Humanisme enkele woorden van Pierson als juist te zien geprezen (nl.: 'De omwenteling, die de menschelijke geest bezig is te ondergaan, is het werk der philologie, zij is de groote revolutionnair', bl. 176) - terwijl een tiental bladzijden verder Dr. Prinsen zich toch niet blind toont voor den machtigen invloed der ekonomische toestanden op het geestesleven. Waarom dan in de filologie, die slechts ééne der vele uitingen is, en niet dieper, in technische en ekonomische veranderingen 'den grooten revolutionnair' gezocht! - Dit neemt echter niet weg, dat het hoofdstuk over *Renaissance en Humanisme in Nederland*, met zijn belangrijke paragraaf over Van der Noot, Van Mander en Van Hout, weder voortreffelijk is.

In *Zoekers van Schoonheid* (Hooft, Bredero, Vondel) en *Zoekers van nutte leering* (Cats, Huygens, Heemskerk) groepeert Dr. Prinsen de dichters van den bloeitijd der 17de eeuw; en vooral bij Bredero weet hij welsprekende bladzijden te schrijven over

den rijkdom van het overal opbloeiende leven van den dag en de uiting daarvan in de kunst: het realisme. Wijd is zijn blik dan over de tijden heen, als hij zegt (bl. 271): ‘En toch, ruimte alleen ontbreekt ons om diezelfde liefde voor de dagelijksche realiteit uitvoerig bij Vondel aan te wijzen; daartoe behoeft men niet uitsluitend naar eenige hekeldichten te grijpen; neem zelfs de tweede helft van zijn Adam in ballingschap, de verhouding tusschen den eersten man en eerste vrouw na den val, is er noemenswaarde afstand van daar tot den realistischen psychologischen roman van onzen tijd? Hier werd de realiteit van den dag de realiteit der eeuwen’. - Het is wat slordig neergeschreven, maar goed gezien.

En juist zulke opmerkingen geven een sterk-persoonlijk geluid aan dit boek. Ik zou niet weten te zeggen waar dit persoonlijk geluid niet klinkt. Die hoofdstukken *Volkskunst*, *Daling en Klimming*, *De maatschappelijke toestand in de 18de eeuw*, leven alle door hun opgewekten verteltrant. En dan komt de nieuwe Renaissance in Nederland, de invloed van Lessing en die van Rousseau, dan komt ook Bilderdijk ter sprake en eindelijk de 19de eeuw, waaraan weer een overzicht van den maatschappelijken toestand voorafgaat. Dit hoofdstuk echter is, na de degelijker beschouwingen van *Renaissance en Humanisme*, dat 14 bladzijden, na *De moderne Maatschappij en de Kunst*, dat 10 bladzijden, na Bilderdijk, die alleen er niet minder dan 19 krijgt, en vóór *De nieuwe phase in de tweede Renaissance*, die weer 10 bladzijden beslaat, - dat hoofdstuk is, meen ik, met zijn 7 bladzijden er toch wel wat heel oppervlakkig afgekomen. *De maatschappelijke toestand in de Achttiende eeuw* krijgt er 6, wat mij in geen goede verhouding tot het enorm belang der 19de eeuw toeschijnt. Welk een prachtige gelegenheid had de schrijver hier, om de dichterlijke gewassen te doen zien in hun verband met den ekonomischen bodem die hen voedde. Uit Gorter's artikelen (*Kritiek op de Litteraire beweging van* 1880 *in Holland*) in ‘De Nieuwe Tijd’ van 1897/98, die hij even in een noot memoreert, had hij nog wel iets kunnen leeren! En zeker had hij dan niet die goedig slappe ontboezeming neergeschreven, al even arm aan geloof in de onverwoestbare kracht van het menschelijk hart als de hierboven geciteerde over het kommunisme: ‘In alle partijen heeft het socialisme zijn invloed doen gevoelen, het socialisme, strijdend tegen het despotisme van het kapitaal, dat, sedert de menschheid zich grootendeels aan het despotisme van kerk en vorst heeft ontworsteld, steeds meer in volle zwaarte op haar drukt. Laten we hopen, dat bij dien strijd het individualisme, waarvan altijd toch weer de groote energieke stuw-

kracht moet uitgaan, niet te zeer in verdrukking komt' (bl. 529).

Wanneer echter de litteratuur zelve opnieuw aan de beurt is, raakt ook Dr. Prinsen weer op dreef. De halfheid van een De Génestet wordt fijntjes gekarakteriseerd, door het wijzen op de gepassioneerde regels die de Hollandsche predikant in zijn vertaling van Heine's 'Schlachtfeld bei Hastings' wegliet. Aan de auteurs van den Historischen Roman, aan Potgieter, Bakhuizen, Huet, Multatuli wordt de juiste plaats in het geestesleven der 19de eeuw in Nederland aangewezen. En dan nadert het tijdperk, dat, al wandelen de groote figuren ervan nog onder ons rond, toch reeds historie geworden is, daar van die leiders en medearbeiders er enkelen na de onstuimige kracht hunner jeugdovertuiging zijn gaan zwijgen, anderen de oude formules hebben verloochend, sommigen zich tot nieuwe idealen hebben gewend, en slechts weinigen bleven voortwerken in de vroegere frischheid. De revolutionnaire, zuiverende taak van De Nieuwe Gids is afgedaan; een stormvlaag heeft de dorre loovers en het doode hout neergewaaid en er zijn jongere bladeren en bloesems gekomen; maar een nieuwen levensbodem, idealen van wijde menschelijke, van maatschappelijke beteekenis, heeft de letterkundige beweging van '80 niet gebracht. En toch, ondanks dit historisch-worden van het nog naast en in ons levende, is het een getuigenis van wijsheid dat de zuiver-wetenschappelijke geschiedschrijver zegt: over dien tijd spreek ik liever niet; wat ten slotte uit al die stroomingen is aangespoeld, wat er in te gronde gegaan is, kan ik nog niet overzien.... Dr. Prinsen wil echter geen streng-wetenschappelijk boek geven; hij heeft dus volkomen gelijk dat hij zich aan zulke overwegingen niet stoort en voor geen vergissingen in zijn waardeering schroomt. Hij weet zelf te goed, dat hij wantrouwen moet hebben 'in eigen geestdriftige vereering, in eigen antipathie', en gedwongen is 'tot een zedige, meer objectieve bloote mededeeling van de feiten' (bl. 650). En zoo is hij de eerste die eenigszins uitvoerig, en toch met breede gebaren, een samenhangend relaas geeft van de letterkundige verschijnselen in Holland sinds 1880. Het pleit hierbij voor zijn juist inzicht dat hij ook aan andere bewegingen dan die der Nieuwe-Gids-groep aandacht schenkt en vooral op de bijzondere plaats wijst welke Emants inneemt. Als ik zeg dat hij aan zijn voornemen, om ietwat objektiever te zijn dan bij zijn bespreking der vroegere tijdperken, niet trouw blijft, bedoel ik dit geenszins als verwijt. Doch waarom noemt Dr. Prinsen dit hoofdstuk: *De 'Beweging van Tachtig' en wat er uit groeit?* Mij dunkt, de eerste helft van dezen titel was voldoende geweest. Wel geeft de schrijver een tamelijk volledige opsomming van

het werk der generatie die onmiddellijk op de Tachtigers volgde, maar een verte opende hij den lezer niet; hij wijst niet op een toekomst die hij als mogelijk vóórvoelt. En toch, willende spreken van '*wat er uit groeit*', had hij meer kunnen zeggen, en vooral het ànders zeggen, naar aanleiding van de dichteres Henriëtte Roland-Holst - van der Schalk. Indien er één auteur uit de beweging van '80 is, die toont wat er groeien gaat, niet in uiterlijkheden of vormen, maar in de diepe kern, in het levende wezen, dan is zìj het wel. Ik zeg dit niet uit een persoonlijke bewondering voor haar gedichten als schoone kunstwerken, maar omdat in die gedichten, beter nog: in heel den ontwikkelingsgang dezer vrouw, iets van de toekomst vóór te voelen is. Het zal alles misschien heel anders zijn dan de toch zeer subjektieve lyrische uitingen van Mevr. Holst en een heele schare socialistische dichterlingen; daar valt niet over te profeteeren, en hoopvol werken is beter dan er veel over praten in 't publiek. Maar die bijzondere en sterke dichteres draagt, met Herman Gorter, in haar persoonlijkheid den ommezwaai eener wereldbeschouwing, zooals Jacob van Maerlant dien in de dertiende eeuw droeg. Maerlant, die in zijn jongere jaren, toen hij romans met feodale idealen bewerkte, nog teerde op de oude levensbeschouwing van een verdwijnende klasse, voelde de verandering, den opgroei van nieuwe massa's, nieuwe krachten in de maatschappij, en hij werd hun eerste dichter en voor-lichter. In Henriëtte Roland Holst en Gorter voltrekt zich een dergelijk proces, nu een nieuwe samenleving zich ontworstelen gaat aan de oude. Of dit nu in hen terstond aanleiding is geworden tot schoone kunstwerken, is op 't oogenblik niet de belangrijkste vraag, tenzij in artistiekerige zielen, voor wie een uiterlijke aesthetika en niet een innerlijke levende stuwkracht primair is.

Zoo komt mij dit boek van Dr. Prinsen dan wel voor als een populaire samenvatting van de hedendaagsche litteratuur-beschouwing, populair in den zin van verstaanbaar en genietelijk voor de beschaafde menigte, en die beschaafde menigte niet prikkelend tot verzet door al te stoutmoedige en verontrustende vooruitzichten; een boek tenslotte, dat, ondanks de bedenkingen, die ik hier-en-daar aanduidde, een ruime waardeering verdient.

P.H. VAN MOERKERKEN.

Dr. B.G. Escher. De gedaanteveranderingen onzer aarde. Algemeene geologie (Wereldbibliotheek 326. 1916).

Een boek, waarvan de verschijning nadrukkelijke vermelding verdient en warm moet worden toegejuicht! Aan den eenen kant een uiting van toenemende belangstelling in geologie in ons vaderland, nauw samenhangende met de practische beteekenis, die het mijnvak in de laatste jaren ten onzent verkregen heeft, en met het wijder opengaan onzer oogen voor het mijnbelang onzer koloniën; anderzijds bij uitstek geschikt deze belangstelling te verdiepen en in haar behoefte aan voedsel te voorzien.

Een in het Nederlandsch geschreven boek over geologie was een dringende behoefte geworden - in de door Dr. Escher aanbevolen ‘geologische literatuur’ komt geen enkel Nederlandsch boek voor; wat vroeger van dien aard verscheen, was niet meer op de hoogte van de ontwikkeling van het vak. In die leemte voorziet dit werk op voortreffelijke wijze: een boek van zeer bevoegde hand en een zeer mooi boek, niet een bewerking van één of meer buitenlandsche geschriften, voor ons pasklaar gemaakt, maar oorspronkelijk opgezet, met een eigen karakter, en in bepaalde richting gevende de uitkomsten van eigen onderzoek.

Bijzondere vermelding verdienen de vele uitstekende illustraties, in het bijzonder de blokdiagrammen, die aan het werk een eigen cachet geven; de schrijver heeft zich daarvoor groote moeite gegeven, maar met recht, want ze zullen zonder twijfel tot de duidelijkheid in hooge mate bijdragen.

In de eerste plaats voor de behoeften van het in wetenschap belangstellende publiek geschreven, zal het boek ook voor den studeerende in engeren zin een groote aanwinst zijn en voor den vakkundige zijn waarde hebben.

De lezer bereide er zich op voor, dat de lectuur hem nu en dan moeilijkheden zal opleveren. Als voorbeeld een persoonlijke ondervinding: al spoedig bemerkt ge het pakje bijlagen in den achterband gestoken, (ware deze onbehagelijke inrichting niet te vermijden geweest?); behalve eenige platen, die er smakelijk uitzien, vindt ge daarin twee Tabellen. Tabel 1 maakt uw aandacht gaande: ‘Stollingsgesteenten volgens Rosenbusch’, maar ge begrijpt de inrichting zeker niet zoo maar. Een verwijzing naar den tekst ontbreekt (evenals bij de aanteekeningen, die aan het einde van het boek zijn samengebracht) en dus gaat gij het register raadplegen, dat zich evenwel eenigermate schuil houdt, doordat het de daaraan rechtmatig toekomende

plaats aan het slot heeft moeten afstaan aan den ‘inhoud’, dien men toch eerder vooraan zal zoeken, waar hij ook thuis behoort, vooral nu hij een gemotiveerde uiteenzetting van het plan der behandeling bevat. Dit daargelaten: het register geeft geen licht; ten slotte vindt men in het gedeelte aan de Stollingsgesteenten gewijd inderdaad de Tabel aangehaald, maar een eenigszins voldoende toelichting, die zeer noodig is, is niet te vinden en de lezer moet zich niet weinig inspannen om het ontbrekende aan te vullen.

Om nog een voorbeeld te geven: het zou ons zeer meevallen, indien de graphische voorstelling van de vermoedelijke (!) samenstelling onzer atmosfeer op Blz. 10 niet voor de meesten te zware kost bleek; gelukkig staat dit onderdeel met het onderwerp slechts in verwijderd verband en is daarom dan ook wel niet uitvoeriger besproken; toch behoort als beginsel te gelden, dat ook in die gedeelten, welke slechts zijdelings met het hoofdthema samenhangen, datgene wat den lezer aangeboden wordt, voldoende is toegelicht om te worden verstaan. De algemeene opmerking moge hier aan worden vastgeknoopt, dat het doorzién van schematische tabellen, graphische en diagrammatische voorstellingen iets is, dat geleerd moet worden en in ieder vak weer eenigszins andere eischen stelt. Het wil ons voorkomen, dat de schrijver de vaardigheid van den niet-vakkundige te dezen opzichte wel iets overschat.

Hoe dit zij, de lezer, die zich door dergelijke moeilijkheden niet laat afschrikken, zal zijn volharding bij voortgezette studie volop beloond vinden. Gaat het hem als ons, dan zal de detailbehandeling van enkele bekende gebergten hem misschien van alles de grootste voldoening geven en zijn bewondering wekken voor het levende beeld van wording en verwording, dat de wetenschap uit het bijkans onveranderend voor haar liggend materiaal heeft weten te scheppen.

J.P.K.

Prof. Dr. Sigmund Freud. De invloed van ons onbewuste in ons dagelijksch leven, vertaald en uitgebreid door Johan Stärcke, arts. Uitgegeven door de maatschappij voor goede en goedkoope lectuur. - Amsterdam, 1916.

Men heeft de laatste jaren zooveel van Freud en zijn leer hooren gewagen, dat deze vertaling op prijs gesteld zal worden.

Volgens den vertaler is de *Psychopathologie des Alltaglebens*, waarvan dit de overzetting is, onder de geschriften van Freud het meest geschikt om de nieuwe wetenschap in ruimer kring bekend te doen worden, omdat de lezer door eigen onderzoek de in dit boek beschreven verschijnselen van het onbewuste vrij gemakkelijk bevestigd kan vinden in zijn eigen dagelijksch leven. Aan de mogelijkheid, dat hij ze niet bevestigd zou vinden, wordt blijkbaar niet gedacht: trouwens een publiek, dat ondersteld wordt eenvoudige zinnen in een vreemde taal wellicht niet te zullen verstaan en waarvoor een woord als symptoom moet worden toegelicht, is zeker ongeschikt om zich omtrent de aannemelijkheid der voorgedragen verklaringen een eigen oordeel te vormen.

Zooals men weet en zooals talrijke bladzijden ook van dit werkje doen zien, speelt in de theorieën van Freud en zijn school het geslachtsleven een overwegende rol en het zou ook onbillijk zijn te verlangen, dat dit gedeelte van ons gedachtenleven zorgvuldig zou worden vermeden. Men zij dus gewaarschuwd. Met eenige verbazing zal men echter tegen het einde kennis nemen van de mededeeling, dat het sexueele bij de keus der voorbeelden vrij wel uitgesloten werd! Dan moet het door het onbewuste op bewonderingswaardig handige wijze binnengesmokkeld zijn! Het wil ons voorkomen, dat bij een boek, hetwelk blijkbaar voor een wijder publiek, ook buiten het medische vak staande, berekend is, de censuur nog wel iets strenger had mogen zijn toegepast en dat verschillende voorbeelden, die de grenzen der welvoeglijkheid wat ver overschrijden - dit geldt niet het minst enkele der toevoegsels van den vertaler - zonder eenige vermindering van de waarde van het betoog hadden kunnen zijn geschrapt. Zou wellicht hierbij het onbewuste, dat bijwijlen een onverwachte mate van kieschheid aan den dag legt en het bewuste op het juiste oogenblik een kwetsend verhaal uit het geheugen wegneemt, in dienst kunnen worden genomen?

Volgens Freud moet in het vergeten van namen, indrukken of feiten, in het zich verspreken, verschrijven of misgrijpen, en in al dergelijke onhandigheden en vergissingen, evenals trouwens in het droomen, dat echter in dit geschrift buiten beschouwing blijft, in vele gevallen het werk van het onbewuste worden gezien. De vertaler drukt zich, zooals van den enthousiasten volgeling te verwachten was, met nog minder voorbehoud uit. Soms doet het onbewuste, tegen onze bewuste bedoeling in, iets te voorschijn komen, waardoor onze geheime of geheel verdrongen gedachten dreigen te worden verraden, dan weer, wanneer er bepaalde redenen zijn om iets te verbergen, neemt

het woorden, gedachten, of voornemens, die daarmede in verband staan of door associatie in verband gebracht worden, uit ons geheugen weg. In andere gevallen dwingt het ons tot allerlei symptoom- of symbolische handelingen, en vindt op die wijze een uitweg.

Van een en ander vindt men een groot aantal, veelal zeer onderhoudende voorbeelden, die doen zien op welk een ongelooflijk naïeve wijze het onbewuste gemeenlijk te werk gaat. Tegenover veel, dat op zich zelf niet onwaarschijnlijk lijkt, staat een aantal verklaringen, die weinig aannemelijk zullen voorkomen aan wie niet reeds te voren overtuigd is. Voor welke goedkoope woordspelingen het onbewuste verantwoordelijk gemaakt wordt, kan bijvoorbeeld blijken uit het geval, dat iemand niet op het woord Panama kan komen, omdat het naar zijn gevoelen tijd wordt dat *Pa* wat meer *na Ma* kwam en *Ma* zich wat minder in de keuken met *Pannen* behoeft bezig te houden, of uit een ander, waar een brief bij vergissing in de onderste bus wordt gedaan, waarmede gesymboliseerd moet worden, dat de schrijver zulk 'druk-werk' heeft, of uit nog een, waar de persoon in quaestie bij het naar boven gaan in eerzuchtige gedachten verzonken 'te hoog' klimt. Daar het moeilijk aan te nemen is, dat met den lezer een loopje genomen wordt, moet men bij dergelijke gevallen tot een tijdelijk latent worden van allen humor en zelfkritiek bij de auteurs concludeeren.

Niet minder gezocht zijn vele van de associatiereeksen, waarvan het onbewuste heet gebruik te maken; onwillekeurig brachten zij ons de Engelsche grap in de gedachten: Why is a lie greater than heaven? A lie is a tale, a tail is a brush, a brush is a broom, a brougham is a carriage, a carriage is a trap, a trap is a gin, a gin is a spirit, a spirit is nothing, nothing is greater than heaven, therefore a lie a greater than heaven! Op die wijze door afwisselende associatie naar klank en beteekenis, en nog gemakkelijker als associatie van anderen aard wordt toegelaten, kan zonder moeite tusschen willekeurig opgegeven woorden of begrippen verband worden gelegd: door proefneming kan men zich daar gemakkelijk van overtuigen. Men zal verrast staan over het gering aantal schakels, dat veelal voldoende is, en de geestige overgangen, die voor den dag komen, overgangen, die niet meer kunstmatig schijnen, dan vele van de voorbeelden in dit geschrift gegeven.

Wij meenen niet, op die wijze te kunnen aantoonen, dat de opvatting der psycho-analysten te dezen opzichte een illusie is, slechts dit, dat de voorbeelden door hen gegeven op zich zelve weinig bewijskracht hebben. Bovendien: is het waarschijnlijk te

achten, dat het onbewuste met dergelijke, soms betrekkelijk lange en meervoudig samenhangende associatiereeksen als het ware klaar zit om op het kritieke oogenblik in het bewuste handelen in te grijpen? Of moet hier de even aangeduide onderstelling, dat het onbewuste 'tijdloos' is, wellicht ter verklaring worden te hulp geroepen?

Een bedenking ten opzichte van de gegeven verklaringen van 'invallende getallen' moet ons nog uit de pen. Wie wel eens kennis genomen heeft van geschriften over de theorie Bacon-Shakespeare, herkent in deze verklaringen dat schromelijk willekeurige goochelen met getallen, hetwelk daar zulk een voorname rol speelt. Ook hier wordt de theorie der psychoanalyse op een wijze geforceerd, die twijfel aan de beteekenis van het geheele proces kan doen rijzen. Qui veut prouver trop, ne prouve rien.

Al zullen zeker bij vele lezers, die onbevangen dit boekje ter hand nemen, voortdurend dergelijke twijfelingen rijzen, de lectuur zal hun daardoor niet minder bevallen. De vertaling laat zich vlot lezen en is zeker voor velen genietbaarder dan het oorspronkelijke geweest zou zijn. Toen wij in de inleiding over het woord 'hopenlijk' struikelden, beving ons een zekere angst, maar het viel verder zeer mee, en het strekt den vertaler tot eer, dat er minder on-Nederlandsche woorden en wendingen in zijn werk voorkomen, dan in menig wetenschappelijk geschrift door Nederlanders in hun eigen taal geschreven. Het eenige, dat bij de lezing hindert, is het gebruik van 'als' na 'anders' en na den vergrootenden trap.

J.P.K.

Compromis of capitulatie?

I.

Van de beide hoofdonderwerpen der Grondwetsherziening, kiesrecht en onderwijs, is, uit een oogpunt van praktische politiek, het kiesrechtartikel het belangrijkste. Een voor onmiddellijke werking gereedgemaakte nieuwe kiesrechtregeling wordt aan de beslissing der Staten-Generaal onderworpen. De nieuwe grondslagen van het kiesrecht worden niet alleen in het glazen huis der Grondwet ten toon gesteld, maar zijn ook, door de Additioneele artikelen, voor dadelijken afzet in orde gemaakt. Daarmee is het groote voordeel verkregen, dat de Staten-Generaal zich nu bewust worden van het recht dat gelden zal en daarvoor de volle verantwoordelijkheid op zich kunnen nemen.

Meestal wordt bij de herziening der Grondwet gehandeld, zooals soms een student doet die een dissertatie wil schrijven. Aan den promotor wordt dan een plattegrond van den inhoud gegeven, met de mededeeling, dat hij zich voorstelt naar die teekening het boekwerk te schrijven. Laat de promotor hem met dat kompas zee kiezen, dan blijkt gewoonlijk, dat hij heel anders uitkomt en gansch andere wegen heeft ingeslagen. Onze grondwetgever, ofschoon hebbende ‘een verstand dat zooveel omvat als het zand aan den oever der zee’, is hier echter meestal niet wijzer dan de promovendus. Niet zelden vermeit hij zich in het aanslaan van breede accoorden, waarop de toekomstige wetgever de melodie zal hebben te geven, met het natuurlijk gevolg, dat de latere

generatie heel andere muziek te hooren krijgt, dan het accoord bedoelde in te leiden. Voor zooveel de kiesrechtparagraaf betreft, is thans bij den grondwetgever het inzicht geboren, dat met het accoord ook de melodie moet worden gecomponeerd. En aan dit inzicht hebben wij het te danken, dat de Staten-Generaal een afgewerkte kiesrechthervorming vóór zich hebben gekregen en dus weten, over welk recht, waaronder de burger zal komen te leven, hun beslissing wordt gevraagd.

Een versterking van de verantwoordelijkheid der parlementsleden is daarvan het gevolg. Door zich te geven aan onmiddellijk te realiseeren politiek, zijn uitsluitend zij het, welke de verantwoordelijkheid voor die politiek moeten dragen. Had men hier de dissertatie-methode toegepast, de verantwoordelijkheid had dan meer of minder van den een op den ander kunnen worden afgeschoven. De Staten-Generaal van thans zouden de verantwoordelijkheid voor een stuk van de wet op de schouders van de Staten-Generaal van straks hebben gelegd, en deze hunne verantwoordelijkheid voor een ander stuk gedekt achten, door hetgeen hun voorgangers heetten te hebben beslist. Men kan met zulk een splitsing der verantwoordelijkheid desnoods vrede hebben, als de inhoud der regeling uiteenvalt in technisch verschillende onderwerpen, maar als aan de eene Staten-Generaal wordt opgedragen grondslagen en beginselen te stellen, en aan de andere Staten-Generaal wordt toevertrouwd de taak, om deze in rechtstreeks werkende normen te doen leven, dan raakt, zooals de ondervinding ruimschoots geleerd heeft, bij zulk een splitsing de verantwoordelijkheid voor een deel zoek en wordt die van het grondslagen- en beginselenparlement het allermeest verzwakt. Want dit Parlement heeft alleen zijn ‘richting’ uit te spreken en aanvaardt daarmee een *fictieve* verantwoordelijkheid voor tal van niet of ten deele bekende mogelijkheden.

Aan dit euvel in methode van wetgeving zal zich nu de aanstaande kiesrechthervorming niet bezondigen. Het beginsel heeft zijn uitdrukking gevonden in een paraat liggende wetgeving en dezelfde Staten-Generaal zullen dus over beginsel en uitvoering tegelijk uitspraak doen.

Ik stel dit alles op den voorgrond, omdat met de onderwijs-

paragraaf het bedoelde euvel zich wèl zal voordoen. Daar hebben wij weer, als van ouds, de beginsel-belijdenis zonder meer. Het is echter een heugelijk teeken, dat de geringe waarde van zulk een abstracte wetgeving van den aanvang af is ingezien. Immers de Staatscommissie, door wier slijpkunst het onderwijsartikel een briljant is geworden, heeft wetsontwerpen samengesteld, die gerekend moesten worden de uitwerking van de nieuwe formule te bevatten. Ja zelfs de Commissie is, onder inspiratie van den Minister, zoo ervaren geweest, dat zij in haar binnenkamer eerst de schoolwetregeling heeft ontworpen en toen daaruit de grondslagen getrokken, welke bestemd waren in de Grondwet te worden opgenomen en thans in het nieuwe art. 192 zijn neergelegd.

Voorzeker een uitmuntende methode. Maar hoe dankbaar wij ook zijn voor deze wijze van werken der Staatscommissie, de Staten-Generaal vinden op hun schotel niets dan de formule en moeten de door de Commissie ontworpen uitvoering laten blijven: ius constituendum. Ook al moge een Kamerlid zijn stem ten gunste van het nieuwe onderwijsartikel uitbrengen met de verklaring, dat dit geschiedt onder het licht van het uitvoeringsontwerp, hij bindt daardoor niemand dan zichzelf. En of hij, en velen die met hem aldus handelen, in de eigenlijke wetgevende Staten-Generaal zitting zullen nemen, is volstrekt onbekend. Het moment van onzekerheid, dat aan een enkele beginselverklaring noodzakelijk verbonden is, blijft dus ook hier bestaan, en opnieuw zullen de Kamers gedwongen zijn de verantwoordelijkheid op zich te nemen van een recht, welks inhoud zij niet alleen niet kennen, maar dat, ook al kenden zij het, door hen niet levend kan worden gemaakt, daar een andere Staten-Generaal, die niet is de lasthebber van zijn voorganger, maar uit eigen hoofde geroepen is te handelen, de beslissing in handen heeft.

Toch geeft in dit geval deze abstracte methode van wetgeving, die wij nu eenmaal met het bestaan van de Grondwet op den koop toe moeten nemen, minder aanstoot dan anders, omdat het nieuwe onderwijsartikel zuiver *declaratief* is en in geen opzicht ingaat tegen hetgeen algemeen als recht ondervonden wordt. De uitkomst van het rechtsleven, dat ons tegenwoordig art. 192 der Grondwet gehad heeft, zal thans eenvoudig worden geboekt. Dat de Regeeringszorg niet enkel

zich uitstrekt tot het openbaar onderwijs - het wordt geconstateerd. Dat openbaar en bijzonder onderwijs finantieel gelijke aanspraken hebben, dit besef dat in een toenemende finantieele gelijkstelling zich uitspreekt en voor wier volledige doorvoering een zeer groote meerderheid reeds gewonnen is - het komt zwart op wit te staan. Dat niet overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar onderwijs behoeft te worden gegeven, zooals blijkt uit het feit, dat dit onderwijs in ongeveer 21 gemeenten ontbreekt - het nieuwe artikel zal dit, ietwat duidelijker dan het tegenwoordige artikel, thans verkondigen.

Het is allerminst paradoxaal bedoeld, als beweerd wordt, dat verwerping van het nieuwe grondwetsartikel geen practischen invloed op onze onderwijspolitiek zal uitoefenen, evenmin als zijn aanneming ons in nieuwe banen zal leiden. Zoowel in de pers als in het Voorloopig Verslag en de Memorie van Antwoord wordt dit onomwonden erkend. Want al leest men in het laatstgenoemde stuk, dat door de nieuwe redactie de *verplichting* tot gelijkstelling wordt uitgesproken, hetgeen art. 192 in zijn tegenwoordige redactie niet doet, dan is dat alleen juist voor den schriftgeleerde, niet voor den staatsman, de Regeering, den wetgever, die allen, van 1889 af, de gelijkstelling in het vizier hebben gehad en aan hare verwezenlijking hebben gearbeid onder den druk van een niet te keeren rechtsovertuiging, dat het aldus *behoorde*. Houd ik dus weer de weegschaal om het praktische gewicht der beide hoofdonderwerpen van de grondwetsherziening te bepalen, dan blijkt andermaal, dat de evenaar krachtig doorslaat naar de zijde van het kiesrechtartikel en daartegenover het onderwijsartikel een uiterst licht gehalte vertoont.

II.

Intusschen, het moge juist zijn, dat een wet, die louter een beginselverklaring bevat, geringe waarde heeft en dat, waar die beginselverklaring geen nieuwe overtuiging tot uitdrukking brengt, haar platonisch karakter nog grooter wordt - de aanneming van het gewijzigde onderwijsartikel kàn van voorname beteekenis zijn, wanneer de linksche

partijen het artikel aanvaarden niet als een *compromis*, maar als een *capitulatie*.

Naar heerschende voorstelling zijn de linksche partijen bereid, de openbare school, aan wier voortreffelijkheid zij vasthouden, de concurrentie van de bijzondere school op voet van gelijkheid te doen ondergaan, een voet van gelijkheid dien zij verkregen achten door, naar denzelfden maatstaf als het openbaar onderwijs, het bijzonder onderwijs uit de openbare kas te bekostigen. Anderzijds zullen de rechtsche partijen zich neerleggen bij de bepaling, dat overal in het Rijk de gelegenheid wordt gegeven om voldoend openbaar lager onderwijs te ontvangen, zoodat het openbaar onderwijs niet aanvullend maar principaal moet worden aangeboden.

Tot dit compromis zijn de partijen bereid in de verwachting, dat daarmee aan den op onze staatkunde drukkenden schoolstrijd een einde zal worden gemaakt. Ik vrees dat dit niet zal gebeuren, omdat, op uitzonderingen na, bij Links de voortreffelijkheid van openbaar onderwijs nog altijd een credo is. Zoolang dat geloof stand houdt, zal de aanvaarding van het voorgestelde onderwijsartikel de toetreding zijn tot een compromis. En de gevolgen daarvan zullen zich bij de te geven uitvoering aan het artikel doen gevoelen. Opnieuw zal het mogelijke worden gedaan, om het openbaar onderwijs een grooter voorsprong te geven, of om de volledige ontwikkeling van het bijzonder onderwijs tegen te houden, ten einde zijn concurrentie in te binden. Men meene niet, dat dan in strijd met bedoeling en woord der Grondwet zou worden gehandeld. Want evenmin als vroeger de bedoeling der Grondwet met betrekking tot het subsidieeren van bijzonder onderwijs geteld is - men herinnere zich de uitspraak van Buys dat dit ‘in lijnrechten strijd’ met de Grondwet was -, evenmin zal men bedoelingen van thans laten wegen. En wat de woorden der Grondwet betreft - leveren de 21 gemeenten, die geen openbaar onderwijs meer geven, terwijl het nog geldend onderwijsartikel dit ‘schijnt’ voor te schrijven, niet een scherpe illustratie van hetgeen woorden vermogen? Neen, er is maar één middel om een dergelijke politiek tegen te gaan en dus het grondwetsartikel te beveiligen tegen miskenning van de gedachte die bij zijn formuleering heeft voorgezeten, en dat is, dat Links zijn voorliefde voor

openbaar onderwijs laat varen, niet uit berekening maar uit overtuiging. Wanneer de Vrijzinnigen het nieuwe onderwijsartikel aannemen op grond van het beginsel, 't welk de bijzondere school, tegen alle verdrukking in, tot bloei heeft gebracht, wanneer zij m.a.w. in geestelijken zin capituleeren, eerst dan verkrijgt het artikel de basis, waarop bevrediging niet alleen kan maar ook zal tot stand komen.

De eenige vraag is dus deze: moeten de Vrijzinnigen zich herzien?

Het is niet de eerste maal dat ik hierop bevestigend antwoord. Aan het openbaar onderwijs is een cardinaal gebrek verbonden: zijn *neutraliteit*. Het is dit gebrek, dat de kerkelijke partijen tot het oprichten van bijzondere scholen heeft gebracht en dat m.i. de aanhangers van andere richtingen behoort te nopen hetzelfde te doen. In elk vruchtdragend onderwijs toch - lager-, middelbaar- en hoogeronderwijs - ligt niet alleen een bijbrengen van kennis en een ontwikkeling van intellectueele vermogens, maar ook het vestigen van een religieuse, zedelijke en rechtsovertuiging. Door neutraal onderwijs kan het eerste worden bereikt; in het vervullen van zijn tweede taak schiet het noodwendig tekort. En van deze beide onderwijsdoeleinden is het laatstgenoemde het belangrijkste. Wie op zijn levensweg een overtuiging heeft meegekregen, staat niet alleen voor zichzelf vaster en heeft niet alleen de kiem in zich voor het worden van een persoon, maar vermeerdert ook, door de kracht die van hem uitgaat, in de maatschappij het fonds van geestelijk leven, wekt dus ontwikkeling. Welnu, de neutraliteit ontzegt den onderwijzer het recht om dat meest gewichtige deel der onderwijstaak te vervullen. Zijn eigen innerlijk mag hij niet ten volle naar buiten keeren, en de leerling verneemt dus juist datgene niet, wat in staat zou zijn samenhang in zijn denken en voelen te brengen en hem te verlossen van een fragmenten-leven, zooals dit vooral bij jonge kinderen zoo sterk aan den dag treedt. Het spreekt van zelf, dat de onthouding van een opvoeding in dezen zin het sterkst gevoeld is in die kringen, welke van het godsdienstig besef hadden ervaren, hoe bovenal dàt eenheid en kracht in het leven schonk. Een onderwijs, waarin zich dat godsdienstig besef niet mocht uitspreken, moest dus, naar de overtuiging dier

kringen, en terecht, een hoogst onvolledig onderricht wezen. En dientengevolge heeft men zich van daaruit aangegord, om voor de kinderen een opvoeding te verkrijgen, welke, met verbanning der neutraliteit, ook op de vestiging eener godsdienstige overtuiging gericht was en waarin kennis en wetenschap onder het licht van die overtuiging aan het kind werden bijgebracht.

De aan dit streven ten grondslag liggende gedachte heeft van socialistische zijde wel erkenning gevonden, maar is door de liberale partij nimmer naar waarde geschat, zoodat zij wel concessies deed aan de voorstanders der bijzondere school, doch aan de neutrale overheidsschool een bevoorrechte plaats bleef verzekeren. Van de redenen die tot deze politiek hebben geleid, zijn er twee die hier genoemd moeten worden. Vooreerst deze, dat de bijzondere school, bijna zonder uitzondering naar ik meen, een confessioneel karakter droeg en van protestantsche zijde dan ook als school met den Bijbel gepropageerd werd. De liberale partij nu was in hare leidende kringen anti-confessioneel, zoodat bevordering van een onderwijs, dat aan de orthodoxie voedsel gaf, van deze richting bezwaarlijk kon worden verwacht. Deze houding werd nu principieel gesteund door de besliste ontkenning, dat de school of het onderwijs meer moest geven dan een intellectueele vorming, met een algemeen erkende burgerlijke moraal tot achtergrond (‘opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden’). De neutraliteit werd hiermee gesteld, niet als een gevolg van de omstandigheid, dat het openbaar onderwijs staatsonderwijs was en dientengevolge, om voor allen bruikbaar te zijn, een zekere dorheid zich moest getroosten, maar het neutrale onderwijs was, onafhankelijk daarvan, het beste soort van onderwijs. Het richtte niet af tot een bepaalde levensbeschouwing, maar voedde den geest met kundigheden, die den leerling tot de vorming van een zelfstandige overtuiging in staat konden stellen. Vandaar dat de liberale partij het nooit verder dan tot concessies aan de bijzondere school kon brengen en dat ook thans Links slechts bereid is een compromis te sluiten, d.w.z. de vraag waarom het hier gaat tot een zuivere *rechtsvraag* heeft herleid.

Om echter een wezenlijke pacificatie tot stand te brengen,

moet het punt van geschil op hooger plan worden gesteld en de bodem van het recht worden verlaten. Immers, wordt de verhouding tusschen openbaar en bijzonder onderwijs door het recht bepaald, dan gaat men principieel uit van de betrekkelijke waarde, die elk dezer takken bezit. Het compromis brengt die waarde tot uitdrukking en ziet dus in de neutraliteit een *goed*. Het recht bestendigt daarmee de voorstelling, dat onthouding van het meest ideëele van alle onderwijs goed onderwijs is. Op dezen grondslag kan geen pacificatie worden verkregen, zoodat dan ook, als het compromis tot uitvoering moet worden gebracht, de oude politieke strijd weer te voorschijn zal treden. Dit wordt met de grootste duidelijkheid ingezien door Rechts. Het artikel van Prof. Struycken, in 'Van Onzen Tijd' van 7 October 1916, laat daaromtrent geen twijfel. 'Daar - zoo wordt daarin gezegd - over het volkomene en oprechte van de bekeering der linkerzijde in dezen geen zekerheid bestaat, heeft de rechterzijde te zorgen, dat zij, komt de grondwetsherziening tot stand, in 1917 de meerderheid behale: de verwezenlijking der grondwettelijke beginselen in de onderwijswet zal in hare handen allicht veiliger zijn dan in die der linkerzijde'. Ziedaar de pacificatie uit het zicht. Men zal opnieuw Rechts en Links tegen elkaar zien optrekken, onder den ouden cry van voor of tegen de openbare school. Langs den weg van rechten zal men dus de verlangde bevrediging niet verkrijgen en het compromis, waarbij van weerszijden concessies zijn gedaan, zal bij zijn uitvoering, door een constructieve duiding der Grondwet, geven of onthouden, naar gelang van de politieke partij die aan het roer komt.

Niet de weg van rechten, maar alleen een capitulatie zal ons de bevrediging kunnen brengen. Tot deze slotsom leidt niet de overweging dat vrede het meest waardevolle is en daaraan alles moet worden opgeofferd, maar deze andere en hoogere overweging, dat het beginsel, waarvan Rechts uitgaat, alleen in staat is aan het onderwijs volle opvoedende kracht te geven, terwijl de overheids-school, wegens haar noodwendig neutraal karakter, die kracht niet bezit. Het is niet, zooals het Kamerlid Ketelaar in de vergadering van den Vrijzinnig-Democratischen Bond van 8 October zeide, staatstaak te zorgen voor openbaar neutraal onderwijs, maar te

zorgen voor *goed* onderwijs, en goed onderwijs kan alleen uitgaan van hem, die zich mag uitspreken, en daarin niet belemmerd wordt door de verplichting neutraliteit in acht te nemen. Als men aan dit beginsel wil vasthouden, dan is er voor de Liberalen geen andere uitweg, dan ook hunnerzijds op 's Lands kosten bijzondere scholen op te richten, waarin hùn levensbeschouwing in het gemoed der kinderen wordt overgebracht. De dwaling waarin de Liberalen verkeerd hebben, en ten deele nog verkeeren, is deze, dat zij geen andere tegenstelling kennen dan confessioneel en neutraal onderwijs. Minister Cort van der Linden constateert dat met zooveel woorden in zijn Memorie van Antwoord. Als zij echter confessioneel onderwijs verkeerd achten, dan behoeven zij daarom nog niet bij het neutrale openbaar onderwijs terecht te komen. Want ook hun zal 't toch niet ontbreken aan een levensrichting, die hooger reikt dan ontwikkeling van verstand en het bijbrengen van een burgerlijke moraal. En is dat zoo, dan is 't hun plicht die levensrichting bij het volk ingang te doen vinden. Een voornaam middel daartoe is de school. Waar men smalend over de confessioneele scholen als sectescholen gesproken heeft, daar is, ter bestrijding van een leer, die, naar hun inzien, het volk ongezond maakt, de oprichting van *vrijzinnige sectescholen* een noodzakelijkheid. Die het besef hiervan mist en zich tevreden stelt met het openbaar neutraal onderwijs, laadt een groote verantwoordelijkheid op zich, omdat hij verzuimt een tegenwicht tegen confessioneele voorstellingen in den geest van het volk te leggen. Voor een niet gering deel moet de uitbreiding der confessioneele scholen worden toegeschreven aan het feit, dat op die scholen, en op die scholen alleen, de behoefte aan een leiding voor het leven bevredigd wordt. En in onzen tijd spreekt die behoefte zoo allerwege en zoo krachtig, dat de armen van geest zeer spoedig voor de confessioneele school gewonnen worden. Daartegenover bieden de Vrijzinnigen niets. Zij gaan er prat op ‘onverdachte voorstanders van het openbaar onderwijs’ te zijn en offeren aan hun enthousiasme voor het kille neutrale onderwijs generatie op generatie op. In plaats van den confessioneelen stroom te keeren door het openen van onderwijsinrichtingen waarin, volgens de

treffende woorden van den Minister, ‘de onderwijzer zich zelf gevend, niet alleen de meester maar de bezielende opvoeder kan worden,’ blijven zij met onbegrijpelijke aanhankelijkheid hun openbare school aanprijzen, onbekommerd om de geestelijke goederen die hier op het spel staan.

Wij treden niet in het gericht; wij verwonderen ons over dezen engen kijk op het leven; en wij vragen, met bescheidenheid, alleen: Zijt gij, met uwe verdediging van de openbare school, op den goeden weg?

H. KRABBE.

De mensch van Nazareth.

VII.

In zijn land Galilea ging hij om zijn vrienden te roepen tot het heilig leven. Hij reisde door Samaria en na drie dagen, gekomen in het gebergte dat naar Nazareth ligt, rustte hij om te overdenken hoe hij de menschen verzamelen zoude, door zijn daden of door zijn woord. Hij voelde de jonkheid van zijn wezen, zijn mond zou jong zijn in het spreken, zijn hand zou jong zijn in het doen. Maar ook zag hij dat zijn woord eerder zijn moest, wijl het hem zuiver werd geschonken, en zijn daad zou midden in de wereld zijn. Hij schouwde over de wereld naar allen kant, de groene heesters en de boomen waren langs hellingen en dalen, de hemel blonk over het land; geen herder ging er, geen reiziger of akkerman, geen mensch die tot hem kwam om te hooren de zaligheid die hij wist. In deze eenzaamheid begreep hij dat de wereld groot was en sterk de stem moest zijn om het heil te openbaren, want diep was de behoefte der menschen, heet hun verlangen, maar klein nog hun innerlijk verstand. Daarginder woonden zij bij wie zijn zorg en moeite beginnen zouden, bij wie de volheid zijner vreugde zou overvloeien.

Hij rees en hief zich in het gebed. Dan zag hij recht naar voren waar het pad tegen de bergen steeg, hij nam zijn staf en breidde zijn armen uit en schreed voort naar zijn doel.

En hij kwam in Nazareth in den middag, toen allen zich ijverig haastten in hun werk, mannen en vrouwen, want het

was de dag voor den sabbath. Binnen den muur zag hij Jozef, die zijn werk verliet en tot hem uitkwam, voor de deur der woning was Maria in haar bezigheid. Zij zegenden hem en leidden hem binnen, en tegenover hem zittende wachtten zij dat hij spreken zoude, want zij hadden den nieuwen geest gezien en het licht dat uit hem straalde. De geest echter bleef binnen zijn hart gesloten, en slechts zijn woorden van kinderlijke innigheid gaven den adem aan hun samenzijn, gelijk de zoele lucht die de lente voorgaat.

Maar in den avond, als de sabbath was ingetreden en zij uit het huis der samenkomst terugkeerden in de woning, zaten zij dichter te zamen, en ook de broeders en zusters kwamen binnen en zaten neder op den vloer rondom de spijs. En na de gebeden dronk Jezus den wijn en sprak hij van de vervulling der tijden. Hij zegende de ouders, hij zegende de broeders en zusters, hen roepende hem te volgen in de lichte dagen van reinheid en heiligheid, herboren kinderen van den Vader aller menschen. Van de liefelijkheden die broeders en zusters elkander geven zouden vertelde hij, van de innigheden die van de hand des eenen in de hand des anderen gaan zouden, van oog tot oog, van hart tot hart; van de schoone gedaanten der menschen en hun blijde aangezichten wanneer een iegelijk den Eeuwige beminde en leefde in de loutere goedheid van zijn hart, vreugde gevend en immer vreugde van de stonde zijner geboorte aan; wanneer er geen vijanden in de wereld zouden zijn, maar enkel schuldeloozen, lachend gelijk kinderen en gelijk kinderen vroom onder den God die in hun midden stond. Zij luisterden naar den jubelzang in zijn woorden, zij zagen de beelden van zon en geluk in de landen, en het licht der lamp gloorde van den wand over hen. Maar als hij zeide dat hij het was die hen zou voorgaan op den weg ter zaligheid, ontstelden de broeders, zij wendden hun blikken af en zaten onrustig bij elkander. Jozef bad en Maria staarde op haar zoon.

En de nieuwe morgen was de sabbath, en Jezus ging naar zijn gewoonte in het huis der samenkomst voor den vroegen dienst. Toen de lofzeggingen, de gebeden en de bekentenissen gesproken waren, stond hij op en besteeg hij de verhevenheid in het midden onder de tien voor-

naamsten, en als een man van het priesterhuis de heilige boeken uit de ark tot hem gebracht had, nam hij er een en het voor zich leggende opende hij het en vond dat het het boek was van den profeet Jesaja. En hij las de plaats die hij voor zich zag:

De geest des Eeuwigen is op mij, omdat de Eeuwige mij gezalfd heeft, om een blijde mare te brengen den zachtmoedigen. Hij heeft mij gezonden om te verbinden de gebrokenen van hart, om den gevangenen vrijheid uit te roepen en den gebondenen opening der gevangenis; om uit te roepen het jaar van het welbehagen des Eeuwigen, en den dag der wraak onzes Gods; om alle treurigen te troosten.

En als hij het boek toegedaan en den dienaar teruggegeven had, zat hij neder; de oogen van allen in de samenkomst waren op hem gericht. En hij sprak tot hen:

Heden is deze schrift, die gij gehoord hebt, vervuld. Het koninkrijk Gods is nabij gekomen. Bekeert u en gelooft de blijde mare: de geest des Eeuwigen heeft mij gezonden om uw bedroefdheid van u weg te nemen, om uw zonden te vergeven en u te verlossen uit uw banden. De geest des Eeuwigen heeft mij gezonden om uit te roepen dat zijn heerlijkheid over u allen zal nederdalen, dat de vreugde der liefde onder u allen zal zijn. Bekeert u en gelooft!

En zij verheugden zich over zijn roep tot bekeering en over zijn verkondiging der schoone tijden, en zich verwonderend over de liefelijke woorden die hij gesproken had, zeiden zij tot elkander:

Is deze niet de zoon van Jozef? En is het de zoon van Jozef die van den geest gezonden is om naar de belofte der profeten te doen?

En Jezus, hoorende hoe de verbazing de samenkomst verwarde, zeide tot hen:

Voorwaar, ik zeg u dat geen profeet aangenaam is in zijn vaderland. Maar ik zeg u in waarheid: er waren vele weduwen in Israel in de dagen van Elia, toen de hemel drie jaren en zes maanden gesloten was, zoodat er groote hongersnood werd over het gansche land, en tot geen van hen werd Elia gezonden, maar wel tot een weduwe in Sarepta Sidonis, die een heidensche was. En in Israel waren vele melaatschen ten tijde van Elisa den profeet,

en geen van hen werd gereinigd, maar wel Naäman de Syriër.

En als zij dit hoorden werden allen in het huis in toorn ontstoken, want zij meenden ontheiliging te hooren van de profeten en schande over hen zelven. En toeloopende van hun plaatsen grepen zij hem en drongen hem uit te gaan.

En Jezus keerde naar de woning der ouders en zat in stilte. De eerste der moeiten die de wereld tegen zijn geest zou stellen had hem teruggeslagen, en vaster werd het licht daarbinnen en vuriger de wil om over het onverstand te zegevieren. Hun gebrek was het dat zij, die al zijn zwakheden van zijn jeugd af gezien hadden gelijk hun eigen zwakheden, de roepstem niet verstonden van den nieuwen geest. En zijn jonge mond had de waarheid niet zichtbaar gemaakt. Maar zij die hem liever waren dan de menschen ginder, daar hij al de dagen zijns levens tot hen gesproken had, tot hen gelachen en met hen geweend, zouden ook hem meer nabij zijn wanneer zij in het komende heil hadden geschouwd. In stilte verging die sabbathdag in Nazareth, geen gerucht kwam van de straat. Maria zat alleen bij hem met haar zachten adem.

Maar in den ochtend buiten tredende zag hij gefonkel van oogen, spottende woorden en harde geluiden klonken van de eene naar de andere woning, en als hij voortschreed naderden hem de mannen en volgden hem. En andere mannen kwamen uit hun werkplaatsen toegeloopen, de spot groeide tot hoon en heftigheid, de driftigsten drongen nader en grepen hem aan zijn kleed. En op den top des bergs gekomen, waar het gezicht ver over Galilea strekt westwaarts tot aan de zee en oostwaarts tot aan de bergen van Naphtali, schreeuwden zij dat zij hem neder wilden werpen van de steilte die zich boven het dorp verheft.

Maar Jezus richtte zich op, en schrijdend uit het midden der aanvallers, ging hij heen langs het pad dat naar de landen nederdaalt.

Het was het vroege morgenuur, de groene akkers glinsterden van de nevelen en de vogels floten na hun eerste voedsel. Hij liep voort langs de eenzame olijfgaarden en de weideplaatsen, in zijn hart was het zacht en warm. Want die hem gesmaad hadden waren hem lief, en rijker ontbloeide zijn liefde tot hen nu zij hem verstooten hadden,

hun beelden voor zijn oog omhullend in een glans. Het licht des hemels werd nieuw voor zijn aangezicht.

En toen de dag vervloot bereikte hij de bergen aan het meer Gennesareth, en hij stond en bad het avondgebed. En hij daalde het pad af door de geurende bloemen en kwam binnen de poort der stad Kapernaum, waar hij een leger vond voor den nacht.

Kapernaum was een koopstad aan den weg van het oosten naar de groote zee; vreemdelingen woonden er vele, kooplieden kwamen er van verscheiden landen, krijgslieden togen er door en heidenen van Decapolis, en Joodsche tollenaren, zoo aan den steiger als aan de poort, namen rijke winst van de menigte die uit en in ging. Het bedrijf gaf den armsten brood, de kranken vonden verzachting in de warme lucht en aan het water. Maar bij de gestrengen werd het volk laag geacht wegens zijn smetten en zijn zorgeloosheid.

En Jezus wandelde aan het meer naar den kant van Bethsaïda, daar waar langs den oever een smalle strook begaanbaar is, want hooger groeien de struiken te welig voor het gaan. En hij zag een scheepje nabij den oever, waarin twee visschers waren, twee broeders, Simon en Andreas, die hun netten uitwierpen om te visschen. Hij riep hen aan en hij sprak tot hen de tijding dat de heerschappij des Eeuwigen op aarde nabij was, en alle menschen, voor den Almachtige gelijk, zich verzamelen zouden tot het heil. En hij zeide tot hen:

Volgt mij, ik zal u visschers van menschen maken.

Zij stonden sprakeloos in het schip, de vreugde zijner stem galmde over hen. Terstond hun netten verlatende kwamen zij op den oever en volgden hem. En de geur der bloemen daalde waar zij gingen.

En voortgaande zag hij een andere boot, waar ook twee broeders bezig waren, Johannes en Jacob, met hun ouden vader Zebedeus hunne netten makende. Tot hen ook sprak hij en hen ook riep hij hem te volgen. Zij hoorden en zij zagen de waarheid, en terstond verlieten zij de boot en hun vader, kwamen ook zij op den oever en volgden hem. En hij sprak tot hen van de heerlijkheden voorzegd door Israels profeten, wanneer de wereld zuiver en goed zou zijn, vol

gerechtigheid en overvloed, wanneer geen mensch van booze gedachten, van angst of droefenis werd gekweld, en een iegelijk de goedheid zou kennen van den ander. De zoelte geurde over de wateren, de zon streelde hen, zijn woorden zongen in hun luisterende harten. Hij verhaalde hun van den roep dien Johannes geroepen had tot bekeering van zonden en tot reiniging voor het aangezicht des konings die naderde, van de stem uit de hemelen die hij gehoord had, van de zaligheid die hij gezien had over oneindige geslachten. En hun harten waren open en al wat hij hun leerde vulde hen met warmte en reinheid en vertrouwen.

En iederen dag ging hij met hen, en bad en leerde in hun midden. En anderen voegden zich bij hen en luisterden.

En als weder de dag des sabbaths was gekomen trad hij met zijn vrienden in het huis der samenkomst, en hij stond daar en sprak, van het land van Naphtali en van Zebulon, Galilea der heidenen, dat verheerlijkt zou worden, van het volk dat in duisternis wandelend een groot licht zou zien. En weder verkondigde hij de nabijheid van het koninkrijk Gods, roepend:

Bekeert u en gelooft; de vreugde nadert: de geest des Eeuwigen heeft mij gezonden om u te verlossen uit uw banden, de geest des Eeuwigen heeft mij gezonden om uit te roepen het jaar van welbehagen en de heerlijkheid over u allen! Bekeert u en gelooft: De Eeuwige nadert om in uw midden te wonen en uw leven zal heilige vreugde zijn!

En zij verbaasden zich die daar luisterden, want zijn woorden waren groot en klaar van de macht der waarheid.

En een man stond op in de samenkomst, een verdwaasde wiens geest bezeten was, en hij schreeuwde:

Ga heen! Wat hebben wij met u te doen, gij Jezus van Nazareth! Zijt gij gekomen om ons te verderven? Ik ken u, gij heilige!

Jezus zag in zijn oogen dat hij van een duivel bezeten was en bestrafte hem, zeggende:

Zwijg stil, en ga van hem uit!

Toen viel die man neder in het midden der samenkomst, en allen zagen dat zijn geest bevrijd was en zacht zijn blik. Groot werd de verbazing in luide woorden en geroep, en zij spraken tot elkander, zeggende:

Wat woord is dit, waarmede hij macht heeft onzuivere geesten te gebieden, en zij varen uit?

En dien zelfden sabbath spraken allen in Kapernaum van het wonder dat was geschied, en zij zochten hem die de verblijding had verkondigd.

Jezus echter was met de vrienden naar Simons woning gegaan voor het maal. Op den vloer aan den donkeren wand lag de moeder van Simons vrouw met de koorts. En Simon boog tot haar neder, haar vertellend van den meester die de liefelijkheden der komende tijden bracht, van de wonderen die hij in de samenkomst gedaan had, en als zij tot hem opzag bad Simon hem dat hij over haar het wonder zijner macht zou doen, en ook de anderen rondom baden hem. En staande boven haar verzachtte Jezus haar krankheid. Toen ging de koorts af en verliet haar, en zij verrees, hem lovend en dankend met teedere woorden, en den schotel brengend diende zij hen.

In de straat waren stemmen van die hem zochten te zien en vaak trad een vriend of buurman in de deur om te vragen, terwijl Jezus en de anderen zaten in de heilige rust van den middag. Maar als de zon van dien sabbath was gedaald en een ieder vrijheid had in het gaan, werd het ruchtiger in de straat van roepen en klagen en loven des Naams. Toen kwam Jezus in de deur en zag dat er velen stonden die hun kranken hadden gebracht. En zijn hart werd groot voor de armen die leden, en de vreugde verhoogde hem, want hij herkende hun geloof, dat geloof was in den Eeuwige. In hun midden ging hij en op een ieder zijn handen leggende verlichtte hij veler pijnen. Maar hen die uit hun innigheid hem loofden met de hoogste eer en hem heilige noemden, liet hij niet spreken, want niet deze geringe daad wilde hij hun geven, maar het heerlijk gezicht. De nacht was warm en schoon, de sterren schitterden toen hij binnentrad.

Toen het nog donker was ontwaakte hij en overdacht de genezingen die hij gedaan had. Hij stond op en trad de woning uit om alleen te zijn in zijn innigste gedachten, en hij ging buiten de stad. De dageraad begon te glanzen over de bergen aan den anderen oever van het meer, de ochtendbries voer over het water en uit de diepten ontbloeiden nieuwe glansen. En voortgaande om alleen te zijn

bereikte hij een hoogte van wilde doornen tusschen het gesteente. Daar stond hij en hief zijn oogen op, ootmoedig vragende of het goed was wat zijn hand verricht had. Voor de menschenhand waren de wonderen niet, en om te doen wat des Almachtigen is had de stem niet tot hem gesproken van het hemelsch welbehagen. En hij bad en hij was alleen met de stem van zijn God. Na een pooze straalde de zon over al de bergen en dalen rondom, over het gansche meer en over de steden der menschen in de laagte. En klaarder dan te voren werd het licht in zijn hart, zijn oogen zagen verder, en hooger stond zijn wezen in de warmte die van de eeuwigheid vloeit. Rein was zijn menschenhand en de hand des Eeuwigen gelijk, de wonderen die zij doen zoude anderen ter liefde zouden de wonderen zijn van Dien die de wonderen doet. Het geloof dat de armen gaven aan zijn macht was het geloof in den geest die hem gezonden had, en indien hun pijnen werden weggenomen, het zoude zijn door de goedheid des Almachtigen wegens hun geloof. Uit de hemelen riep de stem van zijn mond en zijn weldoende hand verzamelde. En hij bad en dankte.

Terwijl hij daar stond kwamen de lieden die van den dageraad hem gezocht hadden om hem te zien, om zijn liefelijke vertroosting te hooren, velen om van hem geheeld te worden. En hij sprak tot hen; over de droevigen boog hij neder met zachte woorden tot de glans der gerustheid op hun gelaat verscheen; die een krankheid hadden raakte hij aan, dat zij zuchtend in blijdschap zich verhieven.

Toen zij weder bij de stad waren teruggekeerd riep hij zijn vrienden om met hem te gaan naar de dorpen in de nabijheid. Die hem hoorden stonden dichter rondom en baden hem in hun midden te blijven. Maar hij zeide:

Ik moet ook in andere steden de mare van het koninkrijk des Eeuwigen verkondigen, want daartoe ben ik uitgezonden.

En hij ging uit de poort, en de visschers hadden hun doeken over hoofd en schouders gedaan en hun stokken in de hand genomen, en volgden hem. Met rustige woorden liepen zij bij elkander, met glanzende oogen en verheugde harten, en de zon straalde over hen. Door de bloemige vlakte van Gennesar gingen zij en kwamen het eerst in het vlek Magdala aan het meer omtrent het uur van de middagrust.

In de koelte der boomen sprak Jezus tot de lieden, en als zij uit den mond der visschers van de wonderen hadden gehoord brachten sommigen hun kranken, smeekend om genezing. En velen werden gezond. Dan togen zij verder naar andere gehuchten, en zij reisden noordwaarts langs de hellingen der bergen tot Chorazin, en vandaar weder tot Bethsaïda, de westelijke vischplaats aan het meer. In alle plaatsen riep Jezus de menschen zich te verzamelen en te bereiden tot het heil. Zijn wijsheid echter verstonden zij niet, maar wat zijn vrienden Simon en Andreas, en Johannes en Jacob verhaalden van zijn macht en zijn wonderen verbaasde hen, en velen bleven nabij hen in de dorpen en langs de wegen, nederig opziende tot den meester.

Zij keerden weder in Kapernaum. Als zij nederzaten in Simons huis kwam een vreemdeling in de deur, een hoofdman over honderd krijgslieden, en hij sprak Jezus aan:

Meester, mijn slaaf die mij zeer dierbaar is ligt thuis in zware pijnen.

En Jezus zeide tot hem: Ik zal komen en hem genezen.

Maar de hoofdman antwoordde: Meester, ik ben een vreemdeling in uw land en niet waardig dat een als gij onder mijn dak zou komen. Maar spreek een woord en mijn slaaf zal genezen. Want ik ben ook een mensch onder de macht van anderen en heb krijgsknechten onder mij. En ik zeg tot dezen: Ga! en hij gaat; en tot den andere: Kom! en hij komt; en tot mijn slaaf: Doe dat! en hij doet het.

Jezus, dit hoorende, verwonderde zich over zulk geloof van een heiden in de macht des Eeuwigen. En hij zeide tot degenen die rondom hem stonden:

Voorwaar zeg ik u, ik heb zelfs in Israel zoo groot geloof niet gevonden. Maar ook zeg ik u dat velen zullen komen van het oosten en van het westen en zullen met Abraham en Izak en Jacob aanzitten in het hemelsch koninkrijk.

En tot den hoofdman zeide hij:

Ga heen, en u geschiede gelijk gij geloofd hebt.

Toen liepen sommigen naar het huis en vonden den slaaf bevrijd van zijn pijnen. En allen in Kapernaum hoorden het dien dag, van den slaaf des heidens, en zij prezen den heilige en spraken van de beloofde tijden.

Dan toog Jezus weder uit de stad, en die hem volgden waren talrijker en schooner in den glans der verrukking. Door alle streken van Galilea gingen zij, in alle dorpen traden zij het huis der samenkomst in, en Jezus sprak daar van de reinheid des harten, van de waarheid der geboden en van het welbehagen wanneer de Vader van Israel onder zijn kinderen zou wonen. Zij die dorstten naar vertroosting, zij die smachtten naar verloren droomen, luisterden in verbaasd geluk zooals de kinderen luisteren; zij die pijnen of kwalen hadden klaagden voor hem, smeekend om zijn erbarmen, en als hij zijn handen over hen ophief werd het huis van lovende stemmen vervuld. Van dorp tot dorp ging het gerucht zijner daden, en in ieder dorp waren er die hun gereedschap nederlegden om hem nabij te blijven en den Eeuwige voor wien zij weldra zouden staan. En waar zij kwamen verwachtten de lieden hem, en van alle deelen der Joodsche landen reisden zij die het gerucht vernomen hadden, van Decapolis en van Jerusalem, van Judaea en van over de Jordaan, en velen brachten hun dierbaren die leden, gekrenkten en verlamden, redeloozen en bezetenen. Zijn naam werd teeder in vele monden en schoon geprezen. En de gloed der hoop was in vele woningen. In de samenkomsten werden de beloften der profeten hooger geroepen, zwaar stegen de gebeden en de oogen schitterden van den roem des gezalfden die over Israel zou verschijnen. Niet enkel stillen, vromen en kranken waren het, niet enkel armen en verdrukten wier harten lichter werden, ook de strijdbaren hoorden het geluid in hun schuilplaatsen, de haters en de vloekers van den vreemdeling, in de holen der bergen stonden zij op en spraken van den strijd en de zege van Israel.

Maar velen naderden Jezus die zijn hart grooter maakten en stiller de liefde die daar opging. Zij zagen niet, zij hoorden niet de vreugde der wereld. Hun oogen staarden op de wonden en de pijnen hunner lichamen, op hun ellende en hun magerheid, aan hun ooren klonk het krijten van droefenis en gebrek, het zuchten van moeite en wanhoop. Geen genezing kon hun baten, geen woord kon hun de oogen openen. Zijn daad zou in het midden der wereld zijn, de menschen vroegen de kleinste zijner gaven, maar

de zaligheid die God hun geven wilde ieder uur verstonden zij niet. In eenzame plaatsen bad hij en zacht was zijn mond in het gebed.

En in een dier dorpen kwam een melaatsche tot de schare, zoodat allen zich ter zijde haastten, en die van het dorp wierpen steenen. Maar de onreine riep tot Jezus, hem biddende om ontferming, en als Jezus hem had doen naderen viel hij voor hem neder, zeggende:

Indien gij wilt, gij kunt mij reinigen.

De anderen zwegen en schouwden toe of hij ook van de melaatschheid rein kon maken.

Jezus zag neder op den nood in het verdorven vleesch en werd met barmhartigheid bewogen, hij strekte zijn hand uit en raakte hem aan, zeggende:

Ik wil, word gereinigd.

Het witte vleesch werd gaaf, het aangezicht bloosde. En als de geheelde zijn stem tot lof verhief, verbood Jezus hem hiervan te spreken en zeide tot hem:

Zie dat gij niemand iets zegt, maar ga heen en vertoon u den priester, en offer voor uw reiniging hetgeen Mozes geboden heeft, hem tot een getuigenis.

En de visschers die daar stonden en de andere volgers dankten den Barmhartige voor den schoonen dag, de hemel was weldadig over hen.

Maar hij die van de melaatschheid was gereinigd liep heen en waar hij kwam sprak hij van de genade die de heilige hem gedaan had, en allerwegen ging de verwondering. En na eenigen tijd, als Jezus met zijn volgers wederkeerde in de stad, verzamelde zich een menigte rondom hem, in zwijgende verteedering of met luide stemmen, en zij smeekten en jammerden en prezen den Naam, zoodat de beroering groot werd in de stad.

En zij zaten in Simons huis, hij en de vrienden. Buiten aan de deur groeide zoodanig de menigte dat er voor velen geen ruimte was in de straat, en die vooraan wilden zijn om hem te zien klommen op de huizen nabij. Toen kwamen uit een andere straat eenige lieden die een geraakte brachten, een man die zich gansch niet bewegen kon en door vier vrienden op zijn deken werd gedragen. En daar zij tot de deur niet naderen konden wegens het gedrang, klommen zij

tot op het dak van Simons huis, en het luik van de opening weggenomen hebbende, lieten zij de deken, waar de geraakte op lag, neder in het huis en legden hem in het midden voor Jezus. En Jezus, de moeiten ziende en den glans der oogen, en het geloof ziende dat hem der reinheid waardig maakte, zeide tot hem:

Mensch, uw zonden zijn u vergeven!

Nu zaten er leeraren en voornamen der samenkomst aan de deur om hem te zien, en als zij dit hoorden ontstelden zij, zeggende onder elkander:

Wie is deze die lastering spreekt? Wie kan de zonde vergeven dan de Almachtige alleen?

Toen kwam Jezus voor hen en zeide:

Wat overdenkt gij in uw harten? Wat is lichter: te zeggen: uw zonden zijn u vergeven, of te zeggen: sta op en wandel?

Zij breidden hun handen uit in ongeloof, meenend: het een is een menschelijke kunst, het ander goddelijke genade, en uw zeggen moet zonder doen zijn zoo de daad niet is voor menschenhand. Maar Jezus ontgloeide, want hij, van allen die daar stonden, hij wist dat het geloof de poort was tot vrijheid van zonden, en hij, de reine die het wist, hij moest door een teeken die waarheid openbaren.

Maar opdat gij moogt weten dat de mensch macht heeft de zonden te vergeven, zie!

En hij zeide tot den geraakte:

Ik zeg u: sta op, neem uw bed en ga heen naar uw huis.

En hij stond op en nam zijn bed en ging heen uit hun midden. Toen viel ontzetting over de menigte der mannen en vrouwen door de straat, hoog prezen en roemden zij den heiligen Naam, en riepen:

Ongelooflijke dingen hebben wij gezien! Geloofd en verheven de Eeuwige die den menschen zulke macht heeft gegeven!

Maar de twijfelaars zaten in gepeinzen.

Een anderen dag ging Jezus uit naar den oever van het meer. Aan de kade voorbij het tolhuis gaande zag hij Levi den tollenaar, die daar zat voor zijn bank om de cijnzen te ontvangen. En hij zag hem aan dat hij goed was en zeide:

Volg mij!

En Levi stond op van zijn bedrijf en volgde hem, de zon

werd liefelijk op zijn hoofd, klaar blonk de dag voor zijn oogen.

En later, op het uur van den maaltijd, geleidde Levi hem en de getrouwen naar zijn huis. Rondom den disch lagen zij neder en ook sommigen van Levi's vrienden kwamen binnen, zorgeloozen en ongeloovigen die weinig aan de geboden hielden. Zij hoorden de woorden aan en goedheid ontwaakte in hun harten. Onder de lieden die buiten stonden waren leeraren en mannen die zich zuiveren in de leer noemden, en zij ergerden zich dat de verkondiger van de heerschappij des Eeuwigen, die van de heiligste dingen sprak, aanzat met de verachtelijksten in Israel. En als enkelen der visschers aan de deur verschenen spraken zij dezen aan, zeggende:

Waarom eet uw meester met tollenaars en zondaren?

En Jezus daarbinnen hoorde de boosheid hunner stemmen. Hij rees en naderde en zeide:

Die gezond zijn hebben den medicijnmeester niet noodig, maar die ziek zijn. Gaat en leert wat de profeet u riep: Ik wil barmhartigheid en niet offerande. En ook: De kennis des Eeuwigen is meer dan de offeren van uw dienst. Ik ben niet gekomen om te roepen rechtvaardigen, maar zondaren tot bekeering.

Zij zagen de waarheid die hij sprak, maar zij hadden geen vrede in hun geest. Want de ijverigsten in de leer deden vele dingen boven de geschreven plichten, menigvuldige gebeden en geloften, en schoon de wet van Israel het vasten slechts op den heiligsten dag gebood, zij vastten twee dagen in de week. Deze lieden nu, die de nadering des gezalfden voorzegden, die reinheid en vroomheid riepen, leefden gelijk de menigte. En onder degenen die daar stonden waren ook mannen die van Johannes hadden geleerd aan de Jordaan, die streng en zedig leefden in de verwachting van wat hun meester had beloofd. En enkelen hunner naderden tot Jezus aan de deur en zeiden:

Waarom vasten wij en de Farizeeën wel, en uw volgers vasten niet?

Jezus zag hen liefderijk aan, want hij kende hun geloof in hun schoonen meester die het eerst den roep der reinheid had verheven. Hij antwoordde:

Kunnen de bruiloftskinderen treuren zoolang de bruidegom

bij hen is? De dagen zullen komen wanneer de bruidegom van hen zal weggenomen zijn, dan zullen zij vasten. Het vasten zij treuren, maar uit de reinheid des harten ontwaakt de verblijding. De kinderen die komen tot het feest der liefde, wanneer zij met gezang de bruid tot den bruidegom voeren in zijn woning, zij zullen in vreugde zijn met hun luiten en hun reidans, de dagen hunner vreugde zullen vol zijn. En vreugde is het dat ik den kinderen breng, de nieuwe tijd dien ik hun verkondig is de tijd van het hemelsch welbehagen over hen. De kinderen van het feest, zullen zij doen gelijk de kinderen van den rouwdag? Ziet het oude en ziet het nieuwe. De dagen der droefenis zijn voorbij, de dagen der jubeling komen. Niemand zet een lap ongevold laken op een oud kleed, want de nieuwe lap zal krimpen en het oude scheuren, en de scheur zal een ergere zijn. En in een oud kleed, dat gelapt is en erger gescheurd, gaan de kinderen niet tot het feest. Ook doet iemand die nieuwen wijn heeft dien niet in oude lederzakken, want de wijn heeft gisting, de zakken bersten, en de wijn wordt uitgestort, de zakken verderven. Maar nieuwen wijn doet men in nieuwe lederzakken, en beide tezamen worden behouden. De nieuwe wijn, de zoete wijn is voor het feest.

En allen verstonden hem.

En hij ging uit met zijn vrienden in de zon, en velen volgden met verrukte woorden en zegeningen. Er waren ook twee blinden achter de menigte, die riepen:

Gij zoon Davids, ontferm u onzer!

Die hen hoorden verbaasden zich, dat zij zonder te zien hem den heilige van Israel konden noemen. En als Jezus in huis was teruggekeerd kwamen die blinden tot hem, om genezing smeekend, en hij zeide:

Gelooft gij dat ik dat doen kan?

Ja, meester, antwoordden zij.

Toen raakte hij hun oogen aan, zeggende:

U geschiede naar uw geloof.

En hun oogen werden geopend. Als zij hun armen ophieven om te danken en den Almachtige te loven voor het wonder, verbood hij hun, want het wonder was het niet dat zij van den Eeuwige prijzen zouden. Maar zij gingen en spraken er van en het gerucht verspreidde in de stad, van

de blinden die Jezus den gezalfde hadden genoemd en door hem ziende waren gemaakt.

En een man werd bij hem binnengebracht die stom was en van den duivel bezeten, en ook die werd genezen, zoodat hij spreken kon. En machtig werd de ontroering over de stad, gelijk een wolk van geurigheid, van verwachting en deemoed over de eenvoudigen. Maar velen ook twijfelden of waarlijk de nieuwe tijd was gekomen, en velen ook, die gestrengelijk leefden naar de wet, oordeelden in wantrouwigheid over den man van Nazareth en zeiden:

De overste der duivelen heeft hem macht gegeven en door deze macht is het dat hij duivelen bezweert.

De verstandigen waren zij, voor het geloof niet klein genoeg en niet groot genoeg, die het heil zochten op den weg der overgeleverde kennis; die op den weg der kennis het kinderhart verloren, die de liefde niet zagen, maar onderzochten naar het kwaad.

En het geschiedde dat Jezus op een sabbath ging door de velden waar de gerst rijpte, en die hem volgden begonnen aren te plukken, want zij hadden honger. En als zij vele aren verzameld hadden sloegen zij de korrels los en aten ze. Dan gingen zij voort en keerden terug langs een ander pad. Aan den ingang der stad stonden eenige voornamen der samenkomst, die hen gezien hadden, hoe zij plukten en arbeid verrichtten voor hun spijs. Zij spraken Jezus aan zeiden:

Zie, waarom doen zij op den sabbath wat niet veroorloofd is?

En hij antwoordde:

Hebt gij nooit gelezen wat David deed toen hem hongerde en dengenen die met hem waren? Hoe hij ingegaan is in den tempel, en de toonbrooden gegeten heeft, die niemand zijn veroorloofd te eten dan alleen den priesters, en ook gegeven heeft dengenen die met hem waren? De sabbath is gemaakt om den mensch, niet de mensch om den sabbath. En zoo is de mensch een heer ook van den sabbath.

En terwijl hij voortging keerden zij de getelde schreden terug die zij gekomen waren, want zij waren de slaven en kenden de vreugde niet noch de heerlijkheid van den mensch. En als zij voor het huis der samenkomst kwamen zagen zij

hem weder die daar was binnengetreden met zijn vrienden om hun te leeren van de liefde des Barmhartigen. Daar was een steenhouwer die zijn stem in luide smeekingen verhief, want zijn rechterhand was verdord, zoodat hij zijn arbeid niet kon doen. Als hij Jezus ontwaarde bad hij om zijn hulp, zeggende:

Zie toch en help mij, opdat ik niet zal moeten bedelen om brood.

De leeraars nu en de andere Farizeeën naderden om toe te zien of hij weder den sabbath zoude ontheiligen en zij hem beschuldigen konden. Maar Jezus begreep hun gedachten en hij zeide tot den steenhouwer:

Rijs op en sta in het midden.

Dan sprak hij tot de mannen die hem gadesloegen:

Wie onder u die een schaap heeft, en het valt op een sabbath in een put, zal het niet grijpen en redden? Hoeveel gaat een mensch een schaap te boven? Wat is veroorloofd op den sabbath, goed te doen of kwaad te doen? een mensch te behouden of te verderven?

En toornig werden zijn oogen als hij allen rondom aanzag, maar de hardheid waaruit zij hem gadesloegen bedroefde hem, en teeder klonk zijn stem tot den smeekeling voor hem:

Strek uw hand uit!

Er voer kracht in de verschrompelde hand, hij strekte haar uit en zij was hersteld.

Maar de anderen werden luidruchtig en dwaas in hun ergernis, zij hieven hun handen en dreigden hem. En dienzelfden sabbathdag overlegden zij, de leeraren en de ouden van het huis des gebeds, die zich hoovaardig de zuiveren noemden, met eenige aanzienlijken van den viervorst, hoe zij hem, die de onwetenden leerde buiten de leer, voor den raad schuldig konden vertoonen. Want hun trage kennis bespeurde het beginsel der opstandigheid in zijn daden van nieuwe kracht, en het recht, gelijk het geschreven was en uit de boeken verklaard, scheen hun meer dan de ongeschreven dingen van het hart. En al de kennis die de wijzen der geslachten hadden vergaderd stond naast hen, en slechts het hoogste gebod in Israel stond tegen hen. Maar zij zagen het niet, zij waren oud en veel beproefd.

Dienzelfden avond, in het huis van den vriend op wien

hij het meest betrouwde, vernam Jezus van hun beraadslaging, hoe zij zochten hem kwaad te doen. En hij ging uit, hij steeg naar de hoogte boven de stad om te bidden waar geen mensch hem zag. De sterren schitterden, de nacht was zuiver en de zoelte geurig van de akkers. En hij bad. En hij hoorde de stem des Eeuwigen in zijn ziel. De menschen die zochten hem kwaad te doen waren niet schuldig, zij wisten niet, zij kenden hem niet. Zij hadden zijn woord niet gehoord, maar zijn daden gevraagd, en wat hadden zij gezien dan hetgeen de duivelbanner kon of de heelmeester die van verre landen komt? De barmhartigheid had hij gedaan in de kleine dingen, niet in de groote daad waartoe hij geroepen was. Hij dankte voor het geluk dat in zijn ziel voor de menschen brandde, en hij bad om de genade te mogen doen naar den wil van zijn God.

De zon opende over de bergen in glansen van nieuwe schoonheid, over het meer en de volle schepen, over de blanke huizen beneden waar de menschen ontwaakten. Toen daalde hij naar de stad, en tot Simon komende sprak hij:

De oogst is groot, maar de arbeiders zijn weinig. Bidt dan den Almachtige dat hij arbeiders zendt in zijn oogst.

En hij ging onder zijn volgers en koos van hen die boden zouden zijn van de vreugde. De eerste was Simon, dien hij Petrus noemde, den rotssteen sterk en betrouwbaar, daar hij de eerste was geweest die tot hem kwam in het geloof. En voorts verkoos hij Simon's broeder Andreas, en ook de visschers Jacobus den oudste en Johannes den jongste, de zonen van Zebedeus; en Philippus en Bartholomeus, en Levi den tollenaar, die later Mattheus werd genoemd. Uit hun vreugde zegenden zij hem, de anderen stonden rondom, vragend ook boden der liefde te mogen zijn tot de verlorenen van het huis van Israel. En opdat er even velen zouden zijn als er zonen Jacobs waren, ging hij voort onder zijn volgers en verkoos hij nog Thomas en Jacobus den zoon van Alfeus, en Thaddeus en Simon den voortvarende, en ook Judas van Karioth, den fellen droomer.

Dan ging hij hun voor buiten de stad en een groote schare volgde hem, verlangend de komende wonderen te aanschouwen. Zij stegen op den berg die boven de stad verrijst, het licht scheen klaar en hoog blonk de hemel over

de aarde. En Jezus stond boven en hij zag de menschen en hun woningen, en al de zuiverheid en vreugde over land en water van Gennesareth.

VIII.

En over land en water van Gennesareth straalde zijn vreugde gelijk de zuivere zon, en uit de menigte steeg velerlei gezucht van innigheid en zegening tot hem. En als hij zijn handen over de schare had geheven werden zijn hooge woorden openbaar, ruischend als een wind des hemels. Hij sprak, en die hem hoorden werden van een licht overtogen.

Zalig de armen die verdrukt zijn, want hun is het koninkrijk der hemelen. De Rechtvaardige geeft hun wat zij derfden en liefelijker gave van zijn hand, want zij hebben geleden.

Zalig die treuren, want zij zullen vertroost worden. De vertroosting des Barmhartigen is gelijk de lach der jonge mannen en gelijk de zang der dochteren, zij is zacht voor den adem en koel voor de oogen.

Zalig de zachtmoedigen, want zij zullen de aarde beërven. In wier hart de geur des hemels is, hun zal de aarde geuren gelijk een hof.

Zalig die hongeren en dorsten naar gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden. Recht stijgt hun begeerte tot den Eeuwige, zij zullen in het wonder zijner rechtvaardigheid zien.

Zalig de barmhartigen, want hun zal barmhartigheid geschieden. Niets is hun liefelijker die der menschen nooden kennen.

Zalig de reinen van hart, want zij zullen den Eeuwige zien. Alleen het hart zal hem zien, en het reine hart is boven alles.

Zalig de vreedzamen, want zij zullen kinderen des Eeuwigen genaamd worden. Die niet strijden tegen de dwalers, omdat er ruimte is in het koninkrijk.

Zalig die vervolgd worden om der gerechtigheid wil, want hun is het koninkrijk der hemelen. De Koning der gerechtigheid zal hun genadig zijn.

Zalig zijt gij als u de menschen smaden en vervolgen om

mijnentwil. Want ik geef u de vreugde en al wat u smaadt om deze vreugde zal u verhoogen.

Verblijdt u en verheugt u, want uw loon is groot in het hemelsch rijk.

Gij zijt het zout der aarde. Wat zou het brood zijn zonder zout? Wat zou de wereld zonder uw liefde zijn? En indien het zout smakeloos wordt, waarmede zal gezouten worden? Het deugt nergens meer toe dan om buiten geworpen en van de menschen vertreden te worden. Verheugt u dan in de vreugde die ik u verkondig, want uw liefde is het die de wereld goed maakt voor alle menschen. Gij zijt het licht der wereld, en gij, in wie de vlam ontstoken is die niet vergaat, gij zult den dageraad openen der zaligheid. Uw goedheid zal blinken voor alle oogen, uw liefde zal stralen in de donkere harten, en de gloed zal van uw handen voortgaan.

Want ziet, een stad boven op een berg liggende kan niet verborgen zijn. Zoo kunt ook gijlieden van Kapernaum, met uw lovende handen en met den zang uwer vreugde aan. de menschen niet voorbijgaan, zonder dat zij het zien en zeggen: Ziet, de kinderen van den beloofden tijd! Men steekt niet een kaars aan en zet haar onder een korenmaat, zoodat de woning donker is, maar men zet haar in de hoogte op den kandelaar en zij schijnt voor allen die in het huis zijn. Zoo heeft de geest des Eeuwigen in u het vuur ontstoken en zoo zal uw licht schijnen over alle menschen, dat zij uw werk van goedheid zien en uw Vader van het hemelsch rijk verheerlijken.

Meent niet dat ik gekomen ben om de wet en de profeten te ontbinden; ik ben niet gekomen om te ontbinden, maar om te vervullen. Want voorwaar, ik zeg u, totdat de hemel en de aarde aan het einde zijn zal er niet één jota noch één tittel van de wet vergaan eer alles is geschied gelijk geschreven staat. Wie van de geboden in het minst ontbonden heeft en den menschen naar zijn voorbeeld de geboden heeft geleerd, die zal de minste genoemd worden in het hemelsch koninkrijk; maar wie de geboden in waarheid heeft gedaan en geleerd, die zal groot genoemd worden. Want ik zeg u: indien uw oprechtheid niet rijker is dan die der leeraren en der Farizeëen, indien uw daad niet is gelijk uw

belijdenis, dat gij het koninkrijk der hemelen niet zult ingaan.

Gij hebt gehoord dat tot de ouden is gezegd: gij zult niet doodslaan; maar wie doodslaat zal strafbaar zijn voor het gericht der ouden. En ik zeg u: wie ook op zijn broeder verstoord is, die zal strafbaar zijn voor het gericht; wie zijn broeder krenkt en ook maar zegt: domoor! die zal voor den grooten raad strafbaar zijn; maar wie zegt: gij dwaas! die zal strafbaar zijn door het helsche vuur. Want in het koninkrijk waar gij leeft zult gij gedaan hebben naar uw geboden en de boosheid der voorgaande geslachten zal onder u niet zijn: gij zult goed zijn met uw broeder, gelijk de Eeuwige goed met u is, en gelijk het licht goed is over al de wereld.

Zoo gij uw gave wilt op het altaar offeren en gij wordt gedachtig dat uw broeder iets tegen u te klagen heeft, laat daar uw gave en ga heen, verzoen u eerst met uw broeder, en kom dan en offer uw gave. Want een gebrekkig offer is het niet dat de Almachtige van u verlangt, maar een offer vol van uw zuivere goedheid.

Haast u welgezind te zijn jegens uw wederpartij, terwijl gij nog met hem op den weg zijt, opdat de wederpartij niet misschien u den rechter overlevere, en de rechter u den dienaar overlevere, en gij zelf in de gevangenis geworpen wordt. Waarlijk, ik zeg u, gij zult daar niet uitkomen voor dat gij den laatsten penning hebt betaald. Hoe zal u barmhartigheid geschieden terwijl gij hard zijt in uw eisch en niets vergeeft?

Gij hebt gehoord dat gezegd is: gij zult geen overspel doen. Maar ik zeg u dat wie een vrouw aanziet met begeerte reeds in zijn hart met haar overspel heeft gedaan. Indien uw oog u ter verleiding voert, ruk het uit en werp het van u, want het is u beter dat een uwer leden verga en niet uw geheele lichaam in de hel geworpen wordt. En indien ook uw rechterhand u ten verderf leidt, houw ze af en werp ze van u, want het is u beter dat een uwer leden verga dan dat uw geheele lichaam in de hel geworpen wordt.

Er is ook gezegd: Wie zijn vrouw verstoot geve haar een scheidbrief en late haar gaan uit zijn huis. Maar ik zeg u: Wie zijn vrouw verstoot zendt haar daar waar zij overspel kan doen, en wie de verstootene trouwt, die doet overspel.

Voorts hebt gij gehoord dat tot de ouden is gezegd: gij zult den eed niet breken, maar gij zult den Heer uw eeden houden. En waartoe zijn de listige en de dwaze eeden dan om te breken? Daarom zeg ik u: zweer ganschelijk niet, noch bij den hemel, want hij is de troon Gods; noch bij de aarde, want zij is de voetbank zijner voeten; noch bij Jerusalem, want zij is de stad des grooten Konings; noch bij uw hoofd zult gij zweren, want gij kunt niet één haar wit of zwart maken. Maar laat zijn uw woord ja: ja; neen: neen; wat meer is, dat is uit den booze.

Gij hebt gehoord dat gezegd is: Oog om oog, en tand om tand. Maar ik zeg u dat gij den booze niet zult wederstaan en u niet zult wreken. Maar wie u op de rechterwang slaat, keer hem ook de andere toe; en zoo iemand met u rechten wil om uw rok, laat hem ook uw bovenkleed; en zoo iemand u dwingt één mijl met hem te gaan, ga twee mijlen met hem mede.

Geef dengenen die iets van u verlangt en keer u niet af van dengenen die van u leenen wil. Waartoe heeft de Eeuwige de liefde in u aangestoken dan om te geven, ook tot uw allerlaatste? Uw Vader zal over u waken.

Gij hebt gehoord dat gezegd is: gij zult uwen naaste liefhebben. Maar ik zeg u: hebt u vijanden lief, zegent ze die u vloeken, doet wel dengenen die u haten, en bidt voor degenen die u vervolgen, opdat gij moogt kinderen zijn uws Vaders in de hemelen. Want hij doet zijn zon opgaan over boozen en goeden, en hij regent over rechtvaardigen en onrechtvaardigen. Indien gij uw vrienden liefhebt, wat loon zijt gij waardig? Doen ook de tollenaars, die gij schuwt, niet hetzelfde? En indien gij alleen uw broeders groet, wat doet gij boven anderen? Doen ook de tollenaars, die gij schuwt, niet hetzelfde?

Weest dan gijlieden volmaakt, gelijk uw Vader in de hemelen volmaakt is.

De gansche berg werd heerlijk van den heiligen Naam, zij strekten overal hun handen hoog en riepen uit duizend monden de goedheid hunner harten uit. De stille zon praalde over al de bergen, over het stille water en over al de menschen, lachende en roepende en schreiende. En de twaalf die hij verkozen had zaten rondom hem en behielden ieder

woord. En hij ging voort te spreken van de waarheid voor het hart.

Hebt acht dat gij uw goede werken niet doet voor de menschen om van hen gezien te worden, anders hebt gij geen loon bij uwen Vader in de hemelen. Wanneer gij dan aalmoes geeft, laat niet voor u trompetten gelijk de geveinsden in de samenkomst en op de straten doen, opdat zij van de menschen geprezen worden. Maar gij, wanneer gij aalmoes geeft, laat uw linkerhand niet weten wat uw rechter doet, opdat uw aalmoes verborgen blijve. En uw Vader die in het verborgen ziet, zal het u vergelden. Gij doet geen bitterheid bij uw gave, en hoe zoet gij uw gave maakt, zoo zoet zal uw vreugde zijn.

En wanneer gij bidt zult gij niet zijn als de geveinsden, want die staan gaarne in de samenkomst en op de hoeken der straten te bidden om van de menschen gezien te worden. Voorwaar, ik zeg u, zij hebben daarmede al hun loon. Maar gij, wanneer gij bidt, ga naar binnen, sluit uw deur en bidt tot uw Vader die in het verborgen is. En uw Vader, die in het verborgen ziet, zal het u vergelden. En wanneer gij vast, toont geen droevig gezicht gelijk de geveinsden, want zij mismaken hun aangezichten opdat de menschen zien dat zij vasten. Voorwaar ik zeg u, zij hebben daarin al hun loon. Maar gij, wanneer gij vast, zalft uw hoofd en wascht uw aangezicht, opdat het van de menschen niet gezien wordt dat gij vast, maar van uw Vader die in het verborgen is. En uw Vader, die in het verborgen ziet, zal het u vergelden.

Bidt zuiver voor den Eeuwige, gelijk uw ziel begeert, vast zuiver om voor den Eeuwige de droefheid uwer ziel neder te leggen, zoo is uw begeerte waar en uw droefheid waar, en de Barmhartige zal u geven uit zijn mildheid. En groot is wat uit de hemelen wordt gegeven, grooter dan eenige schat der aarde, en de vreugde zal binnen u heerlijk zijn. Noch is iets dat u de menschen kunnen geven gelijk de gave van uw Vader, die in waarheid uw deel zal zijn.

Vergadert u dan geen schatten op aarde, waar mot en roest ze bederven en waar de dieven doorgraven en stelen. Maar vergadert u schatten in het hemelsch rijk, waar ze

noch mot noch roest bederft en waar de dieven niet doorgraven of stelen. Want waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn. Het oog is de lamp des lichaams; is uw oog nu goed, zoo zal geheel uw lichaam verlicht zijn; maar indien het slecht is, zoo zal geheel uw lichaam duister zijn. Indien het licht binnen u verduisterd is, hoe groot zal de duisternis zijn. Zie dan dat hetgeen waar uw ziel aan hangt het goede zij.

Noch kunt gij het een begeeren en het ander behouden, den aardschen rijkdom en de vreugde des hemels. Niemand kan twee heeren dienen; want of hij zal den een haten en den ander liefhebben, of hij zal den een aanhangen en den ander niet achten. Gij kunt niet God dienen en den Mammon. Daarom zeg ik u: weest niet bezorgd voor uw leven, wat gij eten of wat gij drinken zult, noch voor uw lichaam, waarmede gij u kleeden zult. Is het leven niet meer dan het voedsel, en het lichaam dan de kleeding? Ziet de vogelen des hemels, zij zaaien niet en zij maaien niet, noch zamelen zij in schuren, en uw hemelsche Vader voedt ze; gaat gij ze niet veel te boven? Wie van u kan door bezorgd te zijn één el tot zijn lengte toedoen? En wat zijt gij bezorgd voor kleeding? Ziet de leliën des velds, hoe zij wassen; zij arbeiden niet en zij spinnen niet. En ik zeg u dat ook Salomo in al zijn heerlijkheid niet is bekleed geweest gelijk een van deze. Indien nu God het kruid des velds, dat heden is en morgen in den oven wordt geworpen, zoo bekleedt, zal hij u niet veeleer kleeden, gij kleingeloovigen? Daarom, weest niet bezorgd en zegt niet: wat zullen wij eten? of wat zullen wij drinken? of waarmede zullen wij ons kleeden? Want naar deze dingen zoeken de heidenen. Maar wat gij behoeft, dat weet uw hemelsche Vader. En gij, die geroepen wordt, laat alle zorgen van u gaan en zoekt alleen het koninkrijk en de gerechtigheid, en ook deze dingen zullen u alle geschonken worden. Weest dan niet bezorgd voor morgen, want deze dag moet vol zijn van uw goede werk. De morgen zal voor het zijne zorgen, iedere dag heeft genoeg aan zijn eigen moeite.

Gij, wanneer gij voortgaat in Israel om van deze vreugde te spreken en uw broeders te verzamelen tot het heil, ziet aandachtig in u zelven en weest zachtmoedig. Gij die het zaad gaat spreiden naar alle oorden, ziet in het zuivere van

uw hart en doet gelijk gij in uw hart gezien hebt.

En de twaalf boden stonden recht rondom hem, hun oogen waren aan de zijne vast, over hun aangezichten lag de klaarheid van den hemel. En over gansch den berg ging de warmte van geluk en het geruisch dat uit de menschen zingt wanneer de oprechtheid is geroerd.

Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld wordt. Want met welk oordeel gij oordeelt, zult gij geoordeeld worden, en met welke maat gij meet zal u wedergemeten worden. Uit uw oordeel komt het oordeel voort dat over u zal zijn, en hoe liefelijk het zij, het zou u niet uw waarde geven. Wat ziet gij den splinter in het oog uws buurmans, maar den balk die in uw oog is, merkt gij niet? Hoe zal uw broeder u vertrouwen indien gij tot hem zegt: laat mij den splinter uit uw oog doen, en zie, er is een balk in uw eigen oog? Maar wees oprecht, werp eerst den balk uit uw oog, dan kunt gij zien hoe gij den splinter uit uw broeders oog zult doen.

Weet dat gij gaat om de vreugde uit te roepen, en het zaad dat u gegeven wordt om uit te strooien zult gij niet bederven, noch verkwisten. Voor de honden immers is het heilige niet. Werp dan uw paarlen niet voor de zwijnen, opdat de stomme dieren ze niet vertreden en zich omkeerende u verscheuren. Maar bewaart het goede zuiver en houdt u in de waarheid der kinderen van het koninkrijk. Licht is zij in uw hart te dragen: wat gij wilt dat u de menschen doen, doet gij hun zoo, dat is de gansche wet en de profeten.

Licht is zij te dragen wanneer gij den weg gevonden hebt. Gaat in door de enge poort. Wijd is de poort en breed de weg die tot het verderf leidt, en velen zijn er die daar door gaan; maar eng is de poort en smal de weg die tot het leven leidt, en weinigen zijn er die ze vinden. En wanneer gij dwaalt en zoekt, wacht u voor de valsche profeten, die in schaapskleederen tot u komen, maar van binnen zijn zij grijpende wolven. Aan hun vruchten zult gij hen kennen. Van doornen plukt men toch geen druiven, noch vijgen van distelen. Iedere goede boom brengt goede vruchten voort, en iedere slechte boom brengt slechte vruchten voort; een goede boom kan geen slechte vruchten voortbrengen,

noch een slechte boom goede vruchten. Zoo zult gij dan de valsche leeraars kennen aan hun werken.

Indien gij in het koninkrijk wilt leven zult gij in de waarheid doen gelijk uw Vader van u verlangt. De belijdenis van uw mond is het niet, noch het offer van uw hand, maar de liefde van uw hart is het die u waardig maakt. Niet ieder die mij aanroept en mij Heer noemt zal in het koninkrijk gaan, maar hij die doet den wil mijns Vaders. Ten dage wanneer tot het oordeel wordt verzameld, zullen velen tot mij zeggen: Heer, hebben wij niet met uw naam geprofeteerd, met uw naam duivelen gebannen, en met uw naam veel wonderen gedaan? Dan zal ik hun antwoorden: Ik ken u niet, gaat weg van mij, gij die u niet aan den geest der woorden hebt gehouden.

Een ieder die mijn woorden hoort en ze in oprechtheid doet, die is gelijk een verstandig man, die zijn huis op een steenrots heeft gebouwd. Ziet, er is een slagregen nedergevallen, de wateren zijn toegestroomd, de winden hebben gewaaid en aan dat huis gerukt, en het is niet gevallen, want het was op een steenrots gebouwd. Maar ieder die deze woorden hoort en daar niet naar doet, die is gelijk een dwaas man, die zijn huis op het zand gebouwd heeft. De slagregen is nedergevallen, de wateren zijn toegestroomd, de winden hebben gewaaid en aan dat huis gerukt, en het is gevallen, en zijn val was groot.

Doet dan den wil des Eeuwigen, gaat door de poort tot de zaligheid, en draagt de geboden zuiver in uw hart. Ziet de schoonheid des hemels en ziet, de wil uws Vaders die u heeft voortgebracht is vreugde voor u allen.

Hij verrees en hij ging door hun midden, zij zagen hem uit hun stilte aan. De stemmen der kinderen ontwaakten, een klein gejubel ruischte uit den mond der vrouwen terwijl hij daalde van den berg, en de mannen die hem volgden spraken in een zachten gloed. Maar aan den ingang der stad kwamen nieuwe scharen, en zij werden luider waar in de straten geen ruimte was. En Jezus ging voort in hun midden tot aan den oever van het meer. En als zij nader drongen met groot geroep van verbazing, van lof en zegen en nabij wilden zijn om de wonderen van zijn binnenste te zien, trokken de visschers hun scheepje naar de kade,

en hij stapte er in. Daar zagen zij hem voor hen in zijn hoogheid, de gansche hemel was blank rondom, de zon flonkerde over al het water. Toen werd het geluid der menschen machtig van hun verlangen en van hun innigheid. De boot intusschen, omringd van de andere scheepjes dreef zuidwaarts, de visschers deden hun werk met de netten en de touwen, en Jezus bij zijn vrienden leerde onder het werk.

En al die dagen tusschen het Passah en het feest der Weken leerde hij aan het meer, waar het licht was en de ruimte.

En eenmaal, toen hij weder uit het scheepje had gesproken, dreven zij verder van den oever, en de hitte was ook daar. Als de hemel zachter werd en het geel van den avond over het land vergaderde, als de koelte van de bergen nedervoer over het water, haalden zij de riemen in en heschen de zeilen; de netten werden geworpen, de lichten uitgehangen ter verlokking van de visschen, en de mannen zetten zich voor hun brood. Toen zeide Jezus:

Laat ons overvaren naar de eenzamen aan den anderen oever.

De scheepjes zwenkten naar het oosten waar de hemel donker werd. En Jezus legde zich in den achtersteven neder om te rusten. Terwijl hij sliep rees plotseling een zwartheid voor den hemel, de wind begon te waaien, rukkend aan de masten, slaande op de golven, zoodat het water raasde en schuimde en de mannen overhaast de zeilen reefden en de netten binnentrokken. En woester sprongen de witte golven op elkander, en de visschers, het gevaar kennend van den storm onder de oostelijke bergen, riepen de heiligste namen in Israel en grepen de touwen in hun nood. Want korten tijd, maar vervaarlijk woeden de winden over Gennesar, en van de scheepjes die zij overvallen worden vele wrak geslagen. Als de golven onstuimiger over de boorden stortten wekten de visschers Jezus, en hij verrees en zag in de duisternis. Toen riepen sommigen tot hem:

Meester, bekommert gij u niet dat wij vergaan! Help ons!

Recht stond hij in den storm, ziende in de wildheid der wateren. En zij hoorden hoe hij hun toeriep, en ook den anderen in de andere booten:

Waarom zijt gij bevreesd? Hebt gij geen geloof? Zijt gij

niet verkozen tot het goede werk? Bezint u, kleingeloovigen.

Zij zaten stil, hoorend naar de stem, en geen zag den ander. Maar zij geloofden, ofschoon zij hun kleinheid niet kenden; en toen de gerustheid over hen wederkeerde, hieven zij hun handen en zagen zij het wonder van het geloof dat hen vervulde gelijk een wonder van den Almachtige. De sterren kwamen uit, de winden woeien heen, bedaring ging over de wateren. Bij de eerste blankheid over de bergen ontdekten de scheepjes elkander, wiegelend onder de kust. De visschers stonden in het ochtendgebed en den dank voor de redding, en die Jezus zagen, staande bij de zijnen, zeiden onder elkander:

Wie is toch hij, dat zelfs de winden hem gehoorzaam zijn?

Zij gingen aan den oever. In dit land woonden de Gadarenen en ook onder deze afgedwaalden was het gerucht uit Galilea gekomen. Steil verhieven zich de bergen en donker waren de holen in het gesteente hoog en laag. Zoodra nu Jezus op den oever was getreden kwam uit een dier holen een mensch naar hem toe, een bezetene die in de grafholen zijn slaapplaats had, een sterk man, dien niemand nog had kunnen binden, ook niet met ketenen, want menigmaal, wanneer hij met ketenen en boeien gebonden was geweest, had hij de ketenen afgerukt en de boeien verbroken; niemand was er die hem bedwingen kon en al de herders vreesden hem. Nacht en dag zwierf hij over de bergen en in de holen, schreeuwende en zich zelven met steenen slaande. Toen hij van verre de mannen zag sprong hij onstuimig op hen toe, en voor Jezus gekomen zag hij hem aan. Hij kromp en viel neder aan zijn voeten, kermende en schreeuwende. En in barmhartigheid boog Jezus over hem en sprak:

Onreine geest, ga uit van dezen mensch.

Toen hief de arme zijn hoofd en jammerde:

Wat heb ik met u te doen? Ik bezweer u bij God mij niet te pijnigen!

En hij vroeg:

Zeg mij uw naam.

Mijn naam is menig, want wij zijn velen! Ik smeek u dat gij ons niet uit dit land zendt! Maar zend ons in die zwijnen, dat wij in hen wonen mogen.

Hu weidde boven hen op dien berg een kudde zwijnen, en Jezus hief zijn hand en liet dien kwaden geesten toe in die dieren te gaan. Maar toen de bezetene zich razend midden in de kudde wierp, sloeg wildheid over de zwijnen, zij drongen en zij stortten van de steilte neder in het meer en verdronken. De hoeders, die verbijsterd hadden toegeschouwd, vluchtten en vertelden het op het land en in het dorp. Toen kwam het veevolk van Gadara de bergen af, en aan den oever den bezetene ziende, hoe hij rustig zat, zijn naaktheid bedekt, bij zijn verstand en sprekende met een hoogen man, werden zij bevreesd. Die gezien hadden hoe de duivelen in de zwijnen gevaren waren, hoe de bezetene was bevrijd, vertelden het hun. En voor zijn macht beducht kwamen zij tot Jezus, hem smeekende hun land te verlaten.

En als hij het onverstand dezer tot de heidenen afgedwaalden gewaar werd, gedacht hij de afgedwaalden binnen zijn volk. Een droefheid voer voor zijn oogen, dat hij geen vervulling geven kon waar geen behoefte was, een donkerder droefheid viel over zijn hart, dat hij meer had willen doen dan de God van Israel verlangde. Tot in Nazareth toe, onder de vrienden van al zijn jaren, onder de kinderen zijner ouders, waren degenen die naar bevrijding smachtten, voor wie de geboden geschreven waren, voor wie de profeten hun mond naar de hemelen hadden geopend, en hij, die geroepen was om den geboden lichaam te geven, om de beloften heerlijk voor Israel te doen verrijzen, ging tot den vreemdeling. Waar riep het hart? waar de verbeelding? In het huis der jeugd begint de liefde en wie meer dan deze wil geve eerst dit huis zijn wedergave. Grooter was zijn hart, maar hij bad om klein te zijn.

En terwijl hij naar het scheepje ging smeekte hem de man die bezeten was geweest dat hij met hem gaan mocht. Maar Jezus liet dat niet toe, en zeide:

Ga naar de uwen van uw huis, verhaal hun wat de Eeuwige gedaan heeft en hoe hij zich uwer heeft ontfermd.

Luid riep die man zijn lof, en hij ging heen en verkondigde in het land van Decapolis wat Jezus hem gedaan had, van zijn erbarmen en van zijn macht.

Toen Jezus weder was overgevaren naar de andere zijde,

verzamelde een groote menigte zich bij hem waar hij aan den oever stond. En door hun midden drong een man naar voren die een der aanzienlijken was van de samenkomst, Jairus was zijn naam. Voor Jezus gekomen viel hij aan zijn voeten en smeekte hem uit zijn nood:

Mijn dochtertje, zeide hij, is in haar uiterste, ik bid u, kom en leg uw handen op haar, zoo zullen wij haar houden, zoo zal zij leven.

Jezus zag over zijn smart, hij wist dat zijn hand het wonder der liefde wilde doen. Hij hief Jairus op en ging met hem. Langs het smalle pad aan het water volgde de schare dicht achter hem, zoo dat zij zich verdrongen.

En onder de menschen liep een vrouw die twaalf jaren had geleden van de kwaal der vrouwen, vele geneesmeesters, velerlei kruiden en bezweringen hadden haar hopeloos gelaten. Als zij daar ging achter hem ontwaakte een teederheid in de stilte van haar verdriet, haar aangezicht begon te blozen en zij dacht: Zoo ik maar zijn kleederen mag aanraken zal ik genezen. En zij drong zich naderbij onder de mannen, zij raakte zijn kleed aan, en terzelfder stond voelde zij aan haar lichaam dat zij van die kwaal genezen was. Maar Jezus, voelende dat kracht van hem uitging, keerde zich om in de menigte en vroeg:

Wie heeft mijn kleederen aangeraakt?

Zijn getrouwen antwoordden:

Gij ziet dat de menigte om u dringt, en vraagt gij: wie heeft mij aangeraakt?

Maar hij zag rond en zocht wie het gedaan had. En de vrouw, die vreesde daar zij wist wat haar was geschied, naderde bevend en viel voor hem neder. En met haar aangezicht op de aarde vertelde zij hem al het leed en wat zij heimelijk had gedaan. Toen hoorde zij hem die sprak:

Uw geloof heeft u gered. Ga heen, de vrede zal in u zijn, en wees van uw kwaal verlost.

Terwijl hij nog sprak kwamen eenige lieden van Jairus' huis en zeiden:

Uw dochtertje is gestorven. Wat valt gij den meester lastig?

En Jairus scheurde zijn kleed van boven af en weeklaagde. Maar boven hem stond de machtige en de reine stem ging door zijn ziel:

Vrees niet. Geloof alleen.

Toen werd hij stil in het lichtend wonder dat over hem daalde. En Jezus koos drie zijner getrouwen, Petrus, Jacobus en Johannes om hem te volgen en zij gingen naar de woning van Jairus. Aan de deur waren de vrouwen en de slaven in de klachten van den rouw weenend en roepend over de gestorvene. Toen ging hij Jairus en de moeder en ook zijn vrienden in de woning voor, en op het bed vonden zij het kind, wit en ademloos, maar zij was niet gestorven.

En haar handje nemende sprak hij tot haar aangezicht:

Meisje, sta op.

En het meisje opende haar oogen op hem, en in haar verwondering ontwakend rees zij. In de deur drongen toen de dienstvrouwen die haar gestorven hadden gewaand, zij maakten de woning luid van hun ontzetting. Jezus echter, nadat hij hun geboden had stil te zijn en het kind eten te brengen, vermaande hen den Barmhartige lief te hebben, maar over de wonderen geen misbaar te maken, want de genezing van het dochtertje was slechts een oogenblik van de onmetelijke liefde die de Eeuwige heeft voor ieder kind der menschen.

Hij ging. In de nauwte der straat aanschouwde hij de menigte roepend en zich verdringend, en hij ontwaarde hoe groot zijn ziel boven hen allen ging, die niet gelooven konden dan de wonderbaarlijkheid voor hun oogen, en niet liefhebben konden dan de verschijning van hun Vader. Maar indien hun kleinheid de hemelsche vreugde ontvangen kon, begeerde hij niet grooter te zijn dan het mededoogen van zijn hart.

Een welgesteld man was daar, Simon genaamd, behoorend tot de zuiveren in de leer, die hem verzocht in zijn huis te komen tot den maaltijd. En Jezus ging met hem. Als hij in de woning was getreden en een slaaf het stof van zijn voeten had gegoten, lag hij neder voor de spijs, zij baden en braken het brood en aten. In de menigte buiten was een vrouw die hem zocht te zien, want het gerucht van zijn liefderijkheid had de hitte van haar droefenis gelaafd. Zij was eene der vrouwen wier zondigheid openbaar was voor een ieder in de stad, en zij had veel geleden van de menschen. Zij ging, en een kostbaren balsem in haar fleschje

gekocht hebbende, trad zij onbemerkt de woning in, en waar Jezus lag daar knielde zij achter hem neder. Zij zag zijn voeten, die zij kuste, schoon zij niet durfde. Van haar aangezicht vielen tranen op zijn voeten, en als zij ze schielijk gedroogd had met haar haren, opende zij haar fleschje en balsemde ze. Toen zag Simon haar, hij keek Jezus aan en dacht: Indien hij waarlijk een profeet was, hij zou weten wat voor eene deze is die hem aanraakt. En Jezus begreep den blik zijner oogen.

Simon, zeide hij, ik heb u wat te zeggen.

Zeg het, meester.

Zeker schuldheer, sprak hij, had twee schuldenaren, de een was hem schuldig vijfhonderd zilverlingen, de ander vijftig. En als zij niet hadden om te betalen schold hij het hun beiden kwijt. Zeg gij, wie van dezen zal hem meer liefhebben?

Ik meen, hij wien hij het meest heeft kwijtgescholden.

Gij oordeelt recht.

En zich keerende naar de vrouw achter hem sprak hij tot Simon:

Ziet gij deze vrouw? In uw huis ben ik gekomen, en gij waart het niet die water over mijn voeten hebt gedaan, maar deze vrouw heeft met haar tranen mijn voeten nat gemaakt en ze met haar haren afgedroogd. Gij hebt mij niet gekust, maar deze vrouw heeft van dat zij binnenkwam niet opgehouden mijn voeten te kussen. Ook waart gij het niet die mijn hoofd met olie hebt gezalfd, maar deze vrouw heeft met balsem mijn voeten overgoten. Daarom, zeg ik u, zijn haar vele zonden vergeven, omdat zij veel heeft liefgehad. Maar die weinig liefheeft, dien wordt weinig vergeven.

En tot haar sprak hij:

Uw zonden zijn vergeven.

De gasten, die er rondom de spijzen lagen, ergerden zich toen en mompelden:

En wie zou hij zijn die zelfs zonden vergeeft?

Maar Jezus sprak tot die vrouw en zeide:

Uw geloof heeft u gered. Ga heen, en vrede zal met u zijn.

En vol was de gloed van haar hart terwijl zij heenging uit die woning.

Den dag daarna maakten zij zich vroeg vaardig voor de reis, hij en zijn genooten, er waren ook eenige vrouwen die hen volgden. Door de stralende vlakte van Gennesareth gingen zij, en als zij een poos door het heuvelland waren gestegen bereikten zij omtrent het middaguur den berg met den dubbelen top waar het gebeente van Jethro ligt. Daar zochten zij rust en lommer tegen de hitte. Maar na de lafenis en het brood klom Jezus tot de rotsen op, en de anderen bleven onder de boompjes waar de bloemen waren allerwegen. Zij zagen hem in de hoogte tusschen het gesteente, de schittering der zon was over hem.

En hij zocht de stem Gods zuiver te verstaan, en zuiver verstond hij haar in de goedheid van zijn wezen. Helder brandde zijn liefde naar den hemel, niets was er van zijn menschelijk bestaan dat niet opging in die vlam uit het vuur des Eeuwigen ontstoken, en in het licht dier wijsheid aanschouwde hij dat de liefde hem toevloeide uit de eindelooze bron indien hij eindeloos voortging te verteren. In deze zaligheid, die der kleinen en der verhevenen is, stond hij en hoorde verwonderd toe hoe in zijn diepste de stem der vragen niet ophield in haar gemurmel. Wat kon zijn ziel behoeven die tot al haar einden gloorde in den luister? Wat kon zij vragen die bloosde onder den adem van haar Schepper? Verlangde zij de vreugde van het geven niet meer dan andere? Beneden bij de boompjes zaten de menschen wien hij gegeven had, en gelijk zij vraagden, zoo vraagde hij. Hij boog zijn hoofd en viel neder over den steen. Om te ontvangen, ieder uur en eeuwig nieuw, vraagde zijn hart van een mensch geboren, en hoog rees zijn smeeken dat hij, gelijk een broeder onder zijn broeders, klein mocht zijn om te vragen van de Plaats waar de liefde welt. Hij kruiste zijn armen, hij legde zijn hoofd op zijn hart, schoon steeg het geluid in hem dat louter vreugde geeft. En hij bad.

Die hem gezien hadden gingen tot den voet des bergs toen hij nederklom van de steenen, en het licht over zijn aangezicht-ziende stonden zij rondom in verbeiding. En een hunner sprak:

Meester, leer ons bidden, gelijk Johannes zijn volgers geleerd heeft.

Hij antwoordde:

Gij zult bidden wanneer uw ziel behoeft. En gelooft. Dat zijn de oorsprong en het leven van uw gebed. Bidt, en u zal gegeven worden. Zoekt, en gij zult vinden. Klopt, en u zal opengedaan worden. Want ieder die bidt, ontvangt. En die zoekt, die vindt. En die klopt, dien wordt opengedaan. Welk mensch is er onder u, die zijn zoon een steen zou geven wanneer hij brood vraagt? of een slang zal geven wanneer hij een visch vraagt? Indien dan gij, menschen, uw kinderen goede gaven weet te geven, hoeveel te meer zal uw Vader in de hemelen het goede geven hun die hem bidden?

En wanneer gij bidt zult gij geen praal van woorden maken, gelijk de heidenen doen, die meenen door hun veelheid van woorden verhoord te worden. Doet niet gelijk zij, want uw God weet wat gij behoeft voor gij hem bidt. Gij dan bidt aldus: Onze Vader die in de hemelen zijt, geheiligd worde uw naam. Uw koninkrijk kome. Uw wil geschiede gelijk in den hemel ook op de aarde. Geef ons heden ons dagelijksch brood. Vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven onzen schuldenaren. En leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van den Booze.

Want indien gij den menschen vergeeft, zal ook uw Vader u vergeven; maar indien gij den menschen niet vergeeft, zal ook uw Vader u niet vergeven.

Toen baden zij tot den hemel, de twaalf van zijn leering en de vrouwen.

Zij namen hun stokken en gingen voort door de stille bergen. En tegen den avond, toen de luwe geuren van het westen hen verkwikten, bereikten zij de hoogte van Nazareth. In de straat zaten allen die hij gansch zijn leven had bemind in hun rust gehurkt, zij gaven ongestoord den wedergroet, en Jezus ging met zijn vrienden binnen de herberg voor de reizigers, alleen de kinderen klommen op het muurtje om hen te zien.

Maar toen het donker was geworden kwam Maria aan den ingang, haar zoon hoorde haar. En lang nadat de anderen zich hadden nedergelegd stond hij bij haar onder de sterren. Gelijk het eerste murmelen van het kind ruischten zijn woorden door haar ziel toen zij naar de woning keerde, zij lag en luisterde hoe in den blanken nacht de stem, die zij

kende van haar vroegste teederheden, hooger en wijder steeg, hoe zij zaligend nederkwam en haar omving, en de woorden van die stem, uit zijn mond geworden voor haar ooren, waren haar te zoet om na te fluisteren in het warmste van haar borst. Schoon was Maria toen zij verscheen in den dageraad.

In de vroegte gingen zij door de straat naar het huis der samenkomst, waar de vromen hun lof en klacht verhieven. Daar leerde Jezus hen, met de bidriemen en den mantel aan. Toen traden vele anderen binnen, onder de vrouwen stond zijn moeder. Zij hoorden hem:

Komt tot mij, allen die vermoeid en belast zijt, ik zal u rust geven. Neemt mijn juk op u en leert van mij, want ik ben zachtmoedig en nederig van hart, en gij zult rust vinden voor uw zielen. Mijn juk is zacht, mijn last is licht.

Maar zij ergerden zich, hoe hij dien zij kenden als een der eenvoudigen uit hun midden aldus tot hen kon spreken of hij een profeet ware of een machtige. Zij zeiden:

Vanwaar zouden hem die macht en die wijsheid zijn toegekomen? Is hij niet de zoon des timmermans? Is zijn moeder niet Maria? zijn broeders, zijn zij niet Jacob en Jozef, Simon en Judas? En zijn zusters, wonen zij niet allen bij ons? Vanwaar dan komt hem dit alles?

Als anderen van de geruchten spraken, dat hij wonderen gedaan had over de kranken ginder in Gennesar, werden zij luider in hun ongeloof en ergernis, roepend:

Medicijnmeester, genees u zelf! Wat wij gehoord hebben dat gij gedaan hebt in Kapernaum, doe dat ook hier!

En daar hij boven anderen hun zachtmoedig was gezind, verliet hij de samenkomst en gingen zij door het dorp, vragende naar de kranken. Wel werd de schare grooter die zich om hem verdrong, maar aan iedere deur waar zij heeling van pijnen of kwalen wilden brengen verscheen een toornig man die met de vuisten dreigde. Stiller ging Jezus voort, verwonderd over het ongeloof diergenen die ook hem eenmaal beminden. Gebeden had hij om klein te zijn, zijn God had hem verhoord, hoe konden zij zich ergeren? Het mannengeluid onderwijl werd heftiger in de straat, de vrouwen kreten, zoodat Maria en haar zonen hem nabij zochten te komen om hem te raden. En iemand zeide het hem:

Zie, uw moeder en uw broeders staan daar, zij willen met u spreken.

Toen zag hij allen aan en antwoordde dien man:

Wie is mijn moeder, wie zijn mijn broeders?

Over de getrouwen die bij hem stonden breidde hij zijn armen uit, zeggende:

Ziet, mijn moeder en mijn broeders. Want wie doet den wil mijns Vaders in den hemel, die is mijn broeder en mijn zuster, die is mijn moeder.

Maria hoorde het, zijn broeders hoorden het.

En toen zij na het middaguur den weg terug gingen naar het oosten, kwam Maria met haar zonen achter hem en zij liepen onder de getrouwen mede. Stil ging Jezus in het midden, want uit de verwondering was de eerste schemer over hem gedaald, maar een vogel floot in dien schemer voor hem alleen, en hij zag zijn moeder naast hem aan die opwaarts staarde. De maan blonk over de witte stad, de honden blaften aan de poort als zij kwamen in Kapernaum.

In die dagen van den heetsten tijd, toen het koren werd binnengebracht, ging Jezus uit de schaduw van het huis en zat hij neder aan den oever om te spreken. Doch immer vergaderden de menschen zich zoo dicht om hem, dat hij in een scheepje ging en daarin nederzat. Dan sprak hij vele dingen tot de scharen op den oever, en in gelijkenissen leerde hij, opdat die gelooven konden hem verstaan zouden. Aldus sprak hij:

Hoort toe. Ziet, een zaaier ging uit om te zaaien. En als hij zaaide viel een deel langs den weg, en de vogelen kwamen en aten het. Een ander deel viel op steenachtige plaatsen, waar het weinig aarde had, en schoot terstond op omdat het geen diepte van aarde vond; maar toen de zon opging verschroeide het en verdorde, omdat het geen wortel had. Een ander deel viel onder de doornen, en de doornen schoten op en verstikten het. Maar weder een ander deel viel in de goede aarde en gaf vrucht, het een honderd-, het ander zestig-, het ander dertig-voud. Wie ooren heeft om te hooren, die hoore.

De visschers roeiden verder van den oever, en als zij met de andere scheepjes waarin de andere vrienden zaten alleen waren in de stilte van het water, vroegen zij die zijn boden zouden zijn:

Waarom spreekt gij tot hen in gelijkenissen?

Hij antwoordde:

Omdat het u gegeven is de verborgenheden van het hemelsch koninkrijk te kennen, maar hun is dat niet gegeven. Ziet, zij komen om te hooren wat hun vreemd is, om te zien de wonderen die hen verbazen, maar de waarheid willen zij niet, de straf van den Gerechte moet over hen zijn. Wie onder hen gehoord heeft, die zal nederig heengaan en het goede doen dat hun geleerd is door de wet en de profeten, en hij zal gezegend zijn, de liefde zal hem vermeerderen zoo meer hij de liefde doet. Want wie heeft, dien zal gegeven worden en overvloed zal hij hebben, maar die niet heeft, van hem zal genomen worden ook wat hij heeft. Daarom spreek ik tot hen in gelijkenissen, omdat zij ziende niet zien en hoorende niet hooren. In hen wordt het woord van Jesaja vervuld: Hoorende zullen zij hooren en niet verstaan, ziende zullen zij zien en niet kennen. Het hart hebben zij dicht gemaakt, hun oogen en hun ooren hebben zij gesloten, opdat zij niet zouden zien en hooren, opdat zij niet met het hart zouden verstaan en zich bekeeren en ik hen geneze. De wil is het die hun ontbreekt, en wie niet wil, dien kan toch niet gegeven worden?

Maar uw oogen zijn zalig, omdat zij zien, en uw ooren, omdat zij hooren. Want ik zeg u, waarlijk, vele profeten en rechte menschen hebben begeerd te zien de dingen die gij ziet, maar hebben ze niet gezien, te hooren de dingen die gij hoort, maar hebben ze niet gehoord.

Gij dan, verstaat de gelijkenis van den zaaier. Wanneer iemand dat woord van het koninkrijk hoort en het niet verstaat, zoo komt de Booze en rukt weg wat in zijn hart gezaaid was: deze is die langs den weg gezaaid is. Die op het steenachtige gezaaid is, dat is hij die het woord hoorende het terstond met vreugde ontvangt; maar hij heeft geen diepte in zichzelven, kortstondig is zijn liefde, en als verdrukking komt of vervolging om het woord, vergaat het, met zijn liefde. Die in de doornen is gezaaid is hij die het woord hoort, maar de zorgen dezer wereld en de verleiding van den rijkdom verstikken het en het wordt onvruchtbaar. Die nu in de goede aarde is gezaaid, is degene die het woord hoort en verstaat, die vrucht draagt en voortbrengt honderd-, of zestig- of dertigvoud.

En als zij teruggevaren waren tot den oever wachtte nog de menigte, want velen waren door het woord bekoord. En sommigen riepen luide dat hij hen leeren zoude van het hemelsche rijk, en hoe zij leven zouden om daarin te gaan. Toen sprak hij in gelijkenissen:

De heerschappij des Eeuwigen, daarmede is het als met dien mensch die goed zaad zaaide in zijn akker; maar toen de menschen sliepen kwam zijn vijand en zaaide onkruid midden in de tarwe, zoo dat hij niet gezien werd. Toen nu de halmen opschoten en vrucht vertoonden, werd ook de dolle tarwe zichtbaar. De slaven kwamen tot hun heer en zeiden: Meester, hebt gij goed zaad in uw akker gezaaid? Hoe dan komt dit onkruid daar? Hij zeide: Een vijandig mensch heeft dat gedaan. En de slaven vroegen: Wilt gij dat wij gaan en het wieden? Maar hij zeide: Neen, opdat gij, het onkruid vergaderende, niet ook de tarwe uittrekt. Laat ze te zamen groeien tot den oogst, en in den oogsttijd zal ik tot de maaiers zeggen: Vergadert eerst het onkruid en bindt het in bossen om het te verbranden, maar brengt de tarwe in mijn schuur.

De heerschappij des Heiligen is gelijk een mosterdzaad, dat een mensch nam en zaaide in zijn hof. Wel is het het kleinste onder de zaden, maar wanneer het opgewassen is, dan is het grooter dan de moeskruiden, het wordt een boom, zoodat de vogelen des hemels komen in de takken en nestelen.

De heerschappij des Rechtvaardigen is gelijk een handvol zuurdeesem dat een vrouw nam en verborg binnen drie maten meel, tot al het meel gegist was en goed om het brood te maken.

Het koninkrijk des Goedertierenen is gelijk een schat verborgen in een akker. Een mensch die daar ging vond hem, en hij verborg hem weder, en verheugd over die vondst ging hij heen en verkocht al wat hij had om dien akker te bezitten.

Het koninkrijk van de liefde Gods is gelijk die koopman die schoone paarlen zocht. En op zijn reis vond hij een paarl van groote waarde, zoo schoon dat hij al wat hij bezat verkocht om deze paarl.

Het koninkrijk der hemelen is gelijk een net dat in het meer geworpen allerlei verzamelt. Wanneer het vol is trekken

de visschers het op den oever, zij zoeken het goede uit voor hun manden, maar het onreine werpen zij weg. Zoo zal het in de vervulling der wereld zijn, de engelen zullen uitgaan, zij zullen de boozen onder de rechtvaardigen zoeken en ze nederwerpen in het vuur.

En tot hen die in de scheepjes waren sprak Jezus:

Hebt gij dit alles verstaan?

Zij antwoordden:

Ja, meester.

Indien gij dan leeraars zijt, onderwezen in de kennis van het koninkrijk, zult gij zijn gelijk een rijk heer die uit zijn voorraadkamer en de nieuwe en de oude dingen brengt.

En zij traden aan den oever en gingen door de straten.

Er was die dagen van den heeten zomer een heete nevel over de stad, vol van de roerselen des harten, van veel gerucht, veel vragen en veel twisten, veel twijfel en veel oordeel, veel verlangen in de donkere woning; de geleerden die kwamen, de lieden van de stad des konings, de heilbegeerigen van alle Joodsche streken, hoorden van den leeraar en zijn wonderen, zij zagen de verbazing in alle menschen. De dagen blonken hoog over water en bergen, de nachten glansden hoog. En schoon boven de geruchten in den dag en in den nacht steeg de roep van een die getroffen was in de ziel, roepend uit zijn zaligheid, roepend om het koninkrijk, dat allen het wonder van de liefde hoorden in Kapernaum.

IX.

De zomer gloeide zoet over Kapernaum, de dagen en de nachten waren welig van de droomen. Een zacht geluid voer door de marktstraat als de mannen in hun ambacht zaten, de aangezichten die naar de hoogte keerden werden blinkend, zoo dat ook de buurman staarde; uit het gerucht der vrouwen, met hun kleederen en hun huisraad bezig aan den oever, welde onverwachts een diepe lach, zoo dat de vele stemmen lachten gelijk gekir van duiven in de schaduw. Over gansch de stad was de dauw gezegen, en geen kind dat niet wist van de zoete warmte in hun midden, geen kind, geen onnoozele, zelfs geen vreemde in Israel die in zijn

hart niet wist dat de vreugde overvloedig was gedaald. Maar weinigen zagen buiten den nevel der bekoring, weinigen verrezen tot de klaarheid, en die met open handen rond gingen bij hun broeders om te doen gelijk hun was geleerd, werden verkorenen geprezen. De wind gleed door de zoele straten aangenamer dan de geur van balsem of reukwerk, van myrte of citroen, zijn overmatige liefelijkheid verwarde de menschen, in gebrek verdord, met de hitte der begeerten, de mildheid der lafenis. Maar wanneer het verlangen niet dwaalde in mijmering of zucht, wanneer de monden openden om te spreken van de volheid des tijds, stond de twijfel des eenen onmachtig op tegen de vrees des anderen, de ergernis des eenen tegen het onverstand des anderen. Er werd veel dwaas gevraagd onder de eenvoudigen, er werd veel hard getwist onder de kenners van de schriften. Hoe zal een slaaf verstaan dat hij zoo rijk is als een heer? hoe zal een kind verstaan dat het zoo wijs is als een oudere? hoe zal een zondig mensch verstaan dat in zijn hart de goedheid is? Hoe zal het verstand de waarheid vinden? Alleen indien het nederig is vergadert het en behoudt het wat het helder oog des kinds ontdekt. Weinigen in Kapernaum zagen met het oog der ziel, maar hun geringste woorden ruischten schooner dan gezang.

En als Jezus onder de menschen ging en hun moeiten aanschouwde, hoe zij drongen en zochten uit hun verwardheid gelijk schapen die geen herder hebben, werd hij teeder over hun nood bewogen. En ziende hoe rijkelijk de zoetheid uit hem was gevloeid, hoe schaars zij had verzadigd, werd hij bedroefd over de onmacht van zijn mond. Toen zeide hij tot zijn vrienden:

De oogst is groot, maar de arbeiders zijn weinig. Bidt dat de Heer arbeiders zendt in zijn oogst.

En hij voerde hen met zich naar den oever, waar de hemel stil en licht was over het water, en zittende bij de struiken sprak hij:

Helpt mij en helpt uw broeders. Gaat niet tot de heidenen, treedt niet binnen eenige woning der Samaritanen, maar gaat tot de verdwaalde schapen van het huis Israels. Geschonken is u de vreugde, gij zult haar weder schenken.

Gaat eenvoudig die gij zijt, met de zaligheid binnen u.

Neemt goud, noch zilver, noch koper in uw gordel, neemt geen reiszak, geen tweede kleed, geen schoenen en geen staf, want de arbeider is zijn voedsel waard. En in welke stad of in welk dorp gij komt, onderzoekt wie daar waardig is u te ontvangen, begroet zijn woning dat er vrede over zij, en verblijft daar. Indien dat huis uw zegen niet waard is, zal hij tot u wederkeeren. En zoo iemand u niet ontvangen wil, noch de vreugde die gij brengt, gaat heen van dat huis of van die stad, schudt het stof uwer voeten af, verkwist uw gave niet aan wie u vreemd zal zijn. Voorwaar, ik zeg u, het zal Sodom en Gomorra in den dag des oordeels dragelijker dan die stad zijn.

Ziet, ik zend u als schapen in het midden der wolven; weest dan voorzichtig gelijk de slang, oprecht gelijk de duif, uw voorzichtigheid en uw oprechtheid zullen velen baten die schuw zijn maar goed van wil. Maar bitterheid zult gij verwachten van de menschen; zij zullen u overleveren aan het gericht, zij zullen u geeselen in hun samenkomsten, ook voor stadhouders van den vreemdeling zult gij geleid worden om te getuigen van de vreugde die ik u geschonken heb. Maar wanneer zij u overleveren en wanneer gij getuigen moet van uw leer, zult gij niet bezorgd zijn wat of hoe gij spreken zult. Gij zijt het niet die spreekt, maar het is de geest des Vaders in u, die spreekt.

De leerling is niet boven den meester; het zij den leerling genoeg dat het hem gaat gelijk zijn meester. Indien zij dan den heer des huizes Beelzebul hebben genoemd, hoe veel te meer zijn huisgenooten. Maar vreest niet, want er is niets bedekt dat niet ontdekt zal worden, niets verborgen dat niet bekend zal zijn, zoo zullen zij ook van u lieden weten dat gij geenszins den Booze behoort. Hetgeen ik u in de duisternis zeg, zegt dat in het licht; hetgeen gij hoort in het oor, verkondigt dat van de daken. Vreest niet degenen die het lichaam kunnen dooden, maar niet de ziel, vreest alleen den Almachtige die beide ziel en lichaam kan verderven. Worden niet twee muschjes verkocht voor een luttelen penning? En niet één muschje valt op de aarde zonder den wil uws Vaders. Van ulieden is zelfs ieder haar uws hoofds geteld. Vreest dan niet, gij zijt meer dan vele muschjes. Wie uwer voor mij getuigt bij de menschen,

voor hem zal ik getuigen bij mijn Vader in het hemelsch rijk; maar wie mij verloochent, dien moet ook ik verloochenen.

Velen zullen de blinden zijn die uw klaarheid niet zien, weinigen zullen de oogen opengaan; twist zal er zijn en strijd, waar gij komt, tusschen broeder en broeder, tusschen vader en kind, de kinderen zullen tegen de ouders opstaan. En gij zult van allen gehaat worden om mijnentwil. Maar die trouw blijft, die blijft behouden. Wanneer zij u in de eene stad vervolgen, vliedt naar de andere; voorwaar, ik zeg u, gij zult de steden Israels niet ten einde zijn voor de menschenzoon zal komen, voor den aanvang des koninkrijks.

Strijd zult gij brengen waar gij mijn woorden spreekt. Meent niet dat ik gekomen ben om vrede te brengen op de aarde, ik ben gekomen om het zwaard te brengen. Want waar mijn woord gehoord wordt en ontvangen, daar zal de mensch opstaan in de kracht zijner liefde en doen wat de boozen haten. Dan zal er strijd zijn tusschen dien mensch en zijn vader, tusschen de dochter en haar moeder, die mensch zal zijn huisgenooten een vijand zijn. Want wie vader of moeder, of zoon of dochter lief heeft boven mij, die is mij niet waardig; wie zijn leven niet geven wil om mijn woord te doen, die is mij niet waardig. Wie zijn leven gevonden heeft zal het weder verliezen; maar wie het verliest om mijnentwil, die zal het wedervinden.

Gaat tot de menschen, leert hun oprecht te zijn. Wie u ontvangt, ontvangt mij, en wie mij ontvangt, ontvangt den Eeuwige die mij gezonden heeft. Wie een profeet ontvangt om den profeet, zal het loon eens profeten ontvangen; wie een oprecht mensch ontvangt omdat hij oprecht is, zal het loon eens oprechten ontvangen. En wie een uwer geringen ook maar een beker koud water geeft omdat gij mijn leerling zijt, voorwaar, zeg ik u, zijn loon zal hem niet ontgaan.

Gaat voort, openbaart den menschen de waarheid des Eeuwigen, zijn liefde en uw geluk. Het aangezicht des Eeuwigen straalt over u.

Zij kusten hem de een na den ander. De kus van den oudste onder hen was innig gelijk de kus des jongelings; de kus van den jongste was koel gelijk de kus des wetenden; maar het heetst gloeide de kus van den droomer in wiens borst al de smart en al de begeerte van Israel rookte, de

strijd dien hij uitging te roepen voor zijn volk brandde duister uit zijn oogen.

Zij gingen heen van Kapernaum.

Maar Jezus bleef in de stad bij de vrouwen. Zij hoorden hem, zij deden gelijk hij leerde, zij dienden hem uit hun volheid. De zuivere liefde was hun heil: de dochteren die van het heimelijke droomden; de moeders die in de wanhoop der nachten hadden gelegen; zij die zwijgend wachtten op het oog om in hun diepten te zien, zij die smachtten naar de hand om hun de kwelling en de angsten van het hoofd te doen, zij die luisterden naar het woord om hun het wonder daarbinnen te openen, en deze mensch die voor hen stond was hun het heil, te zuiver om aan te roeren. Zij zagen dat hij zorg behoefde, spijs en water, en ieder harer werd hem een moeder: Maria zelf die van Nazareth was gekomen, Maria van Magdala, wier oogen grooter dan te voren blonken, Johanna, de vrouw van den rentmeester, die hij van krankheid had genezen, Salome de moeder van Jacobus en Johannes, en Simons vrouw en vele anderen.

Van den aanvang des nieuwen jaars tot na het feest der tempelwijding verbleef hij in de stad, leerende die tot hem kwamen, vertroostende die klaagden, heelende die gebrekkig waren. En iederen dag kwamen nieuwe reizigers binnen de poort om hem te zien in wiens naam de wonderbare belofte overal werd gehoord, vele armen en vele kranken van de onreine menigte vernachtten in de velden buiten den muur, en de kreet der melaatschen klonk tot nabij de woningen. De kooplieden toefden langer in de herberg met hun beesten en hun waren, zwoel van den geur der verre streken, en als zij uittrokken buiten de poort scheurden zij een lap van hun gewaad voor den boom der geloften, om een gelofte te doen voor de naderende heerlijkheid. Velen waren de geleerden, twee aan twee, die kwamen en luisterden, en als zij geluisterd hadden stonden zij te zamen, en hun oogen glinsterden van de snelheid des oordeels. Ook gingen er dienaren van het huis van Herodes Antipas om heimelijk gade te slaan, dat er geen gevaar dreigde van de driften der geringen of van de sluwheid der ijveraars.

En zekeren dag kwamen twee vromen binnen, twee leerlingen van Johannes. Want de profeet had in zijn ge-

vangenschap aan de Zoutzee het groot gerucht gehoord dat was gevaren uit Galilea, en hij zond om de waarheid te weten waar hij naar smachtte. Zij stonden voor Jezus en zeiden:

Johannes vraagt: Zijt gij de beloofde? Zijt gij de Verlosser van Israel die komen zou? Of is het een ander dien wij verwachten?

En Jezus antwoordde hun:

Gaat heen, boodschapt aan Johannes wat gij hoort en ziet. De liefde des Eeuwigen wordt openbaar, de liefde der kinderen ontwaakt. De kwalen en de pijnen, de zorgen en de duizend angsten worden van de bedroefden weggenomen. Blinden worden ziende, geraakten kunnen gaan, melaatschen worden rein en dooven hooren. En de armen die verdrukt zijn hooren de vreugde, voor allen die willen is het koninkrijk. Hoort de stemmen der menschen, boodschapt Johannes van den zang der harten. En zalig is hij die zich aan mij niet ergert.

Zij zegenden hem en gingen, reizend naar hun meester. En de leeraren die daar waren stonden ter zijde, overleggende en elkander vragende naar de woorden, of hij zich Elia had genoemd, den beloofde of den verlosser, maar zij twijfelden en twisten, want de liefelijke zaligspreking was hun te koninklijk en te nederig beide. En als de menschen rondom Jezus stonden en hem vroegen omtrent Johannes, sprak hij:

Vele begeerigen gingen uit naar zijn roep, velen hieven de handen en reinigden zich, maar weinigen hebben zijn woord bewaard en de reinheid behouden voor den dag die gekomen is. Wat zijt gij uitgegaan in de woestijn om te zien? Een riet dat van den wind bewogen wordt, dan ginds, dan daar? Waarlijk, dat hebt gij niet gezien. Een mensch met zachte kleederen bekleed? Die zachte kleederen dragen zijn in der koningen huizen. Wat dan zijt gij uitgegaan te zien? Een profeet? Ja, ik zeg u, veel meer dan een profeet. Want hij is het van wien geschreven staat: Ziet, ik zend mijn bode die den weg bereiden zal. Nu is het koninkrijk des Eeuwigen nabij, hij komt langs den weg der reinheid dien Johannes heeft gemaakt, deze zijn de dagen uwer zaligheid. Voorwaar, ik zeg u, onder de van vrouwen geborenen

is niemand opgestaan grooter dan Johannes, maar de minste in het koninkrijk der liefde zal meer zijn dan hij. In de dagen toen Johannes riep aan de Jordaan zijn de begeerigen onstuimig toegeloopen om in het heil te gaan, maar alleen de getrouwen die in vroomheid hebben gewacht, zien de poort openen. Alle voorzeggingen der profeten zijn tot de voorzeggingen van Johannes opgestegen, en nu het koninkrijk hier voor u openstaat, kunt gij gelooven dat hij Elia is die komen zou. Wie ooren heeft om te hooren, die hoore. Maar waarbij zal ik dit geslacht vergelijken? Het is gelijk de kinderen die aan de markt zitten en hun makkers toeroepen: Wij hebben u op de fluit gespeeld en gij hebt niet gedanst, wij hebben u klaagliederen gezongen en gij hebt geen rouw gedaan. Toen Johannes kwam zonder te eten of te drinken, zeiden zij: hij is bezeten; toen de mensch kwam, en at en dronk, zeiden zij: ziet, een vraat en wijnzuiper, een vriend van tollenaren en zondaren. Doch de wijsheid wordt van haar kinderen gerechtvaardigd, de waarheid zal schitteren in haar werken.

Toen schouwde hij naar de huizen van de stad, hij zag over de wateren waar de blankheid van Bethsaïda in den nevel lag, hij staarde over heuvelen en valleien waar de rook steeg van Chorazin, en zijn oogen werden donker. Vermagerd in den arbeid waren zijn handen, verdroogd in het roepen was zijn mond, verschroeid in den brand was het innigste zijns harten; hij wist dat de geur en het zoet der eerste bloem, liefelijker voor zijn liefde dan de duizend bloemen daarbinnen in den knop besloten, uit hem waren gestegen en nedergedaald, en de wereld ademde in den geur des nieuwen dags en zag hem aan met de oogen van gisteren. De minnaar was hij en zij talmde in den schroom der beminden. En de droefheid was om de eerste kennis van den alsem der ledigheid, waar de liefde is uitgevloeid en geen liefde weder binnenvloeit.

En als hij in zijn droefheid stond kwamen eenige leeraren tot hem om hem te vragen naar zijn macht. Zij zeiden:

Meester, al de dagen van ons leven smeeken wij om den tijd der belofte. Maar hoe zullen wij weten dat u de macht is gegeven hem uit te roepen? Wij willen van u een teeken zien.

Maar hij antwoordde:

Het boos en goddeloos geslacht zoekt een teeken ook als het de waarheid heeft gehoord. Maar geen teeken zal hun gegeven worden dan het teeken van Jonas den profeet. Want gelijk Jonas drie dagen en drie nachten was in den buik van den walvisch, zoo zal de mensch der menschen drie dagen en drie nachten bij de dooden zijn om hun te verkondigen de zaligheid. In het oordeel zullen de mannen van Niniveh opstaan te zamen met dit geslacht, en zij zullen het veroordeelen, want zij bekeerden zich op de prediking van Jonas, en ziet, meer dan Jonas is hier. De koningin van het zuiden zal in het oordeel opstaan te zamen met dit geslacht, en zij zal het veroordeelen, want zij kwam van het einde der aarde om te hooren de wijsheid van Salomo, en ziet, meer dan Salomo is hier.

Maar indien gij niet wilt, uwe pijnen zullen tot u wederkeeren honderdvoudig. Gelijk die mensch uit wien de onreine geest verdreven was; de geest gaat in dorre plaatsen om rust te zoeken en vindt ze niet, dan zegt hij: ik zal wederkeeren naar de woning waar ik uitgegaan ben. En als hij komt en vindt haar ledig, met bezemen gekeerd en versierd gelijk op een sabbath-dag, gaat hij heen en neemt met zich zeven andere geesten, boozer dan hij zelf, en zij wonen in dien mensch. En het laatste van dien mensch is erger dan het eerste. Aldus zal het met dit boos geslacht zijn.

En hij ging vandaar en was alleen te midden der doornen en steenen van den hoogeren oever, en hij zocht te kennen van de menschen. De armen en de vrouwen, de lijders en de knechten, die niet hadden waren het die zijn gave namen; de verzadigden en de geleerden, die overvloed hadden waren het die weigerden. En de overvloed dien zij dienden was van den Booze. Toen stond hij recht en bad. En zijn ziel die den overvloed des Eeuwigen had uitgeschonken stroomde vol van de verzadiging des Eeuwigen. Om te geven was het gegeven, en wie niet gaf gelijk hij gaf, die zou zoeken, maar het zuiverste des menschen kon hem niet gegeven worden. En hij dankte:

Mijn Vader, heer der hemelen en der aarde, ik zie dat gij deze dingen voor wijzen en verstandigen verborgen hebt en aan de kinderen geopenbaard. Ja, Vader, zoo is uw

welbehagen. Van u alleen komt al wat mijn ziel behoeft. Want niemand kent den zoon dan de Vader. Noch kent iemand den Vader dan de zoon en hij wien de liefde des zoons hem wil openbaren.

En hij breidde zijn armen uit naar de stad daarginder en hij riep in de pracht der zon:

Komt allen tot mij die vermoeid en belast zijt, ik zal u rust geven. Neemt het juk dat ik draag en leert van mij dat ik zachtmoedig ben en nederig van hart, en gij zult rust vinden voor uw zielen. Want mijn juk is zacht, mijn last is licht.

En hij keerde naar de woning en zat daar in den glans. De vrouwen die hem zagen waren stil met hun stillen lach.

Daarna reisde hij van Kapernaum naar de andere steden en dorpen aan de wegen van Gennesar, en die hem liefhadden volgden hem, mannen en vrouwen en kleine kinderen.

In een dier plaatsen kwam een jong man uit zijn schare tot hem, hij had met zijn broeder getwist en wilde het oordeel van den meester. Maar Jezus leerde hun van het heil.

Meester, vroeg hij in zijn ongeduld, zeg mijn broeder dat hij de erfenis met mij deele.

En hij antwoordde:

Mensch, wie heeft mij tot rechter of scheidsman over u gesteld? Maar waarom zijt gij verstoord? Dit zeg ik u: wacht u voor de hebzucht, want de overvloed dien gij zoekt kan uw leven niet behoeden. Ziet, de akker van een rijk man had wel gedragen. En hij overlegde bij zich zelf: Wat zal ik doen? want ik heb niets waarin ik mijn vruchten zal verzamelen. Dit zal ik doen: mijn schuren afbreken en grootere bouwen, en daar verzamelen al dit gewas en de andere goede dingen. En ik zal tot mijn ziel zeggen: ziel, gij hebt vele goederen die opgelegd zijn voor vele jaren, neem uw genoegen, eet, drink, wees vroolijk. Maar de Almachtige zeide tot hem: Dwaas, in dezen nacht zal men uw ziel van u eischen, en hetgeen gij bereid hebt, wiens zal het zijn? Zoo is het hem die zich zelf schatten vergadert en in zijn hart niet den overvloed van God heeft.

Wint dan u zelven den eenigen rijkdom die het geven is. Draagt niet iedere boom zijn vruchten? En de boom die uitverkoren is, indien hij dor blijft, wat doet de meester?

Een zeker man had een vijgeboom geplant in zijn wijngaard, en hij kwam en zocht vrucht daaraan en vond ze niet. En hij zeide tot den wijngaardenier: zie, ik kom drie jaren en zoek vrucht aan dezen boom en vind ze niet; houw hem uit, waartoe zou hij nog onnut den grond beslaan. Maar de wijngaardenier antwoordde: meester, laat hem nog dit jaar, ik zal den grond los maken om den stam en bemesten, indien hij dan vrucht voortbrengt, laat hem staan, indien niet, zoo zult gij hem later uithouwen.

Die jonkman werd rood en schoon, want binnen hem zwol de kracht die de bloesems uitstoot.

En in een verdere stad zat Jezus in het huis van een aanzienlijk man om brood te eten, er lagen ook anderen van de voornamen om den disch om hem te hooren. Goede spijzen werden voor hen nedergezet, en zij aten hun lust, en buiten klonken vele stemmen van de armen die wachtten om den profeet te zien. En hen hoorende sprak Jezus tot den gastheer:

Vriend, uw maaltijd is goed, maar buiten hoort gij die uw woning zouden sieren. Wanneer gij een maaltijd houdt, nood de armen, de verminkten, de kreupelen, de blinden. Zij hebben niet om u te vergelden, maar gij zult zalig zijn, want het zal u vergolden worden in de opstanding der rechtvaardigen.

Toen sprak een der gasten:

Zalig zal hij zijn die in het koninkrijk des Verhevenen brood zal eten.

En Jezus antwoordde:

Gij weet het. Kom dan en zit aan. Hoort: Een zeker mensch bereidde een groot gastmaal en hij noodde er velen. Toen het uur van den maaltijd gekomen was zond hij zijn dienaar uit om den genooden te zeggen: komt, het is alles gereed. Maar de een na den ander verontschuldigden zij zich. De eerste zeide: Ik heb een akker gekocht en het is noodig dat ik uitga en hem bezie, ik bid u, verschoon mij. Een ander zeide: Ik heb vijf span runderen gekocht, ik ga heen om die te beproeven, ik bid u, verschoon mij. Een ander zeide: Ik heb een vrouw getrouwd en daarom kan ik niet komen. En als de dienaar wederkeerde en dit alles boodschapte, werd de heer des huizes toornig en hij zeide:

Ga, haast u naar de straten en breng de armen en verminkten, de kreupelen en blinden hier. En de dienaar zeide: Heer, het is geschied gelijk gij bevolen hebt en nog is er plaats. En de heer sprak weder: Ga uit op de landwegen en die daar schuilen, dwing ze in te komen, opdat mijn huis vol worde. Want ik zeg u dat niemand van die mannen die genood waren van mijn maaltijd smaken zal.

Ziet, vóór u staat het koninkrijk geopend. Doet wat u geboden is, zoo doet gij ook naar de waarheid van uw hart. Maar gij aarzelt en gij twijfelt, teekenen wilt gij meer dan de schepping des Eeuwigen, uw gering bezit vreest gij te verliezen. En die niet alles geven wil, die niet vader en moeder, en vrouw en kinderen geven wil, ja, zelfs zijn eigen leven, die kan van mij de zaligheid niet leeren. Maar ik roep u en mijn roep wordt gehoord: Komt, het koninkrijk is gekomen, doet uw harten open, de vreugde is vóór u.

Als hij van daar voortging langs de wegen volgden hem de vrouwen en de schare der armen en klagenden, der onreinen die de menigte der plichten nauwelijks kenden, maar den heiligen Naam riepen uit hun nood. In ieder dorp kwamen de hongerigen en de gebrekkigen toegeloopen, en wanneer zij de schoone kreten der belofte hoorden vingen ook hun oogen den gloed, en zij liepen mede achter de anderen. En in ieder volgend dorp werden er van degenen die in voldaanheid woonden meer aan hen geërgerd, want zij brachten hun armoede en hun kwalen mede, en hun luide vragen om brood en water.

In Bethsaïda dan keerden de twaalf boden tot Jezus weder, twee bij twee, het was toen na het feest der tempelwijding. Door gansch Galilea en Perea, ook door het Joodsche land waren zij getogen, uitroepende de verwachting van het koninkrijk, en vele oogen hadden geschitterd, vele monden hadden gezongen. Maar menig man ook had in het donker zijner woning zijn wapen in de hand genomen, geloovende dat de strijd voor Israel gekomen was.

En zoo groot werd de beroerte in de steden en dorpen dat de stadhouder van Jerusalem naar den viervorst Herodes Antipas zond om hem gestrengelijk te berichten van het gevaar; de stadhouder droeg het zwaard van Rome, en Antipas zond uit om te weten wat het volk verontrustte. Zijn dienaren

boodschapten hem van den profeet die was opgestaan om het koninkrijk der belofte in Israel te verkondigen; sommigen zeiden dat hij Johannes was, sommigen dat hij Elia was, en anderen zeiden dat zijn volgers hem den profeet noemden die van de voorvaderen was voorzegd. En Herodes ging in zijn zaal, en hij twijfelde en hij vreesde in zijn gedachten of het waarlijk Johannes zijn kon. Want langen tijd had hij ter wille van Herodias zijn vrouw op Johannes toegelegd, maar geaarzeld omdat het arme volk hem heilig hield. Toen hij nu zijn feestdag vierde met een gastmaal, toen de aanzienlijken van zijn huis, de aanvoerders van benden en de machtigen van zijn gebied in den rijkdom zaten van zijn nieuw paleis in Tiberias en de zeldzame wijnen waren uitgeschonken, danste Herodias' dochter Salome voor hen, dat het ieder man behaagde. En de viervorst riep haar tot zich en zeide: Vraag van mij wat gij ook wilt, ik zweer u, ik zal het u geven, ook de helft van mijn koninkrijk. En Salome ging uit om haar moeder te vragen: Wat zal ik eischen? En die zeide: Het hoofd van Johannes. Toen kwam zij haastig weder tot Herodes en zij eischte van hem: Ik wil dat gij mij het hoofd van Johannes in een schotel geeft. De koning werd bedroefd, maar om zijn eed en om niet de gasten te mishagen, wilde hij het haar niet weigeren. Zoo zond hij een scherprechter, hem gebiedende het hoofd van Johannes te brengen. En die scherprechter had den profeet in de gevangenis onthoofd en het hoofd in een schotel aan Herodias' dochter gebracht. Hij zelf had het gezien en de klacht der leerlingen had hij buiten zijn hof gehoord. Indien nu de nieuwe verkondiger, die de onrust stak in Galilea, niet Johannes zijn kon, hij zou voorzeker den strijdvaardigen een aanvoerder zijn om het bloed van den heilige te wreken. En Antipas zond knechten uit om te zien hoe zij den man van Nazareth konden grijpen.

Ook kwamen leeraren van Jerusalem, die van den grooten raad gezonden waren om te onderzoeken naar de nieuwe leer. Zij zagen de genezingen die gedaan werden, hoe bezetenen hun verstand hervonden, hoe verlamden konden gaan en zij die een krankheid van de oogen hadden weder konden zien; maar de leering die zij zochten te kennen vonden zij niet, daar zij van geen gestelde regelen hoorden. En als zij,

staande onder de eenvoudigen, opmerkten wat de eenvoudigen van Jezus spraken, hoorden zij woorden van ijver en belofte, maar van de wijsheid en van de geschreven plichten, gelijk zij van de mannen der groote vergadering waren overgeleverd en van de geleerden der wet werden voortgegeven, hoorden zij niet.

In Kapernaum vonden zij den leeraar van Nazareth, staande aan den oever te midden der menschen. Daar werd een bezetene tot hem gebracht die stom was. En Jezus legde zijn handen op hem, en de geest der kwaadheid ging van hem af en hij werd rustig. En als de stomme begon te spreken werd de verwondering luid onder de schare, schoone woorden werden den meester toegeroepen. Maar twee der leeraren van Jerusalem traden toen naar voren en zich tot de menschen keerende riepen zij:

Een duivelbanner ziet gij, maar zijn macht is hem niet gegeven van den Heilige. Hij heeft Beelzebul, en door de macht van den overste der duivelen werpt hij duivelen uit.

Zij spraken met gezag. Toen riep Jezus hen tot zich en zeide:

Hoe kan de Booze den Booze uitwerpen? Een koninkrijk dat tegen zich zelf verdeeld is wordt verwoest, en een huis dat tegen zich zelf verdeeld is, valt. Indien Satan tegen zichzelven strijdt, hoe zal zijn heerschappij bestaan? Gij zegt dat ik door Beelzebul de duivelen uitwerp, door wien dan werpen ze uw zonen uit die rondgaan door Israel? Zoo gij echter gelooft dat ik door de macht des Eeuwigen de duivelen uitwerp, dan is de glans des koninkrijks over u gekomen. Want ziet, wanneer een sterk man gewapend zijn hof behoedt, zoo is ook al wat hij heeft in veiligheid; maar als een sterkere hem overwint, neemt deze zijn wapenrusting en ook al wat hij bezit. Den Booze kunt gij niet in mij vinden, en indien gij den Eeuwige kent in één mijner daden, moet gij ook het koninkrijk zien dat ik verkondig. Wie niet met mij is, die is tegen mij. En wie niet met mij vergadert, die verstrooit.

Meester, overwin ons. Waar is het koninkrijk dat gij zegt?

Toen gij een kind waart, toen hadt gij al de wereld lief, tot u zelven toe. Weest gelijk gij toenmaals waart. Gij weet het gebod, doet het.

Een hoog gebod, voorwaar, en al de geslachten hebben de leeraren het geleerd. En de zonen hebben veel gewild, maar

weinig gekund. Zult gij hun leeren het te doen? Geef ons een teeken, dat wij u gelooven.

En Jezus zweeg en ging, en in het huis zat hij bij zijn vrienden.

De leeraren intusschen stonden onder de menschen, sprekende van de wijsheid der boeken en van de plichten tot den tempel, waarbuiten het heil niet zijn kon, en menig eenvoudig man die Jezus had aangehoord hoorde ook hen aan. En veelvuldiger werden de twisten onder vrienden en verwanten, zoodat de vreedzamen en de kleinmoedigen zich afwendden van de samensprekingen in de straat en in hun winkels zaten gelijk zij gister hadden gezeten. De ijverigsten echter hielden aan bij de geloovers en stonden luid voor hen met hun vragen om een teeken of een wonder van den profeet. Van vele wonderen werd in die dagen ook verhaald, van grootere dan in Kapernaum waren gedaan; de genooten van zijn nabijheid hadden den meester gezien, gaande over de wateren; honderden in Galilea, duizenden hadden den meester gezien, allen spijzigend toen er geen brood was.

Maar Jezus ging zijn weg wanneer hij uitkwam en mannen liepen op hem toe, hem terughoudende aan zijn kleed en vragende: Stel voor ons aangezicht de zekerheid van het heil; hij ging voort tot zijn getrouwen en zat aan den oever en leerde. En iederen morgen waren zij minder in getal.

En eenmaal, nadat hij op de woningen had gestaard en verder noordwaarts langs de schittering des waters, verhief hij zich en zijn woorden stegen met den wind.

Wee u, Chorazin! wee u, Bethsaïda! Want zoo in Tyrus en in Sidon de wonderen waren geschied die in u geschied zijn, zij zouden zich reeds lang in zak en asch hebben bekeerd. Maar het zal Tyrus en Sidon dragelijker zijn in den dag des oordeels dan u lieden. En gij Kapernaum, die tot den hemel zijt verhoogd, gij zult tot de hel worden nedergestooten. Want zoo in Sodom het wonder was gezien dat in u is gezien, zij zouden tot op den huidigen dag gebleven zijn. Maar ik zeg u, het zal Sodom dragelijker zijn in den dag des oordeels dan u.

De leerlingen bedekten hun aangezichten, de vrouwen staarden bedroefd uit hun verwondering over de stad daarginder.

En terugkeerende vonden zij eenige leeraren die hem

wachtten aan de woning om hem te ondervragen. Als zij bemerkten hoe sommigen der getrouwen van Jezus, die hongerig waren, binnentraden en van het brood namen zonder zich te wasschen, zeiden zij:

Waarom overtreden uw leerlingen de inzettingen der ouden? Want zij wasschen hun handen niet voor zij brood eten.

En Jezus antwoordde:

Geveinsden! Wel heeft Jesaja van u geprofeteerd: Dit volk nadert mij met zijn mond en eert mij met zijn lippen, maar zijn hart houdt zich verre van mij. Maar te vergeefs eeren zij mij met hun leeringen die geboden van menschen zijn. Waarom overtreedt gij het gebod Gods ter wille uwer inzetting? Want God heeft geboden: Eert uwen vader en uwe moeder, en: Wie vader of moeder vloekt, die zal gedood worden. Maar gij zegt in uw leering en in uw uitlegging der wet: Wie over vader en moeder gezworen heeft dat hij hun niet geven zal, die zal vader en moeder niet eeren, maar zijn eed aan den Naam zal hij houden. Zoo maakt gij Gods gebod krachteloos door uw inzetting. Wee u, gij houders van de leer, want van munt en ruit en van moeskruid geeft gij wel de tiende, maar de rechtvaardigheid en de liefde doet gij niet. Dit is het wat gij doen zult, zonder het andere na te laten. Wee u, houders van den vorm, want gij bemint de vooraanzitting in de samenkomst en de begroeting op de markt. Wee u, Farizeeën, want gij zijt gelijk de graven, die de menschen niet zien, zij gaan er over en ontreinigen zich zonder het te weten.

En een der geleerden antwoordde:

Meester, met deze woorden doet gij ook ons smaadheid aan.

Wee ook u, leeraren, want gij belast de menschen met lasten zwaar te dragen. Wee u, want gij bouwt de grafsteden der profeten en uw vaderen hebben ze gedood; zoo getuigt gij dat gij behagen hebt aan het werk uwer vaderen, want zij hebben ze gedood, en gij bouwt de graven. Daarom zeide de wijsheid Gods: Ik zal profeten en boden tot hen zenden, en sommigen van hen zullen zij dooden en anderen verjagen, opdat van dit geslacht afgeëischt zal worden het bloed van al de profeten dat vergoten is van den aanvang der wereld af, van het bloed van Abel tot het bloed van Zacharia die gedood is tusschen het altaar en den tempel; ja, ik zeg u, van dit

geslacht zal het afgeëischt worden. Wee u, gij leeraren, want gij hebt den sleutel der kennis weggenomen; gij zelven zijt niet ingegaan, en die binnen wilden hebt gij verhinderd. En gijlieden, aangaande de geboden der reinheid waarin uw leeraren u binden, hoort en verstaat: Niet hetgeen den mond ingaat ontreinigt den mensch, maar wat den mond uitgaat, dat ontreinigt den mensch.

Toen drongen de leeraren en de Farizeeën dichter rondom hem met schelle woorden en begonnen hard aan te houden en hem van vele dingen te doen spreken, hem lagen leggende, opdat hij spreken zoude hetgeen hem strafbaar maakte voor het gericht. Maar als Jezus hun boosheid luidruchtig over hem hoorde komen, keerde hij zich af en ging uit de schare heen.

Zijn leerlingen kwamen toen tot hem, en het gevaar gezien hebbende, zeiden zij:

Weet gij hoe zeer de Farizeeën zich aan uw woorden geërgerd hebben?

Maar hij proefde de bitterheid en de scherpheid en achtte hun waarschuwing niet, hij zeide:

Alle plant die mijn Vader niet geplant heeft zal uitgeroeid worden. Laat hen. Zij zijn blinde leiders der blinden en als de blinde den blinde leidt, zullen zij beiden in den kuil vallen.

En Petrus, die naast hem ging, vroeg hem naar wat hij gesproken had over de verontreiniging. Hij antwoordde:

Zijt ook gij nog zoo onwetend? Verstaat gij niet dat wat den mond ingaat in den buik komt en wordt uitgeworpen? Maar wat den mond uitgaat komt uit het hart voort, en dat ontreinigt den mensch. Want van binnen, uit het hart der menschen, komen voort booze gedachten, overspel, hoererij, doodslag, dieverij, gierigheid, bedrog, ontuchtigheid, nijd, lastering, hoovaardij, dwaasheid. Al deze dingen, al het kwaad en de zonde en al de onreinheid, komen van binnen voort, en deze zijn het die den mensch onrein maken. Maar het eten met ongewasschen handen ontreinigt den mensch niet.

En zij kwamen in huis. En als zij daar zaten werd de straat oproerig van schreeuwen en fel gefluit, van strijd en woestheid. Want er stonden velen die zijn goede woorden verlangden, velen die hem behoeden wilden, velen die geloofden dat hij in zijn uur het groote wonder voort zou brengen;

maar velen ook waanden zich misleid en naderden met vervloeking tot de deur. Sommigen daarbinnen hielden zich voor den strijd gereed, maar Jezus opende en trad voor de menigte om de waarheid te spreken. Maar als de vrouwen in de woning hoorden dat hij in de driftigheid en het geschreeuw was gegaan, liepen ook zij haastig uit, Maria van Magdala met haar volle oogen en ook de anderen, ook Maria zijn moeder en haar zonen. En zij riepen tot de menigte dat zij hem geen kwaad zouden doen, zij riepen luid tot al die toornigen;

Laat af van hem, hij is buiten zijn zinnen!

In het midden stond hij. Hij zag over de roode aangezichten, wier hitte zelfs hem lief was om haar armen nood; hij zag hen aan die hem beminden, hoe zij verwrongen waren in hun angst; hij zag zijn moeder die haar oogen nedersloeg. Toen zag hij de eenzaamheid waar hij stond onder al de menschen, de dag blonk diep van den gloed die uit hem was gestegen, maar in zijn mond viel de smaak van alsem en wrange kruiden.

En uit de roerige menigte verhief een vrouw hoog haar keel, roepende:

Zalig de buik die u gedragen heeft, zalig de borsten die gij hebt gezogen!

En hij zeide:

Ja, zalig die het woord Gods hooren en bewaren.

Zij leidden hem voort, en hij liep mede, en hij zat zwijgend in het huis. En als het licht was aangestoken zat hij zwijgend in hun midden.

En na de avondgebeden trad een man binnen die bleek voor hem stond en hem verhaalde wat hij gehoord had van een die in de onreine stad geweest was: van Johannes den profeet, dat zijn hoofd was afgeslagen ter wille van Herodias' dochter. Zij zaten stil te zamen laag bij den vloer.

En toen het later werd trad weder een getrouwe haastig de woning in, en hij verhaalde wat hij gehoord had: van een bevel dat tot den hoofdman was gezonden om den meester heimelijk te zoeken en weg te voeren.

Toen stonden zij allen op, de vrouwen jammerden in haar verwardheid, maar de mannen overlegden hoe zij den meester zouden behoeden. En enkelen hunner gingen uit om de

scheepjes gereed te maken, opdat zij over het meer-konden varen buiten het gebied van Galilea. Maar Jezus zat in het licht der lamp. En de mannen vroegen hem mede te gaan, en ook de vrouwen vroegen hem, maar hij antwoordde niet. Toen zeide de strijdvaardigste der genooten, Judas van Karioth, die een wapen droeg onder zijn kleed:

Meester, kom, gij kunt uw hoofd niet geven voor een dans. Kom, de kinderen kunnen in het rijk Gods niet gaan zonder u.

Jezus kende die stem, hij kende die oogen, en hij wist dat de jonge vriend veel behoefde, maar veel kon geven. En nochtans aarzelde hij en antwoordde niet.

Ook de anderen spraken, ook de trouwste en ook de jongste stonden voor hem. Maar hij aarzelde en antwoordde niet.

En toen het stil was in de kamer, in de stilte van den nacht, hoorden zij allen uit de groep der vrouwen een snik. Geen hunner sloeg de oogen op, want zij hadden het heiligste uit het vrouwenhart gehoord.

Toen staarde Jezus in de raadselen van den mensch.

En hij rees, donker gelijk zij hem nimmer hadden gezien, en hij nam Maria naast zich en ging de woning uit. De anderen volgden in den nacht met het gemurmel hunner monden. Zacht was de schittering der sterren, de lente ging over de aarde en langs den hemel.

Om klein te zijn gelijk zijn broeders had hij gebeden. En hij was klein gelijk de kleinste, opdat zijn goddelijke grootheid openbaar zou worden uit de kleinheid van den mensch.

Hij ging met hen buiten het gebied van Israel, hij voer over de wateren naar het land der heidenen Decapolis.

X.

Naar het land der heidenen Decapolis, een kleine strekke, was hun begeerte om veiligheid voor hun schat te zoeken, en gebogen in de stilte gingen de boden die hij verkoren had, de vrouwen die hem dienden, want zij zagen dat de meester, starend in verre verborgenheden, eenzaam boven hen verrees, en een ieder hunner voelde zich kleiner dan

te voren. Hoog en koel steeg hij uit hun midden nu hij om hunnentwille Israel verliet.

Toen de dageraad begon te blinken traden zij aan den oever beneden Chorazin en zij klommen haastig tegen de hoogten landwaarts waar een herderspad naar het noorden liep. In het geruisch der vogelen en in de eerste stralen der zon stonden zij te zamen, zij baden de ochtendgebeden en zaten neder voor het brood. En Jezus, die hun gedachten kende, sprak goede woorden.

Dan gingen zij verder in den luwen ochtend langs de glooiingen van het gebergte Naphtali, de lichte wolken dreven uit het westen, de zangerigheid der vroegte was overal in de zon en in de lage heesters, het water schitterde in menige bron en vliet. Zij liepen zwijgend in de vermoeienis der gedachten, geen hunner had een woord te spreken.

Omtrent den middag bereikten zij de klove aan de grens van Galilea. Als zij de beek doorwaad hadden en op den anderen oever stonden, op het gebied van Tyrus en Sidon, ontspande zich de geslotenheid hunner lippen, sommigen dankten den hemel en sommigen der vrouwen, nederzittende bij de wilde olijven, weenden zacht en zochten van zijn gelaat wat hij spreken zoude. Maar de jongste Maria, die van Magdala, schepte van het bruisende water en gaf hem te drinken. En Jezus sprak, niet van de zorg die hen vervulde, maar van hun behoefte, hoe zij rusten zouden en een verblijf zoeken voor den nacht in het gebied van den viervorst van Decapolis. Zijn gelaat glansde over hen gelijk een vader die over de kleinen waakt.

En toen zij verkwikt waren zochten zij den breeden weg der kooplieden en togen voort in het welig land, er gingen daar ook reizigers met kameelen. Nabij de omheining van een herberg vernamen zij gejammer binnen, waar mannen in de schaduw zaten, en enkelen hunner kwamen en herkenden den leeraar van Kapernaum. Als de anderen in de herberg van Jezus hoorden snelde een vrouw, wier kind in pijnen lag, naar buiten, en voor hem nedervallende riep zij:

Meester, gij die de wonderen doet, ontferm u mijner! Mijn dochtertje is deerlijk bezeten, help haar!

Maar hij antwoordde niet, hij schreed voort en tuurde over het land. En het land was zacht onder den wijden

hemel, groot en blank. De vrouw, die een heidensche was van de Syriërs, stond op en volgde hem, roepend en smeekend om barmhartigheid, en zoo lang volgde zij met haar geklaag, dat een der zijnen naast hem kwam en voor haar bad:

Help haar, want zie, zij blijft achter ons om uw hulp.

Maar Jezus antwoordde uit de duisternis der gedachten:

Ik ben niet gezonden dan tot de verloren schapen van het huis Israels.

En zij kwam voor hem en viel neder, en zij hield aan en jammerde:

Meester, help mij!

Toen brak de pijn der menschen open, toen voelde hij de smart der kleinheid, en hij sprak:

Hoe zal ik u helpen die den Vader van Israel niet behoort? Het is niet geoorloofd het brood der kinderen te nemen en den honden voor te werpen.

Ja, meester, het is geoorloofd, zeide zij, want de honden eten ook de brokjes die vallen van de tafels der meesters.

Zij opende haar oogen tot hem en in hun diepte die hij nimmer had vermoed zag hij de wereld der vreemden, haar vragen en haar liefde, en zachtkens sprak hij:

O vrouw, groot is uw geloof! U geschiede gelijk gij wilt.

Die vrouw kuste de aarde. En Jezus stond blozend in den dag, het licht begon te glanzen van zijn gelaat, de vreugde maakte zijn handen open.

Zij vervolgden hun weg, dalend naar het dal van de Jordaan, en in een gehucht van Golan aan de andere zijde bleven zij voor den nacht. Jezus stond toen uit het midden der vrienden op om in de eenzaamheid der heuvelen te zijn. Hoog werd de hemel, de sterren schitterden; zijn voeten waren rustig en zijn hoofd werd koel nu hij terugstaarde over den dag die voorbij was gegaan. Hij staarde en hij zag niet meer den dag van gisteren. Maar in een afgrond zag hij gewriemel en nevelen, en over een hoog land schouwde hij, breed als de wereld, waar klaarder het licht scheen en de boomen alle bloeiden; daar was een nieuw gelaat, een nieuwe ziel die voor hem verscheen, de oogen waren groot tot hem als zij nederboog en de aarde werd een bloesemende lente als zij haar kuste. De geuren van den nacht spreidden over hem waar hij stond, frisch en zoet van innigheid, de

ademen van al het levende maakten groot den nacht, zijn hart verhief zich gelijk een vogel op vleugelen en zijn armen openden naar de menschen in het duister beneden. En uit den wind die van de sterren voer hoorde hij dat de beloofde zaligheid, hooger dan zijn verbeelding reiken kon, in de nabijheid der tijden ontbloeien zoude voor ieder kind dat geboren wordt, en overvloediger en heerlijker, tot de kwaal des vleesches zelve aangenaam zou zijn. De vreugde groeide in de nieuwe lente van dezen nacht, de vreugde die zijn hand voor den Eeuwige had geplant, de reinheid tot God met haar vruchten der liefde. En gelijk de minnaar enkel in den gloed der verrukking staart, zoo staarde hij, en gelijk de held enkel naar het doel grijpt, zoo greep zijn begeerte naar den zegen der menschen. Die heidensche vrouw aan den weg van Tyrus verscheen in zijn gedachten en steeg voor den ruimen hemel, en uit zijn borst welde de gloed van het smachten naar de wereld in de duisternis.

In den ochtend togen zij zuidwaarts om in de nieuwe stad Bethsaïda de afgedwaalden van Israel te zoeken. De vrienden zagen hun meester, dat hij recht ging, met vaste voeten, en de zachtheid van zijn blik was somwijlen op een ieder hunner; het geluid der stemmen werd toen gelijk de warmte van het voorjaar en de woorden der vrouwen ruischten gelijk het jonge loof. Voor het derde uur bereikten zij Bethsaïda Julias, waar heidenen en dienaren van den viervorst woonden, maar weinigen vonden zij die zich Joden bekenden. Het gerucht verspreidde toen dat een wonderdoener was gekomen en eenigen brachten een blinde tot Jezus en baden dat hij hem ziende zou maken. Hij ontfermde zich, maar daar hij niet wilde dat de genezingen hun schijn zouden geven aan het heil dat hij verkondigde, leidde hij hem buiten in een veld. En als hij hem hielp bemerkte hij dat de kracht van zijn handen minder vloeide. Maar hij raakte hem weder aan en de blinde zag. En Jezus verhief zijn gelaat naar het licht des hemels, want hij voelde hoe hij opsteeg uit de diepten en de nevelen, uit de donkerheden en de raadselen van de menschelijke angsten; hij hoorde in zijn ziel de stille jubeling van den dageraad en de beving der aandacht voer door al zijn wezen. Toen werd hij zacht en blozend, gelijk de bloem die opengaat onder de zon.

En daar zij geen Joden vonden reisden zij naar het noorden, den weg langs dien zij gekomen waren door de weligheid der oleanders aan de rivier. In den avond legden zij zich neder in een dorp tusschen twee hellingen, die aan het water van Merom zijn, en Jezus sliep gerust bij de zijnen.

Den dag daarna trokken zij verder door het eenzaam land, de vogels waren daar roerig en stegen in zwermen uit het riet. Toen kwamen zij in Caesarea van den viervorst Philippus, en velen verzamelden tot hen om te hooren van de wonderbare vreugde.

En Jezus zat op de hoogte voorbij de stad, van waar de menigte der bergen rondom de sneeuw van Hermon dringt. Het hooge licht begon te fonkelen in zijn hart, en al wat der menschen kleinheid was, hun zwakheid en gebrek, verdween beneden. Hij zag de waarheid die hij had geroepen gelijk een dauw vol paarlen over de landen en gelijk een lach van vervoering over de aangezichten: het geluk, de vaste zon; hij zag zichzelven, gezeten op de aarde, vermagerd en verbrand van het vuur dat door hem was gegaan, de oneindige zoetheid zag hij die van den Vader door hem was gevloeid. Gevallen was het zaad waaruit het heil der menschen groeien zoude, de gansche aarde geurig makend. En indien de zaligheid grootsch zou zijn, zoo zou hoog de poort zijn die tot haar inging. In den blanken gloed der verhevenheid zagen zijn oogen de poort die de Eeuwige had opgezet, zijn handen waren koel en koel was zijn adem als hij over de nadering der duizenden van alle kanten schouwde: gestalten, schoon in de menigvuldigheid van glansen, de zoon die uit hun midden rees een gestalte hoog en klaar. En de gouden rook der zaligheid lag op de aarde. Nu dan daar het heil was en hier de poort gebouwd, zoo moest zij openen. Dit was de wet des Eeuwigen, dat zijn gave over zijn schepselen stort en dat zij moeten; de liefde onder menschen was de wet die zijn hand moest openrollen en die over hen moest heerschen, gelijk de regen, gelijk de donder, gelijk het licht, gelijk het duister, en die niet kon die zou niet leven.

En velen hadden niet gekund, vele geslachten door. Toen zat hij stil, toen streken zijn gedachten neder en voelde hij de heete zon op het gras waar hij gedoken zat; gelijk een klein kind zat hij, zacht en luisterend. En hij hoorde de

stemmen der bedeesden. Velen hadden niet gekund, de een had getwijfeld en de ander had gevraagd, de een had gewacht en de ander had vergeten; en één stem was er, een zeer diepe en zeer zachte, die had gesnikt, en een andere, een zeer verre, had gezwegen.

En uit dien snik die hem gewond had en uit dat zwijgen waar hij gedoold had schoot de flits des dageraads. Recht steeg de zucht der bevrijding hemelwaarts. Gelijk de gave des Eeuwigen zou de gave der moeder zijn, en ook de heimelijkheid die zijn hart aan het hart der menschen bond hield de zoon voor Israel bereid, opdat zij kinderen en broeders in de waarheid zouden zijn. De vrije winden van de hoogte woeien om zijn hoofd en gelijk een zomersche gaarde lag de wereld onder hem. De man Jezus die daar op de aarde zat had ook zijn bloed en ook zijn kleinheid gegeven aan de menschen en het kind der eeuwigheid nabij den hemel kon niet meer zien hoe de menschen langzaam en klein zijn en sterven voor hun kleinheid.

Van die stonde aan was over hem de glans der heiligheid, die dwaasheid wordt genoemd door de dwazen, verblindheid door de blinden. En die glans was het begin der geslachten na geslachten. En Jezus wist het: hij was de heilige vreugde-schenker.

Toen kwam hij tot zijn genooten in de stad en als hij bij hen zat sprak hij:

Laat ons wederkeeren in Israel. Want, mijn vrienden, ik zeg u, dit is het wonder dat onze broeders zullen zien: dat zij moeten naar de woorden die ik gezegd heb.

Zij zagen het wonder op hem en zij bogen. En hij vroeg:

Wie zeggen de menschen dat ik ben?

Zij antwoordden, de een: Johannes de dooper; de ander: Elia; en anderen weder: zij zeggen dat een der profeten van de ouden is opgestaan.

Maar gijlieden, wie zegt gij dat ik ben?

Toen zwegen zij. Maar de trouwe Simon hief zijn handen voor zijn verrukte oogen, en gelijk een zang vielen zijn woorden over hen allen:

Gij zijt de gezalfde.

En Jezus antwoordde:

Zalig zijt gij, Simon Bar-Jona, want een mensch heeft u

dat niet geopenbaard, maar de geest des Vaders in de hemelen. Ik zeg u, gij zijt Petrus, want op de rots van uwe trouw zal ik mijn gemeenschap van God en menschen bouwen, en de machten der hel zullen haar niet overweldigen. U zal ik de sleutels van het hemelsch koninkrijk geven en wat gij zult binden op de aarde zal in de hemelen gebonden zijn, wat gij zult ontbinden op de aarde zal in de hemelen ontbonden zijn. In de stad des Eeuwigen voor het allerheiligste van Israel zal ik de vreugde opendoen, en zij zullen mijn woord niet verstaan, zij zullen den nieuwen tijd niet kennen dan nadat het teeken is volbracht. Maar het bloed is gegeven en het uur des gezalfden nadert, het rijk der zaligheid is nabij voor de ware menschen. De stem zal daveren en het hart zal stralen, de Almachtige zal het wonder doen. Spreekt dan niet daarvan dat gij mijn boden zijt voor zij het moeten zien. Maar eerst moet de zoon des menschen het menschelijke lijden en uit het midden zijner broeders geworpen worden. Zoo iemand achter mij wil komen, die verloochene zichzelven, die drage iederen dag zijn kruis tot zijn laatste en volge mij. Wie zijn leven wil behouden zal het verliezen. Maar wie zijn leven zal verliezen om mijnentwil, die zal het behouden. Wat baat het een mensch de geheele wereld te winnen zoo hij zichzelven zou verliezen? En wie mijn vreugde, die de vreugde van uwen God is, niet nemen wil, wat zal hij vinden? De zoon des menschen kan hem niet zien wanneer hij zijn zal in zijn heerlijkheid, die des Vaders en der heilige engelen is. De waarheid zeg ik u: sommigen dergenen die hier staan zullen niet sterven voor zij het koninkrijk Gods gezien hebben.

En van dien dag leerde hij zijn vrienden, opdat zij verstaan zouden dat hij naar Jerusalem in het midden van Israel moest gaan om de waarheid van iederen zoon des volks te openbaren. En als hij sprak van de smart die hij lijden moest van de oudsten des grooten raads, van priesters en leeraren, begrepen zij hem niet. Want de gouden glans des gezalfden, de flonkering van den koning des koninkrijks straalde voor hun verrukte oogen boven stof en sterfelijkheid verheven, en de begeerigsten onder hen begrepen niet hoe de verkorene, strijdend voor Israel, van ouden en

zwakken, van verkochten of van dienaren des vreemdelings gedeerd kon worden. Zij zagen enkel het licht, maar Jezus niet, en het licht was over hen.

En eenen dag, weder buiten Caesarea gaande, nam hij Petrus met zich en ook de gebroeders Jacobus en Johannes om hun te toonen de wijsheid en de volheid der komende dagen, opdat zij verstaan zouden hoe de goddelijke vreugde gebouwd werd op de goddelijke grootheid van den mensch. En als zij op een berg gestegen waren ging Jezus hun voor naar de hoogte om te bidden. Daar zagen zij hem, hoe hij voor hen veranderde van gedaante: zijn kleederen werden wit gelijk het licht en zijn aangezicht verhief zich gelijk een bloemkelk blinkend naar den hemel. Toen zagen zij twee andere gedaanten verrijzen ter wederzijden, sprekende met den meester, en zij kenden hen voor de heiligen van Israel. En Petrus opende zijn mond, roepende in den wind, dat zij een heiligdom zouden bouwen op dezen berg. Maar als hij nog sprak voer een glinstering over hen waar zij knielden, een wolk die hen omhulde, en zij beefden en hoorden die woorden:

Deze is mijn geliefde zoon in wien ik mijn welbehagen heb.

En als zij nog in vrees en verbeiding lagen met hun oogen tegen de aarde, kwam Jezus tot hen en raakte hen aan en sprak:

Staat op en vreest niet.

Zij zagen tot hem op en vroegen hem naar de heerlijkheid der tijden. En hij leerde hen aangaande de voorzegging dat eerst Elia komen zoude om het geluk van Israel te bereiden, dat hij in waarheid reeds gekomen was, en zij hadden hem niet gekend, maar hem gedaan het lot der profeten. Aangaande den gezalfde, die het koninkrijk Gods zou openen, leerde hij dat ook deze van zijn broeders lijden moest tot de uiterste smarten, omdat de menschen de goddelijke zaligheid niet nemen konden uit de hand die warm als de hunne was, de waarheid niet verstaan konden zoolang het woord nog warm van den adem was, noch de reinheid van den mensch beminnen konden zoolang een droppel bloed in hem vloeide rood gelijk hun bloed. De menschenzoon die ter liefde der naasten zijn menschelijkheid had afgedaan, wie kon hij anders zijn dan

de zoon des Eeuwigen? De liefde des Vaders, hoe kon zij klaarder lichten dan in den heiligen mensch? Het wonder zou geschieden, de zaligheid openbarend dat de mensch van God is, goddelijk.

Zij staarden hem aan. En hij zag dat hij boven hun navolging was gestegen, maar ook zag hij de starre vonk hunner oogen, die voor immer vast op de vreugde gericht zoude zijn.

Toen zij terugkeerden bij de stad kwam een man tot hem en viel voor hem neder, zeggende:

Meester, ontferm u over mijn zoon, want hij is maanziek en in zwaar lijden, menigmaal valt hij in het vuur en menigmaal ook in het water. Ik heb hem bij uw leerlingen gebracht, maar zij hebben hem niet kunnen genezen.

En Jezus bedroefde zich en boog zijn hoofd over zijn vrienden, en hij zeide:

O ongeloovig geslacht! Kunt gij niet doen gelijk ik u gezegd heb? Hoe lang zal ik met u lieden zijn om u te leeren? Hoe lang nog zal ik u verdragen? Brengt mij den knaap hier.

En als zij den knaap voor hem neder hadden gelegd genas hij hem.

Daarna ging hij uit de schare naar de rustplaats. Zijn vrienden kwamen daar tot hem en nederzittende vroegen zij hem:

Waarom hebben wij het kind niet kunnen genezen? Want gij hebt ons macht gegeven en wij hebben in uw naam den onreinen geest bezworen.

En Jezus antwoordde:

Om uw ongeloof hebt gij niet gekund. Want waarlijk, zoo gij een geloof hadt ook maar zoo klein als een mosterdzaad en gij zoudt tot gindschen berg zeggen: ga heen van hier derwaarts, die berg zou gaan. Niets is er dat u onmogelijk zou zijn.

Hij zag Petrus aan en de zonen van Zebedeus, Jacobus met den baard des ouderdoms en Johannes met den blos der jeugd, en ook de anderen zagen naar hen: stil en recht zaten zij in het licht hunner aangezichten en de lach hunner verblindheid was een verheven glans.

En bij den dageraad maakten zij zich vaardig voor de

reis, zij trokken zuidwaarts langs den weg door Hulatha, door het geurend Jordaan-dal waar het overvloedig water bruiste. Als het avond was geworden bereikten zij den oever van Gennesareth, daar legden zij zich neder en sliepen onder de sterren. En de wiek der lente was over de aarde dien nacht.

In roode wolken verscheen de nieuwe dag op de bergen. Toen Jezus verrees in het ochtendgebed zagen zij de roode fonkeling der zon over zijn hoofd, zijn aangezicht blonk in den gloed van de rijpe granaat, en gelijk een strijder stond hij voor hen, zijn armen open naar Galilea. Sommigen hadden de scheepjes gehaald en zij gingen daarin en zeilden met den wind. Door de schietende glansen des waters voeren zij recht in den aanvang der heerlijkheid, gelijk een koning zat de meester onder den jongen hemel, de mannen tuurden met vaste oogen en de vrouwen schenen te luisteren. Chorazin voeren zij voorbij, en ook Bethsaïda en ook Kapernaum, maar bij de lagere oevers gekomen reefden zij de zeilen en traden tusschen de heesters. De zoelte was daar geurig van kruiden en bloemen.

En als zij bij elkander stonden schitterde de dag voor hen en zij wisten allen dat het koninkrijk des Eeuwigen gekomen was.

Toen keerden zij zich naar de stad en gingen voorwaarts. En Jezus gebood hun te zwijgen van zijn aanwezigheid in Galilea, want in Israel was het dat hij zich verheffen moest. Weder sprak hij hun van het teeken dat daar geschieden zoude, hoe de zoon des menschen in de handen der menschen zou overgeleverd worden, en hoe de nieuwe mensch koninklijk zou herrijzen om over hen te heerschen. Maar zij verstonden niet dat de geliefde smart kon lijden. En zij vreesden hem te vragen naar deze woorden, want in hun binnenste wisten zij dat het geheim des Eeuwigen, boven de beroering van hun adem verheven, in hem woonde, en zij hadden de warmte zijner handen lief, het zweet zijns gelaats, het stof zijner voeten. Schoon bewoog hij in hun midden gelijk een bloeiende olijfboom.

Zij kwamen in Kapernaum in Simons huis en de vrouwen zetten het brood voor hen neder. Toen sprak Jezus tot hen:

Waarvan hadt gij woorden onder elkander op den weg?

En een hunner antwoordde:

Meester, er werd gevraagd wie onzer in het koninkrijk de grootste zal zijn.

Een kind speelde daar bij eene der vrouwen en hij nam het bij de handen, hij hield het aan zijn borst en sprak:

Voorwaar, wie de eerste wil zijn moet van allen de laatste zijn. Indien gij niet wordt klein en zuiver gelijk dit kind, kunt gij in het koninkrijk niet gaan. Wie klein is en aller dienaar, die is in waarheid groot daar waar de liefde is. Zie dit kind, hoe het voor een iegelijk zijn oogen open doet en lacht tegen goeden en kwaden. Om hun loutere ziel behooren zij den koning der vreugde, en wie van die kinderen den lach in zijn hart ontvangt, die ontvangt mij in zijn hart, want hun lach is uit het licht des koninkrijks. En wie mij ontvangt, die ontvangt den gever der zaligheden die mij gezonden heeft.

En toen de lichten aangestoken waren en zij allen zaten in den kring, sprak hij van de dagen die komen zouden, zoet als de droomen en mild als de ochtendstond. Wanneer ieder mensch, gelijk een bloem in het veld ontloken, opengaat naar de warmte en de zon en lachend schouwt in het hart van den anderen mensch. Wanneer de arbeid zorgeloos wordt gedaan en iedere gedachte het gelaat helder maakt. Wanneer tranen en angsten niet meer komen van menschenhand, wanneer geen twijfel den nacht verduistert. Maar wanneer oogen en handen voor elkander open zijn en alle liefelijkheid die de ziel verlangt gedaan wordt, wanneer de eeuwige wetten aangenaam zijn gelijk de vervulling der behoefte. Het gerucht van buiten, het praten van vrouwen, een lach, een groet en het geschrei van een kind aan zijn moeders borst ontwaakt, dwaalde door de deur en de avondwind was een fluistering der hemelen.

En van Jerusalem sprak hij waar de ziel der vaderen woonde, waar de onsterfelijke adem van alle geslachten Israels over zweefde; van de nieuwe dagen die over Jerusalem zouden lichten wanneer zijn stem den jubel had geroepen die jubelde in zijn hart. En zachter werd zijn mond als hij sprak van Jerusalem, arm, ellendig en vernederd, blind in haar duisternis waar zij de profeten niet kent.

Toen zaten zij zwijgend en luisterden naar den nacht. De

hemel des voorjaars ritselde van leven en warmte, van verlangen en beloften. Gelijk vallende bloesems daalde de rust over de woningen der menschen, de lucht werd balsem, een volle adem ging de wereld over en zij hoorden de heilige aanwezigheid die voortschreed naar de opening der tijden. Sommigen baden en sommigen zuchtten, de kamer was zwaar van het gemurmel.

Dien nacht sliepen Jezus en zijn vrienden den slaap der jeugd.

En toen de dag begon met het kirren der duiven van de daken verrezen zij in een koelen glans. Zij baden tot den Eeuwige, zij kwamen in de stralen der zon, en zij vingen hun reis aan naar het Joodsche land Judaea.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

(*Wordt voortgezet*.)

Wezen en taak der rechtskundige significa[1].

...Wij achten een Hooger Onderwijs niet volledig, zoolang de Significa als leervak ontbreekt. Wij achten het wenschelijk, dat onderricht gegeven worde in de signifiek van elke bijzondere wetenschap en in de algemeene significa daarenboven. Deze zal ons voeren tot het Begrip van het Teeken en tot het Begrip van de Beteekenis. Zij zal ons het Teeken en zijne Beteekenis voortdurend gescheiden en ongescheiden doen onderscheiden.

De behoefte aan onderwijs in de significa zal ik dus slechts beperkt kunnen bevredigen. Maar ik hoop toch met mijne lessen iets goeds te doen. Want als een Dichter een aandeel krijgt in het hoogste onderwijs, dat de Overheid voor de volksgenooten beschikbaar stelt, waaraan zal hij dan zijne krachten beter geven dan aan onderwijs in de kennis van de Taal? Meer dan iemand beleeft de Dichter de Wereld ‘comme un discours du Verbe, dont chaque être était une parole’[2]. Dichterschap, Wetenschap en Wijsheid zijn niet gescheiden[3]. Integendeel zijn zij in de groote Dichters steeds vereenigd geweest. De Dichters weten dat: ‘de Poëzie machtiger is naarmate het Verstand scherper’[4]. En: ‘een dichterwoord op zijn best is ook een woord van wijsheid’[5]. Elders schreef ik reeds zelf: ‘Tot de goede beoefenaars van

1) Openbare les uitgesproken bij den aanvang van mijne lessen als privaatdocent in de rechtskundige significa aan de Hoogeschool van Amsterdam, op Dinsdag 31 October 1916.

de Signifiek behooren de wetenschappelijk geschoolde Dichters. Hunne hartstochtelijke liefde voor de taal wordt door de gestrenge eischen van een wetenschappelijk onderzoek wel tot tucht getemd, maar niet in macht verminderd'[6]. Tot tucht getemde hartstocht: zietdaar, wat ik u in mijne lessen geven wil.

De menschelijke geest is het eeuwig-wankelend evenwicht van twee krachten. De eerste kracht zoude ik willen vergelijken met eene middelpuntvlietende kracht. En deze is: de behoefte aan vermeerdering van de kennis van de feiten. De tweede kracht zou ik willen vergelijken met eene middelpuntzoekende kracht. En deze is: de behoefte aan bezinning, dat is aan eenheid. 'Zonder weten van eenheid geen vrede'[7]. Hieruit volgt, dat ervaring en bezinning, dat wil zeggen wetenschap en wijsheid, niet gescheiden zijn. Want ervaring en bezinning beide voeren tot het inzicht, dat de ervaring ervaring is van datgene, dat zelf niet wordt ervaren, maar slechts door de bezinning wordt bereikt. En dat de bezinning bezinning is van datgene, dat zelf niet wordt bezonnen, maar ervaren. Toch kunnen ervaring en bezinning wel worden onderscheiden en dit doende zeg ik, dat mijne lessen zich meer zullen richten op bezinning dan op ervaring. Dus niet op rechtswetenschap, maar op rechtsbegrip. Dus niet op taalwetenschap, maar op taalbegrip. Eenheid van wetenschap en van wijsheid zoek ik, naar den aanleg van mijn verstand, in wijsgeerige beoefening van de rechtstaal, in rechtskundige significa. De vraag kan worden gesteld of de beoefening van de rechtskundige significa wel tot de taak van den rechtsgeleerde behoort. Prof. Mr. P. Scholten, die deze vraag stelde, schijnt haar ontkennend te willen beantwoorden. Doch hij doet dit niet zonder een aantal voortreffelijke signifische opmerkingen te maken, die mij doen vertrouwen, dat ook Prof. Scholten eene stelselmatige wetenschappelijke en wijsgeerige beoefening van de rechtstaal van daadwerkelijk belang acht voor de toegepaste rechtswetenschap. Ik bedoel de plaats, waar Prof. Scholten de waarde bespreekt van het woord 'rechtspersoon': 'wanneer men vraagt in hoeverre nu aan dat begrip rechtspersoon *realiteit* toekomt, dan vraagt men meer dan de rechtswetenschap kan beantwoorden. Voor haar is het enkel de vraag,

hoe zij de haar gegeven stof kan beheerschen, daartoe vormt zij *haar* begrippen. Zijn die bruikbaar, dan heeft zij ze niet op te geven, omdat ze niet werkelijk zouden zijn. Voor een juridische kennisleer blijft het weggelegd, de methode, die zij daarbij volgt, hare verhouding tot de werkelijkheid te onderzoeken. De vraag naar het *wezen* van een rechtspersoon is niet een vraag van juridischen aard. Dit is echter niet anders met vele andere begrippen; wat er zit achter subjectief of objectief recht of zooveel andere is evenmin door de rechtswetenschap uit te maken.

Een ding echter is vooral van de bestrijders van het begrip rechtspersoon te leeren. Ongeoorloofd is het op grond van de vermeende realiteit of het fictiekarakter van den rechtspersoon conclusies te trekken omtrent het al of niet bestaan van rechtsregels. Voor den wetgever is dat eene vraag van doelmatigheid, voor rechter en uitlegger van interpretatie, waarbij hem natuurlijk de beteekenis, die aan het gebruik van het woord rechtspersoon wordt gehecht, van nut kan zijn. Maar hier moeten andere factoren dan wat de rechtspersoon "eigenlijk is" den doorslag geven'[8]. Intusschen: de vraag, tot wiens taak de beoefening van de rechtskundige significa behoort, is niet meer overbelangrijk, indien slechts vaststaat, dat de rechtstaal verbetering behoeft en dat deze verbetering door beoefening van de rechtskundige significa kan worden bereikt. Klachten over het al te geringe uitdrukkingsvermogen van de rechtstaal zijn zeer talrijk, zoowel in Nederland als in het buitenland. Ik heb van deze klachten elders talrijke voorbeelden gegeven,[9] en volsta thans met aanhaling van één enkel, de klacht van Prof. Mr. I. Henri Hymans: 'Van de praktische wetenschappen zucht de rechtswetenschap wel het meest onder den dwang der taal. De natuur- en scheikundige neemt zijn proeven, de geneesheer zet het mes in de wonde, allen, als zij dat willen, onafhankelijk van hunne wetenschap en hare taal. Maar de rechtsgeleerde stuit steeds en overal op de taal: zij spreekt tot hem uit de wet, zij vervolgt hem bij elk onderzoek, zij is voor hem ook het eenige middel tot handelen. Zóó is de taal voor den jurist tot een voorwerp van vereering geworden: hare woorden, in het bijzonder die, welke zij voor de rechtwetenschap meer of min reserveert, zijn voor hem als het

ware de toovermiddelen, die tot de vereischte oordeelvorming brengen.' En vervolgens: 'Hoe, zoo luidt thans de vraag, komen wij los uit de gevangenis, welke de taal met hare woorden en begrippen om ons heeft opgebouwd? Wat verlost ons uit onze cel?' En ten slotte: 'Het antwoord is zeer eenvoudig. Bevrijding geeft reeds... het bewustzijn onzer gevangenschap.'[10)] Maar dit bewustzijn is niet anders dan bezonnen begrip van de Taal en van onze verhouding tot de Taal, dat is: significa.

Doch nog meer dan het Recht heeft de Taal zelve van haar eigen onvermogen te lijden. De tegenwoordige taalwetenschap is onwijsgeerig en onbezonnen. Er is te veel taalwetenschap en te weinig taalbegrip. Ook de, inderdaad grootsche, boeken van Dr. Jac. van Ginneken geven de bezonnen eenheid niet.[11)] Al noemt hij zijne 'Principes' ook een 'Essai de synthèse' en al verscheen dit boek ook in eene reeks van boeken genaamd: 'Bibliothèque de philosophie expérimentale'[12)]. De tegenwoordige taalkundigen bezinnen zich niet eens op de verhouding tusschen algemeene taalwetenschap en taalbegrip. Prof. Dr. C. Lecoutere, die zeer sterk onder den invloed van Dr. Van Ginneken werkt, acht de taalwijsbegeerte voor de taalwetenschap onnoodig en zelfs gevaarlijk.[13)] Alsof ooit eene wetenschap zonder hare wijsheid zou kunnen bestaan en alsof bijvoorbeeld ooit de rechtswijsbegeerte en de algemeene rechtsleer elkander zouden kunnen vervangen.[14)].

In den naam van het onderwerp van deze les heb ik uitgedrukt, dat taalwijsheid niet minder noodig is dan taalwetenschap. Het Wezen van de rechtskundige significa wordt niet gevonden door ervaring, maar door bezinning. Maar de Taak van de rechtskundige significa wordt niet gevonden door bezinning, maar door ervaring. En ook de significus wordt door voortdurende ervaring gedrongen tot voortdurende bezinning. Want, gelijk Dr. J.D. Bierens de Haan het zeide bij het begin van de uitgave van het Tijdschrift voor Wijsbegeerte: 'de macht die de Taal geeft over de stof, noodigt tot wijsgeerige bezinning'[15)]. En in bezinning over het Woord vindt het verloren leven zichzelf terug.

Zoo zien wij thans het Wezen van de rechtskundige significa als wijsgeerige bezinning op de macht van de rechtstaal

over het Recht. En zoo zien wij thans de Taak van de rechtskundige significa als het verbreken, door middel van de Taal zelve, van de macht van de rechtstaal over het Recht.

Dat de rechtskundige significa zich bezig houdt met de beteekenissen van de woorden van de rechtstaal[16], wil niet zeggen, dat ik mij in mijne volgende lessen zal verliezen in de slechte oneindigheid van de beschrijving der tallooze beteekenissen van de woorden der rechtstaal. Dat zou onwijze wetenschap zijn. Wij zullen trachten de tallooze beteekenissen van de woorden van de rechtstaal te schiften en te groepeeren op eene wijze, dat daardoor het wezen blijkt van ieder woord en van iedere woordsoort. Deze schifting en groepeering zullen ons leeren de woorden van anderen beter te verstaan en onze eigen woorden beter te gebruiken. Wij zullen het begrip 'beteekenis' ontwikkelen aan de beteekenissen van de woorden van de rechtstaal[17]. Want het is duidelijk, dat de beteekenis van het woord 'beteekenis' voor elken significus van groot belang is[18]. In wetenschappelijke geschriften en in vonnissen wordt voortdurend gehandeld over 'de beteekenis' van dit woord en over 'de beteekenis' van dat woord, alsof de beteekenis van het woord 'beteekenis' een zeer eenvoudig en gemakkelijk begrip ware. En het tegendeel is waar. Het begrip 'beteekenis' is het meestbelangrijke, maar ook het moeilijkste begrip van de geheele significa. Want om het begrip 'beteekenis' te kunnen ontwikkelen moeten wij ons zoo volmaakt mogelijk losmaken van de gangbare, onbezonnen wereldbeschouwing en taalbeschouwing, waartoe de Taal zelve ons dwingt. Want de Taal, ook de Taal van de wetenschappelijke denkers is in hooge mate metaphorisch en materialistisch. Het is waar: 'in aard en wezen is onze heele taal beeldsprakig'[19]. Maar juist daarom is de waarde van onze spraakbeelden volkomen beslissend voor de waarde van onze Taal. Welke is nu de waarde van onze meest-waardevolle spraakbeelden?

Laten wij aannemen, dat wij leven in twee werelden, één stoffelijke en één geestelijke. Dat wil zeggen, wij nemen aan, dat 'bewegen' iets anders is dan 'denken' en 'loopen' iets anders dan 'willen'[20]. Wij mogen aannemen, dat wij in deze twee werelden leven, indien wij ons voortdurend erop bezinnen, dat het stoffelijke slechts het stoffelijke is

van het geestelijke. En evenzoo is het geestelijke slechts het geestelijke van het stoffelijke. Ons denken denkt de beide werelden voortdurend vereenigd en gescheiden en is daardoor juist een waarachtig denken. Al onze woorden met geestelijke waarde zijn metaphoren van woorden met slechts zinnelijke waarde. Van sommige is de zinnelijke afkomst nog volkomen duidelijk, bijvoorbeeld van 'begrijpen'[21]. Van andere is de onze zinnelijke afkomst niet meer duidelijk, bijvoorbeeld van 'denken'. Maar daarom zijn deze tweede soort van woorden nog niet volkomen vergeestelijkt. 'We look to the material for metaphors of the mental'[22]. Laten wij ons nu voorstellen, dat alle woorden met eene geestelijke waarde oorspronkelijke woorden waren en dat alle woorden met eene zinnelijke waarde metaphoren waren van de woorden met eene geestelijke waarde; zoo goed als thans het geheele geestelijke leven is gematerialiseerd, zou dan het geheele materieele leven vergeestelijkt zijn[23].

Thans zijn door de gematerialiseerde metaphoren alle geestelijke wetenschappen volmaakt gematerialiseerd. Ik kan dit in deze eene les niet uitvoerig bewijzen, niet eens voor alle geestelijke wetenschappen aanduiden. Een enkel voorbeeld als bewijs van de volmaakte materialisatie van de metaphysica moge hier gegeven zijn. In vele talen wordt een spraakbeeld gebruikt als 'buitenwereld' ter aanduiding van het stoffelijke tegenover het geestelijke[24]. Tegenover deze 'buitenwereld' plaatst men dan het geestelijke als de wereld van de 'innerlijke' ervaring. Door zulke spraakbeelden is de kennisleer geworden tot eene wetenschap, die 'het waargenomene, gescheiden van een eigen ik, in een onafhankelijk daarvan gedachte aanschouwingswereld plaatst'[25]. In de beste geesten breekt de Waarheid door, dat het zwaartepunt weer moet worden terugverplaatst van het aanschouwde naar den aanschouwer toe. 'Kopernicus bracht de draaiing der hemellichamen naar de aarde: ze zal nog in het eigen lichaam worden geplaatst'[25]. Maar de Taal is nog vóór-Kopernicaansch gebleven en belet het doorbreken van de Waarheid met alle macht[26]. Als geesten, waarin deze Waarheid is doorgebroken noemt Prof. Brouwer in 'Leven, Kunst en Mystiek' Goethe en Schopenhauer: 'Trots de kleurentheorie van Newton, die de licht-

stralen in het medium ontbond, gingen Goethe en Schopenhauer, meer gevoelig voor de Waarheid, de kleuren beschouwen als polaire splitsing van de activiteit van het oog' (bldz. 61). De waarheid, niet minder dan de waan is van alle tijden. Laat mij u één doorbraak van de waarheid doen zien bij eenen Dichter van mijn Volk, R. Salomo ben Jehuda, gezegd Ibn Gabirol in het Lied, 'Kroon der Heerlijkheid', waar hij spreekt van: 'het Licht opwellend uit het Oog, dat zonder werktuig de Wereld vormt'[27)].

Zóó dwingt de materialisatie van de Taal den onbezonnen mensch tot de beschouwing van de wereld van de stoffelijke voorwerpen als van een gegeven op zich zelf 'buiten' den waarnemenden geest. Maar de Bezinning denkt zich het Zijnde als Ik en het Andere, die ieder op zich zelf gedacht zonder Inhoud zijn, maar die tegelijk gescheiden en vereenigd gedacht, het Zijnde vormen.

Niet anders dwingt de materialisatie van de Taal den onbezonnen mensch tot de beschouwing van de Taal als van een gegeven buiten den denkenden geest. De Taal bestaat buiten den spreker uit woorden. Naar behoefte neemt men deze woorden op en vormt daaruit zinnen. Gelijk een metselaar steenen opneemt en vormt daaruit een muur[28)]. Ik haal hier de beschouwingen aan van den Dichter en wijsgeer Nico van Suchtelen[29)]: 'Met de taal was een werktuig geschapen tot verkort, verdicht denken en daardoor tot meer omvattende bewustwording. In het woord fixeert de geest een konkrete levensbeweging voor een oogenblik tot een schijnbaar constante, abstrakte, schijnbaar van de oneindig varieerende werkelijke aandoeningen "afgetrokken" grootheid, waarmee hij als 't ware wiskundig kan werken. In de taal lijkt ons denken geobjectiveerd, zijn bewegingen veruitwendigd tot starre abstracta. Haar woorden "begrippen", symbolen der buitendingen, vinden wij thans, evenals deze buitendingen zelf, als kant-en-klaar gegeven "objecten", als werktuigen die wij niet zelf maakten en die wij zoo maar hebben te gebruiken. En zoozeer zijn wij inderdaad gewend en geoefend in dit werktuiglijk gebruik (ook van die begrippen die wij wanen duidelijk te "begrijpen" omdat wij hun klankvorm duidelijk "verstaan") dat wij er ons maar zelden op bezinnen dat heel ons woordelijk

denken eigenlijk slechts is een rekenen met gefixeerde gevoelens en gedachten, een algebra des levens, een cijferen dat alleen dan werkelijk waarde voor ons kan hebben, wanneer wij de abstracte fixa in den eindvorm wederom kunnen oplossen tot het konkrete vloeiende leven, waaruit zij kristalliseerden.'[30)]

Maar de Bezinning denkt zich de Taal als Ik en het Andere, die ieder op zichzelf gedacht zonder Inhoud zijn, maar die tegelijk gescheiden en vereenigd gedacht, de Taal vormen.

Dat wil zeggen: de Taal is niet enkel persoonlijk, en de Taal is niet enkel zakelijk. Maar zij is beide tegelijk, dat is: geen van beide. Zij is niet subjectief. Zij is niet objectief. Maar zij is ejectief.[31)]

Hieruit volgt, dat nooit eenzelfde woord dezelfde beteekenis heeft voor twee verschillende menschen. Ook niet voor spreker en hoorder in eenzelfde gesprek. Zelfs niet 'wanneer zij, leven in dezelfde wilsschakeeringen.'[32)] Evenmin heeft hetzelfde woord voortdurend dezelfde beteekenis voor denzelfden gebruiker. Een woord heeft nooit tweemaal dezelfde beteekenis. De uitdrukking 'de' beteekenis van een woord is onjuist en misleidend. Evenzeer als de uitdrukking, dat een woord eene beteekenis 'heeft'. Want een woord 'heeft' geene beteekenis of beteekenissen, maar het 'is' een oneindig aantal beteekenissen vereenigd, door iets, dat niet wordt waargenomen en dat van het oneindig aantal beteekenissen een woord maakt. Want het denken, dat het continue en het discrete nooit kan scheiden of vereenigen, maar slechts kan scheiden en vereenigen te gelijker tijd, splitst het woord in zijne tallooze beteekenissen om tegelijk de tallooze beteekenissen te vereenigen tot het woord.[33)]

Bij geenen taalkundige heb ik het begrip van het Woord zuiverder gevonden dan bij den wiskundigen wijsgeer G. Mannoury: 'Het woord is wederkeering en dus gelijkheid; het is relatie en dus verschil. Het is daad van spreker en daad van hoorder, om te verdeelen wat niet deelbaar is en vast te leggen, wat niet bestendig is. Het woord is onhoudbare bepaaldheid.'[34)]

Het is merkwaardig, dat deze woorden van wijsheid zoo weinig opgemerkt zijn. En toch: naarmate men zich inniger

op deze woorden bezint ziet men duidelijker, dat zij een hoogst-belangrijke verworvenheid zijn voor den significus in het algemeen en voor den rechtskundigen significus in het bijzonder.

Het is een signifisch zeer belangrijk feit, dat men de zuivere bezinning over het wezen van het woord niet vindt bij de Dichters en bij de taalgeleerden, maar wel bij de wijsgeerige wiskundigen: Brouwer, Poincaré, Mannoury.[35)] De Dichters, die zich bezinnen op het Woord, zijn meestal die welke de wiskunde of andere natuurwetenschap beoefenen: Frederik van Eeden[36)], Nico van Suchtelen.[37)] Dit is niet toevallig, evenmin als het toevallig is, dat het telwoord signifisch tot de meest-merkwaardige woorden behoort. Want de wiskundigen komen van eene vastheid buiten zich tot eene vastheid binnen zich. En de bezinnende Dichters komen van eene vastheid binnen zich tot eene vastheid buiten zich. Tot voor de Dichters en de wiskundigen 'binnen' en 'buiten' zich vereenigen en scheiden in Ik en het Andere. Maar wij zullen op deze vragen van algemeene signifiek niet verder ingaan.

Onze bezinning voert ons tot het inzicht, dat de Taal noch met zinnelijke woorden noch met onzinnelijke Teekens de werkelijkheid bereiken kan.[38)] Daarom is al ons spreken trachten en al ons weten is benaderen. Daarom is ook iedere andere wetenschap slechts een andere metaphoor van dezelfde werkelijkheid. Vandaar, dat de grondstellingen van de eene wetenschap kunnen worden 'vertaald' in woorden van een andere wetenschap. Zoo heeft Prof. Brouwer het wijsgeerige principium tertiï exclusi wiskundig vertaald: 'dat van iedere onderstelde inpassing van systemen op bepaalde wijze in elkaar hetzij de beëindiging, hetzij de stuiting op onmogelijkheid kan worden geconstrueerd'[39)] Zulke vertalingen zijn van groot belang voor de significa en voor de wijsbegeerte. Door zulke vertalingen zou kunnen worden nagegaan of en in hoeverre de grondslagen van de wiskunde, logica en psychologie één zijn. Het uitdrukkingsvermogen van de verschillende vaktalen wordt door zulke vertalingen zeer vergroot. Het zou van groot belang zijn voor de wijsbegeerte van het recht en voor de rechtskundige significa indien het Prof. Brouwer gelukte, de grondwet van het

rechtsgevoel gelijk deze door Prof. R. Kranenburg werd vastgesteld, wiskundig te vertalen.[40] Eene wiskundige vertaling van het begrip ‘opzet’ acht ik zonder twijfel mogelijk. Deze zou van groote waarde zijn in den strijd over de opvattingen, die in het strafrecht gewoonlijk genoemd worden met de woorden wilstheorie en voorstellingstheorie.[41]

Uit het wezen van de Taal volgt dus, dat zij spreker en hoorder niet kan verbinden, zonder hen te scheiden[42], omdat uit den aard van het menschelijk denkvermogen volgt, dat wij vereeniging niet kunnen denken zonder scheiding en scheiding niet zonder vereeniging. Zeer terecht schrijft dan ook Prof. Brouwer: ‘Individuen met parallelle wilsorienteering berustend op vrijwillige of gedwongen aanvaarding eener gemeenschappelijke waardebepaling onderhouden en differentieeren dit parallellisme door woorden.’[43] De Taal zelve maakt verstandhouding tusschen de menschen onmogelijk, terwijl zij toch het meest-algemeene middel van verstandhouding is.[44] Maar God spreekt tot ons in de ontroeringen en in de ervaringen van het eeuwige en het eindelooze zwijgen.[45]

Onze eenige zekerheid is, dat wij elkander niet verstaan. Maar dan volgt daaruit, dat wetgeving en rechtspraak onmogelijk zijn. En het is weer Prof. Brouwer, die dit heeft erkend, toen hij sprak van de onmogelijkheid om het woord ‘ontoerekenbaarheid’ voor de rechtspraak handelbaar te maken.[46] Maar rechtspraak is toerekening, en ontkenning van de mogelijkheid van toerekening is ontkenning van de mogelijkheid van rechtspraak.

En dit is het probleem: het Wezen van de rechtskundige significa voert ons tot het inzicht, dat wetgeving en rechtspraak onmogelijk zijn. En de taak van de rechtskundige significa is, te komen tot werkelijke wetgeving en werkelijke rechtspraak. Zóó schijnen Wezen en Taak van de rechtskundige significa volmaakt met elkander in strijd. En gij zoudt wellicht vinden, dat ik met deze eerste les mijne lessen dan ook wel kan eindigen. Gelijk inderdaad de significus zou behooren te beginnen en te eindigen met te zwijgen, daar hij toch weet, dat wij elkander niet verstaan. En de strijd tusschen het Wezen en de Taak van de rechtskundige significa komt u voor als een wel trooste-

loos einde van de rechtswetenschap en de rechtsbeoefening. Maar het inzicht in dezen strijd kan ons ten minste brengen tot eene billijke waardeering van het werk van den wetgever en van den rechter. En ik denk hier aan de wel zeer belangrijke, maar toch eenigermate eenzijdige en daardoor niet geheel ongevaarlijke dagbladbijdragen van Mr. H. Louis Israëls, onder den verzamelnaam 'Rechter en Wet' verschijnend in het dagblad 'De Telegraaf'. In het bijzonder denk ik aan zijne beschouwingen over 'Juridisch Nederlandsch' in het nummer van Zondag 14 Mei[47)] waar de geleerde schrijver klaagt: 'Onze mooie Nederlandsche taal schijnt als zij in een wetboek gebruikt wordt en in handen der juristen valt, de onduidelijkste ter wereld te zijn'. En, ik geef dit gaarne toe, de toelichting, die Mr. Israëls van zijne klacht geeft, zal voor menig niet wijsgeerig bezonnen lezer volkomen overtuigend zijn. Maar Mr. Israëls spreekt de meening uit, 'dat men het woord alleen mag opvatten in de beteekenis, die het heeft volgens ons taalgebruik'. Daarop kan men slechts antwoorden, dat 'de' beteekenis van een woord en 'ons' taalgebruik evenmin bestaan of evenzeer als dat een stroomende rivier stilstaat. Het woord is onhoudbare bepaaldheid en daarom is wetgeving en rechtspraak onmogelijk.

Doch het is duidelijk, dat wij deze onmogelijkheid niet kunnen aanvaarden als eene onmogelijkheid zonder meer, gelijk wij de onmogelijkheid aanvaarden, de sterren te plukken van den hemel. Maar de onmogelijkheid van wetgeving en rechtspraak aanvaarden wij slechts als de onmogelijkheid eener mogelijkheid. Dat wil zeggen: bezinning voert ons tot de onmogelijkheid. Maar behoefte voert ons tot de mogelijkheid van wetgeving en rechtspraak. Ziethier weder de strijd tusschen bezinning en behoefte, die ons in voortdurenden angst, vrees en wroeging van ons zelven vervreemdt, om ons voortdurend ons zelven weder te doen terugvinden.

Wij zullen thans gaan vaststellen, waarin de mogelijkheid van wetgeving en rechtspraak bestaat. Maar bedenk het goed: wij moeten dit doen in dezelfde Taal, wier bezinning ons bracht tot de onmogelijkheid van wetgeving en rechtspraak beide. Gelijk de onderwijzer der significa zijn onderwijs geeft in dezelfde Taal, wier bezinning hem voert tot het

inzicht, dat zwijgen het eenige waardevolle spreken is.[48)]

De Taal heeft met hare materialistische metaphoren alle geestelijke wetenschappen gematerialiseerd, ook zich zelve, ook het Recht. Want het woord 'Recht' is zelf een gematerialiseerde metaphoor en volstrekt niet ongevaarlijk. Ik zal mijne bezinning thans niet op dit woord richten. Een signifisch onderzoek van de vele woorden, die de vele volken gebruiken voor datgene, dat wij 'recht' noemen, zou van groot belang zijn voor de kennis van de zielkunde en van de wijsbegeerte van het recht.[49)]

Maar bezinnen wij ons op het woord 'wetgeving'. Dit lijkt een zeer eenvoudig woord. Immers: de wetgever geeft de wet aan het volk en het volk neemt de wet aan. Maar wat is een wet? Een geheel van bepalingen. Echter: in de tegenwoordige Staten worden de wetten gedrukt. Een wet is een wetboek geworden. En hiermede is de materialisatie begonnen. Wij hebben ons, gelijk wij reeds zagen, ontdaan van onze ziel en deze vervangen door een buitenwereld, onafhankelijk van ons zelve. En evenzoo hebben wij de wet, die niet anders is dan een gedeelte van ons zieleleven, gemaakt tot een boekje in die buitenwereld, waarin wij lezen wat een wetgever heeft gewild, die dikwijls voor tientallen van jaren in die buitenwereld heeft geleefd en in die buitenwereld is gestorven.[50)] Van de wet hebben wij een boekje gemaakt en van den wetgever eenen persoon. Men spreekt van 'de wil van den wetgever' en van 'de bedoeling van den wetgever', waarnaar de rechter bij het opmaken van zijne vonnissen moet zoeken. Slechts zelden wordt ingezien, dat deze woorden gevaarlijke spraakbeelden zijn en menigeen, die dit in zijne beste oogenblikken inziet, wordt bij zijn dagelijksch werk toch nog door deze listige woorden misleid. Prof. Scholten in 'Recht en levensbeschouwing' waarschuwt voor deze spraakbeelden (bldz. 10) waar hij schrijft: 'één ding staat wel vast: interpretatie der wet is niet het onderzoeken van de bedoeling van hen, die de wet maakten; hoe zou dit bij de veelhoofdige wetgevers, als wij thans kennen, mogelijk zijn? het is een vaststelling van den zin der wet.' Maar is 'de zin der wet' niet een even listig en een even misleidend spraakbeeld als 'de bedoeling van hen, die de wet maakten'? En hoe kunnen wij den zin van de wet

'vaststellen', waar deze is bevat in woorden, wier aard onhoudbare bepaaldheid is?

Maar wij richten onze bezinning op het woord 'rechtspraak' en op de verhouding tusschen 'rechtspraak' en 'wetgeving', dat wil zeggen, op het leerstuk van de vrijheid van den rechter. Het spreekt vanzelf, dat ik dit leerstuk thans niet behandelen kan.[51)] Doch wel mag ik er op wijzen, dat bezinning over het woord 'rechtspraak' tot andere gevolgtrekkingen voert dan waartoe men gewoonlijk komt. De zaak schijnt zeer eenvoudig: 'De taak van den wetgever is: in het algemeen te bepalen wat als recht zal gelden. De taak des rechters is: in bijzondere gevallen dat recht toe te passen.'[52)] Maar de zaak is zoo eenvoudig niet. Vooreerst reeds niet in de gevallen, die ten tijde van het vervaardigen van de wet niet voorzien konden worden, omdat zij niet voorkwamen. Men denke aan het opvangen of verwarren van draadlooze berichten voor anderen bestemd.[53)] Doch ook in andere gevallen is het niet gemakkelijk de taak van den rechter zuiver te omschrijven. Want wat is dat: 'eene wet toepassen' met andere woorden: 'eene wet interpreteeren'? Prof. Scholten verwerpt de omschrijving: 'het onderzoeken van de bedoeling van hen, die de wet maakten', maar aanvaardt de beide omschrijvingen 'vaststelling van den zin der wet' en 'het naspeuren van de gedachte in de woorden der wet neergelegd'.

Maar de Haarlemsche Rechtbank heeft in eene zaak betreffende eedsdwang of belofte-vrijheid een vonnis gewezen, waaruit eene geheel andere opvatting blijkt van het begrip 'wetstoepassing' of 'wetsinterpretatie'. (W. 8945). Ik neem de beide meest-belangrijke overwegingen over: 'dat volgens den historischen achtergrond van art. 161 Sv. wel is aan te nemen, dat de wetgever in 1838 in verband met hetgeen uit de alstoen vigeerende Gw. voortvloeide de bedoeling heeft gehad te bepalen, dat zij slechts, die behoorden tot een Kerkgenootschap, dat het doen van een eed verbood, zooals de Doopsgezinde Gemeente, konden volstaan met de belofte,

dat evenwel naar het oordeel der Rb. het niet noodzakelijk is om voor de uitlegging van een artikel, dat meer dan 70 jaar oud is, en geschreven onder andere omstandigheden, dan thans enkel den historischen weg te bewandelen, veeleer

het de taak van den rechter is, wanneer zulks mogelijk is, de Wet uit te leggen in den zin, dien de tijdsomstandigheden en nieuwere opvattingen vergen en om zonder de Wet geweld aan te doen, die te ontwikkelen en haar een evolutionaire kracht toe te kennen.'

De Haarlemsche rechtbank schijnt dus iedere uitlegging geoorloofd te achten, die niet in strijd is met iedere beteekenis van de woorden van de wet, ook al is zij strijdig met de eenstemmige bedoeling van alle personen, die hebben medegewerkt tot het samenstellen van de wet. Het is duidelijk, dat wij hier niet te doen hebben met eene andere methode van uitlegging, maar met een geheel andere opvatting van het begrip 'uitlegging'.[54)]

Zóó heeft onze signifische bezinning de vastheid doen verdwijnen van de begrippen 'wetgeving' en 'rechtspraak'. En dit volgt uit het wezen van de Taal en uit het wezen van het Recht. Want het Recht is niet objectief en niet subjectief, maar ejectief. Daarom kan het niet worden bereikt door de objectieve, gematerialiseerde taal, die wij spreken. Doch evenmin door eene zuiver subjectieve taal. Want onze objectieve taal materialiseert het geheele geestelijk leven. Eene subjectieve taal vergeestelijkt het geheele materieele leven. Eene ejectieve taal zou geest en stof te gelijk gescheiden denken en vereenigd. Maar de bouw van een ejectieve taal schijnt boven de macht van een menschelijken geest te gaan.

Zóó maakt onze signifische bezinning een einde aan het plaatsen van het Recht in eene onafhankelijk van ons bestaande buitenwereld. De bezinning splitst rechtshandelingen in rechtsdaad en rechtsgedachte, die ieder op zich zelf gesteld zonder inhoud zijn, maar die beide te gelijk vereenigd en gescheiden gedacht het Recht vormen.

Slechts door rechtsdaad en rechtsgedachte gescheiden te onderscheiden kon Prof. Krabbe komen tot eene niet geheel juiste tegenstelling: 'Als men bijv. spreekt van strijd met *het* recht, dan kan bedoeld zijn strijd zoowel met de geldende rechtsnormen als met de idee der gerechtigheid.'[55)] Maar geene handeling kan strijdig zijn met de idee der gerechtigheid, die gescheiden onderscheiden van de geldende rechtsnormen zonder inhoud is.

Toch voert deze fout van Prof. Krabbe ons verder op eenen goeden weg. Want als rechtspraak niet beteekent ‘uitlegging van de wet’ in ééne van de beteekenissen, die wij beschouwden, wat is de rechtspraak dan? Prof. Krabbe zal hierop wellicht willen antwoorden, dat rechtspraak is: ‘bevrediging van het rechtsgevoel’. Doch wat is ‘het rechtsgevoel’. En ziet hier weder de materialiseerende macht van de Taal. Nauwelijks is het begrip van ‘het rechtsgevoel’ in de nieuwere rechtswetenschap ingevoerd of het woord heeft het begrip gematerialiseerd. En zelfs een zeer idealistisch schrijver als Prof. Krabbe schijnt zich niet te kunnen losmaken van de opvatting van ‘het rechtsgevoel’ als van een voorwerp in een buitenwereld bestaande onafhankelijk van onzen geest en dat op onzen geest inwerkt gelijk bijvoorbeeld vuur op was. Eene van de meest-belangrijke meeningen van Prof. Krabbe vindt men op bldz. 43 van ‘de Moderne Staatsidee’: ‘Er zijn niet, zooals de handboeken leeren, bron*nen* van het recht; er is slechts één bron van het recht en dat is het in den mensch levende rechtsgevoel of rechtsbewustzijn’. Dezelfde meening vindt men in andere woorden nog op meerdere plaatsen: bldz. 9, 27, 42 (!), 55, 57, 69-70, 73, 77 (!) 91-93; 111-114; 147; 151; 153-155; enz. Doch wat is de waarde van deze woorden? Ongetwijfeld kan men zeggen, dat het rechtsgevoel de eenige bron is van het recht, doch met geen andere beteekenis dan waarmede men zou kunnen zeggen, dat het pijngevoel de eenige bron is van alle pijn. Doch hebben dergelijke woorden veel waarde? Het woord ‘gevoel’ wordt in de zielkunde dikwijls gebruikt als het woord ‘kracht’ in de natuurkunde. Dat wil zeggen: het lost geen probleem in ons op, maar wijst aan waar zich een nog niet opgelost probleem bevindt.[56)]

Doch ik vrees, dat Prof. Krabbe iets anders meent met zijne woorden, dat het rechtsgevoel de eenige bron is van alle recht. Te weten: dat men bezield door het rechtsgevoel eene ideaal rechtvaardige maatschappij zou kunnen scheppen en bij voortdurende ontwikkeling in stand houden. Indien Prof. Krabbe dit inderdaad meent, dan zou hij scheiden wat slechts kan worden onderscheiden. Want evenmin als een daad strijdig kan zijn met de idee der gerechtigheid als gestelde op zichzelf, evenmin kan men, geleid door

het rechtsgevoel eene rechtvaardige gemeenschap bouwen.

Reeds het woord: 'het rechtsgevoel' is een misleidend spraakbeeld. Wiens rechtsgevoel? Het rechtsgevoel is een gevoel, dat zich alleen in eene gemeenschap denken laat. Maar het wordt natuurlijk door ieder enkeling afzonderlijk gevoeld. En ook: ieders rechtsgevoel wordt door dezelfde handeling op eene andere wijze bewogen. Ook in dien zin is het rechtsgevoel zuiver persoonlijk. Er zijn grenzen. Het rechtsgevoel staat zeer sterk onder den invloed van het belang. In dien zin, dat de rechtmatigheid van eene handeling het eerst en het sterkst, maar de onrechtmatigheid van eene handeling het laatst en het zwakst wordt gevoeld door dengene, die de handeling heeft verricht of te wiens voordeele zij heeft gestrekt. Terwijl omgekeerd de onrechtmatigheid van eene handeling het eerst en het sterkst, maar de rechtmatigheid van eene handeling het laatst en het zwakst wordt gevoeld door dengene tegen wien de handeling is verricht, of te wiens nadeele zij heeft gestrekt. Uitteraard kan ik thans niet in uitvoerige beschouwingen komen betreffende de verhouding van rechtsgevoel en belang. Evenmin kan ik thans onderzoeken hoe de wetten, die deze verhouding beheerschen, in betrekking staan tot de wetten van het rechtsgevoel, gelijk deze door Prof. Kranenburg zijn samengevat in zijn boek: 'Positief recht en rechtsbewustzijn[57)]. Zooveel lijkt mij zeker: met de uitdrukking, 'het rechtsgevoel' bedoelen wij het gevoel van de niet-belanghebbende personen, die tot oordeelen bevoegd zijn en niet bevooroordeeld. Maar bij Prof. Krabbe verschijnt 'het rechtsgevoel' als iets standvastigs en onwankelbaars in een buitenwereld onafhankelijk van onzen geest. Met deze opvatting is het spraakbeeld: 'bron van het recht' in volkomen overeenstemming. Het is wel een bewijs van de groote macht van de gematerialiseerde metaphoren, dat een idealistisch schrijver als Prof. Krabbe zich er niet aan heeft kunnen onttrekken, terwijl hij zelf het groote belang van een juiste woordenkeus meermalen aantoont[58)]. Ik bedoel hiermede waarlijk niet het minste verwijt tegenover dezen scherpzinnigen en edelmoedigen geleerde. Onze Taal is zoo volkomen gematerialiseerd, dat wie eene geestelijke rechtsopvatting wil verkondigen daarvoor geene gelijkwaardige woorden vindt. En het is de vraag of de rechtskundige

significa er in zal slagen voor het geestelijke recht geestelijke woorden te bouwen. Zeker kan het bederf van eeuwen niet worden goedgemaakt door de kracht en de toewijding van enkele jaren. En aan het bederven van de taal werkt iedereen. Maar aan het herstellen van de taal werken slechts weinigen[59)].

Wij hebben gezien, wat de bezinning ons leert, dat 'het rechtsgevoel' niet is, maar kunnen de bezinning en de ervaring ons niets leeren aangaande datgene, wat het rechtsgevoel wel is? Laten wij het rechtsgevoel vergelijken met een van de andere waardeerende gevoelens: met het schoonheidsgevoel. Deze vergelijking is geoorloofd, indien wij maar geen enkel oogenblik vergeten, dat zij eene vergelijking is. Het schoonheidsgevoel evenals het rechtsgevoel vinden wij gegeven in den menschelijken geest. Wij behoeven het thans evenmin als het rechtsgevoel nader te herleiden. Bij vergelijking tusschen de beide gevoelens vinden wij dadelijk een belangrijk verschil. Het schoonheidsgevoel is zuiver beschouwend. Dat wil zeggen: slechts weinigen zullen ernstig wenschen, dat de makers van slechte verzen in gevangenissen worden vastgezet. Evenals slechts weinigen ernstig wenschen, dat bijvoorbeeld alle dieven op vrije voeten zouden worden gelaten. Het rechtsgevoel slaat over in eene daad, maar het schoonheidsgevoel niet. Daarom kan het beschouwende schoonheidsgevoel persoonlijk blijven, maar het handelende rechtsgevoel niet. Dat wil zeggen: het recht dient tot handhaving van de maatschappelijke orde. Maar daarvoor is noodig, dat het heerscht over het persoonlijk rechtsgevoel. Want het Recht kan slechts dienen door te heerschen, en het heerscht slechts, omdat het dient. Anders de schoonheid. Deze dient geen enkel maatschappelijk belang en heerscht daarom over geen enkel persoonlijk schoonheidsgevoel. Omdat het Recht dienend heerscht en heerschend dient moet het worden gesproken. Er is wetgeving en rechtspraak. Maar de schoonheid dient niet en heerscht niet. Daarom kan ieder in zaken van schoonheid zijn eigen wetgever en zijn eigen rechter zijn. In enkele gevallen dient de schoonheid een maatschappelijk belang, maar heerscht dan ook over het persoonlijk schoonheidsgevoel. Bijvoorbeeld wanneer in eene gemeente schoonheidscommissies worden benoemd of een bouwmeester door wien de plannen van huizen van

bijzondere personen te voren moeten worden goedgekeurd.

Het is op het tegelijk heerschend en dienend karakter van het recht, dat ik zeer de aandacht vestig.[60] Het persoonlijk rechtsgevoel wijkt voor de eischen van de maatschappelijke orde. De orde heerscht over het recht, maar omdat het recht zelf deze heerschappij als rechtmatig erkent, heerscht het recht over de orde. Dat wil zeggen: de gemeenschap kan niet bestaan zonder recht, maar evenmin zonder onrecht. De waarheid van dit laatste wordt door het recht zelf erkend en door die erkenning in de erkenning zelve weder opgeheven.

De voorbeelden van de heerschappij van de orde over het recht zijn talloos. Ik kan er slechts een aantal van aanwijzen en geen enkel thans uitvoerig bespreken. De geheele zoogenaamde rechtszekerheid is slechts een andere naam voor deze heerschappij. Voorts heerscht de orde over het recht overal waar het intreden van zekere rechtsgevolgen is afhankelijk gemaakt van het vervullen van zekere vormelijke handelingen. Men denke aan het oprichten van Naamlooze Vennootschappen, Coöperatieve Vereenigingen en andere rechtspersoonlijkheid bezittende vereenigingen.[61] De Wet van 22 April 1855 tot regeling en beperking der uitoefening van het regt van vereeniging en vergadering is een voorbeeld van eene wet, die de heerschappij van de orde heeft versterkt. Vandaar, dat juist de rechtspraak op deze wet meermalen het rechtsgevoel van de rechtsgeleerden heeft gekwetst. Ik denk aan de verschillende vonnissen betreffende de nalatenschap van den Heer J.C.L. Druyvestein.[62] Eveneens heerscht de orde-gedachte in de kracht van de gewijsde zaak, in de bescherming van den bezitter, ook den bezitter te kwader trouw, zelfs tegen den eigenaar. En vooral in het verbod van eigen richting.

En omgekeerd: de maatschappelijke orde eischt regeling van allerlei verhoudingen, waar het rechtsgevoel volkomen onverschillig tegenover staat. Hoe kan het rechtsgevoel de vraag beantwoorden of de latere rechtsgangen in een geding betreffende eene arbeidsovereenkomst behooren te beginnen met eene dagvaarding of met een verzoekschrift? Of de kantonrechter in een bepaald geval bevoegd is dan wel de rechtbank? Wat zegt het rechtsgevoel aangaande de

beste wijze van onderzoek en toelating van vorderingen in een faillissement? De desbetreffende bepalingen noemen wij wel bepalingen van burgerlijk *recht*, bepalingen van faillissements*recht*, maar zij zijn eenvoudig bepalíngen van maatschappelijke orde, zonder eenige hoogere beteekenis. En bovendien: te voren wees ik reeds op den invloed van het belang op het rechtsgevoel. Maar ook de gewoonte heeft op het rechtsgevoel grooten invloed. De bescherming van den eigendom zal velen voorkomen te zijn als iets, dat recht is in den hoogeren zin van het woord, als iets hoogers dan een maatregel van maatschappelijke orde. Maar is zij meer dan een maatregel van orde, waaraan wij in de tegenwoordige maatschappij sinds eeuwen gewend zijn en die wij daardoor gevoelen als recht? Ik kan thans op deze vraag niet verder ingaan. Ik herinner aan de woorden van Prof. Brouwer: 'het woord "eigendom" bijvoorbeeld, voor onder bescherming van het staatsgezag aan de vrije beschikking zijner medeburgers onttrokken goed enz.'[63)] De ordenende aard van het Recht blijkt voorts uit het feit, dat de rechter wetten toepast, die hij onrechtvaardig vindt. De Wet houdende algemeene bepalingen der wetgeving van het koninkrijk schrijft den rechter deze toepassing voor. Doch deze Wet zelve kan onrechtvaardig zijn. Maar het rechtsgevoel van den rechter zelven beschouwt zijne onderwerping aan de wet als recht, terwille van de maatschappelijke orde.[66)] En niet anders is het met de onderwerping van den lageren rechter aan de beslissingen van den hoogsten landsrechter. Niet slechts in zaken van vormelijken aard.[64)] Maar ook in belangrijke beginselvragen, als de waarde van de bekentenis in het echtscheidingsgeding.[65)] Wat wij gewoonlijk het objectieve recht noemen, bestaat uit twee gedeelten; recht, dat recht is en recht, dat orde is. Ik meen, dat de meeste rechtsregelen tot het tweede gedeelte behooren. In de wetten, die algemeene regelen stellen, zal de ordegedachte de overheerschende zijn. In de vonnissen, die bijzondere gevallen uitwijzen, kan de rechtsgedachte sterker zijn, ofschoon ook in de vonnissen de ordegedachte bij strijd overheerscht.

Uit de verdeeling van het objectieve recht in zuiver recht en in maatregelen van orde blijkt duidelijk, waar de rechtskundige significus zijn eigenlijke taak te zoeken heeft. Niet

in de verbetering van de taal van het recht, dat recht is. Want dit behoeft niet te worden gesproken en kan in zijn wezen niet worden uitgesproken in de taal, die wij thans gebruiken. Het recht, dat recht is, wordt niet uitgesproken, maar het spreekt zelf tot ons in de ontroeringen van ons rechtsgevoel. Maar als het recht is geworden tot handhaver van de maatschappelijke orde, moet het worden uitgesproken door den wetgever en door den rechter. De taak van den rechtskundigen significus is: het wezen te onderzoeken van de verschillende woordsoorten en de tallooze beteekenissen van de woorden van de rechtstaal met dit wezen te vergelijken. Daardoor zal hij den wetgever in staat stellen tot eene woordenkeuze, waarnaar de rechters zich kunnen richten met zooveel mogelijk gelijkheid en zoo min mogelijk verschil. Daardoor ook zal hij den hoogsten landsrechter in staat stellen tot eene woordenkeuze, waarnaar de lagere rechters zich kunnen richten, met zooveel mogelijk gelijkheid en zoo min mogelijk verschil.

In het begin van deze les heb ik betoogd, dat eene subjectieve taal geestelijker is dan eene objectieve en waarschijnlijk ook juister en sterker. Wordt nu echter door den rechtskundigen significus de taal niet juist weder geobjectiveerd? Deze opmerking is door Prof. Brouwer gemaakt.[67)] Ik meen, dat wij ons moeten hoeden voor misverstand ontstaan door verkeerd gebruik van het woord objectief. Dit woord beteekent niet: ‘voor alle menschen gelijk’. Eene taal kan verschillen voor alle sprekers en toch objectief zijn. Omgekeerd kan eene taal gedacht worden als gelijk voor alle sprekers en toch subjectief zijn. Het ideaal, dat daarom in zijne gesteldheid zonder zijn tegendeel onbereikbaar is, ware eene subjectieve of ejectieve taal, die voor alle menschen op ieder oogenblik van hun leven volmaakt gelijkwaardig is aan hunnen zielsinhoud, gelijk het ideale teeken gelijkwaardig is aan zijne beteekenis. Een objectieve taal plaatst de zon aan den hemel. Een subjectieve taal plaats de zon in de ziel. Een ejectieve taal spreekt uit, dat zon en ziel tegelijk gescheiden en één zijn....

JACOB ISRAËL DE HAAN.[68)69)]

Eindnoten:

2) Emile Male ‘Art religieux du XIIIe siècle en France’ aangehaald door Dr. A. Pit: ‘De overgang van “Gothiek” tot “Renaissance” en van Realisme tot Idealisme’ in ‘Tijdschrift voor Wijsbegeerte’ Jrg. I, bldz. 347.
3) Frederik van Eeden, ‘Poëzie, Wijsbegeerte en Mathesis’ in ‘De Beweging’ Jrg. II, Deel III, bldz. 21.
4) Nico van Suchtelen: ‘Het Al-Eenig Leven, een dichterlijk-wijsgeerige Geloofsbelijdenis’ in ‘De Beweging’ Jrg. III, Deel III bldz. 15 ‘Woord en Werkelijkheid’.
5) Prof. G.J.P.J. Bolland, aangehaald in het ‘Tijdschrift voor Wijsbegeerte’ Jrg. I blz. 117.
6) ‘Rechtskundige Significa en haar toepassing op de begrippen ‘Aansprakelijk, Verantwoordelijk, Toerekeningsvatbaar’ bldz. 81.
7) Prof. Dr. T. Cannegieter ‘Het mysterie der tegenstellingen in 's menschen zieleleven’ in ‘Teylers Theologisch Tijdschrift’ Jrg. III bldz. 362.

8) Mr. C. Asser's 'Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht' bewerkt door Mr. Paul Scholten. Deel I bldz. 621-622.
9) 'Rechtskundige Significa en hare toepassing op de begrippen: aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar' bldz. 68. Bijzonder vestig ik de aandacht op 'Die Sprache im deutschen Recht' door Herman Weck.
10) 'Het Recht der Werkelijkheid' bldz. 24-26.
11) 'Principes de linguistique psychologique' en 'Handboek der Nederlandsche Taal.'
12) 'Philosophie expérimentale' is even wonderlijk en even gewoon als 'wijsgeerige ervaring'.
13) 'Inleiding tot de Taalkunde en de Geschiedenis van het Nederlandsch' Eerste Deel 'Taal en Taalstudie in het algemeen' Hoofdstuk VII 'Tegenwoordige stand der taalkunde' bldz. 124-125.
14) Prof. Mr. Dr. A.A.H. Struycken 'Het Rechtsbegrip' bldz. 1-3; 23; 48; 65; en Prof. Mr. Dr. R. Kranenburg 'De beteekenis der rechtsvergelijking voor de rechtsphilosophie'.
15) 'Een wijsgeerige beweging in Nederland' in het 'Tijdschrift voor Wijsbegeerte' Jrg. I bldz. 15 en 'Het levende Woord' in het 'Tijdschrift voor Wijsbegeerte' Jrg. III bldz. 180.
16) Op de 'series lectionum' van de Hoogeschool staat de rechtskundige significa omschreven als: 'significatio verborum eorum quae ad jus pertinent.'
17) Ook de significus zoekt naar normen van het taalgebruik. Want ook met betrekking tot het taalgebruik is beschrijving van de oneindige werkelijkheid niet mogelijk. Men zie: Prof. Dr. Ph. Kohnstamm 'Transcendenteel Idealisme' in het 'Tijdschrift voor Wijsbegeerte' Jrg. I bldz. 28, 43. Evenmin als de mechanica de bewegingen beschrijft, is de significa de beschrijving van de beteekenissen. En de geschiedenis de beschrijving van de werkelijkheid. Significa, mechanica en geschiedenis zoeken het wezenlijke in de beteekenissen, de bewegingen en de werkelijkheid. Zie: Dr. A. Rutgers van der Loeff 'Het wezenlijke in de Geschiedenis' in 'Onze Eeuw' van Maart 1909.
18) Fritz Mauthner 'Beiträge zu einer Kritik der Sprache' Deel II 'Zur Sprachwissenschaft' Hoofdstuk VII 'Bedeutungswandel' bldz. 263 en Lady Victoria Welby 'Significs and Language' bldz. 37.
19) Albert Verwey in 'De Beweging' van Januari 1910 bldz. 99. Michel Bréal 'Essai de sémantique' bldz. 3 'Les langues indo-européennes sont condamnées au langage figuré'.
20) 'Loopen' en 'Begeeren' hebben in het Hebreeuwsch dezelfde stamletters ר ץ. Men zie het zeer eigenaardige boek: 'Barsilai, Sprache als Schrift der Psyche, Ebräisches Wurzel-Wörterbuch' van Ahron Marcus.
21) Dr. G.A. van den Bergh van Eysinga 'Hegel en de Stoa' in het 'Tijdschrift voor Wijsbegeerte' Jrg. II, bldz. 253-255.
22) 'Significs and Language' bldz. 46. Ook de woorden, waarmede wij onze gevoelens benoemen gaan zwaar van zinnelijkheid. Dr. Jac. van Ginneken 'Het gevoel in Taal en Woordkunst' in 'Leuvensche Bijdragen' Jrg. X, afl. 1 en 2.
23) Men vergelijke de volgende aanhaling uit 'Significs and Language' bldz. 46: 'We look to the material for metaphors of the mental; we trace up most words and phrases, perhaps all, to the physical. But we are also constrained to reverse this process: we find e.g. that emotional terms best picture and help us to realise some qualities in physical nature. And in fact does not the physical world require the mental world as that whereby to represent itself, as we know that the red rose requires the light for its redness, while in its turn the light is only completed or rendered operative by that responsive activity we call "sight". Supposing that we personified Nature in a scientific sense, postulating her as a unified series of impressions, would she now be found speaking of us in a metaphor as we of her, only with speech reversed? That is, would her every "word" be token metaphorically from the action or process of consciousness, reason, reflection, judgment'.
24) Significs and Language' bldz. 22.
25) Prof. L.E.J. Brouwer 'Leven, Kunst en Mystiek' Hoofdstuk VI 'Immanente Waarheid' bldz. 60 en 61.
25) Prof. L.E.J. Brouwer 'Leven, Kunst en Mystiek' Hoofdstuk VI 'Immanente Waarheid' bldz. 60 en 61.
26) Lady Victoria Welby 'What is Meaning?' Contents bldz. XV Chapter VI: 'The tyranny of language is analogous to the former tyranny of slow and inconvenient modes of locomotion. And therefore it hinders the freer development of our knowledge. Since it fits only the pre-Copernican or scholastic order of things'. In dit verband kan de vraag worden gesteld of de aarde reeds draaide rondom de zon, vóór Copernicus deze gedachte uitsprak. Men zie: 'Prof.

Dr. L.E.J. Brouwer ‘Over de grondslagen der wiskunde’ bldz. 104. Prof. Dr. Ph. Kohnstamm ‘Psychologie en logica’ in het ‘Tijdschrift voor Wijsbegeerte’ bldz. 385.

27) Strophe 11, Zinsnede 5 en 6. Over Ibn Gabirol leze men het grootsche opstel van M.H. van Campen ‘Oude en Nieuwe Joodsche Dichtkunst’ in ‘De Gids’ van Juni 1916 bldz. 534-537. Van de door mij bedoelde plaats hoop ik een nauwkeurig signifisch onderzoek te doen. Waardevol is een vergelijkend signifisch onderzoek van de namen van de zintuigen en van hunne werkingen. B.v. Oog en Gezicht, Oor en Gehoor, enz. Men vergelijke: Dr. Jac. van Ginneken ‘Principes de linguistique psychologique’ § 250.
28) Dr. C. Lecoutere ‘Inleiding tot de Taalkunde en de Geschiedenis van het Nederlandsch’ bldz-74-75.
29) ‘Het Al-Eenig Leven’ in ‘De Beweging’ van Juli 1907 bldz. 7-8.
30) Dr. Van Suchtelen, die de scheikunde heeft beoefend, gebruikt hier aan het slot een voortreffelijk scheikundig spraakbeeld. De wiskundige wijsgeer Prof. Brouwer zegt dezelfde gedachte in wiskundige woorden als volgt: ‘Men beschouwe wiskundige formules niet als een onafhankelijk bestaan voerende “waarheden” maar alleen als hulpmiddel om zich zoo ekonomisch mogelijk te herinneren, hoe in een zeker gebouw een ander gebouw is ingepast’ (‘Over de grondslagen der Wiskunde’ bldz. 176.)
31) Daarom is ook ieder woordelijk denken ejectief. Dit inzicht kan een einde maken aan den strijd tusschen Prof. Brouwer en Prof. Kohnstamm over de draaiïng van de aarde om de zon. Het gaat hier om de vraag of er verschil is tusschen eene overtuiging en eene waarheid, dat wil zeggen of psychologie logica is. De waarheid wordt door Prof. Kohnstamm geobjectiveerd en door Prof. Brouwer gesubjectiveerd. Maar het objectieve is het objectieve van het subjectieve en het subjectieve is het subjectieve van het objectieve. Beide kunnen slechts vereenigd en gescheiden worden gedacht. Dat wil zeggen, dat denken in woorden ejectief is. De Taal zegt meer dan zij verantwoorden kan. Wij moesten niet meer zeggen dan: Zon - Aarde - Draaien - Ik. Vgl. Prof. Dr. Ph. Kohnstamm ‘Psychologie en Logica’ in het ‘Tijdschrift voor Wijsbegeerte Jrg. I en Prof. Dr. G. Heymans ‘De psychologische methode in de logica’ in het ‘Tijdschrift voor Wijsbegeerte’ Jrg. II.
    Ik herinner in dit verband aan de voorlezing van Prof. Dr. Chantepie de la Saussaye over ‘Christelijke Godsidee’ gehouden in eene vergadering van rechtzinnige predikanten. Bij de gedachtenwisseling verklaarde Dr. Klomp verwonderd te zijn te hebben gehoord, dat volgens referent een waarheid geen waarheid is, wanneer er niemand is, die haar voor waarheid houdt. Er is toch objectieve waarheid? Referent antwoordt: ‘Er zou geen waarheid zijn, als er geen menschen waren die haar aanhingen, want waarheid is een relatie-begrip’. Dat wil zeggen: de waarheid is ejectief. Maar voor het uitspreken dezer ejectieve waarheid ontbreekt ons de ejectieve Taal. Zie: ‘Algemeen Handelsblad’ van 3 Mei 1916 Ochtendblad, bldz. 7.
32) Prof. Dr. L.E.J. Brouwer ‘Leven, Kunst en Mystiek’ Hoofdstuk V ‘De Taal’ bldz. 38.
33) Fritz Mauthner ‘Beiträge zu einer Kritik der Sprache’ Deel III ‘Zur Grammatik und Logik’ Afd. I ‘Sprache und Grammatik’ Hoofdstuk VIII ‘Situation und Sprache’ bldz. 241 ‘Unvereinbarkeit der Seelensituation’ ‘Eine wirkliche Gemeinsamkeit des Weltbildes zwischen zwei Menschen ist niemals vorhanden. Niemals können zwei Menschen einander vollkommen verstehen’.
34) ‘Gedenkboek der Wereldbibliotheek’ bldz. 240.
35) Poincaré: ‘Les hommes ne s'entendent pas parce qu'ils ne parlent pas la même langue et qu'il y a des langues qui ne s'apprennent pas’. Aangehaald door Prof. Brouwer ‘Intuitionisme en Formalisme’ bldz. 29.
36) ‘Poezie, Wijsbegeerte en Mathesis’ in ‘De Beweging’ van Juli 1906’.
37) ‘Het Al-Eenig Leven’ reeds aangehaald.
38) B.v. door Peanistische teekens. Prof. Brouwer: ‘Intuitionisme en Formalisme’ bldz. 9 en ‘Over de Grondslagen der Wiskunde’ bldz. 177 ‘Het wiskundig bekijken van taalteekens, 't zij woorden of Peanistische teekens, kan omtrent de wiskunde niets leeren.’
39) ‘De onbetrouwbaarheid der logische principes’ in het ‘Tijdschrift der Wijsbegeerte’ Jrg. II bldz. 156.
40) ‘Positief recht en rechtsbewustzijn’ Hoofdstuk VI ‘Conclusiën’ bldz. 83-87.
41) In het Oudhollandsch gebruikte men het woord ‘opstel’. B.v. ‘Johannes Wier, de bestrijder der Heksenvervolgingen’ in het ‘Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde’ van 9 September 1916 bldz. 967.
42) Schiller: *An den Dichter*: ‘Lasz die Sprache dir sein was der Körper den Liebenden; Er nur ist's der die Wesen trennt und der die Wesen vereint.’
43) ‘Rechtskundige significa’ in Groot Nederland van September 1916 bldz. 333.

44) Frederik van Eeden ‘Redekunstige grondslag van Verstandhouding’ in ‘Studies’ Deel III, waarover Dr. Jac. van Ginneken ‘Principes de linguistique psychologique’ § 269.
45) Jakob Böhme: ‘so du magst eine Stunde schweigen von allem deinem Wollen und Sinnen, so wirst du unaussprechliche Worte Gottes hören’. De uitdrukkingsmacht van zulke woorden, die zichzelve tegelijk stellen en opheffen doet de juistheid van het principium contradictionis betwijfelen. De woorden van Böhme zijn aangehaald uit ‘Leven, Kunst en Mystiek’ bldz. 14.
46) ‘Groot-Nederland’ van September 1916 bldz. 334.
47) Jacob Israël de Haan ‘Taal en Rechtwetenschap’ in W. 9949.
48) ‘Significs and Language’, Preface bldz. 7 en 8.
49) Over de afleiding van het woord ‘recht’: Hermann Weck ‘Die Sprache im deutschen Recht’ § 1 ‘Recht und Sprache’ bldz. 1-43.
50) Over het verschijnsel der materialisatie: Michel Bréal ‘Essai de sémantique’ Chap. XIII ‘Des mots abstraits et de l'apassissement du sens’. Op dergelijke wijze is ook het woord ‘merk’ gematerialiseerd. Het beteekende oorspronkelijk een teeken op een voorwerp aangebracht. Later: een voorwerp om zulke teekens aan te brengen. Vandaar, dat de uitdrukking ‘gebruik van een merk’ in artikel 3 van de Merkenwet vaag is en gevaarlijk. Met de materialisatie van ‘merk’ vergelijke men de materialisatie van ‘stempel’. Zeer ver in de materialisatie ging de advocaat-fiscaal voor de Zee- en Landmacht in eene zaak, waarvan het verslag te vinden is in het ‘Algemeen Handelsblad’ van Zondag 17 September, Derde Blad. Hij zeide: ‘Hier is men echter slaaf van de Wet’. Dat wil in waardevolle taal zeggen: ‘hier men echter slaaf van een gedeelte van zijn zieleleven.’
51) ‘Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging’ 1916; Prof. Mr. Dr. R. Kranenburg ‘De beteekenis der Rechtsvergelijking voor de Rechtsphilosophie’ bldz. 7. Mr. C. Asser's ‘Handeling enz.’ Deel I bewerkt door Prof. Mr. Paul Scholten, blz. 79, vooral bldz. 84.
52) Prof. Scholten in Asser's Handleiding bldz. 79.
53) Het beroemd geworden artikel 1 van het Zwitsersche Burgerlijk Wetboek (1907) schrijft in zulke gevallen den rechter voor te beslissen naar gewoonterecht en bij gebreke daarvan ‘nach der Regel, die er als Gesetzgeber aufstellen würde.’ Dat wil zeggen: op het oogenblik van het geven van een vonnis en niet op het oogenblik van het tot stand komen van de wet. Men vergelijke een strafvonnis van de Amsterdamsche rechtbank inzake eedsdwang of belofte-vrijheid opgenomen in W. 8926. Men zie: Prof. Mr. H. Krabbe ‘De moderne staatsidee’ bldz. 111.
54) Prof. Dr. Philipp Heck ‘Gesetzesauslegung und Interessenjurisprudenz.’
55) ‘De moderne staats-idee’ Hoofdstuk III, ‘Grond van de verbindbaarheid van het recht’ Afd. I, ‘Recht en gerechtigheid’ blz. 37. Waarover Prof. Mr. Dr. Kranenburg in het ‘Rechtsgeleerde Magazijn’ van Aug. 1916 en Prof. Mr. Dr. A.A.H. Struycken in ‘De Gids’ van Sept. 1916.
56) Over het woord ‘kracht’ in de natuurkunde: Dr. J. Clay ‘Het begrip der natuurwet in de nieuwere wijsbegeerte’ op talrijke plaatsen in de alphabetische woordenlijst aangegeven. Door de gelijkstelling van ‘recht’ en ‘rechtsgevoel’ wordt het Recht volkomen gesubjectiveerd. Door hen, die wet, gewoonte en rechtspraak beschouwen als ‘bronnen’ van het recht, wordt het Recht geobjectiveerd. Echter: het Recht is ejectief. Maar voor het ejectieve Recht ontbreekt de ejectieve Taal.
57) Over de verhouding van ‘rechtsgevoel’ en ‘belang’: ‘De moderne staatsidee’ Hoofdstuk V ‘Belang en Rechtsbewustzijn’ bldz. 115.
58) ‘De moderne staats-idee’ bldz. 9, 170.
59) Een gematerialiseerde methaphoor van zeer bijzonder groote misleidende macht is het woord ‘Staat’. Dit behoorde niet meer te zijn dan de gemakkelijke verzamelnaam van een aantal verschijnselen in het menschelijk leven. Maar de Taal heeft van den Staat een bovenmenschelijk persoon gemaakt, die leeft in een buitenwereld onafhankelijk van den menschelijken geest. Daardoor is de noodlottige meening ontstaan, dat in het verkeer tusschen de verschillende Staten handelingen geoorloofd zijn, die in het verkeer tusschen enkelingen zonden moeten worden gelaakt. Vgl.: ‘De moderne staatsidee’ Hoofdstuk VII ‘De Staat’ bldz. 142 en Hoofdstuk VIII ‘De internationale rechtsgemeenschap’ bldz. 187-188. En: L.H. Grondijs: ‘Het vraagstuk van den wereldvrede’ in het ‘Tijdschrift voor Wijsbegeerte’ Jrg. I bldz. 162. Prof. Adolf Menzel ‘Zur Psychologie des Staates’.
60) Dr. Otto: ‘Die Gewiszheit des Richterspruchs’ met eene zoo merkwaardige uiting ‘Besser ein sicheres Unrecht als ein stets unsicheres Recht’ (bldz. 78).
61) Prof. Mr. P. Scholten in Asser's ‘Handleiding.’ Deel I. bldz. 649 ‘Vereenigingen zonder rechtspersoonlijkheid’ en Mr. H. Louis Israëls ‘Rechter en Wet’ in ‘De Telegraaf’ van Zondag 17 September 1916.

62) Waarover uitvoerig, Prof. Hymans: ‘Het recht der werkelijkheid’ bldz. 5, en Prof. Scholten ‘Recht en Levensbeschouwing’ bldz. 39. Voor het gemak van de lezers, wien het geval misschien niet meer bekend is, neem ik de beschrijving van de zaak over in de woorden van Prof. Hymans (bldz. 5). ‘Op 2 April 1905 overleed te Parijs de heer J.C.L. Druyvestein en viel dus zijne nalatenschap open. Tot eenig erfgenaam was bij den 18 Juni 1904 verleden testament door hem ingesteld de Vereeniging tot uitbreiding der verzameling van kunst en oudheden op het Stedelijk Museum te Haarlem. Deze vereeniging was den 18 Februari 1875 opgericht en aangegaan voor den tijd van 29 jaren, ingegaan op 31 Mei 1875, den datum waarop bij Koninklijk Besluit haar reglement was goedgekeurd, en derhalve eindigend den 31 Mei 1904, dus vóór het openvallen van voormelde erfenis en zelfs vóór het verlijden van het testament. Feitelijk was de vereeniging na 31 Mei 1904 blijven bestaan: leden waren uit- en toegetreden, contributies geïnd, bestuursvergaderingen gehouden. Toen nu de bewuste erfenis haar ten deel was gevallen, heeft de Vereeniging haar reglement zoodanig gewijzigd, dat hare duur nader werd bepaald op een tijdperk van 29 jaren en 11 maanden en nadat dit gewijzigd reglement bij K.B. van 8 Juli 1905 was goedgekeurd, de erfenis aanvaard’.
63) ‘Rechtskundige Significa’ in Groot-Nederland van Sept. 1916 blz. 334.
66) Prof. Scholten in Asser's ‘Handleiding’ Deel I blz. 368: ‘In dergelijke formeele kwesties doen de lagere rechtscolleges wijs zich bij de beslissing van den H.R. neer te leggen.’
64) Prof. Scholten in Assers ‘Handleiding’ Deel I blz. 321-322.
65) Over zeer vrije Duitsche rechtspraak zie men bijdragen van Ernst Fuchs en K. Schneider in ‘Recht und Wirtschaft’ van April en Mei 1916 ‘Die Rechtsfindung nach Treu und Glauben.’
67) ‘Rechtskundige Significa’ in ‘Groot-Nederland’ van September 1916 blz. 334.
68) ‘De Beweging’ van September 1916 blz. 237.
69) Prof. Dr. Ph. Kohnstamm: ‘Transcendenteel Idealisme’ in het ‘Tijdschrift voor Wijsbegeerte’ Jrg. I blz. 43. Prof. Mr. P. Scholten ‘Recht en levensbeschouwing’ blz. 22. ‘In iedere beschrijving ligt eene waardeering’. Prof. Dr. L.E.J. Brouwer: ‘Over de grondslagen der wiskunde’, blz. 91.

Verzen.

De twijgen.

En iedre tengre tak is weer verdeeld
In warr'ge veelheid van nog fijner twijgen,
Waaraan de blaadren spreiden. Telkens speelt
Wind er door heen en doet hen alle neigen.

Zij zijn elkander vreemd en kennen geen
Geluk en leed dan eigen zon en regen,
En leven kalm-gedwee, voor zich alleen,
Met iedren nacht een nieuwen morgen tegen.

Zij weten niet den eenen droom, de wil,
Die sterk en durend drijft den boom te komen
Tot wasdom en vanuit de wortels, stil,
Onmerkbaar, 't voedend sap omhoog doet stroomen.

En wij, de dunste twijgen aan den boom,
Die leven heet, wij hebben nauw vermoeden
Van den gezamenlijken, diepen droom,
En van de duistre wortels, die ons voeden.

Wij leven in deez' wonderlijke beemd
In zon en regen eenzaam bij elkander.
Het naaste hart blijft ons voor immer vreemd,
En iedre vreugde en treurnis van een ander.

Sonnet.

Zult ge mij welgezind zijn, eenzaamheid,
En binnen deze grijsbehangen wanden
Een thuis mij maken, waar ik daaglijks beid
Den troost van uwer oogen zachte branden?

Zult gij des lichten morgens zijn bereid
Tot blijden tocht door zomers schoone landen,
En ook wel droef zijn in den wintertijd,
Uw kille voetjes in mijn warme handen?

O zult gij lachen bij mìjn lach, en zeer
Begrijpend luistren naar mijn zoete klacht,
Met streelsche vingren dwalend door mijn haren?

Maar, eenzaamheid, wat zult ge doen, wanneer
Mijn slaaplooze¬ oogen groot in wanhoop staren
Door 't norsche duister van den langen nacht?

P. OTTEN.

Vernietiging van neutrale prijzen en hoe deze kan worden voorkomen.

Het doel van het moderne prijzenrecht is hetzelfde als dat van den geheelen oorlog; zooals Clausewitz het uitdrukt: 'Der Krieg ist ein Akt der Gewalt, um den Gegner zur Erfüllung unseres Willens zu zwingen.' 'Gewalt ist das Mittel; dem Feinde unseren Willen aufzudringen, der Zweck. Um diesen Zweck sicher zu erreichen, müssen wir den Feind wehrlos machen, und dies ist dem Begriffe nach das eigentliche Ziel der kriegerischen Handlung.' (Vom Kriege, ed. 1915 p. 1).

Weerloos maken van den vijand: ziedaar dus het doel van den oorlog, het doel ook van het prijzenrecht. Weerloos wil men hem maken, niet arm; men wil hem zijn wapenen ontnemen, niet zijn rijkdom, behalve in zooverre ook deze een wapen is. In het prijzenrecht ligt de gedachte opgesloten den vijand de middelen te benemen om den oorlog te land of ter zee langer voort te zetten; men wil hem door maatregelen van militaire en economische afsluiting weerloos maken, ten einde zijn wil te kunnen buigen; en het geheele apparaat van blokkade, contrabande en prijzenhoven heeft in laatste instantie alleen recht van bestaan in zooverre het er toe kan medewerken den vijand tot den vrede te dwingen.

Het prijzenrecht onderscheidt zich echter in één uiterst belangrijk opzicht van het overige oorlogsrecht, dat het verbods-bepalingen bevat ook tegen onderdanen van *neutrale*

staten, en deze sanctioneert met uiterst strenge maatregelen. De afsluiting van den vijand zou niet volkomen zijn indien men slechts *zijn* schepen belette voorraad voor den oorlog aan te voeren: ook neutralen moet men dit beletten. En zoo zien we den belligerent krachtens het erkende zeeoorlogsrecht, schepen van neutrale onderdanen aanhouden, wanneer deze oorlogsvoorraad, contrabande genaamd, aanvoeren voor de havens zijner tegenpartij; en niet alleen dat de reis belet wordt, het primaire doel van de aanhouding, het goed en in sommige gevallen ook het schip in kwestie worden den eigenaar ontnomen en vervallen verklaard aan den nemenden staat. De beteekenis dezer bepaling ligt weder *niet* in de verrijking van den belligerent, die trouwens vergeleken met de onmetelijke oorlogskosten meestal slechts luttel zal zijn: integendeel schuilt zij in de verarming van den neutralen handelaar, opdat voortaan de economische ondersteuning aan den vijand zal worden nagelaten.

In vroeger eeuwen werkte deze regeling eenigszins anders. Toen geschiedde de vervallen-verklaring van de buitgemaakte goederen niet aan den staat, maar aan de bemanning en eigenaars van het nemende schip. Vandaar dat ook vele particulieren in de hoop op dit voordeel ter kaapvaart togen, en met ijver schepen en goederen opbrachten die daartoe volgens het buitrecht in aanmerking kwamen; en het is begrijpelijk dat zij hierbij geneigd waren de lijnen ruim te trekken. Het gevolg was dat in 1856 bij de Declaratie van Parijs de particuliere kaapvaart is afgeschaft, zoodat sindsdien de uitoefening van het buitrecht uitsluitend door staatsschepen en ten behoeve van den staat[1)] plaatsgrijpt.

Deze hervorming nu, hoe gunstig ze overigens ook moge werken, is mede de oorzaak geweest van een voor den neutralen handel hoogst onwenschelijk verschijnsel. Voorheen was het in het financieel belang van het nemende schip om den prijs behouden in de haven te brengen; het oogmerk van den kaper was niet bereikt voor hij zijn prijs in veilige haven had binnengevoerd.

1) In Engeland wordt de opbrengst der prijzen nog in een zgn. Prize Fund gestort hetwelk vermoedelijk te zijner tijd ten bate van de bemanning der geheele vloot zal worden aangewend. Er bestaat daar dus nog wel eenige, ofschoon geringe, prikkel om de prijzen binnen te brengen.

Na 1856 veranderde dit echter; de bemanning van het nemende schip heeft zelf nu geen enkel belang om de prijs binnen te brengen, integendeel, dikwijls levert dit zeer veel last en gevaar op. Men weet bovendien dat de nemende staat zijn hoofddoel reeds bereikt heeft als de prijs is opgehouden en aan den eigenaar onttrokken, en dat de verbeurdverklaring voor zijn staat slechts een betrekkelijk gering voordeel is, met het oog waarop b.v. geen oorlogsschepen in gevaar mogen worden gesteld. Vandaar dat men in hoe langer hoe meer gevallen in de plaats van *opbrenging* ziet treden het *vernietigen* van prijzen.

Nog een andere oorzaak werkte hiertoe mede: het verschijnen van de *duikboot* in den zeeoorlog, krachtig in den onverwachten aanval en in haar onvervolgbaarheid, uiterst zwak in de verdediging. Vroeger, wanneer een kaper in zee wilde verschijnen, kon hij dit slechts doen indien de snelheids- en krachtsverhouding zoo was, dat hij zich ook weer kon terugtrekken; en waar de kaper door kon, daar kon veelal ook een prijs passeeren. De duikboot echter verschijnt plotseling als een dief in den nacht te midden van een overmachtige vijandelijke vloot en vermeestert een prijs: wordt zij ontdekt dan kan zij zelf zich als met een ring van Gyges onzichtbaar maken, en zich aan vervolging onttrekken, maar haren gevangene aldus mede te voeren vermag zij niet. Wil zij hem niet vrijlaten en daarmede de neming weder ongedaan maken dan blijft geen andere weg over dan hem te dooden, d.w.z. te vernietigen.

Zoo zien we den zee-oorlog van karakter veranderen: in de plaats van het aanhouden en verbeurdverklaren van handelsschepen en ladingen treedt het vernietigen daarvan. En niet alleen op *vijandelijke* eigendommen wordt dit toegepast; ook met neutrale zien we hetzelfde gebeuren, getuigen de ‘Maria’, de ‘Berkelstroom’, de ‘Blommersdijk’ en zoovele andere bodems. Tot de Declaratie van Londen toe heeft Engeland zich nog steeds op het standpunt geplaatst dat vernietiging van neutrale prijzen nooit geoorloofd was, in 1909 werd deze bij genoemd verdrag gesanctioneerd, zulks voornamelijk op voorstel van Rusland, Duitschland en Oostenrijk-Hongarije. Weliswaar is de Declaratie nimmer geratificeerd en kan onze Regeering dus in hare diplomatieke

nota's volhouden, dat iedere vernietiging van een neutralen bodem verboden is, de practijk gaat kalm haar gang.

Nu stelt wel art. 48 der Declaratie voorop, dat een neutrale prijs behoort te worden opgebracht naar een haven om daar de uitspraak van het prijsgerecht af te wachten. Doch dit is slechts een Platonische uitspraak, die niet veel baat geeft; immers aanstonds voegt art. 49 hieraan toe, dat een neutrale prijs, indien zij vatbaar is voor verbeurdverklaring, kan worden vernietigd indien de opbrengst 'peut compromettre la sécurité du bâtiment de guerre ou le succès des opérations dans lesquelles celui-ci est actuellement engagé.' De Engelsche gedelegeerden ter conferentie lieten zich voorspiegelen, dat door de aangenomen regels hun stelsel vrijwel was gehandhaafd,[1] doch de uitkomst heeft het anders geleerd; in plaats van uitzondering is de vernietiging van neutrale prijzen *systeem* geworden, daar de commandanten der duikbooten en de prijzenhoven de uitzonderingsomstandigheden altijd aanwezig achten.

Nu is op zichzelf de vernietiging van neutrale prijzen niet droeviger of afkeurenswaardiger dan de vernietiging van belligerent eigendom, en ongetwijfeld oneindig veel malen minder te betreuren dan het opofferen van de tallooze menschenlevens, die de verschrikkelijke tol zijn door het huidige geslacht aan den oorlog betaald. Ongetwijfeld is het betrekkelijk slechts van zeer gering belang of er, vergeleken bij al deze jammer en ellende, vergeleken ook bij al deze vernieling van den arbeid van geslachten, eenige neutrale schepen meer of minder den oceaan bevaren.

En zeer zeker zou de gedachte niet bij ons voorzitten er in dezen oorlog *speciaal* aan te denken het verlies der *neutralen* zooveel mogelijk te willen beperken. Er is echter

1) Men leze hun rapport aan de Britsche Regeering: 'The Delegates representing those Powers which have been most determined in vindicating the right to destroy neutral prizes declared that the combination of the rules now adopted respecting destruction and liability of the ship practically amounted in itself to a renunciation of the right in all but a few cases. We did not conceal the fact that this was exactly the object at which we aimed.' Blauwboek Miscellaneous No. 4 (1909) p. 98.
Dit was niet het eenige voorbeeld van groote naïveteit der Britsche delegatie.

een andere reden waarom wij een voorstel willen doen om vernietiging van neutrale prijzen te voorkomen.

Die reden is dat dit bedrijf in hooge mate *onredelijk* is.

Men mag wellicht met Norman Angell aannemen, dat iedere oorlog in zijn geheel onredelijk is, daar geen der partijen ooit winst te boeken heeft, maar alle slechts verlies lijden. Gegeven echter een bepaalde oorlog, kan men constateeren dat er in dien oorlog bepaalde middelen kunnen worden aangewend, welke leiden tot het straks reeds volgens Clausewitz omschreven oorlogsdoel: het weerloos maken van den vijand, en daarnaast andere middelen die niet tot dit doel voeren: de eerste kan men *redelijk* noemen, de laatste *onredelijk*. Het vernietigen van neutrale prijzen behoort zeer stellig tot de laatstgenoemde categorie.

Wat immers is zooals wij zagen het praktische doel van deze vernietiging? In de eerste plaats te beletten dat het schip zijn weg vervolgt: in de tweede plaats het aan den eigenaar te ontnemen bij wijze van repressie. Het is geenszins de bedoeling het schip aan de wereldvloot te onttrekken en daarmede de geheele wereld in zooverre armer te maken. En nu meenen wij dat dit laatste ongewenschte gevolg zeer goed kan worden vermeden, terwijl toch de belligerent zijn werkelijk doel volkomen bereikt.

Ons voorstel daartoe is dan het volgende:

De mogelijkheid worde geopend dat de belligerent het schip niet vernietigt maar het terugzendt naar zijn (*neutrale*) *haven tegen de belofte dat het daar zal blijven liggen tot de beslissing van het prijzenhof*, *en zoo het hierbij wordt verbeurd verklaard*, *tot na den oorlog*, *om dan aan den prijsmaker te worden uitgeleverd*.

Onze Regeering, *of zoo deze hiertoe niet bereid mocht zijn*, *een aanzienlijk lichaam hier te lande*, *naar den trant der Nederlandsche Overzee Trust*, *garandeere dit eerewoord*, *door vooraf aan de belligerenten een lijst mede te deelen van de reederijen voor welke zij instaat*, *en eindelijk verkrijge men de toezegging van de tegenpartij van den prijsmaker dat zij een aldus in beslag genomen schip ongehinderd zal laten passeeren*.

Of wel in korte woorden:

VERNIETIGING VAN NEUTRALE PRIJZEN WORDE VERVANGEN

DOOR EEN GEWAARBORGD EN ALGEMEEN ERKEND BESLAG IN NEUTRALE HAVEN TOT NA DEN OORLOG.

Dé voor- en nadeelen en de praktische mogelijkheid van dit plan kunnen wij het best beoordeelen door het achtereenvolgens van het standpunt van elk der betrokken partijen te beschouwen.

Uit een oogpunt van *algemeen belang* biedt het natuurlijk slechts winst, die men niet te gering moet schatten. Tijdens den oorlog zijn de vrachtnoteeringen en dientengevolge de prijzen van alles wat van overzee wordt aangevoerd in fabelachtige mate gestegen en het staat in ieder geval wel vast dat ook na het sluiten van den vrede de vrachten binnen afzienbaren tijd nog ver boven het normale zullen blijven. Ieder neutraal schip nu, dat gespaard blijft, werkt er toe mede om dit euvel te beperken, iets waarvan alle landen die van overzee goederen importeeren, dat is dus de geheele beschaafde wereld, de voordeelen zullen plukken.

Beziet men nu de zaak van uit het standpunt van den *belligerent* die het schip in beslag neemt dan springt het groote voordeel voor dezen duidelijk in het oog. Hij bereikt met even groote zekerheid zijn doel, immers de reis waartegen hij bezwaar heeft, wordt verhinderd, en het schip wordt aan de heerschappij van den eigenaar onttrokken; maar bovendien verkrijgt de nemer na afloop van den oorlog zelf de beschikking over het schip, indien althans de opbrenging rechtmatig was. Geschiedde de opbrenging *niet* rechtmatig, dan is de belligerent thans in staat om het schip te restitueeren, terwijl er in geval van vernietiging voor hem allerlei diplomatieke moeilijkheden dreigen, en hij de waarde van het schip in ieder geval zal hebben te vergoeden.

Het behoeft ook geen betoog dat bij deze wijze van behandeling de kans op onaangename incidenten met neutralen natuurlijk buitengewoon veel geringer zal zijn.

Als eenig bezwaar zou onder de oogen gezien moeten worden de mogelijkheid dat de neutrale staat, in wiens havens zijn schepen aldus onder beslag liggen, zijn neutraliteit opgeeft en een vijand wordt. Dan zou het voordeel van de prijs-

making teloor gaan; zelfs zou de aanwezigheid van een groot aantal prijzen in zijn havens voor een neutralen staat wel eens een motief kunnen zijn om, wellicht niet zonder pressie van de andere zijde, mede aan den oorlog te gaan deelnemen.

Intusschen achten wij deze mogelijkheid niet zeer groot; haar bestaan is niet te ontkennen, maar bewijst slechts dat de nemer niet politiek zou handelen door tegenover iederen neutraal en ten allen tijde van dit beslag gebruik te maken. Vandaar ook dat wij hem dit geenszins als *verplichting* zouden willen voorschrijven; wij zouden er alleen een *bevoegdheid* van willen maken, met welker gebruik hij kan aanvangen en ophouden wanneer hem zulks goeddunkt.

Voor de *tegenpartij* van dengene, die aldus een neutraal schip in beslag neemt, is de zaak iets minder eenvoudig. Dat men dit niet voldoende in rekening heeft gebracht, is waarschijnlijk een van de redenen geweest waarom een vorige poging tot verkrijging van een regeling, waarbij vernietiging van neutrale prijzen kan worden vermeden, schipbreuk heeft geleden.

Op de Tweede Vredesconferentie heeft men n.l. een bepaling aangenomen (art. 23 der XIIIde Conventie) vaststellende, dat een neutrale mogendheid den toegang tot hare havens en reeden kan toestaan aan prijzen welke daar worden binnengebracht om onder sequestratie gelaten te worden *in afwachting van de beslissing van het prijsgerecht*.

Voor Engeland, de mogendheid, die, daar zij in alle werelddeelen een voldoende aantal eigen havens tot haar beschikking heeft, nimmer hare prijzen aan neutrale regeeringen zou behoeven toe te vertrouwen, zou een bevoegdheid daartoe geen enkel voordeel brengen. Daarentegen zou het voor hare tegenstanders in een zeeoorlog, die minder koloniën hadden, een vergrooting van hunne sfeer van actie beteekenen en deze scheen destijds te aanmerkelijker, daar Engeland zich op het standpunt stelde dat iedere vernietiging van neutrale prijzen ongeoorloofd was. Door derhalve te weigeren de ontworpen bepaling te ratificeeren meende Engeland zijn tegenstanders het opbrengen van neutrale prijzen buiten het

bereik der eigen havens zoo al niet onmogelijk, dan toch in hooge mate bezwaarlijk te maken; vrijlating van de prijs zou dikwijls noodzakelijk zijn.

De praktijk van den tegenwoordigen oorlog heeft echter wel ten duidelijkste de onjuistheid dezer berekening aangetoond. De vernietiging, die Engeland voor ongeoorloofd verklaarde, en die bij de Declaratie van Londen slechts als hooge uitzondering werd toegelaten, is tot *systeem* geworden; en voorzoover ons bekend is nog nimmer een prijs vrijgelaten, op grond dat de nemer niet in de gelegenheid was haar op te brengen. Het ontbreken van een regeling ter vervanging van de vernietiging van neutrale prijzen heeft Engelands tegenpartij dus in het nastreven van haar oorlogsdoel allerminst belemmerd.

Waarschijnlijk heeft de Engelsche Regeering dit reeds voorzien, althans in 1908 verklaarde zij tegen art. 23 der XIIIde Haagsche Conventie geen *principieel* bezwaar te hebben. 'Without committing themselves to any definite decision,' schreef Sir Edward Grey in zijne instructies aan Lord Desart, den eersten Britschen gedelegeerde op de Londensche zeerechtsconferentie, - 'His Majesty's Government will accordingly be willing to listen and give due attention to any arguments and suggestions that may be brought forward in order to harmonize the opposing views by reopening the question of the sequestration of neutral prizes in neutral ports, although, as at present advised, they are not very hopeful that any system can be devised which would prove really satisfactory and acceptable to all parties.'

Ook na de ondervinding van den tegenwoordigen oorlog zou er voor Engeland nog één bezwaar blijven tegen de bepaling van art. 23, en wel dat de sequestratie slechts duurt tot de uitspraak van het prijsgerecht, zoodat de tegenstander ingeval van confiscatie nog tijdens den oorlog de beschikking over een vaartuig krijgt, waardoor zijn militaire macht vergroot wordt. In ons voorstel hebben wij dit bezwaar trachten te ondervangen door bewaring tot na den oorlog voor te schrijven.

Weliswaar zou men wellicht kunnen aanvoeren, dat dan toch in ieder geval de vijand na den oorlog zooveel rijker kan worden, hetgeen reeds thans zijn crediet kan vergrooten.

Wij mogen er echter op wijzen dat het hier slechts bedragen betreft die in vergelijking met de totale oorlogskosten zeer gering zijn, terwijl anderzijds Engeland bij verschillende andere zijner oorlogsmaatregelen vijandelijke goederen wel in beslag neemt, maar slechts om deze na den vrede te restitueeren; wij herinneren slechts aan de bekende represaille-Order in Council van 11 Maart 1915.[1)]

Ook vergete men niet dat Engeland door ons voorstel te aanvaarden, daarvan zelf in de Oostzee eventueel zou kunnen profiteeren.

Mocht onverhoopt Engeland zijn medewerking weigeren, dan zou ons plan slechts voor zeer beperkte toepassing in aanmerking komen, n.l. in gevallen waarbij de aanhouding in de onmiddellijke nabijheid van een Nederlandsche haven geschiedt. Duitschland zou het niet kunnen aanwenden wanneer de mogelijkheid bestond dat het in beslag genomen schip op weg naar de Nederlandsche haven Engelsche oorlogsvaartuigen kan ontmoeten; immers deze zouden het, volgens het zoogenaamde recht van reprise of recousse, op hun beurt kunnen nemen, als zijnde een schip dat met vrij groote waarschijnlijkheid na eenigen tijd Duitsch eigendom zou zijn geworden.

De medewerking van Engeland is derhalve zeer gewenscht, doch ook zonder deze schijnt het plan ons voldoende reden van bestaan te hebben. Al zou er slechts een enkel schip door worden gered, dan ware dit reeds een voldoende belooning voor de moeite aan de onderhandelingen gewijd.

Het moeilijkste en voor ons land zeker ook het meest interessant is wel de positie van den *neutralen staat*, over de behandeling van wiens schepen de vraag loopt.

Twee voordeelen springen in het oog. Ten eerste dat thans de bemanning veilig weer naar huis kan terugkeeren, en niet, zooals bij vernietiging, aan de woeste golven der zee wordt prijsgegeven. Hier kunnen *menschenlevens* gered worden. Bovendien wordt nu het ‘onschuldig’ deel der

1) Althans zoo zijn de zeer onduidelijke bepalingen van dit besluit door den Londenschen prijsrechter geïnterpreteerd in zijn vonnis inzake ‘The Stigstad.’

lading behouden teruggevoerd, terwijl daarvoor in geval van vernietiging, althans volgens Duitsche jurisprudentie, geen schadevergoeding wordt toegekend.[1)]

Het tweede voordeel is, dat van den prijsrechter eerder een gunstige uitspraak kan worden verwacht indien de prijs veilig en wel in een haven ligt, dan wanneer zij is vernietigd. In het eerste geval is een vrijgifte een zaak van betrekkelijk weinig beteekenis, die zelfs eenigszins het gebaar van een vrijgevigheid kan krijgen. Wanneer echter de commandant van het oorlogsschip eenmaal beslist heeft, dat de zaak zoo onweerlegbaar is, dat hij dadelijk tot vernietiging durft over te gaan, velt hij daarmede eigenlijk reeds een vonnis. In plaats van de provisoire aanhouding komt het definitieve, onherstelbare tot zinken brengen. Psychologisch wordt het daarmede voor den prijsrechter in een oorlogvoerend land uiterst moeilijk den commandant te desavoueeren.

Men stelle zich slechts voor welk een verschil het voor ons zou maken indien de 'Tubantia', de 'Berkelstroom' en de 'Blommersdijk', inplaats van op den bodem der zee, veilig en wel in Nederlandsche haven lagen. Hoeveel gemakkelijker en kalmer zouden de onderhandelingen gevoerd kunnen worden en hoeveel grooter zou de kans zijn dat de Duitsche Regeering van ongelijk zou kunnen worden overtuigd, terwijl in dat geval niet bloot een mindere of meerdere geldelijke schadevergoeding zou worden gegeven, maar onze reederijen weder in bezit hunner eigen schepen zouden geraken.

Deze voordeelen schijnen ons van voldoende gewicht om een krachtige poging te motiveeren ten einde tot een regeling als bovenbedoeld te geraken, indien daar althans geen nadeelen tegenover staan.

Toen wij de hier uitgewerkte denkbeelden voor het eerst in groote trekken hadden wereldkundig gemaakt (*Algem. Handelsblad*, avondblad 20 September 1916) werden ons van zeer geachte en deskundige zijde de bezwaren opgeworpen, die wij in het thans volgende willen trachten te weerleggen.

Zou vooreerst de verleiding voor de oorlogvoerende niet

1) Men zie de vonnissen der Duitsche prijsgerechten in de zaken 'Glitra' en 'Indian Prince'.

te sterk worden om van de hun verleenden bevoegdheid misbruik te maken en onze geheele handelsvloot in korten tijd in onze havens vast te leggen? O.i. is deze opvatting te pessimistisch. Tenslotte heeft geen enkele belligerent er belang bij om den geheelen Nederlandschen overzeehandel stop te zetten. Engeland zou hiertoe trouwens thans reeds volkomen bij machte zijn, doch laat het na, Duitschland heeft hierbij zeker nog veel minder belang, integendeel zou men van dit land mogen verwachten, dat het de weinige verbindingen, die het nog met de buitenwereld heeft, zooveel mogelijk zal willen bewaren. Tegen eventueel misbruik heeft men bovendien de rechtsmiddelen der prijsrechtbank-procedure, eventueel diplomatieke stappen. Men blijve ook indachtig dat wij altijd de schepen waar het om gaat in onze eigen havens als pand zullen hebben, een machtspositie die in deze dagen zeker niet zonder practisch belang is.

Ook vergete men niet dat onze schepen niet *verplicht* zijn in het beslag toe te stemmen. Meenen zij dat de oorlogvoerende zijn bedreiging om tot vernietiging over te gaan niet zal uitvoeren, het staat hun vrij hiervan de proef te nemen. Het is dus onjuist te zeggen dat aan de oorlogvoerenden door ons plan meer macht wordt gegeven, of hun de uitoefening van het prijsrecht gemakkelijker wordt gemaakt.

Een gewichtiger bezwaar is of het met onze *souvereiniteit* vereenigbaar is dat in tijd van oorlog een buitenlandsche mogendheid in onze havens over Nederlandsche schepen oorlogsrecht uitoefent. Stelt onze Regeering, door dit toe te laten, zich niet in dienst van dien oorlogvoerende en kan daartegen door de andere partij geen bezwaar worden gemaakt, en kunnen zoodoende internationale moeilijkheden voor ons ontstaan?

Volgens de regeling der Haagsche Conventie zou dit bezwaar inderdaad niet denkbeeldig zijn. Daar neemt de neutrale staat de prijs van de prijsbemanning, die haar binnenbrengt, over en bewaart haar voor den oorlogvoerende: zeker komt de neutraal hiermede in een wespennest van kwesties, dat beter dient te worden vermeden.

In ons systeem echter ontstaat er alleen een verbintenis tusschen den oorlogvoerende en den eigenaar van het schip, immers geeft deze zijn eerewoord dat hij zijn vaartuig even-

tueel, namelijk indien het prijsgerecht dit uitmaakt, na afloop van oorlog aan den beslaglegger zal uitleveren. De eenige rol die wij onze Regeering hierbij hadden toegedacht was, dat zij aan de belligerenten mededeelde dat op het eerewoord van welke Nederlandsche reeders ook kan worden staatgemaakt: immers ofschoon bij de meeste, zoo niet al onze scheepvaartinstellingen iedere verdere garantie volmaakt overbodig zou wezen, kan men niet van den belligerent verwachten dat hij van *iederen* Nederlandschen reeder het enkele woord accepteert; daartoe immers zou de verleiding te sterk kunnen worden.

Acht men het echter ongewenscht dat onze Regeering zich inlaat met deze zaak, die toch van zeer groot algemeen belang moet worden geacht, welnu, hare tusschenkomst is geen essentieel vereischte. De bedoelde garantie is, zooals gezegd, in zeer vele gevallen overbodig, en kan in andere vrijwel even goed vervangen worden door garantie van een hoogstaande Nederlandsche corporatie naar den trant der N.O.T.

In dat geval ware zeker alle vrees ijdel voor schending onzer souvereiniteit en nationaliteit; al blijven wij er de voorkeur aan hechten, dat in deze bij uitstek *nationale* zaak onze overheid zelve de belangen der Nederlandsche Scheepvaart behartigt.

Hierbij sluit zich aan een *theoretisch* bezwaar dat volgens de thans geldende opvattingen een neutrale prijs van rechtswege vrij is wanneer zij een haven van haar eigen vlag binnenkomt; aldus o.a. de Italiaansche gedelegeerde Tornielli op de Tweede Vredesconferentie naar het schijnt onder algemeene instemming (Actes et documents III p. 637). Het is echter duidelijk dat deze regel zeer goed bij onderlinge overeenkomst tusschen neutraal en prijsmaker kan worden terzijde gesteld.

Als laatste bezwaar zou kunnen worden aangevoerd of het voor ons nationaal gevoel van eigenwaarde niet kwetsend zou zijn wanneer in tijden waarin een groot en nijpend gebrek aan scheepsruimte bestaat, wij het zouden moeten dulden dat een aantal onzer schepen belet werd te varen op bevel van een vreemde mogendheid, gegeven volgens regelen die met onze opvattingen van volkenrecht in flagranten strijd zijn. Want deze laatste mogelijkheid zou zeer groot wezen,

gegeven de steeds ruimere uitbreiding door beide belligerenten aan het contrabande-begrip gegeven.

Wij zullen de laatste zijn om dit tegen te spreken. Doch men beseffe wel, dat, zoo men om deze reden ons voorstel weigerde, men daarmede geen resultaat zou verkrijgen dat ons nationaal zelfbewustzijn meer zou streelen. Het alternatief van het voorgestelde arrest is niet dat onze schepen vrij zouden varen, doch integendeel dat zij zouden worden vernietigd. De toestand ligt er nu eenmaal toe, hoe pijnlijk het ook valt dit te erkennen, dat onze rechten geschonden en onze vlag vernederd wordt, zonder dat wij ons hiertegen gewapend kunnen of willen verzetten. Wil men dit dulden van onrecht een schande noemen, het zij zoo: maar die schande wordt er, naar onze meening, niet grooter op, indien men, al protesteerende, door overleg met den geweldenaar tracht de schade zooveel mogelijk te beperken; integendeel achten wij dit een daad van wijs beleid.

Volmaakt dezelfde verhouding doorleven wij tegenover de Gealliërden met betrekking tot onzen overzeeschen goederenhandel. In het begin van den oorlog dreigde deze door de naar Nederlandsche opvatting evenzeer onrechtmatige aanhoudingen van Engeland en Frankrijk totaal te worden stopgezet, daar deze mogendheden beweerden dat het ons toegevoerde naar Duitschland zou kunnen gaan. Onder deze omstandigheden maakte onze handel van den nood een deugd en richtte de Nederlandsche Overzee Trust Maatschappij op, die den Gealliërden de verlangde waarborgen verstrekte. Het bestaan der N.O.T. is voor ons land al evenmin hartverheffend, of streelend voor onze nationale eigenwaarde, integendeel, het feit dat er in onze pakhuizen groote voorraden goederen liggen, waarover wij rechtens de vrije beschikking behoorden te hebben, maar die op een wenk van een vreemde mogendheid weer kunnen worden weggevoerd ten einde dat vreemde land te verrijken, is voor ons hoogst onaangenaam. Maar ook hier staan wij voor een ‘to be or not to be’; het alternatief van aanvoer onder N.O.T.-verband is niet: vrije aanvoer, maar in het geheel geen aanvoer. En daarom was de stichting der N.O.T., geheel zonder precedent of voorbereiding als zij was, een geniale daad en verdienen de namen der oprichters met

gulden letters in de historie van den Nederlandschen handel te worden geboekstaafd.

Ten slotte een enkel woord over de praktische mogelijkheid om nog gedurende den loop van den oorlog, en liefst binnen zeer korten tijd, te geraken tot een regeling als hier bepleit, waartoe dus zouden moeten medewerken de Nederlandsche belanghebbenden, beide oorlogvoerende partijen en eventueel onze Regeering; dat alles om eenige neutrale prijzen van den ondergang te redden.

Ongetwijfeld zal menigeen ons van een naïef optismisme beschuldigen. Hebt Gij thans nog niet ingezien, zal men ons tegemoet voeren, dat alle internationale tractaten scheurpapier zijn en het volkenrecht een doode letter is? De plechtig gegarandeerde neutraliteit van België is geschonden, evenzoo onze neutrale mail, de Declaratie van Londen is dood en begraven en met die van Parijs is het slechts weinig beter gesteld; hoe kan men thans nog in ernst het sluiten van een nieuw tractaat bepleiten?

Inderdaad heeft de oorlog menige volkenrechtelijke illusie wreed verstoord en ons wel voor altijd van den waan genezen, dat in het wereldverkeer theoretische rechtsbegrippen de heerschappij voeren, en niet de feitelijke macht en de reëele belangen. Maar juist op deze laatste basis wenschen wij dan ook onze regeling te bouwen.

Wij bevelen ons plan niet aan, omdat het billijk of rechtvaardig, maar uitsluitend omdat het bovendien in het belang is van alle betrokken partijen, en wij zijn overtuigd dat te midden van het oorlogsgewoel nog wel zooveel gezond verstand bij de belligerenten overgebleven zal zijn dat zij ‘a good bargain’ zullen willen sluiten wanneer hun die wordt aangeboden.

Men verlieze niet uit het oog dat er in dezen oorlog geen enkel verdrag en geen enkele rechtsregel geschonden is enkel en alleen om het genoegen van het schenden. Nooit is een belligerent hiertoe overgegaan dan wanneer hij daarvoor een voor hem zelf zeer goede reden bezat, hierin bestaande dat naar zijn meening die schending hem een tastbaar voordeel gaf boven zijn tegenpartij. Duitschland viel in België om zijn tegenstander te kunnen verrassen. Engeland opende onze brievenmails, om de blokkade van Duitschland tot

grootere volkomenheid te kunnen brengen. Nimmer echter is een verdrag geschonden dat naar de meening van hem die het zou kunnen schenden voor alle partijen gelijkelijk voordeelig was: wij herinneren b.v. aan de onschendbaarheid van vijandelijke schepen die een staat bij het uitbreken van den oorlog in zijn havens vindt. Hier zou althans nog ruimte zijn voor een berekening wie aldus het grootste aantal schepen in zijn macht kan krijgen. In ons geval echter kan voor geen enkele der betrokken partijen uit het verbreken der overeenkomst voordeel ontstaan; hare handhaving heeft voor niemand eenig nadeel.

Op het sluiten van dergelijke tractaten, op het uitdenken van regelen, waardoor in aller belang de schade door den oorlog toegebracht tot het uiterste wordt beperkt, dient o.i. de werkzaamheid van de beoefenaars van het volkenrecht zooveel mogelijk te worden gericht. Zoo ware met eenigen goeden wil o.i. wel een regeling te vinden, waarbij ook de vernietiging van *vijandelijke* prijzen zou kunnen worden voorkomen. Hiertoe zou echter meer overleg noodig zijn dan tijdens dezen oorlog wel mogelijk zal blijken.

Amsterdam, October 1916.

K. JANSMA.

De geschiedenis van het begrip natuurwet.

Schets eener kritische Geschiedenis van het Begrip Natuurwet enz. door Dr. J. Clay. Bekroonde Stolpiaansche prijsvraag, E.J. Brill, Leiden, 1915.

Een boek om blij mee te zijn, zéér blij. Een boek, dat een groot tafereel van gedachte-worsteling, van gedachteontwikkeling ontvouwt; een boek dat eeuwen bestrijkt en helden voor oogen brengt; een boek dat een groot begrip in geboorte, groei en ontwikkeling toont en de waarde van het begrip zelve onderzoekt.

Het begrip is dat der natuurwet. De schrijver heeft het voordeel zoowel in de natuurkunde als in de wijsbegeerte met veel studie thuis te zijn; hij wordt in zijn ijver gesteund door een zekere poëzie: de poëzie van de overtuiging, dat het hem recht en plicht is een grooten verguisde in eere te herstellen, en hij luistert met liefde naar den drang van recht en plicht. Hij is een strijder tot grooter eere van Hegel, en door hem zal zeker voor velen die Hegel schuwden - al was het dan ook maar om het gerucht - die naam weer tot bewondering komen. En toch belet die overtuiging den schrijver niet ook anderen te waardeeren. Hegelaar is hij, doch een Hegelaar met bezonnenheid; zelfs in de verguizers erkent hij nog veel goeds, en in zijn afgod weet hij wel zwakheid te erkennen, al heeft hij dan een vergoelijking gauw bij de hand.

Het is ook een boek rijk aan opmerkingen over de waarde en onwaarde van allerlei stellingen en inzichten; opmerkingen, altijd belangwekkend, vaak over te nemen en vaak ook tot tegenspraak prikkelend, - en hier verzoekt men Dr. Clay wel te gelooven, dat hoeveel men ook van het recht tot tegenspraak gebruik maken zal, men altijd zijn boek als een belangrijk werk blijft erkennen.

I.

Dr. Clay stelt zich tot taak de *opzettelijke* erkenning van het begrip natuurwet historisch te schetsen en dan weer tweeledig: de erkenning zich uitend in de bewuste hanteering van het *begrip* en het noemen van het *woord*, en de erkenning bewezen door de *bespreking* van het begrip en het bewuste onderzoek naar aard en waarde er van. Kepler, Galileï, Descartes en Newton gebruikten het en het besef er van beheerschte veel van hun denken en daden, doch eerst Kant verhief het tot een der hoofdpunten van wijsgeerig stelselen, en Hegel, Kants daad verscherpend, stelde de opzettelijke bespreking met nadruk aan de orde, en velen na Hegel zetten die bespreking voort, met beschouwingen aan welke nog geen einde is gekomen.

Kepler, Galileï, Descartes, Newton, hadden voorloopers in den antieken tijd, en de renaissance was mede een tijdperk van voorbereiding. Dr. Clay behandelt ook deze eeuwen en hij minacht de Grieksche eerste ontginners niet, noch de tweeden uit de latere middeleeuwen. Hij ontwaart in Heraclitus' leer reeds iets van òns besef, wijst Pythagoras' wet over toonhoogte en snaarlengte als een regel aan, ‘die geheel in modernen zin een geval van wetmatigheid heeten mag’, en óók Pythagoras' beoordeeling van het heelal als een geordend geheel, als een kosmos. De daad der atomisten Leucippus en Demokritus wordt zeer door hem gewaardeerd, en zij in 't bijzonder zijn het voor hem, die met hun gedachte van een blinde noodzakelijkheid ‘de eigenlijke gedachtensfeer schiepen, waarin het begrip natuurwet langzaam ontstaat.’ Niettemin kent hij ook vormende kracht toe aan de platonische idee, als den voor het denken wezenlijken inhoud der werkelijkheid en den met de idee

samenhangenden eerbied voor de wiskunde, steunpunten voor lateren. En zoo bij Aristoteles het begrip natuurwet achteruitgedrongen wordt, er kwamen er nog na hem, de Stoa en Epicurus, die ieder op zijn wijze het besef van de natuur als een wetmatig geheel verdiepten, terwijl de Stoa het *woord* natuurwet in gebruik bracht.

Dr. Clay begint bij de Grieken, - had hij nog niet hooger kunnen opklimmen? In een geschiedenis van het begrip natuurwet lijkt het niet overbodig naar het *besef* van de wetmatigheid om te zien ook daar, waar nog geen *woorden* voor het besef te vinden zijn, doch men het uit *daden* opdelven moet, die op een vertrouwen wijzen. En zulke daden mag men toch waarlijk wel aannemen, ook voor tijden, waarin nog geen uiting van woorden bestaat.

Het is een veel gemaakte opmerking, dat bij weinig ontwikkelde volken van onzen dag, en ook bij zeer oude volken van vroeger, het besef van oorzakelijkheid en wetmatigheid in de natuur zwak is en was, en overstemd door het geloof aan grillig ingrijpende bovennatuurlijke machten. Goden, daemonen, nixen, kobolden, duivels, - aan hen denkt de oorspronkelijke mensch, àls hij over de natuur wat denkt, en in hun handen acht hij alle gebeuren gelegd met een macht van beschikken, die zich aan menschelijke berekening onttrekt.

De opmerking heeft haar juistheid, doch geheel juist is zij niet. Want eensdeels ziet zij voorbij, hoe goden en daemonen niet alleen met grilligheid over het gebeuren heerschen, doch meesters heeten ook dáár, waar juist de grootste regelmaat zich vertoont, in de hemelverschijnselen, zoodat zelfs in een hoogstaand tijdperk van het polytheïsme - dat van Plato en Aristoteles - in de strenge ordening van de sterren en hun loop een kenmerk van de goddelijkheid der hemellichamen gezien wordt. En anderdeels: eerstelingen in nadenken over de natuur, ook als zij het veel over verstorende machten hebben, drijven niettemin in hun handelen op een stel causale overtuigingen, hoe weinig voornaam die er ook mogen uitzien, en haast geen enkele daad wordt er niet door geleid. Dat eten den honger stilt en drinken den dorst; dat eten en drinken sterken; dat eten en drinken in 't leven houden, - dat zijn toch wel regels van ondervinding. Dat

een bijlslag een tak splijt en een pijl een dier doodt, een steenworp een vrucht doet vallen en een steenvonk hout ontvlammen, het zijn niet eenmaal de allereerste ervaringen, want bij loopen en staan en liggen en slaan en duwen komt óók al regelmaat in het gebeuren uit, en dat steenen vallen en water omlaag stroomt, - ook dàt is natuurkennis. En als de eersteling aan geesten denkt, het is wijl hij zoo menigmaal een teleurstelling ontmoette juist in een verwachting, die men een causale noemen moet.

Ik weet niet, hoeveel duizenden van jaren men in de geschiedenis der aarde zou moeten teruggaan om menschen te ontmoeten, die niet steunden op een overvloed van ervaringsregels, al zou hun *leer* ons wellicht het meest treffen door de poging tot bovennatuurlijke verklaring van de verstoring dier regels, waarnaast toch ook, men vergete dit vooral niet, een erkenning van hoogere machten als instandhouders van regelmaat zou liggen,

En hoeveel causaliteitsbesef staat er nog niet tusschen dit eerste begin en den aanvang der Grieksche natuurwetenschap? Landbouw met landbouwersoverleg en landbouwerssterrekunde, - wat zijn zij zonder het vertrouwen - indien ook al vaak geschokt - in regels over den loop der natuur? En veeteelt en scheepvaart, wat *die?* En juist die overoude tijden zijn de eeuwen der reusachtige bouwwerken, - welk oorzakelijkheidsgeloof spreekt niet uit de pyramiden? O, zeker werden er wel ceremoniën verricht, goden aangeroepen, geesten bezworen, maar onafgebroken werkten hefboom en rol en meer nog; *ervaringen* werden gebruikt en opnieuw beproefd en met nieuwe ervaringen verrijkt. De vele grilligheden schokken een mensch en maken hem angstig en wantrouwend, doch zij zijn gering naast de ontelbare herhalingen, de bevestigde verwachtingen, of anders zou hij voor zijn naaste behoeften niets kunnen doen. Het besef van natuurwetten heeft zijn eersten voorlooper in het vertrouwen op tal van ervaringsregels; dezen konden het gevoel van een algemeene oorzakelijkheid voorbereiden, éér de wijsgeeren er aan dachten, en toen Demokritus van *anangke* ging spreken, had hij enkel een reeds bestaand besef te verscherpen.

En zelfs moet aan die eersten een zeker onderscheid niet onopgemerkt gebleven zijn. Ook zij kenden regels, die zich

voltrekken of de mensch wil of niet, zooals de regels over de sterren, en andere, die eerst hun heerschappij aanvangen, zoo de mensch ze aan het werk zet, zooals die van het eten, dat den honger stilt, en van den vuursteen, die vonken geeft als men hem slaat. Zekere verschijnsels geschieden buiten den mensch om, andere worden door zijn wil opgewekt. Het onderscheid tusschen voorwaardelijke en onvoorwaardelijke regels moet in een zeer veraf gelegen tijdperk reeds gevoeld zijn, en een beschouwing over zulke zeker aanwezige, schoon niet in woorden gebrachte inzichten ware in een geschiedenis van het begrip natuurwet niet misplaatst geweest.

II.

Zoo Dr. Clay zulk een beschouwing overbodig achtte, het is wellicht wijl hij in zijn diepste binnenste het begrip natuurwet te zeer bewondert om er een zoo nederigen oorsprong van te erkennen, en hij om de woorden zijner opgaaf, - die van het begrip natuurwet in de *wijsbegeerte* sprak -, het gebied van de eerste opkomst onaangeroerd meende te moeten laten. En ook, het is zonderling om het bij zulk een bekwaam boek te onderstellen, - maar toch, het schijnt vaak alsof de schrijver zelf niet altijd zeker is van de definitie van het begrip, waarover zijn boek loopt. Dit is te betreuren, want zeker had het den lezer gebaat, zoo de schrijver al dadelijk een flinke omschrijving van het begrip natuurwet had gegeven en daaraan zich verder gehouden. Nu is die lezer het gansche boek door niet gansch zeker van zíjn zaak. ‘De wetmatigheid in de natuur is meest van kwantitatieven aard,’ zegt Dr. Clay, en daarom acht hij Pythagoras' snarenwet hoog, wat met zijn eerbied voor Archimedes' hefboomwet volkomen rijmt. Maar hij erkent dan toch ook blijkbaar kwalitatieve wetten, en spreekt ook wel eens van *waarnemingswetten*. Zoo iets als een standvastige betrekking tusschen verschillende termen, zal hij wel altijd meenen, en die betrekking is dan, op haar strengst genomen, algemeen en noodzakelijk, maar is daarmee recht gedaan aan het verschil en de overeenkomst tusschen de wetten van

Pythagoras, Kepler, Snellius, Archimedes, Newton, Mayer? ‘Een wet,’ lees ik in het statige slothoofdstuk, ‘een wet is een functioneele relatie tusschen grootheden van verschillende dimensie, van verschillende, goed gedefinieerde qualiteit, tusschen meetbare eenheden van verschillende soort,’ en in die geleerde uitdrukking kan ik al de zooeven genoemde namen wel terugvinden, maar als ik wat verderop Newton's mechanische wetten als grondvormen der natuurwetten in het algemeen geprezen zie, weet ik weer niet wat Dr. Clay denkt van Pythagoras' snarenwet, van Snellius' brekingswet, en zelfs van Kepler's planetenwetten, al schijnen de laatsten voor hem toch wel natuurwetten te zijn. Ligt voor hem het beslissende daarin, dat de natuurwet de relatie der verschijnselen geeft buiten de zintuigen om? Of onthoudt hij zich met opzet van een te schoolsch en streng oordeelen en onderscheiden?

Bij die onzekerheid zoekt déze bespreking een veilige haven in een meer ruwe bepaling, en zegt: een natuurwet is een regel aangevende, hoe zekere feiten samenhangen; een bepaling die naar gelang van omstandigheden kan worden verscherpt en toegelicht, wat voor een historische beschouwing zeker geen nadeel is. Het feit *eten* hangt samen met het feit *verzadigd worden* op zulk eene wijze, dat het tweede op het eerste altijd (of bijna altijd) volgt. Het feit *twee pond aan arm één meter* hangt samen met het feit *één pond aan arm twee meter* op zulk een wijze dat beide feiten in zeker opzicht verwisseld mogen worden. De tallooze feiten der standen van een planeet hangen samen op zulk een wijze, dat al die standen punten eener ellips om de zon zijn. Het feit *een lichtbundel treft een spiegel onder een zekeren hoek* hangt samen met het feit *een lichtbundel verlaat dien spiegel onder een zekeren hoek* op zulk een wijze, dat die twee hoeken aan elkaar gelijk zijn. Hoe nauwkeuriger men de feiten omschrijven kan, en hoe nauwkeuriger den samenhang, hoe nauwkeuriger de wet is uitgedrukt. Doch als men het begrip natuurwet zoo ruim neemt, heeft de oudheid meer natuurwetten gekend, dan Dr. Clay aangeeft. De eenvoudige regels over de voortplanting van het licht en de terugkaatsing, waarom zou men hen niet noemen? Omdat de antieken den *naam* natuurwet

er niet bij haalden? Maar ook Archimedes noemt zijn hefboomwet niet een natuurwet, doch een stelling, en, zooals Dr. Clay zelf verhaalt, biedt ook Kepler *zijn* planetenwet als een stelling aan. Tot in de 18e eeuw heerschte de gewoonte om ook zeer nauwkeurige regels als *stellingen* te geven, maar het *begrip* natuurwet werd er niet minder om erkend. Zeker is de zaak van den *naam* voor de geschiedenis niet geheel onverschillig, en het schijnt wel dat men met den naam natuurwet langen tijd zuinig was, en aan dat woord de gedachte aan een bijzondere *waardigheid* verbond; ook was men toen minder dan nu met wetten overladen, en daardoor minder gedwongen ze naar hun ontdekkers te noemen[1]. Newton's Hollandsche volgeling, 's Gravesande, zet blijkbaar zijn grooten meester een krans op het hoofd, als hij aan diens drie *leges motus* er nog ééne toevoegt: *omnia corpora in se mutuo gravia sunt*. Zijn wat jongere tijdgenoot Musschenbroek is echter al milder, en men zie niet voorbij, dat Newton zelf op één en dezelfde bladzijde van zijn hoofdwerk Kepler's derde wet achtereenvolgens *phaenomenon*, *regula* en *lex* noemt, en in zijn *Opticks* Snellius' brekingswet èn als *proposition* èn als *rule* èn als *law* aangeeft. Een beslissend verschil tusschen *wet* en *regel* erkende dus zelfs Newton al niet meer, en nergens verklaart hij zich over een verschil tusschen *wet* en *natuurwet*[2]; lateren zooals Maupertuis en Nolet zijn nog minder kieskeurig, zoodat dan ook de laatste de hefboomwetten even goed *propositions* noemt als *loix de la nature*, en ook de hydrostatische regels tot *loix* maakt.

Ik wil maar zeggen dat men de beteekenis van den naam niet overschatten moet; dat het niet enkel gebrek aan godsdienstigen eerbied is, zoo men thans veel van natuurwetten

1) Evenwel spreekt reeds Lambert, Kant's tijdgenoot, herhaaldelijk van ‘die Keplerischen Gesetze; ook van: ‘das Newtonische Gesetz der Schwere.’

2) In zijn *Opticks*, 2e uitg. van 1717, blz. 376, verklaart Newton, dat hij de gravitatie, en datgene wat cohesie en scheikundige werking *(fermentation* noemt hij dit laatste) veroorzaakt, als *general Laws of Nature* beschouwt. Hij zelf beperkte zich dus al niet meer tot de *leges motus*, en laat klaarblijkelijk naast *algemeene* natuurwetten ook meer bijzondere toe.

spreekt met de namen der ontdekkers er bij[1)], en de natuurkennis de oudheid uittrad met een rijker voorraad aan wetten, dan vaak elders en ook door Dr. Clay erkend wordt, en dus zeker ook wel met een redelijk besef van het begrip, al werd dat begrip weinig genoemd, en nog minder besproken.

III.

Zoo men eerbied moet hebben voor de ontginners in de oudheid, welk gevoel is niet te wijden aan die tweede ontginners, die twintig eeuwen na Pythagoras de heilige toorts weer opvatten en ze aanbliezen tot zulk een felle vlam? Wel konden zij zich sterken aan hun Grieksche voorgangers, en zij deden het ook, Bruno, Cusanus, da Vinci, Galileï en Kepler, maar wat strijd hadden zij niet te voeren tegen het slechte in de nalatenschap en de verwrongen nalatenschap der Grieken, tegen het godsdienstig-scholastieke stelsel van natuur en wetenschap. De Grieken zelf, zegt men - en Dr. Clay herhaalt het - maakten van den aanvang hun denken over de natuur van den godsdienst los, en voor zoover zij dit deden (want geheel juist is de stelling niet), zal het ook hun strijd hebben gekost, doch de antieke godsdienst had de verhouding van den mensch tot de natuur niet op zulk een verfijnd-strenge wijze verleerstelligd als de kerkleer het met behulp van Grieken zelf deed, en de Grieken zelf waren nog niet zóózeer verstrikt in zulk een hardnekkig netwerk van verwarrende leeringen. Het waren de helden der renaissance, die zich losrukten, en men begrijpt eerst helder, welk een titan men toen zijn moest om een groot man te heeten, als men ziet hoe ook de zeer goeden nog niet voor die taak berekend waren.

Ik weet niet of er grooter daad van losrukken ooit is verricht, dan die, waarin Kepler het aandurfde om aan de planeten *elliptische* banen te geven. Men is gewoon aan Copernicus' idee de grootste omwenteling in het menschelijk denken te

1) Vergel. hierover blz. 295-296 van Dr. Clay's boek. - Nolet spreekt van de wet van *den heer* Mariotte, en Kant in *de Igne* (1755) van de *lex Mariottiana*.

gunnen, en zeker was die gedachte reusachtig, en daarbij een, van welke een ieder het geweldige begrijpen kan, want nog altijd leven wij in den schijn door Copernicus bestreden en nog altijd beseffen wij daarom, van hoe geweldig een kracht en koenheid des denkers geest was.[1)] Maar om Kepler's daad te begrijpen moet men wat over de geschiedenis van het denken vernemen, en dan eerst ziet men zijn grootheid in. Men moet leeren, dat Plato en Aristoteles èn om redenen van waarneming, maar ook en vooral om redenen van religie en schoonheidsgevoel, om de bewondering voor den Kosmos, voor de planetenbanen alleen cirkelbanen en daarbij de aarde als middelpunt van het heelal namen; men moet leeren hoe de kerkleer die gedachte verbond aan een stelsel, waarin allerlei menschelijke denkneigingen en gevoelsneigingen vereenigd waren met een oogenschijnlijk onoverwinnelijken logischen dwang, zoodat daarmede te breken een breken scheen met het gansche zijn van den wijzen, den vromen en den schoonheidslievenden mensch. ‘Zelfs Copernicus had aan den cirkelvorm der planetenbanen vastgehouden, omdat hij dien voor de beste uiting van het eeuwig bestaan dier banen hield, en Kepler's eigen vriend en medewerker Fabricius, kon niettegenstaande zijn uitmuntende waarneming, de voorstelling der cirkelbaan niet van zich afzetten.’ Het is voor òns denken zoo eenvoudig om te zeggen: als de waarneming ellipsen leert, waarom dan niet ellipsen te erkennen? Maar zoo dat voor ons eenvoudig is, danken wij dat aan Kepler's eerbied voor het feit en Kepler's eerbied voor het nuchtere besluiten: die het eerst dézen eisch over alle andere overwegingen heerschen liet, hij brak met een door de eeuwen, door de grootste denkers en den godsdienst, door het bewonderend opzien naar den hemel geheiligde voorstelling, en hij het eerst verhief dien eerbied voor feit en nuchter besluit tot onafwijsbaren richtsnoer voor natuuronderzoek. Kepler volbracht de daad, tot welke Copernicus zich zoo

1) Door Duhem wordt verklaard, in zijn *Soozein ta Phainomena*, dat Copernicus de heliocentrische voorstelling zelf als een *rekenfictie*, en hulpvoorstelling beschouwde, en Kepler eerst er de beteekenis van de *ware* leer aan gaf. Niettemin blijft Copernicus' daad geweldig van voorstellingskracht. Kepler's meening over de beteekenis van Copernicus' stelsel wordt ook door Dr. Clay zoo voorgesteld, blz. 60.

min verheffen kon als velen van Kepler's tijdgenooten, en Dr. Clay's boek bevat wellicht geen vorstlijker bericht dan *dit:* 'Kepler kan zijn waarnemingen, die hem de veranderlijkheid van den zonsafstand leeren, niet verwerpen', naast Keplers eigen woord: 'dat de beweging der planeten regelmatig is, d.w.z. geordend naar een zekere onveranderlijke wet, dat is buiten kijf. Wanneer dit niet zoo was, zou er geen astronomie zijn en zouden de hemelbewegingen niet van te voren kunnen worden vastgesteld. Daaruit volgt, dat er een zekere gelijkvormigheid moet zijn tusschen de geheele perioden, want die wet, waarvan ik spreek is één en eeuwig, al zijn de omwentelingen ontelbaar. *Maar niet toegegeven kan worden*, *dat ook de beweging in verschillende deelen van een zelfden omloop inderdaad gelijk is*.'

Jaren geleden, toen men nog geloofde aan het verhaal van Newton en den vallenden appel, zei men wel, geen grooter oogenblik werd ooit een mensch geschonken, dan dat der opflitsende gedachte van den val der maan. Thans verwerpt men het verhaal; toch zal wel op één oogenblik aan Newton die gedachte het eerst helder verrezen zijn, en men mag dat tot de allergrootsten blijven rekenen. Maar plaats er vooral niet beneden dat andere, waarover geen sprookje loopt en waarin Kepler de elliptische baan vond en den moed om ze te aanvaarden, - want in dat oogenblik ontscheurde zich de wetenschap aan een eeuwenouden averechtschen dwang van overlevering, kerkleer en schoonheidszin.

Ik zie het, Dr. Clay erkent deze grootheid, doch hij stelt iets anders nòg hooger, en hier hindert het zéér, dat hij in den aanvang al niet duidelijk zei, wat hij een natuurwet *noemt*. Is dat dan waarlijk iets anders dan een *wet* òver feiten der natuur? Het lijkt wel, of Dr. Clay slechts dan van *natuurwet* spreken wil, als er mechanische beginselen van veroorzaking en aantrekking bij te pas komen - en zeker was Kepler ook dáárin een wegbereider - uit welke men de *wet* der planetenbeweging verklaren en afleiden kan. Het lijkt zoo, en Dr. Clay's bewonderende kenschetsing van de hefboomwet doet mij nog méér zoo denken, maar geheel vast in mijn zaak ben ik niet, want ik wil het iemand niet gaarne tegen zijn zin aanwrijven, dat hij Kepler's regels over de planeten geen *natuurwetten* achten zou. Maar wel

weet ik dit: had ik zelf het schoone hoofdstuk over Kepler moeten afsluiten, ik had niet gezegd, dat bij Kepler de voorwaarden zijn vervuld, waaruit het begrip natuurwet geboren wordt, doch: bij Kepler brak het krachtige besef van het begrip natuurwet met zijn planetenwetten uit.

En dit mag men blijven beweren, ook al voelt men voor die herlevende opvatting, welke zelfs Kepler's wetten tot enkel vereenvoudigende beschrijvingsregels van de hemelfeiten maakt, zonder zin voor de kennis van den waren bouw des heelals.

IV.

De natuurwetenschap heeft nog andere poëzie dan die van haar eigen schoon, en een der fraaiste gedichten uit haar geschiedenis is wel de vriendschap tusschen Kepler en Galileï. Een edel Dioscurenpaar was het, dat de natuurwetenschap in den nieuweren tijd overeind zette. Kepler met zijn eerbied voor het feit, die den hemel voor nuchter-menschelijk onderzoek veroveren zou; Galileï met zijn overtuiging, dat in gansch de natuur, aarde en hemel samen, één stelsel van werkingen zich openbaren moet. Ook aan Kepler was die gedachte niet vreemd, doch zijn groote vriend in Italië werkte ze vooral uit, en maakte ze tot grondslag eener strenge leer.

Allereerst hakte hij een knoop door. Hij maakte een fout, zou men kunnen zeggen; zeker althans voerde hij een kunstmatige scheiding in, doch een scheiding, die een sterke vereenvoudiging aanbracht in een der gescheiden deelen, en dit daardoor vele lichter toegankelijk maakte voor strenge theorie. Wat Galileï *natuur* noemt, is een werkelijkheid bestaande buiten de zintuigen om en niettemin een gebied van verschijnselen.[1)] De groote gedachte der antieke atomisten nam hij hierbij over; physiologie en psychologie der zintuigen laat hij terzijde, doch hij wint daardoor een wereld, die bij uitstek te behandelen is met wiskunde, logika en eenvoudige proefneming zelfs, de wereld van *beweging*, *stof* en *kracht*.

Een eenzijdige opvatting zegt Dr. Clay terecht. De indrukken der zintuigen zijn even goed natuurverschijnsels als uitzetting door verhitting er een is. Maar die eenzijdige opvatting

1) Vergel. blz. 73 der *Geschiedenis*.

maakt een zeker gebied eenvoudiger van gebeuren, en door een tweede daad verheft Galileï dat gebied tot den bodem eener strenge wetenschap, door de *beweging* niet meer - zooals Aristoteles en de scholastiek deden - als iets bijkomstigs, doch als iets zeer wezenlijks op te vatten.

De *gemeten beweging* is Galileï's groote idee. Hij onderzocht het met genie en komt tot de grondwetten der mechanika. Merk wel het geweldige van deze daad. De beweging is bij uitstek het verschijnsel, aan welks studie logika, wiskunde en waarneming gezamenlijk deel hebben, en de elementen er van, door Galileï aangewezen: weg, snelheid en tijd, leenen zich bij uitstek tot *meting*. De ervaring wordt er in geëerd, doch óók, en méér nog wellicht het denken, ‘dat tot een definitie van de zuivere elementen komt en hun verhoudingen vastlegt, terwijl zij het bijkomstige op zij zet’. En dan, over de beweging kan het denken zooveel zeggen, uitgaand van de ervaring der leeken en zonder nieuwe ervaringen te hulp te roepen; het denken kan haar oogenschijnlijk *van te voren* onder regels brengen, naar welke de natuur luisteren moet. Reeds het leekenbewustzijn zal *snelheid* met *weg* en *tijd* verbinden en de wetenschap verwerkt het leekedenken tot strenge bepalingen; zij *maakt* de snelheid scherp tot een verbinding van weg en tijd, en verheft zich bij dien arbeid tot het begrip *versnelling*; zij vindt voorzeker de begrippen *eenparige* en *veranderlijke* beweging reeds in het leekendenken voorbereid, doch smeedt die ruwe stof tot strenge vormen om, en voortaan zal alle beweging naar die vormen beschreven en opgevat moeten worden. In zekeren zin *maakt* het denken hier reeds *natuur*, en de bewegingsregels zijn dan ook na Galileï, door wijsgeeren en natuurkundigen beide, met bijzondere aandacht en eerbied beschouwd.

Zie niet voorbij, dat hiermee de hemel ook bestormd wordt. De begrippen tijd, snelheid, versnelling, zij raken sterren en planeten zoo goed als den rollenden en vallenden steen, en Galileï wist dus reeds met een eersten greep den hemel binnen bereik der aardsche wetenschap te brengen. En waar die begrippen ook de werking van aardsche *werktuigen* nauwkeuriger doet verstaan, is de mechanische opvatting van het natuurgebeuren reeds nabij gebracht.

Merk eindelijk op, dat de *algemeene* bewegingsregels zijn, zooals men ze stelt, hoe ook die *oorzaken* der beweging mogen zijn. Of een stoot dan wel een magneet een ijzeren bol in beweging brengt, de begrippen *snelheid* en *versnelling* heerschen gelijkelijk, - en ook hiermee is de gedachte gesteund aan de gelijkheid der wetten voor de oorzaken der beweging in gansch het heelal. Ten zeerste is die gedachte versterkt door Gilbert's merkwaardig werk over de magneten. Want men hebbe al dan niet bezwaren tegen het krachtsbegrip als *laatste* verklaringsgrond, in allen geval is de *betrekkelijke* waarde er van zéér groot, het begrip *aantrekking* door den magneet zoo schoon toegelicht, was al voor Kepler een steun, en hij óók al droomde van dat aardsche begrip als sleutel tot de hemelverschijnselen.

Inderdaad, gelijke wetten voor aarde en hemel was een droom van het Dioscurenpaar, door hen zelf onvolkomen ontwikkeld nog, doch door Newton met een titanen-woord helder uitgesproken.

Niet alles wat hier gezegd werd, komt voor rekening van Dr. Clay, al vlei ik mij met hoop op zijn instemming. En hij veroorlove mij te zeggen, dat hij méér dan hij deed, aandacht had kunnen schenken aan Galileï's voorloopers, - niet da Vinci bedoel ik hier en Bruno en eenige anderen, doch vooral aan die geleerden uit de latere middeleeuwen, wier hoofdzetel in Parijs was, Buridan, Albert van Saxen en Oresme, en die zelf ook weer voorloopers hadden.[1)]

V.

Da Vinci, vóór Galileï nog gekomen, ontginner en vinder ook in natuurwetenschap, is misschien wel het luisterrijkste voorbeeld, hij de kunstenaar van de Gioconda, het luisterrijkste voorbeeld van een heldenras, waarvan de wetenschap méér zonen kan aanwijzen: het ras der veelzijdigen in grootheid. Kunstenaar van den eersten rang, en denker ook en ontginner van de edelste soort, - men kan niet anders dan zéér klein zich gevoelen tegenover zulk een ophooping van gaven, en hij is de eenige niet.

1) Zie hierover het uitvoerige opstel van *A. Dufourcq* in de R. des deux Mondes van 15 Juli, 1913, blz. 349 vlgg.

Want - om Plato er buiten te laten - want scheld op Aristoteles zooveel ge wilt; noem zijn wijsbegeerte een onding, zijn logika één vloek voor het menschdom, zijn wereldopvatting een andere, maar ge moet erkennen en door alles heen er voor buigen, dat hij de grondlegger was van de dierkunde. Al het andere zal een zeer roofzuchtig man hem durven ontnemen, maar dàt moet hij hem blijven gunnen, en als een groot stichter moet ge hem laten staan, ook al hebt ge hem zooveel geplunderd, als de meest roekelooze Wandaal maar plunderen durft.

En de nieuwere tijd geeft zulk een held in Descartes. Stichter in de wiskunde, stichter in de werktuigkunde, stichter in de natuurkunde, stichter in de wijsbegeerte, stichter in de letterkunde daarbij nog, - ge kunt vele fouten bij hem aanwijzen maar bij al zijn tekortkomingen, bij al zijn overhaastheid in het verklaren, blijft hij een stichter in véél, en *zijn* schuld mag men het niet noemen, zoo een te volgzame school ook *zijn* zegen langen tijd een ramp voor de wereld gemaakt heeft.

Van zijn ras is ook Leibnitz. Ook hem kunt ge plunderen zoo ge lust hebt; ontneem hem zijn monadenleer, zoo ge wilt - inderdaad wien kan zij heden nog iets schelen? -, maar ontrooven kunt ge hem niet zijn groot aandeel in de hoogere rekening, noch in de hoogere meetkunde, noch zijn continuïteitsbeginsel, noch zijn eerste grondvesting van de energiewet. En als wijsgeer zal hij toch altijd een zeer te waardeeren bemiddelaar blijven tusschen het rationalisme van Descartes met het Engelsche empirisme eenerzijds, en Kant's kritiek aan de andere.

'De onderzoekers van dien tijd,' zegt Dr. Clay in een treffende opmerking over Kepler, 'waren nog niet bezwaard met den overmatig zwaren last der experimenteele gegevens van onze dagen. Met het weinige, dat zij hadden, waren zij meer aangewezen op hun eigen denkvermogen'. Hij zegt het van Kepler, doch voor een eeuw later kan de opmerking óók gelden. Want al waren Descartes en Leibnitz rusteloos zonder voorbeeld, en al hadden zij op hun wijze niet weinig door te lezen en door te studeeren, - zeker was hun tijd nog niet zóó overladen met feiten en theorieën als de onze, en zij hielden tijd en kracht over om degelijk

na te denken over de grondslagen van alle kennen en zoeken.

Ook aan Newton zal die omstandigheid hebben gebaat. Voor hem zoo min als voor Galileï was de wijsbegeerte hoofdzaak, maar evenals Galileï werd hij om zijn natuurkunde in het strijdperk der wijsgeerige bespiegeling gejaagd, en hij moest zich zekere meeningen vormen, die, zoo zij in de wijsbegeerte niet zijn gebleven - ik bedoel de aan Patrizzi ontleende opvatting over volstrekte ruimte en volstrekten tijd. - niettemin de natuurleer dienden, en zeker zal zijn wijsgeerige oefening hem hebben geholpen bij den bouw van zijn natuurkundig stelsel, het stelsel, ‘dat in zijn voorbeeldigheid het uitgangspunt werd van bijna de geheele natuurwetenschap in den nieuweren tijd’.

Ik noemde een zekere opmerking treffend, en ik noem ze nog zoo, moet er echter bijvoegen, dat het ook in deze laatste halve eeuw niet aan natuurkundigen ontbroken heeft, die hun eigen denkvermogen gebruikten, ook al drukte hun de last van een paar eeuwen experimenteele gegevens. Inderdaad zal men het een bezwaar tegen Dr. Clay moeten noemen, dat hij het denkvermogen dier onderzoekers niet voldoende gewaardeerd heeft, al erkent hij hun denkijver.

VI.

Met Spinozisten zal Dr. Clay het hebben uit te vechten, of zijn ééne bladzijde over hun afgod genoeg is, en hij een gerechtigd besluit trok, zeggende: ‘hij heeft de overtuiging in de kracht van onverzettelijke natuurwetten bij anderen wel versterkt, zonder zelf de groote beteekenis dier wetten goed te hebben gevoeld’.

Méér aandacht geeft hij aan de Engelsche school. Baco, Hobbes, en de edele trits van Locke, den degelijken, Berkebey, den genialen, en Hume den scherpzinnigen. Ervaring, proef en psychologie, dat zijn wel de slagwoorden dier Engelsche denkers, en in hun verzet tegen het eenzijdige rationalisme werkte het drietal krachtig mee tot beter besef van het begrip natuurwet, al waren zij zelf geen natuurkundigen, en komen wij in hen het eerst bij die denkers, die, zelf geen mannen van natuurwetenschap, niettemin, door hun

werken over de grondslagen van alle kennis, ook de grondslagen der physische kennis raken.

Zij voeren - niet zonder bemiddeling van Leibnitz, - tot Kant, die op hen voor heeft na zware studie van Newton tot filosofeeren over de grondslagen der natuurkunde gekomen te zijn, terwijl hij zijn gansche leven Newtoniaan bleef, en derhalve natuurlijker-wijze voor het begrip natuurwet veel voelde.

Zij voeren dus tot Kant,... maar...

Maar wie het over Kant heeft, heeft het over een wespennest, en twee mannen zullen niet lang over den Koningsberger spreken zonder in meening te verschillen. Toch zal Dr. Clay het wel met mij eens zijn, dat de *Kritik der reinen Vernunft* een onderzoek te noemen is naar de rechtmatigheid der aanspraken van het abstrakte denken op de geldigheid van zijn beweringen voor de werkelijkheid. En ook wel, dat toen Kant door Hume uit zijn dogmatisch gesuf was wakker geschud, hij drie dingen helder ging inzien; vooreerst, dat *oorzaak* (en eenige andere begrippen) niet uit de verschijnselen wordt afgelezen, doch door den geest zelf gesteld; ten tweede, dat de geest die eigen stichting gebruikt om verschijnselen tot een stelsel te vereenigen, tot *ervaring* te verbinden, en ten derde dat die abstrakte begrippen buiten die verhouding tot de verschijnselen niets waard zijn, noch voor eenige werkelijkheid iets beteekenen. Hij zal dat wel in beginsel met mij eens zijn, al moge de uitdrukking zijn geschoold gemoed niet geheel bevredigen.

Ik zeg dat daarom, wijl Dr. Clay met veel nadruk aan Kant de geweldige daad toekent ‘de gedachte, dat de begrippen onmiddelijk het zijn teweegbrengen of zelfs maar identisch met de dingen zijn’ voor goed te *breken*. Dit is een onbevangen erkenning, en zelfs royaal te noemen, waar Dr. Clay bij wat minder wijsgeerigheid en verlangen om ieder het zijne te geven, zich van Kant had kunnen afmaken, als van den verderfelijken rationalist bij uitnemendheid, die er zelfs niet tegen op ziet om zulk een gewichtige wet als de wet der algemeene gravitatie, niet uit waarnemingen af te leiden, doch ze in het studeervertrek heel kalmpjes uit een beetje logika en meetkunde van te voren op te bouwen, en zoo met een paar pennestreken aan de planeten te vertellen, hoe zij

hebben te loopen. Ik zeg, zoo had Dr. Clay kunnen doen bij minder bezonnenheid, want hij wrijft Kant zulk een reusachtige fout van rationalistische doordrijverij aan, en moest dus wel zéér bang voor hem zijn. Gelukkig echter was hij wèl bezonnen, want...

Want, met de hand op het hart, geachte heer, en niet om Kant schoon te wasschen (want veel verwijt blijft hij verdienen), ik geloof in ernst, dat ge Kant hier strenger beoordeelt dan billijk is, en ge bij het geval van die apriorische afleiding der algemeene aantrekkingswet, zoowel de strekking als een bijzonderheid dier afleiding over het hoofd ziet. Kant toch heeft de stelling uitgesproken, dat het verstand aan de natuur *a priori* haar wetten voorschrijft. Hij bedoelt met die wetten zekere zeer algemeene regels, helaas door hem óók wel natuurwetten genoemd, maar óók wel *grondstellingen*, zonder welke het niet eenmaal mogelijk zou zijn van *natuur* als voorwerp van *ervaring* te spreken. Die wetten, die stellingen zijn zéér algemeen, wanhopig abstrakt, maar Kant voelt en zegt zelf toch, dat hij met zijn bewering tegen het gangbare besef ingaat, en wil nu in een voorbeeld toonen hoe de *natuurwetenschap zijner dagen* in een veel minder abstrakt geval, het geval van de algemeene aantrekking, reeds iets dergelijks deed, zonder gewetensbezwaar of tegenspraak te ondervinden.

Dit heeft Dr. Clay voorbijgezien. Kant bedenkt hier niet *zelf* een voorbeeld, doch *hij neemt het over*, hij beroept zich op een *reeds gepleegde* apriorische constructie. Het staat duidelijk in de bladzij door Dr. Clay zelf aangehaald: (het beginsel) welches... *als a priori erkennbar vorgetragen zu werden pflegt*. Kant beroept zich op een reeds gepleegde daad om daarmee het gewaagde der zijne wat minder stootend te maken, en daardoor is zijn schuld zeker sterk verminderd.

Doch geheel vrij komt hij niet. Want zeker had hij zelf liever de zeer juiste opmerkingen moeten maken, thans door Dr. Clay aangeboden, en er zelf moeten wijzen dat deze apriorische afleiding alleen doel treft, d.i. met de feiten klopt, door stilzwijgend zekere onderstellingen te maken, die wel zeer eenvoudig en voor de hand liggend, maar niettemin *onderstellingen* zijn, zonder welke van de schoone afleiding niets terecht komt. Hij had dat zelf moeten doen,

en zelf wijzen op het gebrek in de gangbare afleiding, al was zij gangbaar; thans maakt hij den indruk ze niet alleen als voorbeeld, doch ook in zich zelf goed te keuren, en wie weet hoeveel anderen deze houding heeft verleid bij pogingen tot apriorische afleiding? Want mag ik het Dr. Clay bekennen? Wat hij hier aan Kant verwijt, ik meende dat dit de fout was juist van die natuurfilosophische school, waaraan zij, die er zich niet mee willen bemoeien, de namen verbinden van Fichte, Schelling, en zelfs van Hegel, en zeker niet gehéél ten onrechte, waar toch volgens dezen Hegel-vriend zelf, ook Hegel, in zijn eerste periode althans onder den invloed van Kant, zich tot averechtsche apriorische constructies verleiden liet.

Zoo deze beschouwing juist is, mag Dr. Clay over zijn bezonnenheid dubbel tevreê zijn, waar Kant's fout niet zóó groot is als Dr. Clay meent, en hij toch al niet voornemens was om zelfs om één reusachtige fout Kant geheel te verwerpen. Hij las en studeerde veel, en weet maar al te goed, dat geen denker (of het moest dan Hegel zijn) bij een lezer volkomen instemming vindt, en men ze wel allen zou kunnen verwerpen, zoo men alleen bij een volmaakten schoons erkennen woû.

En hij eert Kant dan ook om wat reeds genoemd werd; hij erkent daarbij zijn groote beteekenis voor de ontwikkeling van het begrip natuurwet; hij erkent groote verdienste in de leer van ruimte en tijd; in Kant's opvatting van het substantiebegrip; hij erkent groote kracht in het kleine werkje de *Anfangsgründe*, schoone en geniale bezadigdheid in zijn meening over de verhouding van causale tot teleologische beginselen, en genialiteit ook in zijn waardeering van Newton's mechanische wetten. Ook voor Dr. Clay is Kant een der allergrootsten, al wil hij hem geenszins den verkondiger van het laatste woord der wijsheid noemen.

Toch kan ik de verdenking niet van mij afzetten, dat bij Dr. Clay in zijn bespreking van Kant de fysicus vaak den wijsgeer overheerscht, en zijn fysische gehechtheid aan het *fysische* begrip natuurwet hem menigmaal Kant te laag heeft doen schatten. Hij ziet vaak voorbij, verbeeld ik mij, hoe uiterst algemeen de regels zijn door Kant *a priori* aan de natuur opgelegd, en al is het jammer, dat Kant ze ook *wetten* en *natuur-*

wetten noemt,[1] inplaats van altijd *grondregels* en *grondstellingen*; al werd daardoor misverstand maklijk gemaakt, - bij wat minder fysischen aandrang had deze beoordeelaar het misverstand ontgaan en eerder beseft hoe geweldig abstract die regels zijn, door welke Kant de natuur tot een ervaringsvoorwerp verheft. De gravitatiewet - afgezien dan van het eene zwakke oogenblik - is voor Kant nog een zeer ruwe, met veel waarneming en zinnelijkheid vermengde *bijzondere* of *empirische* wet; zelfs de wet over de gelijkheid van actie en reactie is nog niet abstract genoeg om door hem tot die regels gebracht te worden, welke het verstand *geheel van te voren* oplegt, of zonder welke van een objektieve verschijnselenwereld niet eenmaal sprake is, want zij is alleen af te leiden in een leer, die het begrip *beweging* opneemt, en zelfs dat begrip behoort in Kant's grondwetgeving niet thuis. Zóó algemeen, men zou haast zeggen: zóó bescheiden is Kant als hij apriorische regels aan de natuur voorschrijft en datgene wil afleiden, wat voor de algemeene *ervaring* noodig is, want de begrippen *natuur* en *ervaring* hooren bijeen. Ik zeg, misschien is Dr. Clay te veel fysikus om dit uiterst algemeene in Kant's apriorische zoogenaamde natuurwetten voortdurend te erkennen, en daardoor te eerder geneigd verscheidene van Kant's beroemde uitkomsten *niets-zeggend* te noemen. Nietszeggend! In zekere mate is Kant het met hem eens, en Dr. Clay had een uitspraak uit de *Anfangsgründe*[2] met eene uit de *reine Vernunft*[3] er bij kunnen aanhalen om Kant met zich zelf dood te slaan. Kant zelf toch is van meening, dat men aan zijn *apriorische* regels eerst flink houvast krijgt, zoo men ze met voorbeelden en meer tastbare gevallen, empirische gevallen, toelicht. Evenwel, ook buiten dit houvast om hebben die grondregels voor Kant wel degelijk een *iets*-zeggende waarde, en Dr. Clay, naar mijn meening, haalt hem meer dan eens ten onrechte omlaag.

Als Kant zegt, dat het verstand aan de natuur zekere grondregels voorschrijft, dan, beweert Dr. Clay, heeft deze

1) In *Kr. d.r.V.* 2e uitg. 564 spreekt Kant van de *natuurwet* der kausaliteit, zoo ook blz. 570.
2) 2e uitg. Voorrede, blz. XXIII.
3) 2e uitg. blz. 291.

uitspraak enkel de waarde van een *definitie* van het woord natuur, en zij is dus een tautologie. Maar dit gaat niet aan. Kant betoogt, dat, zoo men een *objektieve verschijnselenwereld* stelt (en die is de natuur der wetenschap), men terstond reeds zekere algemeene regels aanvaarden moet en aanvaardt. De wetten door Kant bedoeld zijn volgens hem onmisbaar voor het stellen van *voorwerpen* en *voorwerpelijk gebeuren* en het geheel dier voorwerpen en gebeuringen is wat de wetenschap als natuur beschouwt, - moet men dit een tautologische redeneering noemen? Mij dunkt, zoo maakt men een groote gedachte tot kwajongenswerk, zonder eerbied voor het groote en kostbare der gedachte.

En wederom haalt Dr. Clay een groote daad ten onrechte omlaag, waar hij in Kant's afleiding van de causaliteitswet geen andere uitkomst verkregen wil zien dan een *definitie* van *verandering*. Voor zoover ik zien kan, had Kant de causaliteitswet niet noodig om tot een bepaling te komen, en gaf hij dan ook een heel andere en meer algemeene, waarvan iedere verandering in de verschijnselenwereld een bijzonder geval vertegenwoordigt. En zoo voor die ververanderingen de betrekking van oorzaak en werking bestaat, het is niet wijl dit uit de definitie volgt, maar omdat zij ieder een eigen bepaalde plaats in de objectieve tijdsorde hebben. Elke lezer zal toegeven, dat Kant in de afleiding van de beroemde tweede analogie, de causaliteitswet, geen toonbeeld van helderheid is en eer van het tegendeel, maar zooveel als hier gezegd werd, is er toch wel in te vinden, en terwijl veel méér over dit punt hier niet genoemd worden kan, meen ik nog te mogen opmerken, dat Kant zijn betoog vertroebeld heeft, door het ook te willen doen gelden voor de *kracht* als oorzaak, terwijl de kracht juist een oorzaak zou zijn, die geen verandering behoeft te wezen, terwijl de werking ervan dat juist wel is. Want een *standvastige* kracht geeft toch wel een verandering in snelheid, en ik voor mij althans begrijp niet, hoe Kant en Dr. Clay, zonder het woord oorzaak *méérzinnig* te maken, deze oorzakelijkheid met de algemeene leer der causaliteit vereenigen kunnen.[1)]

1) *Windelband*, in zijn *Einleitung i.d. Philosophie*, blz. 143-145, ziet inderdaad in de *kracht* een *anderen grondvorm* van causale verhouding dan die tusschen twee toestanden; dit komt dus daarop neer, dat het *woord* oorzakelijkheid in beide gevallen niet geheel hetzelfde *begrip* aanduidt, dus méér dan één zin heeft.

En nog eens meen ik Kant miskend te zien, waar Dr. Clay hem *de natuurwetten* als regels van voldoende geldigheid door het denken aan de natuur laat voorschrijven, althans zoo hier - en dit schijnt de schrijver te doen - iets anders bedoeld wordt dan die zoo uiterst algemeene grondregels, zonder welke *natuur* en *ervaring in het algemeen* onmogelijk worden. Ik zie wel, dat Dr. Clay er hard over klaagt, hoe Kant die algemeene regels en *bijzondere* wetten niet streng uiteenhoudt, en zeker maakt Kant een mensch vaak tureluursch door onhelderheid; niettemin meen ik, dat Kant aan de bijzondere natuurwetten, in den engeren fysischen zin genomen, hoe zij ook gevonden mogen worden, toch enkel een inductieve, betrekkelijke geldigheid toekent, zoo goed als de positivisten en Dr. Clay zelf het doen.[1)]

Dr. Clay's hoofdstuk over Kant is lang, en ik moet zorgen dat mijn hoofdstuk over het zijne dat óók niet wordt. Ik wil daarover enkel nog aanstippen, hoe hij terecht het feit onderstreept, dat Kant het begrip *wet* niet aan een opzetlijk onderzoek onderwerpt, al spreekt de wijsgeer telkens weer van wetten en natuurwetten;[2)] hoe hij, naar mijn meening althans, te veel moppert over Kant's verdoezeling van de algemeene grondregels met de empirische wetten, en, eindelijk, terecht klaagt over de afwezigheid eener oplossing van het moeielijk te onderdrukken vraagstuk (dat juist voor *bijzondere* wetten geldt): ‘hoe het toch mogelijk is, dat immer opnieuw dingen aanleiding geven tot verschijnselen, die beantwoorden aan de door ons verwachte wetmatigheid en regelmaat, [want] in deze regelmaat moet toch iets zijn, dat blijft bestaan of

1) Voor Kant's eerste periode althans heeft men hierover een afdoende uitspraak in zijn *de Igne* (van 1755), waar hij (in Prop. XI), overigens ten onrechte, de *wet van Mariotte* voor de lucht op hooge bergen *ongeldig* noemt.
Op blz. 205 schijnt Dr. C. óók de bijzondere wetten wetten in Kantiaanschen zin te noemen. Ten onrechte, dunkt me weer, en voor de Kantiaansche *grondregels* is door Kant de vraag *wel* beantwoord.

2) Evenwel geeft Kant toch meer dan eens een definitie, al gaat die niet diep. Zie *Kr. d.r.V.* 1e uitg. blz. 113, 126, en Dr. C.'s boek, blz. 162.

voortgaat, naar men het nemen wil, onafhankelijk van menschelijke waarneming en bewustzijn'.

Ik stip dit alles slechts even aan, en laat nog allerlei achterwege: er zal echter nog wel aanleiding zijn om op Kant terug te komen.

VII.

Al dadelijk, Kant heeft althans één ding gedaan, waardoor hij met Descartes en Leibnitz tot die wijsgeeren behoort, die ook aan de concrete natuurwetenschappen diensten bewezen. Wat men tegenwoordig van zijn *nevelhypothese* denkt, ik weet het niet, maar in allen geval werd zijn naam een eeuw lang met onderscheiding genoemd onder de denkers over de natuurkunde van zijn hemel, en het was geen schande zeker dat Laplace veertig jaar na hem dezelfde gedachte weer aanbood.

Voor Hegel kunnen zelfs zijn felste bewonderaars zulk een stichtingsdaad niet aangeven, en met Hegel komt men dan eerst recht bij de wijsgeeren, wier denken wel is waar de grondslagen van alle kennis, en dus ook van de natuurkennis raakt, doch die tot de natuurkunde in engeren zin niets bijbrachten.

Met Hegel, - want het is zeker een verrassende trek van Dr. Clay's boek, dat het aan Hegel zulk een eereplaats geeft. Wel verandert de wereld! Een dertig jaren geleden sprak het nog van zelf, dat men Hegel voorbijging, al dan niet met een snauw, - nu wordt hij voorgesteld als de man van wien men het vooral hebben moet, en indien Bolland voldoening van zijn werk zoekt, kan hij ze wellicht het schoonst beleven aan het boek van dezen ernstigen nieuwen denker, die, zelf man van natuurwetenschap, in Hegel den waren leider ziet voor de zoekers naar juist inzicht in de grondslagen der natuurkunde. En meen niet, dat Dr. Clay, schoon bewonderaar, slaaf is van zijn gids. Hij erkent, dat Hegel in natuurwetenschap minder 'doorkneed' was dan in andere vakken, en in zijn eerste tijdperk zelfs zich aan averechts apriorisme overgaf. Wel is waar werpt hij de schuld daarvan voor een groot deel op Kant, maar Hegel zelf beging toch de fout, en zijn bewonderaar durft het erkennen.

Dit geeft vertrouwen, en wij zullen het eerder van Dr. Clay aannemen, dat door Hegel het eerst het begrip *natuurwet*, niet beseft, doch als voorwerp van opzetlijke bespreking aan de orde is gesteld, en door hem ook het eerst het begrip *wet* verheven werd tot een dier onmisbare grondbegrippen welke de school *kategoriën* noemt. Wij zullen het van hem aannemen, en het hem zelfs vergunnen om te smullen aan het feit, dat vele jaren later een ander denker, Hermann Cohen, de Neo-Kantiaan, zelf met die verheffing als een belangrijk nieuws aankwam. Men spreekt wel eens van stille tijgergenoegens bij een schrijver, en zulk een genot moet Dr. Clay gesmaakt hebben, toen hij Cohen Hegel smaden zag en tegelijk een vondst aanbieden, door den gesmade al lang geleden met de meeste beslistheid der wereld verstrekt. Laat mij er bijvoegen, dat Dr. Clay door deze voldoening zich niet verleiden laat den grijzen Marburger tot een prul te verklaren, maar ook hem tracht te geven wat hem toekomt.

Wij zullen het van hem aannemen, - doch Dr. Clay vergeve het mij, zoo ik mij aan meer dan één voorbehoud waag, vooropstellend, dat ik over Hegel spreek uitsluitend afgaand op de inlichting in Dr. Clay's boek zelf te vinden.

En dan meen ik te mogen doen opmerken:

vooreerst, dat op blz. 214 niet Hegel het is, die het wetbegrip met open woorden *verkondigt*, doch Bolland, die met open woorden uit een uiting van Hegel het wetbegrip *afleidt*;

en *ten tweede*, dat Kant zelf dingen heeft gezegd, zeer veel op Hegel's uiting gelijkend, en wel in de *Kritik der Urtheilskraft*.

In dat werk toch spreekt hij onmiskenbaar over het opgaan van een zekere natuurwet in een meer algemeene. En niet eens als een merkwaardig nieuwtje, doch als algemeen gangbare filosofische wijsheid leert hij daar[1)], hoe de groote verscheidenheid der natuurwetten onder enkele principes staat; wat verderop herhaalt hij die wijsheid met uitvoerige toelichting[2)] en eindelijk[3)] spreekt hij ronduit over

1) Uitg. Rosenkranz, bl. 21.
2) Uitg. Rosenkranz, blz. 24.
3) Ibid, blz. 27.

het genot der bevinding, door 'die entdeckte Vereinbarkeit zweier oder mehrerer empirischer heterogener Naturgesetze unter einem sie beide befassenden Princip' verschaft.

En Kant, de Newton-kenner, behoefde dat niet zoo maar in het vage te bedoelen. Newton zelf reeds liet de valwetten opgaan in de gravitatiewet, en wilde zelfs de lichtwet voor breking in een aantrekkingswet doen 'opgaan.' Voor Kant was het niets bijzonders om aan de wetten van Galileï en Kepler te denken en die in de gravitatiewet te zien 'opgaan', en als Kant spreekt[1)] van een rangschikking der natuurwetten in 'Gattungen' en 'Arten', dan, dunkt me, was er enkel nog maar een Kant-Bolland noodig om te vertellen, dat reeds voor Kant de meer omvattende wet armer aan bepaling is dan de minder omvattende. Negen tienden van Hegel's bewering over de verhouding van meer bijzondere tot meer algemeene wetten is bij Kant reeds uitgesproken, al blijft het waar, dat Hegel de gedachte meer uitwerkte, het begrip natuurwet met nadruk naar voren bracht en het begrip *wet* tot een *kategorie* verklaarde.

Is men hier partijdig voor Kant? Ik vraag of Dr. Clay niet partijdig voor Hegel is, als hij het wetsbegrip, zij het dan ook onvolkomen, aangewezen ziet in de woorden 'het eenvoudigste in het spel der krachten zelve' terwijl de krachten zelf al op een zekere wijze gehanteerde wetten zijn, en dus een wet zou wezen: het eenvoudigste in het spel der wetten zelve. En is het geen partijdigheid van Hegel om hem te prijzen voor zijn opvatting van het begrip *kracht*, wanneer men het zelf slechts als een *hulpbegrip* erkent? O, ik weet wel, Dr. Clay hangt met hart en ziel aan het begrip kracht, dat hij maar ééns een hulpbegrip noemt en maar ééns onder zekere omstandigheden *bijna* onmisbaar, maar hij doet dat dan toch, en is het dan een deugd van Hegel, dat hij een neiging aanmoedigt, welke een *betreklijken* verklaringsgrond zoo licht in een *volstrekten* omtoovert?

Deze en diergelijke bezwaren doen echter niets af aan het merkwaardige feit, dat Hegel de begrippen *wet* en *natuurwet* het eerst als voorwerpen van opzetlijke beschou-

1) K.d. Urtheilskraft, Ibid. IV, blz. 24.

wing naar voren bracht, en zijn naam dus in de geschiedenis van het begrip natuurwet en daarmee in de geschiedenis der natuurwetenschap voortaan als een groote naam behoort erkent te worden.

Toch zou ik wel eens willen weten, hoe de verhouding is van Dr. Clay tegenover de afgrijselijkheden in Hegel's natuurphilosophie, van welke Riehl een kleine bloemlezing gaf.[1)]

(*Slot volgt*.)

CH.M. VAN DEVENTER.

1) *Der philosophische Kritizismus*, II. 2. blz. 120 vlgg.

Nico.
(Fragment).

't Was een slechte zomer - regen, regen, iederen dag opnieuw - en de kinderen Martins, niet gewend aan zoo'n lange zomervacantie in Amsterdam, hielden het maar moeilijk uit. Lize sloeg er zich dapper door, zóó ongewoon flink, dat Koen, na zijn ernstig betoog, waarin hij haar onder 't oog had trachten te brengen, dat zij dit jaar uiterst zuinig moesten leven - woorden, waarvan hij in zijn hart niet de geringste uitwerking verwachtte - haar nu soms verwonderd apprecieerend kon aanzien of temidden van zijn gesloten stroefheid in den laatsten tijd, haar plotseling hartelijk naar zich toe trekken. Dàn, met een warmen glans in haar oogen, kon Lize zoo'n dag zìngen! Ze wìlde sterk zijn, met vaste hand alles in 't gereede houden, en zich niet laten neerslaan door deze voor haar, nu zij zoo naar buiten en vrijheid snakte, groote beproeving. Maar Koen had ditmaal zijn woorden tegen haar gelukkig gekozen - hij had op haar vertrouwd en nu wilde ze. 't Was als een nieuw spel; een soort sport leek 't om de machine goed aan den gang te houden.

Er was één verlichting, dat Richard, die als oudste in huis zich tegenwoordig voor alles te groot en te wijs voelde, en zich met de twee andere jongens niet meer bemoeide, weg was naar Lochem. Maar een andere zorg dreigde op, en die zag ze voorloopig niet door. Fré was op een avond bij haar gekomen, en op haar gewone onstuimige manier

pleitend voor haar tweelingbroer, had zij gezegd, dat Nico nu dit jaar bepaald naar het conservatorium wou.

'Hij kan 't nu al bijna niet uithouden, maar *dit* jaar wil hij dan nog wel naar school, als vader hem dan maar beloven wilde, het volgend jaar...'

Lize zei niet dadelijk wat. De oude jaloezie op Fré stak in haar op - waarom was Niek niet zèlf bij haar gekomen, nu was *zij* goed genoeg om met Koen den storm uit te vechten. Al de vertrouwelijkheid van Nico met haar was weer verslonken, Fré was hem alles. - En dan nu Koen - in deze tegenwoordige stemming...

Ze keek in 't gezichtje van Fré, die met haar wijde blauwe oogen haar vol ongeduldige verwachting aanzag. En zij voelde, hulpeloos en zwak, zich gevangen als in een net; weer een nieuwe strijd, waarin zij tusschen de twee partijen zou staan, en van beide kanten de verwijten krijgen: van Niek, dat moeder hem ook nooit openlijk en lang genoeg steunde - van Koen, dat zij als vrouw nooit geheel aan *zijn* zij stond tegenover de kinderen.

'In ieder geval' - verschoof ze zwakjes - 'is 't dan vroeg genoeg er tegen 't volgend jaar vacantie over te praten...'

Maar Fré schudde beslist haar blonde hoofd en haar heldere oogen keken overtuigd dwingend moeder aan.

'Juist heelemaal niet!' betoogde ze heftig. 'Als hij het nù wist, zou hij veel meer moed hebben voor dit schooljaar. School is voor Niek niet, wat 't voor ons is; school is voor hem iets vreeselijks! Dat wéet u toch wel!'

'Ik schijn altijd alles te moeten weten, zonder dat 't me gezegd wordt,' zei Lize bits.

Fré keek haar denkend aan; haar vlugge geest raadde plotseling de reden van haar moeders geprikkeldheid.

'Er is bij Niek altijd zooveel - altijd van allerlei moeilijks...' zei ze. - 'Daarom wou ik er eens met u over praten - u is de eenige...'

Lize look op; zelf in veel opzichten kind gebleven, wankel en afhankelijk, voelde zij den laatsten tijd in Fré iets rijpers, iets van begrijpend vrouwelijk overleg, dat zij thans verheugd vastgreep, als een onuitgesproken troost.

'Je wéét wel, hoe ik er over denk', zei ze zacht en ge-

wonnen - ‘ik heb altijd geloofd in Niek's talent - maar vader begrijpt die dingen niet zoo -’.

't Gezicht van 't kind betrok.

‘Als 't Rick was, zou vader 't wèl begrijpen...’ zei ze driftig.

Met Nico praatte Lize een der eerstvolgende dagen erover Moeilijk en ontoegankelijk vond ze hem, maar langzamerhand kwam hij toch een beetje los, bepleitte hij op zijn eigen steeds-verwijtende, verongelijkte koppige manier zijn goed recht. En Lize, terwijl ze hem aankeek, zooals hij daar voor haar zat - magere, in den laatsten tijd sterk opgeschoten en uit zijn kracht gegroeide jongen, met zijn hoekige grootmenschelijke trekken al, de handen, tengere, fijne, gevoelige handen slap neerhangend tusschen zijn knieën - zag hem op dat oogenblik zooals hij zijn heele leven geweest was; teer, wrevelig, bleek, met zijn misnoegd gezicht, dat alléén opklaarde, blij werd en openging als hij muziek hoorde of studeerde. En terwijl zij hem zoo aankeek dacht zij: Zij wist weinig en Koen wàs veel verstandiger, maar dit van Niek voelde en wist zij zoo vast en zeker: Niek kon je zijn gang laten gaan, als het maar in zijn eigen richting was, dan zou hij slagen hoe ook, en hij zou dàn alleen nog altijd betrekkelijk gelukkig kunnen zijn.

‘Ik zal wel met vader er over praten,’ zei ze, ‘ik geloof in je, dat weet je wel... maar...’ Haar toon werd onvast. ‘Niek, toe probeer er aan te denken dat vaders tegenstand alleen is zorg voor je toekomst...’

‘Dat *is* 't net’ - zei hij - ‘dat vader *niet* in me gelooft, dan zou hij 't wel anders inzien, zooals u.’

Er was niets geen warmte of dankbaarheid tegenover zijn moeder in zijn stem, in zijn wrevelig gezicht; maar 't feit alleen, dat hij met haar er over praten wou beduidde genegenheid en vertrouwelijkheid.

‘Maar in ieder geval dit jaar nog naar school,’ zei ze.

‘Och jawel - dàt zal ik dan ook nog wel noodig hebben. Als ik maar eenmaal *wist* dat het in orde kwam...’

‘We zullen ons best doen,’ zei ze, maar haar hart ontzonk haar nu al bij de gedachte hoe zij er over beginnen moest tegen Koen.

Hij zag met kinderscherpte wel haar aarzeling, maar in

kinder-onwetendheid niet de kwelling voor háár, die dit alles meesleepen zou: Koens ongenade, waartegen ze niet opgewassen was en die haar knauwde.

''t Is zoo onredelijk,' wrokte hij dan. 'Rick mocht worden wat hij wou, maar ik...'

'Ja maar, dat Rick ging studeeren wou vader graag...'

't Is toch *mijn* werk, *ik* moet 't toch doen en niet vader...' zei hij.

Maar Lize kwam er vóór de school weer begonnen was, niet toe met Koen over Niek te spreken. Hij had het overdruk en was weinig toegankelijk - en den enkelen keer dat zij samen waren en hij goedgehumeurd, koesterde zij zich aan zijn innigheid, zijn liefkoozing en kon er niet toe komen die schaarsche vreugden, waarvan ze lééfde, te verstoren. Bovendien vermoedde ze dat zorg om Rick weer te laten gaan naar Delft, onder zijn toezicht vandaan, hem meer bezighield dan hij wou laten merken.

Eenmaal probeerde ze, maar hij had 't onmiddellijk afgeketst. 'Of ze dacht, dat hij heelemaal zijn verstand had verloren! Dàt ontbrak er nog maar aan, dat zij nu dàt ook tegen zijn zin in de hand ging werken!'

Zij liet het meteen weer los, maar de zorg, hoe dit nog ooit in 't gereede kwam, bleef haar drukken. En in dezen tijd redden alleen Jeannetjes onverstoorbare vroolijkheid en Con's aanhankelijkheid haar veerkrachtige opgewektheid, en nòg wist telkens haar luchtige ziel den angst in haar hart weg te lachen, over-zong haar lichte, hooge stem de tranen die in haar keel kropten, als zij voelde, hoe tusschen Koen en Nico de verhouding steeds stroever werd.

Aan 't eind van de eerste schoolmaand zag Niek er zoo slecht uit, en hij klaagde zoo over hoofdpijn, dat Martins Vermolen liet komen.

Die constateerde een lichte nieraandoening; tegen Lize, die hij opmerkzaam aankeek, vertengerd en bijzonder teer als hij haar vond, telkens als hij haar zag, zeide hij, dat dit ook waarschijnlijk wel de hoofdoorzaak was van zijn slecht humeur en prikkelbaarheid. Als altijd was Fré degene, die hier het meest onder leed. Nico kon minder dan ooit buiten haar, en als ze bij hem was, nam hij alles kwalijk wat ze

zei of deed. En Fré, hoewel ze nooit klaagde, het nam als iets dat vanzelf sprak, leed er wel onder, en in dezen tijd werd de band tusschen haar en Con weer wat nauwer.

Koen, door Vermolen ingelicht, maakte zich dadelijk ongerust; zijn stemming tegenover Niek sloeg meteen om, maar niet op de wijze, die Lize gehoopt had.

'Niek mocht zich niet veel vermoeien - nu moèst en zou hij dan meteen die muziek laten, dat eeuwig piano-studeeren - dàár hadt je 't nu! Al veel eerder had hij er een eind aan moeten maken, nu was zijn gezondheid verknoeid, misschien voor altijd. Maar nù was 't uit! Nu zou hij oppassen! Eén kind verliezen was waarachtig meer dan genoeg!'

Lize zag 't met schrik; dat ging den verkeerden weg op. Niet wetend hoe 't kwaad te verhoeden liep ze gejaagd den heelen dag rond, tot op een middag om vier uur ze hoorde, dat Martins Nico bij zich in 't kantoor riep.

'Wat zou er zijn?' vloog Fré op haar toe.

'Ze haalde de schouders op, ging met een angstig hart in de tuinkamer zitten.

In 't kantoor vond Nico zijn vader kalm en ernstig op hem wachten.

"Kijk eens," begon Martins dadelijk, en zijn hart klopte plotseling op in ongerustheid toen hij het bleeke ongezonde gezicht van den jongen zag. - We moeten eens samen praten. Je hebt gehoord wat de dokter zei, je mag je niet veel vermoeien, je moet je wat ontzien, nietwaar?'

Even argwanend knikte Nico; hij intuïtie vermoedde hij waar 't heen moest.

'Als je schoolwerk je te veel is, dan zullen we daar ook over spreken; maar allereerst moet je natuurlijk onnoodige dingen laten. Ik wil zoo gauw mogelijk weer een flinken gezonden jongen van je maken, en daarvoor moet al het andere wijken. Dus' - beslist klapte zijn hand op tafel - 'met pianostudeeren is 't natuurlijk vooreerst uit.'

't Bleef een oogenblik stil; strak keken de twee elkaar aan; de vader wilsvast de grauwe sterke oogen, die van den jongen plotseling wijd in verzet.

Eindelijk kwam er iets, wat Martins niet had verwacht.

‘Neen vader, dat kan niet.’

't Kwam eruit, trillend, onvast van opwinding, maar scherp en beslist.

‘Wàt blief je?’

‘Neen vader. Want ik wil na de vacantie naar 't conservatorium.’ Lang dreven de woorden van de hooge schrille jongensstem uit in 't doodstille kantoor. Voorbij 't raam op de gracht floot een man - een musch hipte over 't hekje....

‘'t Was gezegd’ - dacht de jongen, en zijn spanning brak. ‘Eindelijk was 't gezegd.’

Met geweld hield Martins zich in. ‘Je begrijpt toch,’ zei hij met een stem, die gewoon moest verbeelden - ‘dat daàr noòit iets van kan komen?’

De jongen zweeg; een starre onbuigzame trek groefde zich om den fijnen smallen mond.

‘Daar komt noòit *iets* van - begrijp je - omdat *ik* 't niet wil.’

‘Waarom wil u 't niet?’

‘Omdat dat geen toekomst is. Omdat *ik* mijn kinderen allemaal behoorlijk wil grootbrengen tot een fatsoenlijk bestaan. Als je niet kunt leeren, best, dat kan je niet helpen, dan zullen we wat anders voor je zoeken, dan moet je maar naar de tuinbouwschool of....’

‘Tuinbouwschool?’ verachtelijk wierp de jongen het er tusschen.

‘Ja zeker, is je dat soms te min - daar kan je licht wat anders worden dan een verloopen muzikant. - Dàt verkies ik niet voor een zoon van mij....’

‘Verloopen muzikant! U begrijpt het niet! Een goed musicus, daar heeft iedereen respect voor....’

‘Behalve ik. En nu wil ik je eens en voor altijd zeggen, dat ik dien toon niet van jou dùld!’ Hij stond op, plotseling woedend, en zijn stem bulderde door de gesloten kantoordeur heen, de gang in. ‘Dat begrijpt u niet! Neen, dat ontbrak er maar aan, dat *ik* niet begreep wat ik als vader verplicht ben! Ik wéét het nu wel: nooit zal ik er eenigen dank voor hebben bij jullie, maar toch zal *ik* blijven doen wat ik weet dat goed is voor jullie. Dat en niet anders. Ga nu weg.’

Zonder een woord, bleek, koppig, keerde de jongen zich

om en liep hem voorbij. Voor de deur riep Martins hem na:

‘En met die muzieklessen is 't voor goed uit!’

‘Oh,’ fluisterde Fré, die half in de open deur te luisteren stond en ze keek haar moeder aan - ‘Wat is dàt nu?’

Ze stonden nog verschrikt bij elkaar toen Niek de kamer inkwam. Maar voor ze iets had kunnen vragen, liep Martins achter hem aan naar binnen.

‘En *dat* heb ik jullie ook te zeggen!’ hij keek Lize en Fré dreigend aan - ‘dat ik 't van nu af niet meer duld in mijn huis! dat 't uit moet zijn met dat krankzinnig en sentimenteel gedoe! Probeer 't niet hem nog in die dwaasheid te stijven, want dan ben ik nog tot heel andere dingen in staat!’ Met zware stappen liep hij naar de piano, sloot die en stak den sleutel in z'n zak. ‘Zoo.’

Een kreet ontsnapte Fré.

‘Dat is gemeen,’ zei ze.

Hij schudde haar bij haar schouder heen en weer, op 't toppunt van zijn drift; hij zag donkerrood.

‘Wàt zeg je!’

‘Ja!’ riep ze snikkend van verontwaardiging - ‘u - u - u maakt misbruik van uw macht! Dat màg u niet - u màg 't hem niet beletten - dat hij speelt - dat is...’

Door haar snikken heen, onbevreesd, slingerde ze hem de woorden toe.

Bang, dat hij, niet meer wetend wat hij deed, in zijn drift haar slaan zou, kwam Lize tusschenbeiden.

‘Ga jullie weg -’ zei ze, haar stem haast niet meester...

Fré vloog meteen de kamer uit, Nico volgde langzaam.

't Werd doodstil in de kamer. Met een gevoel of ze flauw zou vallen, ging Lize zitten. En zwijgend een poos, terwijl zenuwkou haar teere lichaam doorrilde, haar gezicht strak en wit vertrok, keek ze naar Koen, die met den rug naar haar toe voor de tuindeuren stond; hij kuchte en ze zag zijn schouders hijgend op en neer gaan.

‘Koen,’ waagde ze...

Hij keerde zich brusque om en keek haar aan, zoo ontredderd en in zijn oogen dat niet-begrijpende doodelijk-bezeerde, wat haar zoo'n pijn deed.

‘Ik luister nergens naar,’ bracht hij uit - nog altijd woedend.

Ze zweeg meteen weer, durfde niets meer zeggen; ze

voelde wel, 't scheelde maar weinig of zijn drift sloeg op haar over. - Zij zakte weer neer op de bank en keek naar hem in bange afwachting.

Hij stond een pooslang naar buiten te staren, terwijl langzaam zijn gezicht verviel als in afmatting. Toen met even een zijdelingschen blik naar haar neergebogen hoofd, liep hij langzaam, als lamgeslagen de kamer uit.

Haar hoofd viel neer op de kussens, ze snikte 't uit.

Ze kon er niet tegen dat hij zoo was - dat hij zoo deed of 't allemaal haar schuld was - zulke scènes - en wie weet hoe dikwijls nog...

'Oh,' kreunde ze - 'ze maken me dood met z'n allen - ik kàn zoo niet leven....'

In zijn kantoor zat Martins - àf. Het raasde, duizelde nog in zijn hoofd - machinaal dronk hij een glas water.

'Zij allen tegen mij - Lize ook... altijd mèt de kinderen.

Alleen Rick en Jeannetje, die twee, daar had hij nooit wat mee - Rick ja...'

Hij zat nog stil, toen de deur voorzichtig openkierde, Jeannetje's guitig gezichtje naar binnen gluurde.

'Dag vadi...'

'Zoo poppetje' zei hij schor.

Ze trippelde binnen, hing haar tasch aan de armleuning van zijn stoel en klom op zijn schoot, haar armen om zijn hals. 'Wat zit uw haar slordig vadi, zal ik 't opkammen?'

Ze vischte bedrijvig een poppekammetje uit haar tasch en haalde het moeizaam door het dichte weerstrevende haar.

'Zoo wordt u netjes - kijk nu eens in den spiegel!'

'Ja -' zei hij, haar vasthoudend, en over haar gezichtje strijkend - 'zal jij me nooit verdriet doen, poppetje?'

'Née!' beloofde ze luchtig-overtuigd en met haar twee handjes zijn baard vastpakkend: 'Vadi hoort u eens - Carré komt weer, gaat u er dan heen met mij en Miesje Brands? Doet u 't?'

Toen glimlachte hij - 'Ja dat doen we...'

't Was hem een troost en een behoefte haar te bederven en te verwennen, zijn baby. 't Was, wat hij op 't oogenblik broodnoodig had: een kindergezicht dat zich dankbaar lief-

koozend tegen zijn wang drukte - kinderoogen, die niet in vijandig verzet hem aanstaarden, maar lief vleiden en lachten.

Toen Con, die uit 't rumoer al begrepen had, dat de bom was losgebarsten - als Fré en Niek zoo saamgezworen naar boven holden wist je altijd hoe laat 't was - de tuinkamer binnenkwam vond hij er zijn moeder nog - hij zag, ofschoon ze probeerde gewoon te doen, tranen op haar gezicht, en verontwaardiging vloog in hem op tegen zijn vader.

Stil kwam hij bij haar staan, nog altijd tengere kleine jongen, veel kleiner ook dan Niek, maar in zijn manieren, die dikwijls wijs waren en ouwelijk, leek hij niet de twee jaar jongere. Hij zei niets, bang haar te hinderen, maar ze zag, toen ze hem aankeek de onbezweken aanhankelijkheid in zijn trouwe oogen.

'O Con,' zuchtte ze op - 'hoe moet dat nu afloopen...'

Het gebeurde tegenwoordig méér, dat ze bij hem haar troost zocht - meer en meer ging ze in hem een steun vinden. Hij was met zijn mindere jaren door zijn begrijpende fijngevoeligheid zooveel ouder dan Niek, die altijd alleen aan zichzelf dacht; ouder dan Rick zelfs, die altijd alles van zorg of moeilijkheid in huis egoïst negeerde en ontweek.

'Wat was er met Niek?' vroeg hij.

Ze vertelde het hem.

Hij stond tegen de tafel geleund, groot-menschelijk ernstig na te denken. Hij besefte beter dan iemand, omdat nog altijd iets van de oude groote vrees voor zijn vader in hem leefde, hoè zwaar en hoe erg het voor Nico zou zijn tegen dien harden wil op te tornen. Maar hij had ook nooit vergeten, hoe *hij* indertijd het door volhouden tegen zijn angst in, gewonnen had.

'Als hij maar volhoudt,' zei hij.

'Als vader 't conservatorium niet betalen wil, wat geeft 't dan.'

Hij antwoordde niet; hij dacht bezorgd wat dit nu weer voor verdriet zou geven voor moeder...

Aan tafel waren ze allen stil en gedrukt. Niek met zijn gewonen stuggen wrevel, ongenaakbaar, maar zóó groenbleek, dat Martins een paar maal ongerust een steelschen blik naar hem wierp. Het zat hem tot berstens toe in zijn keel: 'de jongen

was ziék, de hemel weet hoe ver al met die nieren, en misschien was zoo'n opwinding fataal... maar moèst hij dan zoo maar toegeven tegen eigen beter weten in - de misère om zoo'n jongen was erger dan alle zorgen in 't financieele...'

Vóór 't nagerecht stond hij op.

'Ik heb geen trek verder', zei hij kort en ging de kamer uit.

Ze zaten stil, ontsteld - zoo iets was nog nooit gebeurd. En hun oogen schuw, dwaalden telkens naar moeder, die bleek voor haar leege bord zat!

Laat in den avond toen Lize even naar boven geweest was om te zien of Nico sliep - ze geloofde dat hij zich slapende hièld - vond ze, terugkomende, Koen in de huiskamer.

Een plotselinge verlichting klaarde alles in haar op; als Koen dàt deed, na een booze bui bij haar binnenkomen, wist ze dat het ergste geleden was. En haar luchtige ziel klampte zich meteen aan de hoop: dat het misschien onverwacht alles nog goed zou gaan.

'Waar was je?' vroeg hij.

'Boven' - zei ze hem aanziende en naar hem toekomende; maar hij wou ditmaal de vraag in haar oogen niet verstaan, en zijn gezicht bleef strak.

'Naar Niek zeker,' zei hij schamper, 'om te troosten! Dat kennen we, dacht ik 't niet, altijd dat geknoei van jou met de kinderen, tégen mij...'

'Dat's nièt waar!' verdedigde ze met tranen in haar stem om z'n hardheid.

'Dat 's wèl waar! 't Is om de wereld uit te loopen. Ik werk wat ik kan om mijn hoofd boven water te houden, om ze allemaal behoorlijk groot te brengen, er fatsoenlijke menschen van te maken, en zoo'n jongen wil artiest worden! Een doeniet, dien ik mijn heele leven zeker onderhouden moet - en wàt, als ik dood ben...'

'Hij zou wel hard werken...'

'*Is* dat een jongen om hard te werken! heb *jij* opgelet, hoe hij er nu uitziet? Niets is hij waard - bij een boer, altijd in de buitenlucht, daar zou er misschien nog wat van terechtkomen - moeten we hèm ook verliezen!'

Hij snikte haast van smart en ellende.

'En dan staat zoo'n jongen tegenover je of je zijn ergste

vijand bent! Ik heb nóóit zoo tegenover mijn ouders gestaan, dat is geen verhouding - -!'

Hij sloot krampachtig zijn vuist open en dicht.

Ze legde haar mager handje, koud en bevend, op zijn arm.

'Praat nog eens met hem,' smeekte ze - 'tòe - zóó vervreemdt je hem zoo van je...'

'Of hij al niet vervreemd is -' zei hij bitter, ''t is nooit anders geweest - noòit! 't Is of 't *mijn* kinderen niet zijn - ik begrijp niet dat dwarse drijven tegen al *mijn* wenschen in. Van jou hebben ze het, van jouw familie - ik heb voorbeelden te over daarvan. 't Is nog al aanmoedigend moet ik zeggen. Halve menschen zijn het, nooit uitgegroeid tot iets behoorlijks - ze kennen niets goed. Stumperds...'

'Dacht je dan,' werd ze driftig om z'n schimp, 'dat het beter zou geweest zijn, als ze gedwongen waren tot iets wat ze niet wilden? Zulke middeleeuwsche begrippen hàd mijn vader niet!'

'Jammer genoeg. Dan waren 't nu waarschijnlijk bruikbare menschen geworden. -'

'Och, bruikbaar.... er bestaat toch nog wel iets anders dan bruikbaar zijn! Heb je dan nooit opgelet, dat Niek een ander wezen wordt als hij in zijn muziek opgaat?'

'Ja, omdat hij dan blij is, dat hij niet hoeft te werken.'

Ze zat stil, in een hoek van de bank geschoven, haar hoofd in haar handen. Het trof hem een oogenblik hoe afgemat ze er uit zag, maar hij doordacht het niet bewust.

'Als je ook alles zóó uitlegt....' hernam ze eindelijk, '....je begrijpt niet....'

'Neen, je bent nu eenmaal met een idioot getrouwd,' zei hij, 'kom, we gaan naar boven....'

De dagen vergingen moeilijk en stil - het broeide.

En de tweeling was meer saamgezworen dan ooit.

'Je moet ergens anders gaan studeeren -' zei Fré op een dag, toen ze Nico werkeloos boven op zijn kamertje vond zitten.

'Dat heb ik óók al gedacht - bij de tantes bijvoorbeeld - want zóó heb ik aan de lessen ook niets.'

'Vader heeft nog niet gemerkt dat je toch naar de les gaat...'

'Hij heeft 't niet gevraagd, en ik heb 't niet gezegd.

Moeder zàg dat ik mijn muziek kreeg gisteren, maar moeder zei niets. -'

'Nee, moeder weet 't wel, maar doet maar net of ze 't niet weet'.

Ze keken elkaar aan, beseffend hòe 't spande.

'Uitkomen doet 't tòch....'

'Ja'.

Hij stond voor 't raam en keek naar buiten.

'Als je nu gewoon wìlt,' zei hij eindelijk - 'als ik nu wìl spelen, waar dan ook, dan kàn iemand 't je toch niet beletten, al is hij ook tienmaal je vader. -'

'Neen - als je je niet làat dwingen....'

''t Is makkelijk gezegd' - wierp hij kregel tegen - jij hoeft 't niet te doen -'.

Ze zweeg; het kwam niet in haar op hem te herinneren, hoe dikwijls zij de hevigste scènes met vader getrotseerd had om hèm, dat alle booze buien van vader, die over hàar waren losgebroken, nooit een andere oorzaak hadden dan Niek. Een oogenblik dacht zij aan moeder - als diè nog eens.... maar ze verwierp het meteen. Moeder, dat besefte ze, die stond er te veel tusschen.

'Dit was iets, moeilijker dan alle andere dingen - hoe dàt van Niek nog ooit in orde kwam -' en ze keek naar hem zooals hij zat, de elbogen op zijn knieën, zijn bleek hoekig gezicht lusteloos, de lichte oogen starend in de grijze lucht. In veel later jaren herinnerde zij hem zich zoo.

Het kwam eerder tot oplossing dan iemand verwachtte. Den derden keer, dat Nico met zijn muziekboeken onder zijn arm naar les wilde gaan, liep hij in de gang tegen Martins op. Die keek hem aan met een doorborenden blik, en van hem naar de boeken. De jongen stond stil, innerlijk ontzettend geschrikt, nu werkelijk gebeurde wat hij toch telkens voorzien had, maar met een harden onverzettelijken trek om zijn mond.

'Waar ga je heen?'

'Muziekles', zei de jongen heesch, nauwelijks hoorbaar.

'Kom eens hier,' wenkte Martins hem binnen.

En weer stond de jongen tegenover hem als op dien dag,

en weer voelde Martins den angst om dat ziekelijk gezicht en de woede om dat hardnekkig verzet.

‘Hadt jij mij niet begrepen, dat ik je verboden heb naar die lessen te gaan?’

Een oogenblik hing een dreigend zwijgen, waarin de jongen vocht tegen zijn angst; toen kwam er trillend, onbeholpen van woorden, maar beslist:

‘Ja vader, maar ik kan niet.... géén les hebben. Ik wil er komen.... ik kàn nu eenmaal niets anders - ik weet dat dit 't eenige is wat ik goed doe - waarom màg ik dat dan niet....

Hij hield even op, slikte met droge keel; toen tot 't uiterste geprikkeld door het ijzeren zwijgen tegenover hem, bràken z'n zenuwen, wrong zich uit hem los, half buiten zijn wil, tegen alle vrees in:

‘En als ik hier niet spelen mag - dan ga ik - ga ik toch ergens anders studeeren. -’

Hij hield hijgend in - hij verwachtte nu iets verschrikkelijks - als nooit te voren, en hij beefde. Er gebeurde niets. Maar toen hij eindelijk moeilijk de zware oogen hief naar zijn vader, zag hij zijn vaders gezicht hem aanzien, zoo somber, zoo bezeerd, zoo bitter, dat de jongen onthutst het zijne afkeerde.

‘Dus jij,’ zei Martins eindelijk en zijn stem was schor, en de woorden kwamen langzaam of 't hem moeite kostte, - ‘Dus jij bent van plan, tégen mijn wil, en tegen mijn goedvinden, jouw wil door te zetten - en wat je er mij mee aandoet, dat kan je niet schelen....’

Bij den jongen drongen met geweld op alle redeneeringen, die hij de laatste dagen in zijn verbeelding tegen z'n vader gehouden had: het bepleiten van zijn goed recht, maar geen woord wilde over zijn lippen dan 't rechtstreeksch verwijt:

‘Rick heeft ook mogen leeren waar hij lust in had -’

Koen viel hem in de rede.

‘'t Is goed. Ik zal je de gelegenheid benemen tot die bedriegerijen achter mijn rug om. Je hoeft niet langer als slachtoffer te poseeren bij vreemden - dáár!’ - hij, gooide hem den pianosleutel toe die naast Nico op den grond viel - ‘ik had nooit gedacht dat jij tot zulke streken je toevlucht zou nemen -’

‘'t Zijn geen streken,’ verdedigde de jongen gesmoord - ‘ik heb niet beloofd dat ik 't niet doen zou....’

‘Hadt je dat niet beloofd....’ smaalde Koen. ‘Weet je wat ik verwacht had dat jij doen zou? Iederen middag en avond heb ik hier gezeten, en gedacht, dat jij bij me zoudt komen en met me erover praten - wij samen, niet alsof je tegenover je vijand stondt, zooals je dat verkiest, maar zooals je met je vader spreekt - dat had ik gehoopt. Op zulk verfijnd, oneerlijk ontduiken als: dat had ik niet beloofd, was ik niet verdacht. - Ik had je voor eerlijk gehouden, ik had je vertrouwd, daar heb ik me in vergist. - En nu kan 't me niets meer schelen - je kunt gaan naar dat conservatorium - ik zal 't een jaar probeeren, en dan zullen we verder zien. - Ik heb je niets meer te zeggen.’ -

De jongen was wit geworden. Door al die verwijten heen, gonsde in zijn hoofd: je kunt gaan naar dat conservatorium - en tegelijk voelde hij pijnlijk en verwonderd, maar één ding: Dat hij nièt blij was.

Stom stond hij een oogenblik, toen raapte hij het pianosleuteltje van den grond, ging op onzekere voeten de deur uit.

Maar hij ging niet naar muziekles. Hij liep stil op zijn teenen naar boven, heelemaal naar den zolder en daar zittende op een houten kist begon hij te huilen.

‘Nu ging hij, nu mocht hij, wat hij zoo lang gewild had - zoo makkelijk ineens was 't gegaan - daar had hij nu zóó naar verlangd, en nu had hij alleen maar 't land. Nu kon hij niets anders denken, dan hoe hij daar had gestaan als een bedrieger en hoe hem dat alles naar zijn hoofd was gegooid - “ik had je vertrouwd - ik had je voor eerlijk gehouden, daar heb ik me in vergist” - ja - nu zàg hij 't - vader had natuurlijk niet er aan gedacht dat hij 't tòch doen zou, maar was dat nu zóó erg als bedriegen - hij hàd er geen bedriegen in gezien - hij had 't toch meteen gezegd en wat had hij dan anders moeten doen - “ik heb alle dagen hier zitten wachten dat jij komen zou” - hoe wist hij dat nu? vader was toch al dien tijd zoo kwaad gebleven! 't Was toch nooit goed - en niemand had 'm ook geholpen.’

Wrokkend bleef hij zitten. Huilen deed hij niet meer, maar hij voelde ook heel geen vreugde of verlichting. Alles bleef grauw en dof in hem.

Een stap kwam de zoldertrap op. Hij verwachtte Fré, keerde zijn hoofd af, en bleef hardnekkig naar buiten zitten kijken. - Maar 't was Con, die ook dikwijls hier rond scharrelde.

Toen hij Nico zag, Niek, dien hij weg had zien gaan naar les, bleef hij verbaasd staan.

‘Heb je wat?’ zei hij.

De ander antwoordde niet, keek niet, schokte zijn schouders op.

‘Vader 'm gesnapt en 'm thuisgehouden’ vloog door Con's hoofd. De broertjes hadden elkaar nooit heel na gestaan, doordat ook Con zich altijd schuw-trotsch had teruggetrokken van dat tweemanschap: Niek en Fré. Maar den laatsten tijd zelfstandiger geworden, rijpte in den stillen fijnen jongen een warm belangstellend gevoel voor ieder van zijn broers en zusters - en Niek's strijd had hij meevoelend gadegeslagen.

‘Heb je weer wat gehad met vader?’ vroeg hij kalm-weg.

Toen barstte Niek uit, vertelde hij alles aan Con, zooals hij 't voor geen tweeden keer meer kon vertellen. - Wrokkend, verwijtend, in diep verdriet en verongelijkt, stroomden de woorden - maar Con, terwijl hij aandachtig luisterde, haalde er meteen iets uit, dat Niek volkomen ontging:

Vader hield van Niek, daarom was hij zoo boos, 't zou hem niet zoo hebben kunnen schelen, of hij, Con, bij hem gekomen was of niet. Vader en hij hadden alleen nooit meer iets, omdat hij zelf zorgde geen aanleiding te geven. En hij zag scherp 't onderscheid tusschen *zijn* strijd vroeger en nu dien van Nico met vader. Vader gàf meer om Niek dan om hem.

‘'t Slot is dus, dat je mag,’ zei hij eindelijk practisch.

‘Ja maar hòe,’ prevelde Niek.

‘Nu ja - nu 't eenmaal zoover is, maak je 't later wel weer goed met vader.’

Niek zat dof voor zich uit te kijken.

‘'k Heb ook altijd zoo'n koppijn,’ zei hij zonder overgang.

‘Ga dan naar bed.’

‘Och, dan kletsen ze allemaal.’

‘Hoeft niet - zal ik 't wel zeggen.’

Nico stond aarzelig op.

‘Zeg jij dan dat ze niet komen zaniken? Niemand?’

‘Ja.’

Langzaam daalde Niek's magere figuur de trap af. Iedere stap dreunde in zijn hoofd; door en door ziek kroop hij zijn kamertje binnen, trok de gordijnen dadelijk dicht.

En in bed, niet meer bij machte aan iets te denken, lag hij zijn ondragelijke hoofdpijn uit te lijden.

Con had 't fluisterend gauw even voor tafel aan moeder en Fré gezegd, en Lize verdiepte zich wat bang-verwonderd hoe alles zoo gauw gegaan was. Haar geweten tegenover Koen was niet zuiver en haar oogen zochten dadelijk zijn gezicht toen hij eindelijk, toen allen al gezeten waren, binnenkwam. Met één oogopslag had hij gezien dat Niek er niet was, maar hij vroeg niets. Norsch en zwijgend at hij vlug af, zei tegen niemand iets, en zelfs Jeannetje kreeg geen antwoord op haar vleierijtjes.

Na 't eten vroeg hij onverwacht aan Lize: ‘Ga je even mee?’

Ze stond op en volgde hem in 't kantoor. Hij bleef heen en weer loopen, terwijl zij zitten ging. Toen zei hij kortaf:

‘Nico kan 't een jaar probeeren op 't conservatorium, als tenminste Versteeg voldoende tevreden over hem is en eenigszins denkt dat hij er komen kan.’

De vreugde om de onverwachte verlossing uit die groote moeilijkheid, die ze niet doorzag en waarbij ze zich bovendien nog bekneld voelde in gewetenswroeging, vloog warm-blozend naar haar gezicht, verjongde en rondde het in plotselinge blijheid. Verwachtend bleef ze hem aanzien, maar ze durfde nog niets vragen.

Hij zag de verandering in haar gezicht, dat onmiddellijk en licht afwerpen van alle zorg en nagedachte, en het irriteerde hem opnieuw.

‘Ik kwam hem tegen op weg naar zijn les. Wist jij daarvan? *Wist* jij dat hij tòch ging, tegen mijn verbod in?’

Ze verbleekte, haar oogen, groot en glanzend, verdoften, krompen terug onder zijn borenden blik.

‘Ik *wist* 't niet..’ begon ze zwak - ‘nee, heusch niet - ik dacht - ik...’ ze verwarde zich, en ziende woede opvlammen in zijn gezicht betoogde ze heftig:

‘Nee, neè, 't is niet waar! Ik wist 't nièt!’

‘Je liegt!’ zei hij minachtend. ‘Jullie liegen allemaal!

Als je 't niet wist, te meer schande voor jou - jij als moeder hóórde het te weten! maar je liègt!'

'Nietwaar!' riep ze, gestriemd door zijn toon. 'Ik - ik dàcht 't wèl - maar ik heb er niet naar gevraagd, en hij heeft het me niet gezegd, en toen - toen heb ik het maar niet willen weten - want ik wist heelemaal niet, wat ik dàn weer doen moest...' Tranen braken door, liepen langs haar gezicht. 'Dan was *jij* weer zoo kwaad geworden - en ik kàn 't toch niet gaan aanbrengen bij jou wat de kinderen doen, en als ik 't niet zei, dan zeg jij weer, dat ik tegen jou ben...'

Ze snikte hopeloos met haar gezicht in haar handen.

Zijn drift verslonk - een moeheid om dit alles zonk in hem. Alleen voelde hij zich; doodelijk eenzaam. -

'Ik heb hem gezegd,' zei hij eindelijk - 'dat ik hem wou ontheffen van de moeite mij achter mijn rug te bedriegen - dat hij voor mijn part nu gaan kan.'

'Heb je dat zóó gezegd?' vroeg ze, snel haar betraand gezicht opheffend.

'Ja, wou je dat ik daarvoor mijn woorden op een goudschaaltje lei? We zullen 't een jaar probeeren. Maar praàt me er nooit over! Ik zal 't geld geven, daar schijn ik toch alleen maar goed genoeg voor te zijn.'

Zóó ongelukkig-verbitterd had ze hem nog nooit gezien. En in de begeerte hem te troosten, bij 't verlangen na al die dagen van boosheid en verdriet, nù, nu het ergste dan toch voorbij was, en alles wel weer gauw goed zou zijn - in 't ongeduldig verlangen naar zijn liefde, zijn vergeving voor wat hij vond haar medeplichtigheid, kwam ze achter hem staan, en haar arm waagde zich schuchter om zijn hals... toen opeens bukte ze, en haar wang drong hartstochtelijk vragend tegen zijn gezicht.

'Wees niet boos meer,' fluisterde ze in een zoen.

Hij zat stil.

'Wees niet boos meer - of daar de heele kwestie mee uit de wereld was... Ja voor haar! Nu - vooruit dan maar weer!'

Ruw bijna trok hij haar naar zich toe, kuste haar - haar meteen weer terugduwend.

'Dáár dan...'

Ze voelde wel, 't was maar hàlf...

'Toch - 't wàs voorbij, de storm, dàt wist ze nu.' Op lichte voeten tripte ze 't kantoor uit.

In de gang stond ze even in beraad - toen liep ze naar boven, naar Niek's kamer. Ze ging binnen, Fré zat voor Niek's bed. Toen haar moeder binnenkwam stond het meisje op, en ging weg.

Lize nam haar plaats in.

'Ben je nu blij?' vroeg ze lief-zacht.

De jongen keek haar aan met een snelle verwondering; hij zag haar gezicht lachend, nog met de sporen van tranen, en voelde tegelijk botsend met z'n eigen zelf-kwellenden wrok over 't geval, dat zijn moeder luchthartig alweer alleen den zonnekant zag. En in een half onbewust verongelijkt besef, dat *zijn* natuur nooit rechtstreeks en onbezorgd iets kon genieten, zei hij alleen wrevelig:

'Waarom hebt u gehuild?'

Zijn toon irriteerde haar, deed haar meteen naar de andere partij overloopen.

'Je hebt vader zoo'n verdriet gedaan...'

'Ja, kan ik dat helpen -' zei hij nerveus. Het bleef een oogenblik stil - toen opeens boog ze zich naar hem over, omhelsde hem.

'*Ik* ben tòch blij!' zei ze - 'ik ben zóó blij voor je, dat kan jullie met je àllen tòch niet uit me wegbrommen - en ik weet, o ik weet zéker, dat je 't ver zult brengen en dat je er komen zult.'

Een vuurroode kleur brandde op in Niek's gezicht; in zijn stugge, gesloten wonderlijke ziel vielen als een zomerregen haar spontane woorden van geloof in hem.

'Ja moeder -' zei hij alleen, nerveus afgebroken.

Ze zwegen weer; toen keek ze hem aan.

'Maak 't weer goed met vader.' -

'Ik kàn niet met vader praten,' zei de jongen wanhopig - 'ik weet gewoon nooit wat ik zeggen moet...'

'Als vader maar zag, dat je wel wilde...'

'Ik wil 't wel probeeren', zei hij na een poos tot haar verwondering.

Beneden vond zij Con. Fré was uitgegaan en Jeannetje op visite bij een van haar tallooze vriendinnen, die iedere

week wisselden; de dierbaarste vriendschap sloeg door een kleine aanleiding bij Jeannetje over in de heftigste vijandschap.

Con had 't harde praten op kantoor gehoord en ongerust op moeder gewacht. Ze lachte toen ze zijn bezorgd gezicht zag en vertelde meteen alles.

'Dus dat 's weer in orde - hè, 'k heb zoo'n trek in thee...' zei ze bedrijvig.

Hij begreep best, dat 't niet alles zoo makkelijk gegaan was, als zij 't nu voorstelde. - 'Wat vergat moeder makkelijk' - dacht hij met die verteedering, die hij van klein kind af voor haar gehad had.

'De dingen gaan hier in huis altijd anders dan je denkt,' zei hij - 'altijd op een manier, die niemand verwacht -'.

'Zou er bij andere menschen óók altijd zooveel moeilijks zijn...' peinsde ze.

'Welja; een ander weet 't immers van ons ook niet, dat vertel je niet....' zei hij kalm-wijs.

Er werd niet meer over gesproken. 'Misschien was er over een ingrijpende gebeurtenis in huis nooit zoo weinig gesproken als over dit,' dacht Lize soms.

Koen was naar Niek's leeraar, Versteeg, gegaan; hij had niets van 't onderhoud verteld, maar hij tobde erover als hij alleen was, kòn 't niet verzetten.

Versteeg had gezegd, dat Niek er makkelijk komen kon, dat hij heel blij was, dat Martins dit besluit had genomen, want de jongen had een uitgesproken talent.

Koen had niet veel gezegd. Toen Versteeg eindelijk klaar was met zijn loftuiging, zei hij alleen droog:

'Nu hebt u gesproken over *mijn* kind nietwaar? Maar als 't *uw* jongen was, en u zag dat ziekelijke bleeke gezicht alle dagen voor u, zou u dan nòg zoo denken?'

Verbluft had de andere hem een oogenblik aangezien - dan zei hij: 'Hij ziet er wel teer uit, en hij heeft me wel eens verteld, dat hij veel last van hoofdpijn heeft - maar, ja zeker, ik zou te blij zijn als mijn jongen zoo'n talent gekregen had, dan dat ik niet alles zou doen om dat in hem te laten ontwikkelen. Bovendien geloof ik, dat werk tegen den zin een nerveus gestel onberekenbaar veel kwaad doet....'

Martins was opgestaan, hoofdschuddend. Hij herinnerde zich dat Vermolen ook eens zoo iets tegen hem gezegd had; maar wat die kwast zei....

'Neen', zei hij - 'maar enfin - we zullen zien wat 't uitricht.'

Op school ging Nico stil zijn gang; met de rust van het weten in hem, dat hij over korten tijd zijn eigen weg zou kunnen gaan, schikte hij zich beter hier, waar hij zich altijd een brekebeen voelde. En hij leerde zijn lessen nauwgezet, gedreven door 't half onbewust besef dat dìt, nu de overwinning aan hèm was gebleven, zijn plicht was.

Op een middag tikte hij op kantoor aan.

Martins zat te schrijven - hij keek pas op, toen de jongen vlak voor hem stond. Hij was verbaasd - en een oogenblik bleef hij Nico stil aanzien.

'Wou je wat?' vroeg hij stug.

'Vader, ik wou u komen bedanken dat ik naar 't conservatorium mag. Meneer Versteeg zei, dat u bij hem geweest was.'

'Als je er tenminste komt -' zei Martins koel.

De jongen zweeg, dat was geen punt voor hem.

'Enfin, 't is goed -' hernam Martins, en hij knikte even - 'we zullen er maar het beste van hopen. -'

Aarzelend, niet goed wetend of hij al gaan kon, stond de jongen een oogenblik; zijn ernstige grijze oogen keken zijn vader aan alsof hij iets verwachtte. Toen er niets kwam keerde hij zich om, liep houterig de deur uit.

'Als je *niet* komt is vader kwaad, en als je wèl komt, kan 't hem toch ook niet schelen,' dacht hij.

Hij zei er tegen niemand iets van.

INA BOUDIER-BAKKER.

Aanteekeningen en opmerkingen.

De kunst in het gedrang.

- Dr. Hofstede de Groot heeft enkele weken geleden in de *N. Rott. Ct.* zijn beklag geuit over een leemte in de Staatsbegrooting van 1917. Ten derden male ontbreekt namelijk op het voorgestelde budget de post voor aankoop van kunstwerken voor onze openbare musea. Velen in den lande heeft dit evenzeer als hem teleurgesteld.

In Duitschland en Oostenrijk, waar men toch zooveel heftiger onder de tegenwoordige omstandigheden lijdt, zijn de posten voor Schoone Kunsten gehandhaafd, ja er zijn aan het Berlijnsche museum nog zéér hooge extra-uitgaven ten behoeve van prachtige aankoopen van een Grieksch beeld en van een schilderij door Titiaan gegund. Ook groote Duitsche steden, zooals Hamburg, Bremen, Leipzig, Hannover en Stuttgart, hebben voor hare musea de gewone credieten ingewilligd.

En zelfs eenige gemeenten in ons land hebben zich vrijgeviger betoond dan de Rijks-regeering. Utrecht gaat de royale plannen voor zijn Museum-bouw ten uitvoer leggen. De gemeente Den Haag heeft als aankoopsom voor haar Museum de *f* 5000. - van vóór den oorlog gehandhaafd, en van de zijde van den Raad wordt er bij de behandeling der begrooting 1917 zelfs op aangedrongen, dit bedrag thans te brengen op *f* 10,000.-. Reeds werd, ten behoeve van 16^{e} eeuwsche glasschilderingen *f* 1650. - als extra crediet verleend; en voor de collectie Colenbrander-aardewerk uit de nalatenschap van H.W. Mesdag vragen B. en W. nog eens *f* 5000. -. De Hofstad geeft een verkwikkend voorbeeld.

onze eerste Rijksverzamelingen jaarlijks voor aankoop werden toegestaan? Het Nederlandsch Museum beschikte over *f* 15.000, het Rijksmuseum voor schilderijen over *f* 12.500, het Mauritshuis over *f* 10.000, en het Prentenkabinet over *f* 7.000. Die posten waren dus niet hoog. En vooral, zoolang de bepaling gold, dat de geldsommen niet gespaard mochten worden tot een volgend jaar, om dan een flinken aankoop ineens te kunnen doen, - veelal zelfs geheel ontoereikend. Sedert kort echter stond voor de museum-directies de gelegenheid open, om de gelden, die op hun budget van het loopende jaar ongebruikt bleven, over te brengen naar dat van het volgend jaar. Dit cumulatieve stelsel bracht een werkelijke verademing. Het vroegere systeem moest er uitteraard toe leiden, dat alleen onbelangrijke kunstwerken werden aangekocht, die eigenlijk al principiëel voor onze rijksverzamelingen niet gewenscht zijn. Nu echter kon men met een opgespaard budget eens een kans afwachten en dan een goeden slag slaan. De uit den nieuwen maatregel voortkomende verbetering vervalt evenwel geheel, wanneer de credieten voor aankoop jarenlang geschrapt blijven, en zoo dreigt de schrielheid van thans ook voor den vervolge nog benauwing te brengen.

Toch bleek de Regeering in deze benarde tijden volstrekt niet blind voor geestelijke belangen. Wij bedoelen niet zoozeer de als wenschelijk erkende bouw eener nieuwe Rijksacademie voor Beeldende Kunsten, want deze wordt ditmaal nog maar pro memorie voorgesteld. Maar wanneer men b.v. de begrooting voor het bouwfonds der Rijksuniversiteiten nagaat, dan staat men aangenaam verbaasd over de mildheid, waarmede hier over een kleine twee-en-een-half milloen beschikt wordt. Alleen, het zijn dan wel meestal de zoogenaamde exacte wetenschappen, die het rijkelijkst begunstigd worden. Naast de in zoovele tonnen loopende royaliteit tegenover inrichtingen en laboratoria voor deze vakken, blijft het dubbel opvallend, dat voor de in ruimeren zin geestelijke wetenschappen schraalhans min of meer keukenmeester mag heeten. Aan de inrichting voor het kunsthistoriesch onderwijs te Utrecht onthoudt men den wettelijk bezoldigden assistent, die reeds op de begrooting had gestaan, gaat men er niet

Hoe groot nu waren, vóór den oorlog, de bedragen, die aan

toe over, een amanuensis te benoemen, (waarmeê een jaarlijksche schade geriskeerd wordt) en ziet men gelaten toe, dat een verzameling, die men, in guller gezindheid, aanvankelijk had gesteund, door incompleetheid vrijwel onbruikbaar blijft. Zuinigheid dus, die zorgzamer wijsheid bedriegt.

En aan deze zuinigheid op relatief zoo weinig kostbare dingen, zien wij werkelijke belangen opofferen in een tijd, die juist naar alle kanten zoo duidelijk toont, hoe zeer groote bedragen, als waarvan men vroeger niet had gedroomd, er wel degelijk zijn, wanneer men de noodzakelijkheid slechts voelt, dat zij besteed worden. Maar is het dan juist thans, - nu heel de wereld in het harnas geroepen wordt om dingen, die men toch wel overal voelt van gruwelijken en voorbijgaanden aard te zijn, - is het dan juist thans niet noodiger dan ooit, volle aandacht te blijven wijden aan zulke zaken van beschaving en geestesverheffing, als welke men met alle kracht zal moeten beproeven uit den bajert van deze vreeselijke crisis te redden?

Aldus gezien maakt, vooral dan in verhouding tot de vele miljoenen, die voor treuriger noodzaak geofferd worden, het schrappen van enkele tienduizenden, die voor de ontwikkeling onzer musea zoo broodnoodig zijn, een weinig geruststellenden indruk.

Kunst mag niet als weelde beschouwd worden. Zij blijft even goed als vrijheid en zelf-respect voor den beschaafden mensch een zielsbehoefte. Waar zelfs oorlogvoerenden dit blijken te beseffen, mogen wij, nog door den vrede gezegenden, zeker niet achter blijven.

23 Oct. '16.

V.

P.S. 27 Oct. Het Bestuur van den Oudheidkundigen Bond heeft zich nu, in een adres van eenigszins gelijke strekking als het bovenstaande, tot de Tweede Kamer gewend.

Het tooneel.

Rotterdam *doet*. Als, naar den trant van onze vroegste adellijke geslachten met adjectieven, onze steden met werkwoorden konden gekenschetst worden, zou men het pas geschrevene voor de Maasstad dienen te kiezen. Amsterdam leeft, Den Haag pronkt; hier te Rotterdam verlangt men vooral en nooit véél meer dan de daad.

Ook onze nieuwe tooneelbestuurders, de heeren Van Eijsden en Tartaud, hebben dit beseft, en hem onder de Nederlandsche schrijvers, die, als wellicht nog niemand te voren, naar het Rotterdamsch beginsel had gehandeld - wel niet tot auteur, maar dan toch tot regisseur van hun gezelschap benoemd.

Waarschijnlijk is hierbij overlegd, dat de heer Jan Fabricius zijn stukken - die volle zalen maken - voortaan mee naar het kantoor zou brengen. Maar ten eerste heeft zelfs de snelste tooneelschrijver éénigen tijd voor het schrijven noodig en is tijd een regisseur nauw gegund; doch bovendien - het ‘maar’ krijgt een anderen klank, nu - brengt de functie het leiden van àlle spel mee.

Voortijverend volgens stadsbeginsel, hebben de directeuren van *Het Rotterdamsch Tooneel* met een gróóte daad willen openen. En zoo zijn kosten noch moeite gespaard voor de vertooning van *Vasantasenâ*, het veel-eeuwige *Mrcchakatika*.

Het waar' een wel goedkoope spot, met de onderstelling te komen, dat dit ‘Indische’ stuk zou zijn gekozen, omdat de schrijver van *Dolle Hans* tooneelstof het liefst uit de Oost

ontvangt. De vaardige decors-ontwerper Poutsma hadde immers ook zonder Fabricius aan den Boroboedoer gedacht en zijn arbeid heeft getoond, dat hij niet slechts op Java rondkeek. Neen, louter in voortvarendheid konden Poutsma, Fabricius en de teekenaar der kleedijen Luns zeker van elkander, en tevens overtuigd zijn, de directie tevreden te stellen. Door hen, door ieder, is hard gewerkt. Behalve bij werken als *De Reis om de Wereld* hadden de planken nooit gevaarten getorst, als voor dit bajadère-paleis, dit prinsepark en deze rechtszaal noodig geoordeeld; en de vernuftige decorateur had daarbij verplaatsings-toestellen bedacht, voor welke de grondslag der *Drehbühne* eenigermate toegepast leek. Technisch was het dus belangwekkend en tenminste voor één bedrijf was het fraai.

Maar dat nu juist het verlangen naar *doen* vervuld moest aan deze oud-Indische kunst, uit een volk van placiteit geboren! Met alle waardeering voor een kunstenaar, die mijn stadgenoot is: - wat zou, riep men een schilder erbij, een Bauer of zelfs Nieuwenkamp, het geheimzinnige van wat zoo ver en zoo oud is, en immers door mystieke levensbeschouwing gedragen, zuiverder hebben in beeld gebracht! Alles was druk, nu, en haast alles bont. En zoo de rechtszaal toch waarlijk fraai was: ook dáár ging de geest van het werk schuil, toen Cârudatta, de zachtmoedige, er een soort banvloek uitbazuinde, en Samsthânaka, met de houdingen en bewegingen van een tegelijk zeer boosaardigen en werkelijk krankzinnigen Hamlet, geheel-en-al de hoofdfiguur werd. Chrispijn Jr. heeft dat uitstekend gedaan en Tartaud gansch onvoldoende Cârudatta gespeeld; doch *de* fout, *het* tekort was bij de regie: - Fabricius verstond den geest van het werk niet.

Hierdoor is het Chrispijn - Samsthânaka mogelijk gemaakt, de hoofdpersoon van het stuk te worden. Hij behoorde de tweede komische figuur te zijn, de sakâra, een traditioneel type van het Indisch tooneel, door Sylvain Lévi in diens *Théâtre Indien* aangeduid als: ‘le çakâra se pare de vêtements splendides, de riches ornements, agit en orgueilleux et en extravagant; sorti d'une famille infime, il se prend pour un grand personnage, insulte à tout propos, s'irrite et se calme sans raison’. De heer J. Huizinga, in zijn dissertatie

over den *Vidûsaka* die woorden vertalend, schrijft: ‘Aan deze definitie beantwoordt Samsthânaka volkomen; uit een ander stuk is geen sakâra bekend. Zoo goedig en gedwee Maitreya is, zoo kwaadaardig en onberekenbaar is Samsthânaka. Hij heeft al den eigenwaan, de onzinnige wreedheid en gewetenloosheid en de momentane sluwheid van den verstompenden mensch. Het komische aan hem is over 't geheel van lager orde dan dat van den vidûsaka.’ Dezen kenschetst Huizinga: ‘Het is zulk een echte “dwaas”; dat woord drukt zijn wezen veel beter uit dan “nar” of “bouffon” en andere gebruikelijke vertalingen. Zijn positie is zoo geheel anders dan die van den parasiet of den listigen slaaf in de Grieksch-Romeinsche comedie. Hij is veel minder agressief dan dezen, en dit vooral ook blijft een machtig verschil, dat, terwijl het komische in de Grieksch-Romeinsche comedie hoofdzaak is, het in de Indische drama's steeds *bijzaak* blijft. De vidûsaka is een terugslag van den geest van het stuk zelf; de verhevenheid van de sentimenten komt door het contrast van zijn platheid des te sterker uit.’

Maitreya's ‘komisch indolente berusting in eigen nietswaardigheid,’ *bijzaak*, en nochtans Maitreya eerste, Samsthânaka ‘tweede komische figuur’. Beiden dienend om, door contrastwerking, ‘de verhevenheid van de sentimenten’ sterker te doen uitkomen. In hunne leelijkheid *repoussoirs* voor de schoonheid van Cârudatta met Vasantasenâ.

Hoe moest, hoe kon deze schoonheid *ons* zijn? Huizinga spreekt van ‘den pastoralen, frivool-sentimenteelen toon der Indische liefdestukken’ en verzet zich tegen een Engelsch oordeel, waarbij de humor uit deze werken is voorgesteld als iets anders dan ‘de dartelheid, die de erotiek zelf eigen is’ en aan *Romeo and Juliet* werd gedacht.

Ook een vergelijking met *La Dame aux Camélias* zou mank gaan, hoewel de situatie daarop gelijkt. Hetaere is ook Vasantasenâ en ons gevoel heeft, als van ver-af en van lang-geleden (met zooveel meer!) dit te aanvaarden, dat een uitspraak van den koeherder, die pas koning werd, de in het liefdeberoep rijk geworden schoone ‘tot den rang van eerbare bruid’ kan verheffen. Erotiek, *verliefdheid*, máár *als verheven sentiment*.

Ik kon niet nagaan, hoeveel de Duitsche tooneelbewerker,

wiens arbeid Leopold vertaald heeft, aan het sentiment uit *Mrcchakatika* heeft verhanseld. Doch uit Vogel's vertaling kan men dit sentiment leeren kennen. Het hoogtepunt is in Vasantasenâ's loop door het onweer. - ‘Laat de wolken opdoemen, laat het nacht worden en regenen zonder ophouden; ik geef om alles niets, mijn hart wil naar den liefste. Meisje, neem het snoer en kom.’ Beiden gaan en beiden beschrijven in wisselende strofen de woeste gezichten aan de lucht. ‘Dit - schrijft Huizinga - is stellig een van de schoonste uitingen van de Indische suggestieve poëzie. De strofen zijn muzikaal en vol heftige passie; met monotonen nadruk wekken ze in een dringenden climax de voorstelling van Vasantasenâ's hartstocht. De naast elkaar voortloopende voorstellingen van het onweder en van Vasantasenâ's liefde convergeeren ten slotte en vloeien samen bij Cârudatta's woorden: - Zie, mijn lief. Met wolken, zwart als het sap van den tamâla staat het uitspansel bedekt, en geurig koele avondwinden waaien hem aanhoudend. En daar komt eensklaps uit de wolkendrommen fel zijn bruid, het Weerlicht, en omstrengelt hem.

Hier omarmt Vasantasenâ Cârudatta hartstochtelijk, dan hij haar ook.

Cârudatta: - O wolk, dreun zwaarder, door uw gunst wordt mijn smachtend lijf, huiverend bij haar aanraking, als de kadambla-bloem, bij regen bloeiend!

Op dit subliem moment roept Maitreya: - Leelijk onweer! onheusch zijt gij, om zoo de juffrouw met uw weerlicht te verschrikken.

Daar, zoo, is de inhoud van 't stuk. Dat onweder, barometer der liefde; de domme uitroep van Maitreya, contrasteffect bij de vervoering der liefde. Welnu, de toestellen van donder en van bliksem en van regen hebben alle drie onberispelijk gewerkt in onzen welvoorzienen schouwburg; ze werkten zelfs zóó realistisch, dat we ons verbaasden niemand te zien natregenen. Voor een weerklank uit de natuur op de extase van twee gelieven, heeft niemand die toestellen-werking kunnen houden: we zagen, hoorden, noch voelden extase. De lyriek ontbrak. Tartaud was de brave, edele man, door een rijke hetaere, ondanks zijn armoe, verkozen boven des konings zwager, wiens listen en lagen

de handeling waren, tegen welke men zich verweerde, totdat de deugd ten leste beloond werd.

Zooals Tartaud de rol van Cârudatta verzwaarde, verplompte, zoo is heel dit werk tot iets logs gemaakt, waarvan enkele gedeelten, o.a. de wisseling der draagstoelen, nauwlettende aandacht vergden, opdat men de.... intrigue kon volgen; opdat, dus, ons denken meekomen kon; terwijl ons gevoel ...onbewogen bleef.

De rechtszaal gaf, als gezegd, onzen oogen genot. Om verscheidene kleedijen heb ik den heer Luns gewaardeerd en meer de verbeelding en kunde van Poutsma.

Doch de regie heeft een verkeerd inzicht gehad in de waarde, welke dit werk nog nu kan hebben; niet beseft, *hòe* òns in der Indiërs 'rasa', in de vereischte, de mogelijke stemming te brengen. Dit oude, met zijn kinderlijkheid, had als een sprookje moeten zijn; en het is tot een 'speelstuk' gemaakt, waarvan wij de *grand-spectacle*-middelen, om de technische verdienste, waardeeren, ten deele bewonderen; en waaruit de vierde rol, van den sakâra, dank zij het verrassend talent, hierin gansch den avond door Chrispijn ontplooid, tot de hoofdrol geworden is.

Bij *De Ring*, een hedendaagsch Duitsch stuk, was hetzelfde gebeurd. Het teekent een bedrogen echtgenoot, die, *self made man*, gansch vervuld van eerzuchtige koopmansplannen, de vervulling van deze niet *wil* zien verhinderd door het schandaal der ruchtbaarheid van zijn huiselijk leed. Hier was *het* gegeven in die figuur van den sterke, wiens zelfbeheersching wreed wordt beproefd. De rol was aan een onvoldoende speelkracht toevertrouwd, Chrispijn speelde goed voor den minnaar, zoo werd de echtbreuk hoofdzaak van het stuk en dit onder een druk van frivoliteit naar beneden gehaald. Ook daar schoot de regie tekort.

En wat nu van die bij Verkade te zeggen? Thans kondigt hij, met het hem eigen zelfbewustzijn, een bijzondere tentooneele-brenging van *Macbeth* aan. Wij kregen *Het verdoolde Schaap*, Engelsch werk van een mij onbekend auteur, dat even aan Shaw kan doen denken, doch eigenlijk heel anders is, daar het zuiver, objectief, een karakter teekent, namelijk een ...karakterlooze, een jonkman zonder wil, die alle ethisch gevoel is kwijtgeraakt. Alleen in het laatste der vier bedrijven

wordt zijn houding tegenover de familie tot iets van belangwekkend tooneelspel. Om de drie vorige te doen aanvaarden, ware zeer knap spel noodig geweest: - Verkade, prat gaande op zijn inzicht in de *geestelijke* waarde van tooneelstukken, had behooren te beseffen, dat zijne spelers hier te kort zouden schieten in het geven van mondaniteit als (realistische) figuurbeelding.

Dr. Walch heeft op Verkade's instigatie *Antithese* omgewerkt en de *Haghespelers* hebben het stuk ons gegeven, d.w.z. Verkade zelf, Enny Vrede en Cor van der Lugt. Alleen de laatste, een rasacteur, gaf genoeg van het wezen zijner rol, al viel die buiten zijn natuur. Het moet een Troelstra of een Hollandsche Jaurès zijn, idealist, in blijdschap over het meevoelen eener idealiste, met een roomsch meisje gehuwd. Door den dood van hun kind blijkt ‘de antithese’. Kunnen zij, zullen zij wat voor elkander en van elkander blijven? Ik geloof, dat het stuk bij de omwerking wel iets heeft gewonnen; er zijn fragmenten in den dialoog, waar eenige innigheid uit door klinkt; doch zij duren niet en worden verstoord door disharmonische spelfactoren. Hier kon, hier moest nu ‘geestelijk leven’ de inhoud zijn. Zooals gezegd, herontwaakt het katholicisme in de vrouw bij het sterven van haar jongen. Dat ziekbed, factor voor 't geestelijke, is de realiteit, welke men ons aanschouwen laat, daar het kind ziek ligt in de kamer, onmiddellijk achter het tooneel. De *porte brisée* gaat open en dicht. We zien een goudleerscherm vreemd blinken; weten, dat het kind tegen den kamerwand aan ligt; en hooren nu gejammer en geruzie der moeder, zeer luid en aldoor bij open deur! Hoe ons tot aandacht voor zieleleven te stemmen, bij het aanschouwen van met zulke botte zorgelooze onwaarschijnlijkheid voorgestelde werkelijkheid?

En hoe, daar men in het stuk geschrapt heeft, is de figuur van den roomschen neef en vroegeren geliefde der vrouw behouden? Met bloemen voor haar komt hij aangeloopen, op een ander moment - na den dood van het kind - treedt hij onverwacht, uit de achterkamer, den echtgenoot in den weg - dingen voor een stuk van minnenijd, die voor ons begrip de situatie van een zuiver geestelijk conflict ergerlijk vertroebelen. Zoo iets gebeurt onder

het oog, met het medeweten, wellicht de medewerking van den man, die in een (pas verschenen), trouwens verwarde brochure, het recht voor een tooneelleider eischt ‘om aan den tijdelijken vorm (sic) van sommige werken eenig geweld aan te doen’, *opdat* het ‘innerlijke wezen’ ervan meer ‘tot uiting kunne komen’!

Rotterdam, 17 October.
J. DE MEESTER.

Buitenlandsch overzicht.

26 Oct. 1916.

Douaumont hernomen! Wat zou die mare een klank hebben gehad, zes maanden geleden!

Thans heeft zij dien niet. Het is duidelijk dat de Centralen zich in het Westen tot afweer beperken, en tevreden zijn zoolang maar iedere meter gronds dien zij daar opofferen door de vijanden ten duurste moet worden betaald. Aan de Somme is deze maand de terreinwinst der Geallieerden volstrekt onbeduidend geweest: nòg zijn Bapaume en Péronne niet gevallen. De plotselinge stoot benoorden Verdun bracht het Fransche front wat verder vooruit dan de afstanden waaraan de zoo eentonige gebeurtenissen aan de Somme ons hadden gewend; maar van een doorbraak blijkt ook hier geen sprake: reeds zijn de tegenaanvallen in vollen gang, en Vaux is voor de Duitschers behouden gebleven. Zoolang de herovering van het bezette gedeelte van Noord-Frankrijk in hetzelfde langzame tempo blijft geschieden als tot dusver, houden de Duitschers alle gelegenheid tot voortzetting hunner actieve operatiën in het Oosten, die in de afgeloopen maand een zoo opmerkelijk gevolg hebben gehad.

Een maand geleden stonden de Roemeniërs een goed eind in Zevenburgen, maakten zich gereed tot een inval in Bulgarije, en schenen den Bulgaarsch-Duitschen inval in de Dobroedsja tot staan te hebben gebracht. Thans is Zevenburgen niet alleen door hen ontruimd, maar schijnt, nu bergpas na bergpas in handen van Falkenhayn valt, een

inval in de Walachijsche laagvlakte te duchten, op hetzelfde oogenblik dat Mackensen, aan het hoofd van Bulgaarsche, Duitsche en Turksche troepen, hun in de Dobroedsja een geduchte nederlaag heeft toegebracht, die hen achter de lijn Cernavoda-Constanza heeft doen terugwijken. Zij hebben niet den tijd gevonden, zich van de brug te Cernavoda te bedienen om naar eigenlijk Roemenië terug te keeren, en bevinden zich thans in een allerbedenkelijkste positie; ontvangen zij niet onverwijld zeer krachtige hulp uit Rusland, dan worden zij, in een voor de verdediging zeer ongunstig terrein, en waarheen zij geen versterking uit eigenlijk Roemenië kunnen richten, eerst opgesloten en vervolgens vernietigd. - Wat hun plannen tegen Bulgarije betreft: die toeleg is in de geboorte verstikt; in de eerste dagen van October zijn zij over de rivier gekomen, doch eer hunne macht zich had kunnen ontplooien hebben zij heil moeten zoeken in een overhaaste vlucht.

Een noodlot vervolgt de kleine staten, die, met of zonder hun wil, hunne zaak aan die der Entente verbonden hebben gezien. België is onder den voet geloopen, wijl Duitschland de mogendheden, die, volgens de (onbewezen) Duitsche bewering het kleine land aan hun belangen geketend hadden, in onbeschaamde aanvalskracht overtrof. Servië is ondergegaan, wijl de Entente, in stede van de afsnijding, den directen aanval op Konstantinopel heeft verkozen. Roemenië bevindt zich in doodsgevaar, omdat Rusland buiten machte blijkt zijn toezeggingen gestand te doen, en tegelijk Sarrail niet van de plaats komt.

Rusland buiten machte. Want het is niet aan te nemen dat het buiten wille zou zijn. Het oorlogsterrein in de Dobroedsja heet *nu* in de Entente-pers secundair, maar alleen omdat de vijand er vorderingen maakt. Een kind ziet dat die vorderingen voor Rusland de versperring van den kortsten weg naar Konstantinopel beteekenen, en voor Roemenië de nadering van zijn isolement. Roemenië *moet* geholpen worden, schrijft de *Daily Chronicle*. De vraag is, hoe? Hebben de Russen het half millioen mannen, dat Hervé hen bezweert te zenden, beschikbaar? en zoo ja, kunnen die nog tijdig ter plaatse worden gebracht?

Rusland waagt het blijkbaar niet, zijn tegen Kowel en

Lemberg gericht front in belangrijke mate te verzwakken. De druk des vijands is sedert Hindenburg's optreden aan het hoofd van den generalen staf zoozeer toegenomen, dat niet alleen alle voortgang der Russen is gestuit, maar dezen al hun krachten hebben in te spannen om niet weder uit het heroverde gedeelte van Wolhynië en uit de Boekowina te worden teruggeworpen. Het kunnen kwalijk troepen van dàt front zijn, die de verplettering der Roemeniërs in het noorden der Dobroedsja zullen voorkomen. Staan er andere, in genoegzamen getale en in genoegzame nabijheid, gereed?

En Sarrail? Vroeg men, een half jaar geleden, een Ententeman wáárvoor die daar te Saloniki stil lag, dan was, onder knipoogen, het antwoord steevast: ‘en vue de certaines éventualités.’ Was het meedoen van Roemenië dan *niet* de mogelijkheid waarop gezinspeeld werd? Men zou zoo zeggen dat thans het oogenblik is aangebroken om van de aanwezigheid van Sarrail's vrij aanzienlijke en, naar men aannemen moet, van al het noodige welvoorziene macht het volle profijt te trekken. Sarrail is niet geheel werkeloos; maar het blijven, na de bezetting van Florina door de Serviërs, ondernemingen op kleine schaal. Het maakt den indruk, òf dat ook thans de volle kracht nog niet ingezet wordt (waarom niet, zou intusschen onbegrijpelijk zijn), òf dat de Bulgaren ook daar veel sterker zijn dan iemand heeft kunnen vermoeden; òf... dat er van het gansche leger van Sarrail te hoog is opgegeven.

Hoe het zij, één ding is zeker: de loop der zaken op den Balkan heeft Griekenland er te elfder ure van teruggehouden, in het schuitje van Venizelos te stappen. De kansen op het succes van de beweging waartoe de lang getergde Kretenser eindelijk het sein gegeven had, leken een maand geleden niet gering. Thans schijnen zij gelijk nul geworden.

Het oogenblik, waarop een volk omslaan en zijne regeering medesleepen *kan*, is voorbij; de psychische factoren, tot zulk eene gebeurtenis noodig, moeten zijn verlamd.

In plaats van medewerking te ondervinden van het Grieksche volk, moet de Entente de maatregelen, die zij voor de veiligheid harer strijdkrachten noodig acht, één voor één afdwingen. Zij pleegt dan telkens haar zin te krijgen, maar wat zij niet krijgt, is een nieuwen bondgenoot.

Het jaar 1916 schijnt, voor zoover 't zich thans laat aanzien, voor de Centralen beter te zullen eindigen dan eenigen tijd geleden viel te verwachten. De Geallieerden blijken onmachtig de Westelijke grens van Duitschland wezenlijk te bedreigen; zij blijken hiertoe onmachtig op een oogenblik dat hun artilleristisch vermogen de grens van uitzetbaarheid moet hebben bereikt en men niet langer beweren kan dat 'Kitchener's army' eigenlijk nog moet komen. Evenzeer blijkt Rusland tot dusver onmachtig tot herovering van Koerland en Polen. Gevaarlijk bedreigd evenwel scheen voor eenigen tijd de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie; de Italianen namen eindelijk Görz, wederom waren de Russen genaderd tot de Karpathen, en tegelijk viel een nieuwe vijand in Zevenburgen. Doch Duitschland blijkt nog kracht genoeg over te hebben gehad om den bondgenoot zoowel tegen de Russen als tegen de Roemeniërs met uitnemend gevolg bij te staan, en tegen de Italianen is die bondgenoot zelf zich met bevredigende uitkomst te weer blijven stellen.

Brengen de gebeurtenissen van deze maand het einde van den oorlog nabij, of zijn zij slechts geschikt om dien te verlengen? Van weerskanten blijft de leus: 'de vrede moet geëvenredigd zijn aan de inspanning.' Daar beide partijen zich tot in het onmogelijk gewaande hebben ingespannen, loopen beide gevaar hare eischen tot onredelijke hoogte op te schroeven. De een vermoedt dat de ander dit stellig zal doen, en zoo vechten beiden voort, in het vaste geloof dat de tegenstander den korteren adem hebben zal.

Wij kunnen gedoemd zijn, nog lang van de misdaden, die Europa tegen zichzelve begaat, de machtelooze getuigen te moeten wezen. Zal de formule gevonden worden, die de wederzijdsche doeleinden tot een *gemeen* doel herleidt?

C.

Bibliographie.

Het friesche boerenhuis. Onderzoek naar het ontstaan van het tegenwoordige boerenhuis in Friesland, door K. Uilkema. Uitgegeven door het Friesch Genootschap te Leeuwarden in 1916 (één deel tekst, één deel platen).

Wie in Noordholland bijvoorbeeld van Alkmaar naar Enkhuizen spoort, ziet rechts en links dat eigenaardig slag van boerderijen zonder nok, huis en schuur onder één, pyramide-vormig, dak. Vaak ook is er het begin van een nok, wordt de punt van de pyramide een lijn, nu eens wat langer, dan eens wat korter. Nok of geen nok, dit zijn de ‘stelphuizingen.’ Steekt men dan over naar Stavoren en vervolgt men daar zijn treinreis, dan ontmoet men de stelphuizingen opnieuw, maar thans uitsluitend met nok, korter of langer; tusschen anders gebouwde boerderijen evenwel, waar de vóórbouw (het woonhuis) een eigen dak heeft, lager is dan de schuur, en meest in tweeën is gedeeld, het voorste stuk hooger dan het middenste, dat tot de schuur reikt, zoodat het geheel den indruk maakt van kop (het voorhuis), hals (het middenstuk) en romp (de schuur). Dit is de ‘friesche huizinge.’

De tot dusver meest aanvaarde onderstelling nu was die van Gallée: de noordhollandsche en de friesche ‘stelpen’ in wezen van één familie (moest de schuur grooter, de punt van de pyramide werd een nokje; nóg grooter, zij werd een nok), en ook de ‘friesche huizinge’ eenvoudig een modificatie van de stelp, die de zeer oude oervorm van al deze boerderij-typen zou zijn.

Thans ligt deze onderstelling tegen den grond. Tegen het scherpzinnig en op uitgebreiden feitengrondslag opgetrokken onderzoek van den leeuwarder landbouwonderwijzer Uilkema is zij niet bestand gebleken. Zoowel van buiten als van binnen, leert Uilkema, wijkt de friesche stelp sterk af van de noordhollandsche; de friesche stelp is betrekkelijk jong, is niet de

grondvorm, maar integendeel een der laatste evolutie-vormen van het friesche huis; het boerenhuis in Friesland komt niet uit één oertype voort, maar uit twee: de greidboerderij en de bouwboerderij.

Beknopt de bewijsvoering weertegeven is niet wel doenlijk: noch van den tekst, noch van de platen is veel te missen.

Gelukkig evenwel geeft deze, met hulp van de Directie van den Landbouw mogelijk gemaakte, uitgaaf van het Friesch Genootschap nog wel andere dan enkel refereerende opmerkingen in de pen.

'Van nature wetenschappelijk aangelegd', 'een scherp waarnemer', prijst mr. Boeles, de conservator van het Friesch Museum, den totnu onbekenden schrijver in zijn 'woord vooraf'. Geen woord teveel. Voortdurend boeit dit boek, door den vasten gang van het betoog, door de liefde voor het inderdaad aantrekkelijk onderwerp.

Doch niet hierom alleen verdient het te worden opgemerkt en aangewezen.

Het boek bouwt op, moest daartoe iets afbreken van Gallée, maar blijkt van diens werk toch in hoofdzaak een aanvullende verbetering te zijn.

Gallée, de baanbreker, legde grondslagen, trok groote lijnen. Maar dit alles wacht nog op verdere uitwerking en verbetering, en niet voor Friesland alleen.

Dat bouw en inrichting van het boerenhuis ras-kenmerk zijn, is een zijner hypothesen, die we nog niet vaarwel hoeven te zeggen. Trok hij hier de grenzen van het friesche ras minder juist? Welnu, dan moet men thans, op Uilkema's aanwijzingen, die grenzen herzien. Maar ook deze onderzocht maar één gewest. Waaruit alleen kan volgen, dat thans voor al onze andere provinciën, en ook voor de Wadden-eilanden, die elk weer hun eigen ethnologisch aspect hebben, soortgelijk onderzoek moet worden ingesteld; werk als dat van Uilkema, hoe voortreffelijk ook, kan op zichzelf nooit meer dan stukwerk zijn.

Gallée zelf zou het niet anders begeerd hebben.

Het boerenhuis één raskenmerk. Daarnaast wacht nòg allerhande ethnologische stof in Nederland op haar ordenaars en bewerkers: dialekten, versieringskunst, scheepstypen, folklore, gewoonterecht, vormen van grondbezit en grondgebruik. Dan is er nog de anthropologie van Nederland; ook hier zijn wat groote lijnen getrokken (de vakmannen trekken ze nog lang niet éénder) en werd hier en daar knap stukwerk verricht. Dit alles moet op grooter schaal, uit ruimer beurs, liefst gelijktijdig van allen kant worden aangepakt. De vereeniging 'Het Nederlandsche

Volk' moet voor Nederland die centrale organisatie kunnen worden, die het 'Koloniaal Instituut' voor Indië belooft te zijn. Dit kàn; voor heel wat minder geld dan een goed onderzoek van Indië vergt; maar uit een platte beurs kan het niet.

Zelfs deze uitgave was financieel bijna gestrand. Een gelukje hielp haar weer vlot. Zij bewijst, dat als de organisatie eenmaal in staat is, den werkers hun arbeid mogelijk, liefst loonend, te maken, die werkers niet zullen ontbreken. Niet ieder onderwijzer met akte landbouw is een Uilkema. Maar er zijn er genoeg ten plattelande, onderwijzers, dokters, veeartsen, dominees, boeren, notarissen, die te doordringen zijn van het besef, dat onderzoek van het stuk Nederland, dat zij nu juist om zich heen hebben, mits aansluitend aan onderzoek van aanpalende stukken, een vaderlands- en wetenschapslievende daad is van de eerste orde.

Het is maar de kapitaalkrachtige organisatie, die ontbreekt, om aan dit alles leiding en eenheid te geven. Tot zoolang zullen wij af en toe een knappe detailstudie krijgen als deze, maar eigen land en volk goed leeren kennen zullen wij niet.

v.B.

Pastoor Horsman, door P. Raëskin, Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Wie pastoors en dominees louter als novellistische figuren der Hollandsche literatuur kent, heeft de dominees zelden anders leeren zien dan, om 't vergoelijkend te zeggen, als een ras van saaie pieten, de pastoors daarentegen als een groep bruyantlevenslustige menschen, die om den hemelschen nectar een goed glas aardschen wijn niet versmaden en, Gode den wierook gunnend, voor zich een edele Havana weten te waardeeren; vaak ook als naïeve groote-kinderen, met een rotsvast, primitief geloof in hun religie, soms daarbij tyrannieke autocraatjes, tòch bijna immer beminnelijk en vóóral: *menschelijk*. De rollen schijnen wel waarlijk omgekeerd: aan den eenen kant de dominee, de pater familias, die nochtans met een gezicht rondloopt - wel te verstaan: in de literatuur! - als zuchtte hij onder alle ascetische zelfkwellingen en onthoudingen, die er in het brein van een Yogi zouden kunnen opkomen; aan den anderen kant de pastoor, die, aan zijn kuischheidsgelofte getrouw, wèrkelijk een zich hevig pijnend asceet mag heeten en nochtans de blijmoedigheid en levenslust zelve is. En dit is dan ook wel de zuiver-menschelijke charme der literaire pastoorsfiguur, dat zij zich nooit

op het heel bijzondere harer zelfoverwinning laat voorstaan, ja, van de hooge waarde daarvan niet schijnt af te weten, en dit daarentegen het afstootelijke der literaire domineesfiguur, dat zij zich een houding van onzinnelijk en vergeestelijkt leven geeft, die haar heelemaal niet toekomt. - De heer Raëskin heeft de dominees de dominees gelaten en zich ertoe bepaald de pastoorsliteratuur met een zéér liefdevol en in elk opzicht uitnemend en zorgzaam geschreven werkje te verrijken. Het behandelt de bekeering van een reeds oud en ouderwetsch priester, die niets van volksbonden en kinderpatronaten moet hebben tot een modern herder, die, zelfs véél aan 'sociaal werk' doet. Hoe die bekeering zich langzamerhand onder den invloed van een jong kapelaan voltrekt en het juist en ten slotte de zonde van dien kapelaan is - hij wordt er door den pastoor op betrapt, dat hij een meisje omhelst - die de aarzelingen van den ouden priester overwint en hem, die zijn ontslag reeds wilde vragen, aan zijn ambt teruggeeft, het wordt door Raëskin met zuiver psychologisch inzicht, met volkomen ontstentenis van alle mooidoenerij en in een zeer fijngevoelig beeldende taal weergegeven. Deze laatste is trouwens door het geheele boek heen zoo opmerkelijk, dat ik het niet minder als een plicht dan als een genoegen voel er eenige voorbeelden van te geven. Van een bisschop: 'Hij... boeide door de *verrassing*, *in zijn grootwaardigheidsbestaan menschengrapjes te willen kennen.' - 'Over den ordelijken aanleg* dwarste de zon eigen *lichtperken*, *waarin gras en grint te zaam bloeiden*.' - De huishoudster 'vertilde 't verstelgoed van haar schoot naar de *avondschoone ruimte* op de tafel.' - En beluister eens hoe Raëskin's verhaal-stijl mee-rhythmeert met den aard van het gebeuren. De pastoor heeft besloten zijn ontslag te vragen en neemt een aanloopje, om dit zijn huishoudster, die hem twintig jaar trouw heeft gediend, mede te deelen. De vrouw begrijpt hem onmiddellijk. 'Ze *verstond* uit zijn woorden, *dat hij zijn jaren opgeteld had* en weg wilde...' zoo vertelt 't onze schrijver en is er aldus meteenen in geslaagd, in die weinige door mij gecursiveerde woorden van bijbel-plechtige wijding heel de ontroering dier twee oude menschen op dit voor hen zoo gewichtige oogenblik te geven - te geven zonder met een woord van die ontroering-zelve te hebben gerept. - En niettemin, naast zoovele deugden heeft dit boek deze groote tekortkoming, dat het te ondiep blijft, het hart-innige leven niet raakt. Dat het sexueele gevoelsleven der waarlijk-geloovige en kuische priesters - en zulk een ìs Pastoor Horsman - een geweldig, schoon soms meer latent, maar dan toch straks weer te heviger oplaaiend, element in hun psychisch complex moet

vormen, wie kan het betwijfelen? En ook: wie langer nadenkt over den levenslust en blijmoedigheid dezer, zij 't eenzijdige, asceten, zal allicht inzien, als ik, dat die levenslust niet slechts niet-strijdig is met dat ascetisme, maar er zelfs uit voortvloeit. Het wil mij namelijk toeschijnen, dat zij voortkomt uit de zelfgerustheid, de diep-stille tevredenheid van den zelfoverwinnaar. Vandaar dan ook deze, ook in dit boek zoo uitstekend gebeelde, losheid en snaakschheid in den onderlingen omgang dezer geestelijken: het groote offer hunner machtigste hartstochten heft hen van zelf boven het pueriel gedoe en den door dat *werkelijke* offer *overtollig* geworden *schijn* van 'geestelijkheids'-uiterlijkheden uit. En welnu, dit geheele gevoelsleven, het sexueele complex van worsteling en overwinning of nederlaag, wordt in dit boek helaas niet aangeraakt - het voorvalletje met den kapelaan heeft louter compositorische, geen psychologische waarde - en daardoor wellicht, dunkt mij, niet slechts deze, maar ook elke andere wellicht mogelijke verklaring van gene blijmoedigheid gemist. - Vroeg men mij echter wat, naast die groote tekortkoming, wel de hóógste deugd van dit werk is, ik zou zeggen, dat het trots en in zijn beperking toch zóó léét, dat het bijna de literatuur voor het leven doet vergeten... Het doet den lezer *droomen naar het leven toe*, en al diens met het boekonderwerp verwante herinneringen roept het op... O, die tegenstelling tusschen de hakkelende *Pastoor Jansen's* niet alleen - herinner U dien grootgoeden, kinderlijk-zuiveren vriend van lieven *Woutertje!* - en de rhetorische *Dominee Doelaeker's*, maar ook tusschen de laatsten en de kleiner-menschelijke *Pastoor Horsman's* - en nu maar in 's hemels naam: wèl te verstaan: in het *leven!* -... Hoe jeuken mij de vingers dáárop door te gaan... Maar zoo ik 't deed, ik viel uit mijn literair-critische rol, en het geëerde publiek flóót mij het tooneel af - terecht! -

M.H. VAN CAMPEN.

Over levenswaardeering.[1)]

Timmermans' *Pallieter* geeft ons het Evangelie van de dichterlijke levensvreugde, van het naïeve levensgeloof en de algeheele overgave aan het leven, de schitterende en verrukkelijke alschoonheidsleer van den onbevangen mensch, die tot in de meest alledaagsche omstandigheden zijn eenheid met de natuur zoo innig mogelijk beleeft. Het is het Hooglied van de ongebroken liefde tot al het geschapene, de hymne van de kinderlijke bewondering en eerbied voor de natuur, maar van bewondering, eerbied en liefde, die nog niet zijn vertroebeld door de smartelijke ervaring van het eindeloos wereldlijden, dus ook de loutering door dat lijden nog niet hebben ondergaan.

Het bijzondere, eindige, is het algemeene, oneindige in bijzonderen vorm en daarom steeds 'anders' dan het algemeene. Het bijzondere *is* het algemeene en het is het *niet*. Bijzonderheid en algemeenheid, eindigheid en oneindigheid, het geschapene en de scheppingsgrond, verschijning en wezen, wereld en God zijn één en niet-één, zijn ongescheiden gescheiden. En al naarmate wij den nadruk laten vallen op het gescheiden dan wel op het ongescheiden zijn, zal de eindigheid voor ons in een ander licht verschijnen, zal zij staan tegenover de oneindigheid of daarmee één blijken. En al naar het geestelijk standpunt, dat wij innemen, beschouwen wij de wereld als Goddelijk of als niet-Goddelijk.

De wetenschappelijke wereldbeschouwing, die van elke

1) Naar aanleiding van *Pallieter* door Felix Timmermans, Amsterdam, P.N.v. Kampen & Zoon. z.j.

aesthetische of ethische waardeering van het waargenomene tracht af te zien, blijft hier verder buiten bespreking, al hebben de Cijfers en Pluizers met hunne ‘kleine waarheden’ veel eerbied en bewondering doen verdorren.

De godsdienstige beziet de eindigheid, zich zelf, de natuur, vanuit oneindigheidsstandpunt en bepaalt hunne waarde met een maat aan die oneindigheid ontleend en dan blijkt al aanstonds, dat het eindige, als het begrensde, het beperkte en bekrompene, het (betrekkelijk) onware en waardelooze is. Vooral geldt dit van het eindige ik en dan maakt van den godsdienstige het besef zich meester, dat alle kwaad en zonde bestaat in een bewuste afwending van het oneindige, in een haken naar het eindige als doel, in een opstandig handhaven van het eindige ik tegenover het absolute, tegenover God, in een ongehoorzaam en eigenwijs afwijken van de goddelijke geboden en bedoelingen. Zoo wordt de godsdienstige er toe gebracht zijn ik en de eindige wereld, die in het booze ligt, te verachten; bij alle godsdienstvormen en in alle tijden wordt gevoeld, dat het tot heil van de ziel, die een eeuwigheidsbestemming heeft, noodig is zich af te wenden van natuur en wereld, om daardoor het eindige ik, dat zelf tot de uiterste nietigheid moet worden onderdrukt, meer geschikt te maken tot de gemeenschap met het absolute, met God, welke gemeenschap de eenige bron en het uitsluitende doel is van alle religie. Om tot den hoogsten rijkdom te komen, voert men zichzelf in de uiterste armoede, een proces van winnend verlies, een zelfverhooging door zelfvernedering, waarbij elke pijnlijke ontbering het genot der zaligheid - meestal in een ‘hiernamaals’ verwacht - verhoogt. Zoo ontstaat overal het type: monnik, de asceet, vrijwillig levende in afzondering, armoede, kuischheid en gehoorzaamheid. Hij zondert zich af om de wereld te ontvlieden, om haar indrukken, die zijn steeds op de oneindigheid gerichten geest afleiden en verleiden, te ontgaan. De schoonheid van de Schepping is voor hem slechts de verleidelijke schijn, waaronder haar duivelsche zondigheid zich verbergt en waar juist het schoonheidsgevoel het onmiddellijk bewijs is voor onze eenheid met de natuur, moèt hij, die deze eenheid wil verbreken, die den ‘natuurlijken’ mensch in zich wil dooden, dit gevoel onderdrukken. De monnik doet afstand van alle

bezit, zoodat niets meer hem eigen, alle eindigheid hem vreemd is. Bloedverwanten kent hij niet meer, hij laat ze achter in de wereld, de monnik heeft geen familienaam. De instincten van zelfbehoud van het individu en van de soort moeten tot het uiterste worden onderdrukt, niet alleen onthoudt de asceet zich van alles wat het leven veraangenaamt of verfraait, hij legt zich allerlei ontberingen en kwellingen op, die zelfversterving ten doel hebben, in strenge kuischheid onderdrukt hij ook de geslachtsdrift, de verderfelijke, natuurlijke aandrift om dit zondige geslacht in stand te houden. Uit de nederige gehoorzaamheid en onderworpenheid van den monnik blijkt hoe de wil van het zwakke, opstandige ik wordt neergebogen, hoe eigen doeleinden niet meer worden gekend of nagestreefd. Hij doet afstand van alle vrijheid, ook van de grootste: die der gedachte, zijn denken beweegt zich voortaan slechts in grillige scholastische arabesken om de eenmaal voorgeschreven richtingslijn.

Maar niet alleen de godsdienstige asceet wendt zich bewust af van de wereld, dat doet ook de mensch, die, met Schopenhauer, in de eindigheid, in natuur en geschiedenis slechts de uiting ziet van den blinden, redeloozen, alogischen wereldwil, eindeloos strevend en dus doelloos. Wel valt hier en daar een richting in het streven te herkennen en staan de uitingen onderling in het strenge verband der causale ordening, waarbij elke oorzaak zijn doel vindt in het gevolg, finale orde daarentegen valt niet te ontdekken, het geheel is doelloos. Eindeloos streeft de wereldwil, is dus eindeloos onbevredigd, dit is het eindelooze wereldleed en dit leed vormt den grondtoon van elk individueel leven, dat immers is een verbijzondering van het leven der totaliteit. Steeds wordt het ik gekweld door de onrust van den onbevredigden wil, lust is slechts negatief, is bloot het tijdelijk opgeheven zijn van de onlustgevoelens, die door de begeerte waren opgewekt; het negatieve van den lust openbaart zich aan ons als de leegheid der verveling, deze schept weer nieuwe begeerte en nieuwe onlust maakt zich van het ik meester: tusschen smart en verveling schommelt het doellooze leven eindeloos heen en weer in een eindeloos lijden. Hoe daaraan te ontkomen? Enkele oogenblikken kan het onbevangen kunstgenot ons in zelfvergetelheid aan het lijden onttrekken, maar

het blijft bij die enkele oogenblikken en bitter wordt het kortstondig genot vergald door het besef, dat ‘wat heerlijk is om te zien, verschrikkelijk is om te zijn.’ Ook de wijsgeerige bezinning, de beoefening van het strenge denken, kan ons tijdelijk rust brengen, maar telkens weer zal de levenswil ons uit de rustige sfeer der philosophie verjagen en wie wijsheid vermeerdert, vermeerdert smart! Op den duur is ook hier ascese het verlossend woord. Brengt de aanvaarding van den wil tot het leven niets dan lijden en verveling, welnu, dan moet die wil worden onderdrukt. Rust vindt slechts, wie in zichzelf dien wil weet om te buigen tot een totale wedergeboorte heeft plaats gevonden. Dan is bereikt de diepe rust van wie de wereld heeft overwonnen en bedwongen, de rust en de onverstoorbare gelijkmoedigheid van den heilige. Juist in dit streven naar heiligheid openbaart zich het sterk altruïstisch gehalte van de Schopenhauersche ascese, waartegenover de ascese van den godsdienstige veel meer egocentrisch is getint. De heilige heeft een wereldtaak, hij weet het wereldlijden één met zijn lijden, hij lijdt in anderen, al het andere lijdt in hem, hij wordt daarom door een eindeloos groot medelijden bewogen, door eigen lijden te overwinnen, streeft hij naar de overwinning van het wereldleed. Zijn ascese is daarom een daad van hoogen moed, helaas slechts enkelen begenadigden gegeven, het is duidelijk, dat Schopenhauer den zelfmoord, door sommigen als uiterste consequentie der wereldverzaking aanvaard, ten sterkste afkeurt.

Tegenover deze wereldverachting en wereldnegatie staat de wereldbeschouwing, die het eindige niet verwerpt maar aanvaardt, die het waardeert, de schoonheid en het genot ervan gretig ondergaat, het bewondert en vereert. Staat de eerstgenoemde mensch tegenover alle eindigheid als het vreemde, het kwade, het vijandige en schadelijke, dat van eigen ik verre moet worden gehouden, hier wordt de wezenlijke eenheid van het ik met ‘het andere’ vastgehouden en het gevoel dier eenheid, dat wij het schoonheidsgevoel noemen, genoten en ontwikkeld. Deze aesthetische levenshouding kan zijn die van den naïeve, die tot het besef van het kwaad en de zonde in de wereld nog niet is gekomen; steeds dreigt dan het gevaar, dat zij door dat besef zal worden ontwricht.

Zij kan ook het deel worden van den godsdienstige, die van een dualisme, dat het goede en ware alleen in de oneindigheid, in 'de wereld' uitsluitend het kwade en onware vindt, komt tot een concreet monisme, een pantheïsme, dat *bij alle onderscheid* de eindigheid ziet en waardeert als goddelijk. Hier ontwaakt het besef, dat, waar de eindigheid is afhankelijk van God, zij is geschapen volgens het goddelijk plan, dus is verwerkelijking van de goddelijke gedachte, openbaring van God, vereindigde goddelijkheid, goddelijke eindigheid, dus eindige goedheid, waarheid en schoonheid. Slechts weinigen hebben dit hoogste besef, dat toch tot de kernwaarheden van het Christendom behoort, bereikt. Franciscus van Assisi heeft het gevoeld en hij noemde in zijn alomvattende liefde de zon zijn broeder, Eckehart heeft het gepredikt, Beethoven het in zijn onvoltooid gebleven Tiende willen vertolken, Hegel het wijsgeerig uiteengezet.

Maar ook de Schopenhaueriaan kan tot wereldaffirmatie worden gebracht. Aanvankelijk ziet hij in zijn pessimisme alle eindigheid slechts als het beperkte en verdeelde; het eindeloos onbevredigd streven naar een steeds weer verbroken eenheid ondergaat hij als een voortdurend lijden, waartegen hij, de atheïst, die den opgang in het absolute, de unio mystica der godsdienstigen niet kent, zich slechts weet te wapenen door omwending van den wil tot het leven, door wereldnegatie. Maar daarna leert hij *van zijn standpunt* beseffen, dat, waar een bovennatuurlijk 'beter' niet bestaat, zich althans aan ons niet kenbaar maakt, het eindige uitsluitend zichzèlf tot norm kan hebben, dus 'goed' is en kan en moet worden aanvaard als het eenige, waarmede wij te maken hebben. Idealen worden dan niet meer ontleend aan het immers onkenbare metaphysische, maar aan de eindigheid zelf en wij kunnen slechts trachten die eindigheid tot haar volmaakten vorm op te voeren. Hier ligt een geweldige taak: alle waarden moeten worden omgezet en naar die nieuwe waarden de wereld hervormd. Wagner, Nietzsche, Ibsen, Shaw zijn van deze richting de meest eminente voorgangers. Wagner heeft in zijn Nibelungencyclus het proces gedramatiseerd, Ibsen tracht zijn medemenschen te bevrijden van den knellenden druk der oude, gangbare, metaphysische normen, door telkens weer hunne

onhoudbaarheid te laten hooren en zien, Nietzsche philosopheert ‘met den hamer’ en de felle haat van dezen ‘immoralist’, van dezen beeldstormer, tegen elke verzwakkende en verdoemende leer, die alle eindigheid als nietswaardig en verwerpelijk beschouwt, ‘den wil tot het niet-zijn heilig verklaart,’ ‘God maakt tot een formule voor alle lasteringen des levens,’ die haat uit zich het scherpst - en dus het onbillijkst - in zijn Antichrist. ‘Dionysos tegen den Gekruisigde!’ is zijn strijdleus. Zijn levensaanvaarding wordt levensbeheersching, de wil tot leven wordt wil tot macht, tegenover de ‘slavenmoraal’ leert hij: goed is alles wat het gevoel der macht, den wil tot macht, de macht zelf in de menschen verhoogt. Shaw is van deze drie de overtuigde apostel. Meer dan zijn voorgangers staat hij in het volle leven, door krachtige sociale werkzaamheid te midden van dat leven, tracht hij hunne wereldhervormende ideeën te verwerkelijken. Deze krachtige levensaanvaarding, waartoe het Schopenhauersche pessimisme zichzelf heeft opgeheven is uitsluitend van aesthetisch-ethischen aard.

Er is dus drieërlei levensaffirmatie: de naïeve, de religieuse en de ethische. Uiteraard zijn de eerste, die het lijden niet kent en de derde, die het absolute niet in zijn wereldbeschouwing betrekt, veel minder ruim en veel meer aantastbaar dan de religieuse, die alle factoren in zich heeft opgenomen. Wie dan ook de ethische levensaanvaarding consequent doordenkt, wordt onvermijdelijk gevoerd naar de religieuse, het metaphysische laat zich op den duur niet uitschakelen.

Hoe verhouden wij menschen van den tegenwoordigen tijd, die weten van het matelooze lijden der wereld, ons tegenover elk van deze drie vormen? Onmiddellijk kan worden vastgesteld, dat, juist door dat weten, de naïeve levensvreugde voor ons een onherroepelijk afgesloten Eden is. Wij nemen gewoonlijk aan, dat de naïeve wereldaffirmatie eenmaal de kern heeft uitgemaakt van een geheele volkscultuur, van de Grieksche beschaving, en inderdaad vinden wij daar een verheerlijking van de eindigheid, een verfijning van den vorm, een vergoddelijking van de natuur, een ontwikkeling van het schoonheidsgevoel en een volmaking van de schoonheid-scheppende kunsten als nergens anders

wordt aangetroffen. Maar voortdurend vernemen wij door dien levensjubel de stemmen van hen, die een uiterst pessimistisch fatalisme leeren en dit pessimisme mòest de levensblijheid overwinnen. De Grieksche beschaving is uitgebloeid, het opkomend Christendom met zijn pessimistische wereldbeschouwing, heeft haar schatten van schoonheid verwoest en vernietigd, het mòest deze heidensche verderfelijkheden verafschuwen. Het is de tragische strijd tusschen beide richtingen, die het leven van Julianus den Afvallige tot een wereldhistorisch drama heeft gemaakt, het stond vast, dat hij zou verliezen, want zijn richting had haar tijd gehad. Eerst de Renaissance, die op elk gebied de beteekenis van het eindige en verenkelde naar voren bracht, was weer in staat de Grieksche schoonheid te waardeeren, haar herscheppen kon zij niet. Wat voorbijgegaan is kan niet weer tot leven worden gebracht. We mogen met Schiller de tijden terugwenschen, toen ‘de schoone wezens uit de fabelleer nog de wereld regeerden en zalige geslachten aan den leiband der vreugde door het leven voerden, toen levensvolheid door de schepping stroomde, de natuur het kenmerk droeg van hoogen adel en alles aan de ingewijde blikken het spoor van een godheid wees,’ dit ‘pankalisme’ is voor ons niet meer dan een schitterend droombeeld, een weemoedige herinnering, in onze bitter harde werkelijkheid is daarvoor geen plaats. Het rijk van den grooten Pan is uit en nòg is ‘de God der Christenen’ zijn vijand! Of ooit later eeuwen hunne verzoening en éénwording zullen aanschouwen? Het ziet er in onze tijden van nog maar schemerende godsdienstwaardeering niet naar uit, dat dit religieuse hoogtepunt spoedig door velen zal worden bereikt.

De wereldaffirmatie van Nietzsche is niet alleen van ethischen, maar stellig ook van aesthetischen aard, hij wil de wereld laten zien als schoon, ‘nur als aesthetisches Phänomen ist die Welt zu rechtfertigen’, hij wil de levensblijheid, de Dionysische verrukking, den levensroes weer brengen tot de menschheid, die er zich tot haar schade en schande zoo lang van heeft onthouden, die de loutering door dien roes niet meer ondergaat. Maar we zijn nog ver af van de verwerkelijking van Nietzsche's grootsche ideeën, voorloopig zien wij helaas maar al te vaak, dat zich op

hem, die den mensch geboden heeft eerbied voor zich zelf te hebben, beroepen de decadenten, die hun leven willen uitleven in bandelooze genotjagerij, die neerhaalt en bevuilt. Maar ook bij zijn waarachtige volgelingen blijkt soms nog weinig van levensblijheid en intense aesthetische waardeering der werkelijkheid en dat is niet verwonderlijk, immers elke wereldhervormer zal pijnlijk beseffen het groote verschil tusschen den geweldigen omvang van zijn taak en het geringe van zijn kunnen, zijn leven wordt een alle krachten eischende worsteling, voor levensgenieting heeft hij geen oog en geen tijd. Reeds dáárom is Shaw, de noeste werker, Puritein!

Maar al is dan voor ons de naïeve levensvreugde voorbij, al hebben wij de religieuse of de Nietzscheaansche levensblijheid niet bereikt, al kunnen wij dus ons leven niet stemmen op den grondtoon van de vreugde, door ons ontvankelijk te maken voor de vertolkingen, die anderen van die levensvreugde hebben gegeven, kunnen wij soms in haar sfeer worden opgevoerd. Het is dáárom, dat ons hart uit gaat naar de overblijfselen van de Grieksche beschaving, dáárom zijn de mystieke beschouwingen van den Middeneeuwer Eckehart als voor óns geschreven, dáárom willen wij Beethoven een tempel bouwen, dáárom mocht Nietzsche door ons wel wat meer worden gewaardeerd!

Hier ligt ten slotte ook de groote beteekenis van Timmermans' machtig en zonnig boek. Pallieter is de kinderlijke, onbevangen, dichterlijke ziel, die het leven gretig aanvaardt als een dankbaar genoten dagelijksch feest, waarbij hij geen verzadiging kent. Hij zwelgt in schoonheid, zijn dagen zijn één verrukking, hij voelt zich ongescheiden en onvervreemdbaar één met de natuur, die hij daarom liefheeft met heel zijn onstuimig wezen: in vervoering kust hij den grond en omhelst hij een boom als zijn broeder! Hij leeft mee het krachtige, het nooit stervende leven van de oude Aarde, de algoede moeder, die steeds bereid is haar kinderen van haren overvloed te geven ‘en wat zij geeft gaat tot in het leven van de ziel.’

Deze Pallieter, deze Vlaamsche molenaar, is wel de uiterste tegenstelling van den monnik. Zijn rijkdom is eindeloos groot, want hij is één met al het omringende, het is hem alles ‘eigen’, bij een zoo onmetelijk bezit blijft geen begeeren

meer over. Zal hij dan werken om zijn bezit te vermeerderen? Het ware nuttelooze dwaasheid en daarom is hij ‘de dagenmelker’, die het toch druk heeft met in zich op te nemen de schoonheid van alle uren, van elk jaargetijde, van elke weersgesteldheid, de overweldigende schoonheid van den goddelijken, lichten, stillen winternacht, den diepen vrede van het sneeuwlandschap ‘als de aarde bidt’, de volle davering van het ontwakend aardeleven in de lente, de kleurensymphonie van den zomertuin, de koninklijke pracht van de purperen heide, de huiverende weemoed van het herfstbosch, maar ook de schoonheid van de kletsende regenbui, als ‘het manna van den Hemel valt.’ Hij kent geen gehoorzaamheid. Hij is zijn eigen heer en meester, niets bindt hem, als hij hoort, dat de spoorbaan door zijn nog ongerept Nethe-land zal gaan, is hem dat een welkome aanleiding om met zijn gezin weg te trekken, de wijde wereld in, zonder bestemming, ‘lijk de vogels en de wind.’ En zeker is Pallieter geen asceet! ‘Hoe moet ik God bedanke?’ vraagt hij. ‘Wij zullen zijn fruit ete.’ Als God ons zijn gaven biedt, dan moèten wij aanvaarden, ze af te wijzen is God beleedigen. En Pallieter aanvaardt ter dege! Hij eet niet alleen om te leven, hij leeft ook om te eten, hij heeft den gezonden eetlust van zijn uitbundige vitaliteit, die hem gebiedt: laat ons eten en drinken en vroolijk zijn, niet, omdat wij morgen sterven, maar omdat wij heden leven. Hij eet geweldig! Als op kermiszondag de geheele familie bijeen is, wordt er ‘gegeten en gedronken lijk op een feest van Jupiter’, zoodat benauwd wordt wie het leest, maar Pallieter is allen de baas en wie weet zooals hij de deugden van druivensap en gerstenat te waardeeren? ‘Ne mens vint tog altij 'n reden oem zan eige deugd te doen.’ Het spreekt vanzelf, dat Pallieter een vrouw zoekt en zich vermenigvuldigt (een drieling!) en daarbij blijkt dan, hoe onjuist de gelijkstelling van onthouding en kuischheid is, hoe aanvaarding nog geen onkuischheid mag heeten. De warmbloedige, jolige vrijer vindt, dat ‘onvoorziene liefde smokt het best’ en weet bij een danspartij wel honderd kussen uit een witten hals te plukken, maar zijn ontwakende en groeiende liefde voor zijn Marieke is van een ontroerende kuischheid, van een dartele vrijmoedigheid, die steeds van den hoogsten eerbied vervuld blijft.

Hoe zou deze van rijkdommen gevulde geest zichzelf nietig kunnen voelen! Een enkel oogenblik moge de plechtige en statige schoonheid van het bosch hem overweldigen; als hij, hoog zwevende in een vliegmachine, 'tien dorpjes met één hand kan bedekken', moge de eigenwijze grootdoenerij der menschen hem doen lachen, telkens weer breidt zijn ziel zich uit tot de matelooze grootheid van het heelal. 'Het was hem of zijn lijf openging en hij met zijn hert bloot stond tegenover het inwezen van de wereld: iets van de ziel der aarde voelde. Hij scheen zichzelf een reus te zijn en even groot gelijk de wereld. En hij zei: "Een menscheziel is nog zoo klentjes ni!"' In de roerlooze stilte van den maannacht doorhuivert hem plotseling de gewaarwording, dat hij de eindeloos besterde diepte der ruimte in zijn hart draagt. In het diepst van zijn voelen en denken is hij één met God, zijn vroomheid uit zich in mystieke aanbidding, die van geen 'bemiddeling' en van geen 'goede werken' wil weten, die nooit in biddend vragen God verlaagt tot een middel voor een eindig doel, maar slechts, 'lak Ruysbroeck het bediedt', tracht 'gode ghe-enecht' te worden, zoodat Hij in ons woont en wij in Hem. Voor de bigotte vroomheid van zijn omgeving, zooals die in het bijzonder belichaamd is in de dikke Charlot, zijn huishoudster, heeft Pallieter meestal slechts medelijdenden spot, al wordt hij een enkel moment getroffen door de geloofskracht, die zich ook in dezen primitieven vorm kan openbaren.

Pallieter leeft in onverbroken harmonie met het Al en daarom bedient zich van hem het Wereldwezen om zich te uiten in de rhythmische harmonieën der muziek. Pallieter is kunstenaar bij Gods genade, telkens grijpt hij naar een van zijn vele instrumenten om zijn levensvreugde, zijn schoonheidsroes, zijn enthusiasme, zijn van-God-vervuld-zijn uit te zingen. Hij laat de lente zingen in de trippelende tonen van zijn fluit, de gemoedelijke vreugde van den zomer klinkt in het gonzend ronken van zijn doedelzak, de stemming van den heiligen kerstnacht, als de Goddelijke Vrede over de arme aarde komt, uit hij in de diepe, statige galmen van zijn jachthoorn. Zijn kunst heeft geen ander doel dan zich zelf: zij is slechts wedergave van de schoonheidsgewaarwording, één der openbaringswijzen van het Goddelijke.

Zoo is dan het leven van dien Pallieter voor ons een troost en een verrukking! Natuurlijk is hij eenzijdig, want nogmaals: *hij kent het lijden niet*. Hij erkent dit zelf. Als hij een oogenblik bevangen wordt door den triestigen weemoed van het mistige, geruchtlooze herfstbosch, waar hij juist een boom heeft behoed voor den bijl van den houthakker, dan ‘denkt hij aan de boomen en aan de menschen. En terwijl hij hier zoo alleen in dat verlaten woud slenterde en zielsgelukkig was om een boom, stak daarbuiten de wereld vol ellende en miserie en waren de menschen ziek naar het verdriet en leefden om te sterven. Het viel op hem lijk een blok. Maar ach! Wat kon hij er aan doen? Was hij ook geen pier? De wereld draait rond, hij draait mee en er is maar één verschil en dat is: dat hij van het draaien geniet. En dat geeft of verdeelt men met den besten wil der wereld niet aan anderen.’ Het is helaas waar, *wij* genieten niet van het draaien, maar wij kunnen door zijn levensblijheid, zóó suggestief ons voor oogen gesteld, ons levensleed enkele uren vergeten. Pallieter is eenzijdig, maar juist in die eenzijdigheid ligt zijn groote kracht. Moge hij velen een troost zijn!

West-Graftdijk.
J. DE WIT.

De mensch van Nazareth.

XI.

Judaea van de voorouders schitterde in hun gedachten toen zij voortgingen uit de stad dien schoonen morgen. De straten waren wakker en menig gelaat werd helder waar zij voorbij kwamen, de stemmen der kinderen riepen juichend den naam van Jezus van den eenen naar den anderen hoek. En nog voor zij het tolhuis aan den zuiderweg bereikten waren mannen en vrouwen toegeloopen, met lovingen en zegeningen, en velen hunner, hoorend van het doel, schortten haastig voor de reis hun kleederen op, riepen een vaarwel tot wie daar stonden en zochten een plaats achter de vrienden, met strakke oogen en prevelende lippen. Verbaasd bleven de anderen aan den lagen muur tot de schoonheid in de zon verdween en het land ledig werd voor hun gezicht.

De bijen gonsden over de hellingen, geel en rood en wit, en de reizigers schreden rustig, sprekend over het Joodsche land, over de stad des tempels, hun harten waren zwaar gevuld van het wonder dat daar verrijzen zou op het hooggetijde, want het was omtrent vijftig dagen voor het feest der verlossing. Vooraan gingen de vurigsten der boden, de vrouwen met haar kinderen volgden bij twee en bij drie.

En als zij in een dorp onder de boomen zaten en het brood verdeelden zag de meester over zijn schare. Hij zag de broederschap, hij zegende hen en sprak:

Indien ook maar twee van u samenstemmen op de aarde

en bidden, wat het ook zij, het zal hun gegeven worden van den Vader, want waar twee of drie te zamen komen om te zijn in de vreugde die ik gebracht heb, daar ben ik in hun midden. Dit is het gebod, dat gij elkander liefhebt gelijk ik u liefheb. Gij zijt mijn vrienden zoo gij doet wat ik u gebied. Ik heet u niet dienaren, want de dienaar weet niet wat zijn heer doet, maar al wat ik van mijn Vader heb gehoord heb ik u bekend gemaakt. Gij hebt mij niet verkoren, maar ik heb u verkoren en bestemd om veel vrucht te dragen. En dit gebied ik u, opdat uw vrucht niet verga en de Vader u geve al wat uw ziel begeert, dat gij elkander liefhebt. Ziet, zij zullen mij haten en ook u zullen zij haten, omdat zij den Vader niet kennen; maar wanneer de waarheid uit u zal blinken, dan zal de morgenstond opgaan over hun duisternis, zij zullen verrijzen en u kennen voor hun broeders en het koninkrijk zal over de gansche aarde zijn. Dit zeg ik u opdat uw geloof niet wankele: blijf te zamen in mijn vreugde, getuigend van mijn woord.

En sommigen van het dorp die daar stonden vielen neder in den kring en baden den meester te mogen volgen.

Zij reisden verder in den dag met blijde aangezichten. In de nabijheid van de stad des konings bestegen zij het bergland, maar waar zij zich nederzetten voor den nacht konden zij over Gennesareth zien, de rook steeg uit de stad, de zon gloeide nog over de hoogten. En sommige mannen gingen te zamen rond, sprekend uit het gemoed over de heerlijkheid des volks, den strijd, de bevrijding en den nieuwen dag, de woorden des eenen zeiden minder dan het verlangen des anderen verstond. Want niet onder de volgers slechts, ook onder de verkoren vrienden waren er die geloofden dat de toekomst gewonnen zou worden met het bloed van den vreemdeling en den onderdrukker, en allen waren bereid, velen hunkerden naar het zwaard. Toen de vrouwen zich in de woningen te slapen hadden gelegd en het donker was in het gehucht, zaten in groepen de mannen bijeen, starend naar beelden van bloed en overwinning.

En terwijl zij voortgingen langs den weg voorbij de stad des konings beneden aan den oever kwamen eenige mannen, Farizeëen die evenzeer de onreine stad vermeden, en hielden hen aan, vragende wat hun stoet beduidde en waar-

heen de tocht. En hoorende dat deze de leeraar was wiens naam in alle Joodsche streken de gedachten verblijdde wegens zijn barmhartigheid, waarschuwden zij hem en zeiden:

Ga weg van Galilea, want Herodes wil u dooden.

Maar Jezus antwoordde:

Gaat en zegt dien vos: Zie, ik doe mijn werk, heden en morgen, tot het volbracht zal zijn. Ik moet doen waartoe ik geroepen ben, en nog heden moet ik reizen van Galilea. Het gebeurt niet dat een profeet gedood wordt buiten Jerusalem.

Achter den kring werden vuisten geheven over de stad daarginder, maar die nabij den meester stonden bleven rustig in de gewisheid dat geen macht van menschen hem kon deren. En Jezus berispte hen die boosheid spraken van hun broeders. Toen gingen er onder de schare veel woorden van vragen en twisten wie zij hun broeders moesten achten, wie niet. Want zij dachten dat alleen de vreemdeling de vijand was van Israel, en ook de onreine en ook de hater kon van een Jood niet de broeder zijn. En hoe verder zij togen, eerst over de heuvelen langs het meer, dan nederwaarts naar het dal van de Jordaan, door de weligheid van akkers en gaarden, zoo meer voegden zich bij hen mannen en vrouwen van het land, die hun arbeid nederlegden en met smachtende oogen opgingen tot het heil. Hoe grooter ook de schare werd, zoo meer vragen werden gevraagd onder de mannen achter in den stoet, omtrent de broederschap en omtrent het koninkrijk, of er strijd zou wezen of gejubel van den aanvang.

Langs de ruischende beken der dalen reisden zij, langs de gloeiende velden waar de arbeiders, bezig met de sikkels, zich den doek van het hoofd namen om te luisteren naar den zang die naderde en een pooze stonden en tuurden over de gele gerst, hoe de menigte over den heuvel wonderlijk verscheen, hoe zij wonderlijk aan de kim verging met den roep van het geluk. En menig man, vergrijsd in dienstbaarheid, zuchtte over wat niet had kunnen zijn, en menige jonge slaaf, in wien de droom ontwaakte, zocht achter zich wat hem bevreesde, schouwde ten hemel en snelde met uitgebreide armen de belofte van zijn versmachting na.

Nabij den karavaanweg van Bethsean trokken zij weder den stroom over en kwamen in het land der verachten des

volks Samaria. Als zij een plek voor den nacht gekozen hadden en de vuren brandden in het rond, kwam Simon Petrus tot den meester waar hij zat en vroeg:

Indien mijn broeder zondigt, hoe zal ik hem behouden?

Jezus antwoordde:

Indien uw broeder zondigt, ga heen en berisp hem tusschen u en hem alleen; indien hij u hoort hebt gij een broeder gewonnen. Maar indien hij u niet hoort, neem een of twee met u, opdat uit de getuigenis van hun mond de waarheid voor hem blijke. En indien hij ook naar hen niet hoort, zeg het aan de gemeente, en indien hij ook de stem der gemeente niet hoort, hij zij u als de heiden. Want al wat gij en de gemeente, die het woord der vreugde ontvangen hebt en het verkondigt, op de aarde bindt zal gebonden zijn in het koninkrijk.

Toen zag Petrus hem aan, zich herinnerend de stem die zijn ziel op den berg gehoord had, en vroeg:

Heer, hoe menigmaal zal ik mijn broeder die tegen mij zondigt vergeven? Zeven maal?

Ik zeg u, niet zeven maal, maar tot zeventig maal zeven. Meer wordt u vergeven eer gij in het koninkrijk kunt gaan dan gij vergeven kunt, en gij zelf zult geven gelijk de Goedertierene geeft. Een zeker koning wilde met zijn slaven rekenen over zijn goederen en toen hij begon werd tot hem gebracht een die hem schuldig was tienduizend talenten. En als hij niet had beval zijn heer dat men hem zou verkoopen, hem, zijn vrouw en zijn kinderen. Die slaaf viel voor hem neder en smeekte: Heer, wees lankmoedig, ik zal u alles betalen. En zijn heer werd barmhartig over hem en schold hem alles kwijt. Maar diezelfde slaaf, toen hij buiten kwam vond hij een zijner gezellen die hem schuldig was honderd penningen, en hij greep hem bij de keel en zeide: Betaal wat gij mij schuldig zijt. En zijn mede-slaaf viel neder en smeekte: Wees lankmoedig, ik zal u alles betalen. Maar hij wilde niet, en hij nam hem en wierp hem in de gevangenis. De andere slaven, die dit zagen, werden bedroefd en tot hem komende verhaalden zij hun heer al wat geschied was. Toen riep zijn heer hem tot zich en zeide: Gij booze slaaf, al die schuld heb ik u kwijtgescholden, behoordet gij ook niet u te ontfermen over uw mede-slaaf? En zijn heer toornde en leverde

hem den pijners over. Zoo zal ook uw Vader u doen indien gij niet van harte vergeeft een ieder zijn broeder.

En zij trokken langs de bergen, waar de gouden dag zong van de geluiden der lammeren en hooge vogelen, vele beken doorwaadden zij, tot zij kwamen in Judaea. En in Judaea, van dorp tot dorp over de heuvelen en door de valleien, vermeerderde hun stoet tot een menigte, en in al die plaatsen ging de hoop der armen en heilbegeerigen op en gloeide het vuur op de wangen der driftigen en rechtvaardigen. Velen kenden nauwelijks het aangezicht van wien zij hun gezalfden koning noemden in het Joodsche heil, maar de nieuwe zon schitterde wit voor de oogen, de nieuwe tijd ruischte bedwelmend door de gaarden, de zalige belofte, gedroomd, gekoesterd en gefluisterd, waaide van alle streken, en zelfs de kleinste kinderen hoorden de innigheid der ouders en lachten den morgen tegen. De roep der menschen werd gehoord gelijk de roep der nachtegalen, gelijk de roep der duiven. De schoone woorden galmden de kinderen terug onder elkander en waar zij rondom stonden achter de grooten spraken zij gelijk hun koning sprak en hieven zij hun handen gelijk hij zijn handen hief. En teedere ouders waren er die hun kleinen namen en brachten voor den meester opdat hij ze zegenen zoude. De mannen der nabijheid echter wilden niet dat zij hem lastig vielen en weerden hen om ruimte te maken. Maar Jezus die het zag nam het zeer kwalijk en zeide:

Laat de kinderen tot mij komen en verhindert ze niet, want hun is het koninkrijk. Voorwaar ik zeg u, wie het koninkrijk niet aanneemt zooals een kind, die zal er niet ingaan. In de kinderen is de waarheid der menschen en de vreugde.

En hij omarmde ze, en de handen op hen leggende zegende hij ze.

Een jonge man daar, in zijn binnenste geroerd, trad voor hem en vroeg:

Goede meester, wat goeds moet ik doen opdat ik die zaligheid hebbe?

Jezus antwoordde:

Waarom noemt gij mij goed? Niemand is goed dan één, de Goedertierene. Maar wilt gij het ware leven, onderhoud de geboden.

Welke? vroeg hij.

Die gij kent: van niet te dooden en geen overspel, van niet te stelen en geen valschheid, van uw ouders te eeren, van de liefde uws naasten.

Al deze dingen heb ik onderhouden. Wat ontbreekt mij nog?

Jezus zag de fonkeling van zijn schoonen wil en kreeg hem lief. Toen zeide hij:

Zoo gij volmaakt wilt zijn, ga heen, verkoop wat gij bezit, geef het den armen. Gij zult een schat hebben in het koninkrijk. Kom dan en volg mij.

Die jonkman sloeg zijn oogen neder en werd bedroefd, want hij had vele goederen. Toen ging hij heen van des meesters oogen. Jezus zag hem van zich gaan en sprak tot zijn vrienden:

Hoe zwaar valt het hun die iets bezitten de vreugde aan te nemen. Waarlijk, het is lichter dat een kameel door het oog van een naald ga dan dat een rijke inga in het koninkrijk.

Velen die daar waren ontstelden door dit woord, want van de komende heerlijkheid blonk de overvloed hun tegen. En een hunner vroeg:

Maar wie dan kan behouden worden?

Bij menschelijk oordeel is dit onmogelijk. Maar de Barmhartige bemint den goeden wil.

Toen kwam Petrus en sprak:

Zie, wij hebben alles verlaten en zijn u gevolgd. Wat zal ons deel zijn?

Jezus antwoordde:

Gij die mij gevolgd zijt van den aanvang, bij de wedergeboorte der kinderen, wanneer het koninkrijk over de wereld zal zijn en des menschen zoon zal zitten op zijn troon, zult gij zitten op twaalf tronen, oordeelende over de kinderen Israels. En al wie verlaten heeft zijn huis, broeders en zusters, zijn vader en moeder, zijn vrouw en zijn kinderen voor mijn vreugde, die zal ontvangen honderdvoud broeders en zusters en kinderen.

En later, toen hij alleen zat bij Maria, kwam Salome van Zebedeus tot hem met haar zonen Jacobus en Johannes en viel voor hem neder om te smeeken. En hij vroeg haar begeerte en zij smeekte dat haar zonen in het koninkrijk

zouden zitten aan zijn rechter- en aan zijn linkerhand. Maar Jezus antwoordde:

Gij weet niet wat gij begeert. Kunt gij den beker drinken dien ik drinken zal?

Ja, zeiden zij.

Ja waarlijk, gij ook zult het kunnen. Maar mij is het niet gegeven uw plaats te wijzen. De eerste zal hij zijn die de kleinste is en aller dienaar, wiens verblijding afstraalt van uw geluk en wiens geven zaliger dan ontvangen is.

De vrouwen staarden uit de kennis der glinsterende zielen, Jacobus en Johannes luisterden naar den reinen geest.

In die dagen waren de velden groen, over de weideplaatsen wemelde het feest der planten. In alle dorpen, aan iedere kruising van pad en weg ruischten de gebeden en de lofzeggingen, want de ontelbare reizigers begonnen thuis te komen uit de verstrooiing om eer te brengen in de stad hunner gedachten. En waar de knapen de blanke kudden van lammeren dreven langs dezelfde paden naar het feest der menschen, daar werd de teedere hemel gelijk een harp, de herder die vooraan schreed met al die kleine stemmen aanschouwde in het zonlicht de schoonheid van het verkoren land. Maar de wonderbaarlijkste muziek in deze lente was het zuchten, het murmelen, het bidden en het jubelen van den nieuwen tijd over de landerijen, van de nieuwe menigte Israels die uit nevelen verscheen ginds langs den heuvelkam, ginds voor de wuivende olijven, ginds over de hoogten van Ephraïm. En het dal lag dauwig in het licht, het dorp werd vol van roepen, beving was in alle borsten, zwaar werden morgen, middag en avond van den diepsten, den hoogsten klank der menschen, van een smachten, een naam, een zegen, een kreet, van alle geluiden der begeerte die naar vreugde en haar oorsprong stegen. Eén woord werd heerlijk, één woord werd machtig over Judaea: de gezalfde, de koning der belofte. En talloozen bereidden zich tot het feest der verlossing. En Jezus met de blijde scharen ging op door alle deelen van het blijde land tot de verlossing en het wonder.

In de stad werd de nadering gehoord. Al wie arm was of gebrek leed aan het lichaam of aan het hart, al wie zweeg onder zijn last en sints lang den troost van tranen ontbeerde,

al wie verhard was en zichzelf verachtend greep wat bij zijn grijpen was, al het volk der zwakken en bedroefden, der hongerenden en smeekenden begon te turen en te fluisteren naar alle zijden en maakte in nauwe straten, in donkere hoeken en poorten des nachts een heimelijkheid van verbazing, lachjes en snikjes en volle wenschen en van de stilte waaruit het wonder komen moet. Maar de heeren, de vreemdelingen van den burcht en de rijken die hun vrienden waren, de priesters van den grooten raad ook en de voornaamsten van den tempel schreden te zamen op de open plaatsen aan de burchtpoort, sprekende en vragende en in onrust verbeidende wat de boden brengen zouden. Alleen de krijgslieden gingen onbekommerd in voldaanheid en scherts.

De boden die van de stad gezonden waren kwamen en reisden met de menigte, onderzoekende naar de verwachtingen en meeningen, de begeerten en het doel. Zachtheid van ijle droomen vonden zij bij sommigen, onnoozelheid en de hoop van het onverstand bij velen der gebrekkigen, maar bij velen der hartstochtelijken en vervoerden ontdekten zij ook verzwegen haat, de loerende felheid van den toorn en van den dollen moed. Anderen echter, van de leeraren gezonden, gingen in den kring des meesters, en zij vroegen en zij hoorden omtrent de verblijding van Israel, die weldra zijn zou. Een van hen, een leeraar van de wet, kwam voor den meester zelf om hem te kennen en vroeg:

Meester, wat moet ik doen om het geluk te hebben?

Jezus vroeg hem weder:

Wat staat in de wet geschreven?

Gij zult uwen God liefhebben uit geheel uw hart en geheel uw ziel, uit geheel uw kracht en uit geheel uw verstand, en uw naaste als u zelven.

Gij antwoordt recht, doe dat.

Maar de leeraar vroeg hem nader:

En wie is mijn naaste?

Toen antwoordde Jezus, opdat ook de anderen die daar stonden leeren zouden:

Een zeker man reisde van Jerusalem naar Jericho en viel onder de roovers, die hem beroofden, hem sloegen en hem daar lieten op den grond. Een priester kwam dien weg

langs en zag hem, naakt en verwond, en ging voorbij. Ook een man van den tempel kwam daar langs en zag hem, en ging voorbij. Maar een zeker man van de onreinen, een Samaritaan die daar reisde, kwam en zag hem en werd van medelijden bewogen. En hij verbond zijn wonden, ze reinigende met wijn en lenigende met olie, en hem leggende op zijn eigen ezel voerde hij hem in de herberg en verzorgde hem. En des anderen daags, toen hij heenging, gaf hij twee penningen aan den wachter en zeide: Draag zorg voor hem, en wat gij meer aan hem ten koste legt, dat zal ik u geven wanneer ik wederkom. Wie van deze drie dunkt u de naaste te zijn van hem die onder de roovers viel?

Hij antwoordde:

Die barmhartigheid aan hem gedaan heeft.

En Jezus zeide:

Ga heen en doe desgelijks.

En deze leeraar, die wist dat hij de lieve waarheid had gehoord, keerde vreedzaam naar de stad. Maar anderen kwamen, gezonden uit de beroering ginder, en zij onderzochten en spiedden onder het ruchtig volk van den dageraad tot den avond. En vele mannen, vele vrouwen hoorden zij voor wie zij den grond bespuwden en hun handen ten hemel strekten, vele lieden die al hun tijd dieverij, ontucht en lastering bedreven hadden en schurftig van zonden den profeet volgden naar de reinheid. Toen geviel het dat sommige oude mannen, die hun leven lang de wet hoog gehouden hadden, nederzittende waar hij tot de zijnen sprak, hun hoofd schudden over zijn woorden. Zij zeiden:

Hoe zal deze de zaligheid beloven die zich verontreinigt met de zondige menigte.

En Jezus hoorde hen, hij naderde en sprak:

Hebt gij niet gehoord dat de Eeuwige barmhartig is en liefderijk? Rechtvaardig is de Vader van Israel, de geprezene, maar zijn rechtvaardigheid is in het binnenste zijner liefde. Ziet, een zeker mensch had twee zonen. En de jongste zeide tot hem: Vader, geef mij het deel des goeds dat mij toekomt. En hij gaf het hem. En die zoon nam al zijn bezit en reisde naar een ver gelegen land, waar hij zijn goed doorbracht in overdaad. En als hij alles verteerd had kwam er hongersnood in dat land en hij begon gebrek

te lijden. Hij ging en verhuurde zich voor knecht, en zijn meester zond hem op het veld om de zwijnen te hoeden. En hem hongerde zoozeer dat hij begeerde zijn buik te vullen van den draf dien de zwijnen aten, maar niemand gaf hem. Toen gedacht hij het huis zijns vaders en hij zeide: Hoe vele knechten zijn daar die overvloed van brood hebben; ik zal tot mijn vader gaan en zeggen: Vader, ik heb gezondigd tegen den hemel en tegen u, ik ben niet waard uw zoon te heeten, maak mij gelijk een uwer knechten. Hij stond op en ging naar het land van zijn huis. En toen hij nog verre was zag zijn vader hem en werd met ontferming bewogen, en toeloopende viel hij aan zijn hals en kuste hem. En de zoon zeide: Vader, ik heb gezondigd tegen den hemel en tegen u, ik ben niet waard uw zoon te heeten. Maar de vader riep tot zijn knechten: Brengt het beste kleed, geeft een ring voor zijn hand en schoenen voor zijn voeten, en brengt het gemeste kalf, slacht het, laat ons eten en vroolijk zijn, want deze mijn zoon was dood en is levend geworden, hij was verloren en is gevonden. En zij waren vroolijk op het feest. De oudste zoon nu was in het veld en als hij kwam en het huis naderde hoorde hij den zang en den dans der maagden. En hij vroeg een der knechten wat dat mocht zijn, en deze zeide: Uw broeder is gekomen en uw vader heeft het gemeste kalf geslacht, omdat hij hem gezond weder ontvangen heeft. Maar hij werd toornig en wilde niet ingaan. Zoo kwam dan zijn vader uit en bad hem. Doch hij antwoordde: Zie, ik dien u zoovele jaren zonder ooit uw gebod te overtreden en gij hebt mij nooit een bokje gegeven opdat ik met mijn vrienden mocht vroolijk zijn; maar als deze uw zoon gekomen is die uw goed in zwelgerij verkwist heeft, zoo hebt gij het gemeste kalf geslacht. Toen zeide de vader: Kind, gij zijt altijd bij mij en al het mijne is van u. Maar gij behoort u te verheugen, want deze uw broeder was dood en is weder geboren. Evenzoo, zeg ik ulieden, zal er blijdschap in den hemel zijn over één zondaar die zich bekeert meer dan over negen-en-negentig rechtschapenen die geen bekeering noodig hebben.

Schoon blonk de morgen voor het oog dier ouden en zij zaten weltevreden; in hun hart kenden zij de waarheid hun door de menigte der jaren geleerd, dat barmhartigheid en

vergiffenis ook het recht te boven gaan. Maar zij waren oud, hun oogen staarden naar een zachter leven, en wanneer zij terugkeerden tot de gestrengen van den raad, welke tijding zouden zij brengen? Deze, dat de leeraar van het heidensch Galilea waarlijk sprak gelijk de wijsheid der vaderen die weinig werd verstaan, dat hij zuiver en vroom was en zacht gelijk een jonggeborene. En indien er te duchten ware voor de wet of voor den tempel, het zou van zijn hand niet zijn. Doch gevaarlijk voor Israel achtten zij de benden der verrukten en verdwaasden, der tuchteloozen en zedeloozen, de uitgeworpenen des volks die droomden van overvloed in Jerusalem.

Ook de verspieders van den landvoogd Pontius Pilatus zochten van dorp tot dorp waar de stoeten doortrokken, luisterend naar felle woorden in de donkere herberg of aan den weg des avonds gesproken met bevende stemmen, woorden van verwonderlijke hoop en van de kracht die muren omslaat. En deze boden berichtten den heeren des bestuurs dat de macht van al die strijdvaardigen, dwepend voor eenen dien zij hun gezalfde prezen en roepend van hun koninkrijk der Joden, vreeselijk zou zijn in Jerusalem wanneer tot het Passahfeest bij tienduizenden de Joden van alle oorden verzamelden in de stad.

Langs alle wegen kwamen de feestgangers, reizende in karavanen van genooten en velen ook alleen met zoon en vriend, langs Ascalon aan zee en Asdod door het dorre deel Judaea die van Egypte waren, langs Joppe en Ramleh door de groene laagte die van de eilanden en van de steden in het westen, langs den weg van Oost-Jordaanland, langs Jericho de rijke Joden van Damascus, de kooplieden van de streken omtrent Babylon. Feestelijk werden de akkers, welluidend de gaarden en de weideplaatsen van gebeden, heilige namen en goede wenschen, van de oude taal Israels. Een heerlijk gerucht vervulde het land van den ochtend tot in de lichte maan, de zonen van de verre verstrooiing zongen, de zonen van de nieuwe vreugde jubelden, en uit iederen groenen boom welde het geluid der vogelen.

En toen de nieuwe maan uitkwam en het getijde van het hooge feest nabij was naderde Jezus met zijn getrouwen en al de zijnen dichter tot de stad, gaande zuidwaarts waar de

Jordaan stroomt. In iedere plaats dichter bij Jerusalem zagen hem de menschen uit dieper vroomheid aan en hoorden zij aandachtig toe, want die woonden in de schaduw des vreemdelings, zwijgend en duldzaam, smachtten inniger naar de verlossing en den schoonen tijd. En niet enkel de slaven van den akker, de hoeders van het vee waren het, niet enkel de bedelaars, de gebrekkigen, de geschuwden die toeliepen om zijn aangezicht te zien en hem te smeeken, maar ook de mannen der samenkomst kwamen tot hem, de voornaamsten, die goederen bezaten en die geleerd hadden. Zij vroegen hem naar de mare die hij bracht en hij sprak hun van al de dingen die hij geleerd had sedert den aanvang zijner leering, van de vreugde die de trouw aan wet en geboden is en van het geluk der menschen dat vloeit uit de liefde waar de Eeuwige woont, de liefde waar de broeder woont. Hij noemde de nadering dier zaligheid door de profeten beloofd, door alle geslachten gezien in droomen en gebeden, de heilige heerschappij, het koninkrijk op aarde. En zij vroegen hem aangaande den zoon die den menschen geboren zou worden gelijk voorzegd was, wanneer hij komen zoude, en zij vroegen aangaande het koninkrijk, wanneer het zijn zoude. Hij antwoordde:

Het koninkrijk komt niet met uiterlijke zichtbaarheid, zoo dat gij zeggen kunt: het is hier of het is daar. Maar het koninkrijk des Eeuwigen is reeds in uw midden, en ziet, de zaligheid straalt in het binnenste der harten, de eenvoudigen en de kinderen, die de stem des Eeuwigen gehoorzamen, leven al in de vreugde zijner heerschappij. De dag nu van den zoon der menschen waarin dit heil begint, is gelijk de bliksem die van het eene einde des hemels bliksemt tot het ander einde, en gij weet niet dat gij hem gezien hebt.

Toen kwamen zij aan de Jordaan tegenover de plaats waar Johannes geroepen had nog geen twee jaren te voren, de knapen en meisjes waadden door het water en sneden zich het riet om schalmeien te maken. En verder togen zij door de streek die naar Gilgal leidt, tot zij kwamen langs het zoete water van den profeet Elisa, langs de hoven van balsem, artsenij en citroen die daar bloeiden allerwegen rondom het lustoord des konings. En als zij aanschreden tot de steenen van Jericho, waar honderden en honderden vergaderd waren

voor den tocht naar Zion, vingen voor den stoet de kinderen aan te jubelen, te springen en vroolijkheid te maken met hun cymbels en fluiten. Een blinde zat aan den weg met uitgestrekte hand, om weldadigheid roepende wie daar ging; als het gerucht der voeten en de uitbundigheid van al die stemmen en al dat gerinkel tot hem kwam vroeg hij wat het beduidde, en zij riepen hem toe dat Jezus de Nazarener voorbij ging. Toen sprong op in zijn duisternis het geloof der verlossing dat sluimert in iederen Jood, wit en blozend, hij verhief zijn handen naar den heiligen droom en groot klonk zijn stem:

Jezus, zoon Davids, ontferm u mijner!

Die voorbij gingen geboden hem te zwijgen, maar luider riep hij:

Zoon Davids, ontferm u mijner!

Als Jezus met de genooten en de vrouwen nader kwam hoorden zij den klaren galm in den middaghemel schooner dan de roep der knechten die voor den koning juichen. En stil staande beval Jezus dat hij gebracht zou worden en hij vroeg hem:

Wat wilt gij dat ik u doen zal?

Meester, dat ik ziende mag worden.

En Jezus zeide:

Word ziende. Uw geloof heeft u gered.

Hij sloeg zijn oogen op, hij staarde naar alle kanten, hij zuchtte en hij dankte en hij zag Jezus. En al het volk dat er te zamen drong, dit wonder ziende en de waarheid van den Nazarener, prees en roemde den Eeuwige. Over den ganschen weg voer de wemeling van diepe klanken, de bladeren glansden aan de boomen, de lucht was heet en van weelderige geuren vol.

Binnen den muur gekomen trokken de scharen door de straten van Jericho, waar voor alle woningen de pakken naast de ezels en kameelen lagen, de drijvers zaten in de schaduw, de meesters liepen te zamen in hun handel. Heet gloeide de hemel en het stof dat opstoof over het gewoel geurde van de oostersche koopwaar en de zoetheid der bloesemende boomen. Daar was een man, Zaccheus genaamd, een rijke tollenaar die begeerde het aangezicht des gezalfden te zien, maar hij kon niet wegens het gedrang, want hij was

klein van gestalte. Daarom liep hij vooruit waar de stoet voorbij moest komen en klom op een boom. En bij dien boom gekomen zag Jezus hem die verscholen in het loof met groote oogen nederschouwde naar het geluk dat voor hem niet zijn mocht, en hij riep hem toe:

Kom haastig af, want ik wil heden in uw huis vertoeven.

Haastig klom hij af en wijd opende hij de deur zijner woning, zwijgend en heerlijk in zijn blijdschap. Jezus trad binnen, en de gestrengen, de kooplieden die het zagen morden, zeggende:

Bij een zondig mensch is hij ingegaan om te vertoeven, de roeper voor de reinheid.

Maar de tollenaar daarbinnen, gehaat van allen, stond voor den meester, een gelukkig mensch, en zeide:

Zie, de helft van mijn goederen, heer, schenk ik den armen, en indien ik iemand door bedrog iets heb ontvreemd, vierdubbel geef ik het weder.

Toen antwoordde Jezus:

Heil is over dit huis gekomen. Want ook deze is een zoon van Abraham, en der menschen zoon is gekomen om te zoeken en gelukkig te maken wat verloren was.

En buiten onder de kooplieden trad hij. En als zij gehoord hadden van des tollenaars geschenk verbaasden zij zich over de macht van Jezus, en daar zij wisten van het aanstaande koninkrijk, hoe de menigte riep dat hij weldra heerschen zoude in Jerusalem, vreesden zij hem en velen ook riepen booze woorden.

Toen sprak Jezus, in hun midden staande, deze gelijkenis tot hen:

Een hooggeboren man reisde naar een ver land om een koninkrijk te ontvangen en dan weder te keeren. En hij riep tot zich zijn tien slaven en gaf hun tien ponden, zeggende: Doet handel hiermede tot ik wederkom. Velen zijner genooten, die hem haatten, zonden hem boden na om hem te doen weten dat zij hem niet tot koning wilden. En toen hij wederkwam en het koninkrijk ontvangen had, riep hij zijn slaven weder voor zich en vroeg een ieder wat zij met het pond, dat hij hun gegeven had gewonnen hadden. De eerste kwam en zeide: Heer, uw pond heeft tien ponden daarbij gewonnen. En hij antwoordde: Wel, gij trouwe

slaaf, daar gij ook in het kleine getrouw hebt gedaan, zoo zult gij macht hebben over tien steden. De tweede zeide: Heer, uw pond heeft vijf gewonnen. En tot dezen zeide hij: Gij, wees over vijf steden. Een ander kwam en zeide, Heer, zie hier uw pond, dat ik in een doek bewaard heb: want ik vreesde u daar gij streng zijt, gij neemt wat gij niet gelegd hebt en gij maait wat gij niet gezaaid hebt. En de heer antwoordde: Uit uw mond zal ik u oordeelen, booze slaaf; gij wist dat ik gestreng ben en neem wat ik niet gelegd heb, maai wat ik niet gezaaid heb. Waarom hebt gij dan mijn goed niet daar gegeven waar het mij winst had gebracht? En hij zeide tot die bij hem stonden: Neemt dat pond van hem weg en geeft het hem die tien ponden heeft. Heer, zeiden zij, tien ponden heeft die reeds. Ja, zeg ik u, een iegelijk die heeft dien zal gegeven worden. En mijn vijanden, die niet wilden dat ik over hen koning zou zijn, brengt ze hier en slaat ze voor mij dood. Wanneer nu der menschen zoon komt en in zijn heerlijkheid zal zitten op zijn troon, dan zullen alle de volkeren der aarde voor hem verzameld worden. Hij zal ze van elkander scheiden, gelijk een herder de schapen van de bokken scheidt. Dan zal de koning zeggen tot degenen aan zijn rechterhand: Komt, gezegenden mijns Vaders, bezit het koninkrijk dat u bereid is van de grondlegging der wereld; want ik ben hongerig geweest en gij hebt mij te eten gegeven, ik ben dorstig geweest en gij hebt mij te drinken gegeven, ik was een vreemdeling en gij hebt mij geherbergd, ik was naakt en gij hebt mij gekleed, ik was krank en gij hebt mij bezocht, ik was in de gevangenis en gij zijt tot mij gekomen. Dan antwoorden hem de rechtschapenen: Wanneer hebben wij u hongerig gezien en gespijzigd? of dorstig en gelaafd? wanneer hebben wij u een vreemdeling gezien en geherbergd? of naakt en gekleed? wanneer hebben wij u krank of in de gevangenis gezien en zijn tot u gekomen? En de koning zal zeggen: Voorwaar, voor zooveel gij dit een van mijn geringste broeders hebt gedaan, hebt gij het mij gedaan. En tot de anderen, die hij van de rechtschapenen gescheiden heeft, zal hij zeggen: Gaat weg van mij, want wat mijn Vader u gegeven heeft om te benutten en te vermeerderen voor de liefelijkheid mijner wereld, hebt gij niet benut, en de stemmen

der menigten die uw liefde gederfd hebben klagen tegen u.

En hij keerde in tot de woning van Zaccheus met enkelen der zijnen. Luisterrijk boog de nacht over Jericho, de hemel praalde overdadig met zijn lichtende sterren, de heete maan scheen zoet te denken en alom in de welriekendheid der straten dwaalde het fluisteren der mannen, het lispelen der vrouwen die haar kleinen susten.

En nog voor de morgenstond, toen de hemel begon te blinken, verrezen de reizigers, zij baden en togen op naar Jerusalem. Het was een Vrijdag, acht dagen voor het Passah-feest.

De weg was lang en moeilijk in de zon door het nauwe dal en opwaarts tegen de steilte der dorre bergen. Maar de knapen vooraan zongen en dartelden in het stof en maakten vele geluiden, de drijvers riepen lustig tot de beesten. En tegen den avond, voor den ondergang der zon, kwamen zij aan de olijfgaarden van Bethanië.

Daar stonden Maria en Martha aan de deur, de gezusters die hem liefhadden, en zij leidden hem binnen. Vele gasten zaten er neder in den kring, er was nauwelijks plaats. Als Jezus het huis gezegend had en den Eeuwige geloofd voor den dag en voor het schoone land, na de wassching, zat Maria dicht aan zijn voeten met haar handen te zamen, luisterende naar zijn stem. Doch Martha was zeer bezig met den disch en met de sabbath-lichten die ontstoken moesten worden aan den wand. En zij ergerde zich en tot Jezus komende zeide zij:

Heer, trekt gij u dat niet aan dat mijn zuster mij alleen laat dienen? Zeg haar dat zij mij helpe.

En Jezus antwoordde:

Martha, Martha, gij bekommert u en vermoeit u voor vele dingen met uw zorg en dienst. Maar één ding is noodig. Maria heeft het goede deel gekozen dat van haar niet zal weggenomen worden.

Doch Martha deed stil haar werk, daar het dienen haar liefste vreugde was. En de anderen zaten zwijgend, aandachtig in de zoete wijsheid, die hun leerde dat het allerhoogste, hoe mateloos ook, in hun eigen ziel besloten was.

En met den nacht zeeg de sabbath-rust over het land, de lampjes brandden in alle kleine woningen, de liederen ruischten in de duisternis.

Maar later, toen de menschen nederlagen tot den slaap, toen de maan rood werd en smachtend over de heuvelen, zwol de tijd stil en zwaar in den nacht, in honderdduizenden harten was opgestaan de groote vraag en gloorde de diepste der verwachtingen van het wonder dat verschijnen zou daar in Jerusalem.

XII.

Jerusalem!

In het midden der heuvelen stond zij, in het midden van het licht, en uit de menigte die tot haar naderde van oost en west, van noord en zuid, steeg haar naam geprezen en gezegend: Jerusalem! De velden lagen rijp van den jongen oogst, de wegen der dalen onder den muur waren vol gewemel der tehuisgekeerde zonen en overal ging de lieve galm van blijdschap over de rijen der tenten van Siloa tot Betzeta.

Den dag na den sabbath, in den dageraad, verschenen de stoeten die van Jericho kwamen, de weg nederwaarts van den Olijfberg werd luid van hun innigheid en hun roepen: Geloofd, Eeuwige, Koning die in het leven behagen hebt! Ginder rees de muur des tempels voor hun gezicht. Ter wederzijden van den weg zetten zij zich neder om te beraadslagen waar zij een plaats zouden zoeken, de beesten lagen te rusten en de kinderen dansten onder de boomen.

En dien ochtend van den negenden dag der maand Nizan verscheen langs de glooiing die nederbuigt naar Kidron de menigte van de nieuwe vreugde, de uitbundigsten snelden voorwaarts, de kreten schalden in de zon. En achter de kinderen, achter de jongelingen die takken van olijven bewogen en voor hem nederwierpen op den weg reed Jezus op een ezel. De boden gingen blozend twee bij twee, de vrouwen in haar feestgewaad. En over die voor gingen en over die volgden voer een wolk van juichen:

Gezegend die komt in den naam des Eeuwigen! Hosanna in de hoogste hemelen!

Ginder rees de tempel in het licht.

En verder, uit de poort der nieuwe stad kwamen de menschen buiten en daalden den weg af, met de armen wijd

open, om te zien de nadering der heerlijkheid. Eerst degenen voor wie alle schittering het eerste schittert, de kinderen, joelend in hun haast, de bedelaars, hinkend op stokken of kruipend langs den weg; dan degenen wier koesteren het allerliefste zoekt, de vrouwen die hun kleinen zoogden; dan de mannen, troepen na troepen, de armsten van de stad, driftig en heet, wier hart door den bliksem ontstoken was, en onstuimig drongen zij elkander voort met de felheid en het geschreeuw van de redelooze hoop, met de teederheid en het gehijg van het onsterfelijk verlangen. Hoog bloesemde de zaligheid voor het hooger gezicht en die eene stonde van de waarheid der vreugde laafde veel verdordheid. De zon werd klaar, de hemel daalde, van alle hoogten schoten schitteringen voort, het dal beefde en jubelde allerwegen. Die de voorsten waren vielen plotseling neder als de schoone ezel voorbij ging, als zij de aanwezigheid van hun koning voorbij voelden gaan; die de oogen sloten zagen in den gouden hemel, die de handen op hun tranen drukten hoorden de wereld zingen, die voor zich bleven staren over al de lieve menschen lachten gelijk kinderen lachen in de wieg. En ontwakend uit hun stilte zagen de duizenden die daar lagen hoe de koning te midden van het gewuif aan den anderen kant weder opsteeg naar de stad. Toen hoorden zij de kreten en zij riepen ze voort, de zegeningen, de beden en de lovingen:

Eeuwige! Goedertierene! Heilige! Schrijf ons in het boek van verlossing! Red ons, bidden wij! Schrijf ons in het boek van gelukkig leven! Hoor ons, Verhevene! Verhef uw gezalfde! Verhef uw volk Israel! De Eeuwige regeert eeuwig in alle geslachten! Halleloejah!

En Jezus reed door de poort binnen Jerusalem, in de stad van den God van Israel, de stad der Joden. Hij zag de duizend armen, hij hoorde de duizend monden, het beste uit de menschen stortte smeekend en lovend over hem, en zijn aangezicht straalde, zijn oogen werden groot en gloeiden van zaligheid. Door de straatjes der nieuwe stad ging het gedrang, waar het kermen en juichen der ouden uit de woningen klonk en in alle deuren stonden zij met zacht gemurmel en dwaze kreten; voorbij den burcht des landvoogds ging de stoet in het zonlicht, de krijgslieden schouwden toe

in rijen met pieken en zwaarden; door de poort van den ouden muur daalde de menigte in de duisternis der overdekte straten. En door gansch Jerusalem reed Jezus te midden der verkorenen, tot hij kwam aan den berg des tempels, waar hij afsteeg en bad. Groot overal was het geraas van verwarring en blijdschap.

En laat in den dag, toen hij alles gezien had, hoe het volk gereed was om de vreugde te ontvangen, keerde hij den weg terug om te vernachten in Bethanië.

De oversten in den burcht, de vreemdelingen en de aanzienlijken die in de weelde van den landvoogd leefden, vergaderden om elkander te vragen naar de beroering, want zij hadden den galm der dwaasheid gehoord en in duizenden oogen den flits gezien die de razernij der menigte ontsteekt. De wijzen van den grooten raad, de hitte en den overvloed van het Joodsche hart verstaande, spraken rustig van het gevaar en van den leeraar dien de onnoozelen hun gezalfde prezen, maar de heeren van Rome vreesden de zwartheid der Joodsche oogen en waren heimelijk ontroerd van het Joodsch geluid. De landvoogd Pontius Pilatus nu, een roekeloos en hardvochtig man, het leven der onderdrukten verachtend, gebood dat de oversten der opstandigen gevangen zouden worden, gelijk er velen in Judaea gevangen werden, er waren zwaarden gereed genoeg om al wat Joodsch was te tuchtigen. De raadslieden echter spraken voor behoedzaamheid, want de hitte steeg in de hoofden tegen het feest der verlossing, en zij beraadslaagden, zoekende hoe zij den man van Nazareth overweldigen konden zonder bloed te storten.

En Jezus was in de klaarheid der zijnen in Bethanië. En als de nieuwe dag daagde besteeg hij den ezel weder en reed naar de stad. Dichter was de menigte der menschen dien ochtend, zoodat zij nauwelijks voort konden door de straten, want ook de landlieden van den omtrek waren gekomen met nieuwe vruchten en jong vee, en machtiger dan te voren werd de beroering. Maar Jezus ging met de twaalf op den berg Moriah in de rust en het zonlicht van den hof, en hij klom de treden op en kwam den tempel binnen. Daar zaten ter wederzijden van den voorhof de wisselaars voor hun banken om den Joden uit vreemde gewesten hun geld voor

den tempelcijns te wisselen tegen beeldelooze munt; kooplieden zaten er ook, duiven, bokjes en lammeren verkoopende voor de offeren. En Jezus trad voor hen en sprak:

Er is geschreven: Er zal een plaats zijn waar mijn Naam zal wonen, en mijn huis zal een huis des gebeds zijn. Maar gij hebt het tot een hol van roovers gemaakt met uw tempelgeld en uw offergeld van de armen die niets hebben om brood te koopen.

En hij gebood hun geld en dieren uit den tempel weg te nemen, en als zij de vuisten hieven en schreeuwden keerde hij de banken en tafels om en zijn vrienden wierpen ze buiten de poort. De kooplieden liepen met boos misbaar tot de dienaren van den tempel, maar Jezus wendde zich om in het midden van den voorhof en sprak tot hen die hem gevolgd waren. Sommigen brachten toen schuchter hun kranken en gebrekkigen binnen, kreupelen en blinden, en smeekten hem om genezing.

En hij genas hen. Vele kinderen drongen er rondom en als zij de verbazing der grooten zagen hieven zij den kreet van gisteren juichend aan:

Hosanna den zoon van David!

Leeraren der wet kwamen toegeloopen uit de leerkamers, priesters uit het binnenste des tempels, en zij stonden te zamen rood van gramschap. De oudsten traden toen voor hem en vroegen:

Met welk recht doet gij dit?

En Jezus antwoordde:

Ik zal u ook één ding vragen en indien gij mij dit zegt zal ik u zeggen met welk recht ik dit doe. De doop van Johannes, van waar was die, uit den hemel of uit de menschen?

Zij gingen ter zijde om te overleggen en zeiden: Uit den doop van wien zij den wegbereider noemen neemt hij zijn recht. Indien wij nu zeggen: die doop is uit den hemel, zoo zal hij vragen: waarom dan hebt gij hem niet geloofd? En indien wij zeggen: hij is uit de menschen, zoo krenken wij de menigte, want zij houdt Johannes voor een profeet. Daarom hielden zij de handen op en antwoordden:

Wij weten het niet.

Toen zeide Jezus:

Zoo zeg ik u ook niet met welk recht ik dit doe. Maar

hoor, wat dunkt u? Een mensch had twee zonen en hij zeide tot den eerste: Ga, werk heden in mijn wijngaard. En hij antwoordde: Ik wil niet. Maar later had hij berouw en hij ging. Tot den tweede sprak de vader evenzoo, en deze antwoordde: Ja, maar hij ging niet. Wie van deze heeft den wil des vaders gedaan?

De eerste, antwoordden zij.

Voorwaar, de tollenaren en de deernen zullen voor u in het hemelsch koninkrijk gaan. Want Johannes heeft u allen den rechten weg gewezen en gij hebt hem niet geloofd, maar de tollenaren, de deernen en al wie zondig waren voor het oog der menschen hebben hem geloofd. En gij hebt het gezien, maar gij hebt geen berouw gehad en niet geloofd.

Stilte was er in den voorhof onder den grooten hemel, stilte heet van de ontroering der menschen. De priesters, de wetgeleerden en de dienaren stonden ter eene zijde, de twaalf verkorenen tegenover hen rondom den meester voor hun recht gereed, en alle deuren der galerijen en alle poorten waren vol mannen die wachtten de vervulling hunner hoop.

De priesters en de leeraren namen hun mantels af, zij spuwden op den grond en schreden de poort des tempels uit. En toen zij heen waren gegaan wist een iegelijk die daar stond dat daarbuiten het gevaar vergaderde en in de duisternis de wapenen werden bereid. Maar Jezus riep de menschen te naderen en leerde hen van het heil dat zij geven en ontvangen zouden, van de goedheid des menschen en zijn waarde. En gansch dien morgen, gansch dien middag kwamen andere scharen den voorhof in om hem te hooren, en die terug gingen in de stad zongen en riepen Hosanna, zoodat het feest werd in alle straten. Eerst in het schemeren van den avond kwam Jezus uit de heilige plaats en reed naar Bethanië.

Eén was er van de vrienden die alleen zat aan den weg, starend in het duister der olijven, zoekend de vreugde zijner droomen. Uit het Joodsche land was hij toegesneld toen de roep schalde van Galilea, de belofte was balsem voor zijn pijn geweest, lafenis voor zijn dorst, en in zijn hart had hij weder den zang der jonge dagen gekend: indien één man in Israel sterven moest voor Israel, dat hij die man mocht zijn. Toen waren zij opgetrokken en gekomen in

Jerusalem voor het oog des gehaten. Twee dagen waren zij in de stad geweest, twee dagen had de reuk der onreinen hem krank van drift gemaakt, hoe zij daar stonden voor hun burcht met hun zwaarden en hun vervloekten lach, en de koning had niets gedaan dan wat de leeraar doet. Hij hief zijn wapen naar het licht der maan, hij tastte langs de scherpte, hij hoorde het geknars zijner tanden, hij zag den morgen rood van bloed over Jerusalem.

En in den morgen togen zij weder naar de stad.

De priesters nu hadden gesproken in den raad des hoogepriesters Kaiaphas, en sommigen der aanzienlijken, zoo van de wetsgetrouwen als van de vrienden van Rome, hadden overlegd met de hovelingen van den burcht; de goede Joden hadden besloten dat de Nazarener niet voort mocht gaan den tempel te lasteren en de macht van priesters en leeraren te bedreigen; de mannen van den landvoogd, vreezend het geweld der verdwaasde menigte, hadden geëischt hem te vangen en te straffen om de opstandige drift der volgers in den aanvang te dooden. Maar dezen aarzelden het te verantwoorden, omdat de strijd ontzaglijk zou kunnen worden nu duizenden waren gekomen, en genen aarzelden evenzeer, omdat zij de anderen niet vertrouwden en geen bloed in Jerusalem wilden zien in de dagen van verblijding. Zoo gingen dan enkelen der Farizeeën en der Sadduceeën, zonder de macht der priesters, met enkelen der hovelingen om te zoeken hoe zij den profeet konden verstrikken, opdat hij zich zou schuldig maken tegen het gezag des heerschers of tegen de Joodsche wet en de bestraffing hem als boosdoener kon vertoonen. Duister waren hun woorden en daden, verward hun bedoelingen, want zij zagen niet dat een nieuw licht, door geen hand te dooven, ontstoken was, en zij zagen niet dat Israel tegen Israel moest opstaan in den droom van zaligheid. Een kleine wil was het dien zij wilden, onheil maakten zij en een nieuwe roem des Eeuwigen over gansch de wereld schoot uit de domheid hunner handen voort.

Zij kwamen voor Jezus in den hof, zij zeiden:

Meester, wij weten dat gij een oprecht mensch zijt en u niet bekommert om de machtigen, want gij ziet niemand naar de oogen, maar gij leert den weg des Geprezenen naar de

waarheid. Zeg ons: is het geoorloofd den keizer schatting te geven? Zullen wij geven of niet?

Maar de onwaarheid achter hun woorden kennende antwoordde hij:

Waarom verzoekt gij mij? Geeft mij een zilverling.

Zij gaven hem een zilverling en hij zeide:

Wiens is dit beeld? Wiens, zegt het opschrift, is het geld?

Des keizers, antwoordden zij.

Geeft dan den keizer wat des keizers is en God wat Gods is.

Zij zwegen en gingen in de schaduw, want de zon blakerde hun te heet. Ook aanzienlijke mannen kwamen en deden hem vragen naar de beteekenis van wet en geboden, maar hij toonde hun hoe zij dwaalden in onkunde. Toen trad een leeraar tot hem, een oprecht man, die de wet boven alles hield, en hij zocht te kennen of Jezus een waar man was. Hij vroeg hem:

Welk is het eerste gebod van alle?

En Jezus antwoordde:

Het eerste van al de geboden is het gebod van ochtend en avond: Hoor Israel, de Eeuwige onze God is eenig! Gij zult den Eeuwige liefhebben uit geheel uw hart, en uit geheel uw ziel, uit geheel uw verstand en uit geheel uw kracht. Dit is het eerste gebod. En het tweede aan dit gelijk is: Gij zult uw naaste liefhebben gelijk u zelven. Er is geen ander gebod grooter dan deze.

De leeraar zag hem in zijn klare oogen en sprak:

Meester, in waarheid hebt gij gezegd dat de Eeuwige een eenig God is. En hem lief te hebben uit geheel het hart en uit geheel de ziel, uit geheel het verstand en uit geheel de kracht, en den naaste lief te hebben als zich zelf, is meer dan al de brandofferen en al de slachtofferen. Uit een waar hart is het gesproken.

Sommige leeraren die er bij waren hieven hun handen en prezen den Nazarener een goeden Jood, doch anderen ergerden zich gelijk degenen die boosheid zochten. En Jezus zeide tot hem die gesproken had:

Gij zijt niet verre van het koninkrijk.

En niemand durfde hem meer te vragen. Maar Jezus kende hun verborgen bedoeling, en verlangende dat zij oprecht

zouden zijn leerde hij hen van het koninkrijk en van den zoon der menschen, hoe hij den wil des Eeuwigen verkondigde dat er vreugde zou wezen over gansch de wereld. Met schamperheid of met verontwaardiging keerden zij zich af, want zij hielden aan de voorzeggingen dat de koning van het beloofde rijk uit het huis van David zijn moest. Velen uit de schare riepen:

Hij is de profeet! Hij is de gezalfde! Geloofd en geprezen!

En luider werd uit de leeraren en de Farizeeën teruggeroepen:

Zal de gezalfde uit Galilea zijn? Uit het huis Davids, staat geschreven! Uit Bethlehem, uit het huis Davids! In Galilea zal geen profeet opstaan!

En anderen uit de menigte riepen hen heftig na, zoodat er verwarring en kwaadheid werd. Toen vroeg Jezus den mannen die nabij stonden:

Wat dunkt u van den gezalfde? wiens zoon is hij?

Davids zoon, riepen zij.

Hoe noemt dan David hem zijn heer, gelijk hij zegt in zijn psalm: De Heer heeft tot mijn heer gezegd: Zit aan mijn rechterhand, totdat ik uw vijanden zal gezet hebben aan uw voeten. Indien David hem zijn heer noemt, hoe is hij zijn zoon? Maar ik ben niet gekomen om uw leeraar te zijn, maar om het geluk te openbaren, de waarheid van iederen mensch, en niemand kan zich ergeren aan het woord van den zoon die zijn naaste liefheeft en zijn Vader liefheeft.

En hij ging tot de poort van den voorhof waar de vrouwen stonden en zat daar neder om haar toe te spreken. Toen brachten eenige Farizeeën een vrouw tot hem, zij verborg haar aangezicht tegen den vloer. En een oud man, wiens mond verwrongen was, sprak hem toe:

Zie, deze vrouw heeft schuld van overspel, op de daad zelf is zij gegrepen. Mozes heeft ons in de wet geboden dat dezulken gesteenigd zullen worden. Gij dan, die de vreugde van ons volk ziet en de droefheid van zonde en straf niet schijnt te kennen, wat zegt gij?

Jezus bukte zich en schreef met den vinger in het stof, en zweeg. Maar zij drongen aan met vragen en zacht en teeder zeide hij:

Wie van ulieden zonder zonde is, werpe het eerst een steen op haar.

Weder bukte hij en schreef in het stof. Al het stemgerucht zweeg aan de poort. Toen Jezus zich oprichtte zag hij niemand dan die vrouw nabij hem, de leeraren stonden in de schaduw der galerij, de priesters en de dienaren voor den offersteen, en de schare der geloovers aan de eene en aan de andere zijde. En de vrouw hoorde een schoon geluid over haar:

Waar zijn uw beschuldigers? Heeft niemand u veroordeeld?

Niemand, heer.

Ga heen en zondig niet meer.

Zij rees en hief haar aangezicht naar de zon. Toen schreed Jezus tot de poort waar zijn vrienden waren.

En van de brug in de donkere straten komende hoorden zij velerlei roepen hier en daar, hooge woorden en zachte klanken, maar ook menigen kreet van verkropte boosheid en verwensching. In sommige plaatsen keerden de menschen die er voor de koopwaar stonden een bedrukt gelaat naar hen, hen aanziende of er benauwenis voorbij voer.

En nauwelijks waren zij in Bethanië voor het huis toen een der getrouwsten van hen die gevolgd waren van Galilea haastig kwam aangeloopen en voor Jezus in den kring uitriep:

Heer, verraad wacht in de stad! Haast u, vlied van hier, zij zoeken u, zij willen u dooden!

Gelijk over een vlucht duiven gefladder van vederen is wanneer ver in de hoogte een sperwer staat, zoo warrelde de schrik over de groep der vrouwen in beven en geklaag. Maar Jezus antwoordde:

Vrees niet. Een kleine tijd en gij zult mij niet zien. Maar het gebod des Vaders is het eeuwig leven. Zij kunnen mij niet dooden.

Eén was er onder hen die straalde, hij sloeg zijn handen voor zijn gelaat en snikte van zaligheid, hij wist het: zij konden den koning niet dooden.

En Jezus trad binnen, terwijl het gezucht der vrouwen zacht werd als het ruischen van den avond door de bladeren.

De zwoele nacht daalde van den hemel, de sterren blonken en de maan goot warmen glans over de aarde. Toen de

menschen sliepen en het stil was om de woningen, zat in de schaduw des wegs een droomer der blijde hoop. Zijn gedachten fonkelden, want voor hem zag hij den morgen van licht gezwollen, hij zag het wonder openen en al de lusten van veel begeeren nedervallen over hem en de anderen. Breed werd zijn borst en zijn sterke armen breidden zich uit naar den geliefde, op zijn huid voelde hij de oogen zijns konings branden, de adem des konings gloeide op zijn aangezicht en de geur des gezalfden vervulde zijn binnenste gelijk een heete tocht de dalen. Hoog zag hij het voor zich: daar was het gouden, het roode wonder, stralend voor al de wereld, morgen, in de zon van morgen, de lach van Israel. En zijn handen werden zwaar van geluk, zijn bloed beefde.

En ginder in de blankheid van den weg stond Jezus den hemel aan te zien. Al de stemmen der menschen hoorde hij, hosanna-roepen en sissen van ergernis, fluisteren en klagen, smeeken en bidden, murmelen en zingen van kleine en groote kelen, en één stem boven alle die uit de oneindigheid voortkwam en gelijk de zijne galmde door zijn borst. En de menigte der stemmen was een vraag, de eenige stem het antwoord. De vragen echter drongen op hem aan wanhopig en verward, tot plotseling zijn oogen groot werden en hij zich zelven hoorde vragen of zij ooit konden verstaan. Toen werd de hemel zachter en vol van goede oogen. Het wonder der vreugde moest over de wereld komen, de stem des Eeuwigen gehoord worden. De Vader had gewild dat hij spreken zoude, de Vader zou het doen, de koning des levens was hij die in het leven zijn behagen had. Hij wist dat de dag der liefde naderde, hij wist ook dat hij beproefd zou worden. Maar de stem van zichzelven ging in verte, de adem des Eeuwigen kwam nabij.

En Jezus schreed terug naar de woning. In de schaduw der heesters ontwaarde hij een mensch, en hij vroeg. De ander antwoordde met zijn mond niet, maar de meester hoorde hem. Hij gebood hem binnen te gaan om te rusten, zeggend:

Nog een kleine tijd en gij zult mij zien, en de wereld zal zich verblijden.

Toen ging hij met een goeden wensch. En die in de

schaduw zat opende zijn mond en sloeg zijn handen uit, gelijk de minnaar wanneer de liefde dringt.

In den ochtend, terwijl zij weder voort trokken naar de stad, op den weg langs de olijven, spraken de vrienden onder elkander en vroegen wat de meester had gezegd:

Wat is dit: Een kleine tijd en gij zult mij niet zien? Wij weten niet wat hij zegt.

Hij keerde zich tot hen en sprak:

Voorwaar, het teeken dat zij noodig hebben zal geschieden, en gij zult schreien en klagen, maar de wereld zal zich verblijden. En ook uw droefheid zal blijdschap worden. Een vrouw, wanneer zij baart, heeft droefheid, maar wanneer zij het kind gebaard heeft denkt zij aan haar droefheid niet meer, om de blijdschap dat er een mensch ter wereld geboren is. Zoo zal ook de zoon des menschen alles geven wat des menschen is, opdat hij hun de zoon des Eeuwigen zij. Dan zullen zij aan hun droefheid niet meer denken, maar hun zaligheid zien.

Zij daalden waar de weg nederbuigt van den Olijfberg en zagen den tempel tegenover hen, oprijzende uit het dal Kidron. De hemel flonkerde, en sommigen wezen en riepen de schoonheid des tempels uit. Toen sprak hij:

Ik zeg u, niet één steen zal op den anderen gelaten worden, wanneer het koninkrijk komt.

Wanneer? vroegen zij. Wanneer zal het komen? welk zal het teeken zijn?

Blijft getrouw in den geest dien ik u gezegd heb en ziet toe dat niemand u verleidt. Het teeken van den zoon der menschen zal verschijnen in den hemel en alle volkeren der aarde zullen weenen en hem zien, hoe hij komt in het licht der vreugde. En dit geslacht zal niet voorbij gaan voor het geschiedt. Maar van dag en uur weet niemand dan de Vader. Waakt dan, want gij weet niet in welk uur uw heer zal komen. En hetgeen ik u zeg, zeg ik aan allen: waakt.

Het was twee dagen voor het feest. En in de stad gekomen, die hem nabij waren en de toegewijden, hoorden zij uit de winkels der kooplieden kwade woorden, want het was rustiger dan het placht te zijn wanneer het feest wordt voorbereid. Geen koelte ging er en de lucht, die zwaarder scheen te worden, lag traag over de menschen; waar zij te

zamen stonden in handel of vriendschap voelden zij onverwachte loomheid en zagen zwijgend op. En de tempel was verlaten, geen mensch kwam die niet tot den dienst behoorde. De meester zette zich in de schaduw en die hem gevolgd waren hoorden hem. En terwijl zij hoorden zagen zij hoe sommige dienaren uitgingen en anderen inkwamen, hoe er in het geheim gedaan werd, en de stem des konings klonk eenzaam in het groote licht:

Waakt dan, waakt, want gij weet den dag noch het uur. Het koninkrijk zal zijn gelijk tien maagden die haar lampen namen en gingen den bruidegom tegemoet. Vijf waren wijs en vijf waren dwaas. De dwazen namen haar lampen met zich, maar geen olie, de wijzen namen olie met de lampen. Als nu de bruidegom vertoefde werden zij allen moede en vielen in slaap. En te middernacht werd geroepen: ziet, de bruidegom komt, gaat hem tegemoet. Toen stonden al die maagden op en bereidden haar lampen, en de dwazen zeiden tot de wijzen: geeft ons van uw olie, want onze lampen gaan uit. Maar de wijzen antwoordden: neen, opdat er misschien voor u en voor ons niet genoeg zij; gaat tot de verkoopers en koopt voor u zelven. Toen zij nu heengingen om te koopen kwam de bruidegom, en die gereed waren gingen met hem in tot de bruiloft. En de deur werd gesloten. Daarna kwamen de andere maagden en riepen: heer, heer, doe open. En hij antwoordde: Ik ken u niet.

Hoort. Die in mij gelooft, gelooft in mij niet, maar in dengene die mij gezonden heeft. Ik ben een licht in de wereld gekomen opdat een iegelijk die in mij gelooft in de duisternis niet blijve. En deze dingen heb ik tot u gesproken opdat gij in mij vrede hebt. In de wereld zult gij verdrukking hebben; maar hebt goeden moed, ik heb de wereld overwonnen. De hemel en de aarde zullen voorbij gaan, maar mijn woorden zullen blijven.

Stil was de tempel, stil de zon, en de zachtheid van de menschelijke stem maakte den hemel mild van liefelijkheden. Die daar stonden, roerloos en met rechte oogen, hoorden het geluk waarvan de harten droomen ruischen gelijk de verre wind, maar in het midden des hofs was enkel de klaarheid van Jezus en geen geluid.

Jezus sloeg zijn oogen op en luisterde.

De anderen echter hoorden niets, ook het gegons dat opstijgt uit de stad scheen weg te zijn.

En Jezus ging uit de zon en sprak met een iegelijk, en hij leerde gansch dien middag, gelijk bloemen ontloken telken maal zijn oogen, zijn stem vloeide gelijk zuiver water uit de bron. De vrouwen schouwden somtijds rond om te zoeken wat het zijn mocht dat hun ziel verontrustte, de mannen tuurden somtijds naar de dienaren des tempels die fluisterden met elkander dan hier, dan daar.

En toen de hemel over de stad begon te gloeien baden zij allen te zamen en gingen uit den tempel. Een eenzame juichkreet galmde door de straatjes waar zij liepen, en buiten langs den weg, die naar het dal gaat en opwaarts tegen den berg, hoorden zij uit de tenten een zachten zegenwensch, een innige verheerlijking, maar ook hoorden zij dat er in het verborgen duizend monden zwegen. Schoon verrees de vroege maan over de woningen van Bethanië, de kleine stemmen der kinderen die hen verbeidden zongen als zij kwamen.

Een wind uit het westen dwaalde door de bladeren, den nacht verfrisschend. Jezus die vermoeid was legde zich aanstonds te ruste en sliep een zoeten slaap. Maar velen scheen die nacht lang en zwaar van ongekende benauwenis. In de schaduw van den muur klonk luid de stem van een die op den grond zat en opschrikte uit den dommel, vragend wat daar ging; een ander, binnen de woning schrok en luisterde met bonzend hart; een vrouw opende stil haar deur en tuurde naar de maan, terwijl in het donker nabij het gekerm was van een die worstelde in een droom. En velen wachtten den morgen starend door de trage uren. In den vroegsten schemer gingen de deuren open, en menig vrouwengelaat was wit van een gedachte waar zij mee gelegen had, menig mannenoog was schichtig van de angsten die het had gezien. Maar toen Jezus in het glorend licht verscheen werd de grond liefelijk aan hun voeten, en toen de zon straalde over den heuvelkam werd de hemel schoon voor de menschen die stonden en hun handen hieven.

Het was de dag vóór het feest der verlossing. En toen zij allen gereed waren en verwachtten dat de meester hen voort zou leiden naar den tempel gelijk de andere dagen, trad hij voor hen en sprak:

Gaat heen in de stad tot het huis dat ik u noemen zal en zegt: De meester zegt: mijn tijd is nabij, ik zal bij u den maaltijd houden met mijn vrienden.

En de vrienden deden gelijk hij bevolen had en gingen in de stad tot het huis van een der getrouwen. Een hoog huis was het aan den zuidkant, de bovenste vensters zagen over den muur op den weg van Bethlehem waar Jezus was geboren. En zij kochten het brood en het lam, met de zoete en de bittere kruiden, en bereidden den maaltijd.

Jezus was in het dorp en tot een ieder sprak hij, tot de mannen, tot de vrouwen en tot de kinderen. Maar zijn oogen zochten somtijds in de verte of aan den hemel, en toen na het middaguur de lucht het stilst werd ging hij daar waar het stil was in het lommer der olijven. De bloemen geurden voor zijn voeten, het zonlicht dartelend door het loof schitterde op zijn handen, en de wind ritselde zoo zacht dat hij het in zijn diepste hoorde. En hij hoorde de zaligheid die ieder mensch eenmaal hoort. Maar hij was blind van liefde voor de menschen en de hooge adem die door zijn ziel ging was hem de adem van het wonder, het naderend geluk der wereld, en uit den schoonen lach die niet vergaat staarde hij over de wereld. Terwijl hij zat, zeer stil, met het geritsel van den wind en van de bladertjes, sloeg gelijk de bliksem het vuur door gansch zijn lichaam, en als hij zijn handen van zijn oogen wegdeed wist hij dat ook hij een mensch was, een van al de levenden, die ook de aarde liefhad. Inniger werd de zoelte voor zijn gelaat, klaarder blonk de glimlach ontloken uit de zachtheid der gedachten, want hij voelde nu dat geen der vrienden, ook den liefsten niet en ook de liefste der vrouwen niet, het vuur des levens brandde gelijk het hem brandde, de vreugde verlichtte gelijk zij hem verlichtte. In die stonde, toen hij zat op de goede aarde met zijn hoofd naar den schoonen hemel en voor het eerst zijn eenzaamheid aanschouwde, begreep hij voor het eerst dat zijn koninkrijk hooger was dan de droom der duizenden die smachtend tot hem negen. En zij waren zwak, want hij kende de zwakheid des harten, en sommigen hunner zouden onverzadigd zijn en hem verlaten. Maar de zon der vreugde straalde weder over hem zoodat het duister verdween, den rechten weg des Eeuwigen aanschouwde hij, den

wil Gods die het wonder is, en dit was hoe het wonder Israel geopenbaard zou worden: dat de goddelijke zoon nimmer kon vergaan.

En het menschelijke was de verblindheid die niet wist dat velen hem reeds verlaten hadden en dat het wonder ook den menschelijken zoon ondoorgrondelijk is.

Toen de dag verging kwam hij onder zijn vrienden en zij verzamelden zich en togen naar Jerusalem. Rustig was de weg tot aan de stadspoort en in de straten deden de menschen hun bezigheid van koopen en verkoopen met duister stemgeluid, het geblaat der kleine lammeren kwam klagelijk uit ieder huis. Waar Jezus ging met zijn volgers, de twaalf, de vrouwen en de vaste vrienden, verstierf het gerucht aan beide zijden, de schuwe oogen wendden zich af en velen bedekten het gelaat zooals de vreesachtigen doen wanneer zij meenen dat onheil of bezoedeling nabij gaat. Boven de woningen brandde de hemel geel en rood, aan het eind der straten gloeide hij in een wijde vlam. Voor den burcht stonden de krijgslieden onbewegelijk en op ieder zwaard was een roode fonkeling, ieder gelaat dat schouwde naar hem die op den ezel reed was gezwollen en geschroeid; hovelingen van den landvoogd ook kwamen haastig uit, zij schenen het sieraad hunner handen te verbergen, hun oogen waren klein en hun monden open of zij versmachtten van den dorst. De heete wind nochtans die van het oosten voer geurde weldadig, de zware lucht zeeg als balsem neder.

En als zij voor het huis kwamen aan den zuidkant van den muur hield Jezus stil om naar de zon te zien. Klaar als goud was de hemel over de gansche stad geworden, de velden voorbij den weg naar Bethlehem gloorden onder purperen sluiers, in de verte stond eenzaam en volmaakt de zon. En een hooge stem galmde uit de stilte:

Geloofd, Eeuwige, koning der wereld, die het licht gemaakt hebt!

En de zon was in Jezus' oogen toen hij binnentrad in het huis.

De lichten hingen aan den wand, de blanke brooden lagen in den kring. En zij zetten zich neder en wachtten tot hun de handen gereinigd werden. Toen bad de meester en brak het brood, en de schotel werd in het midden gezet. En terwijl zij aten zag Jezus een ieder hunner aan om hem inniger te

kennen en blijdschap te vergaderen van al die aangezichten. Maar zijn ziel had in der menschen oogen een raadsel gezien dat hem vreemd was, en zij hoorden een stem die uit zijn mond sprak:

Een van u die met mij eet zal mij verraden.

Verbaasd keerden allen zich tot hem en de eene stem na de andere beefde in het vragen:

Ben ik het, meester? Ben ik het?

Hij antwoordde:

Een van de twaalf die met mij in den schotel indoopt.

Toen zwegen zij allen, zoekend in zichzelven. Maar in de stilte sprak hij weder:

Een nieuw gebod geef ik u, dat gij elkander liefhebt gelijk ik u liefheb. Ik ga heen om u plaats te bereiden in het koninkrijk, en ik zal wederkomen en u tot mij nemen. Waar ik heen ga weet gij en den weg kent gij.

Een van hen, meenende dat hij sprak van heengaan uit de stad, vroeg hem:

Heer, wij weten niet waar gij heen gaat, hoe zullen wij den weg kennen?

Ik ben de weg. Gij kent mij, en mij kennende kent gij den Vader, want ik ben in den Vader en de Vader is in mij. Wie in mij gelooft, het werk dat ik doe zal hij ook doen, en grooter, de Eeuwige zal ook op hem het koninkrijk bouwen. Ik ga heen tot den Vader. Mijn lichaam en mijn bloed, al het mijne dat des menschen is moet ik geven, opdat gezien worde de waarheid van alle ziel, de liefde, de zaligheid, opdat het wonder verschijne van de heerlijkheid des Eeuwigen. Wie mij liefheeft neme mij. Neemt het brood, eet, het is mijn lichaam.

Hij nam den beker en gedankt hebbende gaf hij hun den wijn en sprak:

Dat is mijn bloed, het bloed dat u allen met mij verbindt en voor velen wordt vergoten. Voorwaar, ik zal van de vrucht des wijnstoks niet meer drinken tot op dien dag wanneer ik ze nieuw zal drinken in het koninkrijk.

En zij dronken, de een na den ander in den kring, zij waren stil en schoon in het teeder licht der lampen. Toen rees hij, zijn handen recht over hen heffende, en sprak:

Ik zal niet veel meer met u spreken. Maar opdat de

wereld wete dat ik den Vader liefheb en doe gelijk hij mij geboden heeft, staat op, laat ons van hier gaan.

Zij stonden en zongen, jubelend het halleloejah, hun wangen waren rood, hun oogen lichtten, want zij geloofden dat het uur des koninkrijks gekomen was. Toen traden zij in den klaren nacht, en voortgeleid door Jezus met den getrouwsten der mannen en de liefste der vrouwen aan zijn zijden, schreden zij door de straten, de volle maan straalde recht daarboven en alle sterren fonkelden. Geen mensch liep er, de honden blaften uit de duisternis. En zij kwamen door het Kidrondal en stegen naar de gaarde die Gethsemane genoemd werd op den berg der olijven. De nacht was warm, de jonge zomer ademde op de boomen. En Jezus stond stil om den nacht te zien, de vrouwen bleven dicht bij elkander met gebogen hoofden en open harten, de mannen, tintelend van het geluk der beloofde vreugde, luisterden wat hij spreken zoude. Zij voelden allen hoe klein zij waren, hoe groot de wereld, zij zagen allen hoe de maan en de sterren heerlijk schenen over Jezus. De bladeren ruischten en zij hoorden de geliefde stem:

In dezen nacht zult gij allen aan mij geërgerd worden. Er is geschreven: Ik zal den herder slaan en de schapen verstrooien. Uw verwachting zal nedergeslagen worden, uw geloof bezwijken.

Petrus kwam naderbij en zeide:

Of ook allen geërgerd werden, ik niet.

En Jezus antwoordde:

Ik zeg u, in dezen nacht, eer de haan tweemaal gekraaid zal hebben, zult gij mij driemaal verloochenen.

Maar uit inniger oprechtheid betuigde Petrus weder:

Al moet ik met u sterven, nooit zal ik u verloochenen.

En ook de anderen naderden en spraken uit het warmste hunner harten.

Toen gingen zij voort. Maar in het midden der olijfgaarde stond Jezus weder stil en sprak:

Zit hier neder en wacht tot ik gebeden heb.

Zij zetten zich neder op den lichten grond, maar Petrus en ook de oudsten der vrienden Jacobus en Johannes vroeg hij hem te volgen. En als zij een kleinen afstand gegaan waren onder het loof der boomen greep Jezus de handen

die naast hem waren, de verbazing van het eind des levens viel over hem, de angst dien ieder schepsel eenmaal heeft verduisterde zijn ziel. Want hij was een mensch die kreet toen hij geboren werd en beefde voor de heimelijkheid hierna. Zij hoorden hem:

Mijn ziel is bedroefd tot den dood toe, blijft hier en waakt met mij.

De levende handen liet hij los om alleen te zijn en den Vader te vragen. Bij de boomen viel hij neder, hij legde zijn aangezicht op de zachte aarde en hij vroeg wat de kinderen vragen:

Vader, alle dingen zijn bij u mogelijk, neem dezen drinkbeker van mij weg! Maar niet wat ik wil, maar wat gij wilt.

Of het wonder niet komen zoude, of het geloof van al zijn leven eindigen zoude. Het zweet van zijn aangezicht viel in droppelen op de aarde. En hij keerde terug waar zijn vrienden lagen en vond hen slapende. Hij stond eenzaam in den nacht en zijn stem klaagde:

Simon, slaapt gij? kunt gij niet één uur waken? Waakt en bidt dat gij niet in verzoeking komt.

Toen ging hij weder, en lag en bad dezelfde woorden. En weder was hij alleen met de vraag zijner ziel. En daar de hemel zweeg keerde hij nogmaals tot de menschen om zachtheid voor de pijn te zoeken. En weder vond hij hen slapende en wekte hij hen, maar zij wisten niets te zeggen.

Toen ging hij ten derde male. Geen stem hoorde hij uit de ziel, geen stem uit de eeuwigheid, maar een nieuwe warmte ontgloeide in hem. De maan zag hem en de sterren waren stil, de wind rustte in de boomen en geen blad bewoog.

En als hij weder tot de vrienden kwam en hen weder slapende vond sprak hij zacht boven hen:

Slaapt voort, kinderen, en rust: het is genoeg, de ure is gekomen.

Maar zij ontwaakten met opengesperde oogen, zij sprongen op en luisterden: zij hadden gehoord, zijn mond had het gezegd, ginds naderde het gerucht. Haastig liepen zij de glooiende gaarde door, en bij de anderen gekomen, waar die in verwardheid van kreten en angst te zamen stonden, ontwaarden zij achter de boomen het blikkeren van zwaarden. Een hunner zagen zij die groot en fel tot de krijgslieden

liep met de armen opgeheven. Judas van Karioth was het, hijgend kwam hij tot hen teruggeloopen, het vuur brandde hem, want hij wist dat de zaligheid gekomen was en geen mensch den koning deren kon. En hij sloeg heftig Jezus aan zijn borst en riep met groote stem:

Deze is de meester! Wees gegroet, meester!

En hij kuste hem.

Toen kwamen de krijgslieden en grepen Jezus in hun sterke handen. Uit het geraas der mannen, het klagen der vrouwen hoorden zij den slaaf van den hoogepriester gebiedend dat zij hem mede zouden voeren; sommigen der getrouwen trokken toen de wapens uit hun kleederen en een hunner hieuw en trof den slaaf. En de krijgslieden sloegen, de nacht werd verscheurd van woede en jammer. Maar hoog klonk het woord des meesters boven het geweld:

Doet uw zwaarden weg! Die het zwaard nemen zullen door het zwaard vergaan.

En zij zagen hem, hoe hij voortschreed tusschen de dienaren, de boomen langs, nederwaarts naar den weg van Kidron, zij schreeuwden in wanhoop, zij weken voor de woestheid der krijgslieden, en ten leste vloden zij, allen, mannen en vrouwen. Eén was er die van den meester niet scheiden kon, een jongeling die schreiend achter hem bleef. Maar ook deze, toen zij hem grepen rukte zich los, zijn kleed in hun handen latende, en vlood, naakt en armzalig, voor zijn leven.

En Simon was de eenige die stil stond in zijn angst, en hij keerde terug en volgde van verre.

Alleen ging Jezus onder de menschen, hij zag de rustige olijven staande op den berg en beneden in het dal, het milde licht pralend over den tempel en de gansche stad. En in hem ontgloeide een nieuwe warmte, zuiver en klaar. De maan was groot in den grooten hemel over den mensch en over Jerusalem.

XIII.

Jerusalem!

De hemel over haar werd blozend in een gloed, een zucht uit het oosten zeeg op haar neder. Maar recht bleef de klaarheid van de maan op den tempel en al de daken, en

uit het donker daar beneden was geen geluid. De duizenden van Israel lagen in de weldaad van den slaap, ademend de zachte lucht, rustig en onwetend, de mannen wier harten beefden in een droom, de vrouwen die haar borsten voor de zoetheid openhielden, alle menschen die uit de heimelijkheid tuurden naar het onbekend geluk, alle menschen sliepen in dit stilste aller uren toen de gever van geluk heenging langs hun woningen. De nacht was rijp, de tijd was vol voor allen die het leven wilden, de liefde en de verzadiging. Maar het heilig verlangen van Israel verhief zich niet en nam niet, de stilte was de zaligheid die voorbij ging, de duizend sterren zagen het. En de einden des hemels allerwegen bloosden in een purperen vlam.

Zij voerden Jezus met zich binnen de poort en door de straten waar de honden vluchtten, tot aan het huis van den hoogepriester Kaiaphas. Daar was geluid van menschen in de schaduw, mannen van de wacht die opschrikten uit hun eenzaamheid, slaven die verborgen wat geen meester zien mocht. En als de krijgslieden naderden verschenen zij met lichten aan de poort, en zij vroegen elkander wantrouwig en ontsteld, maar fluisterend om den nacht niet te verstoren; den profeet zagen zij voor zich, geheel blank in den lichten nacht, en in hun nederigheid wisten zij dat hij een koning was. Maar gestreng gelijk de wet waren die daar binnen zaten, en zij die immer gehoorzaamden en hun hart verzwegen hielden hun goede neiging in, zij deden met hem naar de gewoonten van hun dienst, want voor de rechters moest hij staan gelijk iedere overtreder der Joodsche wet. In den binnenhof leidden zij hem, waar andere krijgslieden en knechten lagen buiten den schijn der lampjes. Jezus stond daar en wachtte.

De groote raad, die den dag voor het feest tot laat in gericht gezeten had, was nog vergaderd in de zaal, maar vele priesters, oversten en geleerden waren heengegaan. En de hoogepriester was aan het einde der besluiten, toen een aanzienlijk man voor hem kwam, zeggende dat over den Galileeër het oordeel nog vallen moest, opdat Jerusalem zorgeloos tot het feest kon ingaan. Zij hadden weder overlegd, maar de priesters noch de Romeinen durfden het te verantwoorden; de raadslieden echter, vreezend de oproerigheid van die in

den profeet geloofden, wisten dat gansch het volk wreed zou getuchtigd worden en bogen zich om den overheerscher te behagen. Krijgslieden waren toen van den burcht uitgezonden om hem te grijpen, de raad had slechts te oordeelen.

En Jezus werd binnengeleid in het midden der bankjes waar de rechters zaten. En de hoogepriester vroeg hem omtrent zijn volgers en zijn leer, en hij antwoordde:

Ik heb openlijk gesproken tot de wereld, ik heb geleerd in de samenkomsten en in den tempel waar de Joden van alle plaatsen komen, in het verborgen heb ik niets gesproken. Wat ondervraagt gij mij? Vraag dengenen die mij gehoord hebben, zij weten wat ik gesproken heb.

Dienaren van den tempel en andere mannen werden voor hem gevoerd om te getuigen en zij beschuldigden hem dat hij den heiligen Naam gelasterd had. Maar Jezus antwoordde niet.

En als zij voortgingen te getuigen van de woorden welke hij in den tempel had gesproken, hoorden de rechters dat hun getuigenissen de eene tegen de andere streden. Maar twee traden te zamen voor en zeiden:

Wij hebben hem hooren zeggen: Breek dezen tempel af, die met handen is gemaakt, en binnen drie dagen zal ik een anderen tempel bouwen die niet met handen is gemaakt.

De hoogepriester zeide:

Antwoordt gij niets? Wat getuigen zij tegen u? Zult gij het huis des Verhevenen lasteren?

Maar Jezus zweeg. Het gefonkel van alle oogen was op hem. En weder verhief de hoogepriester zijn stem:

Ik bezweer u bij den levenden God dat gij ons zegt: zijt gij de gezalfde, de zoon des Eeuwigen?

Jezus antwoordde:

Ik ben het, gij hebt het gezegd. Van nu aan zult gij zien den zoon zittende aan de rechterhand des Eeuwigen, gij zult hem zien komende op de wolken.

Zacht gelijk een beek der velden zong zijn stem over de hoofden.

Toen scheurde de hoogepriester zijn gewaad om rouw te doen en hij sprak tot de mannen:

Hij heeft God gelasterd. Wat hebben wij nog getuigen noodig? Gij hebt de godslastering gehoord. Wat dunkt u?

Allen verstomden, alle hoofden bogen naar het duister van den vloer. Toen klonk een diep geluid gelijk de donder in het ingewand der aarde, een dieper donder ging in de verte heen. Buiten kraaide de haan. Toen ging het gerommel en het gekerm der stemmen op, ontroerde en harde, bevende en grimmige, maar de zaal bleef rustig, de lichten aan den wand bewogen niet. En wat de eene riep herhaalde zwaarder en feller een andere mond:

Hij is des doods schuldig.

Het hoogste beeld van Israels verlangen leefde voor hun oogen, en deze stond om van hen geoordeeld te worden. Met het ergste oordeel sloeg de geslagen hoop terug en van elkanders zware woorden tot den gloed des toorns verhit zagen zij boosheid voor zich en geloofden zij ter zelfder stond dat een booze voor hen was die tegen hun reinste hoop gezondigd had, tegen den Naam gevloekt. Zij rezen van hun plaatsen, razend en de vuisten strekkend naar zijn gelaat, sommigen spuwden hem door heftigheid vervoerd. Recht stond Jezus, met open oogen. Toen drongen uit die wildheid dienaren die hem grepen en medevoerden uit de zaal.

Petrus stond in den binnenhof achter de donkere palen toen aan de andere zijde Jezus de deur uitkwam, maar wegens de krijgslieden durfde hij niet tot hem te gaan. Een slavin die daar langs ging zag hem en zij naderde en zeide:

Gij waart ook met Jezus den Galileeër.

Hij wist geen antwoord en zeide:

Ik weet niet wat gij zegt.

Donker was het daar. Bevangen van een benauwenis en zonder gedachte sloop hij naar de voorpoort waar het licht der maan viel. De slavin echter volgde hem en haar genooten ziende riep zij hun toe:

Ziet, deze was ook met Jezus van Nazareth.

Hij sloeg zijn handen voor zijn ooren en riep:

Ik ken den mensch niet!

Anderen kwamen rondom, ook krijgsknechten, en als zij hem ondervraagd hadden, zeiden zij:

Voorzeker, gij zijt ook van die van Galilea, want uw spraak verraadt u.

Hij vloekte zichzelven en riep smartelijk uit:

Ik ken den mensch niet!

En de haan kraaide, een roep galmde door zijn bevend hart. Petrus zag opwaarts waar de sterren niet weken voor den morgen, de benauwenis verging van hem, de zwartheid viel van zijn gedachte. Hij herinnerde zich en hij hoorde den klank der woorden: Eer de haan tweemaal gekraaid zal hebben zult gij mij driemaal verloochenen. Toen snikte hij en ging naar buiten.

De dag begon te lichten. Westwaarts, waar de maan blozend neeg, vergaderde de hemel dauwig zilver, al de gloed van den nacht verborg zich in een nevel, donker en breed; oostwaarts ging de hemel vol van parelen open, schitteringen schoten uit den dageraad en de hoogte verbleekte in een stillen lach. De zwoelte streek neder, maar de eerste heete wind, uit de verte der woestijn gevaren, droogde de daken en dreef het stof de straten door. Eenzaam waren de straten, de schemer langs de woningen begon te kleuren. En toen de adem des dags gloeide over Jerusalem, toen in roode dampen de zon verscheen, toog over al de blankheid van den hemel een sluier van purper licht.

En Jezus trad uit de poort met gebonden handen. De vurige fonkelingen stortten over hem, hij opende zijn oogen en hief zijn aangezicht naar de zon, hij bad de morgenbede zoo zacht dat geen het hoorde. Het laatste van de maan vervloot in de verre glansen. En Jezus zag achter zich, zoekend een lief gelaat. Maar toen de hoofdman voor hem was gekomen en krijgslieden rondom, schreed hij in hun midden voort, mannen van den raad en dienaren volgden daar achter.

In de straten werd een enkele deur geopend, kinderen kreten binnen, kinderen kwamen ook lachend buiten, maar menschen waren er bijna niet in de koelte noch aan de lichte hoeken, menschen zagen hem niet gaan en hun huizen bleven toe.

Maar verder in de donkere marktstraat waren mannen die de luiken afdeden en verwonderd uitzagen hoe in het vroege uur een boosdoener werd heengeleid, en die hem herkenden werden stom, zich afwendend met geheven handen. Een stem riep den naam van Jezus, een andere begon te klagen. En sommigen snelden toe om te volgen en te zien, roepend van schrikkelijkheden die geschieden zouden. Die

het woord genoemd had van den kruispaal had den doek over zijn hoofd getrokken en was in doodsangst weggevlucht, die het woord gehoord hadden fluisterden het bevend na.

De burcht was aan de witte straat waar het zonlicht scheen. De krijgsknechten traden er in rijen aan iederen kant, voor de hooge deur stond Jezus stil. Toen verschenen hovelingen en oversten en in hun midden de landvoogd Pontius Pilatus in zijn gestreept gewaad, welriekend van zalf en citroenkruid. En de landvoogd, geloovende dat hij schuldig was aan de opstandigheid des volks, zag op hem neder en vroeg:

Zijt gij de koning der Joden?

Jezus antwoordde:

Vraagt gij dit uit uzelf of hebben anderen het u gezegd?

Uw volk en de rechters van den raad hebben u overgeleverd. Wat hebt gij gedaan? Houdt gij u voor een koning?

Hij antwoordde:

Mijn koninkrijk is van deze wereld niet. Indien het ware, mijn dienaren zouden gestreden hebben.

Zijt gij dan een koning?

En Jezus antwoordde:

Gij zegt het. Maar ik ben geboren en ter wereld gekomen om de waarheid te openbaren. Een ieder die waar is verstaat mijn stem.

Maar een der ouden van den raad naderde en zeide dat zij gekomen waren om den Nazarener over te geven aan de macht die de straf voltrekt, want hij had bekend zich zelf voor den gezalfde te houden en zij hadden hem geoordeeld schuldig aan het gruwelijkst.

Jezus zag opwaarts, de jonge hemel begon te blinken in nieuwe schoonheid van amethyst, een geur van aarde en menschen bedwelmde zijn hart. En zijn oogen staarden, want hij zag de volkomenheid der schepping, de vreugde van het koninkrijk.

Toen sprak de landvoogd die daar stond:

Hoort gij niet wat zij tegen u getuigen?

De krijgslieden ter wederzijde en de menschen achter, eenige lieden van de markt, eenige mannen en vrouwen die in de stad gekomen waren voor het feest gekleed, zagen hem hoe hij luisterde, en in hun midden hoorden zij dienaren van den tempel en dienaren van den burcht onder elkander,

sprekende van het misdrijf en de straf aan den paal. Een geruisch ging over hen terwijl zij allen te zamen drongen, toen uit de hoogte der deur de landvoogd zijn hand ophief om hun toe te spreken:

Welken wilt gij dat ik u zal loslaten, Bar-Abbas of Jezus die de gezalfde wordt genoemd?

Het was gewoonte dat de landvoogd, voor het feest naar Jerusalem gekomen, een gevangene vrij liet dien het volk verkoos. En zij hadden een gevangene, Bar-Abbas genaamd, wegens de oproeren welbekend in de gansche stad. Toen nu de landvoogd gevraagd had welken zij verkozen, gingen mannen van den raad en mannen van den burcht onder de lieden om hen aan te zetten vrijheid voor Bar-Abbas te begeeren, bestraffing voor den Galileeër.

Welken van deze twee wilt gij dat ik u zal loslaten? riep de stem des machtigen uit de deur.

En zij riepen allen gelijk hun gezegd was, zij riepen:

Bar-Abbas!

Jezus hoorde de welluidendheid der stemmen of honderd harpen speelden. Ruim was de warmte waar hij in stond en beneden juichte de klank der menschen. Toen, zooals een kind ontwaakt en opziet, ontwaakte hij in verwondering: oneindig was de stonde, prachtig het morgenlicht. Al wat voor zijn oogen was verscheen hem uit een gloor, een rozigen gloor, en naderde hem goed en liefelijk; de schaduw in de deur wemelde van schijnsels, de menschen daarin blonken warm en rijk, de hand des landvoogds, groot in het licht gestrekt, had een glans van mildheid; aan deze zijde en aan de andere waren menschen, welgemaakt, met de kleur der rijpheid op de aangezichten, de oogen helder als juweelen, zuiver als bloemen. Een adem van boven voer om alle ding en maakte het vrij, zoodat het opende en zich ontvouwde in klaarheid. En zooals een kind begint te glanzen van het leven, zoo ontlook de zoetste glimlach van zijn mond. Hij wist dat het wonder was geboren, de vreugde ter wereld was gekomen.

Juichend schalde de stem des landvoogds:

Wat zal ik doen met Jezus die de gezalfde wordt genoemd?

En luider brak het koor der wereld open:

Kruis hem! Kruis hem!

Toen zag hij waar de hoogere hemel schitterde in diepe kleuren, karmijn en blauw en purper. En de eene stem steeg weder op, roepend wat een ieder wist, en heerlijk bruiste het groot geluid der menigte:

Kruis hem! Kruis hem!

De krijgslieden kwamen. En hij ging, en zij gingen met hem. Daar was een lage deur die zij binnentraden, daar was een gewelf, de zon scheen door de gaten. En hij zag toe wat daar gebeurde.

Mannen liepen in het duister heen, mannen doken op; de een droeg een stok in beide handen, anderen zaten zwijgend bezig, en twee trokken een balk over den vloer. Toen kwamen zij allen tegelijk van alle zijden, zij namen zijn kleederen af en hingen een breeden doek over zijn schouders, zij reikten elkander een krans van doornen gevlochten en drukten dien op zijn hoofd. En als zij geweken waren in een kring sprong een vreemd man naar voren en riep:

Wees gegroet, koning der Joden!

De anderen herhaalden het. Jezus kende hen dat zij heidenen waren, maar hij verstond niet dat zij hem bespotten. Een groote man, weder voor de anderen komende en den stok zwaaiende, sloeg hem op het gelaat. Toen vielen hun handen, zij werden stil, zij ontwaarden zijn glans. En Jezus, die van zijn voorhoofd tot zijn kin de striem gevoelde, had gezien dat de stok daar had geslagen, maar er was geen pijn op zijn gelaat noch droefenis in zijn hart, want het wonder kwam over hem dat hij nimmermeer de dwaasheid van menschen kon verstaan.

En hem zijn kleederen aangedaan hebbende leidden zij hem buiten in den dag. Ver gelijk kinderspel was het gerucht. Twee krijgslieden die den balk brachten namen hem op en legden hem op Jezus' schouder, maar zij zagen dat zijn kracht gering was en lieten toe dat hij hem voort zou trekken. En als zij plaats gemaakt hadden greep Jezus den balk met beide handen en trok hem voort.

De menschen stonden ter wederzijden in het licht, zwijgend in hun doeken gehuld, hun monden snakten naar de lucht. In de duistere marktstraat ook, waar de kooplieden met de vrouwen terugtraden in hun deuren of achter hun koopwaar, werd geen enkele stem gehoord, de aangezichten naast

elkander bogen donker naar den grond, de oogen glommen uit de diepste schaduw. Maar in de straat naar de nieuwe poort toe scheen het licht recht en klaar tot het onderste der huizen. Daar liep geen ander dan een enkel man die van buiten was gekomen, en toen hij stil stond omdat hij niet begreep wat zijn oogen zagen, viel voor hem Jezus neder. Een vrouw trad uit een deur en naderde, zij nam haar doek en nederknielend droogde zij het zweet van het aangezicht in haar arm. Jezus zag haar blozen, groot was het licht over haar. En toen hij rees gebood de aanvoerder den man die daar stond het hout te dragen, Simon was zijn naam. Hij kwam met open oogen, hij bukte en nam den last, recht schreed hij voorwaarts. En Jezus wendde zijn hoofd, maar de huizen waren gesloten en achter hem ontwaarde hij slaven. Er was geen geluid.

Zij kwamen buiten de poort waar het stof schroeide in den wind, en een kleinen afstand gegaan zijnde kwamen zij voor een heuvel die aan eene zijde steil afwaarts liep, en aan die zijde was het wit gesteente kaal; drie holen waren er in, twee boven en een beneden. Het was de heuvel Golgotha. Op het hoogste stonden drie palen boven den witten wand. En zij stegen tot dien heuvel op in het gerucht der voeten. Daar hielden zij stil. Simon legde den balk daar neder, de knechten namen hem op en spijkerden hem dwars over den top van den grootste der palen. En anderen deden Jezus de kleederen af. Toen bracht de hoofdman een beker wijn waarin myrrhe was gemengd, dat hij dien drinken zoude ter leniging der pijn, hij sloot zijn oogen als hij dien aanbood. Maar Jezus weigerde. En overal beefde de glans over de heuvelen en over de dalen, over de woningen der stad en over den tempel, en de hemel daalde zeer laag tot de aarde. De menschen spraken nergens, de aangezichten naar het kruis gekeerd werden klein en rood gebrand onder de doeken.

Toen grepen de knechten hem en hieven hem op, anderen grepen zijn handen. En toen de eerste hamerslag op den spijker klonk hoorden zij een zuivere stem boven hen:

Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen.

De verwarring sloeg over gansch den heuvel, maar de slaven en de krijgslieden die nabij stonden zwegen, want zij

zagen hoe hoog hij was. Hoog stond het kruis naar boven, de verten praalden purperblauw en purperrood.

Het was het derde morgenuur.

En Jezus zag al de menschen, een voor een. En beneden de steilte zag hij vrouwen die elkander vasthielden, haar aangezichten waren in een krans van blankheid samen. Toen viel zijn hoofd.

En als de krijgslieden twee boosdoeners hadden gebracht en hen evenzoo gehangen aan de kruispalen, stonden zij bij de slaven. Het gerucht werd zwaar van gefluister en een vagen kreet, de handen rezen en vielen op de borsten, en mannen van den raad riepen over de anderen hun benauwd geluid:

Die den tempel afbreekt en opbouwt in drie dagen! Laat hij zichzelf verlossen en afkomen van het kruis! Anderen heeft hij verlost, maar zichzelf kan hij niet verlossen. De gezalfde, de koning van Israel, kome af van het kruis, dat wij het zien en gelooven!

En Jezus, hangende aan de open handen, leed de smarten des lichaams.

Dieper werd de hemel naar de hitte des middags, de bleeke aarde zonk en verdonkerde in dien gloed.

En de foltering ging van het lichaam. Maar in zijn ziel vielen de smarten, bittere en wrange, en hij leed ze alle zoodat zijn hoofd niet stil kon zijn, de onmacht en de aarzeling, den twijfel en den angst, de versmachting en de wanhoop, de ellende zonder naam. Om de menschen, om zichzelven, om God. Zijn oogen waren toe, hij kon niet meer.

Toen begon een geluid boven hem te kweelen, ver onder hem was het gekir van vele duiven. Toen begon de zon over hem te stralen, van het land beneden was de warmte. Toen viel op zijn hoofd een adem en aan zijn voeten rookte de welriekendheid der aarde. Hij wist dat al de goedheid, al de schoonheid en al de wijsheid des menschen hem behoorde, hij had de wereld lief en hij wist dat hij der wereld zaligheid zou zijn.

En zijn oogen nederslaande tot wie aan zijn voeten waren zag hij zijn moeder en de anderen.

Zij hoorden den roep, wellend uit de oneindigheid der liefde:

Mijn God, mijn God, waarom hebt gij mij verlaten!

Een krijgsman, van barmhartigheid bewogen, kwam en

doopte een spons in den drank en ze op een stok gestoken hebbende laafde hij hem.

En Jezus deed groot zijn stem op en gaf den geest.

De hemel was een purperen pracht.

De eerste stem was die des hoofdmans die tegenover stond, zeggende:

Waarlijk, deze mensch was Gods zoon.

En al de geuren des dags vergaderden op dien heuvel.

En later, in de eenzaamheid toen slechts weinige krijgslieden wacht stonden bij de kruisen en de vrouwen lagen op den grond, klom een man tot de steilte op, Jozef was zijn naam, een van de vrienden, die van den landvoogd vergunning had gekregen het lichaam weg te nemen. En Johannes was er bij, en te zamen namen zij het lichaam van het kruis en droegen het langs het pad tot beneden den heuvel, waar een grafstede was in den witten wand. Maria volgde, en ook haar zuster, en Maria van Magdala en de anderen, in hun gewaden verborgen. Daar legden zij hem neder, de eerste tranen vielen daar. En als zij stonden, niet wetend wat te doen, hief Johannes zijn aangezicht en sprak van de belofte dat de koning zou wederkeeren.

Ver was Jerusalem, stom met haar honderdduizend menschen. Geen liep er buiten, want de dag verging, de poorten zouden gesloten worden bij den nedergang. Uit het oosten bewoog de wind, de zon daalde in haar roodheid en rood verscheen de maan boven den tempel.

Groot vielen de schaduwen van de bergen, de dalen verzonken. En waar de klaarste gloed in den hemel gloorde recht boven de verhevenheid des heuvels viel de laatste fonkeling der zon.

Toen schalde de eerste bazuin van den tempel. En als het stil was geworden schalde de tweede hooger naar de hoogte. En driewerf juichend galmde de derde bazuin de verblijding uit, de hemel weergalmde de vreugde over Jerusalem.

XIV.

Jerusalem! Jerusalem! Jerusalem!

De dagen zijn voortgegaan en hebben de bazuin der verblijding niet meer gehoord. Jerusalem werd stil.

Gesmacht heeft zij en gebeden om de zaligheid, zij heeft geloofd in den grootsten zegen voor haar kinderen, zij heeft naar den Eeuwige gezongen en gejubeld op haar berg. De zon was niet heeter en de maan niet klaarder dan haar begeerte tot een warm en zuiver hart, de dagen waren niet voller van het goede leven dan haar oprechte wil vol was om goed te zijn en het leven waardig. Haar zonen waren in wijsheid en gebed te zamen, haar dochteren droomden en baarden de kinderen voor het geluk, eeuw na eeuw. De verdrukking heeft zij geduldig geleden, om den smaad van den overheerscher heeft zij in het verborgen geweend en in zangen heeft zij haar smart voor Tsebaoth nedergelegd. Want de lamp der ziel is daar immer licht gebleven, de hooge wijsheid die het vertrouwen is, en het beeld van Israels verlosser heeft immer in dien glans gestaan. Vele tijden van droefheid, tot in haar onmacht toe, heeft Jerusalem hem verwacht.

Maar de vreemdeling kwam met zwaard en keten, en Israel kromde zich en werd klein, vreezend het leven en de duistere poorten die tot de vreugde gaan. Als de stem riep uit de woestijn hebben velen haar gehoord. Als de bloem van Bethlehem ontlook, van den heiligen adem geurig, hebben alle oogen haar gezien, de harten hebben gebeefd, de handen zijn omhoog gestrekt en het gejubel des dageraads heeft over het gansche land geruischt. In geringheid naderde de wereld, maar Israel, na zooveel weenens neergeslagen, heeft niet gedurfd; gebogen lag het volk waaruit de ware mensch geboren was, en schoon van den kleinste tot den grootste een iegelijk den gloed der verblijding kende en de waarheid wist, geen verhief zich om het geluk te ontvangen.

Israel heeft niet gedurfd. Smachten en gebed, jammeren en geween, strijd en logen, en vrees, erbarmelijke vrees waren de teekenen der wereld bij de geboorte van het kind van God en mensch. En dichter daalde de duisternis over de tijden, opdat het nieuwe woord heerlijk verschijnen mocht.

Die den mensch gebaard had heeft in zijn vrees den mensch verloochend, maar het heeft hem niet gebaat, want de wereld, die den meester eerde en den slaaf verachtte, deed wat recht was in haar begrip en wierp den bloode in smaadheid neder. In de duisternis vielen de rampen op hem en in de duisternis

van zijn binnenste folterde hem de wanhoop, tot hij bleek en grimmig uit zijn gebrekkigheid verrees en het zwaard nam in zijn bevende handen. Toen werd het vreeselijk woord vervuld, geen steen des tempels bleef op den andere, woestheid en gruwel verdonkerden den berg van Abraham, en al het schoone land van Hermon tot aan Edom toe verdorde in de schaduw des vreemdelings. En als in ieder dal het Joodsche bloed gestort was hoorden de bergen het roepen van grijsaards en kinderen, tot in den nacht de wind des hemels het gezucht der dochteren heenvoerde in de stilte.

Jerusalem, verkorene van zielen zonder tal, huis der Joden, lag verslagen in het stof en Israel trok in rampzaligheid en werd een zwerver door de wereld. Maar barmhartig was zijn God, de droom bleef hem behouden, de zalige belofte. De wijzen hebben gesproken van Alexandria tot Babylon, van Cordova tot Amsterdam, er is geen plaats onder de zon waar het Hoor Israel! niet geroepen wordt. Israel is het volk gebleven dat verhoord wil zijn.

En het woord ging mede. Want sterk in de zorg van wie gezien hadden, vol van den adem diergenen die de pijnen geleden hadden om zijnentwille, leefde het. Maria, de tot in verre tijden gezegende, en de andere, die hem liefhad, hadden hem gezien toen geen sterfelijke oogen hem zagen; Simon, die de hoeder werd der goedwillenden, had hem gezien; de anderen die met hem waren van Nazareth tot Gethsemane, hadden hem gezien en gehoord:

Vrede zij ulieden! Gelijk de Vader mij gezonden heeft zoo zend ik u tot de geheele wereld. Gaat heen om zonden te vergeven, om te verkondigen de vreugde en de zaligheid open te doen.

De duisternis lag over alle landen, maar zij stonden te zamen in den gloor van den nieuwen droom, menschen zooals menschen in waarheid zijn. Zij zagen den dageraad in hun midden, zij wisten dat de Eeuwige die hen broeders had gemaakt, den een gelijk den ander goed en schoon, uit hun liefde de broederschap maken wilde voor al het levende, dat de onkenbare God der vaderen heerschen wilde in alle schepsel en kenbaar wezen voor deze wereld. De droom was hun waarheid, want de zon van het beloofde koninkrijk schitterde voor hun oogen en de koning, levend in hun

harten, was nabij de wereld die zij beminden. En van waar zij stonden in het Joodsche land vingen de einden der hemelen den gloed die uit hen straalde, het verbaasd geluid van schuchtere zielen murmelde in de duisternis en de zuchten die langs berg en dorp gingen werden liefelijk als de morgenwind. Toen het zwaard Israel verdreef togen zij uit in de verstrooiing, roepend de naderende vreugde.

Maar ook de heidenen hebben niet gekund naar het woord der volkomenheid. De slaven des machtigen die, zwak en gebrekkig, ontwaakten in het vroege kweelen en het wonder hoorden hoe ook de geringste den God der verwachting waard kon zijn, vreesden den hemel aan te zien, vertroosting was hun innigste behoefte. En die het zuiver woord zuiver van de boden hadden ontvangen, kennend de smart der menigten in Asia, in Egypte en de Latijnsche landen, zaaiden het ter vertroosting uit.

De wateren stroomden van de bergen neder en de winden waaiden over de zeeën, de zon rees en daalde morgen en avond en de jaargetijden volgden gelijk zij gister deden, nieuwe geslachten werden in ellende geboren, nieuwe stierven in ellende. Heeter gloeide de begeerte, zwaarder van zuchten zwol de duisternis, tot de bloem der verwachting welkte in het arme hart, maar de koning der menschen kwam niet in zijn koninkrijk. De reinste zielen, wanhopend ooit de wereld in het goede licht te aanschouwen, haatten toen de wereld en vloden van de broederschap, de zwakken hulpeloos achterlatend.

En als het zwaard van Rome gevallen was voor jonger heerschers greep de macht het woord en maakte het tot wet en schutsel van haar troon. Want de wereld, voortgekomen van dezelfde hand die den volmaakte schiep in Nazareth, en stijgende op denzelfden weg dien hij geopenbaard had, was traag in haar geweldigheid, ontzaglijk in haar aardschen honger, wonderlijk in haar groei, en van den mateloozen droom nam zij de maat die zij behoefde. Maria's zoon was een kind des menschen toen zijn hemelsch oog niet ontwaarde hoe zijns Vaders schepping den weg ging dien haar gegeven was, langzaam in het stof, zwaar van nooden en van smarten, zich verlustigend aan haar arbeid; de wereld was een menschelijke wereld van begeeren en dwalen en nieuw be-

geeren, en het zalig kind, geboren uit haar schoot, bleef haar een beeld van verre zaligheid.

Onder den naam van wien zij den Christus noemden, verlosser van smarten, vergever van zonden, leefden zij gelijk Rome leefde, zich slaven makend van hun broeders, dat in alle oorden geschreeuwd werd en gevloekt van den een tegen den ander, gezucht, gebeden en berust. Schoone kinderen werden den menschen geboren, geslachten na geslachten, en vreugde was er over iedere geboorte of de nieuwe tijd aan den hemel verschenen ware. De liefde tot den ander was in ieder kind van de stonde dat het van zijn moeder kwam, het hoogste gebod, de kroon der wijsheid van Israel die Jezus in het licht verhief, werd in het diepst van iedere ziel altijd verstaan, bemind en aangebeden. Maar de kinderen groeiden en schreiden gelijk de ouders schreiden.

Mild voor allen bracht de aarde voort. De kinderen echter hadden van de vaderen geleerd de vrees voor het korte leven en den waan de dagen lang te maken met genot, het verlangen naar geluk te stillen in overdaad. Gelijk de vaderen streefden zij naar meer dan een ander ontberen kon, streden zij om prooi, en de zwakkeren die verloren vergolden de vijandschap met vijandschap. En zoo het immer was geweest scheen de strijd de goddelijke wil te zijn, de liefde een schim der gedachten. Volkeren heerschten over volkeren en werden verslagen, nieuwe volkeren heerschten tot ook hun tijd vlood, maar waar menschen woonden verging het klagen niet.

Goed bleef de aarde en de zon weldadig. De hemelen bloosden iederen dageraad en werden geel iederen avond, de landen ontloken, bloeiden en droegen vrucht, de zeeën bruisten immer en praalden in blauwe prachten. En het hart der menschen, kennend die goedheid en die schoonheid in zichzelf, had aarde, zee en hemel lief, er was nooit hart zoo droef waar bij den aanvang of aan het eind des levens niet die liefde heeft gebrand. Dezen gloed verstond een ieder in den ander en in dezen gloed werd de gemeenschap aanschouwd. Duisternissen der ziel en diepten van het verstand konden mensch van mensch gescheiden houden, maar wie brood en rustplaats te deelen hadden leerden elkanders kleinheid beminnen.

Uit aardsche liefde is de broederliefde voortgekomen. En

de hemelsche behoefte die ieder schepsel trekt naar de bron van alle wezen werd grooter in wie eenmaal zijn broeder waarachtig had aangezien. Die zocht die vond, die klopte werd opengedaan. Stralend verscheen het beeld van den mensch der menschen voor het oog der klare ziel en in het wonderlijk licht dat voortging over de wereld aanschouwden de menschen God in hun broeder Jezus.

Volkeren werden geboren en hoorden het woord, volkeren streden en haatten en kenden elkanders nooden, de wereld was gelijk zij gister was. Maar waar het woord viel in onwetende ooren droomden in de heimelijkheid de zielen den schoonen droom, en zachter, maar verder klonken de stemmen tot in alle oorden. Waar de zon scheen verrezen nieuwe menschen die de stem der waarheid verstonden en wilden zijn gelijk God door Jezus had gesproken, zij zochten anderen als zichzelven te doen, uit te spreken wat uit hun harten te spreken was en hun handen zuiver op te heffen.

Langzaam ging de groote wereld, maar de begeerte was naar broederschap, het geluk van mensch bij mensch. Wie begeerde en luisterde hoorde in de stilte van iederen nacht meer gebeden en boven het roepen van iederen dag meer roepen van goed vertrouwen. En wie elkander verstonden werden glanzend, want zij ademden voller de goedheid van de lucht, de warmte gaf hun lieflijker behagen. Geen uur verging dat niet de wereld grooter maakte van den lang gedroomden droom, dat niet de harten klaarder en de handen vaster maakte voor het schoone werk, het wonder en de vreugde der komende geslachten.

De golven der zeeën bruisen gestadig en de winden zingen zonder einde van land tot land, goed voor al het levende. Iederen dageraad gaat de blankheid van den hemel open, goed voor mensch en dier en plant, en aan het eind van iederen dag daalt de nacht met zoete rust en zoet gefluister. En weder bij den dageraad openen de oogen en klinken de stemmen der menigten van liefde en hoop rijzend tot de broederschap, de zon verlicht de aarde van haren opgang tot haren nedergang, schoon zijn zeeën en landen waarover straalt de hemel.

ARTHUR VAN SCHENDEL.

Verzen.

Jeugd en sterven.

Na langen inkeer dit te zijn bevonden:

Een begenadigde dier eindelooze
Bedwelmingen, een zingende verloorne
Tusschen donkere gronden en den duizel
Der fonkelende hemelen, omgeven
Door heuvelen en wouden en die lichter
Uitvieringen der liefde, de ongetelde
Bloemen en bloesemen, en aangezocht
Door de verlokkingen van oogen vol
Eenderen zwijmel en ontsteld verlangen -
En loopende gedurend te verblijven
In de verrukkende bedoelingen
- Vlammend en vliedende - van licht en water...

Maar in het hart al machtiger het stage
Zwellen dier golf van de geheime zee...

O, Dolend tusschen vuur en droom benart
Maar ééne vrees in dit bevreemdend leven:

Dat de avond van de jaren van dit hart
Te vallen aan zal vangen eer het bloed
Breeder en zwaarder maten vol te houden
Ononderbroken heeft geleerd, en eer
Tegen verwarden aandrang ijdeler
Geneuchten en zwaarmoedigheden staat
De strenge vreugde van den rechten eenvoud,
Een steun, een bronzen schild, een niet te wenden
Bevestiging.
Dit naar de kant der wereld.

Maar naar het einde, naar de groote stem
Der brandingen waarin de stilte der
Geheime zee breekt tegen deze kusten -
O, geef mij naaktheid, en het schoon vertrouwen,
En overgave zonder middelaar,
En stamelenden deemoed, en de leegte
Van open handen in het late licht -
En naar den avondster het stil geheven
Gelaat en de geloken oogen, en
- Als in gebroken lamp een zachte vlam -
De glimlach der onnoemelijk verrukten.

Dan zal ik als het zingen om mijn muren
Luid wordt en luider, en de donkre deur
Eindelijk openwaait, en ik ten drempel
Tusschen den ritselenden avondwind
En de gedoofde haard het uur zie staan
Wachtend, gelaten zijn en zeer bereid -
En heengaan zonder afscheid - want dat was
Het leven - en hem volgen, die mij wenkt
Ten kust en naar het schip der groote zeilen....
Dat al zoo vaak in schemering voorbij
Voer, en met stemmen die van zee naar land
Zongen tot lief en leed vergeten werden...

En als hij, die geen woorden geeft, noch hoop,
Maar vrede, zee kiest en zijn hooge wacht
Voor op de plecht en in het waaiend schuim
Inneemt, dan zal ik, eer ik mij neerleg
Aan zijne voeten en voor goed mijn oogen
Tusschen zijn open oogen en de zee
Sluit, noch een wijle peinzende vertoeven
In het vreemd einde van het licht, totdat
De stem der branding afneemt en de stem
Boven mij van de nachtwind in de zeilen
Groot wordt en eenzaam en de vaart begint
In open zee...

O, Dan ten laatsten maal
Deze oogen op te slaan en te vermogen
Door nevelen van ongeweende tranen
De kust te zien verdwijnen van het rijk
Dat mij zoo lief was...

Moeder's nachtlied.

De zaligen zingen
   Van over zee...
Slaap nu, mijn kleine,
   Slaap nu in vreê...

Zij varen, zij zingen
   Zoo blij, zoo ver...
Hier wordt de wereld
   Al duisterder...
Slaap nu, mijn kindje,
   Mijn laatste ster -

In glazen booten
   Zijn zij en staan
Jubelend tusschen
   Water en maan...
IJl waait de nachtwind
   Hun stemmen aan -

IJler, al ijler...
   Heen over zee
Wijken ze en zingen
   Mijn kindje mee
Naar lichter kusten
   Zalige rêe -

IJler, al ijler...
Nu is het heen -
Slaapt nu mijn kindje -
Ben ik alleen...?

Is nu mijn kindje
Niet meer alleen...?

Nam nu de droomende
Ziele de wijk
Heen over zee naar
Der zaligen rijk?
Over de zee naar
Een windstil rijk...

Draagt daar een moeder hem
Lachend en klein
In armen hoog en
Op handen rein...?
De zalige vrouw, die
Ik eens wou zijn...

De hooge vrouw, die
Ik nooit kon zijn...

De zaligen zongen
Zoo blij, zoo ver...

Mij werd de wereld
Al duisterder...

Het gestorven kind.

De moeder zingt:

Ik sliep vannacht mijzelve vrij
Uit wolk van dit verdriet -
Tot ik, voorbij den tijd ontwaakt,
Keek in een leeg gebied
En hoorde tusschen maan en sneeuw
Zijn stem, maar zag hem niet.

Hij zong; ik voelde dat hij stond
Voor mij, en zag mij aan -
Het werd mij daar zoo licht, ik kon
Zijn zingen niet verstaan -
Ik wist alleen nog dat mijn kind
Zong tusschen sneeuw en maan.

Hij zong zoo ijl, hij zong zoo blij,
Dat ik niet treuren mag
Om hem, die zingen kan en nooit
De donkre dagen zag -
O, als wat ik hem gaf maar niet
Versmaad begraven lag....

Wat ik hem gaf..... Neen, neen, wat hij
Mij zond - o, wonderlijk -
Een licht blad van een roos, die bloeit
Nog buiten mijn bereik -
Een teeken van zijn liefde, die
Mij wacht in een ver rijk....

Dit is het blijde, lichte leven...

Dit is het blijde, lichte leven:
Gezond te zijn en welgemoed,
En onbekommerd van dit goed
Aan de mistroostigen te geven -

En in het herte weggeleid
De schemergouden schat te weten
Van later wijsheid, onvergeten,
En voor den avondval bereid -

Dan is men goed, en den bevriende
Weldadig, en een klare bron
Van kracht, en als een morgenzon
Voor de glimlachende beminde.

A. ROLAND HOLST.

Schepen-rei.

Over de nog duistere zee, uit het onzichtbare was de fijne reuk komen aandrijven op het schip, de geur van den without-boom, den kajoe-poetih. En toen de dageraad opscheen, kwam het eiland in zicht, grijs als regen en grijs als mist, grijs van kajoe-poetih-boomen. Grijs zijn de ranke, rechte stammen, grijs en rank en recht als regenstralen op een windeloozen dag. Rechtstralig gestreep als van aanhoudende regenbui maakt het ijle duizendstammige bosch langs de steile kust. En het fijne, grijzige, luchtige loover hangt zwevend als boven van lange regens gedrenkten grond de wademende mist De kaptein wees naar het wolkige eiland.

'Dat is Boeroe, Boeroe van de kajoe-poetih-boomen.

Ruikt ge den geur wel op den landwind? En ziet, daar zijn de koopvaarders al, die komen met de kostelijke olie!'

De vaartuigen, de groote en de kleine, kwamen in scholen opzetten. Chineesche jonken voeren vooraan en Boegi-schepen die zoo trotsch van bouw en boeg zijn als zeventiendeeeuwsche galeien. Orembaais van de Molukken volgden, die twintig roeiers roeiden, vlerk-prauwen, die lijken op een watervogel tusschen twee jongen zwemmende, en vlug als vliegende visschen schoten overal langs en doorheen boombootjes, uitgeholde stammen niet breeder dan de roeier, die, alleen, met saamgedrongen knieën, er in zit.

Met kajoe-poetih-olie geladen als met honing pijlrecht aanschietende bijen, kwam de geheele vloot op het stoomschip toe gehaast of zij dat voor hun wachtenden korf hielden.

De passagiers stonden langs de reeling en bij de valreep;

de handelaars klommen aan dek. Toen begon het geven en nemen over en weer, waar geglans van kwam van zilver in bruine palmen en van klaargroene flesschen olie in blanke handen en gelige.

De schoone Arabische vrouw naast wie een nog schoonere dochter stond reikte goud toe aan den gewichtig kijkenden Chineeschen opkooper, wien koelies zware kisten na-droegen. Het meisje met haar donker bloemengelaat zoo zacht tusschen de dauwige flonkering der diamanten langs wangen en keel glimlachte toen de geur haar van onder den opgeslagen deksel tegensteeg. De Radjah van Batjan zond een schaar van dienaren en vrouwen aan dek, die de handelaars aanriepen om olie voor den harem.

Er waren ook lieden van Ambon op het schip, Christenen in naam wel, maar wien de oude heidensche lust aan welreuk niet vergaan was; die haastten zich naar de olie, en de vrouwen goten er van op het kanten zakdoekje, dat zij om het gezangboek vouwen 's Zondags als zij pronkend naar de kerk gaan, en lieten langs hun vingers druppels afloopen, die zij streken over de golfglansjes van hun haar.

Zelfs de Europeanen kochten, hoewel aarzelend om die schittergroene kleur, die van het koper komt aan de al te simpele toestellen der Inlandsche stokers. En zonder ophouden droegen de donkere eilanders kisten, kratten en manden vol olie het scheepsruim binnen. Want in noordelijke landen, waar de zon niet dan bleek heenschijnt door nevel en rook van fabrieken, waar de boomen vele maanden achtereen zonder blad of geurigheid staan en lichamen strak worden in de kilte en vol van pijn, wachtten millioenen op de tintelende artsenij uit fijnrokig loover en zonnegloed gewonnen.

Toen het avond werd was het schip van kiel tot dek zoo vol olie als in een rijken naherfst een bijenkorf vol honing is. Het geurde zooals verheen over de zee Boeroe geurt. Zelfs de reeling en het want, zoo doortrokken toch van den wrang-bitteren reuk der zee, gaven een geur van kajoe-poetih af.

Tevreden hadden de handelaars de rolletjes zilvergeld bezien voor zij die wegborgen in een vouw van hun kleeren. De koopvaarders stieten af van de stoomboot. Maar niet

allen wendden zij den boeg naar het eiland. Een groep van de grootste bleef liggen, het eene vaartuig achter het andere zich schikkend, als in afwachting.

Toen voer een groot hoog Boegischip, dat donkerroode zeilen had, statig uit de rij. En in wijden kring rondom de stoomboot zwierend, begon het met een groot geklank van bronzen bekkens, trommels en fluiten een feestelijke muziek. Al de andere schepen volgden, de zeilende en de roeiende, het Boegi-schip achterna, in wijden kring om de stoomboot zwierden zij, al zingende. Ieder zong naar zijn eigen aard en trant, ieder van die groote watervogels, die zwanen van de zee. Zooals hij gebekt was zong elke vogel, met schelzoet gefluit en kwetterend getokkel de kleine, de groote geweldig uit volle borst met dreunende bronzen stem.

De zon ging onder. Geheel en al purper werd de zee. De roode zeilen van het Boegi-schip, die de aandrijvende avondbries vingen, woeien doorluchtig-fonkelend op als vlammen in den wind. In een laaie voor het schoone schip, purper over de purperen zee de rei aanvoerend der schepen. Rond en rondom de stoomboot heen ging muziekend de statige dans. Uit alle macht speelden de speellui, allen op de maat hieven en velden de roeiers hun riemen, vroolijk voer de vloot.

Zóó als in gelukkiger tijden jonkmannen en meisjes zingend rondom de Mei-schoone dansten, zonder begeerte, en zonder nijd, blijde omdat zoo schoon zij was, zoo omdansten de oostersche schepen het westerlingen-schip, vreugde uitvierend.

De mannen en vrouwen uit Europa, uit de landen waar vreugde zoo zeldzaam is en kortstondig als de zonneschijn, zagen verwonderd daarnaar. Als bloemen zoo rood stonden in den avondschijn hun gezichten. Vol als van kostelijke geuren het schip, vol werd hun hart van blijheid.

AUGUSTA DE WIT.

De geschiedenis van het begrip natuurwet.

Schets eener kritische Geschiedenis van het Begrip Natuurwet enz. door Dr. J. Clay. Bekroonde Stolpiaansche prijsvraag. E.J. Brill, Leiden, 1915.

VIII.

Dr. Clay's boek is haast evenzeer een strijd voor het begrip *kracht*, als een strijd voor Hegel en een verheffing van het begrip natuurwet. Wel laat hij even en bescheidenlijk een zekere ontwijding van de kracht toe, maar een *kostelijk* hulpmiddel is zij zelfs dan, en het lijkt me of hij zelfs *die* toestemming aan een tegenpartij niet altijd handhaaft, maar meestal het begrip in onaantastbaren luister stralen ziet. Hij weet wel dat er door verscheidenen anders over gedacht wordt, en in Fechner's tijd het krachtsbegrip ‘in een kwaden reuk’ kwam, (en hij had zelfs voor die minachting den veel ouderen Maupertuis en anderen kunnen aanhalen), maar dat verstoort hem niet ernstig in zijn ook door Hegel's gezag gesteunde vereering, en hij kan zich enkel bedroeven over zoovelen, die hun verklaringsdrang smoren en zich verbieden om het inwendige der verschijnselen zich voor te stellen en te verstaan; de rampzaligen, die alleen *kijken* willen, maar het inwendige te *begrijpen* niet eenmaal verlangen.

Inderdaad moet zulk een aanblik den gevoeligen toeschouwer wel zeer bedroeven, en gelukkig daarom, dat men hier Dr. Clay een hart onder den riem steken kan, en hem

zeggen, dat het zóó erg met de vijanden der kracht niet gesteld is, en zij minder oppervlakkig zijn dan hij vreest, althans verscheidenen onder hen. Zeker moeten die heeren met geestkracht een verklaringsdrang smoren en zelfs met zéér veel geestkracht, want gaarne geven zij tot een zekere instantie aan dien drang gehoor, maar indien zij dan halt maken en zich zelf met groote kracht (want hier durven zij van kracht spreken) bezweren om niet verder te gaan, is het geenszins uit gebrek aan verklaringsbehoefte, maar omdat zij liever géén verklaring aanvaarden dan een *schijn*-verklaring. Zij erkennen in het krachtbegrip veel *voorloopige*, veel *betreklijke* verklaring, maar daarom te méér zijn zij op hun hoede om er een *laatsten*, een *uitersten* verklaringsgrond in te zien, - want dàt is voor hen uit den booze, en den Vader van alle Leugen zien zij zelden met zooveel verlokking den Geest der Waarheid begoochelen, als dan wanneer hij de handhaving van werklijkheid en heelal uit den laatsten grond der kracht verklaren wil. Zij schamen zich niet van Molière te leeren en vreezen de *virtus dormitiva* als een groot euvel, en of de raad van Kant kwam of een ander, ik weet het niet, maar zij erkennen *ijdele* vragen, die alleen een *ijdel* antwoord kunnen krijgen en dan in *schijn* alleen opgelost zijn. Wat voor vraag is dàt, zeggen zij, de vraag, waarom het heelal niet uiteenspat of in elkaar valt? Waarheen moeten de stukken vliegen als zij uiteengaan? Is die vraag niet een onnadenkend overdragen van een zekere analogie dáár, waar de analogie geen zin meer heeft? En waarom zou het wel in elkaar storten? Omdat er zekere verschijnselen van ineenstorten bij kleine deelen van het heelal vallen waar te nemen? Is dat de redeneering van een beraden man? Het gebeurt, dat steenen vallen en meteoren neerkomen, en misschien viel en valt wel eens een ster op een andere, maar wijzer worden wij niets, zoo wij zulke feiten aan een kracht toeschrijven en dan een geheimzinnige oorzaak meenen ontdekt te hebben. Zulk een tautologie is een jammerlijk zelfbedrog; jammerlijk zelfbedrog is het eerst een buiten de verschijnselen liggende oorzaak ervan te stellen en dan ze als werking van die oorzaak *verklaard* te achten. Zelfbedrog wederom is het in de kracht de ware eenheid der bewegingsfeiten te

zien: de ware eenheid van Galileï's valwetten, Kepler's wetten en de maanbeweging vond Newton, toen hij ze in één stelsel van bewegingsregels verbinden kon, maar met zijn aantrekking maakte hij ze niet helderder, tenzij voor het door de verbeelding zonder zelfbedwang geleide en misleide denken. Voor de verbeelding, zegt Dr. Clay, heeft het krachtsbegrip groote waarde, maar wie weet niet dat de verbeelding, schepster als zij zijn kan van schoone gedachten, niettemin met allerlei grove middelen werkt, met nietonderzochte analogiën, en meer geeft om zekere tafereelen dan om den zuiver wetenschappelijken grondslag er van? Ik wil graag gelooven dat Newton oogenblikken van zalige verrukking doorleefde, als hij de zon de planeten in zijn verbeelding zag *aantrekken*, desnoods met touwtjes er bij, - niettemin was de wetenschappelijke inhoud dier geweldige fantasie niets dan een stelsel van bewegingswetten en gedragingen der hemellichamen volgens die wetten. De scheppende waarde der verbeelding - met al de pracht en poëzie, die gaarne erkend worden - moet ons niet misleiden omtrent de zakelijke beteekenis van haar vondsten en tafereelen, en wij mogen door toe te geven aan den ongebreidelden en ononderzochten verklaringsdrang van een zegen niet een vloek maken, zooals zij doen die het begrip kracht tot een uitersten en afdoenden verklaringsgrond verheffen.

Dr. Clay ziet het, de tegenstanders van het begrip kracht zijn niet zoo verdorven en verloren als hij het zich voorstelt; zij zijn enkel bezonnen, en over het bestaan van bezonnenen behoeft men zich toch in de wetenschap waarlijk niet te bedroeven.

IX.

Bij Hegel bereikt voor Dr. Clay zijn boek blijkbaar het hoogtepunt, zoodat er na hem nog wel allerlei te vertellen overblijft, doch het belangrijkste al gezegd is.

Onder dat belangrijkste moet men zeker nog Hegel's uitspraak aanwijzen, dat een natuurwet geen *bestaan* op zich zelf heeft, doch dat de *gevallen* bestaan, en de wet een *verhouding* tusschen de gevallen geeft. De uitspraak is zeer gewichtig, maar Dr. Clay houde mij de opmerking ten

goede, dat Hegel's bewoordingen aan zijn bedoeling menigmaal kwaad doen. Ik weet wel, Hegel stelt het onderscheid tusschen *wezen* en *bestaan*, en is daarmee gedekt, doch gevaarlijk daarnaast is zijn neiging tot een oratorische uitdrukking, die vaak het tegengestelde *schijnt* te zeggen van wat hij bedoelt. Als hij zegt dat 'das Reich der Gesetze das ruhige Abbild' is 'der existirenden oder erscheinenden Welt', en 'das Reich der Gesetze der ruhige Inhalt der Erscheinung' is, kan hij den lezer verwarren, die niet zeer vast in zijn schoenen staat. Ik zeg niet, dat zij niet *schoon* zijn, deze en diergelijke uitspraken, doch juist in hun schoonheid schuilt een gevaar, en wel het gevaar, dat de lezer de natuurwet tot iets *zelfstandigs* gaat maken, iets *bestaands* buiten de gevallen om, kortom dat hij de wetten gaat *hypostaseeren*, en dit nu wil Hegel juist niet.

Inderdaad, de neiging om de wetten tot bestaansdingen te verheffen is in de negentiende eeuw sterk gegroeid, wijl juist in die eeuw het overleggen en rekenen naar wetten - en dan met schitterenden uitslag - zoo toegenomen is. De vraag, hoe komt het toch dat de dingen gaan zoo als wij het verwachten, wordt voor den gewonen man heel eenvoudig beantwoord met de overweging: wel, er *bestaan* wetten, en die beheerschen de natuur, en wij kennen ze en rekenen er naar; waarom zouden wij er ons over verbazen, dat de dingen volgens die wetten geschieden? Zoo spreekt de gewone man, en het onderscheid tusschen *bestaan* en *gelden* telt hij niet, want de hypostaseering van de wetten is zulk een van zelf sprekend iets voor hem geworden, dat von Hartmann bijna een eeuw na Hegel er nog eens ernstig op wijzen moest, hoe de natuurwet tot het menschelijk denken behoort en een abstraktie is.[1)] Hegel heeft die neiging tot hypostaseeren van een begrip nog niet er uitgehaald bij den gewonen man, en ook niet bij enkele wijsgeerige denkers, want tegen Fechner richt von Hartmann zijn opmerking, en wellicht ook deed Hegel's dichterlijke uitdrukkingswijze dit verzet noodig zijn.

1) *Die Weltanschauung der modernen Physik*, 1902, blz. 203. Niet alles overigens wat v.H. daar beweert, wordt door schrijver dezes aangenomen.

Bij Hegel dan bereikt de geschiedenis van het begrip natuurwet, alsmede de waardeering er van in dit boek haar hoogtepunt. Bij alle denkers na Hegel, zegt Dr. Clay, ‘vinden wij veel aandacht gewijd aan het begrip natuurwet en de uitspraken gaan zeer in de breedte en blijven over het algemeen oppervlakkig. Er is weinig strijd over het begrip; het wordt door allen, als belangrijk, aanvaard. Veel verschil bestaat er echter in de verhouding, waarin het tot andere begrippen en tot het denken in het algemeen gebracht wordt. In Hegel's geest is dit van te voren in te zien.’

Toch is er volgens Dr. Clay nog wel belangrijks te noemen in verdieping en verrijking van het besef der natuurwet. Ik noem enkel eenige nieuwere bijdragen tot dit besef: de opvatting van de natuurwet als een zoogenaamde *funktioneele* verhouding van grootheden en de daarmede samenhangende erkenning van de *hoogere* wiskunde voor de natuurwet, beide vooral begrepen door Lotze en de Marburger school; de meerdere erkenning van *teleologische* natuurwetten, en de waardeering van *waarschijnlijkheidsbeschouwingen*. Ik noem ze enkel, want de namen alleen brengen deze bijdragen buiten de lijst van een algemeen tijdschrift, doch ik meen wel nog eenigen tijd te mogen besteden aan de bespreking van een feit, door Dr. Clay wel aangeraakt, doch met te weinig nadruk naar mijn inzicht, en dat kenmerkend is voor de huidige, de laatste fase dezer geschiedenis, het feit van den *achteruitgang* der *waardeering* van het begrip natuurwet.

Want was het in Hegel's geest óók te voorzien, dat de eerbied voor het begrip zoo dalen zou bij velen, en niet de minsten, zoodat zelfs kort na het verschijnen van Dr. Clay's boek een geschoold natuurkundige van het *verval* van het begrip natuurwet spreken dorst?[1)] Of had deze redenaar liever van een verval in eerbied *vóór*, van vertrouwen *in* de natuurwetten moeten spreken; van de wanhoop om een natuurwet te vinden, die volkomen aan het strenge begrip gehoorzaamt? Zeker is dit: beschouwingen als die van

1) Prof. Kohnstamm in zijn voordrachten over *Ontwikkeling en Verval van het Begrip Natuurwet*, welke mij alleen uit een dagbladverslag bekend zijn.

Kohnstamm en vele anderen gaan dien kant uit, en doen daarmee kwaad ook aan de waardeering van het begrip, al zal een optimist wellicht opmerken, dat een begrip er bij wint, zoo men het als een *richt*begrip, een idee, gaat beschouwen. Zeker is ook, dat niet de groote stelselbouwers, von Hartmann, Stuart Mill, Heymans het meest tot dat verval hebben meegewerkt, doch een aanzienlijke bent van voorname natuurkundigen zelf.

Zeker, Dr. Clay schrijft de geschiedenis van een begrip voor zoover de *nieuwere wijsbegeerte* er bij betrokken is, doch waar hij zelf het wijsgeerige denken erkent en waardeert van mannen, wier levenswerk in de eerste plaats de natuurkunde is, ware hij niet buiten de lijst zijner taak gegaan, zoo hij veel méér nog dan hij deed, aandacht had geschonken aan de omwenteling door die mannen teweeggebracht. Uitgaande van hun vak zelf en over de grondslagen daarvan nadenkend kwamen die geleerden tot een uitkomst, welke verrassend en inderdaad een omwenteling heeten mag. Het is toch wel een uiterst merkwaardig feit, dat in de vorige eeuw, vooral in de tweede helft, de eerbied voor het begrip natuurwet juist bij de mannen der natuurwetenschap zelf zoo is afgenomen. Galileï moest filosofeeren om dat begrip ingang te doen vinden: nu het er eenmaal is, gaan zijn naneven filosofeeren om het af te kammen. De onderzoekers van den nieuweren tijd, hoezeer ook belast met een overmaat van experimenteele gegevens, vonden nochtans tijd tot wijsgeerige overpeinzing, en zij lieten hun denkvermogen niet slapen.[1)] Maar anders dan bij Kepler voerde dat overpeinzen bij hen tot besef van het *betreklijke* hunner wetenschap. En al zijn deze filosofeerenden wellicht niet de beste om over Kant en Hegel, over de diepste en fijnste verhoudingen der uiterste begrippen uitsluitsel te geven, zij zijn daarentegen zoo nauw en voortdurend in aanraking met de begrippen van hun vak, dat menig feit hun openbaar wordt, terwijl het den eigenlijken filosofen niet duidelijk of zelfs niet bekend is.

Om een groot ding het eerst te noemen, het werd aan de natuurkundigen duidelijk, welk een groot aandeel in den

1) Dit wordt door Dr. Clay volop erkend, blz. 336.

bouw der oogenschijnlijk objektieve natuurwetten de *conventie* heeft. Reeds Kant's vriend, Lambert, zei nu 150 jaar geleden de zwaar-wegende woorden: *die Dauer hat keine an sich bestimmte Einheit und jede Dauer lässt sich als Einheit annehmen und wiederholen*[1], en wie in den lateren tijd het eerst dit motief weer heeft opgevat, weet ik niet, doch gaarne had ik bij Dr. Clay het kleine, maar gewichtige werkje van V.A. Julius vermeld gezien en zijn belangrijke uitspraak, dat men, afgezien van het praktische nut, even goed de tijdsverloopen tusschen de opeenvolgende aardbevingen op een plaats onderling gelijk zou kunnen stellen, als de tijdsverloopen tusschen de opeenvolgende doorgangen van een bepaalde ster door den meridiaan eener bepaalde plaats; dat de laatste wijze van tijdmeten alleen haar rechtvaardiging vindt in de *goede uitkomsten*, bij het opbouwen der wetenschap bewezen, en Clerk Maxwell ten onrechte een tijdmaat, onafhankelijk van welk verschijnsel ook, mogelijk achtte.[2]

Een groote daad is in die uitspraken verricht: de tijdmaat niet door de natuur zelf vastgesteld, doch door den mensch gekozen en *aangenomen* tot gemak van systematizeeren, en *te verwerpen* zoodra een andere keuze méér gemak aanbiedt, - het aanzien der natuurwetten wordt er sterk in gefnuikt, want wat al hangt niet met de tijdmaat samen? Snelheid en versnelling en kracht en energie, en alle wetten over die zaken, zij leven van de tijdmaat, zij hebben er hun formulen door, en geen enkele dier formulen - ten zij wat haar algemeenen vorm betreft, of liever de definitie der begrippen - heeft *volstrekte* waarde; zij beschrijven niet eenmaal ‘de’ natuur, doch geven enkel een zeker stelsel van regels over de ervaring, dat men door een ander stelsel met andere gedaanten van regels zou kunnen vervangen.

Het sterkste voorbeeld levert wellicht de hoogere warmteleer, en hierbij wordt op het sprekendst het woord van Poincaré bewaarheid, dat bij den overgang van *le fait brut* tot *le fait scientifique* de betrekkingen tusschen de feiten

1) *Neues Organon* (1764), I. 501.
2) Beschouwingen over de Grondslagen der Natuurkunde, (1880), blz. 7, 8 en 13.

afhankelijk gemaakt worden van zekere *conventies*. Althans de *gedaante*, maar dan zelfs de kwantitatieve gedaante aan die betrekkingen gegeven, want zie hoe William Thomson deed. In 1848 en 1854, toen hij er over dacht, hoe hij de strenge warmte-leer zou losmaken van de stoflijke thermometers en dus een *absolute* schaal ontwerpen, twijfelde hij tusschen *twee* schalen, die theoretisch even goed waren. En de eene schaal gaf voor het zoogenaamde absolute nulpunt het cijfer - 273°, de andere echter *min oneindig. Gemakshalve* nu, - om op eenvoudiger wijze de strenge leer te doen aansluiten bij de laboratoriumgegevens en dus niet al te zeer tegen zijn fysisch gevoel in te gaan - *koos* hij de eerste[1]. Maar men wete wel, dit was een *kiezen*, een willekeurig *stellen*, om andere redenen dan redenen van waarheid, en men zou wel eens willen weten, hoe de fysische wetten er zouden gaan uitzien, zoo het Thomson gelukt was de andere schaal ingang te doen vinden. De eenvoudige wet over de nagenoeg gelijkmatige uitzetting van vaste lichamen bij verwarming, moest al dadelijk een heel wat minder eenvoudige gedaante hebben aangenomen. En als wij nu zeggen, dat Kamerlingh Onnes wonderen opdelft uit het barre veld vlak bij - 273° gelegen, doen wij dat op grond van een *conventie*, en met een andere conventie had de beroemde Leidenaar zijn triomfen bij heel andere cijfers behaald.

X.

Gemakshalve verwierp Thomsom de ééne en behield hij de andere schaal, - die overweging brengt ons bij de veel genoemde, doch voor het aanzien der natuurwetten niet gunstige gedachte van Mach, de gedachte, dat de natuurwetten enkel voor het zuinig beheer van ons wetenschaplijk denken zorgen, de gedachte van de *Denkoekonomie*.

Mach en de gedachte-zuinigheid, - men mag Dr. Clay wel zeer om zijn waardeeringsvermogen bewonderen waar hij aan Mach zooveel verdiensten toekent. Want voor den beminnaar van de natuurwet kan het toch niet aange-

1) Zie hierover o.a. Baynes' *Thermodynamics* (1878), blz. 59, 60, 62.

naam zijn het geliefde begrip verlaagd te zien tot een hulpmiddeltje met een zekere nuttigheidswaarde, daar het ons in staat stelt in onze *verwachtingen* orde en tucht en beperking te brengen, en zoo voorgesteld door iemand die kennistheorie niet waardeert en metaphysika verafschuwt, maar enkel *uitkomsten* wil afleiden. Dr. Clay erkent met wijsgeerigen zin, dat Mach uiting geeft aan den drang van den vakman, die niet tevreê is met den *stand* der kennis van het huidige oogenblik, maar ook den *vooruitgang* dier kennis verlangt. Zulk een vakman, die weet hoe de vooruitgang samengaat met een verwoesting van theorieën, moet wel het *tijdelijke* der leeringen sterk beseffen, en altijd gereed staan om de leer van gisteren voor een leer van morgen te verwerpen. Daarom gunt Dr. Clay aan Mach zijn waarde, al ziet deze de wet niet in verband met andere elementen van ons denkvermogen. En is het niet een verheugende ervaring, dat deze gedachteeconoom toch, haast zijns ondanks, wijsgeer is, en toch zelf ook de wetten moet aanzien voor 'gedachte en als zoodanig ideale vormen, maar (toch) van objektieve geldigheid, omdat zij gevonden zijn uit gevallen en passen op gevallen' en in die vormen de werkelijke bestendigheid ziet? Zeker, dat is verheugend, en Mach zou waarschijnlijk meer gevoeld hebben voor kennisleer, zoo hij op déze zijn gedachte dieper ware ingegaan, en ze niet zoozeer op den achtergrond gehouden had. Maar hij deed dat nu eenmaal, en ik voor mij geloof méér dan Dr. Clay zelf schijnt te doen, dat door Mach de eerbied voor het *begrip* natuurwet is moeten dalen, nu hij vooral op die nuttigheidswaarde der natuurwet*ten* zoozeer den nadruk lei.

Had Dr. Clay niet naar aanleiding van Mach op het *pragmatisme* kunnen wijzen, en hoe juist in de latere jaren die wijsgeerige richting zich zoo luid hooren deed, in het zéér algemeene herhalend, wat Mach en anderen voor de natuurkunde stelden, dat alle theorie slechts wáár is, voor zoover zij feiten tot een bruikbaar stelsel maakt? Hij was er dicht bij, toen hij van de *metageometrie* sprak, zonder ze te smaden, doch door er over op te merken, dat zij bij de Euclidische ten achter staat, die nog altijd de beste *toepasselijkheid* heeft, 'en de beste benadering over onze ééne zakelijke wereld geeft overeenkomstig de gegevens van

onzen tijd'. Blijkbaar acht hij een fase der wetenschap niet onvoorzienbaar, waarin de metageometrie de rol van haar oudere zuster zal overnemen, en hij erkent reeds een algemeene dynamica, van welke de Newtonische een bijzonder geval is. Zijn vakkennis brengt hem tot wijsgeerige berusting bij vele gebeurlijkheden, en ik verbaas mij alleen weer, hoe hij, zóó zijnde, zelf niet spreekt over den achteruitgang in eerbied voor de natuurwetten en daarmee toch óók in eerbied voor het *begrip* natuurwet, als heilbrengende sterre in den chaos der feiten, en een heil van nut niet alleen, doch ook van waarheid. Wij leven toch wel in een voor het fysisch gemoed verwarrenden tijd, nu door kundige mannen zelfs Copernicus' gedachte niet eenmaal meer op Kepler's voetspoor als een volstrekt geldige voor de werklijkheid aanvaard wordt, en voor hen ook zij alleen een waarde van *gemak* heeft.

Dr. Clay heeft véél aangeraakt, en hij waardeert in von Hartmann diens waardeering van de *waarschijnlijkheidsrekening* voor de natuurkunde. Doch dat die zelfde rekening ook al weer een klap gaf aan het gezag der natuurwetten, dat vind ik bij hem niet vermeld, en met leedwezen, want bij hem had men dan allicht tevens een bespreking gezien van het *recht* dier rekening op het uitbrengen van zulk een beslissend vonnis. De waarschijnlijkheidsrekening bevat toch zelf óók empirische elementen, en mag zij nu spreken alsof zij enkel aan de wiskunde haar gezag ontleent, dus oordeelen mag met de strengheid der wiskunde, en daarmee zelfs den *val* der natuurwet uitroepen?

XI.

Doch alle tornen aan de natuurwetten, alle neerhalen van het begrip zelfs, kan niet beletten, dat telkens een vraag verrijst, door Dr. Clay terecht een *brandende* genoemd, en door hem bij die gelegenheid aldus gesteld: hoe is het te verklaren, dat de wetten, die wij uit de natuurverschijnselen vormen, in de natuur werkelijk heerschen, zoodat onze verwachtingen, naar die wetten gevormd, vervuld worden?

Het is een vraagstuk, dat de meest beroemde mannen van den nieuweren tijd heeft beziggehouden en in den ouden

in zoover erkend werd, als de vrees voor de toekomst een wijs man heette te sieren. Maar Descartes stelde het met nadruk aan de orde, en Spinoza, Leibnitz, Hegel, von Hartmann, Heymans, - zij allen dachten er over, en welk wijsgeerig standpunt men ook kiest, hetzelfde vraagstuk zal telkens en telkens weer verrijzen.

Om het vraagstuk in zijn beteekenis juist te vatten, zal men het echter anders moeten inkleeden dan Dr. Clay doet. De uitdrukking: *wetten*, *die in de natuur werkelijk heerschen*, is een oratorie, die voor het ruwe dagelijksche denken van zelf spreekt, doch in de wijsbegeerte en bij de meeste natuurkundigen ook, Dr. Clay erkent het zelf, dunkt me, slechts als oratorie, en niet als een zaaklijk-nauwkeurige zegging gelden mag. Zeg liever: hoe is het te verklaren, dat de wetten door ons uit de natuurverschijnselen gevormd, over de *toekomst* heerschen, zoodat onze verwachtingen, naar die wetten, zich richtend, vervuld worden, - daar hebt ge het brandende vraagstuk in meer zuivere gedaante, en ge kunt het noemen het vraagstuk van de toekomst, of het vraagstuk van het *tot dusver* en *voortaan*. Waarom - niet, waarom zal de zon *morgen* opgaan, want zelfs Hume's scherpzinnigheid heeft de tautologie dier vraag niet opgemerkt, doch - waarom zal de zon weer opkomen, waarom zal er een morgen zijn, waarom is er herhaling in de verschijnselen, waarom zullen de wetten blijven gelden? Al onze natuurkennis - uitgenomen desnoods een klein apriorisch gedeelte - is *inductief* afgeleid uit ervaringen van het *verleden*, waarom zullen zij gelden voor de *toekomst?*

Begrijp wel, dat wij hier de *natuurwetten* raken. Niet de apriorische regels door Kant óók wel natuurwetten genoemd, de transcendentale stellingen voor alle denkbare ervaringen geldig geacht, maar die, welke hij bijzondere empirische wetten noemt, en die hier als *bijzondere* zullen worden aangeduid. In al die bijzondere wetten zoeken wij de beteekenis, dat zij niet alleen het verledene samenvatten, doch ook voor de toekomst gelden, en onze verwachting niet beschaamd worden zal. De wetten van Kepler en Newton, die van Boyle en Ohm, die van Lavoisier en Gay Lussac, die van Mayer en Clausius, *die* bedoelen wij als wij van de geldigheid der wetten voor de toekomst spreken, en ook

de grove regels der dagelijksche ervaring, ook aan hen stellen wij in het grof denzelfden eisch, en anders zouden wij er weinig aan hechten.

Liever meer dan eens hetzelfde gezegd, dan hier onduidelijk te zijn. Hume[1] gaf aan het vraagstuk groote beteekenis door op het feit te drukken, dat ervaringsstellingen zekere eischen ook aan de toekomst vóórleggen, en zekere verwachtingen doen ontstaan. Doch daarmee is *het* vraagstuk nog niet gezegd. *Het* vraagstuk wordt gegeven door het feit der *bevestiging* van onze verwachting en vraagt naar het *recht* der verwachting op bevestiging, en daarin brengt Hume geen licht, wijl hij altijd zoekt, hoe wij aan de verwachtingen komen, en niet welk hun *recht* is en waarom zij bevestigd worden of althans werden. En wel wilde Ovink ons niet lang geleden geruststellen[2] met de leer der volstrekte geldigheid ook voor de toekomst van Kant's *Grundsätze*, maar niet op hen, doch op de *bijzondere* wetten komt het hier aan, en in betrekking tot hen is er enkel een flauwe troost en een zwakke verdediging in de bewering, dat nieuwe ervaringen zich altijd bij oude zullen aansluiten: *tot dusver* geschiedde dit vrij aardig, welk recht heeft men het ook *voortaan* te eischen?

En wel beschouwd is er hier een *dubbele* vraag:

ten eerste: hoe is het te verklaren, dat de verschijnselen zich tot dusver gedroegen volgens bijzondere wetten, die steeds beter bekend werden;

ten tweede: welk *recht* hebben wij om te stellen, dat die bijzondere wetten ook voor de toekomst gelden?

Zóó luidt de dubbele vraag, en nog altijd, meen ik te zien, wordt zij door de wijsgeeren van vak te weinig aangekeken. Wel erkent Heymans met groote bezinning, dat zelfs op de gravitatiewet uitzonderingen mogelijk te achten, geen ongerijmdheid is,[3] doch waarom die uitzonderingen niet kwamen, en waarom dus *tot dusver* de gravitatiewet gold, en met welk recht wij ze als geldig voor de toekomst

1) Bauch, *Neuere Philosophie bis Kant*, 154. Verg. Hume, Enquiry enz Sect. IV. Part II.
2) *Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, Mei 1915, blz. 166, vlg.
3) Gesetze u. Elemente, enz. 2e uitg. blz. 79-80.

stellen, - dat verklaart ook hij niet. Wij achten die geldigheid *zeer waarschijnlijk*, zegt hij en Poincaré beweert iets dergelijks, maar dit is een praktischen maatregel uitgeven voor een wetenschaplijk te gronden recht: er is niets onwaarschijnlijks in de onderstelling dat een uitzondering de volgende seconde zich vertoonen zal. Alle bijzondere natuurwetten hebben inductieve geldigheid, hoe zij ook mogen zijn gevonden, dat moet men wel met Dr. Clay eens zijn, en als hij spreekt van hun *waarschijnlijke* waarde, had hij wellicht liever van *problematisch* moeten spreken.

Zóó, en bij niemand anders vind ik het met zulke onomwonden woorden gezegd, zóó is de zaak ook uitgedrukt in het wel te onstuimige en vaak onbehouwene, doch niettemin gedachtenrijke werkje van Friedrich Ego, dien men óók wel gaarne in de *Kritische Geschiedenis* genoemd had gezien,[1)] alsmede zijn bewering, dat met volkomen streng logisch recht iedere bijzondere wet, óók die der gravitatie, in een wiskundige formule is te kleeden, waarin hare geldigheid voor een *zeker tijdsverloop* is aangegeven, terwijl zij buiten dat tijdsverloop in een andere wet zou kunnen overgaan. Wie - waar wij nu niets over het oogenblik dier verandering weten - wie kan het nu *onwaarschijnlijk* noemen, dat die verandering zoo dadelijk intreden zou? Wij weten er eenvoudig niets van, en de waarschijnlijkheids-beschouwing is meer geschikt om ons wijsgeerig besef in slaap te wiegen, dan de vraag naar het *recht* onzer verwachting te beantwoorden. Maar ook Ego tracht niet te verklaren, waarom dan toch, *tot dusver* althans, dat problematische in tal van gevallen zoo zwak was, en welken grond van zekerheid onze verwachting rechtens hebben kan. En zoo men met Hertz en Van der Waals, den zoon, in het *voorspellend* vermogen der bijzondere natuurwetten een groot deel van hun deugd en een waarborg voor hun juistheid ziet, waar blijven deugd en waarborg, zoo dat vermogen in de lucht hangt?

Ronduit gezegd, het lijkt alsof Spinoza, Leibnitz en anderen niet dàt brandende vraagstuk onderzochten - al was het besef er van wellicht aanleiding tot hun filosofeeren - maar de parallelie van ons denken en het natuurgebeuren. Dit is

1) Kritik der exakten Forschung, 1897, blz. 78.

niet hetzelfde, want krachtens die parallelie zou iedere verwachting volkomen en altijd bevestigd moeten worden, en zóó schoon is het toch waarlijk niet.

Het brandende vraagstuk - enkel of dubbel genomen - vervult een ieder in den vorm van een zekere *oplossing*, die echter den ernst van het vraagstuk verbergt. De verschijnselen, in het grof genomen, komen en gaan met een zekere regelmaat in opvolging, of wij willen of niet; dàt gebeuren, onafhankelijk van onzen *wil*, schept de illusie van een van eenig *bewustzijn* onafhankelijke buitenwereld; het wekt de gedachte aan een *an sich*, en haast geen enkel stelsel, kinderlijk of verfijnd, ontging aan die illusie, die de bron is van alle dogmatisme. Alle berusten zij op de overtuiging van den zoogenaamden *eenvormigen loop der natuur*, maar alle miskennen zij dan ook het brandende vraagstuk: welk recht wij hebben de voortzetting van dien eenvormigen loop aan te nemen. En misschien is Mach wel zwak in betoog, maar hij zei dan toch een wijs woord, toen hij zei, dat met het aannemen van die eenvormigheid een *postulaat* gesteld, en dat postulaat nog zoo'n ongelukkige greep niet is. Want voorzeker, voor zoover en zoolang wij aan bijzondere wetten en natuurwetenschap gelooven, zullen wij dat postulaat altijd moeten stellen.

Ik vrees, dat Dr. Clay in deze opvatting weer dat weerzinwekkende agnosticisme ontwaart, het kenmerk van onwijsgeerige en onbezielde mannen, die tevreden zijn met de oppervlakte der dingen, en zonder gevoel voor de inwendige eenheid der natuur. Ik moet er bij berusten, en dan troost zoeken in de overweging, dat wetenschappelijke bezonnenheid een man niet misstaat.

XII.

Vele en groote slagen had dus de eerbied voor het begrip natuurwet in latere jaren te verduren. Want ook als men niet zóóver gaat als Ego, en niet aanneemt, dat zelfs in de *meetkunde*, zoodra men met getallenverhoudingen gaat werken, de *conventie* intreedt, wijl in de keuze en bepaling van de meet-eenheid willekeur heerscht, (schoon als zoodanig meestal niet bespeurd), en dus zelfs vele gangbare geometrische stellingen bij een andere conventie, door andere zouden vervangen

moeten worden, - zelfs als men zoo ver niet gaan wil, zelfs dan moet men nòg een nieuwen aanval vermelden, den aanval der menschelijke willekeur, ingrijpend in dien veelgeroemden eenvormigen loop der natuur, want ook het onderscheid tusschen *voorwaardelijke* en *onvoorwaardelijke* natuurwetten tast mede dien loop aan. Maar er moet toch eens een eind aan de bespreking komen, en ik wil daarom ten slotte mij er enkel nog eens over verbazen, dat Dr. Clay in zijn slothoofdstuk zelf niet op den achteruitgang in aanzien van het begrip natuurwet wijst, en zelf niet in zijn slotwoord dat begrip als een *richtbegrip* of *idee* kenmerkt.

Inderdaad, met deze woorden ware toch wel het eind der geschiedenis van het begrip naar behooren geteekend. Een idee is dat begrip wel is waar altijd geweest, maar de loop der wetenschap maakte eerst in de latere jaren het besef daarvan zeer levendig. De groote stichters waren bezield door het geloof in het vaste, onveranderlijke, werklijke, onconventioneele, zij het dan ook benaderende van hun wetten, en eenige eeuwen lang heeft dat geloof èn natuuronderzoekers èn wijsgeeren vervuld, tot in de laatste halve eeuw de natuurkundigen zelf het afbraken. Wij allen, klein en groot, leeken en natuurkundigen en wijsgeeren waren menschen, en bij allen bestond zeker de geheime en meestal ook de uitgesproken overtuiging, dat die bijzondere wetten, met zooveel ijver en genie gevonden, de in hoofdzaak ware en onveranderlijke beschrijving gaven van het werklijke gebeuren in de natuurverschijnselen van *nù*, *voorheen* en *voortaan*. En thans? Van vele kanten wordt het ons toegeroepen: er is geen enkele strenge natuurwet; alle zoogenaamde natuurwetten zijn maar min of meer bruikbare regels om de toekomst te vangen en zelfs dáárin van slechts problematische waarde; geen enkele kwantitatieve natuurwet is vrij van conventies, en dus is geen enkele zelfs een beschrijving van een werkelijk gebeuren buiten eenig bewustzijn.

Blijft er dan zelfs dat allerminste niet over, door Auguste Comte genoemd, de vastlegging van *opvolging* en *gelijktijdigheid*?[1)] Helaas, zelfs aan dat allerminste wordt tegen-

1) Comte spreekt wel van *gelijkheid* (similitude), doch men heeft daaronder te verstaan *gelijktijdigheid*. - Verg. l'Ange Huet's *Methode der pos. phil. v. A*, *Comte* (1866), blz. 124.

woordig gerukt door hen, die de mogelijkheid om een gelijktijdig gebeuren vast te leggen ontkennen en in een gelijktijdigheidsoordeel dus de objektieve zekerheid bestrijden. Wij leven wel in een zeer boozen tijd, en het geloof in het *concrete gelden* van het begrip natuurwet - want dàt stelde men zich toch vóór in zijn diepste binnenste - het wordt met steeds meêdoogenloozer grepen losgerukt.

Wat dan? Heeft dan het begrip natuurwet uitgediend, als een begrip van voldoende concrete geldigheid afgedaan?

Wellicht doen wij goed eerst nog eens te zien naar het begrip *gelijktijdigheid*. Dat begrip heeft geen zin, zegt een zeer nieuwe school.[1)] Zij bedoelt, vermoed ik, geen *concreten*, geen *empirischen* zin, want zoo het gansch geen zin had, zou men het niet eenmaal kunnen bestrijden. Die school wil zeggen, dat twee waarnemers, op verschillende punten der aarde geplaatst, met volkomen gelijk recht, over het *vóór* en *na* en *samen* van twee feiten onderling verschillende uitspraken kunnen doen. Gemaklijk te doorgronden is dit inzicht voor een gewoon mensch zeker niet, maar zoo het hem gelukt en hij er meê instemt, moet hij dan het *begrip* gelijktijdigheid voor goed opbergen? Neen, dunkt me, maar hij moet het dan den concreten, empirischen zin wel geheel of gedeeltelijk ontnemen, doch den *ideëelen* zin er ongeschonden aan laten. Want hij zal blijven *denken* aan het gelijktijdig geschieden van twee feiten; zijn wereldtafereel zal blijven bevatten feiten, die *na* elkaar en feiten, die *met* elkaar plaats hebben, al zal hij erkennen, dat de waarneming nooit geheel met dat *gedachte* wereldtafereel samenvalt. Het begrip gelijktijdigheid wordt dan een *idee*, een zuivere gedachte, streng geldend alleen voor het gedachte wereldtafereel; het blijft een *richtbegrip*, waarnaar men blijft opzien in het verlangen naar opbouw van een wereldvoorstelling, ook al zijn de *empirische*, *concrete* oordeelen over die gelijktijdigheid onzeker.

En daarover denkend gaat men zich afvragen: zijn niet vele begrippen der natuurleer *ideeën*? Men spreekt van *vast* en *vloeibaar*, van *evenwicht* en *bestendigheid*, van

1) Zóó wordt het althans gezegd in *Chwolson's* bekend leerboek der natuurkunde, overzicht v.d. leer v.h. relativiteitsbeginsel.

isolatoren en *goede geleiders*; maar welk lichaam is *volstrekt* vast, welke vloeistof *volstrekt* vloeibaar; welke toestand is evenwicht en bestendig *voor altijd*, welke stof een *volstrekte* isolator, welke *volstrekt* het tegendeel? Wij meenen in het waarneembare gevallen van vast en vloeibaar en evenwicht en isolatie te zien, en ons gewone redeneeren werkt met die waarnemingen als waren zij *volstrekt* beantwoordend aan het begrip, doch nadenken doet ons beseffen, hoe die gevallen, die waarnemingen maar betrekkelijke benaderingen van het begrip zijn, en zij evenmin *volstrekt* er aan beantwoorden, als eenige lijn in de natuur een volstrekt zuivere cirkel is; wij gaan vermoeden dat ons denken over de concrete verschijnsels voortdurend werkt met *richtbegrippen*, met begrippen, naar welke wij met meer of minder gevolg de ervaringen richten door deze met hun hulp te verstelselen, en zonder welke wij die ervaringen niet eenmaal behoorlijk konden beschrijven.[1)]

Ook de groote stichters hebben in hun natuurwetten een ideëelen zin erkend, in zoover zij die wetten zich wel als benaderingen dachten, waarbij allerlei verstoring werd uitgesloten en een verscherping mogelijk geacht. Doch met dit voorbehoud achtten zij hun wetten geldend, als getrouwe uitdrukking van waarachtig, werkelijk gebeuren. En nu, wij zagen het, nu gevoelt men gansch anders, en iedere natuurwet kan enkel geëerd blijven, als een denking wier verwezenlijking in het concrete maar uiterst betreklijk is; als een denking, onmisbaar om ervaringen voorloopig te beschrijven en te stelselen, als een *richtbegrip*, als een *idee*.

Wanneer wij *in de wijsbegeerte* de natuurwet bespreken, zegt Dr. Clay, komt zij in hoofdzaak ter sprake voor zoover zij zuiver formeel, voor zoover zij *wet* is, en aan dat beginsel hield hij zich vooral. Het is een schoon beginsel, maar in een wijsgeerige geschiedenis van het begrip natuurwet kan men toch óók de geschiedenis der *waardeering* van het begrip opnemen, en hier stond hij voor een omwenteling in de waardeering: eerst achtte men de natuurwetten getrouwe samenvattingen van werkelijk gebeuren, en in hoofdzaak

1) Vergel. hierbij de belangrijke beschouwing van Kant, in de *Kr. d.r. Vernunft*, 2e uitg. blz. 673-674.

volstrekt geldend voor nieuwe en oude ervaringen, dus als het ware met grooten *concreten* zin èn voor de wereldbeschouwing èn voor de toepassing, - thans kan men slechts den *ideëelen* zin handhaven, aan iedere natuurwet en aan de natuurwet in het algemeen slechts een ideëele waarde geven, en het begrip enkel als *richtbegrip* of *idee* erkennen; deze omwenteling heeft zich in den loop van drie eeuwen voltrokken.

Zóó althans, verbeeld ik mij, óók om Dr. Clay's gedachtenrijk boek, is de afloop eener ontwikkeling, wier eind wij in dezen tijd beleven, en welk eind men aldus zou kunnen kenmerken: in den aanvang der twintigste eeuw werd door velen èn natuurkundigen van studie èn wijsgeeren van vak, met helder bewustzijn het begrip natuurwet als een *idee* beseft, en zelfs als *maar* een idee.

CH. M. VAN DEVENTER.

Goed en kwaad.

I.

In een vorig artikel in dit tijdschrift (Maart 1915) had ik gelegenheid te wijzen op eenige algemeene hoofdeigenschappen van een scheikundig evenwicht. Daarbij werd vervolgens betoogd, dat deze karaktertrekken van dergelijke evenwichten zich op physiologisch gebied afspiegelen in het gedrag van de elementaire levensverrichtingen, zooals groei en beweging. Maar ook werd zeer in 't kort gewezen op het feit, dat de hoofdtrekken van het scheikundig evenwicht eveneens bij de gecompliceerde psychische verschijnselen algemeen tot uiting komen.

Van genoemd opstel was dus het doel beperkt tot het aantoonen, dat de beschreven scheikundige en physiologische werkingen ook zelfs reiken tot in het gebied onzer geestelijke gewaarwordingen. Thans ga ik een stap verder en wil uit het zieleleven een bepaalde groep van verschijnselen nader beschouwen, die een zeer algemeene en belangrijke rol spelen in onze gedachten en in de samenleving. Om het verband te leggen tusschen deze en de vroeger uiteengezette beschouwing, is het noodig eenige gegevens in herinnering te brengen, om daarop verder te kunnen voortbouwen.

Bij een enkelvoudig, scheikundig evenwichtsstelsel heeft men te doen met twee aan elkaar tegenstelde reacties. De eene reactie zet bijv. de stof A om in de stof B; maar de andere reactie zet B om in A. Wordt er evenveel van A in B als van B in A omgezet, dan zegt men dat de twee

tegengestelde reacties met elkaar in evenwicht verkeeren. Hoe meer er van A in B wordt omgezet, per tijdseenheid, des te grooter is de reactie-snelheid. De reactie-snelheid wordt dan ook evenredig gesteld met de hoeveelheid die, bijv. per seconde, van A in B wordt veranderd. Is er evenwicht tusschen de twee tegengestelde reacties, dan zijn dus hun reactie-snelheden evengroot. Kan men nu bij zoo'n evenwicht de reactie 'A naar B' vergrooten, dan verbreekt men dat evenwicht en wordt er meer van A in B, dan van B in A omgezet. Het evenwicht met de tegenreactie kan pas weer hersteld worden, wanneer òf de tegenreactie (B naar A) ook tot die snelheid wordt opgevoerd, òf de eerste reactie weer tot de oude snelheid terugkeert, òf de twee reacties een nieuw evenwicht vinden door een daartusschen gelegen snelheid aan te nemen.

Het evenwicht kan ingewikkelder en uitgebreider worden, wanneer de twee reacties eigenlijk reactie-reeksen zijn, dus bijv. de eene reeks A in B, B in C, C in D enz. omzet en de tegengestelde reacties.... D in C, C in B, B in A omzetten.

Bovendien behoeven natuurlijk de letters A, B, C en D niet juist één stof aan te duiden. Het kan zijn dat A twee stoffen voorstelt, die bijv. in een drietal stoffen overgaan (B), waaruit vervolgens weer een andere stof of een groep van stoffen (C) ontstaat.

Bij het bestudeeren der levensverrichtingen is het nu van groot belang voor oogen te houden, dat alle levende stof gekenmerkt is door twee aan elkaar tegengestelde reactiereeksen. De eene reeks is bekend als *assimilatie*. Hierbij worden uit scheikundig-lagere en dus eenvoudiger stoffen hoogere, dus meer samengestelde stoffen gemaakt. Groene plantencellen kunnen geholpen door licht zelfs uit stoffen als koolzuur, water, zouten, de zeer hooge eiwitten vormen, die het levend protoplasma samenstellen. Maar àlles wat leeft assimileert, want al kunnen dierlijke cellen het niet uit de lage anorganische stoffen, ook zij assimileeren suikersoorten, vetten en eiwitten om de eiwitsoorten van hun levend protoplasma te kunnen opbouwen.

Tegengesteld aan de vele reacties van deze assimilatie verloopt bij alle levende stof het proces der ademhaling, ook

bekend als *dissimilatie* of verbranding. Ook deze bestaat uit een gansche reeks van reacties, maar zij verloopen juist in tegengestelden zin, want zij breken de hoogste eiwitmoleculen af, meest met behulp van zuurstof, zoodat eenvoudiger stoffen ontstaan en ten slotte weer zulke als koolzuur, water, zouten.

Er is dus geen levende stof zonder assimilatie en dissimilatie en we kunnen zeggen, dat deze beide aan elkaar tegengestelde reactie-complexen *het* kenmerk zijn van de levende stof, waarvan de verschijnselen alleen met juistheid beoordeeld kunnen worden, wanneer men met deze hoofdeigenschap rekening houdt.

Deze tegengestelde processen verloopen onder normale omstandigheden tegelijkertijd en verkeeren gewoonlijk in een zeker evenwicht met elkaar. Vraagt men nu wat nuttig en gezond is voor de levensverrichtingen, dan is dit niet de assimilatie op zich zelf, noch de dissimilatie alléén, maar de samenkoppeling dezer twee tegengestelde processen. Men kan niet zeggen, dat de gezondheid des te grooter is, naarmate de assimilatie maar toeneemt; evenmin is de gezondheid des te gunstiger naar gelang de ademhaling sneller wordt. Of de toestand gezond en in stoffelijken zin goed kan genoemd worden, hangt geheel af van de vraag, of de twee tegengestelde processen in een goede verhouding tot elkaar staan. Dus niet de éénzijdige bevordering van één dier processen is gunstig. Dat zou òf geen zin hebben, òf zelfs uiterst gevaarlijk kunnen worden. Maar een juist evenwicht tusschen beiden is op den duur een vereischte en is hetgeen men *in physiologischen zin goed* zou moeten noemen.

Met opzet voeg ik hierbij, dat ‘op den duur’ dat evenwicht een vereischte is. De tegengestelde reacties behoeven niet van moment tot moment precies in evenwicht te verkeeren. Er kunnen gerust zekere schommelingen bestaan - zooals zich dat practisch telkens voordoet - zonder dat daarin reeds iets ongezonds zou liggen. Op een krachtige assimilatie bij matige dissimilatie zal - en dat herstelt juist weer het evenwicht - bij voorkeur eene matige assimilatie met krachtige dissimilatie (arbeid!) volgen. Het is heel gewoon, dat deze terugschommeling weer naar de andere zijde van het evenwicht doorgaat. Dan treedt de vermoeienis en de honger op.

Dat is dus de behoefte aan rust (= matiging van de dissimilatie of verbranding) en aan voedseltoevoer (= verhooging van de assimilatie.) Ziedaar de gewone schommelingen, die in het practische leven geregeld optreden. Maar dat zijn schommelingen om het belangrijke evenwicht, dat 'op den duur' gerekend, een vereischte is.

Wij moeten voor de beoordeeling van het evenwichtsstelsel vervolgens nog op een ander punt letten. Wordt namelijk aan het beschreven vereischte voldaan, dan kan daarbij nog groot verschil bestaan in de intensiteit, waarmee de levensverrichtingen verloopen. Assimilatie en dissimilatie kunnen in goede verhouding tot elkaar staan, maar beiden zeer langzaam verloopen, bijv. bij lage temperaturen. Verloopen deze beide reacties echter met grooter snelheid en houden ze toch in hoofdzaak evenwicht met elkaar, zoo gaat het leven intensiever, er wordt meer gepresteerd en deze toestand staat *physiologisch hooger*, dan wanneer er ook wel evenwicht, dus gezondheid heerscht, maar de processen langzaam of zelfs zeer traag verloopen.

Bij dit physiologisch evenwichtsstelsel, dat aan alle levende stof eigen is, moeten we dus twee punten in het oog houden. Ten eerste de vraag, of er in hoofdzaak evenwicht heerscht tusschen de tegengestelde processen. Want sterke overheersching van een der processen is op den duur verkeerd of zelfs fataal. Ten tweede, als er in hoofdzaak evenwicht is, de vraag, hoe krachtig de twee processen verloopen. Want hoe trager deze reacties zijn, des te minder omzet is er, terwijl de gunstigste toestand bereikt wordt bij intensieve en toch in evenwicht blijvende reacties.

Wij vinden deze beginselen dan ook terug in de verrichtingen van het menschelijk lichaam. Wanneer spieren sterk gevoed worden om de assimilatie te onderhouden of te verhoogen, maar tegelijk in rust blijven door geen of weinig arbeid (die met verbranding gepaard gaat) te verrichten, zoo bereikt men allerminst een gunstig effect voor de spierfunctie. Verhoogt men de dissimilatie of verbranding door veel arbeid, terwijl men de assimilatie niet door evenredig meer voeding doet toenemen, ook dan is de uitwerking op den duur fataal door oververmoeidheid en ten slotte uitputting. Goed is de toestand dus slechts, wanneer er harmonie,

evenwicht is tusschen beide aan elkaar tegengestelde processen.

Maar ook dan kan de toestand der spieren in zeer verschillende mate gunstig zijn. Verloopen beide processen langzaam of traag, is dus de voeding matig, maar ook de gevergde arbeid gering, zoo is dit niets abnormaal en we kennen dien toestand bij vele van onze spieren en in het algemeen bij een rustig, zittend leven. Toch staat de spierfunctie veel hooger bij intensiever verloopende reacties, waardoor in spierkracht veel meer gepresteerd wordt. Hierbij wordt - het zij terloops opgemerkt - natuurlijk geenszins eenige moreele waarde aan dit 'hooger' toegekend. Er zijn natuurlijk gevallen, waarin men liever spierfuncties eenigszins verwaarloost om voedsel, energie en tijd aan functies van hoogere orde te kunnen besteden. Maar ook in de uitingen van het zenuwleven zijn alweer dezelfde belangrijke regels op te merken.

Onderhoud de assimilatie door sterke voeding en beperk de dissimilatie door zooveel mogelijk rust, zoodat het verwerken van indrukken, het denken, de geestelijke arbeid sterk gereduceerd is, - het zenuwstelsel en zenuwleven zal abnormaal slecht ontwikkeld worden. Een krachtig dissimilatieproces door veel zenuw- en hersenarbeid, gepaard met slechte voeding dus geringe assimilatie, zal echter weldra ook verkeerd uitloopen. Mag daarbij aanvankelijk nog iets goeds gepresteerd worden, op den duur, als de assimilatie-processen te veel achter raken, treden gevolgen op, die niet enkel lichamelijk, maar ook geestelijk verkeerd of gevaarlijk zijn.

Ook hier dus is evenwicht op den duur een vereischte voor het bereiken van goeden arbeid en een goeden toestand en is langdurige, eenzijdige bevoordeeling van een der processen slecht en schadelijk.

Is er vrijwel evenwicht tusschen deze processen van het zenuwleven, dan nog valt het oordeel over den lichamelijken en geestelijken toestand zeer verschillend uit. Want verloopen weer beide processen traag, zoo kan dit vaak normaal genoemd worden, maar het zenuwleven presteert dan in lichamelijken en geestelijken zin weinig. Is er echter een krachtig reactieverloop met in hoofdzaak behoud van evenwicht, dan wordt de gunstigste toestand bereikt, waarbij het zenuwleven krachtig functioneert.

* * *

De hier gegeven regels zijn zeer eenvoudig en van algemeene geldigheid. Aan velen zijn ze bekend en de meeste lezers zullen ze direct mee kunnen gevoelen. Maar het belang is er niet minder om. Als beginsel om het fundamenteele, dat er in ligt voor de beschouwing van alle levensverschijnselen, maar ook als grondslag bij de beoordeeling van vele ziekelijke stoornissen op psychisch gebied. Bij zeer vele zenuwzieken, die zich bij den medicus aanmelden, komt het er voor den geneesheer allereerst op aan te weten te komen, in welken toestand het physiologische en psychische evenwichtsstelsel (dat weer uit vele verschillende bestaat) zich bevindt. Moeilijk is dat dikwijls, doordat veelal de uiterlijke symptomen van deze ziekten zeer gelijkend zijn bij tegengestelde oorzaken. Grijpt men hierin mis, dan blijft niet enkel de genezing uit, maar de oorzaak wordt krachtiger, de ziekte erger.

Hoe talrijk zijn de gevallen van zoogenaamde slapheid, ‘zich niet aanpakken’, gedruktheid, ongevoeligheid. Waaròm is hier de dissimilatie zoo gering, het verlangen dus naar arbeid, levendigheid, beweging (allen gepaard gaande met verbranding of dissimilatie) zoo flauw? Twee hoofd-gevallen kunnen zich daarbij voordoen. In het eerste geval is de voedseltoevoer, de assimilatie te gering geweest, of indien ze behoorlijk was, de dissimilatie (arbeid, drukte, excessen) te langen tijd te heftig geweest, zoodat het evenwicht met de assimilatie geheel verbroken is. Genezing zal gezocht worden in verhooging van de assimilatie (voeding, soms ook warmte) en beperking der dissimilatie (rust). In het tweede geval is de oorzaak juist tegenovergesteld en de geringe arbeid is werkelijk een ‘zich niet aanpakken’, de slapheid werkelijk een soort luiheid. Het komt er hier op aan de dissimilatie te verhoogen door arbeid en meer levendigheid, die veelal door wilsversterking en afleiding in gang worden gezet.

Zeer vele zenuwpatiënten van onzen tijd vallen onder de eerste categorie. De te groote dissimilatie, die de slapheid veroorzaakte, kan daarbij het te veel werken zijn, maar evenzeer in andere gevallen te veel afleiding, uitgaan, enz., wat immers ook met zenuw- en lichaamsarbeid gepaard gaat. Miskent men deze patiënten - en menig raadgever heeft hiervan blijk gegeven, vooral als eigen gezondheid hem nooit

persoonlijk in kennis bracht met bedoelde gewaarwordingen - dan wordt snel de oorzaak vergroot. Men spoort den patiënt aan niet zoo toe te geven aan zijn gevoelens - en de natuur heeft den patiënt juist in die gevoelens een niet genoeg te waardeeren waarschuwing gegeven, dat het tijd is zich rust te gunnen en de assimilatie toch te laten inhalen voor het te laat is. In plaats van de dissimilatie tot een minimum te beperken, meent de omgeving van den patiënt, dat zijn wil versterkt moet worden. Integendeel moet juist bij dien patiënt de wil tot arbeid en actie, die door uitputting tot staan kwam, niet weer opgejaagd worden. Deze toestand treedt juist op bij karakters, wier wil of beter wier neiging tot activiteit (in een of anderen zin) eer te groot dan te klein is.

Zoo kwamen we hier vanzelf tot de vraag, welke rol de wil vervult in het psycho-physiologische evenwichtsstelsel. Daarbij wordt geheel buiten beschouwing gelaten het probleem, of de wil vrij optreedt. Volgens de hier gegeven opvatting van het physiologische en psychische evenwicht is *de wil de regulator van vele reacties;* het is een factor, die deze reacties versnelt of verlangzaamt. De wil is dus niet enkel de drijfveer tot activiteit, tot inspanning, (tot sterke, snelle reacties), maar evenzeer ook de rem der reacties. In het laatste geval, als de wil de reacties verlangzaamt, treedt ze op als ‘zelfbedwang.’

Neem als voorbeeld een natuur geneigd tot harden arbeid (gepaard dus met krachtige dissimilatie). Zulk een persoon loopt gevaar te zeer het evenwicht met de assimilatie te verliezen. Zijn neiging (eigenlijk een traagheid van beweging) laat bij voorkeur de arbeids-reacties doorloopen, zelfs al waarschuwen zekere symptomen hem. Zulk een karakter geeft pas blijk van een krachtigen wil, als hij die reacties kan verlangzamen en stopzetten.

Wanneer men zich gaat zetten tot gedachtenarbeid, die het produceeren van geestelijk werk zal voorafgaan, dan tracht de wil reacties in gang te zetten of te versnellen. Dat kan soms erg veel moeite kosten, terwijl, als de reacties eenmaal een zekere snelheid hebben, het werk vlot gaat en er vaak geen merkbare wilskracht bij te pas komt. Als er vervolgens geruimen tijd gedachten-arbeid is geweest en het evenwicht met de assimilatie wat lang verbroken is, dan

zullen in normale gevallen de optredende vermoeienisstoffen (door de dissimilatie ontstaan) vanzelf den werklust en den arbeid doen dalen. Maar menigmaal moet het weer de wil zijn, die den gedachtengang stop zet. Het valt dan dikwijls gemakkelijker de gedachte-reacties maar door te laten gaan. Hoe meer men hieraan toegeeft, des te zwaarder wordt het deze reacties bijtijds te remmen, des te meer vervalt men in 'Ideën-flucht' of 'dwangvoorstellingen'.

Aangezien dan bij deze voortdurende hersenbezigheid de door assimilatie beschikbaar gestelde stoffen in hooge mate uitgeput raken, worden deze drukke buien dikwijls gevolgd of afgewisseld door meest plotseling invallende perioden van verregaande matheid en lusteloosheid.

Belangrijk voor de *psychisch-physiologische gezondheid* is dus menigmaal de rol van den wil bij de regeling van het evenwichtsstelsel. Bij menig verbroken evenwicht zal de wil de te sterke reactie bijtijds kunnen remmen om weer een normalen toestand te bereiken.

II

Wanneer men de eigenschappen nagaat, die aan den mensch in het algemeen eigen zijn, dan treft het, dat van elken karaktertrek ook een tegenstelling voorkomt. Gaat men die verschillende eigenschappen in groepen schikken, dan blijkt het, dat men ze bijna alle in een aantal reeksen kan plaatsen zóó dat de karaktertrekken in één reeks eigenlijk nuances zijn van éénzelfde soort eigenschap. Bijv.: *overlèggend*, *spaarzaam*, *zuinig*, *schriel*, *gierig*; of *nadenkend*, *ernstig*, *stil*, *gedrukt*, *zwaartillend*. Maar tevens blijkt het, dat tegenover elke reeks een tegengestelde reeks staat.

Bijv. tegenover de genoemde reeksen: *vrijgevig*, *royaal*, *verkwistend*, *spilziek* en: *opgewekt*, *blijmoedig*, *vroolijk*, *luchthartig*, *lichtzinnig*. In deze reeksen gaan de karaktertrekken - voor zoover dat in enkele woorden is uit te drukken - geleidelijk in elkaar over. En van links naar rechts gaan wij van 'goede' eigenschappen ('deugden') over in verkeerde of slechte trekken.

Beschouwen wij nu twee aan elkaar tegengestelde karakterreeksen, dan kunnen we verder concludeeren: 1°. De

twee uitersten, die ‘ondeugden’ zijn, sluiten elkaar uit. Iemand zal niet gierig en tegelijker tijd verkwistend zijn, of luchthartig en tegelijk zwaartillend. 2°. De ‘deugden’ in de twee tegengestelde reeksen behoeven elkaar niet uit te sluiten. Al is het vaak moeilijk ze te vereenigen, het is in moreelen zin juist het best, als ze te zamen gaan en er evenwicht tusschen beide bestaat. Wie spaarzaam of overleggend leeft, maar tegelijk vrijgevig kan zijn, wie ernstig en nadenkend is, maar toch opgewekt en blijmoedig kan wezen, die heeft het in geestelijken zin ver gebracht.

Tusschen de twee aan elkaar tegengestelde karakterreeksen kan dus evenwicht zijn en ik wil nu dat evenwichtsstelsel duidelijk maken door de bovengenoemde reeksen op de volgende wijze op te schrijven:

Gierig — schriel — zuinig — spaarzaam — overleggend
vrijgevig — royaal — verkwistend — spilziek.
Zwaartillend — gedrukt — stil — ernstig — nadenkend
opgewekt — blijmoedig — vroolijk — luchthartig — lichtzinnig.

Gierig - schriel - zuinig - spaarzaam - overleggend
vrijgevig - royaal - verkwistend - spilziek.

Zwaartillend - gedrukt - stil - ernstig - nadenkend
opgewekt - blijmoedig - vroolijk - luchthartig - lichtzinnig.

In het karakter van den mensch komt dus eene werking van het zenuwleven tot uiting, die door ons in moreelen zin gierig - schriel - zuinig - spaarzaam of overleggend wordt genoemd. Aan die werking verloopt tegengesteld eene werking die wij vrijgevig - royaal - verkwistend of spilziek noemen. Moreel *goed* is het evenwicht van deze twee aan elkaar tegengestelde werkingen. Moreel *slecht* is het eenzijdig op den voorgrond komen van één der werkingen met verwaarloozing van de tegen-werking. Spaarzaamheid is in het algemeen een deugd, maar wanneer daarbij de tegengestelde werking vrijgevigheid geheel ontbreekt, zoo wordt die trek een ondeugd en wordt de zuinigheid tot schrielheid. Maar omgekeerd ontaardt evenzeer de royaliteit, als deze eenzijdig optreedt en alle evenwicht met de tegenreactie ‘overleggend zijn’ laat varen, en wij gaan er uitdrukkingen als verkwistend en spilziek op toepassen. Volkomen dezelfde regels gelden ook bij het tweede voorbeeld. Opgewektheid, blijmoedigheid blijft een deugd zoolang deze werking de tegenwerking van den ernst en het nadenkend zijn niet te ver overtreft. Is dat het geval, dan wordt het vroolijkheid, die bedenkelijk is, en ten slotte eene luchthartigheid, die in moreelen zin verkeerd wordt genoemd.

Om te toonen, dat deze regels niet toevallig alleen op deze voorbeelden, maar zeer algemeen van toepassing zijn, zal ik hieronder behalve de twee genoemde nog een aantal van die reeksen bijvoegen. Men kan daaraan deze opvatting verder toetsen door er dezelfde redeneering op toe te passen.

Gierig — schriel — zuinig — spaarzaam — overleggend
vrijgevig — royaal — verkwistend — spilziek.

Zwaartillend — gedrukt — stil — ernstig — nadenkend
opgewekt — blijmoedig — vroolijk — luchthartig — lichtzinnig.

Weekhartig — overgevoelig — zachtzinnig — medelijdend
flink — doortastend — ruw — ongevoelig — wreed.

Achterdochtig — wantrouwend — voorzichtig — bedachtzaam
goed van vertrouwen — argeloos — lichtgeloovig — misleidbaar.

Laf — kleinmoedig — schuchter — bescheiden
ferm — dapper — overmoedig — brutaal.

Angstvallig — peuterig — stipt — net — nauwlettend
handig — vlug — vluchtig — onattent — slordig.

Lauw — onverschillig — lakoniek — rustig — bezonnen
belangstellend — levendig — enthousiast — druk — opgewonden.

Achterbaksch — onoprecht — terughoudend — gesloten — stil
eerlijk — oprecht — openhartig —. „flap-uit".

Gierig - schriel - zuinig - spaarzaam - overleggend
vrijgevig - royaal - verkwistend - spilziek.

Zwaartillend - gedrukt - stil - ernstig - nadenkend
opgewekt - blijmoedig - vroolijk - luchthartig - lichtzinnig.

Weekhartig - overgevoelig - zachtzinnig - medelijdend
flink - doortastend - ruw - ongevoelig - wreed.

Achterdochtig - wantrouwend - voorzichtig - bedachtzaam
goed van vertrouwen - argeloos - lichtgeloovig - misleidbaar.

Laf - kleinmoedig - schuchter - bescheiden
ferm - dapper - overmoedig - brutaal.

Angstvallig - peuterig - stipt - net - nauwlettend
handig - vlug - vluchtig - onattent - slordig.

Lauw - onverschillig - lakoniek - rustig - bezonnen
belangstellend - levendig - enthousiast - druk - opgewonden.

Achterbaksch - onoprecht - terughoudend - gesloten - stil
eerlijk - oprecht - openhartig - 'flap-uit'.

Samen geef ik hier dus een achttal dubbelreeksen, waarin reeds heel wat karaktereigenschappen samengevat zijn. Men zal door eene verbetering in de woordenkeus de nuanceeringen nog wat fijner en juister kunnen maken. Ook kan men sommige uitdrukkingen wel in meer dan één reeks onderbrengen, al naar de omstandigheden, waaronder wij die uitdrukking op een karaktertrek of een daad toepassen.

Wij zijn natuurlijk bij het uitdrukken van de karaktertrekken gebonden aan een zeker aantal daarvoor gebruikelijke woorden. Maar daarom is het goed er op te wijzen, dat in de werkelijkheid *alle* overgangen (nuances) voorkomen, en wel afhankelijk van de verhouding waarin telkens de twee tegengestelde werkingen tot elkaar staan. De dubbel-reeksen heb ik zooveel mogelijk zóó geplaatst, dat zij elkaar dekken of naderen, voor zoover zij vereenigbaar zijn en dus voor zoover zij als ‘goede’ eigenschappen kunnen optreden. Links en rechts daarvan, waar de werking der tegenreactie verwaarloosd wordt, gaan alle eigenschappen in ‘verkeerde’ over.

Er komen in het menschelijk karakter dus een aantal werkingen tot uiting, waarvan er telkens twee aan elkaar tegengesteld zijn en in een zeer nauw verband met elkaar staan. Aan het verschillend resultaat van deze dubbel-werking kennen wij verschillende namen toe om de geestelijke of moreele waarde uit te drukken.

(Terloops zij hier opgemerkt, dat daarbij niet vergeten wordt, hoe bij moreele beoordeeling natuurlijk tevens omstandigheden buiten het karakter moeten in aanmerking genomen worden. Maar wij laten hier deze nuanceeringen door de omstandigheden en de evenwichtsverschijnselen der samenleving rusten en bepalen ons tot het verschijnsel der karaktertrekken van den mensch.)

Van de twee aan elkaar tegengestelde werkingen is noch de een, noch de ander op zichzelf physiologisch gunstig of moreel goed te noemen. Het goede wordt alleen bereikt als beide werkingen elkaar in zeker evenwicht houden, naast elkaar bestaanbaar zijn. Het verkeerde treedt op zoodra een van beide veel te sterk werkt in verhouding tot de tegenreactie.

Dat is de grondslag van den strijd in het menschelijk gevoelsleven. Hij die zuinig ‘van aard’ is, zal tegen een te

sterke uiting hiervan moeten strijden door de tegenreactie niet te verwaarloozen. Is alle evenwicht daarmee verbroken, dan wordt zijn karaktertrek tot een ondeugd. Hij, bij wien de royaliteit overheerscht, zal kans hebben in de andere ondeugd te vervallen. Zoo zien we nogmaals, hoe de deugden van tegengestelden aard toch vereenigbaar zijn (spaarzaamheid en vrijgevigheid, ernst en blijmoedigheid), hoe de ondeugden van tegengestelden aard elkaar uitsluiten. En dit wordt nu begrijpelijk, omdat het resultaten zijn van evenwichtsstelsels, bestaande uit telkens twee aan elkaar tegengestelde werkingen. Bestrijding van de sterke overheersching van één der werkingen door versterking van de tegenreactie leidt tot 'deugden.' Want dan wordt de schrielheid spaarzaamheid, die met vrijgevigheid kan samengaan, of de zwaartillendheid wordt ernst, die de blijmoedigheid niet meer buitensluit.

Hierboven heb ik er op gewezen, dat wanneer er in physiologischen zin tusschen assimilatie en dissimilatie wel een behoorlijke samenwerking bestaat, de toestand toch meer of minder gunstig kan zijn, al naar de intensiteit, waarmee deze processen verloopen. Verondersteld, dat er een geschikte verhouding tusschen beide bestaat, zoo stellen we het geval met intensieve reacties, waarbij het leven krachtig functioneert en veel 'presteert', physiologisch hooger dan een evenwicht met traag verloopende werkingen.

Dat geldt evenzeer in hoogeren zin van de evenwichtsstelsels, die zich in de karaktertrekken uiten. Zoo kunnen geheele karakters weinig geprononceerd zijn en niet in bijzonder sterke ondeugden vervallen. Ze zijn bijv. niet bepaald somber maar ook niet te vroolijk, niet schriel, maar evenmin te royaal. Men gevoelt, dat dan reeds door een goede verhouding der tegengestelde werkingen 'ondeugden' vermeden worden. Maar tevens, dat de mate van de 'deugden' pas stijgt naar mate de tegengestelde werkingen beiden intensiever zijn. Handig en vlug te zijn en tegelijk bepaald nauwkeurig; bescheiden te wezen en toch ook flinkheid te bezitten; bepaald ernstig van natuur te zijn en toch daarnaast opgeruimdheid te bewaren. Dat zijn dus voorbeelden, waarbij er een evenwicht bestaat tusschen tegengestelde werkingen, maar

waarbij die werkingen door grooter intensiteit tot grooter ‘verdienste’ leiden, dus moreel meer presteeren. Maar daar men gevoelt, dat de twee deugden, die daarbij telkens vereenigd worden, toch van tegengestelden aard zijn, is het ook duidelijk, dat het des te moeilijker is ze bij krachtige werking met elkaar in evenwicht te houden, en wordt het begrijpelijk, waarom zoo sterk ontwikkelde deugden des te zeldzamer voorkomen, zoo moeilijk zijn te verwezenlijken.

Mijne opvatting, dat het menschelijk karakter is opgebouwd uit werkingen, die telkens twee aan twee met elkaar verbonden en aan elkaar tegengesteld zijn, voert op bovenbeschreven wijze vanzelf tot het probleem van Goed en Kwaad. Reeds wees ik er op, dat de twee tegengestelde reacties niet elk op zich zelf òf goed òf kwaad zijn, maar dat het ‘goed òf kwaad’ afhangt van de verhouding tusschen die werkingen. En wij vragen ons af, wat wij, uit dat gezichtspunt bezien, dan onder het begrip ‘de macht van het goede’ en de ‘macht van het kwade’ verstaan. Of, meer bescheiden geformuleerd, op welke wijze deze twee tegenstrijdige machten zich volgens de hier gegeven theorie manifesteeren.

De macht van het ‘kwade’ ('t ongunstige, 't verkeerde), uit zich dan als de macht of werking, die zich aan de tegenreactie onttrekt of deze reeds geheel overstemd heeft. Zoolang die tegenreactie nog eenigzins merkbaar is, is ze de aanleiding tot de bekende en moreel zoo gewichtige gewaarwording van het ‘Geweten’. In het geweten uit zich een verwaarloosde tegenreactie. Dat gevoelen herinnert ons, dat er iets hersteld moet worden. -

De macht van het goede openbaart zich in het versterken der zwakkere tegenreacties, en meestal tegelijk ook in het remmen der te sterke reacties, totdat door compensatie het verkeerde ervan is opgeheven. Wilskracht en zelfbedwang noemen wij veelal de werkingen, die deze regulatie tot stand brengen. Maar waar dit evenwicht bereikt is, daar is de macht van het goede ook evenzeer de macht, die dan *beide* tegengestelde werkingen versterkt en dus de ‘verdienste’, de moreele of geestelijke prestatie verhoogt.

Dit vat ik aldus samen: De macht van het goede *is*, of *uit zich als*, de macht die bij de twee aan twee tegengestelde

werkingen in het zieleleven, de goede verhouding tusschen de twee werkingen tracht te bereiken door versterking van de zwakste en vaak ook met remming van de sterkste, en die, wanneer ze tegen elkaar opwegen, beide reacties versterkt. De macht van het verkeerde uit zich steeds als een macht die de overheerschende van de twee tegengestelde werkingen versterkt ten koste van de tegenreactie.

Het is wellicht niet overbodig er op te wijzen, dat ik in bovenstaande bladzijden geheel buiten beschouwing laat het groote feit, dàt wij bewust kunnen beoordeelen. Maar wèl heb ik de oorzaken willen uiteenzetten, waaruit naar mijn opvatting de verschijnselen resulteeren, die wij gunstig of ongunstig, goed of kwaad noemen. Ieders voorstelling kan verder eene verschillende zijn, hetzij men gelooft, dat deze oorzaken onder den invloed staan van transcendentale machten, - òf de uitingen zijn van immanente machten, - òf dat men meer agnostisch het feit dezer tegengestelde werkingen aanvaardt zonder er een persoonlijk geloof aan te willen verbinden.

Wie zich van nature gaarne afwendt van een dergelijke psycho-analytische methode door haar te verwerpen als een nuchter uiteenrafelen, hij brenge zijne beoordeeling in evenwicht door te bedenken, dat de analyse de dingen van werkelijke waarde niet vernielt, maar speurt naar den stijl en de beginselen, waarnaar ze zijn opgebouwd. Haar werking is niet afbrekend en negatief, maar zuiverend en vervolgens opbouwend.

III.

In het bovenstaande wordt zoozeer de aandacht gevestigd op tegenover elkaar staande werkingen, op met elkaar strijdige machten in de wereld, dat het niet overbodig is te doen uitkomen, dat deze beschouwing allerminst met eene dualistische opvatting overeenkomt. Die beschouwing vertoont natuurlijk wel groote overeenkomst met het duotheïstische van den ouden Perzischen godsdienst, die in sterke mate de werkelijkheid vertolkte met haar strijd van goede en verkeerde werkingen.

Maar dit *duïstische* dekt allerminst het *dualisme*, dat staat tegenover een monistische wereldbeschouwing. Dat is, vooral voor den dualistisch-gezinden lezer, reeds duidelijk genoeg geworden, toen ik hierboven, zij het ook met wat groote stappen, langs een evolutionistische ladder van scheikundige tot psychische feiten opklom. Want juist doordat dit duïsme aan de werkelijkheid getoetst is, werd het niet dualistisch, maar meer monistisch van karakter.

En nu weet ik het verschil tusschen dit duïsme (of duotheïsme) en het dualisme niet beter uit te drukken dan door te zeggen, dat de scheidingslijn der tegenstellingen bij het duïsme loodrecht de scheidingslijn der dualisten snijdt.

Want bij de hierboven gegeven opvatting loopt de scheidingslijn (tusschen tegengestelde werkingen) om zoo te zeggen door de geheele lengte van den stamboom der levensverschijnselen; vanaf de eenvoudigste chemische werkingen, door ingewikkelde physiologische toestanden tot in alle deelen van het complex der geestelijke verschijnselen en de daarmee samenhangende maatschappij. Daar is ingewikkeldheid en eenvoudigheid, daar is een hooger en lager toestand al naar de samenstelling, de prestatie, de waarde, - maar geen tegenstelling. De tegengestelde werkingen worden door den geheelen 'stamboom' der levensverschijnselen heen gevonden, van laag bij den grond tot in de hoogst reikende toppen.

Als het dualisme spreekt van de tegenstelling van goed en kwaad, stelt het daarmee parallel het goddelijke tegenover het natuurlijke, het geestelijke tegenover het stoffelijke, en het komt daarbij tot tegenstellingen, die veelal kunstmatig of onbillijk worden. En dat ligt dááraan, dat het dualisme eene scheidingslijn trekt zóó, dat de levensuitingen boven die lijn tot het geestelijke, het goddelijke behooren, en die beneden de lijn tot het lagere, zinnelijke, natuurlijke, dierlijke. Het is van veel belang in te zien, dat deze voorstelling tot onware en psychisch gevaarlijke gevolgtrekkingen kan leiden.

Begrijpelijk is intusschen die opvatting, omdat men aan de eene en de andere zijde verschijnselen plaatst, die inderdaad als hoogere en lagere te beschouwen zijn. Maar volgens eene meer monistische opvatting is zulk een scheidings-

lijn kunstmatig en wordt daardoor geen werkelijke tegenstelling aangeduid. Het besef van hoogere en lagere trappen van ontwikkeling is zeker juist bij eene monistische opvatting zeer levendig. Maar voor den monist loopt de scheidingslijn tusschen goed en kwaad door alle levensverschijnselen heen, van de enkelvoudige lagere tot de zeer gecompliceerde hoogere toe. Waar het de lagere, de 'physiologische' functies geldt, passen we goed en kwaad nog niet in moreelen zin toe, maar wel om aan te duiden of eene werking voor die functie, goed of kwaad, gunstig of ongunstig is, en de prestatie en waarde van de physiologische processen wordt als meerdere of mindere gezondheid beoordeeld.

Ook bij de hoogere, 'psychische' levensuitingen gebruiken wij het begrip goed en kwaad, nog in meer physiologischen zin, als wij het gezonde of het gevaarlijke en ziekelijke van de zenuwfunctie of de geestesuiting willen aanduiden. In het bijzonder passen wij deze woorden ten slotte toe bij de beoordeeling van gevoelens en handelingen in ons eigen leven of in verband met de omringende menschen, om uit te drukken of die werkingen gunstig of ongunstig zijn, d.w.z. of ze voor de allerhoogste levensuitingen goed of kwaad zijn.

Hiertegen zal van dualistisch standpunt er op gewezen worden, dat de gezondheid van het lichaam niet altijd samenvalt met gezondheid en met fijnheid van geest; dat soms de beste geestelijke uitingen zelfs bereikt worden ten koste van de gezondheid der 'physiologische' verrichtingen.

Dat blijft ook volgens de hier beschreven opvattng volkomen waar, want juist die meer monistische opvatting erkent in het bijzonder de ingewikkeldheid en de waarde van hoogere uitingen boven lagere. Maar zij aanvaardt geen antithese tusschen het hoogere en het lagere. En als hoogere levensuitingen bloeien en zich ontplooien ten koste van de meer eenvoudige, 'physiologische' verrichtingen, dan kan dat goed zijn in zooverre de beschikbare tijd en levensenergie dan meer voor hoogere verrichtingen worden besteed dan voor lagere. Maar het feit, dat de eenvoudiger verrichtingen daaronder gaan lijden, is op zichzelf geen verdienste, alsof het natuurlijke zou samenvallen met het begrip kwaad en verkeerd.

Dat de lagere verrichtingen soms in conflict schijnen te komen met de hoogere ligt daaraan, dat de voor ons beschikbare tijd en levensenergie het mooist besteed zijn aan hoogere uitingen, maar dit niet zoover mag gaan, dat de eenvoudige zuiver physiologische verrichtingen tot ongezond wordens toe daar onder lijden. Maar omgekeerd mogen de lagere verrichtingen niet zooveel tijd en energie verbruiken, dat hoogere prestaties er meer door tekort schieten dan noodig is. Zoo wordt het de hooge en vaak moeilijke kunst van het leven, tijd en energie zooveel mogelijk te besteden aan de hoogere levensuitingen, maar het is volstrekt niet op zichzelf wenschelijk of verdienstelijk er de eenvoudiger verrichtingen onder te laten kwijnen, alsof men daarmee een goed werk deed. Integendeel zijn veel physiologische werkingen de beste steun voor die hoogere uitingen. Zoo is het kwaad niet eigen aan enkelvoudige, lagere, natuurlijke, zuiver-physiologische verrichtingen, het goede niet aan hoogere, geestelijke uitingen. Het goed en kwaad is primitief ook in de enkel-physiologische verrichtingen aanwezig. Er is dan nog geen sprake van een moreel goed en kwaad; alles beperkt zich tot een gunstig of ongunstig voor die physiologische prestatie. Vervolgens ontwikkelt zich het ‘kwaad’ evenzeer als het ‘goed,’ en komt in de psychische en geestelijke uitingen in zijn meer samengestelden vorm tegenover het eveneens tot hoogere ontwikkeling gekomen ‘goed’ te staan.

Maatschappelijk en psychologisch is het van veel belang deze opvatting te blijven steunen tegenover meer dualistische voorstellingen. De gedachtengang van het dualisme, die het sterkst spreekt in uitdrukkingen als het ‘dooden van den natuurlijken mensch’, het ‘kastijden van het vleesch’, is gevaarlijk, omdat daarmee physiologische functies kunnen worden aangetast, die juist voor de hoogere psychische uitingen van het grootste belang zijn en er de beste energie voor beschikbaar kunnen stellen. En bovendien, als men het kwaad eigen acht aan het lichamelijke, natuurlijke, stoffelijke, dan ziet men licht voorbij, dat ook in hoogere verrichtingen het kwaad, of het verkeerde, zich evenzeer als het goede sterk ontwikkeld in ‘geestelijke’ vormen uit.

Het is wel overbodig nog uiteen te zetten, hoezeer het van belang is voor de bestrijding van het kwaad (in algemeenen zin) zich een juist denkbeeld te vormen, wááruit de tegenstelling van goed en kwaad voortspruit.

Het hierboven gegeven schema der deugden en ondeugden doet daarbij duidelijk zien - en de praktijk doet het ons genoeg ervaren - dat het goed beurtelings strijdt op twee gevechtsfronten. Is naar één zijde het kwaad bestreden en overwonnen, dan is er kans dat aan den tegenovergestelden kant strijd moet gevoerd worden met het omgekeerde kwaad. Dat dit tegelijk bij een persoon voorkomt, is vrij zeldzaam; maar het treedt toch menigmaal op bij on-stabiele naturen. Bij de opvoeding van meerdere verschillende karakters is dat echter het gewone verschijnsel. De opvoeder houdt hierbij in het oog, dat de bestrijdingwijze, zijn gesprekken en zijn straffen, geen gelijksoortige mag zijn, maar dat - al naar den evenwichtstoestand van den karaktertrek - de bestrijding bij de verschillende naturen dikwijls eene tegengestelde moet wezen. Het is daarbij in moreelen zin dezelfde vraag, die de psychiater zich stelt bij het beoordeelen van den physiologisch-psychischen toestand en bij het bepalen van de bestrijdingswijze der psychose.

Trekt men de scheidingslijn tusschen goed en kwaad verkeerd, dan heeft men kans in den strijd het goede te treffen, dus het kwaad te sterken. Treffend is het bijvoorbeeld dat de dualist, die het kwaad bij voorkeur plaatst in het ‘natuurlijke’, zich meest ook afkeerig gevoelt van het natuuronderzoek. Hij miskent daarin veelal het idealisme en den drang naar meer waarheid, en treft door die miskenning de wetenschap, in welke hij een medestrijder ten goede moest zien.

Tusschen het lagere en hoogere zijn alle overgangen voorhanden. Gaat niet het terrein van den physioloog ongemerkt over in dat van den zenuwarts, het arbeidsveld van den psychiater in dat van den opvoeder en geestelijken verzorger? De schoonste samenwerking is hier mogelijk, als men maar geen antithese stelt tusschen elkaars gebied.

De beschouwing, die ik hier heb medegedeeld laat zich naar verschillende zijden verder uitbreiden en geeft aanleiding tot gevolgtrekkingen in meer dan één richting. Ik heb

mij beperkt tot een zooveel mogelijk beknopte uiteenzetting van mijn evenwichtstheorie. Maar van zelf vraagt men zich af, in hoeverre hier scherper conclusies kunnen volgen in zake opvoeding, karaktervorming, beoordeeling en behandeling van zenuwstoornissen en in 't algemeen de verhouding der menschen tot elkander.

Haarlem.
A.H. BLAAUW.

Verzen.

Zomereinde.

Wijd-stille nachten van het zomersterven,
Velden van zwart fluweel om in te staren,
Die nooit verlangen zal ten einde zwerven.

De onzichtbare aarde ligt nog groen-omloofd,
Nog slaapt uw storm... maar 't rouwfloers langs uw heemlen
Heeft slepend de ouden sterre-troost gedoofd.

Hoe rijpte als kern van veel zon-lichte dagen
Zulk zoet geheim van àlverzadigd donker,
Dat elken klank weert van begeerte of klagen?

Huivring doorvloeit uw lucht, die niet verkilt -
Haar schaduwzoelheid streelt als moede handen
Waar heugnis van vergane liefde in trilt.

Uw zachte zee van vrede is zonder stranden,
En houdt in deininglooze rust bedolven
Elk land dat rood van vreugdebloemen brandde.

Een verre vogelschreeuw verscheurt uw kleed, -
Dan sluit het zwijgen weer zijn zware vouwen,
Langzaam verzinkt al lente's harteleed...

En tot de daggrens zullen zielen poozen
In welving uwer stilte... en diep indrinken
De laatste teederheid van 't eindelooze.

Nachtbloei.

Bleek ligt de dag, van zijn daden verlaten,
Roerlooze doode...
Nacht heerscht alleén, over grenslooze staten,
Slaap is gevloden.

't Hart van het effene duister omvloeien
Goudene randen, -
Nu gaan tot wondervertroosting ontbloeien
Nachtlijke landen.

Bloesemwit welven zich scheemrende gangen,
Lang eens betreden,
Wijd weer zich oopnend voor tijdloos verlangen...
Is dit verleden?
Gaan er de droomen van 't vroegste begeeren,
Smartlijk beschreiden, -
Levend ontlokene vreugden die keeren,
Heimlijk verbeiden?

IJl-brooze kindren van donker en stilte,
Roep niet hun namen:
Dat zij niet deinzen in dood's leege kilte,
Waaruit zij kwamen.

Warm glansomhuifd al het liefste hervonden,
Niets ging verloren...
Oogen vol heimwee, zoet-zwijgende monden,
Zacht als te voren.

Laat ze in het lichtende zwijgen gebannen,
Waag niet te spreken -
Dat geen woord den lichtboog, zoo teêr gespannen,
Huivrend doe breken.

Straks overspreiden weer duisternisranken
't Stralend geschouwde:
Diepste geluk blijft u enkel in blanken
Weerschijn behouden.
Rein door de ruchtige straten van 't leven
Zult gij het dragen,
Hoog in aanbiddende handen geheven,
Ver boven klagen.

Daalt tusschen ziel en haar heugenisweelde
Mistige wade?
Nooit leeft nog eenzaam, wiens oog eens omstreelde
Vlam van genade.

K.C.W.

Thuiskomsten III.

Jr.

Frans Ram fietste, vliegensvlug, zoo vrij, alsof hij gewichtloos was. Hij ging het nu zijn ouders zeggen! Zeggen, dat hij haar kreeg, dat het mocht!

- Dus... ik mag het vader en moeder vertellen?

- Vragen, Frans, zooals je het mij vroeg.

Toen had hij onwillekeurig geantwoord:

- O, moeder zal zóó blij voor me zijn!

Meneers oogen hadden geflitst naar de zijne: een oogenwenk vol hartelijkheid; en sterker dan een woord kon doen, had deze blik gerustgesteld, de zalige zekerheid hem gegeven, dat hij er was, dat Meneer hem aannam, hem en àlles zooals-het-was.

- Ik weet, dat mijn dochter je liefheeft, jongen.

De woorden zongen in zijn hoofd. Was het niet heerlijk en prachtig voor hem? Annie, Annie, die àlles voorhad; haar vader, die zich daar natuurlijk ook wel rekenschap van gaf; en, bereid zijn eenig kind, zijn eenige huisgenoot af te staan, zóó iets zei tot een jongen-als-hij.

Het was om bijna niet te gelooven. Twijfel, angst, opeens alles weg - 't besef van minderwaardigheid, dat drukkend pak, van hem afgejoept. Nu zou hij er komen, alles bereiken: met Ans, en toch ook wel om haar. O, het geluk! nu hàrd te werken en daarbij te weten: haar doet het plezier, het is in haar belang, *het onze!*

Terwijl hij de huizen, de menschen voorbijstoof, lachten

zijn blije, zijn dolle gedachten, dat het wel onvoorzichtig was, naar niemand te zien en geen mensch te herkennen, trappend maar, glijend, als was 't door het leven! glijend de laan uit, nu over den straatweg: doelbewust, want naar moeder en vader, om hùn te zeggen: Ans wordt mijn vrouw. - -

Braaf-moedertje zou glunderen. Blij voor hem zijn, maar ook voor zich zelf. De goeiert! Het was voor hem *het* geluk; maar ja!... alleen al de vreugde van Moeder, wannéér ze hooren zou, weten: Annie! Annie wòrdt de vrouw van mijn jongen - dat was alleen-al om dol te doen. Háár Frans, Annie; Frans, gelukkig; haar kind zoo'n mooi huwelijk... O, de lievert, wat zou ze huilen; die verzwakte, ouwe oogen: oogen van veel zorg en leed, maar nog altijd groot en mooi; plotseling zouden 't karbonkels-vol-glans zijn, schitterend in het geflonker van tranen.

Lies en de broertjes zouden het kolossaal vinden. Maar Vader - wat zou Vader zeggen? Frans greep onwillekeurig de stuurstang. Al eerder had hij zijn vaart vertraagd. Terwijl hij aan zijn moeder dacht, vol innigheid, maar ook vol blijdschap, had hij, de handen tegen de heupen, zorgeloos-in-gedachten getrapt. Onzeker voelde hij zich over Vader. Heel 't dorp vond Vader menschenschuw: trotsch en tevens ziekelijk-schuchter. Ach, een dichter en dan bij ons! als je dacht aan schrijvers in groote landen... Vader voelde zich zwaan onder eenden - hoeveel jaren was 't geleden, dat hij tegen het eten uit Amsterdam kwam met dat boek van Hoytema, waar de sprookjes van Andersen in stonden en hij dienzelfden avond in schreef: ‘Dit geef ik aan mijn kinderen; eens zullen zij mij uit dit boek begrijpen’... Toch maakte Vader zich nooit illuzies: den zelfspot met de ‘uitstel-ziekte’ herinnerde Frans zich van toen ze nog in het benedendorp bij de kom woonden en om die ‘ziekte’ niet verhuisden, tot de typhus van Lies hen te laat verdreef.

Vader zou nu naar Meneer toe moeten. Met Moeder. Ja, natuurlijk! met Moeder. Hoe prachtig had Ans hem eergisteren nog gerustgesteld: - ‘Ik gelóóf, dat Papa het nu goedvindt, jongen. - En... mijn ouders? dat we arm zijn? - Arm? Jij verdient al goed. En je Vader, de gróóte dichter!... - Moeder?... Ik meen, natuurlijk... haar afkomst... - Foei, Frans, zóó is mijn Vader niet! Juist

nu je Moeder van lageren stand was, heeft het dubbele verdienste, dat ze zoo goed voor je Vader gezorgd heeft en jullie vieren die opvoeding gaf'...

Meneer zou het Moeder niet moeilijk maken! Maar... Váder tegenover Menéér... Toch moest Vader het eerst naar hem. Wel niet 'om acces', maar de eerste visite. En... vandaag nog liever dan morgen. O, die zenuwen van Vader; de 'uitstel-ziekte' was immers niets anders; soms leek het, dat Vader behoefte had aan een ding om tegen op te zien! Wanneer er een nieuw belasting-biljet kwam en Moeder schrikte van het bedrag, deed Vader, als had hij het geld in den zak; maar dadelijk vroeg hij: wie kan er heen gaan? Bij de waarschuwing en zelfs nog na een aanmaning, wist hij zich wijs te maken, dat de eenige kwestie was, of Moeder naar 't dorp kon om te betalen; en, als Moeder geen tijd had, Lies. Na de verhuizing scheelde 't een haar, of Vader had boete moeten betalen, omdat hij maanden lang verzuimde, er aangifte van te doen op de secretarie. En toen de schoorsteen in zijn kamer zoo rookte, zat hij liever bijna een week in de kou dan even aan te loopen bij den huisbaas. Nu de visite - het zou wat zijn!

Toch kon ook Vader niet anders dan zich verheugen. Wel degelijk was hij gesteld op stand. Zijn huwelijk met 'een meid uit een kroeg', zooals Grootvader eens braaf-Moesje noèmde, was de nooit vergeven ergernis van de heele familie geweest; tegen alle verzet in deed Vader zijn zin; niet doordat zijn famieljetrots minder sterk was, maar in een, nog felleren, kunstenaars-hoogmoed. Met wat een ingenomenheid kon hij spreken over 'de Ram's'. Aan het adellijke geslacht Ram waren zij *niet* geparenteerd. Zij hadden immers een ander wapen; ook bestond er sedert lang stelligheid omtrent hunne Vlaamsche afkomst. Onder de Republiek had hun familie hier in het noorden drie *gens de robe* opgeleverd: - was er tijd geweest voor een vierde, ook zij konden nu van adel zijn... Met zóóveel jeu zei Vader die dingen - o! Senior zòu het prettig vinden, dat Junior, simpel procuratiehouder van een kunsthandel, trouwde 'in het patriciaat' - En Junior zelf vond àlles prettig.

* * *

- Moeder, groot nieuws!

- Guns jonge bei jij daar. Bei je nou al terug uit stad?

- Ja, Moesje, al met de trein van drieën. Raad 's... 'k ben...

- Sst, niet zoo hard. Vader is hiernaas'. Hij heef...

- Moeder!...

En 't klein-dikke vrouwtje ompakkend, deed hij haar draaien en fluisterde. Toen wrong zij, krachtig nog, zich los en zag gelukkig-ontsteld hem aan.

- O jonge... kwam er uit bevenden mond; doch terstond, als met een schrik, bedwong zij de ontroering, en zei fluisterend, maar met vaste stem:

- Pas op: Vader! hij is thuis...

- Maar Moeder! Vader mag het weten!

- Nee, kom mee.

En buiten de huiskamer, na te hebben toegezien dat Frans de deur wel sloot, zei ze hem, dat er ‘weer wat’ gebeurd was, dat menheer Wiltens d'r was gewees' en menheer Visé en d' was hooge ruussie gewees' en nou was Va zóó boos...

- Ja maar Moeder!

Fel verzette zich Frans' gevoel. Slechts met moeite toornde hij niet tegen háár. Was dan alles altijd Vader tot slaaf? Voelde Moe zelf nu niet mee met hem? Omdat Vader weer had zitten kibbelen met een redacteur van het tijdschrift en de uitgever daarbij te pas was gekomen, zou hij niet kunnen luisteren naar zijn zoon die verloofd was, die hem zoo'n tijding bracht van geluk? Nonsens, apenkool, ja maar, bij Vader!.... Hier in huis was 't altijd zoo. Hier was niets als bij andere menschen. Dingen, die bij andere menschen van zelf spraken, bleken hier onmogelijk. En wat in elke famielje de heele boel op stelten zou brengen, moest hier op de mat in de gang worden befluisterd. De meid met 'r vrijer deed minder geheim!

- Maar Moeder, Vader moet er naar toe!

- Vader?

- Ja natuurlijk, van avond!

- Och maar Frans, da' kan toch nie'. Dà' kun je van V a d e r nie' vergen, hoor.

In Moeders toon was iets dat besliste. Frans kende dien

klank uit heel zijn jong leven. De toon van zelve-in-allesberusten, in een uit liefde geleerde gedweeheid, waarmee zij over de kinderen heerschte, alles ordende, schikte, bestuurde. Bij tusschenpoozen was er geen druk. Dan deed Vader gewoon en de dingen gebeurden gewoon, het heele leven leek gewoon. Het was als een wakker worden uit droomen. Maar plotseling lag er weer de benauwing en was het heele huis behekst en zij, de kinderen, waren het ook, daar zelfs hun denken zich niet meer verzette: - het hoorde zoo, zoo was het altijd geweest.

.... Een jaar, een groot jaar nu, had hij, Frans, durven gelooven aan een mogelijkheid van iets anders. Toen kwam de angstig aanvaarde hoop op een zekerheid. En nu had hij het vaste geluk.

Maar in dit huis was daar geen plaats voor. Het boemans-woord uit zijn kindertijd; als Vader zei: *De Poëzie*. En juist zoo angstwekkend zei moeder: *Vader*.

Moeder had ook nu gesproken. Zijn vader kreeg hij zelfs niet te zien. Terwijl Annie met den haren over niets anders zat te praten dan haar geluk, moest hij thuis van het zijne zwijgen. En hij wist dat Moe gelijk had. Dat hier-in-huis dit niet anders kon.

De oogen sluitend, boog hij zich over haar en drukte vluchtig een kus op haar slaap en wendde ijlings zich naar het trapje. En in het hokje onder het dak, dat nog altijd zijn kamertje was, viel hij zuchtend neer op den stoel vóór de kleine vierkante tafel, waaraan hij 's avonds te werken placht; en op een elleboog leunend, bleef hij staren. De broertjes speelden in den tuin en hadden blijkbaar het stilteconsigne. Lies scheen uit. Er was haast géén geluid. Zoo duurde het leven bij hen soms uren, totdat er toevallig een afleiding kwam. De tijding van zijn engagement kon zulk een afleiding niet zijn! Moeder had gezegd: - 'Sst, Vader!' en wanneer zij dat zei, had Moeder gelijk.

Arme, lieve, brave Moesje. Onwillekeurig rilde hij en wist niet - was dit verzet? of meelij? Maar wel voelde hij groote deernis. Moeder: die nooit meer iets anders zou kennen! Zij, de kinderen! nu ja, voor hen allen was het - een tijdje. Moeder hield dit heel haar leven.

Plotseling veerde hij op en wist. Ja, aan Omoe zou hij

het schrijven. Hij moèst iets doen, wilde niet naar beneden. 't Oudje, zij zou dùrven blij zijn: blij mèt hem en vóór haar dochter. En Moeder zoù het straks verrassen als hij haar zei: het eerst van allen heb ik het ùw Moeder gemeld.

Terwijl hij bezig was, kwam er gerucht. Vader riep, in de veranda. Hij hoorde Moeder met Vader praten. Doch kalm schreef hij zijn briefje af, met gelegenheidsletters van duidelijkheid, opdat het Oudje zou kunnen lezen. En rustig dacht hij nu over den toestand: Meneer zou begrijpen en Ans natuurlijk: zijn Vader was, in veel, een kind; zijn Vader, de beroemde dichter, wiens naam te dragen men hem nauw waard vond....

J. DE MEESTER.

Marginalia.

Moderne menschheid.

De groote scheidslijn die de menschheid verdeelt, loopt niet tusschen goed en kwaad, tusschen de goeden en de boozen, maar tusschen de levenden en de levenloozen. Tusschen hen die haten en liefhebben kunnen, en hen die niet haten nòch liefhebben kunnen. Tusschen hen die toornen en vergeven kunnen, en hen die niet toornen doch nimmer vergeven kunnen. Tusschen hen die misdaden en schoone daden volbrengen kunnen, en hen die nòch kwaad nòch goed kunnen zijn.

* * *

De invloed der groote levensideeën op de menschheid is onmeetlijk geweest. Maar onmeetlijk is ook het noodlot, dat hun misbegrip over de menschheid heeft gebracht.

* * *

Gelijk de gezuiverde levensvreugde die het Christendom de menschheid aanbood, tot een onmenschlijk ascetisme heeft geleid, zoo heeft het gezuiverde begrip der persoonlijkheid, dat het individualisme gaf, geleid tot een onmenschelijk egoïsme. Sinds driehonderd jaren is het intellectueele Europa een kweekplaats van levenloozen.

* * *

De eerbied voor het Ik, dien onder meer het individualisme leerde, is ontaard in een laffe voorzichtigheid tegenover het Ik.

* * *

Door de analyse, die in de 19de eeuw overheerschte, meende de 19de eeuwsche mensch te kunnen bewijzen, dat het geluk der liefde, der toewijding, der vroomheid, een illusie was. Er is geen grenzenloozer aanmatiging denkbaar van het verstand tegenover het leven. Dat wat nu eenmaal *is*, wat den mensch nu eenmaal geluk verschaft, een illusie te noemen, hoewel het *is*, hoewel het geluk verschaft. Men kon even zoo goed de zon ontkennen, omdat onder millioenen zienden enkele rampzalig blinden haar licht niet vermogen te zien.

* * *

Toen de 19de eeuwsche mensch de liefde, de vroomheid, de toewijding meende te analyseeren, analyseerde hij in werkelijkheid niets anders, dan zijn eigen onmacht tot liefde, tot vroomheid, tot toewijding. Deze onmacht was ontstaan, doordat zijn egoïsme en zijn verstand (dat in den dienst van dit egoïsme stond) de kiemen van liefde en vroomheid en toewijding in haar eersten groei reeds hadden verstoord en onvruchtbaar gemaakt. - Dus analyseerde hij in werkelijkheid niets anders, dan... de doode overschotten van zijn eigen analyse.

* * *

Op dit gevaarlijke spel, de analyse van wat reeds door de analyse was gedood, baseerde de 19de eeuwsche mensch een levensbeschouwing, en door deze levensbeschouwing trok hij telkens nieuwe geslachten van menschen denzelfden doodelijken cirkel in.

* * *

Het is van grootsche beteekenis, dat wel de 19de eeuwsche mensch het wezen van zijn levenssmart door schoone namen kon vervalschen, doch zich van deze smart zelve nimmer kon ontdoen.

* * *

De schoone valsche namen, die de 19de eeuwsche mensch aan zijn levenssmarten wist te geven, maakten hem des te onherroepelijker tot den gevangene van die levenssmart.

* * *

De schoone mélancholie en het oneindige verlangen, waaraan de 19de eeuwsche mensch meende te lijden, waren in werkelijkheid niets anders dan - de waarschuwing van zijn geweten.

* * *

Terwijl de 19de eeuwsche mensch aan zijn voortreffelijkheid meende te lijden, leed hij in werkelijkheid aan zijn minderwaardigheid. Zijn bovenmenschelijkheid, die hem scheen te kwellen, was in werkelijkheid niets dan benedenmenschelijkheid. De tragedie van de 19de eeuw onthult zich, tegenover die van vroeger eeuwen, in laatste instantie als - de tragedie van het egoïsme.

Herinnering en voorgevoel.

Waarheid is: alle weten dat het geluk en den bloei der ziel bevordert. Al het overige is niets dan leugen.

* * *

Er zijn drie wijzen waarop de mensch een levenswaarheid weten kan: voorgevoel; klaar doch krachteloos weten; en levend weten dat terzelfdertijd reeds daadkracht is.

* * *

De mensch komt op aarde met alle instincten der stof, maar ook met alle voorgevoelens van alle waarheden des geestes. Beide sluimeren.

* * *

Slechts een oneindig klein deel van 's menschen universum komt gedurende het leven tot ontwaking.

* * *

De benauwdste droom is, te weten te droomen en toch niet te kunnen ontwaken. Zulk een benauwde droom

is ook het leven. Deze benauwing ontstaat uit de aanwezigheid van duizenderlei nieuwe onbereikbare ziels- en lichaamsstaten, waarvan de mensch desniettemin de mogelijkheden in zich voelt. Wat de vromen het voorgevoel des hemels noemen, is een gevoelsfeit van physio-psychologische tastbaarheid.

* * *

De groote halfbegrepen waarheden, waarmee zoovele menschen spelen, zijn voorgevoelens die in hen vruchteloos worstelen met een overmachtigen slaap.

* * *

Voorgevoel en herinnering beheerschen het menschelijke geestesleven.

* * *

Het geweten in den mensch is het ingeboren voorgevoel van alle schoonheid en alle rechtvaardigheid.

* * *

De mensch kan alles in zich zelf vervalschen, slechts het zuivere geweten niet. Vanuit een ander gebied, onbereikbaar voor het bewustzijn, brengt het de vergelding van geluk of smart over den mensch, de vergelding van leven of - dood.

* * *

In den lageren mensch is het geweten niets dan donkere benauwenis, in den hoogeren mensch loutert *dezelfde kracht* zich tot zoet verlangen naar alle schoonheid.

* * *

In den lageren mensch is het geweten onwetend-wetend, in den hoogeren mensch zijn weten en geweten één-geworden.

* * *

Er zijn twee wijzen van herinnering in den mensch, die welke natuurlijk kan heeten, en die welke boven-natuurlijk genoemd moet worden. De natuurlijke herinnering geeft den mensch den chaos van zijn doorleefd leven ongezuiverd weer, de boven-natuurlijke herinnering zuivert dezen chaos,

en geeft den mensch onmiddellijk aan, wat in zijn leven waar en onwaar, wezenlijk en onwezenlijk was, schoon en onschoon.

* * *

De hoogere herinnering in den mensch is een terugziend geweten.

* * *

De mensch kan in het oogenblik zelf gemeend hebben, zeer gelukkig te zijn, en de hoogere herinnering toont hem als zeer ongelukkig; de mensch kan in het oogenblik meenen zeer ongelukkig te zijn, en de herinnering kan hem naderhand doen blijken, dat hij zeer gelukkig is geweest

* * *

Slechts die oogenblikken staan stralend in de hoogere herinnering, waarop de mensch de wereld, 't zij in smart 't zij in vreugde, *schoon heeft mogen zien*.

* * *

De herinnering openbaart den mensch, met onbetwijfelbare zekerheid, dat hij twee wijzen van leven heeft, de innerlijke en de uiterlijke, die beide aan eigen wetten gehoorzamen en absoluut van elkaar gescheiden zijn. Een innerlijk en een uiterlijk zien, een innerlijke en een uiterlijke bron van smart of vreugde.

* * *

De oogenblikken, die de herinnering van den mensch als schoon erkent, zijn steeds de oogenblikken, waarop hij zich als 't meest waarachtig moet erkennen. De absolute identiteit van waarheid en geluk, ofwel van goedheid en schoonheid, onthult zich in de hoogere herinnering.

* * *

Hoewel de identiteit van schoonheid en goedheid zich in de herinnering onthult, is de aanwezigheid der goedheid slechts te vinden, dank zij de schoonheid. Het eenige wat de hoogere herinnering den mensch *onmiddellijk* te onderkennen geeft, het is de schoonheid, het zijn de oogenblikken, waarop

de wereld schoon was voor zijn oogen. Dit is het onwankelbaar criterium dat den mensch gegeven is, om daarna met eigen kracht en wijsheid verder te gaan, en zich bewust te worden, door tallooze vergelijkingen, dat de onverklaarbare aanwezigheid van deze schoonheid slechts door de aanwezigheid der goedheid te verklaren is. Dit is een feit van groote consequentie. Het bewijst dat de schoonheid *de gebruiksvorm der goedheid is*, *de wijze waarop de goedheid aan de ziel genietbaar wordt*, *zichtbaar*, *smaakbaar*, *tastbaar*.

* * *

In de jeugd wordt de schoonheid, *dat is het schoone zien der dingen*, aan den mensch gegeven, in later jaren wil zij nog slechts veroverd zijn.[1)]

* * *

Van de schoonheid door de goedheid weder tot de schoonheid. Zoo beschouwd, is het paradijs van den heiligen mensch alreeds op aarde. De liefde en de goedheid schijnen middenpuntvliedend, en zijn in werkelijkheid middenpuntzoekend. Door voor anderen te leven, leeft de goede mensch op de schoonste wijze voor zich zelf. Alle waarachtig altruïsme is gezuiverd egoïsme.

* * *

De schoonheid is innerlijk licht, dat van uit de ziel, door het medium der vleeschelijke oogen, uitvloeit over de wereld.

* * *

Het eindpunt van alle levende moraal is aesthetisch. De levende moraal leidt den mensch in tot de schoonheid.

* * *

Vele menschen meenen de goedheid als goedheid te kunnen vinden en genieten, en de waarheid als waarheid. Zij vergissen zich. Zij vonden de waarheid en de goedheid in zich zelf door middel der schoonheid en bezitten haar als

1) Zie *De Gids* van Sept. 1913, ‘Marginalia’ (bl. 539). Herplaatsing wijl de vorige redactie tot misverstand aanleiding heeft gegeven.

schoonheid. Slechts hebben zij zich het wezen van hun geluk niet bewust weten te maken.

* * *

In dezen verwarden, naar alle zijden vervalschten tijd wordt wellicht door vele eenvoudigen veel hemelsche schoonheid gezien, waarvan nooit wordt gesproken, of wel gesproken met leelijke geleende woorden.

Levenskracht.

Het leven van vele menschen is een wisselzelfbedrog van zinnen en verstand. Het verstand overtuigt den mensch van zijn eigen voortreffelijkheid, en de zinnelijkheid overtuigt den mensch van zijn wijd vermogen tot liefhebben.

* * *

In duizelingwekkend zuivere samenwerking weven zinnelijkheid en verstand hun sluier over den afgrond van de natuurlijke liefdeloosheid van den mensch. Ieder afzonderlijk zouden zij machteloos zijn om dit te volbrengen; tezamen eerst zijn zij almachtig.

Want het verstand alleen zou niet in staat zijn, om op den langen duur den mensch zijn eigen liefdeloosheid te verhelen. Datzelfde verstand, dat dienen moet om hem te verontschuldigen, zou hem moeten aanklagen. Eerst wanneer de zinnelijkheid, met hare valsche teederheid voor sommige zijner medemenschen, den mensch de schijn-bewijzen heeft geleverd, dat hij veel en wijd kan liefhebben, eerst daarna kan het verstand zijn zelfaanbiddend werk beginnen.

En ook deze zinnelijkheid alleen zou zich de valschheid harer teederheden niet kunnen ontveinzen. Want na iedere bevrediging der zinnen, na ieder bezit, na iedere zekerheid zelfs, scheurt de illusie der valsche zinnelijke teederheid plotseling open, en laat de diepe koude onverschilligheid voor het andere wezen, voor de menschelijke ziel die het lichaam bezielt, een oogenblik schrikwekkend blootkomen.

Dan schiet wederkeerig het verstand te hulp, en stelt den mensch, die zich zijn eigen Niets dreigt bewust te worden, schielijk gerust. Vanuit het eenmaal vastgegroeide dogma

zijner voortreffelijkheid levert de mensch zich duizend bewijzen voor één, dat niet aan zijn zijde onmacht tot liefde was, maar aan de andere zijde onwaardigheid om deze voortreffelijke liefde te verdienen. En hij heeft vergeten, dat dit dogma zijner voortreffelijkheid aanvankelijk in dezelfde zinnelijkheid zijn oorsprong nam, die thans haar werkelijk karakter in hem onthult.

Zoo weven verstand en zinnelijkheid tezamen den waan, die gansche levens beheerscht, en hun vergunt, hun zelfzucht tot het einde toe te cultiveeren, hun groote onbegrepen liefdevolle hart ten toon te stellen, en iedereen aan te klagen, behalve zichzelven.

* * *

Het verstand is de dienaar van het natuurlijke Ik, gelijk de wijsheid de dienaresse van het hooger menschelijk Ik is.

* * *

Het verstand heeft ten taak, alle wandaden van het natuurlijk menschelijke Ik te verontschuldigen, en door deze verontschuldiging den weg tot nieuwe wandaden open te houden. Het verstand is een machtig dienaar, doch het Ik is een grenzenloos tyran. Iedere wandaad die het verstand heeft verontschuldigd, lokt steeds een zwaarder wandaad uit, die verontschuldigd worden wil. Doch deze tyrannie van het Ik is terzelfdertijd de redding van het Ik. De altijd verzwarende taak doet ten slotte het verstand van grenzenlooze vermoeienis bezwijken.

* * *

De rust waar de liefdevolle mensch naar smacht, is de hartstochtlooze zaligheid *boven* het leven. De rust waar de liefdelooze mensch naar smacht, is de smartelijke strijd der hartstochten *in* het leven. Wat voor de een nog slechts de donkere aardsche beproeving is, is voor den ander de reddende hemel die hem in de verte wenkt.

* * *

Wanneer een hartstocht zoo waarachtig is, dat de mensch

zichzelf en anderen verwoesten wil, zoo heeft hij alreeds het beginsel in zich van een hooger liefde.

* * *

De groote leidskracht tot geluk, zelfs door misdaad en verdwaling heen, is de levenskracht in den mensch neergelegd. De voorname taak der toekomst is, dat de geslachten der menschen leeren elkander deze levenskracht ongeschonden over te dragen.

* * *

Zoo groot de levenskracht in den mensch is, zoo sterk is zijn drang naar het geluk. Volkomen levenskracht is onweerstaanbare strooming naar het geluk.

* * *

De levenskracht dwingt den mensch te begeeren, en al begeerende naar het goede toe te leven.

* * *

De levenskracht vangt aan met blinde begeerten. Doch de pijn die de blinde begeerten der levenskracht vergezelt, de bittere knaging van het onvervuld-blijven, en de nog bitterder verwondering van het vervuld-worden, moet de blinde levenskracht op den langen duur ziende maken.

* * *

Het is meestal beter voor den mensch, door het geweld zijner hartstochten geheel gebroken te worden, dan slechts ten halve, en daarna te leeren met zijn hartstochten economisch om te gaan.

* * *

De levenskracht zoekt met onstuimigheid zichzelf, en vernietigt zichzelf tot iets hoogers. Het verstand zoekt met voorzichtigheid zichzelf, en blijft altijd zichzelf vinden.

* * *

Het verstand is bewustgeworden natuurlijke levenskracht, geestgeworden egoïsme.

* * *

De eenige heilzaamheid van het kwaad ligt in de hevigheid van het kwaad, waardoor het zichzelf kan vernietigen. De razernij van den verkeerden wil is een der vele wijzen, waarop deze wil in den mensch kan wedergeboren worden.

* * *

Grooter en universeeler gevaar dan de hevigheid der begeerten, is de verzwakking der begeerten voor den mensch en voor de menschheid. Want zoo de begeerten in den mensch nog slechts zwak optreden, en toch niet tot liefde zijn wedergeboren, zoo zetten zij zich om tot verstand, en de wreedheid der natuur wordt wreedheid van den geest, en hoe onschadelijker de zelfzucht in den mensch zelf nog slechts schijnt op te treden, des te verwoestender kan haar inwerking worden op de wereld. Want de wilskrachtig booze mensch volvoert zijn eigen kwaad, en draagt de vergelding zijner daden; de levenszwakke booze mensch dwingt zijn verlamde begeerte op aan de blinde levenskrachten om hem heen, en door deze krachten den drang en de motieven tot verwoesting in te blazen, kan zij zich tot in het grenzenlooze verveelvuldigen. En daar het verstand (of wreede geest) slechts tot zulk een heerschappij kan komen, dank zij de zwakke of verzwakte begeerte, zoo schuilt in de verzwakking der hartstochten een wijder gevaar, dan in allen blinden hartstocht zelve.

* * *

Waren er geen lagen van oude beschaving waarop de nieuwe beschavingen altijd weer komen te rusten, zoo zou het verstand van den mensch tot niets anders in staat zijn, dan het recht van den sterkste te formuleeren en de middelen te beramen, om dit recht te handhaven. Doch daar voorzoover de blik reikt, in de oude beschavingen altijd alreeds wijsheid en liefde ontbloeid zijn, is het verstand de gewetenlooze beroover geworden van deze wijsheid en deze liefde, om er zijn wreede zelfzucht onder te verhelen.

* * *

De levenskrachtige mensch, die zijn begeerten tot eigen daden worden laat, kan meestentijds zijn kwaad overzien, en ontvangt de vergelding zijner daden. De verstandelijke mensch, die zijn begeerten in anderen daad laat worden, onttrekt zich aan alle vergelding, en kan zijn eigen kwaad niet overzien. Hij kan niet weten, tot welken schrikkelijken oogst de zaden uitgewoekerd zijn, die zijn verlamde begeerte spelend uitgeworpen heeft.

* * *

Het bewustzijn dat de levenskracht in den mensch, onderworpen aan de werking van eeuwige wetten, aan het einde geluk en liefde en wijsheid moet baren, zelfs na eeuwen en eeuwen ontwikkeling, moet de grondslag worden van een nieuw gezuiverd optimisme.

* * *

Levenskracht is kracht tot overgave. Aan tranen en aan vreugde, aan goed en aan kwaad, aan berouw en aan hoop, aan haat en aan liefde. Wat zich geven kan, zal zich aan het einde aan de liefde moeten geven.

* * *

Hoewel de vraag, of het vrouwelijk wezen zich gevormd heeft als noodwendig uitvloeisel der natuur of wel onder den invloed der maatschappelijke instellingen, door geen enkele wetenschap ooit is opgelost, zoo is dit toch een onbetwistbaar feit: dat de grootere levenskracht van het vrouwelijk geslacht, diens rijker mogelijkheid tot goed en tot kwaad, een gevolg is van de sexueele beperking, die gedurende eeuwen en eeuwen aan de vrouw is opgelegd, en dat de verzwakte levenskracht van het mannelijk geslacht een gevolg is van de matelooze sexueele vrijheid, die dit geslacht eeuwen en eeuwen voor zichzelf heeft voorbehouden. En een even onbetwistbaar feit is het, dat de menschheid de noodlottige vrijheid bezit, zichzelf en haar eeuwenoud wezen door intellect en onnatuur te verstoren. En zoo dus is er in de moderne leuzen van vrouwenemancipatie, recht op liefde voor de vrouw enz. iets huiveringwekkends. Zij kunnen een voorteeken zijn, van een nieuwen demonischen aanslag van de

menschheid op zich zelve. En er is geen enkel teeken dat ons geruststelt, dat de natuur der vrouw tegen dezen aanslag bestand zou zijn.

Zielskracht.

Zielskracht is gezuiverde levenskracht. De zielskrachtige mensch is de mensch, die het leven aanvoelt op de wijze der ziel en in wie de behoeften der ziel overheerschen.

* * *

De innerlijke levenslijn van den zielszuiver geboren mensch verloopt eenvoudig, tenzij hij de ziel terug laat zinken in den stroom der blinde levenskracht, of tot verstand laat verstarren. Beide zijn mogelijk.

* * *

Er wordt geen mensch zuiver van ziel geboren. Maar de ééne mensch wordt zuiverder geboren dan de ander. Dit vormt een graadverschil, en dit graadverschil kan men door levenskracht en zielskracht aanduiden. Het vage flikkeren der ziel in den blind levenskrachtigen mensch, is in den zielskrachtigen, den ‘rechtschapen’ mensch een vast licht geworden.

* * *

Terwijl de ongezuiverde levenskracht zich slechts door blinde daden reinigen kan, en daardoor de zielskracht kan bevrijden, zoo kan de zuiverder geboren ziel zich slechts door onthouding en vermijding van het kwaad versterken.

* * *

Ieder mensch heeft het kwaad noodig om het goede in zich te baren en bewust te worden. Maar lichte fouten voeren de zuiverdergeboren ziel alreeds tot bezinning.

* * *

Ieder welgeboren mensch leeft naar vaste innerlijke wetten. Op een gegeven oogenblik wordt iedere ziel rijp voor dezelfde groote gevoelens, en openbaart aan zichzelf dezelfde eeuwige

waarheden. Zelfs een ziel die zich geschonden heeft, maakt dezen wetmatigen groei nog door, echter op de wijze van een verschrompelde plant, en met de steeds stijgende pijn van het bewustzijn, wat het had kùnnen wezen.

* * *

De ziel is geluk. De ziel te voelen leven, is het elementaire geluk. Een zuivergeboren ziel schept zich altijd geluk: 't zij in de liefde tot de menschen, 't zij in de liefde tot God.

* * *

Hoe zuiverder een ziel geboren wordt, des te lichter lost zich het levensprobleem voor haar op.

* * *

De vele schoone vrouwenzielen, voor wie het levensprobleem ternauwernood schijnt te bestaan, hebben dit levensprobleem niet ontweken, doch hebben het reeds opgelost, voor zoover om te leven noodig is. Zoo niet door bewustzijn en gedachten, dan toch door hun leven.

* * *

Iedere nieuwe fase van ontwikkeling kan de mensch slechts binnentreden door de nederigheid.

* * *

Wat de overgang van een oude fase tot een nieuwe fase voor den mensch zoo pijnvol en moeilijk maakt, is het feit, dat iedere oude fase van ontwikkeling tot een zekere volkomenheid moet gekomen zijn, aleer de nieuwe in kan treden, en dat iedere volkomen ontwikkeling hoogmoed doet ontstaan. Van den ouden hoogmoed tot een nieuwe nederigheid over te gaan, is zeer zwaar. Vermoeienis dwingt den mensch ertoe.

* * *

Misbruik van het woord is ontucht van den geest.

* * *

Het noodlot voor den mensch is niet zijn gemis aan geluk. Zijn noodlot wordt meestal, het gemis aan geluk niet zoo-

lang te kunnen verdragen, tot het weder zijn intrek in hem neemt, en de groote begeerte te laten ontbinden tot vele kleine lusten.

* * *

Dat de gezuiverde of zuivergebleven ziel geluk is, dat het geluk moet komen, niet vanuit de omstandigheden, doch vanuit de ziel zelf, wanneer zij zich ertoe bereidt en weet te wachten en zich weet te onthouden, dit is de waarheid die van groot belang is voor den nieuwen tijd, en die alle opvoeding beheerschen moest.

* * *

'Wat kan mij het leven nog brengen aan geluk', is de vraag die tallooze malen gesteld wordt en aan tallooze levens noodlottig is geworden. De omgekeerde stelling van dezelfde vraag: 'welke wetmatige veranderingen zal het element "ziel" in mij nog moeten doormaken,' zou tallooze levens kunnen redden.

* * *

Wanneer de ziel zich zuiver houdt, zoo *dwingt* zij daardoor het leven, haar het geluk te geven.

* * *

De ziel zelf is geluk. Doch aan het leven wordt zij zich dit geluk bewust.

* * *

Wanneer een ziel haar rijpheid voor een nieuw geluk bereikt heeft, dan geeft het leven haar duizend omstandigheden, duizend aanleidingen voor ééne, om aan zichzelve dat geluk te baren.

* * *

Het leven te ontwijken om de onvermijdelijke gevaren des levens, is het gevaarlijkste wat een mensch kan doen.

* * *

De vreugden en moeiten van het gewone leven zijn den

mensch juist genoeg, om hem de zielskrachten te doen ontplooien, en hem de wijsheid te doen vinden, die om zuiver te leven noodig is. In dit opzicht is de economie van de natuur verwonderlijk.

* * *

De buitengewone mensch stijgt slechts na de volkomen aanvaarding, en door de volkomen ontginning van het gewone leven, tot het buitengewone leven.

* * *

De hoogmoed van den modernen mensch stootte het gewone leven terug, terwille van meer wijsheid en meer leven. En hij verdwaalde in een schimmenrijk van verstand en driften.

* * *

De grootste ontdekking van den nieuwen tijd is de herontdekking van het gewone leven.

* * *

Binnen den kring van het hem gegeven aantal levensjaren, kan de mensch eenige malen jong zijn, van middelbaren leeftijd wezen en grijsaard worden.

* * *

Goed beschouwd: is er geen Europeesch denker, die zich heeft kunnen weerhouden, om de mogelijkheid tot het geluk in de liefde te stellen, omdat op een gegeven oogenblik van rijpheid de ziel van iederen mensch deze waarheid aan het bewustzijn baart, open-baart. Wat verschilt, is slechts de bepaling, hoever de mogelijkheid van het geluk der liefde in dit leven reikt. Pessimisme en optimisme is dus in den grond een graadverschil in de waardeering der liefde.

* * *

Doorgevoerde zelfontleding geeft den mensch veel te weten omtrent den mensch in 't algemeen, maar over zichzelf in 't bijzonder komt hij niets te weten.

* * *

Wat de waarde van een mensch bepaalt, zijn niet zijn

eigenschappen zelve, maar de onderlinge *verhouding* dier eigenschappen. Deze verhouding der eigenschappen vormt eerst het levende geheel zijner menschelijkheid, en dit levende geheel kan slechts door een ander waargenomen worden, nooit door hemzelf. Gelijk de spiegel hem een vreemdverstard beeld geeft van zijn uiterlijke verschijning, zoo geeft hem de zelfontleding een vreemd-verstard beeld van zijn innerlijk wezen. Spiegel en de zelfbespiegelende geest geven den mensch een aantal trekken van zichzelf te kennen, nooit het levende geheel van lichaam en van geest.

* * *

Wat valsche lof en valsche blaam zoo gevaarlijk veel vat geeft op den mensch, is het feit, dat hij zich heimelijk alreeds meer goeds heeft toegeschreven, en zich van méér kwaads beticht, dan anderen hem ooit kunnen doen.

DIRK COSTER.

OVerzicht der Nederlandsche letteren.

XXXV.
Uit onze jongste dichtkunst.

Mies Kievits, Bloesems. (C.A.J. van Dishoeck).
Marie Cremers, Verzen. (L.J. Veen).
Marie Koenen, De Wegen. (J.W. van Leeuwen).
François Pauwels, Enkele verzen. (Nederl. Bibliotheek).
Willem de Mérode, Gestalten en stemmingen. (P. Noordhoff).
J. de Leeuw, Orchidee. (C.L.G. Veldt).
Pierre Kemp, De bruid der onbekende zee. (Maastr. Boek- en Handelsdrukkerij).
Mathias Kemp, Het wijnroode uur. (Maastr. Boek- en Handelsdrukkerij).

René de Clercq, Uit zonnige jeugd. (Mij. v. Goede en Goedk. Lectuur).
Jules Schürmann, De eenzame weg. (C.A.J. van Dishoeck).

Op René de Clercq en Jules Schürmann na, die al niet meer tot de jongsten behooren, - een gansche vloot van allerjongste tjalken en jachtjes in het binnenzeetje onzer letteren! Laat ze de revue passeeren voor den meneer-met-het-potloodje op den steiger (de beste stuurlui staan aan wal!), die de criticus is..

Mies Kievits. Heel jong, en heel frisch! - Men moet een beeld nooit te ver uitwerken of te lang vasthouden; wij stappen dus van het scheepjes-beeld af, en ei! op Holland's groene lente-weien, daar vinden wij deze eerste, zoele Kievits-eitjes... Wat zijn ze versch, die versjes! ‘Bloesems’

noemde hun dichteresje ze, en niet ten onrechte, want zij hebben al de geurige nieuwheid der jeugd. Haal uw oude of jonge hart maar eens op, lezer, aan dit: ‘Als de Meiwind...’

.....
‘Krachtig dringt het levenssap
Der kastanjes dan naar buiten.
Meisjes loopen vlug en rap,
Jongens schalks hun liedjes fluiten.
Als de Meiwind stoeit door 't woud
Kloppen ook de harten wilder;
Jongens zijn dan vreeslijk stout
En het meisjeshart is milder.

Meisje, wen de lentegeur
Zweeft van uit de hooge linden,
Grendel 's avonds dan je deur,
Want je woon is best te vinden;
Staat je raampje op een kier,
Doe het dicht in voorjaarsnachten,
Want de deugniet geeft geen zier
Om je moeders booze klachten.
Als de Meiwind stoeit door 't woud,
Zijn de zoetste jongens stout!’

Nog onmiskenbaarder jeugdig is echter de ernst, die bijv. koning Albert doet toezingen op deze aanbiddelijke wijze:

‘Prachtmensch! in deze droeve tijden
Zijt Gij het, Koning, die het lijden
Verzacht van 't volk, verguisd, gesard!’
enz. enz. enz.

Het loopt dan ook wel eens een beetje gek, zoo met dien jeugdigen ernst; en ietwat vreemd is bijv. dit verzoek aan den avondwind:

‘O! neem mijn zieke hart mee in uw vlucht
En voer het hoog, tot op den versten top
Der heuvelrij. En laat het bevend daar
Zijn leed uitsnikken, samen met den storm.’

Het is ietwat vreemd, doch niet hopeloos; de moderne chirurgie staat voor weinig.

Mies Kievits heeft talent en temperament beide; uit een volgenden, wat bezonkener bundel zal beter op te maken zijn, in welke mate; maar dat zij zang, bewogenheid, rhythme in zich heeft, wie kan het ontkennen bij een strophe als deze, uit ‘Zon en regen’:

‘Het is een wilde dag
Met zware buien
En zilvergrijzig, zondoorweven licht....
Soms is het dan heel stil en rag-
-fijn zingt de zefier uit het zuien’.

* * *

Marie Cremers. Ook jong genoeg, zou men zoo zeggen. Zie maar:

‘Tevergeefs heb ik alles doorzocht
naar een teekening die mij zeer lief was:
waar kan *in godsnaam* zij zijn?

Dat schrijft men gewoonlijk zoo niet, Marie Cremers. Dat gij het toch doet, is juist zoo aardig!

Het jeugdige van haar talent speurt men overigens niet zoozeer aan bloeiende frischheid dan wel aan de groote en reine vurigheid harer sentimenten, en aan de soms matelooze overdrijving hunner uitdrukking.

‘Uit den chaos der hartstochten voel ik mij stijgen
tot de puur-kristallijnen verhelderdheid.’

Uit den chaos der hartstochten... ‘tjonge, tjonge, niets minder dan dat!’ hoor ik u zachtjes lachen, lezer, en gij zijt geneigd, Marie Cremers maar niet àl te zeer au sérieux te nemen. Gij zoudt verkeerd doen! Wel zijn de twee volgende regels nog evenmin bereikt (zij slaan niet geheel zuiver op de voorgaande, en de vierde is zeer overladen):

‘Zooals glanzende herfst stijgt uit moe zomer-zwijgen
stralend en klaar, victorieus en bevrijd’

maar volg de verdere strophen van dat gedicht eens aandachtig:

‘Zal ik nu plukken, na zooveel zorgens
de geurige vruchten zoo smartlijk verbeid?
Dauwig en rein zijn de zonnige morgens
van een juweelige heerlijkheid.

Anders is 't najaar dan ik me verbeeld heb
toen het nog voorjaar was in mijn ziel,
en van de vreugden waarmee ik gespeeld heb
is er niet één die mijn hart niet ontviel.

Maar in den spiegel der contemplatie
die de herfst in de opalige luchten houdt,
wenken zij weer met een diepere gratie,
schooner, *en even innig-vertrouwd*.

Niets is verloren. 't Is anders geworden,
om op te staan tot een nieuw gezicht.
Vruchten zijn bloesems die eenmaal verdorden,
verwoest èn gerijpt door het eeuwige licht.'

De slotregel is niet minder dan pràchtig! Uit het gedicht, rijpend zelf van strophe tot strophe, wordt ten slotte met verlossende smarten die regel geboren: poëzie van zeer diepen en zeer krachtigen aard.

O, gij kunt er zeker van zijn, hier kondigt zich een dichteres aan van meer dan gewone beteekenis. Dat werk is nog onbeholpen, naïef, van een naïeve 'ergheid' vooral; maar wat is het fel, wat is het vermetel, wat grijpt het meedoogenloos toe. Men gevoelt, men hóórt trouwens, meer dan eens, de nabijheid van den barnenden zang van Henriette Roland-Holst; doch is Marie Cremers' toon vooralsnog scherper, veel minder vol, en minder mild, dit schraler geluid heeft schier heroïscher accenten. Trotseeren, doorstaan, dat is de geliefkoosde geesteshouding dezer hoogwillende, vrouwelijk-moedige ziel.

'Ik wil gelooven in het Leven
ik wìl niet buigen, zielig en klein'....

'Ik lach om stormen, ik lach om smarten,
ik jubel in de felste orkaan!
ik houd van onverwoestbre harten,
die lot en wereld stralend tarten
omdat ze niet onder kùnnen gaan.'

De vorm is jong, ik geef het u toe; maar o, ik houd van deze wildheid. Nog wilder, in den zin van onbezonken, en nog minder tot schoonheid volgroeid, zijn deze strophen uit 'Les fleurs du mal':

‘God kent mijn liefde, die als de vulkanen.
Zijn ze goed, zijn ze kwaad? Hij schiep ze, dat 's àl.
Hij is in bloemetjes en in orkanen,
duister en licht zijn Zijn spel in 't heelal.

Eindloos verscheiden zijn Zijne vormen,
leelijk en schoon, geweldig en teer.
Schittrende vogels, afzichtlijke wormen
hebben hun plaats en hun eigen sfeer.

Steeklige distels, ze geven geen geuren,
toch zijn ze lief mij als anjer en roos.
En moest ik kiezen, het kon wel gebeuren
dat ik de helsche bloemen verkoos.

O geef mij een zending in schachten en poelen,
Gods liefde in mij is een vuurkolom,
ik zal de smart en de vuilheid niet voelen,
God is mijn licht en mijn heiligdom.

Zoolang ik een kinderlach kan onthouden
zoolang ik den geur weet van lelie en thijm,
zoolang zal nimmer mijn ziele verouden,
zal zelfs de hel mij niet lichtloos zijn.

- Liever dan alle hemelsche lichten,
liever dan glorie en majesteit
is mij één glimlach op woeste gezichten,
één traan van ontroering door een duivel geschreid.’

Ja, ik zie uwen glimlach wel, aldoor, aldoor, bij die vervaarlijke ‘vulkanen’, en bij het driest dreigende ‘het kon wel gebeuren’, en bij de ‘hel’, waardoor Marie Cremers binnenkort een excursie schijnt te beramen, en bij dien mallen bokspoot aan het eind, wien één enkele traan-vangevoel langs den leder-zwarten neus biggelt; en, zeker, nog bij méér détails; ik zie uw glimlach, - en ik glimlach mee. Maar toch, ook u is het dramatisch gebaar, het schoone áándurven, de heldhaftige vroomheid dezer dichterziel niet verborgen gebleven. Onze glimlach gold haar argeloosheid; maar het ontging ons niet, hoe deze, tegelijkertijd, vrijwat bedierf voor het oogenblik, doch des te meer deed raden voor de toekomst...

Marie Cremers kent ook zachtere, stillere gevoelens -

zoo de gefluisterde kinderherinneringen uit ‘Laren’ -; en fleuriger kleuren kent zij, enkel om heur schoonheid gezocht, gelijk het sierlijke versje aan hare vriendin Lizzy Ansingh getuigt. Dat begint zóó:

‘Sprookjesrijke Lijs,
in je droompaleis
klinken zilv'ren klokken,
ruischen popperokken
op een tooverwijs.

Grillige tafreelen
rijzen ten tooneele,
een mysteriespel.
Paradijzige hemel,
roozig kleurgewemel
en gracieuse hel.’

Het is vooral de *artiste* Marie Cremers, die nog heel wat groeien moet, wil de *dichteres* voor al haar vuur en haar hoogen wil een voller en volmaakter uiting vinden.

* * *

Marie Koenen. Veel meer beheersching, een zorgvuldig gekweekt en welhaast volvormd kunstvermogen. Geen jeugdig gehaspel dus, maar ook geen vragende jeugd-beloften. Marie Koenen heeft, en wel terecht, in haar katholieke kringen groote verheugenis om haar verschijnen gewekt. Maar wie dezen tamelijk omvangrijken bundel doorbladerde, weet dan ook wat hij aan haar heeft. Zij is de talentvolle verdichtster van wat omgaat in het hart van den voor schoonheid gevoeligen Nederlandschen katholiek.

Het is eigenaardig: die Roomsche poëzie, na Vondel ten onzent eeuwenlang ingezonken, ja, zoo goed als verdwenen, heeft nog altijd hetzelfde te-nieuwe, opgepoetste, nuchtere en zoetelijke hunner vele nieuwe kerken. Beiden missen den ouden droom, de diepe bezonkenheid. Beiden zien er soms uit, of het niet heusch wáár is. Zoo'n heiligenlegende van Eduard Brom heeft dezelfde onwezenlijke allure als hun fonkelnieuwe bondieuserieën van hemelsblauw en anilienrood met dikke, blinkende gouden randen. Zulk een legende hoort thuis op een half vergaan fresco, ergens ver in Italië, of in de kinderlijke woorden van een oud-Fransch heiligen-

leven; zij klinkt onwennig en misplaatst in het moderne, litteraire Hollandsch.

Ook Marie Koenen waagt zich, na enkele vrij goede romancen en balladen van de bekende soort, aan een paar van die gewijde verhalen. De eerste is geheeten: 'Van Bisschop Sint Lupoen[1)] en koning Attila'. Het is de meest ouderwetsche romantiek, met nieuwerwetsche beschrijvingskunst opgemooid, en door de nieuwerwetsche stijlvolheden, waartoe men soms in hunne nieuwste kerken een even wanhopige poging ziet, tot een ongeloofelijk-komisch marionetten-spel gemaakt.

De wachter op den toren, sprekend ingevoerd, doet aldus 'kond' van den morgenstond:

> '"Daar vluchten na-nachts duisterheden
> Voor dageraads zoo lichte schreden,
> Tot 't schemer-kleed haar zal ontglijden
> En als een dauw zich nederspreiden
> Op gras en bloemen overal.'

Het mocht poëtisch gezeid zijn door den torenwachter, edoch, eilacie!, 'na-nachts duisterheden' bleken weldra het nakende leger van Attila.

Dat was een ontsteltenis! De wachter 'stiet in zijn horen' en verwisselde, van louter schrik, heel zijn liefelijken beschrijvings-stijl voor den meer acuten van Prikkebeen:

> '"Waakt op voor koning Attila!
> Zijn leger komt de stede na!"'

waarop de poorters aan 't jammerklagen slaan en ook al roepen:

> '"Waakt op voor koning Attila!
> Het uur van onzen dood is na!"'

En zij willen de stad overgeven:

> '"De dood!"' Maar hoort - een stilte valt
> Want *luider dan de horen schalt*
> Riep daar een roepstem tot de scharen:
> 'Waakt op en staat! wat bang misbaren,
> Wat angst, *o kleingeloovig diet!*
> Is God, ons sterkste schild, daar niet?'
> *Men deinst*, *men hoort dat roepen aan*
> *En ziet Lupoen*, *den Bisschop*, *staan*...'

1) Bedoeld is St. Loup de Troyes (vijfde eeuw)

Men zou geen grappiger parodie verzinnen kunnen. Die naam Lupoen alleen al, is vàn een onbetaalbaarheid!...

‘Hij spreekt, hij wendt zich met den staf
En *wandelt* op den stadswal af,
Omschenen door een gloor van goud.’

En de poorters staren hem bewonderend na:

Ze staren, tot Lupoen verdwijnt...’

en ze gaan ter kerke.

‘Maar Sint Lupoen in d'eigen stond,’

(‘in d'eigen stond’, dat zegt men zoo in poëzie!)

Hoog op den omgang van den wal
Schouwt stil verbeidend over 't dal.
Daar komen aan, van alle zijden,
De Hunnen, die op paarden rijden,
De Hunnen met de felle zwaarden
De Hunnen met de hellebaarden,
De Hunnen met de zware bijlen,
De Hunnen met hun boog en pijlen,
De Hunnen met hun speren-woud
De Hunnen door het morgen-goud.’

Toen Gouverneur, bij zijn leven Jan de Rijmer, dit gelezen had, moet hij door Sinte Pieter terechtgewezen zijn om zijn onfatsoenlijke lachbui: zoo schreef *hij* ze ook, maar niet in ernst! En maar aldoor blijft het even vermakelijk: Koning Attilla zelf verschijnt:

De koning van het Hunnenrijk,
Een koning aan een reus gelijk.
Zijn kroon heeft twintig felle spitsen!’

...Maar gij moet die operette verder zelf genieten, tot aan het onvergelijkelijk slotkoor:

‘En zongen luid: “Alleluja!
God spaarde Troys voor Attila!”
Lupoen, de bisschop, in hun midden
Bleef met hen zingen en daar bidden.’

Ik ben benieuwd, wat de katholieke critiek van dezen Sinte Lupoen zal vinden! Zij zal ongetwijfeld tevreden zijn over haar brave scholiere, die, zeer moderne dichteres, zonder

in 't minst echter door eenig modernisme of socialisme te zijn aangestoken, een uitmuntend werktuig bleek om de wereld in den waan te staven, dat de Katholieke Kerk in het moderne leven volkomen op haar plaats is. Onder de ‘twaalf volksliedjes’ bijv. is dit ‘Bij 't werk’ een ideaal bondslied voor Patrimonium:

> ‘Sterke werkers!
> *Sterk en vrij*,
> Werken wij en zingen wij,
> Zingen in den morgen,
> Zingen *zonder zorgen*.
> Vaste hand en vlugge voet
> *En het hart vol levensmoed:*
> Zingt om arbeids zegen!’

En zoo gaat het voort, zòrgeloos en vrij, met ‘open oog en blij gemoed’, en over den ‘eervollen arbeid’, die het ‘rusten zoet’ maakt, in het bekende zinnelooze en weerzinwekkende, in slaap wiegend optimisme. Volgens 't zelfde recept en van dezelfde onprettige namaak-frischheid, zijn ‘Zondag’, ‘Vogelzang - Wiegezang’, ‘Eigen Haard’, ‘Ons Lied’ en andere leeg-idealistische volks... veronal. Marie Koenen is waarlijk prachtig gedrild.

Doch behalve een gehoorzame dochter der Kerk, is zij toch ook nog wel dichteres voor zichzelve, en, ik zei het u, zij is als zoodanig den kinderschoenen ontwassen. Marie Koenen is knap, bijna al te knap, want bij de weinige spontaneïteit die haar rest, is het duidelijk, dat die knapheid eer een gevaar is dan een voordeel. In dit Calvinistische land geen vaders vindend voor haar kunst, sloot zij zich aan bij den Vlaamschen Gezelle, bij den Franschen Verlaine, die haar tot voorbeelden moesten staan van hoe men, in deze moderne wereld, nog katholiek en dichteres kon wezen. Zoo vertaalde zij uit ‘Sagesse’ den bekenden dialoog tusschen Christus en den zondaar. Maar, o mijn God, wat bleef er, onder haren knaphandigen, forsch-Hollandschen vertaal-aanpak, wat bleef er over van de wilde en sublieme zwakheid en extase, van de doordringende zielskreten van den Franschen dichter? Neem maar eens de kwatrijnen van het tweede sonnet:

> ‘J'ai répondu: Seigneur, vous avez dit mon âme.
> C'est vrai que je vous cherche et ne vous trouve pas.

Mais vous aimer! Voyez comme je suis en bas,
Vous dont l'amour toujours monte comme la flamme.

Vous, la source de paix que toute soif réclame,
Hélas! Voyez un peu tous mes tristes combats!
Oserai-je adorer la trace de vos pas,
Sur ces genoux saignants d'un rampement infâme?'

Dit klinkt in de parmantige vertaling van Marie Koenen:

'Ik heb geantwoord: Heer, ge spreekt mijns harten tale.'

Zoo keert gij de zaak om, vertaalster; want niet slaat de dichter, als gij, Christus bemoedigend op den schouder, en zegt: 'goed zoo, je spreekt naar mijn hart', maar integendeel stamelt de dichter: 'in *Uwe* wonderbaar-eenvoudige spraak hebt gij mijn arme ziel heel-en-al uitgezegd.'

't Is waar, dat ik U zoek, en immerdoor om niet'

Nòg niet eenvoudig genoeg; doch laat het zijn.

'Maar U beminnen? U, die mij verworpen ziet,
Waar staag uw liefde stijgt, een vlam naar 't sterren-stralen!

Verworpen? Neen, want Christus tracht hem juist op te heffen; *vervallen* wèl. Maar ach, de schoone eenvoud van Christus' liefde, die stijgt, altijd, altijd, als een vlám! - Zoudt gij de vertaalster dien stralenden sterrenwinkel niet naar het hoofd gooien?

'U minnen? bron van vrede en dorst van aller kwalen,
Helaas! vergeet mijn warse wrevels niet!'

Ik hoop voor u, dat ze inderdaad vergeten en u vergeven zullen worden. Want: 'Helaas, wil toch eens zien naar al mijn triesten strijd,' zóóiets staat er, en men kan geen woorden vinden, simpel genoeg, om al het vernederende, bittere en hopelooze van dat 'tous mes tristes combats' weer te geven.

'Voor ge mij bidden laat, - bij 't voetspoor dat ge liet, -
Op deze knieën, wond van zondig dwalen.'

'Dwalen'? Och, Marie Koenen weet óók wel, wat er eigenlijk allemaal staat. Zij moet ten slotte óók wel voelen, dat zij van al deze aangrijpende verzen niets en niets heeft terechtgebracht dan een verfoeilijke namaak, goed genoeg

om er haar weinig-eischende geloofsgenooten mee te ‘stichten.’ En aan den anderen kant, het is niet maar moèilijk, het is ondoènlijk, een dermate naakte belijdenis, die tegelijk, in haar weergaloozen eenvoud, tot de verhevenste schoonheid werd, in een andere taal te gaan overzetten; het moèst wel worden: overkneden en overknoeien. Maar blijf er dan ook af met uw handen! Want waarlijk, ik weet geen onvromer en ontstichtender bedrijf ervoor, dan deze heiligschennis.

Wie den gruwel van zulk slachterswerk - tien levende, bloedende sonnetten lang! - vermag te beseffen, die kan bijna niet aannemen, dat deze Marie Koenen verder nog eenige aandacht waard zou zijn.

Toch is zij dat wel - in haar eigen lyriek; en wat daarin voornamelijk treft, het is: dat, in dit protestantsche land, de zoete vroomheid van het Katholicisme zich blijkbaar nooit geheel spontaan kan geven. De verzen van Eduard Brom hebben dat zekere koele en bedachte achter de weekheid hunner woorden; en dezelfde verstandelijkheid blijkt van de zoetrokigste verzen van Marie Koenen zoowel het uitgangspunt als de eindindruk. Er is bijv. ongetwijfeld iets moois in dit echt-Roomsche lenteliedje:

Verblijen zij! de lente leeft,
Wijd is het licht ontloken.
De lentehof veel stemmen heeft,
De vogels weten sproken.
De rozelaar weer loovers heeft
Van rozebloed en zijde,
Van zijde en zon en 't roode Bloed
Van onzes Heeren lijden,
Dat Hij de wortels drinken doet
Uit 't diepe hart der aarde,
Dat Hij het hout doorvloeien doet.
De rozelaar vergaarde
Het roode Bloed, den Levensgloed
In rozeknoppen roode,
En roode loovers. Ranken schoon
Ontbloeien zullen, bloode....
Dan komt weer uit de dorenkroon
Het rozebloed gevloden,
De rozenbloei, de levensbloei.

Een geur van rozeroken
Een geur van zomerdroomen woei.
De vogels weven sproken. -
Verblijen zij! het leven leeft,
Wijd is het licht ontloken.
Mijn merel weer haar stemme heeft,
Mijn merel op den rozetak
De sprake van mijn harte sprak!'

Dat rozen-zoete passiebeeld is mooi, een mooi - bedenksel; en het is ook wel mooi verwoord hier en daar. Toch, er ontbreekt iets aan, er is iets stroefs in de phraseering... Er ontbreekt: het natuurlijke vloeien, de natuurlijke Adem.

Dezelfde eigenschappen van vrome bedachtheid, van fraaie doorvoering en rhythmische kort-ademigheid heeft 'Morgenster', de morgenster, die de uitgelezen Roze Gods is: de bladeren vallen als roode glansen op de zee, verreinend en berustigend het 'woelen van haar weeën' - en het sterrehart blijft schijnen aan de lucht. Het is wel een aardig, een beetje leeg bedenksel; de dichteres voelt het en vraagt nog dit - een lichtelijk zinneloos geloofsvertoon, dat met het morgenster-beeld niets te maken heeft -:

'Komen door hemelvrede,
Door morgenrood en ruste
Van ver-verloren reede,
Van ongeziene kuste
Nu lichte schepen glijden,
Dagende naar den Dag?
Beurend, het gouden verblijden,
Kruis naast kruis in den Dag?...

Er zit, in het mengelen van haar beelden, ook soms iets van Gezelle, en duidelijk hoort men den echo van zijn stem in dit haar beste lied: 'Het was niet veel aan U van mij', waarvan de laatste strophe luidt:

'Het wordt steeds minder wat ik geef.
Het wordt steeds meer van U aan mij.
Gij ziet het aan: Heb medelij,
En geef dat ik U wedergeef.

Deze bundel bevat ook proza: Processie, Het Bruidje enz. Wel lief, maar vooral Roomsch. Doch 'Tuintje' dat is

èn Roomsch, èn atmosferisch-levend, een héél mooi, sensitief dingetje. Gij moet het zéker eens lezen.

* * *

François Pauwels' ‘Enkele verzen’. Ik zal over de ‘heeren dichters’ korter moeten zijn dan over de dichteressen, want die laatsten, voorzoover althands er iets waardeerbaars of beloftevols aan is te onderkennen, zijn zeldzamer.

Wat is deze Pauwels goedig: vier bladzijden aan een ‘Fuifnacht’ I en II, over een ‘klabak’ en ‘naar bed zwaaien’, en over dronkemans-sensaties van 't jaar nul. Een gedichtje van alweer verouderde rebellie tegen de ‘conventie’: ‘Uit de sleur’. Een geheel onbizonder en zeer naïef beschrijvend versje over ‘De Pauw’ - de al te veel beschrevene. Een ‘eerste sneeuwnacht’:

> ‘En toen ik 's nachts naar buiten keek,
> zag ik alles wit en stil,
> alles mij zwaar te slapen leek
> onder spreien wijd en kil.
>
> Ik drukte tegen 't raamglas aan
> mijn gebogen hoofd en dacht
> en bleef nog wat te droomen staan
> in den blanken sprookjesnacht.’

Allerjongst die rhetoriek van ‘spreien’ en ‘blanke sprookjesnacht’; allerjongst vooral dat ‘denkend’ aandrukken van 't gebogen hoofd tegen het raamglas... Maar iets moois, iets zuivers van jeugd, is er in de blanke verwondering der beide eerste regels.

‘Wat kan ik je geven?’ heet een minneliedje, en het blijkt dat het noch ‘mooie toiletjes’, noch ‘kostbare pretjes’ zijn of ‘rijkdom’, maar ‘(z')n trouw voor 't leven’, ‘(z')n werken, (z')n willen, (z')n denken’, ja, dàt, dat kan hij 'r geven... Is het niet allerbeminnelijkst? En zoo is er nog zooveel meer! Daarbij dan nog het gewichtiglijk spreken over deze ‘eerste, meer lyrische, periode’ van zijn werk, een motto van Maeterlinck en een van Théophile Gautier: ‘Ces luttes avec

la langue, la prosodie, le rhythme et la rime, dont il faut sortir vainqueur pour être digne du nom d'artiste...'

'M'n kindje wat kan ik je geven,
Wat kan ik je geven, wat?....
Geen weelde van mooie toiletjes'....

O, die worstelingen, die worstelingen, met de taal, en met àlles, met àlles! Maar op de leste bladzij van zijn dunne bundeltje, daar vraagt hij dan ook, of, als hij 'na jaren weer zal komen uit (z)ijn overgroeide graf', - of men dan zijn verzen nog lezen zal...

Heeft hij geen talent? Ik geloof van wel. Behalve het sympathieke zijner onbedorvenheid, heeft hij weldegelijk enkele rijpere vleugen, enkele goede fragmenten, ja zelfs een paar heel fijne gedichtjes. Lees eens even dit: De Weezen.

'Een rein geluid uit jonge kelen
klinkt door den stillen avond heen,
de meisjes van het weeshuis zingen
maar van de zangsters zie ik geen.

'De linden, de seringen geuren,
de zwoele Mei is bloeiensmoe
en uit den diep-lazuren hemel
lacht mij de maan weemoedig toe.

De meisjes van het weeshuis zingen,
ik luister eenzaam naar hun lied,
een groot verlangen voel ik in me
maar wat ik wil, dat weet ik niet.

Ik denk aan zwartgekleede meisjes
aan kinderen met een bleek gelaat,
en hoe bedeesd een rij van weezen
wel somtijds door de straten gaat;

ik denk aan hooge, naakte zalen,
aan witte bedden naast elkaar
en 't is met droefheid dat ik droomend
naar d' onbegroeide muren staar.

De wind luwt schuchter door de ramen,
als voor de kou daarbinnen bang,
en zij die weten wat de dood is,
zij loven 't leven met gezang!'

Kijk, dat vind ik een héél mooi ding, zeldzaam-zuiver doorvoeld, een blank en diep, een àf beeld. ‘Ik spreek altijd met U...’ is almede zoo een bezonkener, een de zachte gedachte als het ware verzadigend gedicht.

Het lijkt dus, bij de echtheid vooral, die hem kenmerkt, geenszins onmogelijk, dat er uit François Pauwels een goed dichter groeie. Maar dat de Wereld-Bibliotheek, wier taak toch heet, niet, als elk uitgever, zoo maar wat voor de hand kwam uit te geven, doch een selectie van min of meer klassieke werken, - bundeltjes brengt waarin zóóveel meer groen dan rijp is, dat vat ik niet.

* * *

Willem de Mérode: een nieuwe naam ook, maar welk een verwonderlijke technische rijpheid! Zijn alexandrijnen rollen doelbewust daarheen, soepel en harmonisch de volzinnen doorspelend met hun gedragen klank; zijn strophen volgen overvloediglijk elkander, zonder eenige belemmering; en toch leidt zijn technisch gemak hem geenszins tot aanlenging van den inhoud. Het klinkt alles zinrijk en bezonnen, leerling als de Mérode blijkt van een meester, die nooit één woord schreef, of het had zijn waarde, zijn nauwkeurige plaats en bestemming. Herkent gij die stem uit deze van den discipel?

Hier, een strophe midden-uit ‘De Jonge Herder’:

> ‘Hij droomt zijn vrouw, ter deur, zoo frisch als 't meisjen heden,
> De handjes uitgestrekt een kraaiend kind ten arm,
> Dan vaart een siddering hem gloeiend door de leden.
> En, blozend tot zijn haar, voelt hij zich blij en arm.’

Of hier, uit ‘De Vagebond’:

> ‘Ik liep vandaag genoeg, ik kan geen pad meer treden.
> De korte klinkerstraat ter deur is haast te veel.
> Mijn handen zijn te slap om 't smeekende gebeden
> Brood uit den bedelzak te brengen naar de keel.
>
> In 't half gedempte licht ten deel der boerenhoeve
> Sterk' mij een beter maal’... enz.

Zijt gij er al? Het is, alsof men, ietwat zwakker, ietwat minder stràf, het geluid van Geerten Gossaert hoort.

En Willem de Mérode is, evenmin als Gossaert, allereerst een lyrisch dichter. ‘Gestalten en stemmingen’ heet zijn bundel, en daaronder hebben de ‘Gestalten’, voorgevoerd in zoowel plastisch- als dramatisch-beeldende verzen, de overhand. Zooals Gossaert zijn Boulevardier schreef, zijn Verloren Zoon, zijn Centaur, zoo geeft de Mérode zijn Edelknaap, zijn Zwerver, zijn Stervende Jongen. Ja, hij heeft zich óók aan een Verloren Zoon gewaagd, en het moet gezegd worden, dat, zelfs tegenover Gossaert's meesterlijk gedicht, dat van de Mérode er zijn mag. Het is trouwens een àndere Verloren Zoon, een, wiens bitterste smart deze is, dat hij zijn berouw gehuicheld voelt, en in wien, den eersten nacht reeds, het verlokkende beeld der zonde het sterkste is.

Overigens is het gemakkelijker een talent te onderkennen in zoo kinderlijke versjes als van Pauwels - omdat men er het ongerept oorspronkelijke onmiddellijk in gevoelt - dan in de van meet af aan rijpe, maar weinig eigene van De Mérode.

De oorspronkelijkheid immers van zijn Verloren Zoon is de knapheid, een geheel ànder geval te stellen en klankrijk uit te werken, doch het is niet: een nieuwe kreet, de verrassing van een nieuwe stem.

Intusschen, ieder talent heeft zijn eigen wegen. Het eene heeft, reeds in zijn eerste stamelingen, het persoonlijke. Het andere gaat pas uit op zelfontdekking, als het de basis van een volledig kunnen onder zich weet.

Wij moeten dezen naam (of zonderling pseudoniem?) in de gedachte houden.

* * *

Over ‘Orchidee’ door J. de Leeuw zal ik niet veel zeggen. Het is het geheel teugellooze werk van een tachtiger-decadent, in die mate, dat men meermalen aan eene mystificatie denkt. In elk geval is dit het dichtsel van een tamelijk perversen, maar ook tamelijk leegen geest, prikkelende zinnelijkheid en nog eens zinnelijkheid in helle en

bizarre vormen en kleuren. Herhaaldelijk is de rechte bedoeling ver te zoeken, doch men krijgt niet den indruk, dat achter dit bonte goochel-gordijn nog iets meer zich zou verschuilen dan een zinnen-gekwelde en ongezonde verbeelding.

* * *

Mathias en Pierre Kemp uit Maastricht.

Onz'-lieven-Heer heeft rare kostgangers, óók in Maastricht; blijkbaar, want Pierre Kemp althands is er één van.

Luister maar eens:

> '*Vergeefs zoek ik rondom naar een rood woord*
> *Met gouden biesjes*, dat in éénen klank
> Zal zeggen uìt uw onuitzegbaar schoon.
> Ziels allerschoonste, 't falend woordbegrip
> Weet voor uw teere, reine pracht geen naam.'

Hier zoekt vergeefs de critiek naar een hemelsblauwqualificeerend woord met pimpelpaarse randjes... Moet men U ernstig nemen, Pierre? Of lacht gij in uw vuistje, waar gij ons te lezen voorzet:

> 'Wanneer ik sluimer, streel mijn haar dan zacht
> Alsof uw ving'ren harpensnaren roerden.
> Die strengen, leg ze op mijn gesloten oogen'

(Welke strengen: De harpsnaargelijke haren, of uw vingren?)

> 'Zóó, dat ik door de oogenschelpen meen te zien
> - Gelijk muziek op gulden notenbalk -
> In goud gelijn een stralen telefoon-
> -net door een gouden palenstoet gedragen
> Tot in het verre grijs azuren dal
> Naar 't verste van den schemerhorizon.
> Leg deze strengen op mijn rooden mond
> Tot een gestadig onbewust geluk
> Van kus in droom aan maand van rood en goud.
> *En geef mij ook iets in mijn handen*, *want*
> *Zij mogen nimmer*, *nimmer ledig zijn;*
> Gij kent mijn hart, dat gul en gaarne geeft,
> En die me een aalmoes vraagt, geef 'k van uw goud.
> Wat kán ik meer doen; liever dan mijzelf
> Zijt gij mij immers. God gaf ons Zijn Zoon.
> En ik geef dan van U, zoo heilig-mij.'

Ik geloof, dat wij hier begroeten mogen den eersten Nederlandschen futuristischen dichter, - tienmaal futuristischer echter dan zijn Italiaansche collega's, omdat hij niet alleen de beweging en de gelijktijdige bewegingen vastgrijpt in één warrelbeeld, maar ook de onbewegelijkste zaken dezer aarde doet rondtollen, tot het u geel en groen voor de oogen wordt. Ik moest voor u afschrijven kunnen, doch mijn ruimte is te beperkt, het metterdaad duizelingwekkende gedicht ‘Raamrozet,’ waarin ‘een kind dat steeds in kerken speelde’ de gewoonte heeft, te doen ‘went'len het groote raamrozet’, niet maar bij wijze van spreken, doch in werkelijkheid ‘sneller en sneller tot een kreet van vuur.’ Zij ziet bij dat ‘werv'len van de schoone ruit’ (die, wonder boven wonder, niet in scherven valt) de zonderlingste dingen, als daar zijn ‘vogels in *carmijn azuur*’...

Het eigenaardige is, dat Pierre kemp volstrekt niet van talent verstoken is; integendeel, men komt allerlei aardige beelden bij hem tegen, en hij heeft fantasie te over; het ongelukkige is maar, dat een gewoon mensch de futuristische dwarrelvluchten dezer fantasie niet vermag bij te houden. Beproef *gij* het nog eens met dezen aanhef van ‘Wonderland’:

> ‘'t Geheim van mooien arm door zon verraden
> In vlies van blouse tot roze schemering,
> Die zich ontplook tot wondre fantazie
> Van mooi geloof in pracht'ge liefdesprook
> Dat in dien goudig-roze schemer zag
> Gestalten uit een verren tijd zoo schoon,
> Toen alles trilde in inn'ge toovermacht
> En iedre daad een onbewust gedicht
> Was, als de mooie pluk van teere roos
> En 't hechten aan den ongerepten boezem
> Door jonge maagd in blond vertoon van tuin
> Vol donkerkoele lommereilanden
> In d' oceaan van zonbestraalden hof
> En 't wittig trillen van een hittedag.’

Punt. De zin is uit, maar nog niet vol. Op den voorgrond zie ik een arm op natuurlijke grootte, en daarachter, in een wazige verte, iets van een roos, een maagd en een parkachtigen tuin... Nu meen ik op eenmaal de bedoeling te vatten: de ‘mooie arm’ heeft den vorm van een heel vaag vraag-

teeken, met daaronder, in dien trillenden hitte-dag, de verdwaalde punt... Ay mij, Pierre Kemp, monsieur Quickert tot den Egmont ware wellicht een vernuftrijker loods over uw wel zéér ‘onbekende zee’...

Mathias Kemp debuteert met maar een heel klein en heel dun, wijnrood bundeltje ‘Het wijnroode uur’. Een gedicht doorlezen we, niet minder fantastisch dan van Pierre: ‘De zeven broeders’, te weten de zeven winden; doch al hun dolle blaas-tochten kunnen wij volgen, en wij ontdekken onderwijl het plastisch talent van hun beschrijver. Er zijn nog een paar lyrische versjes, een balladetje, een sarcastisch Multatuliaantje: Schriftgeleerden en Volk, - van alles wat, en alles noch heel bizonder, noch heel bizonder leelijk. Het is een ietwat wonderlijk bundeltje. Maar in het titel-gedicht ‘Het wijnroode uur’ treft ons wederom een opmerkelijke plastiek en een breede gang, door menschelijker fantasie dan van zijn naamgenoot gewekt.

> ‘En alle weiden, alle zomervelden
> en alle heuvelen en alle dalen,
> zij lagen rood in donker wedergloeien.
> Een landman die met moede schreden toog
> door hooge weelde van zijn rijke beemden,
> hij leek een donker-paarse vorst, die traag
> zijn wondre roode rijksgebied doorwandelt.
> Geheimvol-plechtig daalde 't hoog geschaduw
> van olmenlanen op de diepe wegen,
> en al wat langs die wegen liep en al
> wat over velden of door straten schreed
> was wonder-dronken van dat wijnrood licht.
> Kalm in de poorten hunner hoeven stonden
> de boeren, de oude korenkoningen;
> zij droomden naar hun land, waar thans een oogst
> in schoven stond geschaard, waar elke schove
> geleek een groep van vier, vijf menschen, die
> elkander daar in 't wijnroode avond uur
> wild-teederlijk omhelzen, voor zij scheiden...’

* * *

Nieuwe bundeltjes van René de Clercq en Jules Schürmann.

‘Uit zonnige jeugd’ van De Clerq zal, hoop ik, inderdaad voor een groot deel jeugd-werk zijn. Want verscheidene dezer versjes zijn wel èrg onbeduidend, compositieloos, slap of zelfs stuntelig van rhythme. Toch, natuurlijk, is er menig aardig liedje, menig kleurig couplet. Zoo een kleurig liedje is ‘Koolzaad’; en is dit geen aardig en fijn trekje uit ‘Lentelach’?

....'t blad, dat zich te bergen placht,
komt kraakfijn uitgekropen.

't Is al zoo klein en al zoo nipt,
zoo netjes en zoo nuchter;
en 't meesje dat er tusschen wipt
het fladdert nog zoo schuchter’.

‘Diep in 't koren’ is dan weer een guitig ding, gelijk wij er van hem kennen; een goed studentenlied is ‘De Gilde viert’. Maar het bundeltje bergt nog wat beters dan dat al, een stukje, waarin het waarachtig talent, opeens, zoo losjes maar weg, het allerbeste bereikt; een leutig liedje slechts, in den simpelsten volkstoon; maar dat liedje is een tafereeltje, Adriaan Brouwer waardig; een tafereeltje, waarin een leven, neen, waarin heel een wereld ligt!

Oude Koppel.

‘Wel neen, een rozenruiker
dat 's voor de jonge, Jan!
Wat koffie en wat suiker
dat past ons beter, man.
Daarop een droppel klare...
  Schink,
  drink
mijn Jan, en vele jaren!

Toen gij mij leerdet kennen,
dan was ik al bekanst[1)]
Doch, weet je, bij de dennen,
heb ik met u gedanst.
Hoe stoven daar de paren!
  Schink,
  drink,
mijn Jan, en vele jaren!

1) aan 't verkeeren.

Uw Trezeken, mijn Sander,
zijn in den hemel ginds
zoolange bij malkander
als wij op aarde sinds.
Hoe of zij ginder varen?
Schink,
drink
mijn Jan, en vele jaren!'

Wat is het, ik zou bijna zeggen, een geniaal ding; de inzet bovenal! In het ginnegappend verweer van het oude wijfje, dat bij koffieblad en jeneverflesch aan de tafel zit - het is hun trouwdag, denk ik - ziet men hoe het kromme ventje met zijn bruidegomschen boererozenruiker ondeugend binnenkomt. En zij: ben je gek, ouwe kerel, laat ons 'ne tas koffie drinken met 'nen droppel klare toe: 'schink, drink, mijn Jan, en vele jaren!' - En zij halen herinneringen op; de herinneringen aan het eerste huwelijk van elk van hen beiden, en navrant is die dooreenmenging van doods- en bruiloftsgedachten, te navranter, omdat deze dooreenmenging hachelijk noch pijnlijk is in dit ruwe, harde leven der armen, en goedmoedig lachend als een half-hemelsch, half-aardsch chassez-croisez wordt aanvaard. In lang heb ik niet zulk een puikjuweel van *beeldende* poëzie gelezen.

* * *

Jules Schürmann was tot voor korten tijd de dichter van het driemaal herdrukte en telkens weer wat uitgebreide 'Uit de stilte'. Hij was daarmee bekend geworden als de schrijver van enkele even hartstochtelijke als rijk-plastische sonnetten, historische gegevens ver-beeldende; daarnaast, van een paar teêre liedjes; en eindelijk van een aantal min gelukte, te technisch-zwakke of te gevoels-weeke, dichtselen. Een harmonisch geheel was dit allerminst; doch dat Jules Schürmann niettemin een dichter was met een eigen stem, dat stond vast.

In 'De eenzame weg' is dit talent aan den eenen kant gezuiverd, aan den anderen kant ingekrompen; want is het al te week-zwakke hier schaarscher geworden, ook de zware, gloedvolle sonnetten van voorheen blijven uit. Het is gekrompen zoowel als gezuiverd, maar ook - gerijpt. Volkòmen zeker van zichzelf is Jules Schürmann nog steeds

niet; maar over menig gedicht uit dezen bundel ligt een bezonken herfstschijn die weldadig aandoet. Onder de vele herfstgedichten deed mij dit ‘Als de bladeren reeds gelen’, om zijn stillen, berustenden toon, aan Jan Luyken denken; de tweede en de derde strophe wil ik hier afschrijven:

> ‘'k Loop te dwalen langs de landen
> Met mijn kleine houten pijp en
> Voel mij vrij van alle banden
> Tracht het leven te begrijpen,
> 'k Weet mij één met alle dingen
> In wier wezen ik kan dringen,
> Hoor mijn vaste kalme schreden
> Op den harden kleigrond treden
> En ik volg der voog'len vlucht
> In de geur-doortrokken lucht.
>
> Rustige avonden en nachten
> In 't herdenken van den zomer
> En berustend winter-wachten
> Zijn de vreugden van den droomer,
> Die het leven mag beminnen
> Eindelijk, nu hart en zinnen
> Na veel zoeken en veel lijden
> Vrede vonden en verblijden....
> Herfst, alleen voor hem zijt gij
> 't Overschoonste jaargetij....’

Het is het verklaarde antwoord op dit weemoedig liedje van te-laat:

> ‘Ik heb u niet genoeg bemind
> Mijn jonge jaren,
> Ik speelde met u, als een kind
> Met groene blaren.
>
> Ik wist niet dat in u bestond
> Wat ik steeds wachtte
> En immer zocht en nimmer vond
> In u verachtte.

U, die ik niet begrijpen mocht
Vergleden dagen,
Gij droegt de schoonheid, die ik zocht
En ik bleef klagen....'

Deze echte, en zoo eenvoudige, poëzie zal om hare algemeen-menschelijkheid ongetwijfeld velen bereiken. Zij mag er, in hare soort, naast die van Adama van Scheltema en René de Clercq, wezen.

CAREL SCHARTEN.

Het tooneel.

Alida Klein toonde geest, reeds als meisje. Nooit leek zij ‘op haar mondje gevallen’, in haar spreken fonkelde het vernuft. Beeldend kon zij zich uitspreken, als een schilder, en aan woordenspel wist zij te doen, als velen onzer schrijvers te weinig. Nu, met haar feest, hebben de interviewers hare woning bestormd en, daar zij nooit vervelend wil zijn, liep zij een enkele maal gevaar, dienzelfden ‘mond voorbij te praten’. Doch, overmoed of behendigheid, haar schalkschheid heeft gezegevierd, toen zij in Den Haag, waar het feestproduct van Fabricius minder algemeene teleurstelling wekte, dan het te Rotterdam gedaan had, den auteur van *Sonna* in het huldebetoon trok met dit schitterend malligheidje: ‘Nu, in *deze* zaal, wil ik u hartelijk dank zeggen. O, ik had wel alles gewild, *Lady Macbeth*, *Phèdre*, alles; maar het moeilijkste hebt gij mij geleerd, het spel in sarong en kabaai’.

Of moet men in dit consolatie-pluimpje iets anders zien dan dartelen onzin? Hier is eenige reden toe, want reeds in één der te vele interviews had mevrouw Tartaud haar bezwaren tegen *Sonna* aangeduid met het noemen van hare kleederdracht. Neemt men de gedachte ernstig, dan ziet men geestelijke waarde met grillige roekeloosheid vlak tegenover uiterlijk bijkomstigs gesteld. Ook zoo iets wordt op een feest vergeven. Maar de zeer begaafde actrice laat zich er toch wel danig mee in de kaart kijken, vooral wanneer men zich herinnert, dat zij, ware dit mogelijk geweest, gaarne gejubeld had in *Vorstenschool* en verder het spelen van

La Dame aux Camélias als een te zelden verhoorden wensch heeft genoemd. In een bekend boekje met portretten en biografietjes wordt Alida Klein als een literair ontwikkelde tooneelspeelster gekenschetst. Ongetwijfeld is zij dit. De vrijwel eenige ook, hier in de stad, die zorgt bij alle belangrijke voorstellingen van anderen tegenwoordig te zijn. Waarom de openbare meening dan in de war gebracht, door geen enkelen literairen 'wensch' te noemen en integendeel de les in het spelen met sarong en kabaai van een belang te achten, dat met het optreden als *Phèdre* of als de groote *Lady* zou te vergelijken zijn?

Tooneelspelers vergeten te gereedelijk, dat zij eens anders gedachte uiten, dat dit hunne schoone en moeilijke taak is, waarbij het aankomt op de uiting, doch allereerst op de gedachte. Door deze vergissing uit zelfzucht, begeert niet alleen Sarah Bernhardt - en nog maar altijd, tot kort geleden - de stervende Marguerite te zijn, maar wil ook Duse die parade-rol spelen. Onze begaafde landgenoote is dus in aanzienlijk gezelschap, doch jammer blijft het niettemin, dat zij van hare 'literaire ontwikkeling' te weinig *gebruik maakt:* vooral thans, nu zij op eene leidende plaats staat.

Hare dolle vergelijking, ter onverwachte befuiving van Fabricius, stelt haar bovendien bloot aan het verwijt, dat ook zij te veel op het uiterlijke let, als immers ons geheele tooneel doet. Denkt men zich niet den ideaal-tooneelspeler als iemand, die met een plunje van den voddenjood een koninklijken indruk maakt? In sarong en kabaai èn Lady Macbeth èn Phèdre tot levende wezens te maken, ziedaar een illusie, Alida Klein's talent meer waard dan het aanleeren van dribbelpasjes en loome beweginkjes.

Het uiterlijke!... Verkade zou 'vergeestelijken' en bij zijn totaal mislukte poging om zelf een Macbeth te zijn, heeft hij niets wezenlijks gedaan dan ons een tooneel vertoonen, dat uit een grondslag van... drie trappen bestond. Vernuftig; men zag mooie kleur- en tooneffecten. Doch des toeschouwers geest zag niets.

En Royaards met Strindberg's *Doodendans?* Waarom wederom Reinhardt nagedaan, daar het niet louter nabootsing zijn moest, en slechts in het decor wat verbetering was? Aan Mevrouw Janssens de rol dezer Noorsche te geven,

was nog hachelijker waagstuk dan haar als *la Parisienne* vóór het voetlicht te voeren. En, bij alle goeds in gedeelten van 't spel, een geheel maakte Royaards niet van de hoofdrol, hij was te druk, de soberheid die stijl is, ontbrak - men zag het stuk aan en werd niet beklemd.

Rotterdam, 20 November.
J. DE MEESTER.

Aanteekeningen en opmerkingen.

Onze duinen.

- ‘Het grootste deel der duinen, die baron van Pallandt van Duinrel onder Wassenaar bezit, namelijk het gedeelte van de Bierlap tot en met Meyendel, ongeveer 300 H.A., is aangekocht door een combinatie, die het als villapark in exploitatie zoekt te brengen.’ Aldus, lakoniekweg, de couranten van een veertien dagen geleden, en de verdedigers van het behoud van natuurmonumenten in Nederland schijnen er het zwijgen toe te doen.

‘De duinen en wildernissen behooren aan de graaflijkheid’, leerden, in de dagen van olim, in hùn boekjes onze vaderen. De graaflijkheid, dat zijn, in deze eeuw van democratie, wij allen. De duinen dus van ons? Het mocht wat. Een groot gedeelte er van is vervreemd geraakt, althans hier om en bij Den Haag. En met wat niet vervreemd is, laten wij omspringen alsof het niet òp kan. Maar het kàn op, en als wij niet anders gaan doen, zàl het, aan weerszijden van deze stad, eerlang op zijn.

De Haagsche Oost- en Westduinen ken ik van af 1888. Vroeger moet het nòg mooier zijn geweest, zeggen ouderen van dagen, en ik kan het gelooven. In ieder geval, in 1888 wàs het nog heel mooi. Als ik naga wat er sindsdien aan genivelleerd, ontadeld, onherroepelijk bedorven is, is het verschrikkelijk. Uit mijn bovenachterkamertje aan de Laan van Meerdervoort zag ik toen geen stuk steen dan den Scheveningschen vuurtoren, oprijzend achter een rijk beboscht, golvend terrein. Alles nu bebouwd, en (was het noodig?) eerst zoo plat gemaakt als een lei. Dan hebben wij een visschershaven

gekregen en een ververschingskanaal, en verderop zal een arbeiderswijk komen en een ziekenhuis en wat weet ik meer? De gemeente heeft ‘de boschjes van Poot’ gered, maar wat verder heeft men het uitgedolven zand der visschershaven plompweg op het duin gekwakt, dat, minuten gaans ver, van een landschap tot een doodsche vlakte is gemaakt. Aan gene zijde van die vlakte nog een paar mooie binnenduinen; maar waag er u niet: koddebeiers komen u verjagen. Het is thans particulier; - morgen ‘villapark’? Dan Ockenburgh, ook particulier; - en gij hebt de Westduinen gehad. Voorbij den Delftschen watertoren versmalt, wat er van den duinregel over is, zich tot de breedte van een dijk.

De breeder Oostduinen? Een zich steeds uitbreidend complex van gevangenisgebouwen, een spoorweg, en, schuin achter het Badhuis, een stadswijk van onbeschrijflijke leelijkheid, nemen den voorgrond in. Ergens moeten de kazernes komen, en dat zal ook in de Oostduinen moeten wezen. Dan de waterleiding met haar steeds verder reikende ravijnen, thans reeds uitgegraven tot in de onmiddellijke nabijheid van den Wassenaarschen Slag. Het hoofdravijn is beplavuisd en men kan het befietsen, netjes tusschen meterhooge wallen in. Er wordt van dat fietspad druk gebruik gemaakt; en de stakkerds verbeelden zich misschien - in de duinen te zijn geweest.

De waterleiding heeft de dichter aan zee gelegen duinen in blokjes gesneden. Ongerept waren nog slechts de eigenlijke binnenduinen aan gene zijde van den electrischen spoorweg, en die zullen nu worden vervillaparkt.

Hetgeen zeggen wil, dat Den Haag zijn laatste mooie groote brok natuur, dat, in de tijdruimte van een zomerachtermiddag, te voet te bereiken was, verliest.

Ik weet wel dat wij nieuwe stadswijken moesten hebben en meer duinwater en ziekenhuizen enzoovoorts. Ik weet ook dat men tijdig had behooren te bepalen wat *niet* zou worden opgeslokt, en dat men dit verzuimd heeft. In theorie weten wij het zoo precies; - en wat is de praktijk miserabel ver beneden hare taak gebleven.

Meyendel en wat er achter ligt tot de Bierlap had *nooit* voor villaterrein bestemd mogen worden; het was hèt te behouden gedeelte. Voor villaterrein bleef elders ruimte

genoeg. Andere reuzensteden geven millioenen uit om, voor hare honderdduizenden, wat schoonheid te veroveren op een ondankbare natuur. Hièr was de natuur mild, en laat men toe dat haar geschenk verkwanseld wordt door iemand die, van dìt bezit, lang door de gemeenschap ontzet had behooren te wezen.

Zou het voorkomen zijn, indien het gebied der gemeente 's-Gravenhage zich reeds over dit duinlandschap had uitgestrekt? Ik weet het niet. Wat ik weet is, dat hier, tegen de reinste levensvreugde van komende geslachten, een misdaad is bedreven zonder weerga.

H.T. COLENBRANDER.

Buitenlandsch overzicht.

27 Nov. 1916.

De afgeloopen maand heeft aan de Serviërs Monastir teruggegeven; aan de Franschen het fort Vaux, terwijl de Engelschen Bapaume een ietsje dichter zijn genaderd, en de Italianen Triëst. Desniettemin eindigt de maand voor de entente zeer onbevredigend: Roemenië is op het uiterste. Wel is de vernietiging der in October door Mackensen in de Dobroedsja verslagen macht voorkomen door het opdagen van Russische hulp, maar die hulp is niet toereikend geweest om de Dobroedsja te heroveren, zelfs niet om Mackensen dermate bezig te houden dat het deelnemen aan krijgsverrichtingen op den anderen oever hem onmogelijk werd. Hij zet nu troepen over den Donau om die van Falkenhayn, welke in Klein-Wallachije zijn afgedaald en de hoofdstad daarvan hebben bezet, in de hand te werken. Door Roemenië van de verdediging der Moldavische grens te ontlasten, heeft Rusland mogelijk gemaakt dat het geheel der Roemeensche strijdkrachten thans tot behoud van Boekarest wordt aangewend. Zal het genoeg zijn?

Van een oprukken van Sarrail is zelfs geen sprake meer. Hij is niet werkeloos, maar richt niets uit dat Roemenië lucht geven kan. Hij ageert naar het Westen in plaats van naar het Oosten en Noorden. En blijkbaar geeft reeds het terugdringen der Bulgaren uit de omgeving van Monastir hem handen vol werk.

1916 loopt ten einde zonder dat de Geallieerden hetzij

België, hetzij Polen hebben kunnen heroveren. Niet eens de groote stukken gebied, aan gene zijde der Belgische en der Poolsche grens door de Centralen bezet. Dezen blijven heer en meester in twee geheele landen van Europa en doen er wat hun goeddunkt. België blijft hun pand; over zijn toekomstig lot hebben zij zich slechts in opzettelijk vage termen uitgelaten. Wat Polen aangaat, heeft echter de Novembermaand een besliste verklaring gebracht, die bewijst, dat de Centralen alle hoop opgegeven hebben, met Rusland afzonderlijk vrede te sluiten. Zij verklaren Russisch-Polen tot een erfelijke monarchie met nader aan te wijzen grenzen. 'Het nieuwe koninkrijk zal in aansluiting bij de beide verbonden mogendheden de waarborgen vinden, die het voor de vrije ontwikkeling zijner krachten behoeft.... De organisatie, africhting en leiding van het Poolsche leger zal in gemeenschappelijk overleg worden geregeld.'

Met die nader aan te wijzen grens is de grens tegen Rusland bedoeld. Noch Pruisen, noch Oostenrijk denkt er aan, ook *zijne* Poolsche provinciën aan het nieuwe rijk toe te voegen. Die Polen de vrijheid toezegt, onthoudt het tevens zijn eenheid. Rusland belooft de eenheid, maar wordt niet vertrouwd op het stuk der vrijheid: voor het minst door personeele unie zou het herstelde Polen aan Rusland geklonken blijven, als in 1815, en men weet wat daarop gevolgd is.

Het ziet er niet naar uit dat Rusland zal kunnen *doen* wat het belooft: Polen te hereenigen met Posen en Galicië. De Centralen daarentegen beschikken over iets dat zij metterdaad bezitten. Zij beloven nu hunne verovering niet bij hunne rijken te zullen inlijven, maar er een erfelijke monarchie van te zullen maken, aan Duitschland en Oostenrijk nauw verbonden. Vooralsnog komt het vooral.... op het Poolsche leger aan.

De gevoelens der Polen schijnen zeer verdeeld te zijn. Het kan moeilijk anders. Honderdduizenden hunner landgenooten zijn naar Rusland medegevoerd; de nabestaanden dier honderdduizenden gevoelen zich niet 'vrij'. En de anderen zullen van hunne vrijheid voorloopig ook nog niet veel bemerken. Spreken via Kopenhagen verspreide berichten de waarheid, dan worden duizende Polen thans naar het binnenland van Duitschland gevoerd om in de munitiefabrieken

te werken. Voor welke toekomst is het, dat zij als soldaten hun bloed, als werklieden hun arbeid veil moeten hebben? Het blijft onzeker. De Polen hebben aangedrongen op de onmiddellijke benoeming van een Pool tot regent, maar hiertoe gaan de Centralen niet over. En wat Koerland en Litthauen betreft, hiermede moeten zij andere plannen hebben; het verluidt dat daar de oprichting van een tweeden vazalstaat voorbereid wordt, maar die plannen zijn nog niet voor mededeeling vatbaar geacht. In ieder geval is duidelijk, dat Duitschland het nieuwe Polen niet tot aan de zee wil laten reiken.

Gelijk in Polen zelf, is ook in Duitschland het manifest van 5 November met gemengde gewaarwordingen ontvangen. De conservatieven vreezen dat nu de Poolsche onderdanen van Pruisen ongezeglijk worden zullen; dat men ze althans niet meer zal kunnen behandelen met het *sans-gêne* van voorheen. Ten opzichte zijner verhouding tot de partijen in Duitschland beteekent deze stap van den kanselier heel wat: hij komt meer en meer over naar links. Het blijkt ook uit zijne groote rede in de begrootingscommissie van den Rijksdag op 9 November, toen hij over scheidsgerechten en strijdenden vrede dingen gezegd heeft die vóór den oorlog geen Duitsch regeeringspersoon voor zijne verantwoording zou hebben durven nemen. De *Vorwärts* was er vrij tevreden over.

Door te zeggen (gelijk hij gedaan heeft): ‘Rusland krijgt Polen nimmer terug; België inlijven willen wij niet,’ bewijst de kanselier, het thans bij Engeland en Frankrijk te willen zoeken. Wilson, door zijn herkiezing de handen ruimer gekregen hebbend, schijnt niet afkeerig van alle poging hem daarbij te helpen. Wat zeggen Engeland en Frankrijk?

Aan Bethmann's rede was er een van Grey voorafgegaan, met nog veel hooger bod naar den bijval der vrienden van den strijdenden vrede. De Geallieerden zouden de vruchten hunner overwinning niet exploiteeren te eigen bate: zij zouden die vruchten wel verwerven, maar om ze aan de gemeenschap op te dragen, aan welke het recht werd toegekend voortaan den vrede te verzekeren door dien te bewerktuigen.

Alleen maar - nà de nederwerping van het Pruisische

militarisme! Eerst de overwinning der Geallieerden, en dan zullen wij verder zien! In de bespotting van dezen waan stond, naar mijn inzien, de kanselier sterk. Uwe overwinning, voegt hij de Geallieerden toe, beduidt zooveel! Gij hebt meermalen aangekondigd dat zij voor u niet bestaan zal tenzij Rusland te Konstantinopel zit, Klein-Azië onder u verdeeld is en Frankrijk den Elzas terug heeft. Gij noodigt de gemeenschap uit de *pax britannica* te bevestigen, als die er eenmaal is! En zwijgt van *onze* hoofdvoorwaarde: het zeerecht! Uw belofte houdt in: vredesbond *na* den vrede; mijn vraag luidt: vertel mij eerst den inhoud van uw vrede.

Tot dusver heeft Engeland nimmer willen formuleeren wat het inzake zeerecht en koloniën Duitschland aan te bieden had in ruil voor de ontruiming van door Duitschland bezet gebied in Europa. Zal het er eerlang toe overgaan dit Wilson in het oor te fluisteren? Of denkt het nog den vrede te kunnen verkrijgen zonder bemiddeling: hem te kunnen afdwingen door kracht van wapenen?

Zal het in 1917 nogmaals worden beproefd? Maar arm Frankrijk raakt door zijn mannen heen....

Dit is zeker dat Duitschland nu reeds druk bezig is den veldtocht van 1917 voor te bereiden door vergrooting zijner munitiefabricage. Aan het Westelijke front waren de Geallieerden, ten aanzien der munitie, in den laatsten tijd in de meerderheid. In 1917 moet het anders wezen; derhalve wordt een ‘burgerlijke dienstplicht’ in Duitschland ingevoerd, en worden Polen en Belgen geprest om mede te helpen. Direct, of indirect; maar helpen moeten zij...

Over de toekomst wordt mooi gesproken over en weer; maar het heden wordt steeds meer een pandaemonium.

Het overlijden van Keizer Frans Jozef! wat een voorspellingen plachten, een tien of twintig jaren geleden, met die gebeurtenis in verband te worden gebracht. Dan zou het met de Monarchie ten einde moeten loopen! Het lijkt er niet op, dat de Monarchie thans in grooter gevaar zou verkeeren dan vóór het sterfgeval. De Monarchie zal, in den een of anderen vorm, ons allen overleven, omdat zij beantwoordt aan reëele politieke behoeften der bont bevolkte Donaulanden.

In Griekenland is de verwarring van zaken onbeschrijfeijk geworden. Wat de Entente aan berichten doorlaat, hangt aan elkaar - als los zand. Het jongste schijnt nu te zijn, dat de voorloopige regeering te Saloniki aan Bulgarije en Duitschland den oorlog verklaard heeft, en de regeering te Athene door de Entente met geweld zal worden ontwapend. Of dit zonder bloedvergieten afloopen zal? De regeering te Athene heeft even overtuigde voorstanders als die te Saloniki, en in oud-Griekenland schijnen die voorstanders in de meerderheid te zijn.

Den 13den October werd door de Duitsche regeering de verklaring afgelegd, dat zij, indien het geval der torpedeering van de *Blommersdijk* zich had toegedragen zooals het van Nederlandsche zijde werd voorgesteld, zonder de zaak voor den prijsrechter te brengen, voor schip en lading schadevergoeding zou geven. Het rapport van den commandant der duikboot werd afgewacht. Deze zaak mag niet in het vergeetboek geraken. Men herinnere zich, dat de omstandigheden van het geval, zooals wij er van onze zijde over werden ingelicht, inderdaad verbijsterend moesten heeten. Welke mededeeling heeft de Duitsche regeering, ten vervolge op die van 13 October, ons te doen?

En waarom zwijgt onze regeering tegenover ons, inzake de *Koningin-Regentes?* Ook wanneer er reden is vooralsnog van hare *stappen* niets te vermelden, ware zij ons eene *narratio facti* schuldig geweest. Dat zij de inlichting omtrent de toedracht eener zaak, waarbij twee Nederlandsche oorlogsvaartuigen betrokken zijn geweest, overlaat aan anonymi zonder bekend gezag, is ongehoord. Welk belang ter wereld kan door een dergelijk gedrag worden bevorderd? Het is ontmoedigend de regeering telkens weder in eene fout te zien vervallen die zij soms zoo uitnemend te vermijden wist. Welke slechte gevolgen heeft zij er tot dusver van gezien, zoo dikwijls zij van zich heeft kunnen verkrijgen de gemeenschap van het Nederlandsche volk niet te bejegenen als eene bewaarschool?

C.

Bibliographie.

Nederlandsche Volkskunde, door dr. Jos. Schrijnen, bijz. hoogleeraar aan de rijks-universiteit te Utrecht. Zutphen, W.J. Thieme & Cie., twee deelen (1915 en '16).

Het treft gewoonlijk samen: als een boek maar door weinigen had kunnen geschreven zijn, zijn ook maar weinigen in staat, het naar verdienste te beoordeelen. En licht gebeurt het dan, dat de voorstelling aan het publiek plaats vindt bij monde van een slechts zéér ten deele tot oordeelen bevoegde. Zoo ook in dit geval.

De heer Schrijnen is de eerste, die poogde van de nederlandsche volkskunde een beeld te teekenen, dat beantwoordt aan den stand, dien deze veelkantige tak van weten in ons tweede tiental jaren der twintigste eeuw vertoont, en waarin ook de bizonderheden, waaruit het geheel is opgebouwd, naar behooren komen tot haar recht.

Zulk een pogen is niet waaghalzerij, doch een daad van moedig durven. De dader geeft zich bloot haast op elk punt. Want elk onderdeel der volkskunde heeft zijn eigen beoefenaren en onder dezen zullen er zonder twijfel zijn, die in bizondere kennis juist op dàt punt hem evenaren of overtreffen. Elk hunner kan van oordeel zijn, dat juist zijn perceel ongenoegzaam bewerkt werd, dat belangrijks en dat nieuws over het hoofd werd gezien, ofwel dat stellige fouten zijn aantewijzen. En mogelijk zou hun critiek, op zichzelve beschouwd, onweerlegbaar zijn.

Het is niet meer dan een onderstelling, dat ook op dr. Schrijnen's boek deze algemeene opmerking klopt. Doch onwaarschijnlijk klinkt zij niet. Indien iemand een boek schrijft, al is het dan een van twee deelen van ruim 300 bladzijden elk, over (onder meer!): dorpstypen, boerenwoningen, kleederdrachten, volksreligie, volksfeesten, gebruiken bij huwelijk, ziekte, dood en begrafenis,

dialekten, plaatsnamen, raadsels en spreekwoorden, sprookjes, sagen en legenden, volksliederen, bouwkunst, volksetymologie, volksgeneeskunde, natuurverklaring, plantlore -, dan kan het haast niet missen, of menig onderdeel zou, bij behandeling door een ter zake bij uitstek deskundige, hebben gewonnen. Hèt boek over nederlandsche volkskunde, het nog ongeschrevene, zal moeten vloeien uit *veler* pennen en deze velen zullen, in stage aanraking met elkaar, het plan van het werk hebben optestellen eerst, uittewerken daarna.

Doch zelfs de mogelijkheid van dusdanige samenwerking is thans nog maar in vage verte te zien. De ‘bevolking van Groot-Nederland’, aan welke de schrijver zijn boek opdroeg, moge ethnologisch zekere eenheid vormen, zelfs diegenen harer kinderen die gemeen hebben dat zij ethnologisch werk verrichten, kennen elkander nauwelijks bij name. Zij werken elk in het eigen hoekje en het is reeds een verblijdend verschijnsel, dat de eene man, die het aandorst van allen kant bijeentezamelen wat anderen, maar ook in belangrijke mate wat hijzelf totnu gevonden en bewerkt had, niet van vele kanten is aangegromd.

Het was tot nu een ontwikkeld leek niet doenlijk, poolshoogte te krijgen van wat er aangaande het nederlandsche volksleven in zijn verschillende uitingen bekend was. Prof. Schrijnen heeft het hem mogelijk gemaakt. Dies komt hem dank toe van leekenzijde.

Maar hij deed meer. Zijn algemeen overzicht is als een schetskaart van een slechts ten deele doorreisd land: hier en daar stof ter vulling te over, maar overal daartusschenin hinderen de witte plekken der onbekendheid. En nu vergelijke men eens, om binnen de grenzen van Groot-Nederland (grooter toch dan Schrijnen het trok) te blijven, de kaart van Suriname van niet langer geleden dan 1899 met die van thans: expeditie op expeditie heeft sinds '99 ons weten verruimd. Zoo een wensch geoorloofd is, die niets liever begeert dan voorspelling te zijn: de schrijver bewerke na een tien, vijftien jaar een herdruk, aangevuld en bijgewerkt met wat in dien tijd zal verzameld zijn, een herdruk die zijn boek van '15/'16 stempele tot een voorlooper, die aan vele onderzoekers taak en richting wees. Dr. Schrijnen zal de eerste zijn om hierin ook een voornamen toeleg van zijn boek te erkennen. Zoo gaf hij immers uitdrukkelijk zijn isethnenkaart van zuidoost Nederland (aan het slot van het tweede deel) ‘als een proef, die ten doel heeft, het ethnologische belang van een dusdanig opgezet grafisch overzicht in het licht te stellen’. Het is niet het minst deze kaart, die verlangen doet naar meer. Daar moet dan evenwel het Nederland

der overige windstreken dan zuidoost noodzakelijk bij, evenals de ethnologisch verwante streken van België en liefst ook die van West-Duitschland. Als maar eenmaal het prikkeldraad en de soldaten weg zijn.

v.B.

Gemeentebedrijven en Concessies in Nederland, door fr. Theodardus Emonds, O.F.M. (lic. in pol. en soc. wetensch.); uitgevers-vennootschap 'Futura', Leiden 1915.

Een aanhaling (van bl. 34 v.):

'Sommigen meenen, dat die winst uit de bedrijven niet te rechtvaardigen is. Zij redeneeren aldus: de gemeente mag slechts als exploitant optreden, om het algemeen belang te dienen. Welnu, slechts door den prijs der producten en diensten zoo laag mogelijk te stellen, kan zij het algemeen belang dienen, dus moet zij dien prijs zoo laag mogelijk stellen, en mag zij geen winst uit de bedrijven trekken.

Men kan hierop antwoorden:

De gemeente mag slechts als exploitant optreden, om het algemeen belang te dienen: *distinguo majorem*; direct of indirect, *concedo*; altijd direct, *nego*.

Welnu, slechts door den prijs der producten en diensten zoo laag mogelijk te stellen, kan zij het algemeen belang dienen; *contradistinguo minorem;* zoo alleen kan zij *direct* het algemeen belang dienen, *concedo*; zoo alleen kan zij *direct of indirect* het algemeen belang dienen, *nego*.

Dus de gemeente moet den prijs zoo laag mogelijk stellen en mag geen winst uit de bedrijven trekken: *nego consequens et consequentiam*.'

De logica staat terecht aan roomsche inrichtingen van onderwijs in eere en wordt ten onrechte elders verwaarloosd. Zij leert stelselmatig denken en betoogen. Aan gang en bouw van de redeneering herkent men vaak den daar geschoolden denker. Ook dit boek verraadt, behalve door den titel en het 'evulgetur' en 'imprimatur' vóór den tekst, zijn oorsprong wel. Waartegen natuurlijk geenerlei bezwaar zal worden gemaakt. Maar het gegeven citaat stelt toch wel de vraag aan de orde: waarom die logica zoo dik erop moet worden gelegd, zichtbaar als jam op de boterham. Het is overbodig voor wie de redeneering van fr. Emonds kunnen volgen; voor hen, die moeite ermee hebben, werkt het enkel verbijsterend. En het boek is, hopen we, toch ook bestemd voor anderen dan oud-leerlingen van Katwijk en Rolduc?

Gelukkig, dat dit rieken naar de lamp, waaronder een schrander leerling zijn proefwerk stelt, uitzondering blijft in het tamelijk uitvoerig boek en dat er overigens veel goeds van te zeggen valt. Wel de meeste vragen, door gemeentebedrijven en concessies aan de orde gesteld, worden er behandeld, zonder noodeloozen omslag, maar wel met vaardige hanteering van zooveel feitelijke gegevens als dienstig bleek; het boek is 'bij' en vult een leemte; het zal den belangstellende in vragen van gemeentepolitiek in den regel op gang kunnen helpen om zich een eigen oordeel te vormen.

Het *geheele* vraagstuk van concessies en gemeentebedrijven wordt er niet behandeld. Of de schrijver ten slotte in de practijk den vorm van eigen beheer dan wel het concessie-stelsel kiest, komt men niet te weten. Hij besprak trouwens ook niet alle onderdeelen, niet het arbeiders-vraagstuk bij eigen ondernemingen bij voorbeeld, wat toch eisch is, zoo men een eind-conclusie trekken wil. En hij had misschien nog andere redenen om deze achterwege te laten.

Aan de waarde van het boek doet dit weinig afbreuk. Het is beter, zich een beperkte taak te stellen en deze goed te volbrengen, dan, met misschien als eenig doel, door anderen te worden gerangschikt onder mede- of tegenstanders en naar dien maatstaf te worden geprezen of verguisd, aan zijn onderzoek een gedaante van volledigheid te geven die vaak niet meer is dan schijn. Dezen goedkooperen triomf versmadende, schonk fr. Emonds ook aan anderen dan zijn school een studie, die op haar beperkt gebied een gesloten geheel vormt en die, niet voor het eerst, bewijst, dat onze jongere roomsche sociologen meetellen in de vaderlandsche economie.

v.B.